

પ્રસ્થાન

પુસ્તક ૫

૧૯૮૪ : કારનક શ્રી વૈશાખ

અંક ૧ થી ૬

લેખોની અનુક્રમણિકા

અર્થ- (કાવ્ય)	૭૩	સુખન (ગાંધી)	૧૨, ૬૦
સ્નેહરશ્મિ		નગીનગ્રામ પારેખ	
અનંત યોગના કિંવા સનાતન		ચીનના વેપાર પર દાદ	૪૨
સ્મૃતિવેદના	૩૨૬	કૌટિલ્ય	
ભાનુ		જવાબદાર રાજતંત્રની ઉપા મુદ્રીના	
અમેરિકાના પત્રો ૩૬, ૧૧૬, ૧૮૮, ૨૬૬, ૨૬૮		હિંદી રાજ્ય વહીવટ ૧૯૨, ૨૬૧, ૨૭૬	
નંદલાલે મણિલાલ શાહ		હરિલાલ માધવજી બદ	
આજનીઉંચી કવિતા (પત્ર)	૨૧	જીવનચક્ર	૨૫૫
વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદી		ધર્મરેતુ	
આસામના ખાસીયા વિષે માહિતી ૧૭૩		તારમ્ય બુદ્ધિ	૨
સ્તીલાલ મોદનલાલ ત્રિવેદી		કિશોરલાલ ધ. મચ્છવાળા	
આશા (કાવ્ય)	૩૨૨	તોલ અને માપ	૨૫૧
સ્નેહરશ્મિ		કાનિલાલ જી ધંધા	
આંખેણા સ્થાપત્ય (Architecture)		દયાલા (કાવ્ય)	૨૬૭
મહેના ગ્રામ્યકથક અંગો	૩૮૬	ચેંગીકાર	
મજનન વિ. પાંડે		દીનતા (કાવ્ય)	૨૬૮
મજનનના ઘડતરમાં તેની પત્નીનું		દરિદર પ્રા. ભટ્ટ	
સ્થાન ૪૧૦		દ્વિતીય છાત્રાલય સંમેલન ઉપર	
ઉમર ખયામની જીવનરેખા	૪૮	સ્વતંત્ર વિચારો	૨૮૫
અંબાલાલ ગોવિંદલાલ દેસાઈ		મનિકુમાર મ. ભટ્ટ	
એક વ્યાખ્યાન	૮૦૫	ધાર્મિક કેળવણી	૨૮૧
રામનારાયણ વિ. પાંડે		સ્ત્રાત્રાય આરકૃષ્ણ કાલેશ્વર	
એશિયાનો ખજાનો	૩૮૨	નોંધ ૧૮, ૧૪૪, ૨૧૭, ૨૬૫, ૩૬૪, ૪૩૩,	
વર્મણેચ (કાવ્ય)	૧	પ્રાર્થના (કાવ્ય)	૨૨૫
ચંદ્રન મહેતા		એરરશ્મિ	
કલા	૩૨૬	ત્રિમાનન્દનો દાસ્ય: રમ્ય	૭૮
ધૂમરેતુ		રામનારાયણ વિ. પાંડે	
ગાથાનાં ગીતો	૧૮૬	પુસ્તક પરિચય	
જીવનરામ રવે		કવિના અંતે ગાદિના	૪૩૦
		કૃષ્ણ રશ્મિ	"

યુવજીવી	૩૬૦	પ્રવાસના કેટલાક અનુભવો	૪૧૯
નાયકન્યો	૨૨૨	પંડિત સુખનાથજી	
ધોડાંક છુટાં પ્રમ	૩૬૦	વર્તમાન પુરાણ	૫૭
ગોડે કેશવકવેનું આદ્યચરિત્ર	૨૯૩	વર્તમાન	
પ્રજ્ઞાતના રંગ	૨૧૪	વસન્તે (કાવ્ય)	૩૮૧
વમનત ગંગા મહોત્સવ		એલરશિમ	
રમારક અંક	૩૫૮	વાગ્મેતી ચિત્રકળા પ્રદર્શન	
વિપિન	૧૩	(અમરવાદ) કાપડીયા	૩૨૫
મગીન ગીતાજનિ	૪૨૬	વિચાર અંકમણ	૧૦૫
શ્રી સ્વાતંત્ર્ય	૪૩૨	કથાદિલાગ્નિ	
પૃથ્વી (વાર્તા)	૩૧૮	શંકરાચાર્યે શાંકત હતા, સૌંદ હતા	
દિગ્વીપ		કે. વૈભવ ?	૩૧૬
બરફ અને બોરાકનું રક્ષણ	૧૬૮	દુર્ગાશંકર કેવળરામ સાંસ્કૃતી	
કાંતિશાળ જમનાવાસ પડ્યા		શાંતિનિકેતન	૩૬૫
મધ્ય કાલીન સમાજની વૃત્તિ	૫	પંડિત સુખનાથજી	
મણુશાળ ૨, મજમુદાર		સર્વનાશ (વાર્તા)	૩૭૩
મહાન શિક્ષકનું ચિત્ર	૩૫	ધૂમકેતુ	
જસભાઈ શેકરભાઈ મેડેસ		સોલ મુખ્યારક (નાટક)	૨૫
મદ્રાસ	૧૨૨	સંજય	
રત્નમણિરાવ બીમરાવ		સોરઠના જહારવટિયાની મીમાંસા	૪૦૪
માતેઓ ફાસકોને (વાર્તા)	૨૪૧	અવેરવેદ મેધાણી	
નગીનદાસ પારેખ		સોનેટ	૧૧૧
યુવાનો અને સમાજ	૧૫૩	બ. કે. હકિર	
કિશોરવાસ પ. મસરવાળા		સ્વેચ્છવિહાર	૪૬, ૧૩૩, ૧૯૮, ૨૭૪, ૩૪૩
રશિયને નાટ્યકાંતિના માર્ગો	૨૯, ૮૨	સ્વેચ્છવિહારી	
પાગડોડી		જ્ઞાનના ફેરીઆઓ	૧૮૫
રમણભાઈની આધ્યાત્મિકતા	૩૩૩	જસભાઈ શેકરભાઈ પટેલ	
(મળેલું)		જ્ઞાતિ બધારણ અને સમાજ	૨૨૮
સાંખ્ય ત્રિયતિ સંબંધી કેટલાક વિચારો		પ્રાણજીવન વિ. પાઠક	
૨. ડો. પર્ણા	૪૦૧	જ્ઞાનગોચરી	
કેતીના દુઆઓ	૧૭૮	વા.	
જાપાણાવ ગ. વૈદ્ય			
સોલંક્ય		અંગ્રેજ પ્રજાનું ભવિષ્ય	૨૦૪
ચંદ્રપારકરના ભીસો	૨૭૬, ૩૪૮	ગેરી પ્રજાની સંસ્કૃતિ	૪૨૩
અંગાણાવ પૂ. વ્યાસ		જીવન તત્ત્વની એકના	૨૦૫

પેન એશિયાટિક કોન્ફરન્સ	૩૫૪	રસિયાનો આક્ષેપ	૬૧
પ્રગતના પુનર્જનના વિરૂદ્ધ ઇગ્ગાડ	૬૧	દિલ્લી અતિ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ	૬૨
પૌષ્ટિક ખોરાકના અગત્યના કારણો	૪૨૭	દિલ્લીના શહેરમાં સ્ત્રી પુરુષોનું પ્રમાણ	૧૪૩
બર્કનહેડ સાહેબને જન્મદિન	૩૫૭	દિલ્લીના આગ્રાધ્ય રાજાનો ઉપાધ્ય	૩૫૬
બ્રાહ્મસાહિત	૪૨૬	સરકારની સરદાર પરની નીતિ	૩૫૫
મિસ મેથોની માતૃ ભૂમિમાં	૬૦	સંસ્કૃતિ અને દેહાંત દંડની શિક્ષા	૫૯
મીરાનો નવીન ઉપયોગ	૬૩	સ્પેટ ઉપર મુકરદમો	૨૦૩
રાજ્યકાંતિની શરૂઆતમાં	૫૮		

લેખકોની અનુક્રમણિકા

અંબાલાલ જોશિદલાઈ દેસાઈ	જશભાઈ શંકરભાઈ પટેલ
ઉમર અયામની જીવનરેખા ૪૯	જાનના ફેરીઆગ્રો ૧૮૫
અંબાલાલ પુ. વ્યાસ	જીગતરામ દવે
ધરપારકરના બીરો ૨૭૯, ૩૪૮	ગાઠનાં ગીતો ૧૮૬
કૌટિલ્ય	ગવેરચંદ મેઘાણી
ચીનના વેપાર પર દાદ ૪૨	સોરઠના બહારવટિયાની મીમાંસા ૪૦૪
વયાદિલાલ	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ દાલેકર
વિચાર-અંદાજ ૧૦૫	ધાર્મિક કેળવણી ૨૬૧
કાંતિલાલ જીવનલાલ પંડ્યા	દિલીપ
જરૂર અને ખોરાકનું રક્ષણ ૧૬૮	પ્રગરી (વાર્તા) ૩૧૮
તોલ અને માપ ૨૫૧	દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
કાપરીઆ	ચંકરાચાર્ય સાક્ય દત્તા, શ્રી
વાસંતી ચિત્રકલા પ્રદર્શન (અમદાવાદ) ૩૨૫	કે વૈષ્ણવ ? ૩૬૯
દિગોરલાલ ધ. મશરૂવાળા	ધ્રમકેતુ
તારતમ્ય જુદિ ૨	દલા ૩૨૯
હુવાનો અને રાગાજ ૧૫૩	જીવનચંદ ૨૫૫
ગજનન વિ. પાઠક	સર્વનાથ (વાર્તા) ૩૭૩
આપણા સ્થાપત્ય (Architechure)	નગીનદાસ પારેખ
મહેના આયશ્યક અંગે ૩૦૬	સુંબન (વાર્તા) ૧૨, ૬૦
સ્થાપત્યના નિરીક્ષણમાં ખેડો	માતેઓ કાલકોને ૨૪૧
દષ્ટિકોણ ૨૦૬	નંદલાલ મ. શાહ
અંદવદન મહેતા	અમેરિકાના પત્રો ૩૬, ૧૧૬, ૧૮૮, ૨૬૯, ૨૯૮
કર્મણ્યેષ (કાવ્ય) ૧	પાંચકોડી
	રસિયન રાજ્યકાંતિના માર્ગો ૨૬, ૮૨

પ્રાણજીવન વિ. પાઠક		વર્તમાન	
તાલિયંપદાનુ અને મગાજ	૨૨૮	વર્તમાન પુગલ	
બાળચંદ્રસાચ ક હકોર		વિધનપ્રસાદ ત્રિવેદી	૧૫૦
‘એલેટ’	૧૧૧	આચારી વગી કવિતા (પત્ર)	૨૧
આપાલાલ ઝ. પેઠે		૫૧૦	
કેવીના દુઃખાગી	૧૭૮	ગાનગોષ્ઠી	૫૮,૧૪૦,૨૦૩,૩૫૪
‘ભાનુ’		સ્નેહસંદિપ	
અનેનુ ગોલા દિવા મનાભા		અર્ધ (કાવ્ય)	૧૭૩
રમણવેદના	૩૧૬	આગા	૩૩૨
મુનિદુભોરે મ. ભટ્ટ		પ્રાર્થના	૨૨૫
દિનિય ગાગવય મેમેયન ઉપ		વચન	૩૮૧
અનંત વિગોરો	૨૮૫	સ્વેદવિદ્યારી	
મુગિદાર		એગવિદાર	૪૬,૧૩૩,૧૮૮,૨૭૮,૩૩૪
સ્વામી (કાવ્ય)	૨૬૭	મુખલાલજી પંડિત	
મંદુલાલ ર. મજમુદાર		પ્રાતિનિદેશન	૩૮૫
મધ્ય કાળીન મહાત્માની રમણતિ	૫	પ્રવાસના ફેટલાક અનુભવો	૪૧૬
સ્તિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી		મોજય	
આગામના ખાગીઓ વિશે આદિની ૧૭૩		મોય મુખારક	૨૫
સ્વતર્માનુસાર ભીમરાય		દરિલાલ માધવજી ભટ્ટ	
મદમ	૧૧૨	વ્યાખ્યાન રાજતંત્રી ઉપા મુખીનો	
સંસારલાલ ડા. પટ્ટીજી		દિલી ગાવયવદીવટ	૧૬૨,૨૬૧,૩૩૬
ગાંધીય ગિરિ મળી. કેટલાક		દરિદર પ્રા. ભટ્ટ	
વિચારો	૪૦૧	દીનના (કાવ્ય)	૨૬૮
રામનારાયણ વિ. પાઠક		રા. અને ન.	
પ્રેમાનંદનો દાખવમ	૭૮	પુનઃપ્રવિશ, ૧૫,૨૦૬,૨૬૩,૩૫૮,૪૨૬	
એક આખ્યાન	૨૦૫		

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૫

કાલિદઃ : ૧૯૮૪

અંક ૧

કર્મણ્યેવ-

સૌને,

‘ફલે નવ ફલે તથાપિ કર કર્મ’ છે તાહરો
મતુષ્ય અધિકાર એ’-કનકસૂત્ર એ સાંપડે:
કદાચન ભવિષ્યના અગમકાલને કાંઠે
શમે નવ શમે તથાપિ ઉર ભેદનો આંતરો
જશે નકી ટળી, અને ઉર સખંધ જે છે ખરો-
યશે શ્રમિત જ્યાહરે ભવપ્રવાસના ચાકડે
ફરી નવ વસે ઉરે. ક્ષણિક દેહને પોપડે-
નિરંજન થશે, થશે અમર બાધવા બે ઉરે.

અને ઉભય સન્ધિ સિદ્ધ ઉર ઐક્ય આત્મા સત્તે;
ત્યહીં નવ કહું તને-તુંય કહીશ ના ‘આવળે’.
ન કર્મ દુષ્ક કે કંઈ મન વિભાસણા એ વળી,
ન શોક ભય-જ્યાં જહું પરમ શક્તિમાં બે ભળી
કદાચ ન ફલે, ફલે !-પટલ ચીરવા ભાવિના ?
ફલોઃ અમર આશમાં સુહૃદ ! એક આરાધના.

ચંદ્રવદન-મહેતા

તારતમ્ય બુદ્ધિ

કોઈ પણ જાતના અંગત સ્વાર્થ વિનાના માણસો સર્વને સંમત હોય એવું એકાદ સત્કાર્ય ઉપાડ છે, ત્યારે તેઓમાં પણ એ કાર્યને અંગે તીવ્ર મતભેદો ઉત્પન્ન થઈ આવે છે એવા કેટલેક અંશે દુઃખદ અનુભવ સર્વને થયો હોય છે. એ મતભેદ ઘણીવાર સિદ્ધાન્તની ભાષામાં રજુ થાય છે. એ સિદ્ધાન્તનો અસ્વીકાર કરવા વિરોધી પણ તૈયાર નથી થતો, છતાં એ સિદ્ધાન્તમાંથી ઉપજતું તાત્પર્ય પણ એ સ્વીકારી શકતો નથી. ક્યાંક જૂઠું થાય છે એમ એ સમજે છે, પણ એ જૂઠાને ખતાવી ન શકવાને લીધે એનો વિરોધ દુરાગ્રહમાં ખમે છે. આમાંથી ઘણીવાર કામ કરનારાઓ વચ્ચે લેવા-દેવા વિનાનું વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થઈ આવે છે, ફરીથી બેગ્રાં મળી કામ કરવાનો ઉત્સાહ ભાંગી જાય છે, અને કઠીક કઠીક પ્રવૃત્તિ પણ ભાંગી જાય છે. જાહેર કાર્યોમાંથી કેટલાક માણસો આવાં કારણોને લીધે નિવૃત્ત થયેલા પણ જોવામાં આવે છે.

આ સ્થિતિ ખતાવે છે કે આપણાં જીવનમાં, જીવન સિદ્ધાન્તમાં, આપણી બુદ્ધિમાં કે કેળવણીમાં કાંઈક ખામી રહેલી છે.

આ ખામીનો એક અંશ આજે વિચારવા ઇચ્છું છું.

આ ખામી તે તારતમ્યતા વિષેની ખામી છે.* વિચારમાં તારતમ્યતાના સિદ્ધાન્તનું વિસ્મરણ અને આચારમાં તારતમ્યતાની મર્યાદા નહીં કરવાની બાબતમાં મૂંઝવણ-એ અનેક વાર પ્રામાણિક માણસોના મતભેદોનું કારણ હોય છે.

આનો ખુલાસો કરું.

આચરણનું ધોરણ ઠરાવવામાં કોઈ એક જ સૂત્રથી દર્શાવાતો વિચાર કે સિદ્ધાન્ત આપણને પરિપૂર્ણ લાગે અને એ વિચાર કે સિદ્ધાન્તથી જે અનુમાનોની પરંપરા નીકળે તેને જ વળગી રહેવામાં ગોગ્યાચરણ સમાયેલું છે એમ લાગે, ત્યાં તારતમ્યતાના સિદ્ધાન્તનું આપણને વિસ્મરણ થાય છે. ઠપ્પીકત એ છે કે ગોગ્યા આચરણ એ કોઈ એક વિચાર કે સિદ્ધાન્તને યશાસર ગ્રહણ કરવામાંથી નીપજતું નથી, પણ અનેક વિચારો કે સિદ્ધાન્તોમાં રહેલા તથ્યાંશોનો સ્વીકાર કરી, પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં એ સર્વે સિદ્ધાન્તોનો સુસંગત સમુચ્ચય કરવામાંથી થાય છે. ભાષામાં એ સિદ્ધાન્તો ઘણી વાર એક બીજાંથી ઉત્પન્ન લાગતા હોય છે, છતાં એવા પરસ્પર વિરોધી સિદ્ધાન્તોમાં એ તથ્યાંશો રહેલું હોય છે, અને એ તથ્યાંશોનો નિષ્પક્ષ સ્વીકાર ન કરવાથી ગોગ્યાચરણ ઠરાવવામાં ભૂલ થાય છે.

દાખલા તરીકે, આ રેલ સંકટનિવારણને અંગે વારંવાર ઉચ્ચારાતા 'સ્વાશ્રય'નો સિદ્ધાન્ત લ્યો.

માણસે સ્વાશ્રયી થવું જોઈએ, વિપત્તિમાં એ પોતાની મેળે જ પોતાની મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ લાવવાની તેણે શક્તિ અને હિંમત મેળવવી જોઈએ એનું નામ 'સ્વાશ્રય'. આ ગુણ મહાન છે એમાં શંકા નથી.

* સારી ભાષામાં આ ખામીને કેવળ વેદીવાપણાની ખામી પણ કહેવાય છે. પણ જો એ કેવળ વેદીયા નથી, બહોલા તેમ જ ગણેલા છે, તેઓમાં પણ કેટલીક વાર આવી ખામી નજરે પડે છે.

પણ આના ઉપરથી એવો સાર કાઢવામાં આવે છે કે એક માણસે બીજા માણસને વિપત્તિને પ્રસંગે મદદ કરવા દોહી જવું ન જોઈએ; કારણ એથી આપણે એને સ્વાશ્રયી યવા દેતા નથી.

આ સાર વિપરીત છે. એમાં તારતમ્યતાનો અભાવ છે.

દૃષ્ટાંત એ છે કે સ્વાશ્રયના સિદ્ધાન્તની વ્યાપ્તિ અમર્યાદિત નથી. કેવળ સ્વાશ્રય પર જ જીવન નભી શકતું નથી, અને કેવળ સ્વાશ્રયથી જ અભ્યુદય સાધી શકાતો નથી. કેટલાક પ્રસંગોમાં સ્વાશ્રયી જ રહેવાનો કે રાખવાનો આગ્રહ જીવનને અશક્ય કરી મૂકે. નાનું બાળક, રોગી અને વૃદ્ધને જેમ પરાશ્રયની અગેશા રાખવી જ પડે છે, અને એને આશ્રય આપનાર દોષી ગણાતો નથી, તે જ પ્રમાણે જીવનના કેટલાક પ્રસંગોમાં એક માણસ જો બીજા માણસને ટેકો આપે તો તે નબે છે, તેટલા ટેકાને બળે આગળ વધે છે અને તેનું નબળું અને વધતું સમાજને પણ હિતાવહ થાય છે.

વેપારમાં તો આવા પ્રસંગો ઘણીયે વાર આવે છે. કોઈ વેપારી ઉપર ભારે નુકશાનીનો પ્રસંગ આવી પડે; ત્યારે એને થોડો વખત ટકાવી રાખવાને બીજા વેપારીઓ એને જો થોડો આશ્રય આપી દે છે તો એ ફરી વાર વેપારમાં સ્થિર થઈ જાય છે, એના હોણ-દારોને પણ નુકશાન થતું નથી, અને જગતમાં અભ્યવસ્થા થતી નથી.

પિતા મુત્રને કે મિત્ર મિત્રને મુદી કે મોકરી અપાવી એને 'ટુંકાણું પાડવાનો' જે પ્રયત્ન કરે છે તે આ જ ન્યાયે કરે છે. એવી મદદ મળવાથી એ પરાશ્રિત નથી થઈ જતો, પણ થોડા આશ્રયથી એ વધારે સ્થિર થાય છે.

સાચી વાત એ છે કે માણસને હંમેશાં પરાશ્રયની જરૂર નથી હોતી, ન હોવી જોઈએ; જે સમાજમાં એક વર્ગ પરાશ્રિત થઈને જ જીવન ચુગતો હોય કે ચુગતી શકે એવી સ્થિતિ હોય ત્યાં સમાજરચનામાં ભારે દોષ હોવો જોઈએ. પણ આનો અર્થ એ નથી કે માણસને કોઈ પણ કાળે પરાશ્રય લેવાનો પ્રસંગ જ ન આવે. દરેક યશસ્વી માણસ પણ પોતાનું જીવન તંપાસે તો માથમ પડે કે એના જીવનના અમુક કાળે એને સમાજ કે મિત્ર તરફથી અમુક મદદ મળી ગઈ તેને લીધે એનું જીવન ઘણું જરૂરી યશસ્વી બન્યું છે.

આશ્રય આપવો જ નહિ એ વિચાર ખરાબ નથી; અમુક વર્ગ કે વ્યક્તિને નિરંતર આશ્રય આપવામાં ધર્મ સમાવેલો છે એ વિચાર પણ ખરાબ નથી. યોગ્ય પ્રસંગે યોગ્ય પ્રમાણમાં એક માણસે બીજાને આશ્રય આપવાનું કર્તવ્ય છે; એ આશ્રય આપનારી રીત એવી હોય કે જેથી લેનારને કાંઈ પુરુષાર્થ કરવાપણું જ ન રહે તો તે આશ્રયમાં ગંભીર દોષ રહેલો છે; છોકરાઓ નિરાંતે ખાઈ શકે એટલા માટે ધનસંચય કરનાર પિતા એ દોષ કરે છે. પણ અણીને પ્રસંગે એક માણસ બીજા માણસને એવો આશ્રય આપે કે જેથી એનો પુરુષાર્થ કરવાનો ઉત્સાહ વધે અને એને જીવન આશાદીન ન થાય-એવો આશ્રય આપનાર અને લેનાર બન્નેનું હિત કરે છે; બન્નેને માણસાઇ પ્રત્યે ચઢાવે છે.

આશ્રય આપવાની યોગ્ય રીત શોધતાં આવડતી એ એવી આવડત છે કે જે કદાચ શીખવી ન શકાય. પણ જેમ આશ્રિત વર્ગ કરી સ્વતંત્ર ન બને, આશ્રિત જ રહે-એ વિચાર એક દિશાની બૂલ છે, તેમ કદી કોઈને આશ્રય આપવો જ નહિ એ બીજી દિશાની બૂલ છે. આશ્રય અને સ્વાશ્રય બન્નેને જીવનમાં રચાન છે અને એ બન્ને વચ્ચેની તાર-તમ્યતા સાંચવવામાં જીવનનો ટકાવ અને અભ્યુદય સાધ્ય થાય છે.

એવી જ તારતમ્યતા સ્વમત કે બહુમત પ્રમાણે આચરણ કરાવવું એ વિષયમાં જાળવવાની જરૂર હોય છે. જે કોઈ કહેશે કે હું તો હંમેશાં સ્વમત પ્રમાણે જ વર્તવાનો તો તે પણ જૂલ ભરેલું આચરણ કરે એમ સંભવે છે; અને જે કોઈ કહેશે કે હું હંમેશાં બહુમત પ્રમાણે જ ચાલીશ તો તેનું ફલ પણ દોષિત થઈ શકે.

ક્યાં સ્વમતનો આગ્રહ રાખવો અને ક્યાં બહુમતને નમવું આપવું એ દરેક પ્રસંગે કોઈ ત્રીજા જ ન્યાયશુદ્ધિના સિદ્ધાન્તને વિચારી દરાવવાની જરૂર પડે છે. એવા ત્રીજા સિદ્ધાન્તની અવગણના કરવામાં તારતમ્યતાનો ભંગ થાય છે.

આવી જાતની તારતમ્ય શુદ્ધિ સામાન્ય વાચન કે શિક્ષણથી ઉદ્ભવતી નથી. અનેક અંશે ઉપર એ અવલંબેલી છે. પણ તારતમ્ય શુદ્ધિ એ એક મહત્વની વસ્તુ છે, એમાં વિરોધી જણાતા સિદ્ધાન્તોમાં રહેલા તથ્યાસનો નિષ્પક્ષ સ્વીકાર અપેક્ષિત છે—એવું વિસ્મરણ થવાથી એ શુદ્ધિના ઉપર અટક આવી પડે છે, એ સમજવું આવશ્યક છે.

એનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરતાં આવડવો એ જીવન અને જગતના અનુભવ ઉપર, એ અનુભવો ઉપર સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાની ટેવ ઉપર, પરિસ્થિતિના તથા સંસ્કરણોના ચિંત્ન ઉપર થતાં પરિણામનાં સૂક્ષ્મ અવલોકન ઉપર, જીવન વિષેની સાચી દૃષ્ટિ ઉપર, વ્યક્તિની ન્યાયશુદ્ધિ ઉપર, પરસ્પર વિરોધી જણાતા ભાવોના સામંજસ્ય (યોગ્ય પ્રમાણમાં સંમેલન) ઉપર, અને પુરુષાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે.

આવા અનેક અંશે ગણાવ્યા તેથી ભડકી જવાનું નથી; કારણ કે થોડે ધણે અંશે દરેક માણસ તારતમ્ય શુદ્ધિનો ઉપયોગ ઠીક રીતે કરી શકતો હોય છે ન; અને જ્યારે પણ એમ કરે છે, ત્યારે ઉપલા બધા અંશોનો એને અસાતપણે પણ વિચાર થયેલો હોય છે. પણ કોઈક વાર કોઈ એકાદ સૂત્રનું બાંધુ એને મુગ્ધ કરી નાંખે છે, ત્યારે એ એકે એવું બને છે.

આ તારતમ્ય શુદ્ધિ એક બીજી વૃત્તિ જેને બેળવાઈ જવાનો સંભવ છે. તે વૃત્તિ તે સત્ય સાથે બાંધછોડ (compromise) ની માણસ અમુક પ્રસંગે તારતમ્ય શુદ્ધિના ઉપયોગ કરે છે કે સત્ય સાથે બાંધછોડ કરે છે એ ધણે અંશે એની પ્રામાણિકતા અને ધૈર્ય ચારિત્રશુદ્ધિ તથા જીવન વિષેની દૃષ્ટિ ઉપર અવલંબેલું છે. એમ બને કે એક માણસ તારતમ્ય શુદ્ધિથી જે નિર્ણય ઉપર આવે તે જ નિર્ણય ઉપર બીજો માણસ સ્વાર્થશુદ્ધિથી આવે. અમુક પ્રસંગે કુતરોને મારવાને હરકત નથી એમ ગાંધીજી દરાવે અને કુતરાંથી ત્રાસનાર બીજો માણસ એ નિર્ણયને વધાવી લે, એ બેમાં બંનેની શુદ્ધિમાં ધણો ફરક રહ્યો હોય, એનો નિર્ણય જીવનના બીજા ભાગ પરથી થઈ શકે.

તારતમ્ય શુદ્ધિના નિર્ણય ધણી વાર આવી રીતે લોકવૃત્તિને અનુકૂળ થવાનો સંભવ છે. પણ હંમેશાં એમ નહિ બને એટલો ભેદ છે.

તારતમ્ય શુદ્ધિ ત્રિકાલાપાદ નિર્ણયો નથી કરતી; પણ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં ન્યાય નિર્ણય ક્યો તે જ દરાવે છે. એ પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરનારા સંયોગોમાં ફરક પડે તો પણ એ જ નિર્ણય કાયમ રહેશે એવું ન બને. પણ એ ઘણે એ નિર્ણયમાં દોષ ન કાઢી શકાય એવી કાળજી લેવા તારતમ્ય શુદ્ધિ મથશે.

મધ્યકાલીન સમાજની રસવૃત્તિ

ગૂજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એકલી પુરાણકથાઓ જ નહિ પણ લોકકથાઓ-શૃંગાર અને પ્રેમની માનવકથાઓ પણ રચાયેલી મળી આવે છે. એટલે એ કાળમાં માત્ર સંસ્કૃત કાવ્યો અને પુરાણોના અનુવાદ પાછળ લોકકવિઓ મંડ્યા રહેતા હતા અને પ્રજાની કેવલ સ્થૂલ ધર્મશુદ્ધિ વૃદ્ધ કરાતી હતી-એવું કાંઈ નહોતું.

ગૂજરાતી ભાષાના સમગ્ર સાહિત્યનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે આર્ય તથા જૈન ધર્મના સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય પાછળ ગૂંથાયેલા કવિઓએ લોકકથાઓ અને પ્રેમકથાઓને વિસારી ન હોતી. કેવલ ધર્મપ્રધાન સાહિત્ય ઉપરાંત પુરાણોત્તર સાહિત્યનું અસ્તિત્વ પ્રજાની તે સમયની સમાજસ્થિતિ, લોકભાવના અને લોકરુચિનો સર્વતોભદ્ર-ખ્યાલ આપી રહે છે.

જે સમાજમાં આવી પ્રેમશૃંગારમિત્ર અદ્ભુત લોકકથાઓનો સારો જીકાવ થતો હતો, અને જે પ્રેતસાદનને લીધે લગભગ સૈકેસૈકે લોકપ્રિય વાતોનાં નવાંનવાં સંસ્કરણો રસિક સમાજને કવિઓ ભેટ કરતા હતા-તે સમાજની રસવૃત્તિ કેવી હશે તેનો કંઈક ખ્યાલ આપણને આવી શકે છે.

એકલી ધર્મકથાઓ પ્રજાના બધા ભાગને બધા કાળ માટે રુચે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. એટલે કદપનાની પાંખે જિંદગીનું પુવાન લોકસમાજના મનોરંજનનું સાહિત્ય લેખની રસવૃત્તિને પોષવા ઉત્પન્ન થતું જ હતું. કારણકે જેમ યુગયુગનું સાહિત્ય ભિન્ન છે તેમ વયવયનું સાહિત્ય પણ ભિન્ન જ રહે છે. “ઘડપણ કણે મોકલ્યું?—” વાળી કવિતામાં જેમ વય પ્રમાણે સ્વાદવૃત્તિ + બદલાયાનો સ્પષ્ટ અંગીકાર સૌ કોઈ સ્વીકારે છે તેમ સાહિત્યના ઉપભોગ પરવે પણ બધા અનુભવે છે.

જાયા પ્રકારનું શુદ્ધિભોગ્ય શિષ્ટ સાહિત્ય આખા સમાજને માટે નથી. વેદાન્ત કથાના શ્રવણમાં ન જોધે એવા અખાલકત જેવા શ્રોતા તો આજે પણ વિરલ છે. તેથી આખા દિવસના વ્યવહારનો થાક ચડતાં, રાતે આરાયેશ ઓળંગતો પ્રાકૃત સમાજ, ચિત્તને પ્રસન્ન કરે અને બીજા દિવસના કાર્ય માટે નવું જોમ આપે, નવી તાઝગી આપે એવું સાહિત્ય અવશ્ય વધાવી લેતો. આવા ઉદ્ધાત્સપૂર્ણ સાહિત્યનો રસિયો સમાજનો મધ્યમ યર, અર્થકારના અદ્ભુત અંશોવાળા તથા જીવનમાં નવી આશાઓના પ્રદેશો ખુલ્લા મુકનાર લોકસાહિત્યથી રીઝે એમાં નવાઈ નથી.

જે સમાજમાં “વસન્ત વિકાસ” જેવું “ચમક ચમક થતી ચાંદરણી જેવું” મધુર અને લાલસરી બાનીમાં રચાયેલું કાવ્ય મળી આવે છે તે કાળના લોકોની રસવૃત્તિ કેવા

+ “ઢાનપણે ભાવે લાડવા, ને ઘડપણે ભાવે સેવ રે:

ઘડપણ કણે મોકલ્યું?—”

પ્રકારની હશે તેવું તેમાંથી કંઈક દર્શન થઈ શકે છે. “આ સંસ્કારી કાવ્યમાં નવયૌવન સ્ત્રીપુરુષ આલંબન છે; તેમની સ્થાયી રતિ ઋતુરાજ વસન્તના ઉદ્દીપનથી ભભૂકી બેઠે છે. કાલ્પન માસનો વિહાર એમાં વર્ણવાયો છે.”^૧ સં. ૧૫૦૮માં રચેલા સુંગારનાં વિહારવર્ણનના આ મુન્દર સચિત્ર ગ્રંથમાં જે વિહાર અને વિહારની ભોગસામગ્રી વર્ણવ્યાં છે તે ઉપરથી તે સમયે રસિકજનો કેવા વૈભવથી હંદગીની મોજ લેતા હોયું દર્શન આપણને થાય છે. વસન્તમાં વનથીનું વર્ણન કરતાં કવિ, પલાસનાં ફૂલને જોઈને ઉત્ત્રેક્ષા કરે છે કે:

“કેસુ કહી અતિ વાંકડી, આંકડી મયણથી બહિ;
વિરહિણીનાં ઘણે કાલિજ, કાલિજ કાઠય તાણુધ.”^૨

ચૌદમા શતકના પ્રારંભમાં માણિકગચ્છદસરિચે “પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર” પ્રાચીન યમકાન્ત ગદ્યમાં રચ્યું છે. તેના બીજા ઉક્તિમાં વસન્તવર્ણન કર્યા પછી, લોકના વસન્તવિહારનું પણ વર્ણન કવિએ કરેલું છે:

“તિસ્થિ આવિષ્ઠ વસન્ત, ફૂલે રીતવણુ અન્ત, દક્ષિણ દિસિતણુ વાલ વાઘ,
વિહરણુ વણુરાધ ૧.....યોઠ તણે હાથ વીણા, વસાટખર કીણા, ધવલ સુંગાર સાર,
મુખાકુલ તણા હાર, સર્વોગસુન્દર, વનમાંહિ ભોગ રમણ પુરંદર ૨ એકિ ગીત
ગવારંઈ, દાન દિવારંઈ, વિચિત્ર વાદિત્ર વાજંઈ, રમણિતણાં રંગ છાજંઈ ૩ એકિ
વાદિત્ર ફૂલ ચૂંટંઈ, વૃક્ષવણા પથ્થર ખૂંટંઈ, દરિયવંઈ દીવંઈ, કીલતાં વાદિત્ર
જલિધ જલિધ સૌંચંઈ ૪ કેસિહરાં કલિત્ર જાણ, પ્રીતમત હોયંઈ ૫”

કેટલીક ગ્રેમકથાઓમાં તે મંગલાચરણ પણ મકરધ્વજ રતિપતિ કામદેવનું કરેલું છે; અને તે પછી સરસ્વતી તથા યુરુની પ્રાચેના કવિએ કરી છે. “માધવાનલ-કામકુંડલા દોગ્ધકપ્રબંધ” આમ્રપદ (આમોદ)ના કાવચ કવિ નરસાસુત ગણપતિએ સં. ૧૫૭૪ માં રચ્યો છે. સોળમા શતકના જૈનેતર હિન્દુસમાજના ધણાખરા ધાર્મિક ગ્રંથોની વચમાં આ ‘પ્રબંધ’ બૂદી ભાત પાડે છે.

કવિએ આ રસિક ગ્રંથ ‘મયણપુરાણ’માં અંચૂપ્રવેશ કરીને સત્તર દિવસમાં રચ્યો હતો. કવિ, પ્રથમ રતિરમણ કામદેવને નમન કરી, પછી સરસ્વતીની પાસે આશીર્વાદ માગે છે એટલા ઉપરથી જ આ વાતોમાં આવનારી સુંગારરસની ભરતીની કલ્પના થઈ શકે છે:

“કુચર કમલા રતિરમણ, મયણ મહાલક નામ,
પંકજ પૂજ પયકમલ, પ્રથમજ કુંકુ પ્રણામ.”

‘પ્રબંધ’નાં નાયકનાયિકા માધવ અને કામકુંડલાનો પરસ્પર સ્નેહ જોઈને રાજ વિક્રમે હોમને પરણાવી આપ્યાં હતાં. હોમણે પ્યાર માસ સુધી જે “રતિ રતિના રસ

૧ દિ. બા. કે. હ. કુવંની નોંધ.

૨ આ દંત્રો પડ્યાં ગ્રેમાનન્દ-શિષ્ય રત્નેશ્વરના રચેલા “રાધિકાવિરહના બારમાસ”માં કાલ્પનના વર્ણનમાં પડેલાં જોઈ શકાય છે.

“કેસુ કસુમથી પાંખડી, તે તો વાંકડી ચેર:

જણે મનમય આંકડી, વિરહીનું કેર.”

૩ “પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ”, ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ.

માણીય, રતિ રતિના ફલ આહાર: રતિ રતિ વેષ વિશેષીય, રતિ રતિના સિણગાર”-
 ઋતુ ઋતુએ રતેહોપભોગ કયોં ત્હેનું ગણુપતિ કવિએ જે રસમય વણુન: આપ્યું છે તે
 ઉપરથી લોકોની રસિકતા અને ત્હેમના ભોગવિલાસમાં જણાતું સૌન્દર્યોપભોગનું તત્ત્વ
 સમાજની રસવત્ત્વનો વિકાસ થયેલો દાખવે છે.

‘મયણુપુરાણ’માંથી ચાંચ ભરીને રચેલા આ કાવ્યમાંથી નીચેના જરાક લાંબો ખંડ
 લોકોની રસવૃત્તિના પ્રતિબિમ્બ રૂપે લાક્ષણિક ગણી અહીં ઊતારીએ છીએ:

“કાચુણ કેરાં ફણગટાં, ફિરિ ફિરિ ગાઈ ફાગ;
 ચંગા વલવલ ચંચળરિ, આલપિ પંચમ રાગ.
 ક્ષિ ક્ષુભા કેરાં, કેસર સુરતરુ સોય;
 માધવ કીજઈ છાંટણાં, અમર અચર્યા જોઈ.
 પીલી કીપી પાપડી, બૂધડીએ રંગ રોલ
 અન્નો અન્નિ છાંટણાં, ચટક લાગુ ચોલ.
 લડક રેલુ અળીરની, સુરતરુ નઈ સીંદૂર;
 ગયણિ ગુલાલ વતોલિયા, ઉલર વિહાલિક સૂર.
 ગંધારજ અતિ મદમદક, ચૂએ પાલાનીક;
 મોગરેશમાં માલણાં, બૂડક જિંદાં બગ દીક.
 લંતિ શિખર ધન શબ્દિઈ; પવન તણા પદ્મોલ;
 માધવ મલિલાસિક કરક, કીડા રસિ કંઠોલ.
 ફરિ ફરિ રોમન ગેડિકા, રતન દડલુ આણી;
 રાત્રાસિક રંગિ રમઈ, મેભિ પ્રાણ મમાણ.
 કોડામણિ ‘કદ્દ કદ્દ’ કરક, કોઈલ અંબાડાલિ;
 તરુઅર નવપદ્મલ ધરઈ, મધુકરિ મણકિઈ માલિ.
 હેલિ બુધાવક હોયકા, સુરતરુ કેરી સાખ;
 માધવ સાપઈ દિવસિક, લીલા લટલ લાખ.
 કટિલ કેરા કટકડા, મરડસિ માયા-વેણિ;
 અંદોલિસિ આકાશિયાં, મલિક રહિ નહી દેણિ.
 સિ ફલ લેલ હલયગિરિ, અસ્તોત્રલ આવેસિ;
 રમતિ રમતો રંગલરિ, હેલયા ભીતરિ લેંચિ.
 ગાયન સુસર મુખિ ગાય, ફરિ વાયસિ પંચઈ વાલ;
 તિલ્લણ તુલુવત લેખરક, આજ્ઞનક કન્ભાલિ.
 પીત પટવર પલિરણઈ, જડણિ નીલાં નેન;
 ચોલી ચટકય ચેલની, મુકટ કુલુમસિરિ સેન.
 ફરિવર કલુયર કંબલી, ચંદન યોલકચોલ;
 કસ્તૂરી કપૂરયુત, માનનિ મુખ તંબોલ.
 નિરખી નિમંલ ચંદનું, લગ્નિક અંબરદેસિ;
 મરુક ચારસિ મરમલી, મમ આપુ માલેસિ.
 ગંદનિ ચરચૂં ચંદલા, સંતોણુ શિર નામિ;
 નં છવત તાં જુ-રદક, અગદ ધરિ ઝોણુક દામિ.”—જગેર.

જ્ઞાનાચાર્યે કરેલી “બિલ્હણુ પંચાસિકા”નું ગંગાચરણ વળી વધારે બાવપૂર્ણ,

રસિક અને સૂચક છે. અહીં પણ કવિ, સરસ્વતી કરતાં ચે. કંદર્પને મોટો મહારાજા કહી
તેને પ્લેસો પ્રણામ કરે છે:

“ મહાર્જુન મહિપતિ વણુવું, જેહનું રૂપ અવનિ અમિતવું;
કુન્તમખાણુ દરિ: કુંજરિ ચરણ: જસ પ્રથાણિ ધરા ધડહડાન
કોઈડ કામિની તણુ ટંકાર આગલિ અલિ અંઝા અંકારિ;
પાખણિ કોઈલિ કલરવ કંઠ: નિર્મલ છત્ર એત શિર ધરઈ.
ત્રિગુણભાંધિ પડાવઇ સાદ: ‘છઈ કો સુરનર માંડઇ વાદ ?’
અળસા સૈનિ સખલ પરવરિઃ હોંડઇ મનમય મચ્છરિ બરિહ.
મામવ માસ રોહઇ સામંત જસતણુ: જલનિધિસુત મિંત.
ફૂતપણુ મલયાનિલ કરઇ: સુરનરખન્નમ આણુ આચરઇ.
“તાસતણા પય હ” અભસરી, સરસતિ સામિણી હઇડઇ ધરી;
પહિલું કંદર્પ કરી પ્રણામ, ગરુડ અંધ શયિસિ અભિરામ.” +

—આ પ્રકારે જે કવિઓ મંગલાચરણમાંજ પ્રેમના અધિષ્ઠાતા દેવનું અર્પણન
કરે છે અને અંધરચનામાં તેની સદાય માંગે છે—તે વાતોઓ કેવી રસપૂર્ણ દર્શે તે વાંચકને
કહેવાની જરૂર નથી.

નરણુદાયાર્ય નામના એક જૈન કવિએ સં. ૧૬૫૬માં પ્યરહાનપુરમાં “કોકશાસ્ત્ર
અવુષ્પદી” રચી છે. તે લેખક તો પોતાના શૃંગારરસપૂર્ણ અંધને માટે એટલો બધો
આશાવન્ત છે કે તે લખે છે:—

“જિમ કમલમાંદિ જમર રમઇ, અંધ ફૂતજી છાંટે કિમે ?
જે નર સોચા હુબધા હસે, તેડ મામને ઇણિ મયે વસે.
જિહાં લગ રવિ શયિ અગને તપે, જિહાં લગ મેરુ મહિમધ્ય જ્યે;
તિહાં લગ કયા રહિસઈ પુતણુ, કવિ નરણુદ કહે કયા વખાણુ.”

આમ જૈન સાધુ કુશલકાબ વાચકની “મારોલા ચૂપઈ” (સં. ૧૬૧૭)માંના
શબ્દોમાં કહિયે તો

“જેતાં નવરસ પણુ જગિ, સવિહુ ધુરિ સિણુગાર;
રાગે સુરનર રજિયે, અળસા તસુ આધાર.”

—‘અળસા’ જેનું આલંબન છે એવો શૃંગાર રસ, ‘સર્વ રસમાં ધુરિ’ છે. એવા
રસપ્રેષ્ટ શૃંગારમાં શું શું છે તે કહે છે:

“વચન વિલાસ વિનોદ રસ, હાનમાવ રતિ દાસ;
પ્રેમ પ્રીતિ સંયોગ સુખ, એ સિણુગાર અળસા.”

—આ પ્રમાણે શૃંગારરસનું પ્રેષ્ટવ રચપાત્રું અને લોકોમાં તે સ્વીકાર પામેલું આપણે
જોઇ શકીયે છિયે.

“કાદમ્બરી” જેવો શૃંગારપ્રધાન વાર્તાગ્રંથ પદ્યમાં ભિતારી, જે ‘અગ્ધરસિક’
સમાજને બેટ કરવાની છાલણુ કવિને હોંસ ચઇ દર્શે તે વખતનો સમાજ રસિકતાની
કઇ સપાટી ઉપર દર્શે તે સહજે કહી શકાય તેમ છે; અને એ રસિકતાને પોષનાર
કવિઓની “રસિક રંજવાની રીતિ” આ પ્રકારના સાહિત્યના અસ્તિત્વ ઉપરથી ખાસ
જાણી શકાય છે.

લાલણ-પ્રાર્થનામાં જ કાવ્યરચનાનું પ્રયોજન જણાવે છે કે—

“ કાદમ્બરી કયા કરી હતમ, ...
અનેક ઉપમા, કલિષ્ સંસ્કૃત ગવ, યથા કવંદી એક;
સાહિત્ય સકલ તણી ચાતુરી, તેદમાં હાં રચી વિવેક.
અતિ પંડિત ને હુદ્ધ તે પ્રીછિ: તેદનું નહિ ઉપાય
મુગ્ધ રસિક સાંભળવા ઈછિ, પણી પ્રીછી નવિ ભય.
તેનિહ પ્રીછવા કારણિ કીધુ વસાવણિ લાખાબધ-”

પાટણના એક નારાયણદાસ નામના કવિએ “ નવનસ ” નું કાવ્ય રચ્યું છે. એમાં માત્ર શ્રીકૃષ્ણ અને રાધિકા જેવાં રાસેશ્વર અને રાસેશ્વરીનાં બે ખૂબ લોકપ્રિય પાત્રોને યોજી, રાધાવિલાસ જેવું કેવલ શૃંગારનું વસ્તુ પસંદ કરી, ચતુર કવિએ ત્હેને જુદા જુદા નવ રસમાં બદલાવી, ઉદાહરણો સભર્યાં છે. એમાંથી કહેવાતા વીરરસનું ઉદાહરણ સુરત-સંગ્રામને જ રૂપકદારા વર્ણવે છે:

“ પ્રથમ કંઠણ રણભાર કટિ કિંકિણી, ચરણ મંછર મુનિ પટલ વાગ્યાં;
સજ થયાં ચર રણતર મુણી દરથી, પરસ્પર નયનનારાગ લાગ્યાં.
હામિની કુતલભતિ તણ કવચ કંચુકી, કુંભ કુચ અગ્રણી કરિ જ. લેળે;
નિપુણ નયનાહ સનાહ તણ પીતપટ, બહુબળ મુગળ દળ સકળ મેળે.
ઉરજ નખવાવ સંભવસવ મુગટ રણ, અખર અતિ દસનરસ અદ્યત આપે;
મુદ્દ પરીપાંગ અંગ, અંગ મુગળ અટાર, આપત્તિ હમય પટ વિવિધ વાપે—”
વજીર+

નરસિંહ મહેતાએ “ રાધા ધનરથામના સુરતસંગ્રામ ” માં આ અવનવી મુદ્દકંપનાનું રૂપક જ ભોંતર પદોમાં વિસ્તારેલું છે.

લોકવાર્તાઓ, ગણાતી પ્રેમકથાઓ એ શૃંગારરસનું જ વિશિષ્ટ સાહિત્ય છે. એ સાહિત્યને જન્મવાનાર જૈનેતરો તેમ જ સાધુજીવન ગાળનાર જૈન મતિઓ પણ છે. આ સાધુ કવિઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રસિકતાને પોષવા ઉપરાંત, શૃંગારરસની ભૂમિકા ઊભી કરી, વાર્તાના છેવટમાં સંસારના એ ક્ષણજીવી રસમાંથી ઉપરતિ, પામ્યાનો ઉપદેશ આપવા માટેનો હતો. વળી, શૃંગારરસનો અધિષ્ઠાતા જે કામદેવ ત્હેને કેમ કરી જીતવો-ત્હેનો ઉપદેશ પણ આ વાર્તાઓમાંથી ધ્વનિત કરવાનો ત્હેમનો હેતુ હતો.

પ્રાકૃત “ તરંગવતી ” ની લોકકથામાં જોઇ સકાય છે કે ધૌવનના ભોગવિલાસની વિપુલ સામગ્રીથી સંપન્ન છતાં, તરંગવતી અને પદ્મદેવને સંસારના ક્ષણિક વિલાસોની અસારતા દેખાઇ; એટલે તરત ત્હેમણે આતુર સંન્યાસ જેવી તાત્કાલિક દીક્ષા લઇ લીધી. અહીં શૃંગારની રમ્ય પશ્ચાદ્ભૂમિ એટલા માટે ઊભી કરવામાં આવી હતી કે તેથી બંને નવજીવાનોએ સ્વીકારિતી ધર્મદીક્ષામાં રહેતી મદદતાનું બાન વાંચકોને થાય.

જૈનેતનું એવું ખીલું સાહિત્ય “ ક્ષાશ્વ ” એટલે ક્ષાત્રવર્ણનનું છે. એ ક્ષાત્રવર્ણનોમાં નાયક તરીકે નેમિનાથ અથવા મૃદુલિગદ હોય છે. એ બંને યુવાનોએ વીનરાગ થઇને કામ કેવી રીતે જીત્યો હતો અને વસન્ત ઋતુની કામોદીપક સામગ્રી ત્હેમના હૃત્કમળની પાંખડી ઉપર કેવી જરા પણ વિકારની છાયા પાડી ચકતી નહોતી-તે આ “ ક્ષાશ્વ ” માં વર્ણવવામાં આવ્યું હોય છે.

ચૌદમા શતકમાં રચાયેલા જિનપદ્યસરિના “સિરિયૂલીભદ્ર કાણ”માં કૌશ્યા વેસ્થાનું આલેકારિક ભાષામાં વર્ણન અને નવયૌવનાનું હાવભાવયુક્ત, કાવ્યચિત્ર ખડું કરે છે. એના શૃંગારમાં વિલાસની જ સમૃદ્ધ છે:

“અહ સિંગારુ કરેઈ. વેસ, ગોટઈ મન ઊઘડિ;
રૂપેય રંગિ બહુરંગિ અંગિ. ચંદણ રસ લગડિ.
ચંપક ફેતકિ નઈ કુસુમ સિરિ ખૂંપ ભરેઈ;
અતિ આપક સુકમાલ ચીરુ પદિરણિ પદિરેઈ.”

એનાં અંગોગતું વર્ણન તો ભક્તભક્તા યતિઓનાં ત્રત પણ ચળાવે તહેવું છે:

“કતલુગલ જસુ લલલલલ કિર મયલુ દિડોલાગ;
ચંચલ ચાપલ તરંગ ચંગ. જસુ નયલુ કંગોલા.
જસ નલપલલલ કામદેવ-અંકુસ જિમ રાજઈ,
રિમઝિમિ રિમિઝિમિ એ પાલકમલિ મુખરિ ચ મુવાજઈ.
અદરબિગળ પરવાજખંડ વર ચમ્પાવન્ની,
નયલુ સલ્લખી ચ દાંવલાવ બહુચલુ સંપુન્ની.
મયલુખગ જિમ લલલલલ જસુ નેણીદેયો—” વગેરે. *

આ ‘કૌશ્ય’ સિવાય “બારમાસી”નું વર્ણન પણ વિપ્રલંબ શૃંગારને વર્ણવવા માટે કવિએને બહુ અનુકૂળ પડ્યું હાશે છે. જેમ હિન્દુધર્મીઓએ રાધાકૃષ્ણ વગેરેના બારમાસનું વિશિષ્ટ-સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે તેમ જૈનોએ પણ રાજમતી અને નેમિનાથ તથા સ્થૂલીભદ્ર અને કૌશ્યાનાં પાત્રોને અનુસરીને ‘બારમાસ’ ગાયા છે. કવિ નેમિવિરલ્ય “ત્રૈમિબારમાસ” * માં લખે છે કે ‘મયણનો વાસ એ માસ કાગ.’ રાજમતિના સુખમાં રાખેા છે કે:

“કાગણના દિન કુરસ, આકસ લાગે રે-યુજઃ;
ચિરદે વપે તન કામલ, મન લાવે નહિ-તુષ.
કેઈ ખેલે લાલ શુલાલસુ, અગીર અરગલ ખાલ:
હું રૂઢી એક દોદાગિણી, આળ્યા ન નાથ મયાલ.”

જૈનેતરેમાંથી એક જ ઉદાહરણ આપું છું:

“કાગજે કુગકમતી-રે ટોળી,
અર્બીલ શુલાલ ભસલું રે ડોળી
નડાલા વિના દોણ ખેલે ટોળી ?
રમવા આવોને રે—”

આપણા મખકાલીન બૂલરાનના સમાજજીવનની રમસામગ્રી તથા સંસારજીવનનો રાજાભવ વર્ણનનું બીજું સાહિત્ય લોકગીતોનું છે. અનિચિત્કાર માટે ગાંડીધેરી થઇ જતી બૂલરાનબંધ અનિચિતે વિનયની કે

“રેરી વચાલી રાજ રડું. રેર આવોને.
આંગળિયે વેડું ફૂલ, વેર આવોને—”

* “પ્રાચીન ગુજરાત કાવ્યસંગ્રહ”-અવધારક શ્રીચંદ્રચંદ્ર શ્રીરીજ.

* “જૈનપદ્ય” પુ. ૧ અંક ૫; (પાન ૧૯૮૨)

અને પછી દિલની મહેમાની ચખાડવા, પોતાના જીવતરની રસસામગ્રી અતિથિદેવને ચરણે એ ધરી દેતી: એ શું શું ધારતી?—“દાતણ કરવા સોનાની આરી, નાવણ કરવા ત્રાંખાકુંડી, બોજનમાં કંસાર, ત્રાંખાના ત્રાંસળામાં ધારેલો શરિર, પેઢણમાં સાચસીસમના ટોલિયા, હાંડોળાખાટ, રેશમી ગાદલાં, બેરવનાં ઓછાં, અતલસનાં ઓશીકાં, ગલવટ ગાલ-મસૂરિયાં, વીંઝણા, સાંગામાંચી, પારણાં, ચમ્બર છતરી, ચાખડી, રૂમાલ, અક્ષત ભરેલી કંકાવટી, ધૂપેલ તેલ, સોનલા બેડાં, ઘુધરિયાળો આંપલો અને બ્લેલડી, લોખંડની પરસાળ, ઓસરીઆળા ઓટલા વગેરે વગેરે.”

આવી બોગસામગ્રી ઉપેરત, પ્રજાશરીરમાં નવપક્ષવેતા લાવનાર “ગેટીદાના” રમતો, દેર દેર વાગતી ‘ઝૂલણું’ ‘ઝોરેલીઓ’, પીતળાંથી પત્તાણવળિાં હસલાં થોડાં ઉપર કે રોઝડી-થેલી ઉપરની સંવારીઓ, ધર પછવાડેની ફલવાડીઓ, વનમાં બંધાતા હાંડોળા અને હાંડોળાની નીચે હીલોળા લેતાં સરોવરો, આસોપાલવની અને કદમ્બની છાંયડીઓ, પારસ પીપળાઓ, એ બધા વનવાસી જીવમનો રાજવેળવ એકલાં ગીતોમાં જ જળવાઈ રહ્યો હોય. એમ સંભવતું જ નથી. તે સમાજના જીવનની રસસામગ્રીનાં એ સચવાઈ રહેલાં અવશેષરૂપ સંજારણનાં છે એ જાણેવામાં અન્તરાય નથી.

“જાંચો જાંચો રે, આંખલાંની ડાળ્ય”
 નાંચો સરોવર ઝીલેતો રે—
 નાનુવાઈ રે, હાંચો બંધાવ
 નાનીં બહુને નાનપણ સાંભરી રે—”

તથા “આસોપાલવના રાજ ! હાંચકા બંધાવને,
 અમે તમે દો દો હાંચીએ; બેસો તો રાજ !
 અગર સાથે તે રાજ ! માયા ઉતારિયે ?”

અને “સોનલા ગેટાને રપલા દડુલીએ રે
 કલાન કુવર ગેટી દડે રમવા બધ્ય—”

—જેવો લોકગીતોમાંથી તે સમયનો સમાજ ટોકિયાં કરી રહ્યો છે એમ લાગે છે. વળી, “ઓશીકે નાગરવેલ્ય, પાંગતે કેવડે રે”, “ફલડીયાંની શેરમ સાહેલી; મહારી ચુંદડીમાં”—જેવી પંક્તિઓમાંથી દાંપત્યજીવનનો શૃંગાર મધમધી જોડે છે. એમ જીવનનો ઉદ્ધાસ કવિતા-દ્વારા વ્યક્ત થયેલો જોઈ શકાય છે.

આ પ્રમાણે, પ્રાચીન ધર્મપ્રધાન યુગમાં પણ આવા વિશિષ્ટ સાહિત્યનું અસ્તિત્વ, વિદ્યાસપ્રિય સમાજની રસવૃત્તિનો સૂચક પુરાવા છે. પ્રેમકથાઓની લોકપ્રિયતા પણ સમાજનું વલણ કમ્પતરફ હોતું તે જાણવામાં ઠીક સાધનજૂત થાય છે. +

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજાંજુદાર

૬ “રઠિયાળી રાત” સાંગ ૨; પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૧.

+ “લોખવાર્તાનું સાહિત્ય” નામના “મધ્યકાલીન સાહિત્ય-પ્રવાહો”ના પ્રથમના લેખમાંથી, લોખવાર્તાનું વાતાવરણ—એ નામના અપ્રસિદ્ધ પ્રવૃત્તિમાનો ભાગ.

આગલા હસાનો હક સાર

(હુકેસ પેલુરશી નામનો યુવક વેન્ડુલ્લા પેલુરશી નામની યુવતિની સાથે પ્રણયથી બંધાય છે. પણ તે બંને એક જ કુટુંબનાં હોવાથી હુકેસના માળાપ તેમને પરણવા દેતાં નથી અને એક ખીલ જ ઊઠરી સાથે તેને પરણાવી દે છે. વેન્ડુલ્લા હુકેસને ન પરણી શકી એટલે તેણે તેા પરણવાનું જ માંડી જાયું. એ ત્રણ વસ્ત્ર વીટી ગયા. હુકેસની પત્નીનું અવસાન થયું. દોઢ માસ સુધી યથા-વિધિ શોક પાળી હુકેસ વેન્ડુલ્લાનું માથું કરવા બધે છે. વેન્ડુલ્લાનો બાપ પોતાના વેરાગી સ્વભાવ પ્રમાણે કહે છે કે ઊઠરીના બાપ તરીકે તો હું તને જ જમાઈ તરીકે પસંદ કરું' પણ તમારે જાન મુખર થાય એમ મને લાગતું નથી-કારણ કે તમે બન્ને દૃઢ અને દમ સ્વભાવનાં છા. હુકેસ આ વાતને હસી કાઢે છે. વેન્ડુલ્લા વિવાદવિધિ થતાં જ હુકેસનું સ્વંયે ધર સંભાળવા ઉપરી બધે છે. હુકેસ ધેર જઈને જુલે છે તો ભાવિ પત્ની તેના નમાયા ઊઠરાના પારણા ઉપર ઊંચી અમુ વરસાવી રહી હોય છે. થોડી વારમાં બન્ને મળે છે. હુકેસ આવેશમાં આવી વેન્ડુલ્લાને ચુંબન કરે છે. પણ યથાવિધિ જાન થયા વિના હુકેસ ઉપરથી તેની મૃત પત્નીનો અધિકાર ખસતો નથી એમ માનતી વેન્ડુલ્લા ચિદાય છે. હુકેસ ફરી વાર તેને જાહેર છે પણ વેન્ડુલ્લા બળપૂર્વક તેને ઝોરડા બહાર કાઢી બારણા વાસી દે છે.)

પોતે આકાશમાંથી તૂટી પડ્યો હોય એમ હુકેસ ધણે વખત સુધી બહાર અંધારામાં ઉભો રહ્યો. પ્રેમની પાંખોએ એ જ્યારે વેન્ડુલ્લાની ખૂંટો દોડી આવ્યો હતો ત્યારે સંખ્યા ચિત્ર તેણે આવું ન હતું કદ્યું. પણ તેણે પોતાના હૃદયમાં જગતા ભાવોને દબાવી દીધા. આ બધું માત્ર જરા વધી ગયેલ દૃઢ મરકરી હોય એમ હસી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પોતાના ભાવિ પતિ સાથે આમ મરકરી કરવાનો અધિકાર પત્નીને નહિ તો કોને હોય ? તેને જરા પચ્ચવાનો અને ચિદવવાનો તો તેનો હક્ક છે જ.

એમ વિચારી હુકેસ ફરી દાખલ થવાનો પ્રયત્ન કર્યો વિના તેના ઝોરડા આગળથી ચાલ્યો ગયો. નોકરો સાથે તેણે ખુશ દિલથી વાતો કરી. જાણે તે પોતાની ઈચ્છાથી જ તેની આરે ન આવવા માટે બહાર નીકળી આવ્યો ન હોય ! નવ ગૃહિણીનાં વખાણ અને એવાં સરસ શેઠાણી મળવા માટે શેઠને અને તેમને પોતાને આપેલાં અભિનંદનનો તેણે હસતે મુખે સ્વીકાર કર્યો. ઉંધનો સમય થતાં જ તે નોકરોની સાથે ઘાસ ભરવાને માળાએ જઈને ચૂંચ ગયો. તેની પત્નીના અવસાન પછીથી હમેશાં ત્યાં જ રાત્રિ ગાળવાનો તેને અભ્યાસ ચૂંચ ગયો હતો.

5

*

*

*

તે સૂતો સૂતો વારેવારે પાસાં બદલવા લાગ્યો. તેને એન નદનું પડનું. આંખમાં ઉતકટ પ્રેમ વિવસનો હોવા છતાં વચન અને વાણીમાં વેન્ડુલ્લાએ શા માટે આટલો બધો સંયમ જાળવ્યો હશે, શા માટે તેણે આટલી બધી લલ્લજાતિશયતા દાખવી હશે એ તે સમજી

નહતો શકતો. તેણે શું વિચાર્યું હતું ? પુરુષોના સ્વભાવ પ્રમાણે લુકેસ પણ હવે તેને પહેલાં જેટલી આદરો નહિ એવો તેને ભય લાગ્યો હતો ? એટલા માટે જ તો તેણે બોલવામાં અને દૂરને દૂર રહેવામાં જ કહાપણ છે એમ ન માન્યું હોય ? પણ લુકેસ તેને જીવ જેટી ગણતો, તે તેની સત્યાનિષ્ઠા અને સંપૂર્ણ અનુકૂળતાને માટે જ. તેના પ્રત્યેક દષ્ટિપાત અને પચનમાં સત્યાધ ભરેલી હતી એ બધીને લુકેસનો આનંદ માતો ન હતો. આખરે તેણે આ બાબત માયાગ્રીક ન કરવાનો અને તેનામાં આ એકાએક ફેરફાર કેમ થયો તે બજવાનો પ્રયત્ન પણ ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. કદાચ તેને પોતાને જ પોતાના આચરણનો મર્મ નહિ સમજતો હોય. સ્ત્રીઓ કેટલીકવાર અમુક જીદ પકડે છે અને બ્યારે પૂછીએ છીએ ત્યારે કાંઈ કારણ આપી શકતી નથી.

આ કાંઈ મોટી વાત ન હતી. એક સુખનમાં શું ? આજે નહિ તો કાલે, તે તેને ધર આવી હતી અને હવે કોઈ દખલ કરી શકે કે તેને લઈ જઈ શકે એમ તો હતું જ નહિ.

“એનો વિચાર તો કાલે ફરી જશે. એ કાંઈ બહુ વાર ટકી શકે એમ નથી.” એવો વિચાર ફરી આશ્વાસન મેળવવા માટે લુકેસે કુંજમિલનોની સ્મૃતિને તાજ કરી.

એ સુખમય સમય ફરીવાર આવવાનો છે એવી ખાત્રી થતાં તેણે પોતાના મગજમાંથી ખીળ ઉદ્દેગકર વિચારોને કાઢી નાખ્યા અને નિદ્રા સેવા માટે પોપચાં બીડ્યાં, બરાબર એ જ ક્ષણે ત્રીજો મરઘો બોલ્યો અને દાસીએને બધું થઈ કે સૂઈ પોતાની પુષ્પ શય્યાનો ત્યાગ કર્યો છે અને પોતાનાં કાંમતો તગાદો કરતો નવે; દિવસ આવીને ઉભો છે.

ખીજે દિવસે તો વેન્ડુકાના વિચારો ફેરવાઈ જશે એમ માનવામાં લુકેસે બૂધ કરી હતી. ખીજે દિવસે પણ તે તો તેને તે જ રહી અને ત્રીજે દિવસે પણ કાંઈ પરિવર્તનનાં ચિહ્નો ન હતાં જણાયાં. તે તો પોતાની વાતને દંઠાપૂર્વક વળગી જ રહી કે લમ થયા પહેલાં સુખન કે ખીજ કોઈ પણ ગ્રેમ-ચેંટા ન જ થઈ શકે. એમને બંનેને સુખી કરવા જેણે આ જગતનો ત્યાગ કર્યો તે ગિયારીની ચિરસાતિમાં શાને વિક્ષેપ નાંખવો ? તેને દારવાનો ખીજે શા ઉપાય હતો ? તેણે તેને માનની દષ્ટિએ બેતાં હતાં અને તેનાં સ્મરણને મદદ મૂલ્યનું માનનાં હતાં એ વાત સંયમના સેવનદ્વારા દર્શાવ્યા વિના તેના પ્રયત્નો ગ્રેમ વ્યક્ત કરવાનો ખીજે માર્ગ જ ક્યાં હતો ?

લુકેસ ગ્રેમથી વેન્ડુકા પાસેથી કર્યું જ ન કહાવી શક્યો. તેના વિતકાયાદથી તે તદ્દન કંટાળી ગયો. તેની દષ્ટિ વિરલ લુકેસ ગમે તેટલું બોલે પણ તે સાંભળે જ કોણ ? તેની સાથે કડકાઈ ચલાવવાને તેનો જીવ નહતો આધનો. એટલે તેણે વિનવણીનો માર્ગ લીધો. હવે તેણે ગ્રેમની પ્રમાણ-મુદ્રા તરીકે સુખનની માગણી કરવી હોતી દીધી. હવે તો તે માત્ર તેની અનુકૂળતાનાં ચિહ્ન તરીકે જ સુખન માગવા લાગ્યો.

“લુકેસ, તું કાંઈ હવે નાનો કીકચો નથી.” તે તકુમી ઉઠી. “પુરુષમાં સ્ત્રી કરતાં તો જરા વધારે અછસ હોય; તું આટલું ચે સમજતો કેમ નથી ? હું તો હવે વાજ આવી ગઈ.”

લુકેસે બહુ ચે કહ્યું, બહુ ચે દલીલો કરી, બહુ ચે વિનવણી કરી પણ સર્વ વૃથા. આખરે તેને વિચાર સૂઝ્યો કે પોતે તેના ગ્રેમમાં ગાંઠો બનેલો છે એમ માનતાં તેની પ્રિયતા તેને બળી નેધને આમ કનડે છે. તેને કદાચ આથી આનંદ મળતો હશે. કદાચ તે મનમાં

મંથકાતી દશે વિચારતી હતી કે મહાતારી સાથે શિવે એમ વર્તી શકું છું તું કાંઈ મારાથી દૂર ભાગી જાય એમ નથી. કેટલાંક માણસો અગ્રાત વસ્તુઓને અહીં કિંમતી સમજે છે અને તે મને છે એટલે પછી તેની કાંઈ કિંમત જ રહેતી નથી. વેન્ડુકાનું પણ કદાચ આવું જ હોય.

ધીમે ધીમે તેને વેન્ડુકાનું વર્તનથી ખોટું લાગવા માંડ્યું અને આડં દિવસ થયા એટલે તેણે તેને સ્પષ્ટ રીતે કદી દીધું કે ત્રણ વાસ પહેલાં તે બેટલી માયાણ હતી તેટલી તે હવે રહી લાગતી નથી.

પણ વેન્ડુકા તેનું કહેતું સમજી જ નહોતી. અથવા તેનાં કાંઈ એક કાનેથી આવી બીજે કાનેથી આત્મા ગયા હોય એવું કરતી. અને કશો ચોક્કસ જવાબ જ દેતી નહિ. બીજી બધી રીતે તો તેની સાથે બહુ જ માયાણ રીતે વર્તતી અને ઘરકામ એટલા તો આનંદથી કરતી કે સહુ કોને એમ જ લાગે કે તે જાણે સાતમા સ્વર્ગમાં વિહરે છે. તેનો ખીસેલો ચહેરો બોધને બેનારમાં પણ સુખનો સંચાર થતો. હુકેસ પણ આથી આનંદ પામતો. જ્યારે તે હુકેસ તરફ મધુર દષ્ટિ નાખતી અને મંદહારણ કરતી ત્યારે તે પણ જાણે સ્વર્ગસુખ અનુભવતો. પણ તે ગ્રેમાનંદની વાતો કરવા તેની પાસે બેસતો કે તરત જ તેને કોઈ કામ યાદ આવતું અને તે તેની પાસેથી પગકાંઠા ઉઠીને ચાલી જતી. તેને અટકાવવાનો વખત પણ હુકેસને મળતો નહિ.

વેન્ડુકાએ ધર સંભાળી લીધું. તે ઘોડા જ દિવસ થયા એટલામાં તો બહુ નવું નવું દેખાવા લાગ્યું. ધરને એકેએક ખૂણે સુદાં સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત બની ગયો. સંવારથી સાંજ મુખી વેન્ડુકા એટલી તો ઠામમાં દરાઈ રહેતી કે તેને વાત કરવાનો સમય લાગ્યે જ મળતો. પણ ગ્રેમ-મુગ્ધ હુકેસને આ જ્યાં ઠામની, ધરની વ્યવસ્થાની અને તેમાં થયેલા ફેરફારોની કાંઈ પડી નહતી. તેને તો બસ તેનું સુખન બોધતું હતું. બીજું બધું તે પડ્યું રહેવા દે તો યે વાંધો નહિ.

ગ્રેમથી અને ધમધીઓથી પણ જ્યારે તેનો આજ ન સંધાયો ત્યારે તેની ધીરજ ખૂટી. આખરે તે સ્વચચતા ગૂપ્તાની બેઠો અને વેન્ડુકા સાથે કદ વર્તન ચલાવવા લાગ્યો. એક દિવસ તો તેણે જાન પર પગ પગાયો.

"સાંભળ, વેન્ડુકા, આપણે હવે ગમે તે એક નિકાસ કાઢવો જ નોંધ્યો. આ ધાંધલથી તો હું બિચકું કંટાળી ગયો છું." હુકેસે સુદાયોયણા કરી. "પહેલાં કુંજઘટામાં તું મને જેમાં આલિંગન દેતી તેવું આલિંગન જો તું મને ઝટપટ ન દે તો પછી હું એવું કાંઈક કરી બેસીશ કે જે તને જરાય ન ગમતું હોય. હું આજ હાથે દોહાડમાં ચાલ્યો જઈશ અને સુયોદય પહેલાં પાછો આવીશ જ નહિ."

વેન્ડુકાના ગાંભીર્ય લોહી લરાઈ આવ્યું. હુકેસની ધમકીથી તે ગભરાઈ ગઈ હતી તે તો સ્પષ્ટ જ દેખી દેવાતું હતું. તો પણ નમતું મેંઘવાનો તો તેને ખ્યાલ સરખોયે કદી ન આવે.

"આટલી ઉંમરે પણ જો તને અણગમન આવી હોય તો જા પ્રતીક્ષી." તેણે હુકેસને જ પતાવ્યું અને પછી દોરી ગઈ.

હુકેસનાં ધારણા કરનાં પાન વધી ગઈ. તેણે ધાણું હતું કે કંઈ નહિ. તો સાંજ દેખાય એટલા માટે પણ તે નમતું આપશે. પણ આમાં નિરાશા પ્રાપ્ત થઈ એટલે પોતાની ધમ્મને અમલમાં મૂકવા વિના તેનો છૂટકો જ ન હતો. ટોપી ઉપાડી જેના પ્રતિ જગા પણ

રૂચિ ન હતી એવી હોટલમાં જઈને તે બ્રેડો, તેની પત્નીની હયાતીમાં બધારે તે તેનાથી તદ્દન કંટાળી જતો અને વેન્ડુક્કાનો અભાવ બહુ જ સાક્ષતો ત્યારે તે કોઈક જ વાર હોટલમાં જતો. બધારે તે ધર બહાર નીકળ્યો ત્યારે તેનામાં ખુબસ, સ્વાધી રહ્યું હતું. તેણે પોતાની અતિ લજ્જાશીલ અને હૃદયહીન પ્રિયતમા ઉપર વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. મોટી રીતે તે પાછો ઘેર ગયો અને બાણી જોઈને દૂધનાં વાસણો વગેરે ગળાવી નાખ્યાં કે જેથી વેન્ડુક્કા અવાજ સાંભળીને માને કે તેને કારણે આ છાકટો બન્યો છે.

આ બધી મૂર્ખામી તેને લીધે જ થઈ રહી છે એ વેન્ડુક્કા સમજ્યા વિના રહે ખરી ? તેણે તેના ઉપર ખરેખર ક્રોધે બરાવાનો વિચાર કર્યો હતો પણ શ્વયં સેતાન બરાયો હોય તેની માફક તેણે આમ અવાજ કરવા માંડ્યો એટલે તો તેનાં હસતાં હસનાં પાંસળાંયે કુખવા આડ્યાં. તે શિક્ષા કરવા માગતો હતો વેન્ડુક્કાને, પણ થતી હતી તેને પોતાને ! તે પીવાની ખરવા કરે એવો ન હતો તે તે બરાખર બળતી હતી અને છાકટો થવાની વૃત્તિ વિના કોઈ પણ માણસ એક રાતમાં છાકટો થઈ જતો નથી એ પણ તે સારી રીતે સમજતી હતી.

સવારે જ્યારે અને જણાં મળ્યાં ત્યારે વેન્ડુક્કાએ રાતની વાત, છેડી, સંરખી-પણ નહિ. તે તેની સાથે અને એટલે એણે સમય રહી કામને માટે દોડી મઠ. તેને બ્હીક લાગતી હતી કે જો તે તેની સાથે લાંબો વખત વાત કરશે તો તેનાથી હસી પડ્યા વિના રહેવાનાં નથી. જો બાધ સાહેબ સોજેક જ વરસના હોય તો તેનાં આવાં વર્તનથી વેન્ડુક્કાને આશ્ચર્ય ન લાગત પણ આપો દરેક, બાણીતો અને એકવાર પરણીને વિધુર અનેયો પુરુષ આતું કરશે એમ તેણે ન હતું ધાર્યું. એક સુખનને માટે તે કેમ દૂધની તાંબડી દોળી નાંખતું હશે ! પણ હુકેસની વેન્ડુક્કા ઉપરની રીસ વધતી જ ચાલી.

“જો એ આમ બહીવેડ કરશે તો એને પણ હું ભતાવી દઈશ કે અને પણ બહી થતાં આવડે છે.” એવો નિશ્ચય કરી કથું-પણ બોલ્યા-સાલ્યા વિના-રાત્રે વિદાય-સુહાં માગ્યા વિના જમ્યા પછી તે સીધો હોટલમાં દોડી ગયો-ગયો. તેની અરજમાં આવે ત્યારે તેણે હોટલમાં જવું એવું નહીં જ ન થયું હોય ! બીજો દિવસે સવારે પણ વેન્ડુક્કા એ વિષે કથું જ બોલી નાંધે-ગયો જળમાંની મુંગી માછલી રૂતો-પણ આમ તે કાંઈ આલે ? તેની હકીકાત માટે તેને યોગ્ય શિક્ષા થવી જોઈ એ.

“હવે હું સવાર સુધી હોટલમાં બેસી રહું છું એટલા માટે કાલે રાતે સહુ તારાં ગુણગાન કરતાં હતાં.” હમનાં હસતાં હુકેસે આરંભ્યું.

“એકની મૂર્ખાઈ માટે બીજાને દોષ દેનારા ખરેખર હુદ્દિસાગર જ હશે.”

“તેઓ એટલું તો સમજે છે કે હું જો યોગ્ય વર્તન ચલાવતી હોય તો હું તેમના બેગો બેસવા ન બઠું.”

વેન્ડુક્કાને લાગ્યું કે આ હવે મરકરીની દહ-બહાર જાય છે.

“જો માફી કરજ બળવવામાં શી ત્રુટિ કરી છે કે નું અને આમ કહે છે ? અને લોકોને જોડે વાન કરાવે છે ?”

“શ્રદ્ધર્મની પ્રધાન વસ્તુ-પતિપરાયણતા.”

વેન્ડુક્કા ચિંતામાં પડી તેના હિવા જેવા રપટ હેઠળે-પણ હુકેસ સમજ નથી સકતો

એ તે શું ? જોને વેન્ડુકા પ્રત્યે વિદેશ હોય તે જ તેના હેતુનો ખોટો અર્થ કરે. અથવા શું પિતાજીની ચેતવણીઓ અને શંકાઓ ખરી હશે !

“તું સમજી અને લક્ષ્ય છે એની મને ખબર છે.” આખરે તે બોલી, “તું શા માટે હોંગ કરે છે અને એ બંને ગુણોને છૂપાવે છે. મેં તને વારંવાર કહ્યું છે કે હું અહીં પ્રેમચેષ્ટા કરવા નથી આવી. તેને માટે તો પુષ્કળ વખત મળવાનો છે. તારાં દેરાની સંભાળ રાખનાર અને તારાં બાળકની માતાની ગરજ સારનાર કોઈ જોઈએ માટે જ હું આવી છું. હું તો એમ જ માનતી હતી કે તારા બહેનીએ પણ મને આટલા માટે જ આવવાને કહ્યું હતું. બીજાં કશાં જ માટે નહિ. મને જો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ હોત કે તારો ધરાઈો જુદો જ છે તો તો મેં તારા ઘરમાં પગ સરખો ન મૂક્યો હોત.”

“હવે ખરું ! તું તારી જાતે જ કશું કરે છે કે મારાં સુખ કરતાં ધરની બીજી બાજુનો જ તને વધુ મહત્વની લાગે છે. અને તું શું એમ માને છે આ સાંભળીને મને દુઃખ નથી થતું ? આટલાં બધાં વરસો સુધી તને વળગી રહેવા માટે મને તું આજ આ ઉપકાર આપે છે કેમ ? તારે જ માટે મેં કદી પણ મારી પત્ની તરફ મીઠી નજરે જોયું સુદાં નથી. તેને તારે સ્થાને જોઈને માફ અંતર પારાવાર દુઃખ અનુભવતું હતું. તેની વિરુદ્ધ હું મને તે કહું તો પણ મારે એક વાત તો કહેવી જ જોઈએ: મને કોઈ પણ વાતની ના પાડવા કરતાં હંભ કરી મરવું તે વધુ પસંદ કરતી. મારી ઇચ્છાને તેણે પોતાની તરીકે સ્વીકારી લીધી હતી. મેં જો તારી પાસે કોઈ અસંભવ વસ્તુ માગી હોય તો જાણે જુદી વાત. પણ હું તો તને મારી ઇચ્છાની પરવા છે એટલું જાણવા માટે ફક્ત એક સુંખની જ માગણી કરું છું. અને તને કાંઈ સુંખ કરવા દેવામાં વાધો હોય એમ પણ નથી. તને મારી પરવા નથી એમ બતાવવા માટે જ માત્ર તું ના પાડી રહી છે. પછી મને રીસ તે કેમ ન ચડે ? મારી બોળખીતી ગમે તે છોકરીને હું કહું તો તે માત્ર મિત્રતાની ખાતર પણ મને સુંખ કરવા દે-ખુશીથી અને જરાયે લલજાલિશયતા દર્શાવ્યા વિના.”

“પણ હું કાંઈ ‘ગમે તે છોકરી’ નથી.”

“એ ખરું. બીજી કોઈ પણ છોકરીએ હૃદયને બદલે હૃદયનું દાન કર્યું હોત. પ્રેમને બદલે આંભમાન આપે તેવી તો તું જ.”

“જે માણસો એક બીજાને સુંખ કરે એને જ જો તું પ્રેમ કહેતો હોય તો તો તું પ્રેમ શું છે એ જાણતો જ નથી. તે કદી પ્રેમને જાણ્યો જ નથી. મને એવા પ્રેમની પરવા નથી.”

“અને મને માયા અને નત્રના વિનાના પ્રેમની પરવા નથી.” અસરકારક અને ઝોકપૂર્ણ સ્વરે આટલા શબ્દો ઉચ્ચારી પેલા ઘરમાં વેરાગીનાં શબ્દોનો વિચાર કરતો લુઈસ રવેશ બહાર ચાલ્યો ગયો. ડોસાનું કહેવું બહુ જ સાચું છે. તે તો ડાહ્યો અને અનુભવી આદમી હતો. મૂર્ખ હોય તે જ તેની ચેતવણીનો અનાદર કરે.

આ વખતે લુઈસને ચાલ્યો જતો જોઈને વેન્ડુકાને લાગી આવ્યું. અત્યાર સુધી તો તે માત્ર ચિદાયા અને ખિન્નતાથી હતો પણ હવે તો તેને ખૂબ જ માફ લાગ્યું હોય એમ લાગ્યું. તેના પ્રેમ વિષે તેને શંકા ઉત્પન્ન થઈ, અને તેના વર્તનમાં તેને જાણીપણા સિવાય બીજું કંઈ જ જણાયું નહિ. તેણે તેનાં આચરણનો આતો અર્થ ક્યો એથી વેન્ડુકાને અદૃશ્ય

વેદના ચર્ચા પોતાની પહેલી પત્ની કરતાં એને ખરાબ કહે તેના કરતાં પણ એને આ વધારે ખરાબ લાગ્યું. આવા શબ્દો ઉચ્ચારાય એટલે મામલો કેટલો ગંભીર થઈ ગયો છે એનો વિચાર કરતાં તે એકદમ લાડી ઉભી. અને તે સકારણ જ હતું. આવા બેદયુક્ત વિચારોને લીધે તેની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે પોતાને અને લુકેસને વિશે લાંબો વખત સુધી ગંભીરતાથી વિચાર્યો કર્યું.

પારણા ઉપર ઝુકીને તે વિચારવા લાગી: “કાલે એ કામે જાય તે પહેલાં જો હું એની હૃદયેન્દ્રિય પૂર્ણ કરું તો કાંઈ વાંધો ખરો? બસ જહુ થયું” કહીને તે ટટાર ચાંદને બેઠી પણ વિચારપ્રવાહ તો એ જ દિશામાં ચાલુ રહ્યો. “સદગત સ્ત્રીને ખોટું લગાડ્યા વિના પણ હું કદાચ એને જતાથી શકું કે તેને માટે હું મારી સ્ત્રી વિરૂદ્ધ હોય એવું કામ કરવાને તૈયાર છું. પણ નહિ-નહિ, હું એ તો ન જ કરું! હું કાંઈ નકામો દેખાવ કરવાને નથી કરતી પણ ઉમદા હેતુને માટે મારા ખરા હૃદયની માન્યતાઓને માટે હું તો ઝંખું છું. જો તેની સ્ત્રીએ મારે માટે જગ્યા ખાલી ન કરી હોત અને બધું જ જેમનું તેમ જ રહ્યું હોત તો શું ચાત? તો તો અમારે તેમાં જ જનતો સંતોષ માની લેવો પડત ના. હું તો મેં જે નિશ્ચય કર્યો છે તેને જ વળગી રહીશ. હું જાણું છું કે હું સાચું જ કરું છું.”

એના બાપે એમ કહ્યું હતું કે તેની પુત્રી જહુ જ દલ ચિત્તાની છે અને પ્રસવ ચર્ચા જતો હોય તો યે પોતાની વાત મૂકે એવી નથી એ જહુ જ સકારણ હતું. જે એને સાચું લાગ્યું તેમાંથી તો એ દોરાપુર પણ ચસકવાની જ નહિ.

ચેલે દિવસથી જ લુકેસના મુખ ઉપર વિષાદ છવાયેલો રહેતો, તે તેની પાસે બેસતો પણ નહિ, અને જરૂર પૂરતું જ બોલતો, અને રોજ સાંજે પરથી આવ્યો જતો અને તે છેકે મગરકે જ પાછો આવતો. આ ઉપરથી વેન્ડુકાને લાગ્યું કે પોતાનો હેતુ શુદ્ધ હોવા છતાં તેણે માર્ગ ખોટો લીધો છે. તેને લાગ્યું કે એને હવે વધુ અધઃપતનને માર્ગે જવા દેવો એ દુષ્ટતા જ કહેવાય અને તેને વિનાશમાંથી ઉગારવો જ જોઈએ. જે વસ્તુઓ તરફ એ માત્ર ધ્યાન આપેલાં જ વચ્ચે હતા તે વસ્તુઓની કદાચ એને ટેવ પણ પડી જાય.

ગદ્ય રીતે એક ફોરિન ખાસમાં મૂક્યા છતાં તેને બીજો ફોરિન સેતાં જોઈને વેન્ડુકાએ તેને ચેનાબો: “લુકેસ, તારે પણ સંતોષ છે એ વાત જૂનતો મા.”

“તને ફાવે તેમ તું કરે છે અને મને ફાવે એમ હું કરું છું.”

“પણ સારી સલાહ તો આપણે ધ્યાનમાં લેવી જ જોઈએ.”

“જે મારી પત્ની મારી પાછળ ઘેરી બની હતી તેની શિખામણ મેં કદી માની નથી અને તું મને ચાહતી નથી તેની હું માનવાનો નથી.”

“એટલે! તું શું કહેવા માગે છે? હું-તું શું એમ કહેવાં માગે છે કે હું તને ચાહતી નથી? તણ જ અલવાડીઆ પહેલાં આજ રથળે તારા પ્રેમની ખાત્રી થવાથી હું અવર્ણનીય સુખ અનુભવું છું. એમ મને કહ્યું હતું તે તો કે બીજાએ?”

“આજની માફક ત્યારે મેં તને જરાજર ઓળખી ન હતી. તું-મને ધરમાંથી ઢાંકી કાઢી એમાં જ આનંદ માને એના કરતાં તો મારું મૃત્યુ યાવ એ જ સાઈ છે.”

આ ખોટા આરોપનો જવાબ દેવાને વેન્ડુકાને શબ્દો શોધ્યા ન જડ્યા. તેની સાથે દલીલ કરવામાં પણ પોતાની અવમાનના છે એમ તેને લાગ્યું. પોતાના હૃદયમાં જાગતી કટુ

લાગણીઓને તેણે દાખી દીધી અને ગુપચુપ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. પણ પેલાને તો એમાં જે તેનું અભિમાન જ દેખાયું. ફરીવાર હોટલમાં જઈને તેનું વેર વાળવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો અને રાજના કરતાં પણ મોડે સુધી તે ત્યાં પડી રહ્યો.

વેન્કુલકાની આખી રાત જાગ્ર જ ઉત્તેજિત દશામાં પસાર થઈ. ગિરશ તેઓના લગ્નની સરવાનગી જાલદી મોકલી આપે એવું કરવા તેણે પ્રભુની પ્રાર્થના કરી. આ ચાલુ કલહ કંકાસને લીધે તેના મનમાં ભાવિ સંજોગો અનેક ચિંતાઓ પેદા થઈ. તેણે તો જુદી જ જાતનાં જીવનનાં કલ્પનાચિત્રો ઘડી રાખ્યાં હતાં. તે બંને એક બીજાંને મળવાને કેવાં ઉત્કંઠિત થયાં હતાં. એકબીજાંને માટે કેટકેટલાં આંસુ માર્યાં હતાં. મુનર્મિલન માટે કેવાં તલસી રહ્યાં હતાં-અને છતાં આજે? આજે તો કાંઈ પણ કારણ સિવાય બધી જ બાજુ બગડતી જતી હતી, અને એ જ કારણસર વેન્કુલકા કે લુકેસ કોઈ પણ નમતું આપતું નહતું અને કડવાસ અને ઉગ્રતા દહાડે દિવસે વધતાં જતાં હતાં.

ભાવિનો વિચાર આવતાં બંને ઘણીવાર મૂઠ જોવાં બની જતાં છતાં કોઈએ નમતું આપ્યું નહિ. બંને વચ્ચેનો અંતરાય એટલો તો વધી ગયો કે તેઓ એક બીજાને દુરમન મણુવા લાગ્યાં. તેમના સ્વભાવનું નિર્દાત સામ્ય જ તેઓને દુઃખકર થઈ પડ્યું. તેઓનાં સુખનો અંત આટલો વહેલો આવશે એવું કદાચ ડોસાએ પણ ન ધાર્યું હોય.

વેન્કુલકાનો લાંબાં વખતથી દબાઈ રહેલો શોક આખરે અશ્વરૂપે વહેવા લાગ્યો. જે ઓરકામાં જે સુખ પાસે જે આસન ઉપર આ કમલ શર થયો હતો, બરાબર તે જ સ્થાને બેસીને તે છાત્રીકાટ રડવા લાગી. તેની અશ્વધારા અજસ્ર વહેવા લાગી અને લુકેસ કામેથી સાંજે ઘેર આવે ત્યારે પોતે શું કરવું તેનો તે વિચાર કરવા લાગી.

લુકેસ આવી પહોંચ્યો ત્યાં સુધીમાં તે કશો નિશ્ચય કરી શકી ન હતી. તેને પોતાના ધરમાં આમ છાત્રીકાટ રોતી જોઈને તે તો ભડક્યો અને એવો જ હેલ્સા પ્રસંગ તેની સ્મૃતિમાં તાજે થયો. કુંજવટામાં ગાળેલી છેલ્લી સાંજનો તે પ્રસંગ હતો. બંને એક બીજાની છેલ્લી વિદાય લેતાં હોય એમ તેઓને લાગ્યું હતું. લુકેસ વિચાર કરવા લાગ્યો: "હું નમતું આપું. લગ્ન થયા પહેલાં સુંબન માટે માગણી ન કરું તો શું બોલું. સ્ત્રી કરતાં પુરુષમાં જરા વધારે અછત હોય છે. શા માટે એકબીજાનાં જીવનમાં ઝેર મેળવવું?" તેઓ એકબીજાને આટલું આટલું માહતો હતાં, બંનેનાં લગ્ન ન થઈ શક્યાં માટે જીવનત્યાગનો સુદ્ધ વિચાર કર્યો હતો છતાં આજે લગ્નનાં થોડા દિવસ અગાઉ જ તેઓ આમ એક બીજાને કંઈ પણ કારણ વિના મૂઠતી રહ્યાં છે એ તે શું?

"કેમ રડે છે?" લુકેસે પ્રિયતમાને માયાળુ સ્વરે પૂછ્યું. આવી સ્વર વેન્કુલકાએ માયા દિવસથી સાંભળ્યો ન હતો.

"મેં સાંભળ્યું છે કે તું હવે હોટલમાં જુગાર પણ રમવા લાગ્યો છે."

"પહેલાં હું જાણતો જ ન હતો એની અનેક વસ્તુઓ હું હમણાં હમણાં શીખ્યો છું."

"મને ચિત્તવવા ખાતર અસહ્ય વસ્તુઓ કરવાનું તું શીખ્યો છે એ જ સૌથી બોરે છે."

"અને તં શં કરે છે?"

“સુશીલ કન્યાને જાજે એવી રીતે હું વર્તન રાખું છું. હું તો ધારું છું કે તે માટે હું ટપકાને નહિ પણ પ્રસંસાને જ પાત્ર છું.”

“તારી મોરલીએ હું નાચું એનો તું ઉપહાસ કરે એ માટે મારે તને શાખાસી આપવી જોઈએ એમ ? તું મારા તરફ કેવું વર્તન ચલાવે છે એ જો તું કોઈને કહે તો તે માને પણ નહિ ! લગ્નની સદેજ જ પહેલાં જેને પોતાની પત્ની તરફથી આટલી બધી સતાવણી ભોગવવી પડી હોય એવો કોઈ વર હોય તો મને ખતાવ. પણ યાદ રાખજે ! હું તને જાણી દઉં છું કે તું દોરે એમ દોરાઈ એવો હું હજી નાદાન કીકલો રહ્યો નથી. મારી સાથે આ નહિ ચાલે. તું આપારે મારા પ્રતિ કંઠોર હૃદયે જેવો વ્યવહાર ચલાવે છે તેવો જ વ્યવહાર હું લગ્ન પછી તારી પ્રતિ ચલાવીશ એ વાતનો તો મેં નિશ્ચય જ કર્યો છે. ધીરજ રાખ. થોડા વખતમાં જ તને માત્રમ પડશે.”

આ શબ્દો સાંભળીને એકદમ ભયથી શીકાંફા યઈ જવામાં વેન્ડુકાએ મૂર્ખાઈ જ કરી હતી. તેણે સમજવું જોઈતું હતું કે ભાષણહેબ્બો મિગસ તે વખતે હાથમાં ન હતો અને માત્ર એટલું જ કહેવું જોઈતું હતું કે “મૂર્ખાઈભરેલું શું લવે છે ?” તો બહુ સીધે સીધું ઉતરી જત. પુરુષ જ્યારે કોઈ અને તોફાને ચડ્યો હોય ત્યારે જ સ્ત્રી તેને રોલ-પૂર્વક દાખમાં નથી રાખી શકતી તે કદી પણ તેને દાખમાં રાખી શકે જ નહિ.

પણ હુકેસે આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા એ સાથે જ વેન્ડુકાએ પણ તેની છુદ્ધિ ઉઠી ગઈ હોય એવું વર્તન કર્યું.

“એવું કંઈ લખાણ નથી થયું કે આપણે બંનેએ પરસ્પર જ જોઈએ.” કોથથી ચથરતા અવાજે તે બોલી. “જો તારો વિચાર એવો જ હોય, જો તારે મને શરમમાં જ દુબાડવી હોય, તો તો મારા જીવનો દુઃખથી અંત લાવવા કરતાં તારૂં ઘર છોડી જઈ એ જ બહેતર છે.”

રાખ જેવો ફિફો થવાનો હવે હુકેસનો વારો હતો.

“તું આ બધી શબ્દમાં બોલી તો નાખે છે પણ એક વાર એ પ્રમાણે કર અને પછી જો કે તારા પિતા તને કેવો આવકાર આપે છે તે ! અને તારે માટે માગંઓ ઉભારાઈ જશે એવું પણ ન માનતી. તેઓને સમજ પડી જ જશે કે તું દેખાય છે તેટલી સારી નથી, નહિ તો વળા જેવું ઘર સંભાળવા તું આવી હતી તેને છોડીને ચાલી જાય ખરી કે ?”

“લોહા મારે વિશે શું કહેશે એની મેં કદી પરવા જ કરી નથી એ તો. તું સૌ કરતાં સારી રીતે જાણે છે. મને કોઈની ચે પરવા નથી. તારી પણ મને પરવા નથી. એક વાર તો મારે તારા વિના ચલાવી લેવું પડ્યું હતું અને કરી વાર પણ હું તારા વિના ચલાવી લઈશ.”

ઘવાણેશ સુવરની માફક તે બહાર દોડી ગયો. ઝેરી બાણો વડે કોઈ તેવું હતું વિધા રચું હોય એવી વેદના તે અનુભવવા લાગ્યો. તેના આ સર્પદંશ શા શબ્દોએ તેને વેદના કરી હતી તેવી વેદના તે વેન્ડુકાના હૃદયમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકે એ વાતનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

વેન્ડુકાએ તેના ઉપર વેર વાળવાને માટે આવેલાં કડક જવાબ આપવામાં એક ભૂલ કરી હતી. તેણે તો બીજી હોટલમાંથી બેંક એલેક્ષી વેન્ડુકાની ખારી આગળ એક પછી એક ગીતો વગાડ્યાં; પણ બેંક સામે કાંઈ ખાસ વાંધો લેવા જેવું ન હતું. જો તેને એથી આનંદ મળતો હોય તો શા માટે તે ન વગાડવે? પણ તે તો તેની સાથે ત્રણ છોકરીઓને પણ લાગ્યો હતો. આ છોકરીઓ વિશે લોકોમાં સારી વાત ચલી નહતી. નહિ તો એ એક જણી સાથે વિવાહ સંબંધથી બંધાયેલો છે તે જાણવા છતાં તેઓ આવે ખરી? તેણે તો આ છોકરીઓ સાથે એવા ભેરભેર નાચવાનું શરૂ કર્યું કે આખું ઘર ધ્રુજ ઉઠ્યું.

આ તમાસો જોવાને ત્રેક્ષકોનાં તો ટોળાં ભરાયાં. તેઓ તો લાઈસાહેબનાં કામ જોખને હસવા લાગ્યા અને આવાં ધૂણા ઉત્પન્ન કરે એવાં દરેકો શા માટે ભજવાય છે એનાં કારણો વિશે તર્કો કરવા લાગ્યા. ખારી વાટે એકેએક શબ્દ વેન્ડુકાને કાને પહોંચતો હતો. રૂબેરૂ લોકોનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચાય એ ભયે તે ખારીઓ પણ બંધ નહતી કરી શકતી. તેને કાને જે શબ્દો પડ્યા તેનાથી તેને ખુબ જ કંટાળો ઉત્પન્ન થયો. આ ભવાડો જો તે સહન કરી શકે તો તે પણ દોષિત દરેકે એવું તેને લાગ્યું. વરસો સુધી તેને માટે ઝુરનાર વેન્ડુકાને લોકોની નજરમાં હલકી પાડવાનો લુકસનો ઇરાદો હતો.

લુકસ પોતાની ટોળાંને લઈને ચાલ્યો ગયો. બધી ચિચિવારીઓ અને હાસ્ય સંબંધિતાં બંધ થયાં અને અંધકાર ઊભી આવ્યો. એટલે વેન્ડુકાએ ઉનાવળે ઉનાવળે પોતાનો સામાન બાંધી લીધો અને ઉઘતાં બાળકની વિદાય લઈ લીધી. પોતાના ઉત્સાહભર્યા હૃદયમાં અનેક શુભેચ્છાઓ સાથે પ્રથમ દિવસે તે જે પારણા પાસે આવી હતી તે પારણા ઉપર તે ઝુકી અને તેનાં તેજામાંથી અશુભવાદ વહેવા લાગ્યો. “હું તારી માતાનાં સ્મરણને પવિત્ર ગણું છું માટે જ મારે તને છોડીને જવું પડે છે” બાળકને બધી લેતાં લેતાં તે બોલી. “જ્યારે તે તને મળવા આવે ત્યારે તેને આ વાત કરજે. તેણે મારે માટે સ્થાન કરી અને જે સુખ આપ્યું હતું તેનો અદ્યો વાળવાનો મારો ઇરાદો હતો. જેની પાસે આવવાને હું તલસ્તી રહી હતી તેની પાસેથી જ હું આજે બાગી રહી છું. મારી અદ્યો તારી સંભાળ લેવા જે કાંઈ આવશે તે મારા જેટલી માયા તારા ઉપર શમશે એવી હું આશા રાખું છું. પણ, ઓ લાડીલા, હમણાં એ જોઓને રમાડી રહ્યો છે તેઓમાંથી જ કોઈ આવે તો!”

ત્યાર પછી વેન્ડુકાએ એક વશદાર દારીને જગાડી અને ઘરની બધી ચાવી તેને સોંપી દીધી. બાળકનો ભાર પણ તેને માથે જ નાખ્યો, અને તેને વિશે ઝીણી ઝીણી સૂચનાઓ પણ આપી.

“આટલી મોટી રાતે આપ ક્યાં જાવ છો? અને આપ સદાને માટે જતાં હો એવી રીતે કેમ વાત કરો છો?” ભય અને આશ્ચર્યથી દારીએ પૂછ્યું.

“હું સદાને માટે જ જાઉં છું” શોકપૂર્ણ સાદે વેન્ડુકાએ જવાબ આપ્યો. “હું નોકરીની શોધમાં શહેરમાં જાઉં છું.”

ભયથી અવાક અનેક દારી ફરીથી સ્વસ્થ થાય તે પહેલાં તો વેન્ડુકા ઉપરી ગઇ. વેન્ડુકા જાડુ જ અપયી દોડી ગઇ હતી એટલે એની દારીએ તેનાં પગલાં યે નહતાં સાંભળ્યાં અને તે કઈ દિશામાં ગઈ તે પણ તેને ખબર ન પડી.

[અપૂર્ણ]

નગીનદાસ પારેખ

આજની ઉંચી કવિતા:

કવિનું મહાસુદર્શન વિ.

પ્રિય બેન,

તમારા પત્રોનાં પણ પૂર આવે છે. કોઈ વખત છ મહિના કાગળ ન લખો તો કોઈ વખત અડવાડિયામા ત્રણ. એ પણ તમારું વ્યક્તિત્વ છે ને ?

તમે સાહિત્યશોખી છો એ વાત મને ક્યાં અજણી છે કે નવાં નવાં પુસ્તકની મારી આગળ વાત કરો છો ? પણ માસિકોમાં આવતા અવલોકનોથી જ માત્ર પુસ્તકખરીદી ન થાય. કેટલાં મહાન પુસ્તકો અવલોકન માટે જતાં જ નથી. દાખલા તરીકે કવિ નાના-લાલનાં અને ગાંધીજીનાં; અને છતાં એ પુસ્તકો ગુજરાતનું સાહિત્યદારિદ્ર્ય શીટાડનારાં હોય છે; જગતસાહિત્ય સમક્ષ મૂકવાનાં એ પુસ્તકો હોય છે. આથી મારો ખ્યાલ એવો છે કે આદર્શ વિવેચકે પુસ્તકો બેટ તરીકે સ્વીકારવાં નહિ. તેને યોગ્ય લાગે તે પુસ્તકો તેણે ખરીદવાં અગર પુસ્તકશાળામાથી મેળવી લેવાં અને પછી તેનું બંને તૈલે અંશે સ્થિત-પ્રગ થઈ વિવેચન કરવું. તેવા વિવેચકનો વ્યવહાર નીલાવલો એ પ્રગનું કર્તવ્ય છે. હું કોઈની વકીલાત નથી કરતો એટલે ન્યાય મને આપજો.

તમે પુસ્તક ખરીદતાં સામયિકોમાં આવતાં કેટલાંક લાંબા આયુષ્યવાળા કે અમર કાવ્યો અવગણો છો; સો પથ્થરમાં હીરો પડ્યો હોય તે ઓળખી શકાતો નથી. આજની ગુજરાતી કવિતા સંબંધી મારે એક મિત્ર સાથે ચર્ચા થઈ હતી, અને વિચાર અંગમાં, ભાવની નિત્ય નિત્યની નવલતામાં, અને વાસ્તવિકતા અંગમાં, અંગ્રેજી કવિતાની સરખામણીમાં આપણી કવિતા મોળા લાગી. સુરતથી હાર્ડીનાં “ગોલ્ડન ટ્રેઝરી સિરિઝ” માં ચૂટેલાં કાવ્યો સિવાય હું એક પણ પુસ્તક લાવ્યો નથી. હાર્ડીનાં ‘એટ ધ ટ્યૂનર ઇક્વિપ્સ’ નો જોટો ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાં નથી. નથી એટલી વિચારધનતા, નથી એટલી સંસાર નીચોવણી કોઈ આધુનિક એટલા જ માપના ગુજરાતી કાવ્યમાં. નડિયાદ આવ્યા પછી કોણ જાણે શી રીતે મારી આગળ પાછળ ગાંધીજીની “આત્મકથા” અને કવિનું “યુગ-પક્ષો અને મહાસુદર્શન” આવી પડ્યાં; અને ગુજરાતી સાહિત્યનો આ નવો વૈભવ જોઈ હૃદય પલકી ગયું.

“આત્મકથા” તમે વાંચી શકો છો. તમારી લાભીએ જ વાંચવા માંડી તો ! આત્મ-મહત્તાનો એ મહાસાગર-કોનો અણુઓળખ્યો છે ? પરંતુ “યુગપક્ષો અને મહાસુદર્શન” હું વાંચી ગઈ, ઘણું ગમ્યું” એવું તમે સમજ્યા વગર લખી નાખો તે પહેલાં તમને ઓળખાણનાં બે વચન કરું. નાની સરખી, લારમાં દલદી, પાનાં ઝટ ફરે એવી એ ચોપડી જોઈ તમારી લાભીએ પણ અક્ષર ઉકેલવા માંડ્યા. બાકષ પણ કાં ના ઉકેલે ! એ પુસ્તકની કોઈએ તોજી મશકરી કરી હતી. પણ મારું માનવું છે કે પીટ વિદ્વાનોને પણ એ

‘મહાસુદર્શન’ નું વિરાટ દર્શન બાહ્ય બનાવે એવી એની અગોચર ભાવના છે. કલ્પના છે; એવો એનો ધીરગભીર ભવ્ય કલ્પનાસાગર છે.

ઉચ્ચતમ કવિતા લોકભોગ્ય ‘કદા’ નહિ બને. “સાહિત્ય” ના તંત્રી જેવા કદાચ એમ માનતા હશે કે જોને અમે ઉચ્ચતમ કવિતા કહીએ છીએ તેમાં સંસ્કૃતનો આડંબર આવવાનો જ; અને સંસ્કૃત ગુજરાતી કદાચ શબ્દોના અવાન વડે એ ‘ઉચ્ચતમ’ કવિતા સમજશે નહિ. બધા શબ્દો સાદા ગુજરાતી હોય તો પણ કલ્પનાની ભવ્યતાને લીધે કે ભાવ કે અનુભવના સુંદર આલેખનને લીધે કવિતા લોકભોગ્ય ના બને. ઉચ્ચતમ કવિતા સંસ્કૃતનું જ્ઞાન માગી નથી લેતી પણ હૃદયની કમવણી માગી લે છે.

‘મહાસુદર્શન’ ની ભાષા કદાચ નથી, તેની કલ્પનાની ભવ્યતા જ મુંઝવે એવી છે. ભાવ અને કલ્પનાની સુંદરતા એ કવિતાની છેત્રી કસોટી ગણાય. ‘મહાસુદર્શન’ તો લાંબું કાવ્ય અને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયું, પણ સામયિકોમાં છપાતાં ટૂંકાં પણ ઉંચાં ચાર પાંચ કાવ્યો ગણાવી શકું. વીણાનાં બે કાવ્ય: એક કવિનું, બીજું દેશગજ પરમારનું. કવિનું ‘પારકાં કેમ કીધાં’ તેમનાં આધુનિક ગીત કાવ્યોમાં ઉત્તમ છે; તેમનાં બીજાં ને નવાં તત્ત્વચિન્તનભર્યા સુંદર ગીતોથી ઘણું મનોહર. મહાન પિતાએ માતા જેમ બાલક શા સ્વર્ગીય માનવને સૂર્યમંડળ અને નક્ષત્ર મંડળની જ્યોતે ઉછેરો અને પછી, પછી, તે અજ્ઞાન, અવિદ્યા અને પાપકૂરે પડેલા છતાં તેને વ્હાલસોઈ માતા કેમ છેલ દે છે? બાણ મરી ગયો તો ને ઘેર આવી હું ધીમે સાદે આ ગીત ગજગણુ ત્યારે મારાં બાએ કહ્યું કે “લાલ! તું એ ગીત ગા મા. મારે કાળજીનું વિધાઈ જમ છે.” સંસારી અને ભક્તના ભાવ એમાં એવડા બધા ઓતપ્રોત ઘઈ ગયા છે! મારી સામે એ કાવ્ય નથી, પણ આડીઅવળી લીટીઓ યાદ આવી જાય છે. “હરિ, ચન્દ્રમા શા રમકડે રમોડી ને દેવનાં દાન દીધાં” “હરિ અમૃતના ઓધ નોતા છેટા ને દેવનાં દાન દીધાં” “પછી ખારે ખારે સાગરે ઉણેડી ને પારકાં કેમ કીધાં” અને એમ છુટક તૂટક લલકારતાં પણ સૂરની ધૂત લાગી જાય છે.

પરમારનો જીવનમય સુંદરીનો ખ્યાલ કેટલો મનોહર છે! તાપે તપતું માનવજીવન અને કુદરત જીવન એ તમ હૃદયમાંથી જ જીવનની રક્ત સુંદરતા-વેલ્લનાં ફૂલ જેમ-ઉપજાવે છે.

તમને હસવું આવ્યું? ‘મહાસુદર્શન’ નો ધોરી માર્ગ મૂકી પગદંડીએ ક્યાં જાડયા સાહેબ? અમારો અપરાધ ક્ષમા કરો. મારો કેડીનો શોખ માફ કરજો બાલા. હવે ચાલ્યા તે ચાલ્યા. ઉપલાં બે નાનાં ગીત સાથે બે ત્રણ કાવ્યોની ગણના કરી જઈ. રા. ચન્દ્રવદનનું ‘પચ્ચીશી’ કૌમુદીમાં છપાએલું; રા. કુસુમાકરનું ‘સ્વમ વેચનારી’ કવિએ નોંધેલું, ‘વીસમી સદી : અઠવાડીક’ ની ભેટમાં છપાએલું; રા. દેશવ શેઠનું ‘હિમાલયનાં આંસુ’ ‘ગુજરાતી’ ના દશેરા અંકમાં છપાએલું. આ દરેક કલ્પનાની અને ભાવની કેળવણી માગી લે છે.

હવે ધોરી રસ્તે આવું. આ કાવ્યોમાંનું ‘પારકાં કેમ કીધાં’ યાદ કરી બાકીનાંની કાવ્યપ્રતિભા ને કલા મહાસુદર્શનની જોડે મૂકીએ ત્યારે રામજન્ય કે કવિનો ગુપ્ત જન્મ મહોત્સવ ઉજવવા ગુજરાત કેમ ગાંડુ થયું. ‘રાગર્ધિ ભરત’ અને ‘ત્રિમકુજ’ બેઠ મને થએલું કે કવિની જાજરમાન કવિતાને કરચળા પડવા માંડી. પણ આ તમે શક્તિ નિત્યપ્રેરના

કવિતાનો ક્ષાત્ર છે. સુકુમારતા અને રવસંગીતની શક્તિ ઓછી નથી થઇ; કવિને તેનો શોખ ઓછો થયો છે. ચૌવનના રસધોધ, શૃંગારના મોહક રંગ, નરી મધુરતાની કોયલડીઓ જન્મી શકે છે, પણ જન્મવાની નથી. વસન્તના મોરથી નદિ પણ પાકેલાં ચિન્તનનાં ફૂલથી; આકાશનાં મુગ્ધ કૌમારથી નહિ, પણ સમસ્ત આકાશ અને અવકાશની મોહક, 'રતબધક,' રવાબભરી, કવચિત્ લયંકર, ભવ્યતાથી; સરિતાની ઘંટડીઓથી નહિ, પણ સમુદ્રના અખંડ અવિશ્રાન્ત મિહનાદથી; લગ્નિનસૂર વાંસઝડીથી નહિ, પણ ઉચ્ચસૂર જ્વલંબથી એ કવિતા દેવી રાગે છે. જાણે કોઇ પુરાણા મુગ્ધો કિમેશ્ચિનીસ કે મિસેરો બોલતો ન હોય ! જાણે કુરુક્ષેત્રમાંથી પિતામહના સૂર સંજગાતા ન હોય ! નાનાકાજ કવિની કવિતાની પણ આ મુગ્ધપદ્મ છે. 'મહાસુદર્શન' નાં વિરાટ દર્શન ભગવદ્ગીતાનાં વિરાટ દર્શનને છુટાવે એવાં છે. મિલ્ટન અને ડાન્ટેમાં જ મેં જોઇ છે 'મહાસુદર્શન' ની નરી ભવ્યતા.

પદ નથી, પણ અંશેષમાંના બેન્ક વર્ષ જેના પવની લગભગ બધી જ મોહકતા, બધી જ હલનચલન તે વણજની શક્તિઓ કવિનું અપદાગ્ર પ્રત્યક્ષ કરાવે છે એ હજી સુધી પૂરેપૂરું ન સમજવામાં મુજરાતના વિવેચન સાદિત્યની અપૂર્ણતા છે, કહો તો નિષ્ફળતા છે. પણ તમને ઘણું લાંબું લખ્યું તેમાં આ ક્યાનો ઉમેરો નદિ કહું. દબે સાંભળો મને નહિ, કવિને. ધર્મના બે પાક ઉતારો જીવનમાં. (કોને ઉતારવાના ? મારે તમારે ને. સફળે ય.)

“કુલસ્થઃ યજ્ઞના ધાવ પટે
કે કનકની ચાંચોઓ રહે,
તો એ સિંધર જુલિ ને એકસ્થઃ
વાવાહોડામાં ન હોયે તે રતનીપઃ
એમ સંસારિયાના વંટોળ લગ્યે એ એક જયોતઃ

સદાષનો તેજવર્ણો, આનન્દદર્શી, આત્માન્દી.”

“ભરત કુત્રવધુઓ ભથ્થે ઓળખતી નથી.

અસીધારા મત એમનાં જીવનમત છે.

સદા ચિત્તનાં કોદંડથી ખેલવાં

એ તો સીતાપુત્રીઓનાં છે આનન્દ એલ.

આશુખની ખીલું પાળે પાળે સંચરવાં

એ તો જાણે સહિષ્ણુનાં

નિત્યનાં જલ એડવાં જરવાં જવાં.

મહાકાળના વંટોળ વાપ,

પાંદડાં જેવા પામરો ફરફરે,

એ મૃત્યુની કડીઓ

વીરમિત્રાઓની છે પગદંડીઓ.”

આમાંથી થોડું પણ વીરત્વ તમે પીઓ તો તમારા પતિને કેટલી શાન્તિ થાય. લુઓ કવિ પિતૃમોક બતાવે. એ બતાવવાની શક્તિ કવિઓના કવિઓની હોય છે.

“ દેહદેશે આશ્રય પુણક પલપલે છે
એમ વિશ્વપુણક પલપલી રહી,
ને જગત પાછળનાં જગત હથડયાં,
સન્ધ્યાની સન્ધિકાના મહેલ સમા
પિતૃલોકના દેવાશ્રમ દેખાયા.
પ્રાચીન ડાંગેલી કૃષ્ણ બીજુડી,
આશાની પાંખે ઢસતી,
દેવવાન મામેં દલિદિલો પાથરતી,
પુણ્યપાપનાં આમરણ એ ઢેરી,
ભરી ભરી વાદળો સમોવડ
બરેલી પણ મેઘ શામળી,
વિહંગમણ સરિખડી ઉર્ધ્વદલ,
હથડીયાં યારીએ સરિખડી
પિતૃલોકમાંની પિતૃનતા
આધુન્યવાણની પગથીએ ચડાતી ઢસી. ”

ચિત્રમાં ન આવે એવી કાવ્યગતિ અને કાવ્યમાં ન ઉઠે એવા આકાશરંગ આ વર્ણનમાં
છે તે સ્મરણમાં સેધરી રાખજો. મહાસુદર્શનનું પણ પિતૃલોકની જેમ ધીમે ધીમે વધતું
દર્શન વાંચતાં વાંચતાં ય દષ્ટિને આંતરે એવું છે. હું અહીં સાફ સાફ આમાં લખીશ તો પછી
તમે વાંચશો શું ?

મહાસુદર્શનના દર્શન અને અદર્શનમાં, આત્માહન અને ક્રિયાપનમાં, અનતારમાં અને
પક્ષટામાં ગગનમાં સૂર છે, સમુદ્રનાં મોખેના ઉઝાળા છે, અને ભવ્યતાના આકાશમાં
ત્રેવલુચ્ચ જેવું, તારિલગ્નિત અવકાશમાં સુરંગા સરીખડું, ચોસું જોગણીઓનું મીત ભવ્ય-
તામાં ભવ્ય સુકુમારતા રેત્રાવે છે.

“ કાલ કન્ધારી હું તો કાલિકા રે લોલ:
જન્મમૃત્યુ નેણનાં મુગ ઘાસ:
ભ્રમનન્દિની
આનન્દિની રે લોલ;
દરિની રમણાએ અમે નીસર્યાં રે લોલ:
વિશ્વ વિશ્વના વિહારે વિહરતી રે લોલ:
સુખ મલય ખિલિયે મુગધાય; ભ્રમનન્દિની
આનન્દિની રે લોલ:
દરિની રમણાએ અમે નીસર્યાં રે લોલ. ”

શાક લાગ્યો ? ભવ્યતા નીરખા પામર માનવનાને ક્યારે શાક નથી ચડ્યો ? આ લાંબો
કાગળ વાંચી તમારો અને હ મહિને કાગળ મળે તો નવાઈ ન પાડું. તમારો શુરસો મારે
હજાપતિ છે.

વિ. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના નમસ્કાર

સાલ મુબારક

અંક ૧

પ્રવેશ ૧ લો

[સ્થળ: ચન્દ્રકાન્ત વકીલની ઓફીસ. બેસતા વર્ષનો દિવસ. સમય તમતો પહોર. ચન્દ્રકાન્ત નેતરની આરામખુરશીમાં લાંબા હાથા ઉપર પગ પહેળા કરી પડયો છે. બાજુ ઉપર ગોળ ટેબલ ઉપર તાસકમાં પાન સોપારી આદિતા અવરોધો પડ્યા છે. એક નાની રકબીમાં સીગરેટની રાખ પડેલી છે. બે માણસો ગાદી ઉપર આગોટ છે. બહાર પગથીયાં ઉપર કોઈનાં પગલાં ખખડે છે]

ચન્દ્રકાન્ત— (પગલાંના અવાજ ઉપરથી આવનારની કલ્પના ફરી) રમણુ આવતો હોય એમ લાગે છે. » (ટટાર ચર્ધ) કોણુ રમણુ ? સાલ મુબારક ! પણુ આમ સૌથી છેલ્લો કેમ ?

રમણુ— [સોદી બારણા આગળ મુખી ખુરશી ઉપર બેસતાં] હું તને સાલ મુબારક કહેવાનો નથી. આપનું એક વર્ષ સાફ જાય એટલે શું ? વધારે અસીસો મળે ? વધારે પૈસા મળે ? એમાં શો ફાયદો ? લોકોમાં કજીઆ વધે એમ કોણુ ઈચ્છે ? માટે આપણે કોઇ પણુ વકીલને સાલમુબારક નહિ કહેવાના ! (હસે છે)

ચં. કા.— વાઈ પણુ હું તો તને સાલમુબારક ઈચ્છું છું. દરેક પંતુછને સાલમુબારક ! પણુ રમણુ તને આવે પાંચ ૭ દિવસ થયાં અને દોસ્ત આજે જ મળવા આવ્યો.

રમણુ— મને થયું કે વકીલ સાહેબને કુરસદ નહિ હોય ! પણુ એ તો કહે કે કામકાજ કેમ ચાલે છે ?

ચં. કા.— ચાલે છે જેમ તેમ. હમણાં તો બાપુછના કેસો સંભાળું છું.

રમણુ— તને વારસામાં ઠીક ધંધો મળી ગયો ? દિંદુરધાનમાં જેમ બધુંએ વંશપરંપરાગત થાય છે તેમ વકીલાતે યંઈ જાય તો વકીલોની જીદો નાત જ યંઈ જાય, જેમ દરજી, મોચી, લુહાર વગેરેની યંઈ છે ! (ગાદી ઉપર સુતેલા ચૂંદરથો ખડખડ હસે છે; અને તકીએ ટકી બેસે છે.)

ચં. કા.— (અન્તઃસોલને દબાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હસીને) તને છપ્પાં આવતીતી તો તું દાકતર કેમ ન થયો ? મણિલાલ કાકાનું નામ રહેત ! પંતુછ શું કરવા યયો ? પણુ ઠીક એમ. એ. માં કોઈ પ્રાઈઝ મળ્યું કે નહિ ?

રમણુ— એક દક્ષિણી વિદ્યાર્થી દસ દોકડાથી જીતી ગયો.

ચં. કા.— ત્યારે હવે શું કરવા ધારો છો ?

રમણુ— વકીલાત તો નહિ જ.

ચં. કા.— ત્યારે પંતુછ જ રહેવાનો ? કોઇ કૌલેજમાં પ્રવલન કરે છે ?

રમણુ— આવતા જીનમાં સરકારી કૌલેજમાં અંગ્રેજ અને સંસ્કૃતમાં લેકચર નીમાઈશ.

ચં. કા.— અને ત્યાં સુધી પંતુછ ? (ગાદી ઉપર બેઠેલા ખડખડ હસે છે. ચં. કા. સંતોષ પામી)
તને રમણ એ લમણાફાડ કેમ ગમે છે ?

રમણ— (ગાદી ઉપર બેઠેલા માણસો ઉપર જરા ચીડાઈ) આ લોકો કોણ છે ? (ગાદી ઉપર બેઠેલાં ગદોં જરા પડી નીચ છે.)

ચં. કા.— (સાન્ત્વન કરતો) અરે એ તો મારા મેમાનો છે !

રમણ— મેમાનો કે અસીલો ?

ચં. કા.— બન્ને.

રમણ— આજે બેસતા વર્ષના દિવસે એક વાતનું તમને રમણ્ય કરાવવા આવ્યો છું.
(ગાદી ઉપર બેઠેલા તરફ જુએ છે. તેઓ હસી થઈ પાસેના ખેટમાં ચાલ્યા નીચ છે.)

ચં. કા.— રમણ તું હજી એવાને એવા રજો ? એ લોકોને માફ લાગ્યું હશે તો ?

રમણ— બીજો વકીલ શોધ્યો. પણ મારી વાત.

ચં. કા.— તું આપણા કોલેજના દિવસોના વચનની વાત કરે છે ને ? (પદ્યવત્તો હોય તેમ)
પણ દોસ્ત હવે શું વળે ? હું જો એમ. એમ. બી. થઈ ગયો. નન્દલાલ તો
બી. એ. જ ન થયો. તું એકલો જ એમ. એ. થયો.

રમણ— તે હું જાણું છું. પણ હું તને એમ પૂછું છું કે બે વર્ષ પહેલાં કરેલા સંકેત
તોડી આમ ધરમ માણસની માફક ધંધામાં મરાણમ થઈ જતાં મનમાં કંઈ
થાય છે ?

ચં. કા.— શું થાય ? એ જમાનામાં લોકમાન્ય તિલકનાં અને ગોખલેનાં ભાષણો વાંચીને
અને સાંભળીને આપણે દેશસેવાનું મત લીધેલું ! પણ ત્યારે કંઈ ખાવાપીવાની
શીકર હતી ? (જરા ગભીર થઈ) અને માણસે કુટુંબ પ્રત્યે કરજ પ્રથમ અદા
કરવી જોઈએ.

રમણ— હીક હીક. (ખડખડ હસે છે) વાઈ જાય તમને કુટુંબની જંગળ ક્યારની વળગી ?
આચાર્યમ કાકાના માનમાં એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે તું ભણ્યાં ત્યાં સુધી
તને કુવારો રાખ્યો. એ બાળમાં આપણા વડીલોએ મક્કમ રહી એમનાં
મિત્રતા સફળ કરી. (ચં. કા. ઝેંટું ધુણવતો હસે છે) કેમ કાંઈ આપનાં
માર્ગો થયાં છે ?

ચં. કા.— મારાં તો કન્યાનાં હોય !

રમણ— આપના જેવા મેધિસ વરનાં એ હોય ? કોણ છે એ આપની બાવી વકીલજી ?
(ખડખડ હસે છે)

ચં. કા.— વકીલજી ? એ શું ?

રમણ— કેમ એ શું ? જેમ દરજીની દરજી, મોતીની મોતી, વાણીઆની વાણીઆણી
તેમ વકીલની વકીલજી !

ચં. કા.— જા જા જંગલી ! (ખડખડ હસે છે) હજી તો વાત ચાલે છે. મેં હજી જવાબ
નથી આપ્યો. તારા જેવા મિત્રની સલાહ પણ સેવી જોઈએ ને !

રમણ— સેવી જ જોઈએ. અને હું કંઈ છું કે તારે પરણવું જ નહિ. હીક પર્ણ કોની
સાથે તમારાં જોતરાં જોડાય છે,

ચં. કા.—નન્દલાલની પ્લેન રમા સાથે.

રમણ— રમા સાથે ? લડી ડાંગ. પણ રમા હરવવા બારે પડશે !

ચં. કા.— કેમ, બારે કેમ પડશે ? તારે નન્દલાલના કુટુંબ સાથે સારો પરિચય છે એટલે તું તો રમાને ખરાબર ઓળખતો. હૃદય ?

રમણ— તારે રમા વિશે સર્ટીફિકેટ જોખ્યું છે ? તે હું સરસમાં સરસ આપીશ, પણ જો રમા તારા વિશે મારી પાસે સર્ટીફિકેટ મળશે તો મારી મરજીમાં આવે એવું આપીશ.

ચં. કા.— તારી મરજીમાં આવે એવું આપજો. પણ રમાની જ માત કરને.

રમણ— રમાની જ કેમ ? કુનીઆમાં વાત કરવાના ખીન વિષય છુટી ગયા છે ?

ચં. કા.— નન્દલાલની પ્રેરણાથી રમા સાફ જાણે છે એમ હું સાંભળું છું.

(મોઢું જરા ઝેલાર થતી મૂખ જલં લાગે છે.)

રમણ— આપ જે સાંભળો છો તે ખરાબર છે. અને તેને આપણો લંગોટીઓ લાખખંધ ધીમતશંકર લણાવે છે.

ચં. કા.— ધીમતશંકર ? એ તો એકલો સંસ્કૃત અને વધારામાં કંઠાપિ ગૂંજરાતી લણાવી રાકે ?

રમણ— એ તો સાફને ? અંગ્રેજી બલુ તો સ્ત્રીઓ ઉઝાંછળી થઈ જમને. પણ રમા અંગ્રેજી સરસ વાંચે છે અને કોઇ વાર વાતચીતમાં ખડું સુંદર અંગ્રેજી બોલી જાય છે.

ચં. કા.— નન્દલાલે શીખવ્યું હતો ?

રમણ— નહિ ધીમતે. ધીમતે પેર રહી અંગ્રેજીનો જેટલો ચોક્કસ અને સરસ અભ્યાસ કર્યો છે તેટલો આપણે કાલેજમાં નથી કર્યો. અને સંસ્કૃત તો એના ખાપનું જ.

ચં. કા.— (પ્રશ્ન થઇ) એમ રસ્તામાં મને ધીમતશંકર કોઈ કોઈ વાર મળે છે, પણ જુની ઓળખાણથી ફક્ત સલામ ભરે છે પણ કોઇ દિવસ વાતચીત થઇ નથી.

રમણ— શેની યાચ ? આપ રજા અંદકાન્ત આચારામ ગાંધી-વકીલ, ખી. એ. એલ. એલ. ખી. ! એ રજો બીચારો બ્રાહ્મણ ! પણ કીક. એ બહુ સરસ માણસ છે. એની સોખત અંદી ન હોય તો મને આ આપના નાતના કમખખત ગામમાં એક દિવસ પણ રહેતું ન ગમે.

ચં. કા.— ત્યારે રમાનું જ્ઞાન આપણી સાથે લણતી છોકરીઓ જેટલું હતો ?

રમણ— તે તો કોણ જાણે ? એ બધાની દોસ્તી કરવા તું મહેનત કરતો અને ચાટ ખનતો. અલ્યા પેલું યાદ આવે છે કે ? (જલ્લે જણા ખડખડ દસે છે.)

ચં. કા.— એ તો ગઇ વાત. હવે એ તને સોંપું.

રમણ— પણ એનું બોડીક દિમત ખનાવી દોત તો મીસ કરંડીઆ સારો તારો સંબંધ થઈ જત. પણ વાણીઓ તે છેવટે વાણીઓ. ખીકણ !

ચં. કા.— અરે પણ એનું અત્યારે શું છે ?

રમણ— ત્યારે મારે આપની આગળ કેવળ રમાની વાત કરવી એવો આપનો હુકમ છે ?

ચં. કા.— તું રમાને હરવવાની વાત કરતો હતો એ શું ? એ સ્વભાવ કેવી છે ?

રમણુ— તને જોડા મારે એવી ! અરે એક વાત કહું :

ચં. કા.— શું ?

રમણુ— એક દિવસ હું અને નન્દલાલ જોડા હતા, અને મીલના સ્ત્રીસ્વાતન્ત્ર્યના લેખની અને ટેનિસનની પ્રી-સેસની વાત કરતા હતા ત્યાં રમા આવી અને અમારી વાતો સાંભળવા લાગી—અને ધીમે ધીમે પ્રશ્નો પૂછવા લાગી. તેણે એક બહુ સુંદર પ્રશ્ન પૂછ્યો.

ચં. કા. (આતુરતાથી)—શો ?

રમણુ— ‘ પુરુષની અપેક્ષા વિના સ્ત્રીનો વિચાર ન થઈ શકે ? ’ પછી તો એણે અર્થમાં અમારી સાથે ખૂબ ભાજ લીધી અને મેં અને નન્દલાલે જવારે એને. મુઝવી ત્યારે, આવેશમાં આવી કહે કે ‘ જો એ રીતે વિચાર તદ્દિ શામ્લો, એ પ્રશ્નનો કદી ઉત્તર મળવાનો જ નથી. ’ હું અને નન્દલાલ બહુ ચકિત થઈ ગયાં. પછી નન્દલાલે હસી એનું માથું ઝાલી કહ્યું : ‘ રમા આ માથામાં ખૂબ જુસું ભરાઈ ગયું લાગે છે. ’ અને રમા હસી પડી. (શોડીક, વાત બન્ને વિચારથી શાન્ત રહે છે.) રમા બહુ સરસ છોકરી છે.

ચં. કા.— (ખુશી ઉપરથી હસી થઈ હસતો હસતો) એવો માથો બોલ ! અરે પણ આજે બેસતું વર્ષ છે. અને મેં, તો તને પાનસોપારી પણ આપ્યાં નહિ. અરે પણ શેનો આપુ ? તું મને સાલ મુખારક ન છાંછે તો હું તને પાનસોપારી શેનો આપું ? અરે પણ તું મને રમા સાથેના સંબંધ માટે તો સાલ મુખારક છાંછે કે નહિ !

રમણુ— (ગંભીર થઈ) કાણ જાણે ! (જરા હસી) ત્યારે તમારી સગાઈ થઈ ગઈ. મારી પાસે વાત કહાડવા યુક્તિ કરી કે ?

ચં. કા.— હજી રૂપીઓ આપ્યો નથી. સારો દિવસ જોઈ આપી દેશે. (અંદર ગએલા ગૃહસ્થો આવે છે) કેમ જશો ? બેસોને.

ગૃહસ્થો— ના જ હવે જઈશું. અમારા કામ ઉપર જરા ધ્યાન આપજો.

ચં. કા.— એમા કાંઈ કહેવું ન પડે. સાહેબજી.

(ગૃહસ્થો જાય છે.)

રમણુ— ત્યારે હું પણ જઈ : મારી વાત તો રહી ગઈ. પણ કાંઈ નહિ. તને વધીલાત વળગી અને નન્દલાલને વેપાર વળગ્યો, ત્યાં દેશનો કાણ વિચાર કરે ? કેમ ફરવા આવવું છે ?

ચં. કા.— કયા જઈશું ?

રમણુ— ગામ બહાર નદીના ધડા ઉપર મહાદેવ છે ત્યાં. ત્યાં ધીમતશંકર પણ મળશે.

ચં. કા.— હા ચાલો. હું કપડાં પહેરી આવું.

(ચં. કા. જાય છે. રમણુ કાપડોની ચોપડીઓના કપાટ આગળ નાંખી નાંખી વાગે છે)
ચં. કા આવે છે એટલે જાને જાય છે)

રશિયન રાજ્યક્રાંતિના માર્ગો

ઇંગ્લંડ અને રશિયા વચ્ચે અમિત્રાણની સામગ્રીઓ એકઠી થતી જાય છે અને અંદર-ખાંદેથી અનેક ઝીણી મોટી વસ્તુઓ ધંધવાયા કરે છે જે ક્યારે ચેતે ને ભડકે થાય એ અત્યારે જગતનું રાજકારણ સમજનારાઓની દૃષ્ટિએ ખૂબ વિસ્મયકારક બીના નથી. રશિયાનાં તરેહવાર 'કારસ્તાનો'ને પરિણામે કહેા કે તેના આજના સિદ્ધાંતોનાં આંતરડાંઓમાં ધંગતો ગરમીને કારણેા કહેા, ચીનમાં ધર ઘાલી બેઠેલી બ્રિટિશ સત્તાનેા શુકલપક્ષ સમાપ્ત થઇ કૃષ્ણપક્ષ શરૂ થયેા તેથી ઇંગ્લંડ બેચેન થઇ પડ્યું હોય તો તેમાં નવાઇ નથી. વળી રશિયન આર્થિકો ઇંગ્લંડને છુટીછવાઇ ચૂંટીઓ ખણીને અગર પ્રસંગોપાત્ત તેના મુલાંગ સત્તાવાળા પ્રદેશો પર પોતાના સિદ્ધાંતોના તેજ્ય છાંટીને જ અંટકતા હોય તો ધૂળ નાંખી, પણ દુનિયા બધીના અને સભ્યતા માત્રના એ બહારવટીયાઓ તો દુનિયા આખીમાં પથારો કરી પડેલા ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્યમાં જ ક્રાંતિઓ કરાવી તેના સામ્રાજ્યવાદનું ધેન કાયમને માટે ઉતારી દેવાના ધાટ ધડતા હોય એવી જ કંઇક ફક્ક ઇંગ્લંડના હેવામાં પેઠેલી જણાય છે. હિંદુસ્તાનને પણ અજબત આ ફક્કની વાનગીઓ કાઢવાર અચાનક આખવા મળી જાય છે એનો પુરાવો થોડી મુદત પર મુંબઈમાં થએલી ધરપટ્ટો અને મિ. હૉર્નિમનના પત્રની આંશીસ પર પડેલા દરોડામાંથી મળી શકે છે.

ખરૂં જોતાં હિંદુસ્તાન દેશ રશિયાથી જેટલો છેટો છે તેટલો જ તે તેના અત્યારના સરમુખત્યારોના સિદ્ધાંતો અને તત્વજ્ઞાનોની ખરી માહિતીથી અગર તો તેમનાં કુનેદ-કારસ્થાનોથી છેટો છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી. પણ હિંદુસ્તાનને માટે તો 'દ્વમેષ માતા ચ પિતા દ્વમેષ' વાળા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં કુલ સગપણ એક માત્ર બ્રિટિશ પ્રભુમાં જ સમાપિત થતાં હોવાથી અને દુનિયા માત્રની યોગબ કરવાનું એક માત્ર આલહું અંગ્રેજી ભાષા હોવાથી એ પ્રભુના દરબારની સાત ડોડીઓ વટાવીને પેલા અંગ્રેજીના આલહામાં જેટલું દેખાય અને વંચાય તેટલી જ બિચારા ભારતવાસીની દુનિયા. અને આવા ગભરૂ આશ્રિતને કેટલા અને કેવા ડોઝ દેવા ન દેવાં એ કલામાં બ્રિટિશ પ્રભુઓની પ્રવીણતા વિશે મહાશુદ્ધ કાળના અનુભવો પછી તો હિંદને સંકા ધરવાપણું છે જ નહિ. પણ ખેર-આ વિષયોંતર થયું. કહેવાની મનલગ એ હતી કે ઇંગ્લંડ શું કે યુરોપનાં બીજાં રાષ્ટ્રો શું-પોતપોતાની બાજુ રમવામાં તેમના તરફથી કેવળ પ્રચારકાર્ય રૂપે ફેલાવવામાં આવતી અને એ અનુપાનમાં જ આપાતી માહિતી અને હકીકતો આપણે તો તેટલા ટકા બાદ કરીને જ અને અંગ્રેજીમાં કહેવાય છે તેમ 'લીટીઓ વચ્ચે વાંચી' ને જ ગળે ઉતારવી રહી છે.

ક્રાંતિ અથવા બળવો બે પ્રકારનો યાય છે : એક લશ્કરી તંત્રનો ઉઘાડેલો, બીજો પ્રજાસમુદાયનો-આમર્ષનો ઉઘાડેલો. લશ્કરી તંત્ર ઉઘાડેલી ક્રાંતિ પોતાને જ બળે વિજયી થઇ શકે છે; લોકોએ જાગૃતી ક્રાંતિ અથવા બંડ લશ્કરનો ટેકો મળ્યા વગર સદસા વિજયી થઇ શકતું નથી. વળી પ્રમુખીય બંડની મદદ લેણેલાના પ્રમાણ પર, તીવ્રતા પર તેમ જ

અત્યાચાર કે ઉચ્ચપાચલ કરી મૂકનારા તેના 'કર્તુમકર્તુ' અન્યથા કર્તુ' એવા સૌંદ્ર સામર્થ્ય ઉપર હોય છે, ત્યારે લરકરી તંત્રે ઉઠાવેલા બંડનો આધાર તેમના સિપાઇઓની તાલીમ ઉપર, નિયમપાલન ઉપર, દક્ષતા પર. તેમ જ સાધનસામગ્રી ઉપર હોય છે. જે ક્રાંતિમાં ઉપલી બન્ને શક્તિઓનો સંગમ હોય ત્યાં બેડા પાર. આ હિસાબ આંખ સામે રાખીને જ રશિયાના બૉલ્શેવિકોએ પોતાની રાજ્યક્રાંતિનાં ધોરણ આંક્યાં જણાવ્યું છે.

બૉલ્શેવિક અત્યાચારોની ('યુદ્ધસ્ય કયા રમ્યા' ?) રોમાંચકારી કથાઓ આપણે અનેક વેળા સાંભળીએ છીએ. એ બધા સંભાર ચાખીને ધડીલર એમ જ યદ્ય આવે છે કે આ બધું માથાના ફરેલ અરાજકોનું ધમસાણું છે; એ બધા પ્રાગડધિગામાં તાલીમ, નિયમપાલન, યુદ્ધશાસ્ત્ર છનું તો નામે શ્યા સાર લેવું ? પણ એમ સમજવામાં ખાસી થાપ ખવાઈ જવાય છે. આ તૂતન મનુષ્યશ્રેણીના બ્યવહારની ખૂબી જ એ છે કે તેના કુલ અત્યાચાર ક્રાંતિના અધ્યાત્મ તેમ જ અમલશાસ્ત્રનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરી ઉતરેલા વિરલાઓએ અગાઉથી જ નિયત કરી મૂકેલા હોય છે અને તેથી તે અત્યાચારીયા તેમના મુખ્ય કાર્યક્રમને કશો જ અપઘાત થતો નથી. બૉલ્શેવિકોના અર્થશાસ્ત્ર સામે લાલે કોઈ સંગીન દીકા આણી શકતું હોય પણ તેમના રાજ્યક્રાંતિના નુસખાઓ સામી કોઈથી મીટ મેડાય એમ નથી.

કાર્લ માર્ક્સે કહ્યું છે કે ક્રાંતિ કરતાં આવડતી એ પણ એક કલા છે. લેનિને આ સૂત્ર ઉપર એટું બાધ્ય કર્યું કે આમલોકને હાથે એવી સફળ ક્રાંતિ કંઈ આપોઆપ થઈ શકતી નથી, તેને સાર પ્રગલ્ભ એ તૈયારી કરવી પડે છે. અને લેનિને પોતાની અગાઉ થયેલી ક્રાંતિની ચળવળો અને પ્રયાસોનો ચુદ્ધ અભ્યાસ કરીને અને તેમાંના દોષો ટાળીને જે તંત્ર ઉણું કર્યું તેણે ઝાઝી ખૂતામરકી વગર જ સને ૧૯૧૭ માં જોતજોતામાં રશિયાની આર-શાહી ઉચ્ચાવી પાડી સર્વ સત્તા કબજે કરીને લોકસત્તા સ્થાપી; અને ૧૯૨૦ સુધીમાં પોતાની સ્થિરતા થતાં જ ૧૯૨૧ ની સાલમાં તેણે પોલંડ, અઝરિયા, યુગોસ્લાવિયા, હંગરી, જર્મની, ઇટાલી, સ્પેન, ઇ. મુલકોમાં બંડ કરાવ્યાં. આ બધા કામકાજમાં અજોરલા જશ અપજશનાં સરવેયાં કાઢીને હવે આ કલાધરો પોતાના કાર્યક્રમનો બીજો તળછો હાંસલ કરવાની ચેરવીમાં પડ્યા જણાય છે.

મહાસુદના દિવસોમાં ફ્લાણી ફ્રન્ટ ઉપર ફ્લાણે ઢેકાણે મારો ચાસ્યો ને આટલા મૂઝા અગર 'બહાદુરીથી' પાછા હઠ્યા એવી છૂટક બાતમીઓ આપણે રોજ વાંચતા, પણ સામાન્ય વાંચનારને તેમાં કશો વિશેષ અર્થબોધ થતો નહિ; છતાં રણનિપુણને તો તે ઉપરથી સહેજે તે લડાઇનો મુદ્દો તેમ જ તેના પરિણામનો ક્યાસ મળી જતો. બલ્કે તે પરથી બન્ને પક્ષના દાવપેચની એકંદરે દિશા પણ સમજતી. એવી જ કંઈક ગત હાલના બૉલ્શેવિક અત્યાચારોની છે. આ અત્યાચારોનો સમજ થું એ જ સામાન્ય માણસની તો અછલમાં આવતું નથી. પણ એ બનાવોના રચળકાળનો તાજો ગેળવી જ્વેતાં અને તેવા અત્યાચારોને અંગે અવારનવાર પ્રકાશમાં આવતા કાગળપત્રોનો અભ્યાસ કરતાં આ બૉલ્શેવિક કલાધરોના કલાનૈપુણ્યનો દીક પરિચય થઈ શકે તેમ છે.

આજનો યુગ સારત્રીય યુગ છે. આ યુગમાં ક્રાંતિની અને અરાજકતાના રાજ્યની તંધારી કરવી તે પણ રાષ્ટ્રગુદ્ પદ્ધતિએ કરવી પડે છે. અત્યાચારી ક્રાંતિઓને સૌ પહેલા જોઈએ છે આંગેવાનો, પછી સિદ્ધાંત, પછી એ સિદ્ધાંતોને અનુસરનારા અનુયાયીઓ, પછી

તાત્કાલિક ધ્યેય અને કાર્યક્રમ. ઉપરાંત દરેક તકનો સત્તર આના લાભ ઉઠાવી લેવાની તૈયારી તો જોઈએ જ. હવે આનાં 'સાધન ચતુષ્ટય' તો કેવળ લશ્કરી ધોરણ પર રચેલી સંસ્થામાં જ હોય શકે અને 'ત્રીશ્નું ઇશ્વર-નેશનલ' એ જ બૌદ્ધશૈલિકાની એવી સંસ્થા.

આ સંસ્થાને ત્રણ પેટામંડળો છે. એક ચતુર લગતી રાજકીય તેમ જ લશ્કરી માહિતી એકઠી કરનારૂં ખાતું; બીજું ક્રાંતિવાદીઓની સંસ્થાઓ તેમ જ ચળવળો ચલાવનારૂં ખાતું અને ત્રીજું બંડ પ્રત્યક્ષ ચેતવનારૂં ખાતું. આ ખાતા તરફથી જુદા જુદા દેશોમાં બંડ કરાવવાના કાર્યક્રમ રચવામાં આવે છે અને તક મળ્યે તેનો અમલ પણ કરી બનાવવામાં આવે છે.

આ ઉદ્યોગને સરોજસુની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાંનો માનવાની રચે કોઇ બૂલ છે. ઉપર ક્યાં તે ત્રણ મંડળો અને તેમના ઉદ્યોગ અંધારી રાતે ૫ હરકોઈની હડફે આવે એટલા સાચા છે. હજુ થોડા જ દિવસોની વાત પર ઈશ્વરમાં પ્રચારકાર્ય કરવાને અંગે જરૂરી સાહિત્ય તેમજ બીજી માહિતી ગોઠવવા સારૂ શ્રેણીબદ્ધ એ લંડનથી મૅમરકો ગોઠવેલા તાર પકડાવાની ખખરો છાંયોમાં પ્રગટ થઈ હતી. આ બૌદ્ધશૈલિકા ઉદ્દેશ્યનિષ્ઠ ઉદ્દેશ્ય સામ્યવાદી ઉલ્લસાસો થે કહે છે કે દુનિયાના જુદા જુદા દેશો તેમ જ પ્રગ્નઓને લગતી એકઠી યનારી માહિતી પચાવીને સિદ્ધાંતદષ્ટિએ તેમ જ વ્યવહારદષ્ટિએ તેની ઉપયોગિતા તથા મદત્વની આંકણીઓ કાઢવા સારૂ ખાસ વિદ્વાન્નયો જોડ્યાં છે. રશિયન સામ્યવાદીઓનાં આ એક જનનાં સેક્રેટરી જ કહેવાય. આ વિદ્વાન્નયોએ છેલ્લાં દસ વર્ષના આઠાલનનો અભ્યાસ કરીને એવો નિર્ણય આપ્યો છે કે સાધનસામગ્રીની પૂરી તૈયારી થયા વગર તેમ જ ક્રાંતિનો પ્લાન પાકે પાયે નિર્ણયિત થયા પહેલાં બંડની જામગી પેટવવી નહિ. કારણ 'જાહુસે જાહુસે' કહીને અકાળે ઉઠું કરેલું બંડ અંતિમ વિજયને દૂર લઈ જતાં જ નીરડે. લશ્કરી દષ્ટિએ આ નિર્ણય ભારે કુનેદમથો ગણાય. કારણ સાધનસામગ્રીની તૈયારી, લશ્કરોની પ્લાન મુજબ ગોઠવણી અને હુમલાના રચનાકાળની ચોક્કસ અને વિગતવાર આંકણીઓ ઉપર જ ત્વરિત વિજયની ગોટી મદાર હોય છે. વળી મહાપુરુષોએ પણ બતાવી આપ્યું છે કે હુમલો લઈ જનાર છક્કા ખાય તેમાં તેના પક્ષની જે હાનિ થાય છે તેટલી પ્રત્યક્ષ હાર ખાવામાં પણ નથી થતી.

પોતાં ઉપર કરેલી ચપાઈમાં રશિયાએ છક્કા ખાધી ત્યારથી બૌદ્ધશૈલિકા ખીજે પણ એક પાડ શીખ્યા; તે એ કે દરેક દેશની ક્રાંતિ તે તે દેશના મજદૂર કારીગર વર્ગ મારફત અને તેમના પોતાના જ રચાનિક આગેવાનોની આગેવાની હેઠળ કરાવવી જોઈએ. આવા પ્રયત્નમાં સફળતા ગળવાની ખાત્રી લાગે ત્યાં સુધી મૅમરકો તેમનામાં પ્રચારકાર્ય કરી શિક્ષણ આપ્યા કરે અને તેમની સંસ્થાઓનું પાલનમંચોપન કર્યા કરે. આ જ 'ત્રીશ્નું ઇશ્વર-નેશનલ' તો આજે દુનિયાભરનો પ્રેમામ છે એમ કહી શકાય.

આ બૌદ્ધશૈલિકા આગેવાનો વિશે એક વાત કહી ચૂકવી જરૂરી છે. તે એ કે આ બધાઓનો મૅમરકો જોડે સ્ત્રીઓ સંબંધ હોય છે અને એ સંબંધ ઉપર જ તેમની આગેવાનીનો બધો આધાર રહે છે. કોઇ પણ આગેવાન સામે તેણે મૅમરકોની વિરુદ્ધ વર્તણૂક ચલાવ્યાની બંધ આવનાં હેડકવાઈરના ઇશારાની સાથે જ રચાનિક સામ્યવાદીઓ મજદૂર આગેવાનને તત્કાળ પદ્મયુત કરે છે. ક્રાન્તિમાં આવા સંબંધાત્મક કિસ્સા બહુ જોવા મળે છે. જુદાં જુદાં

રણસેત્રો પર દિગ્વિજય કરી રહેલા પરાક્રમી સેનાપતિની કાનત કે દિવસકાઈ વિશે કેન્દ્રસત્તાને સંશય આવતાં જ તેની સત્તા ખૂંચી લેવામાં આવે છે. તેવું જ આ થયું. આ કારણથી આખી દુનિયાભર કમ્યુનિસ્ટોની નાત આજે જાણે એક જ જાણું મધપોતું બની રહ્યું છે. આવા જગત્યાપી તંત્રમાં સ્થાનિક આદેશનને સારૂ તેમ જ સ્વપક્ષસંગઠનને સારૂ તેમનામાં કરવામાં આવતી આગેવાનોની નીમજીકા અને તેમની સત્તા વહેંચણીની પદ્ધતિમાં ડાકિયું કરીએ.

મિ. સોમાર—જનરલ સેક્રેટરી. ઉપરાંત ઈન્ટરનેશનલના રાજદ્વારી ખાતાની ક્રાન્સ શાખાના સંગઠનને સારૂ જવાબદાર. તેનાં ઇતર કામો : યુવક કમ્યુનિસ્ટોનું સંગઠન, જુદાં જુદાં મજુર મહાજનોનું ‘સિંડિકેટીઝમ’ ના સિદ્ધાંતો અનુસાર સંગઠન અને બીજા દેશોનાં મજુર આંદોલનો જોડે આશુ સંબંધ ધરાવવા.

મૌ. માદાન—વધારાના મંત્રી. તેમનું કામ : ક્રાન્સમાંની સંગઠન પ્રવૃત્તિના પ્રમુખ. સામ્યવાદના અભ્યાસને સારૂ ઠેકેઠાણે મંડળો સ્થાપવાં, ક્રાન્સમાં વસતા સ્થાનિક તેમ જ પરદેશી મજુરોનું એકીકરણ કરવું, મ્યુનિસિપાલિટીઓ તેમ જ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં સામ્યવાદીઓનું જળ વધારવાના પ્રયાસો કરવા.

મૌ. સેલ્ડીએ—પારીસ કૅરપોરેશનના સભાસદ અને મદદનીશ મંત્રી. ‘તેમનું કામ : ખેડૂત સંઘોની સ્થાપના કરવી. કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાંતોનું શિક્ષણ આપનારી શાળાઓ ખોલવી, મજુરોને પત્રવહેવારપદ્ધતિ દ્વારા શિક્ષણ આપવું. ઉપરાંત મ્યુનિસિપાલિટીઓનું કામ.

મૌ. માદાન મુજાણુ જિરોલ્લ—પારીસ શહેર તથા લસ્કરવિભાગના આગેવાન. અને લસ્કરીઓમાં પ્રચારકામ કરવું.

મૌ. દોરિઓ—લસ્કરવિભાગના ડિપુટી. સંસ્થાનોના ગુલકામાં પ્રચારકામ અને આદેશન.

મૌ. ફાલ્કોન્ક—પુસ્તકપ્રકાશન તેમ જ વર્તમાનપત્રો દ્વારા પ્રચારકામ અને આંદોલન.

આ બધા આગેવાનોના-ખાસ કરીને સંસ્થાનોમાં અગવળ કરનારા દોરિઓ સાહેબના ‘ઉપદ્રવો’ થી આજની દુનિયા દીક પરિચિત થઈ ચૂકી છે.

કમ્યુનિસ્ટોમાં એકેએક નૌજવાને લસ્કરી તાલીમ લેવી જ જોઈએ એ વિશે રશિયાનો આગ્રહ જળમર છે. યુરોપમાં લસ્કરી તાલીમ ફરજિયાત હોવાથી સામાન્ય સિપાઈગીરીનું જ્ઞાન તો સૌ કોઈને હોય છે જ, પણ સામ્યવાદી નૌજવાનોએ તેટલેથી સંતોષ ન માનતાં યુદ્ધચાત્રની જુદી જુદી શાખાઓમાં પૂરા પારંગત મનું અને અને તો લસ્કરોમાં મંદસ્વની ગણાતી જગાઓ પટકાવતી એવી મહત્ત્વાકાંક્ષા નૌજવાનોનાં ઢૈયામાં પેટવનારાં હસ્તપત્રકો, ઝોપાનિયાં ઇ. તેમનામાં વારંવાર વહેંચવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત યુદ્ધચાત્રની જુદી જુદી શાખાઓનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરનારાં સામ્યવાદી મંડળો ચૂંટી કાઢેલા નૌજવાનોને વીણી વીણીને તેમને છૂપી તાલીમ આપે છે તે જુદાં.

આ સામ્યવાદીઓના જીવનતંત્રમાં બીજી રીતે વિધિનિયેધોનું ચાહે તેવું અરાજક હો. પણ કેટલાક યુગો જે તેમનામાં સ્પષ્ટપણે તરી આવે છે તેની પ્રશંસા ક્યો વિના તો આસે તેમ નથી જ. કાણાને કાણો કહેવો ને લગ્ના જૂપને પણ વગર મુકાજે ચોંખી વાત સંભળાવી દેવી એ એમની ન્યાતનો એક મોટો જ ગુણ છે એમાં શક નથી. સ્વપક્ષ-સંગઠન માટે અગર તો પાર્લિમેન્ટમાં જગ્યાઓ લાઇ કરવાનો ઉદ્યમ કરતાં પણ એ લોકો

પેતાની અદિસા અગર ચાંતતાપ્રિયતાને લગતી શક્તિના સંબંધમાં સામાજી ગેરસમજ થવા દેતા નથી. વળી પેતાની પ્રવૃત્તિઓનું આખર પરિણામ ખુનામરકી અને જાદવાશયળીમાં આવવાનું છે એ વાત પણ પેતાના પક્ષને તેમ જ સામાજીકાંચેને તેઓ હરહમેશ વગર સંકોચે અને કશા પાખંડ વગર સંભળાવી દે છે. વર્તમાનપત્રોમાંનાં તેમનાં લખાણોમાં પણ આ આગાહી ઠેરઠેર નજરે પડે છે.

સામ્યવાદીઓનાં જાહેરનામાંઓ તેમ જ આગાધત્રકો ઉપર કોઈની સહી નથી હોતી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બીના છે. આથી આગેવાનોની ધરપકડ સદસા ન થઈ શકે એ મુદ્દો આમાં ગૌણ છે. મુખ્ય મુદ્દો એ કે કોઈ પણ એક આગેવાનની લોકપ્રિયતા પક્ષ આખાને માયાભારે ન થઈ પડે અગર તો પ્રજામાં વ્યક્તિનિષ્ઠ તત્ત્વનિષ્ઠાની અંતરાય રૂપ ન નીવડે. ટ્રાટ્સ્કીની લોકપ્રિયતા કમી કરી તેને કેકાણે લાવવાની આજ્ઞામાં સામ્યવાદીઓએ કરેલો સફળ પ્રયત્ન આના ઉદાહરણ રૂપ છે.

કોઈ પણ લગાઈમાં મુદ્દાનો લાભ તેની તૈયારી જ હોય છે. વર્તુનની લગાઈ સાર થવા પછી માર્શલ પેતેનને નફરો થકને ભટકતો જોઈ એક અમલદારે તેને પૂછેલું: 'કાં, તમારું 'અચ્યુતકેશવ' થઈ ગયું કે શું?' માર્શલે તેને કંડે પેટે જવાબ દીધો: 'મારી તૈયારી બધી એવી થઈ ગઈ છે કે હવે તો કોઈ પછી શું કરવાનું રહ્યું છે એનો જ વિચાર કરી રહ્યો છું.' રશિયન સામ્યવાદીઓ આવી તૈયારીની આજ્ઞામાં માર્શલ પેતેનના જ ચેલા હોય તેમ તેવી તૈયારી પાછળ જ આજે પેતાનું સામર્થ્ય ખરડવી રહ્યા જણાય છે.

રાજ્યક્રાંતિ કરવી અને તે બોળ્યા જેટલા વિરક્ષા સાદસપ્રિય અનુયાયીઓના જોર ઉપર પાર ઉતારવી એ લેનિનનો આદિ સિદ્ધાંત હતો. ૧૯૧૭માં આખા રશિયાભર લેનિનના અનુયાયીઓની સંખ્યા બહુ બહુ તો પાંચ લાખ હતી, પણ આટલા અલ્પસંખ્યક લોકોએ બાર કરોડ વસ્તીના રશિયાને ભેતભેતામાં દાખ કર્યો.

લેનિનનો કાર્યક્રમ એવડો હતો. (૧) પ્રચારકામથી જન્મતાને કેળવીને પેતાના પક્ષમાં લેવી અને (૨) અધિકારી વર્ગને નિર્બળ કરવો.

(૧) લોકમત કેળવીને પ્રજાને પેતાના પક્ષમાં લેવાનો તેનો કાર્યક્રમ આ પ્રમાણે:

- (૧) મજૂર વર્ગમાં પ્રચારકામ-વૈર્નમાનપત્રો, હસ્તપત્રો, નિબંધ, સીનેમા, નાટકો ઇત્યાદિ;
- (૨) સંમેલનો, વાર્ષિક ઉત્સવો, બૌદ્ધોલિક સમાદ ઉજવવાં, પ્રદર્શનો ભરવાં, ઇત્યાદિ;
- (૩) કાર્ય માકર્સને નામે બોલેલાં વિદ્યાલયો, અર્થશાસ્ત્રનાં અભ્યાસને સાર સ્થાપેલાં મંડળો તેમ જ પ્રચારકો તૈયાર કરવાનાં અધ્યાપન મંદિરો દારા;
- (૪) ક્રાંતિવાદી નવજુવાનોનાં મંડળો, તેમાંથી આગેવાનો ઉભા કરવા તથા તેમને લોકોને દોરવાની તાલીમ આપવી, મજૂરોનું સંગઠન કરવું અને આ બધાં કામોદારા ઉછરતા સામ્યવાદીઓને અગતી તાલીમ આપીને;
- (૫) પ્રજામાં સતત જાગૃતિ રાખવા અને તેમનામાં અસંતોષનો અગ્નિ ભડકાડતો રાખવા હડતાલો પહાવવી, મજૂરોનાં દુઃખ પ્રજા આગળ મૂકવાં કરવાં અને એ ઉપરાંત પ્રચારકામને મદદગાર થઈ પડે એવા મુર્દમાઓ પેતાના ઉપર વહોરી લેવા;
- (૬) પ્રજાને ધીરધીરે અમલદારવર્ગની અવગણના કરતાં અને તેને તુચ્છકારતાં શીખવવી;

- (૭) ભણેલા ઉચ્ચશિક્ષાત્ વર્ગની તેમ જ મૂડીવાળા વર્ગની પ્રતિષ્ઠા પ્રગ્નમાંથી ઓછી કરવી;
 (૮) ધર્મ અને ધર્મોપદેશકની પ્રતિષ્ઠા પ્રગ્નના જીવનમાંથી તોડવી;
 (૯) કૌટુંબીક બંધનો તોડવાં, સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની ચળવળને જોર આપવું, છોકરાછોકરીઓનું સહશિક્ષણ;

(૧૦) શ્રીમંતોએ દીનદુખિયાંની મદદને સાર કાઢેલી સંસ્થાઓની ચેષ્ટા કરી તેના સંસ્થાપકોની વગેવણી કરવી.

(૨) અમલદાર વર્ગ અને સરકારી તંત્રને નિર્જળ કરવાનો કાર્યક્રમ આ પ્રમાણે:

(૧) કેન્દ્રસત્તાના હાથમાંની અધિકારની જગ્યાઓ ન સ્વીકારી (કારણ તેમ કયોથી સરકારની જોડે સામ્યવાદીઓ પણ વગેવણ) અને સરકાર વિરોધી પક્ષને અને તેટલી મદદ કરવી;

(૨) સ્થાનિક સ્વરાજ્યની બધી સંસ્થાઓ માન ખમૂસ કબજે કરવી; ખાસ કરીને મ્યુનિસિપાલિટીઓ.

(૩) ઝીણી ઝીણી બાજોમાં સરકારને શિક્ષત આપી નમાવવી; મળૂરોને છૂટો તેમ જ નાના મોટા લાભ આપવા સરકારને ફરજ પાડવી; કેદ થએલા કે જેલો ભોગવતા ક્રાંતિવાદી આગેવાનોને છોડવા સરકારને દબાણમાં આણવી; દડતાળો ધ. ઉપાયો વડે સરકારી તંત્રના કામમાં ખલેલ પાડવી અને એવા એવા બીજા મૂકે તેટલા નુકસાનો અમલમાં આણીને સરકારને જોર કરવા મથવું;

(૪) લશ્કરોમાં ફિતૂર ફેલાવવાં, લશ્કરીઓના અત્યાચારો સામે ઝુંબેશો ઉઠાવીને પ્રગ્નમાં તેમની સામે કડવાશ ફેલાવી મૂકવી અને અને ત્યાં સળગાવવા; લશ્કરી લોકો પાર્લિમેન્ટની વિરુદ્ધ બળવો કરીને ‘સરમુખત્યારી’ સ્થાપવાની પેરવીમાં છે એમ પાર્લિમેન્ટરી સરકારને ભરાવવું; લશ્કરો પરના મુખ્ય અધિકારની લગામ મુલતી અમલદારોના હાથમાં મૂકાય એવા પ્રયત્નો કરવા અને લશ્કરોને મુલતી અમલદારોના હુકમો પાળવાનો મહાવરો પાડી તેમને આત્મસામર્થ્ય ઉપર મુસ્તાક રહેવાની આદત બૂઝાવવી; ખચત એન્ય તેમ જ પેન્શન લીધેલા સિપાઇઓ મારફત લશ્કરોમાં પ્રવેશ મેળવવો.

આ કાર્યક્રમની યાદી ઉપરથી ચતુર વાચકને ઔદ્યોગિકોના સંગઠનકોશલનો ખ્યાલ આવશે.

મહાન શિક્ષકનું ચિત્ર

મહાન વિદ્વાન થણા હોય છે. મહાન શિક્ષક કોઈક જ હોય છે. ૫૦ વર્ષ પૂર્વે જોટલા મહાન શિક્ષકો હતા તેથી આજે થોડા છે, અને આજથી ૫૦ વર્ષ પછીથી એથી યે થોડા હશે. સંશોધનનો દેવ, (research) શિક્ષકના દેવના પૂજારીઓને ધામે ધામે વટલાવે છે. ૧૮૫૦નો શિક્ષક એ હેતુવાળો મનુષ્ય હતા, ૧૯૫૦નો શિક્ષક એ ફક્ત વિષયવાળો મનુષ્ય હશે.

શાળાઓની જે મોટી જવાબદારીઓ છે : શોધખોળની અને સમજાવવા (interpretation) ની. પ્રયોગશાળાનો માણસ શોધખોળ કરે છે. વ્યાખ્યાન મંડપનો માણસ સમજાવે છે (interprets). શિક્ષકનું કાર્ય એ બન્ને કરતાં જુદું અને સ્વર્ગીય (diviner) છે. સંશોધક અને સમજાવનાર એ એમના વિષયોમાં રચ્યાપચ્યા રહે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓના મનમાં રચ્યોપચ્યો રહે.

શાળાઓનું કાર્ય વિશાળ છે પણ તેમનું મુખ્ય કામ સમાજને ત્રણ જાતના સેવકો પુરા પાડવાનું છે. સંશોધકો, પ્રેરકો (inspirers) અને જોમિયા (interpreters). શિક્ષક ત્રીજા જાતનો મનુષ્ય છે. શિક્ષકનું મુખ્ય કામ હચમચાવવાનું છે. એ જ્ઞાનનો વેપારી નથી. એ મુખ્યત્વે જિજ્ઞાસાનો ઉત્પાદક છે.

પણ મહાન શિક્ષક આ ત્રણેને સંયોગે છે. મહાન શિક્ષક એ સંશોધક છે. એ જ્ઞાનના દગડા પાછળ દંકાઇ જતો નથી. અજિજ્ઞાસુ જિજ્ઞાસાને ન પેદા કરી શકે. સંશોધક હોઇને, તે જુદાનું સાદસ અને વિજય એના વર્ગમાં આણી શકે છે.

મહાન શિક્ષક એ જોમિયો (interpreter) છે. એ સત્યને જાણે છે એટલું જ નહિ પણ એની કિંમત પણ જાણે છે. એ પોતાના વિષય વિશે બીજા કોઈ કરતાં વધુ જાણે છે; પણ એ બીજા વિષયો વિશે પુરતું જાણે છે, કે જોયે. એ પોતાના વિષયને દૃષ્ટિબીંદામાં (perspective) રાખી શકે.

મહાન શિક્ષક એ પ્રેરક છે. એ જાણે છે કે શિક્ષણની કલા વિદ્યાર્થીના મગજમાં કંઈક પેદા કરવામાં છે, નહિ કે ફક્ત ઠાંસી ધાડવામાં.

હુંકામાં મહાન શિક્ષક એ મહાન મનુષ્ય છે.

જશભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

અમેરિકાના પત્રો

પત્ર ૬ છે

ઇન્ટર-નેશનલ હાઉસ,
૫૦૦, રીવર સાઇડ ક્લાર્ક,
ન્યૂયોર્ક, તા. ૨૬-૮ ૧૯૨૭

સ્નેહી લાઇથી બહુભાઈ,

તા. ૨૩ મીએ રાત્રે ઇમીગ્રેશન ઇન્સ્પેક્ટરે અમારા સૌના પાસપોર્ટ અને વીસા તપાસ્યા. મને ૩૨ બતાવવામાં આવ્યો હતો કે પરદેશીને (aliens) એલિસ આપલેન્ડ પર ઉતારે છે અને થોડા દિવસ ત્યાંની હવા ખવરાવી પછી ન્યૂયોર્કમાં જવા દે છે. પણ હું વિદ્યાર્થી હોવાથી મને કાંઈ મુશ્કેલી નહીં નહિ. સવારે ૬૨૮મ ઓફિસરે મારો બધો સામાન ફેંદ્યો અને ત્રણ-ચાર જકાતી (temptable) ચીજો મારા ખોતાના પ્રપરાશ માટે છે અને વેચવા માટે નથી એવી કબૂલાત લઈ મને જતો કર્યો. હું સીધો ઇન્ટર-નેશનલ હાઉસ ગયો અને હિંદુસ્તાન એસોસિયેશનના સેક્રેટરી રખિતબાણુને મળ્યો. તેમણે ખૂબ ભાવથી માઈ સ્વાગત કર્યું અને હવે તો તેમણે મને અહીંનો બોમિયો કરી દીધો છે.

રખિતબાણુ ૧૯૧૪ ની સાલથી અહીં આવેલા છે અને અર્થશાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસી છે. પોતે એક લલિતકળાની શાખીન અમેરિકન બાઈ સાથે પરણ્યા છે. ખીજા પણ કેટલાક હિંદી વિદ્યાર્થીઓ અમેરિકન સ્ત્રી પરણ્યા છે અને રખિતબાણુની સ્ત્રી જેમ બહારથી પૈસા કમાઈ રખિતબાણુને ઘર ચલાવવામાં મદદ કરે છે તેમ ખીજા સ્ત્રીઓ પણ મદદ કરે છે. એક ભાઈ તો એમની સ્ત્રી કમાય છે અને પોતે વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. એમની સ્ત્રી કહે છે: “આજે હું એમને મદદ કરું છું. એમનો અભ્યાસ પૂરો થશે અને એઓ કમાવા માંડશે એટલે એઓ મને મદદ કરશે.” અમેરિકન સ્ત્રી આપણે ત્યાંની સ્ત્રીઓ માફક ઘેર બેસી રહેવું પસંદ કરતી નથી. કાંઈ ને કાંઈ કામ વિના તેમને ચેન પડતું નથી. કેટલીક ધનિક સ્ત્રીઓ વગર વેતને કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે કામ કરે છે. આવા વગર વેતને કામ કરનારા પુરુષ પ્રોફેસરો પણ અનેક છે. અહીંની દરેક યુનિવર્સિટી એટલી ધનિક છે કે આપણે ત્યાંના લોકોને તેનો ખ્યાલ પણ ન આવી શકે. એકેક મકાન કરોડનું છે અને એવાં પાંચ દસ નહિ પણ આખું શહેર વસે એટલાં મકાનો એકેક યુનિવર્સિટીને હોંધે છે. અહીંની યુનિવર્સિટી માત્ર પરીક્ષા લેનાર સંસ્થા નથી પણ સરસ્વતીની ઉપાસનાનું ધામ છે. આ શહેરની કોલેજિયા યુનિવર્સિટીની કોલેજમાં ૩૫,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે અને તેમાંના ઘણાખરા કોલેજના છાત્રાલય (Dormitory) માં જ રહે છે. જેમ દુનિયાનું સૌથી ઊંચું મકાન (વુલ્વર્થ બિલ્ડિંગ-૭૯૩ ફીટ) અહીંઆ છે, દુનિયાનો સૌથી લાંબો રાજમાર્ગ (broadway) અહીંઆ છે, દુનિયાની સૌથી ધનિક બેન્ક અહીંઆ છે, દુનિયાનું સૌથી મોટું બંદર અહીંઆ છે અને દુનિયાની સૌથી મોટી સ્ટીમર (લિવિંગ પન ૫૬,૯૬૦ ટન) અહીંઆ છે, તેમ

દુનિયાની સૌથી મોટી કૉલેજ પણ અહીંઆ જ છે. અમેરિકનો આ મોટાઇથી ખૂબ મલકાય છે મગર થાય છે.

ન્યૂયોર્ક શહેરની વસ્તી આશરે ૬૦ લાખ માણસોની છે. બુકલિન અને આસપાસનાં પરાંઓની વસ્તી પણ ગણતરીમાં લઇએ તો ૮૦ લાખ જેટલાં માણસો થાય. હું તમને કહું કે દરેક ચોરસવાર જમીનમાં અહીંઆ બાર માણસો વસે છે તો એકઠમ તો તે તમારા મગજમાં જ નહિ બેસે. એક ચોરસવાર જમીન પર બાર માણસો ઉભાં પણ ન રહી શકે તો વસી તો ક્યાંથી જ શકે? એમ તમે કહેશો. પણ એક જ દાખલાથી હું તમને તે સમજાવી શકીશ.

દુનિયાનું સૌથી જિયું મકાન બુલ્વર્થ બિલ્ડિંગ પણ માળનું છે. એક ન્હાનકડા ચોરસ પર તે ટાવરની માફક બિયું છે છતાં તેમાં ૧૨,૦૦૦ માણસો વસે છે. એક મકાનમાં ૧૩,૦૦૦ માણસો! જગ્યાનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કેમ કરવો એ કલા આ અમેરિકનો બરાબર જાણે છે. આ ઇન્ટર-નેશનલ હાઉસ જે રૉકફેલરે દાનમાં આપ્યું છે તે ૧૫ માળનું છે, અને એમાં ૧૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓની જોગવાઇ છે. પણ આ મકાન તો વસ્તીની બહાર નદી કિનારે છે. શહેરની ગીચ વસ્તીનાં મકાનો જેમાં કેાઇ ત્રીસ માળનું તો કેાઇ ચાળીસ માળનું છે-૨૫ માળથી ઓછા માળનું મકાન શોધતાં તમારી આંખોમાંથી પાણી આવે-એ બધાં બે બુલ્વર્થ બિલ્ડિંગની માફક બરેલાં છે. આથી એમ ન સમજશો કે મુંબઇની ચાલોની માફક અહીંઆ પણ એકેકે ચોરડીમાં આઠઆઠ-દશદશ માણસો સિવાય છે. અમેરિકનોનું ઇયન આપણા કરતાં ઘણું જ જિયું છે. તેઓ ખૂબ છુટથી અને મોકળાશથી રહે છે. માત્ર ખાય છે રેસ્ટોરાંમાં, એટલે રસોડાની વ્યવસ્થા નથી હોતી. એક કે બે જણ વચ્ચે સૂવા બેસવાની એક સ્વચ્છ ચોરડી હોય છે અને હાથમોંઠા ધોવાની, ન્હાવાધોવાની અને પાંખાંનાની વ્યવસ્થા આખા માળની બેગી હોય છે. આથી થોડી જગ્યામાં ઘણાં માણસોનો સમાવેશ થાય છે. હવે તમે કબૂલ કરશો કે આ રીતે એક ચોરસવાર જમીન પર ૧૨ માણસો ખૂબ છુટથી રહી શકે.

દરેક ચોરડીમાં ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ અને ગેસ પાઇપ હોય છે. ગેસ પાઇપથી ચોરડીની દવા સિયાળામાં ગરમ થાય છે અને બહાર ઠંડી ૦° હોય છતાં તમારી ચોરડીની દવા તો ૬૫થી ઓછી થતી જ નથી. દરેક મકાનમાં, રેલ્વેમાં ને રીમરમાં આ ગેસ પાઇપ હોય છે. માત્ર તમે રસ્તા પર ચાલતા હો ત્યાં સુધી જ ઠંડી તમને અસર કરે-મકાનમાં પેકા એટલે ઠંડીનું નામ ન મળે.

આ ઉપરાંત દરેક મકાનમાં ટેલીફોન હોય છે. સારા મકાનમાં તો દરેક માળ પર ટેલીફોન હોય છે-દરેક ચોરડીમાં ટેલીફોન હોય છે. તમારી નીચે રહેતા પાડોશીની સાથે વાતો આ ટેલીફોન પર જ તમે કરો છો, એ માટે નીચે નથી ઉતરતા. શહેરની બહાર ખીજાં શહેરો સાથે પણ ટેલીફોન જોડેલો હોય છે અને ૧૦-૨૦ સેન્ટ (૪થી ૮ આના) આપી તમે તમારી ઇચ્છામાં આવે તે માણસ સાથે વાતચીત કરી શકો છો.

ન્યૂયોર્કની એક બાબુ દરિયો છે અને બે બાબુ હાસન અને ઇસ્ટ રીવર છે. આથી ન્યૂયોર્ક એ દ્વીપ છે. આ શહેરમાંથી ખીજાં શહેરોમાં જવા માટે હાસન નદીની નીચે યઇ રસ્તો-કાલ્થો છે અને નદીની ઉપર તો અનેક પુલો છે. કેાઇ પૂલ ૩ કરોડનો તો કેાઇ

પૂલ, કે ક્રોડનો-એવા બારે મૂલના એ પૂલો છે. શીશ્ય એવે-યુમાં હુનિયાના સર્વશ્રેષ્ઠ ધનિકોનાં મકાનો છે અને મ્યુનિસિપાલિટીનો એક બગીચો છે. એ બગીચાની જમીનના ટુકડા કરી એ ટુકડાને વેચવામાં આવે તો અમેરિકાને છેલ્લી લડાઇમાં જેટલું ખર્ચ થયું છે તે તમામ વસુલ થઇ જાય !

- અમેરિકા ખૂબ ધનિક છે. એ જેટલો માલ પેદા કરે છે તેમાંથી લગભગ ૮૦ ટકા માલ પોતે જ ખરીદે છે, અને વાપરે છે. બહારના દેશો પર એ બહુ જ ઓછો આધાર રાખે છે. આથી બીજા દેશોના 'બોયકોટ' થી અમેરિકાના વેપારને ઝાઝી અસર પહોંચે એમ નથી. ટુંકામાં એ રાજકીય દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર છે તેમ વેપારની દૃષ્ટિએ પણ લગભગ સ્વતંત્ર છે. અમેરિકાના વિપુલ ધનની આ ચાવી છે.

અમેરિકામાં દાખલ થનાર હિંદી પાસેથી એની નાણાવિપયક સ્થિતિ વિષે જામીનગીરી માગવામાં આવે છે. એનો અમેરિકન નાગરિક થવાનો હક્ક ૧૯૨૪ના કાયદાથી છીનવી લેવામાં આવ્યો છે. આ માટે સેનેટમાં હિંદીઓને White people-ગેરા તરીકે ગણવા કે કેમ એ પ્રશ્ન એક સેનેટરે ઉઠાવ્યો છે અને એ વિષે ચર્ચા ચાલે છે. દરમ્યાન કેનેડામાં જનાર હિંદીની શી સ્થિતિ છે એ વિષે હિંદી સરકારના પ્રતિનિધ મિ. ચતુર્વેદીનો અનુભવ જણાવ્યો છે. ટોરન્ટોમાં ભરાયેલી કેળવણી પરિષદમાં હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપવા તેઓ આવેલા. હિંદી સરકારનો પરવાનો તો તેમની પાસે હતો જ, પણ તે ઉપરાંત વિધાયતના અને હિંદુસ્તાનના મોટા અધિકારીઓના ખાસ પત્રો પણ તેમણે મેળવેલા. ટોરન્ટો જતાં રેલ્વેમાં તેમને ધમીગ્રેશન ઓફિસરે રોક્યા અને તેમનાં કાગળાંમાં જોવા માગ્યાં. આ કાગળાંમાં જોઇ એ ઓફિસરને સંતોષ ન થયો એટલે એણે એમને ઉતારી બીજા અડધા ઉધાડા એશિયાઇ મજૂરોની બેઠા બેસાડ્યા. મિ. ચતુર્વેદીએ કહ્યું કે તેઓ ખાસ નિમંત્રણથી આવેલા છે અને હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિ છે જતાં એ ઓફિસરે એમને છાનામાના બેસી રહેવા જણાવ્યું. જ્યારે વડા અધિકારીનો જવાબ ફરી વળ્યો ત્યારે જ મિ. ચતુર્વેદીને આગળ જવાની રજા મળી. રજા મળતી વખતે મિ. ચતુર્વેદીનો મિજાજ કાબુમાં ન રહ્યો. એમણે કહ્યું : "What is the use of your talking of the British Empire and the Commonwealth of Nations when you treat a member of that Empire like this? I am going to tell my government and my countrymen how we are treated in a portion of the British Empire." [બ્રિટિશ એમ્પાયરના એક વતનીને તમે જ્યારે આ રીતે કનડો છો તો પછી સામ્રાજ્યની અને પ્રજાઓના સમૂહની વાતો શાની કરો છો ? એ સામ્રાજ્યના એક ભાગમાં અમારું કેવું સ્વાગત થાય છે એ મારા દેશબંધુઓને અને મારી સરકારને હું જણાવવાનો છું.]

હું આશા રાખું છું કે મિ. ચતુર્વેદી આ વિષયને પ્રકાશમાં લાવશે અને એક અદનો હિંદી કાંઈ ન કરી શકે તેવી બાજતમાં ન્યાય મેળવવા પ્રયત્ન કરશે. આ પ્રશ્નને લઇને જ ડૉક્ટર સ્ત્રીન્દ્રનાથ ટાગોરે કેનેડાનું નિમંત્રણ નહિ સ્વીકારેલું એ તમને યાદ હશે. કવિવરે કવિની રીતે આ પ્રશ્ન ઉકેલ્યો—મિ. ચતુર્વેદી એક જાહેર પ્રતિનિધિની રીતે આ પ્રશ્નનો એક યા બીજી રીતે તોડ લાવશે જેથી સામ્રાજ્યમાં આપણા હિંદીઓનું શું સ્થાન છે એ સદાને માટે નક્કી થઇ જાય. મારા મનમાં તો એ વિષે ભ્રમ છે જ નહિ, પણ જેમના

મનમાં હજુ સાંત્વનાયમાં અંધુત્વનાં રત્નમાં રમી રહ્યાં હોય તેમને અહીંઆ કેનેડા મોકલવાથી ઘણું જાણવાનું મળશે.

આફ્રિકાના બ્રિટિશ ગિયાનાના વતની એક સીધી વિદ્યાર્થી અહીંઆ રહે છે. તેમની સાથે વાત કરતાં મેં જરા રસૂજમાં કહ્યું: “તમારા દેશમાં સોનું હોવું જોઈએ, નહિ તો અંગ્રેજો ત્યાં નહોય.” એમણે તરત જ ઉત્તર આપ્યો: “એકલું સોનું નહિ, હીરા પણ છે.” ૧૦૦ વરસ થયાં એ મુલક અંગ્રેજને તાબે છે. ત્યાં પણ તેઓ આપણે ત્યાં રમે છે એ જ રમત રમી રહ્યા છે. ૨૫ સલાસદોની એક મારાસભા છે, તેમાં ૧૨ સભ્ય પ્રજા ચૂંટે છે અને ૧૩ મરકાર નીમે છે. આથી બહુમતિ સરકારની જ રહે છે અને અગત્યની બાબતોમાં માર્કુ સરકારનું જ થાય છે.

ત્યાં વસ્તી ઓછી હોવાને લીધે ફરજિયાત શિક્ષણની સરકારે મંજૂરી આપી છે. માત્ર સાડા ત્રણ લાખની વસ્તી છે. કેટલાક આપણા હિંદી અને બીજા વસાહતો છે. પાકટ ઉમ્મરના બાળકોને લાજવા નહિ મોકલનાર માઆપોને દંડ થાય છે અને દંડથી ન માને તેમને કેદની સજા થાય છે. બ્યારે એ સીધી ભાષાએ મને કહ્યું કે આપણા હિંદી વસાહતો પોતાનાં બાળકોને લાજવા નથી મોકલતાં અને દંડ ભરે છે ત્યારે મને દુઃખ થયું. તેણે એમ પણ જણાવ્યું કે આપણા દેશીભાષાઓ બહુ જ ગંદી રીતે રહે છે, કેલિફોર્નિયામાં જેમ તેઓ ખેતરોમાં અને બીજાં ઝાડે જઈ ગંદકી કરે છે તેમ ત્યાં પણ ગંદકી કરે છે અને તેમની દશા યુક્ષામેથી પણ બદતર છે. આ સાંભળી બ્રિટિશ ગિયાનામાં હિંદી મજૂરો નહિ મોકલવાનો જે નિર્ણય થયો છે એ કોને નહિ પસંદ પડે? શિક્ષણના એક વતનીની પણ આવી જ ફરિયાદ હતી. તેણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું: “હિંદુસ્તાન અમારા દેશમાં અજ્ઞાન મજૂરો જ મોકલે છે એથી અમારા લોકોનો હિંદુસ્તાન વિશે બહુ હલકો ખ્યાલ બંધાય છે. તમારા દેશમાંથી કસાગ્રિય અને સરસ્વતીના પૂજક વિદ્વાનો અમારા દેશમાં આવના રહે તો અમને ઘણું જાણવાનું મળે.”

પણ વિદ્વાનોને પરદેશ ફરવાની કુરસદ ક્યાં છે? મજૂરોનું બીચારાઓનું દેશમાં પેટ નથી ભરાતું એટલે ગમે ત્યાં દૂર દેશાવર જાય છે અને રહેણીકરણી કાંઈ થોડીવારમાં ઓછી જ બદલાય છે? એ માટે દરેક ૧૦૦-૧૦૦ના જૂથ દીઠ એકેક સંસ્કારી ચોક્કીદાર જોઈએ, એ ચોક્કીદારો આપણે દેશ ક્યારે પૂરા પાડશે?

સિ. નંદલાલના પ્રણામ

પત્ર ૭ મો

૧૦, ટ્રેસિંગ સ્ટ્રીટ,

કેમ્બ્રિજ માસ, તા. ૧-૯-૧૯૨૭

સ્નેહી ભાષથી બહુભાષ,

ન્યૂયોર્ક છોડ્યા પછી હું અહીંઆ બોસ્ટનના પરામાં આવ્યો છે. બોસ્ટન તળની વસ્તી ૭ લાખની છે, પણ આસપાસનાં પરાઓની વસ્તી ગણીએ તો ૨૦ લાખ ઉપર થાય છે. આ પરથી ખુદી હવામાં અને મેદાનોમાં રહેવાની અહીંના નાગરિકોને કેવો શોખ છે એનો તમને ખ્યાલ આવશે.

બોસ્ટન ચાર્લ્સ નદીના કાંઠા પર આવેલું છે. નદીના એક કિનારે બોસ્ટન અને બીજા કિનારે કેમ્બ્રિજ છે. આ ચાર્લ્સ નદી ત્રીસ વરસ પહેલાં આપણી સાબરમતીના જેવી હતી. એમાં પાણી બહુ જ ઓછું રહેતું. અને ઓટ પછી જે ખાજોચિયાં લરાણ રહેતાં એથી મચ્છરાનો ઉપદ્રવ ખૂબ વધી પડતો. બોસ્ટનની યુનિવર્સિટીની નદીના મુખ પાસે કરોડો રૂપિયા ખર્ચી બંધ બાંધ્યો અને ચાર્લ્સ નદીને બન્ને કાંઠે લાંબી નાંખી. માત્ર વધારાનું-જલકાતું પાણી સમુદ્રમાં કાઢ્યું અને બન્ને કાંઠાનું સ્વરૂપ ફેરતી નાંખ્યું. આજે નદીને બન્ને કિનારે બે માઇલ સુધી પથ્થરની ફરતી દિવાલ છે અને ફરવાને માટે બગીચા છે. ત્યાં પહેલાં લંગડી ધાસ ને મચ્છરા હતાં ત્યાં આજે ટેકનોલોજીનાં આશિશાન મકાનો ઉભાં છે અને જે ભાગ સૌથી અનારોગ્યદાયક ગણાતો તે આજે સૌથી આકર્ષક ગણાય છે. સાંપ્રત ઇજનેર ખાતું શું કરી શકે છે તેનો ખ્યાલ આ નદીને કિનારે ઉભા રહેવાથી આવે છે.

બોસ્ટન અમેરિકાની સંસ્કૃતિનું મામ ગણાય છે. જગતની ધનિક યુનિવર્સિટી દાર્પર્ડનાં મકાનો બોસ્ટનની આસપાસ વિખરેલાં છે. દાર્પર્ડનું પુસ્તકાલય અમેરિકામાં બીજા નંબરે ગણાય છે. પ્રથમ લેસિંગ્ટનનું પુસ્તકાલય આવે છે જેમાં ૧૦ લાખ પુસ્તકો છે. પુસ્તકાલયનું એક મકાન જ આપણે ત્યાંની યુનિવર્સિટીનાં ગદાં મકાનોને કોરાળે મૂકે તેવું છે. બીજા અનેક મકાનો છે અને કેટલાંક તો દાર્પર્ડના જૂના શ્રેષ્ઠ્યોએ બંધાવી આપેલાં છે. બોટનિકલ ગાર્ડન અને મ્યુઝિયમ પણ યુનિવર્સિટી સાથે જોડેલાં છે. દૂકામાં, દુનિયામાં એવો કોઈ પણ વિષય નથી જે તમે આ યુનિવર્સિટીમાં શીખી ન શકો, એવું કોઈ પુસ્તક નથી જે તમે આ પુસ્તકાલયમાં વાંચી ન શકો.

અહીંઆ આવ્યા પછી અમને જે અનુભવો થયા છે તે જાણ્યા જેવા છે. હું સાવ અજાણ્યો હોવાથી 'ઝોસિમિથક' પર કોઈ સામે આવે તે માટે પ્રેફેસર કેસામ્બીને મેં પેરિસથી તાર કરેલો. આ તાર અહીંના તાર પહોંચ્યાનાર છોકરાએ કેસામ્બીની ખોટી સહી કરી કાઢી નાંખ્યો. મેં ન્યૂયોર્ક આવી કેસામ્બીજીને તાર કર્યો ત્યાં લખીને જણાવ્યું એટલે તેમણે તાર ઝોસિમિથકમાં નપાસ કરી અને આ ખોટી સહી દાખ વાગી. તારવાળો છોકરો ક્રૂણ ઉડ્યો અને પ્રેફેસર કેસામ્બીને દામા કરવા એણે આજીજી કરી. આ સુન્દો એવો ગંભીર હતો કે એ અમેરિકન છોકરાનો એ માટે રોટલો ટગત એટલું જ નહિ, પણ એને થોડા માસ જેલ સેવવી પડત. પ્રેફેસર કેસામ્બીની દયાળુ વૃત્તિએ એને અગાળ્યો અને ઉપરી અધિકારીઓની ફરિયાદ નોંધાવાની માગણી છતાં એ છોકરાને એમણે ચેનવાળી આપી જતો થયો. એ છોકરો આથી સુધરશે કે કેમ એ ન કહી શકાય પણ કેસામ્બીજીનો બીજો તાર એણે તુરત જ પહોંચાડ્યો એ ચોક્કસ છે.

બીજા અનુભવ અહીંની એક 'લેન્ડ લેડી' નો થયો. એના મકાનનો એક ફોઇગ રૂમ. પ્રેફેસર કેસામ્બીએ અનાડિયાના દસ ડોલરથી લાડે રાખ્યો અને એની માગણીથી દસ ડોલરનો એક અગાઉથી કાઢી આપ્યો. આ રૂમ મારા અને પ્રેફેસરના પુત્ર હોમરને માટે હતો એટલે મારો સામાન આ નવા મકાનમાં મૂકાયો. બીજા દિવસે મારે અમારો ખાખોતો સામાન આંધી ફેરવાવની અગે તૈયારી કરવા દના ત્યાં ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી અને લેન્ડ લેડી મિસિસ પેરિને જણાવ્યું: "Professor, my friends are coming. I can't

give you that room." [પ્રેફેસર, મારા મિત્રો આવનાર છે. હું તમને એ ઓરડો ભાડે નહિ આપી શકું.] "What? Do you mean to break your promise?" [તમે વચનભંગ કરવા માગો છો?] "Yes, I mean to break it." [હા, હું વચનભંગ કરવા ઇચ્છું છું.] પ્રેફેસર કોસામ્બીએ આવી મને આ સમાચાર કહ્યા ત્યારે થોડીવાર તો હું તેમના કહેવાનો અર્થ જ સમજી શક્યો નહિ. આગલે દિવસે જે લેન્ડ લેટીએ હસીને અમને આવકાર આપ્યો તો અને એ રમ અમને પસંદ છે એમ બાણી ખુશી ખતાવી હતી તે આમ છેલ્લી ઘડીએ ફરી ગય એ હું માની શક્યો નહિ. કોસામ્બીએ મને કહ્યું કે એના મિત્રો આવનાર છે અને દશને બદલે આગીઆર ડોલર આપનાર છે એટલે હવે એ રમની મારે આશા ન રાખવી. મેં બાણીયું: "રસ્તા પર મૂકેલાં છાપાં એ સેન્ટ મૂક્યા વિના જેઓ લેતા નથી તેઓ આમ અપ્રામાણિક પણ યર્થ શકે?" "એ સેન્ટ માટે તેઓ અપ્રામાણિક નહિ થાય. અઠવાડિયાનો ડોલર મળતો હોય ત્યારે અપ્રામાણિક થતાં વાર નહિ લગાડે." અને જરા તીખાશથી પ્રેફેસરે ઉમેર્યું: "તમને ખબર છે વાંઝેડીએ એના એકરારમાં જજને શું કહ્યું હતું તે? 'આ હાથોથી મજૂરી કરીને જ મેં મારો રોટલો ખાધો છે. કોઇનો કોળિયો હલુ મુધી મેં છીનવ્યો નથી. અને તમે-તમે ડોલર માટે તમારી સગી માતું ગળું કાપો.' હવે વચનભંગનો હિસાબ ક્યાં રહ્યો?"

ઉપરે અમે એના કરતાં થે સરસ મકાન શોધી કાઢ્યું અને મેં પ્રેફેસરને કહ્યું કે તેમણે મિસિસ પેરિનનો આહાર માનવો જોઇએ કે તેણે આગલી રાત્રે ખજર આપીને હવે ખરાબ ન કરી. પ્રેફેસર હસી પડ્યા અને બાણીયું: "તમે નસીબદાર છો. ગુજરાતનાં પૂરમાંથી છટક્યા અને અહીંઆ મિસિસ પેરિનના પંતમાંથી છટક્યા."

આ બંને બનાવો સામાન્ય નથી, છતાં મનુષ્ય સ્વભાવ સર્વત્ર સરખો છે અને એ કાળાગેરાનો બેદ જોતો નથી એ ખતાવવા જ હું આ બે દાખલા ટાંકું છું. સામાન્ય રીતે તો અમેરિકનો તરફથી અમને સ્નેહ અને સહાનુભૂતિનો જ પરિચય થયો છે. અમારા મકાનની લેન્ડલેટી મિસિસ રિમય ઘણી જ લસી બાઈ છે અને અમારી મુકેલી બાણી એણે જાતે નુસ્સાલ વેણે ૧૪ ડોલરને બદલે ૧૨ ડોલરથી બે ઓરડા અમને ભાડે આપ્યા છે. અહીંની દરેક લેન્ડલેટી બીજાનાં વખાણ કરે છે-મિસિસ પેરિનનો પણ બચાવ કરે છે અને પરદેશી આગળ પોતાના પાડોશીનું જરા થે નીચું પડ્યા દેતી નથી. આવો સખા-ભાવ એક જ ધંધાદારી સ્ત્રીઓમાં બહુ જ જવલ્લે મારી નજરે પડ્યો છે. જ્યાંની સ્ત્રીઓ આવી મોટા દિલની છે તે દેશ સૌથી મહાન હોય તેમાં શી નવાઈ?

ચીનના વેપાર પર દાઢ

આજકાલ અમેરિકા, જાપાન અને યુરોપના ધનવાન રાષ્ટ્રોની ચીન સાથેની અચડામણનું પ્રધાન કારણ એ ચીનનો વેપાર છે. યુરોપીય રાષ્ટ્રો, અમેરિકા, જાપાન વગેરે દેશોએ વેપારના બળ ઉપર જ પોતાનું માથું ઊંચું કર્યું છે. વેપારની ચડતી પડતી ઉપર જ એમનું ભાવિ અવલંબેલું છે. ચીન દર વર્ષે અરબ ટ્રોડોના માત્રની લેવડદેવડ કરે છે અને પરિણામે બીજા રાષ્ટ્રના વેપારીઓ ખૂબ જ ધનવાન બની રહ્યા છે. પોતપોતાનો વેપાર વધારવાના ઈરાદાથી એ લોકો ચીનમાં ધુસ્યા છે. ઉપરાંત પોતાનો વેપાર વધારે મજબુત થાય એટલા ખાતર જ એ લોકોએ ચીનમાં નવાં શહેરો વસાવ્યાં છે, રેલ્વેઓ ખોલી છે અને ચીનમાં જ પોતાની ઘણી મુડી કરજ કરી છે. આજે ચીનની આંખ ઉઘડી છે. એણે પોતાની ઉત્તિ માટે યત્નો આદર્યા છે અને ચીનની ઉત્તિ એટલે ચીની વેપારની જ ઉત્તિ. ચીની વેપારની ઉત્તિને પરિણામે અન્ય રાષ્ટ્રના વેપારને અવરમ ધક્કો પહોંચશે જ અને એથી બીજાં બધાં વેપારી રાષ્ટ્રોમાં આજે ખળભળાટ થઈ રહ્યો છે. ચીનની આજની ઉત્તિમાં ચીનમાં પગપેસારો કરી પોતાના વેપારને મુદ્દ સમ્પત્તિ અન્ય રાષ્ટ્રો અડચણકર્તા છે અને એથી જ એમને કાઢવાનો આ લોકોનો પ્રયાસ છે. આ લેખમાં આ પ્રશ્ન પર બીજી કોઈ દૃષ્ટિએ વિચાર ન કરતાં માત્ર એ જ વિચારશું કે ચીનમાં બીજાં રાષ્ટ્રોનો વ્યાપારિક અથવા તો આર્થિક સ્વાર્થ કેટલો છે.

ચીનાથી લંડોનવારંદક મુધી ફેલાયલી ૯૮૦ માઇલની રેલ્વે લાઇન રશિયાની હતી અને એનું ખર્ચ ૩૫ કરોડ રૂબાસ ચર્ચિલું. આ કંપનીના શેર ખરીદવાનો અધિકાર ચીનને પણ હતો પરંતુ ચીનાઓ પાસે શેર ખરીદવાના રૂપિયા જ ન હતા અને એથી બધા રૂપિયા રશિયન વ્યાપારીઓએ જ ભરપાઇ કર્યા. કંપનીની બધી વ્યવસ્થા પણ રશિયનોના હાથમાં જ રહી. રશિયા અને જાપાનના મુદ્દ પછી દક્ષિણ મન્ચુરિયાની રેલ્વે લાઇન જાપાનના હાથમાં આવી અને જાપાને વધારે રૂપિયા ખર્ચો મુકદ્દમ ઇલાહિ બીજી નવી રેલ્વે લાઇનો ખોલી ૬૮૦ માઇલની લાઇન કબજે કરી. આજે જાપાની કંપનીએ ચીની સરકાર પાસેથી ફૂક્સન, યનતાઇ, અને સિનચિયૂની કોલસાની ખાણો ખોદવાનો ઇજારો લીધો અને ગર્ભની બંદરની વ્યવસ્થા હાથમાં લઇ ગર્ભનીથી સોંધાઇ મુધી જતાજ અગાવવાની શરૂઆત કરી. રશિયાને ઇજારો આપતી વખતે સરત એની કસ્ટો કે ૩૬ વર્ષ પછી રેલ્વે લાઇન ચીની સરકારને સોંપી દેવી; પરંતુ જાપાનનો એની ઉપર કબજો થતાં પદાની મુદ્દત ૯૯ વર્ષની વધારી દેવામાં આવી. કિઆગિયાહની ખાડીનો પટો લઈ જર્મનીએ ૫૬૦,૩૨,૦૦૦ માર્ક ખર્ચો ૨૮૪ માઇલની રેલ્વે બાંધી. રશિયન લાઇનની માફક આ કંપનીમાં પણ ચીનાઓને શેર ખરીદવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ ગાંડે પૈસા ન હતા એટલે એ લોકો આનો લાભ ન લઇ શક્યા. સાથોસાથ એ સરત પણ હતી જ કે ચીની સરકાર ઇચ્છે તો ૨૫ વર્ષ પછી રૂપિયા ભરપાઈ કરી આ રેલ્વેને ખરીદી શકે; પરંતુ શાન્ટનગ પ્રાન્તની ઉત્તિને માટે કોઇ પર રાષ્ટ્ર પાસેથી રૂપિયા લેવામાં આવે તો તે માત્ર જર્મનીના

શાહુકારો પાસેથી. એ ઉપરાંત જર્મનીને આ લાઇનની આસપાસ ત્રીસેક માઇલમાં ખાણો ખોદવાનો અધિકાર મળ્યો. ફ્રાન્સને યુનન પ્રાન્તમાં ઇન્ડો-ચીનથી પોતાની રેલ્વે લાઇન વધારવાનો અધિકાર મળ્યો. ઇન્ડો-ચીનની સરકારે એક ફ્રેન્ચ કંપનીને ૧૨ કરોડ ૧૦ લાખ ફ્રાન્કની મદદ આપી અને એ જ કંપનીએ એટલું જ નાણું પોતે ખર્ચને હાથકોનથી લગાડી સુધી ફ્રાન્સની હદમાં અને લગાડીથી યુનન સુધી ચીનની હદમાં ૫,૩૩,૦૭૭ માઇલ લાંબી રેલ્વે બાંધી, જેનો કુલ ખર્ચ ૧૬ કરોડ ૫૦ લાખ ફ્રાન્ક જેટલો થયો. આ બંધાએલી રેલ્વે લાઇનમાંથી ચીનની સરહદમાં ૨,૮૮,૦૯૪ માઇલ ચાલી જેમાં એવી શરત થઇ કે વીસ વર્ષ પછી ચીન બધા રૂપિયા પટે કરી આપી આ લાઇન ખરીદી શકે.

જે જે પદામાં જે જે વખત મુકરર થયેલા હતા તે પહેલાં ચીની સરકારને કોઇ પણ બાબતમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો અધિકાર ન હતો. આ બધા પદા તથા સગવડો ચીને બીજાં રાષ્ટ્રોને ખુશીથી આપ્યા ન હતા. એક પછી એક દરેક રાષ્ટ્રે ચીન ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી-પોતાનું જોર વધારવા માટે અને એમ સમજીને કે ચીનનું સામ્રાજ્ય ઇતિહાસ થઇ જતાં આ ભાગો એમને મળી જશે. આમ જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રો પોતપોતાનાં પગ ચીનમાં પ્રસારી રહ્યાં હતાં. આ રેલ્વે લાઇનમાં વપરાયેલા રૂપિયા સિવાય પરદેશીઓએ ચીની સરકારને બીજાં પણ ઘણાં રૂપિયા કરજ કર્યાં. ઉપલક દરિયા તો કદાચ એમ જ ધ્યાનમાં આવે કે બીજાં દેશોએ ચીનને મદદ માટે નાણાં ધીરથી પરંતુ ઇતિહાસ જોતાં જોઇ શકાય છે કે આ બધી જાળ માત્ર પોતાની સત્તા વધારવા તેમ જ વખત આવ્યે ચીનને હોઇબાં કરી જવા માટે જ પથરાયેલી હતી. ચીન-જાપાન યુદ્ધ પહેલાં ચીનને જે નાણાં કરજ પોટે અપાયેલાં તેની ચર્ચા આપણે અહીં નહિ કરીએ કારણ કે એ તો ભરપાઇ થઇ ચૂક્યા છે. યુદ્ધ બાદ ચએલી ખરાબ આર્થિક સ્થિતિને ફરીથી સમૃદ્ધ કરવા માટે ચીને ફ્રાન્સ અને રશિયાની સરકાર પાસેથી ૧૫ કરોડ ૯૨ લાખ રૂપિયાનું એક કરજ કર્યું, અને ઇંગ્લાંડ તેમ જ જર્મનીની સરકાર પાસેથી પણ એક એક કરોડનાં એમ બીજાં બે કરજ કર્યાં. આ બધાં કરજ અદા કરવાના બદલામાં ખાના તરીકે દરિયા રસ્તે આવતા માલ પરનો કર, મીઠાનો કર અને બીજા ચાર કરોડ ઉત્પાદવાનો અધિકાર પરદેશીઓને સોંપવામાં આવ્યો. દરિયાઇ તેમ જ મીઠા ઇલાકિના કરોડ પરદેશીઓએ ખાના તરીકે ઘણી ખુશીથી સ્વીકાર્યાં કારણ કે એમાં પુષ્કળ આવક હતી. અને એ ઉત્પાદવાનું કામ પણ પરદેશી અધિકારીઓના હાથમાં હોવાથી એમને વિશ્વાસ હતો કે આ કરોડ ચીની સરકારના હાથમાં ન જતાં સીધા આપણા જ હાથમાં આવશે. ૩૧ ડિસેમ્બર સન ૧૯૧૫ ને દિવસે ચીને. આ કરજના રૂ. ૩૩,૭૯,૫૮,૭૧૦ ચુકવવાના હતા. બૉક્સર વિદ્રોહ (Boxer Rebellion) માં થયેલા નુકસાન માટે સભ્ય રાષ્ટ્રોએ ચીન ઉપર જે દંડ કર્યો હતો તે એકદમ ભરી આપવા માટે ચીન અસમર્થ હતું એટલે એ પણ ચીનની ઉપર એક કરજ માની લેવામાં આવ્યું, કે જે ૩૯ વર્ષમાં દરેક વર્ષે દંડ ને દંડ આપી ચીને અદા કરવાનું હતું. સન ૧૯૧૪ માં વ્યાજ અને મુદલ મળી આ દંડના કરજને માટે ચીને બીજાં દેશોને ૬૩,૮૪,૭૨,૬૮૦ રૂપિયા આપવાના હતા. જે કરોડ પાછલા દેવામાં બંધનકર્તા ન હતા તે આ કરજમાં બંધનકર્તા બન્યા. બીજાં જેટલાં કરજ ચીની સરકારે કર્યા તે બધાં લગભગ રેલ્વેઓ બાંધવાને માટે જ કર્યાં.

સાધારણતઃ જ્યારે કોઈ દેશની સરકારને અન્ય કોઈ દેશ પાસેથી કરજે નાણાં લેવાં હોય ત્યારે તે સરકાર સામેના દેશના વેપારીઓ પાસે અમુક દરથી અમુક રકમ માગે અને એ વેપારીઓ સરકારની શાખ જોઈ દર વગેરે પસંદ કરી નાણાં ધીરે છે. પરંતુ ખિચારા ચીનને જ્યારે જ્યારે વ્યાજે નાણાંની જરૂર પડી ત્યારે ત્યારે એને પોતાની શાખ પર નાણાં નથી મળ્યાં. બીજાં રાષ્ટ્રોએ પોતાની બેંકો અને વેપારીઓને પોતાની શરતો ઉપર ચીનને નાણાં ધીરતા અટકાવ્યા છે, અને એ કરજની બધી જવાબદારી અને અધિકાર વેપારીઓ પાસેથી એ એ સરકારોએ પોતે જાતે લઈ લીધું છે. ચીનને સીધેસીધું વ્યાપારિક નિષ્કપટપણે નાણાં નથી મળ્યાં. દરેક કરજની પાછળ કોઈ રાજનૈતિક ઉદ્દેશ અથવા તો કાનતરું અવસ્ય હતું. બધાં રાષ્ટ્રોની ચીન તરફ એક જ જાતની સ્વાર્થસોજીપતાની નીતિ હતી. પહેલાં બધાં રાષ્ટ્રો એક બીજાની સ્પર્ધા કરી ચીનનું ખીસું કાપવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતાં, પાછળથી બધાંએ બેગાં મળીને એ ધંધો શરૂ કર્યો. સન ૧૮૯૮ માં રશિયાએ પોલિંગ-હેન્કો રેલ્વે બનાવવા એક બેજિંગમ કંપની દ્વારા અને શાન્સી પ્રાન્તની રેલ્વેઓ બનાવવા ફ્રેન્ચ અને બેજિંગમની બેંકો દ્વારા એ ઉદ્દેશથી કરજ કર્યું કે શાન્સીની કોલસાની ખાણો પર રશિયાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય. રશિયાની આ નીતિ જોતાં ઇંગ્લાંડના કાન ચમકયા અને એણે ચીની સરકારને આ વાત માટે અટકાયત કરી કે શનહાઈકિવાન-સિનમિનટન રેલ્વે ઇંગ્લાંડ પાસેથી કરજ લઈ અંગ્રેજ એજન્ટનીઅર દ્વારા બંધાવવામાં આવે કે જેથી આ રેલ્વે કદાચ મન્યૂરિયાની રેલ્વે સાથે મેળવી રશિયાને માટે દરવાજો ન ખોલી આપે ! ચીનને આ વાત માનવી પડી. પાછળથી રશિયા અને ઇંગ્લાંડે આપસમાં સલાહ કરી કે રશિયા યૉંગ્ટ સમુદ્રમાં દાખલ થવાનો પ્રયાસ ન કરે અને ઇંગ્લાંડ ચીનની દિવાલની ઉત્તર તરફ વધવાની દૃષ્ટિ છોડી દે. આ શાહુકાર રાષ્ટ્રોની પારસ્પરિક હરિશ્ણમાં ખિચારા ચીનને ખૂબ ખમવું પડ્યું. કોઈ કોઈ પ્રસંગે તો આટલાં બધાં રાષ્ટ્રો એને એકી સાથે કરજ લેવા જરૂર પાડતા અને તેથી ચીનની ખૂબ જ કફોડી રિયતિ થતી. આટલું ભારે કરજ કરતા એને મુંઝવણ થતી. કદાચ બીજાં રાષ્ટ્રો અંદર અંદરની સ્પર્ધા ચાલુ રાખે તો તો કદાચ ચીનને એ મોકો મળે કે એ ખેંચતાણ કરીને વ્યાજના દર કમી કરાવી શકે. જ્યારે હુકાનદાર અંદર અંદર સ્પર્ધા કરે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે ગ્રાહકને માલ સસ્તો મળે. પરંતુ ચીનના નસીબમાં એ પણ ન હતું. એને ધીરનારા શાહુકાર ભારે દૂરદર્શી હતા. એ લોકોએ અંદર અંદર સહકાર કરી ૧૯૦૮ માં ચીન પ્રત્યેની પોતાની નીતિ બદલી નાંખી. બધાએ મળીને નિશ્ચય કર્યો કે હવે બધા મળીને ચીનને કરજ કરાવશું. સન ૧૯૧૩ માં જ્યારે બધાએ મળીને ચીનને નાણાં ધીર્યાં એ વખતે તો સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું કે અમારી પરસ્પરની હરિશ્ણથી ચીનને લાઝ છે એટલે અમારે મળી જવું જોઈએ. શાહુકારોના આ સંપથી ચીનને માટે કરજ કરવાનું પુણ્ય બખત બંધ થયું. કરજ માટેની જે શરતો આ મંજૂના શાહુકારો કરતા એ સ્વીકાર્યો સિવાય હવે ચીનનો ફરજી જ ન

એવાં કામોમાં વપરાય એની તપાસ કરે; અને મીઠાવેરા જે બંધ કરીને કરજ દીધું હતું તેનો પ્રખ્યાત કરે, જેમાં એક અંગ્રેજ મુખ્ય અધિકારી અને બીજા કેટલાક વિદેશી અધિકારીઓ હશે. કદાચ ચીની સરકાર આ વિદેશી અધિકારીઓમાંથી કોઇ પણ એકાદને પસંદ ન કરે તો એને એ ખાતલ કરાવી શકે પરંતુ પછીથી પણ એની જગ્યાએ રાખવાનો તો કોઇ બીજો વિદેશી અધિકારી જ. વિદેશી રાષ્ટ્રો પોતાનો પુષ્કળ પૈસો ચીનમાં ધીરવા છતાં ચીનનો ઉપર વિશ્વાસ રાખવા તૈયાર નથી. સન ૧૯૦૮ પહેલાં ચીને રેલ્વેઓ માટે જે જે કર્યું કર્યું એ બધાં કર્યો અદા ન થાય ત્યાંસુધી એ રેલ્વેઓ ઉપર ધણોખરો અધિકાર વિદેશીઓનો જ રહે એવી હમેશાં શરતો કરવામાં આવતી, પરંતુ સન ૧૯૦૮ પછીનાં કર્યોમાં આ જાતના અધિકારની શરતો ઓછી થઇ ગઈ. ધનવાન રાષ્ટ્રોએ તો ચીનમાં પોતાનો વ્યાપાર અને અધિકાર જમાવવા પુષ્કળ દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો છે. સાથે સાથે આ રાષ્ટ્રોના બીજા પ્રજાજનોએ પણ પોતપોતાની વૈયક્તિક જવાબદારી ઉપર સનકાઈટસોપ ફેક્ટરી અને કૉટન મિલ્સ જેવા વ્યાપારી ધંધાઓ ઉભા કરી દીધા છે. આ બધાના રક્ષણ માટે વિદેશી રાષ્ટ્રો ખૂબ જ ઉત્સુક છે અને એ માટે પોતપોતાના દેશોમાંથી તોપો, લશ્કર અને મોટામોટા જહાજો એ લોકો ચીન તરફ મોકલી રહ્યા છે. બધાં રાષ્ટ્રો એક બીજા પાસેથી કરજ કરે છે. પરંતુ કરજ આપેલ રાષ્ટ્રો નાણાંના ખર્ચની વ્યવસ્થા માટે કરજ લીધેલ રાષ્ટ્રમાં પોતાના અધિકારીઓ કોઇ દિવસ રાખતા નથી. ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લાંડ ઉપર આજકાલ અમેરિકાનું ધણું કરજ છે અને એ અદા કરવામાં એમને મુશ્કેલીઓ પડે છે, પરંતુ અમેરિકા, ફ્રાન્સ કે ઈંગ્લાંડના ધરની વ્યવસ્થા સુધારવા માટે પોતાના અધિકારી ત્યાં રાખવાની વાત નથી કરી શકે. વાર, ત્યારે ચીનની સાથે આ જાતનો વ્યવહાર શા માટે ? એ એક નિર્બળ એશિયાઈ રાષ્ટ્ર છે એટલા માટે ? *

સ્વૈ ર વિ હા ર

રસ્તે જતાં એક તંત્રીજી મળી ગયા. મારી મળવાની ઇચ્છા નહોતી. મનમાં ડર કે રખેને ક્યાંક જીલા રાખી લેખની માગણી કરશે. ત્યાં તો સાચે જ મને મળ્યા, લેખની માગણી કરી. અને તે પણ કોઈ સામાન્ય લેખની નહિ, પણ વારતાની.

હમણાં તો વારતાનું નામ પણ સાંભળવું નથી ગમતું. દિવાળી પહેલાં પાંચ મહિનાથી જુદાં જુદાં વર્તમાનપત્રો એ જ માગણી કરતાં હતાં. સૌને વારતા જોઈએ. પેહું નાનું સરખું વાર્ષિક “વીણા” તેને પણ વારતા જોઈએ.

આટલી બધી વારતાની જૂખ પ્રજામાં પહેલાં કદી નહોતી. યૂરોપમાં, સાંભળ્યું છે કે, સારા ક્રિકેટીઅર કે હવામાં ઉડનારને સ્ત્રીઓ મુઘ્ધ થઈ પરણે છે. આપણે ત્યાં કોઈ સ્ત્રી, વારતા કહેનાર કે લખનાર ઉપર મુઘ્ધ થઈ પરણે તો મને નવાઈ ન લાગે! આંધેસા પોતાનાં પરાક્રમેની વાતો કહેતો તેથી ડેઝરીંગના તેના ઉપર મોહી પડી હતી. પણ તે તો સાચી અથવા સાચી જોવી હશે. પણ ગુજરાત તો ખોટી વાતો ઉપર મુઘ્ધ થવા માંડ્યું છે. ગુજરાત ગાંડી તે માટે જ કહેવાતી હશે.

વારતા તો છોકરાં કહેવરાવે. ‘એક સારી...વારતા શું છે!’ પણ આ તો પ્રજા આખી બાળક થઈ ગઈ લાગે છે!

પણ વારતા તે કંઈ રીતે લખું? સૌ કાંઈ જાણે છે કે વારતા એટલે દૂકી વારતા. લાંબી વારતાનો જમાનો ગયો છે. સૌ કાંઈ જાણે છે કે દૂકી વારતામાં વ્યંગ્યાર્થ જોઈએ. પણ વ્યંગ્યાર્થ લાવવો કંઈ રીતે?

અત્યારે શબ્દમાં અને શબ્દના અર્થમાં વ્યંગ્ય રાક્તિ જ રહી નથી. પહેલાંના જમાનામાં ધારો કે કાંઈ ગાણુ વાર્તા માટે કે ‘એક હતો વાણીઓ...’ એટલે આપણને સમજાઈ જાય કે લોલની બ્હીકની કે ચતુરાઈની વાર્તા આવવાની. અથવા કહેશે ‘એક હતા મીઠાંભાઈ...’ એટલે આપણને સમજાઈ જાય કે કાંઈ બેવડેરી કે મરકરીની વાર આવવાની. અને વારતા આગળ ચાલ્યા પહેલાં સાંભળનાર હસવા માંડે. કાં તો કહેશે ‘એક હતો મજા...’ એટલે તરત સમજાઈ કે પરાક્રમેની અથવા અજુમલીલી ચાણીની કે કુવરો. દેશવટો દેવાની વાર આવવાની. અત્યારે એમાંનું કશું જ નથી. અત્યારે તો વારતામાં નાત કહેવાય પણ નહિ. સરસ્વતીચંદ્ર બ્રાહ્મણ હતો કે નાગર, અથવા કેવો નાગર કે બ્રાહ્મણ હતો એ ક્યાંય કહ્યું જ નથી. માત્ર તેની જનોઈએ વીંટી હતી તે ઉપરથી માનવું હોય તો માનો કે તે બ્રાહ્મણ અથવા નાગર હશે. પણ હુવાણો શા માટે નહિ? કાંઈ જ કદી ન સકાય. અને વાણીઓ એમ વારતામાં કહ્યું તોપણ કશું જ સમજાય નહિ કે એ તે શાકે વેચતો, કે દારૂ તોળતો, કે મિચ અચાવતો, કે બેંક ચલાવતો, કે દેવાણું કાઢતો, કે ઇન્જીનીઅર હતો, કે કારિયાવાડી છોકરીને બહેન કાંઈ છોકરાને પરણાવી દેતો, કે કુસ્તી કરતો!

કાંઈ સુધારકને લાગે કે એ તો નાનવતનાં બંધનો તૂટવા માંડ્યાં તેથી એમ થાય છે. પણ તેણે તો કાંઈ દેખાવું નથી. કેટલાં વર્ષોનું તર લગતો થયાં? મને તો ઉઘડી નાનની સત્તા બીજાં શેરો ઉપર ધસારો કરતી લાગે છે.

‘કૌસિલની ચૂંટણીમાં લુઓ,’ અરે તમારા ઝેન્યુએટાએ આપેલા મતો લુઓ, દરેકમાં ચોતાની નાતના મતોનું કેટલું પ્રમાણ નીકળે છે ! વિશેષ થું, અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલ્ટીની ચૂંટણીમાં પણ દરેક મતદારને ચોતાની નાતમાંથી મળેલા મતો લુઓ. કેાઇ પણ સરકારી ખાતું લુઓ કે મુખ્ય ઉપરીની નાતના તેમાં કેટલા માણસો છે ? કેાઇ પણ સ્ટેટમાં લુઓ કે કારભારીની નાતના કેટલા માણસો છે ? મુસલમાન રાજ્યમાં મુસલમાનની સંખ્યા લુઓ. અને હવે વળી સાંલળાએ છીએ કે રજપૂતોમાં નવી જગતિ આવી છે એટલે રજપૂત રાજ્યોમાં રજપૂતોને મોટી નોકરી અને હોદ્દાઓ આપવાની હીલચાલ ચાલે છે. આમાં નાતનાં બંધનો ક્યાં તૂટ્યાં ? ! પણ આ તો આડફેટે ચલી ગયો. મૂળ વાત પર આવું.

હિંદુ મુસલમાન વૈમનસ્થના જમાનામાં મીઝાંબાધની તો વાત જ ન થાય. દહેશે કે કાયદેસર રથપાળેલા રાજ્યની પ્રગતિ એક વર્ગને ખીજની સામે ઉરકેરે છે; મીઝા જોલમાં જવાનો વખત આવે. અથવા મુસલમાન લાઇઓને લાગી જાય કે તેમના ધર્મની કે તેમના ધર્મસ્થાપકની નિન્દા કરી છે. એટલે તેમની તો વાત જ ન થાય. રાજની વાત કરીએ પણ તેમાં કંઇ શકરવાર ન વળે. હવેના રાજ થું પરાક્રમ કરે ? કેાઇની દીકરી ઉપાડી લાવે, પણ ખટુલાઇ ઉમરવાડીઆએ એક નાટક લખીને જનાની દીધું કે એમ તો કેાઇથી ન ખતે. આ અંગ્રેજી રાજ્યની શાન્તિ છે ત્યાં મુધી કેાઇ ખીજ રાજ ઉપર શી રીતે ચડાઇ કરે ! તેમજ કુંવરને શી રીતે દેશવટો દે ! જાડુ જાડુ તો ગામ જાણે કે ભાયાતનું ખૂન કરાવે તેમાં કાંઇ વારતા થાય, કાંઈ પરાક્રમ આવે !

તેથી જ મુરદેલી નામની છે. પહેલાંના જમાનામાં કહો કે ગૌરીશંકર એટલે તરતજ સમજાય કે બ્રાહ્મણ હશે, નવનીતરાય એટલે તરત સમજાય કે નાગર હશે, ખંડુભાઇ એટલે તરત સમજાય કે અનાવલા હશે, મરખાભાઈ એટલે પાટીદાર હશે, કેાદર એટલે તરત સમજાય કે કેાઈ નીચ વર્ણ હશે. પણ અત્યારે કશું જ ન સમજાય. કહે છે કે રાજકોટમાં પહેલાં નાગર પાર્ટી અને વાણીઆ પાર્ટી હતી, બન્નેની વચ્ચે ઝોળન્સી અને રાજની નોકરીની હરીફાઈ હતી તેમાં નાગરની સમાન થવા વાણીઆએ ચોતાનાં નામો નાગર જેવાં પાડવા માંડ્યાં ત્યારથી નામની અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. હવે તો મારા ધાંજળનું નામ પણ કાંચનપ્રસાદ છે. ઠાકરડાનું નામ પહેલાં બે કે ત્રણ અક્ષરથી મોટું નહોતું અને છેવટે જ ચૂકે ત્યારે ચોથો અક્ષર થાય. અમરાજી, કુંગરજી, કેશાજી, અમથાજી, પથાજી, ...ચંદાજી, સદાજી, પણ હવે ઠાકરડા જેમ જુદાંમેજાં પહેરવા માંડ્યા છે તેમ મોટાં નામો પણ પાડવા માંડ્યા છે. અને કાલ સવારે કનૈયાલાલ અને મહેરામણસિંહ જેવાં નામો ઠાકરડામાં પણ પડવાનાં. પહેલાંના લોકો, શામળભટ્ટે ના કહી હતી જનાં, નામમહિમા રાખતા, અત્યારે ‘નામ મોટાં ને દરશણ પોટાં’ એ દિવસ આગ્યો છે. નામથી નાગર લાગે અને નીકળે કુંભાર !

બાકરજીશાસ્ત્રીઓ, એટલે અંગ્રેજ બાકરજીશાસ્ત્રીઓનો એક પક્ષ કહે છે કે વિશેષ નામનો અર્થ ન થાય. તેમના વિરોધીઓ કહે છે કે કંઈક તો અર્થ થાય જ. જોકે કહે એટલે પુરુષ છે, મૌરી કહે એટલે સ્ત્રી છે એટલું તો સમજાય જ. પણ આપણા આ જમાનામાં તો આપણે અંગ્રેજોથી પણ એક ડગલું આગળ ગયા. વિજય, મદન, દરિ, મંજન, વિલાસ, કંચન, એ છોકરીઓનાં નામો હોઈ શકે !

આ નામોના ગોટાળાના જમાનામાં અને એક બે મુચના કરવાની ઇચ્છા થાય છે.

એક એ કે જૂનાં વૈદિક નામો પાડવા માંડવા જોઈએ. -સા માટે વ્યાસ, વાલ્મીકિ, પસિપ, વિશ્વામિત્ર, શત્રુઘ્ન, શુનઃશૈવ, શુનઃપુષ્પ, શુનોઽંગૂલ એવાં નામો ન પાડવાં ? હું તો કહું છું નામો જનાવનારા રેશિયાલિસ્ટો પણ જોઈએ. ખરાબ નામથી જે નુકસાન થાય છે તે અસહ્ય છે. ધારો કે તમારું નામ નવનીતરાય કે ગૌરવપ્રસાદ હોય તો લેખની નીચે કે ઉપર, કે કાગળના શિરનામામાં કે દુકાનના પાટીઆ ઉપર ખુશીથી શોભે. પણ તમારા બાપનું નામ મકનજી કે નાથાભાઈ હોય તો ? 'ગૌરવપ્રસાદ નાથાભાઈ' 'નવનીતરાય મકનજી' જરાય શોભે છે ? એક બિચારા સરકારી નોકરના બાપનું નામ ખરાબ હતું તે પછી તેણે તે લખવું જ બંધ કરેલું હતું. માણસ કપડાં સીવડાવે છે તે પણ ફિટ આવવાં જોઈએ, તો નામ તો જીંદગીભર ચાલવાનાં છે. માટે કાં તો દિકરાને પોતાનું તેમ જ બાપનું નામ ફેરવવાની છૂટ મળવી જોઈએ અથવા બાપનું નામ લખ્યા વિના ચાલે તેવા રિવાજ લાખલ કરવો જોઈએ. દક્ષિણ હિન્દમાં બાપનું નામ લખવાનો રિવાજ નથી. 'ભાષ્યમ્ આયંગર' નામ અને અટક બે જ. બંગાળીઓએ નામના ત્રણ ટુકડા 'સાચવવા' યીજી યુક્તિ કરી છે. પોતાના નામના જ બે વિભાગ તેઓ કરે છે. અચ્યુત કુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય. રેશિયાલિસ્ટો ન મળે તો નામ પાડવા માટે વકીલોની સલાહ લેવાની મારી લલામણુ છે. વકીલોનો ધંધો વધારે સારો ચાલે માટે હું આ કહેતો નથી—મારે કાંઈ એ ધંધા સાથે લેવાદેવા નથી—પણ તેમની પાસે નામોનો પુષ્કળ જથ્થો હોય છે માટે કહું છું. લાંબાં સંસ્કૃત નામો તેઓ કમકમ્તા હાઈકોર્ટ રિપોર્ટ્સમાંથી શોધી આપી શકશે. હેમન્ત કુમારી દેવી, અમૃતાક્ષી દેવી, વગેરે. નાનામાં નાનાં નામો મહારાષ્ટ્રમાંથી મળશે. તે રાષ્ટ્ર મોટા છે પણ તેનાં નામો નાનાં છે. માત્ર તેમની અડકો લાંબી હોય છે. હરિ બાળ દેવસકર, ધોંકુ ભાંકુ વિગ્નપુરકર !! બાપ દિકરાના નામોના સરવાળાથી પણ લાંબી અડક. ઉચ્ચાર જ ન કરી શકાય તેવાં નામો મદ્રાસ તરફથી મળે. બ્યંકટાપ્પા, થેણુમુલ. તેમાં પણ આપણા વકીલોની સલાહથી જો નામ પાડશો તો આખો હિંદુસ્તાન તાણુ થાય તેવાં નામો પડશે. કારણ કે મદ્રાસી નામો શૂળ તો ન ઉચ્ચારાય તેવાં અને તેમાં વળી અંગ્રેજીમાં લખેલાં ગુજરાતી વકીલો આપશે, તેનો ઉચ્ચાર કરતાં વળી આપણે એટલાં બદલાવીશું કે ખુદ મદ્રાસીઓ પણ તેનો ઉચ્ચાર નહિ કરી શકે !

આપણને નાનાં નામો ગમતાં નથી. ગુજરાત માટે ન્દાનાલાલ કવિ કહે છે :

ખેતરો ન્દાનાં, ન્દાની શી પેળ,
નાત જાતે ન્દાનડિયા પેળ;
ક્ષત્રીજયાનાં ન્દાનલ રાબ્ય,
મર્મના ન્દાનકડા જ સગાજ.

(ગુજરાતમાં કવિ પણ એક ન્દાનલ છે એમ કેમ ન કહું ? શું કંઈ શરમાયા ?) પણ જેમ ન્દાનલ કવિ 'વિરાટ' શબ્દ વારંવાર લખે છે, તેમ ન્દાનલ ગુજરાત પોતાનાં નામો બહુ મોટાં પાડે છે ! મહારાષ્ટ્ર નાનાં નામો પાડે, તો ન્દાની ગાંડી ગુજરાત મોટાં હાપણવાળાં નામો પાડે એ ફીક છે. એથી આંતર-પ્રાંતીય સમતોલપણું સચવાઈ રહે છે.

‘સ્વૈ ર વિ હા રી’

ઉમર ખચ્યામની જીવનરેખા

ઇ. સ. ૧૧ મી સદીમાં મધ્ય એશિયામાં મહાન ખનાવો ખનતા હતા. સુલતાન મહમદ ગીઝની ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં મરણ પામ્યો અને તેના દીકરા માસુદ ગાદીએ આવ્યો. પરંતુ ૨૦ વર્ષમાં સેલ્યુક લોકો તુધરલ અને ચકીરની સરકારી હેઠળ જોરમાં આવ્યા અને પોતાની સત્તા ચારે બાજુ વધારતા ગયા. ૧૦૩૦ માં મર્વ શહેર ચકીરે જીત્યું અને એક વર્ષમાં ખોરાસાનની રાજગાદી નેશાપુરમાં તુધરલને વાપરો ઉડ્યો. ૧૦૫૫ માં ખગદાદમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો અને ખલિફાએ તેને ધરાન, સિરિયા, ઇસ્તંબુલ, એશિયા માયનરના સુલતાન તરીકે સ્વીકાર્યો. ગીઝની વંશના સુલતાનની દીકરી સાથે લગ્ન કરી તેણે સેલ્યુક રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા વધારી અને ખલિફાની સત્તા ઘટાડી. તુધરલ પછી ચાર્લ્સ અર્સેલાન ગાદીએ આવ્યો. અને ૧૦૭૧ માં બાયજેન્ટાઇન રાજ્યના સરદાર રોમેનસને તેણે હરાવ્યો. એક વર્ષ પછી ચાર્લ્સ અર્સેલાનનું ખુન થયું અને મલિકશાહ ગાદીએ બેઠો. મલિકશાહ રાજ્યપ્રકરણમાં અને યુદ્ધકળામાં નિપુણ હતો. તેના વજીર નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની સહાયથી તેણે વિદ્યા, કળા, અને વેપાર ખુબ વધાર્યા અને પોતાની રાજ્યધાની નેશાપુરને ત્યારની દુનિયાનું એક શ્રેષ્ઠ નગર બનાવ્યું.

ત્યારપછીનાં ૨૦ વર્ષ અંધાધુંંશીનાં ગયાં. બાયજેન્ટાઇનની મદદથી પહેલી ક્રુઝેડ ત્યારે જ લડાઈ. બાયજેન્ટાઇન રાજ્ય સિવાય સારા યુરોપ ખંડમાં અંધાઈ હતું. નાના નાના નાયકો અને દેવળના પુત્રરીઓનો ત્રાસ વધતો જતો હતો અને ગરીબ અગાન પ્રજાનું લોહી મોટાના મોજશોખ માટે સુસ્રાતું હતું. મુસલમાની પૂર્વ પ્રદેશ બહાર સુધારાનું નિશાન પણ ન હતું.

હિન્દુસ્તાનમાં આ વખતે સર્વત્ર રજપુતોનું રાજ્ય હતું. રાજપોતા માંહેમાંહેના કુસંપ વિના લોકો ઘણે ભાગે સુખી હતા. વિદ્યા, સંસ્કૃતિ, સંપત્તિ અને વેપાર ભારતમાં હતાં. પણ દેવ અને ઈર્ષાના અગ્નિ માનવહૃદયમાં બલુક્યા અને વિદેશીઓને આમંત્રણ અપાયાં ત્યારથી સ્વનંત્ર ભારત પરતંત્ર બન્યું.

ઉમર ખચ્યામના જન્મ વખતે આવી જતની દુનિયા હતી. તેનું પુરું નામ ગ્યાસુદીન અબુલફતહ ઉમર અલ ખચ્યામ હતું પરંતુ ઉમર ખચ્યામના નામથી તે સર્વત્ર ઓળખાય છે.

ઉમર તેનું નામ હતું અને ખચ્યામ તેનું તખલ્લુસ હતું. ગ્યાસુદીનના તેના પિતાજી પરથી તેના યુગનો તે ઇમામ દશે એમ કેટલાકનું માનવું છે. તેના પિતાનું નામ કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે ઇબ્રાહીમ હતું, પરંતુ હકીમ ખાકાનીના લખવા મુજબ ઉસમાન હતું. ખચ્યામના પિતા વણકર હતા અને પાછળથી તેમણે તંજુ વણવાનો કે વેચવાનો ધંધો કર્યો હતો તેથી તે ખચ્યામ કહેવાતા હતા.

ઉમરનું તખલ્લુસ ખચ્યામ હોવાથી કેટલાક લેખકોનું માનવું એવું છે કે તે જતે

પણ તંત્રુ જનાવવાનો ધંધો કરતો હતો. ઉમરે કદીય આવો ધંધો કર્યો હોય તે જનવા જોશ નથી વિદ્યાકળાની જુદી જુદી શાખાઓમાં પરોવાયેલો આવો વિદ્વાન માણસ તંત્રુ પણે અથવા તંત્રુ વણવાની તેને ધૂરસદ હોય તે મનાતું નથી. આતું તખલ્લુસ રાખવામાં તેના પિતાતું નામ અમર રાખવતો તેનો વિચાર હોય એ જનજાન્યો છે. અથવા તો તેણે રસાયણ, ખગોળ, ગણિત વિગેરે વિદ્યાના તંત્રુ વણ્યા હોય આતું ઉપનામ રાખ્યું હોય. તેણે એક રૂઆઇમાં આ વાત ગાઇ છે:

“ તંત્રુ રસાયણના વપસા ખયામ તે. ”

પરંતુ આ ક્ષીટી ઉપરથી તે તંત્રુ વણવાનો ધંધો કરતો હતો એમ કેટલાક યુરોપી વિદ્વાનોતું કહેવું જૂલજરેલું છે.

ઉમર ખયામ કઇ સાલમાં જન્મ્યો એ વિષય ખુબ ચર્ચાયો છે. એ ઇતિહાસકારો આમાં એક નથી થયા. તેનો સમકાલીન મહાન રાજનીતિજ્ઞ અને મુલતાન અર્થે અસલાન અને મલિકશાહ સેલ્યુકીનો સમર્થ પ્રધાન નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક લખે છે કે ખયામનો જન્મ ખોરાસાનની રાજધાની નેશાપુરમાં થયો હતો અને એ ત્યાં ઉછરી મોટો થયો હતો અને ભણ્યો હતો. પરંતુ કઇ સાલમાં તે લખ્યું નથી. પરંતુ એમ લાગે છે કે તેનો જન્મ ડી. સ. ૪૧૦ (ઇ. સ. ૧૦૧૯) માં થયો હતો. ખાજ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક નેશાપુરમાં પોતાનું વિદ્યાર્થી જીવન વર્ણવતાં લખે છે કે:—

“ હજીમ ઉમર ખયામ અને સખ્યાહનો કપુત હસન નવા નીશાબિયા હતા. આ શાળામાં તે મારી ઉમરના હતા. તેઓ જુદિશાળી, પ્રતિભાશાળી અને વિશાળ દષ્ટિવાળા હતા અને મારા મિત્ર હતા. ” ખાજ ઉમરને પોતાની વયનો હોવાનું તે લખે છે. ખાજનો જન્મ ડી. સ. ૪૦૮ (ઇ. સ. ૧૦૧૭) માં થયો હતો.

ઉમરના જાળપણનો ઉલ્લેખ કઇ જગ્યા આવતો નથી. પરંતુ જુદા જુદા લખાણો પરથી એમ લાગે છે કે તેણે ઇમામ મુવાશ્શીકના વિદ્યાલયમાં મુસલમાની સરાહ, હદીસ અને ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ૨૪ વર્ષની વયે તે ઇમામના વિદ્યાલયમાં દાખલ થયો. ત્યાં ચારેક વર્ષ સુધી તે ખાજ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક અને હસનખિન સખ્યાહનો સહાધ્યાથી રહ્યો. આ ત્રણે મિત્રોએ ત્યાં લીધેલા વચનની વાત મશહૂર છે.

એમ મનાતું કે ઇમામ મુવાશ્શીકના વિદ્યાલયમાં ભણેલો માણસ મદાન પદવીને પામે છે. એટલે એ શાળાને છોડતી વેળાએ હસનની ઇચ્છાથી આ ત્રણે મિત્રોએ એવું પણ લીધું હતું કે આપણામાંથી જે સાધનસંપત્તિને અથવા પદવીને પામે તે બાકીના માથે પોતાની શ્રીમંતાઇ વહેંચી લે. શીટ્ઝ જોરહેલ આ સંબંધમાં લખે છે કે “ આ નિઝામ-ઉલ-મુલ્કે પોતાના ‘ વંસીહતનામા ’ માં લખ્યું છે:—

* કેટલાક યુરોપી વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક અને ઉમર ખયામ સહાધ્યાથી નહોતા. અને આ વિષય બહુ ચર્ચાસ્પદ બન્યો છે. પછળથી એમ માલમ પડ્યું છે કે “ વંસીહત ” નિઝામ-ઉલ-મુલ્કે નહિ પરંતુ તેના કોઇ વંશજે હીજરીની ૯ મી સદીમાં લખ્યું છે. જુઓ Ricu's Catalogue, Vol. ii. P. 446 પહેલ વહેલી રશીદ અલ દીન ફૂત નમી-ઉલ-તવારીખમાં આ વાર્તા લખેલ છે. આ વાર્તા સ્વીકારવામાં વારીખોની મુસ્કેકી સુખ્ય છે. (જુઓ Whinfield's

“નેશાપુરના ઇમામ મુવાશ્શીક એક મહાન અને વિદ્વાન પુરુષ હતા. તેમની ઉંમર ૮૫ વર્ષની હતી અને એવી સામાન્ય માન્યતા હતી કે જે તેમની પાસે કુરાન શરીફનો અભ્યાસ કરતો તે મહાન નીવડતો. આથી મારા પિતાએ મને તુસથી નેશાપુર લાવવા મોકલ્યો હતો. મારી ઉપર તેમની બહુ મહેરબાની હતી અને એક આણંકિત શિષ્ય તરીકે મેં ચાર વર્ષ ત્યાં તેમની સેવામાં ગાળ્યાં હતાં. જ્યારે હું ત્યાં હતો ત્યારે મારી ઉમરના બે નવા શિષ્યોને મેં જોયા—હકીમ ઉમર ખયામ અને હસનબિન સખ્યાહ. બન્ને બહુ ચાલાક અને હોંશિયાર હતા અને અમારી ત્રણ જણ વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી થઈ હતી. જ્યારે ઇમામ વ્યાખ્યાન પૂરું કરી ઉઠી જતા ત્યારે તેઓ મને મળતા અને અમે પાઠ બોલી જતા.

એક દિવસ હસને મને અને ખયામને કહ્યું કે એવી માન્યતા છે કે જે ઇમામના વિદ્યાલયમાં લાગે છે તે સમૃદ્ધિને પામે છે. જો આપણે ત્રણેય મોટા નહિ થઈએ તો એક-તો જરૂર થશે જ. ત્યારે આપણે એકબીજા પ્રત્યેની ફરજ શું ગણીશું? અમે કહ્યું કે તું કહે તે. તેણે કહ્યું કે ઠીક ત્યારે. ચાલો આપણે પણ લઈએ કે આપણામાંથી જેને ‘સંપત્તિ’ મળે તે બાકીના સાથે સરખી વહેંચી લે અને પોતાને એકલાને માટે મોટાઇ રાખે નહિ. હવે એમ થાય એમ કહ્યું અને અમે એક બીજાએ વચન આપ્યાં—લીધાં.

વર્ષો વીતી ગયાં અને હું ખેતરસાનથી ટ્રાન્સ ઓક્સીયાના ગયો અને ગીઝની અને કાશુલ લાણી રખડી આવ્યો. જ્યારે હું પાછો ફર્યો ત્યારે મને રાજ્યમાં નોકરી મળી અને હું ક્રમે ક્રમે સુન્નતના અર્થ અર્સલાનના સમયમાં રાજ્યનો વજર બન્યો.”

પછી તે લખે છે કે કંઇક વર્ષો વીત્યા બાદ તેના મિત્રોએ તેને રોધી કહાડ્યો અને તેની સમૃદ્ધિમાં હિસ્સો માગ્યો. વજરે પોતાનું વચન પાળ્યું. હસને રાજ્યમાં નોકરી માગી તે વજરની સલાહથી સુન્નતને આપી. પરંતુ આથી તેને સંતોષ ન થવાથી તેણે ખટપટ કરવા માંડી અને પોતાના મિત્રને પાડવા તેણે પ્રયત્ન રચ્યા.

ઘણું રખડ્યા પછી અને ઘણાં દુઃખ વેઠ્યા પછી ઇસ્માલીયન નામની ધરાની ટોળાનો તે સરદાર બન્યો. આ ટોળા બહુ ઝનુની હતી અને હસનની સરદારી હેઠળ એકદમ તેની હીલચાલ વધી ગઈ. ઈ. સ. ૧૦૯૦ માં રૂબરૂ પરગણામાં અલમુત નામનો કિલ્લો તેણે જીત્યો જે કાસ્તીયનની દક્ષિણે પર્વતોની વચ્ચે આવેલો છે. આજ પહાડમાંની તેની ચળવળથી સુસ્થમાન ફુનિયા ત્રાસ પામી. આ ખુનીના સૈંકડો ભોગમાંનો એક તેનો જ પાલક અને સદાપ્રાપી મિત્ર નિઝામ-ઉલ-મુલક બન્યો.

કેાણ એમ માની શકે કે ૨૦-૨૨ વર્ષ પછી અર્થ અર્સલાન અને મલેકશાહના

Quakrains of Omar Khayyan-Introduction p. 8.)

૧. નિઝામ-ઉલ-મુલક હી. સ. ૪૦૮ માં જન્મ્યો હતો અને ૭૭ ની વયે ૪૮૫ માં તેનું જીવન ચલ્યું હતું. જ્યારે ખયામ અને હસન ૪૧૭ અને ૪૧૮ માં જન્મી ગયા હતા. ત્રણેય આઠલી લાંબી ઉમરના હોય તે વાસ્તવિક નથી.
૨. ખયામ પોતાની બીજજલિતની પ્રસ્તાવનામાં અબુ તાહિરનું નામ પોતાના આશ્રયદાતા patron તરીકે લખે છે. પરંતુ ખાબના મરણ પછી આ પુસ્તક લખાયું હોય તો તે બનવાનું છે.
૩. ઉમરનો સમઠાલીન નિઝામ-ઇ-અરઝી ઉમરના સંજોગમાં લખતાં આ વાતનો ઉલ્લેખ કરતો નથી. મી. એચ. બીવરને આ વિષયની સારી ચર્ચા કરી છે અને આ વાતો સાચી હોય તેની ઇચ્છા થતાં કહે છે કે તારીખોની જ મુશ્કેલી છે.

વખતમાં ખાળ એક મહાન સમર્થ વજીર થશે અને બગદાદની નીઝામીયા કોલેજનો સુદા થશે ? કોણ એમ કહી શકે કે હસન એક દિવસ આખી દુનિયા કંપી ઉઠે એવાં કાળાં કૃત્યો કરશે અને કૃતધ્વીની બની પોતાના જ મિત્રને મારશે ? અને કોઈને સ્વપ્ને ય ખ્યાલ નહિ હોય કે ખ્યામ નાની નાની કાવ્યકળાઓની ફારમ વડે ધરાની સાહિત્યને જગમગાડે જનાવશે.

વચન પ્રમાણે ખ્યામ પણ ધરકાનમાં ખાખને મળ્યો. ખાખએ તેનો આદરસત્કાર કર્યો. આનું વર્ણન ઘણું સ્થળે છે પરંતુ ખાખએ પોતે જ લખેલું સરસ છે:—

“ અર્થ અસંજ્ઞાન સેલુકના વખતમાં હકીમ ખ્યામ મને મળવા આવ્યો. મેં બહુ પ્રેમથી તેનો સત્કાર કર્યો અને શાળામાં લીધેલા અમારા વચનને પાળવા મેં એને સુલતાનની નોકરી લેવા કહ્યું કારણ કે તે ઘણો વિદ્વાન હતો. તેને માટે સુલતાનને ખાસ લલામણ કરવા મેં કહ્યું. પણ તેણે કહ્યું: ‘ તમારો પ્રેમ જ બસ છે. નહિ તો મારા જેવા એક અદના માણસને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી રાજ્ય કરતા વજીર બોલાવે ? આપે જે કહ્યું તે જરૂર આપ કરી શકો તેમ છે. હું અત્યંત આભારી છું. પરંતુ મારી એવી ઇચ્છા છે કે આપના સુલામ તરીકે જ હું રહું. માત્ર જીવનના આરામ સાથે આ પદવીને મેળ ખાય તેમ નથી. તેથી હું તે માન સ્વીકારી શકું તેમ નથી. મારી એક જ વિનંતિ છે. આપ મને એક મકાનમાં રહેવા દો. જ્યાંથી મારા અભ્યાસનું રૂળ હું જગતને આપી શકું અને આપને માટે પ્રજુકૃપા માગ્યા કરું. ’ ખ્યામે જ્યારે છેક જ ના પાડી ત્યારે મેં તેને નેશાપુરની તોમ્બેરીમાંથી ૧૨૦૦ સોનામહોરનું વર્ગોસન બાંધી આપ્યું. ”

ત્યારની સુધરેલી દુનિયામાં તેણે બહુ સુસાદરી કરી હતી. તેણે મક્કાની બત્રા કરી હતી. સેલુક રાજ્યની રાજ્યધાની મર્વ શહેરમાં તે રહ્યો હતો. બંબ અને ધુબારામાં પણ એ ફર્યો હતો અને બગદાદનાં પણ તેણે દર્શન કર્યા હતાં. તેનું વતન તે અત્યારનું ધરાન જ માત્ર નહિ પરંતુ મધ્ય એશિયા, જ્યાં સેલુક રાજ્ય હતું. ત્યાંનાં મુખ્ય નાગરોગાં તે ફર્યો હતો અને ત્યાંનાં મહાવિદ્યાલયોનાં વિદ્વાનોને મળ્યો હતો. પણ એનું જીવન ઘણું ભાગે તેની જન્મભૂમિ નેશાપુરમાં વ્યતિત થયું હતું. અત્યારે તે ૪૦,૦૦૦ની વસ્તીનું ભાગ્યું ઘુટ્યું નગર છે. અને ખોરાસાનનો જે પડી ભાગેલો વેપાર હજી છે તેનું મથક છે. પરંતુ તેના વખતમાં નેશાપુર ધરાની દુનિયાનું લગ્ન પાટનગર હતું અને દુનિયામાં ગ્રીન્ડું કે ચોશું નગર હતું. ત્યાં રાજ્યમહેસો અને દરબારગૃહ હતા. ધર્મશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન માટે ત્યાં જ મહાવિદ્યાલયો હતાં અને નિઝામ-ઉલ્લ-મુલ્કે ત્યાં વેધશાળા બાંધી હતી. ત્યાં પાણીની નહેરો હતી અને ખેતરો ને બગીચા લીલાછમ રહેતા.

નેશાપુરમાં તેણે વિવિધ વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો અને શોધખોળ કરી. ગણિત અને બગોળમાં તે એકો હતો. બીજગણિત, બુમિતિ, વિજ્ઞાન ઇત્યાદિ વિષયો પર તેણે પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેના બીજગણિતની એક નકલ લીડન (હોલેન્ડ)ના પુસ્તકાલયમાં છે. અસલ અરબીનો ફ્રેન્ચ ભાષામાં અનુવાદ થયો છે. તેનાં ગણિત પરનાં પુસ્તકો મળ્યા આવતાં નથી. “ બુમિનિનુંx તેનું પુસ્તક લીડનની લાયબ્રેરીમાં છે અને ધાતુમિશ્રણ સંબંધીનું ગોચામાં છે. પણ એકે ય હજી પ્રસિદ્ધ થયાં નથી. ગણિતનું તેનું પુસ્તક જે પહેલાં

લોહનમાં હંતું તે દાંડાં ખોવાઈ ગયું છે. આરણ અને ઇરાની જાહોજલાલીમાં લખાયેલું તેનું બીજગણિતનું પુસ્તક ઉત્તમ છે એમ દાવના વિદ્વાનોનો મત છે.” વ્યોતિપનાં તેનાં પુસ્તકોનું નામ પણ અત્યારે કોઈને ખબર નથી. તેની બીજી કૃતિઓમાં મીનીન-અલ-હીકમ છે. તેમાં specific gravityના સિદ્ધાંતો છે. અને મોતી કાઢવા વિના સુવર્ણ અલંકારનો તોડ કરવાની રીત છે. Physics પર તેનું લવાગ્રીમ-અલ-અમરીના છે, જેમાં ઋતુઓનાં ને પવનોનાં વર્ણન છે. તેની મુંદર રૂઆયાત ઉપરાંત ફારસી અને અરબીમાં તેનાં બીજાં કાવ્યો છે. રૂઆયાતે ખધ્યામને જેટલી ખ્યાલિત આપી છે તેટલી જ સુલતાન મલેકશાહ સેલ્યુકના ફરમાનથી તેના રચેલા પંચાંગે આપી છે. તે જલાલી મલેકશાહી શતક દી. સ. ૪૭૧ (ઈ. સ. ૧૦૭૯ માર્ચ ૧૫)થી શરૂ થાય છે.* “ તેનું મુધારેલું પંચાંગ આપણે અત્યારે વાપરીએ છીએ તેથી વધારે પૂછું છું.” ખધ્યામ શીરમુક, ખજોળશાહી અને ગાંધુરશાહી દ્વેા ને ઉપરાંત ધર્મશાસ્ત્રનો પણ ઉડિા અધ્યાપ્તી દ્વેા. બે કે તેના સ્વતંત્ર અભિપ્રાયનં શીધં ધર્મનુસર ઉમ્માઓ તેના વિરોધી ગન્યા હતા.

ક્રીમીયાએ રીઆદતના લેખક મદાન મુસલમાન પંડિત હિમામ ગઝાલી સાથે એને એકવાર આકાશ સંબંધમાં વિવેચન થયું હતું. ખધ્યામે હિમામના પ્રશ્નને હસીને માંડી વાળવાનો વિચાર કરી કહ્યું કે તે પ્રશ્ન મેં મારી અલઈ-મુન-નશીસામાં ચર્ચ્યો છે. પરંતુ તે જવાબ હિમામને રૂચ્યો નહિ અને હંવટે ખધ્યામને ચર્ચામાં ઉતરવું પડ્યું. વિવેચન કેટલાક કલાક સુધી વહોંચ્યું અને ત્યારે જપોરની નમાઝની આગ પોકારાઈ ત્યારે ઉભાં હિમામે કહ્યું કે “ મત્વેનો જ્વ થયાં.”

કેટલાકનો મત છે કે ખધ્યામને ગ્રીક ભાષા આવડતી હતી. ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનનો તો તેને અતિશય શોખ હતો.

કુરાન શરીફ વાંચવાની પણ અરબોએ કળા બતાવી છે. મુસ્તાન સન્જરનો વજીર અબ્દુલ ઝાક હંમેશા કુરાન વાંચનારાઓથી વોંટળાઈને બેસતો. હિમામ ગઝાલી જેને આ કળા સરસ આવડતી તે પણ એક વખત કુરાન વાંચવાની જુદીજુદી દબની ચર્ચા વખતે હાજર હતા. ખધ્યામ વજીરને ગળવા ત્યારે મંજેશો અને તેને બેતાં જ વજીરે કહ્યું કે “ કળાનો સરદાર આપ્યો.” ખધ્યામને તે વિવેચનનું પરિણામ નહીં કરવાનું કહ્યું. ખધ્યામે સાતેક જ્વતની દબ બતાવી અને તેના સમર્થનમાં ઘણા દાખલા ટાંક્યા. અને છેવટે અમુક પ્રકારની દબ ઉત્તમ છે એમ સાબીત કરી આપ્યું. વજીરે અંતમાં કહ્યું કે “ આ કળાના જાણકારોને પણ ખધ્યામ જેટલી માહિતી નથી.”

ખધ્યામની સ્મરણશક્તિ અજળ હતી. રહેર ઝુરીના તારીખ-ઉમ-હુકમામાં લખ્યું છે કે એક વેળા ઇસ્ફહાનમાં ખધ્યામને એક પુસ્તક બદુ ગમ્યું. તેણે તે સાતવાર વાંચ્યું અને તે નેશાપુર પાછો આવ્યો ત્યારે મોઢે તેણે આખી ચોપડી લખાવી. બન્ને સરખાવતાં નજીવો ફેરફાર નજરે પડ્યો.

તેના વખતના સુલતાનો તેને મહત્ત્વદિત બોલાવતા. મલિકશાહ તેને મિત્ર તરીકે માનતો અને તેના પુત્ર સન્જર તેને પોતાની સાથે ગાદી પર આસન આપતો. સન્જર અને ખધ્યામના સંબંધ વિશે તારીખ-ઉમ-હુકમામાં લખે છે કે “ તે બન્નેને બનત ન હતી

કારણ કે સન્નર ન્યારે પાટવી હતો ત્યારે એક વખત બહુ માદો હતો. ખ્યામને તેની દવા માટે ખોલાવ્યો. અને દરદીના સમાચાર પૂછતાં ખ્યામને કહ્યું કે ચિન્હ સારાં નથી. આવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય સન્નરને કાને ગયો ત્યારે તેને 'ખોટું' લાગ્યું અને ઉમર માટે તેને સારો અભિપ્રાય રહ્યો નહિ." પરંતુ ખ્યામની વિદ્વત્તા માટે સન્નરે માન આપવાના દાખલા છે. ખુબારનો શમ્શ-ઉલ્લ-મુસ્ક પણ તેને માનથી બોલાવતો. ખ્યામને સુઝતાનો તરફથી આવું માન મળતું હોવાથી તેના સમકક્ષીનને બહુ ધર્પી આવતી.

ગ્રીસથી વિદ્વાનો જે ઝરો મુસલમાની પ્રદેશ ભણી વહો તેમાં ન્યોતિપ પણ હતું. ન્યોતિપને ધરત્રામે મેલી વિદ્યા ગણી વખોડ્યું છે છતાં ઘણા મુસલમાનો તેને એક વિદ્યા તરીકે ભણે છે. અબ્બાસ વંશના અને ધરતીના મુન્તાઝમેએ તે વિદ્યાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને ખ્યામના વખતમા તે એક વિદ્યા મનાતી હતી. ખ્યામને આ વિષયનો સારો અભ્યાસ હતો, અને કેટલાક તેને મહાન ન્યોતિપ માને છે.

ખ્યામની વિદ્વત્તા સંબંધમાં ઈ. સ ની ૭૬૧ સદીમા અરઝી સમરકન્દીએ લખેલી "અદ્દાર મકસા"મા નીચેની બે વાતો છે.

અરઝી સમરકન્દી લખે છે કે "એક વખત શિયાગામાં હી. સ. ૫૦૮ માં મુઝતાને વઝીર સદ્દીન મદમદઅલી મુઝાફરને ગર્વ સંદેશો કહાવ્યો કે ખ્યામને વિનંતિ કરી પૂછો કે શિકારે જવાનાં ગોચ વખત આકાશ તારાની ગણતરી કરતાં કયો છે કે જ્યારે વરસાદ કે ખરફ ન હોય. બે દિવસ ગણતરી કરી ખ્યામને અગુક દિવસ કહ્યો. તે દિવસે મુઝતાન થોડેક દૂર ગયો નહિ હોય ને આકાશ વાદળાથી છવાયું અને જમીન ખરફથી રહેજ દંકાઈ. મુઝતાનના સાથીઓએ ખ્યામને હતી કહ્યો. પણ મુઝતાનને પાછું ફરવું ન ગમ્યું કારણ કે ખ્યામને તેને યાતી ઠોણ કહ્યું હતું કે આ વાદળાં થોડી વારમાં જ વીખરાઈ જશે અને પછી પાચ દિવસ સુધી આકાશ રમજ્જ રહેશે. ખ્યામના કહેવા મુજબ જ પછી બન્યું."

અરઝી સમરકન્દી આગળ લખ છે કે "હી. સ. ૫૦૬માં દર્રીમ ખ્યામ અને ખાઝન મુઝાફર, બઝળ શહેરમા અગીર અથુ સંપદને ઘેર ઉતર્યા હતા. હું ત્યાં જઈ ગયો. પાનમાં ઉમરે કહ્યું કે મારી કબર પર તુલો વરસમાં બે વાર ટુલ વેરશે. હું હીંગ થઈ ગયો. હી. સ. ૫૩૦માં આ વાતને ૨૪ વર્ષ થયાં હશે ને હું નેશાપુર ગયો ત્યાં સાંભળ્યું કે ખ્યામ ઘણા વખત પહેલાં આ દ્વાની દુનિયા ત્યાગી ગયા હતા. હું તેનો એક શિષ્ય હતો અને તેની કબરે ફાતીઓ પડ્યા ગયો. કબરસ્તાનને ડાબે ખુણે મેં તેની કબર જોઈ. તે એક દિવાલ પાસે હતી ન્યાંચી તુલો ડોઝીયાં કરનાં દનાં, અને તેની કબર ટુલથી દેઢાયેલી હતી. મને તેના બેઝ વાદ આવ્યા અને હું રડ્યો. કારણ કે એના જીવો મહાન ધરતીના પડ ઉપર મેં બીજે નથી જોયો. પ્રભુ તેના આત્માને શાંતિ આપે. ઉમરની ભવિષ્યવાણી આવી સાચી પડતી છતાં તેને એ વિદ્યામાં બહુ શ્રદ્ધા હોય એમ નથી લાગ્યું."

ખ્યામના વિદ્યાજ્ઞ અને સ્વતંત્ર વિચારોને લીધે તેને ઘણા દુરમંતો હતા અને ઘણાને તેનો દોષ આવતો. તેની નિંદના નાનાસૂની નાની જાતે કરાઈ અને અંધશ્રદ્ધાથી આ સંકેતો ફાલે આપ્યાં કે ખ્યામ નાસ્તિક અને રમજ્જપૂજક છે. આ સંકેતોને પોતાના

ચિત્તાર સમજવા જેટલી પણ શક્તિ કે સંવિધિનતા નથી એ જાણી તેને બહુ દુઃખ થયું. ધર્મીય લોકોએ તેને હેરાન કરવા માંડ્યો. ધરાન છોટી તેને જતું પડ્યું. તે મચ્છા ગયો અને દજ કરી બગદાદ થઇ પાછો આવ્યો. ઇબ્ન-અન્ન-કીફતી લખે છે કે—

“પુરાણાનનો ઇમામ ઉમર ખર્યામ તેના સમયમાં મદાન વિદ્વાન હતો. ગ્રીક લોકોની વિદ્યા એ શ્રીષ્ઠો હતો. તેણે મન અને માંસના મેલા વચ્ચેના શુદ્ધ કરી આત્માની ઉત્થાપના પ્રણ પામવાના ઉપાયો શોધ્યા છે. ગ્રીક લોકોના સિદ્ધાંત પ્રમાણે રાત્રિયપ્રકરણનો અભ્યાસ કરવાની અગત્ય તેણે જણાવી છે, સુષીઓ તેના સિદ્ધાંતોને માન આપતા પરંતુ ધર્મચુસ્તને આ ક્ષયતું નહિ. આ લોકોએ તેને ઉતારી પાડ્યો અને તેમની બીકને લીધે તેણે મચ્છાની દજ કરી, નદિ કે શુદ્ધ અંતઃકરણથી. દજ કરી આવ્યા પછી સવારસાંજ તેના અંતરના વિચારો ટાંકવા તે પ્રાર્થના કરતા જતો. પણ તે વિચારો પ્રગટ થઈ જતા. ... ”

ખર્યામ સૂર્યંધમાં એક અલ્બુગતી દહીકન જલાલુદ્દીન રૂમીના ગિત નીઝમુદ્દીન રાનીએ મીરાસ-અન્ન-મિલાદમાં ઈ. સ. ૬૨૦ માં લખી છે. + પવિત્રતાથી થતા કાયદા વર્ણવતાં તે લખે છે કે “પરંતુ તે કમનસીમ શીલચુદો અને રચૂલપૂજકો આવી ઇશ્વરી બક્ષીસથી વિમુખ છે અને એકાદ વિદ્વાનની સંજો તેઓ આવળે રહે દોરાઈ ગયેલા છે, કારણ કે આ માણસમાં બુદ્ધિ છે, હૃદયબળ છે, દષ્ટિ છે અને વિદ્યા છે. આવો માણસ ખર્યામ હતો.”

આ પરથી કેટલાકનું એમ માનવું છે કે વધારે ચુસ્ત સુષીઓ, ઉમર ખર્યામની કવિતાને ઊંચા પ્રકારની નદિ લેખતા હોય.

મી. બીનપ્રીટ ખર્યામના જીવનના કેટલાક રસુજ પ્રસંગો કર્ઝવીનીની બ્જોળના પુસ્તક અધાર-અલ-ખીલાદના પ્રો. દાસના જનરલ રોયલ એશિયાટીક મોસાપરી. ગ્રંથ-૩૦ પાનું ૩૫૫ માંના અનુવાદમાંથી ટાંકે છે.

“નેશાપુરના વિદ્વાનોમાં ખર્યામની ગણતરી થતી. નત્તવગાનનો અને વાણું કરીને ગણિતનો તેને સારો અભ્યાસ હતો. મલેકશાહના વખતમાં તે થઇ ગયો. તે મુત્રતાને તેને ખગોળની શોધખોળ કરવાનાં એનારો ખરીદવા અને તારાની ગતિનું અવલોકન કરવા ધણા પેસા આપ્યા હતા. એમ કહેવાય છે કે ઉમર એકવાર એક રિઆઝ (વીશી)માં રહેતો હતો ત્યારે લોકોની સામાન્ય ફરિયાદ હતી કે ત્યાં અસંખ્ય પક્ષીઓ હોવાને લીધે તેમનાં કપડાં બગડતાં હતાં. ઉમરે એક માટીનું પક્ષી બનાવી તે મકાનની યોગે મુક્યું અને ત્યારથી પક્ષીઓ આ મકાન પર આવતાં અટક્યાં. વળી એમ કહેવાય છે કે એક કાયદા-શાસ્ત્રી તેની પાસે શીરસુશી શીખતા રોજ સવારે આવતો પરંતુ લોકોમાં તે ઉમરની નિંદા કરતો. આથી ઉમરે ગામના બધા નવજવાળા અને દોલવાળાને બોલાવ્યા અને જ્યારે તે માણસ ત્યાં શીખવા રોજ મુજબ આવ્યો ત્યારે કહ્યું કે વગાડો. આથી ધણા લોક ત્યાં બેગા થયા. તેમને ઉદ્દેશી ઉમરે કહ્યું કે ઓ નેશાપુરના લોકો! આ તમારો ગુરુ છે. તે રોજ આ વખતે મારે ત્યાં આવે છે અને અભ્યાસ કરે છે પરંતુ તમારી આગળ તે શું કહે છે તે તમે જાણો છો. જો હું તેવો હોઉં તો રોજ એ શીદ મારે ઘેર આવી બેઠો છે અને જો હું તેવો ન હોઉં તો શાદ એ તેના ગુરુની નિંદા કરે છે ? ”

ખયામ હી. સ. ૫૧૭ (ઇ. સ. ૧૧૨૩) માં ૧૨૩ વર્ષની વયે જનનનશીન થયે અને નેશાપુરના કચ્છરસ્તાનમાં તેની કચ્છર ચણાઈ.

દરીમ ખાકાનીએ તેના મરણ નિમિત્તે એક ગ્રંથિતચ દરુણ પ્રશસ્તિ લખી છે.

ખયામનો મૃત્યુ પ્રસંગ જાણવા જોયો છે. એક દિવસ તે દરીમ અણુ અક્ષી સીન કૃત પ્રીતાજ-ઉલ્લ-શકા નામક વૈદકની ચોપડી વાંચતો હતો. જ્યારે તે પુસ્તક વાંચત વાંચતાં તેમાં વહેદત્ત અને કચ્છરત (એકલ્પ અને અનેકલ્પ)ની દરીકન આવી ત્યારે તેણે યોનાની સોનેરી દ્વાંત જોતરવાની શળા તે પાને મુકી ને ચોપડી બંધ કરી ઉઠ્યો. પુરુ (દાયપગ મોં વિં ધોઈ પવિત્ર થવાની ક્રિયા) કર્યું અને પવિત્ર જાન્યો, અને પ્રાર્થન કરી. પછી તેણે વસીયાતનામું લખ્યું. તેણે તે દ્વારે કંઈ ખાધુંપીધું નહિ. અને સાંજન નમાઝ પઢતી વખતે જમીન પર માથું ઝુકાવી તેણે કહ્યું કે “હે પ્રભુ! તને જાણવું માગાથી જને તેટલું મેં કર્યું છે. તારી શોધની મારી જિજ્ઞાસા ખાતર મારાં પાપ માફ કર.” આ શબ્દો બોલતાં તેનો જીવ પ્રભુમય જાન્યો.

એવી કથા છે કે તેના મૃત્યુ પછી તેની માતાએ તેને સ્વપ્નામાં જોયો. તેણે પૂછ્યું કે મૃત્યુ પછી પ્રભુએ તને શું કર્યું? ખયામે કહ્યું કે દયાળુ પ્રભુએ મને મારી આપી છે કારણ કે નીચેની રૂબાઈથી તેને સંતોષ થયો હતો:—

“કોઝખે દાઝે, હુદય વાશં બજે
જવતો એ અજિ રહેરો ઠં વરે.
રહેમ પ્રભુ આ જીવ ઉપર બોલેશું
કોણ ઠં કે શીખને રહેમાનને ?”

તેની કચ્છર સમયની આસમાની સુસ્તાનીથી જાણી છે. જો કે તે ભાગીતૂરી હાલતમાં છે. હજી કોઈક જાત્રાળુ ત્યાં જાય છે. ત્યાં પ્રથમ જેમ કુલની દગલી નથી પરંતુ કોઈક ગ્રેમીનાં એ આંસુ વડે તેની પ્રતિષ્ઠા જળવાઈ રહી છે.

વર્તમાન પુરાણ

જનમેજય કહેતા હવા:—

હે મહાભાગ ! આપ ભાળો છો કે કલિયુગની પહેલી કોટિના પ્રથમ પાદમાં સ્ત્રીઓ પુરુષોને ધિક્કારશે અને સ્ત્રી પુરુષથી સ્વતંત્ર છે અને સ્ત્રી પુરુષની સમાન છે એમ કહેવાશે. તેથી મને શંકા થાય છે કે શું એ જ સમયે માનવસૃષ્ટિનો અંત આવી જશે ?

વૈશંપાયન કહેતા હવા:—

હે કુરુશ્રેષ્ઠ, કલિયુગ તો એ પછી બીજી ત્રણ કોટિ તો ચાલશે.

જનમેજય કહેતા હવા:—

હે દ્વિજોત્તમ, આપે પ્રથમ કશું કે બ્રહ્માએ આદિમાં માનસી સૃષ્ટિ રચી. તે ચાલી નહિ તેથી સ્ત્રી પુરુષનાં પરસ્પર આકર્ષણથી વિસ્તરતી સૃષ્ટિ બ્રહ્માએ નિર્માણ કરી. તો પછી આવા વિચારવાતાવરણમાં સ્ત્રી પુરુષને પરસ્પર આકર્ષણ શી રીતે રહેશે ?

વૈશંપાયન કહેતા હવા:—

હે પુરુષર્ષભ, એ જ કલિયુગનું માહાત્મ્ય છે. ‘સ્ત્રીઓને સ્વાતંત્ર્ય આપવું જોઈએ, તેઓ પુરુષ સામે બંડ કરી શકે’ એમ પુરુષ કહેશે એટલે તેના તરફ સ્ત્રીઓ આકર્ષાશે, અને ‘હું પુરુષોને ધિક્કારું છું’ એમ સ્ત્રી કહેશે એટલે તેના તરફ પુરુષો આકર્ષાશે. આવા ભ્રમ-વિભ્રમો ભગવાન મનસિજના પ્રાદુર્ભાવથી સ્ત્રી પુરુષોમાં સ્વયં સ્પ્રેરાયમાણ થશે. મનવંતરનું નિર્માણ અન્યથા કરવા વિષય પણ સમર્થ નથી.

જ્ઞાનગોચરી

(૧) રાજ્યશાન્તિની શરૂઆતમાં

રશિયાની રાજ્યશાન્તિની શરૂઆતના વખતનું 'આશીક'માં આવેલું એક નાનું ચિત્ર અને નીચે આપીએ છીએ. બિટીશ અમલને તે ચિત્ર કેટલું લાગુ પડે છે તે વાચક પોતે સમજી લેશે.

“પહેલાં તે લોકોએ જોયું કે આવકતા તમામ મોડે બંધ થઈ ગયા હતા. જે બેઠકમાં તમારા પૈસા જમા હોય તે તે પાછા લઈ ચાલતા નહતા, જે તમારી પાસે ધર હોય તે તેનું લાફું મળતું નહતું, જે તમે નોકરીઆલ વર્ગના હતા તે તમે કુરુચ થયા હતા. દુકાનો બંધ થઈ, હસાઈએ દુધ વેચનારાઓ અને દોડી વેચનારાઓ ફેરી કરતા અટકી પડ્યા. રાતે રસ્તામાં લીલા ન થાય, અને ધરમાં દેવતા સળગાવવા લાકડાં પણ મળે નહિ. ચોરા દિવસ પછી અધિકારીઓ તરફથી તમને ઓડર કરવામાં આવેલા કે બેઠકો ખોલક તમારી પાસે હોય તેટલા સોંપી દેવા. મજૂરીનાં ટાળેટાળાં ધરમાં આવી બધું તપાસી જતા. અગત્ય, તમે તે હાંધક ખોરાક સંતાડી રાખવા પ્રયત્ન કરીએ ખરા અને તેમાં જો તમે નિષ્ફળ ગયા અને ખોરાક દાય લાગ્યો તે તમને સીધા કેદખાનામાં લઈ જવામાં આવતા. લોકોનાં બીજાં ટાળાંઓ આવીને તમારું કુનિયર અને દુગડાં લઈ ગયાં. જે તમે મહેલમાં વસનારા હતા અને સદ્ગત્યે છવતા રહ્યા તે તમને જુદાં ખોરાકો આપવામાં આવતા. નિજનીનોષ શોરાડમાં અધિકારીઓએ પૈસાદાર માણસોને ગરીબ લોકોનાં બંદારિયામાં પૂર્ણ અને કદુ કે એમણે બહુ વખત મજા હડાવી છે એટલે હવે આનો પણ સ્વાદ આપવા દો.

તમે શાદલદા હો કે ગરીબ હો પણ તમારે કામ કરવું જ પડતું. બદલામાં, માત્ર ખોરાક, તે પણ દિવસમાં શોડી શોડી, શોડી એક કાંલ, શોડી ગચ્છી: બધું મળી બે ઓંસ. તેમ છતાં, મોજ-સોખની કેટલીએક ખીજો વેચાવી મળતી હતી. હું તે વખતે મોસ્કોમાં હતો. સદા અને મોજીઓખથી અધિકારીઓ શોંષી ગયા અને તેને સદંતર બંધ કરવાનાં સખત પગલાં લેવા માંડ્યાં. ફીઅરખાયર નામની મોસ્કોની અવિશય ખર્ગાલ દોરલમાં બે કે ત્રણ માણસો એક સાંજે આવ્યા અને ત્યાં ખોરાક પીરસાતો હતો ત્યાં જઈ ખોરાકનું બીજ વધાર્યું. તે લોકો એક ટેબલથી બીજા ટેબલે નળને તપાસતા ગયા અને કદુ કે તેમો પોલીસ છે. (રશિયામાં દરેક માણસને પોતે કાણુ છે એનું સરકારી સર્ટિફિકેટ પોતાની પાસે રાખવું પડે છે.) માણસોએ પોતાનાં સર્ટિફિકેટો કાઢવા માંડ્યા, પોલીસે તે વધાર્યાં અને પોતાના પુરતક સાથે તેને મેળવી લેયાં. તેમજ એક પાસને કદુ: 'લેડીદાર, (Comrade) હે, તારો પત્તાર દોરસો રબરનો છે. તારા આજના ખાણાનું બીજ ચાલીસ રબરનું છે. મહેરબાની કરીને જરા અમદારી સાથે આવશો અને તમારા પગારમાંથી તમારા એક ખાણા ઉપર તમે આટલું ફેવી રીતે ખરચી શકો છો એ જરા સમજાવશો ?’

શ્રી મહેમાનેને તેમણે ત્યાં ગોડી રીયા, અને આ પુરુષને તેઓ સીધા કેદખાનામાં લઈ ગયા. જો કે ત્રણ વખત આમ કદુ એટલે એ દોરલનાં બારણાં આપોઆપ બંધ થઈ ગયાં.”

આપણે ત્યાં પણ કેટલાએક નાના પગલરખા ચોકો મોટા ખરચા કરે છે, ધરના ધર બંધાવે છે, પ્રતિષ્ઠિત મંદિરે ફરે છે, તેમને કચો વારસો ન મળ્યો હોય તેમ છતાં. આવો અતિશય સડો ત્યારે કેમો થાય ત્યારે પ્રજા રશિયાનો પ્રયોગ ન અવગણે તે બીજું શું કરે ?

(૨) સંસ્કૃતિ અને દેહાંતદંડની શિક્ષા

સમાજમાં શિક્ષા આપવાના કારણ એ કે ત્રણ જ હોઇ શકે. એક તો એ કે સમાજના અસ્તિત્વ માટે, સમાજને ઊજાલિત્ત કરી નાખે એવું વર્તન કરનારને તેણે ખોટું કામ કર્યું છે તે માટે, તેને શિક્ષા કરવી; બીજું એ કે સમાજમાં હવે પછી બીજું કોઇ એવું કામ ન કરે તેટલા માટે ગુન્હેગારને સજા કરવી; ત્રીજું દરિયાઈ એ હોઇ શકે કે ગુન્હેગાર હવે પછી મારો યાચ એટલા માટે એને શિક્ષા કરવી. આ ત્રણ હેતુમાંથી દેહાંત-દંડની શિક્ષા કરવાથી ત્રીજો હેતુ આપોઆપ કાઢી નાખવો પડે છે. ઉપરના બે હેતુઓ પણ દેહાંતદંડની શિક્ષા આપવાથી સિદ્ધ થતાં નથી તે બાબત ઇ. ફાય. કાસ્વરના 'દેહાંતદંડની શિક્ષા' (Capital Punishment) એ નામના પુસ્તકના 'ધ પીપલ'માં આવેલા અવલોકન ઉપરથી સાબીત થાય છે. અસલ પુસ્તકમાંથી જે ઉતારા આપવામાં આવ્યા છે તેમાંના થોડા ઉતારા નીચે આપીએ છીએ.

“આઠમા ડેનરીના રાજ્યમાં ૭૨,૦૦૦ માણસોને નજીવા ગુન્હાઓ માટે દેહાંતદંડની શિક્ષાઓ કરવામાં આવી હતી એવો અડસ્ટો કાઢવામાં આવ્યો છે. ૧૭૮૦ મુધી પણ દેહાંતદંડની શિક્ષાને યોગ્ય એવા ૨૦૦ થી પણ વધારે ગુન્હાઓ ઇંગ્લિશ કોમાં હતા. જેમકે જાડ કાપી નાખવું; પાંચ શીર્શો ચોરવા, ખીસાં કાતરવા વગેરે.

જ્યારે પાંચ શીર્શો ચોરવાને માટે દેહાંતદંડની શિક્ષા ન કરવી ભેળાં એવો કાયદો મુકવામાં આવ્યો ત્યારે લૉડ્સ એસેમ્બલીએ ઢાઢસ જોડે લૉડ્સમાં કહ્યું: ‘હું આરા રાજ્ય હું કે માલમીલકતની સહીસલામતી ભોખમમાં આવી પડે તેવા આ અખતરાને ખસાર કરતાં પહેલાં અહીંના લૉડ્સ’ બધા વિચાર કરશે. બીજા ન્યાયાધિકારીઓની જેમ હું પણ એમ ચોક્કસ માનું છું કે મુજબત એવો છે કે આવા ગુન્હાઓ સામે બીલકુલ દયા દેખાડવી ભેળાં નહિ. હાલનો કાયદો કાઢી નાખો અને પરિણામ જુઓ. શેષ પણ માણસ એકે કલાક માટે બહાર જશે ત્યારે તેને ભય લાગ્યા વિના નહિ રહે કે તેની પોતાની સઘળી માલમીલકત કોઈ સાર કરી જશે.’

તો પણ પરિણામ શું આવ્યું? દેહાંતદંડની શિક્ષા જે ગુન્હાઓ માટે માર્ કરવામાં આવી તેની સંખ્યા દેહાંતદંડની શિક્ષા બંધ કરવામાં આવી તેના પહેલાંના ત્રણ વરસની અને દેહાંતદંડ બંધ થયા પછીના ત્રણ વરસની સંખ્યા ફેરખાવતાં આપણને માલમ પડે છે કે આવા ગુન્હાઓ જ ૮૭૭ ઓછા થયા હતા (૭૪૯૭-૧૬૨૦). લંડન અને મિડલસેક્સમાં દેહાંતદંડની શિક્ષા બંધ કરવાથી નીચે પ્રમાણે ગુન્હાઓમાં ઘટાડો થયો હતો.

દેહાંતદંડની શિક્ષા થઈ	કેસો
૧૮૨૮-૧૮૩૦	૫૨
૧૮૩૧-૧૮૩૩	૧૨
૧૮૩૪-૧૮૩૬	૦
	૮૨૩

ખૂતને માટે પણ દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવાથી સમાજમાં ખૂત ન કરવું એવો અભિપ્રાય ફેલાવને બદલે બહેરમાં ફોંટી આપવાથી લોકો હલચલ વધારે ખૂતી બને છે. ૧૮૬૬ ના રૉયલ કમીશન સમક્ષ એવી સાક્ષી આપવામાં આવી હતી કે રૉય. ડબલ્યુ રૉબર્ટસ સમક્ષ જે ૧૬૭ ફોંટી બ્રિસ્ટલમાં આપવામાં આવી હતી તેમાંના ૧૬૪ જણાં તો બહેર ફોંટીને સમયે હાજર હતા. એટલે કે બહેરમાં ફોંટી આપવાથી હવે પછી મરનારના એવો ગુન્હો આપણે ન કરવો એમ લોકો તો તક ખાંધતા નથી પરંતુ ગુન્હો કરવા તરફ એમનું મન હલકું વધારે દોરાય છે. ખૂતના આરોપ માટે પણ જે દેસોમાં ફોંટી આપવામાં આવતી નથી તે દેસોના આંકડાઓ સરખાવતાં આ સત્ય સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે.

૧૯૧૧ થી ૧૯૨૦

એક લાખ ફેસોમાંથી

ટેન્માર્ક

.૦૩૦

નેવે

.૦૫૨

સ્વીડન

.૦૬૩

ઇંગ્લાંડ-વેલ્સ

.૧૦૯

અને ઇંગ્લાંડ અને વેલ્સમાં હજી દેહાંતદંડની શિક્ષા આપવામાં આવે છે. ”

યૂરોપમાં ઇંગ્લાંડ ખીજા દેશોથી કેટલું પછાત છે તે આ પરથી વાચકોને સમજશે.

(૩) મિસ મેયોની માતૃભૂમિમાં

હિંદના અસ્પૃશ્યો માટે ‘ મધર ઇન્ડિયા ’ની લેખક મિસ મેયો લાગણીવશ યદને પોતાની ચોપડીમાં થાણું લખે છે. અમારું એમ કહેવું નથી કે આપણા અસ્પૃશ્યોની સ્થિતિ ખરાબ નથી. આપણે તેમને હિંદુ સમાજમાં લઈ જ લેવા લેખકો અને એથી પણ વ્યાગળ જાહેર અને ભાઈ પરમાનંદની સાથે કહીશું કે હિંદુ સમાજને જે પોતાનું રક્ષણ કરવું હોય તેા નાતબંધનનાં તમામ બંધન દૂર કરવાં જોઈશે. પણ આ મિસ મેયોના જ સુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં દબસીઓની સી સ્થિતિ છે તેનો ખ્યાલ ‘ ટ્રિબ્યૂન ’ પત્રમાંથી અને અમારા વાચકોને આપીએ છીએ.

“ ફોરોનિંગમાં ટ્વલ્વઠાસી પાસેના સ્ટેટના રસ્તા પરના કેમ્પની પાસેની એક ‘ પારસેલા પેરી ’ (Sweat-box)માં બાફી નાખેલા એક દબસીનો દાખલો છે. કેદખાનાંઓમાં થોડા થોડા પહેલાં ચામડાના કૂટકા મારવામાં આવતા તેને બદલે આ નવી તરકીબ દબસાં શોધવામાં આવી છે. એક લાકડાની નાની પેટીમાં અંદરથી પતરાં જડી દીધેલાં હોય છે, અને લોકોને સિસ્ટ (discipline) શીખવવા માટે રસ્તા પરના કેમ્પમાં તેને લાપરવામાં આવે છે. એક ઉભો માણસ અંદર બસાવર ગોઠવાઈ રહે એટલી મોટી તે દોષ છે. બાહ્યમાં જે કાણું હોય છે તેમાં નળી પાંદે અંદર ફેરી ઉપર સ્થિત નાખવામાં આવે છે. જે ગુન્દેગાર બીચારો માંદો હોય અને કામ કરવાની ના પાડે એવું હમ્પ્ટ્રીપેલમાં દૂર કરવાને માટે તેને આ પેટીમાં પૂરવામાં આવે છે અને આખે શરીરે ફોબા થાય ત્યાંસુધી તેને બાફવામાં આવે છે. ફેરીઓમાં સાહમન લેખી નામે ઓળખાતા એક કસાનને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું : ‘ ગુન્દેગાર કામ નહિ કરવા માટે માંદગીનો ટાંગ કરતો હતો. ’ ત્યારે એને સવાલ પૂછવામાં આવ્યો કે અધિકારી વગેરે આના મૃત્યુ (ખૂન) માટે કાંઈ પણ પૂછપરછ કરશે કે કેમ ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો : ‘ હું નથી માનતો. દબસીઓને છવતા બાળો મૂકે છે તેની કાંઈ તપાસ નથી થતી. તેા પછી એક ગુન્દેગાર ઓછો થયો એની બાંજમડમાં તેઓ શા માટે હતરે ? ’ ”

x

x

x

આકેન્સાસ ગેઝેટમાં મયાળાની લીટીમાં એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે-વિશ્વોટ નામના દબસીના સિન્ડિકેટ માટે કેાઇને પકડવામાં આવ્યો નથી.

“ મેચ ” ફોરોનિંગમાં જોન્સ સ્ટીવન્સન નામના દબસીના મહાન પર પંદર ગોરા માણસોએ કાંઈકે અંતિશયે સડા અને તેમની પાસેનો દાણોજો ખૂટી ગયો ત્યાંસુધી તેમણે તેના પર પર ગોળોઓ તો બીચું રું કરે ? અને ગોળોઓ વાગી. અને આવું કાણુ જોન સ્ટીવન્સને તે બુલાદ નામના બદલ તેના પરમાં તપાસ કરાવી એટલું જ હતું.”

ગોરાઓની એક એવી માન્યતા છે કે અમે જ સુધરેલા; પણ ઉપરની હકીકત ઉપરથી જણાઇ આવશે કે માનવતાની દૃષ્ટિએ એમની સંસ્કૃતિ તદ્દન જંગલી છે. એમનો અભિપ્રાય એ છે કે અમે જેમ લોકોને શીખાવીએ, અમે જેમ લોકોને મારી નાખીએ, અમે જેમ ગરીબોમાંથી પૈસા ચૂસી ચૂસીને બહાર સુધરેલી રીતે ખરચીએ, તેમ જો તમે કરો તો જ તમને અમે સુધરેલા કહીશું. પાશ્ચાત્યોને ખબર નથી કે તેઓ જે પાઠ અત્યારે પૂર્વના લોકોને શીખવવા માગે છે તે પાઠ જો પૂર્વ શીખશે તો એ એમને પોતાને તેમ જ સમસ્ત દુનિયાને ભારે પડશે. આપણે જે કંઇ શીખવાનું છે તે તેમની વ્યવસ્થાશક્તિ અને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ છે—રીતિ નહિ.

(૪) પ્રજાના પુનર્જીવનની વિરૂદ્ધ ઇંગ્લાંડ

ગયા અંકમાં અમે ઇંગ્લાંડની હિંદમાં લગામ્મની તૈયારીઓ વિષે લખી ગયા છીએ. ‘ધી પીપલ’ માં એ ઉપરાંત મિસ એમ્મિ સ્મીડલીએ ચીનમાં પ્રજાના પુનર્જીવનની વિરૂદ્ધના પદ્ધતિને ઇંગ્લાંડ કેવી રીતે મદદ કરે છે તેનો થોડો ખ્યાલ આપ્યો છે તે અમે નીચે આપીએ છીએ:

“ચીનમાં બનતા બનાવોથી હિંદુસ્તાનના લોકોને તો સાધારણ ઠીક ઠીક વાકેફ કરવામાં આવે છે. પણ કોઇ પણ લેખકે એક વાતને છેડી નથી: ચીની પ્રજાના પુનર્જીવનની વિરૂદ્ધ જે કારણો લક્ષ્ય કરે છે તેમને જુના રુશિયાના ઝારની દુકડીઓની પૂરેપૂરી મદદ છે. રુશિયાના સામ્યવાદના સફાઈકારો કેવી રીતે નિષ્ફળ ગયા તે વિષે છાપાવાળાઓ પોકારી રહ્યા છે.

પુટનાઈ વિલ અને રૉયલર અને બીજા ખબરપત્રીઓ બૉલશેવિક હીલચાલોની નિષ્ફળતા માટે છાપાઓ ભરે છે, પણ ઉત્તરના સાન્ગ સો લીનના લક્ષ્યમાં રુશિયાના ઝારનું પંદર દબાર માણસનું લક્ષ્ય હતું અને તે ઉપરાંત સાન્ગ સો લીનની હસ્તમાં અંગ્રેજ લોકો પણ સફાઈકારો તરીકે છે.”

આ વાંચતાં વાચકોને સમજશે કે પ્રજામતના કોઇ પણ પુનર્જીવનની વિરૂદ્ધ બ્રિટિશ શહેનશાહત ઉભેલી જ છે.

(૫) રુશિયા પરના આરોપ

રુશિયામાં સાહિત્યવિષયક હાલ શી શી પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે તે વિષયે જર્જિનના એક ગ્રેમી ઓફિશિયલ પત્રમાં એક જર્મન નીચે પ્રમાણે લખે છે:

“લેખક અનુચળ પામે છે કે રુશિયામાં આપણે નથી જાણતા એવા અને જેમનાં પુસ્તકોનું બાંધાંતર હજી થયું નથી એવા કેટલાયે નવીન લેખકો કંઠી નીકળ્યા છે. બૉલશેવિકોનું માનસ (The mind and face of Bolshevism) એ નામના પુસ્તકમાં દુલોપ મિલર કહે છે તેમ, અત્યારસુધી બૉલશેવિકોને આપણે એક રાજકીય ચળવળ તરીકે જ ઓળખી છે, પણ તેમનો કાર્યક્રમ તેનાથી પણ ઘણો વિશાળ છે. રુશિયામાં હાલ, ૩૫૧૮ મોટાં પબ્લીશીંગ હાઉસીસ-પુસ્તક પ્રકાશન મંદિરો છે. રાજ્યના કેટલાએક ખાતાઓના પબ્લીશીંગ ડિપાર્ટમેન્ટ અલગ હોય છે. ગયે વરસે નાનાં મોટાં પુસ્તકો મળીને તેર કરોડ પચાસ લાખ પૃષ્ઠો છપાયાં હતાં અને તેમાંથી આઠ કરોડ પૃષ્ઠો વેચાયાં હતાં, બાકીનાં સસ્તી કિંમતે હાલ વેચાય છે અને તેનો ઉપાદ જલદી થાય છે. દરેક ગામ, દરેક નિશાળ, અને દરેક કારખાનામાં એકેકું પુસ્તકાલય હોય છે. આવી રુશિયામાં પુસ્તકોની માગણી આટલી બધી કેમ છે તે સમજાય છે. આ પુસ્તકોના જગ્યામાં નજર કરતાં હાલ રુશિયામાં સામ્યવાદ સિવાયનું બીજું કશું સાહિત્ય છાપવા દેવામાં આવતું નથી એવો આરોપ છાપાદાર મુકામાં આવે છે તે જુદો સાબિત થાય છે, કારણ કે ઘણી જુદી જુદી ભતનાં પુસ્તકો ત્યાં બહાર પડે છે. ૧૯૨૬માં છપાયેલાં કુલ સાહિત્યનાં માત્ર ૧૮ ટકા જેટલું સાહિત્ય જ સામ્યવાદને લગતું હતું” (‘ઈન્ડિયન ટ્રી મેઇલ’માંથી)

(૬) હિંદની અતિ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ

‘માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન’ નો એક ખબરપત્રી નીચે પ્રમાણે લખે છે :

“ હિંદી આકર્ષણાત્મક ડીપાર્ટમેન્ટ તરફથી સીમલામાં હાલ એક પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું તેમાં તે ખાતા તરફથી છેલ્લા ચાર વર્ષમાં જે કામ કરવામાં આવ્યું છે તેના નમુનાઓ સૂકવામાં આવ્યા હતા. પ્રદર્શનથી એક વાત સિદ્ધ થાય છે કે અતિ પ્રાચીન મેસોપોટેમીયાની સુમેરીયન સંસ્કૃતિની સાથે હિંદુસ્તાનને પણ સંબંધ હતો. આ બે સંસ્કૃતિઓ (હિંદની અને મેસોપોટેમીયાની) સમકાલીન હતી કે હિંદની સંસ્કૃતિ સુમેરીયન સંસ્કૃતિથી પ્રાચીન હતી તે વિષે પુરાતત્વના સંશોધકોએ હજી સુધી નિર્ણય કર્યો નથી. અત્યાર સુધી મેસોપોટેમીયામાં જે શોધ થઈ છે તેના કરતાં પણ હિંદમાં જડેલા કેટલાક નમુનાઓ વધારે જૂના છે એમ લાગે છે. બન્નેની વિધિમાં એટલા ભેદ છે કે બન્ને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે આપ-લે વિષે માનીએ તો પણ આપણી અતિ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સ્વતંત્ર જ હતી. એટલે કે મનુષ્યવલિની મૂળ સંસ્કૃતિનું ઉદ્ભવસ્થાન અત્યારસુધી જે મેસોપોટેમીયા મનાવું તે સિવાંત આથી જરા નબળો પડે છે. સંશોધકોએ આ સંસ્કૃતિને સિંધુ નદીની સંસ્કૃતિ કહી છે. હવે જો ગંગા નદીના કિનારા ઉપર પણ આવી જ શોધો જડી આવે તો તે સંસ્કૃતિને તેઓ આપણા સમસ્ત આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિ (Indo-Gangetic Civilisation) કહેશે. હાલમાં ચીનમાં જે ખોદકામ થયું છે તેથી એટલું સાબીત થાય છે કે અતિ પ્રાચીન કાળમાં એસિયામાં પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી સંસ્કૃતિના કેન્દ્રો આવેલાં હતાં. હાલ જ્યાં ખોદકામ કરવામાં આવે છે તે નીચેની જગ્યાઓ છે :

૧ બહુચિસ્તાનનાં હસાનવાળા છઠ્ઠામાં-નાત,

૨ ઉત્તર સિંધમાં હારખાતા છઠ્ઠામાં-મોહેનજોદારો, અને

૩ પંજાબમાં શાન્તગોમરી છઠ્ઠામાં-હરપ્પા.

ઉત્તર બહુચિસ્તાનની સરહદ ઉપર સર એરેજ સ્ટાઇને જે યોદ્ધાં પણ ખોદકામ કર્યું હતું ત્યાં પણ આ જ સંસ્કૃતિનાં ચિન્હો મળ્યાં પડ્યાં હતાં. હજી અને કીટ નામના યાત્રુમાં વચેલી શોધ-ખોળથી આ શોધખોળ કંઈ જુદા જ પ્રકારની છે કારણ કે. સ. પૂ. ૫૦૦૦ વર્ષ ઉપર હિંદુસ્તાન એક સાધારણ સ્થિતિના માણસને માટે પણ સ્વર્ગસમાન હતું એમ આપણને લાગે છે. હજીમાં મહાન મંદિરો, મહાન સંદેનરાહોની કળારો અને કીટમાં તો એક એવરો મોટો મહેલ મળેલો : એને મહામહામણીનું નામ આપવામાં આવેલું. પણ હિંદમાં ખાડું કર્યું જ નથી મળ્યું. માત્ર ઘણાં જ સાદાં, હવા અલગવાળાનાં સાધારણ માણસોને રહેવાનાં મકાનો મળી આવ્યાં છે. અને તેનાં બાંધકામ અને રચના હિંદનાં હાલનાં ઘણાં ઘરો કરતાં ચડીઆતાં છે. ઘરો પાછી ઇટાથી બાંધેલાં છે, કાંઈવાર સુનો પણ વાપરેલાં છે, રસ્તા પહોળા છે, અને તેની બન્ને બાજુએ વરસાદનું પાણી જવાને ગટર પણ છે. ઘરોમાં હાલ જેને ગટરપદ્ધતિ કહીએ તેવી એક દૂર બાંધેલા ખાળ-કુવાને ભેટલી ચોળના મળી આવી છે. કચરો નાખવાનાં ખોખાં પણ મળી આવ્યાં છે. આજના હિંદથી પરિચિત માણસને આ બધી વાતની નવાઈ લાગે એમ છે. લાંબી જડેલાં સુસોલિત સ્નાન-શુદ્ધ અને એક મોટો ન્હાવાનો કુંડ પણ મળી આવ્યાં છે.

જે નાની નાની ચીજો પ્રદર્શનમાં સુકવામાં આવી હતી તે પરથી પણ આ લોકોની સંસ્કૃતિ કેટલી આજળ વચેલી હતી તે દેખાઈ આવે છે. મેસોપોટેમીયાના, સુમેરીયન કુશારકામ જેવા જ નમુના આપણે ત્યાંથી પણ નીકળ્યા છે, પરંતુ તેના કરતાં ઘાટમાં અને તેના પરના ચિત્રકામમાં તે ક્યાંઈ ચડીઆતા છે. કાંઈ પણ કાળના, અને આજના ધડતર કામને પણ શોભાડપ થઈ પડે તેવા હીરા જડિત સોનાનાં અક્ષરો મળ્યાં છે. ઓગ્લ અને લાંબાનાં તથા ચક્રમક કે મરડના પથ્થરનાં હથોડીઓ તથા બોળરો પણ છે. આ ઉપરાંત આપણે હંફેલી ન રાકીએ એવી ચિત્ર-વિધિમાં કાંઈ પુરાણી કથા કહેતાં પ્રાણીઓનાં સુંદર છાપવાળા કેટલાય સીકા મળી આવ્યા છે. પ્રાણીઓને આલેખન કરવાની પદ્ધતિનાં આપણે એટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ચોરાં છે. આ ચિત્રોમાં હાથી અને ગેંડાનાં ચિત્રો વિશેષ પ્રમાણમાં છે, અને તેથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે

તે વખતની આબોદવા ઘરમ બેઠવાળી હતી, અને આજુબાજુ જંગલ તથા પાણી પણ મુકળ હતો. લગભગ બે ઈંચ જેવડી સોપારી ફોટની નાની કોતરેલી ખીસકોલીઓ, એક જુલ-રોગ કુતરો, અને એક નાના મણકામાંનાં ગોળાકારે એક ખીલની કેડ પછડીને બેઠેલાં ત્રણ નાનાં વાંદરાંઓ અવિશય સુંદર છે.

એ લોકો કંઈ જાતના અને કયાં ધર્મ પાળતા તે વિષે હજી કંઈ અનુમાન બધાય તેવા પુરાવા મળી આવ્યા નથી. એક પછી બન્યું હોય કે એવી જાતમ સંસ્કૃતિ ઉપર જંગમી લોકો કરી વળ્યા હોય. ઉપરનાં જે ત્રણ સ્થળો ક્યાં ત્યાં ઉપરાઉપર લગભગ ૭ ૭ સહેરનાં પડ જમીનમાં દેરાએલાં છે; પરંતુ મોહેનજોદારોમાં જમીનમાંનું પાણીનું પડ આવી જતું હોવાથી ત્યાં ત્રીજા સહેરના પડથી ઉડે મોદકામ નહિ થઈ શકે એમ લાગે છે. જે સૌથી નીચેનું પડ છે તે ત્રણે જગ્યાએ સૌથી સુંદર છે. આ સહેરો લડાઈ, પ્યે, ધરનીકપ, કે દુકાળને લીધે ત્યજ દેવામાં આવ્યાં હતાં તે કહી શકાતું નથી. મોહેનજોદારોમાં તે જાડુ જ શોડાં લધીઆરો મળી આવ્યાં છે; અને બધાં ચિન્હો સાંતિમય સંસ્કૃતિનાં જ સૂચક છે."

x x x

આ ઉપરાંત "ત્રીમાના યુગમાં હિંદ" (India in the Copper Age) એ વિષય ઉપર કલકત્તાની રાષ્ટ્રી કલણ સમક્ષ ભાષણ આપતાં મી. આર. ડી. બેનરજીએ જે વધારોની વિગત આપી છે, તે ગમો અહીં નીચે દર્શાવે છીએ.

"મોહેનજોદારોનું જોદકામ ૧૯૨૨માં રાત્ર થયું. ઇ. સ. પૂર્વે પણ સૈકાઓ પહેલાં હાલ જેને પૂર્વની નારા કહેવામાં આવે છે, ત્યાં થઈ, પ્રાચીન સમયની હાલો નદીના પડ ઉપર સિંધુ નદીએ પોતાનું પાણું ફેરવ્યું. નદીના વહનના આ ફેરબદલાને લઈને મોહેનજોદારોનાં પ્રાચીન અવશેષો આપણને હાલ લાગવા પાયાં છે. સદરહુ સહેરને તે વખતે તજ દેવામાં આવ્યું, અને પછી લગભગ ઇસ્વીસનના ખીલ સૈકામાં તે પાણું વસ્યું.

મોહેનજોદારોમાં મળી આવેલાં એટ્રોબાસ્ટર પુતળાંઓ ઉપર જટિલ ગાત (decorations) વાળી શાલ મળી આવી છે. એટલે કે કાંતવા વણવાનો ઉદ્યોગ તે વખતે જાણીતો હતો. પિત્તીઓને અર્પેલાં સુવરનાં કુંદર કપડાં મળી આવ્યાં છે; પરંતુ તેમને છટાં પાડી શકાયો નથી. આ લોકોએ પોતાના વિચાર દર્શાવવા એક જાતની ચિત્રલિપિ સોપા કાઢી હતી. જે કંઈ વિચાર દર્શાવેલા લોથ તેનું અથવા તેમાં રહેલા કાંચનું તેઓ ચિત્ર દોરતા. તે લોકોને કોરીઆથી કીટ સુધી-પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી સંબંધ હતો. જે જાણવાનો કુંડ મળી આવ્યો છે, તેને લોટર-ટાઇટ બનાવવા માટે તેની બે દિવાલો વચ્ચે એક એસ્કાલેટનું પડ (દામર અને રેતીની મીઠાવટ કરીને બનાવેલું) પણ નાંખેલું છે. તેમને સોના, ચાંદી, તાંબુ તથા ઓન્જના ઉપયોગની જાણ હતી."

૯૪

(૭) મીઠાના નવીન ઉપયોગ

જે મજૂરીના ધંધામાં મજૂરને વખતોવખત તરસ લાગ્યા કરે, તેવાઓને માટે કયું પીણું ઉત્તમ છે તેની શોધ કરવા જતાં જર્મન ડૉ. સ્ટ્રાકેન સ્ટાઇનને પ્રયોગ દ્વારા એમ માલમ પડ્યું છે કે પાણીમાં થોડું મીઠું બેળવીને પીવાથી તે તરસ છીપાવે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ થરીરના તત્ત્વોને પણ ગોળણ આપે છે. ડૉ. સ્ટ્રાકેન સ્ટાઇનની આ નવીન શોધનું અવલોકન 'લ જર્નલ'—પારીસમાંથી અર્દાના 'ઇન્ડીઅન ડેલી મેલ'માં આપવામાં આવ્યું હતું, તે અમો નીચે આપીએ છીએ.

૧. મોહેનજોદારોમાં મળેલા એક કુળ ઉપર અમુક ગ્રંથજ્ઞકામ હવે તેને સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા ફાઉન ધમી ઉપર મોકલતાં, તે સુતરનું ગ્રંથજ્ઞકામ છે એમ તેઓએ જાહેર કર્યું હતું. વા.

સાધારણ રીતે તરત ઊપાવવા માટે આપણે ચોખ્ખા પાણીનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. પરંતુ આ 'ચોખ્ખું' પાણી પરસેવાની ગેરહાજરી, તથા આસોન્ડ્રીસ તથા ગેસાળ વાટે શરીર બહાર નીકળી નથી, અને પાણી તરસ લાગે છે. શરીરમાં અમુક પ્રમાણમાં પાણી રહેતું જ નોંધ્યે, અને ગરમીની ઝડપમાં જ્યારે આ પાણીનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે ત્યારે જ્ઞાનવૃત્તિ દ્વારા આપણા મગજ ઉપર તેની અસર થાય છે; અને ગળું પણ સુકાતું હોય તેવી તરસ લાગે છે. ઉનાળામાં જ્યારે બારે તરસ લાગ્યા જ કરે ત્યારે ચોખ્ખું પાણી ન પીતું નોંધ્યે. ચોખ્ખું પાણી જલનીથી રોપાઈ નથી. આને બદલે આપણા હોલીમાં મીઠાનું જે પ્રમાણ હોય છે, તે જ પ્રમાણવાળું પાણી આપણે પીએ, તો કંઈ પણ રોપ વજર આપણા શરીરના આલ્બ્યુમીનમાં^૧ તે બળી જઈ શકે છે. આ પ્રમાણ તે ૧૦૦૦ ભાગ પાણીમાં ૮ ભાગ મીઠું અથવા તે ૮ ટકા જેટલું છે. 'જે મીઠાનું આટલું પ્રમાણ તેમાં ન હોય તો શરીરમાંનું આલ્બ્યુમીન નબળું પડે છે, પરસેવા વધારે થાય છે, અને શરીરનો પણ ભય રહે છે. દૂધ તરસ ઊપાવવા લાયક નથી, કારણ તેમાં રહેલી ખાંડ-લેક્ટોઝ-મૂત્રાશય ઉપર અસર કરે છે; અને કોફી અને ચાની ખાંડ શરીર એકવાર ચૂસી લે ત્યાર પછી તે લગભગ પાણી જેવાં થઈ રહે છે, અને તેમાં રહેલા ક્રીન (Criffin) તરત જ મારે પણ મૂત્રાશય ઉત્તેજિત થાય છે. આ કોફી જેવાં બીજાં પીણાંમાં પોટાશય નાઇટ્રેટ આવે છે, અને તેમની અસર પણ તેવી જ હોય છે. કાર્બોનિક એસિડ ગેસ તેવી જ રીતે શરીરમાં જઈને કામ કરે છે, અને તેની રોડા, લેમન વગેરે વસ્તુઓ પણ તરસ ઊપાવવા માટે નદામાં ને.'

ઉપરનું પ્રમાણ ૧ શર પાણીમાં માત્ર ૨ તોલા મીઠાનું જ છે, અને તેટલા પ્રમાણમાં મીઠાનો સ્વાદ પણ સારો લાગે છે. ૧ ટકાથી વધારે પ્રમાણમાં મીઠું નાખી પાણી પીવાથી તે શરીરને ઉત્તેજિત કરે છે, (hypertonic) અને એથી તરસ વધારે લાગે છે. *

૧. આપણે સાધારણ રીતે જેને લોહી કહીએ છીએ તે બ્લડ-સીરમ અને રેડ કોરપુસ્કલ્સનું બનેલું હોય છે. બ્લડ-સીરમ—લોહી અને રેડ કોરપુસ્કલ્સ-લાલ કોરો, આમાં બ્લડ-સીરમમાં આલ્બ્યુમીન હોય છે, અને આ લેખમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જે પાણીમાં મીઠું નાખી આપણે પીએ તો તે સીમું બ્લડ-સીરમમાં જઈ શકે છે. (આલ્બ્યુમીન=ઇડાની સફેદીનું તરવ, અથવા કોઈ બીજું લઈએ, (તરવ્ય કે કોથાનું) તેના અંદરના ખરાં ઓળ અને છાલ વચ્ચેનો સફેદ ભાગ.)

* એવું માનવામાં આવે છે કે ગરમ ઝડપમાં જોઈને ગેસાળ સાથે સફેદ પદાર્થ જોતા હોય તેઓ જે ઉપરના પ્રમાણમાં મીઠાવાળું પાણી પીએ તો તેઓ તે દરિયામાંથી મુક્ત થાય છે.

પુસ્તકપરિચય

પાપીની દશા:—લેખક: ડૉ. હરિપ્રસાદ ગૂજરાય દેસાઈ. પ્રકાશક: શુક્રનેશ્વર સાકરનાથ શુભાષીદાસ, રીઝીરોડ, અમદાવાદ. કિંમત ૦-૬-૦

મહાન કલાકાર ટોડરોયને હાથે સંપૂર્ણ કલાત્મ સ્વરૂપ પામેલી આ રશિયન દંતકથાને શ્રી. હરિપ્રસાદભાઈએ ગૂજરાતીમાં રૂપાંતરિત કરી છે, પણ આવાં રૂપાંતરોમાં જે એક ખામી રહી જ જાય છે તે આમાં પણ રહી ગઈ છે. એનો ઉપાય જ નથી. વાર્તામાં મંગળદાસ બેયાનું પાન વિના કારણ પાપી ચીતરાયું છે. બેયાને શો સ્વાર્થ હતો કે તેણે પુંજીઆને હાથે પ્રાંતીજના શેકનું ખૂન કરાવ્યું? તેણે શા માટે પુંજીઆને આવી જોધી સજા આપી? અને આ જરા જેવા પ્રસંગને માટે ખૂન સુધીની સજા આપાય એ વધુ પડતું—અલુગતું લાગે એવું છે. પણ આવો પ્રસંગ ઉભો થવાનું કારણ એક જ છે કે આ વાર્તાને રૂપાંતરિત કરવામાં આવી છે. મૂળમાં જ્યાં શેતાન છે ત્યાં અહીં બેયો છે. એટલે શેતાન જેમ ત્રિધતપ્રગ્ન રહી લોકોને પાપમાં ધસડવાની પ્રવૃત્તિ નિરંતર કર્યે જાય છે તેમ અહીં પાપગ્રા બેયાને પણ એવાં ગંદા કામો કરવાં પડે છે. આવી વિષમતાઓ કથામાં ન આવે અને રસહાસિ ન નીપજાવે એટલા માટે અમો રૂપાંતરો કરતાં સીધા અનુવાદો જ વધુ પસંદ કરીએ છીએ. આમ વિદેશી વાતોને અપનાવવામાં ઘણી વાર આવી વિષમતાઓ આવે છે. તેનો ચોગ્ય નીકાલ થાય નહિ એટલે મૂળનું કલાત્મક સ્વરૂપ વિકૃત બને છે. આમ ન થાય એ માટે સીધા અનુવાદો થાય એ જ ઇચ્છવાજોગ છે. વળી એક ખીટ જ દૃષ્ટિએ પણ સીધા અનુવાદો થાય એ ઉપકારક છે. રૂપાંતરોમાં બધા પ્રસંગો આપણા જીવનને અનુસરી લખાય છે, જ્યારે અનુવાદમાં તો તે તે દેશના જીવન અનુસાર જે જે પ્રસંગો આલેખાયા હોય તે જ કાયમ રહે છે એટલે તે વાંચતાં વાચકને તે તે દેશના જીવનનો પણ ખ્યાલ આવી શકે છે.

આટલો એક અનિવાર્ય દોષ બાદ કરીએ તો પછી આ રૂપાંતરમાં વાંધો લેવા જેવું કશું નથી. વાર્તાનો રસપ્રવાહ વાચક સારી રીતે અનુભવી શકે છે. વાર્તાનું વાતાવરણ પણ સંપૂર્ણપણે ગૂજરાતી કરવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે અને ભાષા તો પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી સાદી, સરસ અને પ્રસંગાનુકૂલ રહી છે. વળી ગૂજરાતની સમર્થ કલાકાર શ્રી રવિશંકરે આ વાર્તાને પોતાનાં ચિત્રોથી ચણગારી છે.

પણ આ પુસ્તકનું દળ (gut-map) જે સાફ હોત તો સાફ એમ મનને થયા દરે છે. ઉપરાંત, આવાં પુસ્તકના મુળાષ્ટ્ર સામે જ ‘અગ્રણી સચિત્ર કોશિકા’ની જાહેર ખબર પુસ્તકના ઉદ્દેશને કદી રીતે ઉગ્રકારક છે એ માત્ર પ્રકાશક મદાશય જ સમજી શકે!

ગાંડીય ખાલોધાનમાલા :- પ્રગટ કર્તા : ગાંડીય સાહિત્ય મંદિર, ૧૯૦ કેળાંપીઠ, સુરત.

આળવિહાર ૦-૧૨-૦, ટોડરોયની ત્રણ વાતો ૦-૪-૦, બકુલ ૦-૬-૦, બીરબલનો બંધુ ૦-૮-૦, મૂરખરાજ ૦-૮-૦, નીલમ ૦-૬-૦, બીજમ અંતે યુધિષ્ઠિર ૦-૪-૦, વાંધાનું વન ૦-૪-૦, બજારંગજીવી હતુમાન ૦-૪-૦

આ માત્રાનાં પહેલાં નવ પુષ્પો અમને સમાવોચ્ચનાને માટે મળ્યાં છે. આપણે ત્યાં હમણાં હમણાં બાલસાહિત્ય ઉપર સાફ લંઘન અપાય છે એ વાતથી આનંદ થાય છે. છેલ્લાં ચાર પાંચ વરસમાં આપણું બાલસાહિત્ય ઘણું જ નધી ગયું છે. દિવસે દિવસે એ ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર વ્યક્તિઓ પણ વધતી જાય છે અને સુશિક્ષિત યુવાનો પણ એ ક્ષેત્રમાં મન મૂકીને પ્રયત્નવાન બને છે એ વસ્તુ બાલસાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે ખરેખર આશાજનક છે. બાઈશ્રી પીમાવાળા પાનું કેટલોક સમય થયાં એ દિશામાં સાફ કામ કરી રહેલા છે. એમનાં પુસ્તકો બાળકોમાં પ્રિય થતાં જાય છે એ તો કેટલાંક પુસ્તકોની ચતી આશ્ચર્યો જ દલી આપે છે. એમણે હોમાં કરેલાં બાલસાહિત્યમાં વૈવિધ્ય પણ સચવાયું છે. એમણે માન વારતાઓ જ આપવાનું ન રાખતાં બાળકોને જ્ઞાન આપવાનો પણ ઉદ્દેશ રાખ્યો છે. અને તે પણ બાળકોને પ્રિય થઈ પડે એવી વારતાઓની મારફતે જ. વિદ્યાનનાં જ્ઞાન માટે એમણે ચોક્કસ 'બાળવિદ્યાર' સહૃદી ભાષામાં લખાયેલો છે અને તેમાં દાહના જમાનાની નવી શોધો વિરેની સામાન્ય માહિતી આપવામાં આવેલી છે. સંપૂર્ણ કલાત્મક અને છતાં બોધપ્રદ એવી મહાત્મા દોહરોબતી પણ કેટલીક વાતો એમણે બાળકોને સમજાય એવી સરળ ભાષામાં ઉતારી છે. તે ઉપરાંત બીજા સુધિષ્ટિર અને બલરંગબરી હનુમાનનાં ચરિત્રો પણ તેમણે આપ્યાં છે. આ માત્રામાં મતિદાસ જુગોળનાં પુષ્પો પણ ઉગેરવામાં આવે એ હિચવાત્તેજ છે.

પુસ્તકને આકર્ષક બનાવવાને માટે એમણે આ માત્રાનું નવમું પુષ્પ અનેક શાલીથી ભાષ્યું છે. પણ અમને તો આમાં મળ્યા રંગો આંખને પાછી ઠેલના લાગ્યા. આવી રીતે પુસ્તકના મૂલ્યમાં વધારો કરવાનો કાંઈ અર્થ નથી. જે પુસ્તક મુંદર દાગળો ઉપર સફાઈથી અને મુંદર અક્ષરે છપાયું હોય, આંખને ગમે એવો તેનો આકાર હોય અને વસ્તુ રસમય હોય તો બાળકોને એથી વધારે કંઈ જ નોંધવું નથી. આ બાબતમાં બાલવાર્તાની નથી આશ્ચિત્ત તરફ બાલસાહિત્યના પ્રકાશકોની નજર પડે તો સાફ. સાદાધમાં પાનું કલાને અને સૌન્દર્યને પૂરતો અવકાશ છે. જે આમ થશે તો જ બાલસાહિત્ય હોલું નોંધ્યે એટલું સોંપું થઈ શકશે. નહિ તો આ માત્રાનાં 'વાધોનાં વન' જેવાં આલીસ પાનાનાં ફરફરીયાંનાં પણ ચાર આના આપવા પડશે.

બાળા રામની વાર્તા ૨:—લેખક : મયનજાત મહેતા. **પ્રકાશક :** મણિભાઈ મ. ગુપ્ત, આર્યસુધારક, પ્રેસ.

લેખક પોતે કેટલાંક વરસોથી બીણોમાં કામ કરી રહ્યા છે. કામને અંગે વાતો તો કહેવી જ પડે. બીણો સાથે લખ્યા એટલે બીણોની ભાષા પણ શીખ્યા. શીખ્યા વિના છટકો જ નથી. જેમને સુધારવા જનવ તેમની સાથે વાતો તો કરવી જ પડે ને ? એ બાઈએ બીણોની ભાષામાં તદ્દન સરલ રીતે રામાયણની વાત લખી છે. બીણોનાં બાળકોને અને ગોરી વયનાં માણસોને પણ તે આનંદ આપે એવા ઉદ્દેશથી લખાઈ છે. અમને આ પ્રયત્નની દિશા ગમી છે. આથી આવી ભાષાએતો અભ્યાસ પણ વધશે અને એવા લોકોમાં કામ કરનારાએતે પણ એક જાતની ગદદ મળશે. બીજા જે ભાષાઓ આવાં કાર્યોમાં પડ્યા છે તેઓ પણ આવા પ્રયત્ન કરે તો ભાષા ઉપર તેમણે ઉપકાર કર્યો ગણાશે. ગુજરાતમાં ઘણી ભાષાઓ બોલાય છે. તેઓનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ હજી થયો નથી. આવા

ઉત્સાહી યુવકો ને પોતાના સમાજસેવાનાં કાર્ય સાથે આટલી સાહિત્યસેવા પણ કરતા રહે તો કેવું સારું !

બારડોલીના ખેડુતો:—લેખક: નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ, પ્રકાશક: છોટુભાઈ ગોપાળજી દેસાઈ, મંત્રી, તાલુકા સમિતિ, બારડોલી, કિંમત ૦-૪-૦.

બારડોલી તાલુકાના ખેડુતોની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપતી આ લેખમાળા ‘નવજીવન’ અને ‘નવયુગ’ પત્રોમાં આગળ પ્રસિદ્ધ થયેલી. પણ એ ઉપયોગી લાગવાથી એને આમ પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. જેમને હિન્દનાં ગામડાંઓનો અને ખેતીવાડીની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો હોય તેને માટે આમાં ઘણું જાણુવા જેવું છે.

નિદ્રાત્યાગ:—પ્રકાશક, ઉપર મુજબ.

સ્વરાજ્ય આગ્રમ પત્રિકા:—પ્રકાશક: મંત્રી, બારડોલી સ્વરાજ્ય આગ્રમ.

પહેલામાં કાળીપરજ પરિપટોનો હેવાલ છે અને બીજામાં સ્વરાજ્ય આગ્રમની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો હેવાલ છે. રેડીઓ કેવી રીતે વધી રહ્યો છે અને આ રાત્રીપરજના લોકોમાં સમાજ સુધારણાની પ્રવૃત્તિને તે કેવી રીતે અને કેટલી બધી મદદ કરી રહ્યો છે તે જો જોવું હોય તો આ બે પુસ્તિકાઓ વાંચો.

સંતતિ નિયમન:—લેખક અને પ્રકાશક: વજીલ ગ. ના. મોહક, વડોદરા. કિંમત ૦-૮-૦.

નીતિનાશને પંથે પળનારાઓ માટે રાજમાર્ગ-લાખો વાર ચવાઈ ગયેલી દલીલો-ઐટલો જ પરિચય બસ થશે.

શ્રી ગુજરાત ખાદી પ્રચારક મંડળનો હેવાલ:—સંવત ૧૯૮૧ ના આશાઃ સુદ ૧ થી ૧૯૮૨ ના આસો વદ ૦)) સુધીનો ૧૭ માસનો. પ્રકાશક: કેશવભાઈ ગણેશજી પટેલ, મંત્રી ગુજરાત ખાદી પ્રચારક મંડળ, બારડોલી.

૧.

નોંધ

મહાસમિતિની એઠક

‘ધીપીપલ’માં મીસ ઝેગ્નીસ સ્નેહલી લખે છે: “મારી ખાત્રી છે કે પંજાબનાં ધર્મનાં રમખાણો ત્યાંના લોકો અંદર અંદર જૂદા અને નખળા પડી જાય એટલા માટે જ થવા જેવામાં આવે છે; અને એનો હેતુ એ છે કે લંડાઈ જાય તો તે પ્રાંત કશું કરી ન શકે.

જે હિંદુ તથા મુસલમાન નેતાઓ કેમી વિખવાદ વધારે છે, તેઓ આ આક્રમને મદદ કરે છે. કેમી ઝેરની લાગણી ઉપર રહેનારા ઘણા (કહેવાતા) નેતાઓ છે. હિંદમાં જેણે ધોડા માસ ગાળ્યા હતા, અને અંગ્રેજ આશીસરોના સહવાસમાં જે ઘણીવાર આવેતા, એવા એક યુરોપીઅને મને કશું હતું કે ઉત્તર હિંદમાં એક

જગ્યાએ કેમી અંધારાને સળગાવવા શુભ પચાર-
દારો પાછળ સરકાર મહિને રૂ. ૫૦,૦૦૦ ખર્ચે
છે. અલખત, આના સત્યાસત્ય વિશે દુઃકંઈ જ
પૂરાવો આપી શકું એમ નથી, અને આવી
વિગત જ્યાંસુધી છૂપી પોલીસનાં દફતરો
તપાસવામાં ન આવે ત્યાંસુધી પુરવાર કરી પણ
શકાય નહિ...પરંતુ સત્ય વાત તો એ છે કે
જે કેમી દિલ્હી કે મુસલમાન કેમી અંધારાને
ઉત્તેજિત કરે છે તે પોતાના દેશનો દ્રોહી છે.”

મીસ એગ્નીસ રમેડલી જર્મનીમાંથી લખે
છે. કદાચ દુરનાં લોકો આપણા ઘરના અંધારામાં
તટકથ દ્રષ્ટિએ વધારે સાફ જોઈ શકતાં દશે;
અને એટલા માટે જ અમે મીસ રમેડલીના
શબ્દો અત્રે ટાંક્યા છે. દિલ્હીમાં જે એક
પરિવદ લરાઈ, તે વિશે અમે અમારા ગયા
અંકમાં લખી ગયા છીએ. તે પરિવદ બેઠી
તે દરમિયાન પણ દિલ્હીમાં ઢેકઢેકાણે રમખાણો
થયાના સમાચાર આવ્યા હતા. ત્યાર બાદ
દેશ જ્યારે બારીક સમયમાંથી પસાર થાય છે
તેવે વખતે છેવટ મહાસભા સમિતિના પ્રમુખ
શ્રીનિવાસ આયંગરે દિલ્હી-મુસલમાનના અંધારાના
પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવા માટે જામે કોમના નેતા-
ઓને આમંત્રણ આપીને મહાસભા સમિતિની
એક બેઠક કચકસામાં બોલાવી. તે પ્રસંગે જે
દરવો પસાર થયાતેનું સ્ફર્ય તો એટલું જ છે
કે ૧૯૨૨ પહેલાં જે જે સમયે જે જે રિવાજો
દિલ્હી-મુસલમાન કોમના આજુ પગાતા હતા, તે
રિવાજોને માન આપીને હાથ પણ જામે કોમે
આશરું. મૌલવ તથા મસીદ પાસે વાગ્નં વગા-
ડવા બાબતનો દરાવ સમિતિએ જો કે પસાર
કર્યો છે, પરંતુ તે દરાવ આખું દિલ્હી માન્ય
રાખશે કે કેમ એ એક સવાલ છે. વાલ્લા
સરપતરાય કહે છે તેમ વેળાજનો એક પણ
પ્રતિનિધિ તે બેઠક વખતે હાજર નહોતો,
અને મૌલવ તથા મસીદ પાસે વાગ્નં વગાડવા
વિશે લુરા લુરા પ્રાન્તમાં એટલા બિન અને

વિરોધી રિવાજો હાથ પ્રચલિત છે, કે જ્યાંસુધી
દરેક પ્રાન્તના કે શહેરના લોકોને જે એમ
નહિ સમજાય કે કેમી અંધારા કરવાથી એકે
કોમને કે સમસ્ત દિલ્હીને કશો ફાયદો નથી,
ત્યાંસુધી મહાસભા સમિતિ કંઈ પણ દરાવ
કરશે તેનાથી કેમી વિખવાદ બંધ પડશે એમ
માનવું એ જરા અતિશયતામય છે: સમિતિએ
દિલ્હી-મુસલમાન અંકય સ્થાપવા જે પ્રયત્ન
કર્યો છે, તે અતિ પ્રસંશનીય છે; પણ પરિણામ
તરફ નજર કરીએ તો ઘણા પ્રાન્તોમાંથી
દિલ્હીસભાએ તેમ જ આ અંધારામાં આગળ
પડતો ભાગ લેનારાઓએ એમ જાહેર કર્યું છે
કે તેઓને સમિતિએ લાવેલું નિશકરણ માન્ય
નથી. વાત્રા લગપતરાય જેવા દેશહિતચિંતકને
પણ એમ લાગે છે, કે મુસલમાનો પોતે હંમેશાં
દિલ્હીમાં સારું સંપ કરવા તૈયાર નથી; એમ-
નામાં દંડ એટલો હૃદયપક્ષટો થયો નથી.
આવા વાતાવરણમાં મહાસમિતિએ જે કંઈ પણ
ખાસ કાર્ય કર્યું હોય તો તે એ છે કે દિલ્હી
તેમ જ મુસલમાન નેતાઓનું એક બોર્ડ નીમીને
દિલ્હી-મુસલમાન કોમ વચ્ચે સમજુતી વધારવા
પ્રયત્ન કરવો. અત્યાર સુધી ધર્માધ મૌલવીઓ
કે બીજા નેતાઓ કેમી વિખવાદ વધારવા
નાશકારક પ્રયત્ન કર્યો કરતા હતા, તેમની
પ્રયત્નની અસર દિલ્હીના જાણીતા નેતાઓ લોકોને
દિલ્હી ખાઈ દિલ્હી સામાં સમાજોલું છે તે વિશે
સમજુતી આપનાર લાવણી કરે તેથી ઓછી
થાય એ દેખીતું જ છે.

પરંતુ સરકાર પોતે જ દિલ્હી-મુસલમાન
કોમ વચ્ચે વેમનસ્ય વધારનાર છે એમ અમને
તો છેલ્લા દિલ્હીના દુલ્હાને લીધેલાં છે. મહાત્મા
જ્ઞાનંદજીના ખુની અજ્ઞાત રશીદને ફારસીએ
સરકારના બાદ તેનું રાજ તેનાં સગાઓને સોંપી
દેવામાં આવ્યું. સરકાર તરફથી અજ્ઞાત રશીદનાં
બચાંઓને ખાસ સેખિત દુકાનો આપાએવા દના
કે તેમણે તેના રાજને રો-ટ્વડ જેલની સામે જ

દેશનાવલું. પરંતુ આ લેખિત હુકમને માન્ય રાખવામાં ન આવ્યો, અને લગભગ ૪૦,૦૦૦ મુસલમાનોના ટોળાએ એના શબ્દને લુભા મસીદમાં લઈ જઈ, ત્યાંથી પછી સરઘસમાં ફેરવ્યું. છેવટ ખારી બાવડી પાસેના સદરના પુલ પાસે મીસ્તર મોર્ગન તથા એક લશ્કરી ટુકડીએ આખા ટોળાને ઘટકાવ્યું, અને શબ્દને કળંગે કર્યું! સરઘસ દરમિયાન ૧ હિંદુનું મરણ નીપળ્યું, અને ૫૪ હિંદુઓ ધોયલ થયા તથા કેટલીક દુકાનોના માલમાં હુટ પડી. અમેરિકાના અંકમાં સાનગેાચરી વિલાગમાં દેહાંતદંડની શિક્ષાની પ્રજા ઉપર શી અસર થાય છે, નયા ફ્રાંસિને વખતે હાજર રહેનારા-એના મન પર ખૂનીના મૃત્યુની ક્ષતિ અસર થાય છે, તે ખાખત આંકડા આપ્યા છે. હિંદી સરકારને શું એટલી પણ ખબર નહિ હોય કે જેમની બહાર-આલીસ હમર મુસલમાનો એકઠા થયા છે, અને રશીદના શખની માગણી કરે છે? આ પરથી શું એમ નથી સાખીત થતું કે સરકાર પોતે અણીને પ્રસંગે કાલ જણે કેમ વસ્તુચિત્ત બગાડવા દે છે; અને ન્યારે તેને પોતાને એમ લાગે કે ‘હવે બસ’ ત્યારે જ તે પોતાની લશ્કરની ટુકડીઓ વડેરે મોકલે છે! આપણી બન્ને કોમો આવી રીતે નાહક ખુવાર થાય છે તેથી માત્ર જેઓ આપણા સામાન્ય શત્રુઓ છે તેઓ જ વધારે મજબૂત થાય છે. હિંદુઓનું ડેપુટેશન આ ખળતમાં ન્યાય લેવા ક્લેક્ટર પસિ ગયું હતું; તેણે ભારે દિલસોઝ દેખાડી; પણ હવે શું હિંદુ-મુસલમાનોએ ખ્યાલ કરવો ન જોઈએ કે એક હિંદુ મરણુદરણુ થયો તેને બદલે એક ગોરાનું ખુન થયું હોત, અને તેટલા જ ગોરાઓ ધાવલ થયા હોત તો સરકાર અત્યારે જેમ સ્વસ્થ ખેતી રહી છે તેમ ખેતી રહેત? મુસલમાનોએ પણ એટલું સમજવું જરૂરનું છે, કે આવે પ્રસંગે તેઓ હંદકાટ કરે, પણ અંતે સરકાર તેમના માણુસોને પકડીને જેમમાં પૂરે છે; અને આવી રીતે હિંદ જ ખુવાર થાય છે.

પરંતુ આ કોમો વિખવાદનાં વાદળ એક સામાન્ય આક્રમણને લઈને હાલ તરત વિખેરાઈ ન્યાય એમ પણ લાગે છે. હરકોઈ રાજને ન્યારે પોતાના દેશમાં લડાઈ સળગવાનો ભય લાગે છે, ત્યારે તે સમસ્ત પ્રજાને બહારના શત્રુ સામે લડવા મોકલે છે. એક મોટી આક્રમણ પ્રસંગે લોકો પોતાના અંદર અંદરના ઝગડાઓ અને સ્વાર્થખુદિ બૂલી ન્યાય એ સ્વાભાવિક છે. હિંદના લોકો હજી એટલા કળંગાએકા નથી કે સ્વપ્રયત્નથી જ, ખુદિનું સમતોલપણું રાખી, હિંદનું જ હિત રાખાં છે તે વિષે વિચાર કરી વર્તે. ધરનાં માણુસોમાં મરીબાઈ કે નખાઈ હોય, તો ગમે તે પાડોશી તે લોકોને અંદર અંદર લડાવી શકે છે. આપણી કંઈક આવી જ રિયતિ છે. હિંદ એકત્રિત થાય, તો તે આપણા સ્વપ્રયત્નથી યશે કે કેમ એ એક સવાલ છે. બહારની દુનિયાનાં વહન એવી રીતે વહે, માસ મેયો જેવી કુંવારીકા (!) અમેરિકાથી આવી મધર ઇન્ડીઆ લખી આપણી સમસ્ત જનતાને લાત મારે, અને ઈસ્લાહની કેન્ઝરવટિવ સરકારે વખત પૂરો થયા પહેલાં હિંદ માટે રોટચટ્ટરી કમીશન નીમે, અને હિંદવાસીઓને તેમાંથી ખાતલ રાખે; આવાં આવાં અનેક અપમાનો આપણને બહારની દુનિયા સમક્ષ સહન કરવાં પડે, ત્યારે જ કદાચ આપણામાં એકમતો ઉદ્ભવ પામે!! ઘણાં વરોધી જે પ્રજા પરતંત્ર રહી હોય તે પોતાનો સ્વાર્થ પણ બૂલી ન્યાય એ ખનવા જોગ છે.

અમે ગયા અંકમાં મધર ઇન્ડીઆ વિશે મોંઘ લેતાં લખ્યું હતું કે દસ દસ વરસે હિંદને સ્વરાજ્યના રસ્તે આગળ લઈ જવા હકીકત આપવા, તે વખત હાલ આવી લાગ્યો છે. ૧૯૧૬માં મોન્ટેગ્યુ-મેસફર્ડ રીફોર્મ આપવા બાદ ૧૯૨૯માં તે રીફોર્મને અમલમાં ચૂકવાથી હિંદ સ્વરાજ્ય માટે કેટલું લાયક (!) બન્યું છે

તે વિશે રીપોર્ટ કરવા ૧૯૨૬માં કમીશન નીમવાનું હતું. ઇંગ્લંડમાં હાય કોન્ઝરવેટિવ (ટોરી) પક્ષ બહુમતીમાં છે; પરંતુ પાર્ટીમેન્ટની જે નવી ચૂંટણી ચલાવી છે તેમાં ઇંગ્લંડના પોતાના ધરના સંજોગોને લઇને મજૂર પક્ષ બહુમતીમાં ચૂંટાય, અને આવતી સરકાર મજૂર પક્ષની થાય એમ વણી છે. અલગત ઇંગ્લંડમાં કોન્ઝરવેટિવ-લિબરલ-કે મજૂર પક્ષ બહુમતીમાં આવે, તોપણ ઘણે અંશે હિંદને બધું સરખું જ છે. કારણ ઇંગ્લંડની હિંદને ચૂસવાની જે પદ્ધતિ અમલમાં છે તે તો આજુ રહેવાની જ. ઇંગ્લંડની મજૂર સરકારે જાંઘીયને જેલમાં પૂર્ણ હતા, અને હિંદને હાલતો વાઇસરોય, કોઇ કોઇ વાર ખેડૂત-વાઇસરોય (Peasants Viceroy) કહેવાય છે, તોપણ શાહી ખેતી-વાડીના કમીશનના પ્રમુખ હોર્ડ લીન્ડલીયુગ્લેએ જે એમ કહ્યું હોય કે હિંદના ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિ શુધારવાની જરૂર છે, તો તેનો ગર્ભિત અર્થ એટલો જ કે હિંદના ખેડૂતની એકચારામની ચીજો ખરીદવાની શક્તિ (buying-capacity) વધારવી જેથી ઇંગ્લંડનો માલ હિંદમાં વધુ ખરે.

આગળથી દસ વર્ષ પહેલાં સ્વરાજ્ય શિક્ષકે જે પાઠ આપ્યો હતો, તેનો શિષ્યે શો ઉપયોગ કર્યો, તે શું શીખ્યો, હવે તેને કયો પાઠ આપવો, અગર તેણે જૂનો પાઠ બરાબર ન કર્યો હોય તો તેને શિક્ષા તરીકે નીચલા ધારણમાં ઉતારો.

૧ ઇંગ્લંડમાં હેઠી કોલસાની દડવાલ પ્રસંગે ટોરી પક્ષની હાલતી સરકારે કોલસાની ખાણના મનદો તરફ બહુ જ ખરાબ વલણ દેખાડેલું; અને હજુ પણ ઘણા કામદારો એકાદીમાં સોસાય છે. હમણાંજ મજૂર પક્ષના આગેવાન ફેસે ગ્રેકેયનલ્ટે પાર્ટીમેન્ટમાં કોલસાની ખાણમાં દડવાલ પડી તે દરમીઆનની સરકારની વર્તણૂક સામે કપકાની દરખાસ્ત મૂકી છે; અને મી. બોલ્ડવીન તેનો સીધોસીધો જવાબ આપી રાહ્યા નથી.

૨ દિલ્લીની સાથે કહેડું પડે છે કે પાંચજના કટલાક મુસલમાનોએ તથા શીખોએ તથા મુંબઈના ખીસ્તર કીલ્લામાં જેવાએ સમસ્ત દિંદી પ્રજાના મતની વિરુદ્ધ કમીશન સમક્ષ જુજાની આપનાનો કાલ કહેયો. આવા કાલે 'વૅટન રાઈમ' ગોરા અફરે પોતાના પત્રમાં ગણે છે, અને બાયસેડની જ્મ વિરોધ કાલોને દાખો દે છે.

કે કેમ-આવા કાર્યને માટે હાલના ટોરી સર-કારને એમ લાગ્યું કે હિંદના હિતની ખાતર જે તેઓના હાથમાં સત્તા છે ત્યાંસુધીમાં જ એક કમીશન નીમી નાંખે તો સારું. એક બાજુ ખીસ્તર બોલ્ડવીન, બીજી બાજુ કોઇની પણ સલાહ ન પૂછે એવા હોર્ડ બર્કનહેડ, હિંદના 'ખેડૂત વાઇસરોય' પોતાના સૌજન્યથી હિંદના તમામ નેતાઓને ખાનગીમાં મરહત કરવા બોલાવ્યા; પરંતુ તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ઇંગ્લંડમાં કમીશનમાં નીમાએવાઓનાં નામો બહાર પડ્યાં ત્યાર પહેલાં તે નામો હિંદમાં બહાર આવ્યાં ! તે કમીશન ઉપર એક પણ હિંદીને મુકવામાં આવ્યો નથી. આવું કારણ એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે હાલ પ્રસરેલા કોમી વિખવાદને અંગે, તથા મીસ મેથોએ જે ઉદારતાથી આખા દુનિયાને હિંદુ સમાજમાં રહેલી બીજી નાની કોમોની ગણુ કરી છે તેમના હિતને માટે, બ્રાહ્મણ-અબ્રાહ્મણના અધકાને લીધે, ઇંગ્લંડના વ્યવહારીઓને એક પણ નિષ્પક્ષપાત હિંદી મળવો મુશ્કેલ છે.

આવા શાહી કમીશન વિરુદ્ધ સમસ્ત હિંદનો સખત વિરોધ હોય એ સ્વાભાવિક છે. લીબરલ-સ્વતંત્ર પક્ષ, સ્વરાજ્યરટ, અસલ-કારી, હિંદુ સલાના નેતાઓ તથા આગેવાન મુસલમાન નેતાઓ-આખો દેશ આ કમીશનના બોલકોટ કરવાના મતનો છે. હિંદના રાજ્યદારી નેતાઓની એક માગણી છે-કે

હિંદમાં કઇ જાતનું સ્વરાજ્ય નેંધએ, હિંદે કયા બંધારણ દ્વારા પોતાની સ્વતંત્રતા વ્યક્ત કરવી નેંધએ વગેરે બાબતોનો નિર્ણય કરનાર કમીશન ઉપર હિંદના નેતાએને સ્થાન મળવું નેંધએ. હિંદના નેતાએને સ્થાન મળવું જ નેંધએ. હિંદને પોતાનું ભાવિ ઘડવાનો અધિકાર હોવો જ નેંધએ. (મળવો નેંધએ એમ પણ નહિ.) ખીજી મુખ્ય બાબત એ છે કે જો આવી જાતનું-માન પાર્લમેન્ટનું જ કમીશન નીમાય, તો કમીશનને હિંદી સરકાર તરફથી ક્યાં ફક્તરો તપાસવા મળે છે, કયા સર્ક્યુલરો નેવા મળે છે. તથા કમીશન પોતે કઈ ભલામણ કરે છે, અને ખાનગી વ્યવહાર શું શું ચાલે છે તેની ખબર આપણા કોઇ હિંદીને પડે નહિ. માટે જ હિંદના આગેવાનોએ સમાન કદે કમીશનમાં બેસવાની માગણી કરી છે. ઇંગ્લંડનો મન્નર પક્ષ અત્યારે તો હિંદના પક્ષમાં જઈ બોલે છે, અને છેવટના સંદેશમાં તો લોર્ડ બર્કેનહેડે પણ હિંદના નેતાએને બહુ ઉતાવળા ન થવાની સલાહ આપી છે; એટલે આગળ શું થાય છે તે જોવાનું છે.

* * *

પૂનાની કોલેજમાં ફરજીઆત વ્યાયામ

ગૂજરાત અને દક્ષિણના પ્રશ્નો એક નથી એ બાબતથી કોઈ અજાણ્યું નથી. ગૂજરાતમાં પૈસો છે એટલે દાલનું યુનિવર્સિટી શિક્ષણ કોઈ ન લે તોપણ અહીં ચાલે એમ છે; જ્યારે દક્ષિણનો યુવાન શિક્ષણ ન લે તો બ્રખે મરે એમ છે. વસ્તુસ્થિતિના આ ફરકને લીધે ગૂજરાતને પોતાને કાયદો છે કે હાનિ છે એ પ્રશ્ન વિચારવા નેવો છે. ગૂજરાત વાલ્ચિબ્ય પ્રધાન દેશ છે, એટલે પૈસો જ માણસની ગોગ્યાગોગ્યતા વિશેનું ધોરણ બાધે છે—પૈસા વગરનો માણસ આપણે ત્યાં ગમે તેટલો શુદ્ધિ-શાળી હોય તોપણ મેવાધર્મને માર્ગ સ્વીકારતાં

પહેલાં એને કેટલુંય સહન કરવું પડશે. પૂના આપણે સાંધી પૈસો લઇ જાય છે, અને એ શહેર દૂર છે એથી આપણો ધનવાન વર્ગ માત્ર પૈસા આપીને જ દૂર રહે છે, ત્યાંની મંદયાઓમાં એ વર્ગ ડગલ કરી રાકતો નથી; જ્યારે અમદાવાદમાં જ પૂનાની ડેક્કન એન્ડ-કેશન સોસાયટી જેવી કોઇ સંસ્થા કાઢવામાં આવે તો આપણા ધનવાન વર્ગને જોના બંધારણમાં અને વ્યવસ્થામાં અમુક સત્તા નેંધશે જ. પૈસો આપણી માનવતાનું ધોરણ છે; અને જેમનામાં વિકૃત્તા હોય તેઓ પણ પૈસો મેળવવા ખાનદ જ એ વિધાનો વિકાસ કે ઉપયોગ કરે છે. પૂનામાં વિધા એ પુરુષનું ધોરણ છે. ગૂજરાતે યાજ્ઞા સેકાઓથી પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય યુક્તિયું છે, જ્યારે પૂનામાં સ્વાતંત્ર્યની યાદગિરી ઘણી તાજ છે એ પણ એનું એક કારણ બસી.

આથી પૂનામાં શિક્ષણની કેટલીય સંસ્થાઓ દાખ્ર ચાલે છે, અને આચાર્ય શ્રી આનંદશંકરભાઈને પણ પૂનાની સંસ્થાઓ નેંધને સાસ્વિક દ્રેષ થાય છે એમ એમણે આપણને કહ્યું છે.

કેળવણીના વિષયમાં આપણા આજસને લઇને આપણે વિકૃત્તામાં જાણ પાછત રહી ગયા છીએ, અને અસહકારને લીધે આપણા કેળવણીના પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર વિચારો આવ્યા છે ખરા, પરંતુ બહારની દુનિયામાં આજે શું અને છે તે તરફ આપણી ઉદાસીન વૃત્તિને લઇને આપણે અજાન અને પાછત રહી ગયા છીએ. સહકાર અને અસહકારની વચ્ચે વિચારમાં ગમે તેટલો ભેદ હોય, પરંતુ આચારમાં તો બહુ ઝાઝો ભેદ રહ્યો નથી. પણ પૂનામાં સરકાર પાસેથી જેટલો કાયદો મળી શકે તેટલા પૂરતા તેઓ સહકાર કરે છે; અને આથી યુનિવર્સિટી વગેરેના કાયદાઓનો તેઓ વધારે લાભ ખેંચે છે.

પૂનાની તમામ કોલેજોમાં થોડા વખત પહેલાં ફરજીઆત વ્યાયામ લખાઇ કરવામાં

આવ્યો છે, અને તે માટે ખાસ એ પગારદાર શિક્ષકો રાખવામાં આવ્યા છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ફેટલાએક શારીરિક વ્યાયામમાં આગળ વધેલા વિદ્યાર્થીઓને રૂ. ૨૦) જેટલી માનદ રકમ (honorarium) આપીને પણ શેકવામાં આવ્યા છે. આ તમામ ખર્ચને પહેાંચી વળવા માટે રૂ. ૭૦૦૦)ની રકમ પણ મંજૂર કરવામાં આવી છે.

આપણે અહીં અસહકારને લીધે સરકાર કે યુનિવર્સિટી તરફથી કંઈ પણ રકમ લઈ શકાય નહિ તેવી મનોદ્વંદ્વા છે અને સરકારી કોલેજ કે કોળાઓમાં પ્રોફેસરો તેમ જ શિક્ષકો પરંતુ વાતાવરણમાં એટલા જરૂરની ગણેલા હોય છે કે તેઓને આ રીતે તરફ કંઈપણ પ્રયત્ન કરવાનું સૂઝતું નથી. અસહકારમાં હજી પણ સ્વતંત્ર વાતાવરણનો શોધો-ગણો કે દશે ખરો, પરંતુ સ્વાતંત્ર્યનો ઉત્સાહ જો કોઈ મૂળ પરિણામમાં ન પહોંચે પડે તો પણ તે નકામો જ છે. આપણે હવે સમજવું જરૂરનું છે કે સ્વાતંત્ર્ય પણ એક ધ્યેય નથી જ, પરંતુ તે પણ ઉચ્ચતર છવન મારેતું ઉત્તમોત્તમ સાધન છે. સ્વાતંત્ર્ય હોય છતાં પણ મનુષ્યજીવન સહેલું હોઈ શકે છે; (લુઓ જાનવેલ્ડર, અમેરિકામાં વપરાતી પરસેવા-પેટી sweat-boxes). આપણે જો સરકારની મદદ આપણી પ્રગતિ સાધવામાં ન તેવા માગના હોયજો તો આપણે ઉત્તરો વધારે મદાન પ્રયત્ન કરવો જરૂરનાં છે. અમદાવાદમાં પૈસા છે, જો પારે તો શારીરિક વ્યાયામની ખાતરણી માટે માણસો પણ મળી શકે એમ અમને લાગે છે, તો આ બન્ને વર્ગે સહકાર સાધીને અમદાવાદમાં ફરજિયાત વ્યાયામ શા માટે લાખસ ન કરવો ?

દાસ અમદાવાદના યુવાનોમાં ઔષ્ઠ અને અમદાવાદના અમદાવાદ યુવકસંપત્તી સ્થાપના થઈ છે; તેઓ યુનિવર્સિટીની દાસ જેવર

અમુક લગભગ ૧૦ થી ૨૩ વર્ષના યુવાનવર્ગ માટે ફરજિયાત વ્યાયામ એક અખતરો રૂપે લાખસ કરાવી શકે એમ અમારું માનવું છે. વ્યાયામથી થતા ફાયદા તરફ હજી આપણી પ્રવૃત્તિ લક્ષ્ય ખેંચવાની અતિશય જરૂર છે. શુદ્ધ વ્યાયામ અને આરોગ્ય સ્થિતિથી માણસમાં જે મનની પણ શુદ્ધિ ઉતરી આવે છે, તેની એકાદ દહ ગૂજરાતને ધણે અંશે કરવાની બાકી જ છે.†

ફરજિયાત વ્યાયામ ઉપરાંત ફરજિયાત ફેળવણી લાખસ કરવા ત્યાંના લોકલ બોર્ડ સરકારને અરજ કરી છે. તે પર હજી સુધી સરકારે કંઈ જ ધ્યાન આપ્યું નથી; તેથી લાંબા લોકલ બોર્ડ એવો ઠરાવ થયો છે કે સરકાર જો ફરજિયાત પ્રાયમિક ફેળવણી માટે જો કંઈ મદદ ન આપે, તો બોર્ડ ફેળવણીનું કામ પાણું સરકારને સોંપી દેવું. આ ઉપરાંત એક ટેરી-ટોરીય ફોર્સ-સરકારની દુકડી ઉઠી કરવા માટે પણ લાંબા કનેક્ટર તથા આગેવાન રાજ્યકારી પુરોગામી એક સમિતિ નીમવામાં આવી છે. દક્ષિણની આ બધી પ્રવૃત્તિઓ જોતાં આપણને એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી કે ગૂજરાતમાં ધન દશે તોપણ એક દિવસ નાન અને વિગાતને ગ્રહને દક્ષિણ આપણા કરતાં વધારે અહોભ્યાસીવાળું થશે. આપણે પૈસા ખાસ કરીને મોલોમાં જ વપરાય છે; જ્યારે તેમને ત્યાં સંધ્યજી એટલું છે તે ખાસ વર્કસ, પોલીસ ઓગરે જનાવવાનાં કરખાનાં અને ફલફી-દિલી વાલીઓ પણ પુષ્કળ છે; આ બધા એમના રૂપા છે; અને તેમાં તેઓ પણ ધન-સંચય કરવા શોધ્યા છે. ગૂજરાત પોતાની જૂની પદ્ધતિને જરા છોડીને બીજા પ્રદેશોમાં પણ કંઈક સાદમ કરતાં શીખશે ખરું કે ?

* * *

† એક સરવા લગભગ ૩૬ દિવસ વિદ્યાર્થીઓ વ્યાયામ લઈ શકશે.

† દિવસી માથે અમારે અહીં જણાવતું પડે છે કે લાખનાં માખાઓમાં વ્યાયામ વિશે તદ્દન ખેટા ખાસો જ ગણાઈ ગયા છે. અમદાવાદમાં જે આસ પદેશો દિં-સુસમાનનો એક કપોરો મળે ગયો, ત્યારબાદ અમદાવાદની એક વ્યાયામશાળામાં જ્યાં પહેલાં લગભગ કોઈક વિદ્યાર્થીઓ જતા તેમની લાજરી માત્ર ૩૦ કે ૪૦ની જ થઈ ગઈ. પૂછતા એમ ખબર મળેલી કે માખાધ થાને થોડાનાં છે:કાંચિને આખામાખામાં જતાની ના પારે ૦.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૫

માગશર, પોષ : ૧૯૮૪

અંક ૨

અર્થ

કદી મ્હારી પાસે વન વન તણાં હોત પુલકાં,
કૂંપાળાં જોજસ્વી મુરલિ ઝરતાં હાસ્ય કરતાં;
સજેલાં વા રંગે પુલકિત ઉપા સાન્ધ્ય નભનાં,
વિખેરી તે માર્ગે તુજ હૃદય આહ્વાદ ભરતે—

કદી મ્હારી પાસે અગમગ થતા હોત હોંરલા,
પ્રભાવન્તા, દેવી, ત્રણ ભુવનના દીપ સરખા,
કરીને ઉમંગે તુજ પથ મહીં નેશની સદા,
ધરી દેતે સર્વે હરખ થકી ત્હારે ચરણ હું—

પરંતુ ભીખારી મુજ ગરિબ પાસે નહિ કશું,
મોંકાં સ્વપ્નાં હોયે મુજ ધન, અને થોડી કવિતા;
હું તો વેદ એ સૌતુજ પથ મહીં બહાલ ધરીને,
જરા ધીમે ધીમે પગ તું ધરજે-છે મૃદુલ એ.

રત્નેહરશિમ

પ્રેમાનન્દનો હાસ્યરસ

૨

મામેરૂં

‘મામેરૂં’ જેવાં ઇશ્વરચમત્કારનાં કાવ્યો સમગ્રજ્ઞામાં એક વાત માદ રાખવી જોઈએ કે કવિ પોતે એ ચમત્કારને આ કાવ્ય પૂરતો પૂરેપૂરો માને છે. પ્રેમાનન્દ તો કાવ્યદષ્ટિ એક બાજુ રાખતાં જીવનના અને વ્યવહારના તથ્ય તરીકે પણ તે માને છે પણ એ અહીં પ્રસ્તુત નથી. આ તરફ ખાસ ધ્યાન દોરવાની જરૂર એટલા માટે છે કે ઘણા વિવેચકો નરસિંહ મહેતાના મામેરાના ચમત્કારનો એવો ખુલાસો કરે છે કે નરસિંહ મહેતાને બરાબર મામેરાના પ્રસંગે કોઈ ધનાઢય ભગવદ્ભક્ત વાણિયાએ મદદ કરી હશે અને નરસિંહ તેને ઇશ્વરનો ચમત્કાર માન્યો હશે. હકીકત તરીકે પરીક્ષા કરતાં મને આ ખુલાસો અપૂર્ણ લાગે છે. પણ હકીકતની દષ્ટિ જુદી છે અને કાવ્યના રસાસ્વાદની દષ્ટિ જુદી છે. હકીકત તરીકે અમે તેમ માનો, હકીકત તરીકે એ જોઈું માનતા હો તોપણ, કાવ્ય તરીકે આ સાચું માની શકે એટલું કલ્પનાખગ હોય તો જ આ કાવ્યનો રસાસ્વાદ લઈ શકાય. હાલના હેતુવાદના જમાનામાં આવી કલ્પના જે ન કરી શકે તેને માટે આ કાવ્ય કદાચ કાવ્ય જ ન રહી શકે.

સુદામાચરિત્રમાં પણ ચમત્કાર તો આવે છે. પણ સાં આ તરફ ધ્યાન દોરવાની એવી જરૂર નહોતી. સાં ચમત્કાર છે પણ તે કાવ્યનાં બધાં પાત્રો કૃષ્ણને ઇશ્વર અને ઇશ્વરી ચમત્કારશક્તિ વાળો માને છે. તેનાં પાત્રો પોતાની પરિમિત શક્તિને લીધે ઇશ્વરની શક્તિનો કે તેની કાર્યપદ્ધતિનો પાર પામી શકતાં નથી તેથી હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય છે, પણ ઇશ્વરની શક્તિને માને છે. મામેરામાં, નરસિંહ મહેતા ઇશ્વરની પ્રસાદશક્તિથી કામ કરી શકે છે એ વસ્તુ તરફ જ ઘણાં પાત્રોને અશ્રદ્ધા અને અનાદર છે અને તેનાથી જ હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય છે. માટે અહીં આ કહેવાની જરૂર છે. ઇશ્વરની પ્રસાદશક્તિ એ કાવ્યમાં એક સદ વસ્તુ છે અને છતાં પ્રાકૃત જનો તે માનનાં નથી એ રીતે હાસ્ય વ્યક્ત થાય છે.

મામેરામાં ખરી રીતે હાસ્યના એ પ્રવાહો એક સાથે આવે છે. નરસિંહ જેવો ભક્તજન, પોતાની ભક્તિમાં જ કેવળ શ્રીન છે, વ્યવહારથી પરાક્રમુખ છે, વ્યવહારના રીત રિવાજો જાણતો નથી, જાણી શકતો નથી, ગણવા તરફ એકદર છે, અને તેથી વ્યવહારની પ્રજ્ઞાવિકામાં તેનું વર્તન ચિયરીન થાય છે અને તે હાસ્યનો વિલાસ બને છે. બીજી તરફ જગતનાં પ્રાકૃત જનો, જેમને મન આ પ્રજ્ઞાવિકા એ જ જીવનનું રહસ્ય છે તેઓ અનેક ભાવોથી મહેતાની મરકરી કરે છે એ દંધક હાસ્યનો અનુભવ થાય છે. પણ તેમ કરવા જતાં એ વ્યવહારથી પોતાનો દંભ, વ્યવહારજુથ દષ્ટિ, વ્યવહારની પાર જોવાની અશક્તિ, અને

પ્રેમાને જોઈને હારપણ માને છે તેમાં જ પોતાની પામરતા વ્યક્ત કરે છે તે ફરી હાસ્યનો વિભાવ બને છે. હાસ્યનો આ બીજો પ્રવાહ વધારે માર્મિક છે, સૂક્ષ્મ છે અને ઉત્તમ પણ છે. આ હાસ્યથી કાવ્યમાં કયું સત્ય વ્યક્ત થાય છે તે આપણે છેવટે જોઈશું. દરમિયાન, ઉપર જે સામાન્ય રીતે કહ્યું તે કાવ્યમાં કેવી રીતે પ્રતીત થાય છે તે જોઈએ.

મહેતાને રાધાકૃષ્ણનો વિહાર પ્રત્યક્ષ થયો છે અને કૃષ્ણે જ તેને કહ્યું છે કે

કૃષ્ણ વેળા મને સંસારને, હું ધાધ આવીશ તત્કાળ.
કરને હું કીર્તન ભક્તિ મારી, તરીય ભવ સંસાર;

(કંઠ ૨)

મહેતાએ ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો છે પણ તેમના ઢંગ માણસોથી-નાગરોથી જુદા જ છે:

દામોદરની સેવા કરે, માળા તિલક ને મુદ્રા ધરે.
સાધુ વેરાગી વૈષ્ણવ સંગ, સંખ વાળને વાળે ચંગ;
ચોક માંહી તુળરીનાં વન, અહનિશ થાયે કીર્તન.
નહિ ખેતી ભૂમિ વેપાર, હરિ ભગત મહેતા તદાકાર;
જે આવે તે વૈષ્ણવ જો, ગુણ ગાઇને દહાડા નિગમી.
વિશ્વંસર પૂરે પાડે બન, વિશ્વાસ થણા મહેતાને મન;

મહેતાને પત્ની છે, પુત્ર છે; પુત્રવધૂ છે, પુત્રી છે. તેમાં પુત્ર મરણ પામે છે, ઘેર પુત્રવધૂ વિધવા થાય છે અને મહેતાની પત્ની પણ ગુજરી જાય છે. લોકાચાર પ્રમાણે

શ્રી પુત્ર મરવાં રોયાં લોક, મહેતાને તલ માત્ર ન રોક;
લહું થયું લાંગરો જાનળ, સુખે ભજનું શ્રી ગોપાળ.

મહેતાની પુત્રી કુંવરબાઈ ઊના ગામે સાસરે જાય છે, તેને સીમંત આવે છે. કુંવરબાઈ બિચારી દુખિયારી છે, તેનો ધણી 'લઘુવેષ' છે, પત્નીનો આ પ્રસંગ સાચવી શકે તેમ નથી. તેનાં સાસરિયાંની વહુ તરફની વર્તણૂક ગુજરાતી સંસારમાં વ્યાપી ગયેલી વિપ્રમતાનો ખરેખરો નમૂનો છે. ગુજરાતના સંસાર વ્યવહારને ખરાખર ઓળખનાર પ્રેમાનન્દ આ ચિત્ર અદ્ભુત રીતે આપે છે :

કુંવરબાઈનું આવું સીમંત, સદર વાત ન પૂછે કંઈ.
રૂપ દેખી અતિ વહુવર તણું, સાસરિયાં મન હરખે ધણું;

સાસરિયાંને વહુનું સીમંત જોવાનો આરિયો હોય છે, સીમંત જોઈ તેઓ હરખે છે છતાં વહુ તરફનો તેમનો અકારણ જુલમ જરા પણ ઘટતો નથી. છેવટે દાલિક દવાને રૂપે અતિ તીક્ષ્ણ બને છે:

હાલે મહેતા હરિનો છે દાસ, મોસાળોની શી કરવી આશ.
વહુનો આરિયો વીતે ખરો, કાંઈક મોસાળું ધરથી કરો;
દુર્જાની દિકરી રાંકડી, આચાર કરી બાંધો રાખડી.
ન હદાબંધુ પિયર ન કોને કહું, પંચમાસી તો એણે ગયું;

કુંવરબાઈ સાસુને પાપ પડી મનાવે છે અને મહેતાને જીનાગઢ સુધી મોકલવા વીનવે છે. તેને સાસુનાં મેણાં સાંભળવાં પડે છે:

હાં વટુવર તને યેહું લાગ્યું, મા મુછ ત્યારે મહિયર લાંગ્યું;
તાલ વલડે કીર્તન કરે, નાચી ખૂંદીને હર ભરે.
દરિદ્ર પરમાં ફેરા ફેરે, તે મોસાણું ક્યાંથી ઠરે;
જે સગાંથી અર્થ નવ સરે, શું યાયે તેને નોતર્યે.
મહેતાને વહાલું દરિયું નામ, લેવા મળશે બાધું ગામ;
તમને ડોસો મળવાનું હેત, અમે નોતમાં ચઢ્યે ફોત.
તમારો સસરો લાજે બાઈ, વણ આવે સરશે વેવાઈ.

(કંઠ ૩)

વ્યવહારદષ્ટિએ, પોતાની સ્વાર્થદષ્ટિએ, આ કેટલું સાચું છે ! અને છતાં કેટલો કારી કટાક્ષ છે ! ધણીવાર હાસ્યની સાથે મર્મવેધી કરુણ હોય છે તેના આવા અનેક દાખલા મામેરામાંથી મળશે.

છેવટે સાસુ કબુલ કરે છે, મસરને કહી નરસિંહ મહેતાને કંકાતરી મોકલે છે. નરસિંહ મહેતા મોસાણું ફરવા નીકળે છે. એ સંધનું વર્ણન પ્રેમાનન્દ પોતાની અમર વાણીમાં કરે છે. સદૃશ નવવ્રતશાસ્ત્રી કહે છે કે “ આ વીરા લીડીઓ આખી યુજરાતી ભાષામાં બદલ પડતા નિર્મળ હાસ્યરસનો એક નમુનો છે...એ ખરેખર હાસ્યરસનો સમુદ્ર જ છે... આમાંથી થોડી એક લીડીઓ પણ મોટે નહિ હોય એવું ભાગ્યે જ કોઈ નીકળશે.” પ્રેમાનન્દની સ્તુતિ તરીકે છેત્રું વાક્ય ખડું છે છતાં એ વાક્ય અસારે ખડું પડે કે કેમ તે સંબંધી મને વહેમ છે. હું તો આખું વર્ણન નીચે આપું છું:

જૂની વેલને પૂંસરિ વાંકી, સાંઝી સોઠા ભાગીજ;
કોના તળાવા ને કોની પિંજલિયો, બળદ આપ્યા બે માગીજ.
મહેતાજ મામેરે ચાલ્યા, સમયાં શી જગડીગજ;
તણુ સખિયો સંધાતે ચાટી, વેરાગી દરા વીરાજ.
સંપુટ ત્રાંબાની રાજકીનો, તેમાં બાળમુકુંદજ;
કંઠે દાર કરીને રાખ્યા, દામેદર નંદનનંદજ.
વેલની પૂંકે કાવળો બાંધ્યો, માંદી બર્યાં વાગિત્રજ;
ગાંઠી એક ગોળીચંદનની, તુજરી માછ પવિત્રજ.
મોસાણાની સામઝીમાં, વિલક ને તુલસીમાજજ;
નરસૈયાને નિર્ભય ઠે જો, ભોજવશે ગોપાજજ.
બળદીજ બળદો શું દોડે, ઠેચે બેખુજ સાથજ;
સોર પાટે ને રાજ ચડાવે, જો જો વેડુંદનાથજ.
એક બળદ ગળિયો મઠ બેસે, આખલો તાળી ભયજ;
પડવાને પૂંજ મલી લેકાડે, ઠોતુક માંદી થાયજ.
સાથે સાથે નૂતળાં દીસે, રથવળાં બદુ વાજજ;
ચાંચીનો બદુ રાખદળ હટે, ચૂચવે ઠે બદુ વાજજ.

આ સંધ બિના આવી પહોંચે છે. વહેવાઈઓ મળે છે અને 'નાગરનો સાથ' સામગ્રી ભેઈ ભેઈને હસે છે. પછી 'ઝાઝા મોકડ ને ઝાઝા જૂઆ, ત્યાં મહેતાના ઉતારા હવા.' હવે મહેતાની મશ્કરી કરવાનો નાગરાણીઓનો વારો આવે છે. અને એ ફૂટડી, ઝાહી, ચકાર સ્ત્રીઓ દરેક જુદી જુદી રીતે મહેતાની મશ્કરી કરે છે. યુજરાતમાં જ્યારે નાત એ જ જીવનનો સર્વ વ્યવહાર હતો ત્યારે આ સગાંની મશ્કરી કરવાની કળા ખરેખર રાંચે પહોંચી હતી:

વેવાઈ ગયા હતારો કરી, બોલે હસણી નાત નાગરી.
કુંવર વહુનો વૈધજીવ બાપ, દશન કરીને બોધએ પાપ;
મહેતાને જોવા હરણે બારી, ઘેર ઘેરથી આવી સુંદરી.
મન વિના મહેતાને નમે, સારું થયું જે આવ્યા તમે;
માંહે માંહિ કહે સુંદરી, મહેતા દીઠે દીઠા હારિ.
જુઓ સાથ કેવો ફૂટડો, એને પરમેશ્વર ચૂકડો;
કુંવર વહુનું લાગ્યું દુઃખ, એવું કહીને મરડે કુખ.
જુઓ બળદ મહેતાજી તણા, બગાઈઓ રાખ્દ કરે છે ઘણા;
વનદરો મંડપમાં ચંગ, નાગરી નાતમાં રહેશે રંગ.
આ ગાંડી વળગણીએ લટકે, તાળના જોડા બાંધ્યાં પટકે;
ઘુલસી માછ તણો એ બારો, હવે મામેસનો રોા કથારો.
છાબમાં તુળથી દળ મૂક્યો, હોશ રહીને રાખ ફૂંક્યો;
વેરાગા હરિના શુભ ગારો, એટલે મોસાઈ પૂરું ચારો.
એમ નાગરી કૌતુક કરે, ટાળ કરીને પાછી ફરે;

(કડવું ૫)

કુંવરબાઈ સાંભળે છે કે તેના પિતા આવ્યા છે. મળવા જાય છે. કુંવરબાઈની ઉત્સુકતા જોઈ નણ્દી વળા મેણાં મારે છે:

આ શું પિતા પુત્રીનું હેત, રાને કરવા આવ્યો રજેત.
લગભગ સાત પેટીનું નામ, સાથે વેરાગીનું શું કામ;
શું મળવા આવ્યાં એકલાં, એ બાપથી નળાપાં બલાં.

પણ કુંવરબાઈએ પણ એ જ અવિલક્ત કુટુંબી તાલિમ લીધી છે. સાસુ આગળ તે ગમ ખાઈ ગઈ હતી પણ નણ્દીને તો સંભળાવી દે છે:

નણ્દી શું મચ્છર આવડો, પુંડળથી બાઈ શું બડગડો.
સુખી પિતા હશે જે તણો, તે પુત્રીને લાભ જ થણો;
કેનો પિતા લખેશરિ કહાવે, તે તો મારે શે ખપ આવે.
શંક પિતા આવ્યો મુજ ઘેર, એક કાપડું સોનાનો મેર;
તમે મન માને તે કહો, એ પિતા મારે જીવતો રહો.

નણ્દી આગળ માર્મિક વચનથી પોતાના પિતૃકુલનું અભિમાન દાખવે છે પણ અસારસુધી મેણાં સલા કરેલાં તેનું બધું દુઃખ બાપ આગળ રોપ કરીને ફાટી નીકળે છે. કુંવરબાઈ

મહેતાને આમ કશી તૈયારી વિના આવવા માટે સખમાં સખ દપકો આપે છે, અને પોતાની માતા મરી ગઈ તે દુર્ભાગ્ય માટે મહેતા આગળ ક્ષમાપાત્ર કરે છે, જેમાં

ધરો ફૂટે રૂઝે કીંકરી, મા રિના એવી દીકરી

જેવી ઘણી ગુજરાતમાં ઘરમથુ થઈ ગયેલી પંકિતઓ આવે છે. નવલરામભાઈ કહે છે કે નરસિંહ મહેતા જેવા લક્ષ્મી દીકરીના મોહમાં આ શબ્દો શોભે નહિ. પ્રેમાનન્દ પાતતાની ત્રીજીવટ ઘણીવાર નથી જાળવતો એ ખરું, પણ અહીં એ પણ વિચારવાનું છે કે મા બેઠી હોત તો આવું ન જ જાત. વળી કુંવરભાઈ કાંઈ લક્ષ્મી નથી, અત્યાર સુધી સાસરિયાનાં મેણું ટોણાંથી તેના મનમાં રોષ ભરાઈ રહ્યો હતો. પિતા આવી આ મેણાંથી મુક્ત કરશે એવી તેને આશા હતી * અને ત્યાં મહેતાના ઢંગ જોઈ, તે નિરાશ થાય છે, અને, ઘણીવાર બહારના મૂંગા જીભથી દુઃખી થયેલું માણસ સ્વજન પાસે હાથવરાળ કાઢે છે તેમ, તે મહેતા પાસે બોલે છે. નવલરામભાઈ ચોગ્ય જ કહે છે કે ગુજરાતના સંસારનું એમાં અમ્મું ચિત્ત હોવાથી તે લીટીઓ એટલી લોકપ્રિય થઈ છે. આપણા વિષયને તે સાથે આથી વધારે સંબંધ નથી.

મહેતા હરિ ઉપર વિશ્વાસ રાખવા સમજાવે છે અને મોસાળામાં શું શું જોઈએ તેની નોંધ સાસરેથી લાવવા કહે છે. કલ્યાણી દીકરી તે માની જાય છે, સાસરામાં જઈ માઠી માગે છે. સાસુને પૂછ્યું તો સાસુ તો હસી કાઢે છે.

મુખ મરડીને બોલી સાસુ, શો કાગળ ચીતરવો ફાંસુ;
બાથમાં તુલસીદળ મૂકશે, બોલો રહીને રાખ કુંકરો.

પણ ધરમાં વડસાસુ બહુ ભારે માણસ છે. તે હરિશ્ચંદ્ર ગાતારી છે એટલે જાણે મહેતાની ભક્તિ ઉપર તેને ભરોસો હોય તેવા ટોંગ કરી, ‘પરમારથી’ થઈ, કુંવરભાઈનું ઉપરાયું તાણતી હોય તેમ ‘પરમ વચન’ બોલવા માટે છે:

વડસાસુ ધણું ભારે માણસ, બોલ્યાં પરમ વચન;	વહુછ;
વડી વહુઅર તમે કાંઈ નવ જાણો, છે મહેતા વેધજીવજન.	વહુછ.
એને સ્નેહ રયામળિયા સાથે, તેને રાત્રી જોડ;	વહુછ;
પહેરામણી મનગમતી માગો. કરો નાગરી ગાઠ.	વહુછ.
કુંવરબાઈને કાગળ આપ્યો, લખો લખાણે જેમ;	વહુછ;
ફરો વહેવાઈ આંગણે આવે, કોડ ન પહેચે કેમ.	વહુછ.
લખો પાંચશેર કંકુ જોઈએ, શ્રીફળ લખો જે સાત;	વહુછ;
વીરામણ વાંકડિયાં ફોડેળ, મળશે મોટી નાત.	વહુછ.
પાંચ વસના પંચમિત્ર વાધા, ચાર ચોકડી તાસ;	વહુછ;
લખો પછેડી પંદર ફેડી, પટેળાં પચાસ.	વહુછ.
સાઠેક મુંગટ ને સો એક સહિયાં, ચીર લખો ચાલીસ;	વહુછ;
ઘાતિયાં તો જાણજીને જોઈએ, તે લખો દોડી સાર.	વહુછ.

* સંઈ નામ થાય ને પૃથ્વી તણે, સાસરિયાનું મેણું ટળે.

બે કોડી જરકરીની સાડી, રેસમી કોડી બાર; વહુછ; ..
સાદિ સાડીયો લખો ત્રણસે, છાવલ લંખો સે' ચાર. વહુછ.

...
સોલસે' લખો શેઠા સાળુ, તેજ પાનનો શો આંક, વહુછ;

(અને આ તો બધું કાંઈ બરાબર લખાવ્યું નથી. રાંક બાપને બહુ ચોક્કસ કેમ લખાવાય !)

આરાસ પડવું મેં લખાવ્યું, બાપ તમારો રાંક. વહુછ.

આ બધો તો સામાન્ય વ્યવહાર લખાવ્યો. પણ કેટલુંક તો અવરય કરવાનું તે કાંઈ લખાવ્યા વિના ચાલે ?

તમને સોળ ચણગાર ચડાવે, બાપ લડાવે લાડ; વહુછ;
ધટે જમાધને સોનાનાં સાડળાં. તેમાં અમને શો પાડ. વહુછ.

અને ડોસીનું સૌજન્ય તો પંક્તિએ પંક્તિએ દેખાય છે:

સહસ્ર મહોર સોનાની રોકડી, કહેતાં પાતું શોભ; વહુછ;
ધરડાં અમે માટે ધર્મે લખાવ્યું, ન મળે ઝાઝો લોભ. વહુછ.
એ લખ્યાથી અરકું કરો તો, તમારા ધરની લાજ; વહુછ;

નણદી મુખ મરડીને કહે છે કે આ બધું નકામું શું લખો છો ? બે પદાણુ લખો જે મહેતાથી અપાય. સારે પણ કર્તવ્યનિષ્ઠ ડોસી કહે છે:

ડોસી કહે શો શોર કરો છો, લખતાં તારું શું જય. વહુછ.

(કડવું ૧)

ખરેખર,

હાટ વાળ્યો રે, ડોસીએ હાટ વાળ્યો રે;

કુંવરબાઈ નિરાશ થઈ પિતા પાસે જાય છે, પિતા ફરી વિશ્વાસ દે છે.

જમવાને સમયે મહેતાની ફરી મસ્કરી થાય છે. તેમને નાદવાને ખૂબ ઉત્કળતું પાણી આપે છે, સાથે સમોવણુ આપતાં નથી, અને મહેતાજીને કહે છે કે તમારે તો માગ્યા મે વરસે છે તો વરસાદ વરસાવો. મહેતા ખરેખર તાલ મગાવી મલાર ગાય છે. વરસાદ આવે છે, એટલો આવે છે કે વેવાઈના ઘરમાં પાણી પેસે છે. જે નાગરાણીઓ મસ્કરી કરતી હતી તે જ મહેતાને પગે પડે છે. પણ નષ્ટ નાગર હજી માનતા નથી:

હમ નાગર કહે થયું માવડું એમ થાય છે બહુ વાર;

માણસમાં જેમ અંધઅંધા રહેલી છે, તેમ જ તેથી ઉલટા પ્રકારની અવધાની હઠ પણ રહેલી છે.

એ દિવસ તો એ રીતે પૂરો થયો. બીજે દિવસે મોસાણું કરવાનું હતું. ઠેક વખત થયો ત્યાં સુધી કશી સામગ્રી આવી નહિ. મહેતાએ તો દીકરીને તેમાં કરવાનું કહ્યું. નાત ભરાણી છતાં હજી કશું દેખાયું નહિ. અત્યાર સુધી દરેકે મહેતાની મસ્કરી કરેલી કે મહેતા શું કરશે, શંખ ફૂકશે. તે ખરેખર

મહેતાજીએ શંખ પૂર્યો વિનવિ શ્રીહરિને ફરી.

(કડવું ૧૦)

નાતના લોકે માહોમાંહી તાળી દઈ દસવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓ શણગાર સજી આવેલી હતી તે પણ જુદી જુદી બોલીઓ કરવા લાગી:

કે શિખવી જોણને બાળ, વારી રાખે છે;
કે વાંકબોલી નાર, વાંકું બાળે છે.

...
બાઈ કુંવર વહુનો બાપ, કરશે મામેરું;
લઈશ પટોગી સાર, સાદી નહિ પહેરું.
વેણુવને શી બોલ, કોટ માળા છે,
વહેવારિયા દરાવીશ, ટોપીવાળાં છે.
કુંવર વહુ ધન્ય ધન્ય, વિથર પનોતિ છે;
બાપે વગાડયો રાંખ, સાદર ચોતી છે.
વાંક બોલા વિથ બોલે ઉપહારો;
મૂકો છાબમાં પહાણુ, વાંચે જીરી નરો.

(૬૬૬ ૧૧)

મહેતા ખરી આર્તિથી ધીરની સ્તુતિ કરે છે. તે સાંભળાને

ઉઘડકા ભઠિયો વેગે વૈકુંઠપતિ, ગરુડ કયાં ગરુડ કયાં, વહત વાળી;
આન્ય ચતુરાં ચતુર્થાં બાણે બામિની, નષ્ટ નાગરે મારી ગય નાણી.

(૬૬૬ ૧૩)

અને ખરાબર વાણિયાને વેગે ચૌદલોકના મહારાજ ખળખળ થઈ

ઝીણા ભમા ને પટલા ભારે રે, હરિ હજવે હજવે પધારે રે.

(૬૬૬ ૧૪)

યુગરાતના સમસ્ત જીવનમાં યોતપ્રેત થઈ ગયેલો પ્રેમાનન્દ આ વર્ણન બહુ જ તાદ્દશ અને યથાતથ કરે છે.

જગત કંઈ પણ કારણ સિવાય પૈસાથી ચકિત થાય છે. તેમ કૃષ્ણ અને કમળાને જોઈ આખી નાત આભી બની જાય છે. વેતણ તે ભાન જૂસીને કમળાને પૂછે છે કે નરસિંહ તમારે શું થાય ? કમળા મીઠું દરાને કહે છે:

વેતણ તમે એ શું નવ નહિયારે, તમે બાઘણને અમે વાણિયારે.

(૬૬૬ ૧૪)

પછી વિધિસર મોસાણું ચાલે છે. જેટલું જેટલું માગ્યું હતું તેટલું બધું અક્ષરશઃ રજુ થાય છે. વચમાં વચમાં ફકદાર સગાં વધારે પહેરામણી મારે રીસાઈ છે તેને વધારે આપી સમજાવે છે. સાસુને સોળ શણગાર આપ્યા ત્યારે ભારેખંમ થઈ લાંબો પત્ર લખાવનાર વડસાસુ રીસાય છે તેને પણ ખોરેદક આપી મનાવે છે. નાગરાણીઓ જ્યારે આ વૈભવ પથરાયેલો જુવે છે ત્યારે, અત્યાર સુધી તેમની મરકરી કરી તે ખાતર, નથી તેમને માગતાં શરમ આવતી, કે નથી તેમને મહેતાની ભક્તિની સત્યતાનો વિચાર આવતો.

કા મહેતા પાસે માળા માગે, હણી રહી કરનેડે છ,
કટલીએક પોતાનાં બાળક, મહેતા આગળ ઓડે છ.

પહેલાં જે મરકરીમાં કર્યું હતું તે જ હવે લોભથી સાચેસાચ કરે છે.

અને ઈશ્વર આવી રીતે પ્રત્યક્ષ યદ્યંચ મત્કાર જતાવે કે ન જતાવે તે સંબંધી ગમે તે માનો, પણ એટલું સાચું નથી, કે એમ પ્રત્યક્ષ થાય તોપણ, પ્રાકૃત જનો તો એ પ્રસંગથી પોતાના જીવનને ધન્ય કરવાને બદલે માત્ર વિશ્વાસનાં સાધનો જ માગવાનાં ? અને પ્રેમાનન્દનો હાસ્યનો આ જ મર્મ છે.

કૃષ્ણ, લોકોએ મરકરીમાં કહેલા છેવટે જે પક્ષાણુ પણ સોનાના મૂકયા. છતાં જૂલ કાઢનારે તો માત્ર જૂલ જ કાઢી. કુંવરબાઈની નણુદીને બહુ ઓછું આવ્યું. તેની છ મહિનાની છોકરીને કાપડું આપવું વીસરાઇ ગયું ! તે રીસાઈને મોસાણું કુંવરબાઈને પાછું આપવા આવી ! તેને માટે અંતરિક્ષમાંથી એક કાપડું પડ્યું ત્યારે તેનું સમાધાન થયું. આપણી નાતોમાં ગમે તેવું સાઈ કરનારનું પણ સાચું બોલું છિદ્ર કાઢી ફજેતી કરવાની હુર્નતાની પ્રેમાનન્દે અહીં સચોટ મરકરી કરી છે. ગુજરાત દશ એ પામરતાથી પર નથી ગયું—આ વીસમી સદીમાં પણ !

અભિમાન એ જગતમાં તેમ જ સાહિત્યમાં, ઉપહાસનો એક સનાતન વિષય છે. એ અભિમાન, જ્યારે કાંઈપણ બદલા વગર, કાંઈપણ સ્વાર્થ વગર, કાંઈપણ કારણ વગર ખીગ્નને ખરાબ કરવામાં મગ્ન માણે છે ત્યારે તે અધમમાં અધમ બને છે—જેને માટે ભર્તૃહરિને તો નામ પણ નથી મળતું. * અહીં નાગરી નાત અને કુંવરબાઈની નણુદી, સાસુ અને વડસાસુ, જરા પણ સ્વાર્થ વિના કુંવરબાઈને દુઝી કરવામાં અને તેના ભક્ત પિનાને ફજેત કરવામાં કોઈ ગૂઢ રસ અતુલ્ય છે. બધાં પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે, અંદર અંદર જરા પણ સંતલસ કર્યા વિના, આ પ્રયોજન એક સરખી રીતે સિદ્ધ કરવા પ્રવૃત થાય છે. દુષ્કર્મમાં, વગર મંત્રણાએ, મંત્રણા જેવું વ્યવસ્થિત કામ પ્રકૃતિથી જ ચાલે છે તેનો આ દાખલો છે. દરેક પોતાની દુષ્ટિ પરમાર્થના કે દંભના પટંતરથી ઢાંકવા પ્રયત્ન કરે છે, છતાં કોઈ ઢાંકી શકે છે ? વડસાસુએ પોતાને લોભ નથી, વધારે લખાવતાં શોભ ગાય છે, એક વ્યવહાર ધર્મ તરીકે તેને લખાવવાની ફરજ પડે છે માટે લખાવે છે, ખીગ્નને ગમે તેમ હોય પણ પોતાને ભગવદ્ભક્તની પતીજ છે એવો ચારંચાર દંભ કર્યો છતાં, તેનું અભિમાન અને ફજેત કરવાની દુષ્ટિ જરા પણ ઢાંકી રહે છે ! અને એ બધું કરીને પ્રણુ છેવટે શું થાય છે ? તેણે જેટલી જેટલી મરકરી કરી, જેટલા જેટલા મહેતાને ફજેત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા, તે બધા નિષ્ફળ ગયા, અને મરકરીમાં કહેલું કૃષ્ણ બધું સાચું કરી જતાવે છે. મરકરી કરવા જનારની મરકરી થાય તેના જેવું ઉપદસનીય ખીલું કર્યું નથી. એ સર્વ છતાં, લખાવતાં શોભ પામનારી વડસાસુને મોસાણાની વસ્તુઓ માગીને—રીસાઈને લેતાં જરા પણ શોભ ચતો નથી ! આ દુનિયાનાં ડાહ્યાં, દુનિયાની મરકરી કરનારાં, ઈશ્વરનો

* યતે સરપુરુપાઃ પરાર્થઘટકાઃ સ્વાર્થાન્ પરિત્યજ્ય વે

સામાન્યાસ્તુ પરાર્થમુચ્યમનૃતઃ સ્વાર્થાવિરોધેન યે ।

તેડમી ગાનુપરાધસાઃ પરહિતં સ્વાર્થાય નિષ્પન્તિ યે

યે તુ ઘ્નન્તિ નિરર્થકં પરહિતં તે કે ન જાનીમહે ॥

ઉપયોગ પણ પોતાની દુન્યવી લોહુપતા સંતોષવામાં જ કરે છે. આથી વધારે માનવ સ્વભાવમાં ખીલું શું ઉપહસનીય હોય !

હારથના આ બંને પ્રવાહોનું ઔચિત્ય શું ? કયા સત્યમાં આ બંને પ્રવાહો સંમન્વય પામે છે ? એક તો એ કે ભગવાનની ભક્તિ કરનારની મોટામાં મોટી કસોટી તે જગતનો ઉપહાસ છે. પોતાને માથે પડતું દુઃખ એટલું મોટું નથી પણ પોતાની પ્રજા માથે પડતું દુઃખ એ ખરેખર દુઃસહ કસોટી છે અને એ કસોટીમાંથી પસાર થાય તે જગત જીતે છે અને જગતે કરેલો ઉપહાસ ભક્તના અંગ અને ભવ્ય જીવન સામે અથડાઈ, પ્રત્યાઘાત પામી જગતની સામે જ પાછો વળે છે.

કહેવાની જરૂર નથી કે પ્રેમનાન્દે આ મહાન સત્ય ગુજરાતના સામાજિક જીવનદારા અને ગુજરાતની ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગણાતી નાગરી નાતના જીવનમાં જ પ્રતીત કરાવેલું છે. તેના હાર્યતું ઔચિત્ય, તેની સદ્ગતતા, પ્રવાહિતા, જીવનનો પરિચય સર્વ એક જાણી કાઢના કવિને શોભે તેવા છે.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

રશિયન રાજ્યક્રાંતિના માર્ગો

૨

‘સામ્યવાદીઓના સિદ્ધાંત પ્રજાના બે વર્ગ પાડે છે: એક શ્રમજીવી અને બીજો શુદ્ધિજીવી. શુદ્ધિજીવીઓને એ લેકો મુખ્યત્વે ‘બુરજુઆરા’ નામથી ઓળખવાનું પસંદ કરે છે’ કારણ મોટે ભાગે તેમાં મૂઠીવાળાઓ અને ખીજના શ્રમ ઉપર જીવનારાઓનો સમાવેશ થાય છે. ‘શ્રમજીવી મજૂર વર્ગને કોઈ પણ સામુદાયિક કાર્યને માટે એકત્ર થતાં. વાર નંથી લાગતી કારણ તેમનું જીવન અને જરૂરિયાતો પ્રાથમિક હોય છે. ગમે તે ધંધામાં મજૂરી કરતો હોય, છતાં ઘડપણનું પેન્શન, કામના કલાક, અકસ્માત સામે વિમો, હડતાળ પાડવાનો દંક, ઈન્ સવાસો ઉપર તેમની દુનિયાને એકત્ર થતાં વાર નથી લાગતી. ખીજ બાજુએ વધારા, સરકારી અમલદાર, દાકતર, વેપારી, ઈજનેર ઇન્ લેકોમાં સૌ સૌનાં જીવનનાં પહેલુ એટલાં નોખાં હોય છે કે તેમને એકમત થઈ એક કાર્ય કરવું મુશ્કેલ છે. ખીજીક ઉત્તતિ જેમ જેમ થતી ગયું છે તેમ તેમ શુદ્ધિજીવી લેકોની જીનનરી જરૂરિયાતો એકબીજાથી ખૂબ જુદી થતી ગય છે અને એવા લેકોએ કોઈ એક કાર્યસર ભેગા થઈ ઠેક સૂધી ચાલવું અશક્ય બની ગય છે.

સામ્યવાદીઓનાં છાપાંઓ આ શ્રમજીવી મજૂરો માટે જ ચળવળ ચલાવે છે. ક્રાન્સમાં તેમનાં નવ અગ્રેસર છાપાં ચાલે છે. માર્કસના સિદ્ધાંતો શાખવવા સાર્થકાળાઓ ચાલે છે. સીનેઆદારા પણ મજૂરોને શિક્ષણ આપવા ભારે પરિશ્રમ લેવામાં આવે છે. ઉદ્યોગોમાંથી અને કારખાનાંઓમાંથી ભર પથારે રજાઓ અપાવીને અગર તો ફક્તમાંથી નવાનીને જીવવાન

મજુરોને શાળાઓનાં સત્રો ભરવા મોકલવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં સમાહો અને સંમેલનો ભરીને પ્રજાને શિક્ષણ અપાય છે તે જુદું. આવાં સંમેલનો અગર જલસા એક જ વખતે આખા દેશમાં ભરવાનો રિવાજ સામ્યવાદીઓ પસંદ કરતા નથી પણ જુદા જુદા ભાગોમાં એકીવારે આખા દેશનાં સાધનો એકત્રિત કરીને તેઓ પ્રજામાં સ્ફૂર્તિ અને શિક્ષણ ફેલાવે છે. આમ એક જ જગ્યાએ મોઝક્સ મુદત સૂધી બંધી શક્તિ કેન્દ્રીભૂત થવાથી સામ્યવાદીઓનું શિક્ષણ તેમ જ સિદ્ધાંતો પ્રજાવર્ગમાં ઉડાં મૂળ ધાલે છે.

મજુરોને લગતા બધા કાંઈક અને લડતોમાં સામ્યવાદીઓ મોખરે રહે એ તો દેખીતું છે. પણ સામ્યવાદીક રમખાણો કરવાનું તેઓ પસંદ કરતા નથી કારણ તેથી પોતાના પક્ષની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે એમ તેઓ સમજે છે. આમ છતાં વ્યક્તિગત અત્યાચારોદારા વખતોવખત પોતાના પક્ષમાંથી કેઈ કેઈ 'રાહીદ' ઉત્પન્ન થયા કરે અને એ રીતે પોતાનું કાર્ય લોકોની આંખ સામે સદાકાળ જાગતું રહે એ રિયલિટીને તેઓ ધૃષ્ટિ ગણે છે. સામા પક્ષ ઉપર અત્યાચારના મુકદ્દમા ઉભા કરવા પણ તેઓ ચૂકતા નથી અને પોતાના સામર્થ્યનું પ્રજામાં પ્રદર્શન થયા કરે તેટલા સારૂ ગંભીર સરચસો કાઢ્યાં અને રસ્તા વગેરે બંધ પાડી રાહદારી અટકાવથી ઈન્ બીજાઓ પ્રસંગોપાત તેઓ ભજવ્યા કરે છે.

પણ સામ્યવાદીઓનો ખાસ ડોળો તો જુદિજીવીઓ અને મૂડીવાળાઓ ઉપર જ રહે છે. આ લોકો સંખ્યામાં તેમ જ સંગઠનશક્તિમાં મજુરોને મુકાબલે દુર્બળ છતાં ધનનું અને સત્તાનું સામર્થ્ય અનંતકાળથી તેમના હાથમાં રહેતું આવેલું હોવાથી અને સરકારી અમલદારી જગ્યાઓ ધણીખરી તેમના હાથમાં રહેલી હોવાથી તેઓ ભારે ચીકણી ભત છે. ઝટ તોડયા તૂટતા નથી. વળી આ જુદિજીવીઓ આર્થિક કારણોસર એકત્રિત કે સંગઠિત ન થઈ શક્તા હોય તો પણ ધર્મ, સમાજ, સંસ્કૃતિ, દેશાભિમાન ઈન્ ભાવનાઓનાં રક્તજી તેમની વચ્ચે હોય છે જે તેમને એકત્રિત અને સુસંકલિત કરે છે. આમાંથી તેમને વિકલ કરવાની સામ્યવાદીઓની માત્રા એ છે કે ધર્મ, સંસ્કૃતિ સમાજ, ઈન્ની એ ભાવના ઉપર જ હુમલો કરી તેના પાયા ખજલગાવી મૂકવા. સામ્યવાદીઓ માને છે કે આમ કરવાથી માનના રણમાં સુવર્ણકણ વીણનારા આ લોકો રેતીના કણ પેટે જ વીખરાઈ જવાના.

રાજ્યપ્રકરણને ધર્મથી અલગ રાખતું જોઈએ એમ કહેનારા યુરોપમાં આજસૂધી ચર્ચ અને પાઠરી ઉપર જ હુમલો કરતા પણ એવી કશી મર્યાદા ન રાખતાં સામ્યવાદીઓ ખુદ ધર્મના મૂળમાં જ ધા કરે છે. તેમનું કહેવું એમ છે કે સમાજમાં તવંગર અને ગરીબ એ બે વર્ગ કાયમ રહે અને ગરીબો પોતાની રિયલિટી અસંપુષ્ટ થઈ તવંગરોને લૂંટે નહિ એટલા જ સારૂ આ જુદિજીવીઓ તરફથી 'ધર્મ'ની રચના કરવામાં આવી છે. આ 'ધર્મ' પ્રજાને લગેશાં દેવવાદ, ઈશ્વરચ્છા, ઈશ્વરચ્છાને આધીન રહી આત્મસમર્પણ કરવું, એવું એવું શીખવ્યા કરે છે.

આવો 'ધાર્મિક' માણસ સમાજને સમતાવાદી અને સ્વતંત્ર કરવાને સારૂ શા ખપનો ? લેનિને તો એક જગ્યાએ એટલે સૂધી કહ્યું છે કે જુદિજીવી લોકોનાં કારરથાનોથી વાજ આવી આમપ્રજા કંકળા નં ઉડે અગર સખી ન થાય તેટલા સારૂ ધર્મ એ તવંગરોએ શોધી

કાઢેલી અશીશુની ગોળા છે ! લેનિનના આ હુકારે સામ્યવાદીઓના ધર્મ ઉપરના હુમલાને અવનવું જોસ આપ્યું હોય એમાં નવાઈ નથી !

સામ્યવાદીઓના આ બધા છેલ્લી પાયરીના સિદ્ધાંતોની ચર્ચામાં ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી. તેમના ધણાખરા સિદ્ધાંતો સાચ નથી છે એવું પણ નથી. તેમના અમલનો વેગ અને તેમની આખાઈ નથી છે ખરાં. અહીં તો તેમના એ સિદ્ધાંતોમાંના કેટલાક પ્રમુખ સિદ્ધાંતો માત્ર દપકાવીને જ સંતોષ માનીશું:-

૧. બાળકોને કુટુંબથી તોખાં રાખીને ખાસ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં કેળવવાં.
૨. સહશિક્ષણ-છોકરાછોકરીઓને જોનાં રાખી શિક્ષણ આપવું.
૩. સ્ત્રીઓને તદ્દન સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓ સમજવી અને તેમને પુરુષના જેટલી જ પ્રાંતીય માલેકીની ગણવી.
૪. ગૃહસંસ્થા તોડવી. કુટુંબ અને કૌટુંબિક વૃત્તિ પ્રજામાં કાયમ છે ત્યાં સુધી કાઈ પણ ક્રાંતિ સફળ થવાની આશા ન રાખવી. પરાપછવી લોકોએ પોતાનાં ઓઝરાં વગરઅમે ભરનારી ગૃહસંસ્થા કાયમ રહે એટલા સાર કુટુંબસંસ્થા ઉભી કરી આટલા કાળ તેનું કાળજીપૂર્વક જતન સંજોપન કર્યું છે. સ્ત્રીમતિનું વૈશિષ્ટ્ય પ્રકટ થાય એવું ઇચ્છતા હો તો ગૃહસંસ્થા તોડી સ્ત્રીને સ્વતંત્ર કરે અને મોકળા વિચરવા છો. પોતાનાં છોકરાંછંચાં અને કુટુંબનો વાડો કરી તેમને સંભાળ્યાં કરનારી સ્ત્રી સ્ત્રી નથી પણ કેવળ માદા છે. તેનામાં અને પછીત પાછળની નવેળામાં પોતાનાં કુરુકુરિયાંને પડખામાં લઈ ચાટ્યાં કરનારી શુનિ વચ્ચે તકાવત નથી !
૫. અમજીવી માણસે શુદ્ધિજીવી તવંગરની મદદ સંકટ સમયે પણ લેવી નહિ. તેમ કયાંથી કૃતચતાશુદ્ધિનો ઉદ્ધવ યશે અને તવંગરની બધી દોહલત ઉપર પોતાનો આધિકાર છે એ વાત તે જુલવા લાગશે.

આ સિદ્ધાંતો પ્રજામાં જીવતા જગતા રાખવા સાર સામ્યવાદીઓ હમેશાં બધે ભારે મહેનત ઉઠાવે છે. આ બાબતમાં તેમની ચળવળનું મુખ્ય અંગ એ છે કે શુદ્ધિજીવી શ્રીમંતોએ પોતાના મજુરો, ગરીબો ઈં ની મદદને સાર કાઢેલી 'વેલફેર' સંસ્થાઓ, ઈરપીતાલો, ગૃહો, ઈં ની બદગોઈ કરવી. મજુર સંસ્થાઓ મજુરોના હૈયામાંથી, શ્રીમંતો સામેની કડવાશ કાઢી નાંખવા સાર, તેમનામાં સંતોષવૃત્તિ કેળવવા સાર અને એ રીતે અંતે તેમને વધુ નીચેથી તેમના પરસેવા ઉપર પોતાના એશઆરામ તથા ચેનબાજી અવ્યાહત ચાલુ રાખવા સાર લોકરીમુખા શુદ્ધિજીવીઓએ સ્થાપેલી છે અને તેનો લાભ લેશે તો તમે એ શ્રીમંતોને નમિત કરશો, ઈં ઈં ઉપદેશ દિનરાત સામ્યવાદીઓ મજુર વર્ગોમાં ફેલાવ્યા કરે છે !

મજુર એ મૂડીવાળાનો ગુલામ છે. તેને જો કાઈ કાળે પણ સ્વતંત્ર થવું હોય તો તેણે સદાય અસંપ્રદ જ રહે દૂરકો છે. શ્રીમંતોનો અહેસાન માથે લઈ તેના મારેલા જનવાથી પોતે જ એમની સંપત્તિનાં અંશે દહાડે છે એ તેને વિસારે પડશે. આ 'વિચારસરણી સ્પેનિશ નવલકથાકાર બ્લાસ્કો ઇબાનેઝની 'લા સીતે દેસ ફ્યુતેર' (દારના પીપતું શહેર) નામની નવલકથામાં ભારે આકર્ષક શૈલીમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. લેનિને ધર્મને અશીશુની

ગોળી કંઠી તો આ લેખક મદાશયે શ્રીમંતો તરફથી સ્વાત્ત્વમાં આવતી ધર્મદા અગર પરાપકારી સંસ્થાઓને 'દારૂની પરખો' કહી છે !

x

x

x

હવે રાજ્યતંત્ર હાથ કરવાની સામ્યવાદીઓની પદ્ધતિઓ વિષે કહીએ. રાજ્યતંત્ર સ્વાત્ત્વવાની જવાબદારી પોતાને માથે ન લેવી એ તેમનો સિદ્ધાંત હોવાથી સિદ્ધાંતવાદી રહીને બેજવાબદારીએ સામાના સંસ્થાનના દોષ દેખાડતા રહેવાનું બની શકે છે. આમ કરતાં જો રાજ્યતંત્ર સ્વાત્ત્વનારાઓમાંથી એકદો પક્ષ સામ્યવાદીઓનો પોતાને ટેકા મળે એ હેતુથી તેમના કાર્યક્રમનો અંશ અમલમાં મૂકે તો 'સામ્યવાદીઓને આપતો જ લાભ' અને વળી પ્રસંગ આવ્યે એ જ પક્ષને તોડી પાડવામાં બળવું હોય તો પણ પોતે છૂટા ને છૂટા જ. રશિયામાં લેનિનના અનુયાયીઓએ સૌ પહેલાં તો ઝાર વિરુદ્ધ ક્રમમાં મદદ કરી, પછી ક્રમશઃ આગેવાનેને લાંકી કાઢવા કેરેન્કીને હાથમાં લીધો અને છેલ્લે સમય અનુકૂળ છે એમ જોઈ કેરેન્કીને પણ પદચ્યુત કરી પોતે જ રાજ્યાધિકાર અખત્યાર કર્યો.

સામ્યવાદીઓના આ બધા રાજ્યદારી દાવપેચની રીતો વિરોધરૂપે જોવી હોય તેમણે સર પર્સિપ્સ ક્વિલ્પ્સ કૃત 'રેડ ફ્રેન્ચ્સ એન્ડ બ્લેક શર્ટ્સ' એ પુસ્તક વાંચવું. સામ્યવાદીઓએ ઇટાલીમાં ક્રાંતિ કરવાનું દરમ્યા બાદ પ્રથમ તો મજુરોની સભાઓ ભરાવા લાગી અને તેમાં દેશની કુલ દોલત અને મુખસગવડો ઉપર મજુરોના હક્કોનું જોસભર પ્રતિપાદન થવા લાગ્યું. પછી અધિકારીઓ સામે જંગ મંડાવું અને સરકાર તેમ જ મૂડીવાળાઓ મજુરોના હક્કો ઉપર હુમલો કરી રહ્યા છે એવું બતાવું રજુ કરીને હડતાળો શરૂ કરવામાં આવી. તેમાં માંડવાળાના દરેક સરકારી પ્રયત્નનું પરિણામ મૂડીવાળાઓ તરફથી નમનું આપવામાં આવતું ગયું અને દરેક છૂત સાથે મજુર આગેવાનોની દરખાસ્તો વધુ ને વધુ આકરી ચતી ગઈ. મજુરસંઘમાં ન જોડાએલા મજુરોને કામ મળવું બંધ થયું અને એવા આર્થિક બહિષ્કારને પરિણામે મજુરસંઘના સભાસદોની સંખ્યા અસંખ્ય થઈ પડી. આવી એકતાથી મ્યુનિસિપાલિટીઓ તેમના હાથમાં પડી અને રેલ્વેસંઘના બેરૂબંધોની મદદથી રેલ્વે પહેવાર ઉપર સામ્યવાદીઓની સત્તા જામી. પાર્લિમેન્ટમાંના સમાજવાદી સભ્યો તો મદદમાં હતા જ. 'રાજને પદચ્છે કરો' એવી જૂસો ભર પાર્લિમેન્ટ વચ્ચે સંભળાવા લાગી.

જે વરસ આટલે પહોંચતાં વીસાં. દરમ્યાન લશ્કરોમાં ફિતુરી ફેલાવવાના પ્રયત્નો તો ચાલુ હતા જ. અને એથી ચે બચકર તો એ હતું કે લશ્કરીઓને તેમ જ સૈનિકોને લશ્કર પાડવાની ને જ્યાં ત્યાં તેમની ડેકડી કરવાની ઝુંબેશ ચાલી. મહાયુદ્ધમાં જખમી થએલા અને પેન્શન ભોગવતા લશ્કરીઓ ઉપર પોતાની અંદગી ધૂળ મેળવીને મૂડીવાળાઓની ચુકામી કર્યાનાં તહોમત વરસવા લાગ્યાં. ચાલુ નોકરીમાંના લશ્કરીઓ પર ધોળે દહાડે ભર રસ્તે હુમલા કરી તેમના લશ્કરી પોશાક તેમ જ બિલાં વગેરે ખૂંચવી લેવાનો સપાટો શરૂ થયો અને આવા હુમલાઓ સામે જાળીયાર વગેરે થાય તેમ તેમ લોકમત વધુ ને વધુ જ કુખ્ય થાય. કેટલીક વાર તો એવું બને કે જાળીયાર થયા પછી તે કરનારા લશ્કરી અમલદારોને મજુરો આગગાદીમાં બેસવા ન દે અને સરકારને પણ બહાર જગાઓમાં 'યુનિફોર્મ' પહેરીને જવાની લશ્કરી અમલદારોને મનાઈઓ કાઢવી પડી !

આ રમખાણો અને હડતાલોનો તાશેરો જોયતો હતો તેવામાં એક દિવસ ટ્યુરિનના મજૂરોએ બધાં કારખાનાં હાથ કર્યા, માલેકોને હાંપી કાઢ્યા અને ઈંગ્લેન્ડના ગૂડી નાંખ્યા. રાગએ લશ્કર મોકલવાનો હુકમ કાઢ્યો પણ એક તો લશ્કર જ હાથ પર રહ્યું નહોતું અને સિવાય મજૂરોએ લશ્કરોની આવખનો રસ્તો રહેવા દીધો નહોતો !

પણ બોલ્શેવિકોનો આ પ્રયત્ન કંઈક અકાળે થયેલો. પ્રત્યક્ષ રાજ્યતંત્ર હાથમાં લેવા જેટલી હલુ તેમની તૈયારી નહોતી થઈ. સિવાય, તે જ વેળાએ મજૂર પક્ષમાંથી છૂટા પડેલા મુસોલિનીએ પોતાનું સ્વતંત્ર સંગઠન ઉભું કર્યું હતું. તેના પ્રતાપ આગળ સામ્યવાદીઓ મ્હાત થયા પણ તેથી તેમના કાર્યક્રમને અંખ ન આવી. કારણ મુસોલિની પણ સામ્યવાદીઓ પાસેથી જ પોતાના પાઠ ભણ્યો હતો.

x

x

x

ક્રાંતિકાળ દરમ્યાન સામ્યવાદીઓની મુખ્ય ચિંતા એ હોય છે કે પોતે ચંતવેલા પ્રગ્તસોલનું પર્યવસાન પ્રલદ ક્રાંતિસુદ્ધમાં થતા પહેલાં રખેને તે શમી જાય. યુદ્ધ શરૂ થયા પછી તેમને તેવી કશી કાળજી રહેતી નથી. અને આગલી તૈયારી પાછી હોય તો ક્યાંએ હરકત આવતી નથી અગર તો પાછા હડતું પડતું નથી. આવા ક્રાંતિયુદ્ધ દરમ્યાન પ્રગ્ત જોડે તેમ જ અમલદાર વર્ગ જોડે કેમ વર્તવું એના નિયમો સામ્યવાદીઓએ નક્કી કરેલા છે.

૧. પ્રગ્તવર્ગ જોડે વર્તવાના નિયમો:-

- (૧) પરાગપ્રચી વર્ગના લોકોને બીવડાવી દેવા સારું બધું રસ્તો મજૂરોથી વ્યાપ્ત મૂકવા, સરકારી ચોક્કીઓ ઉઠાડી પોતાની ચોક્કીઓ બેસાડવી, મસતો ફેરવવી, બધાનાં વાહનો રોકવાં.
- (૨) છાપાંઓ બંધ પાડવાં કે લોકોને કશી ખાતમી મળવા ન પામે, બેંકો બંધ પાડવી કે તેમને પૈસા ન મળે, તેમના વાહનો ખૂંચવી લેવાં, તેમને ભેગા થવાની મનાઇ કરવી.
- (૩) બેંકો, કારખાનાં, મીલો, ભાડે અરખવાની ગાલીઓ ઇ. જાની લોકોપયોગી સંસ્થાઓ ' પ્રગ્તદાય માલેકી 'ની કરી નાખવી.
- (૪) બેંકો, કંપનીઓ અને મૂડીવાળાઓ પાસેયા નાણાં કદાવીને દ્રવ્યની સગવડ મેળવી લેવી.
- (૫) તાત્કાલિક ન્યાય ચૂકવનારી લોકપક્ષી અદાલતો બોલી દેવી અને તેને સારું ચોરીસોની તગવીજ કરી આપવી; પોતાના નામદામનું કાર્ડ જતાવ્યા વગર કોઇને પણ કોઇ રસ્તે જવા ન દેવું. આથી મૂડીવાળા તેમ જ બીજા ગુન્હેગારો ભાગી છૂટવાનો સંભવ ઓછો થશે.
- (૬) મૂડીવાળાઓનાં તેમ જ તેમના પદાના લોકોનાં હથિયાર પડિયાર ખૂંચવી લેવાં.

૨. સરકારપક્ષ જોડે વર્તવાના નિયમો:-

- (૧) બધી જનનાં પરરપર વહેવારનાં સાધનો હાથ કરી કેન્દ્ર સત્તાનો બીજા પ્રાંતો જોડેનો સંબંધ તોડી નાંખવો.
- (૨) તે જ રીતે સ્થાનિક અમલદારો તેમ જ સ્થાનિક લશ્કરી કેન્દ્ર વચ્ચેનો સંબંધ તોડી નાંખવો, અગ્નિશુકનો થઇ પડે તેવી વ્યક્તિઓને ટેકાણે કરવી.
- (૩) સામ્યવાદીઓનું જોર હોય ત્યાં ત્યાં બધે જૂની સત્તાને ઉપસાવી રાજ્યતંત્ર હાથ કરવું.

- (૪) જ્યાં સામ્યવાદીઓનું જોર ન હોય ત્યાં પ્રત્યક્ષ ગળવો ન કરતાં મજૂર ભાગનો ખીમ ભાગો જોડેનો વહેવાર તોડી નાંખવો એટલે 'હુકમો', ખાતમી, દ્રવ્ય અને મનુષ્ય-ગળતી મદદને અભાવે તે પોતાની મેળે શરણુ આવશે. સૌથી મુખ્ય વાત દર ઉપાયે હાર ન ચલા દેવી.
- (૫) રાજ્યવહીવટનાં ખાતાંઓને અડકવું નહિ. તેમનાં કામ જેમનાં તેમ ચાલુ રહેવા દેવાં. અને તો ફક્ત મુખ્યાધિકાર સામ્યવાદીઓએ પોતાનાં હાથમાં લેવો.
- (૬) લશ્કર જોડે લડવાનો પ્રસંગ ન આવવા દેવો. જુદી જુદી ડાલણીઓનો એક ખીજ જોડે વહેવાર ન ચલા દેવો. લશ્કરોની હીલચાલો છિન્નભિન્ન કરી તેમને નખખાં પાડવાં. લશ્કરી અમલદારો મળે ત્યાં પરહેજ કરવા. સિપાઇઓને લશ્કરો છોડી જવા ઉશ્કેરવા. એટલે પ્રથમ એકલડોકલ સિપાઇઓ અને ધીમે ધીમે હુકડીઓની હુકડીઓ નાસી જશે. એવા ફોડેલા સિપાઇઓનું લશ્કર જમાવીને લશ્કરની પોતાને મદદ છે એમ ખતાવવું. વળી એ લશ્કરની મદદથી ખીજ પલટોને ફેડવી.

લોકો જોડે વર્તવાના ઉપર આપેલા નિયમો ધીરા ધામ્ધ્યામાં આવેલા શહેરમાંના લશ્કરી અમલદારોના વર્તનને મળતા છે એ દેખાઈ આવે છે. અંધારૂં ચતાં લોકોને ધરબદાર નીકળવાની મનાઇ, દિવસે જનાર આવનારે નાકે નાકે પોતાના નામકામનું કાર્ડ દેખાડવું પડે, ક્રાંતિવાળી ગળણવા દે તેથી વધુ કરી ખજાર ખાતમી મળવી બંધ થાય, અન્નપ્રયા પેલીસો રસ્તા રોકી પડે, વાહનો જપત થાય, દધિયારે ખાલસા થાય, બેંકમાંથી દમડી ન મળે, બેળા ચવાની મનાઇ, કુટુંબ સહિત ભાગી છૂટવાનો રસ્તો નહિ—આ સ્થિતિમાં પરાપજની વર્ગની શી દયા થાય એ ૧૯૧૭ની રશિયન ક્રાંતિના ઇતિહાસ ઉપરથી સૌ કોઈ ગળણી લે. તે વખતમાં રશિયામાં રહેલા કેટલાક લોકોને કહેતા સાંભળ્યા છે કે ક્રાંતિવાળાઓની સામે ચવાનાં સાક્ષો મળ્યાં તો મુશ્કેલ હતું જ, પણ એકબીજાને એકબીજાની ખજાર અંતરમળવી એથી જે વધારે મુશ્કેલ હતી. ખજારની દુનિયાની ખજાર મળવાની તો વાત જ શા સાફ કરવી? ખજાર પૂછવી એ જ શુન્હો હતો. ભાગીને ય ક્યાં જવું? જઈ ચડે ત્યાં એના એ ક્રાંતિવાળાઓનો અમલ ગાજતો હોય તો? અદારની ખજાર અંતર મળવી બંધ ચતાં જ મૂડીવાળાઓનો ખારેવહાણુ જૂડે જ. ગયે વર્ષે ઈંગ્લેન્ડની વિરાટ હડતાળ વખતે છાપાં બંધ પડ્યાથી અધિકારીઓની જે સ્થિતિ થઈ હતી તે ઘણાને યાદ દશે જ.

રાજ્યતંત્ર ઉપર ધા કરવાના સામ્યવાદીઓના ઘણાખરા માર્ગો આ કાળની રાજ્ય-મંસ્થાઓના સ્વભાવ તેમ જ બાંધાને આંખ સામે રાખીને દોરવામાં આવ્યા છે. બેલ્દ કેન્દ્રીકરણ એ આજકાલનાં રાજ્યતંત્રોને એક ભારે હોય છે. પ્રત્યેક વિભાગનો અધિકારી કેન્દ્રસત્તાના હુકમોની ગમ્મવણી માત્ર કરે છે. દેવીફાનથી ઉપરી અમલદારની સલાહ પૂછ્યા વગર તે કશો નિર્ણય કરતો નથી. આથી અણીને વખતે સ્વતંત્રપણે જુદી ચલાવવાને અને નિર્ણય કરવાને આવા લોકો નાલાયક બની ગએલા હોય છે. વીજળીધરમાં કંઈક ભાંગફોડ થતાં જ આખું શહેર જેમ અંધારામાં ગરક તેવી જ આજકાલનાં રાજ્યતંત્રોની અવસ્થા હોય છે. પૂર્વ પાર્સિ-શહેરમાં ગળવો થાય તો ગળવાખેરો સૌ પહેલાં સરકારી આંશીસરો પર અને પાર્સિમેન્ટના 'સભાગૃહ ઉપર છાપે મારતા અને અધિકારીઓને

પક્ષવામાં નાદક વખત ગુમાવના. સામ્યવાદીઓ વ્યક્તિઓને પક્ષવાની પંચાતમાં મુદ્દ પડતા જ નથી. તેઓ તો સૌથી પહેલો ટેલીફોન, ટપાલ, તાર અને છાપા ઉપર જ છાપો મારે છે ! એટલે નથી મળતી એક ઠેકાણાની જીતે ખબર કે નથી નીકળતા હુકમો. સરકારને એકાએક ઉચ્ચતરી નાંખવા ઉપર સામ્યવાદીઓનો ડોળો નથી હોતો. તેને લક્ષ્યો થાય એટલે તરતને મારે બસ થઈ પડે છે.

ટેલીફોન તાર ટપાલ ભાંગી નાંખવાનો મુદ્દો એ કે સરકાર તેનો ઉપયોગ ન કરી શકે. ખરું જોનાં આ ખાતાં તો અગાઉ તેમનીના કાળમાં જ સામ્યવાદીઓએ લાપ કરેલાં હોય છે. એટલે તેમની સૂચના મળતાં રસ્તામાં જ સરકારની ટપાલ અંતરિયાળ જપ્ત થઈ જાય છે. ખાતાના અધિકારીને પોતાના ખાતામાં થયેલી ક્રાંતિની ગંધ સ્પર્શી નથી હોતી. કરેન્સી પોતાની ઓશીશમાં બેઠો બેઠો પોતાના પ્રધાનોની અને સેનાપતિઓની વાટ જોયા કરતો હોયો પણ એના સંદેશ પેલાઓને પહોંચના નહોતા અને પેલાઓના એને નહોતા પહોંચતા. મુસોલિનીએ રોગ પર છાપો માર્યો ત્યારે પણ એમ જ થયું. મુસોલિની ચડી આવે છે એવી ખાતમી મળતાં જ રોગમાં પ્રધાનમંડળ અને મુખ્ય અમલદારો જોયા થયા અને તેમણે લાપ જીતેના સેનાપતિને તેને રોકવા, રોગમાં લશ્કરી કાયદો પોકારવા અને મુસોલિનીને બળવાખોર તરીકે બહાર કરનારો દંડે કાઢવાના હુકમો મોકલવા માંડ્યા. પણ આ હુકમોમાંનો એક શબ્દ પણ ઓરડાની દીવાલ બહાર જતો નહોતો. સર પર્સિવલ હિલિસના પુસ્તકમાં આ અમલદાર પરિવારનું મનોરંજક વર્ણન આપેલું છે. દુકમાં વળતે જ દિવસે મુસોલિનીએ રોગ સહેર તેમ જ છટાલીની કૃષ રાજસત્તા કબજે કરી. રશિયા શેનિન અને તેના અનુયાયીઓની સત્તા હેઠળ થયું, છટાલી મુસોલિનીની, બલેના રાજ્યક્રાંતિના અને સત્તા મેળવવાના માર્ગે એક જ દત્તા.

આ વિષયની શરૂઆતમાં કહેવાઈ ગયું છે કે આપણે ત્યાં યુરોપી સારી અગર માઠી પ્રવૃત્તિઓ વિશે ખરી માહિતી મેળવવાનું કેટલું મુશ્કેલ છે અને આજના કથમખદાદુર પાશ્વારો મનિદાસ કેવી રીતે ઘડે છે એ તો દરે આપણે કદપવાપણું રહ્યું જ નથી. આજાસ વર્ષ સુધી માનવના જન્મસિદ્ધ હોવાની લિંગાવત કરનારો અને આપણુદ સત્તાનો નિરોધી બનોઈ શો આજે મુસોલિનીના કાર્યમાં અને કાર્યપદ્ધતિમાં ભારે દોષ જોવાની ના પાડે છે, ત્યારે અનેક લેખકો, છાપાવાળાઓ, ઇતિહાસકારો શેનિન મુસોલિનીની જોડીને વાઘવરતી જોડી તરીકે જ જોળખવાના આગ્રહ રાખે છે. વિન્ડુસ્તાનમાં તો લોકસ્વભાવની દૃષ્ટિએ સારી માઠી પાશ્વાર રીતેને સાફ ધરતી થે નથી ને જ્ઞાતિ થે નથી ત્યાં આવાં લખાણોની 'યુદ્ધસ્થ વાયા રમ્પા' થી વિશેષ કિમત નથી એ દેખીતું છે; છતાં જુદા જુદા લેખકો તેમ જ પ્રેક્ષકો અનેકવિધ દૃષ્ટિએ જોનારા હોઈ કેવી જુદી જુદી છાપ પોતાના અંતરમાં લઈ જાય છે તેના ઉદાહરણ રૂપે પંડિત જ્ઞાનદેવજી નેદરેએ તાજેતરમાં જ જીવ્યાએશ રશિયન રાજ્યક્રાંતિના દશવર્ષીય એન્ગ્રેજ વખતની પોતાની મેમોરેલી મુલાકાતના જે અનુભવો મોકલ્યા છે તેનો એક ઉનારો બસ થયો:

“ તાજે અમે જલ્દી દુનિયામાં આવી ચડ્યા છીએ. અહીંની કાળ વસ્તુ નૂને કાઢે છે તેખાય એવું નથી. અહીં દરેક જણ ‘તવશરી (લેજખ) છે. વેટર, મનુર, વેતરો સબ કોષ ‘તવશરી’. આ સોવિયટ પ્રજાવંત્રને પ્રમુખ મુદ્દાં જરીજમાં જરીજ આમદિવાને ‘તવશરી’ કરીને બોલાવે !

× × × આવડું 'મોટું' મોટાકા શહેર પણ ધનવૈભવ ક્યાંયે નજરે ચડતાં નથી. લોકો પ્રમાણમાં ગરીબ છે એ દેખાય જ આવે છે. રસ્તે મોટરકાર જૂજ નજરે પડે. ખાનગી ગાડીઓ તો ભાગ્યે જ કદિ હોય. કોઇ કોઇ ટેક્સી અને સરકારી ખાતાની મોટરો નજરે પડે જરી. વિજળીની ટ્રામો અને મોટરબસો પંછુ હોડે છે પણ વરતી પછીખરી પગે ચાલીને જ જતી દેખાય છે. દુકાનોની ઝાંઝમક પણ ખીબ દેરોને મુઠાખલે કંગાળ પણ દુકાનોમાં સુંદર રશિયન બનાવટના માલ અને ન્યાં જુઓ ત્યાં સમત્વની અને ક્રાંતિના અભિમાનની રેલમણે. જ્યાં નજર કરો ત્યાં 'સોવીયટ પ્રજાતંત્ર' પ્રતીક હથેડો ને ઘાતરડું અને રાજ્યક્રાંતિને દસ વર્ષ થયાં એમ સૂચવનારો '૧૯૧૭-૧૯૨૭' નો આંકડો અને અલખત લેનિનની છબી ઉપર આંખ પડે છે. કોઇ પણ દિશામાં નજર ફેંકો લેનિનનું એકાદું ચિત્ર, છબી, પૂતળું હોય જ. દરેક ઘરમાં અને દરેક દુકાનની બારી પર તમને તે દેખાવાનું જ. આજની રશિયન પ્રજાની એ આરાધ્ય દેવતા છે ને એનું નામ ક્રમ્લિનનું જ તેમના ચહેરા ઉપર અવનનું તેજ ઝળકી ઉઠે છે.

ધર્મની કોઇ છેડ કરતું નથી. અમારા હવારા સામે જ એક દેવળ છે. ઘણું લોકો—ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ—તેમાં નય છે. લોકો તેમને અટકાવતા કે તેમની કનડગત કરતા નથી. માત્ર સામેની દિવાલ ઉપર મોટા અક્ષરે 'માર્ક્સનું' વાકય ટાંક્યું છે: 'ધર્મ લોકોને અભિપ્રાય છે.'

લોકોમાં જાણનીય એવા વર્ગ જ નથી. પ્રજાતંત્રના પ્રમુખ વચ્ચે ને ગામડાના ખેડૂત વચ્ચે જેમીતો ફોજ જ તફાવત નથી અને અહીંના ખેડૂત હિંદુસ્તાની ખેડૂતના જોટલો જ જરીપુરાણો છે. પ્રજાતંત્રના પ્રમુખ પોતે પણ સામાન્ય કામદાર હતો ને હજી હમણાં જ વળી ગયો 'શાક' પહેરતાં શીખ્યો છે !

નાટકશાળામાં અમે ગયા. કાળા ઈવનિંગ ટ્રેસમાં કોઇ ન મળે ! પાઉકર મોપડેલા ને સેંટેપોલેટમ ધાલેલા ચહેરા નહિ ને કાંઈ નહિ ! પ્રેક્ષકો પોતપોતાના ભાતભાતના પોશાકમાં ખાસા એકા દલા. કોઇ કોટવાળા, કોઈ એકલા કુડવાસેર, તો કોઇ રાવલુમધ્યા વાતારો પોતાના પગડખા દેશી પોશાકોમાં.

જેલખાતામાં અમે કેટીવાડે ન જ્યા. ૪૦૦ કેટીઓ ઉપર ૫૨ અમલદારો હતા. ચાતર સતરની હુકીઓ આઠઆઠ કલાક જેલ સાચવે. દરવાજા ઉપરના એક એ સિવાય કોઇ હથિયારબંધ ન મળે. આખી જેલ જાણે વણાટનું કારખાનું. દરેક કેટીને રાજના કામની મજૂરી થૂંકવાય છે તેમાંના કે જે રખાય છે ને છૂટે ત્યારે સાથે લઇ જવા મળે છે. બાકીના પૂં ગાંધી તેઓ ગોપડીઓ, સિગારેટ ઈ. લઇ રાકે છે, એ કોટડીઓમાં અમે રેડિઓ ગોઠવેલા જ્યા. કેટીઓએ પોતાની મજૂરીમાંથી તેના પૈસાં ભરીને પોતાની કોટડીમાં મૂકાવ્યા હતા. કેટીઓને 'કેટીકપડાં' પહેરાવવામાં આવતાં નથી. પોત-પોતાનાં કપડાં જ પહેરીને ફરે છે. હાથકડી, બેડી કશું નહિ. તેમને નંબરના આંકડાથી ઓળખવામાં આવતા નથી. હપેસાં નામથી જ ઓળખવા પોકારવામાં આવે છે. કોઇ પણ કેટીની વધુમાં વધુ સબ દસ વરસની હતી. તેમાંથી સદ્વર્તનથી ધરાડો થાય.

સંભવ છે કે ઉજળી બાલુ જ અમને દેખાડવામાં આવી હોય. પણ મારા મન ઉપર તો એવી ધાપ પડી કે આ જેલો સમઘર નથી પણ સદ્વર્તનથી અને સાફ કામ કરતાં શીખીને સુધરવાની જગ્યા છે ત્યાં જુનેહાદોને માત્ર અટકાવવામાં રાખવામાં આવે છે. જેલમાં અમે એક કેટીને હબખતની દુકાન ચલાવતો જોયો, ત્યાં ખીબે કેટી બહારની પેટે જ હબખત કાપવા આવતો હતો અને પેટો યથાવિધિ ધોવાબાદ છાંટીને પેલાનું મોં લૂછતો હતો. લેવડદેવડ બધી પૈસાથી નહિ પણ ચિટ્ટીઓથી ચાલે અને તે ચિટ્ટીઓ ઉપરથી જેલની ઝાંડીસવાળા બધા કેટીઓના હિસાબ દિવાલો રાખે. કેટલાક કેટીઓને અમે બધોરની બ્યાથામ કરતા જોયા. નજીક કોઇ વાડે ન હતો અને તેઓ કેટીઓ છે એવું સૂચવનારું કશું યે ત્યાં નહોતું.

અમે કૃષ્ણવર્ણીખાતાનું મધક જોયું. તેના વડાએ પ્રજાની નિરક્ષરતા મહાદેવ શરિયામાં કેવી છુપેશ ચાલુ છે તે અમને સમજાવ્યું. બુદીશીલી, ભાષાઓમાં તેવાર. યએલાં સંખ્યાબંધ પાકયપુસ્તકો અમને બતાવવામાં આવ્યાં. દેશાન્તર કૃષ્ણવર્ણીપ્રસારને સાર. 'શરિયાત મિત્રો'ની એક મહાસભા માંજ આરના દરબારવાળા મકાનમાં મળી હતી. અમે લેનિનનો શસ્ત્ર જોયો. અહીં લેનિનનું શરીર મસાલો ફરીને જોમતું તેમ સાચવી મૂકવામાં આવ્યું છે. કે સૌ તેને જોધ. શકે મહાન શરિયત ક્રાંતિનો આ પિતા તેના વિશાળ કપાળ સાથે જેવો ને તેવો સૂતે છે. પોતે પોતાનું કાર્ય પૂરું કરીને સૂતો. હેલાં એવો સૂતોય તેના શાંત મુખ ઉપર વર્તે છે. તેનાં હૃદયને આવનાર લોકોનો અવિરત પ્રવાહ સવાસથી સાંજ સૂકી ચાલુ રહે છે.

લેનિનની વિધવાનાં ધણુ અમે દર્શન કર્યાં. કૃષ્ણવર્ણીખાતામાં મદદનીશ અમલદારની જગ્યાએ તે કામ કરે છે.

દિવંદુસ્તાનમાં આપણે કાર્યકર્તાઓની કંગાળ તૈયારીની હમેશાં ફરિયાદ કરીએ, છાંએ પણ આ શરિયત પ્રજા પાસે કંઈ બહુ ચડિયાતી મનુષ્યસામગ્રી નહોતી."

‘પાંચકોડી’

ચું બ ન

૨૬ માર્ચ-કાંએ પધારીમાંથી ઉઠીને મીજગતી સળગાવી અને આગવા માંડ્યું. લગભગ અગિયાર વાગી ગયા હતા. અત્યારે તો તેણે જંગલમાં પહોંચી જવું જોઈતું હતું. પણ લકવાને લીધે તેને પહેલી ઉપ આવી ન હતી. એટલે ઉઠતાં મોડું થઈ ગયું. જો તેને ધરાધની જામવા દેવામાં આવે તો તે ત્રણ કલાકાર ધરી દેવાને પણ તૈયાર થઈ જાય. પણ કાંઈ આવે એમ ન હતું. તેની રાદ જોવાતી હતી એટલે તેણે પોતાની હુકાળી પગારી છોડવી જ જોઈએ, કાચીચોરીનો મામ લેવાને તે જો ન જાય તો પેલો શુદ્ધ મૈત્રુસ કહેશે, શું?

તેણે વાત કરી રાખી હતી કે કેટલુંક રેશમી કાપડ એકાએક પધારવાને રવાના કરી ચકાપ એમ ન હોવાથી તેને ગાદી ઝુંડેમાં સંત્રાસવું પડે એમ છે, અને આ કામ માર્ચ-કાંની મદદ વિના તે એકલો કરી શકે એમ નથી. તે ઉડાવગીર છે. એણે આસપાસના બધાપ કસ્ટમ્સ ઓફિસરો અને પોલીસવાળાઓ જાણતા હતા અને તેના ઉપર હમેશાં નજર રાખવા દતા. આથી ગમે એટલી આલાકી કરવા છતાં તે કાલે એમ ન હતું.

આ તે શું?—આજે માર્ટિન્કાની બાજુ પથુ સીધે સીધી ઉતરતી ન હતી. તેના લયડી ગયેલા પગો વિચારાંતિ અંખતા હતા. માર્ટિન્કાએ પોતાનાં ઘડપણનો વિચાર કરીને અપ મૂરતું ઘન પત્યાવી રાખ્યું હતું, આથી તેને ઘડપણનો કે માંદગીનો ખુલુ ભય ન હતો. તેની બાસે બે કોઈ વિચારો આવે. ભરોસાપાત્ર મદદનીશ હોત તો તે આવે. અગવડને પ્રસંગે તેને મેલકલત. તેણે કદાચ ધંધાના બિલકુલ અંધ-કર્મો હોત. તેને પોતાને તો સ્તુભ આરમ્ભ-ભાગી જીવનની કદી પરવા હતી જ નહિ. પથુ આજકાલ એવાં માણસો મળે છે ક્યાં? કોઈ પથુ યુવતીને સખત મહેનત કરવાનું મન થાય છે ખરું? જાણે તેઓ કાસ, માણી કે સાકરની જ ન ખતાવેલી હોય એમ તેઓ બધી વિપત્તિથી ડરે છે. માર્ટિન્કા જ્યાં જ્યાં જતી ત્યાં ત્યાં તે ટાઢ તડકો અને વરસાદ પાણી વેકીને કાળી રત્ને પથુ સોપેલું કામ કરવાને તૈયાર હોય એવી ડરેલ અને મજબુત છોકરી કે વિધવા મળે એમ હોય તો તેની તપાસ કરતી રહેતી; પથુ આજ સુધી તેને કોઈ મળી ન હતી. વેન્ડુફકા વિષે પ્રેતે જે બધી આશાઓ રાખી હતી તે તેને જાણીને માર્ટિન્કાએ જ્યારે તેને સાક્ષ દેવા કહ્યું ત્યારે વેન્ડુફકાએ તો ખભાં હલાવીને તેની માથણી સ્વીકારવાની સાક્ષ ના જ પાડી. દાણચોરી કરનારાઓ સાથે બેઠાનું એ બહુ જ બેખમકારક હતું. વેન્ડુફકાએ કહ્યું કે એમાં માત્ર મજબુત શરીર જ નહિ પથુ સેંકડોમાંથી ભાગ્યે જ એકાદ છોકરીમાં હોય એવી બેપરવા રૂત્તિની પથુ જરૂર હતી. તે દિવસથી જ માર્ટિન્કાએ પોતાની ધિગા ફળીભૂત ચવાંની આશા છોડી દીધી. કારણ વેન્ડુફકાનો નિશ્ચય હમેશાં અટલ જ હોય છે.

માર્ટિન્કા એ વેન્ડુફકાની માસી થતી હતી. પોતાની માતાનાં મરણ પ્રતીથી મેટલાંક વરસ સુધી તે એની પાસે જ રહી હતી. પોતાની માના શોકને લીધે, અને બાપા-જરા મોટેથી બોલીને રમવા પથુ દેતા ન હતા એથી, વેન્ડુફકાને ધરે રહેવું ગમતું ન હતું. આથી તે માર્ટિન્કાના ઘરની હોય એવી જ થઈ ગઈ હતી અને માર્ટિન્કા પથુ તેની સાથે તે પોતાની પુત્રી હોય એમ જ બધી વાતો કરતી.

જુદ માર્ટિન્કાનો વેન્ડુફકા ઉપર મળો રનેદ હતો અને તેઓના પરસ્પર રનેદની વાત શુકેસ જાણતો હતો. આથી જ તેણે માર્ટિન્કાદ્વારા આશું કરાવ્યું હતું.

દાણચોરીના ધંધાને માટે જોઈતી શક્તિઓ સોમાંથી ભાગ્યે જ એક સ્ત્રીમાં હોય છે એ વેન્ડુફકાની વાત તદ્દન ખરી હતી.

માર્ટિન્કાને પોતાને પથુ કુશળતા પ્રાપ્ત કરતાં બહુ વખત લાગ્યો હતો. લાંબા અપલન પ્રતી જનંતે પથુ દિવસેને વાસ કરવામાં, અંધારી એકાંત ગણીકુંચીએમાં થઈ પસાર થવામાં, શિયાળાની કડકડતી હંડી વેડવામાં અને સદા એ ચેતતા રહેવામાં ટેવાઈ ગઈ હતી.

સંરહદ પર સંતાઈ રહેલો કોઈ પેદાસ એક એક તેના ઉપર તૂટી પડે અને બે તે દાણ ન આપે તો તેને માજરોટ પાસે ઘસડી નાખે એવો ભય તો રોજનો હતો.

પથુ તેને યસંદમી કરવાપણું હતું જ નહિ. જ્યારે કોઈ માણસ સૂની ઝૂંપડી અને ખંચ ભૂખે મરતાં છોકરાં જ સ્ત્રીને વારસામાં આપતો બપ ત્યારે કયો ધંધો સ્વીકારવો એનો બહુ વિચાર કરવો એને ન પરવડે. જે ધંધો ખરાબ કે અપ્રામાણિક ન ગણાતો હોય

અને જતાં બહુ જ લાલકારક હોય તેનો તે માત્ર સાચકલાપણીને લીધે જ અસ્વીકાર પણ કેવી રીતે કરી શકે ?

જદ્દ માર્ટિન્કાને આ ધંધામાં કશું જ ખોટું ન હતું લાગતું અને અમારા તરફ તે સૌ કોઈ એમ જ માનતા. અત્યારે તે ધંધામાં ઝાઝો નફો રહ્યો નથી પણ ત્રીસેક વરસ પહેલાં તે જુદો જ સ્થિતિ હતી. તે વખતે તો સારી સરખી કમાણી કરી શકાતી હતી અને તેથી એ ધંધો માત્ર ગટરમાં ગળડતો ભીખારી જ સ્વીકારતો એમ નહિ, પણ સાધારણ સારી સ્થિતિનાં માણસો પણ પોતાની મુઠી વધારવાને માટે એ ધંધામાં પડતાં. તેઓને મન એ ધંધામાં અને ખીજા ધંધાઓમાં કંઈ તફાવત જ નહોતો. આ ધંધાની માત્ર સરકારે મના કરી હતી એટલું જ.

પોતાના પતિના મૃત્યુ પહેલાં પણ માર્ટિન્કાને દાણચેરો સાથે પરિચય થયેલો હતો કારણ કે તેનો પતિ વારંવાર એ લોકોને પોતાની ઝુંપડીમાં છૂપાવા દેતો હતો. તેનું ઝુંપડું ગામથી એક કલાકને રસ્તે આવેલું હતું અને ઝાડવાંઓથી ઘેરાયેલું હતું એટલે તેઓને સંતાતાં ફાવે એમ હતું. એ સ્થાનને 'ફર્સ' કહેતા. કોઈ અંદર જતું આવતું હોય તેની ખબર ધાડની એકદમ પાસે ન હોયો રહે તો કોઈને જ પડે એમ ન હતું.

માર્ટિન્કાના પતિના અવસાન પછી તેના ઝણુનો બદલો વાળવા દાણચેરોએ માર્ટિન્કાને તેમની સાથે બેઠાવાને કહ્યું હતું. તેનું કામ રાત્રે જંગલના કોઈ એકાંત સ્થાનમાં તેમને જઈને મળવાનું અને ત્યાંથી જકાતી માત્ર લઈ જઈને ખીજે સંકેતસ્થાને આપવાનું હતું. ત્યાંથી વળી ખીજાએ કોઈ ખીજે દેકાણે લઇ જાય. માર્ટિન્કાએ આ કામ આભાર સાથે સ્વીકાર્યું. હવે તો તે ધણી વરસના અનુભવથી આ કામમાં સારી પેઠે વખણાતી હતી. ખીજા કયા વેપારમાંથી તેને આવડેલો બધો નફો મળવાનો હતો ? આ 'કાળીઆ'ઓએ આ કામ માટે ધણી સ્ત્રીઓ રાખી હતી પણ કોઈના પણ કામથી તેમને માર્ટિન્કા બેટલો સંતોષ મળતો ન હતો.

તેનો શેઠ જદ્દ મેતુસ પોતાના પાંચ છોકરાઓ સાથે ધમધોકાર વેપાર ચલાવી રહ્યો હતો જતાં તે વારે વારે કહેતો કે જો માર્ટિન્કા આ ધંધો છોડી દે તો હું પણ છોડી દઉં. ખીજા બધી સ્ત્રીઓ તેને બહુ જ દંટાળો અને તકલીફ આપતી હતી. તમે કદાચ જ ન શકો કે તેઓ શો ગોટાળો વાળશે! એક જણીએ તો તેને સોંપાયેલો માત્ર જ ખોઈ નાખ્યો હતો. ખીજાએ વળા સારી રીતે છૂપાવ્યો ન હતો અને બગાડી નાખ્યો હતો. ત્રીજાએ તો નહામી જ ગભરાઈ જઈને દાણમાંથી ટોપલી ફેંકી દીધી હતી. તેઓ કામ કરતાં નુકસાન જ વધારે કરતી.

આ લોકોથી મેતુસ દંટાળે તેમાં નવાઈ શી ? તેના ધંધાની જરૂરીમાં જરૂરી વસ્તુ ધારજ તે ધણી વાર ખોઈ બેસતો અને હવે એ જ્યારે આવી બાબતોનો વિચાર કરતો ત્યારે એને લાગતું કે આ લોકોને નિભાવી લેવાની કંઈ જરૂર નથી. તેણે બેઠતો ધનસંચય કરી લીધો હતો અને હવે તો એ ધંધો માત્ર ટેવ અને શોખને લીધે જ તે કરતો હતો. તે પોતે વિધુર હતો અને તેના પુત્રો પણ પરણી ચલેલા હતા. વિનોદનું ઘર કોઈ સાધન ન હોવાથી તે ભટકતું પસંદ કરતો હતો.

કંડીઓ ગોઠવવાની કળામાં માર્ટિન્કા એણે હતી. સવારમાં જો તેને કોઈ પોલીસ મળે તો તેને એમ ન લાગે કે તેના કંડીઓમાં ઈંડા અને સફરજન સિવાય બીજું કંઈ હશે. તેને પ્રશ્ન પૂછવાની પણ જરૂર ન લાગે. તે એવો તો નિર્દોષ ભાવ ધારણ કરતી, એવી તો, સરલતાથી અભિવાદન કરતી અને રસ્તે આવે એવા તો ભક્તિભાવથી માળા ફેરવતી કે સૌ કોઈને એમ જ લાગે કે એ કોઈ ઈંડા કે સફરજન વેચનાર બાપ જ છે અને બીજી સ્ત્રીઓ કરતાં પહેલાં હાટમાં પહોંચવાને માટે દુકાને રસ્તે શહેર તરફ દોરી રહી છે.

આમ છતાં પણ જો કોઈ પોલીસ સ્થિર ચંબીને તેના તરફ જોયા કરે તો તે પણ ચંબી જતી અને પોતાનો માલ ખરીદવાને તેને કહેતી. તેની પ્રામાણિકતા ઉપર પછી કોઈ શંકા લાવી શકે ખરું? ઘણી વાર એવું પણ જનતું કે પોલીસો તેની પાસેથી ભોર કે બમણ ખરીદતા અને છતાં તેને પકડી શકતા નહિ. મેંતુસ તેનાં વખાણ કરે, તેને સાતમે આસમાને ચઢાવે, કહે કે તેના જેવી સ્ત્રીઓ આ જમાનામાં પાકતી નથી, એ જ માત્ર અસ્ત પામતા ગૌરવની છેલ્લી શિખા છે તો તેમાં નવાઈ શી?

પોતે મોટી ઉઠી તે માટે બજારમાં બજારમાં માર્ટિન્કાએ શાલ ઓઢી લીધી, કંડીઓ હાથમાં લીધી અને બેવડું તળાણું અને બેભે ભરતવાનો પટો પણ સેબાળા લીધાં. પછી લાઠાંની બે ચીપો આડી ગોઠવી તે ઉપર એક પાટિયું મૂક્યું અને તેની ઉપર બે પાંચ શેર તાંબું માખણ મૂકી ઉપર કટકા ઢાંકી દીધા.

તે ઉપડવાની આણી ઉપર હતી તે જ વખતે કોઈ બહુ જ ઝડપથી દોડતું દોડતું તેની ઝુંપડી-આગળ આવ્યું. માર્ટિન્કા ચંબી ગઈ. તેને લાગ્યું કે કદાચ પોલીસો પણ હોય. પણ મીણખતીનાં આંખા અજવાળામાં તેણે આવનારને ઓળખ્યું. તે વેન્ડુલ્કા પેંલુકી હતી.

આટલી રાત્રે ભૂત મળ્યું હોત તો પણ તેને આટલું આશ્ચર્ય ન થયું હોત. પણ પોતાની ભાણેજને જોઈને તો તે હેતુર્ધાર જ ગઈ અને બોલી પણ ન શકી. માસીને અભિવાદન પણ કર્યા વિના વેન્ડુલ્કાએ બારણા પાસેની ચોટી ઉપર જ પડતું મેલું અને સખત પીગતી હોય તેમ અસુખ કરવા લાગી.

આખરે તે અચકાતી અચકાતી બોલી: “સારું થયું કે તું ઉપડી નથી ગઈ!”

“પણ તું આટલી રાતે અહીં શા માટે આવી?” સ્વરથ ચર્ચ એટલે માર્ટિન્કાએ પૂછ્યું. “તારું મોં તો જાણે લડકે બળે છે અને શ્વાસ તો તારો માતો નથી. શું લુકંસનો છોકરો માદો થયો છે? તું શું મારી મારફત ઝિતાઉ પાસેથી દવા લેવા આવી છે? શું છે? ઝટપટ બોલી નાખ! મારે ઉતાવળ છે. અત્યારે તો મારે અધે રસ્તે પહોંચતું જોઈતું હતું. મેંતુસ કોણ જાણે શું ચે ધારશે. કહેશે મારાગં ને બીજી સ્ત્રીઓમાં કંઈ જ ફેર નથી.”

“જે રાગની મારી હું લુકંસના ઘરમાંથી લાગી આવી છું તેની દવા આખી દુનિયામાં ક્યાંય પણ નથી” વેન્ડુલ્કા બોલી. તેની આંખોમાંથી જાનાં આંસુનો ધોધ વહેતો હતો.

“શું? શું કહે છે?”

“મારો ‘લુકેસ’ સાથેનો સંબંધ તૂટી ગયો છે. અને હવે અમે ફરી કંઈ ન જ અળાએ.”

“કાંઈ તારી અછલ બહેર મારી ગઈ છે કે શું ?”

“તેમ થયોને પૂરતાં કરિશો હોવા છતાં પણ મારી અછલ સાબુત રહી છે તે તને જરા વારમાં જ સમજશે. તે પોતે છૂટો દત્તો ત્યારે મારી સાથે જેવી પ્રેમચેષ્ટા કરતો તેવી જ પ્રેમચેષ્ટા તે અત્યારે પણ મારી સાથે કરવા આવ્યો. મેં તેને તેમ ન કરવા દીધું, કારણ અને તેની મૂલ મત્લી માટે માન છે અને મારે તેની સમાધિમાં સાંતિલગ કરવો નથી. પણ અત્યારે તેણે ગાંડાની વાંક કલવો કરવા માંગ્યો, જેણે મારેમાં માંગ્યું. અને જેમાં ને તેમાં મારો દોષ કાઢવો શરૂ કર્યો ત્યારે આનું પરિણામ શું આવશે તે જોવાને હું અધીરી બની. અને આજે રાત્રે તો તેણે એક ક્ષણને મારી બારી સામે વમડાવ્યું અને અને શરમાવવાને અને મૂરખ બનાવવાને તથા ખરાબ ચાલની છોકરીઓને લઈને ધરતી સામે નાચ્યો. આ પછી મારો ખચકો બાંધી અહીં આવી રહ્યા વિના મારાથી રહેવાયું નહિ. પિયર જવાની મારી છાતી ચાલતી નથી. તું જાણે જ છે કે લુકેસને અને મને બનશે નહિ એમ બાપુએ પહેલેથી જ કહ્યું હતું. તેનું મેં ન સાંભળ્યું તે માટે ઠપકા અને હિપ્પેશો સાંભળવા મારે માટે મરણ સમાન થઈ પડે. અને મારે તોકરી માટે પણ શહેરમાં જવું નથી. ઘરની ઝંખનામાં અને આપણા રમણીય પદાડી પ્રદેશની અને ભાષાની ઝંખનામાં હું અનુરૂપ લોકો વચ્ચે પ્રાણ તપવું એ પણ બહેતર છે. મારા દુઃખને સમયે મને યાદ આવ્યું કે તારે એક મહામીરામી જરૂર છે. તારા પ્રતિ મારા જેવા ભાવવાળા બીજા તને કોઈ મળે એમ નથી. ભાવ છે તો બાકીનું મને શીખવી દેજે. હું બીકણ કે લાડકી પણ મંત્રી એ તું જાણે છે અને હું કાંઈ એવકુદ પણ નથી. બધા કરતાં તારી પાસે રહેવું જ મને વધુ ગમે. આકાશીપાકોશીઓ તો જાણે છે કે તું ઉવતી હોય છે કે બહાર ગયેલી હોય છે એટલે કોઈ તને અળવા તો આવતું જ નથી, એટલે કોઈને ખબર પણ નહિ પડશે કે હું તારે ત્યાં રહું છું. અને જો તું દાણવોરોને ના પાડશે તો તેઓ એ સંબંધી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારશે નહિ. લુકેસ માનશે કે હું તોકરીએ ગઈ છું એટલે મારી શોધ પણ બહુ નહિ કરે. એટલે બાપુ કે લુકેસ તરફથી કંઈ પગવણીનો લય મને રહેતો નથી. મારી પંચાત્રમાં તેઓ પડે એમ નથી. માફ કાસળ થયું જાણી તેઓ તો હિંમત રાખે.”

તે વધુ બોલી શકી નહિ. તેના વદન પર નિરાશા છવાઈ ગઈ.

“આણસોને તું કેવાં જવારાની મૂકે છે, ઝડણ !” માર્ટિન્કાએ ભાણેજને ઠપકો આપ્યો. “મેં તો ખરેખર એમ જ માન્યું હતું કે કાંઈ ભારે ભયાનક બનાવ બન્યો હશે.”

“શું ! ત્યારે આ બધાંનો કાંઈ દિસાબ જ નથી એમ ? લુકેસે આખા ગામ સમક્ષ મારી કેવી રીતે ફેંજતી ઉઠાવી અને તે શા માટે તે તો મેં તને કહ્યું !”

પણ માર્ટિન્કાએ તો માત્ર પોતાનું મથું ધુણાવ્યું અને નજામી પોતાને અમકાવી એ માટે વેન્ડુકા ઉપર કંટાળો દર્શાવ્યો.

તેના આચરણ તરફ અણગમો બનાવતી હોય તેમ ફુસકાં ખાતી વેન્ડુકાને તેણે

કહ્યું: “આવી સ્થિતિમાં મને તે પુરુષ લુકેસે કહ્યું એમ જ કરે. પોતાની વધુ કોઈ મરેલાં માણસને પોતા કરતાં પણ વધુ માન આપે. એ વાત ક્યાં વરને ગમે? મરનાર પોતાની સ્ત્રી હેણ તોપણ શું મરું? તને નાશી જવા પહેલાં આ કેમ સૂચું નહિ એ જ મને તે સમજતું નથી. તારા જેવાં વર્તનથી કાંઈ એ જ આજે પહેલ વહેલો નથી ગાંડો થયો, તું આપણી કંકેકની વાત બૂઝી ગઈ કે? તોપણ પોતાના પ્રેમીનું ધર સંભાળવાને દોડી ગઈ હતી. તે લાઈ સાહેબ પણ વિંધુર હતા અને એ છોકરાનાં બાપ હતા, આ પણ તારા જેવી જ હતી અને પોતાનો પ્રેમી જરા પણ છૂટ લે એ તેને ગમતું ન હતું. મરેલી સ્ત્રીનું ભૂત રાત્રે તેના ઘિઝના પાસે આવે એવી તેને બીક લાગતી હતી. પેલા લાઇએ શું કહ્યું? પીંછાનાં ભરેલાં બધાંય ગોઠાં ફાટી નાખ્યાં અને આખા મહોલ્લામાં પીંછાં વેધાં અને ભર લેનાળે બાણે બરફ બરફ થઈ રહ્યું! અને કાવકાની વાત તને યાદ નથી? જેનું તેણે વરરાખને કહ્યું કે મારે માલે ચુંડીઓ ખણીશો નહિ, સ્વર્ગવાસી, પત્નીનો આત્મા દુભાશે” તેવાં જ પેલા લાઇ તો ગયા ગાંધીને ત્યાં અને હતો એટલો બીર ખરીદી લીધો અને કાવકાને ચિદવવા માટે આખું પીપ ગટરમાં રેડી દીધું. બેટા, પુરુષો તે પુરુષો તેઓને તો ગમે તો બોલે, ધણી બનવું છે. તારાથી કે મારાથી કાંઈ તેઓનો સ્વભાવ બદલાવાનો નથી. લગ્ન પહેલાં ધણીનું ધર સંભાળવા જનાર વધુને બહુ ખમવું પડે છે એ વાત ખરી, પણ તેનો ધણી તેને છંદગી સુધી ચાહે છે અને માનની નજરે જુવે છે. કોઈ પણ વસ્તુ મક્ત તો મળતી જ નથી. અને માનને માટે તો કિંમત પણ ભારે જ આપવી પડે. આમાં મને એક વસ્તુની ચીઠ ચઢે છે અને તે એ કે તારા બાપની વાત ખરી પડી. તે આટલો સુધી વાત જવા દીધી એનો તો વિચાર કર! શા માટે તેં લુકેસને ધૂંધવાનો ન રહેવા દીધો? શા માટે તું સાચું બોલી? જહીપણાનું અને ચિદિયા સ્વભાવનું તને ખરાખર જ્ઞ મળ્યું. હવે ફરી તું આવું ન કરે. પણ આ તારો ગુસ્સો મને તદ્દન નકામો લાગે છે. મહા મહિનાનાં માવકાં જેવો ફુંકાડો તો જજરા મારે છે પણ વધુવાર ટકવાના નહિ. એને લખને તમારું પાછલું જીવન સુંદર અને મધુર થશે. ખરૂં. કોઈ પણ એમ માનવાનું નથી કે તને લુકેસ વિના અથવા લુકેસને તારા વિના ઘડીભર પણ ચાલે. મને તો હસવું જ આવે છે. તમો બંને હવે હમેશને માટે એકબીજાં તરફ ખેંચાયા કરશો, અને છંદગી સુધી હવે કદી જુદાં નહિ પડો. જ્યારે લુકેસને જાન આવશે ત્યારે તને ચિદવવા માટે કરેલી યુક્તિઓ માટે તેને પોતા પર બહુ જ ગુસ્સો ચડશે, અને બે તું પણ અહીં બેસીને સવાર સુધી આ બધાંનો વિચાર કરશે તો તને પણ તારે શું કરવું જોઈતું હતું અને શું ન કરવું જોઈતું હતું તેની ખબર પડશે તું કંડી પડશે એટલે તારો ગુસ્સો ક્યાંનો ક્યાં ઉડી જશે. તને અછલ આવશે અને જૂનો પ્રેમ વધુ બળવત્તર થશે.”

“કદી નહિ, કદી નહિ.” પોતાના પૂર્ણ બળથી વેનુદત્ત બોલી બીડી મારીનું બાપણું સંભળતાં સંભળતાં તેનો જીવ કંઈ આવી ગયો હતો. “હું લુકેસને જીવથી જે જાણે ગણતી હતી એ વાત ખરી, પણ અત્યારે-અત્યારે તો હવે તેને જમ જેવો ગણું છું. આ પ્રશ્ન! મારે આ શું બોલવું પડે છે! પહેલાં એ આવો ન હતો. એની પહેલી સ્ત્રીએ એને બગાડી નાખ્યો. તે પોતે જ કહે છે કે તેની સાથે તે મને તેમ વર્તી ચક્રતો. તે કશું જ સાચતી

કરતી નહિ. આથી જ માણસ બગડે છે, મારા જેવી કદી પણ આવું સદન ન કરે. તે તો ખેદરકાર હતી અને કશું કામ કરતાં ન હતું આવડતું. પણ હું તો ઘર અને ખેતરનું કામ એવું કરું છું કે ન પૂછો વાત. ઘી માખણમાંથી મળતી પાઇએ પાઇતો હું દિસામ રાખું છું અને મને તે પુસ્તક હું વાંચી શકું છું. મારી માગણીમાં કશું જ ખોટું કે અન્યાયભર્યું નથી. તું શું એમ માને છે કે સવાર સુધી અહિં બેસીને વિચાર કરવાથી મારા વિચારોમાં ફેર પડશે? શું તું મને અહિં એકલી મૂકી જવા માગે છે? ખુદાને ખાતર પણ એવું ન કરતી. એકલી હાથે તો કંઇનું કંઇ કરી બેસીશ. મારાં દુર્ભાગ્યનો વિચાર કર. જે માણસને માટે મેં સર્વને તુલ્યકારી કાઢ્યાં, જેને હું પ્રભુ કરતાં જ માત્ર એટલો ગણતી હતી તેણે જ આખી દુનિયા દેખતાં મારી ફોજો ઉઠાવી, અને લશ્મ બાદ મને દુઃખ દેવાની ધમકી આપી. આનો વિચાર કરતાં પણ મારાં કૂંડાં ઉભાં થાય છે. મારો શોક બૂઝાવવા ખાતર મારી, તારે તો મને સાથે જ લઈ જતી બેઠીએ. બે તું મને અહિં છોડી જશે તો તો હું મરી જ જઈશ.”

આ હૃદયદ્રાવક વિનવણીનો અસ્વીકાર કરવાનો માસીનો શય ન આવ્યો.

“વાઈ, એક વખતમાં કંઈ જાગૃદી નથી જતું. અને તારે ફરીવાર નહિ આવવું પડે. ગભરા મા! પાછી ઉઠજા ન જો. મારા મનની વાત તો હું કહેવાની. હું શરત મારીને કહું છું કે આપણે આ ઘરમાં એક કટકો રોટલી ખાઇએ એ પહેલાં તમારા મેળે ન થાય તો માઈ નામ માર્ટિન્કા નહિ. પેસ્ટ્રો દંડીઓ લે અને પીઠે બાંધ. તે મને નકાળી અમકાવી તેનો દરે હું પૂરેપૂરો બદલો લઇશ. તું આમ ટકાર ન ચાલતી. વાંકી વળી જા. એટલે સૌને લાગે કે વજન ભારે છે. આ આખો દંડીઓ માખણથી ભર્યો હોય તો કેટલું વજન થાય એ કાંઈ તારાથી અજાણ્યું નથી. તે પીછાંથી ભર્યો હોય એવો દેખાવ તારે નથી કરવાનો. તારે જે દાણચોરાની ઘંધા જ કરવો હોય તો તારે આ બધી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપવું પડશે. કોઈ વાર આવી ઝીણમીંઝી ઝીણી બાબત જ મારી પાડે. દરે ખઈ! દરે હાથરને આશરે ચાલવા માંડીએ. પહેલાં જમણો પગ ઉપાડજો કે સદીસકામન પાછાં આવીએ. મારા દાણચોરાથી ગભરાવું નહિ. તેઓ ફક્ત જેના દેખાતા નથી તો પણ તેઓ બહુ જ સારા હોય છે. ખાસ કરીને મેંતુસ. તું તેને ઓળખે છે? તે દર રવિવારે અને તહેવારને દિવસે દેવળમાં જવાનું ચૂકતો નથી, અને છેક વેદીની પાસે જઈને ઉભો રહે છે કે જેથી પ્રભુની વાગ્ની સંવિશેષીથી સાંભળી શકાય. દેવળ અને ઉપદેશ એ બે વાત તેને બહુ ગમે છે. તે જગતો ભક્ત છે. તે દેવ મૂર્તિ પછી કદી પણ દાણચોરા કરતો નથી અને પ્રભુ તેના ઉપર મહેર રાખે એ માટે તે બીડી પણ પીતો નથી. હુંકમાં તે અતિ ભલો આદમી છે—બરાબર મારા કાળીના જેવો જ. તબો બે બાકીઓ જ ન હોય! દરે તે પોતાના નાના છોકરાના જેટલો જ ચપલ છે. એ કામમાં તો કોઈ એને આંડી ન શકે. એ ટોળીનો ઉપરી છે અને એના દાય નીચે ૨૦-૨૫ માણસો છે. નેઓ સો સો કરમને અંતરે એક બીજાની પાછળ ચાલના રહે છે—તબો પગલાની માફક સરી જાય છે. પહેલાં તો આવા પચાસેક માણસો

રહેતાં પણ બધા ધંધાની માફક આ ધંધો પણ વૂટતો જાય છે. તે પહોડો ચડવામાં અને દૂર દૂરના અવાજો સાંભળવામાં એણે છે. અને પોલિસ તેનાથી અડધો માઇલ દૂર હોય એટલે જ તેને જાણે તેની ગંધ જ આવે છે. રસ્તામાં જરા પણ કાંઈ આંકું અવળું થયેલું જણાય કે તરત જ તે ખીજાઓને ધસાસ્ત કરીને એવી ગલીકુચીઓમાં 'લઈ' જાય કે જ્યાં પોલિસની તો ત્યાં જવાની દિશત જ ન ચાલે. આજકાલ તો હું તેઓને કીઝ ડાર્ફનાં જંગલમાં રૂઢી કુઈ આગળ મળું છું. એતુસ જ ઘણે ભાગે તેનાં પોટકાં સાથે મને મળે છે. તેને ખીજા સ્ત્રીઓ સાથે ફાવતું જ નથી."

આ વાતચિત દરમ્યાન તેઓ ધરમાંથી નીકળીને જંગલમાં દાખલ થઇ ગયાં હતાં. પછી તો તેઓ મુંગાં મુંગાં જ ચાલવા લાગ્યાં.

વેન્કુલકાને ઠંડો, ગાઢ, બેજવાળો અંધકાર પોતાને વીંટી વળતો લાગ્યો. અને જાત જાતના ચિત્ર વિચિત્ર સ્વરો તેને કાને અચકાવા લાગ્યા. આ સખ્દો વૃક્ષોનાં પાંદડાંના હશે કે પછી આકાશ અને પૃથ્વીતળ વચ્ચે શીજીં કાંઈ શોકના ઉદ્ગાર કાઢી રહ્યું હશે? વેન્કુલકા જરા જરા વારે ઠંડીથી આખી ધ્રુજ ઉઠતી હતી. કોઈ કોઈ વાર તેને લાગતું કે તે પોતે જાણે એક જાડાં તળાવને તળાવે ચાલી રહી છે અને તેના માથા ઉપરનાં પાણી નીસાસા નાંખે છે. શિયાળાની રાત્રે શગડી પાસે બેઠાં બેઠાં પોતાના બાપના એક ખાતેશરે તેને એક વારતા કહેલી તે તેને યાદ આવી :

"એક હતું. શહેર. એકાએક તે જગ્યાએ મોઢું સરોવર થઈ ગયું—કારણ તે શહેરે એક દેશદોહીને આશરો આપ્યો હતો. એવું કહેવાય છે કે આજે પણ તે સરોવરને કંઠે ઉભાં ઉભાં સરોવર નીચે દબાઇ ગયેલાં શહેરનાં લોકો મદદને માટે ઘંટ વગાડે છે તે સંભળાય છે."

તે પોતે અત્યારે વિનાશની અણી પર હતી એથી તેને આ વાત યાદ આવી કે પછી તેના દ્રોહ કરનાર માણસોને તેણે પોતાના હૃદયમાં રથાન આપ્યું હતું તેથી? તળાવ તળે દબાઈ ગયેલાં શહેરના ઘંટની માફક તેના હૃદયના ધ્વજકારામાં પણ વિષાદ થું એટલા માટે જ જણાતો હશે? કોઈ અપૂર્વ ભય અને ત્રાસ તેના અંતરમાં પ્રસરી ગયો. તે કદી પણ મધરાતે જંગલમાં ગઈ ન હતી. પોતે ખેતરો અને જગીચાથી ઘેરાયેલાં ધરમાં રહેતી એટલે જંગલનો એને પરિચય જ ન હતો.

"અને આમ છતાં હું આમ મધરાતે પણ જંગલમાં રહેવાનું—દાણ્યોચોરી કરનારની હલકી નોકરી કરવાનું. મારી જાતને હલકી પાડી એક સ્ત્રીને તેની હલતા માટે જ તુરંતકારનાર અને પીડનાર અન્યાયીની ચરણપીઠિકા ચલા કરતાં હજાર દરજ્જે સાફ મળ્યું છું." આમ તે વારંવાર મનમાં ને મનમાં બોલવા લાગી. અને તેના ભય અને ત્રાસ ગુસ્સામાં પરિણમ્યા. આમ છતાં અસારે ન્યારે તે જંગલમાં અટુક્કી જેવી જંગલમાં ભટકતી હતી ત્યારે જે સુખમય દિવસે તે પિતાનું ઘર છોડીને માન અને પ્રેમ પામવાની આશાથી પ્રેમની પાંખે ઉડતી પોતાના પતિને ત્યાં મળે હતી તે દિવસ તેને યાદ આવ્યા વિના રહ્યો નહિ. તે દિવસે પશ્ચિમાફ્રિકામાં જાણે જનાવાઓનો સાગર ઉતર્યો હતો. તેની દષ્ટિ સમક્ષ જાણે સ્વર્ગનાં દાર ખુલી ગયાં હતાં અને ભાવિ સુખની તેના અંતરને ઝાંખી ચઈ હતી.

પણ સુખ અને પ્રેમનાં આ સ્વપ્નમાંથી એકે કશું નહિ. તેનાં ધૈર્યનની બંધી એ આશાઓના બૂકા હિટી ગયા. અને આ બધાંથી તેનું હૃદય ફાટી ગયું વિના રહે જ કેમ ?

“ પણ આવાં વિચારોની ભળમાંથી મારે છૂટવું જ જોઈએ. હું એને દડસેલી જ મૂકવાની. ” તે મનમાં જ બોલી, પણ એક જોડો નાદ બોલી હેડયો કે તે આંખે કદી પણ ઠરી શકશે નહિ. જે માણસને તેણે પોતાનું હૃદય આટલી બધી સંપૂર્ણ રીતે અર્પણ કર્યું છે તે માણસથી તે વિખુરી રહી જ ન શકે.

“ પણ મારે આ બધાંની શી પડી છે ! તે તો કદાચ આત્મારે કોઈ છાકરીને લઈને મારા તરફ દસતો દશે. હવે હું તેને વિશે વિચાર જ ન કરું. કદી પણ ન કરું. વિચાર કરવા જેટલી તેની કિંમત જ નથી ! હું છું ત્યાં ત્યાં જ જો પડી રહું તો તેના નવા પ્રજ્વળ અને પાણિયદણની વાત સરખી એ કોઈ મને નથી કરવાનું; તેની નવી વહુનાં વખાણ પણ મારી આગળ કરવા કોઈ નથી આવવાનું. કે તે કેટલી સુંદર છે અને બાઈ સાહેબ કેવા તેના પર લટુ બન્યા છે. લટુ ! એમ તે કદી બને ખરું ? હું તો એ માની જ શકતી નથી. હું તેને સખનમાં સખત રીતે ટપકા આપું ખરી, પણ તેને બદલે બીજા માણસ સાથે પ્રેમ કરવો—એ તો લગવાન બલે ઉતરી આવે તો એ ન કરાવી શકે. પણ પુરોના પ્રેમ વિશેના ખ્યાલો અમારા કરતાં જુદા જ હોય છે. હમ્મલાગ્યે મારે એ પણ શીખવું પડ્યું. પણ લગ્ન પહેલાં તે આવો ન હતો. એની સ્ત્રીએ જ એને બગાડ્યો ! ”

વેન્ડુકા અશુભૂર્ણ નપને જે વિચારમાળા ઘૂંટી રહી હતી તેમાં વિલેપ પડ્યો. તેની મારી અટકી ઉભી હતી અને વેન્ડુકા તેની પાછળ પાછળ ચાલતી હતી એટલે તેને પણ અટકવું જ પડ્યું. મારીએ ચેલીમાંથી સીસોટી કાઢી અને મોઢે માંડી. તેમાંથી એવો તો શુદ્ધ અવાજ આવ્યો કે કોઈને પણ લાગે કે જાડની ટોચે બેસી કોઈ પંખી મથરાતે માર્ક રજું છે. દરથી લાંબા લાંબા પડખાઓ સંતળાયા. મારીના મોં પર આનંદ ફરક્યો.

મારી ધીમે સાદે બોલી : “ લુટ્ટા મેનુસ દજ પણ પહેરા ભરતો ઉભો છે. તેને ખાંચી ખરી ને કે આસ તૂટી પડે તો મેં હું તો આવવાની જ. મારા ઉપર તો એને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે પણ હવે જરા આપણે પણ ઉપાડવા જોઈએ. તેને ક્યાં સુધી વાટ જોતો રાખીએ ? ”

મારીએ વેગ એટલો તો વધાર્યો કે વેન્ડુકા જેમ તેમ કરી તેની પાછળ ઘસડાવા લાગી. આખરે તેઓ જાડીથી ભરેલા એક સીધા ખડક આગળ આવી પહોંચ્યાં. વેન્ડુકાએ ધાર્વ કે એની પાસે ચર્મને જવાનું દશે; પણ માર્ટિન્કાએ તો ટટાર રહીને ઉપર ચઢવા માંડ્યું. પાછળ પાછળ બાણેજ પણ ચાર પગે ચઢવા લાગી. એક વાંક લેતાં જ તેઓ ખુલા પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યાં અને ત્યાં પડખાવા સમી એક મનુષ્યાકૃતિ ઉભેલી જતજાઈ. પોતાના માણસના આચરણની વાટ જોતો જૂદ મેનુસ ઘાસમાં લાંબો ચર્મને પડ્યો હતો તેણે ઉડવા માંડ્યું.

જાડીમાં ખટખટ યતો રાંબજાને તેણે પોતાના કોટ નીચેથી એક વીરો કાઢ્યો હતો, પણ જેવાં તેણે એ માણસને આવતાં જોયાં કે તેડન જ વીરો ફેંટી દઈ પોતાનાં અંદરનાં ખાંસોમાં હાથ નાંખ્યો. વેન્ડુકા ચમકીને પાડી દઈ. તેણે જોયું તો મેનુસ તેના માંથા સાથે પિરોવા નાંચીને ઉભો હતો. પણ સાફ થયું કે માત્ર લાથથી જ અટક્યું. નંદિ તો જો

માર્ટિન્કાએ એકદમ આગળ જઈને પોતાના સાથીનો પરિચય ન આપ્યો હોત તો શું યાત એ કાણ કહી શકે? પણ વેન્ડુકાને તો ખબર પડી ગઈ કે કેવા પ્રદેશમાં તે ફરે છે અને તેનાં સર્વ ગાત્રા ધૂળવા લાગ્યાં. તેને ખીતી જોઈને શુદ્ધ દાણચોર તો હસ્યો અને પોતાનો હાકમાં જોવો કહણ હાથ લંબાવ્યો. પણ વેન્ડુકાને હસવું ન જ આવ્યું. જાણે પોતે મૃત્યુને પ્રત્યક્ષ જોયું હોય એમ તે ધરધરવા લાગી. જહુ જ સંકેતથી તેણે પોતાનો હાથ તેના હાથમાં સૂક્યો એટલે ફરી વાર શુદ્ધાએ હાસ્યનો ઝંરો વહેવડાવ્યો.

મૈત્રુસે કહ્યું કે તારી માસી તારા કરતાં જુદી જ પ્રકૃતિની છે. પણ એ પણ ખરું કે આજકાલ હવે એવી સ્ત્રીઓ પાકતી નથી.

દરમ્યાન માર્ટિન્કાએ પેટો વીટો પોતાના કંડીઆમાં સંતાડી કંડીઓ ફરી એની રીતે ગાણ્યો કે તેમાં માખણ વિના ખીજું કંઈ છે એવો વહેમ સરખો કોણને ન જાય. પણ તેણે તે વેન્ડુકાને ઉચકવા દેવાની ના પાડી. તેને ખિસ્તોમથી આટલી જાંધી કરતી જોઈ એટલે ક્ષણે કે તે કદાચ વળા કંઈ મૂર્ખાઈભર્યું કરી બેસશે.

શુદ્ધા મૈત્રુસે પણ હા લણી અને પેટી સનાતન વાત ફરી એક વાર ઉચ્ચારી કે જો માર્ટિન્કા છોડી દે તો તે પણ આ ધંધો છોડી દેવા તૈયાર છે. પછી ધંધાનું ગમે તે થાય. આ વીટો માત્ર માર્ટિન્કાને પોતાના ઘર સુધી જ લઈ જવાને કહ્યું. સવારે કાપડીઓ આવીને લાઇ જશે અને તેની પાસેથી જે માણસે પોતાની છોકરીના ધાધરા માટે એ મંગાવ્યો હતો તે લાઇ જશે.

વાત પૂરી થાય એટલામાં તો શુદ્ધા અચોપ ચાઇ ગયો-જાણે ખરું જ તેને ગળા ન ગયો હોય! વેન્ડુકા ફરી વાર માયાથી તે પગ સુધી ધૂંટ હડી. તેનું આમ એકાએક ચાંચ્યા જવું, તેની જાડી જાપા, અસખ્ય ચાળા, અને જંગલી હાસ્યથી તે ગભરાઇ ગઇ હતી. અરે લુકેસ! લુકેસ! તે આ શું કર્યું? તાગમાં એણે વિશ્વાસ રાખ્યો, પોતાનું ભાવિ તારા હાથમાં સોંપવાનો વિચાર કર્યો, તારા વિના કંઈ એને સુખી ન જ કરી શકે એમ માન્યું તેના તે આ જાહેરો આપ્યો! કાણે ધાર્યું હતું કે તું આને આટલું દુઃખ દેશે? તારા જ વાંક માટે આજે આનો જીવ જાત. એના મૃત્યુસમાચારની તારા ઉપર કંઈ અસર યાત ખરી! તું સમસાન સુધી પણ આવ્યો હોત ખરો? તેણે તને છેલ્લી ઘડીએ પણ હાથ કરી હોત ખરી! ના, ફરી નહિ. પણ વેન્ડુકાએ પણ પોતાના ચૂસસાને આમ અનંત કાલ સુધી તાણવો અને વાંક તો એનો નથી પણ એને જગાડનાર એની પહેલવી સ્ત્રીનો છે એ વાત જાણવા છતાં પ્રભુના દરબારમાં એની વિરૂદ્ધ ફરિયાદ કરતી યોગ્ય ગણાત?

હંદીયા અને માનસિક પીડાથી વેન્ડુકા ધૂળતી હતી, અને કદાચ પોલિસે અને ચોષાદારોનું ધાકું આવીને તેઓને પકડી કેદખાને લઇ જાય એવી ધારતી આમાં વધારો કરતી હતી.

“તને આ દાણચોરીનો ધંધો ગમે છે?” ઝાડીમાંથી નીકળી ‘ફર્સ’ તરફ વળતાં માસીએ પછાઇથી હસીને પૂછ્યું.

“જહુ જ.” કડકડતા દાંતે વેન્ડુકાએ ઉતાવળમાં ખાતરી આપી.

લુકેસ બેઝની આગળ ચાલતો ચાલતો બધી નાચનારીઓને લઈને પાછો હોટલમાં આવ્યો. ગામના મજબુત ફેફસાં અને સાબુત પગવાળા બધામ માણસો પારકે પૈસે પરમાનેદ કરી દીલ ધરાય ત્યાં સુધી નાચી લેવા તેની સાથે સાથે આવ્યા.

વેન્ડુલકાને જીવનભર યાદ રહી જાય એવી સજ કરવાને માટે તે રાતે પોતાના બધા સોબતીઓ અને તેનું ખર્ચ મૂલ જાણતી પેલી લલજ્જતિશયતા-મુક્ત છોકરીઓને જળરી જલાદત અપવાનો તેણે દરાવ ક્યો હતો. તે રાતે જે કોઈ હોટલમાં આવે તેને પોતાનો અતિથિ ગણવાને અને તેને જોઈએ એટલાં ગ્લાસ દારૂ આપવાને તેણે હોટલના માલિકને ફરમાવ્યું.

હાથમાં ઝોલોઝલ ભરેલો ખાસો લઈને તે નાચતો હતો. એક છોકરી તેના હાથમાંથી છૂટે એટલે બીજાને પકડી જ જાણતી. તેને જોડાવવાની પણ જરૂર ન હતી. તેઓ પોતાની મેળે જ આવતી હતી. તેની ખાથમાં જવા માટે તેઓ માંહોમાંહે ચડસાચડસી કરતી હતી. દરેકે સૌ પહેલાં તેની ખાથમાં જવું હતું. તે દરેકને મુખે મધુર શબ્દો અને આંખે જલદ કટાક્ષો ભર્યા હતા. તેને ભેટવાને તેઓ એક પગે યદ રહી હતી. કોઈને પણ લુકેસની મૃત પત્નીની ચિર શાંતિમાં ભંગ પડવાની ધારતી લાગતી નહતી. તેમની આગળ કરેલી મુંબનપ્રાર્થના કદિ વ્યર્થ જાય એમ ન હતું. માગે એટલાં મળે એમ હતું, પણ કોણ જાણે કેમ તેને તેઓના તરફ આકર્ષણ ન હતું થતું. તે બહુ જ વહેલો કંટાળી ગયો. તેણે પોતાની સંગિનીને છોડી દીધી અને સહેજ પણ ન નાચવાનો નિશ્ચય કરીને એક ખૂણે પડેલા ટેબલે જઈને બેસી ગયો. સમસ્ત વિશ્વ સામે લુદ્ધ કરતો હોય એવો ભાવ તેનાં મોં પર પ્રસરી ગયો અને ખાસામાં પણ જાણે કોઈ કડવીઝેર હવા ભરી હોય એમ તેને દૂર હડસેલી મૂક્યું. તેના ઘરને આમ લાગ્યાની ખબર કોઈએ તેના કાનમાં કહી હોય એમ તે સફાળો ઉઠ્યો અને હોટલમાંથી દોડી ગયો.

હોટલમાં ચાલી રહેલાં ગાનતાન, પેલી છોકરીઓ, વગેરે સહુ ઉપર તેને જળરી પુણા ઉત્પન્ન થઈ હતી એટલે તે એકદમ લાગ્યો. ગાનતાન અને નાચની ધમાલમાં, અને તેના હૃદયમાંથી વેન્ડુલકાને દૂર કરવા મથતી હાજી હા કરનાર છોકરીઓથી પોતે વોંટળાયેલો હતો તો પણ તેના મનના ભાવમાં પરિવર્તન શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. જ્યારે ચારે બાજુએ આનંદની પરમાવધિ થઈ રહી હતી, જ્યારે પેલી છોકરીઓ તેનું મન રંજન કરવાને અને તેને પોતાના ફંદામાં ફસાવવાને ગમે તે કરવાને તૈયાર થઈ ગઈ હતી, તે વખતે વેન્ડુલકાની મૂર્તિ તેની પાછળ પાછળ ભમી રહી હતી અને કેમે કરી દૂર ખસતી ન હતી. તેનાથી અજાણતાં જ વેન્ડુલકા અને તેના ઉપર વ્હાલ વધોવતી આ છોકરીઓની સરખામણી થઈ ગઈ અને તેને હાથ્યું કે વેન્ડુલકાને મિત્રજ વસતો હતો, અભિમાન ભારે હતું અને મર્મવેધી શબ્દબાણિને પણ પાર ન હતો, આમ છતાં તે કોઈ ઔર જ પ્રકૃતિની બનેલી હતી. તે તેને આટલા બધા ઉમંગકાથી આહતી હતી છતાં તેણે આ બધાં વરસો દરમ્યાન કેટલો બધો સંયમ જાળવ્યો હતો, તેનું અંતર કેટલું સાચું અને નિષ્ઠાવાળું હતું અને તેના પ્રેમ પણ કેવો સતત અને એકધારો હતો! તેણે લુકેસને જે આપ્યું હતું તે નીચા કોઈને પણ આપે એમ ન હતું, એ વાતની તો તેને પૂરેપૂરી ખાતરી હતી. પણ નૂડી વળેલી આ હાજી હા કરનારીઓ તો આગળે એ ન સપડાય તો કાંઈ બીજાના

હાથ દાખવા અને તેને મધુર વમનો સંલગ્નાવવાને તૈયાર રહી હતી એ પણ તે બરાબર બાણ્યો હતો.

પોતાની પ્રિયતમાને ચિદવવાને ખાતર જ તેણે આ લોકોને આશરો લીધો હતો અને એ લોકોએ જ તેને બરાબર સમજાવ્યું કે વેન્ડુલકામાં ગમે એટલા દોષો હોય તો પણ તેનાં હૃદયની સમ્પાદિ અને આરિયની પવિત્રતા આમનાં કરતાં ક્યાંય ચડી નાથ એવાં હતાં.

શાંત રજનીમાં આમ તેમ આંટા ભારતાં ભારતાં હવે વેન્ડુલકા તરફ કેવો વ્યવહાર રાખવો એનો તે વિમાર કરવા લાગ્યો. વેન્ડુલકાએ આમ ધસીને ના પાડી તેને જાણે આઘાત કર્યો હતો, એટલે સગન થયા પછી ઘણા દિવસ સુધી લુકેસ તેની સાથે રીસાયલો રહે એ જ યોગ્ય છે. એણે પણ જાણી સાથે જાણી જ થયું અને વેન્ડુલકાના અભિમાનના ચૂરેચૂરા કરી તેને બતાવી આપ્યું કે હવે જીવનભર મારે ઘણી તરિકે રહેવું છે. આજે રાતે જો કંઈ એથી વેન્ડુલકાને પૂરેપૂરી પગવણી થઈ હશે? બંને પાછા મળશે ત્યારે વેન્ડુલકા શું કહેશે? વેન્ડુલકાએ પોતાની ધમકી પ્રમાણે આમરણ કંઈ હશે એવો તો તેને ખ્યાલ સરખો પણ ન આવ્યો.

આ ભાઈ સાહેબ વિમારમાં એટલા તો લીન થઈ ગયા હતા કે પોતે હજી હોટલની પાછળ આવેલા મેદાનમાં જ આંટા મારે છે એમ માનતા હતા. પણ તે તો અગણત્યાં જ પોતાના મકાન પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. છેક પોતાના બગીચાની વાડના દરવાજા પાસે આવ્યો ત્યારે જ તેને આ વાતની ખબર પડી. તેણે એકાએક એક હર્ષનાદ સાંભળ્યો અને ધરમાંથી એક સ્ત્રી તેના તરફ દોડી આવી. તે ધરની દાસી હતી.

“અરે, આ તો તમે જ છો?” તેને જાણખો એટલે નિરાશાભર્યે સ્વરે તે બોલી.

“તું કેણુ ધારતી હતી?”

“મેં તો ધાર્યું કે શેફાણી તમારી સાથે પાછાં આવ્યાં હશે.”

લુકેસ અમકયો. તેના મનમાં કુશંકાઓ જાગવા માંડી.

“શેફાણી!” તે અચકાતો અચકાતો બોલ્યો. “કેમ, તે ક્યાંથી પાછાં આવવાનાં હતાં?”

જવાબ દેવાને ગદલે દાસીએ રોઈ દીધું.

“થયું છે શું?” જાણે ઉદ્વેગથી લુકેસે પૂછ્યું. “તું આટલી રાતે અહીં કેમ બેસી છે? તું સૂતી શા માટે નથી? રડે છે રાતે?”

“રડ્યા વિના તે કેમ રહેવાય?” કુસકાં ખાતાં ખાતાં તે બોલી,—“શેફાણી સદાને માટે ધર છોડી ગયાં. એમનાં જેવાં હવે બીજાં કોઈ મળવાનાં છે? આખી ધરતી ખૂંદી વળેને મળે તો? શી એમની માયા! મુશકતા તો એમની જ! અને સ્વચ્છતાની તો જાણે મૂર્તિ! અમને સહુને તે બહુ વહાવાં હતાં. તેમને પોતાના કરતાં બીજાં બધાંની જ બહુ ક્રિકર હતી. અને હમેશાં બહુ કરવાને એક પગે તૈયાર. અભિમાન તો તેમણે મળ્યું જ નથી. અને ખર્ચાની કેવી સારી સંજાળ રાખતાં હતાં! મા પણ એવું ન કરે! નાનું ખર્ચું પણ તેમને જાણખી ગયું હતું અને દૂધની શીશી લેનાં હસતું હતું. એનું બિચારાનું હવે શું થશે? આપણે હવે નોધારાં જેવાં થઈ ગયાં.”

લુકેસને તમ્મર આવ્યા અને તેણે વાડ ઉપર હાથ ટેકવ્યો.

“ત્યારે શેઠાણી ગયાં એમ ?” સૂન્યવત્ બની તે બે ચાર વાર માત્ર આટલું જ બોલ્યો. આ વાત ખરી હોય એમ જ તે તો માની ન શક્યો.

“તે તો ગયાં જ, અને નવ નહિ તો કરે પણ શું ?” દાસીએ જબરો ફટકો લગાવ્યો. “તેની ખારી સામે તમે ત્રણ ત્રણ છોકરીઓને લઇને નાચો તો તો ગમે તે છોકરી હોય તો પણ ચાલી નય. તમે આવું અતેડું કર્યું જ શા સાફ ? અને ખરાબ બાણુતાં હતાં કે તે કાંઈ પણ ખોટું કરતાં ન હતાં. અમને પણ આંખ કાન છે અને અમે પણ શું ચાલે છે એ બધું જોઇએ છીએ. આવી ભલી છોકરી, તેને લગ્નની તરફ ગણાવા માંડી હતી એવામાં આમ અગ્નિયા માણસોમાં જવું પ્રથમ. કદાચ જર્મની પણ સારી નય ! મને તો ખાતરી જ છે કે તે જર્મની જ ગઇ હશે. બીજે નય જ ક્યાં ? આપણે ત્યાં તો લોકો તેને જાંપવા જ ન દે.”

લુકેસને વિષે એવું કહેવાતું હતું કે તેનો મિત્રજ જરા ખરાબ હતો એ જ, નહિ તો કાઢીને પણ જીવ ન દુખાવે એવા તે માયાળુ, નરમ અને ભલો હતો. લોકોએ તેનું ખર્ચ મૂલ આંક્યું હતું એ તેણે આ વખતે ખતાવી આપ્યું. તે પોતાની દાસીના કપડાંને ચાંતરીતે સાંભળી રહ્યો એટલું જ નહિ પણ તેનું લાંબું અશ્રુપૂર્ણ પ્રવચન જ્યારે ચાલતું હતું ત્યારે તેને એવું લાગતું હતું કે જાણે તે કાંઈ સ્વપ્નમાં જ વિચરી રહ્યો છે. જેને કાંઈ પણ જાતનો સ્વાર્થ ન હતો એવી આ દાસીએ વેન્ડુક્કાની ભલાઈનાં વખાણ કર્યાં એની તેના ઉપર જબરો અસર થઈ. ગમે એટલી દલીલો પણ એટલું ન કરી શકત.

અજાણતાં જ તે પોતાના ઝોરકામાં જઈ પડ્યો અને પોતાના પરિણીત જીવન દરમિયાન જે ખારીએ પોતાની પ્રિયતમા સાથે એક વાર ઉભો રહેતો તે જ ખારીએ જઈ ઉભો. અને તેને સ્મરણ થયું કે તેની ચિત્તચોર વેન્ડુક્કા જે દિવસે પહેલવહેલી આ ઘરમાં આવી તે દિવસે પણ તેણે એ જ ખારીએ ઉભા રહીને સુખકર શાંતિનો અનુભવ કર્યો હતો.

સૂર્યોસ્તથી રક્તાભ થયેલાં આકાશને નિહાળીને તેણે કંઈક હતું કે પોતાની પ્રિયતમા સાથે તેનું આખું જીવન અનંત સુખમાં જ વ્યતીત થશે. પણ આજે ક્યાં રહ્યું તે સ્વપ્ન ! કાળી અંધારી રાત્રે પોતાની પત્નીને બાગી જતી તેણે જોઈ; તે કેણું જાણે ક્યાંય જશે અને કાનીય નોકરી કરી અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે પેટ લરશે. પોતાના વિચારોનો પ્રવાહ જલવા માટે તે ખારીએથી ખસી ગયો પણ અર્થ ન સધાયો. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે આમ એકાએક જગી આપેલી લાગણીઓનાં પૂરમાં તણાવું નહિ, પોતાની વિવેકશક્તિ ઉપર પણ એની કશી અસર થવા દેવી નહિ, અને તેની પત્નીને માટે પૂકારતા તેના અંતરના નાદને પણ કાન દેવો નહિ. પણ જ્યાં જ્યાં તેણે પોતાની આંખો ફેરવી ત્યાં ત્યાં તેની પ્રવૃત્તિનાં સ્મૃતિચિહ્ન જ જણાતાં હતાં. તેનો ઝોરકો જ કેટલો મુંઝર અને મુઠક રીતે ગાઢવેસો હતો. વેન્ડુક્કાની આંખ આવા કામમાં બહુ જ ચક્રાર હતી અને ઝીણામાં ઝીણી બાબત પણ તેની નજર બહાર જતી નહિ. ખર્ચ છે-આખા ધરતી ખૂંદી વળે તો એ એનો જોડો ન મળે. તેની નજર એકાં ઘોડિયાં ઉપર પડી અને તેના ઉપર તે કેટલીય વાર ઝુકી હતી તે પણ યાદ આવ્યું-તેના અંતરમાં જાણે દંશ થયો અને તે શોકમાં

પૂરેપૂરો ડૂબી ગયો. તે ગઈજ રા માટે ? રાથી તેને જલું પડ્યું ? તેણે લુકંસના પુત્રની માતાની સ્મૃતિને લુકંસના કરતાં ચે વધુ પવિત્ર ગણી માટે.

“તેણે હજારો ગુના કર્યા હોય તો ચે શું—” તે એવા તો લુંસાથી બોલી ઉઠ્યો કે થોડાં પાત્રે બેસીને રડતી દાસી પણ લાયકી ગમતી હોઈ.

“મારે તે એના લાડ કોડ પૂરા કરવા નોંધએ કે આમ સંતાપવી નોંધએ ! હું એને એના જઘ્ઘીપણા માટે ઠપકો આપતો આવ્યો છું પણ અમારાં લગ્ન થવાની જરા સરખી ચે જ્યારે આશા ન હતી ત્યારે એણે એક પછી એક મારાં પાછાં ડેલ્યા કર્યા ત્યારે તેનાં એ જ જઘ્ઘીપણા ઉપર હું શીદા હતો. ત્યારે તો મારા હર્ષતો પાર ન હતો. અને હું એને દદતા કહેતો અને એને જ તેતો મોટામાં મોટો ગુણ ગણતો. બીજી સાથે પરણવાના મારા ગુનાને કંઈ છોકરીએ માફ કર્યો હોત ? પણ આણે તો મારાં માગ્યા કઠોર છે એમ જોયું કે જાતે જ મને લગ્નની વાત જતી કરવાને કહ્યું અને તેને ખાતર રાપ વહોરતાં મને આટકાવ્યો. એને બદલે બીજી કોઈ હોત તો માગ્યાપની વાતને કાન દેવા માટે મારી ધૂળ કાઢી નાખત. તેની લલાછમતા પહેલેથી જ પાર નથી. તેણે મારા પ્રેમ કરતાં મારા સન્માનની જ વધારે પરવા કરી છે. છતાં મેં આ બદલો આપ્યો. માત્ર એક સુંગળને જ માટે મેં તેને આટઆટલી સંતાપી. લોકો તેની હાંસી કરશે તે પણ મારે લીધે જ. મારે લીધે જ તેને માટે પિતાનાં ઘરનાં દાર મદાને માટે બંધ થયાં અને મારે લીધે જ તેને પેટ ભરવા ખાતર અન્નપ્રયાં માણસોમાં કામ કરવા જલું પડ્યું.—પણ ના, ના, હું વાત એટલે સુધી ન જ જવા દઉં. હું કાલે જ પેંઝા શુદ્ધ પાસે જઈશ અને તેને બધી વાત કહીશ. તે પોતાની દીકરીને બોળી કાઢશે, અને કહેશે કે જો તેને મારા તરફ ધિક્કાર ઉત્પન્ન થયો હોય અને વિવાહ ફેડ કરવા ઇચ્છતી હોય તો તેમ કરવા પણ હું રાજી છું. પણ આ પણ હું મિત્રો તરિકે સંપૂર્ણ ગાન સહિત કરવા માગું છું. જો કોઈ તેની હાંસી કરે તો તો તેનો ટોટો જ ખીસી નાખું. જતાવી જ દઉં ! પણ ડોસો એને શોધશે ક્યાં ?

લુકંસે આ બાબત બહુ વખત સુધી વિચાર કર્યો : તે કઈ દિશામાં ગઈ હતી તે પણ દાસીને પૂછ્યું, પણ કશો નિર્ણય થઈ શક્યો નહિ. આખરે તેને સૂઝ્યું કે જો કોઈ શોધી શકે તો તે માત્ર જુદી માર્ટિન્કા, કારણ કે તે હમેશાં રસ્તા ઉપર ભટકતી જ હોય છે અને બધી ખજર રાખે છે. વળી દાણુચેરો મારફત તે એ ખજર પણ મેળવી શકે કે વેન્ડુદકા જર્મની ગઈ છે કે નહિ. તે કાણે લુકંસે પોતાની બધી ય લાગણીઓને દાખી દીધી અને વેન્ડુદકા સાથે સમી પોતાના પિતાને ઘેર જલદી આવી પહોંચે એની જ ફિકરમાં પડ્યો.

તે બંધુતો હતો કે માર્ટિન્કા પોતાને રાતને કામેથી સૂયોદય પહેલાં ઘેર આવી જતી હતી. મંગરકું થયા આવ્યું હતું એટલે તે આવે એટલે જ તેને મળવાને તે ઉપડ્યો.

તે ‘ફ્રેડ’ આવી પહોંચ્યો. પણ ઘરમાં પૂરેપૂરી શાંતિ પ્રવર્તતી હતી. તેણે બારીમાંથી જોયું તો ઘર ખાલી હતું. લુકંસ સમજ્યો કે માર્ટિન્કા દજી આવી નથી. પણ તેને આવનાં દવે વિલંબ થાય એમ પણ નથી કારણ કે દિવસે તેને કોઈ માત્ર સાથે જંગલમાં જીવે એ તેને ગમતું ન હતું. થોડી વારમાં જ આવશે એમ લાગ્યું. આકાશમાં લાસી પંથરાઈ ગઈ હતી અને પર્વતોની પાછળથી સૂર્ય ઊગવાની તૈયારી કરતો હતો.

લુકંસ વાગને કંદેલીને વાટ જોતો હોતો.

દૂર ઝાડીમાં તે દેખાઈ. તેણે તેની ગરમ શાશ પથ્થુ પારખી. પથ્થુ તે એકથી ન હતી. ખીજ એક સ્ત્રી તેની સાથે હતી. લુકેસે માન્યું કે તેની કાઈ મદદનીશ હશે.

આ વણુનોતું ત્રીજું માથુંસ આપ્યું જાય એટલી વાર ઝાડ પાછળ છૂપાઈ રહેવાની તે તૈયારી જ કરતો હતો એટલામાં તો વેન્ડુકાની મારીએ તેને જોયો.

“આ રહી લુકેસ! લુકેસ!!!” નીચું માથું રાખી ચાલતી પોતાની સંગિનીને તેણે ગાંડાની માફક ખસ પાડીને કહ્યું.

ખીજ જ કાણે અદમ્ય હર્ષનાદ આ વિધુરને કાને ગમ્યાયો. માર્ટિન્કાની સંગિની ડોક્કીને પાછળ મૂકીને આગળ ધસી; બે કંપિત ભુજલતાઓ લુકેસને વીંટી વળા અને પેલા એરપન કુજમાં પથ્થુ તેને કદી ન મળ્યું હોય એવું ઉમળકાભર્યું સુંખન તેના હોઠ ઉપર સ્પ્રિત થયું. લુકેસે પોતાની ભાવિ વધૂને કમરપટ્ટાથી પકડી, ઊંચકી. તેના હૃદયમાં લાગણીનું એટલું તો પ્રબળ હતું કે તેના મુખમાંથી વાચા ન હતી સરતી. એમને એમ તે તેને પોતાના ઘર સુધી ઉપાડી ગયો.

x

x

x

આ વેન્ડુકાને તે શું કહેવું? પહેલાં તેણે સુંખન કરવા દેવાનો વિરોધ કર્યો; થોડા જ સમયમાં તે જેની સાથે લક્ષવેદી આગળ ઉભી રહેવાની હતી તેને સુંખન કરવા દેવા કરતાં આખા ગામમાં ફરેતી ઉઠે એને પથ્થુ તેણે સાફ ગળ્યું, —નાસી ગઈ, દાણુચોરોની ભેગી રહી પથ્થુ સુંખન ન જ કરવા દીધું, અને કોધનો આ અદ્વાટ ધોધ વહેવડાવ્યા પછી પોતાની મેળે જ વથુમાગ્યું સુંખન દેવા દોડી ગઈ! શો સ્ત્રીએતો રવભાવ છે! કંઈ સ્ત્રી નથી જાણતી કે તેની મરજી હોય કે ન હોય તો પથ્થુ તેની વિવેકશક્તિની સાથે સાથે જ તેનું હૃદય પથ્થુ દોઢ કાઢીને લાગવા જ માટે છે. લગવાન જણે આમ કેમ થતું હશે! માફ તો મગજે યાત્રી ગયું—એનો વિચાર કરતાં. એ વાતનો સદાને માટે કાંઈ નિવેડો આવી જાય તો જ સાફ. અને આ લુકેસને પથ્થુ શું કહેવું? લગ્નને દિવસે મારો વહાલો ખડાશ હોતો છે કે મારી પત્ની તો લગ્ન પહેલાં મને સુંખન કરવા દેવા માટે નાશીને દાણુચોરો ભેગી લાળા ગઈ હતી. આ કહેતી વખતે તેનો ગર્વ જોવા જેવો હતો. તેનાં વખાણ કરતાં તે યાકતો જ ન હતો અને સૌ કોણને પોતાની સ્ત્રી જતાવતો કરતો હતો.

આ લગ્ન વખતે સૌથી વધારે આતશખાજ કાણે ફાટી હશે એ તમે કંઈ કલ્પી શકો છો? સાત સાત તો અણુવર હતા. છ તો ઘોડે ચઢીને તેની આજુબાજુ ચાલતા હતા અને સાતમે લુકેસની સાથે. પથ્થુ આ અધા જુવાનીઆ કરતાં પેલા શુદ્ધ મેતુસે વધુ દારૂનો ધૂમાડો કર્યો. તેણે બે હાથમાં બે પિસ્તોલો રાખી હતી અને એકી સાથે બન્ને લગાડ કરતો હતો. જ્યારે મહેમાનો તેની પાસે મઈને જતા હતા ત્યારે તે તો એવા મોટા લગાડ કરતો હતો કે પેલા સતાપુ લીમગ નીચે ઉભેલી આદિજનનીની કુતૂલવગ્રિય પુત્રીઓના કાન પથ્થુ જહેર મારી જતા.

માર્ટિન્કા એની પાસે જ ઉભી હતી. કોઈ કોઈ વાર મેતુસે રમુજમાં તેના માથા તરફ પિસ્તોલ તાકતો ત્યારે તે માત્ર દસતી. જ્યારે વેન્ડુકાએ માર્ટિન્કા મારફત તેને લગ્ન માત્રામાં જોડાવને કહેવડાવ્યું ત્યારે, તેને થયું કે હું જાતે જ શા માટે લગ્ન ન કરું? તેણે ધંધાની બધી તગડમાંથી છૂટાવતો અને ધંધો પોતાના પુત્રના હાથમાં સોંપવાનો હરાવ

ધર્મો અને માર્ટિન્ડાને પણ હવે પોતાનાં હાડકાંને જંપ દેવા કહ્યું. તે હવે જીવનનાં પાકીનાં વર્ષો પોતાની પાસે રહી આનંદ અને સંતોષમાં ગાજે તો શું ખાટું? જો તે બે જણાં લગ્ન કરે તો માર્ટિન્ડાનું નાનું હૃદય પણ જરા રસમય અને અને તે પણ પોતાનું નિવૃત્ત જીવન રસગોષ્ઠી કરવામાં ગાળી શકે.

માર્ટિન્ડાએ આ માગણી સ્વીકારી અને લગ્નની તૈયારી કરવા માંડી. હવે તેઓના લગ્નની કેકોત્રી બહાર પાડવાનો વખત આવી લાગ્યો હતો. અને તેથી જ તો આ જુદો અત્યારે આટલી ધમાક મચાવતો હતો. અને જ્યારે લીમડા નીચે ઉમેલી કુતુહલ-પ્રિયોએને માર્ટિન્ડાએ રોહસતકારનું પાન કરાવ્યું ત્યારે માત્ર ગ્લાસમાંથી એક જ ઘુંટડો પાયો નહિ પણ એક એક ગ્લાસ આખું પાણું, પહેલાં કદી પણ રોહપાન આટલે ઘટે હાથે કરાવવામાં આવ્યું ન હતું. આ કુતુહલપ્રિયોએને પણ એવો એક પ્રસંગ યાદ ન હતો આવતો—જો કે તેઓએ અનેક લગ્નોમાં ભાગ લીધો હતો. માર્ટિન્ડાએ પોતાની પૂંછનો સારો સરખો ભાગ આ લગ્નમાં ખર્ચ્યો અને તેની ઉદારતાનાં વખાણુ પણ થયાં, અને પોતાની લગ્નીજી વેન્ડુક્ષા પંદુસ્ત્રીના લગ્નમાં એણે કરેલા લખત્રઠ ખર્ચની વાત ધણા દિવસ સુધી ચાલ્યા કરી.

નગીનદાસ પાઠેખ

વિચાર-ચંકમણ

પવનની દિશા આખા દિવસમાં એક જ રહેતી નથી, છતાં દરેક મનુષ્યમાં એ મુકરર દિશામાંથી જ વિશેષે વહેતો માલમ પડે છે. કાળનું આ ભૌતિક કાલ-ખળ બળ છે. વિચારોની આખનમાં પણ કાળનું આવું એક બળ કાર્ય કરતું જાણાય છે. જેમ પવનનો વેગ ગળગાન હોય તો મોટાં મોટાં વહાણો પણ પવનની દિશામાં ઘસઘાટ જાય છે અને પોતાની સલામતી જાળવી શકતાં નથી, તેમ દરેક જમાનામાં કેટલાક વિચારોનો પ્રવાહ એટલો જળરો હોય છે કે એ વિચારો વિનાશને માર્ગે લઈ જનારા હોય તો એ તેમાં તબ્બાતાં જાયું અથવા એની જરા એ અસર વિત્ત ઉપર થયા ન હોય એ અશક્ય જેવું થાય છે. આ પણ કાળનું જ બળ છે.

તોફાની વાવાઝોડને, મોટી રેલને કે જાળાસુખીને—એ ગમે તેટલી આપત્તિ લાવે એવાં હોય છતાં જેમ એમને અટકાવી શકતાં નથી, તેમ કેટલાક વિચારોનું બળ એવું હોય છે કે એનું પરિણામ ગમે તેટલું નુકસાનકારક લાગે છતાં પ્રજાને એમાં સપડતી અટકાવવી અશક્ય છે.

તોફાની વાવાઝોડાંની; રેલની અને જ્વાળામુખીની આપત્તિ એટલી સવરિણીઓ અને પ્રત્યક્ષ હોય છે કે એને વધારી લેવાની કોઈ ધ્વજી કરતું નથી. પણ વિચારોની આગતમાં એવું થતું નથી. એથી થતાં હું તુરંત માત્રમ પડે એવું નથી હોતું, એમાં રહેલી આપત્તિ સૂક્ષ્મ હોવાથી નગર નથી આવતી અને એની તાત્કાલિક અમર દારૂના જેવી ઉત્તેજક પણ હોવાથી મોહક હોય છે. એના અપાટમાં ધમધમ પ્રગ્ન ધ્વજાપર્વક અધીન થાય છે.

કેટલાક, જેઓ એ વિચારોની ભવંકરતા જોઈ શકે છે તેઓ, ભયમુચક નિશાનીઓ ઉઘાડી હાથ કરી કરીને દાખવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તે નિશાનીઓ ગલુકારવામાં આવતી નથી. તેઓ

કાં તો, જમાના સાથે વાંચા અસક્તિમાં એવા પૈકી ગણાય છે;

અથવા, અન્યવદાર ગણાય છે;

અથવા, પહેલી લાવતાઓને વશ ગણાય છે;

અથવા, વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય અને વિચાર-સ્વાતંત્ર્યના વિરોધી ગણાય;

અથવા, પ્રગતિ-સત્-સત્ ગણાય છે;

અથવા, પ્રગતિ આગળ વધવામાં અટક નાંખનારા ગણાય છે.

આમ ઘવામાં કાળનું જ બળ હોય એમ લાગે છે.

દાખલા તરીકે, મનશી અને એવું મંડળ જે કોઈના વિચારોને આજે વેગ આપી રહ્યા છે તે તો. મારા મનમાં સંકે નથી કે એ વિચારો અવનતિ-મુલકી પ્રવૃત્તિ કરે છે, વિનાશક છે અને છેવટે પ્રગતિ જીવતાં નરકમાં પહોંચાડનારા છે.

પણ મને ધારતી છે કે એ વિચારોના વેગને આજે અટકાવી નહિ શકાય. કારણ, આજનો કાળગતક ગોમાલિમુખ છે. જે ભોગોને ઉત્તેજન આપશે, એને ભાષા, કવિતા અને કવિ તત્ત્વજ્ઞતા પે આકર્ષક વાળા પહેરાની શકશે તે સમાજને પોતાની સાથે ખેંચી જશે. એમાં પોતાની જાનને ધસાવવા દેવાની વિમન જનારી ન શકનાર પણ, વિચારમાં, થોડા પલ્લે પસંદગે.

*

~

*

વિચારચક્ષિમાં કાળનું બળ હંમેશાં જ તુરંતજાનકારક થાય છે એમ નથી. બળવાન વિચારક એકાદ નવો ધણો સમાજને પહોંચાડે છે તે જો સારો બંધારી અને વાળ હોય તો કાલ-જગમાં એ ત્રીકાળ ગયા બાદ એના થોડાક લાભ પણ પ્રગતિ ગણી શકે છે; અથવા મળતો હોય એમ લાગે છે. એવે વળતે એ વિગે પ્રયત્ન કરતું હોડી દેવામાં આવે તો જે દરકન નથી એમ નું મળું. જે ધણો મળી ગયો છે તેનું અધૂરું કામ કાળ કરી નાંખશે. દા. ત. ત્રીજાએ બંધારી પહેરવાની જરૂર નથી કે વાળ વધારવાની જરૂર નથી એમ માનવારે આજે કોઈ. અને બંધારી કે વાળ ઉત્તરવા આમદ કરવાની આવશ્યકતા નથી. જે સ્ત્રી આજે એમ જાણે છે નથી તે બને એના જીવન સ્ત્રી એને રાખે. એથી કોઈ વિશેષ અમદન

જણાવું નથી. અને જે જમાનો આવી રહ્યો છે તે સ્ત્રીઓ પાસે જંગલી કે વાળ કદાચ હોંશપૂર્વક ઉતરાવશે.

એ સાદાર્થ કે સંયમની દૃષ્ટિએ જ હશે એમ નહિ કહેવાય. પણ જંગલી અને વાળની રૂઢિને વશ થવાની જરૂર નથી એટલું બેઠમાં સમાન તત્ત્વ હશે.

*

*

*

*

એક લાઇ મને પૂછે છે કે ‘રજસ્વલા ધર્મની બાબતમાં તમે શું માનો છો ? રજસ્વલા ધર્મ જૂની રીત પ્રમાણે ચાર દિવસ એવી સ્ત્રીને અલગ રાખવી આવશ્યક છે કે નહિ ?’

મારે કહેવું પડે છે, આમાં માનવા ન માનવાથી કંઈ વળવાનું નથી. આવતો જમાનો રજસ્વલા ધર્મ પાળવાની આદી આવેલી પદ્ધતિને રફતે રફતે ઉંચી મૂકાવવાનો છે. ભવિષ્યમાં ભલે કોઈ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી એ વિગે સાચીય પ્રયોગો કરી એમાં તથ્ય છે એમ સોધા કાઢે અને વળી પાછો દાખલ કરાવે. પણ હાલ તો કાળનું વહેણ એને ધસડી જવાનું છે. જેને એ પાળ્યા-પળાવ્યા પિના ચાલે એમ જ ન હોય તેણે પોતે અલગ થવું એ ઉપાય રહેશે, અને એવો વર્ગ બહુ જ અલ્પ હશે એટલે આખા સમાજ ઉપર એ પોતાની વિશિષ્ટતા લાદે નહિ એમાં અનુગતું કરવું નથી.

*

*

*

એક કાળમાં ધાર્મિક સંપ્રદાયોએ નિર્માણ કરેલા આચાર અને માન્યતાઓ પર એવી અંધશ્રદ્ધા હતી કે એ વિષયોમાં સ્વચ્છદિયી નિર્ણય કરવો એ પાપ ધર્મ અને વિજ્ઞાન મનાતું. આજે વિજ્ઞાનને નામે તમે લાક્ષણિકતાને અંધશ્રદ્ધા છો કરી શકો. ગઈ કાલે ઉપવાસ કરવામાં રહેતાં પુણ્ય માટે પુરાણમાંથી પ્રમાણ ટંકાતું. આજે એ અપ્રમાણ છે. પણ એકાદ દાહનનો અભિપ્રાય ટાકો એટલે પ્રતિપક્ષી વૃષ્ટિ. વિજ્ઞાનનું નામ આવ્યું કે બોલાય જ નહિ.

અંધશ્રદ્ધા એ સંપ્રદાયોમાં જ ઉછરે છે એ માન્યતા જૂલગરેલી છે. એ તો માણસમાં રહેલી ભુદ્ધિમંદતાનું પરિણામ છે. એ દૂર ન થાય તો ક્રમાં રહેલી અંધશ્રદ્ધાને લક્ષવી શકશો, તો યે બે દિવસ પછી એ જગમાં એટલી જ તીવ્રપણે બેસશે.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો અવલોકન અને પ્રયોગો પર રચાય છે એ સાચું, પણ એમ માનવાનું નથી કે અવલોકન અને પ્રયોગો—

હંમેશાં જ જરાજર હોય છે;

એ પરથી બંધાતા નિર્ણયો હંમેશાં જ જરાજર ચાય છે;

કે એમાં એકાંગિતાનો અભાવ હોય છે.

એટલે એ પણ જૂઠાને પાત્ર છે.

વિજ્ઞાનને નામે એક વાદ નિર્માણ થયો કે એ માની જ લેવો જોઈએ એ પણ અંધ-શ્રદ્ધા જ-પોષશે, અને વિજ્ઞાનિક અંધશ્રદ્ધાઓનું બંધન ધર્મની અંધશ્રદ્ધાઓનાં બંધન જેટલું જ તીવ્ર થાય તો નવાઈ નહિ.

સંતતિ નિયમન સંતતિનિયમનનો વિષય પૈરાનિક અંધશ્રદ્ધા અને કાલ-બળ બળનો દોષ છે.

કાળનો પ્રવાહ બોગાભિમુખ છે અને તે સંતતિનિયમનની વાતોને આકર્ષક બનાવે છે. એ ગમે તેટલો વિનાશકારી હોય, તો એ તેની વિરુદ્ધ સાંભળવા આજે જાણે કોઈ તૈયાર ન હોય એવું છે. કારણ એનું સમર્થન વિજ્ઞાનને નામે થાય છે.

એ વિજ્ઞાનનાં પ્રમેયો શું છે ?

માણસમાં કામવિકાર હોય છે. એનો સંયમ સામાન્ય રીતે અશક્ય છે.

માણસને ગળ ઉપરાંત પ્રાણ થાય તો એ સુખી જીવન ગાળી શકતો નથી; અને ધણું માણસો આજે એ કારણથી દુઃખી છે.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પાસે એવા મલાને છે કે જેથી માણસ વિષયોપબોધ કરે છતાં પ્રત્યક્ષ અટકાવી શકાય.

એ મલાનેથી પુરુષ કે સ્ત્રીને જાત્રી અગવડ વેડવી પડતી નથી.

એનાં શરીરને નુકશાન થતું હોય એમ લગુ માત્રમ પડ્યું નથી.

માટે સંતતિનિયમનના ઉપાયોનો પ્રચાર કરવો જરૂરી છે. इति सिद्धम्.

આ વિજ્ઞાનભાસી પ્રતિપાદનો વિચારીએ.

માણસમાં કામવિકાર હોય છે, અને સંયમ સામાન્ય રીતે અશક્ય છે, એમાંથી 'સામાન્ય રીતે' નો અર્થ 'તદન' જેવો કરી નાંખી વિચાર કરેશો છે.

પ્રાણીમાત્રમાં કમે કમે જે વિકાસ થવાનું સર્વ પૈરાનિકો આજે ક્યુલર કરે છે, તેની મુખ્ય શરત શું છે ? હું કહું છું કે પ્રાણીમાં સ્વેદી શક્તિ એક માંગે બહાર પડ્યા બગ કરતી હોય, તેનો ન્યારે સંયમ થાય છે ત્યારે તે શક્તિ બીજા માંગે બહાર પડે છે, અને કમસા: તેનામાં કાયમતો ફેરફાર કરે છે. એ સંયમ સ્વેદજાથી થાય કે પરિસ્થિતિને લીધે થાય, સંયમ વિના પ્રકારાન્તર (એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં પરિવર્તન) અશક્ય છે. સ્વેદજાથી અને પરિસ્થિતિથી થનારા સંયમમાં નૈતિક દૃષ્ટિએ ધણો ભેદ છે, પણ સંયમ એ વિકાસની અનિવાર્ય શરત છે. એ સંયમની તક જ ઉઠાવી દેવી એ વિકાસને અટકાવી દેનારી વસ્તુ છે.

વિકાર એ પણ એક શક્તિ છે. એ સ્વાધીન નથી માટે વિકાર કહેવાય છે. એના સ્થામી બનવાથી એ શક્તિનો પ્રવાહ નિર્મળ બનતો જાય છે, અને એ જ વિકાર ઉદાત્ત ભાવનાનું સ્વરૂપ લઈ શકે છે. સંયમ એટલે શક્તિનો નાશ નથી, પણ શક્તિની શુદ્ધિ અથવા નવે માંગે એનો પ્રવાહ વાળવાની ક્રિયા.

“ માણસને ગળ ઉપરાંત પ્રાણ થાય તો એ સુખી જીવન ગાળી શકતો નથી; અને માણું માણસો આજે એ કારણથી દુઃખી છે.”

પણ જે વગે આજે સંતતિનિયમનનો પ્રચાર ઉત્સાદપૂર્વક કરી રહ્યો છે,—તે પ્રાણ પોષવાની અશક્તિને લીધે છે. એમ કેટલા વિષે કહી શકાય એમ છે ? સાચી વાન તો એ છે કે સ્વચ્છંદની જવાબદારીઓ ઉદ્ભવી ન પડે અને સ્વચ્છંદ કરી શકાય એ જ આજની રાત્રિ છે, અને ‘સુખી જીવન’ એટલે ‘સ્વચ્છંદી જીવન’ મનાય છે.

‘મોડર્ન રિવ્યુ’માં શ્રી. દિલીપ કુમાર રાયે બર્ટ્રાન્ડ રસલ સાથે થયેલા વાર્તાલાપ પ્રસિદ્ધ કર્યા માંડ્યો છે. એક લાઠિના આગ્રહથી એ મારે વાંચવાનું બર્ટ્રાન્ડ રસલ થયું. બર્ટ્રાન્ડ રસલની નામના સિવાય મને એનાં પુસ્તકો કે વિચારોનો પરિચય નથી. પણ એની નામનાને લીધે મેં એ વાર્તાલાપમાંથી જે અપેક્ષા રાખી હતી તે નિષ્ફળ ગઈ. મને એના વિચારોમાં કોઈ દૃઢ ધારણા કે સ્થિર બુદ્ધિ (balance) માલમ ન પડ્યાં.

રસલનો વાર્તાલાપ અને રાય જેવો પ્રસિદ્ધ પુરુષ નોંધનાર એટલે એમાંના વિચારોને શબ્દપ્રમાણ માફક ઝીલી ન લેનાર વર્ષ ૧૯૩૭ લાણેલાઓમાંથી થોડો દશે: તેમને એતવવા નેઈ એ કે એણે અતાવેલા religion (ધર્મ) સામેના વિરોધમાં લાપાશૈથિય છે, અને એને આપણા દેશમાં લાગુ પડતાં એ શબ્દની કલ્પના જુદી થઈ જવાનો સંભવ છે. એ જેને religion કહે છે તે ખરૂં પૂજતાં ખ્રિસ્તી ધર્મના જુદા જુદા પંથ (ચર્ચ) અને બાઈબલ શાસ્ત્ર છે. ત્યાં વિજ્ઞાન અને ચર્ચ વચ્ચે વિરોધ છે, કારણ બાઈબલમાં જગતની ઉત્પત્તિ, પરલોક વગેરે વિષયો જે વિધાનો છે તે વિજ્ઞાનદષ્ટિએ ખોટા દરે છે, અને એ શબ્દપ્રમાણમાં ગોંધાઈ રહેલી બુદ્ધિ સ્વતંત્ર વિચાર કરવા અસક્ત થાય છે. આપણે અહીં પણ પંથો અને શબ્દપ્રમાણ લેખાતા ઝંઘો છે; અને તેમને માટે અંદાત: રસલનું કહેવું સાચું છે. છતાં, તે અંશત: જ છે. કારણ આપણે ત્યાં વિજ્ઞાન અથવા અનુભવ એ સર્વ પ્રમાણોથી એક પ્રમાણ હંમેશાં મનાતું આવ્યું છે, અને વિજ્ઞાનની શોધખોળ ધર્મગ્રંથોમાંની માન્યતાઓથી જુદી પડે તો વિજ્ઞાનને અનુમરવા ધર્મગ્રંથો આડખીલી રૂપ થયા નથી. જે વિજ્ઞાનથી અનુભવો હોય તે ધર્મગ્રંથની માન્યતાને વળગી રહેશે હોય એમાં તવાઈ નથી; પણ દા. ત. કોઈ અર્થાચીન વિજ્ઞાનવેત્તા હિંદુ પુરાણોની ખગોળ-જૂગોળને માનના પંધાયેલો જ છે એમ કદી સમજાયું નથી; કે યુરોપમાં જેમ વિકાસવાદની શોધ બાઈબલને ઉથલાવી પાડનારી થવાથી ત્યાં ખજલજાટ થયો છે, તેમ અહીં થઈ શકતું નથી.

બીજું, ત્યાં, આ કારણથી, ધર્મનું ક્ષેત્ર મુખ્યતઃ પારસાકિક મનાવી પ્રાપ્તિએ માટેના આચારો દરાવવામાં જ સમાય છે. આપણે અહીં ધર્મનું એ પણ ક્ષેત્ર છે ખરું, પણ તે હંમેશાં ગોંધુ મનાયું છે અને છદ્દ લોકના ઇવનમાં જ ધર્મની વિશેષ વ્યાપ્તિ છે, અને એના આચારો દરાવવામાં સમાજકલ્યાણ માટેના જ વિચારો અગ્રરથાને હોય છે. સમાજ-કલ્યાણની લાવના કાળાન્તરે ફરે, વધારે વ્યાપક અને, તેને લીધે જૂના આચારો ત્યાજ્ય થાય, એનો ત્યાગ કરાવતાં કંઠાણાઓ જણાય, છતાં જૂનો આચાર કે નવો આચાર છદ્દ લોકના ઇવનમાં સમાજકલ્યાણની લાવનામાંથી નિર્મોણ થયો હોય છે. ઉદા. અસ્પૃશ્યતાને અત્યંત મહત્ત્વ આપવામાં કોઈ જનની સમાજકલ્યાણની દષ્ટિ રહી દશે; એ દષ્ટિ કદાચ તે કાળે પણ સંકુચિત દશે; જેમ રોમન અને ગ્રીક લોકોમાં ગુલામો પ્રજામાં ગણાતા નહિ પણ મિલકતમાં ગણાતા, તેમ સમાજમાં અમુક જાતિનો જ સમાવેશ કરવામાં આવતો દશે અને તેમના જ એલિક સિતની દષ્ટિએ સ્મૃતિધર્મો ધરાયા દશે. આજે સમાજનો અર્થ વધારે વ્યાપક થવાથી, લાવનાઓ પણ વધારે વિકાસ પામવાથી જૂના આચારો છાંડવાની જરૂર પડે અને નવા ધર્મો નિર્મોણ કરવા પડે એ જુદી વાત છે.

પણ ધર્મનો અર્થ આપણે ત્યાં પરંપરા મેળવના માટે શાસ્ત્રમાં ખતાવેલાં કંઈ ૧૮ નહિ, પણ જીવન અને સમાજ વ્યવસ્થિત રીતે અને સર્વત્ર દિત સાથે એવી રીતે ચાલે એટલા માટે દરારેલા વિધિ-નિયેધો છે. આથી, શુદ્ધ દષ્ટિએ, આપણે ત્યાં વેદ (જ્ઞાન, અનુભવ) તેમ જ ધર્મના ગ્રંથો નિર્નર ખુલા મણાય, અને એમાં સુધારા, વધારા, ઉમેરા સર્વથા થયા કરે. જ્યાં અનુભવની વાણી છે, વિજ્ઞાન છે, ત્યાં વેદ છે; જ્યાં સમાજહિતનો ઉઠો વિચાર કરેલો છે, ત્યાં ધર્મગ્રંથ છે. આથી ધર્મ સામેના વિરોધના જે ઉદ્યારો રસને કાઢ્યા છે તેનો હિંદુસ્થાનમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં વિચાર કરવો ઘટે છે.

રસને ‘રિજીન્યન’ શબ્દ ઉપર અર્થમાં વાપર્યો છે, રૂપે જાણે-અજાણે એમાં સંસ્કૃત ‘ધર્મ’ શબ્દમાં સમાના અર્થો કદાચ છે, અને તેને પરિણામે, રવિચાણુ વ્યક્તિગત ધર્મ (personal religion) માં માનનારા હોવાથી એમાં બાંધા નથી, એમ કહી રવિચાણુને અપવાદમાં ગણી લેવાનો પ્રયત્ન, તથા ગાંધીજી ધર્મવાદી છે એટલે એમની શુદ્ધ સંકુચિત છે એવા આક્ષેપ—બંને દારવાસ્પદ લાગે છે. બંને વચ્ચેના સંવાદમાં સમાનભૂમિકા જ નથી.

રસના સંવાદકાર છે એ સિવાય એ સંવાદ પ્રમિદ કરવામાં મને કોઈ જગનની વિશેષતા જણાતી નથી. અને ઉપર કહ્યું તેમ અંધશ્રદ્ધા એ કાંઈ સંપ્રદાયોમાં જ દરનારી વસ્તુ નથી, પણ મને ત્યાં જગ ધારી શકે છે. તે બધી જાનિ અને નામમાં દેરેલી છે.

કદાચ એમ આગરો કે સંતનિનિયમનની બાબતમાં રસને જે વિચારો દર્શાવ્યા છે, તેથી એની વિરુદ્ધ મારી લાવના બંધાવાથી એના પ્રત્યે મને અણગમો ઉઠ્યો દશે. એમ નથી. સંતનિ-નિયમનની તરફેણમાંથી એણે જીવન વિષે કેટલો ડોઝ, દીર્ઘ અને ગંભીર વિચાર દર્શાવે છે, જીવનનરવ વિષે એણે શું બોલ્યું છે એ શોધતાં, એને કાંઈ ચોક્કસ પાયો મળ્યો છે એમ હું જોઈ શક્યો નથી એટલે એની દલીલો મને વલુદ વિનાની લાગી છે. બે એવા ચોક્કસ પાયા પર સંતનિ-નિયમનની તરફેણમાં કોઈ દલીલ કરે તો તેને અતંત્રપણે વિચારવા હું તૈયાર માડ.

હિંદુ-મુસલમાન ઝગડો પણ આજે કાળના પ્રવાદમાં જ છે. આજે એકતા ધ્વજનાર હિંદુ-મુસલમાન દાસીપાત લેખાય. બંને કે તેથી એકતા જ ભારતવર્ષનું પ્રમુખીય કંથાણુ ઝંઘરા સાધી શકશે એમાં શંકા કદી રાકાય એમ નથી.

આ ગંભીર બાબતોમાથી દેકડો મારી, જીવનની સાદી વાતોમા ઉતરીએ તો કાલ-જળ આપણુ મુશ્કેલી લુગાનોમાં ધોતીડ પહેરાવી ને ફેરાન પકતી ધોતીમાં જીવ છે તેમાં જગાઈ આવશે. ધોતીઆની કાઢી-પાટ્ટીમાં એક જગની અસંખ્ય લાગની વિજાસિતા વધતી જાય છે એ ધણીની બાંને ચડી તરો. એના કોઈ ઉપદેશ થતા દરો એમ લાગે જ કરેવાય. પણ એવી રીતની જેમ એને લુગાનીઆ એકબીજામાંથી કદાચ કદી લે છે, અને ગંભીર રીતિના માણસો પણ એના આકર્ષણમાંથી નદન મક્ક થઈ શકતા નથી એ હું રવાનુબધી માણું છું. એ કાળનું જ જગ છે.

પ્રાસ્તાવિક વિવેચન

[વડોદરા કોલેજના અગ્રણી વિદ્યાર્થીઓની સાહિત્યસભામાં રા. શ. અંદવદન ચિમનલાલ મહેતા બી. એ. ના શનિવાર તા. ૧૦-૧૨-૧૯૨૭ના આપણના મંત્રણે પ્રો. અલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે પ્રમુખપદેથી કરેલું.]

૧ પ્રજા અને ભાષા.

પ્રજાશ્મિનાની દૃષ્ટિએ દરેક પ્રજા એક વ્યક્તિ છે, એક દેહી છે. દેહીને શરીર અને આત્મા બંને હોય છે. પ્રજાશરીર અથવા પ્રજાનું સ્થૂલ આપણે પ્રજાની લક્ષણ-વધિ વસતીને તથા ભૂમિતા જે ભાગમાં એ વસતી મુખ્યત્વે પોતાનું વેશપરમ્પરાનું વતન સમજીને રહેતી હોય, તેને ગણીએ છીએ, તો પ્રજાનો આત્મા આપણે પ્રજાની ભાષા અને કલા અને વ્યવહારુ સંસ્થાઓમાં પ્રતીત થતી તેની સંસ્કૃતિને કહીએ છીએ. દેહ તે મર્ત્ય ને વિકારશીલ, ત્યારે આત્મા ને અમર, તે જીવનના સાતત્યનું મૂલ્ય બીજા, એમ લાઇને આપણે આ પ્રમાણે ગણીએ છીએ. દાખલા તરીકે પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજા સૈકાઓથી મરી પરવારી છે, તથાપિ તેનો આત્મા ગ્રીક સાહિત્યની ક્ષિત્સુષીની અને કલાની અમરતાને લીધે આજે પણ સજીવ છે. ભાષાનો ઉત્તમ આવિર્ભાવ, ભાષાનું ઉત્તમોગ સાહિત્ય અને કવિતા, કલાનું ઉત્તમોગ સ્થાનિક કલાની મુંદરમાં મુંદર કૃતિઓ, સંસ્થાઓનું ઉત્તમોગ પ્રજાની સૌથી જૂની સૌથી વ્યાપક સૌથી સજીવન સંસ્થાઓ, તથા જે જીવન-શિલ્પસૂત્રી તેમને ચિરંજીવ અને સજીવન અને વ્યાપક જાતની રહી છે તે આમાંથી આજે આપણે પ્રજાના આત્માના સાહિત્ય અને વિશેષ કવિતા અંશ વિશે જ વિચારણા આજળ સલાવીશું.

૨ કવિતા.

પ્રજાકીય કવિતાની અમરતા અને સજીવનતા શ્રેમાં છે ? સૈકાઓથી આત્મા આવેલાં કલારૂપોને કવિતા વિચાર અને વાવતાં એવાં ને એવાં અસરકારક વાહન રાખવામાં; અને વળી એ બંધાયેલાં ગુચ્છિતરને પ્રતિકૂળ નહીં એવાં અવનવાં કલારૂપો સર્જવામાં. જે પ્રજાઓની સાથે આપણે સંબંધમાં આવતા જઇએ તેમનાં આપણાથી જૂદી જાતજાતનાં કલારૂપો આપણા ગુચ્છિતરને પ્રતિકૂળ નહીં એ પ્રમાણે અપનાવી લેવાં, એ પણ આવાં સર્જનનો જ એક પ્રકાર છે. અને આપણા આત્માના નિયમમાં કવિતાની અમરતા અને સજીવનતાનો આ છેલ્લો પ્રકાર આપણે સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એ કહેલી છે.

૩ અંગ્રેજી કવિતાની અસર.

આપણે સૌ ઇંગ્લાન્ડની અને યુરોપની નિજાએ બેસા અને યુરોપી તથા ખાસ કરીને ઇંગ્લિશ સાહિત્ય અને કવિતાની કિંવામાં જાણી કૃતિઓના સંસ્પર્શમાં આવતા

ગયા, તેમ તેમ આપણા સાહિત્ય અને આપણી કવિતા ઉપર આ વિદેશી વિગતીય રુચિતંત્રની અસર થવા લાગી. હિંદની બધી ભાષાઓ અને બધો પ્રગ્નઓ ઉપર આવી અસર બે કે ચૃષ્ટ છે અને વધતી જાય છે, તેમજ તે બધી પ્રગ્નઓમાં અને બધી ભાષાઓમાં એક સરખી કિંવા એક જ મનની અથવા ઉત્તરોત્તર એક જ અનુક્રમે થતી નથી જણાતી. એ વિદેશી વિવક્ષણતાઓ જીવન્ત રીતે ઝીંવવામાં, એ આપણા સંસ્કૃત વારસા કરતાં અત્યંત ભિન્ન કલારૂપેને અપનાવવામાં, ઉત્તર હિંદની બે ભાષાઓ જ સૌથી વધારે આગળ જણાય છે : એક બંગાળી અને બીજી આપણી. બંગાળી કવિતાએ ગામકિય મધુસૂદન દત્તથી સ્વીકૃત બાણુ આદિમાં ઘોરજી અને યુરોપી કવિતામાંનું શં શું અપનાવ્યું છે, કેટલી આસાની અને સફળતાથી, એ વિષય પણ જવા દઈએ. મુગ્ધરાતી કવિતા વિશે જ આપણે અત્યારે ઝોના ઉપર ઘોરજી કવિતાનું સરવૈયું કદાવવાનું લાઇ બેસીએ, તો એ અસર થવા માંડી ત્યારથી આજ લગીમાં યુગરાતી કવિતાની એક પછી એક પાંચ છ પેઢી આપણે ગણી શકિયે એમ છે. આ પેઢીઓને જ કેટલાક “મુગ” નું બારે નામ આપે છે, તે ચોખ્ખું નથી. આ મારે ચોખ્ખું નથી એ સ્થાનમાં અત્યારે વખત ન જોતાં, આપણે આપણી વિચારણા “પેઢી” શબ્દ વડે આગળ ચલાવીશું.

૪ અર્વાચીન યુગરાતી કવિતાની પેઢીઓ.

પહેલી પેઢી નર્મદદશપતની. બીજી નરસિંહરાવ ગોવર્દનરામ મણિલાલની. ત્રીજી ત્રિભુવાન મણિશંકર રમણલાલ આદિની. ચોથી બાણુરાવ કનૈયાલાલ નંદીનાલાલ બચ્ચરદાસ રામમોહનરાય વગેરેની. પાંચમી બેટાદાસ લલિત રામનારાયણ મનદરરામ કેશવ શેઠ ‘વસન્તવિનોદી’ વગેરેની અને હેમજીય પંચમાર “સ્તેદરશ્મિ” (રા. ઝીંબાલાલ) આપણા આજના ભાષાવૃક્તો અંદરવદન વગેરેની હું હવે આગળ આવતી છઠી પેઢી ગણું છું. એટલે, આ નામગણનામાં હું આપણા અર્વાચીન કવિઓની પૂરી માફી નથી આપતો. પેઢીનિર્દેશ પૂરતાં જ નામ મેં ગણાવ્યાં છે. વળી એ મેં આડંબવળાં ગણાવ્યાં છે. અનુક્ર પેઢીના નિર્દેશમાં જે નામ બીજાં આવે છે તે કવિ લેખે માલિમાં બેને પહેલાં ગણાવ્યો તેનાથી બીજાં, એવો કસો એ કમતો અર્થ કરશે નહીં. નરસિંહરાવ ગોવર્દનરામ મણિલાલ, ગોવર્દનરામ મણિલાલ નરસિંહરાવ, મણિલાલ નરસિંહરાવ ગોવર્દનરામ, એમ એ ત્રણ નામને કાવે તેમ ગોઠવો. અંદર હરિલાલ કૃષ્ણ કેશવલાલ કૃષ્ણ હોલવરામ પંડ્યા એમ બીજાં નામ પાંચ બેરેવ્યાં દીક લાગે તો ભલે બેરેરો. અને હું જ પેઢીઓ ગણું છું, જથી એટલી સંખ્યા મળે પૂરતી નથી લાગતી એટલા મારે કે—આ છઠી પેઢીના લેખકોની કૃતિઓનો સમૂહ વધશે તેમ તેમ તે પાંચમી પેઢીના કૃતિસમૂહથી મળતો મળતો પડશે, અને એ બે સમૂહને એક બીજાથી જુદા ગણવા જ પડે એટલા તે ગિજ દશે, એવી મને આશા લાગવાથી હું નો અત્યારથી જ છ પેઢી ગણવી સારી એમ માનું છું.

આ છઠે પેઢીની કૃતિઓમાં આપણે પરસ્પરાપ્રાપ્ત કલારૂપોને સજીવન રાખવાનો, નવાં કલારૂપો સર્જવાનો, અને આજ લગી આપણાં ચર્ચ ચૂક્યાં ના હોય એવાં વિદેશી કલારૂપોને અપનાવવાનો એવા બધે યુજી બેવામાં આવે છે. અર્થાત્ આ છઠે પેઢીઓ સજીવન કવિતાપેઢીઓ છે. કલારૂપ (art-form) એ એક શબ્દમાં હું ઘણું ઘણું સમાવું છું. મંદ (metre), કડી (stanza), અંક (paragraph), કૃતિના વિભાગોની યુજણીની રીત, કૃતિનું એક સ્વરૂપની રીત, મોટા આગિત્ય અને સંદર્ભના

પ્રકાર, અર્થપ્રવાહનાં ગતિ અને વહન, આદિ સર્વ અંશોની નિરીક્ષા કલારૂપની વિચારણામાં આવે. અને આ છ યે પેદીના કવિઓના પ્રયોગો વિજ્ઞા સર્જનો છે તો કેટલાક માત્ર પ્રયોગો (experiments) છે, એ નિર્ણય છે.

૫ સોનેટ.

યુરોપી કવિતાનું સોનેટ એક વિશિષ્ટ ક્ષારૂપ છે. ઇંગ્રેજીમાં ગ્રોકરૂપીયર, મિસ્ટન, વર્ડ્સવર્થ, કીટ્સ, આદિનાં અનેક સોનેટ એક એકથી ચઢી નવ એવાં છે. પણ મહત્તે સોનેટ ક્ષારૂપ મારેનું સૌથી વધારે આકર્ષણ એક ખીમ્ન જ કવિએ લખાવ્યું: દા-તે ગેબ્રિયલ રોઝેટ્ટિએ. એનાં એકથી વધારે સોનેટ ઉત્તમ મૂર્તિ (statue) અને ઉત્તમ ચિત્ર (painting)નો એકત્રિત નમૂનો કદિપયે એવાં બેવડાં મુંદર છે. એનું એક કાવ્ય આદિથી અંત લગી સોનેટોમાં જ લખેલું છે; તે ઇ. સ. ૧૮૮૪-૮૫ માં પ્રથમ વાંચતાં મહત્તે એમ થયું કે આનું ગુજરાતી કવિતામાં ના થાય? લાવ કરી જોડે. અને સોનેટ મારે ગુજરાતીમાં ક્યો જંદ કાવે તેના અગતરા કરી જોઈધીરે ધીરે મેં ‘ગ્રેમનો દિવસ’ એ વિષય આજો સોનેટનાં રૂપમાં જ લખવા ઇચ્છા કરી. ભણકાર જેમણે જોયો હશે તેમને કહેવાની જરૂર નથી કે એ ‘ગ્રેમનો દિવસ’ લખતાં લખતાં મહારાષ્ટ્રી તે સોનેટમાત્રા રૂપે તો નથી સધાયો. કુંભાર ઘડવા ધારે એક, અને એનો ચાક એને ઘડી આપે બીજો ઘાટ; કુંભારને ઘડવો હોય ઘડો, અને ચાક ઘડી આપે કૂનો. ‘ગ્રેમનો દિવસ’માં કુંનો છે, પણ બીજી રચનાઓ પણ છે.

આખી કૃતિ એક સોનેટમાત્રા, એ સિદ્ધ કરવામાં હું ન કાપ્યો, ત્યારે આપણા આજના ભાષણકર્તા રા. ભાઈ ચંદ્રવદનને તે સિદ્ધ કરી ખતાવ્યું છે. જુલો એમનું યમક નામે કાવ્ય. અને એમની આ સોનેટમાત્રા રૂપ કૃતિ ગુજરાતી કવિતામાં પ્રથમ પહેલી જ છે. એટલે આજના વિષય માટેની એમની યોગ્યતા આ રીતે અત્યંત ઊંચા પ્રકારની હોવાથી પ્રવેશકમાં વિશેષ લખાણ ન કરતાં હવે હું એમને પોતાનું ભાષણ કરવા તેડું છું.

(રા. રા. ચંદ્રવદનના ભાષણ પછી પ્રમુખને ઉપસંહાર)

એ ત્રણ મુદ્દા ઉપર જરા ગેરસમજ જેવું હોય તો તે દૂર કરવા ખાતર, રા. ભાઈ ચંદ્રવદનના ભાષણને ટિપ્પણ જેવું જ, મહારે કહેવું છે.

૧ સોનેટ કવિતાનું એક ઉત્તમ રૂપ છે બેસક; પણ એ જ કવિતાનું સર્વશ્રેષ્ઠ રૂપ, એ તો સપ્રમાણતાને બૂંધી જતી અતિશયોક્તિ છે. In my Father's house there are many mansions. ઈશ્વરનાં અનેક મહામંથો છે, એક એકથી ચડતાં. સ્કલ્પચર મહો કે આર્કિટેક્ચર-મૂર્તિકલા કે રચાપત્ય ? મૂર્તિકલાનું કહેશે મહારી કપ્પા જ સર્વોપરિ; રચાપત્યનું કહેશે હટ !

૨ પૃથ્વીવૃત્તમાં યતિ છે કે નથી ? એક કહે છે, છે; બીજા કહે છે, નથી. સંસ્કૃતમાં પૃથ્વીઓ છે તે જોટલા છે તેટલા તપાસો ને ! ક્યાં કેાછએ સંતાડી દીધા છે કે આપણે કેાછના પણ શબ્દ ઉપર આધાર રાખવો. પંડિત જગન્નાથના પૃથ્વીમાં “આઈએ યતિ” ઈક પંક્તિમાં છે, ભગુદરિના પૃથ્વી શ્લોકોમાં ઘણી પંક્તિઓમાં નથી. શબ્દપ્રમાણથી ન અટકો. મૂલ વિષયને ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ તપાસો, અને દાખલાઓને કાજાનુકો-ગોઠવી તેમાંથી ત્હમે ત્હમને પોતાને અણિશુદ્ધ સાચું અને તેનું induction મેળવો. વળી યતિને

અને તાલને સંબંધ છે; અને તાલ સંગીતકલાનો અંશ છે. સંસ્કૃત દવિતામાં દવિતાકલા ઉપર સંગીતકલાનો અમલ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો છે. જગન્નાથ અને જયદેવ જેટલા મ્યુઝિકલ આગલા કેઈ કવિ નથી. કાસિદાસ ભવજ્યુતિ મહાભારત રામાયણ કરતાં વધારે મ્યુઝિકલ છે.

પૃથ્વીમાં “આર્યો મતિ” રાખીને પણ આખી પંક્તિને તાલબદ્ધ નથી જ બનાવી શકાતી. ૩-૫-૩-૫-૬૩૨૩-૩૨ એ પ્રમાણે માત્રાજૂથોના અંકેકાવાળી પંક્તિ તાલબદ્ધ બને એમ છે જ નહીં. પૃથ્વીનું વડન ભવ્ય ગમીર છે, એમાં માત્રાજૂથોના અંકેકા આવા છે, એની લંબાઈ ન અતિદૂંધી ન અતિઘાળી એમ માફકસાર છે, વળી પંક્તિના અન્તતો વિરામ એમાં સહેલાઈથી ખસી શકે છે (જુલો ભણકાર આર્યો નિબન્ધ).+ અને અન્ત્ય વિરામ ખસી શકે છે એટલે અન્ત્ય પ્રાસ પણ એમાં ન હોય તે અટકવું નથી;—વગેરે એના લક્ષણોને લઈને જ એ અગ્રેય વિચારપ્રધાન અર્થોત્પાદકી વડન વાળી કવિતા માટે ઉત્તમોત્તમ દૃષ્ટ છે. સોનેટ માટે પણ આવું જ દૃષ્ટ ઉત્તમ જણાય.

૩ ચૌદ લીટી કેમ હીક લાગે? ચાર ચાર લીટીની છીટીની જ આદતવાળા કાનને આ સવાલ હરે છે. ગદ્યમાં વાક્યની લંબાઈ આટલી જ લેઈએ એમ કોઈ કાનને હંક હોતી નથી. કવિતામાં આપણે “મુક્તાક”ના દાસ બન્યા છીએ, અને દાસ રહીશું ત્યાં લગી આપણને સોનેટનું સૌંદર્ય સંકારવદ બાકે અસ્વીકાર્ય રહેવાનું જ. કેટલીક સોનેટ અર્થે પ્રભાવની સાથે અર્થ અને લયના બંધબેસતા અન્યોન્ય પોષક ગ્રેણીથી આપણને ખાસ ગમી જાય, એટલે આવા આવા સવાલ આપોઆપ શાંત પડી જવાના. બીજો માર્ગ જ નથી. જેમ એવાં સોનેટ શુજરાતીમાં વધે અને વધુ પ્રચરે તેમ તેમ જ એ નવું રુચિતંત્ર પ્રભામાં સ્થાન પામી શકે.

૪ સોનેટ માટે અંશજીમાં શેક્સ્પીયરનો નમૂનો ઉત્તમ, મૂલ હિટાસિયન ગણાય છે અને જેને પેટ્રાર્કનો નમૂનો કહે છે તે ઉત્તમ, કે આથી ત્રીજો પણ આટલા દૃઢ નિયમોવાળો કોઈ નમૂનો ઉત્તમ, કે આ બે અગર આ ત્રણના કાવે તેવા મિશ્રણવાળાં એટલે અનિયમિત સોનેટો જ ઉત્તમ? અંશજીમાં શેક્સ્પીરિયન, પેટ્રાર્કન, અને મિશ્ર વા અનિયમિત ત્રણે નમૂનામાં ઉત્તમ સોનેટો લખાયાં છે, લખાય છે, લખાશે. તો આ ત્રણમાં કયો નમૂનો ચરે એ સવાલ—

* એટલે લઘુચરુ ચિહ્નથી જોતાં વધુ સરલતા થશે: 15 1115 15 1115 {15 5 15 5} 15 આ પ્રમાણે પૃથ્વીની પંક્તિ છે તેમાં તાલ મુકવા હોય ત્યારે 5 ની બે માત્રામાંની પહેલી માત્રા ઉપર જ આવે, બીજી ન આવે. અને આ પ્રમાણે જ જે થઈ શકે તે પૃથ્વીની નામરચના સંજીવમાં આપણે સ્વીકારેલી તાલરચનાઓથી જિન રૂપની જ ગણ શકે છે.

+ 151115; 151115151515

151115;—અન્ત્યવિરામ ખરોડીને અહીં: મુક્યા છે તે પ્રમાણે વિરામ આવે, અથવા એવાં અન્ત્ય સ્થાનોએ વિરામ આવે, તો ગણ પદવચ જેવો પૃથ્વીમાં જળવાય છે તેવો શુજરાતીમાં બીજા કોઈક જ દૃષ્ટમાં જળવાય; વળી આ પ્રમાણે પંક્તિ અંત્યે વિરામ મુકવાતાં સ્થાત પૃથ્વીમાં પંક્તિ અંત્યે જેટલાં શરૂ છે તે કરતાં વધારે છે, એટલે લયલી લંબાઈ ટુંકાઈ અને બીજી વિવિધતાઓ માટે પણ પૂરતી સુગમતાં છે; આ બે શુભિને સીધે જ પૃથ્વીમાં અન્ત્ય વિરામ વગર ચાલો શકે છે એટલું જ નહીં પણ અર્થોત્પાદકી પદવચ માટે પૃથ્વીરૂપ ઉત્તમ છે.

અંગ્રેજી કવિતાના સંબંધમાં પણ—મહત્વનો નથી. ગુજરાતીમાં સોનેટ ૩૯ થાય છે કે કેમ તે જ હજી જોવાનું છે; તથાના પ્રયોગ કરવા, જે લેખકને જે વિષય માટે જે ક્ષણે જે નમૂનો ફાવે તેને તેણે જરા પણ સંકોચાયા વગર વળગતું. પ્રયોગદશા પૂરી થયે ગુજરાતીમાં કયો નમૂનો વિજય મેળવે છે, કયાં નમૂનામાં સૌથી ચટનાં સોનેટ સંખ્યાબંધ લખાય છે, એ ભવિષ્ય આજની કોણ વર્તી શકે વારુ? હું તો એવો ભવિષ્યવેતા છું જ નહીં.

૫ છેવટ, રા. રા. ભાઈ ખખરદારે લખ્યાં છે તેને એઓ જો કે સોનેટો કહે છે પણ બીજા કોઈ તેને એ નામ આપે કે કેમ તે વિશે મને તો શંકા રહે છે. અને મણિભાઈ—કાન્તની કવિતાભાવનામાં કવિતા મુજિકલ હોવી જોઈએ એ અંશ એટલો પ્રધાન, કે એઓ પણ સોનેટભક્ત થઈ શક્યા નહીં. ‘અદર્શિન’ ઉપરથી એમણે ‘અગતિગમન’ લખ્યું, મિસિસ આર્થિનિગનાં ‘સોનેટસ ફ્રામ ધિ પોર્ટુગીઝ’ માંથી એક બેના અનુવાદ એમણે સોનેટબંધમાં કર્યા, પરંતુ સોનેટ તર્ફ એક વિશિષ્ટ કક્ષારૂપ તરીકે એમને આકર્ષણ થયું જ નહીં. મુખ્ય કારણ આ કે સોનેટમાં આરોહાવરોહઅર્થિત એક્ય, લાઘવની સાથે ભવ્યતા અંધવાં દ્રાવકતા, જીર્મિ અને ઉદ્વેગન, વિચાર અને કલ્પનાના અદ્ભુત મેળ, એમ અતિ ઉચ્ચત ગુણો જતાં એ સોનેટબંધમાં મુજિકલ ગુણ (સંગીતાતુલ્ય) નથી જ. મુજિકલ કવિતામાંથી ગુજરાતીમાં વિચારપ્રધાન કવિતા વધે તેમ તેમ જ સોનેટબંધ વધારે પડરાવા અને પ્રસરવા પામે. આ મૌલિક ફેરફાર ગુજરાતી કવિતામાં થઈ જતાં બેશક ઘણી વાર લાગશે. ગુજરાતીમાં ઘણાં સોનેટ લખાતાં થઈ જાય એમ હું પણ ધ્વજીતો નથી. આપણા સમયમાં જે શોડાં લખાય તે સારાં લખાય, જોયી કવિતા ગણી શકિયે એવાં લખાય તેમ તેમ જ એની લોકપ્રિયતા વધી શકે. રા. ભાઈ શમનારાયણનાં જેવાં બેત્રણ સોનેટ બીજાં પચાસ સાડ સોનેટ કરતાં એ વિદેશી બંધને ગુજરાતી કવિતામાં કાયમી સ્થાન મેળવી આપવામાં વધુ અસરકારક નીવડે એવું મ્હારું અધીન મત છે.

[સ્વયંસંકેત્યને લીધે આ અંકમાં ‘સાલ મુખારક’ નાટકનો આગસો હપ્તો તથા પુસ્તક પરિચય આપી શક્યા નથી.]

અ મે રિ કા ના પંત્રો

પત્ર ૮ મો

૧૦, ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬,
કે મિથ્ર જ મા સ,
તા. ૧૪-૯-૧૯૨૭.

સ્નેહી ભાઈશ્રી બહુભાઈ,

ગયા રવિવારે લિન અને તે પહેલાંના રવિવારે નાન્ટારકેનો દરિયા કિનારા-જોયો. બન્ને બોસ્ટનથી દશ માઈલને અંતરે છે અને ફેરી (Ferry)માં ખેસીને ખાટી ઝોળંગરી પડે છે. અમે નાન્ટારકે ગયા ત્યારે ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો તરવાનો યોગ્ય પહેરી દરિયામાં ન્હાતાં હતાં. ઘણાં આપણા ખાખી બાવાઓની જેમ દરિયાની રેતમાં આડા પડી સૂર્યનાં કિરણોમાં તાપતાં હતાં. આપણે ત્યાં બાવાઓને જ લેંગ્વેટબેર તાપવાનો અધિકાર હોય છે; અહીં આ 'બાવાઓ' અને 'બાવીઓ' બન્ને અર્ધવસ્ત્રભેર આડાં પડી, નર્મગોષ્ઠિ કરતાં કરતાં તાપે છે, રેતીના મહેલો બનાવે છે અને એ મહેલોને ભાંગી નાંખી એકબીજાના સારીર પર પાથરે છે. ન્હાતાં બાળકો સંકુ આકારનો આયત્નક્રીમ મ્હોંમાં નાંખી રેતમાં નાચે-કૂદે છે ત્યારે તમારા જેવા ડોઈ એકલવાયા છવ છત્રવાળી આરામપુરશીમાં ખેસી આસપાસની લીલા નીલાળી વિચારસાગરમાં ડુબે છે. લગભગ એક માઈલ સુધીના કિનારા આખાં અર્ધ વસ્ત્રધારી જોડાંઓથી ભરેલો હોય છે અને બહુ ડોઈ ખાખી બાવા-બાવીઓની જગાતોનો 'કુમ્ભમેળો' ભરાયો હોય એવો ભાસ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ દેશમાં પુરુષ પુરુષની આગળ અને સ્ત્રી સ્ત્રીની આગળ સંપૂર્ણ નવન યર્ધ યોગ્યકે બદલે છે અથવા તો સ્નાનાદિ વિધિ કરે છે. પણ સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે તેની છૂટ નથી હોતી. કેટલાંક આગળ વધેલાં અમેરિકન જોડાંઓ દરિયા કિનારે આવી છૂટ માણવા કેશિસ કરે છે, પણ પોલિસ તેમને દંડાવે છે અને તરવાનો અર્ધાંગી યોગ્યકે તેમને પરાણે પહેરાવરાવે છે.

દરિયા કિનારાની નજીક જ પાર્ક હાઉસ છે. તેમાં રમતગમતનાં અને ફેરફારીનાં અનેક સાધનો છે. આ બધાં સાધનો વિગતથી ચાલે છે અને sensation પર sensation, thrill પર thrill ઉત્પન્ન થાય એવી તેની કરામતી યોગ્યકે છે. અમેરિકનો thrill ના ખૂબ શોખીન હોય છે અને એથી જોયે ચઢીને ધખાક નીચે પડવામાં તેમને ખૂબ આનંદ આવે છે; અને આ ચઢવું ને પડવું એક બે વાર નહિ પણ ૨૦-૨૫ મિનિટ સુધી અવિરત ચાલે છે. સપાટ જમીન પર, એકધારી ગનિએ સીધી લીંટીએ કે ગોળ ચક્કર કરવું તેમનાં બાળકોથી પણ નથી સહન થતું. કિન્ની નીચી, ખડખડી જમીન પર, લુદી લુદી આકૃતિ દોરતા પથ માર્ગ પર મોટરમાં કે બોટમાં, ખુરશીમાં કે ચગડોળમાં, પહેલાં ધીમી પછી એકદમ ઉતાવળી ચાલે દોડતાં, ખડખડાટ હસતાં, અમેરિકન સ્ત્રી પુરુષોને તમે અહીં

હુંઓ છો ત્યારે લિન્ડબર્ગ તો અમેરિકામાં જ જન્મે એ વિશે તમારા મનમાં શંકા રહેતી નથી.

કેટલાંક ચગડોળ વિમાન જેવી જ અસર મનમાં ઉત્પન્ન કરે છે. કેટલાંક અતિશય વેગથી ફરે છે અને તમે એક ધ્રુમડીમાંથી પસાર થયા ન હો ત્યાં બીજી ધ્રુમડી ઉત્પન્ન કરે છે અને ઠેક અંત સુધી ધ્રુમડીઓની પરંપરા ચાલે છે. જ્યારે ચંડરખોડમાં બેઠેલાં માણસો શિરાબિંદુથી નીચે પડે છે ત્યારે નીચે જમાન પર ઉભા રહી તેમને પડતાં જોનારનું હૃદય પણ હચમચી જાય છે અને જાણે આખી ગાડી લાંગીને ભૂકો થઇ જશે એમ લાગે છે, પણ થોડી જ વારમાં એ ભાવ (sensation) સમી જાય છે અને ગાડી ધીરે ધીરે ઉપર ચઢવા માંડે છે અને પાછી બીજી શિરાબિંદુએ પહોંચી નીચે પડે છે. આમ ચક્ર-પટ ચાલ્યાં જ કરે છે અને તે વિજ્ઞાનક ગતિએ. અમેરિકાનાં ન્હાનાં ન્હાનાં બાળકો પણ આ વિજ્ઞાનક લક્ષરી અનુભવે છે અને તે અનુભવ્યા પછી ઘોઘા પરથી પડવું એ નિસરણીના એક પગથીઆ પરથી પડવા જેવું તેમને લાગે તેમાં શી નવાઈ ?

આપણે ત્યાંના ચગડોળોની ગતિ મનુષ્યકૃત હોવાથી અતિશય મંદ અને ધીમી હોય છે છતાં યે ઘણાં માથાપો વાગી જવાના લાયથી પોતાનાં બાળકોને ચગડોળોમાં બેસતાં શિક્ષે છે એનો મને જાત અનુભવ છે. અહીંઆ તો માથાપો અને બાળકો સાથે જેસી ચગડોળોમાં ધુમે છે, દસે છે અને કિતકિસાટ કરી મૂકે છે. ચોંકાના મેળામાં ચગડોળ પર બેઠેલા માણસોના મુખ પર જે ભાવ મેં જોયેલા એથી યે વિશેષ શામાંયક. અને આનંદ-જનક ભાવો આ અમેરિકન મુખો પર મેં જોયા અને મને એ મેળાનું સ્મરણ થઇ આવ્યું. અને એ હાકરડાઓ અને તેગની સ્ત્રીઓને આવા વિદ્યુતગતિવાળા ચગડોળો પર બેસવાનું મળે તો તેમને કેવો આનંદ થાય ? એની કમ્પના કરતો કરતો હું એ પાર્ક ડાઉસમાંથી બહાર નીકળ્યો.

ગયા રવિવારે લાઈ ત્રિકમસાસ અને બાબાની* સાથે હું સિનનાં જંગમમાં ફર્યો. એક મુઠીયે સરોવરના કિનારે કિનારે, ઘાઝાં, ઘટાઘાર જુલોની દાર વચ્ચેના માર્ગમાં ફરતાં ફરતાં ઘોઘમાર વરસાદનાં પાણીથી લીંબતાં અને જલથી ભરેલા મેઘદ્વારા અમારો મૂક સંદેશો પાડવતાં અમે જે થોડો સુખમય સમય પસાર કર્યો એનું મીઠું સ્મરણ હજી પણ વિસરાતું નથી. હિંદુસ્તાનમાં અનેઈ કુદરતી સૌંદર્ય છે, પણ એ સૌંદર્યને પણ ઝાંખું પાડે એવું સૌંદર્ય અહીંનાં મનુષ્યોની છુદ્ધિએ અને ઉદ્યોગવૃત્તિએ ઉપજાવ્યું છે. આ સરોવર કુદરતી નથી, મનુષ્યકૃત છે છતાં આણુના નખી તળાવને પણ પાણી ભરાવે એવું તે વિશાળ અને સમૃદ્ધ છે. દર કલાકે ૪૦ કરોડ ગેલન પાણી એ સિનને પૂરે પાડે છે. એની કિનારા પરની અતુલ વૃક્ષરાશી કુદરત કરતાં મનુષ્યની સૃષ્ટિ વિશેષ લાગે છે. આણુના વસિષ્ઠાશ્રમની ઝાંડી કરતાં યે આ ઝાડી વધારે ઘાડી છે, માત્ર એનાં જુલો એ જુલો જેટલાં બિંચા કે સુગંધમય નથી કે મિષ્ટ ફલદાયક નથી. કુદરત અને મનુષ્યની સૃષ્ટિ વચ્ચે આટલો તફાવત છે અને તે અહીંઆ પણ દીસી આવે છે.

હિંદુસ્તાનના સમૃદ્ધિકાળમાં કોઈ સાધનસંપન્ન રજપૂતે કોકરોલીના રાયસાગરને ૧૨ માઈલ ફરતી પાળ બાંધી સુરક્ષિત કર્યો. આજે એ પાળની અવશેષના લાંગ્યાવૃદ્ધ પથ્થરો એ કાળની સમૃદ્ધિનું અને આજના દારિદ્ર્યનું પ્રવાસીને માત્ર સ્મરણ કરાવે છે. અહીં

લિનના દરિયા કિનારે માર્કલોના માર્કલો સુધી આંધ્રિકા પંથરના ઘાટ જોઈ આ દેશના આપાર ધનવૈભવનો સાક્ષાત્કાર થતાં એની આગળ એ ગત કાળની સમૃદ્ધિ પણ અધૂરી લાગે છે. અને આ લિન કોઈ મોટું શહેર નથી, નાનકડું પરંતુ છે છતાં એનો આવો અધાગ ધનવૈભવ છે! આપણા સૌથી ઉત્તરવળમાં ઉત્તરવળ કાળમાં સાગરને ટેકવતી આવી વિશાળ પાળ આંધનાર લિન જેવા નાનકડા ગંદરને આપણા પુરાતત્ત્વકોવિદોએ હજુ શોધવું રહ્યું છે.

અમેરિકાની સંપત્તિ પહાડોની જેમ એક જગ્યાએ ઢગલો થઈ પડી નથી પણ વનસ્પતિની જેમ ચોમેર પથરાયેલી છે. યુલ્કયારઓથી વીંટાયેલા, ઉલ્કૃષ્ટ ફર્નિચરથી સુમનિર્જત, મોટરગારેજ વાળા સુશોભિત ન્દાનકડા બંગલાઓમાં 'દારી' એ કામ કરનાર કંડિયામજૂરો રહે છે તે વાણી મને તેમની અદેખાઈ થઈ આવી. આપણે ત્યાંના કેટલાક મીત્રમાણેકોને પણ તેમના આવાસની અને તેની આસપાસના ખુશી, સ્વચ્છ વાતાવરણની અદેખાઈ આવે એવાં એ સુંદર અને ધારીલાં છે. અને આ કંડિયામજૂરને ૧૨ થી ૧૪ ડોલર (૪૦ રૂપિયા) રોજ મળે છે: માસના ૧૧૦૦ રૂપિયા! આજના કટોકટીના સમયમાં કેટલા મીત્રમાણેકોને એમની મીસો આટલી રકમ પણ રળી આપતી હશે? અને છતાં આ મીત્રમાણેકો આપણે ત્યાં સૌથી ધનવાન ગણાય છે અને સૌ તેમની સંપત્તિની છર્ખાં કરે છે! અહીંનું જીવન મોંઘું છે તે કરતાં યે અહીંનું મરણ વધારે મોંઘું છે. સામાન્ય માણસને કશ્તાનમાં ૬ યુલ્ક જેટલી જગ્યા ગેજવતાં ૫૦૦ ડોલર (૧૪૦૦ રૂપિયા) ખર્ચવા પડે છે. આપણે ત્યાં 'કાશીનું મરણ' સુવિખ્યાત છે--એના બ્રહ્મભોજનને માટે, અહીંયા 'બ્રહ્મભોજન' નો વિધિ નથી છતાં યે ૧૪૦૦ રૂપિયા જેટલું ખર્ચ તો ગરીબમાં ગરીબ માણસને પણ મરણ-વિધિ પાછળ કરવું પડે છે. દરેક કુટુંબ પોતાને માટે કશ્તાનમાં જગ્યા પહેલેથી ખરીદી લે છે અને એથી તત્કાળ જગ્યા મેળવતાં ખૂબ દામ દેવા પડે છે. ઘણાં ગરીબ માણસો આને ક્ષીણ શયની દુનઃક્રિયા નહિ કરના દુનઃક્રિયા કરે છે અને તે આપણી માફક લાકડાંથી નહિ પણ એક ખાસ વિજળાથી ચાલતી લટ્ટીમાં. આ લટ્ટીમાં બાળવાના પણ ૭૦૦ ડોલર (૨૦૦૦ રૂપિયા) બેસે છે! હું નથી ધારતો કે માળાપને પેટે જન્મ લેતાં પણ માણસને આટલો ખર્ચો ખર્ચ થતો હશે! ન્દાનું બાળકે લઈ આવનાર પરદેશીને ૧૦૦૦ ડોલર (૨૭૫૦ રૂપિયા) ની બાંહેધરી આપ્યા પછી જ આ ભૂમિ પર ઉતરવા દે છે. આ બાંહેધરી નહિ આપી શકવાથી એક સ્વીડીશ બાઈને પણ દિવસ એલિસ આયલેન્ડમાં રહી પોતાને દેશ પાછા જવું પડેલું એ હું જાણું છું. આ દેશમાં જન્મેલાં બાળકોનાં મામાપ પાસે એવી બાંહેધરી નથી મળતી. ગરીબ બાળકો દેશના ખર્ચે ઉછેરે છે અને લભે છે. તેમને લીખ માગવી પડતી નથી, કારણ કે લીખ માગવી એ આ દેશમાં ગુનહો છે.

અહીંની યુનિવર્સિટીઓની સમૃદ્ધિ વિશે મેં પહેલાંના પત્રમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આર્થિક સ્વતંત્રતા આ યુનિવર્સિટીઓનો જીવનમંત્ર લાગે છે. દરેક વિદ્યાર્થી પાસંથી વર્ષના ૨૫૦ થી ૪૦૦ ડોલર (૭૦૦ થી ૧૧૦૦ રૂપિયા) શી લેવાય છે અને તે ઉપરાંત દર ત્રીસ વરસે જૂના ગ્રેજ્યુએટો તરફથી યુનિવર્સિટીને એક પર્સ બેટ મળે છે. દાર્વિનના ૧૮૯૭ ની સાતના ગ્રેજ્યુએટોએ આ વરસે દાર્વિન યુનિવર્સિટીને ૭,૦૦,૦૦૦ ડોલર (૧૯ લાખ રૂપિયા) ની પર્સ બેટ કરી છે. આવતી સાલ ૧૮૯૮ ના ગ્રેજ્યુએટો પર્સ આપશે, એમ દર સાલ આ

પરં સાક્ષીયાણું યુનિવર્સિટીને ચાલુ ખર્ચમાં સદાય રૂપ ચર્ચ પડે છે. આપણે ત્યાંની યુનિવર્સિટીઓ આવી પ્રથા ચાલુ કરે તો આગળ ઉપર સાક્ષીયાણાની સારી રકમ ભેગી થવા સંભવ છે. એથી સરકાર પાસે વારંવાર હાથ લેવાની દીન વામના કરવી પડે છે તે કરવી ન પડે.

અહીંના સામાન્ય ઘરની આંતરિક વ્યવસ્થા વિશે મેં ઉદ્દેશ્ય કરેલો છે. આપણે ત્યાંનાં ઘરો કરતાં સ્વચ્છતા અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ અહીંનાં ઘરો ખૂબ ચઢીઆતાં છે એ નિઃસંશય છે. કેટલાંક ઘરોમાં રસોડું અને પાચખાનું પાસે પાસે હોય છે. કોઈ હિંદુ પંડિતે પંચઅંગના હરદયાળને પૂછ્યું: “લોકો કહે છે કે પશ્ચિમનાં ઘરોમાં રસોડાગૃહની પાસે જ પાચખાનું! આ સાચી વાત કે?” “સાચ સાચી વાત,” હરદયાળે કહ્યું. “માન એ પાચખાનું તમારા દેવમંદિર કરતાં ચે સ્વચ્છ હોય છે!” પંડિતજી અવાજ ચર્ચ ગયા.

આટલી બધી સ્વચ્છતા છતાં અમેરિકામાં કેટલાક અનારોગ્યજનક દુર્ગુણો પણ છે. કેટલાક રસ્તા પર અને ટ્રેનોમાં થૂંકે છે. આથી થૂંકવાને માટે ૫૦૦ ડોલરનો દંડ કરાવ્યો છે, છતાં ચે ચોરીછૂપીથી થૂંકનારાઓ અનેક મળી આવે છે. થીએટરો અને કારખાનાઓમાં બીડી પીવાની મનાઈ હોય છે. આથી કેટલાક બીડી પીનારા તમાકુ ચાવે છે અને ધૂમાડાને બદલે થૂંક કાઢે છે. વ્યસનીઓને કબાળે રાખવા આ દેશમાં પણ દુર્દૃષ્ટ છે, છતાં આવા થૂંકનારાઓની અને બીડી સળગાવનારાઓની સંખ્યા આપણે ત્યાંના પ્રમાણમાં અતિ અલ્પ છે એમ કહેવું પડશે.

અમેરિકનને કોઈ પણ ખાખતમાં મતભેદ થતાં ‘you bet!’ (મારો શરત!) કહેવાની રીત છે. આ વિશે એક સ્મૃતિ કિસ્સો પ્રેક્ષકો દેસામાંથીએ મને કહ્યો. મોન્ટ્રીનીઓના રાજાને ત્યાં ન્યૂયોર્કથી એક અમેરિકન મહેમાન નરીકે આવેલો. રાજાને એ અમેરિકન છે કે નહિ? તે વિશે શંકા થઈ. રાજાએ પોતાના સેક્રેટરીને એ વાત કરી અને સેક્રેટરીએ જાણ એ અમેરિકનને પૂછ્યું: “Do you come from New York?” (તમે ન્યૂયોર્કથી આવો છો?) “you bet!” (મારો શરત!) અમેરિકને લાગ્યો જ જવાબ આપ્યો. સેક્રેટરી તરત જ રાજા પાસે દોડ્યો અને કહ્યું: “સોએ મો ટકા અમેરિકન છે. જરા ચે શંકા જેવું નથી.”

અમેરિકનની આ betting (શરત મારવા)ની રીત સ્ટીમરોમાં પણ ચાલતી રહેતી નથી. આને સ્ટીમર કેટલા માહિલ ચાલશે? આ દાવમાં કયો માણસ જીતશે? એ પર Atlantic Races (શરતો) લાગે છે. અને તે ૧ ડોલરથી માંડીને ૧૦૦૦ ડોલર સુધીની. આપણે ત્યાંના ભારેમાં ભારે સરોડિયા પણ દાંત કરડે એવી અજાણ શરતો અહીંઆ લાગે છે. એ મુક્કાખાઓની કૂંરતીમાં કોણ જીતશે? સર્વિડ અને કેનેલની યુદ્ધમાં કે ગોલ્ડ મેચમાં કોણ જીતશે? તે બેવા મટે પચાસ હજાર માણસો stadium માં બેળા થાય છે અને મેચની હારજીત પર હજારો ડોલરોના દાવ લાગે છે. ધણીવાર ૨ ડોલરની ટિકીટ ૫૦ ડોલરમાં વેચાય છે અને તે આવા સરોડિયાઓ જ ખરીદે છે. મેચ કરતાં you bet! (મારો શરત!) માં અમેરિકન પ્રેક્ષકોને વધારે રસ પડે છે. તેઓ ધનિક છે એટલે આવો કુછં તેમની સંપત્તિને બહુ અસર કરતો હોય એમ જાણતું નથી, પણ લાંબે ગાળે તેની અમેરિકન માનસ પર શી અસર થશે તે કહી શકાય નહિ.

હિંદી વિદ્યાર્થીઓ.

અહીં આવ્યા પછી ઘણા દિહી - વિદ્યાર્થીઓના પરિચયમાં હું આવ્યો છું અને કેટલાકના દુશ્ચારિત્રની કહાણીથી ખૂબ દુઃખ પામ્યો છું. વિચાર્યું કરતાં અમેરિકામાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓની આખર સારી છે એવો મારા મનમાં જે જમ હતો તે આવી વાતો સાંભળી દૂર થતો જાય છે.

આ ૧૦, ટ્રાન્સિલ્વેનિયા જે ધરમાં હું રહું છું તેમાં પહેલાં મુંબઈવાળા મિ. બો—રહેતા હતા. તેમણે આ મકાનમાલિકની શિક્ષિકા તરીકે કામ કરતો પુત્રી સાથે પ્રેમ બાંધ્યો અને એક દિવસ કોઇને પણ ખબર આપ્યા વિના બંને પ્રેમીઓ સ્ત્રીમરમાં બેસી પેરિસ જઈ પહોંચ્યાં. આમાં મિ. બો—એ એ છોકરીનું હરણ કર્યું તે કરતાં મિ. બો—નું એ છોકરીએ હરણ કર્યું એ વિશેષ વાસ્તવિક લાગે છે, કારણ કે પાસપોર્ટ વગેરે એ છોકરીએ જ મેળવેલા, અને માર્ગના પૈસા પણ એ છોકરીએ જ આપેલા. આ મકાનની માલિક્યાધને ખબર પડતાં તે ભાગથી જ પાસપોર્ટ ઓફિસર પાસે ગઈ અને તેઓ પેરિસ ગયાં છે એનો પતો મળતાં બીજી સ્ત્રીમરમાં પેરિસ જઈ પહોંચી. હાલ આ મકાન જેને સ્વાધીન છે તે બાઈ મિસિસ સ્મીથ કહે છે કે મકાનમાલિક પેરિસ પહોંચી ત્યારે તેઓ બન્ને પરણી જવાની તૈયારીમાં હતાં. પણ માએ જાણે પુત્રીને સમજાવી અને પુત્રીના નાસી જવાનો અભયરો (કે અભિકાષ) પૂરો થઈ ગયેલો હોવાથી એણે બહુ જ દિલગીરીથી મિ. બો—ને પાણીચું આપ્યું. મિ. બો—નીચે મ્હોડે સ્વદેશ પાછા ફર્યા છે.

આ કિસ્સો સાંભળ્યા પછી અમને અહીંઆ મકાન મેળવતાં મુસ્કેરી પડે એ સમજી શકાય તેવું છે. માન પ્રોફેસર કોસાગ્ગીના વિશુદ્ધ આરિયનબળને લીધે જ અમે આ સુંદર મકાન મેળવી શક્યા છીએ. પૈસાં માલીકરી પેરિસમાં છે અને બધો વખત પેરિસમાં જ રહેવાનાં છે એ જાણી અમને કેવી નિરાંત થઈ હતી, એ તમે સમજી શકો છો.

બીજા એક એમ. એ. થયેલા બંગાળી વિદ્યાર્થી મિ. શે—એ. તેઓ બુદ્ધિશાળી છે; પણ એમની છુદિનો ઉપયોગ અભ્યાસ વધારવામાં કરવાને બદલે અમેરિકન બાળાઓને ફોક્ષાવવામાં કરે છે. હિંદુસ્તાનના 'દુર્લિખ' માટે એમણે કેટલીયે સારા કુટુંબની અમેરિકન બાળાઓ પાસે બીજા મંગાવી છે અને એ બધી બીજની ઉધરાણી એમણે પોતાના જ ખિસ્સામાં કાઢવી છે. પ્રોફેસર કોસાગ્ગી કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં દુકાળ હોય કે ન હોય પણ મિ. શે—તો સદાયે 'દુકાળ' છે, કારણ કે જેટલા પૈસા લાયકમાં આવે છે તે બધા નાચ ગાન અને વિત્તાસની પાછળ ઉડાવી દે છે. લગ્નહતા નખનમાં તેમણે આયરિશની એક સભામાં જઈ બાપણ કર્યું અને હિંદુસ્તાન ઉઠવાંડી સામે બળવો કરવા તૈયાર છે, પણ તેની પાસે શસ્ત્રો નથી એમ જાહેર કર્યું. સભામાં તાળીઓના ગમગમટ સાંભળી, ઉત્તેજિત થઈ, બળવા માટે શસ્ત્રોની માગણી કરી અને તેમની ટોળીમાં ડાહ્યોની નોટોના પિંડા ને પિંડા પડવા માંડ્યા. કહે છે કે લગભગ ૨૦,૦૦૦ ડોલર તેમને એ સભામાં મળ્યા અને તે બધા યે છૂં થઈ ગયા! હાલ તે ભાઈ બેહાલ રખે છે, અને નવા ધર્મિગો બોલે છે.

બીજા એક બંગાળી મિ. લ—આવેલા ધંધો કરવા જતાં જેલમાં જઈ પડેલા. તેમણે ડૉક્ટર સ્વીન્ડનાથ ટાગોર અહીંઆ આવેલા ત્યારે તેમની સભામાં પોતે 'Soul'-reading (આત્મચર્ચન) કરે છે. એ મતલબનાં ચોપાનિયાં વહેંચ્યાં, અને તે માટે એક મોટી સભા રાખી લોકો સમજ્યા કે મિ. લ—કવિવરની સાથે આવેલા છે એટલે

તેમની પહેલી સલા ચીકાર થઈ ગઈ અને લાપણ ક્યાં પછી તેમણે ટોપી ફેરવી એમાં ૬૦ ડોલરનું ઉધરાણું થયું. સલાના હોલનું ૩૦ ડોલરનું ભાડું કાઢતાં ૨ કલાકમાં ૩૦ ડોલરનો નફો જોઈ મિ. લ—એ બીજી સલા ગોઠવી અને તેની જાહેરખબર સખ—વે અને બીજા-જાહેર રસ્તા પર ચોટી. પણ પહેલી સલામાં એમનો ભરમ ઝૂટી ગયો હતો એટલે બીજી સલામાં કોઈ ન આવ્યું. અને ૩૦ ડોલરનો કરોડો નફો—‘દૂધના દૂધમાં અને પાણીના પાણીમાં’—ધોવાઈ ગયો. બીજો દિવસે પોલિસે તેમને શોધી કાઢ્યા અને જાહેર ખબર ચોટાળા બદલ ૫ ડોલરનો દંડ અને ૪ દિવસની જેલ તેમનાં soul-reading છતાં થે. તેમને પુરસ્કારમાં મળ્યા. આ પુરસ્કાર મિ. લ—ને પસંદ ન પડ્યો એથી, કે કોઈ બીજું કામ નહિ મળવાથી, તેમણે ખેતરમાં જઈ કામ શોધ્યું છે અને હવે soul-reading (આત્મવાંચન)ને બદલે hen reading (મુરઘીવાંચન) અને Cow reading (ગોવાંચન) કરે છે !

ત્રીજા એક મિ. વા—છે. તેઓથી હાલ જેલમાં વિરાજે છે—Polygamy (અનેક પત્નીત્વ) માટે. તેઓ બિંદુમાં માનતા નથી, મુસલમાનની મારફત ચતુષ્કોણથી પણ તેમને સંતોષ નથી દેખાતો; સમકોણમાં તેઓ માને છે; કદાચ એથી પણ વિશેષ સંખ્યાવાળા કોણમાં—અનેતકોણ વર્તુળમાં તેઓ માને છે પણ પોલિસે તેમને તેમની માન્યતાનો પૂરેપૂરો અમલ કરતાં અટકાવ્યા છે.* તેમણે એક પછી એક સાત અમેરિકન બાળાઓ સાથે મીંદળ બાંધ્યાં છે. પોલિસથી આ ન સહન થયું એથી એમને જેલમાં બેસાડ્યા છે, કારણ કે આ દેશમાં માણસ અનેક બાળાઓ સાથે પ્રેમમાં પડી શકે, પણ મીંદળ તો એકની જ સાથે બાંધી શકે એવો (અર્થહીન) કાયદો છે. બીચારા વા.—આ (‘અર્થહીન’) કાયદાનો બોગ થઈ પડ્યા છે ! તેમના કેટલાક અંગાળી મિત્રો તેમને ચોરીછપીથી અવાર-નવાર જેલમાં મળે છે અને મદદ કરે છે, પણ તેમની ‘સાત પત્નીઓ’ નું શું થયું છે ? એ વિશે ચોક્કસ સમાચાર નહિ મળવાથી તેઓ ખૂબ જ ઉદાસીન રહે છે. તેમનું મુખ અને શરીર મૂર્શ થઈ ગયું છે એમ તેમને જેલમાં જઈ જોનારાઓ કહે છે. આ રહાનતા અને કૃશતા જેલના ખોરાકને લીધે નહિ પણ તેમની મનોબળાને લીધે ઉદ્ભવી છે. જેલનો ખોરાક તો સુપથ્ય અને સ્વાદિષ્ટ છે પણ મિ. વા—જેમણે કોઈ દિવસ બાળાના ટેબલ પર એકલા બેસી ખાધું નથી તેમને તે એકલા એકલા કેમ ગળે ઉતરે ! મોટરમાં ફરવા સિવાય અને સાથેની બાળાનું નાણુક શરીર પોતાના હાથ પર ફળવેથી ઉદાસીને થીએટરમાં કે ગર્નિસજ હોલ (નૃત્યાલય)માં જવા સિવાય જેમણે બીજું જોડાતનું કામ કર્યું નથી તેમને પાપખાતા અને ટટ્ટી સાફ કરવાનું, ચુલો ભરવાનું અને પથ્થર તોડવાનું કામ સોંપાયું છે; કારણ કે Polygamy (અનેક પત્નીત્વ) નો ગુન્હો આ દેશમાં અતિશય અધમ મનાય છે અને એ ગુન્હેગારને અન્ય ગુન્હેગારો પણ નીચ અને અધમ સમજે છે.

આવા અધમ દિંદી વિદ્યાર્થીઓ છે એ જાણી ગને દુઃખ થાપ એ સ્વાભાવિક છે પણ એ દુઃખ બૂસાવી દે એવો મુર્ખધિમય, દિંદી સફીનો પણ અહીંઆ છે, જેમની મીઠી ફેરમથી સદા યે મારી ધાણુંદિય અને બીજી ઇદ્રિયોત્તમ રહે છે. પંખાવાળા લાલા ફરદયાળ જેઓ હાલ સ્વીડન—નોર્વેમાં છે તેમની ટેકનાં દર્શતો સંભળી હું આનંદિત અને મગરૂર

* મનુષ્ય અનંતને નથી પારી શકતો એનું કારણ આવાં સમાજકૃત બંધનો જ છે !

થયો છું. માત્ર દૂધ ને બાફેલા વટાણા ખાઈ જીવનાર, શિયાળાની કઠકડતી હંડીમાં પણ એક સગડી રાખી, ૨ ડોસરની નાનકડી બાક વિનાની એરડીમાં રહેનાર અને પૈસાની તાણ છતાં જે બારણે આવી નેરોના બંડેલો ધરનાર અમેરિકનોને પાછા વાળનાર એ પંખખ-કેસરી કાન્તિકારને, વિચારોમાં ગમે તેટલો મતભેર હોવા છતાં જે, મસ્તક નમીડુંપડે છે, અને અમેરિકા છોડ્યા પછી જર્મનીમાં એમના વિચારોમાં જે તાત્કાલિક પરિવર્તન દેખાય છે એ ભૂતી જવાય છે. ડૉક્ટર સુલિન્દ્ર બોઝ, ગ્રેફેસર ક્રેસામ્પી વગેરે આપણા દેશનાં રત્નો છે અને અહીંના દુઃખી હિંદી વિદ્યાર્થીઓના વિશ્વામર્યાદા છે. હિંદુસ્તાન એસોસિયેશન જે અહીંના સર્વ હિંદીઓને એકત્રિત કરવા સ્થપાઈ છે તે જનકસંસ્થા હિંદી મહાસભા જેટલી જ એકમના માર્ગમાં પ્રગતિવાન છે. મહાસભાની સર્વ સત્તા ધારણ કરવા માટે જે બાજુઓ અને પક્ષો કે કોંગ્રેસમાં રચાય છે તે નાના પાપા પર અહીંયા પણ દર્શન દે છે, કારણ કે એ પણ હિંદુસ્તાનની જમીનનો જ છોડ છે ના ? આ સર્વ છતાં જે રખિત બાણ, ગિ. પારાસેકર અને બીજા નિઃસ્વાર્થ સેવકો એને જલસિંચન કરી ટકાવી રહ્યા છે અને આગળ જતાં તે એક સુંદર, ઘટાદાર વૃક્ષમાં ફાલી ઉઠશે અને પરદેશમાં તત્ત હિંદીઓનું વિશ્વામર્યાદા યદ્યપિ પડશે એવી આશા સેવી રહ્યા છે. પ્રભુ તેમની એ આશા પાર પાડે !

નંદલાલ મ. શાહ

મ દ્રા સ

૪૨ મી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું સ્થળ

હિંદુસ્તાન એક નાનકડી દુનિયા છે. જગતના દેશોમાં જે વિવિધતા અને વિચિત્રતા દેખાય છે તેની થોડે ઘણે અંશે હિંદના પ્રાંતોમાં દેખાઈ આવે છે. જાતિઓ ભુદી, ભાષાઓ ભુદી, ધર્મો ભુદા. એક કહેવાતા હિંદુધર્મમાં પણ અનેક પંથો, અનેક નાનો અને આચારવિચાર પણ એક બીજાથી છેલ્લે ભુદા.

આથી અનેક વિવિધતા હોવા છતાં પણ ઉત્તર કે મધ્ય હિંદમાં ફરતાં આપણને છેલ્લે નવું નવું નથી લાગતું. પુરાણપ્રસિદ્ધ દક્ષિણપથના ઉત્તર ભાગમાં એટલે કોંકણ, મદા-રાષ્ટ્ર, વિરાર અને હિંદલ આદિ ભાગોમાં કંઈ ખાસ અત્યવશ્યું નથી લાગતું.

એ વિભાગોની એક કલ્પિત મર્યાદા છોડી, કૃષ્ણા નદી ઝોળાંગી દક્ષિણમાં આગળ વધીએ એટલે નવી દુનિયામાં આવતા હોઈએ. એમ લાગે છે. કૃષ્ણા નદી મુકા પછી સાધારણ રીતે આપણે દ્રાવિડ દેશની બૂમમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ.

હાલ મદ્રાસ ઇલાકાના ઉત્તર સરકાર પ્રાંતનો ગોરો ભાગ, કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીનાં નીરથી પવિત્ર થયેલો તે આંધ્રદેશ—મદ્રાસનો અંગણી ઉપમાગરથી ઘોવાતો દક્ષિણ

દિંદો પૂર્વ દિનારો-કેરોમાંડલ દિનારો-તે મૂળ ચોલમંડલ ઉપરથી કહેવાય છે. ચોલ લોકો પુરાણપ્રસિદ્ધ છે. ચોલ લોકોનો દેશ એ ચોલદેશ અથવા ચોલમંડળ. એ જ દેશને પ્રસિદ્ધ ચીના મુસાફર યવનચંગે ચોલીય અને દ્રાવિડ એમ બે જુદા દેશ તરીકે વર્ણવ્યો છે. કાશી ઉપરથી દક્ષિણનું કાશી થયેલું કંચીપુર-હાલનું કંચીવર-તે એ દેશની રાજધાની. એ જ દેશને તેરમી સદીમાં આવેલા ચૂરોપીય મુસાફર માર્કોપોલોએ 'મખાર' નામ આપ્યું છે. હાલનો મલખાર દિનારો એ પ્રાચીન કેરલદેશ અને મૈસુર અને તેની બાબુના મુંબાઈ અને મદ્રાસ ઇલાકાના ભાગ એ બધો કર્ણાટક અગર કુન્નત્તલ દેશ. આ પ્રમાણે આપણે હાલ જેને દ્રાવિડ દેશ કહી શકીએ તેના વિભાગ છે. આન્ધ્રમાં તેલુગુ, કેરોમાંડલ અથવા હાલના તામીલનાડમાં તામીલ, મલખારમાં મલયાલમ અને કર્ણાટકમાં કેનેરી લાપાઓ બોલાય છે.

કેરોમાંડલ, ચોલમંડલ અથવા હાલના મદ્રાસની આસપાસના અને દક્ષિણના ભાગમાં થયેલા પ્રાચીન કાળથી ચોલ લોકો રાજ્ય કરતા. તે પછી ઘણું કરીને ગૂજરાત બાબુથી આવેલા પલ્લવ લોકોએ એમને દક્ષિણમાં હાંપી કાઢી કંચીપુર લઇ લીધું. પલ્લવોની સત્તા નવમી સદી સુધી રહી, ત્યાં સુધી ચોલરાજ્યનો ખંડિયા થઇને રહ્યો. પલ્લવોનું રાજ્ય કદમ્બ, ચાલુક્ય અને દક્ષિણના પાંડ્યો સાથે લડીને ખુવાર થયું. એ વખતે ચોલ રાજ્યનો ફરી સત્તામાં આવ્યા અને હાલના મદ્રાસ ઇલાકા ઉપરાંત આસપાસના ભાગના માત્રીક બન્યા. અગિયારમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી એમનું મહારાજ્ય બહુ જોરમાં હતું. તેરમી સદીના ત્રીજા પાંચથી ચોલ મહારાજ્ય નાશ પામ્યું. અને વિજયનગરનું મદાન હિંદુ સામ્રાજ્ય આખા દક્ષિણ દિંદમાં પ્રસર્યું. એ મહારાજ્યની સત્તા ઓછીવત્તી છેક સત્તરમી સદી સુધી દ્રાવિડ દેશના કેટલાક ભાગો ઉપર હતી.

આ દેશનું હાલનું કેન્દ્ર એ મદ્રાસ. પ્રાચીન રાજધાની કંચીપુરી હજી પણ ધાર્મિક રાજધાની તરીકે મદ્રાસની પાસે એનાં વિશાળ દેવાલયોનાં ગોપુરો ગગનમાં દેખાડતી ઉભી છે. મદ્રાસ વસતા પહેલાં મદ્રાસની જગ્યાએ મદ્રાસપટણ * નામનું નાનું માત્રીમારોનું ગામ હતું. હાલના મદ્રાસનાં કેટલાંક ભાગ મદ્રાસથી પણ જૂનાં છે. ત્રીપ્લીકિન અને મૌલાપુર આદિ મદ્રાસથી જૂનાં છે. વિજયનગરના મહારાજ્યના એક અવશેષ, ચંદ્રગિરિના રાજ્યના તાબામાં સત્તરમી સદી સુધી આ મુલક હતો. તે સમયે મદ્રાસપટણ આગળ રેતીનો શય જોવો દિનારો માત્ર હતો.

સત્તરમી સદીનું પહેલું પાદ પુર થયું હતું. અંગ્રેજોની ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીનો વેપાર પશ્ચિમમાં સુરત અને પૂર્વમાં મહાસાગરમાં આવતો હતો. ત્યાં અનેક ઉપાધિઓની લીધે એમનો વેપાર બેરોજગર ચાલતો નહોતો. ત્યાંની કાઉન્સિલના એક સભાસદે વેપારનું મથક બીજા કાંઈ ખસેડવાની લજામણ કરી. એ સભાસદ-ફ્રાન્સીસ ડે-ને નવું મથક શોધવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. એ વખતે મૈસાપુર (હાલના મદ્રાસનું પડે)માં શ્રીરંગીઓ વસેલા હતા. ફ્રાન્સીસ ડેને મૈસાપુર પાસે મદ્રાસપટણની જગ્યા પસંદ પડી. પુનમક્ષીના નાયક પાસેથી ત્યાં પાંચ માઈલ જમીન દરિયા દિનારે મેળવી; અને ચંદ્રગિરિના રાજ્યએ એ કસુલ રાખી સંનંદ કરી આપી. આ ચંદ્રગિરિનો રાજ અસ્ત થતા વિજયનગરના સામ્રાજ્યનો

* ચીનપટણ નામ માટે મતસેદ છે.

એક નાનો ખૂણે પડેલો અગ્નિપ્રયોગ અવશેષ હતો. ફ્રાન્સીસ કે ભવિષ્યમાં મદ્રાસમાં હિતવન થનારા વિદેશી સામ્રાજ્યનો એક નાનો અગ્નિપ્રયોગ પ્રતિનિધિ હતો! મદ્રાસનો એ આઘ રથાપક હતો! એક સામ્રાજ્યના તેજને બીજામાં લઈ જવાનું મહાકાર્ય આ અગ્નિપ્રયોગ પુરવે કર્યું. એનું પાછળથી શું થયું તે ઇતિહાસે નોંધ્યું નથી.

આ પ્રમાણે ફ્રાન્સીસ ડેની પસંદ કરેલી જગ્યા ઉપર તા. ૧ લી માર્ચ ૧૬૪૦ ને દિવસે મદ્રાસનો-ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જના કિલ્લાનો પાયો નંખાયો. ૧૬૬૬ માં અંદરના કિલ્લાની આસપાસ બીજી દિવાલ કરી. એ બહારનો કિલ્લો કહેવાયો. લોકો અને કારીગરોને વસવા માટે શરૂઆતમાં કર માફ થયા. બહારના કિલ્લામાં યુરોપીયનો રહેતા એ સ્વેતગામ (White Town) કહેવાયું. તેની બાજુમાં દેશીઓ વસ્યા તે કાળુગામ (Black Town) કહેવાયું. દેશી તોફારોનું રક્ષણ કરવાની ગરજથી પાછળથી કાળા ગામને પણ દિવાલ કરવામાં આવી. અને તેમાં હિંદુને માટે દેવાલય અને મુસલમાનને માટે મસ્જિદ બાંધી આપવામાં આવી.

હાલનો ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ ફ્રાન્સીસ ડેના કિલ્લાનો મોથો અવતાર છે. છેક બહારથી સહીના ઉત્તરાર્ધમાં એ પૂર્ણ દશાએ પહોંચ્યો. એ દરમિયાન એક વખત નજીકમાં પોંડીચેરીમાં વસતા ફ્રેન્ચ લોકો કિલ્લો થોડો વખત સર કર્યો હતો. આ કિલ્લામાં ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્યનો પાયો નંખાયો તે સિવાય હાલની દૃષ્ટિએ એનું બહુ મહત્વ કે જ્ઞેનારને રસ પડે તેનું નથી. સેન્ટ મેરીનું દેવળ, કાલિન્સીસ હોલ વગેરે મકાનો છે. જૂનાં મકાનોમાં સરકારની સાધારણ રીત પ્રમાણે આંકિસો બેસે છે. અંગ્રેજોનાં મકાનોમાં સાધારણ રીતે કોઇ અસાધારણ સ્થાપત્ય કે મનોહર કલા હોતી નથી. કિલ્લા તરીકે રક્ષણ આપી શકે તે સિવાય કિલ્લામાં જોવા જેવું કંઈ નથી. જેણે પ્રાચીન હિંદુ અને મુસલમાન રાજ્યોના હાલ પુરાણા થયેલા કિલ્લા જોયા હોય, તેને એક મદાન ભાવિ સામ્રાજ્યનો પાયો જે કિલ્લામાં નંખાયો તે કિલ્લો છેક ઝાંખો અને રસ વગરનો લાગે છે. આ કિલ્લામાં કેટલાક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓની કબરો છે.

એ જ પ્રમાણે મદ્રાસનાં ઘણાંજણાં બહાર મકાનોનું સમગ્રવાનું છે. આર્કટના નવાજ સાહેબને આર્કટની રાજદારી જંગળ ન ફાવવાથી મદ્રાસમાં આવવાની ઇચ્છા થઈ. નીચેકિર સામે નીચેકિરમાં એમણે જનમિત લાંબી ગરે ત્યાં એક કુંદર મહેલ મુસલમાન સ્થાપત્ય અને પાશ્ચાત્ય સ્થાપત્યની મેળવણી કરીને બાંધ્યા. એમાં એક લગ્ન દરબાર ભરી અંગ્રેજોને બાણું આપ્યું અને ત્રીસ હજાર રૂપીઆ વહેંચ્યા. આ ખાણમાં વારન-હેસ્ટીન્સ હતો. રોબર્ટ કલાઈવ એક સાધારણ કથાર્ક હતો. એ પણ આર્કટની લલાઇમાં જીત મેળવી મશહૂર બન્યો હતો. ખ્રિસ્તી મહારાજ્યને ભારતમાં મજબૂત રીતે પગલાર કરનારા આ બંને ગૃહસ્થો મદ્રાસમાં બેઠાં જોયા થયા હતા.

મદ્રાસનું જીવન એટલે યુરોપીયોનો જીવન. યુરોપીયોનાં લિંગ લિંગ પંથોનાં દેવળો મદ્રાસમાં છે. કિલ્લાનું સેન્ટ મેરીનું દેવળ, ૧૮૧૬ માં બંધાવ્યું ૧૭૬ ફીટ ઊંચું, લગ્ન અને મુંદર સેન્ટ જ્યોર્જ કેથીડ્રલ, સ્કોટલેન્ડનું સેન્ટ એન્ડ્ર્યુઝનું દેવળ અને સેન્ટ થોમ કેથીડ્રલ એ બધાં ખ્રિસ્તી દેવળોના અલંકાર રૂપ છે. સેન્ટ થોમ અગર સેન્ટ થોમસનો ઇતિહાસ ઘણો પ્રાચીન છે. ઇ. સ. ત્રી પહેલી સદીમાં સેન્ટ થોમસ આ કિનારા આગળ મેંચાપુર

પાસે મરણ પામ્યા હતા. મદ્રાસથી થોડા માઇલ દૂર સેન્ટ થોમસ માઉન્ટ નામનો નાનો ટેકરા છે. ત્યાં તેમની કબરનો અવશેષ જડ્યો હતો એમ કહેવાય છે. અને તે ઉપરથી ત્યાં દેવળ બાંધવામાં આવ્યું. અને સોળ અને સત્તરમી સદીમાં પોર્ટુગીઝ લોકોએ મેડાપુરમાં એ સંતનું ધાગ નક્કી કર્યું. કિશ્તી એ માઉન્ટ તરફ જતો મદ્રાસનો મોટામાં મોટો ધોરી રસ્તો એ કારણથી જ માઉન્ટ રોડ કહેવાય છે.

મદ્રાસમાં ત્રણ મોટામાં મોટા રસ્તા છે. એક દરિયા કિનારે બીચ રોડ. બીજો ઉપર જોયો એ માઉન્ટ રોડ અને ત્રીજો પુનમહી ગામ અને કિશ્તી જોડાતો પુનમહી હાઇવેડ. માઉન્ટ ઉપર મોટી યૂરોપીઅન દુકાનો અને હોટેલો છે. બીચથી માઉન્ટ રોડ આવતાં સર થોમસ મનરોનું થોડા ઉપર જોડું બાવડું છે. એ એની ભૂમિ માટે પ્રસિદ્ધ છે. પુતળું બનાવનાર પેંગડાં બૂલી ગયો છે એટલે પગ એમને એમ લટકે છે. આગળ જતાં એ જ રસ્તા ઉપર કર્નલ તીલનું બાવડું છે. આ લશ્કરી અમદારે ૧૮૫૮ ના બળવા વખતે અત્યાચાર કરેલા એમ કહેવાય છે. અને મદ્રાસની પ્રગ્ન એ પૂનજી કંઠાની નાંખવા પોકાર કરે છે. એ માટે સત્યાગ્રહ પણ હાલ ચાલે છે.

કિશ્તી પુનમહી રોડ જતાં રસ્તામાં સેન્ટ્રલ સ્ટેશન આવે છે. એનું મકાન મદ્રાસના પ્રમાણમાં સાફ છે. સ્ટેશનની પાસે જનરલ હોસ્પિટલ અને મુર મારકેટ નામનું બજાર છે. ત્યાં બધી ચીજો મળી શકે છે. જૂતી ચીજો અને કપડાં પણ ત્યાં મળે છે.

મારકેટની પાસે વિક્ટોરીયા બાગિક હાલ અને મદ્રાસની મ્યુનિસિપાલિટીનું લગ્ન મકાન છે. આ મકાનોની સરખામણી મુંબાઇ કે કલકત્તા સાથે થઈ શકે તેમ નથી.

મારકેટની પાછળ સાઉથ ઇન્ડિયન એગ્રીકેલ્ટ એસોસિયેશનનું રેમવાનું મેદાન છે અને બહાર બાગ છે. આ બાગ નામનો જ છે. બાગને એક ખૂલ્લો હાથી દિવાલ કરીને જનાવરોને ભર્યા છે, અને દાખત થવાની ફી રાખી છે. જનાવરોની રિથતિ પણ વખાણવા લાયક નથી. બીજો એક એન્ડી-હોર્ટીકલ્ચરલ બાગ છે તે કાંઈક ફીક છે. મુર મારકેટની સામે મદ્રાસના એક નામાંકિત ઉદારચરિત ગૃહસ્થ રાજ સર રામસ્વામી મુદ્રીધારની ઉત્તમ રીતે આધિક્ષી ઉત્તમ સગવડવાળી હિંદુ ધર્મશાળા છે. એ જ ગૃહસ્થનો આગળ પુનમહી રોડ ઉપર મોટો બંગલો છે અને તેમાં ભારતની પ્રાચીન ચિત્રકલાનું નાનું પણ રસમય સંગ્રહસ્થાન છે.

મદ્રાસનો દરિયા કિનારો એટલે મદ્રાસનું બીચ. આ બીચ આસારે છત્રી સાત માઇલ લાંબું છે. કિનારો સીધો છે. આ લાંબા કિનારા ઉપર મુંદર સરીયામ રસ્તા ઉપર મોટાં પણ બેઠા ઘાટનાં સરકારી મકાનો છે. મદ્રાસની મુખ્ય કૉલેજ, આખા હિંદમાં સ્ત્રીઓ માટેની પહેલી ક્વીન મેરી કૉલેજ, મદ્રાસ વિશ્વવિદ્યાલય, બીજી મોટી ઓફિસો અને રેવન્યુ ઓફિસ તરિકે વપરાતો આર્કાઇવ નવાખતો મહેલ, એ બધાનો દેખાવ રાંચે દીવા યાવ ત્યારે મુંજાળના બેઠા બેતા હીરાના કંઠા જેવા દેખાવ કરતાં કોઇ રીતે ઉતરતો નથી લાગતો. બીચ એ મદ્રાસનું સર્વથી રમણીય સ્થળ છે. સમુદ્રની વિશાળતા અહીં ધ્રિસ્વરની અનંતતાનું લાન કરાને એવી છે. કહેવાય છે કે આ બીચ દુનિયામાં બીજો નંબરે ગણાય છે. પહેલું ઇટલીમાં નેપલ્સનું બીચ, બીજું મદ્રાસનું બીચ. પરંતુ નેપલ્સ જોઇ આવેલા મારા એક મિત્રે કહ્યું છે કે નેપલ્સ કરતાં મદ્રાસનું બીચ ચડે. આ રંગે પૃથ્વીમાને દિવસે મદ્રાસ અને સમુદ્રની શેલા અનેક રીતે વધે છે.

બીચ ઉપર ત્રીપ્લિકિનમાં એકવેરિયમ આવેલું છે. એકવેરિયમ એટલે માછલાંનું ઘર. આવું ઘર હિંદમાં ફક્ત મદ્રાસમાં જ છે. અને ધ્રુવરની સૃષ્ટિની અદ્ભૂત લીલાશ્પ અનેક તરેહની માછલીઓ અને જલજંતુઓ જીવતાં કાચનાં ઘરમાં રાખેલાં છે. મદ્રાસની ઉત્તમ ચીજોમાં બીચથી બીજી પંક્તિમાં આપણે આ મત્સ્યગૃહને મુકી શકીએ. ત્રીજું સ્થાન મદ્રાસનું મ્યુઝીયમ છે.

બીચને રસ્તે ઉત્તર દિશામાં જતાં મદ્રાસ હાઇકોર્ટનું મકાન આવે છે. આ મકાન ઘણું મોટું, સુંદર અને લગ્ન છે. સાથે જ લૉ કોલેજ છે. ત્યાં એક કલાક નહિ પણ બીજી કોલેજને મુજબ આખો દિવસ કાપડો લણાવવામાં આવે છે. બીજા ઇલાકાની હાઇકોર્ટોના પ્રમાણમાં મદ્રાસ કોર્ટનું મકાન ઘણું સુંદર છે; અને મુંબઈ હાઇકોર્ટના કાળા પથ્થરના મકાન કરતાં આ લાલ છોટાનું સુસજ્જમાન સ્થાપત્ય પ્રમાણે બાંધેલું મકાન ઘણું મનોહર છે. હાઇકોર્ટ ઉપર મોટા મિનારો છે અને તેના ઉપર ફરતો દીવો મુકી મદ્રાસની દીવાદાંડી બનાવી છે. તેનું તેજ દસથી બાર માઇલ સુધી પડે છે. બધી હાઇકોર્ટો કરતાં મદ્રાસ હાઇકોર્ટમાં સર્વથી વધારે જાગે છે એમ કહેવાય છે. બીચને ઉત્તર છેડે મદ્રાસનું બંદર અને ડક્કા છે. બંદર કુદરતી નથી. વહાણો અને સ્ટીમરોની અવરજવર કલકત્તા અને મુંબઈના પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી છે. એ રસ્તે મોટી બેંકો અને યુરોપીય આમાત નીકાશના વેપારીઓની મોટી ઓફિસો છે. હાઇકોર્ટથી પશ્ચિમ તરફ ચાંઈના બજાર રોડ નામનો રસ્તો છે. મદ્રાસનો આ સર્વથી બીડબાજો અને ધંધાદારીઓથી ભરેલો રસ્તો છે. એ રસ્તા ઉપર યંગમેન્સ ક્રિશ્ચિયન એસોસિયેશનનું સુંદર મકાન અને પચીસાપા કોલેજનું મકાન છે. આ કોલેજની સ્થાપના ૧૮૪૨ માં થયેલી. એ હિંદુઓની કોલેજ છે. ત્યાંથી પશ્ચિમે આગળ વધતાં શાહુકાર રોડ આવે છે. આ લત્તામાં ચૂરસાતીઓ, મારનાડીઓ અને મુલતાનીઓ વસે છે.

મદ્રાસનું મ્યુઝીયમ ઉત્તમ છે. એમાં ખાસ કરીને પ્રાચીન કલા અને સ્થાપત્યનો વિભાગ ઘણો સારો છે. આદ્યમાં આવેલા પ્રાચીન અમરાવતીના સ્તૂપનાં અવશેષો એમાં ઠીક ર્યા છે. આ ઉત્તમ વિભાગ જેવા માટે મુસદ્દરને તેનો ઇતિહાસ અને સ્વરૂપ સમગ્રવતું એક પણ પુસ્તક વ્યવસ્થાપકોએ ૯૭ સુધી પ્રસિદ્ધ નથી કર્યું એ દીઠગીર. ચવા જેવું છે. મ્યુઝીયમમાં મોટી સરકારી જાહેર લાયબ્રેરી છે.* એની ગ્રાન્ટણી જેવા લાયક છે. અને એની બોડે ચિટ્ટોરીયા ન્યુબ્રિટી ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુશન છે. એ મકાન આકર્ષક રીતે બાંધેલું છે. મદ્રાસનાં સુંદર મકાનોમાં એની ગણની થઈ શકે. એમાં મદ્રાસ ઇલાકાની કારીગરીની વસ્તુઓનું પ્રદર્શન છે અને ચીજો વેચાતી પણ મજે છે પણ મોંઘી હોય છે.

માઉન્ટ રોડની એક બાજુ ગવર્નમેન્ટ હાઉસ છે. એમાં મદ્રાસના ગવર્નર રહે છે. નિઝામ જગ્યા એમાં રોકાય છે. મદ્રાસના આ સરકારી નિવાસસ્થાનમાં કાંઈ જ સૈદર્ય નથી. એની જગ્યા આકર્ષક નથી. કલકત્તાના ગવર્નમેન્ટ હાઉસ જેવું એ લગ્ન નથી. મુંબઈનાં ગવર્નમેન્ટ હાઉસ જેવી એની જગ્યા મનોહર નથી.

* અદાની બીજી મોટી લાયબ્રેરી મદ્રાસ લીબ્રરી સોસાયટીની છે. વૈયક ઐશિયાદીક શોસાયટીની એ શાખા કહેવાય છે. પદ્મ એક સરકુલેટીંગ લાયબ્રેરી કરતાં તેમાં કાંઈ વિશેષ નથી. થોડાં વિદ્યાચી અને દિંદી પત્રો આવે છે. સાત અઠવાસીને કાગ લાગે તેવાં પત્રો નથી આવતાં. જુની ચોપડીઓના જથ્થો ઠીક છે.

મદ્રાસમાં હિંદુ મંદિરો તો હોય જ. દક્ષિણ હિંદમાં હિંદુધર્મ ઘણી ચુસ્ત રીતે પળાય છે. પરંતુ મદ્રાસનાં હિંદુમંદિરોમાં કાંઈ ખાસ આકર્ષકતા નથી. દક્ષિણ હિંદનાં મંદિરો માટે આપણામાં કાંઈ કાંઈ ખ્યાલ ચાલે છે, પરંતુ એ મંદિરો ભ્રેષ્ઠ પડી ગોઠે ઉતરી જાય છે. મૈસુર સિવાય દક્ષિણમાં કાંઈ પણ સ્થળે મુંદર મંદિરો નથી. મૈસુર સિવાય બનાં મંદિરોની ખાંધણી લગભગ સરખી જ છે. એમનાં મોટાં ગોપુરો સિવાય કાંઈ ખાસ નવીનતા એમાં નથી હોતી. મંદિર વિશાળ બહુ જ હોય છે. છેક દક્ષિણમાં મોટાં ગામ જેવડાં મંદિરો છે, અને કેટલાંકમાં ગાદી કલા પણ છે. મદ્રાસમાં મંદિરો બહુ પ્રાચીન નથી. જનાં મોઝાપુરનું મંદિર, નીચ્લીકેનનું પાર્થસારથીનું મંદિર એ પ્રમાણમાં પ્રાચીન છે. દરેક મંદિરની પાછળ મોટા કુંડ હોય છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં મંદિરો ઘોળા અને ધીરમજી પટા ભીંત ઉપર કરેલા હોય તેથી એાળખાય છે. વિશાળ એકમાં મંડપ અને આધે ઉડાણમાં દેવગૃહ હોય છે. દેવ કુપુરની આરતી કરે ત્યારે જ દેખાય છે. દેવની સમીપ સ્થાવનાં જે પૂજ્યભાવ, શાંતિ અને ભાવના થાય તે થતી નથી. આસપાસ અંધકાર અને ગંધ હોય છે. નીચે જમીન તેમવાળી હોય છે. જૈનમંદિર, ખ્રિસ્તી દેવળ અને મસ્જિદમાં જે સ્વચ્છતા દેખાય છે, તે આ હિંદુ મંદિરોમાં દેખાતી નથી. દરેક મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાની પૂજા થાય છે. પરંતુ ખીજી ઉત્સવ ચૂર્તિઓ પણ હોય છે. તેમાં વાદનો અને પાલખીઓ હોય છે. ઉત્સવ અને પવોને દિવસે દેવના વરધોડા નીકળે છે. સજ્જાર ધણો હોય છે. કુત્ર તોરા સાથે હીરા ગોતીનાં ધરેણાં પણ દેવને પહેરાવે છે. વાત્ત શરણાધ વાગે છે અને આગળ દારૂખાનું પુટે છે. મોટા ઉત્સવના વરધોડાઓમાં આગળ દેવદારીઓ ચાલે છે અને ચાર રસ્તા આવે ત્યાં નાચ થાય છે. વચ્ચે દેવ અને એમની સ્ત્રીઓ જૂઠાં જૂઠાં વાદનો ઉપર, અને પાછળ વેદધોય કરતા બ્રાહ્મણો એ મદ્રાસની વિચિત્ર વિસિષ્ટતા છે. દેવ માટે મોટા ત્રણ માળના ઘર જેવા રથ હોય છે. રથ કારીગરીથી ભરેલા હોય છે. બસોથી ત્રણસો માણસ ઉત્સવને દિવસે એ રથને ખેંચે છે. તે દિવસે રસ્તાનાં તાર અને વીજળીનાં દોરડાં મંદિરને ખરચે કાપીને સાંધવામાં આવે છે. વસંત મસતુમાં પાછળના મોટા કુંડમાં તરના તરાપોકરી હોને સજ્જારી બેસાડે છે અને મુંદર ઉત્સવ ચાલે છે. પાર્થસારથીના મંદિર ઉપરાંત મીન્ડ સ્ટ્રીટમાં રકંદ સ્વામીનું મંદિર, અંકેગૃહેશ્વરનું મંદિર, ક્યાર જાગરનું મંદિર અને બાલાજીનું મંદિર એ મોટાં મંદિરો છે. બાલાજીનાં મંદિરમાં પત્થરના એક વાપ્તના મુખમાં જીભની જગાએ એક ગોળો રમતો કરેલો છે એ કારીગરી ભ્રેષ્ઠ જેવી છે. એકંદરે મદ્રાસના હિંદુ મંદિરો ખ્યાલ લેવા માટે એકાદ મંદિર ભેઈ લેવું ઠીક છે.

મદ્રાસ એ હિંદનું ગ્રીન્ડ નંજરનું શહેર છે. એમાં સાકાપાંચ લાખની વસ્તી છે. વસ્તીના પ્રમાણમાં બહુ વિશાળ છે. મેદાનો રમણીય અને મોટાં છે. લીંબોતરી સારી છે અને તાડ નાળિયેરીનાં ઝાડથી વિશેષ મનોહર લાગે છે. અહીં મુંબઈ જેવી કામની ધાધધ, કે ઉચા મોટાં ભવ્ય મકાનો નથી. ઇલાકાના મુખ્ય શહેર અને તેની વસ્તીના પ્રમાણમાં ગાદી અને મોટરોનાં સાધન છેક સામાન્ય છે. ભાડાની મોટરગેડો ફરે છે. દૂધમાટીઓ ભ્રેષ્ઠ પણ ન ગમે તેવી છે. રીક્ષાઓ માણસ ખેંચે છે. મદ્રાસના ઝટકા (એક જાતની ગાદી)માં બેઠા હોય તે જ તેને જાણે.

મદ્રાસનું જીવન શાંત છે. એટલું બધું શાંત કે તેને આગસુ પણ કહી શકાય. પરદેશ

કાચો માત્ર ચડાવવાનું અને પરદેશી માત્ર ઇલાકામાં વહેંચવાનું ગોટું બંદર હોવાથી એનાં વેપારનો આંકડો મોટો જણાય છે, પરંતુ પ્રવૃત્તિમાં અમદાવાદથી પણ ઉતરે. મુંબઈની જીવંત પ્રવૃત્તિઓ તો દિંદમાં કાંઈ થે નથી. મોટા શહેર તરીકે મદ્રાસ છેક સાંત છે. લોકોમાં કોઈ ખાસ રસ કે શોખ નથી. લોક રવળાવે ગરીબ છે. સ્થિતિએ પણ ગરીબ છે.* એમનું જીવન સાદું છે. ખરચ ઘણું ઓછું છે. ધર્મમાં શ્રદ્ધા અને આશ્રદ્ધ ઘણો જ છે, પણ મનુષ્યમાં વિશ્વાસ બહુ ઓછો છે. મદ્રાસમાં લોકોમાં એક ખીખનો વિશ્વાસ એટલો ઓછો છે કે એટલો ઓછો ઉત્તર દિંદમાં ખીજે દશે કે નહિ તે શંકા છે. કોઈ સાધારણ સ્ત્રીજ લખાણ વગર થતી નથી. વડીલની જરૂર ઘડીએ ઘડી પડે. વચનની કિંમત કોઈકે ઓછી છે. એક પ્રસિદ્ધ મદ્રાસી ચૂદસે એકવાર કહ્યું કે મદ્રાસીઓમાં કાર્યશક્તિ વધારે અને પ્રામાણિકતા ઓછી છે, ઉત્તર દિંદમાં કાર્યશક્તિ ઓછી અને પ્રામાણિકતા વધારે છે. મદ્રાસીઓ કાપદામાં બહુ ઝીણા છે. મહેનતુ બહુ છે. આગ્રહી પણ બહુ છે. એમનામાં આચારનો વધારો છે. વિચાર અને વિવેક પ્રમાણમાં ઓછો છે, વ્યવહાર કુશળતા નથી. જરૂરિયાતો ઓછી હોવાથી મહત્વાકાંક્ષા હોતી નથી, તેથી જીવન નીરસ પણ સાંત અને માનના ક્ષેત્રમાં ઉત્તર જાતે છે, અને વેપારમાં છેક પાછળ છે. કેળવણી લોકોનું શુદ્ધ-જીવન સુંદર અને અનુકરણીય છે. લોકોમાં અંધશ્રદ્ધા અને વહેમ પણ દૃઢ પિતાના છે.

મદ્રાસની મહોજ્જ્વાલી સરકારને લીધે જ છે. સુંદર મકાનોનો મોટો ભાગ સરકારનો જ છે. લોકોનું મદ્રાસને શોભાવે એવું કંઈ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. કેળવણીની સંસ્થાઓ મુંબાઈ કરતાં વધારે છે. એમાં પણ મુંબાઈ કરતાં સરકારનો ભાગ સારો છે. અહીં આખા દિંદમાં પહેલવહેલી આયુર્વેદના શિક્ષણની સરકારી કોલેજ છે. પ્રાથમિક શિક્ષણની રીત પણ આપણા પ્રાંત કરતાં કોઈકે જુદી છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી જ અંગ્રેજ શીખનાય છે. એથી તામીલ તરફ બહુ ધ્યાન આપાતું નથી. પરંતુ સાધારણ અંગ્રેજ ઘણા બોલી શકે છે. માતૃભાષા માટે હજી બહુ ગાન અહીંના લોકોમાં દેખાતું નથી. અંગ્રેજ છાપાં પણ પ્રમાણમાં ઘણા નીકળે છે. શહેરમાં ઉલોગ ઘણા થોડા છે. કારખાનાં-ઓમાં મોટો ભાગ કાપખાના અને ચોડા લેમનની ફેક્ટરીઓનો છે. ખીજ પરચુરણ ધંધાની થોડી ફેક્ટરીઓ છે. મદ્રાસમાં ફક્ત ચાર જ કાપડ મુનરની મીથો છે. તેમાં ત્રણ શ્રેણીઓનો અને એક ગૂજરાતીની છે. સોલ્ડવેટરથી માંડીને મીઠા સુધીની બધી ફેક્ટરીઓમાં મળી, બેસાં છોકરા મળી, કુલ ૨૬,૧૭૮ માણસો કામ કરે છે. સાડા પાંચ લાખની વસ્તીના પ્રમાણમાં આ ઉત્પાદનોની પ્રગતિ નજીવી છે.

મદ્રાસમાં અને મદ્રાસ ક્ષેત્રમાં ગૂજરાતીઓનું સ્થાન બહુ વિચિત્ર છે. દિંદના અન્ય કોઈ પણ પ્રાંત કરતાં એમાં વિવિધતા અને નિયંત્રતા છે. છેક દક્ષિણમાં મદુરાની આસપાસ ગમના સૌરાષ્ટ્રી જાડાઓ સુવ્રતાત મદમ્મદ ગીઝનવનીની કાલિયાવાડની ચડાઈ વળતે નાશી દક્ષિણ દિંદમાં રહેતા એટલા નિઃજનનચરતા મદારાજનના નાશ પછી મદુરામાં જઈ

* મુનરની પાંચ જગાળી મળ્યુંની એક ખોસડી એવી ચાર ખોસડીઓ મુંબઈના એ બજારથી જે ચાલુ ખરાસમાં વાસ્તવામાં આને છે, જ્યારે મદ્રાસમાં લાંબી ચાલીઓમાં તેવી આકળી નવ ખોસડીઓ ફક્ત ઘણું માણસો એવી જાય છે.

વસેલા છે. * એમનો ધંધો વણકરનો હતો અને છે, પરંતુ હાલ અનેક વેપાર કરે છે અને મદુરામાં સર્વથી ધનવાન કોમ છે. આચારવિચાર અન્નના તામીલોથી કેવળ ભિન્ન છે. લાપા જૂની ગૂજરાતીને મળતી છે. કોમમાં જાગૃતિ આવતી જાય છે અને તેમાંના કેટલાક મદ્રાસમાં પણ ધંધાએ વસે છે.

જૂજ ક્ષત્રીઓ નામની એક નાની કોમ રેશમ વણનારની છે. એ લોક પોતાને ગૂજરાત બાળુથી આવ્યા છે એમ કહે છે. સૌરાષ્ટ્રીઓની પેઠે એમને પહેરવેશ મદ્રાસીઓ જેવો અને લાપા તામીલ થઈ છે, પરંતુ રૂપરંગથી હજી પણ એમના સ્વદેશનું જાન આપણને થાય છે. આ લોકો મદ્રાસમાં ચિતાદ્રીપેટમાં રહે છે. ચિતાદ્રીપેટ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ વણકરોના સંસ્થાન માટે સ્થાપેલી અને દેશાંતરોમાંથી વણકરોને લાલચો આપી ત્યાં વસાવેલા. આ વણકરો તે વખતે આવ્યા હોય એમ સંભવે.

શાહુકાર પેઠામાં ગૂજરાતીઓની ખાસ વસ્તી છે. ગૂજરાતીઓ હિંદનાં ધણાં સ્થાનોમાં વસ્યા છે, પરંતુ મદ્રાસ ઈલાકાની પેઠે પોતાનાં ઘર કરી ત્યાંના રીતરિવાજ પણ થોડા પ્રકણ કરી બીજી કોઈ જગ્યાએ રહ્યા નથી. મદ્રાસમાં શાહુકાર પેઠામાં ધણાંખરાં ઘર ગૂજરાતીઓની માલેકોનાં છે. આમાં તંજાવરી ખેડવાળા બ્રાહ્મણો અને મોટા આદિ વાણીયા અગ્રસ્થાને છે. ખેડવાળા બ્રાહ્મણો ગૂજરાતમાં વેપારી બ્રાહ્મણો તરીકે જૂના કાળથી જાણીતા છે. એ બ્રાહ્મણો ગોરપટ્ટું કરતા નથી. એમનામાં વેદપાત્રો જૂઠા હોય છે. બસો વર્ષ પહેલાં ખાનદેશ બાળુ થઈ દેરાખાદ થઇ આ લોક તાંજોર રહેલા અને ત્યાંથી મદ્રાસ આવ્યા હતા. એ લોકો ધણું અશુદ્ધ અને જૂનું ગૂજરાતી બોલે છે. ઘરમાં ગૂજરાતીમાં બ્યવહાર કરે છે. એમની સ્ત્રીઓ મરાઠી રીતે સાલ્લો પહેરે છે. થોડાં વર્ષથી સોજના બાળુના ખેડવાળા પણ મદ્રાસમાં ધણા વસ્યા છે, અને તંજાવરી ખેડવાળા સાથે સંબંધ ફરી થવાથી કન્માની આપ લે પણ થાય છે. આ બધા ખેડવાળાનાં ચારસોથી પાંચસો માણસ મદ્રાસમાં છે. અને સ્વદેશની પેઠે ટાંણાં કરે છે અને વસે છે. વાણીયામાં મોટા વાણીયા વધારે છે. એમનાં કેટલાંક પુરાણાં કુટુંબોમાં લાપા ગૂજરાતી પણ સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ ઘરમાં મરાઠી જેવો છે. બહાર એમની સ્ત્રીઓ ગૂજરાતી સાદી પહેરે છે. એમનો સંબંધ દેરાખાદ, ઔરંગાબાદ અને બરહાનપુર સાથે છે. નાચર અને લાઠ વાણીયા ઝોજા છે. આ લોકો અન્ય ગૂજરાતીઓથી અલગ રહે છે અને કામ પ્રસંગે જ મળે છે. અન્ય ગૂજરાતીઓ એમને હસવામાં 'લંકાના વાણીયા' કહે છે. એ લોકો પોતે મૂળ કયા ગામથી આવેલા તે જુલોગયા છે.

શાહુકાર એટલે નાણાં ધીરનાર. ગૂજરાતીઓ અને મારવાડીઓ એ કામ મદ્રાસમાં કરે છે તેથી તેઓ શાહુકાર કહેવાય છે. અનેના મારવાડી કથકતાની પેઠે ગૂજરાતીઓથી

* આ સૌરાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણો ઇ. સ. ની પાંચમી સદીમાં દક્ષિણમાં આવ્યા. અને તેના સમર્થનમાં મહાસરનો પાંચમી સદીનો રાજા રાજાઓના સમર્થનો લેખ, તેમાંના 'પટવાય' શબ્દ માટે આધાર તરીકે આપવામાં આવે છે એ બહુ જણાય છે. પટવાયશબ્દ એ સૌરાષ્ટ્રીનું બીજું નામ છે અને, 'પણ પટવાય સાથે તેનો સંબંધ નથી. આ સંબંધી એ' વિગત ભેગી કરી હતી પરંતુ મદુરે બધ પુરી વિગત જાણવાના લોકોથી હું તે પ્રસિદ્ધ કરી શક્યો નહોતો. તે દરમિયાન કેટલીક હકીકત 'મર્યાદા' માં અગાઉ એક પત્રદ્વારા કાઢીને પ્રગટ કરી છે.

જૂદા પડતા નથી અને વ્યવહારમાં ગૂજરાતી ભાષા વાપરે છે. મુલતાનીઓ શરાશીનો ધંધો કરે છે અને એમને પણ ગૂજરાતી જાણવું પડે છે. ખેડવાળા કામનો મુખ્ય ધંધો ધીરધારનો જ છે. આ ગૂજરાતી અને મારવાડી શાહુકારનો ત્રાસ મદ્રાસમાં ધણો છે. ૩૬ થી ૪૮ ટકા જેટલું વ્યાજ એ લોકો લે છે. એમની પાસેથી નાણાં લેનારા પણ આ દેશમાં જ નીકળે. જેવું વ્યાજ એવું જ ત્તેજ્ય છે. અને ઘણાંજાદનો દિસાજ ગણે. તે વ્યાજ લે છે એટલું ખચતું નથી. મદ્રાસીઓમાં નાથકાટા ચેરીઓની કામ શરાશી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ ચેરીઓ અને ગૂજરાતીઓએ યદને અસત્તથી મદ્રાસમાં ચાહુદી લોકોને ટકવા દીધા નથી. મદ્રાસ વચ્ચું ત્યારે ચાહુદીઓની વસ્તી હતી, પરંતુ હાલ નહિ જ્યે છે અને જે છે તે એમનો મુખ્ય ધીરધારનો ધંધો નથી કરતી. આખી દુનિયામાં ચાહુદી લોકોનો એ ધંધો જરાજર હરીશાધથી નિષ્કળ ગયો હોય તે તે ફક્ત હિંદમાં—ગૂજરાતી, મારવાડી, મુલતાની અને ચેરી શરાશીને લીધે.

અને ગૂજરાતીઓની જાહાર આજર સારી છે, પણ અંદર સંપ નથી. એકતા કરવા માટે એક પણ સંસ્થા નથી. લોકો ધણ વેપારીઓ છે એટલે કેળવણી જરાજર નથી અને કેળવણીની કિંમત પણ નથી. છતાં એક ગૂજરાતી નિશાળ હતી તે થોડા વખતથી મ્યુનિસિપાલિટીના વહીવટમાં ગઇ છે. ગૂજરાતી કન્યાશાળા છે તેમાં મફત શિક્ષણ અપાય છે અને વહીવટ ગૂજરાતીઓની કમિટી કરે છે. શેક પુરુષોત્તમદાસ જવેરીએ કન્યાશાળા માટે એક મકાન આપ્યું છે. શિક્ષણ સાધારણ પણ દૂર દેશાવરના પ્રમાણમાં ઠીક અપાય છે; પરંતુ શાળાનો લાલ ગૂજરાતી કન્યાઓ જરાજર લેતી નથી. સેંકડા શેશન પાસે પરમાનંદદાસ છોટાવાલ નામના ગૃહસ્થે એક મોટી ધર્મશાળા બાંધી છે. ગૂજરાતીઓ માટે એક નાની લાયબ્રેરી પણ છે.

ગૂજરાતે પોતાના જાહાર વસતા બાઈઓ સાથે નહિ જોવો જ સંબંધ રાખ્યો છે. હિંદના કાંઈ પણ પ્રાંત કરતાં ગૂજરાત જ જાહાર વસવા માટે પ્રસિદ્ધ છે. ગૂજરાતીઓ વ્યવસ્થિત રીતે એક બીજા સાથે સંબંધ રાખે અને ગૂજરાતની મધ્યસ્થ સંસ્થાઓ જાહારના ગૂજરાતીઓ સાથે દરેક રીતનો સંબંધ રાખે તે ગૂજરાતનું અને એનાં સંસ્થાનોનું લાવિષ્ય સુધરે. ગૂજરાતીઓની પ્રગતિઓ ધણી છે, વિસ્તાર છે, વેગવાળા છે. એને વ્યવસ્થા, બંધારણ અને સંબંધકિતની જરૂર છે. ગૂજરાતીઓ કેળવણીને જેમ વધુ માન આપશે તેમ એ બધું આપોઆપ આવશે.

મદ્રાસની જાહાર ઘણાં સ્થળોમાં ગૂજરાતીઓ ઘર કરી રહેલા છે. બેંગલોર, કાલીકટ, કેમ્પીન, અલ્લપાઇ, કવીલોન, ત્રીચીનોપલ્લી, સેલ્લમ જ્યાં જ્યાં ત્યાં ગૂજરાતીઓ છે. ગૂજરાત અને એમની વચ્ચે ઘણું અંતર વધી ગયું છે. કેળવાયતા ગૂજરાતીઓએ એ અંતર ધીમે ધીમે ઓછું કરવાનું છે.

મદ્રાસનો વેપાર મોટે ભાગે યુરોપીય હાથમાં છે. કેટલોક ગૂજરાતીઓના હાથમાં છે. મદ્રાસીઓના હાથમાં જીજ છે. મદ્રાસનો જવેરાતનો વેપાર સુરત, અમદાવાદ, પાણજીપુર, રાધનપુરના જવેરીઓના હાથમાં છે. જવેરાતનો વેપાર ઘણા ગ્રામીન કાળથી ગૂજરાતીઓના હાથમાં હોય એમ જણાય છે. મદ્રાસીઓ હીરાના ઘણા શોખીન હોય છે. સાધારણ મજૂર પણ ખચાવેલા ધનમાંથી પોજરાજનાં લવંગિયાં પણ કાનમાં ધાવશે. મદ્રાસી સ્ત્રીઓ કાન, નાક અને ગળા

ઉપરાંત કેડના પટામાં પણ હીરા વાપરે છે. આ હીરા ગૂજરાતી અવેરીઓ પુરા પાડે છે. સત્તરમી સદીમાં બનેલા વિશ્વગુણદર્શ ચંપુનો કર્તા વ્યંકટાધ્વરિ સૂરિ નામનો કવિ ગૂર્જર દેશવર્ણનમાં અવેરાતના વેપારનો ઉલ્લેખ કરે છે:—

નિત્યાસક્તા નિરુપમમણિભેણવાણિજ્યલાભે ।

વંન્નમ્યન્તે વહુદિનપરિગ્રાપ્ય દેશાન્તરેષુ ॥

આ લખાણ ગૂજરાતી અવેરીઓ આ દેશમાં આવતા હશે તેને જોઇને જ રચ્યું હશે. લેખકનો વેપાર મોટે ભાગે વહેરાઓના હાથમાં અને ખાંડ અને કાચનો વેપાર કાશિયાવાડના મેમણ અને ખાનના હાથમાં છે. કરીયાણુનો વેપાર પણ મેમણોના જ હાથમાં છે. કાપડ સુતરની એક મોટી મીલ—ગદાસ યુનાઇટેડ મીલ—સેક મુળજી જેઠાની છે. કાપડ સુતરમાં પણ બધા ગૂજરાતી વેપારીઓ છે. દેશી વીમા કંપનીઓ ગૂજરાતીઓની જ છે.

આમ અહીં ગૂજરાતીઓ વસેલા છે. એ વસવાટમાં આગળ જોઇ ગયા એવી વિચિત્રતા છે, છતાં પૂના કે કલકત્તા જેટલી સામાજિક પ્રવૃત્તિ કે સંપ નથી. ગૂજરાતના મહાકવિ ખજુરદાર મદ્રાસમાં સાઈકલ અને મોટરનો ધંધો કરે છે.

આવી વિવિધતાવાળું મદ્રાસ દિલ્હી ભારતનું પ્રધાન નગર છે. એની પ્રવૃત્તિઓ ધીમી છે. પ્રગતિમાં ખીન્ન મોટાં શહેરોથી પાછળ છે. લોકોનું જીવન ધમાલ વગરનું છે. વડીલાત સિવાય કોઇ ધંધામાં અસાધિ કે ધમધમ જણાતી નથી. અંગ્રેજોને કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં ખિરીશોનું આ કેવળ ખિરીશ રચણ છે. મીસીસ કીન્ડર્સ્લી નામની એક સ્ત્રી કહે છે કે “અપવાદ સિવાય આ રચણ સુંદરમાં સુંદર છે.” એ સ્ત્રીએ તો કદાચ ખીન્ન સુંદર રચણો નહિ જોયાં હોય. એના કરતાં વધારાનું જારજોએ નકારાત્મક પ્રશંસા દીક કરી છે કે “મદ્રાસ કોઇ ખરાબ શહેર નથી.” આગત્યની એક એ વાત છે કે ૧૯૧૪ માં એમ્ડન નામની જર્મન કુર્ચરે પૂર્વના મહાસાગરમાં હિંદમાં ફક્ત એકલા મદ્રાસને જ ગોળા માર્યા હતા. મદ્રાસીઓને હજી એ સ્મરણ તાજું છે.

મદ્રાસની નજીક એક દિવસમાં જન્મે અવાચ તેવાં પ્રસિદ્ધ રથજો પણ ધણું છે. મદ્રાસ કરતાં કેટલાંક પ્રાચીન અને જોવા લાયક છે. સર્વથી પાસે યીયોસોફિકલ સોસાયટીનું મથક, સુંદર વિશાળ વડ અને લીલાતરી વચ્ચે નાના સુંદર બંગલાઓથી દીપનું, વિશ્વના ધર્મ માટે ચોક્કસ હિંદુ ઘાટનું, દેવને જલ્લે એક વિલાયતી કાચનો ગોળો દાંડેલા દીવાવાળાં દેવાલયથી શોભતું અઘાર, નદી અને સસુદ્રના સંગમ ઉપર સાંત રમ્ય ભૂમિ ઉપર આવેલું છે. એની લાયજેરીમાં અસંખ્ય હસ્તલિખિત પુસ્તકો છે.

મદ્રાસથી ૪૫ માઇલ ઉપર કોચીપુર અથવા કોન્જવરં શિવ અને વિષ્ણુના ધર્મોની એકતા યોજનું ભગવાન આઘ શંકરાચાર્યની એક પૂજનીય મૂર્તિ સાથે આવેલું છે. એના વર્ણનમાં તો બહુ લખાણ ચાય. દક્ષિણનું એ કાશી છે એ ઉપરથી એની મહત્તા અને પવિત્રતાનો ખ્યાલ આવશે.

ચોંગલપુર સ્ટેશનથી ચોટે દૂર પક્ષીતીર્થ તીરકલુર્કુમ્ નામના ગામમાં આવેલું છે. ત્યાં આનાદિ કાળથી બે ઘોળા સમઢીઓ બપોરે જાર વાગે પૂજનરી પાસેથી અન્ન જમી જાય છે એમ કહેવાય છે.* એની પાસે ત્રણ ટેકરીઓ છે તેને વેદગિરિ કહે છે. કાશી

* એ બે પક્ષીઓ બે ઋષિભાઈઓ છે એમ કહેવાય છે.

દક્ષિણમાં કાંચીરૂપે આવી, ગંગા કાવેરી રૂપે આવી, તેમ વેદો આ ટેકરીઓ રૂપે આવ્યા એમ કહેવાય છે. દક્ષિણમાં આવી વેદોને પાપાણના ટેકરા જનધું પડ્યું એ વિચિત્રતા છે.

ત્યાંથી થોડા માઇલ દૂર મહાજયીપુર નામનું ગામ દરિયા કિનારે છે. ત્યાં દરિયા કિનારે એક પ્રાચીન લઘ્ય મંદિર છે. સ્થાન ઘણું રમણીય છે. મહાભારતની કેટલીક મૂર્તિઓ ખડકોમાં કેતરેલી છે. સાતમી સદીમાં બંધાયેલા પાંડવોના રથ કહેવાતાં પાંચ મંદિરો છે. અહીંનું મૂર્તિઓનું કામ કાંઈક હીક છે. આ જગ્યા સાત પેઢાંડાને નામે વિખ્યાત છે.

કોન્જવરંથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં તીરવેલ્લૂર નામના ગામની પાસે લાગવાન લાખ્યકાર રામાનુજનયાર્યનો જન્મ થયો હતો. એ દષ્ટિએ એ સ્થાન મહત્વનું છે.

આ સિવાય મદ્રાસની આસપાસ બીજાં કેટલાંક સ્થળો છે પણ તે બહુ અગત્યનાં નથી. આ બધું સાથે લેતાં મદ્રાસનું મહત્વ કોઇ રીતે ઓછું નથી.

આ મદ્રાસમાં પશ્ચિમ તરફ પુનમલ્લી હાઇ રોડમાં આગળ વધતાં ક્રીસ્ટર્ષેક નામના લક્ષ્મી પાસે સ્પરટેન્ક રોડ ઉપર, રામેશ્વર જતી રેલ્વેની સડકની ડાબી બાજુ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની ૪૨ મી બેઠક આ વર્ષે છે. મહાસભાનું કામકાજ સંપૂર્ણ-ઉત્સાહથી ચાલી રહ્યું છે. ગૂજરાતીઓએ પણ અહીંના એમના વસવાટને શોભાવ્યો છે. ગૂજરાતી સ્વયંસેવક મંડળ તરફથી મુમારે સો સ્વયંસેવકો મહાસભામાં કામ કરવા બેઠાયા છે. સાડાપાંચ લાખની વસ્તીમાં ત્રણ હજાર ગૂજરાતીઓમાં આ કાર્ય ઉત્તમ જ કહેવાય. સ્વાગત સમિતિમાં પણ ગૂજરાતીઓને લાગ પ્રમાણમાં હીક છે. કોકોનાડા મહાસભાની પેઠે આ વખતે પણ અનેના ગૂજરાતીઓએ ગૂજરાતી મહેમાનો માટે પચીમાપા કોલેજમાં ખાવા પીવા રહેવાની સગવડ કરી છે અને તેનું ખર્ચે એક ગૂજરાતી ગૃહસ્થે આપ્યું છે. વોલંટીયરોના પોશાક પણ ગૂજરાતી લાઇઓએ ફડ કરી પુરા પાડ્યા છે. મદ્રાસની મહાસભાના કાર્યમાં મદ્રાસના ગૂજરાતીઓની આ પ્રવૃત્તિઓ ગૂજરાતને ગૌરવ પમાડે એવી છે.

સ્વૈર વિહાર

ખરાબ કરવાની કળા

કોઇ કહેશે કે ખરાબ કરવાની કળા ઉપર લખવાનું શું પ્રયોજન ? ખરાબ કરવાથી શો ફાયદો થવાનો હતો ? આવા લેખનો ઉપયોગ શો ?

હું કહું છું આવા સવાલો કરનારે આ લેખ વાંચવો જ નહિ. કારણ કે આ લેખ સમજવાને તે અધિકારી નથી. કદાચ વિશે શ્રીધા સાદા અભિપ્રાયો પણ એ 'પ્રશ્નક' ગણીતો નથી. (મને પણ એક નવો શબ્દ જનાવવાનું માન મળી ચૂક્યું !) કેટલી વાર કહીએ કે ભાષ કલાનું પ્રયોજન કલાથી ભિન્ન હોઇ શકતું નથી, કલાને ફાયદાથી માપવાની નથી, કલાનો ઉપયોગ ન હોઇ શકે. છતાં જે ન સમજે તાત્કાલ પ્રતિ નૈપં યત્નઃ.

અને એક બીજી રીતે વિચારતાં ખરાબ કરવું એ જ જગતનું રહસ્ય છે. જગતમાં મોટાં થવું એમાં જ કૃતકૃત્યતા રહેલી છે એમાં તો કેટલી ના પડાય એમ નથી. હમણું જ આપણા એક સાક્ષરે તે સિદ્ધિ કહ્યું છે. મોટા થવું એટલે બીજી ચીજો અને વ્યક્તિઓ ઉપર સ્વામિત્વ મેળવવું. અને સ્વામિત્વ એટલે ખરાબ કરવાનો હક. મારું છોકરું હોય તેને સાફ ખવરાવવાનો ગમે તેને હક છે, મારગનો જનારો પણ તેને સાફ આપી શકે, પણ ખરાબ ખવરાવીને મરિા પાડવાનો માત્ર મને જ હક છે. મારા છોકરાને કાંઈ પણ સાફ શીખવવાનો ગમે તેને હક છે પણ ખરાબ શીખવવાનો, મારામાં જેટલા દુરુચ્છો હોય તેટલા બધા શીખવવાનો, તેને જગતને માટે નિરુપયોગી જનાવવાનો મને એકલાને જ હક છે. ઐરી હોય, તો તેને સારી રીતે બોલાવવાનો ગમે તેને હક છે, પણ તેને ગાળ દબાવે બોલાવવાનો, તેને લાકડી મારવાનો માત્ર તેના સ્વામીને જ હક છે. મારાં કપડાં ધોઈ આપવાનો ગમે તેને હક છે, ચારે મારું ઘર કોઈ સાફ કરી આપે, કપડાં કોઈ ધોઈ આપે, વાસણ કોઈ માંજ આપે તો એને સેવાનું કેટલું પુણ્ય મળે !—પણ મારાં કપડાં ગંદાં કરવાનો, વાસણ ચીકાડવો અકાળીને લાંગી નાંખવાનો માત્ર મને જ હક છે. ગાંઠાં માળાપો, બચ્ચાં બહારની બદી ન શીખી બચ પણ પોતાની જ બધી બદીઓ શીખે એટલા માટે છોકરાને ઘર બહાર જવા દેતાં નથી, અને ગાંઠા સ્વામીઓ પત્નીને છૂટી ચૂકતા નથી. સ્વામિત્વનું ખરું રહસ્ય જ ખરાબ કરવામાં રહેલું છે.

અને આ બાબત જો કે ફિલસૂફીમાં હું પહેલી જ વાર આ લખું છું પણ લોકવ્યવહાર, જે ફિલસૂફી કરતાં હમેશાં વધારે આગળ ગયેલો હોય છે, તેમાં સ્વીકારાઈ છે. “ ધણીનો બળદ કોરો નાથે કે કોહાડે નાથે તેમાં કોઈને શું ? ” એ કહેવત એ જ બાબત સિદ્ધ કરી આપે છે. બીજી એક લોકહાથલુની વાર્તામાં આ જ સ્વીકારાયું છે.

“ કેમ મિયાં સાહેબ, આ લડકા તમારા હે ? ”

“ સાલા મેરા નહિ તો ક્યા તેરા હે ? ”

“ નહિ નહિ, મિયાં સાળ, આપકા આપકા. શિયાળામાં અચ્છી તરફસે ખુબ સાલમપાકે ખિન્નાઓ. ”

“ એ ચાલુગા તો સાલમપાક ખિલાઈગા, નહિતર માર મારકે સાજાકી હૂંસ કાઢુગા ધસમે તેરા કયા ? ”

આ સંવાદ આટલો જ દરેક કે કદાચ થોડોક વધારે આવ્યો. હશે પણ જાદુ લાંબો ચાલી શકે તેમ નથી એ તો દરેક પાંચનાર સમજી ગયો. હશે. જ્યાં સત્ય તરત જ સીધે-સીધું આવી જાય છે ત્યાં સંવાદને લાંબો કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

આ સત્ય નહિ સમજનાયથી કેટલાક માણસો જાદુ અધીરા થઈ જાય છે. આ સત્ય જો જરાગર સમજાય તો કોઈ પણ સુધારક નણાગી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની વાતો ન કરે, કોઈ પણ મોન્ટેસોરી નકામાં કેળવણીનાં ટાલેલાં ન લખે. આ આખી બોલશેવિક હીલચાલ આ સત્ય નહિ સમજવાથી થયેલી અધીરાઈનું પરિણામ છે. અને આપણા દેશમાં પણ આવી વાતો કરનારા માણસો પાકવા લાગ્યા છે ! ‘ આ કોઈને મિત્ર ચક્રાવર્તી નથી આવડતી, તેથી માલ-સારો વેચાતો નથી, જાદારની હરીફાઈમાં આપણે લાભા રહી શકતા નથી, મિત્રના વહીવટમાં કંઈક ચોટાળા આવે છે. ’ ‘ પણ લાભ એ મિત્ર તો એની છે. એ એનું એમ નહિ કરે, તો ખીન્ને કોણ કરશે ? ’ આ જ માનસ રાજકારણમાં પણ છે. ‘ દારૂથી દેશ પાપમાન થઈ જાય છે, સ્વભાષા દ્વારા કેળવણી ન આપવાથી હિંદની પ્રગતિ થઈ શકતી નથી’..... ‘ પણ લાઈ ‘ ધણીને કોઈ ધણી છે ? ’ અંગ્રેજ સરકાર દેશનો ધણી છે તે તેની મરજીમાં આપે તેમ કરે તેમાં તમે શેના અધીરા થઈ જાઓ છો ? ’ બાળક આ જરાગર સમજે છે. રમકડાથી રમીને છેલ્લે તેને લાંબી નાંખે છે ત્યારે જ તે પરનું સ્થાગિત્ય તે અનુભવી શકે છે.

હવે જરાગર કરવાની કળા એ જ જીવનનું રહસ્ય છે એમાં તો કોઈને શંકા નહિ જ રહી હોય.

જીવનના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં આ કલા જુદી જુદી રીતે પ્રગટ થાય છે. દાખલા તરીકે ધારો કે તમે એક મુંદર ધર લાટે રાખ્યું. કોઈ જગાએ ડાંચો ફાંચો કર્યું નથી. હવે તેની ભીંત ખરાબ કરવા માટે તમે તેને ઘોળાવો નહિ તો તેથી પણ ભીંત ખરાબ થાય પણ તેમાં તમારી કળા નથી. તેમ જ કોતરણાથી ભીંત કાળા કરો પણ તેમાં કલાની સાહજિકતા નથી. એ તો તમે મનથી જોઈને કર્યું. એમ નહિ. પણ ધારો કે તમે જમીને લોચકા ઉપર બેસો છો, ચોડાણીએ પાન કરી આપ્યું છે, અને તમે પાનની લિફ્ટમાં દિવાલ ઉપર પિચકારી મારો તેમાં કલા છે. તે તમારા મુખનું સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણ છે અને તેથી પાછી દિવાલ ખરાબ થાય છે. એ જ રીતે રંગના, ચાટીઓ, રેલવેના ઝળા વગેરે ધણું ખરાબ કરી શકાય.

એક ખીન્ને દાખલો એક અંગ્રેજ મુસાફરે મેંધેસો તે લઉં છું. પારકો દાખલો લેવામાં મારી નવીનતા કદાચ એકી થતી હશે પણ આપણા દેશની નવીનતા તેમાં જરા પણ ઘટતી નથી. ધારો કે એ અંગ્રેજ કોઈ દરબાર સાથે સારી રોશંસોય મોંદરમાં મુસાફરી કરે છે. દરબાર છે, અને તેના કેટલાક મરજીદારો કે એ. ડી. સી.ઓ. લોકનારની સાથે બેસા છે, તેમના રંગબેરંગી ફેટા હવામાં ફરફર હો છે અને હિંદની અદ્ભૂત રંગસમૃદ્ધિ ખૂબી કરે છે. —

એક સૂચના જરા કરું. કેટલાક રાજબક્ષાં પોતાની રાજબક્ષિત જનાવવા મુખ્ય પર મુનિષન જેક ટાંકણીએ લખાવે છે, કેટલાક - જાનીએ ચાંદની પેંડે લખાવે છે કે લટકાવે છે, કેટલાક મોંદરના કે સાહકલના આગલા ભાગમાં ફરફરના ખોલે છે ત્યારે રાજ

મહારાજાઓ પોતાના માણસોના ફેટાના છૂટા ઉડતા છેડામાં યુનિયન જૅક છપાવે તો કેવું ? રાજભક્તિનું ચિહ્ન તો માથા પર જ શોભે ! અને વળી વાવટાની માફક આ તો ફરફરે !— હવે એ ફેટા હવામાં ઉડતા હોય અને સિયાળાનો સવારનો પહોર હોય, અને આગળ બેસનારને શરદી લાગવાથી નાક છીંકવું હોય તો તેણે રૂમાલને બદલે નાક લૂછવાને એ ઉડતા છેડાનો જ ઉપયોગ કરી લેવાનો ! આ પણ ખરાબ કરવાની કલા નથી શું ?

તમને લાગશે કે નાક છીંકવાની બાબત કળામાં લખાય નહિ. ખોટું ! એ તમને માત્ર અંગ્રેજી સાહિત્ય વાંચવાથી ભ્રમ થયો છે. રશિયન નૌવેસો, વાર્તાઓ વાંચો. જુઓ કે દરેક પાત્રના પર્યુનમાં તે નાક કેમ છીંકતો તે વાત પણ આવે છે કે નહિ ? રશિયા આપણા હિંદને વધારે મળતો છે, એ લગભગ પૂર્વનો દેશ છે.

એ જ કલાક્રીય* રીતે સ્ત્રીઓ પોતાને માટે કે પોતાનાં બાળકોને માટે સાડવાના છેડાનો અને સામાન્ય પુરુષો અંગરખાની કે પહેરણની આળનો, કાટની બાંધનો કે ધોનિયાનો ઉપયોગ કરી શકે.

જનજ્ઞ જેવી અપવિત્ર જગાને પણ ખરાબ કરી શકાય. ખરી રીતે તો અપવિત્ર વસ્તુ પણ ચોખ્ખી હોઈ શકે. પણ પવિત્રતા અને અપવિત્રતાના વિચારો, મૂળ ધર્મના કે વહેમના નથી પણ માત્ર સ્વચ્છતાના સિદ્ધાન્ત ઉપરથી હિન્દુધર્મને તે સ્વીકાર્યા છે એવું શાસ્ત્રીય વિધાન સિદ્ધ કરવા આપણે જનજ્ઞ ગંદું પણ રાખીએ છીએ. અને તે બહુ સહેલી રીતે થઈ શકે છે. કારણ કે સાફ કરવા લાગીને અંદર પેસવા દઇએ તો જનજ્ઞ વધારે અપવિત્ર બને, અને આપણે જાતે સાફ કરીએ તો આપણે વધારે અપવિત્ર બનીએ માટે આપણે જનજ્ઞને સાફ કરતા જ નથી, એટલે તે અનેક રીતે ગંદું થાય છે. આ જ અપવિત્રતાના વિચારથી જનજ્ઞ જવાનો લોટો પણ આપણે ગંદો રાખીએ છીએ. ગંદો રાખવાથી પવિત્રતા સાચવવામાં ઘણી સમસ્યા મળે છે. એક તો ગંદો લોટો બીજા બધાં વામણોથી એકદમ જુદો પડે છે એટલે જૂથથી તે પવિત્ર કાર્યમાં વપરાવાનો મેળવ જ ન રહે. વળી તેને જનજ્ઞ પાસે કે જોડા પાસે રાખવો પડે અને તેની બરાબર સંભાળ રાખી ન શકાય; ચોર લઇને ચાલતો થાય તો પણ તેને અડીને લઈ ન લેવાય, માટે ચોરાય તો બહુ તુકશાન ન થાય એ આગમચેતીથી આપણે વપરાઇને કાણો થઇ ગયેલો લોટો એ માટે રાખીએ છીએ. તેથી તે પાણીથી ભરાય ત્યારે આપણા જૂના ઘટિકાચંત્ર પ્રમાણે સમયનું માપ કાઢવાના કામમાં પણ આવે. તેનાં કેટલાંક કાણાં ઉપર મળી ચોટાડેલી હોય છે તે તેના ઉપયોગની જાહેરાત જેવી દેખાય છે.

આવી રીતે પવિત્રતાના વિચારથી ખરાબ કરવાથી કલામાં એક પ્રકારની લગ્નતા આવે છે. હજારો વર્ષના પવિત્રતા સંબંધી જે આપણા સનાતન વિચારો તે વડે આપણે જે રીતે જનજ્ઞ ખરાબ કરીએ છીએ તેની આગળ બીડીનાં બોખાં નાંખીને તે ખરાબ કરવાની આધુનિક કળા તો કાંઈ વિસાતમાં નથી. એક સનાતન ધર્મી કવિએ નકામો ખેદ કર્યો છે કે:

પાપખાનામાં બીડીઓ ફૂટે,
પાન ચાવનાં ચાવતાં શૂંકે;

* પરપ્રીય, સન્પ્રીય, સ્થાપત્યપ્રીય, સાહિત્યપ્રીય, તેમ કલાપ્રીય.

રીતભાતને માળવે મુંઢે,

૨ હાય હાયરે દિંદુપણું જામ હાથું.

પણ જાનર એ બીજી રીતે વિચારજીવન પણ છે. ઘણા માણસોને કહેતાં સાંભળાએ છીએ કે તેમને સારામાં સારા વિચારો જાનરમાં આવે છે. એક અસીસે પોતાના વધીતને ખાસ જાનરમાં પોતાના કેસ વિશે વિચાર કરવાનું કહેલું. જાનર આવી રીતે પ્રેરણા-પોષક હોવાથી ઘણા માણસો જાનરમાં ઉદ્ધરરત્નુતિ લખે છે, ઘણા ચિત્રો કાઢે છે, ઘણા લાંબાં લાંબાં લાપલો લખે છે અને પછી એકના જવાબમાં બીજાને લખે છે એમ ભીંત ઉપર તુમારો ચાલે છે. આજન જરાજ કરવાની આ રીત જ્યાં જાનરમાં પ્રકાશ પડતો હોય ત્યાં જ શક્ય છે, અને જાનરમાં એટલો પ્રકાશ ઘણીવાર નથી હોતો. તેનો ખાસ ફાયદો એ છે કે આ જાનર છે અને તે અપવિત્ર છે તે ઉપરાંત ત્યાંની ગંદકીની આપણને વિશેષ અસર નથી થતી.

જેમ જાનર જેવી અપવિત્ર વસ્તુને જરાજ કરી શકાય છે એમ કેટલીક વસ્તુને પવિત્ર કરવા અથવા પવિત્ર રાખવા માટે પણ જરાજ કરવી પડે છે. બ્રાહ્મણનું અભોદિયું એટલું બધું પવિત્ર છે કે તેને ચોખ્ખું રાખી શકાય જ નહિ. ઋણી ઘાતેન શુદ્ધયતિ । જિન માત્ર પવનથી શુદ્ધ થાય છે. જિનમાં રેશમનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ. હવે જે વસ્તુ માત્ર પવનથી શુદ્ધ થાય છે તેને જો પાણીથી ધોઈએ તો પછી વસ્તુનું માહાત્મ્ય ક્યાં રહ્યું ! માટે મહારાત્રનેનાં અભોદિયાં, સંધ્યા કરવાનાં વાસણ, દોકારજનાં સિંદાસનો, દોકારજની ગાદી, દોકારજને નવરાત્રીને કેરા કરવાનો અંગૂથો, બધાં પવિત્રતાના કારણે ગંદા જ રહેવાં જોઈએ. જોઈ પણ તે જ કારણે ગંદી રહેતી જોઈએ. શું તેને ગળા બદલ શરીરે સાજીથી ધોવાય એમ છે ? ગળા બદલ જોઈ કાંદો પછી તમારાથી કશી ક્રિયા જ ન થાય, કશી ક્રિયા ન થાય તો મોઢ પણ કેમ શકાય ? માટે જોઈ પવિત્રતાને કારણે ગંદી રહે છે.

પણ પવિત્રતા આપણા જીવનને અસર કરે છે એવું પણ એક જગાએ મેં જોયું છે. અધુનિસિપાત્રિત્રીમાંથી પાણી કદાચ ચોખ્ખું મળતું હોય તે કણુક કરીએ. ચોખ્ખું એટલે લાલગા સાળ-ગાલી દટિએ ચોખ્ખું. તે દિટ્ટર કરેલું હોય, અંદર દયા નાંખીને સાફ કરેલું હોય વગેરે. પણ તે પવિત્ર તો જ્યારે ગળાએ ગળામ ત્યારે જ બને. અને કેટલાક માણસો પીવામાં તેમ જ નાદવામાં તેમ જ ટોળામાં પણ પવિત્ર પાણી જ વાપરે છે. મારા પાકોશી ઢેલ છે. તેમના પિતાએ ઘર અળાખું ત્યારે અળાવામાં પણ મળેલું પાણી વાપરેલું. એટલે પાણીને ગળાનું તો જોઈએ. અને પાણી ગળવાને આપણી કુદિએ એક બહુ વિચિત્ર ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે. એક કપડું લઈને નજને જ લીંચી રેવું ! ગોળામાં ગળવાને તો કપડું જરા મોટું જોઈએ પણ આ નજને મોટે તો નાનામાં નાનું ચીંચડે ચાલે. ઘણાં માણસોને ઘેર તો મેં નજરાજ સંગળાજ જામ એટલો કપડાનો દુડો જોયો છે. પછી એ દુડો કદી ધોવો પડતો નથી. કારણ કે તેમાં અંદરનો કચરો કદી બદલ આવી શકતો નથી. અને બદલ તો કચરો જોડવાનો સંભવ નથી. એટલે જરા પણ મહેનત ક્યાં વિના દબેલાં પાણી ગળાઈને જ આવવાને માટે આ સારામાં સારો ઉપાય છે.

હવે જરા જરાજ કરવાની કલા જીવનના એક બીજા પ્રદેશમાં જોઈએ. તેમાં સુખ્ય અને ચોપટી જગાડવાની કલા લાગે છે. ચોપટી ક્યાં સુખી વાંગી તેની નિશાની રાખવા પાનું ખૂણા પર વાળવું એ સહેલામાં સહેલી કુસ્તિ છે. તેથી મહેતાજીઓનાં પાટલ પુસ્તકોનાં એટલાં બધાં પાનાં વાળેલાં હોય છે કે પછી નવી નિશાની કરવા નવો ખૂણો વાળવો પડે

છે. અને પાનું ચોખંડું હોવા છતાં તેને વાળા સકાય તેવા ખૂલ્યા બે જ હોય છે તેથી ખૂલ્યા ખૂરી જાય છે, ફાટવા માટે છે. પણ તે કરતાં વધારે સફળ રીત, નિશાની તરીકે પેનસિલ કે હોડર મૂકવાની છે. મોટી ચોપડીમાં અંદર પેનસિલ મૂકાય પછી તેના પર ભાર આવવાથી ચોપડીની બાંધણી ફાટવા માટે છે અને થોડા વખતમાં કર્તાએ ન ધાર્યા હોય તેવા તેના વિભાગો પડી જાય છે. આ ઉપરથી મને એક બીજી રીત યાદ આવે છે. મારા એક મિત્રને બી. એ. થયા પછી ૧૪ વરસે સરસ્વતીચંદ્ર વાંચવાની મરજી થઈ. તેનો પહેલો ભાગ પોતાની પાસે હતો તે વાંચ્યો. બીજો ભાગ ખાસ 'સ્ત્રીયોપયોગી' હોવાથી પોતે મંગાવ્યો.—શાસ્ત્રોપયોગી, બાલોપયોગી, વ્યવહારોપયોગી તેમ સ્ત્રીયોપયોગી પણ શબ્દ થાય—અને સ્ત્રીઓ માટે પહેરવેય જુદો છે, તેમનું સંગીત ગરબી રાસ વગેરે જુદું જ છે તેમ આપણે ત્યાં તેમને માટે સાહિત્ય પણ જુદું રાખીએ છીએ. જેમ કેટલીક પુસ્તક પ્રકાશન કંપનીઓ હિંદ અને સંસ્થાનો માટે જુદી આવૃત્તિઓ કાઢે છે તેમ આપણે સ્ત્રીઓ માટે જુદું જ સાહિત્ય કાઢીએ છીએ. અસ્તુ. એ ભાઈ સરસ્વતીચંદ્રના બે ભાગો વાંચ્યા પછી ત્રીજો લઈ ગયા અને અંદરનો વાર્તાનો ભાગ વાંચી પાછો આપી ગયા. અને પછી ચોથો લઈ ગયા. હવે સરસ્વતીચંદ્રનો ચોથો ભાગ જ્યારે છપાયો ત્યારે તેના વિદ્વાન કર્તાને પુસ્તકાના પદ્ધતિની દરિતની વગેરે પ્રકારો થઈ શકે છે તે વાતની ખબર નહિ. કૌમુદીકારે આ ભાગ પાઠવાની નવીન યોજના શરૂ કરેલી, પણ પોતે જ તે યોજનાનો ધીમે ધીમે ક્ષય કરી નાશ કર્યો. પ્રથમ પદ્ધતિની લખવાને બદલે માત્ર પ. લખ્યો અને પછી આખી પ્રથા જ છોડી દીધી! હવે આ ઉપયોગી વિભાગોની એ વિદ્વાન કર્તાને ખબર નહિ હોવાથી ચોથો ભાગ ઘણો જાડો થઈ ગયો છે. કેટલું જાણે એ દરિતની વિભાગમાં કદાચ ખપે. તેની લખાઈ કરતાં જાડાઈ જરાક જ ઓછી છે. હવે મારા મિત્રને આરામ ખુરસીએ બેસીને વાંચવાની ટેવ અને તેમણે મુખ્યત્વે રેનાલ્ડઝનાં નોવેલો વાંચેલાં તે એક હાથમાં પુસ્તક ઝાલી, પાનું વંચાતું જાય તેમ તેમ ફેરવીને પાછળ લઈ જવાનો તેમનો રિવાજ. તેમણે એ જ પ્રયોગ આ ચોથા ભાગ પર કર્યો. તમે સમજી શકશો કે શું થયું હતો. પ્રથમ પીઠ ફાટી ગઈ. અને પછી ચામડી ઉતાર્યા પછી જેમ શરીરની કાપકૂપ થઈ શકે તેમ થોકડીઓ જુદી જુદી થઈ ગઈ. પછી એ ગિરે થોકડીઓ જ લઈ લઈને વાંચી નાંખી અને બહુ માગી ત્યારે ક્યુતર મારી નાંખ્યા જેની વીંખાઈ ગયેલી મને પાછી આપી.

એક બીજો પણ આવો જ દાખલો યાદ આવે છે. મારા એક મિત્રનું કેઈ પુસ્તક ખોલાયેલું. ઘણું શોધે પણ જડે નહિ. પછી એકવાર કેઈ બીજા મિત્રને ત્યાં અને બંને મળવા ગયેલા. ત્યાં તેનો નોકર એક ચોપડી લઈ કપાટમાં મૂકતો હતો. મારા મિત્રે તરત ખૂમ પાડી કહ્યું કે: “એ મારી ચોપડી છે.” હવે તે પુસ્તકનું નામ ઠામ કશું દેખાતું નહોતું. મેં કહ્યું: “તમે કેમ જાણ્યું?” તેમણે કહ્યું: “તેનું પૃષ્ઠ જુઓ. મારે ઘેર દરેક ચોપડીના પૃષ્ઠ ઉપર ચ્હાના કપ મૂકવાનાં દસ ગાર કૂઝાળાં હોય જ છે. એ મારી જ ચોપડી છે.” પણ એ ચોપડી ઉઘાડી જોઈ તો તેમની નહોતી. એ તો અને બેડા હતા તે ધરમણીની જ હતી. ત્યારે મને ખબર પડી કે ચોપડી ખરાબ કરવાની આ પણ એક અદ્ભુત કળા છે!

કલાકારો જે પ્રકારના હોય છે. કેટલાક કલા કરે છે ત્યારે બેદરકાર જેવા દેખાય છે. આધુનિક કલાનું એ ખાસ લક્ષણ છે. પ્રશંસાના અર્થમાં બેદરકાર શબ્દ સાહિત્યમાં હમણું હમણું જ આવવા લાગ્યો. તે પહેલાં તો તે અવચુલ ગણાતો હતો. ઉપર જણાવ્યા તે કલાકારો પહેલા વર્ગમાં આવે. પણ ખીનથી પણ ચોપડી ખરાબ થઈ શકે છે, એમાં કયાં વધારે સારા તે હું હજી નક્કી કરી શક્યો નથી.

બહુ સંભાળીને વાંચવાથી પુસ્તકો અદ્ભુત રીતે ગમી છે. આવા વાંચકોનો ઓછોગનો દરેકને અનુભવ હશે. પણ મારે આવા એક મહા વાંચકનો અનુભવ થયેલો. તેઓ મારી સાથે કૉલેજમાં હાજરતા હતા અને કૉલેજની પરીક્ષાઓનો તેમને ઘણો જ અનુભવ થઈ ગયેલો. તેઓ પાંચ સાત જાતની પેનશિયો રાખતા. સાધારણ અગત્યનું હોય તેને અંતુક રંગથી નિશાની કરતા, તેથી વધારેને માટે બીજો રંગ, તેથી વધારે માટે ત્રીજો રંગ એમ અગત્યની જુદી જુદી કેટિઓ માટે તેમણે પાંચ સાત રંગો નક્કી કરેલા. પછી પરીક્ષા પહેલાં એક માસ હોય ત્યારે પહેલા રંગનું વાંચનું, પછી પંદર દિવસે બીજા રંગનું... અને છેક છેલ્લે દિવસે તો સૌથી વધારે અગત્યદર્શક રંગની નિશાનીઓ વાંચી જતી. નિશાનીઓ પણ આડી હોવી જાતે કરતા. વળા માર્ગિનમાં N. B., Imp., Very Imp. Most Imp ?* વગેરે લખતા તે ઉપરાંત L. B. H. લખતા. આ છેલ્લી 'લાખરી' તો ટિક્ષ્ણુઓમાં પણ કદાચ ન મળે મારે કહું છું કે તેનો અર્થ learn by heart એટલે કે 'ગોખી મારો' એવો થાય છે. તે ઉપરાંત જે લીટીઓ વચ્ચે અને માર્ગિનમાં શબ્દોના અર્થો કે ગ્રીકસરોએ કહેલું લખી લેતા. દૂકમાં ચોપડીના પાનામાં ક્યાંઈ પણ ફેરી જગા રહેવા ન દેતા. એમણે વાંચેલી ચોપડી પછી ક્યાંઈ ન વાંચી શકતું. હું માનું છું તેઓ પોતે પણ નહોતા વાંચી શકતા.

પહેલાં મેં કહ્યું કે ખરાબ કરવાનો દહ સ્વામિત્વમાં રહેલો છે. પણ ચોપડીઓ સંગ્રહી એવું નથી. ચોપડી તો ગમે તેની હોય પણ ખરાબ કરી શકાય. અરે ચોરી પણ કરી શકાય, અંદરનાં પાનાં કે ચિત્રો ફાડીને લઈ શકાય. કહેવન છે કે 'પાલે તેનો ધરમ અને ચોરે તેની ચોપડી.' અને તેથી ચોપડીઓ ખરાબ કરવાની કળા ઘણી જ વિકાસ પામી છે.

હવે કેટલાક બહુ ખ્યાનપૂર્વક વાંચનારા અને સ્વતંત્ર વિચાર કરનારા ગમે તેની ચોપડી હોય તેમાં પોતાના વિચારો માર્ગિનમાં લખે છે. તેથી તેમના પછી વાંચનારાને તે વિચારો વાંચવા હોય કે ન હોય તો પણ વાંચવા પડે છે. આનો એક દાખલો મને દમશેષ યાદ રહેશે. મારા એક મિત્ર કોઈ નવલકથા લાઇબ્રેરીમાંથી લઈને વાંચના દતા અને હું જઈ ચડ્યો. તેમાં અમુક જગાએ કોઈ વાંચનારે લખેલું કે 'વાતોકાર ગથેડા છે.' તેની નીચે પછીના વાંચનારે લખેલું કે 'આ લખનાર ગથેડા છે.' વાસ્તવ દ્વિગર્ધો છે પણ તેમાં મંમન પડે તેમ છે. મારે મિત્ર લખનાર જતો હતો કે 'જાને ગથેડા છે' પણ મેં ના પાડી અને તેને સમજાવ્યો કે આમ કરવાથી માણસની સંજ્ઞા ઘટતી જશે અને જગતમાં ગથેડાની સંજ્ઞા વધતી જશે. એ મિત્ર માફ માની ગયો અને 'એ વાત એટલેથી રદી.' પણ ચોપડી ખરાબ કરવાની આ પણ એક મથાનર કળા છે.

* અગત્યમાં રાખો, અગત્યનું, બહુ અગત્યનું, ઘણીજ અગત્યનું.

ખરાબ કરવાની કળામાં સૌથી અદ્ભુત મોહું બગાડવાની કળા છે. જેમ નવલકથા લખવાની, કલા, કલા છે તે ઉપરાંત પૈસાની પ્રાપ્તિ પણ કરાવે છે તેમ આ કલાથી પૈસો પણ મળે છે. અમેરિકામાં થોડાં વરસ ઉપર સૌથી કદરૂપી બાઈને એક ઇનામ મળેલું હતું. અને આ કલા આપણે ધારીએ તે કરતાં વધારે વપરાય છે. કેટલીક કલા જેમ અજ્ઞાત હોય છે તેમ આના કલાકારો હજી આ વાત જાણતા નથી.

ધારો કે કોઈનું મોહું સાફ છે. અથવા છેવટ ખરાબ તો નથી જ. પણ તે તેને બગાડી શકે છે. એક બહુ જ સારી યુક્તિ એ છે કે કોઈપણ વસ્તુ જેવી હોય ત્યારે આંખો બંધ કરવી અને મોં પહોળું કરવું. કેમ જાણે મોંથી જ જોતા હોઈએ. થોડી વાર એમ કરશે એટલે એ ટેવ પડી જશે, નજીકમાં નજીક ચીજ કે દૂરમાં દૂર ચીજ જેવાને પણ આવો ચહેરો કરવો પડશે, તેથી કરચલીઓ અને મોંના સ્નાયુઓ એવી રીતે ગોઠવાશે કે પછી મોં એવું જ રહ્યા કરશે. અહીં મોં સખ્ત જરા સમજીને વાંચશે. મોં એટલે ખાવાનું અને ખોલવાનું કાણું એ અર્થ પણ ખરો, અને ચહેરો એ અર્થ પણ ખરો; જ્યાં જે હોય ત્યાં તે યથાયોગ્ય સમજી લેવાનો.

હોશિયારીથી પણ મોહું બગડે છે. એક માણસ સાથે વાત કરતાં કરતાં તમે તેને હોશિયારીમાં કેવો બનાવો છો તે સૂચવવા પડે છે જોલેલા બીજા કોઈ માણસ તરફ મિત્ર ભાવે જોતા જાઓ, એક ગાલ જાઓ કરીને અને તે બાજુની આંખના ઉપલા પેદાને નીચે કરીને જરા જરા આંખ ઝીણી કરતા જાઓ, થોડા જ દિવસોમાં, કોઈ પણ કારણ સિવાય, સ્નાયુઓ એમ જ હાલવા માંડશે, આંખ ઝીણી થવા લાગશે અને પછી જાંઘમાં પણ મોહું વાંકું અને આંખ ઝીણી રહ્યા કરશે.

આતિશય લાગણીથી પણ મોહું બગડે છે. કોઈ કહે કે ‘ખરેખરી ગાડી રાત્રી વાગે પહોંચશે,’ અને તે જ વખતે તમને જો ઘણી જ લાગણી થઈ જાય, તમે તો આ ટ્રેનમાં અને આ રસ્તે આવતાં જતાં ધરડા થઈ ગયા, આ આજ કાલનો માણસ તમારાથી મતભેદ કરી જુદો વખત બતાવે છે, લોકોને કોઈ અચ્છત્ર નથી, દુનિયામાં સાચું કહેનારને કોઈ માનતું નથી, એનાં કંઈ એ ભોગવે એમાં આપણે શું, એટલી બધી લાગણી તમને થઈ આવે, તેથી ઇન્દ્રગીતો કંટાળો આવે, તમે નિરાશ થઈ માથા પર હાથ ફેરવવા માંડો, બન્ને આંખો ઝીણી કરી નાંખો, ફૂતરાં એક બીજા પાસે મોહું લાવીને અહિંસાથી લડતી વખતે નાક ઉપર કરચલી ચઢાવી દે, તેમ તમે પણ નાક પર કરચલી ચઢાવી દો, તો પછી દુકાનનું પાટિયું દેખી, કે માખી દેખીને પણ તમને લાગણીઓ થઈ આવવાની, અને થોડા માસમાં કે દિવસમાં આખું મોહું એવું જ થઈ જવાનું.

આ કલા ઘણી વિસ્તરેલી છે પણ રેખાચિત્રો સિવાય તે સ્કુટ કરી શકાય તેમ નથી માટે ખરાબર મોહાં ચીતરી આપનાર કોઈ સ્વૈરવિહારી ચિતારો મળે ત્યાં સુધીને માટે આ વિભાગ મુલતવી રાખવો પડશે.

જ્ઞાનગોચરી

હિંદનાં શહેરોમાં સ્ત્રી-પુરુષોનું પ્રમાણ

હિંદમાં દુનંતર ઉદ્યોગો અને તેને અંગે કારખાનાંઓ વધવા માંડ્યાં, ત્યારથી ગામડાંની વસ્તી મોટા શહેરો તરફ તણાવા લાગી. યુરોપમાંથી બીજાં યંત્રો આવ્યાં તેની સાથે સાથે ખેતીના ધંધાનાં યંત્રો આવ્યાં નહિ; અને બીજા ઉદ્યોગો નવી પદ્ધતિસર વ્યવસ્થિત ચાલવા લાગ્યા ત્યારે મૂડીને અલાવે ખેતીનો ધંધો પડી લાંગવા માંડ્યો. ખેડૂત વર્ષ દરમિયાન ૭ માસ ઘેર બેસી રહે છે, તે પણ આપણા સમસ્ત દેશને નુકસાન જ છે; આવી પરિસ્થિતિમાં પશ્ચિમમાંથી નવા આવેલા મૂડીના અર્થશાસ્ત્રને લઈને ગામડાંનાં લોકો શહેરો તરફ આકર્ષાય એ સ્વાભાવિક છે. હિંદની વસ્તીના ૯૦ ટકાથી ઉપર ગામડાંઓમાં રહે છે; અને ગામડાના સ્વાતંત્ર છૂટનાં છવન તથાને લોકો શહેરોનાં કારખાનાંઓમાં ઉભરાય એ અનિચ્છવાળેગ છે. શહેરની આવી પરચરંગી પ્રગ્નને લઈને જે અત્યંત હાનિકારક પરિસ્થિતિ ઉભી થાય છે, તે વિશે કાનપૂર હી. એ. વી. કોલેજના સમાજશાસ્ત્રના અધ્યાપક ર્. રાજ્યહાદુર ગ્રામ. એ. પી. એચ. હી. નો લેખ 'ઇન્ડિયન ડેલી ગ્રેઇન્સ'માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો તેમાંથી નળવ્યાળેગ વિગતો અમે નીચે આપીએ છીએ:—

૧૯૨૧ ના સેન્સસ પ્રમાણે ૧૦૦૦ પુરુષે માત્ર ૬૪૫ સ્ત્રીઓ-એક પ્રમાણ દેવું, અને તે પણ ઘટવું જાય છે; યુરોપમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધારે છે, કારણ ત્યાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોને જીવનની હાડમારીઓ વધારે સદન કરવી પડે છે. હિંદમાં તેનાથી ઉલટું છે. પુત્રો માટે માળાઓ જંખ્યા કરે છે; જ્યારે ઊંઘરી અવતરે છે, તો તે ગરી ન જાય તો પણ તેના તરફ એટલી ખેદાકારી દેખાડવામાં આવે છે, કે તેનું આયુષ્ય હુંડું જ યાય છે.

ગામડાંઓમાં સ્ત્રીઓ ખેડૂતવર્ગની ખાસ મદદગાર હોય છે; ખુદશી દવાને લઈને તથા સારીરિક મદદનતને લઈને તેમનાં સારી સારાં રહે છે, અને કૌટુંબિક જીવન તે લોકો ગુજરી રાકે છે. પરંતુ શહેરમાં દસ કલાક-આઠ કલાક-કારખાનામાં ગોંધાઈ રહેવાથી તેમની તંદુરસ્તી બગડે છે; અને સાંજ પડે પુરુષો કમિથી ઘેર આજ્ઞા હોય તેમના નેટલાં જ તેઓ યાકેલાં હોવાથી, એક કુટુંબમાં સ્ત્રીઓનું જે સ્થાન હોવું જોઈએ તેમનું કશું મજુરોની ચાલીઓમાં હોતું નથી. અતિશય યાકેને લીધે સ્ત્રી પોતાનાં જાળકોની સંભાળ રાખી શકતી નથી, સારું રાંધી શકતી નથી, અને પોતાના ધણીને પણ રાગિત આપી જીવનમાં ઉત્સાદ લાવી શકતી નથી. આથી એક અતિ દુઃખ અને વિદુત સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧. યુરોપમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધારે છે તેથી, તે લોકો આપણા કરતાં નીતિમાં ઉતરતા છે, એમ કહી આપણા લોકો મગર થાય છે; પણ આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઓછું છે તેથી પણ પરિણામે અનીતિ અને સડા જ સમાજમાં પેદા થાય છે. હિંદમાં સ્વરાજ્ય દોવ, અને કાંઈ પ્રતિમા-ચાની રાજ્યદારી પુરુષ તંત્ર મહાવતો દોવ, તો ચાર કે ૭ ઊંઘરીઓનાં માળાપને રાજ્ય તરફથી માન કે હતામ મને તેવો ધારો તેવું કથો દોવ.

જીલ્લા જીલ્લા ઇલાકા કે બાગોનાં શહેરોમાં સ્ત્રી પુરુષોનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે:—

	પુરુષો	સ્ત્રીઓ		પુરુષો	સ્ત્રીઓ
બિહાર-ઓરિસા	૧૦૨૬	૮૭૮	બંગાળ	૯૨૨	૬૧૨
મદ્રાસ	૧૦૨૮	૧૦૦૫	આસામ	૯૨૬	૭૫૩
મધ્ય પ્રાંત અને બીસાર	૧૦૦૨	૯૦૯	મુંબઈ	૯૧૨	૭૬૬
મૈસૂર	૯૬૨	૯૧૪	સંયુક્ત પ્રાંત	૯૬૯	૮૨૬
બર્મા	૯૩૨	૬૬૨	પંજાબ અને દિલ્હી	૮૨૬	૭૧૪

સાધારણ માણસને વિચાર કરતાં એમ લાગે કે મ્યુનિસિપાલિટી, સેનીટરિયન, પાણીની સગવડ તથા બીજા મોજશોખને લઈને ગામડાંનાં કુટુંબો શહેર તરફ વધારે પ્રમાણમાં આકર્ષાય; પરંતુ આંકડાઓ પરથી જુદું જ સત્ય ઉપર તરી આવે છે. શહેરમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોને કામધંધો વધારે પ્રમાણમાં મળે છે. સ્ત્રીઓને શહેરમાં સાવવાથી ખર્ચ વધારે થાય છે. સાધારણ કારકુન તથા શિક્ષકગણને આ બાબતનો અનુભવ હોય છે. ગામડામાં જેટલું ખર્ચ આવે તેનાથી શહેરમાં દર કુટુંબે ખર્ચ વધારે આવે, અને તેથી હલકા પગારવાળા લોકો પોતાની ભવ પર થોડું જ ખર્ચ કરીને બાકીના પૈસા પોતાને ગામ મોકલે છે, એ વાતથી બધા પરિચિત છે. નીચેના આંકડાઓ પરથી આ વાત સ્પષ્ટ થઈ આવશે.

શહેરનું નામ

૧૯૨૧ ના સેન્સસ પ્રમાણે ૧૦૦૦ પુરુષોમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ

મદ્રાસ	૬૦૮	ભાદોર	૫૭૧
નાગપુર	૮૬૩	મુંબઈ	૫૨૪
બખ્શપુર	૭૬૧	હાડિરાહ	૫૨૦
દિલ્હી	૫૭૨	કલકત્તા	૪૭૦
અમદાવાદ	૭૬૩	રંગૂન	૪૪૪
કાનપુર	૬૬૭	ચાંદપુર	૪૨૧
કરાંચી	૬૨૬	ટીટાગઢ	૪૩૬

ઉપરનાં કેટલાંચેક શહેરોમાં તે સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ અત્યંત ઓછું છે, અને તેને બળે તેવાં શહેરોમાં વેશ્યાઓનો ધંધો વધારે પ્રમાણમાં ચાલે તે નવાઈ જેવું નથી.

નીચેના આંકડાઓમાં નાનાં મેટાં શહેરની સરખામણી આપેલી છે.

દર હજાર પુરુષે સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ.

	ઉ. સ. ૧૮૭૨	૧૯૦૧	૧૯૨૧
સમસ્ત બેંગાળમાં	૯૬૨	૯૬૦	૯૩૨
જલ્લાનું સાધારણ ગામ	૯૪૭	૮૬૬	૮૧૬
સાધારણ ઉદ્યોગના મથકવાળું ગામ	૭૮૮	૬૦૫	૫૩૭
કલકત્તા	૫૫૨	૫૦૭	૪૦૭

ઉપરનાં પ્રમાણ વિશે વિચાર કરતાં પુણ્ય હમમતનાં સ્ત્રી-પુરુષોના પ્રમાણનો પણ વિચાર કરવો પડે છે. ૧૯૨૧ ના સેન્સસ પ્રમાણેના દર દસ હજારેના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે:—

૧૫ થી ૪૦ વર્ષના ૧૫ થી ૪૦ વર્ષની

	પુરુષો	સ્ત્રીઓ	તેમનું પ્રમાણ
સાધારણ ઉદ્યોગના			
મથકવાળું ગામ	૫૮૨૫	૪૮૭૩	૧૧ પુરુષોએ ૪ સ્ત્રીઓ
કલકત્તા	૫૭૫૮	૪૬૭૧	૮ પુરુષોએ ૩ સ્ત્રીઓ

૨ કુટુંબ એટલે સ્ત્રી અને પુરુષ બંને.

સરખી ઉમરનાં સ્ત્રી-પુરુષો વચ્ચેનું આ પ્રમાણ અતિ ભયંકર છે; અને બીજા પ્રાંતોમાં પણ આવી જ સ્થિતિ છે. ઉપરના ટેબલ પરથી માત્રમ ૫૮૨૦ કે ૧૮૭૨ થી ૧૯૨૧ સુધીમાં સ્ત્રી-પુરુષોના પ્રમાણમાં જે ઘટાડો થયો છે, તે લગભગ બમણી અંતિથી આખા પ્રાંતમાં વધે નય છે, અને શહેરોમાં તેની ગતિ લગભગ ત્રણ ગણી છે. શહેરોમાં રહેલી પુરુષોની સંખ્યા વધતી નય છે, જ્યારે સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘટતી નય છે.

૧૯૨૧ માં મી. સી.જી.એ. મુંબઈ શહેરના જુદા જુદા લતાઓમાં સ્ત્રી-પુરુષોના પ્રમાણના આંકડા લેવા દેતા તે નીચે પ્રમાણે છે:—

અપરકોલાખા	૩૩ ટકા સ્ત્રીઓ.	માતંગીટ	૩૦ ટકા સ્ત્રીઓ
લોચાર	૪૧	બુલેશ્વર	૪૧
કોટ	૧૯	ગીરગામ	૧૧
એસાહેનેડ	૨૪	સેવરી	૧૭
ચકલા	૩૯	તારદેવ	૧૩
માંડવી	૫૧	ચાપાટી	૧૧
સમસ્ત મુંબઈ	૫૨.૪	ખેતવાડી	૧૨

આ આંકડાઓ પર કંઈ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. તેમાં વળી સ્ત્રી-પુરુષોના ઉમર વાર પ્રમાણના આંકડાઓ તેમાં સ્પષ્ટ માત્રમ પડી આવશે કે મુંબઈનું જીવન કેટલું વિકૃત છે.

ઉમર	૧૯૧૧	૧૯૨૧
૧ દિવસથી ૧૫ વર્ષ	૮૩ ટકા.	૮૪ ટકા. સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ.
૧૫ વર્ષથી ૨૦ વર્ષ	૫૫	૫૮
૨૦ " ૪૦ "	૪૨.૩	૪૨
૪૦ " ૪૫ "	૪૫	૪૨
૪૫ થી ઉપર	૧૧	૧૦.૩
તમામ ઉમરની સરેરાશ	૫૩	૫૨.૫

ઉપરના આંકડાઓ પરથી જો કાઢ સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ કે ૨૦ થી ૪૫ વર્ષની ઉમરનાં સ્ત્રી-પુરુષોનું પ્રમાણ સતત ઘટતું નય છે. વળી આ ઉમરે ૬૨ ૧૦૦૦ પુરુષોમાં માત્ર ૪૨૦૪ સ્ત્રીઓ હોય છે, અને તેથી ૧૯૨૧ ના સેન્સસ વિશે મી. યોમ્મને બંનાજ વિષે લખે છે કે પુરુષોમાં જે ન્તરીય વિકૃતિ કે સમાજમાં વેરવાના ધંધાને સડો દેખાય છે તે આને લીધે છે, એ બાબત મુંબઈને પણ લાગુ પડે છે. આથી મૂંઝાસ વગરના દરિયાકાંઠાએ પણ જે હાનિકારક પરિસ્થિતિ ઉભી થાય છે, તે વિશે લાંબાં પત્રો લેવાની જરૂર છે. સાધારણ મનુષ્ય પરિશિષ્ટ હોય, પણ તેની ઊંડી કેટ દૂરને જામટે હોય, અને તેથી શહેરમાં તેનું જીવન અતિ કૃત્રિમ હોય તેમાં નવાઈ નહિ. તે દારૂ પીએ, વેરવાઓને ત્યાં નય. (ત્યાંથી ભયંકર રોગો પોતાના શરીરમાં લેતો આવે, અને દેશમાં જઈ પોતાના સમસ્ત કુટુંબને એવા રોગોના ભોગ બનાવે, આ શોષાવનારી વિગતો તરફ આપણા નેતાઓએ ખાસ નજર આપવાની જરૂર છે. મુંબઈમાં તેમ જ બીજાં પ્રાંતોમાં શહેરોમાં જ્યાં વેરવાનાં ધંધા ગુનિસિયલિટી રહેવા દે છે, એ સમાજમાં--દેશમાં અતિ દૂરનાં ગામડાંઓમાં દોષ ફેલાવનારો કેન્દ્રો જ છે. આનું વિકૃત જીવન જાળવણી મનુષ્યનું વક્ષ સાથે લાગ કરવા તરફ ન નય એ સ્વાભાવિક છે. ચરીર-મદેનત કરીને ખેતો કમાય, એ મનુષ્યની ચરીર મદેનત પણ દેશનું એક ધન જ છે; અને દેશ પોતે મનુષ્યોની આવી સ્થિતિ સુધારવા તરફ વક્ષ નહિ આપે, તો આપણા ઉદ્યોગો દુનિયાની સમસ્ત દરિયાકાંઠામાં ઉડી શકી નહિ. નાના મોઝ મનુષ્યો

માટે મુંબઈના આંકડાઓ મરાઠ્ઠર છે, આનું કારણ પણ આ જ છે.) ૩ ૧૯૨૧ માં મુંબઈમાં ૨૬૬૫ સ્ત્રીઓએ સેન્સસમાં વેશ્યાનો ધંધો નહોતો રીતે નોંધાવ્યો હતો. બીજાં દબરેક તેવા ધંધામાં દલાલી કરતાં હતાં. આ આંકડામાં મુંબઈમાં ગ્રામ રીતે જે સરો ચાલ્યા કરે છે તેનો સમાવેશ તો થતો જ નથી. કલકત્તામાં કુલ ૧૬,૦૦૦ વેશ્યાઓ, અને તેનાં આજુબાજુનાં પરાંઓમાં ૮,૮૭૭, અને તેમના પર નિર્વાહ કરનાર ૧,૩૩૦ લોકો છે. ૨૦ થી ૪૦ વર્ષની વયની સ્ત્રીઓમાં દર ૧૨ સ્ત્રીઓમાં એક વેશ્યા હોય છે. (શીછના ટાપુમાં હિંદની સ્ત્રીઓની અવદશા વિશે આપણા લોકો પોકાર કરતા હતા, તો આપણા જ દેશમાં ઘર આંગણે સ્ત્રીઓની, પુરુષોની અને તે દ્વારા સમસ્ત દેશની અવનતિ થાય છે, તે તરફ આપણે જાગૃત જ નોંધએ.) આ ઉપરાંત કલકત્તા નીજ-લન્સ એસોસીએશને ૨,૦૦૦ સગીર બાળાઓને (૬ થી ૧૨ વર્ષની) પણ વેશ્યાઓને ત્યાં લેઈ હતી, અને તેઓ પણ મોટી વયે આજ ધંધો લેવાની ! !

આ વસ્તુસ્થિતિનું એક પરિણામ એ આવે છે કે સાધારણ માણસને શહેરના જીવનથી કંટાળો આવે છે; અને મનુરો પણ ચોરોક પેરો એકઠો થાય કે વતનમાં જઈ રહેવા માટે તત્પર છે. આથી દુનર ઉદ્યોગનાં કારખાનાંઓમાં મલૂર વર્ગ કેળવણી શકતો નથી, અને અણપડ મનુરોનો જ ઉપયોગ હમેશાં મૂકીને કરવા પડે છે. વતન વગરના જે રખડતા મનુરોની સંખ્યા પણ આપણે ત્યાં વધતી જાય છે, તેનું કારણ આ છે, અને આવા પુરુષ મનુરો વધતી ઓછી સંખ્યામાં શહેરમાં આવજી કર્યા કરે તેથી (યાત્રાના ધામમાં નેટલી અનીતિ થાય છે તેટલી) શહેરમાં અનીતિ અને રોગનો ફેલાવો પણ વધે છે.

આ અનિષ્ટ સામે મૂકીશર વર્ગ ખાસ પગલાં લેવાની જરૂર છે. મનૂર વર્ગની સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ. તે પોતાનું કુટુંબ ગામડેથી અહીં લાવે, અને મુખેથી રહી, પોતાના કામમાં ચિત્ત લગાડે તેથી તેને માટે રહેવાની સગવડ થવી જોઈએ. કારખાનાંઓમાં સ્ત્રીઓને પણ કામ મળવું જોઈએ, અને કારખાનામાં કામ કરનાર સીપુરુષોની તંદુરસ્તી સારી રહે તે માટે ખાસ ઉપાયો લેવા જોઈએ. હિંદનાં મુખ્ય શહેરોનાં કારખાનામાં કામ કરતી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે.

કલકત્તા ૨૧ ટકા, અમદાવાદ ૨૦ ટકા, મુંબઈ ૧૧ ટકા, હાલિરાદ ૧૩ ટકા, મદ્રાસ ૧૭ ટકા, રંગૂન ૧૭ ટકા, કાનપુર ૧૪ ટકા, કર્ગોલી ૭ ટકા, લાહોર ૩ ટકા.

કલકત્તા મ્યુનિસિપાલિટી-મેઈન યરોફેશ' સ્પેશીઅલ કમીટીના મેમ્બર કલકત્તા મ્યુનિસિપલ મેજેસ્ટ્રેટમાં લખે છે:—

“ ૧૯૨૫-૨૬ માં જે તપાસ કરવામાં આવી હતી તે પૂરી થઈ છે. દરેક વોર્ડમાં વેશ્યાઓ કેટલી રહે છે તેનો આંકડો કાઢવામાં આવ્યો હતો, અને તે આંકડાઓ પરથી એમ જણાય છે કે અમુક વખત સુધી વેશ્યાઓની સંખ્યા ઓછી થયા બાદ હાલ તે સ્થિર છે. અત્યારના આંકડાઓ ૧૧,૦૦૦ થી ઉપર છે. ૧૮૬૧ ના સેન્સસ પ્રમાણે તે સંખ્યા ૩૪,૬૧૦ ની હતી; ૧૯૦૧ માં તે તે ધીરે ૧૬,૭૭૨ થઈ, ૧૯૧૧ માં ૧૪,૨૭૪ અને ૧૯૨૧ માં માત્ર કલકત્તા જામમાં ૧૩,૮૧૪ ની નોંધવામાં આવી હતી. (આ આંકડા જે લોકો સેન્સસમાં વેશ્યા તરીકે પોતાનો ધંધો ખુલ્લેખુલ્લો નહોતો કરે છે તેમનો જ છે. આ ઉપરાંત છપી રીતે નવાં આ ધંધો ચાલતો હોય તેના આંકડા ભેગાં કરવા મુશ્કેલ છે.) ”

મુસ્લીમ-કેળવણી પરિષદ

અમદાવાદમાં તા. ૨૧ ડિસેમ્બર ૧૯૨૭ ના રોજ ગુજરાત કાદિયાવાડ મુસ્લીમ કેળવણી પરિષદ મળી હતી. પરિષદની બેઠક ખુશી મુકતાં જૂનામહાના નવાબ સાહેબના પ્રતિનિધિ તરીકે વઝીર શેખ મહમદ બાઇએ યોગ્ય જણાવ્યું હતું કે આખા દેશ પાસે અત્યારે હિંદુ મુસલમાન એકબીજાને મહાન પ્રશ્ન આવેલો છે અને તે પ્રશ્ન કેળવણી જ ખરાબર ઉકેલી શકે. નાનપણથી જ જન્મે કેમોનાં સુવાનો ઉપર એકબીજા સંપર્કી કામ કરવાના સંસ્કારો પડવા લેખા. તે ઉપરાંત તેમણે ઔદ્યોગિક કેળવણી ઉપર પણ યોગ્ય ભાર મૂક્યો હતો. પરિષદના પ્રમુખ સર ગુલામહુસેન હિદાયતુલ્લા, જેઓ મુંબઈ ધારાસભાના રચાનિક સ્વરાજના પ્રધાન છે, તેમણે બાઇજી દરમિયાન આંકડાઓ આપી જણાવ્યું કે આખા હિંદમાં મુંબઈ ઇલાકામાં ભણેલા મુસલમાનોની સંખ્યા સૌથી વધારે એટલે ૯૦૬ છે. આગળ વધેલા મુસલમાનોનું પ્રમાણ ૧૬.૧ છે. વળી પ્રમુખે યોગ્ય રીતે જ એકલી આટલેની કેળવણી ઉપર આધાર ન રાખતાં શૈક્ષણિક ઉપર વધારે ધ્યાન આપવા અને બાણી ભણીને માત્ર સરકારી કારકુનીનો લોભ ન રાખતાં સ્વતંત્ર થવાની બલામણ કરી હતી. સૌથી ખુશી થવા જેવું એ હતું કે પ્રમુખે ધણી જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોતાના ધર્મ બાઇઓને સમજાવ્યું કે તેમણે ગુજરાતી ભાષા ઉપર પૂરતું લક્ષ આપતું નેહા. પ્રાંતભાષાના ચાલતું દારિદ્ર્ય તેમને ધંધો વેપાર નોકરી વગેરે વ્યવહારમાં દેર જગાએ આડું આવશે. તેમ છતાં પરિષદમાં જે દરારો થયા તેમાં તો આ

જન્મે નેતાઓનાં ભાવણો જાણે વીસારે મૂક્યાં હોય તેમ જણાય છે. પરિષદે એક દરાર એવો કર્યો છે કે ગુજરાતી ભાષાઓની સાથે આજ્ઞતા ઉર્દુ વગેરે સ્વતંત્ર ઉર્દુ ભાષામાં ફેરવી નાંખવા અને ગુજરાતી દેવનાં શિક્ષકોને મુનશી ગણવા મદદનીશ તરીકે નીમવા નહિ. આનું પરિણામ એ જ આવશે કે ઇસ્લામી બાઇઓ પ્રાંતની સાહિત્યની કે એવી બધી ઉચ્ચતર પ્રવૃત્તિઓના સંપર્કથી વંચિત રહેશે, પોતે તેમાં પ્રગતિ કરી શકશે નહિ અને જે ઉમરમાં ખાસ કરીને હિંદુઓ સાથે સહકાર કરવાની કેળવણી લેવી લેખા. તેમાં જ તેમ નહિ કરવાથી મોટા ઘણાં એક પ્રાંતમાં રહેતાં છતાં એક બીજાથી અજાણ્યા જેવા રહેશે. એટલું જ નહિ પણ શુદ્ધ કેળવણીની પરિષદમાં પણ કોટની દિવાલ ન તોડવાનો દરાર કરી તેમણે માત્ર ઔચિત્યનો વિચાર પણ કેરે મૂકેલો છે. મુસલમાન બાઇઓ હિંદુ બાઇઓની વાત તો શંકાથી ન માની શકે પણ પોતાના નેતા અને પોતાના હિંદુઓ અને પણ નહિ માને તેમાં તો માત્ર તેમને પોતાને જ હાનિ થવાની છે. એમ કરીને તેઓ પોતે પગાત રહી દેશને પગાત રાખશે.

* * *

બીજી પત્રકાર પરિષદ

બીજી પત્રકાર પરિષદ લગભગ ત્રણ વર્ષ પછી ફરીથી અમદાવાદમાં તા. ૨૫ ડિસેમ્બરના રોજ ભરાઈ. શરૂઆતમાં, મંત્રી શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખે આ ત્રણ વરસ દરમિયાન મંડળે શું શું કામ કર્યું તેનું નિવેદન કર્યું. ખરી રીતે દુકાં ફરીની શોધ, મુદ્રણની ખોડેલી મુદ્રણ

વગેરે કામમાં કરી પણ પ્રગતિ થઈ નથી. પણ તેમાં મંડળનો કે મંત્રીઓનો હોય નથી. જ્યાં સુધી આપણો છુદ્ધિશાળી વર્ગ બી. એ. થઈ માત્ર કારકુની જ કરવામાં કૃતાર્થતા માને છે ત્યાં સુધી આવા ધંધા, ધનપ્રદ છતાં, તેમાં આપણે પ્રગતિ કરી શકીશું નહિ, અને આપણા પદ્વીધરોની બેકારીની ખૂબ ચાલુ રહ્યા જ કરશે.

સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રીયુત આનંદસંકરભાઈએ એક ટૂંકો પણ ધણો મનનીય વિદ્વાતપૂર્ણ લેખ વાંચ્યો અને તેમાં વર્તમાનપત્ર વર્તમાન સ્થિતિનું નિરૂપણ કરે, છે તે ઉપરાંત વર્તિધ્મભાણુ ઉપર પણ તેનું લક્ષ હોયું નોંધ્યે અર્થાત્ તેની પાસે લાવના હોવી નોંધ્યે, સત્ય કહેવાને નિરૂતા અને અસોલ હોવાં નોંધ્યે એ તરફ સર્વનું ધ્યાન ખેંચ્યું. આ પ્રસંગે એ ખતાવ્યું અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય કે ગાંધીજીનું 'નવજીવન' (જે કે તે ન્યુસપેપર ન ગણી શકાય પણ જે દૃષ્ટિથી 'વસન્ત' 'છુદ્ધિપ્રકાશ' વગેરેને પત્રમાં ગણીએ છીએ તે દૃષ્ટિથી તેને ગણી શકાય) શરૂ થયું ત્યારથી તે તે યુવોમાં આપણાં પત્રો દેખાતી રીતે પ્રગતિ કરે છે, અને એ ઉદ્દુલ્લેખયેલો સંસ્કાર ઉત્તરોત્તર વધતો જશે એમ આશા રાખી શકીએ. પરિવર્ધના પ્રમુખ રા. રા. મણિલાલ ધિજારામ દેસાઈ જેઓ માનીતા 'ગુજરાતી'ના અધિપતિ છે તેમણે એક લાંબું લાવણુ વાંચ્યું જેમાં તેમના અનુભવોના રસિક દાખલા હતા, સફળ પત્રકારોની ઝંબીર સૂચનાઓ હતી અને સૌથી અગત્યનો અમને લાગ્યો તે જાપકજાનો ટૂંકો ઇતિહાસ હતો. પસાર થયેલા ઠરાવોમાં મુખ્ય મુખ્ય તો તાર ટપાલની કિંદાવત્ર વ્યવસ્થા સંબંધી તથા સરકારી રિપોર્ટ વગેરે મળવા સંબંધી હતા. ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓ તરફ લક્ષ રાખવાનો એક ઠરાવ હતો તેમ જ

કોમી અને સાલિને લગતાં પત્રો સામાજિક પ્રશ્નો તરફ ધ્યાન આપે તે ઇષ્ટ છે એવો પણ ઠરાવ હતો. આ છેલ્લા બે ઠરાવો જોતાં, ગામડાં અને બેકુતોના પ્રશ્નો તરફ ધ્યાન આપવા સંબંધી શ્રી કાલાભાઈ મ. પટેલનો ઠરાવ વિગતનો હોઈ શી રીતે આનાવસ્થક ગણાયો તે સમજી શકાતું નથી. પણ ખરી રીતે પત્રકાર પરિવર્ધના ઠરાવોથી અમને બહુ લાલ ચાપ એમ લાગતું નથી. જો પત્ર બેકુતો તરફ ધ્યાન ન આપતું હોય તો તેનું એ જ કારણ છે કે તે પ્રશ્નો ચર્ચવાની તેની ઇચ્છા નથી અથવા શક્તિ નથી અથવા બન્ને નથી. આમાંના કોઈ પણ વિકલ્પે પરિવર્ધના ઠરાવથી સ્થિતિ સુધરતી હોય એમ અમને લાગતું નથી. જેને તે પ્રશ્નોમાં રસ હોય તેણે કોઈ પણ અનુકૂળ પત્ર શોધી લઈ તે પ્રશ્નોની ચર્ચામાં સમાજને રસ લેતા કરવા નોંધ્યે. દારૂ અને મુરચિનો ભંગ કરનારી બહેર-ખખેરો બંધ કરવાની ભલામણના ઠરાવો થયા છે તે પણ જેવી રીતે પળાય છે તે જોવાનું છે અને તે ઉપરથી આ પરિવર્ધનું કાર્યકારિય માપવાનું છે. ઉપર જણાવ્યા તેવા, તાર ટપાલની સગવડ ખાખત, બીજાં ખાખત, જાપખાનાંને શુદ્ધ સ્વાતંત્ર્ય મળવા ખાખતના પ્રશ્નો ઉપર જ પરિવર્ધ સીધી રીતે કામ કરી શકે એમ અમારું માનવું છે.

* * *

ખ્રિસ્ત જયન્તી

ગયા વરસની માફક આ વરસે પણ ખ્રિસ્ત જયન્તીના નિમિત્તે ર૯ મી ડિસેમ્બરે અમદાવાદમાં શ્રીયુત નર્મદાસંકર દેવસંકર મહેતાના અધ્યક્ષપણા નીચે એક સભા યજ્ઞ હતી. તેમાં ઇરિલામ્મી, હિન્દુ, જરથોસ્ત વગેરે અન્ય ધર્મી વિદ્વાનોએ પ્રસંગોચિત લાવણો કર્યા હતાં તેમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું પ્રો. દાવરનું હતું. તેમણે ખતાવ્યું કે પૈદ્દિક મિત્ર (સૂર્ય)ને મળતી

અરુસ્ત મિત્રપૂજા પ્રથમ ચરોપમાં હતી અને ત્યાં પછીથી જે ખ્રિસ્ત ધર્મ પ્રસર્યો તેણે મિત્ર સંપ્રદાયના ઘણા તહેવારો અપનાવી લીધા. ખ્રિસ્તના જન્મેત્સવની તા. ૨૫ ડિસેમ્બર તથા સંવિવારનો આરામવાર બન્ને મિત્ર સંપ્રદાયના અસલ તહેવારો છે. પછી ખ્રિસ્ત અને યુદ્ધના ઉપદેશોનું સામ્ય તેમણે સુંદર રીતે દર્શાવેલું હતું અમદાવાદમાં જૈનભાષાઓ મહાવીર જયન્તી, વૈષ્ણવભાષાઓ દયારામ જયન્તી વગેરે જોજવે છે તેમાં આ જ રીતે અન્ય ધર્મોએનો નોતરી છૂટથી વિચારોની આપ-સે સ્વા દે તો તેથી સાંપ્રદાયિક સંક્રિયતા ઝાઝી થઇ પરસ્પર સંપ્રદાયો પણ એક જીનને વધારે સમજતા થાય.

* * *

અમદાવાદમાં યાદન હોલની જરૂર

આ છેલ્લા માસમાં અમદાવાદમાં કાંઈ નહિ તો પહેરેક જાહેર વ્યાખ્યાનો અને નાની મોટી સભાઓ થઈ ગઈ. કેઈ કેઈ વાર તો એક જ દિવસે ભેડસભાઓ થઈ છે. તેને માટે આપણા આપણ મોટા શહેરમાં કાંઈ પણ યોગ્ય મકાન કે સ્થળ નથી. હરી ફરીને ગ્રેમાભાઈ દોલ કે જોળાનાચા લેડીઝ ઈન્સ્ટીટ્યુટ. આખીનું જીજ્ઞાસુ મકાન તો ઘણું નાનું છે, અને ગ્રેમાભાઈ દોલ એવા મોટા સરિયાન રસ્તા ઉપર છે કે વૈધા-ટને લીધે મિનિટો સુધી તેમાં કશું સંભળાય નહિ. અમદાવાદનો ધનિક વર્ગ કે આપણી પ્રગતિશીલ મ્યુનિસિપાલિટી કાંઈ ન કરી શકે ?

* * *

૪૨મી રાષ્ટ્રીય મહાસભા

પ્રમુખનું ભાષણ તેમની પાસેથી અપેક્ષા રાખી હતી તેવું હતું. જે આર્થિક સંસ્કૃતિ બન્ધુતા અને કોમો વચ્ચેના સમાન ભાવને લીધે તેઓ હિન્દુ મુસલમાન બન્નેના મિત્ર છે તે સર્વ તેમનાં ભાષણમાં સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. તેમના ભાષણમાં નવો ઉત્સાહ નહોતો તેજ

હિન્દી સમાજને દોરવાનો કોઈ કાર્યક્રમ નહોતો એમ દીકા થઈ છે, પણ દાસની સ્થિતિની વિચિત્રતા તેને માટે વિશેષ જવાબદાર છે. તેમણે હિન્દુ મુસલમાન ઐક્ય ઉપર મુખ્યત્વે ધ્યાન પેચ્યું છે, તે જ અત્યારના હિન્દનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન છે તેના પર આ મહા સભાએ ધ્યાન આપ્યું છે અને એકમત થઈ દરાવ કર્યો છે એ પણ ઝોલું નથી. તેમનું ભાષણ ટૂંકું અને સુદાસર હતું જે ગુણો મહા-સભાના બધા પ્રસંગોનાં ભાષણો વિશે આપણે કહી શકતા નથી. પ્રમુખે અસહકાર ઉપરનો પોતાનો વિશ્વાસ બતાવ્યો છે પણ પ્રજા તેને માટે જોઈતો આપબોગ આપવા તૈયાર નથી માટે તેનો આગ્રહ તેમણે છોડ્યો છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં પ્રગત્યે અસહકારનો પહેલાં દોરેલો કાર્યક્રમ છોડ્યો છે પણ અસહકારનું દરિદ્રિય હિન્દુ અને તેનાથી આવેલું બળ આપણા ઇતિહાસમાં ચિરસ્થાયી રહેશે એમાં શંકા નથી.

ખ્રિસ્તની ઉદ્ધતાઈનો જવાબ આ બેઠકે બહુ સચોટ રીતે આપ્યો છે. ગયા યુરો-પીય યુદ્ધમાં હિન્દને ખ્રિસ્તને અનેક વચનો આપીને સંડોવ્યું અને તેમાંથી એક પણ વચન પાળ્યું નહિ. એ જ રીતે હિન્દના લશ્કરને, હિન્દની ઇચ્છા વિરુદ્ધ સરકાર મીનમાં દોરે છે અને અત્યારે સામ્રાજ્યની લોભાભીલિતે અનુ-સરી રશિયા સામે લડાઈની તૈયારી હિન્દમાં ચાલે છે. મહાસભાએ મીનને સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ માટે અગિનન્દન આપ્યું છે. મીનના વિગ્રહ વખતે મહાસભાએ પોતાનો અભિપ્રાય વખતસર જાહેર કર્યો નહોતો પણ આ વખતે તો મહાસભાએ વખતસર જાહેર કર્યું છે કે હિન્દને પોતાના કોઈ પણ પડોશી સાથે વૈરભાવ નથી અને ખ્રિસ્તની એવી યુદ્ધતૈયા-રીમાં હિન્દ ભાગ લેવાનું નથી. તે ઉપરાંત હિંદી પ્રગત્યું ધ્યેય સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા મેળવવાનું છે તેવા દરાવ પસાર કરીને પણ હિન્દ પોતાની

વૃત્તિ ખતાવી આપી છે. બધા પક્ષે અને બધા નેતાઓએ તેને ટેકા આપેલો છે. આ હરાવ સંબંધી એ વિચારવું જોઈએ કે મહાસભા આ ખ્યેય સફળ કરવાને માટે પોતાના કાર્યક્રમમાં કયું પગલું લઈ શકશે અને જો કોઈ પણ પગલું લઈ શકે તેમ ન હોય તો એવો હરાવ કરવો વ્યવહાર છે ? જેનો બિલકુલ અમલ ન થઈ શકે તેવા હરાવો કરવાથી સભામાં એક જાતની બિનજવાબદારીની શુદ્ધિ અને તેને અંગે મહાસભાની પ્રતિજ્ઞાને હાનિ ઉત્પન્ન નથી થતી ? પણ ખીલ દષ્ટિએ, જે રીતે શિટન આપણા હક્કોને વુચકારે છે અને પોતાની લોબનીતિને ધપાવે છે તે જોતાં આપણા કિશ્મો જે ભાવ હોય તે ખરેખરો રાજકર્તાઓને ખતાવવો પણ જોઈએ. વળી એ પણ ખરું છે કે હિન્દ કાંઈ જગતના ખીજા દેશોથી ભિન્ન પડી ગયેલો દેશ નથી પણ આખી દુનિયાનાં જળાખળોમાં તેનું સ્થાન છે. હિન્દને પરતંત્ર રાખવા માટે જ આ સામ્રાજ્યતંત્રની જાલ આખી દુનિયાં પર પથરાય છે અને તેટલે અંશે દુનિયાંને જાહેર કરવાની આપણી ફરજ છે કે અમે હવે એ પરતંત્રતા જારી રાખવા માગતા નથી. આ હરાવોની દુનિયાંના રાજકારણમાં અસર છે, જો કે તેનો અર્થ એવો નથી કે દુનિયાંના રાજકારણ ઉપર આધાર રાખીને આપણે નિર્વેશ બેસી રહેવું જોઈએ. દેશો પોતાના જળથી જ સ્વતંત્રતા મેળવે છે અને દુનિયાંના રાજકારણમાં પણ તેને તેથી જ કોઈ પણ રીતિ મળી શકે છે.

શાહી કમિશનનો બહિષ્કાર એ પણ એક અગત્યનો હરાવ છે. બ્રિટિશ સરકારે હિન્દની રાજદારી રીતિ તપાસી તેને કયા હક્કો આપવા કે લઈ લેવા તેનો નિર્ણય કરવા સાધન કમિશન નીમ્યું છે. તેના પર એક પણ હિંદને સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી.

લિખરલ અને મનુર પક્ષે પણ આ કમિશન ટેકા આપ્યો છે જેનો અર્થ એટલો જ છે કે ઇંગ્લંડને હિંદની રીતિ નક્કી કરવામાં હક્ક છે. આવતા વરસને માટે રીતે હિન્દ આગળ આ જ મહત્વનો નિર્ણયો પ્રશ્ન છે અને મહાસભાએ તે જરાગર રિયર પગલું લેવું છે. મહાસભાએ કમિશનનો સર્વથા બહિષ્કાર કરવા નિશ્ચય છે, અને તે બહિષ્કાર કેવી રીતે કરવો કાર્યક્રમ પણ ઘડાયો છે. કમિશન કાગિમાં તેના વિરુદ્ધની લાગણી પ્રદર્શિત કરવા માટેના પ્રજાકીય સભાસભાએ તેની જાહેર કે ખાનગી રીતે પણ સહકાર ન કરી કમિશનના સંબંધમાં સીલેક્ટ કમિટી નીમ વિરોધ કરવો અને તેમાં જોડાવું નહિ એ કાર્યક્રમની વિગતો છે. આજે હરાવ પ્રમાણે કાય સભાસભા સરકાર સાથે વિરોધ પૂરતાં પોતાની બેઠક ટકાવી રાખવા પૂરત ધારાસભામાં લાગરી આપરી. એટલે આ કમિશનનો વિરોધ એ આવતા વરસમાં ક્રિયાત્મક કાર્ય પ્રમા સમક્ષ રહેશે. તે પણ પ્રશ્ન હિન્દુ-મુસ્લીમ એકતાનો હતો. પ્રશ્નો નિકાલ એ દષ્ટિએ કરવામાં આ છે. બંધારણની અને ધાર્મિક હક્કોની. બંધારણ દષ્ટિએ એવું હરાવ્યું છે કે જાને કોમોનું પ્ર નિધિત્વ અગ્રજ રાખવું પણ મતદાર મંજૂર સંયુક્ત જ રાખવું. પંચજ જેવા પ્રાંતોમાં કોઈ કોમની લઘુમતિ હોય ત્યાં તેમના હિ માટે તેમને ખાસ પ્રમાણથી વધારે પ્રતિનિ આપવું જેનો લાભ પંચજમાં શીખોને મળવો જોઈએ. હિતર પશ્ચિમ સરહદના પ્રાંત રાજદારી મુદ્દારોનો લાભ આપવાની મુશ્કેલી મજબૂતી મહાસભાએ વાળખી હરાવી છે. સિંધને અગ્રજ કરવાના પ્રશ્નનો એવો નિં આપ્યો છે કે લાખના ધોરણે પ્રાંતો વહેતવ મહાસભાએ જે સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો છે.

યુગ બદલાયો છે અને તેથી તેને અનુરૂપ થવા નવું માસિક લેખન થવું જોઈએ. ખીજું એ કે જે લેખ કે નવી સ્થિતિને પોષેલી વળવા પ્રતિભા સાથે વિદ્યતાવાળા અને સર્વ સમય માસિકને જ અર્પણ કરે એવા તંત્રી જોઈએ. આ બન્ને મુદ્દાઓ ખરા છે અને આ વિદ્વાન અનુભવી તંત્રીની સૂચના ઉપર યોગ્ય લક્ષ અપાશે એમ આશા રાખીએ.

* * *

બે સાહિત્ય સેવકોનું અકાલ મૃત્યુ

સાહિત્યમાં એક ખાલુ ઉત્સવની નોંધ લેવાની છે તેની સાથે જ આપણા સાહિત્યમાં વિસ્ફોટથી કામ કરતા બે યુવાન લેખકોના મૃત્યુની નોંધ લેવાની આવે છે એ ખરેખર ભગવાન મહાકાલની અદ્ભુત લીલા છે. મુરતના

યુવાન અધ્યાપક ગજેન્દ્રરાય ભુવનું અવસાન થયું અને તે પછી માસેકમાં શ્રીયુત્ રતિપતિ-રામ ઉદયરામ પંડ્યાનું અવસાન થયું એ આપણા સાહિત્યને મોટી ખોટ પડી છે. પ્રો. ભુવ એક ધણા જ વિદ્વાન અને ઉત્સાહી અધ્યાપક હતા, વિદ્યાર્થીઓમાં તેમના અધ્યાપનથી અને રીતભાતથી તેઓ ધણા જ પ્રિય થઈ પડ્યા હતા અને ભવિષ્યમાં તેમની પાસેથી સાહિત્યની ઉપાસનાની સારી આશા રખાતી હતી. પંડ્યા નિરભિમાનથી પોતાને ઉચિત સાહિત્યસેવા એકનિષ્ઠાથી કરી રહ્યા હતા. જીવનના હર-ક્રમ પ્રદેશમાં તેમ સાહિત્યમાં પણ ઉત્તમ ફોજો થવાને લાંબા આયુષ્યની જરૂર છે અને આપણા પદ્ધતિધરો જીવનના પ્રારંભમાં જ મૃત્યુ પામે છે એ આપણા સમાજને માટે અત્યંત ચિંતાજનક સ્થિતિ છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૫

ગાંધી : ૧૯૮૪

અંક ૩

યુવાનો અને સમાજ*

મિત્રો,

તમારી સાથે લખવા માટે તમે આજે મને જે તક આપી છે, તેને માટે તમારો ખરા દીવંધી આભાર માનું છું.

“યુવાનો અને સમાજ” એ વિષય ઉપર મારે તમારી આગળ કાંઈક ઉપયોગી વિચારો રજૂ કરવા એવી તમારા કાર્યવાહકોએ પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી છે. એ ઇચ્છાને મેં પિતૃ-ગામી છે. જે કે વિષયને લાભો અને કંટાળાભર્યો ન થાય એવી રીતે અર્થવૈ પોતાના પુત્રને લેખી લેતાં પ્રયત્ન કરી જોઈ છું.

શારીરિક ખેડ હતી. યુવાવસ્થામાં પણ મૂક્યો છે. કેટલાક ઉપર સંભારની જવાબદારીઓ આપવા જોઈએ, ખરેખર એ ૨-૪ વર્ષમાં લગભગ બધાની ઉપર આવી પડવાનો સંભવ છે. શારીરિક ખેડને નિભાવી લેવા સંસ્તકાળે તે વખતે આપણી નસોમાં જીવન ઉજાળા બીજા સાથે લગ કરવા સંમત રહે છે.

ગાંધીજીને આ મુશ્કેલી પસંદ ન હતી. આ દિશામાં કાર્ય કરી કે પેટી દિશામાં એમ—
આપણી શુદ્ધ હોય કે વિકારી—એટલા જોરથી બેઠે છે
કરણ થાય છે. કેટલાક લાવે અશુદ્ધ છે, ત્યાજ્ય
ગણાય. એ બેમાં થઈ ‘તા’ બાજુ તો એ
‘ના’ નીકળી શકે એવાં જેટલા કારણો
જેમનામાં કામેચ્છા ઉદ્ભવી છે એવાં
માટે જ આવી રીતે બેમાં થાય, અર્થ ૪-૧-૨૮ ને રાજ અપાએલું ત્યાજ્ય.

કરવાનો દરાવ કરવાની છૂટ લેવા છ્વછે, એ મને અયોગ્ય લાગે છે. એમાં સમાજની અને ખાસ કરીને સ્ત્રી જાતિની રક્ષા નથી. સમાજને એ અપવિત્ર કરનારી વસ્તુ છે. ”

હું ઇ-છું છું કે સમાજની અને સ્ત્રીજાતિની પવિત્રતા જાળવવા માટેનો આ આગ્રહ તમે જરાજરા સમજો. ખાસ કરીને પુરુષ વર્ગને અનુકલ્પિત આ કહું છું. આજે તમે એક યુવતિ પ્રત્યે એને પાત્રી કરવાની દૃષ્ટિએ જુઓ; થોડા દિવસ એ દૃષ્ટિને ત્યાં રગમાણ રાખી ત્યાંથી ચિત્તે ઉઠાવો; અને બીજી કોઈ યુવતિ પ્રત્યે એવી જ જાતની દૃષ્ટિએ જુઓ: એ દૃષ્ટિ વ્યભિચારીની છે. સુધરેલા સમાજમાં આવે વ્યભિચાર માલે છે, એમાં એક પ્રકારની દિમ્બ પણ ગનાય છે એ હું જાણું છું. પણ એમાં સ્વલક્ષી લાવેના વેગને તમે અયોગ્ય વળણ આપો છો, એથી સમાજનું દિત નથી તમારું દિત નથી અને સ્ત્રીવર્ગ અત્યંત બચમાં રહે છે.

વિવાદ ક્યાં વિના તમે સંતોષી જીવન ગાળી શકો એમ નથી અને વિવાદ કરવામાં તમે જાતિમાં જ બંધારી રહેવા ઇચ્છતા નથી એમ તમને લાગે તો તમારે માટે રાજમાર્ગ તમારા વિચારોને જાણનાર તમારા કોઈ મિત્ર મારફતે એ દિશામાં પ્રયાસ કરવાનો છે. તમારામાં કામવાસના તીવ્રપણે જાગ્રત થઈ દશે તો તમારા સ્નેહભક્ષી પરજીવાનો ખીલ કેવળ મોદલક્ષ્ય બની જશે. તમારા મિત્રોની પસંદગી જૂલભરેલી થવાનો સંભાવ છે એ ખરું. એટલે એ પસંદગી સ્વીકારવાને તમે બંધાયેલા નથી. એ માટે તમે તમારા સાથી થવા ઇચ્છનારની લાયકાત માટે મર્યાદાપૂર્વક તપાસ પણ કરાવી શકો. પણ એ તપાસ—હાલ કેટલીક જગ્યાએ ચાલી રહું છે તેમ—ક-વાને ઘેર બોલાવવી; એની નેડે વાતો કે ચિનોદ કરવાની ચેષ્ટા કરવી, એની પાસે મ્હા-ફૂધ કરાવવાં, થોડા દિવસ કરવા જવું—વગેરે રીતે થાય તો તે બેહુદી છે, એમાં સ્ત્રીઓની અને તેમના મિત્રોની વિડંબના છે. લાયકાત શોધી કાઢવાની દૃષ્ટિએ એ જાતની તપાસની દૃષ્ટી કિંમત નથી.

પરંપરા પહેલાં કુલીન પુરુષ કે સ્ત્રી સામા જાતિ પ્રત્યે નિર્ભય દૃષ્ટિથી જ જોઈ શકે એવો સંસ્કાર દૃઢ કરો. પરંપરા પછી તમારા જીવનના સાથી પ્રત્યે વફાદારી રાખવી જ જોઈએ એવી લાવના દૃઢ કરો. તમારા શરીર વિષે એવી પવિત્રતાની ખુદિ પોષો કે એને બીજા કોઈના સંસર્ગથી દૂષિત ન કરી શકો, અને તમારા સાથી પ્રત્યે વફાદારીની એવી લાવના પોષો કે એને તમારું શરીર પર-સંસર્ગથી અદૂષિત રહેલું જ ગ્રામ કરવાનો અધિકાર છે. તમારી વાસનાઓ અત્યંત જળવાન હોય, અને એકપતિવ્રત કે એકપત્નીવ્રત પાળવું તમને શક્ય ન લાગતું હોય, તો ભલે માથીના મરણ પછી તમે પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ રાખો; તમારા અને તમારા સાથીના સ્વભાવ વચ્ચે જે જોઈ શકતો જ નથી એમ લાગે તો ભલે તમે કારગતીની કોઈક ઉભય પક્ષને ન્યાય હોય એવી રીતે દાખલ કરો, પણ જ્યાં સુધી તમે પતિ-પત્ની તરીકે જીવો છો ત્યાં સુધી પરસ્પર વફાદારી માટે તમે અત્યંત આગ્રહ રાખો. એથી તમારા સ્વલક્ષી વેગો મર્યાદિત રહેશે, એ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ થશે, અને સમાજ એથી નિર્ભય અને પવિત્ર જાનશે.

મુંબઈનાં જાણીઓમાં રોજ આપણે કુટુંબજાનાઓનાં વૃત્તાન્તો વાંચીએ છીએ, સ્ત્રીઓ પર થતા અત્યાચારોની વાતો પણ લગભગ રોજ આવે છે, વિધવાઓ કફોડી રિયતિમાં

મૂકાવાના દાખલાઓ જાણીએ છીએ, આપણા સભ્ય ગણાતા સમાજમાં ડોઈ-ડોઈની ખાનગી કુચલીઓ દરેક જણે સાંભળેલી હોય છે, આ રાત્રીપરજ પ્રદેશમાં જગ્યાએ જગ્યાએ રાત્રીપરજ સ્ત્રીઓને છળવામાં આવે છે, વિદેશ રહેનારા પુરુષોમાંથી ઘણા અનીતિમય જીવન ગુજારે છે—આવું દરેક દેશમાં આવે છે—એનો વિચાર કરો.

હમણી જ બાબતમાં પરલક્ષી ભાવેથી પ્રેરાઈને તમે સમાજની અયોગ્ય શ્દિઓનો વિરોધ કરી શકો એવી બાબત હું કહી શકું છું. ગૂજરાતના બે—ચાર વર્ણો સિવાય, આખા હિંદુ-રયાનમાં કન્યા એનાં માતા-પિતાને મહાચિંતા અને અનર્થનું કારણ થાય છે. પરણીવતી વખતે વરને મોટી પહેરામણી આપવી અને, કેટલીક જગ્યાએ ત્યારબાદ, આખો જન્મભરે કન્યાનું પોપણ કરવું—એવી જવાબદારી માથાપ પર શ્દિથી નંખાઈ છે. હમણી તમારી ચર્ચાઓમાં તમે આનો બહુ વિચાર કરતા જણાતા નથી. વાણીયા શાંતિઓમાં ચાલતા કન્યાવિક્રયનો તમે બહુ વિચાર કરતા નથી. જુવાનો જો ધારે તો આ શ્દિઓ પાંચ-દશ વર્ષમાં હતી ન હતી કરી શકે. એમાં તમે સમાજનો તમારી પૂર્ણ શક્તિથી વિરોધ કરી શકો. તમે પોતે એ શ્દિને પૈસો આપીને કે લઈને વશ ન થવાનો નિશ્ચય કરો, તો એ શ્દિ લાંબો વખત ન ટકી શકે.

જે નવો જમાનો આવતો ન્દય છે તેમાં જુવાન સ્ત્રી તથા પુરુષ વચ્ચેનો સહવાસ વધતો જશે. મા-બેન કે દીકરી સાથે પણ એકાંતમાં ન બેસવું—એ પુરાણ મંચીદા જાળવી શકાશે નહિ. અનેક કાર્યો સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ સાથે મળીને ઉદાવવાં પડશે. એક બીજા સાથે નિકટ પરિચયમાં રહેવાનું થશે. સમાજની એ દિશામાં ગતિ સમાજને ઉત્તર કરવાય, એથી સમાજનો કે વ્યક્તિનો નૈતિક અધઃપાત ન થાય—એનો આધાર તમે કેટલી પવિત્ર દૃષ્ટિથી સમાજમાં કરો છો, તમારા સ્વલક્ષી વેગને કેટલા સંકોચ, વિનય અને મંચીદાપૂર્વક પોપો છો, સમાજ માટે તથા સાખી જાતિ માટે કેટલી આદરવૃત્તિ રાખો છો તેના ઉપર રહેશે.

નૈતિક દૃષ્ટિએ બુદ્ધ થયેલી જેવું જણાય ત્યારે સમાજની પવિત્રતા માટે કાળજી રાખનાર પુરુષ કેમ વર્તે તેનું દૃષ્ટાંત મહંમદ દવારામ ગીડમલ છે. શ્રીમતી ઉર્મિલા દેવી અને સમાજ સાથે એમણે જે રીતે વર્તન કર્યું તેમાં એમની સાધુતા અને ખાનદાની દેખાઈ આવે છે. એમાં સમાજ અને સ્ત્રીજાતિ બન્નેને માટે આદર રહેલો છે. એથી ઉપર પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત વિશ્વામિત્રનું છે. એણે જે રીતે મેનકાનો સંબંધ કર્યો, અને પાછળથી મેનકા તેમજ શકુન્તલાનો ત્યાગ કર્યો એ બન્નેમાં પોતાનાં આચરણોથી ઉપજતી જવાબદારીની અવગણના કરી કેવળ પોતાના સ્વલક્ષી વેગનું અમર્યાદિત પોપણ હતું. વિશ્વામિત્રના જેવું વર્તન દુનિયામાં રોજ રોજ ડેરડેર થતું સાંભળીએ છીએ. એનાં પરિણામ કુમારિકાઓને, વિધવાઓને, બાળકોને અને અનાથાશ્રમોને લોભવવાં પડે છે. વિશ્વામિત્ર રાત્રિમાંથી બહાર પડે પહોંચ્યાં એવી કથા છે. પણ એ કથા સ્વાર્થી ભાવોના પોપણમાં જ અમર્યાદિત કટૃત્વ રેડવાનું ઉદાહરણ છે. એમાં ડોઈ જાતની સમાજકલ્યાણની, ડોઈ બીજાને સુખી કરવાની ભાવનાની પ્રેરણા જણાતી નથી.

હમણી બાબતમાં જુવાન મંડળમાં ઘણી ચર્ચા થતી મારા સાંભળવામાં આવે છે, માટે આ બાબતમાં હું જરા લંબાણથી ઉતર્યો છું તેને માટે ક્ષમા કરશે.

સ્વલક્ષી ભાવો અને સમાજ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય એ એની યોગ્ય મર્યાદા કેવી રીતે જળવાય એ વિષય પ્રદેશગમનની આખતમાં પણ સારી પેઠે વિચારવા જેવા છે.

તમારામાંથી કેટલાક વધારે અભ્યાસ માટે કે વેપાર માટે યુરોપ, અમેરિકા, આફ્રિકા વગેરે ખંડોમાં જવા વિચારતા હશે. ત્યાં જઈ વધારે વિદ્યા કે ધન પ્રાપ્ત કરવાં અને પોતાનાં સુખ-સમૃદ્ધિ, પૈસારવાં એવી તમારી અંધિલાપા હશે. તમારી વિકૃત્તા કે, ધનિકતાથી સમાજને જે લાભ છે એમ તેમને લાગતું હશે, અને એમ જામને લાગતું જૂલ ભરેલું જ છે એમ નહિ કહી શકાય. ન્યાય માગે વ્યક્તિ વિદ્યા અને ધનની પ્રાપ્તિ કરે તો તે સમાજને જે લાભકારક છે એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ કહી શકાય.

પણ એની સાથે આજે આપણી પાસે આપણા સમાજની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન ખડો થયો છે. આજે જગતમાં હિંદી પ્રજાનું નામ હલકું છે. આપણી ચામડીનાં રંગની ગોરી પ્રજા-ઓમાં સુજ છે. આપણું માન ખેંડન કરવાના ઇરાદાથી અને પોતાના કે પોંતે પમાવી પાડેલાં દેશમાં આપણને ન પેસવા દેવાના ઇરાદાથી આપણા વિદ્યાર્થીઓ કે વેપારીઓના માર્ગમાં નાની ગોરી અગવડો, બેદ દૃષ્ટિઓ, અપમાન ભરી ચરતો ખડાં કરવામાં આવે છે. આ સ્થિતિ ઠેર ઠેર જામી ચઈ છે અને દિવસે દિવસે વધતી જાય છે.

એક બાલુ વિદ્યાભિલાષા કે ધનાભિલાષા અને બીજી બાલુએ આપણી અને આપણા સમાજની સત્વરક્ષા એ બે વચ્ચે આપણે પસંદગી કરવાની છે.

કોઈ માણસ પાસે વિશેષ પ્રકારનો ઈક્ષિમ હોય પણ તેનો સ્વભાવ હલકો, મિઝાજ કે તોછડો હોય તો તેના ઈક્ષિમ પર દૃષ્ટિ રાખી એના સ્વભાવની ખરદાસ્ત કરી લેવી એ ખોટું જ છે. એમ હમેશાં નહિ કહી શકાય. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીને એના ચુરુનાં યાન અને વિચારસરણીમાં કોઈ વિશેષતા લાગી; પણ એનો સ્વભાવ કોપી હતો; સ્વામી દયાનંદ એ સ્વભાવની ખરદાસ્ત કરી લીધી. કેટલાક સંગીતશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે એમને સંગીતવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે સંગીતવિદ્યામાં અતિશય હસ્તાદ પણ બીજી રીતે હલકી વૃત્તિવાળા માણસોની ગાળો સહન કરવી પડતી અને હુક્કા ભરવા પડતા. કેટલાક વકીલો અને દાક્ષિણીનાં મિત્રજ અને તોછડાઈ નેદઈએ તો એમની સાથે બોલવાનું જે મન ન થાય એવાં હોય છે; પણ એમની કળામાં એમની વિશેષતા હોવાથી એ સ્વભાવને સહન કરી લેવાના પ્રસંગો વારંવાર જોવાં થાય છે. આ રીતે વ્યક્તિગત હલકા સ્વભાવની—એક જ વિષયની ખાસ હસ્તાદીને માટે—ખરદાસ્ત કરી લેવામાં, ખરદાસ્ત કરી લેનાર જૂઠ જ કરે છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. એમાં એ પોતાનું સ્વાભિમાન જતું કરે છે એ સાચું. એવા માણસોના હાથ નીચે તાલીમ લેનાર શિષ્યોમાં પણ એવા જ સ્વભાવ નિર્માણ થાય, અને એ પોતાના શિષ્યો પાસે એવી જ કાર્પેવ્યવૃત્તિની અપેક્ષા કરે એમ પણ જાને. એથી સમાજને તેમજ શિષ્યની માણસાઈને એક જાતનું નુકસાન થાય છે એમાં શંકા નથી. છતાં, એની પાસે રહેલા બીજી રીતે દુર્લભ ઈક્ષિમનો લાભ હિંતાવવા માટે અચુક સમય પૂરતો સ્વાભિમાનભંગ એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને હાથે સહન કરી લે એ સમજ શકાય એવી વસ્તુ છે.

એ જ પ્રમાણે જો એકાદ પ્રજા પાસે કોઈ જાતની અદ્યુત વિદ્યાઓ હોય અને તેને આપણા દેશમાં દાખલ કરવાની હોય, તેને દાખલ કરવામાં આપણા દેશને બહુ ભારે લાંબો થવાની આશા હોય, અને તેથી આપણો દેશ એ વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરવાને નવજુવાનોને એ

પરાયા દેશમાં મોકલે; એ વિદેશીઓ રાજમદ, વિદ્યામદ કે ધનમદથી આપણા યુવકોને સરળપણે પોતાની વિદ્યાઓના લાભો ન આપે, પણ અતેક જાતની મુશ્કેલીઓ તાંબે અથવા તોછાઈ ભર્યું વર્તન ચલાવે, તો એ આપણા દેશને બારે લાભ થવાની આશામાં એવું વર્તન થોડાક કાળ નીલાવી લેવું પડે તો તે સમજી શકાય. જેમ છૂપી ખાતમીખાતાના માણસો પરદેશમાં માનાંપમાનને ખાલુએ મૂકી પોતાના દેશને આવરયંક હોય એવી ખાતમીઓ ભેગી કરે છે, તેમ આપણો દેશ સ્વેચ્છાથી, પોતે દરાવેલી નીતિની રચે, આવી રીતે વિદ્યા કે ધન પ્રાપ્તિ માટે પોતાની પ્રજાને વિદેશમાં મોકલે તો એ જૂદી જ વાત ગણાય.

પણ આપણી પાસે આજે જે પ્રશ્ન છે તે આવા પ્રકારનો નથી. ગોરી પ્રજાઓનો જાતિસ્વભાવ જ તોછડો છે કે સખ્ય વર્તનનો એમને ખ્યાલ જ નથી એવું કાંઈ નથી. પણ આપણને દાખવાને, આપણા ઉપર સત્તા ચલાવવાને અને તે ચાલુ રાખવાને, આપણને આપણી આજની અજબામણી દુશ્મનું ‘દાઝ્યા પર ડામ’ ની માફક ભાન કરાવવાને તેમણે ઇરાદાપૂર્વક આપણું જુદી જુદી રીતે અપમાન કરવાની નીતિ અખત્યાર કરેલી છે. આજે આપણું અપમાન કરવાની જે પદ્ધતિ ચાલુ થયેલી છે તે બિન દેશની પ્રજાઓમાં એક ખીજાને પૂરા જોગબતા ન હોવાથી જે અજાણનો જણાતો હોય છે તેવા પ્રકારનો નથી. એ કાંઈ થોડા અવિચારી અને દેવી લોકોનો ક્ષુદ્ર સ્વભાવ નથી. પણ ગોરી પ્રજાઓના નીતિય પુરુષોએ પોતાના દેશના સમજેલા હિતને ખાતર નિર્માણ કરેલી યોજના (scheme, plot) છે.

આ સ્થિતિમાં આપણી આગળ આપણા સમાજની સત્વરક્ષાનો પ્રશ્ન કર્તવ્યરૂપે ખડો થાય છે. આ સ્થિતિમાં આપણે આપણા સમાજની પ્રતિષ્ઠા તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવું એ મારી દિશિએ સંભાળનો દ્રોહ છે.

મિત્રો, આપણે જરૂર પરદેશ જઈએ, પરદેશીઓને આપણા દેશમાં તોતરીએ, મોજાવા લાઈની માફક આપણે સર્વે લિન લિન માનવ સમાજને એક ખીજાના સુખને માટે, પ્રેમને માટે, સેવાને માટે સહકાર કરીએ. એ સ્થિતિ આપણું જાતની સર્વ પ્રજાઓનું, ધ્યેય હો. ચામડીના, જન્મના, મત-પંથના, દેશના સંકુચિત બેદોથી પર થઈ માનવ્યના વિકાસની વિશાળ સંસ્કૃતિ આપણે રચીએ. પણ એ આપણે—હિંદીઓ—ક્યારે કરી શકીશું ? જો આપણે આપણા સમાજની સત્વરક્ષાના આગ્રહી હોઈશું, આપણી પ્રજા જાતની ખીજ પ્રજાઓ સાથે એક પાટલે બેસી શકે એવી રીતે એની કુલિનતાનો સ્વીકાર થાય એવા આગ્રહ અને સ્વાલિમાન રાખીશું, ત્યારે જ એ થઈ શકવાનું છે. જેમ અંત્યજનું અંત્યજ પણું જવાને બે વસ્તુની અપેક્ષા છે—“આપણું, હું ટેક છું” એ સ્વાલિમાન વિરોધી કાર્યવ્યવહાર અને અલિંગન-કુલિનતાના સંસ્કારો વધવાની—તો જ એનું અધિકારપૂર્વક અને લાભપ્રદ થાય એ રીતે ઉચ્ચ વર્ણો ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે તો એ અંત્યજપણું મટી જશે, તેમ આપણી સ્વાલિમાન વિરોધી ખુરામતની અને દીનતાની વૃત્તિ દળી જશે તથા ખીજ પ્રજાઓના જેટલો જ સામાજિક હિતના પ્રયોગમાં આપણો ફોલો હશે, તો જ આપણે—ખીજ પ્રજાઓ ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે, આપણે જાતમાં માનપૂર્વક વસી શકવાના છીએ.

મિત્રો, તમારામાંથી જે કાંઈ પરદેશ ખેડવાના વિચાર કરતા હો તો ત્યાં આપણા

સ્વલક્ષી ભાવો અને સમાજ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય એ બેની યોગ્ય મર્યાદા કેવી રીતે જળવાય એ વિષય પરદેશગમનની આખતમાં પણ સારી પેઠે વિચારવા જેવો છે.

તમારામાંથી કેટલાક વધારે અભ્યાસ માટે કે વેપાર માટે યુરોપ, અમેરિકા, આફ્રિકા વગેરે ખંડોમાં જવા વિચારતા હશે. ત્યાં જઈ વધારે વિદ્યા કે ધન પ્રાપ્ત કરવાં અને પોતાનાં સુખ-સમૃદ્ધિ વધારવાં એવી તમારી અભિલાષા હશે. તમારી વિદ્વતા, કે, ધનિકતાથી સમાજને થે લાભ છે. એમ તમને લાગતું હશે; અને એમ તમને લાગતું જૂઠું ભરેલું જ છે એમ નહિ કહી શકાય. ન્યાય માગે વ્યક્તિ વિદ્યા અને ધનની પ્રાપ્તિ કરે. તો તે સમાજને થે લાભકારક છે એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ કહી શકાય.

પણ એની સામે આજે આપણી ખાસે આપણા સમાજની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન ખડો થયો છે. આજે જગતમાં હિંદી પ્રગતનું નામ હવતું છે. આપણી આમીનાં રંગી ગારી પ્રગ-ઓમાં સૂજ છે. આપણું માન ખંડન કરવાના ઇરાદાથી અને પોતાના કે પોંતે પચાવી પાંડેલાં દેશમાં આપણને ન પેસવા દેવાંના ઇરાદાથી આપણા વિદ્યાર્થીઓ કે વેપારીઓના માર્ગમાં નાની મોટી અગવડો, બેઠ દૃષ્ટિઓ, અપમાન ભરી સરતોખાં કરવામાં આવે છે. આ સ્થિતિ ઠેર ઠેર જાણી થઈ છે અને દિવસે દિવસે વધતી જાય છે.

એક બાજુ વિદ્યાર્થીઓ કે ધનાભિલાષા અને બીજી બાજુએ આપણી અને આપણા સમાજની સત્વરક્ષા એ બે વચ્ચે આપણે પસંદગી કરવાની છે.

કોઈ શાળુસ પાસે વિશેષ પ્રકારનો ઇલિમ હોય પણ તેનો સ્વભાવ હલકો, મિનજી કે તોછડો હોય તો તેના ઇલિમ પર દૃષ્ટિ રાખી એના સ્વભાવની બરદાસ્ત કરી લેવી એ ખોટું જ છે એમ હમેશાં નહિ કહી શકાય. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીને એના શરૂતાં જ્ઞાન અને વિચારસરગ્રીમાં કોઈ વિશેષતા લાગી; પણ એનો સ્વભાવ કોધી હતો; સ્વામી દયાનંદ એ સ્વભાવની બરદાસ્ત કરી લીધી. કેટલાક સંગીતશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે એમને સંગીતવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે સંગીતવિદ્યામાં અતિશય ઉસ્તાદ પણ બીજી રીતે હલકી વૃત્તિવાળા માણસોની ગાળો સહન કરવી પડતી અને હુક્કા ભરવા પડતા. કેટલાક વકીલો અને દાક્તરોનાં મિનજ અને તોછડાઈ જોઈએ તો એમની સાથે બોલવાનું થે મન ન થાય એવાં હોય છે; પણ એમની કળામાં એમની વિશેષતા હોવાથી એ સ્વભાવને સહન કરી લેવાના પ્રસંગો વારંવાર જોવાં થાય છે. આ રીતે વ્યક્તિગત હલકા સ્વભાવની—એક જ વિષયની ખાસ ઉસ્તાદીને માટે—બરદાસ્ત કરી લેવામાં, બરદાસ્ત કરી લેનાર જૂઠું જ કરે છે એમ કહેવું ચુરકેલ છે. એમાં એ પોતાનું સ્વાભિમાન જતું કરે છે એ સાચું. એવા માણસોના હાથ નીચે તાલીમ લેનાર શિષ્યોમાં પણ એવા જ સ્વભાવ નિર્માણ થાય, અને એ પોતાના શિષ્યો પાસે એવી જ કાર્પણવૃત્તિની અપેક્ષા કરે એમ પણ બને. એથી સમાજને તેમજ શિષ્યની માણસાઈને એક જાતનું નુકસાન થાય છે એમાં શંકા નથી. છતાં, એની પાસે રહેલા બીજી રીતે ફલેલ, ઇલિમનો લાભ લેવાવા માટે અચુક સમય પૂરતો સ્વાભિમાનભંગ એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને હાથે સહન કરી લે એ સમજી શકાય એવી વસ્તુ છે.

એ જ પ્રમાણે જો એકાદ પ્રજા પાસે કોઈ જાતની અદ્યતન વિદ્યાઓ હોય અને તેને આપણા દેશમાં દાખલ કરવાની હોય, તેને દાખલ કરવામાં આપણા દેશને બહુ ભારે લાભો થવાની આશા હોય, અને તેથી આપણો દેશ એ વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરવાને નવજીવાનોને એ

વંદીલેને છેતરવા પડે, ખોટું બોલવું પડે. અને એવું કરવા માટેનો એમનો અણગમો એટલો બળવાન હોય કે એ મોડો વહેલો પણ વિકારોના વેગને અટકાવવા સમર્થ થયો.

જુવાનીમાં હજારે નવસેં નવાણું માણસેને વિકારો જોર કરીને બિલાવના. પણ જો આપણા ઉપર બાળપણથી માતા, પિતા, કે કોઈ પૂજ્ય વ્યક્તિ કે બાલસખાની લાગણીઓને ધ્વિજાપૂર્વક આદર આપવાનો, કોઈ ઉદાત્ત આદર્શને પહેંચવાનો, કોઈ પ્રતિજ્ઞાને કે મહાન-કાર્યને પાર પાડવાનો, દેશ કે કુલની કીર્તિને ઝાંખી ન થવા દેવાનો કે એવા જ કોઈ બીજો ઉદાત્ત સંસ્કાર બળવાન પણ પડેલો હોય છે, તો તે આપણા વેગોને યોગ્ય વળણ આપવામાં બહુ કિમતી થાય છે. વિવેકબુદ્ધિ જે સાહાય્ય નથી આપી શકતી તે સાહાય્ય આવી જગતના બળવાન સંસ્કારમાંથી મળે છે. કોઈક વ્યક્તિ, આદર્શ, વ્રત, પ્રતિજ્ઞા, ઉદ્દેશ, દેશ, કુલ, નામ વગેરે કાંઈક પણ, જેને વિશે આપણને અત્યંત આદરવૃત્તિ બંધાઈ ગઈ હોય, તેને માટે જો આપણે ‘દિવ્ય’ શબ્દ વાપરીએ તો-એવા કોઈ ‘દિવ્ય’ માટે અત્યંત આદર એ યુવાવસ્થાનું મોટું-વહેલું પણ અચૂક ત્રાતા થાય છે. જેને એવા કશા યે ‘દિવ્ય’ માટે આદરનો જખરો સંસ્કાર નથી, તેની સ્થિતિ ટેનિસના દડાની માફક એક ભાવ અને બીજા ભાવના વેગો વચ્ચે અસ્થિરપણે ઉછળ્યા કરવાની થાય છે.

જો એવા કશા યે ઉદાત્ત-દિવ્ય-માટે અત્યંત આદર નથી, તેના હૃદયમાં બીજો પુરુષ એવા આદર નિર્મોણ કરી શકે કે એ જેનામાં હોય છે તેનામાં સ્વયંભૂ જ હોઈ શકે છે એ હું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકતો નથી. પણ હું એટલું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે એ આદર મનુષ્યના ઉત્કર્ષ માટે અત્યંત આવશ્યક છે; અને જો તમે એમ પૂછતા હો કે આજે એવું કયું દિવ્ય છે કે જેને માટે તમે અત્યંત આદરભાવ રાખી તમારી સર્વ કર્તૃત્વશક્તિ અને તમારા પરલક્ષી ભાવોના વેગોને સફળ કરી શકો તો હું કહું છું કે એ હિંદી માનવ-સમાજની સેવા છે.

મિત્રો, આજની આપણી સ્થિતિનો વિચાર કરો. આપણા પોતાના દેશમાં વસવાયા જેવા આપણે પરાધીન છીએ. જગતના કોઈ પણ દેશમાં આપણી શાખ નથી. જલિયાંવાલા જેવી કતલ ફરીથી ન થાય એવી ખાત્રી નથી. આપણું અપમાન એથી યે વધારે સહેલાઈથી કરી શકાય છે એ તો આપણે તાજ જ વાતોથી જાણીએ છીએ. પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરે એવા છે એ શંકા માત્રથી મારી અને તમારી ઉંમરના સંકેદો જુવાનોની જુવાનીને હુંદી નાંખવાની પદ્ધતિસર યોજનાઓનો અમલ ચાલી રહ્યો છે. કુદરતની સારી પેઠે કૃપાથી અંકિત દેશમાં કરોડો માણસ જૂળમરો વેડે છે અને દિવસે દિવસે દરિદ્રતાના પંકમાં ડૂબે છે. આપણા નીચલા વર્ગોની સ્થિતિ જુઓ તો એ નર-જીવન પ્રત્યે પ્રગતિ કરે છે કે વાનર-જીવન પ્રત્યે પતન કરે છે એ દરાવતું કાણુ થાય એમ છે. કસાઈખાનાંનાં મેદાં કસાઈ સામે પોકાર ઉઠાવે તો રાજ્યનાં, વહિવટનાં, અમલદારોનાં અને દારૂવાળાઓનાં લૂંટ, તાસ, વેદ, જીલમ, ઠગાઈ અને નહેરતા સામે આપણી પ્રજા પોકાર ઉઠાવી શકે-એટલું પ્રજાનું મનુષ્યત્વ ઉતરી ગયેલું છે.

બીજી બાજુથી, આપણે જ નિર્મોણ કરેલી રાજકીય, સામાજિક કે ધાર્મિક સંસ્થાઓ, અંધ કે સંકુચિત માન્યતાઓ, રૂઢિઓ અને કોમી ઝઘડાઓ આપણું સત્ત ચૂસી રહી છે

ખરફ અને ખોરાકનું રક્ષણ

આપણે ઉનાળામાં દંડકને માટે ખરફનો ઉપયોગ છૂટથી કરીએ છીએ. શરખત, સોડા-લેમન વગેરે અનેક 'દંડાં પીણાં' ('કોલ્ડ ડ્રિંક'), આઈસ્-ક્રીમ, અને છેવટે સાંધા રણ પીવાનું પાણી; એ સર્વમાં ખરફનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. આપણે શીખડને તથા કેરીના રસને ખરફથી દંડાં કરીને વધારે સ્વાદિષ્ટ બનાવીએ છીએ, તેા ઉત્તરમાં દૂધની રંજીડીને ખરફથી દંડી કરી આઈસ્-ક્રીમના જેવી ધન બનાવી ખાવામાં આવે છે.

આપણે ઘણું કરીને ગ્લાસ ઓફેલોની પાસેથી શીખ્યા છીએ. ખરફનો ઉપયોગ તથા ખરફ બનાવવાનું તો ખેશક તેઓની કનેથી શીખી લીધું હશે.

પણ આમાં ખાવાના આનન્દ ને તૃપ્તિ ઉપરાંત ખીજ એક વાત જોવાની છે. ખોરાક માત્ર નાશવન્ત છે. એમને એમ પડયો પડયો, બ્લેસો કે મોડો, જરૂર બગડવાનો. તેનાં રૂપ સ્વાદ ગન્ધ સર્વ પચાટાય છે એટલું જ નહિ પણ અગ્રિય તથા અરુચિકર થાય છે. આપણી સમૂજ પ્રમાણે તે અનારોગ્યકર પણ થાય છે. આપણે તો એમ પણ માનીએ કે આવો વાસી તથા કોહી ગયેલો ખોરાક તો કોઈના ય મોંમાં ન જાય, પણ આ વાત સર્વાશે તેમ નથી, ને તેનાં ખે જ ઉદાહરણ બસ થશે.

એક તો પશ્ચિમની પ્રજા દૂધમાંથી, દૂધને ફાડીને, 'ચીઝ' નામનો એક પદાર્થ બનાવે છે. કેટલાકને તે જેમ વધારે વાસી હોય તેમ વધારે સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. તે એટલી હદ લગી કે—સાંભળવા પ્રમાણે—તેમાં કીડા પડી ગયા હોય તેવો, 'દીપિંગ ચીઝ' ના નામથી, કેટલાકને એક મુંઢર વાની તરીકે ખાસ ભાવે છે !

ખીજ દાખલા માટે, "પ્રસ્થાન" પત્રના અંકોમાં જ ખીજ રીતે કળાવત, ધાર્મિક તથા સમૃદ્ધ એવી ચીનની પ્રજાનાં અથાણાં, રૂબો ઇત્યાદિનું જે વર્ણન, ક્ષિતિમોહન બાણુએ, સ્વાતુલવરસ નીતરતી કત્રંગે આલેખ્યું છે, તે જોવું.

આવા દાખલાઓ છતાં પોતાના ખોરાકને બગાડ તથા કેવાણુમાંથી અચાવવાની જરૂર લગભગ પ્રત્યેક પ્રજાને પડે છે. કાચા અનાજને સાચવી રાખવાના ઇલાજો આપણી સ્ત્રીઓ સારી રીતે જાણે છે. દૂધ જેવા પદાર્થને ખરોખર ઉકાળ્યાથી તે ઘણા વધારે સમય લગી ઠીક રહી શકે છે ને અન્ય વિક્રિયા મોડી થઈ જાય છે, એ પણ આપણા અનુભવની વાત છે. દૂધનું ઘી બનાવ્યા પછી તો તે ઘણો લાંબો કાળ સારું રહે છે એ પણ સૌ જાણે છે.

જેમ જેમ ખોરાકનો સંગ્રહ કરી રાખવાની જરૂર ઉભી થતી ગઈ, તેમ તેમ, તેની પાછળ, ખોરાકને જાળવવાની જરૂર પણ ઉભી થઈ, અને વિવિધ વિવિધ ઇલાજો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. અર્વાચીન સમયમાં દેશ દેશાન્તરોની વચ્ચે આવ જા કરવાનાં તથા વેપાર કરવાનાં સાધનો આટલાં બધાં સુલભાં ને જળવાન થયાં છે, ત્યારે ઇંગ્લન્ડ જેવા કેટલા ય દેશો પોતાના ખોરાકની ઘણી સામગ્રી પૃથ્વીના દૂર દૂરના દેશોમાંથી મેળવે છે. ડેનમાર્કની મધાઈ ને માખણ, ફ્રાન્સ-સ્પેઈન-ઇટાલી વગેરેનાં શાકભાજી તથા રૂબો, કુચ્ચા-ગાંધા વગેરેની ખાંડ, કેનેડા ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે અગ્નિ દૂર દેશોનાં રૂબો, ગાંધાની ચીત્તે: ઇત્યાદિ સૌ લન્ડનના

બગીચામાં ને અંગ્રેજોના ટેમ્પલ ઉપર ભેગાં થાય છે. આ મુસાફરીઓ ઘણી વાર બહુ લાંબી હોય છે. દિવસો ને કદી અઠવાડીયાઓ વીતી જાય છે. તે બધા વખત ખોરાકને સારામાં સારી હાલતમાં સાચવી રાખવો પડે છે. એની સાચવણીની માછળ લાખો ને કરોડો રૂપિયાનું ખર્ચ પણ કરવામાં આવે છે.

આમ સાચવવાને માટે તે ખોરાકની અંદર બીજી ચીજો ભેળવવી એ અતિ પ્રાચીન કાળની શોધ છે. સ્વાભાવિક રીતે આ ભેગની નવી ચીજો એવી હોવી જોઈએ કે તે (૧) ખોરાકને જાળવવા ઉપરાંત (૨) એ તેમાં નવી વિક્રિયા ઉત્પન્ન કરે નહિ, અને (૩) એ તે પણ નુકસાન વગર તથા સ્વાદ જમાડ્યા વિના ખાઈ શકાય. વળી તે ચીજો મોંઘી પણ હોવી ન જોઈએ, અને તેના થોડા ઉપયોગે બહુ ફળ મળે એવી એમાં શક્તિ હોવી જોઈએ.

કોઈ પણ વિચારશીલ વાચક જોઈ શકશે કે આવા આદર્શરૂપ સંરક્ષક પદાર્થ મુશ્કેલ છે. ખાસ કરીને ખોરાકની ચીજોની વિવિધતા જોતાં સર્વને સર્વ રીતિએ અનુકૂળ આવે એવા બહુ થોડા હોય.

આવી ચીજોમાં સૌથી જૂનામાં જૂની એ ચીજો છે. તેઓનો ઉપયોગ પ્રાચીનકાળથી ઘણી પ્રજાઓ જાણે છે. એક મીઠું-નિમક, ને બીજી ખાંડ.

કેરી જેવી નારાવંત ચીજોને આથીને આપણે અથાણા તરીકે કેટલાય વખત લગી-એક વર્ષ કરતાં વધારે વખત—સાચવી શકીએ છીએ. અને બીજી રીતે એને ચામણીમાં નાંખી મુરખ્યા તરીકે પણ તેટલા જ લાંબા સમય લગી રાખી શકીએ છીએ. આ બે પદાર્થોના ભેગથી સ્વાદમાં ફેરફાર થાય છે, પણ તે આપણને રુચિર છે.

કેરી ઉપરાંત બીજાં ઘણાં ફળો આ જ પ્રમાણે સાચવવામાં ને ઉપયોગમાં આવે છે. કેટલાંક શાક પણ આવી રીતે સચવાય છે. પશ્ચિમવાસીઓ પણ મીઠાના તથા સાકરના આ ગુણને જાણે છે. આપણને તથા માછલીઓને સાચવવાતે માટે મીઠું છૂટથી વપરાય છે, અને જુદાં જુદાં ફળોના મુરખ્યાઓ, જેમ્સ વગેરે, લોકપ્રિય છે.

આ તો બહુ પુરાતન રીતિઓ થઈ.

તે પછી એક એ વાત જાણવામાં આવી કે બેજ દવા વગેરે બિલકુલ પેસે નહિ એવાં વાસણમાં ખોરાકને રાખવામાં આવે તો વર્ગ વધારે વખત લગી તે રહી શકે. આ પ્રમાણે વિદેશી ચીજોને, જેણે દહને પનરનાં ઝગલાઓમાં, ‘ડીન’માં બંધ કરેલી, આપણે બગીચામાં પુષ્કળ જથ્થામાં દેખીએ છીએ. મહિનાઓ પહેલાં ખતેલી ચીજો આ પ્રમાણે આપણાં ઘરમાં પ્રવેશ પામે છે, અને તેમાં જગાડ થયો નથી હોતો. (દાખલા તરીકે ગ્રિન્ડ્રીટો)

પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પેરયરની શોધો ઉપરથી આ તેમ જ બીજી એક વાત માફમ પડી ગઈ. ઉકળતા પાણીની ગરમી જેટલી હોય છે તેટલી ગરમી ખોરાકની ચીજોને આપવામાં આવે, ડીનને પણ તેમ જ કરવામાં આવે, અને તે પછી ડીનની અંદર તે ખોરાક મૂકી તંત્ર એવી રીતે બંધ કરવામાં આવે કે દવા પણ અંદર જઈ શકે નહિ: તો તે ખોરાકનો જગાડ લગભગ ગમે તેટલા કાળ લગી રોટી શકાય. કારણ કે જગાડનું કારણ અતિસૂક્ષ્મ જન્તુઓ-બેક્ટીરીયાઓની ક્રિયા છે. તે સૂક્ષ્મ જીવો આટલી ગરમી સહી શકતાં નથી: મરી જાય છે, ને દવા પણ જઈ શકે નહિ એમ બંધ કરવાથી દવામાંથી બીજાં નવાં સૂક્ષ્મ જન્તુઓ અંદર ઘુસી શકતાં નથી.

આ વાત સાત્ત્વીય તેમ જ વ્યાવહારિક રીતે એટલી આગ્રાહ યથા કે તેનો ઉપયોગ હવે સર્વત્ર થાય છે. આ વિધિથી બેક્ટરીરીઆથી મુક્ત થયેલો—'સ્ટેરિલાઇઝ' થયેલો—ખોરાક સહીસલામતીથી ધણો કાળ અવિદ્યુત રહી શકે છે. લાંબા કાળ લગી વહાણોમાં રહેનારા, અથવા દુકાનોમાં પડી રહેતા, અથવા ખોરાકોને આ શોધો એક સહલાભ સમાન થઈ પડી છે. એટલું માત્ર રાખવાનું ખર્ચ કે ડીન ઉઘાડ્યા પછી, હવાનો (તથા અતિમુદ્દમ જીવાતનો) પ્રવેશ મુદ્દત ધ્યાથી, તે ખોરાકનું આયુષ્ય પૂર્વવત્ સ્વસ્થ થવાનું.

પણ આ ઇલાજની ઉપાર ખાલુ પણ છે એમ ધીમે ઝાણવામાં આવ્યું. સાત્ત્વીય દષ્ટિએ જો મોટી ખામી જણાઈ. સઘળાં સદમ જનુઓ ઉકળતા પાણીની ગરમીમાં મરી જાય છે એ વાત સત્ય નથી, બરે કેટલાંક દુષ્ટ ને રોગવાહક બેક્ટરીરીઆ આથી મ વધારે ગરમી જીરવી શકે છે, અને ગરમી એટલી થતાં જરા સ્તબ્ધ થયેલી પોતાની જીવિતક્રિયા શરૂ કરી શકે છે. બીજી વાત એ આવી કે દરેક જાતનો ખોરાક આટલે લગી ગરમ કેમ કરી શકાય? અર્થાત્ ગરમ કરવા જતાં, એ ગરમીથી જ તેની અંદર ફેરફાર તથા વિકાર થાય નહિ? આ હકીકત બૌદ્ધિક તથા રસાયનસાત્ત્વીય સાચી માલૂમ પડી. કેટલીક જાતના અન્નમાં આટલી ગરમીથી એવા ફેરફાર થાય કે તેથી ખાનારને પાચન વધારે કઠિન થાય. વળી સ્વાદમાં મ ફેર સ્પષ્ટ દેખાય, તો વ્યાવહારિક તથા વ્યાપારી મુશ્કેલી પણ ઉભી થાય.

મુંજાઈની કેરીઓના રસના આવા દાખલાઓ અમતે લન્ડનમાં મળ્યા હતા. ખાંતી વખતે મને તરત લાગ્યું કે રમ બગડ્યો તો નહોતો, દેખાયમાં ને વાસમાં મ એવો જ સારો લાગતો હતો, પણ સાથે કાંઈક એવો સ્વાદ આવતો કે જે કદી મ કેરીના રસમાં પૂર્વે નહિ હોતો—મમાંથી દોઢો હોય? કેરીના રસને આપણે આપણા દેશમાં થોડો ઉકાળીને ખાઈએ છીએ!—એટલે એ ગમે તેવી હોય 'ખરી કેરી' નથી એમ લાગ્યું. હા, "લન્ડનમાં વળી કેરીનો રસ ક્યાંથી?" એમ કરી એ નવીન સ્વાદની ઉપેક્ષા કરી ખાઈ શકાય—એવા ખાનાર રસીઆ (?) હતા—પણ એ તો બીજી વાત થઈ.

આ પ્રમાણે ખોરાકને ઉતો ક્યો વિના જાગવી રાખવાના બીજા રસ્તાઓની તપાસ થઈ. તેમાં વેપારી દષ્ટિને લીધે, દુર્ભાગ્યે, એક એવો માર્ગ સ્વીકારાઈ ગયો છે જેનાથી ઘણી હાનિ થઈ છે, થાય છે ને હજી થવા કરશે.

કેટલીક બીજી વસ્તુઓ પણ જડી છે જે ખાંડ ને મીઠાની માફક ખોરાકને સાચવી શકે: તે ખાંડ જ થોડા પ્રમાણમાં વાપરીએ તો ચાલે એવું હોય છે. તેઓનો સ્વાદ નહિ જેવો જ હોય છે. જરાક જ, થોડાં રીપાં કે એકાદ ચપટી બૂધી, નાંખીએ તો ખાંડ વખત લગી ખોરાકને બગડતો અટકાવે. ફોરમેલિનનાં થોડાં જ રીપાં દૂધની અંદર નાંખી, દૂધને ચોખ્ખી બંધ શીટલીમાં રાખીએ તો ઘણા દિવસ લગી દૂધ રહે. પણ ફોરમેલિન ખોરાકની ચીજ નથી, ઉલટી શરીરને નુકસાનકારક છે, એટલે એ દૂધ ખોરાકના કામમાં ન જ લઈ શકાય! આવી ચીજો ઘણી છે. બોરિક એસિડ પણ હવે વપરાય છે. થોડા પ્રમાણમાં નાંખવાથી તે—રસાયનિક પ્રયક્ષરણ વિના—પકડાય નહિ. યુરોપ-અમેરિકામાં આવા બેગ-કેવળ વેપારી નફાને માટે—ખલુ થવા માંડ્યા. પ્રજના આરોગ્યને જે નુકસાન થયું હશે તેનું માપ કે તોંધ પણ થઈ શકે નહિ. પણ હાતરોએ તથા રસાયનસાત્ત્વીયોએ પોકાર ઉઠાવ્યો, અને આવી દુષ્ટ બેગસેજને કાણમાં રાખવાને, તથા દુરુપયોગ કરનારને સજા

કરવાને કાયદાઓ વગેરે થયાં છે. છતાં ચોર પેઢો પડે પછી તેનો પગ જડમૂળથી કાપવો કેટલું કઠણ છે !

ખીછ તરફથી શોધખોળ ચાલુ જ હતી. ઘણાં જોયું હતું કે ઉનાળામાં ખોરાક જેટલો જરૂરી બગડે છે તેટલો જરૂરી શિયાળામાં બગડતો નથી. ગરમ દેશમાં જે ખોરાક જરૂર જ રહી શકે તે હંડા દેશમાં ખડુ લાંબો કાળ રહી શકે. લન્ડનમાં, હિન્દથી આવેલું ઘી, ખીછ કોષ તજવીજ વિના, કેવળ હંડકને લીધે, ૮-૧૦ મહિના લગી સાફ રહેતું !

જનુશાસ્ત્રીઓએ કહ્યું કે બેક્ટેરીયા જેમ અતિતાપ સહન ન કરી શકે તેમ અતિશીત પણ શીત ન શકે. તેઓ તો અધવચે જ શીત શકે છે, એટલું જ નહિ પણ ઉષ્ણતા પાણીની ગરમીમાં શીત શકનાર બેક્ટેરીયા ખાસ કરીને બરફની હંડકમાં નાશ પામે છે.

વળી રસાયનશાસ્ત્રીઓ કહેવા લાગ્યા કે ખોરાકની અંદર જે જે વિક્રિયાઓ થાય છે તે ઘણીખરી શીતમાં સ્તબ્ધ થાય છે, અથવા તો એ એટલી મંદ પડી જાય છે કે એ વિક્રિયાઓ કલાકને બદલે મહિનાઓ કે વર્ષો પણ લગાડે ! સામાન્ય રીતે પ્રભાવનક્રિયાઓ ઉષ્ણતાથી ઉત્તેજિત તથા વેગવતી બને છે, અને શીતથી મંદ અથવા સ્તબ્ધ બને છે. ખોરાકના રક્ષણની બાબતમાં આ લાગુ પાડી શકાય. આ માર્ગ જ સૌથી વિશેષ સરળ, ને ચોક્કસ છે એમ હવે ઘણાનો મત થયો છે.

હવે આગબોટોની અંદર એક શીતશૂદ્ર અથવા હિમશૂદ્રની ખાસ ગોઠવણ હોય છે. તેમાં દૂધથી માંડીને બધી જ વસ્તુઓ ખોરાક, બરફના જેટલી હંડી હાલતમાં રહે છે. આ ખોરાક વહાણની અંદરના માણસોને માટે હોય છે, તેમ જ વેપારને માટે પણ હોઈ શકે છે, ને તેવા હેતુથી ખાસ મોટા ઓરડાની સગવડ થાય છે. દહાડાના દહાડા લગી, કદી મહિના લગી પણ બગડ્યા વિના તેમાં ખોરાક રહી શકે છે.

અલબત્ત, બરફ પુષ્કળ જોઈએ ખરે. આગબોટોમાં બરફ ખૂબ ઉપાડી જવો પડે એટલું જ નહિ પણ આગબોટની ઉપર જ—ચાલતી આગબોટ—બરફ બનાવી શકાય તેવા સંચાઓ પણ ગોઠવવામાં આવે છે. એટલે જગ્યાનો ખચાવ થાય છે અને મન માગ્યો બરફ મળી રહે છે.

ખોરાકને આમ હંડકથી સાચવી રાખવાનું કાંઈ આજે જ નવું સૂત્રું હોય એમ નથી. જો કે આટલા મહાભારત પાયા ઉપર તેનો ઉપયોગ પહેલાં કદી થયો નહોતો.

સૌથી પહેલું આ કાને સૂત્રું હતું એ તો બળ્ણી શકાતું નથી. આવી ઘણી મદરવની, પણ આજે ધરગથુ થઈ પડેલી, વાતોનાં મૂળ અતિપ્રાચીનતાના વાદ્યમાં જ છુપાઈ રહેલ છે. આપણા પોતાના ઇતિહાસ-પુરાણોમાં એવી કોષ તવારીખ કે દાખલા છે કે નહિ તે તો આપણા પુરાતત્ત્વજ્ઞો આપણને કહે ત્યારે ખર્હ.

દરમ્યાન અત્યારના આપણા જાન પ્રમાણે જૂનામાં જૂનો દાખલો રોમના પ્રખ્યાત સમ્રાટ નીરોના સમયનો છે. આ સમ્રાટનું નામ રોમદહનને માટે મશહૂર છે. પોતાના કિમતી દારૂઓના ભંડારને સાચવી રાખવા, તથા ઉનાળામાં (કારણ કે રોમનો ઉનાળો લગભગ આપણા ઉનાળા જેવો જ છે !) દારૂની લીજ્જત વધારવા, નીરો પોતાના યુવાઓને આદ્ય પર્વતની ઉપર મોકલતો, અને ત્યાંથી ખોદીને કુદરતી બરફ મંગાવતો. આ પ્રમાણે ઉનાળામાં નીરોના 'કોલ્ડ-ડ્રિન્ક' તૈયાર થતાં !

તે પછીનો બીજો દાખલો ઘણી સદીઓ વીતી ગયા પછીનો મળે છે. નવલકથાકાર સર વોલ્ટર સ્કોટે તે વાત લખી છે. ઇંગ્લેન્ડનો રાજા, 'સિદ્ધ-હૃદયી' પહેલો રિચર્ડ ન્યારે જેસુસમેને છતી લેવાને માટે પેરેસ્ટાઇનમાં લડતો હતો, ત્યારે—ખારમી સદીમાં—તુર્કોનો રાજા સેલેદીન હતો. આ સેલેદીનને દંતકથાએ એક અતિ ઉદાર, વીર તથા વિવેચી રાજા તરીકે ચિત્રે છે. સ્કોટ લખે છે કે સેલેદીને કારી નાંખેલા શરબતનો એક સીસો રિચર્ડને ભેટ તરીકે મોકલ્યો અને તે જોઇને આ મહાબળવાન રાજા ખુલ્લું મુકિત થઈ ગયો હતો. આ સરસ કથા તદ્દન કલ્પિત નહિ હોય એમ આશા રાખીએ છીએ.

તે પછીની કથા પેલા પ્રખ્યાત મુસાફર માર્કો પોલોની છે. તે ન્યારે દુનિયાની મુસાફરી કરીને પાછો ફર્યો ત્યારે "પાણીના તથા દૂધના ખર્ચ" બનાવવાની રીતો એશિયા-માંથી શીખી લાવ્યો હતો. આ પ્રમાણે હોય તો આજનાં આદમ-કીમ પણ આપણા પૂર્વજોએ પશ્ચિમવાસીઓને શીખવ્યાં કહેવાય, અને આજે આપણે પશ્ચિમવાસીઓ પાસેથી તે ફરીથી શીખીએ છીએ.

દિમ્પી 'કુદરતી' કેવાણી દિવાઓને અટકાવવાના વૈજ્ઞાનિક પ્રયાસના દાખલા તો છેક સોળમા સદીમાં જ મળે છે, એનો શિષ્ટ તથા ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ પ્રયોગ, માનના તથા હાથપંજના પિતા સમાન, ક્રાનિમસ બેકનને દાઢે થયો હતો.

બેકનના મગજમાં વિચાર આવ્યો કે ખરફથી-ખરફની હંકપી-કેવાણી સર્વ કિષાઓ અટકી જવી જોઈએ. તે વાતની ખાતરી કરવાને એણે કુકડીનાં તરતના મરી ગયેલા બચ્ચાની અંદર ખરફ ભર્યો. આનું વૈજ્ઞાનિક પરિણામ તે જોઈ શકે. તે પહેલાં બીજું એક પરિણામ બેકનના પોતાના સંબંધમાં આવ્યું જેથી આ પ્રયોગ ઐતિહાસિક કરણ્યતાને પાત્ર થયો છે.

આ પ્રયોગ કરવાને માટે, સિયાણાની કડકડી દેડીમાં, એક દિવસ, બેકન પોતાની ગાડીમાંથી ખરફ ઉપર ઉતર્યો, ને પોતાને દાઢે કુકડીના બચ્ચાના મૃત-દેહમાં ખરફ ભર્યો. તેમ કરવા જતાં ચરદી લાગી ગઈ, ને તે વધતાં બેકનનું 'મૃત્યુ થયું'!

છતાં આ નાનકડા પ્રયોગમાંથી આજ કરોડોનો સફળ અને સંગીન વેપાર જન્મ પામ્યો છે. સન ૧૯૨૪માં એટલિન્ટ એકલાએ જ જી કરોડ રૂપિયાથી વધારે કિંમતનો માલ—હારેલ માંસ આદિને—આયાત કર્યો હતો!

શીત પ્રયોગથી ખોરાકની અંદર સ્વરૂપમાં સ્વરૂપ રૂપાંતર થાય છે એ ચોક્કસ છે. સ્વાદમાં તથા આરોગ્યમાં હારેલો ખોરાક ઉતરતો નથી, એનો પુરાવો સાઈબીરીઆમાંથી મળી આવે છે. 'મેમેચ' નામનાં અતિપ્રચંદ દેવતાનાં તથા ક્ષતિદાસીની પૂર્વ કાળનાં પ્રાણીઓ ત્યાં કેટલીય સદી થયાં ખરફની તળે દટાઈ ગયેલાં, પણ જરાય વિકાર નહિ પામેલાં મળી આવ્યાં છે. એમાંના એકનો આદાર કેટલાંય માગસોએ તથા જનવરોએ કર્યો—એટલાં મોટાં તે હોય છે!—પણ કોઈની તબીયત ઉપર કંઈ ખરાબ અસર થઈ નહિ.

ચનાઇટેઝ એટ્સ જે યાંત્રિક વિષયમાં તથા ધરકામની દૈનિક સગવડોમાં, સૌથી આગળ આવેલા દેશ છે, ત્યાં ધરની અંદર જ ખરફ બનાવવાના મંચાઓ હોય છે. એ ખરફ ખોરાક જાગી રાખવાની ખરફની પેડીઓમાં તથા ઉનાળામાં હંકને માટે વપરાય છે.

આસામના ખાસીઓ વિષે કેટલીક માહિતી

આસામ પ્રાન્તમાં ખાસી અને જૈન્ટિયાના ડુંગરાના પતનીઓ ખાસી તરીકે ઓળખાય છે. તેઓ એક સંત પરમાત્માને માને છે અને પૂજે છે. પરમાત્મા સર્વનો સર્જક છે અને તેનું નામ યુ બ્લી (U Blei) છે. તેઓ ૩૬ અર્થમાં મૂર્તિપૂજક નથી. તેઓમાં શાંતિભેદ અને અસ્પૃશ્યતા મુદ્દલ નથી. મનુષ્ય જીવન અરેખર મુખી અને તેટલા માટે સત્ય, પ્રેમ, દયા, સાધુતા, પ્રામાણિકતા, બ્રાતૃભાવ વગેરે સદ્ગુણોનું મેવન તેઓ આવશ્યક માને છે.

ખાસી સ્ત્રીઓનો નાય

ખાસીઓ રંગે ઘડવણી, સ્વેત, શ્યામ અને પીતલવર્ણ છે. તેઓ કદમાં ટૂંકા અને શરીરે પુષ્ટ છે. પુરુષો સુદૃઢ, સ્ત્રીઓ સુન્દર અને બાળકો કાન્તિમાન છે. સ્વભાવે તેઓ સરલ અને આનંદી છે, તેઓ સંગીતપ્રિય છે. તેઓમાં વાત્સલ્યભાવ ભરપૂર જિભરાય છે. તેઓ પ્રકૃતિના પૂજકો છે. ઘરના આગણામાં તેઓ ફૂલગ્રાહ રાખે છે અને મકાઈ, બટાટા અને બીજાં શાક વાવે છે. બીજા આસામીઓના પ્રમાણમાં તેઓ વધારે ઉદ્યોગી છે. ખાસ કરીને ખિરતી ખાસીઓ વિશેષ સ્વચ્છ રહે છે. તેઓ—પુરુષ, સ્ત્રી અને બાળકો—પાનસોપારી ખૂબ ખાય છે. તેમનામાં પ્રામાણિકતા અને સત્યપ્રિયતા એ મોટા ગુણો છે.

ખાસીઓ ઘર સરસ રીતે બાંધે છે. ઘાસ અથવા પતરાનું છાપડું બાંધી વાંસની સળાઓ અને ચુનાથી સરસ લીંતો બનાવે છે. તેમનાં ઘર અત્યંત સ્વચ્છ દેખાય છે અને ઓછા ખર્ચે બને છે. ગામડાં, પર્વતના શિખર ઉપર નહિ પણ જરા નીચાણના ભાગમાં વસેલાં હોય છે. ગામડાંની શેરીઓ સાંકડી અને ગંદી માત્રમ પડે છે. લોકો કુકર રાખે છે તેથી ગંદવાડ વધે છે. ગામડાના લગભગ ત્રણેક ઘરમાં ફૂલગ્રાહ તો હોય જ. ગ્રામવાસીઓ ગામ દેવતાને પૂજે છે.

ખાસીઓનો મુખ્ય પંથો બેલી છે. ચોખ્ખા અને ખટારાનું વાવેતર તેઓ વધારે

પ્રમાણમાં કરે છે. કેટલાક મજૂર તરીકે પણ ચુકરાન મેળવે છે. ખાસીઓનો એક પ્રધાન ઉદ્યોગ—પર્વતના ખડકોમાંથી લોહ કાઢવાનો અને લોહાનાં હથિયાર વગેરે બનાવવાનો—લાલમાં શિથિલ પડી ગયો છે. કનિટપા દિલ્લમાં રેશમનું વણાટ હીક થાય છે. ઘણી સ્ત્રીઓ આ ક્ષેત્રમાં રોકાય છે. તેઓ રેશમના કાકને સારી રીતે ઉછેરી જાય છે. આ ઉપરાંત કેટલાક કે કાંતીને વસ્ત્રો પણ છે. તેઓમાં ફુલારકામ કરનાર સરસ કારીગરો પડ્યા છે.

ખાસીઓ વિષે એવો સમજ મત છે કે તેઓ હિન્દુસ્તાનની મૂળ જંગલી વસ્તીમાંથી ઊતરેલા છે. તેઓમાં સર્પપૂજન પ્રવર્તે છે અને કોઈ લાગમાં મનુષ્યનું બલિદાન અપાય

બાળકને પોટે જાંઘી ઉચકી જતી માતા છે તે ઉપરાંત તેઓ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિહીન અનાર્ય પ્રજાના વારસા છે એમ અનુમાન કરાય છે. મનુષ્યના બલિદાનના મૂળ વિષે ખાસીઓમાં એક દંતકથા પ્રચલિત છે. ચૈરાપુંજ પાસે એન નામનો મોટો સર્પ રહેતો હતો. એકવાર તેણે ખાસીઓના જનમાવડની ભારે ખુવારી કરી અને લોકો 'ત્રાંદિ ત્રાંદિ' પોકારવા લાગ્યા. જી-કાઈ મનુષ્યનું બલિદાન અપાય તો જ એ શાન્ત થાય એમ હતું. આ પ્રમાણે કરવામાં આન્યું અને આખી જાતિ એ કાલના પંઝામાંથી આખરે બચવા પામી. પરંતુ ત્યારપછી એ નાગ દેવતાને મનુષ્યના શ્રધ્ધરથી તૃપ્ત કરવાનો કુષ્ટ રિવાજ ચાલુ ગયો. તદ્દનુસાર મનુષ્યનો વધ કરનાર (એને 'નાંગ જાહનોહ' કહે છે) જે મનુષ્યનું બલિદાન ધરાવતું છે તેના વાળની લટ અને આંગળાઓના નખ, રૂપાની કાતરથી કાપે છે અને પાંસની ભૂંજળામાં તેનાં નસકોરામાંથી થાંદુક લોદી

એથી લે છે અને ઘરમાં સ્થાપેલા સ્તેનને આ સમગ્ર ધરાવે છે. આ વહેલી રિવાજ કોઈ

કોઈ ખાસીઓમાં આજ પણ જોઈ શકી રહેલા છે એમ કહેવાય છે. હાલ શિક્ષાગ્રામ્યતા એકાધિકારીને સ્થળોમાં પણ, અંધારે ઘણા પછી પૂર્વોક્ત લખને લીધે, ઘણા લોકો બહાર એકના જતાં અચકાયા છે.

ખાસીઓ વિષે એક ખીન્નો મત પણ વિચારવા જેવો છે. આ અભિપ્રાય પ્રમાણે તેઓ એક બંગાળી નાતિના નવિં પણ સંસ્કારી આર્ય પ્રજાના વારસો હશે એમ મનાય છે. ખાસ કરીને બંગાળમાં એક વખત આપક અક્ષર દેશાવનાર બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો થોડોક વારસો આ પ્રજામાં જોવાયેલો જણાય છે. પણ બૌદ્ધ ધર્મના તાત્ત્વિક સ્વરૂપમાં અવશેષો. ખાસીઓમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે એ ઉપરથી જ આર્ય સંસ્કારનો વારસો સિદ્ધ થતો નથી.

ખાસી સ્ત્રી

ખાસીઓ ગુલ્મ અને અશુભ બંને સત્ત્વોના પુનરીઓ છે. પાપમાંથી અને આક્રમમાંથી અચકા મારે તેઓ ભૂતપ્રેતાદિની ઉપાસના કરે છે. વળી પિતૃઓના અને અનેક દેવદેવીઓના પણ તેઓ પૂજક છે. સાથે સાથે પરમ્પ્રમાના સાચા સ્વરૂપની સમજણ પણ તેઓમાં રહેલી છે. કોઈ ધાર્મિક વૃત્તિના પ્રાચીનપંથી ખાસી સાથે પરમાત્માના સ્વરૂપ સંબંધી વાતચિત

* બૌદ્ધધર્મ, એના ઉત્તર કાલમાં, આર્ય સંસ્કાર શન્ય બની ગયો હતો. એમાં—વિશેષે હરીને તાત્ત્વિક સ્વરૂપમાં—અનાર્ય વિધિઓ દાખલ થઈ હતી. ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર એમના 'A vision of India's History' નામના લેખમાં કહે છે કે:-

"At the latter end of its career in India the mighty stream of Buddhism grew sluggish and lost itself in morasses of primitive superstitions and promiscuous creeds and practices, which had their root in non-Aryan Crudities."

(વિશ્વભારતી—એપ્રિલ, ૧૯૨૩)

યતાં ઉત્તર મળે છે: “પ્રભુ વાણી અને મનથી પર છે. એ મહાન અને અગાધ શક્તિનો

ખાસી રાજકુવર

લાભો થયા છે. તેમને લીધે ખાસીઓનું જંગલીપણું ગયું અને સંસ્કારિતા આવી. તેઓએ ધર્મ અને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અતુલ સેવા કરી છે. શિલોંગ વગેરે સ્થળોમાં અનેક દેવળો ખાંધી ખાસીઓની ધાર્મિકતા અને કલાશક્તિને આ પાદરીઓએ પોષી છે. વળી કુમારિકાઓ અને કુમારો માટે વસતિગૃહવાળી શાળાઓ, રાત્રિશાળાઓ અને સાધનસંપન્ન ઇસ્પિતાલો વગેરે તેમના શ્રમના પરિણામે જ સ્થપાયાં છે.

મહિમા સમજનાર આપણે કેણુ માત્ર? એ વિશે તો મૌન જ ઉચિત છે.” તેઓ અન્ય ધર્મી પ્રત્યે સહિષ્ણુ છે. તેથી ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારેલા તેમના જાતિલાંઠાઓ પ્રત્યે તેઓ તિરસ્કાર જતાવતા નથી પરંતુ પોતાની અંગત ધાર્મિક માન્યતા દર્શતાથી પ્રતિપાદન કરે છે. તેઓ કહે છે: “અમારામાં જે ‘દક’ (‘સત્ય’) છે તે અમારા વારસોમાં અવશ્ય ઊતરવાનું. કેાઇની મુગ્ધ નથી કે કેાઇકેાઇને વટાળી શકે કે ધર્મોન્તર કરાવી શકે.”

લાલમાં ખાસીઓની ધણી મોટી સંખ્યાએ ખ્રિસ્તધર્મ સ્વીકાર્યો છે. ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં વેશ મેથોડિસ્ટ મિશન ની શાખા ચેરાપુંજીમાં સ્થાપિત થયેલી ખાસીઓમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર શરુ થયો. કેટલાક એમ માને છે કે આ ખ્રિસ્તી પાદરીઓથી ઘણા

ખાસીઓના કેટલાક અગ્રગણ્ય પુરુષોએ પોતાની સંસ્કૃતિના જતન અર્થે—અર્થાત્ પ્રકૃતિના અગત્ય અને સત્ય નિયમો પર બંધાએલા પ્રાચીન રિવાજોના સંરક્ષણ માટે,—કેટલાંક વર્ષો થયાં, એક સંઘની સ્થાપના કરી છે. આ સંઘદ્વારા ગરીબ ખાસી છોકરા છોકરીઓને મફત કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે; અને ઉચ્ચ પ્રગતિ તેઓની પ્રાચીન સનાતન આવનાઓનું જાન કરાવવામાં આવે છે.

પાદરીઓના પ્રચારકાર્થથી ખાસીઓને સર્વાંગે લાભ થયા છે, એમ બધા ખાસીઓ માનતા નથી. લોકોને જંગલી ગણી મુદારવાના પાદરીઓના પ્રયત્નોને કેટલાક આત્મમાન-વાળા ખાસીઓ લેશ પણ અભિનન્દના નથી જરૂર એ ધર્મોન્તર ક્રિયામાં ત્રાસ રહેલો છે એમ માને છે અને એમાંથી મુક્ત થવાને પગથાર થઈ રહ્યા છે. કેટલાક ખાસીઓ તો ધર્મોન્તર થવાથી તેમનામાં કુર્ગુણો વધ્યા છે એમ પણ સમજે છે.

ખાસીઓમાં નારીપ્રતિષ્ઠા અતુલ છે. તેઓની સંસ્કૃતિ માતૃમૂલક છે. માતા કુટુંબની જનની હોવાથી વડીલ છે. બાળકો માતાના કુત્તના ગણાય છે, પિતાના નહિ. પૂર્વજ પૂજનમાં માતૃદેવ છે અને ગૃહદેવતાઓમાં દેવીઓની સંખ્યા અધિક છે. ભાષામાં પણ પ્રુદ્ધિ કરતાં સ્ત્રીલિંગ શબ્દો વિશેષ પ્રમાણમાં છે. બહુવચન માંત્ર સ્ત્રીલિંગ નોંધોનું જ છે. વસ્તીપત્રકમાં સ્ત્રીની સંખ્યા પુરુષ કરતાં વધતી જાય છે. આવી સમાજમાં એક કરતાં વધારે સ્ત્રી પરણવાનો રિવાજ સ્વાભાવિક રીતે જ ન હોય.

સમ પછી પતિને પત્નીનાં માખાપને ત્યાં રહેવું પડે છે. માતાનો મોટો ભાઈ તી (kni)—મામે—ધરનો મુખ્ય કારભારી છે; પરંતુ પિતાનું સ્થાન ખાસ ઉતરતું નથી. સંતાન થયા પછી પિતા પોતાના નવા મરમાં જુદો રહી શકે છે અને ગૌરવવાળું સ્થાન ભોગવે છે.

વારસો સ્ત્રીને મળે છે. કુટુંબની મિલકતનો સહુથી મોટો હિસ્સો સહુથી નાની પુત્રીને સોંપાય છે, કારણ કે કૌટુંબિક ફરતે તેને જાગવતી પડે છે અને પિતૃઓની પૂજન પણ તે જ કરે છે. પછી અનુક્રમે બીજી પુત્રીઓને ભાગ મળે છે. જે પુત્રી ન હોય તો બહેનની સહુથી નાની પુત્રી વારસા અને છે અને તે પણ ન હોય તો માથીની પુત્રીને વારસો મળે છે.

ખાસીઓની રાજ્યવ્યવસ્થા કાંઈક આવી છે. સ્વેચ્છાથી જોડાએલાં ગામડાંના સંગઠનથી ખાસીઓનું રાજ્ય બનેલું છે. આ રાજ્યનો મુખ્ય 'સીમ' નામે ઓળખાણ છે. રાજ્ય-વહીવટમાં સીમને પોતાના પ્રધાનમંડળની સલાહ લેવી પડે છે. મંત્રીઓની સંમતિ સિવાય તેનાથી કોઈ પણ ઉપયોગી કામ ન થઈ શકે. સીમ ન્યાયાસન ઉપર બેસી ન્યાય ચૂકવે છે. કેટલાંક ગામોમાં મુખીઓ-સરદારો-તીમવામાં આવે છે અને તેઓ દ્વારા રાજ્યકાર્ય ચાલે છે.

ખાસીઓએ સીમને જમીન મહેસુલ આપવાનું હોતું નથી. જમીન એ ગામડાંની જુદી જુદી ટોળાઓની માલિકીની હોય છે. દરબારને અંગે થએલા ખર્ચ માટે સીમ કેટલીક વાર મરજિયાત ઉઘરાણું કરે છે. આ સિવાય, જમીનમાં જે માલ વેચાય તેના પર દરાવેલો વેરા આવે તે જ સીમની મુખ્ય આવક છે. સીમના વંશને પુત્રીના વારસો જ હોય છે.

ઉપર પ્રમાણે ખાસીઓ વિષે કેટલાક પ્રકીર્ણ વિચારો નોંધ્યા છે. આ વીર જાતિમાં પ્રકાશનાં કિરણો વેરાવા લાગ્યાં છે અને હિન્દમાતાનાં અન્ય સંતાનો જેટલા જ ખાસીઓ પણ માતૃપ્રેમના અધિકારી છે.†

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

† હસ્તલિખિત 'અંબલિ'માંના મારા લેખને આધારે.

રેતીના ઢુઆઓ

ગૂજરાતી વનસ્પતિશાસ્ત્રી શ્રી વચકૃષ્ણભાઈ ઈન્દ્રજીએ કચ્છમાંડવી આગળ રેતીના ઢુઆઓ (Sand Dunes) દબાવવા જે ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો છે, અને એમાં ઘણી સારી રીતે એ ક્ષેત્રેહર્મદ પણ થયા છે, એનો કંઈક અંશે ખ્યાલ આપવાના ધરાદારી આ લેખ લખવા પ્રવૃત્ત થયો છું.

ગૂજરાતના સોડા માટે ઢુઆ શબ્દ તદ્દન નવો છે. સમુદ્ર કિનારે રહેતા કાઠિયાવાડીઓ અને કચ્છીઓને ઢુઆ શબ્દ પરિચિત છે. ઢુઆનો સાદો અર્થ રેતીના ઢગલા એવો થાય છે.

નદીઓનાં પાણીનાં પૂર સમુદ્રમાં દબાવાય છે એ સાથે નદીની રેતી પણ સમુદ્રમાં ભળે છે. આ રેતીને સમુદ્ર કિનારે કાઢી નાંખે છે. કિનારે જ્યાં થયેલી રેતીને પવનના અપાટા દ્વારા દૂર દૂર સુધી ઉડાડે છે અને પરિણામે સમુદ્ર કિનારા આગળ રેતીના ઢગલા ઢગ જામેલા નજરે પડે છે. કાઠિયાવાડના કિનારા ઉપર આવી જતી રેતીના ઢગ હાલમાં જુજ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે, પણ કચ્છના સમુદ્ર કિનારા ઉપર રેતીના ઢુઆ ખૂબ જ જોવામાં આવે છે.

આ દુનિયાની સાત ટકા જેટલી પૃથ્વીની સપાટી રેતીના ઢુઆઓથી વ્યાપ્ત થયેલી છે. ન્યૂઝીલેન્ડમાં ઉડતી રેતીનો વિસ્તાર ત્રીસ હજાર એકર જેટલો છે અને તેને કેમ અટકાવવી તેના વિચારમાં ત્યાંના બુદ્ધિવાન સ્ત્રીપુરુષો પડેલાં છે. હોલાંડ દેશનું અસ્તિત્વ આ રેતીના ઢુઆના સુરક્ષિતપણા ઉપર જ નિર્ભર છે. હોલાંડમાં રેતીના ઢુઆઓને સાચવવામાં આવતા ન હોત તો આજે નકશામાંથી હોલાંડ નામ ભૂસાઈ ગયું હોત. ઇંગ્લેન્ડના દરિયા કિનારા ઉપર રેતીના ઢુઆનું અસ્તિત્વ ન હોત તો આજે ઇંગ્લેન્ડ ન હોત અને ફળદ્રુપ નાઇલ પ્રદેશ આજે સાત ફેરાઉ મુલક બની ગયો હોત.

એક રીતે જોતાં આ રેતીના ઢુઆ ઘણા ઉપયોગી છે. સમુદ્રને આગળ વધતાં અટકાવનાર આ ઢુઆ જ છે. ઢુઆ ન હોત તો સમુદ્રનો વિસ્તાર આજ છે તેના કરતાં અતિ ઘણો વધી ગયો હોત.

જેણે કચ્છ માંડવી જોયું હશે તેને સ્ત્રીમરમાંથી ઉતરતાં વેંત જ રેતીના ઢોળાનાં દર્શન થયાં હશે. કેટલાંયે મકાનો રેતીમાં દટાઈ ગયાં છે એ હજી પણ જોઈ શકાય એમ છે. ત્યારે પવનના સુસવાટા વાતા હોય છે ત્યારે રેતીના કણોને ઉડતાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આનું છે છતાંયે માંડવી આગળના રેતીના ઢુઆઓને અટકાવવાનો અથવા તેાં ઢુઆની ઉંડતી રેતી દબાવવાનો પ્રયત્ન રાજ્ય તરફથી થયો નથી.

માંડવીની પશ્ચિમમાં પાંચ માઇલ દૂર કાંડા રાજમહેલ આવેલો છે. કાંડા ગામના નામ ઉપરથી રાજમહેલ કાંડા-રાજમહેલ નામે ઓળખાય છે. આ મહેલ સમુદ્ર-તટ-નિવાસ (Sea-side Residence) છે અર્થાત્ સમુદ્ર કિનારાની ઉપર જ પાંખવામાં આવેલો છે. મહેલ પાંખવો શરૂ થયો હતો પણ પાસે જ અતિ નિકટમાં આવેલા ઢુઆઓ ઉપરથી ઉડતી રેતી જો ન અટકાવી શકાય તો મહેલમાં વસવું મુશ્કેલ થઈ પડે એમ નામદાર સુવરાજ

કુમારશ્રીને લાગ્યું એટલે એ રેતી કેમ અટકાવવી તેના વિચારમાં તેઓશ્રી પડ્યા. બે ત્રણ સારા વિદ્વાન યુરોપિયન ઈન્જિનિયરોની સલાહ લીધી. એ સલાહોએ કરોડો રૂપિયાનો અંદાજ દર્શાવ્યો અને નાની રેત્ર નાંખીને રેતીને કાઢાઓમાં ભરી ભરીને પહોડોની ખીણોમાં દાખવવી એવો વિચાર દર્શાવ્યો. કચ્છના નામદાર મહારાવશ્રી જેવા ચતુર અને દીર્ઘદષ્ટિવાળા પુરુષે ઈન્જિનિયરોની સુલ્હિની કસોટી કરી લખને તેમને વિદાય કર્યા. પર્વતની ખીણોમાં રેતી ઉપાડી ઉપાડીને ભરી એ કામ કેટલું અશક્ય છે એ ચતુર મહારાવશ્રી તરત જ સમજી ગયા.

થોડા વખત પછી કચ્છના મહારાવશ્રીએ જયકૃષ્ણભાઈને તેડાવ્યા, બધી ઘટના કહી સંભળાવી અને તેમનો પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવા ઈચ્છા દર્શાવી. જયકૃષ્ણભાઈને યુરોપિયન ઈન્જિનિયરોની યોગનાથી ખૂબ જ હસતું આવ્યું. છેવટે તેમણે પોતાની યોગના-યોગના જેવું તો કંઈ ન હતું-કેવળ વિચાર જ દર્શાવ્યા.

જયકૃષ્ણભાઈ ૧૯૫૩ માં કચ્છ ગયા અને કાંકડા રાજમહેલ આગળના રેતીના હુઆઓ દખાવવા, હિંમતી રેતી અટકાવવાના કાર્યમાં લાગ્યા.

પૌરંદરમાં હિંમતી રેતી અટકાવવા માટે જયકૃષ્ણભાઈએ પ્રયાસ કર્યો હતો અને તેમાં તેમને સારી ક્ષેત્ર મળી હતી. આ જ ઉપરથી જયકૃષ્ણભાઈએ કચ્છમાં આવી આ ભગીરથ કાર્ય વિધાવવાની હિંમત ધરી હતી.

ઓશ્કેડ કેરી નામનો વિદ્વાન લખે છે:

“કુદરતના નિયમોને વશવર્તી થવાથી જ કુદરત હવે વિજય મેળવવા છે. જ્યાં મુધી માણસ આજ્ઞાપાલનનો પાઠ શીખતો નથી ત્યાં મુધી માણસ કુદરતના પુતળા જેવો જ રહે છે.” *

જયકૃષ્ણભાઈએ હુઆઓનું નિરીક્ષણ કરવા માંડ્યું. હુઆ ઉપર અને તેની આસપાસની જમીન ઉપર કુદરતી રીતે શું શું ઉગે છે તે તેમણે જાણી લીધું. હુઆની રેતી ઉડતી અટકાવવી હોય તો શું કરવું જોઈએ એનો પણ એમણે પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. શરૂઆતમાં તેમણે બે કામ કરવા માટે રાજ્યની પરવાનગી માગી:-

(૧) હુઆની જગ્યા બહુ જ સુરક્ષિત (strictly reserved) રાખવી. આ પહેલાં હુઆઓ દરેક માણસ તેમ જ પશુ માટે ખુલા હતા. ડોર કુમળા નાના છોડવાઓને જડમૂળથી ઉખેડીને ખાઈ જતાં હતાં. છોડ વધારે મજબુત હોય અને મૂળ સાચે ઉપડી આવે એવો ન હોય તેની ડાળાઓ, પાન વગેરે ખાઈ જતાં. થોડાંક ચુંદો, સમઢી જેવાં નાનાં ઝાડવાંને લોકો બળતણ માટે કાપી લઈ જતા હતા. આ બધા માટે હુઆઓને બહુ જ સુરક્ષિત રાખવાની જરૂર જણાઈ અને તે માટે રાજ્યે રજન પણ આપી. અને (૨) રાજમહેલની પશ્ચિમ દિશામાં હુઆઓની પાસે જ થોડાં ખેતરો આવેલાં છે. ચોમાસામાં જ આ ખેતરોમાં મકાં, મગ જેવું કંઈ વાવવામાં આવતું અને જાડીના આદ્ર માસ મુધી આ ખેતરો ખાલી પડી રહેતાં. રેતાળ જમીનને ખેડવામાં આવતી હતી એટલે પાક લઈ લીધા પછીથી આ ખેતરોમાંથી રેતી અને ધૂળ ખૂબ જ ઉડતાં જે રાજમહેલ આગળ કામ કરતાં સ્ત્રી પુરુષોને ખૂબ જ ત્રાસ આપતાં હતાં. વળી હુઆઓ ઉપરથી રેતી ઉડી આવીને આવ્યાં ખેતરોમાં ભેગી થતી

* “Nature is conquered by obeying her, and man is but her puppet until he learns the lesson of obedience.”

એટલે કેટલીક જગોએ રેતીના મોટા ટમ પણ જામ્યા હતા. આને માટે રાજ્ય તરફથી આવાં બધાં ખેતરો ચોખ્ખા વળનર આપીને ખરીદી લીધાં. આ ખેતરો માણસ તેમજ પશુ-ઓથી રક્ષિત (reserved) રાખવા માટે પરવાનગી માગવામાં આવી જે મળી હતી. આ માટે સમ્પત મહેનત કરી શકે એવા કેટલાક રખેવાળો રાખવામાં આવ્યા હતા.

આવી રીતે રક્ષિત થયેલા પ્રદેશોમાં વરસાદ થયા પછીથી નવી નવી વનરપતિઓ આપોઆપ ઉગવા લાગી; અને જે વનરપતિનાં મૂળાંમાં જમીનમાં દયાત હતાં, જેને ઢોર ઉખેડી શક્યાં ન હતાં, તે પણ લીલાંછમ થવા લાગ્યાં. આને લીધે એક વર્ષમાં તો ઘણી ચે નવી નવી વનરપતિઓ ઉગી નીકળી અને ઘણાખરો ભાગ તો લીલાંછમ છવાઈ રહ્યો. આપોઆપ ઉગી નીકળેલી આ વનરપતિઓની એક યાદી જમકૃષ્ણભાઈએ કરી લીધી અને બીજી કેટલીક નવીન વનરપતિઓ વાવવાની યાદી પણ તેમણે તૈયાર કરી.

પોરબંદરમાં ઉડતી રેતી અટકાવવા માટે તેમણે જુરી (Casuarina), ખજુરી, નાળિયેરી, પારસપીપળો, કોંગો, કરંજ વગેરે ઝાડોનો ઉપયોગ કર્યો હતો, એટલે અહિંયાં પણ એ બધાં ઝાડ વાવવાં શરૂ કર્યાં. પણ પોરબંદરમાં રેતીના ટુઆઓ આટલા મોટા હોવા ન હતા તેમજ રેતી પણ આટલી છુટ્ટી (loose) ન હતી, એટલે પોરબંદરનો અનુભવ કચ્છમાં કામ ન આવ્યો. પરિણામે નવાં ઝાડો રોપવાની યોજના પડતી મૂકવામાં આવી અને જે જે ઝાડ છોડ ફૂટી નીકળ્યાં હતાં તે બધાંની રક્ષા પાછળ ખૂબ જ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું.

કેટલીક વનસ્પતિનાં બીજ ત્યાં વેરવામાં આવ્યાં હતાં. પહેલાં એ ખેતરોમાં ઝીણી ભોરંગણી (*Solanum Minimum*) ઉગેલી જોવામાં આવી હતી. એ જ જગ્યા રક્ષિત બન્યા પછીથી પહેલે જ વર્ષે તેમાં ભાખો (*Indigofera Cordifolia*) થયો. બીજે વર્ષે આપોઆપ ભાખો ઓઠો થયો અને તેની જગ્યાએ દૂર્વા અને શરપુંબ તેમજ રણમેથી (*Crotalaria Medicaginia*) ઉગ્યાં. ત્રીજે વર્ષે એ જ જગ્યાએ દૂર્વા ઘણી ઓછી થઈ ગઈ, ભાખો તદ્દન નહિ જોવામાં આવ્યા અને તેને બદલે શરપુંબાનું વન થઈ ગયું. ચોથે વર્ષે (એટલે હવે પછી) જે થાય તે ખરું. આ નિરીક્ષણ ઉપરથી જ્યઃકૃષ્ણભાઈએ જાણ્યું કે સચાસ્ત્ર માણસો જેમ નિર્બળ માણસોને હાંકી કાઢીને પોતાનો પગપેસારો કરે છે તેમ જ નાના દુર્બળ છોડવાએને હાંકી કાઢીને મોટા સચકત છોડવાઓ પણ પોતાનું સ્થાન જમાવે છે. હજી આ નિરીક્ષણ ચાલુ જ છે. કુદરતનું નિરીક્ષણ કેટલું બોધપ્રદ છે તે આ ઉપરથી સગમ્ય છે.

આત્યારે આ બધાં ખેતરો લીલાંછમ થઈ ગયાં છે, વચ્ચે વચ્ચે ખડા થયેલા રેતીના ઢગો પણ વનસ્પતિથી છવાઈ ગયા છે, રેતીનો કંચ સરખો ઉઠી શકતો નથી અને દર વર્ષે દૂર દૂરથી પણ, માણસ કે પવનને લીધે નવીન બીજો ત્યાં આવીને પડે છે અને નવીન નવીન છોડ દેખા દે છે. મહેલ ઉપરથી પશ્ચિમ દિશા તરફ જોવાથી હવે આંખને તૃપ્તિ થાય એવી લીલાંતરી જણાય છે. પહેલાં આ ખેતરો કેવાં હતાં અને આત્યારે કેવાં થયાં છે એ જોજો જોયું છે તે ધડીમર ચકિત નયને આ દ્રશ્ય જોઈ રહે છે અને જ્યઃકૃષ્ણભાઈની વાહવાલ ઉચ્ચારે છે.

સમુદ્ર કિનારા ઉપર આવેલા રેતીના દુઆઓ જેમાં કેટલાક ૮૦-૮૫ ફીટ જેટલા ઉંચા છે, તેની ઉપર પણ આજ પદ્ધતિએ વનસ્પતિઓ ઉગાડવામાં આવી હતી. પહેલે વર્ષે જે જે વનસ્પતિ વરસાદ પછી ઉગી નીકળેલી તેની નોંધ રાખવામાં આવી હતી. બીજે વર્ષે એ વનસ્પતિઓનો વિસ્તાર ખૂબ જ લંબાયો હતો. દુઆ ઉપર ઉગતી વનસ્પતિઓ જાતે જોયા સિવાય વાચકોને તેનો પૂરો ખ્યાલ નહિ આવે. આ વિષે હું આખો અન્ય ભરાય એટલું લખું તો પચીસ રેતી, ખરી, કુદરત, વાચકોને નહિ આવે. આ બધી વનસ્પતિઓ જે કામ કરે છે તે જોઈને તો પ્રભુની અગાધ લીલાનો આપણને સુંદર પરિચય મેળે છે. ક્યાં ૬૦-૭૦ ફીટ જેટલા ઉંચા રેતીના ઢગ અને ક્યાં તેની ઉપર એકાદ મોથ જેવી નાની વનસ્પતિનું ઉગવું ? પ્રથમ તો એ ત્યાં શી રીતે ઉગી હશે તે જ આપણને નવાઈ છે. એટલી ઉંચાઈએ એવડી નાની વનસ્પતિએ પાણી ક્યાંથી મેળવ્યું ? અને રેતીમાં

“ ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ” (જુલાઈ ૧૫, ૧૯૨૭)માં ‘ The Conquest of the Dunes ’ (રેતીના ઢુઆઓ ઉપર વિજય) એ નામનો એક લેખ કેાઈ ઉત્સાહી અને જિજ્ઞાસુ યુરોપિયન વિદ્વાને લખ્યો છે. શોકની વાત છે કે આપણા કેાઈ હિંદીને જ્યદ્દજ્યભાઈના આ ભગીરથ કાર્યની નોંધ લેવાનું સૂઝ્યું નથી. ખુદ માંડવીના વનનીઓને પણ આ વાતની કંઈ પડી નથી. યુરોપિયન લેખકે એ દુકા લેખમાં દુઆ પાછળ જ્યદ્દજ્યભાઈ એ જે અથાગ મહેનત લીધી છે તેની અને જ્યદ્દજ્યભાઈના જ્ઞાનની હીક નોંધ લીધી છે. લેખકનાં થોડાંક વાક્યો ઉતારી આ લેખ પૂરો કરું છું:—

“ ... .. કદાચ ન સકાય એવું પરિણામ આવેલું છે. ... .. જ્યદ્દજ્યભાઈએ વિવિધ જાતનાં ઘાસ, ઘતા, શુક્રમ, રક્ષો ઇત્યાદિ રેતીના ઢુઆઓ ઉપર ધીરે ધીરે ઉગાડ્યાં છે અને હજી એ ઉધારે છે તે જોઈને સામાન્ય માણસ તેા આશ્ચર્યજનિ જ થઈ જાય છે.

હવે રેતીના મોટા ઢગોને કેમ દાખલ એ પ્રશ્ન હશે છે. જ્યદ્દજ્યભાઈ એ વિદ્ય કામથી બહી જાય એવા નથી ... .. આ બચાવક અને પ્રચંડ કાર્યને પહોંચી વળતાં જ્યદ્દજ્યભાઈને સરસ રીતે આવડે છે.”

આપાસાલ ગ. વૈદ્ય

“ * ..... The result has already exceeded expectations. . . . Any layman would be bewildered by the great number of various grasses, creepers, bushes and trees of which Mr. Jaykrishna knows and which he is steadily introducing or encouraging.

The question remains how to deal with the huge domes of the moving dunes. Mr. Jaykrishna is not one to be staggered by the problem. . . . He knows how to tackle and eventually bring of anchor these elephantine dangers. ” (The Times of India-July 15, 1927.)

જ્ઞાનના ફેરીઆઓ

કોઈ પણ દેશનું બાળિ નણ માણસોના હાથમાં હોય છે: સંશોધક, વ્યવસ્થાપક અને બોમિયો (interpreter). વ્યવસ્થાપકની ખોટ પડતી નથી. સંશોધકોનો પણ ઘણી વખત પૂરતો સમુદાય હોય છે, પણ અશિક્ષિત અથવા અર્ધશિક્ષિત અને નિપુણ વચ્ચે બોમિયાન જરૂર પડે છે. દરેક સામાજિક અને ભૌતિક શોધખોળની કિંમત, સામાન્ય વર્ગને એની યોગ્ય સમજણ પાડવામાં રહેલી છે. વિજ્ઞાન, સંશોધક અને બોમિયો બન્નેને સરખી રીતે દેવાદાં છે. માનવજાતિના જ્ઞાનની પ્રગતિ સંશોધકોના હાથમાં છે પણ એનો પ્રચાર એ બોમિયાનના હાથમાં છે. ભાગ્યે જ સંશોધક અને બોમિયાની શક્તિ એક જ મનુષ્યમાં હોય છે. સામાન્ય માણસનું જ્ઞાન દરેક વાતે અનિશ્ચિત હોય છે, જ્યારે સંશોધક પોતાની શાખામાં નિપુણ હોય છે. આ બન્ને વચ્ચે બોમિયો બનેો રહે છે.

સંશોધક જ્ઞાનને ધપાવે છે.

બોમિયો—જ્ઞાનનો ફેરીઆ—સંસ્કૃતિને ધપાવે છે.

ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે સંસ્કૃતિની પ્રગતિ એ વિચારકોના વિચારો, મજબૂત અને ખેડૂતોની ભાષામાં મુક્તિની શક્તિના પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે. લોકશાસનની રાજનીતિ એ વિચારના લોકશાસન ઉપર આધાર રાખે છે. બકલ લખે છે: "જ્યારે બુદ્ધિશાળી અને કામદાર વર્ગ વચ્ચે અંતર મોટું હોય છે ત્યારે બુદ્ધિશાળી વર્ગ-કામદાર વર્ગ ઉપર કોઈ પણ જાતનો અંકુશ રાખી શકતા નથી. પ્રાચીન જગતમાં આમ બન્યું હતું. અજ્ઞાન મૂર્તિપૂજકો અને વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વચ્ચેનું અંતર જ્યારે ઓળંગી શકાય એવું ન રહ્યું ત્યારે રોમ અને ગ્રીક તેમની સંસ્કૃતિ જાળવી શક્યાં નહિ."

હું ગ્રીક અને રોમના પૂતળની બકલની ગીમાંસા વિશે નિશ્ચિત નથી, પરંતુ એ સિદ્ધાંત અચ્ચ છે. જ્ઞાનના ફેરીઆ—salesman—ની જરૂર સંશોધકો કરતાં પણ વિશેષ છે. આને હિંદને જ્ઞાનના ફેરીઆ બોમિયો કહે છે.

ગાડાનાં ગીતો

રામ લખમણની જોડ

૧

કાળીઓ ને વળી ઘોળીઓ બન્ને
સરખા સરખી જોડ,

ગાયને ઓદર અવતરી બાણે
રામ લખમણની જોડ.

સાથે જ જૂતે ને સાથે જ છૂટે
સાથે જ જેની કોઠ,

રાત ને દહાડો સાથે જડી
મારી રામલખમણની જોડ.

જોડાજોડ તે ચાર ચરે ને
વાગોળે મોઢામોઢ,

હિયાં હિયે લાઇ કુંદાડે
મારી રામલખમણની જોડ.

સામસામાનાં ચાટના લાઠાં
ખાંધના ધારી કોડ,

સામસામા ખજવાળ કરે
મારી રામલખમણની જોડ.

સુખની સોડમાં સૌએ લળે ઓદ્યા
દુઃખની દોહાલી સોડ,

બીડની લાગીદાર મોંઘી
મારી રામલખમણની જોડ.

૨

હજવે બાપુ ! હાંક

ગાડાવાળા હજવે બાપુ ! હાંક
હવે નથી એનો વાંક
રાંક એવનો.

તારે ગાડીનો થયો ટેમ
એમાં એણે કર્યું કેમ
રહેમ રાખીએ-

પાછ પરાંદિયે તારી વાડી
કાળી બપોરે લોંચ ઉખાડી
ગાડી ન હોય રાતની.

તારે તો ઉડવાં છે આકાશ
આંહીં તો થાકીને થયાં છે લાશ
રાશ તાણુ મા.

તારે તો મોટા મોટા મનકામ
આને તો ઘડીકનો વિશરામ-
કામ એટલો-

તારે તો મોટી મોટી હશે આશ
આને એક ઘડીની હોશ-
આશ એટલી.

ગાડી તો રોજ આવે ને જાય
આંહીં તો રાંકનો ઉડી જાય
હાય એવડો.

બાપુ ! કરો કરો મહેરબાની
મેં તો રાંકની આરત વાણી
આણી કાજમાં.

અ મે રિં કાં નાં પે ત્રો

પંચ દ મો

૧૦, ટ્રોલિંગ સ્ટ્રીટ,
કે મિશ્ર જ મા સ.
તા. ૨૨-૧૦-૨૭.

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

છેલ્લો પત્ર લખ્યાં પંચી મેં M. I. T.* માં પ્રવેશ કર્યો છે. ચાર્સ નદીને કાંઠે આવેલું એ ધવન્નગિરિની હારે જેવું મકાન કેમિસ્ટ્રીના કિનારાને આકર્ષણીય અને રમણીય બનાવે છે. અમેરિકાની બધી ઈજનેરી કૌશલ્યેમાં M. I. T. નું સ્થાન ખૂબ જ ગૌરવ ભર્યું છે. એની પ્રયોગશાળાઓ એટલી સમૃદ્ધ છે કે એની સમૃદ્ધિ જોઈ એક જર્મન પ્રોફેસરને જર્મનીના કારખાના (Work-shop) નું રમરણ થઈ આવ્યું. આજે અમેરિકાના ઈજનેરી ધંધામાં Tech Boys પ્રમુખ છે. Techna અધ્યાપકો કેટલીયે ઈજનેરી પેટીઓના સજ્જાદકારો છે અને મોટી મોટી કંપનીઓ અને કારખાનાવાળાઓ Techna વિદ્યાર્થીઓને પોતાની તરફ ખેંચવા ખૂબ મહેનત કરે છે.

અહીંના અધ્યાપકોનો પગાર બીજા ધંધાઓના પ્રમાણમાં ઘણો ઓછો ગણાય. માસિક ૨૦૦ થી ૫૦૦ ડૉલરનો પગાર અહીંના અધ્યાપકો માટે સામાન્ય છે અને તેમાં જ તેઓ પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરે છે.

વિદ્યાર્થીઓમાંથી ૯૦ ટકા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ ફાઈનલ વખતમાં મહેનત કરી માત-પિતાનો બોલને હળવો કરે છે અને સાથે સાથે સ્વતંત્રતામાં ઉમેરો કરે છે. વિદ્યાર્થીઓની ભોજનશાળા (Walker Memorial) માં ખાદી જેવા સ્વચ્છ કપડાં પહેરેલા 'વેઈટરો' ને જમનાર વિદ્યાર્થીઓ સાથે વિજળી અને ચંચકાના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા જોઈને મને પહેલી વાર ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયેલું. મને લાગેલું કે આ 'વેઈટરો' ખૂબ જ વિશાળ જીવિતવાળા (broad-cultured) છે અને એથી આ પ્રશ્નોમાં રસ લે છે. પાંચ વ્યારે મેં મારા એક જાગૃતના વિદ્યાર્થીને આ સંદેહ પોચાકર્યો. જોયો ત્યારે મારી ભાંતિ ભાંગી. અને બધા જ 'વેઈટરો' વિદ્યાર્થીઓ છે એ જાણી મને અપૂર્ણ આનંદ થયો. એક-બે કલાક પ્યાસા રકાળી ઉપાદી ભોજનશાળામાં ભોજન પામનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા આટલી મોટી છે એ જાણતું મને આ પ્રથમ દર્શન થયું અને જે વાતો સ્વામી સત્યદેવનાં અને બીજા ગ્રંથકારોનાં પુસ્તકોમાં મેં વાંચી હતી તે નગ્ન સામે આવીને ઉભી રહી. દિલના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ પુસ્તકો અને જાનરુટિઓ માટે બીજા માર્ગવાંને બદલે ઓલી રીતે કામ કરતા થઈ જાય તો દિલ 'બીખારીનો દેશ' મટી જાય ને? દિલના વિદ્યાર્થીઓ હંલુ એટલા 'દેશાભિમાન યુવક' થયા નથી. એ યશો ત્યારે દિલનું ભાવિ નવું વહેણ લેશે.

* Massachusetts Institute of Technology.

સંસ્થાની ઘણીખરી પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીમંડળોના જ હાથમાં છે. સંસ્થાના સંચાલનમાં જૂના વિદ્યાર્થીઓનો હાથ રહે છે. અને નવા વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિનિધિઓને પણ એમાં સ્થાન છે. વિદ્યાર્થીઓની પ્રવૃત્તિઓ અનેકવિધ છે, પણ તે વિશે હાંથ ઊઠાણમાં નહિ ઉતરે.

અભ્યાસની પદ્ધતિ અમેરિકન છે. દર અંકવારીએ કનીઝ (તૃપ્તિ) હોય છે અને ઘેરથી તૈયારી કરી લાવવાની હોય છે. સોબેલું તાબું ક્યો સિવાય આગળ જવાનું જ નથી. આથી પરીક્ષાને વખતે કામનો ખડકો ઘટો નથી, કે સંધરાતે સુધી જંગલું પડતું નથી. રોજનો હિસાબ ચડશે ચડશે જ ચૂકવાય જાય છે. શરૂઆતમાં, નહિ ટવાયેલા વિદ્યાર્થીને આ પદ્ધતિ જોઈ વેંસળી લાગે, પણ ટેવાતાં એ એને આનંદ થઈ જાય છે અને પરીક્ષા વખતે એને એનો લીલો બેરબેર સંભળાય છે. અમેરિકનો અને Driving-system—હાંકવાની પદ્ધતિ—કહે છે. અને સોયે જ એ ભરવાડની હાંકવાની પદ્ધતિ છે. ભરવાડ જેમ એના એક પણ ઘેટાને પોછેળે નથી પેડવા દેતો તેમ અહીંના અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીને પાછળ નથી રહેવા દેતા. હાંકાએ કે અનિચ્છાએ વગેરે સારથે સારથે દરેક વિદ્યાર્થીને રહેવું જ પડે છે અને અંતે અંતે ઉપરાંત વિષયોમાં નાપાસ થનારને ઘેર બેસવું પડે છે. દોવાળા બાકીની જેમ 'પરીક્ષા બાકી' અહીંના ખેંચાતી નથી !

અધ્યાપકોને ગમે તે સમયે જઈ પગવવાની વિદ્યાર્થીઓને છૂટ છે. અધ્યાપકોનો ફાજલ સમય તેમનો પોતાનો નથી, વિદ્યાર્થીઓનો છે. એમની ખેડેકની ઓરડીમાં ગમે તે વિદ્યાર્થી, ગમે ત્યારે, બારણા પર ટકોરી લગાવ્યા સિવાય દાખલ થઈ શકે છે. કોઈની પણ ઓરડીમાં દાખલ થતાં પહેલાં દાર પર ટકોરી (tap) લગાવવાનો અહીં શિસ્તો છે. પણ અધ્યાપકોએ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'મુક્તદાર' રાખ્યાં છે અને એનો વિદ્યાર્થીઓ ટીક લાલ લે છે.

અહીંના વિદ્યાર્થીઓને માત્ર ઇન્જિનેર જ બનાવવાનું કામ M. I. T. કરતી નથી, પણ તેમને જ્ઞાનની સમગ્ર દૃષ્ટિ આપવાનું અને સાચા નાગરિક બનાવવાનું કામ પણ આ સંસ્થા બખલે છે. દરેક નવા વિદ્યાર્થી માટે શારીરિક વ્યાયામ ફરજિયાત છે અને લશ્કરી તાલીમ પણ ફરજિયાત છે. આથી લશ્કરી પોષાક પહેરી, ખભા પર ખંદૂક ચૂકી, કચાચન કરતા 'ટેક'નાં વિદ્યાર્થીઓ અહીંના ઘણીયાર નજરે પડે છે. ભાઈ ત્રિકમલાલ એ સૈન્યમાં ભરતી થયાં છે અને લશ્કરી પોષાક પહેરી ખૂબે કયામત કરે છે. હેમણી તો તેઓ હાથમાં ખંદૂક પેંડેડતાં શીખ્યા છે, પણ એ ખંદૂક લલેશો નહિ હોવાથી તેમની પાસે રહેવું દહેરાતે ભડું નથી.

સામાન્ય જ્ઞાન માટે અંગ્રેજી સાહિત્ય, ઇતિહાસ, જીવનચરિત્રો વગેરેનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થી માટે ફરજિયાત છે. અમેરિકન નાગરિકની દૃષ્ટિ અહીંના અભ્યાસક્રમમાં ખરેખર જળવાય છે.

વિષયો માટે ૧૫૦-૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓના સામાન્ય વર્ગો (Lecture) હોય છે પણ બીજા દિવસે Recitation વર્ગો શરૂ થાય છે. આ વર્ગોમાં માત્ર ૨૦-૨૫ વિદ્યાર્થીઓ જ હોય છે અને સામાન્ય વર્ગમાં નહિ સમજાયેલી ચૂંચેલો આ વર્ગમાં ઉઠેત થાય છે. વિદ્યાર્થીઓને હોય. ઉઠેલો કરી પ્રશ્નો પૂછવાની આ વર્ગમાં સંપૂર્ણ છૂટ હોય છે. અધ્યાપક પોતે પ્રશ્નો પૂછે છે અને જોઈને ઉત્તરો આપે છે.

પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ કરતાં પહેલાં વિદ્યાર્થીને પ્રયોગને લગતા કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તરો લેવાની લખી લાવવા પડે છે. આ ઉત્તરો પરથી વિદ્યાર્થીઓ પ્રયોગનો વિષય ક્યાં સુધી સમજ્યો છે એની તપાસ કરી, અધ્યાપક પ્રયોગ કરવાની રજા આપે છે. ઉત્તરો નહિ લખી લાવનાર વિદ્યાર્થીને પ્રયોગશાળામાં પ્રવેશ જ મળતો નથી. આવતા પ્રયોગની પહેલેથી જ ખબર આપવામાં આવે છે અને વિદ્યાર્થીને કાંઈ ચૂંચ હોય તો તે અધ્યાપક પાસે જઈ ઉકેલવાની તેને સંપૂર્ણ છૂટ હોય છે.

પ્રયોગને માટે ક્યાં ક્યાં પુસ્તકોમાંથી ક્યા ક્યા ફકરા વાંચવા તેની માહિતી વિદ્યાર્થીને અગાઉથી જ આપવામાં આવે છે અને એક છાપેલા કાગળમાં એ પ્રયોગ વિષેની સામાન્ય ચર્ચા (general discussion) પણ લખેલી હોય છે. વિદ્યાર્થીને ક્યા ખાના ભરવાના છે, ક્યા ક્યા જાળવવા પડે કરવાની છે એનો છાપેલા કોડો પણ પંદર દિવસ અગાઉથી જ તેના હાથમાં મૂકવામાં આવે છે. આથી વિદ્યાર્થી સંપૂર્ણ તૈયારી કરીને જ પ્રયોગશાળામાં દાખલ થાય છે અને અધ્યાપકને નજીવા પ્રશ્નો પૂછી હેરાન કરતો નથી. આ પદ્ધતિથી અધ્યાપકનો જોગો ઓછો થાય છે અને વિદ્યાર્થીની જવાબદારી વધે છે.

દરેક વિદ્યાર્થી પાસે પ્રયોગશાળા માટે અનામત રકમ (૫૦ ડૉલર) લેવામાં આવે છે અને એમાંથી ભાગતોડ માટેની રકમ કાપી લેવાય છે તથા જે પ્રયોગ ઉપરાંતની ચીજો વાપરી હોય તેની કિંમત પણ એમાંથી જ કપાય છે.

પુસ્તકાલય સંચારના ૮-૪૫ થી રાતના ૧૦ વાગ્યા સુધી ખુલ્લું રહે છે અને ઘણા વિદ્યાર્થીઓ પોતાનો ધણોખરો અભ્યાસ એ પુસ્તકાલયના ધુમ્મટ નીચે બેસીને જ કરે છે. ત્યાંનું દેવળ જેવું શાન્ત વાતાવરણ, ઉંચો ધુમ્મટ અને પુસ્તકોનું સાનિધ્ય વિદ્યાર્થીના દિલમાં કાંઈ નવો જ લાવ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેને અભ્યાસ કરવા પ્રેરે છે. નાનકડી, ફર્નિચર વિનાની સામાન્ય ઓરડીમાં રહેતા વિદ્યાર્થીને આ પુસ્તકાલય આશીર્વાદ સમાન થઈ પડે છે.

જમખાનું વિદ્યાર્થીઓના શરીરવિકાસનું સાધન છે. એ પણ ખૂબ જ વિશાળ અને સગવડવાળું છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે નહાવાના ઠંડા ગરમ પાણીના ટ્રવાર, વજન લેવાનાં યંત્રો, સ્નાયુશક્તિ માપવાનાં યંત્રો, દોડવાના મેદાનો, કુસ્તી અને મુક્કાબાજીના હોલો, ટુટબોલ અને બેસબોલનાં મેદાનો તરવાની અને હોડી ચલાવવાની બોટકક્ષો વગેરે અનેક સાધન સામગ્રીઓ અહીંયા મોજૂદ છે અને વિદ્યાર્થીઓ તેના ખૂબ જ લાભ લે છે. વિદ્યાર્થીઓને તેમના શરીરવિકાસમાં બીજા મોટી હંમરના વિદ્યાર્થીઓ જ Coach તરીકે મદદ કરે છે. દર અઢવાડીએ અને પખવાડીએ દરીફાર્શની મેચો ગોઠવાય છે અને તેમાં ખૂબ વિદ્યાર્થીઓ પ્રેક્ષકો તરીકે જ નહિ પણ ખેલાડી તરીકે ભાગ લે છે.

રસાયણશાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર અને બીજા દરેક શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો સમજાવતી વેળા અધ્યાપક સીનેમાની ફિલ્મોનો ઉપયોગ અવારનવાર કરે છે. મકાનની દિવાલ પર જુદાં જુદાં ચિત્રો મોટા સ્વરૂપમાં જતાવી, તેના જુદા જુદા ભાગો વિદ્યાર્થીને તે સમજાવે છે અને એના વિષયોને એને અચ્છો ખ્યાલ આપે છે. કેટલીક વાર તો આખો સમય અને બખ્ખો

સમય આવી ફિલમ બતાવવામાં જ અર્થાય છે. પેટ્રોલિયમના ઉદ્યોગની ફિલમ, વીજળીના ઉદ્યોગની ફિલમ વગેરે જુદા જુદા ઉદ્યોગોની ખાસ અર્થે તૈયાર કરેલી ફિલ્મો અફવાડીઆમાં એકાદ બે વાર તો હોય છે જ અને તે જોવાની દરેક વિદ્યાર્થીને છૂટ હોય છે.

આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ Smokers' Day રાખે છે. તેમાં રસાયણવિદ્યા કે ભૌતિક વિદ્યાના મુખ્ય અધ્યાપકને કોઇ સામાન્ય રસવાળી બાબત પર વ્યાખ્યાન કરવા વિદ્યાર્થી મંડળ નિર્મત્રે છે અને વિદ્યાર્થીઓ ધૂમાડાના ગોટગોટ કાઢતાં, દહેરથી તે સાંભળે છે અને પ્રશ્નો પૂછે છે.

આ ઉપરાંત સામાન્ય રસની, મનોરંજન કરનારી ફિલ્મો પણ વિદ્યાર્થીઓ ગાઢવે છે. રાત્રે Dance (નાચ) પણ કેટલીક વાર રાખે છે, સંગીતના જલસા પણ ચાલે છે અને આમ જીવનની બીજી બાબતો વિદ્યાર્થીઓ પોષે છે. પણ તે સૌ અભ્યાસના સમયમાંથી ફાજલ પડે એ જ સમયમાં થાય છે. અભ્યાસ પ્રથમ અને મનોરંજન પછીથી—એ અહીંના વિદ્યાર્થીનું જીવનસૂત્ર છે.

લે. નંદલાલના પ્રણામ.

મહાન પુરુષો જે બોલે છે તે જ તેમનો ખરો અભિપ્રાય છે એમ માનવું એ અર્થવિવરણની અવસરમાં અધરી શકિતમાંથી છે. આપણે તેમની દૃષ્ટિથી નીચે જીએ અને તેઓ જે શબ્દથી કહે છે તેને આપણી નિર્ભજનતાને અનુકૂળ પડે તેટલું મોળું ન કરીએ ત્યાં સુધી તે આપણને અશક્ય લાગે છે. ખાસ કરીને જ્યારે તેઓ ઉચ્ચતમ સત્યો વિશે બોલે છે ત્યારે તેઓ જેને સત્ય કહે છે તેના ઉપર આપણે આપણા અભિપ્રાયોનો આરોપ કરીએ છીએ. અને આ રીતે જે દુનિયામાં આપણે રહીએ છીએ તેના વિચારોને ઊંડા થવાના દરેક પ્રયત્નને આપણે વિફલ કરીએ છીએ.

બી. બોસેન્કેટ

જવાબદાર રાજતંત્રની ઉપા સુધીનો હિંદી રાજ્યવહીવટ

૨

આગળ અંકમાં * આપણે પ્રો. દોકરની 'અધાર્થી' ની ચર્ચા તપાસી; હવે આપણે તેમણે કરેલી વર્તમાન રાજકારણની ચર્ચાની વિગતમાં ઉતરીએ. હિંદી જનતા સમક્ષ અત્યારે મહત્વના સવાલો—જે હવે સવાલો કહી શકાય અને જેના વાસ્તવિક નિરાકરણ ઉપર હિંદી રાજકીય પ્રગતિનો ધણો આધાર છે તે—નીચેના છે: (૧) હિંદનાં દેશી રાજ્યો; (૨) કોમી વિખવાદ; અને (૩) હિંદી લોકરી નોકરીમાં હિંદી તત્ત્વ. આ ત્રણે સવાલોનું મહત્ત્વ અત્યારે સ્ટેચ્યુટરી કમિશનની નીમણુંકને પ્રસંગે ઉભી થયેલી ચર્ચા જોતાં ખાસ સમજી શકાય છે. એ ત્રણ સવાલો વિગતવાર ચર્ચા કરતાં હવેટના વિભાગમાં રાજ્યબંધારણની પ્રગતિની સામાન્ય ચર્ચા કરી ઉપસંહાર કરે છે.

(૧૧)

હિંદનાં દેશી સંસ્થાનોનો સવાલ જોટલો મહત્ત્વનો છે તેટલો જ ગુચવાડા બરેલો છે અને એ સવાલના યોગ્ય નિરાકરણ ઉપર હિંદી પ્રગતિનો ધણો મોટો આધાર રહેલો છે. આ મુવાલનું મહત્ત્વ એટલો ઉપરથી જ સમજી શકાશે કે વિસ્તારમાં બ્રિટિશ હિંદમાં ૧૦,૮૪,૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે, જ્યારે દેશી રાજ્યો ૭,૧૧,૦૦૦ ચોરસ માઈલમાં પ્રથમથી છે. વળી વસ્તીમાં બ્રિટિશ હિંદમાં ૨૪ કરોડની સંખ્યા છે જ્યારે દેશી રાજ્યોની વસ્તી ૭ કરોડની છે; એટલે મુત્રકનો વિસ્તાર અને વસ્તી એ બંને દૃષ્ટિબિંદુથી બ્રિટિશ હિંદ દેશી રાજ્યોની અવગણના કરી શકે નહિ. વળી બ્રિટિશ હિંદ અને દેશી સંસ્થાનોનો મુલક એકે બીજામાં એવી ગૂઢ રીતે વણાઈ ગયો છે અને બ્રિટિશ હિંદની પ્રજા અને દેશી રાજ્યની પ્રજા એક બીજા સાથે એટલા ગાંધા ગાંધ સંબંધમાં જોડાયેલ છે કે ધણાખંશે એવાકોમાં, તેઓના લાજાજામ સમાન જોવા છે. એટલે, બધી રીતે દેશી રાજ્યોના સવાલનું નિરાકરણ બ્રિટિશ હિંદને અતિશય આવશ્યક છે. કેટલીક તરફથી એવી દૃષ્ટીએ કરવામાં આવે છે કે હમણાં આપણે દેશી રાજ્યો તરફ દુર્લક્ષ રાખીએ અને બ્રિટિશ હિંદને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થશે ત્યાર પછી આપણે દેશી રાજ્યોનો વિચાર કરીશું. પણ આ દલીલ ચલાવી લઈ શકાય તેમ નથી. ખરી જિના એ છે કે જ્યાં સુધી દેશી રાજ્યની અંદરની વસ્તી બ્રિટિશ હિંદની વસ્તીની સાથે સાથે પગલાં માંડતી ન હોય ત્યાં સુધી સ્વરાજ્યનું સ્વપ્ન કદી ખડું પડવાનું નથી. કેટલાંક મોટાં દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટિશ હિંદની માફક ન્યાયનું નિયમન અને કાયદાના જનમાલની સંપૂર્ણ સલામતી પ્રવર્તે છે. રાજ્યની નોકરીમાં નાની મોટી જગ્યાએ

નીમણું કરવામાં લાયકાતના દૃષ્ટિબિંદુથી અમુક નિશ્ચિત ધોરણે કામ લેવામાં આવે છે અને રાજ્યકર્તા અને તેના અમલદારોના કામ પર જલ્દેર પ્રગતી નુકસાનોનીની. આસર થતી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આમાં કેાઈ પણ રાજ્યના વંશપરંપરાના હકને કે તેના બ્રિટિશ સરકાર સાથેના કેાલકરારને ક્યાંય વાંધો આપ્યો નથી. અભારે જે આવશ્યક છે તે એટલું જ કે આ જાતના સુધારાનું ધોરણ કેાઈ પણ અપવાદ સિવાય બધાં મોટાં દેશી રાજ્યોમાં ઝડપથી દાખલ થઈ જાય.

આ સંખ્યાના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં મોટાં દેશી રાજ્યોની સંખ્યા બાગ્યે જ ૨૫ થવા જશે. બાકીનાંમાંથી લગભગ ૧૦૦ સંસ્થાનો અત્યારનો મુધરેલ રાજ્યવહીવટ સારી રીતે ચલાવી શકે એવડાં મોટાં કદનાં છે પણ તે સિવાયનાં સંકડો રાજ્યોનું કદ સ્વતંત્ર ઇર્વનને માટે બીજકુલ અયોગ્ય છે. કેટલાંએક તે એટલાં બધાં નાનાં છે કે સવારના પ્હોરમાં ઘોડે ચડી ફરવા નીકળીએ તો ત્રણ કલાકની સફરમાં એવાં લગભગ અડધા કડન રાજ્યની સરહદમાં થઈને આપણે પસાર થઈ જઈએ. આ ત્રણે વર્ગનાં દેશી સંસ્થાનોને માટે એક જ નિયમ કરવો એ તો દેખીતી રીતે બેફાલું છે. ઉપર કહેલી ત્રીજા વિભાગની રાજ્યસત્તાએ એટલે કે તદ્દન નાના કદની રાજ્યસત્તાઓને માટે તો સૌથી સારો માર્ગ એ જ લાગે છે કે એ રાજ્યોને પેન્શન બાંધી આપી તેમના મુલકને બ્રિટિશ મુલક સાથે જોડી દેવો. વંશપરંપરાની રાજ્યસત્તાના ખાલી ખ્યાલમાંથી એ રાજ્યોનો છૂટકો થાય તો કદાચ તેઓ સમાજના ઉપયોગી ઝાંગ બની શકે. આવાં સંસ્થાન કદમાં નાનાં હોવાં છતાં સંખ્યામાં એટલાં બધાં છે કે બધાના ઉમેરાવાથી બ્રિટિશ હિંદના મુલક અને વસ્તી બન્નેમાં સારો વધારો થઈ શકે.

હિંદના કેટલાક ભાગમાં જે કે વધારે રાજ્યોના મુલક એકબીજા સાથે યુગ્મવાઈ ગયા છે, મૂળ વાત એમ બનેલી કે જ્યારે અમુક મુલક ઉપર બ્રિટિશ સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપિત થઈ તે વખતે તે મુલકની જે સ્થિતિ હતી તે તે જ સ્વરૂપમાં કાયમ થઈ અને તે વખતની પ્રાસંગિક યુગવલ્લો એના એ સ્વરૂપમાં કાંઈ પણ ફેરફાર વગર છેલ્લાં સો વર્ષથી ચાલી આવી છે. આસપોસ બધે મૌલિક ફેરફારોની માગણી વધતી જાય છે ત્યાં આવી મુશ્કેલીઓ ક્યાં સુધી ચલાવી લેવી ? આવે પ્રસંગે સંખ્યામાં આવતાં રાજ્યો વચ્ચે મિત્રતાભરી સમજુતીથી નીવેડો લાવવામાં આવે તો બધી બાબતોએ સગાધાન થાય.

પણ બધાં દેશી રાજ્યોમાં ઉપર જણાવેલા ત્રણ ધણા લાભદાયક સુધારા દાખલ થઈ જાય છતાં પણ હિંદી દેશી રાજ્યોનો મૂળ સત્તા તો ઉભો જ રહેશે. કારણ દેશી રાજ્યોનો મુખ્ય સલાહ ઉપર કહેલા વચ્ચા વર્ગના લગભગ સો રાજ્યો કે જેનું કદ સ્વતંત્ર રાજ્ય-સત્તા તરીકે કામ કરી શકવાને માટે બાગ્યે જ પુરતું ગણી શકાય તેનો અને કેટલાંક તેથી પણ નાનાં. રાજ્યો કે જેનું કદ મુધરેલો રાજ્યવહીવટ ચલાવી શકે એવડું મોટું નથી અને છતાં તદ્દન નાશુદ કરી શકાય એવડું નાનું પણ નથી તેને લગતો છે. આ રાજ્યોની સ્થિતિ સુધારવાનો એક માત્ર માર્ગ તેઓની સત્તાના નાનાં બિંદુઓને એકત્ર કરી મોટા એકમ (units) ઉત્પન્ન કરવાનો છે. તે કેવી રીતે બની શકે ? જ્યાં જે મિત્ર રાજ્યો પાસેપાસે આવેલાં હોય ત્યાં તેમનો વહીવટ સંયુક્ત વહીવટી મંડલથી ચલાવી શકાય; આથી મુધરેલી સરકારનો અર્થાગ વહીવટ એ દેશમાં દાખલ થવા પામે. અથવા એક રાજ્ય બિન-વારસ હોય ત્યારે પોતાના દૂરના સગાને વારસો આપવાને બદલે જોડેના મિત્રરાજ્યમાં પોતાનો

મુલકે બેઠી હોવાની પરવાનગી આપે. પરંતુ આજ કિસ્સા તો આપવાદરૂપ જ રહેવાનાં. બાકી આપણા દેશી રાજ્યોના વિચારે ઉદાર થાય અને તેઓ પોતાની પ્રજાના ગેતા થવાની મદત્વાકાંક્ષા રાખી તેને પોતાના અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની અનુકૂળતા આપે એ પણ ઘણું છે; અને આ ૬૦ વર્ષના અનુભવ મંત્રી એવા દાખરા પણ થોડા નજરે પડે છે. રાજકોટમાં રાજકુમાર કંભોજનો ભાગે નાંખતી વખત મરહુમ સર ડી. સી. હોપે જે વચન ઉચ્ચારેલાં તે તે જમાનાના અંગ્રેજ અમલદારોના વિચારો ગતાવે છે. તેમણે કહેલું:

“આ સંસ્થામાં અગ્રાસ કરવા આ રાજના નગીરાઓ આવશે તેઓને વિધાયતમાં જાહેર નિશાળોમાં જે જાતની કેળવણી મળે છે તે જાતની કેળવણી અહીં આપવામાં આવશે. આમાંના કેટલાકનાં કુટુંબ એટલાં બધાં જૂનાં છે કે ઐતિહાસિક સમયની પહેલાંથી તેઓનો વંશ રાજકર્તા તરીકે આવ્યો આવ્યો છે છતાં ગઝનીના મદમુદે સોમનાથ પાટણના કિશ્ના તોડ્યા ત્યારથી તે હેઠી મરાઠા દૂકડી સોરઠનાં બળનાં બેનરે ખાકી કરી આકી ગમ ત્યાં સુધીના જમાનામાં તેઓએ પોતાના વિગ્નેતાઓની પાસેથી ધોરણર રાજ્યવ્યવસ્થાનો એક પણ પાઠ શીખ્યા નથી. આપણી ધારણા એવી છે કે આ છોકરાઓ એવી કેળવણી લે કે તેઓ પોતાની રૂચન કરતાં જ્ઞાન અને ઉદાપણમાં ચડીઆના થાય અને છતાં પોતાનાં કામ ઉપર જાહેર પ્રજાની ટીકાનો અવાજ એ કમ્પરના અવાજની માફક સ્વીકારતાં શીખે. આજે શરૂ કરવામાં આવતી સંસ્થામાં કેવાં ફળ પાકે છે—એમાંથી પમાર થયેલ યુવાનો મોટી ઉંમર પહેંચનાં ખ્રિદિશ સંસ્કારની સાથે સ્પર્ધામાં પોતાના રાજ્યવડીવટ વંશપરંપરાના ધોરણ પર નાશુ રાખશે કે પોતાના રાજસત્તાના અમુક અંશનો સ્વેચ્છથી ભોગ આપી ખ્રિદિશ શહેનશાહતના અખીરતું સ્થાન મેળવવામાં માન સમજશે—એ તો વખત જનાં બેયું જશે. પણ જે તેમ થાય તો હું તો તે વધારે ઉત્તન પસંદગી ગણીશ.”

આ બાબત ઈ. સ. ૧/૭૦માં કરવામાં આવ્યું હતું જ્યારે યુરોપમાં ક્રાન્કો-જર્મન યોદના અંતમાં જર્મનીનાં નાનાં નાનાં રાજ્યોએ પોતાના સ્વનંત્ર હક છોડી દઈ તેમાંથી બિરમાર્કીઅન જર્મન ઍમ્પાયર રચાયું હતું; એટલે એ જાનના વિચાર તે વખતે હવામાં હતા. વળી યુરોપીયન ઇતિહાસ એક બાબત સ્પષ્ટ શીખવે છે કે નાનાં રાજ્યોના દિવસો હવે વારાઈ ગયા છે, અને આ શિક્ષણ આપણા રાજ મહારાજાઓ પણ પોતાના અગ્રાસમાંથી કે તે પંદરીય, દુનિયાના, પ્રજાસમાંથી તારી, ગંદે છે.

અંગ્રેજ અમલદાર વર્ગ જે રાજમહારાજના સંસર્ગમાં આવના અને જેઓ હિંદી સમાજમાંથી માન એ એક વર્ગને પોતાના રામેવડીઆ તરીકે માનતા તેઓ પણ તેમને હિંદી પ્રજાના બીજા વર્ગો તરફ નિરસારથી બેનાં શીખવના. પણ સરકારી જુઓ નોકરીમાં હિંદીઓની સંખ્યા વધવા સાથે એ અમર હવે ઓછી થતી જાય છે અને ધીમે ધીમે એ તદ્દન નાશુદ થઈ જવાની એમાં કંઈ જ શક નથી. એ પ્રમાણે ચતાં આપણા રાજમહારાજાઓમાં ઉદાર વિચાર રટ્ટરે અને જેની રીતે જાવાનના અખીર વર્ગે દેશના લાગતી ખાતર પોતાના હક એક સાથે શહેનશાહના ગરબમાં ધરી નવી સ્થિતિ ખુદાથી સ્વીકારી લીધી તે પ્રમાણે જે તેઓ પોતાના થોડા રાજદારી હકો છોડી દે અને તેના જાદવામાં વિભાગ ન પડે એવી વંશપરંપરાની જાગીર તથા તે સાથે હિંદી ધારાસભાના અખીર મંડળમાં બેઠક મેળવે, તો આથી તેઓને એવી કારકીર્દી આગવાની સંધિ મળે કે જેની મોટા રાજાઓ પણ ઇર્ષ્યા કરે. પણ આ તો માન ખાખી ખમાય છે જે હું અત્યારે વ્યક્ત કરું છું. અને

જેમ જેમ પ્રગમત એના તરફ દૃઢ થતો જાય તેમ તેમ જ તેને અમલમાં મેલવા માટે ધારાસભા તરફથી કે વહીવટી હુકમો મારફત કામ લઈ શકાય એમ છે.

(૨)

હિંદી રાજ્યનીતિના ચુંચવણ ભરેલા સવાલોમાં બીજો મહત્વનો સવાલ એ કેળા વિખવાદનો છે; જેમ જેમ નવા સુધારાની અસર રાજદારી સત્તા સરકારી અમલદારોના હાથમાંથી છૂટી પ્રમ્તના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં મૂકવાની છે એમ સમજાતું જશે તેમ તેમ આ વિખવાદ વધતો જવાનો એ નિર્વિવાદ છે. વળા પ્રગતીય સંસ્થાઓમાં જે પક્ષ પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત રીતે વ્યક્ત કરી શકે તે જ પક્ષ અસર નીપજવી શકે છે, અને હિંદને ઇતિહાસ ખતાવે છે કે ધર્મે કે યતિનું બંધારણ આ દેશની પ્રગતને સહજ છે. એટલે આજના હિંદીને કહેવું કે તમે તમારી શુદ્ધિની કે સંગઠનની યોજના પડતી મૂકો એ શબ્દો નાખી દેવાના છે. સવાલ એ છે કે એ જૂની, ધર્મની કહો કે વહેમની કહો, પણ એ નુકસાન કરતા જૂની રસમોમાંથી આપણે રાજકીય રાષ્ટ્રીય બંધારણની યોજના નીપજવી શકવાની છે. એટલે આ કામ એક દિવસમાં કે ત્રણ દિવસમાં પાર પડે એમ નથી. આપણે એક જૂનું સુભાષિત કહે છે તેમ ગંગાચર્યર્થમાંથી ઉતરી કંલાસમાં પડે છે અને ત્યાંથી નીચે ઉતરતાં પોતાના કાંઠા પરના હનરો શહેરો તથા ગામડાંઓના રહેવાસીઓને પવિત્ર કરતી જાય છે. તે પ્રમાણે ઉદાર વિચાર અને ઉત્તમ ભાવનાનાં નીર પણ ધીમે ધીમે આપણા દેશની પ્રગતને પવિત્ર કરે અને જળવાન બનાવે એ જરૂરનું છે; પણ એમાં મુખ્ય મુશ્કેલી એ આવે છે કે હિંદી મુસલમાન ઇસ્લમ કે ટર્કીના વતની તેના ધર્મ-ભાઈઓથી એક જમાનો પાછળ છે. બીજા બાજુએ હિંદુઓમાં તેમના નેતાઓ, રામ રામભોહનરાયથી માંડી સર નારાયણ ચંદ્રાવરકર સુધી, બધા બધું આગસુ હતા. હિંદુ નેતા પોતાની જાતિના હલકા વર્ગોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને પ્રયત્નો યોજવાને બદલે પોતાના નાકની ઢાંડી ઉપર નજર ફેરવી આત્મા અને પરમાત્માના વિચારમાં સમાધિસ્થ થઈને બેસે છે. આ પ્રમાણે જો હિંદી મુસલમાન પછાત છે નો હિંદી હિંદુ પચાસ ટકા પછાત અને પંચાણું ટકા આગસુ છે. હિંદુની સ્થિતિ એક કુસંપથી ભરેલા ધરના જેવી છે. આનો શું ઉપાય ? એ જ કે તેને વર્તમાન સમયની પ્રવૃત્તિઓમાં યોગ્યતા બેઠાય. આપણો વર્તમાન આદર્શ એ છે કે સહાનુભૂતિ અને પ્રાતુભાવથી સમાજનું ભલું કરવા માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું એ પ્રગતી આત્મિક કે દેવી શક્તિ વધારવાનો ખરો માર્ગ છે. અને આ આદર્શ એક દિવસમાં કે એક વર્ષમાં ફલીભૂત થઈ શકે એવો ' રામબાણુ ' ઇલાજ નથી. પણ જેમ જેમ પ્રગતના અંતરમાં તે ઉતરતો જશે અને પ્રગતના લુહા લુહા વર્ગો તેને અમલમાં મૂકતા જશે તેમ તેમ ને ફત્તેહમંદ અમલને પ્રાપ્ત કરશે અને છેવટે બધા દિશાના બજારથી તેનું બેર અટકાવી ન શકાય તેવું થશે.

આ બાબતમાં હિંદ તરફ ઇચ્છાંકની શી ફરજ છે ? સર્વથી પહેલી તો એ કે એક સુધરેલી સરકારને જે જે માર્ગો ખુલા હોય તે બધાનો ઉપયોગ કરી આ નવેરને ચડવામાં હિંદને મદદ કરવી. અંગ્રેજ રાજનીતિનિપુણ પુરોએએ મોટાં મોટાં બાખ્યાનો કયા છે, અંગ્રેજ કમિશનોએ મહાન રિપોર્ટો ઘડ્યા છે; પણ હિંદી કેળવણી હજી બધું જ પછાત, ખોડખાંપણવાળી અને અસંતોષકરક રહી છે. માત્ર એક જ દાખલો લઈએ. ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીની આપણે વાત કરીએ છીએ; એ આપવા માટે કેટલા હનર પુરુષ

અને સ્ત્રી શિક્ષકો તૈયાર નોંધાયે ? છતાં દેશમાં શિક્ષણપદ્ધતિ શાળાઓનાં સંવાદનં તરફ કેન્દ્રિત નથી અને અત્યારે જે થોડી શાળાઓ ચાલે છે તેમાં પણ વધારેમાં વધારે કામ કરવા માટેનો આગ્રહ ક્યાંય દેખાતો નથી.

વળી મ્યુનિસિપાલિટી, લોકલ બોર્ડ, સ્થાનિક ધારાસભા એ બધાને માટે મન નોંધાવી ચૂંટણી કરવાની પદ્ધતિ જે દાખલ થઈ છે તે પંડે જ રાજકીય શિક્ષણની એક શાળા તરીકે ગણી શકાય. પરંતુ તેમાં કેમી પ્રતિનિધિ તત્ત્વની માગણી સ્વીકારવામાં મિન્ટો, મોર્ફી, મોન્ટેગ્યુ અને બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે નમુનાબદ્ધ બતાવી છે; અને હવે એ પ્રથા જેમ બને તેમ જલદી બંધ કરવામાં આવે તો જ દેશને મહાન નુકસાન થતાં અટકે એમ છે. આનો એક જવાબ એવો આપવામાં આવે છે કે જ્યાં સુધી હિંદુ અને મુસલમાન નેતાઓ સાથે મળી પોતાની માગણી સ્પષ્ટપણે રજુ કરે નહિ ત્યાં સુધી વાઇસરાયથી કંઈ બને નહિ. પણ આ જવાબ વાજબી નથી. વાઇસરાય, હિંદો પ્રધાન કે ઈંગ્લાંડનો વડો પ્રધાન મળી હિંદો રાજનો કારોબાર બરાબર ચાલે છે કે નહિ એટલું જ જોવા માટે નીમાયા નથી; તેઓનું કામ તો ઉત્તર વિચારશીલતાથી ભવિષ્યની જરૂરિયાતોનો વિચાર કરી તેને માટે યોજનાઓ ધરી તે પ્રમાણે કામ લેવાનું છે. માત્ર એક જ ઉદાહરણ લ્યો. ૧૯૧૭ ની ૨૦ મી આગસ્ટનું જાહેરનામું કેવી રીતે ઘડાયું હતું ? શું એ જાહેરનામું હિંદી પ્રજાના નેતાઓએ માગેલાં સુધારા જ માત્ર આપે છે ? ના. હિંદી નેતાઓએ કરેલી માગણીથી ઘણાં જ આગળ જઈ પાર્લમેન્ટે પોતાના અનુભવથી પરદેશી રાજ્યસભામાંથી છૂટી સ્વરાજ્ય ભોગવવાની સ્થિતિમાં આપવાને માટે કેવી યોજના વધુ લાભદાયક નીવડશે એ વિચારી તે પ્રમાણેની ઉદાર યોજના આપી છે; અને જે સુધારા આપતી વખતે વસ્તુસ્થિતિ એવી હતી તો પછી હવે હિંદુ મુસલમાન નેતાઓની રાહ જોવાની દલીલ ટકી શકે નહિ. તે સાથે હિંદુ અને મુસલમાન નેતાઓમાં જેઓ પોતાને પ્રથમ હિંદી અને પછી ગૌણરૂપે હિંદુ કે મુસલમાન તરીકે ઓળખાવતા હોય એવા બધા નેતાઓની ફરજ છે કે આવતા બાદશાહી કમિશન પાસે કેમી મતદાર મંડળો વિરુદ્ધ સખતમાં સખત દલીલ મૂકવી અને એ દલીલને બીજી નાની જાતિઓ જેવી કે હિંદી ક્રિશ્ચિયનો, પારસીઓ, શીખ વગેરે કેમીએ પણ ટેકા આપવો જોઈએ.

વળી મોટાં શહેરોમાં અને જ્યાં જુદીશાળી મતદારમંડળો દરતી ધરાવતાં હોય ત્યાં ચૂંટણીની બીજી રાજકીય પદ્ધતિઓ પણ અજમાવી જેવી જોઈએ. આ પ્રયોગ રાજ્યાત્તમાં નાના પ્રમાણમાં મ્યુનિસિપાલિટીની ચૂંટણીમાં અજમાવી શકાય. હિંદમાં રાજકારણની પ્રવૃત્તિમાં માત્ર અમુક એક વર્ગ હાથ ધાવે અને દેશના સમૃદ્ધ વર્ગના કે બીજા ક્ષેત્રવાળા લોક તેથી અલગ રહે એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. તંદુરસ્ત જોરદાર પ્રજામત ઉત્પન્ન કરવા માટે એ જરૂરનું છે કે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિમાં પડેલા લોકોમાંથી પણ અમુક ચૂંટણીમાં ફતેહમંદ થવાના સરખા અવકાશ જોઈએ.

આ કેમી સલાહની બીજી બાજુ આપણે તપાસીએ. આ હિંદુસ્તાનના બે પ્રકાર ખાસ ગંભીર મુશ્કેલીઓ ઉભી કરે છે અને તે (૧) કેમી અધ્યક્ષ અને (૨) સરકારી નોકરીમાં કેમી પસંદગી એ બે સવાલ છે.

જ્યાં જ્યાં હિંદુ-મુસલમાન ઝગડા જાંએ છે ત્યાં પોલિસ મોટી સંખ્યામાં હાજર હોય છે કારણ આ ઝગડા અમુક દરેકા ઉત્સવના પ્રસંગે જાગે છે. આ વખતે જે લોકો આવા ઝગડાની શરૂઆત કરી બોમ્બોલોથી કે ગળાગળામાંથી લકવાડ પર આવે તેઓને તરત પકડી

તેમને સખત-શિક્ષા કરવી જોઈએ. આ શિક્ષાથી બીજાની ઉપર હાડી અસર થઈ તેઓ તેમાં જોડાતાં અટકશે. પણ તેટલું બસ નથી. આ કથડાનાં મૂળ તપસ્યા હિંદુ અને મુસલમાન નેતાઓએ સાથે મળી પ્રયત્ન કરવા જોઈએ અને પછી ધર્મજુના પ્રસંગો જેમ અને તેમ ઓછા થાય તેવાં પગલાં લેવાં જોઈએ. તે ઉપરાંત પ્રજામાં નવા સુધરેલા નિર્દોષ આનંદ લેવાના માગોને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપી આવા પ્રસંગોએ દાખલ કરવા જોઈએ કે જેથી જૂના રિવાજમાં રહેલું જોખમી તત્ત્વ ઓછું થતું જાય. પણ આ જાતના ફેરફાર પ્રજાની અંદરથી જ ઉદ્ભવવા જોઈએ અને તેને આગલમાં મૂકતાં વખત લાગે એ સ્વાભાવિક છે. તે દરમિયાન શું કરવું ?

સરકારી અમલદારો કહેશે કે અમે તો આમતા આવેલા રિવાજને માન આપશું. બ્રિટિશ સરકારે પોતાના અમલની શરૂઆતથી આ નિયમ રાખ્યો હતો અને ઘણાં વર્ષો સુધી તે નિમકહવાડીથી પાળવામાં આવેલ છે. પણ દેશમાં સ્થિતિ બદલાતી જાય છે. ગામડાંમાંથી કરબા અને કરબામાંથી શહેરો બન્યાં છે. જે જગ્યાએ મુખ્યત્વે હિંદુ કે મુખ્યત્વે મુસલમાન જગ્યા તરીકે જાણીતી હતી તે હવે તેવી રહી નથી. વળી ઉત્સવને પ્રસંગે મોટાં ટોળાં એકઠાં થાય છે જે તે સ્થાનના રહેવાસી હોતાં નથી. આથી મુશ્કેલીના પ્રસંગો ઉભા થાય છે જેનું નિરાકરણ સરકારી અમલદારો અને પ્રજાના નેતાઓએ ભેગાં મળી કરવાનું છે. આ માટે થોડા સાદા પણ સ્પષ્ટ નિયમો ઘડી કાઢી તેનો સર્વજન સખત અમલ કરાવવો એ એકંદર શ્રેયસ્કર છે. આ નિયમો ઘડવામાં દરેક જાતના નેતા સામા પક્ષને અને તેટલું નમતું આપવાનો પ્રયત્ન કરશે તો તે સૌથી સારો દાખલો બેસારશે.

નોકરીની બાબતમાં જે જાતીય હક આગળ લાવવામાં આવે છે તેનો સવલત હવે જોઈએ. આ બાબતમાં સમાજની લાગણી અને વ્યક્તિગત લાગણીમાં ફેર છે. વ્યક્તિ તરીકે બીજાની ઈર્ષ્યા કરતાં આપણે શરમાઈએ. પણ જાતિ જીજ્ઞ જાતિની ઈર્ષ્યા કરે તેને આપણે સમાન હકની માગણીને નામે આગળ ધરવામાં આવ્યેકો ન ખાઈએ. પણ સરકારી નોકરી કે ખાનગી ખાતાઓમાં બધે નોકરી ઉપર નિમણુંક કરવામાં દરિજિન્દુ તે તે જગ્યાનું કામ કરી ચક્રવાતી આવડતનું હોતું જોઈએ. અને જ્યાં આવડતમાં બહુ ફેર ન હોય ત્યાં જાતિનું દરિજિન્દુ પણ સાથે સાથે આવે જ કરવામાં આવે તો વાંધો નથી.

પછાત કોમોને સહાનુભૂતિ અને મદદની જરૂર છે. પણ તે મુખ્યત્વે એ કોમોના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ માટે સ્કૉલરશિપ વગેરે મોટા પ્રમાણમાં આપવાના રૂપમાં આપવી યોગ્ય થઈ પડશે. પણ સરકારી નોકરીમાં અયોગ્ય માણસને પસંદ કરવાથી તે કામ બગડે છે અને તેથી એકંદર દેશના હિતમાં નુકસાન થાય છે. કોઈ પણ જાતિ સરકારી મદદથી આગળ વધી શકતી નથી. કારણ સરકારી પક્ષપાત ઉપર આધાર રાખવાથી આત્મવિશ્વાસ અને ખંત જેવા ગુણો તેમાં કેળવાતા નથી.

બધી નાની જાતિઓ નિયમ તરીકે પછાત જાતિઓ નથી હોતી; હિંદમાં કેટલીક ખાસ નાની જાતિઓ છે જેની અંદર સર્વથી મોખરે આવે એવી વ્યક્તિઓની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય છે. આવા પ્રસંગમાં એ જાતિની વ્યક્તિઓને મોટા પ્રમાણમાં રાજ્યની નોકરીમાં જોડાવા આડે જાતીય ઈર્ષ્યાને અવકાશ આપવો ન જોઈએ. પણ આ બધામાં રાજ્યની મુખ્ય દરિજા કામ કરવાની યોગ્યતાની હોવી જોઈએ એ નિર્વિવાદ છે.

સ્વૈ ૨ વિ હા ૨

પૃથ્વીથી અદ્ધર હો તો તમે આગળ ચાલી શકો ખરા ? ધારા કે કોઈ પણ મંત્રવિધાથી તમે પૃથ્વીને બિલકુલ અડક્યા વિના અદ્ધર રહી શક્યા તો આગળ ચાલી નહિ શકો.

તેની જ રીતે તમારા વિચારો અને જીવનની કાર્યભૂમિને કોઈ જગ્યાએ નહિ સ્પર્શતા હોય તો બિલકુલ પ્રગતિ નહિ કરી શકો. અને છતાં આપણી બધી પ્રવૃત્તિ કઈ જાતની છે ? હમણાં હમણાંમાં અમદાવાદમાં કેટલી બધી જાહેર પ્રવૃત્તિઓ થઈ પણ તેમાંની કઈ જીવનને સ્પર્શ કરનારી હતી ? કેટલી બધી સભાઓ થઈ ? પત્રકાર પરિષદ, કેળવણી સ્ત્રી મંડળ પરિષદ, યુવકસંઘનું અઠવાડિયું, તે ઉપરાંત કાંઈક જાહેરોએ પણ સભાઓ ભરી હતી. બધાનાં નામે ય યાદ ન રહે એટલી પ્રવૃત્તિ. અને છતાં જીવનમાં ક્યાંક અસર છે ? ભાષણ કરી કરીને આપણે ચાલવા માંડીએ છીએ અને હતા ત્યાંને ત્યાં. બધામાં માત્ર કરાવો કરવાના.

યુવકોએ આખું અઠવાડિયું શું કર્યું ? તેમણે જે કાંઈ કર્યું તેની ઠસી અસર અમદાવાદના જીવન ઉપર પણ રહેશે ? છેવટ તેમના ખોતાના જીવન ઉપર પણ રહેશે ? બહુ બહુ તો ખાધું અને ખોટા. એમ તો નાતો પણ ખાષ છે અને જોર કંઈ છે. તેમાં નવું શું કર્યું ? નાટકો ભજવ્યાં તેમાં પણ પ્રગતિ શી ? નાટકો લખાવે સાચાં ભજવનાં આવડ્યાં એટલું પણ કહી શકીશું ?

એચ. ઇ. વેસ્ટ એક જગ્યાએ આધુનિક પ્રગતિનું બહુ સાઈ બ્યાન કરે છે. તે કહે છે કે ધારા કે હવા અનુકૂળ ન હોય અને તમે ફરવા જઈ શકતા નહો, તો તમારા ધરની બારી ખુલી મૂકી ત્યાં બાઈસિકલની ઘોડી ગોઠવી દેવી. તેમાં સાઈકલનાં પેડાં જમીનથી અદ્ધર રહે છે. પછી ઉપર બેસવું, બારી આગળથી ભાત ભાતના દેખાવો પસાર થાય તે જોવા, અને સાઈકલ ખૂબ જોરથી મારી મૂકવી. તમે યુસાફરી કરતા હો તેની માફક પગ કામ કરશે, બારી આગળ હશે એટલે બહારનું દરર જાહેરાતું જશે અને કઢાક પછી નીચે ઉતરીને વીસ માઈલની ગતિએ સાઈકલ ચાલ્યો તેમ મોટરમાં વાંચીને સંતોષથી નીચે ઉતરી શકશો. આપણી ઘણીબધી પ્રવૃત્તિઓ આવી નથી ? વેગ ધણો લાગે, પણ તેનું કારણ જ એ કે પેડાં જમીનને અડનાં નથી. ખૂબ જોડીએ, હસવો કરીએ, હસવોનો વિરોધ કરીએ, પાંછ-ટસ એફ એફર કાઢીએ, ગરમાગરમ ચર્ચ જઈએ, પુષ્કળ સ્નાતંતુનો ઘસારો થાય પણ કશીએ પ્રગતિ નહિ.

પણ યુવકોની હીલચાલમાં એક સરસ જનાવ જ-યો. ગુજરાતના યુવકોનો પ્રતિનિધિ ઇન્દુલાલ વાસિક, જેણે એકવાર પાંચવરની આ બાજુ આવવાની ના પાડી હતી, તે સુરત સુધી આવી ગયો. ગુજરાતના યુવકોને કામ કરવાનાં અનેક ક્ષેત્રો જનારી ગયો. તેના પહે-રવેપમાં, રહેણીકરણીમાં આસમાન જમીનનો ફેર લગ્યોએ જોયો પણ છતાં એ ઇન્દુલાલ એનો એ જ છે એમ પંજુ બેધાને લાગ્યું. હું તો તેને એનો એ જ દેખું છું. ફરીથી ગુજરાતના યુવકોમાં આન્યા વિના તેનાથી રહેવાનું નથી. “ ભાઈ, તું ગીતાને માનતો હોય કે નહિ પણ

પ્રકૃતિસ્નાં નિર્બંધયતિ । ”

સુવક્સંચના કાર્યક્રમમાં જાળકેનો દિવસ જાડુ ધ્યાન ખેંચે એવો દત્તોઃ કૃષ્ણનું નૃત્ય અને સુદત્તો અશિનય આપણી રંગમૂમિ ઉપર નવીન જ દત્તાં. આપણા રાસો, સ્ત્રી અને પુરુષો બન્ને માટે છે, તેમાં વ્યક્તિને પોતાની કક્ષા જતાવવાને પુષ્કળ અવકાશ છે પણ ગમે તેમ તોપણ તે સંધનૃત્ય છે. વૈયક્તિક નૃત્ય અત્યારે તો નથી. તે હવે દાખમ થયું. અને આ બે વસ્તુઓ પણ આપણે બંધાળમાંથી લેવા માંડ્યા. આપણા સાહિત્ય ઉપર બંગાળીની પુષ્કળ અસર છે અને હવે સંગીત નૃત્ય અને અશિનય ઉપર પણ થશે. ,

આપણા દેશ વિશે પરદેશીઓને કેટલીક બહુ નવાઈઓ લાગે છે. આપણા દેશનો એક પણ વાવડો નહિ, એક પણ ખીણું નહિ, એક પણ દેશગીત નહિ ! વાવડો અમદકારે આપ્યો તે હું ધારું છું હવે તો કાપમ થશે. ખીણું—રશિયાના વૉડકા, જર્મનીના બીઅર, પોર્ટુગલના વાઇન જેવું—કાંઈ નહિ હોય તો સાવશે. અને દેશગીત વંદે માતરમ્ ધઈ ગયું છે.

સુવક્સંચમાં દાખમ થવા કાંઈ શી છે કે નહિ તે મને ખગર નથી. પણ શી હોય કે ન હોય પણ દાખમ થવા માટે દરેકને વંદેમાતરમ્ ગાતાં આવડતું હોતું જોઈએ એટલી શરત હોય તો ઘણું સાફ. તેની બંધી જાહેર સમાજોમાં છેવટે એ ગવાવું જોઈએ. અત્યારે તો ભેમાં ગાતાં પણ નથી આવડતું તો વિચારતાં ને કામ કરતાં તો શેનું જ આવડે ?

આજે કોણ જાણે કેમ જીવ નિરાશાની નાડે ચાલે છે. ઘણું જાણું છું કે નિરાશામાંથી નીકળી જઈ પણ અત્યારે ઉપાય મૂકતો નથી. સાધ્મિન કમીશનની ત્રીજી તારીખ સુધી રાહ જોઈને લખવાનો વખત નથી.

*

*

*

એક મિત્રે કહ્યું: “ તમે કાઠિયાવાડીઓએ ગુજરાતની બાપા ઉપર જગરા ધમ્મારો કરવા માંડ્યો છે. અત્યારે જેમ ધંધા બાપા કાઠિયાવાડીઓ દાય લઈ લે છે, તેમ બાપા ઉપર પણ તેમની જ સત્તા ચાલવા લાગી છે. કાઠિયાવાડી પ્રયોગો થોકડાગેર બાપામાં દાખમ થાય છે. અગે મુદતીઓ પણ ‘ માફક ’ કે ‘ પેડે ’ ના અર્ધમાં ‘ જેમ ’ વાપરવા માંડ્યા. ‘ આમ તો હોય જ ના ! ’ એમાં ‘ ના ’ નો પ્રયોગ કાઠિયાવાડી છે. મદાત્માજનું અને સૌરાષ્ટ્રનું સાહિત્ય જોઈને ગુજરાત પર હુમલા કરવા માંડ્યું છે. ” હું ‘ પ્રોજેનવસાત ’ કાઠિયાવાડી બની ગયો જો કે હું આખા ગુજરાતનો છું. મેં કહ્યું: “ બાઈ, ધંધામાં તો લુદાર સુતાર બંગી દેડ મજુરો કાઠિયાવાડનાં છે. કાઠિયાઓ તો દંછ ગુજરાતના જ છે. ગુજરાત આજ સુધી માત્ર દીકરીઓ કાઠિયાવાડથી લઈ આવતો, હવે મજુરો પણ લઈ આવે છે. અને બાપામાં તો અમે સમ્રાટો દંછ છૂટીએ છીએ કાંઈ કંઈ તો નથી જતા ના ! ”

કાઠિયાવાડમાંથી શા માટે માણસો ગુજરાતમાં આવે છે ? એ પ્રાંત શા માટે ગરીબ છે ? પોતાનું પોતાનું કેમ કરી શકતો નથી ? કમ્મ કમ્મ કેમો પોતાનો નિર્વાંદ કરી શકતો નથી ? કાઠિયાવાડની કેમો ક્યાં ક્યાં ત્વય છે, ત્યાં કેવી સ્થિતિમાં રહે છે, ત્યાં તેમની નૈતિક સ્થિતિ કેવી છે ? એ કાઠિયાવાડના વિચારકોએ જોવું જોઈએ. કાઠિયાવાડની મુંદર કેમોઃ મેર, ચારમ્, રંગારી, બરવાડ, દેડ, બધાં ગુજરાત આખામાં જ નહિ પણ ઉત્તરે સિંધમાં

અને દક્ષિણનાં જંગલોમાં, કહો કે દંડકારણના અવશેષ ભાગોમાં નિર્વાહ અર્થે ફરે છે. કાંઈ જોતું નથી તેમનું શું થાય છે.

ગુજરાતની કેમો પણ કંઈ ઓછી ફરતી નથી. ગુજરાતના ધાંધળા ઉત્તરે અલુચિસ્તાન સુધી અને પૂર્વે સિયામ સુધી જાય છે. દક્ષિણમાં તો મદ્રાસ સુધી ગયા છે. સાંગલી પૂના વગેરેમાં કમક ગુજરાતીઓ ગુજરાતી-દક્ષિણીનું વિચિત્ર મિશ્રણ બોલે છે. અને ભાષામાં તો આજસુધી આખું ગુજરાત-કાઠિયાવાડ મુસ્લી જ બોલતું આવ્યું છે એમ કહીએ તો ચાલે. જાણ પહેલાં સાક્ષરો સુરતના, મુંબઈનાં દૈનિકો ઉપર ખાસ અક્ષર સુરતની. આટલે વરસે કાઠિયાવાડે સાહિત્યમાં રેલાયા માંડ્યું. અને અત્યારે તો ગુજરાત કાઠિયાવાડનો બેઠક કશામાં રજાં નથી. પહેલાં કાઠિયાવાડી લોકો માત્ર ‘જાગરાનો રોટલો ને અડદ (ની દાળ નહિ પણ)નું શાક’ ખાતા તે હવે આખા ગુજરાતમાં લગભગ એક જ જનની રસોઈ થાય છે. જે કે ૬૭ મુસ્લીઓ પોતાની પાનીઓ માટે મગરૂરી ધરાવે છે.—ધરાવી શકે છે.

પણ આખા દિશમાં ખાતનું એક સરખું ક્યારે મળશે? યુરોપના કોઈ પણ દેશનો માણસ પોતાના દેશ જોયો ખોરાક આખી દુનિયામાં મેળવી શકે છે પણ એક દિન્દુને દિન્દુસ્તાનનાં તીર્થોમાં પણ પોતાને લોહતું ન મળી શકે. ઉત્તરમાં મળ્યો તો જાડી પૂરી કચોરી મળે, બાતનું નામ નહિ, તૂરની દાળ મળે જ નહિ, દક્ષિણમાં જાઓ તો પણ ગુજરાતી રોટલી તો ન જ મળે. બિચારો ગુજરાતી દિન્દુ બધેય અરધો બૂખ્યો રહે.

ખિચડી કદાચ આખા દેશમાં સાર્વત્રિક દ્રવ્ય.

૬૭ આપણા જુદા જુદા પ્રાન્તો એક ખીમનું કાંઈ જ જોનાં લેનાં શીખ્યા નથી. કંતરે દિંદી રજડીને ગુજરાતીઓ ન ઓળખે. ઉનાળામાં ‘કંઠાઈ’ને માટે મરી પડનારો કંતરે દિંદ ગુજરાતનો શિખંડ ન શીખે! ધરમાં ગુજરાતના કોઈએક ન રાખે! ગુજરાતનું લાડિયું લોહને દરિયાર રવીન્દ્રનાથ દાકર ચક્રિત થઈ ગયા હતા. દક્ષિણી લોકો ગુજરાતની નીચળ પાટલીવાળી ધંડી ન રવીકારે. દક્ષિણી ધંડી એટલે આપણો ધંડલો. તેમાં એકાંચારે પાટ ન પડે તો અક્ષરૂં નિષ્કલ પેળામ્ કરવું પડે. કહેવન ખરી છે કે ‘ધંડીનો એક અને પાટાનો એક’.

બળદ પાળવાની સંસ્થા જોટલી જ આપણી વર્ણસંસ્થા જૂની હશે. દાણ જાણે ક્યાં કારણોને લઇને વર્ણવ્યવસ્થા દાખલ થઇ હશે; પણ તેમાં મુખ્યત્વે માણસોની સગવડ, ખીજી જાતિઓથી બચાવ કરવાની શક્તિ, લગ્નની સગવડ અને નિયમિતતા, અંદર અંદર સંપ રહેવાની સગવડ, એક જ સંસ્કૃતિ સાચવી રાખવાની સગવડ, બાપના શુણે કુટુંબમાં ઉતરવા સહેલા પડે છે એ નિયમ નવો નવો શોધાયો હશે, વગેરે સમાજની અનેક સગવડો જોઈને વર્ણવ્યવસ્થા દાખલ થઇ હશે. પછી એ જ વ્યવસ્થા વર્ણની પેટાની નાતોમાં દાખલ થઇ હશે એ બધું બળદને પ્રથમ પાળ્યો જોટલું જૂનું હશે.

તે પછી તેા હિન્દમાં અનેક યાત્રા આવી, તેમાંથી કેટલીઓએ આપણા પર રાજ્ય કર્યું, કેટલાએ નવા માણસો જૂની નાતોમાં ધૂસી ગયા હશે, કેટલાએ માણસોનું જૂની નાતોમાંથી અપહરણ થયું હશે, પણ નાત નાત વચ્ચેનું અંતર એનું એ અને ચીકા એના એ.

તે પછી મુસલમાનો આવ્યા, હિન્દુઓએ એક થઇ એકસંપી બચાવ કરવાની જરૂર પડી, તેનું પણ કાંઈ નહિ, મુસલમાનો રાખ થયા, આપણી જૂની નાતોમાંથી દીકરીઓ લીધી, છતિહાસમાં નહિ નોંધાયા હોય એવા કેટલાએ અપહરણના અને મિશ્રણના ખનાવો બન્યા હશે, પણ તેનું શું, ચીકા એના એ.

અને તે પછી અત્યારે, જૂની નાતોમાં એક પણ સગવડ રહી નથી, નાત પ્રમાણે નથી ઘંધા રહ્યો, નથી રીતસાત રહી, નથી રીતરિવાજ રહ્યો, નથી ધર્મ રહ્યો, નથી સંસ્કૃતિ રહી, નથી વાસ રહ્યો, નથી વિચાર રહ્યો, કશું નાત પ્રમાણે રહ્યું નથી, પણ ચીકા એના એ.

એના એ ચીકામાં ચાલવાનું, ભણે ચીકા જોડા ગયા હોય અને ઉતાવળો ચાલનાર તારવીને ગાડું આગળ ન લઈ જઈ ચોકે એનું થયું હોય, ભણે એક બીજાની ધૂળ ઉડતી હોય, ભણે બેસવાની ખાવા પીવાની કચાની સગવડ ન હોય, ભણે જોડા ચીકામાં ચાલનારના પગ સામસામા છોડાતા હોય, ભણે ધાંચોમાં વરચોડીઆંનાં માથાં સામસામાં ભટકાતાં હોય, પણ ચીકા એના એ !

છતિહાસના કેાઇ સમયમાં જ્યારે માણસોએ ફરવાનું છોડી દઈ એક જગ્યાએ વસવાટ ચાલુ કર્યો હશે ત્યારે તેમનામાં દેશની મમતા ઉત્પન્ન થઇ હશે અને તેમાંથી સ્વદેશપ્રેમ અને રાષ્ટ્રભાવના ઉત્પન્ન થયાં હશે, તેમાંથી જ દેશનું જળ અને દેશની રક્ષણશક્તિ જન્મી હશે, અને એ શક્તિથી જ બીજા દેશોને એક દેશ તાણે કરી શક્યો હશે.

આવા કેાઇ કાલે ગ્રીસનાં નગર-રાજ્યોમાં એ ભાવના જન્મી. પણ તેથી જ નગર-રાજ્યો માંહોમાંહે લડવા લાગ્યાં, નગર-રાજ્યોના સમતોલપણા વિશે રાજકારણી અભિપ્રાયો બંધાયાં, તેને લીધે માંહોમાંહી લડાઇઓ જામી, છેવટે એકસંપ કરી ન શક્યાં, છિત્ત લિત્ત થવા લાગ્યાં, પણ નગર-રાજ્યોના સમતોલપણાના ચીકા એક વાર થયા તે એના એ રહ્યા.

આવી જ રીતે ઇંગ્લંડમાં રાષ્ટ્રભાવના જન્મી; તેથી તે જળવાન થયું, તેમાંથી એક મહારાજ્ય સ્થપાયું અને તેણે પણ યુરોપનાં રાજ્યોના સમતોલપણાની રાજ્યનીતિના ચીકા પડ્યા.

“ત્યારબાદ લેખક હિંસા અને અહિંસાને તોળી જુએ છે... પ્રેમકતા મત પ્રમાણે હિંસા જરૂરી છે; કારણ હિંસા સિવાય કોઈ પણ અગત્યનો ફેરફાર સમાજમાં કરી શકાતો નથી; અને છેવટ... પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા શું કરવું તેની ભલામણ કરતાં લેખક કહે છે: ‘જાનમાં જો ફતેદ શક્ય હોય, તો હિંદમાં શા માટે અશક્ય હોય?’”

૯૭

(૨) અંગ્રેજ પ્રજાનું લાભિષ્ય

ઇંગ્લાંડમાં આજકાલ સંતતિનિયમનના ઉપાયોનો જાહેરો ફેલાવો થયેલો છે. તેથી ઇંગ્લાંડનું જન્મ પ્રમાણ હેક્ષા કેટલાંએક વર્ષોથી ઘટતું ચાલ્યું છે. સારા સેનીટરિયનને લઈને એક અંગ્રેજનું સરેરાસ જીવન વધારે લાંબું થયું છે; એટલે કે મરણ પ્રમાણ પણ ઘટ્યું છે. અંગ્રેજ સ્ત્રીની સરેરાસ લગાઈ છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં એ છય જેટલી વધી છે, અને અંગ્રેજ બાળકનું વજન વધ્યું છે, અને તે વધારે તંદુરસ્ત જન્મ્યું છે; તેથી કૉલરેક અને પીળા છાપાવાળાંએ દેશને મુખારકબાદી આપે છે; ત્યાં ‘ડેની ક્રેનીકલ’માં ડૉ. એચ. સન્ડરલેન્ડ નીચે પ્રમાણેના વિસ્તારથી સૂર કાઢે છે:—

“૧૯૨૧ માં ઇંગ્લાંડ અને વેલ્સમાં, ૧,૯૪,૫૬૩ જન્મ થયા હતાં અને મરણનો આંકડો ૪,૫૩,૮૦૪ હતો; એટલે કે વસ્તીમાં ૨,૪૦,૭૫૬ માણસોનો વધારો થયો. દર હજારે જન્મ પ્રમાણ ૧૭૮ અને મરણ પ્રમાણ ૧૧૧ હતું. ૧૮૭૮ થી આ જન્મ પ્રમાણ ઘટતું જાય છે; અને જન્મ-મરણ પ્રમાણના આંકડાઓના ધરાડાથી પ્રજામાં મહાન ફેરફાર થયો છે; આ ફેરફારના સ્વરૂપમાં ઇંગ્લાંડનું લાખી આપણને જણાય છે.

“દર વર્ષે ઓછાં ને ઓછાં બાળક જન્મે છે. કેળવણીના ખર્ચને તપાસ કરતાં માહુમ પડ્યું હતું કે ૧૯૧૦ કરતાં ૧૯૨૫ માં ૧૦ લાખ જેટલી સંખ્યા કેળવણી લેનારાં બાળકોની ઓછાં હતી. પ્રાથમિક શાળાઓમાં દર વર્ષે ૧ લાખ બાળકો નીચેનાં ધોરણોમાં ઓછાં આવે છે, એટલે કે ‘સર ફાબર્ટ પ્લેરે કહ્યું છે તેમ-૧૯૩૨ માં ઇંગ્લાંડમાં ૨૦ લાખ સરકારી માણસો ઓછાં હશે.’

“અને આ બધો વખત મરણ પ્રમાણ પણ ઓછું થતું જાય છે; વૈદકશાસ્ત્ર અને સેનીટરિયનને લઈને માણસોની હંફાળી લાંબી થાય છે, અને એથી પ્રત્યેક વર્ષે ઇંગ્લાંડ અને વેલ્સમાં ધારી માણસોનું પ્રમાણ વધતું જશે.

“બાળકો ઘટતાં જાય છે, ધરડાઓ વધતાં જાય છે, અને એક વખત એવો આવશે જ્યારે યુવકોને એમ કહેવા વારો આવશે કે ‘ધરડાઓ અમને છૂદી મારે છે.’

“આ ફેરફારની અસર આર્થિક હેતુમાં શી થશે; તે તરફ માત્ર એક જ સંખ્યદારી પ્રકારનું ધ્યાન ધેરવાયું છે. મોં વીન્સ્ટન ચર્ચીલે કહ્યું હતું કે ચાલુ સદીને અંત થોડા જ યુવાન માણસોની રાજી ઉપર ધણી ધરડાઓ નિભાવ કરતા હશે.

“પરંતુ જદાં પ્રકારોમાં મરણ પ્રમાણ વધારે હોય છે, અને હાલ જો મરણ પ્રમાણ ઓછું લાગે છે, તે અમુક વખતે વધી જશે અને અંગ્રેજ પ્રજાની પડતી રાજ થશે. અને ત્યારે, હાલ ‘કાનસમાં’ જે તેવા પ્રજા વધારવાના કાયદાઓ મોડા મોડા ઘડવામાં આવશે.

“પ્રો. બાકેની પ્રમાણે ૧૯૨૧-૨૩નું જન્મ પ્રમાણ લઈએ, અને ૧૯૧૧નું મરણ પ્રમાણ લઈએ તો ૧૯૭૧માં ઇંગ્લાંડની વસ્તી વધારેમાં વધારે થશે, અને તે ૯૯૦ લાખ જેટલી થશે.

“પણ ડૉ. જૉન ક્રાડેનલી પોતે જણાવેલાઓ પણ હતા, અને તેમના મત પ્રમાણે પડતીનું ‘વર્ષ’ વધારે નજીક આવે છે. ૪૯૦ લાખનો આંકડો જો જલ્દી જોઈ માને છે, કારણ ૧,૨૦,૦૦૦ દર વર્ષે પેરેસેસ થાક્યા જતા હોય, તો પડતીની રાજઆત પહેલાંની વસ્તીનો આંકડો ૧૫ થી ૨૦ વર્ષમાં જ આવી લાગે. તેણે આ બાબત ૧૯૨૪ માં લખી અને ત્યારપછી પણ જન્મ પ્રમાણ ઘટતું જાયું

છે, અને ઘડાકાનું આ જ પ્રમાણ ચાલુ રહે અને બીજા સંજોગો તેના તે રહે તો આવતા ૧૦ વર્ષમાં જ અંગેજ પ્રભાવી પડતી શરૂ થાય."

(૩) જીવનતત્ત્વની એકતા

ટ્રોપીકલ મેડીસીન કોન્ગ્રેસના પ્રતિનિધિઓ સમક્ષ ડૉ. જંગદીશ બોઝે પોતાની સંરચામાં પ્રયોગો સાથે જે લાપલુ થોડા રોજ પર આપ્યું હતું, તેનો સારાંશ અર્થે નીચે આપીએ છીએ. અમારા વાચકોને ડૉ. બોઝની ઓળખાણ આપવાની જરૂર અમે જોતા નથી. ઇટાલિયન મારેકોનીએ વાપરેલેસથી સંદેશ મોકલવાનું શોધી કાઢ્યું ત્યાર પહેલાં ડૉ. બોઝે પોતાની વિજ્ઞાનશાળામાં દૂરથી દાડગોળા ફેટી શકાય એવાં મોંઝાં શોધી કાઢ્યાં હતાં, અને આ ચક્રિતો ઉપયોગ સંદેશ મોકલવામાં પણ કરી શકાય એમ તેમણે જણાવ્યું હતું. પણ આવી રીતે માત્ર ભૌતિક શાસ્ત્રના જ પ્રદેશમાં જ પોતાની છુદ્ધિનો ઉપયોગ ન કરતાં, સમસ્ત જીવનસૈમનું વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ કરી જીવનના અતિ સિત્ત જણાવતાં અવિભાવોનું એક પ્રયત્ન પાડ્યા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો; અને એક પછી એક તેમને તેમાં ફતેદ મળતી ગઈ. ઉપરોક્ત લાપલુમાં ડૉ. બોઝે જણાવ્યું હતું:

"જીવન અને તેના શારીરિક તંત્ર વચ્ચે જે એકતા હોય છે, તે તમામ જગ્યાએ એક જ રીતે સધાએકી હોય છે, તે તંત્રે સિદ્ધ કરવા મેં નાના ઊડવાંસે ઉપર અખતર આપેલા. ખાસ પ્રયોગોની અગત્યતા ધણી છે; કારણ પશુઓના શરીરમાં જે ક્રિયાઓ અતિ જટિલ, સ્વરૂપે આપણે જોઈએ છીએ તેને સમજવા આપણે વનસ્પતિની સાદી ક્રિયાઓ પાસે જ જઈએ છીએ. વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓનું જે શરીર-તંત્ર હોય છે તે એક જ પ્રકારનું હોય છે તે સિદ્ધ કરવો આપણે કયો માર્ગ લેવો જોઈએ ?

"હરકોઈ જીવંત પ્રાણીમાં જે જે અવયવો હોય છે તે પ્રાયેકના ધર્મે (function) જુદા જુદા હોય છે. આપણે પાચનક્રિયાને લગતા અવયવો લઈશું તો આ બાબત વધારે સ્પષ્ટ થશે. પ્રાણીઓમાં જરૂર વગેરે જે અવયવો હોય છે, તેના જ જેની પાછું અતિ સાદી યોજનાં કેટલાંક માંસાહારી ઊડવાંસોમાં મળી આવે છે. એક ઊડવાંસે પાંદડાંમાં જગર અમુક રેસાઓ હોય છે; અર્થે કોઈ જંતુ તેના પર જોડે એટલે તે રેસાઓમાંથી ચીકણા પદાર્થ નીકળે છે અને એ જંતુ ત્યાં ચોંટી જાય છે, અને બીજા રેસાઓ તેની આનુભાજી વાંટગાળ વળે છે. બીજા એક ઊડવાંસે માંખીઓ પકડવા માટે જુદી જ યુક્તિનો ઉપયોગ કરે છે. તેના પાંદડાંમાં જે ગાગ હોય છે, અને તેમાં કંઈ જંતુ પડે કે તુરંત તે બીડાઈ જાય છે. આથી પણ આગળ જતાં એક ત્રીજી જાતના ઊડવાંસે કોયળો જેવું હોય છે, અને તેમાં કોઈ જંતુ પડે કે તે બંધ થઈ જાય છે.

"હરકોઈ પ્રાણીના શરીરમાં આપણે ત્રણ મુખ્ય બાબતો જોઈ શકીએ છીએ. એક તે માંસ પેશીયો યતી ક્રિયાઓ, બીજી જ્ઞાનતંત્રોની ક્રિયા, અને ત્રીજી જેના પર પ્રાણીની ઇચ્છાશક્તિનો કાબુ નથી એવી હૃદય વગેરેની ક્રિયાઓ ઊડવાંસોમાં માંસ પેશીઓ-મસલ્સ-અને જ્ઞાનતંત્રોના બંને હોય છે તે બાબત એ મારા પહેલાં જણાવ્યાંનામાં બતાવી આપી છે. વનસ્પતિમાં રુધિરાભિસરણ અને આપણી નાડીના ધબકાર જેવી પણ ક્રિયા છે એ સાબિત કરવાનું બાકી રહ્યું છે."

આટલું જણાવ્યા બાદ ડૉ. બોઝે સૂક્ષ્મદર્શકવંશની સાથે જોડેલા પોતાના ચંત્રદારા એક દેડકાના શરીરનું રુધિરાભિસરણ દેખાડ્યું હતું. ત્યારબાદ તે દેડકાને એર આપવામાં આવ્યું, તેથી તેની નાડીના ધબકારા હલકા પડ્યા, અને અંતે હૃદય બંધ પડ્યું. ત્યારબાદ

ડૉ. બોઝે બનાવેલી એક દવા તેને આપવામાં આવી અને ફરીથી તેના લોહીને ઊવન-પ્રવાહ હૃદયના દબાણથી ચાલુ થયેલ.

વનસ્પતિમાં જમીનનો જે રસ ઉપર ચડે છે તે પણ આવી જ રીતે ચડે છે તેમણે પ્રયોગદ્વારા સાબીત કરી આપ્યું.^૧ ઝાડનો રસ ઉચે ચડે છે તે વિશે પહેલાં એમ મનાતું કે કેશાકર્ષણથી એ રસ ઉપર ચઢી આવે છે. પણ પાછળથી કેશાકર્ષણનો સિદ્ધાન્ત છોડી દેવામાં આવ્યો હતો; અને મૂળના દબાણને લાગેને રસ ઉચે ચડે છે એમ માનવામાં આવતું. આ ઉપરાંત પાંદડાંઓ પણ રસ ઉપર ખેંચે છે એમ માનવામાં આવતું. વનસ્પતિ ઊવન્ત છે એવો સિદ્ધાન્ત કેલ્વિને સૂચ્યો જ નહિ; અને વનસ્પતિને ઝેર આપવાથી એને કશું થતું નથી, અને એટલા માટે વનસ્પતિમાં ઊવનતત્ત્વ નથી એવા સ્પષ્ટસર્જનના અધૂરા અને ખોટા પ્રયોગને લાગેને ઉપરની માન્યતાઓ ચાલુ રહી. પરંતુ ૪૫૦ જેટલા લેવા પુકેલીપ્ટસના ઝાડમાં હવાના દબાણની વિરુદ્ધ જમીનનો રસ કોઈ પણ રીતે ઉચે ચઢી શકે એ બાબત માત્ર આધિભૌતિક સિદ્ધાન્તથી સાબીત કરી શકાય તેમ નથી, અને આના સમર્થનમાં ડૉ. બોઝે એક છોડનાં મૂળ કાપી નાંખ્યાં-પાંદડાં કાપી નાંખ્યાં છતાં અંદર રહેલો રસ ઉચે ચડતો હતો એ બતાવી આપ્યું.

છેવટ વનસ્પતિ પણ ઊવન્ત છે, અને તેમાં પણ હૃદય હોય છે, અને તે દ્વારા લોહીને પદ્ધતિ જમીનનો રસ ઉચે ચડે છે તે તેમણે યોગ્યતાના યંત્ર દ્વારા બતાવી આપ્યું. કોઈ પણ છોડમાંનું હૃદય આખા યાડમાં વચ્ચેવચ્ચે લાંબું પ્રસરેલું હોય છે, અને તે દ્વારા હૃદયના એક પછી એક દબાણથી કકડે કકડે જમીનનો રસ ઉચે ચડે છે. જે દવાથી માણસનું હૃદય ઉત્તેજિત થાય તે જ દવાથી જમીનનો રસ પણ ઝાડમાં જલદી ખેંચાય છે; અને તેનાથી ઉત્તરું જે વસ્તુ મનુષ્ય હૃદયને બંધ કરે છે તે જ વસ્તુ વનસ્પતિને પણ મારી નાંખે છે, તે તેમણે દેખાડી આપ્યું હતું. એક છોડના હૃદયને આવી રીતે બંધ કરી ફરીથી તેને દવા આપવામાં આવી; અને તેની નાકી નિયમિત ચાલવા માંડી એટલે વિજ્ઞાનો ધક્કે તેને ગાયો અને તેથી છોડના હૃદયને જે આધાર પહેાંચ્યો તે ચિત્રપટ ઉપર તરત દેખાયો.

લુદી લુદી વનસ્પતિના શા શા ગુણ છે તેની હાલ ડૉ. બોઝે શોધ કરે છે; અને આત્યાર સુધીમાં નહિ જડી આવેલો એક એવો છોડ કુમાઉનના જંગલમાંથી તેમને મળ્યાં આવ્યો છે, જેના સરવની અસરથી બંધ પડેલું હૃદય પણ પાછું જાગ્રત થઈ શકે છે. આવી રીતે શોધ કરતાં હાલ જે દવાઓ વપરાય છે તે તમામ નક્કી લાગે, અને તેને પદ્ધતિ નવી જ દવાઓ ચાલુ થાય-a new pharmacopia-એ સંભવ છે.

વા ૧૦

-૩૨

(૪) સ્થાપત્યના નિરીક્ષણમાં બોટો દષ્ટિકોણ

બોટો-કોન્ટેક્સ'ના નાનાલના ખાસ અંકમાં આ બાબત ઉપર ગ્રે. ૦ ક્રોડ બાટલી એ. ૦ આર. ૦ આઇ. ૦ બી. ૦ એ. એ એક સારો લેખ આપ્યો છે. મી. ૦ બાટલી એક હોશિયાર

૧. સ્થિરાસિસરણ દેખાડના તેમણે પહેલાં એક કાર્ગોઆમદ નામનું યંત્ર ચોક્કસ. પણ તેમાં અમુક ખોટા હોવાથી તેમણે બીજું યંત્ર-રેડોન્ટ કાર્ગોઆમદ નામનું ચોક્કસ. અને તે દ્વારા આ પ્રયોગ સાબીત કરી દેખાડ્યો.

સ્થપતિ છે, અને મુંબઈની સ્થાપત્યશાળામાં અધ્યાપક છે. એમને હિંદી સ્થાપત્ય તરફ ઘણી સારી સહાનુભૂતિ છે. તેઓ એ લેખ દ્વારા જણાવે છે કે સાધારણ રીતે લોકો સ્થાપત્યને જે રીતે વખાણે છે તે રીત-દિલ્હી-ખોટી છે. તેઓ લખે છે:

“જ્યારે કિંદ માતાનું કાંઈ આદર્શ ચીતરતું હોય ત્યારે કંઈ આપણું લક્ષ્ય કોઈ દેવી તરફ નથી જતું, તેમ કાંઈ ધરેણાંમાં અને સુંદર વસ્ત્રથી શુશોભિત સ્ત્રી તરફ નથી દોડતું પણ હિંદની હાલની તેમ જ પુરાણી કે ભવિષ્યની ગરીબી તે કંઈ રાણી સુધીની સ્થિતિની સ્ત્રી તરફ જાય છે, અને પછી એ સમગ્ર ચિત્ર ખડું થઈને આદર્શ આપણા ચિત્ત ઉપર પડે યાદ છે તે ચીતરાય છે-પછી એ આદર્શચિત્રમાં વસા અને રાણગાર ભરે આવતો. તેમ જ સ્થાપત્યના આદર્શમાં પણ છે.”

જ્યારે જ્યારે આપણે સ્થાપત્યને વખાણીએ છીએ ત્યારે આપણે તેના મૂળ અંતર્ગત આત્માને ભૂલી જઈને તેના ધરેણાંમાં, રાણગાર કામ, વગેરે જ વખાણીએ છીએ, અથવા તો આપણી નજર કોઈ પ્રાચીન મકાન તરફ જ જાય છે. હિંદી, આગ્રા જતાર સ્થાપત્યકલા માત્ર તેનાં પુરાણાં મકાનમાંથી જ જોશે. નવા હિંદીના મકાનોમાંથી એ કંઠાનો સ્વાદ નહિ લઈ શકે. અમદાવાદમાં સ્થાપત્યકલા સીદી સૈયદની બીલીમાં, કે ભદ્રના મકાનમાં કે નગીનાવાડીમાં જ જોશે, મુંબઈમાં નહિ જોઈ શકે. કોઈ જ્યારે તાજમહલને વખાણશે ત્યારે તેનું રાણગારકામ, કેતરકામ, કે તેમાં વપરાયેલા પદાર્થ જ વખાણશે. હમણાં પણ જ્યારે મકાનને કલાયુક્ત કરવું હશે ત્યારે તેને ખૂબ રાણગારશે, પ્લાસ્ટરમાં ફૂલપત્તીના રાણગાર કરશે, અથવા તો છાપરા પર કે એટલા ઉપર પ્લાસ્ટરમાં કોઈ પીસ્ટોલ લઈને મુકાદમ ઉભો રાખશે. આમ સ્થાપત્યમાં રાણગાર કે કેતરકામથી જ મુગ્ધ થઈ જવાની રીત, કાવ્યમાં તેના અલંકારથી કે રાખડોની ઝમકથી મુગ્ધ થઈ જવા જેટલી ખોટી છે. તે અલંકાર કે તેની પ્રાચીનતા કે તેની ઝમકમાં રોકાઈ રહેવાથી સમસ્ત કાવ્યનું સ્વરૂપ ભૂલાઈ જાય છે, તેમ જ સ્થાપત્યમાં પણ તેના અલંકારોના નાનાં અંગોમાં રોકાઈ રહેવાથી સમસ્ત સ્થાપત્યનું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે, અને એ રીતે આદર્શ સ્થાપત્યને અન્યાય થાય છે, અને તેવી ખોટી ભાવના દૃઢ થઈ જતાં સાચું સ્થાપત્ય ઉણું કરી શકતું નથી. ખરી રીતે તો આ અલંકારો મૂળ વસ્તુનાં અંગ ઉપાંગો જ છે, અને તે એના સમગ્ર સ્વરૂપને આધીન રહીને વર્તે છે, ત્યારે જ એક સમગ્ર વાતાવરણ ઉણું થઈને જોનારને અસર કરે છે.

મીઠા બાટલી આ બાળન સિદ્ધ કરવા માટે તાજમહલનો જ દાખલો આપે છે. એ કહે છે:

“તેની સમગ્ર રેખા જ એવી છે કે તેનામાંથી એક કૈષ્ણ લાવવું પ્રયત્ન છે, તેના વિધાયકનો દેવ એક કૈષ્ણ લાવવું જ મૂર્ત કરવાનો છે, અને તે પ્રયત્નવાળા તેની બાહ્યરેખાઓ પ્રથમ સિદ્ધ કરીને જ તેણે બધા રાણગારો એવી રીતે ગોઠવ્યા કે તે લાવવું સંપૂર્ણ મદદ મળી એક સમગ્ર સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે.” જોનાર આ સમગ્ર સ્વરૂપ ભૂલી જઈ, એનું કેતરકામ, નળીકામ અને પદાર્થો જ જોઈને જહાર આવે છે, અને પછી એનાં જ સાધનો મેળવી એવા લાવ પ્રયત્ન જાય કે એવા જાય ત્યાં હમેશાં નાસીપાસ થાય છે. એનું જ લાવવું, એને મળવું લાવવું, નવા હિંદીના ધણા બંગલા-માંથી મળે, અથવા તો મુંબઈનાં કોઈ મકાનોમાંથી મળે જ પણ આપણુ આ ખોટાં દર્શિનિદ્વયો આપણે તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતા નથી.

મીઠા બાટલી પાછા આગળ વધતાં જણાવે છે:

“આવું જ ખોટું દર્શિનિદ્વય હિંદ સ્થાપત્ય માટે છે.”

એ દર્શિએ જ્યારે કોઈને કોઈ મકાન હિંદ સ્થાપત્ય શૈલીમાં કરવું હશે ત્યારે એ તો કોઈ દેવળ તરફ કે કોઈ રાજમહેલ તરફ નજર દોડાવશે અને કોઈ દેવળ પાંધનાર સલાહને

કાને લગાડશે. પણ એમ તુલિ કે હિંદુ સ્થાપત્યનો આત્મા, કે હાલના આપણા જીવનનો આવિર્ભાવ પ્રગટ કરી શકે તેવા કેાઇ સ્થપતિને રોડી હિંદુ સ્થાપત્યને પ્રગટ કરે તેવી કેાઇ સમગ્ર આકૃતિને માગવી. આ સમજફેરને લીધે જ મુંબઇના માળાઓ મનુષ્યરૂપી ઉદરકાનાં દરોના જેવા થયા છે. એ કહે છે કે “આનાં રહેઠાણોમાં માણસોને પેક કર્યા છે, તેના કરતાં બીસ્ટ્રીટ કે ચોકલેન્ડને વધારે સંભાળપૂર્વક ડયાઓમાં પેક કરીએ છીએ ! !”

પાછા આગળ ચાલતાં જણાવે છે :

“હમણાં રહેવાનાં મકાન હિંદુ સૈદ્ધાંતમાં કરવા માટે કાંઈ અસહનનાં મકાનોના નમૂનાઓની નકલ ન કરાય. અસહનનાં મકાનો અસહનનાં જીવનના પ્રતિબિંબરૂપ હતાં તેો આપણે હાલના જીવનના પ્રતિબિંબરૂપ મકાનો દરવાં જોઇએ. ખાર અને ચેંબૂર તરફની સહકારી મંડળીઓદ્વારા જે મકાનો મુંબઇના પરામાં હમણાં થવા લાગ્યાં છે ત્યાં કંઈક સાચી દિશામાં પ્રયત્ન થાય છે, પણ આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલાં જ મકાનો સાચી કલાના નમૂનાં રૂપ થાય છે, બાકી બીજાંમાં તેો Art અને Heart બંને નથી; આત્મ કારણ કાંઇ નિર્ધનતા નથી પણ બેભાંગી મૌનિકવામાં ખામી, માનુષિક સહનુભૂતિ, અક્યાસ, અને સ્થાપત્યકલાનાં મૂલતત્વોના જ્ઞાનનો અભાવ છે. મારા છેલ્લા છેલા પ્રવાસોમાં અમદાવાદની આસપાસનાં ગામડાંઓમાં ગરીબોનાં મકાનોમાંથી મને આ કલાનાં જેવાં દર્શન થાય છે તેવાં મુંબઇનાં કે બીજાં જીવાનાં નવાં કામોમાં નથી થતાં. ધર ગમે તેવડું નાતું હોય તેો પણ તેમાંથી ફેદૂંબીક જીવન, એક જતનું ચોક્કાંત અને આશ્રય મૂલં થવાં જોઇએ. એ નિશાળ કે દવા ખોતાના દેખાત જેવું ન હોયું જોઇએ મકાનમાંથી એક જતનું સંગઠન (Unity) દેખાઇ આવવું જોઇએ, અને આ સંગઠન એટલે કરકસર: મકાનમાં જેટલી ખાંચાણુઓ એટલું અર્થ અને કમજોરી.

“હૈન્દર્ય કાંઈ વૈવિધ્યથી ન લાવી શકાય, એ તેો તુમેળ (Harmony) માંથી પેદા થાય છે. જ્યાં સૂધી આ વસ્તુ આપણે ન મેળવી હોય ત્યાંસુધી કાંઈ ખર્ચાજ શણગારો કરવાથી કલા પેદા ન થાય. સ્થાપત્ય કાંઈ શણગાર નથી, એ તેો ચાલુ જરૂરીયાતોને બંધણસતાં થાય તેવાં બાંધકામો છે.

“આ બાંધકામોના આગળ પાછળના દેખાવો જ પહેલાં મકાનની મુખ્ય રૂપરેખા દ્વારા સાધવાં જોઇએ, અને પછી તેમાં શણગાર વગેરે કરવાં હોય તેો કરવાં, પણ તે પણ બધાં મૂળ બાવનાને મદદરૂપ જ હોવાં જોઇએ. નિશાળનાં મકાનની સમસ્ત રેખાઓ જ એવી જોઇએ કે તે નિશાળના જેવી લાગે, અક્યાસના જેવું ચાતાવરણ હવું કરે. એ કાંઈ કારણના જેવું મકાન ન હોયું જોઇએ.”

મંદિર, મંદિર જેવું જ હોયું જોઇએ, એની સમસ્ત રેખાઓ આ બાબ જગતથી આપણને ઉર્વગમન કરાવનારી હોવી જોઇએ. અને તે જ પ્રમાણે ચ્યુનિસિપાલીટીનાં મકાનો, કાઉન્સિલોના મકાનો, જે તે જરૂરીયાતોને મૂર્ત કરે તેવાં થવાં જોઇએ.

“બાવાં જાવાં શ્યેષ અને અક્યાસ હોય તેો જ સ્થાપત્યકલાને નામે ચઢે તેવાં મકાનો થાય.” અને પછી તેો જ હિંદુ સ્થાપત્ય જણું કરવા માટે આપણે ફતેહપૂર સીદ્ધી, અજંટા, કે બદામીનાં મકાનો તરફ નજર દોડાવવી જ પડે.

“અસહી ઓસમાં, જ્યારે કોઈનહું મકાન કરાવવામાં આવતું ત્યારે લોકો માટે બંહેરનામાં ચોઠાતાં અને લોકો એ બાવી મકાન વિષે કેવા વિચારો ધરાવે છે એ ચર્ચાતું અને પછી મકાન થતું. આપણે અહિં હિન્દમાં પહેલાં મકાન થાય છે, અને પછી એની ચર્ચાઓ થાય છે, જે કે એક તરફથી આપણે આપણી પાસે કલાની જરૂર પડેલા અને સાચા વર્તમાનીઓ હોવાનો કાવો કરવા હોઇએ છીએ.

“એક મહત્તે કહ્યું છે કે “આ સર્વ” મિથ્યા છે” તેો કું કહ્યું છે કે “આ સર્વ” મિથ્યામાંથી વધુ થતું સર્વ મિથ્યા છે.”

મૂળ લેખ સચિત્ર છે, એટલે અંગ્રેજી વાંચી શકે તેવાઓએ જરૂર વાંચવા જેવો છે.

ગગનનં વિ. પાઠક

* અને અમદાવાદમાં પણ આ દિશામાં પ્રયત્ન ચાલી રહી છે, ત્યારે આ બાબત જરૂર ત્રિચારવી પડે છે.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

શીરીષ: * -કર્તા: રમણલાલ વસંતરામ દેસાઈ બી. એ. પ્રકાશક: શા. માણિકલાલ અંબારામ ડૉક્ટર. અધિપતિ, શ્રી સયાજીવિજય વડોદરા. કિંમત રૂ. ૧)

આ મધુર નવલકથા માટે અમે લેખકને અભિનંદન આપીએ છીએ. પુસ્તકનાં નાયક નાયિકા શીરીષ અને સોહિણી હાલેરી તંદુરસ્ત તોફાની શાખીન અને તે સાથે સાહજિક સંસ્કારવાળાં અને હાલપણ કે સ્વાભાવિકી જરા પણ કૃત્રિમ નહિ થયેલા સદ્ગુણ વાળાં છે. બન્નેને પરસ્પર પ્રેમ છે પણ નવલકથાની શરૂઆતમાં તે પ્રેમમાં હજી ગાંભીર્ય નથી આવ્યું. બન્નેમાં પરસ્પરને મોહક એવાં અનેક બાજુ આકર્ષણ છે પણ કેવળ બાહ્ય આકર્ષણ ઉપર પ્રેમ હમેશા ટકતો નથી, એવાં બાહ્ય આકર્ષણથી પણ અંતે કંટાળો આવે છે તેમ આ દંપતીને બને છે. વળી કર્તાએ એ પણ બતાવ્યું છે કે શરૂઆતનો પ્રેમ જે એક બીજાનું આનંદ આપે છે, તે સાનિધ્યનો આગ્રહ પણ સમય જતાં વ્યક્તિવિકાસનો બાધક થાય છે અને ત્યારે જમે તેવાં પ્રેમીઓ પણ એક બીજાથી સ્વતંત્ર રહી વિચાર કરી વધારે ગંભીર થવા સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રેરાય છે. આ દંપતીનું એમ જ બને છે. બન્ને એક બીજાથી વંકાઈને અને શંકાધને જુઠાં પડે છે. અને મનુષ્ય માત્રને ગંભીર બનાવનાર વિપત્તિની શાળામાં પાઠ લે છે, બન્ને તેમાંથી વિશુદ્ધતર ચર્મ પ્રેમમાં એટલાં જ મસ્ત પણ વધારે ગંભીર બની બહાર નીકળે છે અને વાંચકના હૃદયને વિશુદ્ધતર પ્રેમના ઉદાસથી ભરી દે છે.

આ વિપત્તિની ભૂમિકામાં વાર્તામાં અનેક ઉપકથાના તંતુઓ ભળે છે અને ગૂંથવાય છે. સોહિણીના હાથનો અભિલાષી શીરીષનો એક જૂનો કેલેન્ડર મિત્ર કનક વાર્તામાં કંઈક પ્રતિનાયકનું કામ કરે છે. વળી વાર્તામાં બીજા બે પ્રવાહો મળે છે. એક કલાની ઉપાસનામાં ગાંડુ થયેલું કુટુંબ અને ધર્મોપાસનામય બે બીજાં પાત્રો. કલા અને ધર્મ સહોદર છે, એમ બતાવવા કર્તા આ પાત્રોને પણ પરસ્પર સંબંધવાળાં છેવટે બાંધે છે. વળી આ પાત્રોની વચ્ચે ફાયર તરીકે અનેક ખટપટી પાત્રો ચાલી પોતપોતાનો ભાવ ભજવી જાય છે. અહીં વાર્તા આત્મનું સંકુલ બને છે પણ વાર્તાકારને વાર્તાના તંતુઓ પાછા ઉકેલતાં પણ આવડે છે. માત્ર અમને એટલું કહેવું જરૂરનું લાગે છે કે ચિત્રના પ્રતીક તરીકે સોહિણીને એક લાખ મળે, એ જરા અસંભવિત છે. તેમ જ મુરલીધરની ગૌરાંગદાસ તરફની ઈર્ષ્યા, અમૂયા, પડાણ સાથેની ખટપટ, અને તે સર્વની કંઈક અગમ્યતા જરા અસંભવિત લાગે છે. ગૌરાંગદાસમાં ધર્મિકતાનું આધુનિક સ્વરૂપ મૂકવા કર્તાએ પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ તેમાં પણ અમને એવી જ અસંભવિતતાનો પાસ લાગે છે. વળી બનાવોના વર્ણનનો ક્રમ અમને બેઝએ તેવો સુઘટિત નથી લાગતો. બનાવો બન્યા હોય એ જ ક્રમમાં મૂકવાની

* સંસ્કૃત ભેટણીમાં પડેલા અક્ષર હ્રસ્વ છે પણ લેખકે સર્વત્ર દીર્ઘ વાપર્યો છે એટલે અમે પણ એ જ ભેટણી રાખી છે. ભેટણીમાં એવું દુર્લભ આખા પુસ્તકમાં છે.

કલ્પિત છે. દુર્જયસિંહ અને તેજસિંહની—અદાવત અને રાઠોડોની—અદાવત. પણ કદાચ કલ્પિત હશે, બન્ને વચ્ચેનાં યુદ્ધો અને એકબીજાની સ્પર્ધાથી કરેલાં પરાક્રમો કલ્પિત દેખાય છે. વળી તેજસિંહ અને દુર્જયસિંહ બન્ને, જ્યાં સુધી યવનો સાથે વિગ્રહ ચાલે છે ત્યાં સુધી પરસ્પર વૈર લેવું મુશ્કેલી રાખે છે અને બન્ને બાહ્યોની પેઠે મોઝા સામે લડે છે તેમાં વાનાકારે રજપૂત સ્વભાવને, તે હતો તે કરતાં કદાચ વધારે ઉત્તત ચીતર્યો છે. માનસિંહ પ્રતાપ પૃથુરાજ ઐતિહાસિક પાત્રો હતો તેવાં જ કર્તા ચીતરે છે અને તેમના સ્વભાવોમાં, તેમનાં કાર્યોમાં જે સ્વાભાવિક કાવ્યસામગ્રી હતી તેનો બરાબર ઉપયોગ કરે છે. ઇતિહાસના વસ્તુને એક ખરા કલાકારની પેઠે મુંઝવે ઘટનામાં રજુ કરે છે. પણ સર્વથી વિશેષ તો એ કે આખા પુસ્તકમાં રાજપુત વાતાવરણ સાચવી રાખે છે. સામાન્ય વાંચકના મનમાં રાજપૂતો વિશે જે પરંપરાગત ભાવના સ્વાભાવિક રીતે ઊતરી આવી હોય તેને સ્પષ્ટ અને તેજસ્વી કરી નિરૂપિત કરે છે.

તેજ પ્રમાણે જીવન પ્રભાવમાં પણ રઘુનાથરાવ, ચન્દ્રાવ લક્ષ્મી, સરયૂ, અને રઘુનાથ અને સરયૂનો પ્રેમપ્રસંગ સર્વ કાવ્યનિક છે. સંખ્યા કરતાં પ્રભાત તો રઘુનાથ અને સરયૂની જ પ્રેમવારતા લગભગ બની જાય છે. પણ તે સિવાય જસવંતરાય જયસિંહ ઔરંગઝેબ સાયસ્તખાન સર્વ ઐતિહાસિક પાત્રો છે અને જેવાં ઇતિહાસમાંથી તેમને આપણે ઓળખીએ છીએ તેવાં જ તેમને ચીતર્યા છે. લેખકે પોતાની વિચક્ષણ ઇતિહાસદૃષ્ટિથી રાજપૂત અને મરાઠા માનસને ઉકેલી તે પ્રમાણે રજુ કરેલું છે. જયસિંહ અને જસવંતસિંહને, શિવાજી અને તાનાજીને સુરેખ સ્વભાવો અર્પેલા છે અને જયસિંહ આગળ મરાઠા જાતિની અપૂર્ણતાનો ઉદ્દેશ્ય કરાવેલો છે કે મોઝા રાજ્ય તો પડ્યા એકું છે તે પડશે પણ શિવાજીએ અખત્યાર કરેલી હૃદયહત અને હળકપટની નીતિ છેવટે મરાઠા રાજ્યને જ નડશે. સંખ્યામાં જેમ ચારણીમાતા તેમ પ્રભાતમાં જયસિંહના મુખમાં ભવિષ્યવાણી મૂકેલી છે. શિવાજીનું કૌશલ, તેની દિન્દુ રાજ્યની ભાવના, તેનું પરાક્રમ, કાર્યદક્ષતા, સૌજન્ય, સર્વ ઇતિહાસ કરતાં આપણે વધારે નિકટતર જઈ જોઈ શકીએ છીએ. અને છતાં વાતાવરણ સર્વત્ર મદારાષ્ટ્રનું જ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે.—જે કે પ્રભાત ઉપર સંખ્યાના રાજપૂત વાતાવરણની કંઈક વધારે અસર થઈ વાગે છે. વાસ્તવિક તો એ છે કે. રાજપૂત સ્વભાવ કરતાં મરાઠા સ્વભાવ આપણને દૃશ્ય પણ વધારે દુર્ગમ છે.

બન્ને પુસ્તકોમાં કૃતોનું ઇતિહાસની લગીકન અને તપસીજનું જ્ઞાન અને બુદ્ધિજનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. આ બે પુસ્તકો ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે ઐતિહાસિક નવલકથાકારને નવાં પાત્રો અને પ્રસંગો ઉમેરવાનો હક છે પણ તે સર્વ તે સમયના વાતાવરણને અનુકૂળ ઘડાયાં જોઈએ, તે સમયના વાતાવરણને વિચારતે ન હોવાં જોઈએ. કર્તા ઇતિહાસનો અર્થ ઉકેલી તેને નવલકથામાં નિરૂપી શકે છે, પણ ઇતિહાસનો અને તેની નાનામાં નાની તપસીજનો જેને ખરેખરે અજ્ઞાસ હોય અને દક્ષીણમાંથી ઇતિહાસ ઉકેલવાની જેનામાં પ્રતિભા હોય તે જ તેમ કરી શકે. તે સિવાય ઐતિહાસિક ખીનામાં મનમાન્યા ફેરફારો કરવા, તે ઇતિહાસ અને નવલકથા બન્ને બગાડવા બરાબર છે. નવલકથા લખનાર જેમ રસના સૂક્ષ્મ નિષ્ણો પાત્રવાનું સ્વીકારે છે તેમ ઐતિહાસિક નવલકથા લખનાર તે ઉપરાંત ઐતિહાસિક વાતાવરણ સમજવાનું અને તેને અનુકૂળ રહેવાનું એક વિશેષ

અંધન સ્વીકારે છે અને અદ્વૈતામાં તેને ઇતિહાસના ગર્ભમાં રહેલ રસસામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાનો હક મળે છે.

શુવનપ્રભાત વાળી કરતાં કાવ્યની સૈદ્ધી પર વિશેષ લખાએલું છે. તેમાં કવિનો પુષ્કળ આવે છે પણ ગદ્ય પણ કવિના જેવું ઘણી જગાએ છે. એક જ દાખલો લઈએ.

ગોગરો સાથે યુદ્ધ કરવાના હેતુથી મહારાણા મતાપસિંહ સપરિવાર સર્વદા કન્દરમાં અને પર્વતશ્રુમાં વાસ કરતા. ગોવાડની મહારાણી સ્વામીની જેડે સ્વદેશપ્રિય હતી. ક્યેસા ચાતનાને તુચ્છ ગણી પત્યરની ઉપર રાત્રે સુઈ રહેતી, જ્યોતે રાંધીને બાળકોને જગાડતી, વિપત્તિને સમયે એક પર્વતથી બીજા પર્વત ઉપર, એક શ્રુમાંથી બીજી શ્રુમાં પલાયન કરતી ફરતી; તથાપિ સન્ધિને માટે સ્વામીને કોઈ દિવસ વિનવ્યો નથી. વનપશુની અજોડમાં મહારાણી આશ્રય મળ્યું કરતી, શિયાળામાં પર્વત ઉપર અગ્નિ સળગતી બાળકોને તપાડતી, વર્ષા ઋણમાં કોઈ કોઈ વાર શ્રુઓમાં પાણી પેસી જતું ને તે વારે મહારાણી બાળકોને કેડમાં લઈ આખી રાત એક ખૂણે ઉભી રહેતી; તથાપિ સન્ધિને માટે સ્વામીને કોઈ દિવસ વિનવ્યો નથી. ખેતરમાંની દુર્વાના રોટલા કરી બાળકોને ખવાડતી, કોઈ સમયે તે રોટલા પણ સત્રુજયે ત્યાં જ પડતા મુકીને કોઈ સ્થાને ને ત્યાંથી વળી બીજે સ્થાને પલાયન કરી જતું પડતું; તથાપિ સન્ધિને માટે સ્વામીને કોઈ દિવસ વિનવ્યો નથી.

મૂળ ગદ્ય આ કરતાં પણ વધારે સુંદર હશે. કેટલાક પદ્ય ભાગો ભાષાન્તરકારે ગદ્ય કર્યા જણાય છે અને જે પદ્ય પદ્યમાં ઉત્તર્યું છે તે સંતોષકારક નથી એ ભાગો તેમ જ કવિત્વમય ગદ્ય ભાગો વધારે સંભાળથી ભાષામાં ઉતારવાની અમને જરૂર લાગે છે.

ભાષાન્તરકાર ગુજરાતીના સારા લેખક છે અને જંગાસીનો તેમનો અભ્યાસ લાંબો અને નિકટનો છે. સામાન્ય રીતે ભાષા શુદ્ધ પ્રવાહી ગંભીર અને અર્થોનુકૂળ વપરાઈ છે. પણ કેટલાક વિચિત્ર પ્રયોગો વારંવાર નજરે પડે છે તે મૂળમાંથી રહી ગયા લાગે છે. ‘દેવ-નિન્દન’ ‘પુષ્પનિન્દન’ એ બહુમીદિ સમાસ તરીકે ગુજરાતીમાં કદાહું લાગે છે અને સંસ્કૃતમાં પણ તેવું જ છે. ભાષાન્તરકારે એક જગાએ લખ્યું છે તેમ ‘પુષ્પને નિન્દે એવો દેહ’ એ વધારે સાફ છે. ‘એકા’ શબ્દ પણ જરા અપરિચિત અર્થમાં આવે છે. ‘અસમ શાદસ’ અને તે ઉપરથી નિપજતા બીજા શબ્દો આવે છે, તે ગુજરાતી અને સંસ્કૃત બન્નેમાં અપ્રયોગી છે. ‘કરતો ના’ ‘બોલતો ના’ જેવા પ્રયોગો વ્યાકરણ વિરુદ્ધ તો ન ગણી શકાય પણ ઘણી જગાએ અજુગતા તો લાગે જ છે.

બીજે પુસ્તકો માટે આગે લેખક અને પ્રકાશક બંનેને અભિનન્દન આપીએ છીએ. બન્ને બહુ આત્મબોગ આપીને યાદી ગયેલો હોય એવો આપણો પ્રત્યક્ષ આ પુસ્તકો ઉપરથી, સ્વતંત્રતાનો ઇતિહાસ કેવો હોય તેનો ધડો લેશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

નાગકન્યા:—અનુવાદક અને પ્રકાશક: હીરાચંદ્ર કરતુરચંદ્ર જવેરી. ૭૭, જવેરી જાનર, મુંબઈ. મૂલ્ય: ૧-૦-૦

પ્રો. બેઈનની An Essence of the Dusk નામની વાર્તાનો આ અનુવાદ છે. પ્રો. બેઈનની બીજી વાર્તા જેવી જ આ ચમત્કારપૂર્ણ છે અને મનોગમ વર્ણનોથી અને અદ્ભુત બતાવેથી ભરેલી છે. પણ વાર્તાનું સ્વરૂપ અને પ્રગટ કરવાની રીતિ બીજી વાર્તાઓ જેવી લેક્ષાતર નથી. ભાષાન્તર સરસ અને સુવાચ્ય છે. આ નાનું પુસ્તક સુપક અને આકર્ષક રીતે ઘપાયું છે.

વિષિન—લેખક અને પ્રકાશક : રાજેન્દ્ર સોમલાલ દલાલ. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

આ નવલકથાની આ પહેલાં બે આવૃત્તિઓ ખપી ગઈ છે એ બંને તેની પૂર્વની લોક-પ્રિયતા બતાવે છે. નવલકથા ઘણા સાક્ષરોના સારા અભિપ્રાય પામી ચૂકી છે. કર્તોની નેમ, સરસ્વતીચંદ્રના કર્તોની પેઠે, મૂળ નિર્બીધાત્મક વિચારોને આકર્ષક કરવા નવલકથાના રૂપમાં મૂકવાની છે. પણ નવલકથાનો એ પ્રકાર એક બાલુ વિચારોની ઉચ્ચતા અને અપૂર્વતા તથા બીજી બાલુ ઉત્તમ નવલકથાકારની કલા માગે છે. સરસ્વતીચંદ્રમાં આ બંને અંશે મોટા પ્રમાણમાં હોવાથી તે નવલકથા આપણા સાહિત્યમાં અમરપદ પામેલી ગણાય છે. પણ એટલી પ્રતિભા કે નવીનતા જે નવલકથામાં ન હોય તે ગમે તેટલી નિર્દોષ હોય તો પણ તેની પછીના જમાનાને એટલી આકર્ષક ન લાગે. આ નવલકથાના ઘણાખરા વિચારો, તે જમાનાને માટે ગમે તેટલા ઉપયોગી હશે પણ આપણે તો નવલકથાને માટે તે અતિ સામાન્ય ગણવાનો ભય રહે છે. નવલકથા મૂળ લખાણને ૨૦ ઉપરાંત વરસ ચર્ચ ગયાં છે. તેટલા સમયમાં ગુજરાતમાં અનેક મહત્વના ફેરફારો થયા તે સાથે ગુજરાતના વાંચકોની રસવૃત્તિમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે.

માથેરાનના વર્ણનવાળો ભાગ આકર્ષક રીતે લખાયો છે પણ તે સિવાયના ઘણા ભાગમાં લાંબા વાંચકને વેગ મન્દ અને રસ ઘણો આછો ગઇ ગએલો લાગશે. દૂંધમાં આ વાર્તા નિર્દોષ હોવા છતાં તેમાં એ નથી જોયી વાર્તા દરેક નવીન જમાનાને નવીનરૂપે દેખાય, અને એક વાર વાંચ્યા પછી ફરી ફરી વાંચવાનું મન થાય.

પૃષ્ઠા પાછળ:—કર્તા : યશવંત સવાર્ધજ્ઞાન પંડ્યા. પ્રકાશક : ગૂર્જરાત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ. કિં. ૦-૧-૦-૦

લેખક એમ માનતા લાગે છે કે બીજાઓ કરતા કંઈક જુદી રીતે લખતાં આવડી ગયું હોય તો લખવાને માટે એટલું જ બસ છે. “સાંભળતાં વેન સ્થિતિચુસ્ત મસ્તકે ડગડગ” થાય એવું લખીએ એટલે બસ. આથી, શું સત્ય છે તે તરફ લેખકનું લક્ષ જ નથી; દુનિયામાં જે જે બનાવ તરીકે ખરું હોય તેમાંથી શું શું લખવા જેવું—સાહિત્ય તરીકે બીજાઓને કહેવાને યોગ્ય—હોય શકે તેનો તેમને વિવેક નથી, અને ખરી હકીકત કલામાં કંઈ રીતે પ્રગટ થાય તે પણ તેઓ બંધુતા નથી. શૈલીને તીખી અને બીજા કરતાં નવીન કરવાના દુરાગ્રહમાં તેમના સંવાદો કૃત્રિમ પ્રવાહમાં ચાલે છે, બદલાતા ભાવોમાં અને વાક્યોમાં કોઈ પણ સ્વાભાવિક મનોભાવ વ્યક્ત થતો નથી. જેમ માત્ર સૌથી જુદી ગતનાં કપડાં પહેરવાથી સુંદર કે મહાન થવાનું નથી, તેમ માત્ર નવીન શૈલી (અને તો એને શૈલી પણ નથી કહેતા)થી લખાણ કલાત્મક થવું નથી. આ સંબંધમાં કાન્તે આપેલ શીખામણ તરફ આ જુવાન લેખકનું અમે ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

“લખવાની ઇચ્છા હોય તો તે સારી વાત છે. માત્ર લખવા લાયક અનુભવ જોઈએ. વિશેષ અનુભવ વગર ભેદક લેખ લખાતા નથી.” પ્રસ્થાન પુ. ૪ અંક ૨. પૃ. ૧૨૧.

પરણેલી કે કુવારી:—લેખક : દયાશંકર મ. ભટ્ટ. મૂલ્ય : માત્ર આઠ આના.

સાહિત્યના બધા પ્રકારોમાં નાટકને માટે સૌથી વધારે કલા અને અનુભવની જરૂર

છે તે તરફ લેખકનું ધ્યાન ખેંચવાતી અમને જરૂર લાગે છે. કલામાં એકાગ્રતા શું તે લેખક સમજતા જ નથી.

પ્રભાતના રંગ:—કર્તા: વિજયરાય કલ્યાણરાય: પ્રકાશક અને સોલ એજન્ટ: આર. વનમાળાદાસની કંપની : શુક્રસેનસર્જ. ૩૬૭, કાલગાદેવી રોડ, મુંબઈ-૨. કિ. રૂ. ૨-૪-૦.

કૌમુદીકારના ગયાં આટલે વરસના લેખોનો આ સંગ્રહ છે. તેમાં કેટલાક સંવાદો છે, કેટલાક વાર્તાઓ છે અને કેટલાક નામાન્તરથી લખેલા વિનોદના લેખો છે.

પરચુરણ લેખોના સંગ્રહમાં વાંચનારને વિવિધતાનો એક લાભ મળે છે પણ તેથી વિવેચકને તો માત્ર અગવડ જ પડે છે. આવા સંગ્રહના દરેક લેખનું પૃથક્ અવલોકન આપવાનો અવકાશ હોતો નથી અને સમગ્રનું અવલોકન માત્ર સામાન્ય શબ્દોમાં હોઈ શકે, જે વાંચનારને નિરુપયોગી નીવડે. અમે વચસો માર્ગ લઈશું એટલે સામાન્ય અવલોકન કરી લેખકના લાક્ષણિક ગુણદોષ વિશિષ્ટ લેખોને અનુલક્ષીને ચર્ચાશું.

પુસ્તકમાં સૌથી પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે તે લેખકની શૈલી છે. સંવાદમાં વાર્તામાં અને વિનોદના લેખોમાં તે એક સરખી તરંગમય અને આકર્ષક છે, આને માટે કોઈ ખાસ અવતરણની જરૂર નથી.

આ શૈલી નવીન છે. પણ તેથી જ સંવાદોમાં તે અમને એટલી ઉચ્ચિત લાગતી નથી. તેમના બધા સંવાદોનાં પાત્રો પ્રાચીન છે, કોઈ પણ આધુનિક તો નથી જ. તેથી સંવાદોને ઇતિહાસ રંગ જોઈએ તેવા લાગતો નથી. કાલિદાસ બોજ શયી પ્રેમાનન્દ બધાને આ ચીસમી સદીની નવીન શૈલી એક સરખી અનુકૂળ ન પડે. વાર્તાઓ આધુનિક છે તેને અને વિનોદના લેખોને તે સંપૂર્ણ અનુકૂળ છે

સંવાદોના વિષયો ધણાખરા કર્તાના પ્રિય વિષયમૂલ કલા અને સાહિત્યની ચર્ચાના છે. તેમા કાલિદાસ શોખીન હશે એ તો પ્રાચીન લોકમાન્યના છે અને ભવભૂતિ તપઃપ્રિય હશે એ કહવાના પણ શક્ય છે. પણ ભવભૂતિ ભાવરાજાદારને કલાનું તત્ત્વજ્ઞાન ગણે અને કાલિદાસની મૂળ ભાવના જ કલાગુણથી ભરી હોય એ જે વિધાનમાં બને કવિઓનો ભેદ સ્પષ્ટ થતો નથી. એ બંને છે કે કાલિદાસમાં શૈલ્યે વધારે છે અને ભવભૂતિના ભાવનો વેગ વધારે પ્રગલ્ભ છે પણ તેનું કારણ જુદું જ છે. અમને તો, આ વિષય પૂરતો, બન્નેનો ગુખ્ય ભેદ એ લાગે છે કે ભવભૂતિ પોતાના ભાવના વેગમાં ધસડાઈ પ્રતિજ્ઞાનું સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવે છે, અને એટલે અંશે તેનું જગતનું દર્શન પણ એકતરફી રહે છે, કાલિદાસનું જગતનું દર્શન જ વધારે સમગ્ર છે, વિશાલ છે, તેને ભાવ ઉપર પ્રભુત્વ છે, અને તેથી તેના વિધાનમાં અંગપ્રત્યંગનું પ્રમાણ, સ્વનાસ્મૃત્ય અને ભાવોનું વૈવિધ્ય વધારે સાફ છે, અને માટે તે વધારે સુંદર છે.

સંવાદ વિષયને વધારે સ્ફુટ અને વિશદ કરવાને હોય છે પણ

“ સુકુમાર પુંખ કે સુંદરીના સોદામ કે જનહૃદયના હર્વશોધાદિ ભાવો સાથે તન્મયના સાધતી કવિની પ્રતિભા પ્રેરણાની દ્રષ્ટિમાં પોતાના સ્વરૂપનો સ્પષ્ટાકાર અનુભવે છે. ”

જેવાં વાક્યોથી કવિપ્રતિભાનું રસનું કે રસના સાક્ષાત્કારનું સ્વરૂપ જરા પણ વધારે વિશદ થતું નથી.

‘રાગ ભોજ અને સીતા ચંડિતા’ના સંવાદનો વિષય પણ એ જ છે. તેમાં પણ કેટલોક સંવાદ તો વિષયને સ્પષ્ટ કરવાને બદલે ખૂંચવે છે. મંત્રદર્શન અને યોગીના પરમાનંદની સરખામણી ન જ કરી હોત તો વધારે સાફ કારણ કે સામાન્ય વાંચનારને યોગીના પરમાનંદનો અનુભવ નથી. પણ પૃ. ૨૮ ઉપર કવિના અનુભવ સંબંધી કતોનું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ થાય છે. પણ ત્યાં પણ તે નિબંધાત્મક જ છે. ભોજ પોતે તે બોલી જાય છે. કતોનો અભિપ્રાય સંવાદમાંથી વ્યક્ત થતો નથી અને તેવે પ્રસંગે સંવાદ અને નિબંધ વચ્ચે ઝાઝો ફરક રહેતો નથી. ભગવાન અને લવંગીના સંવાદમાં આવા દોષો નથી. સૌથી સરસ અને સંવાદનું નામ જેને આપી શકાય તેવો સંવાદ પ્રેમાનંદ અને નાથાશંકરનો છે. તેમાં સંવાદની ગતિ તરિત છે. ભાષામાં તટસ્થ ચર્ચા કરતાં લાવ વિશેષ છે, અને કતોએ પોતાનું વક્તવ્ય ખરાબર સંવાદમાં પ્રગટ કર્યું છે. છેલ્લો સંવાદ નહુપ અને શમીનો છે. તેમાં શમી કોઈ આધુનિક સ્ત્રીની પેઠે વર્તે છે અને સમર્થિઓ નહુપની કામાન્ધના બળુતા હના છતાં શાપ આપવાને પાદપ્રકારની શા માટે રાફ જુએ છે તે સમજાતું નથી.

વાર્તાઓનું પૃથક્ અવલોકન સ્વતંત્રરૂપે લઈને નહિ કરીએ. બધી વાર્તાઓ એક સાથે વાંચી જવાય તેવી ત્વરિત ગતિવાળી અને ડાલે ડાલે જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે એવી છે. પણ દરેકમાં કંઈક કંઈક લક્ષભાવનામાં ઉત્પન્ને જનારનું જ વર્ણન આપવાને બલ્કે કતોએ નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે. સમાજમાં જે આવું જ હોય અને સમાજને જે આમાં જ રસ આવતો હોય તો સમાજની લક્ષભાવના અથવા કલાભાવના અથવા બસે ક્યાંક પણ જરૂર રોગિષ્ઠ છે એમ માન્યા વિના રહેવાતું નથી.

કતોની શૈલીને તદ્દન અનુકૂળ અમને તેમના વિનાશના લેખો લાગ્યા છે. તેમાં, -મહેર ખજારોમાં પ્રણીવાર આવે છે તેમ-પેટ પકડીને ખખખ દસાવે તેવું નથી પણ અભાતના જેવો અસ્ફુટ આછો હાસ્યરંગ સર્વત્ર છે. અને હાસ્યમાં ડંખ નથી. સૌથી વિશેષ અમને એ લાગે છે કે કતો, પોતા તરફ તટસ્થ રીતે હસી શકે છે જે ખરી રીતે નર્મનું રહસ્ય છે. દરેક લેખમાં એક સરખો હાસ્યરસ નથી પણ દરેક લેખ આનંદથી વાંચી શકાય તેટલો તેમાં રસ છે. સ્વતંત્રરૂપે લીધે માત્ર એક જ નમૂનો આપીએ છીએ. કતો પોતાના શરીરને સંબોધીને કહે છે:

“કેટલાક તારી દુર્બળતાને રડે છે ને સળંગ કરવાના ઉપાયો સૂચવ્યા કરે છે. એ બાળનની મેં જન્મજન્મમાં નથી કરી એટલી ચિંતા તેમને છે. અને તથીઅત સુધારવાની એ-લક્ષમણો એકાદ બે કે જેવી તેવી નથી. મારે ફેલોઝ સીરપ પીવું; ચદામાં કુશન સોફ્ટસ ઓગાળવાં; આતંકનિગ્રહવાળાને ખટાવવો; સુવર્ણ પર્પરી કે વસંતમાલતી લેવી; વીસનગરના સુવિખ્યાત સ્વામીજીનો મત પૂછવો; અથૈરાનના લોખંડી પાણીનો વાલ લેવો; છેવટે કે નહીં તો-બહુચરાણની જાદા રાખની કે પછી રોજ ઉડીને મૃત્યુંજયનો પાદ કરવો-આ મતલબની વણમાગી, વણખરયાળ સજાહો મારે કાને વાયુની લહરેલહર પર આસી જ આવે છે.”

“માણસ એટલે, સજાહ આપનાઈ પ્રાણી” એ શ્રી મુનશીજીનું વાક્ય યાદ આવે છે.

આખા અન્યને માટે અમારે કર્તાને ધન્યવાદ જ આપવાનો છે. તેમના લેખોમાં ક્યાંક ક્યાંક અસ્પષ્ટતા છે એમ અમે જાનાચું છે પણ કયા લેખકમાં સરુઆનમાં તે નથી હોતી ? અને લેખકના લાક્ષણિક ગુણો એટલા છે કે ભવિષ્યમાં તેમના તરફથી આપણા સાહિત્યના ઉત્કર્ષની આપણે આશા રાખી શકીએ.

બે આખ્યાના:— સંગોજક અને પ્રકાશક: ગર્જનશંકર લાલશંકર પંડ્યા એમ. એ. બી. ડી. અધ્યાપક ગુજરાત કૉલેજ, અમદાવાદ. મૃત્યુ રૂ. ૦-૧૪-૦

કર્તાએ આ પુસ્તકમાં બે નવીના નાટકો વલ્લભગર્જનાખ્યાન અને ગુર્જરી પ્રસન્નાખ્યાનનો સંગ્રહ કરેલો છે કર્તા કહે છે તેમ આ બંને ભગવતાનાં નાટકો નથી. નાટકની શૈલી કર્તાએ પોતાના પ્રિય કવિ વલ્લભને અનુસરીને રાખેલી છે. ખરીરીતે આ, પ્રેમાનન્દનાં ગણાનાં નાટકોની શૈલીનાં છે અને ઘણાખરે પદ ભાગ વલ્લભની શૈલીનો છે. એકર દક્ષપતરામના મુખમાં મૂકેલી કવિતાઓમાં પણ દક્ષપત્રશૈલીનું સારું અનુકરણ કર્યું છે. વિષય પણ પ્રાચીન જ લીધો છે. પરંતુ અમારે કહેવું જોઈએ કે આ શૈલી રોચક નથી. તે અતિશય 'શબ્દાળ' છે, તેમાં વ્યંગ્યનું પ્રાધાન્ય નથી, અને ઉપરજીવું ગરમ વક્રત્વ માત્ર છે. એક જ વિચારને માટે કરેલી લાંબી ઉક્તિઓ રસનિર્બીક કરી શકતી નથી અને એ જાતના વક્રત્વમાં ઊંડા વિચારોને રચાવ હોઈ શકતું નથી.

પહેલા નાટકમાં વલ્લભ દાસના સાહિત્ય ઉપર કેટલીક ટીકા કરે છે તે વલ્લભના સ્વભાવ પ્રમાણે અતિશયોક્તિવાળી અને એકતરફી છતાં ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે.

“તમે કહેશો કે નાનાં કાવ્યના લેખકો પણ પોતા પોતા ઉદ્દેશો છે શું ? તખી પાંચ સાત લીરીઓ તેમાંની ચાર પાંચ તો બે ત્રણ વખત બેજગી, અને કવિતા કરી. એક પાતું પડી કાઢ્યું. છાપોને વેચી બજારમાં. એકે લખી બીજાએ તેનું મૂલ્ય કર્યું. ત્રીજાએ તેની શાફરતા વધારી. આ કાઢ્યું ગાહું ને કવિ ઘોડે ચઢ્યા. સાફાર થયા ગુર્જરીના સેવક અને પાપક.....”

ગુર્જરી પ્રસન્નાખ્યાનમાં પુરાણીઓની મરકરી સારી કરી છે. તેમનું સંસ્કૃતનું અજ્ઞાન, કાવ્યનાં જોડકણાં, ભોલ, દંભ, અજ્ઞાન શોતાઓને છેતરવાની દલકી વ્રત્તિ, પ્રેમાનન્દ તરફની ઈર્ષ્યા વગેરે સારી રીતે નિરૂપિત થયેલાં છે.

લેખકના વિચારો જાણવાને અને પ્રાચીન શૈલીના એક અનુકરણ તરીકે પુસ્તક વાંચના લાયક છે પણ આનું પ્રાચીનતાનું અનુકરણ જાડુ બાડુ તો સાહિત્યનું એક કીલુક છે. અમે તો આ લેખક પાસેથી અર્થાચીન રસવ્રત્તિને અનુકૂળ વર્તમાન પ્રશ્નોને ઉદ્દેશતાં નાટકોની અપેક્ષા રાખીએ છીએ.

બાહ્યમિત્ર:—વાર્ષિક અંક રૂ. ૧૯૮૪. તંત્રીઓ: આશાભાઈ નરસિંહવાઈ, પટેલ અને ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ. પ્રકાશક: ચરોતર એન્ડ્યુકેશન સોસાયટી. આબુંદ. દિ. રૂ. ૧-૦-૦

બાહ્યમિત્રના તંત્રીઓએ બાળકોને આ નવીન બેટ મરી છે. આખો અંક બાળકોને પણ જ પ્રિય થઈ પડે તેવાં ચિત્રો સાથે તે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. બીજા લેખોની સામગ્રી પણ તેવી જ આકર્ષક છે. બાહ્યસાહિત્યને માટેનો આ જાતે સાહિત્યસેવકોનો પ્રયત્ન અભિનન્દન યોગ્ય છે.

સાઈમન કમીશન

શુક્રવાર તા. ૩ ફેબ્રુ. ના રોજ સાઈમન કમીશન મુંબઈ ઉતર્યું. કમીશનને હડતાલ પાળી સમરન દેશે આવકાર આપવાનો હતો. આ હડતાલ શા માટે પાડવી એમ કેટલાએક પૂછે છે, તેને અમે એટલો જવાબ આપીશું કે પ્રગતે ચેતાનો વિરોધ દેખાડવાનું આ એક પૌર્ણીક સાધન છે. પશ્ચિમમાં સરેરાશ છઠ્ઠાંથી આ જાતનો વિરોધ દેખાડવા લોકો સામે ફેરવામાં આવે છે, જ્યારે આપણે ત્યાં માત્ર શાન્તિ જળવી, તમામ વેપાર રોજગાર બંધ રાખવામાં આવે છે. હડતાલ એક જાતની લડાઈ પણ છે. લડાઈમાં જેમ તમામ સાધારણ વ્યવહાર બંધ થાય છે તેમ હડતાલમાં પણ માણસ માણસ વચ્ચેનો સાધારણ દુનિયાદારીનો સંબંધ બંધ પડે છે. એક જ દિવસની હડતાલમાં આ બાબત સ્પષ્ટ થતી નથી, પરંતુ સાત, પંદર કે મહિનાની હડતાલમાં એ ચોખ્ખું દીસી આવે એમ છે. અમે કાર્તિકના અંકમાં ચાનગોચરી વિભાગમાં રૂશિયાની રાજ્યશાન્તિની શરૂઆતનું જે વર્ણન લાંબું છે તેના જેવી જ પરિસ્થિતિ હડતાલથી પણ ઉભી થઈ શકે.

પણ હિંદમાં બધે હડતાલ પૂરેપૂરી સચવાઈ નહોતી. મુમ્બઈમાં કોમે ધણીબરી જગ્યાએ દુકાનો ખુલ્લી રાખી હતી; અને મદ્રાસમાં તદ્દન શાન્તિ જળવાઈ નહોતી. મુંબઈમાં અંતઃજ કામનું એક ઉપદ્રેશન સાઈમન સાહેબને આવકાર આપ્યા ગયું હતું અને તેનો એવો રીપોર્ટ આવ્યો છે કે ઉપદ્રેશનમાંના એક માણસે સાઈમન સાહેબતા પગની રજ માથા પર ચડાવી. આખી નાની નાની વિગતો પણ આપણને આપણી નજાણા દેખાડી આપે

છે. અને આપણમાં એક પ્રગ્ન તરીકની અસ્મિતાનો ઉદ્ભવ થયો નથી એમ સાબીત કરી આપે છે. આ બાબતમાં આપણી જવાબદારી કેટલી છે તે વિચારવાનું છે, પરંતુ અસ્પૃશ્ય કામના ઉપદ્રેશનની આ વાત સાંભળી પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ જ્યારે અહીં પધાર્યા અને એમને આવા જ બૌદ્ધિકાદથી આવકાર આપ્યો ત્યારે અસ્પૃશ્ય અને દક્ષિત વર્ગને થોડા પૈસા આપીને શાહજાદા સમક્ષ અહીંની સરકારે હાથો કરેલો, એ બીના અમને પાદ આબ્ધા વગર રહેતી નથી, અને આ બનાવમાં પણ એવું કંઈ થયું હશે કે કેમ એવી અમને શંકા જાય છે.

અંગ્રેજ કમીશનનો બૌદ્ધિકાદ કંઈ આ પહેલી જ વખત થયો નથી. ૧૯૧૬ માં પ્રગ્ન ભત્તી વિરુદ્ધ આવું જ કમીશન મોકલવાનું છે એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું, તે જ વર્ષના ડીસેમ્બર માસમાં તે ઇજ્જત જઈ પહોંચ્યું. તેને ત્યાંની પ્રગ્નએ કેવો આવકાર આપ્યો તેની થોડી વિગત અમે નીચે આપીએ છીએ, અને હિંદમાં એટલો સંપ અને જાગૃતિ ક્યારે આવશે એનો ખ્યાલ કરવા અમારા વાંચકોને સોંપીએ છીએ.

પહેલાં તો કોટોના તમામ વકીલોએ સાન દિવસની હડતાલ પાડી, તે પંચીક ડીપાર્ટમેન્ટના દરેક ઓફિસરે ત્રણ અઠવાડિયાં મુઠી ખેંચી. દરેક પ્રકારના મંત્રુરોએ પણ પોતાનું કામ બંધ કર્યું, અને તેની સાથે નિશાળમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાર્થીનીઓ પણ જોડાયાં. જે સેમીરાગીસ હોટેલમાં મીક્સ કમીશન ઉતર્યું હતું, તેની આસપાસ સખત પહોર હતી, અને તેનું રક્ષણ કરવા ઉપર એરોપ્લેનો બેડનાં. આવી રીતે તે કમીશન ઇજ્જત

વાસીઓને તેની સમક્ષ પુરાવા, ખુલાસા, કે સાક્ષી આપવા આમંત્રણ આપી રહ્યું હતું; પણ ઇછાપત્તાસીઓ એકના બે ન થયા. અતે લોર્ડ મીન્ડરને આજીજ્ઞતા રાખેલાં એક બહેરનામું ખાહર પાડ્યું પડ્યું, અને તેનો જવાબ પંજુ પેઠેય રીતે જ આપવામાં આવ્યો. કમીશનના સભ્યો બે ક્યારે પણ બહાર જતાં, તે વિદ્યાર્થીઓ મોટરમાં બેસી તેમની આગળ હોડતા અને આ રીતે તેમના સપાળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. અંગ્રેજ ઇશ્વારાણાઓ કહે છે કે મીન્ડર મીસનનો બચકોટ કરવાથી ઇછામને કશો ફાયદો થયો નહોતો; પરંતુ ખરી વાત એ છે કે ત્રણ માસના પ્રયત્ન પછી આજીજ્ઞાલુતા અગીર તિરકકારચુક્ત મોર્નને તેઓ બધારે બંદી ન શક્યા અને પાંચ ગંધા, ત્યારબાદ બ્રિટીશ સરકાર પાસે માંત્ર બે જ રસ્તા ખુલા રહ્યા હતા: કાં તો ઇછાપત્તા રક્ષિત રાખ્યો પ્રોટેક્ટોરેટને-છોડી જઈ અંગરે તો ઇછાપતમાં વધુને વધુ લોકર મોકલે. લોર્ડ એલેન્ગીએ ઇછાપતને સ્વાતંત્ર્યે બંધાવાની ભલામણ કરી, અને બધારે કેમ્પેસમાંથી તે પાછો ઇછાપત આવ્યો ત્યારે તા. ૨૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨ ના રોજ તેણે ઇછાપતની સ્વતંત્રતાનું બહેરનામું વાંચી સંભળાવ્યું!

અને આપણે ત્યાં કંઈ દરજ્જાએ જ પાંચ હકંતાં પંખોઈ નહોતી. ઇછામમાં (અને આંધ્રપ્રદેશમાં પણ) બે કે ત્રણેણે લુદા હતા તો પણ) જે કોઈ હકતાં તોડે, અંગર કમીશન મંમેસ સાક્ષી આપવા જાય, તેના જાન જોખમમાં દેના, એનું બધા જાણતા હતા, અને એથી જ અંગ્રેજ રાજ્યના કોઈ પંજુ ખુલા-મનખારે તેની સમક્ષ જઈ ઉભા રહેવાની દિશન કરી નહિ. દરજ્જા આપણે ત્યાં ખિતાઓ મારે જૂરનાંશઓ, અને ખુશામતીઆઓ સાંધમન કમીશનને આપકાર આપવા જઈ શકે છે; પરંતુ તેમણે, અને અરેપરય વર્ગના લોકોએ પણ સમજવું જોઈએ કે દિવના દિવના બે

કોઈ નિરાશી હોય તો તે આપણા રાજકર્તાઓ જ છે. આ આગત વધારે સ્પષ્ટ કરવા અને નીચેનું અવતરણ ટાંકીએ છીએ.

સર રીડની લીનાં એકાઈ સાનમાના જીવનચરિત્રમાં આ વાત મોંઘાએત્રી છે. માછે શહેનશાહ વાઘસરોયની કે ઇશ્વારાણાની એકઝી-દર્ષાટન-કારોગારી-કમીટીમાં કોઈ પંજુ દિલીને નીમવાની નીતિ સમજાવે છે. લોર્ડ મીન્ડરને માછ શહેનશાહ નીચે પ્રમાણે લખે છે:-

“તમે અને તમારી કમીટી કોઈ પણ ‘નેટિવ’ ને ગમે તેટલો નિમકક્ષાત્ર માનો તો પણ તમારી કાઉન્સીલ એગ્રમમાંથી જે વાત બહાર ન જ જવી એકઝે તેથી વાત તે પોતાના દેશમાંથી બહાર નહિ જ કહે, અને તમારી કાઉન્સીલમાં એ રીતે ભયંકર નહિ જ નીવડે એમ તમે કદી ચાકસાધથી નહિ કહી શકો.”

આ જ નીતિને અંગ્રેજ લોકો આંધ્રારે આપત્યાર કરી રહ્યા છે અને તોપંજુ આપણા-કેટલાક નેનાઓને હજી પણ તેમનામાં વિશ્વાસ છે એ નમાઈની વાત છે. ઉપરના શબ્દોનો એટલો જ અર્થ છે કે અંગ્રેજ અને દિલી, પ્રગત તરીકે કદી એક ખીમને વિશ્વાસની નગર નહિ જોઈ શકે; અને આપણે પણ એટલું જ કહેવાનું રહ્યું કે કોઈ પંજુ ગેરો ગમે તેટલો દિવનો મિત્ર લાગે, તો પણ આપણે તેનાથી ચેતોને જ આગવું જોઈએ. સંપર્ક એકતાની સૂચ દિલ ઉપર ક્યારે હમશે? એ એકતા બે આપણામાં ઉગી નીકળે તો સ્વરાજ્ય વિશ્વકુંડ ફુગ્રાપ્ય નથી.

અમદાવાદમાં સાઈમન કમિશનના પંડિતકાર-આ બદિલકારનું એકે પ્યાન ખેંચે એનું જંગ એ હતું કે તેના આખો સમારંગ વિદ્યાર્થીઓએ પાર પાડ્યો છે. અજગન શ્રીધન વંશજનામ્ર જેવા યુવાનોના મુરખીઓની તેમાં મદદ દત્તી જ પંજુ વિચારના ઉદયથી તે તેની પૂણીહિતિ સુધીનું બધું કામ યુવાનોએ જ દ્યું

છે. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં અમદાવાદના કેટલાક વિચારકોએ ભય અત્રાવ્યો હતો કે અસહકારને લીધે સહકારી અને અસહકારી વિદ્યાર્થીઓ એવો એક ભેદ પડી જશે અને તેથી કરીને ભવિષ્યમાં નવી વિભેદક દૃષ્ટિને ગતિ મળશે; પણ આ બહિષ્કારે ખતાવી આપ્યું છે કે એ ભય ખોટો છે. આ બહિષ્કારની હડતાલ સફળ કરવાનો જરા સહકારી અને અસહકારી બન્ને વિદ્યાર્થીઓને છે અને યુગજન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ તે દિવસ પરીક્ષાનો હતો છતાં કોલેજમાં ન ગયા તે તેમનો વિશેષ છે.

બહિષ્કારને અંગે સરધસ કાઢવાનો કાર્યક્રમ જરા ઉતાવળે નહીં થયો હતો. જો પહેલેથી ચેતીને યુવક સંઘે જ આ પ્રવૃત્તિ હાથ લીધી હોત તો સરધસ વધારે વ્યવસ્થિત થઈ શકત. આવે પ્રસંગે પહેલેથી સરધસ કેમ કાઢવું, તેમાં સરધસમાં ફરનારા વિદ્યાર્થીઓએ કક્ષા નિયમથી ફરવું, ક્યાં ગીત ગાવાં, ક્યાં અને કેવા ક્રમે જપકારી બોલવા, કેવા વાવટા રાખવા, અને જોવા આવનારાઓએ કેવી રીતે બીભા રહેવું, રસ્તાઓના સાહુ વ્યવહારીની કેવી વ્યવસ્થા રાખવી, વગેરે બાબતની સૂચના છપાવી તેનો પ્રચાર કયો હોત તો સરધસ વધારે સફળ થાત. હડતાળ અને સરધસ જેવી આખા સમાજમાં પ્રચારવાની અને સમાજને એકમન થવાની તાંત્રીય આપવાની બીજી એક પણ યોજના નથી.

ટ્રેડ યૂનીયન કૌઝેસ

ગયા નવેમ્બર માસની ૨૬ મી તારીખે કાનપૂરમાં ટ્રેડ યૂનીયન કૌઝેસ (આઈમી) દીવાન ઓમનલાલના પ્રમુખપદ નીચે ભરાય હતો. દીવાન ઓમનલાલ મગૂર પક્ષના નેતા છે, અને કૌઝેસના કાર્યમાં પણ સારો ભાગ લે છે. સરકારે મી. રોડેના 'ઈન્ડીયા અને આઈના' નામના નાના પુસ્તકને જપ્ત કરવા

તેમના ઘર પર પોલીસ મોકલી હતી. ટ્રેડ યૂનીયનની મળપળની આપણે ત્યાં હજી શરૂઆત જ થઈ છે; પણ કૌઝેસમાં જેટલા જેટલા દરરો પસાર કરવામાં આવ્યા, તેને જો સંગીન રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવે, તો હિંદનો મગૂર પક્ષ થોડા વખતમાં જ સૌથી બળવાન થાય એમાં શંક નથી.

રચનાત્મક કાર્યક્રમ કરવા માટે હાલ તુરત નીચેની યોજના પ્રસાર કરવામાં આવી હતી. પહેલું હાલ તુરત તો યોજનાને અમલમાં મૂકવા ૧૦ લાખ રૂ. નું ફંડ એકઠું કરવું. ત્યારબાદ નીચેલા સેવકોનું સંગઠન કરવું. આવા પચાસદાર સારા સેવકો મળે એટલે દેશના મગૂર પક્ષના ધંધા રોજગાર પ્રમાણે બે ભાગે કરવા: એક ઔદ્યોગિક મગૂરોનો, બીજો ખેતી કરનારાઓનો. એકત્ર વર્ગની સ્થિતિ આપણે ત્યાં મગૂર પક્ષ કરતાં પણ કેટલેક અંશે ખરાબ છે; કારણ ઔદ્યોગિક મગૂરો હડતાલ પાડે તો માનદાર વર્ગને એકદમ ધૂણો પહેંચે; અને તેથી કંઈ નહિ તો પોતાના સ્વાર્થની ખાતર પણ માનદાર વર્ગને મગૂર પક્ષની ફરીઆદોના જવાબ આપવાં પડે. પરંતુ ખેતીના ધંધા આપણે ત્યાં ચૂરીવાદ ઉપર રચાયો નથી. બીજા ઉદ્યોગમાં પશ્ચિમની સામન્સનાં સાધનો આપણે કોઈ લગાડ્યાં છે, પણ ખેતીના ઉદ્યોગમાં હજી હજારો વર્ષ પહેલાંની પરિસ્થિતિ ચાલુ છે. આપણા દેશની ૭૨ ટકા વસ્તી સીધી રીતે ખેતી ઉપર જ પેલાનો નિર્વાહ કરે છે; અને તેમની સ્થિતિ સુધારવા જેટલું લક્ષ આપણ તેટલું થોડું છે. સરકાર પણ પહેલાં તો રેલ્વે, અને કૌઝેસો, લેન્ડસાયરનું કાપડ અને લોહું હિંદમાં વધારે ખર્ચે માટે મોંઠા ઉદ્યોગોને જ ઉત્તેજન આપતી હતી; પરંતુ ખેતીપ્રધાન હિંદની ઇંગ્લેન્ડનો માત્ર ખરીદવાની શક્તિ આથી ઓછી થઈ, અને હાલ તુરત તો હિંદની ધરાઈ તરીકેની શક્તિ કેમ થશે તેની તપાસ કરવાં સરકારે

ખેતીવાડીનું લોઈ લીંલીયગોનું કમીસન પણ નીમ્યું છે. સરકારી સલકારી મંડળીઓ કે તેવી બીજી યોજનાના આપણા ખેડુતો ભોગ યદ્ય પડે ત્યાર પહેલાં દેશના કાર્યકર્તાઓએ ગામડાના ખેડૂત પાસે જવાની જરૂર છે.

ઉપરના બે વિભાગના પેટા વિભાગ પણ યોજના પ્રમાણે પાડવાના છે. દરેક હક્કાવાર એક મથક હોય, અને તે મથકમાં ગામડે ગામડે કામ કરનાર માણસો હોય. હક્કાના મથકમાં એક ગ્રેસ પણ ચાલુ હોય, અને તે દ્વારા ખજારો છાપી દરેક ગામડે ટૂંક ધૂતીઆનની ચળવળ વધારે જાણીતી થાય તે માટે પ્રયત્નો કરવા. આ ઉપરાંત હક્કાના મથકમાં ઔદ્યોગિક તથા ખેતીના બન્ને વિભાગ વચ્ચે સલકાર યોગ્ય તેવી પણ ગોઠવણ થવી જોઈએ. એવી યોજના કૌશલમાં પરવાર કરવામાં આવી હતી.

દાસ ટૂંક ધૂતીઆન કૌશલમાં મુખ્ય ત્રણ જાતના મત પ્રચલિત છે. અને એ જાનાનુસાર એ કૌશલમાં ત્રણ પક્ષો છે. એક પક્ષ શુદ્ધ ટૂંક ધૂતીઆનીસ્ટોનો છે. તેઓ રાજદ્વારી બાળ-તોમાં કે સમાજસુધારાના મોટા મોટા કાર્યક્રમમાં મગ્નતા નથી, અથવા તે જો માને છે તે તેનાથી અળગા રહી માત્ર ટૂંક ધૂતીઆનનું જ કામ કરવા માગે છે. આ પક્ષના નેતા સર્વ-ટૂંક એન્ડ ઈન્ડીઆ સોસાયટીના મી. એન. એમ. જોશી છે. બીજા પક્ષની, આયલેન્ડના મજૂર પક્ષના જેવી, શ્રદ્ધા છે કે મજૂરોની સ્થિતિ સ્વરાજ્ય મળ્યા પિયાય મુધરી રહે જ નહિ, અને એટલા માટે ટૂંક ધૂતીઆન કૌશલે મહાસભાના કાર્યક્રમને બંને તેટલા જુરસાથી ફલીબૂન કરવા પ્રયત્ન કરવો. આ મત પ્રમાણે મજૂરોની હીલચાલ મદાસભાનું કાર્ય પણ એક અગત્યનું અંગ યદ્ય રહે છે. આ પક્ષના નેતા ટૂંક ધૂતીઆન કૌશલના પ્રમુખ દીવાન ગોમનલાલ છે. ત્રીજો પક્ષ તે સામ્યવાદીઓનો પક્ષ છે. દિગ્ગં

આજની સરકાર મૂલીવાદી છે એટલું જ નહિ પરંતુ મદાસભાની હીલચાલના અંદરના પાયા મૂલીવાદ પર રચાયેલા છે, અને ત્યાં સુધી ટૂંક ધૂતીઆનમાં મૂલીવાદનું જોર હોય ત્યાં સુધી મજૂર પક્ષ ચૂસવાનો જ એવી એમની દૃઢ માન્યતા છે. આ પક્ષના નેતા લાઇ થેગડી છે જેઓ '૫૦ ટકા મોડેરીવીસ્ટ છે.' એમના જગજા હાથ લાઇ કંગે જેમના પર કાનપુરમાં સામ્યવાદની ચળવળ માટે કામ ચાલેલું એ છે. આ નેતાઓનો છેવટનો આદર્શ આપણા દેશની ટૂંક ધૂતીઆનની ચળવળને અંતે મોસ્કોના સર્વોચ્ચ પ્રજાસત્તાક બંધારણ સાથે જોડી દેવાનો હશે. આ ત્રણ પક્ષ હમણાં તો સર્વોપરી થવા માટે પ્રયત્નો કરે છે.

આપણે હાં ટૂંક ધૂતીઆનની-મજૂર પક્ષની ચળવળ દૃષ્ટ તેની બાધાવસ્થામાં જ છે. એવે વખતે, મજૂરો દૃષ્ટ મુધી ચાલ્યા જ હોય, અને પગલર પણ થવા ન હોય ત્યારે હીલચાલમાં આવી રીતે વિભાગો અને પક્ષો બંધાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય વસ્તુ નથી. પરંતુ દિંદ આત્મારે તો તદ્દન અસહાય જ લાગે છે. વેપારના ક્ષેત્રમાં જેમ ગમે તે પરદેશ દિંદમાં આવીને પોતાનો માણ લારી દે છે, તેવી જ રીતે યુરોપના નવા વિચારો પણ જુદિના ક્ષેત્રમાં અસહકતા ફેલાવી મૂકે છે. રાજ્યદ્વારી બાળ-તોમાં જેમ મોડેરેટ, ક્લીનરસ, રીસ્પોન્સીવીસ્ટ, જર્સીસાઇટ, નો-એઇન્જર, અસહકારી, એકસ્ટ્રીમીસ્ટ અને એનાર્કીસ્ટ વગેરે વિભાગો ઉપરાંત ધર્મ અને દિદુઓમાં વર્ણને લઇને જે અનેક વિભાગો પડી ગયા છે, તેવી જ રીતે આજકાલની નવી ઉગતી મજૂર ચળવળમાં પણ યુરોપમાં જેટલા પક્ષો હોય તેટલા જ લગભગ આપણે ત્યાં છે. આથી આપણે ત્યાં કૃત્રિમ સ્થિતિ ઉભી થવા પામે છે. સમાજ સુધારાના ક્ષેત્રમાં જેમ એક જમાનો એવો દવો કે પશ્ચિમનું જ બહુ અનુકરણ કરવું, તેવી

જ રીતે ખીજ હીલચાલોમાં પણ અત્યારે આપણે એ જ બોધ્યો છીએ. કાણુબર વિચાર કરીશું તો પ્રથમ ઉભો થયા વગર નહિ રહે કે આવા પરદેશથી આયાત કરેલા વિચારોથી આપણે આગળ વધી શકીએ ખરા? અમારું વચણ મૂડીવાદ તરફ ગિરવૃદ્ધ નથી, પરંતુ હાલ તુરત તો આખા દેશમાં એક જ ભાવના પ્રસરવાની જરૂર છે, અને તે એકધની. આ ભાવના કેળવણીથી જ પ્રસરી શકે. માત્રદાર વર્ગે આવી એકધની ભાવના કેળવવા, દેશનું હિત પોતા સમક્ષ રાખીને મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવી બોધ્યો. મૂડીવાદ વર્ગે જો દેશ તરફની પોતાની ફરજ ભૂલી જશે તો પછી મજૂરોને અંધારામાં ભટકતાં જે નેતા કે સિદ્ધાન્ત મળે તેની મદદ લઇને પોતાના છૂટકારા માટે સર્જે થવું જ બોધ્યો. પરંતુ આથી દેશ સમસ્તનું ભવિષ્ય શું આવશે એ ચોક્કસ રીતે આંકવું મુશ્કેલ છે.

* * *

હિંદમાં બેકોંગની સ્થિતિ

સ્વાસ્થ્યની સિદ્ધિ માટે ઉપર કહ્યું તેમ હિંદના દરેક માણસે પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં વધારે સારા થઇને સમસ્ત હિંદનું જ હિત લક્ષમાં રાખીને કામ કરવાની જરૂર છે. દરેક દિશામાં આપણો દેશ પહોંત છે; અને હાલની આર્થિક પરિસ્થિતિમાં હિંદમાં કોઈ પણ ઉદ્યોગની ખીલવણી પણ અશક્ય હોય એમ લાગે છે. કોઈ પણ દેશમાં ઉદ્યોગની ખીલવણી માટે મૂડીની જરૂર પડે છે; અને આવી મૂડી બેંકોમાંથી જ મળી શકે એ દેખીતું છે; કારણ મોટા ઉદ્યોગોની ખીલવણી માટે કોઈ પણ એક વ્યક્તિ નાણાંની મોટી રકમ કાઢી શકે એમ હોય તો પણ તે અનિચ્છ્યા યોગ્ય છે. શેરા લરાની લીમીટેડ કંપનીઓ કાઢવા છતાં પણ ઉદ્યોગને બેંક તરફથી નાણાંની જરૂર રહે છે જ. હિંદમાં બેંકોંગની સ્થિતિ અતિશય ખરાબ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ

સરકાર તરફથી ઇમ્પીરીઅલ બેંકને નાણાંની વહીવટ કરવાનો જે કોન્ટ્રાક્ટ સોંપવામાં આવે છે, તેના વહીવટ બધો એકતરફી રીતે કરવામાં આવે છે. દેશી ઉદ્યોગો, કે હિંદીઓ તરફથી ચાલુ કરવામાં આવેલા ઉદ્યોગોને એ બેંક નાણાં ધીરવામાં ઘણો જ પ્રમાદ કરે છે, અને એથી પરદેશીઓથી ચલાવવામાં આવતા ઉદ્યોગો આપણે ત્યાં ધીકતા વાશે છે.

હિંદમાં બેંકોંગનો ધંધો કેટલો પહોંત છે તે તેના આંકડાઓ જોતાં એકદમ માલુમ પડી આવશે. વિભાજિતના યુનાઇટેડ કોંગ્રસમાં બેંક રીઝર્વના આંકડા ૧૮૦૦ લાખ પાઉન્ડ જેટલા થયા જાય છે; જ્યારે આખા હિંદમાં બેંક રીઝર્વ માત્ર ૧૯૦ લાખ પાઉન્ડનું જ છે. હિંદમાં બેંકોંગ બ્રાંચીસો માત્ર ૫૦૦ જ છે; જ્યારે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૩૦૦૦૦ છે; બ્રિટનમાં ૬૫૦૦ છે; કેનેડામાં ૩૪૦૦ છે; અને નવા વસેલા આસ્ટ્રેલીઆમાં ૨૫૦૦ છે. વળી બેંકમાં ડીપોઝીટ મૂકાએથી રકમની સરેરાશ વસ્તીના દર માણસે કાઢવામાં આવે તો હિંદ કેટલો મરીગ દેશ છે એ પણ દેખાઇ આવ્યા વગર રહેતું નથી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં માથા દીઠ ૭૩ પાઉન્ડ બેંકમાં જમા હોય છે, કેનેડામાં ૪૪ પાઉન્ડ છે. જ્યારે હિંદમાં માત્ર ૧૦ રૂપીઆ જ દરેક દીઠ બેંકમાં જમા હોય છે. હિંદની વસ્તીનો લગભગ પોણા ભાગ ખેડૂત વર્ગ છે, અને તે વર્ગે સહકારી મંડળો-ઓના દેવામાંથી કે વાણીઆના પંખમાંથી મુક્ત થઇ શકતો જ નથી. સહકારી મંડળો-ઓનો ઉપયોગ બિરીશ ખેતીનાં ઓળંગરો અને લોહાનો સામાન હિંદમાં ખપાવવા માટે કરવો બોધ્યો, એવી સૂચના કરવાની ધૃષ્ટતા પણ એક અંગ્રેજે કરેલી!

* * *

રીઝર્વ બેંકે ધીલ

હિંદના બેંકોંગની આવી સ્થિતિમાં સરકારે હિંદી નાણા સંબંધી તમામ વહીવટ કરવા

માટે રીઝર્વ બેંક ખીલ ધારાસભામાં દાખલ કર્યું હતું. હોલ નાણાંની ઉચલપાંચક કરવા માટે સરકારને કંઈ કંઈ યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ લગાવવી પડતી હતી. ઉદાહરણ તરીકે, પોતાની તીજેરી ખાલી ન દેખાય, પોતાનું બજેટમાં જમા પાડું સહર દેખાય અને પોતાને વિશ્વાસની સરકારને ભરવા પડતા રૂપીઆમાંથી મોટી રકમ ખચત રહે, એટલા માટે હુંડીઆમણનો આખો દર જ સરકારે ફેરવી નાંખીને કૃત્રિમ રીતે રૂ. ૧ ની કિંમત ૧ રીલીંગ અને ૧ પેન્સ કરી નાંખી !! આ ફેરફારથી આપણા ઉદ્યોગોને જે નુકસાન થયું તે વિશે અને આગળ એક વાર કહી ગયા છીએ. પરંતુ એક મરિણામ આદી સ્પષ્ટપણે કહેવાની જરૂર છે અને તે એ કે સહરહું હુંડીઆમણના દરથી હિંદમાં, રહેલું તમામ સોનું (ગોલ્ડ રીઝર્વ) બહાર તણાઈ ગયું; અને હવે સોનું ખરીદવા માટે આપણા ક્રાઇનેન્સ મેમ્બરને વિલાયતની બજારમાં રૂપીઓ અતિ રસ્તા ભાવે વેચવા પડે છે.

રીઝર્વ બેંક વિશે આપણી મુખ્ય બે ત્રણ માગણીઓ હતી. એક એ કે હિંદમાં સોનાનું ચકલું કરવું; બીજું, બેંકને સ્ટેટ બેંક જ રાખવી શેરહોલ્ડર બેંક ન કરવી, જેથી બેંકનો નફો છૂટા છૂટા લોકોમાં વહેંચાઈ જાય નહિ, પણ સ્ટેટમાં જ જમા રહે. ત્રીજી માગણી એ હતી કે ઈમ્પીરીઅલ લેન્ડરેટીવ કાઉન્સિલના સભ્યો પાસે તેના ડીરેક્ટરો થઈ શકે.

ઉપરની માગણીઓ વિશે સરકાર પણ સાથે વાટાઘાટ થયા બાદ, ત્રણ મુશ્કેલી માન્ય થાય તેવા એક ખરડો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. આમાં મહારાજાના તે વખતના પ્રમુખ શ્રી નિવાસ ગાયંગારે મુખ્ય ભાગ લઈયો હતો; અને સરકારે સ્ટેટ બેંક અને ડીરેક્ટરોમાં હિંદીઓની બહુમતી હોવી જોઈએ એ બે બાબતો માન્ય રાખી તેના બદલામાં લેન્ડરેટીવ કાઉન્સિલનો કેંદ્ર પણ સભ્ય ડીરેક્ટર

ન થાય એટલું આપણા પક્ષે માન્ય રાખ્યું હતું; અને આ વિગત અમલમાં મૂકી શકાય તે માટે ઇલેક્ટોરલ કોલેજની યોજના મંજૂર થઈ હતી. દરેક ઇલેક્ટોરલ-ચૂંટણીના વિભાગમાંથી એક ડીરેક્ટર ચૂંટવાનો હતો. અને છેવટે ન્યારે આખો ખરડો પસાર થાય એવી રીતિએ મહોંચ્યો હતો. ત્યારે એકદમ વિશ્વાસની રહેલી આપણી સત્તાએ તમામ યોજનાને છિલકાઈ કરી નાંખી અને રીઝર્વ બેંક ખીલ એકદમ પાડું ખેંચી લેવામાં આવ્યું. આ વિશે સવાલો પૂછાયા બાદ ખીલ માત્ર મુલતની રાખવામાં આવ્યું છે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું.

ત્યારબાદ ફાર્લેન્સ મેમ્બર સર બાસીલ બ્લેકેટ ટકાસ રાજીનામું પણ આપે એવી વાત આની હતી. પણ જે પ્રજાને જેન જેન પ્રકારેણ હિંદ ઉપર રાજ્ય જ કરવું છે તે પ્રજાને એક પ્રતિનિધિ હારીને રાજીનામું આપે એ કેમ જાને. સર બાસીલ બ્લેકેટ હાંપણના પાક શીખવા હિંદના સેક્ટરી એફ સ્ટેટ પાસે સીધાવા. ત્યાંથી પાછા આવ્યા બાદ સાથે નવું જ રીઝર્વ બેંક ખીલ લેતા આવ્યા અને તે ખીલ તેમણે ચાલુ ફેબ્રુઆરીની પહેલી તારીખે ધારાસભામાં મૂક્યું. સાઈમન કમિશનને અંગે મહારાજાના પક્ષ હાજરી આપી શકે તેમ નહોતો, અને સર બાસીલ બ્લેકેટે અંધી રીતે પોતાની જોગવાઈ કરી રાખી હતી. જૂનું ખીલ હજી પાડું ખેંચાયું નથી કે તેનો નિર્ણય પણ આવ્યો નથી, તોપણ નવું ખીલ સર બાસીલ જો ધારાસભામાં મૂકે તો તેમાં કશું નિયમ વિરુદ્ધ નથી જ; પરંતુ આ વખતે સભાના પ્રમુખ શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ હાજર હતા, અને ધારાસભાના પ્રમુખની અસાધારણ સત્તાનો ઉપયોગ કરી તેમણે નવું ખીલ મૂકાવ દેવા ના પાડી. આ ખીલની દરખાસ્ત જો એક વાર મૂકાઈ હોત તો આપણા હિંદી સમસ્ત પક્ષને પાંખળેથી તેની સામે લડવું અતિશય ભાર થઈ પડ્યું હોત.

હિંદના હિતેથીએ

શાહી કમીસન તેની મુદને પહેલાં નીચા-
વાનું છે એવી ખબર અહીં આવી, તેની
સાથે જ લંગમન મળૂર પદના મી. માર્ડી
ને-સ પલ્લુ અહીં આવી લાગ્યા. તેમણે દિલ્હામાં
કેટલાંએક વાપણો કર્યા અને આપણા નેના-
એને મુલ્યવ્યુ કે જે શાહી કમીસન આવવાનું
છે તેનો આપણે પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવો, તેની
સમક્ષ એકાગ્ર ચક્ષુને આખા દેશે જુગાની
આપવી, અને આ રીતે દિલ્હાને સ્વરાજ્યનું
એક ઉચ્ચ પગથીયું પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરવી.
મી. માર્ડી ને-સને આશય જાણી જ સારો
દેશે એમ અમે માનીએ છીએ, પરંતુ દિલ્હા-
વાસીઓ હવે મળૂરપદના મી. મોતારી બેળ-
વાઈ નવ એમ નથી. અમે આગળ જણાવ્યું
છે તેમ કોન્ટ્રેવેલિંગ, સિબરસ કે મળૂર પદની
દિલ્હા તરફની નીતિ તે એક જ પ્રકારની છે.
કોન્ટ્રેવેલિંગ પદ આપણું આપવાનું કરીને
સંતોની લાંબાં વાપરી આપણને ચૂસે છે; સિબ-
રસપદ પોતાનો અંકશય ખરાબ નથી એમ
કહીને આપણને દાખે છે; જ્યારે મળૂર પદ
આંદોશની વાતો કરી આપણને કૂંડીને કરે છે !
આ ઉપરાંત ઇંગ્લેંડથી પહેલીવાર લાંબા
વાર સેક્રેટરી-વિગ્રહમંત્રી-અહીં પધાર્યા છે.
તેમનો અર્થ આવવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અહીંનાં
લશ્કરમાં નવામાં નવી દળનો સંરંભ દાખવ
દરવાનો છે. વળી બ્રિટન આપણે ત્યાં કેટલુંક
પોતાનું લશ્કર રાખે છે, અને તેના ખર્ચનો જે
દિરસો બ્રિટન આપે છે તે ઓછો કેવી રીતે
થઈ શકે તે પણ તેમનો એક હેતુ છે. વિગ્રહ-
મંત્રી મર્મહારમની ટકોર કરી શકે છે. ઇંગ્લેંડથી
દિલ્હા આવવા નીકળ્યા તે પહેલાં તેઓએ
એક નાના સરળા લેખણમાં કહેલું: “આપણે
ત્યાંની (ઇંગ્લેંડની) અન્ડર-ગ્રાઉન્ડ રેલ્વે જેમ
પોતાના મુખ્ય મુખ્ય ધરાક પાસે પોતાના
ઓશીમરને મોકલે છે તે પ્રમાણે હું પણ દિલ્હા

જઈ છું. કારણ લશ્કરી સરંભમાં પણ દિલ્હા
આપણું મુખ્ય ધરાક છે. વળી દિલ્હા આપણી
૪૦ કુદરીએનો નિવાસ કરે છે.”

આ ઉપરાંત અહીં શ્રી મેગન-સનું પણ એક
કમીસન આવ્યું છે. વાઇસરોય અવિરત ઉત્સા-
હથી દેશી ગળથોમાં ફર્મા કરે છે અને હમણાં
જ દીડી ગયા ! શાહી કમીસનને દિલ્હા સ્વીકારે
એવી લાગણી કરવા ત્યાંથી લોર્ડ સીંઘા પણ
આવી પહોંચ્યા છે ! દિલ્હા જાણે આખી દુનિ-
યાનું એક સંગદરયાન હોય-જ્યાંને હુમંગને
માટે દિલ્હા જાણે એક અખાડો હોય, તેમ જ્યાં
પોતપોતાના હેતુ સાધવા અહીં આવી પહોંચ્યા
છે. હિંદ અતિ સાવચેતીથી દરેકની દિલ્હા-
જેવાં રહેવાની છે, અને પોતાનો શુદ્ધ હેતુ
પાર પાડતાં શીખવાનું છે.

* * *

બીજી ગુજરાત કેળવણી સો પંચાયત

તા. ૮-૧-૨૮ ના રોજ અમદાવાદમાં પ્રેમા-
ભાઈ દોલમાં મળી હતી. આપણી કૌશલ,
આપણા પુરાતત્ત્વનું સંરંધન, વગેરે આપણાં
દેશની ધણીખરી પ્રગતિઓ જેમ અંગ્રેજોને શરૂ
કરે છે તેમ આ પ્રગતિ પણ વિદ્યુતી મિસીસ
કજિ-સના પ્રોત્સાહનથી બે વરસથી શરૂ
થઈ છે.

આ વખતેની સભાએ સમસ્ત કેળવણીનું
ક્ષેત્ર અવલોકી અનેક દરારો કરેલાં છે. બાઈ-
સિક્ષણ, સદશિક્ષણ, શિક્ષકોનો પ્રવંધ અને
તેમની સ્થિતિ સુધારવા, સ્વભાષાને સુધારી,
કર્મી અને ધાર્મિક સાળાઓનું અનિષ્ટત્વ વગેરે
અનેક સુદાઓ ઉપર દરારો થયા હતાં. આ
દરારોમાં સૂચના કરેલાં કેટલાં સર્વ સરકારને
ઘડીને કર્યા છે. તે વિશે અંબારે કાંઈ કહેવાનું
નથી. પણ આ મંડળ સામાન્ય લોકોમાં જ્યાં
તેમની સાથે મળી આ સર્વ વિચારોનો પ્રચાર
કરશે ત્યારે જ તેમણે કંઈક સુધારા ખરેખર
અમદાવાદમાં આવી શકશે. દાખલા તરીકે સમિતિ-

વચના કાયદા આગત કે પાળકીએને કેળવણી આપવા આગત કે મોટી હંમરની કન્યાએને ઉચ્ચતર કેળવણી આપવા આગત કે સદશિક્ષણ આગત લોકમન બંધાયા વિના સરકારે આપેલી સગવડ માનથી કરું સંધાવાનું નથી. બીજી તરફ જે લોકમન આ આગતમાં કેળવાય તો સરકારને સગવડ આપવાની એની મેળે ફરજ જ પડે. સમાજસુધારાનું દૃષ્ટિબિન્દુ દાસ એટલું ફરેલું છે કે આપણે હવે સરકારને હરાવ જણાવવા સાથે લોકમન કેળવવાને પણ પગલાં લેવાં જોઈએ. આખાની કેળવણી ઘણી ખરી પિતા ઉપર નહિ પણ માતા ઉપર આધાર રાખે છે અને દંત્ર આપણા દેશમાં માતાઓ ઘર છોડી જાહેર સમાજોમાં દાગરૂ આપતી થઈ નથી ત્યાં સુધી તેમની પાસે જમને પ્રચાર-કામ કરવાનું જ આપણે માથે રહે છે. આ દૃષ્ટિએ મંડળની સમિતિએ મ્યુનિસિપલ સ્કૂલોની સુધાકાત લીધી તે કામ અમને ખરેખર અભિ-નંદનીય લાગે છે.

વિજયી ગામા અને મી. નરીમન

સ્વયંસંક્રાંતને લઈને અમે લાંબું લખી શકતા નથી, પરંતુ પતીઆકામાં થોડા દિવસ પહેલાં જે કુસ્તી લડાઈ તેમાં પોલોડનો કુસ્તી-ખાત્ર એપ્કો આપણુ દિંદી ગામા સાથે લડતાં અરધી મિનિટમાં જ દારી ગયો, અને તેને આખી ફિનિયાના સર્વોત્તમ કુસ્તીખાત્રની પદવી મળી છે. આગથી ૧૪ વર્ષ પહેલાં ગામા એપ્કોને લંડનમાં મળેલો, ત્યારે જણ દલાકની કુસ્તી રમાયા બાદ, કુસ્તી બીજા દિવસ માટે મુડનગી રહી—જે બીજો દિવસ આગ્રો ત્યારે એપ્કો દાગરૂ જ ન થયો. પછી ૧૪ વર્ષ પોતે મહેનત કરી અને ૧૪ વર્ષની લાંબી રાત પછી—તેના બીજા દિવસે, અંગ્રેજ-વાતોના રીયવાન વીન્કની માફક તે મળ્યો અને અહીં આગ્રો. ત્રણ ખરાબ દની તોપણ પતીઆકામાં ૪૦,૦૦૦ માણસો આ કુસ્તી જોવાને એકઠા

થયા હતા. જ્યે જયરા વીજળીના દીવાઓ રાખ્યા હતા, અને કુસ્તી મોટે સુધી ગામે તે જોવા સર્વજાનની પણ મોડવણો થઈ હતી. ગામા અને એપ્કો આખાકામાં ઉતર્યા, અને અરધી મિનિટ ન થઈતાં તો, દંત્ર પ્રેક્ષક વર્ગને પણ શું ચાપ છે તેની સમજણ પડે ત્યાર પહેલાં, કુસ્તી પૂરી થઈ !! એપ્કો કરતાં ગામાનું શરીર નાનું છે, લંકું છે, પણ જ્યાં જ્યાં વજન હોય ત્યાં ત્યાં જોર હોય જ એમ નથી. વજન એ બલનું સૂચક નથી. જોર શરીરનો એક છુદો જ ધર્મ છે; અને દિંદી કુસ્તીખાત્રનું વજન ભરે ઓછું હોય, મસદસ ભરે ફૂલેલા ન દેખાય, દેખાવ ભરે જરા શિથિલ લાગે, પણ આ બધા છતાં તેનામાં વીર્ય હોઈ શકે છે, અને બલ હોય છે; અને આવા બલથી ગામાએ યુરોપીય કુસ્તીખાત્ર પર હાથ મેળવી.

મી. નરીમનની હાલ આખી જુદા પ્રકારની છે. તેને કંઈ એક માણસ સામે લડવાનું નહતું પણ આખા તંત્રની સામે લડવાનું હતું; અને તંત્ર તો હમેશાં નિષ્કુર અને વંચવત્ હોય છે. આપણી ડાહી સરકારની સંકેતી યોજનાઓમાં લાંચચરણ કેટલી લેવાય છે, તે તેમણે સાબીત કરી આપ્યું છે. આ કેસ વિશે પહેલાં અમે અમારા ત્યાંએકાએક કહી ગયા છીએ કે મોટા મોટા સરકારી અમલદારો કેવી રીતે લાંચ લેતા હતા. અંતે આમાં મી. નરીમનની હાલ થઈ છે. પરંતુ કોઈ તરફથી એવી રીતગો ચૂકાદો આપવામાં આવ્યો છે કે મી. નરીમનને કેસ લડતાં ચમેલા ખર્ચની રકમ મળશે નહિ. આ પણ એક બેવડી હાલ છે. શરીરબળથી હાનતાર ગામા અને સરકારનો નૈતિક સડો ખુલ્લો કરવામાં જે નૈતિક બળ રહેલું છે, તે દારા હાલ મેળવનાર મી. નરીમન બંધને અમે અભિનંદન આપીએ છીએ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૫

ક્રાંત્યુગ: ૧૯૮૪

અંક ૪

પ્રાર્થના*

નીલ ગગન હાસ્ય કરે, હસે રમ્ય વસુંધરા,
મુક્ત ગાને આજ પ્રભો ! ગાને ગિરિ કન્ઠરા:

(કોરસ)

ખન્ધ સકળ છેદી પ્રભો ! જાગે અંગ અંગ પ્રાણ,
મુક્ત અભય હૃદય બને, દેને એવું દિવ્ય દાન !

દેને એવું દિવ્ય દાન !

દેને એવું દિવ્ય દાન !

અમૂલ્ય ભેટ ધરી નિત્ય સ્નિગ્ધ ધરણી આ,
હૃદયે ઉર ખાલ સર્વ, માત મોંઘી પ્રાણુદા;
નિર્મલ સરિતા વહે પ્રભો ! મંજુલ રમે વિશ્વભરી,
સંસ્કૃતિ પ્રગટાવી સ્રોતે ભવ્ય પ્રાણુદાયિની

(કોરસ)

સત્ત પ્રભો ! દેને એવું, દેને એવું દિવ્ય દાન—

ખન્ધ સકલ છેદી નેથી, જાગે અંગ અંગ પ્રાણ !

---

* આ કાવ્ય ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ માટે સમૃદ્ધ પ્રાર્થનાનાં દષ્ટિબિન્દુથી લખાયું છે.
દાળ સ્વ. કિન્નેન્દ્રાસ રાયનાં મુપ્રસિદ્ધ 'આમાર જન્મભૂમિ' કાવ્યને મળેલો છે.
ગાવામાં અનુકૂળતા યાવ એ હેતુથી સાથે સારંગમ મૂકી છે.

જાગે અંગ અંગ પ્રાણ !

જાગે અંગ અંગ પ્રાણ !

અધકાર ગાઢ ભેદી, ભેદી પર્વતો કરાલ
અબુકે વીજ ઊઝળી શક્તિ મુણ્ય કેરી આળ !—

(કોરસ)

સત્વ પ્રભો ! દેને એવું, દેને એવું દિવ્ય દાન—

ખંધ સકલ છેદી નેથી જાગે અંગ અંગ પ્રાણ ! (૩)

સુગ નવીન લબ્ય ઉગે, અબકે મુગે દિવ્ય નૂર,
ઉછળે પ્રભો ! ગૃહ ગૃહમાં ભારતે નવ-શક્તિ પૂર
પૃથિવી આંતરિક્ષ થયે, નિકટ અતિ દૂર દૂર
હૃદય હૃદય સર્વ આજે, ગાળે બસ એક સૂર !—

(કોરસ)

ખંધ સકલ છેદી પ્રભો ! જાગે અંગ અંગ પ્રાણ,

મુક્ત અભય હૃદય ગને, દેને એવું દિવ્ય દાન ! (૩)

શક્તિ, દ્યુતિ, શાન્તિ આજ પ્રગટે મુખ વસુન્ધરા
મુક્ત ગાને આજ પ્રભો ! ગાળે ગિરિ કન્દરા !—

(કોરસ)

ખંધ સકલ છેદી પ્રભો ! જાગે અંગ અંગ પ્રાણ;

મુક્ત અભય હૃદય ગને, દેને એવું દિવ્ય દાન !

દેને એવું દિવ્ય દાન !

દેને એવું દિવ્ય દાન !

સ્નેહરશ્મિ

રાગ કાફી

આ રાગમાં બે ગંધાર અને બે નિષાદ આવે છે. કોમળ ગન્ધાર માટે નિશાની છે.

તાર					
મધ્ય	સાસા	મમમ	ગમપપ	પપ	પમપધ
મન્દ્ર					
નીલ	ગગન	હા...રગ	કરે	હસે...	

તાર	રેસા				
મધ્ય	ધધ	ધપધનીનીની	ની	નીધ	પપપ
મન્દ્ર					

રમ્ય વસુ...ધરા || મુ-ક્રા ગાને આ-૦૪

તાર	સા સા				
મધ્ય	મ ગ	સા ગ ગ પ	પ પ	ગ પ	ગ મ
મન્દ્ર					

પ્રભો ! ગા...જો ગિરિ કન્દરા ! || બન્ધ

તાર	સા સા રે	રે સ			
મધ્ય		ની	ની ધ	પ ધ	પ ધ
મન્દ્ર					

સકલ છે — દી પ્રભો ! જાગે અંગ

તાર	સા	રે સા			
મધ્ય	પ	ની ધ - -	ની	ની ધધ	પપપ
મન્દ્ર					

અંગ પ્રાણ || મુ-ક્રા અભય હૃદય

તાર	રે રે રે રે સા રે પ ગ રે				
મધ્ય	મ ગ મ				ની સા
મન્દ્ર					

બને દે-ને એવું દિ-વ્ય દાન

તાર	સા રે સા	રે સા			
મધ્ય		પ પ ધ	ની		ની ધ
મન્દ્ર					

દે-ને એવું દિ-વ્ય દાન

તાર					
મધ્ય	રે રે ગ	મ પ	મ મ પ ગ	મ - -	
મન્દ્ર					

દે-ને એવું દિ-વ્ય દાન—

જ્ઞાતિબંધારણ અને સમાજ

આપણે ત્યાં ધર્મ શબ્દથી જોટલું અનિષ્ટ થયું હશે તેટલું ખીજ કાઢ પણ શબ્દથી નહિ થયું હોય. ધર્મ શબ્દના મુખ્ય ત્રણ કે ચાર અર્થ થઈ શકે. શરીરવિદ્યા પ્રમાણે ધર્મ એટલે function; ચારિત્ર્યભાંસામાં ધર્મ એટલે વ્યક્તિએ અદા કરવાની ફરજ (moral duty) અને ચિત્તશાસ્ત્રના ખડોળો અર્થ લઈને, ધર્મ એટલે ધર્માનુભવ (Religious experience). આ ઉપરાંત પ્રમાણશાસ્ત્ર પ્રમાણે ધર્મ એટલે સામાન્ય ગુણ કહીએ તે અને અસાધારણ ધર્મ એટલે Differentia.

ધર્મ એટલે અસાધારણ ધર્મ એ અર્થમાં આપણે કહી શકીએ કે જ્ઞાતિબંધારણ આપણા સમાજનો અસાધારણ ધર્મ છે. જ્ઞાતિબંધારણ મનુષ્યે રચેલું છે, તો આપણા સમાજમાં જ્ઞાતિઓ રૂપેનો આ અસાધારણ ધર્મ અસ્તિત્વમાં કેવી રીતે આવ્યો ?

જ્ઞાતિબંધારણ આપણે ત્યાં મૂળ વર્ણધર્મમાં મળી આવે છે; અને આપણો વર્ણધર્મ આશ્રમધર્મની સાથે સંકળાયેલો હતો; અને તેથી વર્ણાશ્રમધર્મ એવો શબ્દપ્રયોગ આપણે ત્યાં હજી પણ માણી છે. આશ્રમધર્મ વ્યક્તિને લાગુ પડતો, અને વર્ણધર્મ સમાજને લાગુ પડતો. વર્ણ અને આશ્રમ એ બે વિભાગોમાં વ્યક્તિનું સમસ્ત જીવન પૂરું થતું. સામાજિક બંધારણમાં વ્યક્તિનું સ્થાન અને વ્યક્તિગત જીવનનું અંતિમ ધ્યેય એ બન્ને અન્યોન્ય એક બીજાને ઉપકારક થાય તેવી રીતે-સુસંગત રીતે સમન્વિત કરવાનો આ પ્રયત્ન હતો એમ કહીએ તો તેમાં કંઈ બૂલ નથી; પરંતુ અધકચરા પૃથકરણ પર રચાયેલો આ સમન્વય સમાજ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ લુપ્ત પડ્યો; અને એને લઈને જ આપણા સમાજની અધોગતિ આવી પડી.

આપણે ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. વર્ણધર્મ ઉપર કશું તેમ સમાજને લાગુ પડતો હતો, અને વર્ણધર્મ, વ્યક્તિ પોતે જીવનની આજીવિકા માટે જે સાધનનો ઉપયોગ કરતી હોય, તે પ્રમાણે તેનો વર્ણધર્મ નહીં યાય. બ્રાહ્મણનો ધંધો કરે તે બ્રાહ્મણ; ક્ષત્રિય-

૧ અદિચંદ્ર વૈમાસિકમાં આવેલ, રા. બ્યોમેસચંદ્ર જનાર્દન પાઠકજીના જ્ઞાતિચંદ્રમાં એ નામના લેખમાં અને તે પછીના લેખમાં એમણે જે વિચારસરણી યોજી છે તે જ્ઞાતિબંધારણને આપણા સમાજનો અસાધારણ ધર્મ માનીને જ યોજી છે, અને આ અર્થમાં જ્ઞાતિઓને એ ધાર્મિક કહે છે.

સામાન્ય માણસને જ્ઞાતિબંધારણ ધાર્મિક છે એમ કાઢી કહે એટલે ખીજ કંઈ કંઈ ભાવો ઉત્પન્ન થાય, અને એવી ગેરસમજાતને લઈને જ રા. પાઠકજીને સુરતના એક પત્રે ધન્યવાદ આપેલો. પણ આ અસાધારણ ધર્મ શી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યો; અને તેનાં પરિણામ શાં આવે છે, અને જે રીતે એ અસ્તિત્વમાં આવ્યો, તે રીતે કાઢ પણ સમાજ નહીં શકે કે નહિ, તે વિશે તેઓએ ચર્ચા કરી નથી, અને તેથી જ જ્ઞાતિ વરફાત એમનું ગુનેચ્છાઓથી ભરેલું વક્ષણ દૂષિત છે. જ્ઞાતિ-ચંદ્રમાં જેવો વિચિત્ર લાક્ષણિક ધર્મ આપણા સમાજમાં કેમ આવ્યો, અને તેનાં શાં ફળ છે, તે વિશે મોટો વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન આ લેખમાં કરવામાં આવ્યો છે.

ના કરે તે દ્વિત્રિય વગેરે. એટલે કે સમાજમાં માણસ ને સ્થાન ભોગવતો હોય, સમાજમાં એનું ને function હોય, તે તેનો વર્ણ.

બહુ જૂના કાળમાં ચાર વર્ણ પ્રમાણેના ચાર જ વિભાગો નક્કી કરવામાં આવ્યા, અને એનો અર્થ એ થયો કે વ્યક્તિઓનાં functions સમાજમાં નક્કી થઈ ગયાં. એ વખતે આપણો સમાજ સ્થાયી લોકો દ્વારા ને સ્થિતિમાં રહે છે, તેવી (nomadic) સ્થિતિમાંથી પસાર થઈને એક જગ્યામાં રહીને ખેતી કરતાં શીખ્યો હતો. ગાયો વગેરે ધન ગણાતું, પણ તે ઉપરાંત જમીનનું પણ ધન ગણાતું. સમાજની આવી કાચી સ્થિતિમાં આ વર્ણુધર્મ નક્કી થયો હતો, અને ત્યાર પછીની આપણા સમાજના પ્રતિદાસની કદાચી માત્ર કાટકૂટ અને અંદર અંદરની વિભાગીકરણની જ છે.

આપણા સમાજે મૂળ ચાર જ ધર્મ (functions) નક્કી કર્યાં, એ જ આપણી પ્રગતિનાં વિદ્વાતક નીવડ્યાં. ઉપર કહ્યું તેમ વ્યક્તિના આશ્ચર્યિકાનાં સાધન પ્રમાણે વર્ણુધર્મ નક્કી થતો, એટલે કે વર્ણુધર્મમાં રહેલું મૂળ તત્ત્વ આર્થિક હતું. અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, સમાજના નિભાવને અર્થે સમાજના ચાર ભાગ કરવામાં આવ્યા હતા. પણ સમાજના ચાર જ ભાગ કર્યા મારે સમાજનું અર્થશાસ્ત્ર ત્યાં જ અટકી પડે એ સંભવિત નહોતું. આર્થિક ખાતોમાં વ્યક્તિઓ વચ્ચેના અન્યોન્યાશ્રય વધતો ગયો, અને ઉપર જણાવેલા ચાર જ ધર્મ સિવાયના ખીજા ધર્મો—functions—કે ખીજા દૃષ્ટિએ કહેવું હોય તો—આશ્ચર્યિકાનાં સાધનો—કે ધંધાઓ વધતા ગયા. વર્ણુધર્મને મૂકીને આપણો સમાજ, વર્ણુધર્મને લઈને નહિ પણ વર્ણુધર્મ હતો છતાં આર્થિક દૃષ્ટિએ આગળ વધવા માંડ્યો, અને ખેતીપ્રધાન સમાજ (agricultural society) કરતાં સમાજની સંસ્કૃતિ આગળ વધી.

વર્ણુધર્મ આર્થિક છે; આર્થિક સ્થિતિ વધારે જટિલ બને, સમાજનાં જુદાં જુદાં અંગો અંદર અંદર વધારે ને વધારે સંકળાઓનાં યર્ષ રહે તેથી તેને જુદા જ વર્ણુધર્મની જરૂર પડે. આર્થિક સ્થિતિના વિકાસને લઈને, અને સમાજમાં પ્રગતિ થવાથી, માણસો જુદા જુદા ધંધાઓ કરવા લાગ્યા, અને આથી પહેલાં અર્થોપાર્જનની દૃષ્ટિએ વર્ણુસંકરો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. જેઓ પોતાના અસલ ધંધાને વગી રહે તેઓ, ખીજા જેઓ પોતાનો વંશપરંપરાનો ધંધો છોડીને નવો ધંધો કરતા હોય તેમના તરફ તિરસ્કારની વૃત્તિથી જુએ એ સ્વાભાવિક છે. ધર્મ રાષ્ટ્રના અર્થમાં રહેલી અસ્પષ્ટતાને લીધે, વર્ણુધર્મ ને મૂળ આર્થિક હતો, તે ધર્મના ખીજા અર્થો પ્રમાણે પણ ધાર્મિક ગણાવા લાગ્યો! અને આ રીતે સમાજમાં રહેલા પ્રગતિના વિરોધક, સ્થિતિરક્ષક (conservative) તત્ત્વ વર્ણુધર્મને સ્થાયી રૂપ આપ્યું. માણસ જન્મથી બ્રાહ્મણ, દ્વિત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર એમ ગણાવા લાગ્યો, અને જેઓ વર્ણુસંકર થતા ગયા તેમની નાત જુદી પડતી ગઈ.

આર્થિક સ્થિતિની પ્રગતિને લઈને, સમાજની સંસ્કૃતિ ખેતીપ્રધાન યુગથી આગળ વધેલી હોવાથી વર્ણુધર્મમાં શ્રેણીઓ ઉત્પન્ન થવા પામી. આ શ્રેણીઓ તે હાલની આપણી માતિઓનું જુનામાં જુનું ઇતિહાસમાં મળી આવતું સ્વરૂપ છે.^૨ “એકત્ર નિવાસ, એક ધંધો, મનુષ્ય દ્રવ્ય, સ્વતંત્ર આંતરવ્યવસ્થા, શ્રેણી બહાર કાઢી મૂકવાની સમ્મ, લાણ્યાન્યવહાર,

૨ જુઓ આર્થવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા. પૃ. ૬૪-૬૫-૬૬. તથા ‘યુગધર્મ.’ પૃ. ૪. પૃ. ૪૬૨.—“સાતિબંધારણ અને ધર્મ” એ નામનો લેખકનો લેખ.

લમ્બવ્યવહાર, અને લમ્બ તથા બાણ્યવ્યવહારમાં ઉત્ક્રાંતિ ક્રમ, દાખલ કરાવી શ્રેણી તોડવાની રીત એ સર્વ હાલની નાતની સંસ્થાઓનાં ચિહ્નો છે.”

આર્થિક વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ વર્ણધર્મ શિથિલ થતો ગયો, અને વર્ણની સાથે સાથે આશ્રમધર્મ પણ નેડાએડો હોવાથી, જેમ જેમ વર્ણધર્મમાં સંકરતા આવી, તેમ આશ્રમધર્મ વ્યક્તિ પોતે ભૂલતી ગઈ. આશ્રમવ્યવસ્થા વ્યક્તિતા જીવનના આધ્યાત્મિક વિકાસને અર્થે યોગ્ય હતી, પણ ‘વર્ણાશ્રમધર્મ’-એમ વર્ણ અને આશ્રમ બન્નેને એક જ સમાસમાં મૂકવાથી આશ્રમધર્મ પણ દીલો પડ્યો. આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક સાંસારિક અને પારલૌકિક બન્ને દૃષ્ટિએના સમન્વય આપણા વર્ણાશ્રમ ધર્મમાંયએસો હતો. એમ જો કોઈ કહે તો તેમાં કશું ખોટું નથી. પણ એક વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં નીતારેસો સમન્વય જોખીને ઉપયોગમાં આવતો નથી, તેમ એક યુગમાં થએસો સામાજિક સમન્વય બીજા યુગને કામમાં આવતો નથી. સાંસારિક, સામાજિક કે આર્થિક પરિસ્થિતિ બદલાયા જ કરે છે, અને તેને લઈને આધ્યાત્મિક સાચ પણ આપણી સમક્ષ નવી રીતે દેખા દે છે, તો પછી પ્રતિદાસના પ્રારંભમાં સમાજની આર્થિક સ્થિતિ જ્યારે અતિશય સાદી-અવિકસિત હતી તે વખતે નહીં કરેસો વર્ણધર્મ આપણી પ્રગતિની આડે આવે એ સ્વાભાવિક છે. આ રીતે આપણી આધ્યાત્મિક અધિગતિ વર્ણધર્મને ખાસ આભારી છે.

આર્થિક પરિસ્થિતિ (economic environment) જેમ જેમ બદલાતી ગઈ, તેમ તેમ આપણા સમાજમાં વિભાગો પડતા ગયા, અને શ્રેણીઓ વધતી ગઈ. વિભાગો કરવાની મૂળ ટેવ જ ખોટી અને હાનિકારક છે. બે વિભાગ થયા પછી ત્રણ થાય, પછી ચાર, અને અંકગચ્છિતમાં સંખ્યા અસંખ્ય છે તેથી એક વાર વિભાગની શ્રદ્ધિ નગ્યા પછી સમાજમાં વિભાગો વધ્યા જ કરે એ સ્વાભાવિક છે.”

સમાજના શરીરના આર્થિક નિભાવને અર્થ જ વર્ણધર્મ પહેલાં સ્વીકારાયો હતો. આર્થિક સ્થિતિ જેમ જેમ બદલાતી ગઈ તેમ તેમ ઉપર કહ્યું તેમ શ્રેણીઓ વધતી ગઈ. ટેટલાએક એમ મને છે કે ઇતિહાસમાં લઈને જ આપણી સંસ્કૃતિ સચવાઈ રહી છે. અનુબંધી સ્થિતિરક્ષણ આપેલા જે આજ રહેસો છે, તેને આપણી ઇતિહાસમાં પોષે છે, અને એથી જ ટેટલાએક એમ બહાલ મારી સહે કે આપણામાં દરેક પણ હિંદુત્વ રહ્યું છે,

૩ ધણી ઇતિહાસમાં કુળ જોવાનો સિવાજ હોય છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે એક જગ્યાએ લખ્યું છે તેમ આપણી પ્રતિષ્ઠા ઝીણા ઝીણા દિસાળ કરવામાં જ ખર્ચાય છે, એવી રીતે કે ઉપર આપણને જીવનનો ક્યાંય પતો લાગે જ નહિ. આપણે ત્યાં એક નાતમાં આની-જે આની-એ રીતે કુળ જોવાનો સિવાજ છે. કાળુ-૧૧ આની, કાળુ-૧૪, ૧૩, ૧૨, ...૮, ૭, ૬, ૫, ૪, ૩, ૨, ૧, ૦. આની મેં પૂછ્યું-આ દિસાળ તમે લોકો ક્યાં સુધી લઈ લ્યો છો ? આઠ આના જે પાછ, ૧૩ આના ૩ પાછ ૪ વગેરે ? બદામ કોટી કે પાછો સુધીનો દિસાળ અસાધ્ય લાગે પણ અર્ધ આના સુધીનો તો એમને ત્યાં દિસાળ રહે છે. ‘કાળુ’ કુળ-નહિ, ‘પેલા’-તું કુળ સાડા છ આના ! ! આપણા સમાજમાં દરેક પણ આવી જૂન છે ત્યાં સુધી મનવિ અંગત લાગે છે. એ આનીઓમાંથી નાત નથી જઈ સકતી, કારણ તો તો માણસો પોતાની બેનને જ કાળ પસખું પડે. નજીકનાં સંબંધીઓનાં લગ્નો પણ આપણે ત્યાં બોળાં નથી-મામા કુળનાં તો કોણીએક જગ્યાએ પાડે પણ છે.

તે ગાતિસંસ્થાને લઇને છે. પણ આપણે આ વિશે જરા ખારીક તપાસ કરીએ. વર્ણધર્મ મૂળ સાદામાં સાદી આર્થિક સ્થિતિ માટે યોગ્ય હોતો, અને વર્ણધર્મના કાંઠા પરથી ઉચકાઇને સમાજે જ્યારે આર્થિક પ્રગતિ કરવા માંડી ત્યારે વર્ણધર્મ શિથિલ થવા માંડ્યો એ આપણે ઉપર જણાવી ગયા. વર્ણધર્મને લઇને આપણી પ્રગતિ યદિ નથી, પણ વર્ણ-વ્યવસ્થા હતી છતાં આપણી પ્રગતિ થવા પામી છે તે જ ખરું સત્ય છે. તે જ રીતે આપણામાં જો કંઈ પણ હિંદુત્વ રહ્યું હોય તો તે વર્ણવ્યવસ્થાને લઇને નથી. ગાતિબંધારણુને લઇને માત્ર સમાજનું બેઠકતત્ત્વ (Principle of division) સમવાઈ રહ્યું છે, અને એને લીધે હજુ પણ સમાજ વધારે ને વધારે વિભક્ત થાય છે; એનાથી આપણી સંસ્કૃતિ સમવાઈ નથી.

અને હજારો વર્ષ પહેલાંનું હિંદુત્વ શું અત્યારે પણ હયાત છે ? એમ કહેવું તે માત્ર આપણો મોહ છે. જીવનમાં એવું કશું નથી જે હમેશાને માટે ટકી રહે છે અને હાલ પુરાણો જ્યારે હિંદના આર્થિકત્વને માન આપે છે, ત્યારે શું તેઓ આપણી સામું પણ લુએ છે ? તેઓ આપણને તો એક વખતની પૂજનીય પ્રજાનાં પતિત ફરજંદો જ ગણે છે. દુનિયાના અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ જઇને આપણે આપણામાં કલ્પેના આર્થિકત્વને વખાણવું એ ખાત્રી આત્મસ્થાપા છે, મિથ્યા ભૂતની પ્રજા છે, એ જ પતિત દસાનું ખરું સૂચક છે.

હિંદુસ્તાનમાં એક પછી એક જોટલાં આક્રમણ થયાં, તે બધા લોકોમાં આપણા જોટલાં પ્રગતિનાં તત્ત્વો નહોતાં. તેઓ લકષ્યેમા સારા હશે, પણ આર્થિક દષ્ટિએ આપણા સમાજે જે પ્રગતિ સાધી હતી તે તેમનામાં નહોતી. લુનો પુરાણો લુકો યદિ ગએલો પણ વર્ણધર્મનો સિદ્ધાન્ત આપણે ત્યાં હતો. આથી જોટલા હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તેઓએ હિંદના અર્થશાસ્ત્રને સ્વીકાર્યું, અને આ રીતે ગ્રીસ અને રોમ પર વિજય કરનારાઓ જેમ તેમનાં જ દાસ થઇને રહ્યા તેમ હિંદ પર આક્રમણ કરનારાઓએ પણ હિંદનું જ અર્થશાસ્ત્ર સ્વીકાર્યું. આપણું અર્થશાસ્ત્ર એક વખત તો પૂર્ણ શુદ્ધિપૂર્વક રચાએલું, માત્ર પાછળથી જ એ શુદ્ધિનો બીજો વખત ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નહિ. મૃતપ્રાય વર્ણધર્મ જેવા કોઈ પણ બીજા આર્થિક સિદ્ધાન્તના અભાવે આપણા પર છત મેળવનારાઓએ પણ થોડા ફેરફાર સાથે વર્ણધર્મ સ્વીકાર્યો. લુદી લુદી નાતો થઇને સૌ કોઈ એક બીજાથી સંપૂર્ણ અલિપ્ત રીતે રહેવા લાગ્યા, અને આપણો પચરંગી સમાજ અસ્તિત્વમાં આવ્યો.

હિંદના વિજેતાઓમાં આર્થિક સિદ્ધાન્તોનું ગાન નહોતું, તેથી તેમણે વર્ણધર્મને રહેવા દીધો. કેટલાએક કહે છે કે ગાતિબંધારણુને લઇને જ આપણા સમાજનું સ્વાતંત્ર્ય પરદેશીઓના હુમલાઓ સામે ટકી રહ્યું. આનું કારણ એ છે કે પરદેશીઓએ આપણા સમાજના આર્થિક બંધારણના ઉપર આક્રમણ કર્યું નહોતું. તેમને રાજ જોઈતું હતું, અને રાજ્યબંધારણ આર્થિક સિદ્ધાન્તોથી પર હતું. આથી જ રાજ્યોની ઉચ્ચપાયલ થઈ, પંથો નિર્મૂળ ગયા, અને કંઈક વાવાઝોડા હિંદ પરથી પસાર થઈ ગયાં પણ ગાતિબંધારણુ રહેવા પામ્યું. પરંતુ એક જગ્યા વંદાઓમાં કોઈ જંગી ગારો ઉખડી પડે અને જમીન-પરની નાની લીલાતરી આનંદ કરે તેથી એમ માનવાનું નથી, કે નાના લીલા છોડવાનાં મૂળ હોય છે, અથવા તો મોટાં જાડ કરતાં તેઓ વધારે મજબુત છે. બંગલાઓના માલિક ફરી નાપ પણ પગી તેનો તે રહે એના જેવી વસ્તુસ્થિતિ રાજ્યો ઉખડી નાપ, પણ

જાતિસંસ્થા કાયમ રહે તેની છે. આપણને જાતિની તરફ અતિશય પૂર્વગ્રહ છે, અને આદ્યજનના શબ્દો વાપરીને બોલવું હોય તો, જાતિસંસ્થામાં જ *We live and move and have our being*. તેથી આપણી શુદ્ધિને નિર્મળ કરીને દુનિયામાં જે ગતિ સધાય છે તેની દૃષ્ટિએ આપણે આપણી જાતનું નિરીક્ષણ કરી શકતા નથી, અને એ જ આપણા દુર્ભાગ્યની વાત છે. જાતિને આપણી સંસ્કૃતિનું અંગભૂત તરત્તર તરીકે આપણે માનીએ છીએ એ જ આપણી મોટી ભૂલ છે.

આટલે આવ્યા બાદ આપણે વિચારીશું તો આપણને જણાશે કે આપણા સમાજમાં બે ભેદક તરવો થયાં છે એક તે જન્મપ્રમાણેનો જુનો વર્ણધર્મ, બીજું ભેદક તરત્તર તે આર્થિક પરિસ્થિતિનું. આપણે ગમે તેમ કહીએ પણ દુનિયાના મહાન દેશોની ઉત્પત્તિ આર્થિક ઉત્પત્તિને જ આભારી છે. મનુષ્ય માત્ર આત્મા નથી. જોનામાં આધ્યાત્મિક બળ જેવી વસ્તુ છે, પણ આપણા દમભાગે પેટનો મોટો ખાડો પણ પૂરવાનો છે. *Man does not live by bread alone*,—માત્ર રોટી ખાઈને માણસ જીવી શકતો નથી—પણ બીજી રીતે બેઠાં તો માણસ રોટી ખાય તો જ જીવે છે. આપણા ઇતિહાસમાં અર્થશાસ્ત્રમાંનું પહેલું પગલું લેવામાં આવ્યું, અને વર્ણધર્મ રચાયો, પણ ત્યાર બાદ એરિસ્ટોટલના મૃત્યુ પછી જેમ યુરોપની શુદ્ધિ એના ગ્રંથોના બારથી કચરોઈ ગઈ, તેમ જ મનુ મહારાજની પ્રતિજ્ઞા નીચે આપણો સમાજ મૃતપ્રાય થઈ ગયો.

એક રીતે હું આપણાં ધન્યભાગ્ય સમજું છું કે અંગ્રેજો અહીં પહેલાં આવ્યા ત્યારે વેપારને માટે જ આવ્યા, રાજસેબને માટે નહિ આ કથન એટલું સત્ય છે કે હજી પણ, તેમનું રાજ્ય આજે છે ત્યારે પણ, તેઓ પોતાના મૂળ હેતુને ઝિંમકુશ વિસરી ગયા નથી અને તે એ કે હિંદુસ્તાનને ચૂસાય તેટલું ચૂસવું. અંગ્રેજો આવ્યા ત્યારે ઉપર કલાં તેવાં બે ભેદક તરવોથી વહેંચાએલો આપણો સમાજ એક વગરનો નિષેષ્ટ પડ્યો હતો. વર્ણધર્મને હું મૃતપ્રાય કહું છું તેનું કારણ એ કે વર્ણધર્મની નીચે રહેલો જે આર્થિક સિદ્ધાન્ત હતો, તે તદ્દન જુદો થઈ ગયો હતો, અને તેથી યુરોપના આર્થિક સિદ્ધાન્તોની સામે સમાજ ટકી શક્યો નહિ અને દાસ પણ ટકી શકતો નથી.

જીવંતી વ્યાખ્યા એવી આપાય છે કે કોઈ પણ વિદેશી તત્ત્વને (foreign body) પચાવી દેવું—(Principle of Incorporation of foreign bodies in physics or Incorporation of conquest in Politics) વિદેશી તત્ત્વને અપનાવી લેવું, અને એ રીતે પોતાનું બળ વધારવું. મુસલમાન કોને અહીં આવીને આપણી જાતિ-સંસ્થા શ્લેષા દીધી, અને એનો લાભ લઈને હિંદુઓને ખજાર ન પડે તેવી રીતે એની દસથી કોમોને ગળવા માંડી, જેની અસર હાલ આપણે ખુશી આંખે બેઠાં શકીએ છીએ. આપણો સમાજ આ રીતે કોઈને પણ પોતાના કરી શકે એમ હાલ તુરત તો દેખાતું નથી. મુસલમાનો અહીં આવીને વસ્યા, તેમણે આપણું અર્થશાસ્ત્ર સ્વીકાર્યું તેથી દિલ્લે એકદરે આર્થિક હાનિ ઓછી થઈ. પરંતુ ઇતિહાસમાંથી વીળી વીળીને પાક શીખનાર અંગ્રેજ પ્રભુ મુસલમાને ભૂલ કરી તેવી ભૂલ કરે એમ નાનકડાં કિસ્સા આપણી બૂમિને સ્વીકારી નથી; અને આપણા અર્થશાસ્ત્રને નિર્માત્ર્ય ગણવું તે હું આ ઉપરાંત તેઓ હિંદુ-

એમાંથી અને તેટલાને પ્રોત્સાહ કરવા ચૂકતા નથી. આમાં હિંદને બેગલો કે ત્રણગણો ગેરલાભ છે એ સૌના ધ્યાનમાં આવશે. હિંદુત્વનો હાસ છે, પ્રગ્નને હાનિ છે અને આર્થિક ગેરલાભ છે.

પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો આપણાથી જુદા છે અને એથી જન્મથી નિશ્ચિત થતો આપણો વર્ણધર્મ અને ધંધારોજ્યગારને અંગે વ્યક્તિતે ગાળતું પડતું જીવન એ બે વચ્ચે મહુ મેરો વિરોધ આવી નડે છે. આજીવિકાને અર્થે બ્રાહ્મણને ૧૦ કલાક દેહ અને વાધરી સાથે ગાળવા પડે છે. કેાઈ દેહ શિક્ષક હોય કે અસહકારી હોયને વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થામાં પડાવાળો હોય તો બ્રાહ્મણ કે બ્રાહ્મણનો ધંધો કરનારા અધ્યાપકો સાથે એનો આખો દિવસ જાય છે. આ રીતે આપણો સમાજ એટલો બધો વિભક્ત છે, અને એક જ જાતિની વ્યક્તિઓ વચ્ચે એટલું વૈષમ્ય છે કે કેાઈ બ્રાહ્મણનો છોકરો વાધરી જેવો દેખાશે, જ્યારે કેાઈ દેહનો છોકરો પાટીદાર કે વાણીઆ કે બ્રાહ્મણ જેવો પણ દેખાશે. કેાઈ જાતિના તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જેવાનો મારો ધરાવેો નથી; ફક્ત વસ્તુસ્થિતિ કેવી છે તેનું વર્ણન માત્ર હું કરું છું.

જાતિ જાતિના સંસ્કાર જુદા તરી આવે છે એમ આપણે માનીએ છીએ, પણ ત્યાં સંસ્કારનો અર્થ માત્ર શ્દિ એટલો જ આપણે કરવો જોઈએ. અને બાહ્યાચારની શ્દિઓથી કંઈ મૌલિક ભેદો પડી શકે નહિ. સંસ્કારનો ખરો અર્થ ચિત્તના સંસ્કાર એમ યાપ, પરંતુ માનસિક સંસ્કારોમાં (mental furniture) બે જુદી જાતિની સરખી આર્થિક રિધતિવાળી વ્યક્તિઓ વચ્ચે બહુ કે મિત્રકુલ ફેર હોતો નથી. નાગર, બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, બ્રહ્મક્ષત્રિય, કે ખીછ જાતિઓ ઉમેરવી હોય તો તેઓમાંના પણ કેટલાએક લોકો જૂડો ખોટી શકે છે, જુડો ખોટી શકે છે, નદાર પી શકે છે, ખોટી સહી કરી શકે છે અને વ્યભિચારી પણ થઈ શકે છે. આથી 'અમારી જાતિ જાતી એટલે અમે સારા' એ રીતે કેાઈ પણ વ્યક્તિ પોતાનું સારપણ સિદ્ધ કરી શકે જ નહિ. એન્ટન શેહાવના એક નાટકમાં એક પાત્ર કહે છે: "મારી પાસે પૈસા છે-અને મારે વ્યાજે આપવાના છે, તમારે જરૂર છે, તો તમે ચા. માટે ના પ્રાર્થા છો-? હું તો ખેડૂતનો દીકરો છું." એના જવાબમાં બીજો બોલે છે: "તમારો બાપ ખેડૂત હતો, અને મારો બાપ કેમીસ્ટ હતો, તેથી કંઈ સિદ્ધ થતું નથી." એન્ટન શેહાવનો બાપ ગંધીઆણું કરતો, તેપણ શેહાવમાં તીક્ષ્ણ જુદિ અને પ્રતિભામય કલ્પનાસક્તિ હતાં. મનુષ્યનું માનસ જોઈ લેવાની સક્તિ હતી, અને કલાની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ હતી.

જાતિને લઇને આપણી જે અધોગતિ થવા પામી છે, તે આટલેથી અટકતી નથી. સામાન્ય રીતે જાતિના બધા લોકો જાતિ આગળ સરખા રાખ્યા છે. આનો અર્થ એમ નથી કે જાતિની સારામાં સારી વ્યક્તિને પોતા સમક્ષ રાખીને ખીછ વ્યક્તિઓ પોતાનો વિકાસ કરવાનો વિચાર કરે. જાતિમાં બધા સરખા, એનો અમત્ર એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે હલકામાં હલકો માણસ પણ સારામાં સારા માણસ સાથે એ એક જ જાતિનો છે માટે સરખાપણાનો દાવો કરતો, સરસાધ ભોગવતો આગળ આવે છે, અને કુર્બન અને સત્જનનના મેળાપમાં સત્જનનને ઉવટ હાનિ પહોંચે છે. આથી જાતિની કક્ષા જીવી જવાને ખાલે, નીચે જ પડે છે, અને જાતિ સુધરી શકતી જ નથી. માણસનો જન્મ ક્યાં થયો,

એ એનો માત્ર આકસ્મિક ધર્મ, તેમાંથી માણસ વિશે કંઈ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. આથી જન્મ જોવા જડ બનાવ પર રચાએલું સમાજ જીવન પણ એટલું જ જડ બની રહે છે.

એક માતિ બરોબર એક ધંધો એ હવે રહ્યું નથી. ગરીબ તવંગર, અભણ ભણેલો, બિચું કુળ, અને તે ઉપરાંત કંઈ માતિમાં જન્મ—આવા ચાર સિદ્ધાન્તોથી આપણો સમાજ વિભાજિત થયેલો છે. એકની એક નાતમાં આપણી આર્થિક પ્રગતિને લઈને ગરીબ તવંગર વચ્ચેનો ભેદ વધારે વિદ્યેત્વ સ્વરૂપ છે. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એ ન હોવો જોઈએ એમ કહેવું એ ફેગટ આસ ગુમાવ્યા બરોબર છે. કેળવણી હજી આગળ વધી નથી, ત્યાંસુધી ભણેલા અને અભણ વચ્ચેનો તફાવત પણ રહેવાનો જ. આમાંથી તવંગર-અભણ, ગરીબ-ભણેલો વગેરે પેટાભેદો પણ યાય છે, અને જ્યાં કુળ જોવાતું હોય ત્યાં કુળવાન-ગરીબ અભણ-સોફ્ટ કે હલકા કુળનો—ગરીબ-ભણેલો—સારો માણસ એ વિભાજો પણ પડે છે. ભણેલો અભણ-ગરીબ તવંગર—સારો નરસો આ વિભાજો, અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં વર્ગો-કરણો તો કુનિયાલરમાં છે જ, પણ જન્મથી માતિ એ સિદ્ધાન્ત દ્વારા વિચિત્રમાં વિચિત્ર, બિન્નમાં બિન્ન લોકોને એકઠા કરવામાં આપણી પ્રતિભા સમાયેલી છે. જન્મથી માતિ એવો સિદ્ધાન્ત આપણે ત્યાં ધર ધાલી બેઠો ન હોત, તો આપણી આર્થિક પ્રગતિ પણ સરસ થઈ જાત, અને સમાજના જુદા જુદા વિભાજો પોતપોતાની બેળે પોતાનાં માણસો શોધી લેત.

કોઇ કહેશે કે માતિસંસ્થાને લઈને સારાં પરિણામો પણ ઇતિહાસમાં દેખા દે છે. માતિને લઈને જ ચિવાજીએ રાજ્ય રચાવ્યું. ચિવાજીએ રાજ્ય રચાવ્યું તેની હું ના પાડતો નથી; પણ ‘હું મરાઠો’ એ વિચાર પોતાના મનની આગળ રાખીને એણે જે રાજ્ય રચાવ્યું તે જ રાજ્ય મરાઠા બ્રાહ્મણ વચ્ચેના ઝડપાને લઈને પૂરી પડ્યું. જે માતિ ન હોત તો ચિવાજી રાજ્ય સ્થાપત નહિ તે હું માની શકતો નથી. જેનામાં પ્રાણ છે, પ્રતિભા છે, ચૌર્ય છે, વીર્ય છે, તેવો મનુષ્ય હરકોઈ વસ્તુમાં પોતાની જાતને આરોપીને કૃષ્ણસિદ્ધિ કરી બનાવે છે; અને વિશાળમાં વિશાળ અસ્મિતા પર જે સિદ્ધિ રચાય તે જ વધારે ચિરસ્થાયી નિવડે છે.*

જીવનના આવા વિભાગીકરણથી આપણામાં માત્ર હુદત વધ્યું છે, અને જેમ બ્રિટિશ રાજ્ય વગર આપણું શું થશે!—એવી જ ભીતિ માતિ વગર શું થશે—ની રચા કરે છે.

ભીતિ નીતિની વિષાતક છે. આપણામાં રહેલી નબળાઈ અપ્રમાણિકપણાનાં મૂળ પરદેશી રાજ્ય છે, તેવી જ રીતે આપણા સમાજમાં રહેલી અનીતિના સડાનું મૂળ સામાજિક ગુનામી છે. દાસ તો માતિ એક પણ આર્થિક જરૂરીયાત પૂરી પાડતી નથી; તો તે જીવે છે કેમ તે પ્રશ્ન સદાજ યાય એવો છે. માતિનું દાસનું સ્વરૂપ લમની બનાવતું છે, દરેક વ્યક્તિને પરણાવવો માતિ દાવો કરે છે અને તેને લઈને જ એ જીવે છે.

* પેલ્લિન્ડા એ જ આપણા સમક્ષ કૃષ્ણસિદ્ધિ રહેલી બેઠીએ, એમ મારો કહેવાનો અર્થ નથી. પ્રત્યક્ષિતા કાતાં મનવજાન્યુતની લાવના વધારે વિશાળ છે, અને તેનાથી વડાં કાર્યો વધારે ચિરસ્થાયી નીવડે, પણ તેને માટે પ્રયત્ન પણ મોટો જ જોઈએ.

પણ આપણી નાતોમાં ઉપર કહ્યા તેરા એટલા વિભાગો પડી ગયા છે કે 'પાશ્ચાત્ય' સમાજમાં આપણે જે જે અનિષ્ટો જોઈએ છીએ તે બધાં જ આપણા સંકુચિત ક્ષેત્રમાં વધારે અનિષ્ટ પરિણામો લાવે છે. ઉ. ત. fishing for boys and girls. કાં તો માળાપો કરે, અને નહિ તો કહેવાતી સુધરેલી નાતોમાં છોકરા છોકરીઓ કરે છે. આપણા સમાજમાં રહેલી બાળલગ્નની પૃથા પણ સાતિબંધારણને જ આભારી છે. વિવાહ લલે પહેલેથી થાય પણ લગ્ન મોડેથી થાય આ વાત સંભવિત લાગે છે ખરી, પણ તેથી બાળલગ્નનાં અનિષ્ટ પરિણામોમાંથી આપણે બચી શકતા નથી. જે નાતમાં માળાપો પહેલેથી વિવાહ કરી રાખે છે તેમાં, અને જ્યાં છોકરા છોકરીઓ પોતે અંદર અંદર નક્કી કરે છે તે નાતોમાં, પોતે આને પરણનાર છે-એટલું જાન મનમાં ઉગવા સાથે ઘણી મુર્ખાઈઓ અને અયોગ્ય વર્તનો સુવાનોમાં ચાલી રહે છે. આખું વાતાવરણ વરવહુના સંબંધમાં રહેલી એમની માન્યતા પ્રમાણેની અતિશય કુદ લાગણીથી દૂષિત થયેલું આપણને તરત જ દેખાઈ આવે છે. (A hyper-sexed atmosphere) સાતિનાં કોઈ પણ જમણ પ્રસંગે, કે ગરબાને પ્રસંગે જો આપણે મથા હોઈએ, તો ત્યાંનું વાતાવરણ આપણને અસહ્ય લાગ્યા વગર નહિ રહે. કેટલાએક સુવાનીઆઓ અમુક જગ્યાએ જ પીરસ્યા કરશે, કેટલાએક અમુક છોકરી ગરબો ઉપાડશે ત્યારે બીજા એકની મસ્કરી કરશે, અને દુખની વાત એ છે કે વડીલોને પણ ઘણી વાર આખ આડા કાન કરીને ત્યાંથી ચાલ્યાં જતું પડે છે.

આથી વધારે સ્પષ્ટ બોલવાની જરૂર હું જોતો નથી. મારે જે અનિષ્ટોનું વર્ણન કરવાનું છે તેનો ખ્યાલ તમારા મનમાં સ્પષ્ટ ઉતરી આવ્યો હશે. પણ આ બાળલગ્નની પૃથા આગળ આવીને જ આપણા આત્માનું દારિદ્ર અટકતું નથી. આપણે ઉપર કહ્યું કે આશ્રમધર્મને વર્ણુધર્મસાથે જોડવાથી, જ્યારે વર્ણુધર્મ સિદ્ધિત થયો ત્યારે આશ્રમ-ધર્મમાંથી પણ વ્યક્તિ ચ્યુત થવા માંડી, એટલે કે આધ્યાત્મિક પડતીની શરૂઆત થઈ ચૂકી. હાલ કોણ કહેશે કે આપણામાં ધર્મભાવના (Religious Sentiment) જનમત છે? ધર્માનુભવની લાવનાનો મુખ્ય પાયો શ્રદ્ધા પર છે, અને એ શ્રદ્ધા તે એવી કોઈ અમૂર્ત વિષય કે ચીજમાંની શ્રદ્ધા નહિ, પણ જીવનના મૂળ સંબંધોમાં ધ્વિર સારું જ કરશે એવી શ્રદ્ધા એ જ ખરી ધર્મભાવનાના ફલરૂપ હોઈ શકે. ભીતિ નીતિની વિચાતક છે એટલું જ નહિ પણ ખરી ધર્મભાવનાની પણ વિરોધી છે. લગ્નનો સંબંધ એ સમસ્ત જીવનના પાયારૂપ છે, અને એ સંબંધમાં જ 'હાય, હાય, છોકરો કે છોકરી રહી જશે તો?' એવી ભીતિ જ્યાં જડ થાણી બેસી હોય, ત્યાં ધર્મભાવના જીવંત ક્યાંથી રહી શકે? આથી માળાપો પોતાના છોકરાના મૃત્યુકાળ સુધીનો તમામ કાર્યક્રમ-લગ્ન વિગેરે વગરોથી બંધુ જ આંકી રાખે છે.

उत्पत्त्यते मम कोऽपि समानधर्मा

કાલોડઘવં નિરવધિઃ તો નહિ પણ વિપુલા ચ પૃથ્વો

એવી ધાર્મિક લાવના આપણા સમાજમાં બહુ જુજ જ વ્યક્તિઓમાં રહી શકે. જીવનનો મૂળ સંબંધ જ ભીતિ અને અશ્રદ્ધાને લઇને હિતાવગથી કરી દેવામાં આવે, તેવા સમાજમાં

Sex-obsession સિવાય બીજું કશું હોય શકે જ નહિ, અને એનું સૌહાર્ય પણ એ જ દ્રવ્યોથી ભરેલું હોય.

આપણી આધ્યાત્મિક પડતીની સાથે અનીતિએ પણ આપણામાં ધરે કર્યું. ઉપર કહ્યો તેવાં લગ્નોમાં પરિણિત જીવનની ઉચ્ચ લાવનાં રહેવા પામે નહિ તે સ્વભાવિક છે અને લગ્ન ત્યાં વિષમય હોય, ત્યાં લગિનીઓવે તો ક્યાંથી રહી જ શકે. આપણા સમાજમાંથી સ્ત્રી અતંતે બેન તરીકે ગણતી નિર્મલ પ્રીતિનો નાશ થવા માંડ્યો છે એ દુઃખની વાત છે. એક બિલેન્સ નોટકનો લેખકે લખ્યું છે—સંખ્દો અને ખરાબર યાદ નથી—સાહિત્ય તો લોધ બેન વાંચી શકે એવું જ હોયું તોછએ, એમ ફેટલાએકે કહે છે, 'પણ તેઓ બહી જાય છે કે બેન પણ કોઇકની વહુ છે.' ખરાબર—બેન કોઇની વહુ છે ખરી, પણ તેમની પોતાની વહુ નથી—તેમની તો બેન જ છે.—પુરુષમાંથી લગ્ન સંબંધ તરફની પવિત્ર લાવનાં કોઢી નાંખો, સ્ત્રીમાં પ્રત્યેનું માતાં તથા લગિની તરીકેનું માન અને વંદના કોઢી નાંખો, એટલે એ પક્ષ જ બની રહેશે, અને એવી સમાજ એટલો ધતિત થશે કે આપણને એમાં જ કહેવાનું મન થાય—

He that is filthy, let him be filthier still.

આ રીતે આપણો સમાજ વેંચાવેલો પોષે છે. અહીં હું આપણી ગાંતિઓની હોલેની અંતિ આરીક પાંચ તપાસવા આવું છું. આપણે ઉપર જોયું કે ગાંતિ એટલે કે લગ્નનું ખતર. એ ખતરમાં ધારો કે કોઇ પુરુષ પરણી ન શક્યો; એ મોટો થયો; અથવા એક વાર, પરણ્યો, ૩૦-૪૦ વર્ષનો થયો, વડુ મરી ગઈ, અને બીજી વાર પરણી ન શક્યો. ધારો કે આવા માણસની ધાર્મિક શક્તિ જીવંત નથી, નૈતિક ખળ ઢીલું છે; આણખાણની લાલચમાં એ ફસાય છે, અને જીવનની કોઇ હતભાગી હાથમાં કોઈની સાથે આડો વ્યવહાર બાધે છે ! આવા લોકો તરફ ગાંતિ જે દૃષ્ટિએ જુએ છે એ દૃષ્ટિ એટલી કૃત્રિમ, વિકૃત, ભુટ્ટી, અને નીતિની વિદ્વાતક-પ્રાણહીન છે કે ગાંતિના યુવાન વર્ગ ઉપર-છોકરા કે છોકરી ઉપર એની માત્ર અંસર થવા વગર રહે જ નહિ. જો એ માણસ તે સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કરશે-પછી તે લગ્ને તેની જ નાતની હોય-અને આવા પાણ દાખલાઓ કેટલીક જગ્યાએ ગોલુદ છે-તો ગાંતિ તેને નાત બહાર કરશે. એટલે કે લગ્ન ગાંતિમાં જોડાયા વગર, ગમે તે માણસ ગમે તેની સાથે ગમે તેવા ખરાબ વ્યવહાર રાખે, અથવા સ્વચ્છંદે અનીતિના માર્ગે વિહરે, તો ગાંતિ એક સંસ્થા તરીકે આંખ આડાં કાન કરે છે, તેની માત્ર ઉપેક્ષા જ કરે છે અને તેવો માણસ એક 'જેન્ટલમેન' તરીકે હરીફરી શકે છે.

આપણા સમાજમાં નૈતિક ખળ ઘણું ઓછું છે; ખરાબને ખરાબ કહેતાં, કુટને કુટ કહેતાં લોકો અચકાય છે. આપણી ગાંતિઓમાં પંચ ભરાતાં હોય ત્યાં જઈ કાઠ જુએ, તો કોઈને પણ લાગ્યા વગર નહિ રહે, કે ત્યાંનો ખર્ચો વ્યવહાર આડકતરી રીતે જ ગાંતિ છે—લગ્ને—! એમાં શું ? ન્યાત કરે તે ખરું !-પંચ જોલે તે પરમેશ્વર—! એમાં આપણે શું કરીએ ? એનાં કર્મ એનાં—આવાં આવાં અર્થહીન—સંતાનેલી વાંકોથી આખી એક જ જાણ

પ માત્ર સત્ય અને પ્રિય હોય તે જ જોઈએ—એ જીવનસૂત્રમાંથી સત્ય તરફ વધારે ધ્યાન ન આપાય એ સ્વાભાવિક છે-અને જેટલું અસત્ય પણ પ્રિય લાગણ કરે એ જ પરિણામ આવે !.

માણસને અસહ્ય થઈ પડે એમાં શંક નથી. એક દષ્ટિએ આપણામાં વ્યક્તિની કિંમત બહુ મોટી એકાંક છે-પણ તે ક્યાં ? ધરમમાં !

જંગલી સમાજમાં વ્યક્તિને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય હોય છે, અને તેને સમાજમાં લાવવા માટે તેની નિરંકુશ વૃત્તિ કે સ્વાતંત્ર્યને ધણે એરો સંકેલી લેતું પડે છે. સામાજિક બંધારણની શરૂઆતમાં વ્યક્તિને કંઈ સ્વાતંત્ર્ય હોતું નથી જ; પરંતુ આથી એમ માનવાનું નથી કે મનુષ્ય ભૂતના જીવનમાં સમાજ જ પ્રધાનપણે છે. વિકાસવાદના નિયમ પ્રમાણે જે પહેલું આવે છે તેની કિંમત સૌથી ઓછી છે; અને જે છેલ્લું આવે છે તેની જ કિંમત સૌથી વધારે છે-વિશ્વમાં પહેલાં ૧/૩ જંગલ હતું, અને પાછળથી મનુષ્યની ચેતના અને સુદ્ધિ આ એનાં નાનાંશ પિંડમાં પ્રકાશે છે-આવી જ રીતે સામાજિક બંધારણ ભણે પહેલાં અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોય પણ દરેક સમાજનું અંતિમ ધ્યેય તો વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય જ હોતું હતું. શરૂઆતમાં વ્યક્તિને સમાજના અંગ તરીકે ગણવામાં આવે છે, પણ અંગઅંગીની આ ઉપમા સાચી નથી. વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેનો ખરો સંબંધ એ છે કે-સમાજ વ્યક્તિનો ધર્મ છે. (Society is the function of the Individual-Individual is not the part of Society.)

ઉપર કહ્યું તેમ સામાજિક બંધારણના અસ્તિત્વની ખાતર વ્યક્તિએ જે કંઈ જતું કરવું બેઠકે-એ ઇતિહાસનું પહેલું પગથીયું આપણે બંધુ. ઇતિહાસનું બીજું પગથીયું વંધારે મુરકેલ છે-અને તે-વ્યક્તિને તેનું સ્વાતંત્ર્ય અર્પવાનું. આ કારણને લઈને જ વૉલ્ટર બેન્જમિન-આપણા સંસ્કૃતિને-arrested civilization કહે છે-(Physics & Politics) યુરોપમાં આ વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો સિદ્ધાન્ત Reformation થી સ્થપાયો પણ આપણે ત્યાં હજી મંધાયુગ જ પ્રવર્તે છે !

સમાજના આટલા, બધા ભાગલાથી આખું મનુષ્યજીવન હતપ્રાણું થઈ જાય તેમાં નવાઈ નથી. સાધારણ રીતે ચિત્તશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે વ્યક્તિ પોતે જ્યારે હરકોઈ ટોળામાં ભળે છે, ત્યારે તે પોતાનું વ્યક્તિત્વ-પોતાનું જ્ઞાન ભૂલી જાય છે. આવું પ્રસંગે તેનું જીવન વ્યક્તિગત જીવન કરતાં કાંતો અતિશય દુઃખ-હલકું થઈ જાય છે, અને કાં તો વ્યક્તિગત જીવનના કોઈ પણ નિયમથી ન સમજી શકાય એટલું તે ઉચ્ચ અને જ્વલંત થઈ રહે છે. આંગ વખતે, મોટાં પૂર વખતે-સામાન્ય આફતને કે દેશ સામે થતું આવી એકો હોય ત્યારે લગાઈને પ્રસંગે, વ્યક્તિ પોતાના જીવનથી કોઈ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ જઈ વસે છે. પણ આપણા સાતિજનો એકા યાય છે ત્યારે !!-ત્યારે આથી ઉમટું અને છે. મેં ઘણા ટ્રેન્યુએટોને-એમ. એ. કે એલ એલ. બી. યજ્ઞોત્રાએને સાતિઓના સંઘમાં કે પંચમાં બોલા છે. The Caste self is the worst self in the man. તેઓ એવે પ્રસંગે પોતાની સુદ્ધિ જોઈ બેસે છે, તર્કશક્તિ યુગ્મવી બેસે છે; સારાસારનો કે ઉચ્ચ તારતમ્ય સુદ્ધિનો નાશ થાય છે; અને અતિ દુઃખ વિષયોમાં જ એમનું મન જઈ વસે છે. અમુક રિવાજ એક જગ્યાએ ન કરવામાં આવ્યો હોય, અમુકમાં કંઈ નજીવી ભૂલ થઈ હોય, બે આનાને બદલે એક આની અયાઈ હોય, આવા પ્રશ્નો એમને મન જીવન મૃત્યુ જેટલા મહાન થઈ પડે છે. વધારે દુઃખની વાત તો એ છે કે ઉપર કહ્યું તેવા સમ્ય ગણાતા પરંતુ અત્યંત અનીતિમય જીવન ગાગનારા પુરુષો આમાં આગેવાની ભણી લાગ લે છે.

એમને વિશે મારે હજી એક ખાખત કહેવાની છે. સાતિઓના મંગલ કે અમંગલ પ્રસંગે તેઓ આગળ પડતો ભાગ લે છે. સાતિનો છોકરો કે છોકરી પરનાતમાં જ્યાં ન જ નેહએ એ નીતિના તેઓ જગ્યા હીમાયતીઓ હોય છે. સાતિનો યુવાન વર્ગ તેમનું અંદરનું સહેલું જીવન જાણે છે, છતાં કંઈ કરી શકતો નથી એટલું જ નહિ, પણ નીતિની સામે અને અનીતિની તરફેણમાં ખાલી જુદાં બંડ કરવાના આ દિવસોમાં કેટલાએક જુવાનીઓ તો એમ પણ કહે છે કે તેમાં શું ?—એ કેાઈ બીજાના ધરને બગાડતો નથી ને ? બધે રખડે તેના કરતાં, માણસ એક જગ્યા સીધીને બેસી રહે તે સાફ જ ને !..... પણ આનો અર્થ શો થઈ શકે તેનો વિચાર કરવા હું આપને વિનવું છું. આ જાતની દલીલની પોતાની બેન કે મા કે પત્ની ઉપર શી અસર થાય તેનો ખ્યાલ કરવાનું હું આપના પર જ છોડું છું. મેં ઘણી જગ્યાએ જોયું છે કે તેવા લોકો જ્યારે બોક્ષતા હોય કે ન્યાતની પટલાઈ કરતા હોય ત્યારે સ્ત્રીઓને નીચું જોવું પડે છે. કેટલીક વાર તો તેવા લોકો પોતાની અપરિશ્લિતાને સાથે લઈને પણ આવવાની ધૃષ્ટતા કરે છે. અને અમુક એવા સંજોગો પણ બને છે કે જ્યાં પુત્રવધૂને કે પોતાની બેનને પણ ધરમાં કશું સ્થાન મળી શકે..... ! !

આપણા સમાજમાં જે સડો છે તેની ગટર ખુદ્દી મૂકી તેની દુર્ગંધથી હું આપને યુગળાવી મારવા માગતો નથી પરંતુ જીવનનો જે મૂલ્યવૂત સંબંધ, જીવનના આદ્ય અને સર્જનજનના ઉત્સાદનો જે પાયો—તેની આટલી અવનતિ થયેલી આપણે જોઈએ, ત્યારે લમસંસ્થા પણ શિયિલ, મૃતપ્રાય, અને વેશ્યાવૃત્તિને જ પ્રાધાન્ય આપનારી થઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે. મેં ઉપર કહ્યું તેમ આપણો સમાજ વેશ્યાવૃત્તિને સાંખી રહે છે, પણ સાદી પ્રમાણિક લમપ્રિયે તેને મન અસહ્ય લાગે છે. આ વિકૃતિ માટે આપણે સાતિસંસ્થાના જ ખાસ આગારી છીએ.

આવા સમાજમાં શુદ્ધ સત્ય તરફની લોકોની નિષ્ઠા જોઈ શકાય તો વગર ન જ રહે અને માસ મેયો જેવી પરદેશી બાઈ અહીં થોડા માસ રહી આપણને સમસ્ત દુનિયા સમક્ષ જુદા ગીતરે અને કહે તેમાં નવાઈ નથી !

ત્યારે આપણે કરવું શું ? સાતિસંસ્થા જશે કે કેમ, અને જશે તો ક્યારે જશે ?—એ પ્રશ્ન અતિશય કઠિન છે. કેટલાએક કહેશે કે સાતિઓ સામે સો સો વર્ષથી બંડ થયા કહ્યું પણ તે સંસ્થા હજી જીવે છે. આર્થિક પ્રગતિદારા જ કંઈક નવું જીવન આવશે એમ મને આશા રહે છે. ૫૦ વર્ષ પહેલાંનું આપણું અર્થશાસ્ત્ર જૂના જમાનાનું હતું; અને લાપણો કે પ્રચારથી જે વસ્તુ નહિ થઈ શકે તે વસ્તુ આર્થિક પરિણામોને લઈને (Economic forces) સદજ થઈ રહેશે. ગયા જમાનાનો આપણે ત્યાંનો સમાજસુધારો મૂડીવાદી હતો (Capitalistic) હતો. અને એથી જ સમાજસુધારાની એ દિશા નિષ્ફળ ગઈ એમ હું કહું તો કંઈ ખોટું નથી. એને મન વિધવાવિવાહ કરવો એ સમાજસુધારો હતો ખરો, પણ તે પોતા માટે નહિ—પણ ગરીબ દલકી વર્ણ માટે. ગયા જમાનાના સમાજસુધારકોની વિચાર-સરણી સાતિસંસ્થાનાં ચોક્કામાંથી મુક્ત નહોતી. Categories of their thought were not free from reference to terms of caste. આનું મૂળ કારણ એ છે કે ઘણા જમાનાની ટેવથી એ લોકો મુક્ત થઈ શક્યા નહિ; અને એમનો સમાજસુધારો

પણ એક નવી નાતમાં જ પરિણમ્યો. બ્રિટિશ રાજ્યથી સ્વતંત્ર થવાનો આપણો ખ્યાલ જેટલો-શુદ્ધાત્મીયો ભરેલો છે;—our conception of freedom too is slavish—એવી જ રીતે સામાજિક સ્વાતંત્ર્યનો એમનો ખ્યાલ પણ જાતિઓની શુદ્ધાત્મીયોથી બચી શક્યો નહિ. ખરો સમાજસુધારો તો એ કહેવાય જેમાં આપણું પોતાનું માનસ જાતિસંસ્થાનાં વિષમય ચક્રમાંથી તદ્દન મુક્ત થઈ રહે. આવો સામાજિક સુધારો જવસંત ત્યાગ અને ધર્મભાવના સિવાય થઈ શકે નહિ; અને એ ભાવના ગયા જમાનાના સમાજસુધારકોમાં નહોતી. તેથી એક જગ્યાએ કહ્યું છે તેમ—નાગરોની નાતમાં જે સુધારો થયો તેથી ક્ષેત્ર ઉમડું હુંડું થયું. કારણ એ સમાજસુધારા પ્રમાણે છોકરીએ બી. એ. થવું જ જોઈએ, અને છોકરો વિદ્યાપત જઈ આવેલો જ જોઈએ. પરંતુ આ બાબત તરફ પણ દ્રશ્યમાન ક્રાન્તિ-વાદીઓ જે દૃષ્ટિથી મૂડીવાદને જોતા તે દૃષ્ટિથી આપણે જાતિસંસ્થા અને સમાજસુધારાને જોવો જોઈએ એમ હું પોતે માનું છું—અને એ ક્રાન્તિવાદીઓ માસદાર વર્ગ અને મજૂરની વચ્ચે જેમ વિરોધ વધે અને મજૂરો વધારે દુઃખી થાય તેમ વધારે સાફ એમ માનતા—એવી જ રીતે એકની એક જાતિમાં પણ જેમ વધારે ફૂટ પડે તેમ આપણે આપણા આદર્શ પાસે વધારે નજીક આવીશું. જૂના સમાજ સુધારકોથી કેમ પણ ધમ્મજવા યોગ્ય ફલસિદ્ધિ થઈ છે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે, પરંતુ આ અખતરા પૂરતી જાતિસંસ્થા શિથિલ થઈ છે. ઉપર કહ્યું તેમ મૂડીવાદનું જે સ્થાન પુરોષમાં છે તે જ સ્થાન જાતિસંસ્થાનું આપણે ત્યાં છે. બન્ને તંત્રથી અસંખ્ય અન્યાયો અને અનિષ્ટો પેદા થાય છે, અને એનો ઉપાય બહારથી જ આવી શકે. સામાન્ય મજૂર વર્ગમાંથી અને નવીન પ્રજાના યુવાન લોકોમાંથી જ્યાં સુધી એવા તંત્રમાંથી મોક્ષ ન મળે ત્યાં સુધી ભાગલા, કાપલા અને અન્યાયો વધે જ જવાના, અને જેમ વધારે વધે તેમ સાફ.

જાતિઓના સ્તંભરૂપ ધરણ્યો છે; તેમનાથી જાતિઓ વિરુદ્ધનું હેવટનું પગલું લેવાય તે તદ્દન અશક્ય જેવી વસ્તુ હોય તો લાગે છે. પરંતુ જાતિઓમાં અંદર અંદર વિભાગો પડે અને એક માણસે એક ન્યાત થઈ નય—એ આદર્શ સુધી જાતિસંસ્થા પહોંચે તો તો હું તેને મુખ્યારકબાદી જ આપું. પરંતુ મને લાગે છે. આપણો યુવાન વર્ગ એ આદર્શ સિદ્ધ થવા દેશે નહિ.

યુવાન વર્ગને મારે એક ચેતવણી આપવાની છે. તેઓ ભલે જાતિઓની વિરુદ્ધ પોતાનો આચાર અમલમાં મૂકે, પણ પોતાની કે પારથી જાતિઓના માણસોને, તેઓ હજી જાતિમાં રહ્યા કરે છે તેથી, ધીક્કારવા ન જોઈએ. એકલક્ષી આદર્શનો ઉમંગ થણી વાર ધર્માધતાનું સ્વરૂપ પકડે છે; અંગ્રેજીમાં કહ્યું છે તેમ

Neither love nor hate bad things—

કુદ વસ્તુઓને ચલાવી પણ નહિ તેમ તેને ધીક્કારવી પણ નહિ. જે લોકો જાતિ-ઓમાં હોય તેમની સાથેના મનુષ્ય તરીકેના વ્યવહાર તેમણે વધારે સારો રાખવો જોઈએ અને યુવાન વર્ગે આટલી વિદ્યાળ ભાવના ખીલવવી જોઈએ. જે હું ધર્મભાવના કહું છું એનું મૂર્તસ્વરૂપ એ છે કે એક આપણું જાતિજન સાથેનું મનુષ્ય તરીકેનું વર્તન જાતિબંધુના વર્તન કરતાં પણ ચડીઆનું હોયું જોઈએ. આ બાબત કેમ સહેલી નથી તે હું જાણું છું. એમાં ધીરજ

લેખએ હીએ, અથાક પ્રેમ લેખએ-જે-શુભા યુવાનોમાં બહુ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. એમાં શુદ્ધ સત્ય પારખીને તે પ્રમાણે આચરવાની શક્તિ લેખએ, એમાં હુંકા શાંતિજીવનની મર્યાદા હોદીને મનુષ્ય જાત પ્રત્યે વિશાળ ધર્મભાવનાની ખીલવણી લેખએ હીએ.

હાલ યુવાનો કાં તો ઉચ્છૃંખણ થાય છે, અને કાં તો તેઓ જલ્દી અંકાળે પૂરુ થઈ જાય છે. બન્ને વસ્તુશિયતિ એટલી જ અનિષ્ટ છે. (જો કે રા. મુનશી-કેમરવાડિયા જેવા એમ કહેશે કે ઉચ્છૃંખણ થાય તે વધારે સારું છે. પ્રથુ ઉચ્છૃંખણતામાં કશો positive worth હું લેખ સકતો નથી.) ઉચ્છૃંખણતા કંઈ ઉચ્ચતર જીવનમાં જવાની બારી નથી: એનાથી જો કંઈ પણ પરિણામ આવતું હોય તો તે અંતિમ માનસિક અધોગતિ જ છે. પ્રથુ ઉચ્છૃંખણતા અને અકાલવૃદ્ધત એ બેમાંથી બચવાનો માર્ગ યુવાનોએ પોતાએ શોધવાનો છે, અને તે મનુષ્ય જાત અને સત્ય પ્રત્યેના પ્રેમમાં છે.

પોતાની લાગણીઓના આવેગને વશવર્તી ન થઈને પોતે શુદ્ધ સત્ય શોધવા પ્રયત્ન કરવો, અને પોતાના વડીલોને માન આપ્યા છતાં શુદ્ધ સત્ય આચરવું અને તેમાં જે કંઈ સફળ કરવાનું આવે તે તેમણે સહી લેવું. આવી રીતે શાંતિસંસ્થામાંથી મનને જ મુક્ત કરવાથી સાપ જેમ પોતાની કાંચળા કાઢી નાંખે, તેમ શાંતિઅંધારણની જૂઠી સામડી આપણા સમાજના સરીર પરથી આપોઆપ ખરી પડશે. "

પ્રાણજીવન વિધિનાથ પાઠક

માતેઓ ફાલકેને

કૉર્સિકાના પોર્ટો વેન્ચો ખંડેરથી નીકળી વાયવ્ય દિશા તરફ જતાં જમીન એકા-એક જામી થતી લાગે છે. મોટા મોટા પત્થરના ટેકરાઓ અને ખાખો ઓળંગતા વૅકિયુંકે રસ્તે ત્રણેક કલાક ચાલ્યા કરીએ તો એક જંગલ જેવું આવે છે. એને તે દેશની ભાષામાં 'માકી' કહે છે. જે ભરવાડો બકરાં ચરાવીને ગુજરાન કરે છે તેઓ અહિં રહે છે. વળી જે ગુનેગારો પોલિસથી નાસતા ફરતા હોય તેઓનો અહીં પણ અહિં જ હોય છે. અહિં આવી ઝાડી થવાનું એક કારણ છે. ખેતરને ખાતર દેવાની મહેનત ઉગારવાને અહિંના ખેતુનોએ નવો જ ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે. વગડાના એક ભાગમાં દવ લગાડે છે અને તેની જે રાખ થાય એ જ તે ભાગનું ખાતર. તેટલા ભાગમાં વાવણી કરે અને દાવણી વખતે માત્ર કણસલાં જ કાપી લે છે અને બાકીના સાંકા ઉભા જ રહેવા દે છે. બીજે વરસે આ સાંકાઓ વળી પીચાય છે અને જોત જોતામાં સાત આઠ ફૂટ ઊંચા થઈ જાય છે, આવાં ઝૂંડને જ 'માકી' કહે છે. જાન જાનના છેડ, વેલા વગેરે એક બીજાં સાથે ગુંચવાઈને એવાં તો ગીચ થઈ જાય છે કે હાથમાં કુહાડો લીધા વિના કોઈ એક ડગલું પણ આગળ વધી શકે નહિ. કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો આ ગુંચ એટલી સખત હોય છે કે જંગલી બકરાં પણ તેમાં પેસી શકતાં નથી.

ખૂતીઓ પણ આ જ 'માકી'માં આવીને રહે છે. એકાદ સારી બંદુક અને થોડો ધણો દારૂગોળો હોય એટલે થયું. સાથે એક લાંબો સરખો અંગરખો અને માથે ઓઢવાને એક વસ્ત્ર—પાથરીને ચુવામાં અને શરીર દાંકવામાં બંનેમાં ચાલે. બકરાં ચરાવનાર ભરવાડો પાસેથી દૂધ, પૂનીર અને ચેસ્ટનટનાં ફળો તો મળી રહે. અહિં કાપડાની બીક નહિ તેમ જ મરનારના સંબંધીઓ પણ આટલે સુધી પીછો પકડી આવી શકે નહિ, માત્ર જ્યારે દારૂગોળાની પૂછ ખૂટતાં શહેરમાં જવું પડે ત્યારે જરા મુશ્કેલી ઉભી થાય.

હું જ્યારે કૉર્સિકામાં હતો ત્યારે માતેઓ ફાલકેને નામનો એક માણસ આ 'માકી'થી દોઢેક માઇલને અંતરે રહેતો હતો. તે તરફનાં લોકોમાં તેની સ્થિતિ સારી હતી એમ કહેવું જોઈએ, કારણ કે તેને મજુરી કરીને આવાનું ન હતું. તેની પાસે બકરાંનો કેઈ પાર ન હતો. બગાણીયા ગોવાળો પાસે પલાડો ઉપર આગ તેમ બકરાં ચરાવી લેતો અને શહેર કરતો. હું જે વ્રાત કહેવાનો છું તે જાન્યારીને જે વરસ થયાં પછી હું જ્યારે તેને મળ્યો ત્યારે તેની ઉમ્મર બહુ બહુ તો પચાસની હશે. સુંદર, દીંગણો, મજબુત બાંધો, વાળ પણ ગાઢા અને કાળા, આંખો પણ જેવી મોટી એવી જ તીક્ષ્ણ અને શરીરનો રંગ પણ છુટનાં સામડાંના જેવો ગાઢ બદામી. તે દેશમાં પ્રાકા શિકારીઓનો કાંઈ તોટો ન હતો એમ છતાં ત્યાં પણ માતેઓની નિશાન તાકવાની કળાથી બધાં અચ્ચેનો પામતાં હતાં. તે કદી પણ જંગલી બકરાં મારવામાં કારતુસનો દુર્વ્યય કરતો નહિ. સવાસો હાથને છેટેથી જ તે જાનવરના માથામાં કે બાંધમાં જ્યાં મરણ ફાલે ત્યાં ગોળા વીંધી તેને તોડી પાડતો. વળી રાત હોય

કે દિવસ હોય, તેની બંદુક તો સરખી જ ચાલતી. તેની ઉત્સાહીની આ એક વાત કોઈસકા ન જનાર માણસો કદી પણ માને એમ નથી. આશરે ઐશી હાથને અંતરે રકાળી જેવડા ગોળ કાગળની પાછળ દીવો મૂકે અને માનેઓ નિશાન તાકી લે પછી દીવો હોઠની નાખવામાં આવે. દીવો હોઠના પછી ઘેર અંધકારમાં તે બાર કરે, તો પણ ચારમાંથી ત્રણ ગોળા તો કાગળને વીધવાની જ.

આવી જેની શક્તિ હોય તેને કીર્તિ વર્ષા વિના રહે ખરી? સહુ કોઈ કહેતું કે માતેઓ મિત્રોનો બંધુ અને દુઃખનો કાળ હતો. તે લોકોને પુષ્કળ મદદ કરતો. તેનો હાથ પણ બહેનો હતો. 'ગોટી' વચ્ચેની અસપાસના લોકોની સાથે તો તે બહુ જ સાવસનાથી રહેતો હતો. તેને વિશે એક જ ખરાબ વાત લોકોમાં ચાલતી હતી—તે જે ગામમાં પરણ્યો હતો ત્યાંનો જ એક દુર્દાન માણસ તેનો પ્રણય-પ્રતિસ્પર્ધિ હતો. કહે છે કે આ માણસને દિવસ રીતે દૂર ખસેડી તેણે પોતાનો માર્ગ સરળ કર્યો હતો, લોકો માને છે કે આ હરીફ એક દિવસ ખારીમાં બેસી આરસો લઈને હાજીર કરતો હતો, એવામાં એકાએક કોણે બાણે ક્યાંથી એક ગોળા આવીને તેને વાગી. કહે છે કે આ કામાં માતેઓનાં જ હતો. આ વાત દાઢી પડી એટલે માતેઓએ લગ્ન પતાવી લીધાં. તેની સ્ત્રી જીસેખાને એક ઊપર એક એમ ત્રણ છોકરીઓ આવતરી એટલે આ ગાઈ 'ખૂબ ચિડાયા, પણ ત્યાર પછી પુત્રજન્મ થતાં તેના આનંદનો પાર ન રહ્યો, અને તેણે તેનું નામ 'દૈર્યુનાતો' રાખ્યું. તે જ તેના વંશનો દીવો, પૂર્વજોનું નામ રાખનાર હોયો હતો. છોકરીઓને તેણે સારે ઠેકાણે પરણાવી હતી—આણીને પ્રસંગે જમાઈઓ તેને દાહગોળો પૂરો પાડશે એ વાતની તેને પૂરેપૂરી ખાતરી હતી. છોકરી દસ વર્ષનો થયો હતો, પણ એટલામાં તો તે બહુ જ ચાલાક અને ચતુર થઈ ગયો હતો.

શરદ ઋતુ હતી. માતેઓ પોતાની સ્ત્રી સાથે જંગમમાંનાં મેદાનોમાં બકરાં ચરાવવાને સવારના પહોરમાં જ વહેલો નીકળી ગયો. દૈર્યુનાતોએ પણ સાથે જવાને હઠ તો લીધી હતી પણ મેદાન દૂર હતું અને ઘેર પણ કોઈ એ રહેવું જોઈ એ એટલે બાપે માન્યું નહિ. આ ન માનવાથી કેવો વિપાદજનક પ્રસંગ ઉત્પન્ન થયો તે જરા વારમાં જ સમજતી.

માતેઓને ગયાને કેટલાક કલાક પીતી ગયા હતા. દૈર્યુનાતો બહાર તડકામાં યુપયુપ ચલતા પડીને વિચાર કરતો હતો કે આ રવિવારે તો દૈવદાર સામને ત્યાં ફરવા જઈશ, એવામાં એકાએક બંદુકનો અવાજ સંભળાતાં તેના વિચારની દિશા બદલાઈ ગઈ. એકદમ હડી પડીને જે તરફથી અવાજ આવ્યો હતો તે તરફ જોઈને તે ઉભો રહ્યો. થોડા વધુ અવાજો થયા. અવાજો સરખે અંતરે થતા ન હતા પણ તે ધીમે ધીમે પાસે આવે છે એમ લાગ્યું. આખરે ખેતરમાંથી તેમને ઘેર આવવાના રસ્તા ઊપર એક માણસ દેખાયો. પહાડી લોકો જેની ટોપી પહેરે છે તેવી ઉંચી ટોપી તેને માથે હતી; દાઢી પણ હતી. કપડાં તફાન ફોટાં તૂટેલાં હતાં. તે માણસ બંદુકનો ટેકો દેતો દેતો બહુ જ કટ્ટથી આગળ વધતો હતો. તેની બંધમાં તરતની જ એક ગોળા ખેરી ગયેલી હતી.

આ માણસ પોલિસેથી છૂપાતો ફરતો હતો. રાત્રે શહેરમાં દાહગોળો લેવા ગયો હતો. રસ્તામાં સિપાઈઓનો ભેટો થઈ ગયો. રીતસરની લડાઈ કરી તેઓના હાથમાંથી નાસી છૂટ્યો તો ખરો પણ તે લોકોએ પણ એનો પીછો પકડ્યો, એટલે ગોળા ચલાવતાં

ચત્રાવતાં અને ડુંગરાઓ કુદનાં કુદતાં આટલે સુધી તે આગ્યો. અત્યારે તે તે લોકો પણ બહુ જ પાસે આવી પહોંચ્યા હતા અને આ બિચારાનો પગ ધવાયો હતો, એટલે તે 'મહી' સુધી પહોંચી શકે એમ ન હતું.

ફોર્ચુનતોને જોતાં જ તેની પાસે આવી તેણે કહ્યું: "તું માતેઓ ફાલકાનેનો દીકરો, કેમ ?"

"હા."

"માફ નામ જીનેતો સાંપિયેરો. મને કોઈ જગ્યાએ જલદી સંતાડી દે. પીળી ડગલી મારી પાછળ પડી છે. મારાથી હવે જરા પણ ચલામ એમ નથી."

"બાપુને પૂછ્યા વિના સંતાડું તો પછી બાપુ મને કહેશે શું ?"

"કહેશે કે સાફ કહ્યું."

"તમે કેમ બલ્યું ?"

"જલદી સંતાડી દે—પેલા આવી પહોંચ્યા !"

"જરા ઉભો તો રહે ! બાપુને પહેલાં આપવા દે."

"ઉભો શું રહું ? ધૂળ ! પેલા તો એમ બલ્યું કે પાંચ મિનિટમાં આવી પહોંચશે. જલદી સંતાડી દે મને. નહિ તો મને મારી નાંખશે !"

ફોર્ચુનતો ખૂબ ધીર નિર્વિકાર લાવે બોલ્યો: "તારી બંદુક કાંઈ ભરેલી જણાતી નથી. અને થેલીમાં પણ કારતુસ હોય એમ પણ લાગતું નથી."

"તું, બાપુ ! માતેઓ ફાલકાનેનો દીકરો નથી ! ધરને ઉંઝરેથી મને પકડાવી દેશે ?"

છોકરાના મન ઉપર આ રાજદાની અસર ઘર્ષ. તે આગળ આવીને બોલ્યો: "વાઈ, તને હું સંતાડી દઉં તો તું શું આપે ?"

પેલા માણસે કમરે લટકતી ચામડાની થેલીમાં હાથ નાંખ્યો, અને ફેફાસી ફેફાસીને દાગોળો ખરીદવાને બચાવી રાખેલા પાંચ ફ્રંક કાઢ્યા. આ જોતાં જ ફોર્ચુનતોનું મોં હસું હસું થઈ રહ્યું. ઝપ દધને જીનેતોના હાથમાંથી પૈસા લઈ લઈને તે બોલ્યો: "તારે હવે જરાય ગભરાતું નહિ."

તરત જ ધરની પાસે જે ઘાસનો ઢગલો પડ્યો હતો તેમાં તેણે એક મોટો ખાડો કપ્યો. જીનેતો તેમાં લપાઈને બેઠો. છોકરાએ તેને એવી રીતે ઢાંકી દીધો કે શ્વાસને માટે જગ્યા રહે અને છતાં બહારથી જોનારને એમ ન લાગે કે તેમાં કોઈ માણસ છૂપાયો છે. ઘડીકમાં તેના મનમાં એક નવો જ છુટ્ટો જાગ્યો. તે એક બિચારીને અને તેનાં બચ્ચાંને લઈ આવ્યો અને ઘાસના ઢગલા ઉપર બેસાડી દીધાં—જોનારને એમજ લાગે કે ઘાસને કોઈ અથડું સુદાં નથી. ત્યાર પછી ધરની આસપાસ અને રસ્તા ઉપર પડેલા લોહીના ઝાણા ઉપર સંભાળપૂર્વક ધૂળ નાંખી તે પહેલાંની માફક તડકામાં લાંબો થઈને સંપૂર્ણ શાંતિથી સૂઈ રહ્યો.

થોડી જ વારમાં પીળાં કુડાંવાળા જાએક સિપાઈ સાથે એક જમાદાર માતેઓને ઘેર આવી ઉભો. આ અધિકારી માતેઓનો દૂરનો સંબંધી થતો હતો. (સહુકો બળે છે કે સમપણનો પ્રભાવ જેટલો ક્રાંસિકામાં પડે છે તેટલો ખીજે ક્યાંય નથી પડતો.) એવું નામ

તિથેદોરો ગામ્યા હતું. માણસ કામમાં કુશળ હતો. હુંટારાઓ એનાથી બહુ જ ડરતા. તેણે ઘણા હુંટારાઓને પકડ્યા હતા.

દેશ્યુનાતેને જ્ઞેનાં જ તે બોલી ઉઘ્યો: “કેમ, બાણા? સારો તો છે ને? અરે! તું તો આટલામાં બહુ મોટો થઈ ગયો ને!—તેં હમણું કાઈ ને અહિંથી જતો જોયો?”

“શાનો મામા, તમારા જેવો હજી હું ક્યાં ચલો છું જ?”

“થવાનો નહિ તો ક્યાં જવાનો; ધીમે ધીમે ચલે. તેં અહિંથી કાઈ માણસને જતો જોયો?”

“કાઈ માણસને?”

“હા, માથે ઊંચી ટોપી છે અને કાળી મખમલનો ઝંબો પહેરેલો છે.”

“માથે ઊંચી ટોપી અને કાળી મખમલનો ઝંબો?”

“હા! જલદી બોલો; માફ બોલેલું જ શું બોલ્યા કરે છે?”

“આજે સવારે અમારા પાદરી સાહેબ અહિંથી જતા હતા ખરો,—પેલો પાદરી—જેના ઘોડાનું નામ પિયેરો છે તે—તે જ ઘોડા ઉપર બેસીને જતા હતા. મને પૂછ્યું: ‘તારા બાપુને કેમ છે?’ મેં કહ્યું:

“લે લે હવે રહેવા દે તારાં ટાણલાં! જનેતા કંઈ તરફ ગયો, તે જ કહેને. અમે તેને જે શોધવા આવ્યા છીએ, તે આ બાલુથી જ ગયો છે.”

“તેની મને શી ખબર?”

“તને શી ખબર? જરૂર તેને જોયો છે.”

“વાહરે, તમે ખરી ગમેતે ઉઘાવો છો! માણસ બંધતો હોય ત્યારે રસ્તેથી કાણ ક્યાં ગયું તેની તેને ખબર પડે ખરી!”

“અરે હાહર! તું પાછો બંધતો હતો ખરો ને? મારી બંદુકનો અંચાજ સાંભળાને પશુ જાગ્યો નહિ હોય?”

“વાહ: એમ કે? મામા, તમે તો એમજ માનના હશે કે તમે મારી બંદુકનો અંચાજ બહુ જ ખરો ચાંચ છે, કેમ? બાપુની બંદુકનો અંચાજ તમે કદી સાંભળ્યો લાગતો નથી.”

“માજો! કેવો બલગત છે! જનેતાને જો તેં ન જોયો હોય તો મારું નામ તિથેદોરો નહિ: વખતે તે જ તેને કેથે સંતાડી રાખ્યો હશે. આસો સિંપાઇઓ આપણે એકવાર આ ધરમાં તપાસ કરી આવીએ. જોઈએ તો ખરાં કે છે કે નહિ. છેલ્લે છેલ્લે તો તે એક પગે જ ચાલતો હતો. આવી સ્થિતિમાં બોડગતો બોડગતો છેક ‘માડી’ સુધી નંચ એવો તે મૂરખ નહિ હોય. તે ઉપરાંત લોકીનાં ગંધાં પશુ અહિં સુધી આવીને જ ચાડ્યા ગયો છે.”

દેશ્યુનાતે નવજે પુરા પુરા થઈ ગયો હોય તેમ બોલ્યો: “વાઈ, વાઈ બાપું આત્યારે છે નહિ—જેરે જુઝમથી ધરમાં પેસો તો ખરા. બાપું આવીને સાંભળશે ત્યારે ખંખર પડશે.”

ગામ્યાએ તેનો કાન પકડીને કહ્યું: “શેતાન! ખબર છે કે ધાફ તો અંચ થઈ તારાં બોલ ફેરવી નખાવું? બધી તજવારના ઘોડા સપાટા પડશે ને તો આમ બોલવોનું જ બૂલી જશે.”

તો પશુ દેશ્યુનાતો મઝા જેવા માટે બોલ્યો: “મારો બાપુનું નામ માતેઓ કાંઈકેને છે.”

“તો, ઓ ઉલ્લુ! જલ્લે છે કે હમંલુ! જ હું તને કહે કરી શકું એમ છું. જાનેતો ક્યાં છે તે જો મને ન કહે તો તને પણ બેઠી પહેરાવી કાટડીમાં પૂરી ધાસની પચારીમાં સૂવાડી રાખીશ. આખરે માયું દબેશ ઉઘાડીને.”

આવી સમંતની વાતે સાંભળીને છોકરો ખડખડે હસવા લાગ્યો, અને જોડ્યો: “મારા બાપુનું નામ માર્તેઓ ફોલકોને છે.”

સિપાઇઓમાંના એકે જમાદારને કાનમાં કહ્યું: “જવા દો, સાહેબ! નકોમાં માર્તેઓને શા માટે છેડા છે?”

જ્યા સમજી ગયા કે ગામ્યા ખરી મુશ્કેલીમાં ફસાયે છે. એ દરમ્યાનમાં સિપાઇઓ ધરમાં ફરીને પાછા આવ્યા, એટલે તેણે તેઓની સાથે ખાનગી મસજત કરવા માંડી. ધરમાં તપાસ કરતાં બહુ-વાર ન લાગી ફરણ કે કોર્સિકાનું ઘર એટલે મોટા ચોખ્ખણ ચોરડાં. અસંખ્યામાં એકાદ દેખાય, થોડી જેલ, ત્રણ ચાર પેટી, જરાતરા બીજો પરસુરણ સામાન અને સિકારનાં હથિયાર. ફેર્યુનાતો તે વખતે ધાસના દગલા પાસે ઉભો ઉભો બિલાડીને ચાખડતો હતો—માખા અને મામાનાં માણમેની આવી હુદ્દશા જોઇને તેને બહુ જ મજા પડતી હતી.

એક સિપાઇ ધાસના દગલા પાસે આવીને ઉભો. દગલા ઉપર તેણે બિલાડીને જોઈ તો ખરી પણ તેણે ધાસના દગલામાં સંગીનનો એક ધા કર્યો. પણ તરત જ આ ફેટલું નિરર્થક હતું તેનો વિચાર કરી પોતે જ પોતાના ઉપર ચિઠાવા લાગ્યો. દગલામાં તો કાંઈ સવચ્છ સરખું થે નહિ. છોકરાના મોં ઉપર પણ એક રેખા સરખી બદલાઈ નહિ.

આખરે બંધા હતાશ ધર્મને અપશકુન થયા હશે એમ વિચારી હુખં કરવા લાગ્યા. સહુ કાંઈ પાછા જવાની તૈયારી કરતા હતાં એવામાં જમાદારને એક યુક્તિ સૂઝી. ભય દેખાડવાથી તો કાંઈ વળ્યું નહિ, પણ હવે મનાવી પટાવીને અને લોભ જનાવીને જો કાંઈ વજે એમ હોય તો જોવું ફેર્યુનાતોને તેણે કહ્યું: “બાપુ! હું તો ખડો પછો ધર્મ ગયો લાગે છે—ભવિષ્યમાં કાંઈ નામ કાઢશે ખરો! પણ મોરી સાથે જ આણું કરે એ સાફ નહિ. માર્તેઓ મારો કુટુંબી થાય. તે ખાજવાય એ બાકિ જ હું કશું કરી શકતો નથી! નહિ તો ફેર્યુ સાજો આવે તને અહિંથી પકડ્યા વિના નય?”

“વાંહ રે!”

“માર્તેઓને આવવી દે. પછી તને જતાણું હું. આમ જણું જુઠું જોડ્યો છે તે એવાં તો સિપાઈ પકડે જરડાં જશે રંગાદને.”

“મામાં! માફ કહ્યું જો માંગતા હોં, તો તો અહિં જોડાને વળત ન જૂમાંવશો. અંબ ધડી ચાલ્યા માંડે. નહિ તો જાનેતો જો એક વાર ‘માકી’ માં જઈ પહોંચ્યો તો પછી તને શોધી કાઢવાની તમારી તાકાત નથી.”

જમાદાર ગંજામાંથી રૂપાની ઘડિયાળ બહાર કાઢી. તેની કિંમત કંઈ નહિ તો થે પચાસ રૂપિયા તો હશે જ. તે જોતાં જ ફેર્યુનાતોની આંખ ગમમી ઉઠી છે એ જોઇને જમાદાર તેનો છેડા પકડી ઝુલાવતો ઝુલાવતો જોડ્યો: “કેમ, શો વિચાર છે? આ ધરિયાળ ગળામાં લટકાવી પોરી વેચ્યોનાં જઈ શક્યો ફરવાનું તને ગમે ખરું? રસ્તે

લોકો પૂછે: “ કેટલા વાગ્યા મહેરવાન ! ” તે ગંભીર ચર્ધને કહેવું: “ જીવોને મારી ધડિયાળમાં. ”

“ હું જ્યારે મોટા ઘણા ત્યારે મારા ફેજદાર ગામોએ મને ધડિયાળ આપાવવાનું કહ્યું છે. ”

“ એમ ? પણ તારા મોળાતલાઈને તો આત્મામાં જ ધડિયાળ મળી ગઈ—જે કે ધડિયાળ એટલી સારી નથી તોપણ તને તો હજી મળી જ નહિ ને ! તે તો તારા કરતાં કેટલોય નાનો છે. ”

આ સાંભળીને છોકરાએ નિશ્વાસ મૂક્યો.

“ લાલે: હવે બોલ, જોડ, તને આ ધડિયાળ બરાબર ગમે છે ? ”

ખિલાડીને આખી મરઘીનો લોભ જતાવ્યો તેના મનનો લાવ જેવો થાય તેવો જ ફેશ્યુનાતોનો થયો. તે આઠી નજરે ધડિયાળ તરફ જોવા લાગ્યો. ખિલાડી મસ્કરી માનીને પંજો ખતાવવાની હિમ્મત કરતી નથી અને લોભ વધી પડે એ ભયે વચ્ચે વચ્ચે આંખ ફેરવી લે છે, તો પણ વારંવાર જીભ વડે મોં ચાટ્યા કરે છે અને શેઠને જાણે કહે છે: “ આ તે કેવી નિર્દય મસ્કરી તમારી ! ”

પરંતુ અહિં તો જમાદાર ગામ્યા ખરેખર જ ધડિયાળ તેને આપવા ચાહતા હતા. ફેશ્યુનાતોએ હાથ લંઘાવ્યો નહિ એ વાત ખરી પણ તેણે કહ્યું: “ મસ્કરી શાને કરો છો ? ”

“ ઇશ્વર પૂછે—મસ્કરી કરતો હોઈ તો. જાનેતો ક્યાં છે એટલું જ માત્ર કહે તો ધડિયાળ તને આપું. ”

આ સાંભળીને ફેશ્યુનાતોએ અવિશ્વાસપૂર્ણ હાસ્ય કર્યું. તે જમાદારની આંખમાં જ જોઈ રહ્યો—તેના શબ્દોમાં રહેલો વિશ્વાસ તેની આંખોમાં છે કે નહિ તે જ ન જોતો હોય ! જમાદાર બોલી ઉઠ્યો: “ હું જો માફ વચન ન પાળું તો નોકરી છોડી દઉં. આ બધા મારા માણસો જ સાક્ષી છે. જે બોલ્યો છું તેમાંથી હવે ફરી શકાય એવું રહ્યું જ નથી. ”

આમ બોલતાં બોલતાં ધડિયાળ તેના મોંની એટલી તો પાસે લાઈ ગયો કે લગભગ તેના ગાંઠે આડ્યા જેવું થયું. તેના બંને ગાલો ફિક્કા પડી ગયા. તેને જોતાં જ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય એમ હતું કે તેના અંતરમાં ધર્મ અને લોભ વચ્ચે યુદ્ધ જામ્યું હતું. તેની છાતી ધડકતી હતી. કંઈ પણ જાણે ફેધાઈ જવા આવ્યો હતો. આ બાબુ ધડિયાળ બરાબર તેની આંખો આગળ જ ઝૂલી રહી હતી. કોઈ કેઈ વાર ફરતી ફરતી તેના નાક ઉપર આવીને અથડાતી હતી. આખરે તેનો જમણો હાથ ધડિયાળ તરફ જરા જરા ઊંચો થવા લાગ્યો. પછી આંગળીનાં ટેરવાં વડે તે તેને આડ્યો. ધીમે ધીમે ધડિયાળનો બધો ભાર તેના હાથ ઉપર પડ્યો. પણ જમાદારે ધડિયાળ છોડી દીધી ન હતી. ધડિયાળનો ચંદો આસમાની હતો. ઠાંકણ તરતનું જ પાલીસ કરેલું હતું એટલે તડકો પડતાં જ ઝગઝગી ઉઠ્યું. લોભ નિવારી શક્યો નહિ.

ફેશ્યુનાતો હજી પણ ઘાસના ઢગલાને અઢેલીને જ ઉભો હતો. તેણે માત્ર કામો હાથ ઊંચો કરી અંચુડા વતી પીઠ તરફ ધસારો કર્યો. જમાદાર તરત જ સમજી ગયો—સાથે સાથે જ ધડિયાળનો સ્કોટ પણ છોડી દીધો. હવે ફેશ્યુનાતોને વિશ્વાસ બેઠો કે ધડિયાળ તેની જ છે. તગડ કરીને એક કુદકો મારી તે ઘાસના ઢગલા પાસેથી દશ હાથ દૂર જઈને ઉભો, કારણ કે સિપાઈઓએ આ પહેલાં જ ઢગલો બોળવો સર કરી દીધો હતો.

થોડી જ વારમાં ધાર સળવળવા માંડ્યું, અને એકદમ તેમાંથી એક લોહીસોડાળુ થયેલો માણસ બહાર આવ્યો. તેના હાથમાં એક છરો હતો. બંધ ઉપરના ધાનું લોહી ગ્રામી જવાથી ધા-સજ્જડ ચઢાવ્યો હતો, એટલે ઉડવાજતાં જ તે પડી ગયો. તરત જ જગાદાર તેના ઉપર તૂટી પડ્યો અને હાથ આમળીને હથિયાર ઝૂંટી લીધું. તેણે બહુ ધગપછાડા માર્યા છતાં તેને સારી પેઢે કરીને બાંધી લેવામાં આવ્યો.

બનેતો લોકડાંના ભારાની જેમ બંધાઈને પડ્યો હતો, તેવામાં ફેર્યુંનાતો તેની પાસે આવતાં જ તેણે તેના તરફ મોં ફેરવીને બેંધું અને કહ્યું: “—ના ગમ્યા!” શબ્દમાં કોઈના ઠરતાં ધૂણા જ વધારે હતી. છોકરાએ વિચાર કર્યો કે હવે રૂપિયા રાખવા એ સાફ નહિ. તરત જ તેણે ફેંટી દીધા. પણ પેલાએ તો તે તરફ નજર સરળી મે ન કરી. તેણે બહુ જ શ્વાસાવિક અવાજે જગાદારને બોલાવીને કહ્યું: “લાઇ ગમ્યા! મારાથી તો હવે ચત્રાપ એમ નથી એટલે મને ઉચિતીને લઇ જવો પડશે.”

“કેમ? આ હમણું તો જંગલી ખેડારની ગદક હોડતો હતો! વાઈ. તેનું ચે ચઇ રહેશે. ફિકર નહિ. તને પકડવાથી મને એટલો ગધો આનંદ થયો છે કે હું જાતે જ તને બાંધે લાઇને દશ કોસ જાઉં ને. ચે જરા થાક ન લાગે. હીક, કાંઇ ફિકર નહિ. ડાળ-પાંખડાંની એક ખાટલી જનાવી લઇશું અને પછી કેસપોલી ગયા પછી ત્યાંથી એક થોડો લઈ લઈશું.”

“તો તો બહુ સાફ—અને જુલો, ખાટલા ઉપર થોડું ધાસ પાથરજો, જે જરા આરામ મળે.”

સિપાઇઓ જુલું જુલું કામોમાં રોકાયેલા હતા. કોઇ બનેતોના પગનો ધા ધોતા હતા, કોઇ ચેરનટનાં ડાળાં કાપીને ખાટલી બાંધવા હતા—એવામાં ‘માટી’ જવાને રસ્તે એકા-એક માતેઓ અને તેની સ્ત્રી આવનાં જણાયાં. સ્ત્રી આમળા ચાત્રી હતી. ચેરનટનાં ફળથી ભરેલા કાચાનાના ભારથી તે નાચી પડી હતી. તેનો પતિ જરાજર આકડ રવી ધમધમ કરતો તેની પાછળ પાછળ આવતો હતો—એક બંદૂક તેના હાથમાં હતી અને એક તેની પીઠે લટકતી હતી. કદાચ તે એમ માનતો દશે કે શસ્ત્રાલ પિતા બીજો બોલો ઉપાડવો એ પુરુષને માટે લજ્જતરપ છે.

દરથી સિપાઇઓને જોતાં માતેઓને લાગ્યું કે આ લોકો મને જ પકડવા આવ્યા છે પરંતુ આમ લાગવાનું કારણ? તેણે તો કાંઈ કાચા વિરૂદ્ધ કામ કર્યું ન હતું. એટલું જ નાહ પણ એ આખતમાં તો તેની સારી પ્રવિષ્ટા હતી. આ પતાહી લોકોનાં જાગ્યે જ કોઇ એવા દશે કે જોનાં અંતર તપાસનાં ખૂતમરકીનો એક પણ પ્રસંગ હાથ ન લાગે. બીજા-ઓની સરખામણીમાં માતેઓ જરૂર સામ્યા અંતરનો ગળુલ કારણ છેકાં દશ વરસમાં તેણે એક પણ ખૂન કર્યું ન હતું. તો પણ કાંઈ કહેવાય નહિ. જે ગામલો કાંઈ વિચિત્ર હોય તો તે માટે પડેલેથી જ સાવજેન રહેવામાં બોલું શું? એટલે તેણે છસેખાને બે લાવીને કહ્યું: “સાંભળો છો કે, કોઇલો હવે ઉતારો અને તૈયાર થઈ જવ.”

ત્રીએ નરન જ તે વૃક્ષનું પાદન કર્યું. તેણે ખરે લટકતી બંદૂક છસેખાને પકડવા આપી. પછી લાધર્મીની બંદૂકનો થોડો જીવો કરી આવતે આવતે જાડને એવે એવે થર તરફ આગળ વધવા લાગ્યો. તે એવી તો સાવજેતીથી કામ લેતો હતો કે દુરમનાવટનાં રહેજ

પણ સિદ્ધ જણાતાં જડામાં જડાં થકી પાછળ ઉભા રહીને ગોળી ચલાવી શકાય. સ્ત્રી જરાજર તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી—તેના હાથમાં વધારાની બંદુક અને કારતુસની થેલી હતી. સતીનો તો એ ધર્મ જ છે કે હુદમાં પતિની બંદુકો ભરી આપવી.

માતેઓનું આતું વર્તત જોઈને આ તરફ જમાદારને ભારે મિતા થવા લાગી. તે વિચાર કરવા વાગ્યો: “જનેતો વખતે માતેઓનો કાંઈ સચો થતો હોય તો—અને જો તે તેને બચાવવા ચાલતો હશે તો—તો આ બે બંદુકની બખબે ગોળીઓ અમારામાંના બખબે જણને અચૂક ભેટવાની—ટપાલના કાગળની જ જેમ. અને અમારા સંબંધને અવગણીને મારા ઉપર જ નિશાન તાક્યું—”

આવા વિપત્તિના સમયમાં તેણે અપૂર્વ સાહસનું કામ કર્યું. પોતે એકલાએ જ સાગે જઈને માતેઓનો સારી પેઠે સત્કાર કરી બધી વાત બોલીને કહેવાનું જ તેણે શોધ્યું ધાર્યું. પરંતુ બે જણ વચ્ચેનો તે જરા જોટલો માર્ગ પણ બહુ જ લાંબો લાગતો માંડ્યો.

“ચરે ! આ શું ને ! સાંભળો છો કે ભીયા ! કેમ છો ?—હા જામ્યા, તમારો કુટુંબી.”

માતેઓ બોલ્યા વિના જ ઉભો રહી ગયો. જ્યાં સુધી આ બામ જરાડા પાડતા રહ્યા ત્યાં સુધી તેણે બંદુકની નળા ઉઘી કરી, જ્યારે જમાદાર છેક પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે બંદુકનું મોં જરાજર આકાશ તરફ ધ્રુવ ગયું હતું.

જમાદારે હાથ લંબાવીને કહ્યું: “કેમ, સારા તો ‘છોને’ ?”

“હા, સારો છું.”

“આહિં થઈને જતો હતો એટલે કીધું લાવને કુટુંબીને એક વાર મળતો જાઉં ! આજ બહુ લાંબી મજલ કરીને આવ્યા છોએ પણ ને થાક લાગે એમ નથી. આજે જયારે શિકાર હાથ આવ્યો છે, આ સહેજ પહેલાં જ જનેતો સંપિયેરોને પ્રકર્યો.”

આ સાંભળીને છોસેપ્પા બોલી ઉઠી: “કાસજ ગયું. પૂરે આહવારીએ કપાળજળ્યે અમારી દુઝણી બકરી ચોરી ગયો હતો.”

હવે જમાદારનો છવ હેઠો પડ્યો.

માતેઓએ કહ્યું: “જિયારો બૂખનો માથો આવાં કામ કરે છે.”

જમાદાર જરા ચમક્યો, પણ બોલવા લાગ્યો: “માણો કાંઈ ખૂઝ્યો છે ? જાણે સાવજ જોઈ લ્યોને. જમાદાર શાદોંનનો એક હાથ વાઢી નાંખ્યો, તે ઉપરાંત મારા એક માણસને પણ મારી નાંખ્યો. પણ કાંઈ બહુ ખોટ ગઈ નથી—તે જતનો ફેચ હતો. પછી તો માણો એવો સંતાપો કે કેના બાપની તાકાત છે કે સોધી કાઢે ? આ મારો નાનો બાણો જો ન હોત તો તો બધી મહેનત ધૂળ મળા હોત !”

માતેઓ બોલ્યો: “કાણ ? ફેચુનાનો ?”

છોસેપ્પા પણ સાથે સાથે બોલી ઉઠી: “ફેચુનાનો !”

“હા, જનેતો પેલા ધાસના ઢગલામાં સનાયો હતો. બાણુએ જ તેની ચાલાકી પકડી આપી. એના પેલા ફેચદાર મામાને હું ખબર આપીશ કે હવે એને એક સારી ધડિયાળ ભેટમાં મોકલી આપે. હું પણ મોટા સાહેબને જે રિપોર્ટ કરીશ તેમાં તમારું ને તમારા છોકરાનું નામ લખી મોકલીશ.”

આ સાંભળીને માતેઓ ધીમે યાદે બોલી ઉઠ્યો: “ચૂલામાં ગયું!”

વાતમાં ને વાતમાં તેઓ સિપાઈઓ પાસે આવી પહોંચ્યા. જનતોને ખાટલી ઉપર સૂતાડી તેઓ ઉપડવાની તૈયારી કરતા હતા. ગામ્યાની સાથે માતેઓને જોઈને જનતો વિચિત્ર રીતે હસી પડ્યો. પછી ધરનાં બાજુનાં તરફ મોં કરી ઉભરા ઉપર યુદ્ધ તે બોલી ઉઠ્યો: “બેઈમાનનું ઘર!”

જે મરવાં બેઠા હોય તે જ માતેઓને બે ઇમાન કહી શકે. જરાના એક જ ધાથી અપમાનનો બદલો લેવાઈ જાત, જરા ફરી ઉગામવાની જરૂર ન પડત, પરંતુ માથુસને જરૂરો આઘાત લાગ્યો હોય ને કપાજો હાથ દે તેમ માતેઓએ કપાજો હાથ દીધો.

બાપુને આવનાં જોઈને ફેર્યુનાતો ઘરમાં બરાઈ ગયો હતો. તે ચાલારે એક વાડકા દ્વં લઈને પાછો આવ્યો, અને નીચે મોંએ વાટકા જનતોના મોં આગળ ધરી.

જનતો “લઈ જ તારું દુધ” કરતો ને ખૂમ પાડી ઉઠ્યો. પછી એક સિપાઈને બોલાવી તેણે કહ્યું: “જરા પાણી પાને, બાઈ!”

બોલતાં વેત જ સિપાઈએ પોતાની બોટલ તેના હાથમાં આપી. રહેજ પહેલાં જ તે જેની સામે ખૂંટતો હતો તેનું જ આપેલું પાણી તે વિના સંકોચે પી ગયો. પછી હાથે પીક પાછળથી છોડી છાતી ઉપર આંધવાને પિનની ટરી તેણે કહ્યું: “જરા આરામથી પડી રહેવાનું મન થાય છે!”

તેને પૂરેપૂરો યુદ્ધ રાખવાને અને એટલું કરવામાં સિપાઈઓ અચકાયા નહિ. પછી જમાદારે સહુને કુચ કરવા કહ્યું, અને માતેઓની વિદાય લીધી. માતેઓ કાંઈ જ બોલ્યો નહિ—પેલા લોકો પણ ગટપટ ચાલી નીકળ્યા.

દશેક મિનિટ સુધી માતેઓ ઝૂંબો રહ્યો. માત્ર બંદુક ઉપર ટેકો દઈને તે છોકરા તરફ એક્કી ટરી જોઈ રહ્યો—તે દૃષ્ટિમાં ભાષણ કોઈ જાણે આપી ગયો હતો. છોકરા ધડીમાં આપના તરફ ભુંવે અને ધડીમાં વળી માના તરફ જોઈ રહે. તે જાણે તરફની આંખ મારવા લાગ્યો.

ચોડી વારે માતેઓ ઠંડે સ્વરે બોલી ઉઠ્યો: “આટલી ઉંમરમાં જ કામ તો સારાં કરવા મોંઝાં!”

“બાપુ” બોલી રહું રહું યદ જઈને છોકરા બાપ તરફ આગળ વધી જેવો પગે બાજવા જતો હતો કે તરત જ માતેઓ ગરજ ઉઠ્યો: “હર જ મારા મોં આગળથી.”

છોકરા થંભી ગયો. આપથી બે ચાર ડગલાં દૂર ઉભો ઉભો કુસકે કુસકે રોવા લાગ્યો. જોસેપ્પા છોકરા પાસે આવીને ઉભી ઘડિયાળનો છેડો તેની નજરે પડ્યો હતો. તેનો એક છેડો ફેર્યુનાતોના ખમીસમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો હતો. બહુ જ કોર ‘સ્વરે માએ પૂછ્યું: “આ ઘડિયાળ તને કેણે આપી?”

“મારા મામાએ—પેલા સિપાઈઓના સરદારે.”

ફાલકોનેએ ઘડિયાળ ઝૂંડી લઈને પત્થર ઉપર એવી તો જોરથી ઝીંકી કે તેના ચરેચર યદ ગયા. પછી તેણે જીને બોલાવીને કહ્યું: “ખંડ જ કહેજે—આ છોકરા શું સાચે જ મારો છે?”

જોસેપ્પાના બંને ગાલો છંટ જેવા લાલ થઈ ગયા.

“માતેઓ, આ તું શું બોલે છે? કોની સાથે વાત કરે છે તેનું પણ જ્ઞાન નથી?”

“હીક! તો તો આ જ મારા વંશમાં પહેલવહેલો વિશ્વાસવાતક પાડ્યો!”

ફેર્યુનાતોનાં કુસકાં અને રોવું વધી ગયું. ફાલકોને ભવંકર દૃષ્ટિથી તેના મોં તરફ જોઈ રહ્યો. આખરે બંદુકનો કુરો જમીન ઉપર ઠાકી પાછો આંધે લીધો અને ‘માઈ’ જવાને

રસ્તે ચાલી નીકળ્યો. ફેર્નુંનાતોને પાછળ પાછળ આવવા હુકમ કર્યો—ફેર્નુંનાતોએ પણ ચાલવા માંડ્યું.

જીસેપ્પાએ એકદમ દોડી જઈને માતેઓનો હાથ પકડ્યો. માતેઓના મનની વાત કળી લેવાને તેણે પોતાની બે કળી આંખો પતિની આંખો ઉપર ઠેરવી અને બોલી: “એ તો તારો દીકરો થાય!”

માતેઓ બોલ્યો: “હાથ છોડી દે—હું પણ એના બાપ થાઉં છું.”

જીસેપ્પા છોકરાના મોં ઉપર ચુંચન કરી રહતી રહતી થોડે વંચા. ઘરમાં ઇસુજનનીતી જળી હતી તેની સામે ઘુંટણીએ પડી તે બેઠી અને તન મન અને વાણીથી પ્રાર્થના કરવા લાગી આ બાળુ કાંઈકોને અસેએક હાથ દૂર ગયો અને આખરે એક નાની ખાઇમાં આવીને ઉભો. બંદુકના કુંદાથી જમીન તપાસી એક-ચરસ નરમ હતી: ખાડો ખોદતાં વાર લાગે એમ ન હતું. જગ્યા તેને પસંદ પડી.

“ફેર્નુંનાતો! પેલા પત્થર પાસે જઈને ઉભો રહે!” છોકરો બાપની આજ્ઞા પ્રમાણે ત્યાં જઈને ઘુંટણીએ પડી બેઠો.

“સાત્ર, હવે ભગવાનનું નામ લેઈ લે.”

“બાપુ, બાપુ, મને મારી ન નાંખશો!”

માતેઓ સખત કમઝી આપીને ફરી બોલ્યો: “કહું છું કે ભગવાનનું નામ લેઈ લે!”

છોકરો રોતાં રોતાં ભાંગ્યાદૂરા સપ્તોમાં બે સ્તવનો બેઠી ગયો. ફરેક સ્તવ પૂરો થતી વખતે બાપ જગાં બેઠે સ્વરે, ‘આમીન’ કરીને સ્વસ્તિ વચન ઉચ્ચારતો હતો.

“બીજો કોઈ સ્તવ તને નથી આવડતો?”

“આવડે છે, બાપુ! મને ‘આવે મારીઆ’ સ્તવ આવડે છે. બીજો પણ એક માણીખાએ શીખવ્યો હતો.”

“તે તો બહુ લાંબો છે—બહુ વાર લાગશે. કીક, ત્રાફ. હું તારે બોલું.”

બાળકે ઈધાલ્યે સ્વરે સ્તુતિ પૂરી કરી.

“પૂરું થયું?”

“બાપુ, બાપુ? દયા લાવો. આટલી વાર મને માફ કરો. ફરી આવું કામ કદિ નહિ કરું. જનેતોને છોડી દેવાને હું મારા ફેજદાર મામાને પગે પડીને વિનંતી કરીશ.”

છોકરો હજી પૂરું બોલી પણ ન હતો રહ્યો એટલામાં તો માતેઓ બંદુકનો થોડો બેઠો કરી નિંદાન તાકતો તાકતો બોલ્યો: “ભગવાન તને ક્ષમા કરશે.”

એક વાર દોડી જઈને બાપુને પગે બાઝી પડવાનો છોકરાએ જખરો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેને વખત જ ન મળ્યો. માતેઓએ થોડો દયાવી દીધો. ફેર્નુંનાતો પત્થરની માફક ધખધખને પડી ગયો. તરત જ તેના પ્રાણ છૂટી ગયા.

માતેઓએ સુધાં તંફ નજર સરખી પણ ન કરી. તરત જ છોકરાને દફનાવવાને પાવડો લેવા ઘર તરફ ચલ્યો ગયો. રસ્તામાં જ જીસેપ્પાની સાથે તેનો બેઠો થયો. તે બંદુકનો અવાજ સંજાને દોડતી આવતી હતી.

“તે શું કર્યું?” કહીને તે રહી પડી.

“ચાલ.”

“ક્યાં છે તે?”

“ખાંધમાં પડ્યો છે. હમણાં તેને દફનાવું છું. તે ભગવાનનું નામ લેતો લેતો, પુણ્યવાનની માફક મૃત્યુ પામ્યો છે. દેવળમાં તેને માટે સારો સરખો શાંતિપાઠ કરાવવો પડશે. હવેથી જમાઈ તિયોદારો ગિવાંડીને આપણે ત્યાં રહેવાને બોલાવીશું.”

નગીનદાસ પારેખ

તોલ અને માપ

નિશાળમાં જે ભુદાં ભુદાં તોલ માપવાનાં કેટકે આલે છે તે ધણાખરા નિશાળોઆ-
એને કંટાળાભરેલાં ને ગુંચવાડાવાળા લાગે છે. દેશી અને અંગ્રેજી, અંગ્રેજી અને યુરોપીય,
અને દેશીમાંય ભુદા ભુદા પ્રાન્તવારીઆં, એવાં કેટલાંય તોલ-માપ બિચારાએને ગોખવાં
ને યાદ રાખવાં પડે છે. શિક્ષણની દૃષ્ટિએ આમાં ખામી દેખાય છે તે ઉપરાંત વ્યવસ્થાની
સરળતાની દૃષ્ટિએ આપણા જીવનવ્યવહારમાં પણ કેટલો ગોટાળો-આવી રોજાંદી ખામતમાં-
ચોંટાટ કરે છે અને આપણે મુગે મ્હોડે સાંખી રહીએ છીએ તે ખાસ સમજવા જેવું છે.

એ વાત ખરી કે વજન, લંબાઈ, પહોળાઈ, કિંમત, ઇત્યાદિને માટે ભુદાં ભુદાં,
-હાનાં મ્હોટાં માપ-તોલની જરૂર છે. માનવજાતિના જે પૂર્વજીવનમાં આ માપ-તોલ
અસ્તિત્વમાં આવ્યાં નહિ હોય, ત્યારે જીવનવ્યવહાર કેટલો અગવડ ભર્યો હશે, ત્યારે
શેર ને અધોળ, તમ્બુ ને વાર, રૂપિયા-આના-પાઈ, ઇત્યાદિ, અથવા તેઓને મળતાં કેાઇ
પણ જાતનાં માપ હશે જ નહિ, ત્યારે લેવડદેવડ કેટલી મુશીબતભરી હશે, એ સમજી
સંકામ. જેમ આપણા માનસિક તથા નૈતિક જીવનમાં આદર્શ તથા આદર્શરૂપ વ્યક્તિ
જોઈએ જ, જેની સાથે આપણે આપણા જીવનને સરખાવીએ-માપીએ, તેમ વ્યવહારના
જીવનમાં ય તોલ-માપની જરૂર અનિવાર્ય છે.

પણ જેમ વરસાદની અનાવૃષ્ટિ તથા અતિવૃષ્ટિ ઉભય હાનિકારક છે, તેમ આ વિષયમાં ય
તોળવા-માપવાનાં આટલાં બધાં ધોરણો અત્યન્ત ખરાબ છે. એક શેર ૪૦ રૂપિયાભારનો
હોય, બંગાળી ૮૦ રૂપિયાભારનો હોય, વળી મુંગધમાં શાકનો શેર ૨૮ રૂપિયાભારનો, દૂધનો
તેથી બમણો! આમ મુંગધ જેવા રહેરમાં જ “શેર” જેવા સાધારણમાં સાધારણ
માપના ય ઓછામાં ઓછા ચાર અર્થ ! લંબાઈનાં માપ આગ્રામાં બે: એક અંગ્રેજી વાર,
જે ૩૬ ઇંચનો, ને બીજો મ્હોટો વાર, જે તેથી લગભગ ૩-૪ ઇંચ મ્હોટો !

આવા દાંખલાઓના ગુંચવાડા લગભગ દરેક માણસના અનુભવમાં હશે: કેવળ નિશા-
ળોઆને જ નહિ પણ રોજના કામકાજમાં તે કેટલી નકામી ગડબડ કરી મૂકે છે, માનસિક
ગણતરીઓ કેટલી વધારી મૂકે છે, સમયનો દુર્વ્યય કરવાની કેટલી દરેજ પાડે છે, અને
પ્રસંગે પ્રસંગે છેતરામણીના સંભવ તથા રસ્તા કેટલા ઉભા કરી દે છે !

હતાં તે સૌ સહન કરવામાં, નભાવી લેવામાં, આપણે આપણી જગદ્વિખ્યાત સહુરી
ને ફિલસુફી ખતાવી છે.

ખરૂં છે કે આર તેર વર્ષ ઉપર સરકારે, કેાઇક વૈજ્ઞાનિક વ્યવસ્થાના ઉમળકામાં (?),
આ બધી વાતનો તોડ કાઢવાને એક કમિટી નીમી હતી. આખા ભિંદમાં તે ફરી ને ભુખાનીઓ
લેતી ગઇ, એટલું તે વખતે હાખાંઓથી મ્હોં વ્યવસ્થું હતું. પછી શું ચયું—તે કમિટીથી આ
ગોટાળામાં કેટલો સુધારો થયો—તે સૌ કેાઇ જાણે છે.

આનો આ ઝગડો યુરોપીય ક્ષેત્રમાં જુદી રીતનો છે. યુરોપ એટલે હિન્દના જેવડો દેશ: આપણી પેઠે અનેક રાજ્યો, અનેક પ્રજાઓ, અનેક લિંગલિંગ રીતરિવાજો. આપણે તો વળી એક તંત્ર તળે આપ્યાં ત્યાં તો સૌ પોતપોતાના ધર્મી. પોતાના સ્વાતંત્ર્યની ખુમારીમાં પોતાની જૂની વાતો ને રીતો મૂકે જ નહિ. દેશેદેશનાં ચક્ષુ જુદાં, વજન-તોલ-માપ સૌ જુદાં.

પણ વિદ્યાનના વિકાસે ત્યાં કાંઈક વ્યવસ્થા આણી. અને વિદ્યાનશાસ્ત્રીઓએ વૈજ્ઞાનિક ધોરણે તોલ-માપ વગેરેનાં નક્કી કર્યાં. તે કેટલાંય વર્ષોથી ધણીખરી પ્રગતિ હવે સ્વીકારે છે. દાખલા તરીકે વજનને માટે ગ્રેમ, લંબાઈને માટે મીટર, ગરમીને માટે સેન્ટીગ્રેડ, ઇત્યાદિ. આ સર્વમાં એક અદ્ભુત સરળતાનો સિદ્ધાન્ત વિદ્યાને વણી દીધો છે: દરેક જાતના તોલ-માપમાં ન્હાના-મોટા-વચ્ચે સર્વનો હિસાબ કરી શકે તેવી યોજના જોઈએ. તે સર્વમાં તેઓએ “દશાંશ”ની પદ્ધતિ દાખલ કરી દીધી.

દાખલાથી તે સમજશે. લંબાઈનો મીટર તે અમુક ધોરણે લગભગ ૩૬ ઇંચ જેટલો નક્કી થયો; તેથી ન્હાનાને માટે તેને દશાંશ, શતાંશ, સહસ્રાંશ, એમ જુદાં જુદાં માપ તદર્થસૂચક શબ્દોથી નક્કી થયાં. દાખલા તરીકે મીટરનો શતાંશ સેન્ટીમીટર, સહસ્રાંશ મિલિમીટર. તે જ પ્રમાણે મોટા માપને માટે દશગણ, સો ગણ, હજાર ગણ-એવા અર્થ-વાળા શબ્દો નક્કી થયા. આ પ્રમાણે એક હજાર મીટરને માટે કિલોમીટર શબ્દ થયો. હવે અન્તરનું માપ કરવાને ગાઉ-માઈલ ઇત્યાદિને બદલે યુરોપની ધણીખરી પ્રજાઓ કિલો-મીટરમાં જ માપ કરે છે. પર્વતની ઉંચાઈ, શહેરની લંબાઈ, દૂરની ઝડપ વગેરે સૌ માંછત્રને બદલે કિલોમીટરમાં જ મપાય છે. એક કિલોમીટર અઢી માઈલથી જરા વધારે મોટો થાય છે.

તેવી જ રીતે વજનમાં એક ગ્રેમનું, તેના ય તે પ્રમાણે વિભાગો—જેવા કે સેન્ટિગ્રામ એ ગ્રેમનો સોમો ભાગ, મિલિગ્રામ એ હજારમો ભાગ: અને તદ્દશલિત અન્ય માપો—જેવા કે કિલોગ્રામ એટલે એક હજાર ગ્રામ. કિલોગ્રામ આપણું અંગાળી શેરથી ય જરા વધારે ભારે હોય છે.

આ સર્વમાં દશાંશની પદ્ધતિ દાખલ થવાથી ગણતરીમાં, ગુણકાર-ભાગકાર આદિના હિસાબમાં, તેમ જ યાદ રાખવામાં કાંઈ અપૂર્વ સરળતા થઈ ગય છે. તેની સાથે અંગ્રેજી ઇંગ્લીશ માધ્યમ લગીનું કેટલુંક જે સરખાવશે તેને આ તફાવત એકદમ સમજશે.

તે જ પ્રમાણે દ્રવ્યના ચક્ષુમાં આવી જ પદ્ધતિ સ્વીકારાઈ છે. જર્મન માર્ક, ફ્રેન્ચ ફ્રાન્ક, ઇટલિયન લીરા—એ સૌના ન્હાના શિલ્કાઓ દશ-સો એ પ્રમાણે જ સંબંધવાળા હોય છે. આપણી પેઠે ત્રણ પાઇનો પૈસો, ૪ પૈસાનો ૨ આનો, ૧૬ આનાનો રૂપિયો—એવી ગટગટ ત્યાં મળે નહિ. લંકા જેવા ન્હાના દેશમાં ય આ દશાંશ-પદ્ધતિનો કાંઈક સ્વીકાર થયો છે. સન ૧૯૧૩ માં, મહારા બે સ્નેહીઓ (જેમાં સંકરલાલ બેંકર તથા રાજ-કોટવાળા ભાઈચંદ મહેતા હતા) સાથે હું લંકા ગયો હતો, તારે માલૂમ પડ્યું કે ત્યાં હિન્દી રૂપિયા ચાલતા, પણ પૈસા-આનીઓ વગેરે ન ચાલે. કારણ એ જણાયું કે રૂપિયાના પૈસા ૬૪ને બદલે તેઓએ પૂરા ૧૦૦ કર્યાં. પાવલીના ૨૫, અર્ધાના ૫૦, એ રીતે એ નાણાના હિસાબ કેટલા સરળ થઈ ગયા!

આ સરળતા અનુભવથી એવી આખાદ લાગે છે કે પાછી આપણી રીતો આપણને ગમે જ નહિ. પણ ઇંગ્લેન્ડની પ્રજા-કે સરકાર-આપણા કરતાં ય વધારે પ્રાચીનપ્રેમી તથા સ્વાભિમાની છે. ઇંગ્લેન્ડે, તે પ્રમાણે, અત્યાર લગી આ દશાંશ રીતિને જરાય પેસવા દીધી નથી. અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિકો વિજ્ઞાનકાર્યને માટે ઉપર ખતાવેલ દશાંશ રીતિ તથા તેવાં માપતોલ વાપરે; ને એ જ વૈજ્ઞાનિકો તથા ખાદીની બીજી બધી પ્રજા રોજના કામકાજમાં ઇંગ્લેન્ડની જૂની રીતિઓ ને જૂનાં કાટલાં-માપ વગેરે વાપરે! આ પ્રમાણે પોતાના દન-હંડેડવેટ-પાઉન્ડ-આઉન્સ, ઇત્યાદિને સાચવવાને તેણે દશાંશ પદ્ધતિની રહાએ ખૂબ લડાઇ કરી છે, અને હજી લગી ખરેખર સાચવી રાખ્યા છે.

ઇંગ્લેન્ડમાં એક “ ડેસિમલ એસોસિએશન ” છે જે દશાંશ-પદ્ધતિને પ્રજાના વ્યવહારમાં ઉતારાવવા, તેના લાભ પ્રકટ કરવા, સરકારને તથા લોક-નાયકોને સમજાવવાં જાણી ચળવળ કરે છે. કદી કદી અન્ય દેશોમાંની તેવી સભાઓ ભેગી થઇ સમસ્ત જગતમાં તેનો પ્રચાર વધારવાને અખિલ-જગત-દશાંશ પરિષદ ભરે છે, પણ ઇંગ્લેન્ડની અંદર હજી કંઈ અસર થઈ નથી.

હું ઇંગ્લેન્ડમાં હતો તે દરમ્યાન આ ચળવળનો એક ન્હાનો પ્રસંગ બન્યો હતો. એક પાઉન્ડના થીસ શિલિંગ થાય છે, ને એક શિલિંગની બાર પેની થાય તે આપણે જાણીએ છીએ. દશાંશના હિમાયતીઓએ એક બહુ જ ન્હાની દરખાસ્ત કરી-શિલિંગની પેની ૧૨ ને બદલે ૧૦ ગણવી. આ ન્હાની સરખી વાતમાંથી જે દરખાસ્ત મ્હોટા લાભ થાય તેહનું નિવેદન વાંચીને મને ગહુ આશ્ચર્ય થયું હતું કે આ લોકો કેટલાં શ્રમથી પોતાનો કેસ તૈયાર કરે છે, એટલું જ નહિ પણ આ નજીવી વાતની કેટલી અસર થાય છે. બધી વિગતમાં તો આ રથએ ન જ ઉતરત, છતાં એક વિગત લખવા જેવી છે.

ઇંગ્લેન્ડમાં “ પેની-પોસ્ટ ” તથા “ પેની-ફેર ” એટલે એક પેનીમાં પોસ્ટ કાર્ડ બધે જઈ શકે, અને ટ્રામ-ગસ-ટ્રેન વગેરેનું ઓળામાં ઓળું લાડું એક પેની હોય-એને માટે પ્રજાની સખ્ત માંગણી છે. જે પ્રધાન એટલી સુધારો કરી શકે તેને લોક હૃદયના ખરા ઉભરાથી વધારી લે, ને તે કાર્તિના ઉચ્ચતમ શિખરે પહોંચી જાય, પરંતુ હજી દોઢ પેનીની હદની નીચે લાઈ જવાની કેમની હિમત ચાલી નથી. એનું કારણ એ છે કે એક પેનીથી રહેજ વધારે દર રાખવાની સરકારને ફરજ પડે છે: આર્થિક દષ્ટિએ. પણ તે દોઢ પેની જેટલું વધારવાની જરૂર નથી, એ કણુક કરવામાં આવે છે. પણ એક પેની ને દોઢ પેનીની વચ્ચે બીજી કેમી રકમ કે શિક્ષો નથી. હવે દશાંશ-વાળાઓએ કહ્યું કે જો શિલિંગની બાર પેનીને બદલે ૧૦ પેની કરવામાં આવે તો, દશાંશ-પદ્ધતિના સર્વ લાભ થવા ઉપરાંત, એક પેનીની કિંમત જરાક વધશે, અને ટપાલ તથા ટ્રાન્સપોર્ટ (બસ-ટ્રામ-ટ્રેન વગેરે વાહનોની વ્યવસ્થા કરનારાં તંત્ર) બન્ને ખાતાંએ માથે લીધું કે આ વધારો એમને જોઈએ તેટલો છે, અર્થાત્ શિલિંગની દસ પેની થાય, તો “ પેની-પોસ્ટ ” તથા “ પેની-ફેર ” દાખલ થઇ શકે, અને પ્રજાને દરવખતે નકામું વધારે આપવું પડે છે તેમાંથી પ્રજા બચી જાય! દર વખતે, રોજમાં કેટલીય વાર, આટલી ન્હાની બચત થાય તે પણ ગરીબોને બહુ જ થઇ પડે!

પણ આપણે જાણીએ છીએ કે આ સુધારો પણ થઇ શક્યો નથી!

આનાથી વધારે આનન્દ આપે એવી હકીકત અમેરિકામાંથી મળી છે.

અમેરિકન પ્રજાએ તથા સરકારે, ચૂરોપીય સિંગલમાંથી જે જે ઘડા લીધા તેમાંનો એક મોટો વિજ્ઞાનભક્તિનો છે. આ ભક્તિનાં ઘણાં તંબો મહત્વનાં જે જે ફોર્મ પ્રકંટ થયાં છે તેઓમાં એક બહુ મહત્વનું “Bureau of Standards”-“બ્યુરો ઓફ સ્ટેન્ડર્ડ્ઝ” અથવા “પરિમાણ મન્દિર” નામે એક અદ્વિતીય સંસ્થા છે.

તે સંસ્થાની છાંયામાં કેટલીય વિજ્ઞાનશાળાઓ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ તથા વિજ્ઞાનસંશોધનો વિકાસ પામે છે. તેનાં પ્રણેતા-ડાઇરેક્ટર-નો ઇ. સ. ૧૮૨૫-૨૬ નો રીપોર્ટ તે સંસ્થાની પ્રવૃત્તિનો બહુ સરસ ખ્યાલ આપે છે. અમેરિકન સરકાર દર વર્ષે આ સંસ્થાની પાછળ ૨૦ લાખ ડોલર, એટલે લગભગ ૭૫ લાખ રૂપિયા ખર્ચે છે ! (ઇંગ્લન્ડમાં આને કાંઈક મળતી, છતાં ન્હાની, જે સંસ્થાઓ “નેશનલ ફિઝિકલ લેબોરેટરી” તથા “ટ્રેડ રીસર્ચ એસોસિએશન” છે. આપણે ત્યાં શું છે ?)

આ પરિમાણ-મન્દિરની અનેકદેશીય પ્રવૃત્તિમાંની એક એ છે કે મુનાઇટ્ડ સ્ટેટ્સમાં માપ-તોલ-વજરેનો અતિરેક થયો છે તેને કમ કરવો. કેવી રીતે તે નીચેથી સમજશે.

રોજના બપોરના આયતી ઓળખનાં પણ અનેક માપ હોય છે. દાખલા તરીકે “આઇનાવેર” એટલે ચીનાઇ વાસણો: રકાબી, પ્યાલા ઇત્યાદિ. જુદી જુદી હોટેલો, હોસ્પિટલો તથા ફેબ્રિકા ભોજનાલયોમાં જુદાં જુદાં ન્હાનાં મોટાં મળી ૭૦૦ માપો પ્રચલિત છે. ચીનાઇ વાસણો બનાવનારાઓની સહાનુભૂતિ તથા સહકારથી, આ પરિમાણ-મન્દિરે ૭૦૦ માપને કમ કરીને તેઓને હવે ૧૬૦ની ઉપર આણી દીધાં છે.

તે જ પ્રમાણે બીજા દાખલાઓ છે. ઓડવાનાં બ્લેક્ટ-કામળાઓ જુદા જુદા ૭૮ કદના વપરાતા ! આપણને આવી વાનનો તો ખ્યાલ જ ન આવે, છતાં એ જાણીએ કે નરત-મનમાં થાય કે કોઈ પ્રજાને માટે કામળાઓનાં ૭૮ જુદાં કદની જરૂર હોઇ જ ન શકે. આ અરોગકતામાં આ બ્યુરો હવે વ્યવસ્થા હિતપત્ર કરે છે. સલાહસંપ, સમજણ ને વેજાનથી, ૭૮ કદમાંથી માત્ર ૧૨ જ હવે રાખ્યાં છે, ને તેથી કેટલી નકામી મહેનત, ખર્ચ ને ગાટાળાં બચ્યાં છે.

ચૂકો, ખીસા, ખીલીઓ વગેરે ૪૨૮ કદનાં હતાં, તેમાંથી ૧૨૧ ઉપર આણી મૂક્યાં છે. ૫૧૩૬ જાતના ને કદના પાવડા, કાદાળા અને એને મળતાં ઓળંગોમાંથી ૧૧૭૮ કરી દીધાં છે.

શ્રી પુરુષો જાણકો એ સૌનાં મોજાંઓને પણ વિજ્ઞાને આવી જાતની વ્યવસ્થા કરી આપી છે. શ્રીઓનાં મોટાં મોજાં ૨૫થી ૨૯ના ઇંચની વચ્ચેના દરેક માપનાં હતાં. તેને મદલે હવે લવિષ્યમાં ૨૭ના ઇંચનાં મંજુર થયા છે. પછી જરૂર પ્રમાણે એક ઇંચ આમ તેમ હોય તો વાંધો નહિ.

આ તો બહુ લાંબી યાદીમાંથી થોડાક જ દાખલા છે. આના વૈજ્ઞાનિક મૂલ્ય ઉપરાંત તથા વ્યવહારિક સરળતા ઉપરાંત, આર્થિક લાભ બહુ છે. કહે છે કે આમ થવાથી ને ઓળખનાવવાનું ખર્ચ લગભગ અર્ધું થઈ ગયું છે, અને તેથી કિંમતો પણ ઘટવાની. ગણતરી પ્રમાણે વર્ષોવર્ષ કરોડો રૂપિયાનો બચાવ આ વૈજ્ઞાનિક વ્યવસ્થાથી આ “બ્યુરો ઓફ સ્ટેન્ડર્ડ્ઝ” પરિમાણ-મન્દિર કરાવી શક્યું છે !

કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા

જીવન ચક્ર

૧

યુવક સમીક્ષા

કેટલાક દહે છે કે આ સ્ત્રીયુગ છે: કોઈ દહે છે કે આ યુગ તો તરુણોનો છે: ખીજના મતે આ બાળકનો યુગ છે: વસ્તુતઃ આ યુગ કે કોઈ પણ યુગ ઠાં તો એ બધાનો છે અથવા કોઈનો નથી.

આ યુગમાં જીવનને થાક ચડ્યો છે. જેમ નાના બાળકને દર્દ થાય, અને પછી દર્દ ક્યાં છે તે જાણવા વિના, એ હાથપગ પછાડે તેમ, જીવનમાં ચડેલો થાક ખંખેરવા માટે, અત્યારની પ્રજા હાથપગ પછાડી રહી છે, અને એક ખીજનો આશરો માગી રહી છે.

‘યુવક સંઘ’ એ આવ. થાક ખંખેરવાની નિશાની છે: પ્રજાજીવનમાં, જે સાદા તહેવારો હતા, અને તેનો જે આનંદ હતો, તે મોટે ભાગે શહેરમાં તો નાશ પામી ગયો છે. શહેરમાં, મધ્યમ ને શીમંત વર્ગ માટે કેાઇ તહેવાર જ રહ્યો નથી. ગરીબોના તહેવારમાં, સરખા ઉજાસથી આનંદ લેવા માટે શીમંત કે મધ્યમ વર્ગ કેાઇ જ તૈયાર નથી: એમાં તેમની કૃત્રિમ મોટાઇ આવે છે: વળી ગરીબોના તહેવારો ઘણી વખત મધ્યમ પણ કેળવાયેલા વર્ગને ધુણા ઉત્પન્ન થાય, એવી રીતે ઉજવવામાં આવે છે. એટલે જેમ ગામડામાં જીવન નથી, માટે ગામડાના બહુતા શહેરમાં ભાગ્યા, તેમ જ આ તહેવારમાં પ્રાણ ને પ્રતિજ્ઞા નથી માટે મધ્યમ વર્ગ નવા તહેવારો રચવાની તૈયારી કરી તે યુવક સમાધ.

યુવક સમાહની અનેક માનસિક પ્રક્રિયામાંની આ તો એક જ છે: એ ઉપરાંત જેમ વિદેશમાં જીવનારો ઝૂંબેશ ઉઠાવી રહ્યા છે, તેવું કાંઈક સ્વયં ધડવાની ધગશ, જીવનમાં આવેલો વખત મળતો ઉજાસ, મધ્યમ વર્ગને એટલે ડોક્ટરો, વકીલો, કારકુનો. સાધારણ વિદ્યાર્થીઓ વગેરેને, ગરીબોના કરતાં સમાજમાં મોટા ગણાતા સાથે મળવાનું થાય છે એ પ્રલોભન: એ બધાં કારણો, બેમાં ધર્ષ, આવડા સમાહની જરૂરીઆત ઉભી કરે છે. શીમંતો પોતે મધ્યમ વર્ગને દેરે છે એ અભિમાનથી પ્રેરાઈને આવડા ઉત્સવની જરૂરીઆત સ્વીકારે છે. એવી રીતે યુવક સમાહમાં, ઘણાં છટ ને પ્રજા તરફ સાથે ધોણીક રુજ પણ મળી છે. અને જતે દહાડે એ રજ સર્વસ્વ ન ચર્મ પડે એ સંભાળ રાખવા માટે આંદોલ દોષદર્શન-એ દોષદર્શન એને કહેવાય તો-અગત્યનું છે.

જીવનાનીનો સમય જ એવો છે કે જ્યારે માણસ સમૃદ્ધતા તરંગો પર ચડવાનું, પર્વતોનાં શિખર સર કરવાનું, જીવનવિપ્રલંબતા બધા થાકને ખંખેરી ફરી તૈયાર થવાનું, અને જીવન તથા શક્તિ અનંત હોય તેમ છૂટે હાથે તેને વાપરવાનું પસંદ કરે છે. આ શક્તિ અનેક માર્ગે વેડાઈ જાય કે ધ્યેય વિના છૂટા છૂટા યત્નોમાં વપરાઈ જાય, તો પ્રગતિ એટલી પાછી હશે, અને દુનિયા એટલી વધારે શરીબી ભોગવે.

હુનિયા છે તેથી વધારે સુંદર બનાવવા માટે ચિત્તનશીલ પુરુષોએ જે કેટલાક વિચાર કર્યા હતા, તેમાંના એક એ હતો કે જીવંતોની શક્તિ સંગ્રહવી પણ એકવી સંગ્રહેલી શક્તિ, કૃપણના ધનની માફક, સમાજને લાભ કરતાં નુકસાન વધારે કરે. માટે એ શક્તિ-દેવીને, જેમ બને તેમ, સંયમનો આભૂષણથી શણગારવી. શક્તિની પાળરૂપે નહિ, પણ શક્તિના આભૂષણરૂપે સંયમને રહેવાનું. ત્યાં શક્તિ ને સંયમ એ બેમાં થાય, ત્યાં એવું તેજ પ્રગટે છે, જે તેજને કોઇ પણ અંધકાર વિંટી જ સકતો નથી. જીવંતોના-જીવંતોની બધી જ પ્રવૃત્તિની—ચનચનાટ કરતા હસના કુદતા તરુણોની,—શક્તિ સંગ્રહવી એ યુવક સપ્તાહનો મુખ્ય ને પ્રધાન હેતુ હોઇ શકે: વેક્રાઇ ગયેલી, અવજે માર્ગે ગયેલી, કે અનેક વર્ષના અભ્યાસને પરિણામે મરકરી ભરેલો આનંદ જ સગજનારી, કુંદિત શુદ્ધિનું પ્રદર્શન કરવા માટે જ એ યુવક સપ્તાહ વપરાશે તો જેમ ગરીબ પણ અમાન લોકોના ઉત્સવ, હવે તેમના જીવનમાં નવા પ્રાણ પુરવાનું કામ કરવાને બદલે, તેમની પ્રાણહાનિ જ કરે છે, તેમ યુવક સપ્તાહ પણ, ધીમે ધીમે, મધ્યમ ને શ્રીમેત વર્ગનું આનંદનું ધોરણ નીચે ને નીચે ઉતારવાનું જ કામ કરશે.

યુવક સપ્તાહ એક તરફથી શક્તિસંગ્રહનો તહેવાર છે, તો બીજી તરફથી, વ્યવસ્થા-પશ્ચિમના વિજયના મહામંત્ર-શીખવા માટેની પ્રાથમિક નિશાળ છે. વ્યવસ્થા શક્તિ એ મનુષ્યની જિંદગીમાં હંમેશા કેળવણી છે. વ્યવસ્થા બનાવવા માટે, દરેકેદરેક મનુષ્ય બંધાયેલો છે: પરંતુ સાથે સાથે જ, સાધારણ સુદિને પંજુ ધૂણારૂપદ લાગે તેવી અશક્તિને પણ વ્યવસ્થાને નામે અક્ષતી લેવા માટે તે બંધાયેલો નથી. યુવાન તો શક્તિનો જ પૂનર્ગત છે. જીવનના ગમે તે માર્ગમાં, જે કોઇ શક્તિ બતાવે તેને જ એ નમે. જ્યાં જ્યાં શક્તિ હોય ત્યાં જ એ-પ્રણામ કરે. અશક્તિવાળું એક પણ કામ, એક ધડીભર પણ, એ ચાલવા દે તો એની શક્તિપૂર્ણ લાગે. યુવક સપ્તાહ એ શક્તિપૂર્ણ હોવાથી એ સપ્તાહમાં તો જે કાંઈ ખરેખર અસાધારણ હોય, જે કાંઈ ખરેખર શક્તિદર્શન કરાવે, જેમાં જેમાં સંગ્રહેલી શક્તિ લાગે, તેટલું અને માત્ર તેટલું જ દર્શન કરવા યોગ્ય ગણાય. સાત સાત દિવસના કાર્યક્રમમાં સૌથી અગત્યની વાત, વ્યવસ્થા તેમ જ સૌ-દર્શની દૃષ્ટિએ, એ જ ગણાવી જોઇએ કે જેમાંથી જીવંતોને પ્રેરણા ન મળે તેવા એક પણ કાર્યક્રમ અંદર આવી ન જાય.

યુવક સપ્તાહો ઉજવાય છે એમાં એક નવું તરવ ધીમે ધીમે પ્રવેશ કરે તો આખી પ્રજાનું શ્રેય થાય. આવા સપ્તાહોમાં દરેક જગ્યાએ શ્રીમેતા મધ્યમ વર્ગ સાથે રહેલી કામ કરતાં શીખે છે. પરંતુ હૃદયના હંકા હંકા ભાગમાં પણ રહી ગયેલો અભિમાનનો કાંટો જ્યાં સુધી ખેંચાય નહિ જાય, ત્યાં સુધી, એ મેળાપ, કુદમાર જેવો નહિ, પણ પાણી અને ઠાંકરા જેવો રહેશે. જેમ જીવના વખતમાં હજારોનાં ટોળાં, કોઇ સુંદર મેદાનમાં, પોતાના નગરની સમૃદ્ધિ-એટલે કે પોતાની જ ભાવિ પ્રજા જેવા માટે ભેગાં થનાં, અને તેમાં ચૂંટાયેલાં રત્નો, વહેંચે મોડે, નગરને શોભાવે તેવાં પરાક્રમ કરીને, પોતાના શહેરને વધારે ને વધારે સુંદર બનાવ્યે જતાં, તેમ, આ સપ્તાહો પણ અંતે આવા જ કોઇ આદર્શની પાછળ પોતાનો સમય વ્યતીત કરવાનું વક્ષણ ધરાવે તો જ એનું ખરું સ્વરૂપ ધરાવતું આવે. યુવક સપ્તાહની પ્રવૃત્તિ ગૂંજાવતે શહેરશહેર ફેલાતી જાય છે, એટલે એમાંથી એક મધ્યસ્થ સંસ્થા ઉભી કરી, તેને શક્તિમંદિર બનાવી દેવાની આવશ્યકતા છે. પરંતુ, જેમ ઘણીખરી પ્રવૃત્તિમાં બને છે તેમ, કાંઈ પણ આદર્શ વિના, આખા વરસ દરમિયાન બેચાર-વખત ભેગા

આપણા રિવાજ પ્રમાણે માણસ પોતાના દેહને ધણીખરે ભાગ બીજાઓની નજરથી છુપાવે છે અને એથી દંકાપદ્ધતિ ભાગેની સ્વચ્છતા કે આકર્ષકતા માટે એને એટલી ચીબટ નથી રહેતી જેટલી હાથ મ્હોં વગેરે ઉધાડા ભાગો માટે એને રહે છે. પુરુષ-પુરુષ વચ્ચેના પડદો તોડવાનો (સ્ત્રી સ્ત્રી વચ્ચેના પડદો તો હું ધારૂં છું કે બધા જે દેશોમાં તૂટી ગયેસો છે) આ રિવાજ આ દૃષ્ટિએ આવકાર લાયક ગણાય તો મર્યાદાની દૃષ્ટિએ અનુચિત લાગે. છતાં અહીં રહેનાર બધા માણસોને આ રિવાજને મને અથવા કમને આધીન થવું જ પડે છે અને કાળે કરી પ્રારંભનો સંકાર છૂટી જાય છે ત્યારે આ રિવાજને અનુરૂપ માનસ બની જાય છે.

મૅંજક લેન્ટર્ન સ્લાઇડઝ અને સીનેમા ફિલ્મને ઉપયોગ શિક્ષણના વાહન તરીકે આ દેશમાં જેટલો થાય છે તેટલો બીજા કોઈ દેશમાં ભાગ્યે જ થતો ફરે. પ્રાણ સંચારક વાયુ (Oxygen) અને એસેટિલીન ગેસ (acetylene gas) નો ઉપયોગ રશિયન કેન્સલના આર્કોસ હાઉસની લોહાની દિવાલ તોડવામાં લંકનની પોલિસે કરેલો એમ છાપામાં વાંચેલું પણ લોહાના મોટા ચોરસ ને ચોરસાની મનપસંદ આકૃતિ આ ગેસની જવાબદારી ત્રણ મિનિટમાં કપાતી જોઈએ છીએ ત્યારે આશ્ચર્ય થાય છે, જે આકૃતિને આડીથી કાપતાં વરસોના વરસો લાગે તે ત્રણ મિનિટમાં કપાઈને જૂદી પડે છે ત્યારે વિદ્યાર્થી શક્તિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અત્યાર સુધી ગંધકનો બજાર ઘટાડી અને સીસીલીને બળે હતો. હેમ્માં સાત વરસમાં મૅંકિસકો પાસે અમેરિકાએ ગંધક પેદા કરવા માડ્યો છે અને તે એટલો સસ્તો પડે છે કે ઇટાલી અને સીસીલીએ અમેરિકા સાથે સમાધાન કર્યું. ફુનિયાના જુદા જુદા દેશોની વહેંચણી કરી, અમુક દેશોમાં અમેરિકા ગંધક વેચે અને અમુકમાં ઇટાલી ગંધક વેચે એમ નક્કી કર્યું છે. ગંધક, તેમજ, દીવાસળી અને કાગળના ઉદ્યોગમાં કામ આવે છે અને સુદની સામગ્રી તૈયાર કરવામાં તો તેનો ખાસ ઉપયોગ છે. ઇટાલીની ગંધકને છોડે પાડવાની જૂની પૂરાણી રીતને બદલે હવા અને ગરમ પાણીની નળી વચ્ચે ગંધકને ઉકાળી ૯૯ ટકા સ્વચ્છ સ્વરૂપમાં પેદા કરવાની રીતથી અમેરિકાને તે ખૂબ જ સસ્તો પડે છે અને એથી આજે અમેરિકા ગંધકના બજારનો રાજા છે. અને આ બધું ફિલ્મમાથી જાણવા મળે છે.

ફોર્ડની નવી મોટરની યંત્રકળા (machinery) ત્રણ ફિલ્મ દ્વારા ટેકના વિદ્યાર્થીઓને ખતાવાય છે. અને આ ફિલ્મો માટે કોલેજ એક પાઈ ખર્ચ કરતી નથી—એ ઉદ્યોગની કંપનીઓ જ એ ફિલ્મો પોતાને ખર્ચ તૈયાર કરે છે અને એ વિદ્યાર્થીઓને જોવા આપે છે અને કેટલીક વાર તો તે સમજાવવા પોતાના ખાસ માણસને મોકલે છે. ઉદ્યોગની પેઢીઓ અને શાળાઓ વચ્ચે અર્દાઆ સહકાર છે, અસહકાર નથી. સહકાર પર જ અમેરિકાના પ્રગતીય જીવનની ધમારત રચાઈ છે અને એ સહકારમાં જીવ નીચનો, નાના મોટાનો, ગરીબ તવંગરનો કે સ્ત્રી પુરુષનો ભેદ નથી.

“ સુજ્ઞાં શ્રીપ્રમુખ્યે મનુષ્યો સર્વ સરખાં છે ”

એ કાવ્યોક્તિને ‘કાવ્યના પ્રદેશમાંથી ઉતારી જીવનમાં લેવાનાર આ દેશ છે. અને એ પ્રગતીય તત્વ (Democracy) અમેરિકાની જાતની સંસ્કૃતિને અનુપમ ભેદ છે.

વિ. નંદલાલના પ્રણામ.

સ્વૈર વિહાર

કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને હિન્દુઓના રીતરિવાજ ઉપર નિર્બંધ લખવાનું કહે તો તરત લખશે કે હિન્દુઓ વીવાવાજનને પ્રસંગે ઘણું ખરચ કરે છે તેને બદલે જાહેર સંસ્થાઓમાં પૈસા આપે તો દેશનું ઘણું કલ્યાણ થાય.

જરા વધારે વિચાર કરનારો માણસ શેઠ મંગળ ત્રિવરને ત્યાં થયેલ ખરચ ઉપર કહેશે કે એમણે ખરચ કર્યું તેના કરતાં કોઈ સારી જગ્યાએ પૈસા વાપર્યા હોત તો ઠીક. સામ્યવાદના કે ખોટાશીવકીના સિદ્ધાન્તો જાણતો હશે તો કહેશે કે આ મિલકતની માલીકીની સંસ્થા જ ખોટી છે. કોઈને મિલકત જ ન હોવી જોઈએ, જેથી આમ વાપરી શકે અને દેશને નુકસાન કરે !

પણ આ બધા ટીકાકારોનું પોતાનું માનસ તો માલીકીનું અને મિલકતનું જ છે. જુઓ કે વરધોડાને દવાડે કેટલા માણસો જોવા ગયા હતા અને ચર્ચિત થતા હતા. “એક લાખની તો સાડી !” “દોઢ લાખની રોશની !” કોણ જાણે શા માટે પૈસા દેખીને માણસ સુધસુધ ખોઈ બેસે છે અને લાચાર જેવો ચર્ધ જાય છે. કોઈ પૈસાદાર હોય, કોઈ ખરચ કરે, તેમાં આપણે આમ ધાંધા, હર્ષવેશા આશ્ચર્યચકિત થા માટે ચર્ધ જવું ?

હું તો માનું છું કે પૈસા ખરચવા માટે ખરચનાર જવાબદાર છે તેટલા જ તે પૈસાથી ચકિત થનાર પણ જવાબદાર છે. પૈસાથી માણસ ચકિત ન થતો હોત તો કોઈ પૈસાદાર થવાં પ્રયત્ન ન કરત — છેવટે પૈસા આવી રીતે ખરચત તો નહિ જ. પૈસાથી ચકિત થવું એનો અર્થ એ જ કે તમે પણ પૈસાદાર થઈ તે જ પ્રમાણે ખરચ કરવા છડો છો.

x

x

x

ધર્મસંસ્થાના ગાદીપતિઓ કેટલું ચડે છે ત્યારે તો બન્ને પક્ષ પર બારિસ્ટરો હોય છે. સ્વામીનારાયણના ગાદીપતિઓ. શ્વેનાંજર દિગંજરો. આગાખાનના કુટુંબનાંઓએ કદાચ બારિસ્ટરોને રજાગ્યા છે. પણ સાંભળ્યું છે કે ઉત્તર હિન્દમાં આર્ય સમાજીઓ અને સનાતનીઓ યાત્રાંધી કરે છે ત્યારે પણ દલીલો કરવા બારિસ્ટરોને બોલાવે છે !

ધર્મ પણ વાદી પ્રતિવાદી વચ્ચેનો વિષય છે એમ મધ્યાં વરસોથી આપણા દેશમાં મનાવું આવ્યું છે. પહેલાં તો જે હારતો તે બીજાનો ધર્મ સ્વીકારતો પણ હવે તો કોઈ હારતું જ નથી એટલે વિવાદો સનાતન ગયા છે.

પહેલાં ન્યાયશાસ્ત્રની ખોટી સાચી દલીલો યાત્રાંધીમાં થતી. હવે કાયદાની બારીકીથી લડાઈઓ થાય છે.

કાયદાનો એક નિયમ એવો છે કે પ્રતિવાદી જે કાંઈ કહે તેનો લાભ પ્રતિવાદીને ન મળે પણ વાદી તેનો લાભ લઈ શકે. આપણા ધર્મમાં પણ આ ઉપરથી આપણે બીજાઓ જે કાંઈ કહે તેમાંથી આપણા લાભનું લઈને આપણા ધર્મનું ગૌરવ કરીએ છીએ. તેઓ

વિરુદ્ધ થોસે તે અસખત પ્રતિવાદીના વચન ખેઠે-આપણને બંધનકારક નથી. લાભનું હોય તે લાભ લેવું, વિરુદ્ધનું હોય તેનું. કેવો હંસ જેવો ક્ષીરનીર વિવેક! માટે જ જર્મનો, જૈન ધર્મનાં વખાણ કરે ત્યારે જૈનો મહુ ખુશ થાય છે. પરદેશીઓ તેમના ધર્મનાં વખાણ કરે તો તેઓ લાખ્ખો ખરચવા તૈયાર છે. બદ્દેબદ્દ પણ સનાતન ધર્મના સિદ્ધાન્તો માટે અમે-રિકાના થિયોસોફિસ્ટનાં વચનો ઉતારતા. દરેક ધર્મ એમ પોકાર કરી રહ્યો છે કે મને કાંઈ વખાણો, કાંઈ વખાણો !

એટલા જ માટે દરેક ધર્મને પોતાનો માણસ પોતાના ધર્મ-ઉપર ટીકા કરે તે અસહ્ય લાગે છે. પરધર્મીની ટીકાથી હમેશાં લાભ છે. તેની વિરુદ્ધ ટીકા બંધનકારક નથી અને લાભની ટીકાથી પોતાનો ધર્મ પુરવાર થાય છે. પોતાના ધર્મનો માણસ વખાણ કરે તેથી કશું પુરવાર થતું નથી અને ટીકા કરે તે બંધનકારક થાય છે ! માટે ધર્મ માટે એક જ નિયમ કે તેનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ બહારનાઓ પાસે કરાવવો. એ જ રીતે ધર્મનું સારામાં સાફ રક્ષણ થાય. જેમ આપણા વ્યવહારનું રક્ષણ પરદેશીઓ કરે છે તેમ ધર્મરક્ષણ પણ એ જ કરે. અને વ્યવહારમાં જેમ રક્ષણ તેઓ કરે છે અને શાન્તિ આપણને મળે છે, તેમ ધર્મમાં પણ અભ્યાસ તેઓ કરે અને મોક્ષ આપણને મળે ! શી ધન્યતા !

શુદ્ધાદિતનાં સિદ્ધાન્તો ઉપર અમદાવાદમાં એક જાહેર બાપણ મથક. બાપણ પૂરે થતાં આમાર માનતાં વસંતરામ શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું કે આ સમાઈબની કંપના કવિશ્રી ન્હાનાસામને આભારી છે.

ખરી રીતે પરદેશીઓ કે પરધર્મીઓના વખાણના દ્વાવામાંથી આ હવેલીધર્મ કંઈક રહી ગયો છે. પ્રાચીન વૈદિક દર્શનોનાં વખાણ મંકસમ્પૂર્ણ, યોગપદ્ધતિ વગેરેએ કથી. આ-વૈષ્ણવોનાં વખાણ એવાં ઠાઠએ હજી નથી કથી. ઉત્તર કમલાગે કરસનદાસ મૂળજીના મહારાજ લાઇબલ કેસથી સુધારાનું આખું ય નવું તંત્ર તેની વિરુદ્ધ મોરચો બાંધી પડેલું છે. દયારામ કવિ, ભક્ત કવિ ભોગં સામે પણ તેમનો અનાદર છે ત્યાં વૈષ્ણવોને જાડી ગયા કવિરાજ ન્હાનાસામલાઇ. અને કવિરાજની હેલાં થોડાં વરસની વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની સેવાં પણ કાંઈ ઓછી નથી. પણ એમાં પણ પરધર્મી નદિ, પરદેશી નદિ, પણ પરવિપરીની ટીકાનો લાભ વૈષ્ણવો દેખે છે. કવિશ્રી, દયારામભાઈનાં વખાણ કરે તે કષ્ટ, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના વિશાલ સાહિત્યનાં વખાણ કરે તે કષ્ટ. વૈષ્ણવ પોડોશીનો અનુવાદ કરે તે કષ્ટ, પણ પ્રસ્તાવનામાં વૈષ્ણવ ધર્મને એક નાની સૂત્રી સૂચના કરે-એટલી જ કે શ્રીઓને અલગમર્મણ આપવાની ક્રિયા યુગ્મક કુટુંબની શ્રીઓ જ કરે-તેના ઉપર વૈષ્ણવોએ કદી સભા ભરી ? કે તે અમલમાં મૂકવા કાંઈ કશું ? વૈષ્ણવ લાઇઓ એ તથ્ય કે ચાર સૂચનાઓ વિચારી જોશે ?

આપણા ધર્મોને આધુનિક હોવાનાં વખાણ સાંભળવાં છે છતાં આધુનિક થવું નથી. એક પણ આધુનિક પ્રશ્ન ઉપર ત્રિચાર કરવો નથી. એ સભાના વ્યાખ્યાતા, જેઓ શ્રીનાથ-દારની ગાદીના ટીકાપત છે, તેમને માટે એવાં વખાણ સાંભળ્યાં કે તેમને સાફ બાપણ કરતાં આવડે છે, ટેનિસ ક્રિકેટ વગેરે રમતાં આવડે છે. આટલાથી આધુનિક થવાય ! શ્રીમંતોના દીકરાઓ પણ બંગલા બંધાવી, ઉત્તમ સીમેન્ટ કે વ્હીરકી પી, કે અંગ્રેજ પલંગોમાં સુઈ આધુનિક થાય છે. પણ એમ આધુનિક થઈ જવાય ? તેમની ગાદીની ઉપગના ૧૦ કે

૧૨ દેકા ગોપાલનમાં જાય છે, આપણા કેટલાક દરબારોના લગભગ એટલા ટકા કેળવણી કે દેવાખાના વગેરેમાં જતા હશે તેટલાથી આધુનિક યથ જવાય ? ધર્મ જો હંપત અને સમાજનો રક્ષક હોય તો દેશનાં મહાન પ્રશ્નો વિશે વિચાર કરી પોતાના અનુયાયીઓને દોરવા જોઈએ કે નહિ ? આંકસંકેદ કેંઈજ મૂળ ધર્મ સંસ્થાઓ હતી તે હાલ યુનિવર્સિટીઓ છે, હાલનાં મંદિરો, ગાદીઓ, દેરાસરો, જમાતો વગેરેની ઉપજ એક યુનિવર્સિટી યથાવે તેટલી નથી ?

અને આતો હિન્દુ મહાસભા સાથે અસ્પૃશ્યતાને કારણે સંબંધ મણુન રાખી શકાય ! એનુચિતો પણ તમારે ડાહ્યા થઈ અસ્પૃશ્યતાની દલીલો કરે છે ત્યારે તો સમજાતું નથી કે આ તે ધર્મમાં, હિંદુમાં, શિક્ષણમાં કે વાણીમાં ક્યાં હોય છે !

x

x

x

દ્વિતીય ઇત્રાલય સંમેલન અમરેલીમાં ભરાયું, ત્યાં પણ અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન આડો આવ્યો. અમરેલી ગાયકવાડી, અને ગાયકવાડ-સરકારે સૌના પહેલાં જાહેર સંસ્થામાં સ્પર્શો-સ્પર્શનો બાધ કાઢી નાંખ્યો છે. અહીંની શાળામાં અંત્યજને જાય, અહીંની લાઇબ્રેરીમાં અંત્યજને જાય, અહીંની રાજકીય અને વહીવટી સભાઓમાં અંત્યજને જાય; પણ ઇત્રાલય સંમેલનમાં અંત્યજને અને તેમને સ્પર્શ કરનારા લુદ્ધ ખેસે !

મહાન વૈષ્ણવ નરસિંહ મહેતા દેદને ત્યાં ભજન કરવા ગયા હતા અને આત્યારે વૈષ્ણવો જ સ્પર્શોસ્પર્શના સર્વથી બળવાન ટકી રહેલા કિશ્તીઓ છે. અને તેમનાં કામી ઇત્રાલયો સ્પર્શોસ્પર્શનો ચારસો પોતાના ઇત્રાલયે ન જોઈતો હોય તો પણ આપે છે !

x

x

x

અમરેલી ગામ પણ ચોખ્ખું છે. યુગ્મરાતમાં ચરોતરમાં એવી જ જાહોજલાલીવાળાં, ચોખ્ખાં, સુધક અને મોટાં ઘરોવાળાં ગામો મળી આવે. પણ કાઠિયાવાડ કરતાં ત્યાં ધૂળ વધારે હોય છે. ખીન્ડું ગંદકીનું કારણ પાણીની બહોળાશ ગણવી જોઈએ. પાણી છે તો મૂળ વધારે ચોખ્ખાઈ માટે, પણ આપણે ત્યાં તેથી ગંદકી વધે છે. ચરોતરનાં ઘણાં ખરાં ગામોનાં બોરિંગથી આખા ગામને પુષ્કળ પાણી મળે છે, અને ઢળે છે. પણ ત્યાં પાણીના નિકાસ માટે એવી સગવડ તેઓ કરી શકતા નથી. બોરિંગ કરાવવા જેટલા પૈસા તેમની પાસે છે, પણ મોટાં ચહેરોની માફક ગટરો કરાવવા જેટલા નથી. આપણે પશ્ચિમની રીત-ભાવોમાંથી કડકે કડકે ઉછીનું લઈ સુધારો કરીએ છીએ તેથી એક ઉપાય કરતાં નવા અપાયો થાય છે તેને પહેલી વખતું નથી. આ પ્રશ્ન આપણે માટે વિકટમાં વિકટ છે.

અમરેલીમાં એક વાત ખ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેતી નથી. કાંઈ પણ સામાન્યમાં સામાન્ય રિપોર્ટ જુઓ કે કોઈ પણ સામાન્યમાં સામાન્ય બાબત સંબંધો, પ્રસંગ રાજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય કે કોઈ સ્વતંત્ર જ હોય, પણ લખનાર કે જોતનાર જરૂર મહારાજ સાહેબનાં વખાણ કરવાનાં, તેમનાં વાક્યો ટંકવાનો. મને નવાઈ લાગે છે કે શીખન પોતે કે તેમની કાંઈ અધિકારી એકાદ ટિપ્પણ કાઢી આ બંધ કેમ કરાવતો નથી !

આની ઘસર લોકો ઉપર અને વિદ્યાર્થીઓ ઉપર જરૂર ઘણી ખરાબ થાય. શરૂઆતથી જ પોતે ન સમજે તેવી રીતે તેઓ યુવામનિયા અને પરશુદિને અનુસરનારા જ

અમ્હાં જાય, આખા કાઠિયાવાડમાં જ્યાં એકરાજપદ્ધતિ છે ત્યાં આવી ખુશામતની ટેવ એાછી વતી પડે જ.

પણ રહેા, ગુજરાતમાં પણ એમ નથી? ત્યાં પણ કોઇ પણ જાહેર પ્રસંગે કલેક્ટર કે કમિશનર જ આજ સુધી પ્રમુખ થતા નહિ? કોઈ પણ જાહેર પ્રસંગે તેમને જ આમન્ત્રણ થતું નહિ? અલગત એ સરકારી અમલદારો વધારે સૂક્ષ્મ અને વધારે શુદ્ધિવાળા એટલે એમની ખુશામત પણ વધારે સૂક્ષ્મ. એવો જ બીજો વર્ગ અમદાવાદના અને બીજાં મોટાં શહેરોના શેઠિયાઓનો. કાઠિયાવાડમાં હરબારો છે તેટલા જ કે તેથી વધારે અને તેટલી જ કે તેથી વધારે ઉપજવાળા શેઠિયાઓ ગુજરાતમાં છે, અને તેમની ખુશામતો પણ કોઈ એાછી નથી થતી. તેમની સરાસરી સંસ્કારિતા પણ કલેક્ટર કમિશનર જેટલી ન મુકાય, અને કાઠિયાવાડના રાજાઓ કરતાં બહુ ઊંચી પણ ન અંકાય!

x

x

x

જ્યાં જ્યાં ત્યાં યુવાનો ભેગા થાય કે તસ્ત બંડ કરવાની વાતો કરે છે. "તમે ધરડાઓ ગમે તેમ કહેશો પણ અમે જરૂર બંડ કરવાના." પણ આ બંડની અનેક વારની ધમધમી છતાં યુવાનોનું બંડ હજી સુધી ક્યાંય નેખાતું નથી.

વઢવાણમાં વરસેક ઉપર યુવક મંડળ કોઈ વિચિત્ર નામ નીચે મળ્યું. બાપણીમાં અને અર્યામાં યુવાનોએ અનેકવાર કહ્યું કે અમે બંડ કરીશું. પણ યુવક મંડળનું બંધારણ ધડવાની વાત આવી ત્યારે અંત્યજોને પોતાના મંડળમાં દાખલ કરી શક્યા નહિ!

એક વખત એક રાજાએ શહેરમાં ફરતાં કોઈ બાવાને પગમાં કાપ મૂકી લોહી કાઢી પૈસા માગતાં દીડો. રાજાને થયું કે આ એક પૈસા માટે દાથે કરીને શરીર પર ધા મારે છે તો આવા બાવાઓને પગાર આપી લરકરમાં રાખ્યા હોય તો બહુ બહા- હુર દુકંદી થાય. રાજાએ એવી દુકંદી બનાવી. તેના પર શત્રુ ચડી આવ્યો. કારંભારીએ બાવાની દુકંદી શત્રુ સામે લડવા મોકલવા સલાહ આપી. દુકંદી ગઇ. અને દુકંદી શત્રુ પાસે જતાં 'હરહર મહાદેવ' કે એવી કોઈ લડાઈની ખૂસ મારવાને બદલે કહેવા લાગ્યા, "રગ સમાલકે લડના."

બાવાઓ જ્યારે પૈસા માટે લોહી કાઢતા ત્યારે ધોરી નસ કપાઈ ન જાય તેની સંભાળ રાખીને કાપ મૂકતા. અહીં શત્રુ સામે લડતાં પણ તેઓ ધોરી નસની સંભાળ રાખી લડવાની એક બીજાને ચેતવણી આપવા લાગ્યા. લડાઈના ઉત્સાહમાં ક્યાંક ધોરી નસ ઉપર ધા પડી જાય તો!

આપણા યુવાનોને

જેમએ છીએ, જેમએ છીએ,
જેમાં આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ જરા પણ ન હોય,
જેમાં તન-મન-ધનને જરા પણ હાનિ ન પહોંચે,
જેમાં પુત્ર મિત્ર કલત્રને જરા પણ વાધા ન આવે,
એવું બંડ કરવાનું, બંડનો જશ મેળવવાનું,
કોઈ ક્ષેત્ર કે વિષય.

x

x

x

જાત્રાલય સંમેલનમાં પ્રમુખશ્રી કાંકાસાહેબ સાથે પ્રશ્નોત્તરી ચાલતાં દરમિયાન શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર તરફથી ચાલતા હસ્ત લિખિત 'દૈનિક'માં નીચેના લેખને તંત્રીની પરવાનગી વિના, સ્મરણમાંથી ઉતારીએ છીએ તેને માટે તંત્રીશ્રી માફ કરશે એવી આશા છે.

કેટલાક નહિ પૂછાયેલા અને નહિ પૂછવાના પ્રશ્નો.

- (૧) પ્રમુખશ્રીને પૂછવાનો કોઈ પ્રશ્ન ન હોય ત્યારે કયો પ્રશ્ન પૂછવો ?
- (૨) હિન્દુસ્તાનમાંથી કેમો નાણુદ થાય ત્યારે કેમો જાત્રાલયોનું શું કરવું ? તેમાં કેવા પ્રકારના જોગો દાખલ કરવા ?
- (૩) જાત્રાલયના આદર્શો સિદ્ધ થવા માટે જાત્રાનાં માળાપોએ શું કરવું, કેવી રીતે જાત્રાલય સાથે સંસ્કાર કરવો એ પ્રશ્ન ચર્ચાઈ છે. પણ કેટલાક જાત્રા પરણેલા હોય છે અને છોકરાંવાળા હોય છે તેમનાં પત્ની-છોકરાંએ એ આદર્શો સિદ્ધ કરવા શું શું કરવું, શું શું ન કરવું ?
- (૪) જાત્રાલયના ગૃહપતિ અને તેમનાં પત્ની, કોઈ પણ સંગીય વિના, અંદર અંદર લડીને ગૃહસ્થાશ્રમનો દ્વાવો લઇ શકે તે માટે, ગૃહપતિગૃહ જાત્રાલયગૃહથી કેટલું દૂર જોઈએ ?

અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ પ્રશ્નો સાથે સંબંધ ધરાવતા અને નહિ ધરાવતા નિવાસીઓ આ પ્રશ્ન પૂછીને મૂળ લેખકના આશયને ઘોઠો પહોંચાડી તે લેખકને ફરિયાદ કરવાનું કારણ નહિ આપે.

ઉપરનો લેખ 'દૈનિક'માંથી લઈ લીધા બદલ નીચેના એક નિબંધ અમે સદર દૈનિકને પ્રસિદ્ધ રીતે આપીએ છીએ,

વિષય: અમદાવાદની કેટલીક દુકાનો અને કેટલાંક કેમો જાત્રાલયોની તુલના કરો:—

કન્યાની અછતવાળા કેમોના કોઇ પણ માણસ ન્યારે ધણાં વરસો સુધી વાંઝી રહી ગય છે ત્યારે તે અમદાવાદમાં દુકાન કાઢે છે. જોછી મૂડીમાં નિર્વાહ થઇ શકે એટલા માટે તે ધણે લાગે પાનની દુકાન કાઢે છે. પોતાની નાતગતમાં 'અમદાવાદમાં દુકાન' દોવાની પ્રતિજ્ઞાથી તેને આખરે કન્યા મળી રહે છે.

કન્યાની અછતવાળા કેમોમાં કોઇ પણ માળાપોને ન્યારે લાગે છે કે પોતાનો દીકરો ધણાં વરસો સુધી કુંવારો રહી ગયો છે ત્યારે તેઓ તેને કોઇ પ્રતિક્રિત જાત્રાલયમાં લણવા રાખે છે. એવા જાત્રાલયની પ્રતિજ્ઞાથી તેને આખરે કન્યા મળી રહે છે.

કન્યા મળ્યા પછી પેલો દુકાનદાર દુકાન બેંચે છે ત્યારે તેને મૂળની મૂડી મળી રહે છે. પેલાં જાત્રાનાં માળાપોને એ પ્રમાણે પોતાના છોકરાનાં વરસોના બદલામાં કશું મળતું નથી એટલો જ ફેર રહે છે.

લો ક ચ યા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગૂજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સમગ્ર માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી જાણવા યોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. ત'ત્રી]

થરપારકરના લીલો

થરપારકર એ સિંધના સાત જિલ્લા પૈકીનો એક હોવા છતાં ઘણી જાગીરોમાં સિંધથી નોખો તરી આવે છે. પશ્ચિમની સરહદ તરફની જમીન ખાદ્ય કરતાં નામનો અર્થ સિંધની જમીન એકંદરે સપાટ છે, ને વરસાદ ઓછો હોવા છતાં નહેરના પાણીની સગવડના પ્રમાણમાં ઓછીવત્તી ફળદ્રુપ છે. જ્યાં જ્યાં થરપારકર જિલ્લામાં રેતીના મોટા મોટા થર-ટેકરા આવેલા છે, ને જે ભાગ સપાટ છે ત્યાં પણ જમીન રેતાળ હોવાથી અરાગર પાક થતો નથી. 'થરપારકર' શબ્દનો અર્થ પણ થર=ઊંચા રેતીના ટેકરાઓવાળા જમીન, ને પારકર=તીમી સપાટ જમીન (sandy high lands and low lands) એવો થાય છે.

આ જિલ્લાની ઉત્તરે ખેરપુરનું દેશી રાજ્ય, પૂર્વે મારવાડનો રેતાળ મુલક, દક્ષિણે કચ્છનું રણ તથા પશ્ચિમે સિંધનો હૈદરાબાદ જિલ્લો આવેલો છે. સીમા ક્ષેત્રફળ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૩,૬૩૮ ચો. માઇલ છે, જેમાંથી ૧૦,૫૪૩ ચો. વસ્તી મા. જેટલો ભાગ રેતીના રણનો હોઇ વેરાન છે. વિસ્તાર આટલો બધો હોવા છતાં ઇ. સ. ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે વસ્તી માત્ર ૮,૯૬,૩૩૧ માણસની છે. જિલ્લો ક્ષેત્રફળમાં પંચમહાલથી લગભગ સાતગણો હોવા છતાં વસ્તી પંચમહાલ કરતાં સહેજ જ વધારે છે. જિલ્લાનું દર ચો. માઇલે વસ્તીનું પ્રમાણ માત્ર ૨૯ છે, અને કેટલાક તાલુકાઓમાં તો-દીપલો તથા ખીપરોમાં-૧૨ થી વધારે નથી. આખા જિલ્લામાં મોટાં સહેરો બે છે: મીરપુરખાસ તથા ઉમરકોટ, અને તેમની વસ્તી અનુક્રમે ૪,૮૫૬, ને ૩,૯૭૯ છે.

વસ્તી આટલી બધી આછી હોવાનું કારણ કુદરતી સાધનો (natural resources)ની તંગી છે. જિલ્લાના મીનપુરખાસ, નાળાવિભાગ તથા થરવિભાગ એમ વસ્તી આછી ત્રણ ભાગ પાડેલા છે. તેમાં નહેરોની સગવડ માત્ર મીરપુરખાસ હોવાનું કારણ વિભાગમાં જ છે સિંધુ નદીના જમરાઉ નહેરમાંથી આ વિભાગની જમીનને પાણી મળે છે. ને તેથી આ વિભાગમાં કપાસ તથા ઘઉંનો પાક સારા પ્રમાણમાં થાય છે. એ જ કારણને લઈને બીજા બે વિભાગ કરતાં આ વિભાગ

ગમાં વસ્તી વધારે ગાદી છે. (૬૨ ગો. ગાંધી ૯૦) નાના વિભાગની થોડી જમીનને (ઉમરકોટની આસપાસ) પણ નહેરુનું પાણી મળે છે; પણ યરવિભાગ કે જેમાં ચાર પંચમહાલ જિલ્લા આખા સમાર્પિત નથી, તેમાં જેતીને માટે પાણીની ખીજકુલ સગવડ નથી. ટેકરીટકરી હોવાથી નહેરો આવી શકે તેમ છે જ નહિ. વરસાદ પણ ૧૦ ઈંચથી વધારે પડતો નથી. અને કુલ તો નગર તાલુકા સિવાય આખા યરમાં એટલા ઊંડા છે કે આપ-ભરે ઉપરથી જોનાં પાણીનાં દર્શન પણ મહામુશ્કેલીએ થાય. મીઠી તાલુકામાં ૧૦૦ અને જાહરા તાલુકામાં ૨૦૦ થી ૨૫૦ શીટ સુધી કુલ ઊંડા હોય છે; ને ધણીવાર ચાર મળે પાણીથી લગભગ એવડો નાનો કોસ બહાર કાઢતાં પણ વારા ફરતી બજાઈને એ કે ત્રણ જોડ ગદાઈ પડે છે. તળાવો નહિ જેવાં જ છે; અને પારકર-નગર તાલુકા-સિવાય ખીજે ચોમાસાના ચાર મહિના પણ તેમાં પાણી ટકતું નથી એટલે પાણીનો બધો આધાર ઊંડા કુવાઓ ઉપર જ છે. આઠ દસ મહિના સુધી, ગામેગામ વસ્તીના પ્રમાણમાં, કુવાઓ ઉપર સારો દિવસ કોસ ફર્યા જ કરે છે. ગામીમાં આસરે એ દગ્ગર માણસની વસ્તી છે ત્યાં લગભગ ૪૦ કુવા ઉપર દરરોજ કોસ ચાલુ હોય છે. ન્હાવા મોવાનું, પીવાનું તથા દેરને પાવાનું પાણી પણ કોસનું જ હોય છે. જમીન જેતી માટે લગભગ નિરુપયોગી જેતીજ છે, પણ પાસચારે ધણો હોવાથી સોઢો ગાય, બગદ, ઊંટ, ઘેડાં, બકરાં, તથા ગધેડાં મોટા જથ્થામાં રાખે છે. પાણીની અછતને લીધે એ બધાં દેરડાંકને ઉછેરવાનું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. દેરના પાણી માટે માસિક ચાર આનાથી આઠ આના સુધી આપવા પડે છે.

વસ્તીના ૫૪ ટકા મુસલમાનો તથા ૪૬ ટકા હિંદુ છે. ખ્રિસ્તીઓ નહિ જેવા જ છે. એમની સંખ્યા ઇ. સ. ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે માત્ર ૮૩ વસ્તીનું વર્ગીકરણ (૧૪૫૫૧૯ સ્ત્રી) ની છે. યરપારકરમાં મીઠાનરીઓનું એક પણ થાણું નથી. હિંદુઓ માત્ર આ જ જિલ્લામાં આટલા સારા પ્રમાણમાં છે. સિંધમાં એકંદરે હિંદુઓની વસ્તી ૨૪ ટકાથી વધારે નથી. હિંદુ વસ્તીનું વર્ગીકરણ ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે નીચે જણાવ્યા મુજબ છે:—

૧ બીલ	૪૦, ૫૭૬	૫ { વાણિયા	૨૧, ૮૬૨
૨ ડેડ	૪૫, ૩૨૩	{ હુદાણા માહેશ્વરી	
૩ કોળી	૧૫, ૯૯૯	૬ ખીજ	૫૫, ૮૪૯
૪ રંગપુત	૧૪, ૫૯૭		

કુલ ૧, ૯૪, ૨૦૬

ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં જિલ્લાની કુલ વસ્તી ૪,૩૩,૨૯૮ હતી; એટલે સને ૧૯૨૧ માં ૩૩,૯૧૨ થઈ એટલે એમાં તો ૧૬ ટકા જેટલો ભારે ઘટાડો થયો છે. આ ઘટાડાનું એક કારણ તો એ છે કે જિલ્લાનાં ગામેગામ કેટલીક વધુ ધરવામાં આવી છે. બીજીની વસ્તી ઘટવાનું ખીજનું એ પણ એક કારણ છે કે યરમાં ગુજરાતનાં સાધન પુરતાં નહિ મળવાથી વધારે સારી મજુરી મળવાની આશાએ પણ બીસો સિંધના ખીજ જિલ્લાઓમાં, ખાસ કરીને પાસે આવેલા હૈદરાબાદ જિલ્લામાં ગામેગામ ચાલ્યા નથી. હૈદરાબાદ જિલ્લામાં બીજની વસ્તી ૧૩,૪૮૧ માત્રમની છે.

હુમલો એ થશે. એ હુમલો આ સૈકાની મધ્ય થહેલા આવશે કે પછી તે કેઈ પાંચ જણ પાત્રીથી કહી શકે નહીં. પણ તે અંતકાવવાનો એક માત્ર ઉપાય તરીકે સંમત હિન્દુ શું માટે સજ્જ થઈ તૈયાર ઉગેત પ્રજા તરીકે જગત આગળ દેખા દે. અને તેમ કરવા માટે વિદેશોમાં જોઈ એક જગાના સુધી તો દરીઆરથી સજ્જ થયેલ પ્રજા તરીકે પોતાનું સમગ્ર બલ દેશના રક્ષણ અર્થે બહાર મૂકી શકે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે. ત્યારે જ દેશને આત્મવિશ્વાસ આવશે અને બહારના જગતને અને ખાસ કરી વાયવ્ય ખૂણાના જંગલી લોકોને તે બનાવી શકશે કે તેના પોતામાં આત્મારે કેટલું સામર્થ્ય છે. વળી સાથે સાથે આપણી પ્રજાના જુદા જુદા વિભાગની ઈર્ષ્યા અને વિભાગો પણ ત્યારે જ તૂટશે. હિન્દુ સુસંસ્કૃત, બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણોદર હૈય તથા નીચ વર્ણ, પંચમી અને મદ્રાસી આ બધા આજે એક બીજા સાથે લડે છે કારણ ગદામાં નિયમનની સરખા ખામી છે, દરેક બીજાની શક્તિને અવગણે છે અને બીજાની ન્યાયવૃત્તિમાં વિશ્વાસ ધરાવતા નથી. દૂકામાં દરેક પોતાની જાન કે વર્ષ કે પ્રાન્તને મગમ દેશના કરતાં વધુ માને છે. વિશાળ પાયા ઉપર રચાયેલ લશ્કરી નિયમન ત્યારે આપણા દેશમાં લાગુ થશે અને તે, પણ થોડા ચૂંટી કાઢેલા જણ માટે નવરાશના વખતની ગમત તરીકે નહિ પંજી દરેક પ્રાન્તના હિન્દુ સુવાનોના ગંભીર કામ તરીકે ન્યારે એ પ્રવર્તશે અને કેટલાંક વર્ષો સુધી લાગતમટ તેની અંદર સમગ્ર દેશ લાગ્યો રહેશે ત્યારે જ બીજા બધી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં આથી જ ખરા સુધારો થશે એમ અમારું દૃઢ માનવું છે. આથી દરેક વ્યક્તિ પોતાની અનિર્વચિત લાગણીઓને વશ થઈ એકદમ મારાડ ઉપર જતાં અટકશે. વ્યક્તિઓને સમૂહમાં અને સમૂહોને મોટા મોટા સમૂહમાં ગોઠવી, દરેક વ્યક્તિને પોતાને લાયક કામ માટે ગોઠવ હુકમની દરકાર રાખતાં શીખવશે અને દરેક સૈન્યનો ઉપરી પોતાની જવાબદારી સમગ્ર જરૂરીયાત પ્રમાણે જ હુકમ હાકશે. આથી બધાને અને દરેકને વિશ્વાસ પ્રાપ્ત થશે, દરેક માટે માન પેદા થશે, અને આમ કરી હિન્દુ સુસંસ્કૃત સર્વ વર્ગને એક બીજાની સાથે ઉભા રહી હિન્દુ શિયાની નોકરીમાં સરખા ભાગીદાર તરીકે યોજાને લાગુલાવની લાગણીઓ પેદા કરશે. આ પ્રકારનું હિન્દુ મેયાનું દૃશ્ય બંધિમચંદે ગયા સૈકામાં જોયેલું. પંજી લોર પછી તો ધણી સગમ વીની ગયા છે અને હિન્દુમાં નવો યુગ આરંભાયો છે. તેવે વખતે આ દૃશ્ય મૂર્તિમંત કરવાનો સમય આવ્યો છે. હું જાણું છું કે ઘણા હિન્દુઓને ચંદ્ર-ચંદ્રના વિનંતો કરતાં અશોકના સમયની શાંતિ વધારે પસંદ છે. ઇતિહાસનું સ્પષ્ટ શિક્ષણ છે કે અશોકની શાંતિના યુગની તૈયારી માટે ચંદ્રચંદ્રના વિનંતોના યુગ પાંચ એટલો જ જરૂરનો હતો. જોગણીસમી મુદ્દામાં યુરોપમાં મદ્રાસીની એકતાનો સંવાદ વધુ મુશ્કેલ છે. ઈ. સ. ૧૮૬૯ થી તે ચીનો-જપાની તથા રસો-જપાની વિગ્રહના સમય સુધી જપાને જે દટાથી પોતાના દેશને દુશ્મનથી બચાવી રાખનાર સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે જગત પાસે સ્વીકાર કરાવવા જે જે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યો હતા તેના જેટલો જ વિદ્ય મનાવ હિન્દુના સ્વારાજ બોગધનાર સંસ્થાન તરીકે સ્વીકારવાનો છે અને એ મહસ્વાકાંક્ષા બર લાગવા હિન્દુ પગુ એના લં આત્મભોગ આપવા નેવાર રહેવું જોઈશે. સુભાગ્યે ઇંગ્લાંડની બાઉદેધરી હોવાથી આ અસંકલ્પ નથી અને ઈંગ્લાંડ હિન્દુને આ બાગતમાં મદદ કરવા બંધાઈ ચૂકું છે.

આ ફેરફાર કેવી રીતે અમલમાં મૂકવા એ બહુ ગઢન સવાલ છે અને તેમાં સરકારના લશ્કરી અમલદારોની સલાહ સર્વોપરિ ગણાવી જોઈએ; અને તેઓની વિચારણા માટે કતાં એક યોજના આગળ ધરે છે. તેના મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે:—

આજ સુધી હિન્દી સૈન્યમાં લશ્કરી બંધારણ જાતિ ઉપર રચવામાં આવતું હતું અને તે પ્રમાણે શીખ પદ્મટણ, જાટ પદ્મટણ, ગુરખા પદ્મટણ વગેરે પદ્મટણો, થતી. આ રિવાજ હવે છોડી દઈ સરકારે મિત્ર વર્ગોમાંથી પદ્મટણો બનાવવા માંડી છે અને લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ જાતીય વિભાગો દૂર કરી તેને બદલે પ્રાન્ત-પ્રાન્તમાં પ્રાન્તીય વિભાગ ઉપર પદ્મટણોને રચવી જોઈએ. આ પ્રમાણે અનેકી પદ્મટણોને સમન કસરત કરાવી બધી લશ્કરી ફરજો અદા કરતાં શીખવવી અને પછીના એ વર્ષોમાં તેને હિન્દના જુદા જુદા ભાગનાં હવાપાણીથી વક્રિ કરવાં તથા તે તે રચણોની લશ્કરી જરૂરીઆતો સમજાવવી; વળી છેલ્લા વર્ષમાં તો તેમને હિન્દની સરવદ પર ક્વેટા, રાવત્રપિંડી, પેશાવર વગેરે ઠેકાણે રોકવા, પહેલાં ત્રણ વર્ષ નિયમિત લશ્કરી નોકરીમાં ગાળા પછી તે પદ્મટણ અનામત લશ્કરમાં જોડાય અને તેમાં બીજાં ત્રણ વર્ષ ગાળે. આ સમય દરમિયાન તેણે દરે ૭ માસે એક માસ સખત લશ્કરી નોકરીમાં ગાળવો. અને તે પછી છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં બીજાં અનામત લશ્કરના વિભાગ તરીકે ગાળવા. આમ ૧૮-૨૦ ની ઉંમરથી ૨૭-૨૯ ની ઉંમર સુધીનો દરેક હિન્દી લશ્કરી સૈનિક બની તેની બધી ફરજો અદા કરતાં શીખે. અને જેમ જેમ આ ટુકડીઓ તૈયાર થતી જાય તેમ તેમ તેમની સંખ્યાના પ્રમાણમાં બ્રિટિશ સૈન્ય ઓછું કરતા જવું અને આ આખા ફેરફારનું સમયપત્રક ઓગી રીતે રચવું કે તે પૂરો થતાં એક જમાનો (૩૦ વરસ) લાગે. આવી યોજના તૈયાર કરી તે અમલમાં મૂકવામાં આવે તો દેશની સલામતિને કાંઈ પણ ધાસ્તી વગર ધીમે ધીમે હિન્દ રાષ્ટ્રીય સૈન્ય ધરાવતું થાય અને એ રિયલિટી પ્રાપ્ત થતાંની સાથે ઇંગ્લાંડ હિંદ તરફની પોતાની ફરજોથી મુક્ત થયું કહેવાય.

વળી લશ્કરમાં ભરતીને માટે પ્રાન્તીય વર્તુલો ગોઠવી દરેક પ્રાન્તમાંથી તેની રેશતની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ભરતી કરવી એની ગોઠવણ યની જોઈએ આથી લશ્કરી નિયમન [Military disciplines] અને તેને અંગે પ્રસરતી વિચાર શ્રેણીઓ ધીમે ધીમે દેશના બધા વર્ગોમાં પ્રચલિત થઈ જાય અને દેશની મુશ્કેલીના વખતમાં પ્રજાનો દરેક આદર્શી પોતાની વયના પ્રમાણમાં અમુક લશ્કરી કામ કરવા યોગ્યમત્રો છે એવું જ્ઞાન પ્રસરે. આથી અમુક જાતો લાઝમક છે એવો ખોટો ખ્યાલ આપણમાં પેસી ગયો છે તે દૂર થાય, અને પ્રજાના દરેક વર્ગમાં લશ્કરી નોકરી એ માનપ્રદ કાર્ય ગણાય. આવી સંરિયતિ ઉભી થાય હારે દેશનું સામાન્ય લશ્કરી ખર્ચ, મધ્યસ્થ સરકાર અને પ્રાન્તીય સરકારની વચ્ચે અમુક ધોરણે વહેંચાઈ જવું જોઈશે.

વળી લશ્કરી જરૂરિયાતોના કેટલો મોટો અંશ વિદ્યાવતથી મંગાવવામાં આવે છે ? આપણો પ્રયત્ન તો એવો હોવો જોઈએ કે એક પાછો પાછો માત્ર હિન્દની બહારથી આવેલા ન જોઈએ. જે કિસ્સામાં મૂળ યીજ હિન્દમાં બનતી ન હોય-દાખલા તરીકે રણર, તેવા કિસ્સામાં પણ હિન્દમાં કાચો રજાગો રસ મગાવી તેમાંથી બનતી તમામ વસ્તુઓ દેશનાં કારખાનામાં જ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ. દેશમાં સગવડ સૈન્ય તૈયાર હોય પણ તે અન્યને વાપરવાના મામાન માટે પરદેશ ઉપર આધાર રાખવો પડે તો તે સામર્થ્યનો અર્થ શું ?

છગ્લાંડની સ્થિતિ આ બાબતમાં અપવાદરૂપ છે. અમુક મીન્ટે માટે એ દેશને પરદેશ ઉપર આધાર રાખવા સિવાય છૂટકો જ નથી, પણ હિન્દની સ્થિતિ એથી ભુદી છે અને તેટલા માટે લશ્કરી અસખ્યાબની દરેકે-દરેક વસ્તુ દેશની અંદર જ ઉત્પન્ન કરવાનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ.

અત્યંત, આ બધા માટે જરૂરનાં કારખાનાં, પ્રયોગશાલાઓ, ઉદ્યોગો, ખાતાંઓ એક દિવસમાં ઉભાં કરી શકાય નહિ, પણ જે જરૂરનું છે તે એ જ કે એક સંપૂર્ણ યોજના પ્રથમ તૈયાર કરવી અને પછી પ્રથમ મહત્ત્વના ઉદ્યોગો (key industries) શરૂ કરી તેમાંથી નાના નાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવો. આમ કરવામાં શરૂઆતના ભારે ખર્ચથી બ્હી જવાનું કારણ નથી, કારણ તે તો એક ચાપણરૂપે ગણાયો. કોઈ પણ દેશની દોલત તે પોતાને જોઈતી વસ્તુઓ કેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરી શકે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. વળી લશ્કરની અંદર પહેલાં ત્રણ વર્ષ પૂરાં કરી અનામત લશ્કરમાં જનાર યુવાનોમાંથી કેટલાક આ ધંધામાં જોડાશે અને એ પ્રમાણે આપણી વર્તમાન સમાજમાં ઔદ્યોગિક અને આર્થિક બંધારણમાં નિશ્ચિત સ્થાન પામશે. નિયમન અને લશ્કરી ધોરણનું તેમનું જ્ઞાન, મહેનતની ટેવ અને સાથે રહી કામ કરવાની આદત એ બધાથી આ ધંધાઓનાં ઉત્પાદન શક્તિમાં ઘણો વધારો થવાનો. અને તેની સામગ્રી અસર દેશના કુળન ઉપર ઘણી સારી થવાની એ નિઃશંક છે.

આ યોજના બહુ યુગવલણવાળી કે મુશ્કેલ છે એમ કહેનાર નીકળે તેની સાથે વાદ-વિવાદ થઈ શકે નહિ. માત્ર નકારાત્મક ટીકા એ કંઈ જ કામની નથી. ઉપરની યોજના અત્યંત અપૂર્ણ છે પણ તે આગળ ધરવાનું કારણ માત્ર તેની અપૂર્ણતા ધ્યાનમાં લઈ વધારે સારી યોજના તેને સ્થાને આગળ લખવા માટે છે. ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ આઠી આવે, ગમે તેટલી અડચણો ભોગવવી પડે, ગમે તેટલા આત્મભોગ તે માગે, એ બધાને પહેંચી વળાને પણ એ યોજના અમલમાં મૂકવાને છગ્લાંડ પોતાના વચનથી બંધાઈ ગયું છે અને હિન્દે છગ્લાંડની સહકારીથી એ અમલમાં મૂકવા પગલાં ભરવાનાં છે એમાં કંઈ જ શંકા નથી. ત્રણ વરસની તોફારીના ધોરણ પર કે બીજા કોઈ ધોરણ પર એ યોજના રચાય. પણ એવી એક નિશ્ચિત યોજના આગળ લાવી તે પર દેશની સમગ્ર ઇચ્છાશક્તિને રેડીને અમલમાં મુકવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ અને એ કરવામાં 'હિન્દી સુધારા' ને અમલમાં મુકવામાં જે શ્રદ્ધા અને અડગ હિંમત મિ. મૉન્ટેગ્યુએ વાપરી હતી તેવી જ અડગ શ્રદ્ધા અને બલ આ વિષયમાં પણ કામે લગાડવાની જરૂર પડશે. અને ત્યારે જ હિન્દસ્વરાજ્યનો સૂર્ય દદિર્ભયાંદા પર પોતાનાં કિરણો ફેંકે છે એમ ગણી શકાશે.

દી ન તા

ભલે મન વિવેક-હીન તિમિરે સદા આખડે,
અને હૃદય કલ્પના-રહિત કૂપ માંહી પડે,
ભલે સકલ ઝિંદગાની રસરંગ હીણી જવી,
પરંતુ નહિ દીનતા-રહિત ચિત્ત થાજે કદી.

રવિ કિરણ કૂમળાં ધનુષ મેઘ માંહી રચે,
નિહાળી શિશુ ભાઈ ભાંડું નિજને ણતા'વા ધસે,
ધર્મ વિવિધ વર્ણ તેમ જગ પાસ આહ્વાદક,
કટાક્ષ કરુણા તણા તુજથી જે લસ્યા અંતરે.

પરંતુ કદિ વર્ણ એ મુજ ગણું, ગણવા કરૂં,
અને હૃદયમાં પડેલ તુજ રશ્મિને વિસ્મરૂં,
કરી પ્રખર તો પ્રભો ! કિરણ તાહરાં તે સમે,
સુકાવ, વિખરાવ, એ હૃદય-મેઘને, વર્ણને.

અ મે રિ કા ના પત્રો

પત્ર ૯ મો

કે મિત્ર જ મા સ,

સં. ૧૯૮૪ માગસર વડ ૨ ને શનિવાર

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

અહીંઆ હવે શિયાળો શરુ થયો છે. ગયા સોમવારે મોતી જેવા રંગકણોથી આખું આકાશ ભરાઈ ગયું. એક મિત્રે કહ્યું: “ દિમ વરસે છે. ” દિમ વરસતું મેં કદિ બોલ્યું નહોતું તેથી હું મકાનની બહાર નીકળ્યો અને હીરાની કણી જેવા સફેદ છતાં રૂથી પણ નરમ શીતળ કણોના સ્પર્શથી કંઈ જોર આનંદ અનુભવ્યો. સ્પર્શ કરતાં યે દરમ અનુપમ હતું અને એ રંગકણો ખરવાનો મહેલ પણ અવાજ થતો નહિ હોવાને લીધે જાણે કોઈ સ્વપ્ન-મુદ્રિમાં વિહરતા હોયએ કે સીનેમાની ફિલ્મ જોતા હોઈએ એમ લાગતું.

જીજ્ઞે દિવસે સવારે મકાનની બહાર નીકળ્યો ત્યારે રસ્તા પરની પગથીઓ (foot path) પર બરફ વેરાયેલો હતો અને રસ્તા તો સાબરમતીની બીની રેતી જેવા બરફથી સાવ ઢંકાઈ ગયા હતા. કોઈક કોઈક જગ્યાએ અમદાવાદના રસ્તા પર ચોમાસામાં કીચડના ડુંગર જામે છે તેમ બરફના ડુંગર જામ્યા હતા અને અહીંની મોટરો કીચડને બદલે બરફ ઉછાળી પગે ચાલનારાઓનો અભિયેક કરતી હતી. રેતી પર ચાલતાં પગને જે સુખદ અનુભવ થાય છે તેવો જ કંઈક અનુભવ આ બરફ પર ચાલતાં થાય છે—માત્ર રેતી ટુંકાળી લાગે છે, ત્યારે બરફ ઢંકો લાગે છે. રેતી પર ચાલતાં પગ અંદર ખુંપે છે પણ લસપતો નથી. બરફ પર ધ્યાન દઇને ન ચાલનારોનો પગ તુરત લપસે છે. અને એથી બરફ સાબરમતીની રેતી અને કાશુપુરના કીચડનું એકી સાથે સ્મરણ કરાવે છે.

પણ અમદાવાદમાં કીચડ એકઠો કરવાની જે પ્રયા છે તેમ અહીં બરફ એકઠો કરવાની પ્રયા નથી. દરેક ઘરઘણી અને દુકાનદારને માથે પોતાના ઘર કે દુકાન સામેની પગથી પરનો બરફ સાફ કરવાનું ફરિયાદ હોય છે. હાથમાં પાવડા લઈને પુરુષો અને સ્ત્રીઓને પગથી પરનો બરફ રસ્તા પર ઉતારતાં મેં જોયાં અને બીજી જાણુ એ રસ્તા પરનો બરફ ભરી ભરીને દોડતી મ્યુનિસિપાલિટીની મોટરવારીઓ મેં જોઈલ્યારે પ્રજા અને મ્યુનિસિપાલિટી વચ્ચે કેવો સહકાર હોઈ શકે તેનું મને ભાન થયું. આવો સહકાર અહીંઆ સ્વાભાવિક છે અને એથી જે રસ્તા પર બરફના ગજા ખડકેલા તમે જોયા હોત તે રસ્તા પર છ કલાક પછી-પાછા ફરો ત્યારે બરફનું ટેકું પણ દેખાય નહિ. પ્રમટીય સહકારનું આ કેનું અનુપમ ઉદાહરણ છે ! આપણે ત્યાં લોકો આ રીતે પાવડા લઈ પોતાના ઘર કે દુકાન પાસેનો કીચડ સાફ કરે તો શ્રી વલ્લભભાઈ એ બધો કીચડ જરૂર ઉપડાવે, પણ આપણે તો એમ માની બેઠા છીએ કે સાફ કરવાનું કામ મ્યુનિસિપાલિટીનું છે અને ગંદકી કરવાનું કામ આપણું છે ! આથી સાફ કરનાર માણસો કરતાં ગંદકી કરનાર માણસોની સંખ્યા ખૂબ જ વધી પડે છે અને પરિણામે સફાઈ કે સ્વચ્છતાને બદલે જ્યાં જુઓ ત્યાં ગંદકી નજરે પડે છે. આપણાં સહર કે ગામો સ્વચ્છ કરવાં હશે તો આવી કંઈક યોગ્ય વહેંચણી પ્રજા અને

સુધારાઈ ખાતા વચ્ચે થતી જોધરો; અને ડૉક્ટર દરિપ્રસાદના પદાર્થપાઠથી પ્રગ્ન નહિ સમજે તો કાપદાના બંધનથી એ વાત પ્રગ્નને ગમે ઉતારવી જોધરો. આ વિના આપણો આરો નથી.

ગઈ ૨૪ મી તારીખે અહીંના Thanks-giving Day ઉજવાયો. આ દિવસે 'મે ફલાવર' ના ઉતારાઓએ ખોરડનથી ૧૦૦ માધ્યમ દૂરના દરિયા કિનારે ઉતરી અમેરિકાની ભૂમિ ઉપર ઇમ્પ્રિસ્ટનું પ્રથમ અભિનંદન કર્યું. આજે એ વાતને ૩૦૦ ઉપરાંત વરસો વહી ગયાં છે અને એ વખતની નિર્જન ભૂમિ આજે ધન, ધાન્ય, પુષ્પ, વૃક્ષ અને માનવોથી ઉભરાય છે. ૩૦૦ વરસનો આ કાલાપવટ પ્રભુની મહેરબાની વિના તો ન જ થઈ શકે. આથી આ ગાળાના લોકો જેઓ હજુ મે પ્યુરિટન છે અને એ 'મે ફલાવર' ના ઉતારાઓના વંશજો છે તેઓ આ દિનને પ્રભુનો મહિમા ગાઈ, એની અખંડ કૃપાને માટે આભાર પ્રદર્શન કરી ઉજવે છે અને એની એ કૃપા એ અખંડ વરસાવતો રહે એમ યાચે છે. આપણા પારસી બંધુઓ આ પ્યુરિટનોની માફક જ ધર્મની રક્ષા અર્થે સ્વદેશ તજી સંમગ્નજીને બંદરે ઉતરેલા. તેમના વંશજો આજે પોતાના એ ધર્મપ્રિય વંશજોનો સમારક દિન ઉજવે છે કે નહિ એની મને ખબર નથી, પણ અહીંના પ્યુરિટનોની ઉજવવાની રીત તેમને અવશ્ય પસંદ પડશે એમ મને લાગે છે. પ્રાર્થના કર્યા બાદ સાધારણ રીતે દરેક કુટુંબ ઘેર આવી, સાથે બેસી ટર્કી (એક જાતની મરચી)નું ભોજન કરે છે અને એ દિવસે કેટલોક જ એવો કમનસીબ અમેરિકન હશે જે ટર્કી નહિ ખાતો હોય. હોટલો અને રેસ્ટોરાંમાં પણ તે દિવસે ટર્કીની વાની હોય છે અને જે ગરીબ અમેરિકન આખી ટર્કી ન ખરીદી શકે (કારણ કે એ દિવસે ટર્કીની કિંમત ખૂબ ચડી જાય છે), તે રેસ્ટોરાંમાં આવી 'ટર્કી ઇટ' ઉજવે છે. હું આ દિવસને 'ટર્કી ઇટ' કહું છું, કારણ કે ઘણા માણસો જેઓ ઉજવણીના પ્રાર્થનાના કે બીજા કાર્યક્રમમાં શરીર ચતા નથી તેઓ પણ આ 'ટર્કી ઇટ' ના કાર્યક્રમમાં તો શરીર યાય છે જ અને આપણે ત્યાં જેમ ઉતરાણજીનો ખીચરો કે હોળાના ધાણીચણાનો મહિમા છે તેમ અહીંના Thanks-giving Dayની ટર્કીનો મહિમા છે. "કેમ, ટર્કી જાડુ ખાધી છે. હજુ પચી નથી કે ?" એ મનક બીજે દિવસે દરેક માણસ બીજા માણસની કરે છે અને એક અમેરિકન મિત્ર મને એ પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે મારાથી હસી દેવાયું. મારા હસવાનો મર્મ એ મિત્ર હજુ સમજ્યો નથી અને કદાચ સમજશે પણ નહિ.

ગયા પત્રમાં ટેકેનોસોશીની શિક્ષણપદ્ધતિ વિશે મેં કંઈક લખ્યું છે. આ પત્રમાં એ શિક્ષણપદ્ધતિના અનેક વિભાગોમાંથી એક વિભાગનો ખ્યાલ આપવા હું કોશિશ કરું છું. મેં જણાવ્યું છે તેમ શારીરિક આયામ દરેક વિદ્યાર્થી માટે ફરજિયાત છે અને બીજા ગર્જોની માફક એ વર્ગોમાં પણ વિદ્યાર્થીની લાગ્ગરીની નોંધ રખાય છે. પરદેશી વિદ્યાર્થીઓને આ ફરજિયાત તાલીમમાંથી મુક્ત રાખવામાં આવ્યા છે અને એથી સરાસરી અમેરિકનો કરતાં પરદેશી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા હમખાનાગાં ઓછી દેખાય છે.

આયામગૃહ અથવા કસરતખાનાને અહીંના લોકો gym (જીમ) કહે છે. ('જીમ'ની પાછળ 'ખાના' ઉમેરીને આપણે એ સમ્બંધે અપનાવ્યો છે.) દરેક લાઈફફક્ષ અને કોલેજના મકાનની પાસે ગેસ ઘાટનું જે નાનું મકાન દેખાય છે તે 'જીમ' એ

અમેરિકાના પંત્રો

'જીમ'માં લગભગ આખો દિવસ 'ઉસ્તાદો' હોય છે અને તેઓ વિદ્યાર્થીઓને મનપસંદ તાલીમ આપે છે.

પ્રુટબોક્સ અને મુક્કાખાજી અહીંની લોકપ્રિય રમતો છે. આથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આ રમતોમાં જોડાય છે. હમણાં જ હાર્વર્ડ અને યાલ વચ્ચે પ્રુટબોક્સની મેચ રમાઈ. પાંચ પાંચ ડોલર (૧૪ રૂપિયા)ની રીક્રીટ ખરીદીને ૬૦,૦૦૦ માણસો તે જોવા આવ્યા હતા અને એથી પણ વિશેષ સંખ્યા રેડિયમ દ્વારા એ રમનનો હેવાલ સાંભળતી હતી. એ રમતમાં હાર્વર્ડ હારી છતાં હાર્વર્ડનો ઉસ્તાદ અદભૂત છે. જમણા વેગથી આવના વર્ષ માટે હાર્વર્ડ તૈયારી શરૂ કરી છે અને હાર્વર્ડના પ્રુટબોક્સ ઉસ્તાદ જેમનો દરજ્જો કે પગાર હાર્વર્ડના કોઈ પણ પ્રોફેસર કરતાં ઉતરતો કે ઓછો નથી તેમણે નવા વિદ્યાર્થીઓને ભરતી કરવા ગાંઝ્યા છે.

હનુમાન કૂદકો, ઓંગડ કૂદકો, ગજગ્રાવ, દોડ, દંડ, બેકડે, કુસ્તી વગેરે આપણે ત્યાંની માફક જ અહીંઆ પણ છે અને એમાં દોડ અને કુસ્તી વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ પ્રિય છે. દોડવાને માટે 'જીમ'ની પાછળ મોટું પા-અડધા માઈલના ચક્કાવાનું મેદાન હોય છે અને એને ટ્રેક (Track) કહે છે. ટ્રેકના કસરતખાણેનું દર સોમવારે વજન લેવાય છે અને તેમની દરરોજની દોડની તોંધ રખાય છે. કુસ્તી અડવાડિયામાં ત્રણ દિવસ થાય છે અને એ માટે એક ખાસ ઉસ્તાદ હોય છે. એ ઉસ્તાદ પોતે લડી અથવા બીજાને લડાવી દાવ-પેચ બતાવે છે અને પ્રતિસ્પર્ધાને 'ચિત' કરતાં જોર કરવાનો-પસીનો ઉતારવાનો અહીં વધારે મહિમા દેખાય છે. લુદી લુદી મુક્તિઓ જ કેમ અજમાવવી અને એનું નિવારણ કેમ કરવું એ પર જ સૌનું ધ્યાન હોય છે. અને નિયમિત કુસ્તી કરનારની અને દોડનારની જીમ ડોક્ટર તેલથી માલિશ કરે છે. આ માલિશ માટે વિદ્યાર્થીઓ ખાસ આગ્રહ હોય છે કારણકે માલિશનો ફાયદો આપણી માફક તેઓ સમજવા માગ્યા છે.

મુક્કાખાજી કરનારાઓ હાથે ચામડાનાં મોજાં (gloves) પહેરી ખરાખરા મ્હોં પર જ મુક્કા લગાવે છે, પણ મોજાં પોતી વસ્તુથી ભરેલા હોઈ બારે ઇંચ કરતા નથી. માત્ર 'પનન' જેની sensation થાય છે અને મ્હોં પર લોહીની રીસીઓ પુટે છે પણ લોહી બહાર નીકળતું નથી. માત્ર નસકોરી પુટે છે ત્યારે લોહી નીકળે છે, પણ તેની અહીં કોઈ દરકાર કરતું નથી. આમાં પણ કુસ્તીની માફક પેન્ટો બદલવાની જ ખૂબી રહેલી છે અને પ્રતિસ્પર્ધિતો મુકકો ચૂકાવી એને કેમ મુકકો લગાવી દેવો એ જ બતાવાય છે. જમણે પગ આગળ કરી ગળા હાથનો 'ધિરસો' કેમ દેવો એ વાત ભૂમિતિના સિદ્ધાંત જેટલી જ સ્પષ્ટતાથી વિદ્યાર્થીઓ સમજે છે અને તે અજમાવે પણ છે. સરજાતમાં વિદ્યાર્થીઓ એક મોટા હવામાં લટકતા તકીઆ પર કે પ્રુટબોક્સ પર પોતાનો હાથ અજમાવે છે અને પછી માણસનો વારો આવે છે- આ મુક્કાખાજીનું નિયમન કરવાને માટે એક ખાસ ઉસ્તાદ હોય છે. તે દાવ શીખવે છે અને વધારે પડતી મારતમારી થતાં પ્રતિસ્પર્ધિઓને છૂટા પાડે છે.

આ ઉપરાંત ટેનિસ, હૉકી, બિલિયર્ડ, બેડમિન્ટન, નાઈનપિન્સ બોલિંગ અને પોલોની રમતો છે. આ રમતો અર્થાત્ હોવાથી એ માટે વિદ્યાર્થીઓને કક્કાક દીડ અમુક રકમ આપવી પડે છે.

બેઇઝબૉલ, બાસ્કેટબૉલ અને રકવાચ એ ખાસ અમેરિકન રમતો છે. બેઇઝબૉલ ખંઠાર મેદાનમાં રમાય છે ત્યારે બાસ્કેટબૉલ અને રકવાચ મકાનની અંદર ખેલાય છે. એક નાનો પ્રુટબોક્સ ઉછાળી તેને બળીવાળા કાણામાંથી પસાર કરવો એને બાસ્કેટબૉલ કહે છે.

આમાં પણ ડુટબોક્સની માફક 'goal' કરવાનો હોય છે અને એથી શરીરની સ્ફૂર્તિ અને સ્વચ્છતા ખૂબ વધે છે. 'ડુટબોક્સ'માં પ્રતિસ્પર્ધિઓને કચડવાની, ધક્કો મારી પાડી નાંખવાની, હાથનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ જે આપણે ત્યાંની રમતમાં નથી લેવાતી તે આર્ટ સામાન્ય છે અને એથી ઘણા મેદાનીઓ લોકીસુદાણ યદ્ધિ જાય છે. મુદ્દના મેદાનની માફક આર્ટિસ્ટા પણ એમ્બ્યુસન્સની વ્યવસ્થા આગાઉથી જ રાખેલી હોય છે. બાસ્કેટબોલમાં આવી છૂટ નથી લેવાતી. પ્રતિસ્પર્ધિને સ્પર્શ કરવાની પણ આ રમતમાં મેના છે (ધક્કો મારીને પાડી તો શાનો જ નખાય ?) અને એથી ઝુંવાળા વિવાર્ધિઓ આ રમત વધારે પસંદ કરે છે. ક્લસિક રમવાથી આ રમતમાં હીક પરીનો ઉતરે છે અને રમત રસ પડે તેવી હોવાથી ઘણા તો જે-એ ત્રણ-ત્રણ કલાક રમે છે.

સ્કવાશની રમત ટેનિસની મુદ્દનાને સ્થાને કઠોરનાનો ઉપયોગ કરે છે અને એથી સ્કવાશનો બોલ ટેનિસના બોલની મુદ્દના તથા દર્જ જરા કઠણ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. સ્કવાશનું રેકેટ ટેનિસના રેકેટ જેવું પણ વિશેષ મજબૂત હોય છે અને એ રેકેટથી જેઝાડી બોલને સામેની ભીંતે જોરથી ચડાવે છે અને ન્યાં મુઠ્ઠી હાથ ચાલે છે ત્યાં મુઠ્ઠી ચડાવ્યા જ કરે છે. ટેનિસની રમત પર આ મુધારો છે અને એથી ટેનિસના કરતાં સ્કવાશથી વિશેષ વ્યાયામ મળે છે એ નિઃસંદેહ છે. કેટલીક વાર રેકેટ વિના હાથથી જ બોલને ચડાવવાય છે. એને હેન્ડ સ્કવાશ Hand-squash કહે છે. આથી હાથના પંખને કસત મળે છે અને પંખ મજબૂત થાય છે.

હંડને માટે લાકડાની આગુઆણુ બે ધોડી હોય છે અને એ ધોડી પર હાથ મૂકી હંડ કરનાર હંડ પીસે છે. આથી છાતીનો વિકાસ વિશેષ થાય છે.

કેટલાક આપણે ત્યાંની હોકરીઓની જેમ દોરડાં ફૂવાની કસત કરે છે અને કેટલાક જોડે લટકાવેલાં બે દોરડાંના બે હાથમાં હાથ બરાબી પગ જોડ્યા કરી માથું નીચે ટંકાવે છે. શરીરની મજબૂતી સાથે શરીરની સ્ફૂર્તિ અને આપણે સાધવાનો ઉદ્દેશ ઘણાઓમાં દેખા દે છે.

આ ઉપરાંત લશ્કરી તાલીમો ક્રમ હોય તેમાં ઘણા વિવાર્ધિઓ જોડાય છે. કવાયતથી માંડીને બંદૂક મુઠ્ઠીનું તમામ શિક્ષણ આ વિવાર્ધિઓને આપાય છે અને આગળ શીખનારને બોખાં, રીફાલ્વર, તોપ વગેરેની તાલીમ આપી, મોટી મોટી મુદ્દનીકાઓ અને વિમાનોના ઓફિસર જેટલી સંપૂર્ણ તાલીમ આપે છે. અને R. O. T. C. (Royal Officers Training Corps) કહે છે. બાઈ ત્રિકુભાષ આમાં જોડાય છે એ જો લખ્યું છે.

આ બધી કસરતોનો ચાક ઉતારવાને માટે દરેક જગ્યામાં હંડા-ગરમ પાણીના ટ્રવારા હોય છે અને પરીનાથી રેખાજેય થયેલા જેઝાડીઓ એમના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં ' જીમ 'ના હમામખાનામાં હાથમાં કેવળ રમાલ લઈ ન્હાવા આવે છે ત્યારે તેમના શરીરનાં અંગ અંગનું સંતૃપ્તિ સ્પૃટ થાય છે અને એમનાં સ્નાયુબદ્ધ, સમગ્રમાણ, સ્ફૂર્તિવાળાં શરીર જોઈ દિલ રાગે છે અને નખતો મુગ્ધ થાય છે. માણસના દેહનું સંતૃપ્ત કે અસંતૃપ્ત એની સ્વાભાવિક અવસ્થામાં જેટલું પ્રત્યક્ષ થાય છે તેટલું તેનાં કપડાંનાં આવરણો નીચે વ્યક્ત નથી થતું. કપડાંનો દરેકો કરી પોતાના મુકલકડી હાડપિંજરોને લાંકતાં ઘણા યુકોને પૂં જાણું હું. તેઓ પોતાની સ્વાભાવિક અવસ્થામાં પોતાને સર્વાંગે નીરંજે અને પોતાના હાડકામ હોય શરીરને નિહાળે તો તેને સુધારવા પ્રેરણા થયા વિના તેમને રહે નહિ.

આપણા રિવાજ પ્રમાણે માણસ પોતાના દેહને ઘણાખરે લાગ ખીખખોની નજરથી છૂપાવે છે અને એથી દેહાવત્તા ભાગોની વચ્ચેતા કે. આકર્ષકના માટે એને એટલી ચીપટ નથી રહેતી જેટલી હાથ મ્હાં વગેરે ઉપાડા ભાગો ચાટે એને રહે છે. પુરુષ-પુરુષ વચ્ચેનો પડદો તોડવાનો (સ્ત્રી સ્ત્રી વચ્ચેનો પડદો તો હું ધારું છું કે બધા યે દેશોમાં તૂટી ગયેલો છે) આ રિવાજ આ દૃષ્ટિએ આવકાર લાયક ગણાય તો મર્્યાદાની દૃષ્ટિએ અનુચિત લાગે. છતાં અહીં રહેનાર બધા માણસોને આ રિવાજને મને અથવા ક્રમને આધીન થવું જ પડે છે અને કાળે કઠી પ્રારંભનો સંકેત છૂટી જાય છે ત્યારે આ રિવાજને અનુરૂપ માનસ ખમી જાય છે.

મેંટ્રક લેન્ટર્ન રત્નાભૂષણ અને સીનેમા દ્રિલમનો ઉપયોગ શિક્ષણના વાહન તરીકે આ દેશમાં જેટલો થાય છે તેટલો ખીખ કાઈ દેશમાં લાગે જ થતો હશે. પ્રાણ સંચારક વાયુ (Oxygen) અને એસેટિલીન ગેસ (acetylene gas) નો ઉપયોગ રશિયન કોન્સલના આર્કોસ હાઉસની લોઢાની દિવાલ તોડવામાં લંડનની પોલિસે કરેલો એમ છાપામાં વાંચેલું પણ લોઢાના મોઢા ચોરસા ને ચોરસાની મનપસંદ આકૃતિ આ ગેસની જવાબાંધી ત્રણ મિનિટમાં કપાતી નેધજો ઢીજો ત્યારે આશ્ચર્ય થાય છે. જે આકૃતિને આરીથી કાપતાં વરસોનાં વરસો લાગે તે ત્રણ મિનિટમાં કપાછને જૂદી થઈ છે ત્યારે પિતાનંતી શક્તિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અત્યાર સુધી ગંધકનો બખર ઇટાલી અને સીસીલીને કબજે હતો. છેલ્લાં સાત વરસમાં મેક્સિકો પાસે અમેરિકાએ ગંધક પેદા કરવા માંડ્યો છે અને તે એટલો સસ્તો પડે છે કે ઇટાલી અને સીસીલીએ અમેરિકા સાથે સમાધાન કર્યું. ફિનિયાના જુદા જુદા દેશોની વહેંચણી કરી, અમુક દેશોમાં અમેરિકા ગંધક વેચે અને અમુકમાં ઇટાલી ગંધક વેચે એમ નક્કી થયું છે. ગંધક, તેજળ, દીવાસળી અને કાગળના ઉદ્યોગમાં કામ આવે છે અને સુદતી સામગ્રી તૈયાર કરવામાં તો તેનો ખાસ ઉપયોગ છે. ઇટાલીની ગંધકને જુદા પાડવાની જૂની પૂરાણી રીતને બદલે હવા અને ગરમ પાણીની મળી વચ્ચે ગંધકને હિકળા ૯૯ ટકા સ્વચ્છ સ્વરૂપમાં પેદા કરવાની રીતથી અમેરિકાને તે ખૂબ જ સસ્તો પડે છે અને એથી આજે અમેરિકા ગંધકના બખરનો રાજા છે. અને આ બધું દિલમમાંથી જાણવા મળે છે.

ફાઈની નંબી મોટરની ચંત્રકળા (machinery) ખંણ દિલમ દ્વારા ટેકના વિદ્યાર્થીઓને બતાવાય છે. અને આ દિલમો માટે કૉલેજ એક પાઈ ખર્ચ કરતી નથી—એ હિલોગની કંપનીઓ જ એ દિલમો પોતાને ખર્ચ તૈયાર કરે છે અને એ વિદ્યાર્થીઓને જોવા બાપે છે અને કેટલીક વાર તો તે સમગ્રવવા પોતાના ખાસ માણસને મોકલે છે. હિલોગની પેરીઓ અને શાળાઓ વચ્ચે અહીં આ સહકાર છે, અસહકાર નથી. સહકાર પર જ અમેરિકાના પ્રજાકીય જીવનની ધમારવ રચાઈ છે અને એ સહકારમાં જિંવ નીચનો, નાના મોટાનો, ગરીબ તવંગરનો કે સ્ત્રી પુરુષનો ભેદ નથી.

“સુજેલાં શીખજીએ મનુષ્યો સર્વ સરખાં છે”

એ કાવ્યોક્તિને કાવ્યના પ્રદેશમાંથી ઉતારી જીવનમાં ઉતારનાર આ દેશ છે. અને એ પ્રજાકીય તત્વ (Democracy) અમેરિકાની જાતની સંસ્કૃતિને અનુપમ મોટ છે.

વિ. નંદલાલના પ્રણામ.

સ્વૈર વિહાર

કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને હિન્દુઓના રીતરિવાજ ઉપર નિબંધ લખવાનું કહેા તો તરત લખશે કે હિન્દુઓ વીવાવાજનને પ્રસંગે ઘણું ખરચ કરે છે તેને બદલે જાહેર સંસ્થાઓમાં પૈસા આપે તો દેશનું ઘણું કલ્યાણ થાય.

જરા વધારે વિચાર કરનારો માણસ શેઠ મેંગળ ગિરધરને ત્યાં થયેલ ખરચ ઉપર દહેશી કે એમણે ખરચ કર્યું તેના કરતાં કોઈ સારી જગ્યાએ પૈસા વાપર્યા હોત તો ઠીક. સામ્યવાદના કે બોક્ષેવિદ્યાના સિદ્ધાન્તો જાણતો હશે તો કહેશે કે આ મિત્રકતલી માત્રી-ક્રીની સંસ્થા જ ખોટી છે. કોઈને મિત્રકત જ ન હોવી એમણે, જેથી આમ વાપરી શકે અને દેશને નુકસાન કરે !

પણ આ બધા દીકાકારોનું પોતાનું માનસ તો માત્રીક્રીનું અને મિત્રકતનું જ છે. જુઓ કે વરધોડાને દલાડે કેટલા માણસો જોવા ગયા હતા અને ચકિત થતા હતા. "એક લાખની તો સાડી ! " "દોઢ લાખની રોશની ! " કાણ જાણે શા માટે પૈસા દેખીને માણસ સુધસુધ ખોધ બેસે છે અને લાચાર જેવો થઈ જાય છે. કોઈ પૈસાદાર હોય, કોઈ ખરચ કરે, તેમાં આપણે આમ ધોંધા, હર્ષવેશ આધર્મચકિત શા માટે થઈ જઈ ?

હું તો માનું છું કે પૈસા ખરચવા માટે ખરચનાર જવાબદાર છે તેટલા જ તે પૈસાથી ચકિત થનાર પણ જવાબદાર છે પૈસાથી માણસ ચકિત ન થતો હોત તો કોઈ પૈસાદાર થવા પ્રયત્ન ન કરત --છેવટે પૈસો આવી રીતે ખરચતો તો નહિ જ. પૈસાથી ચકિત થવું એનો અર્થ એ જ કે તમે પણ પૈસાદાર થઈ તે જ પ્રમાણે ખરચ કરવા છાજો છો.

x

x

x

ધર્મસંસ્થાના ગાદીપતિઓ કોર્ટ ચડે છે ત્યારે તો બન્ને પક્ષ પર ખારિસ્ટરો હોય છે. રામીનારાયણના ગાદીપતિઓ. સ્વેનાંજર દિગંજરો, આગાખાનના કુટુંબનાઓએ કદાચ ખારિસ્ટરોને રજાબ્યા છે. પણ સાંભળ્યું છે કે ઉત્તર હિન્દમાં આર્ય સમાજીઓ અને સનાતનીઓ શ્રાદ્ધાર્થ કરે છે ત્યારે પણ દલીલો કરવા ખારિસ્ટરોને બોલાવે છે !

ધર્મ પણ વાદી પ્રતિવાદી વચ્ચેનો વિષય છે એમ ઘણાં વરસોથી આપણા દેશમાં મનાતું આવ્યું છે. પહેલાં તો જે દારતો તે બીજાનો ધર્મ સ્વીકારતો પણ હવે તો કોઈ દારતું જ નથી એટલે વિવાદો સનાતન થયા છે.

પહેલાં ન્યાયશાસ્ત્રની ખોટી સાચી દલીલો શ્રાદ્ધાર્થોમાં થતી. હવે કાયદાની ખારીક્રીથી લગાઈઓ થાય છે.

કાયદાનો એક નિયમ એવો છે કે પ્રતિવાદી જે કંઈ કહે તેનો લાભ પ્રતિવાદીને ન મળે પણ વાદી તેનો લાભ લઈ શકે. આપણા ધર્મમાં પણ આ ઉપરથી આપણે બીજાઓ જે કંઈ કહે તેમાંથી આપણા લાભનું લઈને આપણા ધર્મનું ગૌરવ કરીએ છીએ. તેઓ

વિરુદ્ધ બોલે તે અત્યંત પ્રતિવાદીના વચન પેઠે આપણને બંધનકારક નથી. લાલનું હોય ને લાઇ લેવું, વિરુદ્ધનું છોડી દેવું. કેવો હંસ જેવો ક્ષીરનીર વિવેક! માટે જ જર્મનો જૈન ધર્મનાં વખાણ કરે ત્યારે જૈનો ખડુ ખુશ થાય છે. પરદેશીઓ તેમના ધર્મનાં વખાણ કરે તો તેઓ લાખ્ખો ખરચવા તૈયાર છે. બદ્દભદ્ર પણ સનાતન ધર્મનાં સિદ્ધાન્તો માટે અમે રિકાના થિયોસોફિસ્ટનાં વચનો ઉતારતા. દરેક ધર્મ એમ પોકાર કરી રહ્યો છે કે મને કાંઈ વખાણો, કાંઈ વખાણો !

એટલા જ માટે દરેક ધર્મને પોતાનો માણસ પોતાના ધર્મ ઉપર દીકા કરે ને અસહ્ય લાગે છે. પરધર્મીની દીકાથી હમેશાં લાજ છે. તેની વિરુદ્ધ દીકા બંધનકારક નથી અને લાજની દીકાથી પોતાનો ધર્મ પુરવાર થાય છે. પોતાના ધર્મનો માણસ વખાણ કરે નથી કશું પુરવાર થતું નથી અને દીકા કરે ને બંધનકારક થાય છે ! માટે ધર્મ માટે એક જ નિયમ કે તેનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ બહારનાઓ પાસે કરાવવો. એ જ રીતે ધર્મનું સારામાં સાઈ રક્ષણ થાય. જેમ આપણા વ્યવહારનું રક્ષણ પરદેશીઓ કરે છે તેમ ધર્મરક્ષણ પણ એ જ કરે, અને વ્યવહારમાં જેમ રક્ષણ તેઓ કરે છે અને શાન્તિ આપણને મળે છે, તેમ ધર્મમાં પણ અભ્યાસ તેઓ કરે અને મોક્ષ આપણને મળે ! શી ધન્યતા !

શુદ્ધાદૈતના સિદ્ધાન્તો ઉપર અમદાવાદમાં એક જાહેર બાપણ થયું. બાપણ ખૂંદે થતાં આમારે માનતાં વસંતરામ શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું કે આ સમારંભની કદપના કવિશ્રી ન્હાનામામને આભારી છે.

ખરી રીતે પરદેશીઓ કે પરધર્મીઓના વખાણના લ્હાવામાંથી આ હવેલીધર્મ કંઈક રહી ગયો છે. પ્રાચીન વૈદિક દર્શનોનાં વખાણ મેક્સમ્યુલર, શોપનહાઉર વગેરેએ કર્યાં. આ વૈષ્ણવોનાં વખાણ એવાં કાંઈએ હજી નથી કર્યાં. ઉલટું કમલાગે કરસનદાસ મજાણના મહારાજ લાઇખત કેસરી સુધારાનું આખું પ નવું તંત્ર તેની વિરુદ્ધ મોરચો બાંધી પડેલું છે. દયારામ કવિ, ભક્ત કવિ મીર્ચા સામે પણ તેમનો અનાદર છે ત્યાં વૈષ્ણવોને જાડી ગયા કવિરાજ ન્હાનાલાલલાઇ. અને કવિરાજની છેલ્લાં થોડાં વરસની વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની સેવા પણ કાંઈ ઓછી નથી. પણ એમાં પણ પરધર્મી નહિ, પરદેશી નહિ, પણ પરવિષયીની દીકાનો લાજ વૈષ્ણવો દેખે છે. કવિશ્રી, દયારામભાઈનાં વખાણ કરે તે કષ્ટસ, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના વિશાલ સાહિત્યનાં વખાણ કરે ને કષ્ટસ, વૈષ્ણવ ધોડારીનો અનુવાદ કરે ને કષ્ટસ, પણ પ્રસ્તાવનામાં વૈષ્ણવ ધર્મને એક નાની સૂની સૂચના કરે—એટલી જ કે સ્ત્રીઓને ધ્વજસમર્પણ આપવાની ક્રિયા ગુંસાઇ કુટુંબની સ્ત્રીઓ જ કરે—તેના ઉપર વૈષ્ણવોએ કદી સભા ભરી ? કે ને અમલમાં મૂકવા કાંઈ કહ્યું ? વૈષ્ણવ લાઇઓ એ ત્રણ કે ચાર સૂચનાઓ વિચારી જોશે ?

આપણા ધર્મોને આધુનિક હોવાનાં વખાણ સાંભળવાં છે છતાં આધુનિક થવું નથી. એક પણ આધુનિક પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરવો નથી. એ સભાના વ્યાખ્યાતા, જેઓ શ્રીનાથ-હારની ગાદીના દીકામત છે, તેમને માટે એવાં વખાણ સાંભળ્યાં કે તેમને સાઈ બાપણ કરતાં આવડે છે, ટેનિસ ક્રિકેટ વગેરે રમતાં આવડે છે. આટલાથી આધુનિક થવાય ! શ્રીમંતોના દીકરાઓ પણ બંગલા બંધાવી, ઉત્તમ સીગરેટ કે વ્હીસ્કી પી, કે અંગ્રેજી પત્રોમાં સર્ક આધુનિક થાય છે. પણ એમ આધુનિક થઈ જવાય ? તેમની ગાદીની ઉપજના ૧૦ કે

૧૨. ટકા. ગોપાલનમાં જાય છે. આપણા કેટલાક દરબારના લગભગ એટલા ટકા કેળવણી કે દ્વાખાના વગેરેમાં જતા હશે તેટલાથી આધુનિક શંક જત્યાય ? ધર્મ જો જીવંત અને સમાજનો રક્ષક હોય તો દેશના મહાન પ્રશ્નો વિશે વિચાર કરી પોતાના અનુયાયીઓને દોરવા જોઈએ કે નહિ ? ઓક્સફર્ડ કેંબ્રિજ મૂળ ધર્મ સંસ્થાઓ હતી તે હાલ યુનિવર્સિટીઓ છે, હાલનાં મંદિરો, ગાદીઓ, દેરાસરો, જમાતો વગેરેની ઉપજ એક યુનિવર્સિટી ચલાવે તેટલી નથી ?

અને આ તો દિન્દુ મહાસલા સાથે અસ્પૃશ્યતાને કારણે સંબંધ પથ ન રાખી શકાય !
 ઝેન્યુએટો પથ જ્યારે ડાહ્યા થઈ અસ્પૃશ્યતાની દલીલો કરે છે ત્યારે તો સમજાતું નથી કે આ તે ધર્મમાં, બુદ્ધિમાં, શિક્ષણમાં કે વાણીમાં ક્યાં દોષ છે !

x

x

x

દ્વિતીય-છાત્રાસય સંમેલન અમરેલીમાં ભરાયું. ત્યાં પણ અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન આડો આવ્યો. અમરેલી ગાયકવાડી, અને ગાયકવાડ સરકારે સૌનાં પહેલાં જાહેર સંસ્થામાં સ્પર્શ-સ્પર્શનો બાધ કાઢી નાંખ્યો છે. અહીંની શાળામાં અંત્યજો જાય, અહીંની લાઇબ્રેરીમાં અંત્યજો જાય, અહીંની રાજકીય અને વહીવટી રાજાઓમાં અંત્યજો જાય; પણ છાત્રાસય સંમેલનમાં અંત્યજો અને તેમને સ્પર્શ કરનારા લુદા થેસે !

મહાન વૈષ્ણવ નરસિંહ મહેતા ઢેડને ત્યાં ભજન કરવા ગયા હતા અને અત્યારે વૈષ્ણવો જ સ્પર્શસ્પર્શનાં સર્વથી બળવાન ટકા રહેલા કિલ્લાઓ છે. અને તેમનાં કામી છાત્રાસયો સ્પર્શસ્પર્શનો વારસો પોતાના છાત્રોને ન જોઈતા હોય તો પણ આપે છે !

x

x

x

અમરેલી ગામ ધણું ચોખ્ખું છે. યુજરાતમાં ચરોતરમાં એવી જ જાહોજલાલીવાળી, ચોખ્ખી, સુધક અને મોટાં ઘરાવળાં ગામો મળી આવે. પણ કાઠિયાવાડ દરતાં ત્યાં ધૂળ વધારે હોય છે. બીજું, ગંદકીનું કારણ પાણીની બહોળાશ ગણવી જોઈએ. પાણી છે તો મૂળ વધારે ચોખ્ખાઈ માટે, પણ આપણે ત્યાં તેથી ગંદકી વધે છે. ચરોતરનાં ઘણાં ખરાં ગામોનાં બોરિંગથી આખા ગામને પુછકળ પાણી મળે છે, અને ઢળે છે. પણ ત્યાં પાણીના નિકાસ માટે એવી સગવડ તેઓ કરી શકતા નથી. બોરિંગ કરાવવા જેટલા પૈસા તેમની પાસે છે, પણ મોટાં શહેરોની માફક ગટરો કરાવવા જેટલા નથી. આપણે પશ્ચિમની રીત-ભાતોમાંથી કડકે કડકે ઉછીનું લઈ સુધારો કરીએ છીએ તેથી એક ઉપાય કરતાં નવા અપાયો થાય છે તેને પોંચી વળાતું નથી. આ પ્રશ્ન આપણે માટે વિકટમાં વિકટ છે.

અમરેલીમાં એક વાત ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેતી નથી. કોઈ પણ સામાન્યમાં સામાન્ય રિપોર્ટ લુઓ કે કોઈ પણ સામાન્યમાં સામાન્ય લાપણું સાંભળે, પ્રસંગ રાજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય કે કોઈ સ્વતંત્ર જ હોય, પણ લખનાર કે બોલનાર જરૂર મહારાજ સાહેબનાં વખાણ કરવાનો, તેમનાં વાક્યો ટાંકવાનો અને નવાઈ લાગે છે કે શીમંતુ પોતે કે તેમને કોઈ અધિકારી એકાદ ટિપ્પણ કાઢી આ બંધ કેમ કરાવતો નથી !

આની અસર હોકો ઉપર અને વિદ્યાર્થીઓ ઉપર જરૂર ધણી ખરાબ થાય. શરૂઆતથી જ પોતે ન રમજો તેવી રીતે તેઓ યુસાગતિયા અને પરશુદિને અનુસરનારા જ

યમ નય, આંખા કાઠિયાવાડમાં ત્યાં એકરાજપદ્ધતિ છે ત્યાં આવી ખુશામતની ટેવ ઓછી પતી પડે. જે.

પણ રહેા, મુજરાતમાં પણ એમ નથી ? ત્યાં પણ કોઇ પણ જાહેર પ્રસંગે કલેક્ટર કે કમિશનર જ આવજ સુધી પ્રમુખ યતા નહિ ? કોઈ પણ જાહેર પ્રસંગે તેમને જ આમત્રણ થતું નહિ ? અલગત એ સરકારી અમલદારો વધારે સૂક્ષ્મ અને વધારે હુદ્દિવાળા એટલે એમની ખુશામત પણ વધારે સૂક્ષ્મ. એવા જ બીજે વર્ગ અમદાવાદના અને બીજાં મોટાં શહેરોના શેઠિયાઓનો. કાઠિયાવાડમાં દરજ્જા છે તેટલા જ કે તેથી વધારે અને તેટલી જ કે તેથી વધારે ઉપજવાળા શેઠિયાઓ મુજરાતમાં છે, અને તેમની ખુશામતો પણ કોઇ ઓછી નથી થતી. તેમની સરાસરી સંસ્કારિતા પણ કલેક્ટર કમિશનર જેટલી ન મુકાય, અને કાઠિયાવાડના રાજાઓ કરતાં બહુ ઊંચી પણ ન અંકાય !

ત્યાં જાઓ ત્યાં યુવાનો ભેગા થાય કે તરત બંડ કરવાની વાતો કરે છે. “ તમે ધરડાઓ ગમે તેમ કહેશો પણ અમે જરૂર બંડ કરવાના. ” પણ આ બંડની અનેક વારની ધમકી છતાં યુવાનોનું બંડ હજી સુધી ક્યાંય દેખાતું નથી.

વડવાળાઓમાં વરસેક ઉપર યુવક મંડળ કોઇ વિચિત્ર નામ નીચે મળ્યું. ભાપણોમાં અને ચર્ચામાં યુવાનોએ અનેકવાર કહ્યું કે અમે બંડ કરીશું. પણ યુવક મંડળનું બંધારણ ઘડવાની વાત આવી ત્યારે અંત્યજને પોતાના મંડળમાં દાખલ કરી શક્યા નહિ !

એક વેળા એક રાજાએ શહેરમાં ફરતાં, કોઇ બાવાને પગમાં કાપ મૂકી લોહી કાઢી પૈસાં માગતાં દીડો. રાજાને થયું કે આ એક પૈસા માટે હાથે કરીને શરીર પર ધા મારે છે તો આવા બાવાઓને પગાર આપી લશ્કરમાં રાખ્યા હોય તો બહુ બહા- હુર દુકડી થાય. રાજાએ એવી દુકડી બનાવી. તેના પર શત્રુ ચડી આવ્યો. કારભારીએ બાવાની દુકડી શત્રુ સામે લડવા મોકલવા રાલાહ આપી. દુકડી ગઇ. અને દુકડી શત્રુ પાસે જતાં ‘ હરદર મહાદેવ ’ કે એવી કોઈ લાઠીની ખૂસ મારવાને બદલે કહેવા લાગ્યા, “ રગ સમાલકે લડના. ”

બાપણો અપરે પૈસા માટે ચેતહી, હટહટ રપતે પેસી જસ હપાઈ જ. આપ તેલી સંભાળ રાખીને કાપ મૂકતા. અહીં શત્રુ સામે લડતાં પણ તેઓ ધોરી નસની સંભાળ રાખી લડવાની એક બીજાને ચેતવણી આપવા લાગ્યા. લડાઇના ઉત્સાહમાં ક્યાંક ધોરી નસ ઉપર ધા પડી જાય તો !

આપણા યુવાનોને

જેમએ છીએ, જેમએ છીએ,
જેમાં આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ જરા પણ ન હોય,
જેમાં તન મન ધનને જરા પણ હાનિ ન પહોંચે,
જેમાં પુત્ર મિત્ર કલ્પને જરા પણ વાંધો ન આવે,
એવું બંડ કરવાનું, બંડનો જરા મેળવવાનું,
કોઈ ક્ષેત્ર કે વિષય.

છાત્રાલય સંમેલનમાં પ્રમુખશ્રી ડાક્ટરસાહેબ સાથે પ્રશ્નોત્તરી ચાલતાં દરમિયાન શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર તરફથી ચાલતા હસ્ત લિખિત 'દૈનિક'માં નીચેના લેખને, તંત્રીની પરવાનગી વિના, સ્મરણમાંથી ઉતારીએ છીએ તેને માટે તંત્રીશ્રી માફ કરશે એવી આશા છે.

કેટલાક નહિ પૂછાયેલા અને નહિ પૂછવાના પ્રશ્નો:-

- (૧) પ્રમુખશ્રીને પૂછવાનો કોઈ પ્રશ્ન ન હોય ત્યારે કયો પ્રશ્ન પૂછવો ?
- (૨) હિન્દુસ્તાનમાંથી કોમો નાશુદ યાચ ત્યારે કોમો છાત્રાલયોનું શું કરવું ? તેમાં કેવા પ્રકારના છાત્રોને દાખલ કરવા ?
- (૩) છાત્રાલયના આદર્શો સિદ્ધ થવા માટે છાત્રોનાં માબાપોએ શું કરવું, કેવી રીતે છાત્રાલય સાથે સંદર્ભ કરવો એ પ્રશ્ન અચોંચ છે. પણ કેટલાક છાત્રો પરણેલા હોય છે અને છોકરાંવાળા હોય છે તેમનાં પત્ની-છોકરાંએ એ આદર્શ સિદ્ધ કરવા શું કરવું, શું શું ન કરવું ?
- (૪) છાત્રાલયના ગૃહપતિ અને તેમનાં પત્ની, કાંઈ પણ સંકેત વિના, અંદર અંદર લડીને ગૃહસ્થાશ્રમનો વ્હાવો લઈ શકે તે માટે, ગૃહપતિગૃહ છાત્રાલયગૃહથી કેટલું દૂર જોઈએ ?

અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ પ્રશ્નો સાથે સંબંધ ધરાવતા અને નહિ ધરાવતા જિજ્ઞાસુઓ આ પ્રશ્ન પૂછીને મૂળ લેખકના આશયને ઘોઠો પહોંચાડી તે લેખકને ફરિયાદ કરવાનું કારણ નહિ આપે.

ઉપરનો લેખ 'દૈનિક'માંથી લઈ લીધા બદલ નીચેના એક નિબંધ અમે સદર દૈનિકને પ્રસિદ્ધ રીતે આપીએ છીએ,

વિષય: અમદાવાદની કેટલીક દુકાનો અને કેટલાંક કોમો છાત્રાલયોની તુલના કરો:-

કન્યાની અછતવાળી કોમનો કોઈ પણ માણસ ન્યારે ઘણાં વરસો સુધી વાંટો રહી જાય છે ત્યારે તે અમદાવાદમાં દુકાન કરે છે. એકી ખૂટીમાં નિર્વીર થઈ શકે એટલા માટે તે ઘણે લાગે પાનની દુકાન કરે છે. પોતાની નાતગતમાં 'અમદાવાદમાં દુકાન' હોવાની પ્રતિષ્ઠાથી તેને આખરે કન્યા મળી રહે છે.

કન્યાની અછતવાળી કોમમાં કોઈ પણ માબાપોને ન્યારે લાગે છે કે પોતાનો દીકરો ઘણાં વરસો સુધી કુંવારો રહી ગયો છે ત્યારે તેઓ તેને કોઈ પ્રતિષ્ઠિત છાત્રાલયમાં લાવવા રાખે છે. એવા છાત્રાલયની પ્રતિષ્ઠાથી તેને આખરે કન્યા મળી રહે છે.

કન્યા મળ્યા પછી પેલો દુકાનદાર દુકાન વેચે છે ત્યારે તેને મૂળની ખૂટી મળી રહે છે. પેલાં છાત્રનાં માબાપોને એ પ્રમાણે પોતાના છોકરાનાં વરસોના બદલામાં કશું મળતું નથી એટલો જ ફેર રહે છે.

લો ક ચ યા

[આ માસિકના વાનકાને અને ગૃહસ્થાના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અને વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સમગ્ર માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી અણુના ચોગ્ય અને શાક્ય લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

થરપારકરના ભીલો

થરપારકર એ સિંધના સાત જિલ્લા પૈકીનો એક હોવા છતાં ઘણી બાબતોમાં સિંધથી નોખો તરી આવે છે. પશ્ચિમની સરહદ તરફની જમીન બાદ કરતાં નામનો અર્થ સિંધની જમીન એકંદરે સપાટ છે, ને વરસાદ ઓછો હોવા છતાં નહેરના પાણીની સગવડના પ્રમાણમાં ઓછીવતી ફળદ્રુપ છે. જ્યાં જ્યાં થરપારકર જિલ્લામાં રેતીના મોટા મોટા યર-ટેકરા આવેલા છે, ને જે ભાગ સપાટ છે ત્યાં પણ જમીન રેતાળ હોવાથી ખરાબર પાક થતો નથી. ‘થરપારકર’ શબ્દનો અર્થ, પણ થર=ઘીયા રેતીના ટેકરાઓવાળા જમીન, ને પારકર=ચીચી સપાટ જમીન (sandy high lands and low lands) એવો થાય છે.

આ જિલ્લાની ઉત્તરે ખીરપુરનું દેશી રાજ્ય, પૂર્વે મારવાડનો રેતાળ મુલક, દક્ષિણે કચ્છનું રણ તથા પશ્ચિમે સિંધનો હૈદરાબાદ જિલ્લો આવેલો છે. સીમા ક્ષેત્રફળ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૩,૬૩૮ ચો. માઇલ છે, જેમાંથી ૧૦,૫૪૩ ચો. વસ્તી મા. જેટલો ભાગ રેતીના રણનો હોઇ વેરાન છે. વિસ્તાર આટલો બધો હોવા છતાં ઇ. સ. ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે વસ્તી માત્ર ૬,૯૬,૩૩૧ માણસની છે. જિલ્લો ક્ષેત્રફળમાં પંચમહાલથી ભગભગ સાતગણો હોવા છતાં વસ્તી પંચમહાલ કરતાં સહેજ જ વધારે છે. જિલ્લાનું દર ચો. માઇલે વસ્તીનું પ્રમાણ માત્ર ૨૯ છે. અને કેટલાક તાલુકાઓમાં તો-દીપલો તથા ખીપરોમાં-૧૨ થી વધારે નથી. આખા જિલ્લામાં મોટાં શહેર બે છે: ખીરપુરખાસ તથા ઉમરકોટ, અને તેમની વસ્તી અનુક્રમે ૪,૮૫૬, ને ૩,૯૭૯ છે.

વસ્તી આટલી બધી આછી હોવાનું કારણ કુદરતી સંપત્તિ (natural resources)ની તંગી છે. જિલ્લાના મીઠાપુરખાસ, નાળાવિભાગ તથા થરવિભાગ એમ વસ્તી આછી ત્રણ ભાગ પાડેલા છે. તેમાં નહેરોની સગવડ માત્ર ખીરપુરખાસ જિલ્લાનું કારણ વિભાગમાં જ છે સિંધુ નદીના જમરાઉ નહેરમાંથી આ વિભાગની જમીનને પાણી મળે છે. ને તેથી આ વિભાગમાં કપાસ તથા ઘઉંનો પાક સારા પ્રમાણમાં થાય છે. એ જ કારણને લઈને જીન અને વિભાગ કરતાં આ વિભાગ

ગમાં વસ્તી વધારે ગાદી છે. (દર ચો. માઇલે ૯૦) નાળા વિવાગની થોડી જમીનને (ઉમરકોટની આસપાસ) પણ નહેરનું પાણી મળે છે; પણ થરવિભાગ કે જેમાં ચાર પંચમહાલ જહા આખા સમાઈ જાય; તેમાં ખેતીને માટે પાણીની ખીજકુત્ર સગવડ નથી. ટેકરાટેકરી હોવાથી નહેરો આખી શકે તેમ છે જ નહિ. વરસાદ પણ ૧૦ ઈંચથી વધારે પડતો નથી. અને કુવા તો નગર તાલુકા સિવાય આખા થરમાં એટલા ઊંડા છે કે આપણને ઉપરથી જોતાં પાણીનાં દર્શન પણ મહામુશ્કેલીએ થાય. મીડી તાલુકામાં ૧૦૦ અને જાજરા તાલુકામાં ૨૦૦ થી ૨૫૦ શીટ સુધી કુવા ઊંડા હોય છે; ને ઘણીવાર ચાર મળ પાણીથી ભરાય એવોડો નાનો કેસ બહાર કાઢતાં પણ વારા ફરતી બળદની બે કે ત્રણ જોડ બદલવી પડે છે. તળાવો નહિ જેવાં જ છે; અને પારકર-નગર તાલુકા-સિવાય ખીજે ચોમાસાના ચાર મહિના પણ તેમાં પાણી ટકતું નથી એટલે પાણીનો બધો આધાર ઊંડા કુવાઓ ઉપર જ છે. આઠ દસ મહિના સુધી, ગાગેગામ વસ્તીના પ્રમાણમાં, કુવાઓ ઉપર સારો દિવસ કેસ ફર્યો જ કરે છે. મીડીમાં આશરે બે હજાર માણસની વસ્તી છે ત્યાં લગભગ ૪૦ કુવા ઉપર દરરોજ કેસ ચાલુ હોય છે. ન્હાવા ધોવાનું, પીવાનું તથા ટોસે પાવાનું પાણી પણ કેસનું જ હોય છે. જમીન ખેતી માટે લગભગ નિરુપયોગી જેતીજ છે; પણ ઘાસચારો ઘણો હોવાથી લોકો ગાય, બળદ, જીટ, ઘેટાં, બકરાં, તથા ગધેડાં મોટા જથ્થામાં રાખે છે. પાણીની અછતને લીધે એ બધાં દોરડાંને ઉછેરવાનું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. દોરનાં પાણી માટે માંસિક ચાર આનાથી આઠ આના સુધી આપવા પડે છે.

વસ્તીના ૫૪ ટકા મુસલમાનો તથા ૪૬ ટકા હિંદુ છે. ખ્રિસ્તીઓ નહિ. જેવાં જ છે. એમની સંખ્યા ઇ. સ. ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે માત્ર ૮૩ વસ્તીનું વર્ગીકરણ (૬૪૫+૧૯ સ્ત્રી)ની છે. ચરપારકરમાં મીશનરીઓનું એક પણ ઘાણું નથી. હિંદુઓ માત્ર આ જ જહામાં આટલા સારા પ્રમાણમાં છે. સિંધમાં એકંદરે હિંદુઓની વસ્તી ૨૪ ટકાથી વધારે નથી. હિંદુ વસ્તીનું વર્ગીકરણ ઇ. સ. ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે નીચે જણાવ્યા મુજબ છે:—

૧ બીલ	૪૦, ૫૭૬	૫ } વાણિયા	૨૧, ૮૬૨
૨ ડેડ	૪૫, ૩૨૩	૬ } જુહાણા માહેશ્વરી	
૩ કોળા	૧૫, ૯૯૯	૬ } બીજા	૫૫, ૮૪૯
૪ રજપુત	૧૪, ૫૯૭		

કુલ ૧, ૯૪, ૨૦૬

ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં જહાની કુલ વસ્તી ૪,૩૩,૩૯૮ હતી; એટલે સને ૧૯૨૧ માં ૩૩,૯૧૨ થઈ એટલે એમાં તો ૧૬ ટકા જેટલો ભારે ઘટાડો થયો છે. આ ઘટાડાનું એક કારણ તો એ છે કે જહાનાં ગામોમાં કેટલીક વધઘટ કરવામાં આવી છે. બીજીની વસ્તી ઘટવાનું બીજું એ પણ એક કારણ છે કે થરમાં મુજેરાનનાં સાધન પુરતાં નહિ મળવાથી વધારે સારી મજુરી મળવાની આશાએ ઘણા નીચો સિંધના બીજા જહાઓમાં ખાસ કરીને પાસે આવેલા હૈદરાબાદ જહાનાં ગામોમાં ચાલ્યા જાય છે. હૈદરાબાદ જહામાં બીજીની વસ્તી ૧૩,૪૯૧ માણસની છે.

યરમાં ભીડ અને કોળી બંને સરખા જ અસ્પૃશ્ય ગણાય છે. હિંદુઓ તેમ જ પણ મુસલમાનો પણ એમને અડતા નથી. એમનો ધરતું દૂધ કોઈ વેચાતું હોય તથા કોળીની લેતું નથી. કેટલાક ચુસ્ત વેપારીઓ—વાણિયા, બ્રાહ્મણો—એમનાં હાથની સરખામણી શાકભાજી પણ લેતા નથી. ભીડ કરતાં પણ કોળીની સ્થિતિ વધારે ખરાબ છે. ભીડો આ મુશ્કેલી અસહ્ય વતની છે. દરેકની પાસે ઓછી વસ્તી જમીન હોય છે. જે દેહરાદાંક ઉછેરવાનો તથા વેચવાનો, દેહરામાંથી ઉત્પન્ન થતું ધી વેચવાનો અને જાટ, ગણેશાં લાડે ફેરવવાનો ધંધો કરે છે તેવાઓની સ્થિતિ પ્રમાણમાં સારી પણ ગણાય. જ્યારે કોળી તો અહીં બહારથી—ધણખંડે કચ્છ, વાગડથી કે રાધનપુર એમની સાથે—આવેલા છે, એટલે એમની પાસે પોતાની જમીન ખીલકૂલ નથી. કેટલાક વાણિયાની કે ખીલની જમીન અર્ધ ભાગે ખેડે છે. ધણાખરા પરચુરણ મળુરી કરી પેટ ભરે છે. દિવાળી કેડે તો બધા જ કોળી, ભીડો યર છોડી ગીરપુરખાસ કે દેરાપાદ તરફ મળુરી માટે ચાલ્યા જાય છે.

આ જિલ્લામાં દેડ-મેઘવારની વસ્તી પણ ખડો મોટી છે. દરેક ગામે એમનાં થોડાં ઘણાં ઘર હોય છે. ભીડની પેઠે તેઓ પણ વસ્તીના પાંચમા ભાગ જેટલા, બકે તેથી પણ વધારે છે. એ લોકોની આર્થિક સ્થિતિ ભીડ, કોળી કરતાં સારી હોય છે. અસ્પૃશ્ય હોવા છતાં એમનો સામાજિક દરજ્જો પણ ભીડ, કોળી કરતાં જાણે છે. જનને કાંતી, સુંદર ધાખળાઓ વણી, તથા મીઠાના સુતરની ખાદી કે ધોતિયાં વણી એ લોકો પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. પહેલાં એમનો ધંધો ધમધોકાર ચાલતો. તે વખતે ઘેરઘેર, વાણિયા બ્રાહ્મણને ઘેર પણ રેટિયા ફરતા એટલે હાથના કાંતેલા સુતરનાં જ ધોતિયાં, ફેટા તથા ખાંદી વણતા. આ મીઠાના જમાનામાં, હાથવણાટનો માત્ર ટકાવે પણ જાડો અને એટલો ખૂબી ચિત્તાકર્ષક નહિ હોવાથી એના તરફ લોકોનો આકર્ષણ ઘટવાથી એ બધા વણકર લોકોનો હવે વણાટના ધંધામાંથી પુરતો ગુજારો ચતો નથી, અને તેથી એમને પણ પુષ્કળ મળુરીનો આશ્રય શોધવો પડે છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં જિલ્લામાં ૧૦,૧૪૨ બખી વાંચી જણે તેવા હતા. અંગ્રેજી લખેલા માત્ર ૩૬૬ હતા. ઈ. સ. ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે લખેલાની સંખ્યા ૧૫,૦૬૩ અથવા કુલ વસ્તીના ૩૮ જેટલી છે. એમાં ૧૩,૧૩૪ પુરુષ તથા ૧,૯૨૯ સ્ત્રીઓ છે. અંગ્રેજી ભણવા માટે જિલ્લામાં મીરપુરખાસમાં એક હાઈસ્કૂલ તથા ઉમરકોટ અને મીડીમાં મિડલસ્કૂલો છે.

સાધારણ રીતે બ્રાહ્મણ, વાણિયા તથા લુહાણા ભણેલા હોય છે. ભીડોમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ ભણેલો નીકળે. કોળી, મેઘવાર તથા રજપુતોમાં પણ કેળવણીનું પ્રમાણ નહિ જેતું જ છે. યર વિભાગમાં મીડી, ઇસ્લામકોટ, નગર વગેરે ઠેકાણે બાન્ય સ્કૂલો—આપણી લોક-કાસ્ટ સ્કૂલો—છે. તેમાં મેઘવાર તથા કેટલાક મધણવાર (રાવળિયા) જાતિના અસ્પૃશ્ય ગણાતા મુસલમાન જાતના છોકરાઓ ભણે છે; પણ કોઈ ઠેકાણે ભીડ કે કોળીના છોકરાઓ ભણતા નથી; કે નથી કોઈ એમને ભણવાનો આગ્રહ કરતું. ઇસ્લામકોટ પાસેના એક નાના ગામનો મેઘવારનો છોકરો મીડીની એ. વી. સ્કૂલમાં અંગ્રેજી પાંચ ધોરણ પુરાં

કરી વધુ અભ્યાસ માટે હૈદરાબાદ ગએલો. હાલ તે ઝીંવીઅસમાં છે. હિંદુ સંજ્ઞાની આર્થિક સહાયથી એ અભ્યાસ કરે છે. ખીજો એક મીડીનો જ વતની મેઘવારનો છે.કરો. ગામીમાં અંગ્રેજ ખીજ ધોરણમાં અભ્યાસ કરે છે. મીડીમાં અંગ્રેજ સ્કુલને લગતી બોર્ડિંગ છે, ત્યાં ૨૦ વિદ્યાર્થી રહે છે. માસિક બોર્ડિંગ ખર્ચ રૂ. ૬ થી ૭ સુધી આવે છે.

સરકાર તરફથી કે લોકલબોર્ડ તરફથી બીજ, કેળી કે મેઘવાર જેવી હક્કી ગણાતી હિંદુ કોમેને કેળવણી માટે કોઈ પ્રકારનું ઉત્તેજન મળતું નથી. લો. બા. તરફથી કેટલીક લો-કાસ્ટ સ્કૉલરશીપો હોય છે. પણ તે તો ઘણુંખરું મધ્યમાર મુસલમાનોને જ મળે છે.

પુછપરછ કરતાં માત્રુમ પડ્યું કે બીજ, કેળી વગેરે અતિથય ગરીબ હોવાથી છાત્ર-રાશ્ત્રોને લણાવી શકતા નથી. નિશાળે જનાર છાત્રોને સ્ટેટ, ચોપડીની કિંમત આપતી પડે, ને રોજની મલુરીના પૈસા ગુમાવે તે લુદા એટલે છાત્રોને નિશાળે મોકલવાનું માળાપોને પરવડતું નથી.

થરમાં લો. બા. ની શાળાઓ ખડુ લુગ્ગ છે. તાલુકામાં ત્રણ ચારથી વધારે હોતી નથી. પારકરમાં તેમ જ થર સિવાયના ખીજ વિભાગોમાં કેહ કોઈ ખાનગી શાળાઓ ગમે ખાનગી શાળાઓ ચાલે છે. મુસલમાન વસ્તીવાળાં ગામોમાં મદરેસાઓ હોય છે, ને તેને લો. બા. તરફથી સારી માન્ટ મળે છે. એવી મદરેસાઓના નિરીક્ષણ માટે એક ખાસ નિરીક્ષક પણ લો. બા. તરફથી નીમવામાં આવ્યો છે. બીજ, કેળી સિવાયની હિંદુ વસ્તી ગામડાંમાં ઓછી હોય છે, એટલે હિંદુઓને માટે ખાનગી શાળાઓ ઓછી હોય છે. પારકરમાં-નગર તાલુકામાં-એવી કેટલીક શાળાઓ છે: મોદરા ગામે એવી એક શાળાની મેં મુજાકાન લીધેલી. એક મુંપકામાં યાળા બેસે છે. ૧૫-૨૦ વિદ્યાર્થીઓ રોજ અભ્યાસ કરે છે. ગામનો જ એક સારસ્વત બ્રાહ્મણ ૧૨-૧૫ વર્ષથી માસ્ટર તરીકે કામ કરે છે. લો. બા. દર વર્ષે રૂ. ૯૬) માન્ટ આપે છે. માન્ટનો આધાર ડેપુટી માહેજની મરજી ઉપર છે. વચ્ચે એક મુસલમાન ડેપુટી આવેલા તેમણે માન્ટ ઘટાડીને રૂ. ૪૮) કરી દીધી હતી. એ વર્ષ ઉપર એક હિંદુ ડેપુટી આવ્યા તેમણે પ્રયત્ન કરી અસલના રૂ. ૯૬) મેંજુર કરાવી આપ્યા.

થરપારકર છાત્રો સિધમાં છે, એટલે કચેરીઓમાં તથા શાળાઓમાં સિધી બાબાકારા કામ ચાલે છે. પણ થરમાં લોકબાબા થરી છે. એ મારવાડી, કચ્છી બાબા તથા સિધીના મિત્રબુધી યએલી છે. એમાં ગુજરાતીની પણ થોડી જાંટ છે. થરમાં ગુજરાતી ભાષાનો પ્રચાર સારા પ્રમાણમાં છે. નગર તાલુકામાં તો ૪૦ ટકા કરતાં વધારે લોકોની માનુજાયા ગુજરાતી છે. થોડા વખત પહેલાં યએલી લો. બા. તરફની તપાસને પરિણામે એમ માત્રુમ પડ્યું હતું કે તાલુકાની ૪૮,૬૬૮ માણસની વસ્તીમાંથી ૨૨,૦૦૦ જેટલાની ભાષા ગુજરાતી છે. (અમળત ઉચ્ચાર વગેરેમાં પ્રાન્તીય ભેદવાળો) નગર તાલુકાની શાળાઓમાં પહેલાં ગુજરાતી શીખવાય છે, ગુજરાતી સારી રીતે વાંચતાં જખનાં આવડી ગયા પછી સિધીતી શરૂઆત થાય છે. આગળની પરીક્ષાઓ પાસ કરવા તથા મરકારી નોકરી મેળવવા સિધી તો જળજું ન પડે; એટલે સિધી તથા ગુજરાતી એમ બે ભાષાઓ વિદ્યાર્થીને શીખવી પડે છે. મીડી તાલુકાની શાળા-

એમાં પણ સાધારણ ગુજરાતી શીખવાય છે. થરની કન્યારાજાઓમાં તો બધે જ શિક્ષણની શરૂઆત, ગુજરાતીથી થાય છે, કેટલેક ઠેકાણે શિક્ષિકાઓ કચ્છ, કાઠિયાવાડની છે.

થરના ઘણા કેળવાયલા માણસો, ખાસ કરીને ધાર્મિક વૃત્તિવાળા, સિંધી કરતાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં વધારે રસ લે છે. સારાં સારાં ગુજરાતી પુસ્તકો મંગાવીને વાંચે છે. સિંધી સાહિત્યમાં અને તેમાં ય સિંધી કવિતામાં છાંડની, અને આશુક માશુકની વાતો વધારે આવતી હોવાથી, પોતાની બહેન બેટીઓ માટે તો થરના લોકો ગુજરાતી સાહિત્ય જ પસંદ કરે છે.

થરમાં ગુજરાતી ભાષાનો આવો સારો પ્રચાર હોવાનાં ઘણાં કારણો છે. એક તો થર તથા ગુજરાત જોડાજોડ આવેલા છે. વચ્ચે માત્ર ૧૬ કોસનું ગુજરાતી ભાષાના રેતીનું રણ છે. આઠ નવ માસ સુધી તો બંને પ્રાન્ત વચ્ચે ઊંટ, પ્રચારનાં કારણો. ગધેડાં તથા પોઠ મારફતે સારો વેપાર ચાલે છે એમાસામાં વધારે વરસાદથી રણમાં પાણી ભરાઈ જાય ત્યારે જ બધા વહેવાર અટકી પડે છે.

ખીજી પચીસ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં થરના લોકોને શિક્ષણ આપવા ગુજરાત, કાઠિયાવાડ કે કચ્છના જ શિક્ષકો મળતા. જુના વખતની ગામડી નિશાળો ચલાવનાર પણ ઘણાખરા ગુજરાતીઓ જ હતા. ત્રીજી અને સૌથી મહત્ત્વનું કારણ એ છે કે પોણોસો વર્ષ પહેલાં થરના દીપલો, મીઠી, તથા નગર તાલુકા કચ્છના રાવની હકુમત તળે હતા. તે વખતે કચેરીનું બધું કામકાજ ગુજરાતીમાં જ ચાલતું. રાજ્યનાં દફતરો પણ બધાં ગુજરાતીમાં જ રહેતાં. એજેન્સીના હાથમાં આ મુશ્કેલ ગયા પછી પણ ઘણાં વર્ષ સુધી કચ્છના પોસ્ટિક્ટર એજન્ટ અહીંના મુખ્ય અધિકારી તરીકે કામ કરતા. સિંધ સાથે જોડાયા પછી જ સિંધીનો પ્રચાર થવા લાગ્યો છે.

અહાંના થર તથા નાળા વિભાગમાં જ્યાં બીલ કોળીની વસ્તી વધારે છે, ત્યાં જમીન ઉતરતા પ્રકારની હોવાથી જમીન મહેસુલના દર પણ બહુ હલકા છે. જમીન મહેસુલ. કેટલાક ભાગમાં તો હજી જમીનની માપણી પણ થઈ નથી. સિંધ ગેઝેટીઅરમાં થરના જમીન મહેસુલના દર નીચે પ્રમાણે આપેલા છે.

૧ નગરપારકર તાલુકો, મીઠીનાં ૩૨ ગામ, દીપલો તાલુકો તથા ખીપરોનો રણનો ભાગ.

એ. ગું.	એ. ગું.	ર. આ. પા.
	૨-૨૩ સુધી	૧-૦-૦
૨-૨૩ થી	૫-૭ "	૨-૩-૦
૫-૭ "	૧૦-૧૩ "	૩-૦-૦
૧૦-૧૩ "	૩૧-૦ "	૫-૮-૦
૩૧-૦ "	૪૧-૧૩ "	૮-૦-૦

૨. - જાહરા તાલુકા, મીઠીનાં ૨ ગામ તથા ઉમરકોટનો રણનો ભાગ.

એ. ગું.	એ. ગું.	ર. આ. પા.
	૫-૦ સુધી	૨-૦-૦
૫-૦ થી ૧૦-૦	„	૩-૦-૦
૧૦-૦ „ ૨૦-૦	„	૫-૦-૦
૨૦-૦ „ ૩૦-૦	„	૬-૮-૦
૩૦-૦ „ ૪૦-૦	„	૮-૦-૦

ઃ યર વિભાગની જમીનમહેસુલની પેદાશ સવાભે લાખ રૂપીઆથી વધારે નથી. જમીન-મહેસુલ ઉપરાંત બીજી આવક ધી ઉપરના નિકાસ દાણાની છે જંગલખાતુ અહીં રાખવામાં આવ્યું નથી. જંગલમાં દોરડાંક ચરે તેના ઉપર કોઈ જાતનો કર લેવામાં આવતો નથી. પણ તેના બદલામાં ધી ઉપર જકાત નાખેલી છે. દરજંગાળી મહે ૩. ૨)ના હિસાબે દાણ લેવાય છે, અને તેમાંથી વધારેમાં વધારે રૂ. ૫૦,૦૦૦ સુધી ઉત્પન્ન થાય છે. દરેક તાલુકા કચેરીએ જ દાણ વસુલ કરવામાં આવે છે.

બીજો આ મુલકના અસલ વતની છે. બધી જમીનના માલિક તેઓ જ હતા. ગામે ગામ બીજ પડેલો હતા, ને તેઓ જ ગામધણી ગણાતા. પડોસમાં ઇતિહાસ મારવાડમાં કે કચ્છમાં કોઈ રાજા બળવાન થાય તો તેને નામની અંડણી ભરતા. યુદ્ધને પ્રસંગે જરૂર પડે તેના પક્ષમાં રહી, બહાદુરીથી લડતા ધીમે ધીમે ઉત્તરે ઉમરકોટ-અમરકોટમાં ઇ. સ. ૧૨૨૬ માં સોદા રજપુતોએ તથા દક્ષિણમાં વીરાવાવ ભેદેશ્વર તથા પછીથી નગરમાં રાણાઓએ પોતાનાં રાજ્ય જમાવ્યાં ને બીજો ઉપર પોતાની સત્તા બેસાડી રજપુતોના આવ્યા પછી મારવાડ તરફથી પુષ્કરણા બ્રાહ્મણો, ને પંજાબમાંથી સિંધમાં થઈ લુહાણાઓ તથા સારસ્વત બ્રાહ્મણો આ મુલકમાં આવી વસવા લાગ્યા. એ બધાંના આગમન પછી બીજોની સત્તા ને સાધનસંપત્તિ દિવસે દિવસે ઘટવા લાગી.

કેટલાક સંકા પછી જોધપુર નરેશ ઉમરકોટ તથા જાહરા તાલુકામાં પગપેસારો કર્યો ને કચ્છના રાવે દીપસો, મીઠી તથા નગર તાલુકાઓમાં પોતાની આજુ વતોવી. ૧૯ મા સૈફની શરૂઆતમાં હૈદરાબાદના તાલપુરા મીરાએ યરમાં પોતાની સત્તા જમાવવા પ્રયત્ન કરેલો ને નવાકોટ તથા હમ્મરામકોટમાં પોતાનાં યાણાં બેસાડેલાં. ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં નેપી ચરે દેડી તથા મીયાણીના યુદ્ધમાં મીરાને સખત હાર ખવડાવી સિંધમાં અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો. પછી ધીમે ધીમે યરમાં પણ એમની સત્તા જામતી ગઈ. ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના એપ્રિલની ૧૫ મીં તારીએ યરપારકરના કેળાઓએ નગરના રાણાની ઉકેરણીથી ગળવો કરી અંગ્રેજોની સત્તા ઉધવાવી પાડવા પ્રયત્ન કરેલો પણ ભારે નિષ્ફળતા મળેલી.

દ્વિતીય છાત્રાલય સંમેલન ઉપર સ્વતંત્ર વિચારો

મહાસભાઓ, પરિષદો કે સંમેલનો ભરાઈ ગયા પછી તેના અહેવાલોમાં એ સંમેલનનાં વર્ણનો જ વધારે ભાગે આવે છે. આવાં વર્ણનો, જેઓએ પરિષદમાં હાજરી આપી હોય તેમને જરૂરનાં નથી અને જેઓ ગેરહાજર હોય તેમને ઉપયોગી થતાં નથી એટલે એ સર્વ કરતાં જૂદા પ્રકારની હકીકતો જે જોવાની રહી ગઈ હોય તેને જ પ્રાધાન્ય આપીને વિહંગાવલોકન થવું જોઈએ.

અમરેલીમાં છાત્રાલય સંમેલનની ખીણ બેઠક ભરાઈ હતી. તેમાં બે મુખ્ય સંતિનાં લોકો હાજર રહ્યા હતા અને તે બન્નેને બે સામસામા વિભાગમાં બેસારવામાં સંતિઓ આવી હતી: એક સંતિ તે અત્યંત સ્પર્શકો અને ખીણ મર્યાદીઓ (મરેન્ટી). એ મંડપમાં તેમ જ ખીણ સ્થળોએ અસ્પૃશ્યતામાં માનવાવાળાં અને નહિ માનવાવાળાં એવાં નામો અપાય છે તે સંદિગ્ધ લાગે છે માટે આ જૂના શબ્દો નવે રૂપે યોજ્યા પડ્યા છે: આ બે સંતિ ઉપરાંત એક ત્રીજી સંતિ હતી જેમને આજે સર્વે, સ્ત્રીઓ અથવા ખ્રેનોને નામે ઓળખે છે. તેમને બેસવાની સગવડ પણ જુદી જ હતી. માત્ર એટલા ઉપરથી જ તેમને જૂદી સંતિ ગણવાનું પ્રયોજન નથી; કિન્તુ ભોજનગૃહમાં પણ બ્રાહ્મણ, પાટીદાર, લોહાણા વગેરે સંતિનાં જૂદાં સ્થળ સાથે એક ખ્રેન સંતિ માટે પણ જૂદું સ્થળ રાખવામાં આવ્યું હતું અને ભોજનગૃહની ભૂગોળના સ્ત્રી-ખંડમાં વિશેષ પેટાસંતિઓ કેખાતી નહોતી. સંમેલનમાં હાજર રહેલામાં કેટલીક પેટાસંતિઓ નજરે પડતી હતી. તેમાં વાલીઓ કે માળાપો, છાત્રાલયના સંચાલકો અને સેવકો, ગૃહપતિઓ, શિક્ષકો, શિક્ષણ-સાક્ષીઓ, અમંત્રદારો, કવિઓ વગેરે સંતિઓ હતી. તદુપરાંત છાત્રો, સ્વયંસેવકો, ઊભા રહેનારાઓ, કૃપા કરનારાઓ, વાતચિતો કરનારા, દરયા કરનારા વગેરે વગેરે પણ હાજરી આપી હતી.

જો ઠરાવોની સંખ્યા અને ગુણ ઉપર નજર રાખીને બોલીએ તો છાત્રાલય સંમેલનની આ બેઠક મોટું મીઠું ગણાય. પ્રથમ સંમેલનમાં પણ ઠરાવો નહોતા અને કાર્યક્રમ આ બેઠકમાં પણ નહોતા. અને એ યોગ્ય જ હતું. રાત્ર્યના ઠરાવો આપણને મહત્વના લાગે છે કેમકે તે ઠરાવોનો અમલ થાય છે; અને થઈ શકે છે કેમકે એ અમલનો લંગ કરનારને શિક્ષા કરવાની અથવા અમલનું પાલન કરવાની ફરજ પાડવાની આજે રાત્ર્ય પાસે સત્તા છે. પણ છાત્રાલય સંમેલન કે છાત્રાલય મંડલ આજે બધાં છાત્રાલયો ઉપર કેઈ પણ પ્રકારની હકુમત ભોગવનાં નથી; ભોગવવા માગતાં નથી; અને ભોગવવા છત્રે તોપણ એ વ્યસ્તનો સ્વીકાર કરાવવા નેમની પાસે સત્તા અને સિદ્ધાંત બે સિદ્ધાંત ત્રીજું સાધન નથી. એટલે ઠરાવો કશો અર્થ નહોતો. પણ ઠરાવો ન કરવાનો હેતુ તો એ હતો કે ન્યારે છાત્રાલયોનાં નિયમનનું કેન્દ્ર છાત્રાલય મંડલ અને ત્યારે પણ તે કેઈ રીતે સત્તા જેવું થનાર નથી.

છાત્રાશયના કાર્યક્રમમાં તેા, છાત્રાશયોમાં વારંવાર અનુભવાતી મુશ્કેલીઓ ત્યાંના પ્રશ્નો વગેરે ઉપર તજજ્ઞોનાં વ્યાખ્યાનો, અને સત્તેજા બરાબર સમજાય તે માટે તેને યોગ્ય સ્વરૂપે સ્ફુટ રીતે મૂકીને સ્વીકાર્ય બનવા માટેનાં પ્રવચનો એ જ બની શકે તેવું હતું. છાત્રાશયોની સુધારણા માટે નવીન છાત્રાશયનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરી રીતે સમજાવું જોઈએ, અને તેટલા માટે છાત્રાશયની સંરચાને દરેક ખાલુથી તપાસવી જોઈએ. એવી ખાલુઓ જ નહીં કરવામાં આવી હતી: (૧) સમાજ (૨) વિદ્યાર્થી (૩) માળખા (૪) શિક્ષણ (૫) સંસ્કાર અને (૬) રહેણી કરણી-વગેરે. અને આ જ પૈકી દરેક વિષયના મુખ્ય દષ્ટિબિન્દુથી છાત્રાશયના એકાદ બે પ્રશ્નો જણવાને તે તે વિષયના નિષ્ણત કે અભ્યાસીને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. અને જ્યાં મતભેદને અવકાશ હતો ત્યાં અન્ય મતધારીઓને પણ બોલવાને નિમંત્રવામાં આવ્યા હતા. આ રીતે સમગ્ર છાત્રાશયના વિષયનું વર્ગીકરણ કરીને જ્યાં ઉકેલ લાવવાનું શક્ય હોય ત્યાં તેનો ઉકેલ આપવાનો યત્ન થયો હતો. અને આ સંમેલન પછી પણ આ વિષયે લોકો જાગૃત રહે એવાં અને છાત્રાશયોને અંગે આવશ્યક જણાય એવાં કાર્યો આજુ રાખવા માટે ગયા વરસની માફક આ વરસે છાત્રાશય ગંઢળના સભ્યો નહીં કરવામાં આવ્યા હતા. તેઓ આખા વરસ દરમિયાન આગનારાં કામો હાથમાં લેશે. અને ગયે વરસે છાત્રાશય મંડળ એક વરસ માટે નીમાયું હતું તેને આ વરસે કામથી સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. બન્ને પ્રમુખોનાં ભાષણના પહેલા દિવસના કાર્ય પછી ઉપર પ્રમાણેની રૂપરેખા નક્કી કરી સંમેલને પોતાનું કાર્ય આરંભ્યું.

એ રૂપરેખા અનુસાર વ્યાખ્યાનો ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં, તે ઉપરાંત બે ભાષણો થયાં: એક પ્રમુખ શ્રી કાશેશ્વરનું 'ધર્મ શિક્ષણ' વિશે અને બીજું 'પુરોપનાં છાત્રાશયોના અનુભવ' એ વિષય ઉપર શ્રી ભોગીલાલ દોડરનું. પરંતુ એ વ્યાખ્યાનો છાત્રાશય સંમેલનનાં કાર્યો માટે દેરેશી રૂપરેખાને અંગેનાં નદિ કિન્તુ જાણે વક્તાનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો પરિચય લેવા ખાતર દનાં એટલે એ બન્ને ભાષણોનો સાર અથવા એ ઉપર સમાશેચના લુદ્ધ વિષયે થતી જોઈએ. આ લેખમાં નહિ.

સૌથી પ્રથમ વક્તા શ્રી મોતીભાઈ અજીન અને શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ હતા અને તેમનો વિષય ગૃહપતિની આવશ્યકતા એ હતો. છાત્રાશય સંમેલન વખતે વ્યાખ્યાનો તેા મોતીભાઈ અને નાનાભાઈને જાણે દ્વં સમાસ બની ગયો હતો. ભાષણો અને વાતચિતોમાં પણ મોતીભાઈ અને નાનાભાઈ એમ જ બોલાવું. ત્યાં સુધી તેા દીક પણ એકલા મોતીભાઈને લાગુ પાડવાની વાત નાનાભાઈને સુદાં અને એકલા નાનાભાઈની વાત મોતીભાઈને સુદાં લોકો લાગુ કરતા. લોકો તેા એમ જ કહે કે મોતીભાઈએ અને નાનાભાઈએ પેટલાદ બોલિંગ અને દક્ષિણામૂર્તિ કાઢવાં—ને કે પેટલાદ બોલિંગ કાઢવામાં નાનાભાઈનો કે દક્ષિણામૂર્તિ કાઢવામાં મોતીભાઈનો ગિલકુલ હાય હતો જ નહિ. આ બન્ને નામેને એક સાથે મૂકવામાં અર્થ રહેા છે છતાં જ્યારે તેનો અતિરેક કરીને સર્વવ્યાપક રીતે વપરાય તેમાં બન્ને વિશેનું અજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે અને બન્નેને અન્યાય મળે છે. એ બન્નેનાં વ્યક્તિત્વની, કાર્યપદ્ધતિની, વિચારોની ભિન્નતા પણ સ્વીકારવી જોઈએ, પણ જૂનમાં એ બન્ને એક જ ચણાના દાણાના દ્વિદળ જેવા ગણાઈ ગયા હતા.

નાનાભાઈને ગૃહપતિની આવશ્યકતા ઉપર બોલવા બીજું ચું પડ્યું એ વાત જોઈ મારા માસિકમાં લખતો હોત તો તે આસપાસ કાળી ભઠ્ઠી લાંટીઓ ગૃહપતિ-ચર્ચા મૂકીને છાપત. આજ આટલાં આટલાં વર્ષોથી છાત્રાલયો જાંચ્યા કર્યા છે અને હજી એ ગૃહપતિની જરૂર ઉપર બોલવાની જરૂર રહે એ ખેદકારક છે અને અસહ્ય ગણાવું જોઈએ. છતાં હકીકત એ છે કે ગૃહપતિ વિશેના ખ્યાલો ધણા અસ્પષ્ટ છે અને તેની જરૂર કોઈ અનિવાર્ય માનતું નથી. મારા એક મિત્રે દવાખાનું કાઢ્યું. અને ક્વીનાઇન, એસ્પીરીન, વગેરે વગેરે નામવાળા ખાટલીઓ લાવીને કપાટમાં રાખી. પણ તેમાં લરવાની દવા માટે પૈસા નહિ એટલે અંદર ક્યાંક પાણી અને ક્યાંક પીપળનાં પાન લઈ્યાં. પણ અકસ્માન તે પોતે જ માંદા પડ્યા અને રાંતે એક મિત્રે આવી તેમને પેલી જ ખાટલીઓમાંથી દવા આપી છતાં દવાની અસર થઈ નહિ. જેવી રીતે ખાટલી ઉપર ચિટ્ટી ચોદવાથી પાણી દવા બની ચકતું નથી તેવી જ રીતે ગમે તે માણસને ગૃહપતિની ઉપાધિ આપવાથી તે ગૃહપતિ બની જતો નથી એ વસ્તુ હજી લોકોને સમજાઈ નથી. ગાર્ડપલના બધા ધર્મો બળવી શકે તેવા ગુણો, વ્યક્તિત્વ, ચારિત્ર્ય કે લાયકાતવાળો માણસ પછી તેને ગૃહપતિ કહેા, સુખી-ડે-ડે-ટ કહેા, નિમાયક કહેા કે હીપોપોટેમસ કહેા પણ તેના વડે જ છાત્રાલય ઉપયોગી બને છે તેમ સમજવાને બદલે લોકો એમ સમજે છે કે એ આંખ, એ કાન, એ હાથ, એ પગ, (એ અંતઃકરણ ?) અને એક નાક, ઉધવા જગવાની શક્તિ અને હક્કનચક્કનથી શક્તિવાળા કોઇ વસ્તુને માત્ર ગૃહ પતિ એવું નામ આપવાથી સુસ્ત છોકરા તેજ બનશે, ચુંડાઓ નમ્ર બનશે, નવાખશાહો સેવાપરાયણ બનશે, જડ હુશિયાર થશે અને એવું બધું બહુ બની જશે. વળી ગૃહપતિ વિશેના લોકોના ખ્યાલો, કલ્પનાઓ, વિચારો, અભિપ્રાયો વગેરે પણ વિધિવિધ હતા. ટ્રસ્ટી વર્ગના લોકો ગૃહપતિને દ્રવ્યદાતાના મગજની ભૂમિતિમાં થયેલ આકૃતિ સમજતા હતા. કેટલાંક માખાપો તેને છોકરા સુધારનારી મ્યુનિસિપાલિટી સમજતા હતા. આહારપરાયણ જનો છાત્રાલયનો આદર્શ દૂધ અને ઘી સારાં અને પુષ્કળ મળવામાં માનીને તેની પૂર્તિ માટે લેશોને બદલે ગૃહપતિથી ચલાવી સેવા માગતા હતા. કેટલાક મુસાફરીના શોખીનો છાત્ર-ડખાનાં પૈડાં ગૃહપતિ ફેરવી શકે તેમાં જ તેની લાયકાત ગણતા હતા પણ ડખા ઉપર પૈડાં ફેર કે ડખા નીચે તેની સાથે તેમને નિરખત ન હતી. આમ છાત્રાલય સુધારણાનું પ્રથમ આવશ્યક અંગ ગૃહપતિ, તેને વિશે પણ જનતાના મગજમાં ખૂબ ગુંચવાડો દેખાતો હતો.

તા. ૨૮-૨-૨૮ના કાર્યમાં ગૃહપતિની આવશ્યકતા લાયકાત અધિકાર વગેરે ઉપર શ્રી નાનાભાઈ અને મોતીભાઈનાં પ્રવચન ઉપરાંત બીજા ચાર વિષયો હતા. (૧) વાલીઓનો છાત્રાલય પરત્વે ધર્મ, (૨) છાત્રાલયમાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રકાર, (૩) છાત્રાલયમાં સાદાઈ અને (૪) પરીક્ષાની પ્રથા. વિદ્યાર્થીના પ્રકારો વિશેના બોલનારામાંના એક શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદીએ ખરાબ ગણાતા વિદ્યાર્થીઓની એક નામાવલિ ગણાવી. તેમાં સુરત, ચોર, હરામ હાડકાંના વગેરે વર્ગો હતા. જો કે શ્રી. હરભાઈનું કથન એમ હતું કે આવા દુર્યુક્તો વિદ્યાર્થીમાં દેખાતા હોવા છતાં એ જ દુર્યુક્તો છે એમ માની લેવાનું જોઈએ નહિ, પણ વસ્તુતાએ એ રેવોનું પ્રચક્રરણ કેરીને વિદ્યાર્થીની અંદર રહેલી સારી ખૂબીઓને બહાર લાવી વિકાસ પામવાનો અવકાશ આપવો જોઈએ. આમ તે બોલ્યા પંચ હતા છતાં એક માણસે તેમને

મુજારકબાદી આપીને કહ્યું કે-ભાઈ તમે તો ખડું મરસ નાગો ગણાવ્યાં. સાચ્યે જ બોર્ડિંગોમાં છોકરા બધા તમે કહ્યું તેવા રટીયાર જ આવે છે! ગરીબ બિચારા દરબાઘ ત્રિવેદી!!! વધારે મહત્વનો અને ઘણી વધારે વિચારણા માગી લે તેવા મુદ્દો શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરાનો જાત્રાલયમાં સાદાઈ ઉપરનો હતો. ઘણીવાર જાત્રાલયોમાં રહી, તેમનાવાળો કે વિદ્યારી ખોરાક ખાઈ, જાત્રાલયોની મોટી ઈમારતોમાં રહી ત્યાંના ખાટલા, ખુરસીટિખત, નોકર, વીજળી બત્તી વગેરે વાપરીને ઘણાં ટેવોથી વિદ્યાર્થીને તેનાં જ પર તરફ અણગમો પ્રેદ થાય છે તે અનિષ્ટ છે, અનિષ્ટ ગણાવેા જોઈએ, એ વાત આ વ્યાખ્યાનની પછવાડે હતી. છતાં બોલાઈ નહોતી. આજે જાત્રાલયોની ઉપયોગીતાં માટે એ પ્રકારના મતો પ્રચલિત છે: જરા શિક્ષિત વર્ગ એમ માને છે કે શાળાના શિક્ષણની માફક જ જાત્રાલયમાં રહાના અનુભવનું શિક્ષણ જરૂરી છે અને અશિક્ષિત વર્ગ એમ માને છે કે જાત્રાલય એ પરદેશી છોકરાને રહેવા ખાવાની સગવડ માટે વીંચી કરતાં વધારે સાફ છે. જાને મતો ખોટા છે. સાફ જાત્રાલય એક સંસ્થા તરીકે સારી શાળાના જેટલી જ અને કંઈક વધારે આવશ્યક સંસ્થા છે એ ખરું; તથાપિ જાત્રાલયોના ઉદ્ભવનું કારણ એક સુંદર ગૃહની ખોટ પૂરી પાડવામાં અને કૌટુંબિક વાતાવરણ દઢ કરવામાં રહેલું છે. અને જે બાલક તેના જ ઘરમાં આ સંસ્કૃતિનું વાતાવરણ પામે છે તેને જાત્રાલયમાં રહેવાની જરૂર નથી. અને જે દિવસે એ પ્રકારનાં બધી પ્રજાનાં ગૃહો બનશે તે દિવસે જાત્રાલયોની જરૂર નહિ રહે, અને તેથી જે જાત્રાલયો ગૃહનાં વાતાવરણ માટે આકાંક્ષા જગાડવાને બદલે તેનાથી વિદ્યાર્થીને પરાડમુખ બનાવે તે જાત્રાલયો ભવંકર ગણાવાં જોઈએ. સાદાઈ પોતે જ સહગૃહ છે માટે તે જાત્રાલયોમાં જોઈએ જ. તે ઉપરાંત સાદાઈની જાત્રાલયમાં ગેરહાજરીથી થતાં ભયંકર નુકસાનને કારણે પણ જાત્રાલયમાં તે બેવડું ઉપયોગી છે.

પણ સૌથી વધારે આનન્દમાં જે વખત ગયો તે તો, 'કામ મીમાંસાની કયા પ્રકારની ચર્ચા ઉપયોગી થાય' એ વિષય ઉપર જે ગણ ગૃહસ્થા અને એક મહિલા બોલ્યાં તે હતો. કામની મીમાંસા સંબંધી કેણુ જાણે કેવી માન્યતાથી કે શાથી પણ એ શબ્દનું નામ કાને પડ્યું કે તરત બધા ભયથી તરત થઈ ઊઠ્યા હતા. પ્રથમ બોલનારે જાતીય શિક્ષણ એ શબ્દોથી Sex Educationનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો હતો. જાતીય પ્રશ્ન ઘણો નાજુક છે, પણ તેની સાથે સાથે જ એનું સ્વરૂપ જાત્રાલયોમાં ભવંકર છે. એને લગતી કુટેવો માટે એક જાણીતા તત્ત્વજ્ઞાનીએ કહ્યું હતું કે એ કુટેવો તે ઈશ્વરથી બીજા નંજરે આ જગતની સૌથી વધારે સર્વવ્યાપક વસ્તુ છે. લોકો જાણે છે કે બાલકોને કુટેવો પડે છે. પણ જે કર્મ બાલક કરે તેનાથી તેઓ જેટલા ગંભીરતા કે અસ્વસ્થ થતા નથી તેટલા કેણુ એ વિશે વાત કરે તેનાથી થાય છે. પણ લોકોના વિરોધનું એક કારણ ત્યાં મને જટી આવ્યું. જ્યારે પ્રથમ વક્તા શ્રી દરબાઘ ત્રિવેદી બોલવા ઉભા થયા ત્યારે આખું વાતાવરણ જાણે સંકુચિત થઈ ગયું હોય તેવું મને લાગ્યું. હું વાતાવરણ શબ્દ વાપરું છું કેમકે સંકુચનાં મોડાં જેવા જેટલે હોયે હું નહોતો બેઠો. પણ જેટલાં જેવાં તેટલાં ઉપરથી અટકાવ કરીને લખું છું. એક ગૃહસ્થને કપાળે કરચલીઓ પડી ગઈ, એક ગૃહસ્થના મુખનો ભાવ મને ક્રોધને મળતો લાગ્યો, અને સીકન્દર જ્યારે લદાઈ જતી

હવે બધું ગયું, બાજી હાથથી છટકી, સત્યાનાથનો સમય નજીક આપ્યો કેમકે લોકો-ગૃહસ્થ લોકો સુદાં-હવે વીર્ય અને ઝેવા શબ્દો છૂટથી બોલવા લાગ્યા છે. મારો એક નાનો મિત્ર છે તે એક વાર આ જ વિષય માટે કહેતો હતો કે જૂના વખતમાં તો સ્ત્રીઓથી અધરણી શબ્દ પણ બોલાતો નહિ અને એ જ વિષયની કલાકાની કલાકો સુધી વાતો કરવા માટે તેઓ કાંઈક ગર્ભિત અર્થવાળા શિષ્ટ પ્રયોગો કરતાં. પણ લોકોના વાંધાનું સ્વરૂપ હું બરાબર સમજ્યો નહોતો. લોકોને વાંધો તો એમ હતો કે જાતીય પ્રશ્ન જેવો વિષય જેમાં ભૂલું બેઠકે બોલવાનો આટલો ખર્ચો અવકાશ છે તેમાં તેઓ એવા શબ્દો કેમ બોલ્યા નહિ. એથી કરીને તેઓ શ્રી હરલાલ ઉપર નાખુશ થવાની તૈયારી કરતા હતા તેવામાં એક ગૃહસ્થ શ્રી હરલાલની બહાર ધાપા. તેમણે જેટલી કાંમદીગઝોનું સૂચને થઈ સકે તેટલું બધું નિરંકુશપણે કહ્યું, જેટલા શબ્દો તેમના ભંડોળમાં હતા તેટલા વાપર્યા અને બધા જ શ્રોતાઓનો તેની ઉપર ખુશ ખુશ થઈને હાસ્યોદ્ગાર કરવા લાગ્યા. એકેએ મારો ખાતો થઈ કે લોકોનો વિરોધ આ બધા સંયમથી કરવા સામે છે. પ્રમુખે મદાસય શ્રી કાલેલકરે કહ્યું છે કે જાતીય પ્રશ્નોની ચર્ચા અનધિકારીઓ અને અસંયત મનોવૃત્તિવાળા માણસો દ્વારા ન થવી જોઈએ. છતાં મારો નમ્ર મત અસંજત તેથી ઉત્પત્તો છે. જાતીય પ્રશ્નોની ચર્ચામાં જ જે કામવિકારીને ઘુંટ કંરોઈ અને ઉત્તેજનાઈ તત્ત્વ રહેલું છે તે સંયત મનોવૃત્તિવાળા માણસો પાસે જવાથી તંદન હેરાઈ જાય છે. નિરંકુશ વાચસ્પતિઓ જ અને સ્વૈરચારીઓ જ એ તત્ત્વના ભક્ત હોઈ તેમની પાસે જ એ સુરક્ષિત છે. શ્રી કાલેલકરે એમ માનેતા હશે કે જે ગૃહસ્થ લોકો જાતીય પ્રશ્નની શિષ્ટ ભાષામાં વાતો કરના થાય તો બાલકોને રક્તો પરના નિરંકુશ વાચસ્પતિની ભાષાદ્વારા જે કલ્પના બધાની હોય તેને બદલે તેઓ વસ્તુસ્થિતિ સંમંજતા થશે. પણ એમ કરવાનાં પરિણામોની કાંઈને અપર લાગેલી નથી. એથી તો પેસાદારના છોકરા જાતીય પ્રશ્નોનું સાંજોપાંચ અન્વેષણ કરતો અટકી જઈને જાતે મહેનત કરતો થઈ જશે ! સ્ત્રીઓ પણ આ સંબંધે નિર્મોહ બની પુરુષના જેવી છૂટથી વિચાર કરતી થઈ જશે, અને કાંઈક સ્ત્રી તો આજન્મ કુવારી રહેવાના તેના બાળપણના હઠને વળગી રહેવાનું પણ મેળવશે, અને અત્યુત્પૂર્વ કુવારી ડોશી શબ્દ વ્યાકરણમાં ઉમેરાશે. મારા એક મિત્રે તે દિવસ એક નાટકે લખ્યું તેમાં કલ્પોજ્જરાયં નામે કલ્પિત પાત્રના મુખમાં એવા શબ્દો ઝૂક્યા કે:-“હું પહેલેથી જ જાતીય પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાની પિરુદ્દ હતો. તમને પહેલેથી જ કહેતો હતો કે આવી બાબતો ઉપર બોલાય નહિ. પણ તેને બોલવાની છૂટ આપી તો હવે ચાખો આ રૂળ. હવે બધા આમ બોલતા થઈ જશે.”

છેલ્લા વક્તાના ભાષણ છતાં પરિવ્રજના મોટા ભાગનું વક્ષણ જાતીય પ્રશ્નોની ચર્ચા ન થવી જોઈએ, અથવા અનધિકારીઓથી તો ન જ થવી જોઈએ એવો ને એવો જ રહ્યો તેમાં હું શું કહું ?

ચર્ચાના બીજા મુદ્દાઓમાં ભાષ્ય સ્વામીરાવનો સારીરવિકાસની તાલીમ વિશેનો એક હતો. શ્રી સ્વામીરાવ લોકોને સંતુષ્ટ કરવા માગતા નથી. અને પોતાને સાચો લાગે તે જ માર્ગ લેવા માગે છે. લોકોના મોટા ભાગને સારીર સુધારાની વૃત્તિ હોતી જ નથી. છતાં

તેઓ દસરત કરે છે તે તો શરીર ઉપરથી સ્ત્રીમ શેતર ચલાવવા, મોટર અટકાવવા અને લોકોને દેખાડી શકાય એવા પ્રયોગોની ખાતર કરે છે, અને નહિ કે ગેદાં ઉપાડના, પગે ચાલવા, કે જે તે માણસનાં કામ કરવા. આ પહેલાં પ્રકારના પ્રયોગમાં અમરેલીનો અખાડો સફળ થયો છે. ત્યાંના અખાડાવાળાઓએ એક દિવસ આવા સરકસના પ્રયોગો પણ કર્યા હતા.

આ જાનાસય સંમેલનને અંગે એક જાત્ર સંમેલન પણ બરાબરું હતું. અને શ્રી રામ-નારાયણ પાંકે જાનાસય સંમેલન તરફથી તેમાં હાજરી આપીને છેલ્લે દિવસે જાત્ર સંમેલનનાં કાર્યો ઉપર એક વ્યાખ્યાન કર્યું હતું. ઘણા ઘણા વિચારો પછી બધાએ એટલું તો સ્વીકાર્યું જ છે કે જાનાસયમાં જાત્રો તો જોઈએ જ એટલું જ નહિ પરંતુ જાત્રો વિના કોઈ પણ જાનાસય (જાનાસય માસિક પત્ર વિવાય) અસાધ્યું અસક્ય છે. અને એટલું સ્વીકાર્યું પછી એ ઉપરથી જાનાસયની બધી પ્રવૃત્તિઓ જાત્રને લક્ષમાં રાખીને થવી જોઈએ એટલું દર્શાવવામાં આવ્યું છે. અને જાત્રો માટે જાનાસય છે કે જાનાસય માટે જાત્ર છે એ સવાલ જોઈ શકાય છે. વસ્તુતઃ જાત્રોના સર્વાંગી વિકાસ માટે જ ખરો જાનાસયનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે. અને જો તેમ હોય તો જાત્રોએ જોઈ શકાય તેવી બધી નિર્દોષ માગણીઓને શક્ય હોય તેટલે અંશે પૂર્ણ કરવાનું ઈર્તવ્ય જાનાસય ગંડલનું છે તેના કરતાં ઘણું વધારે પ્રત્યેક જાનાસયનું પોતાનું છે. અને એ માગણીઓને સંતોષવામાં આવે તેમાં જ જાનાસયની સાર્થકતા અને સફળતા છે. પણ આ કામ સહેલું નથી. વ્યવસ્થા ખાતર કેટલીક વાર સત્તાને કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે, અને એ સત્તાનો વિવેકી ઉપયોગ થાય ત્યાં સુધી જ તે હિટ છે. છતાં સત્તાનો પણ લોભ હોય છે. અને એવાં લોભી મનુષ્યો એકદમ સત્તા તજવા નારાજ હોઈ પોતાની સત્તાશોભી વૃત્તિને, વ્યવસ્થા, જાત્રાદિત, વગેરે સિદ્ધિતાના આવરણથી ઢાંકવા મથે છે અને પોતાની સત્તાને વળગી રહે છે. જાનાસયના આત્મિક એ જાત્રમાંથી જે દિવસે મુક્ત થશે તે દિવસે નવીન જીવનમાં સુચારુરૂપી રક્ષિતો અગ્રકર્ષી, તે દિવસે જાત્રજીવનમાં પડીઓ જેવા ઉદ્ઘાસ અને કુમુદો જેટલી સૌરભ પ્રકટશે.

નવીન શિક્ષણશાસ્ત્રના મદદન દૃષ્ટા ફ્રેડરિક ક્રાઇસ્ટી બોલાઈ જવાયું કે " આજે આપણે આપણાં બાલકો માટે જીવન ચોજીએ."

બધાની ભાવના એવી થશે તે દિવસે જાનાસય સંમેલનોની જરૂર નહિ રહે.

ધાર્મિક કેળવણી*

ધાર્મિક કેળવણીથી ઝગડા હિતવન થાય છે એમ માની 'કેટલાક લોકો' બધા ધર્મોનો દડમાળક કાઢે છે, કેટલાક બધા ધર્મોનો લઘુત્તમ સાધારણ ભાગ્ય કાઢી ખીચડી કરે છે, કેટલાક એકલી નીનિ-સદાચારને રાખી બાકીનું ફેંકી દે છે. પણ ધર્મ વિનાની નીનિ પાંગળા છે, પાયા વિનાની છે. ધર્મ સાર્વભૌમ છે, તે પોતાની જગાએ ખીજ કાંઈ વસ્તુને મૂકન ન કરી શકે. ધર્મમાં હૃદય સુધી પહોંચી જવાની અને રોગરોગમાં ફેરફાર કરવાની શક્તિ છે. હૃદયમાં જે ધાર્મિકતાનો પ્રવેશ થઈ શકે તો તે ખરી ધાર્મિક કેળવણી છે.

ધર્મની શરૂઆત શૌચાચારથી થાય છે. પશુમાં સ્વચ્છતાની વૃત્તિ છે, પણ આગ્રહ નથી હોઈ શકતો. જ્યારે મનુષ્ય શરીરની સ્વચ્છતાથી માંડીને વાણીની, આચારની, હૃદયની સ્વચ્છતા સુધી વધી શકે છે.

એમાંથી મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના સંબંધનો વિચાર જાગે છે. મનુષ્યના દાડમાં જેમ સ્વાર્થ છે તેમ હિતાતતા પણ છે. સૌના સુખમાં પોતે સુખ માનવું એ વૃત્તિ મનુષ્યમાં અજરામર છે. મનુષ્યમાં સત્ તેમ જ અસત્ અને છે. એમાંનું સત્ શી રીતે વધે અને અસત્ શી રીતે ઘટે અને અંતે નીકળી જાય એ કુનેહ શોધી કાઢવાનું કામ કેળવણીનું તેમ જ ધર્મનું છે. કાંઈ દુઃખી ન રહેા, સૌ સુખી થાઓ એવી વૃત્તિ જાગે, રાગદ્વેષ નીકળી જાય, અને ભાટસ્થ, ક્ષમા, કારુણ્ય એ સદ્ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય એ સાધુસંતનું લક્ષણ છે. આ ગુણો મોળા નથી, તેમનામાં દુનિયાને છૂતવાની અપરંપાર શક્તિ રહેલી છે.

આ વૃત્તિમાંથી 'સમાજ પર મારો બોલો બોલામાં બોલો કેમ પડે' એ વિચાર ઉપજે છે, અને આપણે ગરીબ વર્ગના બેલા પર ચઢી બેઠા છીએ ત્યાંથી ઉતરવું જોઈએ એ સમજાય છે. જાતમહેનત એ મનુષ્યમાત્રનો આવશ્યક ધર્મ છે એ તત્ત્વનું દર્શન સૌથી પહેલું રાશિયાના ઋષિ ટાંકરડાંએ કર્યું. જાતમહેનત ન કરે, પોતાની હાજતો ન ધટાડે તે માણસ ધાર્મિક નથી જ.

ધાર્મિકતાની શોધ કરતાં કરતાં માણસને સ્વધર્મ જાગ્યો. સ્વધર્મ એટલે દરેક માણસને સમાજમાં મળેલા સ્થાન પરવેતો—પિતા, પુત્ર, મિત્ર ઇતી તરીકેનો—ઈશ્વરનિર્મિત ધર્મ, જે તેને જન્મતા: વળગેલા હોય છે, તે પસંદ નથી કરી શકતો. જે ભૂમિમાં આપણાં મૂળિયાં નંખાયેલાં છે તેની પ્રત્યેનો આપણો સેવાધર્મ તે સ્વદેશી.

આમ કરતાં કરતાં માણસને એક પરમ સિદ્ધાંત પર શ્રદ્ધા બેસી જાય છે, જીવનને તે એની દૃષ્ટિએ જ તપાસે છે. સત્યનો ઉપાસક સત્ય દ્વારા જ સમાજની ઉન્નતિ ઇચ્છે, સત્યને રસ્તે દુનિયા ડુબતી હોય તો યે એને ઇષ્ટ છે. ત્યાગ, અદિસા, કરુણા એ બધા એને સત્યના જ જુદા જુદા પાસા લાગે છે. આમ એક પરમ સિદ્ધાંતનું દર્શન અને તેના પરની અચળ શ્રદ્ધા અને જીવનનું સમર્પણ, અને એને સાઠ ખીજનું બધું હોમી દેવાની તૈયારી એ ધાર્મિકતાનું મૂળ છે.

* દ્વિતીય બ્રાહ્મણ સંમેલન-અમદાવાદ-ને ખીજે દિવસે આપેલા બ્યાખ્યાનનો સાર

એ બધી શક્તિ મનુષ્યમાં ક્યાંથી આવી ? શોધ કરતાં જાયું કે એ શક્તિ આત્માની છે, આ શરીર તેમ જ આસપાસની વસ્તુઓ આત્માનું કારાગ્રહ છે. એમનો ઉપયોગ આત્માની ઉન્નતિને અર્થે કરવો જોઈએ. આત્માની શક્તિ જાગૃત થાય તો તેનો પૂર્ણ વિકાસ થઈ તે મુક્ત થાય છે, નહિ તો આત્મા જ આત્માને હણે છે.

આત્માના મોક્ષ તરફના એ પ્રયાણમાં તેને સુખ અને દુઃખ એ બે વાટમાર મળે છે. એ બંનેને છોડીને જ તે આગળ વધી શકે છે. સુખદુઃખને નૈતિક ક્રિમત કશી જ નથી. એ ભગવાને ગીતામાં બતાવ્યું છે; આત્મા અવિનાશી, અજરામર, મંગલ, શુભંકર, શંકર છે. આત્મા સનાતન છે, સર્વશક્તિમાન છે, બ્રાહ્મીનું બધું તુચ્છ છે.

આ વિકાસમાર્ગે જતાં માણસને પોતાની દુર્બળતા, પામરતા, સહનશીલતાનું જ્ઞાન થાય છે; અને સંપૂર્ણ, દોષરહિત, પરમ મંગલ તત્ત્વનું શરણુ લઈ તેની શક્તિ વડે તે ચડે છે. તેનો ગુલામ બને છે. પરમાત્મ તત્ત્વની ઉપાસના દ્વારા પોતાના દોષો દૂર કરી પવિત્રતા ફળવધી તે સાધના છે—ધાર્મિકતા છે.

આ પરમાત્મ પ્રાપ્તિને મારે એક જન્મ બસ નથી. એને મારે અનેક જન્મ મંગી શકે છે એ કલ્પના મનુષ્યને ફેટલી આશ્વાસનકારી છે! પુનર્જન્મની કલ્પના મનુષ્યને શ્રદ્ધાવાન અને નમ્ર છતાં આશાવાદી બનાવે છે. જે માણસનો વિકાસ ધીમે ધીમે થતો હોય તેના પર તિરસ્કાર નથી રહેતો. દુષ્ટ, પાપી, અનાચારીઓ સિદ્ધાંતને નીચસે પગથિયે હશે એવા જ્ઞાનમાંથી તેમની પ્રત્યે અતુકંપા ઉપજે છે. પુનર્જન્મની સાથે મનુષ્યમાત્ર પ્રત્યે સનાતન, મંગળ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે.

તમામ પ્રાણીઓમાં એક જ આત્મા છે એમ જાણ્યા પછી સૌ ભાઈભાઈ છે એ વૃત્તિ ઉપજે છે, સૌની પ્રત્યે દયાભાવ પેદા થાય છે. સૌને પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર વધવા દઈએ, કોઈના કાજ ન થઈએ એ વૃત્તિ આવી જાય છે.

એટલે ફરી પાછા સ્વધર્મના સિદ્ધાંત પર આવ્યા. જગતના સર્વ ધર્મો સાચા છે, બધા પ્રત્યે નિરાદરનો કે તટસ્થતાનો નહિ પણ પ્રેમનો આદર રાખવો જોઈએ એમ હિંદુધર્મ માને છે. એમ માનનાર કઈ રીતે વર્તે એ નક્કી કરવું જોઈએ. એ પ્રમાણે આચરવાથી હિંદુસ્તાનમાં જ નહિ પણ આખા જગતમાં શાંતિ ફેલાશે, ત્યારે જણાશે કે જગતના બધા ધર્મોનું એક કુટુંબ છે. અનેક સુરાનો જેમ રાગ બને છે, અનેક વ્યક્તિઓનું કુટુંબ બને છે, તેમ બધા ધર્મો મળીને જ્યારે સંગીત ઉત્પન્ન કરશે ત્યારે જગત આખું તહીન થશે.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

શ્રી ઘોંડો કેશવ કવંતું આત્મચરિત્ર—અનુવાદક: કિલનસિંહ ગોવિંદસિંહ ચાવડા,
પ્રકાશક: પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિમિટેડ, વડોદરા. મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦

ત્રણેક વરસ ઉપર પ્રો. ધર્મોનન્દ કોસંખીનું આત્મચરિત્ર ‘આપવીતી’ને ગુજરાતી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયો હતો અને તેને આખા ગુજરાતે સત્કાર્યો હતા. આ પછુ એવો જ સત્કાર યોગ્ય બીજા અનુવાદ છે.

આ સમયે આ પુસ્તક જહાર પડે છે તેમાં અમે એક ઔચિત્ય નોંધ્યે છીએ. અત્યારે ગુજરાતમાં સૌર્યજનિક કામો કરવાની અવ્યક્ત ઇચ્છા ઉત્સાહ ધણું માણસોમાં છે અને છતાં ગુજરાત આ દિશામાં બીજા પ્રાન્તોથી ઘણું જ પછાત રહેલું છે ધણીવાર કહેવાય છે કે એકે હિન્દી દુનિયાના ગમે તે એક માણસ સાથે ચરખાવતાં અંગત શુદ્ધિશક્તિમાં જરા પણ ન્યૂન નથી. હિન્દીની ખરેખરી નિર્ભયતા તે સંઘમાં કામ કરવાની અશક્તિ, અણુ આવડત છે. આ આલેખ હિન્દ આખાને લાગુ પડે છે પણ ગુજરાતને સવિશેષ લાગુ પડે છે. ગુજરાતે મોટામાં મોટાં વેપારી સાહસો ખેડ્યાં છે અને તેમાં સારી કાર્યદક્ષતા અને વહીવટશક્તિ ખતાવી છે. ગુજરાતમાં પૈસા આપવાની ઉદારતાની જરા પણ ન્યૂનતા નથી. ઉત્કૃંપરપ્રાન્તોની જાહેર સંસ્થાઓ ગુજરાતના દાન ઉપર નમે છે. પણ ખદી શક્તિઓના શાપરૂપ કોણ જાણે ક્યાંથી આપણામાં એક વિચિત્ર વ્યક્તિવક્તા પેસી ગયેલી છે. તેને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય કે વ્યક્તિવૈશિષ્ટ્ય એવું નામ આપવું અમને યોગ્ય લાગતું નથી. આ શુભૂથી ગુજરાતીઓ સંઘમાં કામ કરી શકતા નથી. એક બીજાનો મિત્રજ પારખી, મિત્રજ સાચવી, સંઘના ધ્યેયને વફાદાર રહી, સિદ્ધાન્ત ત્યાગ કર્યો સિવાય તોડબોડ કરી સંઘપ્રવૃત્તિઓ ચલાવતાં તેમને આવડતું નથી.

ગુજરાતને પ્રો. કવંતો દાખલો ધણો જ બોધપ્રદ થશે. તેમનો આત્મબોધ, સાદાઈ, એકનિષ્ઠા; સહનશીલતા, ઋણુતા, સર્વ દાખલો લેવા લાયક છે. ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર બન્નેને પોતાનો કરી રહેલા શ્રી ગણેશ વાસુદેવ માવલંકરે પુસ્તકના આમુખમાં લખ્યું છે એમ—“ગાંધીજીમાં જે અતુલ વિદુષ્ઠકિતનો આપણે પરિચય કરીએ છીએ તે ‘Dynamic વ્યક્તિત્વ’ને પરીભ્રમર દિશ્વરીએ રા. થી. કવં. એ. ગતારા. ઓંપીજીએ. જં પરિચય કરાવેલી મહારાષ્ટ્રની તપોવૃદ્ધ વિભૂતિ છે.” પૂન્ય ગાંધીજી પોતાને માટે વારંવાર કહે છે એમ પ્રો. કવંમાં પણ માણસને આજ નાંખે એવી કાંઈ શક્તિ પ્રથમથી દેખાતી નથી. એક જાતનું શરમાળપણું—મ્હોંસંતાડિયાપણું—જેને પોતે ધણીવાર રરપોકપણું કહે છે તે તેમનામાં ઠેક સુધી રહ્યું છે. તેમની દષ્ટિ હમેશાં એકમાર્ગી જ રહેલી છે. એક ખરેખર મુદ્દાન પુરુષમાં હોય છે એવી ઋણુતાથી અને એવી જ અંતર્દષ્ટિથી તેમણે પોતાની ભૂલો ને જંજાલી છે, તેટલી જુલોના લાન સાથે કાંઈ સાધારણ માણસ આવડી મોટી જવાબદારીવાળી પ્રવૃત્તિ કંદી પણ માથે ન લે. પણ સર્વ મુશ્કેલીમાં તેમને સત્કર્મનો આગ્રહ—જેને મહાત્માજીને સત્યાગ્રહ શબ્દ જરૂર લગાડી શકાય—છે તેનાથી જ તેમણે આખું જીવન પોતાની પ્રવૃત્તિ આગળ ધંધાવી છે.

પોતાના સ્વભાવની મુશ્કેલી ઉપરાંત તેમને જહારની મુશ્કેલીઓ ઝાઝી નહી નથી. પોતે વિધવા વિવાહ કર્યો, તેથી સમાજે તેમના તરફ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો, સામાજિક બહિ-

પ્રકારનો મૂઠ માર માર્યો, જેને પરિણામે તેમને વ્હાલા ભાઈથી અને માતાથી પોતાના જ ગામમાં પણ લુહાં રહેવું પડ્યું. તેમના ભાઈને આ સંતાપથી ચિત્તવંશ થયો. એ વિપત્તિઓ તો ગુજરાતમાં આદર્શ ખાતર ખડુ વિરલ માણસોએ દશ અનુભવી દશે. અને મદિલા પાઠશાળામાં આપણા સમાજની બાળાઓને સાચવતી એ દેહેવત છે તેમ 'સરપનો ભારે' સાચવવા ગારખર છે. તેમને આ સંસ્થામાં ધણીવાર મુશ્કેલીઓ આવેલી છે. ધણીવાર આંતર વિસવાદથી કે લોકની ઇર્ષ્યા કે માત્સર્યથી સંસ્થાને વિધ્નો આવ્યાં છે તે સર્વમાં

વિધ્નેઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ

મારદ્ધમુત્તમજના ન પરિત્યજન્તિ ।

“વિધ્નો સાધે વારંવાર અથગના છતાં પણ ઉત્તમ જનો આરંભેલું તથા દેતા નથી” એ ઉત્તમ જનનું લક્ષણ તેમણે જીવનમાં ક્ષણે ક્ષણે સિદ્ધ કર્યું છે.

આ સર્વ વિધ્નો તેમણે જે ધૈર્યથી સહન કર્યા છે તે જ ધૈર્યથી તેમણે તે આત્મ-વૃત્તમાં લખ્યાં પણ છે. તેમણે એક બે જગ્યાએ કહ્યું છે કે પોતાનો સ્વભાવ કાંધી છે પણ પુસ્તકમાં સર્વજન ચન્દ્ર જેવી સૌમ્યતા જ નજરે પડે છે. જેમ જીવનમાં તેમણે પોતાની સર્વ ઉત્તમ લાગણીઓ કાર્યમાં દર્શાવી છે—વાણીમાં નહિ—તેમ આ પુસ્તકમાં પણ કેટલી જગ્યાએ વાણીનો ઉપયોગ લાગણીના આવિષ્કાર માટે કર્યો નથી, પણ કાળોની એક નોંધની પેઠે જ પુસ્તક લખ્યું છે. પોતાના અભિપ્રાયો પણ માત્ર કાર્યનો હેતુ સમજાવવા પ્રતા જ લખ્યા છે. આશુખમાં કહ્યું છે તેમ આત્મવૃત્તાન્ત લખવાનો તેમનો અને પૂજ્ય ગાંધીજીનો એક જ હેતુ અને એક જ શક્તી જણાય છે. જીવનમાં પ્રવૃત્તિ માત્રાવવાની પદ્ધતિ પણ બન્નેની એક જ જણાય છે.

શી કવંતા જીવનની ક્ષેત્ર તેમના અનેક ગુણોને લઇને છે. સામાન્ય માણસો કરતાં કેટલી આત્મનિભિન્ન શક્તિ કે ગુણથી તેમના જીવનની સફળતા નથી પણ સામાન્ય માણસ પણ જેને સહગુણ ગણે છે. પણ તે પ્રમાણે વર્તેલા નથી, તે સહગુણોના સતત ભાગ્ય રહી કરેલા પારપાત્રનથી તેમણે જીવનની પ્રગતિ રાખી છે.

“આશ્રમ માટે મારી હંદગીની પોલીસી મૂકવાનો વખત તો ન આવ્યો. પણ એ વિચાર મનમાં શુધ્ધો એટલો એનો ઉપયોગ કરવો કે જ્યાં દેવો ? વિચાર કરતાં કરતાં મનમાં આવ્યું, કે આપણે દેટલા જીવંત અને આશ્રમનું કામ દેહલું કરીશું તેની શી ખાતરી ? તે કરતાં તેને સ્થાયી બનાવવા માટે આ પોલીસી આશ્રમને જ અર્પણ કરીએ તો શું જોડું ? જેના મનમાં કદાચ સહવિચાર નથી જ આવતા એવા પુરોગો તો વિરલ જ હોય; તે જ પ્રમાણે આવેલા અથા સહવિચાર કૃતિમાં જીનરે એવાં માણસો પણ વિરલ. સહવિચાર

* માત્ર એક જ પ્રસંગે તેમનો પુણ્યપ્રકાશ સપ્તદશમાં દત્તરે છે અને તે પ્રસંગ તેમની દશદ લાગણી બતાવતો દોષથી નીચે આપીએ છીએ.

“અંતકાળે પોતાનો દીકરો પોતાની પાસે લેવો જઈએ એવું કદ માતાને ન જાને ? પણ તારા જવાથી લોકો ચિંતા લાગે નામ મૂકે તેના કરતાં ન જાણે એ વધારે સારું તેમ ધારી આજની રેળા સુધી મને પત્ર ન લખ્યા અને હજીયે ત્યારે છેક અંતકાળે, કે જેથી હું મૃત્યુ પછી બંધે દિવસે પડેલો. આનાથી વધારે હજી સંસ્કારી માણસો બીજાં કંઈ આવવાનું ?.....રહિશિયાચિની ! તે કેવી ગુંજવાણી આ દિવસ સમાજને જલ્દી રાખ્યો છે ? ઉગ્રથી ધર્મનો ડોળ કરી લાગ્યોને ધર્મ વરીકે હું જ આ અજ્ઞાન દિવસમાજ પાસે ઓળખાને છું ! આંખો છતાં તેને આંખોના બતાવી મૂકે. છે ! દાવપત્રની કૃપિતગાને આજણેના મનાવી દિવસ સમાજને પાડી રાખે છે અને એ લોકો પાસે મરેલું દેહલું એવું હું અહીં સાચરમાં રહી પુલકી લાગી રહી છું ! ચિંતાર લોકોના આ નીચ કૃત્યને !”

ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ તે તરત જ ગ્લોબ થઈ જાય એવું ધબ્બીવાર ધબ્બાખરા પુરોગમાં જાને છે. આ સર્વવગાર માટે મારી એવી સ્થિતિ ન થાય એને ખાતર મેં એક ઉપાય શોધ્યો. નાગપુરમાં એક નાની સભા આગળ મેં મારો આ સંકલ્પ ખાસ જણાવ્યો અને સાથે એવું પણ કહી દીધું કે જો હું આ કાર્ય ન કરી શકું તો મને શીટકાર આપી શરમાવવા પાછી પાની કરશો માં. પછી ૧૯ એપ્રિલ ૧૮૯૯ ને રોજ સદર પોલીસી કાયદેસર રીતે આશ્રમના ટ્રસ્ટીઓને નાગે કરી આપી. “ એક મુદરથે આપેલી પાંચ હજારની વીમાની પોલીસી ” એવો જે રિપોર્ટમાં ઉલ્લેખ છે તે આ જ નિમાની પોલીસી. એને માટે દર વર્ષે ૧૩૬ રૂપીઆ પ્રમાણે વીસ વર્ષ સુધી મેં દાખા લાગ્યાં છે. ”

કોઈ ભવ્ય લોકોત્તર સંકલ્પની મિથ્યા શોધ કે વિરુદ્ધના ન કરનાં જે સત્ સંકલ્પ માય તેને જરાયર અમલમાં મૂકવો એ જ ખરેખરો પ્રગતિનો માર્ગ છે.

આ આત્મવૃત્તાંત હખાની પુસ્તકકાલ સદાપદ સદાકારી મેંડળે જીવનચરિત્રના આપણા ધણા પરિમિત સાહિત્યમાં એક અમત્યનું પુસ્તક ઉમેર્યું છે. બાળકો ઉપર સુસંસ્કાર પાડવાને અભિલાષી દરેક સંસ્થા, માળાપ, નિશાળે આ પુસ્તક તેવું ભેઈકે એ.

પુસ્તક દરેકને લેવા જેવું છે. પણ સુખડતાથી જાણવા જતાં તેની કિંમત વધી ગઈ છે. આખાં પુસ્તકોમાં, ઘણાં અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં માય છે તેમ, એક સરસી આવૃત્તિ અને એક પુસ્તકાલયેને માટે આ છે તેની ગજબુત પુઠાવાળી વધારે કિંમતની આવૃત્તિ કાઢવાનું રાખ્યું હોય તો વાચનપ્રચાર વધારે સારો થાય.

૨૧૦

નોંધ

સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠનું અવસાન .

તા. ૬-૩-૨૮ ના રોજ જગોરના અમ-
દાવાદના માન્ય નાગરિક અને ગદ્ય સાહિત્ય
પરિપદના પ્રમુખ સર રમણભાઈનું અવસાન
થયું. છેલ્લા એકાદ વરસથી તેમનાં સ્વજનોને
સફળતની તળિયત ધણી જ ચિંતાજનક હતી,
અને તેથી થે વધારે કુખ્તદાયક તેમનું દરદ
હતું. એમની યોગ્યવાની અને લખવાની શક્તિ
હરાધ ગઈ હતી અને સદ્ગત જેવા પ્રવૃત્તિ-
શાળી અને વિચારશીલને એ જોયું ન જાય
એવું કલેશકર હતું. છેલ્લા માસોથી એમને
અધી બહેર પ્રવૃત્તિ છોડવી પડી હતી.
એમની પ્રકૃતિ જોતાં આ મોઠો બનાવ

જનશે એવી જીતિ ઘણા સમયથી સર્વને હતી
અને એ બનાવ હેવટે બન્યો.

સદ્ગતનું કુટુંબ અમદાવાદમાં જે પેઢીથી
બહેર જીવનમાં ઘણો આગળ પડતો બાગ
લેતું આવ્યું છે. તેમના પિતા, વિદ્વાન,
સરસ્વતીના ઉપાસક, અને સુધારક હતાં.
સુધારકો ઉપર કાર્ય નિનાની માત્ર વાણીનો
આરોપ થાય છે પણ તેમને માટે એ ખરું નહોતું.
તેઓ ઇર્ષ્યક જઈ આવ્યા હતા અને તેને
માટે તેમને સમાજમાં પુષ્કળ ખમલું પડ્યું
હતું. સર રમણભાઈએ પણ એ સુધારાની
બોલતો પોતાના તપથી હમેશાં જતલત રાખી

છે. કેટલાંક વરસો ઉપર મુંબઈમાં એક વખત દિવાળીના તહેવારોમાં પ્રીતિબોજન થયું હતું, ત્યારે તેમાં ભાગ લેનારા ધણીઓએ પછીથી નાનના આગ્રહથી દેદશુદ્ધિ પ્રાપ્તિ કર્યું હતું પણ સર રમણલાલએ સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો હતો કે બોજનમાં અસ્પૃશ્યો હતા કે નહિ તેની તેમને ખબર નહોતી પણ હોત તો પણ તેઓ એ બોજનમાં ભાગ લેત. સર રમણલાલએ એમના પિતાની માફક જાહેરજીવનમાં પણ ચાલજીવન સતત સેવા કરી છે. અમદાવાદની એવી જાહેર પ્રવૃત્તિ કોઈક જ દશે જોમાં સર રમણલાલ એક કે બીજી અધિકારની જગ્યાએ કામ નહિ કરતા હોય. મુનિસિપાલિટીના અધ્યક્ષ તરીકે તેમણે ઘણું પરસો અમદાવાદને પોતાની સેવા આપી છે. અને આવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ પોતાની જાહેર પ્રવૃત્તિથી રાગપ્રગ્લ ઉભાપના માનીતા થયાં હતા. અને રાજ્યે પણ નાઈટહોનો ખેતાળ આપી તેમની સેવાની કદર કરી હતી.

ગૃહરાત્રી સાહિત્યની સાથે સદ્ગતનું નામ દશેમાં જોડાયેલું રહેશે. આપણે ત્યાંના સાદારમાં કદાચ સૌથી નાની ઉંમરથી સાહિત્યનો પ્રાપ્તો આપનાર તરીકે એ જ પહેલા આવી ગયે. ધણી નાની ઉંમરે તેઓ ગ્રેન્ડુએટ થયા હતા, અને ગ્રેન્ડુએટ થયા પહેલાં તેમણે જે સાહિત્યસેવા શરૂ કરેલી તે જીવનપર્યંત સતત ચાલ્યા કરી છે. પશ્ચિમની ટીકા પદ્યતિને તેમણે સદૃશ રીતે ગૃહરાત્રીમાં ઉતારી છે. અને અસંકારના આપણા મંથો સાથે તેનો સમન્વય કરાવનાર પણ સરસ પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણા સાહિત્યનો પ્રથમ દ્રશ્ય મંથ 'અદ્રંશદ્ર' પણ તેમણે જ લખ્યો છે અને તેમનું "રાહનો પર્યંત" નાટક બાળામાં ફિગ્યુરેશન

બોર્ગવેશ. કાવ્યપ્રદેશમાં તેમણે પ્રયત્ન આપ્યો ગદ્યનો નથી, પણ તેમણે લખ્યાં છે એટલાં કાવ્યો પણ ગંભીર અને મનનીય છે.

સદ્ગત ઉત્સાહી પ્રાર્થના સમાજ હતા. ઇશ્વર ઉપરની તેમની આરથા તેમના કાવ્યોમાં, નિબંધોમાં અને નાટકમાં પણ પ્રતીત થાય છે.

આ સર્વ વિરલ શક્તિઓ કરતાં પણ તેમનું મૌન સૌજન્ય તેમના સંસર્ગમાં આવેલા સર્વને હમેશાં યાદ રહેશે. અમદાવાદમાં ગૃહરાત્રી પ્રાંતિકે પરિપક્વ અસલકારનો દરાવ પેશ થતાં સર રમણલાલએ તેનો વિરોધ કર્યો ત્યારથી ગૃહરાત્રીના અને આખા દેશના રાજ પ્રકરણી લોકપ્રવાદથી તેઓ અલગ થયા છતાં અસલકારના નેતાઓ જોડેના તેમના અંગત સંબંધ એટલે જ ઉદાર અને મીઠા રહ્યાં કર્યો છે. શ્રીયુત વક્ષસલાલ મુનિસિપાલિટીમાં અધ્યક્ષ થયા ત્યારે પણ સર રમણલાલની સલાહ અને ટેકા તેમને હમેશાં મળેલાં છે અને પૂજ્ય ગાંધીજી જેવડા સુધી તેમના સૌજન્ય અને રોડના કાચે તાંતણે બંધાયેલા રહ્યા છે. વિદ્યાપીઠના કાર્યકર્તાઓને પણ તેમનો સદકાર જ્યારે જોઈએ ત્યારે નિઃસંકેપ મળેલો છે.

આવા પુરુષની જોડ તો ઇશ્વરની કરુણા હોય તો જ પૂરાય. આપણે ઇશ્વર પાસે ગામ્યના કરીએ કે જે પરમ પિતાની ઉપાસનામાં મુદ્દ બાવે સતત કાર્યપર જીવન સદ્ગતે પસાર કર્યું છે તેના નિકટ સાંનિધ્યમાં તેમને ચામત શાન્તિ મળે અને લેડી વિદ્યાગીરી, જેમણે સદ્ગતનું જીવન સદૃશ કરવા પુણ્ય સદકાર આપ્યો છે, તેમને અને તેમના કુટુંબને આ અસખ આપાન સદન કરવાને ઇશ્વર બલ દે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૫

વૈત્ર: ૧૯૮૪

અંક ૫

દયા લો !

દયાલો ! દીન આ લોલો ધરીને પાત્ર લિક્ષાનું,
દિવસભર છું બધે રખડ્યો, તથાપિ તુંબી ખાલી છે !

સુણ્ય છે કે તમે સ્વામી અખુટ ઋદ્ધિ તણા છો, ને
હજી એ કોઈને પાછો તમે વાળ્યો ન દારેથી.

તમારા દારના સ્પર્શે, ઠહે છે કે, બંને લિધુ
સદાનો આપના સરજો અખુટ ઋદ્ધિ તણો સ્વામી:

સ્કુરે છે આસનેથી જે પ્રભામંડલ પ્રલો ! તારૂં,
વિરાજે લકતના શીર્ષે, સ્કુરે બાણે સંહસાંશુ.

સુણી કીર્તિ હું આવ્યો છું રખડતો રાનમાં તરસ્યો,
ઉઘાડો દાર ! શોવાએ તરસથી કણ આ મારો.

મૂસિકાર

અમેરિકાના પત્રો

પૃથ ૧૦ મો

૧૦, ફ્રેઝિન્જ સ્ટ્રીટ,

કેમ્બ્રિજ ૪ માસ,

સં. ૧૯૮૪ ના ચોથ સુદ ૯ ને રવિવાર.

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

અહીંઆ દાસ ખ્રિસ્તમસના તહેવારો ચાલે છે. સાધારણ રીતે ખ્રિસ્તમસમાં ૬૫ વધારે પડે છે પણ આ સાલ ૪૦-૫૦ ડીગ્રી ગરમી સતત રહ્યા કરે છે. કેટલીક વાર તો ઉષ્ણાટને લીધે વરસાદનાં ઝાપટાં પડે છે અને એથી લોકો આને લીધા ખ્રિસ્તમસ (Green Christmas) કહે છે.

અહીંની ખ્રિસ્તમસ એટલે આપણે ત્યાંની દીવાળી. ખારીખારણાં કુંડાળાકાર ગુંથેલા યુગ્મપાનેથી ચણગારી અને રાત્રે વિવિધરંગી વિગ્ળીક શાશની કરી ખ્રિસ્તમસનાં ગીતો (Christmas Caroles) ગાતાં ગાતાં લોકો ટોળાબંધ કરે છે. કેટલાંક મિસત્રો વૃક્ષનાં ફૂંદાં રોપે છે અને એ વૃક્ષની નીચે ઉઠી રહેનાર સ્ત્રીને યુગ્મન કરવાનો રિવાજ હતો પણ અહીંઆ મોલુદ છે. ચીકાઈ (Candy) અને નૂન વર્ગોલિનંદનના પત્રોની આપ લે આપણી માફક જ અહીંઆ પણ ચાપ છે પણ તે ઉપરાંત પરજીલુ સાન્તાકલોઝ ખાળકોને રમકઠાં આપે છે અને મોટાંઓને પેન, ધડીઆળ કે કેષ કંચી જવેરાતની ચીજ ભેટ કરે છે. કેટલીક વાર બેગ અને કોલસા વારેલા મોઝની ભેટ પણ શુભેચ્છક તરફથી સાંપડે છે, ત્યારે ધણીવાર તમે જે ચીજને માટે પસંદગી બતાવી હોય તે જ ચીજ તમારા મિત્ર તરફથી તમને ભેટ મળે છે.

ખ્રિસ્તમસનો ઉત્સવ એ પ્રેમ, શાન્તિ અને ધર્માનો ઉત્સવ છે. એ દિવસે ધ્રુવખ્રિસ્તના અનુયાયીઓ એક બીજાને 'ખમાવે' (ફમાવે) છે અને જગત સુલેહ, શાન્તિ અને સદ્-ભાવથી રહે એવી ભાવનાઓ 'લાવે' છે. પણ એ ગાંધી 'સાપ મધા અને લીસોટા રહ્યા' એ કહેવત અનુસાર ચાલી આવેલી પુરાણી પ્રથાના આદર રૂપે છે, અંતરનો ભાવ કંઈ ન્યારો જ હોય છે. પ્રેમ અને શાન્તિના પયગમ્બર ધ્રુવખ્રિસ્તના જ અનુયાયીઓ જગતની શાન્તિને આપે સૌથી વધારે ભયરૂપ છે એ કાનાથી અજાણ્યું છે? અને છતાં આ નાટક શા માટે ભજવાય છે? રૂઢિને લીધે. એટલે કે, રૂઢિ જગતથી અહીંના લોકો પણ મુક્ત નથી.

*

*

*

મિસ મેયોના 'મધુર ઇન્ડિયા' ની સામે ચળવળ ચલાવવા તથા અત્રે વસના હિંદીઓના સ્કોર્કોનું રક્ષણ કરવા માટે ન્યૂયોર્કના મિ. સેલેન્ડ મોને એક લાખ ડોલરની દિફુરનાનમાં અપીલ બદાર પાડી છે. એને સ્ત્રી પુત્રાદિથી વિખૂટા પડી દૂર દેશમાં વનવાસ એવે છે અને જે કાર્ય મદાસભા નથી કરતી તે કાર્ય તેમણે એકલે હાથે ઉપાડી લીધું છે

એમ જણાવી બંગાળી યુવાનોને કલકત્તાની દુકાને-દુકાને ફરી, ઝાળી કરી, પૈસા ઉઘરાવી તેમને આ માસની આખર પહેલાં મોકલી આપવા અને અહીંના દુઃખી હિંદીઓની દાઝ હેડે ધરવા હૃદયબોદક અપીલ તેમણે કરી છે. આ અપીલ માથે જ 'હૃદયબોદક' છે, કારણ કે જે દુઃખી હિંદીઓને માટે અપીલ બહાર પડી છે તે સર્વે મિ. શૈલેન્દ્ર ધોષના એકાદિ સ્વરૂપમાં જ લય પામે છે ! યુદ્ધના સમયમાં આયરિશોની સલામમાંથી હથિયારના નામે પૈસા ઉઘરાવી મોહમમી પેરિસની મોજમજ ગાણુનાર જે મિ. શૈ. વિશે મેં અગાઉ લખેલું તે આ જ મિ. શૈલેન્દ્ર ધોષ. તેઓ હલુ તેમની લુના ટેવથી મુક્ત થયા નથી અને પરદેશી-ઓમાં પત ખોઈ બેઠેલા હોવાથી હવે સ્વાભાવિક રીતે સ્વદેશ તરફ તેઓ વળ્યા છે. પણ તેમનો આવો 'સ્વદેશપ્રેમ' જાહેર જીવનને અહિતકર હોવાથી મારે નિરૂપાયે તેમની આ પ્રવૃત્તિ તરફ સૌ હિંદી ભાઈઓનું ધ્યાન ખેંચવું પડે છે. છતાં તેમના જેવા દેશભક્ત સ્વદેશથી દૂર રહી સ્વદેશની સેવા બળવે છે એ લક્ષમાં રાખી જેમને મિ. શૈલેન્દ્ર ધોષને પૈસા પહોંચાડવા હોય તેમને હું શેકવા ઇચ્છતા નથી. (કારણ કે આર્થિક દૃષ્ટિએ મિ. શૈલેન્દ્ર ધોષ દુઃખી છે) પણ 'અમેરિકાના દુઃખી હિંદીઓ' ને નામે તેઓ પૈસા ઉઘરાવે એની હું વિરોધ છું.

મિસ મેથોના 'મધર ઇન્ડિયા' સામે મિ. ધોષ પોતે શી ચળવળ ચલાવે છે એની મને માહિતી નથી, પણ ગાંધીજીના 'યંગ ઇન્ડિયા'ના લેખની અસર શિષ્ટ અમેરિકનોના મન પર કેવી થઈ છે એનો એક જ લખસો નોંધું છું. અમેરિકાના એક કવિ મિ. બ્રાઉનિંગ હિંદુસ્તાન એસોસિયેશનમાં ખાસ આમંત્રણથી પોતાનાં કાવ્યો સંભળાવવા આવેલા. પોતે હિંદુસ્તાન એસોસિયેશનમાં આવનાર છે એ જાણી તેમનાં પત્ની મિસિસ બ્રાઉનિંગે તેમને પૂછ્યું: "તમે હિંદીઓની સલામમાં જાઓ છો પણ મિસ મેથોનું 'મધર ઇન્ડિયા' વાંચ્યું છે કે ?" "ના." "તો એ વાંચવાની તસ્દી લેશો નહિ. મિ. ગાંધી કહે છે કે એ પુસ્તક અસત્યોથી (Full of incorrect statements) ભરેલું છે." અને આમ પ્રસ્તાવના કરી મિ. બ્રાઉનિંગે પોતાનાં કાવ્યો ગાઈ સંભળાવ્યાં, અને નિરભિમાન સરળતાથી સંભાષિ કરી કે કાવ્યની ખરી ખૂબી એ કાવ્યમાં નથી રહી પણ કાવ્ય રચનાર પોતે જે દબરથી એ ગાય છે એમાં રહેલી છે. અને કાવ્યને ખરો મર્મ તો સખ્ટા કવિના મુખે એ સાંભળવાથી જ લક્ષમાં આવે છે. આથી આ દેશમાં મુસાબરા અને કવિસંમેલનો થાય છે પણ તેમાં અનેક કવિઓ નહિ, એક જ કવિ લાગ લે છે.

*

*

*

હમખાનામાં વાસીદું વાળનાર મજૂરે મને પૂછ્યું: "ક્યા દેશમાંથી આવે છે ?" "હિંદુસ્તાનમાંથી." "ગાંધીને જાણ્યો છે કે ?" "હા, સારી પેઠે. તમે એમને શી રીતે જાણ્યો છે ?" "અહીંયા મિશનરીઓ આવે છે એ કહે છે કે ગાંધીએ એ દેશમાં ખ્રિસ્તીધર્મને માટે જેટલું કર્યું છે એટલું બધા મિશનરીઓએ પણ નથી કર્યું. એ ગરીબોને આફે છે."*

* The Missionaries who come back tell us that all the Missionaries have not been able to do what Gandhi has done for Christianity in those countries. He loves the poor.

આ ગરીબો પ્રત્યેના પ્રેમમાં ગાંધીજીની જગતપ્રિયતાની ચાવી રહેલી છે. આ પ્રેમને લીધે જ એમણે રૈટીયાને પોતાના કાર્યક્રમમાં પ્રમુખસ્થાને રચાવ્યો છે અને કેવળ એનું જ રટણ કર્યું કરે છે. રૈટીયો એમનો રામચંદ્ર છે અને એને લીધે જ તેઓ માત્ર હિંદુસ્તાનના નહિ પણ જગતના સૌ ગરીબો અને મજૂરોની આંખોની ડોડી બની ગયા છે. કહેવાય છે કે આજે જગતમાં સૌથી વધારે અનુયાયીઓની સંખ્યા ગાંધીજીના અનુયાયીઓની છે. પણ એ અનુયાયીઓ સૌ, ઇશુના અનુયાયીઓની માફક, પોતાની ઇષ્ટ વ્યક્તિ તરફ ભેવશ છે, નહિ તો ગાંધીજીને પોતાની સીતાજીની શોધમાં ભારતવર્ષને છોડી લંકામાં શા માટે જવું પડતે ?

*

*

*

આ દેશમાં ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરી આવનાર વર્ગને ઇમિગ્રેશન ખાતા તરફથી જે હાડમારી અને મુસીબતો વેડવી પડે છે તેનો ખ્યાલ હમણાં જ તાંજેતરમાં આવેલા ડૉ. સર્જનદ પૂરો પાડે છે. તેમને પોતાને બીજા વર્ગની ટિકીટ ન મળી આથી નિરૂપાયે સ્ટીમરના ત્રીજા વર્ગમાં તેઓ લંડનથી ન્યૂયોર્ક આવ્યા. ન્યૂયોર્કમાં તેમને ન ઉતરવા દેતાં ત્રીજા વર્ગના તેમના સાથી મુસાફરો સાથે એલિસ આયલેન્ડમાં લેઈ ગયા અને ત્યાં તેમનાં ચરમાં બેઠા તેમની આંખોની ખારીક તપાસ ડૉક્ટરે ચક્રુ કરી. આ તપાસ ચાલતી હતી તે દરમિયાન બીજા મુસાફરોની શારીરિક તપાસ શરૂ થઈ. આ તપાસ કરતી વખતે તમામ કપડાં ઉતારી નાંખવાનો રિવાજ હોય છે. આથી એક પછી એક ઇંગ્લેન્ડ મુસાફર તપાસની ઓરડીમાં દાખલ થયો તેમ તેમ ડૉ. સર્જનદના લોહીની ગતિ મંદ પડવા માંડી. પોતાને પણ બધાં કપડાં ઉતારી નાંખવાનું ડૉક્ટર કહેશે કે શું ? એ વિચારથી તેઓ મનમાં ને મનમાં મુંઝાવા લાગ્યા. આંખના અને ચરીરના ચુલ્લ ભાગનાં દરદથી પીડાતા દરદીને આ દેશમાં દાખલ થવાની મનાઈ હોવાથી આ બંને ભાગોની તપાસ ખારીકાઇથી ચતી હતી અને ડૉક્ટર નીચેના ભાગને જોયેથી દબાવી અંદરથી પર્ડ નીકળે છે કે નહિ તેની ખાતરી કરતો અને ધણીવાર, ડૉ. સર્જનદના કહેવા પ્રમાણે, પર્ડ બહાર નીકળતું ત્યારે ડૉક્ટર એક કૂતરાને ધકેલે તેમ એ દરદીને ધક્કો મારી ઓરડીની બહાર ફગાવી દેતો.

પૂરોપના જુએ મરતા માણસો આ દેશની ધનસંપત્તિની વાતો સાંભળી અહીં આ આવવા લલચાય છે અને ગમે તે રીતે અનામન રકમ બચાવી ન્યૂયોર્ક કે બોસ્ટનના બંદરે ઉતરે છે. શરાબખોરી અને વ્યભિચારના તેઓ પહેલેથી જ શુભામ હોય છે અને જો બદી તેઓ જ્યાં જાય છે ત્યાં ફેલાવે છે. આથી અહીં આવનાર દરેક પરદેશી પાસે તે અમુક અમુક રોગોથી પીડાતો નથી એવી કબજાત લેવામાં આવે છે અને તેની ડૉક્ટરી તપાસ થયા પછી જ તેને અમેરિકાની જમીન પર પગ મૂકવાની પરવાનગી મળે છે.

થોડાં વર્ષો પર પહેલાં અને બીજા વર્ગના મુસાફરોની પણ ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોની જેમ ડૉક્ટરી તપાસ ચતી અને ચક્રમંદ આસામીઓને આફવાડીઆના આફવાડીઆ મુખી એલિસ આયલેન્ડમાં મુક્યા પાડે અને હાંતથી પણ ન તૂટે એનું માખણ ખાઈ રહેતું પાડતું. આ રિવાજની એક રસિયન કાઉન્ટેસ બોમ થઈ પડી. ઇમિગ્રેશન ઓફિસરે જે બાઇબલે એલિસ આયલેન્ડમાં ઉતારી અને અમેરિકામાં ઉતરવાની રજૂ ન આપી. બાઇબલ જ લાખવજવાળી હતી. આથી તેની વાન ઉપરી અધિકારીને કાને પહોંચી અને

ઇમિગ્રેશન ઓફિસરને પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપવું પડ્યું. આ પછી નિયમોમાં ફેરફાર થયો અને પહેલા અને બીજા વર્ગના ઉતાડીઓને કેવળ ઉપલક્ષ તપાસ કરી જતા કરવાનું ધોરણ સ્વીકારાયું.

આ નિયમને લીધે આવા રોગના ઘણા દરદીઓ બીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરી ડોક્ટરોની આજ્ઞા ચૂકાવે છે અને અમેરિકામાં દાખલ થઈ જાય છે, પણ એવાઓની સંખ્યા જુજ હોવાથી અને પાછળથી પકડાતાં તેમને તેમના દેશમાં પાછા રવાના કરવાની છૂટ હોવાથી આ નિયમથી અહિંત કરતાં હિંત વધારે થાય છે. પણ ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોની દશા તો પહેલાંના જેવી જ છે. એમાં જરાયે ફેર પડ્યો નથી. એમને તો એ જ સડેલાં સાક અને માંસ અને સૂકા પાઉં માખણ તથા હિંદુસ્તાનની રેશ્વેના ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોના મુસાફરખાનાના કે આરામગૃહ (?) (Waiting Room) ના જેવા જ ગંદા એક જ મોટા હોલમાં સૂવાનું મળે છે, અને પોતાને ઉતરવાની રજા મળશે કે નહિ એની કંફપના વિકંફપનાઓમાં જ દિવસ અને રાત્રિ પસાર કરવી પડે છે. ડૉ. સન્નમદની બીજે દિવસે આ શુદ્ધિગૃહ (કે અશુદ્ધિગૃહ)માંથી મુક્તિ થઈ અને તેઓ ન્યારે પોતાના મિત્રને ઘેર આબ્યા ત્યારે એમની આટલી વેળાસર મુક્તિ થવા માટે એ મિત્રના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

પણ ઘણા માણસો ડૉ. સન્નમદ નેટલા લાગ્યશાળી નથી હોતા અને સૂકા પાઉં અને સડેલું માંસ ખાવાની આદત ન હોય તેવા માણસોને માટે તો આ આઠ દિવસ આઠ ભવ જેવા થઈ પડે છે. આથી આ દેશમાં આવવા ઇચ્છનાર હિંદી લાઇઓએ ધૂરોપથી અમેરિકા સુધીના પ્રવાસ માટે તો બીજા વર્ગના લાડાની ભેગવાઈ કરીને જ ધરનો ઉબરો છોડવો બેઠએ, નહિ તો શુદ્ધિગૃહની તપશ્ચર્યા માટે તૈયાર રહેવું બેઠએ. ખ્રિસ્તીધર્મમાં પાપોના પ્રાયશ્ચિત રૂપે (Purgatory) પર્ગેટરીની કંફપના કરી છે. મનુષ્ય કે એનો આત્મા આ પર્ગેટરીમાં એનાં પાપોની સજા ખમી આત્મશુદ્ધિ કરે છે અને પછી એ સ્વર્ગમાં જાય છે. આ એલિસ આયથેન્ડ આવી એક નાનીશી પર્ગેટરી છે. પર્ગેટરીમાંથી પસાર થયા પછી ગમે તે દેશ સ્વર્ગ લાગે, પછી અમેરિકા સ્વર્ગ લાગે એમાં નવાઈ શી ? પણ આ રીતે વિરોધાભાસથી (by contrast) સ્વર્ગ ભેગવવા માટે પર્ગેટરીમાંથી પસાર થવા હું પોતે કોઈને સલાહ આપું નહિ. બે કે મારા એક મિત્ર પોતે ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી ન કરી શક્યા એ માટે પસ્તાય છે અને બીજાઓને ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી કરવાની સલાહ આપે છે. પણ એ સલાહ કેટલી આવકારદાયક છે એનો નિર્ણય કરવાનું હું પ્રસ્થાન ના વાંચકોને સોંપું છું. એજ.

લી. નંદલાલના પ્રણામ

પત્ર ૧૧ મે

૧૦, ફ્રાન્સીઝ સ્ટ્રીટ,

કેમ્બ્રિજ માસ,

સં. ૧૯૮૪ ના મહાસુદ ૧૫ ને રવિવાર

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

મિસ કેથેરિન મેયોએ પોતાના “મધર ઇન્ડિયા” પુસ્તક વિશે અહીં લાંબો આપવા શરૂ કર્યો છે. બે આઠવાણિયા પર એક ભાષણ બ્રાસ્ટનમાં આવ્યું અને બીજું ન્યૂયોર્કમાં. ન્યૂયોર્કમાં સંપદ હુસેને તેને સભાના હોદ્દામાં જ જ્ઞાતિ આપ્યો અને બંદાર હિંદી યુવકોએ ‘મધર ઇન્ડિયા’ ની નકલ આપીને જ્ઞાતિ આપ્યો. આને લીધે સહેજ છાકલું પણ થયેલું. બે હિંદી વિદ્યાર્થીઓને પોલિસે પકડેલા પણ ખરા પણ પાછળથી છોડી મૂક્યા છે.

આજે અહીં બ્રાસ્ટનના કેમ્બ્રિજની ચર્ચમાં રેવરંડ હોમ્સ અને બાપ્તિસ્ટ તારકનાથ દાસે એ પ્રેક્ષકોને જ્ઞાતિ આપ્યો. હું પોતે એ સભામાં હાજર હતો અને એથી એનું જાણ વિગતવાર વર્ણન આપવા ઇચ્છું છું.

બાપ્તિસ્ટ તારકનાથે આંધળાઓએ હાંથીની કેમ પરીણ કરી એ બૌદ્ધ ધર્મની આખ્યાયિકાથી આખ્યાનની શરૂઆત કરી. મિસ મેયોની એકેએક દલીલને તપાસી જોઈ અને ગોરાઓનું આધિપત્ય ટકાવી રાખવાને માટે આ પુસ્તક કેવી રીતે યોજનામાં આવ્યું છે તે સમજાવ્યું અને એમાં જણાવ્યું કે “યુરોપના લિમિર યુગ (The Dark Ages) એ ભારતનો સંપત્તિ યુગ હતો. જ્યારે મિસ મેયોના વક્તાઓ જંગલોમાં બટકતા હતા ત્યારે ભારતવર્ષમાં ધર્મપ્રિય અશોકની આજુ વર્તી હતી અને હું ભાખું છું કે મિસ મેયો અને તેના મુરજીઓનું સામાન્ય કાલસાગરમાં લીન થશે ત્યારે પણ ભારતવર્ષ તે છત્તું રહેશે.”

અને આ પછી રેવરંડ જોહન હેસ હોમ્સ બોલવા ઉભા થયા. એ નેમને પહેલી જ વાર સાંભળ્યા, મધીનગનમાંથી ઉપરા ઉપરી ગોળાઓ છૂટતી હોય નેમ નેમના મોંમાંથી વચ્ચેની નીકળવા માંડ્યાં. તેમણે જણાવ્યું:

“હું પોતે મિસ કેથેરિન મેયોની માફક દિલ્હીમાં નહિ ગયોતો હોવાથી મેં વિવેકને ખાતર અત્યાર સુધી મૌન સેવ્યું હતું, પણ જ્યારે એ બાઇબલ જાહેરમાં બોલ્યો આપવા શરૂ કર્યો ત્યારે મને લાગ્યું કે મારા આ વિવેકની અવધિ થાય છે. આથી આજે હું મારા મોં પરની લગામ દીલી કરું છું અને એક તદ્દરથ વિચારક તરીકે મને પોતાને હું લાખું છું તે જણાવું છું.

“મિસ કેથેરિન મેયોનું પુસ્તક મારા હાથમાં આવ્યું કે તરત જ હું સમજી ગયો કે તેણે શું લખ્યું રશે. એ બાઇબલ રેકર્ડ બેખોશની દુનિયામાં અતિશય દલોક છે (an abominable and criminal record). અમેરિકન સામ્રાજ્યવાદ (Imperialism) ને પોતાના ખાતર એણે થોડું જ વરસો પર The Isles of Fear નામનું પુસ્તક લખીને આપણા પાડોશી શિવિપિનોને ઉનારી પાડેલા ચરબાનમાં તે એ પુસ્તકની ખૂબ ખપન થઈ પણ થોડી જ વારમાં પૂરવાર થયું કે એ બાઇબલ પોતાનો હેતુ ખર લાવેલો

માટે ખોટી શહાદત (a false witness) આપી છે અને જૂઠાણાનો (perjury) આશ્રય લીધો છે. જે વરસમાં એ પુસ્તક જેનું શર્ષ ગયું અને આંખો તેની નકલ શોધી મળતી નથી. આવા જુઠા સાક્ષીની જુઠાની પર કેાઇ પણ ન્યાયની અદાલત વિશ્વાસ મુકી ન શકે.

“ બ્રિટિશ શાહીવાદને પોષવા ખાતર એણે આ ‘ મધર ઇન્ડિયા ’ લખ્યું છે અને થોડા સમય પછી સોવિયેટ રશિયામાં જઈ ‘ સોવિયેટ રશિયા ’ ના પુસ્તકમાં એ શું લખશે તે પણ હું જાણું છું. (હસાહસ) એણે ગ્રિસપ ફિસર કે રેવરંડ એન્ડ્રુસ કે પૉલ રિશાર કે કેસરલિંગનાં પુસ્તકોનો નામનિર્દેશ પણ કર્યો નથી પણ એક આમે જે બીચારા મરી ગયો છે અને જેણે હિંદીઓને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં લેવાના હેતુથી ૧૮૪૮ માં એક પુસ્તક લખેલું એના પુસ્તક પર આખી ઇમારત રચી છે. આ આખેને એ પુસ્તક લખવા માટે બ્રિટિશ સરકારે ખિતાબ આપેલો.

“ એણે બીજાને જે આધાર ટાંક્યો છે તે નામ વિનાનો છે. ‘ હિંદુસ્તાનમાં વસતા એક અંગ્રેજે મને કહ્યું કે... ’ પણ એ અંગ્રેજ છે કોણ ? ‘ એક અનુભવી અમેરિકને મને જણાવ્યું કે... ’ પણ એ અનુભવી અમેરિકન છે કોણ ? ‘ એક મહારાજાએ મને કહ્યું કે... ’ પણ એ મહારાજા છે કોણ ? આવા નનામા માણસોને નામે એણે એક મહાન અને ઉચત્તર દેશની બદનામી કરી છે.

“ કેટલીક વાર તે ગાંધી અને ટાગોરનાં વાક્યોને આધાર તાકે છે અને તેમને મંચડી કાંઇ જુદો જ અર્થ ઉપજાવે છે. ધારો કે એક હિંદી વિદ્યાર્થી આ દેશમાં આવે ‘ મધર અમેરિકા ’ નું પુસ્તક લખેઃ ઇસ્તિલાકમાં એક બાળાને ગલિણી જોય, એ ભાવે બાળકનાં પિતાનું નામ પૂછે અને બાળા કહે કે ‘ મને એના નામની ખબર નથી, ’ ધારો કે એ શિક્ષણમાં જાય, ત્યાંની બાળાઓની કાલેજ જુએ અને એ બાળાઓ અંધારે થયે પુસ્તકો લયમાંથી છાત્રાલયમાં આવતી હોય ત્યારે તેમના રક્ષણ માટે તેમની પાછળ પાછળ ફરતા પોલિસનાં માણસોને જુએ, એ બાળાઓના શરીરમાં લયનો ઘથરાટ જુએ (મારી પ્રેતાની દીકરી એ કાલેજમાં છે), ધારો કે ગેસેલિન ઝાંડીને ધીમે તાપે જળતા નીચોળી કારમી કિકિયારિઓ તે સાંભળે, ધારો કે મિશિગનમાં ગ્રેસિયાને અર્પણ થતી ક્રમારિકાઓથી ભરેલું છત્રાલય તે નિહાળે અને ધારો કે આ બધી સ્વામી હકીકતો (Facts) પ્રત્યે તે ‘ મધર અમેરિકા ’ (Mother America) નું પુસ્તક લખે તો તે કેટલું સાચું ગણાશે ? એટલું જ સાચું ‘ મધર ઇન્ડિયા ’ (Mother India) છે.

“ એ બાધ કહે છે કે ૨૫ થી ૩૦ વરસની ઉમ્મરના હિંદી યુવાનોમાં સેંકડે ૮૦ ટકા નિર્બળ છે. એને આની શી રીતે ખબર પડી ?

“ એ કહે છે કે કેટલાક હલ્લાઓમાં સ્ત્રીઓ એકલી ફરે તો તેમના પર અત્યાચાર થાય છે. એને પોતાને એવો કંઇ અનુભવ થયો છે ખરો ?

“ જે બાધના દેશમાં એક કરોડથી વે વધારે નીચો વસે છે એ બાધને હિંદુસ્તાનની અસ્પૃશ્યતાનો દોષ કાઢવામાં શરમ નથી આવતી ?

“ બ્રિટિશ શાહીવાદને ટકાવી રાખવાનું કામ એણે માથે લીધું પણ એ કામ માથે

લેનારાઓ ધણીવાર કરે છે તેમ એણે એ વધારે પડતું કરી નાંખ્યું છે. અને ધારો કે દલીલને ખાતર એણે લખેલી બધી વાતો સાચી છે, ધારો કે ૧૫૦ વરસના બ્રિટિશ અમલ પછી જે હિંદુસ્તાન મિસ મેયો કહે છે તેવા અગાનમાં, અધિકારમાં અને અનીતિમાં સડે છે તો હું કહું છું કે પ્રભુને ખાતર બ્રિટિશોએ એ દેશમાંથી ખસી જવું જોઈએ અને હિંદીઓને એ દેશ સુધારવાની તક આપવી જોઈએ.”

આ પછી સભાજનો તરફથી અનેક જાતના પ્રશ્નો પૂછાયા અને તેના બાબતે તારકનાથે અને રેવરંડે યથોચિત ઉત્તરો આપ્યા. હિંદુસ્તાનની સામાજિક અવનતિને લીધે હિંદુસ્તાન સ્વરાજને માટે લાયક નથી એ દલીલના જવાબમાં બાબુ તારકનાથે જણાવ્યું કે આ દેશમાં જ્યારે સ્વતંત્રતાનો વાવટો ચઢ્યો ત્યારે ગુલામીની પ્રથા ચાલુ હતી અને ગુલામીની પ્રથા ચાલુ છે માટે અમેરિકા સ્વતંત્રતાને લાયક નથી એવી દલીલ કોઈએ રજૂ કરી હોય તેવું જાણ્યામાં નથી. ઇંગ્લેંડમાં પણ આવી ગુલામી (Serfdom) ની પ્રથા ચાલુ હતી અને આજે પણ તેનાં અવશેષો એ દેશમાં મોજૂદ છે; છતાં કોઈ એમ નથી કહેતું કે ઇંગ્લેંડ એને લીધે સ્વતંત્રતાને લાયક નથી. તો સામાજિક કારણોને લઈને કેવળ હિંદુસ્તાનને નાલાયક શી રીતે ઠરાવી શકાશે? સમાજશાસ્ત્રને હરેક અભ્યાસી જાણે છે કે સામાજિક દોષને કાઢતાં એક નવી પેઢીની—૨૫ વર્ષની—જરૂર પડે છે. અમારે તો એ દોષ સામે જ નહિ પણ પરદેશી સત્તા સામે પણ લડવાનું છે અને જ્યારે કાયદેસર સંમતિ વળે અને ૧૪ કે ૧૫ વરસની કરવા માગીએ છીએ ત્યારે એ ‘સુધરેલી’ બ્રિટિશ સરકાર સુધારાના વિરોધીઓ સાથે બળા એ કાયદો પસાર થતાં અટકાવે છે! છતાં આવી પરિસ્થિતિમાં જે સુધારાનું કામ તો આગળ વધે જ જાય છે.

આ પછી બાબુ તારકનાથે સભાની ઇચ્છાથી એક સંસ્કૃત શ્લોક ફરીથી ગાયો અને સભાનું કામ પૂરું થયું. સંગીતમય વાતાવરણ એ આ સભાની પાસ ખૂબ હતી.

આગામી સુદ્ધ

મદ્રાસની મહાસભાના સમાચાર વાંચતાં આગામી સુદને માટે બ્રિટિશ સરકાર જે તૈયારીઓ કરી રહી છે તેનો હેવાલ મારી નજરે પડ્યો. તમને યાદ હશે કે નૌકાવિરામ (Naval Disarmament) નો કાર્યક્રમ પડી લાંગર્યો છે અને ૭૧ નવી નૌકાઓ બાંધવા સાર એ અખજળ રૂપિયાની દરખાસ્ત કોંગ્રેસ આગળ પેશ થઇ છે. સુલેહશાન્તિના આદેશના આ દરખાસ્તની વિરૂદ્ધ પડ્યા છે અને આ સુલેહની અજાવળની આગેવાન બાઇ મિસિસ એપલેન કહે છે કે “હિંમતવાનની જેમ બીજું કશું બાબતે માથે ઝઝૂમી રહ્યું છે.” *

તા. ૧ ફેબ્રુઆરીના અંકમાં ‘નેશન’ પત્ર લખે છે :

“ઇંગ્લેન્ડ સાથેની લડાઈના રસ્તે જ આપણે પ્રયાણ કરીએ છીએ. ૭ મહિના પછી વોશિંગ્ટનમાં આવનાર એક અનુભવી પરદેશી અમને જણાવે છે કે વોશિંગ્ટન આખું

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૧૪]

* The next War is certainly moving down upon us with the pitiless certainty of an avalanche.

વિદ્યારસિક બંધુઓ,

ગૂજરાત હિન્દુસ્તાનનો ખગીયો છે અને ચરોતર ગૂજરાતનો ખગીયો છે. છતાં તમારો આ સુંદર પ્રદેશ મેં ઘણો મોડો જોયો છે. અધ્યાપનનું કામ નહું નહું સ્વીકાર્યું તે પછીનાં થોડાં વરસો તો પ્રદેશો ને પુરુષો કરતાં પુસ્તકોનો પરિચય વધારે ખેડવાની મારે જરૂર હતી. પણ આ પ્રદેશ મોડો જોયો છે છતાં આ પ્રદેશના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ સાથે મારે નિકટ પરિચય થયો છે. અને તેમણે મારે માટે આડંબરરહિત સ્નેહ જે હમેશાં બતાવ્યો છે તેમાં મારા જીવનની મેં કેટલીક ધન્યતા અનુભવી છે. આપ સર્વના પ્રત્યક્ષ પરિચય વિના આપ મને આ માનપદ સ્થાન આપે છે તે ખરેખર આપનો મારા તરફનો નિષ્કારણ પ્રેમ અને ઉદારતા બતાવે છે. આપ એ જ ઉદારતાથી મારી જે કાંઈ ત્રુટિઓ પડે તે નિભાવી લેશો અને આપની કાર્યદક્ષતા તો એટલી છે કે આજનો સમારંભ સાંગેપાંગ પાર પડશે તે વિશે મને શંકા ધરવાનું કાંઈ કારણ રહેતું નથી.

આપનો પરિચય મને ટૂંકો છે પણ આપના ગુણો અને શક્તિ એટલાં ઉત્કટ છે કે ગૂજરાતમાં તે કોઈને અગ્રાત ન રહે. ચરોતરનો ગુણ કે લક્ષણ મને તેની કાર્યદક્ષતા અને કાર્યશક્તિ લાગી છે. આથી એમ વિવક્ષિત નથી કે આ પ્રદેશમાં કોઈ પણ રીતે ભાવનાની ન્યૂનતા છે. પૂજ્ય ગાંધીજીના કાર્યક્રમો ઉપર અતિશય ભાવનામયતાનો આરોપ કરાય છે તો તેમના કાર્યક્રમને આખા ગૂજરાતમાં મહાત્માજીની ગેરહાજરીમાં પાર પાડી આપનાર શ્રીયુત વક્ષભભાઈ એ આ પ્રદેશે ગૂજરાતને આપેલી બક્ષિસ છે. અને એ જ સત્યાગ્રહનો નવીન માગ તમારા જ પ્રદેશના ધર્મજના યુવાનો અત્યારે પોતાની નાતમાં કરી બતાવે છે. આ તો હમણાંની વાત થઈ પણ ગઈ વીશીમાં પણ ચરોતરે કાર્યદક્ષતા અને ભાવના બંનેના પ્રતીકરૂપ મેં પુરુષોનો સત્સંગ સેવ્યો છે. પુસ્તકાલય હીલચાલની સાક્ષાત્ ભૂતિરૂપ શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીન અને સૌજન્યશાળી માસ્તર કરુણાશંકર પાસેથી ગ્રેરણા લીધેલા અનેક ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ ચરોતરમાં મને ડેરડેર મળ્યા છે.

આજનો સમારંભ પણ આપની કાર્યદક્ષતાની સાક્ષી પૂરે છે. મેં હમણાં જ સાંભળ્યું કે પૂર્ણ ગૂજરાતી નિશાળ આખા વડોદરા રાજ્યમાં સૌથી પહેલી તમારે ત્યાં ઉઘડી હતી. પારીદાર ગાંધીના પ્રથમ સુધારક સદ્ગત હીરાભાઈ મૂળજીભાઈ (આપ) તમારા જ ગામના હતા. આ પુસ્તકાલયની શરૂઆત તેમને હાથે થયેલી હતી. તેને આજે અરધો ફૂંકો પૂરો થાય છે અને તેના મકાનને માટે જે હજારની સારી રકમ તેમના જ પુત્ર શ્રીયુત જીવાભાઈ આપે, પિતાએ આદરેલું પુત્ર પૂરું કરે, પિતાની ભાવનાને પુત્ર ભૂતરૂપ આપે એ ધન્ય સંયોગ પણ તમારા ગામમાં જ બને છે. મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે તમારા ગામમાં પુસ્તકાલયનો લાભ લેનાર બહેનોની સંખ્યા સૌથી વધારે છે. આ પુસ્તકાલયની વધતી જતી પ્રવૃત્તિને માટે તમારે સાત્વિક અભિમાન લેવું જોઈએ, અને આ પ્રસંગ તમે આવા સમારંભથી ઊજવો છે તે તદ્દન ઉચિત છે.

સુવર્ણ મહોત્સવ કે એવા ધર્મી જેસયો બિજવવાની યથા પાશ્ર્વ છે પણ સ્વચ્છ અને સર્વવ્યાપી પૂર્વના ધર્મોમાં પણ તેનાં ધર્મો નથી એમ નથી. આપણે તો કોઈના પણ જન્મને અભિનન્દન આપીએ છીએ, જીવનને હમેશાં મંગલ માનીએ છીએ, માણસની વધતી જતી વય સાથે તેનું આયુષ્ય થયે છે છતાં તેની જન્મતિથિ બિજવીએ છીએ. તો સંસ્થાઓ તો, તેમાં રહેલી ભાવના જેટલી સાચત છે. માણસને મૃત્યુ છે, સંસ્થાઓ અમર છે. તો તેના સુવર્ણ મહોત્સવે તો અમિથ આનંદ જ શોભે.

પણ આજના સમારંભમાં વડોદરા નરેશને ન સંભારીએ તો આપણે નરણી ગંજાપ્રદેશે ભલે આપણા સામયિક સાદિત્યની “ગુજરાતના વીસ કે દસ કે પાંચ મહા-પુરુષો”ની ખાસિય રમતોમાં તેમનું નામ ન આવતું હોય પણ અત્યારના ગુજરાતમાં તેમનો ફાળો ભૂલી શકાય તેવો નથી. બ્રિટિશ સરકારને કરી શકી નથી અથવા કરવાનો હજી વિચારેય કરતી નથી તેવા ધણાય સુધારા તેમણે રાજ્યમાં દાખલ કર્યો છે. સામાજિક સુધારાના કાયદા, ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ, અંતરજાત સમાન હક્ક વગેરે અનેક પ્રગતિપ્રણાલિનાં પગલાં દિંદમાં તેમણે સૌથી પહેલાં ભરી છે. આ પુસ્તકાલયની પ્રગતિ પણ તેમની વિચક્ષણ દષ્ટિને જ આભારી છે. વિશેષ જૂની તો એ છે કે તમારી પુસ્તકાલય યોજનામાં રાજ્યમંદ્ર એટલી નથી કે લોકો પોતે કશો પણ પુરુષાર્થ ન કરતાં રાજ્યની આજ્ઞાએ કેવળ ખેરી રહે, તેમ જ તેમાં લોકો ઉપર એટલો ભાર પણ નથી કે જેથી લોકો કાર્ય શરૂ જ ન કરે. તેમાં રાજ્યનો હિસ્સો છે છતાં તે સંસ્થા પ્રગતી છે. રાજ્ય પ્રજા ઉભયના વહીવટનો આ સમન્વય ધર્મ રાજ્યોએ અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. વડોદરાની પ્રજા ખરેખર ધન્ય છે કે લોકસિતની આવી પ્રગતિ શરૂ થઈ છે અને મહારાજ સાહેબનો આ બાબતનો હિસાબ હજી મંદ ન ચતાં જતી છે. મારે માત્ર એટલું જ ઉમેરવાનું છે કે રાજ્યે જે લોક નરકના આદરથી આ સંસ્થા ઉઘાડી છે તે આદરને વફાદાર રહી, સ્ત્રી અને પુરુષો, કૌંચા અને નીચા, પૈસાદાર અને ગરીબ, જાતી કોમો અને અસ્પૃશ્યો સર્વ આનો લાભ કશા પાત્ર ભેદ વિના લેના હશે અને લેતા રહેશે. અસ્પૃશ્યતાને દાઝનો વિચારક વર્ગ તો કાંઈ માનતો નથી, પણ તે સિવાય પણ પુસ્તકાલય તો જ્ઞાનતીર્થ છે. જ્ઞાનને આરે આપણે બેઠલાવ નહિ જુઠીએ તો બીજે કયાં ભૂલીશું? નહિ જાનેન ગદ્ગદ પવિત્રમિદ વિચતે। જ્ઞાનની પવિત્રતાથી પણ આપણે પવિત્ર નદિ થઈએ તો બીજા રોનાથી થઈશું?

પુસ્તકાલય એ દાઝના જમાનાની સૌથી વધારે લોકોપકારક બહેર સંસ્થા છે. ગુજરાતના ધનિકાએ આખા ગુજરાતને વાવ, ફાવ, તળાવ, વગેરે નવાણેથી શીતળ બનાવ્યો છે પણ સુસાદીનાં સાધનો બદલાતાં ધર્મોદાની એ સંસ્થા અત્યારે એ રૂપે એટલી ઉપયોગી નથી. જૂનાં સદાચતો દરે પાત્રને દાન આપી શકે તેવાં રતાં નથી અને નાવ-જમણુ લદાણાં તો માન કીર્તિદાન જ રતાં છે. દુષ્કાળ, રેત સંકટ વગેરે પ્રસંગે આપેલાં દાનો પ્રાસંગિક જ ગણાય. જે કદાપિ જૂનું ન થાય, જેના લાભ લેનારા કદાપિ ખૂટે નહિ એનું દાન વિદ્યાદાન જ છે. બીજા દેશોએ આ દાનને ધણું મદત્ત આપેલું છે. જગનના પ્રીતદાસમાં દરે એવો સમય આવ્યો છે કે અશુદ્ધ થોડા માણસોના જ્ઞાનથી દેશ પ્રગતિ કરી શકવાનો નથી. ૫ અમક જ્ઞાન નો દેશના લગભગ સર્વ માણસોમાં આવરણ છે.

અર્થાત્ આખા ગુજરાતમાં આવી સામગ્રી આપણે સુઝલા રાખવી જોઈએ. મારે ત્યાં જ મદાન પુરુષ પાકવાનો છે એવી માન્યતા જેમ અંધ અભિમાનની છે, તેમ મારે ત્યાં મોટે પુરુષ પાકવાનો જ નથી એવી માન્યતા પણ પામર જડતાની છે. આવી સામગ્રીનો પ્રથમથી જ બહિષ્કાર કરવાથી લવિષ્યના મદાન પુરુષોની તકો આપણે ઉગતી જ દાખી દબાવે છીએ-આટકાવીએ છીએ. માટે જે અમુક સાહિત્ય ઉત્તમ છે એમ ખાત્રી થાય તો તેને સ્થાન આપવું જ જોઈએ. ઉત્તમ પુરુષ જેમ આ જગતમાં પોતાનું સ્થાન નવું ઉત્પન્ન કરી લે છે તેમ ઉત્તમ સાહિત્ય તેના વાંચનારા મેળવી લે છે. આવા સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવું એ આપણી ફરજ છે. પાછી આપણાં સાધન અપૂરતાં હોય તો ભુલો સવાલ છે.

આપણા દેશમાં કદાચ, દરેક પ્રકૃતિના માણસને અનુકૂળ પુસ્તક મેળવી આપવાનું કામ જેટલું અઘરું છે, તેટલું જ કે તેથી એ વધારે, દરેક પુસ્તકને માટે વાંચનાર શાંધી કાઢવાનું અઘરું. લાંબી પરતંત્રતાને લીધે દેશજન એટલો તામસ સુસ્ત પ્રમાદી જડ થઈ ગયો છે કે લાલની વસ્તુ કંઈ છે તે તે પોને દેખી શકતો નથી, દીઠા પછી પણ તેનો લાલ લઈ શકતો નથી. એકવાર સૌ શારદા બહેન કહેતાં હતાં કે બહેનોને વાંચતી કરવા માટે તેમને ઘેરેઘેર જઈ પુસ્તકો વાંચવા આપવા જઈએ છીએ ત્યારે તેઓ વાંચે છે. જ્યાં સ્ત્રીઓને અસલ ઉનાળાના તાપમાં પગરખાં પહેરાવવાનું કામ પણ બહેર સંસ્થાએ કર્યું પડે ત્યાં વંચાવવાનું કામ પણ બહેર સંસ્થાએ કરવું પડે તેમાં નવાઈ નથી. આ વિચિત્ર દશા માટે બહેનો કે સમાજનો કોઈ પણ એક વર્ગ જવાબદાર નથી, આખો સમાજ જવાબદાર છે, અને પોતાનું પાપ પોતાને મેલ અને પોતાનું અસ્માન સમાજ પોતે જ ધોવું જોઈએ. સોશિયલમાં તો બહેનોમાં વાંચનારાંની સંખ્યા ઘણી સારી છે એ જાણી મને ધણો આનંદ થયો.

આ સંજોગો એક સૂચના કરૂં તો માફ કરશો. ગુજરાત કાલિયાવાડમાં નવો ઉત્સાહ પ્રવેશ પામતાં ઘણી નાની નાની જગાએ પણ યુવકોએ સાહિત્યસલાહો સ્થાપી છે. આમાંની ઘણી તો કોઈ વર્ષમાં એકાદ બે વાર મળી આપણી પી છૂટી પડે છે. કોઈ કોઈ તે ઉપરાંત એકાદ અસ્તવિખિત સામયિક ચલાવે છે. લેખન પ્રવૃત્તિને નિરૂત્સાહ કરવા માગતો નથી પણ સદ્ગત કાન્તના શબ્દોમાં હું કહીશ કે “લખવાની ઇચ્છા હોય તો તે સારી વાત છે. માત્ર લખવા લાયક અનુભવ જોઈએ. વિશેષ અનુભવ વગર બેઠક લેખ લખાતા નથી.” આવી સાહિત્યસલાહમાં મેં ઘણીવાર જોયું છે કે મંડળની અસ્મિતાથી લેખકો એક બીજાને વખાણતા થઈ જાય છે અને તેથી દલકું સાહિત્ય પેદા કરી તુષિ મેળવી લેવાની ટેવ પડે છે. આના કરતાં ગામેગામે વાંચનારની મંડળો સ્થપાય અને દરેક સભ્ય કોઈ પુસ્તકનો અભ્યાસ કરી તે મંડળમાં કાંઈક વાંચે તો સર્વનું જ્ઞાન વધે, દરેકને ઘણું વાંચનારો લાભ મળે. નિરવધિ પુસ્તકોના આ જમાનામાં જ્ઞાન વધારવાનું આ જ ખરું સાધન છે. આ મંડળોમાં કોઈ સર્વને સમાન રસવાળું અને હિતકર વાચન પણ થાય તો વિશેષ લાભ. પહેલાં આપણા સમાજમાં માણસદો જ્ઞાનપ્રપા પર બેસવાનું કામ કરતા. આપણા સમાજમાં આપણે લણેલાઓએ, વિદ્યાપીઠના પદવીધરાએ, અને વિદ્યાર્થીઓએ,

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૦૪]

ઇંગ્લેન્ડ સાથેની લડાઈની જે વાતો કરે છે એથી એ આત્મો ખતી મરે છે. ”*

ખીન્ન પત્રો લખે છે કે “ ૧૯૦૯ પહેલાં જર્મની અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચેનો સંબંધ સારો હતો, પણ નૌકાબળની હરિક્ષાએ લીધે જ જર્મનીની લડાઈ જાગી. +

અને આ બધી વાતોને અમેરિકન નૌકાસૈન્યનો એડમિરલ પ્લેન્કેટ ખીજી રીતે ટેકા આપે છે. ન્યૂયોર્કમાં નેશનલ રીપબ્લિકન કલ્પ આગળ તા. ૨૧ મી જાનેવારીએ લખાયું કરતાં એણે જણાવ્યું કે: “ જે રસ્તે આજે આપણે જઈએ છીએ એ રસ્તે લડાઈ અનિવાર્ય છે અને એ માટે આપણે તૈયારી કરવી જોઈએ. x

નેશન પત્ર આ એડમિરલનો કાન પકડવા પ્રેસિડન્ટ ફૂલિજને વિનંતિ કરે છે પણ પ્રેસિડન્ટ ફૂલિજ એનો કાન પકડવાને બદલે એ આજે રૂપિયાની દરખાસને ટેકા આપશે એમ કહેવાય છે.

આ પરથી યુદ્ધની તૈયારીઓ કેવળ બ્રિટિશ સરકાર જ નથી કરતી પણ ખીન્ન દેશો પણ કરી રહ્યા છે એનો તમને ખ્યાલ આવશે. ફ્રાન્સ અને ઇટાલી વચ્ચેનો કચવાદ, પોલેન્ડ અને લિથુઆનીઆ વચ્ચેની હરિક્ષા, રશિયા અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચેનું બિયાબાઈ—આ સૌ આગામી યુદ્ધના પ્રતિહારી છે. અને એમાં કયા કયા દેશો જોડાશે એ કહેવું જો કે મુશ્કેલ છે છતાં ગયા યુદ્ધ કરતાં આગામી યુદ્ધ વધારે મહાભારત અને બીયલ્ગ્રાદ એ નક્કી છે. શાહીવાદમાં મસ્ત બનેલા દેશોનો ગર્વ યુદ્ધ સિવાય ખીજે માર્ગે ઉતરે એમ નથી દેખાતું. કદાચ એ જ માર્ગે પરત્વે પ્રગ્લઓને મુક્ત કરવાની જગન્નિયંતાની ધ્વજા હશે તો ?

પ્રજાકીય તંત્ર (Democracy)

બાજુ તારકનાથ દાસ કહે છે કે સાચું પ્રજાકીય તંત્ર હજી જન્મતાં કોઈ દેશમાં નથી. જ્યાં પ્રજાકીય તંત્ર છે ત્યાં તેની હાથ છે, આભાસ છે; તંત્ર પ્રગ્લના હાથમાં નથી, લક્ષાધિપતિની ટોળીના હાથમાં છે. ‘ The World’s work ’ ના ફેબ્રુઆરી અંકમાં અમેરિકા કયી દિશામાં પ્રગતિ કરે છે એ વિશે કેટલાક નામાંકિત અમેરિકનોના અભિપ્રાયો પ્રગટ થયા છે. એમાં વાયોમિંગના બૂતપૂર્વ ગવર્નર મિસિસ નેવી રોઝનો અભિપ્રાય બાજુ દાસનાં વચ્ચેનો ટેકા આપે છે. એ બાધ કહે છે કે:

* We are heading straight into war with England. A foreign commissioner recently absent from Washington for six months informed us a month ago that he was appalled on his return at the talk of war with England which filled Washington.

+ Germany and England were kindly to each other before 1909. The War was due to naval rivalry.

x War is inevitable as long as we travel along the lines we are travelling to-day. (Outlook Feb. 1, 1928)

“ અમેરિકા વૈભવ અને ધનના વિલાસમાં પોતાના આત્માને ખોઈ બેસવાની અણી પર છે. થોડાંક વરસો થયાં આપણા જાહેર કારોબારમાં આપણે આદર્શને તથા દીધો અને તે બેશરમ રીતે. મોટી જગ્યાઓમાં ચાલતા દુર્વ્યવહારને આપણે પ્રગ્ન તરીકે આપણી સંમતિ આપી છે. ન્યાયની સર્વોપરિ અદાલત કેબિનેટના એક અધિકારીને ‘ પ્રગ્નના દગાખાજ સેવક ’ તરીકે જાહેર કરે છે અને આપણું રૂવાડું પણ ફરકતું નથી. બધો વખત ચૂંટણીમાં ફતેહ મેળવવા અને નોમિનેશન મેળવવા ગંભીર કાયદાઓનાં મ્હોં ખુલાં મૂકાય છે, અને જો આમ જ ચાલ્યા કરશે તો આપણે સમજતું જોઈએ કે આપણું આવી બન્યું છે. ”

આપણા દેશમાં પ્રગ્નકીય તંત્ર સ્થાપવાનો અખતરો થઈ રહ્યો છે તેવે કાળે આ વચ્ચેનો આપણને ચેતવણી રૂપે છે. આપણી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં આવી ‘ ટોળી ’ઓ ફટલી ચે વાર દબલ કરતી આપણે જોઈએ છીએ અને આમપ્રગ્નના નેતાઓ પ્રગ્નના પીઠ બળને અલાવે આવી ‘ લક્ષાધિપતિની ’ ટોળીઓને નમતું આપે છે. આપણા દેશમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય સ્થપાય ત્યારે આવી ટોળીઓ પ્રગ્નકીય તંત્રનો કબજો ન લઈ બેસે એ માટે આપણે અત્યારથી જ ચેતવાતું છે, અને એ માટે જાગૃત પ્રગ્નમત એ જ રામચાણ ઉપાય છે.

લી. નંદલાલના પ્રણામ

* America is in danger of losing its very soul through love of luxury and wealth. During the past few years there has been a frank and unblushing surrender of idealism in public affairs. As a people we have condoned the most flagrant corruption in high places. 'Anything goes if you get away with it.' The Supreme Court condemns a former Cabinet Minister as a 'faithless public servant'; but the people are not greatly disturbed and all the time large sums of money are poured out to buy nominations and control elections. If this goes on we must know we cannot escape the day of reckoning. 'After us, the deluge.'

અનંત યૌવના

કિયા

સનાતન સ્મૃતિવેદના

આછેરી મેઘમાલામાં રવિ અદૃશ્ય થાય છે;
આજે એ મુગ્ધ બાલામાં મંદતા કાં જણાય છે ?

ગંગાતીરે બુલતી જલમાં નાવડી નાંગરેલી,
મુગ્ધા નીરે નિરખતો છબી આલલાને* અડેલી;
મીઠું મીઠું મરકતો છતાં કેમ નિઃશ્વાસ નાંખે ?
આવું રૂઝું રૂપ વણસતું કેમ વિશ્વેશ સાંખે ? !

તેજસ્વી કે તપસ્વી ત્યાં સામે આવી ઉભા રહ્યા;
બાલાના મુગ્ધ હેયામાં ગેબી સ્પન્દ સ્ફુરી શમ્યા.

“મારે જહું સત્વર દૂર બાલા,
વીતી જતી ભાસ્કર અર્ધવેળા;” —
એવું વદી તાપસ નાવ ઢેલી
એસી કહે: “પાર ઉતાર બેઢી.”

અંજલિ તપના તેજે બાલા નાવ ચલાવતી;
હલેસે નીર ડિલ્લોળે મોહના મુગ્ધ ભાવથી.

પહેર્યું હતું વિરલ વલ્કલ અંગનાએ,
ઢાંકર્યું ન રેતું નવયૌવન ઢાંકતાં ચે;
જોતાં ઉરાજ મુનિનું ચિતહું ચળે છે,
વાયો છતાં ફરો ફરી નયણાં વળે છે.

બાલાના હાથમાં શાને આબહું અટકી પડ્યું ?
કિશોરીના ઉરે એવું અજાણ્યું શું થઈ રહ્યું ?

રસિકતા મુનિમાં ઉગતી હતી,
અડગતા મુનિની ડગતી હતી,
સરલતા મનની સરતી હતી,
તરલતા તનમાં તરતી હતી.

* આબહું એટલે હલેસું. નાંદોદ તરફ એ સજ્ઞ બોલાય છે.

એવામાં બ્યોમને રંગી ઇન્દ્રશાપ તણાય છે,
પૃથ્વી ભરી ભરી ઢેકા કલાપીની સુણાય છે.

જેમ રહી પ્રકૃતિનું રમણીય ચિત્ર,
ઢેકા સુણી રસિક વૃત્તિ બની અતંત્ર;
માંડેલ મીટ મુનિની નિજમાં નિહાળી,
ખાલા બની વિવશ વિહ્વલ નેન ઢાળી.

નાવડી મધ્યગંગામાં ઝોલાં ખાતી ઉલી રહી;
વિલાસિતા તપસ્વીના અંગે અંગે રમી રહી.

ઘેરી ઘેરી તિમિર પડદી સહિને છાવરે છે,
આછી આછી રસઝરમરી દહિને આવરે છે;
મુઝાકણે મધુર મધુર માતરિશ્વા રવે છે,
રામે રામે રમણો મુનિના મોહબંધે દ્રવે છે.

x

x

x

માયાનાં પડજો જેવાં વાઙનાં વિખરાય છે;
મુનિને અંશુમાલીના દર્શને ભાન થાય છે.

x

x

x

ખાલા હલેસું લઈને તરણી ચલાવે,
તીરે ઉતારો મુનિને પ્રણમી વળાવે;
જોતી પરાશર જતાં ઉર્લો મત્સ્યગંધા,
પાસે રહી વહોં જતી શુચિસ્ત્રોત ગંગા.

વર્તમાન વહી ઊઠા ભૂતમાં ભળોં જાય છે;
આજની કરણી એ તો કાલની સ્મૃતિ થાય છે.

હુલાવતી નાવડો પાછો લાવતી,
મનોરથે રાચો વળી વિભાસતી—
“ભલે કહે લોક અનંત યૌવના,
ગઈ સદાની સુકુમાર ભાવના!”

નીકાએ નીરમાં દોરી રેખા અદૃશ્ય થાય છે;
સ્મૃતિમાંથી અરે! કાં ના ભૂલો ભૂંસાઈ જાય છે?

પૂજરી

ચીનના મધ્યમાં શંગકિન નામનું એક અતિ પ્રાચીન ગામ છે. મોરલી ઉપર બૂધતા ગંભીર નામ જેવો, જાણે ધરતીકંપમાંથી એકદમ ફૂટી નીકળી આકાશ વીંધી નાખતો હોય એવો એક કુંગર ગામ ઉપર પોતાનાં સ્તિગ્ધ નયન માંડી પ્રશાન્ત જોગી જેવો પાદરે ઊભો છે. તેનાં હાંચાં શિખરને ત્યાંના લોક મૈત્રેય શિખરના નામથી ઓળખે છે. શિખર ઉપર મૈત્રેય ભગવાનનું એક પ્રાચીન મંદિર છે. કહેવાય છે કે એ મંદિર અદારસો સૈકાના ઓછામાં નેચા છે. તેમાં છુદ્ધ ભગવાનની જે સૌમ્ય મૂર્તિ વિરાજે છે તે સેંકડો વર્ષ પહેલાં એ ગામના લોકોના ધર્મગ્રાણી વીર પૂર્વજો ભારતવર્ષમાંથી લઈ ગયા હતા એવું ત્યાંના લોકો માને છે, અને તેથી તેઓ તે મૂર્તિનું પ્રાણાધિક જતન કરે છે.

થોડાક દિવસ ઉપર જ એ મંદિરનો જુદા પૂજરી મરણ પામ્યો હતો. ગામના બે ત્રણ ઉત્સાહી યુવકોએ થોડા દિવસ પૂરતું તો પૂજનનું કામ ઉપાડી લીધું હતું, પણ નવો પૂજરી કોને નિમવો એ કોણને સમજતું ન હતું: કારણ કે એ કામ કોઈ કાચા પોચા માણસને સોંપાય એમ ન હતું. એ હાંચાં શિખર ઉપર કોઈ પણ માણસની સોખત પિના એકલા રહેનાર પુરુષનું અગાધ મનોબલ ગમે તેવા થોગીને પણ આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકે—તો એવો વિરલ પુરુષ કંઈ એકાએક થોડો જ મળે ! એ મંદિરના આખા ઇતિહાસમાં કોઈ યુવકે પૂજરી થવાની તત્પરતા દર્શાવી હોય એવું જાગ્યે જ ખતું હતું. કેટકેટલા દિવસ થયાં ગામના લોકો અવિશ્વાસ મહેનત કરી રહ્યા હતા છતાં કોઈ પૂજરી મળ્યો ન હતો. અને બધા બેગા થઈ ચિન્તાતુર હાથે વિચાર કરી રહ્યા હતા, તેવામાં છોકરાંઓ દોડતાં દોડતાં ગામને પાદરે વડ હેડળ બેઠેલા કોઈ જુદા પરદેશીની વાત લઈ આવ્યાં. એટલામાં તે જ જુદા ટટાર પણ મન્દ ગતિએ ગામમાં આવતો જણાયો. તેની આકૃતિમાં સાદાઈ અને સૌમ્યતાનું મિશ્રણ હતું; પવનથી ફરફરતી તેની સફેદ દાંડી અળણ્યાને ય તેના તરફ ભક્તિભાવથી વન્દન કરવા પ્રેરતી હતી. તેના કપાળ ઉપરની કરચલીઓ કાળે જાણે જાણે ચિહ્ન કર્યા હોય એવી દેખાતી હતી. તેને જોતાં જ ગામ લોકોનાં મનમાં તેને માટે ભારે આદર બંધાયો. એક આગેવાન જેવા જણાતા પુરુષે તેનો સત્કાર કર્યો. જુગલુગને જાણે થાક ઉતારતો હોય તેમ ધીમે રહીને જુદા તેમની વચ્ચે બેઠો. એકે વાત શરૂ કરી.

“આપ ક્યાંથી આવો છો ?”

“દૂર દૂરથી—ખૂબ આગેવાન.”

“પણ ખૂબ દૂર તે કેટલુંક ? પેકિંગથી ? હોંગકોંગથી ?”

“ના...એથી વે દૂર ! ધરાન, અરબસ્તાન, રશિયા...એકિસકો, પેરુ, બ્રાઝિલ...ખૂબ દૂર—બહુ છેડેથી—” બધા લોકો મ્હોં વિકસી સાંભળી રહ્યા. “પણ એ વાત રહેવા દો. તમારે પેલાં મંદિર માટે પૂજરી જોઈએ છે ન ?”

એ નામ જાણે આગેવાન વિચારવાની વેળા આવી હતી.

“ મહને રાખશે ? ”

“ ત્હમને ? ”

“ હા. મહને...કેમ નહિ પાલવે ? ”

“ ત્હમને ત્યાં એકલા રહેવું પાલવશે ? ”

“ એકલા ! ” વૃદ્ધ ખડખડાટ હંસ્યો, પાછો તરત ગંભીર થઈ બોલ્યો : “ હા. હા. મ્હારે એ જ જોઈએ છે. મ્હારે એકલા રહેવું છે—એકલા—હા, એકલા ! એવા એકલા કે મ્હારું શરીર ન જાણે કે હું ક્યાં છું—અરે ! મ્હારું મને ન જાણે ! બસ મ્હારે રહેવું છે. ”

બધા ડોસાના બોલવામાં ન રહ્યો ચકાવ એવું કંઈ ગૂઢ જોઈ જાણે મૂર્તિ હોય તેમ ચંબી ગયા. ડોસાએ આગળ ચલાવ્યું :

“ હા. ત્હમને લાગે છે કે મ્હારું ધરકું શરીર એ બોજે ન ઝીંકે, પણ જીવો—પેલું મેદાન જોયું ? અને ત્હેને પેલે છેડે પેલું વન ? એ આખું વન આ પગ ખુંદી આવ્યા છે. અને દૂર દૂર પેલાં તાડનાં વન, પેલું અરબસ્તાનનું રણ, ત્યાં જોડેની દારની દાર સાથે મહિનાઓ સુધી આ શરીરે હરિશ્ચંદ્ર કરેલી છે. અને આલ્પસનાં બરફને માંધવના માંધવ સુધી આ તળાવોએ પીગળાવ્યાં છે ! અને બ્રહ્મજનનાં જંગલના ઝેરી સાપોના ટુંકાડા આ ધાતી ઉપર ઝીંક્યા છે. પણ મ્હારે આજે એ બધું નથી જોઈવું. મ્હારા પગને કોઈ બાંધી રાખે, મ્હારાં શરીરને કોઈ યાક ઉતારે એ જોઈએ છે. મહને તમારો પૂજારી બનાવો. હા. હા. હું જ એ કામ કરીશ. મ્હારે આરામ જોઈએ છે. મ્હારે એકાન્ત જોઈએ છે. મ્હારા આત્માને એ નથી મળ્યાં. મહને એ આરામ, એકાન્ત, શાન્તિ ત્યાં મળશે ! મ્હારે પૈસા ન જોઈએ, ધન ન જોઈએ, દોહત ન જોઈએ. પૈસા ? બહુ મેળવ્યા—બહુ ચૂમાવ્યા ! એથી શું ? મ્હારે આરામ જોઈએ છે. આખા જગતમાં મહને એ ક્યાંય નથી મળ્યો. આ છેલ્લો પ્રયત્ન છે...ત્હમે નહિ આપો ? ” ડોસાની આંખમાં આંસુ દેખાવા લાગ્યાં, “ મ્હારા જીવનને અન્તે એક આશાદીપ કંધક સચેત થયો છે ત્હેને ત્હમે નિર્દયતાથી છુટકારો ? ” ડોસાથી આગળ ન જોઈ શકાયું. ત્હેનો કંઠ રૂંધાવા લાગ્યો, એક જણ ઉડી દોડ્યો પાણી લઈ આવ્યો. પાણી પી ડોસો જરૂરી સ્વસ્થ થયો.

બધાના મુખી જેવા જણાતા એકે કહ્યું : “ ત્હમને અમે શા માટે ન રાખીએ ? અમારાં એવાં ક્યાંથી ધનભાગ્ય કે ભાગવાનના જ-મરણમાં જ-મેલા સાધુ પુરુષનાં અમારે ત્યાં પગલાં યાવ. ”—ડોસો એક ભારતવાસી હતો. “ આ દોહત, આ મંદિર, એમાંની પ્રભુજીની મૂર્તિ એ બધું તો ત્હમારું છે. અમે બહુ સાચવ્યું—આજ અદારસો અદારસો વરસ થયાં ! હવે ત્હમે નહિ તો કોણ સંભાળે ? અમારા માયા ઉપરથી ત્રણ લઈ લ્યો. આજ અમારાં ધનભાગ્ય છે ? ”

વૃદ્ધની આંખમાં શાન્તિ અને સંતોષ દેખાયાં. ઘડી બર ચંબી પેલાં પાછી વાત શરૂ કરી :

“ પણ ત્હમે અમને ત્હમારી જીવનકથા તો કહો. ત્હમારાં શબ્દોમાં. અમને બધું કારમું કારમું લાગે છે. જાણે હૈયાં ઉપર મ્હોટો દુઃખનો કુંગર ત્હમને કચરી રહ્યો હોય એવા ત્હમારાં શબ્દો રૂંધાવતા નીકળે છે. ત્હમારાં દુઃખમાં અમનેય થોડો ભાગ નહિ પડાવવા થો ? ”

“ મહારી જીવનકથા ! ” ડાહ્યા દસ્થો. “ મહારી વાત ત્હમરે સાંભળવી છે ? સાંભળવા જેટલી ધીરજ રખારો ? હોય સાંભળો ત્યારે !.....ના, ના, ના, આજ સુધી જે વાત મહે મહારા કાનને ય સાંભળવા નથી દીધી તે હવે થા સાર ? ના. ત્હમે મહેને એ ન પૂછશે.”

“ ના, ના, કહો. દુઃખ બીજાને કહેવાથી હલકું થાય છે. આજ સુધી ત્હમે કોઈને નથી કહ્યું, હવે કહો. જીવેને અમે ત્હમારા પુત્રો જેવા જ છીએ ને ! ત્હમારાં દુઃખમાં અમને ભાગ નહિ પડાવવા દો ? ”

ડાહ્યાની આંખમાં ફરીથી ઝળઝળાણી આવી ગયાં. કેવા માયાળુ શબ્દો ! બરોબર અરધી સદી પહેલાં એવા શબ્દો એણે સાંભળેલા. પછી ? સત્તાન્ધ, દ્રવ્યાન્ધ માણસના કંકશ, તુચ્છકારમુચ્ચક અવાજો, ત્હેમના ગર્વથી ફાટી જતા ડોળા સિવાય બહુ એાણું એને જોવાનું મળ્યું હતું. ડાહ્યાએ આળસ મરડ્યું. જે વાત આજ પચાસ પચાસ વર્ષ થયાં હૃદયની યુદ્ધમાં પૂરી રાખી હતી તેને હવે જગતનાં અજવાળાં બતાવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

“ હું ક્યારે જન્મ્યો હતો તે તો મહેને ચોક્કસ યાદ નથી. ” ડાહ્યાએ વાત શરૂ કરી, “ પણ કંઈ કંઈ સ્મરજતો થયો ત્યારનું મહેને ભાન છે કે બધાં મહેને જન્માર્દન કહી બોલાવતા. તાપી નદીને સુન્દર કિનારે મહાઈ ગામ હતું. ત્હેનાં સુંદર આંખાવાદીઆમાં મહાઈ જીવન કસોડા કરતું હોજોળા ખાતું હતું. મહારા બાપ મહોટા જમીનદાર હતા. ઘેર પચાસ સાઠ ગાય, એટલી ભેંસ, બળદો તથા ચાર મહોટા પાણીદાર ઘોડા બાંધેલા રહેતા. હું પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે ભારે ધામધૂમ સાથે યજ્ઞોપવિત ધારણ કરાવી મહેને પિતાએ શરૂને સોંપ્યો—” હવે ડાહ્યા ઉભો થઇ ગયો. ત્હેણે આંખો મીચી દીધી અને આમ તેમ આંટા મારવા માંડ્યા. મહારા શરૂ અંબારામ. ખેલે દિવસે ત્હેમણે મહેને શું શીખવ્યું ? ‘ બેટા જન્માર્દન ’ આ દોષત કેની ? ત્હારી ? ત્હાઈ શું છે ? આ ધરતી અંગ્રેજો લીધી, આ કાપાને અંગ્રેજ જીવવા દે છે. ત્હાઈ શું ? ’ શરૂએ મંત્ર આપ્યો : ‘ બેટા, દેશને અંગ્રેજની હુસરીમાંથી છોડવવાની પ્રતિજ્ઞા લે. ’ મહેને શરૂ શું કહેતા હતા તે ન્હોતું સ્મરજતું. પણ શરૂની પાછળ પાછળ મહે પ્રતિજ્ઞા લીધી. મહારો અભ્યાસ પૂરો થયો. શરૂચરણે મહે શક્તિ અનુસાર શરૂદક્ષિણા ધરી—પણ...પણ ત્હેમની મુખમુદ્રા નેમ્હ હું કમ્પી ઉડ્યો. ‘ બેટા દક્ષિણા ! આ ત્હારી માલિકીના પૈસા છે ? ’ મહેને ખેલો દિવસ યાદ આવ્યો. શરૂના મુખ ઉપર સખતાઇ હતી. “ શરૂ-દક્ષિણામાં દક્ષિ આપતી વખતે કરાવેલી પ્રતિજ્ઞાનું મહારે પાલન નેમ્હએ છે. ” મહે મક્કમપણે કહ્યું : ‘ શરૂદેવ, આપનો આશીર્વાદ અને ફલસિદ્ધિ ! ’ ‘ તથાસ્તુ ’. શરૂદેવનાં નેત્રમાં સંતોષ અને વાત્સલ્યભાવની આછી આછી ટશરો પ્રશરી.

આ વખત મહારી ઉમ્મર અઢાર એલણીસની થઇ હશે. યોવન મહારે આંગણે હેરીઆં ખાતું હતું. મહારી આંખે જગત અદ્દુલુવ દેખાવા લાગ્યું. મહારાં રોમ રોમમાં આનન્દના પ્રવાહો જલકાવી મૂકે એવી ધરતીમાંથી નીકળતી મધુર સોડમ મહેને ગાંડે કરવા મંદી. મહારી આંખે જગત બદલાઇ જ ગયું. જે રંગો, જે પુષ્પોએ આજ સુધી મનમાં કંઈ ભાવ જામત કર્યો ન હતા તે હવે મહારી આંખને અપૂર્વ લાગવા માંડ્યાં. મહાઈ જીવન કાવ્યથી જલકાવા લાગ્યું. અને પછી ? યોવનને આંગણે ચડતી પેલી ગોરી

રહામે મૂંઝી. હા! ગૌરી!—” હાસાનો સાદ મળે એમી ગયો. આંખના એક ખુણામાંથી આંસ લુછતાં તે બોલ્યો: “માફ કરજો હું, બાપ! મદારાથી જરા આવેગમાં આવી જવાયું. હું, પછી ગૌરી મળી. કેવી નિર્દોષ! કેવી પ્રેમાળ! પ્રેમ, પવિત્રતા, સૌન્દર્ય, મૃદુતા—સારાય જગતનાં સ્ત્રીત્વની જાણે આદર્શચિત્તિ. અમે એક ગીતને આમરણ વફાદાર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. કેવા એ અપૂર્વ દિવસો! પછી અમારાં લગ્ન થયાં. અમે એથી મંગળ ફેરો ફરતાં હતાં ત્યાં દોડતા દોડતા ચુર માંજરામાં આપ્યા. બધા લેખને જોઈ ધ્રુજ ઉડ્યા. લેખની આંખ અંગારા જેવી લાલ હતી, લેખનું શરીર ધૂજતું હતું એક હાથમા ખુદી તરવાર હતી. મહાઈ હૈયું કંપી ઉડ્યું. ‘બેટા જનાર્દન! યાદ છે પેલી પ્રતિજ્ઞા? લે આ તરવાર. નાનાસાહેબ અને તાતીયા ટોપીએ સ્વાતંત્ર્યનો ઝુંડો ફરકાવ્યો છે, ત્યારે તું લગ કરે છે! જો દક્ષિણમાં મરાઠા ઉડ્યા છે, ઉત્તરમાં મોગલોએ કમર કરી છે. આજે આપણે હિન્દુ યુદ્ધાગ્રાન એક બાઈ બન્યા છીએ. જ્યારે મદારાષ્ટ્ર પોતાના જાતીસ લક્ષણને હોમે છે, જ્યારે બંગાળ પોતાનાં ધૈન્યથી દેવીના યજ્ઞને પ્રજ્વલન કરે છે, જ્યારે મોગલો પોતાનાં કિંમતી સ્થિરના અણુમૂલો ભોગ આપે છે, ત્યારે ચૂંચરાન ઉઘ્યા કરશે?’ મહારી આંખમાં ધીમના ચમકારા થયા લાગ્યા. મહારા મગજ ઉપર લોહી ધસવા લાગ્યું. મહારા ફેરા સ્વંતંત્રતાનો ઝુંડો રોપે! જય સ્વદેશ! જય સ્વરાજ! ગોર મહારાજ જોઈ રહ્યા. બધા મહેમાનો અવાક થયા. એક વાર ગૌરીને હૈયા સરખી આંખી લેવાતું મન થઈ આંખ્યું-પણ તે લાગણી દખાવી દીધી. ‘પ્રિયનમે! પ્રતિજ્ઞા જરોખર યાદ છે. એ તો આત્મા સાથે જડાઈ ગ્રંથ છે. તહે મિનતા ના કરશે. આ બવે ન મગાય તો આવતે બવે! જય હરિ! જય સ્વદેશ! જય સ્વરાજ!’ કહી કોઇને પણ મળ્યા મૂક્યા વિના મેદાને પડ્યો. આ હાથે ફરા અંગ્રેજોને કાપ્યા. એક કરગરી પડ્યો. લેખે જીવતો છોડ્યો. પછી...વખત બદલાયો. શીખોએ દગો દીધો. સ્વરાજનું લશ્કર લાંબું. તાતીયા ટોપી જીવતો પકડાયો. મહારી પાછળ માથાસો પડ્યાં. એક વાડામાં હું સંતાઇ ગયો. શરીરે કાંટા-સેંકડો કાંટા જાણે સ્થિરનો મોટો ઉત્સવ હોય તેમ મહારાં સ્થિરની ઉગ્રણી કરવા મંડ્યા. પણ મોટોથી “ઉદ” નહોતું ફર્યું. અંગ્રેજ લશ્કર પાછળ આવી પહોંચ્યું. જરાક જે જોસથી શ્વાસ લીધો તો મહારી અને સ્વર્ગનાં વચ્ચે અંતુ છેડું ન હતું. ‘એ જનાર્દન જો જીવતો પકડાય તો અહીં જ એની જીવતાની આમડી ઉતારીએ’ એક સિપાઈ બોલ્યો. મહાઈ હૃદય ધડકવા લાગ્યું. લેખના ચડાં દારાથી કાંટા મદને ઉઘ્યા નીચા ચતા લાગ્યા. મદને લાગ્યું કે એક સિપાઈની એ ઉઘ્યા નીચા ચતા કાંટા ઉપર નજર પડી! જસ ખલાસ! પણ આમ તેમ નજર કરી તે આગળ નીકળી ગયા. હું સીદો ઘેરે દોડ્યો. ગૌરીએ મદને એક ભોંયરામાં સંતાડ્યો. અંગ્રેજ સરકાર તો શું પણ એના પૂર્વજોએ મદને ત્યાંથી ન શોધી શકત. પણ પેલો જોકિસન-તે નરાધર્મે. ગૌરી ઉપર આગાઉ કુદષ્ટિ કરેલી. ગૌરીએ લેખે પ્રત્યક્ષકારી મહેલો. લેખે જીવતે ભરમ ફેડી દીધો. જીંદગીમાં ગૌરીનાં મુખનાં હૃદયવેશાં દર્શન કરી હું લાગી નીકળ્યો. નેપાળ થઈ તિબેટ, ચીન, રશિયા અને જર્મની ગયો. છટસિનાં સ્વાતંત્ર્યનાં યુદ્ધમાં છટસિની પડખે રહી ઓસ્ટ્રિયા રહામે લડ્યો. પણ ત્યાં ચે અંગ્રેજો ખરા. થોડાક વખતમાં મને બાકુનિનના એક ઝનુની અનુયાયી તરીકે ઓળખાવી, એક ભયંકર સ્વૈરવાંદી—એનાં કિસ્કે તરીકે મને ત્યાંથી કઢાવ્યો. જર્મનીમાં પણ એ જ દશા થઈ. રશિયામાં ઝારશાહીનો ભોગ થયો. મોસ્કોનાં કેદખાનામાં જ મહિના સુધી ચડ્યો. પછી સાંઘવિરિયા કાંટયો. ત્યાંથી

છટ્ટી અમેરિકા ગયો. ત્યાં ૫ ટુ-કે કલેન બાજે અંગ્રેજની એન્ટ હોય તેમ મહારામા સોસિયાલિસ્ટ કે એનાર્કિસ્ટ જ નેવા લાગી અને મહારી ચળવળ ઉપર સખત દેખરેખ રાખવા મંડી. લાગ્યો. આગ્રહ ગયો. ખૂબ ભટક્યો. બધે અંગ્રેજ-ધરતી ઉપર લેવા રહેવા રચન નહિ ! આજ કેટકેટલાં વરસોથી ભટકું છું ! બસ હવે શાન્તિ આરામ એ બધું મેંના વીસ શીટ પ્લેઝાં શિખર ઉપર. હા ! સ્વદેશ ! પ્રિય સ્વદેશ ! પ્રિય હિન્દ ! ” ડાસો આંખે તમમ આવનાં નીચે બેસી ગયો, ત્હેને મૂર્છા આવી ગઇ. પેલા લોકોએ ત્હેના માથા ઉપર શીતળ જળ છાંટ્યું, થોડા વખતમાં ત્હેને શુદ્ધિ આવી.

સૌગંધિનમાં આજ્ઞાત્ર વૃદ્ધ સર્વ દર્પથી ગાંડા બની મયાં છે. આ જ મેત્રેય શિખરના પૂજારી તરીકે એક વયોવૃદ્ધ પવિત્ર ભારતવાસીને બાજે ઉપિત સ્વર્ગમાંથી ભગવાને મોકલ્યો છે. ગામનાં સર્વત્ર ઉત્સવ યર્ષ રહ્યો છે.

ડાસો ઉપર મદરથો, મંદિરમાં પગ મૂકતાં તેને અપૂર્વ આનંદ થયો. બાજે ઉપિત સ્વર્ગમાં મદરહે તે મેત્રેય ભગવાન અને ઉભો હોય એમ ત્હેને લાગવા માંડ્યું. ચઢતાં ચઢતાં લાગેલા યાકને બનાવવા શિખર ઉપરથી દશે દિશાનું નિરીક્ષણ કરતો તે બેડો, ધીમે ધીમે સૂરજ ધરતીને આથમી આરે નમવા લાગ્યો. આકાશમાંથી અંધારાં પૃથ્વીના આજ સાથુ પર બનવા લાગ્યાં. સુદૃઢની અંતરણ્ય બાજે ગાદ શાન્તિથી છત્રકાષ જતી હોય એમ ત્હેને લાગવા માંડ્યું. ટટકેટલે વરસે ત્હેણે આ શાન્તિ અનુભવી દશે ! ત્હેને તે પોતાના આત્મા સાથે જડી લેવા પ્રયત્ન કરવા મંડ્યો. રમેને તે નાસી જાય, હડી જાય ! પોતાની વર્તમાન રિયતિ એ સત્ય છે કે સ્વપ્ન છે ત્હેનાં ભારે વ્યામોહમાં તે પડ્યો. આજે આપું જગત બાજે શાન્તિનો એક મહાસાગર હોય એમ ત્હેના પગ આગળ પચરાએલું પડ્યું હતું. ડાસાએ ઉપરથી દષ્ટિ કરી. તળેટીમાં આવેલું એ સૌગંધિન ગામ, દૂરનાં ગાડો, એ બધાં અંધકારની અગાધ અનન્તતામાં અબેદ અનુભવી રલાં. ડાસાનો આત્મા યે આજે એવી જ ગાદ શાન્તિ અને સાથે અપૂર્વ વિરક્તિ અનુભવી રહ્યો. ધારે ધારે એ વિચારના બેડા મહાસાગરમાં ડૂબવા લાગ્યો. મહારા ત્દારાના બેડો એને બાગ્રિશ લાગવા માંડ્યા. આવી વિપુલ, દરજ્યામયી વસુ-ધરા ઉપર માણસો સ્વાર્થથી ટેરાઈને દિસક પ્રાણીઓની જેમ લડી રલાં છે એ વિચારે એનું હૃદય ત્રાસી ઉઠ્યું. તળેટી ઉપરનાં એ બિચારાં ક્ષુદ્ર જન્તુઓની એને દયા આવવા માંડી. એનો આત્મા ઉડવા લાગ્યો. હવે આકાશમાં ત્હેણે દષ્ટિ કરી. દારબંધ આવી રહેલાં અનેક નક્ષત્રો તે નિદ્રાવા મંડ્યો. એનાં ચિર પરિચિત કૃત્તિકા, શકિષ્ઠી, મૃગશીર્ષ, આર્દ્ર એ બધાં એને સ્વજનની જેમ બાજે બેલાવી રલાં હોય એમ ત્હેને લાગ્યું. ડાસાને આજ લુગ લુગનો યાક ઉતરતો લાગ્યો.

થોડાક દિવસમાં તો ડાસો એ શિખર અને મંદિરથી પૂરેપૂરો પરિચિત થઇ ગયો. દરરોજ શુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિને એ જતનપૂર્વક સ્નાન કરાવી વસ્ત્રાભૂષણો પહેરાવતો, પૂજનાં વાસણોને ધરીતો એ ચક્રચક્રનાં બતાવતો. એ મૂર્તિ, મંદિરનો ઘંટ, દાણા ખાવા આવતાં પંખીઓ એ બધાં એનાં સ્વજનનાં જેવાં યર્ષ પડ્યાં. મંદિરના ઘંટના રણકારમાં એને અપૂર્વ કામ્ય છલકાતું લાગતું-બાજે કાષ્ટ સ્નેહાર્દ સ્વરે એના પ્રતિ વ્દાસ બતાવી એની સાથે વાન કરી રહ્યું હોય એમ ત્હેને લાગતું. એ ન્દાનાં સરખાં શિખર ઉપર ત્હેને માટે બાજે આપું પ્રદાન પ્રગટ્યું. બપોરે એ મંદિરની આસરી ઉપર બેસી દૂર દૂર મેદાન ઉપર દષ્ટિ ફેંકતો. દૂર શિતિજ ઉપર એને મૃગજળનો સાગર દેહરાતો માત્રમ પડતો-બાજે ત્હેમાં

આવતી તરંગમાળા તરફ તે મીટ માંડી બેસી રહેતો, ત્હેને ગણવા પ્રયત્ન કરતો—આખું જગત અનિર્વચનીય ભાવથી છલકાઈ જતું ત્હેને લાગવા માંડતું.

શૈંગકિનના લોકો મંદિરના ચમત્કાર વિશે અનેક વાતો કરતા. મધ્યરાત્રે મૈત્રેય લગવાન સટેહે ભાવિક લોકને દર્શન દેતા. કોઈ કોઈ વખત અમાસની ધનધોર રાત્રિમાં મધરાત્રે મેદાનમાંથી જાણે સંદેશ આવતા હોય એવા પડપા પડતા, અને પૂજારીને શાદ અંધકારમાં જાણે કોઈ હાથ હલાવી બોલાવતું. આથી કંઈ કેટકેટલા પૂજારી માત્ર બેત્રણ દિવસમાં જ ગાંડા થઈ ગયા હતા. માત્ર સાધુચરિત, શુદ્ધ, નિખાલસ હૃદયના ઉત્તર આત્માઓ જ પૂજારી તરીકે કામ કરી શકતા. એવો લગવાનનો પરતો હતો !

શૈંગકિન ગામના લોકોની લગવાનના પરતાની આ વાતમાં કેટલું સત્ય હશે એ તો લગવાન પોતે જ જાણે; પણ મૈત્રેય શિખરનું એકાન્ત એટલું તો ગહન હતું કે માણસ ગાંડો ન થાય તો ત્હેનાં મનોબળ માટે આપણને આશ્ચર્ય થયા વિના ન રહે.

જેમની નાવ મજધારમાં ખેંચાઈ રહી હોય, શદ અને સુકાન જરાય કાણમાં રહ્યાં ન હોય, પણ કોઈ એકાદ આશાતંત્ર ઉપર જીવનદોરી ટકી રહી હોય એવા આયમણી ધરતીના મીનારા એતા, આ દુનિયામાં ભૂલા પડેલા પ્રભુના આશિષો એવા, જીવન પત્યના કોઈ રહ્યા ખપ્યા પચિત્ર ત્યાં જઈ ચડતા. આવા લોકોએ અરધી પોણી સદી સુધી જગતના ચંડા ઉન્હા વાયરા ઝીલ્યા હોય છે. પેલા જીવનના કવચિત કવચિત એમને કાને બહુકાર આવતા હોય છે. ત્હેમને એ નિમન્ત્રણનો મૈત્રેય શિખર ઉપર સાક્ષાત્કાર થતો.

ડોસાને અહીં અપૂર્વ સુખ મળ્યું. એ એકાન્ત એને માટે જીવન્ત કાવ્ય જેવું યઈ પડ્યું. એ ઉત્તર શિખર ઉપર એકલો બેસી એ જગત નિહાળતો. ઉપર અક્ષાટ બ્યોમ, નીચે અસીમ ધરતી, અને ત્રીજો એ પોતે; આ ત્રણ જાણે કલાકના કલાક સુધી મૌન સંભાળણ કઢી કરતાં, અને પેલું શૈંગકિન, ત્હેનાં વૈંતિયાં ધરે, અને તેની અંદર ટંકાઈ ગએલાં પેલાં કીડી જેવાં માણસો ! બિચારાં કેટકેટલી દુઃખપાતના સદન કરી રહ્યાં હશે ! સરજના પ્રકાશ નીચે ચક્રચક્રતી એ રૂપેરી દિવાલો હેઠળ કેટકેટલા ઉન્હા નિઃશ્વાસો લઈ હશે ! ડોસો ધીમે ધીમે એક દિવસુક બની ગયો. જગત એને અસાર લાગ્યું. આ બધાં માયાની જાળ છે—માણસે એને તોડી નાંખી સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ—ત્યારે જ જીવનનો સાચો આનંદ મળી શકે. પોતાનાં ગત જીવનને ડોસાએ સાપની કાંચળીની જેમ ઉપરથી ઉતારી ફેંકી દીધું. સ્વદેશ ! ડોસો ખડખડાટ હર્યો. માણસ જ્યાં ઉભો રહે છે તે ત્હેનો સ્વદેશ નથી ? જે ધરતી કદિ સાથે આવવાની નથી ત્હેને સાર રૂધિરનાં સાગર શા ! કેવી મૂર્ખાઈ ! ડોસો ફરી હર્યો. જ્યાં એક વખત ફુગરો અને કંઠોર ધરતી હોય ત્યાં કોઈ અકરમાતથી સાગર દ્હેરાયા માટે, અને વચ્ચે એક લીંચો ફળદ્રૂપ બેઠ ઉપસી આવે એવી ડોસાનાં જીવનની સ્થિતિ થઈ. હવે એ પોતાનાં ગત જીવન ઉપર સદાનો પડદો પાડ્યા મથવા લાગ્યો. જાણે પોતે એ બધું ભૂલી ગયો છે એમ પોતાનાં મનને મનાવવા પ્રયત્ન કરવા મંડ્યો. અને આ શાન્તિ, આ મૈત્રેય શિખર, આ શુદ્ધ લગવાનની મૂર્તિ એ બધાં અને શિખર ઉપર ઊભેલો પોતે આખા જગતમાં કલાતિત છે એમ એ માનવા મંડ્યો—જસ હવે આ અપૂર્વ શાન્તિમાં રહી પેલા જીવનના સંદેશાઓ ઝીલવા !

પણ ડોસાની આ ગણતરી ખોટી ઠરી. દર અર્ધવાડિયે એક માણસ હેઠેથી પૂજારી સામાન અને ડોસા માટે ખોરાકની વસ્તુઓ મુકી જતો; ત્હેમાં કોઈ કોઈ વખત કોઈ

ભાવિક ભક્તોની ભેટ પણ આવતી. યાત્રિકો તો અમુક તિથિ ઉપર જ આવતા, અને તે દિવસ મૈત્રેય શિખર માણસોની મેખલાથી વીંટાએલું માલમ પડતું. છેલ્લો સામાનનો હપ્તો એક માણસ અડધાએક કલાક ઉપર મુટી ગયો હતો. ડાસો પૂજામાં રોકાએલો હતો એટલે તહેને કલા મૂક્યા વિના તે ચાલ્યો ગયો. પૂજામાંથી પરવાર્યા પછી ડાસાએ ટોપકી-માંથી એક પછી એક વસ્તુઓ કાઢવા માંડી—પણ આ શું ? ડાસો આંખ પોક મૂકી એકદમ રડી કેમ પડ્યો ? એ શી વસ્તુ જોઈયા પોતાની છાતી સાથે દબાવે છે ? “હા ! સ્વદેશ ! પ્રિય દેશ ! પ્રિય દિન !” ડાસો રડતાં રડતાં બોલ્યો. તહેના હાથમાં સુરતનો જરીથી ભરેલો કસખી દુપટ્ટો હતો. સાથે જ ડાસો અત્યાર સુધી પોતાનાં મનને ઠગવા પ્રયત્ન કરતો હતો. કેઈ દિન જઈ આવેલા ભાવિકે મૈત્રેય ભગવાનને ઝોઢાડવા આ અમુક ભેટ મોકલાવેલી હતી. એની બનાવટ સુરતની હતી. ડાસાનો બધો સંપત્તિ એકદમ સરી પડ્યો. એની આંખ આંસુથી ઝડકાવા લાગી. દુપટ્ટાને વારંવાર એ પોતાનાં કપાળ ઉપર અડાડવા મંડ્યો. તહેનાં મન આગળ પોતાનું વતન દિલોળા લેવા લાગ્યું. તહેણે આંખ ‘મીઠી’ દીધી. ત્યાંનું પેલું આંખાવાડિયું, તાપી નદીનો પ્રભાતનાં રમ્ય કિરણોથી ઢસી ઉઠતો તે સેનેરી પ્રવાહ ! પરાદિમાની ધંદીના મીઠા સ્વર ! પેલું કુકડાનું કુકરે કુક ! મહીમારીના મીઠા ટહુક ! ડાસો જનમત સ્વપ્નમાં ડૂબી ગયો. જાણે ગૌરી સ્મિત કરી તહેને બોલાવી રહી હોય ! જીગજીગ સુધી વિખુટી પડેલી ગૌરી જાણે તહેના બાહુમાં શમાઈ જતી હોય—અને “હાસ ! હવે અનન્તતા સુધી આપણને કોણ છુટાં કરનાર છે !” ગૌરીએ જાણે એનો હાથ પકડ્યો. તે કહેવા લાગી : “ચાલો, જુલો પેલી આપણી વાડી ! પેલો મોર કેવો કળા કરી નાચે છે ! જુલો હં ! હવે આપણે છૂટા નથી પડવું હો ! આજ તો તમને મહારાં હૃદય સાથે હું એવા જાડી રાખીશ કે અનન્તતા સુધી આપણને કોઈ છૂટાં પાડે નહિ.”... “જનાઈન !” ડાસાનો કોઈએ હાથ પકડ્યો. તહેની આંખ ઉઘડી ગઈ. રહામે હાથમાં કાગળિયાં લઈ ઉભેલો પોલિસ તહેણે જોયો. “તમારે અડતાલીસ કલાકમાં આ રાખ્યોની સીમા છોડી દેવી !” ડાસાના માથા ઉપર આભ તૂટી પડ્યું. જગતમા તહેને માટે કોઈ સ્થળ રહ્યું નહિ.

વાત એમ બની હતી કે ૧૯૧૪ નું મહાયુદ્ધ સળગી ઉઠ્યું હતું, અને દલ્હુ સુધી કોઈને નથી રહમગમ એવી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી અંગ્રેજ સરકાર દેશ પરદેશમાં જે હિન્દી વિપ્લવવાદીઓ વસતા હતા તહેને તે તે દેશોમાંથી દાખી કઢાવવા પ્રયત્ન કરતી હતી. આંતર-રાષ્ટ્રીય કાયદાના અવ્યવસ્થાઓ માટે એ એક કેષડો જ છે કે કાયદાની કઈ કલમથી એ ગિચારા રાજદારી મુન્દેગારોને આમ એક ધવાયલાં પ્રાણીની જેમ શીકારીથી તારી એક સ્થળથી બીજે સ્થળ ભટકવું પડે છે. પણ એવું અનેક વખત ચાલે છે, એટલે એમાં બહુ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. ડાસાના પૂજારી ગયા પછી એને લગતી વાત ઠેર ઠેર ફેલાઈ ગઈ હતી અને તહેમાં ય મંદિર એક એવી સંસ્થા છે કે જેની વાતો ગણ જગતી ફેલાઈ જાય છે. આ વાત વાળે ઉડતી હોમફોગ કેન્ટોનમેન્ટમાં પહોંચી. ત્યાંથી ચીની સરકાર સાથે મસલત ગવાની એ માણસ ભારે એનાર્કિસ્ટ-સ્વેચ્છાવાદી છે એમ તેનાં મન ઉપર ટંકાવ્યું. એની આખી પાછળી કારકીર્દિનો ઇતિહાસ તહેણે જાણ્યો. રશિયા, જર્મની, ફ્રાંસ, ઇટલિ એ જાણ્યાંથી એને ફરી રીને લાંબી કાલવામાં ચાલ્યો હતો તે વાત તહેણે કહી—અને તેમ એને ચીનમાંથી ચે કાલવાતી તહેણે રમ મેળવી.

અનાત્રીસ કલાક પછી ડાસો ચીનની સરદાર પર આવેલાં એક ગાદ જગલમાં હેતુચન્ય પગલાં ભરતો હતો.

વાસંતી ચિત્રકલા પ્રદર્શન: અમદાવાદ

પ્રિય ભાઈશ્રી,

તમારી પાસેથી નીકળી ખુશીથી પહોંચ્યો. આ વખતે તો અમદાવાદ ઉતરવાનો એક પ્રસંગ અચાનક જ ગળ્યો. અમદાવાદ સ્ટેશને જ્યાં જાણું લેવા નીચે ઉતર્યો ત્યાં એક નાનકડી પત્રિકા મળી, જેમાં ભારત કલા મંડળ તરફથી એક વાસંતી ચિત્રકલા પ્રદર્શન ભરાવાની ખબર હતી. હિંદુસ્તાનનો એક અનોખો ગૂજરાત પ્રાંત, અને તેનું અનોખું શહેર અમદાવાદ, તેમાં સારાજી ભારતના પ્રતિનિધિ રૂપ આ મંડળ દ્વારા ભરાયેલ પ્રદર્શન જોવા જેવું જ હશે એમ ધારી, મેં બેંગળીસ્તરે બહાર કાઢ્યો, સ્ટેશન સામેની રેવાબાઇ ધર્મશાળામાં સામાન મુકી, પાસેના લોજમાં જમી પ્રદર્શન જોવા ઉપડ્યો.

આપણે ઘણી વાર ચિત્રકલા વિષે, તેના પ્રદેશ વિષે, વાતો ચર્ચા છે તેમાંના કેટલાકે ખુલાસા આ પ્રદર્શન જોઈને હું મેળવી શક્યો છું. એ બધા પ્રદર્શનની વાત સાથે સાથે હું કહેતો જમ્મશ.

પ્રદર્શનમાં ગયો ત્યારે ખગર પહી કે ભારત કલા મંડળ ગૂજરાતના ચિત્રકાર રવિશંકર રાવળના નેતૃત્વ નીચે હમણાં જ ઊભું થયેલ મંડળ છે, અને તે જૂના ગૂજરાત કલા પ્રવર્તક મંડળના મૃત દેહમાંથી ઊભું થયેલ લાગ્યું. અથવા તો જેમ લાંબા રસ્તાનાં નામ અમુક લંબાણે બદલાય છે તેમ કલા પ્રવર્તાવનાર એક માર્ગનું લાંબે ગાળે પડેલું ખીમ્તું નામ છે. એ ગમે તેમ હો પણ આ મંડળ પોતાના નામને સાર્ય કરે તેવી પ્રવૃત્તિ ઉઠાવવાની ઉમેદ ધરાવે છે, અને એની પહેલી પ્રવૃત્તિ આ પ્રદર્શન ગણાય છે.

તે મને એક પ્રશ્ન કરેલો કે ગૂજરાતની ચિત્ર શૈલી કય ? આ પ્રશ્નનો જવાબ અહિંથી મળવાની મેં ઉમેદ રાખેલી પણ ફાગટ ગઈ—લગભગ ચિત્રોની જાતમાં અને સંખ્યામાં ગૂજરાત બહારના ચિત્રકારોનાં જ કામ આકર્ષક હતાં. મોટા ભાગ—લગભગ બધાં—ની ચિત્ર શૈલી બંગાલી કે અગ્રન્ટા પરની. ગૂજરાતની એકેય શૈલી નહિ. હા, એક શૈલી રવિશંકર રાવળની જુદી પડે ખરી. રી. રામરાવની જુદી પડતી. એમ વ્યક્તિ પરત્વે જુદી પડે પણ દેશ પરત્વે નહિ. જેમ ગૂજરાતનું સંગીત જુદું પડે તેમ ગૂજરાતની ચિત્ર શૈલી ખાસ જુદી હોઈ શકે પણ એ નક્કી શી રીતે થાય ? ગૂજરાતના ચિત્રકારો બંગાલી શૈલીનું અનુકરણ કરવા માંડ્યા. ચિત્રકાર કનુ દેસાઈ શાંતિનિકેતનમાં રહ્યા, નાચ ત્યાંના શીખ્યા, ચિત્ર શૈલી ત્યાંની, શીખ્યા, અને એમનાં ચિત્રનાં પાત્રોમાં લાંબાં જ માણસો દેખાયાં કરે. એમનાં એકેય ચિત્રમાં ગૂજરાતનું શરીર નહિ. વળી ચિત્ર શૈલીમાં હમણાં હમણાં બધા જાયા ચિત્રો પર ચઢેલા છે. જોતે કુમારમાં જ જાયા ચિત્રો કેટલાં બધાં જાયા છે ? કૌમુદી, વીણા, બધું જુઓ, બધાં જાયા ચિત્રોથી જ શણગાર્યા હોય. પ્રદર્શનમાં પણ ગૂજરાતી ચિત્રકારનાં કામોમાં જાંચાં ચિત્રો ખૂબ હતાં. મને તો ભય લાગ્યો કે સુર્જન ચિત્રકાર એક ક્યાંક જાયા ચિત્રને પોતાની કલામાં

તરીકે નક્કી ન કરે ! લોકોને એમાં એક ખુબી લાગે છે—પણ એ કરવાં સહેલાં છે. ચિત્રકલામાં સૌથી લુનામાં લુની રીત એ હાયા ચિત્રો કરવાની છે, ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ જ લાંબો શરૂ થયો છે—કદાચ એ રીતે ગૃજરાત ચિત્રકલાની કલમ શરૂ થી ધડવા માંડવા માંગતું હોય તો કેને ખબર ? આથી તું એમ ન માનતો કે મારે આ શૈલી વિશે વાંધો છે. મારે કોઇ પણ શૈલી વિશે વાંધો નથી. મારે વાંધો એ છે કે ચિત્રકલાને એમ કોઇ પણ શૈલીમાં મર્યાદિત કરી નાંખવાથી એનું ક્ષેત્ર ઘણું જ ટુંકું થઇ જાય છે. દા. ત. એ હાયા ચિત્રો નાનાં પાનીઆમાં જ શોભશે. મોટાં ચિત્રો કદી એના વડે નહિ ચાલ. ખીજું એનાથી વસ્તુદર્શન ખોળું નહિ થવાનું. તે જ પ્રમાણે હું તો બંગાલ શૈલીનું પણ ગણું છું. એ શૈલી માત્ર નાના પાના પર રહેવાથી ચિત્રપ્રદેશ ઘણો જ સંકુચિત રહે એમ માફ માનવું છે. તું જ વિચાર કરી જોજે કે ટાઉનહૉલમાં દર વર્ષે ભરાતા પ્રદર્શનમાં જેટલા મોટા વ્યાપક માપમાં અંગ્રેજી દળનાં ચિત્રો મુકાય છે તેવડાં મોટાં બંગાલ શૈલીનાં મુકાય છે ? મને તો એ રીતે બંગાળ શૈલી પણ અપૂર્ણ જ લાગે છે. હમણાં ન્યુ દિલ્હીનાં બાદશાહી મકાનમાં મોટાં ભોંટા ચિત્રો (frescoes) થવાનાં છે. તેને માટે માત્ર બંગાલ શૈલી જલજનારા તૈયાર ચલાવેલ એમ મારી ખાસ ધ્યાનમાં નથી. તું જોજે ને એ કામ કાં તો કોઇ યુરોપીઅન ચિત્રકાર કરશે અથવા તો મુખ્યત્વે ચિત્રશાળા વાળો કરશે. આ શૈલીને હું હિંદી સંગીત જોડે સરખાવી શકું છું. એ જેમ વૈષ્ણિક છે—એક જ માણસ ગાય ને નાનો સમૂદ સાંભળે—તેમ આ બંગાલ શૈલી એક માણસ હાથમાં ચિત્ર લઇને જોવાય તેવું કરે. ને તેને એક નાનો સમૂદ જ ભોગવે. યુરોપીય ચિત્રશૈલી યુરોપીય સંગીતની માફક વૈષ્ણિક નહિ રહેતાં સામુદાયિક બને છે, અને એમ એનો પ્રદેશ ઘણો વિસ્તૃત બને છે. માફ એવું માનવું છે કે આપણી ખાસ શૈલીને પણ એવી વિકસાવી શકીએ કે જ્યાં એ વડે આપણો ચિત્રપ્રદેશ ખોલો બને. રાવજે કરેલી અજન્ટાની પ્રતિકૃતિઓ પરથી હું માનું છું કે આની પ્રેરણા આપણને જરૂર અજન્ટામાંથી મળી શકે, પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

તને એમ લાગશે કે, મૂળ પ્રદર્શનની વાત પરથી હું આમ ચિત્ર શૈલી પર ક્યાં આવી ગયો ? પણ આ બધું હાયા ચિત્રો પર સૂઝ્યું તે અદિ જ કદી નાંખ્યું.

મેં તને પહેલાં લખ્યું કે ચિત્રોની જાતમાં બદલના ચિત્રકારોનાં ચિત્રો જ વધારે સારાં હતાં. પ્રમોદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય, રાયચોધરી, સુગટાઇ, ગગનેન્દ્ર નાય, નંદલાલ બોઝ, અસીતકુમાર : એ બધા બદલના જ કે નહિ ? તેમાં પણ પ્રમોદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય તેં એળખ્યા ? તે દિવસે આપણે વડોદરા કક્ષાલવન જોવા ગયા હતા ત્યાં માંડ માંડ એમનાં દર્શન થયાં હતાં તે ફિલમફે ચિત્રકાર ! એમની વાત “કુમાર”માં એકવાર આવી છે તે વાંચી જોજે. એવા ચિત્રકારનાં ચિત્રો મને જોવાનું હું સદ્દલાગ્ય સમજું છું. એમની યમુના, એમના કૃષ્ણ—અર્જુન, એમના પિદુર, સનતકુમાર, એમના શિવ, એ બધા એમની જ સમાધિમાંથી મૂર્તિ થએલ રૂપો આપણને વસ્તુનો ખરેખરો સાદાસરો કરાવનારાં હતાં. એમનાં ચિત્રો જોવા પછી એક જબરી બૂલ લાગી. ઘણાઓ એમ માને છે કે હિંદી ચિત્ર શૈલીમાં પર્યેકિટવ અને અંગ સુડોળતાની જરૂર ગણાઇ નથી—આ વાત ખોટી છે. પ્રમોદચંદ્રના કોઇ પણ ચિત્રમાં આ બાબતની ખામી કાઢી શકાય તેમ નથી, અને છતાં એમનાં ચિત્રો ઐદિક દુનિયાથી પર હતાં. તમે એમના મહાદેવ કે કૃષ્ણ તપાસો, એ ચતુષ્પાદારમાં હોય, તેમાં અંગસુડોળતા

હોય, છતાં તેઓ દૈવી લાગે, એ બરાબર મહાભારતના કે ભાગવતના વર્ણનને મળતા જ હોય. એ પરિમિતતામાંથી અપરિમિતતાનાં દર્શન તો એના સાધકો જ કરાવી શકે. હું તો એમનાં ચિત્રો જોઈને ઠંડો જ થઈ ગયો. સુગટાઈએ પણ દીક કલમ સાધી છે. પણ એ હજુ એમ માનતા હોય એમ લાગે છે કે અંગસુડાળતા (એનેટામી) ની જરૂર નથી. આ એનેટામીનો અગડો મને ન્હાનાલાલ કવિના ડાહ્યાના અગડા જેવો લાગે છે. કવિ કહે છે કે કાવ્યમાં માત્ર ડાહ્યા હોય તો ચાલે; બીજાઓ કહે છે કે ના, પિંગળ શાસ્ત્રના નિયત્રોથી કાવ્ય અગ્રાધિત ન જ રહી શકે. એમજ ચિત્રો એનેટામી કે પરપેક્ટિવ છોડી દે તો તેને ડાહ્યા શૈલીનાં કાવ્ય ગણા અને પછી જેમ મુનશીએ એકવાર કવિની કવિતા કરવાનો સંચો બનાવ્યો છે તેમ હું પણ કહું કે મીયાં ભાઈઓ ચોર બજારમાં આવાં પરપેક્ટિવ વિનાનાં ઘણાંય ચિત્રો વેચે છે એ બધાંને દિલ્લી ચિત્ર શૈલીમાં નાંખી દે, અને એ જ પુરાણી ચીજ તરીકે વખાણી વખાણીને ઘરમાં રાખે. એવાં બેચાર ચિત્રો જૂની ક્લમો બતાવનારાં પ્રદર્શનમાં હતાં. તમે દિવાળીના અંકો આવાં એક બે જૂની ક્લમનાં ચિત્રોથી શણગારાએલા જરૂર જોશે. આ જૂની ક્લમમાં રહેલી બધી ખુબી કબૂલ કરવા સાથે મારો વિચાર તો કાયમ જ રહે છે, અને તે એ, કે ચિત્ર શૈલી એવી હોવી જોઈએ કે જેના વડે ચિત્રકલાનો પ્રદેશ ઘણો જ વ્યાપક બને. મને તો વહેમ છે કે પ્રમોદચંદ્ર જેવાઓ પણ આ શૈલી વડે મોટાં ભોંટા ચિત્રો (ફ્રેસ્કોઝ) ન કરી શકે!! કે પછી હું એમ ગણું કે એ પદ્ધતિવાળા મોટાં તૈલ ચિત્રો ન કરી શકે ને તૈલ ચિત્રો કરનારા એવાં સૂક્ષ્મ ઝીણવટવાળાં હાથમાં લખને જ બેવાય તેવાં ચિત્રો ન કરી શકે—જેમ ફેટો આર્ટિસ્ટો કલ્પિત ચિત્રો ન કરી શકે તેમ.

કલ્પિત ચિત્રો ઉપરાંત થોડાંએક કુદરતના રેખાઓનાં દર્શન તેમાં રવિશંકર રાવળનાં સર ચિત્રભાષ સાથેના પ્રવાસો દરમ્યાન કરેલાં કુદરતના રેખાઓનાં ચિત્રો હતાં. આ ચિત્રો પણ ઘણાં નાનાં માપનાં અને એ બધાં કેમ જાણે છપાતા મારે જ તૈયાર કર્યા હોય એવાં લાગતાં હતાં. છપાવા માટે તૈયાર કરવામાં આવતાં ચિત્રો ચિત્રકામની બધી ખુબી બતાવી નથી શકતાં કે બતાવવાની જરૂર નથી હોતી, કેમકે એ જગાએ છાપકામમાં પરિણામ કેમ સાઈ લવાય તેનો જ વિચાર યાય છે. એમનાં ૧૬ સુંદર ચિત્રોનું આત્મ્યમ જુઓ અને પછી તેનાં અસલ ચિત્રો જોશો તો આ વાત સમગ્રજ જશે. હવે રાવળે તો છાપકામદારા ચિત્રપ્રચાર કરવાનો ધ્યેય રાખ્યો છે, અને એમની હથોટી ચિત્રકામમાં કેળવણી ગદ્ય છે એટલે એ તો સંપૂર્ણ ચિત્રો કેહા દલાડો પણ કરી શકશે, પણ બીજા ઉચ્ચતા ચિત્રકારો પણ છાપકામ માટે જ ચિત્રો કરતા ઘરો તો પછી ગૂજરાતમાંથી ખરેખરા ચિત્રકાર પેદા થવા મુશ્કેલ છે. જો કે આમ છાપકામ પર ચઢી જવાનાં કારણો છે. ગૂજરાતને અસલ ચિત્રોની કિંમત જ ઓછી છે : પછી ચિત્રકારો માસિકોને ગમે તેવાં ચિત્રોથી શણગારવા પાછળ જ હોય ને ? એટલે મૂળ વાત તો મને ગૂજરાતના માનસની જ લાગે છે. ગૂજરાતનું માનસ જ શુદ્ધ કલા પેદા કરે તેનું હું ગણતો નથી. એક બીજો દાખલો આપું ? લગભગ ૧૦ વરસથી ખરે સાહેબ આદિ છે, વિદ્યાપીઠમાં પાઠક સાહેબ છે, અને ત્યાસ ભાઈઓ છે. પણ ગૂજરાતીઓ ગાનાં શીખ્યા ? હા. ગૂજરાતમાં ઇન્ડસ્ટ્રીયલ-ઓલોગિક કલા-ખીસે, ગૂજરાતને તો એવું જોઈએ કે ઝટ પૈસા કેમ પેદા યાય ? પ્રમોદચંદ્રનાં જેવાં

ચિત્રો પેદા થયા માટે તેમના જેવું માનસ જોઈએ, એ ગૂઝરાતમાં છે ? હા. ગૂઝરાત પ્રમોદચંદ્ર જેવાનાં ચિત્રો કદાચ વેચાતાં હોયે. પ્રદર્શનમાં જ શેડીઆઓનાં એવાં ખાનગી સંગ્રહોમાંનાં ચિત્રો હતાં. પણ આ અધું ઉત્તેજન છે અને તે કેના જેવું છે ? જેમ કાઠિયાવાડના રાજાઓ પોતાના કેળવણીખાતાને બૂબે મારી ટાગોરની વિશ્વજ્ઞાતી માટે પૈસા આપે છે તેમ. નહિ તો ગૂઝરાતના ચિત્રકારોને છાપાચિત્રો જ કરવાનો વારો યા માટે આવે ? સ્વિચંકર રાવળનો ડેરા ગૂઝરાતમાં છેલ્લા ૧૫ વરસથી છે, છતાં ગૂઝરાત તરફથી મોટાં તૈલરંગી ચિત્રોની કૃતિ બહાર નથી પડતી. બોલો આ દરીદ્ર મેં સંગીતનો દાખલો આપ્યો એવી નથી ? તમે કહેશો કે પણ ગૂઝરાતનું સ્થાપત્ય ઘણું જ વખણાય છે. હું કહું છું કે એ ક્યા સમયનું સ્થાપત્ય ? દહીસોંગની વાડી, કે નગીનાવાડી, કે સીદી સૈયદની જળાઓ વગેરે ક્યા સમયનાં ? અમદાવાદમાં એક મારા ટાઉનહોલના તો વાખા છે. લાયબ્રેરીનું એક પણ મકાન નથી અને શેડીઆઓના બંગલાઓ પૈકી પણ એવો એક તો દેખાડો કે જેના પર તમારી નજર હરે. હું કહું છું નહિ ? કે ગૂઝરાતને શુદ્ધ કલા પેદા કરવા માટે તેને જરૂરનું માનસ જોઈએ છે. પણ એમ ખુશીથી મનાવ કે તેવું માનસ ઉદ્ભવવાને માટે આપા પ્રયત્નોની જરૂર છે, અને આવા કેટલાય પ્રયત્ને ગૂઝરાતનું માનસ શુદ્ધ કલા માટે તૈયાર થશે.

કેટલાક ગૂઝરાતી ચિત્રકારો પોતે કઈ કક્ષમ પકડથી કે ઘડવી એમાં દ્વિધા અવસ્થા બોગવતા હોય તેમ લાગ્યું. એમ કહેવું જોઈએ કે એવી અવસ્થામાં તેઓ ન તો પાશ્ચિમાત્ય કે ન તો દિદી કલમમાં સંપૂર્ણતા મેળવી શકે. જે તેમની પાસે ચિત્રકલાનો પ્રદેશ ચોક્કસ હોય, અને તેને પહોંચવાના માર્ગો સ્પષ્ટ દીક્ષતા હોય તો તેઓ ચોક્કસ માર્ગ પર કામ કરેને ? અર્ધા ઘણાંખરાં ચિત્રો અધુરાં લાગે. મને એ રીતે તો ટાઉનહોલમાં ભરાતા પ્રદર્શનનાં ચિત્રો જરૂર વધારે સારાં લાગે. તેમ છતાં એક વાત મને સારી લાગી : પોસ્ટકાર્ડ ઉપર થોડા જ રંગમાં ચિત્રો કરી નાંખવાની રીત. આ રીતે થએલાં ચિત્રો આકર્ષક હતાં. તેમાંનાં ઘણાંખરાં પરદેશી વ્યુત્પન્ન પોસ્ટકાર્ડો સાથે દરીદ્રાઈ કરે તેવાં હતાં, પણ એ પોસ્ટકાર્ડની લતે ચટવામાં મને ડર એ છે કે પછી મોટાં તૈલ કે જલરંગી ચિત્રો નહિ કરી શકાય.

આમ આ પ્રદર્શન જેનાં જેનાં મને આટલા વિચારો મૂઝ્યા. એ બધા જેમ આવે તેમ તને લખી નાંખ્યા છે. તને પ્રદર્શનનું ઝાંખું પણ દર્શન થાય તેટલા સારૂ પ્રદર્શનની ચિત્રોની યાદી મોકલું છું, ઉપરાંત ભારત કલા મંડળના નિષ્પેષ અને ઉદ્દેશોની પત્રિકા પણ મોકલી આપું છું. ઉદ્દેશ ઘણા સરસ છે, પણ જેમ ઉદ્દેશ જાણ્યો તેમ જવાબદારી મોટી ! આપણે ત્યાં પડેલાં ઉદ્દેશ રચાય છે તે તને ક્યાં ખબર નથી ? દવે એમાં નેડાવું કે નહિ એ આપણે મળીને વાત કરીશું. આ પત્ર પૂરો કરતાં પડેલાં એક ફારસ કહું : હાથા ચિત્ર કરવાની એક કુચી મને મળી અછ. લખતાં લખતાં ચાલીતો ઘણો પડ્યો હોય તેના ઉપર એક બીજો કામગ દાખીને આંગળી ફેરવ. પછી કામગ ઉઠાવ, તો નીચે એક હાથા ચિત્ર દેખાશે, અને બેરીઓ અજોટ દે છે તે પણ એક હાથા ચિત્ર જ છે ! આ રીતે ચાલીતો ઘણા પંરનું માફ કરેલું ચિત્ર પણ તને ભેટ તરીકે મોકલી આપું છું. એજ

તારો
દાપડીઆ

'The Art Spirit' નામની રૉગર્ટ હેન્ડ્રીની લખેલી એક ચોપડી હમણાં બહાર પડી છે, તેમાં કલા વિશે કેટલુંક-સુંદર વિવેચન થયું છે. કેટલુંક તેમાંથી લખેને ને કાંઈક નવું ઉમેરીને, આ નોંધ લખી છે.

કલાકારને મન વસ્તુ કાંઈ જ નથી: વસ્તુ જે વાતાવરણ પેદા કરે છે તે જ મહત્ત્વનું છે. એક જ વસ્તુ પર બે જણા દૃષ્ટિ કરે, ને બન્ને જણા સાથે બોલી ઉઠે કે "કેવું સુંદર"! છતાં, સૈદ્ધંતો ખ્યાલ બન્ને જણાનો જુદો જ હોય.

વસ્તુતઃ દુનિયામાં કોઈ પણ ચીજ 'સુંદર' નથી. જેવી રીતે, લોકકાનો સમૂહ અમિના સ્પર્શ વિના તેજ આપવાને નિષ્ફળ છે, તેવી રીતે કલ્પનાપ્રધાન ને ભાવનાશાળી કલાકારના માનસિક સ્પર્શ વિના દરેક ચીજ કાંઈ જ નથી: તેમાં જ સૈદ્ધંતનું રહસ્ય છે.

કલાકારનું જીવન લાવનાના નિત્યવિકાસ માટે છે: પોતાની લાવનાને સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરવી એ દરેક કલાકારનો ધર્મ છે: જે આનંદ ને સૈદ્ધંત પોતે સૃષ્ટિમાં જોઈ રહ્યો છે, તે આનંદ ને સૈદ્ધંત જનતાને આપીને, આનંદ સૈદ્ધંતનું—અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો—સત્-ચિત્-આનંદનું—સામ્રાજ્ય સ્થાપવા ચત્ન કરવો એ કલાકારનો પ્રથમ ધર્મ છે.

અવરયાને લીધે સૈદ્ધંતો નારા થતો નથી. કેટલાક જેમ જુદ યાય છે તેમ વધારે સુંદર લાગે છે. ખરી રીતે, અવરયા એ મનુષ્યના વિચારને અને ચારિત્રને સંપૂર્ણત્વ આપે છે. જે સ્થેરો માત્ર યુવાવસ્થામાં જ સુંદર લાગે, તેમાં ખરું સૈદ્ધંત હતું જ નહિ.

બ્હીસલરનો કરેલો તેની માતાનો સ્થેરો જોશો, તો માધુમ પડશે, કે તેના જુદ સ્થેરોમાં કાંઈક એવું છે કે જે નિત્ય રહેનાર સૈદ્ધંતનું દર્શન કરાવે છે: બ્હીસલર આ સ્થેરો મૂકીને સૈદ્ધંતની શોધ માટે બીજો કોઈ સ્થેરો જોતો હોત, તો દુનિયામાં એક સુંદર ચિત્રનો જન્મ ન થાત.

કલા જીવનમાં ઉતરવી જોઈએ. એનું સ્થાન પ્રજામાં જોઈએ. પ્રદર્શનની જરૂરીઆત સ્વીકારી પડી, હું એટલું કહેવા માગું છું કે પ્રદર્શન એક જાનની ધોધલ છે: અતે કલાનું

ખઈ સ્વરૂપ એવી રીતે પ્રગટ ન જ શકે. દુનિયા પર સર્વ ઠેકાણે કલાનાં પ્રદર્શનો ભરવાનો રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો છે. પરંતુ એથી કલા જીવનમાં રચના લેતી જાય છે, એવો સિદ્ધાંત કાઢવો એ જૂસ છે.

આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં, જે આનંદથી ને જે પ્રેમથી, ગામડાની સ્ત્રીઓ પોતાની દીદાણી મોતીથી યુગ્મતી, જે ઉદાસથી બહેનો ભાઈના શાહીના ખડીયાને મોતીથી મઠતી, જે ઉદ્વેગથી ચાકળા ચતા, રાતદિવસ મથીને જે શ્રમથી તોરણો તૈયાર થતાં, જે સ્નેહથી ધાધરાને ભરત ભરાતું, તે પ્રેમ ઉદ્દાસ ને ઉદ્વેગ આજે રહ્યાં નથી : જીવનમાંથી એ આસરી ગયાં છે : આવી રીતે પ્રજામાંથી જ્યારે કલાનો ખરી નીતે તો નાશ જ થાય છે, ત્યારે માત્ર પ્રદર્શનનો શોખ હોય તે જ પુરુષ કહી શકે કે જીવનમાં પ્રદર્શનથી કલા ઉતરે છે !

પરંતુ સવાલ થશે કે ગામડામાંથી નાશ પામેલું જીવન બીજે સ્વરૂપે શહેરમાં પ્રગટ થયું છે તેનું શું ?

એથી માણસને મારીને વીસ જીવતા રહ્યા છે, એવી આ દિલ્લુરીનો કોઈ જવાબ જ ન હોય.

પ્રજાના જીવનમાં, વ્યવસ્થા, સાદાઈ, સૌંદર્ય ને અચુક પ્રકારની સુરચિ વસી રહી હતી, તે જ ખરી 'કલા' હતી. આ કલાને દણ્યા પછી, આજે, આપણે જે Propaganda ધાંધલથી કલાનો ઉદ્ધાર કરવાની યોજના કરી રહ્યા છીએ, તે-સંગઠન નિર્ધર્ય છે : પ્રજાતનાં કિરણની માફક સાદા સૌંદર્યથી યુપયુપ ધરધર અજવાળતી દીપશિખાને બદલે, મોટા મોટા અવાજથી પ્રજાને જાગ્રત કરવાની 'ફટાકડા'ની રમત આપણે રમીએ છીએ. જે પ્રેમ ને સતત પરિશ્રમથી કલાકારે પોતાનો કાર્યપ્રદેશ ખેંચેલો જોઈએ, તે-પ્રેમ ને પરિશ્રમને બદલે, માત્ર જાહેરાતથી જ કલાનો ઉદ્ધાર ન થઈ શકે.

જીવનની મદત્તા ફરેકમાં છે : માત્ર પ્રતિભાવાન પુરુષ જ એ મદત્તાને પોતાની કરીને એને પ્રજા આગળ મૂકે છે. મદત્તાને એના જેવા જ બીજા, રાષ્ટ્ર 'મદત્તાકાંક્ષા' સાથે બેળગીને, વિપમય ન કરી મૂકવી. ખરી મદત્તા મદત્તાકાંક્ષાથી ઘણી જુદી જ વસ્તુ છે : મદત્તાકાંક્ષા જુદું જુદું તો એક પ્રકારનો ઉદ્યોગ છે, વેપ છે; જુસ્સો છે, પણ મદત્તા ફરેક વસ્તુની કિંમત પર નવો આંક પાડે છે.

વેગનર જે વાઘ પર રમે તે વાઘની કિંમત જુદી જ. થાય : તે વાઘ વિગેના સર્વ નિપત્રોનો ભંગ કરીને તે પોતાની રમત અજમાયે જાય. પણ જેમ પર્વત પર મનુષ્ય

ચડતો જાય, ને ગાતો જાય, ને પરિશ્રમ વિના જ ચડતો જાય, તેમ પ્રતિભાસંપન્ન કલાકાર શ્રમ વિના જ ઘણી વાતને સાધ્ય કરતો જાય. શ્રમ વિનાનો અર્થ એટલો જ કે અધાક શ્રમ કરે છતાં પ્રેમથી શ્રમ કરે છે માટે તેને મન એ આરામ જ છે.

૧૧૧ ૧૧૧

*

*

*

ઘણી વખત ઐતિહાસિક નવલકથામાં, ઇતિહાસ કરતાં પણ વધારે સારું ને સાચું ચિત્ર હોય છે. તે જ પ્રમાણે કલાકાર પોતાની કાર્યપત્રિક ઐતિહાસિક પાત્રને ખરા ઇતિહાસ કરતાં પણ વધારે સારું બનાવી શકે. આપણે સાહિત્ય વાંચવાની અગત્ય એટલા માટે છે કે તેમાંથી આપણને નવી સૃષ્ટિ, મળે. પુસ્તકના રચનાર સાથે, આપણે મળતા ન થઈ શકીએ, તો વાંધો નહિ. શેક્સપીયર કે ડાયરેએ આપણે ધારીએ છીએ તેટલું જ કામ-સાહિત્ય પૂરતું જ-કુલ નથી. તેણે ઘણા ચિત્રકારોને ચિત્રનશાળી બનાવ્યા છે. તમારે ખરેખર મહાન કલાકાર થવું જ હોય તો મહાન ચિત્રનશાળી પણ થવું જ જોઈએ. ચિત્રન વિના મહાન કલા ઉદ્ભવી શકે નહિ.

*

*

*

એમ માનવું કે ચિત્રકારી શકે, કવિતા રચી શકે, મૂર્તિઓ ધરી શકે તે જ કલાકાર કહેવાય, તો તે માન્યતા ઘણી જૂલ ભરેલી છે. દરેક મનુષ્ય થોડેપણે અંશે કલાકાર છે જ. પોતાને વ્યક્ત કરવાની શક્તિ મેળવી લેવી એ દરેક મનુષ્યનો ધર્મ છે. પરંતુ હજી મુખી કોઈ પ્રભમાં ખરો કલાપ્રેમ વસ્યો નથી. અત્યારે કદા ગામ બહાર રખડતા, વગડવાધરી જેવી છે. કલાકારની ખરી કૃતિ તે જ કહેવાય કે જે જોનારને નવું જ જીવન આપે.

આં શાં

હલો છું તારે ખારણે આજે
 દીન છું લીખારી
 મુખે તારે મૌન વિરાજે
 બન્ધ આંખ તારી !

શબ્દ મારે સુણવે એક,
 જે ન બોલ્યાનો તારે ટેક !
 રજની દિન છે જાય અનેક
 અડગ આશ મહારી.

જાય ને લલે જુગો વીતી,
 મૃત્યુ-અંધકારે,
 જાયને લલે જીવન ફળી
 શૂન્ય-પારાવારે !—

અન્તે તો એક ધન્ય દિન,
 નીરવ તારું હૃદય-ખીન,
 ઉઠશે ગાજી લગ્ન-હીન
 (તે) શબ્દે તારે તારે !

સ્વ. રમણભાઈની આધ્યાત્મિકતા

(મળેલું)

સ્વ. રમણભાઈના અવસાનથી ગુજરાતે એક પ્રખર વિદ્વાન ખોયો છે, સમાજ સુધારકોના નાના ટોળાએ આગેવાન સુધારક ખોયો છે, અને સામાન્ય પ્રજાને એક મુશીબ, શુદ્ધિમાન, વિચારવંત અને સાચા સલાહકાર સુજનની ખોટ પડી છે. એમની વિદ્વતા, કાર્યકુશળતા અને અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં ઉપયોગી નેતૃત્વ બાબત જાહેર સલાહોમાં તેમ જ છાંપાઓમાં અનેક ઠેકાણે યોગ્ય ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં—જાહેરમાં તેમ જ ખાનગીમાં—સ્વ. રમણભાઈની સમતા તથા હંચા પ્રકારની સુજનતાનો સર્વ ઠેકાણે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. એ સુજનતા, શાંત સ્વભાવ, અને નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવની પાછળ રહેલી આધ્યાત્મિક વૃત્તિ, તથા જાડી ધર્મપરાયણતાની જાણ એમના બહુ જ નિકટના સહવાસીઓ સિવાય બીજાને થોડી હોવાથી તે બાબત ઉપર યોગ્ય લક્ષ અપાયેલું જણાતું નથી. ખરી રીતે જોતાં રમણભાઈની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ—સર્વનું પ્રેરક બળ—એમની અત્યંત જાડી ધાર્મિક વૃત્તિમાં રહેલું હતું. ગુજરાતમાં એમના કરતાં વિશેષ વિદ્વતાથી વિભૂષિત, સમાજસુધારણાના કાર્યમાં વધારે આગળ પડેલા, જાહેર જીવનના નેતા તરીકે વિશેષ માનપાત્ર અને કર્તવ્યનિષ્ઠ આગેવાનો છે, પરંતુ આ બધા ઉચ્ચ ગુણો સાથે જાડી આધ્યાત્મિકતા, ધર્મભીનું હૃદય અને પ્રભુપરાયણ જીવન બીજા કોઈમાં જણાતું નથી. ધાર્મિક ભાવ, ઈશ્વર ઉપર અનન્ય શ્રદ્ધા, ક્ષત્રી વાંચના રહિત કર્મ કરવાની વૃત્તિ, જીવનના પ્રત્યેક નાના મોટા કાર્યમાં પ્રભુને પ્રિયમાર્ગનું અનુસરણ એ સદુ એમનાં પ્રાર્થનાસમાજની વેદી ઉપરથી અપાયેલાં અનેક મનનીય વ્યાખ્યાનો જેમણે સાંભળ્યાં છે તેમણે અનુભવ્યાં છે. પ્રાર્થના-સમાજનાં એમનાં વ્યાખ્યાનો બે પ્રકારનાં હતાં. એક શુદ્ધિવાદના નિર્બંધો જેવાં વિદ્વતા, વિશાલ વાચન, તત્ત્વચિંતન અને સંસ્કારિતા દર્શાવનારાં બીજા પ્રકારનાં વ્યાખ્યાનો, જે રમણભાઈની પોતાની અંગત ધર્મવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ પાડનારાં હતાં, તે શ્રોતાજનને ઉત્તત કરનાર, ધર્મજલ તથા શ્રદ્ધાપ્રેરક અને જીવનમાં આશા રેડનારાં હતાં. “કર્મ અને પુનર્જન્મ”, “ચમત્કાર”, “ધર્મના વિવધમાં સમાધાન વૃત્તિ”, “વૈષમ્ય નૈર્ઘૃણ્ય”, ઈશ્વરનું કવિત્વ (God a Poet)—એ અને એવાં વ્યાખ્યાનો પ્રથમ ભાગમાં સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારનાં વ્યાખ્યાનોમાંનાં કેટલાંક નાનકડામાં પ્રગટ થયેલાં છે અને બીજાં હવે પ્રગટ થશે એવી આશા રાખીશું. પરંતુ બીજા પ્રકારનાં એમનાં વ્યાખ્યાનો, જે પ્રગટ થવાનો સંભવ થોડો છે કારણ કે તે લખેલાં કે તેની નોંધ ટપકાવેલી નથી, તે ખરેખરી રીતે ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોનો ખરો હેતુ પાર પાડનારાં ગણી શકાય. ધર્મ સંસ્થાઓ એ ટીએટીંગ સોસાયટી નથી, વિદ્વતા કે પંડિતાઈ બતાવવાનું, શાસ્ત્રનિપુણતા કે ભાષાશાસ્ત્રનું પ્રદર્શન કરવાનું એ સ્થળ નથી, પણ મનુષ્યોને જીવનવ્યવહારમાં ધર્મશીલ બનાવવા માટેનાં સાધન દર્શાવનારાં સ્થળ છે અગર હોવાં જોઈએ. આ જ કારણથી ધર્મસંસ્થાની વેદિ ઉપરથી થયેલા Logical discourses—તર્કશાસ્ત્રાનુસાર રચાયેલા નિર્બંધો—કરતાં સારું સંતોનાં સાદાં ધર્મોત્તુલવનાં,

લક્ષિત્રીનાં, લગ્નનો વધારે હૃદયસ્પર્શી બને છે. શ્રી. સંકરાચાર્યની અદ્ભુત શુદ્ધિચક્તિ અને આશ્ચર્યજનક ન્યાયનિપુણતાવાળા વેદાંતશુદ્ધિના લાખ્ય કરતાં કબીર કે તુકારામ, નરસિંહ કે મીરાંબાઈનાં ભાવબીનાં લગ્ન માનવ હૃદયને વિશેષ સ્પર્શ કરે છે—અનેક વિષય ગામીઓનાં ઉદારક બને છે—ધર્મ એ હૃદયનો, જીવનનો, નિત્યનો વ્યવહારના ઉચ્ચત દષ્ટિ-ખિન્દુનો વિષય છે—તર્કનો, શાસ્ત્રાર્થનો, શુદ્ધિના કે જ્ઞાનના વિશ્વાસનો વિષય નથી. જીસસના સમયમાં યેરુસાલમમાં અતિ વિદ્વાન, શાસ્ત્રનિપુણ અને પ્રતિભાશાલી અનેક પંડિતો હતા તેમનાં નામનિશાન પણ જગતને આજ સાંભરતાં નથી અને નિરક્ષર માછીઓને, સામાન્ય પ્રાકૃત જનોને સન્મર્મે પ્રેરવા માટે કરેલાં જીસસનાં સાદાં વ્યાખ્યાનો, નિત્ય અનુભવની વાર્તાઓ, સમસ્ત જગતના ધાર્મિક સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે, એટલું જ નહિ પણ અનેક સ્ત્રી-પુરુષોને જીવનમાં ઉત્સાહ, આશા, આશ્વાસન અને ઉત્તેજકર થયાં છે.

આ દષ્ટિખિન્દુથી વિચારતાં સ્વ. રમણભાઈનાં પ્રગટ થયેલાં વ્યાખ્યાનો કરતાં એમનાં બીજાં વ્યાખ્યાનો વિશેષ ફલપ્રદ નીવડ્યાં છે. પ્રાર્થનાસમાજની વેદિ ઉપરથી એ પરમાત્માની આરાધના, ઉદ્બોધન તથા પ્રાર્થના કરતા તે જોમને સાંભળવાનો મુયોગ પ્રાપ્ત થયો હશે તે આ વાતની સાક્ષી પૂરી શકશે. આજથી દસ પંદર વર્ષ ઉપર અગાધવાદના કાલેજના અનેક વિદ્યાર્થીઓએ, અન્ય યુવક યુવતીઓએ અને બીજા સામાન્ય જનોએ સ્વ. રમણ-ભાઈનાં વ્યાખ્યાનો અને કીર્તનો દ્વારા જીવનમાં પ્રેરણા મેળવી છે, જીવનની ગંભીરતા સમજી કર્તવ્યચરિત્ર બનવા પ્રયાત કર્યાં છે.

એમના હૃદયની એ ઊંડી ધર્મવૃત્તિને પરિણામે જ એ આટલું બધું કાર્ય, નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી, એકનિષ્ઠાથી અને હૃદયની ખરી લાગતીથી કરી શકતા. ઇશ્વર ઉપરની એમની શ્રદ્ધા, પરમાત્માની કલ્યાણમય યોજનાનો એમનો વિશ્વાસ અત્યંત દૃઢ હતાં. બહુ સામાન્ય જીવ્યુતા બનાવોમાં પણ એ પ્રભુની અંતીમ કક્ષામય યોજના જોઈ શકતા. જગતના કોઈ પણ નાના મોટા બનાવના હેતુ અને અંતીમ લક્ષ્ય વિશે દંભશ એ એમ જ કહેતા કે “Till the pile is complete” ત્યાં સુધી આપણે એ વિશે કંઈ પંજ અગમલ સંકાઓ કરી શકીએ નહિ.

પ્રાર્થનાસમાજના ધર્મસિદ્ધાંતો ઉપર એમની અચ્છ શ્રદ્ધા હતી, પરંતુ એ ધર્મની ઉદાર ભાવના એમણે જીવનમાં પૂરેપૂરી ઉતારી હતી. તેથી પ્રત્યેક ધર્મ માટે, ધાર્મિક વૃત્તિનાં સર્વ સ્ત્રી પુરુષો માટે, એમને અંતરથી આદર હતો. જે જગતનામાં એ કાલેજના વિદ્યાર્થી હતા તે વખતે અને ત્યાર પછી થોડા વખત સુધી, નાસ્તિક અગર અજ્ઞેયવાદી અધ્યાપકોના સંસર્ગથી તેમ જ તેવા અંશેષ સાહિત્યના અભ્યાસથી આપણા ઇલાકાના અનેક વિદ્વાન અને શુદ્ધિશાસ્ત્રી યુવકો ધર્મવિષયમાં એકરુદ્ધ અને અન્ય હૃદયના બન્યા હતા. ધાર્મિક આચાર, ઇશ્વર રમણ, પ્રાર્થના વગેરેને કેવળ વહેમી અને અસંસ્કારી ક્રિયાઓ માનનારો બહુ મોટો વર્ગ હતો. એ વર્ગમાંના કેટલાક ઉત્તરાવરચારમાં, વ્યાવહારિક વિપત્તિઓને કારણે, દેશી રાજ્યોની સાંકડી અને અધોગામી પરિસ્થિતિજન્ય વાનાવદ્યને પરિણામે અત્રર બીજી કોઈ નિર્મળનાથી, બાવા, ચોગી, સાધુ, કબીર, “મલ્હાત્મા”ઓની પાછળ યેલા થયા હતા. બીજા કેટલાક જનસમાજમાં “ધાર્મિક” મથાવવાના કીર્તિતોષને વશ થઈ વહેમી જડ ક્રિયાઓને વગમી રહી આંખરી જીવન માળના હતા. સ્વ. રમણભાઈ આ સર્વ સ્થિતિથી બચી ગયા એ

પરિણામ એમની વિચારશીલ પ્રકૃતિ, પિતાના હૃદય સંસ્કાર, પ્રાર્થનાસમાજનો સતત સહવાસ અને નિત્ય નિયમસરની ઇશ્વરપ્રાર્થનાને લીધે હતું. મનુષ્યની ધર્મની, ઇશ્વર પ્રત્યે વૃત્તિ વાળવાની પિપાસા એટલી તીવ્ર છે, એટલી સ્વાભાવિક છે, કે શુદ્ધ જ્ઞાન, પાર્થિવ મોહ, કુસંગ, કલ્યાદિથી એ. પરાણે દાખી દેવામાં આવે ત્યારે પણ કોઇક પ્રસંગે એ પ્રગટ થાય છે અને કેટલીક વખતે વિકૃત રૂપે બહાર આવે છે. પરિણામે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટેનો યોગ્ય ધોરી માર્ગ મૂકી તે જોગી, જાતિ, જાવા, સાંપ વગેરે દ્વારા ઇશ્વરપ્રાપ્તિનાં ક્ષોભ-વશખાં મારે છે. જીવનમાં પ્રત્યેક મનુષ્યને એકાદ પ્રસંગ તો એવો આવે છે જ કે જ્યારે હૃદય આર્દ્ર થતાં, અંતર્દીપ પ્રગટ થવાની, દિવ્ય તેજની ઝાંખી કરવાની તક મળે છે. નિર્બળ, સંસાર મોહભ્રમનિમગ્ન અભાગી મનુષ્ય આ ધન્ય ક્ષણનો યોગ્ય લાભ લેતો નથી અને તે એળે જવા દે છે.

સ્વ. રમણભાઈનાં વ્યાખ્યાનો અને કીર્તનો ઊંડા ધાર્મિક અનુભવની, ઇશ્વરની ખોળ કરતા નિર્બળ જીવોના સતત પ્રયત્નનાં દર્શનની, પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર અંતરમાં અનુભવેલા ભક્ત હૃદયની સાક્ષી પુરનારાં હતાં. પરમાત્માના દિવ્ય તેજનું એ નિરંતર ધ્યાન ધરતાં. મર્ગો દેવસ્ય ધોમદિ એ આપણી અતિ પ્રાચીન પ્રાર્થના એમનો 'મુદ્રાલેખ' હતી. આ ક્ષણભંગુર દેહની છાંયિ હર કરી એ જ્યોતિર્મય દેવના વરેણ્યભગ્નું ધ્યાન ધરતો ધરતો એ પવિત્ર આત્મા તેનું સુરુપટ અને પુણ્ય દર્શન કરી એ "જ્યોતિમાં આત્મ-હુઆવી દેવા" એ પરમ જ્યોતિ સમીપ પ્રયાણ કરી ગયો છે !

જવાબદાર રાજ્યતંત્રની ઉપા સુધીનો

હિંદી રાજ્યવહીવટ

૩

વર્તમાન રાજકારણના મહત્વના મુદ્દા ઉપર પ્રમાણે ચર્ચા પ્રો. ઠાકોર છેવટે ઉપસંહાર કરતાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કરવામાં શી શી મુશ્કેલીઓ છે એ વિષય હાથમાં લે છે અને કુદરતી રીતે તેમનું પ્રથમ લક્ષ આપણી પોતાની અપૂર્ણતાઓ તરફ દોરાય છે. ૧૮૮૩ થી બ્રિટિશ સરકારે હિંદીઓને દેશના વહીવટમાં લાગ લેતા કરવાના હેતુથી ધારાસભાઓ રચી ત્યારથી તે મિન્ટો-મોર્ફીના સુધારા સુધી હિંદી ધારાસભાઓ સરકારને દેશનો વહીવટ કરવામાં મદદગાર રૂપે સલાહકારક મેંડળો હતાં અને સરકાર અને તેના અમલદારો એ દેશના રાજ્યવહીવટ અધાવવા માટે જવાબદાર સંસ્થાઓ તરીકે ધારાસભાઓ કરતાં ઉંચે દરજ્જે ધરાવતાં. એ એટલે એક તરફથી ધારાસભાના હિંદી સભ્યો પોતાની માગણીઓને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના આમની સભાના ધોરણ ઉપર રચી વિશેષ સત્તાની માગણી કરવા લાગ્યા, જ્યારે બીજી બાજુથી એ જ ધારાસભાના સરકારી અમલદારો હિંદી અંદર પ્રવર્તતું અજ્ઞાન, લુદા લુદા ધર્મ અને પંથોના ઝગઝગવેરે તરવેને આગળ ધરીને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની સરખામણી હિંદી સંસ્થિતિને અતુલ્ય નથી અને પ્રજાના કહેવાતા પ્રતિનિધિઓ કરતાં ખરા પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરનાર તો સરકારી અમલદારોનો વર્ગ છે એવો દાવો રજુ કરતા. “ધારાસભાના સભ્યો તો ચહેરી હોઇને ગામડાંઓનો તથા તેના સુખદુઃખનો કાંઈ પણ અનુભવ ધરાવતા નથી, જ્યારે સરકારી અમલદાર તપાસણીને અર્થે ગામડે ગામડે ફરતો હોય છે અને ન્યાતમતના ભેદ વગર નિષ્પક્ષપાત અભિપ્રાય બાંધી શકે છે; બીજી તરફથી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સરકારના કામકામની અને દરેક ઝીંજી બાબતમાં પણ રાખવી જોઈતી સાવધાનતાની કાંઈ પણ ગમ ન હોવાથી તેઓની ટીકા માત્ર નકારાત્મક હોઇને બહુ ઉપયોગી થઇ પડતી નથી.” એવી પણ દલીલ લાવવામાં આવતી હતી. વળી હમરો વર્ષથી વ્યક્તિગત નિયમન (personal rule) ના અનુભવવાળી હિંદી જનતાની અંદર પ્રજાકીય પ્રતિનિધિતત્ત્વવાળી કાર્યપદ્ધતિ દાખલ કરવામાં જે જે મુશ્કેલીઓ આડે આવતી હતી તેનો વાસ્તવિક ખ્યાલ રાખવો એ ઇતિહાસના અભ્યાસક્રમે તો ખાસ જરૂરનું છે. સર્વથી પ્રથમ મુશ્કેલી ચુંટણીના વિષયમાં જ ઉભી થઇ. મતદાર મેંડળો બનાવીને તેના પ્રતિનિધિઓ ચુંટણી મારફતે મોકલવાનું દરાવવામાં આવતાં આગેવાન હિંદીઓ એવા મેંડળો તરફથી ચુંટાઇને ધારાસભામાં જવા કરતાં સરકાર તરફથી સીધી નીમણુક (nomination) ને વધારે આવકારદાયક ગણતા. ધારાસભાનું કામ કરવા તેઓ ઉત્સુક હતા પરંતુ એ કામ કરવાની તાપકાન ગેળવવા માટે મતદાર મેંડળોને

સમજાવવાનું કામ કરવા તેઓ તૈયાર ન હતા. પરંતુ વખત જતાં આ વર્ગના સભ્યોને અનુભવ થયો કે સરકાર તરફથી નીમણુંક કરાવવામાં અમુક અંશે પોતાની સ્વતંત્રતાનો ભોગ આપવો પડે છે એટલે સુટપુની ધારણ તરફ તેઓ વધારે ને વધારે ઢળતા ગયા. વળી ધારાસભાના અંધારણમાં સરકાર પક્ષની જાડખતિ હોવાને લીધે સુટપેક્ષા સભ્યોનું કામ સરકારના કામકાજ ઉપર નુકસાનીની કરવાનું અને તેની ખોડખાંપણ બદલ આજીવાનું રહ્યું. એટલે કુદરતી રીતે ધારાસભાના બે પક્ષો પડી ગયા: એક સરકારી રાજ્યનીતિનો અભ્યાસ કરનાર પક્ષ અને બીજો પ્રગતીય પક્ષ. પાર્ટીમેન્ટરી અંધારણ પ્રમાણે આજના ટીકાકાર તે આવતી કાલની સરકાર અને એ સ્થિતિ દિદી ધારાસભામાં ન હોવાથી ધારાસભામાં જે કાયમના પક્ષ પડી ગયા. એટલે પરિણામે ધારાસભાઓમાં પ્રગતીય સભાસદોને બહુ ઉપયોગી કામ કરવાના પ્રસંગો બહુ ઓછા છે અને સરકાર પોતાની બહુમતિને લીધે અને પોતાની કાયમની સ્થિતિને લીધે સભાસદોના વિવેચનની બહુ દરકાર કરતી નથી અને હુકામાં હિંદી ધારાસભાઓ એ નિશાળની અંદર વિદ્યાર્થીઓની વક્તવ્યકલા ખીમવવાની શાળાઓ (debating societies) માત્ર છે એવો મત ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ થવા લાગ્યો. આ મતની વાસ્તવિકતાને વિષે મતભેદ છે અને સર ફિરાજશાહ મહેતા, ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેના જેવા વિનીત પક્ષના સભાસદો તે સમયની ધારાસભાઓ દ્વારા સરકારની રાજ્યનીતિ ઉપર સ્પષ્ટ અસર નીપજવી શક્યા હતા. અને નવા સુધારા પૂજી પ્રતિનિધિત્વવાળી જવાબદાર રાજ્યતંત્ર માટેની તૈયારીના નૂતન પ્રદેશમાં દાખલ થઈએ છીએ કે તરત ઉપરનો સિદ્ધાંત કે “ન્યાંસુધી પરિપૂર્ણ રાજ્યસત્તા હિંદીઓના હાથમાં ન આવે ત્યાંસુધી થોડાક કક્ષાકે દુકાળી કાંઈયજે નહિ” એ મત તદ્દન લંબી સમજ ઉપર રચાયેલો દેખાય છે. કારણ નવા સુધારાથી તો એ જીવતા રોપને સ્થાનદેર કરી બીજી જગ્યાએ ઉગાડવાનું છે. અને ઉગમણ હમેશાં વખત લે છે. ‘ડાયારી’ની સ્થાપનાથી અત્યારે પ્રગ્ન અને તેના પ્રતિનિધિઓને કાયદા ઘડવાની અને હકુમત ચલાવવાની જે કંઈ સત્તા આપવામાં આવી છે તેના હેતુ હિંદી જાતિ ઉપર પ્રગતીય રાજ્યસત્તાનો હિલ્લવ અને વૃદ્ધિમાં મદદ કરવાનો છે અને જેમ જેમ તેની વૃદ્ધિ તંદુરસ્તીથી થતી જશે તેમ તેમ જ વિશેષ સુધારાઓનો વિચાર સંભવિત થાય. પરંતુ ન્યાંસુધી અંતિમ અસહકારીઓને પ્રગ્નના પ્રતિનિધિઓ તરીકે સુટી કાઢવામાં આવે, કે જેઓનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ હોય છે કે પ્રગ્નના કાયદા માટે પણ ખિટનની સાથે સહકાર એટલે હિંદી પ્રગ્ન તરફ નિમકરારામપણું-એમ મનાવું હોય ત્યાં સુધી અંધારણવત્ત પદ્ધતિથી હિંદમાં સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ. વળી ન્યાંસુધી પ્રગ્નએ સુટકા પ્રતિનિધિઓ પ્રગ્નના કાયદા માટે પદ્ધતિપુરસ્સર કામ કરવાને તૈયાર હોય તો પણ ન્યાંસુધી એ પ્રતિનિધિઓની અંદર ધાર્મિક કે બીજી જાતના ભેદોને લીધે એટલા બધા વિભાગ પડી જાય કે ધારાસભાની અંદર કોઈ પણ એક પક્ષ સ્વચ્છે બહુમતિ મેળવી શકે નહિ ત્યાંસુધી પ્રગતીય રાજ્યસત્તા માંડ નામની જ રહેવાની. ન્યાંસુધી પ્રગ્નનો અમુક વર્ગ જાડખતિના નિયમનને તાબે થવાને બદલે કાયદાથી સ્થાપન થયેલ રાજ્યસત્તા સામે બેઠા ઉડાવવાનું વધારે પસંદ કરે ત્યાંસુધી અંધારણ-પૂર્વકની પ્રગતિ શક્ય નથી. ન્યાંસુધી બહુમતિ ધરાવનાર પક્ષ પોતાને મળેલી સત્તાનો ઉપયોગ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં જ કરે અને સમગ્ર દેશની જરૂરીઆતોનો વિચાર પણ ન કરે ત્યાંસુધી ખરેખરી પ્રગતીય રાજ્યસત્તા સ્થપાય એમ કહી શકાય નહિ. તેને બદલે

એ સત્તાનો વિપર્યય કહેવાય છે તે સ્વરૂપ તેને લગાડવું. જોઈએ. જ્યાંસુધી બહુમતિ ધરાવનારી સત્તા અધ્યમતિ ધરાવનારા વર્ગોના મનમાં એવો વિશ્વાસ પેદા કરી નહિ શકે કે યહેરી તંત્રીકેના અને મનુષ્ય પ્રાણીઓ તરીકેના તેઓના પોતાના અનિવાર્ય દહ્મો સામા પક્ષના હાથમાં પણ મિશ્રકુશ્ન સજામન છે, અને જ્યાંસુધી અધ્યમનિવાળો વર્ગ પોતાના અનિવાર્ય દહ્મો અને બીજાઓના તેવા જ દહ્મો તરફ બેરકારી અથવા ચોક્કામી વિરુદ્ધતા એ બે વચ્ચેનો ભેદ સમજવા જેટલો આત્મસંયમ કેળવશે નહિ, ત્યાંસુધી કાલદાપોથીમાં ગમે તે નામની રાસનપદ્ધતિ દિંદને માટે સ્થાપિત થયેલી હોય, છતાં પણ દિંદના ઉપર ઉપર કહેતી બે જાતિઓથી પર એવી ત્રીજી સત્તાનો અમલ રહેવાનો જ. અને અત્યારના 'કાપાકો'ના બંધારણમાં રાજકીય જવાબદારીની ભાવના ખીણવવાને માટે પુરતો અવકાશ છે એની કોઈથી ના પડાય તેમ નથી.

એક દિંદી ઉપર મુજબનાં વચ્ચેના કાંઠે એટલે તેને મુખ્યમ કે ખુશામનખોર કે એથી પણ વધારે ખરાબ ઉપનામ આપવું; એક અંગ્રેજ આવા વિચારો જાહેર કરે ત્યારે એમ કહેવું કે આ તો દિંદની અંદર અંગ્રેજોના હાથમાં જે સત્તા છે તે તેઓ મુકત્તા માગતા નથી માટે આમ કહે છે; અને આ બે સિવાય ત્રીજા કોઈ વર્ગનો માથાસ એવાં જ વાકયો કાઢે તો તેના કારણ તરીકે તેનું આચાર કે અસાનુભૂતિને આગળ ધરવી એ અમુક અંશે કુદરતી દરો પરંતુ તે આપણી ભુદિતી જડના સૂચક છે અને એ જાતની વિચારપદ્ધતિ આપણને સત્પ તરફ કે સ્વરાજ્ય તરફ એક પણ ડગલું આગળ વધારતી નથી.

વળી દિંદને સ્વરાજ્ય આપવાના સિદ્ધાંતની સાથે જ એ તો શુદ્ધિન ધારી લેવાય છે. કે દિંદી પ્રજાએ દુસ્મન સામે દેશનો બચાવ કરવાનું કામ પોતાના હાથમાં લેવાનું છે. અને એ સિદ્ધાંતમાં અંનર્ગન રહેલ સર્વથી મદત્તનો સવાલ એ બ્રિટિશ ગૅરિસનની સંખ્યામાં કરવા જોઈતા ઘટાડાની પદ્ધતિનો છે. મુખ્ય સવાલ એ છે કે એ લોકરને કેવી રીતે ઓછું કરવું, કયા પ્રમાણમાં દર તમકે ઓછું કરવું અને આ વચગાળાના સમયમાં કેવી જાતના સાવ-ચેતીના ઉપાયો સાથે સાથે લગાડવા આ જ સર્વથી મદત્તનો સવાલ છે અને એ સવાલ શાસનની પદ્ધતિની બદલતો છે. તે જ પ્રમાણે દિંદી પ્રજાના હાથમાં પોતાના દેશની પરદેશો સાથેની રાજ્યનીતિના મૂલો દરાવનારી સત્તા આપવાના સિદ્ધાંતથી ઉત્પન્ન થયેલ સર્વથી મદત્તનો સવાલ પણ સાસનપદ્ધતિની બદલતો છે. દેશી રાજ્યોના આત્મામાં અજ્ઞાન દેરકાર કરવાની જરૂર છે. જાહેર પ્રજામનને શિક્ષણ આપી જોરદાર બનાવી મજબુત રૂપે યોજવાની જરૂર છે કે જેથી વખત જતાં પ્રજાના વિચારોમાં જ એટલું બધું પરિવર્તન થઈ જાય અને મુખ્યત્વે કરી પ્રજાપ્રીય પદ્ધતિ ઉપર રચાયેલ અને તદ્દન સ્વરાજ્ય ભોગવના બ્રિટિશ દિંદની સાથે રાજ્યો અને તેની પ્રજા ખુશીથી જોડાઈ જઈ શકે. આ દિશામાં પોતાની સત્તાના ઉપયોગથી અથવા દેશનું બંધારણ ઘડી આપીને ઈંગ્લેંડ પહોં જ યોઈ કરી ચક્રો પણ પોતાની સમજવટથી અને દાખલાથી તે પહોં કરી ચક્રો. માત્ર તેમાં એટલી જ ચરત છે કે આ દિશામાં દિંદી પ્રજાપન વધારે ને વધારે મજબુત થતો તેને જગ્યાય તેટલે અંશે તે પોતાની સમજવટની અસર નીચળવી શકે. પરંતુ આને માટેની તેવાનીનું કામ તો દિંદમાં જ અને તે પણ દિંદીઓથી જ થઈ શકે એમ છે અને તે થોડા દાયકાઓની અંદર થઈ શકે—જે કોમી મુશ્કેલીઓને દૂર કરી સમગ્ર દિંદના લગાને માટે આનંદથી બધી જાતના

જેખમ ખેડવાને માટે તૈયાર હોય અને દિંદના ઉદ્ભવ અવિધ્યમાં આસ્થા રાખતા હોય એવા નેતાઓ પુરતી સંખ્યામાં બહાર પડીને આ કામ માથે ઉઠાવી લે. દેશને માટેની ખરી દાંત ધરાવનારા વીરો તે જ જૂતકાળે આવા મહાન અને મુશ્કેલ કાર્યને વારસા તરીકે આપણને આપ્યું છે તેને માટે મિથ્યા શોક કરવામાં કાલ્પન્ય કરવાને બદલે ઉત્કટા એર ખુશી થશે કે તેમનું કામ એવી ખાસ જાતનું છે કે તે પાર પાડવામાં આધ્યાત્મિક ઉપાયો જ કામ લાગે અને આવા આધ્યાત્મિક ઉપાયોથી મહાન પરિવર્તન કરનાર પ્રજા જગતની સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રજાની સાથે એક કક્ષામાં ઉભી રહેવાનો દાવો કરી શકે.

ખીજી તરફથી બ્રિટિશ ગૅરિસનને આણું કરવાનો સવાલ એ એવી આખત છે કે જેને માટેનો નિર્ણય ઇંગ્લંડે પોતાની મેળે કરી લેવાનો છે. દિંદ તરફની પોતાની શુભ લાગણીઓથી દોરાઇને ઇંગ્લંડે આ સવાલને પોતાની રાજ્યનીતિના એક મહત્ત્વના સવાલ તરીકે ગણીને તેને માટે યોગ્ય યોજના ધડી કાઢવાની છે. દિંદના ભલા માટેની પોતાની શુભ વૃત્તિથી દોરાઇને ઇંગ્લંડે હિંદી રાષ્ટ્રીય સૈન્યને કેળવીને તૈયાર કરવાનું છે કે જેવી રીતે ઇજીપ્તમાં મહાદાના અનુગામી લોકરની સામે ટક્કર ઝીલવાને તેણે ફ્રેન્ચાઈન પ્રજાનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું હતું. પણ આ હિંદી રાષ્ટ્રીય સૈન્ય ઇજીપ્તના સૈન્ય કરતાં વધારે મોટા પાયા ઉપર રચાવું જોઈશે; તેના દરેકદરેક અંગ સંપૂર્ણ રીતે સજ્જ કરવાં પડશે અને તેની રચનાથી ધાર્મિક કે જાતીય કે પ્રાંતીય, ઇર્ષ્યાઓ અને વિરોધો તેનાથી દૂર થઇ પરસ્પર બ્રાતૃભાવ અને વિશ્વાસ પેદા કરનાર નીવડે એ પદ્ધતિ ઉપર રચાવું જોઈશે અને જેટલે અંશે દિંદ આ હેતુને પાર પાડી શકશે તેટલે જ અંશે દેશ સૈકાઓના આનર્ગમઝડા અને વિખવાદોને દૂર કરી ઉત્તમ પદ પામી શકશે; અને વળા દિંદ આ આદર્શ ઇંગ્લંડના શિક્ષણની નીચે ઇંગ્લંડની આંદોલની નીચે અને ઇંગ્લંડના સંરક્ષણ નીચે જ પ્રાપ્ત કરી શકે. ૧૯૧૭ માં ઇંગ્લંડે હિંદની છેલ્લી અને સર્વથી મહાન સેવા તરીકે આ કાર્ય પોતાને કરવાનું છે એમ સ્વીકારી લીધું છે. ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં તે પાર પાડવાના પહેલા પગલા તરીકે વહેંચાયેલી જવાબદારીના રૂપમાં એક નવો અખતરો દાખલ કર્યો છે. પરંતુ એક વહેંચાયેલું ધર એ સામાજિક કે રાજકીય ગર્ભે તે દષ્ટિબિદ્યથી. માત્ર ટુંકા વખતને માટે ઉપયોગમાં લેવાના હિતારા તરીકે જ ચલાવી લેવાય. એક કુટુંબ અથવા એક પ્રજા આવી જાતનું વિલકત ધર આનંદથી સ્વીકારે છે તે એટલા જ માટે કે તેની સાથે સાથે વધારે પૂર્ણ આત્મવિકાસનો અવકાશ આપનાર વધારે સારા મહાનની આશા જોડાયેલી છે. ઇંગ્લંડ અને દિંદ બન્નેએ આ વચગાળાના વર્ષોમાં સતત મહેનતમાં મેડમા રહીને આ આશાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું છે. આ કામની અંદર ઇંગ્લંડનો મુખ્ય લાભ હિંદી પ્રજાનું સૈન્ય તૈયાર કરવાનો છે અને જે ધડીએ દિંદ ઇંગ્લંડને આ દિશામાં ખરી દિશાગામીનીથી શરૂઆત કરતું દેખશે કે હિંદી રાજદ્વારી મેડલોમાં અસહ-કારવાદી પુણ્યનું બળ તદ્દન છુટી જશે.

અને આ કાર્યની અંદર દિંદને લેવાનો લાભ તે પોતાના રાષ્ટ્રીય સૈન્યને ઉત્પન્ન કરવામાં જરૂરજોગા આત્મજોગા ઉપરાંત મતદાર મેડલોને અને તેના પ્રતિનિધિઓને કેળવવાનું છે. જેવા ધારાસભાઓમાં સ્થિર પક્ષો બંધાયા અને તેના નેતાઓ રાજ્યનીતિના જુદા જુદા દષ્ટિબિદ્યથી સમગ્ર દેશના રાજકીય શ્રેય માટે એક જીજ્ઞાસા વિરોધ કરવા લાગશે કે તરત પ્રધાનોના હાથમાં ખરી સત્તા આવશે. મધ્યસ્થ ધારાસભાનો હાથમાં ખડું બળ દેખાશે. અને રાજ્યવહીવટની પ્રગતિ અનિવાર્ય રીતે સધાતી જશે.

દિદી રાજ્યબંધારણ પદાર્થ જશે તેમ તેમ તે સંયુક્ત સંસ્થાનોના ધોરણ પર રચાશે કે એકરૂપ સત્તાવાળું (unitary) થશે એ એક સવાલ છે. દિદનાં મધ્યસ્થ મંડલોમાં બસની બહુ જરૂર છે. દિદી સમાજ અને દિદના ઇર્ષાદાસમાં વિભાગ પાડનારાં બંધો અને પ્રવૃત્તિઓ એટલી જોરદાર છે કે થોડા જમાનાઓ સુધી તો તેને બહુ જ દાખમાં રાખવાં પડશે કે જેથી રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ અને નવા જમાનાની પ્રજ્વલિતઓ દેશના એક ખૂણામાંથી બીજા ખૂણા સુધી આ વિશાળ દેશમાં પોતાનો અમલ સ્થાપિત કરે.

વળી વિચાર કરો, દિદી લશ્કરમાં અંગ્રેજ અમલદારોની સંખ્યા ચાર હજારની હશે. સનદી નોકરી અને રેલ્વેખાતાની નોકરીમાં બીજા છ હજાર અંગ્રેજો હશે. આ અંદાજમાં દશ હજાર અંગ્રેજ સમાજ આ દેશના ઉપર એક હોડાથી બીજા હોડા સુધી રાજ્ય કરે છે અને અમલ ચલાવે છે. બ્રિટિશ વાવટાને વફાદારીથી માન આપવામાં અને એ વાવટાની ખડે પગે દિવસરાત નોકરી કરવામાં તેઓ બધા એકદિલ છે. દિદના બ્રિટિશ મહારાજ્યનું મૂર્ત સ્વરૂપ તે આ સત્તાધારી દશ હજાર અંગ્રેજોમા દ્વિગોચર થાય છે કે જેઓ રાજકીય સત્તા અને રથાનમદિમા સંપૂર્ણ રીતે સમજે છે અને એ જાનેને પોતાના આત્મસંરક્ષણ અને કીર્તિને માટે ચોળવાની કક્ષામાં એકા ગણાય છે; અને તેઓનો દાવો એવો હોય છે કે આ ચોળનાથી જ અમારા છત્ર નીચેના કરોડો મનુષ્યોનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શ્રેય સાધવામાં અમે ઉતુક્ત છીએ. આ મોટા સમૂહનો એકંદર વિચાર કરો, જે ચાર જમાનાઓમાં આ વર્ગ જન્મ પામ્યો અને વૃદ્ધિગત થયો તેના ખ્યાલ કરો અને તમને જણાશે કે દિદ દેશમાં તેના લાંબા ઇતિહાસમાં આના જેવા સમર્થ અને એકંદર ઉદાર મતવાળા અને નિરપૂઠી કાર્યકર્તાઓ દિદને સાંપડ્યા નથી. દિદના ઇતિહાસમાં જે કેાઇ વર્ગ સાથે તેઓની વાજબી સંરખામણી કરી શકાય તો તે વર્ગ શુદ્ધર્મ દિદમાં એક હવંત સંસ્કૃતિ રૂપ મોજૂદ હતો તે વખતના બૌદ્ધ ભિખુઓ સાથે સરખાવી શકાય. પણ આ પીત વસ્ત્રધારી સાધુઓના સમાજે વિચારવંત બંધારણ દ્વારા પ્રજાની ઉર્જાત અને સાંપત્તિક પ્રગતિ સાધવાનો હેતુ કદી મનમાં આણ્યો ન હતો. જ્યારે એથી ઉલટું આ દશ હજાર રાજકર્તા અને અમલ ચલાવનાર મંડલો તો દેશની સાંપત્તિક રિચાતિ સુધારવાનો પોતાનો હેતુ સ્પષ્ટપણે ગણી, તેની પાછળ પોતાનાં તન અને મન લગાડ્યાં અને તેમાંથી સર્વોત્કૃષ્ટ પરિણામો લાવવા માટે એક બીજા સાથે સ્પર્ધામાં ઉતર્યા. આ સંખ્યાભાષી દર વર્ષે મૃત્યુ અને ઉમરના કારણે ૫૦૦, ૬૦૦ નંગ ઓછાં થાય અને તેની જગ્યા એટલા જ સુવાન અરાતન છોકરાઓથી ભરાય; પણ આ આખા વર્ગનું કામ અને જીવન તેથી અટકતું નથી. નવયુવાનો આવે, પોતાનું કામ શીખે, પોતાની આસપાસના સંજોગો સમજતા થાય અને ધીરના છઠ્ઠા ભાગમાં જલે પાવરધા સિર્વાસવનની માફક કામ કરવા મંડી જાય; અને આનું મૂલ દારણ (૧) પસંદગીનું ધોરણ, (૨) નોકરી અને પગારમાં ઇન્જરની નિશ્ચિતતા, અને (૩) નોકરીઆત વર્ગની અંદર અંદર સમાનતા અને બિરાદરીનાં ધોરણોનો સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર એ હતાં. એટલે આ વિષયમાં પ્રથમ ટીકા જે મારે કરવાની છે તે એ છે કે આ નોકરીઆત વર્ગની જાતિ આપણે ફેરવીએ છતાં તેઓના બંધારણના અને કર્તૃત્વપણાના સિદ્ધિતિ અને કાર્ય-પ્રણાલિઓને તો આપણે પવિત્ર દરજ્જા તરીકે માયચી રાખવાં જ પડે. પ્રજાના બધા વિભાગો અને જાતિઓનો એક સરખો વિશ્વાસ ધરાવનાર સાધિ, ચોકષો અને દિન પર દિન વધુ

ઉત્તર થતો જતો રાજ્યવહીવટ કરનાર નોકરીઆત વર્ગને થોડેથણે પણ ભોગે કાઈ પણ જાતનો રાજ્યઅંધારણનો ફેરફાર આપકારદાયક થઈ પડશે નહિ. વહીવટ કરનાર મંડળનું જ્ઞાન, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને વિશ્વાસપાત્રતા એ બધા ગુણો મુશ્કેલીથી અને ધીમે ધીમે જ કેળવાય છે અને તે જ. ધારાસભા પોતાની સર્વોત્તમ સત્તા સારી રીતે વાપરી જાણે છે એમ કહી શકાશે કે જે પોતાના વહીવટી મંડળમાં ઉપરના ગુણોની કદર ધુજશે અને તેઓને ઉત્તેજન આપીને વૃદ્ધિગત કરશે. ઉદાહરણ તરીકે જાતીય વિચાર આજની સંસ્થિતિમાં ગમે તેટલો અનિવાર્ય હોય તો પણ લાંબે કાળે કોઈ પણ વહીવટી મંડળની અંદર તેની અસરથી સલામતોની વફાદારી અને કાર્યસાધકતા ઓછાં જ થવાનાં.

પરદેશી વહીવટી મંડળ અને સંપૂર્ણ સત્તાધારી પ્રજાકીય મંડળ એ બે પરસ્પર અસંગત છે અને એટલા માટે એ મંડળની અંદર હિંદી તત્ત્વ જેમ અને તેમ વિશેષ આગેજ કરવાની શરૂઆત જરોબર જોઈ વખતે થઈ છે. પરંતુ એ હિંદી તત્ત્વને દાખલ કરવાની ગતિનો સવાલ ગંભીર ચિંતનની અપેક્ષા રાખે છે. આપણા જાહેર પુરુષોમાંથી એવું જોણતા સંભળાયા છે કે કેમ જાણે હિંદી તત્ત્વ આગેજ કરવાની પદ્ધતિમાં ત્વરા લાવવી એ જ એક અંતિમ હેતુ હોય. આ જાતના અભિપ્રાય કુદરતી છે; કારણકે હિંદીઓને સરકારી નોકરીમાં રોકવાનાં સ્પષ્ટ વચનો આપ્યા પછી પણ તેને અમલમાં મુકવામાં થયેલા અંતરાયો આવ્યા છે અને તેની વિરુદ્ધ જુદાં જુદાં બદાનાં આગળ ધરવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ હવે જ્યારે નવા સુધારાના એક યુગ્ય ઝંઝૂ તરીકે સરકારી નોકરીમાં હિંદીઓને દાખલ કરવાનો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે હારે એ દરને જરા ધીમે પાડીને લોઈ કોર્નવાલિસના વખતથી લગભગ એકસો વરસના અમલ દરમિયાન બ્રિટિશ નોકરવર્ગે જે ખાસ ગુણો કેળવ્યા છે તે ગુણોને સંપાદન કરવા માટે આ નવા વર્ગને આવધિ આપવાની જરૂર રહેશે. ખીજી મહત્ત્વની બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની એ છે કે સનદી નોકરીમાં હિંદીઓને દાખલ કરવાનું પ્રમાણ લશ્કરી નોકરીમાંના તે જ પ્રમાણની સાથે સુસંગત નહિ હોય તો એથી લાભ થશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. વળી આ નવા નોકરીઆત વર્ગમાં એકતા અને બંધુત્વની લાગણી જે આગલી પરદેશી નોકરશાહીમાં આપણે ખાસ ગુણ તરીકે જોતા હતા તે ગુણો દાખલ કરવાનું કામ ઓછું મુશ્કેલ નથી. નીની ઉમ્મરમાં સમર્થ વ્યક્તિઓને ભેગી કરો અને તેઓ ખરી દિલોઝનીથી સ્વીકારી શકે એવા આદર્શોવાળી કોઈ જીવંતી સંસ્થામાં મુકો અને તમે જોશો કે જે ફેરફાર તમને અમત્કારિક રીતે અશક્ય લાગે તે નિઃશંક અમલમાં આવી જશે. પરંતુ એમાં પણ યુગ્ય આધાર એ સંસ્થામાં દર વર્ષે જે નવી વ્યક્તિઓને તમે દાખલ કરશો તેના જન્મસિદ્ધ ગુણો ઉપર ધણો આધાર રહેશે. અને તેમાં પણ ખાસ કરીને હિંદી ઇતિહાસમાં અને હિંદી સમાજમાં ઢેકાણે ઢેકાણે દૃષ્ટિએ પકતી વિશેષક પ્રવૃત્તિઓની સામે ગંભીર ચેતવણી આપવી એ આપણી પ્રથમ ફરજ છે. સ્થાનિક સરકારોની ઉપર એક સમર્થ દેખરેખ રાખનાર મધ્યસ્થ સરકારની જેટલી જરૂર છે અને સ્વરાજ્ય ભોગવતા દિંદો એક રાજ્ય તરીકે કામ કરતા જોવામાં એકતાની લાગણીથી એતમોત થયેલ હિંદી સંન્યની જેટલી જરૂર છે તેટલી જ જરૂર હિંદી નોકરશાહીની પણ છે કે જેની ઓળખમાં ઓછી દશ હજાર વ્યક્તિઓ ધર્મ, ભાષા કે જાતિથી ગમે તેટલા વિવિધ હોય છતાં પણ આત્મીય રૂપે એકતાની ભાવના પેલતા હોય. અને આ નોકરશાહીની જરૂરીઆત

ખાસ કરીને વચલા અવધિમાં વિરોધ જણાશે કે નમારે સૈન્ય અને રાજકીય બંધારણને દિંદી આદર્શો પ્રમાણે ધડવાનું કામ ચાલતું હોય. અને ઉપર કહી તેવી નોકરચાહી આપણને આપી શકે તેને માટેનું એક જ બળ તે હયામાં હતી જાતની અર્વાચીન ધોરણ ઉપર રચાયેલ ઇંગ્લિશ અને યુરોપીય ધોરણ ઉપર ધડાયેલ કેળવણી છે. પ્રાંતીય બેદોષી પર જમીને જે જાતીય વિરોધો આપણને જન્મથી જ વરેલા છે તેઓને દબાવીને અર્વાચીન અથવા યુરોપીઅન આદર્શોને સ્વીકારીને તેમાંથી આપણે ખરા દિંદી તરીકેનું સ્વદેશાભિમાન ઉત્પન્ન કરવાનું છે. અને ધીમે ધીમે તેને કેળવાયેલા વર્ગમાંથી સામાન્ય વર્ગની અંદર ફેલાવવાનું છે. દિંદી સ્વરાજ્યનો મુળ સિદ્ધાંત એ દિંદી એકતાનો છે પણ તે એકતા તે માત્ર પરદેશી અમલદાર તરફ ધિક્કારની એકતા નહિ પણ વહીવટી, સામાજિક કે આર્થિક જીવનના હમેશના કામકાજમાં વ્યક્ત થતા દેશાભિમાન અને પ્રેમની એકતા છે. અને દિંદી હોય કેળવણીનું મુખ્ય કામ કેળવાયેલા દિંદીઓમાં આ એકતાની લાગણીને એક-નિષ્ઠ વફાદારીથી સ્વીકારી તેને ટેવ અથવા આંતરૂભાવ તરીકે વ્યક્ત કરવું જોઈશે કે જેથી જુદી જુદી ધડાકેદાર કે ધાર્મિક વૃત્તિઓનું બળ કમી થાય અને દિંદી પ્રગતો આદર્શ-એક દિંદી રાષ્ટ્રનો આદર્શ પ્રગતો હૃદયમાં સ્થાપિત થાય. આ કાર્ય તે દિંદી કેળવણીનું મહત્ત્વનું કાર્ય છે અને જેટલે અંશે તેમાં તેને ફત્તેહ મળશે તેટલે અંશે દિંદી સ્વરાજ્યની ભાવના પ્રગતો હૃદયમાં સ્પષ્ટ રીતે સ્થાપિત થશે. ઍરિસ્ટોટલે પોતાના રાજ્યનીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે સર્વથી મહત્ત્વનો સવાલ એ વ્યક્તિને રાષ્ટ્રના આદર્શની કેળવણી આપવાનો છે; કારણકે એવી વ્યક્તિગત કેળવણી સિવાય સારામાં સારા બંધારણો કે સર્વોત્કૃષ્ટ કાયદાઓ નકામા થાય છે.

[સંપૂર્ણ]

સ્વૈર વિહાર

હું સામાન્ય રીતે જરા પણ પોલીટીક્સ માણસ નથી. આપણે હિન્દુઓ મુખ્યત્વે ધાર્મિક છીએ. અને ધર્મમાંથી નવરાશ મળે ત્યારે પોલીટીક્સ થઈ શકીએ ને! ધર્મના શંખોનો અને રીત રિવાજોનો અર્થ કરતા પરવારીએ ત્યારે કાયદાના અંધારણોનો અર્થ કરવા નવરાશ મળે ને! કોને અડાય અને કોને ન અડાય એ નક્કી થઈ રહે ત્યારે દેશમાં શું કરાય અને શું ન કરાય તે નક્કી કરી શકાય ને!

પણ હમણાં હમણાં જેમ ધર્મ ઉપર અનેક આપત્તિઓ આવી ગઈ, દેશ ઉપર અનેક આપત્તિઓ આવી ગઈ, તેમ હિંદના પોલીટીક્સ ઉપર પણ એક મહાન આપત્તિ આવી પડી છે તેથી મારા જેવા અધિકારીને પણ પોલીટીક્સ ઉપર વિચાર કરવો પડે છે.

અને તે આપત્તિ તે સાધ્મન કમિશન નથી પણ તેને અંગે ઉમી થયેલી સ્થિતિ છે. સાધ્મન કમિશન નીમાય અને તેમાં કોઈ પણ હિંદી ન હોય એ આપત્તિ નથી. એમ તો ધણીએ વાર બનતું આબું છે. પણ આ વખતે મોડરેટો ઉદ્દેશિયરોએ પણ તેને બહિષ્કાર કર્યો છે એ ખરી આપત્તિ છે. તેઓ પણ એમ કરશે ત્યારે કાયદેસર સંપાદેશો રાન્યના કાયદાનું અને રાન્યના અંધારણનું અને અંધારણ પ્રમાણે સ્વરાજ મેળવવાનું શું થશે? મને સ્વરાજ ન મળે તેની પણ ચિંતા નથી પણ અંધારણનું અને અંધારણવાદનું શું થશે? અંધારણ પ્રમાણે લડાઈ કર્યા કરીએ, ધારો કે પાંચસો વરસ અંધારણ પ્રમાણે લડાઈ કરીએ અને છતાં સ્વરાજ ન મળે તો પણ તેથી અંધારણવાદને તુકસાન નહિ થાય, કારણકે એમ કહી શકારો કે હજી ભવિષ્યમાં અંધારણવાદથી જ સ્વરાજ મળશે, અંધારણવાદ અનંત છે, અને દરમિયાન ધારો કે ખીન્ન ગમે તે બળેથી સ્વરાજ મળ્યું તો ત્યારે પણ એમ કહી શકારો કે અંધારણથી જ સ્વરાજ મળ્યું છે, પણ ખુદ અંધારણવાદીઓ એટલે મોડરેટો જ અંધારણ છોડી દેશે, અસહકારીઓ જેવા બહિષ્કારના ઉપાયો યોજશે અથવા તેવા ઉપાયોની વાતો કરશે તો, સ્વરાજ તો મળવાનું છે તે મળશે, પણ અંધારણવાદનું શું થશે? મોડરેટોએ આ ઘણું ખરાબ પગલું ભર્યું છે. સાક્ષાત્ તિલક મહારાજે પણ આવું કદી કરેલું નહિ, તેઓ કમિશનમાં સભ્ય તરીકે નહોતા છતાં તેમણે તો કદી જુગાની આપવાની ના પાડી નથી, અને આતો મોડરેટોએ, અંગ્રેજોને તેમના વિરો કદી સ્વપ્નામાંએ ન ધારે એવું અંધારણ વિરુદ્ધ પગલું ભર્યું છે! આશા રાખીએ છીએ કે મોડરેટો પોતાની આ બુલો બને તેટલી તાકીફ સુધારી લેશે અને કમિશન સુધારા-વધારાની ભલામણ કરે તે પ્રમાણે જ નવું અંધારણ થાય અને તે અંધારણમાં જ નવા અધિકારો અને હોદ્દાઓ ઉત્પન્ન થાય તે સ્વીકારવામાં જરા પણ વિલંબ નહિ કરે.

પણ કોઈ કોઈ અશ્રદ્ધાળુઓ કહે છે “અંધારણથી સ્વરાજ મળે શી રીતે?” “શી રીતે” કેમ? તમે સાધ્મન કમિશનના સભ્યોને જ એમ સરસ રીતે સમજાવો કે તેમને ખાત્રી થઈ જાય કે હિંદને સ્વરાજ મળવું જ જોઈએ. ધારો કે તમને ખાત્રી ન થઈ, અથવા તેમને ખાત્રી થઈ પણ તેઓ પાર્લિમેન્ટને તે બાબત ખાત્રી કરી ન શક્યા, તો

નમે પોતે પાર્શ્વમેન્ટને ખાત્રી કરી આપેલ ધારો કે તમે ” પાર્શ્વમેન્ટને ખાત્રી કરી આપી ન શક્યા તો તમે ક્ષિટિય પ્રજાને ખાત્રી કરી આપો એટલે તેઓ જે નવા સમ્યો ચૂંટશે તેઓ હિંદસ્વાજ વાદીઓ હશે અને તેઓ તમને સ્વરાજ આપશે. ધારો કે તમે ક્ષિટિય પ્રજાને ખાત્રી કરી આપી શક્યા છતાં ક્ષિટિય પ્રજાને એવા સ્વરાજવાદીઓ પાર્શ્વમેન્ટમાં ગોઠાવવા યોગ્ય ન મળ્યા તો તમે જાતે ઉચ્છેડની પાર્શ્વમેન્ટમાં ચૂંટાઈ શકો છો. દાદાભાઈ નવરોજી, મિ. ભાવનગરી. ભાષાંધ શક્તિવાદી વગેરે ક્ષિટિય પાર્શ્વમેન્ટમાં છે કે નહિ ? તમે પણ મને તેટલી સંખ્યામાં ચૂંટાઈ શકો છો, અંધારણુની અંદર જઈ અંધારણુ દ્વારા હિંદને સ્વરાજ આપી શકો છો. અંધારણુના ઉપાયોનો પાર નથી. જેમ આત્મા અનંત છે, માણે અનંત છે, તેમ આ અંધારણુના ઉપાયો પણ અનંત છે. શી અંગ્રેજોની જુદીની સુદમતા, શી ખૂબી, શી વિચારતા, શી ઉદારતા, શી અનન્તતા !

પણ આપણા સનાતન ધર્મોઓની જેમ દરિયાપાર જઈ પાર્શ્વમેન્ટના મંજર થવાય ? પણ તે પણ વાંધો નથી. એક વાર અમુક શ્રદાળુ સનાતની ભાષ્યોએ આનો પણ વિચાર કરેલો હતો. તેમણે વિચાર્યું કે સ્વરાજને માટે દ્વંદ્વામાં દ્વંદ્વો ઉપાય એ છે કે અમુક માણસોએ એવા નિશ્ચય કરીને મરતું કે તેઓ ઇચ્છેમાં જન્મે અને ઉચ્છેડની પાર્શ્વમેન્ટનાં મંજર થઈ સ્વરાજનો દરવ પસાર કરી નાંખે. મરણે વા મતિ : સા મતિ મેવેત્ત એ પ્રમાણે તેઓ તે પ્રમાણે જ જન્મશે. ત્યાં જ જન્મવાથી તેમને સમુદ્રગમન કે સ્પર્શસ્પર્શનો બાધ નહિ આવે. ધર્મકાર્યને માટે યત્નોમાં આપનાર લઈ શકાય છે એમ તો સ્વયં ભગવાને પણ સાબીત કરી આપ્યું છે. અનાયો યયયાગ કરી સ્વર્ગ ન જઈ શકે માટે યયયાગના પંથથી તેમને વિમુખ કરવા માટે ભગવાને જુદીનો અવતાર નહોતો લીધો ? તેમ આપણે સનાતનીઓ હોવા છતાં ઇચ્છેમાં આવનાર લઈ શકીએ અને એ રીતે સ્વરાજ મેળવી શકીએ. અને દલે તો આર્લેન્ડ જુદું પણ છે એટલે પાર્શ્વમેન્ટમાં એરસા મંજરો પણ ઓછા નેહશે !

પણ ફરી વિચારી જુઓ. મોંડરોએ જેવા મોંડરોએ જ્યારે સાધમન કમિ-શનનો બદિશ્કાર કર્યો ત્યારે એ પણ અંધારણુવાદનું તો નહિ હોય ! “અંધારણુ પ્રમાણે તેઓ સાધમન કમિશન નીમે તે જાતે નીમે પણ તેમાં જુગાની આપણે આપવી જ નેહએ એવું ક્યાં અંધારણુમાં છે ? જુગાની ન આપવાથી થતાં પરિણામો અમે સ્વીકારવા તૈયાર છીએ.” મારાથી તો આ તર્ક જ સદન નથી થઈ શકતો. એમ તો બારડોલી સત્યાગ્રહ પણ અંધારણુ પ્રમાણે ગણાય. “અંધારણુ પ્રમાણે તેમણે જમાવંધી બાંધી પણ આપણે તે પ્રમાણે મહેસુલ આપવું જ એવું ક્યાં છે ? મહેસુલ ન આપવાનાં પરિણામો સદન કરવાને અમે તૈયાર છીએ.” આ પ્રમાણે તો બંધ પણ અંધારણુ પ્રમાણે જ ગણાય. બંધ કરવાનાં પરિણામો ભોગવવા અમે તૈયાર છીએ !” અંદ્રેશ અંધારણુ પ્રમાણે તો માત્ર કુતેદમંદ બંધ જ કાયદેસર ગણાય છે પણ આ તો નિષ્ફળ બંધ પણ કાયદેસર ગણાય ! “તેનાં પરિણામો અમે સદન કરવાને તૈયાર છીએ ?”

જસ, હું તો મારી મેલે મોંડરોને એવજી આપી છું છું કે તમે માંમે માંમે અસહકારીઓ થતા જાઓ છો અને અસહકારીઓને એવજી આપું છું કે તમે બંદોબસ થતા જાઓ છો. પછી તમણે ક્યાં તમે બોજવેલ અસહકારીઓ કદાચ જાજર પૂરેપૂરા

બંડખોર યજ્ઞને સ્વરાજ મેળવી રહ્યા હશે, તે વખતે મોંડરેટો ખસતો ખસતો, ચાલતા ચાલતા, અમલકારીઓ યજ્ઞ ગયા હશે તો પણ મોંડરેટો સ્વરાજ્યની સાથે અસહકાર કરી બેસે એ રિવાજ ન યજ્ઞ નય તેની સંભાળ રાખજો.

સવારમાં બિરોડો. પણ જ ખુશનુમા પવન વાતો હતો. પવનની દિશા પણ બદલાઈ હતી, દક્ષિણ તરફથી વાતો હતો. સૂર્યોદય પણ સુંદર હતો. બાવળ સુદાં મહેકતો હતો. અને યજ્ઞ કે વસંત બેઠી.

એક મિત્ર મળ્યા. આઠ દસ નવાં જ કાવ્યો તેમણે લખેલાં. શેલી પણ નવી ! એ તેમને કહ્યું : “ તમને પણ કવિ ન્હાનાલાલની પેઠે વસંતે કાલ આવે છે. ” તેમનું કાલ મેં વધારે લાભ થયું.

જરા ફરીને જોયું. એક દેવચક્રો તેની બીજી પૂંછડીને કલાની પેઠે વિસ્તારી તેના સાંકડા ગળામાંથી અનેક મોલક ઝીંજા સુરો કાઢતો હતો. તેની કળામાં તેજસ્વી કાળા, લીલા, મોરની ડોક જેવા રંગનાં સુંદર સફેદ આંકો હતાં. જરા દૂર સાદી જેવી દેખાતી દેવચક્રી આગળ નાની નાની પગતીએ તે ચનગન ચનગન નાચતો હતો.

તેમણે પણ સૂચનાનું મન થાય એવી લાજ હતી. અને યજ્ઞ એક જ વસંત આ સર્વમાં જુદે જુદે રૂપે અવતરતો હતો. જુદે જુદે રૂપે હતો, ભાસતો હતો, અને જતાં શું એક જ ન હોતો ?

ગુજરાતમાં વસંતનાં કાવ્યો બહુ નથી. જુના કવિઓમાં વર્ણનો છે, પણ તે પ્રજા-પ્રજા એક જ જાતનાં, રૂઢિ અનુસાર કરેલાં જેવાં છે. કવિ ન્હાનાલાલનું વસંતસાહિત્ય જખંડે છે પણ એ વસંત તો તેમની પોતાની વસંત, ગુજરાતની નહિ. એ તો પુલની પરબ મેડાવે એવા કવિ છે પણ આપણે ત્યાં એટલાં કૂચો નથી. જતાં વસંત છે. અમદાવાદની બહાર જરા નીકળીએ, અમદાવાદના લીમડા કે આંખા નીચે જરા ફરીએ તો મન અને શરીર આખું પ્રકૃષ્ઠ અને ભર્યું ભર્યું યજ્ઞ નય, છન્દ્યો મર્મિષ્ઠ યજ્ઞ નય એવા અનુભવ થાય છે. પણ જતાં આમવાસના દિવસોની વસંત છૂટી પાડી શકાય એવો નથી. તેમજ નાણે બહુ. એકા માણસો તેનો ઉપભોગ કરના કે તેને આજીવન જાણાય છે. આપણે ત્યાં બરાબર અનુભવમાં છૂટી પડે તેવો માસ આપાદ છે. ઋતુસાહિત્યમાં સૌથી સુંદર અને ઉત્તમ હજી મને તો રનનાના ‘ મદિના ’ લાગે છે. તેમાં પણ જોશી તો વસંતનું વર્ણન, પરંપરાગત લાગશે અને આપાદ ભાદરવાનું વર્ણન નાણે અનુભવની હલકમાંથી બેઠું લાગશે. જતાં આજી આજી ગે વસંત છે ખરી.

કદાચ ગુજરાત પોતાનાં વન અને જાગે ફરી વવરાવે તો સાચી વસંત ગુજરાતમાં બેસે.

પણ ઝાડો વવરાવવાં તો એક બાજુ રહ્યાં, અત્યારે તો ગુજરાત ઝાડો કાપવાનું કામ કરે છે—નવાં નવાં કારખાનાં કાઢે છે, ગુજરાતને ઉદ્યોગનું કેન્દ્ર બનાવે છે !—અને તેને માટે પંચામ્ર પંચાસ વરમનાં ઝાડો કાપી નાંખે છે ! કોઈ કાષ્ઠો કરે તો લોકો દમણનાં કાપતા બંધ થાય પણ પોતાની મેળે સમજીને મુખરો કરે એ ખીલ !

દમણનાં તો ‘ વસંત વનમાં કે જનમાં ’ ક્યાંય નથી.

સ્ત્રી-પુરુષો વિશે ઘણાંએ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. જેમાં હુદ્દિદાળી કોણ વધારે, પ્રેમાળ કોણ વધારે, કાર્યદક્ષ કોણ વધારે, સદ્ગતરીક્ષ કોણ વધારે વગેરે વગેરે વગેરે. આજ કાલ સ્ત્રી અને પુરુષની સમાનતાના જમાનામાં અનેક ધર્મો કે લક્ષણો બંનેનાં સમાન હોવા સંબંધી ભારે મતભેદ અને ચર્ચા ચાલે છે ત્યારે પણ જાણે કે એક બાબત ઉપર સ્ત્રી પુરુષ બંને એકમત હોય એમ લાગે છે. તે એ કે સ્ત્રી અને પુરુષમાં સુંદર તો સ્ત્રી જ છે. સ્ત્રીઓ વારંવાર ફરિયાદ કરે છે કે અન્યકારો, સ્મૃતિકારો, કાયદાકારો બધા ઘણે ભાગે પુરુષો જ હોવાથી સર્વત્ર સ્ત્રીની તુલનામાં, સમાજમાં તેનું સ્થાન અંકાવામાં તેને અન્યાય થયો છે, પણ કવિઓ ચિત્રકારો વગેરે વિશેષતઃ પુરુષો હોવાથી જ તેમણે સ્ત્રીઓને પુરુષો કરતાં વધારે સુંદર કહી છે માટે તેવો મત એકતરફી છે એમ કોઈ કહેતું નથી. કથન સ્ત્રીઓના લાભનું હોવાથી કદાચ સ્ત્રીઓ તે સંબંધી વિરોધ ન કરે,—જો કે એ કથન સ્ત્રીઓના લાભનું છે એવી સત્તાહ, આ મતભેદનો ઇતિહાસ જાણનાર હું વકીલ તરીકે ન આપું, પણ માફ સાંભળે છે કોણ?—પણ પુરુષો પણ વિરોધ નથી કરતા, અરે એટલે સુધી કે પુરુષો એમ જ કહે છે કે ખરી રીતે સુંદરતાનું દષ્ટિબિન્દુ સ્ત્રીઓ સંબંધી જ હોઈ શકે, પુરુષો સંબંધી ન હોઈ શકે. આનો એક ગેરફાયદો સ્ત્રીઓને છે તે જાણવું. આ માન્યતાથી ‘મારે સુંદર સ્ત્રી જોઈએ’ એવી માગણી, ‘મારી સ્ત્રી સુંદર નથી’ એવી ફરિયાદ, પુરુષ કરી શકે છે, સ્ત્રી એવી ફરિયાદ જ નથી કરી શકતી. પણ તે તો સ્ત્રીઓ જાણે. પણ અત્યારે તો એમ મનાય છે કે સ્ત્રી જ સુંદર છે અને હોઈ શકે. કોઈ પુરુષ એમ કહે કે હું સ્ત્રી કરતાં સુંદર છું તો સ્ત્રી પુરુષો બંને તેને દસી કાઢે.

તે ગમે તેમ હોય. પણ હું એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા માગું છું. જેમાંથી સુંદર કોણ? ચર્ચાની શરૂઆતમાં જ એક પ્રશ્ન આવશે. અત્યાર સુધી મનાયલો મત ખોટો તમે શા ઉપરથી કહો છો? હું જવાબ આપું કે એ મત તો માત્ર પુરુષે જાતીય આકર્ષણને લીધે આપેલો છે માટે ખરો નથી. તો સાચો પ્રશ્ન આવશે કે તમે એવા કોઈ આકર્ષણ અધીન નથી એમ સાબીત કરી આપો. આવી મુશ્કેલીને લીધે જ ખર્નાડે જોને તેના નાટકમાં સ્ત્રી પુરુષના દંપતીના કેસમાં જુજાની લખનાર અ-સ્ત્રી-પુરુષ પાત્ર લાવતું પડ્યું હતું. પણ એ પણ સાચો ફડકો નથી. અ-સ્ત્રી-પુરુષ માણસ કદાચ મળી આવ્યું તો તે સ્ત્રી-પુરુષોના કક્ષદના મુદ્દા જ ન સમજી શકે. ફિલસૂફીને નિયમ છે કે સમ સમને સમજી શકે. તમને રંગ જોઈને થતી અસર આંધળો નહિ સમજી શકે નેમ. માટે ખરી રીતે તો સ્ત્રી-પુરુષ બેઠ્યા જ કોઈ પર ગયું હોય તે સમજી શકે. તેવું હોવાનો દાવો તો મદદગાર ગાંધીજી પણ નથી કરતા ત્યાં આપણે કોણ! શું ત્યારે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણે નહિ જ આપી શકીએ? એક વધારે સારી રીત છે. પ્રાણીની ઉત્ક્રાન્તિનો કમ આપણે જીવન સરગ્રીમાં નીચે ઉતરીને જોવો. જાલા પહેલાં કમલમાં જન્મ્યા અને તેમને કાંઈ ન સમજતું ત્યારે કમલના દાંડમાં નીચે ઉતરવા લાગ્યા હતા.

અને આધુનિક વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ પણ એ જ છે. માણસને માટે કયા પ્રકારનો ખોરાક સારો આમિષ કે નિરામિષ? જીવન પ્રાણિઓ આમિષ ખાય છે માટે માણસ માટે પણ તે જ સારો. માણસે એક જ સ્ત્રીને પરણવું એ સાફ કે મરજી મુજબ ગમે તે

ત્રી સાથે સંબંધ રાખવો જોઈએ ? લગ્ન સંસ્થા ન હોવી જોઈએ કારણ કે પ્રાણીઓમાં નથી. માણસે કપડાં પહેરવાં જોઈએ ? ના, કારણ કે બીજાં પ્રાણીઓ પશુઓ પહેરતાં નથી. ટૂંકામાં માણસ પોતા વિદેશી સર્વ હકીકત માણસના અભ્યાસ ઉપરથી કે પોતાના અનુભવ ઉપરથી જાણતો નથી, પણ પ્રાણીના અભ્યાસ અને અનુભવ ઉપરથી જાણે છે. ધર્મ નીતિ વગેરે દરેક માનવ વૃત્તિને તે પાશવ વૃત્તિ છે એમ સાબીત કરે છે ત્યારે જ તેને શાસ્ત્ર રચ્યાનો જંપ વળે છે.

પહેલાંના માણસો પંચતંત્ર ઇસપનીતિ વગેરે લખતા ત્યારે પશુઓમાં માનવ ધર્મો આરોપતા, હવેના માણસો માણસ વિશે લખતાં પશુધર્મો આરોપે છે.

માટે ત્રી પુરુષમાં સુંદર કોણ એ પ્રશ્નનો નિવેડો આપણે પ્રાણીઓ ઉપરથી લાવવો. આ પહેલાંના સ્વૈરવિહારમાં મેં દેવચક્રો અને દેવચક્રી જોયાં હતાં તેમાં રપટ રીતે દેવચક્રો જ સુંદર હતો, તે જ નાચી રાકતો હતો, તે જ ગાધ રાકતો હતો. પણ કદાચ એવાં પક્ષીઓ જોઈને જોળખવામાં તમે તમારો વખત નહિ ખગાડ્યો હોય; તો મોર અને ઢેસ લો. તેમાં તો મોર જ રૂપાળો છે તેમાં કાંઈ સંકા છે ? કુકડો અને કુકડી તેમાં પણ ? કોયલમાં તો જેના પંચમ સૂર ઉપર તમે વારી જાઓ છો તે નરકોક્ષિ છે તે તો જાણો છો ને ? તે જ સુંદર છે, માદાને બિંદુકુલ ગાતાં નથી આવડતું, વાને પણ તે રૂપાળી નથી. ઘરની તડોમાં લાંબી મૂંઠાળાં કંસારાં હોય છે તેમાં પણ નર જ રાત આખી ગાઈને, તમને નહિ તો તેની માદાને તો ખુશ કરે છે. માંજલામાં નરમાર્ય ઘણો રૂપાળો હોય છે, કોઈ દિવસ મદમાં આવેલા નરનું ચિત્ર જોજો. હવે પશુઓ જોઈએ. મૃગીઓ કરતાં કાળિયાર ઘણો વધારે સુંદર છે. વાંદરામાં પણ પુરુષવાનર સુંદર છે, આખલો ગાય કરતાં અને પાડો બિચારો તેની રીતે લેંચ કરતાં, બકરો બકરી કરતાં સુંદર છે. છેવટે સિંહ સિંહણ કરતાં સુંદર જ નહિ પણ જલ્મ પણ વધારે છે. હાથી હાથણ કરતાં તો આ ઉપરથી સાબીત થાય છે કે માનવ જાતિમાં પણ પુરુષ જ ત્રી કરતાં વધારે સુંદર છે.

જરા વધારે વિચાર કરીએ. મોર ઢેલ કરતાં વધારે સુંદર છે તે સાચી છે ? કોઈ વધારાના અંગથી નહિ પણ માત્ર પોંજાંથી અને મોટા આકારથી. સિંહ સિંહણ કરતાં વધારે જલ્મ-સુંદર છે તે સાચી ? મોટા કદથી અને કેરાવાળાથી. તેવાં પોંજાં અને વાંજ જેવા વધારેના અંશો માનવજાતિમાં દાદી મૂજ વગેરે છે.

અને આટલી અંતર દષ્ટિ ખાત્યા પછી તમને જણાશે કે અવાજ પણ પુરુષનો જ વધારે સુંદર છે. ધનર્જભીર.

પણ કોઈ વિચિત્ર દલીલ કરે. જે દાદી મૂજ જ સુંદર હોય તો તેને જ કદાવી નાંખવામાં શા માટે ત્રી પુરુષો બધાં સુંદરતા માને છે ?

પ્રથમ જવાબ એ કે બધી સ્ત્રીઓ એમ નથી માનતી. મિસ્ટર બ્રાઉનિંગ અને મિસિસ બ્રાઉનિંગ બંને કવિઓ હતાં તે તમે જાણતા હશો. બ્રાઉનિંગે એક વાર દાદી કદાવી નાંખી. મિસિસ બ્રાઉનિંગ તેના પર ચીઠાઈ ગઈ અને તેને હુકમ કર્યો: “હમણાં ને હમણાં દાદી ઉગાડી દે.” પુરુષ જાત ધણીવાર સ્ત્રીઓનો વાજબી હુકમ માનવામાં પણ બહુ વિલંબ કરે છે તે પ્રમાણે મિસ્ટર બ્રાઉનિંગે તરતને તરત તો દાદી ન ઉગાડી આપી પણ ચાર ૭ મહિને ઉગાડી આપી ખરી. અને આ તો કવિચિત્રીનો અભિપ્રાય ખોટો કેમ કહી શકાય !

પણ બીજી રીતઃ જો દાઢી મૂઝ ખરેખર અમુંદર હોય તો બિલકુલ દાઢી મૂઝ લાગ્યા જ ન હોય તેવા પુરુષને મુંદર કહેવા કોઈ સ્ત્રી પુરુષ તૈયાર છે ?

માટે પ્રાણીશાસ્ત્રના અભ્યાસથી, દાખલાથી સિદ્ધ થાય છે કે પુરુષો જ સ્ત્રીઓ કરતાં વધારે મુંદર છે.

આ વૈજ્ઞાનિક શોધ ઉપરથી મારે પુરુષોને કહેવાનું કે તેમણે ગાનાં અને નાચનાં ધીખવું જોઈએ. બધા જંગલી દેશો અને બધા સુધરેલ દેશોમા પુરુષો નાચે છે. માત્ર હિંદના પુરુષો જ અજંગલી અસંસ્કૃત છે.

સ્ત્રીઓ જો માને તો તેમને અહીં પણ આ નવી શોધ ઉપયોગની છે. તેમને વિશે જે અનેક ખરાબોટા મેલે છે તેમાં તેમને માટે મૌઢી લલકર મન એ છે કે સ્ત્રીઓ મુંદર છે. આમાંથી તેઓ મુક્ત થાય તો તેમની સ્થિતિ ઘણી સુધરી જાય. પણ હજી મારે એ સાબીત કરવું પડશે.

“સ્વૈરવિહારી”

લો ક ચ યા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગૃહશત્રુના જીવનમાં રસ લેનાર સીપુરુષોને જોએ હોય કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લેઃકજીવનનો સપ્રમાણ માહિતી પ્રયત્નમાં તેમનો સદકાર આપે. એમાંથી જાણવા થોડા અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

૧. ભોદિયેર નગરથી ચાર માઇલ ઉત્તરે જૈન દહેગાંના ખંડેરા દહેરા ઇ.સ. ૧૩૭૫ થી ૧૪૪૯ સુધીમાં બાંધેલાં. પાસે ૪૦૦ ફીટ x ૨૦૦ ફીટ જીક્ષાનાં જોવા- વિસ્તારનું તળાવ, જેસા પરમારના દીકરા બોદા પરમારે બાંધેલું. લાયક સ્થળો તળાવમાં પાણી નદિ ટકવું હોવાથી પોતાના દીકરાનો ભોગ આપેલો. પાસે એક આરસની બાંધેલી મસ્તી છે.

૨. ગોડી. વીરાવાવથી ૧૪ માઇલ વાયવ્ય ખૂગામાં જૈનનું દહેડું. આરસપદાણનું બાંધેલું. ઇ. સ. ૧૩૭૬ માં અહીંની મુંદર મૂર્તિ વીરાવાવમાં લઈ જવામાં આવેલી. ત્યાં ઇ. સ. ૧૮૨૪ સુધી હતી. દોકોર જમીનમાં દાદી રાખતા ને વરસમાં એક દિવસ લોભોને ખતાવતા. ઇ. સ. ૧૮૩૨ માં વીરાવાવના હેલા દોકોર મરી ગયા પછી મૂર્તિનો પત્તો લાગતો નથી.

૩. મીરપુરખાસની ઉત્તરે અહીં માઇલને અંતરે જુદરૂપનાં ખંડેરા. જુદા સેકાના પૂર્વાર્ધમાં બંધાયેલા હોવાનું અનુમાન.

૪. નગરપારકર પાસે કંઈંર કુંગર સારધરા કુંક તથા મહાદેવનું દહેરૂં. શિવરાત્રી ઉપર મોટા મેળો લંચાય છે.

૫. ઉમરકોટ અથવા અમરકોટ. સુમરા નતિના ઉમર કે અમર રાખ્યે આ શહેર વસાવેલું ને માટીનો કોટ બંધાવેલો. સુમરાઓ પહેલાં રજપુત હતો પણ પછીથી વટલીને મુસલમાન થઈ ગયેલા. ૧૨૨૬ માં સોદા પરમાર રજપુતોના હાથમાં એ કિલ્લો આવેલો ને ત્યાંથી આખા થરમાં એમણે રાજ્ય કરેલું. સોળમાં સૈકામાં જોધપુરના તોળામાં આ કિલ્લો હતો. જોધપુર નરેશે જ હુમાયુને આ કિલ્લો સોંપેલો, ને ત્યાં અકબરનો જન્મ મયો હતો. હજુ પણ ઉમરકોટના બદલામાં જોધપુર નરેશને દર વર્ષે રૂ. ૧૦,૦૦૦ સરકારી તિલ્લેરીમાંથી આપવામાં આવે છે.

૬. વીરાવાવ. જુનું શહેર. નગરપારકરથી ૧૫ માઈલ છેટે. પાસે પારીનગરનાં ખંડેરા તથા જૈન દહેરાનાં ખંડેરા. આ ભાગમાં પહેલાં જૈનની વસતી હતી, પણ હવે એમની ભાગતી દશા થવા માંડી છે.

થરના ભીલો મારવાડ તરફના ભીલોને મળના આવે છે. એમનાં નામ તથા અટકો દાહોદ ઝાલોદના ભાલો કરતાં જરા જુદાં જણાય છે. તમુના લીલ સ્ત્રીપુરુષનાં દાખલ કેટલાક નામે આપવામાં આવ્યાં છે.

નામ અટક

પુરુષનાં નામ

સ્ત્રીનાં નામ

મકો

ચાગી

ભીમો

હાંસી

સાહુ

મરવી

સાહુ

ખેમુ

કાનીયો

લાલી

ત્રિભીયો

કેસર વગેરે.

રામજી

મૂળો

ઉમરો

ડેસરીયો વગેરે

અટક—જોગીયા, લેડીયા, આરી જાખડીયા, ગુજડા, લાડક, જોડીંગ, મકવાણા, ધાંધિયા, ગુંધી, પાસ, કાડેધાં, મરખટ, ઢેઠાં, સોલંકી, ગહુઆથ વગેરે.

ઐઝોનો તથા પુરુષોનો પોશાક માસ્તાડના લોકો જેવો છે. સ્ત્રીઓના પાપરા ટુંકા તથા ઘેરાવામાં ધણા હોય છે. કાંચળી પેટ ઢંકાય તેવંડી હોય છે,

પોશાક પણ ખરડાનો લાગ ઉઘાડો રહે છે. પુરુષો માથે ફેટા બાંધે છે, તથા ટુંકી બાંધના ખાદીના કર્મળ પહેરે છે. ઘાતીયાની જગાએ ધણાખરા મુસલમાનોની લુંગીની પેટે ત્રણ ચાર દાથનો કકડો કેડની આસપાસ વીંટળે છે.

લંગોટી વાળવાનો રિવાજ નથી જેની રિચતિ સારી હોય છે તે ઢોડાઉથેપાડાં-વણકરોએ મીલના મુતરનાં જામં વણેલાં ઘાતીયાં પહેરે છે, ને રજપુતોની મોઢક કચ્છ વાંધે છે.

પુરુષોમાં ખાસ કોઈ પ્રકારનું ઘરેલું પહેરવાનો રિવાજ નથી. સ્ત્રીઓ ખંતે પગે એક એક જસતની કે સારી સ્થિતિ હોય તો રૂપાની ચૂડી પહેરે છે. કાચે ધરેણું મારવાણી સ્ત્રીઓની પેટે કાંઠાથી કોણી સુધી, ને કોણી ઉપર પણ નાગીયેરની કાચલીની, લાખની કે રખારની ચૂડીઓ પહેરે છે. ગળામાં જસતની કે રૂપાની હાંસડી પણ કોઈ કોઈ પહેરે છે.

પુરુષો બધા જ દાઢી રાખે છે. માથે પણ ઘણી વાર સંકરની જટા જેવાં જળાં પથરાયલાં રાખે છે. અરુચ્ચ ગણાય છે એટલે કોઈ હજમ એમની હજમત કરવા તૈયાર થતા નથી. અંદર અંદર હજમત કરી લે છે, અથવા તો વાળને કુદરતી રીતે વધવા દે છે.

બીલોમાં બાળકમ થતાં નથી; પણ દાહોદ ઝાલોદના બીલો છોકરાઓને જેટલી મોટી ઉંમરે પરણાવે છે, તેટલી મોટી ઉંમર અહીં થવા દેતા નથી. સાધારણ લગ્ન રીતે લગ્ન વખતે છોકરીની ઉંમર ૧૫ તથા છોકરાની ઉંમર ૧૮-૨૦ વર્ષની હોય છે. છોકરીને માટે વર શોધી કાઢવાનું કામ માખાપો જ કરે છે. સગપણ વખતે જ. રૂ. ૧૪૦ થી રૂ. ૫૦૦) સુધી વરના બાપ પાસેથી છોકરીનો બાપ લે છે. પછી લગ્ન વખતે બીજા રૂ. ૪૦ થી ૧૦૦) સુધી લેવાના હોય છે. વરના બાપ પાસેથી જે પૈસા લીધા હોય તેમાંથી અર્ધો પૈસાનાં છોકરી માટે લુગડાં તથા ધરેણું લાવવાનાં હોય છે. બાકીના પૈસામાંથી જનના માણસોને તથા પોતાના ગામના ને આસપાસના બીલોને જમાડે છે. જમણમાં ભાત કે ખીચડી સાથે ગોળ, ઘી હોય છે. સ્થિતિ ઠીક હોય તો શીરો પણ કરે છે. ચક્તિ પ્રમાણે ૧૦, ૧૨, ૨૦, કે ૪૦ કેસ સુધીનાં આસપાસનાં ગામડાંમાં રહેતા બીલોને નોતરે છે. લગ્ન પ્રસંગે આવનાર સગાંવહાલાં તથા બીજાઓ આઠ આનાથી રૂપીઆ સુધી ચાંદો પણ કરે છે.

પુરુષો એકી સાથે બે ત્રણ સ્ત્રીઓ પરણી શકે છે, સ્ત્રીઓ પણ વિધવા થયા પછી નાતરૂં કરી શકે છે. નાતરાં વખતે ફરી પરણનાર આદમી પાસેથી નાતરાં વગેરે પૈસા લઈ મરનાર ઘણીનાં સગાંવહાલાંને આપવા પડે છે. આ રિવાજને ઘેર કહે છે. નાતરા વખતે રૂ. ૨૦૦) સુધી ખર્ચ થાય છે.

ઉમે ભાખડે જવાનો રિવાજ નથી, છતાં કોઈ સ્ત્રી એવી રીતે નાશી જાય તો તેને રાખનાર સખસને નાત સખત દંડ કરે છે. નાતનાં નાનાં મોટાં પંચ હોય છે, ને તેના કાયદા દરેકે પાળવા પડે છે. નાતની બધી તકરારોનો નીવેડો પંચથી લાવવામાં આવે છે: ફરીઆદી પહેલાં પંચને મોકાવે ને પંચનું ખર્ચ ઉપાડે. પછી શુન્દેગારને દંડ ચાપ તેમાંથી બધું ખર્ચ વાળી આપવામાં આવે.

મરણ પ્રસંગે બારમુ કરવાનો રિવાજ છે. સ્થિતિના પ્રમાણમાં આસપાસના બીલોને નોતરવામાં આવે છે. ભાત, ગોળ તથા ઘીનું જમણું કરે છે. પાસે બારમાં પૈસા ન હોય તો કરજ કરીને પણ ખર્ચ કરવું પડે છે. પૈસા કરજે કાઢતી વખતે ૧૦ ટકા વટાવ કાપી આપવો પડે છે, ઘરમાં ધરેણું હોય તે આંટમાં મૂકવાં પડે છે, તથા દર રૂપીએ દર મહિને દોઢ બે આના જેટલું બ્યાજ પણ ભરવું પડે છે.

દરેક બીલને ઓળીવતી જમીન હોય છે, એટલે ચોમાસામાં દરેક જાણ્યું ખેતી કરે છે. આ તરફ બળદ ઉપરાંત ઊંટ તથા ગધેડાંથી પણ હળ હાંકવામાં ધંધો ખેતી મજૂરી આવે છે. જમીન રેતાળ અને પોચી હોવાથી નાનાં નાનાં હળથી ખેતીનું કામકાજ ચાલે છે. ગધેડાં પણ એવાં નાનાં હળ સહેલાઈથી ખેંચી શકે છે. હળ ઉપરાંત કાસે તથા ગાદીએ પણ ગધેડાં તથા ઊંટ જોડવામાં આવે છે. ખેતીમાં બાજરી મગ તલ તથા કવચિત્ દિવેલનો પાક ચાય છે. છતાં ખેતીમાંથી ખાર માસના રોટલા નીકળતા નથી. ખેતી ઉપરાંત ઢોરદાંક ઉછેરવાનો તથા વેચવાનો, ઘી, ચામડાં વગેરે ઢોરની પેદાશ વેચવાનો તથા ઊંટ, બળદ, ગધેડાં બાંડે ફેરવવાનો ધંધો પણ થોડા બીલો કરે છે. કેટલાક લાકડાં, ઘાસ, ગુંદર, ગુગળ વગેરે જંગલની પેદાશ વેચી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે.

ઘરમાં પુરતી રોજી નહિ મળવાથી ઘણા બીલો તથા કાળીઓ ચોમાસાના ખેતીના કામકાજથી પરવારી સિંધમાં ચાલ્યા જાય છે. ત્યાં નવેચ્છરથી મેં સુધી રહે છે, ને કપાસ વીણવાની તથા બીજી પરચુરણ મજૂરી કરી પેટ ભરે છે. મજૂરીને અભાવે કેટલાકને કવચિત્ બીખનો આશ્રય પણ શોધવો પડે છે.

ઘરના બીલોનો મુખ્ય ખોરાક બાજરી છે. મકાઈનો પાક આ તરફ થતો નથી. બાજરીના રોટલા તથા છાશ કે બાજરીના લોટની છાશમાં રંધેલી ખોરાક ઘેંસ તેઓ સવાર સાંજ ખાય છે. ચોખાનાં દર્દીન તો વાર તહેવારે કે સારે માઠે પ્રસંગે ચાય એ જ. બધા બીલો માંસાહારી છે. ઘરમાં હરણુ ઘણાં ચાય છે તેની, તથા ગાય બળદ સિવાય બીજાં જનવરોની હિંસા કરવામાં એમને લાંબો નડતો નથી. કુદરતી મોતે મરેલાં ગાય, બળદનું માંસ તેઓ ખાઈ શકે છે. ઘરમાં દારૂનું નામ નિશાન પણ નથી. આખા ઘર વિભાગમાં દારૂની એક પણ દુકાન નથી. એટલે દારૂ કે શરાબનું ધણીએ તો નામ પણ સાંભળ્યું નથી. દારૂ અશીણ મહુકાનાં ઝાડ ઘરમાં બીલકુલ નથી, એટલે જાનચોરીથી દારૂ ગાળી પીવાનો તો સવાલ જ રહેતો નથી.

લગ્ન તથા મરણ પ્રસંગે અશીણ વાપરે છે. કેટલાક હરેરાળ પણ અશીણ ખાય છે. તમાકુ લગભગ બધા જ પીએ છે.

બધા બીલો મુસલમાનનું ખાય છે. મુસલમાન જમીનદારોને ત્યાં નોકર કે હાળા તરીકે રહી કામકાજ કરે છે. પોતાની છોકરીઓ મુસલમાનને દેતા મુસલમાનો સાથે નથી. પણ સિંધમાં મજૂરી માટે જાય છે ત્યારે કેટલીક વેળા મુસલમાનો, જરા દેખાવડી હોય તેવી બીલ સ્ત્રીઓને બળાતકારે ઘરમાં ધાલી દે છે, ને બીલો અગાન તથા ગરીબ હોવાથી તે પરમુલકયાં એમની દાદ સાંભળનાર કે ઝોચ આપનાર કોઈ નહિ હોવાથી એમનું કાંઈ વળતું નથી. આવા બળાતકારના કિસ્સા દરવર્ષે કેટલાય બને છે. ઘણા તો પોલીસમાં ફરીઆદ પણ કરી શકતા નથી. કેટલાક ફરીઆદ નોંધાવે છે તેમને વધારામાં ધક્કા મળે છે, ને ધરધંધો કે મજૂરી ગુમાવે તે જુદું. પોલીસના અમલદારો ઘણાખરા મુસલમાન હોય છે, ને મુસલમાન નથી હોતા તે પણ જેટલા શ્રીમંતના ચાય તેટલા ગરીબ બીલનાં નથી થતા.

બીજો મુસલમાનનું ખાંચ છે, પણ મેઘવાર તથા કોળાનું ખાતા નથી. મેઘવાર, કોળા એમનું ખાતા નથી. મુસલમાનો પણ બીજના હાથનું ખાતા નથી કે બીજના હાથનું પાણી બરેલું પણ પીતા નથી.

યરમાં ચોરી ઓછી થાય છે. મુસાફરો રાત્રે પણ વિના સંકોચે મુસાફરી કરી શકે છે. લોકોનાં ઘેર રાત્રે પણ ખેતરોમાં ચરે છે કે બેસી રહે છે. કોઈ ચોરી તથા કોઈ વાર જંગલમાંથી ખારોતાર નાના મોટા જનવરની ચોરી થાય બીજ ગુન્હા છે, પણ આવી ચોરી કરનાર બીજ કરતાં મુસલમાન વધારે હોય છે. બીજ જવડે જ ચોરી કરે છે. કાંઈમાં વધારે ગુન્હા સ્ત્રીઓને ભગવાના કે જમીન ખાખનના હોય છે. પહેલા પ્રકારના ગુન્હાઓમાં મુસલમાનોનો હિસ્સો મોટો હોય છે.

બીજોમાં કોઈ કોઈ ગામે ભજનમંડળી હોય છે. તંબુરા સાથે ભજન ગાવાનો રિવાજ છે, પણ બીજો કરતા આ તરફના મેઘવાર લોકો જલ્દી સારાં ભજન ભજનમંડળીઓ ગાય છે. મેઘવારની ભજન મંડળીને શાહુકારો-વાણીયા બાલણી-પણ વાર તહેવારે કે લક્ષ પ્રસંગે આખી રાતની રાત ભજન ગાવા ચોતાને ત્યાં બોલાવે છે, તે જાણે શીરાનો પ્રસાદ ખવડાવે છે.

યરના મીઠી તાલુકામાં બીજની વસ્તી વધારે છે, નગર તાલુકામાં કોળા વધારે છે. મીઠી તાલુકાનાં નાનાં મોટાં ૩૦૦ ગામ છે તેમાં દરેકમાં બીજની મીઠી તાલુકામાં વસ્તી છે. કેટલાંક ગામ તો આખાને આખાં બીજનાં જ છે. ધણાં બીજની વધારે ગામે પોલીસ પટેલ બીજ છે. તાલુકામાં બીજની સો કરતાં વધારે વસ્તીવાળાં ગામ વસ્તીવાળાં ગામ નીચે મુજબ છે:-

૧	હુદાર	૨	નાંકલું	૩	બુધાર
૪	કપુર	૫	વીધ	૬	ખપુદાર
૭	માલરાય	૮	આડોબીજ	૯	મલોબીજ
૧૦	ખામણીઓ લીધ.				

બીજના આગેવાનોનાં નામ નીચે મુજબ છે:-

નં.	ગામ	આગેવાનનું નામ
૧	કપુર	હરસીંઘ
૨	નવોતક	મેતી જેસો
૩	બુધાર	ખાલો
૪	વીધ	સાંમે
૫	ખપુદાર	મૂળો
૬	નાંકલું	ઉમરો
૭	ડાબી	જેસીંઘ
૮	માલરાય	ઉમરીયો
૯	મૂલોબીજ	મૂળો. યરની બીજ કોમનો નાનપટેલ

ચરપારકર હજી ત્રિે સામાન્ય માહિતી ઉપર આપવામાં આવી છે. ચરના બીલોની સ્થિતિનું આશું ચિત્ર દેરવાનો પણ ઉપર પ્રયાસ કર્યો છે. સમય ઉપસંહાર દુકો હોવાથી વધારે વિગતવાર માહિતી મેળવવી શક્ય પણ નહોતી.

ચરપારકર હજીમાં બીલની વધારે વસ્તી ચરમાં છે, પણ એકસો ચરવિભાગ પણ વિસ્તારમાં પંચમહાલ હજીથી ચારગણો છે. વસ્તી બહુ જ આછી છે. ગામડાં નાનાં નાનાં અને દૂર દૂર આવેલાં છે. એવી સ્થિતિમાં બીલોના આગેવાનોને પણ મળી શકાયું નથી. માત્ર એક પટેલની સાથે વાતચીત થઈ શકી. એની સાથેની તથા ખીખ બીલો સાથેની વાતચીત ઉપરથી એમ માલુમ પડ્યું કે જે બીલો માટે ખાસ શાળાઓ હોય, તથા સ્લેટ, ચોપડી વગેરે મફત મળી શકે તેમ હોય, તો તેઓ છોકરાં ભણાવવા તૈયાર છે.

ચરમાં બીલો માટે શાળાઓ કાઢવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ છે. વસ્તી આછી, ગામડાં નાનાં નાનાં અને ઘણે દૂર દૂર, બીલો અસપૃશ્ય ગણાય એટલે એમની વચ્ચે રહી કામ કરનાર સેવકો ચરમાંથી મળવાની મુશ્કેલી, અને એ બધા ઉપરાંત ધણાખરા બીલોની ચાર ૭ માસ મુખીની ગેરવાજરી (મજૂરીની શોધમાં સિધ જવાને લીધે): આ બધાને લીધે શાળાઓ કાઢવી તો શક્ય જ નથી ગીની નથા ઇસ્લામકોટ કે વીરાવાવ એમ બે ઠેકાણે આશ્રમ હોય તો જ અહીંના બીલોને કેળવણી આપવાનું કામ હાથ ધરી શકાય.

આશ્રમો કાઢવા જોઈતી આપણી આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોય, ને છતાં ચરના બીલોની કેળવણી માટે કંઈક સરખાન કરવી હોય તો આપણા વાંકળના આશ્રમની પેઠે ૧૫ કે ૨૦ છોકરા રાખવાની ગોઠવણ મીઠીમાં થઈ શકે તેમ છે. મીઠીની ખાન્ય સ્કુલમાં એ છોકરાઓ અભ્યાસ કરે ને એમને રહેવા તથા ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત એક નાનું સરખું મકાન આંધીને કે ભાડે રાખીને થઈ શકે. ચરમાં હિંદુઓમાં ખાસ કરીને કેળવાયલા વર્ગમાં હિંદુત્વની ભાવના જાગ્રત થએલી છે. એટલે મીઠીમાં રહીને બહુ કામકાજ કરનાર માણસો મળી શકે તેમ છે. આપણે ત્યાંથી આ મુલક બહુ દૂર છે, જ્યાં આવવાની સગવડ એછી છે, ટપાલ પણ પાંચમે દિવસે પહોંચે છે એટલે આપણી દેખરેખ બરાબર ન રહી શકે એ મુશ્કેલી તો છે જ. પણ લોકોની હાજન જોતાં એમ લાગે છે કે એમને માટે કંઈક કરવું જોઈએ. આપણે આપણા હાથ ન લંબાવી શકીએ તો ખીજી ગમે તે વ્યક્તિ કે સંસ્થાદ્વારા એ લોકોની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયાસ કરાવી શકીએ તો તે પણ મંદિ જ છે.

જ્ઞા ન ગો ચ રી

૧ પેન-એશિયાટિક કોન્ફરન્સ

ગયા નવેમ્બર માસના પહેલા અઠવાડિયામાં સાંગદાઇમાં પેન-એશિયાટિક કોન્ફરન્સ માત્ર એશિયાવાસીઓની એક કોન્ફરન્સ મળી હતી. આવી પેન-એશિયાટિક કોન્ફરન્સ બે વર્ષ પહેલાં નાગાસાકી (જાપાન)માં કાઉન્ટ ઓકુમાની * પ્રતિજ્ઞા અને ઉત્સાહની મદદથી ખોલાવવામાં આવી હતી. કોન્ફરન્સમાં અમેરિકા કે યુરોપના કોઇ પણ ખજરપત્રીને પણ દાખલ રહેવા દેવામાં આવ્યો ન હતો. પરંતુ સાંગદાઇના એક અંગ્રેજી પત્રમાંથી ખજર વીણી કાઢીને ' માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન 'માં છાપવામાં આવ્યા હતા તેનો સાર અમે નીચે આપીએ છીએ.

આ કોન્ફરન્સમાં ગોરી પ્રભુ એશિયાવાસીઓ ઉપર જે જીવમ શુભરે છે, તેની સામે માત્ર કાવો કરવામાં આવ્યા કે ભવિષ્યના સંગઠિત એશિયાનાં બીજા આમાં વવાયાં તે અમે કહી શકતા નથી. યુરોપવાસીઓએ એટલું જલજલું જરૂરું છે કે આવી કોન્ફરન્સ ભરાઇ હતી, તેમાં જુદા જુદા દેશોના લગભગ પર પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. માત્ર ફીલીપાઇનમાંથી કોઈ પ્રતિનિધિ આવ્યો નહોતો, અને કોરીઆમાંથી જાપાનીઝ અમલે કોઈ પ્રતિનિધિને આવવા દીધો નહોતો. શ્રી પ્રતાપસિંહ, ડાહ્યે જેઓ અફધાનિસ્તાનમાં દેરાજટો ભોજરે છે તેઓ દિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે અયાં હતા. અને જાપાનમાંથી કાઉન્ટ ઓચાકાનો અનુયાયી, અને ત્યાંની પાર્લિમેન્ટનો સભાસદ શ્રી ઇમાસોટો ગયો હતો. એશિયાવાસીઓ કાયદા પ્રમાણે અમેરિકાના લતની થઇ શકતા નથી, તે સામે વિરોધ દર્શાવવા આ કોન્ફરન્સ પહેલાં ભરવામાં આવી હતી.

પૂર્વમાં જાપાનની એટુકમી-એ વિલંબારી સૂચનો મુખ્ય વિષય હતો. બે ચીની પ્રતિનિધિઓ એવો કરાવ સાચા કે " પેન-એશિયાટિક કોન્ફરન્સના આરાયો સાથે જાપાનીઝ લોકો પ્રામાણિકપણે સંગત હોય તો તેમને જીનને મુલક પચાવી પડવાની પદ્ધતિને તોડી દેવી જોઈએ, અને મંચૂરીયામાંથી પોતાનું લશ્કર પાછું ખેંચાવી લેવું જોઈએ. " આ કરાવને આપણા પ્રતાપસિંહે ટકો આપ્યો હતો; અને જાપાનીઝ પ્રતિનિધિઓ સિવાયના દરેકે કરાવની તરફેણમાં મત આપ્યો હતો; અને તે પસાર થયો હતો. ચીનના એક પ્રતિનિધિએ જાપાનીઝ લોકોને હરેશીને કહ્યું કે જાપાની લશ્કર પાછું ખેંચી લેવા બાબત ચર્ચા કરવાનું આ સ્થાન ન હોય તો પણ જાપાને કોન્ફરન્સના આરાવને માન આપીને એશિયાવાસીઓમાં હાજરો બેસાડવાની જરૂર છે. જેમકે કોન્ફરન્સમાં તમામ પક્ષે પડયા હતા. ચીન અને દિંદ એક તરફ હતા; જાપાન વિરુદ્ધમાં હતું, અને ચીન દેશોના પ્રતિનિધિઓ તરફથી હતા.....બીજો દિવસે નીચેના વખતે ચર્ચા બેઠકમાં મુખ્ય હતા.

(૨) સિંચાણ, પહાંબંદર અને કોનોલુલુ એ ત્રણે દરીયાઈ કાંઠાઓ પૂર્વના દેશોમાં શાંતિ રાખવા માટે ખીનજરી છે, એટલું જ નહિ પણ તે શાંતિના વિરોધી છે, અને તેથી તે મથકો નાબૂદ થવાં જોઈએ.

(૩) પશ્ચિમનો પ્રભુસંધ માત્ર ત્યાંની બજારના પ્રભુઓના હિતનું રક્ષણ કરવા માટે જ સ્થપાયો છે.

આ ત્રણ વિષયની ચર્ચા બાદ એક ચીની પ્રતિનિધિએ નીચેના કાગેઝો રજૂ કર્યા હતા:—

(૧) એશિયાની દરેક પ્રભુ સ્વતંત્રપણે પોતાના ભાષિનો નિર્ણય કરી શકે તેવાં પગલાં દરેક પ્રતિનિધિએ લેવાં;

(૨) બંધાની પ્રતિનિધિઓએ પોતાના દેશમાં જઈ નીચેના પ્રશ્નોનો નિવેડો લાવવા પ્રયત્ન કરવો :

ક મંચૂરીઆ અને મોંગોલીઆમાં પગપેસારો કરવાની નીતિને નાબૂદ કરવી.

લ ચીન પોતે બહારથી આવ્યાત થતા માલ પર કર નાંખી શકે એ તેના જનમસિદ્ધ હક માટે સંમતિ આપવી.

ગ બંધાની લશ્કર અને નૌસૈન્ય ચીનમાંથી પાછું બોલાવી લેવું.

ઘ આજથી ૬ માર્ચની અંદર સમાન પક્ષ તરીકે ચીનો-બંધાનીય વહનપાત્ર કરવું.

(વેપાર વિરોધ) અને કેરીબાની પ્રબળ સ્વરાજ્ય આપવું.

(૩) જો કંઈ પણ પ્રતિનિધિ ઉપરના કાગેઝને અમલમાં લાવવા માટે કંઈ પણ પગલાં ન કરે તો ચેન-એશિયાટિક મંડળમાંથી તેનું નામ કઢી કરવું;

(૪) સીનેટર બોરાહ, બર્ટાન્ડ રસેલ અને લીઓન ટ્રેસ્ટ્રાને ચેન-એશિયાટિક મંડળના માનદ સંભાસદ ગણવા.

ત્યાર બાદ એશિયાની સંસ્કૃતિ, ક્ષેત્રવર્ણી, તથા એશિયાવાસીઓ માટે લશ્કરી તાલીમનું એક મથક એક વર્ષની અંદર નક્કી કરવાનો કાગેઝ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. ત્રીજો ચેન-એશિયાટિક મેન્ડેરન્સ ચાલુ વર્ષમાં કાબુલમાં લેવાવું નક્કી થયું હતું.

૨ સરકારની સરહદ પરની નીતિ

થોડા માસ ઉપર આ વિભાગમાં અમે ચિટનની હિંદમાં લડાઈની તૈયારીઓ વિશે ખબર આપી હતી. અફઘાનીસ્તાન સાથે આપણી સરકાર કેવો સંબંધ રાખે છે, તે વિશે કાબુલના ‘અમની અફઘાન’ નામના પત્રમાં આગા મોદમદ ઓમાર શુનવારીના લેખનો ‘ઈન્ડિયન ડેલી મેસેન્જર’માં તરજૂમો આવ્યો છે, તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

હુનિયામાં સુલેહશાંતિના કેલાવો માટે હાલ કેટલાય લેખો લખાય છે. એટલિટન, કાન્સ, અને રશિયા ચીનમાં હાલ જે ખુનરેજ આવી રહી છે, તે વિશે યોગ્ય રાખે છે તેથી હાલ કોઈને એમ લાગે કે યુરોપની પ્રભુ કેટલી શાંતિપ્રિય છે ! પણ હિંદી સરકાર સરહદ ઉપર શું કરે છે, તે વિશે જો જરા જાણ વધારા કરીએ તો ખરી વસ્તુસ્થિતિ શી છે તેની દૂરત ખબર પડશે; અને શાંતિ બજવવાના બોધ બહાના નીચે યુરોપીય પ્રભુઓ માત્ર હુનિયાની આંખમાં ધૂજ જ નાંખવા માગે છે તેની ખાતરી થશે.

હિંદી સરકારની આક્રમણની પદ્ધતિને લઈને સરહદ પુરની અસંખ્ય ટોળાઓને લોહી રેણ છે; અને હિંદી સરકાર વિષનિષ મહારાષ્ટ્રી આગે વિરોધ દર્શાવે છે. કોઈકાર પંચ પંચ નજમે બોટી

પાલમેન્ટ કહે તેમ હિંદનું શાસન થઈ જશે, અગર તો તેને સ્વરાજ્ય મળવું જોઈએ-આ જો વચ્ચે એકે મધ્યમ માર્ગ નથી.

અમારું પણ એ જ માનવું છે. અને સર શકરન નાથર લખે છે:-

હાલનું મધ્યમમંડળ જો (આપેલ) સુધારાને તોડી પાડે, અથવા કોઈ ખાસ મદત્વનો સુધારો ન આપી શકે તો તેમાં હિંદને નાસીપાસ થવાનું નથી. દુનિયાનો નવો મોટો વિશ્વ ક્ષિતિ-જમાં જન્મે છે, અને તે દ્વારા આપણે આપણી પરિસ્થિતિના (હકદાર) માલેક થઈશું. આ દરમિયાન હિંદને જે ગુમાવ્યું છે તેટલું જ તેને મળશે એમ નહિ-બલકે સ્વરાજ્ય મળશે. બ્રિટિશ લોકોને પણ સમજ આવશે. ગયા વિશ્વની સુયેદ પણ હિંદી નોકરશાહીએ મોન્ટેગ્યુ એન્ડ ક્રાઈસ્ટીનને મેલે મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ મી. મોન્ટેગ્યુની કાયદેસરના લઈને જ એમ બની શક્યું નહોતું. અને ભવિષ્યમાં કોઈ બીજી પાર્લામેન્ટ પોતાના પ્રયત્ન દ્વારા જે મેળવ્યું હોય, તે ન લઈ શકે એટલી ખાતરી હિંદ કરી નાખશે; તેમ છતાં જો તે લઈ લેવામાં આવશે, તો હિંદ ઇંગ્લંડ સાથેના પોતાનો સંબંધ સદાને માટે તોડશે, અને ઇંગ્લંડ માત્ર (એનો બીજા કહે છે તેમ) બીજું હોલંડ થઈ રહેશે.

૪ ઇંગ્લેન્ડે સાર્વજનિક જવાબ

લોર્ડ ઇંગ્લેન્ડે ડોનકાસ્ટરમાં ૧૭ મી ફેબ્રુઆરીએ હિંદને સાયમન કમીશન સ્વીકારવાનું કહેતાં જે ધમકી આપી હતી, તેના જવાબમાં 'નેશન અને એપીનીઅમ'માં ત્યાર પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મી. જી. ડી. ગેરેટ-રીટાઈર્ડ આઇ. સી. એસ. ના લેખમાંથી અમે નીચેનું અવતરણ આપીએ છીએ.

ઇંગ્લંડમાં હજી પણ એવો ખ્યાલ પ્રચલિત છે કે હિંદના એકત્રિત અને બ્રિટિશ ઓફીસરની વચ્ચે અંગત પરિચયથી બંધાએલો સંબંધ ચાલુ છે. આવી આવ માટે કરો પુરાવા નથી, અને થોડા જ આંકડાથી એમ સાબીત થઈ શકે એમ છે કે હિંદનાં ગામડાંઓ સાથે કરો અંગત પરિચય આપણા ઓફીસરોને હોતો નથી. દેશશાળોને બાદ કરતાં, જે આપણે બ્રિટિશ હિંદને જ લઈએ, અને તેમાંથી પણ મુખ્ય મુખ્ય શહેરો, અને ઘરેરી મથકો આપણે બાદ કરીએ, તો પણ બાકીના પ્રદેશની વસ્તી વીસ કરોડ જેટલી થવા જાય, અને આ વસ્તી છટાં છવાયાં ૭ લાખ ગામડામાં વહેંચાયેલી હોય, જે ઓફીસરોને આ પ્રદેશમાં સ્વારીમાં ફરવાનું હોય છે તેમનો આંકડો ૨૦૦૦થી પણ ઓછો છે; અને આમાંના ઘણાને તો ચાલુ ઓફીસરનું કામ જ પુષ્કળ હોય છે, કે તેઓ બાળ્યે જ ગામડાંઓમાં છૂટી છરીફરી શકે. હિંદવાસીઓમાંના પણ ઓછા લોકોએ અંગ્રેજ સાથે વાત કરેલી હોય છે, અને અંગ્રેજને જોયા પણ ન હોય તેવા પણ ઘણા હશે. આ સ્થિતિમાં અંગ્રેજ ઓફીસર કોઈ દૂર રહેતો અને અતડો લાગે (તેમાં નવાઈ નહિ.)

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

વસન્ત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રન્થ:—છપારી પ્રસિદ્ધ કરનાર: ગુજરાત પત્રકાર મંડળ અને ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પરિખ બી. એ. અમદાવાદ કિંમત રૂ. ચાર.

વસન્ત માસિકની કારકીર્દીનાં પચીસ વરસ પૂરાં થયાં તે પ્રસંગે ગુજરાત સાહિત્ય સભા અને ગુજરાત પત્રકાર મંડળે વસન્તના તંત્રી આચાર્યશ્રી આનંદશંકર મુવને અર્પણ કરવા આ સ્મારક ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

આપણા સામયિક સાહિત્યમાં વસન્તનું સ્થાન ઊંચું છે. ધણું વરસો સુધી તેા ઉત્તમ લેખકોએ તે માસિકમાં જ પોતાનો ફેણો આપેલો છે, લાપાનું પણ ઉચ્ચ અને સંસ્કારી ધોરણ તેમાં જળવાઈ રહ્યું છે. આ જગ્યામાં તેના તંત્રીનું વ્યક્તિત્વ મુખ્ય કારણ ગણવું નેહ્યું. સ્મારકના પ્રારંભમાં શ્રી નરસિંહરાવલાઈ આ વાત બહુ ઔચિત્યથી મૂકે છે. “વિચારની પ્રૌઢતા તેમજ ગંભીરતા સમતોષપણું અને સુન્દરતા એ ગુણો વાણીના પણ તે જ ગુણોના આકારમાં” પ્રગટ થાય છે. વિશાક્ર અને સર્વગ્રાહી દષ્ટિ, સમયના બળવાન પ્રવાહોમાં પણ તટસ્થ રહી વિચાર કરનારી દષ્ટિ તેમના લેખોમાં હમેશા જોવામાં આવે છે. એથી જ તેમની લેખી પ્રસન્ન ગંભીર છે.

આ સ્મારક ગ્રન્થમાં ગુજરાતના લગભગ સર્વ સાક્ષરો અને લેખકોએ સહકાર આપ્યો છે. કંઈકે જંભીર વિષય ઉપર લેખ આપવાનો પ્રયત્ન કરીને લેખકોએ પ્રસંગનું ઔચિત્ય સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો દેખાય છે. સાહિત્ય, કલા, દ્વિસુધી, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ સંરોધન, રસમીમાંમાં, રસવિવેચન, વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો ઉપર વિવિધ પ્રકારના લેખો છે. આ પ્રસંગે વસન્તના પહેલાંના કેટલાક લેખકોના અને તેમના સાહિત્યનો પરિચય કે તુલના કોઈએ કરી હોત તો તે ઊચિત. તેટલું જ ઉપયોગી થઈ, તેથી આ ગ્રંથ થેવા નેહ્યું તેવા ગત પાસકાની અને વર્તમાન સમયની વચ્ચે એક સુંદર મંકોઝ રૂપ થઈ રહેત.

વાર્તા, કાવ્ય વગેરે કેટલુંક સર્જનાત્મક સાહિત્ય પણ છે પણ તે આ ગ્રન્થમાં નજીક જુદું પડી આવે છે, અને ગંભીર વિષયના લેખોમાં તે તે લેખકે પ્રસંગને ઊચિત યવા વિશેષતા દર્શાવી છે તેથી સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં નથી. ‘ફાગ્નદાર સાહેબ’ કે ‘ચમેલી’ તે તે લેખકની બીજી કૃતિઓ સાથે સરખાવી શકાય તેવી નથી.

ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા લેખોમાં ‘ઈશ્વારના ઉપનિષદ અનુવાદ’ ‘આર્યવર્તના વસ્ત્રાલંકાર’ ‘પાણિનીકાલીન સમાજ સ્થિતિનું ચિત્ર’ ‘હિન્દુ અને હિન્દી રાજ્યોનું રહસ્ય’ ‘કલાના મૂલ તત્ત્વોમાં સૌન્દર્યનું સ્થાન’ ‘મદા કવિ કાલિદાસ અને પુરાણો’ ‘ગુજરાતનું વદાણવર્તુ’ ‘કુવલયમાલા’ ‘એરિસ્ટોટલની કાવ્યશાસ્ત્રમાં સામાયી કેટલાક ગુદાઓ’ છે. ધણા ખરા ઐતિહાસિક અને પુરાતત્ત્વ સંરોધનને લગતા છે. આમાં દ્વિસુધીના માત્ર એ જ ગણી

શકાયઃ એરિસ્ટોટલ ઉપરનો અને ' કલાનાં મૂલ્યતાત્ત્વો ' ઉપરનો. જે આ સંગ્રહ ઉપરથી અનુમાન કરવું હોય—અને આ સંગ્રહ અત્યારે તો ગુજરાતની શુદ્ધિનો પ્રતિનિધિરૂપ ગણ્યો જોઈએ—તો, કહેવું જોઈએ કે ગુજરાતમાં ક્ષિત્રમુક્તિ અને તત્ત્વચર્ચામાં રસ લેનાર ધણા થોડા છે. આ બે નિર્બંધો પણ કલામીમાંસાના છે અને એ ગુજરાતની મીમાંસા પણ કલાની દિશાએ જાય છે તેનું સૂચન કરે છે.

બીજા ગુજરાતી લેખો પણ વાંચવા યોગ્ય છે. આચાર્ય આનંદશંકરભાષ્ટને ગુજરાત ઉપરાંત બીજા પ્રાંતોએ પણ અભિનન્દન આપ્યાં છે. ઉત્તર હિન્દ, દક્ષિણ વગેરેના વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત હિન્દી અંગ્રેજીમાં લેખો આપ્યા છે તે પણ અભ્યાસ યોગ્ય છે.

અનાયાસે ગુજરાતની સર્વ લેખન પ્રવૃત્તિનું નવનીત આપણી પાસે રજુ થતાં, અને વસન્તની પચ્ચીસી પૂરી થયાના પચાદશલોકન કરવાના પ્રસંગે, સ્વાભાવિક રીતે વિચાર આવે છે કે વસન્ત માસિકમાં જ જે વિદ્વા વિશાળ દષ્ટિ વગેરે દેખાયાં છે તેની સાથે સરખાવતાં અત્યારના ગુજરાતના સાક્ષરવર્ગ વિશે શું વિચારીશું ? અલગત લેખક વર્ગ વધ્યો છે એ તો નિઃસંશય છે. પણ વસન્તના લેખોમાં જે જોડો અભ્યાસ અને શ્રમ, વિશાળ દષ્ટિ દેખાય છે તે વધ્યાં છે, અથવા છેવટ તેનો વારસો સમવાયો છે ? વિચાર કરતાં બેની તુલના કરતાં, અમને મગર થવા જેવું નથી લાગતું તો ખીંચ બાજુ નિરાશ થવા જેવું પણ નથી લાગતું.

દેશી રાજ્યઃ—તંત્રી અને પ્રકાશકઃ જ્યંતીલાલ મોરારજી મહેતા, નહીઆંદ : (ગુજરાત) વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬

આ નવીન માસિકનો પાંચમો જોટલો ફેબ્રુઆરીનો એક અમને મળ્યો છે. દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ અત્યારે બહુ વિચિત્ર છે. ઉપર સાર્વભૌમ સત્તા સરકારની હોવાથી અને સરકાર તરફથી તેમને રક્ષણ મળતું હોવાથી દેશી રાજકર્તાઓ રૈયતથી પરાક્રમ્ય થયા છે. તેમનું હિત માત્ર સરકારની મહેરબાની ગ્રેજવવામાં છે. સરકારને પોતાને દેશી રાજ્યની રૈયતમાં કાંઈ હિત નથી. ઉલટું દેશી રાજ્યનો કારભાર ખરાબ હોય, રૈયત પીડિત હોય, તો સરકાર તો એ સ્થિતિને સ્વરાજની માગણીની વિરુદ્ધ એક દલીલ તરીકે વાપરે છે. આવી સ્થિતિમાં દેશી રાજકર્તાઓ પોતે વિચાર કરતા થઈ કેટલું સાફ કરી શકે એ દિશામાં પ્રયત્ન કરવા આ માસિક પ્રવૃત્ત થયું છે.

માસિકના લેખો જોતાં અમને સંતોષકારક લાગ્યા છે. ' એક વૃદ્ધની વિચાર પોથી ' માંથી લખેલ દેશી રાજ્યની સુધારણા અને દરમિયાનગીરીનો પ્રશ્ન સમર્થ રીતે ચર્ચ્યો છે. દેશી રાજ્યો એ સમજે તો તેમનું ખર્ચ હિત શેમાં છે તે તેઓ જોઈ શકે. તે સિવાય સર પટ્ટભૂતો લેખ તેમના વિશાલ અને નિકટના અનુભવને લીધે ધણો વિચારવા લાયક છે. બીજા લેખો પણ વ્યવહાર દષ્ટિએ ચર્ચાયા છે. નોંધમાં મિસ મીલરની શુદ્ધિ વિશે તંત્રીએ જે વક્ષણ દર્શાવ્યું છે તે અમને ઘણું જ ડહાપણ ભરેલું અને વાજબી લાગે છે. સર તુકી-છરાવ અત્યારે રાજ્ય નથી, મિસ મિલરની શુદ્ધિ એ ખરી ધર્મશુદ્ધિ નથી. એ બનાવ ખિલકુલ મદદરતો નથી. આવા બનાવો ઉપર વર્તમાનપત્રોની ધાંધલ અચર્યાને છે.

આખા માસિકમાં અમને કર્તાની દૈરઘ અને વ્યવહાર દષ્ટિ નજરે પડે છે.

માસિક સુંદર કાગળ ઉપર સફાઈથી આડેબર પિના સુધઃ રીતે સંપાદિત થયું છે.

ગુલહીડી:—સ્વનાર: રમણીકલાલ જ્યમ્દળાઇ દલાલ. પ્રકાશક: મહાદેવ રામચંદ્ર ત્રયુષ્ટે, ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.

આ મુંદર છપાઇવાળું અને સુધક રીતે સંપાદિત કરેલું લઘુ પુસ્તક પ્રકાશકના પુત્ર શ્રી. દત્તાત્રયના રમણચાચે વિના મુશ્કેલી વહેંચવા માટે પ્રગટ કરાવેલું છે. લેખકે આગળ પાછળ બધાં જ કાવ્યો મૂક્યાં છે અને વચમાં ૧૪ વાર્તાઓ બધાં સમજી શકે તેવી રીતે રચણ ભાષામાં મૂકી છે. વાર્તાઓ ધણીખરી આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી લીધેલી છે અને થોડી ઐતિહાસિક, કોઇક દરિયત પણ છે. ભાષા સરલ છે ખરી, બાળકો સમજી પણ શકશે, પણ બાળકોને માટે તે વધારે રસિક થવાની જરૂર હતી. ખરી મુશ્કેલી તો એ છે કે આપણે ત્યાં ભાષા બોલે એ તેવી જગ્યાએલી નથી.

આવું પુસ્તકાકારે સમારક કરવાને માટે અમે પ્રકાશકને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

થોડાંક છુટાં ફુલાં:—પ્રણેતા: જ્યોત્સ્નાવ ભગવાનલાલ દૂરકાળ, એમ. એ. પ્રોફેસર, મગનલાલ દાકોરદાસ આર્ટસ કોલેજ. ડિ. ૩. ૧-૪-૦

લેખકે જુદે જુદે પ્રસંગે આપેલાં વ્યાખ્યાનો અને લેખોનો આ સંગ્રહ છે. આવા સંગ્રહમાં ભાષા શૈલી કે વિચાર પદ્ધતિ એકધારી ન જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આમ થવાથી વાચકને સામગ્રીનું વૈવિધ્ય મળે છે એ ખાસ લાભ છે.

આ સંગ્રહમાં કલાંનું એક રૂપક વાપરીએ તો લેખોનો ‘એવડો’ છે. કેટલાક ‘એવડાનું મૂળ’ જેવા હાસ્યરસના નિબંધો છે. તેઓ હાસ્યરસ ખડખડ હસાવે તેવા નથી પણ જરા મોડું મરકે, એટલું પણ ન થાય માત્ર જરા મન ‘મરકે’ એવા છે. એવા હાસ્યમાં કોઈવાર ગંભીર વિચારોનો પણ સ્પર્શ થયા વિના તેઓ સ્પર્શ કરી શકે છે અને તેનો દાખલો એ ‘એવડાનું મૂળ’માંથી જ મળશે, જ્યાં લેખક એવડાને સંસાર સાથે સરખાવે છે. કોઈ કોઈ લેખમાં લેખક પોતે હાસ્યનો પ્રયત્ન કર્યા વિના કેટલીક હાસ્યગર્જિત સામગ્રીને પોતે ગંભીર રીતે જ સ્પર્શ કરે છે, જેમકે ‘ગુજરાતી બોલી.’ પણ આમાં સર્વત્ર ‘ગુજરાતી સાહિત્ય’ના પ્રોફેસર જ્યોત્સ્ના આવે છે. ધણીખરી જગ્યાએ હાસ્યનું બીજું રાખ્દનું મૂળ શોધવામાં કે રાખ્દના સ્થેય ઉપર રહેલું છે અને તેમના અનુભવોમાં પણ પ્રોફેસરના જીવનની પરિમિતતા છે.

તેમના સાહિત્યવિવેચક લેખો જુદા વિચારવા જેવા છે. તે તે લેખો સર્વગ્રાહી નિબંધ જેવા નથી પણ માત્ર પોતાને કહેવાની વાત દૂકમાં કદીને બતાવી દે છે. કવિ નર્મદ, સદ્ગત નવમરામ, કાલિદાસ, રોક્ષસપીયર સંબંધી લેખો એવા છે. અને આ દૂકી શૈલી નો કે પળીવાર વિવેચની મદદતા બોતાં અતિ દૂકી પડી જાય છે (જેમકે કાલિદાસ અને રોક્ષસપીયર) છતાં સાહિત્યરસિકને તે વાંચવા લાયક તો છે જ. “સાહિત્યના પાંચ ગુણો” અમને તો અરુદ લાગ્યો છે, તે તે દાખલામાંથી તે તે ગુણ કેવી રીતે વ્યક્ત થાય છે તે, ધણી જગ્યાએ અગમ્ય રહે છે, છતાં વાંચવા જેવા છે અને ‘પ્રોફેસર’નો લેખ પણ નાનો છતાં ચોક્કસ અને મનનીય વિચારવાળો છે. આ પ્રમાણે વિવાદના શિક્ષણ વગેરે ઉપર પણ લેખો છે.

બધા લેખોમાં તત્ત્વચિંતન ઉપરના લેખો સૌથી ભારે છે. આ આખા નિબંધ સંગ્રહમાં એ ભાગ જલ્દી જુદો તરી આવે છે. આ ચિંતાના લેખોમાં ઘેલી જુદી જુદી છતાં સર્વત્ર મુવાચ્ય અને અર્થ તર્ક એકાદ મર્યાદા કટક્તને અવકાશવાળી હતી, તે અર્થ એકા-

એક ભારે યજ્ઞ જાય છે. વળી તેમાં કેાઇ પશ્ચિમના તત્ત્વચિંતનના વિચારો સાથે નવો સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન નથી. માત્ર આપણું શાસ્ત્રો ઉપર શાસ્ત્ર પદ્ધતિએ વિવરણ છે. અત્યાર સુધી સ્વતંત્ર રીતે દીકા કરનાર શ્રેષ્ઠક અહીં દીકાકાર મરી જઈ માત્ર શાસ્ત્ર વચનો ઉતારે છે. અમે માનીએ છીએ કે આ લેખો આપ્યા પુસ્તકના વાતાવરણમાં વિક્ષેપકારક છે અને તેને જુદા રખાય તો વધારે સારું.

સંગ્રહમાં એક વાર્તા અને વાર્તા જેવું સ્વપ્ન છે. વાર્તા મોઢક શૈલીમાં લખાઈ છે પણ તેમાં મુખ્ય બનાવનો માનસ હેતુ સ્પષ્ટ નથી. પુસ્તકને અંતે પાંદડીઓ છે તેમાં કેટલાક સુંદર રમુજ દુચકા છે.

આપણે ત્યાં નિબંધ સાહિત્ય અદ્ય છે, જુનું વખણાયેલું નિબંધ સાહિત્ય પણ અત્યારે વીસરાતું જાય છે, અને નવું નિબંધ સાહિત્ય જે વંચાય છે તે બહુધા છીછરું અને કેટલુંક શાસ્ત્રીયતાની વિડંબના કરનારું અને કેટલુંક હાસ્યરસની વિડંબના કરનારું હોય છે. તેમાં આ મંજીર અને અકૃત્રિમ શૈલીથી લખેલો સંગ્રહ ઉપયોગી નીવડશે એમ અમારું માનવું છે. યુવાન વાચકો આ વાંચશે એમ અને આશા રાખીએ છીએ.

ઈસ્લામની ઝોળાખામ:—કર્તા: ઈસમ મદમદ મારતર. એમ. એ; એમ, એમ. ખી. (એસ. ડી, સી, ડી.) વકીમ, નડીઆદ. કૌમત રૂ ૧-૦-૦.

અત્યારે સામાન્ય મુસલમાનોની ધાર્મિક માન્યતા મૌલાનાઓના દોરવા પ્રમાણે ચાલે છે, તેમાં આકલી દલીલને અવકાશ નથી અને હિંદુઓ તે તરફ લગભગ ઉઠાસીન છે. એ રિયતિમાં હિંદુ મુસ્લીમ સંબંધ કંઈક સુધરે એટલા માટે કર્તાએ આ પુસ્તકમાં ઈસ્લામના મુખ્યબૂત સિદ્ધાન્તોદ્ધારા પોતાના ધર્મની ઝોળાખ કરાવી છે.

પુસ્તકનો કમ કંઈક આવો છે. પ્રથમ કુરાને શરીફમાંથી અવતરણો લઈ તેનું ગદ્ય ભાષાન્તર આપેલું છે. તે પછી એ જ ફકરાનો અનુવાદ કર્તાએ મુજરાતી પદ્યમાં કેાઈ પ્રસંગે કરેલો તે આપ્યો છે અને પછી તે પદ્ય ઉપર દીકાના રૂપમાં ઈસ્લામના સિદ્ધાન્તોનું વિવરણ કર્યું છે. આવા વિવરણમાં અન્ય ધર્મોથી અને ખાસ કરીને હિંદુ ધર્મથી ઇસ્લામ કયાં કયાં જુદો પડે છે તે બનાવ્યું છે અને ઇસ્લામ ઉપર અન્યધર્મે તરફ ધર્મીય અને જુમ્મ-મંગાર હોવાનો જે આરોગ છે તે મજબૂતના શબ્દો વ્તેનાં બોલે કરે છે એમ બનાવેલું છે. ખરી રીતે આ માન્યતા મજબૂતના શબ્દો ઉપર ચ્યાએલી નથી પણ ઇતિહાસની તવારીખ ઉપર ચયેલી છે. એનું પ્રણીતાર બને છે કે અનેક ઐતિહાસિક કારણોને લીધે ધર્મશાસ્ત્રમાં જે ભાર દઈને કર્યું હોય તેથી ઉત્પન્ન જ એ ધર્મના અનુયાયીઓ કરે છે. આવે વંખતે તે તે ધર્મના અનુયાયીઓને તેમના ધર્મ વિશેના વધારે સારા જ્ઞાનથી તેમની એ વર્તણૂક સુધારવી જોઈએ. એ વર્તણૂક સુધરતાં એ આલેખ બંધ પડશે. આ શ્રેષ્ઠકનો આ પ્રયત્ન એ દિશામાં એક ઉત્તેજન યોગ્ય પ્રયત્ન છે.

ભાષાન્તરમાં કર્તાએ ફારસી શબ્દો વધારે રાખ્યા છે. અલબત્ત ધાર્મિક ગ્રંથોનાં ભાષાન્તરો કરતાં મૂળના ઘણા શબ્દો રાખવા પડે. તેથી ભાષામાં એ ધર્મનું વાતાવરણ જાણું ચાય છે. પણ અહીં અમને એ શબ્દોનો અતિ પ્રયોગ ચયો લાગે છે. વળી ધર્મ વિવેચન સઘળું પોતાનાં પદો ઉપર દીકા રીતે કર્યું છે તેના કરતાં તાત્ત્વિક મદત્તાની દૃષ્ટિએ ઇસ્લામના ધર્મગ્રંથમાંથી અવતરણો ચૂંટી કાઢી તેના પર જ વિવેચન કર્યું હોય અને પત્રભાગ જુદો

પરિશિષ્ટ રૂપે જ રાખ્યો હોત તો ગેરમુરિશ્વરોને વાંચવા સમજવામાં વધારે સરલતા યાત. આ પદ ભાગ તો જાણે મૂળ અવતરણ અને વિવેચનની વચ્ચે આડો આવતો લાગે છે, અને તેમાં પણ પદમાં જ્યારે કયાંક શબ્દશઃ અનુવાદને બદલે માત્ર ભાવાર્થ જ લીધો હોય છે, કે મૂળ અવતરણ બદારનાં વાક્યો દાખલ કરેલાં હોય છે ત્યારે સમજવું ઘણું મુશ્કેલ પડે છે. અથવા જો પછોતો આગ્રહ હોય તો પછી પછોતો જ સંગ્રહ કરી તેનાં પર અવતરણો સહિત વિસ્તૃત દીકા કરવી એ બીજો માર્ગ. પદ ભાગને વધારે પ્રસાદવાળો કરવો આવશ્યક છે.

કોઈ કોઈ જગ્યાએ કતોએ અવતરણની સાથે ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક પ્રસંગ આપ્યો છે. તેવા પ્રસંગો વધારે આપવાની જરૂર છે, તેવી વસ્તુ વધારે વિશદ અને રસિક થશે અને મન પર તેની છાપ વધારે સહેલી રીતે પડશે.

અવતરણોનો કેમ ઇસ્લામી માન્યતાઓની અગત્યનો લીધો છે તે ખોટો નથી. છેવટે ઇસ્લામી ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ પ્રત્યે ક્રિયાઓ અને પારિભાષિક શબ્દોની એક સૂચી આપી હોત તો તેથી વાંચનારને સુગમ પડત. આરબી ભાષાથી અપરિચિત ગુજરાતીને આગળ પાછળનાં આરબી વાક્યો અને શબ્દો યાદ ન રહે અને તેનાં વાક્યોના અર્થો શોધવાને આમાં સાધન નથી.

કોઈ કોઈ જગ્યાએ સંસ્કૃત શબ્દો ખોટા અર્થમાં વપરાયા છે. 'સમન્વય' શબ્દ 'સમાનાર્થ' ના અર્થમાં વપરાયો છે. 'પ્રથક' 'એકીશ્વરવાદ' 'સિપિયાન્તર' વગેરે જોડણી ખોટી છે. ઇસ્લામનો 'એકેશ્વરવાદ' અને દિન્-કુધર્મનું 'અદ્વૈત' બેની વચ્ચે ધણો ફરક છે. કતો અદ્વૈત અને એકેશ્વરવાદને એક જ ગણતા જણાય છે.

પુસ્તકની છપાઈનું કામ જોઈએ તેવું સંતોષકારક નથી. એક જગ્યાએ વિષયને અધૂરો મૂકી તેનું આગળ અનુસંધાન શબ્દ જવું પડ્યું છે. અને છાપ, અક્ષરની પસંદગી, ચિહ્નો વગેરે બિનકુત્ર આકર્ષક નથી. પ્રચારનું સાહિત્ય ઘણું જ આકર્ષક હોવું જોઈએ.

એ સઘળું છતાં, કતોએ પોતાના ધર્મમાં અકસી ચચો કરવાનું પગરણ માંડ્યું છે તેને માટે તેમને ધન્યવાદ ધટે છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે કતો આ પ્રયત્ન આટલે ન છોડી દેતાં વધારે છુટથી અને વ્યાપક રીતે ઇસ્લામની ચચો કરી આખા ગુજરાતને, દિન્-કુ મુસલમાન બધાને તેની ઓળખ કરાવશે. અને વાંચનાર વર્ગ આ પુસ્તક વાંચી કતોને એ દિશામાં વિશેષ ઉત્તેજન આપશે.

રા.

પરીખની ગુજરાતી કોપી છુક નં. ૧ થી ૫:—પ્રકાશક: ખડાપતા છુક ડેપો, બાકા દનુમાન, રીચીરોડ, અમદાવાદ. અમારી પાસે ચલતા ક્રમમાં આ નામવાળા કોપી છુકો અભિપ્રાય અર્થે આવી છે. તેમાં સરખાત સીધા કાનથી બારાક્ષરીના ઉપક્રમથી પહેલાં છુટા શબ્દો તે ધીમે ધીમે વાક્યો લખેલાં છે: અક્ષરો પોલા રાખ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓએ કિત્તેથી તે જરી દેવાના છે. અક્ષરોના મરોડ સારા છે, પણ સરખાતની ચોપડીમાં પહેલા અક્ષરો ચાલીથી ભરેલા છપાયા હોત તો વધુ સારું હતું. આ કામ એમણે ઠેક ત્રીજી ચોપડીમાં કર્યું છે. અમે વધારામાં એ સૂચવીએ કે કીતો કેમ ઘડવો, કીતો કેમ પકડવો એ બધી સૂચના સચિત પુંક્તની અંદરના ભાગમાં છાપી હોત તો વધારે સુગમ પડે. અંગ્રેજી કોપી છુકોમાં એવું આપેલું હોય છે. કોપી છુકોની કિંમત માત્ર ૦-૧-૦ હોઈ ઘણી સરતી કહેવાય.

ગા.

ચાર બાળ સંવાદો:—લેખક ચંદ્રશંકર મણિશંકર લાટ. સંપાદક: ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી, આણંદ. પ્રકાશક: પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિમિટેડ વડોદરા. કિંમત ત્રણ આના.

સંવાદ સંચય ભાગ ૧લો:—સંપાદક અને પ્રકાશક: ગોકળદાસ કુબેરદાસ મહેતા. ઢાળનીપોળ અમદાવાદ. કિંમત દસ આના.

સંવાદ સંગ્રહ ભાગ ૩ીજો:—સંપાદક અને પ્રકાશક: હરિતાલ ચંદુલાલ ઠાકોર અને ભાઈ-ચંદ પૂનદાસ શાહ. કિંમત દસ આના, બોર્ડ પટ્ટી બાર આના, પાકુ પુકું ચૌદ આના.

શિક્ષણમાં અભિનય કળાને સ્થાન છે એ વાત જેમ જેમ સ્પષ્ટ થતી જાય છે અને સ્વીકારાતી જાય છે, તેમ તેમ સારા સંવાદોની માંગ વધતી જાય છે. કોઈ પણ પ્રવૃત્તિને આપણે શિક્ષણના સાધન તરીકે સ્વીકાર્યો પછી તેની શુદ્ધતા જાળવવા માટે પૂરેપૂરી કાળજી રાખવાનો આપણો ધર્મ થઇ પડે છે. બાલકોની રસવૃત્તિ ધડવાને માટે સંવાદો એ જગત્ સાધન છે. અને એ રીતે આપણે એ વસ્તુનો વિચાર કરીશું તો આપણે અધમ રસવૃત્તિપોષક કે ઉત્તેજક વસ્તુનો ત્યાગ કરીશું. સંવાદો માત્ર વાર્ષિક મેળાવડામાં સભાજનોના મનરંજન માટે જ નથી એ વાત હવે ધીમે ધીમે સમજાતી જાય છે. બાળકની સર્વોગ ખીલવણી અને કેળવણી માટે એ આવશ્યક વસ્તુ છે. હાલમાં શિક્ષણની પદ્ધતિઓ વિશે જેમ શાસ્ત્રીય વિચાર થઇ રહ્યા છે તેવા જ ત્રીજીવટ ભર્યો અને શાસ્ત્રીય વિચાર સંવાદોની પસંદગી વેળાએ પણ શિક્ષકોને કરવો પડે છે. 'સંવાદ આપો'ની ધૂન મચાવતું 'ટાણું' વીંટી વળે ત્યારે સંવાદ કાઢવા ક્યાંથી? એ પ્રશ્ન શિક્ષકને ખરો મૂઝવે છે. પ્રસ્તુત સંગ્રહો બાંધે પ્રસંગે જીડ ભાગનાર નીવડશે એમ લાગે છે. એમાંના પહેલા બે સંગ્રહો તો સામાન્ય રીતે માધ્યમિક શાળાનાં નાનાં બાળકો માટે છે. 'ચાર બાળ સંવાદો'નો આકાર હપામણી વગેરે સુંદર છે, વસ્તુ પણ સાઈ છે, પણ હજી ભાષા કાચી લાગે છે. પ્રહેલા બે સંવાદો તો બાળકો હોંસથી લજવતાં જોવામાં આવે છે. 'સંવાદ સંચય'માં વિવિધતા સારી છે. સંવાદો સામાન્ય રીતે સારા છે પણ એનાં કેટલાક સંવાદોમાં આપણાં હાલનાં નાટકોના જેવાં નાટકી ભાવ અને રીતિ સ્વીકારાયેલી છે એ અમને અનુચિત લાગે છે. 'સંવાદ સંગ્રહ' મોટા વિદ્યાર્થીઓ માટે છે. સંગ્રહકોએ સામાન્ય રીતે શિષ્ટ લેખકોનાં જ લખાણો સ્વીકાર્યા છે એટલે એ વિષે અમારે કોઈ ખાસ કહેવાનું નથી. વિનય મંદિરાના ઉપસા વર્ગો માટે અને મહાશાળાઓ માટે આ સંગ્રહ સારી પેઠે ઉપયોગી થઇ પડશે.

શ્રી. મંદડા અનાથાશ્રમનો હેવાલ—શ્રી મદડા આશ્રમને નાર્મે ઓળખાતી ભુદી ભુદી સંસ્થાઓનો સંવત ૧૯૭૭ થી સંવત ૧૯૮૨ ના આસો વદ ૦) સુધીનો હિસાબ.

આ બિલની પાંચમી કલમની ચર્ચા ખાસ આ વખતની બેઠકે ચર્ચાવા માટે રાખેલી હતી. ને કલમમાં સેનેટના કમિઝાજ ઉપરની છેવટની અવશિષ્ટ સત્તા (residual powers) વાંધસરોયને વ્રેક્ક (visitor) તરીકે નીમીને આપેલી હતી. આ સત્તા પ્રગ્ભત ઉપર અંકુશ રૂપ હતી માટે આ કલમની સામે પ્રગ્ભએ સખ વાંધા દર્શાવ્યો. સેનેટે પણ જણાવ્યું હતું કે આ કલમ પસાર થાય તેના કરતાં જૂનો કાયદો વધારે પસંદ કરવા જેવો હતો. દિદ સરકારને વાંધસરોય જ નીમાય એવો આગ્રહ નહોતો પણ અવશિષ્ટ સત્તા કોઈ પણ સત્તાધિકારીમાં રહેવી જોઈએ એવો આગ્રહ હતો તેથી તેણે ને સત્તા ચેન્સેલર એટલે મુંબઈના ગર્વનરને સોંપવાની સૂચના કરી. આ ઉપરથી કેળવણીખાતાના પ્રધાન દિ. બા. હરિલાલ દેસાઈએ વાંધસરોયને બદલે ચેન્સેલરને સદર સત્તા આપવાનો સુધારો રજુ કર્યો.

પણ આ સુધારો તો મૂળ કલમ કરતાં વધારે ખરાબ હતો. વાંધસરોય દૂર રહ્યાં ડખ કરી શકે તેના કરતાં ચેન્સેલર મુંબઈમાં રહ્યાં ઘણી વધારે ડખ કરી શકે. વળા વાંધસરોયને ડખ કરવી હોય તો તે ચેન્સેલરની ઉપરવટ કરવી પડે, તે અનેક યુનિવર્સિટીઓ સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય એટલે સ્વાભાવિક રીતે તેની દષ્ટિ વિશાળ હોય. એટલે પ્રગ્ભિતને માટે ચેન્સેલર કરતાં વાંધસરોયની ડખગીરી એ ઓછું અનિષ્ટ ગણાય.

સુધારો રજુ થતાં નેના પર લીગલ રિમેમ્બરન્સર મિ. બાલકરામે વિશેષ સુધારો મૂક્યો. તેમાં સેનેટનું કમિઝાજ તપાસી કે તેની તપાસ કરાવી ને રદ કરવાની સત્તા ચેન્સેલરને

આપેલી હતી. હવે આ જ અર્થનો સુધારો પ્રથમ આવેલો હતો ત્યારે અધ્યક્ષે તે ગેર-કાયદેસર ઠરાવેલો હતો. મિ. બાલકરામના સુધારામાં અને તે રદ થયેલા સુધારામાં માત્ર શબ્દોની હેરફેર હતી. મિ. નરીમાને આ તરફ અધ્યક્ષનું ધ્યાન ખેંચી પોઇન્ટ ઓર્ડર ઊઠાવું પણ અધ્યક્ષે મિ. બાલકરામનો સુધારો માન્ય રાખ્યો. મત લેવાતાં મિ. બાલકરામનો સુધારો વધુ મતે પસાર થયો. સ્વરાજ પક્ષના સભ્યો આ ઉપરથી આદ્યા ગયા અને જતાં જતાં મિ. નરીમાને જણાવ્યું કે અધ્યક્ષનો આ ચુકાદો અને અન્યત્ર નાણી જોઈયું. એમ મનાય છે કે આ સવાલ ફોર્ટ ચડશે અને રા. બુલાલાઈ દેસાઈ સ્વરાજ પક્ષ તરફથી જીભા રહેશે.

આ રીતે યુનિવર્સિટીને વધારે પ્રગ્ભીય બનાવવા જતાં તેમાં ચેન્સેલરની સત્તા ધુસી ગઈ!

આ બધામાં મિ. મુનશી શા માટે સરકાર પક્ષમાં જીભા રહ્યા? અલખત તેઓ સ્વરાજ પક્ષના નથી. પણ યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિ નો હતા અને સેનેટે પોતાનો અભિપ્રાય આ બાબતમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવેલો હતો. ને પણ બાજુ રાખતાં, અત્યારે પ્રગ્ભના માનસમાં જે દાસત્વશુદ્ધિ ધર કરી રહી છે તેને કાઢવાને કેળવણીને સ્વતંત્ર કરવી જ જોઈએ એમ તેઓ નહિ માનતા હોય? અને પ્રગ્ભએ પોતાનું હિત શું છે ને દર્શાવેલું પણ નથી? જો પ્રગ્ભદોહ જેવું કોઈ હોય તો આ પ્રગ્ભદોહ નથી? તેમની યુગરાતની અસ્થિતા કયાં ગઈ? કે ના, યુગરાતની અસ્થિતા માત્ર સાક્ષિયમાં લખવા પૂરતી જ છે અને બધા હારમાં તો પોતાની અસ્થિતા જ ખરેખરી પ્રવર્તક છે? યુગરાતે આ વિચારનું ધર્તે છે.

આ બિલની પાંચમી કલમની ચર્ચા ખાસ આ બખતની બેઠકે ચર્ચાવા માટે રાખેલી હતી. તે કલમમાં સેનેટના કમિશનર ઉપરની હેવટની અવશિષ્ટ સત્તા (residual powers) વૉઇસરાયને પ્રેક્ષક (visitor) તરીકે નીમીને આપેલી હતી. આ સત્તા પ્રગ્નમત ઉપર ચંકુચરૂપ હતી માટે આ કલમની સામે પ્રગ્નએ સખ વાંધો દર્શાવ્યો. સેનેટે પણ જણાવ્યું હતું કે આ કલમ પસાર થાય તેના કરતાં જૂનો કાયદો વધારે પસંદ કરવા જેવો હતો. દિંદ સરકારને વૉઇસરાય જ નીમાય એવો આગ્રહ નહોતો પણ અવશિષ્ટ સત્તા કોઈ પણ સત્તા-ધિકારીમાં રહેવી જોઈએ એવો આગ્રહ હતો તેથી તેણે તે સત્તા ચેન્સેલર એટલે મુંબઈના ગર્વનરને સોંપવાની સૂચના કરી. આ ઉપરથી કેળવણીખાતાના પ્રધાન દિ. બા. હરિસાવ દેસાઈએ વૉઇસરાયને બદલે ચેન્સેલરને સદર સત્તા આપવાનો સુધારો રજૂ કર્યો.

પણ આ સુધારો તો મૂળ કલમ કરતાં વધારે ખરાબ હતો. વૉઇસરાય દૂર રહ્યાં ઉખલ કરી શકે તેના કરતાં ચેન્સેલર મુંબઈમાં રહ્યાં ઘણી વધારે ઉખલ કરી શકે. વળી વૉઇસરાયને ઉખલ કરવી હોય તો તે ચેન્સેલરની ઉપરવટ કરવી પડે, તે અનેક યુનિવર્સિટીઓ સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય એટલે સ્વાભાવિક રીતે તેની દષ્ટિ વિશાળ હોય. એટલે પ્રગ્નહિતને માટે ચેન્સેલર કરતાં વૉઇસરાયની ઉખલગીરી એ ઓછું અનિષ્ટ ગણાય.

સુધારો રજૂ થતાં તેના પર લીગલ રિમોન્સનસર મિ. બાલકરાએ વિશેષ સુધારો મૂક્યો. તેમાં સેનેટનું કમિશન તપાસી કે તેની તપાસ કરાવી તે રદ કરવાની સત્તા ચેન્સેલરને

આપેલી હતી. હવે આ જ અધેનો સુધારો પ્રથમ આવેલો હતો ત્યારે અધ્યક્ષે તે ગેર-કાયદેસર ઠરાવેલો હતો. મિ. બાલકરામના સુધારામાં અને તે રદ થયેલા સુધારામાં માત્ર શબ્દોની હેરફેર હતી. મિ. નરીમાને આ તરફ અધ્યક્ષનું ધ્યાન ખેંચી પોઇન્ટ ઓર્ડર ઊઠાવ્યું પણ અધ્યક્ષે મિ. બાલકરામનો સુધારો માન્ય રાખ્યો. મત લેવાતાં મિ. બાલકરામનો સુધારો વધુ મતે પસાર થયો. સ્વરાજ પક્ષના સભ્યો આ ઉપરથી ચાલ્યા ગયા અને જતાં જતાં મિ. નરીમાને જણાવ્યું કે અધ્યક્ષનો આ ચુકાદો અમે અન્યત્ર નાણી જોઈશું. એમ મનાય છે કે આ સવાલ કોર્ટે ચકાશે અને રા. જીલાભાઈ દેસાઈ સ્વરાજ પક્ષ તરફથી જીભા રહેશે.

આ રીતે યુનિવર્સિટીને વધારે પ્રગ્નકીય બનાવવા જતાં તેમાં ચેન્સેલરની સત્તા ઘુસી ગઈ!

આ બધામાં મિ. મુનશી શા માટે સર-કાર પક્ષમાં જીભા રહ્યા? અલખત તેઓ સ્વરાજ પક્ષના નથી. પણ યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિ તો હતા અને સેનેટે પોતાનો અભિપ્રાય આ બાબતમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવેલો હતો. તે પણ બાલુ રાખતાં, અત્યારે પ્રગ્નના માન-સમાં જે દાસવણદિ પર કરી રહી છે તેને કાદવાને કેળવણીને સ્વતંત્ર કરવી જ જોઈએ એમ તેઓ નહિ માનતા હોય? અને પ્રગ્નએ પોતાનું હિત શું છે તે દર્શાવેલું પણ નથી? જો પ્રગ્નદોહ જેવું કોઈ હોય તો આ પ્રગ્ન-દોહ નથી? તેમની યુગરાતની અસ્થિતા ક્યાં ગઈ? કે ના, યુગરાતની અસ્થિતા માત્ર સાહિત્યમાં લખવા પૂરતી જ છે અને વ્યવહારમાં તો પોતાની અસ્થિતા જ ખરેખરી પ્રવર્તે છે? યુગરાતે આ વિચારનું ધૂંટે છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૫

વેશાખ: ૧૯૮૪

અંક ૬

શંકરાચાર્ય શાક્ત હતા, શૈવ હતા કે વૈષ્ણવ ?

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસના ઉત્તરાર્ધમાં શ્રીયુત નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા લખે છે કે " સચુણુ બ્રહ્મવાદની વ્યવહારિક ભૂમિકામાં તેઓ (આદ્ય શંકરાચાર્ય) શક્તિવાદના હિમાવતી હતા એમ તેમનો સૌન્દર્યવદરી નામનો અપૂર્વ ચમત્કૃતિવાળો કાવ્યગ્રન્થ જોવાથી સમગ્ર થાય છે. તે ગ્રન્થમાં ઓષિદ્યા નું સામયિક મનથી પ્રતિપાદન છે. શ્રી શંકરાચાર્ય લક્ષિતા-ત્રિશતી ઉપર લાખ્ય રચ્યું છે અને તે શક્તિપર છે. તેમનો પ્રપંચસાર નામનો ગ્રન્થ પ્રકટ થયો છે અને તેના ઉપર પદ્મપાદાચાર્યની ટીકા છે એમ ભાસ્કરરાયના ઉતારા ઉપરથી સમગ્ર થાય છે." (હિંદુતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ. ઉ. પા. ૬૭, ૬૮).

શંકરવેદાન્ત દર્શનના અનુયાયીઓ પરમાર્થ વિચારમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મને જ પરમાર્થ માનતા હોવા છતાં વ્યવહારમાં સચુણુબ્રહ્મનાં વિષ્ણુ, શિવ, શક્તિ વગેરે પુરાણપ્રસિદ્ધ રૂપોને બન્ને છે એ પ્રસિદ્ધ છે. દા. ત. મધુસૂદન સરસ્વતી શંકર ગદ્યતવાદી હોવા છતાં પરમ કૃષ્ણ-ભક્ત હતા એમ એમની ભંગવદ્ધીતા ઉપરની ટીકા ઉપરથી તથા ભક્તિરાસાયન નામના ગ્રન્થ ઉપરથી જણાય છે. ભક્તિરાસાયનમાં ભક્તિતત્ત્વનું વિવરણ એમણે શ્રીમદ્ભાગવતનાં વચનોથી કર્યું છે એટલું જ નહિ પણ એ વેદાન્તી ભક્તે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે:—

કૃષ્ણાત્પરં કિમપિ તત્ત્વમદં ન જાને ।

(કૃષ્ણથી પર કોઈ તત્ત્વને હું જાણતો નથી.)

તથા અસ્માકં તુ તદેવ લોચનચમત્કારાય મૂયાશ્ચિરમ્
કાલિદોષુલ્લિનેષુ ચત્કિમપિ તદ્ગોલં મદો ધાવતિ ।

એ શબ્દો વડે યમુનાની રેતીમાં ફરનાર શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનની ક્ષિત્તિ કરી છે

આ જ રીતે અપ્યયદીક્ષિત શાંકરવેદાન્તી હોવા છતાં પરમ શિવભક્ત હતા અને શારીરક લાખ ઉપર રતનપ્રમા નામની રીકા લખનાર ગોવિંદાનન્દ રામભક્ત હતા એ પ્રસિદ્ધ છે. પણ આ પાછલા કાળના અદ્વૈતવાદીઓની મનોવૃત્તિનો ભગવાન શંકરાચાર્ય કે એમના સમકક્ષીન સુરેશ્વરાચાર્યોદિ ઉપર આરોપ કરવો એ ખોટું છે. આ પ્રાચીન અદ્વૈત-વાદીઓ ભક્ત હતા કે નહિ એ આપણે જાણના નથી, એમને ભક્ત ઠરાવનાર કેટલાંક સ્તોત્રો પ્રસિદ્ધ છે, પણ આ સ્તોત્રોને પ્રમાણરૂપ માનવાં કે નહિ એ પ્રશ્ન છે. સૂત્રભાષ્ય, ઉપનિષદભાષ્ય, અને ગીતાભાષ્ય જેવા સર્વમંતે આઘ શંકરાચાર્યના ગણાતા ગ્રન્થોમાં શ્રીશંકરાચાર્યે દર્શાવેલા સ્પષ્ટ વિચારો અને સિદ્ધાન્તોથી વિરુદ્ધ વિચારો આ સ્તોત્રોમાં જોવામાં આવે ત્યારે એ સ્તોત્રોના કર્તૃત્વ માટે શંકા પડે એ શ્યાભાવિક છે.

પાછળના કેટલાંક વેદાન્તીઓ જીવન-મુક્તિનું મુખ્ય અનુગમન માટે યોગાભ્યાસની આવશ્યકતા જાનીને પણ છે એવું માને છે, અને ભક્તિ-ધ્વિરાતુરાધન-ને યોગનું એક અંગ ગણે છે અથવા સર્વ પગથીઆં ચક્રવાનું સાધન ગણે છે (જુઓ શાંકરવેદાન્તમાં ભક્તિનું સ્થાન, પ્રસ્થાન, વર્ષ ૨ અંક ૧૧). હુંકમાં મધુસૂદન સરસ્વતી કહે છે તેમ સાધનના આરંભથી તે સિદ્ધ દશાના મહાનુભવ સુધી સર્વ અવસ્થાઓમાં ભક્તિની આવશ્યકતા કેટલાંક ગણે છે (એગ્રન પા. ૩-૪). આ રીતે, જીવન-મુક્તિના મુખ્યના ભોગથી કે પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલ ભક્તિ વૃત્તિને સંતોષવા માટે અથવા માત્ર લોકમાં નાસ્તિક ન દેખાવા માટે વેદાન્તીઓ પોતાના કુળપરંપરાના સેવ્ય અથવા પોતાની રુચિને અનુકૂળ, શિવ, વિષ્ણુ, શક્તિ વગેરે પૌરાણિક દેવોમાંથી કેઈની ભૂતિનું, વ્યવહારમાં પૂજન અર્ચન કરે છે.

વેદાન્તીઓના આ વ્યવહારિક વર્તનની પરંપરા વિહારણ (૧૪ મું ચતક) અને શ્રીધર સ્વામી (૧૨ મું ૧૩ મું ચતક) જેટલી જૂની માનવામાં વાંધો નથી. પણ એ પરંપરાને શંકરાચાર્ય મુખી લંઘાવવા માટે કાંઈ પુરાવો નથી. ઉત્તરું મધુસૂદન સરસ્વતી જેવાને ભક્તિને જ્ઞાન સમાન સ્થાન આપાવવા માટે શંકરાચાર્યથી જુદા પડવું પડે છે (જુઓ ગીતા અ. ૧૮, સ્કો. ૫૫ ઉપરની મધુસૂદન સરસ્વતીની રીકા), અને શંકરાચાર્યે તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં 'જ્ઞાનનિષ્ઠા જ પરભક્તિ કહેવાય છે' એમ કહે છે (જુઓ પ્રસ્થાન વર્ષ ૨. અંક ૧૧, પા. ૩૦૩). મતલબ કે માત્ર ભક્તિ કે જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિ મોક્ષનું સાધન છે એમ શંકરાચાર્ય માનતા નથી. પણ કેવળ બ્રહ્મર્મકેતવિજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે એ એમનો ખાસ સિદ્ધાન્ત છે, એટલે મોક્ષના સાધન તરીકે તે કોઈ પણ દેવની ભક્તિ સ્વીકારવાની જાન ઉભી જ રહે એમ નથી. પણ વિહારણ વગેરે પેઠે જીવન-મુક્તિના સાધન તરીકે પણ શંકરાચાર્ય ભક્તિને સ્વીકારતા નથી. થી વિહારણમાં જીવન-મુક્તિવિવેકમાંથી એ પાન સ્પષ્ટ દેખાય છે. ૫મી બ્રહ્મસૂત્ર (અ. ૧ પા. ૧ સૂ. ૪) ના લાખમાં શંકરાચાર્યે આ પ્રશ્ન ચર્ચો છે અને સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે:-*इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यान्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं पारयन्ति ।* અને બ્રહ્મજાની પણ જીજ્ઞા જેવો સંસારી જ રહે છે માટે જ્ઞાન થવા પછી પણ અસંસારી (જીવન-મુક્ત) થવા માટે કાંઈક કર્તવ્ય રહે છે એવા પૂર્વ પચના જવાબમાં કહે છે કે:-

तन्माग्नौयगतमग्नौतमभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम् .

यद्यप्यુ यथापूर्वं संसारित्वं नास्त्यप्यगतमગ્નૌતમભાવ इत्यनयद्यम् ।

જેણે બ્રહ્માત્મભાવ તત્વેયો છે તેનામાં પહેલાં જેવું સંસારીપણું દેખાય તેને બ્રહ્માત્મભાવનું

જ્ઞાન થયું નથી એમ જાણવું. 'તુંકમાં શંકરાચાર્ય સંસારીપણાની નિવૃત્તિ (જીવન-મુક્તિની પ્રાપ્તિ) બ્રહ્માત્મભાવના જ્ઞાનથી જ થઈ જાય છે એમ માને છે. એટલે જીવન-મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે વિદ્યારણ્ય વગેરે પેઠે યોગની કે ભક્તિની આવશ્યકતા સ્વીકારતા નથી. માત્ર વ્યવહારના દેખાવ માટે એ મહાસંન્યાસી ઔઠ દેવની ભક્તિ કરે એવું તો કાઢ ન માને. તુંકમાં સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિથી શંકરાચાર્ય શૈવ, વૈષ્ણવ કે શક્તિ હોવાનો સંભવ એમના ભાષ્યગ્રન્થો જોતાં દેખાતો નથી.

હવે રહ્યાં સ્તોત્રો. શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા પણ એક સ્તોત્રના પુરાવાથી શંકરાચાર્યને શાક્ત કહે છે. પણ સ્તોત્રોને ઐતિહાસિક અન્વેષણમાં પ્રમાણ માનવામાં ઘણી મુશ્કેલી છે. સ્તોત્રરત્નાકરમાં શંકરાચાર્યના નામનાં અનેક સ્તોત્રો છે. એ જ્યાં સ્તોત્રોની ભાષા, રચના, વિચાર સંકલના વગેરે એટલાં જ્યાં જુદી જુદી કક્ષાનાં-ઉત્તરતાં ચક્રતાં છે કે એ જ્યાં એક જ કર્તાની કૃતિઓ હોય એમ માની શકાતું નથી. શંકરાચાર્યનું સંસ્કૃત ગદ્ય પ્રસન્ન ગંજીર અને સંસ્કૃત ભાષાની ગદ્યરચનાઓમાં અતિ વિરલ સૌન્દર્યવાળું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કક્ષાનું છે. જે થોડી પદ્યરચના નિઃશંક શંકરાચાર્યની જ છે તે પણ અત્યંત અર્થભાર-વાળાં અને પ્રૌઢ રચના છે. પણ સ્તોત્રોમાંનાં કેટલાંક તદ્દન શીખાઉની અસ્પષ્ટ અર્થવાળી નિર્મોઘ્ય રચનારૂપ દેખાય છે. દા. ત. જુઓ શંકરાચાર્યવિરચિત યમુનાષ્ટક, નર્મદાષ્ટક, કાશીપંચક વગેરે. વળી આ સ્તોત્રોમાં પાછલા કાળનાં કેટલાંક ચિન્હો મળી આવે છે. દા. ત. યમુનાષ્ટકમાં:—

જલચ્યુતા જ્યુતાંગરાગલંપટાલિશાક્તિની

વિલોલરાધિકાકલાંતંચંપકાલિમાલિની । શ્લો. ૭.

આમાં રાધિકા શબ્દ છે. રાધાનામ શ્રી ભાગવતને પણ અજાણ્ય છે. એ જોતાં આ સ્તોત્રનું આધુનિકપણું સ્પષ્ટ છે.

સ્તોત્રોને પ્રમાણરૂપ ગણવામાં બીજી મુશ્કેલી એ છે કે સૌન્દર્યલંકરી અથવા ત્રિપુર-ચુંદરીસ્તોત્ર ઉપરથી શંકરાચાર્યને શાક્ત-દેવીભક્ત ગણવામાં આવે તો શિવાખરાધ્યક્ષમાપન સ્તોત્ર, શિવજીવનગ્રંથાત સ્તોત્ર વગેરે શંકરાચાર્યવિરચિત ગણતાં સ્તોત્રો ઉપરથી તે શૈવ શા માટે નહિ ? અથવા પટ્ટપદી અચ્યુતાષ્ટક, વિષ્ણુપાદાદિકિશાન્તવર્ણનસ્તોત્ર, વૈષ્ણવ અથવા લક્ષ્મીનૃસિંહ સ્તોત્ર વગેરે ઉપરથી કૃષ્ણભક્ત શા માટે નહિ ?

વળી લક્ષ્મીનૃસિંહ સ્તોત્રમાં છેલ્લા શ્લોકમાં:—

લક્ષ્મીનૃસિંહચરણાબ્જમધુવ્રતેન સ્તોત્રં કૃતં સુલ્લકરં ભુવિ શંકરેણ ।

એ રીતે સ્પષ્ટ શંકર નામનો ઉલ્લેખ છે. અને કૃષ્ણાષ્ટક નામના સ્તોત્રમાં પણ શંકર માતાનાં ભક્ષ માટે થીહરિની આરાધના કરી અને લક્ષ્મી સાથે થીહરિ યતિવર પાસે પ્રગટ થયા, એ રીતે વિશેષ ઉલ્લેખ છે:—

इति हरिरखिलमप्रापितः शंकरेण

श्रुतिविशदगुणोऽसौ मातृमोक्षार्थं मायः ।

यतिवरनिकटे श्रीयुक्त आविर्बभूव

स्वगुणवृत्त उदारः दंष्ट्रचक्रान्जहस्तः ॥

આ ઉદ્દેશ્યો જોતાં તથા હરિમીઠે સ્તોત્રમાં શાંકર વેદાંતની પ્રક્રિયાઓ ઔપનિષદ કટકોઓ સાથે ભરી છે એટલે કદાચ એ સંકરાચાર્યની કૃતિ હોય એમ માનીએ તો સંકરાચાર્યને વિષ્ણુભક્ત જ ગણવા બેઠએ. વળી ભગવદ્ગીતાની પોતાની ટીકાના આરંભમાં સંકરાચાર્ય નારાયણને પરમાત્મા કહે છે, અને વાસુદેવ અવતાર છે એ પણ ક્ષુદ્ર કહે છે. વળી ભગવાન નારાયણની ભક્તિ લોકોમાં ચાલે તેમાં પણ એમને વાંધો નથી (જુઓ દ્ર. સુ. ૨-૨-૪-૨ ઉપરનું લાખણ). એ જોતાં કાંધક વિષ્ણુસ્તુતિ એમની હોવાનો વધારે સંભવ છે. જોકે ઉપર કહેલાં કારણોથી મને તો સંકરાચાર્યનાં કહેવાતાં સ્તોત્રો સંકરાચાર્યનાં લાગતાં નથી.

ખીજું 'હરિમીઠે' જેવું સ્તોત્ર જેમ સંકરાચાર્યને વૈષ્ણવ દરાવવા નય છે તેમ દક્ષિણ-મૂર્તિ જેવું સ્તોત્ર, જેમાં શાંકરસિદ્ધાન્તની સરસ ગુંથણી છે અને ખાસ શૈવવાદનો ખીલકુલ અંશ નથી તે, સંકરાચાર્યને દક્ષિણમૂર્તિના ભક્ત દરાવે.

વળી સંકરાચાર્યનાં કહેવાતાં શિવસ્તોત્રમાં પણ સંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તો તથા જીવનકથા સાથે વિરોધ આવે છે. સંકરાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રમાં પાશુપત મતનું સ્પષ્ટ ખંડન કર્યું છે (જુઓ રં. ૨. ૩૭); વળી શિવાપરાધક્ષમાપન સ્તોત્રમાં સ્તોત્રકાર પોતાને સુતધનયુવતિસ્વાદ સૌભવે નિષ્પણ્ણ: । કહે છે, સંકરાચાર્યને સ્ત્રી કે છોકરાં કયાં હતા? જ્યોતે વાર્તા કયાં મે ટ્રિજ-કુલ ધિહિતે એ શબ્દો જોતાં સ્તોત્રકાર અદ્વિજ કદાચ કોઇ રાજા (માર્ક્તેનં રાજ્યેનં કિં શબ્દો જુઓ) હોય. ગમે તેમ પણ આ સ્તોત્રોનો પુરાવા તરીકે ઉપયોગ થઈ શકે એવું નથી.

હવે છેવટ જે સ્તોત્ર ઉપર શ્રી નર્મદાસંકર મહેતા આધાર રાખે છે તે સ્તોત્ર બેઠએ. સૌન્દર્યલહરી 'અમૃતકૃતિયુક્ત' સ્તોત્ર છે એ સાચું છે. પણ ઉપર કહેલા વાંધા એ સ્તોત્રને પણ લાગુ પડે છે. અને માત્ર ઉપર આપેલી દલીલો જ આ સ્તોત્રથી સંકરાચાર્યને શક્ત દરાવવા સામે પુરતી છે. પણ સૌન્દર્યલહરીમાં પોતામાં મે એવું કેટલુંક છે કે જે એને સંકરાચાર્યની કૃતિ ગણવામાં નડે છે. દા. ત. સૌન્દર્યલહરીના શ્લોકો જ શ્લોકમાં સ્પન્દવાદનો ઉલ્લેખ છે. આ શૈવવાદ ઇ. સ. નવમા શતકથી જૂનો નથી. સંકરાચાર્ય એનો ઉલ્લેખ કરે એ સંભવિત નથી (જુઓ શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૧૦૪ ૧૦૫). શ્લોક ૫ માં મોહિની સ્વરૂપે શિવને મોહ પમાડવાની વાત છે. એ વાત શ્લેઝીવાર શ્રી ભાગવતમાં દેખાય છે, મોટે આ સ્તોત્ર રચનાર ભાગવત પછી ચણે છે. સૌન્દર્યલહરીમાં શિવમહિમ્ન સ્તોત્રમાંથી શબ્દો ઉતાર્યા છે: (જુઓ સૌન્દર્યલહરીનો શ્લોક ૪૭ માં). સૌન્દર્યલહરીકાર વિષ્ણુને આત્માનું પરિણામ કહે છે (જુઓ શ્લોક ૩૫). ન્યારે સંકરાચાર્ય વિવર્ત માને છે એ પ્રસિદ્ધ છે. સૌન્દર્યલહરીનો કર્તા પોતાને દ્રવિડ શિશુ કહે છે (શ્લોક ૭૫): સંકરાચાર્ય કેરલમાં જન્મ્યા કહેવાય છે (જુઓ દિલ્લત્તવાનનો ઇતિહાસ ઇ. પા. ૨૧૦). સંકરાચાર્યે પાશુપત મતનું ખંડન કર્યું છે એ ઉપર કશું જ છે. પણ આ સ્તોત્રકાર પાશુપત મતને માને છે (જુઓ શ્લોક ૯૭). આ ઉપરાંત હકયોગનાં તંત્રોનો સૌન્દર્યલહરીકારને પુષ્કળ પરિચય છે. સંકરાચાર્યના વખતમાં એ તંત્રો પ્રચાર હોવાનો કોઇ પુરાવો મારા જાણવામાં નથી શ્રી નર્મદાસંકર મહેતાએ પણ આપ્યો નથી. હુંકમાં આ સૌન્દર્યલહરી કોઇ સક્રિયભક્ત તાંત્રિક કવિની કૃતિ છે.

છેવટ એટલું જ કહેવાનું છે કે ભાખકાર આગ્રસંકરાચાર્ય કદર નિર્મુજ્ય બ્રહ્મવાદી છે, એમનામાં સચણ બ્રહ્મના પંથપાનની ગંધ પણ નથી. તો શાકન કે શૈવ કે વૈષ્ણવ ભક્તિનો સંભવ જ ક્યાંથી?

શ્રી શંકરાચાર્યે કોઇ સ્તોત્રો રચ્યાં હોય તો એમાં અસંખ્યિન જેવું કંઈ નથી, પણ હાલમાં મળતાં શંકરાચાર્યનાં કહેવાતાં સ્તોત્રમાંનાં ઘણાંમાં શાંકરસિદ્ધાન્તોનો વિરોધ, પરસ્પર વિરોધ તથા વિચાર દૌર્બલ્ય વગેરે જોનાં એમાંથી કેઇને શંકરાચાર્યની કૃતિ ઠરાવવી અને એ ઉપરથી શંકરાચાર્યની માન્યતા વિષે કંઈ પણ મત બાંધવા એ યોગ્ય નથી. જે સ્તોત્રોમાં શાંકરસિદ્ધાન્તો સુંદર રીતે યુક્તિથી મળે છે અને જેની રચના હંચી પ્રતિની છે તે પણ ભાષ્યકારની પોતાની નહિ પણ ભાષ્યકારના અનુયાયી કોઇ સારા વેદાન્તી કવિની કૃતિઓ હોવાનો સંભવ છે. ત્રિપ્લુસહસ્ર નામનું ભાષ્ય વગેરે શંકરાચાર્યની કહેવાતી કૃતિઓ પણ મને તો શંકરાચાર્યની નથી લાગતી.

શંકરાચાર્યની માન્યતા માટે બ્રહ્મસૂત્રનું ભાષ્ય, ગીતાનું ભાષ્ય અને જૈનદર્શનકાદિ મુખ્ય ઉપનિષદોનાં ભાષ્યો એ ત્રણોનો જ આધાર હોવો જોઈએ. (ઉપદેશસાહસ્રી જેવા જે ત્રણો નિઃશંક રીતે શંકરાચાર્યના માનવા પડે તેને પુરાવા તરીકે લેવામાં વાંધો ન જ હોય.)

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

સર્વનાશ

૪. સ. ૧૯૧૭ ના માર્ચની ૨૬ મી તારીખે, બપોરે અગીઆરને પંચાવને, જે દ્રુષ્ટન આવી તે દ્રુષ્ટનમાં, ચંદ્રકાન્તનો એકનો એક દીકરો, હર્ષવદન આક્રિષ્ટા જત્યા માટે પ્લેટ-ફેર્મમાં દાખલ થયો. કપાળે કંકુનો ચાંદનો કરીને તેની માએ તેનાં ઓવારણાં લીધાં; આડોશી પાડોશી બધાં રોશન સુધી વળાવવા આન્યાં હતાં, તે તેની આસપાસ વિરાધને “ભાઈ સાચવજે” “પરદેશના મામત્રા છે” “માડી ખજરપત્ર લખજે” એવી એવી ભત્રા-મણુ આપીને, પાંચદસ મીનીટમાં છૂટા પડનારા જીવાન પ્રત્યેનો પોતાનો પ્યાર અનેક રીતે બતાવતાં હતાં.

દ્રુષ્ટન આવી, મૃત્યુની કારમી ચીસ જેવી સિસોડી વાગી, સામાન ઉપડ્યો, ને જીવાન હર્ષવદને પોતાના ડાબા તરફ જત્યા માટે જે વખતે પગ ઉપાડ્યો, તે વખતે આડોશી પાડોશીની આંખમાંથી આંસુ ખરવા લાગ્યાં, ને મંગળ પ્રસંગે-દિકરો પરદેશ કમાવા જાય છે ત્યારે-આંસુ ન પાડવાની સૌને શિખામણુ આપનાર ચંદ્રકાન્ત પોતે પણ ગળગળો થઈ ગયો.

છેટે સુધી-હાથ ને રૂમાલ ચાલતા હતા ત્યાં સુધી-બધા એકીટ્ટી દરખો પોતાના પ્યારા પુત્ર જેવા હર્ષવદને લઈને ઉપડી જતી, રાક્ષસી જેવી માડીની પાછળ ને પાછળ જોઇ રહ્યા. અંતે સર્વ નિરાની બંધ થઈ ને ચંદ્રકાન્તની માત્ર માનસીમૃતિ જ તેમના ખ્યાલમાં રહી. જીવનપર ભારે ધા પડ્યો હોય તેમ ધીમે પગમે બધા પાછા વળ્યા.

ચંદ્રકાન્તનાં પાડોશી હર્ષવદનને અત્યંત પ્યારથી ચાહતાં: અને જો કે બધાં જ ઘરમાં તો દીકરીકે હતાં, છતાં, ચંદ્રકાન્તને ટાણે કટાણે મળ્યાં વિના રહેના નહિ. મામને છેક છેડે

એક નાનું સરખું પર્વ વસાવીને સાત આઠ કુટુંબનું જુથ રહેતું હતું. એને આખું ગામ સુમરાવાળું ક્ષણ કહેતું. ક્ષણમાં ગામં છૂટમાં હોય, જગદીયા કેટે બાંધેલી ટાકરીઓ હથાવતા હોય, ભેંસો દેવાતી હોય, વાછરડાં ઠેકનાં હોય, વડુવાઈ ધમાધમ કરતી હોય, એવો દસનઅલી સુમરાનો વાસ આ ક્ષણમાં હતો નજીકમાં એક વિધવા મીરાણી રહેતી. અને પાછળથી એક વિધુર મીર રહેવા આવ્યો હતો. આ મીરાણી નિત્યદર્દી હતી. પગે કાંઈ ને કાંઈ ગડગુમડ હોય જ. ને કાળા પગ પર ધોળા પાટા બાંધ્યા જ હોય. એને પગે વાળા નીકળ્યા હતા. ને સરીરે જરા રોગી હતી. પણ એનું નાનું ઘર અત્યંત સ્વચ્છ રહેતું જે કે સુમત્રડોશીના ઘરના તોલે તો ન જ આવે. સુમત્રડોશી આખો દિવસ ઘર વાળતી હોય, ને તુજસીનાં કપારાને પાણી પાતી હોય, કે પોતાના 'અગત્રા' માટે તથવટ બાંધતી હોય, જગો (સાક્ષરી લાખામાં જગજીવન) તેના દિકરાનો દિકરો હતો. ને બહુ લાડમાં ઉછરીને બહુ બેવકુફ બન્યો હતો. પણ ડોશી તેના માટે મરે એવી પ્રીતિ રાખતી.

સુમત્રની પાસે પાડોશમાં એક લંગડો રજપૂત રહેતો. એ જ્યારે જુઓ ત્યારે સુમત્ર-ડોશીને ત્યાં બેસાડે 'લેંસામુર' ને 'ખીસ' ને 'ચુડેક' ની વાતો કરતો જ હોય. એ ગમ્યું મારતો કે મેં દસ લેંસામુરને પાણી લરાવ્યાં છે. ને જુવાનીમાં એકલો ખેતરમાં જતો, ત્યારે થોરની એક વાડમાંથી નીકળીને બીજી વાડમાં આવી જતી અનેક ચુડેકો નજરે નજરે નિહાળી છે. પાડોશી બધા સમજતા કે લંગડો મદાગમ્મી છે. પણ લંગડો એવા રસથી વાતો કરતો કે સૌ તેને સાંભળવા માટે ભેગા થયા વિના રહેતા નહિ. તે એક આંખે કાણો એક પગે લંગડો, ને એક હાથે ફુંદો હતો. રાણા' સંગતી પેડે તેના શરીરપર બીજા તો બહાદુરીના ધા ન હતા, પણ માથામાં થોડી થોડી ટાક હતી. બધા પાડોશી એને લંગડો જ કહેતા, અને સાંતિથી બાંહે પોતાનું એ નામ જ હોય તેમ એ ચલાવી લેતો. તે કહેતો કે મને કોઈ ફુંદો, લંગડો ને કાણો એમ, ન કહેતાં માત્ર લંગડો કહે છે એટલું જ બસ છે.

ચંદ્રકાન્તના આ બધા પાડોશી કાંઈ ને કાંઈ ઉલોંગ તો કરતા જ. દસનઅલી સુમરાને સારી ખેડ હતી અને બધા પાડોશીઓને એની મોટી ઓથ હતી. વાડ ટાણે સુમરો સૌને શેરડી ને ઉનો ઉનો ગોળ ખવડાવે જ. ને ચણા ટાણે સૌને ત્યાં પોંખ ને ઓળા પહોંચાડે જ રહેતો. એવો તે માયાળુ હતો ને દિક્રો પણ ઉદાર હતો નાના ગોટા થઈને એના ઘરમાં તો ત્રીસ-ચાલીસ માણસ હતાં. આટલાં જડાં માણસો હોવાથી એનું ઘર રાત દિવસ ભર્યું ભર્યું લાગતું. ક્ષણ પણ જ્યારે જડો ત્યારે કિત્તકિત આનંદી અવાજેથી ગાતું જ હોય. એ ક્ષણ તો બગીચા જેવું જ ખુશનુમા લાગતું. રાત્ર વાળુ દરીને સૌ સુમરાની ક્ષણમાં ભેગા થતાં ત્યારે પછી લંગડો વાનોએ ચડે, ને મીરાણી અંદર ટેકો પૂરાવે બન્ય, ને સુમત્રડોશી તાત્ર આવતી હોય. સુમત્રની ખેડ એના છાકરાના મરણ પછી લાંબી ગઈ હતી, પણ ભાંગ્યું ભાંગ્યું તોય ભરત્ય, એ પ્રમાણે તેને ત્યાંથી માટલાનો ગોળ, ને તથ તો નીકળે નીકળે ને નીકળે જ. એવી એ સાચાગીનાગી ને દરકસર કરનારી હતી. છતાં લાંબા એના દિક્રામાં કોઈ દિવસ આવ્યો સાંજજયો નથી. લંગડાનો વ્યવહાર એની કંઠાણવાળા ને રૂપાળી રજપૂતાણી જ ચલાવી દેતી. એ પણ ખેડ જ કરતો. પણ ભાંગ્યું તુટ્યું ભાંગ્યું તુટ્યું એમનું વહાણ ચાલે જતું એ જ્યાંમાં માત્ર મીરાણી જ 'પેન્શનર' જેવી હતી. ને એને રાત્ર રજવાડામાંથી પેન્શન મળતું તે પર નજતી ચંદ્રકાન્તે પંદર રૂપિયા ખરમીને

એક ઓરડી વેચાતી લીધી હતી. અને તેની ચારે તરફની ભીંતો મોટાં મોટાં વેદવાક્યોથી શણગારી હતી. આવા 'પંડત' માણસ પાડોશમાં હોવાથી, બધા પાડોશી એની સલાહ માગતાં અને એનો 'બાબદો' છોકરો દર્પવદન "કાગળપત્ર ને નામુંકામું" કરી દેતો તે પ્રમાણે સૌ હિસાબકિતાએ રાખતાં.

દર્પવદન આફ્રિકા ગયો ત્યારે આવાં મુંદર ફળીને, આવી વ્યવસ્થિત ગ્રેમ ભરેલી અવસ્થામાં મૂકીને ગયો.

૨

ચંદ્રકાન્ત લાંબામાં લાંબુ મહાકાવ્ય રોકેડી આહમો લીંટીનું ને નાનું કાવ્ય ઊસો લીંટી સુધીનું કરતો. એનાથી નાનું કાવ્ય એ ક્યારેય કરતો નહિ: કવિતામાં તક્તિન રહેતો, પણ તેમાં, ઘણુંખડે પ્રાસાનુપ્રાસમાં જ વખત વહી જતો. આ પંદર રૂપિયાનું ઘર પણ તેણે સુમરા હસનગણીની મદદથી જ લીધું હતું. ચારે તરફ ભીંત પર અનેક મુંદર વાક્યો લખતો ને ભૂંસતો. પણ પોતે સ્થાયી ધંધો શોધીને ઘર જમાવવા પલ્ન કરતો નહિ. તે પરણ્યો હતો, પણ પોતાના જેવી જ એક રાંક બાઈને. તે બાઈ ઉંઝી ઉધારાં કરીને ઘર ચલાવે રાખતી, પણ આ 'પંડત' માણસ વિદ્વાના વ્યસનમાંથી નવરો પડતો નહિ, ને ઉંઝી ઉધારાં લાગ્યે જ પાછા દેવાનાં. એની વિદ્યા પણ વાંઝણી જેવી જ હતી. એટલે દર્પવદન જતાં જ પહેલું તો આખા પાડોશને 'કાગળપત્ર' ને 'નામાકામાનાં' ઠેકણાંની મહાભીડ જાગી. ચંદ્રકાન્ત હતો પણ, તે ધુની માણસ, દર્પવદન જેવો હજી ગયેલો નહિ, અને વહુવાઈ એની પાસે આવતાં સંકેચાય. એટલે હસનગણી સુમરાનું નાનું ધીમે ધીમે વાણિયાની દુકાને ચડ્યું, ને તેમાં જમા ઉધાર, જમા ઉધાર, થવાની ચડ્યાત થઇ.

૩

લંગડાની છોકરી રૂપાળી ખરેખર રૂપાળી હતી. તેની ઉમ્મર બાગ્યેજ તેર વર્ષની ગણાય. સુમલડોશીનો છોકરો જાગો અને રૂપાળી જન્ને સવારમાં પહેલાં પંદર છોડતાં. ને પછી ઘેર આવી કટકબટક કરી પાછાં જન્ને દોરમાં જતાં. સુમરાવાળા ફળીના એ જન્ને ગોવાળ જ ગણાતાં. સુમરાની ગાયો ને ભેંસો, સુમરાની ભેંસ, લંગડાની ભેંસ, ચંદ્રકાન્તની વાછડી ને ભેંસ, ને મીરાણીની બકરી એમ નાના મોટાં પંદર ઊવ આ જન્ને છોકરાં સાચવતાં. જાગો ભાગ્યે જ પંદર વર્ષનો હશે, પણ ખાવેપીવે સુખી હતો, એટલે મજાજીત ને મોટો લાગતો.

કેમ જન્નું એ જરાખર ધ્યાન નથી, પણ ઘણા વખતથી, જાગો ને રૂપાળી ભેગાં જતાં, એટલે મીઠી મસ્કરીનો બન્નેને સંબંધ હતો જ, અને ઘણું કરીને આ સંબંધના નેરથી, જાગાએ એક વખત રૂપાળીની વધારે પડતી મસ્કરી કરી નાખી. કાન ગોળીમાંથી 'સૂનું' હશે કે ગમે તેમ, પણ જ્યારે રૂપાળી નદીમાં નાચા પડી, ત્યારે જાગો, રૂપાળીનાં બધાં વચ્ચે લઇને બહાર દોડી ગયો. એને ખિચારીને હેરાન હેરાન કરી નાંખી. રૂપાળી રોવા જેવી થઈ ગઈ, ને જાગાને ધમકાવવા ને ગાળો દેવા લાગી. જગામાં શુદ્ધિ જરા જાડી હતી, એટલે મોડે મોડે સમજ્યો કે હવે વાત હાપથી જાય છે, પણ તે પહેલાં તો રૂપાળીએ તેની ખરાખર ખબર લેવાનો નિમ્મય કર્યો હતો.

તે દિવસે વાતોડીઆ લંગડાએ રજપૂતનો ખરો વેપ બજાવ્યો: ને રજપૂતાણી પણ એની પડખે ચડેલી: સુમત્રને અને જાગને તો એમાં ધમકાવી કાઢ્યાં કે જાગને મા દિકરા ગભરાઈ ગયાં: “હું કોણ? મને ઝાળખનાં નથી. લંગડો લંગડો પણ હું રજપૂતનો બચ્ચો છું હો, એક જાટકે માથું વાટી નાખીશ, જે હવે કામ દિ મારી રૂપાળી સામે આડી નજરે પણ જોયું છે તો?”

લંગડાએ કચેલી ગર્જના તો ફરી પાણિપતનું સ્મરણ કરાવે એવી બયાનક નીવડી. તે દિવસનું એનું રૂદ્રરૂપ નિદાળાને અધાં પાડેલી ધ્રુજ ઉઠ્યાં. હસનઅલીનું માન પણ નહિ જળવાય એવું લાગ્યું. મીરાણી તો પોતાનું ઘર વાસીને જ બેસી ગઇ. ને જાગો તથા સુમત્ર ઘરની સાંકળ વાસી-રોતાં રોતાં, ઘરમાં ભરાઈ બેઠાં!

ઘરમાં શું ભરાણી છે? છોકરી! લંગડો હજી બોલતો હતો, ‘મારે હાથમાં લાકડી કે તરવાર લેવી પડે તેમ નથી. કાળકા પોતે દાઝર હજૂર છે. અને જે તારા છોકરાને ભરખાવે હોય નાં તો—

લંગડાની પ્રચંડ ગર્જનાથી, સુમત્ર ઘરમાં ધ્રુજ ઉઠી: તેને લાગ્યું કે છોકરો ભરખાઈ જશે. તેનાથી ‘ઑય માડી, મરી ગઇ...’ ફરીને બૂમ પડાઇ ગઈ.

‘પંડત’ એ સાંભળાને ડોડ્યો આવ્યો. ને તેણે લંગડાને ધીમે પાડી ઘરમાં લીધો. પણ એ વાતથી, સુમત્ર અને લંગડાને હમેશને માટે મૈત્રી તૂટી ગઈ: અને હર્ષવદન સિવાય કોઈ મળતાવડો, બણેસો, દરેક માણસ હતો નહિ કે એમની મૈત્રી ફરી સાંધી આવે.

બીજે દિવસે જાગને સખ્ત તાવ આવ્યો હતો. ને સુમત્રને ખાત્રી હતી કે લંગડાએ કાંધક કરી ચૂક્યું છે. તેણે ચંદ્રકાન્ત પાસે જોશ જોવરાવ્યો. તેમાં પણ, આ વેદીયા ‘પંડત’ પીડા લંગાશે એમ જાત્રાવ્યું, ને મીરાણીએ કહ્યું કે, લંગડો મેત્રીવિદ્યા બહુ જાણે છે માટે છોકરો ગળતો જશે. મંડવાડ ખરેખર લંગાતો ગયો, ને આજકાલ કરતાં છ માસ ચિત્તી ગયા.

૪

હજી તો પૂરું પ્રજ્ઞાત પણ નહિ ખાત્યું હોય, ત્યાં સુમરાવાળા ફળામાં જળરો કોઢા-હલ થઈ પડ્યો.

એક પોલીસ; ફોજદાર, ને વેપારી દાઝર થઇ ગયા હતા: ફળામાં, લેંસને નીરણ નાખવા માટે રૂપાળી બહાર આવી હતી તેને જ પૂછ્યું કે ‘ક્યાં છે તારો બાપ?’

લંગડો ફળામાં ખાટલા પર સૂતો હતો તેણે મોં પરથી ગોઠું ફેંટી દીધું: ‘કેમ છે બાપ? ‘કેમ છે શું? આ હંસરાજ શેઠની જખ્તી આજે બજાવવાની છે. હુકમનાયું થયું છે એ ખજાર છે ના?’

“હા તે જાગરીં લ્યો બાઈ!—કહીને રજપૂતાણી બહાર આવી. ‘હું તો કહું છું અમારું ગરીબનું અન્યાયથી લીધું દરો તેનું સાત જન્મારામાં ૫ સાંડે નહિ થાય.”

“જોહું શેનું છે? જાગ, ને ઘી, ને સાકર ખાતાં તો સાંડે લાગ્યું હતું. હવે દેતાં જ વસતું લાગે છે કાં?”

આના છોકરાએ, બૂમ બેગા કર્યા!—વાત એમ હતી કે જાગએ લંગડા કાઢાને ખાતે વારંવાર નામું ઉપાડ્યે રાખ્યું હતું. લંગડાએ હેનથી, કેટલીક વાર તેવાં તામાં ભર્યા પણ દતાં: પણ હર્ષવદનના ગયા પછી, જે જે નામાં થયાં લાગ્યાં,—લંગડાનાં ઘરનાં ને જાગનાં—

તેમાં કાંઈ હિસાબ જ ન હતો. લંગડાનું વહાણ તો ઘૂંટું ઘૂંટું હતું જ એટલે વેપારીએ ઉતાવળ કરી, જખ્તી લાવીને પૈસા વસુલ કરવાની તૈયારી કરી રાખી હતી.

એ જ વખતે, ભયંકર અવાજ સાથે, સુમલે રોવાનું શરૂ કર્યું. ચંદ્રકાન્ત એક તરફથી દોડ્યો આવતો હતો, મીરાણી પણ ઘર બહાર નીકળી હતી, અને પોતાના પાડોશી પર પડેલું દુઃખ જોઈ, હસનઅલી બહાર આવ્યો હતો.

‘ શું છે ? કરતો હસનઅલી આવ્યો, પણ સુમલના રોવા સાથે જ સી રડવા બેઠા. જગા મરણ પામ્યો હતો. અને સુમલ બિચારી એકલી થઈ ગઈ હતી. એનું રોવું હૈયું ફાટી તેવું હતું, ને લંગડાને એણે આપેલા સાપ ધૂળવે તેવા હતા !

બીજી તરફ આ જખ્તી રાહ જોઈને ઉભી હતી. હસનઅલી જામીન થવા તૈયાર થયો, પણ લંગડાએ ના પાડી: ‘ હવે, અમને આંહી નહિ ફરે: આંહી મળ નહિ આવે ” અને તેણે પોતાની લેંચ ને થોડી ધણી ધરવખરી જવા દીધી.

એક જ દિવસે જ ઘર તૂટ્યાં.

૫

હવે તો રૂપાળા અને એની મા મલુરીએ જતાં, ને લંગડો ખાઈપીને ઘેરં પડ્યો રહેતો. કે વખતે મીરાણીને ત્યાં જઈ બેસતો:

સુમલને લખ્યું હતું કે છાકરાને લંગડાએ મેંત્ર મારીને ભરખી લીધો છે. એનો અવાજ આત્મા આ અન્યાયનું વૈર લેવા તરફથી બની ગયો હતો. જગડાને સુમલ બહુ લાગ્યી રાખતી હતી, અને એના જુદા જીવનમાં એને એ એક જ આશા હતી. જગડાના મરણ પછી તે એવી તો ભયંકર બની ગઈ કે તેના પડખાયામાં ઉંઘું રહેનારે પણ ધૂંછ ઉઠે. તેના સ્વભાવ જ ફરી ગયો. ને હવે તેની પાછળ કોઈ નથી એમ જાણતા છતાં તે વધારે ને વધારે લોભ કરવા લાગી. એના ફળામાંથી સલા તો તદ્દન નાશ પામી ગઈ, પણ પહેલાં જ નિખાલસતાથી, તે પાડોશી સાથે રહેતી, તે નિખાલસતા પણ સરી ગઈ. તેના મગજમાં વૈરની જ ધૂન ભરાઈ ગઈ. અને તેનું હૃદય તથા આત્મા ધીમે ધીમે કરમાવા લાગ્યા.

મીરાણીને ત્યાં જઈને લંગડો બેસતો. ત્યાં મીર પણ આવતો ‘હસનઅલી પણ પોતે પાસે હોવાથી, ડાકાયું કરે, ને ચંદ્રકાન્ત પણ મીર સારંગી વગાડશે, એવા સાંભળવાના લોભમાં ત્યાં જઈને બેસે. આ પ્રમાણે, એકલી પડેલી સુમલ, કોઈના ધરાદો નહિ છતાં, ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે એકલી પડવા લાગી. એકલતાથી, એના હૃદયમાં, શોકને બદલે વૈરનાં બીજનો પરિપાક થવા લાગ્યો.

આ તરફ પેલો વિધુર મીર જરાક લાલચુ હતો: જરાક વિધવા હતો: મીરાણી જીવાનીમાં વિધવા થઈ હતી: અને બન્ને જણાં બેસીને થોડી રાત સુધી વાતો કરવાનો વ્યવહાર રાખતા, તેમાંથી, વખતે વખતે રૂડી રાતની ને સુંગરની વાતોના ટુકડા પણ કરી લેતા.

એમ સંબંધ વધતો હતો. ધીમે ધીમે મીર મીરાણીની વધારે ને વધારે સેવા કરવા લાગ્યો. ને મીરાણી પણ મીરના સોડ વધારે ને વધારે સેવતી ગઈ. આ વાત પર વૈર ભરેલી સુમલની આંખો સિવાય બીજા બધા ઉપેક્ષા કરી રવા હતા.

આપણા કવિ ચંદ્રકાન્તે એક મહાકાવ્ય સાહસતર હજાર લીટીનું રચ્યું હતું. તે કાવ્ય પૂરું થાય તે પહેલાં, તેના પત્ની સુવાવડ કરવા વગેરે ગયેલાં તે સ્વર્ગે સિધાવ્યાં.

સાડાસતર હજારમાં એ રીતે સાડાપાંચ હજાર લીંટી ખીછ બળી. એટલે કુલ ત્રેવીસ હજાર લીંટીનું મહાકાવ્ય કરવામાં પડેલા કવિરાજ પોતાની લાગવગ ચક્ષાવીને આ અગાન જીયને દોરવાનું જૂલતા ગયા. હર્ષવદન જતાં સૌ પાડોશી ચંદ્રકાન્તને પૂછપરછ કરવા આવતા, પણ કવિ તો લીંટી પર લખેલાં મનુસ્મૃતિના શ્લોકો કાઢીને તેને બદલે પોતાને મનકાવે તેવા ખીજા શ્લોકો લખવામાં તક્ષીન હોય. એમ દર મહિને લીંટી ધોવાતી જાય, ને શ્લોકો બદલાતા જાય! આવું વાતાવરણ જમાવવામાં પડેલા કવિરાજ મીર મીરાણી, સુમરો, લંગડો ને સોમલ શું કરે છે તે જોવાનું જૂલો ગયા.

તે પછી થોડા વખતમાં ચંદ્રકાન્ત જૂજ ગયા: જૂજમાં તે ખીછ વખત પરણ્યા ને નાની વહુ હમકણી હોવાથી, ત્યાં જ રહી ગયા!

આ તરફ મીરમીરાણી વધારે ને વધારે લાંબી રાત્રિ સાથે બેસતાં જાય છે. ક્યારેક બંને એકાંત પણ સેવે છે. ચુંગારના પદો ગાવામાં કેટલી રાત ગઈ તેનું જ્ઞાન રહેતું નથી: અને ક્યારેક મીરનો હાથ સારંગીને બદલે મીરાણીનો હાથ પકડે છે.

સુમલ ઉડા આત્મ સંતોષથી એ તાલ જોઈ રહી છે.

૬

એમ કરતાં એક દિવસ સવારમાં વહેલા-તે જ સમય કે જે સમયે જગો મરણ પામ્યો હતો, ને લંગડાનું ઘર ત્રુટયું હતું-તે જ સમયે ફાજદારે આવીને મીરાણીનું બાર ખખડાવ્યું. અંદર ત્રણ જણાં હતાં: લંગડો, મીર, ને મીરાણી. આ અચાનક દુમસો જોઈ, ત્રણે જણાં ગભરાઈ ગયાં.

વાત એવી હતી કે ધીમે ધીમે વધતો, મીર અને મીરાણીનો પરિચય-સ્નેહમાં સમાપ્તિ પામ્યો હતો. સારંગી ને બદલે મીરે મીરાણીના સ્વરો જ જગાવ્યા હતા. અને જો પુનર્લેશ થાય તો, પોતાનું પેન્શન બંધ પડે એવો ભય હોવાથી, તેમણે લંગડાની સલાહ લઈ, નવો જન્મ લેનાર જીવને ઠેકાણે પાડવા નિશ્ચય કર્યો હતો!

આ વાત પર, સુમલ ઉડા ઉડા આત્મસંતોષથી જોઈ રહી હતી. તેને બધારે લાગ્યું કે ઘડી બારાણી છે, ને આજે લંગડો જીનોમાનો અરધી રાત્રે, મીરાણીને ત્યાં પહોંચ્યો છે, ત્યારે પોતે પણ ઝુપઝુપ હસીને ફાજદારને ખજર કરી આવી.

અને ફાજદારને જરાક વધારે લાલચ જેવું લાગે માટે લંગડા સાથે હસનઅલીનું નામ પણ જોડતી આવી. હસનઅલી બે પૈસાવાળો માણસ ગણાય, ને આખંડના ભયથી તે કોઈની બે કાયળા સહજમાં કાઢી આપે. એટલે આ વાત ઉપર સવારમાં વહેલાં આવીને ફાજદારે બારણાં ખખડાવ્યાં, ને એ અવાજથી લંગડો, મીર ને મીરાણી ત્રણે ડુંગ્ર ઉઠ્યાં! માત્ર એક કલાક પહેલાં જ તેમણે નવા જીવને ઠેકાણે પાડ્યો હતો-અને એટલામાં આ નવી આફત આવેલી જોઈ તેઓ મૂંઝાઈ ગયાં. લંગડો પાછત્રે બારણેથી બાગ્યો: પણ 'ઉનો રહેને! લંગડા—' કહીને ત્યાં ઉભેલી સુમલે ખૂસ પાડી ફાજદારને બોલાવ્યો ને તે આખા પકડાયો. સુમલ છેટે ઉભી ઉભી હસવા લાગી. વેરની ત્રિપિના આનંદમાં તે ઠેલી રહી હતી.

પછી લંગડાએ, પોતાને ન જાણે તેવું, પગલું ભર્યું: હસનઅલી સુમરાએ તેમને સૌને વારંવાર મદદ કરી હતી: પણ પોતાના પર આવેલી આફત ટાળવા, લંગડાએ, આ ફિરસામાં હસનઅલીને પણ મપડાવ્યો:

ફોજદારે બે લપડાક ચોડી : 'છોકરું ક્યાં છે બતાવો !' ધૂનતો ધૂનતો લંગડો આગળ ચાલ્યો : ને હસનઅલીના વાડાનાં ઉકરડામાંથી તાબું કુમળું બાળક કાઢી આણ્યું : હંડા પવનની લહેર લાગતાં બાળક રોવા માંડ્યું : ને પોતાના કુતરાને બહુ હસતો જોઈ, હસનઅલી લાકડી લઈ વાડામાં આવ્યો હતો, તે આ દેખાવ જોઈને થંભી જ ગયો.

મીરાણી સાથે આડ વ્યવહારનો આરોપ મીર ઉપર મૂકવાથી બહુ બહુ તો પાંચ દસ રૂપિયા મળે. એટલે ફોજદારે લંગડાને ડરાવીને, મીરને ધમકાવીને, ને મીરાણીને 'જેલ' દેખાડીને, હસનઅલી સામે મજબૂત આરોપ ધડી, ખાસી દસખાર કાચળા રૂપિયા કદાવ્યા : અને હસનઅલીના ઘરનું જે કાંઈ તુર હતું તે બધું ચૂસાઈ ગયું.

બીજા દિવસે સવારે હસનઅલી લિખારી જેવો, બ્રષ્ટ જેવો, ગાંડા જેવો, નિસ્તેજ નિરુત્સાહી ને નિરૂઘમી બની ગયો. તેની દસ પંદર વર્ષની જમાવટ એક રાતમાં ઉપડી ગઈ હતી. તેના બહેણા કુટુંબને પોપવાની તેની તાકાત હરાઈ ગઈ હતી. તે બોલ્યો નહિ, પંચુ પોતાના ખોટા ને વિશ્વાસઘાતી પાડોશીઓ પ્રત્યે હવે તેણે તિરસ્કારથી મોં ફેરવ્યું !

બીજું વરસ નળજું હતું. ત્રીજું વરસ અતિવૃષ્ટિ હતી. પાંત્રીસ માણસની જમાવટવાળો સુમરાનો વાસ આવી ગઈ ગયો. એક રાત્રે વહેલા ઉઠીને, સુમરો હસનઅલી, પોતાની જુવાન વહુવારો, ધરવખરી, ઠોરડાંખર, રાયરમીલું, બધું ગાડામાં ભરીને નાસી ગયો હતો ! આવા રસાળ મુલક કરતાં, સિંધનાં રેતીના મેદાનોમાં તેને વધારે આકર્ષણ લાગ્યું. સ્તેહનું અમી જ્યાં ખૂટે છે ત્યાં માણસનું દિલ ધરપત પકડતું નથી. સુમરો ચાલ્યો ગયો : કોલા-હલ કરતું ફળી શાંત ચર્ધ ગયું : માત્ર ખાલી મકાન પડ્યાં રહ્યાં : ને બીજા દિવસે આસપાસનાં પાડોશી તેમાંથી કાટ નળાયાં પણ લઈ જતા લાગ્યાં ! ને વધારામાં ત્યાં "ગંદકી કરવી નહિ" એવી જ. ખ. ચોડેલી નહિ હોવાથી, બની શકે તેટલો લાલ લેવા લાગ્યા !

કવિ બ્રૂજમાં નવી વહુ પાસે જ રહી ગયા. સુમરો લાગી ગયો : મીર, આ બનાવ પછી રહેવામાં શરમ સમજી આડોઅવળો ચર્ધ ગયો. મીરાણી મીરની પાછળ પાછળ ગઈ. લંગડાની વહુ, પોતાના જમાઈ સાથે ગામમાં મજુરી કરવા લાગી. એક વર્ષમાં આ જગતું ફળી શન્ય જેવું ચર્ધ ગયું. સુમરાવાણી, લંગડો, ને સુમરાનો એક કુતરો-માત્ર ત્રણ જણો રહ્યાં !

*

*

*

ઇ. સ. ૧૯૨૦ ના માર્ચની ૨૬ મી તારીખે ટ્રેઈનમાંથી ઉતરીને એક જુવાને નવાં કપડાં પહેર્યાં. પછી બે ચાર ટૂંકો ટપામાં ખડકી, 'કુટસ' નો કરંડીયો, ને ચામડાની 'બેગ' બરાબર મૂકી. ને પછી 'સુમરાવાણું ફળી' કહીને ટપાને તે તરફ લેવરાવ્યો.

પરદેશી જેવા જણાતા હર્ષવદન તરફ એક આશ્ચર્ય ભરી દૃષ્ટિ ફેંકી ટપાવાળાએ તે તરફ ટપો ફંકાર્યો.

સુમરાવાળા ફળીમાં ટપો અટક્યો : પણ ત્યાં બધું શન્ય હતું : જણે કોઈ માણસ જ નથી.

જુવાન ખબર મેળવવા માટે, લંગડાના ઘર તરફ ચાલ્યો.

'કાકા ! લંગડાકાકા !'

લંગડાને હમણાં એ રાખેલ અંતિ અપરિચિત હતો, એટલે તે લાકડી લપ્પને બહાર નીકળ્યો.

‘કાકા! ઓળખાણો? હું હર્ષવદન!’

‘ઓ હો હો! મોટા થઈ ગયો. પણ તું ક્યાંથી? આપણ તો ભૂલ છે!’

‘હા, પણ મારા ઉપર કાગળ હતો, કે પોતે ગઈ કાલે આંહી આવી ગયા હશે એટલે તો હું આંહી આવ્યો.’ પણ હસનચડી-ને બધા ક્યાં છે? સુમલ મા ક્યાં?

સુમલ પોતાના ફળીમાંથી બહાર આવી ગઈ હતી. પણ તેના ને લંગડાની વચ્ચે તિરસ્કારનો આખો સમુદ્ર પડ્યો હતો!

હર્ષવદન લંગડા તરફ, સુમલ તરફ, ને પાસે ઉભેલા કુતરા તરફ જોઈ રહ્યો! લક્ષ્મી-વિદોણી જમીન હોય, તલે છુપતી બૂનાવળ જગતી હોય, તેવા ભયાનક અવાજોથી આખું ફળી ભરાઈ ગયું હોય તેમ તેને લાગ્યું!

પોતે પોતાનું આળપણનું સુખી, કક્ષોલ કરતું, આનંદી ફળી, ને નિદોષ ગમ્મત કરતા પાડોશીઓને જોયાનું સ્વપ્ન ધડીને આવ્યો હતો, તેને આવી કૂર રીતે વેડફાતું જોઈને તે નિરાશાથી ખૂબ પાડી ઉઠ્યો:

“કાકા! કાકા! આપણું જૂનું ફળી ને જૂની મહોબ્બત ક્યાં છે?”

સુમલના ફળીઆમાંથી કુતરું નેસલેરે લસવા લાગ્યું તેમાં લંગડાનો જવાબ ફળી ગયો!

વસન્તે—

(રવિ શાસ્ત્રના “ જદિ તારે તાઇ ચિનિગા ”ને દાખે.)

વીણા નીરવ જગાડી આ કેણે ?

કેણે આજે નૂતન છન્દે,

ભર્યું જીવન આ આનન્દે ?—

વસન્તે, વસન્તે !

પવન વહે આતુર ગાને,

જાગે તૃપ્તા પ્રાણે પ્રાણે ?

કળી જાગે નૂતન રંગે

ભરી જીવન જો આનન્દે !—

વસન્તે, વસન્તે !

આવી આતુર ગાને હૃદય-દારે

આજે, આવી સકલ મર્મે ગ્રહારે

સાગ્યું ગ્રહારે હૃદય-ધન રે !—

કેણે આજે કુસુમ-ધાસે ?

કેણુ બોલાવે દિગ દિગન્તે

ભરી જીવન નૂતન છન્દે !—

વસન્તે, વસન્તે !

સ્નેહરશ્મિ

એશિયાનો બળવો

મિ. જોસફ વૉશિંગટન હૉલ નામના અમેરિકાના એક પ્રેરિસરે એશિયાના મુખ્ય મુખ્ય દેશો, જાપાન, ચીન, હિંદ, પેલેસ્ટાઇનની મુસાફરી કરીને Revolt of Asia નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં કતાંએ જે જે જોયું તેનું રહસ્ય એ તારખ્યું છે કે એશિયાના માનસમાં મહાન પરિવર્તન થયું છે અને તેથી ગોરી પ્રજાની સરસાધનો યુગ પૂરો થયો છે. આ પુસ્તકના પહેલા અને છેલ્લા પ્રકરણમાં કતાંના મુદ્દાઓ આવી જાય છે માટે તેનો સાર અમે અત્ર આપીએ છીએ.

આખો એશિયા સરસાઈ ભોગવતી ગોરી પ્રજા સામે બળવામાં ઊભો થયો છે. બળવાનાં ત્રણ સ્વરૂપો છે. આ બળવો ગોરી પ્રજાની રાજકીય સત્તાની સામે છે, ગોરી પ્રજાએ ઠોકી બેસાડેલી સંસ્કૃતિ અને ધર્મની સામે છે, અને સૌથી ઊંડો તો ગોરી પ્રજાએ ગર્વથી ધારણ કરેલી સામાજિક સરસાઈની સામે છે.

ચારસો વરસ પહેલાં યુરોપમાં થયેલી પુનર્વ્યવસ્થાની શક્તિથી ત્યાંના લોકો નવા દેશ શોધવાને અને તેના ઉપર સત્તા બેસાડવાને બહાર નીકળ્યા પડ્યા. ગોરા લોકોએ જોયું કે તેમની પાસે એવાં હથિયારો અને વ્યવસ્થા શક્તિ છે કે તેમની મહેઞ્છાની સામે કોઈ યર્થ રહે તેમ નથી. આ શોધથી તેને પોતાને આશ્ચર્ય થયું અને તે ધીમે ધીમે માનવા લાગ્યો કે ગોરી પ્રજા હુનિયામાં સરસાઈ ભોગવવા જન્મી છે.

ગોરા માણસો ખીટી પ્રજાઓ ઉપર લુલ્લમ કરીને સ્વાર્થ સાધતા હતા ત્યારે પણ તેમને કેળવણી આપવાની અને જિંદગી ચલાવવાની વૃત્તિ ધારણ કરતા હતા એ એમની પડતીનું પહેલું કારણ. ખીલું કારણ એ પશ્ચિમની પ્રજાઓની અંદર અંદરની જંગલી હરિશ્ચંદ્ર. આગણીસમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં પશ્ચિમના સંસર્ગથી એશિયામાં એક નવો શુદ્ધિશાળી વર્ગ ઉત્પન્ન થયો. પશ્ચિમની સાથે લડવાને પશ્ચિમનાં હથિયારો વાપરવાની તેને કલ્પના આવી, પણ જાપાન જેવા એકાદ અપવાદ સિવાય પશ્ચિમ સામે તે શક્તિ નહિ, પશ્ચિમનું બળ ઘણું મોટું હતું. પછી જગતનો મહાન વિત્રલ થયો, તેથી રિયલિટીમાં એ મુખ્ય ફેરફાર થયો. એક, મહાન રાજ્યો ખૂબ નિર્બળ થઇ ગયાં. ખીલું, રશિયાને પશ્ચિમના કુટુંબમાંથી ન્યાતબાર મૂક્યું. અને તેથી જાણી જોઇને તેને એશિયા સાથે સળપણ કરવાની ફરજ પાડી.

આ છેલ્લો ફેરફાર એ ગયા વિગ્રહનો સૌથી મહત્વનો ફેરફાર છે. આજથી એક સૈકા પછીનો ઇતિહાસકાર, કઇ પ્રજાને વિજય મળ્યો ગણાય તેનો વિચાર નહિ કરે, પણ આ લડાઈથી રશિયા એશિયાના પક્ષમાં પડ્યું અને તેથી પ્રજાઓ અને ખંડોનાં રાજ્યોનું સમતોલપણ તદ્દન ખલ્લાઈ ગયું અને ગોરી પ્રજાની સત્તાનો અંત આવ્યો તેનો જ વિચાર કરશે.

૧૯૧૪ થી એશિયાના નેતાઓને સાંત્વનકારક નિર્ણય થયો કે ગોરી પ્રજાનો દિસાજ લેવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો છે. તુર્કીના દાખલાથી આ નિર્ણયને વેગ મળ્યો અને ચીનની પ્રમુખીય દિલ્લવાલ વધવા સાથે એ નિર્ણય ચોક્કસ નિશ્ચય થયો, જ્યાંસુધી

એશિયાને પોતાના ઘર ઉપર સંપૂર્ણ સત્તા નહિ મળી જાય, અને પોતાની સંસ્કૃતિ માટેનો આદર અને મનુષ્ય જાતિની શ્રેણીમાં પોતાનું સરખું સ્થાન તે મહાંધ પાશ્ચાત્ય પાસે કષ્ટ-લાવશે નહિ ત્યાંસુધી તે જંપ વાળીને બેસશે નહિ.

દુનિયાના વહિવટમાં એશિયાના ઉદ્ભવથી જગતનું મધ્યબિંદુ આટલાંટિકને બદલે પાસિફિક-મહાસાગરમાં આવશે. એનો અર્થ એ છે કે અમેરિકા, ચીન અને રશિયા મહત્ત્વનાં રાજ્યો થશે. તેમનાં કદ, તેમની પ્રાકૃતિક સમૃદ્ધિ અને તેમની પ્રજાનું માનસ એ પંચ એ મહત્ત્વને લાયક છે. એનો અર્થ એ થશે કે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ તરીકે ગ્રેટ બ્રિટનને બદલે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, પુનર્નિર્મિત થયેલા એશિયા સામે જીજ્ઞાસુ રહેશે. એનો અર્થ એ કે સામ્રાજ્યનો અંત આવશે, એક નવો યુગ શરૂ થશે જ્યારે દરેક પ્રજા પોતપોતાના ઘરમાં સંપૂર્ણ સત્તા બોગવશે અને જગતના કારભારમાં તેનો સરખો ભાગ મળી શકશે.

એટલે કે, આ બધું થશે અથવા મનુષ્ય જાતિનો એક અર્ધ બીજા અર્ધની સ્વાભાવિક મહેશ્વર્યોને માટે અને તેના સહકાર માટે આવકાશ નહિ આપવાથી, સંસ્કૃતિ નાશાર બનશે, રચૂળ અને સુક્ષ્મ સંપત્તિનો હાસ થશે.

સમગ્ર એશિયાનું અવલોકન કરતાં હાલની સ્થિતિનું પ્રથમ લક્ષણ એ જણાય છે કે પશ્ચિમ, રાજકીય અને વેપારી સ્વાર્થને માટે એશિયા ઉપર સત્તા ચલાવે છે તે સત્તા ઉપરથી એશિયાનો વિશ્વાસ હીઠી ગયો છે, અને એ સત્તા પડું પડું થઈ રહી છે.

બીજું એ, કે એશિયાના લોકો પોતાનું ભવિષ્ય ધડવાની સત્તા સુદ્ધિપૂર્વક હાથમાં લેવા માગે છે અને તેથી તેમના શ્રેય માટેની ઝીર વર્ણની જવાબદારી બંધ પડે છે. ખરી રીતે આ જવાબદારીની વાત પછીથી આવેલો વિચાર હતો, મૂળમાં દાંભિક હતો, જે કે કેટલાકે એવી સાચી જ માન્યતાથી એ વિચાર પાર પાડવામાં મદદ કરી હશે. સ્ટ્રન્સ્કી (Strunsky) કહે છે તેમ પછાત રહેલા લોકોને પોતાની ઇચ્છા હોય તો, પરદેશીઓના હાથ નીચે રહેવા કરતાં સ્વતંત્રતાથી વધારે ખરાબ સ્થિતિમાં જવાનો સંપૂર્ણ હક છે.

ત્રીજું, પશ્ચિમના લોકોના જનમાલનું રક્ષણ ભવિષ્યમાં થનારી એશિયાઈ સત્તા નીચે પુરેપુરું થવાનો સંભવ છે. શરૂઆતમાં મોટો ભોગ આપવો પડે પણ 'જે જીવન ખુંએ' છે તે બચાવશે, 'જે પોતાની સલામતી માટે લડશે તે સલામતી ખોશે. દા.ત. ચીન જાગૃતિ મેળવે તેમાં જર્મનીને જરા પણ બીજાનું નથી, જે કે જર્મનીને ચીનમાં પુષ્કળ વેપાર અને મિલકત છે.

ચોથું, એશિયાની પ્રજાઓએ ગોરી પ્રજાની બીક છોડી દીધી છે અને તેઓ પોતાનો કાર્યક્રમ નિશ્ચયપૂર્વક આગળ ધપાવે જાય છે. ધમકીથી હવે તેઓ અટકી જાય એમ નથી. યુ-જીન-ચેન કહે છે કે "અમારા દેશ પરદેશીઓ સામેના મરદાની યુરસાથી સળગી ઉઠ્યો છે. આ વખતે ચીન પરદેશી હથિયારથી ડરતું નથી. પરદેશી પ્રજાઓ અમારી પાસે મસલત કરવા આવે ત્યારે 'ચીન સુલેહ પ્રિય પ્રજા છે અને એટલા માટે તે ફાસલાદ જશે કે ડરી જશે' એવો વિચાર તેમણે ઘેર મૂકીને આવતું, પરદેશીઓને અમારા દેશમાં કાંઈ હક છે જ નહિ અને જે કાંઈ દિન તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે જોરજુલમથી કરેલું હતું એમ તેઓ પ્રથમ કહુત કરે તો જ તેમની સાથે મસલત શરૂ થઈ શકશે, અને પછી અમે, અમારા લાચાર અને બીકણ પૂર્વજોએ તમને જે કાંઈ હક આપ્યા હતા તેનો ન્યાયસુદિધી વિચાર કરીશું."

પાંચમું, અમેરિકા સિવાયના કેાઇપણ પશ્ચિમના રાજ્યમાં એશિયાના બળવા સામે થવાની શક્તિ નથી એ દેખીતું છે; તેમણે મને કે કમને હકો આપવા જ પડશે.

છઠ્ઠું, અમેરિકા ગોરી પ્રજાની સાથે જોડાય તો જ ગોરી પ્રજાઓ દુનિયા ઉપરની પોતાની સત્તા હાથમાં રાખી શકે. એશિયાના આત્મપ્રતિષ્ઠાના પ્રયત્નમાં પૂર્વ ગોળાર્ધ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ બન્ને વિગ્રહમાં ઉતરશે, કે તેમની પ્રજાઓ ભેગી થઇને પરસ્પરને સમુદ્ધ કરશે તેનો આધાર અમેરિકા ઉપર છે. રશિયા અત્યારે તો આકર્ષણથી પોતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તારે છે, પણ પોતાની ક્ષેત્રથી હરખાઈ જઇને તે એ નીતિ છોડી દે અને તરવારથી રાજ્ય વિસ્તારવાની નીતિ અપભ્રંશ કરે તોપણ, એમ થાય તે પહેલાં એશિયાની પ્રજાઓ એટલી બળવાન થઇ ગઈ હશે કે તેમને ઘેરો પહેાંચશે નહિ એમ અત્યારની રિયતિ જોતાં લાગે છે.

સાતમું, લશ્કરી બળના દમામથી એશિયાની ગતિ રોકવાના પ્રયત્નો એ વિપરીત પરિણામે જ લાવે છે. મુખ્યત્વે એશિયાનો, અંશતઃ યુરોપનો અને અંશતઃ આફ્રિકાનો ચીનના વિગ્રહનો મહાન વક્તા કહે છે કે “ચીનનાં બંદરોમાં એકેકી પરદેશી લશ્કરી બોટે હજાર હજાર જુવાનો પ્રજાકીય વાવટા નીચે ભરતી કરશે એમ નક્કી સમજીને, આખી દુનિયાએ સમજવું જોઇએ કે અમારી ભૂમિ ઉપર એક પણ પરદેશી દુકાડી જામી રહે તેને અમે દરિયામાં હાંપી કાઢવાને બોટ લશ્કરો ઉભાં કરવાનો પડકાર સમજીએ છીએ.”

ચીન એશિયાની એક સમજી પ્રજા છે. અને તે ગોરી પ્રજા સાથે લડ્યા સિવાય પોતાની મહેન્ટાઓ સિદ્ધ કરી શકશે તો એશિયામાં એવી લાગણી ફેલાશે કે ગોરી પ્રજામાં ઘોઢીક સહાનુભૂતિ છે ખરી અને તેની સાથે શાંતિથી કામ કરી શકાશે. અને તેથી આખા ખંડમાં લડાઇની પ્રવૃત્તિ અંકુશમાં આવશે. તેથી ઉલટું જો રાજ્યોના લશ્કરની સાથે તે આપડી પડશે, તો તેનો અર્થ એવો થશે, કે ગોરી પ્રજા તોપોના ધગાકા સિવાય બીજું કેાઇ દલીલ સમજતી નથી અને તેથી એશિયામાં લડાયક જુસ્સો ફાટી નીકળશે.

આઠમું, અત્યાર મુખી એશિયાની બધી હીલચાલ એશિયામાં પેટેલા પશ્ચિમના માણસો તરફ જ માત્ર છે, ગોરી પ્રજાની સામે તેમના દેશમાં જ્યાં લડાઇ કરવાની છન્ટા લેશ પણ નથી. એવી છન્ટા મનમાં પણ જન્મે તેને દશકાઓ જોઇશે. એશિયાને પ્રતીકાર કરવો પડશે તો પણ તે પોતાના મુલકમાં જ કરશે, ‘બાયકોટ’ પહેલો થશે અને આપણી લશ્કરી ચલાઇઓનો તેઓ બરાબર જવાબ આપશે.

છેવટની બાજી અમેરિકાના હાથમાં છે તેથી આ જાતીય દ્વેષ વિશે વિચાર કરવો હીક છે. રાજકીય અથવા મિલકતના હિતને લીધે નહિ પણ આ જાતીય દ્વેષને લીધે દોરાવાંથી અમેરિકા એશિયાની મહેન્ટાની આટે આવશે. ગોરી પ્રજામાં રહેલા આ સ્વભાવના મુખ્ય અંશો કયા કયા છે? સૌથી પ્રથમ - આદિકાળથી ચાલતી આવેલી અજાણતા માણસની બીક છે. તે ઉપરાંત તેમાં એવી લાગણી ભળેલી છે કે ‘અમને તેઓ ગમતા નથી કારણ કે અમે તેમને ઝાળખતા નથી, અને અમે તેમને ઝાળખવાના નથી કારણ કે અમને તે ગમતા નથી.’ આ સંસ્કૃતિનું અભિમાન ચાર રીતે પ્રતીત થાય છે. આપણામાં પ્રાચીન ગ્રીકોની માફક સંસ્કૃતિનું અભિમાન છે; ગ્રીકોમાં ‘પરદેશી’ એ તિરસ્કાર વાયક શબ્દ હતો અને હજી આપણામાં પણ એ શબ્દ (barbarian) નો એ જ વ્યંગ્યાર્થ છે. વળી મધ્યકાળમાં વિકાર પામેલા ખ્રિસ્તી ધર્મનું અભિમાન પણ આપણામાં છે— દુનિયાના સૌથી હંદાર, સૌથી પ્રેમાળ, અને સૌથી દીન ઉપદેશકના ધર્મ પણ આપણામાં

માત્સર્યનું કારણ થઈ પડ્યો ! રાજકારભારની વ્યવસ્થા શક્તિ, જે આપણે કદાચ રોમમાંથી મેળવી હશે, તેના પણ આપણને મદ છે, અને તેથી વ્યવસ્થિત મંદ્રશક્તિ વિનાનાનો આપણે તિરસ્કાર કરીએ છીએ. છેવટે આપણામાં વિદ્યાન અને યંત્રની સિદ્ધિનો મદ છે. પશ્ચિમનો માણસ સુધરાઈની ગટરને અને તારિત મુસાફરીનાં સાધનોને સંસ્કૃતિ ગણે છે. શું આટલા ઉપરથી આપણે તેમનાથી ઉત્કૃષ્ટ થઈ ગયા ? અને એ ઉત્કર્ષ હવે હાંખો વખત ટકવાનો છે ? એશિયા થોડા જ વખતમાં આ સંસ્કૃતિમાં, ખ્રિસ્તીધર્મમાં, બ્રહ્મભાવનામાં, અને યંત્ર કામમાં આપણા જોવા થઈ જશે તેનું શું ?

અમેરિકાએ જાતીય પક્ષાપક્ષી કરવાનો ભય બહારી લીધો છે. જાપાનની લાગણી તો આપણે જાણીએ છીએ. કલકત્તામાં અમેરિકાના કોન્સલ જનરલને એક જાંચા વર્ગના હિંદુએ પુછ્યું હતું “હું ધારું છું કે અમે સ્વતંત્ર પ્રજા નથી માટે તમારો દેશ અમને પેસવા દેતો નથી, એક વખત અમને પ્રમુખીય પ્રતિષ્ઠા મળશે ત્યારે તો એ કલંક દુર થશે ને ?” આપણા અમલદારે તેને કાંઈ ખુલાસો કરવો યોગ્ય ધાંચો નહિ. આ સુંદર શરીર, તેજસ્વી મન, અને ઉચ્ચ ચારિત્રો માણસ, જે ખરેખરે આપણી જ જાતિનો છે પણ હમરો વર્ગના સૂર્યતાપથી તાત્રવર્ણી થઈ ગયો છે, તેને મળ્યા પછી અમને એક ઇશિનનો ઉતરી ગયેલો સેમાઇટ મળ્યો. તેણે કંદાસથી કહ્યું “હું અમેરિકાનો વતની થવા ત્યાં જાઉં છું.” મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, “તમે થઈ શકશો ?” “હા, કેમ નહિ ? તમે મળો છો ને ઇરાનીઓ ગોરા છે !”

અમેરિકામાં પાછા આવ્યા પછી મેં આ વાત ઇમીગ્રેશન કમીટીના કક્ષાર્કને કરી. તેણે મને મરકરી કરતાં ખાત્રી આપી કે “તમે ફિકર ન કરો. જ્યાંસુધી આ પ્રજા ઉપર ઇશ્વર અને આલ્ફર્ડ જોનસનની રબેવાળી છે ત્યાંસુધી તેના ઉપર નકામા ઇરાનીઓ ફરી વળશે નહિ. દર વરસ માત્ર સો ઇરાનીઓને જ આવવા દેવામાં આવીએ છીએ.”

અમેરિકાના અમલદારોએ સમજવું જોઈએ કે દાખલ થવાની-ઓછીવત્તી સંખ્યાનો મુખ્ય પ્રશ્ન નથી, પણ જે રીતે એશિયાના લોકોનો અનાદર થાય છે તે રીતથી દેવ વધે છે. માણસના વર્ણ કે જાતને બદલે તેના વ્યક્તિ તરીકેના ગુણ દોષની જ દેશમાં દાખલ કરવાની રત્ન આપવાનું ધોરણ રાખવું જોઈએ.

આ ફેરફાર મોટો છે અને તેને અમલમાં મૂકતાં પહેલાં ઘણા હંગામો ઉપાયો યોજવા પડે. પણ એટલું નહીં છે કે એશિયાની પ્રજાઓને પશ્ચિમની પ્રજાઓ જેટલા જ અને જેવા જ હકો આપવા પડશે. મિત્રતાથીઆવાં સમાધાન નહિ કરીએ તો આંતર-રાષ્ટ્રીય રાજનીતિમાં એક બીજાથી અલગ રહેવાનો વારો આવશે.

ગોરીપ્રજાની દુનિયાની ઉપરી સત્તાનો અંત આવી જાય છે. આ ઐતિહાસિક વિકાસની સાથે તે સમાધાન કરી લેશે તો પોતાની દુનિયાને ને એશિયાને બન્નેને બચાવશે. તેની સામે થશે તો કદાચ બન્નેનો નાશ કરશે. ગોરીપ્રજા અને વિવિધ રંગી પ્રજાની સહીઆરી દુનિયાના પ્રારંભકાલમાં આપણે આવી ગયા છીએ. હવે દરેકે પોતાનું ધર સંભાળવાનું છે, અને મનુષ્યજાતિના સંઘના વહિવટનો પોતાનો ભાગ સંભાળવાનો છે. વિજય કરીને સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો જમાનો હવે પસાર થઈ જતા આવ્યો છે. નવો જમાનો આકર્ષણ, સેવા અને કામગીરીનો છે, જેને માટે પક્ષપાત વગરનું ખુલ્લું હૃદય જોઈએ.

હવે એવા જમાનામાં આવ્યા છીએ જ્યારે કોઈ પણ પ્રજા જાતિ કે વર્ગ બીજા ઉપર સત્તા ચલાવવાને હાંખો વખત પ્રયત્ન કરશે તો બન્નેનો નાશ થશે.

આ જમાનો બીજાને જીવવા દેખે જીવવાનો છે. સહિષ્ણુતા અથવા મૃત્યુનો છે.

આપણા સ્થાપત્ય (Architecture) માટેનાં

આવશ્યક અંગો.

“ The Essential features of our Architecture ”

ગયા જલપ્રલય પછી ગૂઝરાનની બાંધકામ પ્રવૃત્તિ ખૂબ જોસણેરે ચાલી છે. અસહ્ય દુઃખથી ઘણીવાર પ્રગ્નમાં ચેતન પ્રગટે છે. રાજકીય દુઃખો જ્યારે અસહ્ય થયાં ત્યારે અસહ્યકાર પ્રગટ્યો, તેને અંગે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ થતા લાગી: આખી રાજકીય સ્વભાષા ખોડાઈ, સંગીત કલા ખીસવા લાગી, આપણી યુનિવર્સિટીમાં નવું ચેતન આવ્યું. અમદાવાદની ગીચ વસ્તીને પરિણામે ફાટી નીકળના રોગચાળાને લીધે વસ્તીને આછી કરવા પ્રયત્નો થતા લાગ્યા, તેવામાં સરકારે શહેર વિસ્તારની યોજના આપી, સડકાર દારા. શહેર વિસ્તારની યોજનાઓ પ્રગળે હાથ ધરી. તેમાં વળી આ જલ પ્રલયે ગ્રામ રચના, કે પુનર્વિટના તરફ પ્રગ્નતું ધ્યાન રોક્યું છે. એક રીતે નવું સર્જન કરવાની આ સારી તક કહેવાય. લંડનમાં ઈ. સ. ૧૬૬૬ માં મોટી આગ થઈ હતી ત્યારે લોકોને પુનર્વિટનાની આવી જ તક મળી હતી, અને લંડન નવેસરથી વસી શક્યું. જો કે અત્યારે તો આપણે તારાજ થઈ ગયેલાં ગામડાંઓને પાછાં ઊભાં કેમ જટ અને ઓછે ખર્ચે કરી શકીએ એ પ્રશ્નોમાં ઓવા ગૂંથાઈ રહ્યા છીએ કે કોઈને બાગ્યે જ આજના વિષયના જેવા વિચારો આવતાં હશે. મને ઝર છે કે અત્યારે બેગા મળેલા બાંધકામમાંથી જ કોઈને એમ લાગે કે આવા કટોકટીના સમયમાં જેવાં ગમે તેવાં મકાનોથી કામ સરે તેવું છે ત્યાં આ કલા અને સ્થાપત્યની શી વાત કરવા બેઠો!

પણ મારે કહેવું જોઈએ કે મકાન અને સ્થાપત્ય એક જ છે. જેમ તાણાંવાણાં અને કપડું સમવેત છે, અને શરીરને બંધબેસતું થવામાં જ વસ્ત્રમાં કલા આવી જાય છે તેમ જ આપણા જીવનની જરૂરીઆતોને પહોંચી વળે—તેને બંધબેસતું થાય, તેવું મકાન આપોઆપ સ્થાપત્યકલાને નામે ચઢે છે. તેટલા માટે આવા કટોકટીના મામલા વખતે પણ હું સ્થાપત્ય અને મકાન એમ જુદા જુદા વિચાર કરી શકતો નથી, અને મને ખાતરી છે કે આવી જાતની સમજણથી આપણી પુનર્વિટના જરૂર સુધરશે.

એ હવે કહેવાની જરૂર જ નથી કે સ્થાપત્ય એક કલા છે. દરેક કલા, પોતાનું સ્વરૂપ-જીવનના અંધારામાં રૂપે જ ધડે છે. કુદરતને અનુકૂળ જીવન ધરાય છે, અને તેને અનુકૂળ સાચી કલાઓ ધરાય છે. સ્થાપત્ય—કલા કહો મકાન કહો—એ જે તે દેશમાં તે તે દેશનાં જીવનને અનુરૂપ હોય છે. જેમ અમુક વનસ્પતિને અમુક જ ભૂમિ અને વાતાવરણ જોઈએ છે, જેમ મદાસીઓ કાળા હોય, પંખાઓ ગોરા હોય, જેમ દરણીઆનો રંગ સૂકા ઘાસમાં અને જંગલમાં રહેવાથી ભગવા હોય છે કે જેમ લીમુડા વનમાં રહેનારો પોપટ લીલો જ હોય છે તેમ જ બીજાં વાંધવરોના રંગ, જે કુદરતમાં રહે છે તેને અનુરૂપ હોય છે, બીજું તો શું માયાની જૂ કાળી અને વઘેલી જૂ ઘોળા હોય છે. જેમ આ બધું કુદરત માનવ પોષણ લઈ તેને અનુરૂપ હોય છે તેમ જ સ્થાપત્ય પણ જે તે ભૂમિને, કે કુદરતને અનુરૂપ

હોવું જ ઇષ્ટ છે. આપણે ત્યાંનું સ્થાપત્ય આપણી કુદરતને અનુકૂળ જ હોવું જોઈએ, એનાથી વિરૂદ્ધ સ્થાપત્ય જો આપણે પરદેશી સ્થાપત્યની નકલ કરી ધડવા જઈએ તો એ ખરી સ્થાપત્યકલાને નામે ન ચરે એટલું જ નહિ પણ એ આપણા જીવનને બંધ બેસતું ન જ આવે.

જીવનની કે હરકોઈ કૃતિની સંપૂર્ણતા તેની કલામયતામાં છે. આ આપણે પહેલાં ઇશ્વરી કૃતિદ્વારા સમજીશું. મોટામાં મોટાં પ્રાણીથી તે નાનામાં નાનું પ્રાણી જોશો, તો તેને શરીરના જરૂરના અવયવો આપવા ઉપરાંત ઇશ્વરે હરકને એવાં તો મુકાબા કર્યા છે કે તે આપણને ખરાબ લાગે જ લાગે. વિકરાળ સિંહ પણ આપણને લાગે છે સુંદર; જેનાં અદારે અંગ વાંકાં છે તેવાં ઉંટ પણ સુંદર છે. સુંદર બનાવવા સાથે તેને જરૂરની બધી સામગ્રી મળી છે, એના પગ એને રેતીમાં દોડવા માટે અનુકૂળ કર્યા છે. નાનામાં નાનાં પ્રાણીમાં જરૂર, શ્વાસોચ્છવાસ લેવાનાં અંગ-દંડિનાં અંગ એમ બધાં સારી રીતે ગોઠવાયાં છે. તેમ જ વનસ્પતિ, પત્ર, પુષ્પ, ફલો વગેરે સમગ્ર સૃષ્ટિ ઉપયોગ અને સૌન્દર્ય એ બે તત્ત્વોથી કલામય જ બની રહી છે. ત્યાં ઉપયોગીપણું અને કલા એમ જુદું જુદું નથી. આ જ પ્રમાણે મનુષ્ય સર્જન પણ હોવું જોઈએ. આપણે અહિં ઉપયોગ અને કલા વગેરેનો વિરોધ જોવા તીક્ષ્ણ છે તેવા જેને આપણે યંત્રવાદીઓ માનીએ છીએ, તે પશ્ચિમની પ્રજામાં નથી. ત્યાંની પ્રજા પોતાની ક્રિયાઓમાં આ બે ચીજોને જુદી જુદી જોતી નથી એ ખુબી છે. એમની કૃતિમાં ઉપયોગ અને સૌન્દર્યનું સંયોગીકરણ છે જ. હરકિંન લેમ્પ જુઓ, ચાહનો કપ જુઓ, કીટલી જુઓ, મોટર જુઓ, બાઇસીકલ જુઓ, એન્જન જુઓ, રીમર જુઓ, આ દરેક ચીજો પૂરેપૂરી રીતે ઉપયોગી થવા સાથે સુંદર કરવા કાળજી રખાઈ છે, તો પછી આપણે આધ્યાત્મવાદીઓએ ઉપયોગ અને કલાનો વિસંવાદ શા માટે કર્યો !

આપણી આ કદપના હમણું હમણુંની છે. અસહનતા જમાનામાં આપણી દરેક ચીજ કલામય હતી. આપણું સાહિત્ય સંગીતમય હતું તેવી જ રીતે મકાન પણ સ્થાપત્ય કલામય હતું. ઘરની દરેક ચીજ કલામય હતી : આપણાં બાપદાદાના વખતનાં રાંચો જોશો તો જાણીશો કે એ સઘળાં સુંદર છે : એ સુંદર છે-કલામય છે એની સાબીતી એ છે કે કલાનાં અન્નયજ્ઞ ગૃહોમાં એને સ્થાન મળ્યાં છે. આપણે શું અન્નયજ્ઞ ગૃહોમાં કલા જોવા જવું પડે તેવું જીવન કરી નાંખીશું ? કલાહીન મકાનોમાં કલાહીન જીવન ગાળીશું ? હું આજે ખીજ ચીજો વિશે કહેવા નથી માગતો એટલે મકાનો વિશે જ બોલું છું. મકાનોમાંથી કલાનો બહિષ્કાર કરવાવાનાં બે મોટાં કારણો છે. એક આપણને મજેલ કેળવણીથી આપણે રસહીન થઇ ગયા છીએ તે, અને બીજું આપણે ધણા જ ગરીબ થઇ ગયા છીએ. આ બે કારણો હું અનુક્રમથી જ કહું છું. મકાનો કલાહીન થવામાં પહેલી રસહીનતા કારણભૂત છે, પૈસાનું કારણ પછી આવે છે. રસહીનતાને લીધે આપણને એમ સમજાઇ ગયું છે કે કંઈપણ કલાયુક્ત થવા જાય એટલે ખર્ચોગ થાય અને પછી આપણે પૈસાનું ખર્ચાતું કાઢી કલાયુક્ત કરતા નથી. રસહીનતાને લીધે આપણે કલા શોધવા અન્નયજ્ઞ ગૃહોમાં જઈએ છીએ, ત્યાં બાદશાહી ચીજો જોઈએ છીએ, અને પછી એમ માનીએ છીએ કે કલામયતા એટલે ખર્ચ. અમદાવાદની કલામયતા જોવા આપણે જુમા મસીદ જોઈએ, કે ભદ્ર જોઈએ, કે સીદી સેયદની મસીદની જગ્યા કે નગીનાવાદી જોઈએ, પછી કદીએક એતો બહુ ખરચાળ છે, આપણાથી એવું તે બને." અને કંઈપણ કલામય કરવા જતાં ભદ્ર, અને જગ્યાઓ જ આપણી સામે આવે તે પછી કશું કલામય ન બને. આ આપણી

એક ભૂત ભરેલી ટેવ છે. એ આપણી રસવીનતાને લીધે છે. આપણને સાદા મકાનોમાંથી પણ કલા શોધતાં આવડતું નથી. જેમ સાદું જીવન પણ કલામય હોઈ શકે તેમ સાદું મકાન પણ કલામય હોઈ શકે છે. જેવી રીતે કંઈ મોટા કવિઓની કૃતિમાં જ કલા છે અને લોકગીતોમાં કલા ન હોય તેવું નથી તેવી જ રીતે રાજ્યમહેલમાં જ કલા હોય અને લોકસ્થાપત્યમાં કલા ન હોય તેમ નથી. આપણાં જીવન ત્યારે કલામય હતાં ત્યારે ગામની સામાન્ય આમ પ્રાચીન મકાનો પણ સુંદર થતાં, અને આનો પુરાવો આપણને ગૃહરાતની પોળોનાં મકાનો, તથા ગામડાંના ઢાંધ ચબૂતરા, કે નાની સરખી ઝુંપડી પણ આપી શકે તેમ છે. અમદાવાદનાં ભદ્રની મહેલાતો જેઈ પછી પોણા બેશો તો આ સમજશે. મને યાદ છે કે વડોદરામાં ઘણેભાગે ૧૯૧૮માં પ્લેગ હતો ત્યારે મારે જાણી ગામમાં રહેવાનું થયું હતું. એ એક નાનકડું ગામકું જ છે, ત્યાં કલામય સ્થાનો બેતાં બેતાં અને સર્વથી કલામય અને છતાં સાદા ઓછા ખર્ચવાળાં ત્યાંનાં ઢેઢવાડાં જાણીએ. દત્તો. આખો ઢેઢવાડો એટલો સુંદર રીતે ગોઠવા-એસો, અંગ્રેજીમાં જેને Lay-out કહે છે, તે એટલો સરસ અને એટલો સ્વચ્છ દત્તો, અને વળી તેમાં એમણે સ્વામીનારાયણનું નાનકડું દેવળ કરી, એટલું તો પવિત્ર વાતાવરણ બીજું કંઈ હતું કે તે મને હતુ યાદ છે. આ ઉપરથી આપને સાબીત થશે કે મકાન કલામય થવામાં ખરચાળ થતું નથી. બીજી સાદી દલીલ આખું, સ્થાપત્ય એક આકારની કલા છે, જેમ સંગીત કલા અવાજની છે, અને નૃત્ય ગતિની છે તેમ. વધુ ઓછા ખરચાળ પદાર્થોનાં બે મકાનો હોય, તેમાં ઓછું ખરચાળ મકાન વધુ ખરચાળ મકાન કરતાં સુંદર સંભવી શકે, જેમ પીત્તળના લોટા કરતાં માટીનો લોટો વધારે સુંદર હોઈ શકે તેમ.

દરે સ્થાપત્ય કલાના કે મકાનોના આ સુંદર આકાર અને તેનાં અંગ ઉપાંગો, ઉપર દલી ગયો તેમ જે તે દેશમાં ત્યાંની આબોહવા, સમાજિક રીતરિવાજ, ભૂતળ સ્થિતિ, ત્યાંના ઇતિહાસો અને ધાર્મિક ભાવના વગેરે પર જ પડાય છે, અને તેજ હું આજે કહેવા માગું છું.

દિલ્હરયાન દેશ સામાન્ય રીતે ગરમ, અને ધૂળીઓ ગણાય. આટલા માટે આપણાં મકાનોમાં આપણે દંમેસાં આ બે બીજાંમાંથી જયવા માટે પ્રયત્નો કર્યા છે. સાથે સાથે દંડે પહોરે કુદરત ભોગવવાનાં સાધનો પણ આપણે માગીએ છીએ. ગરમી અને ધૂળથી જયવા માટે આપણે આપણાં બારીબારણાંનાં માથે દંડા મુલકમાં બેઠાએ તેના કરતાં નાનાં રાખ્યાં છે, ૨૦x૪૦ ના ઓરડામાં તેને જ-ને છેડે એક બારી આપણે ત્યાં કદાચ બસ ગણાય. આ જગ્યાએ આપણી મુનિસ્તીપાલીટીઓના બીરોડાં બાવણાંના કાપડાઓ દંડા મુલકની મુનિસ્તીપાલીટીઓના કાપડાઓનાં ધોરણો પર રચાય તો તે ખોટા પડે. તેજ પ્રમાણે આપણે ત્યાંની ગરમીને ધીધે આપણું દવામાન દંડામુલકના દવામાન કરતાં પાનથું છે, એટલે આપણા મકાન દરે દેટલી જગીન ખુદી રાખવી તેનું ધોરણ આપણે ત્યાંનું વાતાવરણ સમજીને જ ખાસ રાખવું બેઠાએ. ત્યાં જે જગીન પર મકાન કરવાનું ધોરણ હોય તો આપણે પણ તેજ ધોરણ ઉપર મકાનો બાંધીએ તો તે માત્ર બંધ અનુકરણ રૂપે જ છે. આપણા ડોક્ટરોએ કે ઇન્જનેરોએ આ બાબત પર સ્વતંત્ર વિચાર કરી આપણને યોગ્ય સલાહ આપવી બેઠાએ. ત્યાંના શહેરોના રસ્તા જેટલા ખોટા હોય તેટલા આપણે

રાખવાની જરૂર નથી, જે રાખીએ તો આપણે ઉડતી ધૂળને ગમે તે રીતે દાખી દેવી નેહાય. મુંઝામુંઝા દૂળને દાખી દીધી છે. તેવીજ રીતે આપણે પ્રથમ હમેશાં સૂર્યને સીધો ધરમાં પ્રવેશ કરતાં અટકાવવાનો છે. આ માટે આપણે હમેશા ધરમાં અગ્નિવાણું બહારથી નહિ લેતાં ચોક દ્વારા લીધું છે. મોટા રાજમહેલમાં પણ તમે ચોકો જ નેશો. આ ચોક રાખવાની પ્રથા દાક્ષિણીય દેશોમાં સ્થપતિઓ પણ ઘણી સારી ગણે છે. નવા દિલ્હીના ઈમ્પીરીયલ સેક્રેટરીયટ તથા વાઇસરોય સાહેબના મહેલમાં પણ આવા ચોકો રાખ્યા છે. જે દેશોમાં સૂર્યના પ્રકાશની ખોટ છે ત્યાં આવા ચોકો નથી રખાતા, અને સૂર્યનો પ્રકાશ સીધો જ બહારથી ધરમાં પ્રવેશે તેવી તજનીજ કરવામાં આવે છે. આ હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં મને આપણી પોળોનાં ચોકવાળાં મકાનો પાસે પાસે બંધાએલાં ઉચીત લાગે છે, અને હમેશાં જંગલોની રીતેમાં પણ ચોકો રાખવાનો આગ્રહ રહે છે.

સૂર્યનો સીધો પ્રકાશ-તડકા-અટકાવવાની આપણી બીજી રીતો ઓશરીઓ, રવેશો અને અરખાઓ રાખવાની છે. આ ઓશરી, રવેશ કે અરખાઓમાંથી આપણે ઠંડે પહોરે પાણી બાજુ કુદરતનો ઉપભોગ કરી શકીએ છીએ. આ ઉપરાંત ધ્વિરની ગગન મંડળની ચમત્કૃતિઓ ભોગવવા માટે આપણે અગાશીઓ રાખી છે, પૂર્ણિમાની શીતળ ચાંદનીમાં આ અગાશીઓ ફેટલી સુખકારક લાગે છે તે આપણે ક્યાં નથી અનુભવતા! આ ઓશરી રવેશ કે અરખાઓમાં પણ પાણી ભરીને ભરી દઇને આપણે બાજુ તેજની માત્રા અરધી Half tone કરી નાંખી છે. આ ભગીઓ મોટા મકાનને મજબૂતની જેવી શામે છે. એને લીધે તાજમહાલમાં સુમતાલ ભેગમ કેટલી શકાય છે. આખી દુનીયામાં આપણે આ ભગીઓ ખૂબ વપણ્યાં છે. એ પ્રકાશ અને ધૂળ અટકાવીને નેહીતી સુખકર હવાજ આપણને આપે છે. આ બધા અવયવો એટલા તો મનોહર રીતે આપણા સ્થાપત્યમાં ગોઠવાયલા હોય છે, અને અનુભવમાં એટલા તો સુખકારક લાગ્યા છે કે સારા સારા કવિઓએ પોતાના કાવ્યોમાં એનાં વર્ણન કર્યા છે. કવિ દક્ષપત્રાએ પણ ગાયું છે કે “છત્રે ભાળ્યાં ભાળ્યાં ખૂબ છત્રે” છ. અને એમના પુત્ર શ્રી ન્હાનાલાલનાં કાવ્યોમાં તો એ ટેર ટેર દેખાય છે. એ તો કુદરતમાં પણ સ્થાપત્ય જુએ છે, નલમંડળ, અટારી, ચોક, અગાશી, ગોખ, એ બધા અવયવો વિના એમનું સ્થાપત્ય છે જ નહિ. “અંતરિક્ષની અટારી હતી એમાં એ ઉભી હતી, જાણે પુલની લટકતી સેર” વગેરે. આનાં વર્ણનો સ્થાપત્યના અભ્યાસીઓએ જરૂર વાંચવાં નેહાયે એમ મારું માનવું છે.

આ ગરમી અને ધૂળથી બચવા માટે સારામાં સારા ઇમારતો તે પાણી અને ઝાડવાં છે. રાહજનન બદલાહે દિલ્હીના ચાંદની ચોકની ધૂળ અને ગરમી જમનામાંથી પોતાના મહેલ હેઠેથી નહેર લાવી તેની બન્ને બાજુએ ઝાડ વાવી મટાડી હતી અને, લાંબી પ્રખર ગરમીમાં પણ ચાંદનીની શીતળતા અનુભવાવી હતી. ત્યાર પછી લૉ. હાર્ડિંગને લાગેલા ભોળનાં ભોગ એ ઝાડવાંઓ અને નહેર યદ્ય પડી. એ નહેર પૂરી દેવડવવામાં આવી, ઝાડવાંઓ કાઢી નંખાયાં, અને અસરે ચાંદની ચોક ઉનાળાના દિવસમાં ગરમી વરસાવનાર યદ્ય પડ્યો છે, ચાંદની ચોક સૂર્યાતપ ચોક યદ્ય રહ્યો છે. પણ પાછા નવા દિલ્હીમાં બાદશાહી માર્ગો આવીજ નહેરો અને ઝાડવાંઓથી રક્ષાએલા છે. મકાન કરતે ખુશી રહેતી જમીનને આમ ન રક્ષી હોય, બીજી તરફથી ઓશરી ન રાખી હોય કે ચોક ન રાખ્યો હોય તો આપણી શી દશા થાય ?

ઉપરથી પડતી ગરમી અને વરસાદ અટકાવવા માટે આપણાં છાપરાં તદ્દન અનુકૂળી છે. આપણાં નળીયાં ગરમીને બહુ સારી રીતે અટકાવી રાખે તેવાં છે. એક તો એ હાથની બનાવટનાં હોઇ ખડખડી Porous-સપાટીવાળાં હોઇ ગરમીને સંગ્રહી શકે છે, ને બીજું એની અગામણી હેઠ ઉપરની ગોઠવણીની હેતુને ક્ષીણે વચ્ચે પોતાણું રહેવાથી ગરમી અદ્ધર ઝીકાઇ રહી પડનપો આછો પડે છે, અને આપણને પછી સીઝીંગ કરવાની જરૂર નથી રહેતી. વળી આપણાં નળીયાં સૌન્દર્યની દૃષ્ટિએ પણ સારાં છે. નવા ફિટ્હીના સ્થપતિઓએ દેશી નળીયાં જ ઘણે ભાગે વાપર્યા છે, અને આપણે વિચારતી નળીયાંનો મોઢ રાખીએ છીએ, અંથવા તો વાંદરાંથી ત્રાસ પામીને પતરાંઓ જડીએ છીએ તે કેવી જૂઠ્ઠા કરીએ છીએ ! માત્ર નવા શોધખોળો કરવાની અસક્તિને લીધે જ આવી પરદેશી અનેક ચીજો આપણા શત્રુત્વમાં ઘુસી જઈને આપણને પામમાલ કરતી જાય છે !

આપણે ત્યાં પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશામાંથી સૂર્યનો તડકો તથા પવન આવે છે, પવન પછી વાવાઝોડાનું રૂપ લે ત્યારે વાહંટ પણ સાથે લેતો આવે છે. આ ત્રાસમાંથી બચવાને માટે આપણાં મકાનોની પશ્ચિમ તથા દક્ષિણની બાજુઓ આપણે ગમે તે રીતે બચાવવી જોઈએ. તેને માટે કાં તો ઓશરીઓ રાખવી જોઈએ, અથવા તો બારીખારણાં ઉપર વાહંટિયાં લગાવવાં જ જોઈએ, પણ આપણે તેમ નથી કરતા. ઘણીવાર દક્ષિણ બાજુએ ઓશરી નહિ કરીને ઉત્તર તરફ કરીએ છીએ, અથવા તો એશરીમાં “ થું નક્કામું ખર્ચ કરવું ” એમ માનીએ છીએ. મારા ધંધાના અનુભવમાં મેં જ્યારે મેએક બંગલામાં આ પ્રમાણે ઘટતી જગ્યાએ ઓશરીઓ કરેલી ત્યારે બંધાવનારે એ ઓશરીથી ખર્ચ વધી જાય એમ કહીને પશ્ચિમની રીતે ફરતે ક્યાંઈ પણ ઓશરી ન રખાય તેવી રીતનો ડીઝાઇન માગ્યો !! એમણે “ compact design ” ની માગણી કરી હતી. આ આપણી ખોટી ખોટી ગેરસમજને લીધે પણ ગયા વરસાદમાં ઘણાં મકાનોને તુકશાન થયું છે. હંડા યુવકમાં આમાંની કોઈ ચીજની જરૂર નથી, એમને ત્યાં એક નથી, મકાન ફરતે ઓશરી નથી, જરૂખા નથી, રવેશો નથી, અગાશીઓ નથી, અને જો કદાચ અગાશીઓ છે, તો વાપરવાને માટે નથી, એમનાં મકાનો compact છે, એમનું compact છે, એમનો પોલાક compact છે, એમનાં ખાઈ compact છે, એમના બિસ્મીટો Compact છે, એ લોકોનાં પેકીંગો માટે જ ઘણાં સારાં છે !!

આ તો આખો દવાને જરૂરના તેવાં મકાનના મોટા મોટા અંગોની વાન થઈ, પણ તેનાં કેટલાંક નાનાં બાણોગો, અંગોની આખોદવાને ખાસ જરૂરનાં છે. ગરમીથી બંને વાહંટથી બચવાને માટે ડાઘલીઓ થઈ, જેને અંગેજમાં deeply projected cornices કહે છે. એને ફિટ્હીના અંગેજોને હજી જ કહે છે. ત્યાંના સ્થાપતિઓએ આ શબ્દના સ્વીકાર સાથે વચ્ચેનાં પણ સ્વીકાર કેર કેર કર્યો છે. આ હજી દિલ્હીમાં પણ એક ધર્મજી સાક્ષાત્ક અંગ છે. જેમ સાહેબ લોકની હેટ પહેરવાથી સાહેબનોક થઈ જવાય છે, તેમ જ મકાન પર આ હજી મૂકાય છે ત્યારે મકાન દિલ્હી ધર્મજી સાથે છે. આપણી પોણાનાં મકાનો બાદશાહી મકાનો, દુકાનો, અને ગમે તે મકાન આ હજીઓથી જ વિશ્વગિન સાથે છે. દુકાનોમાં તો છેવટે ચણપાટનાં હજી પણ નાખેલાં દોલ. પત્થરી ધમારોમાં પત્થરનાં,

પોળોમાં એ છાપરાને આકાર છે. ઘરમાં તડકો ન પડવા માટે ચોસરી કે રવેશ હોય, અને રવેશમાં પાછો તડકો ન આવે માટે પાછાં છત્તં હોય. આ છત્તં કોણકોઈ વાર તો એટલાં બધાં ઝુકાવવાળાં હોય છે કે જો તેને સીધાં કર્યાં હોય તો એના પર રવેશની માફક ચાલી શકાય. ગિળપૂરના ગેળા ગુંબજનાં છત્તં કંઈક આડથી દસ ફુટ ઝુકાવમાં છે, મુંબઈની પોસ્ટઓફિસનું છત્તં સાતેક ફુટ છે, ફતેહપૂરસીદીના સત્રીમ ચિસ્તીની કબર એનાં છત્તંની ભવ્ય બની રહેલ છે. આ છત્તં યુરોપમાં છે જ નહિ, ત્યાંની Cornice કોર્નિસ આપણી આબોહવાને અનુકૂળ આવે જ નહિ.

આબોહવાને જરૂરની મકાનમાં બીજી સમયરોડો પણ આપણે ઘણો વિચાર કર્યો છે. દાણાદૂણી ગરમીમાં ન બગડી જાય માટે તેને માટેના કોણરો અને તેટલા સૂર્યના તાપથી દૂર રાખ્યા છે, અને દાણો સંમદવાની કોડીઓ સમયરોડોથી રહે તેવા પદાર્થોની કરેલી છે, આ કોડીઓને બદલે લોહાની કોડીઓ આપણે લખ્યો છીએ તે કેટલું ખોટું છે ? એનાથી દાણા જરૂર વહેલા સળી જાય. મકાનની અંદર હવા લેવા માટે, આપણે હાય પંખાઓ કર્યા અને હીંચકાની વ્યવસ્થા કરી. હીંચકા અને પારણું-ચોરીયું એ તો આપણાં અંતર્ગત રાચ છે. પશ્ચિમમાં તેનો જન્મ જ ન હોય શકે. આ અને એવાં બીજાં અનેક નાનાં નાનાં રાચો આબોહવાની અસર પર ધડાએકાં આપણાં જીવનની જરૂરીઆતોને પહોંચી વળે તેવાં જ ધડાયાં છે, એ બધી નાની નાની ચીજો પર એક ભુદો જ નિબંધ બને તેવું છે એટલે એ વિષે વાત પડતી મેલી હું આગળ ચાલું.

આપણી આબોહવાને કીધે આપણો પોશાક અમુક જનને હોય, તેને કીધે આપણી બેસવા ઉડવાની, ચાલવાની અને કામ કરવાની દગમાં, બીજા દેશો કરતાં ફેર હોય. આપણી ઓંચો જીભાં જીભાં નહિ રાંધી શકે, નહિ દળી શકે, કે ન ચરખો કાંતી શકે. આપણા કારીગરો બેઠે બેઠે જ સાફ કામ કરી શકે, મુચાર બેઠે બેઠે રંદો ફેરવે, હુકાર સોની મોચી વગેરેની બેઠે બેઠે જ કામ કરવાની દગ હોય છે. આપણને તો ખુરશી ઉપર પણ પતેંગી વાળ્યા પડે. રેલ્વેના કબાઓમાં આપણે વધારે વખત પગ ટટળના રાખી બેસી શકતા નથી એટલે રીતસર જોડા કાઢી પતેંગી વાળી બેસીએ છીએ. એટલે આપણે ત્યાં ખુરશી ટેબલો કરતાં ગાદીતકીઓ અને લખવાનાં મેજો હોય. કોઈ કહેશે કે આપણે બીજા બેઠકોને કેમ ન ટેવાવું ? પણ ત્યાં આપણી આબોહવા જ ચરીરની બેઠકો અમુક જાતની જ માગે છે, ત્યાં કુદરત વિરુદ્ધ આપણા પ્રયત્નો કેટલાક ચાલશે ? જીવનની આ બધી ટેવો સ્થાપત્યને અમુક રીતનું જ ધરે છે. આપણે નીચે બેસીએ એટલે આપણી બારીઓ બોંય તળીએ જ હોય છે, અને તેમાં કંઈક આપણે હાથી વાળાને ટેકવીને બેસી શકીએ તેટલો જ જાવો હોય. પશ્ચિમના દેશમાં, એ લોકો ખુરશી પર બેસીને જોવાય તેટલી જાંચાઇએ બારીઓ મૂકે છે. આપણે આપણા કંઈકાઓ નજરને માટે પણ ઘણા અનુકૂળ કર્યા છે. બે આંખો ચહેરામાં આડી છે, એટલે કંઈકા આડા લાકડાંથી આપણે કર્યાં, અંગ્રેજોને તો જીભાં જીભાં નેત્રું છે એટલે એમના કંઈકા જીભાં લાકડાંથી થયાં છે. કેટલાક સ્વાભાવિક પ્રયત્નમાં પણ કેટલું બધું ઔચિત્ય છે તે આથી સ્પષ્ટ થશે. જિભા સળીઆની બારીમાંથી તમને સોંચઈ નેત્રું ફાવશે નહિ. આપણા ચંકો આડી સળીઓના બનેલા છે.

આ જ પ્રમાણે આપણી સામાજિક વ્યવસ્થા આપણાં મકાનોમાં કેાઈ કેાઈ ખાસ વ્યવસ્થા માગે. આપણે ત્યાં સંયુક્ત કુટુંબનો રિવાજ, છોકરાંઓના, વહાંઓના, ગૃહપત્નીનાં આવાસો કાંઈક અમુક જાતની જ વ્યવસ્થા માગે. આપણી ખડકી, આપણો ચોક, પાણીઆરાં, રસોડું, કેકાર—એ બધાં એવી રીતે જ ગોઠવાયેલાં હોય કે ગૃહરાણી એ દરેક જગાનો બહુ જ સરવતાથી ઉપયોગ કરી શકે. આપણી આ જીવનમાનતા ન બદલાઈ હોય—(હજી બદલાવી જોઈએ કે નહિ તે પ્રશ્ન છે) ત્યાં ત્યાં બંધાના ઘાટનું મકાન કરી એને ચારે તરફથી “કાણું” કરી નાખીએ તો આપણને એ કેવી રીતે અનુકૂળ આવે? એવા મકાનની રક્ષા માટે માત્ર ગૃહરાણી પૂરી ન પડે, એને માટે પાછા તોફારો રાખવા પડે.

મુસલમાનોનાં મકાનો વળી એમની સામાજિક રીતોને અનુકૂળ હોય—એમના જનાનાને અનુકૂળ હોય. Bath rooms—હામખાનાં—પાયખાનાં—Inner Gardens: વગેરે એમણે કર્યા. ગામડાંના જીવન વળી કંઈ જૂદી જ સગવડો માગે: નવા નિકુલપુરે ઘરોમાં ઢોરો બાંધવાની, ઘાસ ભરી રાખવાની, દાણા ભરવાની વ્યવસ્થા માગી છે. શહેરનું ઘર, ગટરનું જગર, નદાવાની વ્યવસ્થા, નળ, વગેરે વ્યવસ્થા માગે, એ વિનાનું ઘર જ અપૂર્ણ લાગે. વળી ઘરો ઉપરાંત હવે આપણને દવાખાનાં જોઈએ, રોશનો જોઈએ, ટાવરો જોઈએ. આ બધાં સામાજિક સ્થાપત્યો છે, અને તેનાં રૂપો સામાજિક રીતરિવાજ ઘડે છે. સ્થાપત્ય વિધાયકોએ જે તે દેશની સામાજિક પ્રથાનો અભ્યાસ કરવો જ જોઈએ, અને એ દૃષ્ટિએ અંગ્રેજ સ્થપતિઓ આપણા જીવનને અનુકૂળ સ્થાપત્ય ઘડવાને કેટલા લાયક નીવડે એ વિચારી શકાય તેમ છે.

આ જ પ્રમાણે જૂના પથુ સ્થાપત્ય ઘડામાં ધણો મોટો ફાળો આપે છે, જ્યાં મારી જ હોય ત્યાં છોટાનાં ઘરો અને, જ્યાં પત્થર મુસલ હોય ત્યાં પત્થરી ધમારતો અને. છોટાનાં અને પત્થરનાં સ્થાપત્યના આકારોમાં ફરક પડે. પત્થરી કામ કરનારા સત્તાટો—જેઓ મંદિર બાંધવાના કામમાં ઘણા કુશળ હોય છે, એઓ વૈજ્ઞાનિક કેળવણી નહિ પામેલા હોઈ પછી છોટાનાં બાંધકામમાં નિષ્ફળ નીવડે છે. પત્થર પત્થરમાં પથુ પાછા ફરે હેતુ. આપણે અહિં ગૂજરાતમાં પત્થરનાં ગમે તેટલી જાડાઈનાં ભેલાં મળે છે, ઉત્તર હિંદમાં પાનળા પાટીઆ જેવા પત્થરો મળે છે: આ કારણે લીધે આપણું સ્થાપત્ય સારી પેઠે ધીરું બની શકે છે, જ્યારે ઉત્તરહિંદનું સ્થાપત્ય પાનળા સપાટીઓનું જ જણાયે અનેહું હોય તેવું લાગે છે. આપણે ત્યાંના શણગારમાં ખોદકામ ધણું છે, ઉત્તરહિંદના શણગારમાં સપાટીપરનો શણગાર છે. પત્થરી પ્રદેશોમાં અગાશીઓ વાળાં ઘરો થાય, લાંકડું જ્યાં યુક્ત થયું હોય ત્યાંનું સ્થાપત્ય લાંકડાનું જ થાય, કાસ્મીર અને જપાનનાં મકાનો લાંકડાનાં જ થાય છે. આપણું ગુજરાત પથુ લીટી વાડી કહેવાય છે, અને ગુજરાતમાં ઘરો લાંકડકામથી જ સુશોભિત બન્યાં છે, એ લાંકડાને સ્થાને લોઢાના ગડેરા કે રેઇનફોર્સ કેન્ક્રીટ વડે આપણા સ્થાપત્યના આકારો બનાવવા મુશ્કેલ છે. માટે આ પદાર્થોનો ઉપયોગ રચનામાં જ થવો છટ છે. એ રીતે અહિંની શાકપીંડના મકાનમાં રેઇનફોર્સ પદાર્થ બહુ જોગ્ય રીતે વપરાયો છે. એને બદલેના દેખાત આપણાજ પદાર્થો—છોટાનો હોય. તેનો સર્જક તેને હિંદુધર્મમાં ઉતારી શક્યો છે. પથુ મુશ્કેલમાં આખી ચાલીઓની ચાલીઓ રેઇનફોર્સમાં થઈ છે. તેનો દેખાવ હિંદી સ્થાપત્ય શૈલીમાં બીજકુલ થઈ શક્યો નથી, અને ઉપયોગની દૃષ્ટિએ પણ આ પદાર્થો એટલા સંતોષકારક

માણુમ પડ્યા નથી તેકે રેઈનફોર્સથી મકાનો ઝપાટાબંધ. પૂરનાં ટકાકે અને સસ્તે પણ થયાં હશે પણ આપણી આબોહવા માટે એ અનુકૂળ ગણાયાં નથી, મુંઝાણમાં એને માટે મ્હેં જૂમ સાંભળ્યા છે. મુંઝાણ તો હરીઆ કંદે હોવાથી સમજીતોણ્ય છે. છતાં ત્યાં રેઈનફોર્સનો વિરોધ થયો છે તો બીજી જગ્યા માટે શું કહેવું ? એટલે જ્યારે જ્યારે કંઈ નવી રચનાની શોધો થાય છે ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરનાં પહેલાં એને ધર્મી રીતે તપાસવાની જરૂર છે પણ એ ધર્મીજ દિલગીરીની વાત છે કે આપણે ત્યાં આટઆટલા યુનિવર્સિટીના શિક્ષિત એન્જનીયર્સ હોવા છતાં બધા નથી શોધો પરદેશની જ હોય છે, અને આપણે આ શોધો પર કાંઈ પણ સ્વતંત્ર વિચાર ક્યાં વિના લાગણીજ બોગવવા માંડીએ છીએ ! ! આપણી આ ધર્મી જ પરાધીન અને વિનાશમયક મનસ્થિતિ છે, સ્વતંત્ર દેશના લોકનું માનસ આવું નથી જ. દિલ્હીમાં કેટલાક શેખીન અને સમજી અંગ્રેજોએ પોતાના બંગલાની છતો, પડવો એછો લાગવા માટે, કાળી રંગી નાંખી છે, ઘણાઓએ દેશી નળીયાં જ વપરાવ્યાં છે. અને ક્યાંઈ પણ રેઈનફોર્સનો દુરુપયોગ નથી કર્યો. એક આદર્શવાદી સ્થપતિ કહે છે કે પરદેશી પદાર્થોમાં બનેલું સ્થાપત્ય તે ખરેખરું સ્થાપત્ય જ નહિ, જૂનગણું આટલું બધું મદત છે ! ! આથી કેઈ પાછા એવો પ્રશ્ન ન કરે કે જ્યાં આરસપદાણુ ન મળતો હોય ત્યાં આરસપદાણુમાં સ્થાપત્ય કેમ ઘડાય ? અથવા તો ગિરનાર ઉપર કે આશુ ઉપર આરસનાં દેવળો કેમ બનાવ્યાં ? તો તો પછી અગદાવાદમાં ધાંગધાના પતથરો ન વપરાય અને તો પછી તાજમહેલ પણ કેમ બને ! ! આ બધા દાખલા તો સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં એના સર્જકોના નિઃસીમ સમર્પણના અમર અને અદ્ભૂત નમૂના છે. અને તેમ છતાં મારે કહેવું નોંધ્યે કે ઇટાલીયન મારઅથો મગાવી, કે ફ્રેચ ફર્નિચરો મગાવી કેઈ મહેલાતો રચાશે તો એ ખરા સ્થાપત્યને નામે હવે નહિ ચડે. અરુ ! !

ઐતિહાસિક બનાવો પણ સ્થાપત્યને ધડે છે. અત્યારનું તવું દિલ્હી એ ઐતિહાસિક બનાવ છે, તવું શું, દિલ્હીતો કંઈક સાતેક ગયાં છે, એમાંનું એકે એક ઐતિહાસિક બનાવોની ઘટના છે. ચિતોડનો મિનારો ઐતિહાસિક ગણાય. અમદાવાદ પણ ઇતિહાસની સાક્ષી પૂરે છે. અમદાવાદને કિલ્લાની પહેલાં જરૂર હતી, અને હવે નથી, એ પણ એક ઐતિહાસિક ઘટના કહેવાય. હવે આપણે કિલ્લાઓ ન કરીએ કુતુબમિનારોએ ન કરીએ, પણ હવે આપણે મ્યુનિસીપલ બિલ્ડિંગો, નિશાળો, દવાખાનાં, સેક્રેટરીએટ કરીએ, અને દણુ પણ આપણી પરિસ્થિતિ બદલે, તો કેટલીએ ભાંગતોડ કરીએ કે તવું કરીએ !

હવે હું આપણું સ્થાપત્ય ઘડનારી ઉત્પત્તી અસર ધર્મની છે એ કઈ રીતે છે એ બતાવું છું. સ્થાપત્ય પર એની અસર ઘણાજ ધાંખા કાળસૂચી ટકે તેવી છે. સમાજ બદલે, ઇતિહાસ બદલે, જૂનગણુ બદલે, પણ ધર્મને બદલતાં ધણુ યુગો જાય. આ ધર્મની અસર સ્થાપત્ય ઉપર ઘણીજ છે, અને તેમાં પશુ દિંદુ જીવનમાં ધર્મ તો એટલો એતપોત થયેલ છે કે તેની અસર જીવનની દરેક કૃતિપર ઘણીજ પ્રજળ છે; સ્થાપત્યનો મૂળ પ્રાદુર્ભાવ જ ધર્મમાંથી થયો છે, એટલે ખરી રીતે મારા આજના ભાષણમાં એની અસર પહેલી વર્ણવવી નોંધ્યે, પણ જેમ એની અસર સર્વથી વધારે ચિરંજીવ છે; તેમ તે આ ભાષણમાં પણ રહેવા માટે છેલ્લે કહેવી અસ્થાને નથી. ધર્મના જોરથી પ્રખ્યાત અજન્ટા, અને એસોરા નાં ડુંગરમાંથી કેરી કાઢેલાં કાગો થયાં છે. ધર્મને બદલે માઉન્ટ આશુ ઉપરનાં દેવળો થયાં છે, ધર્મને માટેજ કજરો, મસીદા યમ્ છે, ધર્મની જ લાગણીથી, વાત, ક્રવા, તળાવો થયાં છે, અને તાજમહેલ પણ શું ધાર્મિક લાગણી વિના થયો ગણીશું ? અને દણુ પણ શું ? દવાખાનાં, નિશાળો, બોર્ડિંગો, બાજગીયાઓ જે દાનવીરોને હાથે થાય છે તે બધાંય મુખ્ય

તો ધર્મગ્રંથ પ્રેરિત લાગણી વડે જ યાપ છે, તો પછી એ મકાનો આપણા ધર્મ અને આદર્શના આવિર્ભાવરૂપ આકારનાં કેમ ન થાય ? આપણું અસહનનાં આવાં રમારકા એકલાં દિંદી દળનાં છે. અસહની ધર્મશાળાઓ વાવકુવાઓ, જલાશયો, છત્રીઓ વાડીઓ વગેરે બહુજ દિંદી દળનું છે. આપણે એજ દિવસ્યાપત્યમાં આપણી હાક્ષત્રી જરૂરીઅતોને પહોંચી તો તેવાં જ મકાનો કરવાનો આગ્રહ કેમ ન રાખીએ ? શા માટે ગૂંજરાતના જ પૈસાએ ઊભી થએલી કાલેજ, ઇન્જિન તરફની ગોધીક શૈક્ષીમાં યત્ની લેઈએ ? શા માટે મંદિરો બંગલા જેવાં થવાં લેઈએ ! શા માટે હડીસોંગનાં દેવળોની આડે ખોટી રોમન શૈલીનાં મકાનો આવવાં લેઈએ ? શા માટે ધોતિયું અને અંગરણું પહેરેલા, દક્ષિણી જોડા પહેરેલા, સ્વદેશીવૃત્તિ વાળા તિથક મહારાજ કે ગાંધીજીનાં પુતળોની બેઠક (Pedestal) ઓક કે રોમન શૈલીનું થવા દેવું ? શા માટે સોમનાથ બુદરનું ટાવર મંદિરના મોખરે જ અંગ્રેજ દળનું થવું લેઈએ ? શા માટે ઘરના મુખદારના ગણપતિ રોમન શૈલીના દાર પર બેસે ? શા માટે આપણે પવિત્ર અને સુંદર ગણેશાં આપણાં પ્રતીકો છોડી દઈ કંઈ પણ અર્થ વિનાના રોમન કે બીજા પરદેશી શણગારોથી ઘરો શણગારવાં ? અને તેજ પ્રમાણે આપણી દિંદી કલાનાં મ્યુઝીયમો અભયગ્ર ગૃહો શા માટે પરદેશી દળપર થવાં લેઈએ ? આવો વિસંવાદ કોઈ પણ પ્રગતિશીલ પ્રગ્ન સદન નથી કરતી. અંગ્રેજો પણ છેલ્લાં છેલ્લાં દિંદી શૈલી દિંદી કાર્ય માટે ઉચિત પારે છે. નવા દિંદીના સેક્રેટરીયટ અને ગવ. હાઉસના મકાનો દિંદી દળમાં કરવાનો પ્રયત્ન છે. મુંબઈનો કોલાબા ઉપરનો બાદશાહી દરવાજો ગૂંજરાતી શૈલીપર છે એનાજ સર્વેક અમદાવાદની ચાકપીઠ, લુભામસીદ પાસે હોષ, લુભામસીદને મળતી શૈક્ષીમાં આપણને કરી બતાવે છે, ન્યારે ખુદ અમદાવાદના ધનિકો પોતાના બંગલા ઇંગ્લીશ દળમાં કરવામાં આગ્રહ સમજે છે !! આપણે દલુ પણ નહિ સમજીએ કે નહિ ચેતીએ તો કોણ જાણે કેટલોય વિસંવાદ, અને કમોળ ઊભો કરીયું.

રાષ્ટ્રિય પ્રગતિમાં કલા બહુ મોટો દિરસો આપે છે. હું તો એમ જ માનું છું કે સ્વકલામાં સ્વમાન છે, અને સ્વકલાની દહતા ભરી માગણીથી સ્વરાભ્ય આપોઆપ મેળતી સકાય. ગાંધીજીના ચરખા જેવી જ હું આ વાત ગણું છું. આપણે પરભાષાનો, પર નકલનો, પરચીન્નેનો મોદ છોડી આપણી જ ભાષા, કલાઓ સૃષ્ટિએ તો પરદેશી સત્તા જરૂર નરમ પડે. જે જે પ્રગ્નએ સ્વરાજ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેમણે પોતાની કલાઓ માટે ધણો જ આગ્રહ રાખ્યો છે. આયર્લાન્ડ લુઓ, રશીયા લુઓ, ચીન લુઓ, જાપાન લુઓ, અને બ્રિટીશ પળ લુઓ. અંગ્રેજોને તો આકારનો ધણો જ મોદ છે, એ લોકો પૃથ્વી પરના ગમે તે છંડ પર જાય ત્યાં પોતાની જ કલા ઊભી કરે છે. કલકત્તા, મુંબઈ, સીમલા, વગેરે સ્થળો એમને મન પસંદ જ એમની જ કલામાં એમણે મૂર્ત કર્યા છે. એમને તો સ્વભૂમિની જગાઓનાં નામનો પણ એટલો જ મોદ છે. લંડનમાં “ધ મૉલ” નામનો સુંદર રસ્તો છે, એ રસ્તો ખૂબ પહોળો બને તરફ જાડવાં અને સુંદર મકાનો વડે શણગારાએલો છે, એમણે એવો જ રસ્તો સીમલે કર્યો, લાહોર કર્યો, અને દિલ્હી પણ કર્યો, અને તેનું નામ “ધ મૉલ” જ રાખ્યું. દિંદી લોકો એને “હંડી સડક” ના નામથી ઓળખે છે. આમ એ લોકો સ્વભૂમિની દૃઢ સ્વકલાદારા બોગતી રહ્યા છે, આપણી રાષ્ટ્રિય પ્રગતિમાં પણ ન્યારે આપણે સ્વકલા જાણી લઈને તેને માટે મોદ રાખીને સ્વકલામય જીવન ગાળીયું ત્યારે એની ગેજે જ આપણે ખરેખર સ્વરાજ બોગવના યથયું અને દરેક રીતે સુખી યથયું

હતિયમ

ગંગાનંદન વિ. પાંઠક

શાંતિનિકેતન

લાંબા વખતની શાંતિનિકેતન જ્વાની તીવ્ર ઇચ્છા અને પ્રવલ્લ પરિચિત શ્રી શિતિમોહનસેન અને પત્નિ દ્વારા અને સાહિત્યકૃતિ દ્વારા પરિચિત શ્રી વિદુશેખર ભટ્ટાચાર્યનો આગ્રહ પૂર્ણ પત્ર, એ બે બે બે ભાગો થયાં થયાં એટલે મારે શાંતિનિકેતન જ્વાનું થયું.

હૌરાથી બરાબર ૯૯ માઇલને અંતરે બોલપુર સ્ટેશન છે. જે છાયા અને કલકત્તા વચ્ચે છે જી. આઈ. પી. રેલવે. નું એક સ્ટેશન છે. ત્યાંથી લગભગ ૬૫ માઇલને અંતરે શાંતિનિકેતન (સ્વીન્ડ્રનાથ ઠાકુરનું પ્રસિદ્ધ સર્જન સ્થાન) છે. સ્વીન્ડ્રના પિતાશ્રી દેવેન્દ્રનાથ સાધના કરેલી તેથી જ તે સ્થાન કવિશ્રીએ પસંદ કરેલું. કવિશ્રીની સંસ્થાનું નામ વિશ્વભારતી છે તેના મુખ્ય બે અંશો છે. એક શાંતિનિકેતન, બીજું શ્રીનિકેતન. શાંતિનિકેતનમાં સાહિત્ય, કલા અને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ થાય છે, એટલે તેમાં બૌદ્ધિક શિક્ષણ મુખ્ય હોય અને તે દ્વારા શાંતિ મેળવવાનો સંભવ હોવાથી એ ભાગનું નામ શાંતિનિકેતન રાખવામાં આવેલું છે. બીજા ભાગમાં ઉદ્યોગ ધંધાની શિક્ષણ છે. તેના હેતુ આર્થિક હોય તેનું શ્રીનિકેતન નામ આપવામાં આવ્યું છે. મને તો કલ્પના થઈ કે શાંતિનિકેતન કરતાં શ્રુદ્ધિનિકેતન અથવા ધીનિકેતન નામ હોત તો ધીનિકેતન અને શ્રીનિકેતન એવા પ્રાચીન ક્રમ વધારે સચવાત. અસ્તુ.

શ્રીનિકેતનની સંસ્થા, શાંતિનિકેતનથી બેએક માઇલને અંતરે છે. હું ત્યાં બહુ જ. થોડું રહ્યો છું અને તેમાં મારો વધારે વખત ત્યાંના વિદ્યોપાસકે ચરવર્ગી શિષ્યવર્ગમાં ગયો તેથી હું જે લખું છું તે દોડતી ટ્રેનમાં બેઠેલા મુસાફરે લીધેલા કેપ ફોટો કરતાં પણ તદ્દન અપૂર્ણ હોવાનું, છતાં માત્ર બંગાળમાંની જ નહિ પણ હિંદુસ્તાનની પ્રસિદ્ધ સંસ્થાઓમાંની એ એક જ સંસ્થાને અધુરી પણ આવેલું તો તેની પુરતી આગળ કેઈ કરી લે એવી આશા રાખું છું.

શાંતિનિકેતન સ્ટેશનથી ઉત્તર દિશામાં આવેલું છે. તેના દ્વારમાં દાખલ થતાં જ એક અતિચિગ્હ છે જે મહર્ષિનું મુળ શાંતિનિકેતન હતું. અતિચિગ્હવાસે પૂર્વાભિમુખ થઈ જોતા રહીએ તો છેક ઉત્તરને છેડે અને છેક દક્ષિણને છેડે બે મકાનો આવેલાં છે, તેમાં પહેલું કવિશ્રીનું છે અને બીજું બજારવાડનું. દિશા પ્રમાણે એ બે મકાનો અનુક્રમે ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયનના નામથી લાં પ્રસિદ્ધ છે. માત્ર એ બે મકાનોના નામમાં જ નહિ પણ ત્યાંના બીજાં નાનાં મોટાં મકાનોનાં નામોમાં, ત્યાંની વૃક્ષાવલીની સંઘાઓમાં અને બીજા અનેક બાંજરોમાં કવિતાની પ્રતિભા દેખા દે છે. પાંચસાલા, ચુરુપત્ની, નારીલવન, શિશુલવન, કલાલવન, પુસ્તકાગાર, શાલવીથી, આજરાજિ, આમલકિકાનન, જાતિમતલા (સપ્તપર્ણી તલ) એ બધાં સંસારી નામો ખાસ કવિશ્રીની પ્રતિભાનાં નિદર્શક છે. આશ્રમનાં મકાનો સ્વામાન્ય રીતે સાદાં છે. દુસવાળાં મકાનો એ પ્રાચીન સંપત્તિ છે. હવે

પાકાં મકાનો યતાં જાય છે. પાણીની પુરી તંગાસ છતાં ત્યાંની વિવિધ વૃક્ષધટાઓ શહેરમાંથી કંટાળેલાને લલચાવે તેવી છે.

અખ્યાસનો સમય અને વિદ્યા વિભાગ સરકારી હાઇસ્કૂલ અને કોલેજમાં ચલાવતા બધા બૌદ્ધિક વિષયો શાંતિનિકેતનમાં શીખવવામાં આવે છે. દરેક વિષયના એક ખાસ અને સાધારણ અખ્યાસી શિક્ષક તેમજ અધ્યાપક ત્યાં છે. મેટ્રિક અને એમ. એ. સુધીની ખાસ શાંતિનિકેતનની ઉપાધિ (ડીગ્રી) રાખી પરીક્ષા લેવામાં આવે છે, અને જે સરકારી ડીગ્રીઓ ઇચ્છે તે સરકારી સંસ્થાઓમાં જઈને પણ પરીક્ષા આપી શકે છે. એટલે શાંતિનિકેતનનું શિક્ષણ સરકારી પરીક્ષાને અનુસરીને, તેમજ સ્વપરીક્ષાને, અનુસરીને, વિદ્યાર્થીઓની ઇચ્છા પ્રમાણે આપવામાં આવે છે. પાઠ્યક્રમ પણ તદનુસાર જુદો જુદો પડી જાય તે સ્વાભાવિક છે. સામાન્ય રીતે બારે ગંદિના શિક્ષણનો સમય સવારે સાતથી દસ અને બપોરે બેથી ચાર વાગ્યા સુધીનો હોય છે. આતઃકાલે શિક્ષણનો આરંભ થયા પહેલાં બધાં નિયમરચાને એકત્ર થાય છે, અને પ્રાર્થના સહ કરવામાં આવે છે. ગમે ત્યાં અને ગમે ત્યારે પ્રાર્થના કે ગીતોમાં અલિનયમાં કે અન્ય પ્રસંગે જે કંઈ ગાવામાં કે લાજવવામાં આવે છે તે માત્ર કવિશ્રીની કૃતિ જ. ત્યાં ત્યાં લખવામાં આવેલા વાક્યો પણ કવિશ્રીની પ્રતિભાનાં જ આકર્ષક અપલો છે. વર્ગો બધા ખાટાં નીચેજ ચાલે છે. ધરમાદમાં બ્યારે જેસલું સહ્ય ન હોય ત્યારે વર્ગ બંધ રહે છે. અગર કોઈ મકાનના (સહ્ય હોય તો) દાદાનમાં ચલાવવામાં આવે છે. વર્ગ ચાલતો હોય ત્યારે નાના વિદ્યાર્થીઓનું મત ન લાગે તો ચુસ્તો જરા પણ લય રાખ્યાં સિવાય નિઃશંકપણે રમ્યા કરે છે. હાઇસ્કૂલ સુધીનું શિક્ષણ વાદ્યત માત્ર બંગાળી ભાષા જ છે, કોલેજનાં વિષયો અંગ્રેજી મારફત ચલાવવામાં આવે છે. આ સિવાય ત્યાંની આકર્ષક સંસ્થા કલાલયન અને વિદ્યાલયન છે. એ બે જગનો એકજ મકાનમાં છે. ઉપર કલાલયન અને નીચે વિદ્યાલયન છે. કલાલયનમાં પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર નંદલાલખમ્મની પોંજી વિવિધ રૂપી દર્શન દે છે પાસેના મુજિયમમાં વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થીનિયો જુદાજુદા કમરામાં સમાહિત અને ચિત્રની તાલીમ લીધા જ કરે છે. નીચલા લાગમાં હસ-મુખ અને વિદ્યાનિદ લદાચાર્ય વિપુલેશ્વરશી સખત પોથીઓ ઉચ્ચલાવતા અને વિદ્યાર્થીઓને બહુલવના બેઠવા રહે છે. એમાં મોટો પુસ્તક સંગ્રહ છે, એમાં (માર્ગ સમરણ સાચું હોય તો) ઇપાયેલાં પુસ્તકો લગભગ પાંચીસ હજાર છે, અને હસ્તલિખિત ચાર હજાર. વિશેષતા એ છે કે દુનિયાની પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ બધા ભાષાઓમાં જે મહત્વપૂર્ણ પુસ્તકો ઇપાયાં છે તે બધાં એ સંગ્રહમાં છે. અને મોટે ભાગે દરેક દેશની સરકાર તરફથી એ કિંમતી પુસ્તકો કવિશ્રીને ભેટમાં મળેલાં છે. એટલે એ પુસ્તક સંગ્રહને તેમજ મુજિયમને કવિશ્રીનો ભેટ સંગ્રહ કહી શકાય. મહત્તમાજને આજ સુધીમાં મળેલાં ગમે તેવાં માનવજા એકલાં કરવામાં આવે તો તેનો પણ એક આવો વિશાળ સંગ્રહ અને હસ્તલિખિત પોથીઓમાં મોટો ભાગ તિબેટન ગ્રંથોનો છે. એ ગ્રંથો મૂળ સંસ્કૃત કે પાંચિમાં અને તેના અનુવાદો તિબેટન ભાષામાં છે. કલાલયનનો પ્રાણ નંદલાલખમ્મ અને વિદ્યાલયનનો પ્રાણ લદાચાર્યજી છે. લદાચાર્યજી એ એકેટલીય અખ્યાસી નથી તેઓ વૈદિક સાહિત્ય ઉપરાંત જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યતા પણ અખ્યાસી છે. બૌદ્ધ ગ્રંથો ઉપરની તેમની કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ છે. (પાણિપ્રકાશ. પાટિઓખસુત) તેઓ માત્ર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાણિ ભાષાના જ શિક્ષક નથી. પણ આજકાલ તેઓ તિબેટન ભાષા ખૂબ પરિશ્રમ અને

એકાગ્રતા પૂર્વક શીખવે છે. જે સંસ્કૃત ગ્રંથ મૂળ સ્વરૂપમાં દુર્લભ છે અને જે મહત્વના છે તેના તિબેટન અનુવાદો સુલભ હોવાથી તે ગ્રંથો મારફત વિદ્યાર્થીઓને શીખવે છે. અને તિબેટન અનુવાદ ઉપરથી પાછું મૂળ સંસ્કૃત જાનાવી નહિ ગ્રંથને પુનર્જન્મ આપે છે. જૈનાચાર્ય હરિભદ્રની ટીકાવાળા ઔદ્યાચાર્ય પ્રણીત 'ન્યાયપ્રવેશ' મુળ ગ્રંથનું સંપાદન આચાર્ય ધ્રુવ (ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સંસ્કૃત સિરિઝ તરફથી) કરે છે જે હજી પુરું થયું નથી. પરંતુ એજ ગ્રંથનો તિબેટન અનુવાદ સંસ્કૃત છાયા સાથે ભદ્રાચાર્યજીએ કરી દીધો છે, વાતચીત, સહવાસ અને પ્રવૃત્તિ દ્વારા મારા મન ઉપર છાપ પડી કે ભદ્રાચાર્યજી એટલે હસ-મુખી, સરળ સ્વભાવ સરસ્વતીદેવી. તેઓને અધ્યાપન, લેખન અને સંશોધન એટલું બધું પ્રિય છે કે તેના મોહથી તેઓ આશ્રમ બહાર ભાગ્યેજ ક્યારે જાય છે. તેઓએ સંપાદન કરવા ધારેલા વિપાક અને માતાસુત નામના બે જૈન આગમોની ત્રિપિત પ્રતિઓ મેળવવા અને જૈન લંકારો જોવાને ગુજરાત આવવાનું આમંત્રણ કર્યું. ઉત્તરમાં તેઓએ કહ્યું કે "હું જડ છું" મેં તરતજ કહ્યું, ત્યારે તો બહુ સાઈં અમે ઉડાવી લઈ જઈએ તો વિરોધ નહિ કરી શકો ? પછી તો એ વિદ્યાભવન ઘોડીવાર હાસ્યજનન જની ગયું. એ બધા પ્રસંગો જતા કરી હું માત્ર ત્રણ જણના પરિચયનું થોડું ચિત્ર આપું.

(૧) આગકાક ઔદ ગ્રંથો ઉપગ્રંથ ભદ્રાચાર્યજી જૈન ગ્રંથો ખાસ કરી આગમો શીખવે છે અને સાથે જ ત્યાંનું સંશોધન કરતા જાય છે. અને માર્મિક ચિત્તેચ્છનની દૃષ્ટિએ તુલ્ય પણ કરતા જાય છે. એમને શિષ્ય પણ અનુરૂપ મળ્યા છે. અમુલ્યચરણસેન એક નવજુવાન બંગાળી છે, એ એમ, એ, એલ, એલ, બી નો અને જૈન દર્શનનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. ભદ્રાચાર્યજી પાસે તિબેટન લાખા છે, જે તિબેટન ચારપદ છાપવાળા પોથીઓ ઉપરથી ફરી કુંદર અક્ષરમાં નકસો ઉતારી લે છે.

(૨) ક્ષિતિજાણુ એ ગુજરાતને જાણીતા હસ-મુખ અને હુચકાકાર માર્મિક વિદ્વાન છે. ગમે તે પ્રસંગ હોય વાત ગમે તે હોય, તેમાં એમની વિવિધ અનુભવપોથી વિવિધ રીતે ખુલવાની જ અને શ્રોતાના શ્રમને દૂર કરવાની જ. એ પોતે અત્યારે માંદા છે પણ એમની શુદ્ધિ અને કલ્પના જરૂરે મંદ નથી. જેમ માંદા છતાં એમનું શરીર પુષ્ટ છે. તેમ એમની કલ્પના અને અનુભવવાતો પણ પુષ્ટ જ છે.

(૩) કવિશ્રી આચ્યા તેથી જ ક્ષિતિજાણુએ મને રોજી લીધો. એમનું પ્રેમચિહ્ન એમને અનુરૂપ જ હતું. પાસે બેસાડી એક બાળકને જેમ પિતા વિશ્વસ્ત ચિત્તે વાતો કરે તેમ તેઓની પાસે બેઠા પછી મને લાગ્યું. તેઓના કથનનો સાર એ હતો કે મારી અપેક્ષા અહિં જૈન સાહિત્ય અને તત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ દાખલ કરવાની ધણી લાંબા વખત થયાં છે. હજી તેને ઝીલનાર કોઈ મળ્યો નથી. જૈનો પોતાની રહેણી પ્રમાણે રહેવા ધારે તો એ અહિં સગવડ કરી શકાય. અગત્ય તેઓએ અહિં રહી અનડાપણું દૂર તો કરવું જ ધટે. હમણાં એક દિગંજર મુદ્રસ્થ તરફથી જે જૈન અધ્યાપક અર્ધ મુકનામાં આવેલ છે તે બહુ જ સંકુચિત દૃષ્ટિએ અને સાંકડે અને રોકેલ છે.

અભ્યાસીઓના મુખ્ય બે ભાગ પડે છે. સ્ત્રી વિભાગ, અને પુરુષ વિભાગ. એમાં બાળક, કુમાર, અને તરણ એ ત્રણે ઉંમરના અભ્યાસીઓ છે. નારીજનનમાં કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ રહે છે. તેનું સંચાલન એક શિક્ષિત બાગક કરે છે. શિશુલવનમાં નાના બાગકો

રહે છે અને તેનો શિક્ષણ સંવર્ધન વગેરેનો ભાર તબ્દ્ય પુરુષ અને અમુક સ્ત્રીઓ ઉપર છે. જે વિદ્યાર્થીઓ હાઇસ્કુલમાં શીખે છે તેનો વિભાગ જુદો છે અને મોટી ઉમરના કોલેજિયન વિદ્યાર્થીઓ જુદા છે. આજે બસો વિદ્યાર્થીઓ પૂરા નથી તેમાં ગુજરાતી પણ છે. એકવાર તો ન્યારે (શ્રી નરસિંહલાલ પટેલ હતા ત્યારે) ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૭૫ સુધી ગયેલી સાંભળી પણ આજે તો સાત જેટલી છે. એમાં ગુજરાતી બેન પણ હતાં જે અમદાવાદનાં જન કુટુંબનાં છે. અને હમણાં ચિત્રવિદ્યાનો ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવા જર્મની ગયાં છે. શાંતિનિકેતનમાં અવારનવાર બહારના મોટા મોટા વિદ્વાનોને બોલાવવામાં અને અમુક વખત સુધી રોકવામાં આવે છે. હમણાં ભાષાશાસ્ત્રી પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન લેસ્લી ત્યાં છે, રમ્મના દિવસોમાં કમ્પક્ટ વગેરે રચનાથી ખાસ ગ્રેડિસરે આવે તો તેઓની પાસે તે તે વિષય ઉપર ખાસ પ્રવચન કરાવે છે. હું હતો તે દરમ્યાન કમ્પક્ટના યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી ભાષાના અધ્યાપક શ્રી તારાપોળવાળાનાં વ્યાખ્યાનો ચાલતાં હતાં જેમાં કવિશ્રી પોતે પણ હતા.

ખાનપાનની સગવડ ગુજરાતથી જનાર સુખ-શીલીઓને કંઈક શીઘ્ર લાગે પણ જે ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં રહે છે તેઓ બહુ સાદાઈથી અને સહનશીલતાથી વિદ્યાના લોભ ખાતર નહાવી લે છે. ત્યાંના શીનો બોલો એ સૌથી વધારે બોલો છે, માસિક અસર રૂપિયાની શી એ બોજન કરતાં પણ વધારે ખર્ચાળ છે.

શ્રીનિકેતન એ શાંતિનિકેતનથી દક્ષિણ પશ્ચિમમાં છે. ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ તો બહુ નથી, તેમાં પણ બે વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી છે અને તે ગાયકવાડ સરકાર તરફથી શીખવા ગયેલા છે. એમાંથી એક ભાઈએ મને બહુજ ઓદ્યુર્બક ફરી ફરીને બનાવ્યું અને વર્ણન કરી સંભળાવ્યું. લાંબું ખેતીવાડી ખાતું મોટું છે પણ પાણી વિના સૂકું અને તેથી જ મારે મન તો નકામું પણ છે. એના ખર્ચનો બદલો તેમજ લાં રોકાવવા મોટા મોટા ઉપાધિધારી અધ્યાપકોના શ્રમનો બદલો માત્ર પાણીના અભાવે ક્યારે એ મળી શકે તેમ લાગતું નથી. મોટો રોપાઓના નયુના ઘણા છે પણ તે બધા સુકાય છે. મુરગી ઉછેરનો ધંધો લાં શીખવવામાં આવે છે એ પશ્ચિમની પ્રકૃતિમાંથી અને બંગાળની વૃત્તિમાંથી દાખલ થયો હોય તેમ લાગે છે. એક કુકડો એવો હતો કે જેણે હમણાં જ પોતાની સુંદરતા અને વ્યક્તિત્વને લીધે સો ઉપરાંત ઇનામ મેળવેલું. એની દિંમન પણ ગાય ભેંસ કરતાં વધારે હતી. કુકડીઓ ઈંડાં સેવવામાં રોકાય તો તે વર્ષના ત્રણ મહિના જનન ક્રિયા કરતી, તેથી એનાં ઈંડાં સેવવાના કામનો બોલો ઉતરવા અને તેની પ્રસૂતિ વડે ગાંડ ભડકાને સંતોષવા તેમજ વંશવૃદ્ધિ ચાલુ રાખવા પાશ્ચિમીય શોધક દવાઓએ અનેક નવતનાં મશીનો ગતાવ્યાં છે. એ મશીનોમાં ઈંડા મુકવાથી તે પોપાય છે, સેવાય છે. ખરેખર કુકડીઓ એ રાત્રી મહિની ચાલવા શેડાણીઓ છે કે જેઓને જન્મ આપ્યા પછી સંતતિ ઉછેરની લેશ પણ ચિંતા રહેતી નથી અને એ અમેરિકન તથા જાપાનીઝ મશીનો જડ છતાં ધાર માતાનું પૂરેપૂરું કામ આપે છે. મનુષ્ય અપત્યો માટે જો આવાં મશીનો નીકળશે તો તે કામ ઉપર નબતી ધાવ માતાઓનું શું થશે? એવો ભય ત્યાં મને એ મશીનો તપાસતાં લાગ્યો. મુરગીની ખાતનમાં એક વાન બહુ જ અદ્યુન છે અને તે એ કે તેને ઈંડા મુકવામાં પણ મુરગીના ઝંચોગની અણગમ જ નથી, એરલું બંદ કે પુંખંચોગથી ઈંડું

યથેક્ષુ હોય તો તેમાંથી ખચ્યાં થાય, અને પુંસંયોગ વિના ઈડા આવે તો તે ભક્ષ્ય જ હોઈ શકે, તેમાંથી ખચ્યાં ન નીકળે. બીજી વાન એ કે જે ઈર્ષ્ય પુંજન્ય છે તેની કિંમત તેઓને દર ઈંડે બે રૂપિયા આવી શકે, ન્યારે પુંજન્ય સિવાયનાં ઈર્ષ્યની કિંમત દર ઈંડે બે આના આવે. આ રીતે એકં મુરગીની સનત જનન ક્રિયા શક્તિ છતાં તેનાં ઈર્ષ્યની કિંમત અને વંશવૃદ્ધિમાં પુરૂષયોગનો કેટલો ફાળો છે એ તત્ત્વ મુરગીની જાતિ સિવાય બીજી કંઈ કંઈ જાતિમાં છે તે અવશ્ય જાણાસાને વિષય છે.

શ્રીનિકેતનમાં રેશમનો પણ ઉદ્યોગ છે, તે માટે ત્યાં કીડાઓ પણ પાળવામાં આવે છે અને રેશમ કેવી રીતે તૈયાર થઈ છેવટે કપડું બને છે તે બધું શીખવવામાં આવે છે. કીડાઓનો ખોરાક, તેઓની કોશિટો ખાંધવાની ક્રિયા તેઓનું સંવર્ધન એ બધું જાણુવા જેવું તો ખરૂં જ. કોશિટો તૈયાર થયા પછી જો કીડા તેને બેદી નીકળી જાય તો એ કોશિટો રેશમ બનાવવામાં અને કપડામાં ઉપયોગી ન થાય કારણ કે તે એવું કાણું પાઠી દે છે કે જેથી તાંતણાઓ તુટી જાય છે, માટે કોશિટો તૈયાર થયો અને કીડા તેને બેદી ન દે એ કાળજી ખાસ રાખવી પડે છે. કીડાઓ બેઘા પહેલાં તેને ગરમ પાણીમાં નાંખી દે એટલે કીડા મરી જાય અને કોકડું અખંડ નીકળે. આ ક્રિયા જોયા પછી મને જૈન તરીકે એમ લાગ્યું કે આ ઉદ્યોગ જૈનોને અસ્પૃશ્ય છે પણ સાથે જ એમ પણ લાગ્યું કે કોઈ પણ રીતે રેશમનો ઉપયોગ ન જ કરી શકે, અને તે જ સાથે જૈનાચાર્ય હરિભદ્રના એક ગ્રંથનું વાક્ય ડેવાનમાં આવ્યું કે રેશમ અને બીજાં જંતુજન્ય વસ્ત્રો એ અપવિત્ર હોઈ તાન્ય છે. આજે ન્યાં અપવિત્રતા હોય ત્યાં પવિત્રતા દાખલ કરવાની જ જાણ ન હોય ! ઘણાં લોકો એવી શ્રાંતિથી રેશમી કપડું રાખે છે અને તેને પહેરી પ્રત્યેક ધાર્મિક કૃત્યમાં જોડાતાં પોતાને વધારે પવિત્ર સમજે છે.

ત્યાં સૂતરનું કામ પણ ચાલુ છે. એ સૂતર મીઠનું હોય છે અને વણુવા સુધીની બધી ક્રિયા શીખવવામાં આવે છે, જેમ અમદાવાદ આશ્રમમાં છે તેમ શ્રીનિકેતનના સંચાલકો શુદ્ધ સૂતર ઉપરથી કામ લે તો વણુવાનો ઉદ્યોગ શીખનારને સૂતર કાંતવાની ક્રિયા પણ આવડે, અને તે રીતે સ્વાત્મ્ય વધે.

ત્યાં ડેરી અને ટેનેરી છે, પણ મારી સાથે ચાલનાર ગુજરાતી લાકડાએ કહ્યું કે એનું મિથ્યા વર્ણન કરી કલ્પિત મહત્તાથી તમારું આર્કર્ષણ કરવા હું નથી ઇચ્છતો, મેં પણ સત્તામ કરી માર્ગ લીધો. શ્રીનિકેતનને અંગે એક વાતની ખાસ નોંધ દઉં. ત્યાં ગ્રામ સુધારણાનું કામ શીખવવામાં આવે છે, સ્વચ્છતા કેમ રાખવી, જલાશયો સ્વચ્છ કેમ રાખવાં, રસ્તાઓ કેવા હોવા જોઈએ, મકાનોની આલુખાણ કેવું હોવું જોઈએ, ખેતી તેનાં યોગ્યતા તથા ટોરો વગેરેની આખતમાં માહિતી આપવી, તેમજ જિમારોને દવા આપવી એ બધું કામ ગ્રામ સુધારણાને અંગે છે અને તેમાં આપણા ગૂજરાતી વિદ્યાર્થીઓ શીખે પણ છે.

વિશ્વભારતીનો એકંદર વાર્ષિક ખર્ચ લાખ જેટલો છે, તેમાંથી કાયમી આવક ૮૦ હજાર જેટલી છે. જેમાં શ્રી, કાયમીદાન, વ્યાજ, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ખુટતી રકમ ગ્રેજરી સેવામાં આવે છે.

વિદ્યાવિદ્યાસી અધ્યાપકોને મળવાથી આનંદ થયો તે કરતાં તો વધારે આનંદ મને ગૂજરાતી વિદ્યાર્થીઓના સમાગમથી થયો. તેમાંથી અમદાવાદ ગૂજરાત મદ્યાવિદ્યાલયમાં રહી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓના પરિચય થયો ત્યારે તો તર્જન્ય હર્ષ સંપમથી જ રોકવો પડ્યો. ગૂજરાતનું આતિથ્ય ગૂજરાતની સરહદ સુધી જ નહિ પણ ગૂજરાતીપણાની સરહદ સુધી વિસ્તરેલું છે એ ભાગ્યે જ કહેવાની જરૂર હોય. એથી પણ વધારે સંતોષ મને બે કારણોથી થયો. (૧) શુદ્ધ દરીને વસ્ત્રાણના આહારથી વિદ્યાર્થી છે જે ગ્રેન્ડ્યુએટ થયા છે અને હવે જૈન ધર્મનો અભ્યાસ મુખ્યપણે શરૂ કર્યો છે. ક્યાં એ અર્થપ્રધાન અને નોકરીપ્રધાન આદવાનું આહાર કુટુંબ અને ક્યાં જૈન સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનનો મુખ્ય અભ્યાસ. એ સ્થિતિ જૈનોને માટે જેમ આનંદ આપનારી છે તેમ સરમાવનારી પણ છે. આજે ગ્રેન્ડ્યુએટ કે સ્નાતક થયેલા જૈન, જૈન ધર્મના અભ્યાસ પાઠણ ખાસ મંડ્યા હોય એમ હું નથી જાણતો. (૨) બાઈ પ્રબુદાસ નવસારીના પટેલ ગાંધીના છે આત્મારે તિબેટન શીખે છે, જર્મન ફ્રેન્ચ એ ભણે છે અને વધારે શીખવા તત્પર છે, ચાઇનીઝ શીખશે જ, એ જ્યારે શીખી લે ત્યારે ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં આવે એ માગણી કરી છે. ગૂજરાતમાં આવે તત્ત્વસ્પર્શી અભ્યાસ ચાપ તો જ સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનનું છીછરાપણું મટી ઉડાણ આવે.

કાકા કલેશ્વર અને આચાર્ય કૃપાવાતીને રહેવાના સ્થાનનો અંતિમ સ્નાન બેઝે કરી કાઢી જવા ઉપડ્યો.

રાષ્ટ્રીય સ્થિતિ સંબંધી કેટલાક વિચારો

यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

(ય. વે.)

महद् यक्षं भुवनस्य मध्ये तस्मै बलिं राष्ट्रभृतो भरन्ति ॥

(અ. વે.)

આજે આપણે ઘણી પ્રવૃત્તિઓ પૂર્વે રાષ્ટ્રીય વિશેષણ મુકીએ છીએઃ જેમકે રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગો આદિ. ખીજા દેશોમાં પણ આ વિશેષણનો ઉપયોગ અનેક વાર થાય છે. આપણે ધણું કરીને આ દેવ તે પશ્ચિમના દેશો પાસેથી જ શીખ્યા હકથું. છતાં તે દેશમાં આ શબ્દની આલુભાલુ જે વાતાવરણ હોય છે તે આપણા દેશમાં એ શબ્દના વાતાવરણથી ઘણું જૂદું હોય એમ દેખાય છે. સૌથી મોટા ભેદ એ દેખાય છે કે તે દેશોમાં એ વિશેષણ એટલું સહજ છે કે ભાગ્યે જ કોઇ તેની ચર્ચા કરે છે. આપણે ત્યાં અમુક વર્ગના લોકોમાં એ વિશેષણ ભયનું વાતાવરણ પેદા કરે છે, અને કોઇકવાર ખાનગીમાં તેઓ તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. ખીજા એક વર્ગમાં એ વિશેષણનો ખૂબ ઉપયોગ થાય છે પણ એ ઉપયોગ સાથે પ્રયત્નસાધિત નિર્ભયતા દેખાય છે. આપણા દેશમાં એ સાહજિક રીતે વપરાતું વિશેષણ નથી.

આનું કારણ શું? આપણા દેશમાં રાષ્ટ્ર અને રાજ્ય જૂદાં છે; મૂળમાં જૂદાં છે અને ફળમાં એ જૂદાં છે. ખીજા દેશોના અર્થમાં આપણે ત્યાં રાજ્ય જ નથી, -અરાજકતા છે. અને તથા ખીજા દેશોના અર્થમાં આપણે ત્યાં રાષ્ટ્ર પણ નથી. રાષ્ટ્ર અને રાજ્ય એક સર્ગ વસ્તુ છે, તે એક સર્ગ વસ્તુના જૂદા પર્ચો છે, જૂદી સ્થિતિઓ છે. અર્થમાં રાજ્યના તંત્રના પ્રકારનો સવાલ નથી. રાજ્યની રાષ્ટ્ર સાથેની એકતાનો પ્રશ્ન છે. આપણા દેશમાં એ એકતા નથી, એ સહજ અવયવ-અવયવીનો સંબંધ નથી. અને તે આપણી વિશ્વક્ષણતાનું, રાષ્ટ્રીય શબ્દના પ્રયોગની કૃત્રિમતાનું કારણ છે.

આપણા દેશમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ બે વિરુદ્ધ બ્લેઝોમાં બ્લેટી દેખાય છે; એક રાષ્ટ્ર તરફ અને ખીજી રાજ્ય તરફ. રાજ્ય તરફની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું લક્ષ્ય રાજ્યને મજબૂત કરવાનું, રાષ્ટ્રને દબાવવાનું, અને રાજ્યકર્તાઓના રાષ્ટ્રને પોષવાનું હોય છે. દા. આ પ્રવૃત્તિઓ પોતાના સ્વરૂપમાં હંમેશાં ખરાબ નથી હોતી. દા. ત. રાજ્ય કેળવણી આપે છે; અને કેળવણી એ સ્વરૂપમાં ખરાબ ચીજ નથી. ફક્ત તેનું લક્ષ્ય રાજ્યને સુદૃઢ કરવાનું છે, એ સધાય અને એને વાંધો ન આવે એ ધ્યાનમાં રાખી જેટલું સાફ દેખાતું આપી શકાય તે રાજ્ય હસતા મુખે આપે છે. રાજ્ય સુલેહશાન્તિ રાખે છે, જનમાધનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. હવે આ પ્રવૃત્તિને સ્વરૂપમાં ખોટી કોણ કહે? પણ તેનું લક્ષ્ય શું હોય છે? રાજ્યને સુદૃઢ કરવું અને એની દૃઢતામાં વાંધો ન આવે ત્યાં સુધી સુલેહશાન્તિ રાખવી. પણ એ દૃઢતાને દૂર-દૂર-સુદૂરથી પણ વાંધો આવશે એવો ભાસ થાય કે જહીઝાનગઝા ખાગની અંધાધુંધી તૈયાર છે. તે સમયે પ્રજાની સુલેહશાન્તિનો ભંગ ન કરવાનો, કે જનમાધનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી

રાજ્ય સ્વીકારતું નથી. રાજ્ય અનેક ઉદ્યોગોને મદદ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; પણ તે એ લક્ષ્યમાં રાખીને કે લોકશાસરનો જરા પણ વાંધો ન આવે. સરકાર આપણા દેશના કેટલાક માણસોને મોટા પગાર આપી મોટા હોદ્દા ઉપર રાખે છે. આ સારી વાત છે. પણ રાજ્ય ખરાબર ધ્યાન રાખે છે કે તેમાંના કોઈની પ્રવૃત્તિ તેમની સુદૃઢતામાં વાંધો ન લાવે. આવી અનેક સાધુ પ્રવૃત્તિઓના દાખલા આપી શકાય જેનું અન્તિમ ધ્યેય રાજ્યને સુદૃઢ કરવાનું, અર્થાત્ રાષ્ટ્રને દબાવવાનું હોય છે. અને ખરી રીતે જોતાં એમાં તકરાર કરવાનું કશું છે જ નહિ. એ એમ જ હોય. એ રાજ્ય પોતાના રાષ્ટ્રને, ખ્રીસ્તીય રાષ્ટ્રને વફાદાર રહેવા બંધાએલું જ છે. તે તેમના માટે આપણા ઉપર રાજ્ય કરે છે; આપણા માટે આટલી બધી તરદી ઉઠાવવાની પરાપકાર વૃત્તિ તેનામાં ન હોય એ માટે તેનો દોષ કાઢવો એ ખૂબીના છે. આપણે પોતે પણ એટલા પરાપકારી ન થઈ શકીએ.

આ બંધાનું લાન થતાં, આ અસ્વાભવિક સ્થિતિ સમજતાં આપણામાં કેટલાક જગરુક લોકોએ રાષ્ટ્રપોષક-દબાએલું રાષ્ટ્ર સપાટી ઉપર આવી ઉઠે એવા પ્રયત્નો, એવી પ્રવૃત્તિઓ આદરવા માંડી. રાષ્ટ્રની બંધી સંપત્તિ-આર્થિક અને બૌદ્ધિક અથવા મગજની-મોટા ભાગે રાજ્ય લઈ લેતું હોવાથી આ પ્રવૃત્તિઓ રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓ જેટલી મોટી અને આકર્ષક અને સતત ન હોય એ સમજાય એવું છે. પણ ધીમે ધીમે પ્રગ્નના વધતા જતા મોટા ભાગને આપણા દેશમાં રાજ્ય અને રાષ્ટ્રનો વિરોધ સમજાતો જતો હોવાથી, અને હજી વધારે મોટા ભાગને સમજાય તે માટે, આપણામાંના રાજ્યથી બહીતો ખાનગીમાં, અને ખાનગી પ્રયત્નપૂર્વક એ ભયને કાઢી નાંખી રાષ્ટ્રીય વિશેષણ આપણી પ્રવૃત્તિઓ પૂર્વે મુકે છે. આજના જમાનામાં હિન્દુસ્થાનમાં મોટામાં મોટો ભય કાંઈ પણ રાષ્ટ્રીય કરવું એ છે, કારણકે તે રાજ્યને શિથિલ કરનાર છે. અને રાજ્ય તરફનો ભય એ માણસ માટે મોટામાં મોટો ભય છે.

પણ આપણો રાષ્ટ્ર કાંઈ પણ પ્રગતિ કરે તે પહેલાં તેને સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં આવવું આવશ્યક નથી? રાષ્ટ્રની અને રાજ્યની એકતા સાધવી-તંત્રનો પ્રશ્ન પછી વિચારીશું-પ્રચલિત શબ્દોમાં સ્વરાજ્ય કરવું એ આપણો સૌથી મોટો પ્રશ્ન નથી? સ્વરાજ્યવાળો ખીજા રાષ્ટ્ર પોતાની સાંસારિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધવા અનેક પ્રયત્નો કરે છે. આપણે તે કરી શકીએ તે પહેલાં પ્રગતિને માટે તેમના જેવી સ્વાભાવિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી આવશ્યક નથી?

ભારતવર્ષને ઉદ્દેશવાનો આ મહાપ્રશ્ન છે.

૧૮૫૭ થી અસહકાર સુધીમાં અનેક રાષ્ટ્રીય પ્રયત્નો-પ્રવૃત્તિઓ હયાતીમાં આવી છે. પ્રજા પાસેથી શસ્ત્રો પડાવી લેવાથી તે રાંધેલ એકદં અને બંગાળના નવજુવાનોને અપરિમિત સમય માટે કેદમાં પુરી રાખવા સુધી અનેક પ્રયત્નો સરકારે-રાજ્યે-રાષ્ટ્રને દબાવવા કર્યા છે. આ સામસામે વહેતી પ્રવૃત્તિઓના સંઘર્ષજુથી રાષ્ટ્રચિત્તમાં અગ્નિ પ્રગટે છે. રાજ્યના ઉત્પત્તિ આ અગ્નિ શાન્ત થાય, ફરી પ્રગટ ન થાય એ રીતે પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા શુદ્ધિને ઇચ્છ્ય એવા સર્વ પ્રયત્નો કરે છે. રાષ્ટ્રના જગરુક પુરુષોનું ધ્યેય આ અગ્નિને સતેજ રાખવો એ હોય છે, હોવો જોઈએ. રાષ્ટ્રચિત્તમાં આ અગ્નિ સતેજ રહે તો જ રાષ્ટ્રને પોતાપણું પ્રાપ્ત કરવાની આશા છે. રાષ્ટ્રની અસિદ્ધ શક્તિ અપરિમિત છે, અપ્રતિહન

છે; એ અસિદ્ધ શક્તિ જે સાધ્યમાન થવાની સ્થિતિમાં આવવા માંડે તો રાજ્યની સર્વ શક્તિ તેના આગળ પરાજિત થઇ જવાની. અને એ અસિદ્ધ શક્તિને સિદ્ધ કરવાનો એક જ ઉપાય છે; અને તે એ કે રાષ્ટ્રચિંતમાં અંતિ હંમેશા પ્રબળવિંત રહે. એને માટે જ સ્વરાજ્યની સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રના હિતચિંતકો સરકારના ઉસ્તાદોની રાષ્ટ્ર-અંતિ શાન્ત પાડવાની કોઈ યુક્તિને વશ ને થાય એ જરૂરનું છે, કોઈપણ નહાના તાત્કાલિક લાભો સ્વીકારી સંતાપથી શીતળ ન થાય, દેશને શીતળ ન કરે. સ્વરાજ્ય, અને પરાજ્યની વચમાં કોઈપણ વચલી સ્થિતિ નથી. જે સ્વરાજ્ય નથી તે પરાજ્યનું પોષક છે, સ્વરાજ્યનું નથી. આથી આપણી સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું ધ્યેય આ અંતિને પ્રબળવિંત રાખવો એ જ હોઈ શકે.

આ પ્રવૃત્તિઓ કઇ અને કેટલી તે ગણી જવી શક્ય નથી. આપણે સામાજિક પ્રાણી તરીકે જેટલી પ્રવૃત્તિઓ કરીએ તે ગંધીનું અન્તિમ લક્ષ્ય એ હોય એમ કહેવું મથાય છે. સરકાર પોતાની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું જેમ એક લક્ષ્ય રાખે છે તેમ આપણે પણ રાખવું પડે. આ ઉપરથી એ દર્શિત થાય છે કે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ કોઈ એક કે એક ક્ષેત્રની ન હોય. જીવનની જેટલી પ્રવૃત્તિઓ છે, અને જીવનનાં જેટલાં ક્ષેત્રો છે તેટલી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ હોય; અને જ્યાંસુધી એ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રાષ્ટ્રીય પ્રાણ ફુંકાય નહિ ત્યાંસુધી રાષ્ટ્ર ચિંતમાં અંતિ લાંબા સમય માટે સતેજ રાખવો શક્ય નથી. આથી રાષ્ટ્ર હિતના ચિન્તકોની એ ફરજ છે કે રાષ્ટ્રમાં ઉત્તમ યતી સર્વ વિભૂતિઓનો વિનિયોગ રાષ્ટ્ર માટે થાય એવો એમનો પ્રયત્ન હોવો જોઇએ. જેમ વ્યક્તિ પોતાનું જીવન એકાંગી બનાવી પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકતી નથી, તેમ રાષ્ટ્ર પણ એકાદ પ્રવૃત્તિ ઉપર ભાર મુકી પોતાની પ્રગતિ સાધી શકવાનું નથી. “પ્રજાઓની અંદર જે અંપૂર્વ યક્ષ-પૂજ્ય દેવતા કે તત્ત્વ છે, તત્ત્વ માં મન શિવ સંકલ્પવાળું થાઓ” એમ ઋષિ પ્રાર્થના કરે છે. આ રીતે ઋષિ વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્રચિંતનો સંબંધ સૂચવે છે. અને કુત્સ ઋષિ કહે છે, “જીવનની મધ્યમાં જે યક્ષ છે તેની પૂજા રાષ્ટ્રહૃતો-રાષ્ટ્રના પોષકો, પાલકો કરે છે.” આપણે પણ એ યક્ષની પૂજા કરવાની છે; અને જે આપણી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ એના પ્રીત્યર્થે થાય તો તેની અંપૂર્વ શક્તિથી રાષ્ટ્ર પોતાપણું પ્રાપ્ત કરી લેશે.

ર. ઇ. પં.

સૌરાષ્ટ્રના બહારવટિયાની મીમાંસા

આજે હું આપ સહુની પાસે શું કે મહાવીરની વાતો કરવા નથી આવ્યો, તેમ નથી પ્રતાપ કે શીવાજીનાં પરાક્રમે વર્ણવવા આવ્યો. હું તો આવ્યો છું ગુજરાત-કાઠીઆવાડના કિનારા પર સંહાર ચલાવી ગયેલા ખુની બહારવટિયાઓની વાતો કહેવા, અને પોતાના યુગની નબળાઈઓ બેદીને પણ તેઓએ જે કંઈ ઉચ્ચતા પ્રગટાવી હતી તેનું દર્શન કરાવવા. મારે ખીન્ને આશય આજે અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર મી. ક્રીનકેપ્સ તથા કૅપ્ટન બેકને જવાબ આપવાનો છે. ક્રીનકેપ્સ સાહેબે 'The Outlaws of Kathiawar' નામનું એક ક્ષુદ્ર પુસ્તક લખ્યું છે, કે જેમાં એણે સૌરાષ્ટ્રના બહારવટિયાઓ વિષે કેવળ ઉપરછાંત્રી, સાચી ખોટી હકીકતો ભરી દીધી છે. ભાવનગર રાજ્યની સામે ઝૂલેલા જોગી બહારવટિયા જોગીદાસ ખૂમાણના વીરત્વ ભરેલા, ખાનદાનીથી ભરેલા, નેહીદાર, અને ધણાલાંબા બહારવટાને એ લેખકે કેવળ થોડી લાંડીઓમાં જ પતાવી દીધું છે. અન્ય બે ચાર બહારવટિયાઓની મજકરી કરી લીધી છે. ઉડાણમાં તો એ સાહેબ ગયા જ નથી. લેકિમાં લખી, બહારવટિયાનાં સગાં-બહાલામાં જઈ, ચારણ બારોડાને મળી, પૂરી હકીકતો એણે મેળવી જ નથી. કૅપ્ટન બેક સાહેબે પણ 'The History of Kathiawar' નામના પોતાના મોટા પુસ્તકમાં કેવળ સરકારી દરબારી સત્તાધારીની જ દૃષ્ટિ રાખીને બહારવટિયાઓને હુકામાં પતાવ્યા છે. કેવળ ભૂંટારા જ ચિતરેલા છે. એ બંને જણાએ ઇતિહાસનું અપમાન કર્યું છે. હાંસી કરી છે. એનો જવાબ આપવો જ જોઈએ.

બહારવટાંનો વિષય તમામ દેશોમાં ધણો આકર્ષક બનેલો છે. આપણે શ્રીકૃષ્ણના બહારવટિયાઓમાંથી રાંખીન હડ, રાંખ રાંખ, રોડરીક ધૂ વગેરેથી પરિચિત છીએ. રાંખીન હડ વિષે તો ધણાં લોકગીતો ને નવલો લખાયાં છે. રાજ્યના અન્યાયી હકમ સામે પડકાર દઈ એ અમીર પોતાની અમીરાત ત્યજીને બહારવટે નીકળેલો. કુમારી માતા મેરીનો એ પરમ ભક્ત બની રહ્યો. માતા મેરીની પ્રેરણા પામીને એ કાઈ પણ અન્યાયને અથવા તો સ્ત્રીની સાથે જતા પુરુષ મુસાદરને પગવતો નહિ. દંભી અને દુરાચારી મહતોને તેમજ નગરશેઠોને લૂંટી, ખીજી બાજુ બહાદુરોને, નિરાધારોને, ઝેરતોને વગેરેને સહાય દેતો. આવું એનું વર્ણન હોવા છતાં આંગ્રજ ઇતિહાસકારો એને-એની આખી કથાને-એના ખુદ અસ્તિત્વને જ Fiction કહે છે. અને તે છતાં આપણી શાળાઓ ને કોલેજોમાં આપણે એ Fiction ભણીએ છીએ ! ઘર આંગણનાં સત્યો આપણને શીખવવામાં નથી આવતાં.

બહારવટાંનાં કારણો

અંધાધુંધીનો અને મારે તેની તકવારનો એ યુગ હતો. મુગલાઈ તૂટવાના કડાકા બોલ્યા. ચેશ્વા ને ગાયકવાડનાં સૈન્યો સંહાર ચલાવતાં હતાં. રાજ્યોમાં પણ મોટું માહાતું નાના માહાત્વાને ગળી જાય તે નીતિ ચાલતી હતી. અંગ્રેજની છાવણી પણ પોતાની મેળે નાખી મૂકી હતી. ને તેની સામે ક્ષત્રિય ભાયાતો, ઠાકીઓ, મહેરો, મકરાણીઓ, મહીયાઓ, ચારણો,

જતો, મીમાંસાઓ વગેરે ખમીરવાળી જાતિઓ એક તરુ પશુ જમીન ન જોડવાનો આગ્રહ ધારણ કરીને જીવતી હતી. એ જાતોનાં સંઘર્ષો અનિવાર્ય હતાં. કેમકે સહુ મોટાં રાજ્યો પોતાની પાડોશના જોરદાર જમીનદારોના નિત્યના કષ્ટઆ શમાવી દઈ, સ્થિરતા ને સ્વસ્થતા સ્થાપવા યત્નશીલ હતા.

એવા યુગ-સંયોગોમાંથી ત્રણ ચાર જાતનાં બહારવટાં પેદા થયાં:

૧. પોતાની જમીન પર થયેલાં આક્રમણો સામે મરવા મારવાનો નિરધાર કરીને ઉઠનારા બહારવટિયા: જસોજ વેળેજ, જોગીદાસ ખુમાણ, રવાજ કલાજી, સંગજી કાવેડીઓ, ખાવા વાળો, હીમો ખુમાણ, અબો વાણીઓ, ભીમો જત, કાદુ મકરાણી, વાઘેરો રામવાળો, વગેરે.

૨. અંગત કુટુંબ-કલેશ અથવા દેરને કારણે બહાર નીકળી જઈ કાપદા વિરુદ્ધ જીવન ગાળનારા: આંપરાજ વાળો, વાલો દુંડો, નાગરવ ગીમડ, વગેરે.

૩. કેવળ ચોરી લૂંટને માટે જ નીકળેલા પશુ બહારવટિયાનો નીતિ ધર્મ પાળનારા: મોવર સંઘવાણી, એકલીઓ ચારણ, વગેરે.

૪. માત્ર ડાકુઓ, એને 'બહારવટિયા' નામ જ આપી શકાય નહિ.

છેક ઇ. સ. ૧૪૭૭ થી ૧૯૧૬ સુધી આ બહારવટાં-યુગ પથરાયો હતો.

સંતાવાનાં સ્થાન

આમાંનાં કોઈ બહારવટાં બાર બાર વરસ સુધી ટક્યાં, તો કોઈનો એક જ વર્ષે અંત આવ્યો. બહારવટાં દરવાની મુખ્ય અનુકૂલતા પૂરી પાડનાર તે સૌરાષ્ટ્રની ભૌગોલિક સ્થિતિ છે: ગિરનાં ડુંગરાં અને ઝાડી એટલાં વિશાલ તેમજ વિકટ છે, કે 'ગિર તો મારું પેટ છે' એવી કહેણી ચાલે છે. પોરબંદર ને જામનગર રાજ્યમાં બરડો ને આલવરો ડુંગર પણ એવા જ વંકા છે. પાંચાળમાં ઠાંગાની ખીણો પથરાયેલી છે, તેમજ માંડવની બધાનક ખોપો પડી છે. ઉઠી ઉઠી ભાદર એમ જેવી નદીઓનાં કાંતરો પણ બહારવટિયાના અભેદ કક્ષા જેવાં બની રહેલાં. એવા મંડળની કાંટય પણ આજથી પચીસ વર્ષ ઉપર ઘોળે દિવસે ડરાવે તેવી કારમી હતી. એ બધી જગ્યાઓમાં પોલો પાણી, બોરીયો ગાળો, વગેરે નિવાસ-સ્થાનો તો કાલ્યમાં પણ ઉતરી ગયાં છે. દાખલા તરીકે:

“રામવાળાનાં લગન આવ્યાં;

લગનીયાંનો ઠાઠ ગોઝારો, બોરીઓ ગાળો,

ક્યાં શેકાણું રામવાળો !”

બહારવટિયાનાં શરીરબળ

આજનો વીર્યહીન જમાનો પોતાને માટે જ સહુ પૂર્વગામી યુગોને માટે છે. એની કલ્પનામાં જીવંતજાતનાં નંજર સત્યો પણ ઉતરતાં નથી. એવાં અનેવાં કૌવત આ સૌરાષ્ટ્રીય વીર જાતિઓમાં ભરેલાં હતાં. વિકટ ડુંગરાઓ ઉપર અને નદીઓનાં પૂર વીંધીને પણ એ શેકો પોતાનાં જોરો વેગેને દોડાવી જતા. એની સાક્ષી એમનાં સંતાવાનાં સ્થળો આપરો. પગપાળો, બંદૂકો તથા દારૂગોળો મળા ત્રણ ત્રણ મણુનો બોળો શરીર પર લગાવી તેઓ સંતોરાંત ત્રીસ-ચાલીસ ગાઉ નીકળી જતા. પોતાના સાથીઓનાં દબને ઉઠાવી લઈને નાસી

જતા. પાણીમાં તરવું, તે પૂરે વીંધવાં તે એને સહેજે હતું: અંધરાતે, બી. બી. સી. આંધ. ની ગાડીમાંથી પોલીસોને મારી, હાથમાં હથિયાર પગમાં બેડીઓ સહિત નર્મદાના પૂલ પરંથી છલંગ મારી નદીનાં પાણી તરવાનો જે પ્રસંગ મોખદ જામે નાંખેના મીયાણાને નામે બોલાય છે, તે તે જૂનો પણ નથી. સરકારી રાજમાં બનેલો છે. અને આજ પેલું ભરે ચોમાસે જ્યારે મધ્યુ નદી, દરિયો તથા રણ પાણીમાં એકાકાર બની જાય છે, ગોંડાતૂર પાણી ઉમટે છે; ત્યારે માણોઆનાં મીયાણાએને હાથપગ બાંધીને તમે ફેંકી દો, તે પણ એ ગાઉના ગાઉ સુધી તરી જાય છે. એ જ મોખદ જામે ધોંગાણામાં પોતાનાં બહાર નીકળી પડેલાં આંતરડાં પાછાં પેટમાં નાખી, બેટમાં બાંધી લઇ મૃત્યુને પોતાની કબર તૈયાર થતાં સુધી ચંકાવી રાખ્યું હતું. પાલીતાણાનાં બહારવટિયા હીમા પ્રમાણના દીકરા ચાંપા પ્રમાણે, મધરાતે પોતાનાં બન્ને પડખાં વીંધીને ચાલી મથેલી ગોળીથી જરાયે સીસકારો ન કરતાં, ધોંગાણે લંગાણ ન પડે તે ખાતર, ઘોડી પર બેઠાં બેઠાં જ તેવાંતું નળીયું લઇ, બે ટુકડા કરી, કમરની બન્ને બાજુએ ચાંપી દઇ, ઉપર ફેંટા કસકસાવી લોહીને રોડી રાખ્યું હતું. કાંઈને જાણુ પણ થયા દીધી નહોતી. આખા મંડળના દરિયામાંથી સરકારી આંગણોટા જ્યારે સંખોદાર બેટનાં મંદિરાનાં ચોગાનોમાં મુખ જાંટ ગોળાઓ (એટલે કે ત્રીજે પડીને ફાટનારા ગોળાઓ) વરસાવી રહી હતી, તે વેળા વાઘેર બહારવટિયાઓ ગોંડાંનાં જીના ગાભા લઈને ગોળા સામે દોડ મૂકી એ ગોળાને ફાટતા પહેલાં તે દબાવી છુટાવી નાખતા. વાઘા નીંખેરીના સાથીઓ, ગોંડન સાહેબે મોકલાવેલા લાડવાનું ઝેર નસોમાં ચડી ગયા. પાંછી પેલું નાસીને રંજુમાં રેતીના આળા કરી મુઠ્ઠા લેડેલા હતા. જીવલેણ જખ્ખો થયા પછી પેલું પડીને, સુઈને, ધૂળ ચાટતા ન મરવું, પણ બેઠા બેઠા નથી મર્યા, જીવતાં છીએ, એવો મોરો રાખીને શ્વાસ છોડવા, શ્વાસ નીકળી ગયા પછી પણ રાખતું બેઠા રહેવું: એ તેઓનું અભિમાન હતું. મોતની સજ પામેલા મેર બહારવટિયા હરબમ રાતડીઆએ પોરબંદરની તોપ સાથે બંધાવાતી ના પાડી, પોતાની ગેજે જે તોપના મુખને ખાય બરીને ઉડી જવું પસંદ કર્યું હતું. જેસજ લૂંટારાએ ઘોડીના તબેલામાં ઘાસમાં છુપાઈ, ઘોડીના ખીલો પોતાની હથેળી સોંસરતો ગયા છતાં અંગ દલાવ્યું પણ નહોતું, તે આપણે જાણીએ છીએ.

રાત્રુતોનો પ્રકાર

રાજસંતોઓની પરિભ્રમણમાં આ સર્વે લોકોને 'હરામખોરો' અથવા 'બદમાશો' રાખેલી આળખાવવામાં આવે છે. પરંતુ તેઓનો રાત્રુઓ પ્રતિનો વર્તોવ ઘણી ખાનદાનીથી ભરેલો હતો. હરામખોરો એવી ખાનદાની ખતાવી શકે જ નહિ. જોગીદાસ પ્રમાણ પોતાના રાત્રુ-દોકર તુજેસંગના પુત્ર દાદલાનું મૃત્યુ થતાં મુખ વેશે શિહોરમાં લોકિકે જાય, દોકરનાં રાણી નાનીબોને વગડામાં રાત્રિયે રાણી આવેજ નાંખેના લૂંટારોના હાથમાંથી ઉગારી છેક ભાવનગરના ચોમાડામાં મૂકી જાય, દોકરની દોકરી-તે પેલું રાણીની નહિ, રખાતની દોકરી-એના ગામ બોડકાને પાદર નીકળી, પોતાની જ દોકરીનું ગાંધ સેમજી ન લૂંટે, એ બદમાશનો લક્ષણ ન હોય. વાઘેર બહારવટિયા એક ગામને પાંદર બેસી, છોકરાને દોકડા ને કોહીઓ દઇ રહ્યા છે; તેવામાં નગરથી રાંજ બહાર જંગમસિદ્ધ ફોજ લઇ માર! માર! કરેતા આવે છે, બહારવટિયા નાંસે છે. ને ફોજ પાછો લે છે. વાંધેરાનાં હાથમાં

ભરી બંદૂકો છે. પણ “લાખુંના પાળનારને ન મરાય” એ બિરદ રાખી વાઘેરો રાગ બહાદુરને મારતા નથી. પણ જ્યારે લંગોલંગ ફાળ આવી પહોંચી ત્યારે એક વાઘેર પાછો ફરીને પડકારે છે, “રાગ બહાદુર ! તુંને ન માई. પણ જો માई તો આટલી જ વાર લાગે; તારી બેટનો જમૈયો સંભાળજે ! એટલું કહી ગોળા છોડી. રાગ બહાદુર તપાસે તો બેટમાંથી જમૈયો ઉડી પડેલો ! રાગ બહાદુર પાછા વળે છે, એ શત્રુધર્મ.

ખીંજે પ્રસંગ સરકારી સૈન્યથી જ્યારે વાઘેરો હારિકા છોડી નાંકે ત્યારે મકનપૂર ગામના વાઘેર સૂમથા કુભાણીએ રાત્રિના અંધારામાં રહે એક આદમીને પડેલો દોઢો પડકાર્યો કે “કોણ તું ?”

“હું તારો શત્રુ; તારી સવેલી સ્ત્રીને ઉપાડી જનાર” પડેલા માથુસે જવાબ દીધો.

“કોણ વસઈવાળો વેરસી ?”

“હા, અટાણે તારો વેર વાગવાનો સમો છે, મુને ઝટ ટુંકો કર.”

“વેર અટાણે ન વાળું. અટાણે તો તું મારો ભાઈ થા. વેર તો હું પછી વાળીશ.”

એમ કહી એ જગમી શત્રુને પીઠ પર ઉપાડી, વસઈ ગામે મૂકી આવ્યો.

વાલો બહારવટિયો પોતાના એક મીયાણા દુશ્મનને સામે ચાલ્યો આવતો દેખે છે. ગોળા ચલાવે છે. એક પછી એક સાત ગોળી મારી પણ શત્રુને એક પણ ન આંદી. બંદૂક મેલીને વાલો સામે ચાલ્યો : “આવ બેટી આવ, તારી બાજરી હજી બાકી છે. ખુદાની ઉપરવટ મારે નથી સાલું. આવ, કમુંજો પીએ.”

ખીંજ એક દુશ્મનને છેક કચ્છના દેમળા ગામ સુધી મારવા ગયેલા : એ સંધી શત્રુએ આવીને પોકાર કર્યો કે “એ વાલા ! તારી ગા.”

“ગા શાહ ? દે ભાંભરડા !” વાલો કહ્યું.

શત્રુએ ત્રણ વાર ભાંભરડા દીધા, અને એને ગાય ગણી વાલાએ છોડી દીધો.

વાઘેરોને માટે તો સત્તાવાર બોધાય છે કે નાસ્તા શત્રુને તેઓ “પે મ બજો ! બાપા ને લાગો !” માતું દૂધ ન લગવો” એવા ચરાતનના પટકારા કરતા. ખનતાં સુધી ભાગતા શત્રુ ઉપર ધા ન કરતા.

કાઠુ મકરાણીને પકડવા અથવા દાર રમારવાનું ઇનામ નીકળેલું; અને એ ઇનામની લાલચે, જોગીદાસ ખુમાણનો પૌત્ર જેઠસર ખુમાણ આંબરડી ગામથી ટુકડી લઈ ગિરમાં કાઠુને શોધતો બેઠે છે : કાઠુને આ વાતની જાણ થઈ. ફકીરવેશે કાઠુ જેઠસર ખુમાણને એકાંતે બેઠે છે : જમૈયો ખેંચીને કહે છે કે “જેઠસર ખુમાણ ! તને માई કે તાई નાંક વાડી લઉં, તો આટલી વાર લાગે. પણ તું કોણ ? તું જોગીદાસ ખુમાણનું પેટ : તને ન માई પણ તારા દાદાના દિવસો સંભાર. અને જલો થઈને પાછો ફરી ગા, નહિતર નકરો કરી મૂકીશ.”

એ જ ખુન્નસભર્યો કાઠુ, પોતાનાં કુળ પર કારમાં વીતકો વીતાવનાર પોલીટીકલ એજન્ટ સ્કૉટને દાર મારવા મનસુખી થઈ છે. સ્કૉટ પ્રભાસપાટણ હવા ખાવા આવેલ છે. એને ઘરે ધારાની ગાયકવાડી પંદરનનો ગોરા કમાન્ડર જેકસન આવેલ છે. બધા એક દિવસ

વેરાવળ ગયેલ છે. સંધ્યાકાળે કાકુ માંગરોળી શા પીરની જગ્યાએ ઓડા બાંધીને બેઠો છે. ગોરાઓનાં મ્હેં તો ન ઓળખી ન શકાય, પણ ગાદીની ઔધાણી રાખી છે. પહેલી ગાદી નીકળી: એ રકોટની નહિ: જવા દીધી: બીજી ગાદી નીકળી ને કાકુ ઠેકપો: ચડ્યો ગાદી ઉપર: ખડા રખો ! અંદર સાહેબને મડમ બેઠેલાં.

“કોણ તું ?” સાહેબે પૂછ્યું.

“હું કાદરબક્ષ ! તને દાર કરવા.”

“કેને ?”

“રકોટ સાબને.”

“હું રકોટ નહિ. હું જોકસન. રકોટ આગળ ગયા. આ એનાં મડમ છે.”

“મડમને-ઘેરતને હું ન મારું.”

કાકુ ઉતરીને ચુપચાપ ચાલ્યો ગયો. એ સચુધર્મ.

“બીમો જત બખીઆરાના કુંગર પર એક જ સાથીના સાથમાં ગાફલ રહીને બેઠો છે. ચતુની ફોજે ઓચીંતો ઘેરી લીધો. ચતુના મીરે સામેથી પડકાર્યો કે “હવે બીમો બાગે નહિ. જથુનારી લાગે !”

બીમો ઉભો રહ્યો. ચતુએને હાફલ દીધી કે “તમે મને મારી નાખશો એમાં તો શક નથી. પણ માર્દની રમત જોવી હોય તો આડ હથિયારે આવી જાઓ !”

તલ્લવારની રમત મંગાઈ. બીમાએ ઠેકી ઠેકીને દુશ્મનોને વાંસાના ધા કપો. જાતીના નહિ ને પછી દગાથી એનો દેહ પડ્યો.

બહારવટિયાઓની વીરપૂજા

સાચા બહારવટિયાઓ સ્વયંવીર હોવાથી સામે આવનારી વીરતાને પણ વંદન કરી શકતા તે વાતનાં દૃષ્ટિતા સંભળીને આપણી જાતી પહેળા થાય છે. મોવર સંધવાણી તો ચોડ્યો ચોર જ હતો. તે છતાં એણે સાચા મર્દને સતાવ્યો નથી. પારકર તરફના રજુમાં એક સમયે એક વેપારી પોતાની ચાર પાંચ સાંઘ્યો પર કિંમતી માલ લાઇને ચાલ્યો જાય છે, ત્યાં અંતરિયાળ ઓચીંતાં મોવર સંધવાણીનાં ઘોડાં આડાં ફર્યા, હાફલ કરી કે સાંઘ્યો ઉભી રાખે. પાછલી સાંઘ્ય પરથી એ માલનો માસિક બંદૂક લાઇને એકલો ઠેકપો, અને મોખરે જઈ પડકારો દીધો કે

“મોવર સંધવાણી ! મારા ધડ માથેથી માથું ઉતરે તે પછી જ તારો હાથ મારી સાંઘ્યું ઉપર આવે. થઇ જ ન મારી !”

“કેવો છો તું બા ?” મોવરે મ્હેં મજકાવીને પૂછ્યું.

“હું તો વાણીઓ, પણ હાથો આવ, ચા મારી !”

લૂંટારાએ વાણીવાની આંખમાં પ્રાણ કાઢી દેનારી વીરતા નિદાળી, વાણીઓ એકલે. દનો, અને પોતે દના પંદર જથ. મારનાં વાર નહોતી લાગવાતી. પણ મોવર બોલ્યો કે

“રંજ છે તારી જીનેતાને ! સાચાસ મરદ ! ચાલ્યો જ તું તારે ! તને ન લૂંટાય.”

“એ જ મોવર સંધવાણી જ્યારે પોતાના મારીઆઈ બાઇ પેચા જમની વણિ પરથી

સાહેબ સાહેબના વચન. પર વિશ્વાસ રાખી જંગમમાં સાહેબની ડાબણીની અંદર. એકસો પોતાનાં હથિપાર મેલવા ગયો, ત્યારે સાહેબે કહ્યું, “ગોવર સંધવાણી ! તું મારે હંરોસે આવેલ છો. હું તને કહું છું કે મારી હેલી પાઈ ખરગીને પણ તને મારી આપવાનો પ્રયાસ હું કરી છૂટીશ. છતાં તારા છૂટકારા માટે હું ખાત્રી નથી આપી શકતો. માટે હજી તારે આત્મા જવું હોય તો રસ્તો ખુલ્લો છે. હું નહિ રોકું.”

આ સમયમાં ગોવરે એક ખાનદાન અંગ્રેજની નેપાની શબ્દ સાંભળ્યો. એણે જવાબ દીધો કે “સાહેબ ! ગોવર હવે પાછો ફરે નહિ. મીનાંસા ગોરાની નેપાને ઓળખે છે !”

એવો જ વીરધર્મ એક અંધારી રાત્રિએ જંગમની અંદર કાઢ્યો બતાવ્યો હતો. તે દિવસ વેરાવળ અને પ્રભાસપાટણ વચ્ચેની બેટ વખતે સ્કોટના મહેમાન જેકસને કાઢીને કહેલું કે તારૂં બહારવટું પાર પડવાના માટે હું સ્કોટની મારફત મહેનત કરી, અમુક દિવસે, અમુક સમયે, અમુક સ્થાને તને મળીશ.”

“પણ તું એકસો જ.” કાઢ્યો ચર્તા કરેલી.

“હા, એકસો જ !”

જેકસનની મહેનત એણે ગઈ. કાઢીની પાસે વધામણી લઈને નહિ, પણ નકાર લઈને જવાનું હતું. ખૂબસ લરેસો ધાતકી બહારવટિયો પાછો વળવા નહિ આવે એવી ધારણા હતી. છતાં બહાદૂર ગોરા સંકેત પ્રમાણે એકસો ગયો. કાઢી પારી શોક-સમાચાર મૂક્યા. આવો ઉત્તર પહોંચાડવા આવનાર અંગ્રેજનું વીરત્વ ઓળખનાર કાઢ્યો સાહેબને સમ્યક્તો મેર વિદાય દીધી.

પાથેર બહારવટિયાનો સરદાર જોષી માણેક : સાચો વીર નર : ઓખામંડળની જેણે શબ્દકાંતિ કરી નાખી : મનવોરા અને તોષો ને સરકાર પાસે ન હોત તો ઓખામંડળ પર આજે વાથેરોનો જ વાવટો ફરકતો હોત : એ વાથેરપતિ જોધાને બહારવટે જવું પડ્યું. એના શિર પર તો લથામત તોલમતનું ચક્ર ફરી રહેલું હતું : એમાં ઓખાના લશ્કરી કમીસનર બાર્ટન સાહેબની મડમને દક્ષિ યથું કે જોધા જેવા વીરને એક વાર જોવો : રામજી શેઠ નામના જોધાના વણિક મિત્ર મારફત બાર્ટને કહેણ સોકલ્યું કે “એક વાર જોધો આવે.” વિશ્વાસને વશ થઈને નિર્ભય જોધો હથિપાર મળીને એકસો સાહેબ મડમને એકતિ મળવા આવ્યો. મળાને આવ્યો ગયો.

શત્રુ ઉપર પણ આવો વિશ્વાસ રાખવાની હિમ્મત બીરુ ચોર કાઢ્યોમાં નથી હોતી. દગાની દેહશત ન રાખે એવું સાચું ક્ષાત્રવટ આ સરકારે ‘હરામખોર’ મનાવેલા બહાદૂરોની જાતીમાં ડોકિયાં કરતું હતું. અને એ વિશ્વાસ-નીતિને આધારે જ મૂળ માણેક જેવો બીજો ખાનદાન અને વીર વાથેર-નેના સરકારના હાથમાં સપડાઈ ગયો હતો.

પરંતુ વીરપૂજનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રસંગ તો મને આ લાગે છે : એક નજરે જોનાર માણસ પાસેથી મળેલી કહેવાતી આ કથા છે : વાથેર બહારવટિયા પોણોસો જેટલી સંખ્યામાં આલ-પરાના ડુંગરા પર પડેલા છે : મહોંસૂઝણું ચાતું આવે છે : એમાં કાઠની દૃષ્ટિ પડેના ગાળામાં પડી : જોયું તો મોટી એક ફોજ દારૂગોળા પાથરીને તાશેરાની તૈયારી કરે છે : પોણોસો વાથેરોએ બંદૂકો છોડી, ડુંગર પરથી શત્રુઓ સામે દલ્કો કર્યો. દારૂગોળા છોડીને ફોજ

લાગી. ફોજમાંથી ફક્ત એક જ આદમી ન ખર્યો. હાથમાં ચકચકતો જમ્બો લાકને દારૂ-
ગોળાની વચ્ચે ઉગો રહ્યાં.

“ સાળાશ મદદ ! એકસો ઉગો છે. બેસી, એને મારમ હઈ ઘો. ગવા ઘો. મારશે મા.”
એમ વાથેર સરદારે હાકલ કરી.

કેડી થઈ ગઈ. પણ રાતુ હટતો નથી. એ તો ઉગો છે: હાથમાં જમ્બો ચકચકે છે.

“ ચાલ્યો જા બેસી ! તારે મારે રસ્તો ખુલ્લો છે. ” વાથેર બોલ્યો.

“ હમ નહિ હરેગા ! ” રાતુએ જવાબ દીધો.

“ અરે બેસી, હટી જા ! અમારે દારૂગોળો હાથ કરવો છે. ”

“ હમ નહિ હરેગા ! હમ ચાહિસ ! હમ નીમક ખાવા ! નહિ હરેગા ! ”

“ અરે હટી જા, માયું ઉડી જશે. ”

“ પહેલે હમારા સર પડે, પીછે તુમ દારૂગોળા લેના ! હમ નહિ હરેગા ! હમ ચાહિસ ! ”

વાથેર સરદારે સાચો મદદ દીડો. પોતાના સાથીઓને કહ્યું કે “ આવા દારૂવીરને આપણે
સામટા જણ્યુ મારીએ એ ન જાને. બેસી, અકેક જણ્યુ ઉડો. એની હારે અકેક જણ્યુ
સડો. એમાં એ પડે ત્યારે જ આપણાથી દારૂગોળો લેવાય. ”

સડુ બેસા. અકેક વાથેર ઉડ્યો. પાંચેક વાથેરને ચૂલાટીને જમ્બોવાળો આરમ પકડ્યો.
વાથેરોએ એની હાથ પર કિનખાખ ઓઢાડી, એનો જવાનો કાઢી, એને વિધિપૂર્વક દફનાવ્યો.

એ ખંડારવટિયાની વીરપૂજા !

અપૂર્ણ

અવેરચંદ મેઘાણી

ઈખસેનના ઘડતરમાં તેની પત્નીનું સ્થાન

નોવેના જન્મદિવસ્યાત મદાકવિ ઇખસેનથી યુજ્જાન હવે અપરિચિત નથી. તેની જન્મ-
શતાબ્દી ચાલુ સાત્રમાં હમણું ઉજ્જવાઈ. તેની એક મહાન કૃતિ (Doll's House ટોંગરી)
નો અનુવાદ પણ યુજ્જાનને મળ્યો છે. તેની પ્રસ્તાવના જેમણે વાંચી હશે તેઓ એ મહા-
કવિની મહત્તા સમજ્યા હશે. ખાસ કરીને સમાજમાં સ્ત્રીના સ્થાન વિશેના કુટ પ્રશ્નોનું
તેણે જે રફોટન અને નિરૂપણ કર્યું છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. સુરોપના સમાજ-
કુચનામાં તો એ પુસ્તકે સ્ત્રીની સ્થિતિમાં મહાન પરિવર્તન કર્યું છે.

તેની શતાબ્દીને પ્રસંગે લન્ડનમાં બ્રિટિશ કુમા લીચ સમક્ષ બોક્ષતાં જર્નાઈ શા
જણ્યવે છે કે જેઠન ઍક્ટિન આદિનાં સ્ત્રીપાત્રો જનાવટી અને કૃત્રિમ (stage woman)
દનાં અને તે જ સમયે સાચી સ્ત્રીઓ ઇખસેનના નાટકોમાં દરખાતી હતી. ઇખસેને કૃત્રિમ-
તાનું પાતાવરણ ગેદી નાંખ્યું. ૧૯મી સદીનું સામાજિક પાતાવરણ વધારેમાં વધારે કુલ્ધ
કરનાર બે વ્યક્તિઓ દર્શાવે છે: એક કવિ ઇખસેન, અને બીજો ધર્મ માઈમ.

ધ્રુવસેન એક જગ્યાએ કહે છે કે (જુઓ દીર્ઘશીની પ્રસ્તાવના) વર્તમાન યુગનાં બે મુખ્ય નવીન જાતો છે. એક કામદાર વર્ગ અને બીજું સ્ત્રીઓ. આમાંથી ધ્રુવસેન બીજા બળનું એટલે નવા યુગની સ્ત્રીનું નિરૂપણ કરે છે. તેની પ્રતિભાને આ ભાવના તરફ પ્રેરવામાં તેની પત્ની કારણભૂત હતી એમ ધ્રુવસેનની પુત્રવધૂ અર્ગિલોટ ઇબ્સેન (Bergilot Ibsen) નાં ધ્રુવસેનની પત્નીનાં સંસ્મરણો ઉપરથી લાગે છે.

ધ્રુવસેને પોતે એકવાર પોતાની પુત્રવધૂને કહ્યું હતું કે “તેની (પોતાની પત્નીની) મહત્તા વિના મારું ચાલત જ નહિ.” તે મહાન વિભૂતિ હતી. તેનામાં પુરુષનો ભાવ ન હતો. સમાધાનીનો તેને તિરસ્કાર હતો. તેના આચરનની દૃષ્ટતા અનુપમ હતી. તે આત્મવિશ્વાસ અને આત્મસમર્પણનું વિશ્લેષણ મિશ્રણ હતી. એક બાજુ તે હીલ્ડા અને ધાર્તુ કરાવનારી હતી અને બીજી બાજુ તેનામાં શુભાનનો છંદો પણ નહોતો. તેને મહેરાસનો તિરસ્કાર હતો અને નિરપવાદ રીતે મહેર થવાના પ્રસંગોથી દૂર નાસતી. પોતાના પતિના જીવનમાં પોતાનું શું સ્થાન હતું તેના ભાનથી તેને સંતોષ હતો. લોકો તેના વિશે અને પતિ ઉપરની તેની અસર વિશે ધાંધું ધાંધું જાણે છે તેનું આ કારણ છે.

ધ્રુવસેનની પત્નીએ જો કે કોઈ પણ સાહિત્યકૃતિ ઉત્પન્ન કરી નથી છતાં પણ તેનામાં બીજાને પ્રેરવાની વિશિષ્ટ શક્તિ હતી. અને તેની આગળ જે વંચાતું તે બહુ સરસ રીતે સમજતી અને ગ્રહણ કરતી. તેનામાં એવો જ્વલંત ઉત્સાહ હતો જે કોઈપણ કલાકારને પ્રેરણા આપી શકે. તે પોતે અદ્ભુત રીતે વાર્તા કહી શકતી. તેની કલ્પનાસમૃદ્ધિ વિશાળ હતી.

ધ્રુવસેનને પોતાની પત્નીની સાહિત્યમાં વિવેચક શક્તિ માટે ઘણો જીવો અભિપ્રાય હતો. અને પોતે જેમ જેમ પોતાનાં નાટકો લખતો જતો તેમ તેમ એકવાર તેને તે વંચાવતો. ધ્રુવસેને એકવાર પોતાની પુત્રવધૂને કહ્યું હતું કે “તેના અને સિગર્ડ (Sigurd) ના અભિપ્રાયની જ તેને કિંમત હતી.” ધ્રુવસેન આ બન્નેની સાથે જ છૂટથી વાત કરતો, અને બીજા કોઈના અભિપ્રાયની તેને પરવા નહોતી.

બાળપણથી જ તે પુસ્તકો ઉપર આંડી હતી. તે ઉત્તમ કોટિની ગ્રંથ સંગ્રાહક થઈ શકે તેવી હતી. તેનાનપણમાં પોતાની બેનપણી સાથે અનેક નવલકથાઓ વાંચતી. તેનું વાંચન ઘણું વિશાળ હતું અને તેના સૂચન વિના ઘણાં પુસ્તકો ધ્રુવસેનની ધ્યાન બહાર રહી ગત.

શરૂઆતમાં ધ્રુવસેનને સ્ત્રીની મુક્તિ વિશે સહાનુભૂતિ ન હતી. તેની પત્ની મિથનું Subjection of Women (સ્ત્રીઓની પરતંત્રતા) નામનું પુસ્તક વાંચ્યાં પછી ઉત્સાહથી ભરૂંકતી હતી અને તેણે જ ધીમે ધીમે કેટલાંક વર્ષો પછી ધ્રુવસેનને આ ભાવના તરફ વાળ્યા. આનું પરિણામ Pillars of Society (સમાજના સ્તંભો) માં સ્પષ્ટ છે અને Doll's House (દીર્ઘશી) માં એનાથી એ વધારે વ્યક્ત થાય છે.

ધ્રુવસેનના કાવ્યસંગ્રહમાં Tak (આભારદર્શન) નામના કાવ્યમાં પોતાના જીવનમાં તેને શું સ્થાન હતું તે જતાવ્યું છે અને તેમાંની બે કડીઓ તેણીની કળા ઉપર દાતરેલી છે. ધ્રુવસેને હસતાં હસતાં તે કાવ્ય પોતાની પત્નીને જતાવ્યું અને કહ્યું, “આ કાવ્ય કેને લક્ષીને લખાયું છે તે તું જાણે છે કે ? મથાળું બંધું વાંચ.” Kat એ ધ્રુવસેનનું જીવનનું પ્રેમસંબોધન હતું.

પોતાને ઘેર આપાએલી એક મિત્રજ્ઞાનીમાં તે પ્રથમ ઇજસેનને મળી. તે જ રાતે ઇજસેન તેને ઉદ્દેશીને એક કાન્ય લખ્યું અને તેમાં જણાવ્યું કે જો તે તેના જીવનની સહચારિણી બને તો તે દુનિયામાં મોટાં કામો કરી શકે. વાચકાન પછી ઇજસેનને તેને લખ્યાં કાન્યો મોકલ્યાં હતાં પણ તે સચવાયાં નથી. “અમારા પરસ્પર વ્યવહારને બીજાઓ સાથે સંબંધ નથી” એમ કહીને મૃત્યુ પહેલાં થોડા સમયે તેની પત્નીએ તેનો નાશ કર્યો છે.

તે જ સમયે Lady Inger of Ostervat નામનું નાટક બર્ગેન (Bergen) ની ફ્રાન્કમિ ઉપર પ્રથમ લખવાયું. ઇજસેનને તેને કહ્યું: “આપારે તું એલીન (Eline) ને જુએ છે પણ એક દિવસ તું પોતે લેડી ઇન્ગર થઈશ.” વીસ વરસ પછી એ નાટકની ન્યારે જર્મન આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યારે તેની એક નકલ તેણે બેટ આપી અને તેમાં નીચે પ્રમાણે અર્પણ લખ્યું: “આ પુસ્તક ઉપર તારું અનન્ય સ્વામિત્વ છે. કારણકે તું એસ્ટ્રાટના વંશ-માંથી ઉતરી આવી છે.”

ઇજસેન ત્યારપછી લખેલાં નાટકોમાં પોતાની પત્નીના આખો ચિતાર કોઈપણ પાત્રમાં આપ્યો નથી. પણ તેના સ્વભાવના કેટલાક અંશેનો અને તેના લાક્ષણિક સંજ્ઞાપ્રયોગોનો તેણે અનેક વાર પોતાનાં પાત્રોમાં પ્રયોગ કર્યો છે. જેઓ તેની પત્નીથી મુપરિચિત હતા તેઓ Lone Hassel, Nora અને Frede Alving નાં પાત્રોમાં તેનું દર્શન કરી શકતા હતા.

તે બહુ વિચિત્ર હતી. દાખલા તરીકે ઇજસેનની ૭૭ મી જન્મતિથિએ નાટકશાળામાં ઉત્સવ પ્રયોગમાં તેમને નિમન્ત્રણ હતું. ત્યારે તેણીએ કહ્યું, “એક બોક્સ મારા પતિ માટે રાખાને અને એક મારે માટે. ઇજસેન પોતાની જગાએ એકલા જ બેસશે.” તે જ પ્રસંગે એક મથાસોવાયું સરવસ તેમના ઘરની આગળ આપી પહોંચ્યું. ઇજસેન તરિત લઘુ-ગતિએ પત્ની પાસે ગયો અને કહ્યું, “તું મારી સાથે જારીએ નહિ આવે?” “નહિ, તમારે એકલાએ જ ત્યાં ઉભા રહેવું નોંધ્યો.”

ઇજસેનની પુત્રવધૂ કહે છે કે “મારા સરસના ઘરમાં જેટલી જલદ ચર્ચા સાંભળા છે, તેટલી બીજે ક્યાંઈ સાંભળા નથી.” સંધારણ રીતે આ ચર્ચાઓ સાહિત્ય સંબંધી જ ચલી, પણ કોઈક વાર ઇતિહાસ અને રાજકારણ સંબંધી ચર્ચાઓ પણ ચાલતી. કેટલીક વાર જાનાં જાનાં ચર્ચા ખૂબ ગરમાગરમ થઈ જતી અને આવે પ્રસંગે લાગણી ન્યારે પુષ્કળ ઉદ્દેશ હોય તેવામાં ઇજસેનની પત્ની અતિશય મીઠાશથી કહે, “ઇજસેન, જરા એક આગ પહોંચાડો!” અને ઇજસેન એટલી જ મીઠાશથી પહોંચાડે. પણ આ દિવા પૂરી થતાં જ પાછી ચર્ચાની ઝપાઝપી ચાલુ થાય.

સંસારની ચક્રચાતમા તેઓને બહુ જ સાદી રીતે રહેવું પડતું. Aricia મા રહીને ઇજસેન હેંડ Brattનું લખ્યું તે પ્રસંગે તેમનું ખાણું ચૂકી એડ અને દ્રાક્ષ એ બેનું જ હતું. તે એક વીશીના ખુણામાં રસોઈ કરતી. તેને મુંઝવે સંબંધનાં આવડતું અને ઇજસેનને તેની રસોઈ એટલી પ્રિય હતી કે તેના મૃત્યુ સુધી તેણીને જ સંબંધ પડતું.

જેઠો દપાત્રમાં મોકલ્યું હતું. અને જાને જવાબની આપુરતાથી રાદ નેતાં હતાં. તે કહ્યું, “અમારે ગદિનાઓ સુધી રાદ નેતી પડી હતી કારણકે હેગમને ખાત્રી નહોતી થઈ કે નાટક યોગ્ય હતું.” પછી રોશિંગે ૧૬૦૦ કોનરનું વર્ગસન આપ્યું. અને

તે જાનને સમજાવું નહિ કે આટલા જ્યાં પૈસા હવે ક્યાં વાપરવા ! સમય જતાં ઇજસેન થોડીક મૂડી કરી; જો કે લોકો ધારતા હતા તેમ તે ધનવાન તો કદી થયો નહોતો. પણ આ મૂડી ઇજસેનના એકલાના પ્રયત્નનું ફળ નહોતું. તેની પત્નીએ ઉલોગ, કરકસર અને વિવેચી ભરના પ્રયત્નથી તે ભેગી કરવામાં મદદ કરી હતી. ઇજસેન પચાસ વરસનો થયો ત્યાં સુધી જાનને થઈ કસાસમાં જ મુસાફરી કરતાં. ઇજસેનને આ ગમતું નહિ પણ આ બાબતમાં તેની પત્નીનું ધાર્મ્ય થતું.

જ્યારે તે ધરડી થઇ ત્યારે તેને સંધીવા થયો. આનું દર્દ ઘણું થતું અને તે માંડમાંડ ચાકી શકતી. ૧૪ વરસ સુધી તેને આર્બિંગ્સગેટ Arbinsgate માં પોતાના મકાનમાં પૂરાઈ રહેવું પડ્યું. પણ તેણે કદી આની ફરિયાદ કરી નથી. અને પોતાની તબિયત વિશેના સલાહો તે દુકાનમાં જ પતાવી દેતી.

ઇજસેનની કજર સુધી તે જઇ ન શકતી તેનું તેને ખુબ દુઃખ થતું. એક દિવસ તેણે ત્યાં જતા પ્રયત્ન કર્યો પણ દર્દને લીધે નીચે ઉતરી જ ન શકી. તેણે કહ્યું, “એકવાર તો જવાશે. પણ તે સદાને માટે જઈશ ત્યારે.”

ઇજસેન માઠો પડ્યો ત્યારે તેને દંમેસાં ચિંતા રહેતી કે રખેને તેની પત્ની પહેલી જાય. તેણે કહ્યું, “જો હું મારા પહેલાં મરીશ તો હું પાંચ મીનીટ પછી મરીશ.” ઇજસેન મૃત્યું પામ્યો તેની પહેલી રાત્રીએ તેની પત્નીને કહેલાં છેલ્લા શબ્દો આ હતા: “તું મારા તરફ કેવી મીડી અને ભક્તી રહેલી છે ?”

તેણીએ મૃત્યુ પહેલાં જો એક દિવસે પોતાની પુત્રવધૂને કહ્યું, “આમે જ્યારે નાનાં હતાં ત્યારે ઘણા નામના મિત્રો જાની ઇજસેનને મળવા આવતા. પણ હું તોમને આધાર શળતી.” પછી થોડોક શ્વાસ લઇ તેણે કહ્યું, “આ માટે મારી પુષ્કળ નિન્દા થતી. પણ હું તેની પરવા ન રાખતી. કામ કરવાને તેને શાન્તિ જોઇએ જ ને !”

એક વાર તેણે કહ્યું, “હું એક પણ દિવસ પથારીમાં બાંધી ચઢને પડી રહી નથી. અને હું પથારીમાં નહિ મરું. હું બેઠાં બેઠાં કે ઉભાં ઉભાં મરીશ.” તે ૭૮ વરસની ઉંમરે આરામ ખુરશીમાં બેઠાં બેઠાં મરણ પામી. *

સ્વૈ ર વિ હા ર

અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે જરૂરિયાત એ નવીન શોધની માતા છે. જરૂર પડે ત્યારે નવી શોધો થાય.

એમ અમદાવાદમાં હમણું એક નવી શોધ થઇ કે રાત્ર ૯ થી ૧૧ સુધી સ્ત્રીઓની અને પુરુષોની સહા પ્રેમાભાષા હોલમાં ભરી રાકાય અને સભાને માટે એ વધારે અનુકૂળ સમય છે.

અમદાવાદમાં ટાઉન હોલની જરૂર છે પણ ટાઉન હોલ તો કેણુ જણે ક્યારે થાય. દરમિયાન સહાઓ માટે ગોમુખી આકારનો પ્રેમાભાષા હોલ! સાંજે સહા ભરે ત્યારે નીચે માણસો, ગાડીઓ, મોટરો, ખટારો સરવસોના અવાજોથી કરું કાન પડ્યું સંજળાય નહિ, અને આપણી સહાઓ આત્મા કરે !

વાગ્નં ક્યાં વગાડ્યાં અને ક્યાં ન વગાડ્યાં તે સંબંધી હિન્દુ મુસલમાનો વચ્ચે તકરારો આત્મા જ કરે છે. મારા હાથમાં હોય તો હું કાપડો કઈ કે જાહેર સહાઓ, નિશાળો, દવાખાનાં, કોર્ટો, પુસ્તકશાળાઓની પાસે વાગ્નં ન વગાડ્યાં, બાકી બધે વગાડ્યાં.

શ્રીયુગ મેથાણીનાં ગીતો વાતો વગેરે માટે જે પ્રથમ દિવસ નહીં ક્યોં તે દિવસે પ્રેમાભાષા હોલમાં સાંજે કોઈ જાહેર સહા હતી તેથી રાત્રે ૯ થી ૧૧ વાગ્યે તેમની સહા મોકલી. આજો હોલ ચિત્તર ભરાયો હતો અને રાત્રિની શાન્તિનો વખન સમાને માટે વધારે અનુકૂળ જણાયો. પછી તો પછીનાં સાંજે પણ રાત્ર જ રાખ્યાં !

વૃન્નાં લોકગીતો તરફ લોકોની અભિરચિ વધતી જાય છે એ સાદું છે. પણ આ લોકચાલનું જે શુભ પરિણામ આવતું નેહએ તે હજી મને તો આવ્યું લાગતું નથી. લોકગીતની ખરી અસર તો એ થયી નેહએ કે કૃત્રિમ ર્શનમાં યૂંચવાઇ ગયેલો વર્ગ લોકગીત ગાનારાં અને લોકગીતના વિષયમૂલ માણસોની સાદાઇ શીખે, એ લોકગીતની સાદી દલાયી આંકપોઇ એ ગાનારા દલકા ગણના વર્ગો તરફ વધારે સદાનુભૂતિ રાખે, તેમાં રસ લેતાં શીખે, કલાદ્વારા તેમની સાથે સમાનતા અને જાન્યુના અનુભવે. એ તો કરું થતું નથી. અને આજ સુધી જેમ નાટક, સિનેમા, સરવસો વગેરેના શહેરના તમારા થાય છે તેમ એક લોકગીતનો શહેરનો તમારો વધ્યો !

ખાદી ગળ તો સાદાઈને માટે ગોખાઇ હતી. પણ કેટલાકે તો ધરમાં ચાલતી અનેક ફેશનમાં એક ખાદીની ફેશન વધારી !

માણસમાં એક વિચિત્ર દગળ જોગવટની ઇચ્છા છે. અને તેમા વિજ્ઞાન તેને ભયંકર રીતે મદદ કરે છે. માણસને ફૂલો ગમે તો તેણે જ્યાં ફૂલો હોય ત્યાં જતું નેહએ. તેને જાહેર કળા જોગવટની ઇચ્છાથી તે ફૂલોને ચૂંટીને પોતાના ટેગલ પર રાખે છે. વિજ્ઞાન વળી તેને ફૂલોનો નાશ કરી તેમાંથી અનર કાઢી કાનમાં રાખતાં શીખવે છે. આ દગળ જોગવટની શોધખોળ ક્યાંનો શત્રુ છે, તેટલો જ માણસાઈનો શત્રુ છે. આપણે એ લોકગીતો

માનારાં તરફ આકર્ષવાને બદલે લોકગીતોને ફોનોગ્રાફમાં ઉતારી એકલા બેસી માંભળીએ એટલે અંશે માણુસાધથી દૂર જઈએ છીએ. વિજ્ઞાન માણુસને જેટલે અંશે માણુસથી દૂર લઈ જાય છે તેટલે અંશે માણુસને અમાત્ય બનાવે છે. તેમાં વિજ્ઞાનનો દોષ નથી, માણુસનો દોષ છે. વિજ્ઞાન એ જ રીતે ફોટોગ્રાફીથી, પત્રવ્યવહારથી, ટેલીફોનથી લુદ્ધાં માણુસોને બેગાં પણ કરે છે. મુખ્ય પ્રશ્ન માણુસની જીતિનો છે. માણુસથી દૂર લાગવાની જીતિ અતિ ભયંકર છે. નફાખોરી, સ્વાર્થમયતા, પુરુષનો સ્ત્રી ઉપરનો લુભ્મ બધાં એમાંથી જ જન્મે છે.

પણ જેમ વૈદકમાં ચયું તેમ જીવનમાં પણ યસે. માણુસ રહેણી કરણીમાં ખોરાકમાં કુદરતથી બહુ દૂર ગયો. પણ નવું વૈદક કહે છે કે અનાજને ખૂબ દળીને સાફ કરીને ખાવાથી તેમાંનું વિટામિન તરત નાશ પામે છે માટે ખોરાક જેમ અને તેમ કુદરતી સ્થિતિમાં ખાવો જોઈએ. ખડું જીવન ખુદ્દી દવા અને સૂર્યના તાપમાંથી મળે છે માટે કુદરતી સ્થિતિમાં રહેવું જોઈએ. તેમજ કાંઈ દિવસ જીવનની ફિઝસુરી એવી શોધારી કે માણુસે માણુસમાંથી લાલરી આગન મેળવી લઈ તેનાથી દૂર ન રહેવું જોઈએ પણ માણુસની સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ બાંધવો જોઈએ અને તેમાં જ તેની આધ્યાત્મિક ઉત્થતિ રહેતી છે.

x

x

x

વિટામિનની વાત ઉપરથી મને વળી ખાવાનો વાન યાદ આવી. ઘણા કહે છે કે પશ્ચિમમાં વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્ય ધણું છે, આપણે ત્યાં વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્ય છે જ નહિ. મને આ કાંઈ સમજાતું નથી. પશ્ચિમમાં જોશો તો લગભગ બધા એક જ નિયમિત કરેલા વખતે ખાય છે. આપણમાં દરેકનો ખાવાનો સમય જુદો. વાણીઆઓ રાત પહેલાં એટલે શિયાળામાં લગભગ પાંચ વાગે અને ઊનાળામાં છ વાગે સાંજે જમે. બ્રાહ્મણોનો કાંઈ નિયમ જ નહિ. બ્રહ્મક્ષત્રિયો ધણું કરીને રાત્રે નવ કે દસ વાગે જમે. બોર્ડિંગો, જ્યાં વિદ્યાર્થીઓને એકસરખી ટેવો ખાડવાની હોય છે તેમાં પણ દરેક બોર્ડિંગો ખાવાનો વખત જુદો. સવારે તો નિશાળે કે ઓફિસે જવાનો સમય નક્કી હોય એટલે લગભગ બધા ૧૦ વાગે જમી લે પણ જેમને નિશાળ કે ઓફિસ ન હોય તેમનો સવારે જમવાનો વખત નક્કી જ નહિ. ડૉક્ટરોનો જમવાનો વખત જુદો, વેપારીઓનો જુદો, કાંઈવાર અગીઆર વાગે, કાંઈવાર બાર વાગે, અને રૂના વેપારીને જ્યારે મોસમ હોય ત્યારે તો દિવસે જમવાનો વખત જ નહિ. મુસલમાનોનો વખત કયો હશે તે તો આપણે હિંદુ થું જાણીએ ?

અંગ્રેજ લોકોનો જમવાનો વખત નક્કી છે. તે વખતને અનુકૂળ રીતે તેમણે ઓફિસોનો નિશાળોનો વખત રાખ્યો એટલું જ નહિ પણ રેલવેમાં પણ તેમને સવારના નાસ્તાને વખતે જે સ્ટેશન આવતું હોય ત્યાં ટ્રેન ખાસ વધારે ઉભી રહે અને ગમે તેવું નાનું સ્ટેશન હોય તોપણ ત્યાં નાસ્તાની સગવડ હોય જ. આપણને સ્વરાજ મળે તો આપણે કયો વખત રાખીએ ? એટલું જ નહિ પણ આપણે દર જ દિવસમાં કેટલી વાર ક્યારે ક્યારે ખાવું તે પણ નક્કી નથી કર્યું. આપણમાં ન. ખાવાના કાર્યક્રમો ધર્મોએ નક્કી કર્યા છે, પણ જમવાના ક્રમો નક્કી જ નહિ. આપણા દેશનાઓને તેથી ખાવાનું નહિ મળતું હોય એમ તો નહિ હોય !

મને ખાવા સંબંધી લખતાં વારંવાર ભય લાગે છે કે કાંઈ કહેશે કે આ અશિષ્ટ વસ્તુ છે. ખાવું એ ધર્મ નથી, કલા નથી, સાહિત્ય નથી, કથું નથી, હુદ્દ છે. પણ આજે એકવાર હું માખીત કરી આખીશ કે જીવનમાં એ જ પ્રથમ વ્યાપાર છે, ધર્મ દષ્ટિએ તેમજ વિજ્ઞાન દષ્ટિએ.

વારણિ ભૂત તેના પિતા વરણ પાસે ગયો અને બલનું સ્વરૂપ પૂછ્યું. "જેમાંથી આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, જેના વડે ઉત્પન્ન થયેલાં છવે છે, ત્યાં મરીને જાય છે, જેમાં અભિસંવેશ પામે છે, તેને જોજાળ. તે બ્રહ્મ" વારણિ તપ તપ્યો અને તેને પરિણામે તેને પડેલું મત્ત એ જડ્યું કે અજ બ્રહ્મ છે. એ તેણે જાણ્યું. અજમાંથી જ ખરેખર આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અજ વડે જ જન્મેલાં છવે છે. અજમાં જ મરીને જાય છે. અજમાં અભિસંવેશ પામે છે." એ ધર્મદષ્ટિ.

વિજ્ઞાન દષ્ટિએ એ તો તમે જાણતા હશો કે સૃષ્ટિ ધીમે ધીમે વિકાસ પામી છે. તેમાં ચેતન વધારે વધારે વિકાસ પામતું ગયું છે. પ્રાણીઓની જરૂરિયાત પ્રમાણે તેનામાં છદ્ધિઓ અને શક્તિઓ વધતાં ગયાં છે. તો એ રીતે વિચાર કરો કે પ્રાણીઓની તેમજ માણસની જ્ઞાનેન્દ્રિયો કેવી રીતે વિકાસ પામી છે. જ્યાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો મુખ્ય આસપાસ જ વિકસી છે. જાણે કે ખાવાની ક્રિયામાં મદદગાર થવા જ વિકસી છે. પ્રાણી ખાય ત્યારે તેને ખાતાં ખાતાં સ્વાદ આવે માટે સ્વાદેન્દ્રિય મુખમાં જ વિકાસ પામી. ખાતાં ખાતાં જ ગન્ધ પણ આવે માટે ઘ્રાણ્ય મોં ઉપર જ નાક રાખ્યું અને ખાવાની વસ્તુ જોઈ શકાય માટે તેના ઉપર આંખો ગોઠવાઈ ગઈ. ખાવાની ક્રિયા આસપાસ થઈ આવે છે તે જોવા દારપાળ જેવા એ જ્ઞાન પડ્યો મુક્યા. પ્રાણીની ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમમાં ખાવાનો વ્યાપાર જ મુખ્ય ગણાયો જણાય છે.

છતાં તમે આથી કંટાળી ગયા હશો. ખાવાથી તો નહિ કંટાળ્યા હો, પણ આ ખાવાની વાનથી તો કોઈ કંટાળે. કારણ કે નરસિંહ મહેતાએ કહ્યું છે તેમ,

વાત પકવાનથી જુખ ન લાગે.

બીજો પ્રશ્ન લાઈએ. આપણા વેપારીઓએ ખાવાનો સમય નહીં નથી કર્યો તેમ કામ કરવાના કસોડો પણ નહીં નથી કર્યા. કોઈ ગામમાં દુકાને સવારે કેાઇમાં બપોરે ઉઘડે, તેના વખતનું કાંઈ જ ઠેકાણું નહિ. મોટાં શહેરોમાં તો ઘણે ભાગે, વહેણમાં વહેલી દુકાન ઉઘાડી અને મોકામાં મોલી બંધ કરવી એવો એક જ સિદ્ધાન્ત હોય છે. વળી વધારે તાત્કાલિક તો એ કે દેટલાક ધંધાઓ રમ્મ જ પાળતા નથી. ખ્રિસ્તી લોકોના ધર્મિયે સાઈ કર્યું કે જ દિવસ સૃષ્ટિ સ્વચાનું કામ કરી સાતમે દિવસે થાક ખાધો તેથી બધા ખ્રિસ્તીઓ સાત દિવસમાં સ્વિચારે છૂટી પાળવી એ ફરજ કે રૂઢિ સમજે છે. આપણા ધર્મિયે થાક ન ખાધો એટલે આપણે પણ થાક ખાવાનું કે રમ્મ પાળવાનું સમજતા નથી. એવા સંખ્યાબંધ ધંધા છે જેમાં વેપારીઓ રમ્મ પાળતા જ નથી. રમ્મ ન પાળવાથી કાંઈ વધારે કમાવાનું નથી. તેથી માત્ર એટલું જ પરિણામ આવે છે કે માણસને નિરાંત કરીને બેસવાનો, કે વિચારવાનો કે છવનમાં વૈવિધ્ય લાવવાનો કે ઘરમાં કુટુંબસુખ લેવાનો વખત નથી મળતો. દુકાનમાં જઈને બેસી રહેવાની તેમને એટલી બધી દેવ પડે છે કે કોઈ અકસ્માતથી દુકાને ન જઈ શકાય ત્યારે દિવસ કેમ કાઢવો તે તેઓ સમજી શકતા નથી. આવી સ્થિતિમાં વેપારીઓ દેશના વિત વિશે કે પોતાના વિચારાત્મક દિન વિશે શી રીતે વિચાર કરી શકે ? વેપારમાં કેળવણી લીધેલા નથી જન્મ શકતા તેનું આ પણ કંઈક અંશે કારણ હશે. એકસો એક માણસ રમ્મ પાળવા સંબંધી સુધારા ન કરી શકે. એનો આખું મદાગન

જ્યારે સમજે ત્યારે થઈ શકે. અને હજી કેળવણીનાં મહાજનો થવાને વાર લાગશે. દરમિયાન કેળવણી ઉપર ગોઠવું રહેવાનું જ કે તમે અમારી માફક કામ નથી કરી શકતા !

x

x

x

અમદાવાદમાં અને આખા ગુજરાતમાં છોકરાંને ખૂન કરવા માટે પકડી જાય છે, એવી જાણીતી વાતો સાચી. બલુઆ, અબાણુ, ગરીબ, પૈસાદાર બધા એ જ વાતો કરતા હતા. લોકોમાં હાહાકાર વર્તા રહ્યો હતો. લોકો ખીલીકથી ગાંઠાં અને અવિચારી થઈ ગયાં હતાં. તેમણે બમથી ઉશ્કેરાઇને દેટલાય નિર્દોષોને પણ માર્યા અને મારી નાખ્યા !

અમલદાર અને સરકાર કદાચ મશ્કરી કરશે કે લોકો કેવા અજ્ઞાન છે ! કેવા બેવકૂફ છે ! એટલું નથી સમજતા કે નીસમી સદીમાં ધોળે દિવસે સરકારના રાજ્યમાં એક બાળકને કોઇ પકડી લઇ જઇ શકે ખરો ?

પણ લોકોના ત્રાસ પાછળ શૂદ્ર રીતે સત્ય જ રહેલું હોય છે. આ ત્રાસનો અંશ એવો છે જ કે હિંદુસ્તાનની દશા અત્યારે એવી લાચાર છે કે એમ કોઇ છોકરાં પકડી જાય તો તેનો પત્તો પણ ન લાગે. ધારો કે ખૂન કરવા માટે કોઇને છોકરાં જોઇતાં હોય તો શું હજાર બે હજાર રૂપિયા મોટાં છોકરાંને પકડી લાવી આપે એવા માણસો અહીં નથી પડ્યા ? સમાજની અને આંખની ચરમ પોતાને દેશ છોડીને આવેલા, પૈસાને માટે જ અહીં હિંદુસ્તાનમાં રહેલું પડતું હોય એવા હિંક પ્રત્યે જેને જરા પણ મમત્વની લાગણી ન હોય એવા અનેક પરદેશીઓ, કાણૂકીઓ, ચીનાઓ, બહુચીઓ વગેરે અહીં નથી વસતા ? છોકરાંને પકડતાં ભુલે છતાં, તેમાં મારે શું એવી ઉદાસીનતાથી કે પામર ખીલીકથી આંખ આંકા કાન કરે એવા આપણા હિંદીઓ નથી પડ્યા ? માણસો છોકરાં પકડી જાય તો પોલિસને વખતસર ખબર ન આપી શકે, પોલિસ પાસે જતાં ખીલીક, પોલિસને પોતાના દેશની સંસ્થા તરીકે પોતાના દિલની વાત ન કરી શકે એવી રૈયન શું અહીં મોટે ભાગે નથી ? અને ખબર મળતાં છતાં લાંચ ખાઇને કેસ ઉઘાડી મૂકે એવા પોલિસોના માણસો પણ અહીં નથી હોતા ? અને ગમે તેવા પાપી કેસનો ગણુ ખરી ખોટી રીતે બચાવ કરે તેવા વકીલો અહીં નથી મળતા ? ટૂંકામાં છોકરાં પકડી જવાની ઇચ્છા બે કોઈ પણ કારણથી હોય તો તે સફળ કરવાની અનુકૂળતા બીજા કોઈ પણ દેશ કરતાં આપણા દેશમાં વધારે છે. અને રૈયનના હાહાકારની પછવાડે આ વારતવિક સ્થિતિનું ભાન હતું !

દેખ બિચારી બકરીનો પણ કોઈ ન જતાં પકડે કાન

એમ દલપતરામ ગાઇએ-ગાયું. પણ કવિશ્રી નહાનાવાડ પણ કણુક કરે છે કે તેમના સહાધ્યાયીઓ બકરીનો કાન પકડી એ પંક્તિ ખોટી છે એમ સિદ્ધ કરી આપતા. અને બકરી શું, બાળક શું, પણ ધોળે દિવસે ગોટાં માણસોને પણ પકડી જવા અહીં તો સહેલું છે.

કેટલાં દેશોમાં સુધી આલેલી ગિરમીટની સંસ્થા બીજું શું છે ? ગિરમીટના એજન્ટો ગામડામાં જઈ લોકોને ફેસવાવે, તેમની માઈસ્ટ્રેટ પાસે કબુલત લેવરાવે, સ્ટીમર પર ચડાવી તેમને પરદેશમાં વેચે ત્યાં સુધી દેશમાં તેમને કોઈ સમજાવનાર કે અટકાવનાર નથી. એક અસહકારી શિક્ષકને આફ્રિકા જવું હોય તો પાસપોર્ટ ન મળી શકે. પણ એક યુરોપિયનને હિંદી માણસોનું સરકસ કરવું હોય તો પાંચ મીનીટમાં તે પોતાને અને પોતાના કાફલા માટે પાસપોર્ટ મેળવી શકે ! ગયા મહાન વિગ્રહમાં હિંદુઓને લશ્કરી તોફારી માટે લઈ જતા તે શું ધોળે દિવસે નહોતું જનતું ? તેમાં પોતાની ઇચ્છાથી જતાં કેટલા લોકો ? જ્યાં આટલું જાની શકે ત્યાં છોકરાં પકડી જ્યાં મુશ્કેલ છે ? અને છેલ્લાં થોડાં વરસમાં બેદી ખૂતો કેટલાં જાણે થયાં છે ? આપણી સાંભરણમાં જ આપણે આવાં ખૂતો મળાવી શકીએ. જે વરસ ઉપર જ પાટલીમાં ખૂત થયું અને સરકારની સી. આઈ. ડી, અને પોલિસ અને ન્યાયખાતા છતાં કશું સામીત ન થયું ! સામીત થયા વિના ઘાઈને ગુન્હેગાર ઠરાવી દેવા એવું મહાફ કહેવું નથી પણ બેદી ખૂતો થાય અને ગુન્હેગાર પકડાય નહિ એ લોકોના ત્રાસનું સાચું કારણ છે. એની મરકરી કરવી એ હાલુ ઉપર હસવા બરાબર છે.

સ્વૈરવિહારી

લો કચર્યા

[આ માસિકના વાંચકોને અને ગૂજરાતના છત્રમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સદકાર આપે. એમાંથી જાણવા યોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તંત્રી.]

અવાસના કેટલાકે અનુભવો

ચિરપરિચિત કાશીનું સ્મરણ તાજું કરવાની લાંબા વખતની તીવ્ર ઇચ્છા અને મારા પૂર્વજ વિદ્યાગુરુને મળવાની લાલચ એ બે ન હોત તો મિત્રોનો ધણો આગ્રહ અને મારી પોતાની વૃત્તિ છતાં આ વખતે કલકત્તા જવાનો વિચાર અમલમાં મૂકી શક્યો ન હોત. માર્ચની સોળમી તારીખે કલકત્તા જવા નીકળ્યો. રેલ્વેનું વર્ણન હવે પુનરુક્તિ જેવું લાગે છે, છતાં એ ત્રણ દિવસનો અનુભવ તદ્દન ફેંકી દેવા જેવો તો નથી જ. ચાલતી ગાડીએ ખીળ પાસે પુસ્તકો વંચાવી સાંભળવા એ સહેલું નથી અને કાંઈ પણ માનસિક ખોરાક મેળવ્યા સિવાય વખત ખરબાદ કરવો એ ઓછું કષ્ટદાયક નથી. તેથી એ વખતનો ઉપયોગ કરી લેવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ મને હતી. ખીળ પ્રસંગો જતા કરી આપણા જર્જર સમાજનો ખ્યાલ આપે એવા એકાદ વાસ્તવિક સામાજિક પ્રસંગનું જ વર્ણન આપી દઉં એટલે પુનરુક્તિ વિના રેલ્વેના ત્રણ દિવસોનું સ્વસ્થ વર્ણન આવી જાય.

મારા એક ફેલી અને હિંદી પત્રપત્રિકાઓના જાણીતા લેખક કનુમલ્લ એમ. એ. એ થોડા દિવસ પહેલાં લખ કર્યું, એ વાત મેં જાણી દ્વારા જાણી હતી. મને થયું કે આવા શિક્ષિત અને ધન્યપુરના ન્યાયાધીશ તેમજ શિક્ષણ વિભાગના એક વડા અધિકારીએ પચાસ વર્ષ (પાછળથી માત્રમ પચ્ચડે તેમની ઉંમર પચ વર્ષની હતી) લખ કર્યું એ હિંદુ સમાજનું કેવું દુર્ભાગ્ય ! (દુર્ભાગ્ય એટલા માટે જ કે કન્યા ભાગ્યે જ પંદર વર્ષની હોય અને વળી પુનર્લગ્નનો સખત પ્રતિબંધ; ઉપરાંત પડદાની સખત પ્રથા) પરંતુ ખુશીની વાત એટલી જ કે એ શિક્ષિત મહાશયે લખ કર્યા છતાં જ્યારે કેટલાક મિત્રોએ તેમને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે જરા પણ બચાવ કર્યા વિના પોતાની નજળાઈ સ્વીકારી અને માત્ર વાસના ખાતર એક કન્યાને આજન્મ કારાગૃહમાં નાંખવાની પોતાની ભૂલ શરમ પૂર્વક કબુલ કરી. પણ મેં જે એક કિસ્સો રેલ્વેમાં અનુભવ્યો તે આથી તદ્દન ભુલો છે. એક સિદ્ધપુરના ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ ધણાં વર્ષો થયાં કલકત્તામાં રહે છે અને વ્યાપાર કરે છે, પૈસે ટકે સુખી છે, પહેલી સ્ત્રી હયાત છે, ખીજી વરસેક અગાઉ મરી ગયેલી, આજે એ ભાઈની ઉંમર તેમના કલા મુજબ પચ વર્ષની ખરી (જો કે મને તો તેથી વધારે જ લાગેશી). એ બાઈ ત્રીજી સ્ત્રી પરણી તુરતમાં કલકત્તા પાછા ફરેલા અને દિલ્લી પછી રેલ્વેમાં ભેટા થયો. નીચેની હકીકત એ ભાઈ અને ગૂજરાતના એક બ્રાહ્મણ વૃદ્ધ બેન જે કલકત્તા જતાં હતાં તેઓ વચ્ચે થયેલી વાતચીતના અંતિ હુંક સાર રૂપે આપું છું. તે ઉપરથી હિંદુ સમાજની ઉચ્ચ મનાતી અગર પોતાને ઉચ્ચ માનવી ગણતીઓ અને તેમના સામાજિક વ્યવહારોનો ખ્યાલ આવશે:—

મને તો ખબર જ ન હતી પણ અચાનક તાર આવવાથી સિદ્ધપુર પહોંચ્યો અને જોઈ હું તો મારે માટે એક કન્યા સ્નેહીઓએ તૈયાર રાખી છે. કન્યાની પસંદગી મારે કરવાની હતી. ચારે બાજુથી કાંઈના ને આંધળીના ધૂસાર છતાં મેં પરીક્ષા કરી અને મને તેટલું બધું ન લાગ્યું. છેવટે કન્યાના પરીક્ષા સાથે મંત્રાવૃત્ત કરી દસ્તાવેજ કરાવી લીધા કે જે કન્યા આંધળી નીકળે તો હું તેનું ભરણપોષણ કરવા બંધાતો નથી. ખીજે જ દિવસે લગ્ન કર્યું. એકાએકની રમતમાં કન્યા પૈસા અને રૂપિયાનો ભેદ જોઈને પારખી ગઈ, અને ખીજી રીતે પણ તે જોઈ શકે છે એ મારી ખાત્રી લગ્નક્રિયામાં જ યર્ષ. ઘણું ખર્ચ કરી મેં લોકોને સંતોષ્યા અને ચીડિયા સ્વભાવની, હમેશાં લગ્નક્રિયામાં મુકાદમનું કામ કરનારી, એ પહેલી સ્ત્રીને પણ પૈસાની ખાનપાનની ભેટ ધરી સંતોષી, અને લગ્ન કરી તરત જ કલકત્તા પાછો જઈ હું.

નવવધુ એના પરીસ સાથે તુરતમાં જ આવનાર છે. આવશે ત્યારે જરૂર તમે સ્નેહી-એને ત્યાં લાગીશું. આટલી ઉંમરે લગ્ન ન કરત પણ મરી ગયેલ ખીજી સ્ત્રીની એક નાની બાળકોને ઉછેરવાનો સવાલ છે. વંશની પણ ચિંતા છે. મેળવેલા પૈસાનો પણ કાંઈક ઉપયોગ થવો જોઈએ. ઘડપણમાં અંગત સિવાય ખરી સેવા કોઈ ન કરે. આંખે થોડી ઘણી દરકત કરે તો એમાં કાંઈ જોડું નથી. કારણ કે એના સ્ત્રી કુળનિંદા નહિ કરાવે. અને કુતરાં નહિ ભસાવે. ઇત્યાદિ.

આ બધી વાત એ લાઇ એટલા ઉત્સાહ, બળ અને વિશ્વાસ પૂર્વક કરી રહ્યા હતા કે તે બધું જોઈ મને આશ્ચર્યનાં લાડ ભોજન અને લાડમાં પણ મૃતનું રાજ્ય અને તેથી વધતું સુદિગ્ધ એ બધું સ્મરણમાં તાત્ત્વ યત્ન હતું. છતાં મેં ચોવીસ કલાકથી વધારે સંયમ રાખી એક તટસ્થ ચેન્નૈ-જરૂર રૂપે એ વાત સાંભળ્યા જ કરી, પણ બર્દવાન સ્ટેશન ને કલકત્તાની નજીક છે ત્યાં પહોંચતાં અચાનક મૌન તૂટ્યું અને એ લાઇ મારી પાસે આવ્યા. વળી વાત શરૂ થઈ. તેમણે કહ્યું, “જે ગાંધીજીએ એક જૂઠું ન કરી હોત તો જરૂર સ્વ-રાજ્ય મજબૂ હોત અને તે એકે આરડોલીનો દરાવ. અમે બધા ગાંધીજીને ખૂબ માનીએ છીએ, ખાદી માટે તેમણે બહુ કર્યું છે, વગેરે.” મેં કહ્યું કે ગાંધીજી વૃદ્ધ-લગ્ન વિરુદ્ધ બહુ લખે છે અને તેને પરિણામે લગ્નમાં કેટલાંક વૃદ્ધ-લગ્ન યતાં પણ અટક્યાં છે ત્યારે તમે આટલી ઉંમરે ગાંધીજીને સમજવા છતાં શા માટે પરખ્યા? મારા આ પ્રશ્ને તેમની સુદિ શક્તિને ખૂબ વેગ આપ્યો. જેમ કોઈ દલીલજાન વધીસ એક પછી એક દલીલ દીધે જ વાત છે તેમ તે લાઇએ પોતાની દલીલ બાજુવલિયા મને વાંધ્યા જેવો કરી નાંખ્યો. તેમણે કહ્યું, “આ લગ્નમાં મારો મુખ્ય હેતુ એક બાલક કન્યાના ઉદ્ધારનો છે. એનો કન્યાકાળ વીતી ગયો એથી એના માગાપ, લાગતાં વજ્રમતાં તેમજ એ કન્યા એટલાં બધાં કુળી યનાં અને લોકનિંદાથી ધરાયેલાં તે ગમે ત્યાં એ કન્યાને આપી દેવા તરફથી રહ્યાં દતાં. એ બધાનું કુઃખ મેં દૂર કર્યું અને તેથીએ વધારે ઉપકાર તો એ કન્યા ઉપર મેં કર્યો છે. એ આંખમાં ટુકાંવાળી કન્યાનો કોઈ લાય નહોતું પડતું ત્યારે મેં કોઈની પરવા કર્યા સિવાય એને જમાવી લીધી છે. ખરી રીતે મેં આ લગ્ન કરીને એક બાલક કન્યાને અભય-દાન આપ્યું છે. બાકી અત્યારે મને લગ્ન કરવાની તૃષ્ણ ન હતી. મેં પૂછ્યું, “કેમરે કેટલી?”

ઉત્તર મળ્યો, “સોપન થયાં હશે.” “શું તમે ન પરચ્યા હોત તો એ કન્યા રીખાત ?”
 મેં પૂછ્યું, “અવસ્થા, તેનું જીવન એજે જાત. નાન નાની, કન્યાકાળ ગયેલો, આંખે પૂહું.
 પછી લે કોણ ? આપણે તો છીએ ધરડા, એટલે એમ માની લઈએ કે ભુગતું જ થયું છે.
 બે રૂપાળી અને સર્વાંગ સુંદર કન્યા મેળા હોત તો તે અલિભાની હોવા ઉપરાંત પાછળથી
 સાચવવી પણ મુશ્કેલ પડત. આ તો ઠીક છે; નહિ કાલે ત્યારે ખાવા જેટલું આપવાથી ગમે
 ત્યાં ધરને ખૂણે પડી રહેશે. વગેરે.

કનુમદ્દજી અને આ સિદ્ધપુરવાળા દોકર બન્નેએ વૃદ્ધ-મંત્ર કહ્યાં; પણ પહેલાએ ચોકખી
 નજળાઈ સ્વીકારી. બીજાએ થાડું જ કુશળતાથી જળપૂર્વક બચાવ કર્યો એટલું જ નહિ પણ
 પોતાની પરીપક્ષરજ્ઞતિ બતાવી, આમાં તથ્ય શું છે અને કેટલું છે એ બતાવતું એ આ
 ઘટના આલેખવાનો ઉદ્દેશ નથી, પણ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થતો એક આર્ય સિદ્ધાંત અહિં
 સૂચવી દેવાનો હેતુ છે અને તે એકે કર્માનુસારિણિ બુદ્ધિઃ। કર્મ એટલે સંસ્કાર, અગર
 વાસના. સંસ્કાર જે કરવા પ્રેરે તે તરફ માણસ ફળે, અને બે તેને બુદ્ધિ હોય તો તે
 વૃત્તિનું સમર્થન કરે ને તેના ઉપર ઝોપ ચઢાવે. સંસ્કાર શુભ અગર શુદ્ધ હોય તો બુદ્ધિ તેની
 વડીલાત કરી પ્રતિષ્ઠા મેળવે. સંસ્કાર નજળો હોય તો બુદ્ધિ તેનો પક્ષ લઈ કદાચ વિજય
 મેળવે પણ પ્રતિષ્ઠા ન મેળવે. એવા પ્રકારના માણસો આલાક કહેવાય છે. અને તેવા ચાત્રાકમાં
 પેલા દોકરલાઈની મણત્રી કરવી બેઠકે. અલગત કોઈ વાર બુદ્ધિયનુસારી પણ કર્મ
 હોય છે, બુદ્ધિ બતાવે તેવે રસ્તે માણસ આવે એવા માણસો પુરુષાર્થો હોય છે. કોઈ વાર
 બુદ્ધિ પરિમાર્જિત ન હોય તો એનો પુરુષાર્થ સત્પરિણામ ન લાવે, પણ બંને બુદ્ધિ શુદ્ધ
 હોય અને તે પ્રમાણે પુરુષાર્થ કદામાં આવે તો તેથી તે મહાન બને. આપણે આ કોટિમાં
 મહાત્માજીને મૂકી શકીએ. અરવું

શાંતિનિકેતનથી પાછાં ફરતાં કાશી આવીએ. જહુજીત અને વિદ્યાવૈદ્ય પૂ. દુવ
 સાહેબનો ન્યારે કલકતામાં ઉત્તર આવ્યો કે હું કાશીમાં છું. રહેવાનો છું. તમારા વિદ્યાચુરુ
 ગિરજી કાશીમાં જ છે. અને તમે મારે ત્યાં જ ઉતરજો. ત્યારથી જ હું કાશી માટે તલપાપડ
 થઈ રહેલો. કેન્ટોનમેન્ટ રોડનાથી દુવ સાહેબને બંગલે જતાં કૃપાવાનીજીનું આશ્રમ બેઠું
 લેવાની ઝંખના થઈ. એ તરણ બેગીને મળવાની લાલસા પ્રબળ હતી, પણ રસ્તામાં જ
 કોઈએ કહ્યું કે તેઓ અહિં નથી. એટલે આગળ આવ્યો. એક વારનું લંગમ્સ અગર મેહાન
 અને અત્યારનું વિશ્વકર્મા નગર હિન્દુ યુનિવર્સિટીનો વિભાગ ત્યાં દુવ સાહેબનો બંગલો છે ત્યાં
 પહોંચ્યો. દુવ સાહેબ ટુરસમાં જ મદ્રાસથી આવેલા હોવાથી તબિયત સારી ન હતી, પણ
 તેમનો પ્રેમ અને આત્મિક પ્રબંધ બેઠું હું તૃપ્ત થઈ ગયો. વિદ્યાર્થીઓ અને પંડિતો
 હોસ્ટેલમાં હતા જ. પરિચિતોને જાણે કાળે મળવાની ઝંખના જેને એક વાર થઈ છે તે મારી
 ઉત્સુકતાને કળી શકે. તેમાંએ વિદ્યાચુરુને (જાસ કરી નિખાલસ સ્વભાવના અને પ્રખર
 વિદ્યાસંપન્ન યુરુને) મળવાનું હોય ત્યારે હર્ષ અને ઉત્સુકતાની હદ નથી રહેતી. તેઓ પાસે
 હજી પહેંચ્યો નહોતો ત્યાં તો દ્વરથી “આઈવ સુલ્કલોલજી આઈવ, ક્યા સોલ્ક
 સોલ્ક વર્ષકે વાદ્ રતને પત્ર ઓર રતને સંકેત હોને કે વાદ્ મો આજ્ઞ હો।”
 એ યુરુ યુખનાં નિખાલસ અને સપ્રેમ વાક્યોએ મને શરમાવી દીધો. પણ પછી વિદ્યાવાતો,
 નવીન અભ્યાસનાં પરિણામો, ચાહુ કાર્યો વગેરેના વિષયોમાં ઉતર્યો અને એક બીજાના
 અનુભવો ફાલેલા.

અહિં વાંચકોને જણાવી દેવું ઉચિત ધારું છું કે જે મારા વિદ્યારુદ્ધિદુ યુનિવર્સિટીમાં સંસ્કૃત વિભાગમાં છે તે મુખ્ય નૈયાયિક છે, પણ ખરી રીતે તે વૈદિક બધાં દર્શનોના નિષ્ણાત પંડિત છે. મેં જેટલા પંડિતો જોયા છે તેમાં આમનું વિદ્યા દષ્ટિએ મુખ્ય સ્થાન છે અને એ ત્યાંના પ્રધાન પંડિત છે. ધ્રુવ સાહેબ પોતે તેમનાથી ખૂબ જ સંતુષ્ટ છે. અને તે પંડિતજીના હોવાથી હિંદુ યુનિવર્સિટી ગૌરવ માને છે. એ પંડિતજીની થોડી ચર્ચા કરું. શરીરમાં માત્ર અસ્થિ થોડી છે, ઉંમર થોડી નથી. અભ્યાસ કરાવવામાં અને તેનાં પરિણામો જાણવામાં ખાસ કરી પ્રાતઃકાળમાં ઉત્પન્ન થયેલ પિચારા નોંધવામાં એવા નિમગ્ન રહે છે કે કરવા સુધાં કદી જતા નથી. એ મોટો દોષ છે છતાં વિદ્યાની ઉપાસના કેટલી તીવ્ર છે એ જણાવવા ખાતર આ વાત આપું છું. પ્રાતઃકાળમાં ચાર કલાક અને જ્યોરે એથી રાતના નવ વાગ્યા સુધી સાત કલાક. એ અગિયાર કલાકના માત્ર બૌદ્ધિક કાર્ય નહિ પણ અધ્યાપન કાર્યના સતત અનુશીલનથી તેમની પ્રત્યેક દર્શન વિદ્યા કેટલી જાત્રા હશે એની કલ્પના દૂર બેઠાં અનભિચારે ન આવી શકે. મેં તેા શિષ્ય લાવે તેમને હવે આટલું અધ્યાપન ન કરવા કહ્યું. તેમણે એ સ્વીકાર્યું પણ, અરુ. એ અને એમના જેવા પંડિતો કાશીમાં છે એ જ મારે મન કાશીની વિરોધતા છે. પંડિતરામ્ય કાશીમાં ગંગા ઉત્તરવાહિની હોત અને શુદ્ધનાં પૂર્વસ્મરણો કરાવતાં હોત, અને બીજા કેટલીક કથા કાશીગરીની વિરોધતાઓ આજે છે તે હોત તો પણ હું કાશીને તીર્થ નામ કદી પણ ન આપત. કાશીનું તીર્થ એ ભારતીય સામ્પ્રદાયના સંરક્ષણમાં સમાજોહ્ય છે. ને એ ન હોય તો બાકીની બધી કાશીની વિરોધતાઓ અન્યત્ર મળુ લખ્ય છે.

મને જૈન બધી એક જૈન વિદ્યાર્થીઓનું નાનું મંડળ મળ્યું એકઠું થઈ ગયું, જે કોલેજમાં જુદા જુદા વિષયો લઈ શીખે છે, અને જુદા જુદા પ્રાંતમાંથી એકઠું થયેલું છે. આજુ અખ્યાસની, રાષ્ટ્રોપતાની, જૈન સમાજની, વર્તમાન સ્થિતિની, તેના શીરકાઓના બહુ કિંમતી અધ્યાસોની થોડી ઘણી ચર્ચા થઈ. અહિં નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે તેમના અમુક વિદ્યાર્થીઓને ખાસ રોકાણરસીપ મળે છે. જૈનો, સીખો, કાષ્ઠરથો વગેરે બધાએ એનો લાભ લે છે. મારા સાંભળવા પ્રમાણે એવી સંકેરો રોકાણરસીપો તેઓ કાશીમાં આપે છે. માત્ર શુદ્ધ વિદ્યા દષ્ટિથી આવી રીતે ધનનો ઉપયોગ કરનારા હિંદુસ્થાનમાં કેટલા હશે ?

બીજે દિવસે સવારે નાગરીપ્રચારિણી સભામાં ગયો. રામનવમી હોવાથી કાર્યોદય બંધ હતું. ડોહી અને લાંબી ગલીઓમાં મંત્રીને ત્યાં જવા નીકળ્યો. જે ગલીમાં જતાં અને ઉભા રહેતાં મન ચાલી તે ગલીમાં આટલાં વર્ષ જાદ ગયા પછી, કેવળ પૂર્વ પરિચયને કારણે, જીતકાળના સ્મરણથી ઉત્પન્ન થતા આનંદને કારણે એ સરે સ્પર્શ મળુ ન કર્યો. જે એકાએક મને જૂઠ્ઠાનમાં આવ્યા પછી રીકા કરવાની વસ્તુ જેવા લાગતા તે એકાએક બેસી કાશીમાં જતાં પૂર્વકાલીન સ્મરણને લીધે એક જનનો આનંદ અનુભવતો. મને તે વખત લાગ્યું કે જે વસ્તુ અનુભવ કાળમાં દુઃખદ હોય છે કે ખરકે છે તે જ સ્મરણકાળમાં સુખદ બની જાય છે. ધ્રુવ સાહેબનાં (એક વાર સાથે તો જમીએ એના) ગ્રેમાળ આગ્રહથી બીજે દિવસે શેકાપો પણ જે ગંગા કાંઠે વળી જ્યતીત કરેલાં અને જ્યાં અનેક પોથીઓ ઉથામેલી ત્યાં ગયા સિવાય કાશી છોડવાનું મન થાય ખરું ? તેથી એ અખ્યાસસ્થાનમાં ગંગાના કિનારે જૈન મંદિરમાં માત્ર બે મિનિટ જઈ આવ્યો અને સુખ તથા દુઃખની તીવ્ર મિશ્રિત લાગણી

આનુભવતાં અનુભવતાં આપ્રા તરફ આપ્રા નીકળ્યેં ફરી અદિ અવશે ? આવીશ તો રહીશ ? રહેવું ઘટિત છે કે નહિ ? કાયમ રહેવું કે નહિ ? ખાણું ફરી આવવું છે અને જાગક જની વિદ્યાર્થી જની આપની આટલી પરીણત વિદ્યાનું નથી દષ્ટિએ પાન કરવું છે એવું વિદ્યા-ગુરુને વાનચિતમાં આપેલું વચન પાળવાનો અવસર પાછો આવશે કે નહિ ? એ અવસર આણુવા શું શું કરવું પડશે અને શું શું હોડવું પડશે વગેરે અનેક પ્રશ્નમાળાઓને હૃદયમાં લપ્ત ગાડી ઉપર સ્વાર થયો અને આપ્રા પહોંચ્યો.

આપ્રા એ ચાર વર્ષના પૂર્વ વિચારનું સ્થાન હતું. ત્યાં મિત્રો મણા. કેટલાક ધીપુત્રો તો કેટલાક ધીપુત્રો; મહાવીર જ્યંતિ આવવાની તેથી ત્રણે ફિરકાઓનો સંયુક્ત પ્રયત્ન એ ઉત્સવ માટે હતો, અને અચાનક જવાનું થયું એટલે એઓ નીકળવા દે ? બધું ઠેકવું સમ્ય છે પણ મિત્ર-આગ્રહ કેલ્લો સમ્ય નથી. આર્યસમાજના, મુસલમાનોના અને સનાતની-ઓના ઉત્સવો તાજેતરમાં થયા હતા અને ચનાર હતા. જૈનો પાછા પડે તો ધર્મની અધો-ગતિ ગણાય, એટલે તેઓને પણ સહાનુભવેલું નહોતું. યુવકો સ્વયંસેવક દળ તૈયાર કરવા અને જૈન સમાજનું સંગઠન કરવા ઉત્સુક દેખાતા. હાગવાન મહાવીરના જીવન પરત્વે, અને સ્વયંસેવા પરત્વે, અને સંગઠન પરત્વે, મારે કાંઈક કહેવું એવી એમની માગણી હતી. મેં કશું કે હું જાનો સ્થાનકવાસી છું. મૂર્તિપૂજક ફિરકામાં જીવન વ્યતીત કરું છું, અને દિગંબર પંથના નિકટ પરિચયમાં ખૂબ આવ્યો છું, છતાં એ ત્રણે ફિરકાઓમાંના ધણા મને પોતાના ફિરકા બહારનો અથવા પોતાના ફિરકાનો અનુયાયી માને છે. સ્થાનકવાસી મને મૂર્તિપૂજક સમજે છે. કેટલાક 'સ્વેતાંબરો' દિગંબરમાં પસપાન લુએ છે, અને દિગંબરો તો મને સ્વેતાંબર જ માને છે. ખરી રીતે હું સમાન રૂપે ત્રણે ફિરકાનો છું અને અસમાન રૂપે એકનો નથી. એવી સ્થિતિમાં તમારા સંયુક્ત ઉત્સવમાં હું તમને સંગઠનાવીશ તે બારે તો નહિ પડે ? સામેથી ઉત્તર આવ્યો કે અમે યુવકો એ માટે તૈયાર છીએ અને આ પ્રયત્ન યુવકોનો જ છે. ત્યારે આવી ખાત્રી મળ્યા ત્યારે મેં કાંઈક બોલવા સ્વીકાર્યું, અને વિષય નક્કી કર્યો "જેન ધર્મજ્ઞા હૃદય વ્યા હૈ" જૈન ધર્મનું હૃદય શું છે ? એ વિષય ઉપર નીકળવાને દિવસે દોઢેક કલાક ચર્ચા થઈ જે આ વર્ણનમાં ટુંકામાં પણ આપી ન શકાય. વળા પ્રસંગ મળશે તો એ વિચારો વ્યવસ્થિત કરી ઉપસ્થિત કરીશ.

જેમ આ મુસાફરી ત્વરાની હતી તેમ તેનું આ વર્ણન પણ તેથીએ વધારે ત્વરાપૂર્વક કરી આપ્યું છે. તેમાં ઘણી બાબતો છોડી છે, ઘણી ટુંકાવી છે, અને ઘણી ઉત્ક્રમે પણ મૂકી છે. આપ્રા છે કે એ નૃતિ હાનન્ય ગણાય.

પંડિત મુખસાસીજી

જ્ઞા ન ગો ચ રી

ગોરી પ્રજાની સંસ્કૃતિ

આફ્રિકા અને એશિયાવાસીઓ સુધરેલા નથી એમ યુરોપ અને અમેરિકાની ગોરી પ્રજા માને છે; પરંતુ એનો અર્થ એટલો જ છે કે આપણી મંડળી કરવાની રીત, આપણી શિક્ષા કરવાની પદ્ધતિ અને પ્રાણી કે મનુષ્યનો છવ લેવાની રીત તેમની રીતો કરતાં જુદી છે. શિકાગો શહેરમાં ગોરી અને લૂટકાટ એવી તો પદ્ધતિસર કરવામાં આવે છે, કે તે એક સામાન્ય ધંધા જેવો થઇ પડ્યો છે. એક શુદ્ધગાર મરે છે તેની પાછળ પાંચથી સાત પોલીસોનાં ખૂન થાય છે; અને જેટલી ગોરીઓ ત્યાં થાય છે તેના ૨૫ ટકા પણ પકડી શકાતી નથી. અમેરિકાનો રેડ ઇન્ડિયન દુરમનતા માથા પરનું ચામડું ઉતારી લેતો, અને હવેના અમેરિકનો હાથી લોકોને જીવતા બાળી નાંખે છે; તે બેમાં વધારે જંગલી કાણુ તેનો નિર્ણય કરેલા એ સુરક્ષીનું કાપ છે. અમેરિકાની ગોરી પ્રજા હજારીઓનું “લીન્ચીંગ” કરે છે તે વિશે “સેન્ચરી મેગેઝીન”માં જે. કમ્પ્લુ. બેન્સનનો લેખ છે તેમાંથી અને નીચેની વિગત ઉતારીએ છીએ.

“વડી કોર્ટ”માં હબસી વિરુદ્ધ એક કેસની અપીલ થાય છે: તેમાં બધા ગોરા લોકો શું પરિણામ આવશે તેની રાહ સંકાપી નજરે જુએ છે: ન્યાયાધીશ શુનેકગારને ઊઠી મૂકે છે, અને બધા લોકો અંદર અંદર શ્વસપ્રસ વાતો કરતા બહુ કંઈ થયું જ નથી તેવો દેખાવ કરતા જતા પડે છે; પણ તેમણે સંકેત કરી સમજાવે હોય છે.....સાત પડે છે, અને થોડાએક માણસો ધરતી બહાર નીકળે છે: મોટરમાં બેસી શહેરથી ૮ માઇલ દૂર તારના કે ટેલીફોનનાં થાંભલા પર ચઢી તેના તારને કાપી નાંખે છે; પછી હપ્તાકપરી મોટરો ચાલી લાગે છે; અને એક કમનસીબ હબસીને જંગલમાં જીવતા બાળી મૂકવામાં આવે છે. ...કોઈ કોઈ વાર બેંદુકોથી મરણ થઇ જાય છે પણ લોકો ધત્તી નથી છે; અને કેદીને બહાર પસંદી કાઢી તેને જપાના દેખતાં બાળી મૂકે છે. ++ ૧૯૧૬ ના જૂન માસમાં ન્યૂ ઓર્લીઅન્સમાં નહેર કરવામાં આવેલું કે “૩૦૦૦ માણસો હબસીને બાળશે.” વળી “એક્ઝીક્યુટીવનું ટોળું લેન હાઈફીલ્ડ (હબસી)ને આજે સાંજે પાંચ વાગે બાળી મૂકશે” અથવા “આજે કદાચ ત્રણ કે છ હબસીઓને બાળવામાં આવશે,” અને “હકડે હકડે મરતાં સુધી હબસીને રાંધ્યો-” વગેરે વિગતો રસપૂર્વક ત્યાં વાંચવામાં આવે છે. x x અત્યાર સુધી અમેરિકામાં કુલ ૪૦૦૦ માણસોને આવી રીતે જીવતા બાળી મૂકવામાં આવ્યા છે; અને તેમાંના ઘણાજસ હબસીઓ જ છે.

હબસી લોકો ગોરી સ્ત્રીઓ ઉપર અત્યાચાર કરે છે, તેથી તેમને દાખલો બેસાડવા આવી શિક્ષા કરવામાં આવે છે, એવો મત હાલ પ્રચલિત છે. પરંતુ ૪૦ વર્ષના “લીન્ચીંગ”નો અહેવાલ તથા આંદાસ તપાસતાં એક વિગત સ્પષ્ટ થાય છે કે જેટલાને જીવતા બાળી મૂકવામાં આવ્યા તેમાંના ૧૮ ટકા શુદ્ધગારો પર જ અત્યાચાર કરવાનો આરોપ હતો. અને ગોરી સ્ત્રીઓએ પણ આવી દુષ્ટ રીતે પોતાના શીયળનું રક્ષણ કરવાની પદ્ધતિ સામે સખત વિરોધ કર્યો છે. અત્યાચારના આરોપ સિવાય બીજા નાના ગુણોએ માટે પણ “લીન્ચીંગ” કરવામાં આવે છે. અમેરિકાના કેટલાંએક

દક્ષિણ સ્ટેટસમાં કોઈ હબસી ફેડની મોટર સિવાય બીજી મોટર વાપરી શકે નહિ. વળી પગે ચાલતા ગાસના દેખતા કોઈ પણ હબસી વાહનમાં બેસીને પસાર થઈ શકે નહિ. (આથી વાંચકો સમજી શકશે કે આપણા અહીંના અત્યંત કરતાં અમેરિકામાં હબસીઓની સ્થિતિ વધારે દુઃખી અને બચકર છે.) અને આવા હુકમ શુદ્ધિ માટે જોખમી જીવ લેવામાં આવ્યો તેમાં સીઓની સંખ્યા ૯૨ જેટલી હતી. ગોરી સીઓ ઉપર અત્યાચાર કરવાનો જે બચકર આરોપ હબસીઓ ઉપર કરવામાં આવે છે, તેમાં ખાસ વલ્લદ નથી; ૧૯૧૧ માં ઇમીગ્રેશન કમીશને જ્યારે યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં થતા શુદ્ધિઓના જે આંકડા તપાસ્યા તેમાં કોટ સમક્ષ આવેલ ૨૭૬૨ અત્યાચારોનાં કેરોમાંથી હબસીઓનું પ્રમાણ ધણું ઓછું હતું. અને અમેરિકાના મૂળ વતનીઓ તથા ત્યાંની ગોરી પ્રાંતમાં તેનું વધારે હતું. સીવીલ વૉર પછી જ્યારે હબસીઓ શુભાશીમાંથી છૂટા થયા, ત્યાર પછી જે પ્રાંત એક વખત શુભામ હતી તે જ પ્રાંતને પોતાના જેટલા જ હકો મળતા જોઈને ગોરી પ્રાંતની દુષ્ણ લાગણીઓ ઉત્કેશક; અને તેને પરિણામે જ એમ તે બહાનું કાઢી હબસીઓને તે રીવાજના લાગી.

૧૯૨૨ માં જે કોઈ સ્ટેટમાં “લીન્ચિંગ” કરવામાં આવે, તેના ઉપર “ફેડરલ કોટ”માં અપીલ થઈ શકે એવું બીલ ‘હાઉસ ઓફ રેપ્રીઝન્ટેટીવ્ઝ’-પ્રતિનિધિ મંડળમાંથી પસાર કરવામાં આવ્યું; અને તેને લઈને ‘લીન્ચિંગ’ના આંકડાઓ કમી થતા ગયા; તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧૯૧૬	...	૮૩	૧૯૨૩	...	૨૮
૧૯૨૦	...	૬૫	૧૯૨૪	...	૧૬
૧૯૨૧	...	૬૪	૧૯૨૫	...	૧૮
૧૯૨૨	...	૬૪	૧૯૨૬	...	૩૪

૧૯૨૨ માં ઉપર જણાવેલું બીલ સીનેટમાંથી પસાર નહોતું થયું; અને ૧૯૨૫ માં સીનેટ બે બીલને પસાર કરવાની નથી એમ કૉંગ્રેસમાં નહોતું થયું કે તુરત ૧૯૨૬ માં “લીન્ચિંગ”નો આંકડો વધારે થયો.”

સુધરેલા ગણતા દેશોમાં માત્ર અમેરિકા જ એક દેશ છે જ્યાં નહોતું. સીઓ અને બાળકોની સમક્ષ પણ મનુષ્યને આવી રીતે બાળી મૂકવામાં આવે છે.

x x x x

અમેરિકામાં બારાએલી દલિત પ્રજા અને વર્ગોની કૉંગ્રેસમાં (કૉંગ્રેસ ઓફ ધી લીગ ઓફ આપ્રેસ ડેશન્સ એન્ડ કલારીસ) હબસી લોકોના સંરક્ષણ માટે સ્થપાએલી કમીટીના (કમીટી ઓફ રીપ્રેસન્ટેસ ઓફ ડેસ નીમ) પ્રમુખ લાગીન સેન્ગહેરે જે લાંબા આયુ હતું, તેમાંની ચોંકાવનારી વિગતો એમ ‘લીન્ચિંગ’ના અનુસંધાનમાં નીચે ઉતારીએ છીએ.

લાગીન સેન્ગહેર કહે છે—“જ્યારે ફ્રેંચ લોકો આપણા ત્યારે પહેલાં એમણે કહ્યું—“અમે તમને સંસ્કૃતિ આપવા માગીએ છીએ.” પણ પાછળથી તેઓએ અમને ફેળવણી આપવા ના પાડી, કારણ જે અમે ફેળવણી લઈએ, તે તેઓની મરજીમાં આવે તેવું વર્તન અમારી સાથે તેઓ રાખી શકે નહિ. x x થોડા વર્ષ પહેલાંના ફ્રેન્ચ લોકોનીઅલ એડમીનીસ્ટ્રેશનના રીપોર્ટમાંથી હું આપને નીચેની વિગતો આપું છું.

કોસાનીઅલ એડમીનીસ્ટ્રેશન લખે છે—“કેટલીએક જર્મન નાસેકુ સીપાઇઓની બંદોકો ‘બાના’ બતાવતા લોકોએ સંતોડી હતી, તે પરથી ગાના લોકના નાચકને પકડીને તેની પાસેથી બંદોક ક્યાં છે તેની બાતમી મેળવવા બાનીઆના મથકના ચીફ-એડમીનિસ્ટ્રેટરે તેનો હાથ લોટાના કાપીઇગ-પ્રેસમાં કચડી નાંખ્યો તે શુદ્ધિને આરોપ હું તેના ઉપર મૂકું છું—ત્યારબાદ લોખંડના કુકડાઓવાળા ચાલુકથી તેણે તેને માર માર્યો, પછી રક્તથી બરેલા શરીર ઉપર તેણે મધ ચોપડયું, અને પ્રખર સૂરના

વાપમા મધમાખીઓ આવીને હળ પારે તે મટિ તેને ઉઠો રાખવામા આવ્યો । !—આ આદેશ પડું તેના ઉપર મૂકું છું.”

આના કરતા પણ બાયકર એક બીજો દાખનો છે મધકાલીન યુવના જંગલી લોહી પણ ન રીળાવે એવી રીતે એક ડ્રેએ તેના નોકરને એ સિદ્ધા કરી તેના અહેવાલ વાંચતાં આપણને ખરેખર કમખાં આવે તેમ છે.

રીપોર્ટ આગળ જણાવે છે — “કેરોના એડમીનીસ્ટ્રેટર ઉપર હું નીચેના આદેશ મૂકું છું. ૧૯૧૫ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ૫૦૦ ફાઉન્ડની એરીની કબજાત મેળવવા તે એડમીનીસ્ટ્રેટરે નીચે પ્રમાણે પગલાં લીધા. તે એરી મટિ તેણે તેના નોકરને અન્ડેગ્રા ગણ્યો, અને તે રકમ તેણે કયાં સંતાડી હતી તે ખાતમી મેળવવા એડમીનીસ્ટ્રેટર સાહેબે પહેલા તેના કપડા કાઢી નાખી નાગો કર્યો, તેના વૃષણને એક ટેળવ ઉપર મૂક્યા, અને હથોડી લઇ એક વૃષણને કચડી નાખ્યો । ! અવગત નોકર બેભાન થઈ ગયો, પણ બ્યારે તેને વાન આવ્યું ત્યારે એરાએવી રકમ કયા છે એની ખબર ન આવે તો બીજા વૃષણને પણ કચડી નાખવાની તેને ધમકી આપવામા આવી । !

ગેરી પ્રજામા આટલી બધી પાશવરૂતિ છે તે જોઇ આપણે પણ બેભાન જેવા થઇ જઇએ છીએ ગમે તેવા અત્યાચાર ગમે ત્યા કરતા તેઓ અચકાઇ તેવા નથી.

૨૬

બૅકસાઇટ

“ધી ઇકોનોમીસ્ટ” માથી અમારા વાયકો માટે અને નીચેના આકડા ઉતાર્યો છે.

એક્યુમીનીઅમ બૅકસાઇટ નામની મિથ ધાતુમાથી કાઢવામાં આવે છે એક્યુમીનીઅમ રાખ્દનું મૂળ રોમન છે: અને પ્લીનીએ એક પદ્યને (ધાતુને નહિ) એક્યુમેનનું નામ આપ્યું છે. x x લગભગ સૌએક ધાતુઓમા (Compounds) એક્યુમીનીઅમ લાગેલું હોય છે. આપણી પૃથ્વીના ચિદમાં જુદી જુદી ધાતુઓનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે માનવામાં આવે છે.

સોના પ્રમાણને એકમાત્રીકે લઇએ તો

એક્યુમીનીઅમ પૃથ્વીના પડના	૭-૮૫ ટકા	૧૫૭૦૦૦૦૦
લોહું (પીગ આયન)	૪-૫૦	૮૦૦૦૦૦૦
નીકલ	૦ ૦૨૩	૪૬૦૦૦
તાણું	૦.૦૦૭૫	૧૫૦૦૦
જસત	૦ ૦૦૪૦	૮૦૦૦
સીકું	૦ ૦૦૨૦	૪૦૦૦
કલ્ક	૦ ૦૦૦૫	૧૦૦૦
રૂપ	૦.૦૦૦૦૧	૨૦
સોનું	૦ ૦૦૦૦૦૦૫	૧

આપણા દેશમા બૅકસાઇટની ઉત્પન્ન કરી થતી જાય છે તે નીચેના આકડા ઉપરથી વાયકને મમજાવે.

૧૯૨૪	૧૯૨૫	૧૯૨૬
ટિક્ક	૨૩૨૨૮ (સોનટન)	૧૦૧૭૦
૧૯૨૭ નો આકડો આપવામા આવ્યો નથી.		૪૯૫૬

પૌષ્ટિક ખોરાકનાં અગત્યનાં તત્ત્વો.

પૌષ્ટિક ખોરાક કેને કહેવો એ વિશે ડૉક્ટરોમાં અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓમાં ઘણો મતભેદ છે. હાલ એક મત ખૂબ પ્રચલિત છે: ખોરાકના જરૂરી તત્ત્વને “વાઇટેમીન” જીવન-અંશ કહેવામાં આવે છે. વાઇટેમીન કંઈ એવો પદાર્થ નથી કે આપણે તેને જોઈ શકીએ. વીજળીની જેમ એ એક જીવનને જરૂરી એક શક્તિ છે. ૧૦ મણુ ચોખાની કુશકીમાં માત્ર ત્રણ કે ચાર જ વાઇટેમીન હોય છે: અને જાડુ સાર કરેલા ચોખા ટુંગાઇ ગયા પછી ખાવાથી ‘એરી-એરી’ નામનો રોગ થાય છે એ સત્ય હવે સર્વમાન્ય થયું છે. માણસના શરીરમાંથી ને વાઇટેમીન ઓછાં થઇ જાય તો તેની શક્તિ પણ ઓછી થાય; અને તેને નવા નવા રોગો ન થાય-તોપણ તે હાડપિંજર જેવો થઈ જાય.

સૂર્યના તાપમાં જીવનનું તત્ત્વ રહેલું છે; સૂર્યની શક્તિનો તેજનો માત્ર ૨૦૦૦૦૦૦૦૦૦ અંશ જ પૃથ્વી ઝીલી શકે છે. આ તેજથી વનસ્પતિમાં મુખ્યત્વે જીવનની ક્રિયા પ્રક્રિયાઓ થાય છે; અને વનસ્પતિમાંથી પ્રાણીઓ એ જીવનતત્ત્વને લઈને જીવે છે.

વાઇટેમીન ચાર જાતનાં હોય છે. વાઇટેમીન “અ” કાઠીલીવર ઓછું, માખણ, તાજું દૂધ, મલાઈ, ઘી વગેરેમાં હોય છે. એ ખાવાથી માણસનું અંગ રિતબદ્ધ રહે છે, શરીર વધે છે, ઘસારો ઓછો લાગે છે, અને રોગ થતો નથી.

વાઇટેમીન “બ” અનાજ, સૂકા મેવો, બીયાં, વગેરેમાં હોય છે. મોટરકારમાં પેટ્રોલના ગ્યાસને સળગાવવા માટે જેમ વીજળીના તણખાની જરૂર હોય છે, તેમ આપણા શરીરની પાસેથી કામ લેવામાં આ વાઇટેમીન ઉપયોગી છે. વાઇટેમીન બ આખા ઘઉંના લોટમાં (મેંદામાં નહિ) હોય છે; લોટના થૂંકામાં, ચોખાની કુશકીમાં આ અમૂલ્ય તત્ત્વ મોટા ભાગે હોય છે.

વાઇટેમીન “ક” લીંજુ, ટમાટાં, ફણેલા કઠોળમાં, મૂળામાં, અને સોડા નાંખ્યા વગર ખાંદેલી કેાળીમાં તથા તાજાં ફળમાં હોય છે. મોટરકારનો અકસ્માતની સમી જેમ વીઓ ઉતારવામાં આવે છે, તેમ લવિષ્યની બીમારીને આ વાઇટેમીન અટકાવે છે.

ઉપરનાં ત્રણે જાતનાં વાઇટેમીન ગરમ દર્યા વગરના તાજાં દૂધમાં, ખટાટામાં, કઠોળમાં, ટમાટાં વગેરેમાં હોય છે (!) મેંદો, વેજીટેબલ બી, તેલ, જેમ-સુરખો, ગોળ, તદ્દન સાર કરેલા ચોખા, સંઘલી રાખેલાં ફળ વગેરેમાં એક પણ વાઇટેમીન હોતું નથી, અને ખોરાક તરીકે તેમની કિંમત કંઈ જ નથી.

શરીરનો ઘસારો પૂરવા માટે ચોડું પ્રોટેઈન (બીયાંનો સફેદ ભાગ અથવા ઈંડાની સફેદીમાં રહેલું તત્ત્વ) તથા થોડીએક ચરબીની જરૂર રહે છે. નાનાં છોકરાંઓના ઉછેર માટે આ તત્ત્વ પણ જરૂરી છે. દૂધ અને મલાઈ લેવાથી એ તત્ત્વો પૂરાં પડે છે; અને વનસ્પતિનાં ‘પ્રોટેઈન’ આખા ઘઉંના લોટમાં તથા વટાણા વગેરેમાં હોય છે. ચરબી, તાજું દૂધ, તાજું માખણ અને મરઘીમાં પણ હોય છે. ખોરાકની ચીજોના ચુલુ ઉપર પ્રમાણે નાંખ્યા પછી ને કોઈ પોતાનો નિયમિત આહાર તે પ્રમાણે ધરે, તો તેને ફરીઆદ કરવાનું કારણ રહેશે નહિ.

૧ વેજીટેબલ ધોમાં આ વાઇટેમીન હોતું નથી તેથી શરીરની પુષ્ટિ માટે તે તદ્દન નાકાચૂક છે.

‘અ’ ‘બ’ અને ‘ક’ વાઇટમીન ઉપરાંત ‘ડ’ વાઇટમીન પણ શરીરને જરૂરી છે.^૧ ‘ડ’ વાઇટમીન માત્ર સૂર્યના તાપમાંથી જ મળે છે. સૂર્યના તાપ આપણા શરીર ઉપર પડે તો અમુક રસાયણિક ક્રિયા થઈને ‘ડ’ વાઇટમીન ઉત્પન્ન થાય છે. ઘેર તંકામાં ફેરે અને તેને લઈને શરીરમાં ‘ડ’ વાઇટમીન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે તેના દૂધમાં ઉતરી આવે છે. માખણમાં પણ આ વાઇટમીન હોય છે; ઠોંડ લીવર ઓઈલમાં પણ આ વાઇટમીન મોટા પ્રમાણમાં હોય છે.^૨ સૂર્યના તાપને^૩ લઈને જે તત્ત્વમાંથી ‘ડ’ વાઇટમીન બને છે તે તત્ત્વનું નામ હેમ્પસ્ટેડના નેશનલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ (ઑફ મેડીકલ રીસર્ચ) “ અર્ગોસ્ટેરાલ ” ergosterol આપ્યું છે. ‘ અર્ગોસ્ટેરાલ ’ પ્રયોગશાળામાં બનાવવામાં આવે છે, અને તેને સૂર્યના અલ્ટ્રા વાયોલેટ કિરણોમાંથી પસાર કરી દ્વા તરીકે વેચવામાં પણ આવે. ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને આ વાઇટમીનની ખાસ જરૂર રહે છે.

૧ પાંચમું વાઇટમીન ‘ઇ’ પણ થોડા જ વખત પહેલાં શોધવામાં આવ્યું છે.

૨ વાઇટમીન ‘ડ’ જે શરીરમાં જોછા પ્રમાણમાં હોય, તો માણસ હાડપિંજર જેવું થઈ જાય છે. અનાયાસમતી બાળકોમાં મોટું પ્રમાણ આવાં બાળકોનું હોય છે; કારણ તેમનાં જન્મ પહેલાં તે બાળકોની માતાઓ સૂર્યના પ્રકાશનો લાભ લઈ શકતી નથી.

૩ સૂર્યનાં અલ્ટ્રા-વાયોલેટ કિરણોની અસરથી જ આ વાઇટમીન ઉત્પન્ન થાય છે. સાદા કાચમાંથી જીવનશક્તિ આપનાર આ કિરણો પસાર થઈ શકતાં નથી; તેથી જીવનની દૃષ્ટિએ કાચની કિંમત કાચ જેટલી જ ફાણમાંથી^૪ અલ્ટ્રા-વાયોલેટ સૂર્યનાં તરંગોની રંગનાં કિરણો આરખાર આવી શકે એક પણ કાચ બનાવવામાં આવે છે.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

સંગીત ગીતાંજલિ : શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, સંપાદક, પં. શ્રી૦ ભીમરાય શાસ્ત્રી, કાવ્યતીર્થ, સાંખ્યતીર્થ, સંગીતાચાર્ય, વિશ્વભારતી, શાંતિનિકેતન કિંમત રૂ. ૩-૦-૦.

આખા દેશમાં જે સાંસ્કૃતિક જગત્રિન થવા માંડી છે તેને પરિણામે પ્રત્યેક પ્રાંત, પરપ્રાંત વિશે જાણવાને અને તેમાંથી સાફ મળે એટલું સ્વીકારવાને ઉત્સુક બન્યો છે. અમદાવાદમાં બંગાળી સંગીત અને નૃત્યની ચર્ચા થાય અને શાંતિનિકેતનમાં વસતી બંગ-બાળાઓ ગૂજ-રાતી, ગરબા શીખે એ બધું આ સાંસ્કૃતિક જગત્રિને લીધે જ શક્ય બન્યું છે. આવે સમયે પં. શ્રી ભીમરાય શાસ્ત્રીએ વિશ્વવિખ્યાત ગીતાંજલિના સૂરને ત્રિપિચ્છ કરી ભારતવર્ષ સમક્ષ ધર્ષા છે એ માટે અમો એમને હાર્દિક ધન્યવાદ આપીએ છીએ. અત્યાર સુધી જેના માત્ર કાવ્યરસનો જ ઉપભોગ બંગાળ બહારના લોકો કરતા હતા તેના સંગીતરસનો ઉપભોગ પણ હવે તેઓ કરી શકશે અને એ વિશ્વકવિના કાવ્યમાં ભાવ, ભાષા, અને સૂર કેવાં સામંજસ્ય પામ્યાં છે એનો અનુભવ કરશે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ગીતાંજલિનાં ગીતો દેવનાગરી ત્રિપિમાં છાપવામાં આવ્યાં છે. પછી તેમની સ્વરલિપિ પણ દેવનાગરીમાં જ આપવામાં આવી છે. ગીતાંજલિનાં ગીતો ઉપરાંત બીજાં પણ કેટલાંક સુપ્રસિદ્ધ ગીતો (જેવાં કે 'જનગણમનઅધિનાયક જય હે'—વંદેમાતરમ) નો એમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. વળી શક્ય ત્યાં અંગ્રેજી અનુવાદનો અનુક્રમ પણ આપવામાં આવ્યો છે. એ રીતે પુસ્તકને બને એટલું ઉપયોગી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

સ્વયં કવીશ્વરની સૂરવિધિક સ્મૃતિને પણ તાજ કરવાનો અધિકાર જેમને પ્રાપ્ત થયો છે એવા રવીન્દ્ર-રચિત ગીતોના લંકારી, સંગીતાચાર્ય શ્રી દિનેન્દ્રનાથ ઠાકુર અને ગીતોના સૂરપ્રદાતા શ્રી રવીન્દ્રનાથે પોતે જે સ્વરલિપિને સ્વરશુદ્ધ હોવાનું પ્રમાણપત્ર આપ્યું છે તેને વિશે અમારે ઝાઝું લખવાનું ન હોય, તેમ છતાં અમને એક સૂચન કરવાનું મન થાય છે કે ગીતોના સૂરની જે બારીક આલંકારિક ખૂબીઓ આ સ્વરલિપિમાં નથી ઉતરી તેને ઉતાં રવાનો બીજાં આવૃત્તિ વખતે પ્રયત્ન કરવામાં આવે.

'સ્વરલિપિ' તૈયાર કરવાની કયાવટ અને છાપવાની અગવડોનો વિચાર કરતાં ગ્રંથની કિંમત વધારે લાગતી નથી.

આ કામ હાથ ધરી આટલી સફળતાથી પાર ઉતારવા માટે સુયોગ્ય પંડિતજીને ફરીવાર આંતરિક ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

સમર્પણની કથાઓ : (રવીન્દ્રનાથ) અનુવાદક, શ્રી નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ, 'પાટીદાર' મંદિર, આણંદ. મૂલ્ય ૩ આના ટપાલ ખર્ચ ૧ આનો.

કવિવર રવીન્દ્રનાથનો 'કથાઓ કાલિની' નામનો ગ્રંથ ઉદાત્ત વીર રસનાં અંગંક વહેતો, શબ્દસમૃદ્ધિ, હંદસાગમી અને ભાવસંચય માટે વિખ્યાત છે. આ ગ્રંથના થોડા ભાગનું સારગ્રાહી ગદ્ય ભાષાંતર પહેલાં ભાઈશ્રી અવેરચંદ મેઘાણીએ 'કુરબાનીની કથાઓ' એ નામે કરેલું. શ્રી નરસિંહભાઈએ એ જ ગ્રંથનું અવિકલ ગદ્ય ભાષાંતર આજે ગૂજરાત સમક્ષ ધર્ષ્ય છે. હજી આ ગ્રંથના નીચા અનુવાદની અમો ઉત્સુકતાપૂર્વક રાહ જોઈએ.

છીએ-પણ તે તો પદમય હોવા નોંધ્યો. કોઈ કવિ હૃદય આ કામ સ્વીકારી ચૂક્યાતો કાવ્ય-દેવીની હંદસમૃદ્ધિ વધારશે એવી અમો આશા રાખીએ છીએ.

પ્રસ્તુત ભાષાંતર કરવામાં ; અનુવાદક મૂળને જરાજર સ્વીકાર્યાથી અનુસર્યો છે અને એટલે અંશે આ ભાષાંતરમાં મૂળની ખૂબીઓ ઠીક ઠીક સચવાઈ છે. આમ છતાં સમગ્ર દૃષ્ટિથી ભાષાને હજી એક ચકાવવાની જરૂર લાગે છે. કેટલીક જગ્યાએ વાક્યરચના મૂળને વળગી રહેવાથી જરા કઠંગી રહી ગઈ છે. તે સિવાય ગ્રંથમાં કોઈ કોઈ ટેકાણે અનુવાદનાં સંબંધનો પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ બધી ત્રુટિઓ આવતી વખતે સુધારવામાં આવશે એવું અમો ઇચ્છીએ છીએ.

પુસ્તકની વસ્તુ સારી હોય એટલું જ ખસ નથી. તેનો બહારનો દેખાવ પણ અભિ-રુચિ ઉત્પન્ન કરે એવો હોવો નોંધ્યો એમ અમો માનીએ છીએ એટલે કિંમત જરા વધારીને પણ જો પુસ્તકને વધુ સારા રૂપમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હોત તો સાફ એવો ભાવ મનમાં જાગે છે.

હંગેરીનો તારણહાર : સંપાદક, અવેરચંદ મેઘાણી; મુદ્રક અને પ્રકાશક, અમૃત-ભાઈ દક્ષપતભાઈ શેઠ, રાણપુર. કિંમત ૦-૮-૦.

પ્રજા જ્યારે સ્વાતંત્ર્યને માટે જંગે ચઢે છે ત્યારે તેને ખીજી પ્રજાઓના સ્વાતંત્ર્ય-જંગોની કથા ઉત્સાહપ્રદ થઈ પડે છે, અને એ રીતે આ પુસ્તક બહુ જ રસિક છે. લોક-નાયકની અઠગ દૃઢતા ઉપર જનતાનાં સ્થૂંચેલાં અને પ્રમથનની પ્રગતિનો કેટલો બધો આધાર છે તે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંથી જરાજર જોઈ શકાય છે. અહિંસાત્મક અસહકારની રાજ-કીય શસ્ત્ર તરીકેની ઉપયોગિતા પણ આ પુસ્તકદ્વારા ઠીક ઠીક સમજાય છે. અમો ઇચ્છીએ છીએ કે સૌ કોઈ આ પુસ્તક વાંચે.

શ્રી કૃષ્ણ દર્શન : લેખક, રંગનાથ શંભુનાથ ધારેખાન ખા. એ. પ્રકાશક, દરિભાઈ દક્ષપતરામ પટેલ, શાંદપુર, અમદાવાદ. સોલ એજન્ટ, હરજોવનદાસ હરજીવનદાસ બુક્સેસર, ૩૦૩૫ પાનકેર નાકા, અમદાવાદ. કિંમત ૧-૪-૦

‘એક કામ પૂરું થયેથી હાથ ખીજે ધાલવો’—એ પંક્તિ કેટલાં સંવેદન પછી કવિ-હૃદય-માંથી નીકળી હશે તેનો કંઈક ખ્યાલ અન્ય પ્રકારે અમને પ્રસ્તુત પુસ્તક વાંચીને આવ્યો. લેખકે એકસાથે બે કામ-ટુચકા સંગ્રહનું અને શ્રી કૃષ્ણ દર્શનનું (અને ગાલિપ્રદાનને પણ જો ગણીએ તો તો ત્રણ કામ)—હાથ ધરી એટલે પરિણામે પુસ્તકમાં શ્રી કૃષ્ણને બદલે મીઠાં સંલોભાઈ અને લાલચુબુર્ગનાં જ દર્શન ચાલે છે અને શ્રી કૃષ્ણની તો ઝાંખી પણ થતી નથી. પાછલાં બે કામોને પડતાં મેલી લેખકે જો પહેલાં કામને એકાગ્રતાથી હાથ ધરે તો સાહિત્યમાં આવશ્યક અને ઉપયોગી ઉમેરો કરી શકે એ વિગે અમને શંકા નથી.

ન.

કવિતા અને સાહિત્ય વાંદ્યુમ ૨—કર્તા સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ; પ્રકાશક, ચુગરાત વનોકુશલર સોસાઈટી તરફથી હીરાલાલ જિજોવનદાસ પારેણ, ખા. એ. આસિ. સેકેટરી, અમદાવાદ. કિંમત ૩. એક.

આ ભાગમાં સહગત સર રમણભાઈની સમાલોચનાઓ છે. આમાંની ઘણીખરી સમા-લોચનાઓ ગયા ચતુકના છેલા દસકામાં લખાયેલી હતી અને અહીં તે મૂળ સ્વરૂપે જ પ્રગટ થઈ છે. સમાલોચનાઓ ઘણીખરી તે સમયે આલતા ગ્રામીન અને નવીન મત-વાદીઓના વિવાદને અંગે લખાઈ છે અને ‘વિજાવરી સ્વપ્ન’ જેવી કોઈ કોઈ ખાદ કરતાં,

એ ધણીખરી સ્વપક્ષના આગ્રહથી મુક્ત રહી નથી. છતાં આત્માના વાંચકને પણ તે રસપ્રદ તેવી જ બોધપ્રદ છે અને આપણા વિવેચન સાહિત્યમાં તેમનું ચિરસ્થાપી સ્થાન છે. આ સમાજોચ્ચનાતાં વિષયભૂત પુસ્તકો ઉપર તે પછી એટલી વિદ્વાતથી ક્રોધી નથી લખ્યું. આનું કારણ કંઈ એ હશે કે તેમાંનાં કેટલાંક પુસ્તકો હવે એટલાં અગત્યનાં નથી રહ્યાં, પણ ધણીખરાંના સંબંધમાં તો એમ જ કહેવું જોઈએ કે એ અભ્યાસની બિણપ જ બનાવે છે. કર્તાના ખીન્ન વિભાગો પ્રસિદ્ધ થયા જોવા માટે અને ઉત્સુક છીએ.

પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય: સંપાદક અને સામાન્ય તંત્રી દી. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ બી. એ.; છપાવી પ્રગટ કરનાર ઉપર પ્રમાણ.

આ સંગ્રહમાં પંદરમા શતકનાં કાવ્યો છે. પ્રાચીન ભાષાનો પરિચય કેળવવા માટે આમાં દૂકાં સંગ્રહ પાંચ કાવ્યોનો સંગ્રહ કરેલો છે. પ્રબોધ ચિન્તામણિ સિવામનાં ખીન્ન ચાર કાવ્યો પહેલ પહેલાં અહીં જ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

પ્રસ્તાવનામાં દરેક કાવ્ય કંઈ કંઈ પ્રત ઉપરથી પ્રસિદ્ધ કરેલું છે તે બતાવેલું છે. તે ઉપરાંત દરેક કાવ્ય ઉપર રસની દૃષ્ટિએ અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિવેચન કરેલું છે. પુસ્તકમાં વસંતવિલાસનાં સચિત્ર બે પાનાના ફોટાઓ પણ આપેલા છે.

અભ્યાસીને આ પુસ્તક ધણું ઉપયોગી છે, જો કે શીમાન કેશવલાલભાઈ જેવા વિદ્વાનના હાથનું ટિપ્પણ વાંચવાનો લોભ તો રહી જ નય, પણ એ વિચંદ્રણુ વિદ્વાન આટલી ઉંમરે જે કંઈ કરે છે તેને માટે પણ આપણે આભારી જ થવું જોઈએ.

આ અને આવાં ખીન્ન પુસ્તકો કાચાં અને પાકાં બન્ને પ્રકારનાં પૃથ્થાં સાથે બહાર પડનાં હોય તો પુસ્તકાલયોમાં રાખવાં ફીક પડે.

વિજ્ઞાન વિચાર: કર્તા પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ એમ. એ., બી. એમ સી.; છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર ઉપર પ્રમાણ. કિંમત એક રૂપીઓ.

‘વિજ્ઞાન વિનોદ’ના કર્તા તરીકે આ લેખક આપણને પરિચિત છે. આ પુસ્તક વિજ્ઞાનના વિનોદનું નથી પણ વિચારનું છે. અને કર્તાએ એ વિષયને પૂરતો વ્યાપક બનાવી તેને ન્યાય આપ્યો છે. વિજ્ઞાન કાંઈ અમુક જ પદાર્થોના અભ્યાસમાં નથી આવતું, પણ ખરેખરી વસ્તુ તો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ છે. અને કર્તાએ આવા જીવનના સર્વ વિષયો ઉપર વિજ્ઞાન કંઈ રીતે પ્રકાશ પાડી શકે તે બતાવેલું છે. સર્વ શાસ્ત્રો સમસ્ત જ્ઞાનવજીવનના જુદા જુદા પ્રદેશોને કેવી રીતે વિષયભૂત કરે છે, તે પણ વિજ્ઞાનના નકશાથી બતાવેલું છે. ‘વિજ્ઞાનના ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન’ એ વિષય ધણું ઉપયોગી છે. તે ઉપરથી વાંચનાર સમજી શકશે કે વિજ્ઞાન પણ સત્યની શોધ છે અને તે ગમે તેટલા આત્મભોગને યોગ્ય છે. વિષયને માત્ર સામાન્ય ન રાખતાં આપણા દેશને લક્ષીને ચર્ચેલો છે તેથી ગૂંજરાતી વાંચકને તેમાં રસ પડશે. વિજ્ઞાન પરિક્ષુબ્ધ આપણા લોકો આથી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કેળવશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

અશોક ચરિત: અનુવાદક ભરતરામ બાનુસુખરામ મહેતા; વિદ્યાધિકારીના ભાષાન્તર મદદનીશ, વડોદરા; છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર ઉપર પ્રમાણ.

અશોક ખરેખર આપણા દેશનો એક મહાન સમ્રાટ છે. એટલું જ નહિ પણ કેટલાક પાશ્વત્ય ઇનિદાસકારો તો આખા જગતમાં તેને સૌથી મોટો રાજા ગણે છે અને

જગતની મહાન વ્યક્તિઓમાં તેને સ્થાન આપે છે. આવી વ્યક્તિનો ઇતિહાસ દરેક મનુષ્યને રસપ્રદ થાય તો આપણા દેશના લોકોને તો તેમાં રસ ઉપરાંત અભિમાન લેવાનું કારણ છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રો. દેવદત્ત ભાંડારકરના પુસ્તકનો અનુવાદ છે. અનુવાદ સરસ શૈલીમાં અને આ વિષયના જ અભ્યાસીથી થયો તે વિશેષ સંતોષની વાત છે. દરેક ગુજરાતી આમાં રસ લેશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ દેશની વાર્તા-ભાગ ૧ ભાગ-૭માં પ્રસિદ્ધ કરનાર ઉપર પ્રમાણે. કિંમત આઠ આના.

૧૮૭૨માં આ પુસ્તક એક પારસી બંધુએ પ્રસિદ્ધ કરેલું અને તે સમયે તેણે સાંકેતિક નામ આપ્યું. આ પુસ્તક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ફરી છાપ્યું તે સાંકેતિક નામ આપ્યું છે. પણ તેમ કરતાં તેણે અસહ લેખકને માટે કશી પણ માહિતી નથી આપી તે બહુ વિચિત્ર છે. આપું પુસ્તક અસહ લેખકની ભાષા રાખીને જ છપાવ્યું છે, તેનાં સર્વ દોષો સહિત, તે તો આપણે જાતું કરીએ-એ રીતે ૧૮૭૨ની પારસી લેખકની ભાષા જાણવાની મળે છે એમ ધારીને-પણ તે અસહ લેખકે પોતા વિશે કશું નહિ જણાવ્યું હોય માટે અહીં પણ ન જણાવવું એ નકલખુદિનો અમને અતિરેક લાગે છે. વાર્તાઓ તે સમયે જેવી આકર્ષક લાગી હતી તેવી હાલ પણ લાગશે એમ માનીએ છીએ.

દ્વયરોગ-ભાષણકર્તા ડૉ. ચંદુપ્રસાદ દશરથસાગર મહેતા. એમ. સી. પી એસ, બી. એમ. એસ.; અમદાવાદ; પ્રકાશક ઉપરની સંસ્થા. કિંમત અઢી આના.

પૌરાણિક કથાકોષ પ્રથમખંડ: કર્તા ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી બાર-એટ-ભો; અમદાવાદ, પ્રસિદ્ધ કરનાર ઉપર પ્રમાણે.

પુસ્તક હજી અધૂરું છે. આપણા સાહિત્યમાં આવા કોર્પની ખોટ હતી જ.

સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યવાદ-લેખક પ્રો. એ. આર. વાડિયા, એમ. એ. માધસોર યુનિવર્સિટી, માધસોર; અનુવાદક સૌ. સરોજિની એન. મહેતા. બી. એ, સાન્ટાક્રુઝ; પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે, કિંમત બાર આના.

આ પુસ્તકના લેખક મિ. વાડિયા પોતાને જૂના વિચારના સુધારક કહે છે. સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા વિશે જે નવીન વાદ નીકળ્યો છે તેમાં કયા કયા દોષો છે અને અસંગતિ છે તે તેઓ જરાજરા બતાવી આપે છે. આત્મારે સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યવાદ કાંઈ વિચિત્ર દશામાં છે. પુરુષો એની વાતો કરે છે પણ તે એક દૈન્ય તરીકે, વર્તનમાં તેઓ પહેલાં જેવા છે. આ રીતિ એ વાદની પ્રગતિને વિષાતક છે. આ પુસ્તકથી આ વાદની ફરી ચર્ચા થશે એવી અમને આશા છે.

અનુવાદ સીધી અને સરસ ભાષામાં થયો છે. પૂણ અનુવાદકને આ વિષયમાં મૂળ લેખક સાથે તીવ્ર મતભેદ છે. તે મતભેદ ઠેકાણે ઠેકાણે નીચે ટીપો ચૂંકી દર્શાવ્યા વિના તેઓ રહી શક્યાં નથી. એ મતભેદ ખરો છે, તેની પણ ચર્ચા આવશ્યક છે, પણ મતભેદ દર્શાવવાના આગ્રહથી પુસ્તક વાંચવામાં વિરોધ થાય છે. તેમણે આમાં એટલી બધી ટીપો કરી તેને બદલે તેના પર સ્વતંત્ર પુસ્તક જ લખ્યું હોત તો તેથી આ વાદની પ્રગતિને ધણે લાભ થાત. પણ છે તે સ્વરૂપમાં પણ પુસ્તક ભાષા અને વિષયની દૃષ્ટિએ ધણું જ આકર્ષક છે અને આ અત્યંત મહત્ત્વના વિષયની ચર્ચા આપણા વિચારકો વાંચશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી

ના ચીફ ઓફિસર મિ. એસ. એ. શેટે મુંબઈ મ્યુ. ના ડેપુટી કમિશનર નીમાનાં તેમની ખાસી પડેલી જગાએ પર્સનલ આસિસ્ટન્ટ મિ. ભગત નીમાવાથી શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પટેલે, જોઈતો પૂરતો વિશ્વાસ પોતા પર નહિ હોવાના સમજે પ્રમુખ તરીકે રાજીનામું આપેલું છે. મિ. ભગતને અગાઉ પ્રોબેશન પર આ જગાએ નીમેશ હતા ત્યારે તેમનું કામ સંતોષકારક નહિ જણાયાથી તેમને પર્સનલ આસિસ્ટન્ટના હોદ્દા ઉપર ઉતારેલા હતા. તે પછી પણ તેમનું કામ પ્રમુખને સંતોષકારક નહિ લાગેલું અને તેવા શેરો તેમણે મિ. ભગતની આ વખતની અરજી ઉપર ક્યો હતો તે જાણનાં છતાં જોડે બહુમતિથી તેમને ચીફ ઓફિસર તરીકે ચૂંટ્યા એટલે પોતાની જગાનું રાજીનામું આપવું એ જ તેમને માટે સ્વમાનનો રસ્તો હતો.

શ્રીયુત વલ્લભભાઈએ પોતાના સ્વમાનનો માર્ગ બરાબર સામવ્યો છે પણ તેથી અમદાવાદે તો એક ખરો નિડર, ગાહોસ, વ્યવહાર-દક્ષ કાર્યકર્તા ગુમાવ્યો છે. મ્યુનિસિપાલિટી એ માત્ર એક બહુમતિ પ્રમાણે ચાલી, રાહીઓ કરી ચલાવવાનું તંત્ર નથી, પણ ચોક્કસ હેતુ સિદ્ધ કરવા અમુક શાસનનીતિથી ચલાવવાનું સ્વરાજ્યતંત્ર છે. શ્રીયુત વલ્લભભાઈના કાર-ભારમાં મ્યુનિસિપાલિટીએ એવી નિડર તંત્ર-નીતિ અપ્ત્યાર કરેલી હતી. પ્રાયોગિક કેળવણી તેમના સમયમાં મક્કત થઈ, અને ફરજિયાત પણ ધાત-એ સરકાર આડે ન આવી હોત તો અમદાવાદની છાવણી મક્કત પાણીનો લાલ સંઘ જતી હતી તેના પૈસા કલાચા ખીજ પણ અતેક લખાપટ્ટીમાં સરકાર સામે દદ તાથી પગલું ભરી મ્યુનિસિપાલિટીની પ્રતિષ્ઠા.

અને સ્થિતિ સુધારી વધારી. અમદાવાદ આખું વળાવ્યું અને મટરની યોજના કે લાગમાં બાકી હતી તે પૂરી કરાવી. સરકારે પણ તેમના કામની કદર કરી અને નિયુક્ત કરવાના સમા-સદે તેમને પૂછીને સરકારે નીમ્યા. આ પ્રમાણે કારોબારી અધિકારીને કામ કરવાને સમવક આપતા તેને અનુકૂળ માણસો આપવા જોઈએ એમ સરકાર સમજી, એટલું જોડે ન સમજ્યું અને મિ. ભગતની નીમણૂક કરી.

જેર! પણ મિ. ભગતની સામે જોડેની સલામાં મિ. માવસંકર જેવા શૂદ્રચે, તેમના ઉપર પ્રસિદ્ધ રીતે આક્ષેપો કર્યા તે આક્ષેપો બિલા છતાં મિ. ભગતને અને તેમના પક્ષકારોને આ છતમાં શો સ્વાદ રહેશે તે સમજાતું નથી. અને આ કહેવાતી છતમાં પણ તેઓએ યાદ રાખવું જોઈએ કે બહુમતિ કરવી સહેલી છે તેટલું કામ કરવું સહેલું નથી. પ્રજાતંત્રમાં હજી પૂરા નહિ કેળવાયલા લોકો થોડો વખત આ છતના ઉત્સાહમાં કદાચ લાગ લેશે, પણ છેવટે આ નવા કારોબારની કિંમત તો આગલી કારણીઈ માથે સરખાવતાં જેટલી પ્રમાણિકતાથી, જેટલા આત્મગોળથી, કાર્યક્ષેત્રોથી અને જહેમનથી શહેર સુખાકારીનાં કાગો થશે તેથી જ અંકારો.

શ્રીયુત વલ્લભભાઈને તો આમાં હારજીતનો પ્રશ્ન જ નથી. તેમને તો ખારડોશીનું કામ પૂર જોડેમાં ચાલે છે તેમાં તેમના અવકાશમાં લાગ પડાવનાર એક કામ ઓછું થયું !

ખારડોશી સત્યાગ્રહ

બરાબર બરખો છે. પ્રથમ તો સરકારે જાણે આ જેડુતોની છોકરમત હોય એમ તેની ઉપેક્ષા અને ઉપહાસ કરવાતો દેખાવ કર્યો;

પણ નોટિસ, ચોથાઈ જમી એમ એક પછી એક પગલાં સરકાર ભરતી ગઈ તેમતેમ તેનો ઉપહાસનો ડાળ સરી પડવા લાગ્યો. લોકો નોટિસની સામે મક્કમ રહ્યા છે અને સ્વયંસેવકોએ જમીનું કામ અસરકારક કરી મૂક્યું છે. પ્રજા એટલી તૈયાર છે કે સરકારી અમલદારોની મમકી કે જુઠાણાંથી પણ કશું વળતું નથી. અભણ અને ગરીબ કચરારેલી રાનીપરજ અને સ્ત્રીઓ પણ લડત સમજી શરણે જવાનું આપે છે.

આ બધી તૈયારીના ખૂરો જરા શ્રીયુત નક્કમલાઈ પરલેને છે. છેલ્લા રેલસંકટમાં જેમ તેમણે સરકાર સાથે સહકાર કરી જાણ્યો તેમ આ વખતે અસહકારનું તીક્ષ્ણનમ સત્ત્વ પણ મેલી ખતાવ્યું. આટલા ઓછા વખતમાં આટલી સારી તાલીમ લોકો લઈ શક્યા તે ખતાવે છે કે અસહકારના ઓટનાં ગણાતાં આ વરસો વ્યર્થ ગયાં નથી.

આ નોંધ લખાય છે ત્યાં મિ. ઑન્ડરસન, જેઓ મુખ્યત્વે આ જમાબંધીને માટે જવાબદાર છે, તેમણે કેસિંગમાં ઉચ્ચારેલાં કેટલાંક વચનો યેમ ઇન્ડિયામાં ખાદ્ય પડે છે. તેમાં દલીલ કરતાં મિત્રજ વધારે છે. તેઓ ખારડોલીના સત્યાગ્રહીઓને ચેતાવે છે કે ખારડોલી ચમોખીશો થવાને બદલે પાણીપત ન ચઢવળ્ય તેનાં સંભાળ રાખજો. ભાઈ, આમારે તેની ચિંતા નથી. લલે પાણીપત થાય. પાણીપતમાં દર વખત, દેશી કે પરદેશી હિંદોના સત્કચકતો દાર્થો છે અને આ વખતે પણ એમ જ થશે, અને ખરેખર, સરકાર આ નવીન સંગ્રામમાં જૂની, પોતાને પરિચિત રીતે લડવા હવે કિતરી પડી છે. એક જગાએ હેસની ખોટી જમી કરી તે પાછી આપવી પડી. તે ખટી, હવે ચૂરતનાં કલેક્ટર, ખારડોલી સેનમાં એક જગાએ ભંગાણુ પાડવા મઠી મુકામે નોરચો ગાંઠી એકા છે. ખાંસ જમી અમલદાર, તત્તાડી,

મહાલકારી, એક સાધન ઇન્સ્પેક્ટર વગેરેની એક ટુકડીએ વાસોડમાં દાણી દુકાનમાં પેસી દાણનાં પીપ જમ્મ કર્યા છે. દુકાનની માત્રીક પારસી જામએ સંમજાવી દીધું કે ત્યાં સુધી આ જમ્મ કરેલાં પીપો દુકાનમાં પડ્યાં છે ત્યાં સુધી દુકાન ચલાવવાને માટે પાતે જવાબદાર નથી. પીપો લઈ જવાને મજૂરો નહિ હોવાથી પટાવાળાને મૂકી ટુકડી પાછી ફરી છે. ખીજું એક કપાસનું ગાંઠું રસ્તે જતાં જપન કર્યું. લાંકનાર માટેથી કિનરી પડ્યો અને પટાવાળો ગાંઠું થાણે લઈ ગયો જે હજી પણ ત્યાં પડ્યું છે.

સરકારનાં આ પગલાંથી તાલુકો મધ્યે મક્કમ થયો છે. આજ સુધી કડોહ, જે પ્રતિ-જા પર સહી કરી સત્યાગ્રહમાં લખ્યું નહોતું, તે પણ હવે ભાગવા આવ્યું છે. શ્રીયુત વલ્લભભાઈ જેમ લોકોમાં નવું ખળ પ્રેરી શકે છે તેમ તેને સંપ્રમમાં પણ રાખી શકે છે. આ ખળ અને સંપ્રક્રિત કરતાં આત્મસંપ્રમને માટે લોકોને વધારે અભિનન્દન થટે છે.

આ લડતની સૌથી સારી વાત એ થઈ છે કે ભોરમદના સત્યાગ્રહની પેઠે આ સત્યાગ્રહ પણ મહામાથના પ્રત્યક્ષ શાસન ત્રિતા સાથે છે. છતાં નવાઈ જેવું એ છે કે આપણા રાજ-કારણી વિચારકો આ નવીન વિગ્રહ પદ્ધતિની સારાસારતા જોવા, ખારડોલી જતા નથી તેમ તેની ચર્ચા પણ કરતા નથી. નવા વિચારો લલેલા કરતાં સાદી છુદ્ધિના વહેણા ઝીંઝી શકે છે એ ખરું લાગે છે કારણ કે આમ પ્રજા આ હીનયાત તરફ આવી ઉદારીન નથી. અને આમને ખાતરી છે કે સરકાર જેમ જેમ વધારે દુરાગ્રહી થશે તેમ તેમ આ લડતનું જોર વધશે અને છેવટે જરૂર પડશે તો આખું ગુજરાત અને આજો હિંદ લડાઈમાં સામેલ થશે.

*

સાંઈમન કમિશન

હિંદમાં પ્રાથમિક તપાસ પૂરી કરી એપ્રિલના પહેલા અઠવાડિયામાં છાંવેડ ઉપરી

ગયું છે. અહીં સાધમન કમિશન તરફની બહિષ્કારવૃત્તિમાં કશો ફેર નથી પડ્યો. કોઇ સર મહંમદ શાહી જેવા કમિશન સાથે સહકાર કરવો જોઈએ એમ માને છે અને તેની સામેનો વિરોધ મંદ પડશે એવી આશા રાખે છે પણ દેશ સમસ્ત તો પોતાના નિઃશ્વયમાં ગહમ છે. તામિલ નાડુએ હમણા એ નિઃશ્વય ફરી જાહેર કર્યો છે. અને પરદેશી કાપડના બહિષ્કારને માટે નેતાઓ વધારે ગંભીરપણે વિચાર કરે છે.

દરમિયાન આ બહિષ્કારના સમાધાનીના વિચારો હિંદમાં થાય છે. પાયોનિયર એવી સૂચના કરી છે કે વાઇસરૉય શહેનશાહના હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે એક બીજું કમિશન નીમી શકે અને તેનો રિપોર્ટ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ રજુ કરી શકાય. કાપડેસર રીતે વાઇસરૉયને આમ કરવાનો અધિકાર હશે, પણ સરકારી રાજ્યમાં જે રીતે આગળના દ્વાબલાઓથી અમલદારોની સત્તા નક્કી થાય છે તે રીતે, સેક્રેટરી ડાઇ રેટની ઉપરવટ તે આજુ પગડું ભરી શકશે નહિ. હિંદના નેતાઓનો અભિપ્રાય પણ એવો જ છે કે આ રીતે સમાધાની શક્ય નથી.

પણ સાધમન સાહેબ તો ઇંગ્લંડમાં જઈને એમ જ કહે છે કે વિરોધ ઘટતો નય છે, હિંદમાં જઇ આવવાથી તેઓ હિંદની સ્થિતિ ઘણી સમજી ગયા છે અને તેમને હિંદ પાછું આવવાનું યશ ત્યાં સુધીમાં વિરોધ રાન્ત થઇ ગયો હશે. પણ ઇંગ્લંડમાં પણ અહીંની ખરી સ્થિતિ સમજનારા છે. સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષના પોલીટીકલ સેક્રેટરી મિ. ફેનર આંકને સ્પષ્ટપણે કહે છે કે “કમિશને જો કંઈ પણ કામ કરવું હોય તો હિંદનું બંધારણ હિંદે જ ઘડવું જોઈએ. તેમણે ખુદા પત્રમાં જણાવ્યું છે કે કમિશન સાથે જે પક્ષો સહકાર કરે છે તે કાં તો બ્રિટિશ અધિકારીઓના દાસ થઇ ગયેલા છે, અથવા તો પોતાના પક્ષના કાર્પ સ્વાર્થ માટે એમ કરના હોય છે.”

તેઓ એક રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ કરવી એ જ આ સ્થિતિનો ખરો ઉપાય માને છે. હમણાં પેડિત મોતીલાલ નેહરુએ પણ આ જ માર્ગ જતાવ્યો છે.

દરમિયાન સાધમન કમિશન ખરેખર શા હેતુથી નીમાયું છે તેના પર કંઇક કંઇક પ્રકાશ પડે છે. સાધમન કમિશનમાં કોઇ પણ હિંદીને નહિ નીમવાનું કારણ મુખ્ય એ જતાવામાં આવેલું હતું કે તેમ કરવાથી નિર્ણય એકમતી ન થઇ શકે. હિંદના નેતાઓ આનો અર્થ એવો જ માનતા હતા કે કમિશને પહેલેથી જ પોતાનો નિર્ણય કરી રાખ્યો છે અને જુગનીઓ વગેરે એક ફારસ જ છે. આ અનુમાનો ખરા જણાય છે. સર સાધમન પારિસમાં આપેલી મુલાકાતમાં એવું બોલી ગયા છે કે પોતે કોઇ મૂલ્યગત ફેરફારને માટે ભલામણ કરી શકે એમ લાગતું નથી. કંઈક નાના ફેરફાર કરી શકાશે. આવો મત તેમણે હિંદના જામીનદારોના દષ્ટિબિન્દુ ઉપરથી ગાંધો છે ! આખા હિંદમાં મત ગાંધવાને માટે તેમને ગાંધ સરકારની મંડેરબાની ઉપર રહેલા જામીનદારો જ મળ્યા ! આ કમિશન પાસેથી હિંદ શી આશા રાખી શકે ?

*

*

બ્રિટિશમાલનો બહિષ્કાર—

સાધમન કમિશનની વાંત ઉપરથી હિંદ પોતાના બહિષ્કારના દરાવમાં વધારે મહમ્મ થાય એ જ સ્વાભાવિક છે. આ સંબંધી કાંઈ મતભેદ નથી પણ મુશ્કેલી આપણા દેશમાં પરાપૂર્વથી આસતી આવેલી કાર્યની મંદતાની છે. ગાંધીજી પાસે પોતાની કાર્યપદ્ધતિ આમાં હમેશની માફક ચોક્કસ છે. તેઓ માને છે કે દેશ ખાદીને સ્વીકારી જોઈએ, બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર શક્ય નથી, કારણ કે એક નહિ તો બીજા દારથી, બીજા છાપથી એ માલ દેશમાં મૂસાડવામાં આવશે. અમલદારના મિત્રમાથેકોએ પણ આ જાગતમાં તેમની સાથે મસક્ત ચલાવેલી છે. પ્રજા આમહિતભીરુ

મિત્રમાલેકો આમાં જોડાય એ સકય નથી. જોડાતાં છતાં પણ તેઓ માત્ર પોતાનો માત્ર વેચાય એટલા પૂરતા જ નેતાઓ સાથે જોડા રહે, સરકાર વિરુદ્ધની હીલચાલમાં જોડા ન રહે! પણ વધારે મુશ્કેલી તો એ છે કે ખાદીનો નફો ખાવા તેમણે બનાવટી ખાદી બનાવવાના સંચાર આણેજા છે અને આ સંચાર મંથ થાય નહિ ત્યાં સુધી તેમની સાથે મસક્ત આગી રહે નહિ. અને ખાદીથી મિત્રના માત્રનું ગૌરવ રચાન સ્વીકારાય તો જ મિત્રો આ હીલચાલમાં કામ કરી શકે.

શીયુત લાક્ષણિકત્વપતરાય આ બાબત મસલત કરવા ગાંધીજી પાસે આવેલા હતા. બલિષ્ઠકારનું નેતૃત્વ મદદમાજી લે એને મારે તેઓ જાણુક છે. અને જ્યાં તેતાઓ જોગા થઈ આવે મારે આજ્ઞા કાર્યપદ્ધતિ નક્કી થાય એમ તેઓ ઇચ્છે છે, મિત્રમાલિકો કેટલા નિરૂપાય છે, દેશની હીલચાલમાં ખુશી-રીતે કેટલા જોડાયા હા પાડે છે, પોતાના નફાના ટકાનું નિયમન કરવા કેટલે આંશે બંધાય છે તે ઉપર તેનો આધાર છે. દરમિયાન પ્રજા પોતાની મેજે ખાદીનો જ ઉપયોગ કરીને દેશના કાર્યને આગળ ધપાવે એ માર્ગ તો ખુલ્લો જ છે.

મુંબઈ મિત્રોની હડતાલ

અન્યારે અન્યારે મિત્રમાલેકોએ દેશનું ક્ષિત વિચારી દેશના કાર્યક્રમમાં મદદ કરવી નેમ્નજે ત્યારે મુંબાઈ મિત્રોના હડતાલ દહાડે દિવસે જાણકર સ્વરૂપ લેતી જાય છે. અગ્રિકા મધ્યથી હડતાલો પડવા માંડી છે. તે વધતી જ જાય છે. અન્યારે સવાનાળ ચાણસો કામ ચિતાનાં છે અને ૬૦ મિત્રો બંધ છે.

એ હડતાલ લાંગા વખતથી મિત્ર કામદારોમાં ધૂધવાના અસંતોષનું પરિણામ છે. મૂળ કારણ એ છે કે ટરીફ જોડે કામદારોનું કાર્યકારિત્વ વધારવા કેટલીક બચાવમણો કરી. લક્ષમણે

જોડી નથી, તેથી અંતે કામદારોને લાલ ઘાત પણ તેમ કરવામાં મિત્રમાલેકોએ કામદારોને તેમના વિશ્વાસુ નેતાઓ દ્વારા સમજાવવા નેમ્નજે તે પ્રમાણે સમજાવ્યાં નહિ. બધી મિત્રોએ જોગા થઈને એક નિયત કરેલી કાર્ય-પદ્ધતિ પ્રમાણે સુધારા દાખલ કરવાને બદલે, દરેક જુડી જુડી રીતે ફેરફાર કર્યા. કેટલાક ફેરફારથી કામદારોની હાડમારી વધી પણ છે. હવે સંચારમાંથી અને હવેકા રમાંથી વધારે સારા નંબરનું સૂતર કાઢવું પડે છે તેથી કામ કરનારની મુશ્કેલી વધે છે. પૈસામાં પણ તેઓને નુકસાન થયું છે. આ બધાં કારણો કાંઈ સમાધાન ન થઈ શકે તેવાં નથી, પણ મિત્રમાલેકોએ શરૂઆતથી એટીને ડહાપણ વાપરીને કોઈ નેમ્નજે પગલાં લીધાં નહિ અને અન્યારે મિત્રમાલેક અને કામદારો વચ્ચે અંદાસ પડી ગઈ છે. ધણાજા કામદારો પોતાને ગામ જવા માંગ્યા છે. કામદારોના નેતાઓ અને મિત્રમાલેકો હવે વળતસર સમજીને સમાધાન કરે તો થઈ શકે. આવા પ્રસંગોને મારે પહેલેથી જ સમાધાન કરવાને મારે કેાઈ કાયમી મંડળ નીમી રાખ્યું હોત તો આવી ખુશ્કારી ન થાત.

હડતાલ દરમિયાન માણસોના જનને પણ હાનિ થવાના દાખલા બન્યા છે. મલુરો સર-થસ કાદના હતા ત્યારે પોલિસે તેમના પર ઝાળાળદાર કર્યા છે, જેને પરિણામે એક જુવાન કામદારનું મૃત્યુ થયું છે અને બીજા કેટલાક ધાબલ થયા છે. પોલિસનું બહાનું આમાન્ય રીતે હોય છે તેમ આત્મરક્ષાનું છે. પણ પોલિસે આવા અણીતે સમયે વધારે ધીરજ રાખવાની જરૂર હતી. દરેક માણસને પોતાના અભિપ્રાયનો પ્રચાર કરવા શાંતિથી અગ્રસો કાદવાનો હક છે. અને પોલિસે તે હકને ગાન આપવું નેમ્નજે હતું. આ બાબતમાં મેનિસે રજુ કરેલા કારણ સંબંધી તપાસ થવાની જરૂર છે.

છન્ડીઅન સ્ટેટ્સ કમિટી—

હિંદમાં દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ વિચિત્ર અને વિવિધ છે. તેમનો સરકાર સાથેનો સંબંધ તદ્દન અરપટ છે અને એ બાબત રાજ્યોને માટે કેટલી વસતી છે તે દહોડે દિવસે નવા બનતા જતા દાખલાઓથી. દેખાતું બધું છે. લૉર્ડ રેડિંગે નિઝામ સરકારને આપેલા જવાબ, 'ઈંદોરના રાજાને પદબ્રહ્મ કરવાનો બનાવ વગેરેથી રાજ્યો વધારે ચિંતાગુસ્ત થયા હતા. આ ઉપરથી ગઈ ૧૫ મી ડિસેમ્બરે હિંદ સરકારે, સરકાર અને દેશી રાજ્યોના કસબા, સનહો, સંબંધો વગેરેની તપાસ કરવા એક કમિટી નીમી જેના પ્રમુખ સર હાર્કોર્ટ બટલર છે. આ કમિટીના સભ્યોએ કેટલાંક દેશી રાજ્યોની સુલાકાન લીધી. હવે તે બાકીનું કામ ઇંગ્લંડ જઈ કરવાની હોવાથી તે ઇંગ્લંડ જવા ઉપડી ગઈ છે. ઇંગ્લંડ જતાં પહેલાં તે એક અડવાડિયું મુંઝવણ રહી અને તે દરમિયાન નાનાં મોટાં સ્ટેટના રાજ્યો સાથે તેણે મુંઝવણમાં મસજતો ચલાવી. દેશી રાજ્યોએ કૌનકરન્સ લરી તેમાં એક દરાવ કર્યો. આ દરાવમાં તેમણે પોતાની રૂપરતનું દિન સંભાળવાને કચ્છન આપી છે અને સરકાર સાથે પોતાનો સંબંધ સ્થિર રૂપ લે એવી ઇચ્છા દર્શાવી છે. આખા દેશનું હિત થાય તેવાં કામોમાં સરકાર અને લોકો સાથે બેઠાવાનો રીકાર કર્યો છે અને અંતે, સરકાર તરફની વફાદારી બતાવેલી છે. આ બધા દરાવો તો સારા છે, પણ જ્યાં સુધી દેશી રાજ્યો પોતાના ખાનગી પરમ ઉપર અમુક નિયન અંકુશ રીકાર નહિ, રૂપરત તરફની જવાબદારી રીકાર નહિ અને રૂપરતને કારેબરમાં લક આપે નહિ ત્યાં સુધી આ દરાવોનો કશો અર્થ નથી.

અને બટલર કમિટી પાસેથી પણ આપણે કશી આશા રાખી શકીએ એમ નથી. આ કમિટી માત્ર રાજ્યોને જ મળી છે, રૂપરત

પ્રતિનિધિઓને મળી નથી, અને મળવા માગતી નથી ત્યાં સુધી સરકાર અને રાજ્યોની સાથેના સંબંધો સ્થિર થવાનો કશો અર્થ નથી. કારણ કે સરકારની ડબલગીરી રૂપરતના રક્ષણને અર્થ છે, અને એ રક્ષણને આપરક બંધારણ જ્યાં સુધી નિષ્પત્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી સરકારની દરમિયાનગીરી પણ મોલમ જ રહેવાની. રૂપરતને એકસ બંધારણ અને દહોડાં આપવામાં રાજ્યોને પોતાને સરકારની દરમિયાનગીરી સામે રક્ષણ મળે છે, તેમાં રાજ્યોનું પોતાનું હિત રહેતું છે એમ તેમણે સમજવું બેઠાએ. અને આવું કોઈ બંધારણ બટલર કમિટી નહિ કરે તો ઘણી ખરી સરકારી તપાસોની પેઠે એ પણ નિષ્ફળ જવાની એમાં અમને સંદેહ નથી.

એતીવાડી શાહી કમિશન

ના કમિશને એક વરસ કામ કરીને પોતાના રિપોર્ટ ઘડ્યો છે. તેના અધ્યક્ષ માર્કિસ ઓફ ચિનાલિયગો દારમીર આરામ લેવા ગયા છે.

આ રિપોર્ટ બે ભાગમાં ઇંગ્લંડમાં અને હિંદમાં એક સાથે બહાર પડશે એમ મનાય છે. રિપોર્ટ સર્વોચ્ચને લખાયો છે, બે કે એક વિષય ઉપર મનભેદ થતાં થતાં રહી ગયો છે એમ મનાય છે.

રિપોર્ટ બહાર પડ્યા પહેલાં તેને વિશે અભિપ્રાય બાંધી શકાય નહિ. પણ જેટલી હકીકત બહાર પડી છે તેટલી ઉપરથી કાંઈ સારી આશા બાંધી શકાય એમ લાગતું નથી. કમિશને કંઈકે ૬૦૦ લક્ષમણો કરી છે અને ને લક્ષમણો અમરમાં આવતાં કંઈક અરધા સદી લાગશે એમ મનાય છે !

લક્ષમણના સુખ્ય સુદામાં કશું નવું નથી. પ્રથમ સુદો એ છે કે એકુનને પોતાની પેલાશ માટે પૂરતો લાવ ઉપજ સકતો નથી. એ ખર્ચ છે પણ તેને માંડ કરવું શું ? શું સરકારી અચલતર તેની પેલાશની કિંમત સારી ઉખળવી દેવાની હતો ? અને એકસબેજના લાવો હમેશાં

અમને દેખાય છે. મૂંઝરાતીમાં વ્યક્તિ તરીકે ધણી ઉત્તમ શક્તિઓ છે પણ મૂંઝવણિની ખાતર વ્યક્તિગત તકાવતોનું સમાધાન કરતાં તેને આવડતું નથી. એ જ વસ્તુ આપણી સંસ્થાઓમાં, આપણી નાતોમાં, અને આં વખતે અમદાવાદમાં બન્યું તેમ આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં પણ આડે આવે છે. ઉછરતી પ્રગલ્ભ આથી ચેતનું જોઈએ અને આત્મારથી રાંધમાં કામ કરવાની તાલીમ લેવી જોઈએ છતાં

અમદાવાદનો યુવક સંઘ—

અમે સાંભળીએ છીએ કે, કામ નહિ કરી શકવાથી પોતાની મેળે છૂટો થવાનો છે. અમદાવાદના યુવાનો માટે આ ધણી શરમાવવારી હકીકત છે. આ સંઘ તૂટે છે તેનું કારણ અમને તો એજ લાગે છે કે કામની ખરી ધમક તેમનામાં ઓછી છે. તેથીજ નાની જામતોના તકાવતો ઉપર સંધનું વડાણ આપારે અચડાઈ વૃદ્ધવાનો સમય આવ્યો છે. તેમને પોતાની કાર્ય શક્તિનું ભાન ન હોય તો રાત્રી રાત્રી આતથી જ તેમના પર જે વહેમ આણવા માંડ્યો હોતો તે ઉપરથી પણ તેઓ એટલું સમજ્યા હોત તો સાફ થાત. ખેર! હજી પણ વખત વડી ગયો નથી. આપારે જેમિ પ્રેસીડન્ટી ચૂંટણી, સ્વદેશી અને બહિષ્કાર પ્રવૃત્તિમાં આગળ ધપે છે તેમ અહિંના યુવાનો પણ ચાલે તે કદી શકે. બંધારણ કે મોટી સંખ્યાનો લોભ નહિ રાખતાં, અમુક મિત્રો એક ચોક્કસ કાર્યક્રમ થઈ તેનું કામ શરૂ કરે, તેનું કાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખનારા બીજાઓ તેમાં જોડાય, તો આ મંડળના નારામાંથી પણ ઘણું જમી શકે અને યુવાનો પોતાનું નામ શોભાવી શકે.

*

*

પંડિત જવાહીરલાલ નેહરૂનું ભાષણ—

ગઈ કોંગ્રેસ વખતે જ આપણે જોયું છે કે હિંદના રાજકારણમાં પંડિત જવાહીરલાલ નેહરૂએ પોતાનું સ્વતંત્ર સ્થાન લીધું છે. અહ

તા. ૧૫ મીએ લાહોરમાં ભરણેલી પંખખ ગ્રેવિન્ડીયલ કોનફરન્સમાં પ્રમુખ સ્થાનેથી આપણા ભાષણ ઉપરથી એ હકીકત ફરી ખ્યાનમાં આવી છે.

પંડિતજી એ વરસ પુરોજી જઈ આવ્યા ત્યાંની સ્થિતિમાંથી તેમણે ઘણું મેળવ્યું જણાય છે. તેમણે પ્રગલ્ભ કર્યું છે કે આખી દુનિયાં ઉપર જે દુનર ઉદ્દોગનું મોજું ફરી વળ્યું છે તેનાથી અને તેમાંથી જાડતા પ્રગ્લેથી દિંદ અગ્રવ નહિ રહી શકે. ઉદ્દોગની ધમાકમાં ઘણા અનિષ્ટો છે પણ તેને નિવારવા ઉદ્દોગથી અગ્રવ રહેતું એ ખરો ઉપાય નથી પણ તે સ્થિતિને કાબુમાં રાખી લેવી એ તેનો ખરો ઉપાય છે. અહીં તેઓ મદદમાજના મંત્રણ પ્રમાણે બરાબર માનતા નથી એ સંપ્ત છે. છતાં મદદમાજના ખાદીના આદેશને તેઓ દેશને માટે અસારે આપરંચક માને છે. દેશો આર્થિક રીતે ઇંગ્લંડથી સ્વતંત્ર થવું જોઈએ અને તેમ થવા આત્મારની હિંદની મિત્રો અસક્ત છે, અને જ્યાંસુધી અસક્ત રહે ત્યાં સુધી ખાદી એ એક જ આપણે માટે આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવવાનો ઉપાય છે.

પંડિત નેહરૂજી દેશના જૂના વિચારો, રીત-રિવાજો કાઢી નાંખી એક પ્રકારના નવા સામ્યવાદ (socialism) નો ઉપદેશ આપે છે. ત્યાં તે પશ્ચિમનું અંધ અનુકરણ કરતા નથી. આ આર્થિક સ્થિતિને શીધે જ કામદાર અને મૂલીદારની પેઠે દિંદ અને ઇંગ્લંડનાં હિતો વિરોધી છે. માટે દિંદ ઇંગ્લંડથી સ્વતંત્ર થવું જોઈએ. કામી દરિદ્ર એ જૂની અને મિથ્યા છે. પોતાની આર્થિક હિંદની દરિદ્રો દરેકે જોવું જોઈએ. નાત, જાત, કામ, ધર્મ એ સર્વ દરિદ્ર અસારે ઉપયોગની નથી. દિંદનું રાજકારણ દવે નવા પંથે આવવું જોઈએ.

કામદાર અને મૂલીદારનો વિરોધ ખરો છે. પણ હજી દિંદ ઉદ્દોગની એવી ભૂમિકાએ

નથી પેલોંચું કે જેવી તે મરી અને મસુરેભો વિરોધ ગમજી શકે. ત્યાં ચુંગી દિલ્હી-મસ્લીમ વિરોધો કેમી પ્રત્યે તરીકે જોવા પડે. બાકી રાજકારણમાં ધર્મ કે કેમની દૃષ્ટિ કરતાં અર્થદૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ એમાં અમે સંપૂર્ણ સંમત છીએ. આ મનનું અન્ય ખરેખરે અસરે આરોહીના સ્વાગતમાં પ્રત્યક્ષ લાભ છે. દરેક માણસ સ્વતંત્રતામાં પોતાનું અને જોડતરફનું દિન ચોક્કસ રીતે લુએ છે માટે જ લાગણી, નયર રહે છે. માન્યતાની દલીલની સ્પર્શ તરફના આરોહીની પેઠે આપણી રિયલિટીમાં નેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવતું એ ખરેખર ઉપાય છે.

ભારતીય બાપાઓની ગવેષણા અને સંશોધન—

મર. જ્યોર્જ ગ્રીપરગને નીચે વરસની મહાભારત મહેતને લગતી દિલ્હી ગ્રીમ કરેલ પ્રાંત જે લુદી લુદી બાપાઓ અને બોક્ષીઓ બોલે છે તે મર્વના નમૂના તેમાં ગ્રામલેવા છે. મુસ્લિમ અને નિઝામનાં રાજ્યો આમાંથી અવગત ગણ્યાં છે જ્યાં આ પુસ્તકમાળામાં ૧૭૨ બાપાઓ અને ૫૪૪ બોક્ષીઓના સંમદ સચેતો છે. મુખ્ય મુખ્ય બાપાઓના ઉચ્ચારો બાપાર નચવાઈ રહે માટે તેના દરેકના આમોદિનમાં પણ દિવાની લીધા છે. દિલ્હી વિચિત્ર પ્રકારની બાપાઓ અને બોક્ષીઓ મળી આવે છે. પૂર્વ આસામના નખ લોકોની ભાષા તે પહેલી જ વાર લિપિમાં લેવા. કેઈ ભાષાના શબ્દો માત્ર એકરસી જ છે તે કોઈમાં શબ્દ ઉપર શબ્દ અડતાના નય છે.

આમાં માત્ર દેરીકન જ નહીં પ્રદેશ નથી પણ બાપાઓનું સાન્નીય વર્ગદિશુ પણ થયું છે. આથી બાપાશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં સંશોધનનું એક વિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લું થયું છે. આ પુસ્તકોથી કેળવણી ખાતામાં પણ બધી મદદ થશે. દરેક બાપા કયા પ્રદેશમાં ગવાવતી તે નક્કી થશે. અને રાજકારણમાં પણ આ ઓછું ઉપકારક નહિ થાય. કારણ કે થોડા જ મમયમાં દિલ્હી રાજકારણી વધીવડના પ્રાંતો પણ બાપા માળે અંકાશે એમાં મહેદ નથી.

શ્રીયુત મગનલાલ ગાંધીનું અવસાન

એપ્રિલની શરૂઆતમાં શ્રીયુત મગનલાલ ગાંધી આદિના દામ માટે પરજીયા ગયા હતા ત્યાં સખત તાવથી તેમને મદાત્માછની બધી પ્રતિષ્ઠા તેઓ તેમના જમણા દામ જેના દતા દેદ પરી ગયો. સદગત એક બાહોષ, જ્ઞાત, આદરેને માટે સખત પરિશ્રમ કરનારા દતા મદાત્માછ જેમના જવાથી પોતાને એકલા રહ ગયા જ્યો તેમની સેવા નિઃસીમ દોરી જોઈએ તેમાં શંકા નથી. મદગત કાર્યકર ઉપસંત વિચારક પણ દતા. મદાત્માછના નવા મેગામને માટે passive resistance 'નિષ્ક્રિય વિરોધ' શબ્દ મોટો છે અને એને માટે 'ગદામદ' જેવા શબ્દ જોઈએ એવી સૂચના એમણે કરી, જે ઉપરથી મદાત્માછને 'મદાત્મામદ' શબ્દ મેળવ્યો. સદગતે પોતાના જીવનની અદ્વિતિ સત્યાગ્રહને માટે આપી હતી અને તે પ્રમાણે છેવટ સુધી એકધારે જીવત ગાળ્યું હતું ઈશ્વર તેમના અત્માને સાતિ ગણે!

પ્રસ્થાન

પુસ્તકે ૬

૧૯૮૪ : જેઠ થી આસો

અંક ૧ થી ૬

લેખોની અનુક્રમણિકા

અધિક માસનું સ્વરૂપ	અર્થાપત્રો
દરિદર પ્રા. ભટ્ટ	૧૭૪
અફઘાનિસ્તાન અને તેના અમીર	૧૦૬
રા.	૧૧૧
અમદાવાદના મીલ મળુરોમાં અસંતોષ	૧૦૭
જીવણલાલ ચાંપાનેરીઆ	૪૩૧
અમેરિકાના યત્રો	૬૬ ૨૬૪
નંદલાલ મ. શાહ	૪૩
આચાર્ય જીનવિજયજી	૮૮
પં. મુખલાલજી	૨૪૪
આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ?	૧૭૩
ડા. ના. ટે.	૨૭૦
આલમના ઉસ્તાદને (કાવ્ય)	૮૪
દરિદર પ્રા. ભટ્ટ	૪૦૩
હુગાર (કાવ્ય)	૪૦૫
એક પત્ર	૩૦૭
એક પ્રેક્ષક	૩૩૬
કુચ્છનું વનસ્પતિ પ્રદર્શન	૪૩૦
બાપાલાલ ગ. શાહ	૪૦૫
કાવ્ય વિશે કંઈક	૩૦૭
કાવ્યની શક્તિ (ભાષણ)	૩૩૬
રામનારાયણ વિં. પાટક	૪૦૫
એકતોની દુર્દશા	૩૦૭
દિલખુશ બ. દિવાનજી	૩૩૬
એરેલેહ અવસ્તા:	૪૩૬
પં. બેચરલાસ દોશી	૪૩૦
આમુધારણા અને એતીવાડીનું	૪૩૦
કમીશન	૪૩૬
વિં.	૪૩૬
‘મેટ્રિક’ નાં પાઠ્યપુસ્તકો: ‘સાહિતાન્ત’ ૧૦૬	
રસધાર અને ચેલાણી: પ્રજ્ઞાસ ૬૬૨ ૧૦૬	
ચિત્તોડના કિલ્લા પર ગુજરાતના	
સોલંકી રાજાઓનો અધિકાર	
રામજીહાદુર ગૌરીસંકર ઝોઝા	૪૩૧
દર્શનોના અભ્યાસમાં જળવવા ચોંચ	
મધ્યરથતાનર્મદાસંકર દેવસંકર મહેતાદેવ	
દીપક (નાટક)	
પ્રાણજીવન વિ. પાટક	૬
નોંધ	૬૫ ૧૩૨ ૨૦૮ ૩૬૪ ૪૫૬
પારસીઓ અને હિંદુઓ વચ્ચેનો	
પ્રાચીન ઐતિહાસિક સંબંધ	
શીરાજ કા. દાવર	૨૮૬
પારસી વાર્તાઓ	
શીરાજ રસમજી મહેતા	૨૩૩
પારસીઓ સંબંધી સોળ સંસ્કૃત	
શ્લોકો	૩૫૧
પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર પદ ૧૨૭ ૧૬૬	
ત્રણ નાટકો	૨૦૩
પુત્રોમા અને બીજાં કાવ્યો	૨૦૦
પ્રતિમા	૫૬
મરતકકીરની મરતી	૨૦૬
સરળ ગીતગોવિંદ	૫૬
સ્વમદદશા	૫૬
પુસ્તકો વિરૂદ્ધ નાટ્યશાળા	
જયભાઈ શં. પટેલ	૪૩૦
પ્રેમધાટે (કવિતા)	
એહરશિમ	૬૫

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬

કેઠ : ૧૯૮૪

અંક ૧

મહાભારતનાં પાત્રો

ભાઈઓ અને બહેનો,

આજે મહાભારતના સંબંધમાં આજ મુધી મેં જે વાંચ્યું અને વિચાર્યું છે તેનો ખ્યાલ મારે આપવો એમ ગિજુભાઈને હું મળ્યો હતો ત્યારે તેમણે મને કહ્યું હતું.

જુના વખતમાં જ્યારે બી. એ. માં આપણે ભણતા ત્યારે ધણીવાર એમ બનતું કે મૂળ ગ્રંથને વાંચ્યા વિના વિવેચન ગ્રંથ વાંચવા મળે. આજે તમે અગર તમારામાંના ટોપએ મહાભારત નહિ વાંચ્યું હોય તો પણ હું આ મારી મહાભારત ઉપરની સમાલોચના તમારી પાસે મૂકું છું.

મહેલાં હું જુદા જુદા પ્રસંગો મૂકું પછી આ સમાલોચના રજુ કરું. આ કાંઈ વાંચીને તૈયાર કરેલ ભાષણ નથી. એ તો ગિજુભાઈ સાથે ધ્યેય વાતચીતને ક્ષીઘે ગમ્મતને ખાતર રજુ કરું છું, અને તેથી માત્ર ઉડતો ખ્યાલ તમને આપીશ, એટલે મારા મન ઉપર મહાભારતની છાપ પડી હોય તે તમારી પાસે રજુ કરીશ. પણ મહાભારતના પ્રસંગો આપણે એક યા બીજી રીતે જાણીએ છીએ તે વિશે ભવિષ્યમાં જુદી વાત કરીશ.

હું મહાભારત વિશે એક વાત માત્ર છું. જેણે લખ્યું છે એ માણસને મારી દૃષ્ટિથી દુનિયાના બધા સાહિત્યકારોમાં હું પ્રથમ સ્થાન આપું છું. મેં હોમરનાં ઇલિયડ અને ઓડિસીનો અભ્યાસ કર્યો છે. મેં વર્લ્ડ વાંચેલ છે. મિલ્ટન, ડાન્ટે, શેક્સપિયર વગેરેનો અભ્યાસ પણ કર્યો છે. એ બધા મોટા ધુરંધર સાહિત્યકારો કહેવાય છે. તેમની અપ્રસ્થાવની પદવી એ બધાનાં પ્રસિદ્ધ સર્જન ઉપરથી જણાય છે. એ સર્જનોમાંનાં બધાનાં ચિન્હો, એથી જે વિશેષ, મહાભારતમાં મને દેખાયાં છે. મહાભારતની છાપ મારા મન ઉપર જે જાતની પડી છે તે હું હવે રજુ કરું છું.

કોઈ પણ પુસ્તક વાંચતાં, પહેલાં તો તેમાં મુખ્ય પાત્ર કોણુ છે એનો વિચાર આવે. મહાભારતમાં નાયક-hero-કોણુ? ક્યા પુરુષ કે સ્ત્રીની આસપાસ આ આખું નાટક ફરે છે એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. દાખલા તરીકે શાકુન્તલ વાંચતાં તેમાં નાયક કોણુ એ પ્રશ્ન ઉભો થાય. હોમર (Homer) નો hero કોણુ એ પ્રશ્ન ઉભો થાય ને તેમ મહાભારતમાં hero કે haroine કોણુ? એવો જળરસ્ત માણસ કોણુ? અર્જુન, યુધિષ્ઠિર, દુર્યોધન? આ બધામાંથી કોઈ નહિ પણ આપણે દ્રૌપદીને એ પદ આપી શકીએ. એનો જન્મ એ મહાભારતનું કારણ. એ જ્યાં સુધી પડી નહિ ત્યાંસુધી મહાભારત ચાલે છે. Hero કે heroine માં દ્રૌપદી એકલી નથી આવતી. એનું એક નામ કૃષ્ણ છે. શ્રીકૃષ્ણ વિના કૃષ્ણ નહિ. મહાભારતનું બળ કૃષ્ણ ઉપર અને કૃષ્ણનું બળ કૃષ્ણા ઉપર. શ્રીકૃષ્ણ અને દ્રૌપદી એ બે મહાભારતનાં hero અને heroine. સાધારણ રીતે એ જગ્યાએ સ્ત્રીપુરુષ પતિપત્ની હોય છે; પણ મહાભારતમાં એમ નથી. આખું 'મહાભારત perspective' માં મૂકે તો આ બે જ પાત્રો આગળ તરી આવે છે. દ્રૌપદીની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ તમે વાંચ્યો હશે. એ અત્રિ-માંથી ઉત્પન્ન થાય છે. દુષ્ટ અને દ્રોણાચાર્ય એક ચુરુને ત્યાં ભણતા. તેમને બંનેને મૈત્રિ થઈ. આ મૈત્રિને લીધે દુષ્ટે દ્રોણને વચન આપેલું કે હું રાજા થાઉં તે દિવસે તને ન્યાય કરી દઉં. આ બધું તો ચાલ્યું ગયું. દુષ્ટ રાજા થયો. દ્રોણ પરણ્યા. દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાને પીવા દુધ ન મળે. મા પાસે જઈને પુત્રે દુધ માટે આગ્રહ કર્યો. આથી દ્રોણની સ્ત્રીએ પતિને આગ્રહ કરીને કહ્યું કે તમે દુષ્ટ પાસે જાઓ અને એક ગાયની માગણી કરો.

દ્રોણ એક ગરીબ બ્રાહ્મણને વેશે દુષ્ટ પાસે ગયા અને કહેવરાવ્યું કે હું ગળવા આવ્યો છું. દુષ્ટે જવાબ વાળ્યો કે મારે કોઈ એવો મિત્ર નથી. કોણુ ફરીથી કહેવરાવ્યું. ફરીથી રાજાની ના આવી કે રાજાને આવા ભામટા મિત્ર ન હોય. કોણુ ગુસ્સે ગયા અને સિપાઇને કહ્યું કે મને અંદર જવા દે નહિ તો તને બાળી નાંખીશ. આમ કહીને કોણુ અંદર ગયા. દુષ્ટને પૂછ્યું કે બોલ તને જોળખાણુ પડે છે. દુષ્ટે જવાબ ન આપતાં બીજી બાજુ જોયું. કોણુ બીજી તરફ આવ્યા અને પૂછ્યું એટલે વળી દુષ્ટે મોઢું ફેરવ્યું. એમ ચારે તરફ દ્રોણ ક્યાં પણ દુષ્ટે તેની સામું ન જોયું. પછી દ્રોણે કહ્યું કે આજે હું તારી પાસે એક ગાય માગું છું. હું તને તારું જૂનું વચન માદ આપું છું. જે દુષ્ટે આજે મને એક ગાય આપવાની ના પાડી છે એ દુષ્ટને બાંધીને 'હું તારી ગાય છું' એમ ન કહેવરાવું તો હું દ્રોણ નહિ. પછી દ્રોણ પાંડવો પાસે ગયા. પાંડવોના ગુરુ બન્યા. બધી વિદ્યા ભણાવ્યા પછી તેમણે ગુરુદક્ષિણા માગી કે દુષ્ટને મુશ્કેટાટ બાંધી લાવો. પરિણામે ઉત્તરકુર અને દક્ષિણકુરની લડાઈ થઈ અને દુષ્ટને લાવીને પાંડવોએ ખડો કર્યો. દ્રોણે પૂછ્યું કે કેમ હવે સાન ઠેકાણે આવી? દુષ્ટે કહ્યું કે તમારી ગાય છું, મને છોડી દો. પોતાનું વચન સિદ્ધ થયું એટલે દ્રોણે દુષ્ટને છોડી દીધો. દુષ્ટે પણ પછી તો પણ લીધું કે દ્રોણનું માથું ન ઉતારે ત્યાં સુધી ખરો દુષ્ટ નહિ. દુષ્ટે પોતાના રાજ્યમાં જઈ એક યજ્ઞ કર્યો અને એક દિકરો દિકરી માગ્યાં. કુષ્ટદુષ્ટને લડાઈમાં અશ્વત્થામા મરાયો એમ દ્રોણને કહી તેનું માથું કાપ્યું. આ વેર તે આખા મહાભારતનું મૂળ. દ્રૌપદીએ જો કહ્યું નહિ પરંતુ એમ ન કહ્યું હોત, દુર્યોધન ગઈશ એવા આવ્યો અને એક જગ્યાએ પાણી ધારીને અંદર પડ્યો ત્યારે દ્રૌપદી હસી ન હોત, કૌરવ સભામાં દુર્યોધને

દ્રૌપદીને સાથળ ઉપર બેસવા કહ્યું હારે કૃષ્ણે જો ચીર ન પૂર્વી હોત તો મહાભારતનું યુદ્ધ ન બનત. કૃષ્ણ પાંડવો વતી વિધી કરવા ગયા ત્યારે દ્રૌપદીએ કહ્યું હતું કે બધું લાલે પણ દુર્યોધનનું લોહી ન પીવાવ એ ઠીક નહિ. કુન્તીયે પણ કૃષ્ણને એમ જ કહ્યું છે. કૃષ્ણે તો એમ પણ કહ્યું હતું કે રક્ત એક સોય જેટલી જમીન આપે તો પણ બસ છે. યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદી અને કુન્તીને કહ્યું હતું કે હું બાજુ જ એવી માંડીરા કે સમાધાન નહિ થાય. દુર્યોધને કહ્યું કે અમારે ત્યાં ઉતરો તો કૃષ્ણ કહે હું વિદુરને ત્યાં ઉતરીશ. આમ કૃષ્ણની દાનત જ પહેલેથી સમાધાન થવા દેવાની ન હતી.

યુદ્ધને છેલ્લે દિવસે દુર્યોધન બીભતી ગદાના મારથી મરૂં મરૂં યઈ રહ્યો હતો, હારે નેતી પાસે અશ્વત્થામા આવ્યો અને કહ્યું કે તમારી મૃત્યુ થું છે ? 'સુરપુત્ર, એક જ વાસંતી છે કે પાંચ પાંડવોનાં માથાં તું કાપી નાંખ. એ માથાં નજરે દેખું કે તરત જ શાંતિ થશે.' અશ્વત્થામા કહે 'મારી નાંખું એમાં થું છે ?' આ વાતની ખબર પડતાં પાંડવોના તંત્રમાં કૃષ્ણની બાજુ એવી હતી કે તંત્રની આસપાસ ચોક્કસ રાખી હતી તે કૃષ્ણે ફેરવી નાખી. કૃષ્ણે કહ્યું કે અર્જુનને વરદાન મળ્યું છે મારે આજે તો શંકરની ચોક્કસ રાખો. શંકરે કહ્યું કે હા, આજની ચોક્કસ મારે માથે, પણ તેમાં એક શરત કે મારી ચોક્કસ દરમ્યાન હું કોઇને અંદર દાખલ થવા ન દઉં, તેમ જ અંદરથી કોઇને બહાર ન નીકળવા દઉં અને સવારનું અજવાળું યાવ એટલે હું ચાલ્યો જાઉં. પછી સદ્ગુણ ત્યારે કૃષ્ણ કહે કે આજે લગાઇ પુરી થઇ છે. આ તંત્રમાં આપણે ૧૮ દિવસ રહ્યા. હવે આજે બીજા તંત્રમાં જઇએ. એમ કરીને એ રાત બીજા તંત્રમાં રહેવાનું કરાવ્યું. આ તંત્રએ તો શંકરની ચોક્કસ છે ત્યાં અશ્વત્થામા આવ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે આજે ચોક્કસદાર કોણ છે એને જ પહેલાં મારું. એમ વિચાર કરી બાણ મારવાં શરૂ કર્યા પણ તે રાતના ચોક્કસદારને બાણ વાજે જ નહિ. આથી એણે ધ્યાન ધર્યું ત્યાં ખબર પડી કે આ ચોક્કસદાર તો શંકર છે. આથી અશ્વત્થામાએ નિશ્ચય કર્યો કે અગ્નિ સજગાની બળી મરૂં લાલે બ્રહ્મહત્યા યાવ. શંકરે કહ્યું કે અંદર પેસવા ન દઉં અને પેસવા દઉં તો બહાર ન જવા દઉં. અશ્વત્થામા કહે કે પેસવા તો હો. પછી અંદર ગયા. અંદર દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો સૂતા હતા તેનાં માથાં ચીલડાંની માફક કાપીને લઇ ગયા. અજવાળું થયું એટલે શંકર ગયા. અશ્વત્થામા માથાં લઇને દુર્યોધન તરફ જઇ છે ત્યાં દૂરથી પાંચ માથાં જોઈને દુર્યોધનને શાંતિ થઇ. અશ્વત્થામા પાસે આવતાં દુર્યોધનને ખબર પડી કે આ માથાં તો દ્રૌપદીનાં પાંચ પુત્રોનાં છે; એટલે દુર્યોધને કહ્યું કે તે તો પાંચ પિંડ મુકનારનાં માથાં કાપ્યાં. આમ હર્ષ અને શોકથી દુર્યોધનનું મૃત્યુ થયું. આખરે પુત્રો મરાયાની વાત દ્રૌપદીને ખબર પડતાં લગાઈ થઇ તેમાં અશ્વત્થામાનાં માથાં તો મળી લઇ લીધો. આ પછી દ્રૌપદી અંધારામાં જાય છે. મહાભારત પણ પુરું થવા આવે છે. એટલા જ માટે શ્રી કૃષ્ણ અને દ્રૌપદી મહાભારતનાં hero અને heroine છે.

પણ હવે બીજા પ્રસિદ્ધ લેખકોની કૃતિઓ આગળ મહાભારત કેવું છે એનો વિચાર કરીએ. બીજા દેશના કવિઓના પાત્રોમાં એક જ વસ્તુની ખૂબી જોવામાં આવે છે. શેક્સપિયરની ખાસ ખૂબી પાત્રોની વિવિધતામાં છે. શેક્સપિયરનો એન્ટની જુહો, બેસેનીયો જુહો, મેકબેથ, ઓથેલો, હેમલેટ બધા જુહો જુહો જતાના. એ બધામાં મનુષ્ય સમાજની વિવિધતા દેખાઈ આવે છે. પણ એને ય વડી જય એવી વિવિધતા મહાભારતમાં છે. બધી ઉમરનાં

પાત્રો મહાભારતમાં આવે છે: ગર્ભમાં રહેલ પરીક્ષિત અને અભિમન્યુ પણ મળે, ઘટોર્ધચ મળે, ૭ વર્ષના ઉત્તર લડાઈમાંથી ભાગતો મળે, કુમારો પણ મળે, એનાથી મોટા યુવાનો પણ મળે, મોટી ઉમરના દ્રોણાચાર્ય, વિદુર, ભીષ્મ, ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે ઘરડાં પાત્રો પણ મળે. આ વિવિધતા બીજા પાત્રાલેખકોમાં નથી મળતી. ઉમર એ એક વસ્તુ. બીજું સમાજના બધી જાતના વર્ગો મહાભારતમાંથી મળે છે. ફક્ત એક વાણીયો કયાંય નથી આવતો. કદાચ વૈશ્યોનો એ દાળ નહિ હોય એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને શૂદ્ર એ ત્રણ વર્ગ ખૂબ મળે છે. સમાજનું પ્રતિબિંબ એમાં આવ્યું છે. ઉંચા નીચા બધી સ્થિતિના લોકો પણ મહાભારતમાં મળે છે. દુનિયાનું ધન હુંડી રાજસૂય યજ્ઞ કરનાર પણ મળે અને ખેતરમાંથી દાણો વીણી લાવી ગુજરાન ચલાવનાર પણ મળે. એ રીતે તવંગર તેમજ ગરીબ પાત્રો મળી આવે છે. એક પત્નીવાળા પણ મળે અને બહુ પત્નીવાળા પણ મળે. જુદી જુદી જાતનાં લગ્નો પણ આવે. પાંચ પતિવાળી પતિવતા ગણાતી સ્ત્રી આવે. ધૃતરાષ્ટ્ર જેવા આંધળાની આંધળા બની સેવા કરનાર સ્ત્રી પણ મળે.

ફિલસુફી બાબત જોઈએ તો દરેક જાતની ફિલસુફીવાળાં પાત્રો મળે. ગુરુભક્તિ પણ મળે, ગુરુપત્ની જે માગે તે આપવા વાળા મળે અને ગુરુની સામા થયાના દાખલા પણ મળે. એક દાખલો યાજ્ઞવલ્ક્યનો છે. તે ભણતા હતા ત્યારે ગુરુએ હુકમ કર્યો કે અમુક કર યાજ્ઞવલ્ક્યે ના પાડી. ગુરુએ કહ્યું કે મારી વિદ્યા ઓછી કાઠ. આથી તેણે ઓછી અને બીજા શિષ્યોએ તેનર ચક્રિત એ વિદ્યા ચરી લીધી. યાજ્ઞવલ્ક્ય ગુરુ શોધવા નીકળ્યા. કોઈએ કહ્યું કે તું સૂર્યની ઉપાસના કર, એ તારા ગુરુ બનશે. સૂર્યની ઉપાસના યાજ્ઞવલ્ક્યે કરી ત્યારે સૂર્યે કહ્યું કે મારે તો ચોવિસે કલાક ફરવાનું હોય છે એટલે મને પુરસદ નથી. યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું કે પુરસદ ન હોય તો પણ મને વિદ્યા આપો. ત્યારે સૂર્યે કહ્યું કે હું મધ્યાહ્ન અને મધ્ય-રાત્રિએ અટકું છું તે વખતે જો તું આવે તો તને વિદ્યા આપીશ. આ ઉપદેશ તે વેદની માર્ગગિની શાખા. આ રીતે ગુરુની સામે પણ થાય એવા પાત્રો પણ મહાભારતમાં આવે.

ભીષ્મ ત્રણ કન્યાઓને ઉપાડી લાવ્યા, અને પોતાના ભાઈ વિચિત્રવીર્ય વગેરેને પરણાવી. પણ તેમાંની ત્રીજી કન્યાએ પરણવાની નાં પાડી કે હું તો રાક્ષસને વરી ચૂકી છું. આથી ભીષ્મે કહ્યું, જ રાક્ષસ પાસે. રાક્ષસ પાસે જતાં રાક્ષસે રાખવાની ના પાડી. ભીષ્મ પાસે પાછી આવતાં ભીષ્મે પણ ના પાડી. પછી ભીષ્મે કહ્યું કે તું પરશુરામ પાસે જ. આથી તે કન્યા પરશુરામ પાસે ગઈ અને ખૂબ રોષ અને તેમને વિનંતિ કરી બધી હકીકતથી વાકેફ કર્યા. પરશુરામે ભીષ્મ ઉપર ચીડી લખી કે આ કન્યાને તું પરણાવ. છતાં ભીષ્મે ના પાડી અને પરિણામે યુદ્ધ થયું. પરશુરામ ભીષ્મના ગુરુ હતા: ગુરુ હાર્યા. પરશુરામનો પરાજય થયો. આ થઈ ગુરુશિષ્યની વાત.

એવી જ રાજભક્તિની વાર્તા પણ છે. વેન રાજનું જ્યારે માથું ઉઠાવી દેવામાં આવ્યું ત્યારે બ્રાહ્મણોએ સાયળમાંથી નવો રાજા કાઢ્યો. આ પ્રમાણે સમાજની જુદી જુદી માન્યતા-વાળા અનેક માણસો મહાભારતમાં ભેગા થયા છે.

જુદાં જુદાં નસીબવાળાં પાત્રો પણ મહાભારતમાં છે. કુન્તાનું નસીબ સદા ગરીબ જ છે. છેવટ મુખી એ દુઝી જ રહે છે. વૈધવ્ય, દિકરાનો વનવાસ એવાં એવાં દુઃખો તેને આવ્યા જ દે છે. એવી જ રીતે દ્રૌપદી ઉપર પણ દુઃખો પડેલાં. રાજ સુખ, દુઃખનો

દિવસ પણ નહિ એવાં પાત્રો પણ છે. દુર્યોધનના ભાઈઓ રાજના સુખી છે. તેમને કોઈ દિવસ દુઃખ આવ્યું નથી. ફક્ત નાનામાં નાનો વિકલ્પ અને ગોટા દુર્યોધન એ બે જણા દુઃખી છે. આ બાળુ નકુળ સહદેવની જોડી સુખી છે. લાક્ષાગૃહ સળગ્યું ત્યારે તેમને કહેવામાં આવ્યું કે બહાર નીકળો એટલે કહે કે ચાલો. સહદેવ યધું જાણે છતાં તદ્દન નિર્લેપ નિરાકાર. આ સિવાય સાવ સુખી પાત્ર તે શ્રી કૃષ્ણ. એક જ પ્રસંગે તેઓ દુઃખી થયા છે. બીજા અને અર્જુનની લડાઈમાં બીજા બાણ છોડવા માંડ્યાં, અને અર્જુનને મૂર્છા આવી તે દિવસે કૃષ્ણને દુઃખ થયું. તેમને રીસ ચડી, એકદમ પીતાંબર પહેરેલું અને રથનું ચક્ર લઈને દોડ્યા. બીજા તેમનું કાંડું પકડ્યું કે કેમ હથિયાર નહોતાં લેવાં અને કેમ લીધાં ? તરત જ કૃષ્ણ પાછા ગયા. અર્જુનની મૂર્છા વળી અને પછી વચ્ચે શીખંડીને હિમો રાખ્યો.

આવી જ રીતે કેટલીક વિચિત્રતાઓ પણ આવે. દાખલા તરીકે બીજા કહે કે હું શીખંડીની ઉપર ધા નહિ કરું. દ્રોણાચાર્યની પ્રતિજ્ઞા કે અત્યંતમાં મર્યો એમ સાંભળ્યું એટલે રાજત્યાગ કર્યો. અર્જુનના પણ કેટલાય નાના મોટા sentiments. કૃષ્ણને પણ એવા જ sentiment કે આપણે શરેસા લેવાં જ નહિ. આમ જુદી જુદી ટેકવાળાં પાત્રો. મહાભારતમાંથી મળે છે. યુધિષ્ઠિરનો એક sentiment કે ગુરુના દિકરાને ન મરાય.

એ સિવાય એક વિવિધતા તે જીવનના બધા જુદા જુદા આશ્રમેવાળા માણસો વચ્ચે ચિતર્યા છે. એમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી મળે તેમ જ બ્રહ્મચર્યનો જેમણે દાસ કર્યો છે એવા પણ મળે. સુંદર ગૃહસ્થો મળે, સુંદર વાનપ્રસ્થ તેમજ સાચા ગોટા સંન્યાસીઓ પણ મળે. આ રીતે જીવનનાં બધાં પાસાં મહાભારતમાં વર્ણવેલાં છે.

એક જગ્યાએ ગુરુદક્ષિણાની વાત આવે છે. ગુરુપત્નીઓનાં રમુજ વર્ણનો આવે છે. એક ગુરુપત્નીએ ગુરુદક્ષિણામાં એરોંગ માગ્યાં છે. એવી ગુરુપત્નીઓ પણ છે જેઓ ફક્ત પાણીથી જ સિધ્ધને આશીર્વાદ આપી દે.

શિષ્યોમાં એકલી તુંબડી અને લંગોટી રાખીને વિદ્યાભ્યાસ કરનારા છે તેમજ જનક જેવા રાજાઓ પણ છે. એક વાર અષ્ટાવક્ર મુનિ કયા વાંચતા હતા. જનક મોડા થયા તેથી તેમની રાહ જોઈ. બધા વિદ્યાર્થીઓને થયું કે જનક જેવા રાજાને સાઈ ગુરુ શા માટે રાહ જોતા હશે ? જનક આવ્યા અને મોડા થયા માટે ગુરુની ગારી માગી. કયા ચાલતી હતી ત્યાં જનકના મહેલમાં આગ લાગી અને મહેલની આસપાસનાં ઝુંપડાંઓ બળવા લાગ્યાં. જનક તો બેઠો જ રહ્યો. બીજા સંન્યાસીઓ કયા સાંભળતા હતા તે પોતાની તુંબડી અને લંગોટી લેવા દોડ્યા કારણ કે તેઓ આ ઝુંપડાંમાં રહેતા હતા. આગ તો હતી જ નહિ અને બધા શિષ્યો પાછા આવ્યા. અષ્ટાવક્રે તેમને કહ્યું જાઓ લંગોટાઓ તમારી પાસે કયા નહિ કહું. આ જનક તો ચંદરના જનકને મારીને આવ્યો છે અને તમને તમારી તુંબડી લંગોટીનો મોહ રહી ગયો.

શુકદેવજી જેવા સંન્યાસી પણ મહાભારતમાં મળે અને અજાણમાં રહીને ખાનારા પણ મળે. સાચા ખોટા ગૃહસ્થાશ્રમી પણ મળ્યા આવે. આ રીતે જીવનનાં દરેક પાસાંને આલેખવામાં આવ્યાં છે.

હોમર અને શેક્સપિયરમાં આ વિવિધતા કેવી છે તે જોઈએ. દરેકમાં ધરવીર આવે પણ તે જુદી જુદી જાતના. પણ એનાથી મેં વિશેષ આતુર્યથી મહાભારતનાં પાત્રો ગોઠ-

વાયનાં છે. મહાભારતના અર્જુન, યુધિષ્ઠિર, બીષ્મ, બીગ, દુર્યોધન, અશ્વત્થામા એ બધામાં પ્રાણ છે, જીવન છે, છતાં દરેકનું વ્યક્તિત્વ જુદું જુદું છે. જેમ સૃષ્ટિ-ધર્મચરનાં વિધાનમાં વિવિધતા દેખાય છે તેમ મહાભારતમાં પણ વિવિધતા દેખાય છે. જ્યારે આ દૃષ્ટિથી જોઈ છું ત્યારે મહાભારત દુનિયાનું ઉત્તમ કાવ્ય હું સમજું છું.

આખું મહાભારત છેવટે મોત તરફ લઇ જાય છે. રાજા અને રંક, યુધિષ્ઠિર, કૃષ્ણ બધાને મોત તરફ લઇ જાય છે. જીવનને અંતે આખરે તો અઢી હાથ જમીન જ છે એમ દર્શાવ્યું છે.

હિંદુસ્તાનના આખા જીવનનું ખેય આખરે હિમાલયમાં જવાનું છે. તેમ મહાભારતનાં બધાં પાત્રો છેવટે હિમાલયમાં જાય છે. એટલે મનુષ્ય જીવનમાં એક વસ્તુ નિરંતર જોઈએ છીએ તેમ મહાભારતમાં પણ દેખાય છે.

બધાનાં ગયા પછી પાછળ એક ફળગો પરીક્ષિત રહે છે. મહાભારતની રાજ્યાત કરે છે દ્રૌપદી અને અંતે નાનો એવો ફળગો પરીક્ષિત ગાદીએ બેસે છે.

આજે તો આટલો મહાભારતનાં પાત્રોનો સામાન્ય પરીચય કરાવું છું. વિશિષ્ટ પાત્રોનો પરીચય હવે પછી.*

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ લલ

બારડોલીના પાઠ

૧ સાધનસામગ્રી

કોણાબા જલ્લાના આલીબાગ તાલુકામાં એ વર્ષ ચયાં જમીન મહેસુલનો વધારો થયો છે અને એ વધારાની સામે અલીબાગના ખેડુતોનો તીવ્ર વિરોધ હોવાને લીધે ત્યાંના પ્રમુખીય નેતા શ્રી. ગોસાવીએ ગામડે ગામડે રખડીને પ્રગ્નમત કેળવ્યો અને વધારાનું જમીન મહેસુલ નહિ આપવાનો સત્યાગ્રહ આદર્યો. શ્રી. ગોસાવી બારડોલી તાલુકાનો સત્યાગ્રહ જોવા માટે આવ્યા દના, ત્યારે એ લાડતની સાધનસામગ્રી જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. “ગામ-ગામોએ એવાં મુન સાન ચઇ ગયેલાં કે રસ્તામાં કુતરાં પણ જોવામાં આવે નહિ અને ગાડ ઉપર પક્ષીઓ પણ બોલે નહિ” એવી ગામગામોની રિયતિ તેમને નગરે પડી. દરેક ગામમાં સખત ચોપા રાખનાર સ્વયંસેવકો, તેમના પર દેખરેખ રાખવા માટે તથા દરરોજની ખજાર પત્રિકાઓ વહેંચવા તથા સમજાવવા માટે આશ્રમોના સ્વયંસેવકો, એ સ્વયંસેવકોને રહેવા, ખાવા, મુત્રા માટેની વ્યવસ્થા, જપ્તી અમલદાર કોઇ પણ જાતનો અન્યાય ન કરી શકે તેટલા માટે તેની જોડે રહેનાર સ્વયંસેવકો, દીક્ષા પડી જતા અગર હિંમત હારી જાય એવા ખેડુતોની પીઠ યાજનાર પીઠ કાર્યકર્તાઓ, દરેક આશ્રમમાં એક બે અનુભવી અને પ્રતિષ્ઠિત પ્રગ્નસેવકો અને મુખ્ય મથકમાંથી ચાલુ વિશાળ પ્રકાશન કાર્ય—એ બધાનો મોટો

* દક્ષિણમૂર્તિ* બાલમંદિરમાં તા. ૨૧-૩-૨૮ ને રોજ અપાયેલું વ્યાખ્યાન. વ્યાખ્યાન ઉપરથી નોંધ લેનાર શ્રી. વેલ્લોલાલ ઉપનલાલ જુ.ય.

ખર્ચ મેળવવાની શક્તિ—આ સર્વે ચીજ જોઈને શ્રી. ગોસાવી લગભગ આભા બની ગયા. અક્ષીબાગ સત્યાગ્રહ માટે ન મળે સ્વયંસેવકો, ન મળે નાણાંની મદદ એટલે ત્યાંની પ્રજામાં સંપ કેળવવાની બારે મુશ્કેલી એમણે જણાવી. દક્ષિણમાં રહેણીકરણી સોધી છે, સ્વયંસેવકો થોડા ખર્ચે મળી શકે છે, આત્મભોગની લાવના ઠીક ખીલી હોય છે, પણ જ્યાં નાણાંની સગવડ ન હોય ત્યાં સામુદાયિક લડત શી રીતે ઉપાડી શકાય ? તેમાં વળી અડધો કેળવાયેલા મહારાષ્ટ્રી હમેશાં હિંસા-અહિંસાની નકામી ચર્ચામાં ઉતરી પડી છે. ખરી હકીકત એવી છે કે મહારાષ્ટ્રીને અહિંસાની તાલીમ મળી નથી, એના આત્મિક બળની બરાબર ખીલવણી થઈ નથી. પંજાબના અકાલી શારીરિક બળમાં તેમ જ શૌર્યમાં મહારાષ્ટ્રી કરતાં ઉતરતા નથી તે છતાં તેમનામાં અહિંસાત્મક લડત લડવાનું આત્મબળ છે. હાલની આપણી સામુદાયિક લડતમાં અહિંસા સાચવવાની ધણી જ જરૂર છે, પણ મહત્વના પ્રશ્નો હાથમાં લેવાને બદલે કેટલાક મહારાષ્ટ્રીઓ અહિંસાવાદની સામે થવામાં ખોટું માન માની લે છે.

સત્યાગ્રહ કરવો એ સહેલી અને મામુલી વાત નથી અને જ્યાં જ્યાં પુરેપુરો વિચાર થયા વિના સત્યાગ્રહ શરૂ થાય છે, ત્યાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે એક વ્યક્તિ પણ સત્યાગ્રહ કરી શકે છે પણ સામુદાયિક સત્યાગ્રહ માટે ધણી તૈયારી કરવી પડે છે. પંજાબમાં નિકલસનનાં બાવલાં માટે અને મદ્રાસમાં તીલનાં બાવલાં માટે જે સત્યાગ્રહો થયા તે સફળ થયા નથી.

બારડોલીની લડતને ટેકો આપવા માટે મુંબઈના જાણીતા પારસી વકીલ નરીમાન બારડોલી તાલુકાના સરભોણ ગામમાં આવ્યા અને અહીંની પ્રજાની મક્કમતા, સરકારને પગલે પગલે હંકારવાની તૈયારી, વગેરેની હકીકત જાણી ત્યારે એમને લાગ્યું કે જે બારડોલી તાલુકો કરી રહ્યા છે તેવી લડત આપણા આખા દેશમાં ફેલાઈ જાય તો સ્વરાજ મળી જાય; અને જે મક્કમતા અને કુશળતા બારડોલીએ બતાવ્યાં છે તે બીજા તાલુકાં પણ આજે બતાવી શકે. પણ સ્વરાજ એટલું બધું પાસે નથી. બારડોલીની તદ્દન પોડાશમાં ચોર્થોશી તાલુકો છે, ત્યાંની પ્રજા બારડોલીના જેવી જ છે, ત્યાં પણ જમીન મહેસૂલ વધ્યું છે, તે છતાં ત્યાં સત્યાગ્રહ લડી શકાય એવી સ્થિતિ નથી.

બારડોલી અને ચોર્થોશી તાલુકાની વસ્તુસ્થિતિમાં આટલો બધો તફાવત છે તેનું મુખ્ય કારણ એવું છે કે ૧૯૨૧ની સાલમાં મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહને માટે જળારી તૈયારી કરી અને પ્રજાને જાગૃત કરી તેને પરિણામે આ તાલુકામાં બારડોલી, સરભોણ, મદી, વેડછી, અલગદ વગેરે ગામોમાં આશ્રમો સ્થપાયાં. આ આશ્રમોએ ખાદી, રાત્રીપરજ શાળા વગેરેનાં કામો હાથ ધર્યાં. ખાદીના પ્રચારકામને અંગે એટલે જેટલુંપણ કપાસને સંધરે, ૩ પીંજે, કાંતે અને વણાવે તેટલા માટે આસપાસનાં લગભગ ૨૦૦ ગામડાંમાં દરેકે દરેક ઘરમાં ચાર પાંચ વખત સ્વયંસેવકો ગયા દસે-જ્યારે આટલો બધો નિકટ સંબંધ બંધાય ત્યારે પ્રજાને અમુક માર્ગે દોરી શકાય. પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવવો એ સહેલ કામ નથી અને સત્યાગ્રહમાં પાયામાલ થવાની, જેલમાં જવાની, આત્મભોગ આપવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. તે પ્રજાને ગળે ઉતારવી એ જરાયે સહેલું નથી. આખા આશ્રમોને લીધે પ્રજામત કેળવાયો છે. તે ઉપરાંત આખા આશ્રમોમાં સારી ઉચ્ચ લાવનાવાળા અનેક સ્વયંસેવકો કામગીરી માટે રોકાઈ ગયા છે. જ્યારે જ્યારે પ્રજા ઉપર કાંઈ આક્રમણ આવે પડે છે ત્યારે તેમને મદદ કરવાને માટે આ કામગીરી લશ્કર તૈયાર થઈ જાય છે. ગુજરાતના રેલમંકટ નિવારણ માટે લગભગ

દરેક જિલ્લામાં આ કાયમી લશ્કરના સૈનિકો પહોંચી ગયા હતા. સુરત જિલ્લા સિવાયના બીજા ભાગોમાંથી ઘણા યે સૈનિકો આજે બારડોલીમાં જોડાઈ ગયા છે, એટલે મુળશી પેદા વગેરેની લડતમાં જે કામ કાર્યકર્તાઓ આવ્યા હતા તેમ નહિ થતાં ગુજરાતમાં દરેક લડતમાં અનુભવી સૈનિકો જઈ પહોંચે છે. બારડોલીમાં જે ભાષાઓ પ્રકાશનનું કામ કરીને આખા દેશને ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી ભાષા મારફત લખીકત પૂરી પાડે છે તેમને 'નવજીવન' તથા 'યંગ ઇન્ડિયા'માં તાલીમ મળેલી છે. છેવટે શ્રી વલ્લભભાઈને જોઈતાં નાણાંની મદદ છે. શરૂઆતમાં તો બધી આર્થિક મદદ તાલુકાની પ્રજાએ તથા આસપાસના પાડોશીઓએ પૂરી પાડી હતી પણ જો કોઈ કારણસર વધારે નાણાંની જરૂર પડે તો ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ વગેરે સંસ્થાઓ તથા અમુક ગૃહસ્થો પુરતાં નાણાં મેળવી શકે એમ છે.

૨ પ્રબળબળ

બારડોલી તાલુકામાં મુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની છે. રાનીપરજનો સમાવેશ હિંદુઓમાં કરીશું કારણ કે તેમની રહેણીકરણી અને સંસ્કારો હિંદુઓના જેવા જ છે. ૮૮,૦૦૦ની કુલ વસ્તીમાંથી લગભગ ૪૦,૦૦૦ રાનીપરજ છે અને તેમાં ઘણા ખાતેદારો નહિ હોય. રાનીપરજ ભાષાઓ પણ ઘણા મધ્યમ રહ્યા છે અને તેમનામાં ખૂબ જાત્રિયા આવતી જાય છે. મુસલમાન તથા પારસીઓની વસ્તી ઘુજ છે અને કુલ ૧૭,૦૦૦ ખાતેદારો છે તેમાં એમની સંખ્યા થોડી છે. હિંદુઓમાં જે અગત્યના વર્ગ છે: પારીદાર તથા અનાવણા બ્રાહ્મણ, એક ભાષાએ રીકા કરી હતી કે "અમારે ત્યાં કંઠી તદ્દન મધ્યમ છે, જનોઈ જરા પોચી, નાકું અને કસ્તી બાતલ કરવા જેવાં છે." આ રીકામાં કેટલુંક સત્ય છે. પારીદાર વર્ગ જે જાતમહેનત કરીને પથરીઆ જમીનને રસાળ બનાવે છે તે ખૂબ મધ્યમ છે. તેમાંથી ઘણાં તો જમીન છોડીને પરદેશ જવાને તૈયાર છે, વળી જે અનાવિલ બ્રાહ્મણો પણ મજૂરી કરે છે તેમને પણ જરા મે કર નથી. જે વર્ગમાં જાતમહેનત કરવાનું કૌવત નથી, આળસુ છે, અથવા વ્યસની છે, અગર નોકરી કે દેસાઈગીરી ઉપર જીવે છે તે કરકણ હોય તેમાં શી નવાઈ? અને તેમાં પણ ખાસ કરીને છુના જમાનાના વૃદ્ધ લોકો સરકારની સામે થવાનો વિચાર છરેવી શકતા નથી. જ્યારે ૧૯૨૧માં બધી પ્રજાએ ખાદીની ટોપી પહેરવા માંડી હતી ત્યારે પણ કેટલાક વૃદ્ધ પોતાની પ્રતિજ્ઞા જાળવવા ખાતર મુંડણીમાં ઝાંઝ જેવી લાલ પાંદડી પહેરતા હતા અને ખુદ પોતાનાં છોકરાંઓનાં મન દુખાવી રહ્યા હતા. મુસલમાન ભાષાઓમાંના પણ ઘણા મધ્યમ રહ્યા છે: પણ હાલના આખા દેશના વિવિધ વાતાવરણને લીધે તેમ જ સુરતમાં હિંદુ-મુસ્લીમ તકરારોને લીધે જે ઉચ્ચાં મન થયાં છે તેનો લાજ અંગ્રેજ સરકાર લે તેમાં શી નવાઈ? અને પારસીઓમાંથી ઘણાખરાને દારૂ તાડી સાથે સંબંધ હોય છે, સરકાર પાસેથી દારૂ તાડી લેવાતાં લેવાનાં એટલે પૈસાની લહેણલેણ પણ ચાલે અને એમની વિચિત્ર પરિસ્થિતિને લીધે ખુશામતની ટેવ પડેલી એટલે તેમણે કોઈ કોઈ બંદાને પૈસા ભરી દીધા છે પણ તે છતાં તેમાંથી પણ હીરા નીકળ્યા છે. એવા હીરા જોઈને આપણે આનંદ માનવાનો છે. એટલે એકંદરે આખી વસ્તી જેનો મોટો ભાગ પારીદાર તથા અનાવિલ બ્રાહ્મણોનો છે તે મજબૂત, સંગીન અને નિડર રહ્યા છે. એ વર્ગ શિક્ષિત નથી તેટલો કાયદો પણ છે. આજનો શિક્ષિતવર્ગ સ્વાર્થ અને પરાવર્તણી બની જાય છે, અને તેથી બહીષ્કણ થાય છે. જ્યારે બારડોલીની પ્રજાએ ચોક્કસ નિર્ણય કર્યો કે સરકારી મહેસુલ

દીપક*

(એકાંકી નાટક)

પાત્રો

દીપક	અધરબાણુ
ખિશંભર	નવેન્દુ
ભૂપેન	નિખિલ
વસન્ત	એક વૃદ્ધ ડોશી

દ્વિતીય પહેલું.

[પડદો ઉપડે છે. દીપક સાદી પર એક પુસ્તક વાંચતો બેઠો છે, પાસે બાંખો દીવો બળે છે. યોગી વારે નિશ્વાસ નાંખી ચોપડી બાંધ કરી સામે બિંદ માતાનું ચિત્ર છે, તેના તરફ એક ટીશી નેમ રહે છે.]

દીપક: (એકલો હૃદય મને ગાય છે.)

પદ

માતા તું બહુ ધનવાન,
તારે દેહે પ્રાણુ વિરાજે.

તું આજે શ્રવે ભગ્ન હૃદયે, ખંડિત આરો;
આ મૃત દેહે, સકલ જગતની શ્રદ્ધા ડોલિમાં - માતા,
શ્રમખંડિત આ લોકસંઘમાં અમૃત ક્યાંથી વરસે ?
મહા મૃત્યુની ઝાયા સામે દેશ અતિ ગભરાયે;

માતા તું બહુ ધનવાન, તારે દેહે પ્રાણુ વિરાજે !

ઓ મા, ઓ મા, હું તારા છુટકારા માટે શું કરું ?

(ડોલપાટલન પહેરેલા અધરબાણુ આવે છે.)

અધરબાણુ : (રોષમાં) દીપક, તું શું ગાતો હતો ? અને આ શું ? (દીપકના હાથમાંનું પુસ્તક લઈ દેખાડે છે.) આવાં પુસ્તકો રાખે છે તો ઘેર જપ્તી આવશે. સમજ્યો ? ગરીબાદીએ ઇસ્ટનીમાં જેમ કર્યું એમ અહીં કરવા જશો તો ખુવાર થશો. અને જો વાંચ- (પોતાના ખીસામાંથી કાગળ કાઢી દીપકને આપે છે.) તારી મા મરી ગઈ ત્યારનો તું કરાયા દોર જોવા થઈ ગયો છે.

દીપક : દોર જોવા ? હું કે તમે—?

અધર : હું ?—મારા ઘરમાં રહીને—

* ભજનતા પહેલાં કર્તાની પરવાનગી માગવી.

દીપક : (ઉદાસીન રીતે) તમારા ઘરમાં હું હવે નહિ રહી શકું.

અધર : (પોતાનો રોષ કાણુમાં લાવતાં) તું વાંચ તો ખરો.

દીપક : 'આન હીઝ મેન્જેરીઝ સર્વિસ'—એ હું શા માટે વાંચું ?—જેને સરકાર તરફથી ટાઇટલો જોઈતા હોય અને જેને ખુશામત કરવી હોય તે ભણે વાંચે.

અધર : દીકરા, તું મને આટલે વરસે ખુવાર કરવા માગે છે ? માફ કર્યુંકરવું ધુળધાણી કરવા માગે છે ? સાત દિવસ પછી તો સરકાર મને ખિતાબ આપવાની છે, ત્યાં તું જ—મારો સૌથી મોટો છોકરો—હરેન્દ્રને ફાંસી દેવા માટે કોલેજમાં હડતાલ પડાવે અને ગવર્નરના પુતળાં પર છાણ ચોપડે ?

દીપક : (થીજ ગએલે અહેરે) તેથી શું ?

અધર : તેથી શું ?—જો સાંભળ—'અધરઆશુ જેવા સરકારનાં વિશ્વાસપાત્ર મિત્રના પુત્રે આ હિલચાલમાં ભાગ લીધો છે તેથી સરકાર દિલગીર છે. અધરઆશુ અને સાચે રસ્તે ચડાવશે એમ આશા રાખે છે'—તું મારો છોકરો ન હોત તો તને ક્યારનો કોલેજમાંથી હાંકી કાઢ્યો હોત.

દીપક : મારે એ કોલેજમાં હવે રહેવું પણ નથી.

અધર : આ તને શું ભૂત વળગ્યું છે ? નહિ લણ તો તું શું કરીશ ?

(પતમાળી આવી એક કાગળ આપે છે.)

અધર : (સભય) 'આન—હીઝ—મેન્જેરીઝ સર્વિસ'—અત્યારે ! આ વળી 'શુંનું'શુંનું' હશે. કદાચ ટાઇટલ—(કવર ફેડી વાંચે છે. સુખસુદા એકદમ ગંભીર બની જાય છે.) દીપક દીપક, મને નહિ ખબર તું આટલો આડો ગયો છે.

દીપક : શું ?

અધર : પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ મીસ્તર હેમીસ લખે છે કે અકવાડિયા પછી અહીં વાઈસરોય આવવાના છે ત્યારે તને ગામમાંથી દૂર કરવો.

(દીપકના હોઠ કરડાઈમાં પીસાય છે.)

દીપક : અને જો હું ગામ છોડી ન જાઉં તો ?

અધર : (પડી ગએલે ચાવાળે) તો શું ? આપણે જ્યાંએ પરગામ જવું પડશે અને વાઈસરોય પોતે મને જે ઇલકાજ આપવાના છે એ—

દીપક : તમે તમારી મેજે ઇલકાજ લેજો—કહેજો કે છોકરો માફ કર્યું માનતો નથી, અને પોલીસ મને શું કરે છે એ હું જોઈ લઉં.

અધર : (ગભરામણ તથા રોષમાં) બેટા, તું સમજે તો સાફ—એમ કંઈ હિંદને સ્વરાજ્ય મળી નથી જવાનું. ગેરીઆઈડી—ગેરીની કલ્પ કંઈ અહીં નહિ કાઢી શકે. હથી—આર વાપરતાં તો તમને આવડતાં નથી. (અધરઆશુના એકે એક શબ્દને તોળતો હોય એમ દીપક જોતો બેઠો છે.) તમે પોતે ખુવાર થશે અને સાચે સર્ગોવહાઈએને પણ ધસકડો. તને તારી માતા પણ યાદ આવતી નથી ?

દીપક : (જરા મોટેથી) એ માતા તો ગઈ અને એની જગ્યાએ તમે બીજી લાવ્યા—(ચોટી વારે) હવે મારે માના કેવી—ના—મારી મા જુઓ આ રહી. (હિંદ દેવીનું ચિત્ર દેખાડે છે.)

અધર : તું સમજે તો સાહે છે નહિ તો આખા કુટુંબ ઉપર સરકારનો રોષ ઉતરી પડશે.

દીપક : હું તમારો રહ્યો નથી. તમે ખુશીથી જાહેર કરજો કે મારે તમારે આપ-દીકરાનો સંબંધ નથી.

અધર : તને ખબર છે એમ કહાયા તારી સ્થિતિ શી મરો ?

દીપક : તમે જ કહોને !

અધર : તને પોલીસ લાઇ જશે અને—

દીપક : એટલું જ ને—આજે દીપક એક નથી પણ હજારો છે અને હું જમણે તો મારી પાછળ બીજો એમ દીપમાળા ચાલી આવશે—

અધર : દીક !—વારું હું તને ત્રણ દિવસ વિચાર કરવા આપું છું; અને ત્રીજે દિવસે તું નહિ માન તો આપણે બધાં અહીંથી હરિપુર ચાલ્યાં જઈશું.

(અધરબાણુ નયં છે.)

(દીપક ઘોડી વાર ચાલ્યું દૃષ્ટિએ જોઈ રહે છે. પછી જુમ પાડી ઉઠે છે.)

દીપક : (એકલો) મા, એ મા-મારી મા—

(બાળુમાંથી અગીઆર વર્ષનો નવેન્દુ ડોળાયું કરે છે.)

નવેન્દુ : બાબા, હું આતું ? દાદા ગયા ?

દીપક : કેણું નવેન્દુ ? આવને,

(નવેન્દુ ચારે બાળુ સલામ જોતો જોતો આવે છે.)

નવેન્દુ : બાબા તમે કેને બોલાવતા હતા ?

દીપક : આપણી માને-જે આ આપણી માતા છે. આપણો દેશ આખો શુલાભીમાં સડે છે. પરદેશી લોકો એને આવીને જળોની જેમ ચૂસે છે, અને આપણે એ બધું જોતા હાથ ધસતા બેઠા છીએ.

નવેન્દુ : (સરસ લાવે) આપણે સરકારને કહીએ તો ?

દીપક : એ સરકાર પોતે જ પરદેશી છે. એ તો અહીંથી હજારો માંદા દૂર બેસી પોતાના માણસો મોકલી આપણા ઉપર રાજ્ય કરે છે.

નવેન્દુ : એ જ આ ગોરા લોકો !

દીપક : હા એ ગોરા લાગે છે, પણ અંદરથી તો કેણું જાણે ? જો-તું દિવસમાં ચાર વાર ખાઈ છે, પણ કેટલાકને ચાર દિવસે એક વાર પણ ખાવા નથી મળતું.

નવેન્દુ : એ કેટલાક છે તે ?

દીપક : કંઈ બહુ નથી, જે એકેક હિંદી એકેક ગોરાને મારવાનું પણ તે તો હમણાં આપણો દેશ પોતાનો યથ જાય.

નવેન્દુ : (અર્ધ વિસ્મિત રીતે) ત્યારે કેમ કોઈ મારતું નથી ?

દીપક : કેમ કોઈ મારતું નથી ?—બોલ તું મારીય ?

નવેન્દુ : હું ?

દીપક : અત્યારે નહિ. (સમજાવતો હોય તેમ) તું મોટો થા, અને હું ન હોઉં, અને ગોરા લોકો દેશમાંથી ન ગયા હોય ત્યારે—

નવેન્દુ : (સભ્ય) પણ હું કેવી રીતે માફ ? બીજા કોઇને કહોને ! આપણે એમને કહીએ તો કેમ-કે તમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ.

(અધરખાણુ એકદમ આવે છે)

અધર : અત્યારથી આના મનમાંય એર રહે છે ? સરકાર માખાપ સિવાય તમારો ક્યાંય આશરો નથી. (નવેન્દુને) તારી અમ્મા પાસે જા. ખબરદાર છે એની સાથે વાત કરી તો.

(નવેન્દુ સમીચાતો અંદર જાય છે)

દીપક : (નવેન્દુને) જા ખાવલા !

અધર : (રોષમાં) આ ત્રણ દિવસ તને આ જ ખોરડીમાં પૂરી રાખવામાં આવશે.

દીપક : તમે હેમીલને કહેજો કે વાઇસરોય અહીં આવે છે, પણ એની સલાહ રાખો.

(અધરખાણુ જાય છે. પાછળ ખાસજી નિરથી વાલી બહારથી સાંજળ ચરાયો દે છે.)

(દીપક હઠી સ્વસ્થ ચિત્તે થોડી વાર આમ તેમ કરે છે. પછી પાંછળની બારી પાંસે જઈ સળીયા હાથમાં ઝાલી પહોળા કરે છે.)

દીપક : (ઉન્મત્ત ચિત્તે ગાય છે.)

કે બોલે મા તુમી 'અખલે'

x x x નમામિ તારિશીમ્

x x x વન્દે માતરમ્

(બારીમાંથી બહાર ફરી પડે છે.)

[પડેલો પડે છે.]

દ્વિતીય બીજું.

[હુસેનખુસની એક સાધારણુ નાની ગલી. પડેલો ઉપડે છે. ત્યાં લોકોની નાસલામ. થોડી દેખાય છે. દૂર દૂર બંદુકો ફટકી દોય એવા અવાજ આવે છે. થોડી વારે રોડીમાં બધે સુલકાર ફેલાય છે. ખાણમાંથી બે સારંગ્ટો ખજાપર બંદુકો લઈ આમતેમ જોતા આવે છે. ઉપર બારીમાં એક છાક-રાતું માર્યું દેખાય છે તેના તરફ એક સારંગ્ટ બંદુક ફેરવે છે, અને છાક ફેંચી પાડી અંદારીમાં પડે છે. સારંગ્ટો બીજા છેડે વળવા જાય છે ત્યાં પાછળ દીપક, બિરોહર, ભૂચન, નિખિલ અને વસન્ત-એમ પાંચ જણ સિકારને સુધતા દોય એમ બંદુકો સાથે પ્રવેશે છે. સારંગ્ટોને જોઈ બિરોહર, દીપક અને ભૂચન ગોળા ફેરવે છે, અને સારંગ્ટોનાં મુઠ્ઠાં નિરાશ્વર્યોપર પડતાં દોય એવા અવાજ થાય છે. દીપકની આંખો હઠાસીન લાગે છે.]

ભૂચન : કેની ગોળી ખાલી ગઈ ?

દીપક : તમારી-જુઓ પેલી બોલ પડે—

નિખિલ : ત્યારે તમે બેએ તો તમારે જીવનઝણુ પતાવ્યું !

બિરોહર : કાણુ જાણે !

દીપક : એ બાળક ગયું, અને આ હુજી તંત્રનો સુઓ બચી ગયો !

ભૂચન : ગમે તેમ તો પણ વન્દે નવો ને !

ખિશંભર : એમાં નવા જુનાનું કંઈ નથી. હજી કોઈને ખબર નથી કે બોમ્બ કેલે ફેડ્યો ?

નિખિલ : વજેન્દ્રની પરીક્ષા લીધેલી ખરી ?

દીપક : પા કલાક સુધી એણે જાળજળતી ચીમની પકડી રાખેલી, અને પછીજ એને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. પણ જે ધંધામાં એ લોકો પ્રવીણ છે એમાં જ આપણે એમને હરાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ એટલે એમજ થાય ને !

ખિશંભર : એ સિવાય બીજો રસ્તો એકે નથી.

દીપક : કાલી માતા જો સૂઝાડે તો સૂઝે—!

ખિશંભર : (દીપકની દર્શક અને દુઃખભરી આંખો જોતાં) એ બાળક મારા પૂર્વ-શ્રમનું સચું થાય, મારી વિધવા બેન—

નિખિલ : આપણા પૂર્વશ્રમ વિશે કદી પણ કંઈ બોલવાનું નથી છતાં—

ખિશંભર : એ મરી ગયું તેથી હું દિલગીર નથી; પણ શહેરની ચારે તરફ અત્યારે ગેરો છે, અને આપણાથી નાસી છૂટા એમ નથી.

દીપક : તેથી શું ?

ખિશંભર : એટલે આપણે કોઈક ધરનો આશરો લેવો જોઈશે.

દીપક : હું કદી તમારી સાથે નહિ આવું.

ખિશંભર : ખિશંભરની વિધવા બેનનો એકનો એક પુત્ર આજે દેવસોંક પામ્યો. હશે તોપણ આપને આશ્રય આપશે—

(દીપક જાકા દુઃખથી યથાથો હોય એમ સાંભળી રહે છે. ખિશંભર જગરિત અવાજ બારી તરફ જાય છે. પાછળ દીપક ચંચલત્વાલે છે. ચોરી વાર કોઈના પગરવ સંસગાયો હોય એમ રોકાઈથી ખિશંભર ઉભો રહે છે. નિખિલ બોંબપર કાન માંડી સાંભળે છે.)

નિખિલ : ખિશંભર, દીપક,—ગેરો આવે છે.

ભૂપેન : કેટલા ?

ખિશંભર : ગોળી કેટલી છે ?

દીપક : મારી પાસે એકે નથી.

નિખિલ : બે—ત્રણ.

વસન્ત : દસ.

નિખિલ : એ બધી અમને આપો. આ વખતે અમારો વારો છે.

ખિશંભર : અને અમે ?

વસન્ત : તમે જાઓ અમે એમની ખબર લઈશું.

ખિશંભર : જો તમે ધાયલ થાઓ તો તમારું પણ ભુલું પડે.

નિખિલ : હમણાં આવી લાગશે !—અમને—

(ખિશંભર પોતે ઉભો છે એ જરૂરું ઢાંકણું ઢાકે છે, અને જખરદસ્તીથી નિખિલ અને વસન્તને અંદર ઉતારે છે.)

ખિશંભર : (દીપકને) તમે પણ—

દીપક : ભૂપેન, તમે ઉતરો, એ ગોળી તમારી હતી.

(બિંશંકર હતાવળે ગટરનું ઢાંકણું ખેંચ કંદે છે. ચોસે મરી ગયો હોય તેમ નિમ્નેષ્ટ પડે છે; એને ભેળેને ભૂષેન પણ મૃતવત્ પડે છે. દીપક આ બધી એકા દીન વદને જોઈ રહે છે.)

દીપક : ઓ મા ! આ બધું નાટક !

(ચોરીને બીજે હેડેથી ત્રણ સોલ્જરો આવે છે. પહેલો દીપકને ઉભેલો તેજ બંદુક ફેરે છે. ગોળી ખાલી નીચ છે.)

બીજો : ઘેર, કંચ હીમ એકાધ્ય.

(ત્રણે સોલ્જરો દીપક ઉભો છે તેના તરફ દોડે છે, ત્યાં જઈ એને પકડે છે.)

ત્રીજો : (બિંશંકરના પગ પર બંદુકનો કુદો મારતાં) સાક્ષા, કુત્તા, મર ગયા !

(બિંશંકર જરા પણ પગ ચોરી કીધા વગર માર ખમી રહે છે. ત્રણે સોલ્જરો દીપકને વચ્ચે રાખી લઈ નીચ છે. દીપક કંઈ પણ તોફાન કર્યા વગર એમની સાથે નીચ છે. પાછળ બિંશંકર અને ભૂષેન બન્ને ઉભા થાય છે, ગટરમાંથી વસન્ત બહાર ઉઠી આવે છે, અને ત્રણે જણ એક સાથે બંદુક તાકી ગોળી ઊડે છે. ત્રણે સોલ્જરો ભોંય પર પડે છે દીપક કંઈ ન સમજ્યો હોય તેમ પાછું વળી જુએ છે. ગટરમાંથી નિખિલ બહાર આવે છે.)

ભૂષેન : (દીપકની પાસે જઈ) કેમ કંઈ અર્જુનની જેમ યુદ્ધક્ષેત્ર પર કર્મસંન્યાસ આવ્યો છે ?

દીપક : (ઉદાસીન રીતે) કર્મસંન્યાસ આવે પણ શ્રીકૃષ્ણ આવતા નથી ?

બિંશંકર : આવો.

દીપક : મને જવા દેવો હતો.

વસન્ત : અમારું નિશાન ખાલી જાત તો તમે કાસી માતા પાસે જાત.

દીપક : (દાઢી અવાજે) નહિ, તમારે એ લોકોને ગારી નાંખવા નહોતા. મને ક્ષમા જતા દેતા એ દીક જ હતું.

નિખિલ : કેમ ?

દીપક : કાણ જાણે, પણ આપણો આ સાચો માર્ગ હોય એમ મને નથી લાગતું. મને ઘણી વાર એમ થાય છે કે આ સિવાય કંઈ બીજો ઉપાય જ નહિ હોય ?

બિંશંકર : આ સિવાય વળી બીજો ઉપાય કેવો ?

દીપક : એ મને નથી સૂઝતો એટલો તો હું કશું બોલતો નથી. પણ—

ભૂષેન : તારે તમને આ મંડળમાં પૂરો વિશ્વાસ કે-શ્રદ્ધા નથી ?

દીપક : (અપમાનિત થયો હોય એમ) એમ નહિ જ-મને મંડળમાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે, એનો હેતુ મને માન્ય છે, માત્ર એણે યોગ્યતા ઉપાયમાં મને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા નથી. પણ ત્યાં સુધી—

નિખિલ : ત્યારે તો બહેતર છે કે—

દીપક : મને બોલી રહેલા ઘો-ત્યાં સુધી મને એથી વધારે સારો ઉપાય ન જાણે, ત્યાં સુધી મારે આ બધું માન્ય રાખવું જ જોઈએ—

ભૂષેન : ત્યારે કાર્મ દિવસ તમે અમારા પ્રયત્નોને ઉપાસા પણ પાડો.

દીપક : (અમરશયી) કદી નહિ, દીપક લીચદારો નથી. માતા સ્વતંત્ર થાય એ મારે હું મારો પ્રાણ આપું-માત્ર એ આપણને આવી પણ શુદ્ધ રસ્તો મૂકાડે એમ હું માનું છું.

દ્વિતીય નીળું.

[કાલિના એક છાત્ર મંદિર પાસેની જગ્યા પર બેસીને બિરાંબર, દીપક, બૂપેન અને નિખિલ એમ ચારે જણ બેઠા છે. બિરાંબરની આંખમાં ખિન્નતા જણાય છે; બૂપેન કંઈ સમજી ન શકે તો એવો લાગે છે; નિખિલના ચહેરા પર અજોડ આલેશ અને રોષ સ્પષ્ટ દેખાય છે. બધાથી દૂર અસ્પષ્ટ આદરને લેતા મથતો હોય તેમ દીપક બેઠો છે; એ અવિશ્વસ્ય ક્ષિપ્તો લાગે છે; એના ચહેરા પર મહાન આદર-વેદાનું ગાંભીર્ય છે. કેટલું મહત્ત્વના વિષય પર ચર્ચા કરતા હોય એમ લાગે છે.]

બૂપેન : હું એ સમજી જ શકતો નથી કે એ બધું એમ કેવી રીતે જાની શકે ! ગોરા લોકો માત્ર દિસાથી જ ડરે છે, અને એ દિસા છોડી દઈને તમે અદિસાનું મન પાળી એ લોકોને અભયવચન આપો એટલે એમને બધું સરલ થઈ પડે.

દીપક : દિસા એ તો માણસમાં રહેલું પાશવપણું છે, અને પાશવપણામાં એ લોકો આપણાં કરતાં ચડીઆતા છે; માણસની માણસાઈ એના અધ્યાત્મિક જગમાં કે સુદૃઢજગમાં છે, અને એનાથી જ આપણે એમને છતવા લેઈએ.

બિરાંબર : અધ્યાત્મિક જગથી કેઈ પ્રજા ગોતે જન્મ કરે તો આખો દેશ છોડીને જતી રહે ખરી ?

દીપક : એ સવાલ તમારે મન છે, કારણ તમે અદિસામાં માનતા નથી, પણ તમે જોતા નથી-આપણે એક ગોરાને મારવા ગયા તેમાં-નિષ્ફળ ગયા અને-પાછળ આપણાં કેટલાં નિર્દોષ માણસો-જાળકો માર્યા ગયાં ?

નિખિલ : જાળક-જાળક-જોસોને તેથી શું ?

દીપક : એ જાળકો ક્યાં-તે કંઈ બિરાંબરની અંગત લાગણીએ ઉશ્કેરી મારા મતનો કરવા નહિ.-પણ એક ગોરાના ખૂનના બદલામાં એ લોકો દબરોના જન લેતાં પણ અચ-કારો નહિ-એના કરતાં અદિસા દ્વારા એ લોકો જેટલું કદ નાંખે ને સદો લઈને આપણે દુનિયાને બનાવી આપણું કે આપણે સાચા છીએ.

નિખિલ : એમના પશુજન આગળ તમે કેટલુંક કદ વેડી શકશો ? એના કરતાં એક ગોળી અંગ્રેજને મારી બીજી આપણે ખાધ લેવી એ વધારે ઇષ્ટ છે.

દીપક : હા, એમાં પણ અસુક બદાદુરી છે ખરી. પણ એવી સરલ વાતને મારે પણ દાઢ તો-દેશ તૈયાર નથી.

બિરાંબર : દેશ કંઈ અદિસાના પાત્રનથી એમ તૈયાર નહિ થઈ શકે.

દીપક : તેમ દિસાથી પણ નહિ. જો બધા જ ગોરા એટી સાથે મરી જાય તો જ આપણે સ્વનંત્ર થઈ શકીએ, પણ એટલા લોકો પણ આપણે કેળવી શકીએ એમ નથી. એટી કિત્તું આપણા લોકો અદિસામાં કેળવાએલા છે, અને અદિસાત્મક જોડા જગવામાં ખુલ્લે ખુલા એ બધા શામેલ થશે.

બિરાંબર : તમે કહો છો તેમ બધા લોકો બેઠા જગવામાં સામેલ થાય એ હું માનું છું, પણ બધા જ અદિસા પાળે એ એટી સાથે બધા જ ગોરા મરી જાય એટલું જ અસ-ક્ય મને લાગે છે. મનુષ્ય કંઈ એકજોડા આત્મા નથી, અને એટલે જ બીજી બધી દલીલો આપે ફોગટ જાય ત્યારે એ ચરીરજગનો આશ્રય લે છે.

(દીપક નિકળે બેસી રહે છે.)

ભૂપેન : અને ધારે કે બધા અહિંસાનું પાલન કરે તોપણ અહિંસાથી ડરી જઈને કોઈ પ્રજા પોતે પચાવી પાડેલ મુલક એમને એમ છોડી ચાલી ગઈ હોય એમ ઇતિહાસમાં કોઈ વાર બન્યું નથી.

દીપક : એવું ઇતિહાસમાં નહિ બન્યું હોય એ ખરી વાત, પણ એક નાનો મૂઠી જેવડો મુલક હિંદ જેવડા વિશાળ મહાન દેશ પર રાજ્ય કરી જાય એ ખીના પણ ઇતિહાસમાં પહેલાં કોઈ વાર બની નથી. અને (બોંય પર હાથ પછાડે છે) અસાધ્ય લાગે એવી ખીનાઓ પણ શું ઇતિહાસમાં નથી બની ?- (જરા ધીમેથી) ઇતિહાસમાં જે કોઈ દિવસ નથી બન્યું એ હિંદે કરી બતાવવું પડશે-

ખિરાંભર : ત્યારે હવે અમારે આ બધું પડતું મૂઠી ઘેર પાછાં જવું, અને જે સોળસો યુવાનો ગોરાઓનું અને તે સાથે જરૂર પડે તો પોતાનું દોહડો રેખા તૈયાર થયા છે એમને જણાવવું કે જઈને ખેતી કરે અને જુદાઓની જેમ સુતર કાંતે, કારણ અમારે બેઠો બળવો કરવો છે !

નિખિલ : (કંપાશથી) અને તમે એમ પણ કહેશો કે આ બધા સરંજામ અને હાથગોળા એ બધું સરકારને સુત્રત કરી દેવું !

દીપક : (સ્વસ્થ રીતે) એ પણ હું કહેવાનો જ હતો. આપણે જેટલું છાનું રાખીએ છીએ એટલી આપણા પોતાના અંતિમ લક્ષ્યમાં આપણી અશક્તિ છે એમ સાબીત થાય છે. માને સ્વતંત્ર કરવામાં વળી છાના ઉપાયો શા ? માણસ બચને છતે નહિ દેખાં સુધી વીર ચંદ્રિશકતો નથી.

નિખિલ : લાય તે અમને લાગે છે કે તમને ? અહિંસાના ધ્વજ નીચે તમે માત્ર તમારી આમડી સુરક્ષિત રાખવા માગો છો. માની એમ સેવા થતી હોત તો બાલકાઓ પણ એ કરત.

ખિરાંભર : (ખિન્ન મુખે) બધો લાય ને સર્ગા સંબંધીને મૂકીને અમે તમારી પહેલાંનાં અહોં લેલા છીએ તોય તમે અમારે વિશે આમ કહો છો ?

દીપક : હું આપણા અંતિમ હેતુ તંરફની અશક્તિની વાત કરું છું તમારા તરફની નહિ. અશક્તિ એ બધું રૂપ નહિ તો બીજું શું ?

નિખિલ : (ગ્રોટે અવાજે) મેં કહ્યું એ તમે સમજ્યાને ? તમારે પાછું દુનિયામાં મુખ ભેગવવા જેવું છે તે તમે જ બીજું છો. બોલો પૂરાવો આપો છો ?

દીપક : (નિશ્ચય) હા.

નિખિલ : ક્યારે ?

દીપક : અત્યારે.

નિખિલ : ક્યાં ?

દીપક : અહોંઆ જ. (ખિરાંભરને) બોલો શી સરતો ?

ખિરાંભર : બસ ! એટલામાં ?

દીપક : તમે બન્ને નક્કી કરો.

(ખિરાંભર અને ભૂપેન હિંમત જતા બાજુ પર જાય છે. નિખિલ પોતાની રીવાજનર તપાસે છે. દીપક આરસની મૂર્તિ સમેત સફેદ અને નિશ્ચય બેઠો છે.)

ખિશંભર : (ભૂપેન સાથે આવતા) વચ્ચે ઉભા રહી ખન્નેએ સામસામી દિવાલે જહું અને ત્યાં પહોંચ્યા બાદ મરજીમા આવે ત્યારે ગોળી છોડવી. (દીપકને રીવોલ્વર આપે છે.)

દીપક : (કંઈ સાંભળ્યું હોય તેમ) નિખિલ, ખિશન, ભૂપેન-ભાઈઓ કદાચ હું પડું તો-એટલે અહીં બોયર્ક ક્યાં છે એ હું તમને જાતાવી દઉં. બોયર પરથી આ પત્થર ઉચકશો એટલે તમે અંદર જઈ શકશો, અને હુસેનપુરના કુળીબાગ પાસે નીકળશો.

ખિશંભર : અને માનીએ છીએ કે તમે વીર છો-હવે શા માટે-

દીપક : હવે તો ઠેક સુધી—

(દીપક અને નિખિલ વચ્ચેવચ્ચ એક બીજા તરફ પીઠ કરીને ઉભા રહે છે.)

ખિશંભર : વન્દે માતરમ્ !

(અને સામસામીની દિવાલ તરફ જાય છે. દીપક ધીમે પગલે-નિખિલ હતાવળાં પગલાં કરતો દિવાલ પાસે જઈ તુરંત રીવોલ્વરમાંથી ગોળી છોડે છે. ખિશંભર અને ભૂપેનના અહેસાસ પર બંધા દુનિયાના પથરાય છે. થોડી વાર સમજાય છે કે દીપક કંઈ પહોંચી વળી વગર ઉભો છે. નિખિલના મોં પર નય છે, બચના સ્પષ્ટ ચિત્તને એના મોં પર દેખાય છે. દીપક હાથ ઉંચા કરી બાપરામાંથી ગોળી છોડી મૂકે છે. ગોળી પોતાને વાગી હોય તેમ નિખિલ પોતાના શરીર પર હાથ ફેરવે છે.)

ખિશંભર : મા, મા, બહુ થયું-બહુ થયું !

દીપક : આટલું જરૂરનું જ હતું. તમે મને બીકણુ ધારતા હોત તો આ દુનિયામા મારા દહાડા સુખમાં ન જાત. પણ (નિખિલને) આજ પછીની તમારી જીંદગી મારા અહિંસાના મતને આભારી છે સમજ્યા ?

વસન્ત : (આવતા) અવાજ અહીં થયા શું ?

દીપક : જરા રીવોલ્વર તપાસતા હતા.

વસન્ત : આપણા ભાઈઓ આતુરતાથી આપણા નિર્ણયની રાહ જોતા ઉભા છે.

દીપક : કેમ આપણો નિર્ણય થયો છે કે નહિ ?

વસન્ત : મારે તો અહીંથી હુસેનપુર જવું પડશે; ત્યાં ખબર આપી ત્યાંના આગેવાનોને રેવતીને કાઢે મળવાનું કહેવાનું છે.

દીપક : ખિશન, તમે પણ ત્યારે એમની સાથે જાઓ, અને બોયરામાં થઈને જ.

ખિશન : અને તમે આમની સાથે જ જશો ?

દીપક : ના, મારે હજી કાલી મા પાસે રહેવું છે. મને કંઈ ખબર નથી પડતી પણ હું રેવતીને કાઢે જીવતા દહાડા તો જરૂર મળીશ. મારે મારો નિશ્ચય તમે નહિ જણાવો એટલે આપણા તમામ ભાઈઓને જાહેર કરવો છે.

ભૂપેન : વન્દે માતરમ્ !

(ભૂપેન અને નિખિલ જાને જાય છે. દીપક પથરા જાય છે, નીચે બોયર્ક દેખાય છે તેમાં ખિશન અને વસન્ત હાજર છે. દીપક પત્થર પાછો ઢાલે તેમ મૂકે છે થોડી વાર આમ તેમ નેઈ કાલીના છજી ગાદિર તરફ જાય છે)

દરથ ચોથું.

[કાલીનું છાત્રું મંદિર-અંદર જાણી દીવા બળે છે. દીપક અંદર પ્રવેશ કરતો દેખાય છે. કાલીની ખડિત ચયેલી મંદિરને પ્રણામ કરે છે. મંદિરના એક ખૂણામાં ખખડી ગએલાં આંડનાં ફુંકાં જેવી એક અતિરક્ત ડાસી બેઠી છે.]

દીપક : (એકલો) મા, મા, આજે તો મને કહો-પણ વર્ષની ઉપાસનાંએ પણ આજે નહિ બોલે ?

ડાસી : બેટા-દીકરા-આવ્યો-?

દીપક : મા-મા-આજે બોલ્યાં !

ડાસી : શું જો ? દીપક-?

દીપક : (ધીમેથી) મા આજે પ્રસન્ન થયાં-તો મને કહો-અમને રસતો સુઝાશે.

ડાસી : દીકરા હુંજ આંધળી છું, અને મારો પ્રાણુ જવાને પણ હવે બહુ વાર નથી. તને કહેવું છે તે કદીશ એટલે મારા પ્રાણુ ઉઠી જશે.

દીપક : મા, તમારા પ્રાણુ-?

ડાસી : દીકરા, એમાં કંઈ નવાઈ નથી. અમુક મૂર્તિ અમુક કાળને માટેજ જન્મ-ત હોય છે, પછી કાળે કરી એમાંનું સત્ય પણ ઉઠી જાય છે, અને એમજ મારા પ્રાણુ આ દેહને છોડીને ચાલ્યા જશે.

દીપક : પણ-મા-તો-પછી-અમારું-હિંદનું-

ડાસી : બેટા સાંભળ, તું તારા સમય કરતાં બહોં આગળ છે. દુનિયામાં હજી હિંસાની મૂર્તિને લોકો પૂજે છે; એમાં હજી જીવ રહ્યો છે, અને તારા જેવો કોઈ અહિંસાના પ્રાણુને સમજે તોપણ હજી એના વખત નથી આવ્યો. તે આજે કહ્યું એ ખરૂં છે. હિંસાથી હિંદનું ભાવી નહિ સુધરે પણ તારા સંદેશને હજી બહુ વાર છે.

દીપક : હજી વાર ! દસ દસ વરસ તો આગ ને આમ વીતી ગયાં, અને હજી નથી હિંસાથી સ્વતંત્ર યતા, અને અહિંસાને વાર છે ?

ડાસી : બેટા એ તારાથી નહિ સમજાવ.

દીપક : ત્યારે ત્યાં સુધી શું અમારે હિંસાજ કર્યો કરવી ?

ડાસી : વિધિનાં ચક્રો કેમ ચાલે છે એની આપણને ખબર નથી.

દીપક : એટલે શું ? મારે પણ-હિંસા જ ?

ડાસી : તારો તો છુટકારો થઈ જશે. યદ્ય કાલેજ યદ્ય જાત પણ અહિંસાના સત્યનું ખીજ નેખાય એટલા માટેજ માતાએ તને જ્યાંની શીધી; પણ હવે તો તું તારા સમયથી બહુ આગળ છે એટલે મા તને એમની પાસે બોલાવી લેશે. તારા સાથીઓ હમણાં તો જે કરે છે તે કંપી કરશે.

દીપક : અને હું પકડાઈશ એમને ?

ડાસી : હા.

દીપક : મારે એજ જોઈતું હતું, પોતાનું જીવન ત્યારે જીવી ન શકાય ત્યારે બહાર સ્વતંત્ર રીતે છુટાં કરવું એ મોટી કેદ છે. મા, આ બધા દિવસો હું કોઈ ખીજની ભાડે

છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ એના જીવન ઉપર વારી જાય છે. એવા ભગવાન શુદ્ધના જીવન સાથે સંબંધ રાખનારાં ત્રણ મૂખ્ય સ્થળો ભારતખંડમાં આવેલાં છે: (૧) સારનાથ (૨) રાજગૃહ અને (૩) નાલંદા. એ મૂખ્ય સ્થળો છે. તે સિવાય હુમ્પીનીવન, કપિલવસ્તુ, જીતવન વગેરે ખીન્ને સ્થળો પણ ભગવાન શુદ્ધના જીવનના જુદા જુદા પ્રસંગોથી અંકિત થયેલાં છે. પણ ઉપલાં ત્રણ સ્થળો વિશેષ પ્રભાવવાળાં છે અને ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ બનાવવામાં આ ત્રણ સ્થળોએ મૂખ્ય ભાગ લીધો છે. ભગવાન શુદ્ધના જીવન સાથે આ ત્રણેનો, ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. આપણા ગુજરાત તરફ એ ત્રણે સ્થળો વિશેષ જાણીતાં નથી કારણ કે એ સર્વે ઉત્તર હિંદમાં આવ્યા છે તેમ ત્યાં હાલમાં હિંદુઓના તીર્થ સ્થળોનું કોઈ પણ મંદિર અથવા મૂર્તિ નથી. તેમ હાલમાં શુદ્ધ ભગવાનના વખતના મઠો અને વિદ્યારિનાં ખંડેરો જ આવસ્થિત છે. એટલે પુરાતત્ત્વવિદ્વાનો અભ્યાસી, અથવા શુદ્ધજીવનમાં રસ લેનાર સિવાય ત્યાં ખીજ કોઈ જતા નથી. આજે આ લેખમાં સારનાથનું જ વર્ણન લખીશું, જે આપના વાંચનારાઓને આ વિષય પસંદ આવશે તો બાકીનાં એ સ્થળો વિશે પણ લેખો સાદર કરવામાં આવશે. રાજગૃહ અને નાલંદાનાં વિષયો પણ ઘણા રસિક છે.

કાશી બનારસની બજારમાં મુડદાલ ઘોડાવાળા અને નરસિંહ મહેતાના માથેમાં વર્ણ-વેશ રથ જેવા એકલદુક્કલ ટાંગાઓની દાર ઉભી હોય છે. બેસનાર માટે સુખ સગવડનું તેમાં નામ હોતું નથી, પરંતુ તેને બદલે બહુ સંભાળથી તેમાં બેસવાનું હોય છે. શ. ૨) થી રાનાં ભાડામાં સારનાથ જવાનાં ટાંગા મળી શકે છે. બનારસથી સારનાથ ચાર માઇલ દૂર છે. ગાંધીપુર જતી સડક ઉપર ખંડેરોની દિશામાં સારનાથનું સ્થાન છે. સારનાથનું રેલ્વે સ્ટેશન પણ થોડું જ દૂર છે. સારનાથનું પ્રાચીન નામ “ઋષિપતનમૃગદાય” હતું. આ નામથી જણાય છે કે આ સ્થળમાં અગાઉ એક વન હશે, ત્યાં હરણોઓનાં ટોળાં નિર્ભય રીતે ચરતાં હશે અને ઋષિઓ તપશ્ચર્યા કરતા હશે. મૃગદાય નામ એક કથા ઉપરથી પડ્યું લાગે છે, જે કથા ‘નિગ્રોધ મૃગજાતક’માં લખી છે. તે કથા નીચે પ્રમાણે છે:—

કોઇ સમયે બ્રહ્મદત્ત નામે રાજા બનારસમાં રાજ્ય કરતો હતો. એ સમયે બોધિ-સત્ત્વે મૃગો જન્મ ગ્રહણ કર્યો. આ મૃગનું નામ ન્યગ્રોધ મૃગરાજ હતું. અને પાંચસો મૃગો તેના અનુયાયી એટલે સેવક હતાં. ખીજ વિભાગમાં “શાખામૃગ” નામે ખીજે મૃગરાજ રહેતો હતો. તેના પણ ઘણાં મૃગો અનુયાયી હતાં.

કાશી નરેશને આ વનમાં મૃગયા કરવાનો ધણો શોખ હતો. રાજાને પોતાની સાથે રાજ્યના અગ્રણીઓ અને પ્રજાને પણ સાથે તેડી જવાનો રિવાજ હતો. પરંતુ હમેશાં કાગ-કાજ મુકીને પ્રજાના કારીગર વર્ગને પોતાનો સમય આવી રીતે શુભરવા ગમ્યું નહિ, ત્યારે તેઓએ સાથે ગળા એક ચુકિત યોજી અને એક મોટું ઉદ્યાન તૈયાર કરાવી ત્યાં ઘાસ વાવવામાં આવ્યું અને પાણીની પણ ગોઠવણ કરવામાં આવી. પછી ચારે તરફ મજબુત વાડ બનાવી અંદર દાખલ થવાને માટે ગાંઠ એક જ માર્ગ રાખ્યો. પછી લોકોએ સાથે મળી સર્વે વનનાં મૃગોને હાંકી આ ઉદ્યાનમાં લાવ્યાં અને અંદર આવવાનો માર્ગ પણ બંધ કરી દીધો. પછી મહારાજ સમીપ જઈને નિવેદન કર્યું કે હે મહારાજ આપની સગવડને ખાતર અમેએ મોટું ઉદ્યાન તૈયાર કરાવી મૃગોને એક જ ઠેકાણે રાખ્યાં છે. હવે આપે એ જ સ્થળે મૃગયા કરવાની છે અને ત્યાં દરેક રીતની સગવડ છે.

રાજ્ય-પ્રસન્ન થયો અને પ્રથમ અવકાશે ઉદ્યાનમાં ગયો. ત્યાં બે મોટા મૃગો તેના નેવામાં આવ્યા. રાજ્યએ તેમને અભયદાન આપ્યું. પછી કોષ્ઠક વખતે રાજ્ય અને કોષ્ઠક વખતે રાજ્યના સંબંધીઓ આ ઉદ્યાનમાં સિકાર કરવા માટે આવતા અને બાણોથી કેટલાંક મૃગોને ધાયત્ત કરતાં અને કેટલાંકને મારી આહાર માટે રાજ્યનાં રસોડે મુકવામાં આવતાં. આવી રીતે આવા મોટા સંહાર અને દરદને લીધે મૃગોને બહુ સંતાપ થયો. અને નિઝોધ મૃગરાજ પાસે જઈ સૌ મૃગોએ ફરિયાદ કરી. નિઝોધ મહારાજને સાખા મૃગને બોલાવી સલાહ માંગી. પછી બન્ને મળી રાજ પાસે જઈ વિનંતિ કરી: “મહારાજ! મૃગવંધને માટે આપે તકલીફ ઉઠાવવાની જરૂર નથી. અમે આહાર નિમિત્તે આપને દરરોજ એક મૃગ પહોંચતો કરવાની સગવડ કરીશું.” રાજ્યએ આ વાત કબુલ કરી. આ રીતે દરરોજ એક મૃગ રાજ્યના રસોડામાં પહોંચતો કરવામાં આવતો હતો. તે માટે વારા બાંધવામાં આવ્યા. રાજ્ય જોતો વારો હોય તેને રાજ્યને રસોડે જવું પડતું હતું. આવી રીતે ઘણો સમય નીકળી ગયો. એક વખત એક ગર્ભવતી હરિણીનો વારો આવ્યો. તે સાખામૃગનાં ટોળાને લગતી હતી. પોતે ગર્ભવતી હોવાથી તેણે સર્વે મૃગોને કહ્યું: “આજે મારો વારો છે, પણ મારા ગર્ભને વારો નથી-ગર્ભને ખાતર મને મુક્તિ મળવી જોઈએ.” પરંતુ હરિણીની ફરિયાદને કોષ્ઠએ લક્ષમાં લીધી નહિ. પછી હરિણી ન્યાયી નિઝોધ રાજ્યને શરણે ગઈ અને પોતાની હકીકત રજુ કરી. નિઝોધ મૃગને કરુણા ઉપજી, તેણે હરિણીને આશ્વાસન આપ્યું અને તેના બહવામાં પોતે જ રાજ્યનાં રસોડામાં જશે એવી રીતે જણાવ્યું. હરિણી ખુશી થઈ ચાલી ગઈ. નિઝોધ મૃગ રાજ્યનાં રસોડામાં ગયો અને તે બખ્તર સેવકોએ રાજ્યને પહોંચાડી. રાજ્યએ તેને પોતાની પાસે તેડાવી પૂછ્યું: “હે નિઝોધ! તને અભયદાન મળ્યું છે છતાં તું કેમ આવ્યો?” નિઝોધની સર્વે હકીકત જાણી રાજ્ય ઘણો પ્રસન્ન થયો અને નિઝોધની દયાળુતા અને ઉદારતાના મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યો અને તેને મુક્ત કર્યો. આખા ઉદ્યાનનાં હરિણોને પણ અભયદાન આપ્યું. આથી સર્વે પશુઓ સ્વચ્છંદથી વર્તવા લાગ્યાં. આથી આ વનનું નામ “મૃગદાવ” પડ્યું લાગે છે.

તથાગત ગૌતમ જુદાં સમયમાં આ “મૃગદાવ” પુણ્યભૂમિ ગણાતી હતી. ઋષિઓ ત્યાં ઘોર તપશ્ચર્યા કરતા હતા. આ કારણથી આ સ્થાનને “ઋષિપતન” પણ કહેતાં હતાં. લલિત વિસ્તરમાં લખ્યું છે કે “જુદપણું” પ્રાપ્ત થયા પછી ગૌતમ જુદે પોતાના પાંચ-સાથીઓ સાથે અન્ને વાસ કર્યો હતો. કૌડિન્ય અને તેના ચાર સાથીઓ જે પંચભદ્ર વર્ગી અસ કહેવાય છે તેમણે અગાઉ લગવાન જુદ સાથે ઘોર તપ કરવું શરૂ કર્યું હતું. એમને જ પ્રથમ પોતાના ધર્મમાં લાવવા લગવાન જુદની ઇચ્છા થઈ. તેથી તેઓ ઋષિપતન આવ્યા. લગવાન જુદને આવતાં જોઈ તેઓએ સલાહ કરી કે આ જપ તપ સર્વે છોડી, યોગબ્રજ થયો છે માટે આપણે તેને માન આપવું નહિ. પરંતુ જુદ સમીપ આવ્યા એટલે તેમના તેજ અને પ્રતિભા આગળ આ શોકો પોતાનો નિશ્ચય જાગવી શક્યા નહિ અને આસન ઉપરથી ઊભા થઈ માન આપ્યું તથા અર્ધ પાઘાદિથી પૂજા કરી. લગવાન જુદે કહ્યું: “ભિક્ષુ ગણ! મને બોધિગાન પ્રાપ્ત થયું છે. એનો ઉપદેશ તમેને આપવા હું અન્ને આવ્યો છું.” બીજે દિવસે એ પાંચ જતોને લગવાન જુદે નીચે પ્રમાણેનાં વિષયો સંબંધી ઉપદેશ આપ્યો.

(૧) વિપત્તિનું અસ્તિત્વ, (૨) દુઃખનું કારણ, (૩) દુઃખથી મુક્તિ અને (૪) દુઃખથી મુક્ત થવાના ઉપાય. આ ચાર આર્ય સત્યોનો તેમને ઉપદેશ કર્યો. આ ઉપદેશ પોતાને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી પ્રથમ જ વાર આપ્યો તેથી ધર્મચક્ર પ્રવર્તન કહે છે. સારનાથની પ્રસિદ્ધિ ધર્મચક્ર પ્રવર્તનથી જ થઈ છે.

ધર્મનો પહેલો ઉપદેશ શ્રુદ્ધે ૩૫ વરસની ઉંમરે એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮૯ માં સારનાથ ખાતે આપ્યો હતો. તે પછી ૩૦૦ વરસ પસાર થઈ ગયાં, એ સમયનાં સારનાથ સંબંધી કંઈ ઉદ્દેશ્ય મળતો નથી. કિંતુ એ નિશ્ચિત છે કે ભગવાનના નિર્વાણ પછી શ્રુદ્ધે ધર્મનું આ મહોદ્ધું તીર્થસ્થળ બન્યું હતું. આનું કારણ એમ કહેવાય છે કે ભગવાન શ્રુદ્ધે પોતાના નિર્વાણના સમયે પોતાના સર્વ અનુયાયીઓને આ પવિત્ર સ્થળની યાત્રા કરવા ફરમાવ્યું હતું.

શ્રુદ્ધે ભગવાનના નિર્વાણની લગભગ ૩૦૦ વરસ બાદ આ સ્થાન ઉપર સમ્રાટ અશોકે એક પથ્થરનો સ્થંભ તેના ઉપર લેખ કોતરાવી ઉભો કર્યો હતો. આ વિશાળ સ્તંભ આજે તેના નાશ પામ્યો છે પરંતુ પાયાની ચાંદર છોટા ઉતારેલો ભાગ હજી કાયમ છે. સ્તંભના કેટલાક તુટેલા ભાગો અને તેનું શીર્ષ, નજીક જમીનમાંથી ખોદી બહાર કાઢ્યાં છે, જે કે સ્તંભના ઉપરના લેખનો પ્રારંભ ભાગ ખવાઈ ગયો છે છતાં પણ તેનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ છે. આ લેખ સંઘમાં બેઠે કરાવવાવાળાને હંડ આપવાના વિધ્યને લમતો છે. એનો આશય એવો છે કે જે કોઈ બિશ્વ અથવા બિશ્વણી સંઘમાં કુસંપ ઉત્પન્ન કરશે, તેને સ્વેત વસ્ત્રો પહેરાવી અહીં રાખવામાં આવશે, જે બિશ્વ અથવા બિશ્વણી માટે ઉચિત નથી. (અર્થાત તેમને સંઘથી બહાર કાઢી મુકવામાં આવશે.)

સ્તંભની દક્ષિણ બાજુમાં થોડે દૂર અશોકના સમયમાં અથવા મૌર્ય કાલનો એક મોટો સ્તૂપ હતો. આ સ્તૂપ ઇટાનો બન્યો હતો પરંતુ એના ઉપર એવું સુંદર પ્લાસ્ટર લગાવી તેને દૈદીપ્યમાન કર્યો હતો કે પ્રખ્યાત ચીની સુસાફર હુએન સ્વાંગે એને પથ્થરનો ધાર્યો હતો. સ્તૂપનો કોઈ ભાગ અવશિષ્ટ નથી. માત્ર દિવાલોના નીચેના પાયા, એનું અસ્તિત્વ સૂચન કરે છે. સ્તૂપ નાશ થયો તેનું કારણ એમ કહેવાય છે કે બનારસના રાજા ચેતસિહના દિવાન જગતસિંહ ૧૭૯૩-૯૪ માં પોતાના નામથી એક મહોલ્લો “જગત ગંજ” તૈયાર કરાવતા હતા. ઇટાની જરૂર પડતાં આ સ્તૂપના પાયા સુધીની ઇટા ખોદાવી મંગાવી લીધી. સ્તૂપ ખોદવાથી નીચેથી ઘણી પ્રાચીન વસ્તુઓ મળી. આ પ્રાચીન વસ્તુઓ મળ્યાથી સારનાથમાં સંશોધન યુગ શરૂ થયો.

આ સ્થાનથી થોડે દૂર પથ્થરની ચોરસ ચાર દિવાલો મળે છે. તેના ઉપર સુંદર નકસી કોતરેલી છે અને ઉપર ખૂબ તેજદાર પાલીશ કરેલ છે. આવી ઉત્તમ કારીગરી જોઈ પુરાતત્વવેત્તાઓએ એને અશોકનો સમય કહ્યો છે. આ કોઈ પવિત્ર સ્થાનની રક્ષા માટે નિર્માણ થઈ હોય એમ લાગે છે, અથવા ભગવાન શ્રુદ્ધે અહીં ધર્મચક્ર પ્રવર્તન કર્યું હતું તે સ્થાન સૂચવવાને દિવાલો બાંધવામાં આવી હોય.

મૌર્ય કાળની પછી શુગવંશ અને શુભવંશના સમયમાં સારનાથની ઉન્નતિ થતી ચાલી. અહીં બૌદ્ધોએ અનેક વિહારો તૈયાર કરાવ્યા હતા. ચીની સુસાફર હુએન સ્વાંગે પોતાના યાત્રાવર્ણન પ્રસંગમાં “મૃગદાવ” નું વર્ણન લખ્યું છે. તે જણાવે છે કે આ સ્થળે એક મોટું સંધારામ બંધાવવામાં આવ્યું હતું જેના મધ્ય સુંદર વિહારમાં ભગવાન શ્રુદ્ધેવની એક પીત્તળની મૂર્તિ ધર્મચક્રનો ઉપદેશ કરતી મુદ્રામાં પ્રતિષ્ઠિત હતી.

હુએન ત્વાંગે અશોકના સ્તંભના વિષયમાં લખ્યું છે કે એ સ્તંભ ૭૦ ફીટ ઊંચો હતો અને એનો પથ્થર મરકત મથિ સમાન ચમકતો હતો. આ સ્તંભની સામે બેસીને ખરા હૃદયથી જે પુરુષ પ્રાર્થના કરતો તેની મનઃકામના પૂર્ણ થતી હતી. આ એ જ સ્થાન છે કે જ્યાં ગૌતમ બુદ્ધે ધર્મચક્ર પ્રવર્તન કર્યું હતું.

સારનાથના વિહારોમાં સમયાનુસાર પરિવર્તન થયાં જ કર્યાં છે. ૭મી સદીના પ્રારંભમાં હુણપતિએ આક્રમણ કરી આને ઘણું નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું, પરંતુ કોષ ઉદાર વ્યક્તિએ પુનઃ તેની મરામત કરાવી. આ પ્રમાણે એક શૃંગોદ્ધાર સંવત ૧૦૮૩માં થયો હતો. તેની સામેતી જુદની મૂર્તિના અધોભાગમાં એક લેખ મળી આવે છે તે ઉપરથી મળે છે. લેખનો સારાંશ છે કે ગૌડ અંગાળા દેશના રાજા મહીપાલના રાજ્ય સમયમાં ત્રિથરપાળ અને વસંતપાળ નામના બે ભાઈઓએ “ધર્મરાજિકા” અને “ધર્મચક્ર” નામની બે ઈમારતોનું પુનઃ સ્થાપન કર્યું. આ લેખથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સન ૧૦૧૭માં બનારસ ખાતે મહામહા ગજનવીએ સારનાથનો નાશ કર્યો હતો તેનો ઉદારપાત્ર બંધુએ ફરી નષ્ટોદ્ધાર કર્યો.

સર્વથી છેલ્લો શિલાલેખ રાણી કુમારદેવીનો મળે છે. તેનો આશય એમ છે કે કાન્યકુબ્જના રાજા ગોવિન્દચંદ્રની રાણી કુમારદેવીએ શ્રી ધર્મચક્ર જીનની મૂર્તિની આ નવા બનાવેલા વિહારમાં પ્રતિષ્ઠા કરી છે. આ કુમારદેવી ગૌડ દેશના પાલ રાજાની કન્યા હતી.

આ પ્રકારના શિલાલેખોથી સાબીત થાય છે કે છેલ્લામાં છેલ્લા ખારમી ચતાબ્દિ સંપૂર્ણ સારનાથની ઉમત અવસ્થા રહી હતી. આની પછી એવું જણાય છે કે કુતુબુદ્દીન એબેકે સને ૧૧૯૪માં જ્યારે બનારસનો નાશ કર્યો હતો ત્યારે સારનાથનો પણ સાથે જ વિધ્વંસ કર્યો હતો. ક્ષમેષ સ્તૂપ અને ચૌખંડીને મુશીને બાધી સર્વે મોડા અને વિહારોને લાંબી નાંખવામાં આવ્યાં હતાં.

સારનાથ તરફ પુરાતત્વ સંરોધકોની દષ્ટિ પ્રથમ કેમ ગઈ તેનો ઇતિહાસ અગ્રે આવ્યો છે. અગાઉ જણાવી ગયા છીએ તેમ દિવાન જગતસિંહે ૧૭૯૨-૧૭૯૪માં સ્તૂપને ખોદાવી નાંખ્યો હતો. સ્તૂપની અંદરથી થોડાં મોતી અને સોનાના દુકડા નીકળ્યા હતા. એક માણસનાં હાડકાં મળ્યાં જે ગંગાજીમાં પધરાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ હાડકાં કોઈ સતીનાં હશે એમ લોકોનું માનવું હતું. પરંતુ એ વખતના બનારસના કમિશનર મી. બેનયાન ઇંકને, નિશ્ચયપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે એ હાડકાં કોઈ જુદનાં હોવાં જોઈએ. વિદ્વાનોનું ધ્યાન આ વિષય ઉપર ગયું પરંતુ તે માટે કાંઈ ખાસ પરિશ્રમ કરવામાં આવ્યો નહિ. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે આજુબાજુના માણસો સારનાથથી મોટા મોટા પથ્થરો-જેમાં ઘણા કેતરેલા લેખો પણ હતા, અને કેટલીક મૂર્તિઓ પણ હતી-વિપાટી ગયા. અને મકાનો બનાવવામાં ઉપયોગ કર્યો. પરંતુ ૪૦ મોટી મૂર્તિઓ જે ત્યાં પડી રહી હતી, તે ઈજનીઅરોએ વારણા નદી ઉપર પૂલ બંધાતો હતો ત્યારે પાણી રોકવાને માટે નદીમાં નાંખી હતી અને જીંજે પુલ બનાવવા માટે પયાસ સાક ગાડી પથ્થરો સારનાથથી મંગાવી ઉપયોગમાં લેવાયાં હતાં. આમાં કેટલા શિલાલેખો કાંમમાં આવ્યા અને તેથી સારનાથના ઇતિહાસને કેટલી હાનિ પહોંચી તે તો ધ્રુવરેને ખબર.

સારનાથમાં વૈરાનિક રીતે ખોદકામ કર એલેકઝાંડર ક્વીંગ્ડામે સને ૧૮૩૪ માં શરૂ કરાવ્યું અને થોડા વખત પછી તે કામ બંધ કરાવ્યું. પરંતુ વિદ્વાનોને આ શોધમાં રસ હોવાથી તેઓએ શોધ ચાલુ જ રાખી છે. આથી સારનાથના વિષયમાં નવી નવી હકીકત જાહેરમાં આવી. ઈજીનીયર સરાલ સાહેબ જ્યારે બનારસ ગાજીપુરની સડક તૈયાર કરાવતા હતા, ત્યારે નિટ્ટી ખોદતાં એક મોટી શુદ્ધ મૂર્તિ મળી જેથી સારનાથમાં તેમણે ફરીથી ખોદકામ ચાલુ કર્યું. મૂખ્ય સંધારામનું સ્થાન મળ્યું. આના પછી અશોકના સ્તંભ અને તેનું શીર્ષ મળ્યાં, ઘણા નવા વિહારો પણ મળ્યા. આ સર્વે પ્રાચીન વસ્તુઓનાં રક્ષણ માટે સારનાથમાં એક મ્યુઝીઅમ સ્થાપ્યું છે. બૌદ્ધધર્મના અધ્યયન માટે ઘણા વિદ્વાનો સારનાથ મ્યુઝીઅમની મુલાકાત લે છે. બરમા, સીઆમ, સીલોન વગેરે દેશોથી આવતા યાત્રાળુઓને માટે સારનાથમાં એક વિહાર પણ બંધાવ્યો છે.

શુદ્ધધર્મનો હિંદુમાં અસ્ત થયો, ત્યારથી જ સારનાથની દશા મંદ થઈ.

શ્રી. ધર્મોત્તમ કેસમીએ પોતાના પુસ્તક “આપવીતી” માં સારનાથ માટે લોકોનાં આચારનું દીક પ્રદર્શન કર્યું છે:—

“ધર્મપાળ મને મળવા શહેરમાંથી આવ્યા હતા અને દિવસે ત્યાં સારનાથનો મેળો બરાથો હતો. જ્યાં બેસી બૌદ્ધ ગુરુએ ઉપદેશ કર્યો તે જ ઠેકાણે ‘અશોક રાજ’ એ બંધાવેલ એક મોટો સ્તૂપ છે. મેળામાં આવેલા અનેક લોકો આ જગ્યા જોવા આવ્યા. ધર્મપાળે મને કહ્યું: ‘આ લોકોને આ જગ્યાની પ્રાચીન માહિતી નહિ હોય તેથી તમે તે તેમને કહો.’ મેં કહ્યું: ‘એમાં હું સફળ નહિ થાઉં, નાહકનો ત્રાસ થશે.’ પણ તેમણે ખૂબ આમ્રહ ક્યો તેથી છેવટે સ્તૂપ આગળની જામી જગ્યા ઉપર ચડી લોકોને ઉદ્દેશીને હું આ પ્રમાણે બોલ્યો:—

‘આ સ્તૂપનો ઇતિહાસ આપનામાંના ઘણાખરાને માલમ નહિ હોય. સાર્વભૌમ અશોક રાજએ આ સ્તૂપ પહેલ વહેલો બાંધ્યો’ આ વાતો કહેતાની મેં શરૂઆત કરી, પણ વચ્ચેમાં જ એક જણ હિન્દીમાં બોલી ઉઠ્યો: ‘અરે આ બધાં નાહકનાં ગર્ખાં શેનાં માથો જાઓ છો? આ તો “ધામીનો ટોપ” છે, એમ અમે જીંદગી આપતા સાંભળતા આવ્યા છીએ.’ એટલામાં વળા બીજે તેનો કોઈ સોજતો તપી ઉઠ્યો અને બોલ્યો: ‘તમે બકો છો. અમારા બાપદાદા આટલા કાળ કહેતા આવ્યા તે બધું ખોટું અને તમારો ઇતિહાસ સાચો, ખરૂં ને? ધામીએ આ ટોપ ચણાવેલો અને એક ઠેકડે તે તેની ઉપર મૂક્યો, ખજાર છે?’ ખજાસ થયું, માઈ વ્યાખ્યાન ત્યાં જ સમાપ્ત થયું. આટલુંમાં હસાહસ મચી રહી અને મારી સંપૂર્ણ દાર થઈ એમ સૌ કોઈની ખાત્રી થઈ ચૂકી.”

ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર જેને કંઈ પણ રુચિ હોય એણે એકવાર સારનાથ જવું જોઈએ.

ડુંગરસી ધરમસી સંપદ

મુંબાઈના મીલઉદ્યોગની પડતી દશા

કવિએ મુંબાઈનું વર્ણન કરતાં “ શું ગાયો છીનખાખ ” એમ કહ્યું છે. આ મુંબાઈની જાહોજલાલી, મુંબાઈની મોહકતા, મુંબાઈની મોટી વસ્તી, આ બધું મીલઉદ્યોગને આભારી છે.

રૂના ઉદ્યોગની મહત્તા ને વિશાળતાનો ખ્યાલ મેળવવા માટે કેટલાક આંકડા જાણવા જરૂરી છે. મુંબાઈની મીલોમાં રૂપિયા પચાસ કરોડથી ઉપરની મૂલ્યે રોકાયેલી છે. મુંબાઈ શહેરમાં ૧,૫૩,૦૦૦ માણસો મીલમાં નોકરી કરે છે, ને આ લોકોના કુટુંબીઓ ગણીએ તો લગભગ પાંચ લાખ માણસ મીલો ઉપર સીધી રીતે ગુજરાન કરે છે. એટલે મુંબાઈની વસ્તીનો લગભગ અડધો ભાગ મીલઉદ્યોગ ઉપર સીધી રીતે જીવે છે. આ ઉપરાંત રૂના વેપારીઓ, કાપડના વેપારીઓ, મીલરોટર ને સંચાના વેપારીઓ મળીને ૬૦ લાખ માણસો થાય. તે ઉપરાંત લગભગ ૮૦ લાખ માણસ સમસ્ત દિંદમાં રૂની ખેતી ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. એટલે લગભગ બે કરોડ માણસને રૂ ને રૂના ઉદ્યોગને લીધે રોજ મળે છે. આથી આપણા દેશની આર્થિક વ્યવસ્થામાં, મીલઉદ્યોગની કેટલી જગ્યા મહત્તા છે તે જણાશે.

છતાં ચે ખેડની વાત છે કે આજે જો કે આપણા મીલઉદ્યોગની પડતી દશા ચોક્કસ શરૂ થઈ ચૂકી છે તો પણ આપણા મીલમાલિકોનું કે આપણા નેતાઓનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચાયું નથી.

દિંદમાં જોઈએ તેટલું રૂ પાકે છે, જોકે દિંદની મીલો લઈ શકે તેથી વધુ રૂ પાકે છે. આપણો દેશ ગરમ હોવાથી મોટે ભાગે લોકો સુતરાઉ કપડાં પહેરે છે. કાચા માલની મોટા જથ્થામાં પેદાશ ને તૈયાર માલની ખપત-આ બે વસ્તુઓ છે, તો આ ઉદ્યોગ ખૂબ સારી રીતે ચાલવો જોઈએ. છતાં આમ કેમ ?

ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં મુંબાઈમાં મીલો શરૂ થઈ ત્યારથી આજ સુધી એટલે સન ૧૯૨૮ સુધીમાં, મીલમાલિકોના કહેવા પ્રમાણે, ૧૮૬૦-૬૫ એટલે અમેરિકાની લડાઈ (Civil War) ને ૧૯૧૪ની મોટી લડાઈ દરમિયાન મીલો સારો નફો કરતી હતી. બાકી તો હમેશા એમનું જેમ તેમ જ ચાલ્યાં કર્યું છે. ૧૯૨૨ પછી તો ખૂબ જ મંદી આવી છે. આમાં દોષ કોનો છે ?

મીલો શરૂ થઈ ત્યારથી ઇ. સ. ૧૯૦૦ સુધી આપણી મીલો ચીન સુતર ને કાપડ ખૂબ મોકલતી. પછી સરકારે ઇ. સ. ૧૮૯૮માં સોનાનું ધોરણ દાખલ કરવા રૂપાનું અનિ-યંત્રિત ચલણ બંધ કર્યું, એટલે ચીનની સાથેના આપણા હંદીઆમણમાં વધઘટ વારે વારે ખૂબ થવા માંડી. તેથી ચીન માલ નીકલ કરવો જલ્દી મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. મીલમાલિકોના આ કહેવામાં બહુ વલ્લુદ હોય એમ મને લાગતું નથી. શું ઇંગ્લેન્ડ સોનાના ધોરણ પર નથી ? જપાને પણ લગભગ આ જ અરસામાં સોનાનું ધોરણ દાખલ કર્યું તો ઇંગ્લેન્ડ ને જપાન કેમ પોતાનો માલ વધુ ને વધુ ચીનમાં વેચી ચડ્યા ? ચીનની વાત જવા દો.

આપણી મીલો પોતાનો માલ પૂર્વ આફ્રિકા, ઇરાક વગેરે દેશોમાં મોકલતી હતી. ધીરે ધીરે એ વેપાર બંધ થતો ગયો છે. આનું કારણ પણ મીલમાલેકોની મૂર્ખાઈ અને હુકી દષ્ટિ જ છે. પહેલાં તો, માલ ખપતો હતો ત્યારે પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલી દરેક દેશના લોકોની જરૂરીઆતોનો જોડો અભ્યાસ મીલમાલેકોએ કેંઈ દિવસ કર્યો જ નહિ. જાપાનીઓ તો દરેક દેશમાં પોતાના માણસ મોકલી ત્યાં કેવા માલની ખપત છે, લોકોના આચાર વિચાર કેવા છે, તેનો પાકો અભ્યાસ કરે છે, ને પછી દરેક દેશની જરૂરીઆત પ્રમાણે માલ ખનાવી મોકલે છે. એટલે જાપાનનો માલ ખપે ને દિલ્લી મીલોનું કાપડ ન ખપે એમાં નવાઈ શી ?

ખીજું કારણ મીલમાલેકોની અધમ અપ્રામાણિકતા છે. એક જ જાપનો માલ આજે એક જાતનો હોય તો એ જ જાપ સાથે હલકો માલ ખબરમાં છુસાડી દેવામાં આપણા મીલમાલેકો ખુબ હોશિયારી સમજે છે. કાળ ઉપર ઉભા રહી કુદાડીથી કાળ કાપતા પેલા કાલા પુરુષની વાત કોણ નથી જાણતું ?

બ્રજભંગની દિલ્લાચાલના ઇતિહાસ તરફ નજર નાખીએ, વિલામતી માલને બહિષ્કાર શરૂ થયો એટલે મીલમાલેકોએ પરદેશી માલ આણી પોતાની મીલોમાં જાપી સ્વદેશી તરીકે વેચ્યો !

એટલું જ નહિ પણ દેશમાં પણ એમનો માલ વધુ ખપે એટલા માટે જાહેરાત વગેરે મીલમાલેકોએ કેંઈ દિવસ કર્યું છે ? સ્વદેશીની ચળવળને સૌથી ભારે હિતેજન મીલમાલેકો તરફથી મળવું જોઈએ; પણ ના ! સ્વદેશી ચળવળમાં લાગ લે તો મીલમાલેકોની ઇત્તજાતને થોડો પહોંચે !

સરકાર પાસે મીલમાલેકોએ સરક્ષણ માગ્યું, સરકારે ના આપ્યું એ કીંક જ થયું. સુખાધના મીલમાલેકો જ્યાં મુઠ્ઠી મીલો અલાવવામાં કરકસર ને પ્રામાણિકતા ન હાખલ કરે ત્યાં મુઠ્ઠી કાપડની આયાત ઉપર જકાત એ દેશદિનની વિરુદ્ધ છે.

આજે મીલો જાણે એજન્ટોની ખાનગી મિલકત હોય એમ ચાલે છે. “શેડ”ના સગાંવડાણ પામેથી કોલસો, ૩ ને મીલરોટાર લેવાય, જે ભાવ મુકે તે ભાવ મીલને ચોપડે લખાય-ચણી મીલોમાં તો એવું બને છે કે “શેડ” મીલને પૈસે રૂનો સદ્દો કરે. નફો આવે તો “શેડ”નો, ને ખોટ આવે તો ૩ ખરીદવામાં આવેલી ખોટ, એમ કહી મીલને ચોપડે ઉધારાય.

લગાઇ દરમિયાન મીલોએ ખૂબ નફો કર્યો. તે વખતે મીલોએ સો સો ને બસો બસો ટકા બ્યાજની વહેંચણીઓ જાહેર કરી હતી. આ વખતે લગાઇને લીધે સંચા વગેરે નહોતા આવતા ને લગાઈ પછી આ બધી ચીજો મારે તેમ જ લગાઈ પછી હંમેશા આવતી મદીમાં ટકી રહેવા રીઝવે ફડ જોઈશે એ વિચાર આ સ્વાર્થાધ મીલમાલેકોને ન સૂઝ્યો.

સરકારે સંરક્ષણ આપવાની ના કહી એટલે સરકાર ઉપર દબાણ લાવવાના ટેલુધી મીલમાલેકોએ મજૂરીના દરમાં ઘટાડા કર્યો.

મીલદરનાળને ચરૂ થયે દોઢ મહિનો ચર્ચ થયો. લગાઇ દરમિયાન વિલાપનથી માલ ઝાંછો આવતો દનો ને દેશી માલની ખપત ખૂબ હતી એટલે સ્વાભાવિક રીતે મજૂરીના દર પાંચ ખૂબ વધી ગયા હતા. મજૂરીના દરમાં મરેસાસ પચામ માઠ ટકાનો વધારો થયો હતો. ઇ. સ. ૧૯૨૧ પંજી જે વેપારની મદી આવી તેમાં મીલમાલેકોને મજૂરીના લગાઈ દરમિયાન ચાલુ થયેલા ગિયા દર આપતા ન પરવડ્યા. તો એમણે શું કરવું જોઈતું હતું ?

પહેલાં તો ઉપર કહેલા બધા સુધારા દાખલ કરી મજૂરોને સમગ્રવી દર ઓછા કરવા હતા. મજૂરોને પણ પેટપુરતું તો મળતું જ નોંધ્યો.

હડતાળ એ મજૂરોનું બહુ જલ્દ શરૂ છે પણ તે ગમે તેમ ન વધરાય. હડતાળ ગમે તેટલી લંબાય તો પણ, ખાવાના પૈસા હોય તો જ મજૂરો હડતાળમાં મક્કમ રહી શકે. આજે તો એ લોકો પાસે નજીકું ફંડ છે. રશિયાથી થોડાક પૈસા આવ્યા તેમાં તો અંગ્રેજી જાપાઓએ હો હા કરી મુકી. પણ એ પૈસા મજૂરોને ચારપાંચ દિવસ પણ ન ચાલે.

આપણા મજૂરો નોંધ્યો તેટલા કાર્યદક્ષ નથી જ. એ કાર્યદક્ષ હોય તો આપણી મીલો વધું સંસ્તો માલ કાઢી શકે ને મજૂરી પણ મજૂરોને વધુ મળે. મજૂરોને કાર્યદક્ષ કરવામાં શી શી યોજનાઓ અમલમાં લાવવી નોંધ્યો તેનો વિચાર બીજી કોષ્ટ વખત. આપણા દેશના કમંભાઓ બધી જ હીલચાલોમાં મોટે ભાગે સ્વાર્થસાધુ ને દંભી માણસો જ આગેવાન થઈ જાય છે. મુંબાઈની મીલમજૂરોની ચળવળમાં પણ એમ જ થયું છે, નહિ તો એ ત્રણ મીલો બંધ થઈ ત્યારે પૈસાની પુરતી સગવડ નથી એ જાણવા છતાં, પકિટીંગ કરી બીજી બધી મીલો બંધ કરાવવામાં શું ડહાપણ, ને મજૂરો મોટે એમણે પોતાની શી દાજ દેખાડી ?

હવે મોટા ભાગ મજૂરો પોતપોતાને “દેશ” ચાલી ગયા છે, ગામડામાં જઈ એતી કરશે. હવે તો આખું ચોમાસું પાછા નહિ આવે; ને મીલમાલેકો પણ વધે સુધી મીલો બંધ રાખવા તૈયારી ન કરતા હોય એવા ડાળ કરે છે.

મીલમજૂરોના મંડળોએ કેટલીક માગણીઓ મીલમાલેકો પાસે રજુ કરી હતી, તેમાંથી મુખ્ય મુખ્ય આ પ્રમાણે:

૧ એક મજૂરને પહેલા કરતાં વધુ શાળની દેખરેખ આપવાથી પગાર મૂળ કાયમ છતાં વરતુત: પગારમાં ઘટાડો થયો કહેવાય. આ વરતુરિયતિ દૂર થવી નોંધ્યો.

૨ કાયદા પ્રમાણે દરથી વધુ કલાક રોજના મજૂર પાસે કામ ન કરાવાય. જ્યાં જ્યાં આજે એક મજૂરને દસથી પણ ઓછા કલાક કામ છે ત્યાં કલાક હવે વધારવા નહિ.

૩ મજૂરોના દરમાં ફેરફાર કરતાં મજૂરસંઘને પૂછવું.

૪ જે મજૂરોના પગાર માસિક રૂ. ૩૦ થી ઓછા હોય તેમના પગારમાં વધારો કરવો.

૫ નોકરી છોડતાં મજૂરોએ, ને ખરતરક કરતા મીલમાલેકોએ મહિનાની નોટીસ આપવી.

આ બધી ને બીજી માગણીઓ સ્વીકારવાની કાં તો મીલમાલેકોએ ધસીને ના પાડી છે અથવા તો ઉડાઉ જવાબ આપ્યા છે. એટલે સમાધાની ને સુલેહની આશા તો છેક જ પડી ભાંગી છે.

મીલઉદ્યોગનું નસીબ બહુ જ નાજીનું લાગે છે. વેપારની મંદીથી ને મુરકેલીઓથી મીલમાલેકોમાં કંઈ ડહાપણ આવ્યું હોય એમ લાગતું નથી. શું થાય છે તે સચિત નજરે જોવાનું રહે.

સોરઠી બ્રહ્મરવટીયાનો મીમાંસા

[મિમાંસાદ્ દોલમાં આપેલું બ્યાખ્યાન અત્યાંકથી ચાલુ]

૬૭૨ દેવતાની પ્રતિષ્ઠા

બ્રહ્મરવટીયો એટલે વ્રતધારી : બ્રહ્મરવટું એટલે લોકિકાત જાતિધર્મ : એ આખા બ્રહ્મરવટા-યુગનો આદર્શ હતો. અને સારા બ્રહ્મરવટીયાઓએ તો ટકકપણે એ ધર્મને પોતાના જીવનમાં ઉતારેલ પણ હતો. લગભગ તમામ બ્રહ્મરવટીયા પોતાના ૬૪ દેવની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરીને જ બ્રહ્મર નીકળતા અને અપૂર્વ જાતની શારીરિક પવિત્રતાના લોપમાંથી એ ૬૪ દેવતાના કોપ નીપજવાનું સમજતા. બીજો જાત રોજ સવાર સાંજ બખીઆરાના ડુંગર પર બખીમંલયા પીરની દરગાહ પર લોખાન પ્રગટાવી તરખી ફેરવી પોતાની તલ્લવારને પણ ધૂપ દેતો. ખાવાવાળો રોજ મૂર્ચોદય અને સૂર્યોસ્ત વેળા, ધીનો દીવો પેટાવીને સૂરજ સન્મુખ માથા ફેરવતો : ચાહે તેવે સ્થળે હોય, પાછળ રાત્રીની ફોજ ચાલી આવે, છતાં પણ એ આ નિયમનિયમ ન ચૂકે. કહેવાય છે કે પછી તો ચલાળાના સંત આપા દાનાની સહાયથી એની પૂજની જ્યોત આપોઆપ પ્રગટ થતી. પરંતુ આખરે જ્યારે એ બ્રહ્મરવટીયો પાપ ને અન્યાયમાં રૂખી ગયો, ત્યારે એનો કાળ આન્યાની સાક્ષી રૂપે ઝંઘીના છેકા તથા દિવસ મુધા એ 'રેડી જ્યોત' પ્રગટ નહોતી થઈ. જ્યોતિર્દેવ દૂભાયા હતા. વાલો નામોરી પોતાની માથે પીરનો કીનજાણી વાવટો ફેરવતો અને રામાવાળો સૂરજદેવજનો પંજે રાખતો. વાલેરો હારિકાનાયના સેવક હોઈ, 'જે રણછોડ' એ એની રણદાક હતી; અને મોવર સંધવાણી સરખા ચોરને પણ 'કોઠાવાળો પીર' સ્વપ્ને આવી સંદેશ દેતો એવી માન્યતા હતી. પ્રાચીન બ્રહ્મરવટીયા જેસા વેળને તો દેવી માતાએ પોતાનાં બે ધોળાં રાજ ઘોઝને બદલે અસવારી કરવા માટે આપેલાં અને એ રોજ પર એસી બન્ને બ્રહ્મરવટીયા રાવલ જેવી વિષમ નદીઓ દેખી જતા હોવાનું જોડાય છે. અજગત, આ ૬૪ દેવોની આરાધનામાં આત્મ-રક્ષાનો જ આશય ઉભો હતો, પરંતુ એ દેવતાઓની પ્રસન્નતા તો તપશ્ચર્યા અને સંયમ નિયમને જ આધીન ગણ્યાની.

દેહદમન

આની રીતે દેવ દેવીઓની સહાય મેળવવી એટલે પવિત્રતાનાં, દેહદમનનાં, એવાં ખિરેહોનું પાલન કરવું. પછી વાર તો એ પાલન અન્ય બની જતું. એક બાણ મનુષ્યોનો સંદાર અને બીજા બાણ નાનાં જંતુની પણ જીવન-રક્ષા ! જેસો વેળે તો પોતાનાં અંતર પરની જૂં પણ ન નાખી દેનાં ઝગઝગાં જ સાચવી જીવાડતા. કહેવાય છે કે એ ઝગઝગાંમાં એટલી તો જૂંઓ અજાદતી કે પોતે બાળ પડેલાં માણસ પાસેથી પૈસા કઢાવવા માટે તેઓ તેને એ ઝગઝા પડેરાવી જૂંઓના ચટકાથી તોખા પોકારવાના ! છતાં એટલી બધી જૂંઓ એ જોની જેવા ભાઈઓ કાયમ પોનાના શરીર પર ધારણ કરી રહેના. એટલું જ બસ નથી. એના કાકા ઝંઘડાસ બ્રહ્મરવટીયાને તો પીક પર એક મોઢું, ઝંઘું પાંડું, હતું. તેમાં જીવડાં પડેલાં.

એ કીડા એના શરીરનો લક્ષ કરતાં. કરતાં પારાવાર વેદના ઉપગમતાં, પણ એને મારી તો શી રીતે નખાય ? તેમ પોતાના દેહને પણ કેમ કરી જમાવવો ? રોજ એ પાંદામાં ગંગદાસજી લોટનો પીંડો ભરે, અને કીડા એ લોટ ખાઈને જીવે. એ પ્રમાણે શરીરનો જમાવ કરવાની સાથેસાથ જીવદયા પાળે છે. એક વખત લોટ નથી મળ્યો : પાછળ પાદશાહની ફોજ માર ! માર ! આવી આવે છે. ગંગદાસને પીડાનો પાર નથી. પાંદામાં કાળી લાપ લાગી છે. નાસી છૂટાય તેવું નથી રહ્યું. તેમ યવનને હાથે તો મરવું પણ ન ખમે. પોતાના બન્ને લગ્નીજને આજીજ કરી કાકાએ એમાંના એકને હાથે પોતાનું માથું કપાવી અંતરિયાળ મરવું પસંદ કર્યું હતું !

દયાદાન

વાલો ફૂંદીઓ જે વેળા રણમાં ઊંટનું કુંડાળું કરીને સામે આવતા યત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો અને એની ગોળીઓનો વરસાદ કચ્છની ફોજને આગળ વધવા દેતો નહોતો, ત્યારે કહેવાય છે કે રાત્રુઓએ ગાયોનું ધણુ આડે હેલું રાખ્યું, અને વાલાએ, પોતે મુસલમાન હોવા છતાં પણ ગાયો ઉપર ગોળીયાર ન કરવાની આજ્ઞા દઈ, કેવળ ગાયોને નસાડવા ખૂરતા જ ગાયોના પગ તરફ ભડાકા કરી પોતાનો જમાવ કરી લીધો હતો.

નેધા માણેકે કોડીનાર લૂંટીને ત્રણ દિવસ સુધી કોડીનાર પર રીતસર રાજ કરી, ન્યાય મુકાવી, ગોંદરે ગાયોને કપાસીઆ નીચો હતો અને બ્રાહ્મણોની ચોરાસી જમાડી હતી. બ્રાહ્મણો, બાવા સાધુઓ વગેરેને જવરાવવાનો આગ્રહ તો લગભગ દરેક ખડારવટીયાએ ખતાવ્યો હતો. અશ્વઘત એમાં તો ધર્મદાનની રીઘત ભાવના જ હતી પરંતુ લાવના તો હતી જ. ગીતો કાશીઓમાં પણ હલુ ગવાય છે કે

ખમણા સૈદુને દાન તો હીધાં ને

ગામમાં મીઠાયું વેચાય

ઓખેજો વાઘેર કોડીનાર મારીને જાય.

ગાયું કેરે ગોંદરે કંપાસીયા નીચો ને

પાદરે ચોરાસી જમાવ-ઓખેજો

નેધા વાઘેરનો લગ્નીજો મુળ માણેક પણ એવો જ ખાનદાન અને વિદ્યક્ષણ પ્રભુ-ભક્ત હતો. એણે તો માધવપૂર લૂંટવાની મધરાતે જ, મંદિરના પૂજારીને પકડી મંગાવી, મંદિર ઉઘડાવી, માધવરાયની પ્રતિમાને બાજી પડી મોઢાર આંસુકે રૂદન કર્યું હતું !

મતિધર્મ

સારા ખડારવટીયા તો શુદ્ધચાત્રમને પણ સજીને જ જીવતા હતા. જોગીદાસનાં સ્ત્રી-બાલકો તો ભાવનગર કાંકોરના દરબારગઢમાં જ અટકાયતે પડ્યાં હોવાથી એણે કેં કેં વર્ષો સુધી શુદ્ધચાત્રમનાં દર્શન પણ નહોતાં લીધાં. જેસાજી વેળજીનાં બાળ બચ્ચાં પણ વિખૂંટાં પડીને ગ્રામ વેશે નટોના પંખા (ટોળાં) સાથે ભમતાં હતાં. એથી યે વધુ રોમાંચકોરી કથા તો છે આંખા ખુમાણ નામના જીવાન કાઠીની. પાણીતાણા રાજ્ય સામે ખડારવટે નીકળનાર કાઠી હીપા ખુમાણનો એ નાનેરો દીકરો પિતાની આજ્ઞા ચતાં પોતાને ગામ પોતાની

માતાને ખરચી આપવા જાય છે. રાત્રિએ પહોંચે છે. માતા અને દૈયા એ લુવાન બચ્ચાના મ્હોં પર બચ્ચીઓ વરસાવે છે. એટા! આજની રાત રહી જ! પણ ત્રતધારી બહારવટીયો કેમ રોકાય? એને તો બહારવટું પાર પડ્યા પહેલાં ઘરનું પાણી પીવું પે હરામ છે: માતાના કાલાવાશ એણે ગયા. માતાએ માન્યું કે ઝોરડામાં ઉભેલી લુવાન કાઠીઆણીની સાથે ચાર આંખો એક યશે તો દીકરો રોકાઈ જશે. એટલે બહાનું જતાવીને અંદર મોકલ્યો: બેટા! તારી આપુની ખરડી સગમતને આપી છે, તે ઝોરડેથી લેતો જ! માંપો અંદર ચાલ્યો: સોળ વરસની આશાભરી કાઠીઆણી સામે ઉભી છે: મીટ મીટ મળી દશે: બે ઘડી બેસીને જાણે વાતો કરશે: એથી ધારણાએ એણે ઝોરડામાં ઉભેલો લાંગળોડીઓ ઢોલીઓ ઢાલ્યો: લુવાન ચાંપાની આંખ બદલી: એટલું જ બોલ્યો: “કાઠીઆણી છો? અંદાણે ઢોલીઓ! હું બહારવટે છું એટલી પે ખબર ન રહી! બહુ ઉતાવળ!” ભોગમાયાની પુત્રી સરખી સ્ત્રી સમજી ગય: ના ના કાઠી! તને રોકવો નહોતો. બે ઘડી વિસામો લેવા બેસીશ એમ માનીને મેં ઢોલીઓ ઢાળેલો. પણ હવે કાંઈ નહિ. તું તારે જ! જરા લઈને વહેલો ઘેર વળજે!

માંપો ગયો: અને બીજી જ રાતે મારીઆધારના દરબારગૃહને ઉપરે ચેરજી સંધાની ગોળીથી વીંધાઈ મરણ પામ્યો. અને કાઠીઆણી ઘેરે જગદંબાના જાપ જપતી રહી. એ ત્રતધર્મનું પરિપાલન.

આશાવાળો બહારવટીયો પણ એકલો જ ધૂમતો. પણ એક વાર એ જૂલ્યો. ખાડકાળા ગામને સીમાડે મુકામ કરીને રાત્રિએ ગામમાંથી પોતાની પરણેલી સ્ત્રીને તેડાવવા માણસ મોકલ્યું: જવાબમાં કાઠીઆણી થું કહેવાયે છે! દરબારને કહેલો: “એમ છાનીમાની નહિ આવું: મારે માથે કુળધર્મ ઉભો છે. કાલે સવારે કાંઈક અવળું થાય (મને ગર્ભ રહે) તો દુનિયા બોલશે કે ધણી પત્થરનાં ઝોશીકાં કરીને બહારવટે લાગે છે, અને ઘેર અસી છોકરાં જણે છે! તે હિ મારે જીવ કરડીને મરવું પડે! માટે બે ઉધાડે છોગ તેડાવીને રાખવી હોય તો સુખેથી આવું. તીકર રામ રાગ છે!”

આમ સ્ત્રીઓએ જ પોતાના સ્વામીએને જતિ ધર્મ પગાવ્યા છે. [અસખન, આવવા વાળો તો પાછળથી વિજયની મદિરા પીને બેલાન જાન્યો હતો. એણે તો હાનવ જાનીને પોતાની એવી તપસ્વિની સ્ત્રીને જ થોડી સંકાને વશ ખતી દાર કરી હતી.]

એ તો યજ્ઞ ઉચ્ચ કોટિના બહારવટીયાની વાન. એથી ઉતરતી જૂમિકાના મોવર સંધવાણી જેવા બહારવટીયા તો છુપી ચોરીથી પોતાને ઘેર જતા અને રાત્રિએ ગોળી આપતા. સ્ત્રી જાતિનું સન્માન

પરંતુ આપણે તો આ સર્વથી ઉચ્ચ-અતિ ઉચ્ચ એવા એક યતિધર્મ ઉપર શ્રીદાય યજ્ઞે હીએ: અને એ હતો સ્ત્રી જાતિ પ્રત્યેના સન્માનનો બહારવટાં-ધર્મ: ભર લુવાનીમાં પડેસો ભોગીદાસ પ્રમાણ પોતાની સીમમાં આટો દહને એક દિવસ પાછો ફરે છે. નવમખા નેરડામાં બેટાં નિર્મળાં નીરમાં ભેજનવંતી ને કૌર્ભવંતી એક સુગાર તરણી ઉભી છે. સુંદરીએ જામ દહને ભોગીદાસની મોટીની લગતમ જાડી. થોડી અને ખસવાર બને ચમડી ઉકાં: અરે બાપ! બોન! મેસી દે! મેસી દે! સુંદરી કહે છે કે નહિ મેલું: ભોગીદાસ! હ મદિનાવી

તારી પાછળ તપ તપું છું. મારી નાત જાત ઓળાઓળ કરવા આવી છું. હવે તો નહિ મેહું : જોગીદાસ ન અળ્યો. કાઠાવાદા ન કાઠ્યા ત્યારે આખરે એ મુંદરીના હાથ પર ભાગાની ખૂંટી મારી, લગામ છોડાવી, પાછળ પ્રેત પડયું હોય તેવી બીતિથી ભાગી છૂટ્યો. તે પછી તો એણે એકવાર કોઠ પરભી પર પોતાની નજર પડી ગયાથી આંખોમાં મરચાંનો છુકો પણ આંજ્યો. કહેવાય છે. જીવ્યો ત્યાં સુધી દમોશાં હાલ આત્મના રસ્તા તરફ પોતાની પીઠ દઈને જ બેસતો હતો. કોઠ દિવસ રસ્તા સન્મુખ તે મ્હોં રાખીને નથી બેઠો. સ્ત્રીને દેખતાંની વાર જ એ પોતાના મ્હોં પર પછેડીના ધૂમટો તાણી જતો. એટલું જ ખસ નથી. એણે તો અમમ વારાગતાને પણ સન્માનેલી હતી. ખઠારવટું પાર પડ્યાને દિવસે ભાવનગરની રાજ-કચેરીમાં ઉત્સવ મચ્યો : પોતે દોહારના સંગોવડીયા તરીકે. નોતરાયા : વારાંગનાનું વૃત્ય મંડાયું : પોતે પીઠ ફેરવીને બેસી ગયા : તોયે દોહાર વળેઅંગજી એ સમરયા ન સમજ્યા : વૃત્ય ચાલુ રહ્યું : એટલે પોતાની કમ્મરેથી જમ્મયો ખેંચીને જોગીદાસે પોતાની આંખ પર ધપોં : હાં ! હાં ! જોગીદાસ કાકા ! આમ કેમ ? જવાબ દીધો કે હું કાકી ! મારી બેનું દીકરીયું નાચે ને હું જોડું ? એ કરતાં તો આંખો ફેડવી લલી ! અરે કાકા ! આ તો ગણિકા કહેવાય ! એનો જવાબ જોગીદાસે શો વાળ્યો ? " ગણિકા તોય અસ્તી ! આપણી બોનું દીકરીયું, મદારાજ ! "

નાચતો જલસો તે દિવસે બંધ કરવામાં આવેલો !

ખઠારવટીયાની એ સ્ત્રી-સન્માનની ભાવનાએ બીજી સર્વ ભાવનાઓ કરતાં વધુ સંચોટ અસર જનતા ઉપર છોટેલી છે, અને તે કારણે જ ચારણોએ પણ સહુથી વધુ મૂલ્યવતી કવિતાનાં અર્ધ્ય એ શિયળને જ ચડાવ્યાં છે. એના જ દૃઢ સોરઠા વધુ જોરદાર વધુ પ્રચલિત ને વધુ બંકા છે :

કણુકે નાર થીયે, ચત ખૂમા ! ચળિયું નહિ,
ભાખર બીલડીએ, જઠધર મોયો જોગડા !

[ઓ ખુમાણુ ! નારીના પગનો ઠમકારો થવાથી તારું ચિત્ત કદી ન અળ્યું; જ્યારે બીજી બાણુ તો ઓ જોગીદાસ ! મોટા જટાધારી શંકર પણ હ્રુદ એક બીલડી ઉપર મોઢી પડેલા !]

પરનારી ચેખી નહિ, મીટ મણારા
શીંગી રખ ચળિયા, જીવણ જોગીદાસીઆ !

[ઓ માણા (કાકી) ના પુત્ર ! ઓ જીવાન જોગીદાસ ! તે તો પરનારી તરફ આંખની મીટ પણ નથી માંડી; જ્યારે પેલા જટ શીંગી ઋષિ જેવા પુણ્ય ચલાયમાન થઇ ગયા હતા.]

કાઠ મકરાણી પણ કાછનો એવો જ સાખ્યત : ધરની ઝોરનને તો એણે મકરાણમાં મોકલી દીધેલી : બે ભાઇઓને લઇને ગામડાં ભાંગે છે : એક દિવસ મોડી રાતે લોહવા ગામના એક કારડીયા રજપૂતનાં ઘરમાં પેસનાં એ ધરની સૂતેલી સ્ત્રી અર્ધ નમાવરથામાં જ ઉઠીને નાહી : કાઠ પીઠ દઈ ઉભો રહ્યો : કહ્યું કે બેન ! તારાં કપડાં સંભાળી લે ! પશું એ

અબળા ધાકની મારી હતી ચકી ન શકી. બેન ! તારી ખચ્છી ઈઈ દે ! એટલું કહીને કાફુ ખવાર નીકળી ગયો. એ ઘર ન ભૂંટ્યું.

એ જ કાંફુને આખરે વિપવભોગની લાલચમાં ફસાવવાની ધેરવી થયેલી. જે મકરાણીને ઘેર કાફુ આશરો લેતો, તેને જ જુનામટના પોલીસ ખાતાએ શીખવ્યું કે તારી દીકરી સાથે કાફુ ખૂટે તેવું કર ! ફાંસલો પથરાયો : કાફુ આપ્યો : એકાન્ત હતી : સામે ઉભી હતી જુવાન સુંદરી : યુવતીએ કાફુનો ઇરક યાચ્યો : કાફુએ હાંકે કહેજો કહ્યું : “ તારો ખાપ મને આશરો દેનારો : તેની તું દીકરી, એટલે તો મારી માની જણી બેન થઈ ! ” એમ કહી કાફુ આપ્યો : પોતાના આશ્રયદાતાને ફિટકાર દઈ સદાને માટે તેનું ઘર ત્યજી ગયો.

લાલચસાને ખાતર તો શું, ચોક્કળી ભૂંટને ખાતર પણ સ્ત્રીના શરીર પર હાથ નાખવાનું ખદારવટીયાઓની નીતિમાં નામંજૂર હતું. વાઘેરો ભૂંટતી વેળા-દૂર ઉભા રહી સ્ત્રીઓને આટલું જ સંબોધન કરતા કે “ ઘરેણું ઉતારી દે બેન ! તારી ભોળમ્મોને પહેરવા લૂગાં નથી, ખજર છે ને ? ”

હેઠામાં હેઠો ખદારવટીયો રામવાળો-તેના સ્ત્રી સન્માને તો અવધિ કરી છે : પચીસ વર્ષનો જુવાન : ખદારવટે નીકળ્યા પહેલાંનું હવન રખકુ અને લંપટ : પણ તે પછી એ મતધારી ગયો : એ ગામને ભૂંટયા પહેલાં પ્રથમ શકન કરે : એટલે કે પહેલવહેલી મળનાર સ્ત્રીને ખૂદેન કહી થકન તરીકે એને એનું ત્રીણું મોઢું એક ધરાણું દાન દેવાનું કહે : પછી ભૂંટ કરી આવીને એ જીભની કહેલી ‘ ખૂદેન ’ને સારી પેટે કાપકું કરે. એકવાર ગામને સીમાડે એક જુવાન કણખણ મળ્યા : રક્ષાલોકારે લચી પડતી કુસ વેત્ર શી એ કણખણ હતી : માથે ભાત હતું : વાહીએ બધ છે : ખદારવટીયા આડે ફરી વળ્યા : રામવાળો બોલ્યો : “ ખૂદેન ! ખાપ ! તારાં ઘરેણાં છેટેથી કાઢીને નાખી દે. અમે ખરચીખૂટ થઈ ગયા છીએ.”

“ તમે કાણ છો ? ” હેગતાઈ ગયેલી બાઈએ પૂછ્યું.

“ અમારાં નામ લેરા જેવાં નથી ખાપ ! અમે ખદારવટીયા છીએ. માફ નામ રામવાળો છે.”

“ તમે જ રામવાળા ? ત્યારે તો મારી સાસુ સાચું જ કહેતી ‘તી.’”

“ શું કહેતી ‘તી તારી સાસુ ? ”

“ કહેતી ‘તી કે આ ધરાણું લૂગડાં ઠાંસીને જાજી ભાત દેવા, પણ જોલ્યો તારો ખાપ રામવાળો મળશેને, તો બધાંય ઉતારી લેજો ! ”

રામવાળાના કાન ચમક્યા : અને તારો ખાપ કલ્યો તો એમ ? તો તો તું મારી દીકરી દરી ! દીકરીના ધરણાં કંઈ લેવાય ? એને તો કંઈક દેવાય : એના બાઈ જુવાનો ! તમારી કોઈની પાસે કંઈક લેાય તો આ આપણી દીકરીને કાપકું કરો ! ”

ખાપને કંઈક ખેટ આપીને વિદાય કરી. દીકરીનો ખાપ રામવાળો વગર ભૂંટયે ચાલી નીકળ્યો.

બીજે એક દિવસે ત્રીમયા રામવાળાની નાની સેના ચાલી નામ છે : એક વાહીને કાઠે ઝાડની ઘાવડીમાં વેશાખ નામને ખડે બપોરે એક સ્ત્રીને સુનેલી દીડી : લૂગડાં ધોઈને

યાકેલી, રનાન કરીને શીતળ બનેલી એ સ્ત્રીને મીઠી નોંદર આવી ગયેલી : નિદ્રામાં ને નિદ્રામાં, પવનને લીધે છાતી પરથી વસ્ત્ર ખસી ગયેલું : રામવાળાએ એ નિદ્રિત પરનારીની એમ હાંકવા માટે એનું વસ્ત્ર સરખું કરીને એ સૂતેલી બહેનના બેડામાં 'લાઇ' તરફના કાપડા તરીકે રૂપિયા મૂક્યા. ચુપચાપ ચાલી નીકળ્યો.

એના આખા બહારવટામાં તપાસ કરેા. ક્યાંયે ફૂદી નજર, ક્યાંયે પ્રેમસંબંધ નથી નીકળતો. સાંગોપાંગ જતિ-જીવન !

એવું જ જતિ-જીવન મીયાણા બહારવટીયા વાલા નામેારીનું. દ્રેપળા ગામમાં લૂંટ કરવા ગયો : કાંઈ નગદ માલ ન જડ્યો : કારણ કે મોળાકતના તહેવારની સાંજે ગામની બહેનો દીકરીઓ ઘરનાં તમામ ઘરણાં લૂગડાં પહેરી ગામ બહાર રાસડે રમવા ગયેલી : ખાલી હાથે વાલો પાછો વળ્યો : વાલો અસ્ત્રીનાં અંગ માથેથી પાલવડાં ન ઉતરાવે !

તમે સહુ કહેશો કે આ તો બધા બહારવટીયાઓનાં Convention : આ તો નક્કી થઈ ગયેલી રૂઢીઓ : એમાં અંતરાત્માની મૌલિક નીતિ, મૌલિક ભાવના ન રે હોય : એ તો તે લોકોએ બહેમને લીધે, સમયક્રમ ખાતર આત્મરક્ષાને ખાતર રૂઢીઓનું પાલન કર્યું !

ભલે એને રૂઢી કહો : હું કહું છું કે એ રૂઢીના બંધનો વડે જ આજે આપણો સમાજ મુમર્ધાદ રીતે જીવે છે ! આપણામાંના ઘણાખરા અંતરાત્માથી નહિ, પણ રૂઢીથી જ ચારિત્ર્યવાન છીએ, અને એ રૂઢીગત ચારિત્ર્ય પણ આજે આપણામાં કેટલુંક છે ! સ્ત્રી સન્માનના આજે આપણે કેવાકે પૂજક છીએ ! આપણે આપણું આત્મ-સંશોધન કરી લઈએ એટલે ખબર પડશે.

અને બહારવટીયામાં શું કેવળ રૂઢીગત ચારિત્ર્ય જ હતું ? એ શું કેવળ Conventional જ હતું ? વાલા મોવરની એક વાત કહું : વાલો ધરભંગ હતો : બહારવટામાં એક દિવસ ડુંગર પર બેઠક થઈ છે. સાધીએ એને કહ્યું : “વાલા ! તારી શાદી કરીએ તો ઠીક !”

સામાન્ય રીતે અબોલ રહેતો, પાંચે નમાજ પડતો, અને નવરાશની વેળાએ ચુપચાપ એકલો બેસતો વાલો આજે જરા છૂટ લઈને બોલ્યો : “ભલે. પણ કેની સાથે ?”

“કાજરડા ગામના વીરમ મીયાણાની દીકરી વાછઈ સાથે.”

“તમે વાછઈને વાત પૂછીને આવ્યા છો બેલી ?”

“ના, હજી પૂછ્યું નથી.”

“અરેરે ! ત્યારે તો હું પ્રુદાનો ચુ-હેગાર થયો ! વાછઈના દિલમાં કદાચ એમ જ હોય કે ‘વાલો તો મારો લાઇ છે’ તો પછી શાદીની વાત કરીને પણ આપણે કેટલા પાપમાં ભરાઈએ ! માટે હવે ફરી મ બેસશો બેલી !”

Conventional નીતિ આટલે સુધી કદિ ચડી શકે ખરી ?

લાઇ ધૂમકેતુએ પોતાની ‘તારણહાર’ નામની હુંડી વાર્તામાં સામત ખાચર નામનો એક સોરઠી બહારવટીયો કહેલો છે અને એક ચારણ-કન્યાના શરીર પર લાલસાનો હુમલો કરનાર પોતાના સગા દીકરાને એ બહારવટીયાએ તત્કાળ બંદૂકથી વીંધી નાખ્યો એવું સુંદર ચિત્ર આલેખ્યું છે. હું શોધતો હતો કે આ તે શું કેવળ કલ્પના જ છે ? કે

માની પાછળ કોઇ ઐતિહાસિક સત્ય હતો ! શોધતાં શોધતાં એ ચિત્રની પાછળ ઉમેલા જીવન ત્યની ખજાર મને “જ્ઞારવટીયા ભાગ ૧ લો” પ્રગટ થયા પછી પડી; અને તે આ સંગ છે : લાલા નામોરીનો જ એ પ્રસંગ છે. કકલ બોદલા નામના એના એક સાથીએ શરબી તાખાના ત્રીકીઆળા ગામની કોઇ કણુજણ પર નીચતા ગુમરી : એ વાતની જાણ તાંની વાર જ વાલાએ કકલ બોદલા ઉપર બંદૂક છોડી. પરંતુ પાસે બેઠેલા કોઇ બીજા સાથીએ બંદૂકની નાળા લગાર જ બચી કરી નાખી : ગોળા સનસનાટ કરતી કકલ બોદલાના ચિર પર થઈને ચાલી ગઈ : ખુદાના હુકમની ઉપરવટ ન થનાર વાલાએ બીજો ન કર્યો : પણ કળકળતે દિલે ભવિષ્ય લાખ્યું કે “બેલીઓ ! આની નીચતા આપણને હિંદી છેડે. આપણું જ્ઞારવટું ખતમ થયું ! આજથી આઠમે દિવસે આપણને હાકવા હાલશે !”

જરાજર આઠમે દિવસે જ્ઞારવટીયાની આખી મંડળાને એજન્સી પોલીસ ઉપરી ગોડન સાહેબે પેથા પગી નામના, જ્ઞારવટીયાના કોળા આશ્રમદાતાની મારફત કેરીના લાડવા મોકલી ખાનારને બેહોદા બનાવે તેવું ઝેર ખવરાવ્યું અને જ્ઞારવટીયા મરાયા. બેશક બહાદૂરીથી સામી છાતીએ મુદ્દ કરીને એ સહુ પડ્યા. પણ વાલાની ધીર ભવિષ્ય-વાણી સાચી પડી.

કાદુને માટે પશુ એવી જ કથા કહેવાય છે : બીજાખા ગામની નજીક ગીચ ઝાડીમાં ત્યારે એનો પડાવ થતો ત્યારે બીજાખાના એક રાજગરની દીકરી જ્ઞારવટીયાને રોટલા રોંચાડવા જતી; બાઈને, કોઈ સંતાપે નહિ તે માટે જ્ઞારવટીયા પોતાના એક જાણને માછની સામે મોકલતો. એક દિવસ બાઈ આવી : જ્ઞારવટીયાએ એની આંખમાં આંસુ દીધાં. મેં પર વેદના વાંચી : પૂછ્યું કે “કેમ જ્ઞેન ?” જવાબ મળ્યો કે “કાંઈ નહિ લાઈ ! જેવાં નરીજ !” કાદુ સમજી ગયો. જ્ઞેનની સામે તેડવા ગયેલ સાથી દીન મામદની નીચના એણે ઉકેલી લીધી. દીન મામદનાં નેત્રોમાં પણ ખુન્નસ હતું. એના હાથમાં ભરેલી બંદૂક હતી. સાવધાન કાદુએ તત્કાળ તો વાત રોળી રોળી નાખી. પણ એ પાપી જરા ગાફલ જન્યો કે વર્ત જ એની બંદૂક ઉઠાવી લઈ ત્યાં ને ત્યાં એને દાર કર્યો.

ભાઈ ધૂપકેતુએ આવી આવી ઘટનામાંથી જળ ખેંચી નવી કલ્પના કરી : અત્યંત બલવાન કલ્પના : અતિ મુંઝર કલ્પના : એવી એવી કલ્પનાઓના પાયામાં આવાં જીવન-સત્યો ધરખાયાં છે.

(આણ)

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮ જુઓ]

અન્યાયી અને શક્તિ ઉપરાંત ભારે છે ત્યારે તેમને પાણી ચઢાવવા માટે “ બહારના ચળ-વળીયા ” આવ્યા નહોતા, અને ન્યારે પ્રગ્નએ પ્રતિષ્ઠા લીધી ત્યારે શ્રી વલ્લભભાઈએ ખૂબ ચેતવણી આપી હતી. સરકાર જપ્તી કરશે એ સૌ જાણતા હતા પણ જપ્તીને લીધે કેવાં દુઃખ પડશે તેનો પુરેપુરો ખ્યાલ તો શી રીતે હોય ? ન્યારે શ્રી વલ્લભભાઈએ આગેવાની સ્વીકારી ત્યારે આ પ્રગ્નને દિવસે દિવસે પગલે પગલે ખૂબ મજ્જમ અને હિંમતવાન બનાવી. પ્રગ્નમાં પુષ્કળ બળ હતું પણ તે ઉપરાંતનું જે (Latent માટે યોગ્ય શબ્દ મુકળે) બળ હોય છે તે શ્રી. વલ્લભભાઈએ ખીલવ્યું. આ ખીલવણી કરવાની જેનામાં શક્તિ અને કાબેલીયાત હોય તે આગેવાન થઇ શકે છે. પ્રગ્નમાં બળ હતું અને તે કાબેજ સરદારે ખીલવ્યું. શરૂઆતમાં પીઠ ચાળીને આત્મવિશ્વાસ આણ્યો, પોતાની પ્રતિષ્ઠાને ચોંટી રહેવાની મજ્જમતા આપી, સરકારની પ્રતિષ્ઠા તોડી નાંખી, પ્રગ્નસેવકોની પ્રતિષ્ઠા જમાવી, યોગ્ય મદદનીશો મેળવી લીધા, પટેલેને પોતાના પક્ષમાં લીધા, તલાટીઓ તથા સરકારી નોકરોને સ્વમાનના ઉપદેશ આપીને જાસી અમલદારોને નરમ કર્યા, ન્યાયાધીશને ત્યાં ન્યાય નથી તે બતાવી આપ્યું, સરકારની આજ્ઞાના કાંકરા કરી નાંખ્યા, ન્યારે કલેક્ટરે જાહેર કર્યું કે પ્રગ્નનું એક ધમધી આપીને સાધ્યું છે ત્યારે અહિંસાધર્મતા પાઠ લાગુબ્યા અને છેવટે વધારે આત્મભેગ, વધારે નુકસાન, જમીન ખાલસા થાય ત્યારે દેશવટો લેવાની તૈયારી, અને જેલમાં જવાની હિંમત આપીને તૈયારી કરી. આવી રીતે પ્રગ્નબળ તથા નેતૃત્વનો સુયોગ યથો. એમની વાણીમાં તેમ જ પત્રિકાઓમાં મીઠો કટાક્ષ, વિનોદ અને સખત ઝાપટા પણ હતા; એમનાં લાપણા સાંભળવાને હમરો માણસોની મેદની થાય છે, એમની પત્રિકાઓ તાલુકામાં લગભગ દરેક માણસ વાચે છે અથવા સાંભળે છે.

૩ સરકારની પ્રતિષ્ઠા

આખા જીલ્લાનો એક અંગ્રેજ કલેક્ટર સ્ટેશન પર ઉતરે અને તેને એસવા માટે વાહન આપવાનો ઈન્કાર થાય એટલે સુધી સરકારની પ્રતિષ્ઠા નષ્ટ થઈ છે. કલેક્ટરને પટેલો મળતા નથી, અને મળે છે તો હુંકા મજ્જમ જવાબોથી પતાવી દે છે. એનાથી ઉતરતી પંકિતના અમલદારોને તો હિંસાળ જ કોણ પૂછે ? જાસી અમલદાર હુકમ કરે તો સામાન્યમાં સામાન્ય “ દુખળો ” પણ તેનો હુકમ માને નહિ. એને ગામોમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની મદદ ન મળે. જો સ્વયંસેવક કૃપા કરે તો જ એને પીવાનું ઠંડું પાણી મળે, બાકી કોઇ ખુરસી પણ ન આપે. જાણે હાડકાં કુતરું હોય તે પ્રમાણે તેનાથી સૌ દૂર રહે. સરકારી ન્યાયખાતાંની પુરેપુરી આબરૂ ગઈ છે. કોઇ પણ આરોપી જામીન ન આપે, બમાવ ન કરે, સ્પષ્ટ કહી દે કે એમને ન્યાય મળવાની આશા નથી, કહેવાતા ગુન્હા માટે વધારેમાં વધારે શિક્ષા માગે, એવી રીતે ન્યાયના ફેસજાને ફારસ રૂપ બનાવી દેવામાં આવે છે. કમીશનરના ખાંધીઆ બીમારા બીલા બીલા ફરે છે. તેમને પોતાને દેશદોષ કરતા હોય એવું લાન થાય છે. સરકારની પ્રતિષ્ઠાનું ત્રાજવું હલકું થતું જાય છે તેમ પ્રગ્નનું વધતું જાય છે. આ લડતનું પરિણામ ગમે તેવું આવે તો પણ એકંદરે સરકારને પ્રગ્નની પ્રતિષ્ઠામાં ફેર થયો છે તે કાપમ રહેશે.

ગામડાંઓમાં યોગાં મારાં ઘરો જોઈને જમીન મહેસુલ વધારવામાં આવ્યું છે એવી લોકમાન્યના છે. સરકારથી પ્રગતું કેઈ પણ પ્રકારનું નુષ્ઠ ખમાતું નથી એટલી બધી તેની દાનન બગડી ગઈ છે. આજ મુઠ્ઠી સરકારે જોટલો વધારો કર્યો તેટલો પ્રગતે આવ્યા વિના હુટકો નહોતો કારણ કે પ્રગતી બૂમરાણને કોણ સાંભળે ? એ બૂમ પ્રગતના રાજકીય સેવકોએ સાંભળી અને જારે ધાયા. જે સરકાર એમ કહેતી હતી કે પ્રગતીય આગેવાનો ખેડુતોના હિતાહિતની દરકાર કરતા નથી તેમની પુરી રજેતી થાં. મરકાર ખેડુતોને માટે ખેતીના પ્રદર્શનો ભરે છે—પણ ખેડુતોએ જોયું કે એ પ્રદર્શનોથી તેમને કશુંકો થાય એવું નથી. ખેડુતોનાં ભાગ માટે સદકારી મંડળોએ સ્થાપવામાં આવે છે. ખેતીવાડીખાતાં તરફથી સદકારી છન કાઢવામાં મદદ થાય છે એ બધી હકીકતો પર પાણી ફરી વળ્યું કારણ કે સરકારે એવી મંડળોનું રૂ ૧/૪ કર્યું—સદકારી મંડળો પર પણ થાડ આવે. ખારડોલી જહારની પ્રગતે પણ દવે ભાન થયું જોઈએ કે આ સરકારના પ્રયત્નો માયાની બગ છે. શિશુણની વ્યવસ્થા પણ પ્રગતે નમણી તથા પરતંત્ર બનાવવા માટે છે. ધારાસભામાં ખારડોલીનો દરાવ ઉઠી ગયો એટલે સરકારે તેની જાહેરાત ગામડે ગામડે કરી. ધારાસભામાં પ્રગતપદમાં કુસંપ રેડવાનું કામ સરકાર કરી રહી છે હિંદુઓને માસ આપવા માટે મુસલમાન મુનસફ લાવવાની નીચના થઈ હતી. પારસી તથા મુસલમાનોને ફાઇવા માટે અનેક પ્રયાગમનીઆ ખાંધીઆ અથવા બદમાશોને ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. જમ થયેલી ભેંસોને ખરીદવા મુરતના ખાટકી જમાલે પણ ના પાડી ત્યારે કોઈ રખડેસ માણસને ઉભા કર્યો હતો. સરકારી નોકરોથી દરરાજનો માત્ર રખાય નહિ તે છતાં એક દસ રૂપઈનો પટાવાનો પણ દરરાજ માત્ર વેચાતો લે એ બનાયો આપે છે કે સરકારે બધી શરમ બાજુએ મુકી હતી. જમીનનું કામ પકાણે મારફત લેવામાં આવ્યું અને તે કેવા પકાણે કે જોમાંથી એકે ચોરી પણ કરી એવું જાહેર થયું છે !

જે હકીકત દગેરી અને આયર્ષોમાં સ્વીકારવી પડી હતી તે આજે હિંદુસ્તાનની પ્રગતે સ્વીકારવાની છે કે સરકારનો બધો સંસ્થાઓ ઝેરી છે, આકનરી રીતે તેને લીધે સરકારનું જોર વધારે જતું છે, કહેવાતા ગુધારા અને રાગવડો ચિયમય નિવડે છે અને પ્રગતે સોંપેમાં દગિયાર પ્રગતે કંગડી નાંખવા માટે વખરાય છે; એટલે દવે મુરકારની સાથે સદકાર કરવો પડે એવી સંસ્થાઓ સાથે અસદકાર કરવો. સદકારી મંડળોએ કરવી હોય તે આપણી પોતાની હોય, બાય રજાઉટીંગ હોય તે તે રાષ્ટ્રીય હોય, કેગવણી આપણી પોતાની હોય. સરકાર પ્રગતનું ભણું પણ કરે છે એવી માન્યના જમ મૂળથી ઉમેરી નાંખી જોઈએ અને તેને મદદ કરવી બીજકુટ્ર પાપરપ ગણાવું જોઈએ કારણ કે સરકારનાં ભણ કયોંધી તેની પ્રતિષ્ઠા જામે છે, લોકોને ખોટી આશા, જમણા રહે છે કે આ સંસ્થા મારફત જોડદિન સાધી ચકારો ખારડોલીનો ઝડનમાં, સરકારે પોતાનાં ખાતાંઓનો જે રૂપપોલ કર્યો છે તેને લીધે લોકોની ખાત્રી થઈ જોઈએ કે આ સરકારને કશું આપણું કશાણુ કરી પણ થવાનું નથી. મુંજર્જની ધારાસભાના મુજરાનના પ્રતિનિધિઓએ રાજનામાં આપ્યું છે તેને મદદ આપવાનું નથી. જ્યારે તેમની ખાત્રી થશે કે ધારાસભા મારફત થયેલી મેવા કરતાં જમ રૂપી વધારે સેવા પ્રગતમાં રદીને તેમનામાં આશ્વચિન્તાસ તથા રમમાન કેગવણી મોં ત્યારે આપણે રાજ થઈશું.

રચનાત્મક કાર્યક્રમ

બારડોલીની લડતના રહસ્યની ચર્ચા થાય, લડતના માર્ગોનું વિવેચન થાય, ત્યારે રચનાત્મક કાર્ય વિશે ચૂપ રહેવું એ ઇષ્ટ નથી. આ બાજતમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ બારડોલી તાલુકા પાસે સંપૂર્ણ તૈયારીની કેટલીક શરતો ૧૯૨૧ ની સાતમાં કરી હતી તે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) નિશાળો ઉપર લોકોનો કાણ પૂરો એટલે સુધી બેસવો જોઈએ કે તેઓ સરકારી નિશાળ કે કેળવણીનું નામ જ ન લે. નિશાળની વ્યવસ્થા એવી હોવી જોઈએ કે બાળકો રંગડે નહિ ને ચારિત્રવાન શિક્ષકોની નાંચે પોતાનું ચારિત્ર ધરે. હિંદુ બાળકો અને બાળાઓ સંસ્કૃત શીખે ને ગીતા ભણે. મુસલમાન બાળકો અરબી શીખે ને કુરાન પઢે.

(૨) બધા બાળકો મુંદર ગઝલુન વળદાર એકધારે સૂતર કાંતે, કાંઈ વળા તે ઉપરાંત પોંચે અને વણે પણ ખરા. એરતોમાં ખાંદી વધારે પ્રસારે અને સ્ત્રી પુરુષ બધાં ખાંદી પહેરતાં ઘણું જાય, એટલું જ નહિ, પણ તાલુકાને જોઈતી ખાંદી તાલુકામાં જ કંટાય, વણાય ને તેમાં મીઠનો તાણો ન જ વપરાય. પરદેશી કે મીઠનું કાપડ મળવું અશક્ય કે બહુ મુશ્કેલ હોવું જોઈએ.

(૩) ઢેડ લંગી સભામાં છુટથી આવી ચડે એટલે પત્યું નહિ. અસ્પૃશ્યતા જવાનું રહસ્ય સમજવું જોઈએ. તેઓની ઉપર લોકોનો પ્રેમ ધરો જોઈએ. તેઓનાં છોકરાં રાષ્ટ્રીય શાળામાં છુટથી આવવાં જોઈએ.

(૪) હિંદુ મુસલમાનમાં કંઈએ જ નથી ઘટો એ ઉત્તમ છે, પણ બન્નેની વચ્ચેથી મનનો મેઝ જવો જોઈએ. પારસી, ખ્રિસ્તી, સહકારી વગેરે સાથે એવી વિનયભરી વર્તણૂક હોવી જોઈએ કે તેઓને અસહકારીઓનો જરા પણ ભય ન લાગે.

હવે જો આપણે તપાસીયું તો બારડોલીમાં આજે શાળાઓની બધી કેળવણી સરકારી છે, શિક્ષકો ખાસ ચારિત્રવાન નથી, ત્યાં ધાર્મિક કેળવણીનું નામનિશાન જોવામાં આવતું નથી, સૂતર કાંતવાની કે પોંચવા વણવાની પ્રતિ હતી તે પણ નરમ પડી છે, સ્ત્રીઓ પહેરવેશમાં ખાંદીનો ઉપયોગ કચ્ચિત જ કરતી હશે, પુરુષોની ટોપીઓ ખાંદીની છે પણ પરદેશમાં થયેલી ખાંદી વપરાય છે. ઢેડ લંગીઓ લાગ્યે જ સભાઓમાં જાય છે, અને જાય છે ત્યારે અલગ બેસે છે, તેમનાં છોકરાંઓ શાળામાં અભ્યાસ કરતાં નથી, હિંદુ મુસલમાનની વચ્ચે કંઈવાશ નથી પણ મૈત્રી છે એમ ન જ કહી શકાય, પારસીઓએ એમનો દારૂ વેચવાનો દુષ્ટ ધંધો છોડ્યો નથી અને પીકાવળાઓનો મોટો ભાગ દુધમાં અને દહિંમાં પગ રાખી રહ્યો છે. મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તીને ભવભિત્ર સ્થિતિમાં રહેવું નથી પડતું આવી વસ્તુસ્થિતિ છે. બન્ને પ્રસંગોમાં ફેર છે, એટલે સરખામણી ન કરીએ, પણ શ્રી વલ્લભભાઈએ આ પ્રકારની શરતો કરી નથી એ એમની વ્યવહાર કાર્યપદ્ધતિ સારી છે એમ ઘણું માણસો માને છે. કારણ કે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન ખડો થાય એટલે ઝગમગતા માણસોને ખસી જવાનું પહોંતું મળે, દારૂનિષેધનો પ્રશ્ન ઉભો કરીએ તો પારસીઓ સામા થાય અને ખાંદીને આવશ્યક ગણવામાં આવે તો ઘણું માણસો છુટી પડે. સાથે સાથે ઘણાં જે લોકોને એમ પણ લાગે છે કે આ લડતમાં જોઈએ તેટલું આત્મસુધારણું બળ નથી. આજે પણ શુદ્ધ ખાંદી વેચાય છે પણ ખાંદીની લાવના આવતી નથી. આત્મશુદ્ધિની ધગશ ઉત્પન્ન થાય તો વિશેષ ફાયદો થાય.

લડતનું પરિણામ

ખારડોલીની લડતના ચાર મુખ્ય લક્ષણોની ચર્ચા થઇ ગઈ છે. આ લડતનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ શું આવશે-એટલે સરકાર નમતું મુકીને કોઇ પણ જાતનું પંચ નીમશે કે કેમ તે વિષે આજે અનુમાન કરવામાં કાંઇ લાભ નથી. પ્રજા એને આખા દેશનો પ્રત્યક્ષ કરી લેશે તેમાં ખારડોલીને લાભ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. સરકાર ખારડોલી તાલુકાને નમતું મુકે પણ હવે એ પ્રશ્નને વધારે ગંદાવ આપવામાં આવે છે અને સરકારી અમલદારોની હઠ વધી જશે એવો સંભવ છે. પ્રજા ક્યાં સુધી ટકી રહેશે એનું અનુમાન કરવું પણ મુશ્કેલ છે. સવાજ લોકમાનસનો છે, પણ આ લડતના આકસ્તર, અણધાર્યા ફાયદા અનેક થતા જાય છે અને આજની જાગૃતિ માત્ર ખારડોલી તાલુકામાં નહિ પણ આખા ગુજરાતની ખેડૂત પ્રજામાં ફેલાતી જાય છે. આત્મભોગની તાલીમ મળે છે તેજ મોટો લાભ છે. દુઃખના સમયે પ્રજામાં કેવું સંઘટન થાય છે તેનો પદાર્થપાઠ મળે છે. પ્રજામાંથી જાય અને પોચાપણું જતાં રહ્યાં છે. સેંકડો સૈનિકોને સખત અને તનતોડ તાલીમ મળી રહી છે, અને સ્ત્રીઓમાં કાંઇ અજાણ જાગૃતિ અને ઉત્સાહ આવ્યાં છે. ખારડોલી જેવાં તેવાં આપણા દેશના બધાં તાલુકાઓમાં નથી. હજી દિલ્લી દૂર છે એ વાત સાચી પણ જે લોકો સ્વર્થને માગે જાય છે તેમને દૂર લાગે છે, પણ જે પ્રજા ખારડોલીને મળે તેવાં તેવાં કરે, આત્મભોગ આપે તેને માટે તો દિલ્લી નજીક છે.

મુખન્ત મહેતા

હૃદયપલટો

સાધારણ કરતાં કંઇક વધારે જિંચી વંડીવાળા એક નવા નાના સાદા ઘરના ચોકમાં સાંજના ચારેક વાગે ફોન-સેકા અને તેની પત્ની જેની ચ્હા પીવા બેઠાં છે. બન્નેએ સારો પણ સુરોપિયન સાહેબોના જેવો પહેરવેષ પહેર્યો છે. ત્યાં તેમના નોકર સુનિયાએ ચ્હાની ટ્રે મૂકી અને જેનીએ એ પ્યાલા ભરી તેમાં દૂધ સાકર નાંખી ચ્હા હલાવી. બાલ તૃપ્તિથી અને આંતર રસહીનતાથી શવનમાં જે ચન્મતા આવે છે તેની શાન્તિમાં બન્ને ચ્હા પીવા માંડ્યાં. એટલામાં સખ્ત વંટોળ ચડ્યો. આસપાસ જિંચી વંડી હતી અને નીચે પાણી જાડેલું હતું છતાં તોફાને આમના ચ્હા ઉપર હમ્મો કયો અને વધતાં વધતાં આંધીનું રૂપ લીધું. ધૂળ-વિનાની સુંબઈ પહેલીજ વાર છોડીને આ અજાણ્યા પ્રદેશમાં આવેલાં આ કિશન દંપતીને આ દસ્ય વિચિત્ર લાગ્યું. તેમને ચકિત થયેલાં બંનેને સુનિયાએ કહ્યું: “સાહેબ, હવે તો આવી આંધીઓ ચડ્યા જ કરવાની.”

શેઠે કહ્યું: “તે કેમ જાણ્યું?”

“સાહેબ ચોમાસું પાસે આવ્યું. આવી નવ આંધીઓ ચડે એટલે વરસાદ આવે. આણ ચોમાસું પહેલું આવશે.”

“પણ હજી બીજી આઠ આંધી ચડે ત્યારે આવશે તો.”

“ સાહેબ, પણ દેડકો અત્યારથી બોલવા લાગી છે. ચોમાસું વહેલું આવશે. ”

“ વહાલી જેની ! ” ફૉન્સેકાએ પત્નીને સંબોધીને કહ્યું: “ હવે તું મુંઝવણ વહેલી જાય તો સાઈ. વરસાદ આવશે તો અહીંના કાદવમાં મોટર ચાલશે નહિ અને તને મોકલાશે નહિ. તેમ જરૂર પડશે તો ડોક્ટરને પણ બોલાવી નહિ શકાય. ”

“ વહાલા, મારો હાથ જોઈને એક જાણે કહ્યું છે કે આ વરસ મારે ભારે છે. હું તારાથી જુદી નહિ પડું. ”

“ આવા હાથ જોનારા કોણ જાણે ક્યાંથી તને મળે છે. તું જાણે છે કે અહીં આપણે એકલા છીએ. નજીકમાં આપણી કોમનું કોઈ નથી. આસપાસનાં માણસો આપણને ધિનકુસ મદદ કરે તેમ નથી. છતાં તું અહીં રહેવાની હડ કરે છે તે કટલું બેહુકું છે ? ” • •

“ મેં તો તમને ના જ કહી હતી કે આ દેશી લોકોના નીસાસાની જમીન તમે ન લો તેમ છતાં તમે લીધી. ” પહેરવેશમાં તેમજ દષ્ટિબિન્દુમાં, બનેમાં, દેશી ખ્રિસ્તીઓ પરદેશી થતાં જાય છે.

ફૉન્સેકા જરા ચીકાવે. “ રહી રહીને એનું એ જ બોલવાનું ? બીજું કશું મળે જ નહિ ! શું તને ગામડામાં સુંદર બગીચા અને વિદ્યા કરી રહેવાની ધમ્મજા નહોતી ? અને હિન્દુ લોકોને અને આપણે શું ? ફૉસિસની ચૂંટણીમાં તે લોકોએ પ્રો. ડી. સૂઝાને એક પણ વોટ આપ્યો ? ”

“ આપણે પણ ક્યાં એ લોકોને વોટ આપીએ છીએ જે ! પણ આપણે પણ એક દિવસ તો તેમના ભેગાં જ હતાં ને ! અત્યારે પણ તેમના હક્કો ફાળવીને આપણે જમીન લીધી પણ તેઓ આપણને કાંઈ કહે છે ? ”

બન્ને વચ્ચે ટપાટપી લાંબી અને ગરમાગરમ ચાલી. છેવટે તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે બન્ને સમાધાન ઉપર આવ્યાં. જેનીએ વચન આપ્યું કે હિન્દુઓની જમીન લીધા બાબત હવે પછી કદી મહેણું ન મારવું. એપટીના પ્રસંગ માટે અત્યારથી જ એક સારી નર્સ બોલાવવાનું નક્કી થયું.

ધૂળનું તોફાન હવે રાખ્યું હતું. સાંજે બન્ને સાથે ફરવા નીકળતાં તે મુજબ ફૉન્સેકાએ ફરવા નીકળવા કહ્યું. જેનીએ આજે ફરવા જવાની ના પાડી. અને ફૉન્સેકા સામી ભીંતેથી બંદુક લઈ એકલો જ ફરવા ચાલ્યો. ફરવા જતાં તે બંદુક સાથે લાંબને જતો. પોતે શિકારે જાય છે એમ બહારથી બતાવતો, કોઈ કેછ વાર ચક્રવાં પારેવાં સમઘાં મારી પણ લાવતો, પણ ખરું તો તેને લોકોની બ્લીક હતી અને તેથી લોકોને ડરાવવા તે બંદુક સાથે રાખતો. બંદુકનો પરવાનો તેણે અહીં આવ્યા પછી જ લીધો હતો.

ફૉન્સેકા ગયા પછી જેની ત્યાં જ બેસી રહી. આજની ટપાટપીથી તેને અહીં આવવાનો આખો પ્રસંગ યાદ આવ્યો. સરકાર પાસેથી ન્યાય ન મળતાં દેવુસણા તાલુકાના લોકોએ મહેસુસ અટકાવ્યું. સરકારે બધા દોરહમામયી જમીનો કરી જોઈ પણ કાંઈ ન

વચ્ચું; પંજી જમીન ખાવસા કરી, જતાં લોકો હાથા કે ડ્યો નહિ. છેવટે જમીન હરરાજ કરી પણ કેાઇએ લીધી નહિ. જમીનની હરરાજની ખસ સરતોની ગાંઠરખંખરા બહાર પડી. ગવર્મેન્ટ ગેઝેટમાંથી ફોન્સેકાએ તે જેનીને વાંચી બતાવી. જેનીને ગામડામાં એક સાહું, સુખમય, સુધડ, જીવન ગાળવું હતું, વળી ફોન્સેકાને એકસાઇઝની નોકરીમાં ઘણા દિવસ બહાર રહેવું પડતું, હાથેકર જંગલોમાં ભટકવું પડતું, તેથી તે કંટાળી ગઇ હતી. જેનીના પિતા મોટા જમીનદાર હતા તેથી આમને પણ આ જમીન લેવાનો વિચાર થયો. જેનીએ નીમ્નાસાની જમીન લેવાનો વિરોધ કર્યો પણ છેવટે સુખી કલ્પેશ્વર જીવનની લાજ સાથે દોરાઇ. તેણે હા પાડી. દેવુસણાની જે જમીન કેાઈ દિન્દુએ ન લીધી, કેાઇ મુસલમાને, કેાઇ પારસીએ ન લીધી, તે છેવટે આ ક્રિશ્તોએ લીધી. ગામથી અરધો માઇલ દૂર ગાશરે ૮૦ એકર સારામાં સારી જમીન તેમણે ખસંદ કરી.

જમીન લેતાં શું લીધી ખરી પણ પંજીની મુરકેડીઓ આંધી નહોતી. દેવુસણા ગામમાં કે તાલુકામાં તેને જમીન ખેડવા તો કેાઈ ન મળે પણ ઘર ચણવા કે ધરનું કામ કરવા પણ ન મળે. અમરમાં ચીજ ન મળે, શ્પિયાનું પરચુરણ પણ ન મળે. ફોન્સેકાના કાકાએ રેલવેનાં મકાનોનો કોન્ટ્રેક્ટ લીધેલો તેણે પોતાના મજુરો પાસે ઘર બંધાવી આપ્યું. ફોન્સેકાના એક મિત્ર એક દેશી રાજ્યમાં ભેન્ડ માસતર હતા, તેને ત્યાં દીતો એક કુદાળિયો ઘણાં વરસથી રહેતો તે વિશ્વાસુ નોકર ચુનિયો તેમણે ખાસ ફોન્સેકાને આપ્યો અને એ રીતે આ દંપતીનું ઘર ચાલવાં માંડ્યું.

જેનીનાં ગામડાનાં સ્વપ્નાં તો ક્યાંય રહી ગયાં અને તેને તેને ખદસે તેને જીવન એક કેદખાના જેવું લાગવા માંડ્યું. ધરની જોડી કાચના કડકા ખોસેલ વંદી તેને અરેખર જેઘની દિવાલ જેવી લાગતી હતી. આખો દિવસ વાન કરવાને પણ કેાઈ મળે નહિ. ઘણી સાથે પણ તે કેટલુંક બોલે, કે વાન કરે, કે પ્રેમ કરે ! બહારની બધી જરૂરિયાતોની તૃપ્તિથી તે ઉત્તરી વધારે ખૂંજાતી હતી. બહાર નીકળતાં લોકોની “ આ વ્યભારી જમીન લઇ ગયાં છે ” એમ કહેતી દષ્ટિથી તે ગળે દાઝતી હતી, શોષાતી હતી. તેને લાગ્યું કે આ પાપ કરવામાં ઘણીની સાથે પોતે પણ ભાગીદાર છે.

વળી તેનું વિચારચક્ર ફર્યું. તેણે પાંચું હતું કે ખરાબ વિચારોની ગર્ભના બાળક પર ખરાબ અસર થાય છે. તેણે સારા વિચારો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જમીનનો વિચાર કરવાનું બંધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ફોન્સેકાને પણ તેણે હમણાં જ એ નહિ બોધવાનું વચન આપ્યું છે. કંઈ નહિ, આ જમીનની ઉપજમાંથી પણ લોકોનું ભયું કરી શકાશે. નિશાળ કાઢી શકાશે, દવાખાનું કાઢી શકાશે, નાનું સરખું દેવળ બાંધી શકાશે અને આ લોકોને ખ્રિસ્તી ધર્મનો બોધ કરીને ધિરની બનાવી શકાશે. આ ‘ સારા ’ વિચારોના સુખમાં તે અર્ધ નિદ્રિત થઈ ગઈ.

માણસ પોતે કરેલા ખરાબ કૃત્યને સુધારીને નહિ પણ તેને વીસારીને સારો થવા માગે છે !

રાતના દશેકનો સુમાર છે. જેનીને પ્રચતિની સખત ખીડ થાય છે, ફોન્સેકા વારંવાર

નર્સને તેની તબિયત પૂછવા જાય છે. અને કશો ખાસ ઉત્તર મળતો નથી. તે ગાભરો ગાભરો ચોકમાં અતિ વ્યગ્ર મને આંટા મારે છે. એકદમ કાંધ નવું જ સાંભર્યું હોય તેમ નર્સ પાસે જઈ તેણે પૂછ્યું: “ પ્રસૂતિમાં ગમે તેવી મુશ્કેલી હોય તો પણ તમે કામ કરી શકશોને ?”

આ પ્રશ્ન જરા પણ નવો નહોતો. તેણે તે લગભગ દરરોજ પૂછ્યો હતો અને આજની વેદનામાં આ ચોથી વાર પૂછ્યો હતો. પણ નર્સને માણસની આ પ્રકૃતિની ખબર હતી. તેણે ધંધાને અંગે કેળવેલ ધીરજથી અને મૃદુતાથી જવાબ આપ્યો: “ નોર્મલ કેસ હશે તો વાંધો નહિ આવે. પણ કાંઈ એબનોર્મલ હોય તો ડોક્ટરની જરૂર પડે.” આ જવાબ ફૅન્સેકાએ પૂરેપૂરો સાંભળ્યો. પણ નહિ હોય અને સાંભળત તો તે સમજી પણ ન શકત. આંખો દુઃખમાં ભીંચી દઈ, કપાળ પરના વાળનો જોરથી ખાચકો ભરી, તેણે પાછું ચોકમાં અનિયમિત ફરવા માંડ્યું.

થોડી વાર તે ફરી હશે એટલામાં નર્સ આવી અને ફૅન્સેકાને કહ્યું કે આજકે આડું છે. ખાસ હૉંશિયાર ડોક્ટરની જરૂર છે. તમે એકદમ બોલાવો, બાઈને અસલ દરદ થાય છે.

સાધારણ રીતે ગામમાં કોઈ ડોક્ટર રહેતો નહોતો. પણ આજે એક આવ્યો હતો. શુદ્ધાબલાઈ દેસાઈની દીકરીનાં આજે લગ્ન હતાં અને તેમના વહેવાઈ જ ડોક્ટર હતા. પણ તે આવશે કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. શુદ્ધાબલાઈ મહેસુસ ન ભરવાંતી હીલચાલના સ્થાનિક નેતા હતા. સ્વભાવે ઉગ્ર હતા અને આખા ગામમાં તેમની રાજ કાઢતી. ફૅન્સેકા પહેલાં તો તેમને એકદમ તેડી લાવવાના વિચારથી બારણા તરફ દોડ્યો, પણ પછી, કોઈએ બાંધેલા દોરડાથી પાછો ખેંચ્યો હોય, એમ એકદમ પાછો વળ્યો. આજ સુધી ગામના એક પણ માણસને તે મળ્યો નહોતો, શુદ્ધાબલાઈને પણ મળ્યો નહોતો, સર્વને તે પોતાના શત્રુ સમજતો. તે શી રીતે અત્યારે બોલાવવા જાય ! તે પાછો ફરી ખુરશી પર માથું નાંખી પડ્યો. દીન વદને તેણે નર્સને કહ્યું: “ તમે એક ધંધાનાં છો એટલે તમારું માનશે.”

પાસે પેલો સુનિચો નોકર હતો તે બોલ્યો: “ અખદુલ ધાંચીને કહો તો બોલાવી લાવું.”

આપણા આ દેશની પ્રાચીન શક્તિ, આવડત, વિદ્યા, કલા, કૌશલની અનેક વિભૂતિઓ હજી ગામેમાં છુટી છવાઈ પડેલી હોય છે. હજી કંઈક ગામેમાં કુશલ તરનારા, સાપ ઉતારનારા, કમળો ઉતારનારા, કામ દેનારા, કાન વીંધનારા, દાડકાં ચઢાવનારા, કંકભાળ જેવા હજી અસાધ્ય મનાતા રોગો મટાડનારા, યોગ પ્રક્રિયાઓ અને ઉપાસના કરનારાઓ હોય છે. તેઓ પોતાની રીતે કામ કરી, પોતાની આસપાસ સુકૃત્યોના પમરાટ ફેલાવી સમય પૂરો થયે ચાલ્યા જાય છે, આ જાહેર ખજાનાના જમાનામાં તેમને વિશે કોઈ કર્યું જાણતું નથી, તેમનામાં સાચું કેટલું હતું વહેમ કેટલો હતો તે કોઈ વિચારતું નથી, અને તેમની જગા કોઈ પૂરતું નથી. અખદુલ ધાંચી એવી એક વિરલ વિભૂતિ હતો. પ્રસૂતિનો ગમે તેવો મુશ્કેલ કેસ તે પાર પાડી શકતો. સ્ત્રીઓને સંકોચ ન થાય માટે તે પાંચ બાંધીને કામ કરતો એવી તેની કુશળતા હતી, એવી તેની ટેક હતી. તે પોતાનો ઇક્કમ ઇશ્વરદત્ત માનતો અને જે બોલાવે તેને ત્યાં જતો. કદી પૈસા લેતો નહિ. આ નવાં આવેલાં ફિશ્ચનો તો ગામમાં કોઈ સાથે મળનાં નહિ પણ સુનિચો સર્વને ઓળખતો થયો હતો, તેણે આ વાન

સાંભળી હતી અને શેઠ શેઠાણીને કહી હતી. ડૉક્ટરને આવવાનો સંભવ થયો જોઈએ છે એમ માની ફોન્સેકાએ, દેશી લોકોની ચીઠ છોડી દઈ, અમરદુલને જોડાવવાની હા પાડી.

ફોન્સેકાની જમીનની સામે ધનામી જમીનના આંખાવાડિયામાં જોડીદાસ પટેલ રહેતો હતો. તે નામ પ્રમાણે જોડો જ હતો. અને એ જોડી જિલ્લાડી અપશુકન કર્યા વિના રહી નહિ. કેટલાક માણસો જોધને કે સાંભળીને નહિ પણ ગંધથી બનાવ જણી જાય છે. તેમ તે જણી ગયો હતો કે બાધને કાંઈક સુરેકેવી છે. સત્યાગ્રહની લડતમાં તેણે પાછ પાછ જોધ નહોતી, સહી કરવામાં તે સૌથી છેલ્લો હતો તો પણ અત્યારે તે આટલી મોટી રાતે નર્સ કે સુનિયાની પહેલાં ઘેરથી નીકળ્યો અને પ્રથમ અમરદુલને ત્યાં ગયો. અમરદુલ હજી જગતો હતો. તેનો નાનો છેકરો 'મા' 'મા' કરી રોષ રોષને હમણાં જાણી ગયો હતો, અને તે પોતે જોડલા ઉપર શૂન્ય થઈ બેઠો હતો. પાણીમાં જોડાં ઉતરી જતાં, આંખો બંધ હોઈ ડૂબનાર પાણી દેખતો નથી, છતાં પાણી તેને ચારે તરફથી દબાવે છે અને ઝુગળાવે છે, તેમ અમરદુલ પોતાનાં દુઃખનો વિચાર કરતો નહોતો, પણ ચારેય તરફનાં દુઃખો તેને ઘાળીને મૂંઝવતાં હતાં.

“અમરદુલ કાકા, પેલો તમારો જમીનચોર જરાબર લાગમાં આવ્યો છે, ઘેર ખાટલો આવ્યો છે. જો જો બોળા થતા!” કહી તે યુક્તાબાઈને ઘેર વધામણી ખાવા દોડ્યો.

યુક્તાબાઈને ત્યાં જરાબર હસ્તમેળાપનો સમય હતો. યુક્તાબાઈ પાટલા પર બેઠો હતો ત્યાં જોડીદાસ આસપાસના લોકોને જાહેર અગત્યનું કામ છે એમ સમજવી ઠેક યુક્તાબાઈના પાટલા પાસે ગયો અને કાનમાં કહ્યું: “યુક્તાબાઈ, પેલો જમીનચોર લાગમાં આવ્યો છે.....”

“અધ્યા પણ તારી કંઈ જમીન ગઈ છે તે તું એને જમીનચોર કહેવા આવ્યો!” યુક્તાબાઈ જોડીદાસને ઓળખતા હતા.

“પણ યુક્તાબાઈ.....”

“રે જા હવે, મધરાતે ટાંગો ઉઘાળતો આવે છે! અત્યારે હસ્તમેળાપનો વખત છે એટલું પણ સમજતો નથી! તું જાણીને ગયો થઈ જોડવા બેઠો છે, જા જા અહીંથી.”

એટલામાં નર્સ આવી પહોંચી. તેણે યુક્તાબાઈને વાત કરી. યુક્તાબાઈ જોડીદાસની વાત હવે સમજી ગયા. તેમણે તરત જ ડૉક્ટરને જોડાવ્યા અને કહ્યું: “એ તો જમીનચોર થયા પણ આપણાથી એવાં થયા? તમે હમણાંને હમણાં જાઓ.” યુક્તાબાઈને મહાત્માજીનો અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત કાર્યમાં પાળવાની ચીવટ હતી. અને તે સાથે જગતની નજરે સરકારના પક્ષકાર થઈ જમીન લેનાર કિશનને નૈતિક મહાત્ કરવાની ઇચ્છા પણ હતી.

“પણ મારી પાસે અહીં કશાં સાધનો નથી.” ડૉક્ટરે કહ્યું.

“તે ગમે તેમ હોય પણ તમે જાઓ અને જે થઈ શકે તે કરો. બાધને જાણવો.” ડૉક્ટર, માથે ટોપી નાંખી હાથમાં લાકડી લઈ ચાલ્યા.

ડૉક્ટર પહેંચે તે પહેલાં અખદુલ પહેંચ્યો હતો. કંઇક અપરિચયથી, કંઇક હલકા લોકોની સાથે કદી મળેલો નહિ તેથી અતડું પડવાથી, અને ઘણો તો ખસિયાણો પંડી જવાથી ફૉન્સેકા અખદુલને આવકારતો શબ્દ મુઠાં કહી શક્યો નહિ. પણ અખદુલે પોતાના સ્વભાવની સરલતાથી કહ્યું: “હાય ધોવા પાણી લાવો. ધૂપ કરવા દેવતા લાવો.” સુનિયાએ પાણી આપ્યું તેનાથી હાય ધોયા, પછી દેવતા પર સાથે પડીકીમાં આણેલો લોખાન નાંખી. ધૂપ કર્યો. તે પર હાય ધરી કાંઇક બોલ્યો, હાય આંખોએ અડાડ્યા. પછી સાથે આણેલો પાટો તેણે ધૂપ પર ધર્યો અને સુનિયા પાસે આંખે પાટો બંધાવ્યો.

“હવે મને બાઈના ઓરડામાં લઈ જાઓ.”

પ્રસૂતિના ઓરડામાં જતાં જ તેણે કહ્યું: “નહિ હાં માઈ! તું તો મારી બહેન થાય. ગભરાઈશ નહિ. આંખો જરા વાર મીંચી જા અને હું કહું તેમ કરજો બહેન!” તેના મુખ ઉપર ઓપરેશન કરનારની ચપળતા નહોતી પણ ધર્મક્રિયા કરનારની ગંભીરતા હતી. તેનું મોં. અને આંખ ઉપરનો પાટો-એ પાટો ગાંધારીએ જીવનભર રાખેલા પાટાથી ઓછો પવિત્ર નહોતો-જોઈને આ કિશ્વન બાઈને શ્રદ્ધા થઈ, તેણે આંખો મીંચી દીધી.

અખદુલે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. એટલામાં ડૉક્ટર અને નર્સ, આબ્યાં. ફૉન્સેકા અત્યારે વધારે સ્વસ્થ હતા. તેણે ડૉક્ટરને આવકાર આપી અખદુલની વાત કરી. ડૉક્ટરે અખદુલની વાત સાંભળેલી તેથી તેણે તેને જ કામ કરવા દીધું. ડૉક્ટર અને નર્સ જોતાં દૂર બેઠાં રહ્યાં.

ફૉન્સેકા બહાર બેઠો હતો. કોઈ કોઈ વાર જેનીના વેદનાના અવાજો, અખદુલના સાત્વનના શબ્દો અને સૂચનાઓ “ફિકર નહિ હાં બહેન, જરા જોરથી દમ લે.....”, વચમાં વચમાં નર્સે ઉચ્ચારેલા પ્રશંસાના ઉદ્ગારો, શ્વાસ અદ્ધર રાખીને તે દૂરથી સાંભળતો હતો. થોડા વખત પછી અખદુલે આશ્વાસનનું “બસ” કહ્યું અને તે પછી થોડી વાર નવા બાળકનો રડવાનો અવાજ, જાણે જગતમાં પોતાને મોટે માર્ગે કરતો હોય એવો, જાણે એક નવા જીવની ગણના કરવા ફરજ પાડતો હોય એવો, આવ્યો. અને અખદુલે અર્ધ હાસ્યથી કહ્યું: “પોર્બા જન્મતાં આટલું પરાક્રમ કર્યું તો મોટો થઈને શું એ કરીશ?” તેણે અવાજ ઉપરથી છોકરો છે એમ પારખ્યું હતું.

ડૉક્ટર બહાર નીકળ્યો. ફૉન્સેકા આગળ તેણે અખદુલનાં ઘણાં જ વખાણ કર્યા અને નર્સને સામાન્ય સૂચના આપી તે ગયો. થોડી વારે અખદુલ પણ બહાર નીકળ્યો, અને પાટો છોડાવી ચાલ્યો ગયો. ફૉન્સેકા આ બનાવથી દિગ્ધ થઈ તેના સામું જ જોઈ રહ્યો.

અખદુલ ત્રણ દિવસ ખખર પૂછવા આવ્યો. જેનીની તબિયત સારી હતી. ત્રીજે વાસે તેણે અખદુલ સાથે છૂટથી વાતચીત કરી. અખદુલ ચાલ્યો ગયો. તે પછી બેએક કલાકે જેનીએ નર્સ મારફત ફૉન્સેકાને બોલાવ્યો. ફૉન્સેકા આટલા બનાવોથી ગરીબ થઈ ગયો હતો. તે જેનીનું વચન ઉપાડી લેવા આવ્યું, દૂર દીન વદને બેઠો રહ્યો.

“જો બહાલા, આ અખદુલની વાત તું જાણે છે? આજે મેં એને બધી વાત પૂછી

નેઈ. તેની બધી જગીન ખાલસા થઈ ગઈ છે. તેની બેરીની મરજી જમીન રાખવાની હતી પણ તેણે કશું કે બધાં માણસોથી જુદાં પડી જમીન રખાય નહિ. તેની બેરી જમીનને માટે રડતી કકળતી મરી ગઈ ” જેનીએ એક દીર્ઘ શ્વાસ લીધો. “ છતાં તેણે તો જમીન જ્યાં જ દીધી. અત્યારે તેનો ધંધો ચાલતો નથી. સરકારે ધાણીનો બગદ પશુ તેનો લઈ લીધો છે. તેના ઘરમાં ખાવા નથી. મેં તેને બસો ત્રણસો જોઈએ; તેટલા રૂપિયા આપવા કશું પણ તેણે ના જ પાડી. આ ધંધાનું તે કાંઈ લેતો નથી. ફક્ત છોકરાંને દૂધ પીવરાવે છે. અત્યારે પરદેશ જ્યાં વિચાર કરે છે પણ નાનો. છોકરો ક્યાં મૂકવો તેની તેને ચિન્તા છે. ”

જેનીએ ફોન્સેકાના ખોદા પર ફેરફાર થતો જોયો. તેણે લાંબો શ્વાસ લીધો અને ફરી બોલ્યા જતી હતી, તેટલામાં ફોન્સેકાએ મોટે અવાજે “ મારા ખોદા ” એમ કહી રહી દીધું અને મો પર હાથ ટાક્યા. જેનીએ તને વ્હાલથી પાસે બોલાવ્યો. “ નહિ. વ્હાલા, હું તને ટપકો દેવાની નથી. પણ.....”

“ નહિ, નહિ વ્હાલી, હું તેની જમીન પાછી આપી દઈશ. ”

“ પણ તે વાત પણ મેં તેને પૂછી જોઈ. ગામથી જુદાં પડી તે પોતે એકલો જમીન લેવા માંગતો નથી. ”

“ હું સાંભળતો હતો. હું બધી જમીન છોડી દેવાનો હું. આપણે કે અહીંથી આત્મા જઈશું. ”

ફોન્સેકા જેની પાસે એક ખુરશી પર બેઠો. બન્ને નીચવંતાનિમાં કેટલીયે વાર એમ જ બન્ને રહ્યાં. જેની માત્ર સૂતી સૂતી તેના દીયણ પર હેતમાં હાથ ફેરવતી રહી.

આપણે કહીએ છીએ કે પુરુષના કર્મ આટું પાંદડું હોય છે-પાંદડાંને ઉડતાં વાર લાગે તેટલી જ વાર પુરુષનું નસીબ ખૂટતાં લાગે છે. એથી પણ વધારે સાચું એ છે કે માણસના સૌજન્ય આટું માત્ર પાંદડું હોય છે. આપણે આપણી અશ્રદ્ધામાં તે ઉડાડવા પ્રયત્ન કરતા નથી.

*

.

.

કહેવાની જરૂર નથી કે આ નવી વસવાટ કરવાના પહેલા અખનરામાં સરકાર નિષ્ફળ જવાથી તેણે લોકો સાથે સમાધાન કરી દીધું છે. સત્યાગ્રહમાં કામ કરવા આવેલામાંથી ત્યાંના અસહ વનનીઓની સ્થિતિ સુધારવા, તેમજ કેળવવા, એક મંડળ રચવાયું છે અને ફોન્સેકા અને જેની તેમાં જોડાઈ ગયાં છે. તેમણે પોતાની જમીન ગામના લોકોને આપી તેનું એક ટ્રસ્ટ કર્યું છે, જેમાંથી “ અખદુલ પ્રશ્નિ શ્રદ ” ચાલે છે. એક પ્રશ્નિનિષ્ઠાન ટ્રસ્ટર અખદુલ સાથે કામ કરે છે, ત્યાં પ્રશ્નિનું ચિહ્ન પણ અપાય છે, અને આખા તામુકાની સ્ત્રીઓ તેનો લાભ લે છે.

આચાર્ય જિનવિજયજી

ગૂજરાત પુરાતત્વ મંદિરના આચાર્ય શ્રીમાન જિનવિજયજી ગાંધી તા. ૧૨ માં મેએ જન્મની સિધ્ધાવ્યા. તેમના આચાર્ય તરીકેના જીવનમાં સીધી રીતે પરિચયમાં આવનાર કે એમની સાહિત્ય કૃતિઓદ્વારા પરિચયમાં આવનાર બધા મોટે ભાંજે તેમને ગૂજરાતી તરીકે ઓળખે છે અને જાણે છે. અને તેથી દરેક એમ માનવા લલચાય કે ગૂજરાતની વ્યાપાર જન્ય સાહસ વૃત્તિએજ એમને દરિયાપાર મોકલ્યા હશે. પણ ખરી ખિના જુદી છે. તેનીજ

રીતે, તેમની સાથે સીધા પરિચય વિનાના મા-જુસો, માત્ર તેમના નામ ઉપરથી તેમને જૈન અને તેમાં પણ જૈનસાધુ માને અને તેથીજ કદાચ તેમને વૈશ્ય તરીકે ઓળખવા પણ ગ્રેસાય પરંતુ તે બાબતમાં પણ ખિના જુદી છે.

આચાર્ય જિન-વિજયજીના જીવનમાં આ વિદેશ યાત્રાના પ્રસંગથી તદ્દન નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે અને તેથી આ પ્રસંગે તેમના અત્યાર સુધીના જીવનનો અને તેનાં મુ-ખ્ય ગ્રેસક બક્ષોનો પ-ચક્ર ગયા છે અને હવે, તેમને પોતાના અભ્યાસમાં જે કાંઈ વધારો કરવો આવશ્યક જણાયો તે કરવા તેઓ પરદેશ ગયા છે.

મુનિ જિનવિજયજી

‘જોગે કૌનિક્ષ’ના જન્મકૃત્યથી

રિચય આપવો ઉચિત ગણાયો.

તેમનું જન્મ સ્થાન ગુજરાત નહિ પણ ગ્રે-વાડ છે, તેઓ જન્મે વૈશ્ય નહિ પણ ક્ષત્રિય રજપુત છે. પરદેશમાં જનારા ધણાખરાઓ પાછા આવી અહીં છટ્ટ કારકીર્દી શરૂ કરવા જાય છે. આ જિનવિજયજીનું તેમ નથી. તેમણે ૬૪ દિશાની એટલે પ્રાચીન સંશોધનની કારકીર્દી અહીં ક્યારની શરૂ કરી દીધી છે, પો-તાના શોધો લેખો નિ બેંધોદ્વારા આ દેશમાં પરદેશમાં તેઓ મશહૂર

તેમનો જન્મ અજમેરથી કેટલેક દૂર રૂપેલી નામના એક નાના ગામડામાં થયેલો. તે ગામમાં એક સો વરસથી વધારે ઉંમરના જૈન યતિ રહેતા. તેમના ઉપર તેમના પિતાની પ્રબળ ભક્તિ હતી, કારણકે એ જૈન યતિશ્રી વૈદ્યક જ્યોતિષ આદિના પરિપક્વ અનુ-ભવનો ઉપયોગ માત્ર નિષ્કામ ભાવે જનસેવામાં કરતા. જિનવિજયજીનું મૂળ નામ કિસનસિંહ હતું. કિસનસિંહના પગની રેખા જોઈને એ યતિએ તેમના પિતા પાસેથી તેમની માગણી

કરી. બહુન પિતાએ વિદ્યાભ્યાસ માટે અને વૃદ્ધ ગુરુની સેવા માટે ૮-૧૦ વરસના કિસનને યનિની પરિચર્યામાં મૂક્યા. છવનના છેલા દિવસોમાં યતિશીને કોઈ બીજા ગામમાં જઈ રહેવું પડ્યું. કિસન સાથે દત્તો. યતિજીના અવસાન પછી કિસન એક રીતે નિરાધાર સ્થિતિમાં આવી પડ્યો. માળાપ દર, અને યતિના સિધ્ધ પરિવારમાં જે સંભાળનાર તે તદ્દન મૂળ્ય અને આત્મારક્ષક. કિસન રાત દિવસ ખેતરમાં રહે, કામ કરે અને છતાં તેને ચેટ પડે અને ગ્રેમ પૂર્વક ખાવાનું ન મળે. એ બાળક ઉપર આ આકૃતનું પહેલું વાદ્યું આપ્યું અને તેમાંથી જ વિકાસનું બીજ નેખાધું. કિસન બીજા એક મારવાડી જેન રથાનકવાસી સાધુની સોગતમાં આવ્યો. એની શક્તિ પ્રથમથીજ જિનાસાપ્રધાન હતી. તપું તપું લેવું, પૂજવું અને જાણવું એ તેનો સદૃશ રવબાવ હતો. એજ રવસાથે તેને રથાનકવાસી સાધુ પાસે રહેવા ગેયો. જેમ દરેક સાધુ પાસેથી આશા રાખી શકાય તેમ તે જેનસાધુએ પણ એ બાળક કિસનને સાધુ બનાવ્યો. દરે એ રથાનકવાસી સાધુ તરીકેના છવનમાં કિસનનો અભ્યાસ શરૂ થાય છે.

દરે એમણે કેટલાક ખાસ જેન ધર્મ પુસ્તકો, ઘોડા રાગવમાં જ કંદરથ કરી લીધાં અને જનધી લીધાં પરંતુ જિજ્ઞાસાના વેગના પ્રમાણમાં ત્યાં અભ્યાસની સગવડ ન મળી. અને પ્રકૃતિ રચનાંત્ર ન સદન કરી શકે એવો નિરર્થક રક્તિંધ્ર ખટકયાં. તેથી જ કેટલાંક વર્ષ બાદ ધણાજ માનસિક મંથનને અંતે છેવટે એ સંપ્રદાય છોડી ત્યાં વધારે અભ્યાસની સગવડ હોય તેવા કોઈ પણ રથાનમાં જવાનો બચવાન સંકલ્પ કર્યો.

ઉજ્જવલિનીના ખોરોમાં ફરતાં ફરતા તેણે સિમ્રાને કિનારે રથાનકવાસી સાધુવેળ સંખ્યાકથિ છેડાવો. અને અનેક આશંકાઓ તેમજ બચના સખન દાગમાં રાતોરાતજ પગપાથે આસી નીકળ્યા. ગોરે સનન બંધેત્ર મુંમતીને લીધે પડેલ સદેહ કાધાને કોઈ ન જોળખે માટે હુંશી નાંખવા તેમણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા. પાછળથી કોઈ જોળખી પકડી ન પાડે માટે એક બે દિવસમાં ધણા ગાઉ કાપી નાંખ્યા. એ દોડમાં રાતે એકવાર પાણી ભરેલ કપમાં તેઓ અમાનક પડી ગયેલા.

સ્તસામ અને તેની આલુઆનુના પરિચિત ગામોમાંથી પોતાની જાતને બચાવી લઈ ક્યાંક અભ્યાસ યોગ્ય રથાન અને સગવડ મેળવી લેવાના ઉદ્દેશમાં તેમણે ખાવા પીવાની પળ પડેલા ન રાખી. પણ પુરવાર્થને બધું અચાનક જ સાંપડે છે. કોઈ ગામડામાં જાવડો પલુસળમાં કલ્પસૂત્ર વંચાવવા કોઈ યતિ કે સાધુની સોગતમાં દના. દરમિયાન કિસનજ પડોડ્યા. કોઈમાં નદિ જોળેલું એવું તરિત વાચન એ ગામડિયાઓએ એમનામાં લેવું અને ત્યાંજ તેમને રોપી લીધા. પલુસળ બાદ થોડી દશબ્દ બળુ સતકાર પૂર્વક આપી. કપડાં અને પિતાના કિસનજને મુસાફરીનું બાનું મળ્યું અને એમણે અમદાવાદ જવાની રીકીર લીધી. ત્યાંની આસપાસ જ્યાં વિદ્યાનો બદ્ છે અને વિદ્યા મેળવવાની બધી સગવડ છે. આ લાભએ ફાંસેલા અને જે અભ્યાસ પણ પુરવાર્થની પરીકા એકજ આકૃતે પૂરી થતી નથી. અમ-નેનું એક દરજ્જે હતું છે. આ આદિમાં ક્યાંઈ મરો થયો નહિ. પૈસા ખટયા. એક બાળુ કંદરથ અખડુસ સાથે કામ કરે બીજા બાળુ જાતને જાહેર ન કરવાની શક્તિ અને બીજા તાવુકાની સ્ત્રીઓ તેનો સામ સામ ખેંચનાવુંમાં એમને બદ્દર સહેવું પડ્યું. અને બાકનાં એક મુઝવિજ્જવજ નામના સંવેગી સાધુને ભેટો થયો,

જેઓ અત્યારે પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં વિચરે છે, અને અત્યાર સુધીનાં બધાં પરિવર્તનોમાં સરસ ભાવે એમાં કહેતાં રહે છે કે તે જે કરશે તે હીકન્ હશે, એમની પાસે તેમણે સંવેગી દીપ્તા લીધી અને જિનવિજયજી થયા. એમના ગુરુ તરીકેના આશ્રય તેમણે વિદ્વાનની દૃષ્ટિએ નહિ પણ તેમના આશ્રયથી વિદ્યા મેળવવામાં વધારે સગવડ મળશે એ દૃષ્ટિએ લીધેલો. આ બીજું પરિવર્તન પણ અભ્યાસની ભૂમિકા ઉપરજ થયું. ચોડા વખત બાદ માત્ર અભ્યાસની વિશેષ સગવડ મેળવવા માટે જિનવિજયજી એક બીજા જેન સુપ્રસિદ્ધ સાધુના સદ્વાસમાં ગયા. પરંતુ વિદ્વાતા અને ગુરુપદના મોટા પદ ઉપર બેઠેલ સાંપ્રત્યિક ગુરુઓમાંથી બહુ જ જોખાને એ ખબર હોય છે કે કયું પાત્ર કેવું છે અને તેની જિજ્ઞાસા ન પોષવાથી કે પોષવાથી શું શું પરિણામ આવે? જો કે એ સદ્વાસથી તેમને જોવા બહુવાનું વિરતન હેતુ તો મળ્યું પણ જિજ્ઞાસાની ખરી ભૂખ ભાંગી નહિ. વળા એ ઉદ્દેશે તેમને બીજાના સહવાસ માટે લક્ષ્યાભ્યાસ. અને પ્રસિદ્ધ જેન સાધુ પ્રવર્તક કાંતિવિજયજીના મહવાસમાં તેઓ રહ્યા. ત્યાં તેમને પ્રમાણમાં ધણીજ સગવડ મળી અને તેમની સ્વનસિદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને પોષે અને તૃપ્ત કરે એવાં ધણાંજ મહત્ત્વનાં સાધનો મળ્યાં. ગમે ત્યાં અને ગમે તેવા પ્રતિ-
ફળ કે અનુકુળ સહવાસમાં તેઓ રહેતા હતાં પોતાની જન્મસિદ્ધ મિનભાષિત અને એકાંત પ્રિયતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે, અભ્યાસ વાચન અને લેખન ચાલુજ રાખતા.

એક બાજુ સાધુ જીવનમાં રાત્રિએ દીવા માગે વંચાય નહિ અને બીજી બાજુ વાંચ-
વાની પ્રવળ વૃત્તિ કે લખવાની તીવ્ર પ્રેરણા શક્તિ રાકાય પણ નહિ. સમય નિરર્થક જવાનું દુઃખ એ વધારામાં. આ બધાં કારણોથી તેમને એકવાર વિજળાની બેટરી મેળવવાનું મન થયું. આજથી લગભગ ૧૩ વરસ પહેલાં જ્યારે હું તેઓના પરિચયમાં પહેલવહેલો આવ્યો ત્યારે તેમણે મને બેટરી લેતા આવવાનું કહ્યું. હું બેટરી અગદાવાથી પાટણ લઇ ગયો. અને એને પ્રકાશે તેમણે તદ્દન ખાનગીમાં કોઇ સાધુ કે ગૃહસ્થ ન જાણે તેવી રીતે લખવા અને વાંચવા માંડ્યું. જો હું ન બુઝતો હોઉં તો તિલકમેજરીના કર્તો ધનપાળ વિશે એમણે જે લેખ લખેલો છે તે એજ બેટરીની મદદથી. તે સિવાય બીજું પણ તેમણે તેની મદદથી ઘણું વાંચ્યું અને લખ્યું. પરંતુ હુદ્દે બેટરી બગડી અને વિદ્યન આવ્યું. આખો દિવસ સતત વાંચ્યા વિચાર્યા થઈ પણ તેમને રાતે વાંચવાની ભૂખ રહેતી. તે ઉપરાંત અભ્યાસનાં આધુ-
નિક ધણાં સાધનો મેળવવાની વૃત્તિ પણ ઉત્કટ થતી હતી. છાપાં, માસિકો અને બીજાં નવીન સાહિત્ય એ બધું તેમની નજર બહાર ભાગ્યેજ રહે. તેઓ અન્ય જેન સાધુઓની પેઠે કોઇ પંડિત પાસે લખતા. પણ લખવાનો આરંભ અને અંત લગભગ સાથેજ થતો. સંસ્કૃત સાહિત્ય હોય કે પ્રાકૃત એ બધું એમણે સુખપણે સ્વાશ્રિત વાચન અને સ્વાશ્રિત અભ્યાસથીજ જાણ્યું છે. જેની દૃષ્ટિ તીવ્ર હોય અને પ્રતિભા જગરુક હોય એ ગમે તેવાં પણ સાધનોના સરસ ઉપયોગ કરી લેશે. એ ન્યાયે તેઓ ભાવનગર, લીમડી, પાટણ, આદિ જે જે જેન સ્થળોમાં ગયા અને રહ્યા ત્યાંથી તેમણે અભ્યાસનો ખોરાક ખૂબ મેળવી શીધો. પરંતુ જૂની શોધખોળને અંગે જ્યારે તેઓ આધુનિક વિદ્વાનોનાં લખાણો વાંચતા ત્યારે વળા તેમની જિજ્ઞાસા ભૂમ્મી ઉઠતી. અને જેન સાધુજીવનનું રૂઢિ બંધન તેમને ખટકતું. તેઓ ધણીવાર મને પત્રમાં લખતા કે તમે ભાગ્યશાળી છો. તમારી પાસે રેત્રવેની લાંબી છે, ગમે ત્યાં જઇ શકો છો અને ગમે તે રીતે અભ્યાસ કરી શકો છો. એ લખાણ

શૌખીન મનોવૃત્તિનું નહિ પણ અભ્યાસપરાયણ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે એમ મને તો તે વખતેજ લાગેલું પણ આજે એ સૌને પ્રત્યક્ષ થાય છે. પાટણના લગભગ બધા ભંડારો, જૂતાં કલામય મંદિરો, અને ખીછ જૈન સંસ્કૃતિની અતેક પ્રાચીન વસ્તુઓના અવશેષોને એમની જન્મસિદ્ધ ગવેષણા વૃત્તિ ઉત્તેજ અને જોડો અભ્યાસ કરવા તેમજ લખવા ગ્રેયો. મેસાણા અને પાટણ પછી ત્રીજું ચોમાસું મેં વડોદરામાં તેમની સાથે ગાળેલું. હું જ્ઞેતો કે સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીનાં પુસ્તકોનાં પુસ્તકો અને જૈન ભંડારની પોથીઓની પોથીઓ ઉપાશ્રયમાં તેમની પાસે ખડકાયેલી રહેતી. અતે એ કેદી જાતે જઈતે ન બોલાવે તો તેઓ મકાનમાં છે કે નહિ તેની ખજર માત્ર લેખણના અવાજથી જ પડતી. સહગત ચિમનલાલ દંસાલ એ એમના જેવા જ વિદ્યાન્યસની અતે શોધક હતા. ચિમનલાલ અંગ્રેજીના વિદ્વાન એટલે તેમનો માર્ગ વધારે ખુલ્લો. શ્રી વિનવિનયજી અંગ્રેજી ન જાણે એટલે તે એ બાળ-તમાં પરાધીન. છતાં વિનવિનય માણસને સુવા દષ્ટ શકતી નથી. તેથી ધીરે ધીરે તેઓ અંગ્રેજી તરફ દબ્યા. દરમ્યાન પોતાના વિષયનું અંગ્રેજી ભાષામાં કે જર્મન ભાષામાં પુસ્તક લખાણ હોય તો તેને મેજવી ગમે તે રીતે તેનો અનુવાદ કરાવી મતભય સમજી તેનો ઉપયોગ કરતા. પણ આ રીતે એક અભ્યાસનિષ્ઠ માણસ લાંબા વખત સુધી સંતુષ્ટ રહી શકે નહિ. હું જાણું છું ત્યાં સુધીમાં કુપારસકોશ, વિનવિનયેણી, શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ, વગેરે પુસ્તકો લખવાનો પાયો વડોદરામાં જ નખાયો. અતે તેમની સાહિત્ય વિષયક આકર્ષક કારકીર્દી ત્યાંથી શરૂ થઈ. જેમ જેમ વાચન વધું અને લખવાની વૃત્તિ તીવ્ર બની તેમ તેમ વધારે જીજ્ઞાસુ લાસતી ગઈ અને જૈન સાધુજીવનનાં બંધતો તેમને સાલવા લાગ્યાં. કાલક્રમે મુખ્ય પહેાંચ્યા. અનેક જૈન સાધુઓ સાથે હતા. મુખ્યમાં સમશીલ વિવિધ વિદ્વાનોના પરિચયે અને ત્યાંના સ્વતંત્ર વાતાવરણે તેમની અભ્યાસવૃત્તિને અનેક મુખે હલીમ કરી. એ એમનો મંથનકાળ હતો. હું વાલકેશ્વરમાં તેઓને એકવાર મળ્યો ત્યારે જોયું કે તે સતત વાંચવા વિચારવામાં મગ્ન હતા જોડો અસંતોષમાં ગરક હતા. શોડા માંસ પછી તેમની વૃત્તિ પૂનાના વિદ્યાભય વાતાવરણે આકર્ષી. તેઓ પૂર્ણ વૃદ્ધ સાધુઓનો સાથ છોડી દુષ્પિત મને એકલા પડ્યા, અને પગે ચાલતા પૂના પહેાંચ્યા. અહીં ભંડાર અતે વિદ્વાનોના ઈજ્ઞિતમ પરિચયથી તેમને ખૂબ ગોડી ગયું. ત્યાંની પ્રાકૃતિક રમણીયતા સાદું જીવન અને વિદ્યાર્થી તથા વિદ્વાનોની ખટુક્તાએ તેમને પૂનાના રથાથી નિવાસ માટે લગ્નચાલ્યા. ભારત જૈન વિદ્યાભયની આજી સંસ્થાને તેમણે રથાથી રૂપ આપવા પ્રયત્ન કર્યો. અને ખીછ બાલુ ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાંતો લિખિત જૈન પુસ્તકસંગ્રહ જોઈ કાઢ્યો. આમાંથી તેમની શોધક જુદીને પુષ્ટકેજ સામગ્રી મળી.

અત્યાર સુધી તેઓ મતે કે હમને દૈન જૈનતાના આશ્રય તળે વિદ્યાભ્યાસજી પોથી રવા હતા, તે જૈનતવ હવે પૂનાના રાષ્ટ્રીય વાતાવરણમાં, અતે દેશવ્યાપી રાષ્ટ્રીય હીતચાલના વાવાઝોડમાં ઓસરવા માંડયું. અસહકારના મંથનના દિવસો આવ્યા. અને તેમની વધુ વિરાગ કાર્યક્ષેત્ર શોધવાની વૃત્તિને જોઈતું નવું કાર્યક્ષેત્ર મળી આવ્યું. આ એમનો ત્રીજો મંથનકાળ. અને તે સૌથી વધારે મદત્વનો. કારણ, આ વખતે કંઈ નાની ઉંમરમાં જૈન રથાનકવાસી સાધુવેગ દેંદ્રી દીપો તેવી રિયતિ ન હતી. અત્યારે તેઓ જૈન અને જૈનતર વિદ્વાતોમાં એક પ્રસિદ્ધ લેખક તરીકે જાણીતા થયા હતા. જૈનસાધુ તરીકેનું જીવન મમામ

કરવું અને નવું જીવન શરૂ કરવું, તે કેમ અને કેવી રીતે તથા શા માટે એ વિકટ પ્રશ્નોએ ધણા દિવસ તેમને ઉઝગરો કરાવ્યો.

ઉઝગરાનાં આ કારણોમાં એક વિશેષ કારણ હતું જે નોંધવા યોગ્ય છે. પિતા તો પહેલાં ગુજરી ગયેલા તેની તેમને ખબર હતી. પણ માતા જીવિત તેથી તેમનું દર્શન કરવું એ ધનિષ્ઠો પ્રયત્ન થઈ હતો. એકવાર તેઓએ મને કહેલું કે “હું માને કદી જોઈ શકીશ કે નહિ ! એને જાણે તો માતાજી ઓળખશે કે નહિ ? શું મારે માટે એ જન્મસ્થાન તદ્દન પુનર્જન્મ જેવું થઈ ગયું નથી ? સ્વામીની વસ્તુઓ જેવી પણ જન્મસ્થાનની વસ્તુઓ મને આજે સ્પષ્ટ નથી.” માતાને મળવા દ્રેનમાં બેસવાનું જે પગલું ભરી શક્યા નહિ તે પગલું રાષ્ટ્રીયતાના મોહના વેગમાં ભર્યું. જૈન સાધુજીવનનાં બંધનો છોડી દેવાનો પોતાનો નિશ્ચય તેમણે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના સાથે પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજનાને અંગે તેમને અમદાવાદ બેલાવ્યા ત્યારે તેઓ રેલવે દ્રેનથી ગયા અને ત્યારથી તેમણે રેલવે-વિહાર શરૂ કર્યો છે. મહાત્માજીએ અને વિદ્યાપીઠના અન્ય કાર્યકર્તાઓએ તેમની પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં નીમણૂક કરી અને તેમના જીવનનો નવો યુગ શરૂ થયો. જૈન સાધુ મઠી તેઓ પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય થયા.

મંદિર શરૂ કરવાના કામમાં તેઓ માતાજીને મળવા તરત તો ન જઈ શક્યા પંજી એકાદ વર્ષ પ્રછી ગયા ત્યારે માતાજી વિદેહ થયેલાં. જિનવિજયજી આ આઘાતથી રડી પડ્યા. જિનવિજયજીએ સંસાર પરાક્રુષ્ઠ સન્યાસનાં આટલાં વરસ ગાળ્યાં છે પણ તેમનામાં મોનવતાના સર્વે કુમળા ભાવો છે. તેમને અનુયાયીઓ કરતાં સહૃદય મિત્રો વધારે છે તેનું આ કારણ છે.

લગભગ આઠ વર્ષના પુરાતત્ત્વ મંદિરના કાર્યકાળ દરમિયાન તેઓની ભાવના અને વિચારણામાં તેમના ક્રાન્તિકારી સ્વભાવ પ્રમાણે મોટું પરિવર્તન થઈ ગયું.

પુરાતત્ત્વ મંદિરનો મહત્ત્વનો પુસ્તકસંગ્રહ મુખ્યપણે તેમની પસંદગીનું પરિણામ છે. અહીં આંખ્યા પછી પણ તેમનું વાચન અને અવલોકન સતત ચાલુ જ રહ્યું. અનેક દિશાઓમાં તેમની કાર્ય કરવાની વૃત્તિ તેમના પરિચિતો જ બન્યું છે. તેમનો પ્રિય વિષય પ્રાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ અને ભાષા એ છે. તેને અંગે તેમણે જે જે કંઈ જાણી આવવા શરૂ કર્યો તેમાં તેમને જર્મન ભાષાના જ્ઞાનની ઉજ્જવળ બહુ જ સાક્ષવા લાગી અને સંયોગ મળતાં એ જ વૃત્તિએ તેમને જર્મની જવા પ્રેત્સાહિત કર્યો. તેમના ઉત્સાહને તેમના આત્મસંવિદ્યાપ્રિય મિત્રોએ વધાવી લીધો. એક બાલુ મિત્રો તરફથી પ્રેત્સાહન મળ્યું અને બીજી બાલુ ખુદ મહાત્માજીએ એમની વિદેશગમનની વૃત્તિને સપ્રેમ સાર્થી. દરમિયાન જર્મન વિદ્વાનો અહીં આવી ગયા તેમની સાથે નિકટ પરિચય થઈ ગયો. બીજી બાલુ તેમની ઐતિહાસિક ગવેષણાથી સંતુષ્ટ થયેલ પ્રો. થાકોબીએ પત્રદ્વારા જર્મની આવવા આકર્ષ્યો અને લખ્યું કે તમે જલ્દી આવો. તમારી સાથે મળી હું અપરંપર ભાષામાં અમુક કામ કરવા ઇચ્છું છું.

આ રીતે આંતરિક જિજ્ઞાસા અને સાહસની ભૂમિકા ઉપર બંધારનું અનુકૂળ વાતાવરણ રચાયું અને પરિણામે જૈન સાધુવેષનાં રજાસજાં ચિન્હોનું વિસર્જન કરી તેમણે અભ્યાસ માટે યુરોપયોગ્ય નવીન દૌક્ષા લીધી.

વાચક જોઈ શકશે કે આ બધાં પરિવર્તનોની પાછળ તેમનો ધ્રુવ સિદ્ધાન્ત વિદ્યાભ્યાસ એ જ રહ્યો છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કંઈ છે કે પ્રત્યેક વસ્તુમાં ધ્રુવત્વ સાથે હિત્વાદ અને નાશ સંકળાયેલ છે. આપણે આ સિદ્ધાન્ત આચાર્ય જિનવિજયજીના જીવનને અંગે બરાબર લાગુ પડેલા જોઈ શકીએ છીએ. છેક નાની હંમરથી અત્યાર સુધીમાં તેમનાં ક્રાન્તિકારી અનેક પરિવર્તનોમાં તેમનો મુખ્ય પ્રવર્તક હેતુ એક જ રહ્યો છે અને તે પોતાના પ્રિય વિષયના અભ્યાસનો. એ તો કોઈ પણ સમજી શકે તેમ છે કે જો તેઓ એકને એક સ્થિતિમાં રહ્યા હોત તો તે રીતે તેમનું માનસ વ્યાપકપણે ધકાચું છે તે કદી ન ધકાત અને અભ્યાસની ઘણી બારીઓ બંધ રહી જત, અથવા મહત્ત્વ વિકાસગામી સંસ્કારો ગૂંચળાઈ જત.

આજકાલની સામાન્ય માન્યતા છે કે ઉચ્ચ અભ્યાસ તો યૂનીવર્સિટીની કોલેજોમાં અને તે પણ અંગ્રેજ પ્રેફેસરોનાં લાપણા સાંભળીને જ થઈ શકે; અને ઐતિહાસિક ગવેષણા તો આપણે પશ્ચિમ પાસેથી શીખીએ તો જ શીખાય. આચાર્ય જિનવિજયજી કોઈ પણ નિશાળે પાટી પર ધૂળ નાંખ્યા વગર હિંદી, મારવાડી, ગુજરાતી, દક્ષિણી ભાષાઓમાં લખી વાંચી બોલી શકે છે અને બંગાળી પણ તેમને પરિચિત છે. આટલી નાની વયમાં તેમણે ધીસેક ગ્રંથો સંપાદિત કર્યા છે. પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદમાં ‘હરિભદ્રસૂરિનો સમય નિર્ણય’ એ ઉપર એમણે એક લેખ વાંચ્યો જેથી પ્રખરવિદ્વાન યાકોબીને પણ પોતાનો અભિપ્રાય આપુબ્ધમાં પહેરી જ વાર બદલાવવો પડ્યો છે. જૂના દસ્તાવેજો, શિક્ષણો, સંસ્કૃત પ્રાકૃત કે જૂની ગુજરાતીના ગમે તે ભાષાના, તેઓ ઉકેલી શકે છે અને વિવિધ સિપિઓનો તેમને બોધ છે. ખારવેલનો શિક્ષણોષ જેસાણામાં ગ્રે. જયસ્વાલે પણ તેમની સત્તાદ અનેક વાર લીધી છે. તેમને શિલ્પ અને રચાપત્તની ઘણી માહિતી છે. પર્યટન કરીને પશ્ચિમ હિંદની બુદ્ધોગનું તેમણે એવું સાફ નિરીક્ષણ કર્યું છે કે જાણે જમીન તેમને જવાબ દેતી હોય તેમ તેઓ ઇતિહાસના બનાવો તેમાંથી ઉકેલી શકે છે. પુરાતત્ત્વમાં પણ તેમણે એક પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાનો ‘ગદસંદર્ભ’ સંપાદિત કર્યો છે. કોઈ પણ ચાહુ ભાષાના એના જેટલી જૂના ગ્રંથો હિંદમાં વિરલ જ છે. ઉપરાંત ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોના ગ્રંથો બહાર પાડવા માંડ્યા છે, જે કામ તેઓ જર્મની જઈ આવ્યા પછી વધારે વેગથી આગળ ચલાવશે.

તેમણે ચત્તારવેલ જૈન સાહિત્ય સંશોધક નામના ત્રૈમાસિક પત્રનું બીજું વર્ષ પૂરું થવા આવે છે. જૈન સમાજના કોઈ પણ ફરકામાં એ કેટલિનું પત્ર અવાપિ નીકળ્યું નથી. એ પત્ર જૈન સાહિત્ય પ્રધાન હોવા છતાં તેની પ્રનિષ્ઠા જૈનેતર વિદ્વાનોમાં પણ ઘણી છે. તેનું કારણ તેમની તટસ્થતા અને ઐતિહાસિક નિષ્ણાતતા છે. જૈન સમાજના લોકો તેમને જાણે છે તે કરતાં જૈનેતર વિદ્વાનો તેમને વધારે, પ્રમાણમાં અને માર્મિક રીતે પિછાને છે.

જો કે જૈન સમાજ તદ્દન રૂઢ જેવો હોવાથી બીજા બધા લોકો જાગ્યા પછી જ પાછળથી જાગે છે છતાં સંતોષની વાત એ છે કે મોડું મોડું પણ તેનામાં વિદ્યાર્જિતનાં

તો પાસે જવામાં પાપનો ભય રાખતા તેવા લોકો પણ તેમની વિદ્યાગીરીના મેલાવડા પ્રસંગે ઉપસ્થિત થઈ સાક્ષી પૂરતા દતા કે દવે જુનું કાશ્મીર અને જૂની કાશી એ વિદેશમાં વસે છે. આચાર્ય દરિભદ્રે જોઈ મદમાં શિષ્યોને લાલુવા મોકલેલા. આચાર્ય હેમચન્દ્રે કાશ્મીરની શારદાની ઉપાસના કરેલી. ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ કાશીમાં ગંગાતટને સેવેલું. હવે પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જ્ઞેન જૈન સાહિત્યે અને જૈન સંસ્કૃતિએ માનપૂર્વક સ્થાન મેળવવું હોય તો દેશનાં પ્રસિદ્ધ સ્થળો ઉપરાંત વિદેશમાં પણ જ્યાંથી મળે ત્યાંથી દરેક ઉપાયે વિદ્યા મેળવવી અને દરિભદ્ર હેમચન્દ્ર કે યશોવિજયજીની પેઠે નવીન પરિસ્થિતિ પ્રમાણે નવી વિદ્યાઓ દેશમાં આણવી. આ વસ્તુ તદ્દન રૂઢ ગણાતા જૈન સાધુ વર્ગમાં પણ કેટલાકને સમજાઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે. તેથી જ અભ્યાસને અંગે થતા આ વિદેશગમનને કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત જૈન સાધુઓએ પત્રથી અને તારથી અભિનન્દન મોકલ્યાં હતાં.

આત્માર સુધી આત્માના કોઇ અદ્ભુત સાહસથી જ તેમણે અભ્યાસ આગળ ચલાવ્યો છે અને અત્યારે પણ અંગ્રેજીના અધૂરા અભ્યાસે અને ફ્રેન્ચ કે જર્મનના અભ્યાસ વિના યુરોપની મુસાફરી સ્વીકારી છે. એમનું આ સાહસ પણ આત્માર સુધીનાં તેમનાં ખર્ચાં સાહસની પેઠે, સફળ નીવડશે.

પંક્તિ સુખલાલજી

આચાર્યશ્રી જિનવિજયજીએ સંપાદન કરેલાં પુસ્તકોની યાદી

- ૧ જૈન તત્ત્વસાર (હિંદી ભાષા-તર)
- ૨ વિરમિ ત્રિવેણી (સંસ્કૃત મૂળ, હિન્દી પ્રસ્તાવના)
- ૩ કૃપારસ કોષ (" " ")
- ૪ શત્રુંજય તીર્થોદાર પ્રબન્ધ (" " ")
- ૫ દ્રૌપદી સ્વયંવર નાટક (" " ")
- ૬ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભા. ૧ (પ્રાકૃત મૂળ, ગૂજરાતી વિવેચન)
- ૭ " " ભા. ૨ (પાષાણી લેખોનો સંગ્રહ-ગૂજરાતી વિવેચન)
- ૮ જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્યસંચય (૩૩ ઐ. રાસોનો મોટો સંગ્રહ)
- ૯ દરિભદ્રાચાર્યશ્રી સમ્યક્નિર્ણય (સ્વતંત્ર સંસ્કૃત નિબંધ)
- ૧૦ કુમારપાલ પ્રતિબોધ (પ્રાકૃત ભાષાનો ૧૨ હજાર શ્લોકનો મહાન ગ્રન્થ)
- ૧૧ પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ
- ૧૨ પાલી પાઠાવલી (પાલી ભાષાની પાઠમાળા)
- ૧૩ અભિધાનપદીપિકા (પાલી ભાષાનો ચબ્દકોષ)
- ૧૪ જીતકલ્પસૂત્ર-મૂળ, ચૂલ્હિ, ટિપ્પણ સમેત-વિસ્તૃત ગૂજરાતી પ્રસ્તાવના.
- ૧૫ આચાર્યજી સૂત્ર
- ૧૬ છેદસૂત્ર
- ૧૭ પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્ય સંદર્ભ (૧૫ માં સંકાના ગૂજરાતી ગદ્યનો સંગ્રહ)
- ૧૮ વિજયદેવ માહાત્મ્ય (૧૭મા સંકાના એક પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્યનું સંસ્કૃત ચરિત્ર)

સ્વે ર વિ હા ર

મુખ્યમાં ભુંડને દરિયે કેટલાક મિત્રો સાથે નહાવા ગયો. ત્યાં નહાવા જવાની વાતે થઈ ત્યારે પ્રથમ ગાંધીજી ત્યાં આપરેશન પછી રહેલા તે યાદ આવ્યું અને પછી સહગત રણજીતરામ ત્યાંના દરિયામાં ડૂબી ગયેલા તે યાદ આવ્યું.

તેમના અવસાન વખતે આખા ગુજરાતને ખેદ થયો હતો. પણ ધીમે ધીમે એ વીસરાઈ ગયું. સમય સર્વનું આસડ છે. શ્રીયુત નરસિંહરાવલાઈ સ્મરણસંહિતામાં કાલને કહે છે કે મારો પ્રિય જન તો લઈ લીધો પણ હવે તેનું સ્મરણ ન લઈ લેતો. પણ શું સર્વને એક જ અનુભવ નથી કે સમય સર્વ અનુભવનો ધારે ધારે લોપ કરે છે ? જેમ દીવાનો પ્રકાશ જેમ જેમ અંતર વધે તેમ તેમ ઝાંખો થતો થાય છે તેમ લાગણી પણ સંમયના અંતરે ઝાંખી થતી જાય છે.

દિલસુદા પ્રત્ન પૂછે છે કે એક વસ્તુ થોડો જ સમય રહી, અને બીજી વધારે સમય કે અનંત કાલ રહી, તેમાં એ બન્નેની વસ્તુનામાં શો ફેર પડ્યો ? કોઈ કહે છે કે સમયને લીધે ફેર ન પડે. કોઈ કહે છે કે થોડું ટકે એ અસત્ અને સર્વકાલ રહે એ સત્. તે ગમે તેમ હોય, પણ ત્યાં સુધી આપણે સમયમાં રહી વસ્તુઓનું દર્શન કરીએ હોએ, અને સમય સાથે આપણું જીવન પણ સરતું જાય છે ત્યાં સુધી વસ્તુઓનું રહસ્ય નક્કી કરવામાં આપણે સમયને મદત આપવાના જ.

દરિયા નજીક નાજિયેરીનું વન છે. ગુજરાતમાં આડનું સૌંદર્ય છે પણ આ તાડવનનું સૌંદર્ય ગુજરાતમાં અગ્રાત છે. ગુજરાતમાં અહીં તરી ઉગતી ખજૂરી કે નાજિયેરી સુંદર નથી દેખાતી. કોઈ મોટું માણસ બીજા સાથે ભગી ન શકે અને અતડું થઈ એક બાજુ જઈ રહે તેવાં એ વૃક્ષો ગુજરાતમાં દેખાય છે. પણ તાડનું આખું વન કંઈ જોર સૌંદર્યવાળું દેખાય છે. કોઈ મકાન મકાનના અનંત ચાંલલા જેવાં તેનાં લાંબાં થડો, બિપરના જનથી નીચે છાયા તેજનું સૌંદર્ય મિશ્રણ, અને નિરંતર આકતો તેનાં પાંદડાંનો મર્મર ધ્વનિ કોણ જુદી જ અસર કરે છે. અને એ મર્મર ધ્વનિમાં, તમરાંતો અનિયમિત તીણો અવાજ જુદી જુદી જગ્યાએથી આવિતો જાડતો વૈચિત્ર્ય પૂરે છે. કાલિદાસે દક્ષિણનાં તાડવનોનું એક જ લીટીમાં ઘણું સુંદર વર્ણન કર્યું છે.

તોરેપુ તાલોવનમર્મરેપુ ।

એક જ લીટીમાં આખા દરવનું વર્ણન કરવાની તેની શક્તિ અદ્ભુત છે અને એ વર્ણન તેણે જોઈને કર્યું છે. અટકે નથી કર્યું એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. જનવરના વાહનના એ દિવસોમાં એ કેટકેટલું ફર્યો હશે ! આત્મારે ફરવાનાં સાધન છતાં દિનમાં આપણે ફરીએ હોએ તે કરતાં તે વખતના મોઢો કદાચ વધારે ફરતા. તેમને ફરવાને શોખ જ હતો એમ લાગે છે.

મારા સાહિત્ય રસિક મિત્ર આ નાળિયેરીઓનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. તેમણે કહ્યું કે નાળિયેરીઓ પવનથી ધીમે ધીમે ઘણા જ લાક્ષિયથી ઝૂકે છે અને ત્યારે જ નાપાની સ્ત્રી પુરુષો મળતાં, એક બીજાને અલિનન્દન આપતાં; દૂર જામાં જામાં જરા જરા માથું નમાવે છે તેવી દેખાય છે.

*

*

*

મુંગધમાં હવે સમુદ્રસ્નાનની દેશન થઈ છે અને આપણા સ્વભાવ પ્રમાણે, સ્ત્રીઓથી જાહેરમાં સમુદ્રસ્નાન થાય કે ન થાય, થાય તો કેવાં કપડાં પહેરીને થાય, અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ જેવાં પહેરે છે તેવાં પહેરીને થાય કે નહિ, વગેરે અનેક પ્રશ્નો જાણા કરી આપણે ચર્ચવા માંડ્યા છીએ. આપણામાં જાહેર પીણાં ચર ચયાં ત્યારથી કાચનાં વાસણમાં પીવાય કે નહિ એ પ્રશ્ન આપણે ચર્ચાએ છીએ અને હજી તેનો નિવેડો આવ્યો નથી, અને લોકો પીધે જાય છે, તેમજ કદાચ આની પણ ચર્ચા ચાલશે અને સમુદ્રસ્નાન પણ તે સાથે જ વધતું જશે. પણ અંગ્રેજી ઢગનાં નહિ તો બીજાં કેવાં કાપડાં જોઈએ તેનો કોઈ દરજી કે કોઈ બીજો માણસ વિચાર નહિ કરે. આપણા દરજીઓ તો એમ જ માને છે કે આપણાથી વિચાર જ થાય નહિ. માત્ર કરતા આવ્યા હોઈ એ તેમ ક્યે જવાય. આટલાં વરસોમાં દરજીના ધંધામાં, પશ્ચિમનાં અનુકરણો સિવાય, આપણે કોઈ પણ નવી શોધ કરી એવું કોઈ બતાવી શકશે ? આપણા જૂનાં પહેરવેષનું રહસ્ય કે ઉપયોગ પણ આપણે નથી જાણતા, અનુકરણથી પશ્ચિમનો પહેરવેષ લેતા જમએ છીએ અને તેની નિન્દા કરતા જમએ છીએ !

એમ પાપ કરીને પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મથી પાપમુક્ત થવાય છે, એમ સંસારમાં રમ્યા-પર્યા રહેવા છતાં 'આ બંધી માયા છે પણ કાંઈ છોડી શકાય છે !' એમ કહેવાથી મોક્ષાધિકારી થવાય છે, તેમજ પરદેશી રીતભાતનું અનુકરણ કરી પછી તેની નિન્દા કરવાથી સ્વદેશી થવાય છે. આ જ નિયમથી, આપણા દેશમાં યુવાનોમાં માત્ર લક્ષિક ઉભરે જ હોય છે, સત્તાં કાર્ય કરવાની કે દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ હોતી જ નથી એમ વારંવાર કહ્યા કરવાથી પોતે એ સર્વ અપૂર્ણતાથી મુક્ત થઈ જવાય છે; એમ વારંવાર કહ્યા કરે તો પછી પોતાના સ્વાર્થનો ગમે તે ધંધો ચલાવતાં અને દેશનું કાંઈ પણ કામ ન કરતાં છતાં તમે દેશનેતા કે દેશભક્ત થઈ શકો !

*

*

*

અસહના વખતમાં પંડિતો સત્યનો નિર્ણય કરવા અને જે છેવટે સાબીત થાય તે સ્વીકારવા માટે શાસ્ત્રાર્થ કરતા પણ આના પંડિતો ભેગા થઈને સૌથી પહેલાં ક્યાં પુરતકો પ્રમાણુભૂત ગણી શકાય અને ક્યાં ન ગણી શકાય તેની ચર્ચામાં તપી જઈ છેવટે ગાલિ-પ્રદાન કરી તે જુદા પડતા અને સત્ય સત્યને ઠેકાણે રહેવું.

હાલના આપણા ભણેલાઓ અને યુવાનો દેશને માટે કાંઈ કાર્ય કરવાની ઇચ્છાથી ભેગા થાય છે અને બંધારણ પ્રમાણે બહુમતિથી જે નક્કી થાય તે પ્રમાણે ચાલવા બંધાઈને બંધારણ ધડવા બેસે છે; પણ બંધારણ કેવું હોવું જોઈએ; અમુક બંધારણ બંધારણ મુજબ છે કે નહિ તેની જ ચર્ચામાં લડીને જુદા પડે છે અને કામ કામને ઠેકાણે રહે છે. પ્રાચીન પંડિતોની પરંપરા આપણે સાચવી છે.

જ્યાં જુઓ ત્યાં આનું આ. યુવક સંધમાં એ જ, સાંજે પરિવ્રજમાં એ જ, વ્યાયામ પરિવ્રજમાં એ જ.

આનું કારણ મને એમ લાગે છે કે બંધારણથી કામ કરવું એ આપણા દેશમાં હજી નવો જ વિચાર છે. એક વિચાર શુદ્ધિ સમજ્યા તેટલાથી તે અમત્તમાં નથી મૂકી શકતો. સમસ્ત માનસ તેને અતુલ્ય હોલું જોઈએ. દરમિયાન મંડળોમાં આવી સુસ્કેતીઓ આવવાની જ, અને તેનાથી લોકમાનસ બંધારણ સમજતાં અને બંધારણમાં કામ કરતાં શીખશે. આનો અર્થ એવો નથી કે આપણે બંધારણો ભાંગીને જ બંધારણોમાં કામ કરતાં શીખવું. આપણે ઉત્કટાં વધારે સંયમી અને ઉદાર, પરમતસદિષ્ણ, દક્ષિણ, ધર્મ જોઈએ. આ તાત્ત્વિક મના અનરિયાળમાં, એટલી સંભાળ રાખવી જોઈએ કે બંધારણો અને ત્યાં સુધી બંધા સમજી શકે તેવાં સાદાં, ઓછાં અટપટાં રાખવાં. પ્રથમ ઘોડા મિત્રો, જેઓ એક બીજાને સમજી શકતા હોય તેવાઓએ જ બેગાં યથા કાંઈ પરિચિત યોગ્ય કાર્યપ્રદેશ હાથ લેવો અને પછી તેને ધીમે ધીમે વિસ્તારતાં જવો અને જરૂર પડે તેમ તેમ બંધારણ વધારે વિગતવાળું અને અટપટું કરતાં જવું. એમ કરતાં મોટું વિસ્તારવાળું કામ હાથ ન લેવાય તો ન લેવું પણ લઈને લડવું એ વધારે ખરાબ છે.

અંગ્રેજોની ધીરજ અને તેના બીજા સદૃશો વિશે વાત ચાલતાં ઇતિહાસના અભ્યાસી એક મારા મિત્રે તેમની ધીરજ, ખંન, દક્ષિણપણાનો દાખરો આપ્યો. ૧૮૫૭ નો બળવો ચાલતો હતો ત્યારે જમીન આપવાને કે એવું કોઈ કામ કરવાને માટે કોઈ કમિશનને મોકલેલું. તે મોટો સીપાઈનો વિગ્રહ ચાલ્યો, રાજ્ય ઉપલી જવાની આજી ઉપર આવ્યું પણ પેલા કાર્યનિષ્ઠ મોજાણીદારો તો માત્ર પોતાનું જ કામ કર્યું કરતા હતા. આ ગુણ, તમે, મને તેમ કહો પણ, હવે આપણામાં આવી ગયો એમ મને તો જણાય છે. આ બારડોલીનો સત્યાગ્રહ શરૂ થઈ ગયો છે, માણસો જીવનના એક જ સાધનરૂપ પોતાની જમીનો ખાલસા થાય તે માટે તૈયાર થયા છે, સરકાર જમીનો ખાલસા કરે છે, પોતાના જ ઘરેલા નિયમેને નેવે મૂકી જમીનો કરે છે, માણસોને કોર્ટ મારફત જેલોમાં મોકલે છે, અને છતાં આપણા પરીક્ષા આપનારાઓ ફત્વાં ચે ફરક્યા વિના પરીક્ષાઓ આપે છે, આપણા પરીક્ષકો પરીક્ષા લે છે, આપણા વેપારીઓ વેપાર કર્યું જાય છે, આપણા શુદ્ધિવાપારીઓ પોતાનો આપાર ચલાવે જાય છે ! કેવો મનોયોગ ! સરકાર બારડોલીના સત્યાગ્રહને લીધે તો નહિ, પણ બારડોલી સિવાયના આપણા યુગરક્તીઓ, આપણા વિદ્યાર્થીઓ, આપણા યુવાનો, આપણા વિચારકોએ પાળેલા આ મનોયોગને લીધે સ્વરાજ આપી દે તો તેમાં કશું ખોટું નહિ.

તમે આ વાતોચ્ચિત્ર જમાનામાં જૂની વાતોઓ વાંચી કે સાંભળો છો ? બે ચાર જ વાંચી કે સાંભળો હોય તો ખસ છે. કારણ કે સરેરાશ બે વાતોમાં એક વાતો તો એવી આવે જ છે કે જાણે એક શહેર હતું, તેમાં બધી ફુકાનો ઉઘાડી પણ આખા શહેરમાં એક પણ માણસ કે છોકરું કે ટોર પણ ન મળે. તો આ દરમિયાન તમે બરાબર કદાપી શકો તો સમજાશે કે તે અતિ ભયંકર છે. પટેલાંના લોકોએ આવી વિચિત્ર કલ્પના યાથી કરી હશે તે સમજવું નથી. કદાચ રાજાના ત્રાસથી વસ્તી ઉચ્ચતી જાય, ત્યારે ગામો એવાં નિર્જન

થતાં દશે તે ઉપરથી એ કલ્પના આવી દશે. આપારે આપણે કોઈ આમ ઉચ્ચી જતા નથી તેથી આ કલ્પના કરવાને આપણી પાસે અનુભવ નથી. જ્યાં પ્લેગને લીધે વસ્તી ચાલી ગયેલાં ગામો, શહેરો, જેમણે જોયાં દશે તેમને એ દરમની ભયંકરતા સમજાઈ જશે.

હમણાં મેં એવાં ગામો જોયાં. પણ સ્થિતિમાં જરા જ ફેરને લીધે એ દરમ અવાનક રસનું ન થતાં હારમરસનું થયું. બધા રસો એટલા બધા નિકટ છે.

એ બારડોલી તાલુકાનું જ ગામ હતું અને તે હતું શ્રી રવિશંકરભાઈની સાથે જોવા ગયો હતો. સરખણની કચેરીમાંથી તળાટીઓ અને બીજાં સરકારી માણસો કચેરીને પાછાં બારણેથી જમી કરવા નીકળ્યા એટલે રવિશંકર ગામોમાં ખખર આપવા તેમની આગળ નીકળ્યા. હું તેમની સાથે હતો. અમે મોટરમાં ફરતા હતા. એક ગામમાં ગયા ત્યાં દૂરથી મોટર જોઈને સ્વયંસેવકે નગાડું વગાડ્યું. અમે ગામ વચ્ચેવચ્ચે જઈને ઉભા રહ્યા, તો રસ્તાની બંને બાજુનાં ઘરો બંધ, ઉપર તાળાં, પણ દરમ જરા પણ ભયંકર દેખાતું નહોતું. કોઈ હમણું રોજીને ઊભો હોય એના જેવી એ શાન્તિ હતી. અમે એકાદ મિનિટ ઊભા રહ્યા ત્યાં ઘરોની બારીઓ ફટાફટ ઉઘડવા માંડી. બહારે ગામે પોતે જ અટકાવ્યું હતું. અમારી સામે એક લાંબા સરીઆવાળી બારી ઉઘડી અને બંદર એક માણસ દેખાયો. નાટકના તખ્તા પર કેદખાનાની બારી જેવી એ દેખાતી હતી અને તેમાં, રહ્યો રહ્યો, એજે પૂરાયેલે કેદી, હસતો હતો.

થોડી વારે જખ્તી ઓફીસરો આવ્યા. તેમની વાતચીત ઉપરથી મને મારા એક અભિપ્રાયનું સમર્થન મળ્યું. મેં એક જગ્યાએ લખ્યું હતું કે ભેંસ કરતાં પાડો વધારે રૂપાળો છે. કોઈએ ટીકા કરી હતી કે બંને કદરૂપાં છે તેમાં વળી એકને વધારે રૂપાળું શી રીતે કહેવાય ? પણ પાડો ભેંસ કરતાં વધારે રૂપાળો હોવા વિના જખ્તી કરનારાઓએ પાડાને ઘણી કુંદર ભેંસ તરીકે પકડ્યો દશે ? આ બનાવે જખ્તી કરનારાઓના મન પર પણ એટલી જોડી છાપ પાડેલી કે આ ગામમાં આવીને પણ તેઓ કહેતા હતા કે જમી કરવાને ભેંસ તો શું એક પાડો પણ ન મળ્યો !

*

*

*

એક વખત અમે ત્રણ ચાર મિત્રો ફરવા જતા હતા. એકને પગને અંગૂઠો કંઈક વાગ્યું અને લોહી નીકળ્યું. અમારી સાથે એક ડોક્ટર મિત્ર હતા તેમણે કહ્યું : “આ ક્ષતમાં હવે જંતુ પેસી જશે તેથી પછી બીજાં અસંખ્ય જંતુઓ ઉત્પન્ન થશે, પગ પાકશે. તેને લીધે હાડકું સડશે અને છેવટે પગ કપાવવો પડશે. અથવા જો ડીટેનસનું જંતુ પેસી જશે તો મનુર થશે અને તમે મરી જશો.....”

તે મિત્રે કહ્યું : “ડોક્ટર, તમે કાલા છો અને ભણેલા છો પણ મારો અંગૂઠો એ કરતાં પણ વધારે કાલો છે. એ એવું કશું નહિ કરે.” અને ખરેખર એવું કશું જ ન થયું. અજામત જો પાક્યું હોત તો ડોક્ટરે કહેલાં કારણો પ્રમાણે જ ચાત પણ અંગૂઠો છવતો હતો, તેણે એ બધાં કારણોમાંથી કંઈક અગમ્ય રીતે પોતાનો માર્ગ કાઢ્યો.

પોલીટીકસ ભણેલાઓ કહે છે, કે દિંદ આટલો મોટો દેશ છે, તેમાં આટલી બધી ભાષાઓ છે, આટલા બધા ધર્મો છે, આટલી બધી ધર્મોન્ધતા છે, આટલા બધા વાડા,

આટલી નાતો, આટલું અચાનં...! આપણે અનંત કાલ સુધી પરાધીન જ રહેવાના છીએ. અવ્યક્ત આ જ્યાં કારણો સાચાં છે અને આપણે ચેતન્ય ન બતાવીએ તો એ સર્વ કારણોથી અનંત કાલ સુધી પરાધીન જ રહેવાના. પણ રવિશંકર જેવા માણસો તેમાંથી નીકળતા ચેતન્ય રૂપ છે. અવ્યક્ત હિંદમાં અમાન, અભણપણું, વગેરે બધું છે, એ હિંદમાંથી જ એ રવિશંકર જેવા બહાર આવે છે. રવિશંકર પોતે ધર્મસુસ્ત છે, અંગ્રેજી અંગ્રેજી કાંઈ ભણ્યા નથી પણ તેણે જ આખો ખોરસદ તાલુકો સુધાર્યો અને ખારડોલી જેવા તાલુકો પણ તેમના જેવા જ માણસોથી અત્યારે આવે છે.

માણસના શરીરમાં જેમ એક જગાએ ઈન્જેક્શન કરવાની અસર આખા શરીરમાં થાય છે તેમ પ્રભુ શરીરમાં એક જ જગાએ ચેતન જમાવવાની અસર આખા પ્રભુશરીરમાં થાય છે. માત્ર ખારડોલીને લીધે આખું ગુજરાત જ નહિ પણ આખું હિંદુસ્તાન જાગશે.

આપણાં પુરાણોમાં એક વિચિત્ર વસ્તુ તમે જોઈ હશે. શિવનું પુરાણ વાંચો તો શિવ એ જ આ જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ, તેનાથી જ જગતની ઉત્પત્તિ, અથવા દેવો તેને જ વશ. ગણપતિનું પુરાણ વાંચો તો એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ, કોઈ દેવીનું પુરાણ વાંચો તો દેવીની જ પૂજા સર્વ દેવો કરતા હોય. દેવોની તો કદાચ ખુશામત કરવા એમ કંઈ હોય. આપણે કોઈના કટાકર્કનું કામ પડ્યું હોય તો તેને જરૂર કહીએ કે ભાઈ તમારાથી આખી ઓદિસ અને અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય ચાલે છે. તે પ્રમાણે દેવોની પણ અહીં ખુશામત કરી હોય. પણ ગંભીર સદ્ગુણોની ચર્ચામાં પણ એમ જ કરેલું જોશો. સત્યની પ્રશંસામાં સત્યથી જ તમે તરી જશો એમ બતાવેલું હોય, તેવી જ રીતે દમ, યમ, નિયમ અદિસા વગેરે સર્વ સદ્ગુણોમાં પણ એકને મુખ્ય કરી બાકી જ્યાં તેના વડે એની મેળે મળ્યા જશે એમ બતાવેલું હોય છે. આ મને સાચું લાગે છે. એ જોવું હોય તો જાઓ ખારડોલી. લોકોમાં મુખ્ય લીડરવાલ તો મહેસુલ આપવાની ના પાડવા જેટલી હિંમત પેદા કરવા પૂરતી છે, પણ તેને અંગે લોકોમાં એકસંધી, બંધુતા, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય, દારૂનિષેધ, ઉદ્યમીપણું વગેરે અનેક સદ્ગુણો એની મેળે ખીલે છે. દેશના અનેક નેતાઓના સમાગમથી, ઉપદેશથી જ્ઞાન મળે અને બીજા સંસ્કારો ગૂઢ રીતે પડે તે તો જુદા.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

પ્રતિમા:—૨મી પ્રસિદ્ધ કરનાર: કેશવજ્ઞાન દર્શનના ક્રુવ, અમદાવાદ. મૂલ્ય સવા રૂપિયે.
સાક્ષરશ્રી કેશવજ્ઞાનભાષના પદ્ય અભ્યાસ અને નિર્માણશક્તિનું આ એક નવું રૂળ ગુજરાતને મળે છે. પ્રસિદ્ધ કવિ ભાસનાં ગણ્યતાં નાટકોમાંના પ્રતિમા નાટકનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. તે માત્ર સાદો અનુવાદ જ નથી પણ તેમની પ્રયા પ્રમાણે તેમણે બ્રહ્મ યજ્ઞેલા સંસ્કૃત પાઠો ચોંટાને પૂર્ણ કર્યા છે અને પછી તેનો ગુજરાતી અનુવાદ આપેલો છે. ભાસનાં નાટકોમાં પ્રતિમાનું સ્થાન, તેનું રસદર્શન, સંવિધાનની અપૂર્વતા, પાત્રોનું ઉચ્ચીકરણ વગેરે નાટકને લગતા મુદ્દા તેમણે વિવેચક દૃષ્ટિએ વિચક્ષણ રીતે ચર્ચ્યા છે. ગુજરાતી અનુવાદ સાથે મૂળ સંસ્કૃત પણ આપ્યું છે તે સાફ કૃત્ય છે તેથી તેમણે સંસ્કારેલા પાઠો જોઈને સરખાવી શકશે.

પ્રતિમા નાટકનું વસ્તુ રામાયણમાંથી લીધું છે પણ કવિએ તેમાં વિચક્ષણ ફેરફારો કર્યા છે. ભાસની નિર્લેપ નિર્માણશક્તિનો પરિચય આ નાટકમાં સરસ થશે. તેના વસ્તુનું સંવિધાન, રસનિબ્ધતિની રીતિ વગેરે સર્વ પ્રથમ પંક્તિના કવિને શોભે તેવું છે.

અને એ મૂળને લાયક તેને અનુવાદક મળ્યા છે તે ગુજરાતને ધણો આનંદ લેવાનો પ્રસંગ છે. આ અનુવાદમાં શ્રી કેશવજ્ઞાનભાષની કવિત્વશક્તિ પૂરા પાડે પહોંચી જણાય છે. અનુવાદ સમશ્લોકી છતાં દ્રુત દીર્ઘની છૂટ તેમણે કોઈ જગ્યાએ લીધી નથી. શ્લોકમાં પણ વાક્યો સ્વાભાવિક ક્રમે ચાલે છે અને પ્રાસ સહજ રીતે પકડી શકે છે. એક બે દાખલા લખએ:

શરીર છે હૃદય તુલ્ય નીલ, ને
મૃણાલ જેવા સિત હંતકીલ છે,
કાલ એવો હરિ યો નિશાચરે
મૃગી સખી કો અળગા હરે અરે!

પ્રાદી પાંખ વણા પ્રહાર કરતો એ દંદમાં ભરે;
ચંચૂએ ચઠ ચામડી વટરડી ખીંધી વિહારે ઉરે,
ને ન્હોરે નિજ લોહકંટક સમા ભેટે બળે અંતરે,
વજ્ર ખંડન ઇંદ્ર જેમ ત્રિશુલી અંતરિયાતું કરે.

વધારે શું, ગુજરાતી અનુવાદ એક સ્વતંત્ર ગુજરાતી નાટક તરીકે રસથી વંચાય છે, અને સ્વતંત્ર કૃતિ જેવો જ છે.

સ્વમંદ્રેષ્ટા:—લેખક: કનૈયાલાલ મણેકલાલ મુનશી. પ્રકાશક: એમ. સી. કોઠારી, રાવપુરા રોડ, વડોદરા. મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

સને ૧૯૦૬ આસપાસની રાજકીય પ્રવૃત્તિને અને તે કરતાં તેની પછવાડે રહેલી મનોદશાને ક્ષાતી દૃષ્ટિએ નિરૂપવી એ આ વાર્તાનો ઉદ્દેશ છે એમ કૌંએ ચોને 'વાચકને'

કહ્યું છે. “ વ્યવસ્થા પ્રીતિ કેળવનાર સામ્રાજ્યવાદી અને વિશ્વવ ઇચ્છનાર રાષ્ટ્રભક્ત બંનેની માનવતા જોટલી કક્કાની દૃષ્ટિએ આકર્ષક છે તેટલી જ જનસ્વભાવના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે.”

પુસ્તકમાં માત્ર ૧૯૦૬ ના જ રાજકીય માનસનો ચિતાર નથી પણ તેની ભૌતિક આગલી પેઢીનો પણ ચિતાર છે. વાર્તાના મુખ્ય નાયક સુદર્શનના પિતા રાવ બહાદુર પ્રમોદરાય, તેમના ભાવી વહેવાઇ નામદાર જગમોહનરાય અને ગોરા પૂતનમાં રાવ બહાદુરથી પણ ચઢી જાય તેવા રા. બ. માધવલાલ, રાવ બહાદુર થવા ઇચ્છતા પત્રાળી પડિયાના વહેપારી શંક માલાઇ એ સર્વનું કર્તાએ સુંદર હાસ્યયુક્ત વર્ણન કર્યું છે.

માઆપોની આવી ગોરાપૂતનથી બાળકોનાં મન ઉપર કેવી વિષમ અસર થાય છે તે આમાં યથાર્થ રીતે નિરૂપેલું છે; અને અંગ્રેજ અમલદારો સત્તાના મદમાં કેલું નફ્ટ અપમાન કરે છે તે પણ બરાબર બતાવેલું છે.

કથાનો નાયક આ વાતાવરણથી બડકે છે. તેને પોતા તરફ ધૃણા થાય છે અને બીજી તરફ દેશાદારના તેને સ્વપ્નાં આવે છે. નાનપણથી ઘરમાં દબાઇ ગયેલો ભુદિશાળી અને વિશેષ લાગણીવાળો બાળક બહાર મળવા હળવામાં શરમાળ હોઈ વધારે વધારે સ્વપ્નશીલ થાય છે. પણ કહેવું જોઈએ કે આ સ્વપ્નશીલતા કર્તાએ લગભગ ઘેલછાની સીમા ઉપર આણી મૂકી છે.

વડોદરા કૉલેજના વાતાવરણમાં અને તે સમયના બંગાળના ભાગલાને લીધે થયેલ ક્ષોભથી સુદર્શનની સ્વપ્નશીલતા ઉત્તેજ્ય છે. તે અને તેના જેવા બીજા ગોઠિયાઓ દેશના ઉદ્ધારને માટે જે હવાઈ યોજનાઓ કરે છે, જે અવ્યવહાર મૂર્ખતાભરેલાં સ્વપ્ન સેવે છે તેનું વર્ણન પણ કર્તાએ મોહક રીતે કરેલું છે.

સુદર્શનને નામદાર જગમોહનલાલની છકેલી છોકરી સુલોચના વેરે પરણાવવાનો નામદારનો વિચાર છે. તેથી આ ભાવી જોડાના અસમાન અંશે એક બીજાને પકડે વધારે દીપી આવે છે.

જગમોહનલાલને લીધે એક બીજું આકર્ષક પાત્ર ગ્રો. કાપડિયા આવે છે. તેઓ ઇતિહાસના પ્રોફેસર છે. હિંદ વિશે તેઓ કેટલાક મતો લાક્ષણિક રીતે દર્શાવે છે. સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં પ્રથમ નગર-અસ્મિતા, પછી દેશ-અસ્મિતા આવે છે. રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા માટે ભૌગોલિક સુસંબદ્ધતા જોઈએ વગેરે. હિંદ સંસ્કૃતિ નાગરિકોની અસ્મિતા સુધી આવી ત્યાંથી લાંગી પડી. અત્યારે હિંદમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા ચલાવે સૌથી પ્રથમ ભૌગોલિક સુસંબદ્ધતા જોઈએ. ભૂતકાલનાં આપણાં સામ્રાજ્યોમાં આપણે તે સિદ્ધ કરી શક્યા નથી. તેનું કારણ ગ્રો. કાપડિયા એ આપે છે કે સામ્રાજ્યને એક છેડેથી બીજે છેડે લાંબી પર બેસી જતાં કેટલી વાર લાગે ? અને પ્રોફેસર આશા રાખે છે કે ટેલીફોન રેલ્વે વગેરે વ્યવહારનાં અર્વાચીન સાધનોથી રાષ્ટ્રમાં એ સુસંબદ્ધતા દવે આવશે.

સંસ્કૃતિનો પાયો નગરની અસ્મિતા એ સાદું સત્ય પ્રોફેસરે ઠીક મૂક્યું છે. પણ વ્યવહારનાં સાધન વિના દેશની અસ્મિતા ન આવી શકે એ મત સત્ય લાગતો નથી. ચીન અને રશિયા બન્ને વ્યવહારનાં નવાં સાધન પહેલાંનાં રાષ્ટ્રો છે. ચીન જેવું વિશાળ સમસ્રુત રાજ્ય તો હુનિયાંના ઇતિહાસમાં નથી.

ચીનની પેઠે પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કારો દૈશિક વિસ્તાર સાધી શકતા. અને જેમ રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણી વાર રાજ્યને મુદ્દક કરે છે તેમ સંસ્કારનો વિસ્તાર પણ તેને મુદ્દક કરે છે. રોમન સામ્રાજ્ય નગરભાવના તથા રાષ્ટ્રભાવના પર આવવાના પ્રયત્નમાં તૂટી ગયું એમ કહ્યું છે પણ ત્યાં, રોમની વિશ્વાસિતા એ નાશનું કારણ કેમ ન હોય ? ગ્રીસ નિર્વીર્ય થતાં તેના પાડોશી અર્ધ સંસ્કૃત મેસિડોનિયાએ તેના પર વિજય મેળવ્યો તેમ રોમ વિલાસ-મગ્ન થતાં તેના પર તેની પડોશી અસંસ્કૃત પ્રગ્નઓ ફરી વળી તેમ કેમ ન હોય ? પણ વિશ્વાસથી નખખાં પડાય છે એમ કહાય ત્રીયુત મુનશી ન સ્વીકારે. ભારતી પોતાના પ્રાણનું ઓળખાણ, જે તેમણે લાંબા ભભક લઈ અનેક વિરોધી વાઙ્મા વાળા ફકરામાં આપ્યું છે, તેમાં કહ્યું છે : “ જ્યારે ક્ષણે ક્ષણેના વિશ્વાસ અનુભવવાની અધીરતા ભુએ...” પણ અમને આશા છે કે અહીં ‘વિશ્વાસ’ સ્થૂલ અર્થમાં નહિ હોય.

પણ એ ખરૂં કે આપારે હિંદુસ્તાનને પ્રચલિત ધર્મોની ટૂંકી ભાવના કે એવી બીજી કોઈ ભાવના ઉપકારક નથી. એ ભૂતકાળની ટૂંકી ભાવનાઓ તો રાષ્ટ્રભાવનાના પિકાસમાં આડખીલી છે. આવી ભૂતકાલની ભાવનાઓ કે માન્યતાઓનો વિચાર કરતાં એમ લાગે કે રાષ્ટ્રકૃત્ય કરતાં આપણને ઘણો વખત જરૂર. એ એક કરવાની પ્રક્રિયાને ઉત્તેજવાનું વિશ્લેષ એ જ સાધન છે. પણ પ્રો. કાપડિયા કહે છે કે “ આપણા લોકમાં વિશ્લેષ કરવાનું મીઠું નથી...ગરીબ વર્ગના વિશ્લેષ માટે જીખમરો ને જીખમ નેહણે, જીરીશ સરકાર પાકી છે. તે છેક કોઈને જીખે મરવા નહીં દે. ને તમારી કોટી જીખમ હોય ત્યાં પણ જીખમ નથી એ ખ્યાલ બેસાડવાનાં સાધન છે.”

મુશોચનાના સંબંધમાં કર્તા કામસાસ્ત્રનાં કેટલાંક સત્યો પણ પ્રસંગ પ્રમાણે મૂકે છે. “ સ્ત્રીના હૃદયમાં સ્વભાવજન્ય બે ઇચ્છાઓ સદાએ વાસ કરે છે. એક ઇચ્છા પુરુષોની પ્રશંસા મેળવવાની...બીજી ઇચ્છા શાતા મેળવવાની ને આપવળી. ” “ સરમ એ એક મોટા દુર્ગ છે. એનાથી ભાવિ પ્રગ્ન જળવાય છે...ને સરમ ન હોય તો સ્ત્રીઓમાંથી સંકેત જતો રહે. જે સંકેત જતો રહે તો પુરુષની પસંદગી કરવાને તેને વખત ન મળે. ને વખત ન મળે તો...સ્ત્રી પુરુષ એક બીજાને પસંદ કેમ કરે... ? ”

સુદર્શન અને તેની ઉત્સાહી મંડળી સુરત કોંગ્રેસમાં ભાગ લેવા જાય છે. એ આપું વર્ણન ઘણું સુંદર છે. આ જીવાન વિદ્યાર્થીઓ તિલક-દિરોઝશાહ સમાધાન થવા ન દેવામાં સફળતા મેળવે છે અને કોંગ્રેસ તૂટે છે. શીયુત મુનશીનાં વેગીલાં કાર્યોનાં વર્ણન હમેશાં મોહક હોય છે તેવું આ પણ મોહક છે.

સુદર્શનને જે સફળતા મળતી હોય તો આટલી જ. તેણે માના ઉદ્ધાર માટે જે કાંઈ કરવા ધારેલું તે સર્વ અકુરિત પણ થવા પામ્યું નથી. તેના મિત્રો કેટલાક વ્યવહારમાં પડી જાય છે. કેટલાકનો જીવસો પરણવામાં પરિણમ પામે છે અને છેવટે સુદર્શન પોતાના કાળજો સાથે સર્વ આશાઓ બાળી નાંખી પોતાની ઇચ્છા કરી ન રહેતાં પિતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ બેરિસ્ટર થઈ આવે છે. પહેલાં માની સેવા કરવા તેણે મુશોચનાને પરણવા ના પાડેલી, તે મુશોચનાને પરણવાનું પૂછે છે. પણ હવે મુશોચના ના પાડે છે. જે ધનીને તે આદર્શ સ્ત્રી તરીકે પૂજતો હતો તે પણ પરણી ચૂકી છે. ટૂંકમાં સુદર્શનની સર્વ ભાવનાઓનો જાણે માત્ર ઉપકાસ થાય છે.

આમ થવાનું કારણ કર્તા હિંદના જીવાનોનું માનસ અને ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ માને છે. તે સર્વ માન્યતા થોડામાં થોડા શબ્દોમાં તેમણે એક જગાએ કહી છે.

તે વખત કેએસ દત્તી હીંદની નાનકડી પ્રતિમા. તેજ અમેય વિસ્તાર, તેજ અનેક દષ્ટિવાળો તરવરાટ, તેજ અપ્પણી ઉત્સાહ, તેજ પચરંગી ચિત્રમયતા, તેજ મન્યતાનો ભાસ, તેજ સનાતન અનંતતાનું દર્શન, ને તેજ કાર્યદક્ષતાનો અભાવ, તેજ ચુસ્ત એકાગ્રતાનો અણગમો. (૫ ૧૧૪)

આખા પુસ્તકની અસર અત્યારના વાંચનાર ઉપર એવી જ થાય કે હિંદને માટે કશું યશ શકવાનું નથી અને હિંદને માટે કાંઈ પણ કરવાનો ઉત્સાહ રાખવો તે ઘેનછા છે. આવા સમયમાં જે પોતાનું સંભાળીને બેસી બાપ તે ડાલા.

અને જો કર્તાનું આ પુસ્તકનું આ જ વક્તવ્ય હોય તો તે તેમણે સચોટ રીતે કહ્યું છે.

પણ આ વક્તવ્ય સાચું છે કે નહિ એમ કલાની કૃતિના અવલોકનમાં પણ પૂછી શકાય કે નહિ? કલાની દૃષ્ટિએ અને સત્યની દૃષ્ટિએ ભુંડું ભુંડું તો ન જ દેખાય ને? માણસ જેવા ભાવની દૃષ્ટિએ ભુલ્ય છે તેવું દેખે છે. આ આખી પરિસ્થિતિ કર્તાએ જાણે ધૃણાથી જ જોઈ હોય એમ નથી લાગતું? અને એમ જોયાં પછી બધું ધૃણાચોગ્ય લાગે તેમાં નવાઈ છે? ઉપદાસ કરવા માટે ભાવનામૂર્તિ સુદર્શનને જાણી જોઈને જશુ ઘેનછા વાળો ચીનયો છે. સાધારણ ભાવનાશીલ માણસ આદતો ઘેનો, શરમાળ, ધરમ્ દગાધેનો નથી હોતો. એ સમયની ભાવનામાંથી શું લખિયના દિસાવમાં કશું જ જમે ખેંચી શકાય તેવું નથી રહ્યું? જો રહ્યું હોય તો કર્તાએ તેનાં બીજ શોધી જતાવવાં જોઈએ. કવિનું કાન્તદર્શિત્ય તેમાં છે. કર્તાએ મૂખાંધ જોઈ, પણ તેમાં કંથાંઈ પણ તમને ઉત્તેજનલાયક, કદરલાયક કશું દેખાયું જ નથી. અને ન દેખાય, કારણ કે કર્તાએ પ્રેમની નજરથી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. તેમના દાસ્યમાં તિરકાર છે. તેમના પ્રે. કાપડિયા સુસોવનાએ પૂછ્યા વિના, તેને કામચાત્રનાં બે સત્તો સપ્તાદ તરીકે કહેવા એસે છે, પણ પોતે ઇતિદાસના પ્રેરેમર છનાં જિગાસુ સુદર્શનને “હું રાષ્ટ્ર રોગનો ડાકટર નથી” એટલું જ કહે છે. તેમને કોઈ પ્રગ્ત કે દેશનો પક્ષપાત નથી.

સંવિધાનની દૃષ્ટિએ વાતો રસિક છે. વાતોનો વેગ કર્તાની બીજી વાર્તાઓ પેઠે રસ-ભર ચાલે છે પણ સુદર્શનના પૂર્વ ઇતિદાસમાં તેનાં સ્વમો ચીતરવામાં કર્તા ત્યાં પાનાંનાં પાનાં લખે છે ત્યાં તે મંદ થાય છે. વર્ણનો આગેદુજ અને મોહક છે. ટૂંકાં વર્ણનો રસિક છે. લાંબા સાદી અને વેગવાળી પણ કોઈ કોઈ જગાએ શબ્દાકાંડગરવાળી છે. ઘણી જગાએ દાસ્ય નિર્દોષ છે પણ આખા પુસ્તકની પઞ્ચવાડેની દૃષ્ટિ ધૃણાપુક્ત અને એકતરફી છે.

તેમ છતાં તે સમય ઉપર આ પુસ્તક પુષ્કળ પ્રકાશ પાડે છે. અને જો કે આ પુસ્તક જીવાનેનો દોરી નહિ શકે તેમ જ તેમને પ્રેરણા બધ કે શ્રદ્ધા નહિ આપી શકે પણ પોતાની ઘણી અપૂર્ણતાઓ જોવાને આંતરદૃષ્ટિ આપી શકશે.

ચિત્રા વિશે બે શબ્દો કહેવા જરૂરના છે. ચિત્રકાર અંદરના ભાવને ઉનારવામાં નિષ્ફળ ગયા છે એટલું જ નહિ પણ કર્તાનું વર્ણન સમજીને તે પ્રમાણે ચિત્ર દોરવા બેટરી

પણ તેમણે કાળજી નથી લીધી. સુદર્શન કોટનાં જટન પ્રધાં રાખતો હતો છતાં કોઈ જગાએ તેનું તેવું ચિત્ર નથી. આવાં ચિત્રો માત્ર એપીકીઓને મોંઘી કરે છે અને રસ-વૃત્તિને બગાડે છે તે વધારામાં.

ચીનગારી:—લેખક અને પ્રકાશક : મુંદરલાલ નાથાલાલ જોષી, નડિયાદ. મૂલ્ય ૦-૧૨-૦.

કર્તાનાં સુષી પ્રેમનાં અને ભક્તિનાં ગદ્યકાવ્યોનો આ સંગ્રહ છે. પુસ્તકની સર-આતમાં રસદેહના મથાળા નીચે લાંબી પ્રસ્તાવના છે. તેમાં કાવ્યશાસ્ત્ર લગતા કેટલાક મુદ્દાઓ અને પ્રશ્નો ચર્ચ્યા છે. તેમાં રસ, ભક્તિ, પ્રેમ, સર્જન, કાવ્ય, વગેરેની ચર્ચા કરી છે. છેવટે પૂર્વ પશ્ચિમના મતોનો નિષ્કર્ષ એવો કાઢે છે કે રસ એ જ કાવ્યનો આત્મા છે. તેમાં કલ્પનામય સર્જન હોવું જોઈએ. તેનો દેહ છંદનો હોય કે ગદ્યનો હોય એ ગૌણ છે. રસદેહની ચર્ચા પછી સુરીવાદ અને પ્રેમભક્તિનાં દૃષ્ટી ચર્ચા છે.

ગદ્યમાં પણ કાવ્ય હોઈ શકે એની કોઈએ કદી ના કહી નથી. આપણા શાસ્ત્રકારો તો પ્રાચીન સમયથી એમ માનતા આવ્યા છે. પણ એક પ્રશ્ન ઢગ રહે છે. એ શું છે કે જેથી અમુક કાવ્ય પદ્યમાં આવે છે અને અમુક ગદ્યમાં આવે છે ? બંનેના રસમાં કાંઈ ફેર ખરો કે નહિ ? શાકુન્તલ જુઓ કે કોઈ પણ નાટક જુઓ. તે ગદ્યમાં અમુક જગાએ પદ્ય આવતું હોય ત્યાં પદ્યને બદલે ગદ્ય શોખ ? ત્યાં પદ્ય રસને ઉપકારક કાંઈક વિશિષ્ટ કામ કરવા આવતું હોય એમ લાગે છે કે નહિ ? ખેર, એ લાંબી ચર્ચા અહીં કરી શકાશે નહિ.

આપણા સાહિત્યમાં જે પ્રશ્ન ઉપર મદાભારત યુદ્ધ થયું છે તે ગદ્યમાં કાવ્ય હોઈ શકે કે નહિ એ ઉપર નથી, પણ કવિશ્રી ન્હાનાલાલનાં ‘યૌવના’ જેવાં કાવ્યો પદ્યમાં ગણ્યા કે ગદ્યમાં અથવા નવું અપદ્યાગદ્ય સ્વીકારવું કે નહિ તે ઉપર છે. ચીનગારીમાં તો સ્પષ્ટ રીતે ગદ્ય છે એટલે અપદ્યાગદ્યનો પ્રશ્ન રહેતો જ નથી.

ગદ્યમાં કાવ્ય આવી શકે, અથવા કાવ્યમાં ગદ્ય આવી શકે એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યા પછી ચીનગારીને અમે રસકાવ્યની કોટિમાં મૂકી શકતા નથી. કાવ્યમાં રસ અમુક ઘનતાએ પહોંચવો જોઈએ તે આમાં પહોંચ્યો નથી. અદ્યતન સદ્ગત રમણભાઈ કહે છે તેમ આ રાગાત્મક ગદ્ય છે. પણ રસની કોટિએ ગયો અમને લાગતો નથી. દરેકમાં લાગણી છે, કોઈ કોઈમાં ભાવ છે અને તે સાચા છે પણ કાવ્યને કે રસને માટે એ પયાંમ નથી. કોઈ કોઈમાં લાગણી પણ કાવ્ય ટૂંક હોવાથી પૂરેપૂરી નિબળ થતી નથી, જેમકે (૨૨) ગીકાં સ્વપ્નો, (૫૨) લક્ષ્મી અને કવિ. ત્યાં માત્ર લાગણીનું કથન છે, વ્યંજન નથી.

ભાષા સીધી અને આડંબર રહિત. અકૃત્રિમ છે. સૃષ્ટિ સૌંદર્યનાં વર્ણનો ક્યાંક ક્યાંક ટૂંકાં પણ સારાં છે. (૬૪. મારા આનંદનો અવધિ) અને પુસ્તક વાંચવું ગમે તેવું છે. પ્રસ્તાવનાની ચર્ચામાંથી ઘણાં નવું જાણવાનું મળશે.

સરળગીત ગોવિંદ:—અનુવાદક અને પ્રકાશક : નટવરલાલ રણછોડલાલ શાહ બી. એ. આ. શિક્ષક ડી. ડી. વી. સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, સુરત. મૂલ્ય રૂ. ૧-૧૨-૦.

પુસ્તકને સાક્ષરથી હીરાલાલ મળ્જૂબજૂલાલ શ્રાદ્ધ વિધિપ્રવેશ લખી આપ્યો છે. તેમાં રસ ભક્તિ સંગાર અને વેદાન્તની ટૂંકમાં ચર્ચા કરી છે. તેમની ભાષા એટલી બધી સંસ્કૃતમય છે કે સામાન્ય ગુજરાતી વાચક નહિ જ સમજી શકે અથવા વાંચવા લાગ્યાશે પણ નહિ. આ પ્રવેશકમાં તેઓ સ્પષ્ટ કહેતા નથી પણ એવો ઇસારો કરતા જણાય છે કે

સાક્ષર શ્રી દેશવસાસ ક્રિયના અનુવાદ કરતાં આ વધારે સારો છે અથવા છેવટ ઉતરતો નથી જ. અમે એમાં સંમત થઈ શકતા નથી. ગીતગોવિંદના અસત્ત રાગો જાણ્યા સિવાય પણ તેનું પંડન થઈ શકે છે. થીયુત દેશવસાસભાષના અનુવાદમાં એ પદ્યમાં પણ સંપૂર્ણ માધુર્ય અનુભવી શકાય છે. શ્રી નટવરસાસ સાહે જે રાગો પસંદ કર્યા છે તેમાં અમુકનું માધુર્ય અનુભવી શકાતું નથી. પંક્તિઓ સુશ્લિષ્ટ નથી. ગ્રેય કાવ્યમાં જે ઉચ્ચાર માધુર્ય અને છેવટના પ્રાસો આવવા જોઈએ તે આવ્યા નથી. અને ડૉરવ દીર્ઘની છૂટ તો અત્યંત કહીકહી છે.

રાધા શી ધેમ-બેઠામાં બદ મુસદ્દિય વિચર્યા,

“રાધા રાધા”-રટતે હર, તણ ગરબી ય ગોપીના, પૃ. ૧૭

આને અનુકૂળ કહ્યો છે પણ છેલ્લાં ત્રણ ચરણોમાં ૮ ને બદલે ૯ અક્ષરો છે. અનુકૂળ જેવા સંસ્કૃત વૃત્તના નિયમો પણ પાળ્યા નથી. અનુકૂળોમાં આવી ધણી ભૂલો છે.

હા ! એ કલાક-સર એ ભૂ-ધનુષ, ને એ

દસ દીર્ઘની છૂટ સંસ્કૃત શબ્દોમાં ધણી જ કહીકહી લાગે છે.

શ્રીકૃષ્ણ પંડિત દેસરવે મુદ્રાનું જે બેઠવે;

‘કુ’ શુર કરવો પડે છે તે શબ્દો ઉપર બીજું કંઈ નહિ અત્યાચાર છે. આવા અનેક શબ્દો છે.

રતિમુલસારે ગતમભિસારે મદનમનોહરવેદમ્

ન કુલ નિર્તયિનિ ગમનવિલંબનમનુસર તં હૃદયેદમ્ ।

એ ત્વરિત ગનિતો પ્રબંધ, જે નાષિકાને મૃદુ મધુર સ્વરે રીઝવીને જવાને અંચલ કરી મૂકે એવો મૂળમાં છે, તેને બદલે કરણોચિત, ધીમી ધીમી ટસડાતી ગતિએ ચાલતો કુંજસહીના સંદેશનો રાદ જરા પણ સુકત ગણાય ?

યમુતાને તીરે મંદ સુરભિ સમીરે,

કુંજે તવ ભેય હરિ વાલ્મીકીર; વગેરે

અમે જાણીએ છીએ કે અનુવાદના પ્રથમ પ્રયાસમાં આવી ત્રુટિઓ આવે. અમારે એટલું જ કહેવાનું છે કે પ્રથમ પ્રયાસ માટેની તેમની પસંદગી ખોટી છે. એકવાર જે અનુવાદ થય ગયો હોય તે ખીજાથી યાવ જ નહિ એમ અમારું નથી કહેવું, પણ બીજો અનુવાદ પડેજાથી વધારે સારો હોય તો જ તે પ્રસિદ્ધિ યોગ્ય ગણાય. વળી પ્રથમ પ્રયાસ માટે ગીતગોવિંદ અનુકૂળ નથી. તેમાં ભાવ સાચવવા માથે શબ્દમાધુર્ય પણ સાચવવું પડે એમ છે જે વધારે અપૂરું છે. કેવળ અર્થ પ્રધાન અને અર્થના બળથી જ ભાવનિષ્પત્તિ યાવ એવો વિષય ભાષાન્તરને વધારે અનુકૂળ છે. અમે લેખકને નાઉમેદ કરવા માગતા નથી. તેમના અનુવાદ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેમણે ઘણો શ્રમ લીધો છે અને કદાચ વધારે પ્રયત્ને સફળ થાય. આ અનુવાદની સાથે મૂળ સંસ્કૃત, પ્રબંધની શરૂઆતમાં વસ્તુની તોષ અને છેવટે ટિપ્પણ આપ્યું છે તેથી પુસ્તક ઉપયોગી થયું છે. ચિત્રો માટે અમે સારો અભિપ્રાય આપી શકતા નથી. ભાવ કરતાં તેમાં રંગની ઉજ્જવળતા જ વિશેષ છે.

પ્રથમ ગુજરાત વ્યાયામ પરિષદ

મેની પાંચમી અને છઠી તારીખે સમસ્ત ગુજરાતની વ્યાયામ પરિષદ નડિયાદમાં ભરાઈ હતી. દેશી રાજ્યો સુદાના આખા ગુજરાતમાં વ્યાયામની હીલચાલ કરવી એ તેનો મુખ્ય મુદ્દો હતો. પરિષદ ઉપર ગુજરાત કાઠિયાવાડનાં સર્વ સ્થળોથી અખાડાના ઉસ્તાદો શિક્ષકો પોતપોતાના શિષ્યોને લઈને આવ્યા હતા. આવનારની સંખ્યામાં અને નડિયાદ અને આસપાસનાં ગામોના પ્રેક્ષકોની સંખ્યામાં તેમજ તેના કાર્યક્રમમાં પરિષદ બધી રીતે સફળ થઈ હતી. અને તેમાં અનાયાસે સુભાષ બોઝ આવવાથી પરિષદને ઓર ઉત્તેજન મળ્યું હતું. લોકોનો અને જુવાન કસરતખાનોનો ઉત્સાહ જોનાં એમ લાગ્યા વિના ન રહે કે ગુજરાતમાં નવું જોમ આવે છે, તેને નવી તાકીમની અને કાર્યની દિશાઓની જરૂર છે. આ અખાડાની હીલચાલ ચરીરકસરત સાથે સાથે નૈતિક ઉન્નતિને અને દેશસેવાને પૂરતું સ્થાન આપે છે એ વધુ ખુશીની વાત છે. આ પરિષદમાં મુંબઈની વિદ્યાર્થીનીઓએ અને બીજા બહેનોને પણ સારો ભાગ લીધો હતો. વ્યાયામના પ્રચારને માટે જુદાં જુદાં સાધનો થોડા અમલમાં ચૂકવાનાં ઠરાવો થયા હતા. પરિષદે હમણાં જટિલ અટ-પટું બંધારણ કરવાને બદલે એક વરસ અનુભવ લેવાનું ઠરાવ્યું અને કામ કરવા એક વરસ પૂરતી એક સમિતિ તીર્થી તે ઘણું હાથપણનું કામકર્મ. પરિષદને માટે ગુજરાતમાં અખાડાની પહેલ કરનાર શ્રીયુત છોટાલાલ પુરાણીને અને તેમના સહકારીઓને માન ઘટે છે. અગ્રે આજ્ઞા રાખીએ છીએ કે યુવાન કાર્યકર્તાઓએ પીઠ કાર્યકર્તાની આમન્યામાં રહી આવતા વરસનું કામ પાર ઉતારશે

ખારડોલી સત્યાગ્રહ

ગયે મહિને આ વિશે લખનાં આ મહત્વની હીલચાલ તરફ હજી દેશનું જોષએ તેવું ધ્યાન ગયું નથી એમ અમારે લખવું પડ્યું હતું પણ આ એક માસમાં આખા દિંદમાં ખારડોલીનું નામ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. અત્યારે ખારડોલી આખા દેશનું એક તીર્થ થઈ ગયું છે. આખા દેશમાંથી રાજકીય નેતાઓ અને વિચારકો અને કાર્યવાદકો ત્યાંના સંગ્રામ જોવા જાય છે અને લોકોને અને તેના નેતાઓને અભિનન્દન આપી પાછા આવે છે. આ ફેરફાર થવામાં એક બાજુ સરકાર પોતે કારણભૂત છે અને બીજી બાજુ તેના નેતા શ્રીયુત વલ્લભભાઈનું હડાપણ સંયમ બળ કુનેહ કારણભૂત છે. ખારડોલીની હીલચાલને શ્રીયુત વલ્લભભાઈએ પોતે તો અને ત્યાં સુધી સ્થાનિક જ રાખી હતી. તેની હીલચાલના ખર-અને માટે પણ તેમણે ખારડોલી બહારની જનતાને કહ્યું નહોતું. પણ સરકારે એક પછી એક ઉદ્દતાઈનાં પગલાં ભરી ખારડોલીને પ્રસિદ્ધ કરી ચૂક્યું. તેના કાર્યકર્તાઓને કાંઈ પણ ચુનકા વિના એક પછી એક જેઠમાં મોકલ્યા. જેઓને પકડીને જૂખી રાખીને ગજવી કિમતે ખાટકીઓને વેચી. જતી કરવા મુંબઈમાં બદમાશો ગણાતા પકડોને આજ્ઞા જેઓમાં માણસાઈનો છોટો પણ નથી. આ બધી રીતમાતથી સમાજના મનમાં સરકારી રાજ્ય વિશે જે કાંઈ પણ માનનો છોટો હશે તે પણ હવે સુકાઈ ગયા વિના રહેા નહિ હોય. જતાં શ્રીયુત વલ્લભભાઈની અવસ્થા નીચે લોકો પરમ ધૈર્ય અને ચાન્તિથી જતાં બદાહુરીથી બધું સદન કરે છે. કાર્યકર્તા એક ગયો તેની જગા અનેક બીજા આવી પૂરે છે.

મુંબઈ ધારાસજ્ઞાના ગુજરાતના આઠ સભ્યોએ ખારડોલીના અન્યાયના વિરોધ તરીકે ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપ્યું છે. ઉત્તર પ્રાંતના

કન કૉન્સિલ બેની મળીને આ કૉન્સિલ બનશે અને વાઇસરૉય તેના અધ્યક્ષ થશે. બ્રિટિશ હિન્દ અને દેશી રાજ્યો બન્નેના સમાન હિતના પ્રત્નો અહીં ચર્ચાશે. આ સંબંધી એવી માગણી છે કે ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ કૉન્સિલ કરતાં વધી જાય એટલી બહુમતિ ગવર્નર જનરલની કૉન્સિલને આપવી નહિ.

(૩) યુનિયન સુપ્રીમ કોર્ટ. તેમાં એક ચીફ જસ્ટીસ અને બે બીજા જજોની નીમણૂક થશે. તેના ઉપર પ્રીવી કૉન્સિલમાં અપીલ થઇ શકશે. સરકાર સાથેના તથા દેશી રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચેના પ્રશ્નોના આમાં નિકાલ થવો જોઇએ.

પંડિત મોતીલાલ નહેરૂએ આ સંબંધી સામાન્ય રીતે જે કહ્યું છે તે ખરું લાગે છે. ખરી રીતે બ્રિટિશ ઇન્ડિયા માટે સાધન કમિશન અને દેશી રાજ્યો માટે બટલર કમિટી એમ બે જુદાં જુદાં કમિશનો નીમીને સરકાર હિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ ઇન્ડિયા અને દેશી રાજ્યો એવા બે તહન અલગ ચલાવો કરી નાંખવા માંગે છે. હજી સાધન કમિશન દિંદને કાંઇ ખાસ નવાં દોકા આપી વળ્યું નથી. આપે એવી વચ્છી પણ નથી, પણ અત્યારે જેમ કેમી જમણનો લાભ લઇ સરકાર દેશને સ્વતંત્રતા આપવા ના કહે છે, તેવી રીતે ભવિષ્યમાં બ્રિટિશ દિંદને કાંઇ પણ દક્ક આપતાં દેશી રાજ્યો પોતાના હિતને બદલે આગ આપે એવી આ સરકારની યોજના છે. અને દેશી રાજ્યો તે સમજ્યા વિના સરકારના હાથ ખેસે છે. તેઓ પોતાના હક્કો માટે અધીરા થઇ ગયા છે અને બ્રિટિશ હિન્દ આઠી દિવાલ ચણાવી પોતાની જોડકા સત્તાનું સંરક્ષણ માંગે છે. આ હિન્દની પ્રજા અને દેશીનું નવું ગરજનરોડ પ્રજા બે કોઇ રીતે. પણ સરકારથી લોકો છે નથી. આખા દેવે નથી રહ્યા. સરકારે નમવું કરવે જોઇએ. તે મોટું કરે છે તે લોકોના લાભરૂ ખરું સંરક્ષકે તેથી લોકોને વધારે તાલીમ દેવાની કરેલા કેટલાંક અનિષ્ટો જેવાં કે દારૂની જે છે અને મસલમાન બેદ. ગરબપના. જે સરમિયાન

બીજા રાજ્યો તો સરકારના હાથમાં રમી સમસ્ત હિંદના અને પોતાના હિત વિરુદ્ધની બાજુ ખેત્રે છે.

હિન્દના મજુરો

હિન્દમાં મજુરીની દશા હાલતો ઘણી જ દુઃખી બની છે. મુંબઈની હાલતને છ અઠવાડિયાં થયાં છતાં હજી સ્થિતિમાં કશો ફેરફાર થયો નથી. મુંબઈના નામદાર ગવર્નર વચમાં પડી સમાધાન કરાવી આપતા નથી. તેઓ હાલતના નેતાઓને દોષ દે છે. મુંબઈની ચૂનવિસિપત્ર કારપોરેશને તેને કશી પણ મદદ કરી નથી. એક દારૂનાં પીકાં બંધ રહે અને જને પોતાને વતન પાછાં જવું હોય તેને રેલવેના બાડાની દંઈક રાહત મળે એટલું પણ તે કરી શકેલ નથી. તેમને રશિયાનાં મજુર મંડળો તરફથી દંઈક મદદ મળી છે અને કેટલાક નેતાઓએ તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો છે. મજુરો પૈકી માત્ર મુસલમાનોને મદદ કરવાને નાણાં આપવાની વાત થઇ હતી પણ મજુર મંડળે યોગ્ય રીતે તેની ના પાડી છે. મજુરોમાં કોઈ બેદ નથી અને તે પેસવા દેવા ન જોઇએ.

મિત્રમાલેકો તો ગાત્ર તેઓ બૂખથી લારીને શરણે આવે તેની રાહ જોઇ ખેસી રહ્યા છે. વચમાં સાંભળ્યું હતું કે એક બે મિત્રમાં કેટલાક મજુરો ગયા હતા પણ તેથી પણ કશો ફેર પડ્યો નથી. હેલા ખખર છે કે કોઈ મિત્ર ચાલી રાકી નથી. આ માત્ર મિત્રમાલેકો અને મજુરો વચ્ચેના ખાનગી સંબંધની વાત ન ગણાવી જોઇએ પણ દેશના ઉદ્યોગની ગણાવી જોઇએ. મજુરોની ફરિયાદમાં સત્ય છે એમાં સંકે નથી. પગારની પદ્ધતિમાં એવી રીતે ફેરફારો થયા છે કે મજુરને પગાર મળે ત્યારે જ તેને ખખર પડે કે પગાર ધડ્યો છે. અને બધા ફેરફારોમાં મજુરના નેતાઓને કશી જ ખખર આપેલી નથી. મજુરોએ સમાધાન કરવા માટે પોતાના પક્ષનો લવાદ નીચો છે, પંડિત માલવીયજી જેવા નેતા આનું સમાધાન કરાવવા કિતકુ છે તો મિત્રમાલેકોને લાગે છે, કે તેઓ પણ પોતાના પક્ષનો માણસ નીચી સમાધાન કરે.

જામશેરપુર તાતાનાં કારખાનામાં સંસજીએ છીએ કે હડતાકનો અંત આવતાં ત્યાં કારખાનાં પાછાં કામે વળગ્યાં છે. પણ લીલુદાની હજી એ જ સ્થિતિ છે.

પણ સામાન્ય રીતે પણ આપણા મજુરોની સ્થિતિ ઘણી જ ખરાબ અને શરમ ઉપજાવે તેવી છે. થોડા સમય ઉપર બ્રિટિશ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસના એ પ્રતિનિધિઓ મિ. પેસેન્ઝ અને મિ. હોલમવર્થ અહીંના મજુરોની સ્થિતિ જોઈ ગયા અને તે ઉપર તેમણે રિપોર્ટ રજુ કર્યો છે. આપણા મજુરોને પહેરવાને વસ્ત્ર, ખાવાને અન્ન અને રહેવાને ઘર પણ મળતાં નથી. તેઓ કહે છે કે મજુરોના માથેકા તો મજુરોને શનાતન દરિદ્રતામાં રાખવા ઇચ્છના હોય એમ જણાય છે. કેટલીક મિત્રોમાં મજુર સુખાકારીનાં ખાતાં હતાં પણ તે પણ પરા-પકારની મોટાઇમાં કાંઈ ખાસ લાલ આપનાં નહોતાં. આસામના ચ્હાના બગીચા માટે તેઓ કહે છે કે એ તો “વાસ્તવિક રીતે શુદ્ધાશીની સંસ્થા છે.”

આ રિપોર્ટ કરનારા આગાહી કરે છે કે હિંદમાં આગળ ઉપર હુન્નર ઉદ્યોગ જરૂર વિસ્તાર પામવાના છે અને હાલની સ્થિતિમાં સારામાં સારૂ એ છે કે બ્રિટિશ મજુર સંસ્થાએ અહીંના મજુરોનો પ્રશ્ન હાથમાં લઈ લેવો અને તેમના ઉદ્ધાર માટે એકદમ પગલાં બરવા માંડવાં. આ ઇરાદો તો સારો છે પણ આ મજુર પ્રતિનિધિઓએ એવું એકજે કે મજુરોની સ્થિતિ ખરાબ છે તેમાં પરદેશી સત્તા એ પણ એક મોટું કારણ છે. ને મજુરોની સ્થિતિ ખરેખર જ સુધારવી હોય તો બ્રિટનના મજુર પક્ષે દિલ્લે રતનંત્રના આપવા સાચો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેને બદલે આ રિપોર્ટમાં તો એક પણ વિચાર દર્શાવેલો નથી વળી હિંદી મજુરોએ એ પણ વિચારવું જોઈએ કે ઈંગ્લેન્ડની મજુર સંસ્થા સાથે જોડાયાથી કદાચ થોડો વખત તેપની વ્યવસ્થાશક્તિનો લાભ મળે, પણ હિંદના સ્વતંત્રતાના મંદન પ્રશ્નમાં એ ઇંગ્લેન્ડના મજુરો જોડેના એ સંબંધ આડો આવ્યા પિના રહે નહિ. ઈંગ્લેન્ડના માણસો પરાપકારી યનાં પણ સ્વદેશપક્ષપાતી કદી મટતા નથી.

તે ગમે તેમ હોય, પણ આ બન્ને પ્રતિનિધિઓએ આપણી સ્થિતિ તરફ આપણું ધ્યાન એવું છે તે લક્ષમાં લઈ મિત્ર માલિકોએ અને નેતાઓએ મજુરોની સ્થિતિ સુધારવા તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ.

* *

જૈન-પાક્ષીતાણા કેસનું સમાધાન

૧૬ જુલાઇ ૧૯૨૬ રોજ પોલીટીકલ એજન્ટ મિ. વૉટસને આ કેસમાં જે ચુકાદો આપ્યો હતો તેથી નારાજ થઈ જૈન કેમે શત્રુંજયની યાત્રાએ જવું બંધ કર્યું હતું. એ વરસે તેનો નિકાલ વાલ્સિરોયની સમક્ષ આવી ગયો છે અને સમાધાની ખાત ઉપર પક્ષકારોએ સહી કરી છે કે શત્રુંજયનો ડુંગર પાક્ષીતાણા રોડમાં આવેલો છે, તેના ઉપરની હકુમત પાક્ષીતાણાની રહેશે. પણ ૧૮૭૭ ના ઠરાવને આધારે ગદની અંદરની માલીકી જૈન ટ્રામની છે અને જૈનો તેનો વહીવટ કરી શકે. જૈનો અને પાક્ષીતાણા વચ્ચે કાંઈ પણ તકરાર પડતી પ્રથમ તેનો નિર્ણય પાક્ષીતાણા દરબાર કરે અને તેનાથી નારાજ થતાં જૈનોને વાઇસરોય પાસે અને તે પછી તેથી આગળ અપીલ કરવાનો હક રહેશે. દરબારના ચુકા સંબંધી ૩૫ વરસને માટે જૈન કેસ રૂ. ૬૦,૦૦૦ દરબારને આપે અને દરબાર જૈનો પાસેથી બીજો કશો કર માગી ન શકે. ૩૫ વરસ પૂરાં થઈ સરકાર તે રકમમાં ફેરફાર કરી શકે. આ ઠરાવનો અમલ ૧ લી જુન ૧૯૨૮ થી થશે. અને તે તારીખથી શત્રુંજયની યાત્રા શરૂ થશે.

જૈન કેસ આ ઠરાવથી રાજી છે. એક સંપી અને દહતપી આ ઠરાવ મેળવતા બદલ અગે તેને અભિનંદન આપીએ છીએ. અત્યારના સર્વ યનાવો એકજ ખાતના પૂરવાર કરે છે કે પ્રજા ને એક થાય તો તેનું વળ કોઇ અટકાવી શકતું નથી. આપણે આશા રાખીએ કે જૈન બાઈઓ દેશની મદાન હીલચાલોમાં આવું જ ઐક્ય યનાવી તેને સફળ કરવામાં પોતાનો ફાળો આપશે.

પશ્ચિમ હિંદની હીલચાલ

આ ગયા માસમાં આખા પશ્ચિમ હિંદમાં એટલે મુંબઈ ઇલાકામાં રાજકીય પ્રવૃત્તિ ઘણા વેગથી ચાલી છે. લગભગ કેંગ્રેસ સમ્રાટમાં જેવા વેગ અને પ્રવૃત્તિ દેખાય છે તેવાં આ માસમાં દેખાયાં છે. મુંબઈમાં કેંગ્રેસની વર્કિંગ કમિટીની એકે કામ કર્યું પછી સર્વે પક્ષ પરિપક્વ બરાબર. તેના સર્વે મુખ્ય મુખ્ય કાર્ય-ભારીઓ બારડોલી ગયા. તે ઉપરાંત પૂનામાં પ્રાંતિક રાજકીય પરિપક્વ બરાબર, અને તેવી જ પરિપક્વ કણોટક અને કેરલમાં બરાબર. સુરતમાં તાલુકા પરિપક્વ બરાબર અને સિન્ધમાં પણ તેને વહીવટમાં અગ્રગ કાઢવાના પ્રથમ ઉપર અને મુસન્નમાનોની જમીનના મોંઘડા ઉપર નિયંત્રણ મૂકવાના કાયદા સંબંધી પુષ્કળ બિલપોલ ગાય છે. તેમાં પણ ગુજરાત સૌથી વધારે પ્રવૃત્તિમાં આવ્યું દેખાય છે. અહીં વ્યાપારપરિપક્વ બરાબર અને બારડોલીના સત્યાગ્રહ તો હજી વધારે વધારે મક્કમ અને ગંભીર રૂપ લેતો જાય છે.

પૂના પ્રાંતિક પરિપક્વ એકલ લાવવાને માટે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રથમ છોટી દાંધો તે એના પર કલંક જ ગણામ. કણોટકનો ખાસ પ્રથમ તે અગ્રગ પ્રાન્ત થવા છટે છે તે છે. પણ એ સર્વે પ્રશ્નોને ગૌણ કરી દઈ અત્યારે સાધમન કમિશનનો બિલ્કેન્કાર કરવો, પરદેશી અને ખાસ કરીને બ્રિટિશ કાપડનો બિલ્કેન્કાર કરવો અને બારડોલીને માટે સહનુ-ભૂત ધરાવવી, તેના બહાદુર ખેડુતોને અભિ-નન્દન આપી, તેને પૈસાની મદદ આપવી, સર-કારના જીવનને નિંદી કાઢવાએ સર્વત્ર મુખ્ય ઠરાવો હતા. કેંગ્રેસના સ્વાતંત્ર્યના ઠરાવને પણ બહાલી મળી છે.

આ સર્વે હીલચાલમાં આપણા મુખ્યસિદ્ધ નેતાઓ જેવા કે પંડિત માધવીપણ, પંડિત મોતીલાલ નહેરુ, ડૉ. મુંજે, મોંઘાના શૈક્ત-આત્રી, શ્રીયુત જમરામદાસજી શ્રીયુત વલ્લભભાઈ વગેરેએ તો પૂરા ભાગ લીધો છે અને લે છે.

પણ ત્રણ વ્યક્તિઓએ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. મુંબઈમાં દરિયો પૂરવાની યોજનાની સામે વિરોધ કરનાર મિ. નરીમાન જેઓ કણોટક પરિપક્વના પ્રમુખ હતા. અને તે સિવાય શ્રી સુભાષચન્દ્ર બોઝ અને પં. જવાહીરલાલ નહેરુ. બન્ને ભવિષ્યની રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં આગળ પડતો ભાગ લેશે એમ લાગે છે. પણ બન્નેની આન્યતાઓમાં મહત્વનો મૂલ્યગત ભેદ છે. શ્રીયુત સુભાષચન્દ્ર બોઝ આપણી જૂની સંસ્કૃતિને ચાલ-નારા છે, હિંદુસ્તાન અનેક ઇતિહાસના પલ-ટામાંથી બચ્યું છે તો દુનિયાને ક્રાંતિક પેગામ આપવાનું તેનું નિર્માણ છે; એ મદાન કાર્યને માટે જીવાન સ્ત્રી અને પુરુષોએ તૈયાર થવું જોઈએ; વગેરે એમનું મુખ્ય વક્તવ્ય છે. પં. જવાહી-રલાલ નહેરુ પશ્ચિમમાં ફરી આવ્યા છે અને પશ્ચિમની, ખાસ કરીને રશિયાની છેલ્લી હીલ-ચાલો તેમણે રસથી અવલોકી છે. તેથી તેઓ હિંદને પ્રાચીનતાના ચીજા છોટી બહાર આવવા કહે છે. તેમનો ખાસ સંદેશો એ છે કે હિંદને બચશાક્તનાનો માનસિક રોગ થયો છે અને તેમાંથી તેણે તુરત બહાર આવી જૂત-કાચનો ભાર ફેંકી દઈ, પોતાનું આર્થિક દ્વિત જીવિથી સમજી તેને માટે આગ્રહપૂર્વક મથવું જોઈએ. હિંદની પ્રાચીનતા કે તેના કોઈ સંદેશ માટે તેમને મોડ નથી.

પણ આ ઉપરાંત પૂનાની વસન્ત વ્યાખ્યાનમાલા તરફ અમે ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. આપણા દક્ષિણી ભાઈઓ સંસ્થાઓને નિયમિત ચંલાવી વિદ્યા પ્રાપ્તિ માટે તેના કેવો ઉપયોગ કરે છે તેના તે દાખલો છે. ‘સ્વૈર્ધર્મ’ અને Some aspects of Indian Commerce એમ બે વિષયો ઉપર આ માસમાં ભાષણો અપાયાં. બન્ને ભાષણો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અપામાં હતાં અને સર્વ સમજી શકે તેવાં હતાં. આપણા ગુજરાતમાં આવી ભાષણ પ્રવૃત્તિ ચકાવી શકે એવી સંસ્થા માત્ર સાહિત્ય સમાજો, પણ તે શુદ્ધ સાહિત્ય સિવા-યના બીજા વિષયથી અને ખાસ કરીને રાજ-કારણથી અસંગઠિત જાય છે. પણ આ પ્રવૃત્તિને માટે ક્રાંતિક પ્રયાસ થવાની જરૂર છે. .

હિંદી તખીખી નોકરી—૧૯૧૬ ની વર્ષી લોવેટ કમિટીએ ઠરાવ્યું હતું કે હિંદી તખીખી નોકરીના બે ભાગો પાડવા, દિવાની અને લશ્કરી, અને પહેલામાં મોટે ભાગે હિંદી-ઓને રથાન આપવું. પણ પછી લી કમિશન બેંકુ અને તેણે ઠરાવ્યું કે હિંદીના અંગ્રેજ સરકારી નોકરો માટે પૂરતી સંખ્યામાં અંગ્રેજ તખીખો જોઈએ. આ સૂચના સરકારે તરત પકડી લઈ તેને અમલમાં મૂકવા એક યોજના ઘડી છે. તે પ્રમાણે સનંદી તખીખી નોકરીની ૭૦ ટકા જોટલી જગ્યાઓ અંગ્રેજોથી પૂરવાની રાખી છે. લશ્કરી તખીખી નોકરીમાં પણ ૨૦૦માંથી ૧૩૪ જગ્યાઓ અંગ્રેજો માટે રાખી છે અને બાકીની ૬૬ હિંદીઓ તેમ જ અંગ્રેજો બંનેથી પૂરી શકાય.

આમ કરવાનું કારણ અંગ્રેજોની ખાસ હોંશિયારી કે હિંદીઓની અણુઆવડત એવું બતાવેલું નથી. બધા ધંધામાં આ ધંધો તો ખાસ કરીને હિંદીઓથી પૂરી શકાય તેવો છે. તેમ છતાં એમ ન કરવાનું કારણ એ કે સનંદી નોકરીઓ બને તેટલી અંગ્રેજોને આપવી. અને બીજું એ છે કે અંગ્રેજોને પોતાની નાડ દેશી કાળા ચામડી વાળો માણસ જુએ તેની ચીડ છે. દેશીઓનો સ્પર્શ પણ તેમને જોઈતો નથી!

ઇજિપ્તને ધમકી-ઇજિપ્તની ચેપરે જાહેર સભા ભરવા સંબંધી એક બીજ ગંભીર કલ્પ અને તે ગંભીર થવામાટે સેનેટમાં રજુ થવાનું હતું તેને આગલે દિવસે બ્રિટન એક ધમકી ભરી નોટ ઇજિપ્તને લખી અને બે લઝાઇની મનવારો મહદાથી ઇજિપ્ત જઈ ઉભી રહી. પરિણામ એ આવ્યું ઇજિપ્તની સરકારે એ બીજ હાથ મુકવતી રાખી નવેમ્બરમાં રજુ કરવાનું રાખ્યું છે.

ઇજિપ્તના રાજતંત્રમાં બ્રિટનની મિલજોરીનો આ એક નવો દાખલો છે. જૂના કાલ-

દમાં જાહેર સભાઓ ઉપર ધણું સામ્ત નિયંત્રણ હતું તે આમાં જરા ઓછું થતું. હતું. આ નવા બિલ પ્રમાણે કેાઇ પણ જાહેર સભામાં તોફાન થયા પહેલાં પોલિસ તેને વિખેરી નાંખી શકતો નથી, પણ સભા બોલાવનારા વિખેરવાનું કહે અથવા સભામાં મુદ્રેલનો લંગ ચાલ તોજ તેને વિખેરી શકે છે. હવે બ્રિટનનું કહેવું એવું છે કે આ બિલથી ઇજિપ્તમાં રહેલા પરદેશી-ઓના જનમાત્ર જોખમમાં આવી પડે છે અને તેમના જનમાત્રનું રક્ષણ કરવું એ બ્રિટન પોતાની ફરજ ગ્રમજ છે. ૧૯૨૨ માં બિ. રેમ્સે મેકડોનાલ્ડ અને અલબુસ પાસા વચ્ચે ઇજિપ્તની સ્વતંત્રતા સંબંધી બે કોલકરાર ચાલના હતા (આ કોલકરાર ઇજિપ્તે નહિ સ્વીકારવાથી ત્યાંથી જ અટકી પડ્યા છે) તે મુજબ ઇજિપ્તને સ્વતંત્રતા આપતાં ચાર મુદ્દાઓ બ્રિટને પોતાની સત્તા અને વહીવટમાં રાખેલા છે. (૧) બ્રિટિશ શહેનશાહતના વહેવારનાં અવરજવરનું રક્ષણ (૨) પરદેશી રાજ્યોની ઇજિપ્તમાં ડખત્ર કે દરમિયાનગીરી (૩) પરદેશીઓના દિનનું રક્ષણ (૪) મુદાત. હવે આ કરારો ઇજિપ્તે નહિ સ્વીકારેલા હોવાથી આ કોલકરાર પહેલાંની રિયતિને આધારે બ્રિટન ઇજિપ્ત સાથે વર્તવ કરે છે અને તે મુજબ પરદેશીઓના દિનની ખાતર ઇજિપ્તની અંદર ભરાતી સભાઓનું બિલ તે ડરાનીને અટકાવે છે.

બ્રિટન જેવું સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી રાજ્ય કેવી કેવી દલીલો કરે છે અને કેવી જાળબમાં હાથ ધાલે છે ! ઇજિપ્તને પોતાના જનમાત્ર વફાલાં નહિ હોય તે પોતાને નુકસાન થાય તેવાં બીજો પત્રાર કરે ? પરદેશીઓના રક્ષણને બહાને બે સભાનો કાયદો પણ બંધ કરાવી શકાય તો ૧૯૨૨ ના કોલકરારો સ્વીકારીને પણ ઇજિપ્તને શો લાલ ઘઈ શકવાનો હતો ? અને જર્મનીની લઝાવક વૃત્તિને દબોશાં નિદાનાં બ્રિટન

પોતે શું કરે છે ? તરત મનવારો મોકલવી
ડરાવે છે. જો પરદેશીઓના હિંતની વાત જ
ખરી હોય તો ખ્રિસ્ત ઇજિપ્ત ઉપરની સત્તા
લીગ આફ નેશન્સને કેમ સોંપી દેતું નથી ?
સાચી વાત તો એ છે કે ખ્રિસ્તને પોતાનો
સ્વાર્થ કે સત્તા જરા પણ હોવામાં નથી. અને
આમાં પક્ષનો ન્યાય તો ત્યારે તે જળા દેખે
ત્યારે જ વિચારી શકે છે.

* * *

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સુસેદ દરખાસ્ત-
નો જવાબ સર આર્સ્ટન ચેમ્બરલેને
પાળ્યો છે. તેમાં મિ. કેસીંગની કક્ષમો તેમણે
માન્ય રાખી છે પણ તે સાથે બ્રિટિશ સહ-
નસાહતના દિનમાં કેટલાક અપવાદો પોતાને
માટે રાખેલા છે. તેમાં મુખ્ય એ છે કે ફિન-
લેન્ડ કેટલાક દેશોનું અખંડત્વ અને ક્ષેત્ર સચ-
વાઈ રહે તે ખ્રિસ્તને માટે આવશ્યક હોવાથી
તે સાચવવાને તે બંધાય છે. અને તેના રક્ષ-
ણને માટે તે લશ્કરી ચલાઈ કરે તે આત્મ-
રક્ષણની ગણવી જોઈએ. આ સરતોએ તેઓ
કેસીંગની યોજનાને સંમત થાય છે. આવા
પ્રદેશો કયા કયા છે તે સંબંધી પાર્લિમેન્ટમાં
પૂછાતાં તેમણે ઉગાઉ જવાબો આપ્યા છે. આ
પ્રદેશો કયા કયા તે કોઈ કહે ત્યારે જ જણાય
એમ નથી. એ પ્રદેશો બીજા કોઈ જ નહિ
પણ ઇજિપ્ત અને હિંદુસ્તાન છે. એટલે જગ-
તની સુસેદ રાખવા ખ્રિસ્ત ખુદી છે પણ તે
કરતાં પણ ઇજિપ્ત અને હિંદ રાખવા તે વધારે
ખુશી છે. પરંતુ હિંદ જગતની સુસેદમાં કેવું
આઈ આવે છે તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે.
અમેરિકાના એકઠાએ ખ્રિસ્તની ફારીન આદિ-
સને, બધાં સંસ્થાનો અને હિંદુસ્તાન પણ આ
સુસેદ ઉપર સહી કરે એવી નોટ આપી છે.
આના ઉપર હિંદ સહી કરે એનો એટલો
જ અર્થ કે હિંદ પોતે લગાઈ દીડે ખ્રિસ્તની

સ્વતંત્ર ન થઈ શકે, પણ ખ્રિસ્તને દિવને કબજે
રાખવા લગાવક સાધનોનો ઉપયોગ કરે તે
આત્મરક્ષણમાં ગણાય ! આવી સ્થિતિમાં હિંદ
તેના પર સહી કરવાનો શો અર્થ છે ? જાપાને
પણ અમેરિકાના આ કહેણને આવકાર
આપ્યો છે. લીગ અને લોકાર્નોની સલાહની
જવાબદારીઓને આનાથી વાંધો ન આવે.
એવી રીતે તે સંધિમાં સામીત થવા ખુશી
છે. અને માને છે કે જે છ રાજ્યોને આ
સંધિનાં કહેણો મોકલ્યાં છે તે જો આમાં
સામેત થાય તો આ સરતોથી વિચલો બંધ
કરવાનું કામ વ્યવહાર થઈ શકશે. પણ જાપા-
નને પણ થીન ઉપર દાઢ છે.

* * *

તુર્કિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાનની સંધિ

અફઘાનિસ્તાનના વિચક્ષણ શાહ અમાનુ-
લાએ તુર્કિસ્તાન સાથે સંધિ કરી છે. અને
દબેશાં માટે શાન્તિ સાચવવા બંધાય છે.
દરેક દેશ બીજા દેશ સર્વ પ્રકારે અને તેટલા
વધારેમાં વધારે અતુલ્યથી જોશે. લગાવક આર-
નોમાં બેગાં રહેવા સંબંધી ઉલ્લેખ નથી. લગાઈ
કાયદો અને વિજ્ઞાનના વિષયોમાં નિષ્ણાત હોય
એવા માણસો અફઘાનિસ્તાન મોકલવાને તુર્ક-
સ્તાને સાથે લીધું છે.

આ સંધિથી એશિયાનાં બે આગળ પડતાં
અને સુધરેલાં મુસલમાની રાજ્યો સંધિમાં આવે
છે. યુરોપે સ્વાર્થથી અને ગર્વથી એશિયા-
વાસીઓનો એટલો અનાદર અને અપમાન કર્યું
છે કે એશિયાનાં રાજ્યોને ધીમે ધીમે બેગાં
થવા વિના આજવાનું નથી. એમાં જ એમનું
અથ રહેલું છે.

દારૂની ખરી

દારૂની ખરીતો સમૂળગો અટકાય કરી શકાય છે. નહિ તેની તપાસ કરવા સરકારે એક કમિટી નીમી હતી, આ કમિટીએ (૧) દારૂ બંધ કરવાની અને બંધ કરવા માટે જે નવા નોકરી રાખવા પડે તેને લીધે કેટલો નવો ખર્ચ કરવો પડે, (૨) તે ખોટ પૂરી પાડ્યા આવકનાં કયાં નવાં સાધનો છે અને (૩) નવા કરવેરા કઈ રીતે લેવા તેનો કાર્યક્રમ નક્કી કરી આપવાનો હતો. આ કમિટીની અહુ-મતિ આ ખોટ ૬ કરોડની ગણે છે અને નવી આવક ૪૦૩ કરોડથી વધારે જોગવી શકાય તેમ ન હોવાથી સરકાર દારૂની બંધી કરવાને પોતાને અશક્ત જણાવે છે. ખરી રીતે આ વિચારસરણી જ ખોટી છે. દારૂ ખરાબ હોય તો તેને બંધ કરવો જ જોઈએ. વળી આ ગણતરીમાં એ પણ સમજવું જોઈતું હતું કે દારૂ બંધ થવાથી સામાન્ય ગુન્હાનું પ્રમાણ ઓછું થવાનું તથા દરેક માણસની કમાવાની શક્તિ વધવાની અને તેથી એકંદરે મરકારને ન્યાય, પોલીસખાતાનું ખર્ચ ઓછું થવાનું અને ખીજી આવક એની મેળે વધવાની. પણ સરકાર પોતાનો આશય દારૂમાંથી જ મેળવી શકે છે, દારૂની બંધીમાંથી નહિ. ગમે છતાં દારૂની બંધી એ જ પોતાનું ધ્યેય છે એમ તો કહી શકે છે!

સરકારને તો બધે જ એમ ધ્યેય વિરુદ્ધ જ નમસ્કાં ભરવાં પડે છે! દારૂને તદ્દન બંધ કરવો છે છતાં દારૂ ચાલુ રાખવો પડે છે, દિલ્લે સ્વતંત્ર કરવું છે છતાં દિલ્લે દરેક આપી શકતા નથી, ખેડુતને સુખી કરવા છે છતાં તેની પાસેથી વધારેલું મહેસુલ લેવું પડે છે! સરકાર ગિચારી શું કરે?

પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટનું અવસાન

આ માસમાં જુનાગઢ બહાઉદ્દીન કોલેજના પ્રોફેસર હરિલાલ માધવજી ભટ્ટનું ખેદકારક અવસાન નોંધવું પડે છે. સદગત પ્રો. મેલ્હીના એક પ્રિયશિષ્ય હતા અને ઘણા સમયથી બહાઉદ્દીન કોલેજમાં જ નોકરી કરતા હતા. સાહિત્યમાં અને સમાજના પ્રશ્નોમાં તેઓ સારો રસ લેતા. તેમના મિત્ર પ્રોફેસર બળવંત-રાય ઠાકોરની સાથે તેમણે 'પ્લુટાર્કનાં જીવન ચરિત્રો' નું ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્યું હતું જે પુસ્તકની દૃષ્ટિએ તેવી કદર થઈ નથી એ શોકની વાત છે. તે સિવાય તેમણે હિંદી રાજબંધારણ ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું છે. સદગત માસિકોમાં પણ જુદા જુદા વિષયો ઉપર લેખો લખ્યા અને તેમના લેખો 'પ્રગ્ધાન'માં પણ આવેલા વાચકોએ જોયા હશે-પ્રો. ઠાકોરના દિલ્લના રાજ્યતંત્ર ઉપરના પુસ્તકની લેખમાત્રા તેમણે હમણાં જ પૂરી કરી.

સદગતે તેમના પ્રેમાળ અંતઃકરણથી વિદ્યાર્થીઓને તેમજ મોટા મિત્ર મંડળોને પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. કોઈને પણ મળનાં તેઓ ભક્તમનસાધ સરસના ઔજન્યની છાપ સચેત પાડતા દરેક પક્ષના ગુણની કદર કરવા દરેકનાં હિત્તુક દેહોનાં દેહોનાં પ્રણુ લેખની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. એમના અવસાનથી ગુજરાતે એક ખરેખરા સર્જન ગુમાવ્યા છે.

સદગત પ્રો. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટના નેઓ ભનીજ શાય. તેઓ પોતાની પાછળ પત્ની અને પુત્રીઓની પ્રજા મૂકી ગયા છે. તેમનો એકનો એક પુત્ર બે-એક વરસ ઉપર મરણ પામ્યો હતો. તેમના કુટુંબને અને આ દુઃખમાં દિલ્લોજી દર્શાવીએ છીએ. હૃદય તેમને પરમ શાન્તિ આપો.

શ્રીયુત કાન્તિલાલ નરોત્તમદાસ કાપડિયા

આ ઉદાર સાહિત્યપ્રેમી યુવાન માત્ર ૨૨ વરસની વયે દેવશોક થયા તે ધણો ખેદકારક બનાવ છે. મહાગત સાદર નહોતા, સાદર હોવાનો એમનો દાવો પણ નહોતો, પણ સાહિત્યને દરિદ્રાવરણમાંથી ઉદ્ધારવાની તેમને તીવ્ર ઇચ્છા હતી. તેઓ એક શ્રીમન્ત કુટુંબના એકના એક પુત્ર હતા. આટલી નાની વયમાં પણ તેમણે સાહિત્યને માટે ઘણું કર્યું હતું. તેમણે 'યુગમર્મ' ને મદદ આપી હતી, 'કૌમુદી' ને પણ મદદ આપવા

તેમણે યથા દત્તા અને છેવટે 'સુવર્ણમાલા' ને તેમણે થોડા માસમાં જાણી કસાએ આપી મૂક્યું હતું. તેઓને ઇશ્વરે વધારે રહેવા દીધા હોત તો તેઓ સાહિત્યમાં ઘણું કરી શકત, પણ તેમની અનેક આશાઓ તેમના જીવન સાથે ઠરણ રીતે છેદાઇ ગઈ.

મહાગતનાં માતૃપિતાને અને તેમના કુટુંબને અમે આ દુઃખમાં દિવાસો આપીએ છીએ. મહાગતના આત્માને પરમ શાન્તિ મળે એમ અમે પ્રભુ પાસે માગીએ છીએ.

* * *

અમદાવાદ યુગદાત સાહિત્ય સભાની તા. ૧૪-૪-૨૮ ની સભામાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવ કરવામાં આવ્યો છે:—

(૧) ૧૯૨૮ ની સોંપમાં પ્રસિદ્ધ યથેશં નાટકોમાંથી, જે નાટક સાહિત્ય સભાની નીમા-વૈધી: કમિટી સર્વોત્તમ દસવશે તેના લેખકને સાહિત્ય સભા તરફથી રૂ. ૫૦) પચાસ ઇનામ આપવામાં આવશે.

(૨) તે જ પ્રમાણે આપણા આમાજિક પ્રજો ઉપર સારી અસર કરી શકે તેવા ને ઉચ્ચ વિનોદ ને કટાક્ષવાળા ૭ નિબંધો માટે પણ રૂ. ૫૦) પચાસનું ઇનામ સાહિત્ય સભા તરફથી તેના લેખકને મળશે.

(૩) વર્ષ દરમિયાન જે સ્ત્રી લેખકનો રચેલો ગરબો સર્વોત્તમ દરજે તેને પણ રૂ. ૨૦) વીસનું ઇનામ સાહિત્ય સભા તરફથી આપવામાં આવશે.

(૪) દરિદ્રાઈમાં ઉતરનાર લેખકે સાહિત્ય સભાની જાણ માટે જે પત્રમાં પોતાનો લેખ પ્રમિદ્ધ કર્યો હોય તેની એક નકલ નીચેને સરનામે મોકલવા બચવર થા કરવી.

પ્રોફે. મુવલાઈ આનંદશંકર મુવ
આમલોદના કુવાની પોળ, અમદાવાદ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬

આધાડ : ૧૯૮૪

અંક ૨

લગ્નમાં બ્રહ્મચર્ય*

અથવા

સંયોગે વિયોગ

નાટિકા મધ્યયુગની

[આ નાટિકાનું વસ્તુ જુદે જુદે રૂપે ઘણી લોકવાર્તાઓમાં મળી આવે છે. પણ કલાકારનું હોશિયાર તેને કહેવાની રીતમાં છે. પ્રા. કાકોરે આપણા સાહિત્યમાં અનેક નવા પ્રયોગો કર્યા છે. આ નાટિકાપ્રયોગ પણ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી નવા પ્રયોગ છે અને તે આપણા સાહિત્યની એક નવી દિશા બતાવે છે એમાં શંકા નથી.—તંત્રી]

અથ મંગલમ્

સ્થલ : રંગભૂમિ. સમય : નાટિકાભિનયનો આરંભ. મુખ્ય પાત્રો : બંસીશર્મા, હંસીશર્મા.

[અંદરથી એક બે ને ત્રણ ઠોકાર થતાં આગલી પડદાનેડ વચ્ચેથી ડાબાજમણી ખસેડતા બંસીશર્મા અને હંસીશર્મા એ કિયોરચુપ પાછે રંગે લડી જઈ તપ્તા વચ્ચે કુલોની તાસની પાકળ અધર્મદ્રાક્ષરે દોષીઓ કમળે છે એવી ગોળ રીપાઈની બે બાજુએ લગ્ન રહે છે. બનેનો પોષાક સૂત્રધાર બેવો છે.]

બંસી૦ (કુલોની એક એક અંજલિ શ્રેતાઓ તરફ ઉરાડી હાથ જોડીને) ઝૂ નમોનમઃ, નમો હંસી૦ (ગુરુબો, નમોસ્તુ આઘનાટયાચાર્યેભ્યો મુનિભરતેભ્યો, નમોનમઃ શ્રાવૃન્દાવસ્થિતેભ્યઃ

શ્રી નારાયણેભ્યઃ

બંસી૦

છે લગ્નમૂલ સંસાર,

છે લગ્નસાર સંસારઃ

* આ નાટિકા કે તેનો કોઈ ભાગ બજાવતા પહેલાં ક્ષત્રીની લેખી પરવાનગી મેળવવી.

ઝંસીં

કે લગ્નજાળ સંસાર,
વા લગ્નજાળ સંસાર.

ખંસીં તો આ અમારા એકથા અનન્તજાળી દશ્યને લગ્ન કહિયે, સંસાર કહિયે, સુખદુઃખ કહિયે, ઇતિદાસ કહિયે, પુરાણ કહિયે,

ઝંસીં સુકસારિકા કહિયે, વિદ્યાતાનાં વિધાન કહિયે, ભાગ્યનો ખેલ કહિયે, વિચિત્ર ઘટના કહિયે, તાબુત કિસ્સો કહિયે,

ખંસીં અદ્ભુત અનુભવ કહિયે, વા ધર્મે જીવ કહિયે,—સાર અને અર્થ ખેંચિયે તે પ્રમાણે નામ. અને અર્થ વિશે તો જાણિયે છિયે જ ને,

ઝંસીં કે કપાળે કપાળે જુદી મતિ, ભાધ ખંસી, જુદી મતિ.

પ્રેક્ષક (શ્રોતાઓમાંથી તખ્તા ઉપર ચઢી ગયાંને) તે, સૂત્રધારયુગલ, આપને નમસ્કાર-પૂર્વક પ્રશ્ન પૂછીશ કે આ ખેલનું નામ આપ પોતે શું અમને તહીં કહો ?

ખંસીં (ખં. ડં. એક બીજાને 'તું જોલ !' 'તું !' એમ ઇશારાથી ચઢાવે છે તે પાંખી) જી, વિશ્વસૂત્રધાર શ્રદ્ધાજીએ સૌને પોતપોતાની સુદ્ધિ આપીને સર્જેલા છે, એટલે આ એમાં રૂપ મૂત્રધારમાલકો આવાઆવા સવાલના જવાબ દેવાનું આપણ, દે ભાઈ ઝંસી,

ખંસીં } કરે ખરા વારુ ? નાઆઆ જ કરે !

ઝંસીં } સ મ જ્યા મે દ ર આ ન !

ખંસીં છતાં અમ બાલકોનો દોષ. વસે અને અમારા પાંખી આવનાર અમારાં શીખાઉ નટનટીમાંથી કોઈ ભૂલચૂક કરી બેસે, તો સૌને માફી મળવા કાળે,

ખંસીં } હે કલાઓગી ભલા ભગવાન, હોય અમે જે આખી નટચમૂ વતી તદમને પુણે
ઝંસીં } ચઢાવિયે છિયે, અને સાદાંજ દંડવત નમસ્કાર પણ કરી લઈયે છિયે. ક્ષમા કરજો, હયા રાખજો, ઉદાર દજો, ભગવાન !

[ખં. ડં. પોતપોતાની જગ્યાએ વિધિપૂર્વક સાદાંજ નમસ્કાર કરે તે, એટલે પ્રેક્ષક અને પદલા જઈને એક જગ્યા કરીને શ્રોતાઓમાં જાણી જાય છે.]

પ્રવેશ ૧૯૯ : વધામણી અને દસ્તાવેજ

સ્થાન : કેસરીસિંદજી ઠાકોરનું ગામ. સમય : ત્રેત વડ પડવો બીજા, મધ્યાહ્નોત્તર.

સુખ્ય ખાતો : નીમચંદ, ખારોટ, કેસરીસિંદજી ઠાકોર.

[જામના બજારમાં પરગામથી આવતો ખારોટ દુકાનોની જે દારોને જોતો જોતો કોને પામું એવા વિચારમાં જણાય છે, ત્યાં વચ્ચેની જગ્યા ગોઠી દુકાનેની—]

નીમચં પધારો પધારો ખારોટ ! (ખેસરી ગાદીને ઝાપટતો) આ છોટું દાટ જ પાવન કરે ને બાપુ ! (ખારોટ ગાદીએ બેસી એ છુટા તર્ફ જુલે છે ત્યાં) આ ગામમાં આપનાં પગલાં પેદી વારકાં જ ચિંતાં દોરે છે. પબ્બ, આપુ, દિયે આપનો દોષો, તાજો કરી ગયાનું.

(હાથમાંથી હુકો લઈને પડદા તરફ જોઈને) ખીમિયા, એ ખીમિયા, ખેમિયા એ ! મ્હારા દીકરા ખોરડાને કિયે ખૂલે ભરાણો... (પડદા પાછળ જોઈ) બે એલા ખીમા, બાપુ પધાર્યા છે તે રૂપાનો કળશો ભરીને લઈ આવ્ય. પવાણું ભૂલતો મા, હો કે ! (પડદા પાછળ જઈને ખૂલેથી લોટો લઈને નીચે મૂકે છે.) લે, આ બાપુનો હેકો, તાજો કરી સ્વાદ. (હુકો આપી પીકદાની લે છે. લોટો પીકદાની લઈ ખારોટ પાસે આવતો) લિયો ખારોટ, લિયો હું ધાર કરું, લાંબો પંથ આવ્યા લાગો છ, તે તાજ આવ્ય. (ખારોટ પીકદાનીમાં હાથમાં ઘોઈ, જમણો હાથ મોંએ લગાડી તેમાં લોટાની ધાર ઝીલી પાણી પી લે છે, એટલે સોપારી કાતરતો) બાપુ, ખારોટનાં પગમાં તો કોઈ મોટાં શુભ નમતે જ હોય, આપલા.

ખારોટ (સોપારીનો બૂકો મોંમાં નાખતો) શેઠ, બાપુ મદારસિંહજી બે અઢી વર્ષ ઉપર દેવ થયા, તેમની ડેલીએ શુભ સમાચાર દેવા દડમજલ આવ્યો છું. આ છેલ્લું ગામ કેવું કહેવાય તેને પાદરે જ ઘોડાને વસન્તની સ્થેર લાગી ગઈ, એટલે અને એ શુકન પણ એન, ઇ જેવું એકે નહીં, તે મ્હારા ઘોડાને ઘોડીના માલેકને સોંપતો આવ્યો છું. ઘોડી છે પણ સગત, ફૂણી રેશમ જેવી. પણ ગામ બ્રાહ્મણિયું તે ખીજું સ્વરૂપા જોઈ ઘોડું જ ન મળે.

લક્ષ્મી, કેસરીસિંહજી ડેલીએ જ હશે ના, કે લીમસિંહજીને ગામ પધાર્યા છે ? એમની ડેલી ક્યાં આવી શેઠ ?

નીમઠ (ખૂલેથી તાજે કરેલો હુકો લઈ આવી આપતો) સ્થો બાપુ, અમારા ન્હાનકડા ગામ લગી આપ જેવાનું પધારવું મોટા વરાચવસરે જ હોય ને ? પણ, બાપુ, જરા તકિયે નીરતિ બેસો તો ખરા. દમણું કઢુમ્બોડુંગો આવશે. અમે સૌ અહીં મદારસંઘજી અને એમના વડીલ જોરાવરસંઘજીનો દીકલ રોટલો જ આજ પણ પેટીથી પાઈયે છે. (સોપારી એળચી આપતો) એલા ખીમિયા, સોમચંદને પૂછ, કઢુમ્બાને કેટલી વાર ?

ખારોટ ના શેઠ. આંહી કે ડેલીએ કુસુમ્બો મ્હને ન ખપે. પાણી મેલે સાત વર્ષ વલાં ગયાં છે, ને અખાત્રીજનાં લગન લીધાં છે, તે હું તો ડેલીએ જ જમરા.

નીમઠ સ્થો ખારોટ, એ વધાઈ ઉપર આ સાકર, ના લ્હમને મ્હારા સમ ! આ રાંક વાણિયાના સમ ! (સાકરના ગાંગડા ખારોટના મોંમાં મુકી આપે છે. બોલો સાકર અને બોલો બદામ ખારોટના ખેસને છેડે ખાંધી આપે છે.) લગન તો કેસરીસંઘ બાપુનાં ને ? હારા ! લલું કરજો લગવાન ! હવે આ ધવડિયાનો જીવ હેકો બેકો. હું તો ટાંપી જ રહો તો, જે પારણામાંથી સગપણ કરેલાં ને બાપુ દીપસંઘજી કેમ વરસ ઉપર વરસ વ્હેતાં જ મેલતા દરો. .

(ખારોટને લેકવાની અધીરાઈ જોઈ) સ્થો ખારોટ, હું જ આપ બેગો આવું ડેલીએ. ખીમિયા, સોમચંદને કહી દે કઢુમ્બો નથી જોતો, પણ બહાર હાટે આવીને હાટ સાચવે. અમે હાલ્યા ડેલીએ કેસરી બાપુને વધાઈ દેવા. ને ખેમિયા એ ! તું પ વાંસેવાંસે ઘોડો આવ્ય, હો કે, કાંઈ કામકાજ પડે.

[ખારોટ લે છે. નીં અમરાઇએથી એક ચોપટો બગલમાં મારતો તેની જોડે યાય છે. કંઈ સાંભરતાં પાછો ફરી મજસ લેવાથી અંદરથી કેક ન્દાની ચીજ સાચવીને ખીસામાં સોરવી દે છે, અને તેના ઉપર એક બાંધતો બાંધતો ખારોટની જોડે યઇ બચ છે. બગલ ચડાવી ગામનાં ખારડાં મુકા અને ઝોલરાદી આવેલી ન્દાની ધાર સ્થર છે. ધારને એ છેડે એ છૂટા છૂટા દરબારજડ છે, જે પ્રમાણમાં ન્દાના ઢોલાથી ડેલીઓ ઠંઠેવાય છે. હાથા હુકે ચણેલી ડેલી કેસરીસિંહજીની છે; ખીજ એના પિત્રાઈ “ કાંકા સાહેબની ” ની છે. બંને પકડ ! પકડ ! બોલી રહી હોય ને એવી દાલદલાત છે.]

પોતાની ડેલીના દરવાજા ખડાર કેસરીસિંહજી એ શિકારી સાથે વાતમાં છે, ત્યાં શેઠ અને બાંધુદને આવતા જોઇ શિકારીઓ રજ લે છે. અને—]

કેસરીં (મોટીથી) આવો, આવો શેઠ. કેં જતાવલે પગે આવો છો ને ? અને આ હારે ખારોટ ક્યાંના આવી સ્થડયા ? આવો આવો ખારોટ. (બંને સાથે હાથ મેળવે છે. નીં પગે લાગતો હોય એમ નમી લઇને પછી હાથ મેળવે છે.)

નીમં ધણી ખમા, બાપુ, લગવાનની આપના ઉપર કિરપા છે. ખારોટ, દિયો વધાઇ !
ખારોટ (પાછમાંથી લગ્નપત્રિકા કઢાડી લલકારતો)

કવિત

લલો લલો સૂર્યબંસી	કેસરી કેસરી રોખો,
મહારનો મિત્ર દીપ	આશીર્વું કઢાવે છે:
જેબને જે સામસામા	કોલ એકમેક દીધા,
મહારના પાટવીને	દીપ યાદ લાવે છે:
મહાર તો સિધાવ્યા ને	દીપનાં ય અંગોઅંગ,
દાંત આપ્ય કાન કેચ	કાળ વિકળાવે છે:
વળા મિત્ર ભેગો થાવા	દીપ હવે ઝંખે રોજ,
કોલ પાળવાનું તેથી	મ્હોરત મુનાવે છે.

—બાપુ કેસરીસિંહજી, મજ રંક ખારોટનાં આપને વધામણાં. ચાર દી ઉપર બાપુ દીપસિંહજી એકાએક માંદા યઇ ગયા, એટલે સુવાણુ યતાં તુરંત જોષી મહારાજ તોડવીને નક્કી કર્યું, અને આજ પ્હો ક્ષટતાંમાં જ આપને હથોડત્ય પ્હોંચાડવા એમણે મોકલેલ હયો આ લગ્નપત્રિકા. એમાં લગન અખાત્રીજનાં લીધાં છે, અને દાથેવાલો એન ગોરજવટિકાનો લખ્યો છે.

કેસરીં (મનની મુઝવણ દાખી રાખીને વિવેકથી) પધારો પધારો ખારોટ ડેસીમાં.

(અંદર જતાં જતાં) ખારોટ, આપના વેણમાં મણા હોય નહીં, દરબાર સાહેબ દીપસિંહજી તો અગારે વટીલ જ. એમનો પડયો બોલ મહારસિંહજીના છોરુને માથે ચડાવે જ છૂટકો. બેસો, બેસો નીમચંદ શેઠ, બધા ત્દમે જ હારે આવ્યા !

નીમં ખમા બાપુ, મ્હારે આવતું જ જોયે ના: ને, બાપુ, કાકાસાહેબને વધાઇ પૂગાડવી, તે—

ખારોટ કેસરીસિંહજી, અખાત્રીજને હવે ક્યાં વાર છે, એટલે દીપસિંહજી બાપુની આજા છે મ્હારે જ કાકાસાહેબને વધાઇ દેવી, વળા ત્યાં ય ન રોકતાં બામસિંહજીને

ગામ જવું, અને અમારાં મોટાં કુંવરીયા તેજ્યા સાહેબને લઇને કાલ રહેવારે જ પાછા વળવું. તો બાપુ (જિભો યતો) મહેને—

નીમં ૦ એમ તે કાંઈ હોય, બારોટ ? (વડરણ કહેલા દૂધના કોટારા લાવે છે તે જોઈ) હો આ જરા ચાલતું કરો ત્યાં નારતો પણ આવે છે. અને બાપુ ! (કેં ને જરા આધે લઇને કાનમાં) બારોટ રોકાય એમ છે નહીં તો એમને વધાઈના સરપાવ માટે કાંઈક અપાઈ દેવું જો 'યે. માળા કે ખીલે દાગીનો છે હાજર ? (કેં ખોલે તે પહેલાં) ન હોય, તો ય ચિન્તા નહીં: ભગવાને મહેને સુઝાડ્યું તે હું આ હારે લેતો આવ્યો. (નંગવાળી વીંટી દેખાડે છે.)

કેસરીં ૦ કેટલાની હશે ? નંગ તો મઝાનું ઝગઝગે છે.

નીમં ૦ (ચાળીશકની હશે તેને વિશે) તો ! આવે રૂડે અવસરે' અને આવા બારોટને નખતું દેવાય ? લાજ જ નખ ને ! કીંમત તો ચોપડે જે હોય તે ખરી: સવા સો'કની હશે. નંગ આપણી વાહવા કરાવે એવું છે એટલે બસ.

કેસરીં ૦ (બારોટ શકુનનું પાછું ન ઠેલાય એટલા પૂરતો જ નાસ્તામાંથી પેંડાનો એક કટકો મોમાં નાખી દૂધ પી લઈ જિભો યાય છે ત્યાં ખવાડને) એલા, આમની હારે કાકાસાહેબની ડેલીએ જ્યાં હેમુભાને મોકલ, ઝટ ! અને બે ઘોડાં સાબદાં કરીને ત્યાં મોકલાવ, બે ય લાઇને ત્યાંથી મામાને ગામ જવું છે.

(બારોટને) બારોટ, રોકાણા હવે તો કંડે પહોરે, તમારા ઉપર સરસ્વતીની મહેર છે તે કાંઈ રાસો કે મહાભારતનો પ્રસંગ સાંભળવાનો લાજ ખાટત. ગામલોકે હોસિહોસે આવત. પણ બાપુ દીપસિંહજીની તાકીદ છે એટલે લાચાર. (કોલીમાં ખીં ૦ ને પેસતો જોઈ) ખીંમુ, જા તું પણ બારોટ હારે. (બારોટનો હાથ ઝાલીને આંગળાએ પ્હેરાવતો) અ—ને અલિયો બારોટ, જિભા જિભા જ આવ્યા શું ને જાવ છો શું, તે ત્હમરે લાલકનો દરબાર ભરીને શિરપાવતું તો ક્યાંથી બને, એટલે ડુલ નહીં ને ડુલની પાંખડી આટલી સ્વીકારો.

બારોટ (ખુશખુશ થઇને) જિયો, બાપુ કેસરીસિંહજી જિયો: મોરનાં ઇંડાં આપલા ! (નંગ તર્ફ મીડી નજર નાખતો) વરકન્યા ઘણું જીવો ! શુભં ભવતુ મહારા રાજ ! હો આપ બેસો હવે મહારા સૂર્યવંશી ક્ષત્રિય !

(દરવાજે વળાવીને કેં અને નીં ૦ પાછા આવે છે, ત્યાં—)

કેસરીં ૦ નીમંચંદ શેક, માથે વડીલ તપતા હોય અને લક્ષ ચાય, તેવાને જ મઝા. આ તો દુનિયા જાણે વરરાજા કેવા દીપી જીકે છે, કેવા લાગ્યના પૂરા કે જુગતેજુગતી જોડ મળી છે, અને વરરાજાના પેટમાં તો કાંઈ ને કાંઈ ફાળ હોય ! અહોહો, દુનિયાદારીની શુંચયુંચામણી શી અટપટી !

નીમં ૦ ખમા બાપુ, આપ બધી વાતે ચકીર-મોકું રાજ ચલવો એવા, એટલે આપને કશી યે સલાહ દેવી હોય નહીં. લગન વરકુનાં વરલ લીધાં નહીં; અને હવે લીધાં તે છેક આખર મોસમે લીધાં. બે મહિના આગળથી તો કહેવુંતું ! આ તો શું ? આઝ પંદર દી યે પૂરા નથી રહ્યા.

કેસરી૦ ગરાસિવાભાઈનું સદા ય એવું. ખાણ એ તો જે લીધાં તે લીધાં. હવે પ્હોંચી કેમ વળતું તેનો જ વિચાર કરો. કેટલોક ખર્ચ કરવો પડે, કહો નેહ ?

નીમ૦ જુવો ને ખાણ, આપણી ડેલીનાં ત્રણ પેદીનાં તમામ ટાણાં ટૂંણાં ગદારે ચોપડે છે, ને સાચો વાણિયો હોય તેને ચોપડામાં હોય તે બધું ય હોય જીભને ટેરવે, આંગ-ગિયુંને વેઢે. આખર પ્રમાણે ખર્ચ કરવો પડે, ને ખામણખારોટભાટમાગણ સૌને તેના હક્કનું દીધું ને'યે. આ ડેલીએ પાટવીના લગનમાં ધામધૂમ પણ ને'યે. વળી ફરતા મુલકના ભાષણમાનુંના બેવાર. સટાણાં ક્યાં વારે ઘડિએ આવે છે ?

કેસરી૦ એટલે જુમલે આંકડો પાડો નેહ ? ખાણ પાછળ દાંડો કયો તમાં બારે મહિના મળીને અદારેકે હગ્ગર થયા હશે.

નીમ૦ આપના લગનમાં એટલા બધા તો નહોં, ખાણ, લગન તો આદદશ દીની રમત; વળી આપણાં ઘોડાં અને રથને આખો મુલક વખાણે, દાણાદૂણીની આપણા કોહારે વાત જ શી, પણ તો ય બારતેર હગ્ગર તો નાખી દેતાં થાય, ને એકમે હગ્ગર હાય ઉપર રાખવા સારા, કુલીન ઘરને તુળિયું જણાઈ જાય એના જેવી બેધજન્ય એકે નહોં. એટલે, ભગવાન આપનું ભક્તું કરો. ખાણ, પંદર હગ્ગરથી ઓછે નહોં રડે. વધશે તે તુરત પાછા ક્યાં નથી દેવાતા ? એમાંથી છે કેટલા ખાણ ?

કેસરી૦ ઘરમાં ? આ ડેલીમાંનું કાંધ ચે ક્યાં લદમને અજાણ્યું છે ? પંદર હગ્ગર તમારે નેહવા પડશે.

નીમ૦ શોભચંદને રાતે જ મોકલીને રાહરના સાદુકાર પાસેથી આણિયે ભારે. તેની તો આપના પ્રતાપે ચિન્તા નય. પણ, ખાણ, વ્યાજ આકરું ભરતું પડશે, તે કાઈ આવકમાંથી દીવાળી દીવાળીએ ચુકવાય એમ છે ?

કેસરી૦ આ ગરાસમાંથી તમારું ક્યાં કાંધ ચે અજાણ્યું છે ? ચોપડે તે બધુંય ગોંઝે એમ કહો છો, તો ય બૂલી ગયા હો તો જુવો દારે લેતા આવ્યા છો તે ચોપડો. પણ હું જ સંભારી આણું. અદાએ લદમારા દાદાને એક પછી એક ચાર વાટી લખી રીધી, એક એકથી તોફા, તે દીથી ખાતું ચાલે છે. ખાણ શોખાન અને હાચના ઉદાર તે એમણે લદમારા જાપને ને લદમને બીજી ત્રણ વાટી અને ચાર ખેતર, વચ્ચે લણા દધયે તો કાઈ દિશામાં શેઠો ન લાગિયે એવાં, એક ઉપર એક લખી રીધાં. ઉપર આવ્યો ખાણુતો દાંડો. તે પેટે મેં જ લદમને ઘરાણે દીધાં, એક વાટી અને બે ખેતર. ચાલતી લિપજમાંથી વેતરી વેતરીને એ ખર્ચનો કેટલો ભાગ મેં કેમ નેહવ્યો, મહાદું મન જાણે છે ! વળી વેઢિયા પડવાનો અમારો વહીવટ જ નહોં, તે નેતા નથી આ ડેલી જ કેવી હાલદવાત ચઈ ગઈ છે ! પંદર હગ્ગરનાં રાણીજી પધારશે, પછી એ કેટલા દીમાં રાણીજીનાં ચરણકમતમાં લાંબી ચઢને દંડપત પ્રણામ કરશે, ભલા ?

નીમ૦ ભગવાન ભક્તું કરે, ખાણ, એવાં અપદ્ધકનિષાં વેણુ આપને ન જાન્ટે. આદદશ ખેતર ને ચાર વાટી, ગોં હજી આપની છે ને, ખાણ !

કેસરી૦ તે ?

નીમ૦ બે ખેતર ને એક જ વાટી લખી દેશો તો આપને જણાશે ય નહોં અને ભગવાન એક મોસમ મુક્યો એટલે નેહ લ્યો દસ હગ્ગરનો મગસો ! રાણીજીને પગલે હું. તો

આપને સુખચમન અને દેહીની જાહોજાહી લાખું છું. ભગવાન આપનું ભહું કરે, મહારા અન્નદાતા !

કેસરી○ નીમચંદ શેઠ, આપુની વર્ષી વાળનાં મેં પાણી મુક્યું છે તે ત્હમને નહીં ખબર હોય ? નીમ○ ચું બાપુ ?

કેસરી○ એક તમ્મ ભોં પણ આ દાયે હવે કોઈને લખી દેવી નથી. તત્તવાર ખાઈને કે શિકારમાં બંદૂક છટકે ને મોત આવે તે રૂકું, પણ જમીન ધરાવે મુકવાની તો દદ આવી રહી. હવે કેસરીસિંહ એવી સહી આપે તો જાણવું કે કેસરી મદાર-સિંહજીના પેટનો જ નહીં !

નીમ○ અધધ મદારા બાપસિયા, મદારા અન્નદાતા !

(જુદી જ લાગણીથી) જિયો કેસરીસિંહજી જિયો ! જિયો સતજુગનો ખતરી જિયો ! જિયો મદારા યરા સાવજ ! ભલે મદારા બાપ ! મોં ન લખી દો તો નહીં જ વાત, પણ દસ્તાવેજમાં સહીસિંહો તો કરવાં પડે મદારા રાજ !

કેસરી○ કેવો દસ્તાવેજ ?

નીમ○ એમાં વાદી નહીં, ખેતર નહીં, ભોં નહીં, ખોરકું નહીં, કોઈ જાતની એકે જાતની ચાવર જંગમનું એમાં નામ નહીં ! એમાં, ભગવાન ત્હમારું ભહું કરે, ટેકની, ખતરવટની, સતજુગની જ સાખ આવે.

કેસરી○ (સમઝ પડતી નથી એટલે) શેઠ, સીધું ભણ્ણો, સીધું ને પાકરું, ને ચોગરદમ ખુશ્તું, સમઝ્યા કે !

નીમ○ ભગવાન ! ભગવાન ! મદારી ત્રણ પેઢીના કસમ, બાપુ ! દસ્તાવેજ સાવ સાચો ને શેઠડો જ, સો એ સો ચણ્ણેડી ચોખ્ખો ! આપની પાસે લખનજીખન ફગવીને હું ગરીબ વાણિયો માર્યો ન જઈ, મદારા અન્નદાતા !

કેસરી○ તમ્મ પણ કોઈ રીતનું ગીરી દેવાની વાત જ નહીં, એવે દસ્તાવેજ લખી દેવામાં કોઈ પાંતીનો વાંધો નથી : ભલે ને અંદર બીજું ચાલ્યું તે હોય.

નીમ○ તો ય બાપુ, વાણિયાની જાત બીકણુ. આપની તત્તવારના સોગન ખાસો, મદારા સવાજ ?

કેસરી○ તત્તવારનાં સોગન્દ, મદારી સાન પેઢીના કસમ, હું દસ્તાવેજની ચરતંથી પાછો પગ ખેંચું તો આખી ક્ષત્રિવટ ફૂલ ! ત્હમે ત્હમારો ભોલ પાળશો, નીમચંદ શેઠ, તો ત્હમારા મુઝે એવા લખાણુ પર હું સહીસિંહો કરી દર્શા.

નીમ○ ભગવાન ત્હમારું ભહું કરો ! ચોથે દિવસે તો આપને પૂરેપૂરી રકમ જોગે, અને જીલની શાખે જ મેળવવી રહી એટલે સોમચંદની નહીં નીપજે, મદારે જાતે જવું પડશે, આજ રાતે જ. પણ, બાપુ, મનમાં જરા ચે ખટક રહેવા દેશો નહીં, મદારા બાપજા. હું તો ગરીબ વાણિયો, પણ વડેરાઓએ દેહીની ભગતી ખડે પગે પચાશ વરસ કરી છે, અને આ નીમિયો ય તે એના ગમ પ્રમાણે કુળવાન સાખવાન વાણિયો છે. પંદરથી વીસ લખરની શેઠક ને શાહજોગ ચિટ્ટીકે મદારાં બાપુના પગમાં ચોથે દીએ જ દાજર કરીય. ભગવાન ત્હમારું ભહું કરો, બાપુ !

[પડતો પડે ર.]

પ્રવેશ ૨ જો : દસ્તાવેજમાંથી છૂટકારાનો માર્ગ

સ્થળ: કેસરીસિંહજીની મેડી. સમય: દસેરા પછી ત્રીજે ગોથા દિવસ.

પાત્રો : કેસરીસિંહ, કેસરબા : લીમસિંહ, તેજબા.

લીમં કેસુભા, લગનથી જુવાન યુવતી તાજગી પામે, ખીત્રો...ને ત્હમને બેને તો જોતાં જ અમારાં કાળજી વીધાઈ જાય છે. પાંચ મહિનામાં તો જાણે ત્હમે બે ય દશવીસ વર્ષ ધરડાં ચઢી ગયાં લાગે છે !

કેસરીં બાઈ, પાછી એ જ વાત ?

તેજબા ખમા, દોકર. પણ મ્હારી કેસરને મા ગણો તે ય હું, માજણી ગણો તે ય હું. અને અમારાથી—સાચું જ કહું છું, કેસુભા,—ત્હમારા બેના દયામણા દેદાર દેખ્યા જતા નથી. આ મ્હારી રમતિયાળ ઉધમાતિપણ કેસરબા ! એને ઘોડાંના શોખ, એને પટાળાછના કોડ, એ શિકારે ચડે, એ ખેડખાતર પણ હાથે કરી જાણે, જાણે બાઈમાણસ જ નહીં. એ કડિયાકામ સુધારકામ લુહારકામ કંસારા-કામ જાણે. ટૂણી રજપૂતાણીના વેશમાં એ તો મ્હારો ઝેડો રજપૂત, પૂરો કસબી અને મનમોહ ! મરવાની એકે વાત એને ન આવડે એમ નહીં. 'પાપુએ મેળવી આપી પણ જુગતેજુગતી જોડ. કેસરબા લાખ જોખનવતીમાં એક પદમણી, તો કેસરીસિંહજી લાખ જુવાનોમાં એક બાલનવીર, બત્રીશે લક્ષણો સમ્પૂર્ણ, ચોસડે ક્ષામાં ઉસ્તાદ : અને એવાં બેની અસાધારણ જોડ આ ડેલીએ બેળા ધતામાં તો —દાખ રે મા ! દે' જાણે સો ય કોપ જીતયો, પ્રભુ જાણે કેદ રાંડ જક્ષણીએ એમનાં લોહી જ ચૂસી લીધાં ! (આંસુ સારે છે.)

કેસરબા (તેજબાને ખમે લાથ દેતી નીચી નજરે) મોટાંબા, દકરાણું તો દાંકારની બાપા; જે દશા રાગની તે જ રાણીની.

લીમં કેસુભા, આ મામલા વાસે શો બેદ છે તે ત્હમને ન પૂછું તો પૂછું કેને બાલા ? નથી કોઈ ને નથી જુવા. ત્હમારા અંતરના પૂરેપૂરા વિશ્વાસનું કોઈ જૂનું નીવડેલ માણસ પણ આ ડેલીમાં કે ત્હમારી આસપાસ ક્યાંય બાળતો નથી. જોડ્યો વાણિયો નીમે કાં'ક જાણે છે. આ કેસરબા અધું ય જાણે છે. એનાથી ત્હમે જરાય અંતરપટ રાખ્યો નથી. પણ હું કે ત્હમારાં બાબી નીમાને કે એમને પૂછ્યે એવાં અમને રાજી ગાતો છો ? ત્હમે સતજુગિયા ક્ષત્રિય, તો અમે કળજુગના પણ રજપૂત ખરા, પાપુ !

કેસરબા દોકર, વહીવ જોવા વહીવ અને બાઈ જેવા બાઈ લીમસિંહજી બાપુને અને મ્હારાં મોટાંબાને નહીં કહો, તો કહેશે કેને ? (તેજબા તેને બેરી પડે છે, પછી એક હાથે તેને પોતાની સોડે લાખી રાખી—)

તેજબા કેસરીસિંહજી, સુન્નતાનની દબૂરમાં પાછા મોકરી ઉપર જવાના દિવસ જરાઈ ગયા છે તે જાણો છો. પણ આ ત્હમારાં જિંડાં દખ્તો ઉપાગ જડે નહીં, ત્યાંજગી દોકરે અહીં બેઠા છે ને હું ચે અસવાની નથી. જઘને બાપુ દીપસિંહજીને મ્હારે કહેવું પણ રાં ! આ ત્હમારી જોડમાં અને આ અમારી જોડમાં હું આ પ્હેલી આંગણી

અને બીજી આંગળી જેટલો ય બેદ સમજતી નથી. બે ય એક સાથે નહોં તરી શકિયે તો એક વાંસે બીજી બેડે ફૂળશે, કહી રહ્યા !

કેસરી (થોડી વાર ત્રણે સામે બેઠ રહે છે; પછી જોડા નિઃશ્વાસ નાખતો) હાઈ, બાબી, ત્હમારાં જેવાં દેવને ફૂલેલ હેત આગળ હારી જાઉં છું. જેનો ઉપાય જ ન મળે તે જાણીને શું કરશો હાથ ? પણ રાજહક, સ્ત્રીહક અને અન્તરના હેતની હક ભેળી કરે છે, તો લલે જાણો. અમને બેયને ત્હમે બચપણમાં નાગાંનવત્તાં લાખ્યાં જ છે, તો આજે અમારી નમાવરથા ફરીને નિહાળો. (વળી થોડો નિઃશ્વાસ નાખતો) રાણી, દસ્તાવેજ આણો ને વંચાવો.

કેસરબા વિગત જણાવતા યાવ, ત્યાં આ આવી. (જાય છે.)

કેસરી ભીમસિંહજી, અહા બેરાવરસિંહજીથી માંડીને આ ડેલીની અવદશા બેડી. અને ખાપુની ઉદારતાએ ગરાસને કેટલો ઘોઠો વાગે છે તે ગણ્યું જ નહોં. એમનાં દાંડાના ખર્ચે મોટે વળી વધુ વારીખેતર વટાવવાં પડ્યાં. વારીખેતર જાય તેમ તેમ દોર ઘોડાં અને આશ્રિત રજપૂતકુટુંબો પણ આજાં યતાં જ જાય. જણુ અને જાનવર ગમે તેટલાં તેજસ્વી અને કસબી હોય, પણ પૂરતી ભોં જ નહોં એવી ડેલીએ તે કેટલા દી ટાંટિયા ધમે. લડાઇ ધોંગાણાં તો એટલાં આઘાં વઘાં ગયાં, કે તેમાં પડવા જઇયે તો અદોનું છે તે પણ ધૂળ મળે. મતલબ કે કાળ જ ફર્યો છે, આ દેશકાળને હવે રાજપૂતાઇ ખપતી જ નથી. વળી ભોં ને નવા ખગ્ગના ધર્મયુદ્ધે કમાવાના પ્રસંગ જ દેખાતા નથી, અને વરાખવસર તો દાયકે દાયકે આવવાના; નહું વ્હેણુ છે નહોં અને જે હોય તેમાંથી યે ઉભેચાતું જાય. અધુરામાં પડું, આપણે ગરાસિયા. આપણી રીતભાત અને આપણું આખું મગજ, આપણી પ્રકૃતિનાં આડે અંગ એવાં, કે ધરાણે મુકિયે તે પાણું. છાડવવાની શરતું સીધી અને ઝોળા હોય, તોપણ તે જાતે પાળતાં તેમ સામા ધણીને પળાવનાં આપણને આવડે જ નહોં. હિસાબકિતાબમાં આપણું ચિત્ત લાગે નહોં. વટાવ-વટન્તરમાં આપણને સુઝે જ નહોં. વચ્ચે વચ્ચે મોસમું એવી તો પાકે છે કે બોની માટી જાણે સોનું બની જાય છે. પણ તે વાણિયાનું જ પર ભરે છે. આપણે તો ચપટી દેવાતી હોય ત્યાં ગ બોબે બોબે ખાવાની ઝોળા ભરિયે, બીજને લાભ લેતાં આપણને આવડે જ નહોં. સગો ફર્યો છે કે આપણી અક્કલ મારી ગઇ છે, ગમે તેમ ગણો, પરિણામ આવે છે એ જ કે એક કટકા વેચિયે ન બે હજાર ઊભા કરવા આપણે બે કટકા ધરાણે મુકિયે છિયે. પણ ધરાણે કહોતો ય, એ બે આપણા હાથથી ગયા, તે પાછા હાથમાં આવતા જ નથી. અને આપણાં ગામગરાસની હારે આપણાં જણુ-ઘોડાં-દોર-ખગ્ગના, આપણી હાકમી અને મુરવત, આપણો દોર અને આપણું ગાણી, બેવડી ઝપટે આપણને જાંડીને બીજે વણું જાય છે. અઘાથી માંડી ખાપુના દાંડા લગીમાં ધરાણે મુકાણા તેમાંથી એકે કટકા પાછો મળ્યો જ નહોં, એ પચાસ વર્ષનો એકસરખો સામો ઢાળ લાળીને મેં પાણી મુક્યું કે આ ડેલીની છે તેમાંથી તસુ ય ભોં હું તો એકી નહોં કરું. પછી આપણે આ લમનો ખર્ચ, તે બેગવવાને જે દસ્તાવેજ લખી દીધો છે, તે—જુવો આ રાણીજી સ્વાખ્યાં.

(કેસરબા આશ્ચર્ય ઉપાસી તેજનાના હાથમાં પ્રજા મુદાની લીટીએ દેખાડે છે.)

તેજબા (વાંચે છે) “.....હું, ઠાકોર કેસરીસિદ્ધજી, એ મહારા વડોરાઉત્તરી કેવી તથા ગરાસ ઠાકમીના સ્વાંગ ધણી, ઉપત્રી રકમ મહારા પોતીકા લગનના જરૂરી ખર્ચ માટે રોક ઉપાડું છું, તેના વ્યાજ લેખે પહેલી દીવાળીએ હું રૂ. ....રોક ભરીશ; અને તે પછી વ્યાજની એકે પાંચ નહીં ભરું, વળી ઉપર લખી મુક્ત જૈયે દઈ શકું તેવે એકરકમે જ ભરી દેવા બંધાઉં છું, કટકે કટકે નહીં. પુનઃ આખી રકમ ભરી દેવાનો દી ઊગે નહીં, ત્યાંવગી હું અને મહારાં રાણીજી, વચ્ચે નાગી તલવાર રાખીને સૂતાં હઇયે, અગર અમારું સગપણ માજણ્યાં ભાણહેનનું હોય, એ રીતનું સમ્પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યવ્રત રાત ને દી આઠે પહેર બારે માસ અખંડ પાળાશું.”

[દસ્તાવેજ તેજબાના હાથમાંથી પડી જાય છે. આંખમાં આંસુ માતાં નથી અને તેની ધોર દસ્તાવેજ, હપર પડે એમ તેજ કેસરબા તે ખેસવી લે છે. બીજી બીજી થઈ જઈ બારીએ જાય છે. કે. અને કેસરબા પ્યાનસ્થ લેખાં નીચી નજરે ગોઠ રહે છે. થોડી વારે—]

લીમં (પાછો આવીને ખેસતો) રાણી, આંસુ ખાળે, કાનાણી ખેનો. આ બેનાં મહા-ભારત દખનો બેઠ આ ત્હમે વાંચ્યો અને જણ્યો.

તેજબા કેસુભા, શું કહું! શો બુદ્ધિમં! તે દી બારોટ હારે અમારી આગળ કેમ આવ્યા નહીં? મહી દેતાં પહેલાં કેમ ન આવ્યા, અગર ઠાકોરને કેમ તેડાવ્યા નહીં? પછી આંહીથી જન કહાડી તે ધડીથી તો ઠાકોર તમારી હારે હતો. વળી અત્તર-ધડી ધગી કેમ બોલ્યા જ નહીં? આવી બુદ્ધિ અને આવાં તપ! કેસુભા! કેસુભા!

કેસરબા (નીચી નજરે અને છેક ધીમે અવાજે) આપણે ગરાસિયા: માટાંયા, જરા ધીરાં! આપણુ ગરાસિયાને શસ્ત્રાસ્ત્ર જીજ્યા રહ્યાં હોય, ત્યાં એકપ્રીજને માધું દેતાં આવડે. પેસાટકા કે ગામગરાસની વાત સગા ભાણને ય કહેવાનો આપણે માસ નહીં. સુઝે એવી માયામમતા કાં ન હોય, પણ એવીએવી અડઓપટ્ટીમાં એકમેકને પડખે ઊભવાનો આપણો દસ્તૂર નહીં. એ દુનિયાદારીના બેઠવાર બ્રાહ્મણ-વાણિયા જાણે ને કેળવે. લીમંસિદ્ધજી જાતે કે આપણા બાપુ આવી વાત રજ પણ બીજને કાને જવા દિયે ખરા, કે મનમાં રાખીને પોતાનું પોતે જ વેડી લિયે?

કેસરીબા રજપૂત બિનશરતે કોઈનું લિયે નહીં, જે શરતે લિયે તે પાળે. રજપૂત ભાઈ ભાયાત હારે શરતું કરે પણ નહીં. બેઠવારની રીતે ભાણભાયાતને કે રજપૂતને પણ મદદ દેવામાં રજપૂત વાણિયાવેડા જાણે છે અને લીજુપ માને છે, એટલી અધી આપણી અક્ષત મારી ગઈ છે, એટલે જ ગરાસિયા માત્રને પડખે કો'ક કો'ક વાણિયોબ્રાહ્મણ હોય છે ને! બેઠવારની શરતું સમજે સ્વીકારે ને કેળવે, તો જ રજપૂત રજપૂતને ટોકા દઈ શકે, બેથનાં માનમાંજરૂરેકે સરખાં જગવાય, અને બેથ સાથે તરે. પણ આ બધું તો બને રજપૂતનો સવળો દી. ઊગે તે દી.

લીમં કેસુભા, ઉપવાસથી બુદ્ધિ સતેજ યાથ તેમ આ કષ્ટતપ ત્હમને આખી. રજપૂતાઈ આખો મુલક અને આખો જુગ ઉદારી દેવાનો પાનો મહાજવે છે. આ ઉમરે અને અંદો ખેડાં ખેડાં ય ત્હમારી ફરજદેશી શા અજળ ખાશી રહી છે! પણ, બાપુ, એ તવો મૂરજ ઊગે ત્યાંવગીના વચગાળાનું શું? અને અટાણે મુદ્દાનો સત્રાલ તો આ રકમ ભરી દેવાનો, ત્હમને બેને દખલદિયેથી કહાડવાનો છે. કેસુભા, હું આણી દઉં તો આ રકમ ખર્ચે?

કેસરી૦ રોકડી હશે ખરી?

લીમ૦ એટલી મોટી રકમ તો ક્યાંથી હોય લલા, પણ આણી દઉં.

કેસરી૦ ભાઈ, મ્હારા બહાલા ભાણે, ત્હમારું તે મ્હારું, મ્હારું તે ત્હમારું. હું તમ ભોં વેચુંસાદું કે ધરાણે મુકું નહીં, પણ એવું જ ત્હમને મ્હારી ખાતર કરવા દઉં, તો મ્હારો ટેક ક્યાં રહેશે? અને ટેક ચુમાવી બેઠોલા આ કેસરી ત્હમને પણ કેટલો બહાલો રહેશે લલા!

કેસરબા, ભોંતો કટકો વેચાણ કે ધરાણે દીધા વગર રાજપૂતાને આ કાળમાં રોકડા રૂપિયા મળે ય ખરા?

તેજ૦ ઠાકાર, મ્હારાં વધારાનાં ધરણાંમાં ન ખપે?

લીમ૦ રાણી, રાણી, એ શું બોલ્યાં! કેસુલાને ત્હમારાં બહેનનાં ન ખપે ને ત્હમારાં અપશે?

તેજ૦ તો ખમા કેસુલા, અમને એક વધુ વાત પણ ન જણુવો? આવી મોટી રકમ એક જટકે મળી જવા વિશે અને ત્હમારાં કદની અવધ વિશે ત્હમે કશી અટકળ બાંધી છે ખરી?

કેસરી૦ એક તો નહીં પણ ત્રણ ચાર ઝરણુ બેળવીને મેળવી શકીશ. રાજપૂતાણના પુરુષાર્થનો કાળ જ નથી, તો સમય વર્ત્તનિ બેકુતસોદાગરનો અને વળી વાણિયાશાઈ પુરુષાર્થ અજમાવી રહ્યો છું. ત્રણચાર વર્ષે એક મોસમ એવી જાય છે કે દાણાદૂણીનું નાણું કરી લેવાય. લગભગ હર સાલ આ રીતે થોડી કમાણી તો થાય. વહેરાવછેરી ગૌગા વધારાનાં ચાય તે થોડી બીજી રકમ આપે, વાણિયો પણ બન્યો છું અને વધુવધુ વાણિયાબ્હેવાર બાંધતો જાઉં છું. ગામમાં જ સજાત માણસને રાજ-બંધા મરિ જોતી રકમ ધીરી દીવાળાએ બ્યાજ વધારા સાથે પાછી લઉં છું. અને જે ભોં રહી છે તેને પણ સારી પેઠે કેળવું છું. દશ વર્ષે રકમ ભરી દઇશ એમ લાગે છે. સારાં વર્ષે દાયકામાં વધુ આવી જાય તો આઠ વર્ષે, નહીં તો બાર પણ થઇ જાય.

(કેસરબાથી નીસાસો નખાઇ જાય છે.)

લીમ૦ બહુ લાંબા તાંતણાને ભરોસો રો! બીજે કોઇ મારગ સુઝતો જ નથી, લલા?

કેસરી૦ સુઝે, પણ એ માર્ગે ચઢી શકું એમ લાગતો નથી.

લીમ૦ } અમને કહે તો ખરા!

કેસરી૦ ત્હમણે જ દાખલો જુવો. ત્રણ પેઢીથી ત્હમારી કંઠીએ બે ભાઈ વચ્ચે આંતરાનાં બેત્રણ વર્ષ જ, અને બેપના જીવ એકે. એટલે ત્રણ પેઢીથી ત્હમે એક લાખ ગરાસ સાચવો છો, એક લાખ ગામતરું સેવી મોટા રાજ્યમાં કે નવાખસૂખાની માનભરી નોકરી બજાવો છો. લીમસિંહજી, ત્હમે પોતે આજ પાંચ વર્ષથી ત્હમારી રાજપૂતાણની સુવાસ ઠેક સુસતાન લગી પૂગાડી છે, એટલે આ માર્ગના બેવડા લાભનો ત્હમને જાતઅનુભવ છે. હું પણ મ્હારા લાયક નોકરી ન્યાં મળે ત્યાંની ઝડપવા અધીર છું. આ ખૂબે કેંદમાં જકડાયેલ રાજપૂતાણ કટાય છે જ. પણ બાપુને બીજે કુર સાંપડ્યો નહીં કે આ કંઠીગરાસ તેને લાળવીને હું કુનિયા ભટકવાને નીકળી શકું.

કેસરબા (એકદમ ઊભી થઈ જઈ) ખમા ઠાકાર ! (તેને) જુઓ તો મારીબા.
આટલું ફરી-વાંચો ને. (ખતમાંની લીટી દેખાડે છે.)

તેજી (વાંચે છે) " ...અગર તો અમારું સંગપણ માંગળ્યા લાઇબ્રેનનું હોય..."

કેસરબા બસ બહેન. લીમસિલ્લ બાપુ, ઠાકારનો માગળ્યા લાઇબ્રેની ગરજ હું સારી રાકું છું. આ ડેલી ને ગરાસની કેળવણી મ્હારે માથે. ઠાકારે મંથી પાંચિયાગત ગાંડી છે તેની કેળવણીય મ્હારે માથે. કેમ, મોટાંબા, સાચું જ બોલજો, બહેન બનણી મ્હને ખોટી વ્હાવણો મા. એ બધી મરદાંની વ્હેવારની બાબતમાં હું લાંબડો છું કે ખાપડી ? ગરાસિયો છું કે કાનિય ? રજપૂત છું કે કણબી ? રાણી છું કે રોક ? (કેસરબાના બોલથી તેને અને લીબને પણ આશાં અંતે હિમંગ પ્રકટે છે. સૌ ઊભાં થઈ જાય છે.)

તેજી કેસુબા, મ્હારે ખાતરી દેવાની પણ શી ગરજ ? બાંપુ દીપસિલ્લનું કામકાજ છેતાં અટ્ટી વેઈ ખીર્ન કેલે સંભાળ્યું છે ? મ્હને એટલી તો ખાતરી છે કે હું ત્હમને હિમતથી કહું છું, આ મ્હારી બહેન તો જ છે તે છે. ત્હમે જ મહિનો માસ જે જોવું હોય તે પાંચું જોઈ લિયો,—

કેસરીબા અને પછી ?

લીમબ. અને દરમિયાન હું તક જડપાને સુલતાનની હજૂરમાં વાત મેલીશ એટલે હા જ સમજવી. મારતે થોડે ફરમાન આવશે, તે મળતાં હજૂરેની તંદેનાતમાં ત્હમારે કાપકની કામગિરીએ વ્હાવા મારતે થોડે વ્યાવી પૂગજો. ત્હમારા જેવી અજોડ બોડીને દશદશ વરસનાં દોહામાં તપ હોય જ નહીં. (લીબ કેબને, તેને કેસરબાને બિમગકાથી બેટ છે.)

[પડકો પડે છે.]

[અંતર્ધ્વ]

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકાર

કચ્છનું વનસ્પતિ પ્રદર્શન

વનસ્પતિશાસ્ત્રી શ્રી જયકૃષ્ણભાઈ ઇન્ડ્રજીના નામથી હવે ગૂજરાતનો શિક્ષિત વર્ગ ખાંચે જ અંગત દરે આ મહાપુરણે પોતાની આખી જિંદગી વનસ્પતિના અભ્યાસ પાછળ જ ગાળા છે. "વનસ્પતિશાસ્ત્ર" નામનો તેમનો જુદાજુદા હાથમાં લઈને ગૂજરાત મગફળીથી પિતાન-મંદિરમાં જઈ રોકે છે. હિંદુસ્તાનની કેટલી પણ પ્રાંતિક ભાષામાં વનસ્પતિશાસ્ત્ર ઉપર આવેલા શાસ્ત્રીય ગ્રંથ કેટલાંક લખ્યા નથી. પણ જયકૃષ્ણભાઈએ એ ગ્રંથ લખીને ગૂજરાતની અમૂલ્ય સેવા કરી છે.

આ સમર્થ વનસ્પતિશાસ્ત્રીની જન્મશ્રુતિ માટે કચ્છ અખિમાન લઈ રોકે છે. પોત-બંદરને વર્ષો સુધી પોતાની સેવા આપ્યા પછીથી કચ્છના નામદાર મહારાવથીના અતિ આગમથી તે દામ કચ્છમાં રહે છે.

કચ્છનો મહારાવથીને વનસ્પતિઓનો પરિચય બહુ જ સારો છે. લલબેસા વનસ્પતિ-શાસ્ત્રીઓની તે પરીક્ષા લઈ શકે એવો સુંદર તેમનો એ વિષયમાં અભ્યાસ છે. મહારાવથી જળરા શિકારી છે. શિકાર પ્રસંગે જંગલોમાં જ્યાં આવવાનું થાય, એ જંગલોની વનસ્પતિ ઓળખ્યા વિના તેઓશ્રી કદી રહ્યા નથી. જ્યાંથી જ્યાંથી નવીન વનસ્પતિ તેમનાં જોવામાં આવે છે ત્યાંથી ત્યાંથી તે વનસ્પતિઓ લાવીને કચ્છના પાટનગર બૃજમાં ખનાવેલા રમણીય 'શરદ્દભાગ'માં તે ઉછરે છે. કચ્છ જેવી મરૂભૂમિમાં 'શરદ્દભાગ' જેવો દર્શનીય ખાગ એ મહારાવથીના વનસ્પતિ તરફનાં પ્રેમનું સૂચક ચિન્હ છે.

નામદાર વૉઇસિંગ્સ લૉર્ડ ઇસ્વીન ગયા નવેમ્બર માસની ૧૪ મી તારિખે કચ્છ પધારવાનાં હતા. એ પ્રસંગે મહારાવથીએ એક જંગી વનસ્પતિપ્રદર્શન ગોઠવવાનું પૂ. જયકૃષ્ણભાઈને ફરમાન કર્યું હતું.

આ પ્રદર્શનની તૈયારીઓ પાંચ ૭ માસ પહેલાંથી કરવામાં આવી હતી. કચ્છની પ્રગ્ન કચ્છમાં ઊગતી વનસ્પતિઓથી વૉકેફ થાય, કચ્છમાં કેટલી ઉપયોગી દવાઓ, રંગો વગેરે થાય છે એ ખતાવવો માટે જ આ પ્રદર્શનની યોજના કરવામાં આવી હતી. વૉઇસિંગ્સનું આગમન એ તો એક નિમિત્ત માત્ર હતું.

આ પ્રદર્શન કચ્છ માંડવીની પશ્ચિમે આવેલા કાકડા રાજમહેલ આગળ ભરવામાં આવ્યું હતું. તેમના જીવનનું "આ છેલ્લું અને સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય" જેઈ જવા માટે મને તેઓશ્રીએ આપ્રદ કર્યો હતો એટલે હું પણ અકોટાબરની ૧૧ માએ ત્યાં ગયો હતો. જે એકાદ માસ એ મહાપુરુષ પાસે રહીને ગાલ્યો છે તે ઘણી રીતે મને માફ રહેશે. આટલી ઉંમરે ૧૦ થી ૧૨ કલાક સતત કામ કરવાની શક્તિ જયકૃષ્ણભાઈ સિવાય ખીજમાં લાગે જ હશે. ત્રીણામાં ત્રીણી ખાખતથી તે મોટામાં મોટી ખાખત ઉપર તે જાતે જ લક્ષ આપતા હતા. પરિણામે પ્રદર્શન સર્વાંગ સુંદર બન્યું હતું. મુંબાઈ જેવા સ્થળે આવું સુંદર પ્રદર્શન-જો યોગ્યું હોત તો જરૂર લોકોએ તેની કદર કરી હોત.

પ્રદર્શનમાં લગભગ ૪૦૦ થી ૫૦૦ જેટલા Mounted Specimens* હતા. આ નમૂનાઓમાં કેટલાક તો ખરેખર બહુ જવસ્ત્રે જેવા મળે એવા હતા. ત્રાયમાણ, મોરવેડના ત્રણ નમૂનાઓ, મચ્છ, ચેલ્લેગેરો, ત્રણ જાતની માલતી, ૭ જાતની શાલિપર્ણી, સાચી પૃષ્ઠિપર્ણી, માથેરાનનું પ્રખ્યાત 'ગુલમ', પીસા, નરવેલ, કંચનાર, ગુડમાર, ખાખરવેલ, ત્રણ ચાર જાતનો ફગીયો (વિદારી કંદ), દેશી બંગાળી રાસ્ના, પુત્રંજીવ, નાગચંપો, અશોક, સાસેડી ઇલાદિ વનસ્પતિઓના નમૂનાઓ જે જવસ્ત્રે જ જેવા મળે છે તે ત્યાં આંખે ઊઠીને બાંજે એવી આકર્ષક રીતે રાખવામાં આવ્યા હતા.

આ નમૂનાઓ એવી સરસ રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા કે ઘણાખરા જૂલથી તેને ફોટોગ્રાફ જ ધારતા હતા. નામદાર યુવરાજથી માણુભા સાહેબે પોતાના મહેલમાં રાખવા માટે કેટલાક નમૂનાઓ ખાસ તૈયાર કરાવ્યા હતા તે ખરેખર જોવાલાયક હતા. જયકૃષ્ણભાઈમાં કલાદષ્ટિ, કેટલી છે તે આ નમૂનાઓ જોતાં ઠીક જણી શકાતી હતી.

* વનસ્પતિઓના-સૂકા નમૂનાઓને નડા કાટ'ગોડ' ઉપર ગુંદરથી ચોંટાડવામાં આવે છે તેને અંગ્રેજીમાં માઉન્ટેડ સ્પેસિમેન્સ કહે છે.

ખીજ વિભાગમાં કચ્છી પેદારાતાં વપરાશમાં આવતાં ઝોસડીયાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. એને માટે સાદા છતાં સુંદર કાચાએ તૈયાર કરાવવામાં આવ્યા હતા. આની યાદી આપીને હું 'પ્રસ્થાન' ના વાંચકોને તરફી નહિ આપું.

ત્રીજે વિભાગ કચ્છી પેદારાની રંગ અને ચામડાં રંગવાની ચીજોનો હતો. આ સંગ્રહ જોઇને નામદાર યુવરાજશ્રીના પ્રાધવેટ સેક્રટરી મી. સ્મીથ બોલ્યા હતા: "અહિંમાં આટલાટલાં ડાય અને ટૅન્સ થાય છે છતાં લોકોને રંગો પરદેશથી મંગાવવા પડે છે! જ્યઃકૃષ્ણભાઈએ એક શાળા ખોલીને આ જ્ઞાન લોકોને આપ્યું જોઈએ."

ચોથો વિભાગ કચ્છમાં થતી વનસ્પતિઓનાં બીજોનો હતો.

પાંચમા વિભાગમાં કચ્છની ખેતીવાડીની પેદારા રાખવામાં આવી હતી. "વાગડનાં મગ બાજરી દીઠાં દહપતરામ" એ કવિતા તો ઘણાને યાદ હશે. અહિંની બાજરી અને મગ બધું વખણાય છે. રતઠ, હાસડીપો, જંબો, રંઝો, ચીણો, નાંગરી, કોપડ (મઠ) કસોદિ અનાજનાં નામો આપણા માટે તદ્દન નવીન જ છે.

છઠ્ઠા વિભાગમાં કેટલીક મૂકી વનસ્પતિનાં ઝુંખીયાં (Rings) રાખવામાં આવ્યાં હતા. સાપસન (ઈન્ડીયન. *Aristolochia indica*), બોંબળા, કાકજંઘા, ખરસણ, કમરું ઝુંખીયું ઇત્યાદિ ચીજો ઉપયોગી તેમ જ આકર્ષક હતી.

સાતમા વિભાગમાં રેસાઓનો સંગ્રહ હતો—કેનકી, કેળ, ખપાટ, ખીપ, વગેરેના રેસાઓ જોઇને આ ઉદ્યોગ તરફ આપણે કેટલા બધાં બેઠરકાર રવાા છીએ તેનું ભાન થયું હતું.

અને મંડપના શણગારનો ઉદ્દેશ ! આપણા કહેવાતા કેસાકારોએ આ શણગાર જોવા જોવા હતો. એક પછી પરદેશી ચીજોનો ઉપયોગ એમાં કરવામાં આવ્યો નહતો. આ શણગાર પણ વનસ્પતિનો જ. વડના લાલ ટેટાઓ અને પારમખીપગાનાં છંડાંનાં તોરણો, રૂપ (મહેન્દ્રવાદળો)નાં ઝુંબેરા, લીલાં શીરો (લુદી લુદી તરેહનાં)નાં જુમખાં, કરમદાનાં રંગબેરંગી ડુસોને આસોપાકવની વચમાં મૂકીને સર્જિતેશી શોભા, શણના ચાંબસા, —ઇત્યાદિ જોઇને તો વાંધસિંદાય અને આખી પાટી ખૂબ જ ખુશ થઇ હતી. એક પાછલા ખર્ચ વિનાની આ શોભા જોઇને હૈયું નાચતું હતું. જ્યઃકૃષ્ણભાઈની સૌન્દર્યશાવના અને કલાદષિની આ વખતે દીક ઝાંખી થઇ.

એકેદર રીતે આ સુંદર પ્રદર્શન સુંદર રીતે સફળ થયું. લૉર્ડ ઇરવીન અને તેમની પાટીએ તે ખૂબ જ વખાણ્યું. મદારાવશ્રી તે જોઇને ખુશખુશ થઇ ગયા, પ્રજા પણ વાહ વાહ ઉચ્ચારવા લાગી. ૮૦ મા વર્ષમાં પ્રવેશ કરતા જ્યઃકૃષ્ણભાઈએ પણ બધાનાં સંતોષથી સંતોષ માન્યો.

આ પ્રદર્શન ૧-૧૧ માસ ખુદ્દું રાખવામાં આવ્યું હતું. આખીસીનીયાના મનર્નર એ જોવા પધારેલા હતા આ પ્રદર્શનને, એને કચ્છના મદારાવશ્રીએ એક બબ મેળાવડો ખરીને ૫. જ્યઃકૃષ્ણભાઈની સેવાની ચેત્ય કદર બૂકી હતી. નામદાર યુવરાજ કુમારશ્રી માધુભાઈ સાહેબે આ પ્રસંગે એક સુંદર લાખણ કર્યું હતું. ચોડાક સાર નીચે આપું છું:—

"ચાકિય, દેશપ્રેમ, રાજ્યમજિ, રાજ્ય, હારતા, જનસેવાની સતત પ્રત અને એવા જ બીજા કુજો ભેગા જીવનમંત્રો છે, જેથી મહાપાત્ર વ્યક્તિઓ દરેક કાળમાં અને દરેક દેશમાં પ્રસંસા અને આદરપાત્ર બને છે.

તેમની ખાતર આજનો મેળાવરો ગોઠવવામાં આવ્યો છે તે પણ એવી જ અસાધારણ બ્રહ્મિ છે અને તે બ્રહ્મિ તે મી. જયકૃષ્ણ ઇદ્રજી.

આ મેળાવડાના ગૃહસ્થાને મી. જયકૃષ્ણની ઓળખ આપવાની બાગ્યે જ જરૂર છે; પણ તેમની સાથેના સહવાસને અંગે તેમના વિશાળ જ્ઞાન અને સન્નિવૃત્તતાથી જે અપૂર્વ આનંદ થયો છે તેથી પ્રેરાઈને એમના સંબંધમાં જે એક જોતવાની આ તકથી બહુ ખુશાલી હોય છે.

* * *

અંતમાં, મી. જયકૃષ્ણ, તમારા અધ્યયન ક્ષેત્ર, નિરસિમાનીપણ, જનસેવા માટેના ઉત્સાહ, રાજ્યસક્તિ અને દેશપ્રેમ આદિ ગુણોથી આદર્શી તમારી પચાસ વર્ષની આવી ઉજ્જવલ કારકીર્દીને એક જાતની ન્યુબિલીનું સ્વરૂપ આપી, તથા તમારા મનમગ્નતા ક્ષેત્રમાં તમારી પ્રવૃત્તિઓ આજ રાખવા તમારે આયુષ્ય લખાય એમ ઇચ્છી, તમારી નોકરીની કદર તરીકે તથા માનના એક ચિન્હ તરીકે તમોને એક સુવર્ણચાંદ કનકાત કરવા નિરધાર કર્યો છે—”

આ પછી નામદાર મહારાવથી ખેંગારજીએ જયકૃષ્ણભાઈનું છે તોલા સુવર્ણનો મુંદર ચાંદ અર્પણ કર્યો હતો અને જયકૃષ્ણભાઈના પગારમાં માસિક ૫૦ કેરીનું પ્રેમોશન ભદેર કર્યું હતું.

પૂજ્ય જયકૃષ્ણભાઈ જેવા મહાપુરુષનું યોગ્ય સ્મારક તો એક કાયમી બોટેનીકલ મ્યુઝીયમ (વનસ્પતિ સંગ્રહસ્થાન) સ્થાપીને જ થાય ને ? નામદાર મહારાવથીએ કચ્છમાં એક કાયમી વનસ્પતિનું સંગ્રહસ્થાન ઉઘાડવાનો, બોટેનીકલ લાયબ્રેરી સ્થાપવાનો, બોટેનીકલ માર્ડન (વનસ્પતિ ઉદ્યાન) સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે એ જાણી પ્રત્યેક વિદ્યારેમી ખુશ થશે. પૂજ્ય જયકૃષ્ણભાઈ હવે એ કામ પાછળ લાગ્યા છે. હુંક સમયમાં કચ્છ જેવી મરુભૂમિ વનસ્પતિના અભ્યાસી માટે તર્જણ જની રહેશે એમ કહેતાં હવે સંકોચ થતો નથી.

વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં રસ લેના ગૂંજરાતના વિદ્વાનો આ કાર્યમાં જયકૃષ્ણભાઈને પોતાથી બનતી મદદ કરે એ ઇચ્છા વધારે પડતી તો નથી જ ને ?

બાપાલાલ શ. શાહ

—૧૨૬—

આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ ?

સમસ્ત યુરોપના જેટલી વિવિધ વસ્તી હોવા છતાં, અને દરદંમેશ બનતા કરુણાળનાક બનાવો આપણી નજર સમક્ષ તરવર્ષા કરે છે તે છતાં, ઇંગ્લેન્ડ, શ્વેડ, અગર બીજા જર્મન અને રશિયન નવલકથાકારો અગર નાટ્યકારોની દરોહમાં બેસે એવા સામાજિક લેખકની આપણે ત્યાં ખોટ છે એ બિના આશ્ચર્યકારક નથી ? આજે એવો યુગ મંડાય છે કે જેમાં આપણે અને ખાસ કરીને જે વાતાવરણમાં મદાન યુરોપીયન જર્મન અને રશિયન નાટ્યકારોનાં જીવન ધડામાં તે વાતાવરણના પ્રત્યક્ષ અનુભવી આપણા પરદેશનિવાસી બંધુઓએ આ પ્રશ્નને હાથમાં લઈ લેવો જોઈએ.

દિલ્હી રાજકીય પરતંત્રતા તેમ જ પ્રાણશીપી બેકારી આપણી આ સાંસ્કૃતિક તેમ જ માનસિક ગરીબીને માટે જોખમદાર છે, એટલું કહીને બેસી રહેવાથી આ પ્રશ્નનો નિકાલ નહિ આવે. અને એ ખડ્ડ હોય તોપણ એટલું જાણવી હાથ જોડી બેસી રહેવાથી આપણી ફરજનો અંત આવી રહેતો નથી. ઝારના સમયનું રશિયા આપણી નજર સમક્ષ ખડ્ડ કરીએ, ઇંગ્લેન્ડ અને ષ્વેડી શોનાં જીવન ધડનાર સંસ્કારો કેવા હતા તે સમજીએ, અને સહિના પ્રખર કલાકારોનાં જીવનનો અભ્યાસ કરીએ, તો સર્જનનાં મૂળ, વેદના અને સંતાપમાં પોષણ પામે છે એ સત્ય જરૂર તારવી શકીએ. એ વેદના દંમેશ નહિ પણ મુખ્યત્વે આર્થિક હોય છે, કારણ કે સર્જનાત્મક કાર્યની કદર આપણે બહુ ઓછી કરીએ છીએ. આપણી પાશ્વ ગતિને લઈને આંસારિક કરતાં સાંસ્કૃતિક વસ્તુનાં મલ આપણે બહુ ઓછાં આંકીએ છીએ.

દિલ્હી રાજસત્તા જેટલી જ આપણું રાજસત્તાના કાર નીચે ચમકાતા, દિલ્હી જેવી જ નિર્બળતા અને નિર્ધનતામાં સડ્યા કરતા, અને દિલ્હી પ્રજાની માફક જ ધર્મના 'દાઉ' નીચે દબાયેલા, દિલ્હી ગરમીના જેટલી જ અસહ્ય ટાટમાં ઉછરેલા, અને રીતરિવાજ અને માનસબેધોમાં યુરોપ કરતાં એશિયાને વધારે મજબૂત આવતા, રશિયનોએ આ કટપ્રદ આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિમાં પણ ગોગોલ અને ધુસ્તોવ, ટોલ્સ્ટોય અને દરજ્જીન, ગોર્કી અને ચંદ્રશેખર જેવા મદાન વિચારકો અને એમના જેવી ઓગળવી પ્રતિભા વિશ્વની સાહિત્યવેદી ઉપર ધરી છે. આ પ્રખર કલાકારોએ આપણને અને સમસ્ત દુનિયાને રશિયાની ખરી સ્થિતિ અને તેના સ્વાતંત્ર્યજનનું મથાર્ય બાન કરાવ્યું છે. રશિયા અને દિલ્હી વચ્ચે આટલું બધું સામ્ય છતાં આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ ?

તો આપણે શુદ્ધિમાન પર્ગ મન ઉપર લે તો આપણી આ સાંસ્કૃતિક ગરીબીનાં કેટલાંક કારણો તો તે દૂર કરી શકે એવાં છે. અને તે આ રજાં. આપણું આર્થિક અને શુદ્ધિવિષયક ધોરણ બહુ નીચું છે. એનો અર્થ એ નથી કે આપણને ખાતાં પીતાં કે પહેરતાં ઓઢનાં અગર નિશાળ કે કોલેજમાં બેસનાં નથી આવડતું; પરંતુ આપણને જે શિક્ષણ મળે છે એ

કેળવણી નથી; એ શિક્ષણથી આપણી આત્મિક ઉન્નતિ નથી થતી. દિવસમાં ચાર વખત સંખ્યા કરવી અને પાઠોક્તિના ગુણ ઉપર છરી ચલાવવી એ આત્મિક ઉન્નતિ નથી; આત્મિક ઉન્નતિ ખાલ અને એકિ વાસનાથી કાંઈક પર છે. રશિયાનો એ આપણને એ આત્મિક અસ્મિતાનો સુંદર અને સંગ્રાહ દાખલો આપ્યો છે. રશિયાના મહાન પરિવર્તનના સમય પર્વત એટલે લગભગ સવાસો વર્ષ સુધી રશિયાના શુદ્ધિમાન વર્ગે પોતાનો ધર્મ, ધરખાર અને કુલાભિમાન દૂર ફેંકી દીધા, લોકોની આંખ ઉપરનાં વહેમ અને અસાનનાં પ્રજ્ઞા ઉત્પન્નવાને તથા તેમને સામાજિક તેમ જ રાજકીય પ્રશ્નોમાં સ્વતંત્ર વિચાર કરતા કરવાને, પોતાનું જીવન હોમી દીધું. લોકસેવાનો અંગતો આવીને, ખતે ઝોળા ભેરવી, શરીરને ઠારી નાંખે એવા પ્રાર્થના દેવાયલા રસ્તા ઉપર ચાલે ગામેગામ ને ઘેરઘેર ફરી પત્રિકાઓ વહેંચતા અને શિક્ષણનો પ્રચાર કરતા એઓ ચાલી નીકળ્યા. આવાપીવાની સગવડ વિના અને રેશમી વસ્ત્રો વિના તેઓ સાહિત્ય લખી શક્યા; ખેડૂતોના સહેા રાટલો તેઓ આનન્દથી આરોગતા અને જરૂર પડે ધાસની શય્યા ઉપર આરામથી નિદ્રા લેતા. તેઓના કેટલાકને જેલ સેવવી પડી, કેટલાક દેશનિકાલ થયા અને કેટલાક ફાંસીએ પણ ચઢ્યા. તેમની તરફ ઘુલ્લાની નજરે ન જોતાં કે બેદરકાર ન રહેતાં, બીજાઓએ તેમની પાછળ ઝંપલાવ્યું અને જેમણે સ્વાતંત્ર્યચમની વેદી ઉપર પોતાનાં જીવન હોમ્યાં હતાં તેના અનુયાયી થવામાં તેમણે મહત્તા માની. જર્મન ફિલસૂફ નીચે દહે છે કે જેઓ પોતાનાં પુસ્તકો લોકોથી લખે છે તેઓ મને ગમે છે. રશિયન લેખકોએ પોતાનું સાહિત્ય અક્ષરદા: લોકોથી લખ્યું છે. અને આપણા સાહિત્યકારો પ્રાર્થનાઓની ઉપેક્ષા કરવામાં પોતાનું ગૌરવ સમજે છે !

આપણા સાહિત્યને નિર્બળ રાખવામાં આપણી સ્ત્રીઓની સામાજિક તેમ જ આંસારિક રિયતિએ પણ કોઈ નાનોસુનો ભાગ નથી લગળ્યો. રશિયામાં આવો કોઈ પ્રશ્ન જ ન હતો. સ્ત્રી જન્મધાના શુન્દા માટે તેમને ધરની ચાર દિવાલની વચ્ચે પૂરી રાખવી જોઈએ એવો વિચાર સરખો ત્યાં કોઈને આવ્યો નથી. પોતાનું સંરક્ષણ ન કરી શકે એટલી બધી તેમનામાં માનસિક નિર્બળતા છે એવું ત્યાં કોઈ એ માન્યું નથી. ત્યાં તેમને લાગણીનાં પ્રલિધાન આપવાની ફરજ પાડવામાં આવી નથી અને એથી સ્ત્રી અને પુરુષનો સંબંધ ખુલ્લો સરળ રહ્યો છે. રશિયાની સ્વતંત્રતાની લડતમાં જેમણે પોતાનાં તન મન અને ધન ન્યોંચાવર કર્યા છે તેમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એ બંનેનો હિસ્સો સરખો છે. એ સ્ત્રીઓ એટલે કે દેહ શરીર અને તેથી ચે દટતર આત્મા.

આપણે સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આજસુધી દર્શાવેલી બેદરકારી અને સમાજમાં તેમને આપેલું ગૌણ સ્થાન એ બે કારણોને લઈને આપણા સાહિત્યમાં પ્રતિભાની ઓછપ છે. ભલે સ્ત્રીઓ જુદાં લખવાને બેદર ન પડે પરંતુ પુરુષ પણ તેને યથાર્થ પીઠાને નહિ અને તેનાં તરફથી પ્રેરણા પામે નહિ, ત્યાં સુધી આગળ વધતી દુનિયાને વિચાર કરવા ધડીભર થોભાવે એવું સાહિત્ય ન જ સર્જી શકે એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. સ્ત્રીઓ એટલે એક જ કાર્ય માટે જીવન જીવી નાંખતું, એ વખત રાંધતું પ્રાણી નહિ, પરંતુ સ્ત્રી એટલે તો સંસારનું કુલ્ય-દાહ્યું અધીગ. અધીગને જે વિસારી ચૂકવામાં આવે તો પુરુષથી જીવન ન જીરવાય. 'શૂંગાર' એ એના સંકુચિત નહિ પણ વિશાળ અર્થની આસપાસ પણ આપણે અસમ્યતાનું વાંચન પ્રસારી દીધું છે. કાળીદાસે મેઘદૂત કે કુમારસંભવ આ જમાનામાં

વપ્ત્યું હોત તો આપણે એને અધિષ્ટ કહેત. પ્રેમ અને હુંગારની આપણે સીમા બાંધી છે. શયનખંડની ચાર ભાંતિયા ઘેરાયેલો લામ એ જ એનો કાર્યપ્રદેશ. સ્ત્રીએને પણ શયનખંડની રાણી સિવાય બીજું સ્થાન આપવા આપણે તૈયાર નથી. જ્યાંસુધી દેશનાં યુવકો અને યુવતીઓ આપણી આ સ્થિતિનાં જડમૂળ કાઢી નાંખવા કમર ન કરે, ત્યાં સુધી ગમે એવું મુંદર અને મૌલિક સાહિત્ય આપણામાં ગિરસ્તાથી ન બની શકે. રૂપિયા જેવું કલહાર સાહિત્ય પ્રકટાવવાને આપણે સ્ત્રીઓને, તેમના આદર્શોને, તેમની શુદ્ધિમત્તાને, તેમની વિચાર-શ્રેણીને, તેમની કાર્યપ્રણાલીને આપણી વિચારસૂત્રિમાં ચર્ચાર્થ સ્થાન આપવું જ પડશે, અને તેમના હૃદયમાં ઉછળતી દરેક ઉર્મિનું, તેમના મનમાં આવતા દરેક વિચારનું, સ્ત્રીજીવટભર્યું જ્ઞાન મેળવવું પડશે. એ જ્ઞાન તેમને શયનખંડની રાણી જ રાખીને ન મેળવી શકાય. અને એવી રીતે મેળવેલાં અપૂર્ણ જ્ઞાન ઉચરથી કલ્પિત કાવ્યો જ ફક્ત લખી શકાય; પણ જેને શબ્દે શબ્દે જીવન રેલાતું હોય તેવી સામાજિક નવલ કે નાટ્ય લખવાને માટે તો આપણે સ્ત્રીઓને ઇચ્છાભોગ્ય પ્રાણી તરિકે નહિ પરંતુ પુલીકાલી માનવવેલ તરિકે તેનાં અંગપ્રત્યંગમાં પીછાણવી જોઈએ.

આપણી ખાલ્યાવરચા બહુ ટુંકી છે: આપણાં બાળકોનું વીર્ય પૂરું બંધાય તે પહેલાં આપણે અતીતિપૂર્વક તેનો વિનાશ આરંભીએ છીએ; અને એ પણ આપણાં નિષ્કિચન સાહિત્ય માટે જવાબદાર છે. જીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રો તેમ જ સાહિત્ય ખીલવવામાં પણ સંયમથી ઉત્કૃષ્ટ બનેલો વીર્યસંચાર સદાપભૂત થાય છે એ વાત જાણીતી છે. આપણે બાળકને અને પછા જેવા અત્યાચાર સહન કરી લઇએ છીએ તો એક સાદી વાત તો જરૂર મુંગે મોંએ સાંભળી શકીશું કે આપણું ગરીબ સાહિત્ય, અને યુવાન બનતાં પહેલાં ગૃહસ્થાશ્રમી બનતાં આપણાં બાળકો, એ જે અત્યુદ ગાંઠથી સંકળાયેલાં છે. જેમ જેમ યોનિ ઉતરતી, તેમ તેમ તેના બાળપણનો ગાળો ટુંકો: એવું પ્રાણીશાસ્ત્રનું પ્રતિપાદન છે. જીવડાં, પક્ષી અને શિશુ એમ ઉતરોત્તર ચટતી યોનિમાં ખાલ્યાવરચાનો સમય લંબાતો જાય છે અને આખરે મનુષ્યયોનિમાં-જીવનની સર્વોત્તમ કક્ષામાં-ખાલ્યાવરચા અને પ્રૌઠાવરચાનો કાળ લાંબામાં લાંબો માસમ પડે છે. એ જ પ્રમાણે પ્રાણીઓમાં અને અનાર્થ જનિતિઓમાં યુવાવરચાનાં શારીરિક ચિન્હો વ્યક્ત થાય ત્યારથી પક્ષાવરચા ગણવા માંડે છે. પરંતુ આગળ પડતાં સંરકરો પામેલા વર્ષમાં પક્ષાવરચા એટલે ફક્ત શારીરિક પક્ષાવરચા નહિ, પરંતુ શુદ્ધ વિષયક પક્ષાવરચાનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે.

આપણને આપણી આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું ગૌરવ છે; તો નિશાન આપણે એટલું તો કલુષતું પડશે કે આપણા આ જીવનની એક બીજી બાજુ પણ છે અને તે આધ્યાત્મિક જીવનની. આપણા આ જીવનની દરજ્જે અદા કરતાં આપણે આપણી સમાજ તરફની જવાબદારી તરફ પણ નિર્મુખ ન બની શકીએ. અર્થાત્ પક્ષાવરચા એટલે ફક્ત શારીરિક પૂર્ણાવરચા જ નહિ, ફક્ત શુદ્ધ વિષયક જ નહિ, ફક્ત આધ્યાત્મિક જ નહિ, ફક્ત આર્થિક જ નહિ પરંતુ એ સર્વોના સરવાળો. અને આવી જાતની પક્ષાવરચાએ ધણુંખડું સ્ત્રીઓ પીસીથી પચ્ચીસ અને પુરુષો પચ્ચીસથી ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે પહોંચી શકે એવી સામાન્ય માન્યતા છે.

બંધાતા વીર્યનો સાપરાધ વિનાશ હિંદની આત્મિક અવનતિ માટે મુખ્યત્વે જવાબદાર છે. જે હિંદનાં ઔપુરુષોએ ઉપનિષદ સભ્યતા તે હિંદની હરોળમાં આજના હિંદને જીવું રાખી શકાય એમ છે ? અને ત્રણસો વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલી એકાદ એન્-ઉન્-નીસા કે એકાદ કવિ અર્વાચીન હિંદુ અને મુસલમાનના સામાજિક અપરાધોનો ખદ્દો ન વાળી શકે. બ્રહ્મચર્યની ઉપાસના કરીને આપણા વીર્યની મદદથી શરીર તેમજ મનનાં અંગપ્રત્યંગ કેળવીને, બાળક બાળકોનો, યુવાન યુવતીનો, નિઃશંક વિમત્ર અને મુખર સહચાર સાધવાને ખદ્દો આપણે એ ઉત્પાદક સક્રિયતા અપક્રવાવચ્ચમાં જ બાણીબૂઝીને સંહાર કરીએ છીએ. હું માનું છું કે આપણી જીવનમર્યાદા કુંડી હોવાનું, મુઠીભર યુરોપવાસીઓના નિરંકુશ આધિપત્યનું અને આપણા આર્થિક સાહિત્યનું મૂળ કારણ કાચી વયે શરૂ થતા આપણા ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ છુપાયું છે.

આ ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણે આપણને નિર્બળ બનાવ્યા છે. થોડા જ વખત ઉપર ખર્ચિત મહાવિદ્યાલયના એક અધ્યાપકે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઉપર વિવેચન કરતાં જણાવ્યું હતું, કે અંગ્રેજોના સામ્રાજ્યનો પાયો એમણે દાખલ કરેલા મરજીઆત અને ફરજીઆત અંગ્રેજીના શિક્ષણ ઉપર રચાયો છે. હિંદ જે સંકળ વતી યુદ્ધમાં દશામાં બંધાઈ રહ્યું છે તેનો નિર્દેશ આ ઉક્તિમાં છે. આજની અંગ્રેજી ભાષા એટલે એ મહાન મુઠીવાદી સામ્રાજ્યની ભાષા. એ સામ્રાજ્યોની નીતિ અને મહેત્વને પરવડે એવા ફેરફારો આજસુધી એમાં થતા આવ્યા છે. પ્રજાના જીવનમર્મ ઉપર અસર કરે એવાં હમરો શબ્દો અને વાક્યો એ ભાષામાં ધડાયાં છે અને એ જ શબ્દો અને વાક્યોમાંથી પ્રભવતા વિચારો આજ હિંદને પાયમાલ કરી રહ્યા છે. એ ચક્રવર્તી મુઠીવાદની ભાષાએ હિંદના કેળવાયેલા વર્ગને, યુદ્ધમાં દશામાં મૂક્યો છે. તેઓ એ ભાષાને પ્રથમ રથાન આપે છે એટલું જ નહિ પરંતુ એમ કરીને પોતાને ધન્ય માને છે, અને ઉછરતી પ્રજા ઉપર એવી જાતના જ સંસ્કાર પાડે છે. આટલેથી જ અટકવું હોત તો હજી કંઈયે દીકરું અંગ્રેજી સિવાય બીજી ભાષા વાપરનાર તરફ અથવા અંગ્રેજી ન બોલી શકનાર તરફ આપણને ધૃણુની નજરે નેવાની ટેવ પડી ગઈ છે. આપણામાંથી કોઈ અંગ્રેજી ભાષામાં અર્થશાસ્ત્ર કે બીજા વિષય ઉપર એકાદ પુસ્તક લખી શકે પણ એ પુસ્તક પ્રભાવશાળી નીવડે કે કેમ એ સંકાર્પદ છે. પ્રતિભાશીલ સાહિત્ય શુદ્ધિજન્ય અગર વિવેકજન્ય સાહિત્યથી કાંઈક પર છે. પ્રતિભાશીલ સાહિત્યનાં મૂળ-પ્રતિભા અને પ્રજા-તો આપણા આંતર જીવનમાં, આપણા હૃદયના ઊંડાણમાં પોપણ પામે છે. કોઈ પણ પુરુષ જે સંસ્કારમાં પોતે જન્મે નથી અને ઉછર્યો નથી તેવા સંસ્કારવાળા ભાષામાં સર્જનશીલ અને પ્રભાવશીલ સાહિત્ય લાગ્યે જ નિષ્ફળ થી શકે. જ્યારે જ્યારે ખરૂં પ્રતિભાશાળી સાહિત્ય નીપજે ત્યારે ત્યારે લેખક પોતાને અને આજીવનનાં સર્વને બૂલી જઈ તેમાં તદ્દાકાર થઈ જાય છે ઇન્સાન અગર બીજા લેખકોને પરભાષામાં લખવાની ફરજ પડી હોત, તેમના અભ્યાસને અને વિચારપરિપાકને પોતીકી નહિ એવી ભાષામાં મૂર્તિમંત કરવાની જરૂર પડી હોત, તો આજે રશિયન અને સ્કેન્ડિનેવીઅન સાહિત્ય જેટલું સમૃદ્ધ છે તેટલું ન હોત. કેનરિક અને એવા બીજા કેટલાક અપવાદો ખાદ કરીએ તો એટલું જણાશે કે પ્રતિભાશાળી લેખકોએ તો હંમેશા પોતાની જ ભાષાને કેળવી સમૃદ્ધ બનાવી તેને પુનર્જીવન આપવું જોઈએ.

આટલી એક જ શૃંગારી 'તોડવાથી' દિલનો ઉછરેતા 'લેખકોની' કવિસિદ્ધિ શંક્ય નથી. અંગ્રેજી ભાષા તરફનું તેમનું માનસિક વલણ જ ફક્ત તેમણે દેર કરવાનું નથી, પરંતુ પોતાને માટે અંતિમપૂર્વ ચીલાઓ પણ પાડવાની છે. તેમણે જુની પ્રણાલિકા અને ટેપેક્રિપ્ત યદ્ય પડેલી વિચારસરણીને નિમૂળ કરી, 'કલ્પનામૂલક' નહિ પણ 'વસ્તુમૂલક' વાતાવરણ પેદા કરવું જોઈએ. ઇંગ્લીશ 'ડેઝી' અને 'પેઈઝ'ની શૈલીઓ 'ને ઇંગ્લેન્ડ અને 'પેઈઝ'માં જ રહેવા દઈને સ્ત્રીત્વની તત્ત્વને ભાવના તેમણે પ્રકટાવેલી અને પોતાના જોઈએ અને જોઈએ કરતાં ઘડીબર આપણી જુની મૂડી રૂપ યદ્ય પડેલી સીતાને અને સાવિત્રીને બૂંધી જવાં પડશે. અત્યારે જડ યદ્ય ગંધેલી નીતિ અને ધર્મસંસ્થાને બાંધે ઉપર મૂકાને તેની જગ્યાએ આજનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં, હળેશ વધો ઉપર ઘંડાયેલી આદેશી પ્રમાણેના નહિ પરંતુ તેમની વર્તમાન જરૂરીઆત ધન્યા અને સ્વભાવને અનુકૂળ જીવનને સાહિત્યમાં ઉતારવા પડશે. આપણે વેદકાલીન જીવન તરફ કે અરેબીઆના રણ તરફ પાછા જઈવા નથી માગતા પરંતુ આપણે તો વર્તમાન અને તેની ઉપર રચેલા ઉચ્ચ ભવિષ્ય તરફ આગળ વધવાનું છે.

આપણા લેખકોનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો આપણા સમાજને પ્રભુદ કરવાનું છે. તેમણે પોતાની કલમથી સમાજનું હાઈ ચારીને તે કેવું છે તે બતાવવું જોઈએ. આ પ્રયત્ન કરતાં ખરેખર સમાજ તેમના તરફ ધ્રુવાની નજરે જોશે. સાહિત્ય જ જો તેની આજીવિકાનું સાધન હોય તો જરૂર તેની ઉપર ફટકો પડશે; એ સ્થિતિની સામે દરેક સામાજિક લેખકને અજૂમવું પડ્યું છે અને હજી અજૂમવું પડશે. ખનૌડ શો જેવાને પણ ભૂખમરાની સહામે જૂઝવું પડ્યું હતું અને આજે પણ અંગ્રેજો એની તરફ માનની દૃષ્ટિએ તો નથી જ જોતા; એનાં લખાણ જો એણે સહન કરી લેતા હોય તો 'એ તો મળક કરે છે' એમ માનવાનો અને મનાવવાનો દંભ કરીને જ. તેઓ અંતરના ઉડાણમાં તો એના લખાણની સંત્યેતા સમજે છે પરંતુ એમને પણ એમની સ્થિતિ સાચવવાની સહીતે? ઇંગ્લેન્ડે પણ આવી જ રીતે પોતાના કૃતલાક સારામાં સારા મિત્રો ગુમાવ્યા હતા અને જ્યારે એવું પહેલું નાટક બહાર પડ્યું ત્યારે તો આખું અંગ્રેજી પત્રતંત્ર એની ઉપર ઉતરી પડ્યું હતું. એ અને શો તેમ જ બીજા જર્મન અને રશિયન લેખકો નીતિ, સમાજ અને સંસ્કારિતાનાં પાયા ખોદી નાંખનાર તરિકે પહેલાં તો ગણાયા હતા.

શાંતિ, કુટુંબ, સમાજ અને ધર્મનાં બંધનો તોડી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરનાર કોઈ પણ લેખકને આ સ્થિતિ સહામે મહેાં સહન કરી જ લેવી પડે છે. આપણે જોતે સ્ત્રીઓની ફરજ માનીએ છીએ તેને પોતાની ફરજ માનવાની ના પાડનાર ઇન્ડિયનની 'નોરા'ના જેવું એકાદ પાત્ર અગર સ્ત્રીઓના ધર્મની આપણી માન્યતા ઉપર આક્ષેપ કરનાર 'ધોસ્ટ્સ' જેવું એકાદ નાટક રચનાર લેખક, જરૂર સમસ્ત હિંદુ સમાજની ધુણાને પાત્ર થવાનો. બીજા લેખકોની જે સ્થિતિ યદ્ય છે તેવી જ સ્થિતિ તેની પણ થવાની. લોકો અને સરતા યદ્ય પડેલા વિવેચકો તેને કહેશે કે તે માત્ર આપણા સંસ્કારનો જ નહિ પણ સ્ત્રીઓનાં શિયળ અને પુરુષના પૌરુષનો નાશ કરવા બેઠો છે. આપણને કદી "સ્ત્રીઓનું બળ" અને "પુરુષનું શિયળ" એ વિચાર કેમ નથી રહ્યો? કોઈ લેખકને માટે એ વિચાર રહેવા દઈ આપણે આગળ વધીએ. જીવનમાં અનુપમ રંગો પૂરતું સ્ત્રીઓનું વ્યક્તિત્વ

અને સ્ત્રીપુરુષના સંબંધના રસવિલાસ બાબે આપણા સાહિત્યમાં ઉતારતાં આપણને હજી વારે લાગશે. પરંતુ મનવજનિતાં દુઃખો અને તેની કંટાળકથની તો આપણા આંચાર વિચારમાં રચીપંચી રહી છે અને એ વિષય ઉપર લખવાને તો આપણી સંમતિ વિવિધ સંમતી છે. આપણી સ્ત્રીઓનાં આણું હુંકાં છે; તેમની ઉપર પડતી આફતો અમાંધ છે; થોડા જ વખત ઉપર રૂઢિએ મનાવેલા પંતિની મનોવાંચનાં પોતાની દેહ સ્વાધીન કરવાં કરતાં પોતાનાં આ જીવનનો અંત આણીએ એ મદ્રાસની એક કિશોર વચની બાલિકાએ વધારે ધર્મશીલ માન્યું હતું. આ વાત સૂક્ષ્મની નથી. લાગ્યે જ એની ઉપર બારેક વસત વાઈ હશે. અને આવી રીતે પરણાવનાર એનાં માતાપિતાને પાલક કહેવાય ? એ સ્થિતિ સહન કરી લેનાર એનાં ભાઈભોજી કોણ હશે ? અને એ છતાં આ બનાવ ઉપરથી મદ્રાસના એક આગળ પંડિતો ગુંદરે બાળલક્ષ્મી બચાવ ક્યો હતો તે વધારે દયાપાત્ર નથી ? બચાવનો મુદ્દો આમ હતો—એ કન્યાએ જાતે આપઘાત નહોતો કર્યો, પરંતુ એને તો એના પતિએ સ્વધામ પહોંચાડી હતી. એથી બાળલક્ષ્મી એ નિર્દોષનો ભોગ નથી પરંતુ સ્ત્રીઓને લોહુપતામાંથી બચાવનાર સાધન છે—બહેતર છે કે એક જંગલી રૂઢિના ભોગ બનવા કરતાં એ લોહુપતાનો ભોગ બને. લોહુપતા અને લાલચમાંથી બચાવ કરવાને ખાતર જ બાળલક્ષ્મી કરવાં, અને એક નાનો છોકરો મોટો થતાં હાથવતી બીજાને મારશે એ બીકે તેના હાથ કાપી નાંખવા એ એ એક જ માળાના મણકા છે.

આવી જાતની જ ફક્ત નહિ પણ જેનાથી આપણું હૃદય ત્રાસી જાહે એવી બીજી ઘટનાઓ આલેખનાર લેખકો ક્યાં છે ? આપણા સંસારમાંથી પ્રેમનો બહિષ્કાર થયો છે અને લગ્ન એ નામમાત્રને ખાતર આપણે લક્ષ્મી રૂઢિને પૂજાએ છીએ—એ સ્થિતિનો તાદૃશ ચિતાર આપનાર લેખકો ક્યાં છે ? જેણે કદી એકમેકને જોયાં નથી, જેણે એક બીજાનાં વ્યક્તિત્વનો કદી એ વિચાર સરખો કર્યો નથી, એવાં વરવંદૂને લક્ષ્મીરાત્રિએ શયનખંડની ચાર દિવાલો વચ્ચે પૂરવામાં આવે છે એ વાતથી આપણે આત્મણુ નથી. આવી કેવળ રાક્ષસી રૂઢિ-જેમાં આત્મતત્ત્વનો અંશ સુદ્ધ નથી—એવી રૂઢિ જે સમાજમાં સચરાચર બ્યામ હોય તે સમાજમાં સાત્ત્વિકતાની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? આશાનું ફક્ત એક જ કિરણ દિગ્દિગ્ગાયર યાય છે. એ બાળકન્યાની આખી રાતના રૂઢિથી સુન્દરી આંખ જ ફક્ત હિંદનો આત્મા હજી છેક મરી નથી ગયો એટલું સૂચવે છે.

આપણામાંથી શો, ઈબ્સન કે ગોરકી નથી પ્રભવતા તેનું કારણ ઉપર જણાવી દીધું છે. આપણા લેખકોને તેત્રીસ કરોડ દેવદેવી અગર જૂતપૂર્વ વીરોની સ્તુતિ અને આજના જીવનની નકામી વાતો સિવાય બીજા વિષયો ક્યાં મળે છે ? અને તેમાં પણ સ્વતંત્ર વિચાર, વિવેચન કે વિવેક ક્યાં નજરે પડે છે ? આ વેળા વોલ્ટરના સંબંધમાં કહેવાતી એક વાત યાદ આવે છે. તેણે એક ફ્રેન્ચ લેખકને પૂછ્યું: “ તમે આણું નમાલું કેમ લખો છો ? ” તેણે જવાબ દીધો: “ શું કહું, ચારે પાસે જીવનનિર્વાહ કરવાનો છે. ” વોલ્ટરે તેને એટલા જ શબ્દો કહ્યા: “ હું એની કાંઈ જરૂર જોતો નથી. ”

આપણામાંનાં કેટલાં એ સ્ત્રીપુરુષો સામાજિક જીવનનો સર્વ સડો દૂર કરવાની તૈયારી કરી રહ્યાં હશે. કેટલાક વિચારકો આ ખામી જોઈ રહ્યા છે પણ તેમને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય

એ જ આજનો મુખ્ય કાર્યપ્રદેશ લાગે છે, અને તેમની સર્વ શક્તિ એ દિશા તરફ દોરવાઈ છે. રાજકીય પ્રશ્નો તરફ બેદરકાર ન હોવા છતાં કેટલાંક એમાં સક્રિય ભાગ લેતા નથી. તેમણે પોતાનું લક્ષ્ય આ તરફ દોરવું જોઈએ. એ અણબધાયલા પ્રદેશનો પહેલો શ્રાવક આવશે. કેળવણીના વર્ગની ધતરાણ તેમણે વહેરી લેવી પડશે. તેમનું કામ પાર ઉતારતાં તેમને ઘણા પ્રતિકૂળ સંજોગોની સહાયે ચલવું પડશે. કારણ કે તેમણે તો સામાજિક સાહિત્ય તરફ બેદરકાર બનેલા જનસમાજને ફક્ત કેળવવાનો જ નથી પણ રૂઢિ અને ધર્મની શૃંખલાઓ શિથિલ કરવાની છે. નીતિમત્તા, સમ્યક્તા અને માન્યતાને નામે માનનીય ગણાતી કેટલીએ અનિષ્ટ પ્રયાનાં ચૂળ તેમણે છેદવાનાં છે. સાધન અને સંપત્તિના અભાવે હજારો વિદ્યાર્થી દસતે ગ્રહોએ તેમને સહન કરી લેવી પડશે. અને એ કષ્ટયાતનાના કૃણ્ણે ફક્ત ખીજ સમાજોદ્ધારકોએ જ પંથ પકડ્યો હતો તે પોતે પકડ્યો છે એટલો આત્મિક સંતોષ માન રહેશે.*

ડૉ. ના. કે.

~~~~~

પ્રેમ-ધાટે

જૂઠે હૈયે આજે નો મહારે
રિનગ્ધ તહારી ઘાયા,
ખંસી-ગાને મધુર તહારે
નાચે આ મહારી કાયા !
ત્યજી ભુવન રમ્ય તહારે,
સોહાવે તું તો આંગણ મહારે,
કેમ કરી હું મુખ ઉઘારે
અજબ તહારી માયા !

જગાડે તહારે દહિ પાતે
ઉરે તું પ્રેમ-ભવાળા;
દિવ્ય ગાન-પુષ્પ થકી
શુંધે તું રિનગ્ધ માળા !
શાન્ત તવ -સન્ધ્યા-નીરે,
પ્રેમ-નદીને દિવ્ય તીરે,
જુલી રહી નો ધીરે ધીરે
તહારી ને મહારી કાયા !

વિશ્વ ઠેરી ખાધો ત્યજીને
શાન્ત પૃથ્વી-પાટે,
બેસીએ આજે સ્વામસ્વામે બે
એકલ પ્રેમ-ધાટે;

જૂઠે વૃક્ષ નમસ્કારે,
પુષ્પો ચે સૌ સુરભિ બારે,
સાગર નૃત્યે વારે વારે
મહારી ચે તેમ કાયા !

અ મે રિ કા ના પ ત્રો

પત્ર ૧૧ મો

૧૦, ટ્રાવિન સ્ટ્રીટ,

કે મિથ જ મા સ.

સં. ૧૯૮૪ નો વૈશાખ સુદ ૨, રવિવાર

સ્નેહી ભાઈશ્રી

ગયે ગુરુવારે-તા. ૧૯ મી એપ્રિલે અહીંયા 'દેશભક્ત દિન' (The Patriots Day) ઉજવાયો. તમામ ભાયરકાઉટો લાલ પટ્ટો નાંખી બેન્ડ વગાડતા વગાડતા આખા શહેરમાં ફર્યા. મેં અમારી લેન્ડલેડી મિસિસ રિમથને પૂછ્યું: " આજે શું છે ? " " To day they made Johnnie Bull run " (આજે જ્હોનિ બૂલને આ દેશમાંથી ભાગવું પડ્યું.)... " આજે અહીંના ગામડીઆઓએ તમામ જમીન ખેડીને તૈયાર રાખી હતી અને ખેડેલી જમીનના ચાસની પાછળ જ્હોનિ બૂલનું સ્વાગત કરવા બંદૂકો સંતાડી હતી. સંકેત મુજબ ઘંટ વાગ્યો એટલે તરત જ તેમણે હાથમાંનાં હળ પડતાં મૂકી બંદૂકો હાથમાં લીધી અને જ્હોનિ બૂલ પર તાકી. જ્હોનિ બૂલ આવા સ્વાગતથી અમુચ્છો, સહેજ પાછો પડ્યો અને જોયું તો ચોગરદમ બંદૂકની નળાઓ ને નળાઓ જૂ પડી. તરત જ ગોળાખાર શરુ થયો, અને સંખ્યાબળથી હારી જ્હોનિ બૂલને આખરે ભાગવું પડ્યું. "

અમેરિકાની આઝાદી માટે આ સૌથી પ્રથમ ગોળાખાર, જ્હોનિ બૂલનાં પગલાં પાછાં પડ્યાં તે ઠેક વિલાયત પહોંચ્યાં ત્યારે અટક્યાં.

આજે આ ઐતિહાસિક સ્થાન પર મોટરો ને ટ્રામગાડીઓ દોડે છે. પહેલાંનાં ખેત-રોની જગ્યાએ મોટી મોટી ઇમારતો ચણાઈ ગઈ છે, છતાં એ ઇમારતોમાં રહેનાર બાળકોને એમનાં જૂનાં ખેતરો ને વડવાઓની યાદ આપવાને માટે ઉઘોગી અમેરિકાએ આ દિવસ મુકરર રાખ્યો છે.

આપણા ઠેલે-ડરમાં એવો દિવસ ક્યારે ઉમેરાશે ? ખારડોથીનો સત્યાગ્રહ એ દિવસની ઉપાના ચિહ્ન સંગો નથી શું ?

*

*

*

ગઈ કાલે દિંદી વિદ્યાર્થીઓની હિંદુસ્તાન એસોસિયેશને 'હિન્દુ નાઈટ' ઉજવી. આ એસોસિયેશનના પ્રમુખ હાલ ભાઈ ત્રિકમલાલ છે. એમણે અને એમની પહેલાના પ્રમુખ મિ. શ્રોફે લગભગ મૃતપ્રાય થઈ ગયેલી આ એસોસિયેશનને સજીવન કરી છે અને છેલ્લાં આઠ માસથી વોરન્ટના હિંદી વિદ્યાર્થીઓએ હિંદુસ્તાન અને અમેરિકાને વિશેષ પરિચયમાં લાવવા પોતાની રીતે પ્રયત્ન કર્યો છે. છેલ્લા જનવારી માસમાં હિન્દુ દળનું આણું આ એસોસિયેશને આપેલું અને તેમાં લગભગ ૩૦૦ અમેરિકનોએ ભાગ લીધેલો. આ વખતે

પણુ લગભગ ૨૦૦ અમેરિકનો હિન્દુ સંગીત, હિન્દુ કલા, હિન્દુ ફિલસૂફી અને હિન્દુ સાહિત્ય વિશે જાણવા ખાસ આમંત્રણથી આવેલા અને એ રાતના કાર્યક્રમથી પોતાની ખુશી જાહેર કરેલી. પ્રમુખે રામાયણ અને મહાભારત, તાજમહાલ અને દેલવાડા, કાશ્મીર અને અમૃતસરની ફિલ્મો સાથે અમેરિકનોને અનુકૂળ આવે તેવા કાર્યક્રમ પણ ગોઠવવામાં ખાસ કાળજી બતાવેલી. ડૉક્ટર ઓર્યના પિયાનાના મધુર સ્વરમાં મિ. બોઝના ઇસરાજનો કરુણ સ્વર ભળી ગયો અને મિસ એમરીના અમેરિકન મ્યુઝિક અને મેક્સ લ્યૂરીનાં સ્પેનિશ ગીતોમાં મિસ આનંદીબાઈ જોશીનાં મરાઠી ગીતોએ અનેરી ભાત પાડી. પ્રેફેસર જોશીએ હિંદુસ્તાનના જીવન અને શીલ્પસુશીનો ખ્યાલ આપતાં પૂર્વની ગરીબી અને પશ્ચિમના ગાંધીજીના રેખા દોરી અને વિજ્ઞાનમાં પશ્ચિમ સર્વોપરિ છે અને એને લીધે પૂર્વના યુવકો પશ્ચિમને આંગણે આવે છે તેમ પશ્ચિમના યુવકો જીવનનું રહસ્ય સમજવા અને એને બેઠ પારખવા પૂર્વને આંગણે આપશે. જેવટે રીફ્રેશમેન્ટને માટે સૌ એકઠા થયા અને એમાં અમેરિકનોની સભ્યતા અને મીઠા સ્વભાવનો મને જે પરિચય થયો તે નોંધવા જેવો હોવાથી હું અને નાંધું છું.

તમે જાણો છો કે મહાસભાના અને બીજા જાહેર મેળાવડાઓમાં મેં અનેક વાર સ્વયંસેવક તરીકે કાર્ય કર્યું છે. રીફ્રેશમેન્ટના આવા અનેક મેળાવડાઓમાં મેં ભાગ લીધો છે. એ મેળાવડાઓમાં પ્રેક્ષક તરીકે અને સ્વયંસેવક તરીકે મારો જે અનુભવ થયેલો તે પરથી ૨૦૦-૩૦૦ માણસોના આવા જુથમાં રીફ્રેશમેન્ટની વ્યવસ્થા કેવી રીતે રાખી શકાશે એ વિશે મારા દિલમાં ખૂબ જ ફિકર રહ્યા કરતી હતી અને એથી મેં બે-ત્રણ વાર પ્રમુખને અને બીજા કાર્યકર્તાઓને આટલી ખાખત કાર્યક્રમમાંથી રદ કરવા વિનવણી કરેલી. મેં જણાવેલું કે અમારી નાનકડી યેડીથી બધા મહેમાનોને રીફ્રેશમેન્ટ આપવાનું કાર્ય મહા દુર્લ્ભ છે અને એથી કદાચ આપણી ફજેતી થવાનો વારો આવે અને બધો કાર્યક્રમ નિષ્ફળ જાય. પણુ તેમણે તેમના ગયા વરસના અનુભવ પર આધાર રાખી પોતાનો નિશ્ચય કાયમ રાખ્યો અને મને એક અનુપમ દશ્ય જોવા મળ્યું.

સ્વયંસેવક તરીકે આપણે ત્રિવંગી વાવડે છાતી પર રાખી હું મહેમાનોને માર્ગ બતાવતો હતો અને તેમને જોઈતી ચીજો રોકેખીઓમાં લઈ લઈ આપવાનું શરૂ કરતો હતો ત્યાં સૌ મહેમાનો-સ્ત્રીઓ અને પુરુષો-રોકેખીઓના ટેબલ પાસે એક પછી એક હારબંધ ગોઠવાઈ ગયાં અને આખા હોલમાં જેમ કીડીઓની હાર થાય તેમ માણસોની હાર થઈ ગઈ. હું તાજજીવ થઈ ગયો. સ્વયંસેવક તરીકેનું મારું કામ સાવ સહેલું થઈ ગયું. દરેક માણસ આવતો જાય અને પોતાની મેજે જ કાગળની રોકેખી લઈ તેમાં બિસ્કીટ, મગફળી, અખરોટ, દાક્ષ વગેરે તથા જીંજીર સરખતનો ખાલો લઈ ચાલતો થાય અને તેની પછી તે જ પ્રમાણે બીજો માણસ આવે અને સૌ પોતપોતાની ચીજો લઈ પોતાની ખુરશીઓમાં જઈ બેસે અને એકબીજાની ઓળખાણ કરી વાતો કરે અને ખાતા જાય.

ક્યાં આપણે ત્યાંની ધક્કામુક્કી અને ક્યાં આ કીડીઓની હાર. માણસોને ટેબલ પાસેથી દૂર રાખતાં અને રોકેખીઓનો કચ્ચરઘણ કાઢતાં મેં ઘણીયે વાર આખા શરીર પસીના છતાયો છે; કાકલદીથી લાંબા કરેલા હાથોને પાછા હાથવતાં અને શાન્તિ રાખવાનું કહેતાં

મેં મારો સાદ બેસાડી દીધો છે અને મહેમાનોની સેવા કરવાને બદલે મહેમાનો પરસ્પર મારા-મારી ન કરી બેસે કે વ્યવસ્થા રાખનાર સ્વયંસેવકોને પાડી ન દે એ જોવામાં જ મેં મારો વિશેષ સમય વીતાવ્યો છે. અને છતાં મેં કેટલી મેં રહેઠીઓના ટુકડા અને કેટલી મેં ખાવાની વાનીઓ મહેમાનોના પગ તળે છુંદાયેલી એકઠી કરવાનું અમને સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. કેટલી મેં સોડા બોટલની પુટેલી ખાટલીઓ અને એકઠી કરી છે અને પુટેલા માલની ગણતરી કરવામાં અને એનો મેળ મેળવવામાં અમે કેટલો મેં સમય વીતાવ્યો છે. મ્યુનિસિપાલિટીના કે લોકલબોર્ડના, પરિષદના કે મહાસભાના કોષ્ટ પણ જાહેર સંસ્થાના આવા અનિર્ધારિત સમારંભમાં કાર્ય કરનાર દરેક સ્વયંસેવકનો ધણીવાર આવો અનુભવ છે, છતાં આપણે તેની કાંઈ ફરિયાદ કરતા નથી. બિચારા સ્વયંસેવકો છાંયેલા પગને કે નીકળેલા લોહીને નળના પાણી નીચે ધોઈ ધોઈ આખી રહેલી ખાટલીઓ અને રહેઠીઓ ગંજુવા લાગી જાય છે, કારણ કે સ્વયંસેવકને મન પુટેલા અવયવ કરતાં એ પુટેલી ખાટલીની કે રહેઠીની કિંમત વધારે છે !

પણ અહીંના અનુભવ પછી જે બાબત માટે દિલમાં પણ કદિ ફરિયાદ કરી નથી એ બાબત માટે ફરિયાદ કરવાનું મન યદ્ય આવે છે. અહીંનાં મહેમાનો બિસ્ફીટનો એક કકડો મહોમાં મૂકી ઉપર ધીરેથી સરખતો એક છુંદલછ જે મીઠી રીતે કાર્યક્રમની સફળતાની અને પોતાના આનંદની વાત કરે છે એથી સ્વયંસેવકનું હૈયું ધરીભર થનગની ઉઠે છે. થોડા ધણી રીફ્રેશમેન્ટની યોજના એકબીજાનો પરિચય કરવાની અને ખાસ કરીને જેના માનમાં એની યોજના થઈ હોય તેનો વિશેષ નિકટ પરિચય કરવાની ભાવનાથી યોગ્ય છે. પણ આપણે ત્યાં આ યોજનાના હેતુ વિશે આથી કંઈક જુદો જ ખ્યાલ હોય છે અને તે માત્ર મોદક પર હાથ મારનાર બ્રાહ્મણોના દિલમાં જ નહિ પણ સંભવિત ગૃહસ્થો, મ્યુનિસિપલ કૌન્સિલરો, મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ, કૌન્સિલના સભાસદો, લેખકો, વર્તમાનપત્રકારો અને એવા મહાન ગણાતા માણસોના દિલમાં પણ કંઈ અનૈરો જ ખ્યાલ હોય છે. જેમજે તેમ ટુંક સમયમાં વધારેમાં વધારે પેટમાં કેવી રીતે નાંખી દેવું અને એક ટેબલ ખાલી કરી બીજા ટેબલ પર કેવી રીતે ધસી જવું એના વિચારમાં જ તેઓ એટલા બધા તક્લીન હોય છે કે સાથેના માણસ સાથે વાત કરવાનો તેમને સમય જ રહેતો નથી ! અને સમય હોય તો પણ મહોં એટલું ભરેલું ને ભરેલું હોય છે કે વાત કરવાની ઇચ્છા હોય છતાં મેં તેઓ વાત કરી શકતા નથી. મને એક રમુજી ઘટના યાદ આવે છે. શ્રીયુત વિઠ્ઠલભાઈ પટેલના માનમાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ ગાર્ડનપાર્ટી આયોજી. આસરે ૭૦૦-૮૦૦ માણસો એકઠા થયેલા. નીચે ચોગાનમાં મીઠાઈ અને લીલાસુકા મેવાના ભારથી લગી પડતાં ટેબલો પથરાઈ ગયેલાં અને તેની આસપાસ માણસો ગોઠવાઈ ગયેલા. મ્યુનિસિપલ કૌન્સિલરો અને શહેરના સંભાવિત ગૃહસ્થો પણ પોતપોતાના ટેબલ પાસે ગોઠવાઈ ગયેલા અને વાતચિતમાં માત્ર ચેવડાના ચાવવાનો અવાજ જ સંભળાતો. (હજુ આપણને ખાતાં પણ નથી આવડતું. નાના બાળકની માફક આપણા મૂળાળા મહોંને ખાતાં મેં સાંભળ્યા છે અને જોયા છે. અહીંયા એના જેવું 'અશિષ્ટ' કંઈ નથી ગણાતું.) શ્રીયુત વિઠ્ઠલભાઈ એમના મિજબાનોની યોગ્ય કરવા ટેબલોની વચમાં ફરવા લાગ્યા. પણ મહેમાને ખાવું બંધ કર્યું માટે મિજબાને ખાવું બંધ કરવું જોઈએ અને મહેમાનની સાથે કંઈ વાત કરવી જોઈએ

એમ મિજબાનો સમજતા નહોતા. કેટલાક મિજબાનોએ મ્હોં ઊંચું કધું ખરું પણ મ્હોંમાં જગ્યા હોય ત્યારે જીભ હાથેને ? આથી તેમણે માત્ર ઓળખાણુસુચક માથું હલાવ્યું. કેટલાકને તો રોકીઓમાં મૂકેલી જૂદી જૂદી વાનીઓમાંથી માથું ઊંચું કરવા જેટલી પણ પુરસદ નહોતી. આથી શ્રીયુત વિઠ્ઠલભાઈ આ બધી તાલ જોઈ, પોતાની ઘોળા દાઢીમાં હસતાં હસતાં આગળ આવ્યા અને દશ મિનિટમાં આખા યોગાનમાં ફરી વળ્યા અને પોતાની જગ્યાએ પાછા આવ્યા. એમણે જોયું કે એમના ટેબલ પરના જ માથુસોને વાતો કરવાનો શોખ છે-ખાફીનાઓને વાતો કરવા કરતાં ખાવાનો શોખ વધારે છે.

અને આ ઘટના માત્ર ગૂજરાતમાં જ નહિ, આખા હિંદુસ્તાનમાં છે. શું અમદાવાદમાં કે બેલગામમાં, ગયામાં કે મદ્રાસમાં બધેયે આ જ તાલ હોય છે અને આથી કેટલાક કાયર સ્વયંસેવકો આ પીડામાંથી બાગી રીફ્રેશમેન્ટની ઓરડીમાં સંતાઈ જાય છે અને ત્યાં શું કરે છે એ કહેવાની મારે જરૂર છે ?

આ આપણી રાષ્ટ્રીય ખાસિયત છે-સોએ સો ટકા શુદ્ધ સ્વદેશી-હિન્દી ખાસિયત છે. અને એ સામૂહિક કુબ્યવસ્થા નાના મોટા ગરીબ તવંગર સૌમાં નજરે પડે છે. હજી સુધી આપણા સ્ત્રીવર્ગને આપણે આવી કસોટી પર ચઢાવ્યો નથી, પણ ઓછી સાંમગ્રી અને વધારે માથુસોને પીરસવાની વ્યવસ્થા એમને માટે પણ યોજી હોય તો શું પરિણામ આવે એ કહેવું જરા મુશ્કેલ છે.

આમાં બે ભેદ મુખ્ય છે: એક વ્યવસ્થાનો. અમેરિકનો અને પશ્ચિમના માથુસને વ્યવસ્થા સાહજિક છે, એને એ જન્મથી જ વરેલી છે અને આપણને વ્યવસ્થાનાં બંધન તરફ મૂળથી જ તિરસ્કાર છે.

બીજો ભેદ પરાયાના ખ્યાલનો છે. અમેરિકનો અને પશ્ચિમના લોકો આસપાસનાં મહેમાનોનો ખ્યાલ હરદમ પોતાના દિલમાં રાખે છે. ઓછી વાનીઓ અને ઝાઝા મહેમાનો હોય ત્યાં ગોતે ઓછામાં ઓછી ચીજો કેમ લેવી અને બીજાઓને કેમ રીઝવવા એ જ તેમનો ખ્યાલ છે. દરેક માથુસ-શું સ્ત્રી કે શું પુરુષ-એ બિરકટીટથી ત્રીજું બિરકટીટ લે નહિ. આખરે વધારાનાં બિરકટીટ રોકીઓમાં લઈ પ્રમુખ અને સ્વયંસેવકોને ફરવું પડ્યું અને મહેમાનોની આગળ ધરવા પડ્યાં. એ અહીંની સભ્યતા. પણ આપણો ખ્યાલ આથી જુદો હોય છે. સૌથી વધારે ચીજો કેમ લેવી એ ખ્યાલ આપણા દિલમાં વિશેષ હોય છે. અને એને લીધે બીજા મહેમાનોને અન્યાય યશે એનો ખ્યાલ આપણા દિલમાં આપણે આવવા જ દેતા નથી. આથી જ પડાપડી અને કચ્ચરધાણ થાય છે તેનું કારણ સહેજે સમજાય છે.

પણ આ બધું કંઈક વધારે વ્યવસ્થાથી આપણે અટકાવી શકીએ તેમ છીએ. એ માટે લોકમત કેળવવાની જરૂર છે અને લગ્ન પ્રસંગે કે બીજે પ્રસંગે બાળકોમાં જો રીતે મીઠાઈ લૂંટાવવામાં આવે છે તે પ્રથા બંધ કરવાની જરૂર છે. મંદિરોમાં અને હિસ્સોમાં સુખડી અને પ્રસાદ લૂંટાવવાની અને તેને પગ નીચે કચડવાની પ્રથામાં ફેરબદલ કરવાની જરૂર છે. આ માટે અમની પવિત્રતા-સાચી પવિત્રતા બાળકોને અને મોટાંઓને નવેસરથી સમજાવવાની જરૂર છે. મને પોતાને એ સભ્યતાની નહિ પણ અસભ્યતાની નિશાની લાગે છે-આર્યત્વની

કે હિંદુત્વની નહિ પણ અનાર્થત્વની નિશાની લાગે છે. અને એમાં યુવાનોએ તરત જ યુગપલટો કરવો જોઈએ. મહેમાનો પાસે સમ્યક્તાના નિયમો પરાણે પણ પળાવવા જોઈએ અને ન પાળે તો વ્યવસ્થાનો ભાર પોતાને માથેથી ઉતારી આવા કચ્ચરવાળુ પ્રસંગોને અશક્ત બનાવી દેવા જોઈએ.

હું જાણું છું કે આપણો દેશ ગરીબ છે અને એને લીધે ખાસ અવસરે મળતી દુર્લભ વાનીઓ જોઈ સમૂહ પોતાના મન પરનો કાણુ ગુમાવી દે છે. પણ અહીંયા પણ ગરીબો છે, તેમને સરઅવસરે મીઠી ચીજોની મુખી માણસો તરફથી લ્હાણી કરવામાં આવે છે, પણ તેઓ જોટલી વ્યવસ્થા જાળવે છે તેટલી વ્યવસ્થા આપણા કહેવાતા 'સુશિક્ષિત માણસો' પણ જાળવી શકતા નથી. જોટલે આ અવ્યવસ્થા ગરીબોને લીધે નહિ પણ આપણી ખોટી ઉછેરના પરિણામરૂપ છે અને તે તરફ હું સૌનું ધ્યાન ખેંચું છું. સ્વરાજને સાધવાને નીકળેલા કેળવણેલા માણસો પાસેથી સ્વરાજ અવસ્થા વિશેષ વ્યવસ્થાની અપેક્ષા રાખે છે અને એ કેટલાક મેળાવડાઓમાં આપણે મેળવતા જઈએ છીએ તેમ વિશેષ મેળાવડાઓમાં તે આપણે સિદ્ધ કરીએ અને એને આપણા જીવનમાં ઉતારી દઈએ એ હેતુથી જ હું આટલું લખવા પ્રેરાયો છું.

રીફ્રેશમેન્ટનો રિવાજ પશ્ચિમમાંથી આપણે લીધેલો છે. તેનો હેતુ આપણે સમજ્યા નથી અને એથી જ એનો અનર્થ ઘણીવાર થતો આપણે જોઈએ છીએ. જ્યારે રીફ્રેશમેન્ટ ભરપૂર હોય છે ત્યારે અવ્યવસ્થા ઓછી નજરે પડે છે પણ ઓછી રીફ્રેશમેન્ટ અને વધારે માણસો હોય છે ત્યારે મેં લખ્યું છે એ ઘણીવાર સાચું પડે છે. એથી કાં તો આપણે આ રીફ્રેશમેન્ટનો રિવાજ સદંતર કાઢી નાંખવો જોઈએ અને આપણી અસહ્ય રીત મુજબ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ અથવા તો વ્યવસ્થાને તાબે થતાં આપણે શીખવું જોઈએ. એજ

લે. નંદલાલના પ્રજ્ઞામ

ચર્ચા પત્રો

૧. રસધાર અને મેઘાણી

ક્ષમા શીખવી છે તો ચોમલા જેવા વિશ્વાસઘાતી અથવા શવા જેવા (પાનું ૮૭-૨) નરહત્યારાનાં પરાક્રમેને ઉજ્જવળ શા માટે કરવાં ! એ કાળો યુગ તો દાટી જ દેવો. ચારણીઆઈએ રજપૂતોના કડવા વેણ ઉપરથી ચાનેલા કાપી નાખ્યા (૧૦૨-૨) એ શું અનુકરણીય ક્ષમા ? આપના કુવચન પરથી સરસ્વતીચંદ્રનો ત્યાગ યાદ આવે છે. નાનો સરખો ચોંટીયો લીધો એમાં આખું જીવન ધૂળમાં મેળવવું એ ક્યાનો ન્યાય ? એ દષ્ટિએ કદાચ સરસ્વતીચંદ્ર બાળકોનાં હાથમાં મૂકતાં અચકાઈ ખરો. તુંક મિનજી, રૈયંત અને જનમાલની બેપરવાઈ, અને લોહીની નીકાતી જ ધાર રસધાર શું નથી બહેવરાવતી ? ચારણીઆઈના દણ્ટતથી બાળકો સહનશીલતા શું શીખવાના હતા ? મને જો ખરાબર યાદ હોય તો ગાંધીજીએ સરસ્વતીચંદ્રને નમાવો કહ્યો છે. કુમુદનો ત્યાગ કરી પાછો કુમુમને પરણ્યો એટલા માટે આપનાં કડવાં વચન સહી લેવા કરતાં કુમુદમુંદરી જેવી નિર્દોષ અને પતિપરાયણ સ્ત્રીને ઝટકો મારી ફેંકી દેતાં જેને વાર લાગી નહિ તે તો ઉલટો વધારે નમાવો છે. આવી જ વાત પહેલા લાગમાં સેજકજી ગોઢિલની છે.

હોતી વખતે હોડ્યા આવતા સર્પને બાઈએ પગ તળે છુંદીને મારી નાખ્યો અને પોતાના અને ભેંસના જીવ બચાવ્યા-બચ, એ જ દોષ-અને એ દોષ. એ હિંમતથી કર્પોક સસરાએ પુત્ર ઉપર ફરમાન કાઢ્યું કે એ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો ! પિતાના અંધભક્ત, નમાલા પુત્રે પોતાના પરાક્રમથી વધારે બહાલી ચવા આવતી રસ-મુંદરીને, અંતરથી પતિ-પ્રમુની સેવા કરનાર કિકરીને એક જ ઝટકે તિલાંજલિ આપી. એક ક્ષણની નોટીસ પણ નહિ. હૃદયપૂર્વક સેવાનો બદલો આપી વિશેષ શું હોય ? આવા અનુકરણીય દાખલા રસધારમાં નાખીને કાઢ્યાવાડના બાળકો પાસેથી સંપાદક કેવી જાતની પિતૃભક્તિની આશા રાખે છે ?

રસધારમાં રસ ધણો છે, આલમ પરમાર જેવાં રત્નો ઉભરાઈ નીકળે છે, પણ નીચ શવા જેવા, કાંધે ભજુકતી ચારણી જેવા અથવા નમાલા સેજકજી ગોઢિલ જેવા, ધારવાળા પાણીઓથી અને માટીના નમાલાં દેશંઓથી સૌરાષ્ટ્રની રેતાળ નદી પત્યરમય અને કંજુપિત બની છે. વીરત્વને અળગું કરવાનું હું કહેતો નથી, વીરત્વ તો મારે જોઈએ છે, પણ તે વીરત્વ ક્ષમાયુક્ત-મરવાને તૈયાર, નહિ કે મારનાર; શાન્ત વીરત્વ, નહિ કે ઉતાવળાયું.

હાથીયામેર જેવા (૧૬૫-૨) પરાક્રમીને શું કરવા ? ખાસી રાખેલી જ ભજુકી ઉઠતું આગીયું મરયું ! ' હું જીવતાં માફ મોદવડ તમે ભાંગો. ' ભાંગ્યું તો નથી જ. છતાં પણ આખી પાળની સામે જરા જેટલી મરકરીથી છંછેડાઈ જઈ, નાહકનો, કંઈ પણ સારા પરિણામની આશા સિવાય પ્રાણ આપવો એ કઈ જાતની રાજનીતિ ? શું આ બધી તમને અણધાર્યા વિશિષ્ટતા નથી લાગતી ? આવા દાખલાઓ ભવિષ્યની પ્રજાને આપીને શું ભવિષ્યની પ્રજા પણ તમારે આપી જ કરવી છે ? વીરત્વમાં સ્વાર્પણ જોઈએ, પણ જે સ્વાર્પણથી હેતુ તો તેટલોને તેટલો જ દૂર રહે તે સ્વાર્પણથી-આંખો મીચીને આપેલા મૂર્ખ આત્મભોગથી શું કાયદો ?

વીસામણ કરપકા (૧૧૬-૨) માં વેર વધારીને કુળનો નાશ કર્યો કે નહિ? ખેનને જીવ ન જાય ત્યારે કાકાએ કારણ પૂછ્યું. ખેને કહ્યું: 'બોજનું શું થશે?' કાકાએ કહ્યું: 'એના કાકા છે ને?' ત્યારે ખેને કહ્યું: 'બોજ મરે તો ગરાસ કેનો?' બસ, એ જ હોળીનું મૂળ. આપણામાં કહેવત છે કે, 'કડવાં કડવાં નીચે રાખવાં અને મીઠાં મીઠાં ઉપર રાખવાં.'

કદાચ ખેને એમ કર્યું હોત તો વંશમાં કંઈકો ન થાત અને મીઠાં વેણથી વેરીઓ પણ વશ થાત. આખી રસધારે, 'લટ કાં લડનારો દે' એ શૈલી ઉપર રચાયેલી લાગે છે. લાખા ધણી મધુર છે. આલમ પરમાર (૨), જટો હેલકરો (૧), માંત્રાવર (૧), જેવા ધણા ઉત્તમોત્તમ દાખલાઓ છે. પણ બીજાં ધણાં દૃષ્ટાંતો બાળકો માટે નથી. ભાઈ મેઘાણી, હું જાણું છું તેમ, જુના સમયના અવિવેકી પૂજક છે, અને આ રસધાર તેનું મિશ્રિત પરિણામ છે.

'How to Steal' એ નામની ચોપડી એક ગૃહસ્થે બહાર પાડી. સરકારે તેને પકડ્યો. કોર્ટમાં તેણે એવો બચાવ રજુ કર્યો કે ચોરાની ચોરી કરવાની શુકિતઓ હું બતાવું છું. ભાઈશ્રી મેઘાણી પણ કદાચ 'ખંડારવટીયાઓ' બહાર પાડીને અસલી સૌરાષ્ટ્રની જાનવસ્ત્યમાન પ્રતિભા બતાવવાનું બહાનું આગળ ધરે તો નવાઈ નહિ. પણ મૂળ વાત તો એમ છે કે ખંડારવટીયા જેવાં પુસ્તકો લખીને ભાઈ મેઘાણીએ કયો રાજ્યવાસ કરવા ધાર્યો છે? સૌરાષ્ટ્ર આપણો છે એ ન્યાયે તેમાંથી ખદખદતા કીડાવાળા ઉકરડા પણ બહાર કાઢવા અને તાત્કલ્ય કૂપોડ્યં એટલે એમાંથી ક્ષારં જલં પણ પી જવું એવી ભાદ્ર મેઘાણીની માન્યતા તેમને જ સુખારક હો ! ઠેકઠેકાણે નિર્દયતા અને નરી કૂરતા ઉભરાય છે. બાવાવાળાએ દક્ષત ખેમને ખાતર તેની સ્ત્રીને મારી નાખી એ વાત અને 'હીક તો પડ્યું તું ને' એવી જાતના હલકા અને બીલતસ શબ્દો સોરઠી આલમ પાસે ધરીને સોરઠનો એક ગંદો, દુષ્ટ ઇતિહાસ રજુ કર્યો છે. વણગારો અને કુતરાની જેવી વાતોથી ભરપૂર ભલેને ગિજુભાઈ દિશૌરકચાઓ લખ્યા જ કરે અથવા મોળીયાની દલપતરામભાઈની કવિતા ભલેને છોકરાઓ શીખ્યા જ કરે, પણ એ રડા સંસ્કારોને જુસી નાખનાર શ્રી. મેઘાણીના બાવાવાળાની તત્વારનો આટકો પણ હાજર જ છે. આથી ઉજ્જવળ વીરસ (આખા બાઈ)થી ભરપૂર અને ક્ષમા શીખવનારી વાતોને ઉજેળા ન હોત તો શું સોરઠ ગરીબ રહી જત ? મામદ જામે પોતાની સ્ત્રીને અચીજી પાછને મારી નાખી અથવા સોઢીમાને ગોળાએ દોધી એ પરાક્રમ શું નામદ પુરુષો પણ નથી કરતા ? ક્ષમા તો શીખવાનું નથી પણ એવા ઉપરથી લાગતા પાપાચરણની પાછળ કર્મ અને પુનર્જન્મના અડગ સિદ્ધાંતો છૂપા છે અને જિભા હોય છે એવું તો કોઈ પણ ઠેકાણે બતાવવાનો લગીરે પ્રયત્ન નથી થયો. શ્રી. મેઘાણીના શબ્દોમાં કહું તો બસ 'ઝાકાઝીક, ઝાકાઝીક, ઝાકાઝીક' એ સિવાય બીજું કશું દેખાતું નથી. જ્યાં ત્યાં મારામારી, કલેઆમ અને ખૂનરેજીનાં ખંડેરો ખોદાયાં છે. એક ઠેકાણે દરબારગઢ પાસે કપાશીઆ અને ધીનાં ગાડાં સળગાવીને મનુષ્યોનો યથ થાય છે, બીજે ઠેકાણે એક પતિવ્રતા કમરીબાઈ ધણીના મેણાથી પોતાના બચીસે દાંત પાડી નાખે છે, ત્રીજે ઠેકાણે એક બાઈ જસલ પોતાનાં સ્તન કાપીને ચાળામાં મીઠાઈની જેમ ચોઈવીને રાજ પાસે ભેટ ધરે છે, વળી એક ચોથે ઠેકાણે બાવાવાળો એક નિર્દોષ સંધીને તેના જાતિભાઈના દોષને લઈને એમને એમ મારી નાખે છે; પરશુરામની જેમ નસંધી પૃથ્વી કરે છે. બાવા તો અનેકનેક ગંદા ગોઝારા દૃષ્ટાંતોની રસધાર વહે છે. અને વળી આવી જાતની કથનીઓને સહોદિત રાખવા ભાઈશ્રી

બહારવટીયાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે: ‘ શું લોકોને બહારવટે ચડાવવા છે ? ’ હું કહીશ કે હા. કારણ આ વાંચીને કાષ્ટરની જેમ બીજે ગાલ ધરતાં ન શીખાય અથવા ગાંધીજી જેમ વાંસામાં ચાણક છરવી ન લેવાય. કદાચ ભાષીશ્રી મેધાણી એમ માનતા હશે કે હામાએ બધાને બાવલા બનાવી મૂક્યા છે. પણ તેઓ ભૂલી ગય છે ‘ હામા વીરસ્ય ભૂષણમ્ ’ છે. ઉપરનાં બધાં દર્શાવેલા ચરાતનનાં નહિ હામાનાં નહિ આભૂષણનાં નહિ નૈતિક ભયનાં (moral cowardice) છે, ‘ દૂષણનાં છે. વળી આગળ ચાલતાં એ ભાષ કહે છે કે ‘ કાષ કહે છે કે. એના વાચનદ્વારા કતલ અને બહો લેવાની ખાલ-વાસના તૃપ્ત થાય છે, તેથી જ યુવકો તેના પર આક્રિંન છે ! ’ કાણ કહે છે રાંપીનો ધા-એ કહેવત અનુસાર ભાષશ્રી મેધાણી રાંપીનો ધા કરીને રાંપીનો ધા નથી એવું દરાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરે છે. યુવકો આક્રિંન છે, તેનું બીજું સળગ કારણ ભાષશ્રી જતાવી શકશે ? Reynoldsનાં નોંધેલાં પણ યુવકોમાં બહુ આદર પામે છે અને વડીલોથી છુપાં છુપાં વંચાય છે. એ પણ ધણાંખરાં ઐતિહાસિક જ છે. પણ એના તરફની વિરુદ્ધતા, કતલ અને બહો લેવાની ખાલ-વાસના અને ઉપરાંત કામ વાસના પણ તૃપ્ત થાય છે તે છે. અને કામવાસના તૃપ્ત થાય એવા સબ્દો અને ચિત્રો આમાં પણ ક્યાં નથી ? ‘ કાં ઇતરીયાને ઓરડે, અને કાં શેતરતના પાતાળમાં, પણ આજની રાત માણવાની મારે પ્રતિજ્ઞા છે ’ આથી વધારે બીલતસતા કઈ હોય ? એક બે દિવસ પછી રાત માણી હોય તો માણવામાં ઉણપ આવે ખરી ? એ વાર્તા ઐતિહાસિક હોય કે ન ચે હોય પણ તેમાંની અશક્તતાઓ તો હું હવે પછી બતાવીશ. પીકાશવાળા વાતની અંદર “ વરવહુ બથોડાં ભરી રહ્યાં હતાં ” એવું લખીને નમ્ર પણ નમ્ર શૃંગાર ભાવ લેખક ઉત્તેજિત કરે છે. સરસ્વતીચંદ્ર ગુજરાતનો એક અનુપમ સાહિત્ય-ગ્રંથ, તેમાં પણ પ્રશંસા અને ઉદાત્ત પ્રેમ જ વહે છે. ‘ રાત માણવી ’ અને ‘ બથોડાં ભર્યાં ’ એ તો માત્ર carressing, kissing, embracing વગેરે સબ્દોનાં ક્ષુદ્ર અનુકરણો છે. બીજા હલકી પ્રતિના લેખકો એવું ‘ લખે છે તે ભલે લખે, પણ શ્રી. મેધાણી જેવા સંસ્કારી સાક્ષરની કલમને એ ન શોભે. જ્યાંસુધી અમે જોઈ શકીએ છીએ કે પ્રજાને પ્રેમથી વાંચવાનું કારણ કાં તો (૧) કતલ અને બહો લેવાની વાસના તૃપ્ત થાય છે તે છે, કાં તો (૨) અંગ્રેજી રાજ્યની દુર્દશાનાં ચિત્રો જોવા મળે છે તે છે, અને કાં તો (૩) બીલતસ સબ્દોની મજા પ્રાપ્ત થાય એ ત્રણમાંથી એક છે. પણ જ્યાંસુધી અમને બીજું કંઈ પણ કારણ સૂચવાય નહિ ત્યાંસુધી તો અમારી કલ્પનાના થોડા છૂટા જ રહે છે. બીજું કાંઈ પણ સળગ કારણ બતાવવો ત્યારે અમે થોડાંને ખડ પણ નહિ આપીએ.

એક ટેકાણે તો ભાષશ્રીએ આડો આંક જ વાળ્યો છે. સોરઠના બહારવટીયાને ફામે પાને જાન મામદ તેની ‘ અઝી ’ ને કહે છે: ‘ આ અવતરે તો તું સાહેબની પધારીનું મુખ ભોગવી રહી. ’ આ ફાગ હજી જરા બીતાં બીતાં બોલાયા છે. જરા વધારે સ્પષ્ટતાથી બોલાયા હોત તો બહારવટીયા ‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’ નું સ્થાન લેત અને બહારવટીયાની ઐતિહાસિકતાને એ કેમળ ફાગ વડે જરૂર પુનરુદ્ધાર યાત. જો ભાષ મેધાણીએ બહારવટીયાની ઐતિહાસિકતા સ્થાપવાનો આદર કર્યો છે તો હું ચોક્કસ કહું છું કે, ‘ અમારી આમ બાબત છે ’ એ વાક્યની જેમ ‘ સાહેબની પધારીનું મુખ ’ એ પુષ્પવાક્ય એક પ્રચલિત અને ધરગથ્ય વાક્ય થઈ પડશે.

વળા જે લોકો ગામ અને જાનો હુટે, પ્રજાને સતાવે-દબાવે, નિર્દોષીઓની કતલ કરે, બાળકોને મારે અને વસ્તીને ઉડ્ડે કરે તે લોકોને હરામખોરો નહિ તો શું કહેવું? કદાચ 'દેવો' કહેવા એમ ભાઈ કહેતા હોય કારણ હરામખોરો એટલે દેવો એમ ભાઈની ડીક્ષનેરીમાં હશે. હું કહી ગયો તેથી અને જેમણે સ્વધાર અને બહારવટીયા વાંચ્યા છે તે લોકો પણ કહી શકશે કે એ વીરતા કેવી હતી. ક્ષમા-વિહીન, દયા-વિહીન, વિવેક-વિહીન એ વીર-તાઓને વીરતા કહેવી કે બીરતા? જે એવી વાતો લખીને ભાઈ મેઘાણી કાઠિયાવાડમાં ચરાતનનું પ્વજારોપણ કરવા માગતા હોય તો તો હું તેમને એતલું છું કે તે આવો નિષ્પ્રાણ પ્રયત્ન મૂકી દે, કારણ તેથી કાઠિયાવાડના નવજીવનમાં ફરતાના અંકુરો પુટશે. ક્ષમા ન શીખાય ત્યાં સુધીની વીરતા નકામી છે, કારણ ક્ષમા વીરરૂપ મૂષળમ.

ત્રીજા ભાગમાં શિશુની ભાવનાવાળા પ્રસ્તાવનાના વિભાગમાં ભાઈ મેઘાણી કહે છે કે-“એક રાજાની નગર કુદી ચાતાં તો કામબાઈ પોતાના મસ્ત * (કૂપ નહિ હો) જે ચાનેલા વાદી આપે અને પોતાના જુદા સ્વામીનું મેણું વાગતાં એ જોજનભરી * (જુદી નહિ) કમરીબાઈ પોતાના બગીચે દાંત ખેંચી કાઢે એ વસ્તુઓ આજની જનતાને નથી સમજતી.” ક્યાંથી સમજાય? ભાઈ મેઘાણી જેટલી વિશાળ સમજ જનતામાં ન જ હોય. મૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હોવાથી ગાંધારીએ પાટા બાંધ્યા હતા એ જુની વાત કદાચ શ્રી. મેઘાણીને જણાવવાપણું ન હોય. આનાથી વધારે નૈતિક બીરતા કંઈ? ‘નગર કુદી ચક્ર એટલે ચાનેલાં માળીમાં ધરવાં અને પોતાની બીરતાને પ્રકટ કરવી, મેણું વાગતાં દાંત ખેંચી કાઢવા’ એ ચારિત્ર્યના પક્ષાટાતા જતા સિદ્ધાંતોવાળા વાચાળ યુગમાં ભૂતકાળની અવ્યત્તા આપવાને કદબનાયકિત નથી રહી. ‘બધી વાતમાં બુદ્ધિને પોતાની બહારે બોલાવવી પડે છે.’ જ્યાં ત્યાં આ યુગને કંઈ કંઈ દોષથી વિભૂષિત કરવો અને ભૂતકાળમાં તો આનોખી અને અકલ્પ્ય અવ્યતાઓ જ ભરી હતી એવું વાચનારના મન ઉપર ઠસાવવું એ તો ભાઈ મેઘાણીનો લાક્ષણિક પ્રયત્ન પ્રસિદ્ધ છે. જાણે જીવન તો એક નાખી દેવાની વસ્તુ છે, તેનો તો યોગ્ય અયોગ્ય રીતે ધા જ કરી દેવા ઘટે છે તેમ બધી વાતમાં બુદ્ધિપૂર્વક-બુદ્ધિને બહારે બોલાવીને તો કામ જ કરવાનું નથી. સ્ત્રીને માટે અથવા મિત્રને માટે ક્રોધએ બહેમ* ભરાઓ, કંઈ કાર્ય કરવા જેવું હોય કે ન હોય, યોગ્યપ્રાયમાં, વિવેકાવિવેકમાં ક્રોધ પણ કેમણે ભાઈ મેઘાણીની સલાહ મુજબ બુદ્ધિને તો બહારે બોલાવવાની જ નહિ. આ પણ એક ભૂતકાળની ‘અવ્યતા.’ જે તે વાતમાં ‘ઝાકઝીક,’ માર તરવાર અને ઉડાવ ડાકું, જાણે કે સદુપયોગ માટે પ્રભુએ બુદ્ધિ આપી જ નથી, પણ આપણી વાસનાઓ અને રાગ-દ્વેષની વૃત્તિને ખાતર પ્રભુની પણ નિર્દય મરકરી! જે તે વાતમાં બુદ્ધિને બહારે ન બોલાવવી તો પ્રભુએ શું કામ આપી તે કારણ બાધથી સમજવશે ખરા? ‘સિદ્ધાંતોને ખાતર દેહને રમકડું બનાવી દેનાર અને ગીતાના વાક્યને જોખનાર અને બલિદાનની પરંપરા બેલી રાખનાર’ આજે પણ ગાંધીજી, બીસેંટ, લાલાજી, રાય નિર્ભય ક્યાં નથી? અને હજુ નાના નાના સિપાઈઓ તો બાકી છે; અને આ બધા કેને ખાતર ભોગ આપે છે એ શ્રી. મેઘાણી ન જાણના હોય તો હું કહું કે સિદ્ધાંતોને ખાતર જ.

* ક્રોધના સખ્દો મારા છે. શ્રીઓના સરીસ્તં કેડું લલિત વર્ણન છે તે જુઓ.

દેવે એ ભાઈ બંધનતા સમજવા માટે આપણને એ મનુષ્યોનાં Outlook સમજાવે છે. તે આપણે પ્રશ્નિપાતથી અને કાણ્ડદાથી સમજી શકીએ. 'અંગની મરજનદાઓ શુદ્ધિ-પૂર્વક તમજતી જાય છે અને આરિન્ધશાળી લવનાઓનાં શરીરોને યુવાનાના પડદા વિના તળીશીખાનાને હવાએ ફરવામાં આવે છે' એ ઉપરથી ભાઈ એમ કહેવા માગના લાગે છે કે આ જમાનો તો બધું નગ્નનાનું જ સ્વરૂપ છે અને બધી સ્ત્રીઓ અજ્ઞાનથી નર્તિ પણ શુદ્ધિપૂર્વક મરજદો તરે છે. સ્ત્રીઓને તળીશીખાનાને હવાએ ન જ ફરતી જોઈએ. કેમ, તેઓમાં છવ નથી ? માત્ર પુરુષો જ તળીશીખાનાના હક્કદાર વાસ્ત છે ? -

ત્રીજા ભાગની પ્લેટી વાત રામચમરી છે પણ તેટલી જ ઐતિહાસિકતા-શૂન્ય છે. ઘોડી પાછળ ત્રાપામાં બે માણસો સદિત પાણીમાંથી ટેકરી ઉપર કેતી રીતે ફૂદી રાકી ? - Hingha jumpને માટે માણસ અમુક પગલાં પાછળ જાય છે. ભારે આ ઘોડી તો વડેના પાણીમાંથી ટેકરી ઉપર ફૂદી. અજ્ઞાન ! અને વળી છોકરો અને મા લટકના કંદા વગરના ત્રાપા ઉપર કોટખૂણ રાખી, સમવેલ જાગતી બેઠા. કેતી સુંદર કસરત ! વળી એ જ વાતમાં 'ઈતરીયાને' આરડે અને કાં રોનવના પાતાળમાં, પણ આજની રાત્રે માગવાની મારી પ્રતિષ્ઠા છે' એ ચખ્ખેથી યુવાનો સમક્ષ અધીર કામ-મોહુપતાનું દર્શન મુકાય છે.

પ્રભુદાસ પ્રાણજીવનદાસ, ઠંકર

શ્રીયુત મેઘાણીની સંમદેલી વાર્તાઓ સંબંધી આવેા મત પછી જમાએ ચર્ચાય છે માટે આ ચર્ચાપત્ર લીધું છે. શ્રેષ્ઠ ભાષા વધારે પડતી સખ વાપરી છે. એક જમાએ તો ભાષા એટલી અશ્લીલ હતી કે અમારે તે વાક્ય કાઢી નાંખવું પડ્યું છે. છતાં એમા શોકસાહિત્ય તરફની અમુક 'ચિન્તિત' કથન છે એટલે એ સ્વીકારી, શોકસાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિ કેતી હોવા જોઈએ તે સંબંધી અમારા વિચારો લખવાની અમે અહીં તક લઈએ છીએ.

શોકસાહિત્યને આપણે સાહિત્ય કહીએ છીએ તેનો અર્થ ને ચિહ્ન સાહિત્ય જેવું શુદ્ધ સાહિત્ય છે તેમ નથી. તે સાહિત્યની સામગ્રી છે. બીજું સાદું નામ નહિ જડવાથી જેને મધેલકલીન માનસ કહીએ તેનું તેમાં પ્રતિબિંબ છે. શુજરાતમાં અને કાઠિવાવાડમાં એ માનસ કેવું હતું તે ઇતિહાસ-દૃષ્ટિએ જાનવું જોઈએ જ. ઇતિહાસ એટલે માત્ર રાજ્યોની વ્યવસ્થાપદ નહિ પણ સમાજનું માનસ, સામાજિક વિચારો, સામાજિક રચના ઇત્યાદિ પણ ખરું. ઇતિહાસદૃષ્ટિએ ખરાબ હોવ તેને પણ જોઈ શકાય. ઇંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટને કાણી કડાણી 'અકવાનું' કારનું પશું હતું તે ઇતિહાસમાં નોંધી શકાય. પણ એ પણ કાઠિવાવાડે જોઈએ કે જેમ શોકસાહિત્ય તે સાહિત્ય નથી પણ સાહિત્યની સામગ્રી છે, તેમ શોકસાહિત્ય શુદ્ધ હવેદાય જ નથી. ઇતિહાસની સામગ્રી છે. એ ખરી રીતે તો માત્ર માનસનું જ પ્રતિબિંબ આવે છે. જાતું સહિત્ય એ ઐતિહાસિક અને કાવ્યની મિશ્ર દૃષ્ટિએ જોવાય તો તેમાંની જુગુપ્સાકારક કે બીમત્સ કે અશ્લીલ વાતોને પણ સંમિશ્રિતાર કે વાંચનારે વચ્ચે રહી વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી શકે. શ્રીયુત મેઘાણીએ જુની વાર્તા કવેતારની ભાષા વાપરી છે તેથી આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને કંઈક મદદ પણ મળે છે. કાઠિવાવાડના રવખાવમાં રહેલા યુગ્મેષ અને બહાજવને આથી નિકટ પરિચય થાય છે. એ વાતોથી જુગુપ્સા થતી હોય-અને કેટલીકમાં થાય છે- તો તેનો અર્થ એ જ કે એ સમયમાં આપણા દેશનું માનસ આડું ઘડું, અપવા આવા માનસવાળાં માણસો આપણે જ્યાં દર્શાવે એ આપણે જાણ્યું.

અત્યારનો વાચકવર્ગ આ વાર્તામાં જે રસ લે છે તેથી ચેતાની બીભત્સ કે સ્મૃત્ત કામનાસના પાણે છે એમ અમે માનતા નથી ધક્કા તો અત્યારનુષી અલ્પમનમાં દુર્લભ કરેલી, આ જૂની પણ તેમને મારે નવી વાર્તાથી પીના મોડથી આકર્ષાય છે. એ નવીનતા એાળી થશે તે સાથે તેમનું આકર્ષણ એ છું થશે ધક્કા કેવળ ચાર્તરનથી આકર્ષાય છે. અને તે આકર્ષણ તે કોટિના મહત્ત માટે હાયમ રહેશે. ધક્કા, આજનુષી દેશી વસ્તુઓ તરફ વાળે પ્વાન નથી આપ્યું તેના પ્રત્યાપાતથી, હવે સર્વ દેશી વસ્તુઓને આદરથી લેતી ભેડે એ જાત કે અજ્ઞાત કૃતિમ રસથી આ વાર્તાઓ સાબળે છે અને વાચે છે. એ પણ સમજ જતાં બંધ થશે ચાલું ખરું અને બહુ પરિણામ કયારે આવે કે ને વાંચનાર અંધ ઇતિહાસપૂર્ણની આનેજ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ માની એસે અને આ જ માનસ દેગમાં પાણું અણુનું ભેડે એમ માની ગેસે તો. ધક્કા અત્યારની પરિસ્થિતિ આ વાર્તાકાવ્યી એટલી બધી જિનત છે કે એમ થવાનો સંભવ અમને લાગતો નથી.

આ વાર્તાઓ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ, જૂની બાવાની દૃષ્ટિએ સંમ્રદાની ભેડે, અને એ દૃષ્ટિએ જોનારને મટિ આ સાહિત્ય હંમેશા ઉપયોગી રહેશે. આજ સંમ્રદથી બનિયનું વાર્તાસાહિત્ય વધારે વાર્તાવિકતાના રંગચાણું બારે. વળી જૂનકાળના માનસના પરિચયથી વર્તમાનમાં તેને યોગ્ય દિશાએ વાળવાની કૃતિઓ પણ જડશે. બીજા દેશોમાં એ કામ થયું છે અને આપણે ત્યાં શ્રી મેધાળીએ એવું કામ કરીને સાહિત્યની રોચ કરી છે. સમાજમાં આ જૂના સાહિત્યની કચિ ઉત્પન્ન થઈ છે તે સારું થયું છે. પણ આ વાર્તાઓ સંમ્રદકંઠ રહ્યા પછી સામાન્ય વાચકવર્ગને મોટે ભાગે પસંદગી થી ભેડે, અને આખા સંમ્રદનું ઇતિહાસ અને જૂની બાવાના અવધાસને ઉપકારક થાય એવું સંપાદન થયું ભેડે એટલું આમાથી નિષ્પન્ન થાય છે. એ કામ અમે ત્યારે થાય પણ તે પહેલાં એ નારા થઈ જઈ સાહિત્ય સંમ્રદકંઠ જઈ તો ભેડે જ.

તબી

‘મેટ્રિક’ નાં પાઠ્ય પુસ્તકો

માન્ય તંત્રીજી,

‘પ્રસ્થાન,’ અમદાવાદ, ભેગ.

મહાશય,

આપના લોકપ્રિય માસિકમાં આ ચર્ચાપત્રને સ્થાન આપશો તો આભારી થવુંશ. મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ ગૂન્દાની લાપાને પણ બીજી લાપા તરિકે સ્થાન આપીને સ્વલાપાનું ગૌરવ મોડું મોડું પણ કંઈક અંશે રચીનારું. ત્યારથી કોઈ મનમાં આશાનો અભાસ વ્યવસ્થિત અને તકરપર્સી થવા જશે ખરો. અને આપણા આજના ઍન્ડ્ર્યુએટોની સ્વભાષામાં બોલતાં કે લખતાં જે દયાજનક સ્થિતિ થાય છે તેમાં કંઈક અંશે પણ ઇચ્છવા યોગ્ય સુધારો થશે.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૦ જુઓ.]

અમદાવાદના મીલમજુરોમાં અસંતોષ

અત્યારના મજુરવર્ગની સ્થિતિને ઉપદ્રવ રીતે જાણનાર પણ કદી શકશે કે મજુરોમાં પોતાની વર્ગ-અસ્થિતા જાગૃત થતી જાય છે. હિંદના ઉદ્યોગોમાં અને વિશેષ કરીને આપણા ઇસ્તાકામાં મીલ ઉદ્યોગ મહત્વનો છે. મીલના મજુરોમાં આ અસ્થિતા વધારે પ્રજ્વળ દેખાય છે. આપણા ઇસ્તાકાનાં મીલનાં મથકો મુંબઈ અને શેઠાપુરમાં લગભગ અઢી માસથી ભયંકર હડતામ ચાલે છે અને હજી સુધી સમાધાની આવતી જણાતી નથી.

મજુર માનસ બીજા કોઈ પણ માનસ કરતાં વધારે એપી છે. એક જ સ્થિતિમાં કામ કરવાથી, એક જ જીવન અને એક જ જીવનના પ્રશ્નો હોવાથી બીજા કોઈ વર્ગો સંગઠન કરી શકે કે એક બીજા પર અસર કરી શકે તે કરતાં મજુરો ઘણી ત્વરાથી એક બીજા પર અસર કરી શકે છે. આવી સ્થિતિમાં હડતામની જતાવાથી હજી સુધી બચી ગયેલ અમદાવાદને ખાસ સાચવી લેવાની જરૂર છે.

આપણે ધણીવાર આપત્તિ આવી ન હોય ત્યાં સુધી જાણે તે આપણા ઉપર આવવાની જ નથી એમ ધારી બેસી રહીએ છીએ. અને આપત્તિ પડ્યા પછી અધીરા થઈએ છીએ. એમ ન થાય તે માટે આ લેખના વિચારો મજુરો અને ખાસ કરીને તો મીલમાલિકોની સમક્ષ રજુ કર્યા છે.

હડતામનો એકાદ તણખો અકસ્માત હડતો હડતો અહીં આવી ચડે તો અહીં પણ આગ લાગે એવી તો સ્થિતિ છે જ. અહીંના મજુરોનો અસંતોષ મુંબઈથી વધારે નહિ તો ઓછો તો નથી જ. કેટલાંક કારણોથી તે દબાઈ રહ્યો છે. પણ દબાયેલો અસંતોષ નાશ પામતો નથી પણ બગમાં વધતો જાય છે એ યાદ રાખવું જોઈએ.

પગારની સ્થિતિ

મજુરોના પગારની સ્થિતિ સંબંધી વિચાર કરનાં પહેલાં બેએક બાજતો નોંધવી આવશ્યક છે. મજુરને માટે મુકરર થયેલા પગારનો આંકડો એની પગાર સંબંધી સ્થિતિનો સાચો ખ્યાલ આપતો નથી. મજુરની પગાર સંબંધી સ્થિતિ એના હાથમાં આવતા રોકડ (effective wages) પર આધાર રાખે છે. દા. ત. અમદાવાદની મીલોના ગ્રોસલ અને ક્રેમખાનાના મજુરોનો ૧૬ દિવસના હપ્તા ઉપર રૂ. ૧૩ થી ૧૩૫ પગાર મુકરર થયેલો છે. પરંતુ મજુરના ગર્જનામાં પગારના જે પૈસા જાય છે તે ઓછા હોય છે. નોટીસ આપ્યા વગર મીલ સાંચા બંધ કરે ત્યારે કે પુરતો માલ ન આપી શકવાને કારણે મજુરના દિવસો કપાઈ જાય અને એનો પગાર ઓછો હોય. કારકુન આદિ વર્ગને માંદગી વગેરે આવરણ રજાઓ મળે છે અને એમનો પગાર કપાતો નથી. મજુરનો પગાર આવી ગેરલાજરીને લીધે કપાઈ છે એટલું જ નહિ. પરંતુ કેટલીક વાર તો એનો બેવડો પગાર કાપી લેવામાં આવે છે. પગારમાં બીજા અનેક કાપકુપો ચાલે છે (જેનાં ઉલ્લેખ હવે પછી કરીશું) તેને લીધે પણ એનો પગાર સરવાળે ઓછો હોય છે.

મીલમાલેક મંડળ અને મજૂર મહાજન વચ્ચે થયેલા કરારને આધારે મીલ મજૂરોના પગારનું ધોરણ નક્કી થયેલું છે. ૧૯૨૦ની સાલમાં મજૂરોના મહાજનની માગણીઓ વિચારી એક બાબુ મંદાત્મા ગાંધીજી અને બીજા બાબુ શેઠ એઆલાલ સારાભાઈના પંચે આ મુકાદાઓ કર્યા હતા. ત્રણ વર્ષ બાદ એટલે ૧૯૨૩ની સાલમાં અમદાવાદમાં સામાન્ય હડતાલ પડી હતી તેમાં મજૂરોની હાર થઇ હતી અને માલેકો આ પગારના ધોરણમાં ૧૫ ટકા જેટલો ઘટાડો કરી શક્યા હતા. હાલ આ ૧૫ ટકા કાપીને ૧૯૨૦ના મૂળ ધોરણ મુજબ મજૂરોને પગાર અપાય છે. અમદાવાદના કામદાર વર્ગમાં આ સંબંધી અતિથય અસંતોષ છે અને જ્યારે મુંબઈના કામદારોના પગાર ફળુ સુધી કંપાયા નથી ત્યારે અહીં આમ ૧૫ ટકા કપાઈ ગયા છે એની એમના મનમાં બહુ બળતરા છે. આંને લીધે મજૂરોનાં દિન ધવાઓમાં છે એ મજૂરોની સ્થિતિના પરિચયવાળાને જણાયા વગર રહે એમ નથી.

છાનીમાની કાપકુપ

માલેક મંડળ અને મજૂર મહાજને મળી જે પગારનું ધોરણ ઠરાવ્યું છે તેમાં એમને પૂછ્યા કેયો વગર કાપકુપ કરવી એ નૈનિક દૃષ્ટિએ ખોટું જ ગણાય. પરંતુ એમ થયું છે. મુંબઈની મીલ હડતાલના મૂળમાં આ મુખ્ય કારણ છે તે ત્યાંની સ્થિતિ સમજવા પ્રયત્ન કરનારને જણાયું હશે. અહીં પણ આ જ અસંતોષ ઊઠે ઊઠે છે.

ઢોસલખાતાના મજૂરોને કામના દિવસો પર પગાર મળે છે. એટલે એમના પગારમાં કાપકુપનો ખડો અવકાશ નથી. ઢોસલખાતાના મજૂરને સામાન્ય રીતે સોળ દિવસના હપ્તા ઉપર સરવાળે રૂ. ૧૩ પગાર મળે છે. આમાં બે અઠવાડિયાના રૂ. ૧ બોનસનો સમાવેશ કરેલો છે. આ હાજરીબોનસમાં નિયમની બહાર જઈ કાપકુપ થયેલીવાર થાય છે. કેટલીક વાર એક અઠવાડિયાની ગેરહાજરી માટે બીજા અઠવાડિયાનું આદ આના બોનસ કાપી નખાય છે. અહીંના મીલમાલેક મંડળના એક અગ્રગણ્ય સભ્યની મીલે ઢોસલખાતાના સ્ટ્રોકરીગરો માટે રૂ. ૧ કાપવાનો દરાવ નોટીસબોર્ડ પર મુક્યો હતો. એ પગલું માલેક મંડળના પોતાના જ આગ્રહ દરાવની વિરુદ્ધ હતું એવું એમના ધ્યાન પર લાવવામાં આવતાં એ વસ્તુ પડતી મુકાઈ હતી. પરંતુ પગારની કાપકુપ કરવાની મનોદશા આ રપટ રીતે પુરવાર કરે છે.

કોર્સ-એટલે બોબીન લઈ જવા લાવવાનું વગેરે કામ કરનાર-ના પગારનું ધોરણ પણ મુકર કરેલું છે. એમને પણ કામના દિવસો પર પગાર મળે છે. પરંતુ અહીંની એક મીલમાં એમાના કેટલાકને નક્કી કરેલા ધોરણ કરતાં રૂ. ૧ ઓછો મળે છે. આ કાપકુપ અયોગ્ય જ લેખાય.

• પગારમાં છાનીમાની કાપકુપ તો હિલક પગારદારો- ('piece works') માં થઈ શકે છે. શાળખાતાના કારીગરોના પગારમાં આવી કાપકુપ બહુ થઈ શકે છે. આ ખાતામાં કાપકુપની જુદી જુદી જાનના ઉત્પન્ન ઉપર પગારની ગણતરી થાય છે. એ ગણતરીમાં અનેક ટુંચે હોય છે જે સાધારણ કારાગર સમજી શકતો નથી. જાતો વખતોવખત બદલાય છે અને મીલ નથી જતો માટે નવા ભાવ મુકર કરે છે. કેટલાક દેશોમાં ભાવની છાપેટી યાદીઓ રાખવામાં આવે છે એવી પ્રથા અહીં નથી. વગી પગારનું સર્વસામાન્ય ધોરણ નથી. મુંબઈની વીસેક મીલોએ શાળખાતાના કારીગરોના ભાવમાં કાપકુપો કરી છે એવી ત્યાંના મહાજનની ફરિયાદ છે. અહીંના કારીગરોના પણ એવી જ ફરિયાદ છે.

શાળખાતાના પગારો પણ મીલમાલેક મંડળ અને મલુર મહાજને મળી કરાવેલા છે. એમાં ફેરફાર કરવા હોય તો તે મહાજન અને માલેક મંડળને પૂછીને જ કરી શકાય. પણ એનૈતિક જવાબદારી કેટલીકવાર વિસારી દેવામાં આવે છે. વળી શાળખાતાનું મહાજન હિંદુ મુસલમાન તકરારોને લીધે ખોટા ભાગે વૂટી ગયું છે. એટલે મલુરોમાં લડવાનું બહુ બળ રહ્યું નથી. આ સ્થિતિનો લાભ લેવાય એમાં નવાઇ નથી.

કાપડની નથી જતો કાઢવામાં આવે ત્યારે નવા ભાવ મુકરર કરવા પડે એ સમજી શકાય એમ છે. પરંતુ સરેરાસ પગારનું ધોરણ કાયમ રહેતું જોઇએ. કેટલીક મીલોમાં આ સરેરાસ ધોરણ કાયમ રહ્યું નથી. અહિંની એક મીલમાં શાળખાતાના ભાવો કપાઇ ગયા ત્યારે મલુર મહાજને એ મીલને ફરિયાદ કરી હતી. મીલે મસલનમાં એટલો વખત કાઢી નાખ્યો કે મલુરો ઉશ્કેરાઇ ગયા અને 'બહાર પડ્યા'. મીલે મલુરોની અથડાવો લાભ લીધો અને હડતાલ વૂટી ગઈ. કપાયેલા ભાવે નવા કારીગરો કામે આવ્યા. આ રીતે એ મીલમાં પગારનું સરેરાસ ધોરણ ઓછું થયું. બીજી કેટલીક મીલોમાંથી પણ ભાવો કાપી નાખ્યાની મલુર મહાજનને ફરિયાદો મળતી રહે છે.

શાળખાતાના કારીગરને મૂળ ધોરણ મુજબ જે સરેરાસ પગાર મળવો જોઇએ તેનાથી ઓછો પગાર ઘણી મીલોમાં મળે છે. અમદાવાદના શાળખાતાના કારીગર વર્ષમાં આ બાબતને ઘોંટા અસંતોષ છે. પરંતુ લાગારીને લીધે જ તેઓ હાથ નેડી ખેસી રહ્યા છે. મલુરની કાર્યકુશળતાની બહુ વાતો આપણે સાંભળીએ છીએ પરંતુ મલુર વધુ મહેનત કરી વધારે પગાર લઇ જતો હોય તે મીલ જોઈ ન શકે એ કાર્યકુશળતાને ઉત્તેજન આપવાનો રસ્તો છે ?

ફેમખાતાના કારીગરો માટે મીલમાલેક મંડળ અને મલુર મહાજને ઓછામાં ઓછો પગાર (minimum wage) નક્કી કરેલો છે. એ મુજબ આ ખાતાના મલુરોને રૂ. ૧૩-૮-૦ પગાર ઓછામાં ઓછો મળવો જોઇએ. પરંતુ ધોરણ મુજબનું કામ આપ્યા છતાં કોઈક કોઈક મીલોમાં આ ખાતાના મલુરોનો નક્કી કરેલા પગાર કરતાં ઓછો પગાર ઉતરે છે. આ સંબંધી મલુરો મીલોને ફરિયાદ કરે છે ત્યારે તે તરફ આંખમીંચામણ થાય છે. મલુરોમાં એને લીધે અસંતોષ ઘર ઘરે એ સ્વાભાવિક છે.

ફેમખાતામાં પણ ઉદ્દ કામ (piece work) ની પદ્ધતિ છે. મલુરો જેટલા 'હેક' કામ આપે તે પર પગારની ગણતરી થાય છે. એટલે ઓછા બોખીન મળવાને લીધે પણ માલ ઓછો ઉતરે ત્યારે મલુરોનો પગાર ઓછો ઉતરે છે. એવી જાનની કાપકપો હાલ બાલુએ રાખીએ. મલુર અને માલેકો વચ્ચે નક્કી થયેલા કરારોનો લંગ વ્યક્તિગત રીતે મીલો ન કરી શકે તે દેખીતું છે. છતાં એવા દાખલાઓ બને છે. એક મીલમાં 'હેક' પર જે પાઈ ભાવ કાપી નાખવાની ફરિયાદ મલુર મહાજનમાં નોંધાઈ હતી. જે વચ્ચે મીલે એ અન્યાય દૂર નથી કર્યો. બીજી કેટલીક મીલોમાંથી પણ આવી ફરિયાદો આવી છે.

ફેમખાતામાં વાધરી અને હાકરડા કારીગરો હોય છે. ભાવની યાદીઓના ખોર્ડ ખાતા પર ચોક્કસ જોઇએ એવી એમની માગણી છે. મલુરને જે પગાર મળતો હોય તે કયા રીતે ગણવામાં આવે છે તે જાણવાનો મલુરોને હક છે. પરંતુ કેટલીક મીલોમાં આવી ચોક્કસ માગણીઓ કર્યા છતાં મીલોએ દાદ દીધી નથી. આ સંજોગોમાં અચાન મલુરના મનમાં ભાવમાં ધાલમેદ થવાનો વહેમ હોય એમાં શી નવાઇ ? ભાવમાં આવી ધાલમેદની ફરિયાદો અનેક વખત આવે છે.

વાઇ-ડીંગ, રીસીંગ વગેરે ખાતામાં પણ ઉદ્દ કામ (piece work) નું ધોરણ છે. આ ખાતામાં મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ કામ કરે છે. મુંબઈની મીઠા હડતાણની શરૂઆત એક મીલની આ ખાતાની સ્ત્રીઓના અમંતોષથી થઈ હતી તે બધાને યાદ હશે. એમની ફરિયાદ લાવતી કાપકુપની હતી. અહીંની કોઇક કોઇક મીથોમાંથી આવા અસંતોષની જવાબા નીકળે છે.

મજૂરને પેટ પુરતો પગાર મળતો નથી. મજૂરના પગારના ધોરણમાં કેવી ઉઘાડી કે છાની રીતે કાપકુપ કરવામાં આવે છે એના કેટલાક દાખલા આપણે ઉપર જોયા. આ ઉપરાંત પગારની જમી અને દંડના બદલે મજૂરના પગારમાં બીજા અનેક કાપકુપો થાય છે.* આ ત્રણેય કારણોથી મજૂરના હાથમાં રોકડ મજૂરી (effective wage) ઘણી ઓછી આવે છે, જ્યારે અમદાવાદનું જીવન એટલું ને એટલું ખર્ચાળ રહ્યું છે. પગારનો મોટો ભાગ લાડામાં જ ચાલેો જાય છે. મજૂરો પરનો દેવાનો બોજો અત્યારે અસહ્ય છે. ઘણાં મજૂર કુટુંબોનો અડધ ઉપરાંત પગાર ભાડું અને દેવાના વ્યાજમાં તણાઈ જાય છે.

આ ઉપરાંત મજૂરોમાં અસંતોષનાં બીજાં પણ કારણો ઘણાં છે. એકાદી વધતી ચાલે છે. મુંબઈમાં જે ત્રણ શાળા અને 'ડગ્ગર' ની પદ્ધતિ દાખલ કરવાનો પ્રયાસ થયો છે એમ જો અહીં કરવામાં આવે તો એકાદી એથી પણ વધે. મીથોના કામોને બંને મજૂરોની જે જરૂરીયાતો ઉભી થાય છે તે પુરી પાડવા માટેકો જોઈએ તેવી દરકાર રાખવા નથી. મજૂરોને પીવા પાણી જોઈએ તે પણ પુરતો પ્રમાણમાં આપવામાં આવતું નથી અને કેટલીક વાર તો હોમનું પાણી અપાયાની રાડ મારતા મજૂરો આવે છે. જમવા એમવાના માંડવા આંધી આપવા ૧૯૨૦માં પંચે દસવ કરેલો પણ હજી તેનો કેટલોક મીથોએ અમલ કર્યો નથી. સ્ત્રી કામદારો હોવાને લીધે એમનાં જાળકો માટે ઘોડિયાંની વ્યવસ્થા આવશ્યક છે છતાં એ દિશામાં હજી ઘણું કરવાનું બાકી રહેલું છે.

તેમ છતાં એ ખૂંડે છે કે મજૂરોનો અસંતોષ બહાર પડતો નથી. તેનું ખૂંડે કારણ એ છે કે મજૂરોમાં જોઈએ તેવું સંગઠન નથી. હજી મજૂર મહાજન મજૂર પ્રતિનિધિઓના જ સંબંધમાં મુખ્યત્વે આવ્યું છે. પરંતુ ગ્રહોળા મજૂરવર્ગ (rank and file) ના અને તેના જીવનના સીધા સંબંધમાં આવ્યું નથી. મજૂર મહાજનને હજી પોતાનું કેટલુંક કામ મીથોની મારફત કરવું પડે છે, અને એને લીધે મીથોની સલાતુમતિ ઉપર ધરીએ અને પક્ષકે આધાર રાખવો પડે છે, તેથી પણ મહાજનની નીતિ ભોગી રહે છે. સર્વ મજૂર સંસ્થાઓ કરતાં અમદાવાદની વિશેષતા એ છે કે અહીં મજૂરો અને મીથો વચ્ચે સદકારથી કામ ચાલે છે. આ રિયલિતે નજીબાઈ ન ગણતાં, અને તેને લાભ લેવાનો વિચાર ન કરતાં, આ સદકારને રાખવો હોય તે મીથમાલેકોએ પોતાની મેળે અસંતોષનાં કારણો દૂર કરવાં જોઈએ. જો એમ નહિ થાય તો અન્યથ થાય છે તેમ અહીં પણ મજૂરો અને મીથો એ સામસામા પક્ષો પડી જશે જે સમાજને તેમ જ ઉદ્યોગને જાનને અહિન કરનારા છે. પરંતુ મીથમાલેકો ઉપર આધાર રાખ્યા મિવાય મજૂરો પોતાનું સંગઠન સંપૂર્ણ કરશે તો જ આ અનેક હિતવિરોધોના જમાનામાં તે પોતાનો ન્યાયી ભાગ મેળવી શકશે.

જીવણલાલ ક. ચાંપાનેરીઆ

* આ વિષય લાંબો હોવાથી અહીં તેની ચર્ચા કરતા નથી.

અફઘાનિસ્તાન અને તેના અમીર

અફઘાનિસ્તાનના અમીર અમાનુષાએ હમણું દિલ્હ અને યુરોપમાં મુસાફરી કરી. હમણું આખી દુનિયાનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચાયું છે. તેનું કારણ અફઘાનિસ્તાનના અમીર પહેલી જ વાર યુરોપની મુસાફરીએ નીકળ્યા છે તે જ નથી, તેમ જ અમીર પોતે એક સંસ્કારી, પ્રગતિકારક, ઉત્સાહી વિચક્ષણ રાજકર્તા છે તે જ નથી, પણ જગતના રાજકારણમાં અફઘાનિસ્તાન આધારે જે મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે તે પણ છે.

અફઘાનિસ્તાન એશિયામાં આવેલું છે જ્યાં યુરોપના અને તેને લીધે જગતના રાજકારણ સાથે તેને સંબંધ છે. તેની ઉત્તરે રશિયાનું વિસ્તારી રાજ્ય અને પૂર્વે બ્રિટિશ શહેનશાહત નીચેના હિંદની સરહદ લાગેલી છે. રશિયા અને બ્રિટનની સ્પર્ધાને લીધે બ્રિટન અફઘાનિસ્તાન તરફ દમોશાં તાજીને બેઠેલું હોય છે.

આથી અફઘાનિસ્તાનને ઘણું સદન કરવું પડ્યું છે. આત્માર સુધીમાં બ્રિટને અફઘાનિસ્તાન ઉપર ત્રણવાર ચડાઈઓ કરી છે. બીજા વિશ્વ યુદ્ધ માટે કર્યું જ કારણ નહોતું. હિંદની સરહદને વાયવ્ય તરફ વધારે શાસ્ત્રીય બનાવવી હતી અને તે કામ અફઘાનિસ્તાનનો આમુક ભાગ લીધા સિવાય બીજી શકે એમ નહોતું. તે પછી પણ બ્રિટને આ દેશને પોતાની લાગવગ નીચે રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ૧૯૦૭ની રશિયા-ઈંગ્લંડની મૈત્રીના કોષ્ટકોના મુજબ મુશ્કેલી વહેંચણી થઈ તેમાં મેંગોલિયા, માનચુરિયા અને ઉત્તર ઇરાન રશિયાને વગવિસ્તાર માટે મળ્યાં તેમ અફઘાનિસ્તાન બ્રિટનને વગવિસ્તાર માટે મળ્યું. આ રીતે ઉદ્ધા યુરોપીય સુદ્ધ સુધી આઘી. એ યુદ્ધમાં જ્યારે રશિયામાં રાજ્યકાન્તિ થઈ અને સોવિયેટ રાજ્ય રચવાયું ત્યારે રશિયા-ઈંગ્લંડની મૈત્રીના અંત આવ્યો. આ યુદ્ધનું સૌથી મોટું પરિણામ તો એ આવ્યું કે રશિયા પશ્ચિમનો નહિ અને પૂર્વનો દેશ ગણાવા લાગ્યો. સોવિયેટની નીતિ પરરાષ્ટ્રો ઉપર દાબ બેસાડવાની નહિ પણ પતંત્ર રાષ્ટ્રોને મદદ કરવાની હોવાથી પૂર્વનાં રાષ્ટ્રો તેના તરફ મિત્રતાવે જોવા લાગ્યાં. વળી સોવિયેટ સરકાર બેકુનો અને કાગદારોની છે અને મૂડીવાદનો નિકંદન કરનાર છે એટલે યુરોપના મૂડીવાદના મોટામાં મોટા પ્રતિનિધિ તરીકે ઇંગ્લંડ સાથે તેને સ્વાભાવિક વૈર થયું. તેથી તરત જ બ્રિટનનું ધ્યાન પાછું અફઘાનિસ્તાન તરફની સરહદ ઉપર ગયું. સોવિયેટની લાગવગ જો અફઘાનિસ્તાન અને ચીનમાં પણ પ્રભેર તો હિંદની જમીન આજુની સરહદનો મોટો ભાગ સોવિયેટ અસર નીચે આવી જાય એ બ્રિટનનો મોટામાં મોટો ભય છે.

૧૯૧૬માં અફઘાનિસ્તાનનો અમીર દબીશુક્તા ગુજરી ગયો અને તેના બે મોટા પુત્રોને એક બાજુ રાખી મૂર્ષા ત્રીજા અમાનુષાએ સ્વતંત્રતા મહેર કરી રાજ્યારોહણ કર્યું. તેને થોડો જ સમય થયો ત્યાં બ્રિટને ત્રીજો અફઘાન વિશ્વ યુદ્ધ રાફે કર્યો. પ્રથમ તો ઇંગ્લંડે કશું નહિ પણ પછી અફઘાન લશ્કરે હાર્યું. પણ આ પેસા અને માહસના ખરચથી ઇંગ્લંડને કશો લાભ થયો નહિ. સોવિયેટ સરકારે તરત જ અફઘાનિસ્તાનની સ્વતંત્રતા કબુલ કરી હતી અને ઇરાન અને તુર્કસ્તાને પણ તેની સાંથે મૈત્રી કરી હતી એટલે ઇંગ્લંડને પણ અફઘા-

નિસ્તાનની સ્વતંત્રતા કલુષ રાખી તેની સાથે સંધિ કરવી પડી. ત્યારથી અફઘાનિસ્તાન સ્વતંત્ર થયું છે, ૩૦ ઓગસ્ટ ૧૯૧૯.

સ્વતંત્રતા મળી ત્યારથી અફઘાનિસ્તાને બધી રીતે ધણી પ્રગતિ કરી છે. અફઘાનિસ્તાન ક્રાન્સ જેવો પહાડી મુંઝક છે અને તેમાં પચાસ લાખની વસ્તી છે. આ વસ્તી ધર્મોન્ધ મુસલમાનોની છે અને તેની અનેક નાની નાની જાતો જૂનાં પરંપરાગત વૈરથી એકર અંદર લડ્યા કરે છે. અમીર અમાનુશાએ, તુર્કસ્તાન અને ઇરાનની આફક એક પછી એક સુધારા દાખલ કરવા માંડ્યા છે. પણ ઉપરના બે દેશો કરતાં તેની પ્રજા સુધારા સામે વધારે વિરોધ કરે છે. પણ અમાનુશાએ કુનેહથી થોડાં જ વરસોમાં એક મધ્યકાલીન મુશકતે આધુનિક બનાવી દીધો છે. આમ કરતાં ધર્મ-ઝનૂનનાં ખંડો થયાં છે અને અમીરને તે બધાં પૂરેપૂરી સખ્તાઈથી બેસારી દેવાં પડ્યાં છે.

અમીરની દિનચર્યા ઉપરથી લાગે છે કે તેઓ ઘણા જ કુશળ અને ઉદ્યોગી છે. તેઓ પોતાના દેશમાં એક ઉત્તમ ધોડેસ્વાર છે અને સવારે હમેશાં જા વાગે નિયમિત થોડા પર ફરવા નીકળે છે. રાજકાજના કામમાં પણ તેઓ નિયમિત છે અને રાજની ઝીણામાં ઝીણી વિગત ઉપર જતે દેખરેખ રાખે છે. અફઘાનિસ્તાનનું રાજ્ય પ્રતિનિધિની પદ્ધતિએ ચાલતું નથી એટલે બધી ઉવટની સત્તા અમીરના હાથમાં છે. પણ તેઓ પોતાના કારભારીઓની બહુમતિને ઘણીવાર અમલમાં મૂકે છે. હમેશાં સવારે. બરાબર ૯ વાગે વારા પ્રમાણે જુદા જુદા ખાતાના કારભારીઓ તેમને મળવા આવે છે. કોઈ કોઈ વાર તો અમીર દેઠ રાત સુધી ટેબલ પર બેસી કામ કર્યા કરે છે. તેઓ કદી કામ બાકી રાખતા નથી. સાધરણ રીતે પાંચ વાગે કારભારનું કામ પૂર્ણ કરી બેગમ સાથે ફરવા નીકળે છે. અફઘાનિસ્તાન જેવા પુરાણ મતવાળા દેશમાં આ ઘણો મોટો સુધારો ગણાય કારણકે ત્યાં તો સ્ત્રીઓ પડદામાં જ રહે છે. બેગમ સાહેબ મુસલમાન બાનુઓ જેવો નહિ પણ યુરોપીઅન સ્ત્રીઓ રાખે છે તેવા જરા ઘટ જળીવાળો શુરબો રાખે છે. યુરોપની મુસાફરીમાં તેમણે તે પણ છોટી દીધો હતો. નેં ઇરાનમાં આવતાં પાછો ફારણ કર્યો હતો. અમીરને આ એક જ બેગમ છે. કમાલ પાશાની પેઢે પોતે બહુપતની કરવાના રિવાજની વિરુદ્ધ છે પણ હજી એવો કાયદો કરી શકાય તેની દેશની સ્થિતિ નથી. પણ પોતાની લાગવગથી અમીર વર્ગમાં આ સંબંધી વિચારો ફેલાવતા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે.

બેગમ સાહેબ સુરૈયા યુરોપી પોચાકમાં જ રહે છે. તેમના દાખલાથી અમીર વર્ગની સ્ત્રીઓમાં એ પોચાક પ્રવેશ પામતો જાય છે. તેમના પિતા મહંમદ તાર્જી પરદેશ ખાતાના કાયમી પ્રધાન છે અને તંકુરસ્તીના કારણે અફઘાનિસ્તાનમાં રહેતા નથી. ૧૯૨૧ થી '૨૪ તેઓ પારિસ રહ્યા હતા અને હાલ સ્વિટઝર્લેન્ડમાં રહે છે. બેગમ સુરૈયાએ બીજી કેળવણી લીધી છે. તેઓ સ્ત્રી કેળવણીમાં ઘણો રસ લે છે.

અમીરને ફ્રેન્ચ સંસ્કૃતિને માટે ધણું માન છે. યુરોપની ભાષાઓ પૈકી ફ્રેન્ચ જ તેઓ સારી રીતે જાણે છે. મુખ્યત્વે ફ્રેન્ચ સાહિત્ય જ વાંચે છે. અને તેમના શાહજાદા ક્રાન્સમાં જાણે છે. તેમનો ઇરાદો તુર્કસ્તાન અને ઇરાનની પેઢે અફઘાનિસ્તાનમાં આધુનિક સાધનો સુધારા વધારા અને વાતાવરણ દાખલ કરવાનો છે. આને માટે સૌથી પ્રથમ તેઓ બહારના દેશો સાથે વ્યવહાર સંબંધ બાંધવા માગે છે. હજી અફઘાનિસ્તાનમાં, એક નાના મીટર-ગેજનો ટુકડો બાદ કરનાં રેલવે નથી. નિયમિત ટપાલખાતું પણ તેમના દેશમાં હમણાં જ

ખોલવામાં આવ્યું છે. જે વરસ ઉપર હવાઈ વિમાનોદ્વારા મુખ્ય મુખ્ય શહેરો વચ્ચે ટપાલનો સંબંધ બંધવા એક ફ્રેન્ચ પોસ્ટલ મિશન યોજના રજુ કરી હતી. કેટલાંક કારણોથી તે અમલમાં ન મૂકી શકાઈ. આ કામ સિદ્ધ કરવાનું સોવિયેટના ભાગ્યમાં હતું. ગયા માર્ચ માસમાં કાબુલ અને તાશકેન્દ (તુર્કસ્તાન) વચ્ચે હવાઈ વિમાનોથી સંબંધ બંધાયો છે અને એ બ્યવહાર વધતો જાય છે.

મુલગાન અમાલિક્તા અને બેગમ સાહેબ મુરેયા

અફઘાનિસ્તાનના અમીર હવે દુનિયાના રાજકારણોનો અભ્યાસ કરવા મુસાફરીએ નીકળ્યા છે. હિંદમાં તેમણે હિન્દુ મુસલમાન બંનેનું ધર્મ જુ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું તે હજી બધાની સ્મૃતિમાં તાજું હશે. ઇજ્ઞમાં એક મુસલમાન રાજ્ય બીજાને આપે તેવા બપકા-ભયો ઉદાર આવકાર તેમને આપ્યો હતો. ઇજ્ઞ સાથે તેમણે નવા કોલકરાર પણ કર્યો છે,

જેને વિશે હમણાં જ અણુવામાં આવ્યું કે તે બ્રિટનની દરમિયાનગીરી વિના કરવામાં આવ્યા હતા. તે પછી તેમણે લવ્ય પ્રાચીન સંસ્કૃતિવાળા ઇટલીની મુલાકાત લીધી. રોમ અને કાલુષ વચ્ચે હવાઇ વ્યવહાર બાંધવાની યોજનાની તેમણે ત્યાં ચર્ચા કરી હતી. ઇટલીની સરકારે આ રાજવી પરાણને એક સશસ્ત્રિજીત વાહન (armoured car) બેટ કર્યું હતું. ત્યાંથી અમીર ખસીત ગયા હતા ત્યાં તેમને એક હવાઈ વિમાન બેટ મળ્યું હતું. પણ તેમને ખરેખરે તો ક્રાન્સમાં જ વધારે ગમ્યું. ક્રાન્સના પેલે-ડ-ઓરસાવ (Paleis-d Orsav) માં તેમને ઉતરે મળ્યો હતો અને મહાન નેપોલિયનના પક્ષમાં સૂવાનું વિરલ માન મળ્યું હતું. ત્રણ દિવસ રાત્રીની મહેમાનગત રચીકારી પછી એક ખાનગી હોટલમાં આ રાજકુટુંબ રહ્યું હતું. અમીરને અત્યંત વેગે ફરવાનો અને બધું જાતે જોવાનો શોખ છે તે મુજબ તેઓ ક્રાન્સમાં ર્ચા હતા.

ઇંગ્લંડમાં પણ અમીરને પુષ્કળ માન મળ્યું હતું. ત્રણ દિવસ બર્કિંગહામ મહેલમાં તેઓ રાજના મહેમાન તરીકે રહ્યા હતા અને મહારાણી વિક્ટોરિયા પછી આટલો ખરયાળ દખલગો અને લપકો આ પહેલી જ વાર થયો. યુરોપના ક્રાન્સ કે જર્મની જેવા પ્રથમ સત્તાના રાત્રીના રાજને ખરે તેવું માન અમીરને આર્દ્ય મળ્યું હતું. તેમને જર્મીન દરિયા અને હવામાં લગાઇ કરવાનાં બ્રિટનનાં શક્તિસંપન્ન સાધનો ખતાવવામાં આવ્યાં હતાં. અમીરે એક સજમરીનમાં મુસાફરી કરી, હવાઈ વિમાનમાં લેડન ઉપર ઉડ્યન કર્યું, અને રણસેત્રની જંગી તોપો વગેરે નિદાલ્યું. આ માત્ર મહેમાનગતિના શિષ્ટાચાર તરીકે જ નહોતું થયું પણ બ્રિટનની લગાયક શક્તિ કેટલી છે તેની જાપ સોવિયેટ અને હિંદના પડોશી રાજ ઉપર ખરાખર પડે તે માટે ખતાવેલું હતું. ઇંગ્લંડનાં બીજાં ખાતાંનો પણ અમીરે નિકટ પરિચય કરી લીધો છે. તેઓ ખાણમાં ઉતરી આવ્યા છે અને એન્જનીયરિંગ ખાતું, પોલાદનાં કારખાનાં, સુતરની મીસો, વાયરલેસ સ્ટેશન અને ટ્રીનિયની વેધશાળાની પણ તેમણે મુલાકાત લીધી હતી. ઇંગ્લંડનાં પેપરોએ અમીરની અને ખાસ કરી બેગમ સહેબ સૂરયાના સૌંદર્ય અને શરમાળપણની ઘણી તારીફ કરી છે.

ઇંગ્લંડે અધ્યાનિસ્તાનના લગ્ના માટે તેની સાથે લરકરી કોલકરાર કરવા અને નાણું ધારવા ધ્વજા દર્શાવી પણ અમલદારોએ કશું સ્વીકાર્યું નથી. એવાં નાણાંની ધોરધારથી પૂર્વના દેશો ઇંગ્લંડના કેટલા પરાધીન થઈ ગયા છે તે અમીરથી અનુવર્યું નહિ જ હોય! વળી અધ્યાનિસ્તાનની સરદાર ઉપરનાં ત્રણ મથકોને અત્યારે બ્રિટન શા માટે વિસ્તારે છે અને વધારે મજબુત કરે છે તે પણ અમીરથી અનુવર્યું તો નહિ જ હોય. કાલુષની નજીક પેલાવર પોરેના મથક ઉપર ૨૫,૦૦૦ લશ્કર અને હવાઇ કાફલા છે અને પુષ્કળ લશ્કરી સરંજામનો સંગ્રહ છે. તે સિવાય ૧૦,૦૦૦ ના લશ્કરનું એક ગૌણ મથક ખડ ઉપર છે. વર્તીરિસ્તાનમા રજમક ઉપર એક બીજું ૨૫,૦૦૦ ના લશ્કરનું મથક છે. બીજું મથક બલુચિસ્તાનમાં કવેટાનું છે અને તેનો હવાઈ સરંજામ આખી દુનિયામાં સૌથી મોટો ગણાય છે. ત્યાં પણ ૨૫,૦૦૦ નું લશ્કર છે. તે ઉપરાંત રાવલપોટીમાં એટલા જ લશ્કરનું એક બીજું મથક છે. ફેંકમાં અધ્યાન સરદાર પર કામે લગાડી સકાય એવું એક લાખનું લશ્કર તૈયાર છે અને બીજા એક લાખનું લશ્કર બાકીમાં રાખેલું છે. આતો એક જ અર્થ છે કે બ્રિટન જો સોવિયેટ સામે લગાઇ જાહેર કરે તો જર્મનીએ ક્રાન્સ સામે લડવા બેસજિયમની જે દશા કરી હતી

તે જ દશા અફઘાનિસ્તાનની થાય. યુદ્ધશાસ્ત્રનો એક નિયમ છે કે લડાઈ અને ત્યાં સુધી પારકી હદમાં કરવી. અને નાની પ્રજાની હિમાયત કરનાર ખ્રિસ્ત લડાઈનો આ શાસ્ત્રીય નિયમ અફઘાન પ્રજાની ખાતર છોડી દે એ રાક્ષ્ય નથી. અમીરની નોકરીમાં જર્મનો, રશિયનો, પોલંડના રહીશો અને ફ્રેન્ચ તો સૌથી વધારે છે, પણ એક પણ અંગ્રેજ નથી.

કહે છે કે ઇંગ્લંડથી રશિયા ન જવા સારૂ ઇંગ્લંડના રાજકીય પુરુષોએ ઘણી યુક્તિઓ કરી પણ અમીર તો ત્યાંથી રશિયા ગયા. અત્યાર સુધીના બપકાદાર આવકારથી, રશિયાની કામદાર અને ખેડૂતોની સરકારે જુદા જ પ્રકારનો સાદો આવકાર અમીરને આપ્યો. સોવિયેટ સરકારે અમીરને બે ટ્રેકટરની ભેટ આપી જે ખરેખર કામદારોની સરકારની સૂચક છે. મૉસ્કોમાં ઘોડાની સરતમાં અમીર એક હજાર રૂબલનું ધનામ આપ્યું. રશિયાની પરિસ્થિતિનું પણ અમીરે અવલોકન કર્યું. એક સમાચાર પ્રમાણે, અમીર લેનિનની કબરની મુલાકાતે ગયા અને ત્યાં તેના ચરીરની સામે લાંબો વખત જોતા બિભા રહ્યા. એ પુરુષે માણસ માણસ વચ્ચેની સમાનતા, અને ખાસ કરી એશિયાવાસી અને યુરોપવાસીની સમાનતા સાચી કરી ખતાવી હતી !

તે પછી અમીર તુર્કિસ્તાન ગયા અને તુર્કિસ્તાન સાથે સલાહ કરી તે આપણે જાણીએ છીએ. તેવી જ રીતે ધરાનના પંચાણ થઈ તેની સાથે પરસ્પર રક્ષણની સલાહ કરી તા. ૧૬મી જુનના રોજ, જર્મનીએ ભેટ આપેલા દવાઈ વિમાનમાં બેસી અમીર અમાનુશ્તા. અને સુરિયા અરાહ અને હેરાતને રસ્તે થઈ કાશુસ જવા ઉપડી ગયાં છે. એ પ્રમાણે અફઘાનિસ્તાનના અમીરની આ પહેલી યુરોપની મુસાફરી પૂરી થઈ છે.

વર્તમાનપત્રોએ અમાનુશ્તાને રશિયાના મહાન પિટર સાથે સરખાવ્યા છે તે ઉચિત છે. રશિયામાં પશ્ચિમનો સુધારો દાખલ કરવા રશિયાનો એ મહાન ઝાર યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં ઘણો સમય રહ્યો હતો. રશિયાની મહત્તાનાં બીજા ખરી રીતે તેણે વાઘ્યાં ગણાવ્યાં. અમાનુશ્તા તેના જેટલો સમય યુરોપમાં રહ્યા નથી-રહી શકે તેમ નથી. પણ રશિયાના પીટર અને અફઘાનિસ્તાનના અમાનુશ્તા વચ્ચે બેધી વધારે સૈકા વહી ગયા છે. અત્યાર સુધીમાં અમાનુશ્તાએ ઘણા સુધારા દાખલ કરી નાંખ્યા છે. પોતાની નવી રાજધાનીમાં દવાખાનાં, સીનેમા, રંગભૂમિ વગેરે દાખલ કરી અત્યાર સુધી મધ્યયુગમાં પડી રહેલા પોતાના દેશને તેણે જુદું જ આધુનિક સ્વરૂપ આપી દીધું છે. મિ. બેઈલ્સકૉર્ડે ખરું જ કહે છે કે સ્વતંત્ર થયેલાં ઇસ્લામી રાજ્યો એટલે તુર્કિસ્તાન, ધરાન, અફઘાનિસ્તાન, ધર્મોન્ધતા છોડી છૂટથી આધુનિક સુધારો અને જ્ઞાન ગ્રહણ કરે છે. માત્ર પરાધીન થઈ રહેલા મુસલમાનો જ, વધારે ધર્મોન્ધ થતા જાય છે. બ્રિટિશ સરકાર આ મુસલમાન રાજ્યોને માન આપીને પણ હિન્દમાં કોમી ભેદ ઉદ્દેશવનો પ્રસંગ ચૂકે એવું નથી, પણ આખરે તો હિન્દના મુસલમાનોને કોમી ભેદ છોડી દઈ દેશની બાવનાનું એક સાધવા જ શિખામણ આપી હતી.

આ સૈકા પૂર્વની યજ્ઞતિનો છે. પરાધીનતાની બેડી તોડી નાંખી રશિયા પશ્ચિમનું પક્ષ છોડી પૂર્વના પક્ષમાં બેઠું છે. તુર્કિસ્તાન સ્વતંત્ર થયું છે અને કમાલ પાશાના નેતૃત્વ નીચે નિઝર મધ આગળ પગલાં ભર્યું જાય છે. ધરાને ગયા માસમાં જ સ્વતંત્રતાનું સ્થાન લીધું છે. ચીન હવે રાષ્ટ્રીય પક્ષની ક્ષેત્રથી એક થવાની આરા શરૂ છે. હિન્દ પણ હાલપણથી કોમી ભેદ ભૂટી એક થાય તો તેને માટે સ્વતંત્રતા દૂર નથી.

લો ક ચ યા

[આ માસિકના વાચકોને અને જૂનાતાના જીવનમાં રસ લેનાર ઓપુરણોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતાપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સદકાર આપે. એમાંથી જાણવા યોગ્ય અને ચોક્કસ ઘાગરો એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તન્ત્રી]

મુંબાઈના મીલમજુરોમાં

ખી. ખી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેના દાદર સ્ટેશનથી. જી. આઈ. પી. રેલ્વેના દાદર સ્ટેશનની દિશામાં આગળને આગળ જતાં ટ્રામના પાટા આવે છે; એ પાટા ઓળંગી જતા આગળ વધી, જમણી બાજુએ વળીએ એટલે મોટા યોગાન જેવી એક બંગ્લી જગામાં મીલમજુરો તેમના કુટુંબો સહિત રહે છે. મીલમજુરોના જીવનમાં સક્રિય રસ લેનાર અને તેમની વચ્ચે રહીને જ વંગ મેન્સ ફિઝિયન એસોસીએશન તરફથી કામ કરનાર મી. વૉરડન કરીને એક અંગ્રેજ લાઈની મદદથી મજુર જીવનનો કંઈક પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ મેળવવા અમે ઇંગ્લેન્ડ પાંચેક માસ પર ત્યાં ગયા હતાં. ત્યાંનું દરમિયાન લેખને બંધાયેલા ખ્યાલો તમા લાઈ વૉરડન સાથે થયેલી એ સંબંધે વાતચીત, એ સર્વ ઉપયોગી હોઈ અત્રે પ્રગટ કરવાની આપર્યકતા જણાઈ છે.

અમારા ત્યાં જતા બાગત પૂ. દિવાનજીભાઈએ પ્રથમથી જ મી. વૉરડનની સાથે પત્રવ્યવહાર કરેલો, જેને રસસૂચક જવાબ લાઈ વૉરડને તરતજ વાળેલો. એટલે એક દિવસે સાંજે અમે સાત જણા દાદર જવા ઉપડ્યા. સ્ટેશન પરથી ચાલો મુઠી જતાં લગભગ ત્રીસેક મિનીટ થઈ દરો.

એક ખુલા યોગાનની લગભગ મધ્યમાં આવેલા એક નાના સરખા મકાનની નજીક અમે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં જ મી. વૉરડનની ઑફિસ પણ હતી. ઑફિસનાં બારણા નજીક આવ્યા કે તરત જ મી. વૉરડને અમને સૌને આશ્ચર્યકારક સન્માન સહિત વધાવી લીધા. એક અંગ્રેજ લાઈ પણ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ કે શિક્ષકો જોડે આટલી મમતાપૂર્વક વર્તી શકે એવો આ સારો દાખલો હતો. લાઈ વૉરડને અમને પોતાની ઑફિસમાં બેઠાવી ત્રીણ નાની સરખી એ ઑફિસ હતી. આવરયક રાચરચિલા સિવાય માત્ર સાદાઈનાં જ ત્યાં દર્શન થતાં હતાં. ઑફિસની ઓરડીના એક બાજુના ખુણામાં એક નાનું સરખું ટેબલ પડેલું હતું, તેની ઉપર મજુર કુમારોનાં બનાવેલાં કેટલાંએક રમકડાં પડેલાં તે અમને બનાવવામાં આવ્યાં. છત્રીઓ અને ઘેડીઓ ઑફિસમાં મૂકી, અમે એક બીજા વિશાળ ખંડમાં આવ્યા. સાંજનો વખત હોવાથી મજુર બાળકો એ ખંડમાં જુદી જુદી રમતો રમવામાં લાગ્યા હતા. એ ખંડમાં ફક્ત કેટલીએક પતરાંની નાની ખુરસીઓ અને ટેબલો સિવાય બીજા કોઈ વસ્તુનું નામ નિશાન નહોતું. પરંતુ ઓરડો એટલો સ્વચ્છ હતો, કે તેમાં સ્વેચ્છાએ દેશના મજુર બાળકોનાં મેલાં કપડાંથી તે સજ્જતો દોષ એમ લાગતું હતું.

ત્યાંથી નીકળી અમે ચાલો જોવા ગયા. નીકળ્યા કે તરત જ, વખત છે તે વરસાદ આવે તો ખર્ચ પડે માટે અમારી છાત્રીઓ સાથે લઈ લેવાની સૂચના ભાઈ વૉરડને અમને કરી. છાત્રીઓ લઈને બહાર નીકળ્યા કે તરત જ આવી ઝીણી ઝીણી બાળતો વિષે પણ કાળજી રાખનાર ભાઈ વૉરડનની સૂચના કેમ બહુ ખરી પડતો હોય તેમ વરસાદના છાંટા આવવા માંડ્યા.

થોડુંએક ચાલ્યા હોયશું ત્યાં ગાઢ અંધારાવાળી એક ગોટી ચાલ આવી. નજીક જતાં એવી ચાલમાં કેમ જવાશે એવું મનને થઈ જતું. અમે અંદર દાખલ થયા અને ભોંયતળાએ રહેતા મજુરોની ઓરડીઓ જોઈ. ઓરડીઓ અત્યંત સાંકડી તેમ જ હવા ઉગસ વિનાની. કોઈ કોઈ ઓરડીઓમાં તો માણસોની સંખ્યા વિશેષ દેખાતી હતી. કેટલાક પુરુષો ઓરડી બહાર ચાલવાની જગા વચ્ચે પડેલા હતા. અંધારાને લીધે એમને સ્પષ્ટ જોઈ શકાય એવું નહોતું એટલે કોઈની ઉપર પગ ન મૂકાઈ જાય એવી બીતિ રહેજે રહેતી. કેટલીએક ઓરડીઓમાંથી બાળકો અને સ્ત્રીઓ અમને જોવાને કુતૂહલતાથી બહાર દોડી આવતાં હતાં અને ન સમજી શકાય તેવી કોઈ ભુદી જ બોલીમાં કંઈ કંઈ ગળુગળુતાં હતાં. આ ચાલમાંથી નીકળી અમે એક બીજી ચાલમાં પેસવા લાગ્યા ત્યાં ઓટલાના આગળના ભાગ ઉપર જ મજુરોનું એક ટોળું સાંજના કામ પછીનો થાક ખાવા ખેંદેલું માલમ પડ્યું. અમારી સાથે ભાઈ વૉરડન હતા તેમને આવતા જોઈને સન્માનની સાથે મજુરો ઉઠી ગયા અને જગા કરી. મજુરોની આ વર્તણૂકમાં, તેમના આ હિતેચ્છુ તરફની લાગણીનું દર્શન થતું હતું, હોદ્દાની બીતિ મુદ્દને નહિ. એક મજુરની સાથે ભાઈ વૉરડને કેટલીએક વાતચીત કરી પછી અમે ઉપર ગયા. ત્યાં પણ આગલી ચાલ જેવું જ લગભગ હતું. સાંકડી અને અંધારાવાળી ઓરડીઓ અને તેમાં ગીચ વસ્તી. દરેક ઓરડીને છાપરે ધૂમાડાના ચર બાજ્યા હતા. ખાસ કરીને તો બોંય તળાએ અતિશય ગંદકી હતી. પાવખાનાંઓમાંથી પણ ગંદુ યાણી બહાર નીકળી પડ્યું હતું. ઓરડીઓમાંની અને વચ્ચે માર્ગ પરની દુર્ગંધ નાકને અસહ્ય હતી. મી. વૉરડન આવી દુર્ગંધ ભરેલી ચાલમાં જતાં જરા યે સંકેત નહોતા રાખતા. સૌને મોખરે એ પોતે જ ચાલતા હતા અને એ વખતે ચાલો સંબંધે અને મજુરોના જીવન સંબંધની વાતોમાં જ એ શકાયલા રહેતા. એ ભાઈમાં અહંકારનો છાંટો ય ન હતો. કેટલાએક દેશી ખ્રિસ્તીઓમાં દેખાય છે તેટલો પણ નહિ. ચાલોમાં રહેતા મજુરો જોડે વાત કરવાની એમની રીત વિવેકભરી હતી. પોતે મજુરોના ઉપકારક છે એવી રેખા સરખી યે એમના મુખ પર નહોતી દેખાતી.

ત્યાં બીજી પણ અનેક ચાલો હતી. અમુક ચાલોમાં મુખ્યત્વે મહારાષ્ટ્ર તરફનાં મજુરો રહેતા તો અમુકમાં મુખ્યત્વે મદ્રાસ તરફના. અહીંથી નીકળી અમે આગળ ચાલવા માંડ્યા ત્યાં રસ્તામાં એક ઘણો જ મહત્વનો પ્રસંગ બન્યો. એ દિવસના બીજા બધા પ્રસંગોમાં આ પ્રસંગ મુખ્ય હતો કારણ કે એથી મી. વૉરડનની, સ્વતંત્ર શિક્ષણમાં મક્કમપણે માનનારા તરીકે, અમને ખરેખરી પિછાણ થઈ. અમે ચાલ્યા જતા હતા તેવામાં અતિ મક્કીન અને કાટયાં તૂટ્યાં કપડાં પહેરેલ આઠ દસ મજુર બાળકોનું એક ટોળું દેખાયું. તે ટોળું નજીક આવ્યું કે તરત જ બધાં બાળકો ભાઈ વૉરડનના શરીરના એકેએક ભાગને બાત્રી પડ્યાં.

કોઇ બાળક એમના એક પગમાં ટીંગાણું તો બીજાં એમના બીજા પગમાં ! એક એમના હાથમાં તો એકાદ એ પાછળથી એમની પીઠ પર યધને ગળામાં ટીંગાણું ! ભાઈ વૉરડનને જાણે એ વસ્તુ સાવ સ્વાભાવિક થઇ ગઈ હોય તેવું જ લાગતું હતું; બાળકો એવાં બાળી પડ્યાં હતાં કે એમના એ શિકારને આગળ વધવું તદ્દન મુશ્કેલ થઇ પડ્યું ! એવી સ્થિતિમાં પણ એ ભાઇ એક શબ્દ પણ બોલતા નહોતા. માત્ર હસતા જાય અને બાળકોને પંખાળતા જાય ! અમે તો આ ગમ્મત-એ આવા રસમય પ્રસંગને દ્રક્તા ગમ્મત કહીએ તો- દસતાં દસતાં છતાં આશ્ચર્યપૂર્ણ જોઇ જ રહ્યા. ભાઈ વૉરડનની ભાષા બાળકો ન જાણે, બાળકોની ભાષા એ ન સમજે, છતાં આવું એકથ ! મેલાંધેલાં ને લુપ્તી ભરેલ માથાવાળાં બાળકો ક્યાં અને સ્વચ્છ કપડાં પહેરેલ એક અંગ્રેજ ક્યાં ? પરંતુ નિહોય બાળકોને એવા કૃત્રિમ ભેદોનો ખ્યાલ સરખો પે યાનો હોય ? ઉચ્છળિયાત વર્ગનો એક શિક્ષક ઉચ્છળિયાત વર્ગનાં જ બાળકો સાથે આટલી સ્વતંત્રતાપૂર્વક વર્તે એ પણ આજના સ્વતંત્રતાને કચરી નાંખનારા જમાનામાં તો સરસ જ ગણાય, પરંતુ ભાઈ વૉરડન વાળો પ્રસંગ તો એથી પે એટલે, આ પ્રસંગથી ભાઈ વૉરડનની અપાર નમ્રતા અને આત્મનિરીક્ષણની ભાવનાનું પણ દર્શન થયું. પૂ. દિવાનજીભાઈ બપોરે એમને પ્રથમ મળેલા ત્યારે શિક્ષણ સંબંધી વાતચીત કરી હતી. કોઇ કોઈ વાર તો દંડનો પ્રયોગ કેટલાંક બાળકો માટે કરવો પડે છે એમ ભાઈ વૉરડન જણાવ્યું હતું. પરંતુ ઉપરના પ્રસંગ પરથી તો એ ભાઈની સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતાની એટલી બધી ખાતરી મળી હતી કે એ પોતે તો કોઇ કોઇ વાર પણ દંડનો પ્રયોગ કરે એ અશક્ય લાગતું હતું. પોતાને લાંબા શિક્ષકો કેટલીક વાર વિદ્યાર્થીઓને દંડ કરતા દશે એવું કદાચ એમનું કહેવું હશે.

થોડા વખત પછી એક ચાલતું બહારથી નિરીક્ષણ કરવાને માટે અમે ઉભા. તદ્દન ડુંકી ડુંકી બારીઓ જોઇને, હવા-ઉગ્મસ વિના મજુરોને બહુ દરકત પડતી દશે એમ ભાઈ દિવાનજીએ જણાવ્યું. એટલે ભાઈ વૉરડન કહે : “ના, ના. એવું કંઈજ નથી. વધારે તો મું પણ જેવી છે તેવી બારીઓમાં, એ લોકો કપડાં ડૂંચા લરી દે છે. એમને તડકો કે હવા ઉગ્મસ ગમતા નથી !” ભાઈ વૉરડનનું આ જો કે અનુભવકથન હશે તો પે મજુરોની આવી ટેવ જંખાઇ ગઇ હોય એ જ દુઃખની વાત છે. મીલની ગંદકી અને અંધકારમાં આખો દિવસ સખત કામ કરી કરીને યાદી ગયેલા ગિચારા મજુરોને ઘેર આવતાં હવા ઉગ્મસની શી પડી હોય ? એ તો જેવી ટેવ પડી તેવી પડી.

મજુરોમાં કળા જેવી કોઇ વૃત્તિ છે ખરી કે એવો પ્રશ્ન પૂછતાં એ ભાઈ બોલ્યા : “સામાન્ય રીતે કામ સિવાય કોઇ બીજી વૃત્તિ એમનામાં જણાતી નથી, છતાં વાર તહેવારની રમ્યોમાં એ લોકો નૃત્ય સંગીતનાદિ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લે છે.” બાલુના એક મકાનમાંથી નંજુરાના અવાજ આવતા સાંભળીને કહ્યું : “જુઓ સાંભળો-તુમ્ તુમ્. એ એમની સંગીત કળા. કામ પછી કોઇ કોઇ મજુરો એકદા મળી આવા સંગીતસેવનમાંથી આરામ મેળવે છે.” દારનું વ્યસન મજુરોમાં કેવુંકે પેદા છે એના ઉત્તરમાં એ ભાઈ બોલ્યા : “દારના વ્યસનમાંથી ઊંડાવવાનો પ્રયત્ન અમે કરીએ છીએ છતાં એ વ્યસન તરત નીકળે એમ જણાતું નથી. ક્રીનેમા દારા એ વ્યસનના અનર્થ ઉધાડા પાડવાનો અમે પ્રયત્ન કરેલો. ઉચ્ચ અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલો એક ઍરિસ્ટર પણ દારના વ્યસનમાં ફસાતા કેવો દેરાન થઇ જાય છે એવું એક દસ્ય દેખાડવાને પ્રયત્ન કરેલો. અંગ્રેજી ભણેલો એક ઍરિસ્ટર પણ

જે આ વ્યક્તિને પરિણામે પ્રાપ્તમાત્ર યદિ જાય તો બીજાઓએ તો ખાસ સાવધાન રહેવું જોઈએ એવો પદાર્થપાઠ મનુરો એ દૃશ્ય પરથી લેશે એમ અમે માનેશું, પરંતુ અમારી ધારણા તદ્દન ખોટી નીવડી. ઍરિસ્ટર સરખા કેળવણીમાં માણસો પણ જે દારૂની લતમાં ફસાય તો અમ સરખા અભણ મનુરોનું શું ગળું એવો મનગમતો છતાં સ્વાભાવિક અર્થ એમણે ઘટાવ્યો !”

હવે અમે મનુર આજકાલે મારે ચાલતી સત્તિદાળાઓ જેવા ઉપડયા. રસ્તામાં લાઇ વૉરડન ચાલતા જાય અને વાતો કરતા જાય. એમના અંગ્રેજ ઉચ્ચારો આપણે તરત સમજી શકીએ તેવા સ્પષ્ટ હતા. યાજ્ઞાના મકાન પાસે અમે આવી પહોંચ્યા તે વેળાએ શાળા શરૂ થવાને થોડીએક વાર હતી. ત્યાં સુધી અમે સૌ બહાર રસ્તા પર ઉભા રહ્યા. “અહીં રહેતા મનુરોમાં નીતિનું ધોરણ સામાન્ય રીતે કેવું છે ?” એવો પ્રશ્ન લાઇ દિવાનજીએ કર્યો. “નીતિનું ધોરણ તદ્દન જ દરફ. સ્ત્રીપુરુષની મર્યાદાઓ અહીં જોડી મૂકવાય છે” લાઇ વૉરડને કહ્યું. બાળકોનાં જે ત્રણ મકાનો બનાવીને કહે: “અહીં દિદુસસાવાળા લાઇઓ સુધારાનું કામ કરે છે. એમનું કામ પણ ઠીક છે.” અન્ય સમાન પ્રવૃત્તિઓ સાથે પણ લાઇ વૉરડન સમતા રાખે છે.

પછી શાળા જેવા ગયા. આગળ બીજે ક્યાં ગે જેવામાં ન આવી તેવી સ્વચ્છતા આ ઓરડામાં જોઈ. વિદ્યાર્થીઓ ઉર્દુ, મરાઠી, ગણિત અને અંગ્રેજી શીખતા જણાતા હતા. અંગ્રેજી ધોરણમાં નવા આવેલ એક જે વિદ્યાર્થીઓ પણ ભાંગ્યું તદ્દન અંગ્રેજી બોલી શક્યા. લાઇ વૉરડન પોતે તો મનુર આજકાલે ‘ગુડ મૉર્નિંગ’ કે ‘ગુડ ઇવનીંગ’ એવું દેખાદેખીથી અંગ્રેજીમાં લક્ષકારે તેની સખત વિરુદ્ધ છે. વિદ્યાર્થીઓ સ્વસાધાને આદર આપતાં શીખે એ મિ. વૉરડનનો હેતુ છે. લાઈ વૉરડનના કહેવા પ્રમાણે અહીં ધર્મશિક્ષણ જેવું ખાસ શિક્ષણ આપવામાં નહોતું આવતું, સૌને પોતપોતાના ધર્મ મુજબ પ્રાર્થના કરવાનું કહેવાય. ખ્રિસ્તી ધર્મનું મદત્ત કોઈને દસાવવામાં આવતું નહોતું.

મનુરોની આવક વિશે પૂછતાં એક જોડું પચ્ચાસ રૂપિયા દરમયાણે લાવે છે એમ જણાવ મળ્યો. મનુરો પોતાના ચાલુ જીવનથી કંટાળે છે કે નહિ એ સંખેષે એ કહે: “એમને એમના જીવનથી કંટાળો આવતો જણાતો નથી. જે મનુરો જીવનમાં આપણી માફક જ રસ લેતા જણાય છે.”

લાઇ વૉરડનનું ઉપરનું કથન સાચું છે એટલે જ વિશેષ દુઃખ થાય છે. મનુરો પોતાના આવા મંદા જીવનમાં રસ લે એ વસ્તુસ્થિતિ જ હજીવા યોગ્ય નથી. દેવગળે એ જીવનથી મનુરો ભલે ન કંટાળે—જે કે કેટલાક અવસ્ય ત્રાસના હશે—છતાં જે જીવનના અનર્થોનું પરિણામ તો એ નિરંતર ભોગવતા જ રહે છે. પંચજીવન, શરાબી, અલિચાર અને મલીનતા—એ બધાએ અનર્થો, લાઇ વૉરડન જેવા અનેક શુદ્ધ હેતુથી કાર્ય કરનારા સેવકો રહ્યા છતાં જે કાયમ રહેવાના. એ અનર્થોનું મૂળ સુધારકોનો અભાવ નહિ પરંતુ હાલનું મીઠજીવન જ છે. એમાં ચતા છૂટાજવાળા સુધારાઓ હાથ તો ધૂળ ઉપર લીપલુટાય જ છે. છતાં ખેડુતો ખેતી હોટી આ મીઠકોચોગમાં મનુર જને છે એ દુર્દેવની વાત છે.

અનુસંધાન પૃ. ૧૦૬]

કલકત્તા જેવી હિન્દની બીજી યુનિવર્સિટી પોતાના વિભાગની લાપાના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાને પૂરતી કાળજી લઇ છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ કેટલાંય વરસો થયાં સ્વભાષાને સ્થાન આપતી આવી છે અને તેને પરિણામે જ આજે એ લાપાનું સાહિત્ય આટલું સમૃદ્ધ અને વિશાળ થવા પામ્યું છે.

આપણે ત્યાં પણ એવી સિદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય એવી આશા ઉઠત ફેરફારથી જ નહીં દત્તી પણ એ આશા કેટલે અંશે ફળીશૂન થાય એનો આધાર તો એ ફેરફારને જે રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવે તેના ઉપર છે. અને એની તપાસ માટે, મેટ્રિકનાં (હું મેટ્રિકમાં ગૂજરાતી શીખવતો હોવાથી) પાઠ્યપુસ્તકો તરફ નજર કરવી જરૂરી છે.

૧૯૨૭ના માસની મેટ્રિકની પરીક્ષાને માટે (૧) નળાખ્યાન; આધુનિક કવિઓમાંથી ચૂંટણી અને (૨) કરણ્યેશ્વર.

૧૯૨૮ની પરીક્ષા માટે (૧) માગેદં, આધુનિક કવિઓમાંથી ચૂંટણી. અને (૨) ગુજરાતનો નાય (પહેલાં બન્ને પાનાં).

આમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પાઠ્યપુસ્તકની દશા પહેલાંનાં વરસ કરતાં હાલની ગર્ભ છે.

આપણા દેશમાં ઉચ્ચ કેળવણીનો પ્રચાર તો નામનો જ છે એ વાતનો અસ્થિકાર તો ખુદ સરકાર પણ કરી શકે એમ નથી. એટલે આપણા મેટ્રિક સુધી લઘુલા વિદ્યાર્થી-એને આપણા સાહિત્યનો સામાન્ય પરિચય થઈ જાય-એટલો કે પછીથી તેઓ સ્વતંત્ર રીતે બીજાં કાઓનો સંસારવાદ કરી શકે એ જરૂરનું છે. આટલી તૈયારી તો આપણી હાલરૂઢીએ કરી આપતી જ નોંધએ. અને એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ૧૯૨૮ના વરસનાં પાઠ્યપુસ્તકોની પસંદગી એકંદર રીતે આશાજનક થઈ હતી એમ લેખાય; અને એ જ કારણથી આ બાજનમાં રસ લેનાર પણાના મનમાં આશા બંધાઈ દત્તી કે હવે ગૂજરાતીનું જ્ઞાન વિશાળ અને નક્કરપર્થી કરવા માટે યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકોની પસંદગી વરસોવરસ કરવામાં આવતી રહેશે.

જ્યાં ૧૯૨૮ના જુન માસની ખરબી તારીખે બહાર પડેલાં મેટ્રિકનાં ગૂજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકોનો ઉદય થતાં એ આશા સુરોદય થતાં હોવા લય પામે એમ લય પામતી લાગે છે.

પહેલાં હું પદ વિભાગ લખું.

ઉપર જણાવ્યું તેમ મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીએને આપણા સાહિત્યનો સારો સરખો પરિચય થઈ જવો જોઈએ અને એટલા માટે પાઠ્યપુસ્તકની ચોજના પણ એ ધ્યેયને અનુસરીને થવી જોઈએ. પ્રસ્તુત પુસ્તકને એ દૃષ્ટિથી તપાસતાં લાગે છે કે એ ધ્યેય એનાથી સધાય એમ નથી; અને કોષાદ્યાન લેખક રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશીના અભિપ્રાય અનુસાર રહી જતાનો ભય પૂર્વરૂપે ઉભો છે. શું આધુનિક ગૂજરાતી સાહિત્યમાંથી રા. નાનાલાલ,

(૧) શિષ્ય સાહિત્યભાણા: પ્રસ્તુત ગ્રંથ (પદ વિભાગ). ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ દરમિયાન સંપાદક હોવાવાલ વિ. પારેખ. ક્રિ.મં. ૭-૧૫-૦૦

(૨) વિપિના લેખક: રાજેન્દ્ર સોમનાથરાયણ દલાલ.

ક્રિ.મં. ૨-૮-૦૦

રા. ખમરદાર, રા. બલવંતરાય કે સ્વ. કલાપી જેવા કવિઓને કદી પણ બાદ રાખી શકાય એમ કલ્પના પણ કરી શકાય એમ છે ?

વળી ઉલટ પક્ષે શ્રી. હરજીવન કુબેરભાઈ, શ્રીમતી દીપકબા દેસાઈ અને શ્રીમતી પ્રિયમતી શુક્લે આપણા સાહિત્યમાં ક્યા નવા નવા સંપ્રદાય કે પ્રવાહો ચલાવ્યા છે કે જેના લાક્ષણિક નમુના તરિકે તેમનાં કાવ્યો (?)ને આ “શિષ્ટ સાહિત્યમાળા”નાં ‘પુસ્તક ચોથા’માં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે ?

• મધ્યકાલીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પોતાના વ્યક્તિત્વથી નવાં જ પ્રચારો પાડનાર અખા અને દયારામ જેવા મહાન કવિઓના કાવ્યલોકારમાં શૈલીની શિષ્ટતા અને સરલતાની કસોટીએ ચઢી પાર ઉતરે એવાં કાવ્યના લાક્ષણિક નમુનાઓ છે જ નહિ એમ શું વિદ્યાર્થીઓએ સમજવું ?

ખીજો પણ એક ગ્રન્થ મારા જેવા શિક્ષકના મનમાં રહેજે ઉદ્ભવે. ગદ્ય વખતે રા. કવિના ‘ગિરનારને ચરણે’ જેવાં કાવ્યો પછી મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસને માટે યોગ્ય ગણાયાં હતાં. આ વરસે એ જ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે નરસિંહનું ‘નાગદમન’, કાળિદાસનું ‘ક્રુવાખ્યાન’, સામળતે ‘રાવણ મેદોદરી સંવાદ’ અને હરજીવન કુબેર-ભાઈનો ‘ભુવડરાજનો ગુર્જર રાજ્ય ઉપર ઘેરા’ જેવાં હાઇસ્કૂલના ચોથા ધોરણમાં ચાલી ગયેલાં કે ચાલવા યોગ્ય કાવ્યો નિયત કરી તેમની મરકરી તો કરવાનો વિચાર નથી રાખ્યો ને ? કે પછી ગયે વરસે ચૂટલાં કાવ્યો વિદ્યાર્થીઓને અતિ ઠંડિન પડ્યાં હતાં એવું ભાન યુનિવર્સિટીને થવાથી ગયા વરસનો બદલો વાળવાને આ વખતે અતિ સહેલાં કાવ્યોની પસંદગી કરી છે ! ખરેખર આ એક કાપડો છે. કોઈ જાણુએજે ઉઠેલી આપણે તો આભાર યશે.

આવા, વિદ્યાર્થીઓને માટે યોગ્યતા કાવ્ય સંગ્રહોમાં ‘ભારતનું ઐતિહાસિક અવલોકન’ અને ‘મદુલી’ જેવાં, સ્થાને સ્થાને અસ્પષ્ટ-સમજાવતી વેળા શિક્ષકોને અસ્ટંપર્સ્ટ કરેલું પડે એવાં-કાવ્યોને સ્થાન ન અપાય એ જ, યોગ્ય નથી શું ? અને જો એવા લાક્ષણિક નમુનાઓ વિના સંગ્રહ અપૂર્ણ રહી જાય એમ જ હોય તો તે તે નમુના આવા અસ્પષ્ટ ભાગો ટાળીને આપવા જોઈએ.

પણ મારા જેવા અદના શિક્ષકનો આ પોકાર તો અસ્પષ્ટ જ લેખારો. પ્રસ્તુત પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં રા. ક. મા. મુનશી લખે છે :

“અંગ્રેજ ચોથા ધોરણથી એમ. એ. સુધીના જોને દામ લાગે તેવી, ગૂજરાતી ભાષાના આરંભથી અર્ચાચીનસુખ સુધીના શિષ્ટસાહિત્યની કેમિક પાઠ્યપુસ્તકમાળા મગજ કરવાનું માથે લીધું. તેને અંગે એક પાઠ્યપુસ્તક પ્રકાશન સમિતિ નીમી અને એ પુસ્તકોની યોજના તૈયાર કરવાનું કામ રા. પ્રાણલાલ દેસાઈ તથા રા. જનુભાઈ સેવદને સોંપ્યું. એમણે એક યાદી તૈયાર કરી. તે યાદી ‘ગૂજરાતી બોર્ડ’ બોર્ડ સ્ટડીઝ’ તથા ‘સ્કૂલ બોર્ડ’ના સંખ્યોને, દરેક કોલેજના ગૂજરાતીના અધ્યાપકોને, સાહિત્ય પરિષદના માણ પ્રમુખોને અને પરિષદ મંડળના સામાન્ય સભાસદોને, એમની સૂચના માટે મોકલી આપવામાં આવી, અને એ સર્વ વરંદથી આવેલી સૂચનાઓ ધ્યાનમાં રાખી ઉત્તરની યાદી તૈયાર કરવામાં આવી.”

એટલે આ પુસ્તકને તો આટલા બધા વિદ્વાનોની ઝોચ છે, પણ મને તો લાગે છે કે એ આપણા વિદ્વાનો સ્વભાષાના ઉત્કર્ષ બાબત કેટલા ઉદાસીન છે તેનું આ પુસ્તક નવલંત દૃષ્ટાંત છે; નહિ તો આનું અપૂર્ણ ગોળનાવાળું-સાદી રીતે કહીએ તો ઢંગધડા વિનાનું-પુસ્તક સાહિત્ય પરિષદ મંડળ તરફથી બહાર પણ શાનું પડે અને તેને યુનિવર્સિટી પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વીકારે પણ શાને? આપણા વિદ્વાનો આ ઉપેક્ષાકૃતિ ક્યારે ત્યાગશે? હવે ગદ્ય વિભાગ. વિદ્યાર્થીઓની ભાષા તો ગદ્ય ધડે છે. કાવ્ય લાયનું લખાણ વિદ્યાર્થીઓ આગળ આદર્શ તરીકે ન રાખી શકાય. ગદ્ય કવીનાં નિકળં વદન્તિ । એ વાક્યમાં ગદ્યનું મહત્ત્વ બરાબર સમજાવેલું છે. તો આપણે એ દૃષ્ટિએ જરા પ્રસ્તુત પુસ્તકને નોંધએ.

પૃ. ૪૦ ઉપર આ વાક્ય નજરે પડે છે:-

“સસરા તરફથી આપવામાં આવતા, લગ્ન વખતે પહેરાતા પાનેતરના ઠાપકનો પનો જરા નાનો હતો...”

આમાં ‘પાનેતર’ શબ્દ ખોટી રીતે વપરાયો છે. પુરુષને પહેરવાનાં ‘ખીતાંબર’ ને કાઢીએ કદી ‘પાનેતર’ કહ્યું હોય એનું સાંભળ્યું નથી. ‘પાનેતર’ તો કન્યાને લગ્ન વખતે પહેરવાના વસ્ત્રને કહે છે.

ભાષાનું આનું અજ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને આપવાનો અધિકાર કાઢને નથી—સરકારી યુનિવર્સિટીને પણ નથી.

સામાન્ય રીતે જ્યારે લાંબાં વર્ણનો કરવાં પડે એમ હોય ત્યારે કુશળ કળાકાર તેને ઉપમાઉપેક્ષાદ્વારા રસિક બનાવે છે, પણ આ પુસ્તકની વર્ણનશૈલી એ રીતિથી સામાન્યતઃ સદા મુક્ત જ રહી છે. શરૂઆતનું જ બાગનું વર્ણન ખાસાં બે પાનાં સુધી ચાલે છે તો પણ તેમાં સમ ખાવા પૂરતી આખી એક ઉપમા જોવામાં આવે છે, અને તે પણ વિદ્યાર્થી અવસ્થાને અનુરૂપ (?)—

“કેટલીક જગ્યાએ લેલીઓ સ્ત્રી જેમ પોતાના પતિને વીરજાઈ વળે એમ પોતાના પોષક રસનો આસપાસ જોરથી વીરજાઈ જઈ કુદસ્તદુ બાલ કસવડી લેતી.”

“જગાસા રસને દ્રવતો કરી મિષ્ટ વાર્તા બેગો ઉપદેશ પાછા દેવો” એ કલાકારની રીત છે. પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તો ઠેર ઠેર સીધા જ ઉપદેશ—“વાચક—” કરતાકને શરૂ થઈ જાય છે. અને તે એટલે સુધી કે પૃ. ૩૭ ઉપર તો ચંદ્રરાવ પોતાની વિચારપરંપરામાં પણ ‘વાંચનાર’ ને પોકાર કરી બેઠે છે. આ ઉપદેશો સ્થાને સ્થાને હદથી જાદે લંબાઈ ગયા છે એ વાતનું ભાન લેખકને પોતાને પણ હોય એમ લાગે છે. કારણકે પૃ. ૪૦ ઉપર એમણે પોતે જ લખ્યું છે કે “અનુગા આ મોટું ભાષણ સાંભળી પુતળું જ બની ગઈ.”

આમ લેખકમાં કલાનો અંશ નોંધતા પ્રમાણમાં ન હોવાથી જ આ નવલકથામાં ‘રસનો પ્રવાહ આછો અને વૃદ્ધ થઈ ગયો છે. કેટલીક જગ્યાએ તો એવો થઈ ગયો છે કે મારે જો વર્ગ મારે તૈયારી કરવા રૂપ ઉત્તેજના ના હોત તો કદી વાંચી પણ ન શકત.

વળી આ નવલકથામાં ચર્ચાવવા પ્રત્યે પણ હવે તો બહુ જૂના યુગ ગયેલા છે અને આપણો સમાજ હવે એટલો આગળ વધેલો છે કે એ પ્રશ્નોનાં સુધાણું કંટાળો જ ઉત્પન્ન કરે.

આમ મને તો લાગે છે કે આ પુસ્તકનો કોઈ પણ ગુણ હોય તો તે તેની વાતાવરણની નિર્દોષતા છે. અને કદાચ એ નિર્દોષતાના બળે જ આટલે લાંબે કાળે પણ તેણે પાઠ્યપુસ્તક સમિતિનું ધ્યાન આકર્ષ્યું હોય તો નવાઈ નહિ. પણ માત્ર વાતાવરણની નિર્દોષતા એ એક જ ગુણ પુસ્તકને પાઠ્યપુસ્તક બનાવવાને પૂરતો નથી. તેમાં રસ તો હોવો જ જોઈએ. અને ભાષાશુદ્ધિને કેમ અવગણી શકાય ? એટલે આ પસંદગી યોગ્ય થઈ છે એમ કહી શકાય એમ નથી.

આમ પાઠ્યપુસ્તકોની વાત કરવા બેઠો છું ત્યારે મને સૂઝતા કેટલાક ખ્યાલો પણ રજુ કરવાની ધૃષ્ટતા કરું તો તે સહી લેશે.

આપણે ત્યાં પણ અંગ્રેજીની માફક ઉત્તમ ગદ્યના નમુનાઓનો સંગ્રહ કેમ ન કરી શકાય ? આવો એક સંગ્રહ—“ ગદ્યનવનીત ”—તો બોલુદ છે જ, પણ તે કદાચ મેટ્રિકને માટે લારી લાગે તો તેવો બીજો સંગ્રહ કાં ન કરવામાં આવે ? વળી જો નવલકથાઓ જ ચલાવવી હોય તો પણ પહેલાં ૨૦૦ પાનાં કે પહેલાં ૨૩ પ્રકરણ એમ ન ચલાવવી જોઈએ. પણ તે તે નવલકથાઓની દુકાવેલી આવૃત્તિ તૈયાર કરાવવી જોઈએ. આમ કરવામાં આવશે તો જ યોગ્ય ધોરણ સાંચવી શકાશે અને વિદ્યાર્થીઓને અને શિક્ષકોને અધ્યયન અને અધ્યાપનમાં રસ રહેશે, તથા અભ્યાસ થોડે અંશે પણ ફળદાયી નીવડશે.

ખરી શોચનીય વાત તો એ છે કે મુનિવર્સિટીમાં ગૂજરાતીને સ્થાન મળ્યું છે છતાં આપણા વિદ્વાનો તેના અભ્યાસની યોજનાનો વિચાર કરતા થયા નથી. અને તેને પરિણામે જ આવાં દેગધડા વિનાનાં પુસ્તકો મંજુર થતાં જાય છે. જ્યાં આ ખામતનો રહેજ પણ વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યાં પરિણામ ભુલું જ આવે છે.

વિદ્યાર્થીક તરફથી એ જ વખતે બહાર પડેલા “ કાવ્ય પરિચય ” નો રજો લાગ જો કે વિનય ચંદિર (હાઇસ્કૂલ) ના ચોથા પાંચમા ધોરણ માટે યોગ્યલો છે તેમ છતાં તે આ સંગ્રહ કરતાં વધુ વૈવિધ્યવાળો અને ખરી રીતે ગૂજરાતી સાહિત્યનો પરિચાયક છે એમ તે પુસ્તક જોનારને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

પાઠ્યપુસ્તકો વિશે આવી દરિયાદ ઘણા શિક્ષકો પાસે મેં તો સાંભળ્યા છે. છતાં બધા શિક્ષકો આવી વાત બહાર પડી લાખે એમ મને લાગતું નથી. પણ બધા શિક્ષકોનો નિખાલસ અભિપ્રાય જો કોઈ રીતે મેળવાય તો બધા શિક્ષકોનો અસંતોષ જણાયા વિના રહેશે નહિ.

લિ. અધીન

“ રાહિલાંત ”

તા. ૨૫-૬-૨૮

સુધારો:—પૃ. ૧૦૬ ઉપર નીચેથી લીટી ચોથાના છેલ્લા શબ્દ “ આશાનો ” પછી નીચેના શબ્દો રહી ગયા છે તે ઉમેરો:

ઉદય થયો કે દવે ગૂજરાતીની

વિચારચંક્રમાણુ

કલાવિધાયકને કાંઈ પણ નિર્માણ કરતી વખતે પોતાના ઉપાદાનની મર્યાદાને અધીન રહેવું પડે છે. ધણીવાર એવું જોઈએ છીએ કે એક વિધાયકને અમુક નિર્માણ અશક્ય લાગે તે બીજો વિધાયક શક્ય કરી બતાવે છે. તેનું કારણ ઉપાદાન ઉપરનું ઓછું વનું પ્રભુત્વ, ઓછી વત્તી પ્રતિભા અને ઓછી વત્તી નિર્માણશક્તિ. આ રીતે અનેક પ્રકારની શક્તિ-ઓથી એક જ ઉપાદાનમંથી લગભગ અનંત પ્રકારે નિર્મિતિઓ-સર્જનો-ચર્ધ શકે. પણ તેમ છતાં દરેક નિર્માતાને પોતાના ઉપાદાનની મર્યાદામાં તો રહેવું જ પડે છે. દાખલા તરીકે એક ચિત્રકાર દ્રવ્ય ઉપર બેઠતું પક્ષી કે બેઠતો હનુમાન ચીતરી શકે. એક કવિ તેવું વર્ણન કરી શકે. પણ ગમે તેવો કુશળ મૂર્તિવિધાયક બેઠતા પક્ષી કે બેઠતા હનુમાનની મૂર્તિ ન નીર્મા શકે. કારણ કે તેનું ઉપાદાન ધન માટી કે પથ્થર છે જેની નિર્મલી કૃતિ જમીનથી અદ્ધર બતાવી શકાય જ નહિ. ભીંતમાં અર્ધ ઉપસાવીને કરેલી આકૃતિઓથી તે બતાવી શકાય. કુશળ વિધાયક, ઉપાદાન સાથેના પોતાના તાદાત્મ્યથી આ મર્યાદાઓ ઠાઈ ગૂઢ દૃષ્ટિથી વગર ગણનરીએ જાણી જાય છે. વિધાયક, એ દષ્ટિ પૂરી પ્રાપ્ત થયેલી ન હોય તો, કોઈ વાર મર્યાદા બદલેનો અખતરો કરી જુએ અને એમ કરે ત્યારે નિષ્ફળ જ જાય. સાંભળ્યું છે કે ધણી ગ્રીસની પ્રતિમાઓ, યુરત્વાર્કર્ષણને લીધે પડી જઈને બાંગી ગઇ હતી. અર્થાત્ નિર્માતાની શક્તિ ઉપાદાનમાં પ્રગટ થાય છે ત્યારે ઉપાદાનજન્ય મર્યાદા સાથે જ પ્રગટ થાય છે.

કહે છે કે જીવન પણ એક કલા છે. દરેક નવી પરિસ્થિતિમાં માણસ પોતાની પ્રતિભાથી કોઈ નવું જ કાર્ય કરે છે-નવી જ કાર્યયોજના શોધી કાઢે છે. પણ વ્યવહારમાં કાર્ય કરવામાં ઉપાદાન તેની પોતાની સંપત્તિ છે. સંપત્તિ એટલે સર્વ પ્રકારની સંપત્તિ: શરીરની, જીવિની, લાગણીની, ધન કે બાહ્ય સાધનોની, અન્ય માણસો ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને મેળવેલી સત્તાની વગેરે વગેરે. આ સંપત્તિ ઉપર તેનું એટલું પ્રભુત્વ તેટલી સ્વતંત્રતાથી કે વિશાલતાથી તેની પ્રતિભા કામ કરી શકે, કલાકારનું પ્રભુત્વ એટલે ઉપાદાનને જીદી જીદી રીતે ઉપયોગ કરવાની શક્તિ. તેમ જ વ્યવહારમાં પણ પ્રભુત્વ એટલે પોતાની સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ. જીવિની મુદ્દમતા અને વિશાળતા, લાગણીની ઉચ્ચતા બલવત્તા પ્રદીપ્તતા તેમ જ તેનો ઉપરનો સંયમ, શરીરનું બલ તેમ જ શરીરની સહનશીલતા, બાહ્ય ઉપકરણો ધન વગેરે. ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ તેમ જ તેનો ત્યાગ, જેને સામાન્ય ભાષામાં આપણે આત્મભોગ કહીએ છીએ તે કરવાની શક્તિ એ સર્વ મળીને એ શક્તિ કે પ્રભુત્વ થાય છે. માણસની નવું કાર્ય કરવાની શક્તિ: આ બધી શક્તિની મર્યાદાથી એકાવાની. જે કશું શરીરે સહન કરી શકતો નહિ હોય તેને શરીરે સહન કરવું પડે એવું કાર્ય સૂઝવાનું જ નહિ. જેનામાં પ્રેમ નહિ હોય તેને પ્રેમ જેમાં આવરયક હોય એવું કાર્ય જ સૂઝવાનું નહિ. જે ધનનો ત્યાગ કરી શકતો નથી તેને ધનનો ભોગ આપવો પડે તેવું કાર્ય જ સૂઝવાનું નહિ.

આત્મામાં અનંત શક્તિઓ છે. આ શક્તિઓનું ભાન માણસમાં પહેલેથી હોતું નથી. બાળકને જેમ પહેલેથી શરીરનું ભાન હોતું નથી પણ બાલપણમાં હાથપગ પછાડીને, અનેક જગ્યાએ વાગવાનું દુઃખ સહન કરીને તેને ચોતાના શરીરનું અને તેની શક્તિઓનું ભાન થાય છે તેમ આત્માની શક્તિનું ભાન પણ અનેક પ્રયોગો માણસ કરેલો જ્યારે તેમ તેમ જ તેને થતું જાય અને તેમ તેમ તેની ચૈતન્ય સંપત્તિ વધતી જાય. જે માણસ કાર્ય-ભીરુ છે તેને ચોતાની શક્તિઓનું ભાન જ નહિ થવાનું.

આપણા દેશને સ્વતંત્ર કરવામાં પણ દરેક માણસને ચોતાની શક્તિ, આત્મસંપત્તિ, ત્યાગવૃત્તિ પ્રમાણે મુક્તિના ઉપાયો સૂઝવાના.

વળી જે માણસને સમસ્ત પ્રજાની સંપત્તિનું, તેની વિચારશક્તિનું, તેની લાગણીનું, તેની ત્યાગશક્તિનું ભાન હોય, અને જેણે વિશ્વાસથી પ્રજાની તે તે શક્તિ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવ્યું હોય તે જ પ્રજાનો નેતા થઈ શકે. તેને જ આખી પ્રજા કંઈ કામ કરી શકશે તેની કંઈપણ આજી શકે; તેની જ પ્રતિભા સમસ્ત પ્રજાસંપત્તિમાં પ્રગટ થઈ શકે.

*

*

*

આત્મસંપત્તિને સૌથી વધારે ટૂંકી અને મર્યાદિત કરનાર વૃત્તિ લય છે. આત્માની કોઈ પણ સંપત્તિનો ઉપયોગ કરતાં માણસ લયથી કૃપણ બને છે. માર્કિટો બધી માનવ વૃત્તિઓમાં લયને અધમાધમ પાસવતમ વૃત્તિ ગણે છે. જ્યાં સુધી લય છે ત્યાં સુધી બીજી કોઈ પણ વૃત્તિ સ્વેર ગતિ કરી શકતી નથી. પરંતુ દેશમાં એટલા માટે કલા પણ વિકાસ પામી શકતી નથી.

તેમ છતાં આપણા હાલના વ્યવહારમાં લયને આપણે અધમાધમ વૃત્તિ ગણતા નથી. પણ આપણાં શાસ્ત્રોમાં લયને અધમ ગણેલો છે. ગીતાએ દેવી સંપત્તિમાં સૌથી પ્રથમ અલયને ગણાવેલો છે. એરિસ્ટોટલ સર્વ સદૃશ્યોનો પાયો Courageને ગણે છે. Courageનો અર્થ આપણે બહાદુરી કરીએ છીએ પણ તત્ત્વદષ્ટિએ બહાદુરી એ કોઈ લાવાત્મક ગુણ નથી. સર્વ પ્રકારનાં લયનાં બંધનથી મુક્તિ એ જ બહાદુરી છે. માટે જ મુક્ત માણસ કોઈથી બંધીતો નથી એમ ઉપનિષદોમાં વારંવાર કહેલું છે. લય જ સર્વ આત્મસંપત્તિને હીમની પેઠે થીજાવી, સંકોચાવી, નિર્જીવ કરી, બાળા નાંખે છે.

*

*

*

કલાનું વર્ગીકરણ માત્ર તેના ઉપાદાનના તત્ત્વ ઉપર જ કરી શકાય. સ્વરના ઉપાદાન વાળા તે સંગીત કળા; રંગોના ઉપાદાનવાળા તે ચિત્રકળા; ધ્વનિ માટી કે પથ્થરના ઉપાદાન વાળા તે મૂર્તિવિધાન કળા; શબ્દ અને અર્થના ઉપાદાનવાળા તે કાવ્યકલા. ઉપાદાનથી જ નિર્માણ શક્તિની મર્યાદા નિશ્ચિત થાય છે માટે ઉપાદાન ઉપરથી કલાનું વર્ગીકરણ કરવું એ યથાર્થ છે.

ઉપાદાનને જ એક બીજી દૃષ્ટિથી આપણે કલાની રીતિ કહી શકીએ. માટીદારા લાય વ્યક્ત કરવાની રીતિ તે મૂર્તિવિધાન કલા, સ્વરોદારા લાય વ્યક્ત કરવાની રીતિ તે સંગીત કળા, શબ્દાર્થયુગલદારા લાય વ્યક્ત કરવાની રીતિ તે કાવ્ય, વગેરે.

કાવ્યમાં રીતિ બદલાય તે સાથે તેનું સ્વરૂપ બદલાય એમ પણ કહી શકીએ. માત્ર સાંભળવાનું કાવ્ય હોય તે એક પ્રકારનું, અને તેને બદલે અભિનય સાથે જેમાં બોલવાનું કાવ્ય હોય તે બીજા પ્રકારનું કાવ્ય થયું. માટે અન્ય કાવ્ય અને દૃશ્ય કાવ્ય એવા બે ભેદો સ્વીકાર્યા છે. બન્નેની શક્તિઓ અને મર્યાદાઓ જુદી જુદી છે. એ જુદાઈ ઉપર લક્ષ રાખતાં નાટકને કાવ્યથી તદ્દન ભિન્ન વર્ગમાં એક વિવેચકે મૂક્યું છે તે યથાર્થ છે.^૩

તે જ રીતે રીતિમાં જરા પણ ફેરફાર થતાં સાહિત્યના સ્વરૂપમાં પણ ફેરફાર થાય છે. બહુ જ સ્થૂલ જણાતા ફેરફારની પણ સાહિત્યમાં ઊંડી અસર છે. આ પ્રમાણે માત્ર સાંભળવાનું કાવ્ય^૪ અને વાંચવાનું કાવ્ય એ બેની શક્તિ અને મર્યાદાઓ ભિન્ન છે. વાંચવાનું કાવ્ય પણ અન્ય જ છે. પણ કોઈનું ગાયેલું સાંભળવું અને પોતાની મેળે વાંચવું એમાં પણ રીતિની ભિન્નતા આવી જાય છે અને તેથી બન્ને પ્રકારનાં કાવ્યોમાં ફેર પડે છે. પ્રેમાનન્દ જે કાવ્યો ગાઇ સંભળાવતો તે કાવ્યોમાં પ્રાસ આવે જ, અને વાક્ય, ગાવામાં પૂરી થતી પંક્તિની જગાએ પૂરું થવું જ જોમએ, નહિતર સંનિધિના અભાવ વાક્યાર્થ સમજવામાં વિઘ્નરૂપ થાય. ગાયા વિના માત્ર વાંચીને પઠન કરવાનાં કાવ્યોમાં એક વાક્ય અનેક પંક્તિઓમાં સળંગ ચાલી શકે, વિરામ ચિહ્નોની મદદથી લાંબું વાક્ય પણ સમજી શકાય; યતિભંગ પણ સહન કરી શકાય. એક જ પંક્તિને લાંબો વખત નજર સામે રાખી તેના અર્થનું ચિંતન કરી શકાય, જે માણુનાં કાવ્યોમાં અશક્ય છે. એટલે પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યોના કવિત્વની અપેક્ષાદષ્ટિ જ હાલનાં કાવ્યો કરતાં જુદી હોવી જોઈએ.

વાર્તાઓ પ્રથમ મુખપરંપરાએ કહેવાતી, હવે વંચાય છે, આટલા જ ફેરફારથી, વાર્તાથી ભાવો વ્યક્ત કરવાની શક્તિ ઘણી વધી ગઇ છે. કહેવાની વાર્તા દમેશાં સમયાનુક્રમે જ કહેવી જોઈએ. અત્યારે જે, કોઈ પણ જ્ઞાન્ત પરંપરામાંથી ગમે તે જ્ઞાન્તથી વાર્તા ઉપાડી, પૂર્વ જ્ઞાન્ત પછીથી કહી શકાય છે કે સૂચવી શકાય છે, તે માત્ર કહેવાતી વાર્તામાં અશક્ય છે. એટલે જ્ઞાન્તની ગૂંચણીથી જ જે આકૃતિની સુંદરતા અત્યારની વાર્તામાં આણી શકાય છે તે કહેવાતી વાર્તામાં શક્ય નથી. વળી વાંચવાની વાર્તામાં અમુક જ રાખેથી જે ભાવ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, વાતચીતથી જે ભાવ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, તે કહેવાની વાર્તામાં અશક્ય છે કારણ કે સ્મૃતિમાંથી કહેવાની વાર્તામાં એકના એક રાખે સચવાઈ રહેવા અશક્ય છે. કહેવાની વાર્તા માત્ર સ્મૃતિમાંથી કહેવાય છે માટે તેવી વાર્તામાં બનાવો જ મુખ્યત્વે વધારે હોય છે, વાતચીત થોડી હોય છે, અને એ બનાવો

૨ અહીં કાવ્ય શબ્દ વિશાલ અર્થમાં વાપર્યો છે. શબ્દાર્થ દ્વારા કંઈ પણ નિર્માણ કરવું તે કાવ્ય. નવલકથા તેમાં આવી જાય.

૩ જુઓ “ કાવ્ય વિષે કેટલુંક જાનું અને નહું ” પ્રસ્થાન-પુસ્તક ૩, પૃ ૧૦૬.

૪. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રજ્ઞોએ અન્ય અને દૃશ્ય એવા બે પ્રકારે કહ્યાં છે. અન્ય અને કાવ્ય બન્ને શબ્દો એક અર્થમાં વપરાય છે. પણ આખરે આ બન્ને શબ્દોના જુદા જુદા પારિભાષિક બે અર્થો કરીએ તો ? પ્રેમાનન્દ ગાઇ સંભળાવે, કે દરિદ્રીર્વનકાર ગાઇ સંભળાવે તેને કાવ્ય કહીએ અને પોતે પોતાની મેળે વાંચી શકે એવા કાવ્યને અન્ય કહીએ તો ? અલબત્ત પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યો પણ વાંચી શકાય પણ તે મુખ્ય ગાઇ સંભળાવવા માટે રચાયાં છે. એ પ્રયોજન ઉપરથી વિભાગ પાડી શકાય.

વધારે અસરકારક, ઉદ્દામ, પ્રચંદ હોય છે જેથી સ્મૃતિમાંથી ખસી ન શકે. વાર્તાનું કહેવર જાણે મુખ્ય મુખ્ય બનાવોથી બંધાય છે અને પછી દરેક વાર્તા કહેનાર પોતાની કલા પ્રમાણે તેમાં વર્ણનો વાંતચીત સંવાદ વગેરે પૂરી લે. કહેવાની વાર્તામાં જે અમુક શબ્દો વધારે મહત્વના હોય અને સાચી રાખવાની જરૂર હોય તો તે જગ્યાએ પલ આવે છે. ગજરા માફ, સદેવંત સાવળીંગા વગેરે વાર્તાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે પલ આવી આ કામ કરે છે. વાર્તાના મુખ્ય બનાવો અને પછતા દુકા, જાણે વાર્તાની આખી આકૃતિ સૂચવવાને દૂર દૂર કરેલી નિશાનીઓ જેવા છે. લખવાની વાર્તામાં લેખક પાસે વધારે ચોક્કસ ઉપાદાન અથવા રીતિ છે. એટલે કહેવાતી હતી તે જમાનાની વાર્તા અને વંચાય છે તે જમાનાની વાર્તા ભિન્ન જ હોય, ભિન્ન જ છે. હાલની વંચવાની વાર્તા કહેવા બેસો તો તેમાં રસ ન પડે. વંચવાની વાર્તાની રીતિ વધારે ચોક્કસ છે. તેમાં વિવિધતા ઘણી આવી શકે છે; સ્મૃતિમાં અમુક જ પ્રકારના બનાવો રહી શકે, લખાણમાં તો ગમે તેવો નાણુક કે ઝીણો બનાવ એના એ રૂપમાં સાચવી શકાય.

કાવ્યના ઉપાદાનમાં આપણે શબ્દ અને અર્થ બન્નેનો સમાવેશ કરીએ છીએ. અર્થનો અર્થ અહીં ધણો વિશાલ કરવો જોઈએ. ચિત્તમાં જે કોઈ સંસ્કાર પડ્યો હોય કે પડી શકે તે સર્વનો અર્થમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ. આ ચિત્ત તે માત્ર કલાકારનું ચિત્ત નહિ પણ તે કાવ્ય જેના જેના ચિત્તમાં સંસ્કારો ઉત્પન્ન કરવાનું હોય તેનું પણ ખર્ડ. અર્થોત્ત ભાવકનું ચિત્ત. કવિ પોતે પણ નિર્મીતા હોવા સાથે ભાવક તો છે એટલે અર્થ એટલે ભાવકના ચિત્તમાં જે સંસ્કારો પડ્યા છે તે, અને તે સંસ્કારોના અભ્યાસથી જે નવા સંસ્કારો પડી શકે એમ હોય તે. જમાને જમાને આ સંસ્કારો બદલાતા જાય છે, એટલે જમાને જમાને કાવ્યનું ઉપાદાન બદલાતું જાય છે એમ કહેવું જોઈએ. અને તે ઉપરથી ફક્ત ચાપ છે કે જમાને જમાને કાવ્ય પણ નવું નવું રૂપ લે જ અને ભવિષ્યમાં કાવ્યની નવીનતા કદી ખૂટી પડવાની નથી.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

પ્રો. ધોડા કેશવ કર્વેનું આત્મવૃત્ત.
(ઉત્તરાર્ધ):-ભાષાન્તર કર્તા: માણેકલાલ નાગરલાલ દાકર બી. એ. પ્રકાશક: જીવનલાલ અમરશી મહેતા. મૂલ્ય કાચું પૂઠું રૂ. ૧-૨-૦, પાકું પૂઠું રૂ. ૧-૮-૦

પ્રો. કર્વેનાં આત્મવૃત્તના પૂર્વાર્ધનો પરિચય થોડા માસ ઉપર 'પ્રસ્થાન'માં છપાઈ ગયો.

તેમની ૭૧મી વર્ષગાંઠ ઉજવાઈ તે પ્રસંગે ઉત્તરાર્ધ પ્રગટ કરવાનો આગ્રહ ચવાથી તેમણે તે લખી કાઢ્યો અને તેનો અનુવાદ યુજરાતીમાં તુસ્ત યથ પ્રકાશિત થવા માટે અનુવાદક પ્રકાશકને ધન્યવાદ ધટે છે. ભાષાન્તર સાદી શૈલીમાં સુવાચ્ય થયું છે. પ્રો. કર્વેનું જીવન અનેક રીતે બોધક છે. ખાસ કરીને જાહેર

જીવન અને બહાર સંસ્થામાં અને સ્ત્રી કેળવણીમાં પછાત રહેલા ગુજરાતને માટે.

લઘુ મહાભારત:—લેખક: રતિપતિરામ ઉદયમરામ પંડ્યા બી. એ. પ્રકાશક: જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ. કિંમત ૦-૧૨-૦

પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં સાક્ષરશ્રી હીરાલાલ વજીરખણદાસ શ્રેષ્ઠ ઇતિહાસ એટલે શું અને તે કેમ શીખવવા જોઈએ તે સંબંધી ચર્ચા કરી છે. પુસ્તકે ગુજરાતી પાંચમા જઠા તથા હાઈસ્કૂલના ત્રીજા ચોથા ધોરણને માટે યોગ્ય છે. પુસ્તકની ભાષા જોઈએ તેવી સરલ અને સુવાચ્ય છે. કેટલાક અધરા સખ્તોને અર્થ વગેરે શરૂઆતમાં આપેલા છે. વાર્તાપ્રવાહ આખા પુસ્તકમાં યોગ્ય રીતે સચવાયો છે. મહાભારતનું પુસ્તક તો દરેક ઘરમાં રાખવા યોગ્ય છે.

આળ કાવ્યમાળા:—કર્તા: વિદુશરાય મરેશ્વર આવસરથી. માણેકવાડી, ભાવનગર. કિંમત રૂ. ૦-૪-૦

સાદી અને નિર્દોષ કવિતાઓ લખવા માટે કર્તા ઘણા વખતથી પ્રસિદ્ધ છે. આ તેમનાં છેલ્લાં પંદર વરસનાં કાવ્યોમાંથી બાલકાવ્યો જુદાં કાઢીને કરેલો સંગ્રહ છે. પુસ્તકના બે ભાગો છે: ઉપહાર પહેલા, ઉપહાર બીજો. પહેલા કરતાં બીજો ઉપહાર જરા મોટી ઉંમરનાં બાલકો માટે છે. શરૂઆતનાં ચાર કાવ્યો બાળકોનાં નથી પણ બાળકો વિશેનાં છે. પણ પાંચમું છઠ્ઠું જુઓ.

પૈસે પૈસે નજી પાઈ;
આને પૈસા ચાર.
આનાની તો પાઈઓ આવે;
ચાર તેરી બાર.
બાર પાઈનાં બાર લેખું;
એમ ખોસાં બરખું.
ભાઈ બહેનો ભેગાં મળી;
કાલ ઉભણી કરખું.

આજ તો દિન આચરશે;
ને બા કરે છે સાદ.
વાણુ કરીને પોઠી જઈશું;
કાલ દેને સાદ.

* * *
મારી ઇલમની લાલડી અલખેલી;
આંખો બંધુ બહુજર ત્યાં પહેલી.
'કુમંતર' ભણું-બની નય થોડો;
દલહણ, કહે ને આ દોડ્યો. વગેરે.

બીજા ઉપહારમાં 'મીઠી માથે ભાત' બાળકો સમજી શકે તેવું સુંદર કરુણ કાવ્ય છે. બાળકો આ પુસ્તક હોંસે હોંસે પાંચશે.

સુંદર વાતો:—લેખક: ગિજુભાઈ. પ્રકાશક: ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર. છુટક છ આના ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકને ચાર આના.

બાલગ્રન્થાવલિનું આ પહેલું પુસ્તક પ્રકાશકે યોગ્ય લેખક પાસેથી ગેળવ્યું છે. પુસ્તકની ભાષા બાળકોને યોગ્ય છે અને વસ્તુ પણ લખું જ આકર્ષક છે. બાળકોને વાર્તાના રસ સાથે આપણા સમાજનું પણ સાફ જ્ઞાન થાય તેવી સાદી વાતો છે. કેટલીક વાતો નિર્બંધ કે વર્ણન અને વાતની વચમાંની કોઈ નામ ન આપી સકાય એવી છે. બાળકો આને ઘણા જ રસથી પાંચશે.

દેવકથાઓ:—લેખક: ચન્દ્રસંકર મણિ-સંકર ભટ્ટ. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત ઉપર પ્રમાણે.

હિંદુઓનાં પુરાણોની કથાઓ આમાં બાલકો સિતે બાપમાં કહી છે. ભાષા, ઉપરના પુસ્તક કરતાં કંઈક વધારે અધરી અને સંસ્કૃતમય છે. કંઈક વિવચને લખેને પણ એમ કરવું પડ્યું છે. વર્ણનો કદાચ બાળકોને વધારે લાંબાં પડશે. પણ બધી વાતો એક સરખી બાળકોને ગમશે.

ભેડ:—કર્તા: ગિજુભાઈ અને જીવનરામ. પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે. મૂલ્ય: બાલ મા. ૦-૬-૬, છુટક ૦-૮-૦.

આત્મસાહિત્યમાં આ એક નવીન ઉપયોગી ઉમેરો છે. જાને લેખકો સાહિત્યના આ ક્ષેત્રમાં મેળવેલી સફળતાને માટે મથાહર છે. આ પુસ્તક “ મોટી બેન ” પછીનું છે. પુસ્તકની ભાષા જેમને માટે યોગ્ય છે તેમને યોગ્ય છે. અંદર ચિત્રીઓ, નાટકના રૂપમાં ચૂકેલ એક શોકવાર્તા, ખીજ વાર્તાઓ, સર્વ વ્યાયોગ્ય પુસ્તકમાં આવે છે. એક બે બાજતો તરફ ધ્યાન ખેંચવાની અમને જરૂર જણાય છે.

હુકમ કદાપિ ચાલી કરે;

કીડી જીજ્ઞે ચરે,

બે દરનાં બે જુથ લરે.

×

×

કાશીનાં છે એવી વાત,

કાશી બહુ ચાલી જત.

આમાં ખીજ અને છેલ્લી લીટીમાં શબ્દો ખૂટતા જણાય છે. પૃ. ૮૫ ઉપર ધનસીતા પાઠમાં લખ્યું છે: “ ધનસી આઠ વરસનો છોકરો છે, એ જાતે આંધળો છે. ” ‘ આંધળો ’ નામની ‘ જાત ’ ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ નથી. દરો તો પણ જાત નહિ હોય. ‘ આંધા ’ નામની અડક કાઈ કાઈ નાતમાં હોય છે.

પુસ્તક બાળક ઘણી જ ઉત્સુકતાથી વાંચી જશે એમાં અમને સંદેહ નથી.

પાઠ્યા:—લેખક: શ્રી ધૂમકેતુ. પ્રકાશક: ઉપર મુજબ. મૂલ્ય આશ્ર ૩૫. ૦-૩-૬. છુટક ૦-૫-૦.

શ્રીયુત ધૂમકેતુએ લખેલાં ત્રણ ગાળ નાટકોનો આ સંગ્રહ છે. પણ આ ત્રણેય નાટકો ખાસ કરીને બાળકોને ભગ્નવાને માટે લાયક અમને જણાતાં નથી. ‘ ગામડાંની ધૂળમાં ટંકાવલાં ’ એ નાટકમાં જે વક્તવ્ય છે તે મોટી ઉમરના માણસોને સમજવાને માટે છે, નાનાં બાળકોને માટે નથી. અને એ વક્તવ્ય પણ જરાજર કહેવાયું લાગતું નથી. ગામડાંની ધૂળમાં ઘણુંય રત્નો ટંકાએલાં છે, એવા

અ. ૮

ચડ્યા પિના તેને કાઢ એળખતું નથી, અને ગામડાંના ગાસ્તરો એળખે તો પણ ગોતાની પરિસ્થિતિ અને પરતંત્રતાને લીધે તેને એવા ચઘવી શકે તેમ નથી એ વાત ખરી છે. પણ નાટક તે વાત કહી શકતું નથી. દરદેવરામ માસ્તર, એક લીટા ઉપરથી છોકરો ચિત્રકાર થશે એમ માને, એક છોકરો પચ્ચરમાં કાણું પાડે તે ઉપરથી તે શિલ્પી થશે એમ માને, તેમાં ગાસ્તરનું પરીક્ષાકૌશલ નથી દેખાતું પણ લાગણીની ઘેમઝા દેખાય છે. છોકરાઓ પણ (દાખલા તરીકે દામુ) તેને ખનાતી જાય છે તેની તેને ખજાર પડતી નથી. ગામના કોકેથી ન દયાવું જોઈએ એટલે તે દયાય છે અને પરીક્ષા પાસે આવી છે એટલું પણ જુડી જાય છે. આદર્શવાળાં માણસો આવાં જીવિમાં મંદ હોય એવી માન્યતા આ નાટિકાની નીચે દેખાય છે તે ખરી નથી—છેવટ લેખકના વક્તવ્યને ઉપકારક તો નથી જ. ગામડાંનાં રત્નો કરતાં, ગાસ્તરની ઉપહસનીયતા આમાં વિશેષ દેખાય છે. એવી જાસ્તીતે કવિ-રાજમાં પણ કવિની કૃત્રિમતા કરતાં, નિશાળની કવિતા ગોખામણીમાં વાત સત્યની અને ધરનું શિક્ષણ અને વ્યવહાર અસત્યનો ઉપદેશક, એ વિસંવાદમાં ઉત્પન્ન થતું હાસ્ય જ વખારે ધ્યાન ખેંચે છે અને એ હાસ્ય જરાજર વ્યક્ત થયું છે. લાડુ અને દાળનો હાસ્યરસ અમને એવો માર્મિક કે સત્યનિષ્ઠ લાગતો નથી.

બાળ નાટકોની આપણા સાહિત્યમાં ખોટ છે. અને તે પૂરી પાડવાનો આ પ્રયત્ન અભિનન્દન અને ઉત્તેજનને યોગ્ય છે.

૨૧૦

બાળ લોકગીત સંગ્રહ ભાગ ૧-૨:—સંપાદક: ગિલુભાઈ. પ્રકાશક: ગોપાળ ગમ્મનન વિદ્યાસ. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર. દરેકના ત્રણ આના.

બાળશિક્ષણ અને બાળ સાહિત્યના એકજોડ સમાદ શ્રી ગિલુભાઈ બાળવાલીના પાંચ ગ્રંથો

બાળકોને એટ ધ્યાન પછી તેમને બાળલોકગીતો આપે એમાં પૂરેપૂરું ઔચિત્ય છે. જેમને બાલ માનસનો સારો પરિચય હોય તેમને હાથે થયેલી ચુંટણી બાળકોને મનપસંદ નીવડે એમાં કંઈ નવાઈ નથી. વળી હાલમાં જ્યારે શિક્ષણમાં લોકગીતોને સ્થાન મળવા માંડ્યું છે ત્યારે ઘણા શિક્ષકો અને માળાપોને બાળલોકગીતો લાવવાં ક્યાંથી એવી મૂઝવણ થતી હતી. શ્રી ગિજુભાઈએ તેમની મુઝવણનો અંત આણ્યો છે. તેઓ આમને આમ બાળસાહિત્યનું સંપાદન અને સંશોધન કરતા રહે એટલી અમારી માંગણી છે. ગુજરાત તો એમનાં કાર્ય વધાવતું જ આવ્યું છે. બાળવાર્તા સાગર પ મોઃ-સંપાદક: ગિજુભાઈ. પ્રકાશક ઉપર મુજબ. કિંમત ચાર આના.

પહેલા ચાર ભાગોની માફક આ પછી નાની નાની બાળવાર્તાઓનો સંગ્રહ છે.

૧૦

ચુંટણી:-સંપાદક: ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રકાશક: સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યમંદિર, રાણપુર. મૂલ્ય દસ આના, પાંદું પૂરું ચૌદ આના.

લોકગીતો અને લોકસાહિત્યને સંધરવાને માટે અથાગ પરિશ્રમ લેનાર શ્રીયુત મેઘાણીનું આ એક નવું પ્રકાશન છે. તેમાં ગુજરાતનાં લોકગીતોનો સંગ્રહ છે. ગુજરાતની જુદી જુદી નાતોમાં ગવાતાં ગીતો, જરૂર પડે ત્યાં, તેનાં પાકાંતરો સાથે આપ્યાં છે. એ ગીતોના ઉપર પ્રાસ્તાવિક ટીપ લખી છે અને પુસ્તકની શરૂઆતમાં આ ગીતોમાં પ્રતીત થતો હિંદુલક્ષ-સંબંધ દર્શાવ્યો છે.

સંગ્રહ સીઓમાં ઘણો જ પ્રિય થઈ પડશે; અને રીતરિવાજ જૂનાં લોકગીત વગેરેના અભ્યાસીને પણ ઉપયોગી નીવડશે.

વેણીનાં ફૂલ:-કર્તા: ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રકાશક: શ્રી મહિલા વિદ્યાલય, ભાવનગર.

૦-૪-૦

શ્રીયુત મેઘાણીએ ઘણાં લોકગીતો સંગ્રહ્યાં છે. તેમાંની ખૂબી તેમ જ ઉણપ બંને તેઓ બરાબર જાણે છે. એવાં અનેક ગીતો છે જેમાં પહેલી બેએક લીટીઓ સુંદર હોય, કોઈ પણ સંગીત કલ્પની સાથે હરીફાઈમાં મૂકાય એવી હોય, અને પછી તરત જ તેનો રસ અદરશ થઈ કેવળ આલિશ પંક્તિઓનાં પુનરાવર્તનો આવે છે. એક બાબતી લોકગીતો ઘણાં મોહક છે, ગાવામાં સુંદર અને સહેલાં છે, બીજી બાબતી રસમાં વિચિત્ર-નધાર છે. આમાંથી લોકગીતનું સ્રોત જીવતું રાખવાનો ઉપાય એક જ છે તે એ કે લોકગીતોમાં હાલના ભાવો આપણી કલાની દૃષ્ટિએ વહેવ-રાવવા. આ સંગ્રહ એ દિશાનો એક પ્રયત્ન છે. અને તે લોકગીતોનું ઉજળું ભવિષ્ય સૂચવે છે.

બદનામ હિંદ:-લેખક: હીરાલાલ આર. ડૉક્ટર. પાટકોપર. કિંમત એક રૂપિયા.

મિસ મેયોની દુર્વિખ્યાત મધર ઇન્ડિયા પુસ્તકનો આમાં જવાબ છે. લેખકનો આ પુસ્તક લખવાનો પહેલો જ પ્રયત્ન છે. અને આરંભકની કેટલીક ત્રુટિઓ તેમાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. પુસ્તકના આરંભમાં વિનંતી, આભાર, અર્પણ, બે બોલ, પ્રસ્તાવના, એટલું આખા પછી વિભાગવાર અને પ્રકરણવાર જવાબ શરૂ થાય છે. આખા પુસ્તકમાં અંગ્રેજી અવતરણો, બીજાના અભિપ્રાયો, અત્યાર સુધીમાં ચર્ચેલા જવાબો વગેરે પુષ્કળ છે પણ હકીકતની વ્યવસ્થા બેઠકએ તેવી નથી. ક્યાંક અંગ્રેજી ઉપર આક્ષેપથી, ક્યાંક ખંડનથી અને સર્વત્ર મિસ મેયોના ઉપસાદહી જવાબ વાળ્યો છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ આપણી ત્રુટિ હોય ત્યાં તે કૃષ્ણક પાલુ કરી છે.

પ્રથમ પુસ્તક લખવાની પસંદગી બંદુ વખાણવા જેવી નથી. પુસ્તક પણ ઉતાવળમાં લખાયું જણાય છે. હવે પછી પોતાને પ્રશ્ન

મળ્યું હોય તેવા કેાઠ વિષય લેખક લેશે તો વધારે સફળતા મળશે.

મહાવીર જીવનનો મહિમા:-કર્તા: પં. ખેયરદાસ જીવરાજ દોશી. પ્રકાશક: એસ. જી. શાહ. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, માદલપુર, અમદાવાદ. મૂલ્ય બે આના.

મહાવીર જ્યન્તી પ્રસંગ માટે આ નાનકડું પુસ્તક રચાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આ નાના પુસ્તકમાં કર્તાએ મહાવીર ચરિત્ર લખવાની સામગ્રી જતાવી છે અને તેનો ઉપયોગ કરતાં કેવો વિવેક વાપરવો જોઈએ એ દાખલા આપી જતાવ્યું છે. દાખલા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મૂળની સાચી વાત આસપાસ પહોંચી કેવી રીતે ચમત્કારો વધતા ગયા. જૈન કોમ ધર્મયુક્ત છે તો તેમના આ તીર્થંકર વિશેની હકીકતનું શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ તારતમ્ય કાઢી તેમાંથી ઐતિહાસિક હકીકત તારવી તેનું પુસ્તક પ્રકાશિત કરાવે તો ઘણા ધર્મના વહેમો નાશ પામે અને ધર્મનો ખરો પ્રકાશ પડે.

સોરઠી તવારીખના થર-થી બહાઉદ્દીન કૌલેજના સ્નેહસંમેલનમાં આવેલું વ્યાખ્યાન. વ્યાખ્યાતા: ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ. પ્રસિદ્ધ કરનાર: બહાઉદ્દીન કૌલેજ, સાહિત્ય સભા.

આજના યુગથી માંડીને અગ્રોક અને તેના પહેલાંના કૃષ્ણચંદ્ર સુધીનો ઇતિહાસ યુગવાર ખેયરદાસે કવિશ્રી જોષી ગવા છે. સોરઠના ઇતિહાસનું તેમાં દોહન છે. યુવાનોને તે પ્રાણપ્રદ નીવડશે.

જગદ્ગુરુ:-લેખક અને પ્રકાશક: રાંછપ્રસાદ મણિરાંકર ધનામદાર. કિ. ૦-૮-૦.

જગદ્ગુરુ સંકરાચાર્ય શાંત્યાનંદનું દૃઢ જીવન અને તેમનો ગુણનુવાદ.

આર્યપ્રકાશ જ્ઞાનચંક ૧૯૮૪:-(તંત્રી હરિરાંકર વિદ્યાર્થી) પ્રકાશક: આપુલાર્ક ક્ર. પટેલ. મૂલ્ય એક રૂપિયા.

આર્યસમાજના તેમ જ સમાજ-બહારના અનેક લેખકો પાસે આમાં લેખો લખાવેલા છે. અનેક ફોટોગ્રાફી અંક સુશોભિત છે.

સાહિત્ય સમાચાર:-(માસિક) તંત્રી: નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી. એમ. એ. સંચાલક: કે. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર. એમ. એ. પી. એચ. ડી. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦.

ગુજરાતી જ્ઞાનકોશના આમાં સમાચાર આવે છે. તે ઉપરાંત આ નવા તંત્રીજીના હાથમાં આ માસિક આવ્યું છે તેથી તેમાં સાહિત્ય સંબંધી પણ સારા લેખો વિવેચનાઓ આવવી શરૂ થઈ છે.

મગૂર સંદેશ:-પ્રકાશક: મગૂર એગ્રીસી અમદાવાદ.

આ સામયિકના કેટલાક સચિત્ર અંકો અમને અવલોકન માટે મળ્યા છે. મગૂરોનું સાહિત્ય સચિત્ર કરવાનો પ્રયત્ન ખાસ આવકાર યોગ્ય છે. તેમને આવાં આકર્ષણથી વાંચવા લોભાવવાં જોઈએ. અને કેટલાંક માસિકોં હલકાં ચિત્રોનું આકર્ષણ આપે છે તેનું આ નથી. મગૂર મળવળને લગતા પુરુષોનાં ચિત્ર સાથેના તેમાં લેખો વજેર છે. મગૂર વર્ગ આનો લાભ લેશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

આ સચિત્ર અંકો હવે બહાર પડવા અર્થ થવાના છે એમ સાંભળી અમે ખિન્ન થયા છીએ. *The Baroda Colledge Magazine* Editor: Mr. R. M. Dalal. Single copy 12 annas.

સામાન્ય રીતે ચાલુ સામયિકોની સમાલોચના આ વિભાગમાં અમે નથી કરતા. પણ આ અંક નવા તંત્રીના પહોંચટમાં પહેલો જ નીકળ્યો છે અને તેજ બહું વિદ્યાર્થીઓને સુપ્રત થયું છે માટે આને નવો અંક ગણી અમે સમાલોચના લખ્યે છીએ.

આવા સામયિકો દુભાષિયાં હોય છે અને આ તો અંગ્રેજી-ગુજરાતી ઉપરાંત મરાઠી હોવાથી

ત્રિભાષિયું છે. અમે માત્ર ગુજરાતી વિભાગ જ અહીં જોઈશું.

આ વિભાગમાં પ્રથમ સોનેટ દર્શન દે છે. નવીન પદો એ પ્રકારનાં લખાવા માંડ્યા છે એ જ ખતાવે છે કે ગંગીર વિચારમિત્ર લાગણી માટે એ સ્વરૂપ અનુકૂળ છે. બીજા સોનેટ તો સોનેટના પ્રથમ દૃષ્ટાંતો જ છે એટલે તે વિશે કશું લખવાની જરૂર નથી.

બીજા વિદ્યાર્થીઓના લેખો પણ આરાપ્રદ છે. લાગણી ખતાવવાના મોહમાં તણાવું એ યુવાન લેખકોનું લગ્નસ્થાન છે તેથી એતાવી આ ઉત્સાહી લેખકવર્ગને અભિનન્દન આપીએ છીએ.

૨૧૦

તંદુરસ્તીના ઉકેલો :—લેખક : સ્વામી રાવ. પ્રકાશક : મંત્રી ગણેશ કીડા મંડળ, ભાવનગર. કિંમત મરજીપ.

આરોગ્ય વિશે સામાન્ય સૂચનાઓ સાદી ભાષામાં આપવામાં આવી છે. સમાજમાં આ બાબતનાં જ્ઞાનનો પ્રચાર જેમ વધુ થાય તેમ સારું.

ભૂમિકા :—કર્તા અને પ્રકાશક : શંકરલાલ હરિલાલ શુક્લ. બી. એ. બોરસદ. મૂલ્ય ૦-૨-૬.

સંસ્કૃત શીખવવામાં મદદકર્તા થાય એવા ઉદ્દેશથી આ પાઠમાળા રચવામાં આવી છે. પ્રાચીન યોગ્ય દિશામાં થયો છે પણ વાક્યોની પસંદગી જોઈએ એટલી સારી થઈ નથી.

યશોદા :—વર્ષ ૧ હું, અંક ૨ જો. તંત્રી : મણિલાલ નથુભાઈ દોશી અને હરિલાલ લલિતભાઈ ઠક્કર. રતનપોળ, અમદાવાદ. વાર્ષિક લવાજમ બે રૂપીઆ.

શ્રીઓમાં વાચનનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી આ માસિક ચલાવાય છે.

અક્ષરદેશ :—(અઠવાડિક પત્ર) તંત્રી : રમેશ આર. ધરેખાન, ગૂજરાત ગિલ્ડર્સ, ૧૫૮, ૩૧મલી, રંગુન.

અરુણોદય :—પત્રકાર પરિષદ ખાસ અંક. બેઘડી મોજ : ગૂજરાતી પત્રકાર પરિષદ વિશેષાંક.

પ્રચારક :—આર્યકુમાર મહાસલા પડોદરાનું મુખપત્ર. લવાજમ દોઢ રૂપિયો. પરદેશ માટે ત્રણ શિલિંગ.

શ્રી પરણામા સેવા સમાજનો પાંચમો -છઠ્ઠો વાર્ષિક રિપોર્ટ.

શ્રી સેવા મંડલ પાલેજ રેલ સંકટ નિવારણ ફંડનો હિસાબ તથા રીપોર્ટ.

૧૦

નોંધ

મળુરો અને હડતાલ

હિંદની હડતાલની સ્થિતિ જરા પણ સુધરી નથી. મુંબાઈની હડતાલ હજી ચાલ્યા કરે છે. ચમાધાની કરવા બેઠેલી સમિતિ સમાધાની કરી શકે એવું દેખાતું નથી. દરમિયાન હમરો બેકાર પડેલા મળુરોની સ્થિતિ લાચાર અને ભયંકર થતી જાય છે. તેમનાં બેરો

હોકરોને મદદ કરવાને મુંબાઈ કોરપોરેશનમાં દરરોજ રૂ. ૧૦૦૦ ની મદદ કરવાનો કરાવ આવ્યો પણ તે પસાર ન થતાં તેની તપાસ કરવા કમિટિ નીમર્ણ છે. મિ. હંજે (તેમની સમિતી ફરિયાદ પાછી ખેંચી લીધી છે) ફરિયાદ કરે છે કે સંશિષાથી તેમને મોટી રકમનો મનીઆર્ડર મળેલો જોઈએ તે મળ્યો નથી. તેમને વહેમ આવે છે કે તેમની

ટપાલમાં કંઈક ડખલ થાય છે. ચોમાસું નજીક આવે છે છતાં હડતાલનો અંત દેખાતો નથી. ગયે વખતે હડતાલ પડી તુક્કાન થતાં મીસો ઉપરની એક્સાઇઝ ડ્યૂટી જીદી મધ તેવો કોઈ બીજો કંઈયેમી કાયદો આ હડતાલમાંથી પણ યદ્ય જશે એમ તો મીલમાલેકો નહિ માનતા હોય !

જમશેદપુરની પણ એ જ સ્થિતિ છે. ત્યાં માલેકોએ કારખાનાં બંધ કર્યાં. લીલૂહાની હડતાલ હજી કાયમ છે. શેઠાપુર વગેરે બીજી પણ હડતાલો ચાલે છે ત્યાં નથી જી. આઇ. પી. રેલવેની હડતાલ સંભળાય છે. ત્યાં દાકતરી તપાસ કરવાનો નવો નિયમ દાખલ કર્યો છે, જેને પરિણામે ઘણા ગૂના નોકરોને નીકળી જવું પડે. કામદાર વગેરે આ નવો ધરો બંધ કરવામાં ન આવે તો હડતાલ પાડવાનું છેલ્લું કહેણ મોકલ્યું છે. અમલદારો સમજી જશે એમ જણાય છે.

* * *

જીનીવાની આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદમાં, હિંદના મજૂર પક્ષના પ્રતિનિધિ દિવાન ચમનલાલ એવો ઠરાવ રજૂ કરવાના છે કે જ્યારે જ્યારે મજૂરોનાં સંબંધમાં લરકરી બળનો ઉપયોગ થયો હોય ત્યારે ત્યારે તેની તપાસ કરવા જે ન્યાયાધીશો બેસે તેમાં મજૂરોનો પ્રતિનિધિ હોવો જોઈએ. મૂદીદાર પક્ષનાં રાજ્યોના ન્યાયાધીશો પાસેથી શુદ્ધ ન્યાયની આજ્ઞા રાખવી ફાઈન છે. ગયે વરસે મદ્રાસમાં અને આ વરસ જમનગઢીમાં જે ગોળાબદારો થયા છે તે આ ઠરાવની અગત્ય દર્શાવે છે.

વળી દિવાન ચમનલાલે ઓળખાં એકી મજૂરોનો દર ઠરાવવાનો પ્રબંધ કરવાની ચર્ચામાં સારો લાગ લીધો છે. આઠથી વધારે કલાક કામ ન કરાવવાનો પણ તેમણે આગ્રહ કર્યો છે. તેમની દલીલોથી જીનીવા પરિષદમાં હિંદની સારી પ્રતિષ્ઠા પડી છે.

જીનીવામાં સરકારનું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ દેખાઇ આવ્યું છે. વૉશિંગટનમાં કરેલ આઠ કલાકના ઠરાવ સામે ઈંગ્લેંડે જ વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. અને સામાન્ય રીતે પણ મૂદીના પ્રતિનિધિનો જ તેમણે પક્ષ કર્યો છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદની કારોબારી સમિતિમાં મિ. એન. એમ. જોર્જી સપ્સ્ટ્રીટયુટ મેમ્બર તરીકે નીમાયા છે.

આ પરિષદે હિંદીમાં એક શાળા ખોલવાનું ઠરાવ્યું છે. એ શાળામાંથી મજૂરો વિશે તેમની દૃષ્ટિએ ખજરપત્રો કાઢવાનો પ્રબંધ થાય તો શું જોડું ? અત્યારના બધા ખજરો મૂદીની દૃષ્ટિએ જ અપાય છે.

મિ. ફેનર એકલે મજૂરોને માટે એક કોલેજ કાઢવાની સૂચના કરે છે.

ખાણોમાં સ્ત્રી મજૂરો—આખણા દેશમાં ખાણોમાં સ્ત્રી મજૂરોને કામ કરવા દે છે એ નીતિ તેમ જ તંદુરસ્તીની દૃષ્ટિએ ઘણું ખરાબ છે. હવે હિંદની સરકારે એક મુસદ્દો બહાર પાડ્યો છે તે મુજબ આવતા એપ્રિલથી ખાણોમાં સ્ત્રીઓને મજૂર રાખવાનું બંધ કરવામાં આવશે. અને ખારા અપવાદ કરેલી બંગાળ બિહાર, ઓરિસ્સા અને મધ્ય પ્રાન્તોની કાલસાની ખાણોમાં અને પંચજની મીઠાની ખાણોમાં દર વરસે ૧૦ ટકા પ્રમાણ ઘટાડતાં ૧૯૩૯ થી સ્ત્રીઓને મજૂર રાખવાનું સદંતર બંધ થશે. સ્ત્રીઓને ખાણોમાં મજૂર રાખવી એ ખરાબ જ હોય તો તે બંધ કરવાને માટે દસ વરસ રાહ જોવી એ તદ્દન નકામું છે. તેમને પણ આવતા એપ્રિલથી જ એ કાયદો લાગુ થવો જોઈએ.

* * *

જુલવાનોમાં જાગૃતિ

આખણા જુલવાનો સાહસિક થતા જાય છે તેના દાખલા જુદી જુદી જગાએથી મળે છે. ગયા જિનાણાની છુદીમાં આણંદની દાદાલાલ નવ-રોજી હાઇસ્કૂલના ૧૩ થી ૧૮ વર્ષની વયના

વિદ્યાર્થીઓ પગે ચાલતાં અહીંસે માધવની મુસા-
ફરી ૧૮ દિવસમાં કરી આવ્યા રસ્તામાં તેઓ
અનેક સ્થળે જોતા ગયા અને તારંગા દાંતા
અંબાજી લેધ આણુ પહોંચ્યા. આ તો એક જ
ખજર પત્રોમાં આવ્યા છે પણ મુજરાત કાર્યા-
વાહની અનેક કેળવણી સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓ
આવી રીતે મુસાફરીએ જાય છે. વર્ગી દમણ
૧૫ વર્ષના પારસી છોકરાએ મુંબઈથી લકનો
મુશીની એક દળર માધવની મુસાફરી સાર્થકિ
ઉપર વીસ દિવસમાં કરી છે. સૌથી વધારે
આનંદપ્રદ ખજર તો એ છે કે વિદ્યાર્થીઓએ
બારડોલીના સત્યાગ્રહમાં પણ રસ લીધો છે,
પણ વિદ્યાર્થીલાઘવો, અને જાહેનો પણ,
બારડોલી જઈ એકતો સાથે વાત કરી આવ્યાં
છે, અને મુંબઈના વિદ્યાર્થીઓએ મુંબઈમાં
કેટલાક દિવસો ફાળો ઉપરાયો છે. અને
મુજરાત વિદ્યાર્થીના એક વિદ્યાર્થીએ બાર-
ડોલીના માછરૂદની મહેરબાનીથી સગ પણ
ખાધી છે. વિદ્યાર્થીઓએ બારડોલીની લગતનો
પ્રત્યક્ અભ્યાસ કરવો જોઈએ કારણ કે આપણી
નિરાશ પ્રજાને આ સિવાય મુકિતનું બીજું કોઈ
સાધન નથી. સ્વનંત્રતા મેળવવાના પ્રયત્ન કર-
વાના આ ઉદ્દાસમય વાતારરજામાં જીવાન દેવાને
માટે દરેક જીવાને પોતાનું જીવન ધન્ય માનવું
પડે છે. આવો જાનો સનકમાં ઓર્ક જ
વાર આવે છે.

હિન્દિયન ઓલિમ્પિક હોદી ટીમ

જાનની રમતોની દરીદ્રામાં આ વખતે
આપણી દિલી ટીમ આગરદાંડીમાં હેરાની
હત મેળવીને દિલ્હીમાં પાછી આવી છે. દિલ્હી
આ માન પડેલું જ મજે છે. આખા મુંબઈએ
પણ દર્શી આ ખેલાડીઓને વધારી લીધા છે.
તેમણે અહીંના પ્રેક્ષકો આગળ પણ પોતાની
રમત બતાવી છે. આખા દિલ્હી તેમને અભિ-
નંદન પડે છે.

સરકારી કેળવણી

માધ્યમિક કેળવણી અને કોલેજની જે
વધારવાને માટે સરકારે એક પ્રેસનોટ બનાવ
પાટી છે. આ મુજબ કોલેજોમાં જ્યાં એક સગ
૩. ૭૫) હતા ત્યાં ૩. ૬૦) અને ધંધાની કોલે
જોમાં તો ૩. ૧૦૦) સુધી થી થશે. લાઈરકુલો
જ્યાં ઓછામાં ઓછી ૩. ૨) છે ત્યાં ૩. ૩
અને જ્યાં વધારેમાં વધારે ૩. ૬) છે ત્યાં ૩. ૭
થશે આવી દરખાસ્ત કરવાનું કારણ સરક
એવું જતાવે છે કે છેલ્લા ૧૫ વરસમાં પ્રાથમિક
કેળવણીનું ખર્ચ પણ ગણ્યાથી વધી ગયું
અને માધ્યમિકનું બમણાથી વધી ગયું
અને પ્રાથમિક કેળવણીને વધારે ઉત્તેજ
આપવા સરકારને બીજી કેળવણીની આ
વધાર્યા વિના છુટકો નથી.

દલે પ્રથમ તો એ પ્રશ્ન છે કે સરકાર
ખર્ચ વધું તો તે પ્રમાણે સરકારી ઉપજ પણ
અર્ધ ખાતાંની વધી છે કે નહિ? અને કે
વણીમાં ખર્ચ વધારવું પડે તેમ હોય
બીજા કાંઈ ખાતાં નથી જ્યાંથી ખર્ચ એ
થાય? દિલ્હીમાં કેળવણી પછલા પ્રમાણ
ઓછામાં ઓછું ખર્ચ થાય છે અને લોકર
પ્રમાણમાં વધારેમાં વધારે ખર્ચ થાય
દિલ્હી સનેદી નોકરી દુનિયામાં લારેમાં ૦
પચાસદારની છે. તેમાં કસામાંથી તેમને કાપ
કરવી નથી સૂઝતી અને આ જાનપ્રચાર ઉ
કર નાંખવાનું સૂઝે છે!

બીજા ખાતાં જવા દઈએ તો કેળવ
ખાતામાંથી જ ભારે પચારોમાંથી ક્યાં કાપ
નથી ચર્ચ શકતી? સામાન્ય રીતે સરક
અંદ લેની કોલેજ, વિદ્યાર્થી દીઠ ૩. ૬
ખર્ચે છે. પણ એમ્પ્લોયમેન્ટ કોલેજ ૩. ૨૧
અને ટેકન કોલેજ ૩. ૩૭૮) ખર્ચે છે.
કોલેજને જો ફરજીયાત કોલેજના જેવાં સ્વયં
મંડળોને સોંપી દે તો એટલી રકમ જાત
તે જ રીતે માધ્યમિક કેળવણીમાં પણ સરક

હાઇસ્કૂલો સામાન્ય સરેરાશ કરતાં ઘણી વધારે રકમ વિદ્યાર્થી દીઠ ખરચે છે તે પણ આવી જ રીતે બચત રહે. આવી સ્વયંસેવકથી ચાલતી સંસ્થાઓ કોઈ પણ રીતે સરકારી વિદ્યાલયોથી ન્યૂન છે એમ તો કોઈ નહિ જ કહી શકે.

આપણે ઘર આંગણે બનેલો દાખલો ભૂલવો જોઈએ નહિ. પ્રિન્સિપલ શિરાઝ અમદાવાદમાં પાછા આવ્યા છે. તેઓ નહોતા ત્યારે વિદ્યાર્થી દીઠ ખરચ રૂ. ૪૦ ને આશરે આવતું તે હવે તેમના આવવાથી લગભગ બમણું થયું છે. બધા વિદ્યાર્થીઓના અને પ્રજાના વિરોધ છતાં, કેસિથમાં પૂછાશેલા પ્રશ્નો છતાં—તેમના સરકારી અધ્યાપકોના મનમાં તો એ કેવા દરો તે કોણ કહી શકે કારણ કે સરકારી નોકર જેવો કોઈ જીને અજોડ થય નથી—તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા છે. બંગાળમાં ન પોસાયા, સુંબઈમાં ન સમાયા તે ગુજરાતમાં સમાય છે. કોઈનો પણ સમાસ કરવો હોય તો કેળવણીખાતું સરકારને જડે છે. આવી જ રીતે ધણાં વરસો પહેલાં એક અમદાવાદનો સમાસ કરવા સેકન્ડરી ટીચર્સ કોલેજ 'કાઠી હતી તે હજી ચાલ્યા કરે છે. પછી કેળવણી ખાતાનું ખરચ કેમ ન વધે !

પણ જ્યાં સુધી સ્વરાજ નથી મળ્યું ત્યાં સુધી સરકાર તો કરવાની દરો તે કરશે જ. પણ પ્રજા નથી સમજતી ? પરભાષાદારા અપાતી કેળવણીથી આપણું મીનસ પરાધીન અને અવિકસિત થાય છે. પૂનાની મહિલા વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભને પ્રસંગે નવાબ મસૂદ જંગે ૨૫૬ કહ્યું છે કે આ પરદેશી કેળવણીથી આપણી ભાષાઓ સમૃદ્ધ થઈ શકતી નથી. વળી એ તો નક્કી છે કે સરકાર આપણને ભણાવે છે તે તેમના કારકુનો પૂરા પાવવા માટે, અને દિદીઓ પાંચાત્મ વંસ્તુઓના મોદમાં પડી તેની ખરીદી કરે એટલા માટે. કેળવણી આપતાં આપતાં પોણે આપણે કેળવણીથી સર્ગદીય સ્વતંત્રતાની

અભિલાષા ન કરીએ તેને માટે તેને ચિતા રહ્યા કરે છે. માટે આફ્રિકાની હબરી પ્રજાની કેળવણી ઉપર ત્યાંની સંસ્થાની સરકારે વિચિત્ર નિયંત્રણ મૂક્યું છે. સરકારી પરીક્ષા પસાર કરીને શિક્ષકને પરવાનો મેળવ્યા સિવાય કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને ભણાવવો એ ત્યાં ચોરી જેવો ગંભીર ગુન્હો છે. અંગ્રેજનું શિક્ષણ બંધ કર્યું છે. તારખાતાના કે એવા નોકરીના કામ માટે જોઈએ એટલું જ અંગ્રેજ ભણેલા થોડા પેદા કરીને સરકાર બાંધીનાઓ તો માત્ર અંગ્રેજોને માટે ધન પેદા કરી આપે એ જ ધ્યેયથી ત્યાંનું કેળવણીખાતું ચલાવે છે ! આ બધું જાણતાં છતાં સરકારી કેળવણીનો મોહ આપણી પ્રજાને છૂટતો નથી.

અને આટલું બધું ખરચાળ અને હાનિકારક ઉચ્ચ શિક્ષણ શા માટે બધા લેવા જાય છે ? આપણા ધંધાઓ પરદેશીઓના હાથમાં જતા જાય છે. સુતારી, હુદારી, કપડાંરતી વગેરે ધંધામાં પણ આપણે દહાડે કિંમતે પરાધીન થતા જઈએ છીએ. આ ધંધાદારી, સરકારી કેળવણી લે છે એટલે ધંધો મૂકીને પાછો કારકુની શોધે છે. કોઈ પણ દેશમાં શાલાને વિદ્યાર્થીઓનું આવકું મોટું પ્રમાણ કોલેજનું શિક્ષણ લેવા માંડતું નથી. આપણે ત્યાં તો જેમ ગાડું ચીલે ચાલે તેમ મેટ્રિક પછી બી. એ., બી. એ. પછી એમ. એ. કે એલ. એલ. બી. કે જાને ! આથી ભણેલાઓ ધંધા વિનાના થાય છે અને ધંધા ભણેલા વિનાના થતા જાય છે.

બીજા દેશોમાં જેમતે ખાસ લેખકનું કામ કરતું હોય તેઓ જ કોલેજની કેળવણી લે છે બીજાઓ તો ધંધામાં નિષ્ણુત થઈ ધંધે વળગે છે. આપણે ત્યાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા જનારા લેખક થવાને જ તેમ કરતા હોય—અને એમ જ માનવું જોઈએ કારણ કે લેખક ન હોવામાં અહીં હીણપત મનાય છે—તોપણ સરકારી

કેળવણીથી કાયદો નથી કારણ કે ત્યાં સ્વભાષા તો ખેડાતી જ નથી. સ્વભાષાને માટે અવકાશ તો માત્ર રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં જ છે.

પ્રજાએ આ સરકારી પરનાળે પૈસા ખર્ચી કેળવણી લેવાનું છોટી ઈર્ષ કેળવણીના અનેક રાષ્ટ્રીય અખતાર કરવા જોઈએ.

* * *

ધ ઇન્ડિયન હાઈકોર્ટસ બિલ

આઈબિલમાં કંઈ છે કે તારો જમણો દાથ (જે કાંઈ સુદૃઢ) કરે તે ગળા દાથને બાજુવા દાથ નહિ. આપણી ક્રિશ્ન સરકાર, કોમને બાજુવા દાથ વિના જમણા દાથે આપેલું કામે દાથે લઈ લેવામાં કુશલ છે.

ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની ૧૦૧ માં કથમ પ્રમાણે હાઈકોર્ટના જજનેની કે સંખ્યા દિદી સનંદી નોકરોથી, કે ઇન્ડિયા અને રેકોર્ડરોના આરિસ્ટરોથી અને ખાકીની કે વકીલો અને પ્રાન્તિક અધિકારીઓથી પરાતી દતી, વડા જજની જગાએ માત્ર આરિસ્ટરની જ નીમણુક થઈ શકતી દતી. દિદી સરકારે નીમેશી વકીલોની કમિટીએ બધા ઇલાકામાં તપાસ કરીને બધામાંથી કરી દતી કે વડા જજની જગા વકીલોને માટે પણ ખુલી મૂકવી જોઈએ.

થોડા સમય પર ખજાર મળ્યા કે ઈન્ડિયામાં અમીરોની સમામાં આ સંખ્યા બિલ પહેલી સુનાવણીમાં પમાર થયું છે અને તેમાં વડા જજની જગા અહીંના વકીલોને માટે ખુલી મૂકવાની કથમ છે. પણ આવું બિલ દિદમાં નહેર થયું નથી તેમ જ દિન્દી સરકારે એસેન્શી કે કૌસિલના કોઈ પણ સભ્યને પણ જમાવા દીધું નથી. દિન્દી સરકાર પોતે પણ ન બાજુતી દાથ એમ તો કેમ બને ? તેમ જ સમાચાર આપનારાં ખાતરે પણ બિલની પૂરી માહિતી આપી નથી.

પણ હવે બાજુાય છે કે એ બિલ ક્રમ રાખવાનું પૂરેપૂરું કારણ હતું. વડા જજની જગા અહીંના વકીલોને માટે ખુલી મૂકવા સાથે, દિન્દી સનંદી નોકરોને માટે પણ તે ખુલી મૂકી દીધી છે. હવે ન્યાયખાતામાં બિલકુલ સનંદી નોકરોને રાખવા સામે જ પ્રજાનો તો ધબ્બા સમયથી વિરોધ છે. દોહસો ઉપરાંત વરસથી વડા જજની જગાએ સનંદી નોકરોને ન નીમવાનો રિવાજ ચાલ્યો આવે છે. સરકારી કારોબારી કામ કરનારા નોકરોનાં મનો શુદ્ધ ન્યાય આપવાને માટે જોઈએ તેટલાં વિચાર કે તટસ્થ હોતાં નથી એ જગજાહેર છે. જજની જગાએ પૂરી શકાય એટલા કાબેલ વકીલ આરિસ્ટરો દિદુસ્તાનમાંથી મળી રહે તેમ છે. છતાં અહીંના વકીલોના લાભને બદલે સનંદી નોકરોને વડા જજની જગાએ નીમવાનો કાયદો સરકાર કોઈ ન જાણે તેમ સરકારી દે છે.

વડા જજને આસને બેસનાર ઉક્તિ સનંદી નોકર, નેદકુમારને કાંસીની સમ કરનાર મર ઇલિંગ ઇમ્પી દતો. સરકારને તે જમાનો પાછો આજુવો દરો !

* * *

ધ ઇન્ડિયન નેવી બિલ

જગજાહેર રાજતંત્રની વિડંબનાનું આવું જ એક બીલનું પગલું સરકારે બંધું છે. ગયા ફેબ્રુઆરીમાં સરકારે ધ ઇન્ડિયન નેવી (ડિસિપ્લિન) બિલ એસેન્શિયલમાં પેશ કર્યું હતું. આને એ બિલથી દિદી દરિયાઈ લશ્કર અસ્તિત્વમાં આવશે એવાં જજમાં કૂંટમાં દતાં. પણ આ લશ્કરનું ખર્ચ દિદ લેરે તે સિવાય તે બીજી કોઈ રીતે દિદી ન હોતું. દિદીએને તેમાં તોફારી મળવાનો બિલકુલ અવકાશ નહોતો. એ બીજી બધી રીતે જાણે બિટિશ દરિયાઈ લશ્કરના ભાગ જેવી તેવી રિયનિ થતી દતી. એસેન્શીએ

આ જોયું અને તે બિલને એકની બહુમતિથી રદ કર્યું. અત્યારે સરકાર એ રદ થયેલા બિલના બંધા ફેરવે પોતાની કારોગારી સત્તાથી ફરી અમલમાં મૂકે છે.

મિ. હાઇનું બિલ

એ આવતી લેગિસ્લેટિવ એસેમ્બલીની બેઠકમાં આવનાર ઘણું આગત્યનું બિલ છે. તેના મુખ્ય મુદ્દો હિન્દના દરિયા કિનારાનો દરિયાઈ વહેપાર હિન્દનાં જ અને મુખ્યત્વે હિન્દી અમલદારો અને એન્જ-નિયંત્રીથી ચાલતાં વહાણોથી થવો જોઈએ એ છે. આંખા દેશનો એને ટેકો છે પણ અત્યાર સુધી આ વહેપાર પચાવી પડેલા અંગ્રેજોને તેથી તુક્કસાન જાય એમ છે એટલે તેઓ આ બિલ ક્રાંતિકારક છે, તેથી દેશને ગેર ફાયદો થશે વગેરે અભિપ્રાયો બને તેટલા ફેલાવે છે.

ખરી વાત એ છે કે દરેક દેશ પોતાના કાંઠાનો વહેપાર પોતાના જ હાથમાં રાખે છે. ઈંગ્લેન્ડે એ રીતે પોતાનો વહેપાર બજવાન કર્યો છે અને અત્યારે ફ્રાન્સ, કેનેડા, આસ્ટ્રેલિયા, જાપાન અને અમેરિકા સુદાં પોતાના કાંઠાના વહેપારનું સંરક્ષણ કરે છે. પણ આપણો વહેપાર તો અંગ્રેજોના હાથમાં જ રહ્યો છે. અને એ જામી નયેલ વહેપારીઓએ હરીફાઈ કરી આ છેલ્લાં ૨૫ વરસમાં ત્રીસ કંપનીઓ બની થઈ તેમાંથી એકેકેયને પગબર થવા દીધી નથી.

એસેમ્બલી અને કૌન્સિલ આઈ રૉટે અને એ આ પ્રશ્ન હાથમાં લીધો. સરકારે નવાસ કરવા એક કમિટિ નીમી. કમિટિએ ૧૯૨૩ માં તેની તપાસ શરૂ કરી. તેમાં હિંદી સભ્યોને ખાત્રી થઈ કે અંગ્રેજો આ વહેપારમાં લગભગ ઈન્જિરો ભોગવતા હતાં રેલવેના ભાવો પણ તેમના પરદેશી વહેપારને ફાયદો કરે તેવા રહેતા હતાં અને મોટાં બંદરો સોંપેલા તેમના વહેપારને લીધે નાની બંદરો ખીલતાં નહોતાં. ૪૦૦૦ માંથીનાં કાંઠાના વહેપારમાં હિન્દને કશો ફાયદો

ન મળતો, હિન્દના જેસાઈઓ, ખાસ કરીને હલકા વર્ગનાં જેસાઈઓ સાથે ઘણી ખરાબ વર્તણુક ચલાવતી હતી અને પરદેશના હિતને અનુકૂળ નીતિએ હિન્દનો નિકાસ વહેપાર ચલાવતો હતો. આ ઉપરથી કમિટિએ ભલામણ કરી કે હિન્દનો વહેપાર હિન્દનાં વહાણો માટે જ છેવટે રાખવો જોઈએ. અને કોઈ પણ કંપનીને હિન્દના કોઈ વહેપાર કરવાનો પરવાનો મળે તે પહેલાં દરેક વહાણ દીક ઓછામાં ઓછા બે હિન્દીઓને વહાણના ઓફિસર અને ઇન્જિનિયર તરીકે તાલીમ મળવા રાખવા જોઈએ. અને એ અમલદારો તૈયાર થતા જાય તેમ તેમ તેમને નોકરીમાં રાખી એક વહાણ પર ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા હિન્દીઓને નોકર રાખવા જોઈએ.

આ ભલામણ ૧૯૨૪ માં આવી. આવી અંગવહાણી યોજના હિન્દી સરકારે આંદોલન અભિયોગ પર મૂકી રાખી. હવે મિ. હાઇ એ જ ભલામણો ઉપરથી આ બિલ આવતો બેઠકમાં પેશ કરશે.

અંગ્રેજ વહેપારનો હિતસ્વાઓ આ બિલ ક્રાંતિકારક છે વગેરે વાંધા ઉઠાવે છે. પણ ખરી વાત તો તેમને આવો નફાવાળો વહેપાર છોડવો પડશે તે ગમતું નથી એ છે. પણ તેમણે સંમનનું જોઈએ કે હિન્દને તુક્કસાન કરી તેમણે પણ વંદસ નહીં ખાધો, હવે ઘણું થયું !

પરદેશી મીઠું

હિંદ સિવરપુત્રનું મીઠું ખાય છે આ વાતથી તો કોઈ હિંદી અજાણ્યો નહિ જ હોય. હિંદ પોતાનું મીઠું પકવી શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન અને હિંદને તેમ કરવાને ઉત્તેજન આપવાનો પ્રશ્ન સરકારે રવન્ધુના સેન્ટલ બોર્ડને પૂછ્યો. અને તે બોર્ડ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે બંગાળ અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ મુખ્ય અને મદ્રાસનું મીઠું વાપરશે એવો સંભવ નથી અને “ જો કે

બંગાળ વાપર છે તેવા સફેદ મીઠાની સાથે હરીદાષ કરી શકે તેવું મીઠું હિંદમાં પકવી શકાય પણ હિંદને પૂરું પડે તેટલું મીઠું પરવડે તેટલી કિંમતે ઉત્પન્ન થી શકાશે નહિ.” સરકારે આ અભિપ્રાય સ્વીકારી લઇ તે વડે ખચ્ચરપત્ર બહાર પાડ્યું, ખરી રીતે આ પ્રશ્ન ટરીફ બોર્ડને પૂરવો જોઈતો હતો.

પણ સરકારે સ્વીકારેલો અભિપ્રાય જોરો પડ્યો છે. એાખામાં પકવેલું ૩૪,૦૦૦ બંગાળી મણુ મીઠું બંગાળમાં આપ્યું છે. જો કે બંગાળને પૂરું પડે તેટલું મીઠું એાખા બાહ્ય દુરત પકવી શકે તેમ નથી પણ આથી એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે એાખામંડળ અને હિંદનાં બીજાં મીઠાનાં મથકો હિંદ પૂરતું મીઠું ઉત્પન્ન કરી શકે. પણ સરકાર કહે છે: “પૂરતું મીઠું ઉત્પન્ન થાય તોપણ લગાઇના સમયમાં પૂરતું મીઠું મળી શકે કે કેમ તેની ખાતરી ન અપાય.” આં અસૌકીક દક્ષિણ અમારાથી સમજાતી નથી. લગાઈમાં તો ઉચ્ચ પરદેશી મીઠું પહોંચાડવું મુશ્કેલ પડે.

પણ સરકારની ચેતાના ધરની નીતિ જુદી છે. ત્યાં ૧૯૨૨માં એનેમજનાં વાસણોની આયાત પર સંરક્ષક કર નાંખ્યો હતો. ૧૯૨૪માં તેમની અવધિ પૂરી થઇ, ૧૯૨૬માં માત્રમ પડ્યું કે ૧૮માંથી માત્ર ૬ જ પેઢીઓ એનેમજનો વેપાર કરે છે કે તરત પાછો સંરક્ષક કર નાંખ્યો. પણ સાવકા હિંદને માટે એવું સંરક્ષણ ક્યાંથી હોય !

* * *

સિંધ વિશે સમાધાન

સર્વપક્ષ પરિષદ સ્વરાજ માટે જે મુસદ્દો પડે છે તેમાં સિંધનો પ્રશ્ન ઘણી મુશ્કેલીવાળો છે. પ્રથમ તો મુસલમાનો તેને જુદો પાડવાને આમદ કરે છે, કેએસે બાપાના ધોરણ ઉપર અને હિંદુ-મુસલમાન સમાધાનની એક દગમ વરીકે જુદો પાડના સંમતિ દર્શાવી છે ત્યારે હિંદુ મહાસભા

તેને જુદો પાડવાની વિરુદ્ધ છે. મુંબઈ ઇલાકાના વહીવટથી તેને જુદો પાડતાં તેની આવકમાંથી તેનું ખર્ચ પૂરું પડશે કે નહિ એ પ્રશ્ન વિશે તપાસ કરવા હિંદીમાં ભરાયેલી સર્વપક્ષ પરિષદે એક પેટા કમિટી નીમી હતી. હવે સિંધના સર્વ વર્ગોના સંભાવિત પ્રતિનિધિઓએ એક સભા ભરી કેએસેના હરાવ અનુસાર આ પ્રાંતને સ્વતંત્ર વહીવટ આપવા બાબતના હરાવ કરેલો છે. તેમાં મસીદો ખાસે સંગીત અને ગોવધ સંબંધી કેએસેના જ હરાવો છે. સિંધમાં સંયુક્ત મતદારમંડળ રહે, પણ જેર મુસ્લિમ લઘુમતિને પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વ મળે. અત્યારે એ લઘુમતિ કુદ વસ્તીની ૨૮ ટકા છે. પણ હિંદના બીજા પ્રાંતોમાં જો વધારે પ્રતિનિધિત્વ મળે તો સિંધને પણ ૧૦ ટકા સુધી વધારે પ્રતિનિધિઓ મળે. આવા હરાવો થયા છે. આ સભામાં સઘળાં પત્રોના પત્રકારોએ પણ હાજરી આપી છે. આથી સર્વપક્ષ પરિષદની એક મોટામાં મોટી મુશ્કેલીને અંત આવ્યો છે અને હવે વખતસર, તેનો મુસદ્દો બહાર પડશે એમ આશા રાખી શકાય છે.

તા. ૬. પરંતુ શ્રીયુત જયરામદાસજીએ આ સમાધાનમાં મંમતિ આપી નથી અને હિંદુઓનો એને ટેકો નથી એમ પછીના અખરોથી જણાય છે.

* * *

સંયુક્ત પ્રાંતનાં રાજાનામાં

સૌને યાદ હશે કે સંયુક્ત પ્રાંતોની ધારા સભાએસાધન કમિશનનો બહિષ્કાર બહુમતિથી પસાર કર્યો હતો. પ્રધાનો તે વખતે તટસ્થ રહ્યા હતા અને એકેય પક્ષમાં તેમણે મત આપ્યો નહોતો. હવે સંયુક્ત પ્રાંતના ગવર્નર સર એલેક્ઝાન્ડર મુડિમેને સાધન કમિશનની બાબતમાં પ્રધાનોનો સંપૂર્ણ સહકાર માગ્યો. પ્રધાનો, રાજારાજેશ્વર અલિ અને ઠાકર રાજેન્દ્ર

સિદ્ધ, ધારાસભાની બહુમતિને અધીન રહી સાધનને કમિશનની બાબતમાં તટસ્થ રહેવા માગે છે. આવા પ્રસંગનો આગળનો કોઈ દાખલો ન હોવાથી પ્રધાનોએ રાજીનામું આપ્યું નહોતું પણ તેમને સર મુડિએ રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડતાં તેમણે રાજીનામું આપ્યું છે. મદ્રાસમાં પણ આમ જ બન્યું હતું અને સંયુક્ત પ્રાન્તનો આ બીજો દાખલો થયો. આ દાખલો કાયદાની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્વનો છે. આમાં પ્રશ્ન એ રહ્યો છે કે જ્યારે ધારાસભાની બહુમતિ સરકારે અખત્યાર કરેલી નીતિની વિરુદ્ધ હોય ત્યારે પ્રધાનોએ કેમ વર્તવું જોઈએ? આવે પ્રસંગે પણ જો પ્રધાનોને સરકારની નીતિ પ્રમાણે વર્તવાને બંધાપેશા મળીએ તો પછી ધારાસભાનો અને જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો કશો અર્થ રહેતો નથી. કેસિસોનું આથી મોટું બીજું અપમાન હોય શકે નહિ.

* * *

આમની સલામાં હિંદ

કોઇ કોઇ વાર ડોકિયાં કરે છે. ગુન્ટા માટે સગ કરેલ પણ પછીથી છૂટક પૈસા લઇ સરકારને ખાતમી આપનાર હોવાનું માણુમ પડતાં કેદમાંથી છોડી મુકેલ, સુપ્રસિદ્ધ બેનરજી વિશે પ્રશ્ન પૂછતાં એલ્ડ વિન્ટર્ટને જવાબ આપ્યો કે દરેક માણુમની સરકારને ખાતમી આપવાની ફરજ છે, અને ખાતમીના બદલામાં સરકાર કિંમત આપે તે પણ બરાબર છે. પણ ખાતમી માટે લોકોને ઉત્કેરિને ગુન્ટા કરાવી ખાતમી જીભી કરે તેનું શું? અને આવડું મોટું સી. આઇ. ડી. ખાતું ચાલતાં છતાં આવા ઉધડ કાંમ કરનારા ખાતમીદારોની શી જરૂર પડી? જો આમ ખાતમીનો વેપાર ચાલી શકે તો કોઇ માણુસ પોતાના ખાતમી વ્યવહારમાં સ્વસ્થ જ ન રહી શકે.

બીજી વખત "Politics of Oil" (તેલનું રાજકારણ) નામનું પુસ્તક મુંબઇ સુધી આવેલું તે જપ્ત કરી લીધું તે સંબંધી પ્રશ્ન પૂછતાં

અન્ડર સેક્રેટરીએ જવાબ આપ્યો કે તે પુસ્તક વાંધા ભરેલું નથી પણ તે પુસ્તકનું ઉદ્ભવ-સ્થાન વાંધા ભરેલું છે. હિંદનું કોમ્યુનિસ્ટોથી રક્ષણ કરવું જોઈએ.

આ જ ભયથી—સરકારને માટે જો ભય શબ્દ વાપરી શકાય તો—મુંબઇમાં કેદ કરી સખેલ મિ. કેમ્પબેલને પાછા ઓગિન્તા કેદખાનામાંથી બોલાવી ઇંગ્લંડ મોકલી દીધા છે.

* * *

સાધન કમિશન

સાધન કમિશનનો બહિષ્કાર વૂટે અને તેને આવકાર મળ્યાનો દેખાવ કરી શકાય તેટલા માટે ગમે તેવા ઉપહાસનીય પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. તેવા એક પ્રયત્ન થ કન્ડ્રી લીગની સ્થાપના છે. ઉત્તર-હિન્દમાં પોતાના હાથ નીચેના ખેડુતોને કચરીને અને સરકારી અમલદારોની ખુશામત કરીને તર રહેનાર જમીનદાર વર્ગના પચાસેકે સભ્યો અને બીજાઓ જેમને સરકારી રાજ્યમાં હિત છે તેવાઓનો આ સંઘ રચાયેલો છે. 'હડાપણુની નીતિએ' હિંદની પ્રગતિ સાધવાને ઉત્સુકે હોય તેવાઓનો આ સંઘ છે. સંઘ અનેક હેતુઓ ખતાવે છે પણ તેનો ખરો હેતુ એ છે કે સાધન કમિશન આગળ પોતાનાં હિતો રજુ કરવાં. આ આખું વૂત અંગ્રેજોનું જીલું કરેલું છે તે સ્પષ્ટ છે. તેની મુખ્ય ઓર્ગેનિસ કલકત્તા કે મુંબઈ કે એવા કોઇ સ્થળમાં નથી પણ કાનપૂરમાં છે જ્યાં અંગ્રેજ વેપારીઓનો સૌથી વધારે વગવડોલો છે. આ સંઘ માત્ર મોટા જમીનદારોનું જ હિત જોવાનો છે. જમીન વિનાના અને પૂરું પેટપૂર ખાવા નહિ મળનારને માટે તે નથી. અને દેશમાં તેવાઓની જ સંખ્યા મોટી છે, અને સ્વરાજ પણ તેવાઓને માટે જ જોઈએ જીએ. પંડિત મોતીલાલ નહેરૂએ ઠીક કહ્યું છે કે દેશની સ્વતંત્રતાના ખસ શત્રુઓની આ લીગમાં સંપૂર્ણ થાકી છે.

સાધુન કમિશને પોતાને મદદ કરવાને એક મદદનીશ કેળવણી સમિતિ નીમી છે. તેના સભ્યોની નીમણૂકની નીતિ તરત જણાઈ આવે એવી છે. મુશ્કેલી, મદાસ અને કલકતાની જૂનામાં જૂની યુનીવર્સિટીઓમાંથી કેમકે સભ્ય નીમેલ નથી. પણ પૂર્વ બંગાળ, અને પંજાબ જે પ્રાન્તોમાં કેમી વિખવાદ સૌથી વધારે છે તેમાંથી સાતમાંથી ચાર લીધા છે.

સાધુન કમિશનને મદદ કરવા પેન્શનની ધારાસભા કમિટિ નીમાઇ હતી અને તે કમિટિએ એવી ચરતે કમિશનને સહકાર આપવાનું કહ્યું હતું કે કમિશનના બીજા સભ્યો જેટલી જ ફૂટ તેમને સાક્ષી તપાસવામાં અને દસ્તાવેજો જોવામાં મળવી જોઇએ. સર સાધુમને પહેલાં એમ બહાર પાડેલું હતું કે હવે તેઓ કેઈ પણ નવા હોઠ કમિટિઓને આપવાનાં નથી, પણ હિંદુસ્તાનને સહકાર કરવાં લોલાલવા તેમણે તે સરત પણ કશું કરી છે.

આખા હિંદુસ્તાનની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પંજાબે સહકાર કરવાનું નક્કી કર્યું છે તેને તો કશું કહેવાનું નથી. પણ આ ઉપરથી બહિષ્કાર એ કેવું સંજ્ઞા હથિયાર છે એ જ સાખીત થાય છે. હિંદુસ્તાન ગૌન્ટ ગ્રેન્ડ કોનકરન્સ સિવાય સહકાર ને આપવાના મતને દરતર વળગી રહેશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

* * *

ખારડોલી સત્યાગ્રહ

અત્યારે ખારડોલી સત્યાગ્રહ આખા હિંદ આગળનો એક મહાન પ્રશ્ન ગણાય છે. આખી પ્રજા લોકોની માગણીના ન્યાયીપણા અને સરકારના દુરાગ્રહ વિશે એકમત થતી જાય છે. વડી ધારાસભાના પ્રમુખ નામદાર વિરુદ્ધભાઈ પટેલે પણ લોકોની માગણી ખરી છે એમ દર્શાવી લગ્ન આલે લાં સુધી દર માસે રૂ. ૧૦૦૦) આપવાને લખ્યું છે.

ગઈ લા. ૧૨મી ખારડોલી દિવસ તરીકે આખા દેશમાં પાળવાનું નક્કી થયું હતું અને તે મુજબ તે તારિખ પંચાઈ હતી. હિંદુસ્તાનનાં બધાં મુખ્ય શહેરો, તથા બધી વેપારી રાજકીય સંસ્થાઓએ ઠરાવ કરીને ખારડોલી તરફ સંકલુભૂતિ દર્શાવી હતી. ખારડોલી કાળોનો છેલ્લો બહાર પડેલો આંકડો એક લાખ સાળીસ હજાર ઉપરનો છે. અને આ રકમ નાની નાની રકમો અને ગરીબ માણસોની રકમો તેમ જ તવંગરની રકમોથી બનેલી છે એ સાખીત કરે છે કે આખા દેશને આ હીલચાલ તરફ સંપૂર્ણ સંકલુભૂતિ છે.

સરકાર પણ હવે તો બચતી હશે કે હિંદમાં તો તેણે નૈતિક આખર કે પ્રતિજ્ઞા જેવું કંઈ રહેવા દીધું નથી. હવે તો તેને એક જ ઉપાય હાથ રહ્યો લાગે છે, તે એ કે લોકોને જીલમથી ડરાવીને વશ કરવાં અને જીલમ કરતાં કેમ જરા પણ સામે થાય તો ખારડોલીનાં લોકોએ બંદ કર્યું છે એમ બહારની દુનિયાને ખતાવી, બ્રિટિશ સરકારનાં લશ્કરી સાધનોથી દળાવી દઈ જંગલમાં પોતે ઊંજળાં થઈને ફરવું. ત્રાસ વર્તાવવા કંઈ પણ કારણ સિવાય સ્વયંસેવકોને જેલમાં મોકલ્યા. જમીનો જીતમ બરાબર કરવા પડાણોને ખારડોલી ઉતાર્યા. આ પડાણો કાયદો તો ક્યાંથી જ નાણે પણ સામાન્ય માણસાઈ પણ ઘેર મૂકીને આપ્યા છે. જમીનો નામે જીતમો કરવા ઉપરાંત તેમણે સ્ત્રીઓનું અપમાન કરીને, ચોરી કરીને, રાતના છાપે મારીને ત્રાસ વર્તાવવા પ્રયત્નો કર્યા. આ સર્વ હકીકત બહાર આવી ત્યારે સરકારે પોતાના પડાણોનું “નમુનેદાર વર્તન” છે એમ બહાર પાડ્યું. પણ સરકાર પગલે પગલે જાડી પડતી જાય છે. એક પડાણે મીઠાની ચોરી કરી હતી તે સંબંધી તેને પકડનાર રેલવેના પડાણે પોતે વિગતવાર પત્ર લખ્યો છે જે સત્યાગ્રહ પ્રકાશન તરફથી બહાર પડ્યો છે.

તેવી જ રીતે સરકારે જેટલાં લુહાણાં બહાર પાડ્યાં તે સર્વ ખોટાં પડ્યાં છે. ગુજરાતના રાજનામાં આપનારા ધારાસભાના સભ્યો સાથેના પત્રવ્યવહારમાં સરકારે જણાવ્યું કે ગુજરાતીઓ પોતા પરનો કર ઓછો કરાવી બીજા પ્રાન્તો ઉપર નાંખવા માગે છે. તો મિ. નરીયાને રાજનામાં આપતાં જણાવ્યું કે આમાં બીજા ભાગો ઉપર ખોળે વધારવાનો સવાલ નથી, બારડોલીની માગણી સાચી છે. તા. ૧૨ મી ઉપર બહેર થયું કે પટેલો અને તલાટીઓએ રાજનામાં આખ્યાં છે. તે સંબંધી સરકારે જણાવ્યું આખ્યો કે એક (સાત પૈડા એક જ) તલાટીએ બહેર કર્યું છે કે તેણે લોકોના જીવલેને લીધે રાજનામાં આખ્યું છે. તો બધા તલાટીઓએ, અને તે એકે પણ, ક્ષેપી બહેરાત કરી છે કે તેમણે લોકોના ત્રાસથી નહિ પણ લોકો ઉપરના સરકારના ત્રાસથી રાજનામાં આખ્યાં છે. થીયુત મુનશી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં નામદાર ગવર્નરે જણાવ્યું કે વીરમગામ ચોર્ધાશી વગેરેના ખેડુતો નવા મહેસુલના વધારા સામે કથું કહેતા નથી, માત્ર બારડોલી જ ચળવળિયા-ઓની ઉત્કેરણથી ખોટી ધાંધલ કરે છે, તો વીરમગામ અને ચોર્ધાશી તાલુકા બન્નેના ખેડુતોએ સભાઓ ભરી કરાવેા કર્યા કે તેમના ઉપરની મહેસુલની નવી આંકણી ખોટી છે અને ચોર્ધાશીએ તો તે નહિ ઘટે તો આવતે વરસે બારડોલી જેવા સત્યાગ્રહ કરવાનું કહેણ મોકલ્યું છે.

નવાં કૌંસિલનાં રાજનામાં—આ મા-સમાં એક પછી એક આવ્યે ગયાં છે. મિ. નરીમાન, કરાંચીના સભ્ય શ્રી નારાયણદાસ આણંદજી બેચર, મુંબઈના શ્રી બાલુભાઈ ટી. દેસાઈ, સિંધના શ્રી જેરામદાસજી તથા મિ. બલ્લય, તથા પ્રાન્ત્યોદોના પ્રતિનિધિ થીયુત કનેયાલાલ મુનશી અને હમણાં મિ. એફ. જે. જિનવાલાએ રાજનામાં આપ્યું છે.

મિ. મુનશી જેવા ગુજરાતમાં રસ લેનાર સભ્યનું રાજનામાં જરા મોડું ગણાય પણ તેનો બદલો તેમણે વાળી આપ્યો છે. બારડોલીના અત્યાચારો તેમણે નામદાર ગવર્નરને પ્રત્યક્ષ રીતે સ્પષ્ટ કહ્યા છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે તેમની બીન હરીફ વરણી થશે. તેમના જૂના હરીફ મિ. દેશમુખ અને પ્રો. વાઢીઆએ હરીફાઈથી દૂર રહેવાની ઉદારતા ખતાવી છે તેની અમે નેધ લેવી બોધ્યો.

મિ. મુનશીની ના. ગવર્નર સાથેની લખા પડી અને રાજનામાંનો પત્રવ્યવહાર બહાર પડ્યો છે. તે સર્વમાં, જાણે પોતે બંધારણવાદી છે અને સત્યાગ્રહ બંધારણ બહારની વાત છે, એવો ધ્વનિ તેમણે ઠેક સુધી સાચવ્યા જ કર્યો છે તે, ગાંધીજી કહે છે તેમ, દુઃખકર છે. જો સત્યાગ્રહ બંધારણ બહાર હોય તો બંધારણની અંદર તેમણે હવે શું કરવું બોધવું હતું એ તેઓ કહી શકે છે ? અત્યારે પણ મિ. મુનશી સત્યાગ્રહની તરફેણથી નહિ પણ લોકો ઉપર જે દુઃખ પડ્યું અને જે ગેરકાયદેસર સિતમ ગુજર્યો છે તેથી રાજનામાં આપી બારડોલીના પક્ષમાં જોભા રહ્યા છે. આનો અર્થ એ જ, કે સરકાર પાસેથી ન્યાય ન મળે તેનું કાંઈ નહિ, પણ તેથી જ્યારે લોકો આટલું દુઃખ સહે ત્યારે જ મિ. મુનશી લોકોના પક્ષમાં આવી શકે. કાયદામાં હોય તેટલું જ જો બંધારણ અનુસાર ગણાય તો કાયદો ફેરવવા લોકોને શું કરવું ? અને કૌંસિલમાં તો બારડોલી ઉપર પણ બહુમતિ મળી ન શકી તો એ કૌંસિલ-દાર કાંઈ પણ કરવાની આશા રાખવી વ્યર્થ નથી ? એટલે મિ. મુનશીને પત્ર આ બંધારણની દલીલથી ઉલટો નખાવો પડ્યો છે.

મિ. મુનશીએ ઘણાજરા ધારાસભાના સભ્યો અને બીજા સંભાવિત ગૃહસ્થોની એક સમિતિદ્વારા બારડોલીના અત્યાચારોની તપાસ કરાવવાનો પ્રબંધ કર્યો છે. મહાત્માજીની સલાહ

પ્રમાણે “ આ સમિતિ દમનનીતિની તપાસથી સંતુષ્ટ ન રહેતાં મહેસૂલ ન્યાયલોકોની ફરિયાદ પણ તપાસે એ ઈષ્ટ છે.”

અત્યારે બારડોલી સમાધાનને માટે દેશી વેપારી બેંચર અને મુળ્ય સરકાર વચ્ચે પત્ર-વ્યવહાર ચાલે છે. આ બેંચરના પ્રતિનિધિ શ્રીયુત લાલજી નારણજીએ ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપવા સંબંધી ચર્ચા થતાં એમ દેહું હતું કે નામદાર સરકાર સાથે એકવાર સમાધાનીનો પ્રયત્ન કરી જોવા પડી ચોખ્ખા લાગે તો તેમ કરવું. તે મુળ્ય મહાત્માજી સાથે વાતચીત થતાં મહાત્માજીએ કોઈ પ્રકારનો આગ્રહ બતાવ્યો નથી, તેમણે તો નવજીવનના એક લેખમાં ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે તપાસનો અર્થ બિનઅમલદારી તપાસ એવો પણ નથી, એ તપાસ પણ સરકાર નિયુક્તની જ હોય, જેમ સરકારી ન્યાયખાતું પણ સરકાર નિયુક્ત છે તેમ, પણ તેમાં જન્મે પહેલેને વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. તે ઉપરથી હવે સરકાર સાથે બેંચર પત્રવ્યવહાર ચલાવે છે. પણ સરકાર તો આવા દરેક પત્રવ્યવહારને પ્રસંગે પોતાનો એકડો જ ફરી ફરીને ઘૂંટે છે. સરકારે આ વખતે એક નવી દલીલ રજુ કરી છે. કારખાનાની તકરારોમાં કામવા કલાકો, મજૂરીનો દર વગેરેની ચર્ચા હોય છે. પણ એકવાર મજૂરો હડતાલ પાડે એટલે મૂળ તકરારના યુક્ત દોષો એ મુખ્ય પ્રશ્ન રહેતો નથી, પણ કારખાનાનો ઉદ્યોગ માંડેકાએ ચલાવવો કે મજૂરોએ ચલાવવો એ ચર્ચા પડે છે. તેવી રીતે સરકારને પણ, સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યાં સુધી મહેસૂલના વધારાના ચણદોષો એ મુખ્ય પ્રશ્ન હતો. પણ હવે ખેડૂતોએ સત્યાગ્રહનું શીકું ખજાં બંધું કે તરત જ એ પ્રશ્ન સરકાર અને ધારાસભાના હાથમાંથી જતો રહે છે !

આનો અર્થ શો ? એ જ કે સરકાર એમ જ માને છે કે રૂપન અમારા હાથમાંથી

રાખ્ય પડાવી લેવા સત્યાગ્રહ કરે છે; એ જ કે સરકારને મહેસૂલના અન્યાય વિશે વિચાર નથી કરવો પણ રૂપન અમારી ના ઉપરવટ કશું માગી જ ન શકે એવો દાખ બેસારવો છે; એ જ કે મિલ્લમાલેકો જેમ સમસ્ત પ્રજાના હિત માટે નૈતિક જવાબદારી નથી માનતા, માત્ર એક વ્યવહારજન્ય સંબંધ માને છે, તેમ સરકાર પણ પ્રજાના હિત સંબંધી રાખ્ય તરીકે કશી જવાબદારી નથી સ્વીકારવા માગતી.

અને આથી મિલ્લમજૂરોના પ્રશ્નમાં પણ સરકારનું વલણ કેવું છે તે પણ સમગ્રજન જાણ છે. આ જવાબમાં, મિલ્લમાલેકોને પણ, જાણે પ્રતિષ્ઠા ખાતર મજૂરોને એક વાર પગે પડાવવાને સરકાર ગૂઢ સૂચના આપતી હોય, એમ નથી લાગતું ?

પણ છતાં મજૂરોની તકરારો હડતાળથી જ પતે છે. હડતાલ ન પડે ત્યાં સુધી ડિવિડન્ડના એશઆરામમાંથી માલેકો કદી નાગતા નથી.

અત્રે સાંભળ્યું છે કે સમાધાનીનો પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે. સરકાર તો હજી પણ પોતાની મરજીના કોઈ ખાતાના અમલદાર મારફત જ ફરી તપાસ કરાવી આપવા અને દરમિયાન લોકોએ જુની આંકણીનું મહેસૂલ ભરી દેવું અને વધારાનું અનામત ચૂકવું, એટલું જ કરવા કહે છે. સરકાર કાં તો રૂપનની માગણી સમજતી નથી અને કાં તો તેની, અવગણના કરે છે. કોઈ નવા મિ. રૂપ તો ‘ અમારી ગણતરી સાચી છે ’ એ સિવાય મનું કશું કહેવાના નથી જ. રૂપન પોતે જેના પર વિશ્વાસ ચૂકી ચકે એવા પાસે ન્યાય માગે છે. બંને પક્ષો તે માણસ સરકાર નિયુક્ત હોય, એ સિવાય સમાધાન થાય જ નહિ.

અને હજી સરકાર વધારે બીપણ સાધેનો વાપરવા માગે છે. ૨૮૦ દહિયાદબંધ પોલિસો ચૂકવવામાં આવનાર છે અને ચાર માંડરૂટો તથા સ્પેશિયલ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે મિ. લીલીને ત્યાં ચૂકવાના છે એવા ખબર છે.

બારડોલીના ખેડુતોએ અત્યાર સુધી એકવચનીપણાથી, ધર્મજનથી, પોતાને, પોતાના નેતાને અને આખા હિંદને જશ આપ્યો છે તે પ્રમાણે આ નવા પ્રપંચમાંથી પણ તેઓ અણીશુદ્ધ પાર ઉતરી વધારે બળવાન બની આખા હિંદને પોતાનો પેગમ આપશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

આખું ગુજરાત હવેની નવી કાર્યયોજનાને એક પગે જોઈ રહ્યું છે અને પ્રસંગ આવ્યે પોતાની દરજ બળવવામાં પાછી પાતી નહિ કરે એમ માનીએ છીએ.

મુખ્ય સરકાર તો આટલો બધો ઉગ્ર થઈએ પણ એમ કહી શકે છે કે અમારી સરકાર બારડોલી સંબંધી એકમતી ધરાવે છે. હવે ગુજરાતના પ્રતિનિધિ દિ. બ. દરિયાજ દેસાઈશાહ રાજનામું આપવા સંબંધી શે વિચાર કરે છે ? ગુજરાતમાંથી કેંકડેકાણેથી તેમણે રાજનામું આપવાના ઠરાવો થયા છે. તેમણે જવાબ વાળ્યો છે કે તેઓ સમાધાનીનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ એમ તો સરકાર સમાધાનીની વાતોમાં ગમે તેટલો વખત ગાળા નાંખે અને દરમિયાન તેમના અમલદારો બારડોલીમાં લશ્કરી રાજ્ય ચલાવે જાય ! એમને ખાત્રી છે કે એમના રહેવાથી સરકાર તેમનો લાભ લઈ જાય છે તે કરતાં તેઓ પોતે સરકાર તરફથી રૈયતને વધારે લાભ આપાવી શકશે ? અમને તો લાગે છે કે તેઓ હવે જો વધારે વખત પ્રધાનપદ ઉપર રહેશે તો તેમને મોકલનાર મતદાર મંડળનો વિશ્વાસ ખોશે અને કોઈ વધારે લાભપ્રદ સરકારી પદને માટે તેઓ ટકી રહ્યા છે એવો અપવાદ તેમના પર લોકો નાંખશે. અને લોકો એમ વહેમ આણે તેમાં નવાઈ નથી. કારણ કે સરકારની નીતિ ફ્લપ્પણે એવી છે. એકત્રીકચુડીવ કેમિલમાં સર કાવસજી જહાંગીરજીની ખાલી પડેલી જગ્યાએ સર શુલામહસેન દિદાયતુલ્લાની નીમણુક

થઈ છે. આ પ્રમાણે મિનિસ્ટરોમાંથી એકત્રીકચુડીવની જગ્યા પૂરવી એ ખોટો સિદ્ધાન્ત છે કારણ કે એવી નીમણુક મિનિસ્ટરોને તેમના કામમાં સરકાર તરફ વધણ કરાવવાને પ્રોત્સાહન તરીકે કામ કરે એવો સંભવ છે. આમ થવાથી મિનિસ્ટરો સરકાર સામેની લડતો બરાબર ન લડી શકે. સર યુનીચાલ મહેતાની નીમણુક ત્રણ માસ લંબાઈ છે. પણ તેમણે પણ લોક-મતને માન આપી રાજનામું આપવું જોઈએ. સર દિદાયતુલ્લાના જવાબી ખાલી પડેલી જગ્યાએ મોડી રીઝીલ્ડીન અહમદને નવા પ્રધાન નીમવામાં આવ્યા છે.

નામદાર ગવર્નર સર લેસ્લી વિલસન પછી એ પદ ઉપર સર ફ્રેડરિક સાઇકસની નીમણુક થઈ છે. હિન્દના કોઈ પણ પ્રશ્ન કરતાં તેમને હવાઈ વ્યવહારનો પ્રશ્ન સૌથી વધારે અગત્યનો લાગ્યો છે ! સર લેસ્લી વિલસન તેમને કેવો વારસો આપશે ? મિલોની હડતાલ, બારડોલી અને તેને લીધે આખા ગુજરાતમાં ઊભા થતા બીજા પ્રશ્નો ?

* * *

શિવાજીનું બાવલું—જયપતિ શિવાજીના બાવલાનો પાયો પ્રિન્સ ઝાફર વેલ્સે નાંખ્યો હતો અને તેને ખુદ્દું મૂકવાની ક્રિયા ગઈ તા. ૧૬ મીએ નામદાર ગવર્નર સાહેબે કરી છે. ખુદ્દું મૂકવાની ક્રિયામાં શિવાજી કરતાં જુદા જુદા લૉર્ડ્સ વિશે વધારે ઉલ્લેખ હતો. શિવાજીનું બાવલું ખુદ્દું મૂકવા તેમને કોઈ દેશવત્સલ પુરુષ આખા હિન્દમાંથી ન મળ્યો કે જે સરકારના પગ નીચે હિન્દ દેહ સૈકાથી ચમકાય છે તેમના જ પ્રતિનિધિ પાસે એ ક્રિયા કરાવી ? પણ અરે એ જધા ઉલ્લેખો બૂઝાઈ જશે અને એ બાવલું તેના શિલ્પી મિ. કારમારકરના કૌશલની સાદી પૂરતું, અનેક માણસોને દેશોદારનો સંદેશો અને પ્રેરણા આપશે.

૨૫. રા. બા. ક્રમળાશંકર ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાંના

૨૫. રા. બા. ક્રમળાશંકર ત્રિવેદીના સ્મા-
રક તરીકેની વ્યાખ્યાનમાંનાની વ્યવસ્થાપક
સમિતિએ ત્રીએ મુજબ વ્યાખ્યાનોની ગોઠવણ
કરી છે.

(૧) નરસિંહ મહેતા—તેનું જીવન અને
કવન, અને તેના સમયની સમાજસ્થિતિ.

આ વિષય પર મુમારે બે કલાક પહેલે
એવું વ્યાખ્યાન આસો વડ આઠેમ, ને પાંચમી
નવેમ્બર ૧૯૨૮ ને દિને (સ્વર્ગસ્થના જયન્તી
દિવસે) મુરતના નગીનચંદ હોલમાં નક્કી
કરવામાં આવ્યું છે. તે વિષય પર ભાષણ
આપવા ઇચ્છનારે પોતાની લાયકાતનું વર્ણન
આપી, ભાષણના મુખ્ય મુદ્દાઓ પોતે શા
સેશે તેનો ખ્યાલ આપી, મંત્રીને તા. ૧૫ મી
જુલાઈ ૧૯૨૮ પહેલાં અરજી કરવી. આ
વ્યાખ્યાન ભાષણ કરનારે ભાષણ આપતાં
પહેલાં લિખિત રૂપમાં મંત્રીને આપી દેવું પડશે

અને તેના પરનો કોપિરાઈટ વ્યાખ્યાનમાંના
સમિતિનો રહેશે. ભાષણ માટે મુખાહીરો રા.
૧૨૫) નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. જેને ભાષણ
કરનાર તરીકે પસંદ કરવામાં આવશે તેને રા.
૧૨૫) નો મુખાહીરો આપવામાં આવશે

(૨) મીરાંબાઈ—તેનું જીવન અને કવન,
અને તેના સમયની સમાજસ્થિતિ.

આ ભાષણ જાન્યુઆરી ૧૯૨૯ માં કાઠ
તારીખ નક્કી કરવામાં આવશે તે તારીખે
જાન્યુઆરીમાં આપવું પડશે. એને માટેની
ખીજી શરતો ઉપલા ભાષણના જેવીજ છે.

આ ભાષણો માટે સ્પર્ધા કરવા ઉમેદ
ધરાવનારે ત્રીએ સરનામે અંરજી અને મુદ્દાઓ
મોકલવાં:—

પ્રો. મોહનલાલ પાર્પતીશંકર દવે
મંત્રી, રા. બા. ક્રમળાશંકર સ્મારક—સંમિતિ,
અંપાટીઆ ચકલા, મુરત.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬

અધિક શ્રાવણ : ૧૯૮૪

અંક ૩

લગ્નમાં પ્રત્યય*

અથવા

સંયોગે વિયોગ

નાટિકા-મધ્યયુગની

પ્રવેશ ૩ જે : મુલતાનના શિકાર

સ્થલ : પાટનગરમાં દિવાનજીની હવેલીનો બગીચો. સમય : રૂઢવારનો. પાત્રો : ખારોટ, અને શોરીવારે દિવાનજીનો જુવાન પુત્ર ન્યારેલાલ. ન્યાં કેસરીસિંહજીથી બેત્રણ વર્ષ મોટો, બીમસિંહજીથી બેત્રણ વર્ષ ન્હાનો.

ખા. (પુવારાની પાળે બેઠેલો) વાહ, કેસરખા, વાહ ! તું જેવો ક્ષત્રિય બાળ્યો નથી, તું જેવો શિકારી બાળ્યો નથી, તું જેવો ખેડુત બાળ્યો નથી, તું જેવો રાવત બાળ્યો નથી, તું જેવો સોદાગર બાળ્યો નથી, તું જેવો શાહુકાર બાળ્યો નથી, તું જેવો કડક કોટવાલ બાળ્યો નથી, તું જેવો હિદાર ગામધણી બાળ્યો નથી. તે મરદાની વેશ સજી તેજુભા નામ ધરી લગામ હાથમાં લીધી તેને ત્રણ ચોમાસાં જ વીત્યાં છ, ત્યાં તો એ કેસરીસિંહજીની ડેલી આખી ય ફરી ગઈ, એ ગામ અને એ સીમ ખંધે જ લક્ષ્મીનાં તેજ અને ઉમંગના ઝગઝગાટ ઓપી રહ્યાં છે. શેતૂરના ઝુંડમાં રેશમી કરોળિયાવાળા વાધરીઓનું પરું વસાવ્યું અને ગામલોકને વણાટ ખાંધણુકામમાં લગાડી ગરમસુતરાકે અને રેશમી પટોળાં ઘાટડી ચીર અને ભાતભાતના તાકાના દગ રચ્યા. અને આ સંક્રાંત વીતતાં તો કહે છે, હાલો ખારોટ ગામતરે. હાલો ખા ! હાલો બા ! હેમુભા અને સોમચંદને તમામ બાળવીને આ નીકળી પડ્યાં. સોમચંદને ય એવો કેળવી લીધો કે તેજુભાના કામકાજમાં ઈ જણે વાણિયો જ નહીં. (હુકકા ગડગડાવે છે).

હાલો, ભા ! એકથાસે આબ્યાં ખંભાત. ત્યાં રેલગી ગાસડીઈ વેચી તેનાં ખરીવાં મોતી અડીક અને ઝવેરાત. ત્યાંના ચાલ્યાં આબ્યાં આંહી પાટનગર અને આંહીના અમીર ઉમરાવોમાં તેનાં જોનજોતામાં ત્રેવડાં નાણાં કરી લીધાં. કાલ જ હુડીઈ મોકલી હિમુભાને, ખેતરું છોડવવાં બાકી હતું તે છોડવવા અને જાતવાન ઘોડાંગાથું ખરીદવા. વળી આજ મળરકે જ કહે છે શું ? “ ખારોટ, ધરે જાવાની ઉતાવળ તો નથી ને ? સુલતાનની મોકરીમાં રહેવું છે ! નહીં કાલે તો આપણી ડેલી ક્યાં બાગી જાય એમ છે ! તો અલિયો આ ખંભાતના નગરશેઠની ચિટ્ટી અને આ ત્યાંના દિવાનજીની ચિટ્ટી : ત્યાંના દિવાનજી આંહીના દિવાનજીના વેવાઈ. તે આ ચિટ્ટીઈ એમના જમાખરાજ અને આંહીના બક્ષી ન્યારેલાલજીને મળાને હથોડત્ય આપી આવે. ” (હુકકો ગમગાવે છે.) (સામે જોઈને) આ ન્યારેલાલજી પધાર્યો. (આશ્ચર્યથી) ઓહો, આટલી ઉંમરે બક્ષી ? હોય, ભા, હોય, કેમ નહીં, એ તો મોરનાં ઈંડાં. સુલતાન પંડે જ ક્યાં મોટા છે ? લીમસિંહજીથી પાંચ વર્ષ પણ વધારે નહીં હોય. (બોલો થાય છે.)

ન્યાં (ચાર કદમ છોટી જ) તહમે તો દેખાવ છો—ખારોટ. (હાથ મેળવીને) તેજુભા ક્યાં છે, ખારોટ ?

ખાં હાજી, હું એમનો વંશપરખરાનો ખારોટ. તેજુમાને મળવા આવવાનું આપ ક્યારે ફરમાવો છો ?

ન્યાં ખંભાતથી સીધા અમારે ત્યાં જ કેમ ન આબ્યા ? ખંભાત-દિવાનજી સાથે આટલી ધરવટ અને અમારાથી જુદાઈ મણી ? આઠ દિવસથી ગામમાં છો અને હું આજે જ સાંભળ્યો ?

ખાં જી, હારે થોડું જોખમ હતું તે બંધ બેસાડવાની ઉતાવળ હતી. તેમાંથી તેજુભા કાલ સાંડે જ મોકળા થયા. વળી આપ હજૂરશીની સોખતમાં શિકારે પધાર્યાનું સાંભળ્યું હતું.

ન્યાં (ખાંને પાળે બેસાડી પોતે પણ બેસીને) હા, શિકારમાં પણ કાલે કેસરીસિંહજીએ ગજબ કર્યો. તહમે કેસરીસિંહજીને તો પિછાનતા હશે.

ખાં જી, કિયા કેસરીસિંહજી, લીમસિંહજીના સંબંધી ?

ન્યાં હા, એ જ.

ખાં (બોલો થઈ જઈ) શું કાંઈ પરાક્રમ જ હશે.

ન્યાં હા, ખારોટ. તમારાં ગામડાં વીરપુરુષો પકવે છે, અને ખુદાવંદ સુલતાન જેવા કદરવાનની મોકરીમાં એમનાં હીર જગજહેર થાય છે.

ખાં ઓહો આપ આટલું વખાણો છો, તે કુરસદ હોય અને વિગતે જણાવો તો કૃપા.

ન્યાં અરે કેસરીસિંહજી મહારા તો ખાસ બેરુ : શિકારમાં અમારાં ઘોડાં અમારો ઉતારો સાથે જ, એટલે એમની બહાદૂરી એમના સુલકના જ ખારોટને કહેવામાં મળે તો બેવડી મોજ. બેસો, બેસો આ જાણે.

ખાં જી, આપનાં વેળુ મળે વધુ વધુ અધીર બનાવે છે. (પણ બેસે છે.)

ન્યાં કાઠ દિવસ કુરસદ હશે ને અરુણું ચતાં ચાલશે તો એ જગા પશુ હું ત્હમને જાતે જતાવીશ. જરા આવી છે, પણ આપણી સાંઠણીને છસાત ધડીતો જ પંચ. અને ત્હમે તો કવિ પણ હશે, તો કાઠ મદાકાવ્યમાં આખો સર્ગ રચી શકો એવું દશ્ય ત્હમારે તો જોવું જ જોઈએ.

પ્રદાવંદ સુલતાન આપણા આર્ય રાજનીઓની ઉમદા રીતે જ શિકાર ખેલે છે. વિકરાલ લોહીતરસ્યાં અક્ષમસ્ત ગ્રાણીને પણ ઘેરતા નથી. ગોળા કે અસ્ત્ર ફેંકીને આવેથી મારવું ય પ્રુદને પ્રસંદ નથી. અને કપટની તો વાત જ નહીં. વાધ, દીપડા, ગેંડા, હાથી, મહિષ, સુવર, વનરાજ, સૌને મેદાન પડવા દેવાં, સૌને અપટ અજમાવવા દેવી, અને પૂર જોશમાં આવી મરણિયું બને ત્યારે જ તેને જીતવા કે મારવામાં સાચી કૃતેહ છે, એવો એમનો ઝીણો શિકારધર્મ.

ખાં જિયો પ્રદાવંદ સુલતાન જિયો. આપ જેવાં દેશનાં નૂર એમને સેવે છે, તે કેવલ સ્વાર્થ શુદ્ધિએ હોય જ નહીં.

ન્યાં વાહ, બારોટ, રજવાડાનાં જૂની ઢપના માણસો જેવા ત્હમે નથી. લ્યો હવે વિગત કહું.

ખાં છ.

ન્યાં મળરકે દીપડાનું બચ્ચું અચાનક મળી ગયું તેને પાળેલા દીપડાના ચારઠમાં રાખ્યું હતું, જે પાસે જે દીપડાની વચ્ચે. શિકાર નજોવો મળેલો તે અમે મખાદને ધીરધીરે પાછા વળતા હતા. બચ્ચાની માદર એવી છૂપાતીલપાતી પાછળ આવેલી કે ચારઠમાંના દીપડાએને પણ તેની ગમ રહી નહીં. ઘીચ જાડીમાંથી સૌ નીકળતાતા, ત્યાં એ છેક પાસે આવી ગયત્રી, અને ખુસ્તું મેદાન દેખાતાં તો એક છલંગે પડી ચારઠ ઉપર, એક પંડે જાડીતના અને બીજે પંડે એક રખવાળના રામ રમી ગયા. બીજા રખવાળે ભાંગે માથો તે અછડતો જ વાગ્યો, એક દીપડાએ ચપાટ મારી પણ તે તો ધા કરતાં આવડકારના જેવી, અને બીજે ધા યાય તે ખેલાં તો એણે પાછી ફાળ મારી, આગળ, અને આવી પડી પ્રુદ સુલતાન સાહેબ ઉપર.

ખાં ગળ્ય !

ન્યાં એક પંડો પાધ ઉપર, બીજે વાંસે લટકતી દાલ ઉપર, પાછલા પગનાં જે પંડા પેસી ગયા ઘોડાની પીઠમાં. ઘોડો ઝાડ ચઢીને પડ્યો પડખાલર, તે સાથે સુલતાન અને દીપડી પંજી પડ્યાં, અને પ્રુદાવંદનો જમણો હાથ આવી ગયો ઘોડા તળે. દીપડીતો પણ એક પગ દબાવે, એટલે ભેડી ચઈ જઈને વળા ધા કરવાને એણે પંડા જાગમ્યાં સ્તો. ત્યાં તો ભેડો ચલા તરફડતા ઘોડાનો એક દાજડો ધડિંગ ચોંટયો એની છાતીમાં અને એ પડી પુછડા તર્ફ.

ખાં પછી પછી ?

ન્યાં લાત એવી કારમાં વાગેલી કે માણસની કાયા હોત તો ભાંગીને ફંસાઇ પડત, પણ આ તો પોલાદી હાડ. ફણમાં જ એ તો જાડવા ગય, પણ તે જ વેગા આવી ગય આપણા કેસરીસિંહજીના ફંસામાં.

ખાં શી રીતે ?

ન્યાં ઘોડાના ખડિયામાં ઝીણી ગુંથેલી રાશનું ગુંથળું રાખવાનો આપણો રિવાજ છે, જાણો છો ને. ખુદાવંદ તર્ફ અમે બેચાર ધરમા તરવાર લાકું કટાર જે આવ્યું તે જગમગતા, પણ ત્યાં તો કેસરીસિંહજી ગાળ્યા, “મારશો મા, જીવતી આલું છું!” અને એમની રાશનો ફાંસો આવીને પડ્યો ઊછળતી ચિત્તણના ગળામાં. સાથે એક પંઝો પણ સપડાઈ ગયો. અને ગાંઠ બેસતાં તો એ બેહોરા ચઢી ગઈ. સૌ ખુદાવંદ તર્ફ વળ્યા, ત્યાં ઘોડાનો શ્વાસ આવી ચાકેલો, ડોક એણે ખુદના ખોળામાં મુકી દીધેલી, અને નવલખ વસતીનો ઘણી પોતાના પાટલી ઘોડાના મ્હોરાને રમાત વડે હળવે હળવે પંપાળતા હતા.

ખાં વાહ, અશ્વત્થેમ વાહ !

ન્યાં ઘોડે છેલ્લો શ્વાસ છોડ્યો એટલે તેને સાચવીને ભોંયે મુકતા મુલતાને કહે, “લાત લગાવી તે પળે જ છાતી વૂટ ગઈ. મ્હારા દોસ્તે આખર ઘડીનું કુલકુલાં કૌવત રેડીને મ્હને ઉગાર્યો.” પછી પોતે કેસરીસિંહજી કને પધાયો, ત્યાં એમણે ગાંઠને જરા ઢીલી મુકી ખીન્ને પંઝો તેમાં જકડી લીધો હતો, અને રાશના ખીન્ન છેડા વડે પાછલા પગને આંધતા હતા. ચિત્તણ પડી પડી હાંફતી હતી.

ખીજે ઘોડે સવાર ચતાં જ હમૂરથીએ ફરમાવ્યું, “અમારા અંગરક્ષકોની સરદારી કેસરીસિંહજીને સોંપું છું,” અને પોતાનો સોનાનો તોડો ત્યાં જ એમને પ્હેરાવી દીધો. વિશેષ ધનામ રંગપંચમીના દરબારમાં જાહેર થયો.

(પુરોહિતને આવતા જોઈ) જુલો બારોડ, પિતાજી પૂજાસેવામાંથી જાહ્યા અને મ્હને વાહ કરે છે. (જાઓ ચક્ર ખાં સાથે હાથ મેળવતાં) દિવાનજી પાસે હમણું જ પધારશો કે સાયંકાળે ? સાયંકાળના મંડળમાં પધારો તો તેજુભાને તેડતા આવશો, અને ત્હમ્હારી કવિત્વશક્તિનો લાભ પણ સૌ મંડળ મેળવવા આવતુર હશે. હા, તેજુભાને નોકરી તો મળા જ જાણો. એમના લાયકની જોષએ તેથી કદાચ જરા વાર લાગે.

ખાં જ, સાયંકાળે કેસરીસિંહજી ય પધારતા હશે ?

ન્યાં ના, એમની કામગિરી હવે આખી રાતની એટલે એઓ તો અત્યારે કે મધ્યાહને આવી જાય છે, ઘણુંખરું રોજ. બપોરે પણ ના આવી શકે તો હું જ એમને ત્યાં જાઉં અને લશ્કરી ચોગાનમાં અમે જોડે હાજર થઈએ એવો અમારો દરતૂર છે.

ખાં જ, હું અને તેજુભા આજ સાયંકાળે જ આવીશું. અમે હજી લીમસિંહજી કે કેસરીસિંહજીને પણ નથી મળા શક્યા.

ન્યાં તે ?

ખાં અમે એમને મળીએ તે પહેલાં આપ અમારી વાત એમની આગળ કહાડશો તો એમને ઓછું આવશે.

ન્યાં હાં, હાં, એ તો રજપૂત બિરાદરોના ટેક, એક ખીજથી જુદાઈ જરા ય નહીં, તો ખી એકમેકના ઉપકાર તણે આવકું જ નહીં, એમ જ ને, બારોડ ?

ખાં એવું જ. હ્યો રામરામ.

ન્યાં' રામરામ ખારાટ. બેઠકર રહેશે. હીમસિંહજીને અને કેસરીસિંહજીને, તદ્દમારી વાત તદ્દમને ફાવે ત્યારે તદ્દમે જ કહેજો. આજ સાંઘકાળે જરૂર બંને પધારજો. (બંને હટા પડી જુદીજુદી દિશાએ ચાલ્યા નય છે. પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો : માઝમ રાત.

સ્થળ સુલતાનના એકઢંડી રાયનગૃહની અગાસી. પૂર્વ અને ઉત્તરની દિવાલો કોટની જ દિવાલો છે. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ બાજુએ વિરાળ અગાસી છે; તે વચ્ચે રાયનગૃહની બીજી બે દિવાલો કોટના જેટલી જ નહીં છે. અને ખૂણા આગળ પણ પશ્ચિમની દિવાલના એકાદમાં બાર સાંકડાં પગથિયાંથી અંદર જાય એવું જાણું રાયનગૃહ છે. એટલે રાયનગૃહની પશ્ચિમદક્ષિણ અગાસીમાં પડતી નળીઓ રાયનગૃહની સપાટીથી માફકજ ન જાય પણ અગાસીની સપાટીથી સારી પેઠે જાય છે. દરેક નળી આખી અંદર જાયે એવી છે. પ્રવેશનું સ્થલ આ રાયનગૃહમાંની પશ્ચિમ તરફની અગાસી. પ્રવેશ રાતુ યાય છે ત્યારે એ અગાસીમાં પડતી નળીઓ પાછળ મલમલના પડદા પારેલા છે.

સમય : પૂર્ણિમાની મધ્યરાત્રિ અને તે પછીનો.

મુખ્ય પાત્રો : કેસરીસિંહજી, તેજુમા; પછી નળીમાં અને આખરે અગાસીમાં બેગમ.

[કેં ખૂણા આગળ બેસે છે. બીજા રક્ષક, એનો સાથી, પશ્ચિમ અગાસીમાં પગથિયાંની બીજી બાજુએ જરા આપે બેસે છે. કેં તું મુખ રાયનગૃહ તરફ, ધોરા પર હાથ રાખી બેસેલા સાથીનું, નીચેના વિરાળ ચોગાન જેવા ચોક તરફ છે. સાથી નીચે સિપાહોનાં ટાળાંની હીલચાલો વગેરે જોઈ રહેા છે. બંને શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જ છે.]

સાધી સરદાર સાહેબ, જુવો પેલો વ્યામ આવતો જણાય છે તે જ ઉપર આવશે. કોઈ બોળખીતો નથી લાગતો. ન્યારેલાલજીએ છેક નવો માણસ કેમ મોકલ્યો હશે ?

કેસરીં (સાંમળતો નથી. ચોક તરફ નજર નથી. અગાસી દિવાલો અને આકારની અનુપમ ચાંદની જ જોઈ રહેા છે. થોડી વારે ધીમે સ્વરે સ્વગત)

અહો, પ્રાચીન કવિનું આ સોળે કલા ખીચેલી પ્રૌઢા ચાંદનીનું વર્ણન કેવું આત્માદ !-

(પૃથ્વી વત્તઃ રાત્ર માલકાસને મળતો)

શશીકિરણ આ ગણી પય, નિર્મળ ચાટે બિડાસ,
ગણી બિસ, ચહે જ લક્ષ ગજ વૃક્ષરાખાન્તરાસ;
શશીકિરણ માણવા યુગલ ને અગાસી સુતાં,
ભુલે રમતમત તે કિરણ આદરે નમતા;
અહો તુજ સુધા, ઘટેન્દુ, ભુવને રહી રેહો શી !
ધરાતર પશુ મનુ સકલ દૂષ્ટવી મહાલતી !

સાધી (સ્વગત) આ તો શું ય જાણે ગણગણે છે. શિકારમાં અનુપમ, શસ્ત્રાસ્ત્રની પરખમાં એકા, તે આ પળે શું ય ઉડાઉડા બિતરી ગયા લાગે છે ! આ તરફ જોતા પણ નથી. (મોટેથી) કેસરીસિંહજી, મહારી બદલીમાં ન્યારેલાલજી મોકલવાના હતા તે રક્ષક આ સીટી ચહે. તદ્દન નવો માણસ જણાય છે. આપ જુવો તો !

કેસરીં કેમ તદ્દમારો સમય યદ્ય અયો ?

સાથી છ, એક વાગી ગયો, હવે તો બે વાગશે. (“તેજુભા” અગાસીમાં દાખલ થતાં) મ્હારે ખટલે આપના નવા સાથી આ આપ્યા.

કેસરીઠ કોણે મોકલ્યા? આજ રાતનો ગુપ્તમંત્ર કહો બેઠલે.

(તે સાથીને જ કાનમાં કહે છે એટલે)

સાથી છ, ન્યારેલાલછએ આજ હોળીની રાત તેથી ખીજે કોઈ ન મળતાં ખાસ આમને મોકલ્યા છે. આજનો ગુપ્તમંત્ર પણ મ્હને ખરાબર કહ્યો. (લરકરી સલામ કરે છે.)

કેસરીઠ (સલામ ઝીલી) ભલે ત્હમે સિધાવો. અને (નવા સાથીને) ત્હમે નવા જ જણાવ છો, નવા અને છેક જુવાન. પાસે આવો. ત્હમારું નામ?

તેઠ (એક જ કણું નજીક ભરીને લરકરી સલામ કરતો) છ, તેજુભા.

[પાછો હડી નય છે. સાથી સચાસ જવારી રહ્યો છે તે પોતે સજી થવામાં પડે છે. સાથી નય છે. તેની જગાએ જ તેઠ ચોકમાં ભેતો ભેગો રહે છે. કેઠ પાછો પોતાના મનમાં ફૂળી નય છે. નીચે ચોકમાંના સિપાહોનો ચોરો વાંધાટ સંભળાય છે. તેઓ કંઈક જૂગટાની રમત રમતા હોય છે. થોડી વારે સૌ એથી કંટાળે છે. એટલે બેચારની સૂચનાથી એક સિપાહ ગાય છે. ખીજે અતિ ખંદ સૂર જ નીકળે એમ સાથે ટોલક બળવે છે. ગાન ઉપર અગાસીમાં સંભળાય છે.]

૫૬

(રામ-કદયાણને મળતો)

લીલા લીલા આંખામાંલ કોયલડી.

“કિયૂ! પિયૂ! સિયૂ!

પિયૂ! સિયૂ! કિયૂ!

સિયૂ! કિયૂ! પિયૂ!” રટતી થેલડ

હુપી લીલા આંખામાંલ કોયલડી.

લીલા લીલાઠ

મ્હોર આમલી મદુડાં ખાતી,

ખાઇ ખાઇ મદમાતી ગાંડડ

“કિયૂ! પિયૂ! સિયૂ!

પિયૂ! સિયૂ! કિયૂ!” રટતી થેલડ

હુપી લીલા આંખામાંલ કોયલડી.

લીલા લીલાઠ

“કિયૂ! સિયૂ! પિયૂ!”

અરે થેલી ચુપ!

પિયુ હું આહું છું, છાની થેલડ!

“પિયૂ! પિયૂ! પિયૂ!” ચુપરે ગાંડડ!

હુપી લીલા આંખામાંલ કોયલડી.

લીલા લીલાઠ

“પિયૂ! કિયૂ! સિયૂ!”

આહું છું! આહું છું!

“કિયૂ! પિયૂ! સિયૂ” રટતી ઘેલડી!!

ચૂપ લીલા આંખામાંથી કોણલડી.

લીલા લીલા

તેં (ગાનથી વધુ વધુ ગમગીન થઇ જાય છે. હોંરી પૂરી થતાં પોતે બાન બુલી અત્યંત મંદ સ્વરે ગાય છે.)

(પદ: આસાવરી)

આ તે કેવી લક્ષ્મી રીત, હર હર શંકરા!

કોણુ ભવનાં આ દલિયાં દુરીત, બોળા મહારા શંકરા!

આલકને કસવાં તો માઝા હોય દયાળુ! તેની,

દિન દિન એકેકથી વધુ નિર્દય કેમ સહેવા કહોની!

હર હર શંકરા! આ તેં કોણુ ભવનાં

જોડી તોડા ને જે સહેવાં, પ્રીતની કુદરત તે તો,

જોડે છતાં જે કુદરત મીઠી, હાય! ઉમટું તે થકી આ તો!

હર હર શંકરા! આ તેં કોણુ ભવનાં

કોણુ દુહકે, કુલ કૂલ મહેકે, ચાંદની ચોગમ ચળકે,

રંગ ઉગવત, હોરી ગજવત, વાર જોળનિયાં ઢિમળકે—

હર હર શંકરા! આ તેં કોણુ ભવનાં

[લેલાનીમાં જ બેસી જાય છે. પ્રથમથી કેને ગાન ચોક્કસ લાગ્યું. બીજી કડીથી તે ધ્યાન દઇ સાંભળવા લાગ્યા. પૂરું થતાં જ તે પાસે આંચેા. ‘હેલો કડી દરમિયાન જ નગીમાં બેગમ આવીને બેલાં હતાં તેની બેમાંથી એકને ખજર પડી નહડા.]

કેસરીં (છેક પાસે આવીને) તેજુભા, એ શું ગાયું, ફરી ગાવ જોઇએ!
(જવાબ મળતો નથી.)

(ગોથેથી, સરદાર હુકમ કરતો હોય એમ, પણ ખબરે હાય ચૂકીને) તેજુભા, બેડો જોઇએ.

[તેં બોલો ગાય છે, પણ નીચું જ જોઇ રહે છે.]

કેસરીં તેજુભા, તેજુભા, લક્ષ્મીને શું થાય છે? જાણું જુઓ. (આંખામાંથી ‘પડતાં’) અરે! આ તો રાણી તેજુભાનાં—

તેં (ઝટ બોલી નાખતો) લાઈ, મંકોર, હું છું રાણી તેજુભાનો નહાનેરો લાઇ, બીજો જોઇ મ ખાશો મા.

કેસરીં (આંખે આંખ વીંધતો) ખ રું જ તો: આ સ મ મે, આ થા ન કે, આ ક ત્ત વ્ય બો મ માં એ જ સ ત્ત છે, એને વળગવામાં જ ધર્મરક્ષા છે,

બેગમ (સ્વગત) જોતેરી, ન્યારેલાલનો શક ખરો જણાય છે. કંઈથી શક જાય, ચીઝના મક્કસદથી એ વધે, એાર કેસરીંસિદ્ધજના ભારી ભારી લગ્નથી ખાતરી થાય એવું કંઈક છે. જે હો તે આજળ કિરસો હોવો જોઇએ. ચલો જી, આગાસીની રહેલ કરિયે.

[વડારણને નિશાની કરે છે, તે જણા બોલી નાખી અંદરથી નીસરણી ઉતારે છે. કેં આગળ બોલવા જાય છે:—“પણ લક્ષ્મી અહીં ક્યાંથી, આંખા ક્યારે?” એટલું બોલે પણ છે: ત્યાં તેં

નીસરણી તરફ ધ્યાન જોવા એને વધુ બોલતો અટકાવે છે. જા'ને નીસરણી આગળ આવી અદબથી બેસા રહે છે. બેગમના હાથમાં હાથીદાંતનો નકશો પડ્યો છે. બેગમને બેઠેલી જોઈ જા'ને અચ્ચો તો પામે છે, પણ એ ઉદ્દેશ પૂરવિધે આવતાં એ ચ નીચા વળી નમે છે. બેગમ કેં સામે જોઈ પછી જરા નીચા તેને ખભે હાથ દઈ અમાસીમાં આવે છે.]

તેજુભા, ત્હમે અમારા નવા રક્ષક તેજુભા ખરું ને ? (તેં ફરી કુરનસ બગાડે છે, બોલતો નથી.)

કેસરીસિંહજી, ત્હમે અમારા રક્ષકના સરદાર. આ નવા રક્ષક, અમે એમને જ માંએ સાંભળ્યું તેમ, રાણી તેજુબા સાહેબના ન્હાના ભાઈ તેજુભા, ખરું ને ? લેકિન, જરા સખર. ત્હમારી ધર્મેરક્ષાની ટેક ખૂટી નથી પાડવી. જેમ એ ત્હમારી ટેક સતેજ તેમ સુલતાન સાહેબની ત્હમારી નોકરી ઓર ઉમદા. તેજુબા કોટવાલ સાહેબ લીમસિંહજીનાં રાણીજી છે તેજ હોય, ઓર એમને એક છોટાં બહેન છે તેમ ત્હમારી ઉમરના ભાઈ બી હોય, ત્રો તે આજ લગી આ સુલતાનીની નોકરીમાં ઉંચે દરજ્જે ના હોય એમ અને જ નહીં. લીમસિંહજી તો અમારા સદાબગત કોટવાલ, એથી પણ ઉંચા દરજ્જાને લાયક. પણ બેગમ ત્હમને નથી પૂછતી, તેજુભા. ત્હમે સરદાર સાહેબના લખ્જ ફેરવીને બોલ્યા તે મેં કાનોકાન સાંભળ્યું છે. બોલો કેસરીસિંહજી !

કેસરીં શું બોલું, ખુદાવંદ ? હસમ જાતે હાજર છે; ન્યારેલાલજીએ બદલીમાં નોકરી લે છે : (ચોકને દરવાજે સિપાઈ ઘટમાં એ વાગ્યાના એ ટકોરા વગાડે છે તેનું ઘેરું ગર્જન પૂરું થતાં) મગર આ ઘડિયાળની સાક્ષીએ ત્રીજી વાત એ કહું છું, જે આ રહેશે કાંઈક ઝાંઝાળું છું, પ્રેરપ્રેર નહીં.

બેં (સમિત) ખૂબ ખૂબ કરી, કેસરીસિંહજી ! સાચાબોલા રજપૂત તમ જેવા જ હજો. તેજુભા, હું પણ રહેરામાં તેજુબાને મળતાપણું જોઈ રહી છું. લેકિન (પંખાથી રહેજ અટકીને) આ મૂંઝના દોરા કરતાં આ ચોટલો જોવાના મદને દોર છે.]

[તેં પગે પડવા નય છે ત્યાં બેગમ તેને બેઠી તેનું માથું ચોતાને ખભે મુકી દે છે. તેં રાઈ પડે છે, બેગમને વાંસે આંસુની ધારા વહે છે. બેગમ વાંસો પંખાએ છે. વડારણુ ઉપરથી રૂમાલ સરકાવે છે તે કેં લઈ બેગમને આપે છે. બેગમ આંસુ લૂછે છે અને વડારણુને દુકમ કરે છે-]

ન્યારેલાલની ચિઠ્ઠી અને સમેદાની લાવ.

[વડારણુ લાવીને બેગમની ઇશારતથી ચિઠ્ઠી કેંને આપી પાસે ખતી ધરે છે.]

કેસરીં (વાંચે છે.) “ .....ચંદ રાજ ઉપર અંબાતના બાતમીદારે કોઈ તેજુબા ઠાકોર વિશે લખેલું કે તેઓ અહીં મોતી વગેરે વેચવા આવવા નીકળ્યા છે, સાથે બારોટ સારા કબિ છે, મદને મળવાના છે, અને કોટવાલ સાહેબ લીમસિંહજીના સાળા થાય છે; ઘોડાં ખેલવવાનો જગરો ચોખ છે, પાંચ સાત ખરીદવાને પસંદ પણ કર્યા છે.

લીમસિંહજીના સાળા એ બાતમી વિચિત્ર લાગી. કુશીન રજપૂત સરદાર સોદાગરી કરે એની પણ નવાઈ લાગી. પછી મદને બારોટ મળ્યા. એ કે તેજુબા હજી લીમસિંહજી કે કેસરીસિંહજીને મળ્યા જ નથી. તેજુબા પણ અત્યારે મદને મળ્યા છે. અંબાત નગરોઠ અને મુ. દિવાનજીની એમના વિશે લલમણો લાંબા છે તે છતબાર રાખવા લાયક માણસને માટે હોય એવી અને ખુદ

દરકતની, મતલબ એમના લાયકની સિપાહગિરી લેએ તાબેદાર તેજુબાને રક્ષકની નોકરી કહી અને કાલે મધરાત પછી બદલીમાં જઈ એકદમ દાખલ થઈ જવા પૂછ્યું, તેની એમણે ખુશીથી હા પાડી છે. કેસરીસિંહજીને એટલું જ જણાવ્યું છે તે તેજુબા નામે એક ઉમદા રજપૂત રક્ષકદલમાં વધે છે.

તો તાબેદારની અજ્ઞ છે તે આપ જરા જાણે. આપ નામદારને આમ ચેતવવાનો સબબ કે તાબેદારને શક છે અને નથી. તેજુબાનો મૂળનો દોરો જરા બેઠમ ઉપનલે છે એટલું જ. લેકિન આપ રજ પછુ ફિકર ન કરશો. દરો કે કોઈ દુરમનનો પેચ છે જ નહીં. કઈક કોટુબિચ કે રજપૂતવટનો ભેદ જ હશે. જે હશે તે સુવત્તાન સાહેબના ભુતદ કિરમતે આપોઆપ ખુલી જશે. ચાર રોજ ઉપર સણીજી તેજુબા સાહેબને તાબડોળ તેડવા સાંઘીસ્વાર ગયા છે, તે ગાયે દિવસે તો ખસસ આવી જશે.

આપના હકમનો તાબેદાર ન્યાદેલાલ

તેં બેગમ સાહેબા, આપનાં છેલ્લું છિયે. ઠાકોરનો વિયોગ સહી ન શકી એ મહારા ગુનાહ; ખંભાત લગી આવી તો ઠાકોરનાં દર્શન પછુ કરતી જઈ એ હોંસ મહારી તકસીર; અને દર્શન થતાં તો—શું કરું! આપ જાણતાં જ હશે ને, જે પુરુષ પોતાના જિગરનો રવામી, પછુ સ્ત્રી તો પોતાની ઊર્મિની ગુલામ.

એં બેટી, બેટી, તેરી જાત ઠીક હય, સમ્ય બી હય, લેકિન રાજનીતિ ખડી કઠોર અને નીચ છે. તદમારા જેવી ધીરકેશી રૂપવતીના બોલને પછુ એ તો કસવાની જ. લીમ-સિંહજી તદમારા બનેલી, કેસરીસિંહજીનાં તદમે રાણી, એટલી વાત સાફ. પછુ તદમારા ખીમ બોલ સ્ત્રીજિગરના બોલ છે, સતવાદી રજપૂતના બોલ નથી. ખંભાતમાં તદમે તેજુબાને વેશે રૂપી, તદમે સોદાગરી કરી, તદમે સિપાહગિરીની નોકરી શોધી અને મેળવી, હાં કે જ્યાં જરા બી ભેદ કે પડેો નમે નહીં ત્યાં લગી ધરી આવવાનું તદમારું સાહમ, એ બધી હકીકતનો ખુલાસો હજી કરો ત્યારે.

કેં બેગમ સાહેબા, રાણીએ અતિ સાહસ કર્યું છે, કેટલું બધું તેની એમને જ્ઞાન્તિ પછુ નથી. બેશક, એ ઊર્મિની અતિ પ્રયત્ન તાણમાં તાણાઈને જ અહીં લગી ચઢી આવ્યાં. રાણી, તદમારું આ કમલું એવો બારે ગુનાહ છે કે તેનું નિવારણ પૂરેપૂરા એકરાર વગર થવાનું નહીં. દરતાવેજ હારે છે? તો આપો બેગમ સાહેબાને, આપણાં માવતર છે. (તેજુબા= કેસરબા કાગળ કઢાડે છે એટલે) બેગમ સાહેબા, આપ તાબેદારને માફ કરશો. પછુ આપ બહુ રોકાયાં. સુલતાન સાહેબ જગી જશે તો ઓર નવાજૂતી થશે. આ ખત જરા જોતાં જ અમારો જે કઈ ભેદ છે તે બધો જ ખુલી જશે. આ તે જુ બાને રમ જ આપો, અને આપ પછુ સિધાવો.

રાણી, રહવારે ન્યારેલાલજીને જગીએ પધારજો, સુખદુઃખની વાતું ત્યાં અને ત્યારે : અત્યારે તો નોકરી પર છું.

એં (હસતી હસતી) બ્હોત ખૂબ, સરદાર સાહેબ, જેવો આપનો હુકમ. તેજુબા, આપણે બીજીલોક, મિયાંજી ફરમાવે તે આપણને સંજ્વાવીસ. પછુ તદમારો ઉતારો કાલથી મહારે ત્યાં, હું બંદોબસ્ત કરી રહવારે જ આ વજારણને જગીએ મોકલીશ તેની સાથે દુરસદે આવી જજો, ચાહો તો થોડા ઉપર, ચાહો તો બંધપડે રથમાં.

કેં } (નીચા નમીને) આપની મહેરબાની.
તેં }

[વડારણ અને બેગમ સીડી ચઢી નય છે; જળી વસાય છે; કેસરબા સીડી ઊતરી નય છે; કેં એકલા અજાસીમાં પહેરા ભરે છે. પડેો પડે છે.]

પ્રવેશ પત્રો : રંગપંચમીનો દરબાર.

સ્થલ : દિવાને ખાસ. વચ્ચે તથા ઉપર જમણી બાજુએ સુલતાન, ડાબી બાજુએ બેગમ. સુલતાનની જમણી બાજુએ ગાલીયા ઉપર દિવાનજી સેનાપતિ કાજી તોપસરદાર બક્ષી બજાપતિ દળવી નેગરકોટવાલ જકાતઅધિકારી રક્ષકસરદાર નગરરોક વગેરે મિસલસર જે હારમાં મોટા અમલદારો સરદારો વગેરે; બેગમની ડાબી બાજુએ ગાલીયા ઉપર સીસમની નક્સીદાર જળી પાછળ અને બાકી તરફ તરફવાર કામદાનીની ચાંદીથી અવગુણિત અમલદારો અને સરદારો કોટિયતિઓ અને લખેશરીઓના ઘરનાં બેરાં પણ મિસલસર જે હારમાં સૌ કામતી અલંકારો વડે ઝળઝળતાં. આ સર્વ ગોઠવણ દિવાને ખાસના દિવાલ અર્ધમાં નીચલા અર્ધમાં નગર લોકમાંથી અને પહારથી આવેલામાંથી ખોરાઈ આદિ મંડળ, ઇજ્જત મળેલાં તેટલા જ. તથા પાછળ અને દરેક દરવાજે સિપાહી અને જુદી જુદી સેવાઓ માટેનાં માણસો.

સમય : ફાગણ વદ પંચમી એક પ્રદેર દિવસ ચડતાં. મુખ્ય પાત્રો : સુલતાન, ન્યાયેલાલ, ખોરાઈ.

મુલતાન (પડોઠા ઉપડતાં) હવે મોટામાં મોટું અને મીઠામાં મીઠું કામ : જેને માટે આ દરબાર ખાસ યાદગાર બનશે; ઉમદા રજપૂતાણની લોકધણીને હાથે બની શકે એવી નાગીજ કદર કરવાનું. દિવાનજી, ચલાવો એ પ્રકરણ.

ન્યાયેં (દિવાનજીની ધસારત ઉપરથી બીડી કુરનસ બરી) ખુદાવંદની ફરમાયશથી અને દિવાનજીના હુકમથી, — આ દરબારમાં આપ સૌ હાકિમે અને લોકગણને રાશન માપ જે રક્ષકેસસરદાર હાકિર કેસરીસિહજીની અહમુત સમયસૂચકતા અને શસ્ત્રાસ્ત્રકુશલતાથી શિકારમાં નેકનામ ખુદાવંદ સાહેબને માથેથી ધાત ટળી અને પિકરાલ ચિત્તણી જીવતી પકડાઈ ગઈ એ પરાક્રમ જગમહેર છે, તથા એ બનાવને દિવસે જ જાહેર થયું હતું જે આવી મોટી સેવાની ધટતી કદર આજના દરબારમાં થશે. આ નવસખ સલનતની રૈગત રજપૂત જવાંમદાની પૂજક છે, અને આવેા ખુદ ફરમાન જાહેર થતાં આજ નવા ફરમાન છૂટશે તેની રાહ સૌ એપ્રીટશે જોઈ રહ્યા છે. દરમિયાન તે સુલતાનોના મુલતાન જગન્નિયંતાની કૃપાથી સરદાર કેસરીસિહજીના ભાગ્યેહવના બીજા કિરણોએ પણ એક સામટો ધસારો કર્યો છે. એમના દાદા અને એમના વડીલ ઉદાર અને અંમીરી હાકિરોં હતાં. એમની સમશેર બાંધેલી જ રહી એટલે મોટા ખાનદાનને માથે વખતોવખત પડતા મોટા ખર્ચ એમને જમીનો વટાવી વટાવીને વેતરવા પડ્યા હતા. કેસરીસિહજી ધણી થયા ત્યારે હકરાત અર્ધથી ગે એાછી થમ ગઈ હતી. એ વખતે એમણે જુવાનીમાં પગ જ માંડ્યો હતો. તથાપિ એમણે પાકો હરાવ કર્યો: — હકરાતની આબાદી અન્વલ્લ, જોબનસુખ પણ દુષ્કર્મ. અને એ કપરો કાયદો એ સાચા ક્ષત્રિયે આજ લગી પાળ્યો છે, અને ચાર વર્ષમાં જ પોતાની લગભગ બધી હકરાત પાછી ખરીદી લીધી છે. વળી એ પોતે તો આજ નણુ વર્ષ કરતાં વધુ મુદતથી અહીંની મોટી નોકરી બનવે છે, એટલે એમની ફરજિયાત ગેરહાજરી દરમિયાન હકરાતની દેખરેખ અને કેળવણી એમનાં રાણી કેસરબાએ એમના જેટલી કે કદાચ ચાર ચંદા જપાદા હોશિયારી અને દુરઅંદેશીથી કરેલી છે, તેની દરેક વિગત જાણવા જેવી છે. પરંતુ હજુરશીને એટલી ધુરસદ હોય નહીં માટે હુંકામાં જ કહીશ, જે આ બેના જુગતેજુગતાં જોડાંને કબ્જે હકરાત આવી ત્યારથી એમની પોતાની તીજેરીમાં જ નહીં, એમની રૈયતમાં પણ. લગભગ ઘેરેઘેર સોનાના મેદ વખ્યાં છે. જે જે ચીજ ઉપર આ વિશુદ્ધ ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયાણીની પાક નજર પડી તે દરેક હજીત બની ગઈ છે. એક જ દાખલો

ટાંકું છું. સૌને માલુમ છે કે આજ એમ્પ્લી વર્ષથી આપણા મુલકમાં યતી તલવારો અને કટારો એટલી વખાણાય છે કે તેમના ઉપાડ દોસ્ત દૌલતોમાં મોટી સંખ્યામાં થતો જાય છે. ઝરનું આ નહું ઝરણુ આ મુલકમાં વળ્યું છે, તેનો વાળનાર એક જ ધણી છે. અહીં પગ મુકતાં ઠાકોર કેસરીસિંહજીએ નેમ લીધું કે તલવારો કટારો વગેરેનાં પાણીના ખરો પારેખ અહીં કાઢ હતો નહીં, પોતે પારેખ બન્યા. ઉત્તમ નંગો ઉપર પોતાની મ્હોર કાતરાવવા લાગ્યા અને એવા નંગની સવાઈ કોમત ઠરાવી. આજે એ કોમતે એ મ્હોરવાળાં નંગ મળે ત્યાંલગી ખીજને કાઢ સિપાહબંધો આડતો પણ નથી. ઠાકોરની ચપલ શુદ્ધિ એ નહાનપણથી જ નેમ લીધેલું કે રજપૂતાણ સમશેર બહાદૂરીથી જીતતી અને પંકાતી, ત્યારે પણ એ સમશેરોની તેજધારની પાછળ વધારે સતેજ ધારવાળી રજપૂતોની શુદ્ધિ હતી. અને એ સતેજ શુદ્ધિ કેળવી કેળવીને એઓ તેને રજપૂતાણને ઉપયોગી એક પછી એક બાળતોને લગાડતા જ જાય છે. અત્યારે એઓ નહાની નહાની તોપોને ઢાળવાની કલાને ખીલવવા પાછળ લાગી પડ્યા છે. બોંબલાડાંની ઉસ્તવારીમાં એક્કા; ઘોડાં અને ગૌગાયત્રી ઉછેર અને કેળવણીમાં એક્કા; શસ્ત્રાભીની પરીક્ષા અને બનાવટની કલાઓ કેસરીસિંહજી એક ઉપર એક શીખતા. અને ખીલવતા જ જાય છે. અને એમનાં રાણી. પ્લેલી બે કલાઓ ઉપરાંત વણાટ અને બાંધણીના અનેક જાયા કસંખ એમને જાણે બચપણથી જ સિદ્ધ : વળી જે જે નવું જુવે તે તે ઝડપી લે એવી એમની ચાલાકી; તે બેસારી લખ ઓર ખીલવે ત્યારે જ એ એવી એમની બાહોશી.

સૌથી વધારે તાજુખીની અને આ નેડાં માટે સૌથી વધારે માન ઉપજાવે એવી હકીકત હવે આવે છે. આ નેડાંને આગલા ભવનો સાપ હશે તેથી કે ઇશ્વર જાણે શા સખજથી એમના લક્ષ્યમાં માંડીને આજ લગી લગભગ ચાર વર્ષનું અત્યંત આકર્ષક પ્રદાયર્થ એમને સેવવું પડ્યું છે. એ નેડું પોતાનાં કળજળથી જ આવતી દીવાળી લગીમાં એ આપણાં પામર ચિત્તને અસંભવિત જ લાગે એવાં તપથી છૂટી જત, પરંતુ ત્યાં તો આપણાં દરિયાવ દિલનાં બેગમ સાહેબા રાણી કેસરખાનાં અનુપમ રૂપચુલ્લ ઉપર મોહી પડ્યાં. એમણે રાણી કેસરખાને પોતાનાં બેટી બનાવી લીધાં અને જે એક ઝણુને લઈને તે ન દેવાય ત્યાં લગી તપ લંબાવું હતું, તે ઝણુ જાતે આપી દીધું છે. બેટાબેટીનું આવું કષ્ટતપ પોતાની તેને અંત આણવા તાકત હોય તથાપિ એક દિવસ પણ લંબાવવા દે, તે માવતર પણ શેનાં ! એટલે આ પ્રકારનાં લગ્ને પ્રદાયર્થ અને સંયોગે વિયોગની પોતાને જાણે યતાં જ પ્રદાવંદ બેગમ સાહેબે એ ઝણુ જાતે ચુકવી દીધું છે, અને પોતાની નેકનામીને દીપાવે એવું એક વધુ સદાયરણ તવારીખને પાને નોંધાવ્યું છે.

આ દરખાસ્તના સૌ હાકેમો અને લોકમણુને રોશન થાય જે આપ મારકત જગજહેર કરવાની મ્હને સોંપાયલી હકીકત આખે સંભળાવી દીધી છે. હવે ઠાકોર કેસરીસિંહજી અને એટલા જ લાયક નરવીર ઠાકોર લીમસિંહજીને ખાસ શી નવાજેશ આજરોજ પ્રદાવંદ સુલતાન સાહેબની મથાહર દાનેશ્મંદી ફરમાવે છે, તે થીમુએ સાંભળવા હું પણ આપ સૌના જેટલો જ ઇન્તેજાર છું. આવાઆવા મોટા યુદ્ધોના લંડાર અને શુદ્ધ રાજપૂતાણના અવતાર રૂપ ઠાકોર કેસરીસિંહજી અને ઠાકોર લીમસિંહજી મ્હારાં સદ્ભાગ્યવત્તે મ્હારા તો દિલોગન

દોસ્ત છે, અને એ ખાસ કારણથી મ્હારી ઇન્તેજારી એટલી તો હલખાર વધી ગઇ છે, કે હવે એક પણ સુકન ખોલવાની મ્હારામાં શક્તિ જ નથી. (બેસી-જાય છે.)

[દરબારમાં ગણગણાટ.]

ચોપદાર ખામેશ ! પાટનગરલોકગણ ખામેશ ! આપ દરબારમાં ખીરાળે છો ! નવલખ સલતનતના ધણી ખુદાવંદ સુલતાન સાહેબ નેકનામ નૂરુદ્દીન બગદાદી ગતે ચાર હરફે ફરમાવે છે. ખામેશ !

મુલો (બેઠા બેઠા જ) અક્ષા હો અકબર !

અમારી છોટીશી સલતનતના છોટામોટા હાકિમો, વળા દીન દીનને પાળતી ખોદાની રહમ માટે તલસી રહેલી અમારી પ્યારી રૈયત ! અમે તરવારિયા છિયે ને નથી. પાડોશી દૌલતો સાથે દોસ્તીની રાહે ચાલવું જ અમને પસંદ છે. કોઇ જાતે રણુ મોરચો રોપી રહી આવે તો અમારા કોટકિશા લાવલરકર અને અમારી આ પાક તલવાર તેની ખુમારીને સજા કરવા તૈયાર છે જ. લેકિન અમે જાતે રણુમોરચો રોપી કોઇ સામે રહી જવા નથી માગતા. મતલબ કે આ છોટી સલતનતની બઢતીની બે જ રાહ અમે પાક ગણિયે છિયે. કોઇ રહી જ આવે તો તેને જરે કરી તેને સજાની રાહ; લેકિન આંડે દિવસે અને હર સાલ, કોઇ બી દૌલતની હકુમતમાં નહીં એવા નંધણિયાતા મુલકને આખાક કરવાની રાહ. ખોદાતઆસાની મેહર છે, કે આપણી હાંદને લાગીને ધણી જગાએ નંધણિયાતો મુલક પડેલો છે. અમે મોસમે મોસમે અમારા વફાદાર સિપાહમંદોની જુદી જુદી રાખાએલે લકને શિકાર બેલિયે છિયે ધણુંખરું આવા મુલકમાં. લેકિન આવી નવી આખાદીનો આધાર મોટા અમીરો અને રૈયત ઉપર છે. તેમની અક્કલહોશિયારી, તેમના માલખજાના, તેમની મહેનતબાહોશી, ચોર તેમની અકગ ખામેશ વડે જ નવી આખાદી પાકે પાયે ચઢ શકે, અગર જો કે તેમને રાજ્યનો ટેકો પણ જોઇએ, બેચક.

પ્યારા દરબારિયો, આપનામાંથી આજતક કોઇને મોટા અમીર બનાવવાનો દ્વાવો અમને મળ્યો નથી. આજ, અક્ષા હો અકબર, એ મોટો દ્વાવો લઉં છું. આપમાંના બે રાજપૂતાઇના નૂર જેવા અમારા નીવડેલા અને ખાનદાન અમીરોને મોટા અમીરો બનાવું છું. આ દેશની પુરાણી ભાખામાં એવાને સામેતો કહે છે; અમારી જ્યાંમાં એવાને દોહઝારી પંચઝારી વગેરે કહે છે. દોહઝારી એટલે યોગની નોખત, હાંધીની સવારી, અને પોતાના વાવટા તળે તોપખાનું કે ગજ્જલ શિવાય બીજી તમામ જાતની ફોજ રાખવાનો અખતિપાર; આવી બે હઝાર લગીની હુકડી બારમાસી તૈયાર રાખવાની એમની ફરજ. સાથે આપણી નવલખ સલતનતના સ્તંભ જેવા આપણા લોકપ્રિય દિવાનજી અને આપણા જંગલહાદૂર સેનાપતિને પણ એ જ દોહઝારી સામેતના હોદ્દા બઢું છું. મતલબ કે આ દરબાર પૂરો થતાં આપણા રાજ્યના ચાર અમીરો મોટા અમીરો બનશે સામન્ત શ્રી દીવાનજી સાહેબ, અવ્વલ દોહઝારી, સામન્ત શ્રી સેનાપતિ સાહેબ દુક્ષ્મ દોહઝારી, સામન્ત શ્રી કેસરીસિંહજી ઝીળ દોહઝારી, સામન્ત શ્રી લીમસિંહજી ચોચા દોહઝારી.

[દરબારમાં ચોતરફ એકદમ હાથના પોહાર]

ચોપદાર (બે છઠી જિંચી કરતો) ખામોશ ! પાટનગરલોકગણ ખામોશ ! આપ દરબારમાં બિરાળો છે. નવલખ સજતનતના ધણી ખુદાવંદ સુલતાન સાહેબ નૂરુદ્દીન બગદાદી ખતે ચાર હરફ ફરમાવી રહ્યા છે. ખામોશ !

મુઠ (ખેડા ખેડા જ) ખારા દરબારીઓ, આવી ફોજ અને આ સાહેબીનો મોટો બોલો એ ચાર અમીરોએ શી રીતે ઉપાડવો ? આ મોટી ફરજના પ્રમાણમાં રાજ તદ્દથી કે અમારી ખાસ તીજેરીમાંથી એ દરેક સામંતશ્રીને પૂરતી નવાજેશ પણ થવી જોઈએ. પાંચપંદર કેસની જગીર એમને મળવી જોઈએ.

છેલ્લા શિકારમાં જે જગાએ સામંતશ્રી કેસરીસિંહજીએ બેનમૂત રાજપૂતાઈ ઝળકાવી નામના મેળવી તેની આગળ લગલગ વીશપચીસ કેસ જેટલો ચોરસ મુઝક નધણિયાતા જેવો પડ્યો છે. એટલા મોટા મુઝકમાં પણ ગામડાં ત્રીશયાળીશથી વધારે નહીં હોય; છે તે વનેરુ લોકનાં બે સાત એક જગાએ તો ચાર સાત ખીજ જગાએ એવાં ફરતાં ગામડાં જ હશે. વચલી પટ્ટી આઠ કેસ ખોળા પંદર વીશ કેસ લાંબી આજે આ દરબારના જહેર-નામાંથી ખાસસા કરિયે છિયે. આ ખાસસાની જમણી ડાબી પાળુએ એવી જ આઠ કેસ ખોળા પંદર વીશ કેસ લાંબી બે પટ્ટીઓ પડશે. તે દરેકના બે લાગ કરી કુલ ચાર જગીરો બનાવિયે છિયે. ખાસસાને લગતી જમણી જગીર સામંતશ્રી દિવાનજી સાહેબને અને તે પછીની સામંતશ્રી કેસરીસિંહજીને દોઢઝારી હોદ્દા સાથે બંધિયે છિયે; ખાસસાને લગતી ડાબી જગીર સામંતશ્રી ભીમસિંહજીને અને તેને લગતી સામંતશ્રી સેનાપતિ સાહેબને બંધિયે છિયે.

ચાર જગીરમાં કેટલેક શિકાર લશ્કર આદિ મારે સરકાર પોતાને કબ્જે કેટકેટલું રાખે, બધી ઉપજનો કેટલો ભાગ સરકાર તીજેરીએ ભરાય, વગેરે વગેરે હિંદુ રમૂતિ અને મુરિશ્મ સરેહના પાક કાળનો મુજબ નક્કી થશે. ખસ. અક્ષા હો અકબર ! આ મોઢો દહાવો આજ અમને મળે છે તેથી અમને અમારો સિતારો ચેહડતીનો છે એવી ખાતરી થાય છે. લેકિન અમે કોણ માત્ર ! આ નવલખ સજતનત ખસકના ગયબો શુમ્બજ તજેનો રજકણ પણ નથી. તો તેનો ધણી આપ સૌને પડાડ જેવો મદાન લાગતો હશે લેકિન તરણા જેટલો પણ નથી. અક્ષા હો અકબર ! અક્ષા હો અકબર !

ખારા દરબારીઓ, બોલો જય સામંતશ્રી દિવાનજી સાહેબનો જય ! જય સામંતશ્રી સેનાપતિ સાહેબનો જય ! જય સામંતશ્રી કેસરીસિંહજીનો જય ! જય સામંતશ્રી ભીમસિંહજીનો જય !

[દરબારમાં જયબોધ ચાલી રહે છે. થોડા વારે]

ચોપદાર ખામોશ ! ખામોશ !

ખારોડ (દિવાનજીના ઇશારાથી જામો થઇ કુરનસ બજવી જમણો હાથ લાંબો કરી, પછી ડાબો, પછી પાછો જમણો લાંબો કરી ખુલવંદ અવાજે) જય ખુદાવંદ સુલતાનનો જય ! જય ! નૂરુદ્દીન બગદાદીની પાક તજવારનો જય ! જય રાજપૂતાઈની કંદરવાનીનો જય ! જય સજતનતના ટકાવ અને ખડતી માટે રત્તેમો રોપતી દૂરઅંદેશીનો જય !

પદ

(રાગ સંકચ)

બ્રાહ્મણીસૂત રજપૂત હાથે ચડ્યો, દાગવિદા પડ્યો પૂર ખાતે, શર રણજોશમાં ધવધ બેહોરા થઇ, જઈ પડ્યો ઓઝિયાની જમાતે :

બર્ષે જાતે તિહાં તર્ક તાતે બન્યો સુદિયુમાં સુરી રહિ બાતો,
—કવી હારતો, કર્મ, તુજ મર્મ માતે!

પાટવી શાહના, આદ્ય રણસિન્ધુના, વીંધતા સોસરી ફોજ સામી,
મોજમાં એકદિન તૂરુદિન એલિયો તૂરિદલસકલનો કાપ સ્વામી :
કીર્તિકામી પછી કારમે રણ દબા, ફૂર યજ તૂર રોળ્યા હરામી;
—કવી શી કવે કર્મગતિ બિધંગામી !

સેનતક્ષક બન્યો લોકરક્ષક, અહા શાહને અશુના રતનતાતે !
તનપતનવેળ છેટી ન ત્યાં-હુસ્નમાં બેટી દૂરી શિ શાહ તૂરહાથે
તપ્ત સાથે દર્ધ ખ્યાળ સખ્તે સુતા:—બ્રાહ્મણીસૂત સુલતાન યાતે
—કવી શું કવે, કર્મ, તુજ મર્મ માતે !

ખેતિબહેપાર કસદાર કસણું કરે, લશ્કરે હાક દિતરાત ગાજે,
દાનખેરાત અતિ ધર્મદહજબે, રતી કસર ના ન્યાયચોખાઈ કાજે :
પ્રસરતું વિશ્રુતી-નૂર, સુલતાન, આશીષ તુઝ કવિ કવે ભૂરિ આજે,
—હે કર્મે, રચ લાવિ જ્યાં ભૂત સાજે !

[સુલતાનની ઇશારતથી ચમરી ઢોળનાર સેવકની પાછળથી પોવાક, સોને 'રૂસેલા રૂપાનો હુકો, અને વચ્ચે સોનેયે બરેલા રૂપાના કરખાનો મોટા યાજ બે સેવકો બચકો લાવે છે. આગળ બક્ષી ન્યારેલાલ અને પાછળ આ સેવકો વચ્ચે યાજ એમ સૌ ખારોટ પાસે આવે છે. ન્યારેલાલ ખારોટને બે બાજુએ બેઠે છે, બે ગાલ ઉપર અત્તર લગાવે છે, માથે મુલાખબલ છોટે છે, અને પોવાક આદિના ધાજને હાથ લગાડી ખારોટને આપી દે છે. ખારોટ હાથ લગાડે છે એટલે સેવકો એની પાછળ જઇને જાણ રહે છે. ખારોટ પાછો ફરતે જાળવી 'ખેરી નય છે. પછી પ્રથમ સામંતશ્રી કેઠ અને બીજા સામંતશ્રી લીઠ ફરતે જાળવી, દિવાનખને બેઠી, ખેરી નય છે. સુલતાનની છેલ્લી ઇશારત થતાં—]

ચોપદાર ખુદાવંદ સુલતાન સાહેબ નવલખ સજતનત ધણી તૂરુદીન બગદાદીનો રંગપંચમીનો દરબાર બરખાસ્ત. આસ્તે કદમ મુલાકાતસે કદમ દોસ્તીસે કદમ નેત્રીસે કદમ નિધા રખો મહેરખાન સલામ !

[પડદો પડે છે.]

બુખવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર

(૧) બર્ષ=વર્ષ. તાતું=તીવ્ર, બહિષ્.

(૨) આહ=મહર. તૂરિ=પોડાં. કીર્તિકામી=કીર્તિની જ કામનાવાળા.

(૩) તક્ષક=ધડનાર, સુધારનાર, સરજનદાર. નાતિઃ અત્યંત પ્રીતિ, દિલોબનીને સંબંધ. હુસ્ન=ખુશસુરતી. દૂરી=અસહ, સુરલોકની સદાબોજનવતી સ્ત્રી. ખ્યાળ=નિદા.

(૪) દાન ખેરાત અતિ, ધર્મદહજબે રતી, એમ પણ પંક્તિ લેવાય. ધર્મદહજબ=હિંદુ મુસ્લિમ તમામ ધર્મો અને પંથો. વિશ્રુતી=કીર્તિ. તૂર સખ્ત વિશ્રુતિ સાથે અને હે તૂર સુલતાન, એમ બેરોડો લેવા. તુઝ=તુને (તુજ નહાં). ભૂરિ=મહામોદી. સાજે=આર દીપી બેઠે.

બીજા કશીમાં ઠાકરું રણુ કારણુકે પોતાની સેનામાં જ ફાટકુદ : તૂરુદીને એ બંદખોર બરખાની આદિ દરામીઓને તો ફૂર યજને વીણીવીણીને માર્યાં.

સુશીવાદ

ક'ઈક અભ્યાસ.

(૧)

“આધ્યાવસ્થામાં દહિં માખણની જે ચોરી કરતો, યુવાવસ્થામાં જે વ્યભિચારી હતો, જેણે હમણે ગોપીઓનું પતિવ્રતાપણું દરી લીધું હતું, ઉત્તરાવસ્થામાં જે દુઘાઇ અને ચઠતાનો શિરોમણિ થઇ પડ્યો હતો, જેણે દુઘાઈ વાપરી દ્રોણ વગેરેના છવ લેવરાવ્યા હતા” એવા શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન તરીકે શી રીતે કબુલ રખાય? આવો પ્રશ્ન સદગ્ન કોઇ હિન્દુ સંસ્કૃતિથી અજાણને થાય. અને આવો જ પ્રશ્ન કારસી સાહિત્યનાં પ્રેમ-ગીતો વાંચી સુશીવાદથી અજાણને થાય કે જે કવિઓ યરાળ અને સુંદરીના ચુસ્ત ઉપાસક છે, જે નિર્જન એકાંતમાં માણે એમણે દારૂ અને યુવવદનની સોડ શોધે છે, વૃક્ષની છાયા નીચે સાકીને યુવયુવને બોલાવે છે, જે ઇમામને મસ્જિદની નિદા કરે છે, જે પ્રિયાના ગાવપરનાં ત્યાગ તલ સાટે સર્વસ્વ ઈર્ષ દે છે, તે શું ફિલસુફ હોય ?

વૈષ્ણવ ધર્મ અને સુશીવાદનો જેને ખ્યાલ છે તે કહેશે કે હોય.

કૃષ્ણવરની ગોપીઓ બનવામાં જે માન, ગૌરવ અને આદર છે તેવાં જ પ્રભુને પ્રિયા માની તેના આશક થવામાં સુશીને છે. પુષ્ટિમાર્ગની આ ફિલસૂફીમાં ને સુશીવાદમાં ફેર એ છે કે એક પ્રભુને પોતાનો પ્રીતમ ગણે છે ત્યારે બીજો પ્રભુને પોતાની માથક માંને છે. બન્ને સત્યના ઉપાસક છે અને બન્ને માર્ગમાં તલવારની ધાર ઉપર બેઠા રહેવાની કસોટી છે. સુશીવાદમાં સ્ત્રી જેવા યર્ષ જવાની ખંદિત લેશ નથી. મનુષ્ય આ સિદ્ધાંતો ન સમજે તો રહેજે અનીતિમાં સરકી પડે કારણકે અમુક ભૂમિકા પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં સાધારણ મનુષ્ય અર્થનો અનર્થ કરી આ પંથે પડે છે અને પ્રભુમિત્રનની આરાને બદલે સ્ત્રીમીત્રનના ગોહમાં ઝટ પડે છે.

સુશી ગીતો વાંચનાર બધા જ એમ માંને છે કે સુશીની માથક એટલે સ્ત્રી, એટલે પ્રભુને સુશીઓ સ્ત્રી રૂપે કલ્પે છે. બધાય યુરોપી વિદ્વાનોએ કારસીનો અનુવાદ કરતાં કે કારસી સાહિત્ય ઉપર ટીકા કરતાં એ દેશના કવિફિલસૂફની મથકને સ્ત્રીજ માંની લીધા છે, આપણે ત્યાં પણ માથક એટલે સ્ત્રીજ મનાય છે. કલાપી, બાલાચંદ્ર, સાગર વગેરેની ગંજોની માથક સ્ત્રી જ છે. આનું કારણ એમ હોય કે કારસી કવિતામાં માથક એટલે સ્ત્રી જ સુશીઓ માંને છે એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હોય અથવા તો એમ પણ હોય કે માથકને નારી જાતિ માન્યા વિના કવિતામાં કે અનુવાદમાં રસિકતા કે કુમાશ ન આવે.

આ માન્યતા મારી નામ સમજ મુજબ ખરી નથી ને તે સામે મારો સંશય અહીં રળુ કરવાની રળ લાઈ છે. જે કે આ બૂલ રૂખાયાતના અનુવાદમાં મેં પણ કરી છે. કારણ તેમ ક્યાં વિના ગુજરાતીમાં કવિતાનું માધુર્ય સ્વયંભાવ તેમ નથી.

કેટલાક કારસી કવિઓએ કેટલાંક કાવ્યો સ્ત્રીને ઉદ્દેશી લખ્યાં હશે પરંતુ તેથી એમ કેમ મનાય કે તેમની માથક એટલે સ્ત્રી જ ? હું એમ પૂછું છું કે માથક નરજાતિ કેમ ન હોય ?

મારાક, ઇરક શબ્દમાંથી આવ્યો છે.

ઇરક—

આશક—

મયાશક—

(પ્રેમ)

(પ્રેમ કરનાર)

(જેના પર પ્રેમ કરાય છે તે)

આતું અરખી રૂપ છે. જેમ આશક એટલે ચહાનાર અને તે પુરુષ કે સ્ત્રી હોઈ શકે તેમ મારક એટલે જેનાપર પ્રેમ થાય તે, સ્ત્રી કે પુરુષ હોઈ શકે. મારક અથવા સનમ એટલે પ્રેમ-પાત્ર, પ્રેમપ્રતિમા. યુગ્ગરાતીમાં મારક એટલે પ્રિયા કહેવું જોઈ છે. પ્રિયામાં માત્ર સ્ત્રીલિંગ શબ્દનો જ અર્થ આવે, જ્યારે મારકમાં તેમ નથી. મારક એટલે સ્ત્રીજ એમ માનવાનું જોઈ કારણ જગતને એમ મળ્યું છે કે દુનિયાના મદાન આશકોની મારકો સ્ત્રીઓ જ થઈ છે. ફરહાદ અને શીરીન, મન્ગુ અને લખડી વગેરે. ફરહાદ અને મન્ગુ બંને આશક હતા અને શીરીન અને લખડી બંને મારક હતાં. પરંતુ પુસ્તક અને યુક્તિયાની જોડમાં યુક્તિયા આશક હતી, અને પુસ્તક મારક હતા. રખીયા સ્ત્રી હતી તે આશક હતી અને પ્રભુ તેનો મારક હતો. મીરાંને સુશીના શબ્દમાં કહીએ તો તે આશક હતી. આ પરથી સમગ્રથી કે મારક તે સ્ત્રી જ નહિ.

વળી યુગ્ગરાતીમાં ક્રિયાપદ પરથી જ્ઞાતિ કહી શકાય છે, અંગ્રેજીમાં તેમ નથી. અંગ્રેજીમાં સર્વનામ પરથી જ્ઞાતિ કહી શકાય છે. જ્યારે ફારસીમાં સર્વનામ કે ક્રિયાપદ પરથી જ્ઞાતિ કહી શકાતી નથી. દાખલા તરીકે-“ ગર્ધ ” શબ્દપરથી કહી શકાય કે કર્તા નારી જ્ઞાતિનો છે. અંગ્રેજીમાં “ went ” પરથી જ્ઞાતિ ન કહેવાય પરંતુ he કે she went પરથી જ્ઞાતિ કહેવાય. ફારસીમાં “ રફત ” = went = ગયો, ગઈ અને “ ઉ રફત ” = તે ગયો અથવા ગઈ.

વ્યાકરણના ભેદને લીધે જ આવી ભૂલ થઈ છે એમ હું માનું છું. કારણ ફારસીમાં ક્રિયાપદ કે સર્વનામ પરથી જ્ઞાતિ કહી શકાતી જ નથી. અને ફારસીના અતુવાદ કરનારાઓ આ ભૂલ કરી આ તોફાન મચાવ્યું છે અને ફારસી કવિતાને ને સુશીવાદને અન્યાય કર્યો છે.

પ્રથમે સુશીઓ મારક માને છે પરંતુ પ્રથમે સ્ત્રી રૂપે નથી જોતા, પ્રભુ મારક છે પણ સ્ત્રી છે એમ નથી કહેતા. દોસ્ત, દિલ્ગર, હમદમ વગેરે શબ્દો ફારસીમાં ગાદમિત્ર માટે વપરાય છે, ને મિત્ર પુરુષ કે સ્ત્રી મને તે હોય. તેવી જ રીતે સાધી, સનમ, આશક અને મારક વગેરે શબ્દો પ્રુષ કે સ્ત્રી, કુમાર કે કુમારિકા ઉભય માટે વપરાય છે. વળી શરીર સૌન્દર્યની ઉપમાઓ, જેરી કે લખે લાલા, ચરમે નરગીસ, સીમીનન માદર, રકે કમર, અર્ધીત લામ દુલસા હોઈ, નરગીસ દુલ શી આંખો, ચાંદી જેવું સ્વેત જદન, ચંદ્રવદન, ચંદને લજવે તેવું રૂપ વગેરે-માંની ધણી, કુમારિકા અને કુમારને સરખી લાગુ પડે છે. સીના (છાતી) શબ્દ સામાન્ય છે. અને ખુદ્ક પર કવિઓ મોઢા છે તે સીના જ ટાળા બમર શા કેશ માત્ર નહિ પરંતુ ધરાનમાં કુમારો ખુદ્ક રાખતા તે પણ, એટલે તે શબ્દ પણ સામાન્ય છે.

ઉપરનાં કારણોથી જાણી શકે મારો સંસય પાપાદાર છે કે મારક એટલે સ્ત્રી જ નહિ.

સંસ્કૃત સાદિત્વના શૃંગારમાં ને ફારસી કવિતાના શૃંગારમાં ફેર છે. સંસ્કૃતનાં કવનના ઉપમા, રૂપક આદિ કદાચ વધારે ગગનગ્રામી હશે પરંતુ સંસ્કૃત કવિતાનો ધણો શૃંગાર, સંસ્કૃતના નગ શરીરના સૌન્દર્યના વખાણનાં વર્ણનમાં સમાયેલો છે. આ શૃંગાર ઉચ્ચ હોય તો ફારસી શૃંગાર ઉચ્ચતર છે. ફારસી કવિતામાં નગ દેહનાં વર્ણન નથી, છતાં સંસ્કૃત જેટલાં જ રસમાધુર્ય, કળા અને સુકુમારતા છે.

આપણામાં માથક એટલે સ્ત્રી જ એવી માન્યતા બરાબ જવાનું કારણ કે કારસી કવિતાનો આત્મા બીજા દેશની કવિતામાં ઉતારતાં આ બેદ સચવાયો નહિ. વ્યાકરણની અગત્યતાને લીધે ગુજરાતીમાં કે અંગ્રેજીમાં લેખકોએ આ ભૂલ જાણતાં કે અજાણતાં કરી છે. બીજું, એમ હોય કે આપણે કાવ્યશૃંગારમાં સ્ત્રીના જ વર્ણનથી ટેવાયલા એટલે આ વાત આપણે ગળે ઝટ ઉતરી ગઈ. અને લેખકોને ગુજરાતીમાં કે અંગ્રેજીમાં આમ કર્યા વિના છૂટકો પણ નથી. નહિ તો વ્યાકરણ સુધારવું પડે અને કવિતાની રસિકતા અને કામળતા તજવી પડે. કારણ કે પુલની સુકુમારતા અને સૌન્દર્યનાં નખરાંનો છત્તરો પ્રભુએ અને કવિઓએ સ્ત્રીને આપ્યો છે.

(૨)

સુશ્રીવાદ ક્યારે શરૂ થયો તે પ્રશ્ન જાણે, પરંતુ તેને જુદા જુદા તત્ત્વજ્ઞાનના સંપ્રદાયોએ ધડપો હોય એમ લાગે છે.

પ્રથમ તો ખ્રીસ્તી ધર્મે તેના સાધુ દારા, બીજું, ગ્રીકલેક્ષોની Neoplatonic શ્રીસ્તુશ્રીની પણ સુશ્રીવાદ પર અસર થઈ દશે. કારણ કે ઇરાનને એરીસ્ટોટલનું તત્ત્વજ્ઞાન અને ગ્રીક શ્રીસ્તુશ્રી ધરના જેવાં ચર્ચ ગયાં દતાં. ત્રીજું, આત્માનું પરમાત્મામાં મળા જવું એ જેમ ભારતને આગણેથી સુશ્રીઓએ ગ્રીસ્થું છે, તેમ નૈતિક જાતસુધારણા અને સર્વસમાનતા તેમણે છુદ્ધ ધર્મમાંથી લીધાં છે; અને ચોથું, કેટલાકના મત પ્રમાણે, આર્ય માનસનું તેના પર જોરથી બેસાડાયલા ઇસ્લામ ધર્મમાંથી, પરિવર્તન હોય. મી. બ્રાઉનના લખવા પ્રમાણે પુરાતન આર્ય વિચારોની આપણને માહિતી નહિ હોવાથી આ છેલ્લી વાત ઝટ મનાય તેમ નથી. જો કે ધર્મના ઇમારોને મૂકી સુશ્રીઓ મથખાનાના પીર પાસે દીક્ષા માગે છે તે આ બાબતને ટેકો આપે છે.

કેટલાક વિદ્વાનો સુશ્રીવાદની શરૂઆત હજરત મહમદ અને કુરાન ચંદ્રીકથી માને છે. મી. નીકલ્સનનો આ મત છે.

ગમે તેમ હોય પરંતુ સુશ્રીવાદ પ્રથમ એક ચોક્કસ તત્ત્વજ્ઞાનની શાળા નહોતી પણ પાછળથી મહાન સુશ્રીઓએ જેવાકે જસરની મહાન લક્ત રબીયા અને મહાન પંડિત અલ ગીઝાલી જેવાએ સુશ્રીવાદનો એક ધર્મ બનાવ્યો.

સુશ્રી શબ્દનું મૂળ ધણા શબ્દોમાં છે. ગ્રીક શબ્દ સોફિસ્ટ (ડહાપણ) પરથી તે આવ્યો હોય તેમ કેટલાક માને છે. કેટલાક તેને અરબી શબ્દ સફા (પવિત્રતા) પરથી આવ્યાનું કહે છે. અને કેટલાકના મત પ્રમાણે સુફ (જીન) પરથી તે આવ્યો છે. અને આ વધારે સાચું દશે કારણ કે સુશ્રીઓ જહા જીનના જમા, દુનિયાના મોજશોખ તરફનો તેમનો અભાવ દર્શાવવા પહેરે છે.

સુશ્રીવાદના સિદ્ધાન્તોમાં મુખ્ય એ છે કે જગત અને જગતની બધી વસ્તુઓ જુદી, માપિક અને ક્ષણિક છે, માત્ર પ્રભુ જ સત્ય છે. જગતની સુંદરતા માયા છે અને મનુષ્યને રક્ષાવવાની ઇન્દ્રગણ છે, પ્રભુ જ પરમ સત્ય છે અને પરમ સૌન્દર્ય છે. હિન્દુધર્મના મહાન સિદ્ધાંત ઘણ સત્ય જગત્ મિદવા ને સુશ્રીવાદનો આ સિદ્ધાંત મળતો આવે છે.

માનવી એ કુદરતનું મધ્ય છે. પ્રભુ સર્વ સ્થળે અને સર્વ વસ્તુઓમાં વ્યાપી રહ્યો છે. સુશીઓને મન

“ બરગે દરખ્તાને સખ્ત દર નહરે હોશીયાર
હર વરગી દક્તરીસ્ત મયારફતે કિરદેગાર.”

[વિકાનની નજરે ટૂંકની એક લીલી પાંદડી પણ પ્રભુની કુદરતનું દક્તર છે.]

આત્મા એ પરમાત્માનો અંશ છે. આત્મા પરમાત્મામાં ભળી જવા દરદમ ઉત્સુક છે પણ માણસનું મન અને ઇન્દ્રિયો તેને ડામે છે. માટે મન અને ઇન્દ્રિયો દમવી જોઈએ. મનને કુન્પવી મોજશોખમાંથી દૂર રાખી વાસનાઓથી મુક્ત પવિત્ર બનાવી, પ્રભુનું ધ્યાન ધરવામાં જ રોકવું જોઈએ. જીવનનાં અને કુદરતનાં મહાન સહો જાણવાં દુર્લભ છે. તે અભ્યાસથી નથી શીખાતાં પરંતુ મનનથી, સમાધિથી શીખાય છે. આ પામવા માટે ‘અહં’નો નાશ કરવો જોઈએ. પ્રેમ એ પ્રભુમય થવાની આવી છે. પ્રેમ વડે ‘હું’ ભુલાઈ જઈ પ્રભુને, મારફતે, પ્રિયાને જોવાય છે. આ ધ્વિરી પ્રેમને જગતનો નિઃસ્વાર્થ અને પવિત્ર પ્રેમ જાગૃત કરે છે. અને માનવી પ્રેમી જોતાં શીખે છે કે પોતાની પ્રિયામાં જે તે અદાય છે તે અમર અનંત પ્રિયાની છાયા છે. આ પ્રમાણે પ્રેમ કેળવી સુશીઓ પ્રભુને, પ્રભુ ખાતર અદાય છે, તેમને મન સ્વર્ગની આશા એ સ્વાર્થ છે. પ્રેમ એ પ્રભુની બક્ષીસ છે. *

સરીર રચૂળ છે. જીંદગી હાથિંક છે અને કુખથી ભરેલી છે. માનવી તે પરમ તેજનાં પ્રતિબિંબ છે. અને આણુ આણુમાં પ્રભુનું તેજ સમાયલું છે.

સુશીઓ પ્રારબ્ધને માને છે. સારાં નરસાં બધાં કૃત્ય પ્રભુષ્ટાનું પરિણામ છે એમ કહે છે. પરંતુ સારા નરસાનો બેદ સુશીને મન છુદ છે. કારણ તેને તો આણું જગત માયાવી દીસે છે અને સારાં નરસાં કૃત્યનો કરનાર અનુષ્ઠ પણ માયા છે. પરિણામે ત્યાગ તેમનો પરમ ધર્મ છે. સુશીઓ દુનિયાના મોજશોખ ને એકાઆરામથી વિરક્ત રહે છે. મોમલાઇ જહોજલાવી તેમને મન રંક છે.

સુશીવાદમાં પ્રભુમય થવાની ચાર જૂમિકા છે. અને તે ચારેયમાંથી આ પંથના મુસાફરને પસાર થવું પડે છે. મુસાફરને તેઓ સાલિક કહે છે.

પ્રથમ—સરીઅન (સાત્ત), તેના ધર્મનાં કરમાન મુજબ સાલિકને વર્તવું પડે છે.

બીજી—તરીકન (પંથ), જે પ્રાપ્ત કરવાને પવિત્રતા, સંયમ અને સદ્ગુણની ધણી જરૂર છે. અહીં ધાર્મિક રીતરિવાજ પાજાની અગત્ય નથી.

ત્રીજી—મઆરેફત (જ્ઞાન), અહીં તેને જ્ઞાન થાય છે. સાલિક હવે આરિફ (જ્ઞાની) કહેવાય છે. તેને પ્રેરણા થાય છે.

* સરખાંતો :—

Yes, love, indeed is light from Heaven,
A spark of that immortal fire,
With angels shared-by Allah given,
To lift from earth our low desires. "

(Byron)

ચોથી—હકીકત (સત્ય), જ્યાં સુધી બ્રહ્મભય થઇ જાય છે. અનલલક કે અહં બ્રહ્માસ્મિ । અહોં તે બોલે છે.

સુધીઓ ધ્યાનમાં બેસવા માટે એકાંત પસંદ કરે છે. સેવાધર્મ તેમનો નિયમ છે. પ્રેમ તેમનો પ્રકાશ છે. અને ઐક્ય (વસ્તુ) તેમની અંતિમ આશા છે.

ધરુવામી જીવન અને વિચારણા ઉપર સુધીવાદની જાણી છાપ પડી છે. તેનું પરિણામ કવિતા છે. ધરાનના મહાન કવિઓ સુધી હતા: વિશ્વવિખ્યાત ‘મસનવી’ નો કર્તા રૂમી, જામી, હાફિઝ, સાદી અને ઉમર ખય્યામ. સુધીવાદ સમજ્યા પહેલાં શરસી કવિતા વાંચવી કઠણ છે.

આંખણ સામાન્ય વિચારોની આપણે કરવા આપણે સામાન્ય ભાષા વાપરીએ છીએ, જ્યારે ઉચ્ચત પ્રણયશૃંગની ભાષામાં ઉપમા અને રૂપક વપરાય છે. કવિઓની ઉચ્ચ લાગણીઓ દર્શાવવા કાંઈ ભાષા જુદી હોતી નથી. તેથી સુધી કવિઓએ પોતાની અંતરની લાગણીઓ દર્શાવવા અને તેવી ઉચ્ચત ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. જો કે આ પ્રયોગ દહેશત ભરેલો છે. સુધીવાદથી અજાણને કે નજાણ મનનાને, આ અવળે પંથે દોરે એ ભીતિ છે. પણ તેમાં કવિનો વાંક શો ?

જગતની પ્રિયાના પ્રેમ અને જુદાઇ વડે, તે પ્રભુનો પ્રેમ અને જુદાઇ વર્ણવે છે. અને શરાબની મસ્તી વડે તે સમાધિ અને તન્મયતા ગાય છે.

સુધીવાદમાં મારાક કે સનમ=પ્રભુ.

આશક=સુધી સાદિક, માનવી, પ્રેમી.

શરાબ, મદ્ય=પ્રભુપ્રેમનો મદ્ય.

મયખાના=ખીંડું=સમાધિ મંદિર.

આશકને ઘણીવાર રિન્દ અને મરત પણ કહે છે.

મસ્તી=સમાધિ (trance).

ખરાબાત=મયખાના; સુપ્રીના ગુરુ (પીરે મુધાન કે મુરશીદ)નું સ્થાન. આ મયખાનામાં સુધીઓ એકઠા મળે છે અને જામે મય પી પ્રેરણા પામે છે.

હુરન=સૌન્દર્ય=પ્રભુની પૂર્ણતા.

ખુશબો=પ્રભુ બક્ષીસની આશા વગેરે વગેરે.

શરાબ એ વિલાપતી કે દેશી દારૂ નહિ પરંતુ પ્રભુના પ્રેમનો શરાબ. ‘અહં’ને નાશ કરનારો શરાબ માણસને ગંજેરી શી રીતે ખનાવે ?

“ માત્ર આત્મમત્વને માથા ચક્રી
ઉગારવા મન જોડ્યું લાલ શરાબમાં ”

“ ખરયામ ”

• બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મહવિર્ભક્ષાગ્રૌં બ્રહ્મણાહુતમ્ ।

બ્રહ્મેષ તેન ગન્તવ્યં બ્રહ્મકર્મસમાધિના ॥

હિંદને ઈસાઈ બનાવવાના પ્રયાસો

સિપાઈઓના બળવા પછી રાજ્યલેણુપ ઈસાઈઓ વારે ઘડીએ જસો માર્યા કરતા કે જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનને આપણા ધર્મમાં ફેરવી નાખવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી આપણી સત્તા જામવાની નથી, તેમજ લવિષ્યમાં આવા બળવાઓ પણ અટકવાના નથી. બળવો શમ્યા પછી તે ધર્મના પ્રચારકો કહેતા કે

“મુસલમાનો જેમના ધર્મની આપણે ખુશામત કરી, હિંદુઓ જેમના જેમને આપણે હસી કહાડ્યા, તે જ આપણા હુશ્મનો નીવડ્યા. પરંતુ પાદરીઓએ વટલાવેલા દેશી ખ્રીસ્તીઓ જ (Christians) આપણા સાચા મિત્રો રહ્યા છે.”

પરંતુ આ પવિત્ર (!) ઈસાઈઓને કહેવાની જરૂર ન જણાઈ કે તેમના વટલાયેલા બંધુઓએ તેમને બળવા વખતે શી મદદ કરી હતી અગર તો તેમનું સંખ્યાબળ તે વખતે કેટલું હતું!

રાજકીય ઉપયોગિતાના કંઈક ઊંડા હેતુને લઈને આ ઈસાઈઓ, હિંદુસ્તાનની આખી ‘જંગલી’ પ્રજા તેમનો ધર્મ સ્વીકારે તેના કરતાં તેનો અમુક જ ભાગ તે ધર્મમાં આવે તે તેઓ વધુ ચાહતા હતા. મીં વીલીઅમ એડર્વર્ડ કે જેણે બળવા વખતે હિંદુસ્તાનમાં નોકરી કરી હતી અને પાછળથી જે આગ્રા હાઈકોર્ટના જજની જગા સુધી પહોંચ્યા હતા તે લખે છે:

“આપણે હમિશાં વિદેશી આક્રમણકારીઓ ગણાઈએ છીએ અને લવિષ્યમાં ગણાઈશું. અને પ્રજા જેમ વધુ પ્રકાશમાં આવતી જશે, જેમ વધુ સુધરતી જશે, તેમ તેમ આપણને અહીંથી હાંપી કહાડવાના વધુ આતુરતા અર્થાં પ્રયાસો યશે. આથી આપણે માટે સહીસલામતી ભર્યાં રહેતાં એટલો છે કે દેશને ઈસાઈ બનાવી દેવો; કારણુ તે કે આખી પ્રજા એમ ઇસાઈ બનાવવાની નથી છતાં તેનો ફેલાવો ધીમે ધીમે થયાં જ કરવાનો અને દેશમાં જેસાઈ સંસ્થાનો લવિષ્યમાં આપણે માટે કિશ્ત રૂપ થઈ પડશે. જ્યારે વસ્તીનો મોટો ભાગ મૂર્તિપૂજકોનો અગર મુસલમાનોનો હશે ત્યારે આ સંસ્થાનોને આપણને વફાદાર રહ્યા સિવાય અન્ય રહેતાં નહિ રહે.”

એક વખત એવો હતો જ્યારે વિદેશી સત્તાધારીઓ પોતાના ધર્મના પ્રચારકોને હિંદમાં વસવા દેવા તથા અહીંના ‘જંગલીઓ’ (heathens) માં તેમનાં ધર્મસૂત્રોનો પ્રચાર કરવા દેવાને પરવાનગી નહોતા આપતા. પરંતુ જ્યારે તેમનું બળ વધ્યું ત્યારે પાદરીઓને હિંદ ઉપર ખુદ્દલ આક્રમણ કરવા દેવામાં, અહીંના અન્ય ધર્મોનું ખુશી રીતે અપમાન કરવા દેવામાં, તેમ જ તેમને ઈસાઈ બનાવવા માટે ઉત્તેજન મળે એવાં પગલાં ભરવા દેવામાં તેઓએ કંઈ વાંધો લીધો નહિ. આ દિશાનો ‘મહાન સુધારક’ લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટીનકે હતા. મદ્રાસના ગવર્નર તરીકે તે પ્રાન્તના પાદરીઓને * તેણે આપેલું ખુદ્દલ ઉત્તેજન વેલોરમાં થયેલા બળવા માટે કંઈ ઓછું જવાબદાર નહોતું. હિંદુસ્તાનના ગવર્નર-

* “The Rise of the Christian Power in India”-Vol. III p. p. 484, 485.

જનરલ તરીકે પણ તેણે પોતાની આ નીતિ ચાલુ રાખી. આથી ૧૮૫૨માં તેણે પસાર કરેલા કાયદાથી અહીંના 'જંગલીઓ'ને તેમના આપદાદાનો ધર્મ મૂકી દેવામાં ઘણી લાલચ મળી. હિંદુ કૌટુંબિક વ્યવસ્થા એ 'સંયુક્ત કુટુંબ' વ્યવસ્થા તરીકે ઓળખાય છે. કુટુંબની મિલકત સામાન્ય રીતે કુટુંબના બધા માણસોની ગણાય છે. તેઓનો તેના ઉપર સમગ્ર હક્ક ગણાય છે. પરંતુ જો કુટુંબનો કોઈ પણ માણસ અન્ય ધર્મમાં જાય તો તેને કુટુંબની મિલકતનો લાભ મળતાં વાંધો આવે છે; પરંતુ બેન્ડીકે નવો કાયદો કર્યો જેથી ઇસાઈ ધર્મમાં જનાર 'જંગલી' પોતાના કુટુંબની મિલકત ઉપર દાવો કરી શકે. (જો કે તે શાંતિની હદ બહાર ગણાય છતાં પણ.)

દેશી તેમ જ વિદેશી વિચારગ્રેષ્ઠી ઉપર મનન કરવા બેન્ડીકે મેકેલેને પસંદ કર્યો. કારણ હિંદને વિધર્મી બનાવવા માટેના વિચારોમાં તે સહમત હતા. મેકેલેએ અંગ્રેજી શિક્ષણ દાખલ કર્યું. કારણ, તેણે પોતાના પિતાને ૧૮૩૬માં લખ્યું હતું:

“હિંદુઓ ઉપર આ શિક્ષણની અસર અદ્ભુત થશે. કોઈ પણ હિંદુ જોને અંગ્રેજી શિક્ષણ મળ્યું હશે તે પોતાના ધર્મમાં ચુસ્ત રહેશે નહિ. કેટલાક કહ્યાં તેને એક નીતિ તરીકે અનુસરશે. પરંતુ મોટા ભાગ પોતાને ઈશ્વરવાદી માનશે. અને કેટલાક ઇસાઈ બનશે. જો કેળવણી સબધીની આપણી કુશિલ્પને બરાબર અનુસરવામાં આવે તો ભવિષ્યનાં ત્રીસ વર્ષમાં બગાળના આબરૂદાર વર્ગમાં એક પણ મૂર્તિપૂજક રહેશે નહિ.”

ઇસાઈ પાદરીઓ, ખીરાપો વગેરે હિંદના ઇસાઈ સિવાયના વર્ગમાં સાધારણ રીતે લોકપ્રિય નહોતા—તેમની અપ્રિયતાનું કારણ તેઓ દેશના મોટા ભાગના લોકોનો ધર્મ પાળતા નહોતા એટલું જ કદાચ નહિ, પરંતુ હિંદીઓ તરફની તેમની સહાનુભૂતિની ઊણપ એ પણ હતું. જો કે તેમાં પણ કેટલાક અપવાદરૂપ હતા. પરંતુ એક વર્ગ તરીકે, તેઓ, એક ઇસાઈ લેખકે લખ્યું છે તેમ * ‘Flogging Missionaries’ ‘ફટકા મારનાર પાદરીઓ’ માંના હતા. ઇંગ્લેન્ડમાં પણ ગ્રામ વિભાગોમાં પાદરીઓ પોતાના ‘ટોળા’ (flock) તરફ કેવું વર્તન રાખે છે એ જો આપણે ઝાણીએ તો આમાં આશ્ચર્ય થાય નહિ. એક અંગ્રેજ લેખક લખે છે:

“પાદરીઓ હમેશાં પોતાની જાતને એક રાજકીય વર્ગના તરીકે ઓળખાવતા. મીઠા મારદારોને કહ્યું હતું કે કોઈ પણ વ્યવસ્થિત દેવળે કદિ પણ ગરીબોનો પડા કર્યો નથી...પાદરી કંઈક વિરલ અપવાદ સિવાય, હમેશાં તવજર અને મહાન માણસોની તરફેણમાં ઊભા રહેતા, જેઓ ધીમે ધીમે પોતાના ખેડૂતોને ઇંડુતા બતા હતા...જ્યારે હવેરો મનુષ્યો અને બાળકોને રિવજ રાષ્ટ્રના જમાનામાં ઈંગ્લેન્ડથી દેશનિકાલ કરવામાં અગ્રણી ત્યારે આવા અમાનુષી આત્યાચારો કંઈક દયાપૂર્ણ રીતે ઓછા કરવાની અરજીમાં વિન્ચેસ્ટરના પાદરીએ સહી કરવાની ના પાડી હતી.”

હિંદમાં આવતા પાદરીઓ તથા ઇસાઈ ધર્મગુરુઓ સારા કેળવણી તથા ઉચ્ચ વર્ગમાંથી

* જુઓ “History of Education in India Under the Rule of East India Company”—p. p. ૨૦૭-૮

* “Problems of Village Life” by R. N. Bembel, (Home University Library of Modern Knowledge) p. 128-129.

ગોકલવામાં નહોતા આવના. ઇંગ્લેન્ડમાં પણ એક બતની ફરિયાદ છે કે ત્યાં પણ પાદરીઓ સાધારણ શક્તિ ધરાવનારા હોય છે. એક કતો લખે છે:

“યુનિવર્સિટીના શક્તિશાળી વિદ્યાર્થીઓ કંઈ પાદરી ચતા નથી. અને અંદર ઐત્સ્યએટામાંથી પણ જેઓ ગ્રામજીવન પરદે કરી પાદરી થાય છે તે બહુ જ ઓછા આશાક હોય છે.”

આથી હિંદમાં ઇસાઈ મીશન નિષ્ફળ નીવડ્યું હોય તો કંઈ નવાઈ નથી.

પરંતુ ‘જંગલી’ એવે વટલાવવાને ઉત્તેજન આપવાના સરકારના આટલા પ્રયાસો છતાં, ઇસાઈઓએ, સરકારે વિધર્મીઓ (Non-Christians)ના આત્માના ઉદ્ધાર માટે બહુ જ થોડું કર્યું છે એવા આક્ષેપો મૂક્યા હતા.

ખાસ ઇસાઈ રીતિએ પંજાબમાં ઇસાઈ સત્તા સ્થપાએલી હોવાથી જ્યારથી તે પ્રાન્ત જત કરવામાં આવ્યો ત્યારથી તેને એક આદર્શ ઇસાઈ પ્રાન્તમાં ફેરવી નાખવાના (વટલાવવાના) પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. તેનું સુકાન નીચેના ખાસ ચુસ્ત ઇસાઈઓના હાથમાં હતું: સર હેનરી અને સર જોન લેરેન્સ, સર રોબર્ટ મોન્ટગોમેરી, મીંડે ડાનાલ્ડ મેકલૅડ, અને કર્નલ એચ. બીંડે એડવર્ડ્સ. * આમાંના કેટલાક અમલદારો એવા મતના હતા કે મીશનરી સ્કૂલોનું શિક્ષણ સરકારી નિશાળો કરતાં તે પ્રાન્તમાં વધુ ઉચ્ચ હતું. મીંડે મેકલૅડ પોતાની કેળવણી સંબંધી નોંધમાં ૧૮૫૩ માં લખે છે:

“સામાન્ય સંજોગોમાં સરકારી નિશાળો મીશન સ્કૂલોની કાર્યદક્ષતાની બરાબરી કરી શકે અગર તેના શિક્ષકો, જે શિક્ષકો પાદરીની જેમજે નીચે જતાં છે એટલે પોતાના કાર્ય તરફ ઉત્સાહ દેખાડે, એ ધારકું બૂલ લેરેડું છે. અને એટલા માટે હું સરકારને કહીશ કે આવા સંજોગોમાં તેમજે કેળવણીના ક્ષેત્રમાંથી પોતાનો હાથ પાછા ખેંચી લેવા અને જેમજે પરીપાકારની દૃષ્ટિએ તે કાર્ય કરવાનું માથે લીધું છે અને જે તેની સિદ્ધિને માટે બરાબર હાથક છે, તેમને આ ક્ષેત્રમાં રહેવા દેવા.”

લૅડ ડેવિડાઉસી તે વખતે હિંદનો ગવર્નર-જનરલ હતો. તેજે મીંડે મેકલૅડની ઉપરની ઉક્તિને ટેકા આપ્યો હતો. તેજે પોતાની નોંધમાં ૧૮૫૪ માં લખ્યું છે:

+ Ibid p. 128.

* સર રોબર્ટ મોન્ટગોમેરી, પંજાબનો પ્રથમ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર એક ચુસ્ત ઈર્ષ્યાળુ ઈસાઈ તરીકે જાણીતો હતો. તેમનો એક સહ-ધર્મી અને દેશજન્યુ તેમના રવિવારનાં કેટલાંક પત્રિકા (!) કાર્યો-માંના એકને નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—

મીંડે માર્ટીન પોતાના ‘પ્રોગ્રેસ એન્ડ પ્રેઝન્ટ સ્ટેટ્સ ઓફ બ્રિટિશ ઈન્ડિયા’ માં લાહોર, રવિવાર સવારના નવ વાગે લખેલા એક પત્રનો ઉલ્લેખ કરે છે જેમાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર, પોતાના ‘હેંગીંગ કમીશનર’ મીંડે ફેરીક કુપરને, નેટીવ ઇન્ડિયાના ૨૦ મા રેજીમેન્ટને કેટલાંક કાલ્પનિક બેવકાફારીનાં કારણને લઈ છુટકાની ચોપડીમાંથી બૂંસી નાખવાની રીતને માટે ઘણા લાગણી’ લખ્યાં રાખેલાં શાબાસી આપે છે. અને ઉમેરે છે કે—“અહીંની ત્રણ હુકમીઓ પણ જરા નબળી પડી હતી, પરંતુ હું ઘાંઘે હું કે તેઓ ભાર્ય જ નહ. હું ઈચ્છું છું કે તેઓ આનું પગલું ભેરે, કારણ કે તેઓ એક પીટા સમ છે. જો તેઓ એનું પગલું ભેરે તો તેમનામાંનો કોઈ પણ બચવા નહિ પામે.” મીંડે માર્ટીન ધારે છે કે એક હબ્બર માણસોના વિનાશ ઉપર આ આભંદ અને બીજા ત્રણ હબ્બરના વિનાશનું બહાનું ચોખી પકાડવા માટેની આતુરતા, હિંદમાં હજારો ધર્મના ફેલાવા માટેના પ્રખ્યાત હિમાચલીની કલમમાંથી નીકરે છે. પરંતુ તેની આંખ જ સમજવે છે કે વશ કરનારા તરીકેની આપણી ફેમેલ, ખ્રીસ્તી ધર્મના ઉપદેશકો તરીકેની આપણી નિષ્ફળતામાં ફેરવાઈ બંધ છે. “The Company and the Crown” by the Hon. T. J. Hovel & Thurlow 1867. p. 102-103

“ મીં મેકલૉડ પાદરીઓએ સ્થાપેલી નિશાળોની સ્પર્ધામાં, સરકારી નિશાળો સ્થાપવાની નિરુપયોજિતા વિશે દબાણ કરે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ મીશનરી સ્કૂલો ન્યારે સાંઝે વ્યવહાર શિક્ષણ આપી શકે છે ત્યારે મદદ આપી તેમની કાર્યદક્ષતા વધારવા અને પ્રબળતા વૈશે તેમનું પોષણ કરવા સૂચવે છે.

“ હું એવા મતનો છું કે તટસ્થતાનું સૂત્ર આ દિવસોમાં આપણે બહુ દૂર સુધી લઇ જઇએ છીએ. અને એક રાજકીય દૃષ્ટિએ ભેતાં લોકોને શિક્ષણ આપવાના આપણા ધર્મગુરુઓના પ્રયાસોની આપણે અવગણના કરીએ છીએ. હવે એવો સમય આવી લાગ્યો છે ન્યારે ઇસાઇ પાદરીઓદ્વારા સ્થાપિત અને વ્યવસ્થિત, સાંઝે વ્યવહાર શિક્ષણ આપનારી નિશાળોને વૈસાની મદદ સરકારે આપવી બેઠકે.”

મીં મેકલૉડ અને ડેલહાઉસીએ જે લખ્યું તેને કાય રેકૉર્ડોની કૉપી ટેકા આપ્યો છે. તે પ્રસિદ્ધ ઇસાઇઓ લખે છે:

“ પંતળમાં ફેળવણીના પ્રથમ તરફ જે લક્ષ આપવામાં આવે છે તે બેઠકને અમને ધણી આનંદ થાય છે. ચીફ કમીશનર, મીં મોન્ડગોમેરી, મીં મેકલૉડ તથા અન્ય અમલદારોને તેમના આ પ્રયાસો માટે અમારા અનંતકરણપૂર્વકના આભાર પહોંચાડીએ.....તેઓ જે નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે તેના બ્યાબાળીપણા ઉપરથી તેઓ જે પ્રયાસો કરી રહ્યા છે તેમાં તેમને ફત્તેહ મળશે એવી આશા અમારે બાંધાઇ છે અને અમને આશા છે કે હિંદના નિવાસીઓને અગ્રેજ રાજસત્તાએ આપેલા અનેક ફાયદાઓનો એક સચોટ દાખલો પંતળ પુરો પાડશે.”

તે ઇર્ષાળુ ઇસાઇ સર હરબર્ટ એડર્વૂઝ. જેણે મુઘતાન કેમ્પેઇનમાં વિચિત્ર ઇસાઇ રીતો પ્રદર્શ કરી હતી તેણે અન્ય ઇસાઇ પ્રમુખોમાં હિંદ સરકાર વિશે જીવો મત બંધાય એટલા માટે કેટલાંક પગલાં સૂચવ્યાં હતાં. * તેણે ‘ બ્રિટિશ હિંદની સરકારમાંથી વિધર્મી (Non-Christian) મતનો સમૂહો નાશ કરવાની ’ એક રીપ તૈયાર કરી હતી. તેના મત પ્રમાણે હિંદની સરકારમાં નીચેનાં વિધર્મી તત્ત્વો હતાં:

- ૧ સરકારી નિશાળો અને કૉલેજોમાંથી બાહ્યજાત અને ઇસાઇ ધર્મશિક્ષણનો બહિષ્કાર.
- ૨ સરકારની મૂર્તિપૂજા અને મુસલમાની ધર્મ તરફ સહાનુભૂતિ.
- ૩ માતિઓનો અંગીકાર (Recognition of Caste)
- ૪ સરકારી ખાતાઓમાં દેશી તહેવારોનું પાલન.
- ૫ હિંદુ તેમ જ મુસલમાનોના ફાજલારી તેમ જ દિવાની કાયદાઓનો સરકારને હાથે ચતો પહોંચવો.
- ૬ ‘ જંગલીઓ ’ ના (heathens) અને મુસલમાનોના સરઘસોની બાહેરાત.
- ૭ દેશી વેશ્યાઓનો બહાર પોળોમાં ચતો ધણો અવરજવર.
- ૮ યુરોપીઅન સોલજરોના લગ્ન ઉપરનો કાણુ અને એરેકસમાં પરણેલાં બેઝંઓને વસવાની ધણી જ ઓછી સગવડ.
- ૯ અધીણના વ્યાપાર બેઝે સરકારનો સંબંધ.
- ૧૦ હિંદના જકાત સંબંધી કાયદાઓ.

છેવટની ચાર કલમો ખરેખર વાંધા ભરેલી હતી અને છે, પરંતુ પહેલી છ કલમો એવા વિષય સંબંધી છે જેમાં સરકારની દરમ્યાનગીરી જરા પણ હોવી જોઈએ નહિ.

એડવૉકેટ આ ટીપની એક નકલ ઇંગ્લેન્ડના એક મોટાં સત્તાધારી ઉપર રવાના કરી. (આ સત્તાધારી અન્ય કોઈ નહિ પરંતુ અર્થ ઑફ સેક્રટસજરી હોય એમ માનવામાં આવે છે.) તેમનું આ પગલું તેમના જ એક દેશબંધુએ ‘અન્ડ-અન્ડ-વહીઃ’ નામ ધારી ‘હિંદમાં અંગ્રેજ સરકારની ઇસાઇ ફરજ’ નામનું એક છાપું લખી બહુ જ મર્યું હતું. જેમાં લખ્યું છે:

“આરોપારની વિરુદ્ધના છતાં પણ આપણે કર્નલ એડવૉકેટના વિચારો સાચા ગણીએ તોપણ એ વિષયમાં એક બાબત એવી છે કે જે ઇંગ્લેન્ડમાં ધ્યાન બહાર રહી શકે પરંતુ અહીં તે બહુવાચી સિવાય રહે તેમ નથી. કર્નલ એડવૉકેટ અહીં એક મોટો હોદ્દો ભોળાવે છે. અને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે તેમના જેવા હોદ્દાવાળા અમલદાર માટે, ઇંગ્લેન્ડના એક ઉમરાવને એક ઓશીશ્યલ ટીપ પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે ઉપયોગ કરી શકે તેવી શરતે અને જે સરકારમાં તે મોકલી ફેરે છે તે સરકારની ગ્રહણ કરેલી તમામ (in toto) રાજનીતિ તરફ નાપરસંજ્ઞી બતાવે તેવી નોંધ સાથે, એટલું જ નહિ પણ તે સરકાર પોતે જ વિરુદ્ધ-ઇસાઇ સિદ્ધાન્તો ઉપર રવાનાએ છે એવું નોંધે કરતું એ બ્યાનગી ગણી શકાય.”

કર્નલ એડવૉકેટની આ ટીપનું યોગ્ય સ્થાન કબરોપેટીમાં જ હતું. પરંતુ સર જૉન બૅરેન્સ, તે વખતનો પંખખનો ચીફ કમીશનર, જેની મારફતે ઉપરની ટીપ રજુ કરવામાં આવી હતી, તેણે આ બાબતને ખાસ ધ્યાન આપી પોતાના સેક્રેટરી મીં (પાછળથી બહુશીતા સર રીચર્ડ) ટેમ્પલને પોતાની નોંધ સાથે તેને હિંદ સરકાર તરફ રવાના કરવા કહ્યું. એ વખતે એવું બન્યું હતું કે પંખખના લગભગ બધા મોટા ઇસાઇ અમલદારો એડવૉકેટના મત સાથે મળતા હતા. ચીફ કમીશનર પણ અપવાદ રૂપ નહોતા. તેમણે પણ સરકારી નિશાળોમાં બાઇબલના શિક્ષણની હિમાયત કરી. તેમને આ હિમાયતમાં મીં ડોનાલ્ડ મેકલૅડ, ફાઇનેન્સ મેન્જરની મદદ મળી.

પરંતુ આ બાબતમાં પંખખના કાયરેક્ટર ઑફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન વિરુદ્ધ પડ્યા. મીં કમ્પ્લે. ડી. આરનોલ્ડ રૂબીના, રેવ. ડૉ. થોમસ આરનોલ્ડના પુત્ર હતા. તેમના ઉપર જન્મથી જ ઇસાઈ અસર હતી. પરંતુ દરેક બાબતમાં તેમના ઉપર મુખ્ય કારકુન મીં સ્વામચરણ બક્ષનો પ્રભાવ હતો. અને આ પ્રભાવને લઈને તેઓ ઉપરના પગલા વિરુદ્ધ પડ્યા પ્રેરાયા હતા.

મીં આરનોલ્ડની વિરુદ્ધતા માટે સેક્રેટરી મીં ટેમ્પલ, સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડી-આને લાહોરથી તા. ૩ જુન ૧૮૫૮ ને દિવસે લખે છે:

“મીં આરનોલ્ડની એવી તકરાર છે કે સરકારી નિર્દોષોમાં બાઇબલના ઐતિહાસિક વર્ગો પણ ધાર્મિક તરફથીના સિદ્ધાન્તોના ભંગ કરે છે. એથી ઇસાઇ ધર્મને એકલાને વધારે પડતો લાભ મળે છે કારણ અન્ય ધર્મના શિક્ષણને ઉપરની નિશાળોમાંથી બાતલ કરવામાં આવ્યું છે. જો કે વર્ગની હાજરી ઐતિહાસિક છે છતાં તેમાં બહુ જ માનવામાં આવશે. આ પગલાને ‘ઇસાઇ ધર્મમાં વટલાવવાના’ પગલાં તરીકે અને ‘શાન્ત સત્તામણી’ તરીકે ગણવામાં આવશે. વળી ‘હિંદની પ્રજાના ટ્રસ્ટીઓ તરીકે’ જે કેળવણી ‘દેશના કરના પૈસા વડે’ ચાલે છે તેના ઇસાઇ ધર્મના પ્રચારાર્થે ઉપયોગ કરવાનો આપણને હક્ક નથી. ઇસાઇ ધર્મશિક્ષણ દાખલ કરવાથી ઇશ્વરજ્ઞાનની પંચાતમાં આપણે ઉતરતું પડશે અને છેવટે આ પગલાથી ગંભીર રાજકીય ભય ઉભો થવાનો સંભવ રહેશે.’ હાજરી અને ખીજ કેટલીક દલીલો મી. આરનોલ્ડ રજુ કરે છે,

“.....પરંતુ ચીફ કમીશનર આ દલીલો સાથે સહમત થતા નથી:

“મીઝ મેકલોડ અંદે કહે છે કે મીઝ આરનોલ્ડની દલીલો હિંદ સરકાર, એક પ્રતિનિધિત્વ સરકારનો પોતાની પ્રજા સાથે જે સંબંધ હોય, તેવા સંબંધથી હિંદની પ્રજા સાથે હજી છે, એ આધારે રચાયેલી છે. પરંતુ ચીફ કમીશનરના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ બંને બાબતો વચ્ચે ધણું જ અંતર છે. હિંદમાં આપણે ઈંગ્લેન્ડ અથવા અમેરીકાની સરકારો કરતાં જુદી રીતે જ મુકાબેલા છીએ. ....જો ‘લોકોના ટ્રસ્ટી’ તરીકે આપણે પ્રજાની ઇચ્છાને મુંઝા અનુસરવાને બંધાયેલા હોઈએ તો એ અર્થમાં આપણે ટ્રસ્ટીઓ નથી. લોકોએ કંઈ આપણને સુંદી કહાડયા નથી અથવા માઠીએ બેસાડયા નથી; પરંતુ આપણી નૈતિક ઉચ્ચતા, સંતોષોત્તમ બળ, અને ઇશ્વરની ઇચ્છાને લઈને આપણે અહીં સત્તા ભોગવી રહ્યા છીએ. આ બધાને લઈને જ હિંદ ઉપર રાજ્ય કરવાનો આપણને પરવાનો મળે છે.”

હિંદ સરકારને લોકોની ઇચ્છા ઉપર રચાયેલી પ્રજા પ્રતિનિધિત્વ સરકાર તરીકે મીઝ આરનોલ્ડને જોતા બતાવવામાં ચીફ કમીશનરે મીઝ આરનોલ્ડને ગંભીર અન્યાય કર્યો છે. તે પંખખના કાયરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન પોતાના કોઈ પણ સહકર્મીના જેટલો જ આ દેશના લોકોને ધીક્કારનાર હતો અને કોઈ પણ ઔગ્રેસા ઇન્ડીઅન અમતદાર જેટલો જ લાગણી વિહીણો હતો. ડીસેમ્બર ૧૮૫૮ ના ‘કલકત્તા રીવ્યુ’ માં ‘હિંદના દોષ અને અંગ્રેજ નિંદા’ એ શીર્ષક એમનો એક લેખ જે છુપા નામે પ્રસિદ્ધ થયો હતો પરંતુ પાછળથી તેમના ખરા નામ ત્રીચે છાપવામાં આવ્યો હતો તે જ અમારા ઉપરના વિચારોને ટેકો આપે છે. તે લેખમાં મીઝ આરનોલ્ડ લખે છે:

“અંગ્રેજ ઉદારમતવાદીઓ યુરોપ અને એશિયા-ખાસ કરીને ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદ-વચ્ચેના અગત્યના ભેદને ભૂલી ગયા છે. ....

“એક અંગ્રેજને વધારે પડતો કાબુમાં રાખવો એ તેનું મોટું અપમાન છે અને એક હિંદુસ્તાનીને એકલો રહેવા દેવો એ તેના ઉપર મારામાં મોટો જુલમ છે.”

મીઝ આરનોલ્ડના હાથમાં હોત તો તેમણે એક પણ દેશી રાજના હાથમાં તેનું રાજ્ય (સ્ટેટ) રહેવા દીધું નહોત. તેમના મત પ્રમાણે--

“It is still as true as ever it was that tall poppies are not safe.”

ખાલસાની બાબતમાં તેણે લખ્યું છે:

“ખાલસા કરતું એ આપણને ગમે અથવા ન ગમે તો પણ તે આપણી ચોખ્ખી ફરજ હોવી જોઈએ.

“એક વાર તે સિદ્ધાન્તને નમતો મૂકો અને આપણે હિંદ છોડવું પડશે...

“એક એશિયાટીકનું ધ્યેય, આરા, બચ, ઇચ્છા, પ્રેમ અને તિરસ્કાર એક યુરોપીઅનની વિરુદ્ધ છે એ સત્ય કુખ્યું કુખાય તેમ નથી. જ્યાં સુધી આપણે આ દેશમાં છીએ ત્યાં સુધી આપણો ઇતિહાસ ઇન્ડીઅન એશિયાટીક લઈને યુરોપીઅન દૃષ્ટિબિંદુએ બદલાવવા માટે જ પડારો. આ જો જુલમ કહેવાય તો આપણે જતા રહેવું જોઈશે. પરંતુ જો આપણે રહીએ તો આપણે દોષ છોડી દેવો પડશે. આપણે ઇન્ડીઅન એશિયાટિક દૃષ્ટિએ જોઈ શકીએ નહિ અને જેવી જોઈએ પણ નહિ. આપણું વલણ બધું યુરોપીય બનાવવા તરફ છે અને હોવું જોઈએ. આ રીતને ઓછી નિંદા બનાવવા સહનશક્તિ, સહાનુભૂતિ અને યુક્તિપ્રયુક્તિ જેમ અત્યાર સુધી આપણને ઉપયોગી થઈ પડી છે તેમ આમાં પણ કામ લાગશે. આ રીત સાથે છે અને સાહ્યા કરવાની; અને જે લોકોને તેને તાબે થવું પડે છે તે લોકોમાં તે કદી લોકપ્રિય થવાની નથી.

“.....હવે દરજ્જાની જગ્યાએ દેશીઓની નીમણુક થઈ શકે નહિ. કારણ આપણા વિચારો પ્રમાણે તેઓનો આપણને વિશ્વાસ આવે નહિ ! આપણા વિચારો ફાવશે કે તેમના ? આપણે દેશીઓને અત્યારે દાખલ કર્યા છે તેથી વધુ દાખલ કરી શકીએ નહિ. આટલા પણ આપણે દાખલ કરી શકીએ કે કેમ તે એક સવાલ છે ! દેશીઓ ભલે આપણા જેટલા જ ભલા હોય-તેમની નીતિ ભલે આપણા જેટલી જ પવિત્ર હોય-છતાં તે નીતિ આપણી તો નથી જ, કિન્તુ આપણા કરતાં બહુ જ જુદી છે. અને જ્યારે બન્ને નીતિ વચ્ચે સંઘર્ષ થાય ત્યારે સાચી ભીંતે કોને પછાડવું પડે તે માટે આપણે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે.”

ડીરેક્ટરના પત્રમાં દર્શાવેલા બાઇબલના શિક્ષણના વિરુદ્ધના વિચારો કે જે પંમળની સરકારે મુબાઈ સરકારને પહોંચાડવા યોગ્ય ધાર્યો હતો, તે તેના મુખ્ય કારકુન મીંડ સામ-ચરણ જસુના હતા અને તેને પ્રતાપે જ સરકારી નિયામોમાં બાઇબલનું શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવ્યું નહિ. સરકાર ખુદી રીતે લોકોને ઇસાઇ બનાવવામાં મદદ કરતી નહતી છતાં ઇસાઇ હોદ્દાદારો ઇસાઇ પાદરીઓને તેમના ધર્મપ્રચારમાં ઉત્તેજન આપતા. અને હિંદને ઇસાઈ બનાવવા પોતાથી થાય તે કરી છુટતા.

૧૮૫૭નો બળવો કંઈક અંશે લશ્કરી ટુકડીના ઇસાઇ અમલદારોના હિંદુ અને મુસલમાન સિપાઇઓને ઇસાઇ બનાવવાના જુસ્સામાં થવા પામ્યો હતો તેમાં કંઈ શંકા નથી. બંગાળના એક હિંદુએ કલકત્તાથી તા. ૧૮ ઑગસ્ટ ૧૮૫૭માં લખેલા ‘હિંદના બળવાનાં કારણો’ નામના છાપામાં જે એડવર્ડ રોબર્ટ્સ, કે જેડીંગ કોસ, લંડનથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું અને જે મીંડ માલકમ દ્યુવીન, જેણે હિંદમાં મદ્રાસની હાઇકોર્ટમાં બીજા જજ તરીકે અને હોમ મેમ્બર તરીકે નોકરી કરી હતી, તેમના તંત્રીપદ નીચે નીકળ્યું હતું તેમાં લખ્યું છે:

“૧૮૫૭ વર્ષની રાજઆવમાં ઘણા કનિષ્ઠ લશ્કરમાં ઈસાઈ ધર્મનો પ્રચાર કરતાં પકડાયા હતા. પાછળથી બજાર પડી કે આમાંના કેટલાક ઉત્સાહી મદારાઓ, જેમણે પોતાની જાંઘળી ઈસાઈ ધર્મના પ્રચાર પાછળ આપી હતી તેઓ, અથેજ શિક્ષણ પૂર્વના માણસોને એની મેળે જ ધર્મમાંથી મ્યુત કરશે એ આશાથી સંતુષ્ટ ન થતાં અને ઈસાઈ ધર્મનો આટલો ધીમે પ્રચાર જોઈને કષ્ટ વધુ કરી નાખવાના હેતુથી લશ્કરમાં પેડા-એક નિર્વાહના સાધન તરીકે નહિ પરંતુ ફક્ત વરલાવવાની જ ખાતર. લશ્કરને ખાસ પસંદ કરવામાં આવ્યું તેનું કારણ સુલેહના વખતમાં સોલ્ડીયર અને કમાન્ડરોને પુષ્કળ સમય ફાવેલ હોય છે અને ‘જંગલીઓ’ ખર્ચ અને પંચાત વગર પુષ્કળ જ્યામાં ત્યાં જડી આવે છે. એક સારા કાર્યની પાછળ જે ખર્ચ જોઈએ તેટલા ખર્ચથી આ લોકોએ જુકાવ્યું. પરંતુ તેમના આ જુસ્સામાં સાધારણ રહાપણ નહોતું. તેઓએ હિંદુ અને મુસલમાન અમલદારોમાં અને સોલ્ડીયરોમાં ધાર્મિક તર્જુમાંથી વહેંચવા માંડ્યા અને ધાર્મિક સૂત્રોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. પહેલાં તો તેમણે (સોલ્ડીયરો) આ બધું તિરસ્કારથી ગ્રાંખ્યું. પરંતુ જ્યારે આ પ્રમાણેનાં કાર્ય ચાલુ જ રહ્યું ત્યારે સિપાઇઓને ડર ઉત્પન્ન થયો. તેઓએ વિચાર્યું, આ પ્રમાણે ચાલવા દેવામાં તેઓ પોતાની જાત તરફની, પોતાના બાપદાદાઓ તરફની, અને પોતાના ધર્મ તરફની, પોતાની ફરજમાંથી મ્યુત થાય છે. તેઓએ શત્રે સમાઓ બરવા માંડી પરંતુ કઈ પણ ચોક્કસ જાતના નિશ્ચય ઉપર આવી શક્યા નહિ. તે દરમિયાન આ ‘પાદરી કનિષ્ઠો’ કઈ શાન્ત નહોતા રહ્યા. સિપાઇઓની સાહનરીશીલતા જોઈ તેમને હિંદના આવી અને તેઓ વધુ જુલમથી બનતા ગયા. તેઓ હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મોને વખોડવા લાગ્યા. આ નાસ્તિકને ઉપદેશ આપવામાં અને તેમના તેમની કરોડ બીહામણા દેવતાઓને બદલે એક જ સાચા ઈશ્વર ઈશ્વરોત્તમની ખૂલ રચાવિત કરવાને તેઓ વધુ તેજ બન્યા. મહા મહ અને રાગ બને તેમાં તેમાં પ્રાણીઓ હતાં. ધીમે ધીમે આ વરલાવનાર કનિષ્ઠો, સિપાઇઓને લાંચો તથા ઇનામો આપી ઈસાઈ બનાવવાને લલચાવવા માંડ્યા. આ પવિત્ર કર્તવ્યમાં બેશરમ રીતે તેઓ પોતાની અમલદાર તરીકેની લાગવડને ઉપયોગમાં લાવવા માંડ્યા. સિપાઇઓએ વાંધો લીધો. જે સિપાઈ પોતાનો ધર્મ છોડી દેવા તૈયાર થાય તેને લલાવદાર અને તેના દરેક લલાવદારને સુલેહાર : એ પ્રમાણે

જ્યાં જ્યાંએ તેમની નીમણુંક થવા માંડી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે લશ્કરમાં મહાન અસંતોષ ફેલાઈ ગયો. સિપાઈઓ, આ રાત દિવસના અવિશ્રાન્ત પ્રયાસો, આ બાદશાહી ખર્ચ, વગેરેને એક ખાનગી સાહસ તરીકે ભાવ્યે જ ગણવા લાગ્યા. અને સરકાર આ બધા પાછળ છે તેવા બહેમ તે લોકોને થોડો ધણો આવવા લાગ્યો. સિપાઈઓનાં આ દુઃખ ત્યારે પ્રભને સમન્વયવામાં આવ્યાં ત્યારે છાપાંઓ, એક અંગ તરીકે, આ પાદરી કન્ટોને ખસેડવાની તરફેણમાં નહતાં. લોકોએ ધણુંખરું આ બાબતને ઢસી કઢાવી. ”

હિંદના બળવાએ જે સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું (ચોપડીઓ, છાપાં, માસિક અને પખવાડિકમાંના લેખો, અર્થવાડિક અને દૈનિક છાપાંઓ) તેમાં મુકાએલા આલેખો અને પ્રસિદ્ધ થયેલી સત્ય હકીકતો વિરુદ્ધ કોઇ પણ ઇસાઈ લેખકે પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો નથી. આથી કુદરતી રીતે અનુમાન કરી શકાય છે કે જે ‘જંગલીઓએ’ લખ્યું હતું તે ખરું હતું.

“ બંગાળનું હિંદુ ” પત્ર લખે છે:

“ બળવાની શરૂઆતમાં ગવર્નર-જનરલે એક નોંદરનાયું કઢાડી લોકોને ખબર આપી હતી કે ‘દેશીઓના ધર્મ વચ્ચે સરકાર કદી પડી નહોતી અને ભવિષ્યમાં પડશે પણ નહિ’. પહેલી ઉક્તિની બાબતમાં આખા હિંદે શાન્ત જવાબ વાળ્યા છે કે ‘તે ભૂકાણું છે’-અને તે ખરું પણ છે. બીજાને માટે ભવિષ્યમાં સરકાર વચ્ચે નહિ પડે તેની ખાત્રી શી ? કારણ કે તેણે અત્યાર પહેલાં પોતાનાં વચનોનો ધણીવાર ભંગ કર્યો છે. ”

આ ‘જંગલી’ લેખક માટે વધુ લખ્યું એ જરૂરી નથી. પરંતુ તેના અંગ્રેજ અધિપતિ મી. માસ્કમ દ્યુવીન પ્રસ્તાવનામાં લખે છે:

“ સમાજની વ્યક્તિઓ તરીકે આપણે એક બીજીની અનુભૂતિ ડીએ. આપણાં સંપત્તિ બંધન સ્પર્શન અને હેલેટ જેવાં છે-તેથી જીવંતી સુધી યાય તે સમગ્ર ગ્રહણ કરી લેવું. આ દેશના લોકોને તેઓ સમાજમાં જ્યાં આવે, મનુષ્ય તરીકે ઉચ્ચ પદવીએ પહોંચે, એવું સમગ્ર આપણે તેમની પાસેથી બીનવી લીધું છે. આપણે તેમની જાતનું અપમાન કર્યું છે. તેમના વારસા સંબંધી કાયદાઓ રદ કર્યા છે. આપણે તેમની લગ્ન સંસ્થાઓ બદલી નાખી છે. તેમના ધર્મની પવિત્ર ક્રિયાઓની અવગણના કરી છે. આપણે તેમની ધાર્મિક મિલકતો જપ્ત કરી છે. આપણે આપણા સરકારી રેકૉર્ડમાં તેમને ‘જંગલી’ તરીકે છાપી ગાયાં છે. આપણે તેમના દેશી રાજ્યોની મિલકત ઝૂંટવી લીધી છે. અંતે તેમના હમરાવોની નમીસા જપ્ત કરી છે. આપણા બજારકારે દેશને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યા છે. આપણે ભૂલમયી મહેસુલ વસુલ કરીએ છીએ. આપણે દુનિયામાં જુનામાં જુના અખીરાને છાપાડી નાખવાના અને તેમને એક હલકામાં હલકા શરૂની જગ્યાએ ઉતારી પાડવાના પ્રયાસો કર્યા છે.

“ હોર્ડ ઈન્ડિસનરી જે પોતાના જન્મ માટે મગર છે અને ઇસાઈ ધર્મના ફેલાવા માટે ઘણા પ્રયત્નશીલ છે તે પોતાના ધર્મની આ નવી રીત માટે શું કહેશે ?

“ લેખક સાથે ઘણી બાબતમાં સહમત થતાં મેં ધણીવાર એટપૂર્વક છાપખાનાઓના બેર લેવાના, નીતિ તરફની લશ્કઈ જગાડવાના અને ઇસાઈ ધર્મ ફેલાવવાના પ્રયાસો નિહાળ્યા છે. જે લોકોને હિંદુ-ઓના અનુભવ નથી, જેમણે તેમનાં મંદિરો-કે જે કેટલીએ સહીઓ પૂર્વે, ત્યારે વિદ્વાયત માત્ર જંગલીઓના પ્રદેશ હતો ત્યારે પણ અસ્તિત્વમાં હતાં-તે જોયાં નથી, તેમને જ તેના જૂના ધર્મના સ્થાપિત્ય વિશે શંકા આવે.

“ .....એમ નહિ-તે શકા તેના દુશ્મની ઓળખાણ હોય, જે ઈંગ્લેન્ડ અને હિંદની નીતિ તેમના ધર્મોની પરીક્ષા માટે સ્વીકારવામાં આવે તો એવા મુકાબલાથી હિંદ જરૂર કંઈ ન શુભાવે. ”*

ગિરજાપ્રસાદ ભોળાનાથ ભટ્ટ

હિંદુસ્તાનનું સરકારી પાદરીખાતું

ધર્મની ખાખતમાં આપણી સરકાર તટસ્થતા રાખે છે એમ ગણાય છે છતાં હિંદના ખરચે આખું પાદરીખાતું ચલાવે છે. આપણા રાજપ્રકરણી વિચારકોનું મુખ્ય ધ્યાન લશ્કરી ખરચ તરફ જાય છે, અને તેની સાથે સરખાવતાં આ ખાતું ઘણું નાનું છે છતાં તે ઉપર પણ ધ્યાન આપવા જેવું છે.

આ ખાતું ૧૮૧૩ માં ઇંગ્લંડની સરકારની સનંદથી રચાયું. તે વખતે તેનો ઉદ્દેશ ખ્રિસ્તી ધર્મ કંપની સરકાર સ્વીકારે અને તેને ઉત્તેજન આપે તે હતો, પણ પાર્લિમેન્ટમાં વિલ્યમ પીટ અને બીજા ઘણા આ ખાતાદારા ખ્રિસ્તીધર્મનો ફેલાવો કરવો જોઈએ એમ પંચ માનતા હતા. પ્રથમ એક બિશપ અને આર્કબીશોપ રાખેલા હતા તે વધીને અત્યારે ત્રણ બિશપો, ત્રણ આર્કબીશોપ અને ૧૬૬ ચેપ્લેન થયા છે. જ્યાં સુધી કંપની સરકારનું રાજ્ય હતું ત્યાં સુધી તો એક વેપારી સંસ્થા તરીકે તે ગમે તેમ કરે પણ બ્રિટિશ રાજ્ય એ રીતે બીજાં ધર્મોને ટાળીને ખ્રિસ્તી ધર્મને ખાસ મદદ ન કરી શકે.

આ પાદરી અમલદારોને લશ્કરના ખ્રિસ્તી યુરોપી સોલ્જરો અને સરકારી ખ્રિસ્તી અમલદારોની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાને નીમેલા છે. અને તેનો લાભ ખ્રિસ્તી આમત્રણ પણ લે છે. આ સર્વથા અન્યાયી છે. સરકારી ગેર-ખ્રિસ્તી અમલદારોની ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે સરકાર કાંઈ ન ખરચે, તો ખ્રિસ્તીઓને માટે કેમ ખરચી શકે ? બીજા બધા ધર્મની રીત પોતાના ધાર્મિક જરૂરિયાત માટે સગવડ કરી લે તો ખ્રિસ્તીઓને સરકારી ખરચે શા માટે એવો લાભ મળવો જોઈએ ? વળી યુરોપના બીજા દેશોમાં અને શહેનશાહતનાં સંસ્થાનોમાં પણ ખ્રિસ્તીઓ પોતાને ખરચે પાદરીનો લાભ મેળવે તો હિંદમાં આવ્યા પછી શા માટે સરકાર તરફથી એવી મદદની અપેક્ષા રાખે ? સરકાર બહુ ખરચ રીત પાસેથી કર રૂપે લે છે એટલે આનો ખરો અર્થ એ થયો કે હિંદુ મુસલમાન પારસી શીખ વગેરે ધર્મના માણસોને ખરચે ખ્રિસ્તી ધર્મનું પાદરીખાતું ચાલે છે !

અને તે અમલદારોનાં ખરચો પણ ઝોઝાં નથી. કલકત્તાના બિશપનો વાર્ષિક પગાર રૂ. ૪૫,૯૮૦ અને મદ્રાસ અને મુંબઈના દરેકનો રૂ. ૨૫,૬૦૦ છે. આ આખા ખાતાનું બજેટ ૧૮૬૧-૬૨ માં રૂ. ૧૪,૮૯,૦૦૦ હતું તે ૧૯૨૬-૨૭ માં રૂ. ૩૬,૪૩,૦૦૦ થયું છે. અને આ બજેટ ઉપર હિંદની કોઈ પણ કૌસિલને બોલવાનો અધિકાર નથી. ૧૯૨૨-૨૩ ની ઈન્ચ્વેકેપ કમિટીમાં સર પુરુષોત્તમદાસે પોતાની ખાસ નોંધમાં દર્શાવેલું છે કે લશ્કરના કામ પૂરતા ચેપ્લેનો રાખી બાકીનું બિશપો અને તેમની ઓફિસો વગેરેનું ખરચ ૨૬ કરવામાં આવે તો ખરચમાં રૂ. ૧૧,૦૯,૪૦૯ નો બચાવ થાય. પણ આમાંનું કશું કરવામાં આવ્યું જણાતું નથી કારણકે ૧૯૨૨-૨૩ ના બજેટ કરતાં ૧૯૨૬-૨૭ ના બજેટમાં આશરે ૭ લાખ વધારે આકારાયા છે. અત્યારે હિંદમાં ૪૦ લાખ ક્રિશ્ચનો છે તે જ માત્ર આનો લાભ છે. આ ખરચ દર ક્રિશ્ચન દીક ગણતાં એક શિલિંગ જેટલું થાય છે. બીજા કોઈ ધર્મને સરકાર તરફથી આવી કશી મદદ મળતી નથી.

સરકાર ને કે ખુદલી રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મના ફેલાવા માટે કશું કરતી નથી પણ હિંદમાં કેળવણીમાં કામ કરતાં મિશનને ખહોળે હાથે મદદ કરે છે તેમાં એ દષ્ટિ રહેલી જ છે. અને એ ખરું ખરય કેળવણીમાં ગણાય છે. જુદાં જુદાં મિશનનાં સ્કૂલો, હાઇસ્કૂલો, કોલેજો લગભગ સરકાર ખરચે ચાલે છે અને તે સ્કૂલોનું ખરચ ખીજી ખાનગી સ્કૂલો કરતાં ઘણું વધારે આવે છે. ૧૯૧૨ માં, ૧૩,૨૦૪ પ્રાથમિક શાળાઓ એટલે કુલ શાળાની હે સંખ્યા, ૨૮૩ હાઇસ્કૂલો અને ૩૮ કોલેજો મિશનો ચલાવતાં હતાં. આ સંસ્થાઓનાં ખરચો સરકાર આપે છે અને છતાં ખરચ વધારે છે એમ કહી હવે તેમને શી વધારવી છે !

આ સિવાય રેલવે, તાર, વગેરે ખાતામાં ખ્રિસ્તીઓને જાગી નોકરીઓ આપી તે ધર્મને ઉત્તેજન આપે છે તે જુદું. સાહિય ઈન્ડિયન રેલવેની હડતાલમાં ખ્રિસ્તીઓ ન જોડાય એ સમજી શકાય એવું છે.

તંત્રી,

ઉદ્ધગાર

સખી ! સ્વપ્ના મહીં એ જીવ જીલું અંખે છે,
જાડા અલિલાય અન્તરમાં સ્ફુરીને ડાંગે છે.

કદી મન, રાત બધી, મૂર્તિ ઘડતાં ગાળે છે,
દિને, ચાક્યું, ધોમે, સંસારચીલે ચાલે છે.
કદી, પાછું, સ્મૃતિમાંથી જડતાં કાંઈ અદ્ભુત,
બનીને ઘેલું, ભૂલીને ગરીબી, મ્હાલે છે.

ભયે જીવત ઝિંલંતે જગ, અકીલું લાગે છે,
બની તરસે અવશ આત્મા જુનો રસ માગે છે.

અધિક માસનું સ્વરૂપ

બધા જાણે છે કે દર બે ત્રણ વર્ષે અધિક માસ આવે છે. જો આપણે આપણા પંચાંગના ૧૨ મહિનાના દિવસોનો સરવાળો કરીએ તો તે ૩૫૪ થાય છે. પણ સૂર્યનું વર્ષ ૩૬૫ દિવસનું છે. (આથી પશ્ચિમના લોકો ૩૬૫ દિવસના ૩ વર્ષ અને ગ્રીકનું વર્ષ ૩૬૬ દિવસનું કરીને સરાસરી ૩૬૫ દિવસના વર્ષનો મેળ લાવી મુકે છે.) ૩૫૪ દિવસના આપણા ચાંદ્ર વર્ષ અને ૩૬૫ દિવસના સૌર વર્ષ વચ્ચે દર વર્ષે ૧૧ દિવસનો ફરક પડે છે તે ૩૨ માસે એક અધિક માસ ઉમેરીને ચાંદ્ર અને સૌર વર્ષનો મેળ આપણે લાવી મુકીએ છીએ. સરાસરી એટલા માટે કહું છું કે બે અધિક માસ વચ્ચે ખરાબર ૩૨ મહિના જતા નથી. કોઈ વખત સહેજ ઓછો તો કોઈ વખત સહેજ વધારે વખત જાય છે. કારણ કે સૂર્ય ચંદ્ર હંમેશાં સરખી ગતિથી ફરતા જણાતા નથી.

આમ ચાંદ્ર અને સૌર વર્ષ વચ્ચે મેળ રાખવા માટે અધિક માસ ઉમેરવામાં આવે છે. પણ તરત પ્રશ્ન ઉઠે છે કે આ મેળ શા માટે રાખવો? તે ન રખાય તો શી અગવડ આવે?

આનો જવાબ આમ છે. ઋતુઓનો આધાર સૌર વર્ષ ઉપર છે તેથી જો અધિક માસ ન રાખીએ તો આપણા ચાંદ્ર મહિનાઓમાં ધીરે ધીરે જૂદી જૂદી ઋતુઓ આવવા માંડે. જો ૧૦ વર્ષ સુધી અધિક માસ ન ગણીએ તો કારતકમાં ઉનાળો, ફાગણમાં ચોમાસું અને અશાઠમાં શિયાળો બેસે. ૩૨ વર્ષે ફરીને તે જ ઋતુ તે જ મહિનામાં આવી રહે. મુસલમાનોના મહિના હિજ્રી પડે ચાંદ્ર છે, પણ તેઓ અધિક માસ ઉમેરતા નથી તેથી તેમના મહોરમ વગેરે તહેવારો ધીરે ધીરે બધી ઋતુમાં ફરતા રહે છે.

આપણાં ચાંદ્ર (ગ્રહલાઘવીય) પંચાંગો અત્યંત સ્થૂળ પડી ગયાં છે. ગ્રહણો ગ્રહોનાં લોપદર્શન (ઉદયારત), ગ્રહયુતિ, અયનો, વગેરે આકાશમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતા બનાવો પંચાંગમાં આપેલા સમય કરતાં જૂદા જ સમયે દેખાય છે. ચાંદ્ર પંચાંગોની આવી સ્થૂળતાને લઈને અધિક માસ પણ ખોટા આવે છે. પ્રચલિત પંચાંગમાં ચાંદ્ર માસ અધિક શ્રાવણ તરીકે ગણાયો છે પણ તે ભૂલ છે. ખરો અધિક માસ તો છેલ્લો ચૈત્ર હતો. અધિક માસની ભૂલ સૂર્યચંદ્રના ખોટા ગણિતને લીધે આવે છે. આમાંથી ચંદ્રના ગણિતની એટલે તિથિઓની ભૂલ ૧ મહિનામાં સરભર થઈ જાય છે, પણ સૂર્યના ગણિતની ભૂલ તો દર વરસે એકઠી થતી જાય છે એ પ્રકારની આપણી ન્યોતિય પદ્ધતિ છે. આ ભૂલ વાર્ષિક ૧ ઘડીની છે. એટલે પ્રત્યક્ષ ઋતુચક્રગુલ્ય વર્ષ કરતાં આપણાં પંચાંગોનું વર્ષ લગભગ એક ઘડી ભેદ છે. ઇ. સ. ના ૭૮૫ સૈકામાં સૂર્યસિદ્ધાંતદ્વારા ભારતીય ન્યોતિયનો છૂણોદાર થયો ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં આ ભૂલ વધતાં વધતાં આજે ૨૩ દિવસની થઈ છે. તેથી જ ૨૨ મી ડિસેમ્બરે પ્રત્યક્ષ દેખાતું ઉત્તરાષણ આપણાં પંચાંગોમાં ૧૪ મી જાન્યુઆરીએ જળવામાં આવે છે.

અધિક માસ સૂક્ષ્મ ગણિત પ્રમાણે ગણવા લેખએ એ વિષે શંકા ન હોય શકે, પણ તે કંઈ પદ્ધતિ પ્રમાણે ગણવા લેખએ એ વિષે મતભેદ હોય શકે. મુખ્ય મતભેદ સાયન અને નિરયન પદ્ધતિ વચ્ચે છે; તેમ જ નિરયનમાં પણ રાશિચક્રરંભરચાન પરવે પેટા મતભેદો છે. આ મતભેદોને લઈને જૂદા જૂદા અધિક માસ આવે છે, એ એક મોટી આપત્તિ છે. આમાંથી રસ્તો કરવા માટે આ પક્ષો શું છે તે નીચે જણાવું છું.

ઋતુચક્રવૃત્ત વર્ષને સાયન વર્ષ કહે છે. સૂર્ય અમુક તારા આગળ હોય ત્યારથી ફરીને એક વર્ષ પછી તે જ તારા આગળ આવે ત્યાં સુધીના સમયને નિરયન વર્ષ કહે છે. આ બે પ્રકારનાં વર્ષો વચ્ચે ૨૦ મિનિટનો ફરક છે. આ ફરક શાને લીધે પડે છે તે આદિ કહેતાં બહુ વિસ્તાર થઈ જાય, તેથી એટલું જ કહું છું કે આ ફરકના ગણિતને લીધે આપણે અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોના કાળ ઉઠેલી સદીએ છીએ, કારણ કે અમુક ઋતુમાં સૂર્ય અમુક તારા આગળ હતો એવા ઉદ્ધેષેના તે ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. લોકમાન્યે આ જ પદ્ધતિએ વેદકાળનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

એટલે હવે આપણે એ લેવાનું રહે છે કે આપણા વૈદિક પૂર્વજોને સાયન વર્ષ ઇષ્ટ હતું કે નિરયન ? જો સાયન ઇષ્ટ હોય, તો આદ્રમાસનો સાયન વર્ષ સાથે (અને તેથી ઋતુઓ સાથે) મેળ રહે એવી રીતે અધિક માસ રાખીએ. જો નિરયન ઇષ્ટ હોય, તો આદ્રમાસનો નિરયન વર્ષ સાથે (અને તેથી તારાઓ સાથે) મેળ રહે એવી રીતે અધિક માસ રાખીએ.

વર્ષ—એ કાલમાન—ની કલ્પના પ્રાચીનોએ ઋતુ ઉપરથી જ કરી હોવી લેખએ એ દેખીતું છે. ઋતુઓ નિયમિત ક્રમમાં આવ્યા કરે છે એવું જ્યારથી તેઓને લાગ્યું હશે, ત્યારથી એક ઋતુથી માંડીને ફરીને તે ઋતુ આવે ત્યાં સુધીના સમયને એમણે વર્ષ એવું નામ આપ્યું હોવું લેખએ. વર્ષ, અબ્દ (અબ્દ), વગેરે વર્ષવાચક બધા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જોતાં પણ તેઓ ઋતુવાચક છે એમ જણાય છે. ઋતુચક્રવૃત્ત વર્ષ એ નૈસર્ગિક વર્ષ છે. જેમ માસની કલ્પના ચંદ્રની કળા ઉપરથી થઈ તેમ જ વર્ષની કલ્પના ઋતુઓ ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે થઈ. સૂર્ય એક તારા પાસે હોય ત્યારથી ફરીને તે જ તારા આગળ આવે ત્યાં સુધીના સમયને અર્થાત્ નિરયન વર્ષને કાલમાપનના ઘટક તરીકે લેવાને કશું વ્યવહારિક કારણ નથી. નિરયન વર્ષ એ કેવળ ખગોળશાસ્ત્રીઓ જ માપી શકે અને સમજી શકે એવો માત્ર તાત્ત્વિક ઘટક છે. પણ કાલમાનો તો સમાજની વ્યવહારિક જરૂરિયાતોમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. સૂર્ય અમુક તારા આગળ ક્યારે છે તે સીધું કહેવું પણ સામાન્ય લોકોને માટે કઠણ છે, કારણ કે સૂર્યની આસપાસના તારા સૂર્યના પ્રકાશને લીધે દેખી શકાતા નથી. આવા કિંદુ સમયને કશી વ્યવહારિક ઉપયોગિતા સિવાય કાલમાપનનો મહત્વનો ઘટક બનાવવામાં આવ્યો હોય એ બિલકુલ સંભવિત નથી. આથી ઉલટું, ઋતુ—પત્રો કેઈને પણ જણાયા વગર રહેતો નથી. શિયાળા ઉનાળામાં દિવસો લાંબા ટુંકા થાય છે એ કાઢને પણ સહેજે જણાઈ આવે એવી વાત છે. ઉનાળામાં સૂર્ય ઉત્તર તરફ અને શિયાળામાં દક્ષિણ તરફ ઉગે આદ્ય એ એ કાંઈ પણ ચંકર એકતત્ત્વની નજર બહાર રહે એવું નથી.

પણ પ્રાચીનોને સાયન વર્ષ જ ઇષ્ટ હતું એ કેવળ અનુમાનથી હું કહેતો નથી. વૈદિક સાહિત્યમાંથી નીચે આપેલાં ૨૫૪ પ્રમાણે પણ મારા વિધાનને પુષ્ટિ આપે છે. વર્ષો પ્રાચીન

કાળમાં માસનામે હાલની પેઠે તારા ઉપરથી (દા.ત. કૃત્તિકા ઉપરથી કાર્તિક) નહિ, પણ ઋતુ ઉપરથી (દા. ત. તપસ્ નભસ્) પડેલાં હતાં તેનાં પ્રમાણે પણ આખ્યાં છે.

પ્રાચીન કાળમાં પ્રચલિત સાયન વર્ષ અને તપસ્ ધ. માસનામને કેકાણે વાત્રમાં પ્રચલિત નિરયન વર્ષ અને ચૈત્ર ધ. નામ કેવી રીતે આખ્યાં તેનો ખુલાસો ન્યાં સુધી હું કરું નહિ, ત્યાં સુધી પ્રાચીનોત્તરે વિશે એ કરેલાં વિધાનો વિશે વાચકના મનમાં કંઈક અસમાધાન રહેવાનો ભય રહે છે. એક ઉદાહરણ લેવાથી હું મારા ખુલાસો વધારે મારી રીતે કરી શકીશ એમ લાગે છે. યજુર્વેદાંગ ન્યોતિપ (ધ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦) નો ૬૬ો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:-

સ્વરાકમેતે સૌમાર્કોં યદા સાકં સવાસવૌ ।

સ્યાત્તદાદિયુર્ગ માઘસ્તપઃ શુક્લોડયન્ દ્યુદક્ ॥

આમાં પંચવર્ષીય યુગને આરંભે ઉત્તરાયણ અને ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર કલાં છે. વેદાંગન્યોતિપનું વર્ષ સૌર હોવાથી દરેક વર્ષને આરંભે ઉત્તરાયણ અને ધનિષ્ઠા આવે એ સ્પષ્ટ છે. (અર્થે એ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે સાયન અને નિરયન વર્ષમાન વચ્ચેનો ભેદ ધ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં સ્પષ્ટ રીતે આપણે જાણ્યો. આ આખા લેખમાં વૈદિક સાહિત્યના કાળની વાત છે. તે કાળમાં આ ભેદ અજ્ઞાત હતો.) મૂળ મુદો ઉત્તરાયણથી વર્ષારંભ કરવાનો છે, ધનિષ્ઠાથી નહિ. ઉત્તરાયણ વખતે ધનિષ્ઠાને બદલે શ્રવણ આવતું હોત, તો પણ વર્ષારંભ ઉત્તરાયણથી થાત, ધનિષ્ઠાથી નહિ. ધનિષ્ઠા નક્ષત્રનું, ઉત્તરાયણથી સ્વતંત્ર એવું, કયું મહત્ત્વ છે કે ત્યાંથી વર્ષારંભ થાય ? વૈદિક કાળમાં વસંતસંપાત છે એ સ્પષ્ટ છે. પછી સંપાત કૃત્તિકા અને પછી અશ્વિનીમાં આવ્યો તેથી વર્ષારંભ કૃત્તિકાથી થતો અને હવે અશ્વિનીથી થાય છે, તેનું કારણ તે સંપાત છે, આ નક્ષત્રો નહિ.

ઋતુ-માસ સહસ્ જરાજર ક્યારે એકો એ કેવળ વ્યાપકારિક અનુભવ ઉપરથી કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ જે માસમાં મૃગશીર્ષ આખી રાત દેખાય છે, એટલે સાંજે પૂર્વમાં જાગી સવારે પશ્ચિમમાં આવ્યો છે આમ જે માસનું મુખ્ય નક્ષત્ર મૃગશીર્ષ છે તે માસ સહસ્તને બદલે મૃગશીર્ષ કહેવાયો. આ માસની પૌર્ણિમાએ ચંદ્ર પણ મૃગશીર્ષમાં હોય છે, તેથી જે માસની પૂનમે મૃગશીર્ષમાં ચંદ્ર હોય તે માર્ગશીર્ષ માસ એવી વ્યુત્પત્તિ પાછળથી બેસારવામાં આવી. માર્ગશીર્ષ નામની ઉત્પત્તિ તો મૃગશીર્ષપ્રધાન એવા અર્ધમાંથી જ થઈ. ઋતુ કરતાં તારા એ વધારે દૃશ્ય વસ્તુ છે તેથી વેધની સગવડને ખાતર પહેલાં નૈસર્ગિક ઋતુ-માસોનાં નામ બદલાઈને તારા ઉપરથી પડ્યાં, અને પછી અધિક માસ ઋતુઓની સાથે મેળ તરીકે બદલે તારાઓની સાથે મેળ રાખે એવી રીતે ઉમેરવામાં આવ્યો. દાખલા તરીકે માસની જૂલ હંમેશાં સહસ્ ઋતુ જ રહે એવી રીતે અધિક માસ ઉમેરાતો, તેને બદલે તિથિઓની જૂ નરા નામ-“ માર્ગશીર્ષ ” માસમાં હંમેશાં મૃગશીર્ષમાં જ ચંદ્ર આવે એ વસ્તે એકઠી થતીજોરાવા લાગ્યો. આ બંને રીત જૂડી છે એમ તે વખતે માન્યવામાં ૧ થીની છે. એટલે નિરયન વર્ષને દાખલ અને દરજૂલ કરવામાં તારા-માસોએ ખૂબ થી મોટું છે. ધ. સ. .

એમને શરૂઆતમા એમ મનાય એ સ્વાભાવિક છે. સૂર્યની સરાસરી ગતિથી કરેલું ગણિત આકાશના પ્રત્યક્ષ સૂર્ય સાથે વરસમા બે વખત મળી રહે છે. એક, તા. ૧ લી જાન્યુઆરીએ. આ વખતે પૃથ્વી સૂર્યની નજીકમાં નજીક હોય છે. આને નીચબંદુ કહે છે. અને બીજું, તા. ૧ લી જુલાઈએ. આ વખતે પૃથ્વી સૂર્યથી દૂરમાં દૂર હોય છે. આને ઉચ્ચ બિંદુ કહે છે. ફેબ્રુ-વર્ષ, તારા-વર્ષ અને ઉચ્ચ-વર્ષ એ ત્રણે પરસ્પર લિન વસ્તુઓ છે, પણ આ વાત તે વખતે જણવામા નહોતી, અને ઉચ્ચ-વર્ષનો વેધ બીજા બે વર્ષોના વેધ કરતાં સરળ હોવાથી આપણું વર્ષ ધણા સમય મુઠ્ઠી હેતુન: સાયન અને અકત: (આકાશ પ્રણાણે) ઉચ્ચાનુમારિ રહ્યું.

મારા કથનના સમર્થનમાં હું જ્યોતિષના બધા મુખ્ય ગ્રંથોમા આપેલી વર્ષની લંબાઈ નીચે આપુ છું. સાથે સાંથે સાયન, નાક્ષત્ર (નિરયન), અને ઉચ્ચાનુમારિ વર્ષના સૂક્ષ્મ વેધસિદ્ધ આકાશ પણ આપુ છું.

	દિવસ	ધડી	પળ
વેદોં જ્યોતિષ	૩૬૬	૦	૦
પિતામહ સિદ્ધાંત	૩૬૫	૨૧	૨૫
પુલિરા ,,	,,	૧૫	૩૦
(આબ) સૂર્ય ,,	,,	૧૫	૩૧૧
રૌમક ,,	,,	૧૪	૪૮
પ્રથમ આર્ય ,,	,,	૧૫	૩૧૧
બ્રહ્મગુપ્ત ,,	,,	૧૫	૩૦૬
સાપ્રત સૂર્ય	}	૧૫	૩૧૧
શાકલ્ય રૌમક સોમ			
દ્વિતીય આર્ય,			
રાજગુપ્તક	}	૧૫	૩૧૧
કરણકુતુબધ			
વેધસિદ્ધ સાયન	,,	૧૪	૩૨૧
,, નાક્ષત્ર	,,	૧૫	૨૩
,, ઉચ્ચાનુમારિ	,,	૧૫	૩૪૧

,, ચાદ્રમાસ ૨૬૦ ૫૦૫૩ દિવસ

આપણા ગ્રંથોનાં વર્ષને વેધસિદ્ધ વર્ષો સાથે સરખાવતા જણાય છે કે વેદાંગ અને પિતામહના વર્ષો અત્યંત રચૂળ છે. રૌમક સાયન વર્ષનો અને બાકીનાઓએ ઉચ્ચાનુમારિ વર્ષનો વેધ લીધો લાગે છે. દાખવા તરીકે સાપ્રત સૂર્યસિદ્ધાંતનું વર્ષ વેધસિદ્ધ સાયન કરતા ૫૮૧૧ પળ મોટું, વે. નાક્ષત્ર કરતા ૮૧૧ પળ મોટું અને વે. ઉચ્ચાનુમારિ કરતા ૨૧૧૧ પળ નાનું છે. આ ઉપરથી સૂર્યસિદ્ધાંતકરે ઉચ્ચાનુ વર્ષનો વેધ લીધો હોવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. પ્રાચીનોનો હેતુ કયા વર્ષનો વેધ લેવાને હતોએ તો આ ઉપરથી જણાવુ જ નથી એ યાદ રાખવું જોઈએ, કારણ કે એમના મનમા સાયન, નિરયન, ઉચ્ચાનુમારિ બધું સરખું જ હતું.

આમ મૂળના સાયન માસ અને સાયન વર્ષને બદલે ભૂમધી નાક્ષત્ર માસ અને ઉચ્ચાનુસારિ વર્ષનો ગોટાળો દાખલ થયો અને આ બંને (માસ અને વર્ષ) નક્ષત્ર-અનુસારિ છે એવી માન્યતાનો એક વધારાનો ગોટાળો ધણાં વર્ષ રહ્યો. આ ગોટાળામાંથી રસ્તો કાઢવો હોય તો માસનાં નામ કે વર્ષની લંબાઈના આંકડા તરફ ન જોતાં, પ્રાચીનોનો હેતુ શોધતો એ જ જોવું જોઈએ, અને આ હેતુ સંબંધે કોઈ પણ માણસ નિષ્પક્ષપાતપણે અભ્યાસ અને વિચાર કરશે તો તેને જણાયા વગર નહિ રહે કે આપણું વર્ષ સાયન છે અને સાયન વર્ષની સાથે આપણા ચંદ્ર માસોનો મેળ રહે એ જ રીતે અધિક માસ ઉમેરાયા જોઈએ. આટલું નહીં થયા પછી ઉપલો હેતુ કાયમ રાખીને જ નક્ષત્રો અને ચંદ્ર માસનાં નામ જે રીતે બગાળા મળી રહે તે રીતે ગોટલી લેતાં જોઈએ, નહિ કે તેમનાં ચાલુ નામોનો સાયન વર્ષ સાથે મેળ મળતો નથી એ ગૌણ કારણ આગળ ધરીને સાયન વર્ષના મુખ્ય મુદ્દાને ઉઠાવી દેવો. જેમ કૃત્તિકાદિ મળુનાને બદલે અશ્વિન્યાદિ મળુના આવી, તેમ અશ્વિન્યાદિને બદલે દેવે ઉત્તરાભાદ્રપદાદિ મળુના રાખવાની જરૂર લાગે તો તેમ કરો, ચૈત્રાદિ નામોને બદલે મધુમાધવાદિ વેદિક નામોને ફરીને લાવવાની જરૂર લાગે તો તેમ કરો, ગમે તેમ કરો, મુખ્ય મુદ્દાને સાચવીને બાકીની ગૌણ બાબતોને ગોટલી લો, પણ એ ગૌણ બાબતોને આગળ ધરીને મુખ્ય મુદ્દાને ઉઠાવી ન દો. ગૌણ બાબતોની ગોટલણ કેવી રીતે કરવી એ એક સ્વતંત્ર લંબાણવાળો વિષય છે, તેથી તે વિષે દુર્લભ અર્થ કંઈ લખતો નથી.

વેદશાસ્ત્રમાં વર્ષ સાયન હતું તથા મધુમાધવાદિ સાયન માસ પ્રવર્તિત હતા તે વિષે વેદિક સાદિત્યમાંથી થોડાંક શાબ્દિક પ્રમાણો.

મુલં વા ણ્તદતૂનાં યદ્વસન્તઃ ॥ તૈ. વ્રા. ૧. ૧. ૨. ૬, ૭

તસ્માદાદિત્યઃ યન્માસો દક્ષિણેનૈતિ પટુત્તરેણ ॥ તૈ. સં. ૬. ૫. ૩.

પશ્ચ વા કૃતવઃ સંવત્સરઃ । તૈ. વ્રા. ૨. ૭. ૧૦.

દ્વાદશમાસાઃ પશ્ચર્તવો દેમન્ત શિશિરયોઃ સમાસેન । યે. વ્રા. ૧. ૧.

કૃતુમિદં સંવત્સરઃ શક્નોતિ સ્થાલુન્ । શ. વ્રા. ૬. ૭. ૧. ૧૮.

મધુશ્ચ માધવશ્ચ વાસન્તિકાદૃત્ ૬. । તૈ. સં. ૪. ૪. ૧૧.

મધુશ્ચ માધવશ્ચ શુક્રશ્ચ શુચિશ્ચ નમસ્યધેપથોર્જશ્વસદશ્ચ સદસ્યશ્ચ તપશ્ચ તપસ્યશ્ચ ॥

તૈ. સં. ૧. ૪. ૧૪.

ઉપયામ ગૃદીતોસિ મધવે....માધવાય....૬૦ વા. સં. ૭. ૩૦.

મધવે સ્વાદા માધવાય સ્વાદા ૬૦ વા. સં. ૨૨. ૩૧.

તસ્ય તે (સંવત્સરસ્ય) વસન્તઃ શિરઃ । મૌખ્યો દક્ષિણઃ પશ્ચઃ ॥

વર્ષાઃ પુષ્ટમ્ ॥ શરદુત્તરઃ પશ્ચ ॥ દેમન્તો મવ્યમ્ ॥ તૈ. વ્રા. ૩. ૧૦. ૪. ૧.

જ્ઞં વા ણ્તદેવાનાગદઃ ॥ ગસંવત્સરઃ ॥ તૈ. વ્રા. ૩. ૯. ૨૨.

દેવો-એટલે મેરુ-વાસીઓ. મેરુ એટલે પૃથ્વીના ઉત્તરધ્રુવ. અર્થે ૭ માસનો દિવસ અને ૭ માસની રાત મળીને એક વર્ષનો દિન થાય છે.

સ્મૃતિ, પુરાણ, જ્યોતિષના સિદ્ધાન્તગ્રન્થો વગેરેમાંથી પ્રમાણો વિસ્તારબધી આપ્યાં નથી. ભારતીય જ્યોતિષનો ઉગમ વેદકાળ છે. આ ઉગમ વખતે તેનું જે સ્વરૂપ વૈદિક ઋષિઓએ કલ્પ્યું હતું તેને જ આપણે અનુસરીએ તો સાચા એટલે ઋતુચક્રતુલ્ય વર્ષ અને આ વર્ષની સાથે મેજ રાખે તેવી અધિકમાસ ઉમેરવાની વ્યવસ્થા અર્થાત્ ઋતુચક્રાનુસારી મહિના રાખવા જોઈએ. બધું ગણિત વેદસાક્ષિક એટલે પ્રત્યક્ષ આકાશ સાથે મળી રહેનારું હોતું જોઈએ એ કહેવાની તો જરૂર જ નથી.

શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં ગ્રન્થકોટિભિઃ ।

ઋતુચક્રસમં વર્ષં ગણિતં વેદસાક્ષિકમ્ ॥

હરિહર પ્રા. ભટ્ટ

સ્વૈરવિહાર

તમે કોઈ દિવસ નવદૂંડી રમ્યા છો ?

જે માણસો સામસામા બેસી નવ નવ કાંકરીથી તે રમત રમે છે. નવદૂંડી, ચારદૂંડી, વાઘબકરી, વગેરે રમતો શેત્રંજની જાતની છે, અને વિદ્યાર્થીઓ—મેં તો ધરડાઓને પણ બહુ જ રસથી નવદૂંડી રમતા લાગ્યા છે અને તેમાં પુષ્કળ કૌશલને અવકાશ છે—તે રમી શકે. ધરમાં બેસીને રમવાની રમત તરીકે અંગ્રેજી ક્રિકેટ કે હાલ્માથી તે ઓછી રસવાળી નથી. પણ આપણે એ રમતો વીસારતા જઈએ છીએ. આ બંધી રમતોમાં હોય તો માત્ર એક જ દોષ છે. તે સિવાય તેના અનાદરનું કારણ સમજાતું નથી. એક ડોક્ટરે ડૂંગળાનાં ઘણાં જ વખાણ કરી છેવટે લખેલું કે ડૂંગળા લોકો નથી વાપરતા કારણ કે તેમાં એક દોષ છે. તે ગંધાય છે તે ? ના. ગંધની સાચી સુગંધ હોત તો તો આપણે જાતે અને આપણાં ઘરો વધારે સ્વચ્છ હોત. ખરો દોષ તે ડોક્ટરે એ જતાવ્યો છે કે ડૂંગળા સોંધી છે. જે રૂપિયે તોલો મળતી હોત તો ઉત્તમ દવા તરીકે બધા ચીમતો લઈ જાત. તેમ આપણી રમતો પણ આપણે છોડતા જઈએ છીએ તેનું એક જ કારણ છે, તે ઘણી જ સોંધી છે. એ જ કારણ હોય તો ભાઈ, કોઈ વેપારી તેને સારા બોર્ડ પર ચીતરી કાંકરીની જગ્યાએ લાકડાનાં મ્હોરાં બનાવી મોંઘી કરી આપે તો કેમ !

તમે જો નવદૂંડી રમ્યા હશે તો મારે જે વાત કહેવાની છે તે બરાબર સમજશે. અને નહિ રમ્યા હો તો ? તો શું ? તો પણ સમજશો પણ જરા ઓછું. હું મારી છબે તો એમ નથી જ કહેવાતો કે મારી વાત તમે નહિં સમજી શકો.

નવદૂંડીમાં એક જ સીધી લીટીમાં ત્રણ કાંકરી આવે તેને ભારત થયું કહે છે અને ભારત થાય એટલે સામા પક્ષની એક કાંકરી ઊપાડી લેવાનો હક મળે. એમ કરતાં સામાની

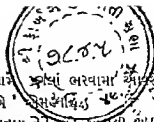
બધી કાંકરી લઈ લઈએ એટલે છત થાય. નવકૂંડીની ચાલમાં એક 'ઓડિયા'ની ચાલ આવે છે. એક કાંકરી ભરતમાં બેડી હોય ત્યાંથી ટેકીને બીજે બેસે એટલે પાંછું ત્યાં ભરત થાય, એમ થાય એટલે ચાલે ચાલે સામાની કાંકરી છતી શકાય. મૂળ શબ્દ કદાચ ઓડિયા ટંદુ હશે. ટંદુની માફક કાંકરી આમ ફૂટે તો પણ ભરત થાય, આમ ફૂટે તો પણ ભરત થાય. દરેક ચાલે કાંકરી છતાય: એ ચાલ મળી ગઈ એટલે છત થઈ જ સમજી.

વ્યવહારમાં કેટલાક માણસોને આવી ચાલખાજ આવડે છે. ઘણા વકીલોને આવી ચાલ આવડતી હોય છે. તેનો એક જ દાખલો: જો સાક્ષી ન હોય તો તો એમ જ કહેવાનું કે સાક્ષી નથી માટે કેસ સાબીત થતો નથી. જો સાક્ષી હોય તો એમ કહેવાનું કે ખરચાજ, તમે બરાબર તે જ વખતે ત્યાં ક્યાંથી આવ્યા? સાક્ષી થવા જ આવેલા કે શું? વગેરે વગેરે.

આપણી સરકારને આવી ઓડિયાખાજ સરસ આવડે છે. એક માત્ર બારડોલીમાં જ તેનાં અનેક દાખલા જરૂર. શ્રી વલ્લભભાઈએ એ ઓડિયાખાજ બરાબર બહાર પાડી છે. જો રૂયત દારમાં પૈસો બગાડતી હોય તો એમ કહેવાનું કે દારમાં પૈસો બગાડે છે તેના કરતાં સરકારી મહેસુલ વધારવું સાફ. જો દારમાં ન બગાડતી હોય તો કહેવાનું કે દારની પેદાશ ઘટી છે માટે બીજી વધારવી જોઈએ. જો રૂયતનાં ધર સારાં હોય તો રિયલિટી સારી છે માટે મહેસુલ વધારવું જોઈએ, જો ધર સાદાં અને નાનાં હોય તો રૂયત કરકસર કરનારી છે માટે મહેસુલ વધારવું. જો મહેસુલ ન ભરવાની ખાખતમાં લોકોમાં એકસંખી ન હોય, તો કહેવું કે આટલા ભરે છે તેમ બધા ભરી જશે, આ કશું ચાલવાનું નથી; જો એકસંખી હોય તો કહેવું કે લોકોને તો ભરવું છે પણ બહીકથી ભરતા નથી.

ખાવો ફૂટે એમ ચોક્કસ ફૂટે. સરકાર એમ કહ્યું કે લોકોને તો ભરવું છે પણ સામાજિક બહિષ્કારની બહીકથી નથી ભરતા, તો 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' કહે છે કે સામાજિક બહિષ્કારની બહીકથી લોકોએ બારડોલીમાં બળવો કર્યો છે, બારડોલીમાં બોલશેવિઝમ આવ્યું છે! અને આમાંથી જરૂર ખૂનરેજ થવાની છે. "ખૂનરેજ થશે"! પણ ભાઈ, શી રીતે થશે? બારડોલીવાળા તો ખૂનરેજ નથી જ કરતા અને નથી જ કરવાના. છતાં ખૂનરેજ થવાની જ હોય તો એમ જ કહેવો કે અમે અથવા સરકાર ખૂનરેજ કરીશું! પણ નહિ. 'ટાઈમ્સ' એમ માને છે કે ખૂનરેજ થશે એમ કહેવાથી તે કરવાનું કર્તવ્ય કે તેનું પાપ સરકારને (કદી લાગી શકતું હોય તો) લાગતું નથી. ખૂનરેજ કરીશું એમ કહે તો કર્મબાધ લાગે, પણ ખૂનરેજ થશે એમ કહે તો બસ, પાપમાંથી મુક્ત! આપણા ચાલમાં કહ્યું છે કે એક શબ્દ બરાબર સમજાય અને તેનો બરાબર પ્રયોગ થાય તો તે સ્વર્ગલોકમાં કામદૂધાગયનું ફળ આપે. સરકાર પણ એમ માને છે કે લાપામાં શક્યબેદ વાપરવાથી ન્યાય અને અન્યાય બન્ને ગાયો મધાકામ ફળ આપે છે.

સરકાર એટલા માટે કાયદામાં પણ શક્યબેદ વાપરે છે: "મહેસુલ ન ભરે તેનો માત્ર જન્મ દરવામાં આવશે, તેની જમીન ખાલસા કરવાને પાત્ર થશે." વગેરે વગેરે. ભાઈ, શીકું કહેવો કે "અમે જન્મ કરીશું" "અમે ખાલસા કરીશું." પણ ના, એ તો શક્યબેદ જ વાપરવાના. આપણી આખી લાપા આ રીતે સરકારે બગાડી નાંખી છે. આપણે કદી આવી રીતે શક્યબેદ આટલો બધો વાપરતા નહિ. 'નોટરીમાં રાખવામાં આવે છે,'

તમારો પગાર કમી કરવામાં આવે છે, ' તમારી સામે જોવાં બરવાનાં આવી શકે નથી હોય ત્યાં આવે છે અને 'યશો' કયાંય 'કરીએ છીએ' નથી કરીએ છીએ. આપણા શાસ્ત્રકારોએ નક્કામી નૈષ્કર્મ્ય કેમ જોગવાય તેને માટે આટલી બધી ગાથો રચી કહી. કર્મથી અલિપ્ત રહેવાને સહેલો ઉપાય એ જ કે જે કરવું હોય તેના પહેલાં કાયદો ઘડવો, અને પછી તે કાયદા પ્રમાણે કરવું. પહેલા કાયદો ઘડો કે જમીન બધી સરકારની છે, અને પછી તે કાયદા પ્રમાણે કાંઈની જમીન લઈ લ્યો તો જમીન લઈ લેવાનું પાપ ન લાગે.

એક મીયાંભાઈ જગલમાં નાગી તરવાર ખોરીને બગરમાં આવતા હતા. રસ્તામાં એક આવનારને તરવાર જરા વાગી હતો એટલે તેણે મીયાંભાઈને કહ્યું કે ભાઈ વાગે છે. મીયાંભાઈ કહે: "સોલા દેખતા નહિ હે! તરવાર અધી હે, તુ બી અંધા હે?" સરકાર પૂછે કહે છે: "કાયદા પ્રમાણે આવતા તમને નુકસાન થાય તેમાં અમે શું કરીએ? કા હાથે કરીને કાયદામાં આવે? કાયદો આપણો છે, તમે પણ આપણા છો?" અંધારામાં આ ભેંસોની આમડી ઉતરી જ્યાં જેરી થઈ, પગમાં કીડા પડ્યા, તે બધામાં સરકારને કશું પાપ લાગવાનું નથી. પાપ બધું લોકોને પોતાને જ લાગવાનું. 'દાઈમ્સ આઈ ઇન્ડિયા' નો બગરખની કહે છે કે, આ સત્યાગ્રહ નથી, આ તો પ્રાણી ઉપરની ક્રૂરતા છે, એટલે લોકોએ પ્રાણીઓ ઉપર આ બધી ક્રૂરતા કરી!

આપણામાં કહેવન છે કે હાથી જીવે લાખનો અને મુવે સવા લાખનો, તેમ મારા એક જોળીખીતા પોતાની બેરીને જીવતી પંદર હજારની ને મુવે વીસ હજારની ગણાવતા. હાથી મરતા કિંમત વધી ગણાય છે તેનું કારણ તો એ કે તેના હાડકાની કિંમત ત્યારે જ ઉપજી શકે, ત્યાં સુધી તો એને હાલતું ખવરાવવાનું ખરય થાય. પણ આ લાંબ બેરીની કિંમત જુદી જ રીતે ગણાવતા. તેઓ પંદર હજાર આપીને એક નાની બેરી પરણી લાવ્યા. ઘણીવાર બને છે તેમ બેરીને ક્ષારોગ થયો તેની દવામાં, દરદીને જેવા આવનારાની પરાણાગતમાં મળાને ચારેક હજાર થયા. અને મરી ગયા પછી ઉત્તરકિયાના એક હજાર થયા. એ રીતે બધા ખરચનો સરવાળો કરી બેરી મુવે વીસ હજારની એમને યદ્દ હતી. મારી ધડિયાળની કિંમત હું એ રીતે ગણાવું તો કયાંય ન્વય, મૂળ રૂ. ૧૬ ની લીધેલી, પછી સરતંગાં તેનાથી બદામ ફેંદી તેમાં સરત હાથો તેના રૂ. ૫) ખોણ અને ધડિયાળ ફરી મુદારવી પડી તેના રૂ. ૫) અને તે પછી વારંવાર જગડી તે બધાના રૂપિયા ગણું તો ઘણું થઈ ન્વય. એ રીતે ધડિયાળ ન્યારે તદ્દન નકામી થઈ જશે ત્યારે સોએકની થઈ જશે.

આ સરકાર એ રીતે જ આપણને કિંમતી સેવા આપે છે. કિંમતી એટલે જેની ભારેમાં ભારે કિંમત ખરચી હોય. તેવી જગતભરમાં આટલી કિંમતી સરકાર કોઈ નથી. તેની નોકરશાહીનું ખરચ આખી દુનિયામાં સૌથી ભારે છે. ઘણીવાર લોકો પૂછે છે કે એક દેશી કરતા એક અંગ્રેજની મેલા કદ રીતે વધારે કિંમતી છે. પણ એ સવાજ જ ન લેઈએ. દેશી કરતા અંગ્રેજને પાંચ ગણો પગાર મળે છે, દેશી સિપાઈ કરતાં અંગ્રેજને અનેક ઘણો પગાર મળે છે, અને આ ખરચ જાણે ઓછું હોય તેમ પાછું કમિશનો બેસાડી

બધી કાકરી લઈ લઈએ એટલે છત થાય નવકૂકીની ચાલમા એક 'ઓડિયા'ની ચાલ આવે છે. એક કાકરી ભગતમા બેગી હોય ત્યાંથી દેકીને બીજો બેસે એટલે પાછું ત્યા ભગત થાય, એમ થાય એટલે ચાલે ચાલે સામાની કાકરી છતી શકાય મૂળ શબ્દ કદાચ ઓડિયો ટુંદુ હશે ટુંદુની માફક કાકરી આમ કૂદે તો પણ ભરત થાય, આમ કૂદે તો પણ ભરત થાય દરેક ચાલે કાકરી છતાય એ ચાલ મળી ગઈ એટલે છત થઈ જ સમજી

વ્યવહારમા કેટલાક માણસોને આવી ચાલખાજ આવડે છે. ધણા વકીલોને આવી ચાલ આવડતી હોય છે. તેનો એક જ દાખલો. જો સાક્ષી ન હોય તો તો એમ જ કહેવાનું કે સાક્ષી નથી માટે કેસ સાબીત થતો નથી. જો સાક્ષી હોય તો એમ કહેવાનું કે ખરેખર, તમે ખરાબર તે જ વખતે ત્યા ક્યાંથી આવ્યા? સાક્ષી થવા જ આવેલા કે શું? વગેરે વગેરે

આપણી સરકારને આવી ઓડિયાખાજ સરસ આવડે છે. એક માત્ર ખારડેલીમા જ તેના અનેક દાખલા જડશે શ્રી વલ્લભભાઈએ એ ઓડિયાખાજ ખરાબર બહાર પાડી છે જો રૈયત દારૂમા પૈસો બગાડતી હોય તો એમ કહેવાનું કે દારૂમા પૈસો બગાડે છે તેના કરતા સરકારી મહેસુલ વધારવું સાચું જો દારૂમા ન બગાડતી હોય તો કહેવાનું કે દારૂની પેદાશ ઘટી છે માટે બીજી વધારવી જોઈએ જો રૈયતના ઘર સાગ હોય તો રિયતિ સારી છે માટે મહેસુલ વધારવું જોઈએ, જો ઘર સાદા અને નાના હોય તો રૈયત કમકસર કરનારી છે માટે મહેસુલ વધારવું જોઈએ મહેસુલ ન ભગવાની ખાખતમા લોકોમા એકસંપી ન હોય, તો કહેવું કે આટલા ભરે છે તેમ બધા ભરી જશે, આ કશું ચાલવાનું નથી, જો

‘તમારો પગાર કમી કરનામા આવે છે,’ ‘તમારી સાઝેરણ થાય તો તેને માટે આપો હોય ત્યા આવે છે અને ‘યરો.’ કયામ ‘કરીએ છીએ એકાદ અપહરણ થાય તો તેને આપણા શાસ્ત્રકારોએ નક્કામી નૈઋત્ય કેમ જોશું જરૂર ન પડે.’

ફેડ કરી કર્મથી અલિપ્ત ગ્રહેવાને મહેલો ઉપાધ x

કાયદો ઘડવો, અને પછી તે કાયદા પ્રમાણે શો વારતા છે એક માછીમારે નદીમા માછતા ગરતી છે, અને પછી તે કાયદા પ્રમાણે કે ખેંચાઈ આવ્યો સીસાનો ખૂચ ઉઘાડતા તેમાથી પાપ ન લાગે

ના માછીમારને ખાધ જવા ધર્યો માછીમારે કહ્યું કે

એક મીયાભાઈ જગનમા ના જિને કહ્યું કે તેને ખાટવીમા પૂરીને નાખ્યો ત્યારે એક ચાનનારને તરનાર જરા વાચી, કે જે માણસ તેને પહેલા હજાર વરસમા કાઢે તેને મીયાભાઈ કહે “મોલા દેખત એ ન કાઢવો પછી તેણે એવો સકલ્પ કર્યો કે જે બીજા પુણ્ય કહે છે “કાયદા પ્રમુદ રાજ્ય આપુ તોય કોષ્ટએ ન કાઢવો છોરો એવો નિશ્ચય કરીને કાયદામાં આને ખાઈશ

આ ભેંસોની ચામડી મિજબુ જોધએ બારડોલી જે ન્યાય માગે છે તે સરકાર અત્યારે કથુ પાપ લાગવાનું મન વધરો અને રૈયતનો પ્રેમ વધશે પણ અમુક વખતે રૈયત ખરપત્રી કરે છે વિશ્વાસ ખોલ દેશે પછી સરકારને આથી વધારે આપવું પડશે અને મોકાએ પ્રાણીએ ગણુ નહિ રહે

હરિવાલભાઈએ એટલા માટે તો હવે રાજનામુ આપનાનું બંધ નહિ

આપણે કે ?

‘એક ઓગળ x x x

‘હાથી મરતા’ સમાધાનીનું કહેણ મોકલ્યું છે તમે નવી આકણી પ્રમાણેનું મહેસુલ બારી ઉપજ શેકે, તેના જમીન આપો અને અમે મહેસુલ આકણીની તપાસ કરવા એક અમારો કિમત ભુ’નીમીએ

ધણીવાર મારા મોમા આગળી નાખ અને હું તારી આખમા આગળી નાખુ સરખે સરખુ

લો કચર્યા

[આ માસિકના વાચકને અને ગુજરાતના જીવનમાં રમ લેનાર સ્ત્રી પુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના રચનના લોકજીવનની સમગ્ર માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે એમથી તત્કાવાચ અને ચોક્કસ લાગે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપના પ્રયત્ન કરીશું]

બારડોલીનો પત્ર

આ સાથે અહીંયાની થોડીક પત્રિકાઓ તથા ખજરપત્રો મોકલુ છું તે ઉપરથી તમે નોંધ લઇ શકશો. લડત વિશે અત્યારથી કંઇ કહી નાખવું તે જોખમ ભરેલું છે, કારણ તે લડતની ખરેખરી આકલ્પી તો વર્ષો પછી આપણી સ્વતંત્રતાનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે જ થશે અત્યારે જ કહીએ તે કદાચ ખોટું પણ પડે, પણ ભવિષ્યમાં ખોટા પડીશું એવી બીકથી અત્યારે આપણે વિચારતા તો ઓછા જ બધું થઇ જવાનાં.

લડત વિશે છાપાઓમાં બધી જ ખજરો આવી જાય છે એટલે એ વિગતો અહીં ફરીથી કહેતો નથી. બારડોલીની લડત અથવા તેજારીની પાછળ લોકોમાં જે ઉત્સાહ અને આવેગ આવેલા છે તેની મનોદશાનો ખ્યાલ આપવા લખુ છે.

હું અહીં ગામડામાં ફરતો હતા ત્યારે એક બાઇએ મને કહ્યું કે ગયે વરસે તમારે ત્યા—એટલે ગમદાવાડ અને ખેડા જિલ્લામાં કુદરતનો કોપ થયો હતો, અને આ વખતે અમારે ત્યા સરકારે કોપ કર્યો છે સંકટ નિવારણ વખતે મને માતર તાલુકાના ૨૨ ગામો સોંપેલા હતા રેલ સંકટ વખતે ગુજરાતે કોપ નવો જ જન્મ લીધો હોય એમ આપણને બધાને લાગતુ હતું. આ વખતે આવુ જ નવું જીવન બારડોલીના લોકોમાં આપણે જોઇએ છીએ રેલ વખતે પણ લોકોએ એકબીજાને ભારે મદદ કરેલી અને બહાદુર કામ કર્યા હતા, આ વખતે બારડોલીમાં આપણે શૌર્ય અને સહન કરવા અથાગ શક્તિ જોઈએ છીએ રેલસંકટ અને બારડોલીનો સત્યાગ્રહ એ બે વચ્ચે મને એક સામ્ય લાગે છે, અને બીજી રીતે અસુક મૌલિક મેદ પણ જણાય છે મારે જે કહેવું છે તે સ્પષ્ટ કરવા હું પહેલા થોડા દાખલા લઈશ.

અતિશય દુઃખથી ઘેરાએલા માણસમાં બહાદુરીનો ગુણ જવલે જ જોવામાં આવે છે. વ્યક્તિઓના જીવનમાં આ સત્ય ઘણુંખરું સાચું પડે, પણ સમાજનું કે સમૂહનું જીવન વ્યક્તિઓના જીવન કરતા કાંઈ ભૂંદા જ પ્રકારનું હોય છે, અને એથી લોઈ મોકલેએ બંગાળીઓ વિશે એમ કહ્યું હતું કે એમની (બંગાળીઓની) નામદાંઢમાંથી જ એક જાતનું શૌર્ય પેદા થાય છે આખા સમૂહ ઉપર જ્યારે એક આક્રમ આવી પડે છે ત્યારે એની આક્રમમાં રહેવા ૩૫ નીકળી જાય છે અને લોકો આપોઆપ એકબીજાને મદદ કરવા માડે છે. સુખ અને દુઃખ એ જીવનને સ્થિતિઓ સાપેક્ષ છે, એકનું સુખ તે બીજાનું દુઃખ કહેવાય, એટલે કે ન્યાય ઉત્થના, સરસાઇ, દરીદ્રાઇ હોતા નથી ત્યા ઇર્ષ્યા કે સુખદુઃખની લાગણી હોવી અસંકય છે.

રેલ પડી હતું છટે દિવસે ગામડામાં જઈ પહોંચ્યો હતો ત્યાં જઈ જોતાં લોકો કેાઈ લયકર મંદવાડમાંથી કે મોતની ઘાતમાંથી બચી ગયા હોય એમ તેમના મોં પરથી મને લાગ્યું કેાઈ વાર ત્યારે આપણને મખત વાગે છે ત્યારે તે લાગમા આપણી લાગણી બહુ મારી જાય છે, તેવી જ રીતે પાણીની રેન પડી ને આક્રમણ પૂર લોકો પરથી પસાર થઈ ગયા તેણે લોકોની માનનીયતાનું નુકસાન કર્યું એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીએ ઉપરના સ્થામિત્વને લઈને સાધારણ લોકોમાં ને મમત કે પોતાની જાતનું અભિમાન વમેલ હોય છે, તે પણ ધોવાઈ ગયા એવી આક્રમણ લોકો એન્જીનને મદદ કરે એમાં વ્ધાય નવાન પણ નથી તમે કહેશો કે હું લોકોમાં ને નિસ્વાર્થ શુદ્ધિ કે મદદ કરવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તેના તરફ cynically (અગ્રહાથી) જોઉં છું, પણ એમ નથી

સાધારણ રીતે માણસ પોતાનું જીવન ગણતરીની કક્ષા ઉપર ગણે છે એક ભાઈ એમ માને છે કે એમણે એમની દીકરીના દીકરા માટે શ હજાર રૂપિયા મૂકી જવા જ જોઈએ, બીજા એક ભાઈએ એમ કહેલું કે 'મારે—આટના છોકરા કે તેમાં—ને ટાઇફોઇડ થયો ત્યારે તેના ઉપર મેં શ ૧૦૦૦) ખચવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો' કેનાએક વાણિયાએ કે પાનીદારે આ ગણતરી કે ગણિતની કક્ષા ઉપર જ પોતાનું આખું જીવન ગણે છે, અને પત્ની મરણ પધારીએ હોય ત્યારે હડે પેટે—તે મરી જાય ત્યાંપછી ૫-૭ કન્યાઓમાંથી કેને પરણવું તેના ગણિતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે આવી દૃષ્ટિથી માણસમાં કેાઈ પણ ઉચ્ચ ભાવો કેળવાઈ શકતા નથી, અને ને કેાઈ પરિસ્થિતિ આ દૃષ્ટિનો નાશ કરે છે તે માણસમાં નના શુભો લાવે છે ગણતરીની દૃષ્ટિ લયતી છે, અને તેનાથી ઉતરી દૃષ્ટિ નિર્ભયતાની છે, અને તેને જ કશું હતું ને કે નિર્ભયતા એ મર્વ સદૃશ્યોનો પાયો છે, નિર્ભયતા જ જીવન છે?

વાઢ, ગણતરીની કક્ષા પરથી નિર્ભયતાની કક્ષા ઉપર જ્યારે મનુષ્ય જાય ત્યારે એનો વિકાસ ખરતા તારાના પ્રકાશ સમો ઉજ્જ્વલ અને આકર્ષક હોય છે ખરતા તારાની ઉપમા મને અચાનક આની માટે લીધી છે માફી તે ઉપમા કેં સુધી મનુષ્યના આવા વિકાસને લગાડી એમ હું કહેતો નથી પણ રેન મકટ વખતે ને માણસોએ બહુ દુખ વેઠ્યું, બહુ સહ્યું બહુ મદ કરી, નિર્ભયતા દેખાડી, તેમને જ્યારે જ માત દિવસ પડી નજરોનજર એમની ણિનગણતરીની—નિર્ભયતાની કક્ષા ઉપરથી પાછા ગણતરીની કક્ષા ઉપર ઉતરતા મેં જોયા ત્યારે એ દેખાવ મારાથી સહો ગયો નહિ મારાથી મનમાં ઓનાઈ જવાયું

Oh ! what a fall was there my countrymen !

ને લોકોએ ઢેઢેને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો હતો તેમણે તેમને દાખી કાઢ્યા જેણે કેાઈ બીજાની ભેંસ કે પારી ખચાવી હતી તેણે તેના પર પોતાની માનીકીનો હક જમાવ્યો એક ભાઈના ચોપડા તણાએના તે મીઠા ગામના એક માણસે પાણીમાંથી પકડ્યા, અને મહેનત કરી સૂકવ્યા, તે માટે ગોળી રકમ માગી, ને ગામના ચોપડા હતા તે જ ગામે આ બીજા ગામને પાણીના પૂગમાં તરતા તરતા ગોળીમાં મૂકી રોટના પહોંચાડેના છતાં આવી માગણી કરવામાં આવી હતી ' ' (ચોપડા ડામરીથી તણાતા ગોવિંદપુરા ગએના)

રેલને લઈને શુભરાતના જીવનમાંથી ગણતરી બૂસાઈ ગઈ હતી, અને એમાં કુરતી આક્રમણકાર બની જાય તેની આરકાનીના વેડેમાંથી પણ આજે ગણતરી અને ગણિત બૂસાઈ ગયા છે, પણ આ કેાઈ બાબત કારણને લઈને નહિ પરંતુ તેમણે પોતે કરેના નિશ્ચયને

આભારી છે. શુભાગી અને સ્વતંત્રતા એ બે વસ્તુઓ તફાવતનો અર્થ પણ આ જ છે. આપણા જાતિથી જડાએલા સમાજમાં લોકો વખત બદલાય તેમ બદલાય છે; પણ પુરુષાર્થ કરી આપણે પોતે સમાજને બદલવો છે એમ કહી કોઇ ભાગ્યે જ પ્રયત્ન કરે છે. જે બહાદુરી, જે સ્વાધીનતા, જે નવું જીવન રેલસંકટ વખતે ગુજરાતને ફરજિયાત દેખાડ્યું પડ્યું હતું તે તમામ શુભો આજે ગુજરાતે-બારડોલીએ-સ્વયંભૂ રીતે પ્રકાશિત કર્યા છે.

મનુષ્યજીવનમાં માત્ર તર્ક કે શુદ્ધિ જ સદાસર્વદા ઉપયોગી થઇ પડતાં નથી. પ્રો. કેમ્બે જે 'જર્મની અને ઇંગ્લાંડ' એ નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે લડાઇને વખતે આખી પ્રજામાં અમુક નવું બળ આવે છે, તે બળ શુદ્ધિથી પર છે, અને સાધારણ જીવનની તમામ ગણતરીને જૂરી પાડે છે. બાઇબલમાં કહ્યું છે તેમ માણસ કંઈ માત્ર રોડી ખાઇને જીવતો નથી; મનુષ્ય જીવનમાં એવાં પણ બળ હોય છે કે જે તેને ગણતરીની ભૂમિકાથી ઊંચે લઈ જાય. પણ મનુષ્યના ખરા વિદ્યાસની આંકણી નિર્ભયતાનું ઊર્ધ્વગામી મોઝું પસાર થઇ જાય પછી જે જાણનાં પરિણામો નિષ્પન્ન થાય તેના ઉપર જ છે. અને બારડોલીની આ લડત પૂરી થાય ત્યારબાદ બારડોલીના લોકો પોતાનું જીવન કંઈ રીતે ધડે છે, તેના ઉપર આ લડતના ફાયદા કે ગેરફાયદાનો આધાર છે. અચારથી માત્ર કંપના દોડાવી તે વિશે હું કંઈ કહેવા માગતો નથી; 'ટાઇમ્સ'ના ખબરપત્રીએ ખાત્રસા જમીનમાં વાવેલો પાક તૈયાર થયે સ્ત્રીઓ લેવા જાય ત્યારે અહીં હાજર રહેવા ઇચ્છા દર્શાવેલી, પણ મારી ઇચ્છા તો જ્યારે આ લડત પૂરી થાય અને બધું શાંત પડે ત્યારે ફરીથી એનાં એ ગામમાં ફરવાની અને જોવાની છે.

અને 'ટાઇમ્સ'નો ખબરપત્રી યાદ આવ્યો એટલે આટલું ઉમેરું છું, કે તેણે 'ટાઇમ્સ'માં બારડોલી વિશે પોતાના લેખો આખી બારડોલી પર ઉપકાર કર્યો છે કારણ તે વાંચી બારડોલીનું "બોલશેવીઝમ" જેવા અહીં ઘણા લોકો-દક્ષિણીઓ-આવે છે. તેઓ ગામડાંમાં ફરી આવી લોકોમાં આવેલી જાગૃતિ અને એકતાનાં મુક્તકંઠે વખાણ કરે છે. જેટલો વખત અહીં જમી રહી તે દરમિયાન તેઓએ જે મુશ્કેલીઓ વેડી તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે; અને જેટલું સહન કરવું પડ્યું તેનાથી એમનામાં જે બળ આવ્યું તે નજરોનજર જેવા સિવાય સમગ્રય તેવું નથી. કોઇ પણ આફતમાંથી બચા ગયા પછી એ આફતનો કાળ સ્મૃતિમાં અતિશય ટુંકો લાગે છે, અને પાર ઉતરી ગયા હોઇએ એવા દુઃખનાં સ્મરણોમાં ઘણી વાર મુખ લાગે છે. અત્યારે બહારના માણસો બારડોલીની પ્રજાને જેવા આવે છે, ત્યારે તેમનાં મોં પર અવર્ણનીય હારથ છવાઇ રહે છે. માણસ કંઈ હરહંમેશ સ્વાધર્મની કક્ષા ઉપર જીવન ગાળતો નથી. અંગત સ્વાધર્મ કે તર્કશુદ્ધિની ઉપર જ્યારે માણસ જન્મ વસે છે ત્યારે એનામાં કોઈ દેવી શક્તિ ઉતરી આવેલી લાગે છે. સરકારના અ-ચાલે તથા પોતે સહેલાં દુઃખો વિશે જ્યારે તેઓ વાત કરે છે, ત્યારે લોકોમાં આ નવી ઉગેલી શક્તિનો આપણને ખ્યાલ આવે છે.

પણ બારડોલીની આખી પ્રજામાં શું આવી શક્તિ ઉગી છે ખરી? બોલશેવિક રશિયાના લશ્કર વિશે એમ કહેવાય છે કે માત્ર એ જ લશ્કરમાં સૈનિક પોતે શા માટે લડે છે તેનું જોને પૂરેપૂર્ણ ભાન છે. બારડોલીની પ્રજાને પણ ખબર છે કે તે શા માટે લડે છે. પોતાની લડતનાં કારણો સમજવા માટે કંઈ ખાસ લાગુતરની જરૂર નથી, ઉત્તરું હાલનું

ભલુતર આવી મમજાણુ વિરોધી નીવડે છે અને એથી જ અહોની અભણ સ્ત્રીઓ કે બાળકો પણ આ લડતનો મર્મ મમજો છે પણ આ સમજાણુ વ્યક્તિગત હશે કે સમૂહના માનસની છાપ વ્યક્તિ પર પડે તેને આભારી હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે કેનેત ડાઇનર્નું 'ધી પોઇઝન બેટ' નામનું પુસ્તક તમે વાંચ્યું છે આખી પૃથ્વી ઉપર જેરી વાયુનું એન્ ગોનુ ફરી વળે છે, અને નમામ છવનનો નાશ કરતું એ પાસે આવતું જાય છે ત્યારે પ્રો એવેન્જર પોતાના મિત્રો સાથે ચર્ચો કરતા કહે છે કે જ્યાં બધા જ મરતા હોય ત્યાં મૃત્યુનો ભય રહેતો નથી એનો કબ્જ બૂડો થઇ જાય છે સમાજનું માનમ પણ કંઈક આવું જ છે જે એક વિચાર આખા સમાજને મત્સરપ વાગે છે તે આપોઆપ બધાને માટે સત્પર થઇ પડે છે, અને જ્યાં આખી પ્રજા એક જ રીતે વિચાર કરતી હોય ત્યાં કોઇ બ્યમિત તેનો વિરોધ કરી શકતી નથી

આ ઉપરથી હું એમ કહેવા નથી માગતો કે અહીંના તમામ લોકો સાથે મહત્ત્વ કરે છે માટે એમણે કંઈ કર્યું જ નથી મહત્તા ઝાઝા માણસોમા આવવાથી મહત્તા મળી જતી નથી હું માન એટલું કહેવા માગુ છું કે એ દુષ્ટાપ્ત લાગતી મહત્તા પણ એકદમ આખા સમૂહમા આવી શકે છે દરેક હિંદવાસી જાણે છે, અને ઇતિહાસકાર સર જૈન સીક્ષીએ પણ કહ્યું છે કે જે દિનમ આખો હિંદ એક યજ્ઞ તે દિનમ આપણાથી એક મીનીટ પણ અહીં રહી શકાશે નહિ અત્યાગ સુધી આપણને જે સૂત્રા માન શ્રુદ્ધિગમ્ય જ રહ્યા છે તે સૂત્રો અહીં જીવતા મળ્યા આવે છે કલેસ્ટર આવે અને મોટગરાગો બારડોલીથી સરભોણ એનો સામાન લઈ જવા ના પાડે, કમીશ્વર આવે અને એક દુનળો પણ તેની સાથે વાત ન કરે ' ' અત્યારના જાતી અમલદારો કે ફાજદારો નજરેડેની માફક ચોવીએ કનાક થાણામા જ પડયા રહે, અને બહાર નીકળતા પણ શરમાય ' ' પણ આવા અસપ્ત્ય બનાવો નોધવાથી બારડોલીનું વાતાવરણ ખડ દરેક મુશ્કેલ છે અત્યાગ સુધી પ્રયત્ન કર્યા છતાં જે એકના નહોતી આવતી એ એકતા અહીં કયાથી ઉગી નીકળી એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અને માન શેક્સપીઅરની નીચીએ વા' આવે છે

"There's a divinity

" That shapes our ends rough hew them how we will "

અને આ જૂની અંગ્રેજ સરકારને આનું કશું જાન હોય એમ નાગતું નથી મને એક રીતે એમ પણ લાગે છે કે બ્રેટની વસ્તુઓથી સરકાર ડરે છે, તે તમામ ખતાવે તે પોતે જ લિલા કરશે ઉદાહરણ તરીકે અહીંથી ત્યારે જમીનાગાઓ ગમે તેની માનીકીની હોય છતાં હેમો ઉપાડી જવા માડ્યા ત્યારે ટેલિગ્રાફ લોકેશન એમ પણ નિયામ દરેલો કે ગામની બધી હેસોપર કોર્મની વ્યક્તિગત માનીકી નહિ, પણ કોઓપરેટીવ ડેરીની રહે અને તેમાંથી બધા માણસોને દૂધ પુ પાડવામા આવે । । ।

સમાજના માનસમાં કોઈ કોઈ જાણે અચૂક અચૂક વિચારો હોવા છતાં પણ સાત્યનું સ્વરૂપ કેવી રીતે પકડે છે એની મર્યાદા કંઈ હું બિનચા માગતો નથી. હું અહીં માન એના એક બે ૪ ૭ ૮ ૯ ૧૦ આપીશ થોડા વર્ષ પહેલાં ત્યારે મનીષરમની હીનચાન

અહીં આજુ હતી ત્યારે કેટલાંય કુટુંબો ‘વર્જેલ’ થઈ રહ્યાં, એટલે કે તેમણે દારૂ તાડી ને માંસ વળ્યાં-છોડ્યાં, તે વખતે એ ત્રિપુટી છોડવાનો એમને જે આદેશ મળ્યો તે જાણે માતા તરફથી મળતો હોય એવા સ્વરૂપે ઉતરી આવ્યો. માણસોને માતા આવતી, અને તેઓ કહેતા કે આ દુષ્ટ ત્રિપુટીનો ત્યાગ કરો. માણસનું મન એવું છે કે જે વિચારો પોતાની જાગતી સૃષ્ટિ સાથે બરોબર બંધ ન થે તે તેના મનના ઉડાણમાંથી ગમે તે સ્વરૂપે બહાર ઉગી નીકળે. રાનીપરજ લોકોને માતા આવતી તેથી જ રીતે અહીંના લોકો એક સમૂહને એકમ તરીકે ગણીને જ વિચાર કરે છે. બંનેમાં એક જાતનું “possession” જ છે; એટલે અહીંના સમાજની વિરુદ્ધ જે થાય તેનો સમાજ સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરે એ સ્વાભાવિક છે.

સામાજિક બહિષ્કારનો ખ્યાલ દૂર બેઠાં મેળવવો જરા મુશ્કેલ છે. અહીં એક ગામમાં હતું ગયો. ત્યાંના એક મોટા ખાતેદારના દીકરાએ તેની પોતાની જ જમીન પૂરતા મહેસુલના રૂપિયા તે સરકારી નોકર છે એટલે લયો અને તેના આખા કુટુંબનો ગામે બહિષ્કાર કર્યો. સગા ભત્રિજાને વૃદ્ધ ડોસાએ એક વાર પૂછ્યું: “ભાઈ શું બણે છે?”... પણ ૧૦-૧૨ વરસનો છોકરો આડું મોં કરી જવાબ આપ્યા સિવાય આજ્ઞા ગયો. નાતના નોતરામાંથી તેમનું કુટુંબ કપાય છે; અને ગાયકવાડીમાં કોઈના મરણ પછી એમની નાતમાં ખર્ચ થવાનું હશે અને નોતરાં પહેલેથી અપાધ ગયાં હશે તેથી એ કુટુંબને ન બોલાવવા ખાતર એ ખર્ચ જ આપું મુલતવી રહું!! મરણ પાછળ કરવાની નાત મુલતવી રહે તે પણ નવાઈની વાત છે ને!!*

આ સામાજિક બહિષ્કાર જ્ઞાતિ સંસ્થાદ્વારા થાય છે અને અહીંનાં કેટલાંએક ગામોમાં માત્ર પાટીદાર અને કુળજાઓ એવી બે જ પ્રકારની વસ્તી હોવાથી બહિષ્કારનો કાર્યક્રમ સર્જક રીતે પાર ઉતરે તેમાં નવાઈ નથી. પણ આથી જ્ઞાતિસંસ્થા જે થોડાં વર્ષોથી જરા શિથિલ જેવી થતી હતી, તેને પાછું થોડુંબણું બળ મળ્યું છે. એનામાં નવું જીવન આવ્યું હોય એમ લાગે છે. સરકાર લાગતી સરકારની પણ સામે થઈ શકાય એ સત્ય જેમ બારડોલીની લડતમાંથી નિબળ થયું છે તેમ જ સામાજિક બહિષ્કાર જેવું એક મોટું શસ્ત્ર પણ સમાજને હાથ લાગ્યું છે. આપણું કિત સાધવા બ્રિટિશ સરકારે એ એક શસ્ત્ર સિવાય બીજું એકે શસ્ત્ર આપણી પાસે રહેવા દીધું નથી, અને એ શસ્ત્ર શાન્તિના સમયમાં જ્ઞાતિ કેવી રીતે વાપરે છે તે જોવાનું છે. મેં જે ત્રણ ગામમાં સીધી રીતે પૂછી પણ જોયું કે બહિષ્કારનું શસ્ત્ર જ્ઞાતિ અન્યાયી રીતે તો નહિ વાપરે કે?—જ્ઞાતિમાં નવું જીવન આવ્યાથી વધારે અનિષ્ટ પરિણામો તો નહિ આવે કે?—તો યુવાન વર્ગ તરફથી એવો જવાબ મળ્યો કે જ્ઞાતિ સંસ્થા તરીકે તો આ લડતને અંગે જ સચેત થઈ છે, અને આ લડત પૂરી થયે પાછી પોતાના અચેતન સ્વરૂપમાં આવી પડશે!!!

* મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે એક સરકારી નોકરે જમીના કે એવા કામમાં બહુ ઉત્સાહ દેખાડ્યો, પછી કંઈ વજરું નહિ, બદલી થઈ, નામ વગેરેવાળું, અને હવે એમની પુત્રીને એમની નાતમાં કોઈ લેવા હા પાડ્યું નથી. આ વસ્તુ ખરી હોય કે ખોટી, પણ મને લાગે છે કે કદાચ એક દિવસ એવો પણ આવે કે સરકારી નોકરોની આખી નાત જ નુકસાન—અંદર અંદર પરણે, રાંદે—જેમ બીજી નાતમાં થાય છે તેમ, અને પ્રભુ ઉપર જીવમ કરે!!

હાલ ખારડોળીની પ્રજામાં જે એકતા અને જાગૃતિ છે એ આ લડત પૂરતી જ છે કે કેમ એ અત્યારે કહેવું મુશ્કેલ છે નિર્ભય માણુમ જ ગુણોને ખીનની શકે છે એમ ઉપર કહ્યું છે, પણ માણસ પોતાના જીવનના એના તો લાગ ॥ કરીને કંકડે કંકડે જીવન જીવે છે કે એક પ્રદેશમાંની નિર્ભયતા એને બીજા પ્રદેશમાં લઈ જતી નથી સરકાર જાન્યાય કરે, મારે, લશ્કર ઉતારે, જપ્તી કરે તો પણ આ પ્રજા મૂંઝે મોઢે પ્રાણ આપી પોતાની અડગ વૃત્તિ જાહેર કરે એમ માનું છું પણ આવી નિર્ભયતા બીજા પ્રદેશમાં દેખાડે તો ખારડોળીમાં કોઈ પણ રાજ્ય ટપી ન શકે એમ કહી શકાય, પણ કોઈ પણ રાજ્યની જરૂર પણ ન પડે ખારડોળીની પ્રજાની અત્યારની નીડરતા તે એક સમૂહની નીડરતા છે કોઈ યુદ્ધના પ્રસંગે આવી નીડરતા જરૂરની છે, પણ શાન્તિના સમયે વ્યક્તિગત નીડરતા કે નૈતિક નીડરતાની જરૂર છે સામુદાયિક બેઠામથલા ખારડોળીની પ્રજાએ કયો છે, પણ તેમાંથી થોડીક વ્યક્તિમાં પણ જે હઠભેરનું વ્યક્તિગત નૈતિક બળ આવે અને તેનો ઉપયોગ સરકાર સામે તેમ જ આપણા મમાજમાં જ્યાં જ્યાં સડો હોય ત્યાં ત્યાં તેનો જડ મૂળથી નાશ કરવામાં થાય, તો આ લડતના રથમાંથી પરિણામે મહુ સારા આવે મને તો લાગે છે કે આ સત્યાગ્રહની લડત પરી થશે પછી પણ નામ કરવાને માટે ખારડોળી જીતી જ રીતે મુદ્દો હોય જનશે ખારડોળીના પોતાના પ્રશ્નો ઘાઈ ઓછા નથી અને એ પ્રશ્નોનો નિકાલ આપણાની પદ્ધતિ અત્યાગ્રહ કરતા કષ્ટ જીવી યોજતી પડશે તેને માટે લોકોએ અને લોકનેતાઓએ જે આત્મશ્રદ્ધા ધૈર્ય વગેરે કેળવના પડશે તે જીવ જ હશે ડાં સુગન્તે સરભોણમાં આ કામ શરૂ કરી દીધું છે પરિસ્થિતિ અને જનમાનસની વિચક્ષણ રીતે એક આખના પલકારામાં સમજનાર શ્રીયુત વક્ષભભાઈએ આ લડત પૂરી થાય પછી ખારડોળીમાં જ રહેનારું જાહેર ક્યું છે તે આ દૃષ્ટિથી તો ન હોય ' જોગમદે સત્યાગ્રહ કયો તેથી ખેડા જિલ્લાને શ્રીયુત રવિસંદર જેના કાર્યકર્તા મળ્યા તો ખારડોળીને અને તે દ્વારા આખા ગુજરાતને શ્રીયુત વક્ષભભાઈ જેના કાર્યકર્તા મળે તે સમય નિર્માણ ગણાય

ખાલસદિની આપણા મન ઉપર જે અગણિત ધાપો પડે છે તેને મારી રીતે સક્રિય કરીને સજ્જેગાનુસાર આપણે પણ બદલાવુ એનું નામ જીદિ એમ કહીએ, તો આપણી પ્રજામાં હજી જીદિના દૃષ્ટિબિંદુનો બહુ થોડો વિકાસ થયો છે એમ કહીએ તો આને અવજનત અરેર સામેની આ લડત પ્રજાએ જીદિપૂર્વક શરૂ કરી છે પરંતુ જીવનનો પૂરેપૂરો સમન્વય થયેલો નથી હોતા તેથી એક પ્રદેશમાં જીદિનો ઉપયોગ કે નાથી બીજા પ્રદેશમાં પણ તેની તે જીદિનો ઉપયોગ કરવાનું માણુમને સ્વર્ણ નથી આપણો સમાજ જેમ ગામુક ગાતિઓમાં વહેંચાયેલો છે અને અસુક નાતનો માણુમ પગનાતના માણુમ સાથે કોઈ પણ જાતની સરખામણી નહિ હોય તેની જ રીતે અરકારની સાથેની આ લડતમાં લોકોએ જે જીદિ વાપરી છે તેનો ઉપયોગ કેળવણીમાં, આરોગ્યની માગતમાં કે ખેતીકામમાં થઈ શકે એ વિચાર હજી આ લોકોને આવ્યો નથી તમે કહેશો કે પ્રજામાં જીવન આવી રીતના છૂટા જનાયા બહુ કરવાથી, અને તે દ્વારા થતા જીદિના વિકાસથી જ આવે છે માટે પણ એ જ કહેવું છે સ્વરાજ મત્યા પછી પણ આપણે, જીદિની એ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પરોચના સતત પ્રયત્નો કરવા જ પડશે

દાખલા તરીકે એક ગામમાં શ્રી સુમન્તલાલએ એવી સૂચના કરી કે ખાતર માટે જે ખુદી જમીનમાં ઉકરડા કરવામાં આવે છે, તેના કરતાં છોખંધ ખાડા જે ભોંયમાં કંપી હોય, તો ઉકરડામાં સડો સારો થાય, ખાતરનાં ઉપયોગી તરવો જમીનમાં શોષાઈ ન જાય અને ખાતર તરીકેની તેની કિંમત વધે. હવે લોકો પોતે જાણે છે કે ખુદી જમીનમાં ઉકરડા નાંખવાથી કુવાનાં પાણી ખરાબ થાય છે અને તેનો તેમણે દાખલો પણ આપ્યો. તેમ છતાં આ સૂચના તેમણે ઉપાડી ન લીધી-એટલે કે કંઈક મુશ્કેલીઓ યતાવી.

આ લડત લોકોએ શા માટે ઉપાડી ? આ લડતનો સિદ્ધાન્ત તેઓ આટલી સહેલાઈથી શા માટે સમજી શક્યા ? સરકાર પ્રજાનાં ખીસાં ખાલી કરે છે એ ખાલી ન થાય એટલા માટે આદરેલી લડત પ્રજા સમજી જ શકે ? સરકાર પણ પોતાની જાદુ છોડતી નથી તે તેને પૈસા છોડવા ગમતા નથી એટલા માટે જ ને ? જો કોઈ બોલશૈયિક કે કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાન્તમાં માનનારો સામ્યવાદી અહીંની પરિસ્થિતિ વિશે ધૂંધળુ કરે તો તે એમ જ કહેશે કે, 'આર્થિક પરિસ્થિતિ જ લોકોના સામાજિક કે વ્યક્તિગત જીવનના સ્વરૂપનો (કે તેઓ જે ખંડ કરે તેના સ્વરૂપનો) નિશ્ચય કરે છે. અને ખારડોલીની લડત મૂળ આર્થિક છે-સરકારે વધારાનું મહેસુલ નાંખ્યું તે નહિ આપવા બાબતની છે.' આથી ઉમટું ખીને કોઈ આદર્શવાદી હોય તો તે એમ કહે કે 'પ્રજામાં જ્યારે નવજીવન આવે છે, ત્યારે આર્થિક, સામાજિક કે ગમે તે પરિસ્થિતિને અપનાવી લઈ, ગમે તે સંજોગો સાથે એકતા સાધી જીવન પોતે સ્વયંજૂ રીતે પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે.' આ જાને જાતની મનોવૃત્તિ લોકોમાં પણ વહેંચાએલી દેખાય છે. કેટલાએક પૂછે છે 'ભાઈ, આમાં સ્વરાજ્યની લડત તો આવતી નથી ને ?-માત્ર મહેસુલની જ છે ને ?'...કેટલાએક એમ પણ કહે કે 'આ લડત પૂરી થશે ત્યારપછી પણ ખારડોલીનો મરો છે, કારણ ભવિષ્યમાં જ્યારે સ્વરાજ્ય માટે સવિનયભંગની લડત ઉપાડવામાં આવશે, ત્યારે તેની સરખાત ખારડોલીમાં જ કરવામાં આવશે.' જ્યારે ખીબા કેટલાએક એમ કહે છે કે 'આ લડત જેમ લંગાય તેમ સારું; કારણ સરકારની સાથે આમેય લડવા ત્યારે હવે બધું પૂરું જ કરીએ.'

અહીંની સ્ત્રીઓ વિશે જાણમાં તમે મળું વાંચ્યું હશે. આ લડત પહેલાં એમને જે છૂટ મળતી તે કંઈ થોડી નહોતી. કાર્ધિયાવાડના જેવો અહીં લાજનો રિવાજ નથી. એક કુટુંબમાં ગયા હોઇએ તો દીકરી કોણ અને વડુ કોણ એ સામાન્ય રીતે પારખવું મુશ્કેલ થઈ પડે. સ્ત્રીઓ ઘણીખરી અલણ છે અને અલણ માણસોની મનની વૃત્તિ બાહ્યબિમુખ હોય છે તેથી જહારનાં આદેશોનો પડથો તેમના જીવનમાં કંઈ પણ વકીલવન પામ્યા વગર પડે છે. આથી અહીંના પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં ઉત્સાહ અને જોશ વધારે દેખાય છે. દિલમાં હજી ભણતર નથી, સ્ત્રીઓ પછાત છે, અંત્યજો બહુ છે વગેરે સ્વરાજ્ય નહિ આપવા માટે સરકાર જે જહાનાં કાઢે છે તે તદ્દન જુઠું છે. ચીન કંઈ આખું ભણેલું નથી. સ્વતંત્રતા એક સ્વતઃસિદ્ધ રિયલિટી છે, એને સિદ્ધ કરવા ખીજ કોઈ સરતો કે સંજોગોની જરૂર રહેતી નથી.

અહીંની રાનીપરજ કેમ પણ અલણ છે. આ સાથે વેડછીમાં જે રાનીપરજ આગ્રમ

છે તેના અહેવાલની એક પ્રત મોકલી છે તેમાના આદ્યમાં 'નવજીવન'મા જાહેર થયેલા છે આશ્રમમા મુખ્ય બે જણ કામ કરે છે એક ભાઈ શ્રી સુનીનાથ અને બીજા ભાઈ શ્રી ગોરધન-ભાઈ શ્રી સુનીનાથે આજથી પાંચ વર્ષ પહેલાં વેડી ગામમા એક રાત્રીપરજના ઝુપડામા ગતી પરજના એક ભાઈ માથે જ સહકુટુંબ રહેવા માંડ્યું એમના પાંચ વર્ષના સતત પ્રયાસ પછી હાલનો રાત્રીપરજ આશ્રમ હાલની સ્થિતિ પર આવ્યો છે ગતીપરજ કામમા પણ એક એટલી જાગ્રત ગણાતા એવા માન વિભાગો છે સૌથી ઉંચા (૧) ચોધરા પઠી (૨) ઢાળિયા (૩) દુબળા (૪) ગામીત (૫) નાથડા (૬) કુકણી (૭) વસાળા (૮) બીજા આપણા મમાજમા પોતાને ઉંચા સામીત કરવા માટેના જે મગ્ગ ઉપાય છે તે સર્વવિદ્યામા આવી ગયો છે જે કામથી પોતે ઉંચા છે એમ સાબીત કરવા માગતા હોય તેની માથે પાણુ નહિ-તેને જાને તો વધારામા અડધુ પણ નહિ આપણે દેવ-અમારને ન અડીએ, અને એ લોકો ભગીને ન અડે માટે તેઓ પણ તેનાથી ઉંચા ' ' આ રીતે જરાએક દષ્ટિકાણ બદલીને જો ભાગીઓ પોતે જ વિચાર કરશે તો તેમને સમજશે, કે તેઓની કામ સૌથી ઉંચા છે, અને એ સામીત કરના માટે હાથ કોઈ તેમને અડતા નથી એમ કહેવાય છે તેને બદલે તેમણે જ એમ કહેવું કે અમે કોઈને અડવાના નથી ગળું અમે અભાગ્યએ છીએ ' ' જાણ ગણાતી નાતોના કેટલાક સકુચિત વિચારો એવી રીતે દલકી ગણાતી કામોમા પણ હિતરી આવે છે દાખલા તરીકે રાત્રીપરજની કામમા છોકરા વીમ વન્સે પરણે છે અને છોકરી પદર વરસે, પણ આપણી ઉજળિયાત ગણાતી કામના સદવાસમા આનવાથી એમનામા કયાક બાળવણ પણ થાય છે સાધારણ રીતે માળાપ, ઉમ્મર થાય ત્યારે છોકરા કે છોકરી શોધી આવે છે, અને એમની સમિતિ પછી જ તેમના લગ્ન કરવામા આવે છે જો છોકરા અમુક છોકરી સાથે લગ્નમા જોડાવાની હા કહે, પણ છોકરી ના કહે તો તે સમઘ બાધવામા આવતો નથી, એમને કે છોકરોને પણ પોતાના જીવનસાથીની પસંદગી કરવાનો સંપૂર્ણ હક છે એમનામા મરણ પછી કંઈ અર્ચ કરવામા આવતું નથી, અને લગ્નમા છોકરીના બાપને પાંચ કે દસ અને છોકરાના બાપને પચાસ કે સો રૂપિયા થાય છે છુટાછેડા પણ સ્ત્રી કે પુરુષ બેમાથી ગમે તેની મરજીથી થઈ શકે છે, જો કે ખાસ કારણ સિવાય છુટાછેડા કરવામા આવતા નથી આ સ્વાભાવે અને સુધરેલા ગણાય અને આપણી ઉચ્ચ ગણાતી કામોમા તો કોણ જાણે ક્યારે દાખલ થશે ' માત્ર એમના જે ગુણો છે તે એમની અજાન દશા છતાં કે દગાને લઈને છે, એમનામાથી અજાન નીકળી જાય, અને જે ગુણો છે તે એમને એમ કાયમ રહે, તો પછી તે એમને કઈ કરવાપણું ન રહે.

એમના મહો જરા ગાળ છે જોના પરથી માનવશક્તિઓ બુદ્ધિના વિકાસનો ખ્યાલ આવે છે તે દાદી જગ અદર બેઠેલી હોય છે, તોપણ કેટલીક સ્ત્રીઓ સમગ્રમાણ આકૃતિશાળી, નમણી અને સુન્દર હોય છે એમના ઝુપડા એકબીજાથી ખેતર બે ખેતર દૂર હોય છે, અને ગતીપરજનું એક ગામ એટલે જણુ આ કે પાંચ માઈનમા વદંચાએના બાર કે પંચર ઝુપડા. એમના પ્રદેશનું પાણી હજી બારે ગણાય છે, કારણ ત્યાં પહેલાં ગાદ જંગલ જ હતું, અને સરેગમ વરસાદ લગભગ ૭૫ થી ૮૦ ઇંચ રહેતો તેથી વનસ્પતિના કોવાણુના પાણી જમીનમા ઉતરતા હાલ જંગલ એવા થતા માડ્યા છે, અને વરસાદ પણ એછો થતા માડ્યો છે અમુક સરેરાશ ઇંચ (૪૦ કે ૪૫) સુધી એછો થાય ત્યાં સુધી ગાળ

જ્ઞાનગોચરી

ટેલીવિઝન કે દૂરદર્શન

મિ. બેર્ડે નામના એક બ્રિટિશ સંશોધકની આ નવી જ શોધ છે. ૧૯૨૬ માં તેણે 'સોલો'ની નાની પ્રયોગશાળામાં એક ઓરડામાં રજાં રજાં બીજા ઓરડાનું દરય બતાવ્યું હતું. જે વરસ પછી લંડન અને ગ્લાસગોનાં ટેલીફોનનાં દોરડાં દ્વારા એક જગ્યાનું દરય બીજે બતાવ્યું હતું. તે પછી વાયરલેસ મારફત લંડન અને ન્યૂયૉર્ક વચ્ચે દૂરદર્શન કરાવ્યું હતું. થોડાં અઠવાડિયાં પહેલાં કિનારેથી ૧૫૦૦ માઈલ દૂર એક આગગોટમાં તેના વાયરલેસ કામદારે પોતાની વિવાહિતાને લંડનમાં જોઈ હતી. યુનાઈટેડ રોટેસે આ શોધમાંથી નવો ઉદ્યોગ કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. યુ. રોટેસ, કાનડા અને મેક્સિકોમાં દૂરદર્શનનાં મથકો થોડા સમયમાં સ્થપાશે. આ દૂરદર્શક યંત્રની મદદથી કોઈ પણ બનાવ બનતી વખતે જ જોઈ શકાશે.

આ શોધને અંગે બીજી પણ એક શોધ થઈ છે. મિ. બેર્ડે એવાં અદ્યત્ન કિરણો શોધી કાઢ્યાં છે જેનાથી અંધારામાં અને ધુમ્મસમાં પણ જોઈ શકાય છે. આનું નામ નૉક્ટોવિઝન કે નિશાદર્શન છે. બીજી શોધ ફોનોવિઝનની છે જેથી ફોનોગ્રાફ સાંભળતાં સાંભળતાં આપણે ગાનારને દેખી પણ શકીશું.

આ નવી શોધ સીનેમા, વાયરલેસ ટ્રાન્સમિશન, અને ગ્રામોફોન ત્રણેયને પાછળ મૂકી દેશે એમ જણાય છે.

સાધારણ માણસને આ ચંદ્ર ૨૫ પૌડની કિંમતે મળશે.

૧૪

પુનર્ચોપન

રશિયાના ડૉ. વૉરોનોફની આ વિવેચન શોધ છે. તેઓ જણાવે છે કે ઇન્ડિયામાં તેઓ લગાઈ પહેલાં હતા ત્યારે તેમણે આ વિષયમાં શોધખોળ શરૂ કરેલી. પ્રથમ તેમણે ગ્રાણીઓ ઉપર પ્રયોગો કરી જોયા અને તેથી ગ્રાણીની જીવાતી લંબાવીને સાતગણી કરી શકાય છે એમ તેમને માણસ પડ્યું. માણસ ૨૦ વરસે પુખ્ત ઉંમરનો થાય છે એટલે તેને ૧૪૦ વરસ જીવાતી શકાય એમ તે માને છે. તેમણે અત્યાર સુધીમાં ૧૦૦૦ માણસો ઉપર આ પ્રયોગ કર્યો છે.

પુરુષ ૪૦ અને ૬૫ વરસની વચ્ચે ધરડો થવા માંડે છે. તે વખતે આ ઑપરેશન કરવાનો સમય છે. પ્રયોગમાં જીવાત વાંદરાનો અંડ તેઓ માણસને લગાડી દે છે. સ્ત્રીને એક કરતાં વધારે ઑપરેશન પછી કાયદો થાય છે. પણ તેનામાં વધારે મોટા ફેરફારો થાય છે. તેના વાળ પણ સફેદ થાય છે અને શરીરની કરચલી એક પણ રહેતી નથી. પુરુષના વાળ કાળા થઈ શકતા નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં જીવનાં ગ્રાણીઓને નદિ મારવાનો કાયદો છે તેથી ઇંગ્લેન્ડના માણસોને ક્રાન્સમાં લઈ જઈને ડોક્ટરે ઑપરેશન કર્યું છે.

ડૉક્ટર વૅરિનોફ માને છે કે આ નવી શોધથી વાદરા વધુ જોષરો અને તેથી વાદરા ઉછેરવાનો નવો ધંધો શરૂ થશે, વાદરાની ઓવાદ પણ સુધરશે. ડૉક્ટરનો એવો પણ અનુભવ છે કે કમઅછલના બાળકો ઉપર આ પ્રયોગ કરવાથી તેમની ભુદ્ધિ સુધરે છે અને કેટલાક સ્વભાવથી ગુન્હો કરવાની ટેવવાળા માણસો પણ સુધરે એમ તેઓ માને છે.

જંતુશાસ્ત્રના નિજ્ઞાત ડૉ. એડવર્ડ બેંક માને છે કે આ પ્રયોગ માણસ જાતિને માટે ભયંકરમા ભયંકર છે. તેનાથી, માણસ જાત અત્યારે વાદરાથી ઉત્ક્રાન્તિ પામી માણસ થઇ છે તે પાછી વાદરા થશે. વાદરામા જે કૂરતા અને વિવિધલોભપતા * છે તે માણસમા સંક્રાન્ત થશે અને પેઢીએ પેઢીએ આ પ્રયોગ થતા તે વધતી જશે. આ વાદરાની કલમ * કરીને મેળવેલી શક્તિવાળા માણસો વધારે શારીરિક જળવાળા હોઇ તેમની જ પ્રગતિ વધારે થશે. આ બધાનો અંત કેવો આવશે ?

પણ ડૉ. વૅરિનોફ તે બધાની ના પાડે છે. વાદરાની કલમથી વાદરાના બીજા ગુણો આવશે એમ તેઓ માનતા નથી.

ડૉ. વૅરિનોફ ઇ. સ. ૨૦૦૦મા વરસમા પોતે પોતાના પ્રયોગનો સંપૂર્ણ ફેલાવો જોવા જીવતા રહેવાની ઉમેદ રાખે છે. આપણું સાચું જીવનનું પ્રયોજન શું છે તે જાણવાને અચાગ અમ લે છે અને દેહથી મુક્ત થવા ઇચ્છે છે, ત્યારે પશ્ચિમના ડૉક્ટરો પ્રયોજનની જગ્યા પણ પચાત ન કરતા માત્ર જીવવાને-દેહને ટકાવી રાખવાને ભગીરથ પ્રયત્ન કરે છે.

એ ફિલસુફી જવા દઇએ. પણ આશરે ૧૯૧૦ મા ચિરંજીવ થવાની ઔપધિ પ્રાપ્ત થવાની અફવાઓ ચાલતી હતી ત્યારે ' રિવ્યુ ઓફ રિવ્યુઝ 'મા એક લેખ આવેલો હતો તે અત્યારે યાદ આવે છે. તે લેખમા લેખકે જણાવેલું હતું કે એવી ઔપધિ જાડી હોય તો તેના શોધનારે માણસ જાતના શ્રેયની ખાતર તે ઔપધિ કાઢને આપવી નહિ. તેની એક દલીલ અહીં નોંધવા જેવી છે. અત્યારે વ્યવહારની સર્વ વ્યવસ્થા માણસનું આયુધ્ય સો વરસનું છે તે ઉપર થયેલી છે. પચાસ સાઠ વરસે માણસ ધરડો થઇ પોતાની જગા છોડી બીજાને સ્થાન આપશે એવી સર્વવ્યાપી અપેક્ષા ઉપર વ્યવહાર રચાયો છે. આ નવી શોધથી આ વ્યવસ્થા એટલી બધી વીંચાઈ જશે કે પાંચી તેથી ખૂનરેજી પરસ્પર દ્વંદ્વ વગેરે વધશે. વાદરાના અણુઓ મંકાન્ત થવાથી માણસ વધારે હલકો થવાનો દગો તો થશે પણ માત્ર વ્યવહારની અસ્તેવ્યસ્તતાથી જ તે એવો થશે એમ અમને લાગે છે.

સોવિયટ સરકાર અને હુથિયારબંધી

ગયા યુરોપીય વિગ્રહ પછીથી આખીય જનના ચાતિ અને સુશ્રેદના પોકાર ચોમેરથી કરી રહી છે. દમણ જ થોડા વખત ઉપર જનના ઓવીસ રાષ્ટ્રો વિનાશાત્મક હથિયારી સામગ્રીને હળવી કરવા અને આખરે તેનો અંત લાવવા જીનોવામા ભેગા મળ્યા. અત્યાર સુધી રશિયા, લીગ ઓફ નેશન્સ કે એની બીજી કોઇ આતર રાષ્ટ્રીય સંસ્થામા નહોતું

* બર્નાર્ડ શોએ આ મબદમા મુકની કરી છે કે આ વાદરાની બંધનશી છે વાદરા માનસ કરતા વધારે કૂર અને વિવિધલોભ નથી. તેમણે ક્યાં પોતાના ચોપન માટે માણસ ઉપર કાપકૂપ કરી છે ?

* મૂળ રાબ્દ engrafment છે જાણી કલમ કરી બીજા જાતને લગાવીએ તેને માટે આ રાબ્દ વપરાય છે.

બળુ, અને તેનાં કારણો બધાં છે. હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે અને રશિયન સોવિયેટ પ્રતિનિધિ મંડળનો વડો મેક્સીમ લીટ્વીનોફ હથિયારી બળોનો ચાર વર્ષની અંદર અંત લાવવા અને યુરોપમાં શાંતિ પ્રસારવાના કેટલાક ઉપાયો જીનોવા ખાતે મળેલી કોન્ફરન્સ સમક્ષ મૂક્યા છે. મેક્સીમ લીટ્વીનોફનું ચોક્કસ માનવું છે કે 'જો બીજાં રાષ્ટ્રો વ્યક્તિગત રીતે પોતાના રાજ્યોમાં હથિયારી બળોનો ઘટાડો કરે તો રશિયા તેમ કરવા અસુસ તૈયાર રહેશે.' આ કથનને ટેકો આપવા ટર્કી અને જર્મની તૈયાર થયાં; પરંતુ અમેરિકા અને ઇંગ્લેંડે ઉગ્રતા નવાધીજ તેમાં ઉભા કર્યા અને જાણીતું કે મેક્સીમ-લીટ્વીનોફની સૂચનાઓ ખરા જીગરની નથી, માટે હમણાં અશક્યવત્ છે. ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે સને ૧૯૨૨ પછીના દસ વર્ષની અંતે ફક્ત બીજવાર સોવિયેટ સરકારને પોતે કરેલી સૂચનાઓના અચાલમાં ભોલવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે. મેક્સીમ લીટ્વીનોફ કહે છે:—

સોવિયેટ સરકારને લશ્કરી બળોની કે દરિયાઈ કબજાની જરૂર નથી, કારણકે અમે બીજાં રાષ્ટ્રો સાથે મૈત્રી સાધવા ઇચ્છીએ છીએ. અત્યાર સુધીની તેની કારકીર્દીમાં, સોવિયેટ સરકારે આંતર-રાષ્ટ્રીય જીવનમાં શાંતિ રચાવિત કરવાનું અને 'લડાઈ' જેવી અમાનુષી સંરચાને વિદ્યાર્જિત આપવાનું ઇચ્છ્યું છે. લીગ ઓફ નેશન્સથી સ્વતંત્ર રહીને, પોતાની સ્વયં સ્ફુર્ણને વશ થઈને સોવિયેટ સરકારે સને ૧૯૨૨ની જીનોવામાં મળેલી આંતર રાષ્ટ્રીય પરિષદમાં સક્રિય ભાગ લઈને હથિયારી બળોનો સાંપ્રતિક અંત લાવવાની કેટલીક સૂચનાઓ કરી હતી. તેની દશ વર્ષની કારકીર્દીમાં, સોવિયેટ સરકારે પોતાનાં કોઈ પણ ખોટાં રાષ્ટ્ર ઉપર હુમલો કર્યો નથી, તેમ કોઈની સાથે લડાઈ રાજગાવી નથી, તેમજ બીજાં રાષ્ટ્રોની માફક એવા કામમાં ભાગ લીધો નથી. સોવિયેટ સરકાર લીગથી સ્વતંત્ર રહીને પણ આ કમીશન સાથે સહકાર કરવા તૈયાર છે એ વસ્તુસ્થિતિ જ અમારી એકઠિલી અને પ્રજા બતાવી આપવા બસ છે. અને જાણ્યું છે કે હથિયારી બળોના સંબંધમાં જોઈએ તેના કરતાં વધુ ચર્ચા થઈ છે. સદરહુ કમીશનના સભ્યોને કહેવા હું હિંમત કરું છું કે લીગ ઓફ નેશન્સની સભાઓ અને કાર્યાલયો બેઠકોની ઉપરાંત ૩૭ બેઠકો કેવળ હથિયારીબળોને ઘટાડવાના પ્રશ્ન ઉપર જ લડાઈ છે, આથી ૧૪ કમીશનો ઉપર ૧૨૦ બેઠકો ભરીને ૧૧૧ ઠરાવો કરવામાં આવ્યા છે ! લીગ ઓફ નેશન્સના આટલા બધા કામ પછીથી પણ અમને કહેવું પડે છે કે હથિયારી બળોને ઘટાડવાના સંબંધમાં એકંકેય સાચું અને ચોક્કસ પગલું લેવામાં આવ્યું નથી ! સોવિયેટ સરકારે આવી જૂતના કામ માટે પોતાનું પ્રતિનિધિ મંડળ જીનોવા ખાતે મોકલ્યું નથી. જો બીજાં રાષ્ટ્રો ચોક્કસ ઠરાવ કરીને એક સામઠાં સૈનિક બળોનો નાશ કરવા તત્પર થાય તો, સોવિયેટ સરકાર તેવા બ્યેથને ખર લાવવા તૈયાર છે એમ હું જાહેર કરું છું.

અરે સુલેહ ! થી તારી નાલેશી !

માલુસ દીઠ કરના આંકડો

લડાઈ પહેલાંના અને લડાઈ પછીના માલુસદીઠ સરેરાશ પડતા કરના આંકડા પાલો-મેન્ટના કાગળોમાં મિ. ચર્ચિલ તરફથી બહાર પડ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

લડાઈ પછી ૧૯૨૬ માં	લડાઈ પહેલાં
દેશનું નામ	માલુસ દીઠ
ગ્રેટબ્રિટન	પૌ. ૧૫-૨-૮
ફ્રાન્સ	૮-૫-૧૦
જર્મની	૫-૬-૫
	પૌ. ૩-૧-૧૪
	૩-૭-૦
	૧-૧૦-૮

ઈટાલી	૩-૮-૮	૨-૨-૮
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૬-૧-૧૧	૧-૭-૧૧
કાનડા	૬-૧૯-૪	} હાથ છે તેથી ૩ ૩ ૩ હતા
ઑસ્ટ્રેલિયા	૯-૧-૬	
દક્ષિણ આફ્રિકા	૧૧-૧૭-૨	
ન્યૂ ઝીલેન્ડ	૧૪-૦-૮	

એટલિટનમાં કરે સૌથી વધારે વધેલો છે લગાઇ પહેલા કરતા પાં ૧૧-૧૧-૪ નો વધારો માણસ દીઠ થયેલો છે

અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ

કોઈ મિ જેમ્સ એક જિલિસે ૪ સ ૧ થી ૪ સ ૪૦૯૯ સુધીની તારીખો કયે વારે આવે તે એટલે કે ૧૫ લાખ તારીખો મોઢે કરી છે તેમની ઉંમર હાન ૩૬ વરસની છે આ કામ તેમણે વીસ વરસની ઉંમરથી શરૂ કર્યું હતું પહેલાં તો તેઓ ગણતરી કરીને જરામ હેતા પણ હવે તો એ બધું ચાલ જ થઈ ગયું છે તેઓ હાથ એક વેપારી પેઢીમાં નારકુન છે કોઈ પણ તારીખ પૂછતા તે દિવસનો વાર સપાટાથી તેઓ કહી આપે છે

અશોકનો શિલાલેખ

એશિયામાંથી એક અશોકનો શિલાલેખ મળ્યો આવ્યો છે તેના ઉપર કેટલેક છે કે “ આ બુદ્ધનું જન્મસ્થાન છે ” નેપાલમાંથી આ શિલાલેખ કોઈ રીતે અહીં આવી ચડેલો હશે એમ મનાય છે

રેલવેમાં કોમી પક્ષપાત

રેલવે ખાતામાં યુરોપિયનો અને એંગ્લો ઇન્ડિયનો તરફ પક્ષપાત હમેશા દર્શાવવામાં આવે છે તે જણીતું છે તે પક્ષપાત રેલવે તામેની નિશાળોમાં પણ દેખાય છે રેનવેની નિશાળોનો રિપોર્ટ કરવાનું કામ કેળવણી ખાતાના એક યુરોપિયનને સોંપેલું હતું તેનો રિપોર્ટ જાહેરમાં મૂકાયો નથી પણ અધ્યાક્ષાબ્દનું હાડરપત્ર તેના આકાશ આપે છે તે વિચારના જેવા છે

રિપોર્ટની શરૂઆતમાં પચાસેક વરસ ઉપરના એક સરકારી કરાનનો ઉલ્લેખ છે તેનો એવો અર્થ છે કે રેલવેની નોકરી કરતા યુરોપિયન અને એંગ્લો ઇન્ડિયન કામદારોના છોકરાઓને ગાર્ડ, ડાઇવરો અને ફિટરો કરવા માટે તેમને યોગ્ય શિશુ આપવું જોઈએ વળી તેમાં એવો પણ ઉલ્લેખ છે કે ધણીખરા હિંદુઓ જેમ કારકુન થવા ઇચ્છે છે તેમ આ છોકરાને કારકુનો ન થવા દેવા

કેળવણી જેવા ક્ષેત્રમાં પણ યુરોપિયનો અને એંગ્લો ઇન્ડિયનો તરફ કેટલો પક્ષપાત થાય છે તે ખતાવવા નીચેના આકાશ સરખાવી જોના બસ થશે

યુરોપિયનો અને એંગ્લો

હિંદીઓના

ઇન્ડિયનોના સખધમાં

સખધમાં

શાગીની સખ્યા

૯૫

૫૭

તે માટે રેનવે તરફથી થતું કુન અર્થ

૩,૬૦ લાખ

૧,૨૦ લાખ

રૂઢાણ શ્રી માટે ચત્રી મદદ	૨,૯૦ લાખ	૦,૧૯ લાખ
રેલવે સિવાયની શાળામાં જતાં		
બાળકોની સંખ્યા	૧૭૨૨	૬૧૬૯
તેમને મળતી મદદ	૬૨ હજાર	૪૫ હજાર
રકાવરશિષોનું કુલ ખર્ચ	૧૦,૦૦૦	૧,૮૦૦
ઝનસેશન વગેરે મળતા લાભની કિંમત	૩,૫૩ લાખ	૧,૮૫ લાખ
સીધી અને આડકતરી મળતી કુલ મદદ	૧૧,૫૩ લાખ	૩,૯૭ લાખ
પ્રાથમિક શાળામાં બાળકદીઠ ખર્ચ	૧૧૫	૧૯
માધ્યમિક „ „	૧૨૪	૨૭
હાઇસ્કૂલ „ „	૪૫૨	૫૩

મીઠું, સાણુ, સોડાનો બહિષ્કાર

‘ઇન્ડિયન નેશનલ હેરલ્ડ’માં શ્રી મણુકલાલ વજીવ એમ. એ, એલ એલ. બી., એફ. એસ. એસ. બ્રિટિશ મીઠું, સોડા અને સાણુના બૅપકૅટ માટે નીચેની દલીલો તથા આંકડા આપે છે.

હિંદમાં આ ત્રણ રાસાયનિક પદાર્થોની આયાત ૧૯૨૬-૨૭ માં નીચે મુજબ થઇ હતી.		
પદાર્થ	કુલ આયાત	તે પૈકી બ્રિટનમાંથી થયેલી આયાત
મીઠું	રૂ. ૧૨૬ લાખ	રૂ. ૧૪ લાખ
સોડા કૅપાઇન્ડ	૧૦૫ લાખ	૯૧ લાખ
ધોવાનો સાણુ	૯૯,૫ લાખ	૯૮ લાખ
ઢાવાનો સાણુ	૪૭ લાખ	૩૫ લાખ

હિંદને ઘણાં લાંબા દરિયા કિનારો છે. છતાં મીઠાના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવા કંઈ પ્રયત્ન નથી થયો તે અજબબ જોવા જેવું છે. આ સંબંધી આંકડા તો ફ્રાન્સેન્સ ખાતાના ખાનગી રિપોર્ટોમાં હશે તે આપણને મળી શકે નહિ. ખરી રીતે ઇંગ્લેન્ડનું મીઠું અહીં ખરે એટલા સારૂ અહીંના વેપાર તરફ સરકાર પ્વાન આપતી નથી. બીજી બાજુ મીઠાનો વેપાર એક ધોરણે કરવા દેશી રાજ્યોના મીઠાના ઉદ્યોગનો પણ નાશ કર્યો છે. ખંભાત શહેર બહારના મીઠાના નાશ પામેલા ક્યારા તેની સાક્ષી પૂરે છે. ખંભાતના મરહુમ નવાબ સાહેબની કારકીર્દીમાં, મીઠાને બદલે સોડા બનાવવાની યોજના તૈયાર થઈ હતી અને તે અમલમાં મૂકી શકાત કારણ કે ગ્યારામાં લરતીનું પાણી લઈ શકાત પણ હમેશની માફક ખટપટને લીધે એ યોજના કરનાર દિવાનને નીકળી જવું પડ્યું. કાઠિયાવાડનાં બીજાં રાજ્યોમાં પણ એની એ કહાણી મળી રહે.

૧૯૧૯-૨૦ માં હિંદમાં ૧૬૦૦ હજાર ટન મીઠું પકાવ્યું હતું. હિંદમાં ૬૨ વરસ સરેરાશ ૫૦૦ થી ૬૦૦ હજાર ટન મીઠું આયાત થાય છે. ઘણુંખરું પરદેશી મીઠું કલકત્તા ઉતરે છે અને ત્યાંથી ઉત્તર હિંદમાં વેચાય છે. મુંબઈથી કિનારાને રસ્તે કાઠિયાવાડનું મીઠું ઘણું ઓછું ત્યાં જાય છે. લડાઈ પહેલાં આયાત ચતા મીઠાના ૨૨ ટકા યુનાઇટેડ કિંગડમ-

માંથી આવતું તે અત્યારે ૧૦ ટકા આવે છે. વહેપારી ઉદ્યોગો અને આકાના ડિરેક્ટર જનરલે ૧૯૨૬-૨૭ ના હિંદના વહેપાર સંબંધી લખ્યું છે કે પરદેશી મીઠું મુખ્યત્વે બંગાળમાં અને તેથી ચોટી આસામમાં ખર્ચે છે, કારણ કે ત્યાંના લોકોને ગ્રીણું મીઠું ગમે છે. પણ ખારાધોડમાં પાકતા ગાંગડા મીઠું વાટીને કે ખાડીને ગ્રીણું કરી શકાય. આખા હિંદમાં કેટલું મીઠું પાકે છે તે તેણે જણાવ્યું નથી. ૧૯૨૬-૨૭ માં કુલ ૫,૪૨,૦૦૦ ટન પરદેશી મીઠું આયાત થયું હતું અને મુખ્યત્વે કિનારે કિનારે ઉપરના વરસમાં ૨૨,૦૦૦ ટન અને તેની આગલા વરસમાં ૧૨,૦૦૦ ટન મીઠું ખર્ચુ હતું.

પરદેશી આવતો મોડા લગભગ બધો યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી જ આવે છે. યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી ૯૧ લાખનો, કેન્યામાંથી ૩૩ લાખનો, જર્મનીમાંથી ૭ લાખનો સોડા આયાત થાય છે અને હિંદમાં તે ખનતો જ નથી.

સોડા નહિ ખનતો હોવાથી ધોવાનો સાણુ પણ આપણે ખનાવી શકતા નથી. સાણુની આયાત થનારાં સ્થળોની પાસેનાં સાણુ ખનાવવાનો દેશીઉદ્યોગ નાશ પામ્યો છે અને તેને લીધે આપણે લગભગ એક કરોડનો સાણુ પરદેશથી મંગાવીએ છીએ, જે લગભગ બધો યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી જ આવે છે. જો સોડા મોંઘો મળી શકે તો ધોવાનો સાણુ તો માણસો ઘેર પણ ખનાવી શકે. લોકોમાં ચોખ્ખા રહેવાની ટેવ જેમ જેમ વધારે પડતી જાય છે તેમ તેમ સાણુની વપરાશ વધે છે અને આપણા દેશમાં તેનો ઉદ્યોગ નહિ હોવાથી વધારે પૈસો પરદેશ ધસડાઈ જાય છે. ધોવાના અને ન્હાવાના સાણુના થોડાં કારખાના છે તે સ્થાનિક વપરાશ પૂરી પાડી શકે પણ સોડાની મોંઘાવટ અને રેલ્વેના પ્રતિકૂળ ભાડાને લીધે પરદેશી સાણુ સાથે દરીયાઈમાં ઉતરી શકે નહિ.

ન્હાવાનો સાણુ પણ પરદેશથી લાવવો પડે છે તેનું એ જ કારણ છે. આ બધા ઉદ્યોગો ખીલવવાને માટે સ્વરાજ્ય ઝટ મેળવવું જોઈએ, સ્વરાજ્યને માટે બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવો જોઈએ.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

પુલોહા અને બીજાં કાવ્યો:-કર્તા તથા પ્રકાશક: અમૃતલાલ ના. ભટ્ટ, ઉમરેલ. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

લખવાને અધીરા અને તે કરતાં પણ લખીને પ્રસિદ્ધ કરવાને અધીરા 'કવિચરણ-પ્રાર્થી' અનેક યુવાન લેખકોના આ જમાનામાં આ કાવ્યસંગ્રહ અને તેમના કર્તાનો પરિચય કરાવતાં અમને આનંદ થાય છે. આ લેખક આપણી સાહિત્યની દુનિયામાં હજી સુધી અમળ્યા છે પણ તેઓ સને ૧૮૯૯ થી કાવ્યો લખતા આવ્યા છે અને હજી સુધી તેમનું એક પણ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું અમારા જાણવામાં નથી. આ કાવ્યસંગ્રહમાં ૧૮૯૯ થી ૭-૩-૨૭ સુધીનાં ૪૭ કાવ્યો સંગ્રહિત છે. અમને ખાતરી છે કે કર્તા પહેલેથી કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરતા રહ્યા હોત તો અત્યારના ઘણા-ખરા કાવ્યલેખકો કરતાં વધારે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હોત. પણ તેમણે માત્ર શાન્તિમાં કાવ્યો લખવાનું જ પસંદ કર્યું છે. કોઈ કોઈ કાવ્યોની તારિખો જોતાં તેમનો લખવાનો વેગ પણ સારો જણાય છે અને આથી વધારે તેમણે લખ્યું હોય તો નવાઈ નહિ.

આ લગભગ ત્રીસ વરસના ગાળામાં તેમની કવિત્વ શક્તિ મંદ થઈ જણાતી નથી પણ કંઈકેય વધી છે અને વિવેક અને ભાવગંભીરતા તો સ્પષ્ટ રીતે વધ્યાં છે. તેમના છેલ્લા કાવ્યમાં (કાવ્યો સમયના ઉત્પત્તિ ક્રમે છપાવેલાં છે) એટલે સમયની દૃષ્ટિએ સૌથી પહેલા કાવ્યમાં

કહી મારા દોષથી રોયે ભરાયા,
વિસારે શું તાપ તપી સાસુભયા ?
દઈ રસ-બાગ હવે ન મનાયા ?
સખી ! આ વિરહ

આવી ચમત્કૃતિ વિનાની ઉક્તિઓ છે, 'સાસુભયા' જેવો રૂઢ જૂનો શબ્દ છે અને 'રસ-બાગ' જેવી સામાન્ય અને કંઈક નાટકી કલ્પના છે. પણ આવી પંક્તિઓ માત્ર તે એક કાવ્યમાં જ છે. પછી ઉત્તરોત્તર ભાવ ગંભીર થતો જાય છે. અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ કવિતા ખરેખર મનોહારી બને છે.

જો જો તરવતી અદિ શુભછત્રી
કેવી શાંત જળી જો અગ્નેશી ખડી ?
કેવી દીપતી હાર શુભાળ અલી ?
આવે રંગ-ભર્યા, પિટ રંગ-ભર્યા,

'રંગ-ભર્યા' શબ્દનો રજૂકાર જૂનાં કાવ્યોનો છે જ્યાં તે શબ્દ અહીં, તદ્દન ઉચિત છે અને આખા કાવ્યમાં કઠીએ કઠીએ આવી, સંગીતમાં ઝુલતી ઝુલતી એ પંક્તિ જણે હૃદયને પણ ભાવમાં ઝુકાવે છે.

હૂવા સુરંગે સમ્ભવ છે,
પણ સુરીસો મદ છે,
મતિ-ધીર-રશ્મિ તારલા
હમગમે, ચાઠે ચંદ છે.*

'ઉષા'નો ઉ શુરુ કરવો પડે છે તે અસુચિ-કર છે છતાં આ પંક્તિઓ, અને વિશેષ કરીને છેલ્લી એ પંક્તિઓ દુરાસાધ્ય દીકાકારને પણ આનંદ આપે તેવી છે.

૧૯૧૧ સુધીનાં કાવ્યો પ્રેમ અને ઉદ્ધાસ અને વીરત્વનાં છે. તે પછી ચાર વરસના ગાળાનાં કાવ્યો નથી. ૧૯૧૫ નું પહેલું કાવ્ય ગમગીનીનું છે. "ગમે ના સૃષ્ટિની શાંતિ" એવા તેમના ઉદ્દગારો છે.

ગમે ના સૃષ્ટિની શાંતિ
ગમે ના શુષ્કની કાન્તિ

મે ના નરમા લગી
સહિતા મરનને માગી ૧૧

× ×
એ ના મહેલ આ મહારા
બન્યા ને રગના કપારા ૧૩

એ ના કેમ કો પૂછે ?
ઉંડુ છ ઉર નામે છે ૧૪

પ્રિયે' હા પાછ છે ન્યુન
એ તેથી રાગ શન્ય ૧૮

ચંચિ ૧૬ એ તત્ત્વ
ખર આનંદુ ચત્ત ૧૮

નથીઆલિ-નથી નાહિ
દુષ્ટુ ન આસુઆદિ ૨૦

પત્રી પળ હિયામના કાળો આવે છે પાડુ
આ પત્રી જીવનના વારે મળી આવે
કાળમા આવનવા લાગે છે 'વધી'—

વરમે છે મેવવાર,
પૂરી રમે રમાય
પીગમે પરાગમા બાગે

આનંદકદ વર્ણના રૂપ-રા. જેને

'વનરિદાર' વગેરે ઉક્તિમાના તે પણ લેખકનું
મન હવે વધારે વિશાળ બન્યું છે, દુષ્ટનીપ્રેમ
એ જગનની અનેક મોહલાલક વસ્તુઓમાનો
એક છે

સીતળીના ચમકારા ચમકે
નમિના અગારા બડકે
'સૂર્ય-રશ્મિની જવાબા જગે
મહાત્મા ત્યા રમે

× ×
પૂરીના પડદા ન્યા કાગે,
ધમધમનો રસ ધસતો વાગે,
અગારા જગે મુગવાગે
મહાત્મા ત્યા રમે

રનેડાકિન શીંગી ગયામા
નરુણ ઉમળી રસીંગી રામા
નિવરસી નિચરતા દિન-માયા
મહાત્મા ત્યા રમે

મિત્રો મીઠી ગોઠી કરતા
રગનળા પ્યાલા મુખ ધરતા
અવળીને અમરાડુ કરતા
મહાત્મા ત્યા રમે

એની ઉર ઉલટે ઉઠાળી
માતા મીઠુ મુખદુ ન્યાળી,

મુળન દેતી નયનો ઠારી,
મહાત્મા ત્યા રમે

ચોગી-ગત બેડા છે વ્યાને,
શિવરાખા નામે ઉવાને,

નિવર ર રંગી નહિ નામે,
મહાત્મા ત્યા રમે

કર્તાના વિચારો મળી કિન્નરકીના તત્ત્વોનો
પળ રૂપરી કરે છે અને એ તત્ત્વગણ શુદ્ધ
ન થતા લા-મગા ઉચિત રૂપ લે છે

આપે આમ-ઉડી બર-રામા,
મગરનુ ગોધન કરવામા
પૂરીના પડપડ નેવામા
નહિ નર-નૂર લેખો

× ×
લમરાગલ તલસિંહ મનવરે,
વનરા મનો રીખવરે,
દિ રા-પૂર દીક્ષા અવખલે
નહિ નર-નૂર લેખો

મામાન્યોની સીમ સરકને
નયનાના નવનાઠય અનરવે
લમરી-લમૂ લાબા કરવે,
નહિ નર-નૂર લેખો

મત્ત કરી મેલે તન-મનને,
ગીન તણા કુ ખડા દૂર કરવે
પૂરી પૂરણ મુખથી બરવે,
નરનુ નૂર લેખો

કૂડ કલક-કલકલ બળવે
સાતિનો જગરોડ મનવલે
પૂરી પ્રેમ-પૂરે જાનવલે
નરનુ નૂર લેખો

મનના અધારા દૂર કરવે
હૃદય-પ્રાણ ખૂલી ખીલવે,
નરને નારાયણ રો કરવે,
નરનુ નૂર લેખો

આ ચિંતનથી જ ૧૯૧૫ માં લખાયેલી પકિત
ઓની નિનશામથી અનેકની આસા રજુ છે

જગ બધુ પૂરી વળ્યો,
કયા છુપો છાની રહી ?

એક નિષ્ઠા ભક્તિથી શું
દર્શ તુજ યશે નહિ ?

*

*

દિવ્ય સુધા-પાનમાં,
મધુ-મધુરા આનમાં,
આશ ને નિરાશમાં
આવી નહિ હું ભણુમાં.

*

*

બહાર શોધી છું મથ્યો.
જોડ નહિ ક્યાં છું રહ્યો,
નમ્ર-આશ યજ્ઞ પડ્યો,
શું હું છૂપી મુજ અતરે ?

ઉપર ધણું અવતરણો આત્મવશી કે ભિન્ન-
કાવ્યોમાંથી આપમાં છે. પણ કર્તાનાં લાંબાં
પરવશી કાવ્યો પણ અમને આશાજનક
લાગ્યાં છે. તેમની વસ્તુપસંદગી વિવેકી છે,
તેમને તે તરફ સ્વાભાવિક વશણ છે, પરવશી
કાવ્યને, યોગ્ય ભાષામાં, સપ્રમાણ કરવાની
કંઈક હથેલી છે, અને આપણા સાહિત્યમાં
અત્યારે એ પ્રકારની જોડ છે તે જોતાં તેમની
પાસે એ પ્રકારનાં કાવ્યોનો પ્રયત્ન કરવાની
અમે માગણી કરીશું. પરવશી કાવ્યોમાં લાંબાં
અવતરણો આપીએ ત્યારે જ તેનો ભાવ
સમજવાય છે છતાં સ્વયંસંકેતને લીધે ટૂંકાં
જ આપીએ છીએ. 'ભીષ્મ' કાવ્યમાંથી ચોથાં
પૂટક પૂટક લખ્યો.

શાને શોક કરો ધર્મશય ?
કયમ મુગ્ધ બન્યા ગીતિભણ ?

*

*

નથી કરવી અરિની પાત,
નથી જોઈતાં રાજ ને પાત.

*

*

ભીષ્મ રણમાં કદી ન છતાય.
જય, પાંડવનો કયમ ધાય ?

*

*

જેનાં સર્પ સંગોવડ બાહ્ય,
કે સૈન્યમાં કચ્છર ધાત્ય.

*

*

હજ્યા ધરણી પરે ગંગ-બચા,
રતબ્ધ સૈન્ય થયું રતબ્ધ રાયા.

'વિશ્વામિત્ર' કાવ્યમાં વસિષ્ઠાગમનનું

વર્ણન જોઈએ.

એ સમિે ત્યાં આવતા
વેદધૂન ગજવતા,
શાંત સુરવર કંઠથી,
હિત્સુક હરે યતિ ભાવતા,

મધ્ય માઝત લહરીઓ જ્યમ મંદગતિ મધુ માસમાં,
ગહન વનના રૂક્ષ-પરિવ-કુસુમ દેરા હારયમાં.
તે સિવાય 'ચરોપાધીપત્રી,' 'જેમલક્ષ્મી'
'લલ્લદીવાદ,' 'શક્તાજી,' 'ભામાશા' એ
કાવ્યો છોડી દહ્યે છીએ પણ સૌથી પ્રથમ
મૂકેલા 'પુત્રોમા' કાવ્યની એક છેલ્લી કડી તો
મૂકવી જ જોઈએ.

પુત્રોમા સ્ત્રી અને પુરુષ જાનનેનાં મૃત્યુ ચતાં
પુરુષ વિશે લખે છે :

રાખવો શું રચર્ગમાં ?
નાંખવો શું નર્કમાં
ધર્મરાજ પડી ચમા છે
આજ જોડ તકમાં.

લેખકની ભાષા ઘણી સાદી છે. તેમને અલં-
કારોનો શોખ નથી પણ કોઈ કોઈ જગ્યાએ
જ્યાં અલંકારો છે ત્યાં ઉચિત અને અર્થ-
વાદક છે.

જલધિ એકા વિરજો ને
જહાણુ પાણુ ચીકે અદે.

તર સગીરે તરલ તરણી દ્રુત ગતિએ આવવી
બેઠાં હરે પ્રસરતી પ્રેમ લહરી ભાવની.
'સુકાળી'

*

*

'સિયુ' વિશે લખે છે :

અંધારી રજનીના તારા,
બવરણુ નિર્ભય નિર્ઝર ન્યારા,
સ્વર્ગતાળી ઝાંખી દેનારા,
ગહન માર્ગ રમવા.

તે જ રીતે લેખકે સેગીનની કે શબ્દમાધુર્યની
માઝી પરવા નથી રાખી. જો કે તે પણ ક્યાંક

ક્યાંક લાગી શક્યા છે. છેવટનો પ્રાસ મેળવવા પણુ પ્રયત્ન નથી કર્યો. કોઇ કોઇ જગ્યાએ હસ્વદીર્ઘની છૂટ કર્યુંકરું લાગે છે. કેટલાક કાવ્યોમા, જેમકે 'વિમળા'મા, ઉપસદાર આખા કાવ્ય સાથે એકરસ નથી થઇ શક્યો એક જ કાવ્યમા રસ પણુ એકરસો જાણે નથી, ક્યાંક તૂટે છે. કેટલાક કાવ્યો સ્પષ્ટ રીતે ખીન્નથી ઉતરતા છે અને સમ્રઢમાથી છાંડી દીધા હોય તો લેખકને હાનિ કરે તેવા નથી. આ સર્વ, પ્રયત્નથી સુધારી શકાય તેવું છે. પણુ લેખકે કંઇક પોતાના કાવ્યો સુધારવા તરફ ધ્યાન નથી આપ્યું, એકે સિવાય કોઇ કાવ્ય તેમણે સુધાર્યું નથી. કેટલીક અપ્રવાહી પંક્તિઓ, કેટલાક સ્ખલનો જરા ફેરફાર કરવાથી સુધરી શક્યા હોત એમ જણાય છે. વીરરસ કાવ્યો માટે તેમણે નવો છંદ ચોળેલો જણાય છે તે ખાસ ચમત્કારક જણાતો નથી. કેટલાક ગેય કાવ્યોના ઢાંગો પણુ લેખકે પોતે જ ચોળેલા જણાય છે અને તે મધુર છે. સામાન્ય રીતે કાવ્યોના ઢાંગ કે છંદ દૂકા જ પસંદ કર્યા છે, ચોળ્યા છે. પણુ અમુક ભાવો લાખા છંદો માગે છે એ પણુ સ્મરણમા રાખવું જોઇએ.

લેખક ખાસ કોઇ અમુક જ કવિના અનુયાયી ગણી શકાય તેમ નથી. તેમણે કોઇ કવિનું અનુકરણ કર્યું જણાતું નથી. અને પોતાના સરલ કાવ્યમાર્ગે આદ્યા જવાની તેમની ઇચ્છા છે તે આ અતિ અનુકરણોના દિવસોમા અનુકરણ કરવા ચોગ્ય છે. તેમનો સ્વભાવ ચિંતનપ્રધાન છે. કાવ્યની હથોટી સુધારે અને હજી વધારે લખે, તો માનવ સ્વભાવના ચિરંજીવ અંશને સ્પર્શ કરી શકે અને પોતાની પાછળ જીવે એવું થણુ મૂડી જાય, એમ અમે માનીએ છીએ.

આવા કાવ્યના પુસ્તકની છપામણી વગેરે વધારે આકર્ષક કરવાની જરૂર નથી ?

ત્રણ નાટકો

કર્તા હંસા મહેતા બી. એ.

અત્યાર સુધીમા 'સાહિત્ય'મા અને 'મુખ્ય સમાચાર'ના દીપોત્સવી અંકોમા પ્રસિદ્ધ થઇ ગયેલા 'સાવિત્રી' 'અનારકળા' અને 'આદર્શ' એ ત્રણ નાટકો અહીં એકત્ર કરી જાયેલા છે.

ત્રણ પૈકી પહેલામા પ્રાચીન રીત પ્રમાણે પ્રસ્તાવના છે તેમા સૂત્રધાર કહે છે કે "દરેક નાટકનું ધ્યેય હોવું જોઇએ. નાટકના ધ્યેયની ઉત્તમતા અને વિચારની નવીનતા પર નાટકની સફલતાનો આધાર છે."

ત્રણેય નાટકમા કર્તાના ચોક્કસ ધ્યેયો છે. પહેલામા નારીપ્રતિષ્ઠા, બીજામા પ્રેમ ખાતર આત્મભોગ અને ત્રીજામા સૃષ્ટિસંહર્ષ કે કાવ્યનો ઉપભોગ કે દાપત્યપ્રેમ કરતા જનમેવા એ જ જીવનનું ખરૂં રહસ્ય છે એ વિવક્ષિત ધ્યેય છે.

નારીપ્રતિષ્ઠાને માટે સાવિત્રીનું આખ્યાન એ સ્વાભાવિક રીતે ઉચિત છે. વસ્તુ પુરાણ છે. કર્તાએ જાણીને કે અજાણતા મૂળ લાવને પ્રધાન રાખી પાત્રોની પરસ્પર ઉક્તિઓમા અને વર્તનમા આધુનિક દૃષ્ટિબિન્દુઓ પેસવા દીધા છે કેટલાક પ્રસંગો મૂળ વસ્તુમા નહિ તેવા કલ્પિત ઉમેર્યા છે. એ સર્વથી મૂળ પ્રયોજનને કાંઈ હાનિ થઈ નથી. સાવિત્રી સત્યવાનનું પ્રથમ વનમા મિલન અને ત્યા પ્રથમ દૃષ્ટિપાતે પ્રેમ એ નવો પ્રસંગ છે. યમરાજથી આપુષ્પનું વરદાન મેળવ્યા પછી

મત્યવાન-અને એ ચિન્તામા એક વર્ષ વિતાવ્યું 'દેવી' તને માનુની કેમ કહેવાય ?

સાવિત્રી-(હસીને) હુ માનુષી છુ એ બિદ્ધ કરતુ હોય તો એના વનજી લાવે પછી જો ત્ને; માતે ઉપવાસ કેમ લાગુ થુ એ નર્મ આધુનિક છે.

સામાન્ય આખ્યાનોમા સાલળીએ ધીએ તે કરતા યમરાજ અને સાવિત્રી વચ્ચેનો

સંવાદ ટૂંકા કર્યો છે-એ જ વરદાનમાં અધુ પતાવી દીધું છે, તે કીક કર્યું છે.

ખરી રીતે કંતોની નિર્મોણશક્તિ આ નાટકમાં માપી શકાય તેમ નથી. તેના બનાવો, ભાવો, પુરાણના વસ્તુથી એટલાં નિયત થઈ ગયાં છે કે કલ્પનાને નહું કરવાનો ઝાઝો અવકાશ ન રહે. આ નાટક વિશે માત્ર એટલું જ કહી શકીએ કે તેમાં કોઈ ખાસ દોષ નથી અને વસ્તુના મૂલ અળથી જ નાટકનો રસ જળવાઈ રહે છે.

પણ કંતોની નિર્મોણશક્તિ 'અનારકળા' માં વધારે જણાય છે. એટલા ટૂંકા નાટકમાં જહાંગીરનો નિરંકુશ પ્રેમ, અનારકળાનો સાચો પ્રેમ અને અકબરની મહત્વાકાંક્ષા ધરાબર જણાઈ આવે છે. જહાંગીર પ્રથમ મહેરુનિ-સાના પ્રેમમાં પડે છે, અકબર મહેરને બીજો પરણાવે છે તો જહાંગીર અનારકળાના પ્રેમમાં પડે છે. અકબરની મહેરજા જહાંગીરને કાંઈ હિંદુ રાજકુમારી સાથે પરણાવી, હિંદુઓને પોતાના પક્ષમાં લઈ, પ્રતાપને છૂટી, એક મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની હતી. નવો ધર્મ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન પણ હિંદુ યુસુફમાન એક થઈ સામ્રાજ્યના શાશ્વત સ્થંભો બને એ માટે હતો. સર્વધર્મ પરિષદનું દરય એ આશયથી મૂકેલું છે. તેમાં જુદા જુદા ધર્મોના પ્રતિનિધિઓ પોતપોતાના ધર્મના ગુણો અને પાર-કાના અવગુણો બતાવે છે. તેમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રતિનિધિ મૂક્યો છે, જૈન તેનું અંગ બનાવ્યો છે પણ વાસ્તવિક રીતે તે સમયનો વધારે પ્રતિ-ષ્ઠિત ધર્મ જૈન હતો અને અકબરને જૈન યતિઓ સાથે મુશ્કેલી થઈ હતી એ ઐનિ-હાસિક સત્ય છે. બૌદ્ધ ધર્મને આ પરિષદ દરમ્યાં સ્થાન મળ્યું તેનું કારણ કદાચ આધુ-

નિક શિક્ષિતોનો એ ધર્મ તરફનો પક્ષપાત હતો. જહાંગીર સામાન્ય માણસ છે, તેનામાં મહત્વાકાંક્ષા નથી, તે માત્ર સૌંદર્યનો લોહુપ છે. અકબર તેને સમજાવવામાં નિરાશ થાય છે ત્યારે અનારકળાને ધમકાવે છે કે "સફીમ સાથે તું કંઈ પણ વ્યવહાર રાખશે તો હું એને શાહ-બાદશાહના પદપરથી બ્રહ્મ કરીશ, એને લીધારી બનાવીશ." અનારકળા જીવન પર્યંત જહાંગીરને ન મળવાનું વચન આપી ચાલી ગય છે. જહાંગીર તેની તપાસ કરાવે છે પણ કશો પત્તો લાગતો નથી. તે પછી વરસો વીતી ગય છે. દરમિયાન જહાંગીર પાદશાહ થાય છે, અને મહેરુનિસાને પરણીને દૂરજહાં બનાવે છે છતાં અનારકળા વચન પાળીને તેને મળતી નથી. છેક મરતી વખતે જહાંગીરને ભોલાવે છે. પોતાની સંજામાં અનાર-દાકમની કળા મોકલે છે. એ સંજા ઉપરથી દૂરજહાં સાથે થતા સંવાદમાં જહાંગીર પોતાની હિંદુ રાણીને શીતળ પાણીમાં ઊગનારા કમળ સાથે અને દૂરજહાંને ધરાનના ગુમાળ સાથે સરખાવે છે તેમાં આતુર્ય અને સુરચિનો સારો યોગ થયો છે.*

છેવટે અનારકળા જહાંગીરને મળે છે અને તે તેનું છેલ્લું મિલન જ નીવડે છે. જહાંગીરના પ્રેમ વચનનું સાંત્વન મેળવી તે પ્રાણ છોડી દે છે.

આ નાટકમાં અકબરને જેવો એક મહા-રાજ્યની મહેરજાથી લગભગ અમાત્ય થયેલો કલ્પ્યો છે તેવો તે નહિ હોય, જહાંગીરને સુંદરીઓના પ્રેમમાં જેટલો છીછરો કલ્પ્યો છે તેટલો તે નહિ હોય, પણ એ પિતાપુત્રને નાટકમાં આવા ચીતરી શકાય તેવા તેમનામાં અંશે હતા અને તે અંશેતરું નિરૂપણ ધરાબર થયું છે.

* 'સાવિત્રી'માં જુદા જુદા કુલથી રાણાગારાવેલાં સુવિબાજકો એક પછી એક પોતાના કુલરૂપે તેના વિશિષ્ટ ગુણો ગાઈ ગય છે તેમાં આતુર્ય છે પણ એ પુરાણ વસ્તુમાં એટલું સમીચાન નથી લાગતું. તેમાં કંઈક આધુનિક નાટકીયલું આવેલું જણાય છે.

આદર્શીય માટે અને એવો અભિપ્રાય આપી શકતા નથી તેનું વક્તવ્ય તો વ્યર્થ છે અને તે કહેવાની ધણી જ જરૂર છે. પણ અમુક સૂક્ષ્મ ભાવનાને માનવનું રૂપ આપી તેમને પાત્રો બનાવવા એ નાટ્યનિરૂપણને મદ કરનારી રીતિ છે. તે ભાવના બધા પ્રધાન હોય તેવા માનવોને પાત્રો બનાવવા તેમા ખોટું નથી, પણ પાત્રો માનવો જ નોંધએ. ક્રોધ, કામ, ભક્તિ, છવ વગેરે પાત્રોથી પ્રાચીન નાટકો રસહીન લાગે છે તેનું એ કારણ છે. આઠીં પણ પાત્રોમા માનવવત્તો પાસ તો છે પણ છતાં પરમાદર્શ અને ઉચ્ચાશયા એ નાત્રો વાચનારને એવા ભમમા નાખે એમ છે. અલગત પરમાદર્શ અને ઉચ્ચાશયા પતિ પત્ની છે, તેમની મસ્કરી માનવ સ્ત્રી પુત્રો વચ્ચેની જ છે. છતાં નાટક ઉપદેશાત્મક થઈ ગયું છે. નાટકમા કાર્ય ઘણું એણું છે અને નિર્બંધરૂપની ગ્રેમ, કવિત્વ, સંગીત વગેરે વિષયો ઉપર ચર્ચા થાય છે તે નાટકને અનુકૂળ નથી

આ પુસ્તકમા લાપાની ધણી શ્રુષ્ટ છે તે તરફ કર્તાનું ધ્યાન દોરવું નોંધએ. ધણી જગોએ અનુસ્વારો નોંધએ ત્યાં નથી, ક્રોધ જગોએ ન નોંધએ ત્યાં છે. સરકુત શબ્દો ઘણા ખોટા વપરાયા છે “સદા કરણાર્થતા” એટલે શું? એ કઈ જાતનો સમાસ? પૃ ૧૭ ઉપર ‘દૌહિત્ર’ ને બદલે “પૌત્ર” શબ્દ વાપર્યો છે, રાત્રીના અર્થમા ‘તમસા’ શબ્દ વાપર્યો છે તે ખોટું છે. “મનુષ્યો વાવત્યદ્ર દિવા કરૌ બને” એમા નોંડણી, સમાસ અને શબ્દભ્રમેણ ખોટા છે. ‘ઉપવાસ લાગવો’ એ તરજુમિયા શબ્દ પ્રયોગ છે, અને કામદેવને આધળો ગણવો એ પશ્ચિમની પૌરાણિક કલ્પના છે આપણમા તો તે અનંગ છે.

કર્તાની કેટલીક કવિનાઓ સારી છે અને નૈસર્ગિક કવિત્વચક્તિની સૂચક છે, પણ તેમા પણ અનેક પ્રમાદો થયા છે.

કાદમી બન્નેલી, પણ દેવને બહુ જહાડી, શકર વિષ્ણુ લક્ષ્મી હૈયે રમતી પદ્મિની. અને ગીતિ કહેવી છે પણ તે ગીતિ નથી તેમજ પિંગળનો બીજો કોઈ પણ છંદ નથી. લગભગ બધી ગીતિઓ ખોટી છે. બીજા સંસ્કૃત ઇતોમા લખેલા શ્લોકો કેટલાક પ્રાસાદિક છે પણ તેમા પણ અનેક અક્ષર્ય અખલનો છે.

વળી મદ મદ વહતી મલયની શીત લહરી સળહોતો ગમે તેમ ગોટાળો વાળાને પણ આ પંક્તિ શિખરિણીમા બેસાડાય તેવી નથી. આખરે નારી સખળા, અળખા બની છે એ પંક્તિ પણ વસતતિલકમા બેસાડાય તેવી નથી. ગ્રેય કાળ્યો વધારે સારા છે. તેમા પણ અત્ય પ્રાસનો ગોટાળો છે જ.

પૃ ૨૧૧ ઘટ હરિયાળી, આભની તો શ્વ સકાર્ઠ, વિશ્વ બન્ધુ સુખદાપી ૨ અને માત્ર ઉપચારથી પ્રાસ ગણી શકાય. અને ૨૫૨૦ બન્ધા રવિકિરણો, ઉન્નતવલ્લ ભામે તારા જન્દો, ચદા હમે મીઠા હાર્યો ૨

પ્રાસ તો નથી જ, પણ રવિકિરણો ૨૫૨૦ બનવા માથે જ તારકવન્દ શી રીતે ઉન્નવલ્લ ભાસવા માડ્યું? પણ કેટલાક કાળ્યોમા તેગની સ્વાભાવિક પ્રતિભા જણાય છે.

જીવનના શા રંગ રે પ્રભુ કાઈ ન પામે
વડીમા બનતા રાય જગતના
વડીમા તો બને રક રે પ્રમુ.
આપ્ત પાડુ રાને લઈ છે
માલિકના શા રંગ રે પ્રમુ.

મુદર સ્તુતિ છે. “હે મનવા રામ નામ તુ સ્મરી લે” એ હુંમરી પણ મુંદર છે. ‘આદર્શીય’ના ગીતો પણ એવા જ મીઠા છે તે બધા સ્થલસંકોચને લઈને આને ઉતારી શકતા નથી પણ છેવટે તેમની સારદાની સ્તુતિ ઉતારી આ વિવેચન પૂર કરશું.

વાણી રૂપ બની પદ્મિ જણ થકી, બદ્ધા કર્ધા માનવો, વાણીના મનુરા સુરો જગ વિષે, રેડી બચો તે રસ.

વારા વાદન પિચ્છના લલકથી, રંગે પૂરું વિશ્વને, દેવી શારદ માન ધન્ય કરને, મારી કૃતિ-અલ્પને. ભાવ અને પિચ્ચાર બન્ને અહીં યથોચિત પદ્મરૂપ પામે છે. આજ સુધી શારદાની અનેક સ્તુતિઓ યથા ગદ્ય છે છતાં કલ્પના નવીન જ છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે વાંચનાર વર્ગ આ નાટકોની કદર કરશે.

મસ્તકૂટીરની મસ્તી:—લેખક: ‘મસ્તકૂટીર.’ પ્રકાશક: ‘ગુણસુંદરી’ કાપોલય. ૧૦૫ ગીરગામ બેકરોડ, મુંબાઈ-૪, મૂલ્ય : રૂ. ૨-૦-૦.

માસિકો વર્તમાનપત્રો વગેરેમાં દારવરસની વાર્તાઓ કે દુયકા લખનાર તરીકે લેખક ઘણા સમયથી પ્રસિદ્ધ છે. આ પુસ્તકમાં તેમણે અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ કરેલ લેખોમાંથી ચુંટણી કરી દસ લેખો મૂક્યા છે.

લેખો પૈકી “દાદી રાખો” અને “બોડકું માયું” એ સામાજિક ઉપદાસ કથાઓ છે. ‘બોડકું માયું’ એ વાર્તામાં દૈંદ્ર પહેરનાર ઔરિશ્ઠર દૈંદ્ર ઉતારવી પડે ત્યારે શી કફોડી રિયતિ થાય તે બૂઝી જઈ આર્યતાલિંગાનની યેષ્ઠછામાં માયું બોડકું કરાવે એ પ્રારંભની જ અસંભવિતતા સ્પષ્ટતિ કર છે. પછી વાર્તા સ્વાભાવિક રીતે ચાલે છે. જડજ મરકરીખોર હોવા છતાં તેનું ભાવણ ઉપદેશાત્મક યથા જન્ય છે તે દાસ્ય સાથે વિસંવાદી થાય છે. પછી વાર્તા સ્વાભાવિક રીતે ચાલે છે. પાછલીઓની ટીકા, તે સંબંધી મતો ચાતુરીથી મૂક્યા છે અને પરમનાવલંબીની સારી મરકરી કરી છે. છેવટે મનોરમા તેને પરણે છે તે અંત કંઈક દૃષ્ટિમ લાગે છે. “દાદી રાખો” આવી દાનિ-ગોથી યુક્ત છે. દાદી રાખનારાઓની અમરુદ, તેમને વિશે તેમના પોતાના તથા બીજાના અનેક પ્રકારના અભિપ્રાયો, તેમનાથી અન્ય પર થતી અસર સઘળું ધીમે ધીમે એક સરખા દાસ્યથી દેહવાનું જન્ય છે.

“સૌભાગ્ય સુંદરી” માં જુદો જ વિષય છે. ગુજરાતમાં ઘણા માણસોને નાટક કંપનીઓ કાઢનાનો વા વાયો હતો, તે કંપનીના અંદરના જીવનનું દ્રશ્ય આમાં છે. તેમનાં સાધનોની પામરતા, પાટીઆં ખડકીને મોટાં મોટાં દરચો બતાવવાનો ખોટી મોહ, તેમની નિરક્ષરતા, દલકાઈ વગેરે આબેહૂબ ચીતર્યું છે. નાટક કંપની બન્યું એક સ્વપર્ચાસ નોંખી દુનિયાં જ છે. તે દુનિયાંના દંભ, અભિમાન, દ્વેષ, અમાન, કુટિલતા સર્વ સામાન્ય માણસને પડતા પાછળ જ રહી જાય છે તે અહીં દાસ્યથી બતાવેલાં છે. નાટક મંડળીના દુર્ગુણો અને દરિદ્રતાનું અહીં અચ્છું પ્રદર્શન છે. આડકતરી રીતે નાટક જોવા જનાર વર્ગ ઉપર પણ સારી ટીકા કરી છે. નાટકની ઘણી પામરતા, જોનારની ભૂખતોને લીધે જ નબે છે, ઘણી તો જોનારની ભૂખતોને લીધે જ અસ્તિત્વમાં આવી છે.

“પરદુઃખલંગન” “પાપાનગરના પોચા” “ભૂતકાળમાં જુરકો પાને બીમસેનનો બોટો” “બૈરી અને સાસરીઆનું રાત્ર્ય” એટલી વાર્તાઓમાં પરદેશી રાત્ર્યની ઘોંસરી નીચે પડી રહેતી આપણી હિંદી પ્રજાનો ઉપદાસ છે. આ વાર્તાઓમાં કલાનું પડ ઘણું પારદર્શક યથા જન્ય છે. લેખકનો હેતુ આપણી દાસ્યની મનોદરાનો ઉપદાસ કરવાનો છે એમ કળાઈ જન્ય છે એટલે અંશે તેમાં કલા ઓછી છે. વળી કેાઈ કેાઈ જગાએ એ દાસ્યથી સાપિત યથેચ્છી પ્રજાની જુગુપ્સા થાય છે, દાસ્ય નથી થતું. અને ચાર વાર્તામાં એક જ વિષય આવવાથી વિષયની નવીનતા પણ ઘટે છે—જે કે લેખકે દરેક જગાએ જુદી જુદી રીતે અને જુદા જુદા વાતાવરણમાં એ વાર્તાઓ દેહી છે.

બધી વાર્તાઓમાં “મારા કાકાનો કાકા-કોવા” એ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. તેનું

હાસ્ય જેટલું પડખડ હસાવે તેવું છે તેટલું જ માર્મિક છે. હરગોવિંદ શેઠને પોતાના પાંડેશ્વી નસરવાનજીની ભીંત પડવરી હતી માટે છાની રીતે પોતાનો કાકાકૌવા બે ઘર વચ્ચેની સાકડી ગટરમા ખોસી દીધો અને પછી તેને માટે શહેર આખું શોધ્યું, પેપરામા ધમાલ કરી, ક્રોમેક્રોમને ઉરકેરી, ભાષણો કર્યા, બેરા આગળ નસરવાનજીના ઘર આગળ ટૂટાવ્યું, અને છેવટે કેટલાક પુરષોએ નસરવાનજીના ઘર આગળ પ્રથમ પોતાના કપડા આળી અંદાળળી મરવાની ધમકી આપી. છેવટે નસરવાનજીએ નિવાસ પાડી નખાવી અને અંદરથી કાકાકૌવા નીકળ્યો. પણ તરત મરી ગયો. 'કાકા'એ ત્યાં તેની કબર કરી અને કાકાકૌવા આશ્રમ રચાધ્યો અને એ રીતે, પોતાની બારીઓ અને બારણાંનો પ્રકાશ ખુલ્લો રાખવાની 'કાકા'ની મુરતિ પાર પડી, એટલું જ નહિ સા બગીચો ચમક ગયો.

લાલના જમાનામા નહિ જેવી વાત ઉપર કેટલી ધમાલ કરી શકાય છે, અને એવી ધમાલ કરીને લોકમતના બળનો લાભ લઈને કેટલાક ધાધલિયા માણસો કેના ફાવી જાય છે તે ઉપર આમા સરસ કટાક્ષ છે. બીજી દૃષ્ટિએ, સત્યાગ્રહના શુદ્ધ અને અહિંસામય શસ્ત્રને પણ શક માણસ કેવી રીતે હિંસક બનાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શકે તે પણ તેજાકે બતાવેલું છે.

છેલ્લી બે વાર્તા "બુલબુલે શિરાજ" અને "વિચિત્ર ખૂની" જૂદા જ પ્રકારની છે. પહેલી વાર્તા, સાબળનાર માણસ પોતે કેટલીક નર્મ કે હાસ્યની ટાપશી કે સૂચના મૂકી શકે છે તે સિવાય હાસ્યની નહિ પણ વીર અદ્ભુત અને શૃંગારની છે. કાઠિયાવાડના એક મેમલે ધરાનમા ગયા પુદ્ધ સમયે કરેલું સાહસ અને તેને પરિણામે એક મુંદરીને તે પરણે છે તે સંબંધી છે. બીજી વાર્તામા એક સ્ત્રીની પ્રતિધાના

રક્ષણાર્થે એક સંભાવિત ગૃહસ્થ એક નીચ માણસનું ખૂન કરે છે અને કાર્ટમા બચાવ કરતો નથી તેની વાર્તા છે. પહેલી વાર્તા વધારે સુશ્લિષ્ટ છે બીજી વાર્તાના કેટલાક ભેદો, જેવા કે વાર્તાની નામકા રાગની ડુંવરી હતી તો માથેરાનમા શી રીતે ફરી શકતી, ટેનિસ વગેરે રમવા જેટલી છૂટ ક્યાથી મેળવી શકી, પછી મુખ્યમથા એકદમ તેના પર પહેરો શાથી બેસી ગયો વગેરે, ખુલાસા વિનાના રહી જાય છે અને તેથી વાર્તામા અસંભવિતતાનો દોષ આવે છે. ખરી રીતે આ બે વાર્તાને લેખકની હાસ્યની વાર્તાઓ સાથે સ્થાન ન મળવું જોઈએ.

પણ વાર્તાની શૈલી કે તેના રહસ્ય કરતાં શ્રી મરતકકીરનો મુખ્યમથા અતુલ્ય અને તેને હાસ્યની રીતે મૃદવાની શક્તિ વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી છે. મુખ્યમથાની ધમાલમાથી, તેની વિવિધ જાતો, ઘંધા, બોલીઓ, પહેરવેશ, અકસ્માતોમાથી તેમણે હાસ્યને અતુલ્ય વસ્તુની ચૂંટણી કરી છે અને તેમા તેમના અતુલ્યની સૂક્ષ્મતા અને ચૂંટણીનો વિવેક દેખાઈ આવે છે. તેમની લાપા પણ હાટથને અતુલ છે અને વેરા પારસી કાઠિયાવાડી પાત્રો પાસે તે યોગ્ય લાપા બોલાવી શકે છે. સંઘમાનસની ઘેલછા, ગતાનુગતિકની ઘેલછા, વગેરે સર્વ ઘેલછાને તેમની વાર્તાઓમાં સ્થાન મળે છે. આપણે ત્યાં સાચી વસ્તુ ઉપર હાસ્યને જમાવનારા લેખકો ઘણા ઓછા છે તેમા શ્રી મરતકકીરનું મ્થાન છે. મુખ્યમથાની ધમાલ જોઈને રિલસુદની દૃષ્ટિએ વિષાદમય થઇ જનારે તેમની નજરે મુખ્ય જાતો શીખવી જોઈએ.

ખેતીવાડી પાઠ્ય પુસ્તક ભાગ ૧ લો સંયોજક: મેસર્સ મનહર અધર્મ. લાલનગર કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

શાળામા ચલાવવા માટે આ પુસ્તક યોગ્ય છે. આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમા ખેતી સંબંધી ખેડુતને ઘણી જ માહિતી માન અને કેળવણીની

જરૂર છે તેની ખોટ કંઈક અંશે પૂરી પાડવા
આ પ્રસ્તક ગોળખડું છે. લેખકે અનુભવ ઉપરથી
લખ્યું જણાય છે. તેમનાં સાધનો સુસ્ત છે
અને લખવાની શૈલી પણ સરસ હોઈ સામાન્ય
ગુજરાતી શિક્ષણ લીધેલા માણસ પણ ને
સમજી શકે તેવું, પ્રસ્તક છે.

शमसंहिता—प्रथम विभाग—मूत्र संश्लेष
 दक्षिण शमेश्वरदत्त शर्मा. अनुवादक नागोरी
 भनःभुषणदास भगनदास जवेरी, जगन्भनः.
 मूत्र संश्लेष पृष्ठ ३३३. पाठ ३३३.
 मूत्र संश्लेष.

मदाभारतमांथी लुदा लुदा यिथये उपरना
 थोडिने संभडी तेना अनवाद माथे आदी

પ્રમિદ્ધ કર્યા છે. મદદભારત સર્વ કાલને માટે
વાંચના યોગ્ય છે. લાધાન્તર સાદી લાધામાં
થયું છે.

શાંતીર કલ્પદ્રુમ—તંત્રી અને પ્રકાશક
વંદ્ય શુક્લ જ્ઞાનાત્મ જગજીવન, આયુર્વેદીય
રસધાળા અને સરતું ઔષધ કાર્યાલય, ભાવનગર
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨.)

આ માસિકના કેટલાક અંકો અમને મળ્યા છે. આપણા વેદિકના લેખો પ્રયોગો અને નુકતા સારી લાગ્યામાં આપવાનો આ માસિકનો ઉદ્દેશ છે.

३१.

ਨੇਂ ਧ

જગતમાં સચેલ

જગતમાં મુસોદ સ્થાપના માટે બે મહાન
રાજ્યો તરફથી જુદી જુદી રીતે બે દર-
ખાસ્તો આવી. જીનીવા કોનફરન્સમાં^{૧૬}
રશિયા તરફથી લશ્કરી સરંજામ કાઢી
નાંખવાની દરખાસ્ત હતી, અને લમ્બર્ટ અમે-
રિકા તરફથી મિ. કેશોગે લગાઇતો બલિ-
ષ્કાર કરવાની દરખાસ્ત મૂકી છે. પણ દેશોમાં
આ દરખાસ્તોની જાન નિશે સંકા રહેતી છે.
પણ આ બે રાજ્યો સંબંધી એવી સંકા કરવાનું
કારણ નથી. રશિયાને અત્યારે લગાઈ કરવાનો
ભાવ નથી. ને નવીન પરિસ્થિતિ તેણે ઉપ-
રિયત કરી છે તેને દરેક દષ્ટિ સુદ કરવાની
તેને સીધી વધારે જરૂર છે અને એવિયેટ સર-
કાર દેશ-વિસ્તાર કરનાં મન-પ્રચારને માટે
વધારે ઉત્સુક છે ને કામ તોપોથી થઈ શકે

તેમ નથી. અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને વહેપાર-
વિસ્તાર કરવો છે, નવી જગ્ગરા સર કરવી છે
તે કામમાં તે અત્યારે બીજી પ્રગઝોની સર-
તમાં આગળ ગયેલું છે એટલે તેને પણ સુલેદ
જ નેપ્રએ. પણ જે રાજ્યો ઘાનતતી સંકા
દરે છે તેમને સુલેદ બેપ્રતી નથી માટે ઘાન-
તતી સંકા કરે છે. આ રાજ્યોમાં જિટનની
મનોહરા સૌથી વધારે ઉત્પાતકર્તા છે. રશિ-
યાની દરખાસ્ત આમે જિટને જ વાંધા લીધો
દતો. અને મિ. કેમોગની દરખાસ્તતે પણ તેણે
જ લગી કરી નાંખી છે.

મિ. કેલોગની દરખાસ્ત ધણીજ સાદી છે. તેની પહેલી ચરત એવી છે કે આ સુલેદ-અંધમાં દાખલ થતાં મદારાજ્યો અંદર અંદરની તકરારો માટે લગાડવું સાધન વાપરવું જોઈ છે. બીજી એવી છે કે પોતાની તકરા-

રોનો નિવેડો તે મહારાજ્યોના પંચ મારક્ત લે. પંચનો નિવેડો અમલમાં મૂકવા માટે કોઈ પણ પ્રકારની સત્તા કે સમ્ર કે લશ્કરી ચૂંટણી જેવું સાધન રાખવાનું નથી, માત્ર એટલું કે જે આ શરતોને તોડે તે સંધ બહાર ગણાય. પ્રજાનું માનસ ધીમે ધીમે બદલાવવાને માટે આ શરતો ધણી ઉપયોગી છે અને બધી પ્રજાઓ જો નિષ્વાસપણે એ સ્વીકારે તો જગતમાં ક્યારેક પણ સુલેહનો દિવસ આવશે ખરો.

જર્મનીએ આ શરતો પાળવાને તરત જ પોતાની રાજધાની બતાવી. ઇટાલી પણ પહેલી સહી કરનારાં રાજ્યોમાં છે પણ મુસોલિની રાજ્યશોખી નીતિ અનુસરતાં એમ જ માને છે કે રાજ્યને કોઈ શરતો બંધનકારક હોઈ જ ન શકે. એક બાલુ સુલેહ માટે સહી કરે છે અને બીજી બાલુ બૂમખ સમુદ્રમાં એક હથ્થુ સત્તા કરવા દરિયાઈ લશ્કર વધારે છે અને હવાઈ કાફલાથી 'સૂર્યને લાંકી દેવા'ની ઉમેદ રાખે છે. પ્રજાસંધને પણ અવગણીને તે ધણીવાર યુરોપની સુલેહશાન્તિને ધાસ્તીમાં નાંખી દેતાં વિચાર કરતો નથી.

આ શરતોમાં સંમતિ આપતા ફ્રાન્સે કષ્ટક વાધા ઉઠાવ્યા છે. આ શરતોથી યુરોપમાં શાન્તિ થશે કે કેમ એ તેનો પહેલો પ્રશ્ન હતો. અમેરિકાના સેક્રેટરીએ જણાવ્યું કે આ શરતો છતાં આત્મરક્ષણ માટે લડી શકાય છે. તો ફ્રાન્સે ફરી પૂછ્યું કે આત્મરક્ષણ એટલે શું ? ખરું તો એ છે કે વસંતેલના અને બીજા કેલકરારેથી ઉત્પન્ન થતા ફ્રાન્સના હોંકા કાલમ રહે કે નહિ એ એનો મુખ્ય પ્રશ્ન છે. જર્મની વાર્ષિક નુકસાની ભરવાનું બંધ કરે કે જર્મની તરફથી બીજો કાંઈ ભય બીજો ચાપ તો ફ્રાન્સ લશ્કર લઇને પોતાના હોંકા પ્રાપ્ત કરી શકે કે નહિ ? ફ્રાન્સને જર્મનીનો ડર છે અને તેથી તે સો ગળણે ગળાને પીએ છે. જર્મની સામે રક્ષણ કરવા ફ્રાન્સ જર્મની સામે એક લોખંડી

દિવાલ બાંધી કરે છે. તેને માટે ૨૦ લાખ પાઉન્ડ મેન્યુર કર્યા છે.

આ સંબંધી મિ. કેલોગે એક લાલણમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે સુલેહસંધના સમ્ય થવાથી કેલકરારને કે પ્રજાસંધના ઠરાવોને કે આત્મરક્ષણના હકને બાધ આવતો નથી.

ફ્રાન્સે પ્રશ્નો પૂછીને સુલેહની ખીલી ખૂણ હલાવી તો ઇંગ્લેંડે અપવાદો મૂકી મૂકીને તેને લુપ્તી કરી મૂકી. મિ. આર્સ્ટન યેંગરહેને શરતો સાથે સંપૂર્ણ સંમતિ દર્શાવી પણ પોતાની ખાસ રિયનિને લીધે કેટલાક અપવાદો માગ્યા. અસંખ્ય આત્મરક્ષણ માટે તો લડી શકાય છે એમ ફ્રાન્સ સાથેના પત્ર વ્યવહારથી સાબીત થઈ ગયું હતું. ખરી રીતે ઇંગ્લેંડ માટે આ એક જ અપવાદ બસ હતો કારણ કે આત્મરક્ષણ માટે ઇંગ્લેંડ હજીમ પર લશ્કરી વહાણો મોકલી શકે છે ! અત્યાર સુધી ચીનમાં કબલ કરતું હતું તે પણ આત્મરક્ષણને માટે જ કરતું હતું ! યુરોપમાં જ્યારથી ક્રિશ્ચન ધર્મ સ્થપાયો ત્યારથી કોઈ રાજ્ય આત્મરક્ષણ સિવાય બીજા કોઈ કારણથી લડી લડતું જ નથી ! બીજો અગત્યનો અપવાદ એ કયો કે એક પક્ષકાર જો ચાલુ કેલકરારનો બંધ કરે તો તેના તરફના બધા કેલકરારો બંધ પડે. પછી વળા પ્રજાસંધના ઠરાવો અને લોકોનીની સુલેહના ઠરાવોને માટે એક અપવાદ કયો. વળા એવો પણ અપવાદ માગ્યો કે, કેટલાક પ્રદેશો એવા છે કે તેમની અખંડિતતા અને શ્રેયને માટે ઇંગ્લેંડને લડવું જ પડે. અને છેલ્લા એક અપવાદથી તો અવધિ કરી. " જે રાજ્યોની સરકારનો સર્વત્ર સ્વીકાર હજી ન થયો હોય તેવા રાજ્યો, અને જે રાજ્યો પોતાના દેશમાં બંદોબસ્ત રાખી ન શકતાં હોય તેવાં રાજ્યો આ સંધના સમ્ય ન થઈ શકે." આનો એક જ અર્થ કે રશિયા અને ચીન સંધના સમ્યો ન થઈ શકે. હજી કે ય ચીને સોવિયેટ સાથેનો

સંબંધ હોયો છે માટે તેને ઇંગ્લેન્ડ સ્વીકારવા તૈયાર છે પણ રશિયા તો કોઈ કાળે નહિ જ !

જગતની સુલેહ હજી બહુ દૂર છે-જ્યાં સુધી ખ્રિસ્તને માથે હિંદ અને ખીમ પ્રદેશોનું શ્રેય સાચવવાની ફરજ છે ત્યાં સુધી !

હાલ તુરત આ સુલેહ સંધની સરલો નીચેનાં રાજ્યોને મોકલવામાં આવી છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખ, ફ્રેન્ચ રીપબ્લિકના પ્રમુખ, બેલ્જિયમ-સના રાજા, ગ્રેટબ્રિટન આયર્લેન્ડ અને ક્વિટરા મંરયાનોના મહારાજા અને હિંદના રાહેનશાહ, જર્મન રીચના પ્રેસિડન્ટ, ઇટલીના રાજા, જાપાનના રાજા, પોલેન્ડના રિપબ્લિકના પ્રમુખ.

ફ્રાન્સ, જર્મની, પોલેન્ડ, જાપાન, ઇટલી કાનડા, ક્રિટન, હિંદ બધાના જ અવુકળ જવાબો છે.

*

ચીન સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર થયું

દક્ષિણના રાષ્ટ્રિય પક્ષે પેકિંગ સર ક્યું તે હુકીકત ધણા વખતથી બહાર પડી છે. હવેથી ચીનની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે જગતના રાજ-કારણમાં ગણના થશે. આ સૈદ્ધાંત રશિયામાં સોવિયેટ સરકારની સ્થાપના થઈ તેના જોવા જ આ જગતનો મહાન બનાવ છે.

સોળ વર્સ ઉપર ડૉ. સન યાટ સેને ચીનમાં રાષ્ટ્રભાવનાનાં ભીજ વાળ્યાં તે આજે ફળમાં છે. વચ્ચેના વખત ચીનમાં ઘણો જ અંધારાંધીનો ગયો. પ્રાચીન શાહી કુટુંબ પદ-ભટ્ટ થયા પછી ચીનનું મહારાજ્ય ભાંગી ગયું હતું અને તેના લુહા લુહા પ્રાંતો અર્ધ સ્વતંત્ર સાહસિકોના પગ તળે કચરાના દના. પશ્ચિમનાં રાજ્યો ચીનમાં મોટાં વેપારી મથકો નાંખીને પડ્યાં દતાં અને તે મથકોના મંર-કણને બુદાને અનેક રાજસત્તાના દહો ભોગ-વનાં દતાં. દક્ષિણનું રાષ્ટ્રપક્ષનું લશ્કર ચીનના સ્વતંત્ર્ય માટે આ લશ્કરી સાહસિકો સાથે

લડ્યા માંડ્યું ત્યારે આ પશ્ચિમનાં પેદી ગમેલાં રાજ્યોને રાષ્ટ્રીય હીલચાલમાં રશિયન બોલશે-વિઝમની ગંધ આવી અને અંદર અંદર ભેદ કરી તે પક્ષને નબળો કરવા તેમણે અનેક પ્રયાનો કર્યા.

પણ સૌથી વધારે અડચણ તેમને જાપાન તરફથી થઈ. જાપાને ૧૯૧૫ માં ૨૧ માગ-ગણીઓ કરી હતી અને તેને લગતા શાંટુંગના કરારથી બંને દેશોની વચ્ચે સારા સંબંધ નહોતો. પછી ૧૯૨૨ માં વોશિંગટનના કરાર મુજબ જાપાને શાંટુંગમાંથી લશ્કર પાછું લઈ લીધું હતું ત્યારે સદ્ભાવ શરૂ થયો. પણ ૧૯૨૭ માં જાપાનમાં પાડો સામ્રાજ્યવાદી પક્ષ સત્તામાં આવ્યો અને તેણે ફરી ચીનમાં પગપેસારી કરવા માંડ્યો. દક્ષિણની સેનાએ પેકિંગ લેવા શાંટુંગમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે જાપાને પોતાના હિતના રક્ષણને બહાને શાંટુંગના મુખ્ય શહેર સિનાનમાં લશ્કર મોકલ્યું. રાષ્ટ્રીય પક્ષના પર-દેશી ખાતાના પ્રધાને તેનો સખ્ત વિરોધ કર્યો અને જણાવ્યું કે આનું જે કાંઈ પરીણામ આવશે તેને માટે જાપાન જવાબદાર ગણાશે. પણ જાપાને દાદ દીધી નહિ. એ સાલમાં ન બન્યું તે આ સારું બન્યું. પેકિંગ જતાં ચીની સૈન્ય સાથે જાપાની સૈન્યને મુકાબલો થયો અને ઘણાં આત્મચારી થયા. તેમાં હોય ગમે તેનો હોય પણ એટલું નક્કી કે તે મુકાબલો ચીનની ભૂમિ ઉપર થયો જ્યાં જાપાનને લશ્કર ઉતારવાનો કરો જ દહ નહોતો. ખરી રીતે જાપાને આંતર રાષ્ટ્રીય કાયદાને ભંગ કર્યો છે. પણ તે સમયે તો પ્રજાસંઘે સુદાં ચીનને મદદ ન કરી. પણ ચીન તેમ છતાં ફતોહમંદ થયું. તેનું વિજયી લશ્કર આગળ વધ્યું. પેકિંગના સરદાર યોંગ-ત્સો-લીન, જેને પરદેશી રાજ્યો સાથે સારાસારી હતી, અને જેને 'કિશન સરદાર' કહી બોલાવના દતા તેને પેકિંગ છોડી નાસવું પડ્યું. નાસતાં નાસતાં તેના ઉપર

કોઈ કાવત્રાઓમાં જોઈ શકાયો. તેથી તેને ધર્મન થઈ તે માયુરિયામાં ભરાયો અને થોડા દિવસ રહી મરણ પામ્યો.

પ્રજાનો એક પક્ષ વિજયી થયા પછી હમેશાં લશ્કરી અમલ ચાલુ થવાનો મહાન ભય રહે છે. પણ ચીનના રાષ્ટ્રીય પક્ષે ધણું ઝઘાંપણથી કામ કર્યું છે. તેણે લશ્કરી અમલ બંધ કરી તરત દિવાની સત્તા સ્થાપી છે અને સન-ચાટુ-સેનના ત્રણ સિદ્ધાંતો રાષ્ટ્રીયતા, લોક સત્તા અને સામ્યવાદ (Nationalism, Democracy Socialism) સ્થાપવા રાજ્યમાં પ્રચલિતો આદર્શ છે.

ટર્કમાં કમાલ પાશાએ જેમ કોન્સ્ટન્ટિનો પક્ષની પ્રાચીન રાજધાનીનું ખટપટી વાતાવરણ છોડી અંગેરામાં નવી રાજધાની સ્થાપી છે તેમ ચીન પેકિંગ છોડી નાનકિંગમાં રાજ્યની મુખ્ય ગાદી રાખી છે. ચીનનાં છૂટા છવાયા લશ્કરી 'સાહસિક' સરદારો ધીમે ધીમે રાષ્ટ્રપક્ષને સ્વીકારી પાછા આવી જશે.

રાષ્ટ્રપક્ષે પેકિંગ લીધા પછી સર્વ પરદેશી રાષ્ટ્રોને ખબર આપી છે કે ચીનની ભૂમિમાંથી તેમણે લશ્કર ઉઠાવી લેવું અને તેમની સાથે સમાનતાના સંબંધથી નવા કોલકરારો થશે. જૂના કોલકરારોમાં પરરાજ્યો જે ખાસ ફાયદા ઉઠાવી ગયા હતા તે કોલકરારો હવે રદ સમજાવા.

પરદેશી રાજ્યો પણ આ સમજા જશે. તે જોઈ શક્યા છે કે જોરજુલમથી ચીન ઉપર રાજ્ય કરી રાકારો નહિ અને ચેતાના વેપારનું હિત સમજીને પણ તે ચીન સાથે સારા સંબંધ રાખવા પ્રયત્ન કરશે. ઇંગ્લેન્ડે પણ ચીનને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર સ્વીકાર્યો નરે વર્ણવે જતાવું છે કારણ કે ચીનમાં સોવિયેટનો ભય તેને હવે નથી. શરૂઆતમાં સોવિયેટ ઝારના કોલકરારોમાંથી ચીનને મુક્ત કર્યું તેથી તેની સાથે સારો સંબંધ બધાયો હતો પણ પછી સોવિયેટના માણસો ચીનના ખાનગી સંબંધોમાં ખટપટ

કરતા જણાવાથી તે સંબંધ તૂટ્યો, પણ તે ફરી બંધાવાને કશો વાધો નથી.

પણ ખરી મુશ્કેલી જાપાનની છે. જાપાનને માયુરિયા ઉપર દાદ છે. ત્યાંનો કાચો માલ તેને જોઈએ છીએ. એક બાજુથી ચીન પર દેશીઓને ચેતાનું લશ્કર ઉઠાવી લેવાનું કહે છે, ને બીજી બાજુથી જાપાન માયુરિયામાં લશ્કર જમાવતું જાય છે. સમાધાન કરવાને માટે ચીનની સરકાર આગળ ચેતાનો પ્રતિનિધિ એકલવાને બદલે જાપાન ચીનને પ્રતિનિધિ એકલવાનું કહે છે. આ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોના શિષ્ટાચારની વિરુદ્ધ છે.

પશ્ચિમમાંથી જેમ ફ્રાન્સના આલ્સેસ લોરેન પ્રાંતો જર્મની ગળા મળ્યું હતું તેથી આખા યુરોપમાં અશાન્તિ થઈ ને છેવટે જર્મનીને આલ્સેસ લોરેન પાછું આપવું પડ્યું તેમ આ શય તો નવાઈ નહિ. એમાં ખનિજોને લીધે માયુરિયા ચીનનો એક ધણો જ સમૃદ્ધ પ્રદેશ છે.

પૂર્વની શાન્તિનો આધાર જાપાનના વર્તન ઉપર છે. જાપાન જમતના સુલેહસંધમાં તો સહી કરે છે પણ તેની ખરી દાનત સી છે તે જોવાનું છે.

તા. ક. છેલ્લા સમાચાર છે કે ચીન સાથે સમાનતાના ધોરણે નવા કોલકરારો કરવાને અમેરિકા તૈયાર છે. પણ જાપાનનો વડો પ્રધાન કહે છે કે ૧૮૯૬ના કરાર રદ કરવાની તે સમતિ આપી શકતો નથી. તે જણાવે છે કે ચીનની રાષ્ટ્રીય સરકાર વૉશિંગટનના તહનામાનો ભંગ કરે છે.

*

હિન્દી લશ્કરમાં આધુનિક સાધનો

હિન્દી લશ્કરને આધુનિક શસ્ત્રસંપન્ન કરવાને માટે થોડા વરસો સુધી દર વર્ષે ૮ કરોડ ખર્ચવા જોઈએ એમ જનરલ સ્ટેફનાન્સી બ્રેર એન્ડ્રુ સ્થાનનો અભિપ્રાય છે. તેને માટે દર વરસ લશ્કરી ખર્ચ ઓછો કરતા

જવાની નીતિ આપ્તવારમાં નહિ આવી શકે. ઉચકેપ કમિટીએ લશ્કરી ખર્ચ ઓછો કરીને પણ ૫૦ કરોડ એટલે હિંદની કુલ આવકનો કે જેટલો કરવાનો કલ્પો હતો તે ઘટાડો હજી અમલમાં તો થૂકાયો નથી તે પહેલાં આ નવી ખૂસી શરૂ થઈ છે. એક બાબતથી ચિંતન જગનમાં સુલેહ જાળવવાની વાતો કરે છે અને ખીજી બાબત હિંદ ઉપર લશ્કરી ખર્ચ વધારતું જાય છે. ખર્ચ કારણ એવું જણાય છે કે ચિંતન ઉપર ગયા વિગ્રહને લીધે કરતો બોલો ઘણો વધી ગયો છે અને તેના સોલજરોને કેળવવાને અને શહેનશાહને માટે લશ્કર તૈયાર રાખવાને આ હિંદ એક જ રમત છે. એશર કમિટીએ ૨૫૪ રીતે કહ્યું હતું કે હિંદી લશ્કર એ સામાન્ય લશ્કરનો ભાગ જ ગણવું જોઈએ અને હિંદી સરકારે એ અભિપ્રાયની, સ્વીકૃતિ કમિટીના રિપોર્ટ વખતે, ફરી જિજ્ઞાસુ કરી હતી. આ કયા શત્રુ સામે આટલી બધી તૈયારીઓ થઈ રહી છે? હિંદનો કોઈ શત્રુ હોય તો હિંદને જણાવવું તો જોઈએ ને !

*

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને એક લાખની ભેટ વાસણા, મહીકાંઠા એજન્સીના શેઠ શ્રી નગીનદાસ આમુલખ આપતિયાએ રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં યોગ્ય લાગે તે રીતે ખર્ચવાને માટે એક લાખ રૂપિયા પૂજ્ય ગાંધીજીને ભેટ ક્યાં અને તેમણે તે રકમ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને સુમત્ર કરી છે. સાંભળ્યું છે કે એ રકમનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો તેની યોજના ધસાય છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને લોકો તરફથી ટેકો નથી એ હકીકત વગર માગ્યે આપેલી આ રકમથી ખોટી પડે છે. તેમ જ ગૂજરાત વિનય મંદિર અમદાવાદ શહેરમાંથી ખસેડી વિદ્યાપીઠના મકાનમાં લઈ જવામાં આવ્યું છતાં તેમાં સંખ્યા ઘટી

નથી પણ નવા વિદ્યાર્થીઓને ના પાડી પડે એટલી વધી છે એ હકીકત ખતાવે છે કે લોકોને રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં શ્રદ્ધા વધતી જાય છે.

*

મજુરો અને હડતાલ

મુંબઈની મીઠા હડતાલને સો ઉપર દિવસો થઈ ગયા છતાં હજી તેનો અંત ક્યાંઈ દેખાતો નથી. મજુરોની સ્થિતિ ધ્યાનનક થઈ છે. મુંબઈ મ્યુનીસિપલ કોર્પોરેશન આગળ હડતાલિયાને મદદ કરવાની દરખાસ્ત હતી તે હડી ગઈ. પણ ડૉ. દેશમુખના પ્રયાસથી મેયરે ફન્ક શરૂ થયું છે તેમાં મુંબઈના શ્રીમંતોએ સારી રકમ ભરી છે અને તેથી હડતાલિયાઓનાં બાળકોને કંઈક ખાવા મળે છે. મ્યુનીસિપલ કોર્પોરેશને આ સ્થિતિમાં સરકારને વચ્ચે પડવા વિનંતિ કરી છે.

આ અત્યંત બેદાનની સ્થિતિ છે. છતાંમાં ખોટી ખોટી કેમીકલ્સની અને મીથેની કંપનીઓ વેપારના દિન માટે એકત્ર થાય છે ત્યારે આપણે અહીં હિંદનો મિલનો એક જ મુખ્ય ઉદ્યોગ હડતાલને લીધે તુકરાની વેડે છે. ઉર્જામાં ચૂડીદારો અને ઠામદારોનો રાષ્ટ્રીય સંઘ સ્થપાય છે જેને પરિણામે હવે બેની વચ્ચે તકરારો જ નહિ થાય ત્યારે આપણે અહીં એક હડતાલનું સમાધાન કરી શકતા નથી.

જમશેદપુરની હડતાલ હજી ચાલ્યા કરે છે. કચકતામાં જુલાઈની શરૂઆતમાં શહેરમાં ઝાડુ કાદનારાઓની હડતાલ પડી હતી. હડતાલના નેતાઓને અને તેમાં ખાસ કરીને તેનાં પ્રમુખ મિસ પ્રજાવતી દાસગુપ્તને કેદ કરવાથી સ્થિતિ ઘણી ગંભીર થઈ જતાં પણ ઝાડુ કાદનારાઓનો પગાર વધારી આપવાથી તે હડતાલ થોડાં દિવસ રહી અંધ પડી છે. છતાં હડતાલનાં દિવસોનો પગાર નહિ આપવાથી ઝાડુ કાદનારાનાં મુંઝવણમાંથી કેટલાક સંખ્યોએ રાજીનામાં આપ્યાં છે.

આ માસની શરૂઆતમાં લીડુહાની હડતાલ બંધ પડી કામદારો કામે વળગ્યા છે. પણ તેઓ ટકી ન શક્યા માટે કામે વળગ્યા છે, તેમના મનનું સમાધાન થયું લાગતું નથી. અને ભવિષ્યમાં વધારે સારી તૈયારી કરી ફરી હડતાલ પાડે તો નવાઈ નહિ. પણ લીડુહાની રેલવે હડતાલ બંધ થઈ ત્યાં મદ્રાસ ઇલાકામાં સાઉથ ઇન્ડિયન રેલવેમાં જ મરી હડતાલ તા. ૧૯મી જુલાઈની રાતથી પડી છે. આ હડતાલથી ટ્રેનોનો વ્યવહાર ખોટો થયો છે. તેથી ટીક પણ તે સિવાય પણ બીજાં ભયંકર પરિણામો આવ્યા છે. હડતાલિયાઓએ રેલવેના પાટા ઉપર સખ રેલવે અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, જુદી જુદી જગ્યાએ દૂધા કર્યા છે, મિલકતોનો નાશ કર્યો છે, ટિકિટો ઉપાડી ગયા છે, જેને પરિણામે પોલિસે ગોળાબાર પણ કર્યા છે. સૌથી વધારે ભયંકર કૃત્ય તો એ થયું છે કે પાટા ખસેડવાથી સિલોનની ખોટ મેઈલ, મદ્રાસ પેસેન્જર અને બીજી એક પેસેન્જર ટ્રેન ઊધી પડી ગઈ, અને લોકોના જાનને પણ નુકસાન થયું છે. આથી ટ્રેનનો જોખમી કરવી પડી છે અને માત્ર દિવસે જ ચલાવી શકાય છે. છેલ્લા ખબર છે કે સેન્ટ્રલ રેલવે લેગરના પ્રમુખને કેદ પકડ્યો છે. યુનિયને મદ્રાસ અને સીમલા તરફ કર્યા છે કે રેલવે એજન્ટ ને ચાર મુદ્દા ઉપર પંચ નીમવા કહેતો હતો તે ઉપર પંચથી ફેસલો મેળવવા યુનિયન પ્રુથી છે. યુનિયનના દાવા મને તેટલા ન્યાયી હશે તો પણ હડતાલની આ રીતભાતને માટે તેમને દેશમાંથી સહાનુભૂતિ મળશે નહિ. મારક્કાની રીતો પશ્ચિમની છે, તે ત્યાં કદાચ સ્વતંત્ર દેશમાં કેન્દ્રિક ફેલેમંદ થઈ હશે પણ અહીં પરદેશી અમલમાં એ રીતો ફેલેમંદ થવાનો સંભવ તેથી થોડો જોઈએ છે. અહિંસાને પરમ સિદ્ધાંત તરીકે ન માનનારને માટે પણ અત્યારે તો પોતાનો હક્ક આગળ મૂકવાને અહિં-સાત્મક સાધનો જ કાર્યકારી છે.

એક બાબત તરફ દરેકનું લક્ષ્ય ગયા વગર નહિ રહ્યું હોય. હિંદમાં ઉપરાઉપરી આટલી હડતાલો આપણે કદી સાંભળી નથી. આ હડતાલો લોકોની હાડમારી સૂચવે છે અને સરકારે બીજાં કારણો આપ્યા સિવાય લોકોને નિર્વાહનાં સાધનો આપવાં જોઈએ. તેમ જ બીજી તરફથી દુખને લીધે મજુરોમાં સંપ્રભુદિ ઉભા થાય છે તેને લોકોનેતાઓએ સંયમમાં રાખી તાલિમ આપવાની ખાસ સંભાળ રાખવી જોઈએ.

આનો ખરો ઉપાય તો હિંદના વેપાર ઉદ્યોગ ખાલવવા એ જ છે. અફઘાનિસ્તાન જેવા પછાત દેશમાંથી દર વરસ સંખ્યાબંધ જુવાનો પરદેશથી વેપાર હુજર શીખી આવે છે. ઇરાન દરવરસ સો વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ મોકલે છે, અને એ બધા રાજ્યો થોડાં વરસમાં આપણી આગળ નીકળી જશે. માત્ર હિંદ જ પિટનના અમલ નીચે આની આ પછાત દશામાં નિર્વાહના સાધન વિના રીલાવા મર્જાયું છે.

*

ઇંગ્લંડના વહેપારની સામાન્ય સ્થિતિ ઇંગ્લંડના વહેપારની સામાન્ય સ્થિતિ જોતાં વહેમ આવે એવું છે. ઇંગ્લંડની ચડતી યાનિક ફેરફારો હુનર ઉદ્યોગમાં થયા તેથી થયેલી છે. એ ફેરફારો ઇંગ્લંડમાં પહેલા થયા તે માત્ર અકસ્માત હતો. ઇંગ્લંડ કેમ્પી રીતે એ ફેરફારને માટે બીજા દેશો કરતાં વધારે લાયક નહોતું. પણ એ ધનકામ તેણે સૌથી પહેલું લાખત કર્યું. હિંદ જેવા કાચો માલ ઉત્પન્ન કરનારો દેશ અને માલ વેચાતો લેનારો દેશ તેના કમળમાં હતો એટલે ઇંગ્લંડે ત્રીસ વર્ષેનો ઉદ્યોગ ઘણો જ વિસ્તારી નાંખ્યો અને તેથી પૈસે ટકે તે એકદમ વધી ગયું. પણ હવે બીજા દેશો પણ હુજર ઉદ્યોગમાં વધવા લાગ્યા છે. જર્મની, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, જાપાન જેવાં સદર રાજ્યો તેના હરીફ છે. ચીને

બ્રિટિશ માનનો બહિષ્કાર હેઠાં થોડાં વરસોથી કરેલો છે, અને તે સ્વદેશી ઉદ્યોગ ખીલવે છે અને હજી વધારે ખીલવશે. ઇંગ્લંડની કૌશલસાની ખાણો ઊંડી ગાંધ છે. અને હવે કૃત્રિમ રીતે વિસ્તારેલો ઉદ્યોગ તે નિશાળી શકે તેવું લાગતું નથી. તેથી તેના મજુરો બેકાર અવસ્થામાં પડ્યા છે અને ઇંગ્લંડની સરકાર તેથી ચિંતાતુર છે.

તા. ૨૪ જુલાઇના રોજ આમની સભામાં મિ. રેમ્સે મેકડોનેલ્ડે, સરકારની સામે અવિશ્વાસની દરખાસ્ત આપતાં ઇંગ્લંડના મજુરોની બેકારી તરફ લક્ષ્ય દોર્યું. તે સંબંધી સરકાર પક્ષથી મિ. ઓલ્ડવિને જવાબ આપ્યો. આ જવાબની દીકા કરતાં મિ. રેમ્સેને કહ્યું કે "હિંદના ખેડૂતની ખરીદવાની તાકાત બે એક આઠવાડિયે ત્રણ ક્ષાધિંગ જેટલી વધે તો લોકશાસનની એક પછી લૂમ કે સ્પિન્ડલ નવેક ન પડી રહે; લોહું અને પેલાદનો વેપાર તેની અસલ સ્થિતિએ મૂકવો હોય તો હિંદ શહેન-શાહતના વહેપાસે વિકસાવે. બેઝમે, તેની જમીન ખેડવાને માટે ધંત્રો અને ખાતર વગેરેની ખરીદી માટે પૈસા મોકલવા બેઝમે એમ કરીએ તો ધંત્રોના ઉદ્યોગ અત્યંત સુધી આપણે ન જોયો હોય તેવા સમૃદ્ધ ચમું જાય." અંગાળ સરકાર કહે છે કે દેશી વર્તમાન-પત્રોને સરકારના એકેએક પગલાં વિશે વહેંચે આંખમાં સિવાય બીજો ધંધો નથી. પણ આ રાજનીતિના બીજો શો અર્થ છે? હિંદની માથે પુટ કરવી હોય તો પણ ઇંગ્લંડ તેને દોહીને વધારે દૂધ કાઢી શકે એટલા માટે જ થોડાં વર્ષો પહેલાં મિ. લોધક જ્યોર્જને એક એક મૂર્તિ આવ્યું કે હિંદને રેલવેની ધણી જરૂર છે અને તે પછી તરત જ એકવર્થ કમિટી નીમીધ, તેણે રેલવે વિસ્તારનો ખાંચ વરસોના કાર્યક્રમ પડી કાઢ્યો, અને બ્રિટનનું લોહું અંપવા માંડ્યું. ઇંગ્લંડમાં બેકારી વધી અને તરત જ દિંદમાં ખેતીવાડીમાં રસ લેનારા

વાઇસરોય આવ્યા. હવે આ ખેતીવાડી કમીશન અને ખેતીવાડી પ્રદર્શનો વગેરે વગેરે માત્ર બ્રિટિશ માલ અપવવાને માટે નથી એમ લોકો શી રીતે માની શકે? આશ્ચર્ય માત્ર એટલું જ છે કે મહાસભાએ બ્રિટિશ માથેના બહિષ્કાર કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે છતાં કેમ તેને માટે કેઇ જખરદસ્ત કાર્યક્રમ ઘડાતો નથી.

*

ઇંગ્લંડનો મજુરપક્ષ

આ પક્ષ ઉપર દિંદમાં કેટલાક વિચારો વિશ્વાસ મૂકે છે કે તેઓ આપણને સ્વતંત્રતા આપશે. પણ જ્યાંસુધી ઇંગ્લંડની બેકારીને માટે દિંદમાંથી ધંધો મેળવવા સિવાય બીજો કોઇ માર્ગ નથી ત્યાંસુધી મજુર પક્ષ પણ દિંદને શી મદદ કરી શકવાનો હતો? રેમ્સે મેકડોનેલ્ડે અનેકવાર દિંદને હુમીનિય સ્થિતિ આપવાનાં વચ્ચે કલાં છે પણ તે માત્ર ચૂટણી સમર્પનાં વચ્ચે છે. મજુર પક્ષની એક બાજુ બીજા પક્ષો જેટલી જ સામાન્યવાદી છે. સાધમન કમિશનમાં તેણે જ બે સભ્યો નીમ્યા છે. હા, તેમનામાં બીજી બાજુ છે, તે પેલા પક્ષથી લુહી પડવા માગે છે, પણ તે સ્વતંત્ર પક્ષ થઈ શકે એવી હજી વચ્છી નથી.

દરમિયાન કોમનવેલ્થ લેબર કોનેફરન્સમાં મજુર પક્ષનું ખર્ચ વલણ દેખાયું. ૧૯૨૫ ની બેઠકમાં દિંદને તરત સ્વરાજ આપવાનો ઠરાવ થયો હતો. તે ઠરાવ અને તે સાથે સાધમન કમિશન તરફ તિરસ્કાર દર્શાવનારો ઠરાવ દિંદના પ્રતિનિધિ દિવાન ચિમનલાલે આપ્યો તે કાયદાની ખારીથી ઉપરથી પ્રમુખ મિ. લેન્સડોરીએ કાઢી તાંખ્યો. દિવાન ચિમનલાલે ચોતાનો વિરોધ બતાવવા સભા છોડી ચાલ્યા ગયા.

*

ચિદમ્બર યુનીવર્સિટી

સર અન્નમલાઇ ચેટિયારે જે કોલેજ અંચા સ્થાપી હતી અને જેને તેઓ ચલાવતા હતા

તે સંસ્થા અને તે ઉપરાંત વીસ લાખની રકમ તેઓએ મદ્રાસ સરકારને સોંપી છે જેમાંથી એક છાત્રા માટેની યુનીવર્સિટી યશે. વિદ્યાર્થીઓ યુનીવર્સિટીનાં છાત્રાલયોમાં રહીને જ ભણે અને યુનીવર્સિટી માત્ર પરીક્ષા લેવાનું કામ ન કરતાં શિક્ષણ આપવાનું પણ કામ કરે એ ઠણ છે એમ સરકાર કમિશનના સમયથી મનાતું આવ્યું છે અને સરકારે તેથી આ ઉદાર દરખાસ્ત સ્વીકારી છે. સરકાર પણ આમા વીસ લાખ રૂપિયા આપશે અને વરસોવરસ થતા ખર્ચ માટે દોઢ લાખ લુદા આપશે. આ સંસ્થાના ખાસ વિષયો સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને પૌરસ્ય વિદ્યા (arts, science and oriental learning) રહેશે અને એક હજાર વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની સગવડ મળશે.

*

સુંખધ યુનીવર્સિટી

સુંખધ યુનીવર્સિટીએ એક યુનીવર્સિટી પબ્લિકેશન બોર્ડ એટલે પુસ્તક પ્રકાશન મંદિર બોલવાનો દરખા કયો છે. તેના સભ્યો નીચે પ્રમાણેનું કામ કરશે.

૧ યુનીવર્સિટી તરફથી એક સામયિક બહાર પાડવું.

૨ અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ અને શૈક્ષણિકમાંથી પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય હોય તે પ્રસિદ્ધ કરવું.

૩ બીજાં કોઇ પણ યોગ્ય સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનનું પુસ્તક બહાર પાડવું.

૪ સિન્ડિકેટની મંજૂરીથી પાઠ્યપુસ્તકો બહાર પાડવાં.

૫ યુનીવર્સિટી તરફથી લાભણો અપાવવા.

વળા આપણી કેળવણીમાં સેશ્વરવાદની દષ્ટિ દાખલ થઇ શકે કે કેમ તેનો વિચાર કરવા એક સમિતિ પણ નીમાઇ છે. આ દષ્ટિ શી રીતે દાખલ કરવી તે સંબંધી તે સમિતિનું નિવેદન આપ્યા પછી જ ખબર પડે. પણ

સ્વદેશની દષ્ટિ કેળવણીમાં દાખલ થઇ શકે કે કેમ તે વિશે આ યુનીવર્સિટી કાંઈ વિચાર કરી શકશે ?

*

કલકત્તા યુનીવર્સિટી

કલકત્તા યુનીવર્સિટી બોટમાં કામ કરે છે. આ વરસ શી અને અનુસ્નાતક અભ્યાસને અંગે બજેટમાં રૂ. ૭૮, ૭૮૬ ની બોટ આવે છે. લૉ કૉલેજ ફંડમાં પણ રૂ. ૭૦૦૦ ની બોટ આવે છે. જુનની ૩૦ મીએ રૂ. ૫૭,૦૦૦ ની બોટ આવશે અને તે હંગામી રીઝર્વ ફંડમાંથી કાઢતા પાંચ હજારની તુટ રહેશે. જો આ પ્રમાણે જ ચાલ્યા કરશે અને સરકાર મદદ નહિ કરે તો કાલદાથી નક્કી થયેલા પાંચ વરસો પૂરા થયે યુનીવર્સિટીએ શિક્ષણનું કામ છોડી દઈ માત્ર પરીક્ષાનું કામ કરવાનું રાખવું પડશે.

*

ખારડોલી સત્યાગ્રહ

ખારડોલી સત્યાગ્રહ એટલા જોસથી ચાલે છે કે આખા દેશમાં તેની અસર સપાટાબંધ વધતી જાય છે કે એક માસમાં તે સંબંધી બનેલા બનાવો જ માત્ર એકઠા કરી મૂકતાં ઘણી જગ્યા જોઈએ. આપણે સુખ્ય સુખ્ય બનાવો જોતાં પ્રથમ તો એ જણાવવું જોઈએ કે ખારડોલી તાલુકાના માણસો સ્ત્રી અને પુરુષો પોતાના નિશ્ચયમાં એટલા જ મક્કમ છે. ગયે મહિને જે હથિયારબંધ પોલિસ ઉતરવાની વાત બાળી, હતી તે સુજળ થોડા પોલિસો પ્રથમ ઉતાપી અને સ્પેશિયલ પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, તરીકે મિ. હીલીને ત્યાં તીખ્યા. તે વખતે તો સરકારનો વિચાર ખારડોલી ઉપર સખ્તાઇ કરી, નેતાઓને કેદ કરીને સત્યાગ્રહ દાખી દેવાની જ નીતિ અમલમાં મૂકવાનો હતો, પણ મી. હીલીના રિપોર્ટ ઉપરથી કે કોણ બળે શાથી, સરકારને માત્ર તે વખતે માહુમ પડ્યું કે ખારડોલીનો સત્યાગ્રહ

સત્ય હકીકત છે, હસી કાઢવાનો નથી અને વિચાર પડતો મૂકાયો. તે પછી જ કમિશનર સાહેબે બારડોલીની મુલાકાત લઇ એ હકીકતની ખાત્રી કરી અને 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ના ખબરપત્રીએ 'પણ મુલાકાત લીધી. આ ખબરપત્રીએ જોયું કે બારડોલીનું જળ સાચું હતું ત્યારે તેણે બારડોલીમાં રશિયન બોલ-શેવિઝમ આવ્યાની ખૂબ ઊંડાણે. પણ આ બધાથી એટલું નક્કી થયું કે બારડોલીના મહત્તમ-પણાની વાત સાચી છે.

મુખ્યત્વે ખાસ બારડોલી દિવસ તા. ૪-૭-૨૮ ને રોજ ઉજવ્યો. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓએ વરસતે વરસાદે જમડું સરખસ કાઢ્યું, મુખ્યના બુવાનોએ પોતાના ગ્રેમશૌર્યનો એક વધુ દાખલો દેખાડ્યો. તે જ રીતે પૂનામાં કૌસિક ઉચ્ચવાને દિવસે એટલે તા. ૨૭ જુલાઈએ પૂનાના વિદ્યાર્થીઓએ સરખસ કાઢીને પોતાનો અભિ-પ્રાય ગવર્નરને દર્શાવ્યો હતો.

બારડોલીની સ્થિતિ, સાચી છે તેવી જણાતાં મુખ્યના નામદાર ગવર્નર સીમલા વાઇસરૉયની સલાહ લેવાને ગયા. અને પાછાં ફરતાં તેઓ સુરતમાં બારડોલીના પ્રતિનિધિ મેંડળને મળશે એમ જહાર પડ્યું હતું. તે સંબંધી ઘણી જગ્યાએ એવી આશા રખાઇ હતી કે ના. ગવર્નર પોતાના ઓફિસરોના આમહથી ન તણાતાં એક ખરેખરું સમાધાન બારડોલીના લોકો સાથે કરી પોતાની દીક્ષસોજી બતાવશે. પણ તે પ્રસંગે ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું કે આ મુલાકાત બારડોલી સાથે સમાધાન કરવાની હોય તેટલે જ અંશે લોકો ઉપર નાસ વર્તાવવાની સંમતિને માટે પણ હોય. સુરત મુકામે બારડોલી તરફથી શ્રીકૃષ્ણ વલ્લભભાઈ અને બારડોલીના બીજા કાર્યકર્તાઓ અને નામદાર ગવર્નર વચ્ચે જે મુલાકાત થઇ તે ઉચ્ચથી જણાય છે કે કેટલાકે બાંધેલી આશા કરતાં ગાંધીજીની ચેતવણી સાચી હતી. દિંદી વેપારીઓની ચેતવણે

ના. ગવર્નર સાથે જે પત્રચલવાર ચાલ્યો હતો તેમાં ના. ગવર્નરે જે સરંતો કરેલી હતી,—અને તે વખતે બારડોલીની ખરી હકીકત સરકાર જાણતી નહોતી—તે કરતાં જરા પણ વધારે ઉદાર સરત સરકારે કરી નથી. 'સરકારને મન' પોતાની પ્રતિષ્ઠા કરતાં કશું બીજું વધારે મહત્ત્વનું નથી. આ મુલાકાતને અંતે સમાધાન નથી થઇ શક્યું. બંને પક્ષો તરફથી જે જે સરતો રજૂ થઇ હતી તે નીચે પ્રમાણે છે:—

સત્યાગ્રહ પક્ષ—(૧) સત્યાગ્રહી કેદીઓ છૂટવા જોઇએ; (૨) આવસા થયેલી (પછી તે વેચાઇ હોય કે ન. હોય) જમીનો પાછી મળવી જોઇએ; (૩) ભેંસો દારૂ ઇત્યાદિ ઉરરાજ: થઇ ગયાં કે વેચાયાં છે તેની બજાર કિંમત પાછી મળવી જોઇએ; (૪) તલાલી પટેલ વગેરેને ખરતરફ કરવામાં આવ્યા હોય તો તેમને પોતાની જમ્મા પાછી મળવી જોઇએ, અથવા જેમણે રાજનામાં આપ્યાં છે તેમને 'પાછાં ખેતવાની પરવાનગી મળવી જોઇએ; (૫) સત્યાગ્રહને અંગે જે બીજી સજાઓ થઇ હોય તે રદ થવી જોઇએ.

સરકાર પક્ષ કહે છે કે (૧) જૂના ધોરણ પ્રમાણે સરકારી મહેસુલ ભરાઈ જવું જોઇએ અને જૂની અને નવી કીમતો તફાવત તોજેરીમાં ભરવો જોઇએ; (૨) ચાણ દિલચાલ બંધ પડવી જોઇએ.

અને તે પ્રમાણે થાય તો જ પહેલાં કલા મુજબ ખાસ તપાસણી માટે નીમ-ણક કરે અને તેમાં જે ઠાંઈ ગણતરીની કે બીજી ખૂસ હોય કે કોઇ પણ વ્યક્તિને કે આખા વર્ગને નુકશાન કરતી કોઇ ખીના હોય તે વિશે તપાસ કરવાની તેને સત્તા આપે. આ તપાસ સંગિતિ પણ બિન અમલદારોની ન હોઇ શકે કારણકે જમીન મહેસુલ આકારવું એ સરકારની કાયદેસર ફરજ છે એમ સરકાર સમજે છે. સરકાર ખુદની તપાસ કરાવવા દા પાડે છે, જરૂર પડે તો કોઇ હકીકત ન્યાય-

ખાતાના અધિનરી પાસે પણ તપાસવાય પણ જમીન મહેસુલના સિદ્ધાન્તોની તપાસણી તેમા ન થઇ શકે

સત્યાગ્રહ પક્ષની મરતો ચોક્કસ અને વાજબી છે સરકાર પોતાની જૂની દલીલોને વગીરી રહીને મત્યાગ્રહ પક્ષની હકીકત સમજવા પ્રતી પણ ઉદારતા દર્શાવી શકતી નથી તેમા પણ સરકારને નવી આકારણી મુજબ પૈમા ભરાવવાનો આગ્રહ રાથી થઇ ગયો છે, એમ ન કરે તો જ્યો કાયદો ભાગી જવાનો છે તે અમને સમજતુ નથી, અને ખારડોની તરફથી કોઇ ત્રાહિત પોતાની મેળે સરકારમા એ રકમ ભરે તો આવે એમ સરકાર માને છે તે તો છોકરમત જેવુ લાગે છે છતા મરકારને તે કશુન હોય તો આપણે તેટલા માફ સમાધાની થતી નહિ અટકાવીએ, પણ એ તફાવત વિના સગકારને કાયદો આડો આવે છે તે સમજતુ નથી

અચાર સુધી ધાડ પાડવાની આશક જમીનો કુરી ભારે કાયદા આડા ન આવ્યા અને હવે માત્ર થોડા પૈમા ન ભરાય તો સમાધાન ન થઇ શકે એટલી બધી કાયદાની નાળુક લાગણી સગકારની થઇ ગઈ એ નના ધની વાત છે

સુરત, લગ્ન અને ખેડામા જિલ્લા પરિષદો ભરાઈ હતી તેથી અમદાવાદમા ગઇ તા ૧૫ મીએ ભરાઈ આગલી પરિષદ પડે આમા પણ શ્રીયુત કેળકર એટલે પર પ્રાન્તના જ પ્રમુખ હતા, જે એમ જતાવે છે કે વિદમા આવા પ્રક્રોમા પ્રાન્તભેદ નથી, પણ દિન અને સમભાવનું સ્વાભાવિક ઐક્ય છે અમદાવાદે શ્રીયુત વલ્લભભાઈને ખારડોની વિશે બોલતા તો આ પ્રથમ જ સાબળ્યા આખો શ્રોતાવર્ગ મત્રમુખ થઈ સાભળતો હતો શહેરના લોકોને પણ આ સત્યાગ્રહ ઉપર કેટલી શ્રદ્ધા છે તે લા જણાવુ હતુ ઉચિત પ્રસંગે

સહેગમા પણ જે સત્યાગ્રહ કરવામા આવે તો જરૂર મામાન્ય નર્ગ તરફથી તેને ટેકા મળે તેમા અશય લાગતો નથી ખારડોનીઓ વધારે કેમ ન કરી એ ગ્રીસીસ બીસન્ટની સૂચનાને અવગણ છે

ખારડોની ફાળો તા ૨૩-૭-૨૮ ના મેન ૩ ૩,૧૬,૦૪૯-૩-૦ જેટલો થયો છે

આ ખારડોની સત્યાગ્રહનું એક પરિણામ એ આવ્યુ છે કે પ્રજાના નવા પક્ષો સત્યાગ્રહના નાયદેસગપણા વિશે એકમત થઇ ગયા છે સર્વન્ટમ બોર્ડ ઇન્ડિયા મોસાઇટીએ શ્રીયુત હૃદયનાથ કુકર અને વજે મારફત શ્રીયુત અમૃતનાથ હક્કરની મદદથી ખારડોનીની તપાસ કરાવી અને તેમણે ફરી તપાસણી વિશે મન જાહેર જ્યો શ્રીયુત મોતીનાન નહેર, તેજ બહાદુર સમુ અને પાયોનિયર અને રોટ્સમેન પણ ખારડોનીના પક્ષમા અભિપ્રાયો દર્શાવે છે

શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પરેસે આ વખતે ખારડોની તાલુકામા દારૂના પીપાની હરરાજ થાય ત્યારે કોષએ હરરાજ ન બોનવી એવી વિનતી બહાર પાડી હતી મરદારના દારૂખાતાએ એકે પારસી ખાતેદાર ઉપર જતી વગેરેના અત્યાચારમા જે મદ કરી તેવી દારૂના ઇમરના ગેને એ લાગિમ છે કે તેમણે હવે ઇંગ્લેન્ડના રાખવે શ્રી વલ્લભભાઈની જાહેર વિનતીની ખરામ અસર થઈ છે ખારડોની મુકામે જે હરરાજ થઇ તેમા પારડીના ૧૩૮ માથી ૪૨, ચોરામીના ૧૨૭ માથી ૨૯ માડના લેવાયા ચીખતીના ૭૭ માથી ૧ લેવાયો પણ તેનો કટાકટ લેનાર પાછો ફરી ગયો અને વનમાડ જમાન પોર માટે કોષ હરરાજ બોલ્યુ જ નહિ ખારડો બોના તોફાની વાતાવરણમાથી દૂર જઈ સુન્તમા હરરાજ કરવાને ગયા તો ત્યા પણ સત્યાગ્રહીઓ પહોચી ગયા, તેમાથી શ્રીમતી મીકુ બહેન પીગીટ એક બીજા પારસી બહેન, ડા નીચા અને શ્રીયુત મણીનાન કોઠાગીને હરરાજમા લોકોને

સમગ્રવતા દૂર કરવા કેદ કર્યા, અને હરરાજી પૂરી થયે છોડી મૂક્યાં છતાં હરરાજીનું પરિણામ આવી રાક્યું નથી. સરકારે છેવટે હરરાજી કરવાનું વગર તારીખે મુકતવી રાખ્યું છે.

ગમે માસ કૌસિત્રમાંથી રાજનામાં આપેલા ગૃહસ્થો પાછા બીન હરીફ ચૂંટાયા છે. તે ઉપરાંત શ્રીયુત લાલજી નારણજીએ પણ રાજનામું આપેલું તે પણ પાછા ચૂંટાયા છે. તારકમી એ કૌસિત્ર ઉધડતાં આ વખતની બેઠકમાં ના. ગવર્નરે, લાલજી કરવાનો રિવાજ નથી છતાં, ખારડોલીના મામત્રા વિશે લાંબું લાલજી કહ્યું છે. અંગ્રેજી લાખા ખેડાયેલી છે. અને તેમાં ગમે તેવી ધમકી પણ કેવી શિષ્ટ લાખામાં દબ શકાય છે તેનો એ નમૂનો છે. લાલજીને સાર એ છે કે પોતે હિંદના મિત્ર છે છતાં જો ખારડોલીની પ્રજા સત્યાગ્રહ ચાલુ રાખશે તો કાયદાની ખાતર તેમને એવાં પગલાં ભરવાં પડશે કે જેને પરિણામે પ્રજાની પ્રગતિ ધણું વરસો મુઠ્ઠી અટકી પડશે અને એ ધોને રૂઝાતો વાર લાગશે. ના. ગવર્નર તો આ ધમકી નથી એમ સ્પષ્ટ કહે છે પણ તેમની પછવાડે ઇંગ્લંડમાં અર્લ વિન્ટર્ટને જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે તે પણ જોવા જોઈએ. તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે આ ગેરકાયદેસર હિંદચાલ 'કચરી' નાંખવામાં આવશે. ના. ગવર્નરે કૌસિત્રને આ ઉપર વિચાર કરવા ૧૪ દિવસની મહેતલ આપી છે. એટલે હમણાં ખારડોલી તળમાં કશી નવાજૂતી નથી.

કૌસિત્રમાં આ ખારડોલીના પ્રશ્ન ઉપર જ એક નવો રાષ્ટ્રીય પક્ષમેળ થયો છે. તેમાં સિંધ સિવાય સર્વ છે. લાલ તેનું સંખ્યાગણ ૫૦ જેટલું છે. આ પક્ષે કૌસિત્રનું કામ મુકતવી રાખવાના દરાવની નોટિસ આપી છે.

ઇંગ્લંડમાં ખારડોલીએ ત્યાંની પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચવા માંડ્યું છે. 'માન્ચેસ્ટર ગ્રાઈઅને' પ્રજાને ચેતાવી છે કે ખેડુતો રાજદ્વારી તેતાઓને મારે બોલાવે એવો દિવસ આવે તેથી સરકારે ચેતતાં રહેવું જોઈએ. તે એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે સાધનન કમિશને આ સરકારી મહેસુલ પદ્ધતિ મુધારવાને લલામણુ કરવી જોઈએ અને એવી લલામણુ અમલમાં આવે ત્યાં મુઠ્ઠીને માટે મહેસુલ લેવાનું મુકતવી રાખવું જોઈએ.

એક વાત નિશ્ચિત છે. ખારડોલી સત્યાગ્રહ મુંબઈની ધારાસભાની મદદથી નથી શરૂ થયો. ઉલટો કાયદેસર ધલાજો બંધ પડતાં શરૂ થયો છે. આ સત્યાગ્રહ પોતાની માગણીના ન્યાયીપણાના અને પોતાના આત્મગણ ઉપર શરૂ થયો છે અને હવે તો તેને આખા દેશનો ટેકો છે—ભલે સરકાર કૌસિત્રમાં અન્યથા જતાવી શકે—એટલે તેને માટે જીત મુઠ્ઠી આગળ જવું એ એક જ માર્ગ છે. અને ખારડોલીને એળખે છે તે એમ જ મણે છે કે આ લડતનું વિજય સિવાય બીજું કંઈ પરિણામ આવવાનું નથી.

બારડોલીનું રહસ્ય

બારડોલીનો વિજય

ઐતલે આત્મશુદ્ધિ

એમ જે ન સમજ્યા

હાય તે બારડોલીની

લડતને સમજ્યા જ

::: નથી. :::

મોહનદાસ ગાંધી

સરદાર વલ્લભભાઈ

ચિત્રકાર : ડી. બી. માહુલીકર, એચ. એ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬

બીજો આવૃત્તિ : ૧૯૮૪

અંક ૪

વીર વલ્લભભાઈ

“ બાપુનો સંદેશ ભાંગ્યો તૂટ્યો. પણ લોકોને પહોંચાડનારા કેટલા ઓછા છે? બાકી કોણ આપણે? આપણે કયું શું? બાપુએ નાહકના ચંદાવી માંયો? ”

બારડોલીના વિજય માટે ધન્યવાદના તારો ઉપર તારો આવી રહ્યા હતા ત્યારે વલ્લભભાઈએ ઉપર ટાંકેલા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા. એટલામાં વલ્લભભાઈએ કરેલું કામ, તેમની ગાંધીજી પ્રત્યેની ભક્તિ, તેમની નમ્રતા બધું આવી જાય છે. એમના કામની કિંમત આંકવાનો આજે સમય નથી, હજી તો કેટલું ચે કામ ધીરે-તેમને હાથે કરાવવું ધાર્યું હશે. ભારતના સ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસમાં તેમના સ્થાનની આજે વાત કરવી એ પણ મૂખોઈ ગણાય. આજે તો તેમનો થોડો પરિચય કરીએ એટલું જ.

‘ ટાઇમ્સ’ નો ‘ અરવંત્રી’ ન્યારે બારડોલીમાં આવીને સંબંધ યાદ ગયો ત્યારે તેણે વલ્લભભાઈને જોયા વિના તેમનાં કામની કિંમત આંકી લીધી, અને મુંબઈ જઈને લખ્યું કે બારડોલીમાં ‘ બોલ્શેવિક્ઝમ’ ચાલી રહ્યું છે, અને તેનો લેનિન-વલ્લભભાઈ છે. બારડોલીનું અદ્ભુત સંગઠન લેનિનની સંગઠનશક્તિની વાદ આપે એવું છે એમાં જરાય શંકા નથી, અને લેનિનના પ્રત્યક્ષ દર્શન વિના લેનિનની છાંયે ઉપરથી કહું તો વલ્લભભાઈ લેનિનને ઠીક મળતા આવે છે. પણ વલ્લભભાઈ સાથે જટુ રહ્યા પછી, તેમની બોલચાલ, તેમનું દાર્શન, તેમનું તેજ, તેમના રાગ અને અવિદ્યે જોયા પછી તિલક મહારાજનું વધારે સ્મરણ થાય છે. એકવાર અચાનક વલ્લભભાઈની લાંબી મૂંઠો અને મુઠ્ઠમ જડમાં જોઈને તિલક મહારાજની મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ થયેલી ત્યારપછી એ સાચા મનમાં વધારેને વધારે દંડ યતું ગયું છે. એવી રીતે ઘણીવાર કેટલીક મૂર્તિઓએ ઐતિહાસિક મૂર્તિઓનું સ્મરણ કરાવ્યું છે. દાખલા તરીકે

મૌ. શૌકતઅલીને જોઇને બકુનિનની હાજિ યાદ આવી છે, શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલને જોઇને કલેમેન્સો યાદ આવે છે, મુંગધના એક સુવિખ્યાત વકીલ હમેશાં મને સેસિલ રોડ્ઝનું સ્મરણ કરાવે છે, અને મારા મિત્ર કૃપાલાની જ્યારે દાદી રાખતા ત્યારે એકવાર મળશે ચાર વાગે ચાંદનીમાં તેમની સાથે બનારસ સ્ટેશને જતાં તેમની આખી આકૃતિથી શિવાજી મહારાજનું સ્મરણ થયેલું તે હજી યાદ છે. આ તુલનાઓમાં કેવળ કલ્પનાએ નથી કામ કીધું, અવલોકને સારો ભાગ ભર્યો છે, અને જેમ જેમ જે જુદી જુદી વ્યક્તિઓના સમાગમમાં હું આવતા ગયો છું તેમ તેમ બીજી મૂર્તિઓ સાથેનું મેં અવલોકેલું તેમનું સામ્ય વધતું જતું લાગ્યું છે. આમાં મારા અવલોકનનો દોષ હોવાનો ભલે સંભવ હોય. ગમે તેમ હો, વલ્લભભાઈને જોઇને જેને તિલક મહારાજ યાદ ન આવતા હોય તેને પણ વલ્લભભાઈ અને તિલક મહારાજની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓનું સામ્ય લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ હોય એવો મને વિશ્વાસ છે. આ સામ્યનો વિચાર કરતાં તિલક મહારાજની અભાષિત વિદ્વત્તા અને વિપુલ શાસ્ત્રજ્ઞાનને હું ધડીકવાર ભૂલી જાઉં છું એ કબૂલ કરું છું. વલ્લભભાઈને પોતાને આ વિષે કહીએ તો તેઓ તો એ તુલનાને હસી કાઢે છે. તેમને પોતાની મહત્તાનું ભાન બહુ ઓછું હશે, જો કે ઉપર ઉપરથી જોનારને એમ લાગે કે એ ભાન તેમનામાં વધારેમાં વધારે હશે. આ અવળી ધાપ પાડવાની વિશેષતા પણ તિલક મહારાજ અને વલ્લભભાઈ બંનેમાં સમાન છે. ઉપરથી બંને જેટલા અભિમાની લાગે તેટલા જ અંતરથી નિરભિમાન, ઉપરથી જેટલા રૂક્ષ અને પરુષ લાગે તેટલા જ અંતરથી સૌમ્ય અને મૃદુ, ઉપરથી જેટલા અટપટા અને અબેઘ લાગે તેટલા જ અંતરથી સરલ અને ઋણુ, ઉપરથી જેટલા ઊંડા જાણીય તેટલા જ બંને અંતરથી અજાણા.

પણ આ તુલનાને હું આગળ નહિ લંબાવું, કારણ આગળ ઉપર મારે એ જ વસ્તુ ઉપર આવવું છે.

‘ મહાપુરુષ ’

એમ તો આ બંને મહાજનો વચ્ચે અસામ્ય બહુ જણાય છે. વલ્લભભાઈ ખેડૂત કુટુંબમાં જન્મેલા, પોતાની જન્મંતિથિની પણ તેમને ખબર નથી, તેમની માતાને ખબર હોય તોપણ તારીખ તો કેાઈ જાણતું નથી. ‘ નિશાળમાંથી એક ખોટી તારીખ મળે છે ખરી ’ એમ ધણીવાર તેઓ દસતાં દસતાં કહે છે. તિલક મહારાજનો જન્મ તો શિષ્ટ શાસ્ત્રી કુટુંબમાં થયેલો, જન્મથી જ એવા સંસ્કાર કે તિલક મહારાજને તો પોતાના જન્મની તિથિ જ નહિ પણ ઘડી-પળની પણ ખબર હશે. રમતગમતમાં તેમને જેટલું આપણાં શાસ્ત્રોનું અને ઉત્તમ સાહિત્યગ્રંથોનું જ્ઞાન મળ્યું તેટલું વલ્લભભાઈને કેવળ આસપાસનાં ખેતરોનું અને ગામડાંઓનું મળ્યું હશે. એકવાર મને કહે: “ મારા પિતાને મને બાળ્યાવવાનો શોખ બહુ. રોજ સવારના પહોરમાં ખેતરે લઇ જાય, ખેતરમાં કામ કરવા નહિ પણ આવતાં જતાં રસ્તે પાડા બોલાવવા અને પલાખાં ગોખાવવા લઇ જાય. ગુજરાતી સાત સુધી તો બણ્યા, પણ પછી શું કરવું ? અમારી શાળાના માસ્તરને તો બધાને સિનિયર મારતર બનાવવાની ભારે હેંચ હતી. મારી પણ એ જ દશા થાત, પણ એવામાં ગામડામાં ગામડી અંગ્રેજ શાળા નીકળ્યા. આપણે તુરત તેમાં જોડાયા. ત્રણ ચોપડી ત્યાં ભણ્યા. ચોથી અને પાંચમી પેટલાદમાં અને પછી મૅટ્રિક થતાં સુધીમાં નડિયાદ અને વડોદરા એમ બે સ્કૂલો બદલેલી. ” આમ તિલક

મહારાજને જેટલી અવસ્થિત કેળવણી મળી હશે તેટલી જ અવસ્થિત કેળવણી વહ્નલભાઈને મળી એમ કહેવામાં આવે નથી.

આ ત્રણે સ્થાનની શાળાઓમાં તેમણે ગળેલો સમય બાળપણને માટે ઐતિહાસિક કહેવાય એવી ઘટનાઓથી ભરેલો હતો. એ સમયમાં આપણને લાવી વીર યોદ્ધાનાં દર્શન થાય છે. શાળામાં રહેજે સેનાપતિનું પદ ભોગવતા દશે, કારણ ત્રણે ઠેકાણે અનેકવાર શાળા ખાલી કરાવેલી. પેટલાદનો પ્રસંગ તો તેમને યાદ નથી, પણ નડિયાદના અને વડોદરાના પ્રસંગો તેઓ કેકવાર સંભળાવે છે. નડિયાદમાં એક શિક્ષક શાળામાં વાપરવાના સાહિત્યનો વેપાર કરતા હતા તેની સામે એ સાહિત્ય તેમની પાસે ખરીદવા વિરૂદ્ધ હીલચાલ કરેલી. અને અંગે હડતાળ પડી છ દિવસ શાળા બંધ રહેલી. આખરે પેલા શિક્ષકને નમનું પડેલું.

‘વડોદરાની કારકીર્દી વધારે નોંધવા લાયક છે. નડિયાદથી વડોદરા જવાનું મુખ્ય કારણ ત્યાં અંગ્રેજી વધારે સાફ શીખવાય છે એમ સાંભળેલું એ હતું. એક ઠેકાણેથી બીજો ઠેકાણો જવામાં તેમને કંઈ ઝાઝો વિચાર હોય જ નહિ. પેટલાદ લાવતા હતા ત્યારે કરમસદ—જન્મસ્થાને—દર અઢવાડિયે આવે, અને સાત દહાડાનું સીધું બાંધી જાય, છાંડે રાખેલા ઘરમાં સાત આઠ છોકરા રાંધી ખાય. પોતે રાંધવામાં બહુ લાગ લેતા હોય એમ માનવાને કારણ નથી, કારણ ભવિષ્યમાં રાંધવાની પરીક્ષા થઈ તેમાં તેઓ પાસ ન થયેલા એ આપણે જોઈશું. પણ બાળપણથી જ ઘર છોડી બહાર જઈ લાવવાનું સાદસ લાવી સાદસોની આગાહી આપે છે. પણ હવે વડોદરાના પરાક્રમ ઉપર આવું. સંસ્કૃતમાં બહુ રસ પડતો ન હોવાને કારણે મૌર્યકાળમાં આવતાં સંસ્કૃત છોડી ગુજરાતી લીધેલું. ગુજરાતી શીખવનારા તે વેળા શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગના પ્રસિદ્ધ ‘છોટાલાલ ભાસ્તર’ હતા. ગુજરાતી શીખવતા, પણ દેવભાષા છોડીને ગુજરાતી શીખવા આવનાર તરફ રહેજે તેમને અણગમો રહેતો દર્શી. જે દિવસે વહ્નલભાઈ તેમના વર્ગમાં જોડાયા તે દિવસે છોટાલાલ ભાસ્તર તેમને કહે : ‘આવો મહાપુરુષ ! ક્યાંથી આવ્યા ? સંસ્કૃત છોડી ને ગુજરાતી લો છો પણ સંસ્કૃત વિના ગુજરાતી આવડે જ નહિ એ ખબર છે ?’ એમ કહીને સંસ્કૃત અભ્યાસના ઘણા લાભો ગણાવ્યા. એટલે વિદ્યાર્થી વહ્નલભાઈ ધીમે રહીને જોવા : ‘પણ સાહેબ, અમે બધા સંસ્કૃતમાં જ રહેત તે આપ પછી શીખવત કેને ?’ શિક્ષક ખાળ્યા. પાછલા બાંક ઉપર બેસા રહેવાની સગ થઈ. તે સગ તો સુખે ભોગવી પણ એ ઉપરાંત સગ થઈ તે ભોગવવાની ના પાડી. શિક્ષકે હુકમ કર્યો : ‘મહાપુરુષ ! જાઓ, એક એકાંથી દશ એકાં સુધીનો પાઠો લખી લાવજો.’ એક દિવસ થયો, બે દિવસ થયા, શેના લખી લાવે ? ભાસ્તર સાહેબ રોજ ચીડાતા જાય અને રોજ શિક્ષા વધારતા જાય : ‘જાઓ કાલે બે વાર લખી લાવજો’, ‘કાલે ચાર વાર’, ‘કાલે આઠ વાર’ એમ જસે પાઠો લખવાનો હુકમ થયો ત્યાં સુધી ‘મહાપુરુષ’ના ઉપર અસ્પષ્ટ ન થઈ. શિક્ષક શિક્ષા વધારતા ગયા, અને શિષ્ય શિક્ષા મુજે મોઢે સાંભળતા ગયા. એક દિવસ છોટાલાલ ભાસ્તરે પૂછ્યું : ‘કેમ લખી લાવવા છે કે નહિ ? કે બીજું શિક્ષાનો વિચાર કરૂં ?’ શિષ્યે જવાબ આપ્યો : ‘૨૦૦ પાઠો તો લાખ્યો હતો પણ તેમાંથી ૨ મારકણા નીકળ્યા તે દરવાજા આગળથી નાશી ગયા એટલે કંઈ ન રહ્યું !’ પોતાના વિદ્યાર્થીના આવે મસ્ત વિનોદ સમજવાને અને સહન કરવાને માટે તો આ જમાનાના શિક્ષકો પણ તૈયાર ન થાય. છોટાલાલ ભાસ્તરે તે ન સાંખ્યો,

એટલે તેને વધુ ધમકી આપી. બીજે દિવસે ત્રાણું પૂછવામાં આવ્યું. બીજે દિવસે જરાય ખસિયાણા પડ્યા વિના વક્ષભભાઇએ વિનાદને આગળ વધાર્યો. શિક્ષકની આગળ જઈને કહ્યું: 'હા લખી લાવ્યો છું' એમ કહીને એક કાગળ બતાવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું: 'ખસે પાડા.' છોટાલાલ ભારતરની અહિંસાને ધન્ય છે કે તેમણે આ અપમાનનો સ્થૂલ પ્રહારથી જવાબ ન આપતાં આ ન સુધરી શકે એવા નહોત છોકરાને મુખ્ય શિક્ષક નરવણે પાસે મોકલ્યો. વક્ષભભાઇ આ ધન્યવાદની સામે વાંધો લે છે. તેઓ કહે છે: 'કેાઇ પણ શિક્ષક મને મારતાં ડરે એવો હું હતો.' આ મુખ્ય શિક્ષકની આગળ વિદ્યાર્થીએ નિવેદન કર્યું: 'આવી તે સળ હોતી હશે સાહેબ? કાંઈ અમારા અભ્યાસમાંથી લખાવતા હોય તો મને. કાયદો પણ સાચ, આ પહેલી ચોપડીના એકાના પાડાથી તો કેાઇને. કાયદો ન ચાલ, ઉત્તરા એ પાડા લખતો નેહને મને કેાઇ મૂરખ કહે.' મુખ્ય શિક્ષકે વક્ષભભાઇને સુકિત આપી.

છોટાલાલ ભારતર તો પોતાના વિદ્યાર્થીને 'મહાપુરુષ' યથેસાં નેવાને ન જીવ્યા, પણ નરવણે ભારતર આજે અતિ માનથી કહી સંભળાવે છે: 'વક્ષભભાઇ મારા હાથ નાંચે શીખેલા.' કદાચ ઘણો સમય ત્યાં બસ્યા હોત તો શિક્ષકો અને શિષ્ય એકબીજાને વધારે ઓળખી શકત, પણ વક્ષભભાઇ તો બીજા એક શિક્ષકની સાથે ઝગડો કરીને બે જ મહિનામાં ત્યાંથી નીકળ્યા, બહુ કાલી મૂકવામાં આવ્યા!

આવા તોફાનમાં સાક્ષરી શિક્ષણ તો તેમને બહુ શેનું જ મળ્યું હોય? નડિયાદમાં જઈને મૅટ્રિક થયા અને મૅટ્રિક પાસ થયા પછી તેમને જવાબદારીનું ભાન આવ્યું ત્યાર પછીનું તેમનું આણુખ્ય કેાઈ પણ જણના ઉપર પુરુષાર્થી જીવનની છાપ પાડે છે.

માતપિતા

વક્ષભભાઈના આજીવનની વાત કરતાં પહેલાં મારે એમના માતપિતાનું થોડું ઓળખાણ કરાવવું જોઈતું હતું. પણ માતપિતાના ઘડતર કરતાં બાળપણની મરતીમાં તેમણે કરી લીધેલું પોતાનું ઘડતર વધારે દેખાઈ આવે છે એટલે એને વિષે મેં પહેલી વાત કરી લીધી. પણ માતપિતાના ઉત્તમ જીવનના સંસ્કારો વક્ષભભાઇ ઉપર અસર પાડ્યા વિના નહિ રહ્યા હોય. કેાઇ શિક્ષકને વિષે ભક્તિભાવથી તેમને વાત કરતા નથી સાંભળ્યા પણ માતપિતા પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ અને ભક્તિભાવ તેઓ ઘણીવાર વ્યક્ત કરે છે. પિતાશ્રીનાં કેટલાંક સ્મરણોમાં એક બે તોફાન જેવાં છે. નાનપણમાં તેમણે 'પગ ના બળવામાં ભાગ લીધેલો—ઝાંસીની રાણીના પ્રદેશમાં—અને બે ત્રણ વર્ષ સુધી તેમનો ઘેર પત્તો જ નહોતો લાગ્યો! આ સાહસનો વારસો તો દીકરાને તેમણે પૂરેપૂરો આપ્યો છે. મદ્દારરાવ હોસ્કરે તેમને એકવાર કેદ કર્યો હતા. કેદ કરી તેને પોતાની સામે બાંધી રાખી મદ્દારરાવ શેતરંજ રમતા હતા. શેતરંજમાં રાગ ખોટી ચાલ ચાલતા જાય ત્યાં ઝવેરભાઇ કહેતા જાય: 'રાગ ફલાણું મ્હેણે આમ ચલાવો.' મદ્દારરાવ ચકિત થઈ ગયેલા અને કેદીને છોડીને મિત્ર કરેલા. ત્રીજું સ્મરણ બહુ મધુરું છે. ડાસા સ્વામીનારાયણના મહાભક્ત હતા, ૪૫ વર્ષની ઉંમર પછી તો ઘેર માત્ર એક વેળા જમી જાય, સૂતા બેસવાનું સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં જ રાખ્યું હતું. ૯૨ વર્ષ તેઓ જીવ્યા, પણ વડતાલની વાત તો તેમની હમેશાં ચાલ્યા જ કરતી. વક્ષભભાઇ પણ વડતાલ અનેકવાર ગયેલા અને. ૧૭ વર્ષના થયા ત્યાં

સુધી નિરાહારી એકાદશી વિનાનું એક વર્ષ નહિ ગયું હશે. એ એકાદશી તો આજે એક રમુજ સ્મરણું રહી ગઇ છે અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય તરફ વલ્લભભાઈની શ્રદ્ધા બહુ ઊભરાતી જણી નથી. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય વિષે વાત કરતાં અગાઉના સાધુઓના પવિત્ર જીવનની તેઓ બહુ તારીફ કરે છે અને સંપ્રદાયે ધણા સામાન્ય માણસોનાં જીવનને સુધારવામાં ફીક કાળો આપ્યો છે એમ તેઓ સ્વીકારે છે, પણ પાછળથી એ સંપ્રદાયમાં સ્વાર્થ અને લોભે વીરા પાડ્યા અને એની આકર્ષકતા જતી રહી એમ તેઓ જણાવે છે. વડતાલથી જુદા પડી એક શાસ્ત્રીએ બોચાસણમાં મંદિર બાંધ્યું ત્યારથી ઝગડા વધ્યા. વલ્લભભાઈના પિતાશ્રી બોચાસણ વાળાના પક્ષના હતા. એકવાર બંને પક્ષો વચ્ચે એટલો ઝગડો થયો કે ફોજદારી કોર્ટનું રક્ષણ શોધવામાં આવ્યું. વલ્લભભાઈના પિતાએ વલ્લભભાઈને આ કબ્જામાં રસ લઇ, લડી આપવાનું કહેલું તેમને વલ્લભભાઈએ નમ્રતાથી જણાવેલું : 'તમે જવા દો ને એ ઝગડાને, અને છોડાને એ સાધુએ. જેઓ પોતાનું રક્ષણ કરી શકતા નથી અને કોર્ટ પાસે રક્ષણ શોધે છે તે આપણને શું રક્ષવાના હતા ?'

આમ સંપ્રદાય તરફ એકબે બાજુમો પેદા થયેલો, છતાં પિતાનું લાંબા કાળનું સંઘર્ષ જીવન તો વલ્લભભાઈને ધણીવાર યાદ આવે છે. ડોસાની શરીરસંપત્તિ તો એટલી બધી સારી હતી કે એક મૂડી ચોખા અને બાજરી લગભગ આખરની અવસ્થા સુધી નિત્ય કાચાં ચાવતા. માતૃશ્રીની બહુ વાતો સાંભળી નથી પણ તેમણે ૮૦ વર્ષની ઉંમરે રૈટિયો હાથમાં લીધેલો, અને વલ્લભભાઈને ઘેર અમદાવાદ આવે ત્યારે આખો દિવસ રૈટિયો કાંતતાં અને માળા ફેરવતાં તેમને ધણીવાર જોયાં છે.

માતપિતાના સંઘર્ષ જીવને વલ્લભભાઈમાં ધાર્મિક સ્વરૂપ નહિ લીધું, પણ આગ્રહ, દૃઢતા, સહન કરવાની ખૂબ શક્તિ એ બધા ગુણો માતપિતાના સંઘર્ષનો જ વારસો છે. બાળપણ વેળાની સહનશક્તિની એક વાત ગોધવા જેવી છે. એકવાર તેમને કાખ-બલાઈ યઇ હતી, ગામડામાં તો બીજા ઉપાય શેના જડે ? કોઇકે કહ્યું કે ક્ષણો દબામ એને ડામ દેશે તેની પાસે જાઓ. ગયા પેલા હજમની પાસે. હજમે સળિયો ધગધગતો ક્યો, પણ આટલી કુમળા વયના છોકરા ઉપર એ સળિયો મૂકવાની હિમત ન આવે. વલ્લભભાઈએ એને કહ્યું : 'આમ જોયા શું કરે છે ? લાવ, તારાથી ન મૂકાય તો હું મૂકું.' એમ કહીને તુરત બે ત્રણ ચપકા મૂકી દીધા ! પરિણામ શું આવ્યું એની મને ખબર નથી, પણ ત્રણ ત્રણ મહિના અંધારી કોટડીમાં ઢોરાની સાથે પૂરાઈ રહેવાની લોકોને સલાહ આપનાર વલ્લભભાઈની બાળપણથી જ વજ્ર જેવી જાતોનો આ જન્મરો પુરાવો છે.

વકીલાત

મૈટ્રિક થયા પછી કોલેજમાં જઈને સાક્ષરી કેળવણી લેવા જેટલા પૈસા ઘરમાં ન મળે, એ કેળવણીનો મોહ પણ ન મળે, અને એટલાં ચાર પાંચ વર્ષ કોલેજમાં મઝા કરવાની ધીરજ પણ ન મળે, એટલે 'ડિરિક્ટ કટ પ્લીડર'ની પરીક્ષા આપી પાસ થયા અને ગોધરામાં વકીલાત કરવા માંડી. બોરસદમાં તે વેળા વિદ્યભાઈ વકીલાત કરતા હતા, નડિયાદમાં મોટા મોટા વકીલોએ પોતાની સાથે રહીને વકીલાત કરવાને તેમને નોતરેલા, પણ વલ્લભભાઈએ કેવળ સ્વંતંત્રતાની ખાતર ગોધરાનું નાનકડું ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું. લોકમાન્યે અભ્યાસ-

કાળથી જ જે લોકસેવાના આદર્શ દષ્ટિ આગળ રાખી પોતાનું જીવન ધણું તેવી રીતે વલ્લભ-
ભાષ્યે ધડ્યાને પુરાવે નથી. એમની નેમ તો પ્રથમથી જ બેરિસ્ટર થવાને માટે વિદ્યાવતમાં
જવા અને રહેવા જેટલા પૈસા અહીં વકીલાત કરીને રળી લેવાની હતી. આપણે જોઈએ
કે વકીલાત પણ વિદ્યાવત જવાનું પોતાનું સ્વપ્નનું ખરું કરવા ખાતર કરવા મડિલી

વકીલાતના કાળની એમની પાસે ધણીવાર વાતો સાંભળી છે. એ વાતો કરતાં એમનાં અનેક
તોફાનો જ એમને યાદ આવે છે અને તેથી પોતે હસે છે અને ખીળને હસાવે છે. ફોજદારી
વકીલ તરીકે જ તેમણે બારે પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી અને આખા ખેડા જિલ્લામાં થોડા જ વર્ષની
વકીલાતમાં તેમણે હાક વગાડી હતી. કેવળ તેમનાથી કરીને બોરસદના રેસિડેન્ટ મેજસ્ટ્રેટની
કોર્ટ આજુબાજુ જવામાં આવેલી. વલ્લભભાઈ આજુબાજુ પહોંચ્યા, એટલે પાછી પેલી કોર્ટ
બોરસદ આવી. ગાંધીજીની વકીલાતનાં સ્મરણોમાં જ્યાં જ્યાં સત્યનિધાને અંગે તેમણે અસી-
લોને આપેલી સલાહ અને અસીલો પાસે કરાવેલા સુ-હાના અણુધાર્યા એકરારોની વાતો
સાંભળીએ છીએ તેવું વલ્લભભાઈ પાસે સાંભળવાનું નથી મળતું. ત્રાસ આપનારા પોલીસ
અમલદારોને, અને વકીલોનું અપમાન કરનારા અને તેમને ધમકાવનારા મેજસ્ટ્રેટોને વશ
કર્થોના અનેક દાખલા વલ્લભભાઈની વકીલાતમાં મળે છે. એક હસ્ત-કરીને મેજસ્ટ્રેટને તેમણે
કેવી રીતે હંકાર્યો હતો એની અનેકવાર વાત કરીને તેઓ હસાવે છે. સાહેબની છુમાખીનો
પાર નહોતો, મોટા મોટા અમદાવાદના વકીલોનું પણ તે અપમાન કરતો અને તેની પાસે
જતાં સૌ ડરતા. એક ખૂનનો કેસ—વલ્લભભાઈ પાસે ખૂન, મોટા દસ્તાવેજ, ધાડ પાડવા
સિવાય બીજા કેસો આવે જ શેના ?—એ મેજસ્ટ્રેટ પાસે ચલાવવાનું વલ્લભભાઈને થયેલું.
સાક્ષીઓને શરમાવવા અને દબાવવા ખાતર એ મેજસ્ટ્રેટ દરેક સાક્ષીની સામે મોટો
અરીસો મૂકાવતો. આરોપી પટેલની સામે એણે અરીસો મૂકાવ્યો. વલ્લભભાઈએ તુરત જ
મેજસ્ટ્રેટને કહ્યું કે આ અરીસો સામે રાખીને આરોપીની જુઝાની લેવાય છે એ વાતની
નોંધ કરો. પેલો ગભરાયો. આવી રીતે તેને પકડારનાર કોઈ વકીલ અગાઉ મળ્યો નહોતો.
ખૂન તકરાર ચાલી, વલ્લભભાઈએ કેસ બીજી કોર્ટમાં ચલાવવાની અરજ આપવાનું કહ્યું,
આખરે પેલો મોળો પડ્યો. સાક્ષીઓ લાવવાનું કહ્યું. વલ્લભભાઈ કહે એક સાક્ષી અહીં
રજુ કરવા માગતો નથી, પણ આ બંધ પાકીટમાં મેં સાક્ષીઓનાં નામ લખ્યાં છે તે
સાક્ષીઓ હું સેશન્સ કોર્ટમાં રજુ કરીશ. એ પાકીટ સેશન્સ કોર્ટમાં જ ફાડી શકાય એવી
મોઘણી કરી. મેજસ્ટ્રેટ વધારે ગભરાયો, પાકીટ ફાડ્યું. પાકીટમાં એ મેજસ્ટ્રેટને સાક્ષી
તરીકે ટાંક્યો હતો, જે સ્ત્રીનું ખૂન થયું હતું તે જ સ્ત્રીને સાક્ષી તરીકે ટાંકી હતી, અને
બીજી બીજે પેલાને વીમાસણ અને ગભરાટમાં નાંખે એવી હતી. મેજસ્ટ્રેટ પાછી જોવા
પાતળો થઈ ગયો, પોલીસના ધણા સાક્ષીઓના ઇતખાર કરવાની સાફ ના પાડી, તેના
ઉપર ટીકા કરી, પણ પ્રથમ દર્શની પુરાવે કેસ સેશનકમિટ કરવો જોઈએ એટલે કર્યો.
વલ્લભભાઈને તો એટલું જ જોઈતું હતું. સેશન-સમાં તો પહેલે જ દિવસે એ કેસ જાડી ગયો.

અમદાવાદમાં બેરિસ્ટરી કરવા લાગ્યા ત્યારે એક ફાંકસ કરીને મેજસ્ટ્રેટની રાત્રે નવ
વાગે કોર્ટ ઉધાડી મધરાત સુધી ચલાવવાની ખો ભૂલાવનાર પણ વલ્લભભાઈ જ હતા.

આ વકીલાતનો અનુભવ પાછલા જીવનમાં એમને કેવો કામ આવ્યો તેનો એક સમજ
દાખલો બોરસદની લડતમાં મળી આવ્યો હતો. સરકારનો પ્રગ્નની સામે એવો આરોપ હતો

કે ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની હીલચાલથી લોકોને સત્તાનો ડર રહ્યો નહિ અને બહારવટીઆ પાક્યા અને લોકોએ તેમને ઉત્તેજન આપ્યું. આનો સચોટ જવાબ વલ્લભભાઈએ પોતાની વકીલાતના અનુભવમાંથી આપ્યો:

“ પેલો ગુલામ રાજ બહારવટે નીકળ્યો ત્યારે તો ગાંધીજી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પણ નહોતા. તે વખતના કલેક્ટર વુડને તે મારવા ફરતો હતો, કારણ એને ગુલામ રાજને સળ કરાવવી હતી. કલેક્ટરનો મુકામ સિંગસાવ ગામમાં હતો. ત્યાં તેણે સાંભળ્યું કે ગુલામ રાજ ગાયકવાડી હદમાં લૂંટો કરે છે. અંગ્રેજ પોલીસની તેને મદદ છે એવો રિપોર્ટ હતો. તેણે એની તપાસ કરવા માંડી. તે વખતે તે કર્મી ફોટા ને બેટ બાંધીને પાસે જ બેસી હતો. તેણે કહ્યું: ‘હું ગુલામ રાજ.’ વુડે કહ્યું: ‘તારા હાથ છુટા તે હોય? તને તો બેઝીઓ પહેરાવવી જોઈએ.’ ગુલામ રાજ કહે: ‘પકડાઈ તો તારી સત્તા ચાલે તે કરજે, આજે તો હું રાજ છું.’ કલેક્ટરના કહેવાથી તેના ઉપર ફેસ બેસી કરવામાં આવ્યો. ચોરા ઉપર મામલતદારની શીખવણીથી એક વાણિયાએ ગુલામ રાજને ગાળો દીધી તેથી ગુરૂને યદિ તેણે તેને કપાળમાં એક કાંકરી મારી. આ બાબતનો ફેસ ચાલ્યો. ગુલામ રાજએ મને વકીલ ક્યો. ફેસમાં કંઈ યદિ શકે તેમ નહોતું, પણ કલેક્ટરે મોટા જજને મળાને તેને ૯ મહિના સજા કરાવી. પેલાને તેની ગંધ આવેલી એટલે તે કોર્ટમાં હાજર થયો જ નહિ, અને તે દહાડાથી બહારવડું શરૂ કર્યું. ત્યારપછી તેણે બાવન લૂંટો કરી છે, અને પચીસ ત્રીસ ખૂનો કર્યા છે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે તેને સતાવેશે તે તો લાંબી રજા લઈને ચાલ્યા ગયા! કલેક્ટરને બાતમી રોજ જાય કે ગુલામ રાજ વલ્લભભાઈ વકીલને ઘેર રોજ રાત્રે આવે છે. તેણે મને બોલાવ્યો અને મોટી જગ્યાઓ આપવાની અનેક લાલચો આપી પેલાને પકડાવવા કહ્યું. મેં કહ્યું: ‘કાપડો હું થોડોધણો જાણું છું; મારે ઘેર તે આવતો હોય તો મારે પોતે જ તે જાહેર કરવું જોઈએ, ન કે તો ગુન્હો ગણાય એ હું જાણું છું.’ પણ મેં તેને એક સલાહ આપી કે તમારી બંદુકો નકામી છે—બે ધારીઆં કરાવીને રાખો. કલેક્ટરે તરત ધારીઆં કરાવી ‘લીધાં!’ ”

આવી રીતે અનેકવાર તેમણે પોતાની વકીલાતના અનુભવનો ઉપયોગ કરી સરકારને હંકારી છે. વલ્લભભાઈની વકીલાતમાં કાયદાના અભ્યાસના કરતાં તેમનું જાડું વ્યવહારગીન, માનવ સ્વભાવની પરીક્ષા, ઉદ્વેગપાસની અને પુરાવાને છલુવાની અજબ શક્તિએ વધારે ભાગ લીધો છે. ‘દીવાની કેસો તો તમે જાહુ નહિ ચલાવ્યા હોય?’ એમ પ્રશ્નમાં તેમણે કહેલું: ‘થોડા સમયમાં વધારેમાં વધારે કમાઈ ચકાય એવા જ કેસો હું લેતો. દીવાની કેસો જાહુ જોઈ, અને તે પણ જેમાં કાયદાની ગલીકુંગીઓમાં ઉતરવાનું હોય તેવા નહિ પણ પુરાવાઓની સામે પુરાવા રજુ કરવાના હોય અથવા આખા પુરાવા ઉગાવી દેવાના હોય તેવા જ કેસો આવતા.’

ગોધરાની વકીલાતનું એક રમરણુ આ પ્રકરણુ આટોપતાં પહેલાં, નોંધી લઉં. ગોધરામાં એકવાર ખૂબ પ્લેગ ચાલ્યો. કોર્ટના નાઝરનો દીકરો પ્લેગમાં પટકાયો. વલ્લભભાઈ તેની સારવારમાં રહ્યા પણ દરદી બન્યો નહિ. દરદીને સ્પર્શને ચૂકી આવીને પોતે પ્લેગમાં સપડ્યા. મોટી ગાંઠ નીકળી હતી, પણ એથી કાંઈ વલ્લભભાઈ ગભરાય એમ નહોતો. પોતાની પત્નીની સાથે ગાંઠીમાં બેઠા, આજુબંદ આવ્યા, પત્નીને કહ્યું: ‘તમે મંચો કરમસદ, હું નડિયાદ જાઉં

હું અને ત્યાં સાબ્જે થઈ જઈશ.' પ્લેગમાં પડેલા પતિને છોડીને જવાની કઈ પત્નીની હિંમત ચાલે ? પણ પત્નીને જવાનો આગ્રહ કરવાની અને મોકલી દેવાની વલ્લભભાઈની હિંમત ચાલી, અને નડિયાદમાં પોતે સાગ્ન થયા ! એ જ પત્નીને મુંબઈમાં ઓપરેશન કરાવવાને મૂકી આવ્યા હતા. ઓપરેશન થયું, પછી ખજર રોજ મેળવ્યા કરતા હતા, પણ બેચાર દિવસમાં તેમની સ્થિતિ ખરાબ થઈ, અને એક કોર્ટમાં વલ્લભભાઈ કેસ ચલાવતા હતા ત્યાં તેમના મરણનો તાર મળ્યો. વલ્લભભાઈએ કામ આગળ ચલાવ્યું !

વિલાયતમાં અભ્યાસ

વિલાયતમાં જવાનાં સ્વપ્નાં વલ્લભભાઈએ બાળપણથી જોયાં હશે એમ લાગે છે. ૧૯૨૧ માં આવેલા એક હૃદયસ્પર્શી લાપણુમાં તેમણે પોતાના જીવનના આ ભાગ ઉપર સરસ પ્રકાશ પાડ્યો હતો :

“ ભાઈ મોતીલાલે મારી એળખાણ આપતાં કહ્યું કે હું પહેલાં આબેહુબ અંગ્રેજીની નકલ હતો, તે સત્ય છે. વળી હું નવરાશનો વખત રમતગમતમાં ગાળતો તે વાત પણ ખરી છે. મારી માન્યતા તે વખતે એવી હતી કે આ નિર્ભાગી દેશમાં પરદેશીની નકલ કરવી એ જ ઉત્તમ કાર્ય છે. મને શિક્ષણ પણ એવું જ આપવામાં આવ્યું હતું કે આ દેશના માણસો હલકા અને નાશાયક છે અને આપણા ઉપર રાજ્ય કરનાર પરદેશી માણસો જ સારા ને આપણો ઉદાર કરવાને સમર્થ છે, આ દેશના માણસો તો યુક્ષામિગિરીને જ લાયક છે. આનું એર આ દેશના તમામ બાળકોને પીવડાવવામાં આવે છે. હું નાનપણથી જ ને બોધે પરદેશથી સાત હજાર માઈલ દૂરથી રાજ્ય કરવા આવે છે તેમનો દેશ કેવો હશે તે જોવા તથા જાણવાને તરફડિયાં મારતો હતો. હું તો સાધારણ કુટુંબનો હતો, મારા બાપ મંદિરમાં જ હંદગી ગાળતા અને તેમાં જ પૂરી કરેલી. મારી ઇચ્છા પૂરી કરવા તેમની પોસે સાધન નહતું. મને માલૂમ પડ્યું કે દરા પંદર હજાર રૂપિયા મળે તો વિલાયત જવાય. મને કોઈ એટલા રૂપિયા આપે એમ નહોતું. મારા એક મિત્રે કહ્યું કે ઇડર સ્ટેટમાં ફરબાર પાસેથી રૂપિયા વ્યાળે મળે તેવો સંભવ છે. તે ઉપરથી મારો મિત્ર અને હું બન્ને ઇડર ગયા, શેખસદગીના વિમારો કરી ગામની પ્રદક્ષિણા કરી પાછા આવ્યા. છેવટે નક્કી થયું કે વિલાયત જવું હોય તો પૈસા કમાઈને જવું. પછી વકીલાતનો અભ્યાસ કર્યો ને વકીલાતનો ધંધો કરી ખર્ચ જેટલી કમાણી કરી ત્યારે વિલાયત જવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ જે કંપનીની મારફત વિલાયત જવાની ગોઠવણ કરવા પત્રવ્યવહાર કર્યો, તેના મને જવાબો મળ્યા, તે જવાબો મારા ભાઈના હાથમાં આવ્યા—બંને ભાઈ અંગ્રેજીમાં વી. જે. પટેલ કહેવાય !—તે ઉપરથી ભાઈએ કહ્યું : ‘હું તમારાથી મોટો, મને જવા દો અને મારા આવ્યા પછી તમને જવાની તક મળશે, પણ તમારા આવ્યા પછી મારાથી નહિ જવાય.’ એ ભાઈને પંદર દિવસની મુદત આપી, અને પંદરમે દિવસે તે વિલાયત આવ્યા ગયા. તેમના ગયા પછી મારે કુટુંબકલેશ વેઠવો પડ્યો. તે ત્રણ વર્ષે આવ્યા ત્યારપછી હું ગયો.”

અસહકારની પદ્ધતિથી દષ્ટિએ જોતાં અંગ્રેજીની નકલ કરવાનાં આગલાં ક્રોશં તરફ વલ્લભભાઈ તિરસ્કારથી જુએ એ સ્વાભાવિક છે. ‘ઇંગ્લિશ-જેન્ટલમેન’ બનવાનાં પોતાનાં ક્રોશં વિશે ગાંધીજીનું હાસ્ય પણ ‘આત્મકથા’ના પાનામાં સંભળાય છે ના ! પણ જેમ

વિદુલભાઈ

[ઇન્સ્ટિટ્યુટ ધયા પઝી]

વહીલભાઈ

ગાંધીજીના વિદાયતવાસના પ્રકરણમાંથી ઘણા બોધ મળી શકે છે તેમ વલ્લભભાઈનું વિદાયત-
વાસનું પ્રકરણ પણ કિંમતી છે.

પુખ્ત હિમરે અને જીવનનો અનુભવ લઈને વિદાયત ગયેલા હોવાને લીધે આપણા
કેટલાક જુવાનોની વિદાયતમાં જે દયા થાય છે તેવી થવાનો વલ્લભભાઈને ભય નહોતો.
તેઓ તો વિદ્યાર્થી દયામાં જેટલા તોફાની હતા તેટલા જ સ્થિર અને એકાગ્રતાવાળા વિદાય-
તમાં બન્યા. જ્યાં રહેતા ત્યાંથી મિડલ ટેમ્પલ ૧૧ માઈલ છેડું હતું. દરરોજ સવારે ૧૧
માઈલ ચાલે, અને છેક સાંજે ટેમ્પલની લાઇબ્રેરી ખંધ થાય, બધા ચાંપ્યા જાય ત્યારે
વલ્લભભાઈ એકલા વાંચતા હોય, પડાવાળો આવીને કહે: 'સાહેબ હવે બધા ગયા, બેઠો' ત્યારે
તેઓ બેઠો, બપોરે દૂધ અને બેક મેંગાવીને ત્યાં ત્યાં જ બેઠા બેઠા ખાઈ લે, અને અભ્યાસ
કરે. આ દિવસોમાં એમણે રોજ સત્તર સત્તર કલાક વાંચ્યું અને પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં
પહેલા આવી પ૦ પોંડની સ્કૉલર્શિપ અને ચાર ટર્મની માસી મેળવી. બેરિસ્ટર થવાને માટે
ડિનર ખાવાનાં અને પાસ થઇ આવવાનું એ વાત માત્ર પાસ થવાને માટે જ સાચી દરો,
પહેલા વર્ગમાં પહેલા આવવા માટે તો સાચી નહિ જ. આવી ભારે સફળતા એમના
અભ્યાસનું જ કેવળ પરિણામ નહિ, પણ વકીલ તરીકેના લાંબા અને વિશાળ અનુભવનું
પરિણામ હતી. કહેવાય છે કે એમના પરીક્ષકોને એમના ઉત્તરપત્રો એટલા તો સારા લાગેલા
કે એકજણે એમને બોલાવીને ચીફ જસ્ટિસ સ્કૉટ ઉપર પત્ર લખી આપ્યો હતો કે આપ
માણસને ન્યાયખાતાની જગ્યા જગ્યા આપવી જોઈએ.

આ તો વિદ્યાર્થી તરીકેની વાત થઈ. વિદાયતના જીવનકાળમાં આગ્રહનો એક પ્રસંગ
નોંધવા જેવો છે. એમને પગે વાળા નીકળ્યા હતા, ઘણા સર્જનને એની ખજાર પણ નહિ.
બે ત્રણ વખત ઑપરેશન કરાવતું પડ્યું. ઑપરેશન વખતે 'એનેસ્થેટિક્સ' (પીડાસામક)
વાપરવાની ડાક્ટરે સૂચના કરી, પણ ડાક્ટરોને વલ્લભભાઈએ આચ્છ ક્યો કે મને તેટલું
દુઃખ થાય તે સહન કરીશ પણ કલેરોઈડોમ ન વાપરો. ડાક્ટરો તાજજીબ થયા, પણ
તેના આગ્રહને વશ થવાને ના પાડી. 'આવો દરદી અમને પહેલીવાર મળ્યો છે' એમ
તેમણે જણાવેલું.

પરીક્ષામાં શ્રેષ્ઠ સફળતા મેળવીને 'કૉલ' થયા તેને બીજે જ દિવસે સ્ટીમર લીધી.
કેઠને આવી સફળતા પછી જરા દરવા કરવા માટે થોડા દિવસ રહેવાનું મન થાય, કંઈ
નહિ તો યુરોપના બીજા દેશો જોવાને માટે થોડા દિવસ લાંબવાનું મન થાય, પણ એક જ
કાર્ય સાધીને પાછા ફરવાનો નિશ્ચય કરીને ગયેલા વલ્લભભાઈ ઘડી પણ વિદાયતમાં ન થોભ્યા.

લોકસેવાયે સંન્યાસ

બેરિસ્ટર થયા કે તરત જ અમદાવાદમાં ધમધાકાર ધંધો ચાલવા માંડ્યો. બેઠા
જીજ્ઞાસુ કેટલાયે લોકો તો એમની શબ્દ જોઈને જ બેઠા દરો. વિદ્યલભાઈએ મુખ્યમાં ધંધો
માંડ્યો હતો પણ તે નામનો જ, કારણ તેમનો બધો સમય લોકસેવામાં જ જતા લાગ્યો.
અંતે ભાઈઓએ પાપપુણ્યની વહેંચણી કરી હોય એમ વલ્લભભાઈના અગાઉ ટકેલા
ભાણજીમાંથી જાણવાનું મળે છે:

“અમે બંનેએ નિશ્ચય કર્યો કે સ્વતંત્રતા જોઈતી હોય તો આ દેશમાં સંન્યાસી જોઈએ, સ્વાર્થત્યાગ કરી સેવા કરવી જોઈએ, એટલે બેમાંથી એકે દેશસેવા કરવી અને બીજાએ કુટુંબસેવા કરવી. ત્યારથી મારા ભાઈએ ધીકતો ધંધો છોડી દેશસેવાનું કાર્ય કરવા માંડ્યું અને ઘર ચલાવવાનું મારે માથે પડ્યું. આથી પુણ્યકામ તેમને નસીબમાં આવ્યું અને મારે માથે પાપનું કામ આવી પડ્યું. પણ તેમના પુણ્યમાં મારો હિસ્સો છે એમ સમજી મન વાળતો.” પણ એ વહેંચણી લાંબો વખત ટકી નહિ, ઈશ્વરે તો નાના ભાઈને માટે જ સંન્યાસ યોગ રાખ્યો હતો, અને તેને માટે તેમણે સાધન-નિમિત્ત ગાંધીજીને બનાવ્યા.

વક્તવ્યભાષનેા ધંધો ઉત્તમ રીતે ચાલતો હતો ત્યાં અમદાવાદમાં ગાંધીજીએ આવીને અનોકની શાંતિ અને નિદ્રામાં ભંગ પાડ્યો. આશ્રમની આરંભની પ્રવૃત્તિ વિશે, જે જે વાતો સંભળાતી તે વિશે, પ્રથમ તો ‘યુજરાત કલ્પ’માં મનુષ્ય મસ્કરીઓ ચતી, ‘હિન્’ રમતાં વક્તવ્યભાષણે પણ અનેકવાર આ મસ્કરીઓમાં ભાગ લીધો હશે. આશ્રમમાં ઘણા વડીલ ખેરિરદરે તે વખત આવતા, વક્તવ્યભાષ ક્વચિત્ જ આવતા. આજે ૧૨ વર્ષ પછી એ પહેલા આવનારાઓમાંના ભાગ્યે જ કોઇનાં આશ્રમમાં દર્શન થાય છે, ન્યારે વક્તવ્યભાષ તો આજે આશ્રમના સભ્ય કરતાં અધિક છે. ‘યુજરાત કલ્પ’માં એકવાર ગાંધીજી ગયેલા, અને વડીલ મંડળ આગળ આશ્રમના સિદ્ધાંતોની વાતો કરના હશે. વક્તવ્યભાષ ‘હિન્’ રમતા હતા ત્યાંથી ખસ્યા નહિ, અને મિત્રોને કહેવા લાગ્યા: ‘શા સાર ગાંધી આ લોકોની આગળ બ્રહ્મચર્યની વાતો કરતા હશે? ભેંસની આગળ ભાગવત જેવું છે.’ આમ ગાંધીજી આરંભમાં તેમને અવ્યવહાર પણ લાગ્યા હશે. પણ એટલામાં ગાંધીજીએ યુજરાતના રાજકાજમાં ભાગ લેવા માંડ્યો, અને લૂખા રાજકાજથી કંટાળી જગતના તરફ કોઈ ટીખણી ફિલસૂફીની જેમ હસતા વક્તવ્યભાષને ખાતરી થઈ કે હવે સાચા સંગીન કાર્યને માટે માર્ગ ખુલ્યો થાય છે. ગોધરા ખંરિપદમાં ગાંધીજી પ્રમુખ થયા અને તે વેળા આંકવામાં આવેલા રચનાત્મક કાર્યને અમલમાં મૂકવાને માટે નીમાયલા મંડળના થી. વક્તવ્યભાષ મંત્રી થયા. આ મંડળની પ્રવૃત્તિના ખજાર ગાંધીજીને ચંપારણમાં શ્રી. માવલંકર મારફતે મળતા પણ કામકાજ બધું વક્તવ્યભાષની ટ્રેરણથી ચલું. વેડ બંધ કરાવવાને માટે અમુક કાર્યરેખા ગાંધીજી દોરી આપીને ચંપારણ ગયા હતા. ગાંધીજીએ કમિશનર પ્રાટ સાહેબને લખીને પૂછાવ્યું હતું કે વેડને ટેકો આપનારા કાંઈ સરકારી ઠરાવો કે નિયમો છે ખરા, કે સરકારની એ ખાતરમાં નીતિ જાહેર કરનારા કાંઈ ઠરાવ છે ખરા તે જણાવશે? પ્રાટ સાહેબે આનો જવાબ ન આપ્યો. વક્તવ્યભાષણે પ્રાટ સાહેબને સાત દહાડાની નોટીસનો ફરી યાદ દેવડાવનારો કાગળ લખ્યો, અને તેમાં જણાવ્યું કે સરકાર તરફથી કશો જવાબ ન આવશે તો હાઇકોર્ટના અમુક ચુકાદા પ્રમાણે વેડને ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવી છે, અને તે યુજ્જ કોઈ પણ જાતની વેડ ન કરવાની લોકોને સલાહ આપનારા જાહેરનામાં આપ્યા યુજરાતમાં વહેંચવામાં આવશે. નોટીસ પૂરી થયા પહેલાં એક જ દિવસ અગાઉ પ્રાટ સાહેબે વક્તવ્યભાષને બોલાવ્યા અને ખુલાસો કર્યો. ગાંધીજીને આ કાર્ય બહુ પસંદ પડ્યું, અને તે પછી વક્તવ્યભાષ વધારે સંબંધમાં આવવા લાગ્યા.

બેડાની લડત આવી. લડત યુજરાત સભાની મારફતે ચલાવવાનો વિચાર કરવા માટે વક્તવ્યભાષના જાડના ઘરમાં રોજ સભા ચતી. ઘણા દિવસની ચર્ચા પછી સર્વાનુમતે

લડત લડવાનો ઠરાવ થયો. 'મારી સાથે કેણુ ખેડા આવવાને તૈયાર છે ?' એમ ગાંધીજીએ પૂછતાંની સાથે પહેલું નામ આપનાર વહ્નલભાઈ હતા. તે વેળા વહ્નલભાઈનો બહાર બંધાનો પોષાક કાળા સાદેખના જેવો હતો, પણ ગાંધીજી પાસે બંગલોર કેપ, ચામનાસિંકેતો હાફકોટ અને કોક્કર પહેરીને તેઓ આવતા. સામાન્ય રીતે તેઓ એકાંત જ બોલતા, એટલે તેમનું ઝવેરાત ભેતોં પણ ગાંધીજીને દીક સમય લાગેલો. બસ ખેડામાં અંપલાવ્યું તે અંપલાવ્યું. તે દિવસે તેમણે કશી ગણતરી કરી હશે ખરી ? આ અંપલાવવાનું થાય છે પછી તેમાંથી કદી નીકળી શકાશે કે કેમ એનો વિચાર તેમણે કર્યો હશે ખરો ? ગણતરી કરવાનું વહ્નલભાઈના સ્વભાવમાં જ નથી. સાદસ એ જ એ પુરુષસિંહનું લક્ષણ આપણે બાળપણથી જોતા આવ્યા છીએ. આ સાદસથી તેમને જીવનપસંદો શરૂ થયો. વહ્નલભાઈના જ શબ્દમાં એ જીવનપસંદો વર્ણવીએ :

"તે વખતે આપણા રાજકીય જીવનમાં અતિશય મક્કિનતા હતી. આપણી પ્રજા તરફથી કામ કરનારાઓમાંના ઘણામાં અતિશય પાખંડ હતું. જે કલ્પનામાં ખેતી હું પાનાં રમતો તેમાં મારો એક મિત્ર હતો. તે કહેતો પ્રજાની સેવા કરવી હોય તો અમદાવાદ છોડો. એ અરસામાં મહાત્મા ગાંધી આવ્યા, ત્યારે રાજકીય જીવનમાં સત્ય દાખલ થયું. સત્યાગ્રહની લડતમાં એમણે ભાગણી કરી કે એક માણસ એવો જોઈએ કે આજે જ તમામ ધંધા છોડી નડિયાદમાં રહી લડતનું ખુબ કામ માથે લે. મેં તે માથે લીધું. ત્યારપછી તેમના સહવાસથી મને ખાતરી થઈ કે આજ સુધી હિંદ અવળે માર્ગે ચાલેલું અને તેમના બતાવેલા માર્ગે હિંદ ચાલે તો જ તેનો ઉદ્ધાર થાય. આ જગત ઉપર અતિશય-અત્યાચાર થાય છે ત્યારે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ઇશ્વરનો અવતાર થાય છે. ન્યારે રાવણ અને તેના રાક્ષસ બંધુઓએ અત્યાચાર કર્યો ત્યારે રામાવતાર થયો, દુર્યોધનના અત્યાચારને દાખલા કૃષ્ણાવતાર થયો. પછી ૨૫૦૦ વર્ષે શુદ્ધ લગવાન થયા અને પછી ૨૫૦૦ વર્ષે મહાત્મા ગાંધીજી થયા છે."

આ તો સાત વર્ષ ઉપર ઉચ્ચારેલા શબ્દો. હમણાં જ મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ આગળ બોલતાં પોતાની જીવનકથાનાં પાનાં બોલતાં વિદ્યાર્થીઓને વહ્નલભાઈએ કહેલું :

"૧૯૧૬ સુધી તો ચાલુ રાજકારણથી હું કંટાળેલો હતો. ગાંધીજીની સાથે પણ મને સંબંધ નહોતો. આશ્રમમાં ધરૂમાંથી કાંકરા વીણાવે છે અને દળાવે છે એટલું જ હું તેમને વિશે જાણતો હતો. પણ ગુજરાત સભાનું પ્રમુખપદ લેવાનું ન્યારે તેમને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે જે શરૂતોએ એ પ્રમુખપદ લીધું તેથી મારી ખાતરી થઈ કે હવે કાંઈ સાચું કામ થવાનું છે. હિંદ સ્વરાજને માટે કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગે કરેલી ભાગણીનો ખુસદો તેમણે દશ લીટીનો ધરૂલો હતો અને તેની ઉપર લાખો સહી લેવાની હતી. એ દશ લીટીમાં મને સેક્રેટરી પાનાનાં લખાતાં મેમોરીઅલના કરતાં વધારે જોર લાગ્યું, અને ત્યારથી હું એમના વધારે સમાગમમાં આવતો ગયો."

આ પછી ખેડાના ગામેગામે ગાંધીજી સાથે કર્યા, અને ખેડાની લડત પૂરી થયે ગાંધીજીએ ન્યારે રંગરૂત ભરતીનું કામ ઉપાડ્યું અને ગાંધીજીની પોતાની સેની આજી થઈ ત્યારે પણ રંગરૂતમાં પહેલી સહી વહ્નલભાઈની હતી. એ દિવસોમાં ગાંધીજીએ અમને સૌને તાલીમ આપવી શરૂ કરી હતી. રોજ ૨૦ થી ૨૪ માર્ચિ આસપાસ, મારે બન્ને વાર રસોઇ કરવાની, અને મારી કાચી પોષી રસોઇ સૌએ ખાવાની ! નડિયાદ થોડા દિવસ આ રીતે.

તાલીમ લઈ નવાગામ મુકામ નંખાવે. નવાગામમાં લોકો ગાંધીજી પાસે આવે જ શેના ? સરકારની સાથે લડાઈ લડવામાં રસ હતો, લશ્કરમાં જઈ સરકારને માટે પ્રાણ આપવાને કેને રસ હોય ? એટલે ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈ ધણી વાર ચોરામાં એટલા જ બેઠા હોય એવું બનતું. મારે નડિયાદથી નવાગામ ટપાલ લઈ જવાની. બારેજડીથી નવાગામ અગિયાર માઇલ થાય. એ અગિયાર માઇલ જવાનું અને આવવાનું. હું પાછો ફરું ત્યારે વલ્લભભાઈ મારી સાથે ચારપાંચ માઇલ સાથ દેવાને આવે. ગાંધીજી પોતાની અને વલ્લભભાઈની રાટલી અને સાક બનાવે, ખીચડી પણ બનાવે. મેં એક દિવસ નડિયાદથી તૈયાર ભાખરી મોકલી. ગાંધીજી ચીડાયા, અને કહે: 'શું વલ્લભભાઈ એટલા પરાધીન થઈ ગયા છે?' વલ્લભભાઈને પણ રાટલી કરવા બેસાડવામાં આવ્યા ! વલ્લભભાઈને શું આવડે ? નાનપણના તોફાનમાં રાંધતાં તો શીખ્યા નહોતા. પણ હવે રાંધવાના પાઠ લેવા અંકયા. આ પછી તો ગાંધીજીની સખ્ત માંદગી આવી, અને લડાઈ પણ બંધ પડી.

એકાદ વર્ષ વલ્લભભાઈએ વડીલાત કરી હશે ત્યાં આવ્યો રાલેટ એક્ટ, સત્યાગ્રહ અને અમદાવાદનાં તોફાન. વલ્લભભાઈને બારણે તો મોટી પલટણ પડી હતી. વલ્લભભાઈના ધરમાં દીવાબત્તી થતાં ગોરાએને શંકાઓ જાય, અને વારંવાર બત્તીના સિગ્નલ કેમ થાય છે તેના વલ્લભભાઈ સામે પિસ્તોલ ધરીને ખુલાસો માગે. પણ જેમ તોફાનમાં મગજ ઠેકાણે રાખીને તેઓ ધુમ્પા, તેમ જ તોફાન પછી પણ તેઓ એટલી જ શાંતિ જળવીને ધુમ્પા, અને લોકોના કેસો લડ્યા, પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ. હિન્નીના એટલો બધો વિશ્વાસ મેળવ્યો કે આજે દશ વર્ષે એ જ માણસ વલ્લભભાઈ વિના બારડોલીમાં શાંતિ ન જળવાય એવી સાક્ષી પૂરે છે.

અસહકાર અને તે પછી

આ પછીના ઇતિહાસની વિગતમાં જોતજેં તો પાનાનાં પાનાં ભરવાં પડે. દેશબ્યાંધી અસહકાર આવ્યો ત્યારે વલ્લભભાઈએ ગુજરાતના સાચા સુખાનું સ્થાન ગ્રાસ કર્યું. બેરિસ્ટરી છોડવી તો તૃણવત્ હતી—છોડેલી જ હતી—જેને વિચાર્યત મોકલી લાંબા અભ્યાસ કરાવવા હતા એવાં પોતાનાં પુત્ર અને પુત્રી બંનેને સરકારી શાળાઓમાંથી ખસેડ્યાં, અને આમ પોતાનું ધર બાળીને, પોતાનાં છોકરાંને જતિ કરીને, બીજાનાં ધર બાળવામાં અને પારકાં છોકરાંને જતિ કરવામાં શામેલ થયા. ગાંધીજી પકડાયા, તેમને જેલ વળાવી વલ્લભભાઈએ ગાંધીજીનું સ્થાન લીધું, ગુજરાત મહાવિદ્યાલય માટે બરમા સુધી પધંદન કરી ૧૦ લાખ બેગા કર્યા, કંદર નાફેરાદી થયા, પક્ષાપક્ષીઓમાં અનેકના અળખામણા બન્યા, પણ અસહકારના ધ્રુવના તરફથી તેમની દષ્ટિ ફેલી ન ચસી. આ સમયે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની કચેરીમાં બેસીને કલાકના કલાક સુધી સુંદર એકધાડું વળદાર સૂતર કાઢતા વલ્લભભાઈને ધણીએ બેઠો દર્શો. મહાસભામાં જતા, પણ તેમને બહુ રસ રહ્યો નહોતો. ધારાસભામાં જવા ઇચ્છનારાને જવા દેવાનો ઠરાવ દિલ્હીની મહાસભામાં આવતાં તેમનો કંઈ ગળગળો થયો, પણ હવે 'જેના દાથમાં સુકાન છે, જેની મારફતે જ હિંદુમુસ્લિમ ઐક્ય ટકાવવું છે તેને જ આ ઠરાવનો આગ્રહ છે તો બીજું શું થાય ?' એ વિચારે, ન છુટકે તેમણે એ ઠરાવ સ્વીકાર્યો. પણ તેમની તત્પ્રતિષ્ઠા ફેલી ઝાંખી પડી નહિ.

વીર સેનાપતિ

પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત ધણાખરા હિંદુ માને છે. હું એકવાર નહોતો માનતો પછી માનતો થયો, પણ મને એ વિષે આડા અવળા પ્રશ્નો કરી કેાઇ શુંચવવા માગે તો શુંચવી શકે. છતાં પુનર્જન્મનો એક અર્થ હું કહું છું તેવો ભાગ્યે જ બીજાને કેાઈ કરતા હશે. મને ધણીવાર લાગ્યું છે કે કેાઇ મહા પુરુષાર્થી પુરુષને અચાનક મૃત્યુ અડપે છે ત્યારે તેને કદાચ પાછો કયાંક જન્મ લઇ જીવન ફરી જીવવું પડતું ન હોય; તેનો આત્મા જીવંત પુરુષોમાં જ પ્રવેશ કરે છે, અને તેમની મારફત પોતાનું કામ ચાલુ રાખે છે. આ કલ્પના હસવા જેવી ભલે લાગે, મને એ પ્રિય લાગે છે. મગનલાલ ગાંધી સ્વર્ગસ્થ થઇને પાછા ગાંધીજીમાં જ અવતર્યા હોય એમ મને લાગે છે, તેમ જ ૧૯૨૦માં સ્વર્ગસ્થ થઇ તિલક મહારાજે વહ્નિભાષામાં અવતાર લીધો હોય તો નવાઇ નહિ. ૧૯૨૨ પછીની દરેક લડતમાં વહ્નિભાષાએ જે કાર્ય કર્યું તે કાર્ય લોકમાન્યને યાદ કરાવે એવું છે. અને આજે તો બારડોલીને ગામડેગામડે ફરી ગુજરાતને લોકશિક્ષણ આપતા, બારડોલી દ્વારા ગુજરાતનું એક સાધતા, અને ગુજરાતનું એક સાધી સ્વારાજના પાયા કાયમ કરતા વહ્નિભાષા, જેલમાંથી છુટીને આવી મહારાષ્ટ્રને લોકશિક્ષણ આપી ‘સ્વરાજ માહા જન્મસિદ્ધિ હક્ક આદે’ નો મંત્ર મહારાષ્ટ્રદ્વારા આખા દેશને પદાવતા લોકમાન્યનું બરોબર સ્મરણ કરાવે છે. મારી તો એવી પ્રતીતિ છે કે મનઃસ્વભાવથી (temperamentally) પણ વહ્નિભાષા ગાંધીજી કરતાં લોકમાન્ય તરફ વધારે હોંસા હશે, પણ મનઃસ્વભાવને બદલી, ‘શઠ પ્રતિ શાઠ્ય’ ની નીતિ સ્વીકારવાના પોતાના મનોવલ્લભને તદ્દન પક્ષટાપી નાંખી, ગાંધીજીનો માર્ગ વિશેષ શ્રેયસ્કર છે એમ મનની સાથે સિદ્ધ કરી તે જ માર્ગની અવહાર્યતા અને કાર્યસાધકતા તેમણે સિદ્ધ કરી આપી એ આ યુગની અનેક ચમત્કૃતિમાંની એક ચમત્કૃતિ છે.

ખેડાની લડત દરમ્યાન શાંત અહિંસક લડત લેવાનો પાઠ તેઓ શીખતા હતા ત્યારે ભાગ્યે જ કેાઇને લાગ્યું હશે કે એવી જ લડાઇ થોડા જ સમયમાં વહ્નિભાષા પોતે લેતા થશે. પણ અચાન રીતે તેમના પાઠ ચાલતા જ હતા. સાચા નેતા થવા માટે એક ગુણ અત્યાવશ્યક છે, અને વહ્નિભાષામાં તે ક્યારનો યે હશે—પોતાની મર્યાદાનું ભાન. એ મર્યાદાનું ભાન એમને જેટલું છે તેટલું બહુ જોજા નેતાઓમાં મળી આવે છે. મને તેટલા ઉકળાટમાં પણ ન ઉભરાય એવી હિંમત હતી જ, અપાર વ્યવહારગાન વડીલાતમાંથી મળ્યું હતું, તેમાં સાચ અને અહિંસા વિષેની અચળ શ્રદ્ધા મળી, અને એ ત્રણ હચિયારથી એઓ પોતાની લડાઇઓ લડ્યા છે. ગાંધીજીની જેમ પોતે એકે કામ વહેરવા નથી ગયા, જેમ ગાંધીજીને બધાં કામ આવીને વળગ્યાં, તેમ વહ્નિભાષાને વળગ્યાં, અને ઘણાં વળગત તેને પોતે જ કાપતા ગયા. નાગપુરની લડતમાં પોતે ગુજરાતથી સંનિષ્ઠા મોકલતા હતા, આખરે પોતાને જતું હતું, ત્યાં મહાસભાએ તેમને જમનાલાલજીનું સ્થાન લેવાનો હુકમ કર્યો. એ પહેલાં મારા જેવા કેટલાક ઉત્સાહી-ઓને વ્યક્તિગત સવિનયભંગની ચળવળ ઉપાડવાનું મન થયું હતું, પણ એમને સૌને સમજાવીને એમણે શાંત પાડેલા બોરસદની લડત લેવાની આવશ્યકતા તો તેમણે પત્તકવારમાં જોઇ લીધી. બારડોલીની ઉપાડવા વિષે ભારે અવિશ્વાસ હતો, ‘જે વાર આગ્રહ કરનારાઓને ટાળેલા, આખરે ત્રીજવાર ન્યારે પાછો આગ્રહ આવ્યો, જસે ત્રણસે જણે મરણિયા થવાની

તૈયારી ખતાવી ત્યારે તેમની પાસે બીજો ઉપાય જ નહોતો. ગયે વર્ષે એક સત્યાગ્રહની લડત એમને વળગતી હતી તેને પોતે જ ટાળેલી. આમ સેનાપતિ તરીકે ચૂંટાવાને તેમને સુયોગ્ય કરનાર, હું આગાહી કરી ગયો તેમ, તેમનું મર્યાદાનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, દ્વિમત અને ત્યાગ હતાં. મહાસભાની એકે બેઠકમાં તેમણે કદિ બાપણ નથી આપ્યું, મહાસમિતિમાં પણ બાપણે જ કોઈવાર બોલે છે—અમદાવાદની પેલી ઐતિહાસિક બેઠકમાં દરેક વેળા ગાંધીજીને બાપણુ વિના ટેકા આપી ગાંધીજીના ‘અંધ’ અનુયાયી તરીકે પોતાને ઝોળખાવવામાં તેમણે માન માનેલું. તેમનું મૌન જ તેમની શક્તિનો ભારે પુરાવો બન્યું અને સૌ કોઈ તે પારખી ગયું હતું.

જમનાલાલજીના જેલ જવા પછી નાગપુરની લડતના નામક તરીકે મહાસભાએ વલ્લભભાઈને નીમ્યા. એ લડતમાં જોડાયા પહેલાં જ ગુજરાતથી તેઓ સેંકડો સૈનિકો મોકલી ચૂક્યા હતા. તેમના ગયા પછી ગુજરાતના અનેક વીરો ગયા. ત્યાંના ગવર્નરે આખી લડત બેઠાયદે છે, અને રાજ્ય ઉધું વાળવાને માટે છે એવું આજના ગવર્નર જેવું જ બાપણુ આપેલું આ પછી તરત ગવર્નરને વલ્લભભાઈને બોલાવવા પડ્યા, અને એકાદ બે અઠવાડિયામાં લોકોનો હક સ્વીકારાવે, અને હજાર ઉપરાંત કેદીઓને મુક્ત કરાવી વલ્લભભાઈ વિન્યધ્વજ ફરકાવતા ઘેર આવ્યા. તે વેળા પણ વિન્ય નદાનોસૂનો નહોતો, પણ લોક-શ્રવણમાં એટલી ફાટફૂટ, એટલી કડવાસ ભરેલી હતી કે એ વિન્ય તેમાં ડૂબી ગયો કહેવાય.

આ પછી બેરસદની લડાઈ આવી. બેરસદના જેવી સ્વચ્છ અને શિષ્ટવિન્યયી લડત હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં તો હજી નથી લડાઈ. બેરસદની પ્રજા ઉપર બહારવટિયાઓને આશ્રય આપવાનું, બહારવટિયાઓને પકડવામાં મદદ ન કરવાનું આજ અઢાવી, વધારાની પોલીસ મૂકી, તેના ખર્ચ માટે ૨,૪૦,૦૦૦ નો દંડ નાંખવામાં આવ્યો હતો. આમાંનો એક આરોપ સાચો નથી એમ કહેવામાં વલ્લભભાઈએ સરકાર ઉપર ગંભીરમાં ગંભીર આરોપો મૂક્યા, એ આરોપો સાચા ન હરે તો વલ્લભભાઈને અનેક વર્ષની જેલ મળે, એ સાચા હોય તો સરકારથી પેલા દંડ લોકો પાસે લેવાય નહિ. સરકારે એક બહારવટિયાને પકડવા બીજા બહારવટિયાની દોરતી કરી, તેને બંદુકો આપી, ખૂનો થવા દીધાં, પોલીસે તેના અનેક ગુન્હા વિશે આખાગ કર્યા—એવાં તહોમતો વલ્લભભાઈએ સરકાર ઉપર મૂક્યાં. “જે ખૂની એક લૂંટારો હતો તેના હાથમાં એક બીજા લૂંટારાને પકડ્યા માટે બંદુકો આપવી પડે એ સરકારને માટે કેટલું શરમભરેલું છે ! તે તો સરકારનું નહિ, પણ બહારવટિયાનું જ રાજ્ય થયું. બહારવટિયાને મદદ કરવા માટે લોકો પર દંડ મૂકવામાં આવ્યો; હવે સરકારે બહારવટિયાને મદદ કરી—તેના હાથમાં બંદુકો આપી તેનો શો દંડ કરવો ? તેનો દંડ તો એક ધ્વિર કરનાર છે. સરકારનાં પાણી વળતાં હોવાં જોઈએ, તેનો દિવસ આયમતો હોવો જોઈએ, નહિ તો તેને આમ ખૂનીની દોરતી કરવી પડે નહિ. ‘હથિયારો હાથમાં આવ્યા પછી એ જ માણસે કેટલાં બધાં ખૂન અને લૂંટો કરી તે સરકાર ન ગણતી હોય તેમ ન જ હોય. સરકારનો હેતુ બાજરને આની મદદથી પકડવાનો હશે, પણ લોકોને શી ખબર સરકારનો શો હેતુ હતો ? સરકારે જાહેર કર્યું જોઈએ કે તેણે ભૂત કરી છે. અક્ષીએ જે જે અત્યાચારો કરીય પ્રજા ઉપર કર્યા હોય તેની જવાબદારી સરકારની જ છે.”

આ જ પ્રકારના આક્ષેપો તેમણે દિવસ રાત એક મહિના સુધી ગામઠે ગામઠે ફરીને મૂક્યા, સરકારી રિપોર્ટરોએ આખામાં તેલ આંજીને શબ્દે શબ્દના રિપોર્ટો કર્યો. વલ્લભભાઈ આજે પકડાશે કાલે પકડાશે, એમ સૌ માનતું હતું, ત્યાં તો સવા મહિનાની એંદર, સરકારે પોતાના 'હોમ મિનિસ્ટર' (ગૃહસચિવ)ને તપાસને માટે મોકલ્યા અને દંડ માફ કર્યો. લડતની પૂર્ણાહુતિ કરતાં તેમણે જે લાપણુ કર્યું તેમાં વિજય તેમણે સત્યાગ્રહીઓનો અને સરકારનો ખતેનો જાહેર કર્યો.

જોરસદ તાલુકાનું સંગઠન હેરત પમાડનારું હતું, ત્યાં લોકોની જમીન ખાતસા થઈ શકે એમ હતું નહિ એટલે જમીનો કરતાં સરકારના કંઠે પ્રાણ આપ્યા અને તુરત સરકારને નમવું પડ્યું. નાગપુરમાં તો એક ગેજસ્ટ્રેટના અવિચારી હુકમના અનાદરને ગાંધી વાળવાની હીલચાલ તરીકે વર્ણવવામાં આવી હતી અને સરકારે પોતાનાં બધાં શસ્ત્રો તેને દબાવી દેવાંને માટે વાપરવાની ધમકી આપી હતી, જોરસદમાં સરકારે એવી દેંગલમટીનો આશ્રય લેવાને બદલે લોકોની માગણીનો સીધો રીતે સ્વીકાર કર્યો. 'એ જેમ તે વખતની સરકારનું કહાપણુ સૂચવે છે, તેમ લોકોના પક્ષનું સાચાપણું અને લોકોના સંગઠનની ખૂબી પણ સિદ્ધ કરે છે. એ લડતની અસર એટલી બધી સરસ થઈ કે આણંદ તાલુકાનાં કેટલાંક ગામો ઉપર નાંખેલો એવો જ કર સરકારે કેવળ એક અરજી ઉપરથી જ રદ કર્યો.

રચનાત્મક કાર્ય

સ્વરાજ્ય મળ્યા વિના કારાગૃહમાંથી છુટવાનું ગાંધીજીને વસતું લાગે માટે આ વિજયી લડતો જાણે આસ્વાસનરૂપે પ્રભુએ તેમને માટે તૈયાર રાખી. ગાંધીજી છુટ્યા પછી લડતો કરવાનું વલ્લભભાઈને રહ્યું નહિ, એટલે તેઓ પોતાને મનગમતા રચનાત્મક કાર્યમાં પડ્યા. આ કાર્ય તે શહેરસુધારાઈ. 'પાંચ વર્ષથી તો અહીં અમદાવાદમાં ગટરપાણીમાં પડેલો હતો' એ શબ્દોમાં તેમની એ કાર્ય વિશેની મમતા અને અભિમાન આવી જાય છે. પાંચ વર્ષ એ કાર્ય કરીને તેમણે શહેરની કેટલી સેવા કરી છે તે તો તેમની સેવા ખોઈ બેમનોરા-ઓને આજે જાણીતર સમજાતું હતું. સરકારે તો તેમના વહીવટનાં ચુકત કંઠે વળાણુ કર્યા છે. ડા. હરિપ્રસાદના હાથ નીચે પાળો સાફ કરનારી દુકડીઓ બીજી કરાવીને પોણે પોણે લાપણીની યોજના કરી શહેરના કેટલાંકે કાળના કચરા તેમણે સાફ કરાવ્યા. આજે પણ અમદાવાદ પાંચ વર્ષ ઉપર જોટલું મંદું લાગતું હતું તેટલું જ લાગે છે એમ કહીને વલ્લભભાઈએ કયું જ કામ કર્યું નથી એમ કહેઈ ન કહે. એ તો આજે પણ પરદેશી કપડાંની દુકાનો એટલી ને એટલી જ દેખાય છે, એટલે ખાદીએ કયું કામ કર્યું નથી એમ કહેવા જરાખર છે.

પણ તેમના રચનાત્મક કાર્યનો ઉત્તમ નમૂનો તો તેમનું પ્રલયનિવારણનું કાર્ય. જ્યારે સરકાર માથે હાથ દઈને બેઠી હતી, ત્યારે વલ્લભભાઈએ મોકલેલા સ્વયંસેવકો પ્રલયવાળા ભાગોમાં પહોંચી વળ્યા હતા. પ્રાંતિક સમિતિ મારફતે જે પ્રલયનિવારણ મંડળ રચવામાં આવ્યું, તેમની દેખરેખ નીચે જે કાર્ય થયું, તેની વ્યવસ્થા, કચકસર, કાર્યદક્ષતા બેધને સરકાર પણ હેરત પામી. વલ્લભભાઈએ કુદાળ ફંડમાંથી માગેલા કરોડ રૂપિયા પણ સરકારને કાઢવા પડ્યા. એક કરોડ રૂપિયા સરકારે કેવી રીતે કાઢ્યા એની વિગતમાં જતકું તો એક પ્રકરણ

ભરાય. એ પણ એક લડત હતી. કમિશનરની સાથે તેમને આ સંબંધમાં જે પત્રવ્યવહાર થયેલો તે એમના જીવનમાં એક અગત્યનું પ્રકરણ પૂરું પાડે એમ છે. એ કસ્ટોડી આગણી સ્વીકારતાં જ સરકારે વક્ષભભાઈની સત્તા અને શક્તિનું પૂરું પારખું કર્યું હતું. પ્રખાતે મદદ વહેંચવામાં સરકારી આમત્તદારને સમિતિના આજુસોની મદદ લેવી પડી, બાકે એક સમયે તો સરકારને આત્ર નાણાં પહોંચાડવાનું જ કાર્ય કરવાનું રહ્યું, તેની આખી વ્યવસ્થા પ્રાંતિક સમિતિના કાર્યકર્તાઓને જ રહી. સરકારના અર્થસચિવે ગાંધીજીની ગાદી વક્ષભભાઈએ સાચવી એમ જંગતની આગળ કબૂલ કર્યું.

વક્ષભભાઈનું જીવનચરિત્ર લખાય તો તેમાં જેમ નાગપુર, બોરસદ અને ખારડોલી સ્વતંત્ર પ્રકરણો રોકશે તેમ જ પ્રમુખનિવારણને અંગે પણ કેટલાંક કિંમતી પ્રકરણો રોકશે. ખારડોલીની લડતથી સરકારનું રાજ્ય ખારડોલીમાં ગયું હોય, અને વક્ષભભાઈનું રાજ્ય થયું હોય એમ ભલે લાગે. પણ વક્ષભભાઈ “ગુજરાતવક્ત્ર”ના પદને લાયક તો પ્રંતયથી જ થયા, ગુજરાતના હૃદયના સરકાર તેઓ તે જ દિવસથી બન્યા. ખારડોલીએ વીર સરદાર તરીકે તેમને જંગતમાં જાહેર કર્યા.

ખારડોલી

જાણે ખારડોલીની લડતને માટે ઈશ્વરે પ્રલયની ભૂમિકા રચી હોય એવું થયું, કારણ ખારડોલીમાં અને ખારડોલી બહાર પ્રખાતે વક્ષભભાઈના જે પડ્યો બોલ ઉઘાડી લીધો તે પ્રમુખનિવારણકાર્યના પ્રતાપ છે. એ ખારડોલી વિશે શું લખવું ? ખારડોલીમાં થયેલા કાર્યનું મદત્ત આંકવાનો આજે સમય નથી. એનું પૂરું મદત્ત ભવિષ્યમાં સમજશે. આજે તો કેવળ સપાટી ઉપર જણાતી વિગતો જ ચમત્કાર જેવી લાગે છે. ૫૫ વર્ષ થયાં જમીન મહેસુલના સવાલમાં સરકારના એક અમત્તદારના અલ્પવાક્યની સામે કોઈ ન થઈ શકે એવી માન્યતા આત્ર આવી હતી. તે માન્યતા મિથ્યા કરવાને માટે વક્ષભભાઈએ ગરીબ, ભોળા, સરકારની ગરજ સાચવનારા એવી જુતીવાળા તાલુકાને તૈયાર કર્યો, ચાર મહિનાની અંદર એ જ પ્રજાને અપૂર્વ બળનો અનુભવ કરાવ્યો, તે એટલે સુધી કે ‘શત્રુ’એ પ્રજાના નિઃશસ્ત્ર વિરોધની સફળતા કબૂલ કરી. સરકારની સત્તાનાં મૂળ બિખરી ગયાં એમ જંગત આગળ જાહેર કર્યું, આખી લડત શહેનશાહની સત્તાની સામે બળવા તરીકે વર્ણવી અને એ ‘બળવા’ સામે સરકારે પોતાનું બધું બળ ખપાવવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. સરકારના એ નિશ્ચયમાં જ સરકારની દાર જાહેર થઈ. જેટલે જે સમાધાન થયું તે સમાધાનનો પ્રકાર એ દારને વધારે ભૂંડી બતાવે છે એમ ઇતિહાસકારે કહેવું પડશે. જે વસ્તુ ‘સુરતમાં જ સરકારે કબૂલ કરી હોત તે વસ્તુ હજારીના ગામ કાનની જેમ ચૌદ દિવસ પછી આગકતરી રીતે કબૂલ કરી તેમાં સરકારની શોખા નથી જાહેર થતી. ગામ ઉપર તમાચો મારીને મેં લાંબા રાખવાનો પ્રયત્ન એ આખી સમાધાનીમાં સ્વચ્છ દેખાય છે. અને આખરે શું ? એક વાક્યમાં કહીએ તો વક્ષભભાઈએ ન્યારે પ્રતિજ્ઞાના બૂતનો પગથાપો પણ પોતા ઉપર ન પડ્યા દીધો ભારે સરકારે તે બૂતને પોતા ઉપર સવારી કરવા દીધી. સમાધાની પછી ગાંધીજીને એક અમેરિકન મિત્ર આ પ્રમાણે લખ્યું હતું:

“ખારડોલીના ખેડૂતોને, આખા અને વક્ષભભાઈને અનેક ધન્યવાદ. આ ગાદીનું લડત, લડત કેવી રીતે લડવી અને તેની મોજના કેવી રીતે કરવી એનો દેશની આગળ

અસરકારક પદાર્થપાઠ થઈ પડશે. અટપને માટે ભારે બોગ અપાશે હોય એમ લાગે છે, પણ જે સંકટ સદન કરવામાં આવ્યું તેના પ્રમાણમાં લડતનાં ભારી પરિણામો તો થવાં વધી જશે. એ વિજયથી તમામ ખેડુનર્વર્ગની નસેનમમાં કોઈ અગળ્ય નશાની ખુમારી ચડશે.”

દેખીતી રીતે વિરોધી દિત ધરાવનારા વર્ગો અને અનેક જાતિઓથી વસાયેલા ખારડોડી તાલુકો દેળવવાનું અસાધારણ વિકટ કામ વલ્લભભાઈએ અગળ્ય સૂક્ષ્મતાથી કર્યું એની ઇતિહાસકાર સાક્ષી પૂરશે. વલ્લભભાઈની તિવ્રક મદારાજની સાથે કરેલી તુલના આ લોકશિક્ષણના કાર્યની આખતમાં વધારેમાં વધારે બંધબેસતી દેખાય છે.

હું આગળ કહી ગયો કે તિવ્રક મદારાજની અગાધ વિદ્વતાનો, તેમના અપાર શાસ્ત્ર-જ્ઞાનનો, અને વલ્લભભાઈમાં એ બંનેના અભાવનો વિચાર કરીએ તો એ તુલના અયોગ્ય લાગે. પણ તિવ્રક મદારાજ લોકમાન્ય જન્યા તે તેમની અગાધ વિદ્વતાએ નહિ કે અપાર શાસ્ત્રજ્ઞાને નહિ, પણ અન્યાયની સામે ઝૂઝવાની તેમની અપાર શક્તિને લીધે, તેમના અપૂર્વ ત્યાગને લીધે, લોકોનાં દુઃખ જાણી લોકોના અંતરમાં પ્રવેશ કરવાની તેમની જાદુઈ શક્તિને લીધે. આ ત્રણે વસ્તુઓ વલ્લભભાઈમાં એટલી જ ભરી છે એમ ગુજરાતે ખારડોડીની લડતમાં અવિશેષે જાણ્યું. લોકમાન્ય પણ જ્યારે આમર્ત્ય આગળ જિત્તા રહેના ત્યારે તેઓ તેમની વિદ્વતા ન ઠાવતા, પણ અમર્ત્યના જ એક માથુસ તરીકે જિત્તા રહી તેમની જ ભાષા બોલતા. ખારડોડીનાં અનેક ભાષણો જોઈ તો તિવ્રક મદારાજનાં અદમ્યનગર અને બેંગ્રામનાં પેશાં ઐતિહાસિક ભાષણોના તેમાં ભણકારા સંભળાશે:

“સરકાર આપણને અધિકાર આપે છે તે કુંડામાં આપણે છોડા રાખીએ છીએ તે પ્રમાણે. પણ મોટાં વૃક્ષ કરવાં હોય તો તો બીજા જદાર મોકળા જમીનમાં વાવવાં જોઈએ. કુંડાનાં ઝાડ રૂપાળાં લાગે, પણ તે નાણુક, લાંગા દિવસ ટકનારાં નથી. દેશ પાસે કર કેટલા વસૂલ કરવા, આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ કેટલો કરવો, એ અમને સમજાય કે તમને વધારે સમજાય ? લડાઈ ઉપર ફેટલા પૈસા ખર્ચવા એ બાદશાહ નથી દરાવતો પણ મુખ્ય પ્રધાન ઠરાવે છે. તેની બૂઝ યાય છે તો તે રાજનામું આપે છે, અને તેને રાજનામું આપવાની ફરજ પાડવામાં સરકારનો ગુન્હો નથી થતો. આપણને સ્વરાજ મળે તેથી અંગ્રેજનું રાજ છુડે એમ નથી. અમારે જે જે દરવાજા જદાર નીકળવું હોય તે તે દરવાજા રોડીને નોકરશાહી લેખી છે, તેને ધણો મારીને અમારે જદાર નીકળવું છે, એની આડખીડી અમને ન જોઈએ. આડખીડી તો ખરી જ અને તે ઉપરાંત પાછા મોટા મોટા પગાર ! ‘તમારે માટે વિદ્યાવતની ઠંડી દવા છોડીને અહીં આવ્યા છીએ’ એમ અંગ્રેજ અમલદાર કહે છે. પણ તને અહીં બોલાવ્યો હતો કાણ ?” તિવ્રક મદારાજના આ ઉદ્દગારો વલ્લભભાઈના કોઈપણ ભાષણમાં સૂઝી દબાએ તો જદારથી મુકાયજા ન લાગે.

દવે વલ્લભભાઈના આ રાખેલા લો : “સરકાર એટલે કાણ ? સરકાર એટલે કોણ ? સરકાર એટલે મામલનદાર ? કે ફોજદાર કે તજાટી ? આ બધા મળીને સરકાર અનેકી છે એટલે એનો ક્યાં પત્તો લાગે ? કોઈ એક વ્યક્તિ નથી એટલે આપણે કોને સરકાર ભાનીએ ? આપણે પોતે જ ભ્રમથી અગ્રુક એક જથ્થેને સરકાર ભાનીએ અને

તેનાથી ડરીએ છીએ. તમારે ડરવાનું કરું કારણ નથી. તમે કોઈની ચોરી કરી નથી, તમે લૂંટફાટ કરી નથી, મારામારી કરી નથી, ડરવાનું શું કારણ હોય ?.....ખાંચ હળવર માઇલથી આવેલા વાણિયાથી તમે શા માટે ડરો ? તમે આ દેશના જ વતનીઓ પોતાના ઘરમાં બેઠા પરદેશી વાણિયાથી ડરો ? જે પરદેશી રાજ્ય કરનારા છે તે તો સુરતથી અહીં આવ્યા પાણુ નથી. એ ત્યાં જ બેસીને મકાલકરીને અને મામલતદારને અને ડેપુટી કલેક્ટરને કહે છે કે તમે લોકોને સમજાવો, દગાવો એ પોતે કોઈ દરિયાકાંઠે કે 'શીતળ ટેકરી પર હવા ખાતા-હશે.' આ શબ્દો અને એની આગળના ઉતારાના શબ્દો જુદા જુદા ભાષણકર્તાના છે એમ કહેવને નહિ લાગે.

પણ શબ્દો કરનાં પણ એ હૃદયસ્પર્શી શબ્દોથી જે અનૈક્યમાંથી ઐક્ય પ્રગટયું, જે ભયનું વાતાવરણ પલટાઇ અભયનું વાતાવરણ બન્યું તે મારી તુલનાને વધારે સાચી પાડે છે.

નાગપુર, બોરસદ અને બારડોલી એ ત્રણ લડતના વક્ત્રુભાઈને સરખાવતાં બોલું કે નાગપુરમાં તો વક્ત્રુભાઈએ તંબુમાં બેસી લડતના વ્યૂહો ધરીને સરદાર લડત છૂટે તેમ લડત છૂટી, ભાગ્યે જ એકે ભાષણુ તેમને કરવું પડ્યું હતું; બોરસદની લડત એટલી ટૂંકી હતી કે વક્ત્રુભાઈના ભાષણના ભણકારા પણ યુજરાતમાં પહોંચ્યા નહોતા ત્યાં તો વિજય મળ્યો; બારડોલીએ જ વક્ત્રુભાઈના આત્મા અને વાણીનો યુજરાતને પરિચય કરાવ્યો. એક મિત્ર મને કહ્યું હતું કે 'બારડોલીએ વક્ત્રુભાઈને આસ્તિક બનાવ્યા.' એ પહેલાં વક્ત્રુભાઈ નાસ્તિક હતા એમ હું નથી માનતો. પણ બારડોલીએ તેમની આસ્તિકતા પ્રગટ કરી એમ જરૂર કહી શકાય. બારડોલીના લોકોની સાથે એમણે તાદાત્મ્ય અનુભવ્યું, અને જે ભયંકર લડતમાં અપાર આપબોગ માગવામાં આવતો હતો તે ધર્મશ્રદ્ધા વિના કદી શકાય નહીં એમ તેમને ભગી ગયું, લોકોએ જે શ્રદ્ધાથી લડતમાં અપસાવ્યું તે શ્રદ્ધાએ વક્ત્રુભાઈની શુભ ચિનગારીને ઉદ્દીપ્ત કરી, અને વક્ત્રુભાઈની ઉદ્દીપ્ત ધર્મશ્રદ્ધાની પાછી લોટા ઉપર અસર થઇ એમ કહી શકાય. સંગીતનો શોખ વક્ત્રુભાઈને હોય એમ મેં જાણ્યું નથી, પણ બારડોલીની નિર્મળ ખુલેનોના ઉદ્ધાસથી ગવાતા ગરબાઓ અને ગીતોએ તેમને હલાવ્યા, અને તેમનામાં એક નવો રસ ઉત્પન્ન કર્યો. આમ બારડોલીના લોકોને વક્ત્રુભાઈએ જેમ આપ્યું તેમ તેમની પાસે પણ તેમણે ધણું મેળવી લીધું. ગાંધીજી કહે છે તેમ બારડોલીમાં વક્ત્રુભાઈને 'વક્ત્રુભાઈ' મળ્યા. એટલે તેમનાં બારડોલીનાં ભાષણોમાં આશ્ચર્યકારક ધર્મશ્રદ્ધા અને ઉદ્ધાસ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે, અને જેમણે તેમને પ્રત્યક્ષ બોલતા જોયા છે તેમણે તેમની આંખમાં અલૌકિક તેજ બોલ્યું છે. વૈષ્ણવીનો શોખ તેમને કદી હતો નહિ, એટલે ભાષણની તૈયારી શી કરવાની હોય ? કદી તેમણે અગાઉથી વિચારી રાખેલાં ભાષણ કર્યાં હોય એમ લાગતું નથી એટલે જ તેમની વાણીમાં અજબ સ્વાભાવિકતા લાગે છે. 'દાલાં થોયાં' કૂટવાની તો તેમને કદી ટેવ હતી જ નહિ, પરીક્ષાને માટે વિલાયતમાં દગલા ત્રોપડી વાંચી હશે તે સિવાય વકીલાતમાં કે બેરીસ્ટરીમાં કાયદાના પુસ્તકો પણ જાત્રાં વાંચ્યાં નહોય; અને નવરાશમાં તો 'ધિજ' બેલવાનું, વાતલીઆં અથવા આંટા મારવાના, એટલે તેમના ભાષણમાં પુસ્તકિયા સંસ્કર નથી જોવામાં આવતો.

આમ એ ભાવણોનો વિચાર કરતાં તેમણે ગુજરાતી ભાષાને આપેલા ફાળાનો પણ વિચાર કરવાનું મન થઈ ગયું છે. એક લેખકે એક વાર ‘અબ્બાદમ લિફ્ટનન્ટ કવિત્વ’ નામનો લેખ લખ્યો હતો. લિફ્ટન કવિ તો ન્હોતો છતાં તેનાં ભાવણો અકૃત્રિમ કાવ્યજ્ઞ નહોં પણ પદ્યથી ભરેલાં હતાં એમ તેણે બતાવ્યું હતું. તેજ પ્રમાણે વલ્લભભાઈ સાક્ષર નથી-તિલક મહારાજની સરખામણીમાં તેમને નિરક્ષર કહીએ તો આવે—તો પણ તેમની નિરક્ષરતામાંજ તેમની વાણીની નૈસર્ગિકતા અને ચમત્કૃતિ દેખાય છે. બેરિસ્ટર થયા છતાં તેમણે અંગ્રેજીનો બોબો પોતાના મન ઉપર કદી પડવા દીધો જ નથી, જાણે કાંટા ચમચા અને છરી વાપરીને પાછા પરદેશમાં છોડી આવીએ એવી રીતે એ ભાષાનો પ્રયોગ તેમણે કેવળ અંગ્રેજી જ જાણનારાની સાથે વ્યવહારપૂરતો રાખ્યો. તેમણે અંગ્રેજી ઉપર પ્રયત્ન કર્યો હોત તો કદાચ તેઓ અંગ્રેજી શ્રાતાએને રીઝવે એવાં ભાવણો કરતા હોત પણ એમ કરતાં પોતાની માતૃભાષા બોધ બેદા હોત. આજે ‘માતૃભાષા’ શબ્દ તેમની વાણીમાં વિશેષ સાર્થ થયો છે. તેમનાં ભાવણોમાં તેઓ આત્મા દાઢવે છે, અને તેમના આત્મામાં માતૃભૂમિ-એટલે ખેડુતોની, ભૂમિ-માટે અપાર પ્રેમ ભરેલો છે તેથી તે ભૂમિમાંથી લીધેલી, દરેક ખેડુત દીકરા સમગ્ર શકે-એવી વાણી એ ભાવણોમાં સાંભળવાની મળે છે. હૃદયમાં સોંસરી પહોંચે એવી અને સૂત્રરૂપ વાણી સાંભળવી હોય તો ગાંધીજીના લેખો અને ભાવણો વાંચો એમ આપણે કોઈને કહીએ, તો ગુજરાતનીજ બોધીથી ભરેલી, ગુજરાતના ખેડુતને પહોંચી શકે-એવી વાણી સાંભળવી અને શીખવી હોય તો વલ્લભભાઈનાં ભાવણો વાંચો એમ નિઃસંકોચ કહી શકાય. એ ભાવણોમાં રહેલી વીરતા અને શરતા તો ગુજરાતના ખેડુતોને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ચેતન આપતી રહેશેજ, પણ જે ભાષામાં એ શરતા ઉતરી છે તે ભાષા વિના કદાચ એ ભાવણો લોકોને નહોં પહોંચી શકત.

એમનાં ભાવણો ઉપર ઉપરથી જોઈ જતાં પણ તેમાંના કેટલા બધા તળપદા પ્રયોગો, કેટલી અર્થગર્ભ કહેવતો આંખે ચડે છે ! જાણે ખેડુતને અભય બનાવવાને માટે જ નહોં, પણ દેવળ ગુજરાતી ચાર ચોપડી ભણેલો, અરે અભણ પણ, ખેડુતનો નાયક થઈ શકે છે એમ ખેડુતને સમગ્રવવાને માટે એ ભાવણ થયાં હોય. એ ભાવણો વાંચ્યા પછી નીચેના પ્રયોગો કાણુ ભૂલશે ?

“ કણુબી કેડે કોડ, કણુબી કોઇ કેડે નહોં; ” “ નોકર બિચારા કયા કરે જૂણુ પરાયા ખાય; ” “ એક દીકરી આખાને ફાડવાને પુરતી છે, ધણથી દીકરી સા સારુ ડરે ? ” “ આપણે મગતરોં ભલે હોઇએ પણ હાથીના કાનમાં એક દિવસ લાગ જોઇને પેસી જતું છે; ” “ જમીનમાં જે સંજુ કપાસિયા નાંખી દો છો, ત્યાં સડીને તે ફાટે છે અને પરિણામે સોગણા કપાસિયા નીપજે છે. તમે ૮૦૦૦૦ કપાસિયા થકને ઘરતીમાતામાં ખુવાર થઇ જાયો; ” “ પરોવ, તલાટી, રાવણિયા કુદાગના હાથા બનેલા છે, કુદાગના હાથામાંથી નીકળા જાયો; ” “ ધારાસભામાં ભલે ચૂંક વશેવે, તમે તમારું કામ કરો; ” “ નોકરશાહીએ એજો ક્યો છે તેને તમે તોડો; ” “ એ બધાં એકજ મઝઝડીનાં ઇંડાં છે ” “ એ તો સરકારી રોમચાળો ફાટી નીકળ્યો છે એમ સમજોતી; ” “ કાણું પાડનારને નાવમાંથી બદાર કાઢો; ” “ મારી પાસે તો માત્ર નેપાળીની ગોળી છે. ”

હા; એમની જીભની તીખાશ પણ કોકવાર બહાર નીકળે છે. 'ટાઇમ્સ' માં એમની 'અહિંસા' ની ઠેકડી કરવાને માટે કેટલાક ફકરાનું અંકુરણ; અને ખરડ લાખાન્તર કરવામાં આવ્યું હતું પણ 'ટાઇમ્સ' વાળાને શેનું ભાન હોય કે વહલભાઈની આકરી અને તીખી વાણીમાં લોકોને હિંસા કરવાને પ્રેરવાની અસર નથી, લોકો તો તેમની આંખમાંથી જે લેવાનું તે લઈ લે છે, ધડીકવાર દસી લે છે, અને મૂળ જે અહિંસાની વાત તેની ગાંઠ વાળે છે. અમલદારોની અનેક ઠેકડી કરનાર વહલભાઈ ન્યારે અમલદારોની મોટર ખૂંચી વગડામાં તેઓ નિરાધાર બેઠા હતા ત્યારે પોતાની મોટરમાંથી ઉતરી, લોકોને બોલાવી મોટર કાઢવમાંથી કઢાવી, અને અમલદારોને પોતાની સાથે મોટરમાં લીધા. વાણીના કરતાં આ પ્રકારના વર્તનની અસર લોકોના ઉપર વિશેષ થાય છે. નીચે આપેલા કહવા અને આકરા પ્રયોગોમાં ઝેર નથી, પણ લોકોની ભડક લાંબવાનો, લોકોને અસુક, વસ્તુ તેમની આમ્ય લાખામાં સમજાવવાનો જ ઉદ્દેશ છે એ સૌ કોઈ સમજશે :

“ એકે વેઠીઓ નથી મળતો, ગાડાવાળો નથી મળતો તેથી જ ખરી ચૂંક સરકારને પેઠી છે; ” “ શું પટેલો દુખળા છે જે દુખળાનું કામ કરે ? ” “ શું તલાટીઓ સરકારની પરજીતર સ્ત્રીઓ છે કે સરકારની રાત દિવસ ગુલામી કરે ? ” “ એ તમારામાં ફૂટ પાડનારા તો ઊંધેવ જેવા છે તેને ખંખેરી કાઢો; ” “ એ ખારડોલીના ખેડૂતોની જમીનો લેવા નીકળેલાઓને મન જાણે કે ધરમ રાજનો ગોળ હુંટાય છે. એમને ખબર નથી કે એ તો કાચો પારો છે. ફેવે ફેવે પુટી નીકળવાનો છે ”; “ એ મદત જમીન લેવા આવનારાના પેલા મદત નાળીએર લેનારા લોભિયા ઘાઘણુ જેવા દાક્ર થવાના છે; ” “ એવી રીતે લોકોને દ્રોહ કરનારાને રામે રામે કીડાં પડવાના છે; ” નામ ગુલામ પણ કરમ ખાવળની શળ જેવાં; ” “ નખલો અમલદાર ગાળ દે તો જાણ્યો કે ગધેડું ભૂંકે છે. ”

મેં આ છેલ્લાં વાક્યો બૂઝામાં બૂઝાં વાક્યો તરીકે ચૂંટી કાઢ્યાં છે, એમાં પણ લોકોની હિંસા ઉત્તેજવાનો ઉદ્દેશ નહોં જણાય, છેલ્લા પ્રયોગમાં તો લોકોને ગાળ દેનાર અમલદારની ગાળ ઉપર ધ્યાન ન આવવાનો ઉપદેશ છે - ભલે તે આમ્ય લાખામાં હોય. અને ખાવળની શળ જેવાં કામ કરનારને પણ લોકોએ મિષ્ટાન્ન જમાડ્યાં છે એ ખારડોલીના લોકો સિવાય કોણ જાણે છે ? વળી આવા પ્રયોગો બાપણુમાંથી જુદા પાડીને ટાંકવામાં બાપણુ કરનારને અન્યાય થાય છે, બાપણુની એકંદર અસર શી થાય છે એ જ જોવાનું હોય.

એ એકંદર અસર જોવી હોય તો એમના બાપણુમાંથી ચિરરચાથી રહી જશે એવા કેટલાક ઉદાહરણો અહીં આપું છું, એજ એમના અનેક બાપણુના મધુર અર્થ રૂપ છે. એમના મગક અને ટકોરથી ભરેલા ઉદાહરણોની યાદ લોકોને ધરીકવાર હસાવશે પણ આ ઉદાહરણો અનેક કાળ સુધી લોકોમાં ચેતન પ્રેરતા રહેશે :

“ કોઈ એમ ન બોલતા કે બિચારા ખારડોલી તાણુકાના ખેડૂતો ! તેમનું શું થશે ? એ તો બહાદુર બનીને અને મોતનો ડર છોડીને બેઠા છે. સાચો ખેડૂત મોતથી ન ડરે, ખુવારીથી પણ ન ડરે. એવા ખેડૂતો ન્યારે દેશમાં થશે ત્યારે જ દેશનો ઉદ્ધાર થશે. ન્યારે જગતનાં રાજ્યોમાં ખેડૂતો મુખ્ય ભાગ લઈ રહ્યા છે એ આપણે નજરે જોઈએ છીએ તે વળતે હિંદુસ્તાનમાં તેને ઇન્સાફ પણ ન મળે ? ખેડૂત એવા કંગાલ હોય તેના કરતાં નજી

હોય તો શ્રો વાંધો ? ખેડુત અને તેના મદદનીશ મજૂર એ બે જગતની મહાન શક્તિ છે. એ શા માટે કોઈ સરકારની ઠોકર સહન કરે ? ગુજરાતના ખેડુત તો એવા કુશળ છે એવા કુંદન છે કે તેમના ઉપર રાજ્ય કરવા માટે કોઈ પણ સરકાર મગર થાય. આવા ખેડુતને આ સરકાર પાટુથી મારે એ કદિ ન બને. ”

“ જેમ વરસાદ આવતા પહેલાં વૈશાખ જેઠની અકળામણ આવે છે તેવીજ આજની આ અકળામણ બની જશે, તે આખ્યા વિના વૃદ્ધિ સંભવે નહિ. પ્રથમ અંધારું થાય, વાવા-ઝાંઝું થાય ઢાટકા થાય ત્યારે છેવટે આવે. તેમ દુઃખ સહન કર્યા વિના સુખ આવેજ નહીં. ”

“ તમે તોફાન ન કરો, તોફાનનું કારણ આખ્યા વિના ભણે તમને બધાને જેલમાં લઈ જાય. રોળાં શું કરવા વળાએ ? આ વખતે સરકારનો પિત્તો ઉઠ્યો છે. છોને લોહું ગરમ થાય, પણ હથોડાએ તો ઠંડુંજ રહેવું જોઈએ. હથોડી ગરમ થાય તો પોતાનોજ હાથો બાળે. તમે ઠંડા થઈ પડી રહો. કશું લોખંડ ગરમ થયા પછી ઠંડું નથી થતું ? કોઈ પણ રાજ્ય પ્રજા ઉપર ગમે તેટલું ગરમ થાય તો પણ તેને છેવટે ઠંડું પડ્યા વિના છુટકો જ નથી. ”

“ સરકાર એમ ધારતી હોય કે મારી પાખો કાપી નાંખી મને મહાત કરવો તો તેને અને તમને હું ખાતરી આપું છું કે તે તો વરસાદમા જેમ ઘાસ ફૂટી નીકળે છે તેમ નવી ને નવી ફુટતી જવાની છે. ”

“ જંગલમાં રહેનારા ડરે ? જંગલમા તો સિંહ વાઘ રહે. વાઘની સાથે વાતો કરતા તાડ ઉપર જીવના જેખમે ચઢી જનારા તમે સરકારથી ડરો ? ”

“ અંગ્રેજને મારતાં અને મરતાં આવડે છે. પણ તે એકલાનો ધર્મિરો નથી. આપણે તો માત્ર મરવાનીજ વિદ્યા શીખવી છે. અને તે આપણને શા માટે ન આવડે ? શું આપણે રોજ આપણી આંખો સામે હજારોને મરતા નથી જોતા ? શું મિલકતોના માલિકો કે મોટાં રાજ્યના ધણીઓ કોઈ અમર રહ્યા છે ? કોઈ સરકાર કર્તા અને સંદર્તા એવા ધર્મરને ભૂકીને અભિમાન કરતી હોય કે અને બારગોશી તાલુકાને ઉઘાડી દઈશું તો તે તેનું મિથ્યાભિમાનજ છે. ધર્મરની ઇચ્છા સિવાય એવડા મોટા રાજ્યની સત્તા એક તણખલાને સુદાં દલાવવાને સમર્થ નથી. પણ વળા કચેકર સાહેબ કહેશે કે બધી તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કરે છે. મારે તો તત્ત્વજ્ઞાનની વાત એ આધારસ્થંભ છે, તેમને એમાં સમજ ન પડે, તેમની અને મારી વાતો ન્યારી જ હોય. ”

“ સરકારમાં રાવણની શક્તિ બધે હોય, પણ સરકાર ન જૂલે કે એ રાવણની સત્તા બાર બાર વર્ષ એક અબજા સીતાને વશ ન કરી ચડી, અને તે વણમેતે મુઓ. અહીં તો એક સીતા નથી પણ ૮૦૦૦૦૦ ખેડુતોની ટેક તોફાની છે. ”

“ મરતાં અને મારતાં શીખવાની તાલીમ સરકાર સામાન્યમાં સામાન્ય માણસને જ માસની અંદર આપે છે. આપણે તો માત્ર મરતાં જ શીખવાનું છે. એમાં તો ત્રણ મહિનાયે ન લાગે. ”

આ ઉતારાઓમાં આસપાસના વાતાવરણમાંથી રહેજ વીણી લીધેલી ઉપમાઓ જે જોવામાં આવે છે તે સાક્ષરી ગ્રંથોમાં જવલ્લે જ મળે. સાક્ષરની વલ્લભભાઈની આખ્યા જણવા જેવી છે: ‘ સાક્ષર તેજ કે સાદી ભાષાને અટપડી અને કંઠગી કરે. ’ આ

કટાક્ષમાં ધણું તથ્ય છે એની ના પડાશે? સાક્ષરોનું ચિત્ત સ્થેને વાંચેલાં કાવ્યોમાંથી ઉપમા ઉત્પ્રેક્ષા શોધવા તરફ એવાશે, ત્યારે આ ખેડૂતના નાવકને એતરો અને ગામડાંઓમાંથી જ ઉપમાઓ મળી રહે છે. છતાં ઘણી વાર એમનાં દષ્ટાન્તો અને ઉપમાઓ સાક્ષરોનું સ્મરણ કરાવે છે એ પણ બોવા જેવું છે. એક જ દાખલો આપું. હરિપુરાના ભાવણમાંથી આ ઉતારું છું :

“ દૂધ પાણી ભભ્યાં એટલે એઉ. એક રંગ થાય છે ને કદિ છૂટાં નથી પડતાં. દૂધ ઉકળે છે ત્યારે પાણી દૂધને ખચાવવા નીચે જઈ પોતે પહેલું બળે છે, અને દૂધને ઉપર કાઢી તેનો ખચાવ કરે છે. એટલે તરત દૂધ પાણીના ખચાવ કરવા પોતે ઉભરાઇ આગમાં પડીને આગને હોલવવા ગયે છે, એજ પ્રમાણે આજે ખેડૂત રાહુકાર એક થયો, એક ખીલ્લીની વધારે ધાળે, તેમાં કેઈ કાચર ન મારી શકે એ સંભાળ્યો. ”

એ વક્ષલભાષને પૂછ્યું ‘ તમે કદિ ભર્તૃહરિ વાંચ્યો છે ? ’ તેમને એ મરકરી લાગી. વક્ષલભાષ બિચારા ક્યાં ભર્તૃહરિ વાંચવા ગયા હોય ! પણ એ તો સ્થેને પૂછેલું, કારણ ઉપરનું દષ્ટાન્ત તો ભર્તૃહરિએ વાપરેલું છે :

ધૌરિણાત્મગતોદકાયહિ ગુણા વત્તા : પુરાતેસ્વિલા

ક્ષીરે તાપમવેદ્ય તેન પયસા સ્વાત્મા કુશાનો હુત : ।

ગતું પાવક મુન્મન સ્તદમવદ્ દદ્યવાતુ મિત્રાપદં

યુક્તં તેન જલેન શામ્યતિ સતાં મૈત્રી પુનસ્ત્વીદશી ॥

ભર્તૃહરિના શ્લોકમાં જે શિષ્ટતા છે તે ઉપરના ઉતારામાં નથી, પણ જે ખેડૂતો આગળ એ ઉદ્દગાર નીકળ્યા હતા તેઓ આ શ્લોક વધારે સમજત કે પેલા સૌસરા પહોંચી જનારા ઉદ્યારો ?

એક વધારે દાખલો આપું. વેદાન્તીઓને સાપની કાંચળી ઉતારવાનું દષ્ટાન્ત પરિચિત છે, સદજ સુંદર મરણને સાપની કાંચળી ઉતારવાની ઉપમા આપવામાં આવે છે, પણ વક્ષલભાષને સાપની કાંચળીની ઉપમા ભુદી જ વસ્તુ ગાટે સૂઝી ગઇ. મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ આગળ પેલે દિવસે જોઇતાં તેમણે તેમને એકાદ કલાક સુધી હસાવી હસાવીને ગાંડ કર્યાં. એ દરમિયાન તેમને હોઠે અનાયાસે સાપની કાંચળીનું દષ્ટાન્ત હોઠે ચઢ્યું. ‘ સાપને કાંઈ કાંચળી ઉતારતાં મહેનત પડે છે કે દુઃખ થાય છે ? એમ આપણે પણ આ રાત્રીની કાંચળી એક દિવસ વિના કંઈ ઉતારી નાંખ્યું. ’

આ પ્રકરણને અંતે એક પ્રસંગ યાદ આવે છે, કેટલીકવાર અનાયાસે બનતી ઘટનામાં ભારે વિનોદ રહેલો હોય છે. અમદાવાદમાં જે દિવસે વીર સરદારનું સ્વાગત થયું તે દિવસે તેમને ફૂલોના પહાડ નીચે દબાવી દેનારા ઘણા હતા, ચોડા સૂતરની જેટ ધરનારા પણ હતા, પણ એક ચોપડી વેચનારે વક્ષલભાષને ચોપડીઓ આપી. એ ચોપડીઓ એણે તો બિચારે તાજજી છપાયેલી તરીકે આપી હશે, પણ તેને શી ખબર કે વક્ષલભાષને તદ્દન અપરિચિત એવી એ બંને બોટો હતી ? એ બોટો તે એક ‘ ડિક્શનરી ’ અને ભગવદ્ગીતા. બહુ થયું કે એ બોટો કોઈ અનુભવ ચોપડી વેચનારે આપી. કોઈ સાક્ષરે આપી હોત તો વક્ષલભાષ ધારત કે ઘણીવાર સાક્ષરોની મરકરી કરે છું તો આ વેળા ફીક તેમણે

દાવ વાળ્યો છે. કારણ 'ડિક્શનરી' તેઓ કદિ ઉઘાડતા હશે એમ જાણ્યું નથી, અને સંસ્કૃત તો છોટાલાલ માસ્તરનો આશ્રયોદ્ધ નહોતો હશે એટલે નજ લાગી શક્યા એટલે ગીતા શેની ઉઘાડે ? પણ જેમ ડિક્શનરી ઉઘાડ્યા વિના તેમનું કામ ચાલ્યું છે, બલ્કે ડિક્શનરીની મદદ વિનાની તેમની ભાષા એ ગુજરાતીનું ગૌરવ છે, તેમજ ગીતા ઉઘાડ્યા વિના પણ તેમનું કામ ચાલ્યું છે, કારણ ગીતા ઉઘાડ્યા વિના ગીતાના નિષ્કામ કર્મનો મંત્ર તેમણે પાઠે કરેલો છે અને એ મંત્ર તેઓ જીવ્યા છે. કાષ્ઠવાર જેવમાં જવાનું મળે તો ગીતાજી પહેલી શીખવાનો તેમનો નિશ્ચય છે એ તેમના આચારી ખાતર મારે જણાવી દેવું જોઈએ.

ખાસિયતો

ગાંધીજી મહાત્મા ગાંધી શી રીતે થયા એમ ઘણું પૂછે છે, તથાને એવો પ્રશ્ન ગાંધીજીને પોતાને પૂછતાં સંકેત થતો નથી, અને ગાંધીજી પણ તેવાઓને વાતમનસાધથી જવાબ આપે છે : 'મારી સત્યની ઉપાસના; દસ બાર વર્ષની ઉમરથી મેં સત્યને સેવ્યું છે.' વલ્લભભાઈને ભાગ્યે જ કોઈની પૂછવાની હિંમત ચાલે કે તમે સરદાર વલ્લભભાઈ કેમ થયા, અને કોઈ પૂછે તો તેને વલ્લભભાઈ જવાબ પણ ન આપે. કારણ વલ્લભભાઈને વિરોધી સિવાય બીજાને બહુ જવાબ આપવાની ટેવ નથી. મૌ. શૌકતઅલીએ એકવાર કહ્યું હતું તેમ વલ્લભભાઈ ખરેખરી દંકાયલા જવાળામુખી છે. તેમના મનની અને તેમની યોજનાની તેમના શત્રુ મિત્ર બંનેને સહેજે ખબર પડતી નથી. પણ વલ્લભભાઈને ખરેખર ઉપરના સવાલનો જવાબ આપણે આપી શકીએ ખરા : જેમ ગાંધીજીનું સત્ય તેમના જીવનને પાને પાને ઝળકે છે તેમ વલ્લભભાઈની નિર્ભયતા, સાદસ તેમના જીવનના પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રતીત થાય છે. આટલી વાત સ્મરણમાં રાખીએ તો ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈના સ્વભાવના ભેદ અને સામ્ય સહેજે સમજાશે. અને એ શિક્ષક અને શિષ્યના સ્વભાવની તુલનામાંથી વલ્લભભાઈના સ્વભાવની ઉપર પણ પ્રકાશ પડશે.

સત્યની અખંડ ઉપાસના દરનારની આત્મકથા સૂર્યની જેમ સામાની આંખને આંજ નાખે એવી રીતે પ્રકાશે છે. નિર્ભયતા જેના શરીરમાં વ્યાપેલી છે એવા યોદ્ધા-ખરેખરી દોડેલા જવાળામુખી-વલ્લભભાઈની પાસે આત્મકથા લખાવવી મુશ્કેલ પડે. આ કથનમાં વિરોધ છે, પણ તે દેખાતો જ વિરોધ છે, વલ્લભભાઈને આત્મકથા કહેતાં જરાય સંકેત થાય એમ નથી, પણ સત્યના ઉપાસક ગાંધીજીને પોતાનું અંનર ઉલટા મુલટી કરી ઉઘાડું મૂકવાનું કર્તવ્ય લાગે છે અને સ્મ ચડે છે તેમ પેલા નિર્ભય મુલટને નથી થતું. એવો સંભવ છે કે વલ્લભભાઈનાં મનોવિકાસ અને આત્મ વિકાસનાં પરિણામો શોધવા જઈએ તો તેમાં આપણે કદાચ ન કાંવીએ. એમનાં સંયમ અને તપશ્ચર્યા પ્રયત્નસિદ્ધ નથી લાગતાં, અને તે આદર્શો જગત્ આગળ મૂકવાની લગની કે અધીરાઈ તેમને નથી લાગેલી. ગાંધીજીની આત્મકથામાં કે મગનલાલભાઈ જેવા સાધકના જીવનમાં કાણે કાણે વધવાનો પ્રયાન, કાણે કાણે શરીરને મારી આત્માને વિકસાવવાનો પ્રયત્ન જોઈએ છીએ તે વલ્લભભાઈમાં નથી જેવામાં આવતો. કારણ એમને તેવાં વિષ્ણુ નડ્યાં નથી, નડ્યાં હશે ત્યારે તેની દરકારે કરી નથી લાગતી. દેશમાં, વલ્લભભાઈ મદા-યોદ્ધા છે, સુધારકે નથી, સાધકે નથી.

ગાંધીજી જેવા ક્રાંતિકર સુધારકો સ્વભાવેજ શિક્ષક હોય છે, કાકા સાહેબ અને મગનલાલભાઈ જેવા ઉચ્ચ સાધકો પણ સ્વભાવે જ શિક્ષક હોય છે. શિક્ષકમાં આસપાસના વાતાવરણને પોતામય બનાવવાની વૃત્તિ રહે છે. એટલે શિક્ષકમાં સનત જગૃતિ, સનત પ્રયત્ન, નિઃસીમ આત્મશુદ્ધિની સદા આવશ્યકતા રહે છે. સાથે સાથે તેમણે અધીરાધથી બચી જવાનું તો રહે છે જ, અને વિરલ શિક્ષકો જ એમાંથી બચી શક્યા છે, સામાનો વિકાસ કરવા જતાં સામાના વ્યક્તિત્વનો દાસ કરવાના, એટલે તેને પરાધીન કરી મૂકવાના ભયમાંથી પણ શિક્ષકને બચવાનું રહે છે. વલ્લભભાઈ શિક્ષક નથી, એટલે શિક્ષકને સ્વાભાવિક રીતે નડનારાં આ બે વિદ્નો એમને નથી નડ્યાં. વલ્લભભાઈને બાળપણમાં એવા શિક્ષક મળેલા કે જે ગાળ દબને કહેતા, 'મને શું પછા છે? મોંય મોંય ભણો.' એટલે શિક્ષક જાતની શ્રામે તેમને રહેજે અણગમો થયેલો. પણ જેણે બાળપણમાં શિષ્ય નહીં થઈ જાણ્યું તેમણે મોટપણમાં શિષ્ય થઈ જાણ્યું અને તેમ કરીને તેમણે પોતાના હંદગીના એક જ શિક્ષકને શોભાવ્યા. ગાંધીજી જેવા શિક્ષકના શિષ્ય થઈ જે વ્યક્તિત્વ ગુમાવી બેસે તે પોતાને અને ગાંધીજીને બંનેને લજવે. વલ્લભભાઈએ પોતાનું વ્યક્તિત્વ કાયમ રાખી પોતાને અને પોતાના શિક્ષક ગાંધીજીને શોભાવ્યા.

આદર્શ શિક્ષકને સદા પોતાના વર્તનનું અનુકરણ થવાનો ભય પણ રહે છે એટલે તેનું એક એક પગલું વિચારથી ભરાય છે. એક નાનકડી વસ્તુ લઈએ. સમયને જીવની જેમ સાચવતા અને સમયના વ્યયને પાપ સમો માનતા ગાંધીજી અને કેટલીક વાર કલાકના કલાક વાતોમાં ગાળતા વલ્લભભાઈમાં આસમાન જમીનનો ભેદ દેખાય છે. એ વાતોમાંથી વલ્લભભાઈ પોતાને જોઈતું મેળવી લે છે, આંટા ભારતા હોય ત્યારે કદાચ તે પોતાની લડતના વ્યૂહો રચતા હશે, ઉલટી રીતે. જોઈએ તો આદર્શ શિક્ષકને આપોઆપ નિઃસીમ અદિસા કળવવી પડે છે, તેનામાં જો અપાર અદિસા ન હોય તો તેનું અનુકરણ કરથી થવાનો સંભવ રહે છે, કરીને તેની પાસેથી ભાગી જનારા પણ નીકળશે. ગાંધીજીની અપાર અદિસા છતાં તેમની આસપાસના કેવળ લયમુક્ત છે એમ ન કહી શકાય. વલ્લભભાઈને પોતાના અનુકરણનો ડર નથી, તેમને કેવળ સીપાઈગિરી જોઈએ છે, અને સીપાઈગિરી આપનારા તે તેમની મૂળ નીચે રહીને લડવામાં બીના ઘડ દળનાપણું નથી લાગતું. ગાંધીજીને પોતાનું અનુકરણ થશે એવો ભય ભલે રાખવો પડતો હોય, તેમનું અનુકરણ કરી શકનારાને કદિ ભય નથી. વલ્લભભાઈને જોઈને ગરબામાં સમય પીતાડનાર કે આંટા માર્યો કરનાર, કે વલ્લભભાઈ 'ડિક્શનરી' કે ગીના ન વાપરે માટે તે બંને વિના ચઢાવી લેવાનો વિચાર કરનાર મુજોજ પડે. પણ એ પ્રકારના અનુકરણનો વલ્લભભાઈને ભય પણ નથી.

ગાંધીજી આશ્રમ કાઢીને બેઠા, અને આશ્રમમાં સત્ય જાળવવાને અર્થે કોઈ દિવસ અનશન લેવું પડે તો ત્રાઈ લે. વલ્લભભાઈને આશ્રમ કાઢીને બેસતા હું કરૂં નથી શકતો, કે કોઈવાર કોઈના પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે અથવા કોઈના પાપની જવાબદારી પોતા ઉપર લઈને ઉપવાસ કરતા કરૂં નથી શકતો. પોતાના હાથ નીચેનો સીપાઈ રહી ભાગે તો તેને રૂબ આપી તેનો કાટો કાઢી નાંખી તેઓ નિરાતે બેસશે, પણ તેના ઉપર આશ્ર સારી ઉપવાસ ન કરે. એજ પ્રમાણે કૃતરો કે વાંદરાં ભારવાની મીમાંસામાં, અથવા આહારની સાત્ત્વિક અસાચ્ચિકતાની મીમાંસામાં પડતા વલ્લભભાઈને કંઈપણ મુશ્કેલ છે. પણ સત્ય-

ચોધકે, સુધારકે અને સમાજના શિક્ષકે આ બધી ઉપાધિ ઉપાડ્યે જ છુટકો છે એ વાત વલ્લભભાઈ પૂરેપૂરી રીતે માને છે.

સત્ય અને અહિંસાની અખંડોપાસના કરનાર ગાંધીજી બાળક કે મૂરખની પાસે સત્ય અને અહિંસા શીખવાને તત્પર રહે છે, શત્રુની પાસે પણ તે શીખવાને તત્પર રહે છે. અભયમંત્ર લઈને ઝુઝનાર વલ્લભભાઈ બાળક કે મૂરખ ને તે હેલ્થ તેના કરતાં વધારે અને શત્રુને શત્રુ કરતાં વધારે ગણવાના અર્પણમાં નહિ પડે. આને બીજી રીતે મૂઝીએ તો યોદ્ધાની મર્યાદાથી વલ્લભભાઈ મુક્ત નથી. સત્યના ઉપાસક ગાંધીજી દરેક દિશાથી આવતી ટીકા વધાવી લે, બધે પ્રશંસાના કરતાં ટીકાની જ વધારે દરકાર રાખે; ન્યારે વીર વલ્લભભાઈ બહુ ટીકા સાંખી શકે છે, અથવા વધાવી લે છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે.

‘હું એકવાર સાધુ થવાનો હતો’ એમ વલ્લભભાઈ એકવાર મને કહેતા હતા. તેઓ સાચા સાધુ થઈ શકત એમાં તો મને શંકા નથી જ, બધે તેઓ જાણી જોઈને, ઘણા સાધુઓના પાખંડ જોઈને, સાધુ થતા અટક્યા હશે. પણ સાધુ થાત તો યે તે કેઈ અવધૂત હોત, સંસારની સાથે મરસા રહીને સંસારના ઉપદેશક કદાચ ન બનત.

વીર યોદ્ધા છે એટલે વીરાચિત્ત હામા તેમનામાં ભરેલી છે, પણ સત્યાગ્રહીની શાન્તતાના આદર્શથી તેઓ દૂર છે. ગાંધીજીના જીવનમાં મૂળમાં ધર્મના અખંડ ઝરાએ પોષણ આપ્યું છે, વલ્લભભાઈના જીવનમાં એ ઝરા હતો તે પાછળથી સુકાઈ ગયો, હવે વળી સજીવન થયા બેઠો છે; પણ ગાંધીજીનો શુદ્ધ સત્યાગ્રહ તેમની પાસે ‘નિર્બીજ કે બલરામ’ માં જ શાંતિ મેળવાવે છે, ન્યારે વલ્લભભાઈની શર સરદારીને ‘શર સંત્રામકો દેખ બાગે નહો’ એટલી ભાવના શાંતિ આપવાને બસ છે.

આધ્યાત્મિકની વાતમાંથી ઉતરીને વ્યવહાર ઉપર ઉતરીએ તો ગાંધીજીની તીવ્ર સત્યોપાસના તેમને સ્વાભાવિક રીતે આદર્શ ન્યાયદર્શક બનાવે છે, ન્યારે વીર વલ્લભભાઈ ‘એડવોકેટ’ હતા અને છેવટ સુધી ‘એડવોકેટ’ જ રહેશે. સ્વરાજ પક્ષના અનેક નેતાઓ ગાંધીજીની તટસ્થ દૃષ્ટિને લાભ લઈને તેમણે ટાણે કટાણે સલાહ માટે બોલાવે છે. વલ્લભભાઈને એવી રીતે આણું આવવાનો ભય નથી.

આશ્રમમાં બોલતાં તેમણે કહેલું : ‘મને લડતાં આવડે છે, લડતાં લડતાં ગમે તે ગૂંચ નડે છે તે સંપાટાબંધ હું ઉકેલ્યે જાઉં છું, એની સજ મને ક્યાંથી પડે છે તેની મને ખબર નથી; પણ સમાધાનીની વાટાઘાટોમાં મને ગમ નથી પડતી. ઘણી વાર મુંઝાઈ જાઉં છું.’ આ વચ્ચેના હિંદુસ્તાનના કમાન્ડર-ઈન-ચીફ સર આર્થર્સ મનરો ૧૯૧૭ માં યુદ્ધ પરિપક્ષમાં એક વાર વાઇસરોયના રથાને પ્રમુખપદ લઈને બેઠા હતા તે વેળાનાં તેમનાં વચન યાદ કરાવે છે : ‘હું તો સિપાઈ છું. મને કાવદા કાવતની ગૂંચમાં ખબર ન પડે, એ સર વિલિયમ વિન્સેન્ટનું કામ.’

વલ્લભભાઈના જેવા વીર યોદ્ધા આજે હિંદુસ્તાનમાં વિરલ છે, એક કાર્યની લગની લઈ તે કાર્યને માટે દેહ પાડવાની તેમની તૈયારી છે. કાર્ય ઉપાડ્યા પછી તેઓ દિવસ રાત જોતા નથી, એકાગ્રતા ગાંધીજીને સુલભ છે તે એકાગ્રતા હજી તેમણે મેળવવાની રહી છે. એક લેખક કહે છે : ‘જે માણસ હજારોની મેદનીમાં લાકી લઈને ઝૂંઝતો છતાં સોયના નાકામાં દોરો

પરોલી શકે છે તે માણસ વિરલ છે, વાદવિવાદની ઝડીમાં સત્યને શોધી કાઢવાનું એવી રીતે સોલતા નાકામાં દોરો પરોવવા જેવું મુશ્કેલ છે. 'વક્ત્રભભાષ કદાચ એ દેરો પરોવવાની જ ના પાડે, કારણ તેમને પોતાની મર્યાદાની ખબર છે, અને ગાંધીજીની સાચી સિપાઈ ગિરી સેવી તેઓ સરદાર બન્યા છે એટલે સત્ય શોધવાનું તેમને રહ્યું થે નથી, ગાંધીજીએ શોધેલું સત્ય તેમણે સ્વીકાર્યું છે. હા, ગાંધીજીની અતૂલ એકાગ્રતાએ ગાંધીજીને 'શુકાકેશ' બનાવ્યા છે, હજારો માણસની મેદનીમાં કે ત્રીજા વર્ગના કબામાં બેસીને તેઓ લેખ લખી શકે છે, અને ગમે તેવી ગરદીમાં તેઓ હાથી શકે છે, પાંચ મિનિટ પણ કામ દરમિયાન મળ્યા જાય તો તેઓ હાથ અને આરામ મેળવી શકે છે, વક્ત્રભભાષને આ કળા લાઘેલી નથી. તેપોલિયનને એ વસ્તુ મુસલ હતી. વક્ત્રભભાષએ એ મેળવવી રહી છે.

'મારી નસેનસમાં ખેડનું લોહી વહે છે' એમ વક્ત્રભભાષ વારંવાર કહે છે. ગાંધીજી પણ પોતાને ખેડુ તરીકે જાળખાવે છે. પણ વક્ત્રભભાષનો ખેડુ તરીકેનો દાવો કદાચ આપણે વહેલો સ્વીકારી શકીએ. ગાંધીજીનું અંતર ખેડનું છે, મજૂરનું છે, લંગીનું છે, પણ તેમનું હાડ ખેડુ ઈત્યાદિનું છે એમ કબૂલ કરવું મુશ્કેલ પડે. વક્ત્રભભાષનું તો અંતર તેમ જ હાડ બંને ખેડુનાં છે. વક્ત્રભભાષને ખેડુની મિજબસમાં બેસી દુકકો લેતા, તેમના મીઠા મરચાવાળા ખોરાક ખાતા, તેમની સાથે ખેડુની મજાક મશ્કરીમાં ભાગ લેતા રહેજે કદાચ શકીએ છીએ; પણ ગાંધીજીને એવી રીતે નથી કદાચ શકાતા. ગાંધીજીના પગ જમીન ઉપર ભસે હોય, તેઓ પ્રાયઃ આકાશમાં જડતા જણાય છે. વક્ત્રભભાષનું અંતર ભસે આકાશમાં જડતું હોય, પૃથ્વી ઉપર તેઓ છે એવું જાન તેઓ વધારે કરાવે છે. ગાંધીજીની સાધનાએ, તેમની ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ, તેમને જગતના શિક્ષક બનાવ્યા છે, વક્ત્રભભાષને ખેડુ વર્ગના ચોક્કાનું પદ રહેજે લાખું છે. એટલે જ્યારે ગાંધીજીનો વિશ્વસંદેશ કેટલો ઝીલાયો કે ન ઝીલાયો તેનું માપ કાદતાં કદાચ પછો સમય જશે, ત્યારે વક્ત્રભભાષનું પરિમિત કાર્ય તેમને પોતાના જીવનમાં જ સફળ થયેલું જોવાનો યોગ મળે તો નવાઈ નહિ. વક્ત્રભભાષની મર્યાદાઓ જ તેમનું જીવન યદ્ય પડી છે, તેમણે તેમનું ક્ષેત્ર ખાંધી લીધું છે અને તેટલાથી તેમને સંતોષ છે. 'ઉત્તરમાં જવું કે દક્ષિણમાં' એટલું તેમણે ગાંધીજી પાસે જાણી લીધું છે, દિશા જાણીને અનેક રસ્તા શોધવાની શક્તિ તેઓ ધરાવે છે. બારડોલીમાં એકવાર એક ચર્ચા દરમિયાન ગાંધીજીએ કહ્યું: 'બારડોલીએ વ્યાવહારિક અહિંસા સાધી.' ચર્ચા કરનાર બાઈએ પૂછ્યું: 'પણ સરદાર આધ્યાત્મિક અહિંસા કેમ બારડોલી આગળ ન મૂકી?' ગાંધીજીએ કહ્યું: 'કારણ સરદાર વ્યવહાર કુશળ છે.' વક્ત્રભભાષએ હસતાં અને હસાવતાં કહ્યું: 'મને એ આવડતી હોય તો ને!' ગાંધીજી અને વક્ત્રભભાષ બંનેના જવાબમાં સત્ય છે. વ્યવહારિક સાધીને પછી આધ્યાત્મિક સાધવી એટલું નક્કી કરીને વક્ત્રભભાષ બેસી ગયા હોય તો પણ શું? તેમનો તો 'એક પગલું ખસ થાય' એ વૃત્તિ છે. પરિણામે એવું બને કે 'ગાંધીજીનું ચેતનમય સ્વરાજ' ગાંધીજી પોતાની હયાતીમાં કદાચ ન જોઈ શકે, અને વક્ત્રભભાષ ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોનો વ્યાવહારિક અમલ પણ વ્યાપક પ્રમાણમાં કરાવીને 'કાયદાસર સ્વરાજ' પોતાની જ હયાતીમાં જોઈ શકે.

આદર્શ શિક્ષકમાં માતા અને પિતાના ગુણો હોય છે, અથવા સાચો શિક્ષક માતા અને પિતા બંને છે, એટલે ગાંધીજી જેવા શિક્ષકનેતાની આગળ અનેક બાળકો અને અનુયાયીઓ

પ્રેમી મહારાજ સમુદાય વહીવટી

પોતાનાં હૈયાં ઠાલવી શકે છે, હૃદયની હુંફ મેળવી શકે છે. વહીવટભાઈ પાસે એ કદાચ ન મળી શકે. તેમનાં પોતાનાં બાળકોએ પણ એ પ્રકારની હુંફ કે આશ્વાસન કદાચ ન મેળવ્યું હોય. એ બાળકોએ સ્વતંત્રતા તો પાર વિનાની મેળવી છે, અને એટલી સ્વતંત્રતા આપનાર પિતાના મૌનમાં જ તેમણે પ્રેમ મેળવી લીધો છે. આપખણે જ અનેકા વહીવટભાઈએ પોતાનાં બાળકો ઉપર આપખણે જ બનવાનો ભાર નાંખ્યો છે. આ ભારે, દયાની દેનાર પણ બને, શક્તિ ખીલવનાર પણ બને. વહીવટભાઈનાં બાળકોને એ ભાર અસહ્ય નથી લાગ્યો.

- આમ અનાયાસે, જ તેમના ગૃહજીવન ઉપર ઉતરી પડાયું. ગૃહજીવન જેવું તેમને બહુ રહેતું નથી, કારણ હોકાજીવન જ તેમનું ગૃહજીવન થઈ પડ્યું છે. તેમણે અમલકાર વખતે ઘર બાળેલું એમ કહેવા કરતાં વિશ્વાસ્ય ગયા ત્યારના જ ઘર બાળીને ગયેલા એમ કહીએ તો ચાલે. ઘર જીવાનીમાં તેઓ વિશ્વાસ્ય ગયેલા તે અગાઉ જ તેમનાં પત્ની ગુજરી ગયેલાં. ત્યાર પછી તેમણે ગૃહિણીથી બનેલું ઘર ફરી સ્વવાનો પાછો પ્રયત્ન ન કર્યો—બે બાળકોમાં જ ઘર માની લીધું. ઘરબાર અને જમીન બે મોટાભાઈઓને સોંપીને નીકળેલા ત્યાર પછી લાગ્યે જ ઘર ગયાં હશે. ગયે વર્ષે પાંચે ભાઈઓ (વિઠ્ઠલભાઈ સુદાં) પરિવાર સમેત એક મહિનો નડિયાદમાં સાથે રહ્યા હતા, ત્યારે દીકરાઓએ અને જનનીએ ઘણે વર્ષે પાછો ગૃહ-જીવનનો લ્હાવો લીધો. વિઠ્ઠલભાઈથી પણ મોટી ઉમ્મરના બે ભાઈ, વિઠ્ઠલભાઈ, અને વહીવટ-ભાઈ, એમ પાંચ પુત્રોથી વૌટળાયેલાં ૪૬ માતૃશ્રીનો એક ફોટોગ્રાફ વિઠ્ઠલભાઈના સાદા, ફર્નિચર વિનાના ઓરડામાં, એ અખંડ કુટુંબનું સુખ વ્યક્ત કરતો લટકી રહ્યો છે.

પણ વહીવટભાઈ શિક્ષક ન હોય કે શિક્ષક પિતા ન હોય, પણ મિત્ર છે. અને તે પણ સરખા સરખાના જ નહિ પણ તેમનાથી નાનાના પણ. ખારડોલીના એકુતો પણ તેમની સાથે મિત્રતા અનુભવતા હશે. તેમનો સ્વભાવ બંને મળતાવડો ન લાગે, પણ એકવાર તેમને ઓળખ્યા પછી તેમના જેવા મળતાવડા ભાગ્યે જ બીજા કોઈ લાગશે. તેમનાથી વિચારોમાં છેક ભિન્ન એવા મિત્રો પણ તેમના ઘણા છે, પણ તેઓ અખતયતુ નથી. આનાં ઘણાં કારણ હોય, તેમની આકરી જીભ હોય, અથવા તેમનું ઓછાબોલાપણું પણ હોય. એકવાર પડેલી છાપથી તણાવાની નમજાઈ તેમનામાં હશે, પણ તેમની સાથે નિખાલસતાથી વર્તનાર એવી છાપ રહેજે જુસી નાંખી તેમને જીતી શકે છે. પણ આરંભમાં જ કહી ગયો તેમ પોતે છે તેના કરતાં અવળી છાપ તેઓ ઘણી વાર ઘણાના ઉપર પાડે છે. આમાં હાનિ કરતાં લાભ વિશેષ છે, કારણ ઘણીવાર આપણે હોઠએ તેના કરતાં આપણને વધારે સારા માનનારા આપણને પજાડે છે, જ્યારે આપણે હોઠએ તેનાં કરતાં આપણને જીણા માનનારા આપણને સરખા રાખે છે, સાવધ કરે છે અને આપણા ચોક્કસર થઈ પડે છે.

દરેક પ્રકારના વ્યવહારમાં વહીવટભાઈની ઉદારતા આશ્ચર્ય પમાડે એવી છે. વિરોધાના તરફ તો ઉદાર છે જ, પણ શત્રુવટ કરી બેઠેલા તરફ પણ તેમની ઉદારતા છે. પોતાની સાથે અને હાથ નીચે કામ કરનારા ઉપર, ગાંધીજીની જેમ, તેઓ અપાર વિશ્વાસ રાખે છે, અને એથી તેમને કદી છેતરાવું નથી પડ્યું. પ્રથમ નિવારણના ભગીરથ કામમાં અને ખારડોલીમાં તેમની ઉદારતા અને વિશ્વાસનો અનુભવ ઘણા સાથીઓએ મેળવ્યો છે. સુખી જીવન ઘણા દિવસ ગાળેલું છતાં અંગત સદન કરવાની શક્તિમાં કદાચ તેઓ

ધણા લોકનેતાઓને ચઢી જાય. તેમનાં શોખોમાં માત્ર મ્હાને! પ્યાલો અને એક સિગરેટ, અને અમદાવાદ આવે ત્યારે બે ચાર દિલોજન દોસ્તોની સાથે બેઠક અને ગમ્મતગમ્મતો. મ્હા અને સિગરેટ ન મળે તો પણ પરવા નહિ. સિગરેટ પણ દિવસમાં એક કે બે પીવાના તે તદ્દન ખાનગી રીતે—જાણે તેને એજ તરીકે સ્વીકારતા હોય. ખાવાનું જાડું પાતળું ગમે તેવું મળે, સૂવાનું ગમે ત્યાં ગમે ત્યારે મળે તેની પરવા નહિ. ખારડોલીની લડત પૂરી થયે તેઓ ખારડોલીમાં જ બેસીને સામાન્ય ખેડુનું જીવન ગાળવાના એવો તેઓ ખેડુતોને કાલ આપી ચૂક્યા છે.

પણ તેમને સૌથી વધારેમાં વધારે ઉપયોગી ચઘ પડી હોય એવી ખાસિયત તેમની વિનોદશક્તિ છે. આખી ખારડોલીની લડત દરમ્યાન ભારે સંકટો સહન કરતાં કરતાં પણ લોકોને તેમણે પોતાની મજાકો અને કટાક્ષોથી દસતા જ રાખ્યા. છેલ્લું અમદાવાદનું જ ભાષણ લોની. જેમ એમાં કરુણારસ એમણે ભરી દીધો છે તેમ હાસ્યરસની પણ મણા નથી રાખી. સાક્ષરો તો એમને સાંભળવા આવતા નથી, પણ આવે તો તેઓ હાસ્ય અને કરુણાનું મિશ્રણ કરવાની કઠણ કળા વલ્લભભાઈ પાસે શીખી શકે. આની સરસમાં સરસ સાક્ષી તો મહાવિદ્યાલયના જે વિદ્યાર્થીઓને એમને ગઈ ૧૭ મી તારીખે સાંભળવાનું મળ્યું હતો તે આપી શકે. બરપૂર વિનોદ દ્વારા બરપૂર બોધ આપવાની કળાનો તે દિવસે શિક્ષકોને પણ પદાર્થપાઠ મળ્યો હતો.

એમના વિનોદોમાંથી કોઈવાર જાણી નાંખનારા તણખા જાડે છે, તો કોઈવાર 'ધડીભર' તાજબી આપનારી ઝીણી ફરફર ઉડે છે: “એનો ઈર્મયોગ જાગ્યો, અને મામલતને માટે નાણાયક ગણાયા;” “મેં કહ્યું, આપણે છીંકો પણ ન ખાવી, છીંક ખાઈએ તો અપશુકન યાય;” “કલેક્ટરે દુકમ કાઢ્યો કે અંગ્રેજોની તોપો તમારા નગારાનાં અવાજથી લડકે છે, માટે નગારો ન વગાડો;” “લેસોની ચામડી સફેદ મડમે જેવી ચઘ ગઈ હતી;” “સરકારને ખારડોલીના વાણિયાનું તો નિકંદન કાઢવું હતું. પોતાની જાતવાળા ખરાને!” “ખારડોલીના માનપત્ર આપનારાઓએમને કહ્યું, લાડું થયું અમારે ત્યાં એકે ગ્રેજ્યુએટ નહોતો.”

આ તો થોડી વાનગી આપી દીધી. એક વાત એમના વિનોદને વિશે કહી દઉં. જાણપણમાં તેમનો વિનોદ હતો તેવો જ તે આજ સુધી રહ્યો છે, તે મોટો થયો નથી. ગાંધીજીનાં વિનોદ અને હાસ્ય વિશ્વવ્યાપી છે, તેમની અહિંસાનું ઉત્તમોત્તમ માપ તેમના વિનોદોમાં મળે છે. જ્યારે વલ્લભભાઈનો વિનોદ ગુજરાતવ્યાપી છે. ગાંધીજીના વિનોદથી કોષને દુઃખ થયું અશક્યવત્ છે, જ્યારે વલ્લભભાઈનો વિનોદ ધણીને દસાવે છે તો કોષને દુઃખ પણ આપે છે—આનું કારણ તેમણે માત્ર વ્યાવહારિક અહિંસા સાધેલી છે એ હોય. સાક્ષરો ઉપર તેમનાં કટાક્ષ ધણીવાર ઉતરતાં સાંભળ્યાં છે, જાણે સાક્ષર જેવાં ગ્રાણીની તેમને સૂગ હોય. પણ સ્વ. રમણભાઈ સિવાય કોઈ સાક્ષર તેમનું ચિત્ત ચોરી શક્યા જાણ્યા નથી. ધણીવાર સાક્ષર મનુષ્ય હોય છે એ વાત તેઓ જૂઠી જતા લાગે છે. કળાના રસિયા તેઓ નથી જ, કારણ પ્રચલિત કલા તેમને વીરતાપોષક નથી લાગતી. નવલકથા પણ તેમણે વાંચેલી નથી. “કાલ્પનિક શું વાંચવું? ખડું જોવું એ જ સાફ નહિ? ગોપડીઓ વાંચ? ગોપડીઓ ખનાવવી એ સારી નહિ?” એમ ધણીવાર એજો.

પણ આ વિષે વધુ વિસ્તાર કર્યા વિના આટોપી લઉં. ગાંધીજી જ્યારે ઘણીવાર ૧૭ મી માસની વાતો કરતા હતા ત્યારે કોકે એ વિષે ચર્ચા ઉપાડી ગાંધીજી પાસે ખુલાસો માગેલો. ગાંધીજી ગંભીર રીતે પોતાની મનોદશા સમજાવતા હતા. એવામાં વલ્લભભાઈ આવ્યા તરત જ હકીકત જાણી લઈ બોલ્યા: ‘અરે એમ એકલા ન જશો. મારે સાર જગ્યા રાખવું. પેલાં ભૃગુઋષિએ આપણને બંનેને સાથે વિદાય થવાનું કહ્યું છે.’ સૌ ખડખડાટ હસી પડ્યા, અને ઠાલું ગાંભીર્ય ઉત્પન્ન થયું હતું તે ક્યાં ચે જાણી ગયું.

વલ્લભભાઈનાં વિનોદ અને હાર્ય કોષદર્શી શિલ્પસુદ્ધનાં નથી, તેમાં ચોદાનાં આરાગ્ય અને પ્રકૃતિચિત્રતા ભરેલાં છે. કોઈના અંતઃકાળ વિષે આગાહી કરવાની મૃદુતા ‘અર્ધ’ શકતી હોય તો હું કહું કે જ્યારે ‘એમની આગળ એ અંતિમ સમય આવીને જાણો રહેશે—યમનાં તોડાથી કે હંદરદાન સરકારના હુકમથી—ત્યારે મને તો શંકા નથી જ કે દિનેન્દ્રલાલ રાયની જેમ તેઓ હસતાં હસતાં કહેશે:

મરણુટાકે દેખાગેલો, શુધુ કેવલ કાલાહલો

એખનો જદિ સાહસ થાકે, મરણુટાકે દેખાખિ ચલો.

[જીવનને તો જોઈ લીધું, ઠાલી મક્તની મારામારી,

ચાલને હવે મરણુ જોઈએ, જોવાની જો હોય તૈયારી.]

વલ્લભભાઈની યશરેખા

પણ એ પાત કરતાં એક વસ્તુ યાદ આવે છે. આટઆટલી લડત છતાં વલ્લભભાઈ કોઈ વાર જેલમાં કેમ નથી ગયા એમ ઘણા પૂછે છે. એક કાળ એવો હતો કે કેટલાક દેવીઓ એમ પણ કહેતાં ન શરમાતા કે વલ્લભભાઈ જેલ જતાં કરે છે. બોસ્સદે એ બ્રમણ બૂલાવી. પણ બોરસદે પણ તેમને જેલમાં ન મોકલ્યા, અને બારડોલીએ પણ તેમને જેલમાં નહિ મોકલ્યા! એનું શું થાય? ઘણી વાર વલ્લભભાઈ કહે છે: ‘મારી રેખામાં જ જેલ નથી તેનું શું થાય?’ બારડોલીના લોકોને તેમણે કહેલું: ‘મને પકડીને શું કરે? મારા કંઈ પૈસા જીપ્પે? હેંસ પકડે તેના તો દરરાજમાં પૈસા આવે!’ પણ વલ્લભભાઈ નથી પકડાતા તો હવે ચોતાને વાકે નથી પકડાતા એવા વહેમનું કારણ તેમણે તેમના શત્રુઓને પણ રહેવા નથી દીધું.

પણ તેમની રેખામાં યશ સિવાય બીજું કશું ન હોય તો નવાઈ નહિ, અથવા તો જેલ જવાનો યશ જ ન હોય તો નવાઈ નહિ ગયા મહા વિગ્રહમાં જર્જરતાની સામે જીતનાર હોઈ કેવળ વિષે કહેવાય છે કે અનેક લડાઈઓમાં મોખરે લડતા છતાં તેને એકે ગોળી જ વાગી નહિ. એમ વલ્લભભાઈને એકે ગોળી ન વાગે તેમાં તેઓ શું કરે? બાકી જેલને તો શું પણ ગોળીને પણ તેઓ કેવી રીતે ઝીડે તે હું કહી ગયો.

જ્યારે જ્યારે વક્ષલભાષને કલાકના કલાક સુધી એમની મેડી ઉપર આંટાં મારતાં મેં જોયા છે ત્યારે ત્યારે મને નીચેની શ્રુતિ યાદ આવી છે:

આસ્તે ભગ આસીનસ્યોર્વં સ્તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતઃ

શેતે નિપદમાનસ્ય ચરાતિ ચરતો ભગઃ

ચૈવેતિ ચૈવેતિ ॥

[બેઠેલાનું નસીબ જોસે છે, બેઠેલાનું બહુ રહે છે, સૂતેલાનું સૂવે છે, ચાલનારાનું ચાલે છે. ચાલવા જ માંડ, ચાલવા જ માંડ.]

એ મંત્ર વક્ષલભાષએ તો કેઈ વાર સાંભળ્યો ન હોય પણ એના અક્ષર અને આત્માનું એઓ નિરંતર પાલન કરે છે. એમ ન બને કે દેશના નસીબને પણ ખેંસી, રહેલું અને સૂઈ રહેલું કે બહુ રહેલું રાખવાને બદલે ચાલતું કરી ચૂકવાનો યશ પણ તેમની રેખામાં લખાયેલો હોય? ગાંધીજી તો એ આશીર્વાદ ૧૨ મી આગસ્ટે બારડોલીમાં તેમને આપી ચૂક્યા. કાળની ગતિ ન્યારી છે. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨ને દિવસે મહા સમિતિની કાર્યવાહક સભાએ બારડોલીનો ઠરાવ કર્યો. એ ઠરાવના ઔચિત્ય વિષે ભાગ્યે જ હવે ધણુને શંકા હશે. એ પછી ખરોખર ૭ વર્ષ ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ને દિવસે બારડોલીમાં જ વક્ષલભાષએ સત્યાગ્રહધ્વજ રોપ્યો. ગાંધીજીને ૭ વર્ષની કેદ યથા હતી. ૭ વર્ષ પહેલાં તેમને નીકળવું નહોતું, અને સ્વરાજની અવધિ તેમણે જેલમાંથી નીકળવા ઉપર બાંધી હતી. તેઓ છુટ્યા ત્યારે તો જેલમાં પાછા પ્રવેશ કરવા જેવું હતું. પણ આ વર્ષની ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ ને દિને થયેલી ઘટનામાં પ્રતિદાસનું નવું પ્રકરણ છુપાયેલું હોય તો કોણ જાણે ?

મહાદેવ હરિલાલ કેશાવ

સાચી સ્વર્ગ નીસરણી

અમારા સરદારનું સાચું સ્વરૂપ તો એ ભાષણ કરતા હોય ત્યારે જ પ્રકાશે. આંખમાંથી અંગારા ખરવા માંડે, નાકમાંથી ધૂમાડા છૂટે, હાથની ઘાંઘી ચડાવતા જાય, વાણીમાંથી તો પાણીધાર કટારો વહીએ. એ વખતે એમ જ લાગે કે એ મગજમાં પૂરાર્થ રહેલા તાપને લીધે જ માથાના વાળ બળી ગયા ને ટાલ પડી ગઈ.

એમની વાણીથી સરકાર કંપી જાડે છે. એક ફોજદાર ગરીબ લોકોને બહુ ડરાવનારો છે એ તો થીજ જ જાય છે. પણ ખેડુતો ? તેમને નિત્ય નવું શર ચડે છે. એક ભાષણ સાંભળેલા ખેડુતમાં એકમળું પાણી, બે સાંભળેલામાં બેગળું પાણી; એમ ભાષણે ભાષણે ખેડુતનું પાણી એ ચડાવે છે.

ખારડોલીના ખેડુત પહેલાં કહેતા: ‘ભાઈસાહેબ, વધારાનું મહેસુલ ફક્ત અટકાવીશું.’ સરદારનું ભાષણ સાંભળ્યું. બસ, ન્યાય ન મળે ત્યાં સુધી પાઈ પણ નહિ ભરીએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરવાને તૈયાર !

પહેલવહેલી સરકારનાં માણસોએ નોટીસો ચોડેલી કે પૈસા ૧૫ દિવસમાં નહિ ભરો તો સવાયું મહેસુલ લેશું, માટે પાદ રાખાને. ખેડુતો બિચારા ‘હાય હાય, હવે શું થશે ?’ કહેતા સલાહ પૂછવા આવે. સરદારનું બીજું ભાષણ: ‘ઓહો’ એ તો ખીજાં પતાકડાં હતાં ! એમાં શું ડરી મુઆ ? પાઈ પણ ભરવાના નહિ તો પછી એક મહેસુલ શું ને સવાયું શું ?’

જમીવાળા પડાણો લખને આવ્યા. સરદારે ભાષણ કર્યા. બહેનો એવી તૈયાર થઈ ગઈ કે ધર લૂટે, ભેંસો લૂટે તો ચે હસીને જાતી રહે. ધરનો ભાષડો મોડું બગાડવા જાય, પણ પાઈ એને મહેલું મારે એટલે શરમાઈને બહાદુર બને.

એમ ભાષણનું સત્ર આગળ ચાલ્યું. જમીન સરકાર લઈ જશે ? કેવી રીતે લઈ જશે ? લોકોએ વલ્લભભાઈ સાહેબની ટકોર ઝીંઝી લીધી. એક વીંછું જમીન, સુરત કે વિલાયત કેવા લઈ જાય છે એ જોઈશું તો ખરા ! કેટલાયની જમીન પછી તો ખાલસા કરી પણ હવે કોણે ડરે ? વલ્લભભાઈએ ભાષણમાં નહોલું કહ્યું કે જમીન તો ખેડુતની છે ને ખેડુતની રહેશે ? બીજો ખાવા જશે તો એ તો કાચો પારો થઈને ફરી નીકળશે.

સરદારનાં તે પછીનાં ભાષણો એથી ચે આગળ ચાલ્યાં. બહુ બહુ કરીને સરકાર શું કરવાની ? જેલમાં લઈ જશે ને ? એ ભાષણો સાંભળ્યાં ને ઠેકઠેકાણે કણબણો કહેવા લાગી: ‘અમે જેલમાં જઈશું, ઘેર કરીએ તેમ જેલમાં કામ કરશું.’ પછી તો લોકો જેલમાં જઈ આવ્યા પણ ખરા.

છેલ્લાં ભાષણો આવ્યાં: ‘મોતથી ખેડુત શું કામ ડરે ? મોત બેવાર કોઈને આવ્યું નથી, અને એકવાર કોઈને આવ્યા વગર રહ્યું નથી. સરકાર ગોરા લોકોનાં લશ્કરો રાખે છે, તોપણ ને બંદૂકો ને વીમાનો રાખે છે. એ બધું રાખે છે ખેડુતને ખર્ચે, પણ ગામડામાં

કોઈ દિવસ લાવતી તો નથી. માટે આજે ભણે લખ આવે. આપણે ખર્ચે રખાતું એ ખર્ચું આપણાં છોકરાં જોશે તો ખરાં ! એનાથી કંઈ કોણ ? એની તોપો ઉપર ખેડુતનાં છોકરાં કુદાકુદા ઠરશે ને બહાદુર બનશે.' બારડોલીના ખેડુત બાપાઓ અને બહેનો કહેવા લાગ્યાં : 'ભણે તોપ લાવે, અમે મરવા તૈયાર છીએ.'

જાણે વલ્લભભાઈ સાહેબનાં બાપણો એ એક નીસરણી ન હોય ? પગથિયું ચઢતા ગયા તેમ તેમ લોકો એક પછી એક લયથી મુક્ત થતા ગયા !

હવે સત્યાગ્રહમાં ખેડુતનો વિજય થવાથી લડત પૂરી થઈ છે પણ વલ્લભભાઈનાં બાપણો પૂરાં થયાં નથી. ઠેકઠેકાણે એમને માનપાત્ર લેવા લોકો બોલાવે છે, એનો લાભ લઈ એ પોતાનાં બાપણોનાં આગળનાં પગથિયાં ચઢાવી રહ્યા છે.

'મોતથી ખીતો નથી એમ કહેનારો ખેડુત નાનાં છોકરાં પરણાવે છે. તેને માટે ગાયકવાડ જેવા રાજ્યને કાયદો કરવો પડે છે કે અમુક ઉમ્મર પહેલાં છોકરો છોકરી પરણાવે તેનો દંડ થશે ! તો તો શરમ જ છે ને !' આ પગથિયું ચઢવાની લોકો તૈયારી કરવા લાગ્યા છે.

સરદાર કહે છે : 'આવાં તો કેટલાંયે પગથિયાં ખેડુતોએ ચઢ્યાં પડશે. આ છત-થઈ એમાં શું મોટી મોય મારી છે ? એ તો ગાંધીજીના ઉપદેશનો હજારમો હીરસો આપણે પાળ્યો એનું ફળ છે. માટે એ ઉપદેશ પૂરો પાળો.

'ખેડુતના ઉપર વળી રાજ્ય કોણ કરે ? પોતે પકાવે, પોતે ખાધ, પોતે પોતાનું રક્ષણ કરી લે, પોતે પોતાનાં છોકરાંને કેળવે, પોતે પોતાનાં લગ્ન કરી લે. એને કોની ગરજ ? ઠીક છે, રાજ્યનું જીવંતું તો લ્યાં સુધી મરજી હોય ત્યાં સુધી માથે રાખીએ.' પણ જો કલામાં ન રહે તો સાપ કાંચળા મૂકે તેમ સેરવી દઈએ. અને સાપને કાંચળા ઉતારતાં જેમ કંઈ કુઝે થતું નથી કે નવાઈ થે લાગતી નથી, તેમ ખેડુત પણ મરજીમાં આવે કે તરત પરત્રત્રાને ફગાવી દઈ શકે.'

લોકો સ્વર્ગ-નીસરણીની વાતો કરે છે, અને કોઈ કવિ કલ્પના કરે છે કે પહેલે પગથિયે જન્મના દૂત, બીજા પગથિયે વળી કાંટા, ત્રીજા આગ, ચોથા નરક વિગ. પણ એ કવિ ખિચારાને સ્વર્ગની જ કલ્પના નહિ, એટલે સ્વર્ગ-નીસરણીનાં પગથિયાંની કલ્પના ચાલી જ હોય ? માથા સ્વર્ગ-નીસરણી તો આ વલ્લભભાઈનાં બાપણોમાં છૂપાઈ રહેલી છે.

ખારડોલી સત્યાગ્રહના બોધપાઠો

તારીખ ૧૦-૭-૨૮ના દિવસે શ્રી. વલ્લભભાઈએ સત્યાગ્રહ અગ્રપત્ર મારફત સલાહ આપી કે તાડીના માંડવા અને તાડીની દુકાનેની દરરાજીમાં ડોઢએ માગણી કરવી નહિ અને ખેડુતોએ ખજુરીનાં ઝાડ છેદવાને માટે આપવાં નહિ. આ સલાહનો પહેલો અમલ ખારડોલી તાલુકામાં નહિ પણ જલાલપુરમાં કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો અને ત્યાંની દરરાજી કેવળ નિષ્ફળ નિવડી. આ પ્રમાણે તાલુકે તાલુકે ચળવળ શરૂ થઈ અને જોતજોતામાં દુબળાઓએ મોંઠે ઠરાવ કર્યો કે દારૂનો નિગેધ કરવો. દરરાજીને નિષ્ફળ કરવાના હેતુથી મુંબાઈથી પારસી બહેનો ઉતરી પડ્યાં અને તેમને પરહેજમાં રહેવાનો અનુભવ પણ મળ્યો. આજે માત્ર ખારડોલી તાલુકામાં નહિ પણ આખા સુરત જિલ્લામાં ખારડોલીની લડતના પડ્યા સંભળાય છે અને તેને લીધે પ્રજામાં આત્મશુદ્ધિનાં કાર્યો ઉપાડી લેવાનો જીસ્સો આવ્યો છે.

આ દષ્ટાંત ખતાવી આપે છે કે ખારડોલી તાલુકાની તથા આસપાસ રહેલી તથા સંબંધ ધરાવતી પ્રજામાં ખૂબ ચેતન આવ્યું છે અને તેથી તેમને ઇષ્ટ સુધારા કરવામાં અડચણો નડતી નથી.

આ ચેતનનાં ધણું કારણ છે. ૧૯૨૦-૨૧ના સમયમાં થયેલી તૈયારી, સુરત જિલ્લાના રહેવાસીઓ મુંબાઈ જેવાં મોટાં શહેર સાથે સારો સંબંધ રાખે તેથી આવેલી હોશિયારી અને કાર્યકુશળતા, સ્વાભાવિક નિખાલસ પ્રકૃતિ અને અદિસાદૃષ્ટિ, આફ્રિકા વગેરે પરદેશમાં ગયેલાં કુટુંબોમાં સાહસિકતા, નિડરતા અને સત્યાગ્રહની લડતનો પરિચય, ન્યાતના બેદભાવો તેમજ અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં ઉદારતા વગેરે કારણોને લીધે આ તાલુકો સંગઠનને માટે વધારે તૈયાર હતો. સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યાર પહેલાં જ ગામડે ગામડે પ્રચારકામ થયેલું તેને લીધે પણ ઘણું સંગઠન થયું હતું અને જ્યારે શ્રી. વલ્લભભાઈએ આગેવાની લીધી અને એમણે તથા એમના વિભાગપતિઓએ ઉપદેશ આપવાનો શરૂ કર્યો ત્યારે આખા તાલુકામાં અજબ જાગૃતિ આવી. તાલુકામાં બારેક મથકોની સ્થાપના થઈ અને ગુજરાતના જાણીતા આગેવાનોએ શ્રી. વલ્લભભાઈના હાથ નીચે કામ કરવાનું સ્વીકાર્યું.

શ્રી. વલ્લભભાઈની કાર્યકુશળતાનાં વખાણ કર્યો વિના ચાલે એમ નથી. જ્યાં જ્યાં ફાટફુટ થાય એવું હતું, ત્યાં તેમણે ઘણી ઉદારતાથી છૂટ મુકી, ઈનામો જમીનોનું મહેસુલ ભરવા દીધું, જે પરદેશી ઈનામ પેટે નોકરી કરતા હતા તેમનાં રાજીનામાં માટે આગ્રહ ન કર્યો, નાની કોમે, મુસલમાન તથા પારસી, તરફ ખૂબ ઉદારતા ખતાવી અને તેમનો બની શકે તેટલો ઝોછો અદિબકાર કરાવ્યો. શ્રી. વલ્લભભાઈને જુદી જુદી લાયકાતવાળા, સેકડે સ્વયં-સેવકો મળ્યા અને પ્રતિષ્ઠિત વિભાગપતિઓ મળ્યા એ તો ગુજરાત પ્રાંતની જાગૃતિને આભારી છે. શરૂઆતમાં તો આખા તાલુકામાં ભાણજો અને સભાઓ દ્વારા પ્રજાને પોતાનો ધર્મ શીખવ્યો, પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું જાગ આવ્યું, પ્રતિજ્ઞા તોડવાનાં પાપનું દર્શન કરાવ્યું, પ્રજાને દિમિત આપી સરકારની બંદીક તોડી નાંખી, સંવજન કેળવ્યું. જગલગ દરરાજ પત્રિકાઓ

હારા દરેક ગામડાંમાં વિશેષ પ્રચાર થવા માંડ્યો. આજે દરરોજ ૧૫૦૦૦ પત્રિકાઓ છપાય છે. આ પત્રિકાઓની સરળ ભાષા અને સ્વાદિષ્ટ સૈદ્ધાંત લીધે પ્રજા પર જબરી છાપ પડી. આસહકારની ચળવળના જમાનામાં વેપારીઓ અને ગામડાંની પ્રજાએ આપણી રાજકીય ચળવળમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. બારડોલી તાલુકાની ખજરપત્રિકાઓ લોકસમાજને પ્રિય થાય એવી શૈલીમાં રચાઈ એ બાબત તરફ લક્ષ ઝેંચવાની જરૂર છે. મહાત્માજીની પત્રિકાઓ જુદા જ પ્રકારની હોય છે, એ જાનની સરખામણી થઈ ન શકે. તેવી જ રીતે પ્રકાશન સમિતિએ આખા હિંદ દેશના પેપરોને નિયમસર વખતોવખત ખજરપત્રો મોકલ્યાં, તેથી આખા દેશમાં આ લડત પ્રત્યે સહાનુભૂતિ જાગૃત થઈ. બારડોલી તાલુકામાં જે ગીતો ગવાયાં છે તેનો પણ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. તેમાંનાં ઘણાંખરાં એક જ વ્યક્તિએ રચ્યાં છે, તે રચવામાં અને ગવાડવામાં કાંદીઆવાડી સ્વયંસેવકોએ આગળ પડતો ભાગ લીધો છે અને તે એટલાં બધાં પ્રિય થઈ ગયાં છે કે આજે આ ગામડાંઓની ગમણુ સ્ત્રીઓ તેવાં ગીતોનું અનુકરણ કરીને પોતાનાં ગીતો, ગરબા, જોડતી થઈ ગઈ છે. આજે આખા તાલુકામાં આ ગીતો લગભગ દરરોજ ગવાય છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ તેની કિંમત મને તેટલી હોય તોપણ લોકગીત તરીકે અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યાં છે અને તેને લીધે સ્ત્રીઓમાં ભારે જાગૃતિ આવી છે. વાતોઓ કહીને ઉપદેશ કરવો અને તે માર્ગે પ્રચારકામ કરવાનો અખતરો પણ આ રાજકીય લડતમાં પહેલી વાર જ થાય છે, અને સ્વયંસેવકોના ઉત્સાહને લીધે ગામડાંઓની ભજનમંડળીઓ સજીવન થઈને તેમાં ખૂબ ઉત્સાહ રેડાયો છે.

પ્રજાનું સંગઠન દેખાદેખી પણ યથું છે. બધા માણસો મક્કમ છે ત્યારે તમે નખળા શી રીતે રહેશો એવા પ્રશ્નોથી ઘણા નખળા માણસો સંઘમાં બેઠાયા છે. યૂરોપની લડાઈ વખતે પણ કોઈ પણ બાલક અથવા વૃદ્ધ સિવાયનો માણસ ગામમાં ફરતો હોય તો કોઈ તેને પૂછનાર નીકળતો કે તમે લડાઈમાં કેમ ગયા નથી ?

આ પ્રકારની લોકલાજને લીધે પણ ઘણા નખળા માણસો લડતમાં સામેલ થઈ ગયા, અને જેમ જેમ લડતમાં પ્રજાપક્ષની હુત થતી ગઈ, સરકારની આબરૂ ઓછી થઈ, સરકારી અમલદારો નિષ્ફળ નિવડતા ગયા, તેમ તેમ પ્રજા વધારે બળવાન અને સંપીલી, એકમત થતી ગઈ. વિજયને લીધે વધારે વિજય મળે છે, તેમ દેખાદેખી કિંમત અને બળ પ્રજામાં આવ્યું, અને બીજી બાજુથી બહિષ્કારનું દક્ષિણ વપરાયું. પાર્ટીદારોની ન્યાતોમાં સંઘર્ષણ ધૂલું હોય છે તેથી ન્યાતોના તથા ગામોના બહિષ્કારનો ઉપયોગ થયો. આ બહિષ્કારનું સત્ત્વ બેધારી તકતારના જેટલું જ બળંકર છે તે બૂલવું ન જોઈએ. તેનાથી તીવ્ર સંપ પણ આવે છે અને કુસંપ પણ જાગે. આજ સુધી તો આ સંગઠનને લીધે આખા તાલુકાની પ્રજા એકમત થઈ ગઈ છે, એક પણ કેસ કોરટે ચલતો નથી, દરેક મતબેદનાં ચુકાદા ગામપંચ અથવા વિભાગપતિઓ મારફત થઈ જાય છે, અને આખો તાલુકો એક જ માર્ગે ચાલે છે, શ્રી વલ્લભભાઈની સલાહ પ્રમાણે વર્તે છે. સરદારના હુકમોનો અમલ સત્વરે કરી દે છે.

સ્વયંસેવકો

લડતની શરૂઆતમાં અને ત્યારપછી ન્યારે યુજરાનની શાળાઓ ઉનાળામાં બંધ થઈ હતી ત્યારે આખા યુજરાનમાંથી સ્વયંસેવકો બારડોલીમાં આવ્યા હતા, પણ હવે તો

જે કાયમના રાજકીય સ્વયંસેવકો છે તે તથા સ્થાનિક સ્વયંસેવકોથી તાલુકાનો કારભાર ચાલી રહ્યો છે. બારડોલી તરફ આખી ગુજરાતી આલંબની સહાનુભૂતિ હોવાને લીધે આખા ગુજરાતમાંથી (કાઠિઆવાડનો સમાવેશ ગુજરાતમાં થાય છે, અને થવો જોઈએ. ગુજરાત કાઠિઆવાડ એવો શબ્દપ્રયોગ મેં અનેકવાર કર્યો છે પણ તે વાસ્તવિક નથી. એવો બેદ ન પાડવો જોઈએ. જેવો ચરેતરનો પ્રદેશ છે અને તેમાં દેશી રાજ્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે તેવી જ રીતે કાઠિઆવાડનો પ્રદેશ છે, પણ તે બંધાનો સમાવેશ ગુજરાતમાં થઈ જાય છે.) સ્વયંસેવકો આવ્યા હતા. રેલસંકટ નિવારણને લીધે તેમ જ આ લડતને લીધે આપણા સૈનિકદળમાં સારો ઉમેરો થતો જાય છે. બારડોલી જોવાને આવેલા પ્રેક્ષકોમાંથી ઘણા યે સ્વયંસેવક તરીકે જોડાઈ ગયા હતા. આવી રીતે આપણે ત્યાં એક કાયમી લશ્કર તૈયાર થતું જાય છે. આ વખતે જે બાર મથકો અથવા આશ્રમો સ્થાપવામાં આવ્યા છે અને ત્યાં રસોડાં વગેરેની સગવડને લીધે નવા સ્વયંસેવકોને સારી સંખ્યામાં રોડી લેવાયા હતા અને તેમને તાલીમ આપી શકાઈ હતી. મથકો અને રસોડાં, અકાલીઓના લંગરખાનાની માફક તદ્દન જરૂરનાં છે. હવે આ સ્વયંસેવકોની લાયકાત તથા તેમની કેળવણી અથવા તાલીમને વિશે થોડા વિચાર કરવાની જરૂર છે. બ્યારે જમ્મી અમલદારો મોટરમાં બેસીને ગામડે જતા ત્યારે ધણુંખડું મોટરમાં અથવા કોઇક વાર સાઇકલ ઉપર સ્વયંસેવકો તેમની પછવાડે પડતા. અનુભવને લીધે એવું જણાય છે કે આપણા થોડા સ્વયંસેવકોને મોટર ચલાવતાં આવડે એ ધૃષ્ટિવા જેવું છે. દરેક સ્વયંસેવકને સાઇકલ ચલાવતાં આવડવું જોઈએ, પણ મોટરોની ફળેતી અનેકવાર ચત્તી, ઘણે રસ્તે તે ચાલી શકતી નહિ, અને ચોમાસામાં નદીઓમાં પૂર આવે એટલે મોટરનો બવહાર તુટી પડતો; આ બધું લક્ષમાં લઇને મારો એવો મત છે કે આપણે થોડાઓનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં કરવો જોઈએ અને તેટલા માટે આપણા સ્વયંસેવકોને થોડે બેસતાં આવડવું જોઈએ, તેની સાથે સાથે તરતાં આવડે એ પણ ધૃષ્ટિવા જેવું છે. કડી પ્રાંત જેવા ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશમાં ઊંટની સ્વારી કરવાનો મહાવરો પાડવો જોઈએ. જમ્મી અમલદારો ગામડે જાયો મારતા ત્યારે તેની ખખર આપવા માટે ટોલ, ઘંટ, શંખ, ફટકા વગેરેના અવાજો કરવામાં આવતા હતા. સરકારે એવા અવાજો ગેરકાયદેસર અને અમલદારોને અડચણ કરતા ઠરાવ્યા હતા. મારી સલાહ છે કે દરેક સ્વયંસેવકને ધળનું સિગ્નલિંગ આવડવું જોઈએ, અને રાત્રે દીવાનું સિગ્નલિંગ થઇ શકે. ગામડાંઓમાં દરેક ઠેકાણે ખાવાનું મળે કે ન મળે, વખતે ખેતરમાં જ રહેવાની જરૂર પડે, આશ્રમમાંથી રસોડાં ચાલીને નારી જાય તો અડચણ ન પડે તેટલા માટે સ્વયંસેવકોએ સામાન્ય ખોરાક સંધ્યાની કળા શીખી લેવી જોઈએ. આ ધણું જ જરૂરનું છે. ઉપરાંત દરેક સ્વયંસેવકે ગાતાં, લોકગીતો ગાતાં અને જની શકે તો વાતાં કહેતાં પણ શીખવું જોઈએ. હવે લોકગીત એ આપણી ચળવળનું અગત્યનું સાધન જની રહ્યું છે. સ્વયંસેવકોમાં ધાર્મિક જાવના પગલે અને તેમની આત્મિક ઉન્નતિ થાય તેટલા માટે તાલીમ આપવાની જરૂર છે અને કાયમના આશ્રમોમાં આ પ્રકારની કેળવણી આપવા માટે યોજના થવી જોઈએ, અને દરેક સ્વયંસેવકને વ્યાયામશાળામાં તાલીમ મળવી જોઈએ. આજના નૌજુવાનો ખડતલ અને હિંમતવાન હોય છે પણ જ્યાં શરીરે મજબુત હોતા નથી, તેથી તેમને શારીરિક કસરતની જરૂર છે, અને સાથે સાથે દરેક યુવકને માટે ફીલ્ડનું શિક્ષણ આવશ્યક, અનિવાર્ય ગણાવું જોઈએ. ફીલ્ડ એટલે મુખ્યવર્યા. સભાઓને ચ્યવરિયત રાખવી

એ એમનું કર્તવ્ય છે. જે સ્વયંસેવકો ચાલે તે છાતી બહાર કાઢીને ચાલે, મુઠ્ઠાની માફક નહિ, અને બન્નેના પગ એક સાથે જ જમીન પર પડવા બેઠા. જેવી રીતે સંગીતમાં તાલનું મહત્ત્વ છે તેવી જ રીતે હાલચાલમાં હોલું બેઠા, અને જે દિશામાં ત્યાં આત્મિક બળ સ્વયંસેવકોના અંતરમાં છે તેવું જ બળ તેના શરીરમાં હોવું બેઠા, એટલે તેણે લશ્કરી સિપાહીની માફક રીતસર છાતી કાઢીને તાલબંધ ચાલવું, બેસવું, ઉઠવું બેઠા. અર્થાત્ સ્વયંસેવકોને ઘણા પ્રકારની તાલીમ આપવાની જરૂર છે. દરેક સૈનિકને દરેક કળા કે હુનર શીખવાની ફરજ ન હોય, પણ બૌદ્ધિકાદિર્થગની માફક દરેક સેવકે અમુક કળા-એમાં પ્રવીણતા મેળવવી બેઠા. આપણા ગુજરાતમાં દરેક મોટા ગામમાં આખા યશ ત્યારે ત્યાં વ્યાયામ, ક્રીડા, સિમ્લિંગ, થોડા પર બેસવાનું, તરવાનું. રસોઈ કરવાનું, ગીતો ગાવાનું અને વાતા કહેવાનું શીખવવામાં આવી શકે.

સરકારની સાથે સુલેહ કરવાની પણ કળા છે પણ તેની ચર્ચા આ લેખમાં થઈ શકે તેમ નથી.

આ લડત પુરી થાય ત્યારપછી બારડોલીની પ્રજા નવી મેળવેલી શક્તિનો ફેટલો ઉપયોગ કરશે એ પ્રશ્ન સદંજ ઉભો થાય છે. શ્રી. વલ્લભલાલની ઇચ્છા છે કે બધા વિભાગ-પતિઓ તથા સ્વયંસેવકોએ પ્રજા-સુધારણાના કામ માટે અહીં જ રહી જવું. જે રીતે પ્રજાએ સરદારના હુકમને માથે ચઢાવ્યો છે તેવી જ રીતે ભવિષ્યમાં પણ ચઢાવે તો આ તાલુકામાંથી તેમ જ આસપાસના પ્રદેશમાંથી બાળલક્ષ્મ અને લગ્ન-મરણ પ્રસંગોના ખોટા ખર્ચો નાબૂદ થઈ જાય. પાટીદાર કામના જે વિભાગો છે તે આ પ્રશ્નોનો ફટકો કરી શકે છે. બાળલક્ષ્મના અટકાય માટે વડોદરાની સરકારે જે પગલાં લીધાં છે તે નિષ્ફળ જાય તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી, પણ જે શ્રી. વલ્લભલાલની સલાહનો સ્વીકાર પાટીદાર પંચોમાં થાય તો આખા ગુજરાતમાં કળી ન શકાય તેટલો ફાયદો થાય અને જે સાથે સાથે કન્યા કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો ઠરાવ થાય તો સુરત જિલ્લામાં નવું વાતાવરણ પેદા થાય.

પણ આજનું બળ અને આજનો સંપ, આજનો ઉત્સાહ ટકી રહેશે કે કેમ એ મોટો પ્રશ્ન છે. આજના (તા.૫-૮-૨૮) 'નવજીવન' માં મહાત્માજીએ ચંપારણ્યમાં જે સુધારા કરવા ધારેલા તેનું વર્ણન છે. જે લાઈબ્રેરોને ત્યાં કામ કરવાનાં હતાં તે થોડા વખતમાં ખસી ગયાં, મહાત્માજી પોતે ત્યાંથી ખસી ગયાં પ્રજામાં આત્મસુધારણા કરવાની ઇચ્છા જ નહોતી. બારડોલીના જમીન મહેસુલના પ્રશ્નો ચુકાદો થઈ જાય ત્યારે ત્યાંની પ્રજા પાછી જૂના સીક્કામાં પરી જશે કે કેમ તેનો જવાબ હું ન આપું. પાછા પટેલો રાવસાહેબની ખુશામત કરવા મંડી જશે કે કેમ ? પાછો કુસંપ જાગશે કે કેમ ? સત્યાગ્રહની કસરત કર્યા પછી તેનો યાક લાગશે કે કેમ ? પ્રગતિનો માર્ગ સીધો નથી પણ ઢેકડા મારી મારીને થાય છે, અથવા સીસીના બુચ ખેંચવાના સ્ફૂની જેમ (Spiral) ઉંચે ચઢે છે. ઍરોપ્લેન પણ જમીન પરથી સીધું ઉંચું ચડતું નથી પણ ચક્કર મારતું મારતું ચઢે છે. જે બારડોલીની પ્રજાની ઉન્નતિ સીધી ઉંચે ન થવાની હોય તો ઍરોપ્લેન માફક થાય તો પણ સાફ. લક્ષમાં રાખવા જેવું છે કે આજે ટીંગડા મદારાજનું મહારાષ્ટ્ર શું કરી રહ્યું છે ? અરવિંદ

ધોપના વખતનું બંગાળા દાસબાણુના વખતમાં જરા ઝગઝગ હતું તે સિવાય હેમાં વીસ વર્ષમાં કેમ જાગતું નથી ? તેવી રીતે હવે ગુજરાત ઉઘી તો નહિ જાય ને ?

પ્રજાને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવવા માટે ભાષણો, પ્રવચનો તથા ઉપદેશો કરવા કરતાં નાટક, કથા, કીર્તન, રામલીલા અથવા ભવાઈ અને સંગીત (લોકગીતો) મારફત પ્રચાર કરવાનો અખતરો થવો જોઈએ. રૂશિયામાં એવાં નાટકો ખુદાં મેદાનમાં થાય છે, તેમાં પ્રજાને જે દુઃખો પડતાં હતાં તેનો ચિતાર આપવામાં આવે છે અને પછી તે દુઃખોનો નાશ કેવી રીતે થયો અથવા થાય તે બતાવવામાં આવે છે. નાટકમાં સંકડો માણસો ભાગ ભજવી શકે, તેમાં પડદા અને નાટકીયાં કપડાંની જરૂર ન રહી, અને લોકો સંકડોની સંખ્યામાં ખુદો હવામાં મેદાનમાં બેસી શકે. તેવી જ રીતે રામલીલા તથા ભવાઈઓ ભજવી બતાવાય પણ તે બંનેનું નવા સ્વરૂપમાં પુનર્જન થવું જોઈએ. કથાકીર્તનોને માટે પણ નવી શાળા કાઢવાની જરૂર છે અને એ કળાનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ થવો જોઈએ. કથાકીર્તનો મારફત સામાજિક સુધારા, કુધારા, વહેમો, રાજકીય આદર્શો, પ્રજાનું કર્તવ્ય એટલે રાષ્ટ્રીય ધર્મ, માનસિક અને શારીરિક કેળવણી એ સર્વ વિષયોની ચર્ચા ધાર્મિક ભાવના તથા દૃષ્ટાંતોથી સમજાવવાનો પ્રયાસ થવો જોઈએ. હાલ કામ કરતા સ્વયંસેવકો અને આગેવાનોમાં આવો કાર્યક્રમ ઉપાડવાની શક્તિ છે કે નહિ એ શંકાસ્પદ છે અને એમ પણ હોય કે તે ભાષ્યોને આવા પ્રચારમાં જરા મે શ્રદ્ધા ન હોય.

બારડોલીના ખેડુતોમાં તાગવૃત્તિ, ધીરજ, વગેરે ગુણો પ્રકટ થયા છે તે ક્ષણિક તો નહિ હોય ને ? કટોકટીનો પ્રસંગ જાય એટલે “મેલ કરવત મોચીના મોચી” ની માર્ફત પહેલાંની સ્થિતિએ ન આવે એવું આપણે ઇચ્છીશું-નિરાશાવાદી તો એમ પણ સૂચવે છે કે પ્રગતિનું લોકક સામી બાણુએ જશે અને જે ખરો કાયદો અથવા ઉન્નતિ થયાં તે આખા ગુજરાતમાં એટલે સમસ્ત વાતાવરણમાં થયાં છે અને હવે એ પ્રગતિનો ઝુંડો બારડોલી નહિ પણ કોઈ બીજો તાલુકો ઉપાડી લઇને આગળ વધશે.

૨ વિ શં ક ર

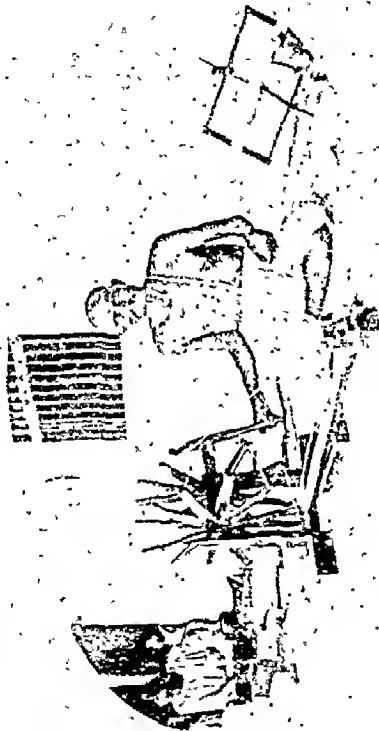
[એટલે જ્ઞાન, સેવા અને ગરીબાઈ]

રવિશંકર વાસ્તે કંઈક લખવું એ મારે વાસ્તે કે આહુ ખતાવોથી વાંકે રહેનાર કોઈ બીજા માણસ વાસ્તે મુશ્કેલ નથી; કારણ કે ગુજરાતના આધુનિક ઇતિહાસમાં રવિશંકરે જે દિસો આપ્યો છે અને આપ્યે જય છે તેથી તેમનું જીવન કુદ ઉપર મહાઈની જેમ તરી આવે છે. પણ તેમની જીવનરેખા ઉપર એણે કે વધારે લખવું એ વાત મને અંગત પૂછો તો મારે વાસ્તે જરા અધરી થઈ પડે છે. તેમનો અને મારો સંબંધ સગા લાઈ જેવો છે. તેમની રંગરંગ હું જાણું છું. એટલા નિકટ સંબંધમાં તેમને વિશે લખતાં મને સંક્રાંચ થાય છે. અને તેમ કરવા એકું તો રવિશંકરને પસંદ પણ ન પડે. અતિશય શરમાળ માણસ પોતાની સેવાની જાહેરાત થયેલી જાણે અગર તેનું વર્ણન વાંચે ત્યારે ત્યાંથી લાગી છુટે છે. રવિશંકર ગ્રામ સેવાને માને છે. દાલના ધાંધલિયા જમાનાને જરાય પસંદ કરતા નથી. સેવાની જાહેરાત થાય છે ત્યારે સેવાનો આત્મા તેમાંથી ઊડી જાય છે એમ તેઓ માને છે. આ બધું હું જાણું છું તેથી જ હું અચકાઉં છું. પણ બીજી તરફથી ગુજરાતને પોતાના સજ્જનો અને સંતોને ઓળખવાનો દહ છે. જેમનું જીવન અનેક યુવાનો આગળ મૂકવા યોગ્ય છે તેનાથી ગુજરાતી વાચકવર્ગને ક્યાં મુઠ્ઠી વંચિત રાખવો? એમ વિચારી તેમને વિશે થોડું લખવાનું 'પ્રરયાન'નું આમન્ત્રણ હું પાછું વાળી શકતો નથી.

રવિશંકર ખરેખર એક ધાર્મિક વ્યક્તિ છે. તેઓ રાજદારી પ્રવૃત્તિમાં પડેલા દેખાય છે અને પરદેશીઓની બેઠીમાંથી દિંદ માતાને હેડાવવા કારેમાં કારે ભોગ આપવાનો યોગ આવી ઊભો રહેશે ત્યારે તેઓ આગલી કારમાં દશે એમાં સંશય નથી. ધાર્મિક માણસોને રાજદારી પ્રકરણ સાથે શું લાગે વળગે એવો સવાલ પૂછનાર હવે કોઈ જ દશે અને છતાં તેવા કોઈ હોય તો તેમને મદદમાં માંધી જરાખર જવાબ આપશે. દિંદની દાલની વિષમ સ્થિતિમાં સાચો ધાર્મિક માણસ રાજ્ય પ્રકરણથી અલગ રહી શકે નહિ. પણ સાચી વાત તો એ છે કે રાજદારી ચળવળ એ રવિશંકરની શોખની વસ્તુ નથી. તેમના જીવનની રંગરંગમાં ધર્મ ઠાંસીઠાંસીને લગ્યો છે. ધર્મ વિરૂદ્ધ કાંઈ વર્તન જેવામાં આવે ત્યારે તેમનો આત્મા કકળી ઊઠે છે: પછી તે વર્તન સમાજ તરફથી હોય કે રાજ્ય તરફથી હોય. દિંદુધર્મના સિદ્ધાંતો અને સંસ્કારો તો તેમને જન્મથી જ વારસામાં મળેલાં છે. એક ગરીબ ધાર્મિક સંસ્કારી વ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મેલાના જે આચારવિચાર આપણે કદખીએ એ તેમનામાં દીપી નીકળ્યા છે. તેમનું લાજુતર તો જુજ છે. લપગે ગુજરાતી ચાર ધોરણ તેઓ શાળામાં લખ્યા દશે. પણ તેમનું ગુજરાતી લાપાનું જ્ઞાન અને સંસ્કૃત લાપાનું જ્ઞાન જિંચી કોટિનું છે. અંગ્રેજી લાપાના જ્ઞાનનો તેમણે સ્પર્શ પણ કર્યો નથી. અને તેની આવશ્યકતા છે એમ પણ તેઓ માનતા નથી. અને તે સાફ જ ચલું છે. એક નાના ગામડામાં જન્મેલો માણસ જિંચી કેળવણી લઈ પણ શી રીતે શકે? તે માટે દ્રવ્ય નોંધએ તે પણ તેમનાં ગરીબ માંખાપ

ક્યાંથી કાઢે ? પણ જે નેગવાઇ હોત તો રવિશંકર પોતાની ચંચળ અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી જાગ્યામાં જાચી ઉપાધિ મેળવી શક્યા હોત. પણ એ ઉપાધિ તેમને મળી હોત તો જે સંયમ, જે સહનશક્તિ, જે ત્યાગ અને જે નિર્ભયતા હાલ તેમનામાં નેવામાં આવે છે તે કદાપિ ન મળ્યું હોત. જેવાં તેમને સંસ્કારી માળાપ પ્રાપ્ત થયાં તે પ્રમાણે તેમને તેવા મિત્રો પણ મળ્યા, જેમણે તેમને વિદ્યાનો શોખ લગાડ્યો અને આ રીતે તેમને ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચવાની અને મનન કરવાની સારી તક મળી. આવાં ઉપયોગી પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ એટલે સુધી વધ્યો કે જ્યારે તેઓ આગલી અવસ્થામાં જાતે ખેતી કરતા ત્યારે ખેતરમાં પુસ્તક સાથે લઇ જતા અને એક હાથમાં તે રાખી તેના વાંચનમાં લીન થયા હોય ત્યારે ખીજે હાથ ખાજરીનાં ડુડાં લણતો હોય. વળી ગ્રામ ઉપર ચઢી ખેતર સાચવે અને ત્યાં પણ વાંચે. ગાંડની ડાળો વચ્ચે લાકડી ગોઠવી ત્યાં પથારી જેવું કરી ત્યાં પડ્યા પડ્યા વાંચ્યાં કરે. આ ઉપરથી તેમનો વિદ્યાનો પ્રેમ દૃષ્ટી સકાય છે. અંગ્રેજી વિદ્યા ન લખ્યા તેથી તેમણે શરીર ન જગાડ્યું અને ખેતીના કાંધામાં પડી તેમણે શરીર સુધાર્યું. તેમના શરીરની મજબુતાઇની શી વાત કરીએ ? તેને જેટલું કસાય તેટલું તેમણે કર્યું છે. ગાઉ કાપવા હોય તો દસવીસનો દિસાજ નહિ. ત્રીસ ચાળીસ કાપવાનો વખત આવે તો તેનો વાંધો નહિ. દિવસે ચાલે અને રાત્રે પણ ચાલચાલ કરે. ચાલતાં ચાલતાં વચમાં મોટી નદીઓ આવે અને તેમાં પૂર પાણી હોય તો એક હાથમાં કપડાં કોરાં રાખે અને ખીજે હાથે તરીને સામે કાઢે નીકળે. નદીમાં કોઇ માણસ છુડતો હોય તો કોઈ પણ જોખમે તેને ખચાવે. જેલ નિવાસ દરમ્યાન પગાસ રતલ અનાજ દળવા આપે તો તે ત્રણ કલાકમાં ખેચી કાઢે. પ્રજાનું નામ લઇ ચક્ષીનો ખીલો હાથમાં પકડ્યો એટલે આપેલું પચાસ રતલ પીસાઇ રહે ત્યારે જ હાથ ખીલાથી છુટો પડે અને પાડોશી કેદીની મુશ્કેલીમાં મદદ કરી તેને પણ દળી આપે. પર્યટર ફેડવાના આપે તો તૈયાર. વણવાની સાળ આપે તો તૈયાર. આપેલું કામ પુરું થાય અને વખત વધે એટલે ગીતા, રામાયણ આદિ ગ્રંથોનું વાંચન મનન ચાલુ રહે. આખો દિવસ દસતું મુખ. જેલના નિયમો પાળવામાં આદર્શ કેદી. ખોરાક સારી રીતે ખાઈ શકે છે અને પચાવી શકે છે. જિભારી ભાગ્યે જ ભોગવે. દિવસના એક ટંક ખાય; પાછું ખીજે દિવસે જ્યારે જો ગામ આવે ત્યાં સ્વયંપાકી ખની ખીચડી પકાવે અને રૂપિયાભાર ઘી સાથે ખાઇ લે. જેને ઘેર મહેમાન થાય તે સાધારણ રીતે અને મોટે ભાજે ગરીબ માણસ હોય છે. તે આમથી તેમથી ઉછીપાછીનું કરી મહારાજને નવટંક ઘી ધરે પણ તેમાંથી રૂપિયાભારથી વધારે ન જ લે. પગમાં જોડો તો ઘણાંય વર્ષથી કાઢી નાંખ્યો છે. સખત ઉન્હાળામાં ખરે જ્યારે વગર જોડો શી રીતે ગાળિના ગાઉ કાપતા હશે તેનો કોયડો તો હું આટલો નિકટનો સંબંધ ધરાવતો હોવા છતાં ઉકેલી શક્યો નથી. વચમાં એક એ વર્ષ તો એવું મત લીધું કે રેલગાડીનો ઉપયોગ જ ન કરવો. અમદાવાદથી પાડોશ અને ખંભાતથી ગોધરા વચ્ચે અવરજવર કરવાનું થાય તો રેલગાડીના પાટીઆ ઉપર પગ જ ન મુકે. પણ મુંબાઇ કે બારડોલી જવું હોય તો ગાડીમાં બેસે. પણ મુંબાઇ જવું જ શા માટે પડે ? તેઓ ઘણીવાર કહે છે કે લોકો વિના કારણ અગર જુજ કારણ માટે આમથી તેમ રેલગાડીમાં શા સાર આચરતા હશે ? આગ પૈસા ક્યાં સુધી પહોંચશે ? એક ખીજી વાત કહું ? ધણા તો માનશે જ નહિ. નહિ માને તેમાં નવાઇ નથી, કારણકે હાલનો જમાનો નગદનો છે. રવિશંકર ખાસે પૈસા ટકા રાખતા નથી તેમણે એકવાર પોતાનું

માસિક બજેટ મને કહી બતાવ્યું. માસિક એક આતો અને તેથી બાર માસના બાર આના. અને કોઈ મહિનામાં એક આતો પૂરા ખર્ચોઈ ન જાય તો તેમાંથી રહેલી બચત આવતા મહિનામાં મજરે ન લેવાય ! એક સાલ આ પ્રમાણે ગણતરી 'કરી તો બાર આના પુરા ખર્ચોયેલા નહિ. પણ ખર્ચ શેમાં થાય ? આ એક આતો રાખેલો તે કંઈ બીડલાડે બે પૈસાનું કાંઈ ટપાલમાં નાંખવું પડે તે સાર. ટપાલખર્ચ તો દુખળાને પણ હોય છે, પણ રવિશંકર દુખળાથી પણ દુખળા, આધુનિક સભ્યતામાં પડેલા રોજ ટપાલદારા બે ચાર આના ખર્ચતા સજ્જનો રવિશંકરને જંગલી ગણે. તેઓ એમ માને કે જમાના સાથે ચાલવું જ જોઈએ. આવી બાબતોમાં રવિશંકર જંગલી ગણાય છે તેની પોતાને પૂરી ખબર નથી. ઝાડ નીચે સુઇ રહેનાર ગામડિયો જ કંઈ નહિ, પણ જંગલી ગામડિયો. દશલકતો પણ આશ્રમો બાંધે છે. રવિશંકરને આશ્રમ નહિ. ધારણા કે પાટણવાડિયાની જોશરી એ એમનો આશ્રમ-એમનો સ્વરાજ આશ્રમ. શરીરે વસ્ત્ર ધારણ કરવાં જોઈએ એ તો જાતે કોતેલાં પીંજેલાં. રવિશંકરને ફતી બેટ આપનાર કેટલા ? કોતેલું ચુતર વણી આપનાર કાંઈ તેમની પાસેથી વણકરી માગવાની દિમ્મત કરે ? ઉલટો 'લાલો વણી આપું' એમ વીનવે. દસપંદર દહાડે દંતમત કરાવવી હોય તો વાળંદને ઘેર મુકામ હોય. તે ખીચડી ચાપે અને વધારામાં દંતમત કરે અને વળી પ્રેમથી કહે કે 'મારે ઘેર ગદારાજ પધાર્યા.' રેલગાડીમાં નહિ બેસવાનું થી. વલ્લભભાઈ સાહેબે છોડાવ્યું ત્યારે લાંગા પધાની મુસાફરી હોય તો તેમને વારંતે ટીકીટ લઈ આપનાર કેટલા ? કોઈ દિવસ નાણાંની જરૂર જ પડી નથી. પંડી તે વેંદારવામાં શો માલ ? આપણા સંન્યાસીઓ પણ કોઈ કોઈ પાસે નાણું રાખે છે અને બીડ વખતે ખચ છે પણ આ સ્ત્રીછોડકાંવાળો ગૃહસ્થ સફેદ ખાદીધારી સંન્યાસી નાણું ન રાખે. તેની સાચવણી અને દિસાબની ખટપટમાં કાણુ પડે ? તેમણે સમિતિમાંથી કોઈ દિવસ એક લાલ પાંદ લીધી નથી. જે સમિતિ આવો સ્વયંસેવક મેળવવા ભાગ્યશાળી થાય તેના ભાગ્યની અદેખાઈ આવે. આવા ત્યાગીનો ધરસંસાર શી રીતે ચાલતો દર્શે ? તેમનાં બાળકોનો વ્યવહાર શી રીતે ચાલતો દર્શે ? જે માણસ બાર માસમાં બે વાર પણ ભાગ્યે પોતાને ઘેર જાય અને ઘરમાં શી ચીજ ખુટતી છે તેની ખબર સરખી ન પૂછે, પણ માત્ર મહેમાન જેવા જમીને ઊભા રહે તેમનો આ કંઈક કલિકાળમાં ગ્રહસ્થાશ્રમ શી રીતે નક્કો દર્શે એ પણ કાયડો છે. હું પણ પુરો ઉઠેલી શકતો નથી. જતાં ચાલે છે એ વાત સાચી છે. એક જોરડી અને એક સંધિલિલું એવા માટીના બનેલા સ્વચ્છ જોરડામાં તેમનાં ધર્મપત્ની પોતાનાં છોકરાં સાથે રહે છે. બારડોલીની સત્યાગ્રહની લડતમાં રવિશંકરને પાંચ માસની જેલ મળી ત્યારે ત્યાંના માલ્ટરેટ સાહેબે તેમને રૂ. ૫૦) દંડ કર્યો. તે વસુલ કરવા સરકારે પોતાનો બાકીતી જેપીઓ રવિશંકરને ઘેર જમી કરવા મોકલ્યો. જેપીઓ દયા ખાવા લાયક ગણવેા જોઈએ. અને જે સરકારે તેને મોકલ્યો તેની પણ દયા ખાવી જોઈએ. આ રૂંક કાઢાણુ બાઈના ઘરમાંથી શું તે ચાર ઠોળમાં ઉપાડી જત ? અને ઉપાડી જત તો તેની જગાએ માટીનાં પાસણુ કાખલ કરતાં શી વાર લાગત. જોઈને પાછો ગયો અને પછી પાછો ન આવ્યો. ન આવવામાં તેની લાજ રહી. નિષ્કિંચનને ઘેરથી કંચન લેવા જનારના હાથમાં શું આવે ? પણ આખણે સરકારની નિષ્ફેરતા ઉપર અત્યારે લખતા નથી. અત્યારે તો રવિશંકરનો વ્યવહાર કેમ ચાલે છે તેની મોમાંસા કરીએ છીએ. નરસિંહ મહેતાનો મંસાર અને વ્યવહાર કેમ ચાલતો હતો ? શ્રદ્ધાળુ વાયક આ મારી વાત રહેજે સમજ જશે અને વધારે બાણવાની જિજ્ઞાસા નહિ રાખે. વગડાનાં પક્ષીનું પુરં

કરનાર રવિશંકરનું એને તેના કુટુંબનું પૂંકું કરી રહ્યા છે. આ લેખમાં રવિશંકરનું, તેમના ત્યાગનું, તેમની ધર્મભાવનાનું, તેમની દેશદાઝનું, તેમના કસાયલા શરીરનું, તેમની મનોવૃત્તિનું, તેમના સંસારનું, યથાશક્તિ વર્ણન આપ્યું. તેમની સેવાના ક્ષેત્રમાં હું ઉતર્યો નથી. આ વિષય ઉપર હું શું વધારે લખી શકું? જાણવું હોય તે મહીસાગરના કાંઠાનાં ધારાળા અને પાટણવાડિયાનાં ગામડાંમાં જાય. ત્યાં રવિશંકર પરમેશ્વરની માફક પૂજાય છે. જેને સરકાર ચુંદો કરનારી જાતો કહે છે તે આંખી કામમાં કેવા ફેરફાર થઈ રહ્યા છે, તેમના સ્વભાવમાં કેવું પરિવર્તન થયું છે, એર લોક કેવું પવિત્ર જીવન ગાળી રહ્યા છે, સરકારના કાયદાથી અને જીવંતથી જે ન થઈ શક્યું તે એક બાહ્યના દીકરાએ કેવી રીતે કરી બતાવ્યું તે તો પ્રત્યક્ષ જોનાર જ અનુભવી શકે. કેટલાક માને છે કે રવિશંકર પતિતોદારક છે : મારે મોઢે કહું તેના કરતાં બાપર દેવાની નાતના પાટણવાડિયાઓને પૂછો. આ લોકોને સુધારવા જેમણે પોતાની જાત હોમી અને મન લીધાં તેની વાત તેઓ જ કહે. દસ દસ દિવસના ઉપવાસ કરી પતિતોનાં હૃદય પીગાળનાર, શરીરને હોમી નાંખનાર, એ મહારાજે જે સ્થાન એ ગરીબ લોકોનાં હૃદયમાં મેળવ્યું છે તેનો આંક કાઢવા હું અસમર્થ છું. ગણ સાત રેલ આવી ત્યારે કશું ગયા જમણી લેવા વિના રવિશંકરે મોટાં જોખમ ખેડી તે લોકોનાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ટાળવા પોતાની જાતને હોમી તેનું વર્ણન. સાંભળતાં આંખ બીની યાય છે. અસંખ્ય પાટણવાડિયા અને ધારાળાં સ્ત્રીપુરુષોને પૂરે પાંચીમાંથી બહાર કાઢી તેમને બચાવ્યાં, તેમને વાસ્તે અનાજ વગેરે પૂરું પાડ્યું અને તેમનાં મકાન બિનાં કરવામાં પણ બારે મહેનત કરી. શ્રી. વલ્લભભાઈ સાહેબ પાસે રવિશંકર જાય તો જેટલું નાણું પ્રજા વાસ્તે માગે તે મેજીર, પેટલાદના દાનવીર શેઠા પાસે રવિશંકર જઈને બિના રહે તો તેમની હુડી તરત વટાય. આ ગરીબ લોકો રવિશંકર સાળારમતી જલમાં તપ કરી રહ્યા છે તે જાણી આપણે મહારાજ વાસ્તે શું કરી શકીએ તેનો વિચાર કરી રહ્યા છે. લોકપ્રેમ અને ગરીબની સેવા એ વિષય ઉપર તો જેટલું લખીએ તેટલું લખી શકાય. આ કામ એટલું સંગીન થાય છે કે તેનું માપ હું કાઢી શકતો નથી. તેનું માપ કાઢવું હોય તો વડોદરા રાજ્યના પોલીસ કમીશનર સાહેબને પૂછો. આપણે અંધિઓ સંબંધી વાંચ્યું છે પણ અંધિ એટલે શું? આખો કામની કામો નૈતિક કાદવડીયાંમાં ગળી ગયે હોય તેમને હાથ જાણી બહાર કાઢવી એ કામ કરનાર ખરો અંધિ કહેવાય. આવા રાજસેવક વિરલ હોય છે, ખરી રાષ્ટ્રસેવા આ જ પ્રકારની છે. ગરીબોને અને પતિતોને ઉપર લાવ્યા સિવાય રાષ્ટ્રનો દી વળવોનો નથી. અને એક પણ સાચો સેવક હોય તો કેટલું કરી શકે તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો રવિશંકર પૂરો પાડે છે. દસ વર્ષ ઉપર એકાની લડતમાં, તેમને જાત આપવા માંડ્યું : તે પછી, મોટા દુકાળ પડ્યો. તેમાં બહારથી અનાજ તાણી લાવી પોતાના વતનની આસપાસનાં ગરીબ ગામડાંનાં લોકોને પૂરું પાડ્યું. તે પછી રાજ્યેટ કામદા વિરુદ્ધની પ્રચંડ ચળવળમાં, તેમણે ઝંપલાવ્યું. તે પછી ૧૯૨૧ના માહગાર વર્ષમાં અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં ભળ્યા અને મહાત્મા ગાંધીજીના સમાગમમાં આવ્યા ત્યારબાદ નાગપુરના ઝંડાયુદ્ધમાં અંગ્રેજોની તુરંગમાં વાસ કર્યો. તે પછી, ખોરસદ સત્યાગ્રહ યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો. બારડોલીના જંગમ સરભણ વિભાગના વિભાગપતિ બની તેમાં ઝંપલાવ્યું અને કામ કરી કરી સાબરમતીની કંઠી હવા અને આરામ લેવા ગયા. હવે તો તેઓ મહાત્માજીની શીલસુષી એટલી પચાવી શક્યા છે કે તે ઉપર કદાપિ કાઈ બ્યાખ્યાન

કરવું પડે તો કલાકના કલાક સુધી બોલે અને ગામડિયા ભાષા બોલી ગામડાંના લોકને ચેતન આપે.

પણ તેઓ ભાષણ બાધણને ઝાઝું માનતા નથી. પણ મુંગા સંગીન કાર્યને માને છે. 'નવજીવન' સિવાય કોઈ જાપાને અડકતા નથી. આખો દિવસ સતત અને કંઈક કામ કરી રાત્રે ગમે તે સ્થળે અને ગમે તે સ્થિતિમાં ભરનિદ્રાનું સુખ ભોગવી શકે છે. પોતે જે કામ કર્યું હોય તે પ્રશ્નને અર્પણ કરે છે. સાધુ સંન્યાસીઓ જોવામાં આવે તો તેમની ખૂબ સેવા કરે છે. કેટલાક સંન્યાસીઓ તેમના ઉપર ખૂબ ગ્રેમ રાખે છે. જ્યારે રવિશંકર કોઈ મુદ્દરથને ઘેર મુકામ કરે છે ત્યારે ધર્મ અને નીતિની એવી ધરગથુ વાતો કરે છે અને શાસ્ત્રનાં દૃષ્ટિ આપે છે કે સાંભળનાર જાણે તેમની એ વાતો સાંભળી ધરાતા જ નથી. આવા માણસને મહેમાન રાખવા લોક પડાપડી કરે છે. હજી તેમના જીવનનું ઘડતર ચલા કરે છે. અત્યારે પણ રવિશંકરનો જોડો ગુજરાતમાં હું જોઈું છું.

માહનલાલ પંડ્યા

ખારડોલીને અભિનંદન

૧

ખારડોલીનું સમાધાન થક ગયું. મહેસુલનો વધારો ફરી તપાસવાની સરકારે હા પાડી. ખારડોલીને અભિનંદન ! સરકારે મીચેલી આંખને આંધળી ન થયા દીધી મારે તેને પણ અભિનંદન !

ભવિષ્યનો કોષ ઇતિહાસકાર, આટલી માગણી મારે સરકારે ખારડોલીને આટલું બધું સહન કરવાની ફરજ પાડી એનો વિચાર કરશે ત્યારે જો તેને આ એક જ બનાવનો વિચાર કરવાનો હશે તો તેને આ બીના સમજવી અઘરી પડશે. પણ ખારડોલીની લડાઈનું રહસ્ય સમજી ભારતવર્ષે એ પદ્ધતિએ સ્વરાજ્ય મેળવ્યું હશે તો તે ખારડોલીના ખેડુતોની સરકાર સામેની લડાઈનું મહત્ત્વ બરાબર સમજશે; અને ભારતવર્ષની સ્વતંત્રતાનો ક્રિયાત્મક ઇતિહાસ અહીંથી શરૂ કરશે; અને, ગજીતરીકુશળ અને દરેક યોગ્યની બંને બાજુ તપાસવાની ટેવવાળા વિદ્વાન રાજપુરોએ ન સમજાય એ પ્રમાણે—

... .. Rightly to be great.

Is not to stir without great argument,
But greatly to find quarrel in a straw,
When honour's at the stake.*

વિચારશીલ પ્રીન્સ હેમ્લેટના આ દર્શનનું ઇતિહાસમાં સાબીત થતું સત્ય સમજશે.

* કોઈ મહાન વસ્તુની તકરાર ન હોય ત્યાં સુધી લડવા પ્રવૃત્ત ન થવું તેમાં ખરી મહત્તા નથી; પણ જ્યારે આખર જવાબી આપત્તિ હોય ત્યારે એક વાજ મારે પણ મહાન રીતે લડવું તેમાં ખરી મહત્તા છે.

બારડોલીની લાઝનું એ રહસ્ય કયું ? સરકાર તરફ કે રાજકર્તાઓ ઉપર પ્રેમ રાખી ખેડુતો શાંતિથી બધું સહન કરી રહ્યાં છે ? બારડોલીના લોકોમાં ઉત્સાહથી ગવાતાં બેઝકણાં કે સરદાર સાહેબ વક્તવ્યભર્યા ભાષણો વિચારીએ તો પ્રતિપક્ષી તરફના પ્રેમને તો કદાપિ બાજુએ મુકવો પડે. પણ શાંતિથી *—એટલે કે સરકારના કોઈ પણ માણસને શારીરિક હરકત ક્યાં વિના—સરકારે જે કાંઈ દુઃખ દીધું તે સહન કરી લીધું એ તો પ્રત્યક્ષ ખીના છે. આ સહનનું પ્રેરક બળ અથવા જુરસો શેમાંથી ઉદ્ભવ્યો ? સૌથી પ્રથમ તેમાં સમાન દુઃખનું જ્ઞાન, એ દુઃખના કારણબૂત સરકારના સાધારણ રીતે આંખ મીંચીને ચાલતા તંત્રના અન્યાયનું જ્ઞાન, મારામારી અને જુકાણું દેખાવવાની બાજતમાં સરસાઈ ન કરી શકાય એવા સરકારના બળનું, અને તે સાથે સરસાઈ કરવા જતાં નિયત નિષ્ફળતાનું સરદાર સાહેબે કરાવેલું જ્ઞાન, અને સૌથી શ્રેષ્ઠ, અન્યાય સહન કરવાં કરતાં અન્યાય સામે ઝુલતા જે આવે તે સહન કરી લેવાની ચેતના—આંધીજીએ ભારતવર્ષમાં રેડેલું પૌરુષ—આ વિવિધ મૂળમાંથી એ સહન-શક્તિનો ઝેરો ફૂટતો હોય એમ લાગે છે. હિન્દુસ્તાનના વિસ્તારના પ્રમાણમાં આ જગત્રક્તા અને આ પૌરુષનો વિસ્તાર થાય તો તેની મુક્તિને માટે આશા ન બંધાય ?

૨

બારડોલીના સમાધાનથી આજે આનંદ ઉત્સવ ચાલે છે. એ સદજ છે. પણ પછી શું એ પ્રશ્ન ટુરત જ ઉત્પન્ન થાય છે. બારડોલીને ચેતાનો મુદ્દો સાચીત કરવાનો રહે છે; પણ હિન્દુસ્તાન માટે ‘પછી શું ?’ આ સમાધાનથી એવો તો કેદ ન ચડી જાય કે હવે સરકાર અને રાષ્ટ્ર ‘સમાહિત’ થઈ ગયાં ? હવે કાંઈ કરવાનું રહ્યું નથી ? આ પર-રાષ્ટ્રીય સરકાર સાથે આટલાથી દિતવિરોધ સગી જતો જ નથી. આ દિતવિરોધના સતત વિગ્રહમાં આ એક જિત છે. આથી જે સમગ્ર ભારતવર્ષના દિતવિરોધ પરત્વે ઠંડા-પણું આવી જાય તો આ જિત પરાજય કરતાં પણ વધારે દાનિકારક થાય. આ જિતમાંથી આપણને જેમ ચોક્કસ ક્રિયાત્મક માર્ગ જડે છે તેમ ખીજ પણ એક ચીજ જડે છે. બારડોલીના ખેડુતોની મહેસુલના વધારા સામે અરજ સાંભળવી એ ધણી સાધારણ બાજત હતી. પણ એના માટે સરકારે કેટલું દુઃખ સહન કરાવ્યું ? બારડોલીની જનતાએ અને તેમના ઠેરોએ ભોગવેલા દુઃખો, તથા સલામતીના કેટલી વિદ્યાપીડના વિદ્યાર્થી ભાષ દિનકરની લંબંકર માંઢી બેઠેને થાય છે કે આ સરકાર કેવળ આંખ ઉઘાડવાની આજસે કેટલું કેટલું દુઃખ દઈ શકે છે ? ભારતવર્ષને સ્વતંત્ર થવા દેવાના પ્રશ્નનું મહત્ત્વ સરકારની દષ્ટિએ અને ધિટન કે જેના દિત માટે તે અહીંઆ રાંજ્ય કરે છે તેની દષ્ટિએ કેવું અને કેટલું છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. આને માટે સરકાર ચોકિને કેટલું અને કેવું સહન કરવાની ફરજ પાડશે તેના પણ અંદાજ બારડોલી ઉપરથી આવે છે. આ જ્ઞાનમાંથી જ લય પણ ઉત્પન્ન થાય, અને સૌથી પણ ઉત્પન્ન થાય; અને જય ઉત્પન્ન થઈ સગી જઈ અલૌકિક સૌર્ય પણ ઉત્પન્ન થાય ! જ્ઞાન વિના ઉત્પન્ન થયેલું સૌર્ય સાચી વસ્તુ સામે આવતાં સરી જાય તેના કરતાં જ્ઞાનમાંથી જય અને જય શક્તિમાં સૌર્ય—એ વધારે ઘટ છે.

અને બારડોલીનો સૌથી મોટો પાઠ : આખા હિન્દુસ્તાન માટે સરકાર સામે પ્રત્યક્ષ રીતે થઈએ તે પહેલાં આવાં જે અનેક નાનાં નાનાં રાજકીય અને સામાજિક અનિષ્ટો છે તેની સામે થતાં શાખીએ, સામા યવાની ટેવ પાડીએ; અને જે પ્રશ્નને અનિષ્ટ સામે યવાની ટેવ પડી હશે તેને આ મોટા અનિષ્ટ સામે થવું બહુ અવધે નહિ લાગે.

ફરીથી બારડોલીને અભિનંદન !

૨. છા. ૫.

* સરદાર સાહેબનો ચેતાનો સખ્દ વાપરીએ તો ‘બેઝકણિક અદિ’સા’.

ખારડોલીની વીરાંગના

‘પ્રસ્થાન’ના તંત્રી ભાઈ શ્રી રામનારાયણ પાઠકે ખારડોલીની સ્ત્રીઓ વિશે એક લેખ લખવા માટે જ્યારે મારી પાસે માંગણી કરી ત્યારે તો ખારડોલીનાં યુદ્ધનાં દુહાની વાંગી રચ્યાં હતાં. આજ તો સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ છે અને વિજયના આનંદથી ચારે તરફથી સંભળાયા કરે છે.

ખારડોલીની પ્રજાનો આ અપૂર્વ વિજય ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં અનૈરવ રંગ પૂરશે. આત્યાર સૂધી જગતનાં સમરંગણોમાં જે યુદ્ધ થયાં છે તે તો અરસપરસ તરવાર, તોપ, બંદુક, એરોપ્લેન વગેરે શસ્ત્રોથી થયાં છે અને એ વાપરવાની યુક્તિ અને બળ જેનામાં વધારે તેનો જય થયેલો છે.

ખારડોલીએ જે યુદ્ધ માંડ્યું હતું તે તો જગતની એક મોટામાં મોટી શસ્ત્રસજ્જિત સત્તા સામે તફન નિઃશસ્ત્ર રહીને ટક્કર ઝીંકવાનું હતું, પશુબળ સામે સત્યાગ્રહનું આત્મ-બળ અજમાવવાનું હતું.

ખારડોલીની પ્રજાની છેક છેવટની ઇસોટી ચતાં ચતાં અટકી ગઈ એટલું જ બાકી પ્રજાની તૈયારી તો છેક છેવટ સુધીની જ હતી. જ્યારે ખારડોલી તાલુકાની રેલ્વે માટે અને પ્રજાને હંકારવા માટે મિલિટરી કોરડન મૂકવાની વાતો ચાલતી હતી, ચારે તરફના લશ્કરો, તૈયાર રહેતા માટે ઓર્ડર ફૂટી રહેલા હતા તે વખતે ખારડોલીની પ્રજા શું જરા પણ ગલ-રામણમાં પડી હતી? ત્યાંનાં સ્ત્રીપુરુષો તો રાત દિવસ પોતાનો હમેશનો બચાવ કરે જતાં હતાં. પુરજોસમાં ખેતીનું કામ ચાલી રહ્યું હતું, રેડિયો, ભજન, વગેરે ખૂબ હિસાહથી ચાલતું હતું. બહાર ગામમાં શું થાય છે તેની તે લોકોને ખરવા પણ નહોતી. આ પ્રમાણે ખરી ઇસોટીને વખતે સંગઠન સાચવીને અપૂર્વ વિજય મેળવ્યો એ તો એક અદ્ભુત છીનાં થઈ છે. સાફ જગત આ સ્થિતિથી તાલુબ થઈ ગયું છે.

સત્યાગ્રહનો મંત્ર હિન્દુસ્થાનમાં સંપૂર્ણ રીતે સફળ થયો તે આ પહેલો જ બનાવ છે. ચંપારણ, ખેડા, બેરસદ, નાગપુર એ બધા સત્યાગ્રહ કરતાં આ જૂદા પ્રકારનો, તેમાં આ પ્રજાએ જે સંપ અને શાન્તિ રાખી છે તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી.

આ વિજય કેવી રીતે મળ્યો તેનું પૃથક્કરણ કરવાનો અવકાશ નથી. એટલું તો ખરું જ કે કોઈ અનેરા સંકેતથી એકેએક સંજોગ અનુકૂળ આવી ગયો. પૂજ્યશ્રી ગાંધીજીનો અપૂર્વ મંત્ર, તે મંત્રની યોગ્યતા કરનાર અડગ, નિડર, કુનેદબાજ, શાન્ત સરદાર વલ્લભભાઈનું નેતૃત્વ, તેમના સુનંદ સાથીઓ-જેમને માટે શ્રી. વલ્લભભાઈ સાહેબે કહ્યું હતું કે- ‘મારા સાથીઓ’ બધા જ મારા સંગોવડિયા, મારા કરતાં વે ચઢિયાતા, વખત આવે એ બધા જ નેતૃત્વ ધારણ કરી શકે એવા, એ સાથીઓની મને સહાય ન હોત તો વસ્તુસ્થિતિ પલટાઈ જતી.’ શુજાતના ભાવનાશીલ મરણિયા યુવકોનું સ્વયંસેવક દળ. આ બધાની સાથે ખારડોલીની તાલીમપ્રાજ્ઞ, શાન્ત શીળા પ્રજા. આ બધા સંજોગોને લીધે જ આવું સુંદર પરિણામ આવ્યું એમ કહેવામાં કંઈ વાંધો નથી.

જ્યારે જ્યારે ભારતવર્ષમાં યુદ્ધ થયાં છે ત્યારે સ્ત્રી વર્ગે પોતાનો હિરણ્યો થોડો થોડો તો આપ્યો જ છે. પરંતુ આ સત્યાગ્રહના યુદ્ધમાં લગભગ નિરક્ષર સ્ત્રીઓએ જે હોશિયારી અને બહાદુરી ખતાવી છે તે તો કાંઈ અવનવી જ છે.

ખારડોલી તાલુકાની સ્ત્રીઓ ત્યાંના પુરુષો કરતાં સો કદમ આગળ વધેલી છે, એ તો મારી દદ માન્યતા યથા છે. એમના સમાગમમાં આવતાં જ આપણને લાગે કે આપણે સામાન્ય જનતા સામે નથી લેલાં પણ એક પ્રકારની શક્તિ સમક્ષ લેલાં છીએ. એવું એમની આંખનું તેજ, એવી જ એમની વાચા અને એવાં જ એમનાં તન.

પોતાનાં ધન, માલ, ઢોર, હાંપર, જર, જમીન હુંદાઇ જાય તે વખતે પણ મ્હોં ઉપર શોકની રેખા નહિ—હસતો જ ચહેરો. ઘરમાં સાવ અંધારું હોય, ખારીખારણું ઢાંકેલું હોય, પણ બહાર વાડામાં આવીને વાતો કરવા બેસે ત્યારે આનંદથી કલોલ કરતાં હોય. દુઃખને ખરેખર આનંદથી વધાવી લેતાં બેસું હોય તો તે આ પ્રથમ જ દર્શન હતું. પરમાત્મા જે કરે છે તે સારા માટે જ કરે છે એની દદ પ્રતીતિ એમના હૃદયમાં એટલી ખંધી કે. કોલ કે. દુઃખને સ્થાન જ ના મળે.

એક વખતે એક વૃદ્ધ બાધને પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો: 'આવા અંધારામાં ગોધાઇ રહેતાં તમને અકળામણ નથી આવતી?' તેના જવાબમાં કહે છે: 'બહેન! ભગવાનનાં માતા પિતાએ આપી જે વસ્તુ કેદખાનું સેવ્યું હતું તો અમે તો શી વિસાતમાં!'

વળા પૂછીએ કે 'તમારી જમીનો સરકાર લઇ લેશે ને તમારા માટીડાઓને કેદમાં લઇ જશે તો તમે શું કરશો?' તેનો જવાબ મળે કે 'અમે કાંઈ એકંદાં તો છીએ નહિ? સહિનું યશો તે અમારું યશો! ને સરકાર જમીન લઇને કરશે શું! એનાથી કાંઈ બેડાવાની ઓછી જ છે! માટીડાઓને જેલમાં લઇ જશે તો અમે ક્યાં કામ કરવા વાળાં નથી. અમને કાંઈ ખેડ કરતાં અથડું લાગવાનું છે! અમારા છોકરાઓ ને ધણીઓ તો વરસેનાં વરસ પરદેશ સેવે છે ને બધો યે ધરનો વહીવટ અમે બેરો જ કરીએ છીએ તો! એમાં અમને અથડું જરા નથી લાગતું. ને અમને પોતાને કેદમાં લઇ જશે તો તેનો એ અમને ડર નથી. અહીં કાંઈ થોડી મજુરી કરીએ છીએ?' આ પ્રમાણે બેધડક જવાબ દેતી—ને એમાં જરા યે અતિશયોક્તિ નહોતી. એ લોકોએ તો મરણિયાં ચઢને પોતાનો ટેક ને આખર સાચવવાનો આડગ નિશ્ચય જ કર્યો હતો. એમાં કોઇ જરા યે કાવે તેમ નહોતું.

જે જે પ્રકારનું દુઃખ ને કસોટી તેમને પડતાં ગયાં તેની સામે યોજનાઓ તૈયાર થતી જ ગઇ. હેંસો ઉપાડી જવા માંડી તો હેંસોને કાં તો ગાયકવાડી પ્રદેશમાં મોકલી અથવા તો રહેવાનાં મકાનમાં રાખી, સરસામાનની વ્યવસ્થા તો કેટલા વખતથી કરી નાંખી હતી, હાથ પગ ઉપરથી ઘરેણાં કઢાડવાં કલાં તો તે ઉતારીને ઠેકાણે કરી દીધાં ને એક નિશ્ચય કરીને એક સંપ કરીને બેઠાં.

પુરુષોમાંથી કોઇ જરા દીવોપોયો જુએ તો ઉઘટાં દબાવે ને કહે કે 'કેમ ધાધરી અંચળા પહેરવાનો વિચાર કર્યો છે કે શું?' આમ પુરુષોને જરા નખળા ન પડવા દે. પદાણોના ત્રાસ સામે પણ એ સ્ત્રીઓએ અજળ દિમત ખતાવી છે.

ધર આંગણે પદાણુ આવીને ખારડું ધડેલવા પ્રયત્ન કરે તો એના હાથ પગ હંડા ના

પડી જાય પણ મજબુતાઇથી અંદરથી ખારણું દાખી રાખે તે પંઠાણને ના જ પ્રવેશ થવા જમી અમલદારને પણ વાતચીત કરીને ઉઠાવી દે તે ખારણું ઢાંકી દે.

જમીન ખાલસાની નોટીસ ધર આંગણે આવે ત્યારે સાકરની લ્હાણી કરે. ગીતો, ગરબા તો સત્યાગ્રહના તે ટેક જળવવાના, રોજ ઉત્સાહપૂર્વક ગાય. આ પ્રમાણે દુઃખની સામે ટક્કર ઝીલવામાં આ સ્ત્રીઓએ જે અજબ ધૈર્ય બતાવ્યું છે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે. સ્ત્રીઓમાં જે ગૂઢ શક્તિ રહેલી છે તેનો માનવ જાતિએ હજી સૂધી ઉપયોગ નથી કર્યો તે જ કારણને લીધે જગત આટલું પછાત રહ્યું છે. જગતના આરંભકાળથી કોણ જાણે શાએ કારણને લીધે સ્ત્રીઓની પદવી કાંઈ ઉતરતી ગણાઈ છે, અને સ્ત્રીઓનો સ્વતંત્ર વિકાસ થવા જ દીધો નથી. તેને પરિણામે સ્ત્રીપુરુષના સંયુક્ત બળની જે અસર થાય તે થવા પામી નથી અને જગતની પ્રગતિ અધૂરી ને અધૂરી જ રહી છે. પ્રસંગ આવે સ્ત્રીશક્તિ કેટલું ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે છે તેનો એક સુંદર બોધપાઠ ખારડોલીની વીરાંગનાઓએ જગતને આપ્યો છે. આ સ્ત્રીશક્તિને ચોખ્ખી રસ્તે દોરવામાં આવે તો આપણાં ઘણાં દુઃખ, કલેશ, પરિતાપ ઓછા થાય, આપણા સામાજિક કુરિવાજો નષ્ટ થાય અને જેને ખર્ચ સ્વરાજ અને આત્મસિદ્ધિ માનીએ છીએ તે સહજ મળી શકે.

શ્રી. વલ્લભભાઈએ ખારડોલીના યુદ્ધમાં ખરેખરી દુઝી હાથમાં લીધી અને વિજય મેળવ્યો. એ જ દુઝીથી બીજાં બધાં દ્વાર ઉઘડશે અને ભારતવર્ષનો વિજય થશે.

સૌ. શારદા મહેતા

અમેરિકાના પત્રો

પત્ર નં ૧૨ એ

કેમ્બ્રિજ માસ,

તા. ૧૪-૭-૨૮

સ્નેહી ભાઈશ્રી ખટ્ટભાઈ,

ચોથી જુલાઈ એ અમેરિકાનો સ્વાતંત્ર્ય દિન. એ દિન પર સ્વાધીન અમેરિકાનો તારાઓથી ભરેલો વાવટો ધરધર ઊડી રહ્યો. મોટરો પર પણ એ વાવટો, જાહેર મકાનો પર પણ એ વાવટો અને બાળકોની છાતી પર પણ એ વાવટો. આગલે દિવસે એ કપડાંના અને કાગળના કેટલા વાવટા ખપ્પા દશે તેની સંખ્યા નક્કી કરવી મુશ્કેલ છે, છતાં એથી એના બનાવનારાઓને ખોટ તો નહિ જ ગઈ હોય એ નિર્વિવાદ છે.

ખારડોલી * ની લડતના સમાચાર જાણ્યા પછી મને લાગે છે કે આપણો એ સ્વાતંત્ર્ય

* એક ખાનગી ખાનગી પત્રમાં ખારડોલી વિશે વિવેચન કરતાં તેમણે લખેલી નીચેના લીટીઓ ખાત્રી પ્રસિદ્ધ કરવા જેવી લાગતાં નીચે ઉતારી છે :

આપણા શિક્ષિત પુરુષોને માથે એ આરોપ છે કે તેઓ ગામડાંના અશિક્ષિત પુરુષો સાથે

દિન પણ જીવે છે અને તે જુનની ૧૨ માં તારીખે. સરકારે ગાળાબદ્ધાર સિવાયના બધા ઉપાયો એ પ્રજાને નમાવવા અજમાવી બોધા છે, પણ પ્રજા નમવાને બદલે વધારે ને વધારે મક્કમ થતી જાય છે. મને ખાતરી છે કે સરકારને આખરે નમ્યું આપે જ છૂટકો છે અને જમીનને અને જીવને બેખમ્મે પણ પોતાની ટેકને વળગી રહેનાર બહાદુર પ્રજાનો વિજય છે.

આ આપણું નોકરશાહીના દુર્ગંધમાં પાડેલું પહેલું ગાયકું. 'લંડન ટાઇમ્સ' નો મુખ્યમંત્રી ખબરપત્રી લખે છે તેમ બારડોલીમાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજતંત્ર વીંખાઇ ગયું છે, એ યંત્રનાં ચક્કરો છૂટાં પડી ગયાં છે અને કમિશ્નર સુધાને વાહન સ્વયંસેવકના ઉપરીની મહેરબાનીથી મળે છે. એટલે કે સરકારનું રાજ્ય આશયી પ્રજાનું રાજ્ય શરૂ થયું છે. આથી જ હું જુનની ૧૨ માંને આપણો સ્વાતંત્ર્ય દિન ગણું છું.

પણ એની ચાવી આજના બારડોલીના વિજયના ગર્ભમાં રહેલી છે અને એથી હિંદુસ્તાનની તેનીસે કરોડ જનતાને એ હડતનો પૂરેપૂરો ઇતિહાસ, આદિથી અંત સુધી, સૌથી સરળ રીતે સમજાવવાની જરૂર છે. પણ એ બંને શી રીતે ?

આવી જાતનાં કાર્ય માટે આ દેશ કેવા ઉપાયો લે છે તે જણાવવાની રજા લઈ છું. આ દેશ તમે જાણો છો તેમ અનેક કોમોનો બનેલો છે, અનેક પરદેશીઓ ચઢી આવી વસેલાં છે અને દરેકની માતૃભાષા પણ જુદી હોય છે. છતાં એણે એકતા 'સાધી છે—કેલિફોર્નિયાથી માંડી ન્યૂયોર્ક સુધીનાં તમામ શહેરોમાં જ્યાં દિલ ચાહે ત્યાં ફરો—બધે તમને એક જ વસ્તુ દેખાશે. દરેકનો એક જ જાતનો પહેરવેશ, શું સ્ત્રી કે શું પુરુષ સૌએ સવારે બપોરે અને સાંજે, સમય ભ્રમ અનુસાર શિયાળા ઉન્હાળા અને ચોમાસામાં એક જ જાતનાં કપડાં પહેરેલાં તમને દેખાશે, અને સવારે બપોરે અને સાંજે સૌ એક જ જાતની વાનીઓ (dishes) ખાશે, અને એ વાનીઓ તમને આ વિસ્તૃત દેશના ગમે તે ખૂણામાં હો' ત્યાં એક જ ભાવે, એક જ જાતના રેસ્ટોરાંમાંથી મળી રહેશે. ભાષા પણ એક જ પ્રકારની બોલાશે અને મકાનો અને રસ્તાઓ એક જ પ્રકારના નજરે પડશે. આ એકતા વિવિધતાપ્રિય પરદેશીને ચકવી નાંખે એટલી હદે પહોંચેલી જણાશે, છતાં એ એકતામાં અમેરિકાની સફલતાની ચાવી રહેલી છે. આ એકતા એણે કેમ સાધી, એને માટે એણે શા શા ઉપાયો લીધા, પોતાની કાર્યશક્તિની સરેરાશ બીજા દેશોના કરતાં કેમ જીવે આણી, એ બધા પ્રશ્નો મહત્ત્વના છે, પણ એનો ઉત્તર વિશેષ અભ્યાસ વિના આપવો અશક્ય છે એટલે હાલ તો માત્ર પ્રચારકાર્યનાં બે અંગો પર જ તમારું લક્ષ ખેંચીશ.

એક અંગ તે અમેરિકાનાં વર્તમાનપત્રો. તેમણે આ એકતા સાધવામાં જબરો દિસે.

બળતા નથી અને તેમની સાથે એકદિલ થતા નથી. આ આરોપ શિક્ષિત યુરોપે કરતાં ચે શિક્ષિત સ્ત્રીઓને વિશેષ લાગુ પડે છે. પૂ. શારદા બેન અને મુંબાઈની એ પારસી બેનોએ તથા બીજી બેનોએ આ નવો ચીજો પાડ્યો છે તે માટે તેમને અભિનંદન આપુ છું. તેમનો એ પ તેમના સમાજમાં ફેલાવો એમ ઇચ્છું છું. બારડોલીનો આ પહેલો વિજય !

૧ આ કાગળ સમાચારીનો સંલવ જરા ખમ્મ નહોતો દેખાતો તે વખતે લખેલો છે.

૨ 'ટાઇમ્સ'ના ખબરપત્રીએ આપેલી ખબર, અથવા વધારે સાચું તો 'ટાઇમ્સ' એવા મથાળા નીચે આપેલી ખબર આખી દેખાઈથી પરદેશ ગઈ તેથી પરદેશના માણસોએ કેવો વિચાર કર્યો હશે તે આ ઉપરથી કંઈક જાણી શકાશે.

આપો છે એ નિર્વિવાદ છે. લુદાં લુદાં વર્તમાનપત્રો, ભલે પછી એક જ માસિકના હોય નીચે હોય, એક જ સૂર કાઢે એથી એના વાંચનારના મન પર ઊંડી અસર થાય એ દેખીતું છે. એક જ જાતની ખંચેરા પિરસાય, એક જ જાતના અંગ્રેજો લંબાય, એક જ જાતનો fashion columns ખોલાય, એક જ જાતનો રસ (લખાંત કે હાસ્ય) ચખાડાય, એક જ જાતની વાર્તાઓ લખાય, એક જ જાતની કવિતાઓ લખાય, એક જ જાતની જાહેરખંચેરા છપાય—એ અહીંના વર્તમાનપત્રોની વિશિષ્ટતા છે. નામ ન વાંચો ત્યાં સુધી આ વર્તમાનપત્ર બીજાથી જુદું છે તેની તમને ખેંચર પણ ન પડે—સિવાય કે તે બીજાં પક્ષનું હોય. આની લોકમાનસ પર ઊંડી અસર થઈ છે.

પણ માત્ર વર્તમાનપત્રોથી જ અટકીને બેસી રહે એવા અમેરિકનો નથી. રવિવારે ચર્ચમાં જઈ શકાય કે તદિ પણ શનિવારે સાંજે 'દોસ્ત' ને સાથે લેઈ 'movie' (સીનેમા)માં જતું એ અહીંના સુરકેનો શિરસ્તો થઈ પડ્યો છે. આ શિરસ્તોનો અમેરિકન પ્રચારખાતાએ ખાસ ન્યૂસ એજન્સી ખોલી લાલ હાલવા માંડ્યો છે. દરેક 'Movie' ની શરૂઆતમાં કે અંતે વર્તમાનપત્રો જેને મોટા કાળા આશરેમાં ઝાપે તેવા બધા પે બનાવો ચિત્રપટ પર રજુ થાય છે અને પ્રેસિડન્ટ ફ્રાન્કલિન જેવી રીતે સ્વાગત થયું, 'સિન્ડ્રી' અને તેના વિમાનીઓ વિમાનમાં બેસી કેવી રીતે લવામાં જાડ્યા, હવે અને આર્લ સ્ટિમ્પે એમના વિશાળ શ્રોતૃવર્ગ આગળ કેવી રીતે ભાષણો આપ્યાં, સેનેટની મીટીંગમાંથી સેનેટર બોરહન જેવી રીતે પ્રસ્થાન થયું વગેરે અનેક બાબતો તે ને તે જ દિવસે સાંજે ચિત્રપટ પર રજુ થાય છે અને લોકો ચોત-ચોતાની રૂચિ પ્રમાણે કોઈને તાળીઓથી તો કોઈને તિરસ્કારથી વધાવે છે. ટૂંકામાં વર્તમાન-પત્રો ઉપરાંત આ Movie Show પ્રચારનું પ્રબળ સાધન થઈ પડ્યું છે. રીડીઓના પણ આવા પ્રચારકાર્ય માટે બહેાળો ઉપયોગ થાય છે. આનું કારણ સામાન્ય લોકમાનસ છે.

અમેરિકામાં પણ સામાન્ય લોકમાનસ છે અને તે એ કે એ માનસ પર વાંચેલી કે સાંભળેલી વાત કરતાં નજરે જેવેલી વાતની તરત જ અસર થાય છે' સંકેતે નેતું 'ટકા સ્ત્રી પુરુષોમાં કોઈ વાત વાંચીને કે સાંભળીને તેને આગેહજ સત્ય' સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ (immediacy) કરવાની, તેની સાચી જાંખી કરવાની શક્તિ હોતી નથી. એ જાંખી કરવાની શક્તિ મર્મના મદા-પ્રથમે આવે છે અને એ શક્તિને જ પ્રતાપે અનુભવ મહાન ભક્ત કે વિદ્યાનશાસ્ત્રી, ધર્મ-હાસકાર કે સાહિત્યકાર બને છે. આથી સામાન્ય જનતા પર વર્તમાનપત્રો કે પુસ્તકો કરતાં ચિત્રપટની અસર તરત થાય છે અને તેને જૂસાતી વીર વધારે લાગે છે. આનું કારણ મોજાસની આંખ એ એની સૌથી સજીવ ઈન્ડિય છે. મોજાસ વાંચેલું જૂલે છે, સાંભળેલું જૂલે છે, પણ નજરે દોડેલું જૂલતાં તેને વાર લાગે છે, એ સૌનો અનુભવ છે. આને લીધે જ અમેરિકન પ્રચારખાતાએ આ ચિત્રપટના અંગ તરફ ચોતાની નજર માંડી છે અને તે દ્વારા તમામ પ્રચારકાર્ય કરે છે.

આજે બારડોલીમાં જે સત્યાગ્રહ ચાલે છે તેનાં વિગતવાર અને રસિક વર્ણનો વર્તમાન-પત્રોમાં પ્રગટ થાય છે અને વર્તમાનપત્રો વાંચી શકે તેવા માણસો-સ્ત્રીઓ અને પુરુષો તેનો લાભ લે છે. પણ જેમને કાજે આ લખત લખાય છે તેવા બેહોશોમાંથી હવે ટકા અગામી છે, નિરક્ષર છે અને તેમને તેનું રવિચ સમજાવે તેટલાં માણસો પણ આપણી પાસે નથી તેમને પહોંચવાનો કોઈ માર્ગ હજી સુધી આપણે શોધ્યો નથી.

બારડોલીમાં કેમેરા લઈને ફરતા સ્વયંસેવકો તરફ સરકારી માણસો પૂઠ ફેરવે છે એમાં આ માર્ગનું સૂચન આપણને નથી મળતું ? એ લીધેલા ફોટાઓ ચિત્રપટ પર રજુ કર્યાથી અતિશયેક્તિનો કે લુકાણનો આરોપ મૂકી શકાશે નહિ તે તેઓ બરાબર સમજે છે અને એથી જ તેઓ પૂઠ ફેરવે છે. પણ એને માટે તો ચોતરફ કેમેરાઓ ગોઠવવાની અમેરિકન રીત અને માણસને ઘેરી લઈને ફોટા પાડવાની યુક્તિ ગમે તેવા મહારથીને પણ મ્હાત કરે તેવી છે. એરાપ્લેનમાં બેઝનારનો સાથે એરાપ્લેનમાં બેઠી ફોટા લેવો, મોટરમાં દોડનારનો સાથે મોટરમાં દોડી ફોટા લેવો, જહાજમાં મુસાફરી કરનારનો જહાજ પર ચઢી ફોટા લેવો—એ આદર્શ રાજની સામાન્ય વસ્તુ છે અને એમ જહેમતથી લેવાયેલા ફોટાની લાખો નકલો વર્તમાનપત્રોમાં અને ચિત્રપટ પર પ્રસિદ્ધ થાય છે.

બારડોલીમાં આવા કેટલાક ફોટાઓ લેવાયા છે તે એકત્ર કરી તેને કમવાર ગોઠવી ચિત્રપટ પર રજુ કરવાથી નિરક્ષર જનતાને પણ આ લડતનું રહસ્ય સમજાવી શકાશે. નાનાં ગામોમાં જ્યાં વિશાળ ચિત્રપટની યોજના અશક્ય છે ત્યાં મેજક લેન્ટર્ન * એટલે કે ચિત્ર વિસ્તારનો ઉપયોગ સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ છે. અને સત્યાગ્રહની લડતમાં શી શી વિપદો સહન કરવી પડે છે તે—બારણું બંધ કરી બારીઓ અને જાળી પાછળ બેઠેલા ખેડૂતો, તેમનાં બાળકો અને સ્ત્રીઓ, નિર્જન દેખાતી શેરીઓ, જમ્મી અમલદારો, તેમની જમ્મી કરેલી ચીજો, જુએ મરતી ભેંસો, જમ્મીની હરરાજીઓ, બારણે બેઠેલા પકાણો, અધમૂર્ત પાડીઓ, ધરમાં સ્વસ્થ ચિત્તે બેસી માળા ફેરવનાર વૃદ્ધ ડોસાડોસીઓ, પડાણોની નિર્લજ્જ એષ્ટાઓ, એમની એષ્ટાઓથી પીડિત બહેનો, અદાલતોના કેસો, હસતે મુખે જેલ જતા સ્વયંસેવકો, ખાલસા નોટિસો, વગેરે વગેરે—સ્વદેશી કંપનીના ચિત્રપટ પર રજુ થવાથી જોનારના મન પર જે અસર થશે તે માત્ર પત્રિકાઓ બહાર પડ્યાથી નહિ નિપજાવી શકાય. જુલથી પકડેલા પાડાઓ, મિ. દવે અને મિ. મોહનલાલ શાહ તથા મિ. અલમૌલા, કમિસ્તર મિ. સ્માર્ટ અને કલેક્ટર મિ. હાર્ટશોર્ન, બારડોલીને રેલ્વેને ઉતરતાં વાહનની તેમને વેઠવી પડતી હાડમારી, તેમના પર પહેરો લારનાર સ્વયંસેવકો પરની તેમની રીસ, જમ્મીનો માલ ખરીદનાર સિપાઇઓ અને પટાવાળાઓ, જમ્મીનો લેનાર દેશદ્રોહીઓ—આ સૌને ચિત્રપટ પર લાવીને લોકોને તેમનાથી સચેત રહેવા સમજાવી શકાય. સરકાર ચુ-હેગારનો ફોટાગ્રાફ લઈ પોલિસમાં જેમ બધે ફેરવે છે તેમ દેશના આ ચુ-હેગારોનો ફોટો લેખ દેશ આખામાં તે ફેરવવો જોઈએ અને તેમના કાર્યની ટૂંકી માહિતી તેમના ચિત્ર સાથે આપવી જોઈએ જેથી તેમને ઝાળખતાં વાર લાગે નહિ. હું બરાબર સમજું છું કે આ ફોટાઓ સહેલાઈથી મળે તેમ નથી, છતાં તે મેળવવા મુશ્કેલ પણ નથી.

ભાઈશ્રી ઇન્દુલાલ આજે એ સીનેમાના ધંધામાં પડ્યા છે. તેઓ ધારે તો આ દિશામાં ઘણું કરી શકે. સીનેમાના ધંધામાં આજે ઘણી સ્વદેશી કંપનીઓ કાર્ય કરી રહી છે. તેઓ પોતાના પ્રતિનિધિઓને કેમેરા લેખ બારડોલી મોકલે અને તેના ફોટાઓ દરરોજના ન્યૂસ પત્રીકે ચિત્રપટ પર રજુ કરે. તેમાંની કેટલીક 'બેનિફિટ નાઇટો' આપી જાહેર કામોને મદદ

* મેજક લેન્ટર્ન માટે 'લવ્લૂઈ ફાનસ' એ રૂઢ પ્રયોજને ત્યજીને ચિત્રવિસ્તાર શબ્દ યોજ્યો છે.

આપતી આવી છે. તેઓ હવે એક ડગલું આગળ માંડે અને માત્ર આર્થિક મદદ જ નહિ પણ પોતાની મદદ પણ દેશને આપે. એથી કલાની જ નહિ પણ એમના સ્વદેશી નામની પણ સાર્થકતા થશે.

આપણા દેશનો ખોટો ચિતાર મિસ મેયો અને બીજા “ હિતૈષીઓ ” ચિત્રપટ પર રજૂ કરે છે એવું બૂમરાણ મચાવી માત્ર ખેતી રહેવું આપણને લાગિમ નથી. તેઓ જાણે છે કે આ રીતે તેઓ સૌથી પ્રમુખ પ્રચારકાર્ય કરી શકશે. આપણે પણ તેમનાં એ ‘ પ્રમુખ સાધનોનો તેમની સામે ઉપયોગ કરતાં શીખવું જોઈએ. તેમનાં વર્તમાનપત્રોને આપણે આપણું સાધન બનાવ્યું છે તેમ આ ચિત્રપટોને પણ ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ. આપણા દેશમાં જ્યાં નિરક્ષર માણસોની સંખ્યા વિશેષ છે ત્યાં આ સાધનથી વિશેષ અસર ઉપજવી શકાય અને અધકચરા સ્વયંસેવકની દરમિયાનગિરીને બદલે લોકોની પાસે સીધા પહોંચી શકાય.

ચીની પ્રોપેગેન્ડાએ અહીંના ચીની વિદ્યાર્થીઓ પર પણ અસર કરી છે. તેમણે જાપાનીસ માસનો બોપકોટ કર્યો છે અને દેશમાં પાછા ફરતાં જાપાનીસ સ્ટીમર મારફત નહિ જતાં બીજી સ્ટીમરોનો ઉપયોગ કરે છે. આપણા પ્રોપેગેન્ડા આવો જગતવ્યાપી કપારે થશે ?

લે. નંદલાલ શાહના પ્રધાન

બારડોલીમે*

હમારા ઇમતેહાં^૧ લેતા હે કાવર^૨ બારડોલીમે;
 મચી હે ધૂમ કયા દેખો વહ આકર બારડોલીમે.
 કિંવા હોને કે હે તૈયાર હર પીરોજવાં^૩ મિલકર;
 યે ફિરતે હૈં હયેલીમે લિયે સર બારડોલીમે.
 જલાયે^૪ યા બહાયે^૫ યા મીટાયે કુછ નહીં^૬ પરવા;
 નહીં બદનામ હોંગે કીસ્ત ભર કર બારડોલીમે.
 લીએ હયવાં^૭ તો કયા પરવા હમારી જાન બી લે લે;
 બુકે હે સર લગા ખંજર સિતમગર બારડોલીમે,
 પકડલે ઓર જકડલે અય સિતમગર હાર તેરી હે;
 હટાયેંગે તેરી જેલોકો ભર કર બારડોલીમે.
 અમીને હિંદ કરતી નાજ^૮ હય કયાં કયા અમન^૯ વહાહ^૮;
 વલબલાઇ દીખાતે હે ચો જવહર^૯ બારડોલીમે.

“ અમન ”

* આ કાવ્ય વિજય પહેલાં મધ્ય હવે.

૧ પરીક્ષા. ૨ પરવરદિગાર. ૩ જુદાં અને જુદાં. ૪ જે આ જાહે. ૫ ઢોર.
 ૬ નૃત્ય. ૭ બગીચો. ૮ ઉશ્વર. ૯ જવાહીર.

‘પ્રસ્થાન’ના વિદ્વાન તંત્રી જોગ,

આજે બારડોલીની સર્વત્ર વાહવા ગવાય છે તે વખતે જરા ભુલી જાતનો સૂર એક તટસ્થ ‘પ્રેક્ષક’ તરફથી નીકળે તો તેને ‘પ્રસ્થાન’માં રથાન મળશે એમ આશા રાખું છું.

આજ સુધી બારડોલી હિંદના એક માણસી તાલુકા જેવો તાલુકો હતો. હવે તે આખા હિંદમાં અદિતીય બન્યો છે, મોટો બન્યો છે.

અને જે મોટું બને છે, તેને બીજા કામદા હોય કે ન હોય પણ એક મોટો ગેરકાયદો છે કે તેના નાના અવગુણો પણ જગજગદર થાય છે. પૂ. મહાત્માજી અને બીજા નેતાઓ તો બારડોલીને જૂની પ્રતિમાઓ યાદ કરાવીને ત્યાં સુધી ચડ્યા કહ્યું છે પણ હું તો કહું છું કે બારડોલી હવે નહિ ચડે તો ઉલટું હિંદમાં નિંદાશે, કારણ કે તેની બધી ખોટો હવે બહાર આવશે.

બારડોલીમાં બીજા પ્રાન્તો જેવી ખોટો તો છે, હોય, પણ કેટલીક બારડોલીની પોતાની છે. અને તેમાં સૌથી પહેલી રાનીપરજની સંસ્થા.

અહીં પહેલાં તો બધે જંગલ જ હતું. રાનીપરજ કે દુબળા કોમને પૂછતાં તેઓ કહી શકતા તથા કે કેટલા વરસથી તેઓ અહીં વસે છે, કે તેઓ ક્યાંથી આવ્યા છે? આવી જંગલી અવસ્થામાં તેઓ રહેતા હતા ત્યાર બાદ આજથી લગભગ છ કે સાત જમાના ઉપર ઉજળિયાત કોમે તેમનામાં પગપેસારો કર્યો, અને તેમની સ્વતંત્રતા ઝૂંટવી લઈ તેમને ગુલામ બનાવ્યા. આપણે અંગ્રેજોનો વાંક કાઢીએ છીએ કે તેઓ ન્યાં નય છે ત્યાંની અસહ્ય પ્રજાને કાં તો ભૂંસી નાંખે છે અને કાં તો તેના પર રાજ્ય કરે છે. આપણે પણ દુબળાઓ ઉપર આ જ જાતનો અત્યાચાર કર્યો છે. આપણી હિંદુ સંસ્કૃતિમાં હિંસક તત્ત્વ ઓછું છે, પણ તેથી તો દુબળા લોકો મરવાને બદલે આપણી સાથે વધારે ક્ષીણ થતા જઈ ધીમે ધીમે મરતા જાય છે. હાલની હિંદુ કોમમાં, આર્યસમાજને જે બાદ કરીએ તો, બીજા કોમમાં અપનાવી લેવાનું તત્ત્વ છે જ નહિ. આવા સંજોગોમાં આપણે બહારથી એમ જૂઓ માયો કરીએ કે મુસલમાનો હિંદુઓને વટલાવે છે, પણ અંદરથી હિંદુસમાજના બધા લોક સરખા-એટલો સમતાનો સિદ્ધાન્ત પણ ન સ્વીકારીએ, તો હરકોઈ હલકી કોમને હિંદુ ધર્મના વાડામાં આવવાથી શું સાન્ત્વન મળી શકે? આધ્યાત્મિક રાન જાચી ગણાતી નાતોનું જ, સારા રીતરિવાજો તે અમારા જ, સારી નીતિ તે પણ અમારી જ, અને હિંદુ લોકની હલકી ગણાતી કોમોની તો તદ્દન ઉપેક્ષા જ!!—આવું ન્યાં હિંદુ ધર્મનું સ્વરૂપ હોય ત્યાં મારા જેવાને પણ એમ લાગી આવે તો નવાઈ નહિ કે આટલા સડેલા સમાજમાં. રહેવા કરતાં હિંદુ ધર્મમાં જ ન રહેવું તે વધારે ઈષ્ટ છે. આપણે આપણું સમાજનું જડતર સુધારવું જ પડશે, અને મુસલમાની કોમમાં જે સમતાનું તત્ત્વ છે તે આપણે ગ્રહણ કરવું જ પડશે.

દુખળાઓ વિશે હું બીજું શું લખું ? સરકાર સામેની આ આર્થિક લડતમાં લોકોએ જે બહાદુરી, શુદ્ધિ, આત્મભોગ દર્શાવ્યો તેનો દશમો ભાગ પણ દુખળાઓની બાબતમાં લોકો ખતાવે તો દુખળાઓ મુક્ત થઈ જાય અને આખા તાલુકાનું કંથ્યાણ થાય. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં હિતર અને દક્ષિણનાં સંસ્થાનો સામસામાં લડ્યાં ત્યારે શુભામની પ્રથા બંધ પડી હતી. પણ જપાને તો પોતે જ પોતાની મેળે હજો છોડી આખી પ્રજાને મુક્ત કરી હતી. બારડોલી તેમ કરે તો એક યશસ્વી દાખલો આપણા ઇતિહાસમાં નાના ધોરણ ઉપર બને. અને અત્યારે નથી સમજાતું પણ અમેરિકામાં જેમ શુભામની પ્રથા બંધ થવાથી આખા દેશને ફાયદો થયો હતો તેમ અહીં પણ બધાને ફાયદો થાય.

અત્યારે આ દુખળાની સંસ્થાથી નથી આર્થિક લાભ કે નથી નૈતિક લાભ. નૈતિક દંષ્ટિએ કોઈ પણ બીજા માણસ પાસેથી શુભામી કરાવી પોતે તર થવું તેથી પતન થાય જ છે. અને સાંભળું છું તે સાચું હોય તો કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો ધણિયામાઓ દુખળાની સ્ત્રીઓ સાથે પણ અતીતિનો વ્યવહાર કરે છે. આમ કરવાથી આખો સમાજ પતિત થાય છે. તે જવા દેખીએ, પણ આમાં આર્થિક પણ નુકસાન જ છે.

દુખળો માંદો પડે અને ' ખાવરી ' (મફત જુવાર) મળે, ખેતરમાં ખરાબર કામ ન કરે, દુખળો અને તેના ધણિયામામાં આજસ વધે, જીવનમાં કંઈ કરવાનો ઉદ્ધાસ ન રહે, અને બધા જુવાર થતા જાય તેમાં શા સાર છે ? અત્યારે અમેરિકાના શુભામીની જે કદાચ દુખળાઓ પોતે મુક્ત થવા નહિ ઇચ્છતા હોય, પણ એકવાર તેમને મુક્તિ મળે તો બારડોલીમાં એટલા આશ્રમો છે કે તેમને યોગ્ય રસ્તે ચડાવી તેમાંથી એક ઉદ્યોગી, મહેનતુ પ્રામાણિક પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકે. પણ લોકો એની મુક્તિ ન આપે તો પછી, આ આશ્રમોએ ધીરે ધીરે દુખળાઓને કેળવણી આપી સુધારતા જવાનો જ રસ્તો રહ્યો. પણ તેમાં બારડોલીની શી આબર ? તેમને શું માન મળવાનું ? તેમનું કેવું દેખાવાનું ?

બારડોલીની પ્રજાએ સરકાર સામેની આ જીતમાં ફોતેલ મેળવી. પણ બારડોલી તાલુકાની પ્રજા આપણી બીજી પ્રજા જેવી જ છે. કસરત કરવાથી શરીર સારું થાય એટલી વાત કેટલાંએક ગામનાં લોકોનાં મનમાં ઠસાવતાં દિવસો લાગેલા. આપણા ઉચ્ચ નીચના ખ્યાલો કેટલા ખોટા છે, કેટલા જાંધા છે તે વિશે કેટલીક ચર્ચા થતાં લોકોને આ વિચારો બંધખોર લાગેલા. એકે કહ્યું-પેલી સરકાર જીતવી સહેલી હતી, પણ આ અમારી સરકાર જીતવી વધ્ધભાષાને પણ મુશ્કેલ થઈ પડવાની !

હિંદનાં તમામ ગામડાંઓ સમક્ષ મોટો સવજ. જીતો છે તે અહીં પણ દેખા દે છે, અને તે બેકારીનો. શહેરોની બેકારીનો સવાજ મને તદ્દન જુદો લાગે છે, કારણ શહેરનું અને ગામડાનું અર્થસાત્ત્વ તદ્દન જુદું છે. શહેરમાં કોઈ માણસને કામધંધો નહોતો તોપણ કોઈ ટયુશન, છુટક કામ, કે મજૂરી કે નાની શી દુકાન ઉપર બેસીને પોતાના સવાજનો નીવેડો લાવી શકે છે. વળી શહેરમાં જરા દરફર વધારે હોય છે, અને કોઈને એકાદ બે માસ બેકાર રહેવું પડે તોપણ તેની જીવિતો તદ્દન નાશ થતો નથી. પણ અહીં ગામડાંમાં બેકારી બંધકર છે. અહીંથી તહીં ફરવાનું, ટેલ્ટપ્પાં મારવાનાં, કુચડી કરવાની, અને આખા દિવસમાં કંઈ કામ નહિ !! અને આ બેકાર વર્ગ તે જીવાનીઆઓનો છે. જરાક આધિક વયના

લોકો ખેતીના કામમાં લાગ્યા હોય, ત્યારે પાંચ છ અંગ્રેજ ચોપડી ભણેલા, અર્ધદગ્ધ, શારીરિક કામ ન કરી શકે એવા અશક્ત જુવાનીઆઓ આખા ગામમાં આવી રીતે રખડ્યા કરે! માઆપ જો તેને શહેરમાં મોકલે તો તેને જો ૨૦ કે ૨૫ રૂપિયાની મોકરી મળે તેમાં તેનું ભરજીપોષણ કરવા ઘેરથી રૂપિયા મોકલવા પડે! વધારે અનિચ્છવા યોગ્ય ખીના તો એ છે કે આ યુવાન વર્ગની અનિષ્ટ અસર નિશાળમાં ભણતાં નાનાં છોકરાંઓ ઉપર પણ થાય છે! ગામડાંમાં જો આ પ્રકારની બેકારી છે તેનો શો ઉપાય કરવો તે વિશે કાઈ આપના વાચકવર્ગમાંથી જવાબ આપશે?

પરંતુ આ બેકારીની એક લીઝળા બાબુ પણ છે. જમીનનું સાંધન જે પ્રમાણમાં પ્રગતી વૃદ્ધિ થાય છે તે રીતે જધાને પોષી શકે તેમ નથી; અહીંઆના કેટલાએક સાહસિક લોકો પરદેશ ચાલ્યા જાય છે. પરદેશથી એ લોકો હમેશાં પૈસો લાવે છે કે નહિ એ એક સંવાદ છે : જધા સફળો તો લાવતા નથી એ નક્કી છે. તોપણ પરદેશ ખેડવાથી અમુક સાહસિક પણું અને અનુભવજન્ય જ્ઞાન ખેડાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય પરિણામો છે. જમીનની ખેતીમાં હવે કંઈ કસ રહ્યો નથી એનું કારણ એ પણ હોય કે દરેક ધંધામાં આપણે પશ્ચિમની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે જેમકે કેળવણી, વહીવટ, દાકતરી ધંધો, કે પછી મીઠાઉદ્યોગ. માત્ર ખેતીના ધંધામાં આપણે આપણા જૂના અર્થશાસ્ત્રને વળગી રહ્યા છીએ. જ્યારે વિદ્વાન લોકો એમ કહે છે કે પશ્ચિમના અર્થશાસ્ત્રની સામે આપણા અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ટકી શકતા નથી, ત્યારે તેમને કદાચ ભાગ્યે જ ખ્યાલ હશે કે આ અર્થશાસ્ત્રનો સંગમ કે સંઘટન ખેડૂતને ઘેર થાય છે, અને એના જ ઉપર જધા માર પડે છે. બેકારીનાં જો એ પરિણામો ઉપર ક્યાં તેથી ગ્રામજીવન ઉપર અતિ માઠી અસર એ બાપજો છે કે ગામડાંઓ ભાંગતાં જાય છે! એટલે કે હિંદના જીવનનું મૂળ જ સડતું જાય છે! આનો કંઈ ઉપાય ખરો?

અત્યારે મને હવે ખારડોલીનાં માણસો બીજા જેવાં સાધારણ દેખાવા લાગ્યાં છે. ફરી પાછાં જૂને ચીત્રે જધાં ચાલવા લાગ્યાં દેખાય છે. પણ તેમ છતાં હું નાસીપ્રાસ નથી થતો. આ જ સાધારણ મનુષ્યોમાંથી સત્યાગ્રહ વખતે વીરતા પ્રગટી હતી તો પાછી ફરીને વીરતા પ્રગટીને સામાજિક શુદ્ધિ પણ કરશે એમ આશા રાખું છું. ખારડોલીના લોકોને એટલું તો સમજ્યું જ હશે કે અત્યારે તેમની પાસે હિંદની અપેક્ષા ઘણી વધી છે. અને ભવિષ્યની પ્રજા તેમના આ સત્યાગ્રહ માત્રથી તેમની કિંમત નહિ આકે પણ હવે પછી તેઓ કેવી રીતે પ્રગતિ કરે છે તે ઉપરથી આંકશે. ખારડોલીના સત્યાગ્રહનો મુદ્દો કેવળ આર્થિક હતો, પણ પોતાના તાતુકાની દક્ષિત કેમોના ઉદ્ધારમાં જ ખારડોલીની ખરી ઉદારતાની કસોટી થશે.

સ્વૈર વિહાર

જૂની વાર્તામાં એવી ઘણી સતીઓ આવે છે જે 'નર નામનું' અનાજ ન ખાતી.

કદાચ આનો અર્થ સમજાવવો પડશે. 'નર નામનું' અનાજ એટલે જે અનાજનું નામ નરજાતિનું હોય એવું અનાજ, જેમકે ચોખ્ખા, ઘઉં, મગ, લગેર. એવી સતીઓથી પુરતી દાળ, બાજરીની બાખરી, (રોટલા નહિ હોં !) ખવાય અને કેટલીક સતીઓ પર-પુરુષને મોં ન દેખાડતી. જે પરપુરુષનો પડછાયો જોવાઈ જાય તો તેને અપવાસ પડે, કદાચ ચાન્દ્રાચળુ વ્રત કરવું પડે, કદાચ કાષ્ઠભક્ષ કરીને દેહ પાડવો પડે.

આપણી સરકાર પણ એવી સતી સ્ત્રી જેવી છે. સરકાર પણ નારી જાતિનો શબ્દ છે ના ! તેણે નક્કી કર્યું કે બારડોલીમાં ખેડાથી અને ભરૂચથી અને અમદાવાદથી આવેલા કાર્યકર્તાઓ પરજીલ્લીય છે, પર પુરુષો છે. તેમની સામે સુરત મુકામે બારડોલી ડેપુટીસનનાં બધાં સભ્યો પરજીલ્લીય હતો એટલે સમાધાન થયું. ન સમાધાનીની પણ વાત ન થઈ શકે. આ વખતે પણ સમાધાનીની બધી વાત પોતાના માથુસો, સુરતના કૌંસિલના સભ્યો સાથે જ કરી. પર માથુસોનું મોઢું ન જોયું તે ન જ જોયું.

વલ્લભભાઈ સાથે શરતોની વાટાઘાટ થઈ હોત તો સરકારને ઘણી અગવડ પડત. વલ્લભભાઈએ જે જે શરતો સમાધાનીની આપી હતી તેમાંની બેએક શરતો, તલાટીને પાછા રાખવાની અને જમીન પાછી આપવાની શરતો કે ગમે તે, સરકારને મહેરબાની દાખલ આપવી હતી. વલ્લભભાઈ હોત તો, તેમણે તો એ શરતો પહેલેથી જ માગી હતી, એટલે તેમની સાથે તો આ મહેરબાની શી રીતે બતાવાત ? સુરતના સભ્યો સાથે તો પ્રથમ લોકોએ સરકારની શરતો માન્ય રાખી એમ નક્કી થયા પછી બીજી શરતો મહેરબાની દાખલ સરકારે પછી આપી એમ બતાવી શકાયું.

હું બૂલ્યો " બતાવી શકાયું " નહિ, પણ બોલી શકાયું, જાહેર કરી શકાયું. સરકારને તો જાહેર કરવા સાથે જ વાત છે ના ? પ્રતિજ્ઞાઓ પણ સરકાર અનેક જાહેર કરીને જ સંતોષ માને છે, અમલ કરવા સાથે તેને કામ નથી. આ બાબતમાં શરતોનો અમલ થશે એટલું જાહેર કરવામાં જ સરકારે સંતોષ માન્યો. સુરતના સભ્યોના કાગળનું એક વાક્ય, અને એ એક વાક્યના ત્રણ શબ્દો—will be fulfilled—માં આખી સમાધાની સમાપ્ત થાય છે. સભ્યોને થોડી જ શરતો પાળવી હતી ? પાળવા માગે તો પણ તે આપકાને થોડી જ તે પાળવાની સત્તા હતી ? એટલે તેમણે સરકારને લખ્યું, ' શરતો પળાશે. ' ગમે તેમ કંઈક તો જાહેર થઈ શક્યું. ' શરતો પળાઈ છે ' એમ લખે તો તો વલ્લભભાઈ ખાસા ઠંડે પેટે કહે એમ હતું: ' શરતો પળાઈ ચૂકી હોય તો અમારે કંઈ કરવાનું રહેતું નથી ' એટલે ' શરતો પળાશે ' એમ લખાવીને ' શરતો પળાઈ ' એમ જાહેર તો કરી શકાયું ! અને એ જાહેર થયું એટલે સરકારે મહેરબાનીની રાહ બાંધીનું કર્યું.

એવી જ રીતે મહેરબાનીથી સરકાર સ્વરાજ આપે તો પણ તે સ્વીકારવામાં અમારે

નાગોશી નથી. સરકાર તો જે કરે છે તે બધું મહેરબાનીથી જ કરે છે. જેમ સરકાર કશું ખોટું કરી શકતી નથી, તેમ તે જે કરે છે તે સર્વ મહેરબાનીથી જ કરે છે એમ અમે તો વણા વંખનથી બાધીએ છીએ.

સરકાર પાસેથી આપણે આ બાબત શીખવા જેવી છે. ધરો કે તમારે ખાતે ધર્મરાખને ત્યાં એક પાછ પણ પુણ્યની જગા થઈ ન હોય, તો દગ્ગરો રૂપિયા પુણ્યના ખાતામાં જમા કરવાની એક યુક્તિ બનાવું. તમારે ઘરમાં કઈ ચીજ લાવવાની છે? ઘઉં, સાકર, ચણા, શું જોઈએ છીએ? તે ચીજોની કિંમત જે થાય તે તમારે દુકાનદારને દાનમાં આપવી, અને દુકાનદાર તમને તે તે ચીજને દાનમાં આપે! બજેનાં દાનખાતાંમાં દગ્ગરો અને લાખજો રૂપિયા જમા થઈ જવાના. પછી સ્વર્ગમાં તમારે કશાની ખોટ નહિ પડે! હું તમને એ પૈસા દાનમાં આપું, તમે મને એક ચેતસિય દાનમાં આપો. ધર્મરાખ પણ આ યુક્તિ નહિ સમજી શકે. તેને ત્યાં સારા દિસાળનીશો નથી. એક વાર એક વાણિયાએ ભગવાનને દ્રોણલાખી સ્વર્ગ લઈ લીધું હતું તે યાદ છે? અને કણ્ઠીઓએ સંકરને છેતરો દતા તે બજો છો?

x

x

x

એક દિવસને સમે મારે ઘોડા માછિય દૂર રોશને પહોંચી ગાડીમાં બેસવું હતું. જવાને વાદન માટે એક ઘોડું હતું. ઘોડું સાફ હતું પણ મને ચત્તાવતાં આવડે નહિ એટલે, ટ્રેન મેં કે ન મેં પણ, ઘોડું ચાલે તેમ તેને ચાલવા દેવાનો નિશ્ચય કરી હું બેસી રહ્યો. પણ મારા નસીબમાં તે દિવસે વહેલાં રોશને પહોંચવાનું હતું. ઘોડું ભડક્યું અને

દય ભડકતાં, મારેથી લા, ઉઠી પડી પાપડી,
ઘુંટણની નીચે, રાખાતી તે, સરી પડી લાકડી.

મેં નહિ પણ ઘોડાએ સ્વેરવિદાર કયો. આપણે પણ ન પડવા માટે બરાબર ચોંટીને બેસી રહ્યા, અને ઘોડું એની મેળે ભડક પૂરી થઈ એટલે ધીમે ચાલવા માંડ્યું. પણ તેમાં મને ઘોડા પર બેસતાં, ઘોડું દોડાવતાં આવડી ગયું. મેં કહ્યું હવે મારો વારો. રોશને રાહ જોઈને યાદી ગયો એટલો વહેલો પહોંચ્યો.

બારડોલીના બેડુતોને પણ માત્ર જોઈતી દત્તી વધેલી કીસતી ફરી ખુદી તપાસ. પણ સરકાર ભડકી. લોકોએ જોઈ લીધું કે સરકાર ભડકે ત્યારે શું કરે અને શું ખમવું પડે, હવે કદાચ એ જ ઘોડા ઉપર સ્વરાજ મુખી સ્વારી કરીને જવું હોય તો વખતસર એ પહોંચાડે અફ.

x

x

x

બારડોલીની લડન પૂરી થઈ. ફેટકાય માણસો માત્ર બારડોલીના નવીન બણવા માટે જ વર્તમાનપત્રો આતુરતાથી વાંચતા તેમને વાંચવાનો વિષય બંધ થયો. હવે તો બારડોલીનો કતિદાસ લખારો ત્યારે લોકો પાછા વાંચ્યો. અને અત્યારે ઘોડા દિવસ તો લોકો કતિદાસ પણ નહિ વાંચે. બારડોલીની કતેદની ધૂનમાં જ ઘોડા દિવસ રહેશે.

બેડા, નાગપુર, બોરસદ બધાના કરનાં બારડોલીનો કતિદાસ વધારે સારી રીતે

પણુ હજી તો બારડોલીના સત્યાગ્રહ માત્ર પૂરો થયો છે, તેનો ઇતિહાસ તો બાકી છે. બારડોલીના ઇતિહાસ માત્ર સરકારે નવી કીસની નોટિસો કાઢી ત્યારથી નથી શરૂ થયો. તેનો પાયો તો નરહરિભાઈએ બારડોલીમાં રહી ખેડૂતોની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી તેના આંકડા મેળવી નવજીવનમાં છપાવ્યા ત્યારથી શરૂ થયો હતો. વચમાં સત્યાગ્રહનું પ્રકરણ આવી ગયું. હવે પાછો બારડોલીનો પ્રશ્ન ત્યાં ને ત્યાં આવી જાઓ રહ્યો છે. હવે ફરી આંકડાથી લડવાનું આવ્યું છે. એ લડત પૂરી થયા પછી બારડોલીનો ઇતિહાસ લખાશે. ઘરનો પાયો જેમ દેખાતો નથી તેમ નરહરિભાઈનો અભ્યાસ અત્યારે બારડોલીની લડતમાં દેખાતો નથી પણ ઇતિહાસ તો ત્યાંથી શરૂ થશે.

x

x

x

બારડોલીની વાતથી પરવાયો ત્યારે હવે બાકી શું રહ્યું ? મહાદેવભાઈએ વક્ષભભાઈનું એક રેખાચિત્ર દોર્યું છે. મને લાગે છે હું પણ કેમ ન દોરું ? ભણે ને મને એમનો એછો પરિચય હોય, પણ એવા બહાર માણસને હું બિલકુલ ન ઓળખતો હોઉં એમ તો ન જ બને ! માત્ર એટલું જ કે આ સ્વૈરવિહાર છે. બીજાઓ પોતાની હકીકત સાચી મનાવવા કે સાચી હકીકત બહાર પાડવા લખે છે, મારે એવો એક પણ દેવ નથી. હું તો માત્ર સ્વૈરવિહાર કરવા જ લખું છું.

મહાદેવભાઈએ પોતાના રેખાચિત્રમાં આદર્શવાક્ય લખ્યું નથી પણ હું તો લખીશ, અને તે નીચે પ્રમાણે—

તમે જેમ જેમ લડતા જશો તેમ તેમ લડતની મીઠાસા સમજતા જશો

વક્ષભભાઈના જીવનનો રસ લડત છે.

લોકો કહે છે કે કવિઓ જન્મે છે, કવિ બન્યું બનાવું નથી. વળી કોઈ કહે છે કલાકારો જન્મે છે, કલાકાર થયું થવાનું નથી. હું કહું છું ચોદાઓ જન્મે છે, ચોદા થયું થવાનું નથી.

વક્ષભભાઈ જન્મથી જ એક ચોદા છે. છાંદસમાં પાસ થઇને આવ્યા અને અહીંના જજી હિપર ભલામણ પત્ર મળેલો હતો. છતાં સરકારી નોકરી ન લીધી અને પાછા વકીલ થા માટે થયા ? તેમને લડવાનું જોઈતું હતું. જજી થઇને એક જગ્યાએ ખેસીને બીજા લડે એ જોઈ રહેવું કોને ગમે ?

માણસો અનેક દૃષ્ટિથી જગતના વિભાગો પાડે છે. વૈદિક કાળમાં જગતના “ચાલતાં અને જાણતાં રહેનારાં” “ખાનારાં અને નહિ ખાનારાં” એવા ભાગો પાડેલા છે. મિલકત વાળાઓ તેનો સ્થાવર અને જંગમ એવા ભાગો પાડે છે. કોઈ સુખી અને દુઃખી એવા ભાગો પાડે છે. કોઈ વળી સ્ત્રી અને પુરુષ એવા ભાગો પાડે છે. કોઈ સંતપુરુષો વળી સારા અને નરસા એવા ભાગો પાડે છે. મેં એક વખત લાંબું લખનારા અને ટૂંકું લખનારા એવા ભાગો પાડ્યા હતા. વક્ષભભાઈ પોતાના પક્ષના અને પોતાના વિરુદ્ધ પક્ષના એમ ભાગ પાડતા હશે. એ જ દૃષ્ટિથી એ બધાનો વિચાર કરતા હશે. તેમને કહો “અહો વક્ષભભાઈ, આટલે વરસે પણ તમારો દાંત સાખ્યૂત છે !” તો કહે “મારા શત્રુઓના દાંત

પાડ્યા પછી મારા હાંત તો પડવાના ! " ભાઈબંધ સકલતવાજા અહીં આપ્યા. અસહકારના કાર્યક્રમ પ્રમાણે કામ કરીને, અને નદિ કરીને, ઘણાઓ કંટાળી ગયેલા હતા. ઘણાને માત્ર વૃત્તિની ચંચલતાથી નવી વાતો માંલજવાનું મન થયું હતું. તેઓ બધા સકલતવાજાની વાતોથી મુગ્ધ થઈ ગયા. વલ્લભભાઈનાં પાસાં સેવનારા પણ ઘણા લાગણીથી તણાઈ આ ભાઈબંધને આદરથી જોવા માંડ્યા. પ્રેમાભાઈ દોહામાં સકલતવાજાનું ભાષણ રખાયું. આખો દોહા ચિત્કાર ભરાયો હતો. સકલતવાજા પણ સરસ રીતે ભાષણ કરતા હતા શ્રોતાઓનાં હૃદયને દલાવતા હતા. ત્યારે વલ્લભભાઈ એ આખા દોહામાં એટલું જ જોતા હતા કે આમ ભાષણથી હવી જાય છે તે માણસો સત્યાગ્રહની લડત કેવી રીતે લડી શકશે ? તેમણે એક ક્ષણમાં જોઈ લીધું હતું કે સકલતવાજાની વાત ઇંગ્લેન્ડમાં ગમે તેટલી કાર્યકારી હોય પણ અત્યારે દિંદને માટે જરા પણ ઉપયોગી નથી. થઈ રહ્યું. એ સકલતવાજા વલ્લભભાઈની દુનિયામાં જાણે છે જ નહિ ! દિંદના એકે એક મોટા સહેરે તેમને માન આપ્યું પણ વલ્લભભાઈનું ફાવડુંએ ફરક્યું નહિ. જે એમની લડાઈની દુનિયાને લગતું નથી તેનું અસ્તિત્વ જ નથી. માત્ર શુદ્ધિચાસની ખાતર તેમને કશું જાણવાની ઇચ્છા થતી નથી. શેરલૉક હોમ્સને વાતોકાર એક જગાએ તેના જ્ઞાનની અને અજ્ઞાનની યાદી કરે છે. તેમાં જે જે, ગુન્હા પકડવાને જરા પણ ઉપયોગી હોય તેનું જ્ઞાન સોએ સો ટકા, અને જે તેને માટે ઉપયોગી ન હોય તેનું પૂરેપૂરું અજ્ઞાન. શેરલૉક હોમ્સને પૃથ્વી સૂર્ય આસપાસ ફરે છે કે સૂર્ય પૃથ્વી આસપાસ ફરે છે તેની ખબર નહોતી. એ બાળતમાં વલ્લભભાઈ મહાત્માજીને મળતા છે. મહાત્માજીએ જેમ આખી દુનિયાને પોતાના જીવનના મુખ્ય ધ્યેયથી બ્યવસ્થિત કરી છે, જેમ તેઓ એ જ દૃષ્ટિબિન્દુથી સર્વ વસ્તુઓની કિંમત આંકે છે, તેમ વલ્લભભાઈ પણ પોતાના જ પ્રયોજનથી સર્વ વસ્તુઓની કિંમત આંકે છે. શેરલૉક હોમ્સને જ્યારે ગુન્હાની શોધ કરવાનું ન હોય ત્યારે ગમતું નહિ, અને નિશો કરીને સૂઈ રહેતો; તેમ વલ્લભભાઈને લડવાનું ન હોય તો જરૂર એ પણ બીટી પીને સૂઈ રહે. પણ વલ્લભભાઈ શેરલૉક હોમ્સ કરતાં વધારે નરીજવાર છે. શેરલૉક હોમ્સને ગુન્હા તપાસવાને મળતા તે કરતાં આ દિંદમાં તેમને વધારે યુદ્ધક્ષેત્રો મળી રહે છે અને રહેશે. દિંદમાં તો લડવાનું એટલું છે કે તેઓ બીટી પીવાનું પણ ભૂલી જાય. અસહકાર તો લડાઈનો જ કાર્યક્રમ હતો. તેનો ખરો કાર્યક્રમ મંદ પડનાં, મૂતીસિપાલીટીમાં ગયા ત્યાં પણ યુદ્ધ જ યુદ્ધ, કેપ માટેના પાણીના પૈસા ચરીને લીધા, વધારે શું તેમને ઢાણે ઢાણે યુદ્ધ કરવું પડ્યું છે. મૂતીસિપાલીટીના જુદા જુદા પક્ષોમાં યુદ્ધ, ખડાર સરકાર સાથે યુદ્ધ, અને અસહકારના શણાટા પક્ષમાં પણ તેમને ફેટલાં યુદ્ધ કરવાં પડ્યાં હશે તે તો તેમનું મન જ જાણે. અને તે તેમનું જ મન જાણે. એમના યુદ્ધમાં એમને સલાહકારો ઘણા જોઈ હશે એમ માનું છું. એમને સલાહ લેવી મળતી પણ નહિ હોય. કદાચ સલાહ માગે તો તેમને આપી શકે તેવા પણ વિરલ જ હશે- કદાચ નહિ હોય. તેમની લડતમાં તેમને મદદ કરે તેવા હશે પણ સલાહ આપે તેવા નહિ હોય. અને વલ્લભભાઈને એકલાં ઝૂંઝું જ ફાવે છે. જેમ ફેટલાક લેખકો જાતે એકાંતમાં લખી શકે છે પણ બીજા પાસે લખાવી નથી શકના, તેમ વલ્લભભાઈ જાતે વ્યૂટો રચી શકે છે, બીજા પાસે રચાવી નહિ શકતા હોય. જેમ તેમના ઘરમાં એરડાની સીમામાં વેગથી અડીથી તડી તેઓ આંટા મારે છે તેમ જ, મહાત્માજીએ આંટી આપેલી મર્યાદામાં તેઓ

વિચારના વેગમાં અહોથી તહો આંટા મારે છે. અને ગાડું ચીલે પડી જાય એટલે લાંબા થઇ સર્વ મતેારથોની લગામો ઢીલી મૂકી દઈ ગાદી ઉપર આરામથી પડતા હશે.

તેમના જેવા નસીબદાર કેાઈક જ હશે. મ્યુનીસિપાલિટીની લડતો પૂરી થવા આવી. ત્યાં રેલસંકટ બેલું થયું. તેમાં આસમાની સુવતાની બને સામે લડવાનું હતું: કુદરતની સામે લડવાનું હતું તેટલું જ સરકાર સામે પણ લડવાનું આવ્યું. સરકારની સામે ખરેખર યુદ્ધ જ કરવું પડ્યું છે. અને તેમાં એક કરોડ તેમણે સરકાર પાસેથી કઢાવ્યા. એ પૂરું થયું. ખીજી તરફ મ્યુનીસિપાલિટીમાંથી તેમણે રાજીનામું આપ્યું તે પહેલાં ખારડોલી રણક્ષેત્ર તૈયાર હતું!

અને એમના યોદ્ધાપણા વિશે શંકા હોય તો છેવટ મહુલીકરે લીધેલો એમનો ફોટો જુઓ. મહાત્માજીનો સાચો ફોટો લેવાનું લાગ્ય એમને મળ્યું હતું, અને વલ્લભભાઈનો સાચો ફોટો લેવાનું લાગ્ય પણ તેમને જ મળ્યું. મહાત્માજી કેમેરામાં પકડાય એવા નથી, માત્ર મહુલીકરના કેમેરામાં જ પકડાયા છે. તેમની બેસવાની રીત બેતાં તેઓ હિંદની પ્રાચીન પ્રણાલિકાના સંત જેવા દેખાય છે. નજી બેસવાને જગતમાં વધારે જમા લેવાને પણ નારાજ હોય એમ સંકોચાછને, કોછને પણ હાનિ ન થાય એવી સંભાળથી બેઠા હોય તેવા દેખાય છે. તેમના બેસવામાં આપણા જૂના સંતો જેવી જ, આમ બેસવાથી કેવા દેખાયું, તેની બેઠકારી દેખાય છે. તેમ જ તેમની આંખની અગાધ ઊંડાઈ તેમાં દેખાય છે. મહાત્માજીનો તરવરાટ, અને આંખોનો ચમકારો, ઘડી ઘડી બદલાતું હાસ્ય પણ એટલાં જ લાક્ષણિક છે પણ કેમેરામાં આ ગતિઓ તો કદી આવી જ ન શકે. પણ આત્મગદનમાં કુબ્જી મારતાં તેઓ સ્થિર થયા તે વખતે કેમેરામાં ઝડપાઈ ગયા. તેમ જ વલ્લભભાઈનું, સામેનાને લડાકાથી ઊઠારી દે તેવું અટ્ટહાસ્ય તો કેમેરામાં પકડાય એવું નથી, પણ આ બેઠક કેમેરામાં પકડાઈ ગઈ. જુઓ બાંયો ચડાવેલી છે. નજી હમણાં જ એક યુદ્ધ પૂરું કરીને બેઠા છે અને ખીજા યુદ્ધની રાહ જુઓ છે. ભાપણ કરતાં પણ નજી પરપક્ષ મૂર્તરૂપે તેમની સામે ખડો હોય, તેમ, સામેનાનો ધા ક્યાં પડવાનો છે તે જોવા તીક્ષ્ણ નજર નાંખતા નાંખતા, બાંયો ચડાવતા જાય છે, અને એ પંદકારને જ નજી પડકારતા જતા ખોલતા હોય, નજી એક ધાથી પડેલો ફરી વાર બીજો યાય તે પહેલાં ખીજો ધા કરતા હોય તેમ, દલીલ ઉપર દલીલ, કટાક્ષ ઉપર કટાક્ષ, પ્રહાર ઉપર પ્રહાર મારતા તેઓ ખોલે છે, અને શ્રેતાઓ પણ તત્ક્ષણ તો સડક બની જાય છે. એકાદ ક્ષણ પછી તેમને તાળાઓ પાડવાનું સૂએ છે.

સમાધાનીનું ખરૂં માન કોને ઘટે એ સંબંધી સૌ જુદા જુદા તર્કો કરે છે. હું કહું છું, આમ કરીને તમારે વલ્લભભાઈને સમાધાનીનું કશુંય માન ન આપવું હોય તોપણ તેમને હાનિ નથી. કારણકે સમાધાની ગમે તેણે કરી, પણ સમાધાની પણ લડાઈના પક્ષોના બહાનુ ઉપર થાય છે, અને લડાઈમાં પોતાના પક્ષમાં બલ તો વલ્લભભાઈએ જ પ્રેર્યું અને કેહું સુધી ટકાવ્યું.

ધણા કહેશે કે રેખાચિત્રમાં વ્યક્તિના ગુણ અને દોષ બન્ને આવવા જોઈએ. મેં જે કંઈ કહ્યું છે તે ગુણ છે કે દોષ છે તે હું જ પોતે નથી જાણતો. પણ તેમ છતાં એક વાત સત્ય છે. તેમના દોષો તો ઘણાજ નજી છે. માત્ર તેમનો આ ગુણ-યોદ્ધાપણાનો ગુણ ખારડોલીમાં જ બહાર આવ્યો. એ ગુણની પૂરી કદર કરીએ અને તેનો હિંદુસ્તાનને બધો

લાભ મળી શકે તો તેથી એક મોટા પ્રશ્નનો તો અંત આવી જાય. આ વાત આજ સુધી જાણીતી નહોતી તેમાં જ સૌ. લીલાવતી બહેને વલ્લભભાઈના રેખાચિત્રમાં શેક્સપીઅરના એક વાક્યને* અવલંબીને કહેલું કે વલ્લભભાઈ મહાન નથી પણ મહાત્માજીના અનુયાયીઓમાં તેમના જેટલું મહાન બીજું કોઈ નથી માટે તેમના પર ગુજરાતની સરદારી આવી પડી છે, કે એવું કાંઈ. અત્યારે હવે હું પૂછું છું કે ૮૦ હજાર માણસોને આ નવી પદ્ધતિથી પૂરી જવાબદારી સમજીને યુદ્ધમાં દોરી શકે એવો પુરુષ આખા ગુજરાતમાંથી બીજા કોઈ બતાવશો? બીજાઓ તો આ યુદ્ધપદ્ધતિ, જેવા પહેલાં સમજી જ શકતા નહોતા ત્યાં દોરવાની વાત ક્યાં?

અને જેઓ મહાત્માજીને ભોળા અને પોતાના અનુયાયીઓને ઓળખી નહિ શકનાર ગણે છે તેમને પૂછું છું કે હવે વિચારો, કે વલ્લભભાઈ, અસહકાર પહેલાં, એક પણ યુદ્ધમાં શું જાહેર જીવનમાં પણ નહિ ઉતરેલા, તેમને પોતાના સરદાર તરીકે મહાત્માજીએ પસંદ કર્યાં તેમાં માણસની ખરી ઓળખ હતી કે નહિ?

હજી કોઈ કહેશે કે તેમાં શું? ગુજરાતમાં એમના જેવો કોઈ નહિ એટલે એમણે લડત ઉપાડી પણ તેથી કાંઈ મોટા યર્થ ગયા? ભગવાન કરે અને આખા હિંદમાં એમના જેવા કેટલા છે તે જોવાનો દહાડો આવે. અને છતાં કહી તો જરૂર શકાશે એમાં શું! એમના જેવો બીજો કોઈ ... ..

સ્વૈર વિહારી

બારડોલીનો પત્ર

મેં જ્યારે ગયે વખતે બારડોલીનો પત્ર લખ્યો ત્યારે મને ખબર નહોતી કે આવતો એક “બારડોલી એક” નીકળશે... પણ કરી લાંબી પ્રતાપના કપાં સિવાય હું સીધું લખવાજ માંડું છું.

ગયે કાગળ મેં બારડોલીમાં (તાલુકામાં) રહીને જ લખ્યો હતો. મેં લોકોનાં ઉત્સાહનાં વખાણ કર્યાં; પણ તેનું પૂરેપૂરું સ્વરૂપ હું બારડોલીમાંથી નીકળ્યો, ત્યારે જ મને સમજાયું. ચેરટર્ટન એક વાર બહારગામ જતો હતો, ત્યારે એને કોઈએ પૂછ્યું: ‘ક્યાં જાઓ છો?’ ત્યારે તેણે જવાબ આપેલો: ‘હું મારે ગામ જાઉં છું.’ બહાર-ગામ જવાથી જ આપણે આપણા ગામની ખાસિયતો બરાબર સમજી શકીએ. દૂરની વસ્તુની મદત્તા આપણે વધારીએ છીએ એ ઉલટો સિદ્ધાન્ત. પણ ખરો છે, પરંતુ બારડોલીથી હું થોડા વિચસ બહાર આવ્યો તે દરમિયાન સુરતથી જ બધાનાં મોંમાં

* Some are born great, some achieve greatness, some have greatness thrust upon themselves. કેટલાંક મહાન જન્મે છે, કેટલાંક મદત્તા સિદ્ધ કરે છે, અને કેટલાંક પર મદત્તા ઠોપી બેસાટવામાં આવેલી દેખ છે.

કે ચહેરાઓ મને અર્થહીન લાગવા માંડ્યા એમ કહું તો હું અતિશયતા કરું છું એમ કોઇ નહિ માને. ઉત્સાહનો ચેપ લાગે છે, અને અહીંની એક જ ધૂનમાથી બહાર નીકળ્યા બાદ બહારની દુનિયા કોઇને પણ નિસ્તેજ લાગ્યા વગર ન રહે તે તદ્દન ખરું છે. બહારના ઉત્સવોમાં મને અસુક કૃત્રિમતા લાગી, અને તે અમદાવાદના બારડોલી દિવસની ઉજવણીમાં, તથા બારડોલીના વિજય કે સમાધાની પછી સુરતમાં જે ઉત્સવ ઉજવાયો તેમાં પણ અસુક અંશે હતી. બારડોલીના માણસો grimly earnest છે, દત્તા, અને પોતાના હેતુમાં અંતિમ શ્રદ્ધા હોવાથી તેઓ લખાને તૈયાર થયા દત્તા; એવે વખતે બહારથી દુનિયાના લોકો પોતાની ચામડી સુરક્ષિત રાખી, બારડોલીને માત્ર અભિનંદન મોકલ્યા કરે એમાં કૃત્રિમતા હોય તો તેમાં નવાઇ નથી.

પણ આમ લખ્યે કંઇ આરા નહિ આવે! આ તાલુકામાં મુખ્ય વસ્તી પાટીદારોની છે. તેમાં ત્રણ મુખ્ય પેટા ન્યાતો છે. લેવા પાટીદાર, મતીઆ પાટીદાર અને ઉદા પાટીદાર. ઉદા પાટીદાર કબીર પંથી છે. અમદાવાદ તરફ જે પીરાણા પંથ ચાલે છે તેના જેટલો મુસલમાની ધર્મ આ ન્યાતનો નથી. તેઓ પીરને માનતા નથી. તેમના ધર્મ ગુસ્તે તેઓ મદન્ત કહે છે. ખીંછ ન્યાતોની અસરથી તેમનામાં દાલ દોષ દોષ જગ્યાએ કન્યાવિક્રય થાય છે. અરોતર કે બોરસદના પાટીદારોના ઉચ્ચ કુળોમાં જેવો વરપિક્ષ થાય છે, તેવો અહીંના પાટીદારોમાં દિવાળ નથી, અને તેથી છોકરીઓને ગળે ઢાકીઆનો પ્રાયો મૂકી દૂધ પીતી કરવામાં આવતી નથી.* ઉદા પાટીદારોમાં લગ્નની વિધિ અતિશય સરલ છે. મદન્ત આવે, વરવધૂનો હસ્તમેળાપ કરે, અને થોડાં કબીરનાં ભજનો ગાય, ને લોકો શીરો ખાય એટલે લગ્ન પૂર્ણ થાય છે. એમના મરણપરણના રીતરિવાજો બહુ સસ્તા છે. એમની કેમમાં જે મુસલમાની અંશે છે, તે નાબૂદ કરવા તથા તેમને શુદ્ધ હિંદુ બનાવવા,— તેમની શુદ્ધિ કરવાનો દર્બીકમ દાસ તુરત આ લડતમાં ફેર પછુ ફાટફૂટ ન પડે તે માટે અંધ રાખવામાં આવ્યો છે.

આ તાલુકાની વસ્તીનો મોટો ભાગ પાટીદારનો છે. ઉજ્જિયાત કામનો તેનાથી સંખ્યામાં એછો પણ લામવગમાં મોટો એવો અનાવિસ બ્રાહ્મણોનો વર્ગ છે. એ કેમમાં ઉચ્ચ કુટુંબો, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એ પ્રમાણે દેસાઈ, અનાવિસ અને ભાડેલા એવા કુળ પ્રમાણે વર્ગો પાડી શકાય. આ કામના કેટલાએક લોકો મુંબઈ છે, ઘણા ખી. ખી. એન્ડ સી. આર્ટ. રેલ્વેમાં છે, અને શહેરની સાથે આ કામને સીધા સંબંધ હોવાથી, તેમનામાં સાહસિકપણું વધારે, અંતરાત્માનો ડંખ (Compunction કે conscience) કે ધર્મભાવના તદ્દન ઓછાં હોય છે. આપણે ત્યાં હરકોઈ ન્યાતમાં જેનું કુળ જીયું કહેવાતું હોય, જીયું શાથી થયું અથવા જીયું શાથી રહે છે તે તેતું કારણ શોધવું બહુ મુશ્કેલ છે. કુળ એકવાર જીયું ગણાઈ ગયું પછી તે કુળનો ગમે તે માણસ ગમે તેવું અનીતિમય આચરણ કરે—દાર પીએ, બુટું દરે, વ્યભિચાર કરે, તો પણ તેનું કુળ નીચું પડતું નથી. રૂદિરક્ષણનાં એટલાં તરવો આપણા આચારવિચારમાં રહેલાં છે કે કોઈ માણસ સારો ન હોય છતાં દીવો લઇને બાપ દીકરીને કુવામાં ઉતારે છે!

* આપણે શહેરમાં રહ્યા રહ્યા સગાજ સુધારાની વાતો કરીએ છીએ, પણ પાટીદારની કહેવાતી ઉજ્જિયાત કામમાં કેટલા દુષ્ટ રીતરિવાજો છે તેના તરફ આપણા સગાજ સુધારકોનું તદ્દન દુર્લક્ષ છે. ઉપર જણાવી તે ચારી નાંખવાની રીત હજી પણ તે કામમાં ચાલુ જ છે.

મારા કેટલાક સ્વયંસેવક મિત્રોની સાથે ગામડાંમાં ફર્યો. ત્યાં તેમની સાથે તેમનાં જીવનને વધારે નિકટથી જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો. આખા હિંદમાં છે તેમ બાળલક્ષ અહીં બધે જ પ્રચલિત છે. પહેલાં પંદર વીસ ગામો વચ્ચે બેઠી વ્યવહાર થતો તે હાલ પાંચ દસ ગામ વચ્ચે થાય છે. આ રીતે લઘુનું ક્ષેત્ર ડુંકું કરવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ અહીં દેખા દે છે. જે રીતે મુરખ્ખીઓ પરણેલાં છોકરા છોકરીઓ તરફ જુએ છે, તે ઉપરથી અને એક વિચાર આવે છે. આપણા જીવનમાંથી મોટા બનાવો નાબૂદ થયા છે. પોતાના સમસ્ત આત્માની શક્તિ એકત્રિત કરી કાર્ય કરવું પડે એવી દૃષ્ટિ જીવનમાં લાગ્યે જ આવે છે. આવા શાન્તિમય કે જડતામય જીવનમાં નથી લડાઈ, નથી આગ, કે નથી રેલ, (જે કે આ બધું હવે થોડું થોડું ગુજરાતના જીવનમાં આવતું જાય છે, તો પણ સૈદ્ધાંતોથી તેમને બાંધાએલી આપણી મનોવૃત્તિ વિશે બોલતાં હું ખોટો નહિ પડું) અને તેને લઈને જીવનમાં માત્ર સ્ત્રી-પુરુષનો સંબંધ જ મોખરે આવી ઉભો રહે છે. જૂદા સ્ત્રીપુરુષોમાંથી યુવાવસ્થાનો ઉદ્ભવ જતો રહેલો હોય છે, તેથી પોતાનાં બાળકોને પરણાવીને તેઓ પોતે પોતાના જીવનમાં અસ્ત થએલો લ્હાવો ફરીથી તો વંદેતાં નહિ હોય! આ બહુ જ *common* દૃષ્ટિ છે એ હું જાણું છું, પણ ભવિષ્યની પ્રજાનો બિલકુલ ખ્યાલ ક્યાં સિવાય નાનાં નાનાં છોકરાંને પરણાવવાની વૃત્તિ આવી મનોદશામાં રહી છે એમ મને તો લાગે છે.

અનાવિષ પારીદાર ઉપરાંત તાલુકામાં કોઈ કોઈ ગામમાં જૈન, કુંભાર, હામમ, ખાદ્યા, (ચામડીયા) ટેક, લાંગીની ચોરી ઘણી વસ્તી છે, અને આ બધાની વચ્ચે આપણી કહેવાતી ઉજળિયાત કેમે શુકામ તરીકે રાખેલા કુખળાઓ! કુંભારની વસ્તી કુંભારનો જ ધંધો કરતી નથી, પણ મુયાર લુહાર વગેરે કારીગરનો ધંધો પણ કરે છે. ખાસ ઘર બાંધવાના કામમાં આ લોકો મુયારનું કામ કરે છે. વસ્તીના પ્રમાણમાં અહીંનું ગામતળાણું, કે ગામકામ- (area of the village) વધારે મોટું હોય છે. ઘરની આગળ ખુલ્લું આંગણું, બહાર આશરી કે વરન્ડા હોય, પછી ઘર, તેમાં પાછળના ભાગમાં એક-કેબીન નેવું કરીને રસોડું કરેલું હોય છે, અને જો માળ હોય તો કોઈ કોઈ ઘરને ઝરખા પણ કાઢેલા હોય છે. આપણે ત્યાં ઘરની ચાર ભોંતોથી છાપરાંની પડાળી (eaves) ચારે તરફ બહાર કાઢે છે, ન્યારે અહીં માત્ર આગળપાછળ પડાળી કાઢી બાજુ પર કરાને છાપરા ઉપર લઈ જાય છે. સુરત મુંબઈની પાસે છે, અને ખારડોલી સુરતની પાસે છે તેથી ખારડોલી પણ મુંબઈની પાસે ગણાય. આથી મૂઠી ચોરી હોય તોપણ અહીંના લોકો દેવું કરીને કે ઘર ખીરો મૂકવું પડે તોપણ નવાં ઘર કરે છે. ન્યાતમાં આથી કદાચ એમની પ્રતિષ્ઠા વધતી હશે, પણ સરવાળે આખા ગામ ઉપર દેવું વધે છે. સુરતનું સહેલાણીપણું કામનામાં વધારે હોય, તો ખેસવાની સ્થારી ગાદી પણ તે રાખશે, અને પછી દેવું ચતું જશે તેમ તેમ જમીન પણ ખીરો મૂકતો જશે. ઘરના વિસ્તારમાં, અને તેને ચણવવામાં અહીંના વતની ચાટલી છૂટ મૂકે છે, પણ બીજી બધી રીતે તે આપણે ત્યાંના ખેડૂત કરતાં વધારે કરકસરીઓ છે. આપણો ખેડૂત ઘડે અને બાજરી ખાય છે, ન્યારે અહીંના ખેડૂતનો મુખ્ય ખેરાક લાત અને જીવર છે, અને પ્રસંગ આવ્યે જ તે વહોતો ઉપયોગ કરે છે. દરેક ઘરની પાછળ વાડો હોય છે, તેમાં ઘર દીક કે બે ચાર ઘર વચ્ચે એક કુવો હોય છે. તેના પાણીની જગત ન્યાં થતી હોય ત્યાં થોડું શાકપાંદકું વાવેલું હોય છે: અને ખેડનની સ્થિતિ જો મારી હોય તો આ વાડાના પાણીનો ગુણવત્તા

ખાંધવાનું એક નાનું મકાન હોય છે અને તેની પાછળ ખાતર તરીકે વાપરવા દોરનાં છાણ-મૂતરનો ઉકરડો કરવાની થોડી છૂટી જમીન હોય છે. અમદાવાદ ખેડા જિલ્લામાં આવા ઉકરડા ગામની બહાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે અહીં દરેક કુટુંબ પોતાનું ખાતર બનાવી લે છે. જે ઘરોમાં દોરને ખાંધવાનું એલાહેદું મકાન હોતું નથી, તે લોકો પોતાના જ ઘરના બે ઉભા ભાગ પાડી, અડધો ભાગ પોતાને માટે, અને અડધો દોર માટે કાઢે છે. આથી દોરની સ્વચ્છતા વધારે જળવાય છે, પણ માણસને રહેવા માટે નરસી સ્વચ્છતાનું ધોરણ નીચું પડે છે, અને લોકોની તંદુરસ્તી બગડે છે.

અહીં ધરીગેશન બહુ ઓછું છે. ગામ તળાવ કાં તો હોતાં જ નથી, અને જો હોય છે તો ખંડુ નાનાં અને ઊંછડાં હોય છે; અને આલુઆલુની માત્ર બેચાર ડાંગરની ક્યારીને કાઠવાર પાણી આવે છે. ખેડાના માતર તાલુકામાં આવેલા સાત માધ્યમના ધોરાવાવાળા મોટા ગોખળજના તળાવ જેવડું તો અહીં એકે તળાવ જ નથી. તાપીમાંથી કે વાઘ્મીકિ કે પૂર્ણા નદીમાંથી પણ અહીં પાણી લેવામાં આવતું નથી. જમીન કાંઈ જગ્યાએ સપાટ અને કાંઈ જગ્યાએ ટેકરીઆળ છે. ઉત્તરની તાપી કાંઠાની જમીન ગોરાટ છે, અને ખાડીની કાળા જમીન છે. વાલોડ વિભાગની રાનીપરજની જમીન ઉપરથી કાળા છે પણ અંદરથી પથરીઆળ છે, તેથી ચોમાસામાં જોય બધે લીલીછમ થઈ રહે છે, પણ વરસાદ ગયા બાદ લીલોતરી એકદમ સૂકાય છે, અને પાક પણ બહુ ઉતરતો નથી. સરભોણ વિભાગની જમીન કાળા છે, અને અમુક કાંકરીઆળ જમીન બાદ કરીએ તો તે ફળદ્રૂપ ગણી શકાય, પણ ખેતીનાં ઓખરોમાં હજી કંઈ જ સુધારા ચલા નથી, અને પાકનો બધો આધાર વરસાદ પર રહેતો હોવાથી, વરસાદ જરા ઓછો હોય તો ડાંગરનો પાક સૂકાવા માંડે છે. ધરીગેશનના બહોળા ફેલાવાથી જ આપણી ખેતીની ઉત્તિ થઈ શકે એમ લાગે છે. કપાસમાં લીલા ખાતર માટે કાં તો સાથે સાથે શણ વાવે છે, અને નહિ તો અડદની એક અથવા બે દાર કપાસની વચ્ચે નાંખે છે. જમાનાઓથી શોધાએલાં આ ખાતર જમીનને અનુકૂળ પડે છે. શણનું ખાતર નાંખવાથી શિયાળામાં જમીન જરા સૂકી પડે છે; પણ અડદના ખાતરથી જમીન ફરી રહે છે એમ મને ખબર મળી છે. અહીંના કેટલાકોએ વિસાથતી (Synthetic manure) બનાવતી ખાતર પણ વાપરી જોએલું, તેથી કપાસ પહેલાં તો એકદમ વધે છે, પણ પાછળથી ટુક બેસતી વખતે તેનું જોર અતિશય કમી થઈ જાય છે, અને પાક થોડો આવે છે. અડદના ખાતરથી પહેલાં કપાસ આસ્તેકદમ વધે છે, અને પાછળથી ઝીંડવાં બેસતી વખતે પૂરે જોસમાં ફાલે છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિથી precaucity વધે છે, પણ ખર્ચ બળ આવતું નથી એનું આ એક દર્શાવ તો નહિ હોય ? !

અહીંના લોકોને લગભગ દરેકદરેક વનસ્પતિની ખબર હોય છે. જુદી જુદી જાતનાં ઘાસ કે ખડ ઉગ્યાં હોય તેનાં દરેકનાં જુદાં ગામડી નામો હોય છે. કેટલીક જગ્યાએ ખેતરની આલુઆલુ મેંદીની અથવા સ્તનજોગની વાડ કરેલી હોય છે, ત્યારે ખેતરો બગીચા જેવા લાગે છે. કાંઈ કાંઈ જગ્યાએ રસ્તાની આલુઆલુ ચમેલીની વેલો પણ ઉગેલી હોય છે. મોટી વનસ્પતિમાં સામાન્ય રીતે બધે દેખાતા વડ, પીપર, પીપળા, પારસપીપળા, લીમડા

૨. આપણે ત્યાં દોરને પોતાની સાથે ઘરમાં ખાંધવાની પદ્ધતિ છે જ નહિ. ધરીજ માણસો પણ દોરને ખાંધવા એક માનીનું ઘર બાંધી લે છે.

અને આમથી અહીં પણ છે. આ ઉપરાંત સમી જેને અહીંના લોકો સમડી કહે છે, શિરીષ જેને અહીંના લોકો શરમ કહે છે, મીઠો સરગળો, વિઘ્નાયતી આમથી, વગેરે ઝાડ પણ પુષ્કળ ઉગે છે. વૃદ્ધ ગૃધ્રરાજ રહેતો હતો તે દિતોપદેશના શાહમંત્રી વૃક્ષને અહીંના લોકો સામળ કહે છે. તેનું લાકડું ઘણું પોચું હોવાને લીધે અત્યાર સુધી કશા ઉપયોગમાં લેવામાં આવતું નહોતું, પણ દાલ થોડાં વરસોથી દીવાસળી બનાવવામાં તે ઠીક કામ આવે છે. આ ઉપરાંત શુભવેદ, નમૂળીવેદ, અમરવેદ, ધૂમાયનો મજશુન વેદો વગેરે વેદાઓ પણ ખૂબ ઉગે છે. નમૂળીને મૂળ હોતું નથી, અને અમરવેદનો તો ગમે ત્યાં ઝાડ ઉપર પડી પડી વધે છે. આ જાતની વેદ પોતે જે ઝાડ ઉપર હોય તેમાંથી જરૂર બેઠેલું પોષણ મેળવી જીવે છે. આનું એક અહીં ઝાડ પણ થાય છે—એને ઝાડ કહેવું કે છોડ કહેવો તે મને સમજ પડતી નથી; કારણ તે કદી જગીન પર ઉતરતું નથી. અને એક parasite ની માંક કે બીજા ઝાડ ઉપર ઉગી, અસલ ઝાડનો વિકાસ અટકાવી પોતે ઉગે છે. એ એક જાતની કુદરતી રીતે ઉગતી દલમ (natural grafting) છે. આ છોડને વાદો કહે છે, અને સાધારણ રીતે આંખાનું ઝાડ એને ખૂબ માંક આવે છે. ડાળ ઝીણી થાય, અને ફેરીઓ બેસવા જેવો એવો છેડો આવે ત્યાં એક મોટી માંક થાય છે, અને ત્યાંથી આ વાદો ઉગે છે, એટલે જે આંખા ઉપર વાદો બેઠો હોય તેના પર ફેરી બેસે નહિ અને વાદો ફૂટ્યા કરે! અનાવિલ દેસાઈઓ જાતબેઠ કરતા નથી તેથી તેમના આંખાઓ ઉપર વાદો ઠીક બેસે છે; અને એક શિરીષના ઝાડ ઉપર તો એ એટલો ઉગેલો કે અસલ ઝાડની માત્ર એક જ ડાળ પર શિરીષનાં પાંદડાં હતાં. સાધારણ રીતે લીમડા ઉપર વાદો બેસતો નથી. આ ઉપરાંત અહીં ત્રણ ચાર ઝાડ એકબીજામાંથી ઘણી વાર ઉગેલાં માલુમ પડે છે. પહેલાં વડ ઉગ્યો હોય, તેની એક ડાળે પીપળો બાજે, બીજી તરફથી પીપર ઉગે, અને વચ્ચેથી મોટો તાડ પોતાનું માથું જાંચું કરી ચારે બાજુ દૂર સુધી નજર દરતો હોય, અને આ ચારે એટલાં તો મોટા યથ ગયાં હોય કે ક્યું ચડે તેનું એ પાંચનું મુકેલ થઈ પડે! તાડનાં ઝાડનું જીવન બહુ લાંબું હોય છે, અને વાવાઝોડમાં એ કદી ઉખડી પડતો નથી. આવળનાં છોડ મેં માત્ર ઉત્તરમાં તમ્પી કાંડે જોયા. હજી સુધી મેં મોટો અરકુસો જોયો નથી.

બીજી વિગતો હજી મારી પાસે ઘણી છે, પણ કદાચ કંટાળો આવે તેથી લખતો નથી. દુબળાઓનાં જીવન વિશે હું હજી કશું લખી શક્યો નથી. તેમનાં ઝૂંપડાં ઘણાં નીચાં હોય છે, અને દર વરસે તાડનાં પાંદડાંથી એનું છાપડું નવું કરે છે. એમની સ્થિતિ અતિશય

૩ Physiology શારીરમાં એક સિદ્ધાન્ત છે કે એક ઉન્દ્રિયનો જ્ઞાનતત્ત્વ બે નળો પડ્યો હોય ત્યાં બીજે હરેકે જ્ઞાનતત્ત્વ લગાવી દીધો હોય, તો તે જ્ઞાનતત્ત્વ અસલના જેવું જ કામ આપે છે. Law of Wallarian Degeneration અને law of non-specificity of the nerve-flow. એ જ સિદ્ધાન્ત અનુસાર, પૃથ્વીમાંથી જે રસ ઝાડ પર ચડે છે તે તે જોડેનો એક જ છે પણ તેમાંથી ઝાડના શુભ પ્રમાણે પદિસામ નીપજે છે. હજી વિકાસવાદ એક જાતનાં પ્રાણીમાંથી બીજા જાતનાં પ્રાણી સી રીતે વિકાસ પામે છે તે સમજાવી શકતો નથી; ત્યાં વનસ્પતિના ક્ષેત્રમાં એટલું તો specialization માલુમ પડે છે કે જુદી જુદી જાતનાં વૃક્ષો કેવી રીતે ઉત્પત્ત થયાં હશે એનો ખ્યાલ બાંધવો પણ અશક્ય થઈ પડે છે.

કંગાળ હોય છે, શરીર ખરેખર દુબળાં હોય છે, અને છતાં કેટલીએક દુબળવાડ ગામથી દૂર એક નાનાશા વહેળા પાસે ઝાડના રમણીય ઝુંડમાં આવેલી હોય છે, ત્યારે મને વિચાર આવે છે કે મનુષ્યજીવનનો મૌલિક ઉત્સાહ, આનંદ અને સુખનો દ્વારો આ લોકોને આંગણે પણ ધધરે બહોળે દાણે વેચે છે. ગુલામી અને નિર્ધનતામાં પણ સામસામાં ઉભાં રહી હાથના આંકડા બીડી આ લોકો નાચે છે ત્યારે પોતાનું દુઃખ ધડીલાર વીસરી જતાં હોય એમ લાગે છે. એમને વાર તિથિનું લાન હોતું નથી. ન્યારે કણખીઓ-એમના ધણિયાઓ છૂટ આપે ત્યારે તેઓ રમ કે તહેવાર પામે છે. ભજન ગાતી વખતે તે લોકો એતારો વગાડે છે, એને એ “ધાંધરી” કહે છે. બન્ને તાર સા-ગ અથવા સા-પ એ રીતે એ લોકો મેળવે છે પણ ઝીણા સાંકીકાની ઉપર એક જ આટો વળાને જતો હોવાથી એક તાર ખેંચે ત્યારે તેની અસર એ બીજા ઉપર પણ થાય છે, અને ધાંધરી બંધરી વાગે છે. નીચે એક બાજુ નાની સતારને હોય તેટલું મોટું કાપેલું તૂંબું હોય છે, બીજે છેડે મોણીથી તૂંબાનો ઉપરનો ભાગ લગાડેલો હોય છે. “ડાયાગ્રામ” હું ચીતરતો નથી, પણ આ જંગલી જેવી દેખાતી ધાંધરીમાં વાદના બધા સિદ્ધાન્તો એના અણધારે સ્વરૂપમાં (crude form) આવી જાય છે. મોટા તૂંબાની ઉપર એક લીસા વાંચનો કંકડો મૂકેલો હોય છે, અને તેના ઉપર જુદે જુદે ઠેકાણે આંગળીનો નંબ મૂકી તેમણે જુદાં જુદાં સૂર કાઢે છે, અને આંગળી જરા ઊંચે રાખી કેમળ સૂર કાઢવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે ! ધાંધરી ઉપરાંત તેઓ મોરલી વગાડે છે; અને કાઠીઆવાડમાં દશરને દિવસે ગાયે કોઝાવા વપરાતાં ખૂપાટનાં બનાવેલાં “લંબૂડાં” પણ હાલ તો ઓકરાંઓ વગાડે છે.

*

*

*

ખારડોલીની આ લડત દરમિયાન અહીં એક નવું જ લોકસાહિત્ય ઉત્પન્ન થવા પામ્યું હતું, અને તેના કવિ પહેલાં વડવાણી રાષ્ટ્રીય શાળામાં હતા તે શ્રી. કુલચંદ કસ્તુરચંદ શાહ. એ ગીતોમાં જમીના પ્રસંગો, અમલદારોના અન્યાયો, અને પદાણોના ત્રાસ એમ બધાનો ઉલ્લેખ હતા. પોતાનું સર્વસ્વ હોમીને જે લડતમાં લોકોએ ઝંપલાવ્યું હતું, તેને કલાની દૃષ્ટિએ જોવાનો લોકોને અભિલાષ હોય એ સ્વાભાવિક છે. શ્રી. કુલચંદભાઈનાં કેટલાંક ગીતો કીક હશે, પણ ઘણાંખરાં તો સાહિત્યની કે કલાની દૃષ્ટિએ તફન અક્ષમ્પ થઈ પડે તેવાં છે, અને તો પણ આવાં (crude songs) અણધારે ગીતોને લોકો તાનથી ગાતા અને હું પણ તેમાં સામેલ થતા. ગીત રું છે તેની તેમને પરવા નહોતી, લોકોને માત્ર ગાવું હતું. અને આમાં નહીં ખારડોલીનાં લોકોનો વાંક કે નથી શ્રી. કુલચંદભાઈનો. ન્યારે લોકોને ગાવાનું મન થાય ત્યારે ગુજરાતના કવિઓ તેમનાથી દૂર રહે, એમને એકે સારી કૃતિ અહીં આવીને ન આવે, મૂંઝી લોકો ગમે તે ગીતો ગાય, તો તેમાં વાંક જોઓ પોતાને કવિ કહેતા હોય એમનો છે. જીવનમાં કાન્તિનાં તરવા હોય તો જ કલામાં તે નૈસર્ગિક રીતે ઉતરી શકે છે, અને ગુજરાતના કવિઓએ ખારડોલીમાં નહિ આવીને પોતાની કલાને જે એક પોષક તત્ત્વ મળત તે ગૂમાવ્યું છે, અને સામાન્ય જન-સમાજની કલાવૃત્તિનું ધોરણ ઊંચું ચડાવવાની એક તક ગુમાવી છે.

*

*

*

કાગળ બહુ લાંબો થઇ ગયો છે, અને સુષા ગુરુકુળ આર્યસમાજનું છે, તે વિશે હું કંઈ લખી શક્યો નથી. આપણે ત્યાં આર્યસમાજનો હજી ધણો પ્રચાર થયો નથી. આત્માર મુધીનો સમાજસુધારો બે રીતે aristocratic હતો: એક પૈસાની દૃષ્ટિએ, અને બીજી ન્યાતની દૃષ્ટિએ. આ બન્ને વક્ર દૃષ્ટિને જો કોઈ ઉચલાવી પાડશે તો તે આર્યસમાજ ઉચલાવશે એમ મને તો લાગે છે, પણ તે વિશે અહીંનાં કન્યા ગુરુકુળો જોઈને પછી કોઈ વાર લખીશ.

*

*

*

હવે તો સમાધાન થઇ ગયું છે. લોકોના જીવન ઉપર જીના જીવનનો પોપડો ફરી પાછો વળતો હોય એમ અત્યારે લાગે છે. લડત દરમિયાન જે ઉત્સાહ લોકોમાં હતો તે અસહકારને વખતે પણ મેં જોયો નહોતો. તે વખતે લોકો ન સમજતા હોય તેમ જોઈ રહેતા, આ વખતે સમભાવ એક જાતનું companionship હતું. વ્યક્તિગત અસ્મિતા વધારે વિચારણ અસ્મિતા સાથે જોડવી તેનું નામ ધર્માતુલ્ય છે, અને આવો ધર્માતુલ્ય અહીં આવનાર અતિથિઓને પણ થતો. બાકી બારડોલીના લોકો હિંદની બીજી પ્રગ્ન જેવાં જ છે, અને તેમને પણ કાદવકીચડમાં ચાલવું ગમતું નથી, અને ઉધાડે પગે ચાલે છે ત્યારે કાંટા વાગે છે. હમણાં વરસાદ નથી, ડાંગરની ક્યારીઓમાં પાણી સુકાયાં છે; લોકો વરસાદની રાહ જુએ છે, અને માફક કામ પૂરું થયે હું પણ ત્યાં આવવાની રાહ જોઉં છું.

૧૫-૮-૨૮

પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક

શ્રીચુત દિસજીશ બ. દીવાનજીનો

‘ ખેડૂતોની દુર્દશા ’

ઉપરનો એક માહિતીપૂર્ણ લેખ રચલસંકેતને લીધે આ અંકમાં લઈ શકાયો નથી; તે આવતા અંકમાં આપવામાં આવશે

श्रीवल्लभवर्णनादशकम्

संस्कृत

एके तु वल्लभाचार्याः शास्त्रेऽद्वैतमसाधयन् ।
अयं तु वल्लभाचार्यः कार्येऽद्वैतमसाधयत् ॥ १ ॥
भारते यो जयो गोतः सोऽपि हिंसासमुद्भवः ।
अहिंसायोधिनाऽनेन भारतं नूतनीकृतम् ॥ २ ॥
या वीर-बुद्धनिर्वाणादपयावत् सुधीजनैः ।
शास्त्रावगुण्ठनैः खीवदसूर्यपश्यतां गता ॥ ३ ॥
तामहिंसां समुद्धाव्य तद्वलेन विजित्य च ।
वल्लभोऽस्थापयत् सत्यं खी वै स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ युग्मम् ॥ ४ ॥

पाली

मघेन जातकरिं यं वतं तिव्वं समाचरि ।
तं मघं पच्चयार्पेतो वल्लभो जयतु सदा ॥ ५ ॥

प्राकृत

जहा हु नायपुत्तेण चंडसत्तोवसामिया ।
इमेण वल्लहेणावि चंडसत्तोवसामिया ॥ ६ ॥

शौरसेनी

कधेदि जणदा एदा हिंसय्येव रणोचिदा ।
तमसच्चं कदं जेण जीवदु वल्लभो भडो ॥ ७ ॥

मागधी

काशयशस्तवाहं तं मोहनप्पस्टभूशिलं ।
शुस्तिदं सेवणाअस्तं थुणामो वल्लभं हगे ॥ ८ ॥

पैशाची

तामोत्तरपतासेवी पस्टकीलसिरोमनी ।
को नु तिट्ठो परो केण जातिसो सूरवल्लभो ॥ ९ ॥

अपभ्रंश

सूरहिं वीरहिं जिहिं माउमूमी सुरक्खिआ ।
धन्नउं कुलउं तासु वल्ल नासु च जीवणु ॥ १० ॥

पंडित ज्येष्ठरत्नस दशरथ

અર્થ

જૂના જમાનાના વધ્ધભાષ્યજીએ તો અદ્વૈતભાવનાને શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ કરી હતી ત્યારે આ પ્રત્યક્ષ વધ્ધભાષ્યજીએ તો 'એ' અદ્વૈતભાવનાને કોઈમાં સિદ્ધ કરી બતાવી. ૧

મહાભારતનો પ્રસિદ્ધ વિજય પણ દ્વિસાદ્વારા મેળવાયો હતો ત્યારે આ અદ્વિસાપ્રધાન લડવાએ એ વિજયને અદ્વિસાદ્વારા જ મેળવી મહાભારતને નવું જ સ્વરૂપ આપ્યું છે. ૨

અદ્વિસાના સમર્થક વીર (મહાવીર સ્વામી) અને યુદ્ધ બગવાનના નિર્વાણ પછી લગભગ આજ સુધી પંડિતોદ્વારા જે અદ્વિસાને શાસ્ત્રોની ઓગ્રધમાં રાખવામાં આવી હતી તેને હવે ખુલા રાજમાર્ગમાં લાવી અને તેના જ બલદ્વારા વિજય મેળવી શ્રીવધ્ધભાષ્યએ એમ સ્થાપિત કર્યું કે, સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યને યોગ્ય છે જ. ૩-૪

જાતકમાં મથે * (યુદ્ધના પૂર્વ જન્મના એક અવતારે) જે તીવ્ર વ્રત આચર્યું હતું તે મથની પ્રતીતિ કરાવતા આ વધ્ધભાષ્ય સદા જયવંત રહે. ૫

એમ રાતપુત્રે * ચંડકૌશિક નામક સર્પને પોતાના અદ્વિસક બળથી શાંત કરેશે તેમ આ વધ્ધભાષ્યએ પણ સરકારની પ્રચંડ સત્તાને પોતાના અદ્વિસક બળથી શાંત કરી નમાવી. ૬

આ જનતા એમ જ કહેતી આવી છે, કે યુદ્ધરથેગંભી તો દ્વિસાને મારી જ ઉચિત છે, પણ એ વાતને ખોટી પાડનારા સુભટ શ્રીવધ્ધભાષ્ય ચિરંજીવ રહે. ૭

જે વધ્ધભાષ્ય બેકુતોના સાર્યવાદ છે, ગાંધીજીના પદને શોભાવનારા છે, સુસ્થિત છે અને સેવાને જ અર્થ માનનારા છે તેમની અંમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૮

વધ્ધભાષ્ય દીમેદરના ભક્ત છે. પટેલ કુંભમાં શિરોમણિ છે. શું આવો શર વધ્ધભાષ્ય જેવો બીજો કોઈ પુરુષ કોઈના દીકામાં આંચો? ૯

જે શરવીર પુરુષોદ્વારા માતૃભૂમિ સુરક્ષિત રહી છે, રહે છે અને રહેશે તેવા શરવીરનું કુલ, બલ, નામ એને જીવંત ધન્ય છે. ૧૦

વિચાર ચંક્રમાળુ

બારડોલીની લોકસંઘત પૂરી થઇ અને તેમાં પરિણામ લોકપક્ષના લાભમાં આવ્યું.

લોકપક્ષની લડતમાં ધણીવાર એવું બને છે કે લડાઈમાં માણસોની ગંનમાંલની ખુવારી જરૂરી હોય તે કરતાં વધારે થાય છે. કેમ? રાજકાન્તિ વિશે એમને જે કહેવાય છે. રશિયન રાજકાન્તિની તો ખબર નથી પણ ત્યાં જે ઑટલી બધી ખૂનરેણું થઇ તે બધી આવશ્યક હતી એમ તો ને જ કહેવાય.

લોકોને ઘણે બાગે લડાઈનો અનુભવ નથી હોતો. તેમનાં નેતાઓ પણ તેમનાંમાંથી આવેલા હોવાથી તેમને પણ એવી લડાઈનો અનુભવ હોવાનો સંભવ નથી, વળી લોકસંઘતો લોકોની એકદમ ઉત્પન્ન થયેલા જુસ્સાથી અસ્તિત્વમાં આવે છે અને તેવામાં ગણતરી અને ડહાપણની સલાહ એકદમ મનાતી નથી. બધી કાન્તિઓનાં ઇતિહાસો આવી જ હોય છે.

સત્યાગ્રહમાં આવી નિરર્થક ખુવારી થવાનો સંભવ વધારે છે એમ એક દષ્ટિએ બેતાં બાગે. કારણકે આ સંગ્રહમાં તો મરવાનું જ છે, ખુવાર થવામાં જ સાર્યકતા છે એમ ગણાઈ જાય. પણ શ્રીયુત વલ્લભભાઈના હાથે લોકપક્ષના જન અને માલ બનેલી ધણી જ કરકસર થઈ છે; તેમણે એક પણ માણસને નક્કામો, જેલમાં મોકલ્યો નથી. લોકો આવેશમાં આવીને લોકો ઢારને લઇ જવાં હોય તો લઈ જાય એમ કહેતા હતા પણ તેમણે તો એક પણ નક્કામું નુકસાન ન ખમવાને જ ચેતવ્યા છે. અને આટલું પણ નુકસાન ન થાય તેવા ઉપાયો હજી પણ તેમનું મન શોધવું હશે.

સ્વંયંસેવકો નગરાં વગાડીને જમીનદારો આવવાની ચેતવણી આપતાં હોતા. સરકારે નગરાં વગાડ્યાં, રસ્તામાં બેગાં થવું તેને શુન્હો ઠરાવ્યો. તેમની જગ્યાએ કોઇ ઝોઈડી કુનેદવોજો નેતા હોત તો આ પ્રસંગને જ સત્યાગ્રહ આપવાનું નિમિત્ત બનાવત અને ઘણાય સ્વંયંસેવકોને જેલમાં મોકલત. પણ શ્રી. વલ્લભભાઈએ, આડમાગે માણસોની ખુવારી ન થાય તેની ચીવટ રાખી, નગરાં બંધ કર્યાં, અને નગરાથી સરકાર બાડે છે એમ કહીને લોકોમાં ઉલટું વધારે ચેતન પૂર્યું. સત્યાગ્રહની લડતમાં પણ ઘણું શીખવાનું છે. બીજી લડતો જેવા જ તેમાં પણ બહુ રચાએલા છે, અને તેનું શિક્ષણ બારડોલીમાં જ મળી શકે તેમ છે.

છેલ્લી ખુવારીની લડાઈ પછી લડનારાં દરેક દેસમાં રોંગ અનાચારો વર્જિત થી માણસોની રિંથતિ વધારે બેંગડી છે. લડાઈમાં નુકસાન થાય છે તેવું જ પાછું બીજાં કારણથી લડાઈ પછી નુકસાન થાય છે. બારડોલીની લડત એવી મોટી કે એવી પ્રકારની નહોતી, છતાં બારડોલીએ એવાં નુકસાનોથી ચેતવાનું નથી એમ નથી. અત્યાર સુધી બારડોલીમાં શુન્હા થયા નથી, લોકો ફાજદારી કોર્ટ ચડ્યા નથી, પણ આ લડત દરમિયાન, કોર્ટ વગેરે બધી

જાતના સરકારી સુધારાના સરંજામથી તેઓ વાકેફ થઈ ગયા છે. જે કંઈ હજી નથી પેઠે તે હવે પેસે નહિ, વિજયમાંથી જ અનિષ્ટો પેસે નહિ તે સંભાળ રાખવાની છે.

આહો ધર્મની શતાબ્દિ પૂરી થઈ.

હિંદુ ધર્મ બીજાઓને વટલાવવા જતો નથી પણ જેમને તે ધર્મ પાળવો હોય તેમને શોગ્ય ધાર્મિક વિધિ વગેરેની સગવડ કરી આપે છે. તેથી જ રીતે તે પરધર્મોના હુમલા સાથે સામે મોંએ લડતો નથી પણ પોતાની વિશ્વાસતા અને અનેકવિધતામાંથી, જે કારણો કે ન્યૂનતાને લીધે પરધર્મોને હુમલો શક્ય થતો હોય તેને મટાડે છે.

આહસમાજ, પ્રાર્થના સમાજ અને આર્ય સમાજ ત્રણે આવા જ પ્રયત્નો છે.

મહાત્માજીએ કહ્યું તેમ બંગાળના સ્થાનિક સંપ્રદાયો, નવા કહેવાતા બુદ્ધિપ્રધાન વર્ગની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શક્યા નહિ, અને એ નિર્બલ બિન્દુએ તેના પર ખ્રિસ્તી ધર્મો હુમલો કરવા માંડ્યો ત્યારે હિન્દુ ધર્મો એ દિશામાં ખ્રિસ્તીઓ સામે આહો ધર્મોનો મોરચો ખાંધો. થોડીવાર એ હીલચાલને હિંદુઓએ પોતાની બહારની—અ-હિન્દુ હીલચાલ માની, પણ ધીમે ધીમે એ હીલચાલની જ પ્રગતિથી, આહો અને ધતર હિન્દુઓની વચ્ચેનો ભેદ ઓછો થતો ગયો અને અત્યારે આહો પણ હિન્દુઓ જ છે એમ આપણે કહી શકીએ છીએ અને થોડા વખત પછી એ માત્ર હિન્દુ ધર્મની જ શાખા ગણાશે.

તે જ પ્રમાણે આર્ય સમાજ પણ હિન્દુ ધર્મની અસ્પૃશ્યતા, અતેદ નાતો, વિધવા વિવાહ નિષેધ, વગેરે અનેક આંતર નિર્બળતા ઉપર જે બહારના ધર્મો હુમલા કરતા હતા તેમની સામેનો મોરચો છે. આર્ય સમાજ પણ પ્રથમ હિન્દુ ધર્મ વિરોધી ગણાતો હતો, સનાતન ધર્મની સાથે તેને ઘણીવાર અગડતું પડ્યું છે, પણ અત્યારે તે પોતાની પ્રગતિથી સામાન્ય હિંદુ ધર્મની શાખા ગણાવા લાગ્યો છે અને આર્ય સમાજ અને ધતર હિન્દુઓ વચ્ચેનો દ્વેષ ઘણો જ ઘટી ગયો છે, એટલું જ નહિ પણ હિંદુ ધર્મના સંરક્ષણને માટે આર્ય સમાજ આવશ્યક છે એમ ઘણા હિંદુઓ અત્યારે માને છે. આર્ય સમાજે પણ રામાયણ વગેરેની નિન્દા કરવી મૂકી દેને પોતાના સિદ્ધાન્તો વધારે વિશાળ કર્યા છે.

અસહકાર એક રાજકીય હીલચાલ છે છતાં તેણે પણ હિંદુ ધર્મની આંતર નિર્બળતાઓ મટાડવા લગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે અને આ ત્રણેય હીલચાલોથી એ નિર્બળતાઓ નાબૂદ થવાનો સમય હવે નજરે દેખાવા લાગ્યો છે.

અસહકાર તરફ પણ સનાતન મતવાદીઓએ સખ્ત રીતે અણગમો દર્શાવ્યો છે પણ તેનું બળ હવે નહિ જેવું જ રહ્યું છે. શ્રીયુત જમનાલાલ બજાજે શ્રી લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર સ્પૃશ્ય અસ્પૃશ્ય સર્વને માટે ખુલ્લું મૂક્યું અને લોકોએ એ ફેરફારને વધાવી કે નિભાવી લીધો એ આ હીલચાલની મોટામાં મોટી ક્ષતેહ છે. એ ક્ષતેહ બારડોલીથી લેશ પણ ઉતરતી નથી.

આ ઉપરથી લાગે છે કે મંદિરોના ખાનગી માલિકો ધારે તો આવો ફેરફાર વહેલો કરી શકશે. ગુજરાતમાં પણ આ ફેરફાર થઈ શકે તેમ છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬

ભાગપદ : ૧૯૮૪

અંક ૫

પારસીઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચેનો પ્રાચીન ઐતિહાસિક સંબંધ

ગયે વર્ષે અધ્યાપક શ્રી. રામનારાયણ પાઠક તરફથી આપા મધં હતી કે પારસીઓ અને હિન્દુઓ, જેઓ હમણાં એકમેકને યોગ્ય રીતે ઓળખવાની પરવા કરતા જણાતા નથી, તેમના વચ્ચે એક સમયે ગાઢ સંબંધ ચાલુ હતો અને હવે પછી પણ કાયમ રહે એવી મતલબનો લેખ મ્હારે 'પ્રસ્થાન' માટે લખવો. આ બાબત ઉપર કાંઈક અભ્યાસ કર્યા બાદ તારીખ ૨૬ મી ઓગસ્ટ ૧૯૨૮ ની સાંજે અમદાવાદની થીઓસોફીકલ સોસાયટીનાં આશ્રય હેઠળ અને ઠવિશ્રી ન્હાનાલાલના પ્રમુખપદ નીચે આ વિષય ઉપર એક બહેર ભાષણ મ્હારા તરફથી આપવામાં આવ્યું હતું. શ્રી. રામનારાયણભાઈ તરફથી આ બાબતમાં પ્રેરણા થયેલી હોવાથી એમના 'પ્રસ્થાન'માં જ આ ભાષણ કાંઈક વધારા સાથે છપાવવાની મ્હારી ર્જ સમજું છું.

પશ્ચિમ તરફના એક લેખકે ટકોર કરી છે કે એક હિન્દીવાન જ્યારે ભાષણ કરવા બેઠો છે ત્યારે બાવા બાદમથી જ બ્યારંભ કરે છે : મ્હારે પણ. આજ એમ કરવાની ર્જ પડે છે. કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે આર્ય પ્રજાનું ઉત્પત્તિસ્થાન તે ઉત્તર મુવનું ખરકસ્તાન હતું, અને એ જગ્યાનું નામ "મનુષ્યમતિનું પારણું" આપવું જોઈએ. એ અત્યંત પુરાણા કાળમાં આર્યોની સ્થિતિ અને સંસ્કૃતિ કેવી હતી તે જાણવા આપણી પાસે પૂરતાં સાધનો નથી. જે દેશમાં રાત્રિ અને દિવસ છ છ મહિનાના હોય ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારની સંસ્કૃતિ શક્ય હોય કે કેમ એ જ શંકા પડતી વાત છે. તે દેશમાં આર્યોની વસ્તી બહુ વધી પડવાથી અથવા તો ભારે મોટી સંખ્યામાં એકાએક ખરક પડવાથી આર્યોને ત્યાંથી નીકળી જવું પડ્યું અને તેઓએ એશિયા માધ્યમમાં આવીને કાયમનો મુકામ કર્યો. ત્યાંથી ઇડો-યુરોપિયનને નામે ઓળખાતી એક શાખા એમનાથી જુદી પડીને ગ્રીસ (યુનાન)

દેશ તરફ વળી. આ શાખામાંથી હાલની યુરોપીય પ્રગ્ન ઉત્પન્ન થઈ છે. પારસીઓના અને હિન્દુઓના પૂર્વજો એશિયા માધનરમાં જ લાંબા કાળ સુધી રહ્યા પણ છેવટે તેમના વચ્ચે એક તીવ્ર મતભેદ જોવા થયો. સોમની પૂજા કરવી કે કેમ અને યજ્ઞોમાં પશુઓ અર્પણ કરવાં યા નહીં એ બાબત ઉપર એમનામાં તકરાર થઈ, અને આર્યોની મોટા ભાગ એશિયા માધનર છોડીને હિન્દુસ્તાન તરફ આવ્યા અને એ લોકો હિન્દુઓ તરીકે ઓળખાયા. એક બીજી - હાની શાખા “અયરાનવએનો” અથવા ધરાન દેશમાં આવી વસી, અને તે આર્યો ધરાની અથવા પારસી તરીકે બહુશીતા થયા. એક વખતે પારસીઓનો અને હિન્દુઓનો ધર્મ એક જ હતો અને જુદા જુદા દેશોમાં બહેચાર્થ જવા છતાં વેદમાં અને અવસ્તામાં પુષ્કળ સરખાપણું છે અને તે પારસીઓના અને હિન્દુઓના ધર્મમાં, દેવોમાં, ભાષામાં, શબ્દોમાં, દંતકથાઓમાં, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને લગતી કથાઓમાં, ક્રિયાકામોમાં વગેરેમાં હજી પણ દેખાઈ આવે છે.

હિન્દુ નામ પારસીઓએ પાડેલું છે. સિંધુ નદીની પાસે જે પ્રગ્ન રહી તે હિન્દુને નામે ઓળખાઈ. પહેલાં પંચમની પાંચ નદીઓને બદલે સાત હતી અને એ પ્રદેશ ‘સમ-સિંધુ’ કહેવાતો. -જેને અમે ‘હસ્ત હિન્દુ’ ને નામે અમારાં શાસ્ત્રોમાં ઓળખીએ છીએ. અવસ્તામાં ‘સ’ ને બદલે ‘હ’ વાપરવાનો રિવાજ છે. ‘સોમ’ ને અમે ‘હોમ’ કહીએ છીએ; ‘સરસ્વતી’ ને ‘હરહવૈતી’ અને ‘સુદૃષ્ટ’ ને ‘હુકેરુ’ કહીએ છીએ. માટે સિંધુ નદીની પાસે રહેતા ‘સિંધુઓ’ને બદલે ‘હિન્દુઓ’ નામ એ પ્રગ્નને અમે આપ્યું હતું. ફારસી ભાષામાં ‘હિન્દુ’નો અર્થ પશ્ચાત્થ ગયો છે અને એનો અર્થ ‘કાળો’ થાય છે. હાલની બહુશીતા પંક્તિ છે કે:— “બ ખાલે હિન્દુ મશ બખ્શમ સમરકંદ એ. બોખારાર.” યાને સનમના મુખ ઉપરના કાળા તરુને ખાતર હું સમરકંદ અને બુખારા કુરબાન કરવા તૈયાર છું. જગા ફરિદૌસ્તી સુલતાન મેહમુદ ગઝનવીને સખ્ત કપડો આપતાં લખે છે કે:—

“જના પાક અદેહ મદારીઃ ઉમીદ
કે હિન્દુ બ સુસતત ન મરદ સુરીદ”

યાતે, જૂઝા તોખમના માણસ પાસેથી સારી ઉમેદ રખાય જ નહિ, કેમકે ‘હિન્દુ’ને ધોવાથી તે સફેદ થવાનો નથી. આ બંને ઠેકાણે ‘હિન્દુ’નો અર્થ ‘કાળો’ થાય છે. આ ઉપરથી માણસ પડે છે કે ફારસી ભાષામાં ‘હિન્દુ’ શબ્દનો અર્થ વિકૃત થઈ ગયો છે.

હવે પારસી અથવા ફારસી નામ કેમ પડ્યું તે જોઈએ. ધરાનમાં પારસી અથવા ફારસી નામનો એક પ્રાંત હતો જેમાંથી હખામની વંશના પ્રાદેશાલો આવ્યા હતા. આ ફારસુસર એ પ્રાંત બહુ અગત્યનો ગણાતો તે એટલે સુધી કે The part stood for the whole અને ધરાન દેશના વતનીઓ ધરાની કહેવાવાને બદલે જાણે ફક્ત પારસના જ વતનીઓ હોય તેમ પારસી કહેવાયા. એતે મળતો એક લખલો ઇગ્ઝાંડમાં છે. ૧૦૬૬ પહેલાં ઇગ્ઝાંડ ઉપર અનેકવાર હુમલા થયા હતા, તેમાં એક હુમલો અંગલ નામની ગાહીતી જરમત પ્રગ્નએ કર્યો હતો. અંગલ લોકોએ આવીને છીટનના દક્ષિણ તરફના પ્રાંતમાં મુકામ કર્યો, અને તે પ્રાંતનું નામ અંગલ-લેટ પાડ્યું. પરિણામે તે પ્રાંતના જ વતનીઓ નહિ પણ આખા દેશના વતનીઓ અંગલ કહેવાયા અને ખુદ આખા દેશનું નામ પણ અંગલ-લેટ અથવા ઇગ્ઝાંડ

પરંતુ તે જ પ્રમાણે પાર્સીઓ પ્રાંત ધરાનમાં બહુ જાણીતા હોવાને કીધે અને ધરાનીઓ કહેવાવાને બદલે પાર્સીના પતનીઓ એટલે પારસીઓને નામે જાણીતા થયા. પારસીઓ પહેલવેળે નામે પણ જોળખાય છે, અને આમારી એક પ્રવિન ભાષાનું નામ પણ પહેલવી છે. પેહલવ અથવા પહેલવાનનો અર્થ શરવીર પણ થાય છે અને તે તો ગુજરાતી ભાષામાં પણ આપણે સમજી શકીએ છીએ. ડૉ. માર્ટિન હોગના મત મુજબ પાર્સ તે જ પહેલવ અથવા પાર્થિયાનો પ્રાંત હતો. પાર્થિયાને રામનો નેડે બારે યુદ્ધો થયાં હતાં તેથી પાર્થિયાનો શરવીરો તરીકે જાણીતા થયા, અને પહેલવનો અર્થ પારસી એટલું જ નહિ પણ પહેલવાન (શરવીર) પણ થયો.

ભાષણનો વિષય શરૂ થાય તે પહેલાં હિન્દુઓનાં મંદા કાવ્યોમાં પારસીઓ માટે શું ઉશારા કરવામાં આવ્યા છે તે જોઈએ. એ પુસ્તકોમાં અધારનવાર પારસીકા, પહેલવ, યવન અને શકનાં નામો મળી આવે છે. કેકેયી દર્શય રાજની એક પત્ની, હરતની માતા અને કેકય દેશના રાજની પુત્રી થતી હતી. કેકય દેશ પંચજનની ઉત્તરે અને તે વખતના ધરાનેની લગભગ સરહદે આવેલો હતો. “કવ” એ પણ ધરાનના કવાની રાજ્યોનો એક જાણીતો પુરોગ (Prefix) છે, જેમકે કવધુસર, કમકાબાદ, કમકાહિસ વગેરે. વળી બેચારે હરત પોતાના મામા યુવાન્તિ નેડે પોતાના માતામહેને મળવા ગયા ત્યારે પાછા ફરતી ધન્ટે વૃદ્ધ કેકય રાજે તેમને બહુ ભેટ આપી, તેમાં શીકારી કુતરાઓ, જીનનાં વસ્ત્રો અને મૃગચંદ્રો પણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. આ વિચિત્ર બક્ષિસ ઉપરથી જણાય છે કે કેકયેરાજ હિન્દ દેશના હતા જ નહિ પરંતુ ધરાનના અથવા તો ધરાને તાબેના જ કેકય સુન્દના હોવા જોઈએ. ગાંધારી એ અધરાજ ધૃતરાષ્ટ્રની પત્ની અને ગાંધાર દેશના રાજની પુત્રી હતી. એ ગાંધાર દેશ હમણાં પણ કન્દહારના નામથી મશહૂર છે. માદ્રી એ પાંડુની એક પત્ની, નકુળ અને સપ્તદેવની માતા અને મદ્ર દેશના રાજની પુત્રી હતી. એ મદ્ર દેશ પણ પંચજનની ઉત્તરે અને ધરાનની લગભગ આવેલો હતો. આ ત્રણ દાખલાઓ ઉપરથી જણાય છે કે તે પુરાણ કાળમાં પણ પારસીઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચે સંબંધ તો હતો જ.

રામાયણમાં કથા છે કે ઋષિ વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠ મુનિ પાસેથી શયનમાં ગાયંત્રી માગણી કરી હતી, પણ તે સ્વીકારવામાં આવી હતી નહીં. વિશ્વામિત્ર ક્રોધાવમાન થઈ મોઢું લઈને લાવી ગાયંત્રી દરજી કરશે એવો ભય હતો તેથી વસિષ્ઠજીએ ગાયને હુકમ કર્યો કે એક મોઢું સૈન્ય પોતાનાં રૂપાંતરમાંથી ઉત્પન્ન કરવું. ગાયે “હું હા” એવો નાદ કર્યો અને પહેલવ નંતના હજારો પોદ્ધાઓ બોલબોલતાંમાં બોલો કરી દીધા. આ પારસીઓ શયલા ગાયમાં ક્યાંથી પેદા એ સવાલમાં આપણે ઉતરીશું નહિ. માત્ર એટલું જ જાણવા જેવું છે કે તે કદીમ ઝમાનામાં પણ હિન્દુઓના પારસીઓ નેડે કેમકે પ્રકારનો વહેવાર તો હતો જ.

મહાભારતના સભા પર્વમાં યુધિષ્ઠિર રાજસૂય યજ્ઞ કરવા ઇચ્છે છે માટે પોતાના ભાઈઓને ચાતરફ દિગ્વિજય કરવા મોકલે છે, તેમાં નકુળ ધરાન જઈને પારસીઓ અથવા પહેલવો ઉપર હાત મેળવે છે એવું જ્ઞાન કરવામાં આવ્યું છે. વળી કાલિદાસના ‘રઘુવંશ’ માં પણ રઘુ દિગ્વિજય કરવા નીકળે છે ત્યારે ધરાન ઉપર હુમલો કરીને ત્યાંના દહાડીવાળા પારસીઓને કતલ કરે છે. એ મહાકવિ એવું પણ લખી ગયા છે કે તે વખતની ધરાની બાતુઓ સુંદર હતી અને મદિરા પીવાથી તેમનાં સુખ લાલચોળ રહેતાં હતાં ! શ્રી કૃષ્ણને લગતા અનેક અહેવાલોમાં વાંચવામાં આવે છે કે

તેમનો કાળયવન નામનો એક કટ્ટો દુશ્મન હતો. તે યવન તો હતો જ અને શકોનો રાજા હોય એમ ધારવામાં આવે છે. કાળયવન એક ધરાની હોય અથવા ધરાના સાથે એને નજદીકનો કે દૂરનો કાંઈક સંબંધ હોય એ ખીના પણ તદ્દન જ અશક્ય નથી.

પારસીઓનાં પુસ્તકો તરફ દ્રષ્ટિપાત કરતાં તેમાં પણ હિન્દુ વિષે ધરાશર કહેલા જોવામાં આવે છે. અલખત જેમ આપણે જોયું તેમ હિન્દુ પુસ્તકોમાં પારસીઓની કાર વર્ણવી છે તેમ પારસી પુસ્તકોમાં હિન્દુઓના પરાજયનું ખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. મનુષ્ય સ્વભાવ જોતાં એ તો માત્ર સ્વાભાવિક જ કહી શકાય. “ચંદ્રધંધાંય નામા” નામના પુસ્તકમાં લખાયું છે કે અપો અરયુરત્ર સાથે ધાર્મિક બાબતો ઉપર વાદવિવાદ કરવા હિન્દુથી ચંદ્રધંધાંય નામના વિદ્વાન બ્રાહ્મણ આવ્યા. હજી તો મુખ્ય જોલે તે પહેલાં તેમના મનના સઘળા વિચારો જાણી લઈને અપો અરયુરત્રે તેના સંતોષકારક જવાબો આપી દીધા. તે સમયે ગ્રીસથી તુતયાનુચ (Tutnamas) નામનો પણ વિદ્વાન એ જ કામસર આવ્યો હતો, અને તે પણ પ્રત્નો પૂછે તે પહેલાં તેના ઉત્તરો સાંભળી ગયો હતો. વધુમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તે બ્રાહ્મણ અને ગ્રીક પોતપોતાના ધર્મો છોડીને અરયુસ્તી મજલબમાં આવ્યા હતા. ફારસી સાહિત્યમાં ફિરદૌસીના શાહનામાની અપૂર્વ ફતેહ જોઈને કેરશાપ નામે, ખરઝુ નામે, દારાપ નામે, વગેરે અનેક નામાંઓ લખાયાં હતાં. તેમાં જણાવ્યા મુજબ કેરશાપ, રસ્તમ, ફરામર્ઝ, અસદ્દંધાર વગેરે પારસી શરવીરોએ હિન્દુ ઉપર અનેકવાર હુલ મેળવી હતી. ખર્જોતું તો લગવાન જાણે પણ મહાકાવ્યો અને નામાંઓમાં જળવાઈ રહેલી ઇતકથાના આધારે પણ ચોક્કસ જણાય છે કે પુરાણા કાળમાં પારસીઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચે સંબંધ તો હતો જ.

ઇતકથાનો પ્રદેશ છોડીને હવે ઇતિહાસ ઉપર નજર નાંખીએ. ઇતિહાસ પ્રમાણે પારસીઓ અને હિન્દુઓની નિસજતનો આરંભ લખામની વંશના મહાન પારસી શેહનશાહ દારાયસ હિસ્તાસપીસના વખતથી થયો હતો. દારાયસે પોતાના સરદાર સ્પીરોક્ષને ઉત્તર હિન્દનો દેશ તપાસવા મોકલ્યો. તેણે મેળવેલી બાતમીના આધારે શેહનશાહે એક લશ્કર મોકલી પંજાબ ઉપર ફતેહ મેળવી. દારાયસના મહારાજપના ત્રેવીસ પ્રાંતોમાં પંજાબ સૌથી તવંગર પ્રાંત ગણતો. જાણીતા તવારીખનવીસ મિ. પાલનજી ખરજેરજી દેસાઈના મત પ્રમાણે લગભગ સિંધની સરહદ સુધી એ ફતેહ લંબાઈ હતી. ઇસ્વીસન પૂર્વે ૫૧૦ માં આ રીતે હુતાયલું પંજાબ પારસીઓના હાથમાં ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૫૦ સુધી કહ્યું.

શોધખોળ (research work) ચલાવવાનું નક્કી થયું. ડૉ. સ્પુનર નામના વિદ્વાને આ કામ માથે ઉપાડ્યું. પાટલીપુત્ર પાસેના કુત્રહારના ક્ષેત્રમાં એમણે ખોદકામ ચલાવ્યું અને પરિણામે ચાંબાવાળો એક વિશાળ મહેલ તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એ મહેલનું સ્થાપત્ય તેમને ઇરાનના પરસીપોલીસના પારસી પાદશાહેના મહેલ જેવું લાગ્યું. ચાંબાવાળો ઉપરનાં ધંદના આકારનાં મારગો (capitals) તે તો ઇરાની સ્થંભોની ઉપરનાં શરંગો જાણે નકલ જ હતી. દારાપસ હીસ્તાસપાસ અને અશોકે પહોડો ઉપર જે લેખો કેતરાવ્યા છે તેમાં અને તે લેખોની શૈલીમાં પણ ડૉ. સ્પુનરને બહુ સામ્ય લાગ્યું. મહાભારતના સભાષર્વમાં વાંચવામાં આવે છે કે મયદાનવ નામના એક અતિ કુશળ મિત્રીએ યુધિષ્ઠિર માટે અનેક સ્થંભોવાળો એક જાવ્ય મહેલ બાંધ્યો હતો. એ મયદાનવ માટે કહેવાય છે કે તે મયદાનવ છે, અને મગનો અર્થ અલગત પારસી થાય છે. તે મિત્રીએ કહ્યું કે તેણે દાનવો માટે અનેક મહેલો બાંધ્યા હતા. મયદાનવે યુધિષ્ઠિર માટે જે મહેલ બાંધ્યો તેના સ્થાપત્યનું વર્ણન મહાભારતમાં આપેલું છે. તેની સાથે મેગેસ્થનીસે ચંદ્રગુપ્તના મહેલોનું બ્યાન આપ્યું છે તેનો મુકાબલો કરતાં ડૉ. સ્પુનરને બહુ મળતાપણું લાગ્યું. માટે સ્થાપત્યના દૃષ્ટિબિદ્યથી જોતાં તે એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા કે મૌર્ય વંશના રાજાઓ અને ઇરાનીઓની ભારે અગ્રર થઇ હતી. ચંદ્રગુપ્ત પણ પૂર્વના સ્થાપત્યને લગતા પોતાના મથકર મંથમાં ઇરાની અને ડૉ. મૌર્ય વંશના સ્થાપત્યમાં સામ્ય છે એવો સ્વીકાર કરે છે.

મેગેસ્થનીસ નામનો ગ્રીક એલગી સેલ્યુકસ તરફથી ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં આવ્યો હતો. તેણે હિન્દને વિશે એક બહુ ઉપયોગી પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં તે જણાવે છે કે ચંદ્રગુપ્ત ઉત્સવ કરીને જાહેરમાં પોતાના વાળ ધોતો. ડૉ. સ્પુનરના મત મુજબ આ તો એક પારસી રિવાજ હતો માટે ચંદ્રગુપ્ત પણ પારસી હોવો જોઈએ. પણ હું હાર્ડ હું કે અહીં સ્પુનર સાહેબ કાંઈક થાપ ખાધ ગયેલા લાગે છે. વાળ ધોવા અને તેજ નાખવું એ ક્રિયા તો અનેક ગ્રન્થોમાં ચાલતી આવેલી છે. હિન્દુઓમાં પણ ત્યારે રાજા તખ્તનશીન થાય છે ત્યારે અભિષેકની ક્રિયા થાય છે ત્યારે રાજાના વાળ ધોવામાં આવે છે. પુરાણ કાળના ચાકુદીઓમાં પણ રાજાને અગ્રંથ (anoint) કરવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો; માટે માત્ર પારસીઓમાં જ આ રિવાજ હતો એમ ગણી શકાય નહિ. ડૉ. સ્પુનરની આ ફરીથી આપણને સંતોષકારક લાગતી નથી.

મૌર્ય રાષ્ટ્રની ઉત્પત્તિ મુરા રાષ્ટ્ર ઉપરથી થઇ કહેવાય છે. મુરા નામની સ્ત્રી નંદ-રાજાની રખાત હતી અને ચંદ્રગુપ્તની માતા હતી. ચંદ્રગુપ્તે પોતાની માની વાદમાં પોતાના વંશનું નામ મૌર્ય રાષ્ટ્રનું હતું. પણ ડૉ. સ્પુનર હમણાં એવું મત ધરાવે છે કે મૌર્ય રાષ્ટ્ર ઇરાનના મર્વ નામના બહુ જાણીતા શહેર ઉપરથી આવ્યો છે. “મર્વસ્ત”. નામના વિશાળ ક્ષેત્રમાં જ પરસીપોલીસ વસાયેલું છે અને આપણે જોઈએ તેમ પારસીપોલીસના મહેલો અને ચંદ્રગુપ્તના મહેલો વચ્ચે બહુ સામ્ય છે. તેથી ડૉ. સ્પુનરના મત મુજબ બનવાજોગ છે કે મર્વના જાણીતા નામ ઉપરથી ચંદ્રગુપ્તે પોતાના વંશનું નામ મૌર્ય રાષ્ટ્રનું હોય.

મૌર્ય રાજાઓના સમયના સિલ્લા આપણને જણા નથી પણ હિન્દના જૂનામાં જૂના સિલ્લાઓ મૌર્ય વખતના હોય એ ડૉ. સ્પુનર સંભવિત માને છે. એ સિલ્લાઓ ઉપર સૂર્ય-ગોંધા અને ઝાઝની ડાળાનાં નિશાનો પાડેલાં છે. આ ત્રણે ચીજો પારસીઓ પવિત્ર ગણે છે.

અને સૂર્યપૂજક તો છીએ જ; પાંખવાળા ગોધાની નસિાન આને પણ અમારાં અગ્નિ મંદિરો ઉપર જોવામાં આવશે. વળી જ્યારે મિત્ર પૂજા ધરાનમાં ચાલતી ત્યારે પણ મિત્ર અને ગોધાને અતલગતો સંબંધ હતો. ગ્રાડની ગણી તે અમારા શાસ્ત્રોમાં બરસમને નામે ઓળખાય છે અને તે અમારાં ધાર્મિક ક્રિયાક્રમોમાં વપરાય છે. કોઈ વળી એમ કહેવા નીકળશે કે બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ ગ્રાડ એ બૌદ્ધ સંબંધ નિશાન છે, અને અશોકે બૌદ્ધ હતો માટે સ્વાભાવિક છે કે સિક્કા ઉપર ગ્રાડનું નિશાન હોય. પણ એમ બનવું મુશ્કેલ છે. બૌદ્ધ ત્રિપુટી શુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘની બનેલી છે; શુદ્ધને બદલે પાંચ માયાનો નાગ છે; ધર્મનું નિશાન ચક્ર છે, જ્યારે સંઘનું ચિન્હ ગ્રાડ છે. હવે સિક્કા ઉપર ગ્રાડ પાડ્યું ત્યારે બીજાં બે ચિન્હો શા માટે ન પાડ્યાં? વળી સંઘનું નિશાન ગ્રાડ છે, ગ્રાડની ગણી નહિ. જ્યારે મૌર્ય સિક્કા ઉપરના સૂર્ય, ગોધા અને ગણી એ ત્રણે પારસી ધર્મને બહુ બંધ બેસતાં ચક્ર પડે છે, અને ડૉ. સ્પુનરના મતને પ્રુવિં મળે છે કે ચંદ્રશુભ અને અશોક પારસીઓ હોવા જોઈએ.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં (વિશાખદત્તના ઇસ્વી આઠમી સદીમાં લખાયેલા “મુદારાક્ષસ” સિંચાય) મૌર્ય વંશના રાજાઓ માટે કાંઈ પણ ઉદ્દેશ નથી અને તેમનો તરફ એક પ્રકારની તિરસ્કારમયી ચુપકીદીથી જ જોવામાં આવ્યું છે. એટલુંજ નહીં પણ કંઈક પંડિત “રાજતરંગિણી” નામના પોતાના ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં બાવન હુણ રાજાઓનાં નામ આપે છે તેમાં અશોકનું નામ માત્રમ પડે છે. અશોક જેવા મહાન રાજપતિ જેને ધરાવવા માટે કોઈ પણ દેશ મગરૂર બને, અને જે ઇતિહાસ પ્રમાણે જોનાં હિન્દમાં મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં સૌથી પહેલો હતો, તેનું નામ હુણ રાજાઓની દીપમાં-એ શો ગળ્યું! ડૉ. સ્પુનર માને છે કે જો અશોક અને ચંદ્રશુભ પરદેશીઓ ન હોત તો જેમ વિક્રમ અને હર્ષ-વર્ધનના નામ આસપાસ અનેક દંતકથાઓ બેગી ચક્ર છે તેમ એમના નામ ઉપર પણ ચાત. પણ સ્વદેશ ઉપર ક્રોધે જોળવાનાર કયા પરદેશી રાજાઓનાં ધરોગાન ગવાયાં છે કે ચંદ્રશુભ અને અશોકનાં ગવાય? ઇરાને ક્યારે સિંકદરની કીર્તિ ગાઈ છે કે હિન્દ વળી મૌર્ય વંશના રાજાઓની ગાય?

ચંદ્રશુભના મગરૂર પ્રધાન, હિન્દના મેકીઆવેલી, ચાણક્યને બાહ્ય કહેવો કે કેમ તે વિષે ડૉ. સ્પુનરને શંકા પડે છે. એમના અભિપ્રાય મુજબ તે ધર્મિક બાહ્ય હતો જ નહિ પણ અધર્મવેદનો ખાસ અબ્યાસી હતો, માટે તે જનકુમેંતર કરવામાં, દવાદારથી રોગ મટાડવામાં અને ખજોળ વિદ્યામાં પ્રવીણ હતો. ડૉ. સ્પુનરના મત મુજબ ચાણક્ય પણ કોઈ પરદેશી જ હોવો જોઈએ. તે વખતના પારસીઓ ખજોળ વિદ્યામાં કુશળ હતા તે બીના બ્યાનમાં એનાં જનવાન્નેગ ગાગે છે કે આ મદારાય પણ ઇરાનથી જ હિન્દમાં પધાયો હશે.

ડૉ. સ્પુનરની સઘળી દલીલોથી આપણને સંપૂર્ણ સંતોષ થતો નથી. પરંતુ કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય એ કહેવન પ્રમાણે એમના કેટલાક પુરાવાને જ્યારે બેગા મુકીએ ત્યારે ત્યારે આપણે કશુંક કરવું પડે છે કે કદાચ મૌર્ય વંશના રાજાઓ પારસીઓ જોડે કાંકરે બેઠાર રાખના દરો, અને જો તેઓ પોતે પારસીઓ ન હોય તો પણ પારસીઓની અસર તેમના ઉપર કેટલાક પ્રમાણમાં ચક્ર હોય તો તે જનવાન્નેગ છે. લખનાં બેદ થાય

છે કે કેટલાક વિદ્વાનો ડૉ. સ્પુનરના મતને કેવળ તુચ્છકારી કાઢે છે અને કેટલાકો તો એટલે સુધી કહે છે કે ડૉ. સ્પુનરે સર રતન તાતા નામના પારસી ગૃહસ્થના પૈસાથી કામ કરેલું હોવાથી પારસીઓને રાજી રાખવા માટે આ તુન જીલું કંઈ હતું ! સરસ્વતીના સેવકો ઉપર પણ આવું દલકું આળ આવી પડે તે ખરેખર અશ્વસ્ય કારક છે. મને ડૉ. સ્પુનરના મતમાં કંઈ પણ ખાસ અશક્ય લાગતું નથી, કેમ કે હું હમેશાં શક્યતાઓ (possibilities) ને માનનારો છું. મહાન સીકંદર ઇસ્વીયન પૂર્વે ૩૨૩માં ગુઝર પાગ્યો અને હિન્દમાં ચંદ્રગુપ્ત ઇરિવીસન પૂર્વે ૩૨૨ માં ગાદી પર આવ્યો. સીકંદરના મરણ બાદ તેના મહારાજ્યમાં અધાધૂંધી અને ગેરબાવસ્થા ચાલી રહી. શું એ શક્ય નથી કે આ તકનો લાભ લઈને કોઈ ઇરાની જવાંમંદ કેટલીક સેનાનો સરદાર બનીને પોતાની તથાવારના બળે પોતાનું કિસમંત અજમાવવા હિન્દ લાણી નીકળી પડ્યો હોય ? શું એ શક્ય નથી કે આ માણસ ઉપર નમ્રીજદેની હોય અને હિન્દમાં આવી તેણે એક સત્તતત્ત જમાવી રાજ ચલાવેલું હોય, અને આગળ જતાં તેના વંશજો બૌદ્ધ ધર્મમાં બળી ગયા હોય ? શું કપીરોના અમીર, રંકના રાય અને સિપાહી પરથી મુસતાન થવાના દાખલા ઇતિહાસમાં મોજાદ નથી ? યુરોપના ઑલીવર ક્રોમવેલ અને નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, હિન્દના શિવાજી મહારાજ અને હૈદરઅલી અને ઇરાનના શાહનશાહ સફદારી અને નાદિરશાહનાં જીવનચરિત્રો એનો જવાબ આપવા પૂરતાં છે. તે, ડૉ. સ્પુનરના મતને હસી કાઢવાને બદલે માત્ર તે મતની શક્યતા (possibility) જ નો સ્વીકારવામાં આવે તો એક નિઃસ્વાર્થી વિદ્વાનના કામને છેવટે પણ કંઈક જશ મળેલો કહેવાય.

હવે એક નવા જ વિષયમાં પ્રવેશ કરીએ. બધિષ્ઠ પુરાણમાં એવું વર્ણન છે કે ઇરાનથી સૂર્યપૂજા કરનારા ૧૮ મગ બ્રાહ્મણો હિન્દમાં આવી વસ્યા. એ બાબત કંઈક જિઝાલમાં જિઝારી તપાસી જોઈએ. બધિષ્ઠ પુરાણ ૬૭ મ્હારા વાંચવામાં આવ્યું નથી પણ તેમાં સમાવેલી આ બાબતની સંપૂર્ણ હકીકતનો છંતેબાજ ડૉ. સર આર. જી. લાંડારકરના જાણીતા પુસ્તક “વૈષ્ણવીઝમ ઓફ સૈવીઝમ”માં અને અન્ય ગ્રંથોમાં આપવામાં આવેલો છે. પુરાણમાંની વિગત નીચે પ્રમાણે છે:—શ્રીકૃષ્ણ અને જંબુવતીના પુત્ર સાંજે ઋષિ દુર્વાસાનું અપમાન કર્યું. ઋષિજીએ કોપાયમાન થઈને શાપ દીધો જેથી સાંજને શરીરે કોટ નીકળ્યો. એ રોગ અસાધ્ય, માત્રમ પડતાં તેને રાજ્યના ધર્મચુર ગૌરંમુખની સલાહ લીધી. ગૌરંમુખે કહ્યું કે ઇરાનની પાસે સક દ્રોપમાં વસતા અને સૂર્યની પૂજા કરતા મગ લોકો સિવાય બીજા કોઈ પણ એ રોગ મટાડી શકે એમ નથી. સાંજ ગરુડ હિર બેસી શકદ્રોપ ગયો. (સુંગાઈવાળા વિદ્વાન રાવ બહાદુર પી. બી. જોશીના મત મુજબ સકદ્રોપ તે શકસ્તાન અથવા સીસ્તાન છે.) ત્યાંથી મગ લોકોને લઈ હિન્દ પાછા ફરી તેમને સાઝ ચંદ્રલાગા નદી આગળ એક સૂર્યમંદિર બાંધી આવ્યું. (આ મંદિર હુએન ત્સીઆંગ નામના ચીના પ્રવાસીએ પણ જોયેલું હતું : તે સત્તરમા સૈકા સુધી હસ્તીમાં રહ્યું અને છેવટે ધર્માધ ઔરંગઝેબને લાથે તેનો નાશ થયો.) એ મગ લોકો મુસતાનમાં આવી વસ્યા. તેઓએ બોજ કુંબની ક્ષત્રી કન્યાઓ જોડે લગ્ન કર્યું. તેમની પ્રાર્થનાથી સાંજનો રોગ મટ્યો. છેવટે આ મગ લોકો હિન્દુ ધર્મમાં બળી ગયા અને તેઓ મગ બ્રાહ્મણો કહેવાયા.

હવે આ પૌરાણિક વૃત્તાંતમાં ઐતિહાસિક સમ્બંધ કેટલી છે અને પુરાણોમાં સાધારણ રીતે મળ્યા આવે છે તેમ દંતકથા અને અતિશયોક્તિ કેટલી છે તેની તપાસ કરીએ. કશુંક ક્યારે વિના છુટકો નથી કે જો કે હિન્દુ ભાષાઓએ અનેક દિશામાં નામ કાઢ્યું હતું તો પણ તવારીખ લખવામાં તેઓ તદ્દન પછાત હતા, અને તવારીખ લખવાની કુશળતા તેમનામાં લાંબા સમય સુધી દેખાઈ નહોતી. આપણાં પુરાણોમાં તવારીખી બીના આવે છે પણ જાણે કે “અરબિયન નાઇટ્સ” લખાતી હોય કે જીનપરીની વાત થતી હોય તેમ તેનું ખ્યાન કરવામાં આવે છે. પુરાણોમાંથી આ સ્વળી દંતકથાઓ બાદ કરી માત્ર તવારીખરૂપી સોનું તારવી કાઢ્યું એ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આપણે આગળ જતાં જોઈશું કે આ મગ બ્રાહ્મણો ઇસ્વીસન પૂર્વે અથવા પછી પહેલી સદીમાં હિન્દમાં આવ્યા. તે છતાં ભવિષ્ય પુરાણમાં તો શ્રી કૃષ્ણ અને ઋષિ દુર્વાસાનાં નામો તેમની જોડે મળ્યા આવે છે ! હવે આ આધુનિક સમયમાં શ્રી કૃષ્ણ અને ઋષિ દુર્વાસા ક્યાંથી આવ્યા ? તેનો ઉત્તર એટલો જ દૃઢ સકાય કે પોતાના વૃત્તાંતોને વધુ રસમય બનાવવા માટે, તેનું માહાત્મ્ય વધારવા માટે અને તેમાં વધુ રંગ જમાવવા માટે, વિના કારણે ઇતિહાસનું ખુન કરી આપણા પુરાણી ભાષાઓએ તવારીખનો પણ સુમાર રાખ્યા વિના શ્રી કૃષ્ણનાં અને ઋષિ દુર્વાસાનાં નામો ઘુસાડી દીધાં છે. એક તો હિન્દમાં લાંબા કાળ સુધી ઇતિહાસનો કુદાળ હતો તેમાં ઇતિહાસ લખવાની ઉત્તમ તક પુરાણીઓને સાંપડી હતી, પણ તવારીખને તવારીખ તરીકે વર્ણવવાને બદલે જાણે દંતકથા લખતા હોય તેમ અનેક નિરુપયોગી બાજતો સાથે એળા દબને આ તક કેટલેક દરજ્જે ખેંચ દેવામાં આવી છે, તે જોઈને દરેક ઇતિહાસપ્રેમી સત્જનને ખેદ થયા વિના રહેશે નહિ.

વળી પુરાણ પ્રમાણે ૧૮ મગ બ્રાહ્મણો હિન્દ આવ્યા. આ ૧૮ ના આંકડાનાં જ્યાં ત્યાં આપણને દર્શન થાય છે. ૧૮ પુરાણો અને ૧૮ ઉપપુરાણો; મહાભારતનાં પર્વ ૧૮ અને ગીતાના અધ્યાય ૧૮; મહાભારતનું યુદ્ધ ૧૮ દિવસ ચાલ્યું અને ૧૮ અક્ષોહિણી સેનાએ આ જંગમાં અંપલાબ્યું; અને ઇરાનથી મગ બ્રાહ્મણો હિન્દ આવ્યા તે પણ ૧૮ નો હીસાબ ગણીને જ આવ્યા ! બનવાજોગ છે કે હિન્દુઓમાં ૧૮ નો આંકડો પવિત્ર ગણાયો હોય, પણ તવારીખને પવિત્ર કે અપવિત્ર સાથે શો સંબંધ ? નિદાનોનો મત છે કે માત્ર ૧૮ મગ બ્રાહ્મણ નહિ પણ એથી વધારે, ગરુડ ઉપર બેસીને નહિ પણ પગપાળા, એકબે વાર નહિ પણ એકથી વધુ વાર, ઇરાનથી હિન્દ આવ્યા હોવા જોઈએ.

હવે આ મગ બ્રાહ્મણોનાં લક્ષણો સંબંધી શું વર્ણન છે તે જોઈએ. આપણને તુરત માહુમ પડે છે કે આ લક્ષણો ઘણે જોડે ભાગે વીસગી સદીના પારસીઓને લાગુ પડતાં છે. મગ બ્રાહ્મણોના મૂળ ગુરુ જરશબ્દ અથવા જરશરત નામના હતા. (લખવાની ખાસ જરૂર નહોત કે આ જર શબ્દ તે પારસીઓના પયગમ્બર અથો ઝરથુસ્ત છે.) મગ બ્રાહ્મણો પોતાની કમર આમપાસ “અવધંગ” નામની પવિત્ર દોરી બાંધતા. (આ “અવધંગ” ને અવસ્તામાં એવ્યાઘોષ કહે છે; અને તેને કુરતી કહીએ છીએ. બ્રાહ્મણો ખબે જનોઈ બાંધે છે જ્યારે અમે તે કમર આસપાસ પહેરીએ છીએ.) મગ બ્રાહ્મણો સૂર્યને પૂજતા. (એ તો અમાને અવલગી તે હમણાં મુઠી પારસીઓનું અને ગાયત્રી મંત્ર બણતા હિન્દુઓનું મુખ્ય લક્ષણ જ. છે.)

મગ બ્રાહ્મણો ભોજન કરતી વખતે ચુપકીદી જાળવતા. (અલગત હવે તો “ દીનર ” ઉપર લાખણો થાય છે અને “ સદામતી ” લેવાય છે, તો પણ કેટલાક સુન્નત પારસીઓ મહારા જેવામાં આવ્યા છે જેમને મન ભોજન એ પણ એક પવિત્ર ક્રિયા છે, અને ખાણું ખાતાં તેઓ સદૃશ બોલતા નથી. ખાતી નેળાએ મૌન ધારણ કરવું તેને અને “ બાજ ધરવી ” કહીએ છીએ.)

મગ બ્રાહ્મણો દહાડી રાખતા. (હવે તો પારસીઓમાં કે જુદીન કેમોમાં દહાડી મુજ રાખવાં કે કેમ તે સૌ સૌની સગવડ અને શોભાનો સ્વાત્ત યદ્ય પડ્યો છે; તો પણ હજી અમારા દરવુર મોખેદો ધણે મોટે ભાગે દહાડી રાખે છે.)

મગ બ્રાહ્મણો મ્હોં ઉપર “ પદાન ” બાંધતા. (એ “ પદાન ” ને અવસ્થામાં “ પૈતિદાન ” કહે છે. પ્રાર્થના કરતી વખતે પવિત્ર અગ્નિમાં થુંકના છાંટા ન લેડે તેટલા મોટે આંગળે પણ દરવુર મોખેદો મ્હોં ઉપર નાક આગળથી એક રૂમાલ બાંધે છે. જૈન સાધુઓ જે રૂમાલ વાપરે છે તેનાથી એ મોટો હોય છે અને પ્રાર્થના પુરી થયા પછી તે તુરત કાઢી લઇ પાંદડીમાં બાંધી લેવામાં આવે છે.)

મગ બ્રાહ્મણો પ્રાર્થના કરતી વખતે હાથમા ચમચ લેતા હતા. (હજી પણ મોખેદો હાથમાં ચમચ રાખે છે, જેની ઉપર સુખડ મુઠ્ઠી અગ્નિને અર્પણ કરે છે.)

મગ બ્રાહ્મણો સદાઈ અને ચોખ્ખાઉ ઉપર બહુ ધ્યાન આપતા અને નિયમિત વખતે અંગોળ કરતા. (શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક પવિત્રતા ઉપર તો અમારો ધર્મ જ રચાયેલો છે.)

મગ બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ માસિક બિમારીને પ્રસંગે પુરુષવર્ગથી વેગળા રહેતી હતી. આ સંધર્ષનાં લક્ષણો ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ધરાનથી આવેલા એ માણસો તે ખરેખર અરચુસ્તી પારસીઓ જ હતા.

સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આ મગ બ્રાહ્મણો હિન્દમાં કયારે આવ્યા. જે લખિય પુરાણમાં બીજું કંઈ નહિ પણ માત્ર તારીખનો એક આંકડો જ લખ્યો હોત તો આ કડાકુટનું છેવટ આવત. પણ હવે એ વાત ઉપર બળાયો કરવો ફાકેલ છે. સર લાંડારકર દલીલ કરે છે કે પારસી હર્ષીમંત્રી સક્તનતનો સીકંદરને હાથે ઇસવીસન પૂર્વે ૩૩૩માં અંત આવ્યા બાદ, પારસીઓ મિથ્રપૂજ (સર્વપૂજ) નો પેગામ લઇને અનેક દિશાઓમાં વિખેરાઇ ગયા. ઇસવીસન પૂર્વે બે સદીઓ ઉપર રોમમાં પણ મિથ્રપૂજ પ્રચલિત હતી; તો સર લાંડારકરના મત મુજબ બનવાજેગ છે કે લગભગ એ જ સમયમાં કેટલાક પારસીઓ સૂર્ય-પૂજનો સંદેશ લઇને હિન્દમાં પહોંચ્યા હોય. એક જુદો જ દલીલને આધારે મેંદાઈ પોતાનું મત નક્કીપૂર્વક દર્શાવવાની રજા લઈ છે. ઇસવીસન પૂર્વે ૩૨૩ માં સીકંદર ગ્રેકર પાંચો ત્યારથી તે ઇસવીસન ૨૨૬ માં સાસાની વંશનો સ્થાપક અર્દશીર બાબકાન ધરાનના તક્ષ ઉપર આવ્યો ત્યાં સુધી અમારો ધર્મ ધરાનમાં એક રાષ્ટ્ર-ધર્મ (State religion) રહી શક્યો નહિ. અમારો ધર્મ કાંઈક વીસરાવા લાગ્યો અને કેટલેક દરમિયાને તેમાં અનિષ્ટ તરવા દાખલ થયા માંડ્યાં. પણ ઇસવીસન ૨૨૬ માં અર્દશીર બાબકાન ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે પારસી ધર્મમાં નવજીવન સ્ફુરવા લાગ્યું. ગામેગામથી દરવુર મોખેદો પોતાની પવિત્ર કેતાબો લઇને બેગા થયા, અને અરચુસ્તી ધર્મ નવે જન્મે જીવવા લાગ્યો, અને એનું નવીન

સ્વરૂપ ધણું. લોકોમાં અવનવો ધાર્મિક હિત્સાદ સજીવન થયો અને જનવાજોગ લાગે છે કે પોતાના ધર્મનો સંદેશો લઈને કેટલાક પારસીઓ એ સમયમાં હિન્દ આવવા નીકળી પડ્યા હોય. વળી સર ભાંડારકર ખીજી પણ એક દલીલ રજુ કરે છે. ઇટાલિયન શાખાનો અને કુશન જાતનો કનિસ્ક નામનો બૌદ્ધ મતવાદી એક મહાન રાજા હિન્દની ઉત્તરે રાજ્ય કરી ગયો હતો અને એની રાજ્યધાની પેશાવર હતી. તે કયા સમયમાં થઈ ગયો તે વિષે મતભેદ છે, પણ ઘણાખરા વિદ્વાનોના મત મુજબ તે ઇસવીસન પહેલી કે ખીજી સદીમાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. તેના વખતના સિદ્ધાઓ મોજુદ છે જે જોતાં તેની ઉપર “મિદિર” ની આકૃતિ નજરે પડે છે. આ “મિદિર” તે શરસી શબ્દ મહેર છે અને તે અવસ્થાના ‘મિશ્ર’ (અથવા સંસ્કૃત ‘મિત્ર’) શબ્દ ઉપરથી આવ્યો છે, અને એનો અર્થ સૂર્ય થાય છે. તો આ ઉપરથી જણાય છે કે એ બૌદ્ધ મતવાદી રાજાના રાજ્યમાં પણ કાંઈક અરચુરતી ધર્મની કે રીતરિવાજની અસર થયેલી હોવી જોઈએ. એ રીતે જોતાં પણ જે મગ બ્રાહ્મણો ઇરાનથી હિન્દ આવ્યા તે ઇસવી પહેલી કે ખીજી સદીમાં આવ્યા હોવા જોઈએ.

મગ બ્રાહ્મણોની અસર હિન્દમાં કાંઈ રહેવા પામી છે કે કેમ તે બાબત ઉપર આપણે હવે આવીએ. મિ. કે. એન. સીતારામ નામના ગૃહસ્થે “ધી કે. આર. કામા ઓરી-એન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ જરનલ”માં “ઇરાનીયન ઇન્ફ્લુએન્સ ઓન ઇન્ડિયન કલ્ચર” નામનો બહુ વિદ્વાનભરેલો નિબંધ લખેલો છે તેમાં તે જણાવે છે કે ઇસવી છઠી સદીમાં મગ બ્રાહ્મણોની અસર હિન્દમાં બહુ હતી, અને ઇરાની તરીકત, પ્રમાણેની સૂર્યપૂજા પૂર-જોશથી ચાલતી હતી. મિ. સીતારામ માને છે કે શ્રી હર્ષવર્ધન (૬૦૬-૬૪૮) તેમના પિતા પ્રભાકરવર્ધન, તેમના પિતા આદિત્યવર્ધન અને તેમના પિતા રાજ્યવર્ધન એ સૌ પરમાદિત્યભક્તો અને મગ બ્રાહ્મણોના જ વંશજો હતા. પ્રભાકર અને આદિત્ય નામો પણ સૂર્યનાં જ છે એ વાત પણ અર્થસૂચક ગણાવી જોઈએ. વળી વરાહમિદિર તે રાજા વિક્રમની દરબારના નવરત્નોમાંનો એક વિદ્વાન ગણાતો. તે જૂજોળ અને ખજોળવિદ્યામાં નિપુણ હતો, અને ૫૮૭ માં તે ગુરૂ પાડ્યો. મિ. સીતારામના મત પ્રમાણે એ વરાહમિદિર પણ એક મગ બ્રાહ્મણ હતો અને પોતાનાં પુસ્તકોમાં તેણે પોતાના મગ બ્રાહ્મણ પૂર્વજો માટે ઇશ્વારા કર્યા છે. એના પિતાનું નામ આદિત્યદાસ હતું. વરાહમિદિરે ‘બૃહત્સંહિતા’ નામનું પુસ્તક લખીને તે સૂર્યનારાયણને ગર્વણ કર્યું હતું. આ ઉપરથી પણ તેને મગ બ્રાહ્મણો જોડે નિસજાત

“ શિકારસ નખારાદ ખલુજ શીર ઓ ગુર
અઝાનરાશ ખાનદન્દ બહેરામગુર ”

વાને, સિંહ અને ગુર સિવાય એનો બીજો શિકાર જ નહોતો, માટે જ તેનું નામ બહેરામગુર પડ્યું. અહીં જણાવવાની જરૂર છે કે એક રાજાને ગધેડાનો ઇત્તકાળ આપ્યો છે તે તિરસ્કારથી નહિ પણ તે રાજાનું જળ જોતાં માનાયેં અપાયો છે. દાખલા તરીકે ઓમૈયા વંશનો છેલ્લો અરબ ખલીફ મેરવાન બીજો, જે ઝાખની લડાઇ પછી ૭૫૦ માં કતલ થયો, તેનું પણ અંગળળ અને કામ કરવાની શક્તિ જોતાં તેને “ હમાર ” અથવા ગધેડાનું ઉપનામ મળ્યું હતું. બહેરામગુર એક ઇરાની એલગીના વેશમાં હિન્દમાં આવી કનોજના રાજા સંગલના દરબારમાં ગયો. તેનું ખ્યાન ફિરદૌસીના શાહનામામાં કરવામાં આવ્યું છે. તેનાં અદ્ભુત પરાક્રમે જોઇને રાજા સંગલને લમ થયો કે એક સાધારણ એલગી જો આવેા જમરો હોય તો ઇરાનનો રાજા બહેરામગુર તો કેવો દશે ! બહેરામગુર ઉપર સખીનુદ નામની રાજાની કુંવરી મોહિત થઇ અને છુપાછુપ તેમનું લમ થયું. આ સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલો વંશ તે ગર્દભીલા રજપુતોનો વંશ કહેવાય છે. બહેરામનું ઉપનામ પણ ગુર અથવા ગધેડો હતું, અને ગર્દભીલા રાજા પણ ગર્દભ અથવા ગધેડા ઉપરથી આવ્યો છે, અને આ બન્ને વાત બંધબેસતી લાગે છે. પણ આ માત્ર દંતકથા છે, એને તવારીખનો વિશ્વાસપાત્ર ટેકો હોય એવું મ્હારા વાંચવામાં આવ્યું નથી.

હવે સાસાની વંશના સૌથી મહાન અને મરાઠુર રાજા નૌશીરવાન, જેને માટે માત્ર ઇરાને જ નહિ પરંતુ આખા એશિયાએ મગર રહેવું જોઇએ તેની તરફ નજર નાંખીએ. તેણે પડો થી પહોં સુધી રાજ્ય કર્યું અને એના અદ્ભૂત ઇનસાફને લીધે તે નૌશીરવાન આદેલના નામથી ઓળખાય છે. રજપુતોની ઉત્પત્તિ લગભગ ૬૦૦ ની સાક્ષી કેટલાકા આદેલના નામથી ઓળખાય છે. રજપુતોની ઉત્પત્તિ લગભગ ૬૦૦ ની સાક્ષી કેટલાકા ગણે છે. કરનલ ટૉડના “ રાજસ્થાન ”માં એક દંતકથા લખેલી છે કે રજપુતોના મૂળ સ્થાપક બાપારાવળ શહેનશાહ નૌશીરવાનની પુત્રી જેડે પરણ્યા હતા. એમ કહેવાય છે કે એક દિવસ બાપારાવળ કેટલીક કન્યાઓ જેડે રાસ રમ્યા. તે દરમિયાન રમતના જ આવેશમાં એ છોડીઓ જેડે અમથી ખોટી લમ ક્રિયા કરવાનું તેમને મન થઇ આવ્યું. પછીથી માણુમ પડ્યું કે એ ક્રિયા તો ખોટી નહિ પણ ખરી થઇ ગઇ હતી, એટલે બાપારાવળને એ રમત મોંઘી પડી ગઇ, અને તેમને જીંદગીભર અનેક પત્નીઓનો બોલો ઉઠાવવો પડ્યો હતો, અને તેમના દાસ તે અનેક રજપુત કુળોના પિતા થયા હતા. વળી એમ પણ મનાય છે કે બાપારાવળ ઇરાન પણ ગયા હતા. આટલી વિગતથી કદાચ આપણે એમ માની શકીએ કે એમની એક પત્ની તે નૌશીરવાનની પુત્રી પણ હોય. પણ ખુદ કરનલ ટૉડ પોતે જ બાપારાવળની જન્મતિથિ ૭૧૨ આપે છે જ્યારે મિ. ગૌરીસંકર ઓઝા એમના “ રજપુતાના કા ઇતિહાસ ”માં ૭૧૨ થી પણ દૂર એ તારીખ મૂકે છે; એટલે તારીખોનો મેળ નહિ થવાથી આ દંતકથા ટુસ લાગી પડે છે, કેમકે ૭૧૨ માં જન્મેલો પુરુષ પહોં માં ગુજર પામેલા શહેનશાહની પુત્રી સાથે પરણે એ ખિત્રકલ અસંભવિત લાગે છે. કદાચ ઇરાની રાજ્યનો નાશ થયા બાદ એક ઇરાની રાજકુંવરી જેડે બાપારાવળ પરણ્યા હોય, પણ આવા આવા તર્કોને ઇતિહાસનું નામ આપવું યોગ્ય ગણાય નહિ.

પુલકેશી બીજને નામનો એક મહાપરાક્રમી રાજા આ સમય પછી દક્ષિણ હિન્દમાં રાજ્ય કરતો હતો. દર્પવર્ધને જેમ બીજા રાજાઓ ઉપર છત મેળવી હતી તેમ તે પુલકેશી બીજા ઉપર છત મેળવી શક્યો ન હતો. ધરાન તરફથી એક એકમી ખાતું પુલકેશી બીજા ઉપર આવ્યું હતું, અને તેનો ચિતાર અજંટાની શુક્રઓમાં કોતરી કાઢવામાં આવ્યો છે. તે કોતરેલી આકૃતિઓએ પહેરેલા પોશાક ઉપરથી તે સાસાની ઇરાનીઓની હોય એમ માનવાને કારણ રહે છે.

નૌશીરવાનનો પૌત્ર ખુસરૂ પરવીઝ પોતાની જાહોજલાલી અને મોજરોષ માટે જાણીતો છે. શીરીન નામની સ્વરૂપવાન બાતુ, જે ઇરાનના મુંદરી સંઘમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હતી, તેણીની જોડેના એના ઇશ્કની પ્રેમકથા નીઝામી મનજવી નામનો ફારસી શાયર દિલપસંદ કાવ્યમાં ગાઢ ગયો છે. ખુસરૂ શીરીનનો પ્રેમકિસ્સો તે લખવા મજનુન કે જહાંગીર નુરજહાનને બુલાવે તેવો હતો. આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે ખુસરૂ શીરીનનો પ્રેમ દર્શાવતું એક ચિત્ર અજંટાની શુક્રમાં કોતરી કાઢેલું જોવામાં આવે છે, વળી એ જ રંગીલા રાજવી ખુસરૂ પરવીઝના અમલ દરમ્યાન હિન્દમાંથી લણાએકે ગવંધાઓ અને ગાનારીઓ ઇરાન જઈ વર્યાં હતાં.

નૌશીરવાનના સમયમાં ઇરાનીઓની સાહિત્યસંબંધી નિસજાત હિન્દ સાથે કેવી હતી તે હવે જોઈએ. નૌશીરવાને બરજુ નામના એક ઇરાની મિદ્ધાને નવું જીવન લાવે એવો એક ચમત્કારિક સંજીવની રોષો લાવવા હિન્દ મોકલ્યો. હિન્દમાં સધળે ફરવા છતાં તે રોષો ન જડવાથી તે નિરાશ થયો. તેટલામાં એક હિન્દી પંડિતે “હિતોપદેશ” અથવા “પંચતંત્ર”ને નામે ઝોળખાતી મથકુર ચોપડી બરજુને આપીને કહ્યું કે નવું જીવન આપનાર પાલો તે તો આત્મોત્તિ કરનારે માન જ છે. અદૃષ્ટ રહેલા ઇંદજીતના કાતિલ બાણથી મુર્ચ્છિત ચર્ષ મરણુ કાંડે પડેલા લક્ષ્મણને ઉગારવા સાફ સંજીવની લાવવા હનુમાનજી ઉપડ્યા હતા, અને એ ચમત્કારિક પાલો તો નહિ પણ પર્વત જ ઉપાડી લાવ્યા હતા, તેમ સંજીવનીની શોધમાં નીકળેલો બરજુ રોષાની ઝંખણી નહિ પણ આખું માનવજાત જ ખેંચી ગયો. નૌશીરવાનના હુકમથી એ પુસ્તકનો તરજુનો સંસ્કૃત ઉપરથી પહેલ્લીમાં થયો. ઇરાની શેહનશાહત તારાજ થયા બાદ ઇસ્લામમાં વટલી ગયલા અબ્દુલ્લા મુબ્ન અલ મુકદ્દફે નામના ઝરથોસ્ત્રીએ તેનું અરબીમાં ભાષાંતર કર્યું, અને છેવટે મૌલાના કાશાફીએ “અનવારે સોહિલી”ના નામથી અરબીમાંથી ફારસીમાં તેનો તરજુઓ કર્યો. એ જગતજાણીતી કેતાબ, જેમાં ઇસ્લામની નીતિકથાઓ જેવી અનેક વાર્તાઓનો લંઘાર છે, તે “કશીસે ઓ દમને”ના નામથી પણ ઝોળખાય છે અને એ સંજીવનાનું મૂળ સંસ્કૃતમાં લખાયેલ “હિતોપદેશ” છે.

નૌશીરવાનના રાજ્યઅમલમાં જનેલો એક બીજે જનાપ નોંધવાજોગ છે. પહેલ્લી સાહિત્યમાં “ચતરંગ નામક” (શેરંગનાયું) નામનું એક પુસ્તક છે જેમાં શેરંગ (chess) ની રમત શી રીતે હિન્દમાં નીકળી તેનું બ્યાન છે. એમ કહેવાય છે કે નૌશીરવાનને ખંડણી લરતા એક હિન્દી રાજાના મુદ્દમાં આ રમત શોધાઈ હતી. તે રાજાએ એક પેડિત જોડે ખંડણી બેગી આ રમત પણ ઇરાની દરબારમાં મોકલી અને એ રમતનું યુગ્મણ ઉકેલવા સર્વેને આદ્વાન કર્યું. સૌ કોઈ દારી બેઠા પણ સુઝરજમહેર નામનો વડો વઝીર, જે પોતાના શુદ્ધિજન માટે મથકુર હતો, તેણે એ રમત શોધી કાઢી, અને જે

પંક્તિ તે રમત લાગ્યો હતો અને તે રમત રમવામાં પ્રવીણ હતો, તેની જોડે ત્રણ દાવ રમી. તેને ત્રણે દાવમાં મહાત્ 'કર્મો'. પછી જુઝરજમહેરે એક " નર્દ " જેને ઇંગ્લેન્ડમાં backgammon કહે છે તે નામની રમત શોધી કાઢી. તે લઈ પોતે દિન્દ ગયો પણ કાર્મિષ્ણ હિન્દીવાન એ રમત ઉકેલવાને શક્તિમાન નીકળ્યો નહિ.

• પણ હવે ઇરાની પારસીઓ અને હિન્દુઓના સંબંધનો ઓચિંતો અંત આવવા પામે છે. ઇરાનનું રાજ્ય અરબોને હાથે ફના થાય છે, અને પારસીઓના શાસો સૌકત,^૧ જાહો દિશમત,^૨ મુલ્કો મિલ્લત,^૩ માલો દૌલત^૪ કિસ્મતની અદેખી આંખે જાણે જીવાઈ સકાયાં ન હોય તેમ ઇરાની સમ્રાટનતની રંગીલી રંજબૂમિ ઉપર આક્રમણી અંધકારનો સિયાહ પરદો પડે છે. '૬૪૧માં થયેલા નેહામંદના ખુનખાર યંગ પછીથી દસ વર્ષના અરસામાં, જે યંગથી અરબોની સાથે ઇરાનીઓ લજ સુધી ગમદાનમાં પંજે મેળવીને છતવાની પડવા પણ કરતા નહતા, તે જ અરબોને હાથે ઇરાની તાજેતખત અને દીનોધમાનનું સત્યાનાશ વળી ગયું. શાઅેર મોઅઝઝી એક ઠેકાણે કહે છે તેમ:—

“ જાહ કે જુદ આન દિલસિનાત બા દુસ્તાન દર જુસ્તાન
રુદ ગુર્ગો રબેદ રા મકાન, હમ જુમો કિરગિસ રા વતન ”

[જે બાગબગીચામાં સુંદર સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રેમીઓ જોડે આનંદમાં દિલ બેદલાવતી હતી, તે ટુલવાડીમાં આજે વર અને શિયાળમાં ભટકે છે, તે મહેલોનાં ખંડિયેરો ઉપર ધ્રુવડો અને ગીધોએ પોતાનું ઘર કર્યું છે.]

હઝરત મહોમ્મદ સાહેબ ૫૬૯માં જન્મ પામ્યા અને ૬૩૨ની સાલમાં તેમણે મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કર્યું. દંતકથા એવી છે કે એમના જન્મ વખતે જ દેવશાક અર્ચમુચક અમલકારો થયા હતા જે ઉપરથી જણાવું કે ઇરાન દેશના દલાલ-દવે ગણાઈ ચુક્યા હતા. પયગમ્બર સાહેબનું જીવનચરિત્ર લખનાર વૉશિંગટન ઇસ્વીંગ નામનો ત્રણીતો અમેરીકન લેખક દંત-કથા વર્ણવે છે, કે એક રાતે જગતનાં તમામ મંદિરોમાંની મૂર્તિઓ ઉઘે મસ્તકે ઝમીન ઉપર પડી; તે જ રાતે અગો ઝરથુસ્ત્રનો આગ્રિ જે કૈકાઓથી ઇરાનમાં બળેલો હતો તે એકએક છુટાઈ ગયો; તે જ રાતે નૌશીરવાનના મહેલના કંચુરા ઓચિંતો ભાગીને ઝમીનદોસ્ત થયા; તે જ રાતે ઇરાનના દરવુરાન દરવુરને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે એક અરબી ઉટે એક ઇરાની ધોધ ઉપર છત મેળવી; તે જ રાત પુરી થયા બાદ અદમ દેશમાં મક્કાની પવિત્ર બૂમમાં રબીકિમ અબ્બાસની હમી તારીખને સોમવારે ઇસવી સન ૫૬૯ના એપ્રિલ મહિનામાં કુરેશ ખાનદાનના અખદુશાનાં પત્ની ખાનુ અમીનાને પેટે હઝરત મહોમ્મદ નામના એક મદાન પયગમ્બરનો જન્મ થયો. તેમણે અરબ જેવી અગાન અને વ્હેમી પ્રજામાં અવનવો જુસ્સો અને એકચળ રેડયાં. તેમના સ્વર્ગવાસ પછીના દસ વર્ષની અંદર અરબોના પગ તણે ઇરાનની સરઝમીન રોળાઈ ગઈ, અને અઘાપિ પર્ષન કાઠ પાણુ પરાજયને પ્રસંગે, જેટલું લોહી ના પીધું હોય તેટલું ઇસ્લામની શમશીરના પ્રનાયથી પીને ઇરાનની ધરતી તર થઈ ગઈ. ઇસ્લામનું ચિહ્ન ઊગતા બીજના ચંદ્રનું છે, જ્યારે ઝરથુસ્ત્રી ધર્મનું નિશાન સૂર્યનું છે. અતુલવસિદ્ધ વાત છે કે જ્યારે પણ બીજના ચંદ્રનાં આકાશમાં દર્શન થાય ત્યારે સૂર્ય તો

અદૃશ્ય થયેલો જ હોય; તેમ જ્યારે ધરધામી ચંદ્રનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ત્યારે અમારા ધર્મને આકૃતિય ધરાનની દૃષ્ટિમર્ધાદા પાછળ મેં છુપાવી અસ્ત પામ્યો. પણ વિજયી અરખોને તે સમયે ખ્યાત પણ ન હશે કે ધરાને સરઝમીનમાં અસ્ત પામેલા તે સૂર્યનો ઉદય દિન્દુસ્તાનના કિનારા ઉપરથી તે માલેકની ફરતો કરમથી ફરી થવા પામશે.

પારસીઓતો છેલ્લો બાદશાહ યઝ્દજર્દ શહેરવાર ૬૫૧માં એક નીચ તોખમના પારસી લોટ ઘળનારતે હાથે કતલ પામ્યો. તે બાદશાહને પાંચ ફરઝદો હતો—પુત્રોમાં શીરોજ અને બહેરામ; પુત્રીઓમાં શહેરબાલુ, મહેરબાલુ અને મહાબાલુ. મુસીબતોથી હેરાન થયેલો રાજકુમાર શીરોજ બીન બણી નાહો. પણ એની અનેક કાકાકુદીઓ છતાં ચીનના સહેનશાહે એને મનમાનતી લરકરની મદદ આપી નહિ. ચીનમાં શીરોજે એકાદ બે અગ્નિમંદિરો બાંધેલાં કહેવાય છે. ચીનની તવારીખમાં એને પીયુરસેદ નામથી ઓળખવામાં આવ્યો છે. એનું શરીર ચીનમાં હોવા છતાં એનું દિલ ધરાનમાં લામતું હતું. છેવટે કંઈ પણ મદદ મળી ન શકવાથી, સ્વદેશને પાછું છતી લેવાની હેંશને પોતાની છાતીમાં જ સમાવી દઈ, તે કમનસીબ શાહઝાદો શીરોજ પરાઈ ભૂમિમાં લગન હણે મરણને શરણુ થયો. તેનો ભાઈ બહેરામ દુરકસ્તાન બણી નાહો. તેનું શું થયું તે નક્કી જણાયું નથી, પણ એમ ધારવામાં આવે છે કે તે ધરધામ ધર્મમાં વટલી ગયો અને તેના વંશજો તુર્ક લોકોમાં લળી ગયા. રાજકુમારી શહેરબાલુ પયગમ્બર મહોમ્મદ સાહેબના પૌત્ર ઇમ્મમ હુસેનના જોવામાં આવી અને તેમણે તેની જોડે લગન કર્યું. ધરધામના ઇતિહાસમાં તે “શાહેઝાનખીબી શહેરબાલુ” ના ઇતિહાસથી ઓળખાય છે. ઇમ્મમ હુસેન સાથના લગનથી જે ઔત્રાદ પેદા થયું તે હાલના સૈયદો કહેવાય છે.

શાહઝાદો મહેરબાલુ ગદુ સ્વરૂપવાન હતો. અરખોથી નાસતાં અને જંગલોમાં ભટકતાં તે નીસોસ થઈ ગઈ, તેટલામાં એક અરખના જોવામાં તે આવવાથી તે તેણીની પૂઠે દોડ્યો. મહેરબાલુ તેનાથી છુપાતી ભરાતી એક ખેડુતને ત્યાં આવી પાણી પીવાની પ્રજા બનાવી. પાણી ન હોવાથી ખેડુત ગાયનું દૂધ દોડવા બેઠો. વાસણુ દૂધથી ભરાતાં જ ગાયે લાલ ગારી તે ઊંધું વાળી નાખ્યું. તરસથી તે શાહઝાદોનો છવ બેલાખ મારી ગયો. હવે તેટલામાં દૂરથી પેલા જ આરખતે દોડતો આવતો જોઈ ગિરદેશીયા ઘેરાઈ ગયેલી તે કમનસીબ બાલુ પોતાતે છવ લઈને નાહી. જ્યારે માલુમ પડ્યું કે હવસના અગ્નિથી જળતા તે હવવાનના પંજનમાંથી પોતાની પાકામનને બચાવવાને બીજો રસ્તો ન હતો, ત્યારે સર્વશક્તિમાન અહુરમઝદને યાદ કરી પોતાનું શીયળ સાચવવા તેની ખરા દિલથી પ્રાર્થના કરી. તેની બંદગીને જાણે જવાળ મળતો હોય તેમ તેની સામેતો પર્વત વચમાંથી ફાટી ગયો, અને જેમ સીતાદેવી ધરતીમાં સમાઈ ગયાં તેમ તે ધરાની સતી પહાડના પેટામાં અણોપ થઈ ગઈ. તે જગ્યાએ દિન્દના પારસીઓએ ૧૯મી સદીમાં પૈસા મોકલાવી એક સુંદર દુવારો બંધાવ્યો છે, અને દર વર્ષે બેહમન મહિનાના આશતાદ રોજ તે હામે જરન (ધાર્મિક ઉત્સવ) કરીને તે પવિત્ર બાલુની યાદમાં બંદગી કરવામાં આવે છે.

આ સંધ્યાં ફરઝદો જોડે દિન્દુઓને કાંઈપણ નિસખત નથી, પણ એક મહાબાલુ નામની શાહઝાદો કેટલાક ધરાની સીપાહીઓની સાથે સ્વદેશ છોડીને દિન્દ બણી નાસી

આવી. અણુલકઝ પોતાની “આઇને અકબરી” નામની મશહૂર ફનાવમાં દંતકથા લખે છે કે એ શાહઝાદીએ એક રજપૂત રાજકુમાર જોડે લગ્ન કર્યું, અને એમનાથી જે વંશ ઉત્પન્ન થયો તે રજપૂતોમાં સૌથી શરૂઆત અને નામીયો હટેપુરના શિશોદિયાઓનો વંશ છે. અમૂલ્ય જવાહરોથી ભરેલી એક દાખડીનો જ્યારે નાશ થાય છે ત્યારે તેમાંનાં એકાદ બે કિંમતી મોતીઓ કોઈ રાજ્યીને હાથ જઈ ચઢડતાં તે તેના મુગટમાં વિરાજે છે; તે પ્રમાણે પારસીઓનું બાદશાહી કુટુંબ છિન્નલિપ્ત થઈ ગયું, પણ અહીંતહીં બોડેશમાં તેનાં લોહીનાં ટીપામાંથી સેમદ અને શિશોદિયાના ઉમરાવી વંશો ઉત્પન્ન થયા.

હવે પારસીઓ ધરાવે છે એવી દિન્દ આપ્યા તે બાબત હાથ ધરીએ. છેક નૌસીરવાનના વખતથી જ નળુમીઓ એવી લાવિખવાણી લાખના કે ધરાની તાબેતખત એક સદીની અંદર ફના થશે. તે વખતથી જ કેટલાક ધર્મિય પારસીઓ તેમનાં ધર્મપુસ્તકો લખને ખેરાસાનની પહાડી જગ્યાઓમાં જઈને ભરાઈ રહ્યા. ધરાન તો વડી મુજબ પડ્યું, પણ અરબોને વર્ષો સુધી તે પહાડી જગ્યાઓમાં જવાનું સૂઝ્યું નહિ. પણ છેવટે જ્યારે તેઓએ ત્યાં પણ પોતાનાં કદમ લંગાવ્યાં, ત્યારે પારસીઓએ ત્યાંથી નાસી છુટી હોરમઝના બંદરમાં આવી આસરો લીધો. ત્યાં વીસ વર્ષ ગાળ્યા પછી તે ઠેકાણે પણ માલુમ પડ્યું કે અરબોના હાથથી એઓ સલામત રહી શકશે નહિ. આખરે એક વૃદ્ધ ડરુરે નળુમ જોઈને જણાવ્યું કે દિન્દ સિવાય પારસીઓ માટે બીજી કોઈપણ જગ્યા અનુકૂળ હતી નહિ. અરબોના રાજ્ય અમકઝથી અત્યંત ત્રાસ પામી આખરે આ પારસી આદ્ય યાત્રાળુઓ (Pilgrim Fathers)એ પોતાના પ્રિય માદરવતનને છેઠ્ઠી સલામ કરી દિન્દના કિનારા તરફ ચાલુ મૂક્યું. દિન્દમાં આવી દીવ બંદરે તેમણે મુકામ કર્યો. પરંતુ ૨૦ વર્ષ બાદ તે તેમને માફક નહિ આવવાથી પાછા સમુદ્રોળે ઉછળતા થયા. પણ આ વખતે વરુણદેવની અકૃપાને લીધે તેમને એક ભારે તોફાન નડ્યું; અને એમને લાગ્યું કે થોડાક વખતમાં આખો કાફરો સાગરને તળિયે જઈ ખેસશે. પારસીઓએ તે પ્રસંગે ક્ષેત્રના ફિરક્તા બહેરામને યાદ કરી તેની બંદગી કરી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જો આ તોફાનમાંથી તેઓ બચી જ્યા પામે તો એક ખાસ અગ્નિમંદિર રચાવી તેનું નામ “આતશ બહેરામ” અથવા બહેરામનો અગ્નિ એવું રાખશે. ઇશ્વરકૃપાથી તોફાન સાંત થયું અને પારસીઓનું વંદાણ સંગળ બંદરે આવી જિલું રહ્યું. આ રીતે આખરે પુત્રી માતાને અને સરિલા સાગરને આવી મળ્યા, અને ઇસુધીરના જન્મની સૈકાએ પહેલાં એશિયા માધનરમાં વસતા આર્યો વચ્ચે ધાર્મિક મતભેદને લીધે જે જે શાખાઓ જુદી પડી હતી તે છેવટે એક દેશમાં આવીને મળ્યા. કંઈ સાક્ષ્યમાં પારસીઓ દિન્દ આવી વસ્યા તે સંબંધી તીવ્ર મતભેદ છે. ૧૬૦૦ની સાલમાં નવસારીવાળા મેબેદ બેદમન કેકેબાદ બિન હોરમઝદવાર સંગળાએ “કિરસે સંગળ” નામનું પુસ્તક ફારસી કાવ્યમાં લખ્યું હતું. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પારસીઓ દિન્દને કિનારે ૭૧૬ માં આવી બીતર્યા. આ તારીખ બોટી લાગે છે અને પારસી અવધાસીઓ દમણમાં એ તારીખ ૭૬૦ થી ૭૬૬ સુધી મૂકે છે.

સંગળ બંદરે આવ્યા બાદ પારસીઓએ શું કર્યું તેની વિગત “કિરસે સંગળ”માં આપનામાં આવી છે. કમનગીએ તેને તવારીખનો ટેકા નથી, માટે એ પણ દંતકથા તરીકે જ ગણવી શકાય. “કિરસે સંગળ”માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સંગળનો રાજપતિ બદશરાખા કરીને હતો, અને એક પહેલાં અને લગાવક જત પોતાના ન્દાના રાજ્યમાં આવી વસે

તે તેણે કુદરતી રીતે જ નાપસંદ કર્યું. ખુદ્દેખુદ્દો નાનો જવાળ નહિ પાઠવતાં રામજી એક જવાહર લેસો દૂધનો ઘડો પારસીઓ ઉપર મોકલાવ્યો. એનો અર્થ એવો હતો કે જેમ તે ઘડામાં વધુ દૂધ રેડી સકાય એમ નહતું તે જ પ્રમાણે સંખ્યાના નવાના રાજ્યમાં પરદેશીઓ માટે જગ્યા જ નહોતી. પારસીઓના તે વખતના ધર્મશુરુ દરતુર નૈયોસંગધવલ નામે હતો. (જે કે આ નામ સંબંધી પણ પુષ્કળ મતભેદ છે.) બીજા મહોં જોતા જાણા રહ્યા છે તેટલામાં તે દાનેશમંદ દરતુરજી મામલો ચેતી ગયા, અને ઝટ પોતાની આંગળીઓથી વોરી કાઢી તે દૂધના ઘડામાં નાખી. એક બીજા વર્ણન પ્રમાણે દરતુર ધવલે તેમાં થોડીક સાકર નાખી ઘડો પાછો મોકલાવ્યો. એનો અર્થ એવો થાય કે જેમ સાકર અને દૂધ એક બીજામાં ભળીને સંપથી રહી શકે છે તેમ પારસીઓ હિન્દુઓ જોડે રહેશે. જાદવરાણા આ ચતુરાઈ જોઈ બહુ ખુશ થયા, અને પારસીઓને પોતાના દરજ્જામાં આવવાનું આમંત્રણ કર્યું. ત્યાંનાજર થતાં તે વખતના પારસીઓના લગાયક શરીર અને તેમની ખ્યાનદાની જોઈ તે લગો દિન્દુ રામ અને તેના દરખારીઓ આશ્ચર્યચકિત થયા. ધર્મ અને રીતરિવાજ વગેરેના સવાલો પૂછતાં દરતુર ધવલે તેનો ૧૬ સંસ્કૃત શ્લોકોગ્રાજ જવાળ દીધો, પરંતુ એ શ્લોકોમાં અમારા ધર્મની મહત્તા દર્શાવવાને બદલે હિન્દુ અને પારસી ધર્મોમાં અને રીતરિવાજમાં સામ્ય કેટલું છે તે બતાવી આપી રામનું દિલ જીતી લેવાનું ડહાપણ દરતુરજીએ વાપર્યું. એ શ્લોકોમાંના કેટલાકની છેવટની પંક્તિ આ છે:—

“ગૌરા ધીરા: સુવીરા યહુચલનિલયાસ્તે યયં પારસીકા: ।

પારસીઓને પોતાના રાજ્યમાં રહેવાની પરવાનગી આપતાં તેમની જોડે કેટલાક કોલકરાર કરવામાં આવ્યા હતા. સૌથી પહેલી અને અગત્યની શરત એ હતી કે પારસીઓએ તુરત પોતાનાં શસ્ત્રો છોડી દેવાં. ત્યાંથી તે આજ સુધી અમારી કામનું લગાયક ખમીર નષ્ટ થઈ ગયું અને પારસીઓ ખરેખર એક વેપારી પ્રજા (nation of shopkeepers) બની ગયા. બીજી શરતો એ કરવામાં આવી કે પારસી સ્ત્રીપુરુષોએ પોતાનો પોષાક અને લાખા તથા દંધ દિન્દુ પોષાક અને લાખા પ્રદાણ કરવાં. વળી પારસી લગની કિંયા સવારે નહિ પણ સાંજે કરવાનું નહીં થયું, અને તે કિંયામાં સંસ્કૃત આશીર્વાદ પઢવાનો દરતુરોએ ઠરાવ કર્યો. દિન્દુલાઈઓની લાગણીને માન આપી જોવધ નહિ કરવો એ પણ પારસીઓને ઉચિત લાગ્યું. છેવટે પારસીઓએ સોમંદ લીધા કે:—“અરે દિન્દુસ્તાન રા ચાર આશીમ”—પાને, અમે તમામ દિન્દુસ્તાનના મિત્રો થઈ રહીશું. અમારા વડવાઓએ આપેલું આ વચન અમે ૧૨૦૦ વર્ષ દરમિયાન પાળી શક્યા છીએ કે કેમ; પારસીઓએ દિન્દુમાં દરેક હીમચાલને મોખરે રહી કામ (pioneering work) કર્યું છે કે નહિ, સ્વકોમ અને પરકોમને લાભાર્થે અમે સખાવતનો દસ્ત લેવાવ્યો છે કે કેમ, રાજકીય, સામાજિક, ઔદ્યોગિક અને અનેક બીજી દિશાઓમાં આગળ પડતો વાગ લીધો છે કે કેમ—વગેરે સવાલો ઉપર મત આપવું એ એક પારસી લેખક માટે ગેરમુતાસેજ થઈ પડે, માટે એ બાળત ઉપર અભિપ્રાય ઉત્તરવાનું કાર્ય હું મારા સુમ અને નિષ્પક્ષપાતી વાંચક વર્ગની મુનસફી ઉપર જ છોડું છું. એ માયાણ અને નેક દિલના રાજપતિ રાખા બદલનો ઉપકાર પારસીઓ કમે ભવે વાળી શકશે? દિન્દુઓને ઠેકાણે કોઈ બીજી નિષ્ફર અને અસહિષ્ણુ પ્રગતને આંગણે જઈ જાવા હોત નો મુદ્દમ ખામી ખામીને

હમણાં સુધીમાં પારસીઓનું નામનિશાન નાણુદ યજ્ઞ ગયું હોત. હિન્દના પારસીઓની હસ્તી હિન્દુભાષાઓને આભારી છે, અને જ્યાં સુધી એક કેમ તરીકે અમારું અસ્તિત્વ છે, જ્યાં સુધી કેસાલિમાનનું ચેતન આ મુડીભરના પારસી ટોળામાં પ્રગટેલું ચાલુ છે, ત્યાં સુધી હિન્દુઓની અમારા પ્રત્યેની માયા મહોત્પત્તિનું અહેસાન અમારાથી ભૂટી શકાય એમ નથી.

હિન્દમાં હિન્દુઓ અને મુસલમાનો સાથે હળામળાતે ચાલી અને એઓના દરેક બાળબાળી આદર્શો, અને અભિલાષો સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવીને જ પારસીઓ આ દેશમાં ટકી શકશે, નહિ તો કરોડોની વસ્તીમાં ૮૦,૦૦૦ પારસીઓને હુંક સમયમાં અટવાઈ જવાનો ભય રહે છે. હિન્દુ અને મુસલમાન આ દેશની બે આંખ સમાન છે જ્યારે પારસીઓની સ્થિતિ તે બેની વચ્ચે નાક જેવી છે. એ નાક ઉપર ચરમો પહેરવાથી આંખોમાં કંઈક આગી હોય તો દૂર થાય છે અને આંખો એક બીજા સાથે સહકાર કરીને ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે છે. પારસીઓ દાઝમાં આ ભાઈ કામ કરે છે કે નહિ તે વિરે હું કહેતો નથી, પણ મારા નમ્ર મત મુજબ પારસીઓએ જામે મોટી કેમો બેઠે સંપૂર્ણ પ્રેમ અને ધાતુભાવથી વર્તી તેમની વચ્ચે કાયમની શાંતિ વધે એવાં જ પગલાં ભરવાં જોઈએ. અકબરશાહની દરબારનો શામેર ઉર્ફી કહે છે:—

“ મુનાન બા નીકાબદ સર કુન કે બાદ અઝ મુરદનત ઉર્ફી,
મુસલમાનાન ખઝમઝમ શુયન્દ બો હિન્દુ અસુઝાનન્દ.”

યાને, હે ઉર્ફી, બચાને ભુંડા સાથે તું એવી સારી વર્તણૂક મલાવ કે તારા મરણ બાદ મુસલમાનો તારા શયને મજાના ઝમઝમના ઝરાના પવિત્ર પાણીથી ઘોવા નીકળે, જ્યારે હિન્દુઓ તેને માનપૂર્વક અમિસંસ્કાર કરવા તૈયાર થાય. તે જ પ્રમાણે જ્યારે સંત કબીરજી નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે તેઓના શબ ઉપર હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે તકરાર ભડી અને બન્ને કેમોએ એ શબ ઉપર પોતાનો દાવો રજૂ કર્યો.

હિન્દુ ભાઈઓને વિનંતિ છે કે ગમે તેવા વિકટ સંજોગોમાં કોઈ દિવસ પારસીઓનો ભોગ આપી આતિથ્યને લંગ કરશે ના. કોઈ માણસની એક કે બન્ને આંખો પુટતી તે એક ભારે આફત મણાય, પણ બે તે બાળીજી પોતાનું નાક વધાવ તૈયાર થાય તો પોતાની જ આંખડને કલંક લગાડી જગદારીને પાત્ર બને. પારસીઓએ પણ આવો મોટો દાવો કરી બેસી રહેવું જોઈતું નથી, પણ હિન્દુ મુસલમાનના માન અને પ્રેમને લાયક બનવાની તેમણે નિરંતર કોશિશ કરવી જોઈએ. લોહાણને બહોલો તિરસ્કાર અને ભલામને બહોલી મહોત્પત્તિમાં મળી રહે છે, એ સિદ્ધાંત ન્હાની કે મોટી સર્વે કેમોએ સ્વીકારવો જોઈએ. પોતાની ફરજ તરફની ફિદાગીરી, સત્ય વચન, સખાવત, પરાયકાર અને નિષ્કામ કર્મપરાયણતા જેવા જોયા સહશ્લો દાખની જે બે મદાન કેમોની સાથે રહેવાનું નસીબ દેવીએ પારસીઓનું ભાગ્ય ધણું છે તેમનું દિલ છતી લેવાને દરેક પ્રમાણિક પ્રયત્ન મારા કેમો બંધુઓએ કરવો ધટે છે. દજી પણ દરેક સંસ્કારી ને સ્વદેશપ્રેમી પારસી પોતાના માદર વતન ધરાતને ભૂટી શક્યો નથી. કોઈક વખત દૂર દૂર નઝર કરી અંતરના ઉમળકાથી તે પોકારી બેઠે છે:—“ ધરાત, દોર ઝી ” (હે ધરાત, તું દીધોયુ યજ્ઞ) : પણ અંતરના એટલા જ ઉમળકાથી અને જીવરના એટલા જ જ્વેશથી તે સ્વદેશભિમાની પારસી ભારતવર્ષની પવિત્ર અને પ્રેમાળ ભૂમિ ઉપર દષ્ટિ દાલવી અન્ય ભારત સંતાનો બેગો અંતઃકરણપૂર્વક ઉચ્ચારે છે:—**વન્દે માતરમ્** ।

દ્વિજોઝ દાવસજી દાવર

સ્મિત-માધુર્ય

જાણું ના કેમ મારે
તરલિત હૃદયે મિષ્ટ લાવોર્મિ જનગે;
મીઠો આમોદ અર્પા,
રસમય કરતું સ્વાંતને કોણુ રાગે ?
ને આ આત્મા વિકાસી
કમલદલ સમી ગંધ ગ્રેરે પ્રસન્ન;
માણું શું સ્વપ્ન આ તે ?
નહિ ! નહિ; દયિતે ! હામ એ મંજુ તાર્ક :

જેવી કે અલમાળા
અપસર્ગો જર્તો ને ચંદ્ર માધુર્ય રેલે;
સ્વમાવસ્થા વિષે વા
હૃદય નયવતું દૂરથી ગાન આવે;
તે રીતે પ્રાણુ ! તાર્ક
અનુપમ કરકયું હાસ જે પુષ્પ વેરી
દેયા સાથે જડાયું;
કદિ ય નહિ ભુલું રનેહ જ્યોત્સ્ના અતેરી.

ખેડુતોની દુર્દશા

હુંઠાતી ઓ માઝી રે, ખાલી તારી જુ'પડી;
ખાલી તો ચે મહારી રે, માઝી તારી જુ'પડી.
ધન સીંચી ખેતર સુકવીયા, દવ ગ્રેયો ઓપાસ
રાતી ચિલુની આંખડી દેખી પંખીડાં પામે ત્રાસ:
તેને મોઢે રદ્દાતી રે, માઝી તારી જુ'પડી;
પોપણીયાં સી પાતી રે, આખી જડી રાખડી.

૨૫. જીવાણાઈ અ. પટેલ

ખેડુતો જ હિન્દની ખરી પ્રજા છે. હિંદ સામ્રાજ્યમાં લાખ ગામડામાં વસતા ખેડુતો અને વણકરોથી બનેલું છે. તેમની રિયાત ધણી લયંકર છે છતાં વર્ષો પસાર થાય છે તેમ ખેડુતોની સંખ્યા વધતી જ જાય છે. ૧૮૯૧માં જ્યારે કૃષિકાર્યમાં ૬૧૨ પ્રજા રોકાયેલી હતી ત્યારે ૧૯૨૧નું છેલ્લું વસ્તીપત્રક બતાવે છે કે હવે ૭૨.૯૮ ટકા પ્રજા ખેતીનું કાર્ય કરી રહી છે.*

હિંદનો ખેડુત તેની ઉદ્યમશીલ વૃત્તિ અને નિખાલસતા માટે પ્રખ્યાત છે અને સર્વ કાષ્ટએ તેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે અને છતાં આજે આખી દુનિયામાં તે સૌથી ગરીબ છે. સરકાર એ જોઈું છે એમ સિદ્ધ કરવા દલીલો અને આંકડાઓ આપે છે, પણ ગાંધીજીએ એમના ૧૯૨૨ ના સુપ્રસિદ્ધ એકરારમાં જણાવ્યું હતું તેમ એ વિતંડાવાદો અને આંકડાઓ કંઈ “જે પુરાવો હિંદનાં ગામડાંઓ પોતાનાં બોલતાં ચાલતાં હાડપિંજરોથી નરી આંખને આપી રહેલ છે તેને ઢાંછી શકે તેમ નથી.” આજે હિંદની સરેરાશ આવક બીજા દેશો સાથે સરખાવો અને હિંદના આંકડા ચોંકાવનારા નીચડો. દાદાભાઈ નવરોજીથી માંડીને કેટલાએ અભ્યાસીઓએ તેની ગણતરી કરી છે અને છેવટે અધ્યાપક ખુશાલચંદ શાહે તેને મહામુદ્ધ પહેલાં રૂ. ૩૯ આંકી હતી. જ્યારે બીજા દેશોમાં તે ઓછામાં ઓછી રૂ. ૯૦ (જાપાન) અને વધુમાં વધુ રૂ. ૧૦૮૦ (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ: અમેરિકા) હતી. આજે કરોડોને પેટપુરતું ખાવાનું નથી મળતું અને અર્ધનગ્ર અવસ્થામાં કરોડો તેમનું દુખી જીવન પસાર કરે છે. અસહકારની ચળવળ પૂર્વે જ્યારે ગાંધીજી બિહારમાં પ્રયાસ કરતા હતા ત્યારે પ્રજાની હૃદયદ્રાવક ગરીબાઈ તેમણે જોઈ. એમની આત્મકથામાં તેઓ લખે છે:

“બીતીહરવા એક નાનકડું ગામડું છે. તેની પાસે તેનાથી પણ નાનું ગામડું છે. ત્યાં કેટલીક

* આ સંખ્યા વધવાનું કારણ ખેતીનો ધંધો વધારે લાભદાયક થયો છે એમ નથી પણ પહેલાં લોકોને બીજા ધંધો મળતો તે હવે નથી મળતો અને તેથી જ્યાં ખેતીમાં જરાય છે. તેથી જમીનના નાના ટુકડા પડે છે અને હવે તેઓ ખરો કપાસ ન કરતાં સરકાર નાના ભાગદા રદ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

બહેનોનાં કપડાં બહુ મેલાં જોવામાં આવ્યાં. આ બહેનોને કપડાં ધોવા બદલવાનું સમજાવવાનું મેં કરતુરખાઇને સૂચવ્યું. તેણે બહેનોને વાત કરી. એમાંથી એક બહેન તેને ઝુંપડીમાં લઇ ગઇ તે બોલી: ‘તમે જુઓ, અહીં કંઇ પેટી કળાટ નથી કે જેમાં કપડાં હોય. મારી પાસે આ મેં પહેરી છે તે જ સાડી છે. તેને હું કેવી રીતે ધોઈ શકું? મહાત્માજીને કહો કે તે કપડાં અપાવે એટલે હું રોજ નહાવા ને રોજ કપડાં બદલવા તૈયાર છું.’ આવાં ઝુંપડાં હિન્દુસ્તાનમાં અપવાદરૂપે નથી હોતાં અને અસંખ્ય માણસો માત્ર પહેરેલાં કપડાં ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે.” *

અને બિચારા ગરીબો વસ્ત્ર ક્યાંથી લાવે? મહિને દિવસે જે બિચારાને માંડમાંડ દોઢ બે રૂપિયા મળે તે ખાય શું અને પહેરે શું? આથી જ દિવસે દિવસે ભૂખમરાથી પ્રભવનું આયુષ્ય ઘટતું જાય છે અને દુધના અભાવે બાળમરણ હિંદમાં સૌથી વધારે છે. હિંદમાં મરણપ્રમાણ હજારે ૩૮૦૨, ન્યુઝીલેન્ડમાં ૯૦૫ અને ઈંગ્લેન્ડમાં ૧૪ નીચે છે. ભારતમાં સરેરાશ આયુષ્ય ૨૪ વર્ષનું છે, ઈંગ્લેન્ડમાં તે ૪૫ વર્ષનું છે.† માણસને તંદુરસ્તી સાથે દિવસનું અઢી શેર દુધ મળતું જોઈએ ત્યાં હિન્દની ઢતલાગી પ્રભને આજે માણસદીઠ દિવસનું માંડમાંડ સવાપાશેર દુધ મળે છે.‡ બાળમરણ તેથી સૌથી વધારે હિંદમાં છે.

	૬૨ હજારે		૬૨ હજારે
હિંદ	૨૬૦૦૭	સ્વીડન-નોર્વે	૧૮૨
ન્યુઝીલેન્ડ	૭૨	ડેનમાર્ક	૧૩૫
હોલેન્ડ	૫૦	આયર્લેન્ડ	૧૨૭
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ-અમેરિકા	૫૮૦૮	સ્કોટલેન્ડ	૧૪૫
		ઈંગ્લેન્ડ-વેલ્સ	૧૭૨૬

બ્રિટીશ સરકારે પ્રથમ શોધ એ કરી કે હિંદ એમના તાબામાં આવ્યું એટલે આખી બે જમીનના માલિક પોતે અને ખેડુતો ફક્ત ભાડુતી મજૂર. ‘આ જમીન પર મારી સ્વતંત્ર માલિકી છે’-ખેડુતની એ ભાવના અંગ્રેજોએ આવીને નષ્ટ કરી અને તેથી ખેડુતની જમીનમાં સુધારા કરવાની હોંસ લાગી ગઇ છે. ત્યાર પછી સરકારે જમીન મહેસુલનો પ્રશ્ન હાથમાં લીધો અને તેને ખેડુતને ચૂસવાના સળંગ સાધન તરીકે સ્વીકારી લીધો. જમીન મહેસુલના આખા પ્રશ્નમાં અપાર અન્યાય ઠેરઠેર નજરે પડે છે. એ અન્યાયની વિગતોમાં અહિં ઉતરી શકાય એમ નથી. પરંતુ તેનાં ખાસ લક્ષણો જ્ઞાનમાં રાખવા જેવાં છે. પ્રથમ તો આંખ મોંઘીને સરકારે જમીન મહેસુલમાં ઉત્તરોત્તર વધારો જ કર્યો કર્યો છે. બારડોલીના ખેડુતોએ જે લડત ઉપાડી, એવી લડતો ઉપાડવાની જરૂર આખા હિંદમાં છે; કારણ કે ખેડુત ગરીબ થતો ગયો છે છતાં સર્વત્ર તેને ભરવાની મહેસુલમાં વધારો જ થતો ગયો છે.

* ‘આત્મકથા’ નં. જી. તા. ૧૨-૮-૨૮

+ શ્રી વાલજી દેસાઈ: ‘ગૌરવ કલ્પતરુ’ પા. ૩૬

×   ”   પા. ૩૪.

÷   ”   પા. ૩૬

જમીનમહેસુલમાં ૧૮૫૭ થી ૧૯૨૧ ના વર્ષો સુધીમાં સત્તર કરોડ અને એંસી લાખનો વધારો થઇ ચૂક્યો છે.

પરંતુ જમીન મહેસુલ આંકતી વખતે સરકાર ખેડુતને - બોલવાનો અધિકાર જ ક્યાં આપે છે? કીચુત વલ્લભભાઈ જણાવે છે તે પ્રમાણે “જમીન મહેસુલ કેટલું લેવું, કેટલું ન લેવું, કેટલું વધારવું, કેટલું ન વધારવું એ સરકારની મુન્સરીની વાત છે; એમાં ધારાસભાને નહિ જોવાનું, એમાં તમારી સલાહની જરૂર નહિ, તમારી ચારજ સાંભળવાની નહિ. જેના ખિરસામાંથી પૈસા લેવા છે તેનું સાંભળવાનું નહિ.” કેવળ આપખુદ મહેસુલ અમલદારના આપખુદી પ્રમાણ પર જ આધાર રાખી આ જમીન મહેસુલની આંકણી થાય છે અને ખેડુતની આબાદીનાં કૃત્રિમ લખાણો પર જ ભાર આપી સરકારે મહેસુલમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરી છે. પ્રગ્તને તેનાં બીજાં દુઃખો માટે અદાલતમાં ન્યાય મેળવવાની છૂટ ખરી, પરંતુ ખેડુતોની દૃષ્ટિએ જે જીવનગરણનો સવાલ છે તેમાં તેને “નહિ દલીલ નહિ વકીલ નહિ અપીલ.” આનો અર્થ એ થયો કે અથવા છતિ સુધી ખેડુતોએ મૂંઝે મોટા સરકારનો જ કહ્યો માન્ય રાખી પોતાની ઝુંપડી લુંટારાના હાથમાં સોંપી દેવી. જો ખેડુત આવશ્ય સ્થિતિમાં આવી જતાં અસલ લાગતું મહેસુલ ન ભરે તો આગળ જણાવ્યું તે પ્રમાણે જમીનની છેવટની માલીફી સરકારની—એટલે જમીન ખાલસા-માલમિલકતની જમી! આ “જમી કાયદામાં જેટલી રાક્ષસી સામગ્રી ભરી છે તેટલી દુનિયાના પડમાં કોઇ કાયદામાંય નથી. જમીન મહેસુલ તમે અમુક મુદતમાં ન ભરો તો ચોથાઇ દંડ લેવો. ચોથાઇ સાથે તમે ન ભરો તો મિલકત ન્ય, ઢોર લઇ ન્ય...”x જારડોક્ષીના જમી અમલદારોના ત્રાસ અને પહાણોના બુદ્ધિએ જમી નીતિનું રાક્ષસી સ્વરૂપ સચોટ રીતે બહાર પાડ્યું છે. આવી ભયંકર શિક્ષાની તક્તવાર માથે લટકતી હોય ત્યાં સર્વ શક્તિ ગુમાવી બેઠો ખેડુત મૂંઝે મોટા સહન કરે એમાં શી નવાઇ! મદાતમા માંધીજીએ એવા રાક્ષસી કાયદા સામે દાદ મેળવવા સત્યાગ્રહનું અભોધ સસ્ત્ર ન સૂઝાડ્યું હોત તો બિચારી ગરીબ ખેડુત પ્રજા ક્યાં લગી ચુસાતે?

જમીન મહેસુલ ભરનાર ગરીબ ખેડુતો જ સ્વા એટલે સરકારે બીજા ભયંકર અન્યાય એ કયો છે કે આવકવેરા ભરનાર મોટા લાભવમવાળા વેપારીઓ અને અંગ્રેજો, એટલે તેમની પેદાશ પર નજરો કર, જ્યારે ખેડુતોની પેદાશ પર લેવાતો કર—એટલે જમીન મહેસુલને કંઈ દહ જ નહિ! “વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦૦ની આવક પર તો કશો કર લેવામાં

† વર્ષ

૧૮૫૭

૧૮૭૧

૧૮૮૧

૧૮૯૧

૧૯૦૧

૧૯૧૧

૧૯૨૧

જમીન મહેસુલ

રૂ. ૧૭,૩૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૧૯,૯૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૨૧,૬૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૨૪,૦૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૨૬,૨૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૩૧,૭૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૩૫,૧૦,૦૦,૦૦૦

(યુગધર્મ ડાયરી—૧૯૭૨)

+ સત્યાગ્રહ પત્રિકા-૪૩ શી. વલ્લભભાઈનું લાખ બાબતે ૨

x સત્યાગ્રહ પત્રિકા-૪૩ પા. ૨

આવતો નથી. તેથી વધુ ઉપજ ઉપર કરનો દર ઘણો ઓછો છે અને લાખો રૂપિયાનાં નફા કરનારી પેટીઓ પર તો તેના નફા ઉપર ૫ થી ૧૦ ટકાથી કરનો દર વધારે નથી જ થતો. તેની સાથે જમીન મહેસુલ સરખાવેા, કેમકે એ પણ ખેડુતની મહેનત અને પેદાશ ઉપરનો કર જ છે. તેમાં કશી છુટછાટ નહિ, વર્ષ દિવસે માત્ર દશ રૂપિયા કમાતા અને પોતાના ખર્ચને પણ પરાણે પહોંચી વળતા ખેડુતને પણ દમરોની કમાણી કરનાર વેપારીના દિસાએ જ કર આપવો પડે છે. *

આથી રીતે સરકાર પ્રજાના ૭૨-૮૮ ટકા ભાગ પાસેથી રાજસ્વી લુગ્નમયાં સૌથી વધારે મહેસુલ પડાવે છે અને આજે જગતભા સૌથી વધારે ખર્ચાળ રાજ્યતંત્રનો મોટો ખર્ચ મુખ્યત્વે આ સુસાતા, કચરાતા, રિખાતા, ભૂખે મરતા, ખેડુતો પાસેથી લેવામાં આવે છે. “ વડી સરકાર ૨૦ થી ૪૦ કરોડ જમીન મહેસુલ ઉધરાવે છે—અને આ ઇલાકાની ૧૨ કરોડની ઉપજમાંથી ૪ થી ૫ કરોડ કેવળ જમીન મહેસુલના છે. ” +

જમીન મહેસુલનો કર ઓછો ભાર હોય તેમ એ ઉપરાંત સરકાર ખેડુત પાસે ખીજ નાના નાના કર એટલા બધા લે છે કે તેની વ્યવસ્થિત ગણતરી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. દેશના રિયાળે પ્રમાણે સરકારી અમલદારોની લાયકશક્તિને લીધે તેમની ખુશામત કરવાની ખરાબ દેશને પરિણામે અને વેડના લુગ્નમને લીધે જિયારો ખેડુત દબેશા કચરાયેલો રહે છે. તેના પાકમાંથી મોટો દિરસો ચાણો જવાથી તેની ખુપરી હુંડાતી જાય છે. “ તાપ, ટાઢ અને વરસાદ સદન કરવાની ત્રિવિધ તપશ્ચર્યા અને અચાગ મહેનતને પરિણામે જ અનાજ પકે છે તેનો સારો દિરસો સરકાર પડાવી લે છે, અનાજ રૂંધે કે મહેસુલ તરીકે. પછી લોકલ સેસ તથા ખીજ વેરા, કલગરી, મુળરી જકાત, કુંવરપછેડા, પિવાદવધાણું, સાદીગમી, ચૂંગી, વગેરે દેશનિયમ પ્રમાણે લેવાય છે. આ ઉપરાંત ફાઈના, માસીયા કે મામાનું માપણું, ભદ્ર, ભાંડ જવાયા કે ભંગીનું માપણું, કેટવાસ, ગામોટ કે ગોરાનું માપણું, વેલીઆ વગેરેનું માપણું, ૧૨ કે મીરનું માપણું કાઢી આપવામાં આવે છે—છેપરે લવાશદારની ચપરી, માંઝીઆની ટી, તત્તારીનો ખોળો, પટેલનો ખોળો; અને કેટલીક વાર તજવીજદાર અને તેની ઉપર મમલદારોના કાળામાં પણ આપણું પડે છે. ” x

દરે ખેડુતના દોરની દશ લેઈએ. ખેતીનો આવાર દોર પર છે છતાં માંડ ખેડુત ૧૬ એક દોર આવે છે. જીજ દેશો સાથે-સરખાનનાં દોરની સંખ્યામાં પણ કમનસીબ દિદ ભજ્ય જ રહી જાય છે.

દેશ	દર ૧૦૦ માણસ દીઠ ગંભ્યા	દેશ	દર ૧૦૦ માણસ દીઠ સંખ્યા
આર્જન્ટીના	૭૪	ઓસ્ટ્રેલીયા	૨૫૯
આર્જન્ટીના રેટ્સ	૭૯	આર્જન્ટીના-ટાઇન	૩૨૩
ભારત	૮૦	ઉરુગુવાય	૫૦૦
૫ દેશોની	૧૨૦	દિદ	૫૬
યુગ્રીકાંડ	૧૫૦		

* બારોડાનો કલ્યાણદ પત્રિકા—ન. ૪૪ થી નવીમ્મન.

+ બારોડાનો કલ્યાણદ પત્રિકા—ન. ૪૪ થી નવીમ્મન પા. ૬.

x ૨૩૬૧ મુખત મહેતા: ઝીંઝ પેટલાદ તાલુકા ખેડુત પ્રજામંડળ પરિવહ: ‘યુગવર્ગ’ પૃ. ૫ અંક ૪ પા. ૨૩૬.

— વાલજ દેસાઈન ‘ગારામ કાપડ’ પા. ૩૩

એકરની દૃષ્ટિએ જે હિસાબ કરીએ તો ૧૯ એકર એક જેડીની સરેરાશ આવી પણ સામાન્ય રીતે ૧૯ એકર ખેડવા ચાર જેડી જોઈએ.^૧ ઢોરની સંખ્યા શા માટે આટલી ઓછી ! કારણ કે “ દુબળાં ઢોર જાય કસાઈખાનાંમાં અને મજલુન ઢોર જાય ભાઝીલમાં ” ગરીબાઈમાં રીખાતો ખેડુત ક્ષણિક લાભનો વિચાર કરી ઢોરને વેચી દે છે.

“ દર સાત ખોરાકને સાઠ ૧૦ લાખ ઢોર કતલ થાય છે અને ૨૫ લાખ ઢોર રોગથી મરી જાય છે. આ ઉપરાંત ૩-૪ લાખ ઢોરની નિકાસ થાય છે તે જુદાં.^૨ અને જે ઢોર ખેડુતને લાગે રહે છે તે સ્વયં નજાળાં-તેમની બોલેને ઉપાડવાની કે દૂધ આપવાની શક્તિ દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતી જાય છે. આથી જ દિંદમાં અકબરના સમયમાં જે માથ દિવસનું સવામણુ દૂધ દેતી તે આજે માંડમાંડ બેસે દૂધ આપે છે. આનું કારણ શું ? ઢોરની નિકાસ, કતલ તથા ગોચરની અધોગતિ. “ ઢોરને ઘાસ જોઈએ તે વાસ્તે વિશાળ ગોચરો દિંદમાં હતાં. પણ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કારકુનો અને ડિરેક્ટરોથી માંડીને આજ પર્વત ‘પૈસા લાવો ! પૈસા લાવો !’ એવા ખાઉધરા રાજ્ય પારો ગોચર રાના ટકે ? તે જમીનના ભાટ વેચાયા, હરાજ થયા અને શીમેન વેપારીઓ તથા જમીનદારો તેમાં પતંગીયા માફક પડ્યા.^૩ આમ ગોચર દબાતું જવાને લીધે આજે દેશમાં ગોચરનું પ્રમાણ બીજા દેશપણુ દેસ કરતાં ઓછું છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૬ એકર જમીને ૧ એકર ગોચર, જર્મનીમાં તથા જાપાનમાં ૬.૧ અને ઇંગ્લેન્ડ તથા ન્યુઝીલેન્ડમાં ૮ એકર, જાપાનમાં ૬.૭ એકર ઇંગ્લેન્ડમાં ૩.૫ એકર ગોચર છે, પણ દિંદમાં માત્ર ૭૮ એકર છે. ”^૪

અને આપણા જંગલખાતાએ પણ જંગલોના રક્ષણના બદલા હેઠળ જંગલોનો વિનાશ કંઈ ઓછો થયો છે ? કાગળ બનાવવા તથા લાકડા માટે-તેમજ સસ્તેપાટ સાથ કેટલાંએ જાડો કપાતાં જાય છે અને જ્યાં જાડો ઓછો ત્યાં વરસાદ ઓછો એ તો વિજ્ઞાનનો નિયમ છે.

આ બધા કૃતકાથી ત્રાસ પામતો ખેડુત-ગરીબાઈની ઉતરોત્તર વૃદ્ધિમાં સપડતો ખેડુત આખરે લયંકર દેવામાં દુષ્કૃતો જાય છે અને એ દેવાનો ત્રાસ કંઈ ઓછો છે ? બારડોલીના ખેડુતોની સ્થિતિ એકંદરે સારી ગણાય. પરંતુ ત્યાં પણ પચીસ વીધાના ખેડવાયાને દર વર્ષે રૂ. ૩૦૦ નો ખાડો પડે છે. દેવામાં રૂએલા ખેડુતો સાહુકારના-કાણીના-અને અરકારની સહકારી મંડળીઓના પંખમાં એવા સપડાય છે કે તેમાં જુદા નધારે કોનો એ ૧૪ કહેવું મુશ્કેલ છે.

દેવામાંથી જાયવા આજે કેટલીયે જમીન પર અનાજ સિવાયનો પાક ખેડુતને ઉગાડવો પડે છે, એટલે એની જમીનમાંથી ઉતરતો પાક પરદેશીઓના હાથમાં સપડતો જાય છે-ખેડુત બિચારો પછી હાથ ધસતો રહે છે. રૂ.^૫ શણ, રેશમ, અજારી, ચાહ, ગળી, તેલીબીયા વગેરે વસ્તુઓ આપણી સરકારને વેપારમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે-એટલે ગરીબ બિચારો

૧ વાલજી દેસાઈ કૃત ‘ગોરક્ષા કલ્પવૃક્ષ’ પા. ૩૩

૨ ‘ઇન્ડિયન હુમેનીટરિયન’-ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૦

૩ મોહનલાલ કા. પંડ્યાનો લેખ ‘હિન્દ કેમ પાચમાલ થયું ?’ પા. ૧૩૩-૩૪

૪ વાલજી દેસાઈ કૃત ‘ગોરક્ષા કલ્પવૃક્ષ’ પા. ૬૩

૫ કપાસ વાવેતરનો વિસ્તાર કેટલો વધ્યો તે નીચેના આંકડા પરથી જણાશે:-

ખેડુતોને તે પાક કરવો પડે છે. એ કાચા માલમાંથી તૈયાર થાય તેમાં આડતિયાઓ કમાય અને ખેડુતો ચૂસાય. + અને આ જમ્મા સંજોગોમાં જમીનનો કચ્છ તો ઉતરતો જ નય છે. " ત્યાં (સંયુક્ત પ્રાંતમાં) અકબરના વખતમાં દર એકરે ૧૧૪૦ રતલ પાક ઉતરતો હતો, પણ હવે માત્ર ૮૪૦ રતલ જ પાક ઉતરે છે. છગ્ગન્ડની પાકની સરાસરી દર એકરે ૧૭૦૦ રતલ છે ત્યારે ભારતની ૭૦૦ રતલ છે. :-"

આવી કસ વગરની જમીનમાંથી નીકળતું ખાવાકાષક અનાજ પણ જે હિંદમાં રહેતું હોત તો ખેડુતનું કેન્દ્રિક ઉત્પન્ન રહેત. પરંતુ એ અનાજ આપણી સરકાર પરદેશ ધસડી વર્ષ ખેડુતોની કોઠી ખાલી કરી મૂકે છે. ૧૯૨૩-૨૪ ના આંકડા પ્રમાણે અનાજની નિકાસ ત્રીસે પ્રમાણે યથા હતી.

ઓખા	રૂ. ૩૪,૮૯,૭૩,૦૦૦
ધઉ	૬,૧૧,૮૧,૦૦૦
ગારસી	૧,૭૬,૯૦,૦૦૦
કુલ	રૂ. ૪૧,૭૮,૪૪,૦૦૦

આવી રીતે લગભગ ૪૬ કરોડ રૂપિયાનું અનાજ પરદેશ ધસડાય ત્યાં દુકાળની ભયંકરતા વધી નય એમાં શી નવાઇ !

માત્ર દુકાળથી જ કેટલાં માણસોનો સંહાર થાય છે તે નીચેના આંકડાથી જણાશે.

બ્રિટીશ યુગ દરમિયાન દુકાળો*

સમય-વર્ષ	કયા રચણે	મરણ	ખાસ વિશેષતા
૧૭૧૬	બંગાળમાં	એક કરોડ	આટલો પ્રલયકારી દુકાળ આ દુનિયામાં કોઇ પણ રચણે કદી ચે પડ્યો હશે કે કેમ એ સંકાસપદ છે. દર ૧૬ માણસે ૫ મરણ. છતાં એ વર્ષની મહેસુલ માફ નહતી યથા !

૧૮૬૨-૩	કપાસનું વાવેતર
૧૮૭૦-૨૧	૮૬૪૫ હેક્ટર
૧૮૭૪-૨૫	૧૫૩૧૮ "
	૨૬૪૮૦ "

[ખાલી નિબંધ પા. ૬૬]

+ " ખાંચ કરોડનું ૩ લાઈ નય અને સાડ કરોડનું કાપટ લાવે. વચમાંના ૫૫ કરોડ ક્યાં ગયા ? આ હુંડે કરતાં નાહિરસાદનો હુંડે સારી. " મોહનલાલ કા. પંડ્યા. ' હિંદ કેમ પાવમાલ મળે ? ' પા. ૧૨૬

* પશ્ચિમ મદન મોદન માલખિયા.

• Economics of Khadi : Babu Rajendra Prasad.

• બ્રિટીશ યુગ પૂર્વે નીચે પ્રમાણે દુકાળોની માહિતી મળે છે:—

૧૧મી સદી ૨; ૧૩મી સદી ૧; ૧૪મી સદી ૩; ૧૫મી સદી ૨; ૧૬મી સદી ૩; ૧૭મી સદી ૩; ૧૭૦૦ થી ૧૭૪૫ સુધીમાં ૪.

એટલે ૬૬ ૭૪૫ વર્ષમાં ૧૮ દુકાળ પડ્યા હતા.

વર્ષ	કયા સ્થળે	મરણ	ખાસ વિશેષતા
૧૭૮૩	સંયુક્ત પ્રાંત		
૧૭૮૮	મદ્રાસ		
૧૮૦૩	ગુજરાત-મહારાષ્ટ્ર		
૧૮૦૭	"		
૧૮૩૭	આખા હિંદુસ્તાનમાં	૮ લાખ	
૧૮૫૪	"		રાણી વિક્ટોરિયાના શાસનકાળનું
૧૮૫૮	"		પહેલું જ વર્ષ. અપશુકન.
૧૮૬૦	સંયુક્ત પ્રાંત	૨ લાખ	
૧૮૬૪	ઓરીસા	૧૩ લાખ	એટલા નાના પ્રાંતમાંથી !
૧૮૬૫	બંગાળા-બિહાર	૫ લાખ	
૧૮૭૧	બંગાળા-રજપુતાના	૧૦ લાખ	
૧૮૭૩	બંગાળા	૩ લાખ	આ ત્રીજી વાર.
૧૮૭૬	મુંબઈ છલાકો	૯ લાખ	
૧૮૭૭	મુંબઈ છલાકો } મદ્રાસ છલાકો }	૬૧ લાખ	આ દુકાળ માટે દુકાળ નિવારણનાં કામો નીકળ્યાં હતાં, પણ બહુ થોડાં; કારણ? પત્રવ્યવહારમાં જ સંકટનો સમય પસાર થઈ ગયો !
૧૮૭૮	મદ્રાસ, સંયુક્ત પ્રાંત અને બિહાર		
૧૮૮૮	આખા હિંદમાં	૮૦ લાખ	
૧૮૯૨	આખા હિંદમાં		
૧૮૯૭	"	૩૨ લાખ	

એટલે ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધના દુકાળો અત્યંત ભયંકર હતા.

દુકાળ સંખ્યા	મરણ
૧૮૦૧ થી ૧૮૨૫	૫ લાખ
૧૮૨૬ થી ૧૮૫૦	૫ લાખ
૧૮૫૧ થી ૧૮૭૫	૫૦ લાખ
૧૮૭૬ થી ૧૯૦૦	૨૬૦ લાખ
કુલ ૩૧	૩૨૪ લાખ

એટલે ૧૮૭૬ થી ૧૯૦૦ સુધી દર મિનિટે એકી માણસો બૂખને લીધે મરણ પામ્યાં.

આખા ઓગણીસમી સદીમાં આ આખી દુનિયામાં જેટલા યુદ્ધો-લડાયાં તેમાં એકદર સરવાળે લગભગ ૫૦ લાખ માણસ મરણ પામ્યા; ત્યારે આ અભાગી દેશમાં ફક્ત ૧૯ મી સદીનાં છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષમાં જ એટલે ૧૮૭૬ થી ૧૯૦૦ સુધીમાં માત્ર દુકાળને લીધે, માત્ર બૂખને લીધે (બીમારીને લીધે નહિ) ૨૬૦ લાખ માણસ મરણ પામ્યાં. યાદ

રાખવું જોઈએ કે આ ૧૯ મી સદી એ દુનિયાના ઇતિહાસમાં સુહોની સદી છે અને એ સદીમાં જ નેપોલિયનની લડાઈએ લડાઈ હતી.

૧૧મી સદીમાં ૧૯૦૬, ૧૯૧૮, ૧૯૨૧ અને ૧૯૨૫ માં દુકાળો પડ્યા. પણ તે એટલા ભયંકર લાગ્યા નહિ કારણ કે વીસમી સદી એ સભ્યતા અને વિજ્ઞાનની સદી છે. એટલે દુકાળ પણ સભ્યતાની અને વૈજ્ઞાનિક રીતે પડે છે ! દુકાળોએ બીમારીનું ૩૫ પકડી લીધું છે !

ભારતવર્ષની દયાળનક દરિદ્રતા જે ૧૯ મી સદીમાં ' દુકાળ ' ને નામે ઓળખાતી તે હવે ૨૦ મી સદીમાં ' બીમારી ' ને નામે ઓળખાય છે. એટલે જે મરણપ્રમાણ દુકાળને નામે ચડતું તે હવે પ્લેગ, મેલેરિયા, ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝા વગેરે બીમારીને નામે ચડે છે. અરે, આ ૨૦ મી સદીના ૨૭ વર્ષોમાં જે ખુવારી રોગોથી યથા છે તે ૧૯ મી સદીના દુકાળોથી કેટલી વે વધારે છે. દર વર્ષે રોગચાળાથી લાખો માણસો મરે છે. એકલા ૧૯૧૮ માં ગાન ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝામાં જ ૮૦ લાખ મરણ થયાં.

આવી ગરીબ દશામાં ખેડૂતને મૂકી દઈ છેવટે બિટીયા સરકારે તેની પાસેથી તેની જીવનદોરી સમો રેટિયો પણ હુંટી લીધો. " અંગ્રેજોએ અહીં પગલાં ભર્યા તે અગાઉ દિંદ પોતાનાં લાખો હુંપડાંઓમાં કાંતતું તથા આહુતિકામાં રહેતી ખોટ ભરી કઢાડતું. જીવનદોરી સમો આ ગૃહઉદ્યોગ કદી ન ચકાસ એટલા નિષ્કુર અને અમાનુષી ઉપાયો વડે નષ્ટ કરવામાં આવ્યો, જેનાં બ્યાનો અંગ્રેજ સાક્ષીઓએ કરેલાં છે. " બૂખમરણે ભાંગનાર રેટિયા સાડ તેથી જ મહાત્માજી આટલો બધો આગ્રહ કરી રહ્યા છે.

આજનો ખેડૂત આવી ભયાનક દુર્દશાએ પહોંચ્યો છે. પોતાના ધંધામાં સર્વ દિશાથી રિખાતા ખેડૂતને દિન્દની વિચિત્ર કુટુંબપ્રથાથી પણ ઓછું સકત નથી કરવું પડતું. જમીનના ટુકડા નિરંતર પડતા જાય છે અને તેથી ખેતરમાં કૃષિકાર્યની સુરક્ષાઓ વધતી જ જાય છે. બાળકમ, લમમરણના ખોટા ખર્ચ, દારૂની બંદી, ખાતર તથા ઓળરો વિષે બેદરકારી વગેરે દાંડમારીઓ ખેડૂતની દુર્દશાનું બીજું ચિત્ર ખટું કરે છે અને અહિંયા તેમની એ દશ માટે સરકાર સાથે સમાજ પણ જવાબદાર છે. ખેડૂત આજે મરણ પથારીએ સૂતો છે કારણકે તે ગરીબ છે એટલા જ માટે જલ્લે સમાજ, સરકાર એને જ પોતાના જીવનના સિંકાર સાડ પસંદ કરે છે. સરકારના ખર્ચમાં દર વર્ષે લગભગ ૩૦ થી ૪૦ ટકા જેટલો દિરસો આપનાર ખેડૂતને માટે યાજા નથી, ગામડામાં રસ્તાઓ નથી, બાળકો માટે દૂધની વ્યવસ્થા નથી, બીમારી સાડ ઔષધાલય નથી, પીવા સાડ-સ્વચ્છતા જળવચા સાડ ચોકખા પાણીની વ્યવસ્થા નથી. ડેંગવણી પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચનાર સરકારે આજ સુધી ગ્રામ ડેંગવણીનો પ્રશ્ન હજી ઉપાડ્યો જ નથી. કરોડો રૂપિયાનો ધુમાડો કરનાર આપણું બીજવણી ખાતું (Development Department) હજી પોતાની ખર્ચાળ પ્રવૃત્તિને મોટા બેચાર શહેરમાં જ પર્ણ કરે છે. રસ્તા જ ન્યાં ખેતરની ટેલીઓ જેવા હોય ત્યાં ગામડામાં રાત્રે હીવાઓની તે શું વ્યવસ્થા થઈ શકે ? એક શહેરમાં ચાર' પાંચ ઔષધાલય ખડકાવા હોય પરંતુ ગામડામાં માઇલોના માઇલ ટાપો પરંતુ એક પણ ઔષધાલય લાગ્યે જ દર્શન દે અને પછી રોગનો પ્રચાર તથે તેમાં ખીસ મેગે જેવાં ' પરમાર્થો ' જોડેનો બિચારો ખેડૂતને ખાટકે !

હારે સરકાર કરે છે શું ? સરકાર તો હંમેશાં ખેડુતને વધારે ચૂસી પોતાના—
પરદેશીઓના ખિસ્સા ભરવાની નવી નવી યોજનામાં જ મગ્ન રહે છે. આપણા ખેડુત
વાઇસરોએ આવી ખેતીવાડી પંચ નીચું અને તેણે પર્વત આપો ખુંદી વળા ઉઠર કાઢ્યો !
ખેડુતોની દુર્દશા વિચારી પંચે મુખ્ય સૂચના એ કરી કે થોડાક ખેતી અમલદારો વધારી
દો અને તેને લગતી ખેતાર ખીજ સંસ્થાઓ ખોલી પરદેશીઓને તોકરીની સવડ કરી આપો
ઐટલે ખેડુત સુખી થઇ જશે ! યાંત્રિક સાધનોના ઉપયોગ માટે તેમ જ તેને લગતી શોધ-
ખોળ માટે મધ્યવર્તી ખાતું ખૂબ જરૂરું છે માટે તે ઝટ રાફ થવું જોઇએ. ઉપરાંત કપાસ
શણના વાવેતરમાં સુધારો થાય ! એમાં બિચારા ખેડુતને શો લાભ ! અને આપણા
ખેડુતો વિષે સરકાર ઐટલે પછુ વિચાર શા માટે કરે છે ? એક તો તેમનાં વિશ્વાસતી
ઓળોરો ખપાવવા. ખીજું કારણ હમણાં રપટ ચયું. થોડા જ દિવસ પર પાલોન્મેન્ટમાં
રીલીપ સ્નોડને જણાવ્યું કે ખેડુતોનું જીવનધોરણ વધશે તો મંચેસ્ટરનાં કારખાનાં સતત
ચાલુ રહેશે. તગાવી, સહકારી મંડળો, દુધકાળ નિવારણ વગેરે યોજનાઓ રચાઈ
અને તેથી ગરીબ બિચારો ખેડુત વધારે હુંડાતો ગયો. તગાવી સાર “ સરકારના હામ
ઐટલે મારવાડી કે કાણુલી કરતાં પછુ વધારે ત્રાસદાયક. ” “ સહકારી મંડળોઓથી લાભ
શો થયો તે વિષયમાં હું ઉતરતો નથી. તેનું વ્યાજ, તેમાં થતી દંડાઇ, તેના હામ, તેની
સખત દેખરેખ અને તેના ગોટાળાથી જે ગામમાં તે થઇ છે ત્યાંના લોક કંટાળ્યા છે. ”
દુધકાળ-નિવારણ કાર્યમાં સરકારની કુટિલતા અને શિથિલતા ખેડુના સત્યાગ્રહથી સુમસિદ્ધ
થઈ ચૂકી છે. “ જમીન મહેસુલના કાયદા મુજબ ચાર આનીથી ઓછો પાક હોય તો
જમીન મહેસુલ મુલતવી રહે છે. પછુ મહેસુલ મુલતવી રાખવું કે વસુલ કરવું તેનો આધાર
તલાટી પર છે એ રપટ છે. તેને આગેવાન ખેડુતોની કે પ્રગ વર્ગના કોઇ માણસની સલાહ
લેવાની હોતી નથી ઐટલું જ નહિ પછુ તલાટી કે ઉપરી અધિકારી ખરાબ-વર્ષમાં સર-
કારી તિજોરી તર કરવા ધારે તો પાકની આનાવારી રહેજ વધારી લઇ તેમ કરી શકે. * ”

ખેડુતની દુર્દશાની આ કરુણ કથની છે. ભારતની પરાધીનતાનો એ સૌથી વિશેષ
અગત્યનો સવાલ છે. દોહસો બસો વધો પૂર્વે ખેડુતની કોડી ખાતી ન હતી. ઐટલા દુક
સમયમાં ખેડુતની પાયમાલી. કેટલી ભયંકર હદે પહોંચી ગઇ છે ! સમૃદ્ધિને શિખરે પહોંચેલો
ભારતદેશ આજે જગતમાં સૌથી વધારે ગરીબ જની રહ્યો છે અને એ જૂખમરો સાડા
સાત લાખ ગામડામાં કરોડોને પીડી રહ્યો છે. રાજકીય જીવનના બધા યે પ્રશ્નોને ઢાંકી દે
ઐટલો વિરાટ પ્રશ્ન એ જૂખમરો રણુ કરે છે, અને જગતના મહાત્માના આખા યે જીવનમાં
એ નળદમયંતીના પોપાકમાં ફરતા દાડપિંજરોએ એવી આગ લગાડી છે કે તે કરોડો
ગરીબોના દુઃખમાં પુન્ય સહભાગી બનવા તે મહાત્મા કેવળ એક કચ્છધારી, રેટિવાનો મંત્ર
પ્રજ્વળે સુણાવી, તે જૂખમરોને દૂર કરવા ભગીરથ પ્રયાસો કરી રહ્યા છે. ખેડુતની એ
ભયંકર દુર્દશા સમજ એ નપસ્વીની તપશ્ચર્યામાં આપણે પછુ ટુલપાંખડી તો અર્પણ કરીએ
જ. એજ પ્રાર્થના...

દિલખુરા બ. દિવાનજી

* ખેતીવાડી પંચે ફેળવણી વિષે કંઈક ઠીક સૂચનાઓ કરી છે પરંતુ સરવાળે એનું
પરિણામ શૂન્યમાં જ સમાય એમ લાગે છે; કારણ કે જૂખમરોનું ઓસડ શોધવાની તેણે બહુ તકલીફ
લીધી નથી.

+ મોહનલાલ કા. પંડ્યા. ‘ હિંદ કેમ પાયમાલ થયું ? ’ પા. ૧૩૩-૧૩૪

x મોહનલાલ પારેખનો ‘ ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ’માં ખત. ખેડોની લડત પા. ૧૬

રતિનો શાપ

સૃષ્ટિમાં જલે ક્યાંય ચેતન ન હોય એવી નિઃસ્તબ્ધતા પ્રસરી ગઈ હતી. ખરફના પહાડો તદ્દન શાંત ઊભા હતા. દેવદારના વૃક્ષો પર બીનાં પાન સ્થિર થઈ ગયાં હતાં. ખીણો, ડુંગરાઓ, પર્વતમાળાઓ અર્ધાં સુપ્તપૂર્ણ ઊભાં હતાં. પક્ષીઓ ચાંચ ખીટીને ચાંચ દાઢિથી ખરફના પહાડો તરફ જોઈ રહ્યા હતાંઃ જલજિહ્વુઓ નિરાધાર વાદળો પર બેસી ગયાં હતાંઃ પુષ્પો નીચે નખીને પૃથ્વી પર મોં ધૂપાવી ગયાં હતાં. આકાશ પૃથ્વી ને પર્વત-માળા સર્વ રચનમાં, ન વિંધી શકાય, ન જાગ્રત કરી શકાય, ન સહન કરી શકાય, તેવી એકધારી અખંડ નિઃશબ્દતા વ્યાપી ગઈ હતી.

પાંખ પર પાંખ ચઢાવીને સુતેલા નાના પંખીની મારફત સમય ને આકાશ ખનને નિદ્રાધીન થયાં હતાં. એક પણ વાદળાને રૂઆ વિના, એક પણ કિરણને પ્રતાપ ખતાવ્યા વિના, સૂર્ય આથમી જતો હતો. અને ચારે તરફની દિશાઓ લાંબા લાંબા શન્ય એકલા માર્ગની જેમ કેલાસ પર્વતની સામે પથરાયેલી હતી. ધોળા ખરફમાંથી કોતરેલી સુંદર નૌકાઓ જેનાં દેવોનાં વિમાનો ચાંચતાના સાગરમાંથી નિઃશબ્દ વહી જતાં હતાંઃ કંકણનો પણ અવાજ ન થાય માટે દેવોની ઓંચોએ કંકણને હાથ પર ચડાવી લીધાં હતાંઃ દમેશના ગાવાવાળા ગંધર્વો બારે દૈયે એકલી આંગળાઓ ચઢાવી રહ્યા હતાઃ મુંગા મુંગા કોઈકિયું કરીને દેવો સુપ્તપૂર્ણ નીચે દિમાક્રમ તરફ જોઈ રહ્યા હતાઃ નીચે એક પર્વતની ટોચ પર, દડપગીએ હાથ મૂકીને, એકલો નંદી બેઠો હતો. શાંત, સ્થિર, સ્વામીની આરા આંખગવા કાન માંડીને બેઠેલો પોહિયો, પથ્થરની કોતરેલી મૂર્તિ હોય તેવો તદ્દન અચેતન બન્યો હતોઃ તેની પાસે નિદ્રા લેતી સ્ફુર્તિ હોય તેવો ચંકરનો ગળાનો દાર સર્પ ફેણ ચડાવીને સ્થિર થઈ ગયો હતો. અને ત્યાં—ખરફના ધોળા પહાડ ઉપર—જેના ખોળામાં દક્ષ-યગમાં અચેતન બનેલું સતીનું શબ પડ્યું છે, જેનાં નિષ્પન્દ નેત્રો સતીની માનસી છબી નિદાળા રહ્યા છે, અગાધ અને તેથી જ શાંત વિરહની વ્યથા, જેના મોં પર જોવાતી નથી પણ જણાય છે, કોઈ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં હોય તેમ જેની દાઢિ શાંત ને સ્થિર બની ગઈ છે, તેવા કેલાસપર્વતના રાજ સંકર, કોઈ જુગજુગનો સાથ છોટીને ચાલી જતી, સતીની અદેહી પ્રતિમાને નિદાળા રહ્યા હતા. અને આવી મદા શક્તિ શાંત બનતાં તેનો પડથો પડતો હોય તેમ, સર્વન નિઃસ્તબ્ધતા પથરાઈ ગઈ હતી. આ ચાંચતાના સાગરમાંથી પસાર થતા દેવો, ગંધર્વો, કિન્નરો ને દેવોની ઓંચોએ એક ક્ષણ નીચે જોયુંઃ અને કંકરની પ્રેમસમાધિ નિદાળાને તેમની આંખ બીની થઈ ગઈ.

*

પણ ચાંચતાના આ સાગર સિવાયનો દિમાક્રમનો બધો પ્રદેશ ગગનબેદી અવાજોથી ખરપૂર રહેતો હતો. વિશ્વકર્મોએ ચાંદનીથી લોંબીને ધોળા બનાવી હતી તેવી ઇન્દ્રની વિદાર-નૌકા, માનસરોવરનાં સોનેરી જળ પર ચાલી રહી હતી. ઇન્દ્ર તથા તેની માનીતી અપ્સરા સંપાના રંજમાંથી સરગવેલાં સોનેરી પુલો પાણીમાં નાંખતાં હતાં, અને તેમને લેવા રૂપેરી

માછલીઓ દોડી રહી હતી. એ વખતે કિનારા પર ભયંકર અવાજો દેતા તારકાસુરના રાક્ષસો આવ્યા. અને તેમનો સ્વામી જલવિહાર કરવા આવે છે એ સમાચાર ઇંદ્રને આપ્યા. અવનત મુખ કરીને ઇંદ્ર બહાર નીકળી ગયો. અને રાક્ષસોના મરકરી કરતા અવાજો વચ્ચે યદને ગુલામની માફક ચાલ્યો ગયો. હિમાલયનો કોઈ પ્રદેશ દેવો માટે નહિ હતો; સર્વે તારકાસુરની આજુ વર્તતી હતી; અને એના નામ માત્રથી દેવોનાં બાળક ધૂળતાં હતાં. તારકાસુરે દેવો પાસેથી સારા સારા રસાળ ખુલકો પકાવીને પોતાનાં રાક્ષસોને તેમાં ખેતી કરવા મૂક્યા હતા.

રાક્ષસો માટે હિમાલયની વિશાળ પર્વતમાળા ફરવાના મેદાન જેવી બની રહી હતી. માનસ સરમાંથી નીકળતાં મોતી માત્ર તારકાસુર જ પહેરી શકતો. આકાશમાં વિમાનના માર્ગ નક્કી કર્યા હતા. રૂમણીય અને હંડા સુલક ઉપર માત્ર તારકાસુરનાં જ વિમાનો ફરતાં. દેવો પરાધીન બન્યા હતા. સર્વે પરાધીનતામાંથી જન્મેલી ગુલામી મનોદશા, ધુખ્ણ અને કુસંપ ફેલાઈ રહ્યાં હતાં.

પોતાની ઘોળા રૂપેરી લાંબા વાળની દાઢીને હાથથી સમારતાં સમારતાં ઊંડા ચિંતનમાં હોય તેમ બ્રહ્મદેવ આંખો મીચીને એક ગુફામાં બેઠા હતા. આજે ઇન્દ્રનું વિમાન તારકાસુરે મગાવ્યું હતું, અપ્સરાઓને પોતાને ત્યાં નૃત્ય કરવા બોલાવી હતી, અને આવતી કાલથી દેવોનાં બાળકો તારકાસુરને પગે લાગવા જવાનાં હતાં. તારકાસુર તેમને ફરેકને એક એક મોતી ધનામ આપવાનો હતો.

સર્જનનું સમ્રાજ્ય રહસ્ય જેના અનુભવમાં હતું, એવા બ્રહ્મદેવ તારકાસુરને હજી તેનું સર્જન કરાવવા માટે ઊંડું ચિંતન કરી રહ્યા હતા; તેણે દેવોના મંડળમાંથી એક પછી એક નામ શોધી જોયાં, નાનાં બાળકોનું તેજ માપી જોયું, અપ્સરાઓમાંથી કોઇ અદ્ભુત સત્ય જન્મવાની શક્યતા વિચારી જોઇ, ઋષિઓનાં મંડળ ગણી ગયા, અને તેમણે અવંત નિરાશાથી એકલાં એકલાં માથું ધૂણાવ્યું. તારકાસુરને હજી એવા નરપુંગવને જન્મ આપનાર કોઇ પણ સ્ત્રી દેવજાતિમાં હતી નહિ; તારકાસુરને હજી એવા બાળકનો પિતા યુનાર કોઈ પણ પુરુષ દેવજાતિમાં હતો નહિ. દેવજાતિએ પોતાનું હીરે ગુમાવી દીધું હતું. કોઇ નિષ્કલંક મહા આદર્શવાદી, તારકાસુરને હજી રાકાય એવી મનમાં પણ હિંમત રાખનાર યુગલ મળ્યા આવે માટે દેવજાતિનાં એક પછી એક બધાં કુટુંબો, તેમણે ફરીવાર મનમાં ગોઠવ્યાં; ઇંદ્ર: એના કુટુંબનાં બધાં માણસો પાણી જેવી આછી રેશમી ઝોદણીમાં શણગારાયેલી અપ્સરાઓ સાથે જલનૌકામાં વિહાર કરવા બેઠેલી જ યોગ્યતા ધરાવતાં હતાં; અને આ પ્રમાણે ધણાં કુટુંબો પોતાનું તેજ ખોઈ બેઠાં હતાં. બ્રહ્મદેવે નવા સર્જન માટે નિરાશા ખતાવી; અને ઊંડી વેદનાથી માર્યું ધૂણાવ્યું.

અને અચાનક તેમના મનમાં શંકરનું નામ ઊગી નીકળ્યું. સતી જે ફરી સચેતન થાય, અને શંકર જે પ્રેમસમાધિમાંથી જાગે, તો આ એક તો શું પણ દસકળ્પ તારકાસુરને હજી તેવો નરપુંગવ દેવજાતિમાં જન્મે. તે જાણા થઇને જોરથી પોતાની ગુફામાં આંટા મારવા લાગ્યા. અમૃતનો કુંભ ઉઘાડીને જોયો તો તે હસોછલ અમૃતથી છતકાતો હતો;

સતી તો સચેતન થાય પણ શંકરને એની પ્રેમસમાધિમાંથી કોણ જંગાડે ? એ ચન્ન્યતાના સાગરને કંઠે ઊભા રહેવાની હિમ્મત પણ કોણ દરે ? એ નિરવ પ્રદેશમાં ગયા પછી શિલા જેવા જડ યજ્ઞને ઊભો ન રહે એવો કોણ હોય ? જે પ્રદેશમાં અવાજ કરવાની તારકા-મુરતી પણ હિમ્મત નથી, તે પ્રદેશમાં જઈને શંકરને કોણ જંગાડે ?

અને તેમને એક અત્યંત સુખી યુગલ યાદ આવ્યું. દેવજાતિમાં એ યુગલ જેવું કોઈ હતું નહિ; ખીલતાં પુલ જેવું તાજગી ભર્યું હવન એ ગાળતું. ન્યારે લુચ્ચો ત્યારે એ આનંદથી મલકાતું હોય. ખીજ દેવોમાં નિત્યયૌવન હતું; આ યુગલમાં નિત્યપ્રેમ હતો. ચન્ન્યતાને તો આવા અમર પ્રેમના સ્પર્શ વિના ખીજું કોણ જંગાડે ?—નિરવતાને તો આવા નિત્ય પ્રેમ વિના ખીજું કોણ બોલાવે ? . . . પણ એ વિચાર આવ્યો ન આવ્યો તરત જ દેવ જાતિના ઉદ્ધાર માટે નવા સર્જનની આરા સખનાર, એ વૃદ્ધ પુરુષના પગ પણ ઢીલા પડ્યા. હાથ ધ્રુજવા લાગ્યો, ઉત્સાહ ઊડી ગયો; અને જાણે કોઈ ભયંકર દોષ કર્યો હોય તેમ ધરીભર રિથર યજ્ઞ ગયા. અત્યંત દુઃખથી ગાયે હાથ દઈ તે બેસી ગયા. અને વેદનામાં ને વેદનામાં તેનાથી બોલાઈ અંચું : 'ઓ દેવજાતિ ! તારા ઉદ્ધાર માટે આવો મોંઘો બલિ—અરે મને પ્રાણથી પણ વડાણ એવા યુગલનો બલિ—દેવો પડશે એ દુઃખ સહ્યું જતું' નથી. દેવજાતિમાં એક નરયુગલ જન્મશે પણ દુનિયાએ ક્યારેય નહિ નિહાળેલું એવું એક સુખી યુગલ—દમેશને માટે વિખરું પડશે.'

પોતે સર્ગવેશી કોઈ ઉત્તમ કૃતિને બાળતાં જે દુઃખ કલાકારને યાચ તેવા દુઃખથી અદ્ભુત ધરીભર મૂર્ચિત જેવા યજ્ઞ ગયા : શંકરને પ્રેમસમાધિમાંથી જંગાડનાર ખીજું કોઈ જ એમને મળ્યું નહિ. પાદુકા પર ચડીને ગુફાની બહાર નીકળ્યા ત્યારે તેમના ચહેરામાં અકસ્મત દુઃખની ઝાંઝા પથરાઈ રહી હતી. આડે અવળે માર્ગે યજ્ઞને તે એક મુંદર વાડી પાસે આવીને ઊભા.

~

દરધરીએ કાતરી કાતરીને નિયમિત બનાવેલા બગીચા જેવી એ વાડી ન હતી. મોટા મોટા લાંબાં રક્ષોથી ચણુગારાયેલો વિચાળ બાગ પણ ન હતો. પરંતુ ગુફાજની પાંખીથી દંકાયેલું ડાહરનું પુલ હોય, જાણે છીપમાં બેસીને દસતું મોતી હોય, જાણે રજનીરાણીએ પાડેલું પ્રેમનું આંસુ હોય, તેવું મુંદર નાનું સરખું એ ઉદ્યાન હતું. એ રચગમાં જાણે અકાલે વસંત ખીલતી હોય તેમ પુલે પુલમાં, કળાએ કળામાં, પાને પાનમાં તાજગી ભરી હતી. જ્યાં ઋતુનાં પુલ એક સાથે ખીલ્યાં હતાં : અને પ્રેમનું જ સામાન્ય હોય તેમ મધુર નાચતા દના અને સામે જ સૂર્ય એ નૃત્ય પ્રમાણે ડોલી રજા દતા : અંદર કિલકિલાટ દસતાં, ધટીક ગુફાજના ક્યારામાં તો ઘટીક ડાહરના પુલોમાં દોડી દોડીને એક ખીજને પકડવા મથતાં, સ્ત્રી અને પુરુષ બેસી રજાં દતાં. બન્નેમાં કોણ રૂપાણુ હતું એ કળવું મુશ્કેલ હતું. પરંતુ બન્નેના ચહેરા પર એટલો નિર્દોષ આનંદ હતો, એવી રમણીય છતાં હતી, કે જાણે એમને જોતાં જોતાં જ ચંબી જઈએ : અને એ સુખદ અનુભવમાંથી ફરી જાગીએ જ નહિ. જ્યાં જ્યાં એ દોડતાં દનાં ત્યાં જાણે પાન કળા અને પુલ; પથ્થર ઝાડ ને પાણી; પંખી પશુ ને સહજ સૃષ્ટિ નવા રંગે રંગાઈ જતાં દનાં.

કામદેવ અને રતિનું આબું સુંદર અનુપમ યુગલ બ્રહ્મદેવ નિહાળી રહ્યા; અને બેમાંથી એક હોમાશે ત્યારે જ દેવળતિનો ઉદ્ધાર થશે એ વિચાર આવતાં, ટૂંક બ્રહ્મદેવની આંખમાંથી પણ બે આંસુ ખપ્યા.

*

બ્રહ્મદેવની પાદુકાનો અવાજ સાંભળીને અને યંબી ગયાં. જાણે કોઈ ભયંકર ભવિષ્યની આગાહી થતી હોય તેમ રતિ, કામદેવને ખબે માથું મૂકીને, ઠુંગરમાંથી આવતો, એમની પાદુકાનો પડધો સાંભળી રહી: કામદેવ પોતાના પિતાને આવતા નિહાળી, જરાક ઠાવકો થઈને સામે આંધો: રતિ તેની સાથે સાથે આવી. આબું સુંદર, નિત્યયૌવન ભર્યું, નિત્યપ્રેમ ભર્યું, માત્ર કલ્પનામાં જ જન્મે તેવું, સુખી યુગલ નિહાળીને બ્રહ્મદેવ ધડીભર ડગ્યા: અને દેવળતિના ઉદ્ધારનું સ્વપ્ન વિસરી જતા લાગ્યા.

કમળપત્રમાં અમૃત જેવો સોમરસ લઈને કામદેવ આગળ આવ્યો. એક જગ્યાએ પારિજાતકેના ધૂલની જિજાત હતી ત્યાં ત્રણે જણાં બેઠાં.

ગુલાબની પાંખડીના બનાવેલા સુંદર પાત્રમાં કામદેવે સોમરસ રેડ્યો અને પિતાની પાસે મૂક્યો.

આજે આ સુખી યુગલનો છેલ્લો દિવસ છે એ વિચાર આવતાં બ્રહ્મદેવ ફિક્કા પડી ગયા. અને પેલા પાત્રમાંથી થોડો સોમરસ લઈને પોતે પીવા લાગ્યા. પણ તેનું મન એટલું બધું વિદ્વિગ હતું કે ભવિષ્યના ભયને લીધે તેની ઘોળા દાઢીના વાળ પણ ધૂળતા હતા.

‘કામદેવ’ મન કંકણ કરીને સોમરસ પીતા પીતા તે બોલ્યા ‘તારા ખપ પડ્યો છે.’

રતિ ફિક્કી બની ગઈ. જ્યારે જ્યારે દેવો કામદેવને યુદ્ધમાં મોકલતા ત્યારે ત્યારે આવી રીતે જ બોલતા.

‘શું ?’

‘સતી અચેતન થયાં છે, શંકર પ્રેમસમાધિમાં પડ્યા છે, તારકાસુર દેવોને હણે છે; અને દેવો તેને હણનાર એક નરયુંગવની રાહ જુએ છે.’

કામદેવ સાંભળી રહ્યો. ભયથી ધૂળતી રતિ કામદેવ પાસે સરી. અને તેણે કંકમાં ધારેલી ડોહરની કળાની ગાળા, કામદેવના સ્પર્શથી ધૂલની માળા બની ગઈ. રતિ પોતાના રસ ભરેલા હાથથી કામદેવના કેશ સમારી રહી.

‘અને આ હિમાલય જેવી દેવભૂમિ આજે અસુરોના હાથમાં જઈ પડી છે. કામદેવ, બેટા, તારા જેવો રૂપરૂપનો સાગર પુત્ર ફરી જન્મશે નહિ: રતિના જેવી સુંદર સ્ત્રી ફરી જન્મશે નહિ; પણ દેવભૂમિ બોગ માગે છે.’

‘કોનો ?’ રતિએ અધિરતાથી પૂછ્યું.

નીચાં નેણ દાળીને બ્રહ્મદેવે વેદના દજાવી; મંદ સ્વરે જવાબ વાળ્યો.

‘કામદેવનો.’

એક તીક્ષ્ણ ચીસ પાડીને રતિ નીચે ઢળી પડી. કમંચના પાનથી કામદેવ તેને પવન નાખવા લાગ્યો. ગ્રોતીની ખાલીમાં સોમંરસ રેડીને શુદ્ધાંબની પાંખડીથી તેના હોઠ ભોળવવા લાગ્યો.

રતિએ થોડીવારમાં નેણ ઉઘાડ્યાં, અને જાણે અમૃતનો સાગર પીતી હોય તેમ કામદેવના રૂપને પીવા લાગી: નિષ્પન્દ નેણે કામદેવને નિહાળી રહી: નિહાળી જ રહી. કેટલો મુંઝર રૂપરૂપના સાગર જેવો, તાન્ને ચોંચન ભરેલો એ ચહેરો હતો !

બ્રહ્મદેવ ફરી બોલ્યા: ‘દેવનાં સંતાનો, તમારી પાસેથી હું શ્રેષ્ઠ બલિદાન પાડું છું. આણુસમજને તમે આપેલું નહિ, સમજને આનંદથી તમે આપેલું. જુઓ—’ અને તે પુરુષની નિશ્ચલતા સરવા લાગી. તેની આંખ ભીની થઇ ગઇ. રતિ અવાજ વિનાનું ચાંત રૂદન કરવા લાગી: કામદેવ જરાક ફિક્કો પડી ગયો; તે પોતે રતિનાં આંસુ લૂછવા લાગ્યો.

બ્રહ્મદેવ ફરી રિચર થયા: ‘જુઓ, શંકરની પ્રેમસમાધિ છોડાવવા, કામદેવ, તારે પોતાને જ જવું પડશે. અને જ્યારે ત્યા ફરી મથેલી સૃષ્ટિ તારા પ્રભાવથી જરાક હાલતી થશે, જ્યારે બધે ગતિ થશે, જ્યારે કળામાંથી કૃત્ર ખીલવા માડશે, પક્ષીઓ સંચાર કરશે, પોદડિયો કાન કંકણવશે, પેસો સર્પ જરાક હાલશે, ત્યારે સૃષ્ટિમાં આ પ્રાણમંથાર ક્યાંથી થયો તે જોવા માટે શંકરનું ત્રીજું નેત્ર ખુલશે, અને . . .’

‘અને શું ?’

‘અને તું એ અગ્નિમાં ભસ્મ થશે. તારી ભસ્મમાંથી જન્મેલું નવું જીવન દેવગતિનો ઉદાર કરશે.’

રતિની આંખમાંથી ખરખર આંસુ ચાલવા લાગ્યાં ! ‘અને આ મારો રસિક કંથ મને પાછો ક્યારે મળશે ?’ તેણે બ્રહ્મદેવને અધીરાઇથી પૂછ્યું. ‘એ મને પાછો ક્યાં મળશે ? અરે ! પાલું અમારૂં અખંડ યુગલ તમે કેમ તોડો છો ?’

વજનો ધા પડ્યો હોય તેમ બ્રહ્મદેવ આંખો મીંચી ગયા. ‘એ વિયોગ, રતિ, એક બે ધડીનો નથી, એક બે દિવસનો નથી, બે પાંચ વરસનો નથી, એક બે યુગનો નથી: સનાતન અને અખંડ છે. તમારૂં આ યુગલ પાણું સદેહે કોઇ દિવસ મળી શકશે નહિ.’ અને તે પોતે પોતાના શબ્દોથી વિધાઇ ગયા હોય તેમ તે આગળ બોલી શક્યા નહિ.

‘હૈં ! અમારે પાણું ક્યારે ય મળવાનું પણ નહિ !’ એટલું બોલી રતિ કામદેવને કંઈ વળગી પડી, અને તેના બોળામાં ઢળી પડી. ‘ઓ મારા કામદેવ !’ તેણે હૃદય વીધી નાંખે તેના મૂંઝો વિત્તાપ સરુ કર્યો.

કામદેવે તેના સોનેરી વાળ હાથમા લઇને પોતાની આંખો ઢાંકી દીધી. એક ધડીભર એ બોલી શક્યો નહિ. પછી તરત જ વેદના અંખેરી નાંખતો હોય તેમ તેણે હાથથી પોતાના કેથ સમાર્યાં પણ દબે ધડી બેધડી પછી જેની સાથે જુગજુગનો અખંડ વિયોગ થવાનો છે તે રતિને સ્પર્શ કરતાં, તેની આંખમાંથી એક બે આંસુ જોર કરીને નીકળી પડ્યાં. તેણે અત્યંત કામગનાધી રતિના મુંઝર હોઠને, અમૃતગિદ્દીથી ભોળવ્યા. અને પોતાના બોળામાંથી તેની રૂપરૂપના સાગર જેવી મૂર્તિ બેસી કરી: કદાચ આ છેલ્લો— છેલ્લો જ સ્પર્શ હશે !

જેવો ચિત્રામણુ જેવો શોભી રહ્યો—‘મારા કામદેવને હાથ લેવો હોય તો મને પણ હાથ જાઓ. અરે કામદેવ વિનાના જીવનને હું શું કરું અને તે પણ પાણું અમર જીવન. મારે કાંઈ દિવસ મરવાનું પણ નહિ, અને મારા કામદેવને મળવાનું પણ નહિ—આવો અખંડ તાપ શે સહેવાય ?—

‘મને હવે મટાડીને મનુષ્ય તો કરો—જીવંત એટલું તો કરો—એટલું તો કરો કે જેથી હું ક્યારે કે પણ મરું તો ખરી—બ્રહ્મદેવ !—મને જીવંત મરવાનો આનન્દ આપો.’

૨૩મું સૌંદર્ય નહિ જોવાપાથી જેણે આખો મોંઘી હતી, આવું યુગ્મ અંકિત થાય એ નહિ ખમાપાથી જેણે નેત્રો બંધ કર્યા હતાં, તે બ્રહ્મદેવ એક જોડો નિઃશ્વાસ મૂક્યો: ‘અરેરે ! રતિ, હું પોતે પણ શું કરું ? કાણ જાણે શું છે, નવા સર્જન માટે જ્યારે જ્યારે ભોગ જોઈએ છીએ સારે તે તદ્દન નિષ્કંઠક—ચાંદની જેવો જોગજો ને દુઃખ જેવો તાન્ને—જોઈએ છીએ. તું પોતે અખંડ વિરલ સદન કરે અને અસિદ્ધાનની ઉગ્રતાથી મભરાઈ જઈને દુઃખને દુઃકલ્પવાનો માર્ગ ન શોધે તો જ આ શ્રેષ્ઠ અસિદ્ધાન દેવને ખરે—તો જ પેલી નિઃસ્તબ્ધના હાસે: તો જ આ ભૂમિમાં નરખુંબ જ-મે. તારે તો અખંડ વિભોગ જ રહેશે—’

અને બ્રહ્મદેવ વધુ બોલે તે પહેલાં જ એ માનસસરની હંસી દળી પડે તેમ રતિ દળી પડી હતી. ‘બ્રહ્મદેવ ! અમારું યુગ્મ તોડો માં. મારા કામદેવથી મને છૂટી પાડો માં.’ એટલું જ એ બોલી શકી.

બ્રહ્મદેવે કામદેવ સામે જોયું. અત્યંત ઉગ્ર સંપ્રમથી તે બેઠા જેવો થઈ ગયો. દુષ્ટિયા ખાળકના શ્વાસ જેવો સુગંધી શ્વાસ જેના મોંમાંથી આવી રહ્યો છે તેવી રતિના શ્વાસનો જ સ્પર્શ તેના શરીરને રહ્યો. તે અત્યંત બળથી બેઠો થયો.

બ્રહ્મદેવ કાંઈ બોલ્યા નહિ. તેને નિદાણી રહ્યા.

આવું અનુપમ સૌન્દર્યવાળું શરીર—હવે પૃથ્વી પર ફરીને ક્યારેય નહિ દેખાય—એ વિચાર આવતાં તે પોતે પણ આવા શ્રેષ્ઠ અસિદ્ધાનના વિચારથી મૂઠ જેવા થઈ ગયા. કાંઈ રસની કલ્પનાનાં તદ્દન અસ્પર્શ સુન્દર મૂર્તિ હોય તેવો કામદેવ સ્થિત કરી રહ્યો હતો. બ્રહ્મદેવે પોતે આવું સુન્દર, હસતું, શ્રેષ્ઠ અસિદ્ધાન ક્યારેય નિદાણું નહોતું. તેણે કામદેવને ફરી ફરીને જોયો—અને બે હાથથી પોતાનું મોં દાંડી દીધું. ‘કામદેવ !’ એટલું જ તે બોલી શક્યા. ‘હવે તું જા’ એમ બોલતાં તો તેમનું હૃદય વિપાત્ર જશે તેમ લાગ્યું. તે વધુ બોલી શક્યાં નહિ.

પણ અત્યંત દદ સ્વરે કામદેવે જવાબ વાળ્યો: ‘પિતા ! સર્વ શ્રેષ્ઠ અસિદ્ધાન તરીકે મને સ્વીકારીને મારી કામળ દેહ તમે વજ્ર જેવી અભેદ અને અખંડ કરી દીધી.’ આ અસિદ્ધાનથી દેવજાતિનો ઉદ્ધાર થાયો.’

એક વખત રતિ તરફ ફરીને—તેણે તેને નિદાણા. ફરી નિદાણા. વળી નિદાણા. દહ નિદાણા—અરે, મૂર્ચ્છિત સૌન્દર્યને અને સુતેલા જીવનને જોઈને કાણ રડ્યું નથી—અને તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. . . .

તદ્દન ધીમે પગલે, પણ દડતાથી, અને બ્રહ્મદેવને નખીને એ જતાં જાણે જીવન ચાલ્યું ગયું હોય તેમ એ વાહીનાં દુઃખ કરમાતા લાગ્યાં; તરત પાને પાનમાં બરેલી તાજગી

સરી ગઈ; એકદમ મધૂરને નાચતો જોઈ સર્પ દોડી ગયો. પોતાના છોકરાને પોતે હણીને કોઈ યુગયુગની કલ્પનામાંથી જન્મેલી રસિક જોઈ પોતે ખંડિત કરી એ ભયંકર પશ્ચાતાપથી બ્રહ્મદેવ સળગી ઊઠ્યા: 'અરેરે ! હવે એવું સર્જન-એવી મૂર્તિ-એવી રસિકતા કરી ક્યારે જન્મશે ?'

કુંગરાઓ પડ્યા પાડત' હોય તેમ ઉત્તર મળ્યો :

'ક્યારે ય નહિ, ક્યારે ય નહિ.'

રતિના સોતેરી વાળથી તેનાં પોષ્યાં ઢાંડીને અને સંધ્યાના રંગોમાંથી વિશ્વકર્માએ ઘડેલી એક પ્યાસીમાં અમૃતરસ મૂકીને તે પોતે પશુ મંદ પગે ચાલી નીકળ્યા.

અત્યંત શોકભારથી જર્જરિત થયેલા પોતાની ગુફામાં એકલા પાછા ફર્યો, પશુ હણવા માટે આગળ વધતો કામદેવ તેમની કલ્પના સામે ખડો થઈને તેમને તીવ્ર વેદનાથી વિધી નાખવા લાગ્યો.

*

જ્યારે બરફના કુંગરાઓ સળગી ઊઠે તેવા ભયંકર અગ્નિ પ્રગટયો, જ્યારે આકાશ ને પૃથ્વી તેજથી સિપાઈ ગયા, અને જ્યારે 'આ શંકરના ત્રીજા નેત્રો અગ્નિ છે' એમ બોલતા હોવા ઉપર વિમાનોમાંથી ધૂળના લાગ્યા સારે રતિ બેઠાકાળા બેઠી થઈ ગઈ : ગાંડાની જેમ જે દિશામાં અગ્નિ દેખાતો હતો તે તરફ દોડી : 'કામદેવ ! કામદેવ !'.

હિમાલયના પહાડો ભયંકર પડ્યામાં ગાજી રહ્યા : 'કામદેવ ! કામદેવ !'

અને તે અત્યંત તીવ્ર વેદનાથી ઊંચે ઊછળ્યા : જાણે પોતે અગ્નિનો ભયંકર સ્પર્શ અનુભવતી હોય તેમ, જાણે કામદેવને બળતો નિહાળતી હોય તેમ, 'અરે નહિ, અરે નહિ, એને બાલો માં, એને બાલો માં' એમ કરતી ગાંડાની જેમ દોડી.

પશુ થોડેક દૂર ન ગઈ, ત્યાં ઉપર વિમાનોમાં મંધવોને 'અનંગભરમ'ની પ્રશસ્તિ ગાતા તેણે સાંભળ્યા : તે એકદમ સ્થિર થઈ ગઈ, બરફના સળગતા કુંગરાઓ જોઈ રહી, અને જાણે પોતાનું જિગર કાઢી નાખતી હોય તેમ અસંત વેદનાથી, બોલી ઊઠી : 'બ્રહ્મદેવ ! બ્રહ્મ ! બ્રહ્મ ! તો શું પશુ જ આ રતિનો શાપ છે કે તું કલ્પનાની-રસની-કલાની-સર્જનની મૂર્તિ ઘડનારો, દેવ જેવો મનુષ્ય, એક હજાર વર્ષે માંડ એક આપી શકશે. તારી ગરીબીથી હમેશાં તું ચરમાવા કરજે. અને જા, તેં નવા સર્જન માટે કામદેવને બાળ્યો છે માટે હવે પછી નવાં સર્જન કામદેવ જ કરશે; અમારું યુગમ તે ખંડિત કર્યું છે માટે હવે સર્જન માત્ર અકસ્માતથી જ થશે; અને ઐશ્વર્ય સર્જનની પણ હજાર બે હજાર વર્ષે ક્યારેક જ આવશે.'

નિઃસત્ત્વ સર્જનોથી જાણે પોતાની ગુફા સંધાતી હોય તેમ જણાતાં બ્રહ્મદેવે અમાનક આંખ ઊપાડી. કામદેવનું દહન તેમણે કલ્પનામાં દીઠું, ન દીઠું ને ભવિષ્યના નરપુંગવની કલ્પનાથી દરયા ન દરયા, ત્યાં તો રતિનો મૂર્તિમંત શાપ નિહાળીને એ યંબી ગયા : પૈતિયાં દોઢ પૈતિયાં નિઃસત્ત્વ પરમાણુઓ 'અમને સરજો અમને સરજો' કહેતાં તેમની સામે દૂધા લાગ્યા, અને પોતાની ગરીબીથી પોતે ચરમાતા હોય તેમ નીચે મોંએ નેચું ઢાળીને પોતાના અંતરમાં અખંડ વેદના યામની રતિની છાંયી નિહાળી રહ્યા.

પારસી વાર્તાઓ

“પારસી વાર્તાઓ” એ બહુ બહોળો વિષય છે. સામટું વિવેચન કરવા બેસીએ તો આખું પુસ્તક બરાબ. માટે થોડાક સામાન્ય વિચારો ટુંકમાં આપીને તથા પારસી વાર્તાઓની લખાવટ વિષે ઉપર ટપકે થોડીક ટીકાઓ દર્શાવત સહિત કરીને આપણે સંતોષ ધરીશું.

“પારસી વાર્તાઓ” એ શિર્ષક વિષયસૂચકતા પૂરતું કહેવાય. વાસ્તવિક જોતાં “પારસી વાર્તાઓ” પારસીઓની જનાવેલી હોતી નથી. પ્રતિવર્ષે એમનાં જે પાંચ કે સાત વાર્તાનાં પુસ્તકો પ્રકટે તેમાંની એકપણ વાર્તા મૌલિક ન હોય; એમનાં બધાં દૈનિક અને અઠવાડિક વર્તમાનપત્રોમાં ફર છુધ, શનિ અને રવિવારે જે મોટી વાર્તાઓ આજુ આવતી જ રહે તેમાં મૌલિકતાનો છાંટે યે ન હોય; ઉપરાંત એમનાં અર્ધો ડઝન ઉપર માસિકામાં આવતી ઢગલાબંધ નવલિકાઓ ભેગી જે બખ્ખે ત્રણ ત્રણ નવલકથાઓ હોય. તે માંહેથી એક પણ તરજુમા વિનાની ન જ હોય, તો પછી એવી વાર્તાઓ ઉપર “પારસી” એવી મહોરછાપ મારવાનો અર્થ શો ?

અંગ્રેજી વાર્તાઓનો ગુજરાતી તરજુમા કરતે કરતે પારસીઓએ અર્ધા ઉપર સદી વાવરી નાંખી તો યે પારસી ટીંગણીને પોતાના વાલા સળવવા જેટલી આવડત (જે ત્રણ અપવાદ સિવાય) તેમણે સંપાદન કરી નથી. “તદન મૌલિક” નહિ તો “મૌલિક કહી શકાય” એટલા સારૂ અંગ્રેજી વાર્તાઓને નવો વર્તાય (Treatment) અને નવી તાજગી (Freshness) આપવા જેટલી કળાકુશળતા એમનામાં ન હોય પછી “પારસી વાર્તાઓ” એ સરા ખોટા નામવાળા (Misnomer) કહેવાય કે નહિ ?

એટલું જ નહિ પણ એ ઉપરાંત જે ગુજરાતીમાં તેઓ અંગ્રેજી વાર્તાઓ રજુ કરે છે તેના સાધારણ વાક્યબંધારણ (Composition) માં કે શૈલી (Style) માં પણ પોતાની લખાવટનો ઘાટ નહિ પણ અસલ અંગ્રેજી કર્તાની લખાવટનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ દેખાઇ આવે. આમ પોતાની કહેવાય એવી એક ભાષા યે ‘તરજુમિયા’ અને શૈલી પણ ‘તરજુમિયા’ જ પ્રક્ટી નીકળે તો પછી એવી વાર્તાઓ કેમ કરી “પારસી” કહેવાય ? કેવળ ભાષાફેર થયો, અંથવા તો બૂજે વાર્તાઓ અંગ્રેજી સંસારમાંથી પારસી સંસારમાં એના એ સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ એટલાથી જ એમને “પારસીની જનાવેલી” કહેવી-કહેવડાવવી યોગ્ય ન ગણાય.

આ બધું પારસી વાર્તા લખનારાંઓના ધણા ધણા મોટા ભાગને સંપૂર્ણ. પણે લાગુ પડે છે. અપવાદો હતા અને છે, તેમને ન્યાય આપવા કહી શકાય કે : એમાંનાં કોઈકે તદન મૌલિક વાર્તાઓ લખી હશે અને કેટલાકે અંગ્રેજી વાર્તાને ગુજરાતી સ્વરૂપ આપવામાં પોતાનું પાણી બતાવ્યું છે જ. મહુમ શેક કેપ્પુશરો કાગરાણી એકાદ “દુખિયારી બચુ”

કે “ગુલ્શી ગરીબ”, સદ્ગત પારસી શાયર રસ્તમ છરાનીની “રજપૂત વીરસ કથાઓ”, શેઠ જહાંગીર મર્ઝ્યાનની “કૌતક સંગ્રહ” કે “તલેસમ”, સ્વર્ગસ્થ કવિ દાદી એલ્લજી તારાપોરવાળાની “કુખી દાદીઆ”, “ગુજરાતી” પત્રના “બીરબલ” તે મહુમ શેઠ ખરોદજી બમનજી કરામરોઝની “જંગલનું ગુપ્ત-ગુલાબ”, સમર્થ પારસી વાર્તા લેખક શેઠ ફિરોજશાહ જહાંગીર મર્ઝ્યાનની “અંત્રેમધ્ય-સુસ સાથ એગ્રીમેન્ટ” તથા “મહોબત કે મુસીબત” શેઠ બમનજી કાખરાજની “પત્યરના પ્રતાપ” વિદ્વાન શેઠ પાલજીજી બ. દેશાહની “કનોજની રાજકન્યા” તથા “ખુદાનો લાલ” અને ‘સી બોધ’ માસિકના એક તેત્રી બહેન પુતળીઆઈ જહાંગીર કાખરાજની નવલકથાઓ આદિ બીજી થોડીક વાર્તાઓ વધતી ઓછી મૌલિકતા દર્શાવતી મુર્જર વાર્તા સાહિત્યમાં સુંદર કથાઓ લેખે પોતાનું સ્થાન ધરાવે છે જ.

આપણને અંગ્રેજી વાર્તાઓનો ગુજરાતીમાં પરિવ્ય કરાવનાર પહેલ વહેલા પારસીઓ જ હતા. આગલા કાળની સારામાં સારી ગણાતી ઘણીએક અંગ્રેજી વાર્તા કૃતિઓ પારસી કલમે આજ દાહોકાઓ થયા ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકી છે; જેમાંની કેટલીક અતિ પ્રખ્યાત અંગ્રેજી વાર્તાઓના અનુવાદ હિન્દુ લેખક લાઇઓને હસ્તે હમણાં હમણાં થતાં મોકલા છે. વળી કેટલીક સારામાં સારી પારસી કૃતિઓના ગુજરાતી અનુવાદ કરીને, તેમ જ રમજી દુયકા, રમુજી રોય અને ન્હાની મોટી રમુજી વાર્તાઓ લખીને વાંચકોને તેનું પ્રથમ રસપાન કરાવનાર પારસીઓ જ હતા.

પણ આ પછી જેમ જેમ વખત વહેતો ચાલ્યો-ટુંકો અને મોટી વાર્તાઓની માંગણી પારસી વાંચકો અને પારસી અધિપતિઓથી વધતા અને વધતા પ્રમાણમાં થતા માંદી-લખનારાઓની એક પછી એક ઝડપથી નવી નવી વાર્તાઓ લખવાની હોંસ-ઉત્કટ તથા પ્રકાશમાં આવવાની અભિલાષા વધી તેમ તેમ તેના ઉજ્જવળ પૂરમાં સંખ્યાબંધ કાચાં કે અપકરણ લખનારાંઓ સપાટી પર તરી આવ્યાં. એ બધાં કારણોને લઇને જે સારામાં સારી પારસી વાર્તાકૃતિઓ ભાષાવાનના કાંધક પણ સમજદાર લેખકોથી પ્રકટ થતી તે ઓછી જ થતી ચાકી. પરિણામે પારસીઓનું વાર્તા વિષયક થોડુંક પોનાપણું અને આગલી આગેવાની પાછળ અને પાછળ હાંતાં જ ગયાં. છેવટ તે એવી બેદકારક સ્થિતિએ પહોંચ્યું કે કેવળ તરલુમિયા ધાટની અને તરલુમિયા રૌલીવાળી વાર્તાઓથી જ પારસી વાર્તાલેખ ઉમરાઈ જવા લાગ્યું અને હજી એવું ને એવું ઉત્સારું જ જાય છે.

એમાં વિશેષ શોચનીય ઘટના આ બની: કેટલાક લુના સારા ગણાતા વાર્તા લેખકો પણ પોતાની સ્વતંત્ર ગુજરાતી લખાવટ કરવાનું ધીમે ધીમે છોડી બેઠા. તેઓ તરલુમિયા લખાવટને યોગે ચડ્યા. એઓમાં સૌથી પહેલા અને આગેવાન તે અયાક પારસી વાર્તા લેખક સદ્ગત શેઠ બમનજી ન. કાખરાજ. વાર્તા લેખનના સંબંધમાં તેઓશ્રીએ પોતાના જેવું બન્યું મરહૂમ શેઠ કેખુચરા કાખરાજ પેઠે, શેઠ જહાંગીર મર્ઝ્યાન અને તેમના પુત્ર શેઠ ફિરોજશાહ મર્ઝ્યાન પેઠે કામ ન લીધું, જેમ જેમ તેઓ ઉપરા ઉપર વધુ અને વધુ વાર્તાઓ બહાર પાડતા તથા તેમ તેમ તેમની લખાવટ એક જ પ્રકારે દરેલ થવા પામી ખરી; પણ તે બીજે પક્ષે બહારથી કાંઈ સુરોલિન લાગે એવી દગારી ‘ઝમક’ વાળી અને એટલી તો તરલુમિયા ધાટની

દોષિત અને કળાવિદોષી શૈલીવાળા થવા માંડી કે પારસીઓમાં વાર્તા સાર એક અયોગ્ય શૈલીના ગણેશ અહીંથી જ મંડાયા.

એ એક શરૂઆતનો કાળ હતો. તે વેળાએ (અને હજી પણ) તરલુમિયા શૈલીના આ પિતા સમાન પારસી વાર્તા લેખકને અને તેમનાં “ પુરસદ ” માસિકમાં તેમનાથી જ ઉત્તેજન પામેલા તેમના સંખ્યાબંધ અનુયાયી ઉગતાં કાચાં વાર્તા લખનાર લાઇઓ અને ખેંદોને કોણ સમજાવે કે આ તરલુમિયા શૈલી કિંવા “ જમનજી શૈલી ” માં દોષ ક્યાં ક્યાં અને કેમ છે ? આ નવ લખનાર ક્ષમા માગીને પણ લખ્યા વિના રહી શકે એમ નથી કે આને પણ પારસી વાંચકોનો, પારસી ટીકાકારોનો અને પારસી છાપાવાળાઓનો મોટો ભાગ વાર્તાકળાશાસ્ત્રમાં કે લાપાલાનમાં નેહએ તેવો સુગ તો નથી જ, નેથી તેઓ પોતાની કામનાં જુનાં નવાં વાર્તા લખનારાંઓને માર્ગદર્શક થઈ પડે. પરિણામ એ જ આવ્યું કે ઉપર જણાવેલી નહિ ધ્યાનથી યોગ્ય તરલુમિયા વાર્તાશૈલીના લખાણનાર પારસી વાંચકોનો વર્ગ દિન ઉગતે વધતો અને વધતો જ ચાલ્યો. તેઓ અનેક કારણોને લઈને એમ જ માની બેઠાં કે આ “ લાખક ” “ ઝમકદાર ” અને “ નેશદાર ” શૈલી છે. એવી માન્યતાવાળા પારસી વાંચક વર્ગમાંથી જ પારસી વાર્તા લેખક વર્ગ ઉઠી ઉભો થયો. આમ આ આજુબટો લેખનપ્રકાર તે યુગના અને તે પછીના લગભગ બધા પારસી વાર્તા લખનાર છોકરા-છોકરીઓ તથા યુવક યુવતીઓ સાર વાર્તા લખવા કાળેની એક ખાસ લોકપ્રિય શૈલી (Style) બની રહ્યો. તરલુમિયા બાદના અને ખીજા મણ વિધવિધ ઝળઝળાં દોષોથી ભરેલા આ અજુબટો શૈલીપ્રકારને નવા ઉગતા પારસી લખનારાઓએ પોતાનો કરી લીધો તે તેમને કદત ખીટો રસીસો કે ‘ ઝમકદાર ’ અને ‘ નેશદાર ’ લાગ્યો તેટલા જ સાર નહિ, પણ લાપાશૈલીનો એવો તરલુમિયો પ્રકાર અંગ્રેજ વાર્તાનું યુજારાતી કરવામાં તેમને સહેલો અને સરલતાવાળો થઈ પડતો હોવાથી જ અને ખરા પ્રકારની રસીલી સંગોઠ લાપાશૈલી માટે પ્રયાસ આદરવાનું કાર્ય સરખામણીમાં બહુ મુશ્કેલ હોવાથી તેઓએ તે અંદા કરેલો અહીં લીધો. પારસી શૈલી અપ્પાસ કરવા માટે છે-અનુકરણ કરવા સાર નથી. પણ આ નવા-જુના પારસી વાર્તા લખનારાંઓને વધારે સારી અને ઠીક ઠીક પ્રકારની શૈલીનું અનુકરણ કરવા બે કાઠની શાળાએ જ બેસવું હતું તો શેક કેપ્રુશરો કાખરાજ કે મર્જાન પિતા-પુત્રની શાળાઓ તેમનાં માટે ઘણી સારી હતી. એ શાળાએ બેસવાની તેમને ઇચ્છા તો ઘણી જ હોય, પણ ઉપર્યુક્ત સારા પારસી વાર્તા લેખકોની શૈલી વ્યક્તિત્વમય એટલે અનુકરણ માટે મુશ્કેલ અને “ જમનજી શૈલી ” ની શાળા ‘ તરલુમિયા ’ એટલે સહેલીસદ હોવાથી તેનું જ અનુકરણ-અને તે પણ આંધળું અનુકરણ-તેઓએ કર્યું. પારસી વાર્તાઓની સ્વતંત્ર લખાવટના ચેતનો અંદા અહીં ઠેકાકો. શિષ્ટ સારી વાર્તાશૈલીના અને વાર્તાકળાની પ્રગતિનાં દ્વાર પારસીઓ માટે અંગ્રેજ જ બંધ થયાં.

અંગ્રેજ કોઈ પૂછશે કે “ પારસી વાર્તાઓ ” વિશે લખતાં તેમની લખાવટ ઉપર જ ખાસ વિશેષ વિવેચન શા સાર ? ઉત્તર આ: વસ્તુરિચિત જ એવી છે કે મુખ્ય વિવેચન એનાં ઉપર જ થાય. પારસી વાર્તાઓનું વસ્તુ (Plot) પાત્રલેખન (Characterization) સંવાદ (Dialogue) વર્ણન આદિ પારસીઓનાં પોતાનાં હોય તો તે પર

વિવેચન ચાલ ના ? બાકી રહી તેમની વાર્તાની લખાવટ. માટે એને જ આલેખવાની આવશ્યકતા રહે છે.

હવે, વાર્તા સાર એક અણુષ્ટતી શૈલીનો વારસો. પારસી લખનારાંઓએ જેમનાથી મેળવ્યો, કહો કે મેળવી લીધો—તેમની જ લખાવટમાંથી આપણે કેટલાંક દૃષ્ટાંત વાંચી આપણી ખાત્રી કરી લઈશું:—

“ તે ક્યેસ સાથે કદી દરબારના મેલાવડામાં જતે ખરી પણ ત્યાં બી તે તેના વ્હાલા જ્નેન સાથે એક મિનીટથી પુરી પાધરી હોઈ ઉઘાડી વાત કરી શકતે નહીં; કે જ્યારે હવે તો મામલો એ આજ રાતના મુલાવ્ય સંજ્ઞેગોના પરીણામમાં છેક એવી અણીની દીકે આવી ગયો હતો કે બીજું એક અફવાડ્યું વહી જાય તે પહેલાં ચાહવું ખુદાનું તો તે તેના વ્હાલા જ્નેનની હકદાર ધણાણી યદ શકવાની ઉમેદ ધરાવી શકતી હતી.”

(બ. ન. કૃત “ રાજના મહેલમાં ”)

દૃષ્ટાંત બીજું:—“ તે છોકરી કે જે તે મોટા મેળાવડામાં પોતાની હદ વિનાની ખુશસુરતીથી ઉભા ચમલા ખુશીના ઘોષાટથી તમામ નીરંદાસ ને નાવાકેકે દેખાતી હતી.” (બ. ન. કૃત એક વાર્તામાંથી)

દૃષ્ટાંત ત્રીજું:—“ તે ડોસો પોતાના દીકરામાં સખત નાઉમેદ થયો હતો જ્યારે કે ‘ ક્રીવેલીટી મુઝીક હોલ ’ ના છેલ્લા ઝમડામાં ભાગ લેવા માટે તેને મોટી રકમનો દંડ કરતાં માછરૂંદે તે રખડેલ અને રદ બાનધ ઉમરાવના કુક્ષીન ખાનદાનની મોટી માન પામેલી ઈજત ધુળ ચતી હોવાનું કેટલુંક બેન્ય પરથી કહી સમજાવ્યું અને તે વાત અખ-ખારોમાં જ્યારે જાહેર યદ ત્યારે એ ધરડો અર્લ દુનિયા તમામ હારી બેઠો.” (બ. ન. કૃત એક નવલકથામાંથી)

બરાબર અંગ્રેજી પાઠા પર ગુજરાતી ગાડી—“ પહેલાં ગાડી અને તેની પાછળ ઘોડો જોડેશે ” એવી ખોટી બાંધણીવાળું પાંચ પાંચ સાત સાત લીટીનું બનેલું આખું એકેકું વાક્ય—વાક્યોની ગુંગળાં વળેલી આગડગુંચ (Involved) શૈલી—ગુજરાતી ભાષા બંધારણને તદ્દન પ્રતિકૂળ યદ પડે એમ કિંવાવિશેષણો વડે વાક્યોનાં અનુસંધાન કરવાની ખોટી અને નકામી રીતિ ઉપલાં દૃષ્ટાંતોમાં જાહેર થાય છે. એમની આ અણુષ્ટતી શૈલીના તથા એ શૈલીની નકલ થવાથી બીજા અનેક પારસી વાર્તા લખનારાંઓની સર્વ સામાન્ય રૂપ યદ પડેલી ખોટી લખાવટનાં સંખ્યાબંધ બીજા દૃષ્ટાંત આ લખનાર પાસે નંબાર પડેલાં છે, પણ રચણસંકેચને કારણે તે રજુ ન કરતાં અહીં જ આટલીશું.

પારસીઓની વાર્તા લખવાની સામાન્ય દગ કેવી છે અને તેમને એ કેમ લાગુ પડી, તે આપણે ઉપર જોઈ આવ્યા. હવે ઠાઠ પૂછશે કે પારસી વાર્તા લખનારાંઓ આવી અયોગ્ય લખાવટમાંથી બાહેર કેમ નથી આવતાં ? એનો ખુલાસો આ કે પ્રથમ તો તેઓ “ મૌલિક વાર્તા ” માં માનતા નથી. “ ઓરીજનલ ” વાર્તા એ રાજ્દની તેઓ પર કરી અસર નથી. એની તેમને હોંસ નથી કે અભિમાન નથી. તેમનાં સૌથી સરસ વાર્તા લેખક લાહરી ફિરૌજયાદ જલ્દાંગીર મર્ઝ્યાન તો ઓરીજનલ વાર્તાના ખ્યાલને સાવ દરો કાઢી તેની વારંવાર ખુશી ઠેકઠી કરે છે. આમ જ્યાં સ્વતંત્ર વાર્તાકૃતિઓ માટે માન

કે માન જેવું કશું જ નથી તો પછી પારસી વાતો લખનારાંઓ શૈલી વિષયક આ ખોટા વળગાડમાંથી છુટે શેના ?

હવે તેઓ મૌખિક વાતો ન ઉપભવે પણ ધણા દિન્દુ વાર્તાવેષક બાઇઓ “તરજુમા” નો અર્થ જે બહોળા સમજમાં કરે છે અને તે પ્રમાણે પોતાની વાતો વિષે કરી ખતાવે છે તેટલી ધમ્મજા કે તેટલી કુશળતા પણ પારસી લખનારાંઓએ મોટે ભાગે હજી સુધી પ્રાપ્ત કરી નથી. પારસી બાણીની વાતોમંદો આવેલ વસ્તુને, વર્ણનને, વિચારોને અને વચનોને યોગ્ય ફેરફાર તથા સુધારા વધારા સહિત ગુજરાતી ભાષા પદ્ધતિ અનુસાર પોતાની સ્વતંત્ર શૈલી વડે તથા વાતો શાસ્ત્રને લગતી વિવિધ કળા વડે મન પર છાપ બેસાડે તથા હૃદયને કુદાવે એવી ભાવવાહી (Expressive) અને અસરકારક ભાષામાં ઉતારવાં એનું નામ તરજુમા. ‘તરજુમા’ ની આની વિરત્ત બાખ્યા અને બહોળા સમજણથી તેઓ ધણા ધણા દૂર છે, તો પછી એ અકુદરતી અને કદરૂપી ભાષા શૈલીના જગ્યા સમ મોટેલા ચડસમાંથી તેઓ છુટે શેના ?

જેમને દિન્દુ વાતો લેખકોની વિધવિધ વાર્તાશૈલીનું જરા થે વાંચન કે અભ્યાસ નહિ, જેમને ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ અંગ્રેજી ભાષા બંધારણથી કેમ અને ક્યાં ક્યાં જુદુ પડે છે તેનો ખ્યાલ જ નહિ, જેમને ગુજરાતીમાં વાતો ઉતારતી વેળાએ અસલ અંગ્રેજી પુસ્તકને ટેબલ પર નજર સામે ખુલ્લું રાખીને તેમાં જોઈ જોઈ વાંચતે વાંચતે લખવાની મદદ ભૂંડી ટેવ પડી ગયેલી, તેઓ ઉપર ખતાવેલી અયોગ્ય લખાવટની (“ મૂર્ખના સ્વર્ગ ” જેવી) ગુણમગીરીમાંથી છુટે શેના ?

હવે પારસી વાતોઓમાં આવના એક બીજા ખોટા પ્રકાર બણી નજર કરીએ. એની તો પારસીઓએ જાણે ‘ફેશન’ બનાવી છે; અને એ ‘ફેશન’ તેમનામાં ‘ફૂદકે’ અને ‘શૂરકે’ વધતી જ જાય છે. તેમની વાતોના સંવાદ (Dialogue) માં કોઈ કદાચ પાત્ર પ્રમાણે અહીં તહીં ચોક્કસ અંગ્રેજી પારિભાષિક શબ્દો આવે એ સમજી શકાય એવું છે; પણ વાતોમાં વર્ણન આપતી વેળાએ પણ એ ‘ફેશન’ રજુ થાય, એ અમુક અંશે ચોક્કસ ‘ટચાકપણું’ તથા અમુક હદે અસલ અંગ્રેજી બોલોના સમોટ શબ્દાર્થ જાણુવાને લગતી પોતાની અશક્તિ જાહેર કરે છે. દષ્ટાંત: “ વાંચક, તને એ જીવાન સાથે એક “ ઈન્ટર-ફાઇયુરા ” ની જરૂર છે. ” (એક પારસી નવલિકામાંથી) વિશેષ નમુના:—“ એક ધણા જ ‘લકઝરસદી’ શીણગારેલા ડ્રોઇંગ રૂમમાં જરદાવર પોતાની દીસ લોભાવનાર ટ્રેસથી ફેરા ખાતી જોવામાં આવતી હતી. ” “ મરદાને ફસાવનારા એ ઠગારા ચહેરા ઉપર આવી એક હિંચનલી લાઇટ ખુદાએ પાથરવી નહીં હતી. ” “ તે તે રાત્રે તમામ પરફેક્ટ હતી. ખુજમુરતી-શીગર અને ટ્રેસની સામટી હારમની રજુ કરતી એક, પરફેક્ટ પીકચર ! ” (‘સ્વભોગ’ નામક પારસી નવલિકામાંથી) એવા બીજા સંખ્યાબંધ દાખલા અપાય.

અત્રે પારસી વાતો લખાવટને જગાડી બેડોળ બનાવનાર એક બીજો પણ મુખ્ય દોષ જોઈ લઈએ: અંગ્રેજીમાં નામ (Noun)ની આગળ A-An-The “ આર્ટિકલ ” લાગે છે તેનો વાતો લખતી વેળાએ પારસી વાતોઓમાં પ્રુકળ અને નકામે ઉપયોગ થાય છે. ખાસ કરી જે વસ્તુ, જે વ્યક્તિ, જે જનાવ, જે પ્રસંગ અને જે સ્થળ વિષે વાતોમાં

આગળ કહેવાઈ ગયું છે તેને વિશે પાછું લખતાં પણ “તે-તે-તે” (અંગ્રેજી The નો અર્થ) વંચાયા કરે તો તેથી સુવ વાંચક કંટાળે, શૈલી કંઈક બને અને લખાવટ દારવા-રૂપક યથ પડે તેમાં નવાઈ શી? અસંખ્ય દૃષ્ટિઓમાંથી અત્રે એક જ ખસ યશે:—“તે (The) છોકરી ચમકતી આંખોએ અને ઘણા ઉલટમંદ છગરે આજના તે (The) કામમાં રોકાઈ. તે (The) ટેબલ વગર ખામીએ અને ઘણી જ સરસ રીતે ચણગારેલી તૈયાર-કીધી અને હવે સેક-ડોર્સના તે (The) બેલ (Bell=ચંટ) માટે તેણી બહાર યાત્રી.” (‘નામોશી પહેલાં મોત’ની પારસી વાર્તામાંથી)

વાર્તાશૈલીનું કચરિયું કરી નાંખનારા ખીબા વિધિવિધ પ્રકારના કોડીબંધ હોય પારસી-ઓની વાર્તામાં ડગલે અને પગલે દેખાતા રહે છે. પણ આ હુકી જગ્યામાં એ લાંબી વાત આપણે માંડી જ વાળીશું. હુંકમાં એક વાત તો આપણે “યુજરાતી ભાષા”ના અને “પારસી વાર્તા”ના સારા નામ ખાતર ખાસ માગી લઈશું કે હવે કૃપા કરીને વાર્તા લખનારાં પારસી બાઇબહેનો “તેણીનો-તેણીની-તેણીનું-જ્યારે કે-કે જ્યારે-તે ત્યારે-તે કે જે-ક્યારે કે જ્યારે-ત્યારે કે જ્યારે-અને જો કે-અગર જો કે-તો જો કે-એમ તો ત્યારે-તો બી તો-ઈત્યાદિ ઇત્યાદિ હસવા જેવા અણપક-શ્દિ પ્રકારેથી પોતાની લખાવટને દૂર રાખે તો બહુ સારું.

એક ખીજ વાત : હુંક-સાદ-સરળ વાક્યોની ચમત્કૃતિ શી છે તે પારસી વાર્તા લખનારાંઓ જાણતાં જ નથી. સંક્ષિપ્તતાનું સૈદ્ધ્ય તેઓ સમજતાં જ નથી. વાર્તાના વર્ણન વિભાગમાં જે લાંબાં લાંબાં વાક્યો આવે અને સંવાદમાં પણ તેમ જ હોય. હિન્દુ લેખક બાઇઓ આ બાબતમાં કેટલા સુધયો છે અને કેટલા સુધરતા જાય છે તેનું પારસી વાર્તા લેખકોને જ્ઞાન જ નથી. બે પાત્રોને વાત કરાવવી હોય ત્યારે ત્યાં પણ લાંબા લટાકડટાક હોય જ. પ્રેમમાં પડેલી એક યુવતીના મુખમાં સંસારમાં જેવી રવાભાવિક બોલાય છે તેવી પ્રેમભાષા આપવાને બદલે દેંક નાટકી દબે આવું લાંબું લાંબું અને અકુદરતી લખી જ નાંખે:—“બ્યાન કરાવવાને બોલો વટીક નહીં મળા શકે તેટલા બધા ખ્યારના મુસ્તકિમપણા સાર્યે મોહત સુધી અને મોહતની બી પેલે પેલે પાર તક હું તમારી જ છું.” (બ. ન. કાજરાજીનું નવલકથામાંથી)

પારસી વાર્તા વાંચકોના મુખમાંથી અને પારસી જાપાઓમાંથી આ એક પ્રચંસાસ્ત્ર વારંવાર બાહે: પડતું જણાય છે: “જોરાવર અમકદાર રસીલી ભાષામાં લખાયેલી એક વાર્તા.” એક અલ્પ-ત નાનો વર્ગ બાદ કરતાં પારસી વાંચકર્યે શૈલીનાં અમૃત તો કદિ જાણ્યાં જ નથી. શૈલીનાં શરખત જરિક જ આખ્યાં હશે—શૈલીનાં ગોળનાં પાણી જ ધણું કરીને પીધેલાં; છતાં તેમને-પોતાને એક ચોક્કસ પ્રકારની જે લખાવટ સાધારણે ગમે છે તેને વધાવી લેવા સાથે તેઓ હમેશાં ઉપર પ્રમાણે જ વગર સમજનાં વખાણુ દાકે જ જાય છે. ખરેખરી “અમક” તે શું, “રસ” તે શું, તેની વાસ્તવિક સમજ ન દેવાને લીધે પારસી વાંચકો અને પારસી લેખકોનો મોટો ભાગ વાર્તાની કેવી ભાષાશૈલીને ‘અમકદાર’ અને ‘રસીલી’ સમજે છે, તેનું એક દૃષ્ટાંત અવલોકીએ:

“તેનું ચિત્ત ચોરાઈ ગયું; તે ગોળા જગતાં બી-ગ્લેડીઝ સ્વપ્નાં જોવાં કરતો. ઉપમાં પણ તેજ મોમીની મુદતની માઠી વાદમાં શુંદતદાર ગરક થતો. ગ્લેડીઝે કહેલા એ ઝંબીર ખીચાડ માટે તેણી પર કીનો લેવા તે ખુનખાર તે તલજખાર યથ રહ્યો મગર...” તે

કાનો લઈ સહે એવું કોઈ હથીયાર તેને આવી શક્યું ન હતું.” (અ. ન. કૃત નવલકથા-માંથી) આવી એક લખાવટ પર પારસી વાંચક વર્ગ આનંદમગ્ન બની જઈ, જરૂર આવે માત્ર આપશે: “શું સરસ ‘પાવરફુલ’ લખ્યું ય; કેવી ઝમકદાર અને રસીલી ભાસા છે!”

પણ થોડાક અપવાદ લણી જોતાં આપણે કહી શકીએ કે આવી કોઈ “ઝમકદારી” અને “જોશદારી”ને બધાં જ પારસી વાંચકો અને સર્વે પારસી વાર્તા લેખકો વરા થઈ ગયેલાં નથી: સ્વર્ગસ્થ શેઠ કેમુશરે કાજરાજી બનતાં સુધી ભાષાશુદ્ધિ જાળવતા, અને પોતાની લખાવટ ઠગારી ઝમકથી ચાલતી રાખતા. શેઠ જદાંગીર મર્ઝબાન રસિકતાથી તથા સચોટતાથી સંક્ષિપ્ત વાક્યોમાં વિચાર દર્શાવે છે. શેઠ ફિરોજશાહ મર્ઝબાન “બમનજી સૈલી”ના દ્વિપણથી વેગળા ખરેખરી પાણીદાર ભાષા રજુ કરી શકે છે.

પરંતુ દજી જે આવા સારા પારસી વાર્તાકારોની લખાવટ કાંઈ કાંઈ ઉણપ ધરાવે છે. હિન્દુભાઈઓ જે ગુજરાતીમાં વાનાં લખે છે તેવી જ દખ્ખી હિન્દુશાહ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં જ તેઓ પારસી સંસારી વાર્તા લખે એવી કોઈ ફરિયાદ કે આગ્રહ આપણે કરતા નથી, (આ લેખમાં પારસી વાર્તાની જોડણી અને વ્યાકરણ દોષની ચર્ચા તો જવા જ દીધી છે) પણ તેમની શૈલી (style) તરફ જોનાં એક ખાસ ઉણપ આપણું લક્ષ્ય રહે છે: અંગ્રેજીમાં જેને આપણે “Artistic sentences” કળાપૂર્ણ વાક્યો કહીએ, તેવાં વાક્યો પારસી વાર્તાઓમાં લગભગ નહિ જ જેવાં જણાશે. લેખકની કલ્પના, શક્તિ વડે રચાયેલા અર્થપૂર્ણ વિચારો, અનુકૂળ થતી કળાવંત વાક્ય બાંધણીમાં લખાયેલા પારસી વાર્તાઓમાં યંચાય એની તો નવાઈ જ છે. દર્શાવ લેખે:—“રસનાં જામેલાં પુષ્પો તે સૌંદર્ય.” (‘ઉષા’-કવિ ન્હાનાલાલ) “નસીબ! હા, એ હાથ લુછવાનો ચાંબલો ઠીક છે-કાચરનું એ વિશ્રામ સ્થાન!” (‘કાનો વાંક’-કનૈયાલાલ મુનશી) “હિમાલયે અનેક બચ્ચાં-એને પોતાની આંગળીએ વળગાડ્યાં છે. બધાં જ બચ્ચાં સુંદર અને રસ ભર્યા હાથે છે. જાખલી નામે એક પહાડી ગામ હિમાલયની તળેટીના કુંગરાઓમાં છે. મેળામાં જતાં કોઈ ન્હાનાં બચ્ચાંની માફક વિવિધ શલ્યગાર ધરીને તે ઉભું છે.” (‘તણુળા’-ધૂમકેતુ) “ખાલ તમિથી અને આંતર રસહીનતાથી જીવનમાં જે ચ-ચતા આવે છે તેની ચાન્તિમાં બંને રહી પીવા મંડ્યાં.” (હૃદય પટ્ટે-ફિરેફ) “રહાઈ કલામય જીવન અદ્ભૂત હતું પણ, રહાઈ પ્રેમ મય જીવન અપૂર્વ છે. કળાને પામવી ને પકડવી પડતી-પ્રેમ તો મન જ પકડી રાખે છે.” (પાંચ પાત્રો-લીલાવતી મુનશી) “જીવન તો દરિયા જેટલું અગાધ અને અનંત; અને મનુષ્યની શક્તિઓ આ હોઠી જેટલી.” (‘કુમારનાં સ્ત્રી સ્ત્રો’-ઉદુલાલ યાત્રિક) “શુભદોની જરૂર ન પડે એવી એ રાગણીઓમાંથી આપોઆપ અર્થ ઉઠતો.” (દેહના ચૂરા—જવેરગંદ મેઘાણી).

કલ્પના, રસ, રહસ્ય, ચાતુર્ય અને સૌંદર્યનું અનેક આનું અર્થ વિષયક તથા શૈલી વિષયક ઉચ્ચ પ્રકારનું દર્શન પારસી વાર્તાઓમાં અત્યારે નહિ તો હવે પછી જે થશે ?

આજની પારસી સમાજ સ્થિતિ બહુ મર્યાદિત છે. એટલે પારસી સંસારી વાર્તાઓને વસ્તુ (Plot) વિશે અત્યંત સાંકડું અને બંધનવાળું જ ક્ષેત્ર મળી શકે છે. પારસી વાર્તાઓ વિશે આ એક કુદરતી કમનસીબી છે. હિન્દુ સંસારમાં તો રાજપ્રકરણ, મર્મપ્રકરણ, અગીરો, ઉમરાવો, સેનાપતિઓ, સૈનિકો, ખાવાઓ, ખાવીઓ, બહારવટીઓ, લૂંટારાઓ ઇત્યાદિ

ધણું થે હોય. પારસી સંસારમાં એવું તો કરું જ ન હોય. મૌલિક લખો કે તરજુમા કરો, પણ જો પારસી સંસાર દર્શાવેલો હોય તો વસ્તુ વિષે પારસી લખનારાંઓની તો આ એક મોટી મુશ્કેલી જ રહી. પરિણામે મોટે ભાગે અંગ્રેજી વાર્તાઓ અંગ્રેજી સંસ્કાર જ દર્શાવતી પ્રકટાવાય અને તેમ નહિ તો પછી બાઇબીલ દિરોજ્યાદ મરજાન પેઠે “પારસી-દિન્દુ-મુસલમાન સંસાર”ના સંપ્રકત વેળા કૈંક તાણતોડ કરીને પણ લાવવા જ પડે.

પારસીઓએ અત્યાર આગમજ ‘રેનોલ્ડ’ની વાર્તાઓ અને તેટલી તરજુમા કરીને પ્રગટાવી; મિસિસ હેન્રીવૂડની વાર્તાઓના પણ જળરો ઉપયોગ કરી; કુમા, મોરી કેરેલી અને રાઈડર હુગાર્ડનો પણ લેવાય એટલો લાભ લીધો. હવે તરજુમા સાર માર્ક્સ ગરવિસ (જે ગ્રેરાંઓ અને ‘સોલજરિયા’ઓનો “માનીતો વાર્તા લેખક” કહેવાય છે) તે પણ વપરાઈ ચૂક્યો; પણ હજી સુધી કેમ પારસી માસિકમાં પારસી કંઠમે લખાયેલી કવિવર ટાગોરની વાર્તાનો અનુવાદ આપણા જોવામાં નથી આવ્યો. સહેલાઈથી તરજુમા કરી શકાય એવા અંગ્રેજી વાર્તાકારોના પુસ્તકોનો તો પુષ્કળ લાભ લેવાય છે; પણ હજી સુધી આ દેશના અને પરદેશના સાહિત્યકાર વાર્તા લેખકોની શિષ્ટ વાર્તાઓમાંની એક પણ વાર્તા પારસી કંઠમે ગુજરાતી સ્વરૂપ ધરી શકી નથી. સિન્દુ લેખક બાઈઓએ આ દિશામાં થોડુંક પણ કાર્ય કરી ગતાચું છે; પણ પારસીઓએ તો સાવ પછાતપણું જ દાખવ્યું છે. દેખાડો, પારસી વાર્તા સાદિત્વમાં એકાદ એમ. જી. વેલ્સની કે જોર્જ બર્નેટ સ્પ્રેન્ગની, થોમસ હાર્ડીની કે જોન ગ્રેસવર્થની, આનાતોલ ફ્રાંસની કે મોરીસ મેટરલિન્કની વાર્તાઓ કે નાટ્યોની ગુજરાતીમાં બનાવેલી એક પણ, ન્દાની કે મોટી કૃતિ ?

એ ઉપરાંત પારસી વાર્તા સાદિત્વમાં કોઈ બતાવશે એકાદ ‘ધૂમકેતુ,’ ‘ગેધાણી,’ ‘દિરેક,’ ‘નારક,’ ‘ઉમરવાઘ્યા’ કે ‘લીલાવતી બહેન’ લખે છે એવી ચિંતાકર્ષક કળામય નચ્ચિકાઓ ? ક્યાં છે બધે હોદાકાર મચાવી મેલે અને સમસ્ત ગુર્જર વાર્તા સાદિત્વમાં રથાન પામે એવી કેમ પારસી નવલકથા ? ક્યાં છે નવા ઉગતા પારસી લેખકોની વ્યક્તિત્વમય કોઈ નવિન વાર્તા શેલી ? ક્યાં છે પારસીઓમાં ‘ઉષા’ ના મદાન લેખક જેવો કૈલીકાર કથાકાર ન્દાનાલાલ દલપતરાગ ? ક્યાં છે “ભગવાન કૌટિલ્ય” ની કથામાં આવેલું ‘નેમિપારણ્ય’ જેવું એક જ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રકરણ લખનાર કોઈ કનૈયાલાલ મુનશી ? કોઈ છે એવો ? કાંઈ છે એવું ? જ્યાં જ મળે છે, નહિ જ.

તો થે આશા મોટી વાત છે; કારણ પારસી દેયું આજે પણ રસિક છે. પારસી મન આજે પણ ચંચળ છે. બરમ હેઠળ અશિ જેવી લખાઈ રહેલી પારસીઓની કાલ્પનિક અને સર્જક શક્તિમાં આ લખનારને આજે પણ વિશ્વાસ છે. ત્રીજા માત્ર એને ચેતવવાની છે— મહેનત માત્ર વાર્તા વિષયક તેમની અનેક મોટી સમજણો અને રીતિઓના ગત મોટા ખડકોને તોડવાની છે. જો પારસી વર્તમાનપત્રોના તેમ જ પારસી માસિકોના અધિપતિઓ તેમ જ પારસી અવલોકનકારો ઉઘાડી આંખ રાખીને ખરી રીયલિટીનું સત્ય જ્ઞાન તથા જ્ઞાન ધરાવતા સમને પ્રજ્વલવાન અને તો તેઓ પારસી વાર્તા સાદિત્વને ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચાડવાના મદાન કાર્યમાં મોટી મદદ આપી શકે. અસ્તુ !

દર્શનોના અભ્યાસમાં જાળવવા યોગ્ય મધ્યસ્થતા

જૈન ભાષ્યોના પર્યાપ્તના પવિત્ર દિવસોમાં જૈનેતર ગૃહસ્થને પ્રવચન કરવાની વિનંતિ કરનાર પંડિત શ્રી સુખલાલજીએ જૈનધર્મને જાણે તેવી ઉદારતા મારા પ્રતિદર્શી છે તે બદલ સર્વથા તેમનો આભારી છું. જૈન બંધુઓને જૈનધર્મ સંબંધમાં મારે કંઈ વિશેષ કહેવું એવા આશયથી આ વ્યાખ્યાન કરવા હું ઉભો થયો નથી. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનના વિશાળ પ્રદેશનાં જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રચારો અથવા માર્ગની શ્રેણીઓ છે તેના અભ્યાસમાં આપણે કયા સદ્ગુણો આદર કરવો જોઈએ તે ઉપર હું યથાશક્તિ આજ બોલવા માગું છું.

(૧) લૌકિક જ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન

આપણા જ્ઞાનના બે મુખ્ય વર્ગ પડે છે: (૧) લૌકિક જ્ઞાન એટલે આપણા મનુષ્ય પ્રાણીને મળેલી ઇન્દ્રિયો અને મન વડે જે સ્વે વસ્તુઓનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન થાય છે તે. (૨) તત્ત્વજ્ઞાન એટલે દેખાતા પ્રાણીપદાર્થનું વાસ્તવ સ્વરૂપ કેવું છે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન અથવા અનુભવ. લૌકિકજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન-એ બેનો વિષય એક જ હોય છે, પરંતુ તેમાં વિષયના સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મોની સ્પષ્ટતા અધિક અધિક વધતી જાય છે. લૌકિક જ્ઞાનના પુનઃ બે વિભાગ પાડી શકાય છે. (૧) લૌકિક ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન (૨) લૌકિક શુદ્ધિના વિશેષ પ્રકારથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન જેને આપણે “વિજ્ઞાન” સંજ્ઞા આપીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે સૂર્ય આપણી ચક્ષુરિન્દ્રિયને જેવા વર્ણ, આકૃતિ, દાઢ, પ્રકાશ, વગેરે ધર્મોવાળો જણાય છે તે તેનું લૌકિક ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન છે; અને તે ખરી રીતે પૃથ્વીથી અનેક ગણો મોટો છે એટલે પૃથ્વી કરતાં દસ લાખ ગણો મોટો છે અને તે યાજ્ઞા જેવડો મોટો દેખાય છે તેવા નથી; વળી તે જોઈએ અંતરે પ્રથમ દૃષ્ટિથી જણાય છે તેટલા અંતરે નથી, પરંતુ ૯૩,૫૦,૦૦૦ માર્શલના અંતરે રહેલો છે; યજ્ઞા તેનું તેજ જગવાની સાથે આપણને જણાય છે તેમ નથી, પરંતુ તેના બિંબમાંથી નીકળતાં કિરણો આપણને ખરી રીતે આકાશનીટ પછી અનુભવમાં આવે છે વગેરે ન્યાય અને વિચારથી સંસ્કાર પામેલી શુદ્ધિ વડે આપણને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ વિજ્ઞાન.

સામાન્ય પ્રત્યક્ષથી અથવા વિશેષ શાસ્ત્રીય પ્રત્યક્ષથી પદાર્થનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તેની સમાવેશના કરી, વિશ્વના અનેક પદાર્થો સાથે તેનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે; તેનું આપણને પૂર્ણ રૂપે જ્ઞાન થાય છે કે અપૂર્ણ રૂપે; તેનું વાસ્તવ અસ્તિત્વ કેવા પ્રકારનું છે; તે સ્વતઃ જડ છે કે ચેતન છે-વગેરે સર્વ વસ્તુના અથવા વિશ્વના અનુભવ મંદિરમાં બંધ બેસે તેવું જે પર પ્રત્યક્ષ અથવા સ્વાનુભવ તેને આપણે તત્ત્વજ્ઞાન સંજ્ઞા આપીએ.

આપણને પ્રાપ્ત થતાં લૌકિક જ્ઞાન-સામાન્ય અથવા વિશેષ કેટિનાં-અથવા તત્ત્વજ્ઞાન જે શુદ્ધિદારથી પ્રકટ થાય છે તે શુદ્ધિ અજ્ઞાન, સંસય, વિપર્યય વગેરે રાનાવરણ કરનાર દોષોથી હણાએલી હોય છે, અને પ્રસંગે રાગ-દ્વેષાદિ ક્લેશોના આવરણોથી હણાએલી હોય છે. શુદ્ધિના રાનાવરણ અને ક્લેશાવરણ દોષને લીધે સામાન્ય જનો અને પરીક્ષકો પણ

વસ્તુનિર્ણય કરવામાં સ્પષ્ટતા કરે છે. એક સુંદર જગીયાનું સૌંદર્ય જોઇ પ્રસન્ન થએલી આપણા ચિત્તની વૃત્તિ તે જગીચો આપણા કોઈ શત્રુનો છે એવું કહેવાનું એકરૂં ઉત્પન્ન થવાની સાથે તેના સૌંદર્યમાં ખાંગી કાઢવાનો તત્પર યર્ષ જન્ય છે. આપણે જન્ય અને વિતંડા કરી તે જગીચો સુંદર નથી એવું સાબીત કરવા કમર કસીએ છીએ. આ પ્રભાવ આપણા ચિત્તમાં રહેલા રાગદ્વેષના જળનો છે, અને તેથી જેટલા જેટલા અંશમાં રાગદ્વેષ ઉપર જન્ય યાય, જેટલા જેટલા અંશમાં આપણે જિનપક્ષપાતી થઇએ, તેટલા તેટલા અંશમાં આપણો જ્ઞાનનો પ્રકાશ શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ થતો જાય છે.

(૨) દર્શનશુદ્ધિમાં વીતરાગતાવની જરૂર

શુદ્ધિનાં જ્ઞાનનાં આવારક નિમિત્તો આપણે યોગ્ય ઝમથી દૂર કરી શકીએ છીએ. સામે પડેલા પદાર્થનું અસ્પષ્ટપણું હોય તો દીવો વગેરે લાઇ વધારે સ્પષ્ટતા મેળવીએ છીએ: સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે દૂરસ્થ પદાર્થને નજીક જોઇએ છીએ. આ જમાનામાં પદાર્થોને લગતા અજ્ઞાનને દૂર કરવાનાં અનેક વિદ્યાનાં સાધનો વિજ્ઞાનદ્વારા મળ્યાં છે, અને તે વડે આપણી જ્ઞાનમર્યાદા વિસ્તારવાળી થઈ છે. પરંતુ આપણી શુદ્ધિને લાગેલું કહેવાનું પડળ અથવા આચરણ પાતળું થવાને બદલે અથવા ખસી જવાને બદલે ગાઢું અથવા સંજ્ઞક થતું અનુભવાય છે. આપણે પારકા દોષો જોવામાં જેટલા તત્પર હોઈએ છીએ તેટલા તત્પર પોતાના ચિત્તના દોષોના નિરીક્ષણમાં હોતા નથી. આ સામાન્ય મનુષ્ય સ્વભાવ છે. પરંતુ અવિદ્યાનો જ આ ક્લેશાવરણથી દણાયા છે એમ નથી, પણ વિદ્યાનો પણ આ પાશમાં જકડાયેલા છે. અશિક્ષિતજનોના ક્લેશો ધર્મશાસ્ત્ર અથવા રાજ્યશાસ્ત્રના શાસનજનથી દબાય છે, પાતળા યાય છે, અને પ્રસંગે છૂટી પણ જાય છે, પરંતુ કહેવાતા શિક્ષિતજનો અથવા વિદ્યાનોના રાગદ્વેષો એવા તો બદમ્બલ હોય છે કે તેઓ ધર્મતંત્રને અથવા રાજ્યતંત્રને તાણે થતા નથી. રાગદ્વેષનું ખત્ર એવું તો ચિત્તના જાડાણમાંથી નીકળે છે કે પ્રસંગે તે ચિત્તનો સ્વામી એટલે પુરુષ તે જાણતો પણ નથી, અને તે ગુપ્ત શત્રુઓથી ઉતરાય છે. પોતાના ચિત્તના રાગદ્વેષના બલાબલને જાણવું એ અરધી જીત છે, પણ તેવા રાગદ્વેષથી હું પ્રેરાતો નથી, અને સત્ય જ નિર્ણય કરું છું એવી મતાંધતા આપણને પુરુષાર્થ સિદ્ધિમાંથી બદ દે છે.

(૩) “માફે તે સાફે કે સાફે તે માફે ?”

ત્યારે “માફે તે સાફે”—એવા નિર્ણય ઉપર આવવા કરતાં “સાફે તે માફે”—પછી તે ગમે તે દેશ, કાળ અને વસ્તુમર્યાદામાં હોય—એ નિર્ણય આપણે જો તત્ત્વજિજ્ઞાસુ હોઈએ તો સ્વીકારવો ઘટે છે. તે ઉપરાંત “હું કઈ તે ખર્ફે”—તેના કરતાં “જે સત્ય છે તે હું ખોલું”—આ નિર્ણય આપણે બાંધવો જોઈએ. મતાંધતાનો રાગ બ્રાહ્મણોમાં, બૌદ્ધોમાં, અને જૈનોમાં એટલો બધો પ્રસરેલો જણાય છે કે તેઓ દર્શનોના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષામાં એવા તો દુરાગ્રહી અને ન્યાય મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર જણાય છે કે જે આપણે તટસ્થ શુદ્ધિ પકડીએ તો આપણને દમનું આવે કે આ વિદ્યાનોએ આવી મૂર્ખ પ્રવૃત્તિ કેમ કરી દશે ? “યજ્ઞમાં પશુવધ કરવામાં હિંસા નથી”—આ સિદ્ધાન્તની સાબીતી કરવામાં વિદ્વાન મીમાંસકોએ અહિંસાને મદાત્રત માનનાર જૈનોનો કેવો ઉપહાસ કર્યો છે; તેવી જ રીતે મધ્યમાપ્રતિપતિ એટલે મધ્યમયાનનું પ્રતિપાદન કરનાર બૌદ્ધ વિચારક ઉપર એશઆરામને

અધ્યાસ કરવામાં બ્રાહ્મણોએ અને જૈનોએ યાજ્ઞી પાત્રી કાઢી નથી; અને બ્રાહ્મણોના અદ્વૈતબ્રહ્મવાદમાં વેદાંતીને બ્રાતિની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ કહી નિંદનાર જૈન વિચારકો પણ છે. આ સર્વ એટલું બતાવી આપે છે કે રાગદ્વેષના આવરણ વિનાની છુદ્ધિ જ્યાં સુધી પ્રકટ થાય નહિ, ત્યાં સુધી અણુષ્ટતા અને ન્યાયથી વિરહ આકેષો કરતાં આપણે અટકતા નથી. ન્યાય અને અનુભવને અનુસાર યતાં વચનો કંઠાય અગ્રિય હોય તો પણ તેમાંથી દ્વેષના વિષનાં અણુઓ તો નીકળી ગએલાં હોવાં જ જોઈએ. જે વિચારકો અથવા પરીક્ષકો પરપક્ષના ખંડનમાં રાગદ્વેષ વિનાનું ચિત્તનું બળ જાળવી જાણતા નથી, તેના નિર્ણયો દૂધપાકમાં ઝેરની કણી પડવાથી જેમ કોઈ જાણનાર સૂંધતો પણ નથી તેમ સમજી મનુષ્ય વળનવાળા ગણાતા નથી.

ચિત્તના રાગદ્વેષોનું આવરણ ખસેડવામાં તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓએ તટસ્થતા કેળવવી જરૂરની છે. આ કેળવણી અથવા સંસ્કાર આપવામાં તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક શ્રેણીઓ અથવા પદ્ધતિઓમાં મને જૈનોની રચાહવાદની અથવા અનેકાન્તવાદની પદ્ધતિ ઘણી ઉપકારક જણાઈ છે.

(૪) તટસ્થતાનું શિક્ષણ દ્વાદ્વાદ આપે છે. ત્રણ પ્રકારના દ્રવ્યનથો

હિંદુસ્થાનમાં વેદાનુસારી દર્શનો અને બૌદ્ધાદિ સ્વતંત્ર દર્શનો જે કે અધિકારીભેદથી સિદ્ધાન્તોની પ્રક્રિયાઓ છુદ્ધી છુદ્ધી રહે છે અને પ્રત્યેક દર્શન પોતપોતાની મર્યાદામાં પોતાના સિદ્ધાન્તો ઘણા સુંદર રીતે રચે છે, તોપણ જ્યાં એકાન્તવાદ ઉપર આગ્રહ બંધાય છે કે સત્યાગ્રહને બદલે દુરાગ્રહ ડોકિયું કાઢવા વિના રહેતો નથી. આપણી વસ્તુની પરીક્ષાની પદ્ધતિને દષ્ટિ અથવા નય કહે છે. વિશ્વના પદાર્થોને કેવલ સામાન્ય ભાવથી જોવાની પદ્ધતિ તે નૈયાયિકોની છે, અને તેને વિશેષ ભાવથી જોવાની પદ્ધતિ તે વૈશેષિકોની છે. સામાન્ય અથવા વિશેષ ઉપર ભાર મૂકી જોવાની પરીક્ષક દષ્ટિને નૈગમનય કહે છે. તેઓના મત પ્રમાણે ગમે તે પદાર્થ અમુક “ચોક્કા”માં બેસે તેવો જ જોઈએ. પછી પોતાનું ચોક્કું વાંકુંચુંકું હોય અને પદાર્થ તેમાં બંધ બેસે નહિ, તો પણ મારીમગડીને દરાવેલા સોળ પદાર્થોમાં અથવા સાત પદાર્થોમાં કોષ્ટમાં તે અંતર્ગત થવો જ જોઈએ.

વસ્તુને અથવા અર્થને કેવળ સત્તાની પ્રધાનદષ્ટિથી જોતું તેને સંગ્રહનય કહે છે. સર્વ બેદવાળા પદાર્થ સત્ છે અથવા બ્રહ્મરૂપ મહાસામાન્ય છે અને બેદો નામરૂપાત્મક દેખાવા માત્ર છે અથવા મિથ્યા છે—આ એકાન્ત અદ્વૈતમતને સંગ્રહદષ્ટિ કહે છે.

કેવલ સંગ્રહ દષ્ટિ રૂપે નહિ, તેમ કેવલ નૈગમ દષ્ટિ એટલે નક્કી કરેલા પદાર્થોના ચોક્કામાં બેસાડવાની દષ્ટિ પણ નહિ, પરંતુ દરેક વસ્તુ કાર્યકારણરૂપ-અથવા સામાન્ય-વિશેષાત્મક મિશ્ર છે એમ માનનાર સાંખ્યયોગીની દષ્ટિ તે વ્યવહારનય.

વિશ્વની વસ્તુનું આ ત્રિધા દર્શન-નૈગમનયનું, સંગ્રહનયનું, અને વ્યવહારનયનું-પોત-પોતાની મર્યાદામાં ખરૂં છે. તે વડે વિશ્વનું સામાન્ય સ્વરૂપ અને વિશેષ સ્વરૂપ, પદાર્થોનું સમસ્તરૂપ અને વ્યસ્તરૂપ, સમગ્રવાની સુગમતા આપણને મળી છે. પરંતુ નૈગમનય જ સત્ય છે, અને સંગ્રહનય ખોટો છે; સંગ્રહનય જ ખરો છે અને નૈગમનય ખોટો છે એવો દુરાગ્રહ જ્યાં એકાન્તવાદનો પ્રવેશ પામ્યો ત્યાં વસ્તુનિર્ણયને બદલે વિતંડા ઉભી થાય છે.

“પરધર્મો પ્રતિની ભાવના”-એ નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે કોઈ પણ ધર્મવાળાએ એવું માની બેસવું ન જોઈએ કે તેનો પોતાનો જ ધર્મ સત્ય છે અને બીજા પરધર્મીઓ અંધારામાં દૂરાવ છે. પંડિતને માનદષ્ટિથી જોવી એનો અર્થ એવો નથી કે બધી ધર્મસંસ્થાઓ સમાન રીતે સત્ય છે, અથવા સમાન રીતે આપણા આત્માનું સંતરૂપણ કરી શકે તેમ છે; તેમ તેનો હેતુ એવો પણ નથી કે બધા ધર્મો એકસમાન કક્ષા ઉપર બળાત્કારથી લાવી મૂકવા. “ચીઓસોણી”ની સંસ્થા સર્વ ધર્મોને એક જ સપાટી ઉપર લાવી મૂકે છે તેથી પણ ઇષ્ટ-કાર્ય થતું નથી. મનુષ્યનું સામાન્ય મનુષ્યત્વ સંધ્યા ભૂમંડળ ઉપર સરખું છે. અંતર્યામી આત્મા સંધ્યા જાતની પ્રગમમાં ચિત્તવું શોધન કરવાના સમાનપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. થવા ધર્મોનાં તંત્રોમાં અથવા પદ્ધતિઓમાં સત્યતા અને કલ્યાણતા અંશે જોવામાં આવે છે, અને તે એવું મૂલ્ય છે કે સર્વ સત્યતા આધારભૂત પરમેશ્વર તેવાં ગંભીર સંતોના પ્રેરક છે, પરંતુ આવાં ગંભીર સત્યો અથવા અર્ધસત્યો અજ્ઞાન અને ભ્રંષ્ટતાના વાતાવરણમાં ગુંચાએમાં હોય છે. બીજા ધર્મો પ્રતિ ન્યાયવાળી દષ્ટિ ત્યારે જ આવી શકે કે જ્યારે આપણે ખુલા હૃદયથી અને સમભાવથી તે ધર્મોનો અભ્યાસ કરીએ. વળી આવી અભ્યાસથી એવું પણ ન સમજવું કે આપણા પોતાના ધાર્મિક અનુભવમાં શિથિલતા અથવા અનાદર છે. કાશીના પંડિતોએ સાધુ મુરારિસિંહને પૂછ્યું: “ખ્રીસ્તી ધર્મમાં તમને શું મોકું સત્ય જણ્યું ?” એનો ઉત્તર તે સાધુએ આપ્યો: “મેં જીસસ ક્રાઇસ્ટને મેળવ્યા.” આવો જ ઉત્તર જૈનધર્મીઓમાંથી પણ આપી શકે કે “મેં શ્રી મહાવીરમાં ધર્મસત્ય જોયું.” તેવો જ ઉત્તર એક ભક્ત દિંદુ પણ આપી શકે કે “મારા ધર્મનું સત્ય મેં શ્રી કૃષ્ણમાં અથવા શ્રી રામચંદ્રમાં જોયું છે.” પરધર્મો પ્રતિ આદરશુદ્ધિ અને તેમનાં શ્રદ્ધાભય મેતવ્યો પ્રતિ માનદષ્ટિ એ એક જાતની સંસ્કારવાળી મતિનું ક્ષ છે. જો કે પોતાનો ધાર્મિક ભાવનાનો અનુભવ ચઢીઆતો હોય, તો પણ પારકાની ધર્મભાવના પ્રતિ તેથી આદરશુદ્ધિનો ભંગ થતો નથી. છેવટે એટલું પણ સમજવું જોઈએ કે સર્વ ધર્મો અને દર્શનો એકાંત જગવાદ અને નાસ્તિકતા સામે સમાન કક્ષાથી વિરોધ કરવાને બંધાએલાં છે. આથી ધ્યન-વવાદ અને આસ્તિકતાના સંબંધમાં સર્વ મતોએ એકતંત્ર થવું જરૂરનું છે. ખ્રાઇસ્તીઓએ, બૌદ્ધોએ અને જૈનોએ એકતંત્ર યજ્ઞ આર્યજૂમિનાં ધર્મનાં અને દર્શનનાં પ્યેયો રકુટ કેરવાં જોઈએ. પોતપોતાનાં સ્વાધ્યાય અને તપ વડે ધર્મતત્ત્વનાં પ્યેયો અનુભવમાં આવે તેનો સમયોચિત પ્રકાશ કરવો એ એવાં પર્યુપણાદિ પવેનું પ્રયોજન હોવું જોઈએ.

નર્મદારાંકર દેવશંકર મહેતા

જન્મે સરખી

યાય જ નહિ, જો યાય જ ટકે નહીં, જો ટકે ન કંઈ ક્ષણ કે,
દત્તશાળ સર્જનની નીચતણી પ્રીતિ શી નક્કી.

ગિરિધર શર્મા

ભાવાર્થ :—

વીર ભગવાન એ કંઈ મારા બંધુ અથવા સગા નથી કેમકે તે ક્ષત્રિય જાતિના અને હું બ્રાહ્મણ જાતિનો છું. વળી કપિલ, બુદ્ધ વગેરે મોટા ધર્મ ધુરંધરો મારા શત્રુ નથી. આ વ્યક્તિઓમાંથી કોઈને મેં પ્રત્યક્ષ જોયા નથી; તે પણુ વિશેષરૂપે દરેકના ચરિત્રને મેં શ્રવણ કર્યું છે તથા દરેકે પદાર્થનું જે સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે તે મેં ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કર્યું છે. ઉપરે વીર ભગવાનમાં વિશેષતા જણાવાથી તેના શાસનનું અવલંબન કરીએ છીએ.

આ પ્રમાણે આગમ સંબંધમાં અથવા આમ મહાપુરુષ સંબંધમાં જેમની મતિ પક્ષપાત વિનાની અથવા તટસ્થભાવવાળી છે તેઓ જ તત્ત્વજ્ઞાનના સાચા અધિકારી છે. તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રેણીમાં દેવતાવાદનું પ્રાધાન્ય નથી. તત્ત્વ દેવતાનું રૂપ ધરી શકે, પરંતુ દેવતા તે કંઈ તત્ત્વ જ એટલે સત્ય આત્મા હોય એવું નથી. તત્ત્વજ્ઞ તત્ત્વવસ્તુ લક્ષ્યે તે દેવતા તે કંઈ તત્ત્વ જ એટલે સત્ય આત્મા હોય એવું નથી. તત્ત્વજ્ઞ તત્ત્વવસ્તુ લક્ષ્યે તે દેવતા મારા તમારા જેવા અભિમાની અથવા હવ ગણ્યા પછી તે કમથી મુક્ત થએલા હોય કે નિત્યસિદ્ધ હોય. આત્મવસ્તુ સગુણ પરમેશ્વર અથવા તીર્થંકરનું રૂપ પકડે, પરંતુ સગુણ પરમેશ્વરની પીઠમાં નિર્ગુણ વસ્તુ છે. ગુણોના આધારમાં “અંતર્યામી” અથવા “બૃહિર્ગુણ” પરદેવતા—નિર્ગુણતા અથવા સગુણતાને દેવી ભાવ પ્રકટ થઈ શકે. આધારસત્યમાં અનેક પર્વાય ધર્મો સંભરી શકે છે. પછી તે ધર્મો પૈકી ઉપાસકને કયા છટ છે અને કયા અનિષ્ટ છે તે ઉપાસકની મતિએ ઉપર આધાર રાખે છે. પરમાર્થવસ્તુ સમગ્રયા પછી “બૃહદેવતા” ચિત્તના ગુણાધિકારને લઈ જિત્ત હોઈ શકે, પરંતુ એકની છટદેવતાને બીજાની છટદેવતાને નિંદવાનો હક ઉભો થતો નથી. ચઢીઆતા ગુણોવાળી દેવતાનું સ્વરૂપ જેમ જેમ તટસ્થ વૃત્તિના અભ્યાસથી સમગ્રણું જશે તેમ તેમ છટદેવનું ચઢીઆતું રૂપાંતર ઉપાસકની મતિ કયો વિના નહિ રહે. આ નિયમ બ્રાહ્મણો, જૈનો, બૌદ્ધો વગેરે સર્વ ધર્મના શુદ્ધ ઉપાસકોએ પાળવો જોઈએ. આવી મધ્યસ્થ વૃત્તિ કેળવવામાં જેન શાસનનો સ્વાદુવાદ વિચારકને ઉપયોગી થયા વિના નહિ રહે.

ઉપરે જણાવ્યું જોઈએ કે જેઓ એકાંતવાદી છે તેમને પણ પ્રકારાંતરે—જાણ્યે અજ્ઞાણ્યે—આ સ્વાદુવાદ અથવા અતેકાંતવાદ સ્વીકારવો પડ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે ત્રણ ગુણોના સામ્યભાવવાળી પ્રકૃતિમાં પ્રસાદ, સંતોષ, દેન્ય વગેરે અનેક ધર્મોનો એકાગ્રયમાં સ્વીકાર સાંખ્ય વિચારકને કરવો પડ્યો છે. વળી નૈયાયિકા પણ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ એ ત્રણ પદાર્થો સામાન્ય તથા વિશેષ રૂપ છે એમ માને છે. બૌદ્ધોએ પણ પાંચ વર્ણુવાળા રત્નને “મેચક” કહી ચિત્રજ્ઞાનનો સ્વીકાર વિરાલવાદમાં કયો છે. પૂર્વ મીમાંસકોએ પ્રમાતા, પ્રમેય અને પ્રમિતિના જ્ઞાનને એકરૂપે માન્યું છે. બ્રહ્મ વસ્તુ અંતર્યૈત માયાશક્તિના પ્રભાવથી એકા વખતે અનેકાકાર થઈ જગતનો વિભ્રમ કરે છે એવું જ્ઞાનનાર વેદાંતી શું અનેકાંતવાદી નથી ? આ ઉપરથી સમગ્રણે કે સર્વ વિચારકોને ન્યાયની દૃષ્ટિથી જોતાં આ એકાંતવાદનો જાણ્યે—અજ્ઞાણ્યે પણ સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે તે જૈનોના તે વાદ ઉપર યતા આક્ષેપો વગર વિચારના અથવા પ્રદેવથી નેરાયેલા છે એમ તટસ્થ ચિત્તકને સમગ્રયા વિના નહિ રહે. આવી મધ્યસ્થ અથવા તટસ્થ વૃત્તિ સેવ્યા વિના તત્ત્વજ્ઞાન વાસ્તવ હ્રદય થતું જ નથી.

પશ્ચિમના નિપુણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ચિંતકોને પણ અનેકાંતવાદનો મહિમા સમજાયો છે. પ્રેફિસર ડેનીયલ ફર્બેમ “Attitude towards other Faiths”

“પરધર્મો પ્રતિતી લાવના”-એ નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે કોઇ પણ ધર્મવાળાએ એવું માની બેસવું ન જોઇએ કે તેનો પોતાનો જ ધર્મ સત્ય છે અને બીજા પરધર્મીઓ અંધારામાં દૂરાય છે. પરંતુ મનદૃષ્ટિથી જોવી એનો અર્થ એવો નથી કે બધી ધર્મસંસ્થાઓ સમાન રીતે સત્ય છે, અથવા સમાન રીતે આપણા આત્માનું સંતર્પણ કરી શકે તેમ છે; તેમ તેનો હેતુ એવો પણ નથી કે અધા ધર્મો એકસમાન કહ્યા ઉપર બળાતકારથી લાવી મૂકવા. “થીઓસોફી”ની સંસ્થા સર્વ ધર્મોને એક જ સપાટી ઉપર લાવી મૂકે છે તેથી પણ ઇષ્ટકાર્ય થતું નથી. મનુષ્યનું સામાન્ય મનુષ્યત્વ સંધ્યા બુદ્ધિ ઉપર સરખું છે. અંતર્યામી આત્મા સમળી જાતની પ્રગ્ભમાં ચિત્તનું શોધન કરવાના સમાનપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. બધા ધર્મોનાં તંત્રોમાં અથવા પદ્ધતિઓમાં સત્યતા અને કલ્યાણના અંશો જોવામાં આવે છે, અને તે એવું મુશ્યવે છે કે સર્વ સત્યના આધારભૂત પરમેશ્વર તેવાં ઝાંખાં મેળોના પ્રેરક છે, પરંતુ આવા ઝાંખાં સચો અથવા અર્ધસચો અજ્ઞાન અને ભ્રેષ્ટતાના વાતાવરણમાં ગ્રંથાઓમાં હોય છે. બીજા ધર્મો પ્રતિ ન્યાયવાળા દૃષ્ટિ ત્યારે જ આવી શકે કે જ્યારે આપણે ખુલા હૃદયથી અને સમભાવથી તે ધર્મોનો અભ્યાસ કરીએ. વળી આવી અભ્યાસથી એવું પણ ન સમજવું કે આપણા પોતાના ધાર્મિક અનુભવમાં સિદ્ધિલતા અથવા અનાદર છે. કાશીના પંડિતોએ સાધુ સુંદરસિંહને પૂછ્યું: “ખ્રીસ્તી ધર્મમાં તમને શું મોટું સત્ય જણ્યું ?” એનો ઉત્તર તે સાધુએ આપ્યો: “મેં જીસસ ક્રાઇસ્ટને મેળવ્યા.” આવી જ ઉત્તર જૈનધર્મીઓમાં પણ આપી શકે કે “મેં શ્રી મહાવીરમાં ધર્મસત્ય જોયું.” તેવી જ ઉત્તર એક ભક્ત દિદુ પણ આપી શકે કે “મારા ધર્મનું સત્ય મેં શ્રી કૃષ્ણમાં અથવા શ્રી ગામચંદ્રમાં જોયું છે.” પરધર્મો પ્રતિ આદરજીવિ અને તેમનાં શ્રદામય મંત્રો પ્રતિ માનદૃષ્ટિ એ એક જાતની સંસ્કારવાળા મતિનું ફલ છે. જો કે પોતાનો ધાર્મિક ભાવનાનો અનુભવ ચઢીઆતો હોય, તો પણ પારકાની ધર્મભાવના પ્રતિ તેથી આદરજીવિનો ભંગ થતો નથી. છેવટે એટલું પણ સમજવું જોઇએ કે સર્વ ધર્મો અને ધર્મોને એકાંત જડવાદ અને નાસ્તિકતા સામે સમાન કક્ષાથી વિરોધ કરવાને બંધાએલાં છે. આથી ચિત્તવવાદ અને આસ્તિકતાના સંબંધમાં સર્વ મતોએ એકતંત્ર થવું જરૂરનું છે. બ્રાહ્મણોએ, ખ્રીસ્તીઓ અને જૈનોએ એકતંત્ર યજ્ઞ આર્યશ્રમિનાં ધર્મનાં અને દર્શનનાં ધ્યેયો રજૂ કર્યાં જોઇએ. પોતપોતાનાં સ્વાધ્યાય અને તપ વડે ધર્મતત્ત્વનાં ધ્યેયો અનુભવમાં આવે તેનો સમયોચિત પ્રકાશ કરવો એ એવાં પર્યુપણાદિ પર્વોનું પ્રયોજન હોવું જોઇએ.

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા

અને સરખી

ધાય જ રહિ, જો ધાય જ ટકે નહીં, જો ટકે ન કંઈ ફળ દે,
હતિશય જેનની નીચતણી પ્રીતિ શી નહીં.

ગિરિધર શર્મા

ખોરદેહ અવસ્તા

ખોરદેહ અવસ્તા પારસી ભાષાઓના, ધર્મગ્રંથ છે, એમાં મુખ્યત્વે ઈશ્વરનાં ગુણગાન છે, અહિંસાને પરમ ધર્મરૂપે સ્વીકારેલી છે અને સાથે સાથે આપણી ધાર્મિક અને નૈતિક ફરજો વિષે પણ સંવિરત જણાવેલું છે. વૈદિક, બૌદ્ધ અને ખાસ કરીને જૈનધર્મમાં અહિંસાની જે સદ્ગુણ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે પણ આ ગ્રંથમાં મળી આવે છે. ઈશ્વરને લગતા વિચારમાં વૈદિક ધર્મ અને આ ગ્રંથનો આશય બહુ મળતો જણાય છે. આ ગ્રંથનાં કેટલાંક પ્રકરણોની ભાષા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતને ઘણી મળતી આવે છે, એક માત્ર ઉચ્ચારણ પદ્ધતિનો છે. આ ગ્રંથ વિષે અહીં લખવા ધારેલા મુખ્ય સુદાઓ ચાર છે: (૧) ઈશ્વર વિચારણામાં વૈદિક ઋષિઓ અને પારસી ધર્મીઓની તુલના. (૨) અહિંસા તત્ત્વમાં જૈન ગ્રંથો અને પારસી ધર્મગ્રંથોનો એકમત. (૩) સંધ્યાની ક્રિયામાં જૈન સંધ્યા અને પારસી સંધ્યાની સમાનતા. હેરેકો મુદો (૪) ગ્રંથની ભાષાને લગતો છે.

(૧) ઈશ્વર વિચારણા—

ખોરદેહ અવસ્તાના 'હોરમજ્દ યસ્ત' ના માએની ' પ્રકરણમાં ઈશ્વરનાં જે અનેક નામો જણાવ્યા છે તે જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે ઈશ્વર કે પરમાત્માને સ્વીકારનારા ધર્મો તે માટે જે જે નામો વાપરે છે તેને જરાજર મળતાં આ નામો છે. એ પ્રકરણમાંનાં થોડાંક નામો આ પ્રમાણે છે:

“ ક્ષત્ય નામ અહિ, યત અહિ પ્રણુ; હમથો પ્રણુમાઓ; અસ્તેમો યત અહિ ચિસ્તિશ્; નાહિમો ચિસ્તિવાઓ; x x x હસો અહુરો; x x અસ્તદસ અએપન્ય ”—૫૦
૧૫૩-૧૫૪ તથા “ પાયુમ્મ અહિ, દાતા ય જ્ઞાતા ચ અહિ, જ્ઞાતા ચ x અએપન્ય નામ અહિ અએપન્યોતેમ નામ અહિ, અહુર નામ અહિ, પોહિરદસ્ત નામ અહિ, હરએદસ્ત નામ અહિ, વીત નામ અહિ, મુરાઓ નામ અહિ, હરએસક નામ અહિ તાઓસુ ચ ઇમાઓ નામેનીશ ”—૫૦ ૧૫૬-૧૫૮.

ગ્રંથકાર કહે છે કે, ઈશ્વરનું પહેલું નામ અરિમ છે એટલે 'સત' છે, છતું નામ કતુ છે એટલે ગાન વા. સુદ્ધિ છે. સાતમું નામ કતુમાન એટલે સુદ્ધિમાન છે, આઠમું નામ ચિસ્તિ એટલે ડહાપણ અને નવમું નામ ચિસ્તિમાન એટલે ડહાપણવાળો છે, બારમું નામ અમુર એટલે મેઘ અર્થાત પ્રાણદાયી છે અને અદારમું નામ ભેષજ એટલે આરોગ્ય છે ” તથા એ જ પ્રકરણમાં બીજાં કેટલાંક ઈશ્વર દ્વારા જે તેનાં નામો દર્શાવવામાં આવ્યા છે અને તે “ હં રક્ષક છું, દાતા છું, જ્ઞાતા છું, જ્ઞાતા છું, ભેષજ અને ભેષજતમ છું, અમુર છું, પ્રચુરદર્શી છું, દૂરદર્શી છું, વ્યાપક છું, ચર છું અને દૂરેક્ષક છું. આ બધાં (મારાં) નામો છે ” આ દરેક નામનો ભાવ બહુ વિશાળ છે. એ દરેક નામ દ્વારા ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય જરાજર સ્પષ્ટ થાય છે, હિંદુ ધર્મના ગ્રંથોમાં પણ આ જ નામોથી ઈશ્વર ગવાયેલો છે, એ બધાં નામો સંસ્કૃત સાથે

કેટલાં બધાં ભગતાં છે તે તો સાંભળતાં જ જણાઈ આવે છે. એ નામોમાં એ એક નામ એવાં છે કે જેનો અર્થ સમગ્રતા નિશ્કલંકાર યાસ્કાચાર્યનું ચરણ લેવું પડે તેમ છે. 'કૃત' નો અર્થ શુદ્ધિ છે, યજ્ઞ પણ છે. 'અસુર' નો અર્થ મેષ છે અને સુપ્રસિદ્ધ અસુર પણ છે. યાસ્કાચાર્યના પોતાના સમયમાં શુદ્ધિ અને શિષ્ટતા પધાંય તરીકે 'કૃત' અને મેષના પધાંય તરીકે 'અસુર' શબ્દ વપરાયેલા છે.

“કેતુઃ કેતઃ ચેતઃ ચિત્તમ્ ક્રતુઃ અંતુઃ x x इति एकादश प्रज्ञानामानि”

—૩-૧ યાસ્ક૦

“ક્રતુઃ કરણાનિ શિષ્ટમ્ इति षड्विंशतिः कर्मनामानि” —૨-૧ યાસ્ક૦

“વૃત્તઃ અસુરઃ કોશ इति त्रिंशन्मेघनामानि” —૧-૧૦ યાસ્ક૦

હિંદુ ધર્મમાં અને પારસી ધર્મમાં ઈશ્વર માટે વપરાતાં નામો કેટલાં બધાં સંરખ્યાં છે તે માત્ર આટલા ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. અર્થાત્ એ બન્ને ધર્મોચાચોનો ઈશ્વર માટે એક સરખો મત છે એ એ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે.

(૨) આદિત્ય વિચાર—

જૈન ધર્મના પ્રથમ આગ્રમ આચારાંગ સૂત્રમાં જીવના છ બેદો જાતાવવામાં આવ્યા છે અને એ છ એ બેદોમાંના કોઈ પણ જીવને કોઈએ કોઈ પ્રકારે ન દૂભાવવો એ પણ ખાસ બાર દેખને કરવાવવામાં આવ્યું છે; તે જ પ્રકારના જીવના છ બેદો અને તેને નરિ દૂભાવવાનું કરમાન પવિત્ર બોરદેવ અવસ્તામાં પણ કરવામાં આવ્યું છે. જીવના એ જાતના સુદમ બેદોની આદિસાનું વિધાન બૌદ્ધ કે વૈદિક સાદિત્યમાં ભાગ્યે જ દેખાય છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનરૂપિત અને ત્રસ એટલે ગતિમંત પ્રાણી એ છ જીવસૃષ્ટિના મુખ્ય બેદો છે. આચારાંગ સૂત્રમાં તો એ પ્રત્યેક બેદ અને તેની રક્ષાના ઉપદેશ માટે એક એક અભ્યયન શાસ્ત્રોક્ત છે, જિજ્ઞાસુઓએ તે બધું ત્યાંથી જ જોઈ લેવું જોઈએ; એ વિશે અહીં વિસ્તાર કરવા અવધાને છે, બોરદેવ અવસ્તામાં એ માટે જ કોઈ લખવામાં આવ્યું છે તે મૂળ અને અનુવાદ સાથે આ નીચે આપવામાં આવે છે:—

૧ ૦૦ અંદર દમોષ્ઠન દર આષ્ઠન ગુનાદ, દર આષ્ઠન મર્શરમ્નન, દર આષ્ઠન કૌદ માનદ, દર આષ્ઠન માનીદ; દર આષ્ઠન ગુનાદ અંદર ગુનાદ, જોએમ અંદર અદ્ધરમદ્ધ, મરદ્ધમ, મરદ્ધમ સર્દગાંન જસ્ત પ પતેત હોમ.

૨ જોએમ અંદર બદ્ધમ, માએ બોરપંદ, મોરપંદ સર્દગાંન જસ્ત પ પતેત હોમ.

૩ જોએમ અંદર અર્દ્ધોદેશત, આતસ, આતસ સર્દગાંન જસ્ત પ પતેત હોમ.

૪ જોએમ અંદર એદેરેવર અયોષ્ઠસત, અયોષ્ઠસત સર્દગાંન જસ્ત પ પતેત હોમ.

૫ જોએમ અંદર સપંદારમદ, જમીન, જમીન સર્દગાંન જસ્ત પ પતેત હોમ.

+ જૈનધર્મના સુત્રાંગ, ઉત્તરઅભ્યયન, દશવૈકલિક અને બરપતીસુત્ર વગેરે આગ્રમોમાં પણ આ વિષે સચિત્તર કહેવામાં આવ્યું છે. જૈન ધર્મોના આચારનું બધારાનું પાનું એ મુદા પર ન રચાયેલું છે.

- ૬ ઓએમ્ અંદર ખોરદેહ આવુ, આવુ તોખમગાંતુ જરુ પ પતેલ હોમ
- ૭ ઓએમ્ અંદર અમરદેહ ઓર્વર ઓર્વર સદગાંતુ જરુ પ પતેલ હોમ
- ૮ ઓએમ્ અંદર દામે અહુરમજુદ જરુ સુત સતર માહ ઓ ખોરદેહ આતશ સોહર સોજા, સજા, વએ, ગોરપદ પંજ આધાન ઓ અવરે ગવહે દેહેરનાંતુ ધત્ર અહુર મજુદ ખેશ સુત અંદર જમીન ઓ આસ્માન સુત મન અંદર ઝુનેહગાર છુદ એરતેહ હોમ અજુદ આંતુ ઝુનાહ મતરની ગવરની કુનરની x x x પતેલ હોમ પતેલ હોમ અજુદ ઝુનાહ"-(ખોરદેહ ૧૦ ૧૧૮-૧૨૨ કરદો ૮)

૧ અર્થાત્ તમામ પ્રકારનો (તથા) દરેક જાતનો ઝુનાહ દરેક જાતનો, મરગરજન (યાને મોતની શિક્ષાને લાયકનો ઝુનાહ) દરેક જાતનો માખેત યએલો (ઝુનાહ) દરેક જાતનો રહી ગએલો (યાને તોજેશ નહિ યએલો) ઝુનાહ દરેક જાતનો (એક ઝુનાહથી (ઉપત્ર પતો) (ખીજો) ઝુનાહ કે જે મારીથી (દાદાર) હોરમજુદ (તથા) માણસો (અને) માણસોની જાત સાથે થયો હોય તો (તે તમામ ઝુનાહથી) હું પતેલ કરી પશોમાન થાઉં છું.

૨ એ જ રીતે ઉપર્યુક્ત પ્રકારનો જે ઝુનાહ મારીથી પદમન, ગાએ ગોરપદ, ગોરપદોની જાત સાથે થયો હોય તો (તે તમામ ઝુનાહથી) હું પતેલ કરી પશોમાન થાઉં છું.

૩ અરદી એહેસ્ત, આતશ, આતશોની જાત સાથે જે ઝુનાહ થયો હોય તે તમામ ઝુનાહથી પતેલ કરી પશોમાન થાઉં છું.

૪ રોહેરવર, ધાવુ, ધાવુઓની જાત સાથે જે ઝુનાહ થયો હોય તેથી પતેલ કરી પશોમાન થાઉં છું.

૫ સપંદારમહ, જમીન, જમીનની x જાતો સાથે જે ઝુનાહ થયો હોય તેથી પતેલ કરી પશોમાન થાઉં છું.

૬ ખોરદાહ, પાણી, પાણીની જાતો સાથે જે ઝુનાહ થયો હોય તેથી પતેલ કરી પશોમાન થાઉં છું.

૭ અમરદાહ, ઝાડપાન, ઝાડપાનની જાતો સાથે જે ઝુનાહ થયો હોય તેથી પતેલ કરી પશોમાન થાઉં છું.

૮ હોરમજુદની પેદાશ સાથે જેમકે, સેતારા, માહતાખ, આશ્તાખ, રાતા ખજાતા આતશ, કુતરા, પક્ષી, પાંચ જાતના ગોરપદ તથા જમીન અને આસ્માનની વચ્ચે ખીજ સારી પેદાશ સાથે જે હું ઝુનેહગાર થયો હોઉં તો મનથી, વચનથી અને શરીરથી પતેલ કરી પશોમાન થાઉં છું."

આ ઉપરથી પારસી ધર્મનો અહિંસાવાદનો ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધાંત આપણા ખ્યાલમાં આવી શકે તેમ છે અને તેના એ અહિંસાના સિદ્ધાંતનું વિશેષ સામ્ય તો જૈનધર્મની સાથે છે. વર્તમાનમાં જૈનો પણ સંખ્યા કરતી વખતે નિત્ય પ્રતિ એ જ પ્રમાણે બોલે છે જેમકે: "સાત લાખ પૃથ્વીકાય, સાત લાખ અપકાય, સાત લાખ તેહકાય, સાત લાખ વાહિકાય, ૬૨ લાખ પ્રત્યેક વનરપતિકાય x ચૌદ લાખ સાધારણ પદનરપતિકાય, એ લાખ બે ઈશ્રિય,

x જમીન, અગ્નિ, પાણી અને ઝાડપાનના ઝુનાહનું વિવરણ કરતાં શ્રી. પેરેસ્તનું કાંગાએ જંહુલુએ છે કે, જમીન વંચેને ખરાબ ન કરવી, અંદો ન કરવી અને ઓનો સદુપયોગ કરવો. આ વિવરણ વર્તમાનમાં આપણને વિશેષ ઉપયોગી અને આહ છે—સૌખ્ય

૧ પાણી ૨ તેજ ૩ પવન ૪ જમીનથી બહાર પાકતી વનરપતિ ૫ જમીનની અંદર પાકતી વનરપતિ—કંદમૂળ વગેરે

એ લાખ તેઠદ્રિય, એ લાખ ચંદ્રિરિદ્રિય, ચાર લાખ દેવતા, ચાર લાખ નારકી, ચાર લાખ તિર્થંચ પંચેદ્રિય, અને ચૌદ લાખ મનુષ્ય—એવંકરે ચોરાશી લાખ જીવાઓની માંહે માંદરે જીવે જે કાંઈ જીવ દણ્યો હોય, દણ્યાવ્યો હોય અને દણ્યતાં પ્રત્યે અનુભોઘો હોય તે સર્વે મને, વચને અને કાપાએ કરી તરસ મિચ્છા મિ દુષ્કંડ ”

(૩) સંધ્યાની ક્રિયા—

જૈનધર્મમાં સંધ્યાની ક્રિયાને પ્રતિક્રમણ કહે છે. પ્રતિક્રમણ એટલે પાપક્રમથી નિવૃત્ત થવાની વિચારણા. પારસીધર્મમાં આ ક્રિયાને પતેત પશેમાની કહેવામાં આવે છે અને એનો અર્થ પાપના પશ્ચાત્તાપની ક્રિયા જેવો થાય છે.

પ્રતિક્રમણ શરૂ થતાં જૈન સંધ્યામાં જે જે સૂત્રો બોલવાની પદ્ધતિ છે તેવા જ બોલો આ પતેત પશેમાનીમાં રાખવામાં આવ્યા છે. જેમકે,

“ સઘ્વસ્સ વિ દેવસિઝ દુઘ્ધિતિઝ દુઘ્મા—સિઝ દુચિદ્ધિઝ તસ્સ મિચ્છા મિ દુષ્કંડ ”

અર્થાત્ સર્વ પ્રકારનું દંનિક દુઘ્ધિતિત, દુષ્ધીપિત અને દુષ્કેષિત થયું હોય તે મિચ્છા થાઓ એટલે તેની માફી માગું છું.

આને જ લખતા પારસી બોલો આ પ્રમાણે છે:

“ ફરાગ્ડ સતાએમ ફરવેરપ દુરમત ફૂખ્ત હવરરત મનરને ગવરને કુનરને. અપાજ્ સતાએમ ફરવેરપ દુરમત ફુજૂખ્ત ફુરુરરરત અજ્ડ મનરને ગવરને કુનરને. ”—

(ખોરદેહ પૃ. ૧૦૯ કર્દો ૧)

અર્થાત્ બધા સારા વિચારો, સારાં વચનો અને સારાં કાર્યોની હું મનથી, વચનથી અને તનથી પ્રશંસા કરું છું અને બધા નરસા વિચારો, નરસાં વચનો અને નકારાં કાર્યોની હું મનથી, વચનથી અને તનથી નિંદા કરું છું. ” વળી, જૈન સંધ્યામાં માનવની અનેક પ્રકારની પ્રાર્થાને અંગે જે જે શુન્દાઓ થાય છે તે વીગતથી જણાવી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક તેનું ગર્હણ કરવાનું જણાવેલું છે અર્થાત્ ખેતીને અંગે, વ્યાપારને અંગે કે કુટુંબ ઇત્યાદિને અંગે પ્રશ્નિ કરતો મનુષ્ય જે જે અપરાધો જાણ્યે અજાણ્યે કરે છે તેનું ગર્હણ કરવાનું અને કરી તે અપરાધો ન થાય તે માટે સાવધાન રહેવાનું પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે. તે જ રીતે પતેત પશેમાનીમાં પણ ફરમાવવામાં આવ્યું છે. એ સંબંધે જૈનસંધ્યા અને પશેમાનીના બોલો નીચે પ્રમાણે છે:

“ જેમકે, કોઈને ઘેરઘનસારીથી નુકસાન કરવું, સારાં કામમાં ખલલ કરવી—કોઈને ખરાગ શિખામણ આપવી, જુદું બોલવાને કહેવું તથા ખોટો માર્ગ દેખાડવો—કોઈ સખસ મરતી વેળા અથવા યુસાફરી જતી વખતે પોતાનાં ફરજંદને અથવા બીજાઓને વસીઅત કરી જાય અને તે પ્રમાણે નદિ ચાલવું બંદી તેથી હિંદી રીતે કરવું—માનવો અથવા જનનવરોને ચોરીને વેચવાં તથા સારાં કપડાં અને સોજી લેટેજનદાર ખાવાની ચીજોને દાગે કરીને ખરાગ કરવી—અક્રિમાન હોવા છતાં ગરીબ લાચારોની પરવરેશ નહીં કરવી પણ સાંપું તેઓને દુઃખ દેવું તથા પોતાનાં દાગ દેહજનાં જનનવરોને લુંખાં રાખવાં અને તેઓને હજી કરવી, કોઈને મારવા માટે દાઘમાં દ્રવિયાત પકડવાનો યતનાદ ” × પારકાની

ચોરત સાથે નજદીકી કરવાનો તથા પારકા શખ્સનો માલ ચોરવાનો ચુનાવ $x \times x \times$ તે તમામ ઉપર જણાવેલા ચુનાવથી હું પતેલ કરી પશેમાન થાઉં છું" - ૧. ૧૧૩ કરદો ૩ વ્તે.
જૈનસંધ્યામાં પણ આ જ આશયને દર્શાવતી નીચેની ગાથાઓ રાજ બોલાય છે :

“ વહ-વંધ-છવિચ્છેઃ અહમારે ભત્તપાણુચ્છેઃ ।

પદમવયસ્સડ્ઢારે પઢિકમે દેસિઅં સવ્વં ॥ ૧૦ ॥

સહસા રહસ્સઃ દારે મોસુવણ્ણે કૂડલેદ્દે અ ।

વીઞ્ણવયસ્સડ્ઢારે પઢિકમે દેસિઅં સવ્વં ॥ ૧૨ ॥

તેનાહરુપ્પથોગે તપ્પહિરુવે વિરુદ્ધગમણે અ

કૂડતૂલકૂડમાણે પઢિકમે દેસિઅં સવ્વં ॥ ૧૪ ॥

અપરિગાહિઆદિત્તરલ્લણંગવિવાહતિવ્વઅણુરામે

ચરુથવયસ્સડ્ઢારે પઢિકમે દેસિઅં સવ્વં ” ॥ ૧૬ ॥

અર્થાત “ દ્વિપદ ચતુષ્પદ પ્રત્યે રીસવશે, ગાદો ધાવ ધાવ્યો, ગાદ બંધને બાંધ્યા, અધિક બાર ધાવ્યો ગારાપાણીતણી વેલાયે આર સંભાળ ન કીધી, લેણે દેણે કિણુદિ પ્રત્યે લંબાવ્યો, તેણે બૂખ્યે આપણુ જમ્યા, કને ઝી મરાખ્યો, બંધીખાને ધત્તાવ્યો ૧૦. કુણુદ પ્રત્યે આણુગતું આલ અબ્યાખ્યાન દીધું, સ્વદારામેત્ર બેદ કીધો, અતેરા કુણુદનો મંત્ર આલોચ મર્મ પ્રકાર્યો, કુણુદને અનર્થ પાડવા ફૂટી છુદ્ધિ દીધી, ફૂડો લેખ લખ્યો, ફૂટી સાખ લારી, થાપણુ મોસો કીધો ૧૨. ચોરાધ વસ્તુ વહોરી, ચોર ધાડ પ્રત્યે સંકેત કીધો, તેદને સંખલ દીધું, વસ્તુતણા બેલસેબેલ કીધો, ફૂડાં માન ગાપ રાખ્યાં, દાણુચોરી કીધો, લાંચ લીધી, વિશ્વાસઘાત કીધો, માતાપિતા પુત્ર કલત વંચી કુણુદને દીધું, પરી વસ્તુ ઝોગવી લીધી ૧૪. વેસ્થા પરચી કુલાંગના સ્વદારા શોક્ય તણે વિષે દષ્ટિ વિપયોસ કીધો, કામભોગતણે વિષે તીવ્ર અભિલાષ કીધો ૧૬ ઇત્યાદિ તમામ પ્રકારના સૂક્ષ્મ આદર દોષ જે જાણ્યે અજાણ્યે થયા હોય તે સર્વિ હું મને વચને કાપાચ્છે કરી તસ્સ મિચ્છા મિ કુલ્લડ ” - ધ્યાતક પ્રતિકરણસૂત્ર.

આવા બીજા પણ અનેક બોલો જૈન સંધ્યા અને પારસી પશેમાનીમાં આવે છે, અહીં તો માત્ર સરખામણીના હેતુથી જ સંક્ષેપમાં જણાવ્યું છે. આ ઉપરથી સંધ્યાક્રિયાની ગાત્રતમાં જૈન અને પારસી ધર્મની સરખામણીના મુદ્દો સ્પષ્ટ થાય છે. વેદિક સંધ્યા અને બૌદ્ધ સંધ્યામાં પરમાત્માની સ્તુતિ અને આત્મનિરીક્ષણનું તત્ત્વ નથી એમ નદિ પણ જે નીગતથી જૈન અને પારસી સંધ્યામાં એ તત્ત્વ આવે છે તેમ તો તેમાં નથી જણાતું મારે જ અહીં સરખામણીમાં વેદિક અને બૌદ્ધ સંધ્યાનો ઉપયોગ નથી કર્યો.

(૪) અન્યની ભાષા—

છેવટનું સામ્ય તે ભાષાનું સામ્ય છે. તેમાં વેદિક અને અવસ્તા ભાષાનું સામ્ય પ્રસિદ્ધ છે. ઉચ્ચારાન્તરના નિયમો એટલા ચોક્કસ છે કે અવસ્તાના પાઠમાંથી વેદિક પાઠ તૈયાર કરી શકાય છે. મારે અહીં માત્ર એક જ સબ્દ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું છે. સંસ્કૃત વસ્તુ

* પોતાના દોષોનું સમીક્ષણ કરતી વખતે આત્મકાલ જૈનો જે તત્ત્વો ભાષાપ્રયોગ કરે છે તે જ અહીં અપરિવર્તિત રીતે જણાવેલા છે. આ પ્રકરણનું નામ અતિચાર છે—લેખક

શબ્દનું અવસ્તામાં થોડું થયેલું છે અને તેનો અર્થ ‘પવિત્રાત્મા’ થયેલો દેખાય છે. ‘વસુ’ શબ્દના પ્રસિદ્ધ અર્થો જેતાં એમાં કયાંય આ અર્થ જણાતો નથી પણ જૈન સૂત્ર સાહિત્ય જેતાં એમાં એ અર્થમાં એ શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો છે. આચાર્ય સૂત્રમાં ધૃતાધ્યયનમાં

“વસિત્તા વેમચેરંસિ વસુ વા અણુવસુ વા”

આ વાક્યનો રફેટ કરતાં ટીકાકાર જણાવે છે કે, “વસુઃ સાધુઃ અણુવસુઃ=આયુઃ” તદ્દુપરાંત એના સંવાદમાં જણાવે છે કે,

“વીતરાગો વસુર્જ્ઞો જિતો વા સંયતોડથવા ।

સગગો જ્ઞાનુવસુઃ પ્રોકઃ સ્થવિરઃ શ્રાવકોડપિ વા” ॥

(અ. ૬ ઉ. ૨ ૫૦ ૨૪૦ સુ. ૧૮૧)

એ રીતે ‘વસુ’ શબ્દ આ અર્થમાં જૈનસૂત્રમાં સમવાયેલો છે અર્થાત્ ‘વસુ’ શબ્દ પરત્વે જૈન અને પારસી એ બન્ને પરંપરા આજ સુધી એક સરખી સમવાઈ છે એ તરફ ઇતિહાસકારો જરૂર લક્ષ્ય કરશે.

અહીં આરે રા. રા. ફરામશ ખરશેદજીના નામનું વિશ્વભરણ ન દરનું જોઈએ, એઓ જ્ઞાનગરના પ્રસિદ્ધ નાગરિક છે અને એમણે ‘ખોરદેહ અવસ્તા’નું પુસ્તક મને મેળવી આપી મારી એ વિષયની જિજ્ઞાસાને ગતિમતી કરેલી છે. સાથે આ વિષયને અંગે માંડે કાંઈ સ્ખલન જણાય તો પારસી ભાઈઓ દરચૂજર કરશે અને સ્નેહભાવે મને જરૂર સૂચવશે.

પંચિત બેચરદાસ ઢાશી

આલમના ઉસ્તાદને

મચું આ વિશ્વનું સંગીત
ને નાચે બધી દુનિયા,
અરે આલમ તણા ઉસ્તાદ !
મુજ વીણા ગિલાવી દે.

મળ્યા સંગીતના સુરમાં
સુરજ ને ચંદ્ર ને તારા;
બસરી એક મુજ વીણા,
રહી, એને મિલાવી દે.

ચલાવી આંગણી અણુધા
બધા ચે તાર મેં તોડ્યા;
ફરી સંધી ઘુરેલા તાર,
મુજ વીણા ગિલાવી દે.

દરિદર પ્રા. ભટ્ટ

બ્રાહ્મસમાજ

કલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજનો શત સંવત્સરી ઉત્સવ ગયા માસની વીસમી તારીખે ઉજવાયો. એ પ્રસંગે બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાન્તો, તેની સ્થાપના, ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ અને હાલની તેની સ્થિતિ વિષે વિચાર કરવો અસ્થાને નહિ ગણાય.

ઇ. સ. ૧૮૨૮ ના ઓગસ્ટની વીસમી તારીખે કલકત્તામાં બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના રામ રામમોહનરાયે કરી.

વેદકાળથી માંડી અત્યાર સુધીમાં આપણા દેશમાં ધર્મસિદ્ધાન્તો, ધાર્મિક આચારવિચાર વગેરેમાં કાલાનુસાર ફેરફાર થતા જ આવ્યા છે. એતનવંતી સમાજનું એ ખાસ લક્ષણ છે કે તે પોતાની માન્યતા અને આચારમાં જમાનાને અનુકૂળ, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતાં, પ્રગતિ કર્યે જ જાય અને ફેરફાર કર્યો કરે. આજ ધોરણે વેદોના યજ્ઞ યાગાદિક કર્મકાંડ પછી ઉપનિષદ તથા દર્શનોનું તત્ત્વજ્ઞાન, ત્યારપછી ભાગવત ધર્મ, પુરાણોનો યુગ, બુદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ, મધ્યકાલીન ભક્તિ સંપ્રદાયો, શક્તિસંપ્રદાયો, સાધુ સંતોના નાના મોટા પંથો—એમ ધર્મના વિષયમાં અનેક ફેરફાર થતા આવ્યા છે. જ્યારે જ્યારે ધર્મના અમુક એકાદ અંગ ઉપર હદ ઉપરાંત અગર અયોગ્ય ભાર મૂકવામાં આવે, અથવા જનસમાજના હૃદયની ઊંડી પિપાસા તૃપ્ત થવાને બદલે શુષ્કતા પ્રેરક અંશે અથવા જડતા દાખલ થાય ત્યારે સમાજના ધાર્મિક હૃદયને પોષનાર તત્ત્વો દાખલ થઇ સમાજની ધર્મભાવના અખંડિત રાખવાનો ક્રમ આપણા દેશમાં છેક પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો છે. એવા જ કોષ ખાસ સંજોગવશાત્ બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના કરવામાં આવી. જે સમયમાં—એટલે આજથી સો વર્ષ પહેલાં—બ્રાહ્મ સમાજની સ્થાપના થઇ તે વખતે દેશમાં—ખાસ કરીને બંગાળમાં—સ્થૂલ જડપૂર્ણ, હલકા સ્મરણો, શાકત, સંપ્રદાયો, વામમાર્ગ વગેરે પૂર જોસમાં પ્રસરેલાં હતાં. પ્રાચીનધર્મ માગૌમાંથી આત્મા ઉઠી જઇ માત્ર મૃતપ્રાય દેહ રહેલો હતો અને તે છતાં રુદ્ધિચુસ્ત સંરક્ષકો, મૃત માતાના શયને વળગી રહેલા બાળકની માફક પ્રાચીન મૃતપ્રાય વિધિઓને વળગી રહી તેમાંથી ધર્મબળ મેળવવા વૃથા પ્રયત્ન કરતા હતા. એ જમાનામાં અંગ્રેજ રાજ્યના પ્રચારની શરૂઆત હતી. પદ્ધતિસર કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપન થઇ ન હતી અને જે છૂટી છવાઈ શરૂઆત હતી. પદ્ધતિસર કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપન થઇ ન હતી અને જે છૂટી છવાઈ નામે સ્વચ્છંદ—નિરંકુશતા પ્રવર્તતાં હતાં, હિંદુ ધર્મની તેઓ અવગણના કરતા અને વેદમંત્રને બદલે “પ્રલીયડ”ની કડીઓ બોલનારના દાખલા પણ જોવામાં આવતા. આ ઉપરાંત દેશમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું કાર્ય પદ્ધતિસર શરૂ થયું હતું. હિન્દુસ્તાનના—બંગાળના—જનસમાજને આવી અધમાવસ્થામાંથી બચાવવાને તેમ જ પરધર્મમાં જતો અટકાવવાના સ્વત્વ હેતુથી રામ રામમોહનરાયે બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના કરી. બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના એ પ્રચલિત બાહ્યાચારો, જડક્રિયાકાંડ, ધર્મને નામે થતી અનીતિ, અનાચાર, પરુહિંસા, કલહ કલેશ દૂર કરી ધર્મની શુદ્ધ, સાત્ત્વિક ભાવના અને વિશાળ દષ્ટિ સ્થાપવાનો પ્રયાસ હતો,

દેશમાં અનેકાનેક સંપ્રદાયનાં દેવ મંદિરોમાં આ એક નવીન પ્રકારના ધર્મ મંદિરની સ્થાપના હતી, કારણકે એનું મુખ્ય લક્ષણ સામાજિક ઉપાસના હતું.

આપણા દેશમાં બજન મંડળાઓ, કથા કીર્તનો, પુરાણોના પારાયણો, રામલીલાઓ એ સહ કરતાં આ વૃદ્ધ પ્રકારની સામાજિક ઉપાસનાનો પ્રત્યન્ધ હતો. અમૂર્ત પરમાત્માની માનસિક ઉપાસના, ધ્યાન, પ્રાર્થના, સહ સાથે કરી તેમાં ક્રમે ક્રમે તદ્દીન યતાં હૃદયમાં પરમાત્માના દિવ્ય તેજનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો—એકાંત ધ્યાન યોગમાં નહિ પણ સામાજિક ઉપાસનામાં—આ ક્રમ નવીન જ હતો.

બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના રાજ્ય રામમોહનરાયે કરી તે સમયથી આજ સુધીમાં તેની માન્યતાઓમાં મહત્વનો ફેરફાર થતો આવ્યો છે. રામ મોહનરાયના સમયમાં ઈશ્વરના સ્વરૂપની ભાવના કેટલેક અંશે Deistic હતી. સમસ્ત બ્રહ્માંડનો કર્તા વિધાયક પ્રભુ છે એવી માન્યતા હતી પરંતુ ઈશ્વરના ચુલ્લનું ચિન્તન, ઊંડા ધાર્મિક અનુભવ, હૃદયચુલામાં પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન, તેનો આધિભાવ ધોયથી થતો આનંદાનુભવ—એ જોવામાં આવતાં નહતાં. ઈશ્વરનો નિરાકાર સ્વરૂપ ઉપર અતિથય ભાર મૂકવામાં આવતો અને સાકાર પૂજા—મૂર્તિપૂજાનો તીવ્ર વિરોધ કરવામાં આવતો. આ વૃત્તિ રાજ્ય રામમોહનરાયના ઇસલામ ધર્મના ઊંડા અભ્યાસને લીધે તેમનાં મન ઉપર પડેલા સંસ્કારને લીધે હતી. પરમાત્મા એ બ્રહ્માંડથી પાર, મન વાચાતીત કોઈ અગોચર પરમતત્ત્વ છે એવી માન્યતા વધારે આગળ પહોંતી જણાતી. One thing is closer than your hand and feet એવી ભાવના ઝોંઝી જોવામાં આવતી. રામ મોહનરાય સ્થાપિત બ્રાહ્મસમાજમાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વો દિન્દુર્ધમ અન્યો અનુસાર, એકેશ્વરવાદ (નિરાકાર ઈશ્વરની પૂજા અને સાકાર ઈશ્વર પૂજાનો વિરોધ) ઈસ્લામ ધર્મોનુસાર અને નીતિનાં તત્ત્વો ખ્રિસ્તિ ધર્મોનુસાર જોવામાં આવે છે.

મદરિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરના સમયમાં બ્રાહ્મસમાજ એ Theocentric church બની. એમનાં ઉપનિષદના ઊંડા અભ્યાસ અને નૈસર્ગિક આધ્યાત્મિક વૃત્તિને લીધે આધ્યાત્મિક અનુભવ, હિંદુ તત્ત્વચિન્તન, ધ્યાન, પરમાત્મા સાથે માનસિક યોગ (communion), પરમાત્માના અસ્તિત્વની માન્યતા જ નહિ પણ તેનો ધ્યાનોપાસના દ્વારા સાક્ષાત્કાર, હૃદયોદ્ધન, સ્તુતિ પ્રાર્થના, ભજન વ્યાખ્યાન વગેરે એ કોઈની બ્રાહ્મસમાજનો ખાસ લક્ષણ બન્યો—પરિણામે ઇંગ્લિશ mysticismનો અંશ પણ જોવામાં આવે છે.

બ્રહ્મોદ્ધેશવચન્દ્રસેનના સમયમાં પરમાત્મા સાથે personal touchનું દર્શન ચાલુ છે. વૈષ્ણવધર્મની અને ખ્રિસ્તિ ધર્મપુરસ્કારના અભ્યાસની આ અસર હતી. ઈશ્વર તે પિતા, માતા, પ્રિયજન એવી ભાવના—પ્રેમભક્તિની ભાવના વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ભક્ત હૃદયમાં ભગવાનના નિકટ સાક્ષાત્કારની અને ઈશ્વર transcendental જ નહિ પણ Imminent છે એવી માન્યતા યમ-આની કેટલીક વખત અતિશયતા થવાથી એક પ્રકારની ecstasy પણ જોવામાં આવે છે.

સાધારણ બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના પછી આ સ્થિતિમાં જોટો ફેર પડ્યો અને હાલ એ બ્રાહ્મસમાજમાં શુદ્ધિવાદનો—તર્કવાદનો—એક વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ધ્યાન, ચિન્તન, ભજન, કીર્તન, પ્રાર્થના, ભક્તિની આદર્શના અંશ થોડા થતો જોવામાં આવે છે એટલું જ

નહિ: પણ નવા જમાનાનો સ્ત્રી પુરુષોની એ વિષયો પરની જદા શિથિલ થતી જાય છે અને તેની આવશ્યકતા તેમને ઓછી જણાય છે, અને જીવનની શુદ્ધિ, નમ્રતા, નીતિની ઉત્તર ભાવના, માનવસેવા, સ્વર્માન અને સ્વતંત્રતાની ભાવનાની ખીલવણી, ઐદિક જીવનમાં સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ-એમાં ધાર્મિકતાની પર્ણામિ મનાતી જોવામાં આવે છે. આ દેશરો મહત્વના છે અને તે કયાં અટકશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે; પરંતુ આપણા દેશની વિચારશ્રેણી બદલાતી જાય છે, નવી નવી ભાવનાઓ રજુ થાય છે, જીવનના આદર્શો બદલાતા જાય છે, સમસ્ત જગતમાં એક પ્રકારનો મન્યનકાળ પ્રવર્તે છે તે વખતે બ્રાહ્મસમાજમાં પણ કાલાનુસાર ફેરફાર થાય છે એ શુભ ચિહ્ન છે, એ સમાજ ચેતનવંતી અને જીવંત છે એની એ સાબીતી છે.

બ્રાહ્મસમાજના અગ્રેસરોએ દેશના રાજકીય, સામાજિક અને ઇતર ઉત્તરિના કાર્યમાં કેટલો બધો અગ્રેસર ભાગ લીધો છે એ સુવિદિત હોય એ ખાતર અહિં ચર્ચા કરી નથી; આનંદમોહન બોઝ, સત્યેન્દ્રપ્રસન્નસિંહ અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા દેશનેતાઓ અને મહાપુરુષોએ દેશની ઉત્તરિના કાર્યમાં જે ભાગ આપ્યો છે તેનું પ્રેરણાત્મક તેમના બ્રાહ્મસમાજના આધ્યાત્મિક સંસ્કારમાં રહેલું છે એ વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

દેશની અત્યારની સ્થિતિમાં બ્રાહ્મસમાજ જેવી ધર્મસંસ્થાની જરૂર છે? એ પ્રશ્ન વિચારણીય છે. રાજા રામમોહનરાયના સમયમાં દેશમાં ધર્મની અને સમાજની અધોગતિ ટાળવા માટે એવી સંસ્થા ઉપકારક હતી, પરંતુ સમયના બળથી, કળવણીના પ્રચારથી, ખ્રીસ્તી દેશના સંપર્કથી, સમાજને ઉત્કર્ષ બળ બીજું અનેક રીતે મળતો હોવાથી સમાજની જગતિ થઈ છે, ધાર્મિક જડતા અને વહેમો દૂર થતા જાય છે, તેમજ હિન્દુધર્મની વ્યાપકતાને પરિણામે બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે વર્તનાર સર્વ રીતે હિન્દુ સમાજમાં રહી શકે છે, હિન્દુસમાજ તેને હિન્દુ જ ગણે છે એટલી સહિષ્ણુતા તેણે કેળવી છે તો પછી બ્રાહ્મસમાજ જેવી પૂર્વેક સંસ્થાની જરૂર શી છે? આ પ્રશ્ન કેટલીકવાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતી જણાશે કે બ્રાહ્મસમાજ એક ધાર્મિક સંસ્થા ઉપરાંત એક સંઘ community છે. એ community માં માત્ર હિન્દુઓ જ નહિ પણ વર્ણાન્તર લક્ષવાળો અને તેવો લગ્ન સંબંધને પરિણામે ઉદ્ભવેલાં સ્ત્રી પુરુષો પણ છે. તેમને હિન્દુસમાજ "હિન્દુ" તરીકે ગણી અપનાવવા હજી તૈયાર નથી. એટલે તેમને એક સ્વતંત્ર સંઘ તરીકે રહ્યા સિવાય છુટકો નથી. આ ઉપરાંત કુટુંબ અને ગામિમાં પ્રચલિત વ્યવહારના અને ધર્મના આચાર-વિચારો મનથી વિરોધ કરનાર, સત્ત્વ ધર્મ સંશોધનની વૃત્તિવાળાં, ભાવનાશીલ, હૃદયની જોડી ધર્મ વિચારોની વાસિ મધ્યનાર, જડ બાહ્ય ક્રિયાઓ અને વિધાનોની નિરર્થકતા સમજી ધર્મની શુદ્ધ સાત્ત્વિક ઉપાસના અને ભક્તિના પિપાસુ, ધર્મમાંથી સમાજસેવા અને દેશોન્નતિને પોષક પ્રેરણા શોધનાર અનેક સુશિક્ષિત સ્ત્રી પુરુષોને માટે બ્રાહ્મસમાજ સિવાય બીજી કોઈ ધર્મસંસ્થા દેશમાં છે? ઉપર જણાવેલા વર્ગના અનેક સ્ત્રી પુરુષોને બ્રાહ્મસમાજ આધ્યાત્મિક બળ પ્રેરું છે અને દેશોન્નતિના મહાકાર્યમાં તેઓ ઉપકારક નીવડ્યાં છે એ જ બ્રાહ્મસમાજની સાર્થિકતાનું પ્રમાણ છે.

બ્રાહ્મસમાજના ધર્મ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બ્રહ્મ એટલે શ્રી. સંકેરોચોંચેના મત પ્રમાણેનું નિર્વર્કસ્વક અગ્રેય અચિન્ત્ય પરમાત્મ નિર્ગુણ તત્ત્વ માત્ર જ નહિ પરંતુ સાત્ત્વ, રાજ અને

આનન્દ, પ્રેમ, ન્યાય, કરુણા ઇત્યાદિ અનેક પરમ ઉન્નત શુભોવાળો સગુણ (Personal) પરબ્રહ્મ અને તે છતાં તે એક અદ્વિતીય, અપૌરુષેય, મનવાચાતીત, અવ્યક્ત, અવ્યય, નિત્ય, શાશ્વત, પરમ તત્ત્વ સ્વરૂપ, અર્થાત્ અનાદિ અને અનંત કેવલ તત્ત્વસ્વરૂપ (absolute). સત્ય જ્ઞાનમય પરમાત્મ તત્ત્વ, સગુણ સ્વરૂપ સિવાંયનું કલ્પી શકાતું નથી એવો બ્રાહ્મસમાજનો ધર્મ સિદ્ધાન્ત છે. એવા પરમાત્મ સ્વરૂપ સાથે પ્રત્યેક જીવાત્માનો, પ્રેમ, ઉપકાર વૃત્તિ દ્વારા યોગ યધ થકે છે, તેનો સાક્ષાત્કાર-હૃદયમાં આવિર્ભાવ—પ્રત્યેક માનવ આત્મા કરી શકે છે એવો બ્રાહ્મસમાજનો મત છે. સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનો માર્ગ બ્રાહ્મસમાજે યોગ્યેષો નવીન માર્ગ નથી. પરંતુ પ્રચલિત માર્ગોમાં જડ વિધિઓ, પૂજા પદ્ધતિ અને સ્થૂલ બ્રાહ્મ ક્રિયાઓનું પ્રધાન પદ હોવાથી નિરાકાર નિર્દેશન એક આદિતીય પરમાત્માની માનસિક પૂજાને બદલે, જડ વિધાનો પ્રવર્તતાં દતાં અને પરિણામે ધર્મનાં પ્રાચીન સત્ય તત્ત્વોનું વિસ્મરણ થતું હતું, તે દૂર કરી, ઉદ્ધવા શતક દર્શિયાન, આપણા દેશના શુદ્ધિમાન અને સત્ય ધર્મ ગિરિશાસ્ત્રી જનો માટે ધર્મના સત્ય સ્વરૂપના સિદ્ધાન્તો અને ધર્મની વિચારણા લાવના રજી કરવાનું તેમ જ બ્રાહ્મ પ્રકૃતિના વધતા જતા અભ્યાસ અને સંશોધનને પરિણામે સ્પૂષ્ટ વહેમો અને જડતાનો ક્રમેક્રમે ત્યાગ કરી ધર્મનું શુદ્ધ સાત્ત્વિક સ્વરૂપ રજી કરી, ધર્મગિરિશાસ્ત્ર સંરક્ષારી શ્રી પુરુષોત્તમ હૃદય વિચાર કરવાનો પ્રયાસ, પુસ્તકો, બ્યાખ્યાનો અને અન્ય સાહિત્યો દ્વારા, બ્રાહ્મ સમાજે કર્યો છે. આ ઉપરાંત ભક્તિમીનાં હૃદયોને સંતોષનારાં ભજનો અને સ્તોત્રો દ્વારા આપણા દેશની માનવતાના મુખ્ય લક્ષણને પોષક તત્ત્વ આપતું ચાલુ રાખ્યું છે. પરિણામે બ્રાહ્મ સમાજેના સભાસદો ઉપરાંતનો ધણો મોટો જનસમૂહ, પરમાત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને કોઈ પણ પ્રકારના મધ્યસ્થ સિવાય તેની સાથે માનસિક યોગ-આત્મામાં સાક્ષાત્કાર-મનુષ્ય માત્ર સિદ્ધ કરી શકે છે એ પરમ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર હાલ કરતો જાય છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની માન્યતા પ્રમાણે મનુષ્યાત્મા પાપનો વારસો લઇ દેહ ધરે છે. Original Sin-આદિથી પાપમય મનુષ્યાત્માનો મત બ્રાહ્મ સમાજને સ્વીકાર્ય નથી. એ મન સેમેટિક પ્રજાઓનો ખાસ મત છે. બ્રાહ્મ સમાજના ધર્મ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે

“આલ્મો હું તાત, તુજ ધામથી તો વિશુદ્ધ,
સંસાર પંક પડતાં જનીયો અશુદ્ધ.”

મનુષ્યાત્મા પરમાત્માનો અંશ હોઇ, દિવ્યાંશી હોઇ, જન્મથી પાપ રહિત પવિત્ર છે. મનુષ્યાત્માની જન્મથી આવી ઉન્નત રિચિતિ હોવાથી તે સંસારમાં લોભ અને પ્રલોભનો રક્ષામે ટકર ઝીલતાં ઝીલતાં ક્રમે ક્રમે વધારે શુદ્ધતર જનતો જઈ અંતે પરમાત્માના સામિપ્યમાં જતા વિશેષ પાત્ર બને છે.

મનુષ્યાત્મા અને પરમાત્માના સામ્યનો બ્રાહ્મ સમાજનો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદોના પરમ સિદ્ધાન્તને અનુસરતો છે. આપણા દેશના તત્ત્વ દર્શનના સિદ્ધાન્તોમાં મનુષ્યાત્મા અને પરમાત્માના સામ્યનો સિદ્ધાંત સદૃશી અધ્યરથાન ભોમવે છે બલકે એ એનું ખાસ લક્ષણ છે. શાંકર મતાનુસાર જીવાત્મા પરમાત્માનો અભેદ નદિ, તેમજ રામાનુજ મતાનુસાર એ બેમાં ગાન ચક્રિ અને શુદ્ધિનો જ ભેદ નદિ પરંતુ પૂર્ણ અને અપૂર્ણ, પુરુષ અને પુરુષોત્તમ, સકલ શબ્દ સંપૂર્ણતાનો મૂલાધાર પરમાત્મા અને એ પરિપૂર્ણતાને માર્ગે પ્રવાસ

કરતો, એ પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા નિત્ય નિરંતર જીવનભર પ્રયાસ કર્યો કરતો, અનંતકાળ સુધી તે પ્રયત્નમાં જ જેની પધોષિત થવાની એવો અલ્પ શક્તિ જીવાત્મા એ એ વચ્ચેનો બેદ અને તે છતાં બ્રહેના સ્વરૂપમાં સામ્ય એવું સામ્ય બ્રાહ્મસમાજના ધર્મ સિદ્ધાંતમાં સ્વીકારેલું છે.

બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાંતોને વિજ્ઞાનની દિન પ્રતિદિન થતી નવી નવી શોધોથી આઘાત લાગવાનો નથી. પ્રાચીન ધર્મોના અનેક 'ધર્મ' સિદ્ધાંતો વિજ્ઞાનની શોધોબોળથી દીઝા પડ્યા છે, અગર અસત્ય હયાં છે. આનું એક કારણ એ છે કે જે વિષયોનો ધર્મના વિષયોમાં યોગ્ય રીતે સમાવેશ કરી શકાય નહિ તેવી અનેક બાજતોનો પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાનની બાહ્યાવસ્થામાં સ્વીકારેલાં મંતવ્યો વિજ્ઞાનની શોધોબોળને પરિણામે અસત્ય જણાય એ સ્વાભાવિક છે, એ સર્વને આત્મા, પરમાત્મા, પાપ, પુણ્ય, પરલોક, મોક્ષ ઇત્યાદિ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી અને એના સનાતન સિદ્ધાંતોને તેથી દાની પહોંચતી નથી. પરંતુ પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોએ જ્ઞાનની સર્વ દિશામાં સિદ્ધાંતો બાંધી નિયમો સ્થાપવાનો પ્રયાસ કર્યોને લીધે, વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિના સમયમાં એમાંના ઘણા સિદ્ધાંતો અને નિયમો અસત્ય જણાયા. આનું પરિણામ બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાંતોની બાજતમાં બનવાનો સંભવ નથી કારણ કે વિજ્ઞાન અને ધર્મનો કાર્યપ્રદેશ એમાં જૂદો મનાયેલો છે. વસ્તુનું અંતર્ગત સ્વરૂપ, ચેતન જગતના વ્યાપારો અને કાર્ય પ્રદેશ, મનુષ્યનાં હૃદય, બુદ્ધિ, શક્તિ અને ભાવનાનો પ્રદેશ અને તેના વ્યાપાર એ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની બહારનો વિષય છે. માનવ જાતિ સમસ્તના સર્વ દિશાના અનુભવોના પૃથક પૃથક અને પરસ્પર અવલંબી રહેલા સમસ્ત વ્યાપાર અને ક્રિયાના નિયમો જ્યાં સુધી વિજ્ઞાન ઉકેલી શકે નહિ ત્યાં સુધી ધર્મના શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રદેશને વિજ્ઞાનની બદલાતી જતી માન્યતાઓના આક્રમણનો લેશ માત્ર પણ ભય રાખવાનું કારણ નથી.

ધર્મ સંસ્થાપકો અને પયગમ્બરોના સંબંધમાં બ્રાહ્મસમાજની શક્તિ વિજ્ઞાન પરત્વેની તેની શક્તિ જેવી જ છે. સદુચી મહાન સંસ્થાપકો અને પયગમ્બરો પણ મનુષ્ય હોઈ મનુષ્યની અપૂર્ણતાવાળા હતા. એવી માન્યતા હોવાથી તેમણે ઉપદેશોલા ઉત્તર વિચારો અને તત્વ-સિદ્ધાંતો બુદ્ધિની કસોટી ઉપર ચડાવીને જ મહણ કરવામાં આવે છે; તેથી સર્વ સાધુ સંતો મહાત્માઓ અને પયગમ્બરો પ્રત્યે અત્યંત આદર અને પૂજ્યભાવ હોવા છતાં તે મહાત્માઓનું ઐતિહાસિક અસ્તિત્વ સંકારપદ જણાય તો પણ તેમણે પ્રવર્તેલા ધર્મસિદ્ધાંતોને આઘાત લાગતો નથી અગર તે અગ્રાજ્ય થતા નથી. એવી બ્રાહ્મસમાજની માન્યતા છે, દાખલા તરીકે મસુખિરત જેવી વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ ઐતિહાસિક પુરાવાથી સાબીત ન કરી શકાય એવું બને તો પણ " ગિરિપરના વ્યાખ્યાન "ના પરમ ઉત્તર ઉપદેશની મહત્તા ઓછી થતી નથી તેમ જ ગીતાના ઉપદેશનો પ્રસંગ (મહાભારતના યુદ્ધક્ષેત્રમાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કરેલો) ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કલ્પિત હોય તોપણ તેથી ગીતાના ઉપદેશના રહસ્યની મહત્તા લેશ માત્ર પણ ઓછી થતી નથી. આ પ્રકારની શક્તિને લીધે બ્રાહ્મસમાજને અન્ય કોઈ ધર્મો કે ધર્મ-મત સાથે તીવ્ર વિરોધનો પ્રસંગ કદી આવ્યો નથી.

- પાપ, દુઃખ, કલેશ, સંતાપ વગેરે પ્રશ્નો સંબંધી બ્રાહ્મસમાજનો મત પ્રાચીન મતથી જૂદો છે. જગતમાં પાપદુઃખ વગેરેના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યો સિવાય આશે તેમ જ નથી.

પરંતુ તેથી જીવનની નિઃસારતા, નિરાશા, અને અસહાય વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાને બદલે મનુજ-
બન્ધુઓનાં દુઃખ કલેશ ઇત્યાદિમાં સાહાય્યના પ્રસંગે એ જીવનને વિશેષ ઉન્નત, વિશેષ
ધર્મપરાયણ અને સાવિકતા અર્પનારા પ્રસંગે ગણવાની તેની વૃત્તિ છે. જગતમાં અસત
(evil) ના અસ્તિત્વના પ્રશ્ન નિરાકરણ કરવાનો દાવો બ્રાહ્મસમાજનો નથી. જગતના
સર્વ વ્યાપારનો મૂળ હેતુ વિષેનું મનુષ્યનું જ્ઞાન કેવલ પરિમિત છે અને પરિમિત જ રહેવાનું.
પરંતુ પરમાત્માની કૃપાભીમય યોજના ઉપર ઊંડી શ્રદ્ધાના લાવથી એ વસ્તુસ્થિતિમાં
જીવનને ઉન્નત બનાવનારા અંશે શોધી તે પ્રમાણે યથાર્થિત આચરણ કરવાનો ધર્મ બ્રાહ્મ-
સમાજે સ્વીકાર્યો છે.

બ્રાહ્મસમાજના ધર્મસિદ્ધાન્તોની રૂપરેખા ઉપર જે બતાવવામાં આવી છે તે ઉપરથી
જણાશે કે અવીચીન કાળમાં ધર્મમતોમાં સદૃશી ઉદાર અને ઉન્નત ધર્મભાવનનાં ધણાં અંશે
બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાન્તોમાં જોવામાં આવે છે. માનવસમૂહ માટે સર્વમાન્ય અને સર્વ-
સ્વીકાર્ય વ્યાપક ધર્મને અનુકૂળ ધણાં તત્ત્વો પણ એમાં નજર પડે છે. બ્રાહ્મસમાજની દ્રષ્ટિ
જે સ્થિતિ છે તે સ્થિતિમાં જ તે વિશ્વવ્યાપી સર્વબ્રાહ્મ ધર્મ થશે એમ કહેવાનો આશય
નથી. હાલ તો એમાંના ધણાં અંશે સ્થાનિક જરૂરીયાતો અને આનુષંગિક સંજોગોને
દીધે દાખલ થયેલા છે, તેમ જ તેમાં વિશ્વસ્વીકાર્ય સ્વરૂપ માટે જોઈતાં તત્ત્વો પણ પૂરાં
નથી. પરંતુ કદિ કોઈ કાળે સમસ્ત જગત માટે એક જ ધર્મ પ્રવર્તમાન થાય તો તે ધર્મ-
સિદ્ધાન્તોના મૂળ બંધારણમાં બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાન્તોનો મોટો હિસ્સો હશે. કારણ કે યુગ
યુગે અને પ્રસંગે પ્રસંગે ઉદ્ભવેલા અનેક “ ઐતિહાસિક ” ધર્મોમાંના એ એક ધર્મ નથી,
પરંતુ સાંપ્રત કાળના ધાર્મિક માનસે સ્વતંત્ર રીતે યોજેલા ધર્મસિદ્ધાન્તો ઉપર તે રચાયેલા
છે-એ ધર્મ તે શાસ્ત્રગ્રંથ કે ધર્મસંસ્થાપકનાં વચનના પ્રમાણ પર રચાયેલા નહિ પણ
માનવસમાજનાં સમસ્તજીવનના અનુભવ ઉપર, મનુજહૃદયની સર્વવ્યાપક ધર્મજિજ્ઞાસાને
સંતોષવાના ધોરણ ઉપર યોજાયેલા, સર્વ ધર્મોના સમીકરણ કરવાના ઉન્નત ઉદ્દેશને આધારે
રચાયેલા સિદ્ધાન્તો ઉપર તે ટકેલા છે. એ ધર્મમાં બાહ્યાચાર, જડવિધાનો, પુરોહિતોની
પરંપરા વગેરે ન હોવાથી તે જીવંત રહેવાનો સંભવ વિશેષ છે. જગતને નવો ધર્મ, નવું
તત્ત્વજ્ઞાન, નવાં વિધાનો આપવાનો તેનો દાવો નથી, પરંતુ જીવંત જગત ઐતિહ્યમય સર્વ
કર્મના સાક્ષી સચરાચર વ્યાપક એક ઐતિહ્ય પરબલ પરમાત્માનું દિવ્ય સ્વરૂપ પ્રત્યેક
મનુષ્યહૃદયમાં અખંડ જ્વલત રાખવાનો તેનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ છે, અને તેથી ધર્મમતો, પૂર્વ-
વિધિઓ, અને જડ બાહ્યાચરોને તેમાં અવકાશ ન હોવાથી સર્વમાન્ય તત્ત્વોનાં મૂળ તેમાં
સદૃશી વધારે પ્રમાણમાં છે. જગતની ધાર્મિક સ્થિતિની ઉન્નતિ ઇચ્છતાં સર્વ ભાવિક
હૃદયોની એ અંતરની મહેચ્છા છે કે એવી ઉદાર ધર્મસંસ્થાની ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ થાયો!

(મણીહું)

પારસીઓ સંબંધી સોળ સંસ્કૃત શ્લોકો

[આ અંકના પૃ. ૩૦૪ ઉપર પ્રો. દાવરે જે શ્લોકોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે નાચે આપ્યા છે. આ શ્લોકો The Dastur History Mamorial Volumnનાં પૃ. ૭૦-૮૪ ઉપરથી લીધા છે. શ્લોકોમાં ઘણી જગ્યાએ ભ્રષ્ટ થયેલો છે. પણ તે જેવા મળ્યા તેવા અહીં ઉતાર્યા છે. શ્લોકો સાથે એરવદ જમશેદ એરવદ માણેકજી રસ્તામજીએ સંવત ૧૮૭૪માં કરેલું બાપાન્તર છે તે પણ જૂની તે સમયની ગુજરાતીના એક નમૂના તરીકે કૈંસમાં સૂચિયું છે. આ શ્લોકો આ પહેલાં એક બે સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયાનું જાણ્યું છે છતાં તે અંતરે, અંતરે સમાજના ધ્યાન પર મૂકવા જેવા હોવાથી અહીં ઉતાર્યા છે. તેઓ.]

૧

સૂર્ય ધ્યાયંતિ યે વૈ હુતવહમનિલં મૂમિમાકાશમાયં
તોયો સંપંચતત્વં ત્રિભુવનસદનં ન્યાસમૈત્રેણિસંધ્યં ।

શ્રી હોમિજ્વં મુરેશં વહુગુણગરિમાણં તમેવં કૃપાલું

ગૌરા ધીરાઃ સુવીરા બહુબલનિલયાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[સૂર્યનું ધ્યાન કર્ય. અગ્નિને માનુંચ વાછળને માનુંચ. લુમિને માનુંચ. આકાશને માનુંચ. જલને માનું. એવાં પાંચ તત્ત્વોનિ પ્રથમ માનું. ત્રિભુવને વીણે માનું. ન્યાસનું મંત્ર દિવસમાંદિ ત્રિવાર સંધ્યા કંઈ. શ્રી હોમિજ્વ શયે અમશારધંદ, ધ્યુજ્જોનુ, સ્વામિતિના ધણાં ગુણને માનું. તત્ત્વોત કૃપાનું કરુણાદર તિને માનું. તિણિ કરિ અમે ગૌરા ધણા ધીરા રૂઢા વીર ધણા બલવંત એવા અમે પારસી છૈ.]

જેઓ સૂર્યનું અને પાંચ તત્ત્વો-અગ્નિ, વાયુ, પૃથ્વી, આદ્ય આકાશ અને જલનું તથા ત્રિભુવનસદનનું તથા બહુ ગુણથી ઝરવા કૃપાનું પ્રસિદ્ધ શ્રી હોમિજ્વ મુરેશનું ત્રિકાલ ન્યાસ મંત્રો વડે ધ્યાન કરે છે તેવા અમે ગૌર, ધીર, સુવીર, બહુજળના રચાનરૂપ પારસીઓ છીએ.

૨

સ્નાને ધ્યાને સુપાઠે હુતવહહવને પ્રાશને માન્યયૌત્રે

શાસ્ત્રોક્તં સતમૌનં નિદધતિ વૃવરાઃ સર્વદા સર્વદા નઃ ।

નાનાધૂપૈઃ સુપુષ્પૈર્વૈરફલત્રહુલૈઃ પૂજયંતીહ ધેનો^૧

ગૌરા ધીરાઃ સુવીરા બહુબલનિલયાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[સ્નાન કરતાં ધ્યાન કરતાં રૂઢી ભક્તતાં અગ્નિનું હવન કરતાં કરાસ કરતાં બોજન ખમતાં ખેસાખ કરતાં બાહેરલી લુખી જતાં શાસ્ત્રને અરથે સાતવાતની મૌન અસત્રિનિ

* મૂળ સંસ્કૃત ન ઘણી જગ્યાએ ખોટું છે.

૧ પાશંવરો ધણાં છે અને કોઈ ચત્તોપકારક નથી. એત્રેત્રિયવના લેખનો લેખક ધેનુનો અર્થ પૃથ્વી કરે છે તે પણ ચત્તોપકારક નથી.

નરનિ તેનિભિ એ વાતની મુન. નાનાં પકોરનાં ધૂપ કરતાં રૂડિ ભાતનાં ટુલે કરિ ઘણાં રૂડાં ફલે કરિ તિથે કરિ ગાએને પુણું છૌ. તિથે કરી અમેા ગોરા તેવા અમેા પારસી છૌ.]
 જે સર્વસ્વ દાન કરનારા નરવરેા, સનાન ધ્યાન પાઠ હોમ બોજન મલ અને મૂત્ર કરતાં શાસ્ત્રમાં કહેલું સાત પ્રકારનું મૌન હમેશાં પાળે છે, અને તાના પ્રકારના ધૂપ ઉત્તમ ફલેા અને સુંદર ફળો વડે અહીં ધેનુની પૂજા કરે છે તેવા.....

૩

રમ્યં વસ્ત્રં પવિત્રં કવચગુણમયં કંચુકં નિત્યમેં
 યુક્તામૂર્ણાસકુસ્તીમહિમુલ્લસમતાબંધનાં ચૈવ કટ્યાં ।
 મૂર્ધાનં વસ્ત્રગુપ્તં પટયુગલતલે રક્ષણં કુર્વતો યે
 ગૌરા ધીરાઃ સુવીરા બહુચલનિલયાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[સુંદર સર્થુ પવિત્ર વસ્ત્ર પેહેરવું સદ્બલનાં સર્થુ તેને સુદરો કહીએ. તેમ અંગમહિ યુક્ત રિદિ છે. બનની કુસતિ શાંપના મૂખજેવું તેનું ગાંઠ તે કમરનિ નાભે બાંધવિ. માયાનિ વીધે ગ્રામ વસ્ત્ર રાખવું. પાગડી દિઠલ કુલેશ રાખવી તેવા અમેા પારસી છૌ.]
 જેઓ હમેશાં કવચના જેવું પવિત્ર વસ્ત્ર કેડિયું શરીરે રાખે છે, બનની બનાવેલી, સરખે અંતરે સરખના મોઢા જેવી ગાંઠો વાળા, કુસ્તી કેડે બાંધે છે, બેવડા કપડાની ટોપી ઉપર વસ્ત્ર વોંટીને માયાનું રક્ષણ કરે છે તેવા.....

૪

યથાંગલ્યે વિવાહે કથિતશુભદિને સુસ્વરં ગીતવાદ્યં
 શ્રીરવણં ચંદનાચં વપુષિ યુવત્તયો ધારયન્તીહ ચેપાં ।
 સ્વાચારાચે પવિત્રા બહુગુણવિધયો રમ્યશાસ્ત્રાર્થયુક્તાઃ
 ગૌરા ધીરાઃ સુવીરા બહુચલનિલયાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[જે માંગલ્યને વિધે વિવાહને વિધે કહેવા એવા શુભ દિન તેને વિધે ગીતવજ્રંતર આગ્રહ્ય કરવું. શુભચંદન અસત્રિ પોતાના શરીરને વિધે લગાડિને ગીતનાદ વજ્રંતર કરે. આચાર પવિતર જે મથુાં ગુનનું વિધી છે. રમ્ય શાસ્ત્રનેયે જૂગતે છે. એવા અમેા પારસી છૌ.]

જેમના મંગલ વિવાહે કહેલા શુભ દિવસે યુવતીઓ સારા-સ્વરે ગીતવાદ્ય કરે છે અને શરીરે શ્રીખંડ ચંદન વગેરે ધારણ કરે છે, સદાચારથી જે પવિત્ર છે અને જેમના બહુ ગુણવાળા વિધિઓ રમ્ય શાસ્ત્રાર્થથી યુક્ત છે તેવા.....

૫

ચેપાં મેહે સુરમ્યં મધુરસમયં ચાનદાનાદિ નિત્યં
 કાસારં કૂપવાપીજલપુલરચનં દાનમેભિઃ પ્રકારૈઃ ।
 વસ્ત્રાચં દ્રવ્યદાનં દદત્તિ ગુણવત્તાં સર્વદા યાચકાનાં
 ગૌરા ધીરાઃ સુવીરા બહુચલનિલયાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[રૂઠાં એવા પોતા ગ્રહે મીઠી જગ્યાની બોલનાર...અનનું દાન નિત્ય કરિ. કુએ વાવથી પવિત્ર પાણી ભરી લાવી. ધાડા (=ખાડા) મોંદિથી નહોં ભરવું. દર પ્રકારનું દાન કરિ. વસતનું દ્રવ્યનું દાન કરિ. તે સર્વે શુભવંતા મન્યકને આપે. તેવા અમે પારસી છી.]

જેમને ઘેર સુરમ્ય અને મધુર રસવાળું અન્નદાન વગેરે હમેશ કરે છે, તથાવ કુવે વાવ પાણી ઉપરનો પૃથ એ પ્રકારે દાન કરે છે, વસ્ત્ર વગેરેનું અને દ્રવ્યનું દાન શુભવાન વાચકને હમેશ કરે છે તેવા....

૬

યાદગ્ હર્ષો વિપાદઃ સુલભસુલભહોજાનમૌને ચ યાદગ્
ધર્માધર્મૌ ચ યાદગ્ વિમલકુલક્ષતૌ યાદગારોગ્યરોગૌ ।
ઋર્વાધસ્તૌ ચ યાદગ્ દ્યુતિતિમિરમયૌ સૃષ્ટિસંહારકારૌ
વેપામુક્તૌ મતે દ્વૌ નરવિધિપુરુષૌ તે વયં પારસીકાઃ ॥

[હરપ નિં શોક, સુખ નિં અસુખ. અધિક જ્ઞાન ને થોડું-જ્ઞાન, ધરમ ને અધરમ, દ્યુતિઆદ, ને બેશુનિઆદ, રોગ્ય ને નરોગ્ય, અજવાણું બેહેસ્ત ને અધાર્દ દોજખ. સરેષ્ટ પેદા થાએ ને સિંહાર થામ. નરવિધિપુરુષ. એવા રૂઠાંનિ બૂડા બેહૂ માર્ગે સમજેઆ બેધએ. એવા અમે પારસી છી.]

જેવો હર્ષ તેવો વિપાદ, જેવું સુખ તેવું દુઃખ, જેવું જ્ઞાન તેવું મૌન, જેવો ધર્મ તેવો અધર્મ, જેવું વિમલ કુલ તેવું હીન કુલ, જેવો રોગ તેવું આરોગ્ય, જેવું ભૂર્ષ તેવું અધઃ જેવી દ્યુતિ તેવું તિમિર, જેવી સૃષ્ટિ તેવો સંહારઃ એ પ્રમાણે જેમની ઉક્તિમાં બે પ્રકારના પુરુષો માનેલા છે તેવા અમે પારસી છીએ.

૭

ગોમૃચૈર્મત્રપૃત્તૈઃ શિરવદનમિતાઃ સ્ત્રીપયઃપાનશુદ્ધાઃ
વાહ્યંતસ્નાનમુવર્તં તદનુપરિવૃતા મધ્યદેશે ચ મુદ્રા ।
મુદ્રાવાહ્યં ન નિદ્રા જપનવ્રમનસા સ્વાદુપૂજાદિકાર્ય
વેપાં માર્ગે હિ તત્ત્વં સતતપ્રમયનં તે વયં પારસીકાઃ ॥

[ગાએન મૂત્રમંત્રને જોગતે કરે. શગલિ સરીરે લગાડિ, સત્રિ પાએ ત્ર સુધિ થાએ. એક હાથાં સનાન ને એક ઢાંપેલું સનાન તેએણિ કરિ પવિત્ર થાએ. સુદરા ખતમાંહિ પિહરે. કાંઈ ખાણું ને પદણું પુણનું કામ જપનું કામ તે સદરા ખગર નંદી થાએ. એવો રૂઠો મારગ ધર્મનો જાણુવો. તેવા અમે પારસી છી.]

જેઓ મંત્રથી પવિત્ર કરેલા, ગામૂત્ર વડે શિર અને વદનને સ્પર્શ કરીને, સ્ત્રીઓએ આજોલા પાણીથી અંતર બાહ્ય સ્નાન કરી શુદ્ધ થાય છે અને તે પછી કેડે કુસ્તી પહેરે

+ અર્થ અસ્પર્શ છે. પણ શ્રેય અને અશ્રેયના માર્ગો માણસ પોતાની દબાયા પસંદ કરે

છે એવો અર્થ લાગે છે.

છે, જેઓ કુરતી વિના નિદ્રા લેતા નથી અને જપથી તાજ થયેલા મન વડે સ્વાદુ પૂજાદિ કાર્ય કરે છે, જેમના માર્ગમાં સતત અભય રાખવો એ જ તત્ત્વ છે એવા અમે પારસી છીએ.

૮

કાષ્ઠૈઃ પટ્માસશ્ચૈઃગુરુમલયજૈઃ કાષ્ઠકર્પૂર્ગધૈઃ

હોમઃ સ્યાત્ પંચકાલં પ્રતિદિનમુદિતૈરક્ષરૈર્મૈત્રયુક્તૈઃ ।

નિર્વાણાગ્નિસ્તુ સૂર્યાવૃત્તધનરુચિરૈર્નો યુગાંતેપિ યૈષાં

સત્યન્યાયૈકનિષ્ઠા ન ચયુવતિરતાસ્તે યમં પારસીકાઃ ॥

[કાષ્ઠ (=કાષ્ઠ) માસ ૬ નાં મુકાં બેઠાં. યૌષાં (=યૌષા) મરીઆગના જેવા બેઠાં. કાષ્ઠ અગર સાથે ધૂપે. પંચ કાલવેસે હોમ હોય. દિનપ્રતે અક્ષરને બેગતે મંગલને બેગતે હોય. સૂર્યને વહિનને સનમુખ યાઈ ઘંટ વગડે ને કાઠી મંથ હોમે. એ બેગતે કરીને કરે. તે ધરમના શાસ્ત્ર ન્યાય કરી. નચનચ (?) શોવન શરૂ (=સરખી) બેત બસે. તેવા અમે પારસી છી.]

જેમનો હોમ, અગર મધ્યજનાં ૭ માસનાં મુકાં લાકડાં વડે અને કાષ્ઠ અને કપૂરના ધૂપ વડે મૈત્રયુક્ત બોલાયેલા અક્ષરો વડે કરેજો પાંચ વખત થાય, અને જેમનો અગ્નિ સૂર્યને+ ઢાંકી દેતા વાદળોથી યુગાન્તે પણ છુટાતો નથી, તેવા સત્ય અને ન્યાયમાં એકનિષ્ઠાવાળા અને યુવતિઓમાં આસક્ત નહિ એવા અમે પારસી છીએ.

૯

યૈષામેવાંગના યા ઋતુસમયદિનાઃ સસરાત્રૌભવેયુઃ

પૂતાઃ સૂતાશ્ચ માસે પ્રસવનસમયાદ્ દેહશુદ્ધાસ્તથૈવ ।

રમ્યાચોરેણ ગૌરા નવકનકનિમાં વીર્યવન્ત્યો વલિષ્ઠાઃ

પૂતાભ્નાનોપિ નિત્યં વિકસિતવદનાસ્તે યમં પારસીકાઃ ॥

[જે વારે સત્રિ થાતે થાયે રત્નના સમય આવે તે વાર સમ દિવસની રાત્રે લગિ વગલી રહે. પુત્ર જણિ તે વારે માસ ૧ ને દન ૧૦ લગે વેગલી રહે. તે વાર પછી તે અસત્રી પોતાની દેહે શુદ્ધ કરે. તેહેવિ દેહે શુદ્ધ કરિ તેના પુત્ર શોભાવંત હોયે જિમ શોવન આતશમાદિથી કાઠે તે વાતે જમંત હોયે. વીરજવંત ધણા બજવંત હોયે. નિત્યે પોતાનો આતમા મવિત્ર રાખે. મુખ હસત સોઠ નહી કરવો. તેવા અમે પારસી છી.]

જેમની સ્ત્રીઓ ઋતુ સમયના દિવસથી સાત રાત્રિએ પવિત્ર થાય છે, પ્રસવના સમયથી એક માસે દેહ શુદ્ધ થાય છે, આચાર વડે રમ્ય, તાજ સોના જેવી પ્રભા વાળી, વીર્યવાન અને બલિષ્ઠ, પવિત્ર આતમાવાળી અને વિકસિત વદનવાળી હોય છે તેવા અમે પારસીઓ છીએ.

+ સૂર્યાવરણકરણને: એવો પાઠ હોઈ શકે ?

૧૦

વેશ્યાસોમિને સંગઃ પિતૃપુ શુચિમુર્ત્વં શ્રાદ્ધમગ્નિશ્ચ ધેયો
નો માંસં યજ્ઞવાલ્કે સ્વપિતિ મહિષરાસાધ્યહો પુષ્પનારી ।
વૈવાલ્ક્ય લગ્નશુદ્ધિર્ન હિ ભવતિ શુદ્ધિર્મેત્રહીના પુરંદ્રી
યેષામાચાર એવં પ્રતિદિનશુદ્ધિતસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[વેશ્યા સત્રિ સાથે સંગ નહિ કરવા પ્રણેશી હોએ તે અમેને શુદ્ધિ. શ્રાદ્ધપંથુને વેષે યજ્ઞ કર્તુ. માંસ હોમ્નું. રતુવંતી અસત્રિને ધરમાં ન રાખવું. તેને શાંભલેટું નહિ જોધએ. પ્રણેશા વના શુદ્ધ નહિ થાએ. તે અસત્રિ ભરતારની શુદ્ધિ હોએ. એવા આચાર ૩૫ ધરમનો દિનપ્રતે મૂઠેલ લગિ રાખવો (=રાખવો). તેવા અમે પારસી છો.]

જેઓ વેશ્યા સ્ત્રી સાથે સંગ કરતા નથી. પિતૃઓનું પવિત્ર શ્રાદ્ધ કરે છે, અગ્નિમાં હોમે છે, યજ્ઞ સિવાય માંસ ખાતા નથી, જેમનામાં ઋતુમતી સ્ત્રી પૃથ્વી ઉપર મુએ છે, અને વિધવા સ્ત્રીથી વિવાહમાં લગ્નશુદ્ધિ મનાતી નથી, એવા જેમનો હમેશનો આચાર છે તેવા અમે પારસીઓ છીએ.

૧૧

ચંદ્રારિશંદ્રિનાનિ પ્રચરતિ ન વધુઃ પાકકાર્યે પ્રસૂતા
મૌનાયસ્વલ્પનિદ્રા જપનવિધિરતા સ્નાનસૂર્યાર્ચનેપુ ।
ધ્યાયંતે ચૈવ નિત્યં મરુદનલપ્રરાતોયચંદ્રાર્કમગ્દાન્
યેષાં વર્ણે વિદીનાઃ^૧ સતતમભિયતાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[ચિઆર દઃહાડાની સાત દરહાડાની રતુવંતી હોએ. દેહે પાક કીધાવન કોઈ કારજ નહીં કરિ....મનમાં હિ મૌન રાખિને અને ઘોડી નીદરા કરી. મનમાંહી જપના રાપિ. સનાન કીધા વનાં સુરંજ નહિ જોવો. અગ્નિને વાયુને જળને ચંદ્રમાને મુખે નેત્ર એ ચક્રી ચરીર દુરે રાખવું. એવા પારસીના ૩૫ ધર્મ સરવને જાણવેલ તેવા અમે પારસી છો.]

જેમનામાં વધુ પ્રસવ પછી ૪૦ દિવસ સુધી સંધવાનું કામ કરતી નથી, જેઓ અસ્પ નિદ્રાવાળા હોઈ જપના વિધિમાં અને સ્નાન અને સૂર્યના અર્ચનમાં રત હોઈ વાયુ, અગ્નિ, પૃથ્વી, જલ, ચંદ્ર, સૂર્ય અને ચન્દ્રનું ધ્યાન કરે છે અને જેમના વર્ણમાં આવા નિયમો કરેલા છે તેવા અમે પારસીઓ છીએ.

૧૨

પાનીયં વ્યોમ ચંદ્રં હુતગ્રહમનિલં મૂમિમાદિત્યમેવં
શ્રીહોર્મિન્દં ચ દાતારમચલમપરં ચેતસા ચિન્તયન્તિ ।
નિત્યં યે ન્યાસપાઠં વિદધતિ જયદં ધર્મદં કામદં ચ
આહોરે મૌનમાદૌ તનુશુચિકરણે તે વયં પારસીકાઃ ॥

[પાંતીને આકાશને ચંદ્રમાને અગ્નીને વાયુને ભૂમિને સૂર્યને પ્રથમ એને માનું. શ્રી હોર્મિજદ દાતાને અચલ ને અમર તેને નિત્ય ચિત્તવું છું. તેને નિયાસતે કરિ ઈચ્છિયતે કરિ વંદિદદિ એવે ભણવે કરિ આરાધુચ. તે થકી અમોને અગ્રજ્યા હોએ. ધર્મે કરી ગાઘને પુણુ છું. પાતાં (= ખાતાં) બોલવું નહિ. તિણિ કરિ અનતંન પવિત્ર કર્વું. તેવા અમો પારસિ છૌ.]

જેઓ પાણી, આકાશ, ચંદ્ર, અગ્નિ, વાયુ, ભૂમિ, આદિત્ય અને અચલ અને જેનાથી કોઇ પર નથી એવા શ્રી હોર્મિજદ દાતાનું ચિત્તથી ધ્યાન ધરે છે; જેઓ જપ અને ધર્મ અને કામ આપનાર ન્યાસનો હમેશ પાઠ કરે છે, અને આહાર અને સ્નાન સમયે મૌન પાળે છે એવા અમે પારસીઓ છીએ.

૧૩

ઊર્ણમિય્યાં ધૃતાયામતિફલવહુલાં જાન્હવીસ્નાનતુલ્યાં
યેપાં નિત્યં નરાણાં ધનગુણરચિતાં હેમવર્ણાં ચ રમ્યાં ।
યોગાકારાં વિશાલાં ગુરુજનવચનૈર્મેલલાં ધારયંતિ
શાસ્ત્રોક્તૈઃ શ્રોણિદેશેઽરુતકવચમિદં તે વયં પારસીકાઃ ॥

[ઉનની કુસ્તી બાંધીએચ. તેનો ગાંઠ સાપના મૂખ સરખુ પડે છે. અતિશી ધણુ દક્ષ તેનુ હોએ. તુલ્ય સ્નાન અમોને કુસ્તી બાંધ્યાથી હોએ. નિત્ય અદમોને પાપહી નશાલા સાથે. કુસ્તી બાંધ્યાથી ધણો યુન એનો હુર્ધ. કુસ્તીની શોયન શરીરથી વર્ણુ છિ. જેવા સરજ સરજ તે વારતી છે (?). ગુરુને વચને કરી સાશલ માફક નવરોત્ કરે તે વાર સદ્દે. ચેહેરે. તે ઉપરિ બાંધવી. તેવા અમો પારસી છૌ.]

જેને નિત્ય ધારણુ કરવાથી ગંગામાં નદાયા જેવું ધણું દક્ષ મળે છે એવી, બિનની, ધણુ દોરની બનાવેલી, સોનાના જેવી વર્ણુવાળી, રમ્ય, યોગાકારા, વિશાલ, મેખલાને ગુરુનાં વચન સાથે, શાસ્ત્રનાં વચનો પ્રમાણે, કેડ ઉપર કવચની માફક જેઓ ધારણુ કરે છે તે અમે પારસીઓ છીએ.

૧૪

પ્રાયશ્ચિત્તં પવિત્રં પશુમતિ સહસ્રા હંતિ ચેત્પંચગવ્યં
ગોમૂત્રં સ્નાનપૂર્વં ઘનતરદિવસૈઃ શુદ્ધિરેવં મનોજ્ઞા ।
નિત્યં નિત્યં ગુરુણાં સુવચનકરણં કલ્મષક્ષાલનાર્થં ।
યેપામાચાર એવં પ્રતિદિનમુદિતાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[પાપ થકી પવિત્ર યાદ, એવાં પ્રકારનાં પશુ બાહરનું અંગનું સ્નાન તેનું કરવું. નિલ ગાઘનાં મૂત્રનું સ્નાન પિહિલું નિત્ય ધણું દિવસ જે તિણિ કરે તુ મન શુદ્ધ થાએ. ગુરુનાં જે રૂઝ વચન તે નિલ કરવી. તેણે કરી પાપને રૂદ્ધ. ધરમ આચાર દિન અમોને કરવું. તેવા અમો પારસી છૌ.]

જેઓ પશુને અગ્રણુતાં મારે છે ત્યારે પણ પંચગવ્ય અને ગોમૂત્ર વડે સ્નાન કરીને પવિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ધણે દિવસે જેમની સુંદર શુદ્ધિ થાય છે, જેઓ પાપ ધોવાને માટે

ચુરનાં સુવચનો નિત્ય નિત્ય કરે છે, જેમનો હમેશનો આચાર આવડે છે તે અમે પારસીઓ છીએ.

૧૫

पूर्वाचार्यप्रबंधै विरचितरुचिरै मौक्षमार्गप्रदातैः

संस्कारैः संस्थितानां विकसितविधिना कथ्यते व्योम दार्व ।

सर्वेषां च त्रयाणां दहनवसुमती भास्कराणां च पूजा

शुद्धे रम्या य एवं प्रगदितमहिमास्ते वयं पारसीकाः ॥

[પુરવના જે આચારી તેણે બાંધ્યાં. જે એવા પુસ્તક તેમાં સંસ્કાર રૂડા છે. એવા મોક્ષમાર્ગ ન આપે. કવિ જે તેણે વિકાસ જે કહેવા મારગ સરવને એ માર્ગચક્રી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ યાત્રા: ત્રણ પ્રકારનાં જે પાપની મત્ તેને બાદ, એવા રૂડા ધર્મ પારસીની સરવ તે પુષ્કાલ (?) કરિને કરવું. તેવા અમે પારસી છીએ.]

જેમનામાં એમ કહેવાય છે કે પ્રકટ કરેલા વિધિ વડે પૂર્વાચાર્યોએ પ્રબન્ધ કરેલા મુંદર રચનાવાળા, મોક્ષ માર્ગ દેનારા, સંસ્કારમાં રહેતા પુરુષોને ઉદાર સ્વર્ગ મળે છે; અગ્નિ પૃથ્વી અને સૂર્ય એ ત્રણેયની જે સર્વ પૂજા કરે છે, અને શુદ્ધિથી જેઓ રમ્ય છે—એવા જેઓ મહિમા કહેશે છે એવા અમે પારસીઓ છીએ.

૧૬

श्री होर्मिन्दमुखं सकलविजयकृत्पुत्रपौत्रादि वृष्ट्यै

दाता श्री आतशोयं स भवतु भवतां पापनाशाय नित्यं ।

श्री सूर्यः स्वानुकूलो बहुतरफलदा न्यासजाप्याय पंच

हे सर्वे पारसीका असुरविजयिनो यांतु मान्यं च नित्यं ॥

[શ્રી હોમિન્દમુખ જે મુખ તે સર્વને જીતવું કરણાદર. પુત્રવું ધનું આપનારૂં. નીત્ય શ્રી આનસ પાપ જે તેને નાશવું કરતા હર ને ગાળીધ તે આપે. સૂર્યની ચંદ્રમાંની આતસની પાંછીની જામિની એવાં પાંચની ભકતો પ્રથમ પારસીને કરતી. અમારાં અંગમનનિ સદા જીતવું હોએ.]

સ્વત ૧૮૭૪ માગસર સુદિ ૨) ને શુધે શકે ૧૭૪૦ રોજ શ્રી મુખ્યારક અમેરેદાદ એ દંતકે પુસ્તક લખેત, એરવદ જમરદે એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી તે પુસ્તકે પારસિ-જ્ઞાતિયં ધમચ શોડસ સલોકં ઘટે સંમપુર્ન કર્તું.]

શ્રી હોમિન્દનું મુખ સકલ વિજય કરનારૂં યાઓ અને પુત્રપૌત્રની વૃદ્ધિ કરે, આ દાનવીર શ્રી આતશ હમેશાં આપના પાપનો નાશ કરે. શ્રી સૂર્ય અને પાંચ તરવો તમને અનુકૂલ યાઓ, ન્યાસના જાપ તમને બહુ ફલ આપનારા યાઓ. હે સર્વે પારસીઓ તમે અસુરના વિજયી યાઓ અને હમેશાં માન પામે.

ભાવિ કલાનું સ્વરૂપ

[ટૉલસ્ટૉયે પોતાના સાહિત્ય અને કલા વિષેના બધા વિચારો જે અંદરમાં આપ્યા છે તે 'કલા એટલે શું?' માંથી આપ્યા પુસ્તકના સારરૂપ પ્રકરણનો અનુવાદ નીચે આપ્યો છે. કલા જેવા લલિત વિષયને વિષે આવા વિચારો કેટલાકને રમૂય, અણુધક, તરંગી અથવા કાલ્પનિક લાગે તો નવાઈ નથી. ટૉલસ્ટૉયનું પુસ્તક યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે ત્યાં પણ કલાના ઉપાસકો અને લોકતાઓમાં હાહાકાર મચ્યો. આ વિચારો આપ-ણને ગમે એટલા અગવડ ભરેલા લાગે, પણ જે મનોવૃત્તિમાંથી તે ઉદભવ્યા છે તે મનોવૃત્તિ જાણ્યા પછી જાણી શકે ઉપરના એકે આલેખને પાત્ર આ વિચારો નથી. ટૉલસ્ટૉયે પોતે બીજે એક દેકાણે લખ્યું છે:

“ જેસૂતવર્ગનું આખીણુ જીવન, તેમનાં ધર, ખોરાક, પોશાક, રીતભાત ૧૦ ની સાદાઈ-એ બધું જોને હું પહેલાં નહાઈ અને હલકું ગણતો તે જ બધું હવે મારી નજરે સુંદર અને મજાન દેખાવા લાગ્યું છે. હવે, જે વસ્તુ મને ખાલ દેખાવમાં બીજા લોકોથી ચઢિયાતો બનાવતી હોય, અથવા જે મને તેમનાથી અજાણ કરતી હોય તે વસ્તુમાં હું ભાગ નથી કંઈ શકતો. સૌને માણસ તરીકેનો જે એકમાત્ર ઇલાકાળ કે અધિકાર છે તે ઉપરાંતનો કંઈ પણ હક, દસ્તગે કે લાયકાત નથી હું પોતે ભોગવતો, નથી દોષ બીજાને કબૂલ રાખતો. હું છીંટિ અને પ્રશંસા શોધતો નથી. બીજા માણસોથી મને અજાણ પાડે એવી સંસ્કારિતા પ્રાપ્ત કરવાનો વિચાર મને ગમતો નથી. મારા આખા જીવનમાં—મારા ધરમાં, મારા ખોરાકમાં, મારા પહેરવેશમાં, દુનિયા જોડેના મારા વ્યવહારમાં, મનુષ્યજાતિના મોટા ભાગથી અજાણ પડવાને બદલે હું તેની તરફ વધારે ને વધારે ખેંચાઈ એવો પ્રયાસ કર્યો વિના મારાથી રહેવાતું જ નથી.”

આ સર્વોદયનો ધર્મ એ ટૉલસ્ટૉયના કલા વિષયક વિચારોની બહુકે તેમના સમગ્ર જીવનની ચાવી છે. ગાંધીજી પાસેથી પણ આપણે આ જ જાતના વિચારો નથી સાંભળતા? સર્વોદયનો આદર્શ ધરાવનાર જે વસ્તુ ગરીબમાં ગરીબ માણસને ન મળે તે પોતાને ન ખર્ચે એવું કંઈયે વ્રત ધારણ કરનાર એ જીવનવ્યાપી આદર્શને કલાના ક્ષેત્રમાં પણ દાખલ કરે તો ટૉલસ્ટૉયે કહ્યું છે એવી બીજી શું કહી શકે? આ વિચારો પાછળ ટૉલસ્ટૉયના આખા જીવનનું મનોમંથન છે, તેમની ઉત્કટ તપસ્યા છે, અને જગતની સર્વોચ્ચ કલા કૃતિઓના અવલોકન અને સેવનમાંથી નીપજતી આર્થદૃષ્ટિ છે. એટલું ધ્યાનમાં રાખીને આ વિચારો વાંચવાની જરૂર છે.

—ચંદ્રશંકર શુક્લ]

જે લોકો ભાવિ કલા વિષે બોલે છે તેઓ માને છે કે આજે જે કલા ઉત્તમ કેટિની મનાય છે તેમાંથી જ કાળે કરીને એક વિશિષ્ટ, સંસ્કારી, નવીન કલાનો વિકાસ થવાનો છે. પણ ખરું જોતાં ભવિષ્યમાં એવી નવી કલા નીપજવી અશક્ય છે, અને નીપજવાની

છે પણ નહિ. આપણા ઉચ્ચ વર્ગોની એકલપેટી કલાને આગળના રસ્તા જડતો નથી. જે રસ્તે તે ચાલી આવી છે તે રસ્તે આગળ વધાય એવું છે જ નહિ. કલાને જે ખરે આદર્શ (કે કલાએ ધર્મસ્પર્શને જ અનુસરવું જોઈએ) તેનો ત્યાગ કર્યો પછી આ કલા વધારે ને વધારે સ્વાર્થી બનતી ગઈ છે. વધારે ને વધારે બ્રહ્મચતી ગઈ છે, અને હવે તેને આગળ પગલું મોકવાની જગ્યા રહી નથી. ભવિષ્યની કલા—જે કલ્પનામાં નહિ રહેતાં ખરેખર અસ્તિત્વમાં આવવાની છે—આજની કલાના વિસ્તાર રૂપ નહિ હોય. ભાવિ કલા તફાવત જુદા, નવા જ પાયા પર સ્થાપેલી હશે. આજની ઉચ્ચ વર્ગોની કલા જે મૂળતરવોને સ્પર્શકારે આસે છે તે મૂળતરવો જોડે ભાવિ કલાને કશો સંબંધ નહિ હોય.

ભાવિ કલા એ આજની જેમ ધાર્મિક વર્ગોના મૂઠીબર લોકો સમજી શકે એવી ભાવનાઓનું જ પ્રતિબિંબ નહિ હોય. પણ એ કલાએ આધુનિક પ્રગતી ઊંચામાં ઊંચી ધર્મસ્પર્શનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હશે, મનુષ્યને પ્રાતુભાવની એકતા તરફ આકર્ષે એવી ભાવનાઓ અથવા સમસ્ત માનવજાતિને એક કરી શકે એવી સાર્વભૌમ ભાવનાઓનું પ્રતિબિંબ જે કૃતિઓમાં હશે તે જ કલાકૃતિઓ ગણાશે. એવી જ કલાને નોખી પાડી પંચક કરવામાં આવશે, તેને સમાજમાં પ્રવેશ આપવામાં આવશે, તેના જ સ્વીકાર અને પ્રચાર કરવામાં આવશે. પણ મનુષ્યજાતિએ જેને અજમાવીને ફેંકી દીધું છે એવાં કાલગ્રસ્ત ધર્મતરવોમાંથી બિહબતી ભાવનાઓને વ્યક્ત કરનારી કલા—એટલે કે સાંપ્રદાયિક, સંકુચિત દર્શાભિમાનની અને શુભારિક કલા, જે વહેમ, અભિમાન, ગુમાન, સૈનિક પૂજા જેવા ભાવોને વ્યક્ત કરે છે, અથવા જે કલાઓ સંકુચિત રાષ્ટ્રપ્રેમને કે વિવશવાસનાને જાગૃત કરે છે—તે બધી ખરાબ, હાનિકારક કલા ગણાશે, અને લોકમત એનો તિરસ્કાર કરી તેને ફેંકી દેશે. બાકીની કલામાંથી જેટલી ગવ્યા ચાંઠવા જ માણસો સમજી શકે એવી ભાવનાઓ વ્યક્ત કરનારી હશે તેવી કલા કરા લેખામાં ગણાશે નહિ, અને તેનો તિરસ્કાર પણ નહિ થાય તેમ સ્વીકાર પણ નહિ થાય. વળી આજની પેઢે કલાની કદર અને વિવેચન કરનાર ધાર્મિક માણસોનો એક જુદો વર્ગ જ નહિ હોય, પણ આખી પ્રજા કલાનું વિવેચન અને કદર કરતી થશે, તેથી કેમ પણ કલાકૃતિ સારી ગણાઈ તેના સ્વીકાર અને પ્રચાર ત્યારે જ થશે જ્યારે તે મોટેભાગે અસ્વાભાવિક જીવન જાળનાર મૂઠીબર માણસોને નહિ પણ મનુષીની સ્વાભાવિક રિયલિટમાં રહેનાર જનસમૂહને સંતોષ આપી શકશે.

અને કલાકારો—એટલે કે કલાના સજાઓ આજની જેમ પ્રગતિ એક નાના વર્ગમાંથી બીજી કહેલા—ધાર્મિક વર્ગનાં કે તેમને આશ્રયે રહેલા મૂઠીબર લોકો નહિ હોય, પણ સમસ્ત પ્રજામાંથી જે બુદ્ધિશાળી લોકો કલાના ક્ષેત્રમાં પોતાની શક્તિ અને વસ્તુ બતાવી આપશે તે કલાકારો બની શકશે.

ભવિષ્યમાં કલાની પ્રવૃત્તિ સૌને માટે ખુલી રહેશે. આ પ્રવૃત્તિ સૌને માટે ખુલી રહેશે એમાં ત્રણ કારણો છે. એક તો, આજની કલાકૃતિઓને વિષય કરનારે જે અટકપૂર્વક શાસ્ત્ર છે, અને જેની પાછળ શક્તિ અને સમયનો ભાર વ્યય થાય છે, તે ભાવિ કલામાં જરૂરનું નહિ ગણાય; એટલું જ નહિ પણ ઉઘડું સ્પષ્ટતા, સાદાર્થ અને સંક્ષિપ્તતા એ કલાના ગુણો મનાશે. આ ગુણો મેળવવા માટે શાસ્ત્રજ્ઞાનની જરૂર નથી પડતી, પણ અભિ-ગતિ કેળવવી પડે છે. કલાની પ્રવૃત્તિ આખા જનસમૂહને માટે ખુલી થશે એનું ખીલું

કારણ એ કે આજે થોડા જ માણસોને લાણાવી શકે એવી જે ખાસ ધંધાદારી નિશાળો છે, તેને બદલે બધા માણસોને પ્રગતીય-પ્રાથમિક નિશાળોનાં લેખન વાચનની સાથે સાથે જ સંગીત અને ચિત્રકલા (ગાયન અને આલેખન) શીખવવામાં આવશે. એટલે 'ચિત્રકલા અને સંગીતવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વોનું આટલું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી જે જે માણસને કોઈ પણ કલા વિષે પોતાની શક્તિ અને અભિરુચિ જણાશે તેને તે તે કલામાં સંપૂર્ણતા મેળવવાની તક મળશે. અને ત્રીજું, આજે ખોટી કલા પાછળ જે શક્તિ વેકાઈ રહી છે તેનો સફળ્ય જનસમૂહમાં સાચી કલા ફેલાવવામાં થશે.

લોકો માને છે કે જે કલા માટે ખાસ નિશાળો નહિ રહે તો કલાનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન નબળું પડશે. આજે જેને કલાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ માનવામાં આવે છે એવી કલાની આંદો-ધુંડોઓને જે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કહેવામાં આવતું હોય તો તે જરૂર નબળું પડશે. પણ જે વિશાદતા, સુંદરતા અને સાદાઈ--એટલે કે કલાકૃતિની સુધડના--એ જે કલાનું શાસ્ત્ર ગણાતું હોય 'તો તે નબળું નહિ પડે, (એ તો આપણે લોકકલા પરથી પણ જોઈ શકીએ છીએ.) પણ ઉલટું સોગણું સુધરશે; પછી બલેને કલાના શિક્ષણ માટે ખાસ નિશાળો ન હોય, અથવા પ્રગતીય નિશાળોમાં પણ આલેખન અને સંગીત ન શીખવાતાં હોય. આ શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ બનશે એનું કારણ એ કે આજે જે પ્રતિભાશાળી કલાકારો જનસમાજમાં છૂપા પડેલાં છે તે બહાર આવી કલાના ક્ષેત્રમાં લાગ લેતા થશે. તેમને આજની જેમ અટપટા શાસ્ત્રીય શિક્ષણની જરૂર નહિ રહે. અને તેમની આંખ આગળ સાચી કલાનાં નમૂના--સાચી કલાના નવા નમૂના તો પડેલા જ હશે. કલાકારોને માટે આ નમૂના એ જ શાસ્ત્રજ્ઞાનની ઉત્તમ નિશાળ હશેનાં થતા આવ્યા છે તેમ થઈ પડશે. અત્યારે પણ ફરક સાચો કલાકાર નિશાળમાં અભ્યાસ નથી કરતો, પણ જીવનનો અભ્યાસ કરે છે, મહાન કલાકારોની આદર્શ કૃતિઓનું ધ્યાન ધરે છે. પણ જ્યારે આખી પ્રજાના સૌથી પ્રતિભાશાળી લોકો કલાના ક્ષેત્રમાં ઉતરશે, અને કલાકૃતિના નમૂના વધતા જશે અને એ નમૂના લોકોને સહેલાઈથી જોવા મળી શકશે, ત્યારે ભાવિ કલાકારને શાળાનું શિક્ષણ ન મળવાથી વૃક્ષાન નહિ થાય. સમાજમાં ફેલાયેલા સુંદર કલાના સંખ્યાબંધ નમૂનાઓ કલાકારને જે શિક્ષણ આપશે તેથી શાળાશિક્ષણની ખોટનો સોગણો બદલો મળી રહેશે.

ભાવિ કલા અને આજની કલા વચ્ચે એક ભેદ તો આ હશે. ખીજો ભેદ આ હશે: ભાવિ કલાના મૂર્જક કલાકારો ધંધાદારી નહિ હોય, એટલે કે પોતાની કલાનું પારિતોષિક લેનારા અને પોતાની કલાની બહાર દુનિયા તરફ નજર સરખી ન કરનારા એવા નહિ હોય. ભાવિ કલાની નિર્મિતિમાં સમાજના સૌ માણસો લાગ લઈ શકશે, અને જ્યારે જ્યારે તેમનું મન આ પ્રવૃત્તિ તરફ વળશે ત્યારે ત્યારે જ તેઓ એ કામ કરી લેશે.

આપણા સમાજમાં લોકો માને છે કે કલાકારને પોતાના બરણપોષણની ચિંતા કરવી ન પડે તો તે સાફ કામ કરી શકે. આ અભિપ્રાય વળી સાબીત કરે છે--જે હજુ યે સાબીતીની જરૂર રહી હોય તો--કે આપણે જેને કલા ગણીએ છીએ તે કલા નથી, પણ કલાનો ભાસ માન છે. જોડા કે રોટી બનાવવામાં અમલિલાગ બહુ લાભદાયક છે એ સાચું. મોઝી કે લઢિયારાને જે પોતાની રસોઈ ગંધવી ન પડતી હોય કે લાકડાં ફાટી લાવતાં ન પડતાં હોય તો તે વધારે જોડા કે રોટી બનાવી શકે ખરો. પણ કલા એ કંઈ કારીગરી

નથી. કલાકાર પોતે અનુભવેલી લાગણીઓ બીજામાં સંક્રાન્ત કરે તેનું નામ કલા. દરે માણસમાં લાગણી ત્યારે જ ઉદ્ભવે જ્યારે તે સ્વાભાવિક જીવન ગાળાને મનુષ્ય માત્ર અનુભવે છે એવી બધી સ્થિતિમાંથી પસાર થતો હોય. અને તેથી કલાકારોની બધી આર્થિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી એ તેમની સર્જન શક્તિને માટે ધાતક વસ્તુ છે. એમ કરવાથી, પોતાનું જીવન તેમ જ અન્યનાં જીવન ટકાવવા અને પોષવા માટે કુદરત સાથે જે લડત માણસ માત્રને અધાવરી પડે છે તેમાંથી તેઓ છટકી જાય છે. અને તેથી માણસ માત્રને સ્વાભાવિક એવી સૌથી મહત્ત્વની લાગણીઓ અનુભવવાનો સંલંબ અને પ્રસંગ તેને પ્રાપ્ત થતા નથી. કલાકાર સામાન્યપણે આપણા સમાજમાં ભોગવે એવી સંપૂર્ણ સહામતી અને સુખ્યેનની સ્થિતિ જેની કલાકારની સર્જનશક્તિનો ધાત કરનારી બીજી સ્થિતિ નથી.

ભવિષ્યનો કલાકાર અન્ય મનુષ્યો જેવું સામાન્ય જીવન ગાળશે; કંઈક મજુરી કરીને તે પોતાની આજીવિકા મેળવી લેશે. એના જીવનમાં જે જાયામાં જાંચી આધ્યાત્મિક શક્તિના અબકારા થતા હશે તેનાં કળ તે વધારેમાં વધારે માણસોને આપવાનો પ્રયત્ન કરશે; કેમકે પોતાના હૃદયમાં જીકતી લાગણીઓ વધારેમાં વધારે માણસોમાં ફેલાવવામાં એનો આનંદ અને એની કૃતાર્થતા રહેલાં છે. કલાકાર, જેનો મુખ્ય આનંદ પોતાની કૃતિના બહોળામાં બહોળા પ્રચારમાં રહેલો છે તે પોતાની કૃતિઓ અમુક કિંમત લીધા વિના કેમ નહિ આપતો હોય એ જ, ભવિષ્યનો કલાકાર નહિ સમજી શકે.

કલાના મંદિરમાંથી જ્યાં સુધી વેપારીઓને હાંકી કાઢવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી કલાનું મંદિર એ મંદિર નહિ બને. ભાવિ કલા તેમને હાંકી કાઢ્યા વિના નહિ રહે.

અને તેથી ભાવિ કલાનું મેં કદેપણું સ્વરૂપ આજના સ્વરૂપ કરતાં તદ્દન બિલ હશે. ભાવિ કલામાં લોભ, વિપદ, અતિનૃસિ અને સંચારના તમામ પ્રકારો જેવી સ્વાર્થો લાગણીઓનું પ્રતિબિંબ નહિ હોય. કેમકે મનુષ્યમાત્રને માટે ફરજરૂપ એવા અમમાંથી તેઓ બળાજેરીથી છૂટી ગયા છે એવા જ લોકો ઉપલી લાગણી સમજી શકે છે, તેમાં રસ લઈ શકે છે. જે માણસ મનુષ્યમાત્રના જેવું સાધારણ જીવન ગાળતો હોય તેણે અનુભવેલી અને આપણા જમાનાની ધર્મવૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવેલી લાગણીઓ અથવા મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં ઉદ્ભવતી લાગણીઓનો સમાવેશ ભાવિ કલામાં થશે.

ભાવિ કલામાં જેનો સમાવેશ થવાનો છે એવી લાગણીઓ આપણા વર્તમાન માણસો સમજતા નથી, અથવા કહો કે તેઓ સમજી શકતા નથી ને સમજવાના નથી. તેમને લાગે છે કે પોતે જેની પાછળ પડેલા છે એ સ્વાર્થો કલામાં જે મુદ્દર અંશે છે તેને મુકાબલે ઉપડી વસ્તુ સાવ નિર્માન્ય છે. તેઓ માને છે, ‘ પડોશિયેમની ખિસ્તી ભાવનાને વિષે અમે શી નવી વાત કહી શકીએ ? મનુષ્યમાત્રને સમાન એવી ભાવનાઓ અતિશય નજીવી અને એકસૂરી નથી ? ’ પણ ખરું જોનાં તો ખિસ્તી—એટલે કે ધાર્મિક ભાવનાઓ, અને સૌ સમજી શકે એવી ભાવનાઓ જ આપણા જમાનામાં નવી ગણાય એવી છે. આપણા જમાનાની ધર્મવૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવતી ભાવનાઓમાં—ખિસ્તી ભાવનાઓમાં પારવિનાની ખિસ્તની અને બાહ્યમતની વાતોઓને કલામય રૂપ આપવું, અથવા એકના, બાનુબાવ,

સમાનતા, સ્નેહ જેવાં ધાર્મિક તત્ત્વોને નહું રૂપ આપી તેની પુનરુક્તિ કરવી. એનો અર્થ તો એ છે કે જીવનની છેક જૂનામાં જૂની, સ્વાભાવિક યથા પડેલી, અને પૂરેપૂરી પરિચિત. યથા પડેલી ઘટનાઓ તરફ માણસ ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જોવા લાગે તે ક્ષણે જ સૌથી નવી, સૌથી અણધારી અને સૌથી હૃદયસ્પર્શી લાવનાઓ હૃદયમાં જન્યુત કરવાની શક્તિ એ ઘટનાઓમાં છે.

પતિપત્નીનો સંબંધ, માઆપનો બાળકો જોડેનો સંબંધ, બાળકોનો માઆપ જોડેનો સંબંધ, મનુષ્યનો પોતાના દેશભાષ્યો જોડેનો તથા પરદેશીઓ જોડેનો સંબંધ, તેમજ હુમલો, ખચાવ, માલમિલકત, જમીન, જનાવરો જોડેનો સંબંધ—આના કરતાં જૂના સંબંધો કયા હોઈ શકે ? છતાં જે ક્ષણે માણસ આ સંબંધોનો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવા માંડે કે તરત જ તેના હૃદયમાં અનંત વિવિધતાવાળી, તદ્દન નવી, સાવ અટપટી અને સૌથી હૃદયસ્પર્શી લાવનાઓ જન્યુત થાય છે.

એટલે, સાદામાં સાદી અને સૌ સમજી શકે એવી લાગણીઓ પ્રગટ કરનારી લાવિ કલાનું ક્ષેત્ર સંકુચિત નથી થતું પણ વિસ્તૃત થાય છે. આપણી જૂની કલામાં એક અનુક સ્વાર્થો રિચિતના માણસો અનુભવી શકે એવી લાગણીઓ જ કલા દ્વારા પ્રગટ થવાને લાયક ગણાતી. અને એ પણ મોટા ભાગના માણસો સમજી ન શકે એવી અતિશય સંસ્કારી શૈલીમાં પ્રગટ કરવી પડતી. પણ પ્રજાનાં બાળકોની કલા—દુયકા, કહેવતો, જીખાણું, ગીતો, નાચ, બાળકોની રમતો, રમૂજ અનુકરણો—નો આંખો વિશાળ પ્રદેશ કલાનો વિષય થવાને નાલાયક ગણાતો.

લવિષ્યનો કલાકાર સમજી શકે થોડાક પૈમાદાર લોકોને થોડાક વખત રીઝવે અને પછી હમેશને માટે ભૂઝાઈ જાય એવી નવલકથા, ગીત કે ચિત્ર રચવા કરતાં લોકોના હૃદયને સ્પર્શ કરી શકે એવી નાનકડી બાળવાર્તા કે ગીત રચવું, અથવા લોકોને રમૂજ પડે એવો કોયડો કે જીખાણું બનાવવું, લોકો દસે એવી મજાક કરવી, અને માણસોની પેઢી દર પેઢીને, લાખો બાળકોને તેમ જ મોટેરાંને આનંદ આપે એવું ચિત્ર દોરવું એ અનંતગણું મહત્ત્વનું અને ફળદાયી છે. માણસમાત્ર સમજી શકે એવી આ સાદી લાગણીઓવાળી કલાનો પ્રદેશ વિશાળ છે, છતાં લગભગ અસ્પૃષ્ટ રહે છે.

આ રીતે કાવિ કલાનું ક્ષેત્ર સંકુચિત નહિ થાય, એટલું જ નહિ પણ કિત્તું અનંત-ગણું સમૃદ્ધ થશે. એ જ પ્રમાણે લાવિ કલાનું સ્વરૂપ કલાના આજના સ્વરૂપ કરતાં કિતરતું નહિ થાય, પણ અનંતગણું જીંચું થશે. જીંચુ એટલે સંસ્કારી અને અટપટી શાસ્ત્રીયતાવાળું એ અર્થમાં નહિ; પણ જે લાગણી કલાકારે અનુભવી છે અને જે તે ખીજાને જણાવવા ઇચ્છે છે તે લાગણી સંક્ષેપ, સાદાઈ અને સ્પષ્ટતાથી, તેમજ નકામાં આડંબર વિના વ્યક્ત કરવાની શક્તિ જેનામાં છે તે જીંચું, એ અર્થમાં.

મને યાદ છે એકવાર એક પ્રખ્યાત ખગોળશાસ્ત્રી આકાશગંગાના તારાઓના 'સ્પેક્ટ્રમ એનેલિસિસ' ઉપર લાપણ આપતો દતો તેને મેં કહ્યું: 'તમારી પાસે આટલું જ્ઞાન છે અને લાપણ કરવાની આટલી શક્તિ છે, ત્યારે તમે વિશ્વરચનાના વિષય પર, પૃથ્વીની સૌથી મહત્ત્વની ગતિઓ વિષે જાહેર લાપણ આપો તો કેવું સારું ! આકાશગંગાના તારાના સ્પેક્ટ્રમ એનેલિસિસ વિષેનાં તમારં આ લાપણો શાંખજનારમાં ઘણાં લોકો—ખાસ કરીને

દેવશીક સ્ત્રીઓ એવી છે જેમને દિવસ અને રાત, સિયાળો અને ઊનાળો કેમ થાય છે એની પણ બરાબર ખબર નથી !' ખેડો હોશિયાર ખજોળવેતા જરા દરેયો અને કલ્પુઃ 'હા, એ સાઈ થાય ખરૂં, પણ એ ખડુ અચરૂં છે. આકાશમંથાના રમેકદમ એનેહિસિસ પર ભાષણ આપવું ખડુ સહેલું છે. "

આ વાત કહાને વિષે પણ સાચી છે. કથીઓપેટાના જમાના વિષે હંદમદ કાવ્ય લખવું, અથવા નારોને રોમ બાળતો ચિતરવો, અથવા બ્રેહ્મ અને રીચર્ડ રૅફાસના જેવું એકાદ ગાયન બનાવવું, અથવા વૅગનરના ભાવનું આપેરાનું ગીત રચવું એ સહેલું છે. પણ એક સાદી વાર્તા કશા નકામા આડંબર વિના, છતાં કહેનારનો ભાવ પૂરેપૂરો આવી જાય એવી રીતે કહેવી, અથવા જોનારના હૃદયને દસાવે અને તેને આનંદ આપે એવું ચિત્ર દોરવું, અથવા ભાવને પૂરો વ્યક્ત કરે અને સાંભળનારની છાત્ર પર ચોંટી જાય એવી સાદી, સ્પષ્ટ અર્થવાળી કવિતાની ચાર કઠીઓ લખવી, એ એટલું સહેલું નથી.

આપણા જમાનાના કલાકારો કહે છે : 'અપભ્રંશી આટલી પ્રગતિ થયા પછી દુનિયાની રાજસાતની રિયલિટી પર પાછા જવું અશક્ય છે. હવે ન્યાયી યુરદ્ધના જેવી અથવા ઓઠીસી જેવી વાર્તાઓ લખવી, મીલોની વીનસના જેવી મૂર્તિઓ ધડવી, અથવા રાષ્ટ્રગીતો જેવાં ગાયનો બનાવવાં અમારે માટે અશક્ય છે.'

હા, આ વસ્તુ આપણા જમાનાના કલાકારો માટે જરૂર અશક્ય છે, પણ લલિત્યના કલાકારો માટે અશક્ય નથી. લલિત્યનો કલાકાર સાચી કલાનો અભ્યાસ ઢાંકનાર શાસ્ત્રીય સંપૂર્ણતાથી અજ્ઞતાને ઓળખશે નહિ. તે ધંધાદારી કલાકાર નહિ હોય, અને પોતાની કલાના પૈસા નહિ કરતો હોય, તેથી તેને જ્યારે અંદરથી ન શકાય એવી લોભિ-આવશે ત્યારે જ તે કલાની પ્રતિકૃતિ તૈયાર કરશે.

આને જેને કલા ગણવામાં આવે છે તેના અને ભાષિ કલાના અંતર તેમજ બાહ્ય સ્વરૂપમાં આવેા જમીનઆસમાનનો ફરક હશે. જે ભાષનાઓ મનુષ્યેને એકતા તરફ દોરતી હશે અથવા આને એક કરતી હશે તેને જ ભાષિ કલાના અંતરગમાં સ્થાન મળી શકશે; અને કલાનું બાહ્ય સ્વરૂપ સૌને માટે સુખલ અને સમગ્રગમ્ય એવું હશે. અને તેથી ભવિષ્યમાં સંપૂર્ણતાનો આદર્શ ભાવનાને થોડા જ માણસને સમગ્રગમ્ય એવી સંકુચિત બનાવવાનો નહિ હોય, પણ તેને સાર્વભૌમ બનાવવાનો હશે; આજની જેમ કલાના બાહ્ય સ્વરૂપનાં વિસ્તાર, અસ્પષ્ટતા અને અટપટાપણું વધારવાનો નહિ હોય પણ કિલકું સંક્ષેપ, સ્પષ્ટતા અને શબ્દોની સાદાઇ વધારવાનો હશે. અને જ્યારે કલાનું આતું રૂપાંતર થશે ત્યારે જ તે આજની જેમ લોકોને રાજી રાખી અને બજા કરી તેમની સર્વોત્તમ શક્તિને પાવમાત્ર કરતી અટકશે, અને તેના અરા કર્તવ્યનું પાત્રન કરતી થશે. કલા એ ધર્મવૃત્તિને તર્ક અને શુદ્ધિના પ્રદેશમાંથી અસેડી ભાવનાના—હૃદયના પ્રદેશમાં લઇ જવા માટેનું એક સાધન છે. ધર્મવૃત્તિ મનુષ્યેને જે સંપૂર્ણતા અને એકતાનો આદર્શ બતાવે છે તેની સમીપ મનુષ્યને આ ભવે જ લઈ જવાં એ કલાનો ધર્મ છે.

નોંધ

પારસીઓ વિશે લેખો મોકલવાને માટે અમે તે તે લેખકોના આભારી છીએ. પારસીઓ આપણા દેશ અને સમાજના જીવનમાં જે આગળ પડતો ભાગ લે છે તેના પ્રમાણમાં તેમને વિશેની માહિતી આપણને પણી ઓછી છે. હજી આ દિશામાં વધારે વિસ્તારવાળો અને ઊંડાણવાળો પ્રયત્નો થવાની જરૂર છે.

આ અંકમાં “દર્શનોના અભ્યાસમાં જાગૃત્તા યોગ્ય મધ્યસ્થતા” નો શીયુત નર્મદારાંકર-ભાષનો લેખ છે તે પદ્મજીસણને અંગે પંડિત શ્રી. જલેચરદાસજીએ ઉપક્રમ કરેલ વ્યાખ્યાન-માલામાં અષ્ટાએક વ્યાખ્યાન છે. એમણે ત્યાં પદ્મજીસણમાં એક વ્યાખ્યાનમાત્રા રાજ કરી અને તેમાં જુદા જુદા વિદ્વાનોને વ્યાખ્યાનો કરવા નિમંત્રણ આપ્યું. આખી સભા જુદા જુદા વિષયો ઉપર મનનીય વ્યાખ્યાનો અષાઠાં. વ્યાખ્યાનની મહેરાત આપેલી નહોતી એટલે શ્રોતાવર્ગે બહુ મોટો નહોતો પણ દતો તેટલો જિજ્ઞાસુ અને સંસ્કારી હતો અને દરેક વિષય ઉપર રસભરી ચર્ચા ચાલેલી હતી.

આપણા બીજા દિ-દુ સંપ્રદાયોને આ પ્રજાતી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. આ માત્રમાં જ શ્રી કૃષ્ણજી-માદમી ગણ. તે વખતે દિ-દુઓ એક મદાન સલા ભરે અને તેમાં બીજા સંપ્રદાયો અને અન્ય ધર્મના વિદ્વાનોને કૃષ્ણના જીવન ઉપર જ અથવા બીજા કોઈ ધાર્મિક વિષય ઉપર સા માટે ભાષણો કરવા ન નહોતરે ? આપણે દિ-દુઓ ધીમે ધીમે સામાજિક ધાર્મિક વિકસિઓથી દૂર જતા જઈએ છીએ અને તેથી ધાર્મિક એકતાની ભાવના આપણા માંથી ઘટતી જાય છે. જ-માદમીએ તો માત્ર ભાષણો જ નહિ પણ રાત્ર, ગરબા, મક્ક-કુસ્તી, નાટક વગેરે સર્વ ધર્મ ચક્રે કારણ કે કૃષ્ણના જીવનમાં જેમ તરવણાને રથાન હતું તેમ રસિકતા, કાવ્ય, કુસ્તી અને રાજકારણને પણ રથાન હતું. દિ-દુઓએ તહેવારોને વિચારી રૂપ આપવું જોઈએ. એ જ દિ-દુઓનો જીવનમાં વિજય છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬

આસો : ૧૯૮૪

અંક ૬

નવમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પ્રમુખનું ભાષણ.

इदं कविभ्यः पूर्वैर्मन्यो नमोवाकं प्रशस्महे ।

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥

આપણા ક્રાન્તદર્શી પ્રાચીન સાહિત્યકરોને પ્રણામ કહી પ્રાર્થાએ કે—એ વાણી આપણી હો, કે જેનાં અંગે અંગ તેજે ઘડ્યાં હોય, જે સદા જીવત હોય, અને જે ‘આત્માની કંસા’—નામ, સુકલિત અંશ, અને તે પણ આત્માનો અંશ—હોય. પાંડિત્ય અને સહૃદયતાના સમન્વયરૂપ, અક્ષર તરતના મહાન ઉપાસક, કવિ ભવનૂતિનું આ મંગલાચરણ, જે જગતની સર્વ સાહિત્યપરિષદનું એક સનાતન મંગલાચરણ ધરાવે થોમ્ય છે, એ જ આપણી આ નવમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદની પણ મંગલ પ્રાર્થના હો ! આટલી પ્રાર્થના કરી, આગનું કાર્ય આરંભીએ.

સાહિત્યપ્રેમી ભાઈઓ અને બહેનો,

૧.

આપે મને આ નવમી ગૂજરાતી-સાહિત્ય-પરિષદમાં પ્રમુખપદનું માન આપ્યું છે તે માટે હું આપ સર્વનો અનંતકરણથી ઉપકાર માનું છું; ખાસ કરીને ઉપકારપ્રદર્શન. એટલા માટે કે આપ મ્હારી ખામીઓ અને મુશ્કેલીઓ જાણો છો, છતાં પણ આપે મ્હારી પમંદગી કરી છે. હું વર્ષમાં ધણો ભાગ દૂર પ્રાન્તમાં રહું છું, અને તેથી આપણી પ્રિય ગુર્જરભૂમિની મેવા મ્હારાથી થોડી જ બને છે, તથા એની સાહિત્યવિષયક પ્રગતિ મંબન્ધી પણ હું કાંઈક અજાન હોઉં એ સ્વાભાવિક છે. એટલું જ નહિ, પણ જૂતશળમાં તેમજ અત્યારે વખતોવખતના

મહારા અત્રેના વાસમાં જે કાંઈ મહેં જાણ્યું છે, સંગ્રહું છે, વિચારું છે, એને પણ બરાબર ગોઠવી એનો આપની 'સેવામાં આવે મહાન પ્રસંગે ઉપયોગ કરે' એટલો સમય હું મેળવી શક્યો નથી. તે માટે મહારી સર્વ ખામીઓ ઉદારતાથી સહી લેવા આરંભમાં જ હું આપને વિનંતિ કરું છું. આવે પ્રસંગે મહારા દરવાસ માટે ગને તીવ્ર ખેદ થાય છે, પરંતુ તેમાં સંતોષનું કાંઈ પણ મિશ્રણ હોય તો તે એટલું જ છે કે ગૂજરાતની પ્રાચીન સીમા જે હું ૬૨ વર્ષ પહેલાં માત્ર યુસ્તકાથી 'જ નાણુતો હતો' તેનો 'હવે મને સાક્ષાત્કાર થયો છે. આપણે 'ગૂજરાત' અને 'બૃહદ્ગૂજરાત' એવા શબ્દો વાપરીએ છીએ ત્યારે, વર્તમાન ગૂજરાત અને પૂના-કાશી-કનકતા-મદ્રાસ-બ્રહ્મદેશ આદિ આપણા ભાષાઓએ હાલમાં કરેલાં નિવાસસ્થાન એવો ભેદ વિવક્ષિત હોય છે. પણ મધ્યકાલીન ગૂજરાતનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે ગૂજરાતની તે સમયની એક સીમા ઉત્તરમાં બહુ દૂર સુધી પહોંચતી. આ વાત ઉપર સ્વર્ગસ્થ ભાષાપંડિત દેસિદોરીએ પશ્ચિમ રાજસ્થાનની ભાષાના અન્વેષણથી જે પ્રકાશ નાંખ્યો છે તેનું સ્વરૂપ હસ્તામલકવત્ત હું હવે જ દેખતો થયો છું. ગુર્જરભૂમિનો પ્રદેશ એક વખતે 'રાજસ્થાન'ને અન્તર્ગત કરતો એ વાત, જે રચે 'ગુર્જરના' શબ્દવાળા શિલાલેખ મળ્યા છે અને એમાં જે રચેલોને ઉલ્લેખ છે તેનાથી, અત્યારે સુવિદિત થઈ ચૂકી છે. અને શૌરસેની અપભ્રંશ શૌરસેની પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા, તથા રાજસ્થાન અને મથુરાની આસપાસના ચારસેન દેશ દ્વારા, હિન્દીની ભૂમિ સુધી જૂની ગૂજરાતીનો સંબંધ પહોંચે છે એ જોતાં, બહુ દૂર સુધીના ભાગને પ્રાચીન પરિભાષામાં ગૂજરાત જ ગણવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. એને આપણે વર્તમાન 'ગૂજરાત' અને 'બૃહદ્ગૂજરાત'થી ભિન્ન પાડીને ઝાળખાવવા 'મહાગૂજરાત' કહી શકીએ. આપે ઇતિહાસવિભાગના પ્રમુખ તરીકે મહારા મિત્ર 'મહામહોપાધ્યાય પંડિત ગૌરીરાંકરજી' ઝાળખાને સ્વીકાર્યા છે એ આ દૃષ્ટિમિન્દુને અનુરૂપ છે.

નડિયાદની ભાગેળમાં પેસતાંજ કેટલા બધા વિદ્વાનો વિદ્યોત્તેજા અને સાહિત્ય-વિલાસી સન્નનોનાં નામ રમરણગોચર થાય છે! દેસાઈશિરોમણિ નિંવાપાંજલિ. હરિદાસભાઈની સાક્ષરો ઉપરની પ્રીતિ જાણીતી છે. ઝવેરલાલભાઈ, મનઃસુખરામભાઈ, મણિલાલ, બાળાશંકર, ગોવર્ધનભાઈ, તનસુખભાઈ, દોલતરામ આવી સાક્ષરરત્નમાળ કોઈ પણ એક શહેરમાં મળવી કષ્ટ છે. તેથી 'સાક્ષર-રત્નોની ખાણ હોવાનું અલિપ્ત નડિયાદ વ્યયાર્થે દીલે રાખી શકે છે, પછી ભલે એ રત્નોના ઝવેરી બજાર થવાનું સૌભાગ્ય અન્ય શહેરોને પ્રાપ્ત થયું હોય. ખીલું, છેલ્લાં બે વર્ષમાં આપણે જે ગુર્જર સાક્ષરરત્નો ગુમાવ્યાં છે એમનાં વિના પણ આપણી આજની સલામાં ખામી પડે છે: સ્વર્ગસ્થ ભાઈ રમણભાઈની સંસ્કારી સાહિત્યસેવા અનુપમ હતી, અને એમની શાન્ત સીધી અને ઝીણી સલાહની ખાટ તો ગૂજરાતને પગલે પગલે જણાયાં કરશે. તે સાથે ઝલાલાઈ લક્ષ્મણભાઈ, રતિપતિરામ પંડ્યા, 'મૃગયંત્ર' લેક્ષીવાળા, સૌ. ચૈતન્યશાળા અને ગજેન્દ્રરાય શુચિ જેવા કુમળા છોડ ઉપર પણ દૂર મૃત્યુનો અગ્નિ પડ્યો એ જોઈ ગૂજરાતના સહુ સાહિત્યરસિક સન્નનોને તીવ્ર શોક થયા વિના રહેશે નહિ. આવી રિતિમાં કાંઈ પણ આશ્વાસન મળતું હોય તો તે એટલાજ મનનથી અને શ્રદ્ધાથી મળે છે કે—મરણ એ મનનશીલ પ્રાણને જીવનની સીમા વિસ્તારનારી, બાંધનારી નહિ પણ વિસ્તારનારી, પરમાત્માની મ્હોટામાં મ્હોટી બક્ષીસ છે; અને ઉક્ત સહુ

વડીયો, ભાઈઓ અને બહેનો પરલોગને ગરબે બેસીને આ સગરનીમન છુલે છે જ, અને આપણે પણ એમની દૃષ્ટિ અને મહાગમમાં રહીને જ આપણું કર્તવ્ય કરીએ છીએ.

આ પરિષદ ધાર્મિક પ્રમાણે, તેમજ ધારા પ્રમાણે, વખતમગ મેળવી ગમણ નહિ તેમાં નડિયાદનો દોષ નથી બલકે વિદ્યમનુ દારણ એના નડિયાદ ચરેતરને પ્રત્યવાન. આપણા અભિનન્દનને પાત્ર છે ગયા વર્ષની રેલમાં અને આ વર્ષના ભાગરોળી પ્રશ્નજીમાં ચરેતર અને એના કેન્દ્રભૂત નડિયાદ જે દેશસેના કરી છે, એમાં હતાલ પગલમ ધર્મ મયમ બંધુમેવા આદિ ઉદ્ધત ગુણોના અવિરોધાથી ગૂજરાતના જીવનને જે રી વધારે તેજસ્વી કર્યું છે, અને જે ઉપાદાનમરણથી સાહિત્ય અને છે એમાં સત્ત્વ પ્રેરક સાહિત્યપરિષદ મેળવવી એના કરતા જરા પણ ન્યૂન નહિ એવી સાહિત્યસેવા આ બે વર્ષથી ચરેતર બળતી રહ્યું છે એ સેવા માટે એને ધન્યવાદ હો.

૨

આ મહાન મગધાના મહારા પૂર્વગામી પ્રમુખોએ પ્રમુખપદથી ગૂજરાતની પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમશ્વદિના, આપને આખ ભરીને દર્શન કરાવ્યા છે, ઉદ્દેશવિચાર.

તથા આપણા આગામી કર્તવ્યપથ ઉપર પુષ્કળ પ્રમાણના કિંગ્ડો નાખ્યા છે એમાં મહારી નહાની દીપિમ નહિ બનેકે સદુદ્દેશ ભોષ શકશે કે હવે પરિષદનો ધર્મિનાથ બલકે પાડિત્યમળ પણ ગયો છે, અને કર્મમળ—ધર્મિથી નાહ પણ વિચારથી અને દૃઢતાથી કામ કરવાનો મળ—આઓ છે પાડિત્યભર્યા અનેક વ્યાખ્યાનો થયા, છતાં આપણે ધુરંદ્રીએ છીએ તેવો સાહિત્યવિમામ થયો નથી તેથી આપણા ભાઈઓ હવે કાર્મિક રંગુ કરવું એવા વિચાર ઉપર આવ્યા છે આગકાય તો વિચારથી જટાળેના જગતની જીવનના સર્વ પ્રદેશમાં પ્રભુ પ્રત્યે એજ પ્રાર્થના થતી સાબળીએ છીએ

"Knowledge we ask not—knowledge Thou hast lent

But, Lord the will—there lies our bitter need,

Give us to build above the deep intent

The deed the deed"

"The deed the deed"—ગમક મરતુ, કરવું એ ખરૂં પણ કર્મ વિનાનું જ્ઞાન જેમ પામણુ છે તેમ જ્ઞાન વિનાનું કર્મ આપણું છે જ્ઞાનનો અત્યંત તિરંગા જીવનના ક્ષત પ્રશ્નોમાં કલ્પ નબે ભેડે ત્યાં પણ મને લાગે છે કે ન નબે—પણ આપણા આ મહાન કાર્યમાં તો તે નિસદેહ ન જ નબે આપણું તો કર્મ પણ જ્ઞાનથી ભરેલું જ હોઈ રહે, તેમ આપણા કર્મની રૂપરેખા ઉપર અમર કરે એટલું જ્ઞાન, એટલો વિચાર—તો આપણે પહેલો જ કરી લેવો ભોધએ

સાહિત્યપરિષદ ઉદ્દેશ્ય—એના અસ્તિત્વનું પ્રચોગન રુ ? લગભગ પચીસ વર્ષ જુની અને આઠ બેઠક બેવી ચૂકેલી એવી આ મરથા માટે આ પ્રશ્ન ધણાને પ્રથમ દૃષ્ટિએ કષ્ટાતીત થાને અસુરો—લાગશે પણ વસ્તુતઃ જગજુતુ મનુષ્યજીવન બે એના ઉદ્દેશના પ્રશ્નથી આજ પણ મુક્ત નથી, તો આપણી આ બાબ મરથા—જેને કાર્મિક ભાનુ-વટયુ બોલતા આવડયું છે પણ ચાલતા નિતકુલ નથી આવડયું અને જેને માટે આપણે ચાલણુગારી કરી છે પણ તેમાં હજી એને બેસતા શીખવવાનું બાળી છે—એ બાબ મરથાનો

જીવનઉદ્દેશ વખતો વખત દેશકાલાનુસાર વિચારાતો અને ધડાતો આવે એ સ્વાભાવિક તેમ જ આવશ્યક છે. એ ઉદ્દેશ મૂળબધી અપૂર્ણ કે અસ્પષ્ટ વિચાર રહેવાથી આપણા ભાઈઓમાં એના કાર્ય વિષે વારંવાર આ પ્રશ્ન પૂછાયાં કરે છે કે સાહિત્યપરિષદે આજસુધીમાં ક્યું શું?, અને એ પ્રશ્નમાં હંમેશાં નેહાએલું એક પ્રિય વિશેષણ મંભારીએ તો, ‘સંગીન’ કાર્ય ક્યું શું? પરિષદના ઉદ્દેશ વિષે આપણે ક્યાં સુધી એકમત નહિ થઈએ ત્યાંસુધી એના કાર્ય પરત્વે અશક્ય આશાઓ અને ખોટી કાર્યદૃષ્ટનાઓ બંધાયાં કરશે, અને સામસામા પવનથી આમતેમ ખેંચાતા વહાણની માફક આપણી પરિષદ એનો માર્ગ - કાપી શકશે નહિ. તે માટે (૧) પ્રથમ તો આપણે એક વાત એ સ્પષ્ટ સમજી લેવી જોઈએ કે આપણે વખતો વખત શા શા રૂઠીએ છીએ? સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે કે સાહિત્યને લોકપ્રિય કરવા માટે? કે બંને માટે? જેમાંથી એક અમુક જ એમ જટલ નિર્ણય કરી એ ઉદ્દેશ સાધવા આપણે તન મન તે ધનથી મગ્ની શકીએ. અને એ ઉદ્દેશમાં નેટલા સાથે રહે નેટલા ખરા, અને ન રહે નેટલા માટે દર્પ શોધું કારણ નહિ—એવી આત્મસંતોષની વૃત્તિ રાખી શકીએ. અથવા તો જેમાંથી એક જ નહિ, પણ બંને એમ પણ આપણે નિર્ણય કરી શકીએ. પરંતુ એમ કરવામાં સામસામા કારણથી અમ્મોતોષનો ધૂમાળો અગ્નિ વખતો વખત સળગ્યાં કરવાનો અને આપણા કૃષ્ણ પ્રિયત્નને બાળ્યાં કરવાનો સંભવ છે. તે માટે કાર્ય કરવું હોય તો તેની સ્પષ્ટ રૂપરેખા દોરી લેવી જોઈએ, અને તે માટે જે કાંઈ યોજના ધડવી તથા અમલમાં મૂકવી પડે તે વિષે વિચાર અને નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ. આમ કર્યા પછી અસંતોષનું કાગળ નહિ રહે, અને રહેશે તો તે એટલું નિયમન કરવા કામ લાગશે કે જેથી વહાણ એક બાજુના ભારથી નમી ન પડે. અને ઉભય તરફ સરખું વળન રહી સમતાથી આવે.

(૨) બીજું—કાર્યની રૂપરેખા વિષે કાંઈ વિચાર કરતાં પહેલાં, મતભેદનો એક બીજો વિષય પણ આપણે ચોખ્ખો કરી નાંખવો જોઈએ: સાહિત્યપરિષદે કેળવવાનું, પોષવાનું, સંવર્ધવાનું સાહિત્ય ક્યું? સકલ વાહમય, કે એનો એક પ્રદેશ કવિતા—નામ, શબ્દ અર્થ અને રસમાં આર્વિભૂત થતી આત્માની કલા? અહીં પણ પાછો એ વચ્ચે વિકલ્પ—જેમાંથી એક પસંદ કરી લેવાનો પ્રસંગ—ઉત્પન્ન થાય છે. પણ તેમ ન કરતાં જેનો સમુચ્ચય—બંનેનો એકસાથે સ્વીકાર—કરીએ તો શું? પરંતુ એમાંનું બીજું, સુકુચિત અર્થમાં સાહિત્ય યાને કવિતા, એને સાહિત્યપરિષદ કેટલે અંશે ઊપજની શકે એ પણ એક વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે.

(૩) ત્રીજું—પૂર્વોક્ત કાર્ય માટે રચાયી અને સુધારિત એવી સંસ્થાની જરૂર? કે પરિપક્વે પોતે પોતાના વિચાર, મનની અને પ્રમુખ દ્વારા, અન્ય રચાયી સંસ્થાઓને જણાવી, એની પાસે કામ કરાવવું એ ઠીક? અહીં પણ જે ભુદી ભુદી ભાવના સંભવે છે: એક ‘સંઘોવધૂ’ની અને બીજી ‘સહવાદિની’ની; અર્થાત્ એક મત એવો કે પરિષદે તુરત ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો અને એના કલેશ, દૃઢલાઈ, અને કર્તવ્યભારથી ડરી ન જતાં, એને સુન્દર રીતે ધીરતાથી અને વીરતાથી ચલાવવો; બીજો મત એવો કે પરિષદે ગૃહસ્થાશ્રમની જન્મજામમાં ન પડવું, સહવાદિની રહેવું, અને સહોદના સ્વતંત્ર કાર્યમાંજ સર્વ શક્તિ વાપરવી. મને લાગે છે કે પરિષદે પોતાના બંધારણનો કામદો ધડયો, પોતાનું મંડળ બાંધ્યું અને ધનપરિગ્રહ કર્યો ત્યારથી એનું સ્વતંત્ર ધૂરં જીવન પૂરું થયું, અને પ્રથમ પક્ષ જ હવે વિચારવાનો રહ્યો. પરંતુ ઉપનયનસંસ્કાર પામી જટજટ સહઅર્થ સંકેલી લઈ વિવાહિત થઈ જવું

એ એક અન્તની કાટિ છે, તેમ યાવજીવ અભવિદનીજ રહેવું એ બીજા અન્તની કાટિ છે. બે કાટિની વચ્ચે મધ્યમ પ્રતિપદા (મધ્યમ માર્ગ) એ છે કે અભવિદ પળાઇ તદન્ત-ગત વિદ્યાભ્યાસ થઇ જાય એટલે સંસારમાં જોડાવું. પરિપક્વો આ શાસ્ત્રોક્ત બીજો કાળ આવી ગયો છે એમ એનું વય (૨૩ વર્ષ) જોતાં માની શકાય. અને અભવિદારી કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમ વધારે લોકોપકાર કરી શકે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

આ ત્રણે વિચારણીય પ્રશ્નોમાં મનુષ્યનું દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રાખી, તેમજ એક એક પક્ષની મર્યાદા બતાવી મેં ' માર્ગ ' પરિપક્વ વખતે પરિપક્વના કાર્ય શ્રેય-ધી ' ને ચર્ચા કરી હતી એનું સ્મરણ આપવામાં આપનો કાંઈક સમય લઉં તો તે ક્ષમા કરશો. મેં કહ્યું હતું:—

“અત્યાર સુધીમાં સાહિત્યપરિષદમાં નિજ-ધો ધણા વચ્ચાર્થ ગયા, હવે તો સાહિત્ય-પરિષદે કાંઈ કામ કરી બતાવવું જોઈએ એવા ઉદ્ગાર આપણે ધણીવાર સાંભળીએ છીએ, અને પરિપક્વની દૃષ્ટિ સંસ્થાઓ રચવા તરફ અત્યારે વળતી અને વાળવામાં આવતી આપણે જોઈએ છીએ. હાલનો જમાનો વિશેષતઃ યન્ત્રોનો, સંસ્થાઓનો છે. અને એ દ્વારા ધણું કાર્ય થઈ શકે છે એ અમે માનીએ છીએ. પણ અનાજ એમાં વિનાની ધંટી ધર્પણ જ ક્યો કરે, એમાંથી લોટ નીકળે નહિ—એટલું ધ્યાનમાં રાખીનેજ ધંટી ફેરવવા અમારા ભાઈઓને અમારી વિનંતિ છે. કાંઈ દેશો કે અનાજ પણ ધંટીમાં આકાશમાંથી ઊતરશે ? અનાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ ખેતીની યાન્ત્રિક યોજના જરૂરની છે. આ કહેવું ખરું છે; પણ અધુરું ખરું છે. મનુષ્ય જીવે છે—સુન્દરતાથી જીવે છે—તે માત્ર અનાજ ખાઈનેજ નહિ; પણ સુન્દર જોશે ઉપગ્રથી લયતાં ફળ ખાઈને પણ. એ ફળ ધંટીમાં જો-રાતાં નથી; પ્રીતિમેધુસ્સાદ્રાંસુ મજ્જરાંદિવ્ય જાયતે ! તેમ તે સાથે મનુષ્યને અનાજની પણ જરૂર છે. આ રીતે સાહિત્યસૃષ્ટિના બે ભાગ પડે છે: એક અનાજ અને એક ફળ. એક યાન્ત્રિક યોજના યાને સંસ્થાઓ દ્વારા ઉત્પન્ન થતો જ્ઞાનરાશિ, અને બીજો નૈસર્ગિક રીતે કવિપ્રતિભાના કલ્પતરુ ઉપર ફળરૂપે જામતો રસપ્રવાહ. આ બેમાંથી રસ-પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવામાં પરિપક્વ બહુ ન કરી શકે, અને એ ન કરી શકે એમાં એની હિનતા પણ નથી, કારણ કે એ કાર્ય એના ઉદ્દેશમાં હોઈજ ન શકે. એનું વિશેષ કાર્ય જ્ઞાનરાશિ ઊપજાવવાનું છે—જે કે જ્ઞાન અને રસ વચ્ચે જેટલો સંબંધ છે તેટલા પૂરતી જ્ઞાનને કચેલી-સેવા રસને પણ ઉપકારક થાય છે. ઉપરની હિપમા ફરી ઉપયોગમાં લઈને ખોલીએ તો વનનાં ફળ પણ હવે બગીચામાં પ્રયત્નપૂર્વક ઉગાડીને વધારે રસીલાં અને સુન્દર બનાવવામાં આવે છે. તેટલા પૂરતી પરિપક્વ પણ કુશળ બાગવાનનું કામ કરે તો કવિપ્રતિભાનાં ફળને પણ તેવાંજ બનાવી શકે. પણ આ કાર્ય એને માટે હજી કંઈ છે, એનું વિશેષ કાર્ય જે જ્ઞાનરાશિ ઊપજાવવાનું તે પરિપક્વ વધારે સારી રીતે કરી શકે. એનું પરિપક્વ આગળ બહોળાં અણખેડ્યાં ક્ષેત્ર પડ્યાં છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે એ ખેડવા માટે, એમાં ખાતર પૂરવા માટે, ન્હાના ન્હાના જમીનના કુટડા એકા મેળવવા માટે, નવા ફવા ખોદવા માટે, પાણીની નહેરો ખેતરમાં વાળવા માટે, ખેડુતોનાં પરસ્પર સહાયક મંડળો રચવા માટે, પરિપક્વ વિશાળ અને વિવિધ યોજના પરિપક્વ આગળ રજુ કરશે.”

ગાંધી પરિપક્વ પરિપક્વમંડળ સ્થાપીને અને તે સાથે પોતાનું અસ્તિત્વ અને નિયામક શક્તિ કાયમ રાખીને, યન્ત્ર અને જીવન બંનેનો સમન્વય કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ રીતે આપણે

અસારમુધી અશરીરી રહેલા આત્માને શરીરી કર્યો છે, જેથી એ વિશેષ કાર્યસાધક થઈ શકે. (જૂની વાંચનમાળામાં “ત્રણ દૈત્યની વાત” માં ઉદ્ધમવાહના પુત્ર વરાળીઆની વાત સ્મરણમાં લાવવા જેવી છે.)

આપ પૂછશો કે પરિપક્વના આત્માએ દેહ ધારણ કર્યા પછી શું શું કાર્ય કર્યું? પરિપક્વ મંડળના આવેદનપંચથી એ આપના જાણવામાં આવશે. પણ એટલા કાર્યથી આપને અનંતોષ રહેશે તો એ ‘દિવ્ય અનંતોષ’ અનુદયનું જ બીજ છે એમ વિચારી અધિકારિ-મંડળ આનન્દ પામશે. પણ હું એક વાત આપને ધ્યાનમાં લેવા વીનવું છું. પરિપક્વ મંડળ એટલે આપણે પોતે જ. આપણે જો ધાર્યો જેટલી જૂલજાતી સાહિત્યની સેવા કરી શક્યા નથી તો તેનું કારણ શું? આપણા આ ક્ષેત્રમાં તેમજ અન્ય દિશામાં અનેક પ્રયાસો હીલા પડે છે એ કાંઈપણ સાચા દેશહિતચિન્તકને જણાયા વિના રહે એમ નથી, એનું કારણ જરા તપાસીએ.

૩.

કવિ મિશ્ટને કહ્યું છે કે કવિ થવા માટે કવિનું જીવન એક કાવ્ય હોવું જોઈએ. અને એમ હોય તો વ્યર્થ-સમર્થિત્વાયે આ પછુ સસ નથી કે જનસમાજ-સાહિત્યના ઉત્થાન ના હૃદયમાંથી કાવ્ય ઉદ્ભવવા માટે જનસમાજ પોતે કાવ્યરૂપ માટે આવશ્યક હોવો જોઈએ? અને કાવ્યરૂપ હોવું એટલે Epic, Dramatic અને Lyric ત્રણે તરવાથી ભરપૂર હોવું; અર્થાત્, એના જીવનમાં વીર-અને-અશ્વત્થામ પ્રધાન મહાકાવ્યના સર્ગો સર્જવા જોઈએ, એનાં પાત્રોમાં વિશિષ્ટતા

વિવિધતા અને ઐતીહાસિક સંવિધાન ભર્માં જીવનનાં નાટકો-અનુકરણ નહિ, પણ લાવનારો-પ્રકટ થવાં જોઈએ, તથા એનું હૃદય રસના ઉજાળાથી ઉભરાવું જોઈએ. આ અત્યારે આપણા જીવનમાં છે? આનું જીવન હોય અને તે પુષ્ટજ હોય તો તેમાંથી સાહિત્યના ધોધ-કાંઈ નહિ તો જોડવાર ઝરણાં-વણા વગર રહે નહિ, પણ તે વહે છે? આત્મજીવનના દોષ વિના, અને વિષાદને વશ થયા વિના, આપણે કહી શકીએ છીએ કે જગતને ચક્રિત કરે કે મોહ પમાડે એવી ભવ્યતા કે સુન્દરતા હજી આપણા જીવનમાં આવી નથી, આપણા જીવનમાં વિશિષ્ટતા કે વિવિધતા નથી, જે તે ધાતું સામાન્ય-commonplace-અને એક તેનું બીજું છે, અને આપણી રૂઝિઓ પણ નચિરેતાના બાપે ચમત્તા દાનમાં આપી દતી તેવી દૂબળી ધરડી અને વસદેલી ગાયો જેવી છે. આવી સ્થિતિમાં સાહિત્યની લક્ષ્મી-આદો મગડી શબ્દ વાપરીએ તો ‘ભરભરાટી’-ક્યાંથી મંભવે? અત્યાર સુધી તો મોહનિદ્રામાંથી જાગી, આંખો ચોળી, ઉંઘ ઊરાડી, આસપાસ દરિ ફેરવવામાં અને જાગુ તો પચારીમાંથી ઊભા થવામાં આપણો વખત ગયો છે. પરાક્રમે પથે તો પ્રજા હજી દવે જ ચડે છે. ઉત્થાનદાળની ઝાડી અને ડુંગરાની કાંડોમાંથી પસાર થઈને શાન્તિની અધિત્યકાએ પહોંચ્યા વિના સાદાસને યુગ જામનો નથી. જગતના સાહિત્યસમુદાયના સુપ્રસિદ્ધ મહાન યુગો-જેવા કે યૂરોપમાં ગ્રીસનો પેરિક્લિસ યુગ, રોમન સામ્રાજ્યનો વાલ્લ-હોરેસ યુગ, મધ્યયુગની મૂર્તિમાંથી જાગતા ઇટાલિનો ડેન્ડી-પેટાર્ક યુગ, લાલ સફેદ ગલાળનાં ચુદ્ધી ખુવાર ચર્મ ગયા પછી પરદેશી સાહિત્ય અને સ્વદેશી પરાક્રમના અમૃતસિંચનથી ફૂલો-ફાલો એલિઝાબેથ યુગ; અને આપણા દેશના ઇતિહાસમાં દેવાસુરસંગ્રામમાંથી આર્ષતાના જીવનની મૂર્તિ ધડતાર રામાયણ અને મહાભારત યુગ, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના સમુદાયથી અકિન શુભ યુગ, હર્ષવર્ધન યુગ,

યશોવર્મા યુગ, રાષ્ટ્રકૂટ આક્રમ્ય અને પરચાર યુગ, અને અર્વાચીન સમયમાં આવતાં મોગલ-પાદશાહી અને 'હિન્દુપદપાદશાહીના ભાષાયુગ—ઈત્યાદિ સર્વ યુગો એક જ મહાન નિયમ પોઢારી રહ્યા છે કે: ક્ષોભ-મનન-વિગ્રહ એ વિના ખરી શાન્તિ નથી, અને શાન્તિ વિના સાહિત્ય નથી. આમ ક્ષોભ અને શાન્તિ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ દોસતાં કારણોમાંથી સાહિત્યનાં અમૃતનીકળે છે. જરૂર જનરે જીવનનો નાશ એ જીવનના પુનરુદ્ધાસ માટે આવશ્યક છે. પાન ખરે છે ત્યારે જ નવી કુંખો ફૂટે છે. આમ જીવનની વિષમતા એ સાહિત્યની માતા બને છે. અત્યારે આપણા દેશનું જીવન એવી વિષમતામાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે, અને એ વિષમતાથી પ્રગ્ભમાં જે નવજીવન પ્રકટયું છે—ભાષા મુનશીનો શબ્દ વાપરું તો જે 'મૂલ્યપરિવર્તન' ('Change of values') થઈ રહ્યું છે, એમાં જ આપણા લવિષ્યના સાહિત્યની આશા રહેલી છે. આથી એમ ન સમજાવું જોઈએ કે આપણા જીવનનું બહાણું હજી હવે જ બહાય છે. દુર્ગારામ મહેતાજીના સમયથી જે પ્લો દાટવા માંડ્યો હતો એમાંથી હવે ધીમે ધીમે 'અરણ્ય પ્રભાત' થતું આવે છે, અને જીવનના જે પ્રદેશમાં જોશો તેમાં એ જીવનનો વિસ્તાર અને વિદાસ થતો જ અત્યારે નજરે આવશે. પરંતુ સ્મરણમાં રાખવું પડશે કે મતુષ્યજીવનનાં ઉત્સર્પણ એક સીધી લીટીમાં, જાબી સીડીનાં પગથીયાં પેઠે કે આકાશમાં ચઢતા સૂર્યની પેઠે, એકસરખાં થતાં નથી. ઘણી વાર એવું દર્શન અને ઘણીવાર એવું વિનશન (લોપ) થાય છે. પણ એ વિનશનમાં આગળની ગતિ માટે બળ-સંચય થતો હોય છે: ભાવના પણ કેટલીક વાર દીપ્તિમંત તો કેટલીક વાર ઝાંખી થાય છે, તેમાં ઝાંખાપનો કાળ એ ઘણી વાર વિશ્રામનો હોય છે, એટલે જેટલો વિશ્રામ તેટલી જ એમાં આગળ વધવાની તૈયારી વા કાંઈ નવા માર્ગની શોધ ગૂઢ રીતે ચાલતી હોય છે.

૪

મીરાંનાં પદ, નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતીયાં, પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાન, સામળજીદના છંપા, અને વાર્તા, અખાની જ્ઞાનવાણી, ભોજા ભગતના આખખા, દયારાસની ગરબીઓ ઇત્યાદિ મધ્યકાલીન ગૂજરાતનું ઘેરે ઘેર ગાવાતું અને પ્રેમથી સંગ્રહાતું સાહિત્ય છે. એના ગુણ અને ગુણની મર્યાદાનું ચિન્તન રસિક છે. પરંતુ એ સર્વ અત્યારે 'દૈવતપ્રાપ્તિ' પાને લક્ષ્મી-પૂજનમાં પ્રતિષ્ઠિત-થઈ ગયેલું એવું સાહિત્યદ્રવ્ય છે, બ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય—જેના આધાર ઉપર આપણા નવા જમાનાનો જેવાર-ખેડીએ—એવું એ દ્રવ્ય નથી. લવિષ્યની આશા કેટલે અંશે સકારણ છે એનો ન્યાં વિચાર કરવાનો છે ત્યાં વર્તમાન સ્થિતિની જ સ-માલોચના ઉપયોગી અને પ્રાસંગિક છે. તે માટે, એની ન્યૂનતાના કારણથી નહિ, પણ પ્રસ્તુત વિચાર માટે અનુપયોગિતાના કારણથી, એ જૂના સાહિત્યને રહેવા દઈ—આપણા અર્વાચીન સાહિત્યની મધ સાડીના ઇતિહાસ ઉપર જ નજર ફેરવીએ. એ સાહિત્યને આપણે કાલક્રમના ત્રણ ખડમાં વહેંચી શકીએ છીએ: પહેલા ખડનું ખાસ મધ સાડીની સાહિત્ય-લક્ષણ જ્ઞાનર્જક માટે સલાઓનું સંસ્થાપન: ગૂજરાત બહોલકુલર પ્રવૃત્તિનું અવલોકન. સોસાયટી, શુદ્ધિવર્ધક સલા જ્ઞાનપ્રસારક સલા, ફોર્મ્સ સલા ઇત્યાદિ. અને એમાં ગૂજરાતી સાહિત્યને સેવા કરનાર મહાપુરુષો ફોર્મ્સ, ભોજાનાથ, મહીપતરામ, તન્દશંકર, દલપતરામ, નર્મદાશંકર, મન:સુખરામ, રણુકાડભાઈ, અવેરલાલ, નવલરામ, મજલાલ શાસ્ત્રી, ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, ઇત્યાદિ: એ પુરુષોને હાથે-એતિ-હાસિક શોધ, કવિતા, નવલકથા, નાટક, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિવેચનશાસ્ત્રના પાયા નખાયા. એમાંના

એક ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીતું સ્થાન તો પ્રાચીન શિલાલેખના શોધક અને અભ્યાસક તરીકે અર્વાચીન હિન્દુસ્થાનના મહાન વિદ્વાનોમાં છે. પરંતુ એ જમાનામાં અંગ્રેજોના અભ્યાસ હાલ જેટલો વિશાળ ન હતો, અને જીવન હાલ કરતાં ધોણું ઓછું સંકુલ હોઈ એના વિચારમાં વિશેષ સાદાઈ હતી. એતું પ્રતિબિમ્બ તે વખતની કવિતામાં નાટકમાં તેમ જ નવલકથામાં આપણે જોઈએ છીએ. ઘડીકમાં સંભાતું મનરંજન કરી દે એવી દલપતરામની કવિતા. નર્મદનાં સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં અને ઋતુવર્ણનનાં કાવ્યો વિગતભર્યાં પણ મર્મગ્રાહી નહિ. એમનાં શૃંગાર વીર અને દેશભક્તિ રસના ઉછાળા તેમાં કૃત્રિમતા નહિ તેમ કથા પણ નહિ, માત્ર સીધા અને પ્રળ્લભ્ય આવેશ. “જ્યજ્ય ગરવી ગૂજરાત ! દીપે અરણ્ય પ્રભાત” એ ઉત્થાનિકામાં આપણી માતૃભૂમિની ઉચ્ચ ઉદાર અને મનોહર સ્વરે જ્યથોપણુ, પણ તે પછી એ યોષણના સ્વરને આકાશમાં ટકાવી રાખે એવી બલવતી પ્રતિભા નહિ; ગૂજરાતનાં ઇતિહાસ અને જૂગોળ ઉદાત્તાલંકારથી જે ઝાંઝ ઊંચાં સ્મરણો કરાવી શકે તે કરાવીને, અને ‘કોની કોની છે ગૂજરાત’ એમ નિશાળીઆઓ એકે અવાજે ઉચ્ચારે એવું કથન. રણછોડલાઈના ‘લલિતા દુઃખદર્શક’ નાટકની કળા સહજ સમગ્રી લેવાય એવી, ‘કરણુ ઘેલા’ અને ‘વનરાજ આવડો’ એમાં, વિશેષરૂપે ‘કરણુઘેલા’માં ઐતિહાસિક સમયનું ચિત્ર સાદું અને સુંદર; તથા તે વખતના આચારવિચાર તથા કોમળ સ્ત્રીપુરુષના મનોભાવના વર્ણનની શક્તિ સારી; અને સાદી પણ જીવવર્ણી ભાષાનું બળ ધ્યાન ખેંચે એવું. નવલરામ ગૂજરાતી ભાષાના વિદ્વાન, પણ એમની વિશિષ્ટતા સાહિત્યવિવેચનમાં. એમનામાં સાહિત્યના શુદ્ધોપ સમતોલશુદ્ધિથી પારખવાની અદ્ભુત સ્વાભાવિક શક્તિ, પણ બહુ વિશાળ સાહિત્યના જ્ઞાનથી એ સંસ્કાર પામેલી નહિ, તેમ વિશાળ બનેલી પણ નહિ; જેવું તે સમયનું સાહિત્ય, તેને અનુરૂપ એમની વિવેચના; પરંતુ તે સાથે આગામી સમય સમજવા જેટલી ઉદાર સહૃદયતા ખરી, અને તેથી ‘કુસુમગાળાંતું’ શુદ્ધદર્શન. મનઃસુંખરામભાઈનું વેદાન્ત તે વિચારસાગર પચ્છરી અને શાંકર ભાષ્યનો શબ્દાર્થ અને વાક્યાર્થ અને ‘સંપ્રદાયસિદ્ધ’ અર્થ બજાવવા પૂરતું, અને એમની પિપાસા પણ સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન માટે જ; પણ તે માટે ખરા હૃદયનો પ્રેમ અને આગ્રહ. આ સમયમાં ઝવેરલાલભાઈએ શાકુંતલ અને મનુસ્મૃતિનાં ભાષાન્તર કર્યાં, એની કિંમત આ માર્ગની આઘ કૃતિઓ તરીકે સારી. એ જમાનાના કાર્યની મહારી આ વિદ્વગદ્ગૃહી આપને કદાચ ધાગશે કે હું એની કદર કરવામાં મન્દ છું. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. હું એટલી જ દલતાથી માનું છું કે નર્મદાશંકરમાં સાચું હૃદયનું કવિત્વ હતું, કવિત્વમાં અનેક પ્રદેશમાં એમણે પોતાની શક્તિ પ્રસારી છે. એમના અનન્યસાધારણ કવિજીવન માટે, એમના નીડર સાંસારિક જીવન માટે, એમણે ઉત્તર કાળમાં દર્શાવેલી વિશ્વ સત્યનિષ્ઠા અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ માટે. (પછી બંને એમાં આપણે સંમત થઈએ વા ન થઈએ) તેમ જ એકંદલ હાથે ગૂજરાતી ભાષાની એમણે રચેલી સેવા માટે, મહાકું શિરઁએમને ચરણે નમે છે. દલપતરામની શાણ્વી કવિતા-એનાં સાદાં સીધાં રમુજ વર્ણન, વાર્તાસૈલી અને મીઠો હાસ્યરસ મને આનન્દ આપે છે. સાદી ગૂજરાતી ભાષા કેટલું કામ આપી શકેએ દલપતરામ અને નન્દશંકર જેવું કોઈએ બતાવ્યું નથી. નન્દશંકરનો કરણુઘેલો આપણે આનન્દથી વાંચીએ છીએ, અને વર્તમાન સમયની સંક્રમતાથી કંટાળેલા આપણે ધણીવાર એ ભૂત કાળની સાદાઈ તરફ વળીએ છીએ-જેમ આઉ-

નિંગ શેલી કાલીબલ કે મેરેડિથની ઊંડી ખીણોમાંથી નીકળી કાઢવારે ગોદહરિમય અને સ્કોટની સપાટ ભૂમિમાં વિહરવાનું મન કરીએ તેમ. નવલરામની પારખ અને સમતોલપણું વિવેચનના કામમાં આજ પણ દુર્લભ છે. મન:સુખરામે દેશી રાજ્યની ખટપટ અને જાહોજલાલીમાં વિચરતાં છતાં, વિદ્યા પ્રત્યે જે સાચો પ્રેમ અને આદર, સંસ્કૃત ઉપર અભિરચિ અને શ્રમ, ભાષાનું વલણ તથા આવશ્યકતા સમજવામાં દીર્ઘદર્શિતા દર્શાવ્યાં છે એ ભૂલાય એમ નથી. રણુછાડભાઈએ સમયોચિત રસિક નાટકોથી ગૂજરાતમાં સંસારસુધારાના પ્રકો જોવા પ્રજાને જાગૃત કરી હતી.

હરગોવિન્દદાસભાઈ પ્રથમ ખંડના હોષને એમનું કામ બીજા ખંડમાં થયું છે, એમનો સંસારસુધારાનો, કેળવણીનો, અને પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યોનો શોખ સાચો અને પુષ્કળ છે, પણ એમાં વિચારની ઊંડી ગડમથલમાં એ જિતયા નથી, પણ નાયાશંકરની સહાયતાથી અને મહારાજાશ્રી સયાજીરાવ તથા મણિભાઈ જરાભાઈની ઉદાર રાજ્યનીતિના આશ્રયથી પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યમાળા પ્રસિદ્ધ કરવામાં એમણે જે શ્રમ ઉકાળ્યો છે અને હજી પણ સ્વાશ્રયભાવે ઉકાવે છે તે માટે ગૂજરાત એમનું સદાનું ઝણી રહેશે. આ સર્વ લેખકોમાંથી હરગોવિન્દદાસ ઉપરાંત નર્મદાશંકર અને નવલરામ તે પછીના યુગ સાથે પોતાના યુગને સાધે છે. આ બીજા યુગના સાહિત્યકારો તે ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, હરિલાલ, બાળાશંકર, નરસિંહરાવ, કેશવલાલ, ડાહ્યાભાઈ, નૃસિંહાચાર્ય, કમળાશંકર, ઇત્યાદિ. અને એમના ન્દાના ભાઈઓ—રમણભાઈ, મણિશંકર, કૃષ્ણલાલ, બળવંતરાવ, કલાપી વગેરે. આ યુગની મહાન કૃતિ ગોવર્ધનરામનું સરસ્વતીચંદ્ર—પ્રાચીન આર્ય ભાવના, વર્તમાન જનસમાજ, અને પાશ્ચાત્ય અગ્રેજી કેળવણીની અસર—એ ત્રિવેણીની ભમરીઓનું આપણને દર્શન કરાવે છે. એની અદ્ભુત કલ્પના, પાત્રાભેષન, અને ચિત્રણકલા, ગૌરવભરી છુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ વિચારશક્તિ, અને યુગાનુરૂપ ભાષા તથા શબ્દભંડાર, આ ગુણો ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ મહાન કૃતિને અદ્વિતીય પદ અપાવે છે, અને મહારાજા મત પ્રમાણે જગતના સાહિત્યમાં અત્યારે કાંઈ પણ ગુજરાતી પુસ્તકને સ્થાન મળતું યોગ્ય હોય તો તે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને જ છે. એ કૃતિ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં—સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાદંબરીની પેઠે—જો કે. જૂદાજુદા ગુણોથી—અમર રહેશે. છતાં પણ કહેવું જોઈએ કે આજે એ પુસ્તક વિષે બહુ બોલાતું લખાતું નથી, કારણ કે પ્રજાની સહૃદયતા કોઈક બીજો માર્ગ વહેવા લાગી છે, જેમાં વિસ્તીર્ણ કર્યાનું સ્થાન દેડી વાર્તાએ અને જ્ઞાનભરી કલાનું સ્થાન કેવલ કલાએ લીધું છે. અત્યારના વિવેચનશાસ્ત્રમાં વિચાર કરતાં કલાની સમરેખતા, અને ભાવના કરતાં યથાસ્થિત જીવન વધારે પસંદ યાય છે. જો કે 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં પૂરેલા, ભાવનાના જગતમાં વિહરતા, મનુષ્યહૃદયની વૃત્તિઓના રંગ કદી પણ ઝાંખા પડશે નહિ, તથાપિ એની વિચારમાલાનાં ફૂલ હવે વાદી ચવા લાગ્યાં છે એમ ધણીને જણાય છે. નરસિંહરાવે 'કુસમમાળા'માં ગૂજરાતને એક નવીજ ભૂમિનું દર્શન કરાવ્યું. અને ગૂજરાતમાં જો કીટસ જેવો કવિ હોત તો ચંપનેતો હોમર વાંચીને એના મનમાં સ્ફુરેલા ભાવ એક સોનેટમાં જેમ એણે અમર કર્યા છે તેમ આપણે કવિ કરત. માત્ર એ ભૂમિના લાક્ષણિક સ્વરૂપમાં ભવ્યતાને બદલે સૌન્દર્ય એ જુદી વાત. 'કુસમમાળા' એક અપૂર્વ કૃતિ છે અને નથી: એ સર્વથા અપૂર્વ પ્રતિભાથી સર્જાયેલી નથી. એમાં પશ્ચિમની કવિતાનું, વિશેષ ભાગે પાશ્ચાત્યની ગોદહર દેહરીની યોથી કરડકાની કવિતાનું, અને તેમાં

સહુથી વિશેષ વડેઝવથેના કવિહૃદયનું, અતુકરણુ છે. અતુકરણુ છે, પણ તે અતુવાદ નથી. અર્થાત્ એ નિર્જીવ પરાધીન ફોટોગ્રાફ નથી, પણ મૂળમાંથી પ્રેરણા પામી ઉપજાવેલું સ્વતન્ત્ર જીવનું ચિત્ર છે. પણ હજી આ કૃતિમાં આગલા જમાનાની સાદાઈ છે. કુસુમમાળામાં પ્રકટ થયેલી ન્હાનીશી શક્તિ 'હૃદયવીણા' માં અને 'નૃપુરઝંકાર' માં વધારે સમર્થ થાય છે, નવા આકાર પણ રચે છે. તે પછી કવિએ સ્મરણસહિતામાં ટેનિસનના 'ઇન્એમોશિયમ' ની માત્ર આકૃતિ લઇ એમાં સ્વતન્ત્ર જળથી જ્ઞાન શ્રદ્ધા અને કરુણરસની ત્રિવેણી વહેવરાવી છે. નરસિંહરાવની 'કુસુમમાળા' અને 'હૃદયવીણા' એ બે કૃતિઓએ એમના પાછળના ધણા ન્હાના મોટા કવિઓમાં કવિતા પૂરી છે. આ સર્વ હોઇને પણ એમની કવિતાનું સ્વરૂપ અને ભાષાની વિશિષ્ટતા એવી છે કે એ સર્વને આકર્ષક ન થાય, બે કે બેને થાય તેને મુગ્ધ કરી મુકે. નરસિંહરાવની કવિતામાં વિચાર કે ભાવનું વૈવિધ્ય, હૃદયનો જોસ કે નર્માળી આનન્દવૃત્તિ એ મુશોની ખોટ છે. આ જાતની આનન્દવૃત્તિ જે ઊંચી કવિતા કરતાં ગદ્યને વધારે શોભે એ 'સ્મરણમુકુર' માં ભરપૂર ભરેલી છે. પણ એ સ્વાતુલ્યવરસિક કવિમાં સામાના હૃદયનું ભાન થોડું હોઈ અનન્ય એમણે કેટલાંક હૃદયને દુલગ્યાં છે, અને તેથી સાહિત્યના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર તરીકે એની કિંમત ઊંચી હોવા છતાં એની પૂરી કદર થવામાં વાંધો આવ્યો છે. 'વસન્ત' માં પ્રકટ થતી 'વિવર્તલીલા' ગંભીર આકાશમાં સ્વચ્છન્દે ઊડતા વિચારપંખીઓની શ્રેણિ છે. એ ઉપરાંત અભિનય સંગીત આદિ ઉપરના એમના નિઝન્ધગ્રન્થ તે તે વિષયનો પૂરો અભ્યાસ જતાવે છે. નરસિંહરાવની સાહિત્યકાર તરીકે જેઓ ઊંચી કદર કરતા નથી તે પણ એક ઊંચા ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે અને જોડ-શૈલીના આગ્રહી આચાર્ય તરીકે એમને સ્વીકારે છે, અને વિવાદમાં એમની શુદ્ધિની એવી

લાલને સુરી ગઝલનો શોખ લગાડનાર - પણ એ જ. જાત અનુભવ અને દિલદર્દથી એમની કવિતા અંકાએલી છે. હરિલાલ કુવની સાહિત્યસેવા જુદાજ પ્રકારની છે. ભાષાની કડકશતી, સંગીતની વિષમતા, એ એમની કવિતાના દોષો છે, તેમ તે ગુણ પણ છે. એ ગુણોએ જ એમના કાવ્યમાં અનન્યસાધારણ જુરસો પૂર્યો છે. એમનો દેશભક્તિનો વેગ, નર્મદાશંકરનું સ્મરણ કરાવે છે, પણ એમના કરતાં એ બહુ આગળ જાય છે. જેમ આયરનના પુષ્કળ લખાણમાંથી ચિરરચાથી ચાય એવું થોડું જ રહે છે, તેમ હરિલાલ કુવના કાવ્યકુળમાંથી સૂકી ગૂંચવાએલી લતાઓ ધણી નીકળી જશે; છતાં છેવટે કેટલીક કાળીઓ રહેશે, જે દેશભક્તિના રસથી ઉછળતી સદા ખૂલ્યાં કરશે.

આ યુગના ખીજ સાહિત્યસેવકોમાં ભીમરાવ, કેશવલાલ, ગણાભાઈ, જગનલાલ, નરસિંહાચાર્ય, કમળાશંકર, અને વયમાં પછીના યુગના હોઈને પણ પૂર્વયુગના ઉત્તરાર્ધમાં જેમણે સાહિત્યસેવા કરી છે એવા નગીનદાસ સંઘવીએમાં ગણાભાઈનું “હૃદહૃલ” એના હૃદયના આવેશથી નિખાલસ ઉદ્ગારથી અને લલિત પદાવલીથી અને ભીમરાવનું “આ અણુ, છુતારા ટુંદ દોષે રેયામ નિદામાં” છત્યાદિ સુરપાળની છાવણીનું ચિત્ર એની મર્મગ્રાહી ભવ્યતા અને વિષયાનુરૂપ પદ-બન્ધથી મન હરે છે. એ કાવ્યના કવિઓએ એમની અન્ય કૃતિઓ હોઈને પણ—એક એક કાવ્ય થકી જ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ચિરંતન રચાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. દોહતરંગમની પ્રભાવશાલી સંસ્કૃત સંસ્કૃતિ અને નગીનદાસ સંઘવીની દક્ષપતશાહી છતાં સંસ્કૃત પાંડિત્યવાળા કવિતા એ પણ આ યુગમાં પ્વાન એવું છે. નરસિંહાચાર્યે નવી કેળવણીના ધોરી માર્ગથી જુદાજ દ્રષ્ટિએ દામ કર્યું છે. સામાન્ય તેમજ કાંઈક વિચારશીલ જનની ધાર્મિક તથા છાપાવે, અને વર્તમાન જમાનાના બેધમાં ન તણાતાં કુંથળ રીતે સંસાર ચલાવવાનો સ્ત્રીઓને પણ માર્ગ ખતાવે, એવા વાર્તાનિબન્ધો સાદી ભાષામાં અને આકર્ષક સ્વરૂપમાં એમણે લખ્યા છે. મણિલાલ પેટે એ પણ આપણા જનસમાજને પ્રાચીન સંસ્કૃત તરફ વાળવા યત્ન કરે છે, પણ તે મણિલાલ કરતાં વધારે મીઠાશથી, પણ ઓછા વિદ્યાબળથી, અને ઓછા ભાષાબળથી. કમળાશંકરભાઈની શિષ્ટતા અને પ્રતિષ્ઠા અસાધારણ છે, પણ એમની સાહિત્યસેવા ઘણે ભાંગે સંસ્કૃતને કેરવામાં આવી છે અને તેથી ગૂજરાતી વાચકનું ધ્યાન એણે ઘણું ખેંચ્યું નથી. પણ એમની વિદ્વત્તાએ સંસ્કૃત વિદ્યાને કરેલી સેવાથી હિન્દુસ્થાનના વર્તમાન વિદ્વાનોમાં ગૂજરાતને અભિમાન લેવાં થોડાં રચાન અપાવ્યું છે તે માટે ગૂજરાત એમનું ઋણી છે. કેળવણીકાર તરીકે પણ ગૂજરાતમાં એમનું રચાન મોટું છે. રાજાં નહિ પણ સત્ય; ગતાનુગતિસ્થતા નહિ પણ સ્વમતમાં દૃઢતા; શિષ્ટતા, પણ તે સાથે પુરાણપણું કાંઈક વિશેષ, જમાનાને રમે તે કરતાં વધારે; પણ સર્વમાં સત્યાનુષ્ઠા: એ એમની ખાસિયતો. ભાષાન્તરકાર તરીકે જગનલાલ અને કેશવલાલે મણિલાલ કરતાં અધિક યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે. જગનલાલનું કાદમ્બરીનું ભાષાન્તર એ ગૂજરાતી ભાષાનું મહાન યશસ્ક્રમ છે. કેશવલાલ ખીજ ખંડના હોઈને પણ એમનું ઘણું ખર્ચે કાર્ય એના ઉત્તરાર્ધમાં અને ત્રીજા ખંડમાં થયું છે. છતાં એની અત્રેજ નોંધ કરી લેવી ઠીક પડશે. ભાષાન્તર એ નિશાળીઆનો તરજુમો નથી પણ સાહિત્યનો એક માનવતો પ્રકાર છે એવું જાન પૂરેપૂરું ગૂજરાતી વાચકને કેશવલાલભાઈએ જ કરાવ્યું છે. એમની ભાષાન્તરપ્રવૃત્તિ અમરશતક અને ગીતગોવિન્દથી સારું યર્ષ મુદ્રારાક્ષસ વિક્રમોર્વશીય છે. એમની ભાષાન્તરપ્રવૃત્તિ અમરશતક અને ગીતગોવિન્દથી સારું યર્ષ મુદ્રારાક્ષસ વિક્રમોર્વશીય છે. એમાં યથાર્થ શબ્દરાક્તિ, અને નાટકોનું પ્રિયદર્શિકા અને ભાસનાં નાટકો ઉપર ફરી વળી છે. એમાં યથાર્થ શબ્દરાક્તિ, અને નાટકોનું

સુદૃઢ સંશોધન, તથા ઉપોદ્ધાત માટે પુષ્કળ શોધ અને શ્રમ એ એમની કૃતિનાં લક્ષણ છે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન ગૂજરાતીનો અભ્યાસ, એને લગતી શોધખોળ, નિર્ણય કવિનાં કાવ્યની એક દરતલિખિત પ્રેત જડતાં પણ 'એકમાત્રાસાધવધી પુત્રોત્સવ માનનાર વૈધાકરણ' જેટલો આનન્દ— આ એમના મોટા ગુણો છે. આ બીજી પ્રવૃત્તિમાં ટેશવલાલભાઈ સાથે ડાહ્યાભાઈનો સહયોગ પણ ચાલુ જ છે.

બીજા જમાનાના ન્હાના લાઠીઓમાં, નવલરામનું રથાન રમણલાઈએ લીધું. નવલરામની સુન્દર વિવેચક શુદ્ધિ તેમજ સીધી વિશદ ભાષા રમણલાઈમાં આવી. પણ નવલરામ કરતાં રમણલાઈની વિદ્વતા ઘણી વધારે, તેથી એમનાં વિવેચન વધારે જોડાં, વિશાળ, અને ઉદાહરણથી સંપન્ન; અને ભાષાની સંસ્કૃતિ પણ વધારે જોખી; તથા શબ્દભંડાર વધારે મોટો; પણ રમણલાઈની વિવેચનશક્તિની કદર એમના યુવાવરથાના લેખોથી થાય છે એમાં કાંઈક ભૂલ દેખાય છે. એ લેખો અત્યુક્ત પ્રકારની જ કવિતાથી પ્રેરાયા હતા, અને તેટલા પૂરતી એમની કવિતાની કસેટી એ કંઈશી રહ્યું છે. પાશ્ચાત્ય વિવેચનનાં તરવોની પોતાની શુદ્ધિમાં મિલાવટ, અને આપણા સાહિત્યનાં ઉદાહરણોથી એની પરિપુષ્ટિ, એ એમનાં વિવેચનોનો વિશિષ્ટ ગુણ હતો. અને તેથી વર્તમાન જમાનાના વિવેચકોમાં એ આજસુધી પ્રથમ રથાને રહ્યા છે. રમણલાઈની પ્રકૃતિ ગંભીર સંસ્કારી અને શિષ્ટ હતી, અને તેટલુસાર એમની સાહિત્યસેવા પણ એજ પ્રકારની છે. 'રાધનો પર્વત' વર્તમાન શિષ્ટ નાટકોમાં સર્વોત્તમ છે. ભાવના અને વારતપ્રકટાનો એમાં વિદલ સંયોગ છે. પણ શિષ્ટતાની બહુ દરકાર ન કરનારો વર્ગ 'ભદ્ર'ભદ્ર'ને જ જોઈએ' પદ. આપશે. 'ભદ્ર'ભદ્ર' એ અત્યુક્તદ્વારા ઊપજવાતા હારપરસના પ્રકારનું આપણા સાહિત્યમાં એકનું એક ઉદાહરણ છે. ગોદાન ટ્રેઝરીનું રમણજી નરસિંહરાવે કરાવ્યું તેમ પિઠવિક પેપર્સનું રમણલાઈએ કરાવ્યું. પણ એથી એ મહાન સાહિત્યકારોની હિનતા સમજવાની નથી. કારણ કે શેક્સપિયર ટેનિસને વગેરે અગણિત કવિઓ એજ રીતે અન્ય કવિઓમાંથી પ્રેરણા લઈને કવિઓ બન્યા છે, છતાં એમની પ્રતિષ્ઠા ઓછી ગણાઈ નથી. રમણલાઈ સાથે બળવંતરાય અને મણિશંકરનાં નામ ઉપરિચિત થાય છે. મણિશંકરનાં 'વસન્ત વિજય' 'સાગર અને દશી' વગેરે કાવ્યો સુરેખ સૌન્દર્યના કટકા છે. એમાં શબ્દની અને અર્થની સુન્દરતા એક બીજા સાથે એવી મળ-ભળી છે કે એમને છૂટી પાડવી અશક્ય છે. એમણે સંગીતકલ્પ કાવ્યની સૂચના નરસિંહરાવમાંથી લીધી; સાથે, 'વસન્તવિજય' ની અપૂર્વ આકૃતિને 'હૃદયવીણા'ના કવિએ અનુકરણનું માન આપ્યું. 'થોડું પણ તે અતીવ સુન્દર' એટલા શબ્દો 'કાન્ત'ની મનોહર કાવ્યકૃતિ ઉપર સદા લખાએલા રહેશે. એમના ધાર્મિક પરિવર્તને એમની કવિત્વશક્તિમાં વધારો ન કર્યો: એ સમયનાં કાવ્યોમાંથી 'થોડાંજ ચિરંજીવ રહે એવાં છે. બળવંતરાય દોકાર જેવી અનેક પ્રેરણાસંચારી શુદ્ધિ નરસિંહરાવ અને રમણલાઈને બાદ કરતાં કોઈની જ નથી. કાવ્ય નાટક ગદ્ય નિબંધ છતિહાસ વિવેચન આદિ વાક્યમયી ઘણી શાખામાં એમણે ગૂજરાતની સેવા કરી છે. પ્રોફેસરને શોભતો વિચારનો પરિપાક એ એમની શુદ્ધિનું ખાસ લક્ષણ છે. એમનાં કાવ્યોમાં એના બંધારણને અનુકૂળ અસાધારણ અર્થગૌરવ હોય છે, અને કલાની 'technique' પારિભાષિક વિગત ઉપર પુષ્કળ લક્ષ્ય દેવાય છે. પણ એમનાં કાવ્યમાં મોહકતા થોડી છે—એમનો રસ દ્રાક્ષનો નહિ પણ શેરડીનો

ભાવના એમણે તેજસ્વી રંગે રંગી છે. અને ભાવનાના જીવનનો મધુર રસ એમનાં નાટકોમાં અને રાસમાં ગૂજરાતને ખૂબ પાયો છે. નાટકોમાં એમની ભાવનાની પ્રેરણા ગોવર્ધનરામ-માંથી આવેલી લાગે છે, પણ ગોવર્ધનરામ નવલકથાકાર હોઈ ભાવનાનાં ગિરિશંકર ઉપરથી જીવનની વાસ્તવિક ભૂમિ ઉપર પણ ઊતરે છે, કવિ-ન્દાનાલાલ હમેશાં દિમાસપંને શિખરે જ વસે છે. એમની કવિતા 'તેજે ઘડ્યાં મુજ અંગ' એમ જગતને કહી શકે છે, પણ એમાં પાર્થિવ અંશની જેટલી ખોટ છે તેટલી એની મનુષ્યજીવનથી વિદૂરતા છે. એમના કવિહૃદયમાં દેવી તેજ પુષ્કળ છે, મનુષ્યહૃદયનો ભુરસો થોડો છે, જો કે ભાવનાખળ અમાપ છે: એજ એમની કવિતાનો ગુણ અને એની ખામી. કવિતા ઉપરાંત ગૂજરાતી સાહિત્યને એમણે ખીજ મોટી સેવા એ કરી છે કે ફેટલાક જૂના કવિઓ અને ઇતિહાસોનાં ચિત્રો ઉપરથી ધૂળ ખખેરી એને ઉજ્જવળ કરી ગૂજરાત આગળ મૂક્યાં છે. ખખરદારના આદ્યશુર એક મલબારી અને ખીજ પારસી-ભાઈઓના પ્રિય કવિ દલપતરામ દલપતરામનો પ્રિય છંદ મનહર ખખરદારને પણ પ્રિય છે. સૃષ્ટિસૌન્દર્યની એમની કવિતા, આરંભમાં, એમાં ઊંડો ભાવ શોધનારને બહુ પસંદ પડે એવી નહોતી. પણ નવા જમાનાનો શોખ એ તરતજ સમઝી ગયા, અને એમનાં પ્રાંતીનાં કાવ્યો ગૂજરાતને બહુ ગમ્યાં છે. સાદી ભાષાથી કામ કરવાની એમની શક્તિ એમણે પૂરેપૂરી ખીસવી છે. એમનો અંગ્રેજી કવિતાનો પરિચય પણ સારો છે, અને બળવંતરાયની માફક એમણે પણ છંદોવિચિતિ ઉપર સારી પેઠે ધ્યાન દીધું છે. પણ એમની સર્વોત્કૃષ્ટ સેવા આ છે કે એમણે હિન્દોના વર્તમાન પ્રજાસુદ્ધનો પ્વનિ બહુ જોસ અને આદરપૂર્વક ઝીંક્યો છે, તથા એનાં રણગીત ગાયાં છે, જેમાંના ફેટલાક ગૂજરાતી સાહિત્યની કિંમતી સમૃદ્ધિ યર્ધ પડશે. વીર અને શૃંગારથી ભરપૂર કાવ્યો લખવા ઉપરાંત ઈન્ડો-એસના આદિકાળનાં પ્રજાગીત જેમ હરિલાલ ધ્રુવે ગાયાં; વિદિષ્ટ પ્રકારનાં સ્વાનુભવરસિક અને સર્વાનુભવરસિક ભિર્મિગીત અને ખંડકાવ્યની કુસુમાંજલિ ગૂજરાતને અર્પવા ઉપરાંત બંગાળાની સ્વરાજ્ય અને સ્વદેશી જાગૃતિનાં ગીત જેમ મગનભાઈએ ગાયાં; તેમ અન્ય કાવ્યપ્રવૃત્તિયાદતી રાખીને ગાંધીજીના સમયનાં પ્રજાગીત ખખરદારે ગાયાં. પણ જે એક કાવ્યથી ખખરદારની કીર્તિ ગુર્જર સાહિત્યમાં સદા ઝગતી રહેશે તે વીસ વર્ષ ઉપર મુબાઈની સાહિત્યપરિપક્વ વખતે એમણે સર્જેલું " ગુણવંતી ગૂજરાત " ગુર્જર માતાને કંઈ ધરેલી એ પુષ્પમાળ દદી કરમાશે નહિ. ન્દાનાલાલ અને ખખરદાર એ ખીજ જમાનાના ઉત્તરાર્ધમાંથી ત્રીજા જમાનાના પૂર્વાર્ધમાં ઊતરી આવેલા કવિઓ છે. અને એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ પહેલાં કરતાં ઊતરતી વા મન્દ, પણ દૃઢ ચાલતી, છે. ત્રીજા જમાનામાં ' લલિત 'ના મંછરાનો મંલુલ પ્વનિ આપણે સાંભળીએ છીએ, ગદ્યજીવનની પવિત્રતા અને બાલોદાનની સુન્દરતા ગાનાર અને એમાં પ્રભુનાં દર્શન કરાવનાર આ ન્દાના કવિની કદર દૃઢ ગૂજરાતે જોઈએ તેવી કરી નથી. પણ ' મદૂલી પેને તીર ' એટલા અંગુલિનિર્દેશથી એ કવિએ ગૂજરાતને ઘણું સૂચ્યું છે. આ જ ખંડના ઉત્તરાર્ધમાં ખોટાદર એ નવા વ્દેશમાં ન ખેંચાએલા, પણ વર્તમાન વાતાવરણમાં છૂટથી ખામોજાસ લઈ ચઢતા, અને અંગ્રેજીની ખોટ સંસ્કૃતથી પૂરી પાડતા એવા શુદ્ધ સમ્પ્રદાયકાર અને કામજ ભાવ દર્શાવનારા કવિ: એમણે પણ ઘણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ કવિઓની સમાલોચનાને અન્ને એક સુન્દર સદૃશ્ય વિવેકી માલાકાર—દિગ્મતલાલ અંગરીઆ—નું નામ બહુ ન જોઈએ. એમનું " કાવ્યમાધુર્ય " એ પાલકેવની ઝોદન દેઝરીના જેવી જ

આ—અન્યવ્યવસાયપરાયણ દોડાદોડના યુગમાં પશ્ચિમમાં લઘુ વાર્તાનું સાહિત્ય પુષ્કળ ઉત્પન્ન થયું છે. એમાં ઉચ્ચ કલાના નમૂના પણ છે, અને દ્ર્કાણુ સિવાય ખીજે કોઈજ ગુણ નહિ એવાં નિર્માલ્યતાનાં દષ્ટાન્તો અસંખ્ય છે. આનો પડો આપણા દેશમાં પણ પડ્યો છે. એના અંતેક લેખકોમાંથી સારા લેખક તરીકે વિશિષ્ટ રૂપે ‘ધૂમકેતુ’નું નામ યાદ આવે છે. કવિશિરોમણિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ગૂજરાતમાં લઘુ વાર્તાનું અને વિશેષમાં ગદ્યકાવ્યના સ્ફુર્તિગોનું કેટલુંક સાહિત્ય પ્રેર્યું છે. આમાં પ્રથમ શુકલનું ‘કુલપાંદડી’ જાણીતું છે. સૌન્દર્યનું પાન કરીને અને કરાવીને વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ કેટલીક સેવા કરી છે. મંજુલાલ દવે, વિજયરાય કલ્યાણરાય, મુનિકુમાર અને ગગનવિહારી અને રમણલાલ યાજ્ઞિક અગ્રેજી સાહિત્ય અને વિવેચકતાનો ગૂજરાતને પરિચય કરાવતા રહે છે. અને ‘કુસુમાકર’ પણ વખતો વખત ઊર્મિ કાઢ્યો તથા સ્વયંક વિચારમાળાનું ગદ્ય ગૂજરાતને આપે છે. જીજ્ઞૃષ્ણ લેખકોમાં જ્યોતીન્દ્ર દવેએ હાસ્યરસથી અંકાએલી અવલોકનની વિશિષ્ટ શૈલી દાખલ કરી છે.

‘ઇતિહાસના વિષયમાં આજકાલ નવી જગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ છે.’ રામચંદ્રા અને મેઘાણી વગેરે સૌરાષ્ટ્રભાષાઓએ જે લોકગીત અને રાસાનું સાહિત્ય પ્રકાશમાં મૂક્યું છે એ કાંઈક ઇતિહાસ (તવારીખ) કરતાં વિશાળ અર્થમાં ઇતિહાસ તેમજ સાહિત્યને ઉપયોગી યાચ્ય છે. શુદ્ધ ઇતિહાસ—માર્ગે રત્નમણિરાવે ગૂજરાતનાં શહેરો મસ્જિદો અને ‘ખીજાં’ શિલ્પકામનો ઇતિહાસ ઉકેલવા માંડ્યો છે. એ બાલ પાદ્ય વિસ્તરશે તો લખિયમાં મ્હોડું વૃક્ષ થવાની આશા પડે છે. મહાપુરુષનાં ચરિત્રલેખમાં સાહિત્યની કાર્ટિમાં આવી શકે તેવું માત્ર વિનાયકભાઈનું ‘નન્દાશંકરનું જીવનચિત્ર’ છે. આધારભૂમિ અને પરિરિચિત ભૂમિના ચિત્ર સાથે મુખ્ય પુરુષનું જીવનચિત્ર એમાં આલેખ્યું છે. નન્દાશંકરનું નવલરામે લખેલું અને નવલરામનું ગોવર્ધનરામે લખેલું જીવન એ બે વિચારની બાબતમાં ખુબુ ઉચ્ચ કલાની એ કૃતિઓ છે. કાન્તિલાલનું ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર એની ભાષાથી મન હરે છે. કાન્તિલાલે ‘ગૂજરાતી’ પદમાં જે ‘વિદ્યાનમન્દિર’ ઉઘાડ્યું છે તેની નૂતનતાથી ગૂજરાતમાં વિદ્યાનનો પ્રેરક જગશે એમ આશા રહે છે એમના સહકારી પોપટલાલ શાહ, પર્ણવ્યરાય મેઠ, ખંડુભાઈ નાંદવડ, વીરમિત્ર દીવેડીઆ અને વિજયલાલ ધ્રુવવગેરે મળીને ગૂજરાતમાં એક સુંદર વૈજ્ઞાનિક મંડળ બાંધવા કારે છે એ હર્ષનું કારણ છે. વર્તમાનયુગમાં પુરાતત્ત્વમન્દિરે અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠના અન્ય સંજ્ઞાઓએ પણ ગૂજરાતી સાહિત્યને ખુબુ સેવા કરી છે. કાલેલકરની મધુર પ્રાસાદિક અને સંસ્કારી શૈલી વાચકને મુગ્ધ કરે છે. મહાદેવભાઈએ પણ મધુર સાદી અને અસરકારક, કાંઈક ગાંધીજીને અનુસરતી, એક વિશિષ્ટ શૈલી જળવી છે. જિન-વિજયજી બહેચરદાસ અને સુખલાલ પંડિતે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષા અને પ્રાચીન જૈન દર્શનના ગ્રન્થો ઉપર સારો પ્રકાશ નાંખવા માંડ્યો છે. રસિકલાલ અને રામનારાયણ પાંડે સાહિત્ય અલંકાર અને નાટ્યશાસ્ત્રનાં ક્ષેત્ર ખેડ્યાં છે. વાલજી દેસાઈ એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિની વાતો કહે છે. નરહરિ વિનયમન્દિરને યોગ્ય સાહિત્ય છે. ભાવનગરમાં દક્ષિણામૂર્તિભવનમાં બાલશિક્ષણનાં શાસ્ત્ર અને કલાને નૃસિંહપ્રસાદ અને ગીતુભાઈ બંધેકા અપૂર્વ સેવા કરી રહ્યા છે. બાલોપયોગી સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવામાં મ. રૂમિએ ભાગ લીધો છે તેમ રવિચંદર રાવજે કમારાવસ્થાના શિક્ષણમાં કલાની

ગયા ખંડમાં પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યો શોધવામાં હરગોવિન્દદાસની સેવા ગણ્યારી તે સાથે ઇચ્છારામ સૂર્યરામ અને જનનલાલ રાવળની પણ ગણવાવી જોઈએ. અને એજ વર્ગની સેવા ત્રીજા યુગમાં રામલાલ મોદી, અને કેશવલાલ અને ડાહ્યાભાઈ સાથે હીરાલાલ પારેખ કરે છે, અને ઇચ્છારામ સૂર્યરામનો એ સેવાનો પ્રેમ અંબાલાલ જનનીમાં જીત્યો છે. મહુલાઈ કાંટાવાળા પોતે સાહિત્યના તન્ત્રી તરીકે છે સેવા કરે છે તે ઉપરાંત મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના ઝીણા અભ્યાસી છે; તથા આમ વર્ગની જોડણીના પ્રજળ દિમાયતી છે. જૂની ગૂજરાતી અને અપભ્રંશના અન્થોનો ઉદ્ધાર કરવામાં ચમનલાલ દલાસનો વિદ્વાતભર્યો પરિશ્રમ જગજગહેર છે. તે ઉપરાંત મોહનલાલ દલીચંદ શાહે પણ આ દિશામાં બહુ ઉપયોગી સેવા કરી છે. દુર્ગાશંકરશાસ્ત્રી મધ્યકાલીન ધાર્મિક સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ અને એના અન્થોના કાલ-નિષ્કૃષ્ટ સંબંધી મનનભર્યા લેખ લખે છે. આમ પ્રાચીન સાહિત્ય શોધવામાં આપણી અવૃત્તિ મંદ પડી નથી. પણ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ રાંરે કરેલું અને ખીજા ખંડના આરંભમાં હરિલાલ કૃષ્ણ રતિરામ દુર્ગારામ અને વલ્લભજી આચાર્યે ચાલુ રાખેલું કામ એજ જમાનાના ઉત્તરાર્ધથી બંધ થઈ ગયું છે, તે હવે ગિરિનારાંકર આચાર્ય કરી ઊઘાડશે એમ આશા રાખીએ છીએ. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં મણિલાલની ગાદી સ્ત્રીજ છે. તોપણ નર્મદારાંકર મહેતાની વિદ્વાતએ ગૂજરાતી વાચકને હાલમાં આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ પૂરો પાડ્યો છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી તરીકે તથા એના પ્રવાચક તરીકે અત્યારે ગૂજરાતમાં એમનું જીવું રચાન છે. હીરાલાલ શેરે પૂર્વના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ સાથે પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી કેટલાક અંશો જોડ્યા છે, અને એક તત્ત્વચિન્તક તરીકે એમણે પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, તેમજ કેળવણીના કામમાં યશસ્વી ભાગ લીધો છે. હરસિદ્ધલાલ દાવેડીઆએ પશ્ચિમના માનસશાસ્ત્રનો એક મહાન અન્ય ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યો છે, મગનલાલ શાસ્ત્રી અને મૂલચંદ તેલીવાળા એમણે શ્રીવલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયિક અન્થો પ્રકટ કરવામાં તથા એ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્ત પ્રતિ પ્રજનનું ધ્યાન ખેંચવામાં બહુ પ્રશંસા-પાત્ર શ્રમ ઉઠાવ્યો છે. નયુરોમજી જેમનું કાર્ય ત્રીજા ખંડના પૂર્વાર્ધથી આગળ પડતું થયું છે એમણે બ્રાહ્મણધર્મને એમનાં ભાષાન્તરોથી તેમજ પ્રવચનોથી જીભવ્યો છે. અખંડાનન્દ-જીએ કેટલાક અર્વાચીન રસના અન્થો ઉપરાંત પ્રાચીન ધર્મઅન્થો ભાષાન્તર કરાવીને પ્રકટ કર્યાં છે.

ગૂજરાતનાં દૈનિક સાપ્તાહિક માસિક ત્રૈમાસિકનો ઇતિહાસ લખવા બેસીએ તો એક પુસ્તક રચાય એટલું વરતુ છે. પારસી ભાષાઓને જેમ ગૂજરાતીમાં સાંસારિક નવલકથા ઉત્પન્ન કર્યાં માન છે તેવું જ વર્તમાનપત્રોનો પાયો નાંખ્યાનું માન છે. ખીજા યુગમાં 'ગૂજરાતી'ના તન્ત્રી ઇચ્છારામ સૂર્યરામે, 'પ્રવજનન્દુ'એ અને 'ગૂજરાતી પત્ર'ે ઐતિહાસિક અને સાંસારિક નવલકથાનું બહોળું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. માસિક ત્રૈમાસિકોએ સાહિત્ય વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન આદિ શાખાઓમાં કરેલી સેવા જણાતી છે. પ્રથમ યુગમાં 'બુદ્ધિપ્રકાશ', 'બુદ્ધિવર્ધક' 'વિજ્ઞાનવિલાસે' બુદ્ધિનો પ્રકાશ કરવા માંડ્યો; આ સાંકેતી કર્તવ્યભાવનાને ખીજા યુગમાં 'ત્રિયંવદા' 'સુદર્શન' અને 'જ્ઞાનસુધા'એ વિસ્તારી; ત્રીજા યુગમાં સુદર્શન અને જ્ઞાનસુધાના વિવાદથી તટસ્થ એવો સાહિત્યસેવાનો માર્ગ 'સમાલોકકે' લીધો, જેને દહાડે 'વીરગી સદી'એ પશ્ચિમના લોકપ્રિય માસિકોની દબ્બો ગૂજરાતને પરિચય કરાવ્યો, અને અત્યારે ગૂજરાતની આશાનાં અસંખ્ય કિરણો ગૂજરાત

શારદા નવચેતન સાહિત્ય પ્રસ્થાન કૌમુદી આદિ માસિક ત્રૈમાસિકમાંથી સંચરત ગૂજરાતમાં પ્રસરી રહ્યાં છે. આ ત્રીજા યુગનું એક ખાસ લક્ષણ છે. સાહીના ત્રણ યુગોનું લાક્ષણિક સ્વરૂપ તપાસીએ તો પ્રથમ યુગ અંગ્રેજ કેળવણીથી પ્રાપ્ત થયેલી સામાન્ય વિદ્યાન અને માહિતીનો, બીજો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો, અને ત્રીજો સાહિત્ય અને કલાનો અને વિશેષ રૂપે માસિકોનો જોવામાં આવશે.

હેવટે આપણા સાહિત્યમાં આપણા મુસલમાન અને પારસી લાઇબ્રેરો દિરરો અલગ ગણવાવા જેવો છે, પણ તે પણ ભૂલવા જેવો નથી. પારસીઓ પૈકી પહેલા જમાનામાં મલબારીએ રચેલું દેશભક્તિનું અને સંસારમુક્ષારાનું કાવ્યસાહિત્ય એ સમયનાં લાક્ષણિક ગ્રંથ અને ખાખીઓ ધરાવે છે. કાળરાહની સેવા પણ એ જ જમાનાના ઉત્તરાર્ધમાં શરૂ થઇ છે અને એમની કેટલીક નવલકથાઓ એનાં સાંસારિક ચિત્ર અને બોધથી પારસીઓમાં તેમજ હિન્દુઓમાં પ્રિય થઈ પડી છે. ત્રીજા યુગના આરંભથી ખજારદારે કરવા માંડેલી સાહિત્યસેવા જે આપણે અવલોકી ગયા એ હિન્દુ લેખકને પણ અભિમાન કરાવે એવી છે. તે ઉપરાંત આ નવીન યુગમાં સંજ્ઞા અંગ્રેજ સાહિત્યના વિશાળ પરિચયનો અને તર્જન્ય વિવેચક દષ્ટિનો ગૂજરાતને કેષ્ટકાઇ વાર લાભ આપે છે. મુસલમાન લાઇબ્રેરી પૈકી પહેલા બીજા યુગના નાનકડાણીનું નામ મદુને બાણીનું છે. એમના પછી ત્રીજા યુગમાં કરીમ મહમ્મદ મારતરે ગૂજરાતી ભાષાને સેવા કરવા માંડી છે. પરંતુ એ વર્ગમાંથી આ નવીન યુગમાં મોટામાં મોટી સેવા 'વીસમી સદી'ના ચોજક અને પ્રકાશક મહમ્મદ હાજી મહમ્મદ અલ્લારખીઆએ કરી છે. હાલમાં સાદિક અને શયદા એ બે મુસલમાન લાઇબ્રેરો આરબેક્કા કાર્યાલયે ધરી મોજ સાથે એક ધરી ગંભીર વિચારની પણ ઉમેરારો તો ગૂજરાતને સારી સેવા થશે એમ લાગે છે, કારણ કે બૃહત્તું ન જોઇએ કે આપણી મીઠામાં મીઠી મોજ એ જ છે કે જેમાં એકાદ ક્ષણ પણ ચિન્તનની હોય.

સ્ત્રીલેખકો એ આ યુગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. વિદ્યાબહેન અને સૌ. શારદાબહેનની ગંભીર અને ઉત્સાહીસેવા આ ત્રીજા ખંડના આરંભથી શરૂ થઈ ચૂકી છે. તેમાં એ જ માર્ગે સૌ. સરોજિની બહેને પણ જોડાઈ લખાણુથી ઉમેરો કર્યો છે. કવિ તરીકે સ્વ. સુમતિ બહેને પહેલ કરી હતી તે પછી સ્વ. કનુબહેન ચેતન્યબાળા અને સૌ. દીપકબાળાં નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. સૌ. હંસાબહેને ત્રણ નાટક સારાં લખ્યાં છે. તે ઉપરાંત સૌ. જયમનબહેને પિતા અને માતામહત્તા યશને શોભતી સાક્ષર જીવનની રૂઝઆત કરી છે. સૌ. લીલાવતીએ લેખક તરીકે વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને સંરક્ષારી બાવના સાથે વિચાર અને કલ્પનાની હિંમતનો સંયોગ એમનાં રેખાચિત્રને સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવે છે. સૌ. લવંગિકા બહેને એમની ડિમીના વિષયને શોભતી રીતે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સેવા આરંભી છે.

પણ આ યુગના સાહિત્યના નવોમંડળમાં flash light યાને ચમકતા તેજઃપટ પેડે વિરતરી રહેતાર, અને પોતાના પ્રભાવથી અન્ય સર્વ ન્યોતિર્ગલુને દાબી દેનાર વર્તમાન સાહિત્યન્યોતિ તે કૌંવાલાલ મુનશી. એમની નવલકથાઓએ એની સત્યાતિદામી કલ્પનાથી, એના વિરાગ ચિત્રપટથી, અને પ્રભાવશાલી પાનાલેખનથી, તેમજ વૃત્તાન્તના આદુરથી ગૂજરાતને ચકિત કરી નાંખ્યું છે. એમનાં નાટકો એમની નવલકથા જેટલાં

નદાના મહોરા લેખકો નવી દબની વાર્તાઓ, નવી દબની નાટકો, ગદ્યના નવા પ્રકારો ગૂજરાતને આપવા નીકળી પડ્યા છે. આપણી બહેનો પણ એમને હાથે એમનો સંસાર અને ગૃહજીવન સુધારી રહ્યાં છે, સ્ત્રીધવળણી અને સ્ત્રીસ્વતંત્રતા વધતાં આવે છે અને ગૂજરાતના સામાજિક જીવનમાં પણ સ્ત્રીઓએ ભાગ લેવા માંડ્યો છે. કેળવણીના વિવિધ પ્રયોગો થાય છે, એના પાયા વિસ્તારવાની અને શિખર ઊંચાં કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ થવા મોંઝી છે, અને આ નવજીવનના પ્રલક્ષ પ્રમાણ તરીકે આપણાં માસિકામાં થએલો અસાધારણ વધારો અને સુધારો છે. આ સર્વવિદ્યોત શુભસૂચક છે.

૫

પણ અહીં પ્રશ્ન થશે કે સાહિત્ય—ખરૂં અને ઊંચું સાહિત્ય—એક બગીચાની રીતે ફાવ-મતાથી ઊત્પન્ન કરી શકાય ખરૂં? જગતના મહાન સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર દષ્ટિ નાંખીએ છીએ તો જાણાય છે કે “સમેષેષ વૃણુતે તેન હમ્ય-સ્તસ્યેષ આત્મા વિવૃણુતે તન્નું સ્વામ્” —એ અક્ષર પદાર્થ—જેને રાજશેખર ‘કાવ્યપુરુષ’ કહે છે—તે જ્યાં પ્રકટ થવા ઇચ્છે ત્યાં પ્રકટ થાય છે, એને કેષ બલાતકારે પ્રકટાવી શકતું નથી. આ ખરૂં છે, તથાપિ એના પ્રાકટ્યના કાંઈક નિયમો આપણે જાણી શકીએ છીએ, અને એના ઉપર આપણી આશાઓ બાંધી શકીએ છીએ તથા યોગ્ય વાતાવરણ રચી શકીએ છીએ. ઇતિહાસમાં એવા દાખલા દેખાય છે કે જ્યારે દેસમાં જુરામાં જુરી રિયતિ ચાલતી હોય તેવે વખતે—પ્રતિકૂલ વાતાવરણમાં—પણ મહાન કવિ કે સાક્ષરનો અવતાર થાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ જેમ કવિનો આત્મા કાવ્યરૂપ હોવો જોઈએ એ વચનની યથાર્થતા સમજવા માટે આપણે કવિનું સૂક્ષ્મ જીવન જોઈ એનું સૂક્ષ્મ યાને આન્તર જીવન જોવું પડે છે, તેમ સાહિત્યને પ્રતિકૂળ એવા વાતાવરણમાં પણ પ્ધાનમાં રાખવાનું છે કે ખરૂં જોતાં ઉપરના પડની નીચે ગૃહ શક્તિઓ કામ કરી રહી હોય છે, જે કવિ યાને સાક્ષરના આત્માંમાં પ્રકટ થાય છે, અને સમય પાકતાં એ પરિસ્થિતિમાં પરિવર્ત કરે છે. વૉલ્ટર, રૂસો, ટૉલ્સ્ટૉય એ આ જાતના પરિવર્તક દાનતરફી આત્માઓ છે. ઉચ્ચ સાહિત્યના ઉત્પાન માટે પ્રભુજીવન સુખી જ હોવું જોઈએ અથવા તો રાષ્ટ્રીય એકતા સિદ્ધ કરી ચૂક્યું હોવું જોઈએ એમ કાંઈ નથી. ડૉન્ટી અને ગેટે જન્મ્યા તે સમયે ઇટાલિ અને જર્મનિનું રાષ્ટ્રીય જીવન અને સામાજિક દશા ઇત્તમિત્ર હતી. પણ મનુષ્ય ભાવનાથી જીવે છે, સૂક્ષ્મ દેહ કે હૃદયથી જીવે છે નથી; એ કવિદહિનું સૂત્ર એમને પ્રલક્ષ થયું હતું. એલિઝાબેથના સમયમાં ઇંગ્લેન્ડની લોકરિયતિ કેવી હતી તે એક ઇતિહાસકારના નીચેના શબ્દોથી સમજાશે : “At the first glance the political and moral situation in England does not present that aspect of civilisation which one would expect at the time of Shakespeare. The population hardly amounts to five millions, and stagnates under conditions of revolting inequality fostered by the violence of the nobles, the profound demoralisation of the clergy and the idleness of the lower classes. On the one hand there are the magnificent gardens and verdant lawns

માધ્યમિકકારિકા, ધ્યાનશુ ધર્મસૂત્ર ગૃહ્યસૂત્ર ન્યાયયોગાદિદર્શનસૂત્ર આદિ સર્વ સાહિત્ય એ યુગમાં પ્રકટયું છે. ઈ. સ. બીજા સેકા પછી સો દોઢસો વર્ષના ઇતિહાસ અંધારામાં પડેલો છે. પરંતુ એ સમય સાહિત્યની પાનખર ઝલુનો હોય તો નવાઇ નહિ. એ પછી શુભ રાજ્યોના સમયમાં ફરી બહાર (વસન્ત)-આવ્યો. એ સમય હિન્દના ઇતિહાસમાં ઇંગ્લંડના એલિઝાબેથના યુગ કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી છે. ધ્યાનશુ અને બૌદ્ધના સમત્વનો એ સમય; પુરાણ સ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્રોના પુનરુજ્જવન અને પુનર્ધટનાનો એ સમય; બૌદ્ધ મહાયાનના વિકાસનો એ સમય; કાવ્ય કાષ્ઠ્ય નૈમૈત્તિક આદિ શાસ્ત્રોમાં કાલિદાસાદિ નવરત્નોના ઝગઝગાટનો એ સમય; લામદાદિ આલંકારિકાનો એ સમય; વસુબન્ધુ દિક-નાગ વગેરે ન્યાયશાસ્ત્રાચાર્યોનો એ સમય; દર્શનસૂત્રોના અન્તિમ ગ્રન્થનો એ સમય, દેવર્ધિ-ગણિ સિદ્ધસેન દિવાકર આદિ જૈન શાસ્ત્રોના ઉદ્ધારક અને પ્રવર્તકનો એ સમય. આ સમયમાં શુભ રાજ્યની અને એના પ્રજાવતી સીમા એક વખતે પશ્ચિમે કાઠીઆવાડના પશ્ચિમ કાંઠા સુધી અને ઉત્તર-પૂર્વમાં તિબેટ અને લગભગ ચીનની સરહદ સુધી પહોંચી હતી. અને તેથી એનો વ્યવહાર પશ્ચિમે ઇરાન એશિયામાધનર સુધી અને રોમ સુધી, અને પૂર્વે ઈશાનકાણમાં ચીન અને અશિકાણમાં જવા સુધી, વ્યાપ્તો હતો. આ કારણથી હિન્દુ-સ્થાનનાં વિવિધ શાસ્ત્રો ઉપર પરદેશી અસર થયેલી કહેવાય છે તેટલી બધી તો નથી જ થઈ, તો પણ પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં હિન્દુસ્થાનનો શુભ સામ્રાજ્યનો સમય એલિઝાબેથના સમયને મળતો હતો એમાં સંશય નથી. આટલો દૈર્ઘ્યમાન યુગ હિન્દુસ્થાનમાં ફરી આવ્યો નથી. તોપણ યશોવર્મા અને હર્ષવર્ધનનાં રાજ્ય તેમજ ગુર્જર પ્રતિહાર રાષ્ટ્રકૂટ પરમાર અને સોલંકી રાજ્યો પણ એમનાં રાજકીય પરાક્રમે માટે તેમજ સાહિત્યની પ્રવૃક્ષતા માટે યશસ્વી થયાં છે. ભવલુતિ બાણ અને રાજશેખર, ઉદ્યોતકર ધર્મકાર્તિક કુમારિલ શંકર અને વાયસ્પતિ, હેમાદ્રિ, બોપદેવ, સાયણ, માધવ સોમદેવ અને હેમચન્દ્ર એ સમયના નભોમંડળના તેજસ્વી તારાઓ છે.

આપણા વર્તમાન યુગના સાહિત્યના ભવિષ્ય માટે મોટી આશાઓ પડે છે, કારણ કે જગતના સાહિત્યોત્થાનના મોટામાં મોટા યુગો સાથે એનું અનેક-આપણી આશાનાં રીતે ગળતાપણું છે. સાધારણ રીતે યુરોપની ૧૩ થી ૧૬ મી સદીની કારણ. જગતિનો યુગ અને એનાં લક્ષણો સહુને સારી રીતે જાણીતાં હોઈ એની સાથે આપણા અર્વાચીન સાહિત્યના જન્મકાળની સરખામણી કરીએ. યુરોપનો એ કાળ ધાર્મિક સુધારાનો કાળ હતો. પણ એટલું જ હોત તો એ પછીનું યુરોપીય સાહિત્ય આપણા શ્રેષ્ઠયુગના સાહિત્ય જેવું થયું ભાગે ધાર્મિક સાહિત્ય જ નીવડત. પણ વસ્તુતઃ, એ યુગમાં પ્રાચીન ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર થયો. ઇતિહાસકાર કહે છે કે ઇટાલિની જમિ ઉપર એક ચમત્કાર બન્યો. સૌન્દર્યની દેવી જે ધણા સમયથી લોક ગુમાવી બેઠા હતા તે તેમને જડી. તેઓ જને મરી ગઈ માનતા હતા તે માત્ર નિદ્રાવશ થઈ હતી. ૧૪૮૫ ના એપ્રિલની ૧૮ મી તારીએ વસન્ત ઋતુ એસતી હતી. તેવે એકદિને લૅમ્બર્ડીના મન્જૂર લેકા રોમમાં કાંઈ જોદાણુ કામ કરતા હતા. તેમાંથી એમને એક શ્વેત સંગેમરમરની કળર નજરે પડી. ઉપરનું આગ્નહન દૂર કર્યું ત્યાં એક દેવી સૂતેલી દેખાઈ; જાણે જીવતી જ! એજોએ એના ઉપર સુગન્ધી વનસ્પતિઓ ફેરવી. એટલા-

માં એ બાણે આંખ ઉઘાડતી હોય એમ એમને દેખાયું. એના ગાલ શુભાળી, અને અધર ઉપર સ્મિત રમતું હતું. આ મધુર ચમત્કારથી જનતાનું હૃદય હાન્યું, લોકોનાં ટોળેટોળાં ભરાયાં. દેવીને ભક્તિભાવથી ટ્રિપ્લિટોલ ચાને રોમના ટાઉનહાલમાં લઇ ગયા. ત્યાં આખું શહેર એને જોવા ઉત્સુક અને એ દેવી આદૃતિ જોઈ મુગ્ધ બન્યું. પાદરીઓને ભય પેડો: રજેને લોકમાં મિથ્યાત્વ અને પ્રતિમાપૂજન ઉત્પન્ન થાય. પોપે રાતોરાત એને ત્યાંથી ઉપાડીને અન્યત્ર દાદી દેવાનો હુકમ કર્યો. પણ લોકોએ એ દેવીનાં દર્શન એક વખત કર્યા તે કર્યા જ. એક લેખક કહે છે તેમ; "She had a beauty of ancient time; through having simply gazed upon her the world began to blossom once more." આમ પ્રાચીન ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યના ઉદ્ધાર અને સૌન્દર્યદેવીના પ્રાકટ્ય સાથે, શુષ્ક ધાર્મિકતાની બેડીએ પણ તૃટવા લાગી; અને પ્રાચીન ગ્રીક રોમન સંસ્કૃતિનું જે ખાસ લક્ષણ—ઐહિક જીવનમાં રસ—તે ફરી ઉત્પન્ન થયો; અને પ્રભુ પરાક્રમે પંથે ચડી. આ સર્વના પ્રતિધ્વનિ ઈંગ્લંડ સુધી પહોંચ્યા. પ્રાચીન સાહિત્યના અનુવાદો છટાસિપ્ત અને ફ્રેચ લાપામાં થયા અને ત્યાંથી અંગ્રેજમાં ઉતર્યા. આપણા અર્વાચીન સાહિત્યના જન્મની પણ એ જ હકીકત છે. અહીં પણ ગયા શતકમાં આપણી પ્રાચીન લાપાને જે સ્થાન અપાયું તથા પરદેશી (અંગ્રેજ) સાહિત્ય સાથે સંપર્ક શરૂ થયો, એમાંથી ધાર્મિક સુધારો, નવી સ્વાતન્ત્ર્યની લાવના, ઐહિક જીવનમાં રસ અને એ રસથી તરબોળ એવું નવીન સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું. એ યુરોપના સંજીવનના યુગમાં, અને વિશેષ કરી એલિઝાબેથના ઈંગ્લંડમાં, પ્રભુજીવનમાં જેમ અપૂર્વ વેગ પરાક્રમ અને સમૃદ્ધાસનો પ્રાદુર્ભાવ એ એના સાહિત્યનું કારણ બન્યું હતું, તે જ પ્રમાણે આપણા અર્વાચીન સાહિત્યમાં પણ બન્યું છે. માત્ર આપણી નસોમાં એ વેગ પરાક્રમ અને સમૃદ્ધાસનું બળ નેટલું ઓછું, તેટલું આપણું સાહિત્ય પણ એલિઝાબેથના સમયના ઈંગ્લંડના સાહિત્ય કરતાં ઊંચું છે. ઈંગ્લંડનો વહાણુવટી નવી ભૂમિ શોધવા ભૂટવા તાળે દરવા સમુદ્ર ખેડતો હતો, કશ્માં આનન્દ પામતો હતો, અને પોતે સ્વતંત્ર છે એ અદ્ભુત બલદાથી લાગણીથી ભરેલો રહેતો. આપણે ત્યાં આ સર્વ સ્થિતિ ચરૂ ચંપા લાગી છે, પણ તે ડુંપળ અવસ્થામાં છે, સિદ્ધને બદલે સાધ્ય અવસ્થામાં છે, પૂરી વસ્તુસ્થિતિને બદલે ધણું આકાંક્ષામાં છે, પણ જે છે તે ઉત્સર્જણને માર્ગે હોષ આચાજનક છે.

૬

સાહિત્યવિભાગે વિચારવાનું 'સાહિત્ય' તે વિશેષ અર્થમાં 'સાહિત્ય.' સામાન્ય અર્થના સાહિત્યની છતર શાખાઓથી વિતક્ષણ એવું, વિશેષ સાહિત્યપરિષદનું અર્થમાં સાહિત્યનું સ્વરૂપ 'સાહિત્ય' શબ્દની યોગજનાથી આપણા કર્તવ્ય: સાહિત્યને પૂર્વજોએ બતાવ્યું છે. "શબ્દાર્થો સાહિતી કાવ્યમ્." જેમાં શબ્દ અને અર્થ વિસિષ્ટ રૂપે એક બીજાની સાથે મળેલા હોય. "વાગર્થ-ચિત્ત સમ્પૂર્ણ." શિવપાર્વતીવત્ ન્યાં અર્થ અને વાણી એક બીજાનાં અર્થાગ હોય એ કાવ્યસાહિત્ય. આ કાવ્યસાહિત્ય એ સાહિત્ય સામાન્યનો આત્મા છે. ભાષા, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન સપનાં યાત્રનું ખર્ચવસાન કાવ્યમાં: કાવ્ય એ કાન્તદર્શની દષ્ટિ; પછી એ ગદ્ય હો વા પદ્ય

હો. પદ્યમાં અર્થસંગીત સાથે શબ્દસંગીતનો સદુપયોગ, તેટલું પદ્ય ગદ્ય કરતાં કાવ્યને વિશેષ અન્તરંગ, અને ગદ્યમાં જેટલો શબ્દસંગીતનો અભાવ તેટલું તે કાવ્યને બહિરંગ. અન્ય શાસ્ત્ર અને વિદ્યાથી કાવ્યનો વ્યાવર્તક ધર્મ એ કે શાસ્ત્ર અને વિદ્યા મનુષ્ય-બુદ્ધિના અમુક અમુક ખંડને ભિન્નજે, ત્યારે કાવ્ય અખંડ વસ્તુનું-વસ્તુના જાંઠા અન્તરમાં વિરાજતા દિવ્ય તત્ત્વનું-સાક્ષાત્ દર્શન કરાવે. પ્લેટોની ગુફાના ઉદાહરણથી સમજવા મત્ન કરીએ તો બહાર જતાં આલતાં મનુષ્યોના ગુફાની ભીતે પડતા પડછાયા ઉપરથી અનુમાન કરવું તે શાસ્ત્ર અને વિદ્યા, અને ગુફાના મુખ સામે એસી જનતાને સાક્ષાત્ નિહાળવી એ કવિધર્મ; અને એ સાક્ષાત્ દર્શન પણ અખંડ વસ્તુનું એના અમુક અમુક પાસાનું નહિ. બેશક, એ અખંડતાને કેવિ તરફ વળેલું પાસું કહેવું હોય તો તે જુદી વાત. આમ કાવ્ય એ શાસ્ત્ર અને વિદ્યાથી ભિન્ન છે, છતાં સર્વનો વાસ મનુષ્યના આત્મામાં છે, અને તેથી એમની પરસ્પર અસર થવા વિના રહેતી નથી.

રાજશેખર કવિઓના ત્રણ બેઠ પાડે છે: સારસ્વત, આભ્યાસિક અને ઔપદેશિક. સારસ્વત કવિઓ તે કે જેઓ ઉપર સરસ્વતીનો અનુગ્રહ હોય, એમની કવિ-ત્વશક્તિ 'સહજ' છે, અર્થાત્ પૂર્વજન્મમાંથી જીતરી આવી છે, અને આ જન્મમાં માત્ર થોડોક જ સંસ્કાર મળતાં ખીલી બેઠે છે. આભ્યાસિક કવિઓ તે કે જેની કવિત્વશક્તિ 'આહાર્ય' એટલે કે આ જન્મના અભ્યાસથી—અર્થાત્ સંસ્કારથી, કેળવણીથી—પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે. અને ઔપદેશિક કવિઓ તે કે જેઓમાં સ્વાભાવિક કવિત્વશક્તિ બિલકુલ નથી પણ જેઓ મહેનત કરી કરીને કાવ્ય રચતાં શીખ્યા છે. આ ત્રીજા વર્ગને તો આપણે લક્ષ્યમાં જ નહિ લઈએ. પણ જગતના મહાન કવિઓ અધ્યા સારસ્વત યાને કેવલ સરસ્વતીના પ્રસાદ ચક્રીજ કવિ થયેલા છે એમ નથી. ઘણાં મોટાં નામો—મિલ્ટન ટેનિસન લવભૂતિ રાજશેખર આદિ અસંખ્ય—આ જન્મમાં પ્રાપ્ત કરેલી જોતી કેળવણીથી કવિ બન્યા છે. અને આ જાતના કવિઓ માટે ફલદ્રુપ ભૂમિ રચવાનું જનસમાજના હાથમાં છે. ખીજા બે વર્ગમાંથી પહેલા વર્ગના 'સારસ્વત'—કવિઓ આપણી ભૂમિમાં નીપજવવાની પ્રભુની ઈચ્છા હશે તો તે સાહિત્યપરિપક્વતા કાર્યની વાટ નહિ જુવે. ગૂજરાતમાં સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને જનસ્વભાવનું વૈવિધ્ય અર્થાત્ કવિતાની સામગ્રી થોડી નથી. છતાં, વર્તમાન જમાનામાં સર્વથા સ્વાભાવિક કવિત્વશક્તિ ધરાવનાર એવા સારસ્વત કવિઓ ઉત્પન્ન ન થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે, સારસ્વત કવિઓનો જમાનો તો એક રીતે કપારનોએ વહી ગયો છે. જેમ મનુષ્યજાતિનો સુધારો વ્યવસાયી અર્થાત્ વસ્તુગ્રાહી મટીને અનુગ્રવસાયી—અર્થાત્ જ્ઞાનગ્રાહી—થયો છે, અને અત્યારે એનાં સઘળાં પગલાં અનુગ્રવસાયી દશામાં જ ભરવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે વર્તમાન યુગમાં વ્યવસાયી કવિની એટલે કે માત્ર કાવ્યસામગ્રીના સાંનિધ્ય-ચક્રી જ પ્રજવળી જોડનાર એવા હોમરની જાતના કવિની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ થોડો છે; વર્તમાન કવિઓમાં તો થોડીક સ્વાભાવિક શક્તિ ઉપર આ જન્મના સંસ્કારો—એટલે કે જીવનનો અનુભવ અને વાચનની કેળવણી—એની છાપ પુષ્કળ પડે છે, અને એમાંથી એમનું કવિત્વ સ્ફુરે છે. એજેક્ટ 'primary' અને 'secondary' અર્થાત્ સહજ અને આહાર્ય એવા કવિઓના બે વર્ગ પાડે છે તે આ રીતે જ; હોમર શેક્સપિયર આદિ પ્રથમ વર્ગમાં આવે છે, વર્જિલ મિલ્ટન વગેરે દ્વિતીય વર્ગમાં આવે છે. પણ પ્રથમ વર્ગના સર્વ

કવિઓ દ્વિતીય વર્ગના સર્વ કવિઓ કરતાં ચઢીઆતા હોય એમ કંઈ નિયમ નથી. માત્ર આ એ વર્ગ એ કવિતાની ઉત્પત્તિનું કારણ બક્ષમાં લેતાં પડેલા એ પ્રકાર છે. અને પહેલા વર્ગના એક કવિના કરતાં બીજા વર્ગના એક કવિ ચઢીઆતો હોય એ તેદન સંભવિત છે. સ્પેન્સરને અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં 'Poets' poet નો ઈલકાબ મળ્યો છે, અને અગણિત અંગ્રેજ કવિઓ ગ્રીક હોટિન ઇટાલિયન કવિઓમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે એ કોણ નથી જાણતું? નવીનતાના મોહને વળોડી કવિસંપ્રદાયનો મહિમા વર્ણવતાં મિ. ન્યૂમેસ્ટ એક ઠેકાણે કહે છે:—

"To be in the tradition is not to be obsolete, either in civilization or in poetry; to be 'derivative' is not necessarily to be inferior, even in the aeroplane factory. The truth on the other side is that the human spirit grows not by singularity but by admiration and assimilation; that the deepest waters of human life come from no private well, but from an underlying pool, vast and immemorial, and that poetry, as Shelley knew, is not an unrelated collection of separate inventions, but a vision of the eternal which all poets like the co-operating thoughts of one great mind, have built up since the beginning of the world." આ જાતનું કાવ્યવાતાવરણ સાહિત્યપરિષદ રચી શકે છે. આ માટે જાણી જાતના વિવેચનશાસ્ત્રની જરૂર છે—જે સામાન્ય વાચકમાં જાણી વિવેચનદષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે એટલું જ નહિ, પણ જેને આધારે શાળામાંથી બાળકોને શિક્ષણશાસ્ત્રની ભાષામાં જેને 'Appreciation lesson' કહે છે તેવા પાઠ દ્વારા કવિતાના શૈલ્યનો ઉપભોગ કરતાં શીખવી શકાય. વામનમાંથી સૂચના લઈ રાજશેખરે 'લાવક' યાને સહૃદયના પ્રથમ એ વર્ગ પાડ્યા છે; અરોચકી અને સતૃણાભ્યવહારી; એટલે એક તો એવા કે જેમને કશું સ્પે જ નહિ, અને બીજા એવા કે જે ઘાસ મુઠાંત ગમે તે ખાઈ જાય. આ બંને અવિવેચક છે. તેમાં ત્રીજો વર્ગ, એક 'મત્સરી' એટલે કે અદેખા અને સામાના દોષ જોયા કરે એવાનો ઉમેરો છે, અને ચોથો વર્ગ 'તત્વાભિનિવેશી' એટલે ખરા તત્ત્વ ઉપર ચિત્ત લગાડનારનો જણાવે છે. આ છેલ્લો વર્ગ જ સાહિત્યને ઉપકારક થઈ પડે છે. હજી સુધી ગૂજરાતીમાં કાવ્યકલાની તત્વાભિનિવેશી મીમાંસા બહુ થોડી જ થઈ છે. પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલથી માંડીને ક્રિવલર ફૂચું સેઈન્ટસખરિ ગૌસ ન્યૂમેસ્ટ અને સ્કાપર સુધી, સૂર્યથી માંડી ન્હાના દીવાસુધી, કાવ્ય અને એના વિવિધ ભેદનાં તત્ત્વ ઉપર પ્રકાશ નાંખનાર જ્યોતિષો અસંખ્ય થયા છે, અને જેમ જેમ કાવ્યનાં નવાં નવાં રૂપ પ્રકટ થયાં છે તેમ તેમ એ તત્ત્વોના વિવેચનમાં તેમજ એના પ્રયોગના વિચારમાં ઘણું કામ થયું છે. આપણે ત્યાં પણ પ્રાચીન આર્યાવા-રિકાએ કેટલું બહું કહ્યું છે એનું જ્ઞાન સામાન્ય પ્રગ્નને બદલે સુશિક્ષિત જનોમાં પણ થોડું છે. આ ખોટ પ્રૂરી પાડવા સાહિત્યપરિષદ બહુ સારો પ્રયત્ન રચી વા રચાવી શકે છે. આવી સારાસારઆહી ઉચ્ચ વિવેચનની વિદ્યાને અભાવે—કાવ્યક્ષેત્રમાં પુષ્કળ ઘાસ ઉગે છે, અને બિચારા ઘાસને હું ઘાસ છું એટલું જાન થતું પણ અશક્ય રહે છે. રાજશેખર કવિઓનું તારતમ્ય બતાવતાં નોંધે છે કે—

“ एकस्य तिष्ठति कंयेर्गृह एव काव्य-
 मन्यस्य गच्छति सुहृद्भयनानि यावत् ।
 न्यस्याविदग्धयदेनेषु पदानि शश्वत्
 कस्यापि संचरति विश्वकुतूहलीष ॥ ”

--કોઈ કવિનું કાવ્ય તો એના ધરમાંજ રહે છે; બીજાનું મિત્રોના ધર સુધી પહોંચે છે; કોઈકનુંજ એવું હોય છે કે જે અવિદ્યમનના મુખ ઉપર પગ મૂકીને--એમના વચનની દરકાર કર્યા વગર--જાણે વિશ્વ જોવાના કુતૂહલથી બહાર નીકળી પડે છે. આવા ગૃહકવિ-ઓની અને મિત્રકવિઓની ઉપેક્ષા કરી, બહુ તો એમને સહી લઈ, વિશ્વકવિઓના શુભ પારખી, એનો આસ્વાદ લઈ જાણ્યો એ ખરા વિદ્યમનું કામ છે. એ કર્તવ્યને અંગે, આપણા ગુર્જર કવિઓ અને કાવ્યો ઉપર આપણે સવિશેષ આદર ધરાવીએ એ સ્વાભાવિક છે અને કેટલેક દરજ્જે હીક પણ છે. પણ ધરદીવડાંના પ્રેમથી મુગ્ધ બની આપણી રસવૃત્તિને સાંકડી કરી રાખીએ તો તેથી આપણી વિદ્યમતાને હાનિ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ કવિઓના રસાત્માને પણ જોઇતું પોપણ મળતું નથી. ખરૂં છે કે કવિ અને ભાવક (સહૃદય વિદ્યમન) એક હોતા નથી; “ एकः सृते कनकमुपलस्तत्पराक्षाक्षमोऽन्यः ” મુવર્ણ એક જાતના પત્થરમાંથી પેદા થાય છે અને એની કસોટી કાઢનાર પત્થર જુદો હોય છે. તથાપિ કવિ ત્યાં સુધી પોતાના કાવ્યનો વિવેચક ન થાય અને વિવેચક કવિનું હૃદય અનુભવવા પૂરતો કવિ ન થાય, ત્યાં સુધી કાવ્ય આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત ન કરે, અને વિવેચન મર્મગ્રાહી ન બને. આપણાં કાવ્યો આપણી જૂમિમાં જ પાક્યાં જોઇએ, અને આપણાં વિવેચન પણ સ્વદેશી હોવાં જોઇએ એ દૃષ્ટિબિન્દુ સ્વાભાવિક છે. તથાપિ મનુજ આત્મામાં સ્વ અને પરનો અદ્વિત સમન્વય હોય છે--મનુજ પોતાની જૂમિનો વતની છે તે સાથે મનુજ હોઈ સમસ્ત ધ્વજાડનો વાસી છે, અને તેથી એને પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય કેળવવાનું છે તે સાથે એના વિશેષણમાં સ્વ અને પર ઉભય તત્ત્વો રહેલાં છે એ જૂલવાનું નથી. જગત્માં સર્વ મહાન સાહિત્યો એ રીતે જ ઉદભવેલાં છે. કોઈ પણ ગ્રંથ જે પરદેશી સાથે આત્માની આપ-લે કરવા તૈયાર નથી તે પોતાના આત્માને કદી ખીન્ની-ચંકતી નથી. જેમ પરદેશી રસ ચૂસ્યાં કરનાર પોતાના આત્માને ખુરે છે, તેમ એ રસથી વિમુખ રહેનાર પોતાના આત્માને ગૂંચળાવે છે. વર્તમાન સમય નિઃશાન્તિનો હોઈ સ્વ અને પરનાં ઉભય તત્ત્વ યોગ્ય માપમાં રહેવાં છંદુ છે. અસારે પર્મિની નવલકથાઓનું દૂકી વાર્તાઓનું અને નાટકનું અનુકરણ પુષ્કળ થવા લાગ્યું છે, યંજુ ધીમે ધીમે એમાંથી ઊભરો નીકળી જઈ માત્ર સારજ રહેશે અને આપણા સાહિત્યના વિચિત્ર આત્મામાં જાણી રહ્યાં એટલુંજ પરદેશી તત્ત્વ છેવટે રહી જશે. તેથી આપણા સાહિત્યે યોગ્ય કરેલા વર્તમાન વલણથી આપણે ક્ષોભ પામવા દારણ નથી, જો કે કાંઈક એતતા રહેવાની અને સ્વદેશાભિમાનને જાગતું રાખવાની તો જરૂર છે જ. પશ્ચિમના જે રસસ્વરૂપને આપણા સાહિત્યમાં સત્કાર આપ્યો છટ છે તે એ રસસ્વરૂપને કે જે એના મહાન સાહિત્યમાં ચર્તિ-મન્ત થયેલું છે. ઉદ્ધવી આગજોટમાંથી ઉતરેલાં નૌવેલો વા માસિકાની વાર્તાઓ એ યૂરોપનું મહાન સાહિત્ય નથી; એનું ચર્ચણ એ તો ઘણીવાર ધાસણું ચર્ચણ કરવા સમાન હોય છે. એના મોટા દક્ષિણ દક્ષિણ તમચમાં પણ Dynasts કે Saint Joan જેવી કૃતિઓજ ગણાય છે, અને વસ્તુતઃ એનાં અગરદ્વજ તો એ કરતાં પણ જુદાં હોય છે. આ

એ રીતે વિવેચનરૂપ એક વિશિષ્ટ સાહિત્યનો પ્રકાર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, એ એનો પાંચમો પ્રકાર છે—છત્યાદિ અગણિત રૂપે વિવેચનકલા ખીલવવાની જરૂર છે. કારણ કે જેમ જોયું સાહિત્ય વિવેચનશાસ્ત્ર માટે નવું વસ્તુ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ જોયું વિવેચન સાહિત્યને નવા માર્ગ સૂઝાડે છે.

કાવ્યના અર્થમાં સાહિત્યની ઉત્પત્તિ માટે, અને એને અંગે, જોયું વિવેચનશક્તિ કેળવવા માટે, આ પરિપક્વ શું કર્તવ્ય છે એ આપણે જોયું. પરંતુ એ જાતના સાહિત્યને ખીલવવા માટે શુદ્ધિ અને હૃદયના સંસ્કાર પણ જોયા કરવાની જરૂર છે. એ સંસ્કારની પોતાની કિંમત—સાહિત્ય સાથે એના સંબંધ, વિના સ્વતંત્ર-રૂપે પણ—થોડી નથી. પણ સાહિત્ય એ ‘finer breath of all knowledge’ જ્ઞાન માત્રનો વધારે સૂક્ષ્મ અને સુંદર પ્રાણ છે, તો એ પ્રાણને વસવા માટે રમૂલ દેહ પણ જોઈએ, પંકજ પણ પંક વિના ચતું નથી, તો કવિતાસાહિત્ય પણ શુદ્ધિ અને હૃદયને કેળવે. એવાં શાસ્ત્રના ક્યારા વિના કેમ જીવે? તે સાર, શીર્ષા શાસ્ત્રની કેળવણી માટે પણ આ પરિપક્વ ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

૭

આપણા ઇતિહાસવિભાગે વિચારવાના પ્રશ્નો ઘણા છે: પ્રથમ તો ગૂજરાતનો પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ ધ્યાનમાં રાખી, એનું નિરૂપણ, જે ઇતિહાસ સંશોધન. અત્યાર સુધી ગૂજરાતની વર્તમાન ચતુર્સીમાની દૃષ્ટિએ જ કરવામાં આવ્યું છે એમાં મૌલિક પરિવર્ત કરવો. જોઈએ: ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એટલે ઉત્તરમાં પંજાબ સુધીના પ્રદેશનો, અને, દક્ષિણમાં દક્ષિણના ઉત્તર વિભાગના પ્રદેશનો: એ ઇતિહાસનો ઘણાં બાકાં હજી હવે પૂરવાના છે. ઘણાં વર્ષો પૂર્વે આપણા ઇતિહાસનું શિક્ષણ મોઘલ અને બ્રિટિશ અમલની જ દરકાર હતું. તે પછી મહમદ ઘોરી અને મહમદ ગિઝની સુધી, અને તે પછી પ્રાચીન ઇતિહાસસંશોધનની કિંમત યતાં સિકંદરની સવારી સુધી, આપણે જૂતકાળમાં ગયા. પરંતુ તે પહેલાંના સમય કેવળ પૌરાણિક એટલે. ઇતિહાસદ્રશ્યા અપ્રમાણિક એવી વાર્તાઓથી જ ભરેલો હોઈ ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે નકામો છે એવી સમજણ ધણી વખત ચાલી. પરંતુ વધતી જતી શોધને પરિણામે સમગ્રાયું કે પુરાણમાં કરેલી નોંધ, હિન્દુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કરનાર પશ્ચિમની પ્રજાઓના ઇતિહાસકારોએ તથા અન્ય મુસાફરોએ જે નોંધ કરી છે તેની સાથે અદ્ભુત રીતે મળતી આવે છે, આથી પુરાણની પ્રમાણ તરીકે. પ્રતિષ્ઠા વધી, અને પુરાણના મહાન અભ્યાસી પાર્સિટરે એ પ્રતિજ્ઞનું સારા-સારવિવેચનપૂર્વક એટલું જાણુ ગૌરવ વધારી દીધું કે વેદાદિક અન્ય કરતાં પણ એનું પ્રમાણ વધારે માન્યું. આટલે સુધી જતું મધ્યય ઇતિહાસકાર માટે અશક્ય છે, પણ અન્ય પ્રમાણથી બાધિત ન હોય, અથવા અન્ય પ્રમાણને બાધિત કરે એટલું સંભવિત હોય, તો પુરાણના ક્યનને ઇતિહાસરૂપે માનવાને અત્યારે સહુ ઇતિહાસકારો તૈયાર છે. તે જ પ્રમાણે તે પછીના સમયમાં આવતાં કેવળ શિલાલેખ, સિક્કા અને તામ્રપટ્ટના જ પ્રમાણને વળગી ન રહેતાં ઇતિહાસ

સાહિત્ય જ્યારે તારીખો નક્કી કરવામાં ઉપયોગી નથી થતું, ત્યારે પણ પ્રગ્નના વાર્તાવિક કે બાવનાત્મક જીવનની ઝાંખી કરવા માટે બહુ કામનું ચર્ચ પડે છે. પરંતુ આપણા ઇતિહાસના પ્રકાશનું એક મોટું સાધન હજી હવે જ આશક્ષિતજ ઉપર ઊગતું દેખાય છે. સિંધ અને પંજાબની સરહદો ઉપર મોહન-જો-દારો અને હરપ્પાનાં ખોદાણકામથી ઋગ્વેદના બહુ તેથી પણ પૂર્વના મનાતા કાળ ઉપર પ્રકાશનાં કિરણો પુટ્યાં છે. પણ હજી એ માત્ર કિરણો જ છે, એટલામાં તો ઇન્ડિયન આર્કિયોલોજીના ડિરેક્ટર સર જૉન માર્શલ લખે છે કે:—“The opinion has lately been gaining ground that the cradle of Sumerian and Egyptian civilisation is to be sought somewhere east of Mesopotamia. If indeed, such a cradle ever existed, it is as likely as not to have been in the vast richly watered plains of Northern India. Migrations there undoubtedly were—and those on a large scale, and nothing is more probable than that the teeming populations of Northern India expanded westward through Seistan across the Iranian plateau and northward to the plains of Transcaspiæ.” આ અનુમાનને અત્યાર સુધી ચાલતી આવેલી પ્રાચીન ઇતિહાસકાર અને પુરાતત્ત્વ-વિદ્ની માન્યતાથી તદ્દન વિપરીત છે એ પુરાણની દૃઢીકૃત સાથે મળે છે, અને પરિણામે હિન્દુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કરનાર અને એની વસ્તીમાં ભળી જનાર ‘Foreign Tribes’ યાને પરદેશી જાતિઓ સંબંધી આપણા અર્વાચીન વિદ્વાનોના ભેજો જુદી દૃષ્ટિથી તપાસવા પડશે એમ સૂચવે છે. કાઠીઆવાડની ઐતિહાસિકરત્નગર્ભી વસુન્ધરા હજી ખોદવી તદ્દન બાકી છે. સૌરાષ્ટ્ર, દારકા અને વલભીપુરના ઇતિહાસનાં કેટલાંએ પડ એ જમિમાં દરોએલાં ડાહ્યાવાર બહાર નીકળશે એ કહેવાતું નથી, અને એ નીકળશે ત્યારે આપણા અત્યાર સુધી માનેલા ઇતિહાસને ટેકા આપશે કે ઉચલાવશે એ વિષે અત્યારે કંઈ પણ પ્રામાણિક કલ્પના ચર્ચ શકતી નથી. પણ એ શોધ ઇતિહાસના ચર્ચા જ્ઞાન માટે અત્યંત આવશ્યક છે એટલું તો નક્કી જ છે. ખીજું, આપણા ઇતિહાસના રાજવંશો અને એમની તારીખો આપણે ચોક્કસ રીતે જાણી શક્યા છીએ તેમાં પણ હજી લોકસ્થિતિ વિષે ઘણું જ્ઞાન ઉમેરવું બાકી છે. સાહિત્ય એ આ જાતના કાર્ય માટે એક મોટું સાધન હોય છે, પણ ફક્ત એ, આપણા તે કાળના ઘણાખરા કવિઓએ એમના સાહિત્યને, ધર્મ સિવાય કોઈપણ રસથી ભોળવા દીધું નથી. આથી લોકાસ્થિતિ જાણવાના વિષયમાં આપણને ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

રત્નમણિરાવે મુસલમાન સમયના ગૂજરાતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ પ્રકટ કરવા માંડ્યો છે, તથા એને અંગે માત્ર સામાન્ય નિરૂપણથી સતોષ ન માનતાં વિગતવાર માહિતી એકઠી કરવા માંડી છે, એ પદ્ધતિએ ઘણું કામ કરવા જેવું છે. રાયચુરા અને મેઘાણી કાઠીઆવાડની જૂની વાતજિા રાસા વગેરે સાહિત્ય એકઠું કરે છે એનું મૂલ્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણું ન હોય પણ સમયનું ચિત્ર દોરવામાં તો ઘણું જ કામનું છે. વળી એક સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રી લખે છે તેમ ‘સર્વશાસ્ત્રો કાવ્યમુખપ્રેક્ષી’ છે—અર્થાત્ કાવ્યનું જ એક મુખ નિહાળતાં કાવ્યનાં સેવક છે—અને તે પ્રમાણે ઇતિહાસ પણ કાવ્યરૂપ થયા વિના એનું મુખ પૂરેપૂરું પ્રકટ કરી શકતો નથી. કવિપ્રતિભા વિનાનો ઇતિહાસ એ જીવંત માંસ અને

રહિર વિનાનું માત્ર કાલનું મૃત હાડપિંજર છે: તે માટે આપણે ઇતિહાસ, ખરી રીતે જાણવા માટે આપણે નન્દશંકર તુળનશંકર અને કનૈયાલાલ મુનશીની અપેક્ષા રાખીએ છીએ. કલા ખાતર સત્યનો ભોગ આપવાની જરૂર હોય તો ગૂજરાતના ઇતિહાસ ખાતર કલાનો ભોગ આપવા પણ લાઈ મુનશીને આપણે વિનંતિ કરીશું. આપણે એમને કહીશું કે સત્ય અને કલા-ઇતિહાસ અને કલા-ઉભયનો સુન્દર સમન્વય કરી શકે એવું એમનામાં સામર્થ્ય છે, એકનો ભોગ આપવો પડે એવા એ કલામાં અનિપુણ કે ઇતિહાસમાં યથાર્થતાની કિંમત ન સમજી શકે એવા પ્રાકૃત નથી. છતાં ભોગ આપવો પડે એટલા એ અશક્ત હોય તો કલાનો ભોગ આપે, ઇતિહાસનો નહિ; કારણ કે કલાનાં ક્ષેત્ર ઘણું છે, ઇતિહાસનું એક છે.

૧ળી, એક પ્રશ્ન ઇતિહાસ અને ભાષાશાસ્ત્રની સીમા ઉપર આવેલો અને તેથી ઉભય વિદ્યાના વિદ્વાનોએ વિચારવાનો એ છે કે આપણા પ્રાન્તના નામની વ્યુત્પત્તિ શી? એામ્ને એઝેટીયરે ગુર્જર રાટ્ટ (સં) ગુર્જરરટ્ટ (પ્રા) ઉપરથી ગૂજરાત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ માની હતી. પરંતુ ‘ગુર્જરરટ્ટ’ ઉપરથી ‘ગૂજરાત’ કે ‘ગૂજરાટ’ થાય, ‘ગૂજરાત’ ન થાય: એ શબ્દો કાઢ પણ લેખમાં મળતા નથી અને ગૂર્જરરાટ્ટ ઉપરથી ગૂજરાત કાઢવું એ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના નિયમથી વિરુદ્ધ છે. તેથી પછીના વિદ્વાનોએ ગુર્જરના શબ્દ જે ઉડવાણકના તથા મંગલાનકના લેખમાં મળે છે તે ઉપરથી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રાનુસાર એ શબ્દ ઊપજાવ્યો છે. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને અવગણી શકવું નથી એ ખરૂં પણ તે સામે થોડાક વિચાર પણ આવ્યા વિના રહેતા નથી. એક તો ‘ત્રા’નો આવો પ્રયોગ, સર્વનામને ત્ર (અત્ર તત્ર, સર્વત્ર, અન્યત્ર) લાગે છે તે સિવાય, કાઢ દેશવાચક શબ્દમાં થયો જાણ્યો નથી. તે સાથે સુરાષ્ટ્ર, મહારાષ્ટ્ર, રાષ્ટ્ર એ નામ એક બીજાની પાસે આવેલા નણુ દેશવિભાગના વાચક છે તેથી પાસેનો એક વિભાગ ‘ગૂર્જરાષ્ટ્ર’ કહેવાયો હોય તો આશ્ચર્ય છે? વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો વાંધો વળનહાર છે, પણ અશોકના ધંમયુત્તસ ચ યોનકંચોજ ગંધારાનં રિસ્તિક પેત્તેણિકાનં યે વાપિ અંજે અપરાતા (ગિરનાર) ધંમયુત્તસ યોનકંચોજગંધારેસુ લટિકપિત્તેનિકેસુ ય વા પિ અંજે આપહંતા (ધોલી), ધમયુત્તસ યોનકંચોજગંધરનં રિસ્તિકનં પિત્તિનિકનં યે વપિ અપરંત (શહ્યાજગદી) ધમયુત્તસ યોનકંચોજગંધરનં રટ્ટકપિત્તિનિકન યે વ પિ અજે અપરત (માનસેરા) એમ ચાર જુદાં જુદાં રચનાના લેખમાં પેતોજિક, પિત્તેનિક પિત્તિનિક શબ્દ છે તેના મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ દેવદત્ત ભાંડારકર સિવાય સર્વ વિદ્વાનોએ પ્રતિષ્ઠાનિક માન્યો છે, :ત્યાં પૂર્વોક્તિ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો નિયમ કે. છ નો ઠ થાય ‘ત’ ન થાય એ વાંધો ગણ્યો નથી. દેવદત્ત ભાંડારકરે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને ત્યાં પણ માન આપીને પિત્તનિક શબ્દનો જુદો જ અર્થ કર્યો છે. અંજુતર નિકાયમાં રટ્ટિકસ્સ પેત્તનિકસ્સ અને રટ્ટિકો પેત્તનિકો એમ એ શબ્દયુગલ એ વાર આવે છે ત્યાં એનો સહચાર ગામગામિકસ્સ પૂગગામણિકસ્સ ગામગામિકો પૂગગામણિકો ધત્યાદિ રાત્ત્યના અધિકારી વાચક શબ્દો સાથે થયો છે, અને ત્યાં પિતાથી પ્રાપ્ત અધિકાર ભોગવતો રાષ્ટ્રિક કહેવાતો રાત્ત્યાધિકારી એવો અર્થ દીકારે કર્યો છે. એટલે અશોકના શિલાલેખમાં પણ રિસ્તિક પેતોજિકનો એ જ અર્થ થવો ઘટે છે. અર્થાત્ પેતોજિક એ પ્રતિષ્ઠાનિક=પેઠણનું એમ નહિ. પરંતુ દેવદત્ત ભાંડારકરના આ પેત્તનિક=પૈતૃક સામે એક વિદ્વાન

તરફથી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો ખીન્ને વાંધો લેવામાં આવ્યો છે કે તુ તું જ કેમ થાય ? પણ તુ નો તુ ઉચ્ચાર થવાથી જ થાય એ સંભવિત હોઈ એ વાંધામાં માથ દેખાતો નથી. તથાપિ એક વિકટ રીતિ એ આવીને રહી છે કે અંશુલ નિકાયમાં રાષ્ટ્રિકવેત્તનિકનો સહચારી શબ્દ જોતાં અમુક રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ બંધ ખેંચે છે, ત્યારે અશોકના લેખમાં સ્પષ્ટ 'યવન-કમ્બોજ-ગાંધાર-રાષ્ટ્રિક-પેતેલિક (પિત્તનિક) અને ખીજ અપરાન્ત (સામ્રાજ્યના સામા છેડાના વા પશ્ચિમ સમુદ્રકાંઠાના દેશ) એમ દેશ તરીકે રાષ્ટ્રિક પેતેલિકની ગણના કરી છે. ખંને પક્ષનું સમાધાન એ રીતે થઈ શકે કે અમુક રાજ્યાધિકારીઓ મૂળ ધણીથી સ્વતન્ત્ર થઈ રાજ્ય વસાવે ત્યારે પણ મૂળ રાજ્યાધિકારી વાયક નામથી જોળખાયાં કરે, અને એ રીતે રાજ્યાધિકારી વાયક શબ્દ લોકવાયક અને દેશવાયક થઈ જાય. આ રીતે રાષ્ટ્રિક વેત્તનિક શબ્દની ગતિ-થઈ હોય. ગમે તેમ હોય પણ વેત્તનિક શબ્દનો પ્રતિષ્ઠાન શબ્દ સાથે સંબંધ સર્વમાન્ય રહ્યો એટલે અશોકના લેખના ઉદાહરણથી ગુર્જરરાષ્ટ્ર ઉપરથી ગૂજરાત શબ્દ અવતારવાનો આપણે યત્ન સફળ થતો નથી—જે કે ઉપર કહ્યું તેમ દેવદત્ત ભાંડારકર સિવાય સદૃષ્ટિ વિદ્વાનોએ અશોકના લેખમાં વ્યુત્પત્તિની મુશ્કેલી અવગણી છે. હજી 'રાષ્ટ્ર' ઉપરથી 'રાત' લેખનવવાનો એક મન્દ યત્ન સંભવે છે અને તે એ કે—મૂર્ધન્ય જનો હત્ય જ થાય છે અને જ નો જ થાય છે, તેમ—અહીં મૂર્ધન્ય જ નો—હત્ય જ કેમ ન થાય ? વળી પ્રકૃતસ્થળમાં જ પણ મૂળ જ (રાજ + પ્ર + રાષ્ટ્ર) જ હતો. એટલી મુશ્કેલી ઓછી છે. વળી ભરતે કહ્યું છે કે ચમૃવતીનદીપારે યે ચાતુરદત્તમાધિતાઃ । તત્કારવહુલાં નિત્યં સેષુ માયાં પ્રયોજયેન્ત—અર્થાત્ અંધા નદીની પારના અને આશુના વાસીઓ જ વધારે ખેડે છે: એ વાક્ય પણ કાંઈ પ્રકૃત પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ ન નાંખે ? આ વિચારપરંપરાનું ખીજ ગુર્જરના શબ્દની વિચિત્રતા, અને દેશવાયક રાષ્ટ્ર શબ્દની સ્વાભાવિકતા એ છે; વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની મુશ્કેલીનું વિસ્મરણ નથી. વળી એક ખીજ સૂચના પણ ફરવાની સૂઝે છે: ગૂજરાત = ગુર્જરરાષ્ટ્ર હોય તો તેજગુર્જરાતું રાષ્ટ્ર એમજ શા માટે હોયું જોઈએ ? ગુર્જર (ઉત્તર ગૂજરાત) અને રાષ્ટ્ર જે લાટ (દક્ષિણ ગૂજરાત) નામે પ્રસિદ્ધ છે તે મળાને થએલો દેશ અથવા ગુર્જરાનો લાટ, દક્ષિણ લાટથી ભિન્ન ઉત્તર લાટ, એમ અર્થ પણ ન હોઈ શકે ? લાટ એ રાષ્ટ્ર ઉપરથી થએલો શબ્દ છે, અને ટોલેમી, વાત્સયાન વગેરેને જાણીતો હોઈ, અશોકના લેખમાં લઠિક નામનો જે એક ' અપરાન્ત ' (સામ્રાજ્યમાં અપર નામ સામે જતે કે પશ્ચિમ છેડે આવેલા પ્રદેશ દેશમાંનો એક) કહ્યો છે તે લાટ જ હોવાનો સંભવ છે. લાટ—અન્તર્ગત ભરત નગરમાં ગુર્જરાની કહ્યો છે તે લાટ જ હોવાનો સંભવ છે. લાટ—અન્તર્ગત ભરત નગરમાં ગુર્જરાની એક શાખાએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, અને તેજ પ્રમાણે રાષ્ટ્રકૂટ અથવા રટ જાતિના રાજાઓ, જેઓ મૂળ ઉત્તરના હતા કે દક્ષિણના એ અનિશ્ચિત છે તથાપિ ઉત્તરના હોય એમ વિશેષ જોએ. મૂળ ઉત્તરના હતા કે દક્ષિણના એ અનિશ્ચિત છે તથાપિ ઉત્તરના હોય એમ વિશેષ જોએ. મૂળ ઉત્તરના હતા કે દક્ષિણના એ અનિશ્ચિત છે તથાપિ ઉત્તરના હોય એમ વિશેષ જોએ. મૂળ ઉત્તરના હતા કે દક્ષિણના એ અનિશ્ચિત છે તથાપિ ઉત્તરના હોય એમ વિશેષ જોએ. મૂળ ઉત્તરના હતા કે દક્ષિણના એ અનિશ્ચિત છે તથાપિ ઉત્તરના હોય એમ વિશેષ જોએ.

આ રાજકીય ઇતિહાસમાંથી ક્ષિત થતો ગૂજરાતના જનસમાજના બંધારણનો અને એની

ભાષાનો ઇતિહાસ પણ ઇતિહાસના ગવેષકએ હજુ પુષ્કળ શોધવાનો છે. ગૂઝરાત જેટલી જ્ઞાતિએ હિન્દુસ્થાનના બીજા કોઈ ભાગમાં નથી, અને જ્ઞાતિવિભાગનાં જે કારણો બીજા ભાગમાં પ્રવર્તેલાં તે ઉપરાંત અહીં બહુ વિશેષ છે. એ સર્વ જ્ઞાતિઓના ઇતિહાસ અને રિવાજ સંબંધી ઘણી માહિત બોમ્બે ગેઝેટિયરમાં સંકલિત કરેલી છે, તથાપિ ઘણાં વર્ષો ઉપર અચોક્કસ એ કાર્યને અત્યાં ફરી શોધવા વધારવાની જરૂર છે, તેમજ ગૂઝરાતને એક અલગ પ્રાન્ત માનીને એની જ્ઞાતિઓનો ઇતિહાસ લખાયો છે તેને પણ ઉત્તર દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનની જ્ઞાતિઓના ઇતિહાસ સાથે જોડીને ફરી રચવાની જરૂર છે.

૮

ત્રીજું આપણી ભાષાનો ઇતિહાસ પણ હજુ ઘણો વધારે શોધવાનો છે. સરળપેઠાં ભાષા. ત્રીયર્જન એમનાથી જે બન્યું તે કરીને લખે છે:—

“ We have thus a connected chain of evidence as to the growth of the Gujarati language from the earliest times. We can trace the old Vedic language through Prakrit down to Apabhramsa and we can trace the development of Apabhramsa from the verses of Hemachandra, down to the language of a Parsi newspaper. No single step is wanting for nearly four thousand years. ” આ આપણી ગરવી ગૂઝરાતની ગરવી ભાષાની વિશિષ્ટતા છે. અને તેથીજ એને માટે આપણે ‘કર્તવ્ય’ ધણું છે. ત્રીયર્જને તો ભાષાશાસ્ત્રીઓની શોધોના આધારે માત્ર ‘બોડીક’ ‘લીડીઓ’ જ દોરી છે. પરંતુ રેસિડેરી અને નરસિંહરાવભાઈએ એમાં ઘણું વધારે કામ કર્યું છે. પણ તેઓએ કર્યું છે તે કરતાં હજુ ઘણું ઘણું વધારે કરવું બાકી છે. અપભ્રંશ સાહિત્યના છૂટક અવશેષો કેટલાક સમયથી ઉપલબ્ધ હતા, પણ સળંગ કાવ્યો હજુ હવે જ પ્રસિદ્ધ થયા હાજ્યાં છે, અને અપભ્રંશ એટલે એક રિધર અધિકારી ભાષા—જેનું વ્યાકરણ હેમચન્દ્રે ઘડી આપ્યું છે—એમ મનાઈ રહ્યું છે, તેને બદલે હવે એનો એક જીવંત અને વિકારી ભાષા તરીકે અભ્યાસ થવો ઘટે છે: જેટલું અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે એ પ્રકાશમાં ચૂકા—આ અભ્યાસ ચરૂ કરી દેવો જોઈએ. અત્યારે ઉત્તર હિન્દુસ્થાન—રાજસ્થાન—થી માંડી દક્ષિણમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યના પ્રદેશ સુધીના ભાગમાં જે અપભ્રંશ સાહિત્ય જડ્યું છે તે રચવામાં પણ મેટ્રો અંશ ઈતોનો છે. પણ હેમચન્દ્ર વગરએ ઉચ્ચરેલાં ઉદાહરણો જોતાં કેટલુંક સાહિત્ય ઈતેનર ધણી પણ રચાએલું હોય તો તે સંભવિત છે. એ સમગ્ર સાહિત્ય શોધવાનો આપણે પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ કે અપભ્રંશ સાહિત્ય મૂળ હિન્દુસ્થાનના ઉત્તર-દક્ષિણ ‘અપ્રાન્ત’નું છે, તથાપિ એના સૌથી વિશેષ ઉત્તરાધિકારીઓ આપણે ગૂઝરાતી છીએ. આપણા ગૂઝરાતમાં આખાના ઇતિહાસ ઉપરથી આપણી ભાષાનો ઉદ્ભવ—પ્રાચીન આર્ય ભાષા, પછી સંસ્કૃત, પછી પાલી, પછી સૌરસેની પ્રાકૃત, પછી સૌરસેની અપભ્રંશ, અને તે ઉપરાંત ગુર્જરાતની મૂળ ભાષા દર્દસ્તાની યા પૈઘાચી: આટલાં તત્ત્વોમાંથી યએલો મનાય છે. હવે આ સવગાં તત્ત્વોને ધ્યક્ષ કરી આપણી ભાષાના પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની ઉત્પત્તિ આપણાં કામમાં આપણે બતાવવી જોઈએ. તેમાં પૈઘાચીનું તરવ શોધવું કષ્ટ છે તથાપિ તે માટે

યત્ન થવો જોઈએ, અને અશિષ્ટ મનાતા એના ખૂણા ખોલવાની જોડીના શંકે પશુ એકઠા કરીને તથાસવા જોઈએ. આ સધળું કાર્ય અસાધ્ય મહત્ત્વનું છે તેવું જ ખર્ચનું છે: વળી વર્તમાન જમાનામાં કેટલાં પશુ કોષ જ્યાં સુધી સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ રૂપી મૂળ ઉપરાંત, હિન્દી મરાઠી અને બંગાળી સાથેના સમાનતા અંશે નહિ દર્શાવે ત્યાં સુધી એ અપૂર્ણ જ ગણાશે. Political Federationની લાવના સાથે Linguistic Federationની લાવનાને જોડવી જ પડશે.

હવે વિજ્ઞાનવિભાગના વિષયમાં આપણે શું કરવાનું છે એ જોઈએ. આ વિષયમાં જે કાર્ય કરવાનું હોય શકે તેના બે પ્રકાર છે: એક નવી શોધ, અને બીજો લોકપ્રચાર. નવી શોધની બાબતમાં તો ગૂજરાતે

આખા હિન્દને બહુ સમરત પૃથ્વીના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની સાથે રહીને કામ કરવાનું છે. પશુ જે ન્હાનું કામ જીતી અતિ આવશ્યક કામ—સાહિત્ય પરિષદ પોતે ઉપાડી શકે એવું છે તે વિજ્ઞાનના લોકપ્રચારનું છે. છેલ્લાં દશ પંદર વર્ષમાં આપણા પ્રથમ અને મધ્યમ કક્ષાના શિક્ષણમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને આપણે સ્થાન આપ્યું છે, અને સારી નિશાળોમાં એ કામ થતું હશે એમ પણ આપણે માની લઈએ, તો પણ એની બહાર સામાન્ય લોકમાં વિજ્ઞાનનો પ્રચાર હજી નહિ જેવો છે. અને એ પ્રચાર સારી રીતે થાય તે માટે સાહિત્યપરિષદે ખરા અન્તાઃકરણથી મોટી યોજના રચવાની આવશ્યકતા છે. મહારા મિત્ર મિ. કોઈલા—જે હમણાં થોડા વખત ઉપર બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી માં એનજીનિયરિંગ કૉલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલ હતા અને હાલમાં પટણાની એનજીનિયરિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ થયા છે—એમણે કલકત્તા રિવ્યૂમાં ઔદ્યોગિક કેળવણી ઉપર લેખ લખવા માંડ્યા છે, એમાં એક રથજે કહ્યું છે કે ઈંગ્લંડનો ઔદ્યોગિક વિકાસ ઔદ્યોગિક શાળાને નહિ પણ ઔદ્યોગિક કારખાનાંને બાલારી છે. આ કહેવું ઈંગ્લંડ પરત્વે ખરૂં છે, પણ અન્ય પ્રાણી કરતાં મનુષ્યોમાં વિશેષ એ છે કે જે સ્વાભાવિક હોય એને ખરૂં છે, પણ અન્ય પ્રાણી કરતાં મનુષ્યોમાં વિશેષ એ છે કે જે સ્વાભાવિક હોય એને પણ એ પ્રયત્નજન્ય કરી શકે છે. ઔદ્યોગિક કારખાનાંથી ઈંગ્લંડનો ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો એ ખરી વાત, પણ એ કારખાનાંને સુધારવામાં ઔદ્યોગિક શાળાનું વિજ્ઞાન અત્યારે મોટો ભાગ લે છે: બહુ ઈંગ્લંડ પણ શાળા અને કારખાનાંને પરસ્પર નેશ્વરમાં અન્ય દેશોથી—ઉદાહરણ તરીકે જર્મનીથી—પછાત છે તેટલી એની ઔદ્યોગિક રિયલિટી પણ હાલ સહન કરે છે. આપણા દેશમાં કારખાનાંના કામમાં શાળામાં મેળવેલી વૈજ્ઞાનિક કેળવણી બહુ ઉપયોગી થશે: બહુ, આપણા દેશની રિયલિટી એવી છે કે જ્યાં સુધી વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણથી આપણી હવાને ભરી દેવામાં નહિ આવે, ત્યાંસુધી આપણાં કારખાનાં પણ ગતાં-ગુગતિક અને જમાનાથી પચાસ વર્ષ પછાત રહેવાનાં. તે માટે સાહિત્યપરિષદે વિજ્ઞાનને લોકપ્રિય કરવા સાથે જે કાંઈ યત્ન થઈ શકે તે કરવા મચી પડવું જોઈએ. આરંભમાં વિજ્ઞાનનાં લોકપ્રિય લાપણાં અને પ્રયોગો ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડનાં અમુક શહેરોમાં કરવા માટે ગોઠવણ કરી દેવી જોઈએ, અને એ કામમાં પ્રજાની સેવા કરવા ડૉ. કાન્તિલાલ, ડૉ. નાયક, પ્રેક્ષિત વીરમિત્ર, દીવેરીયા, રા. ચોપટલાલ શાહ, રા. સાંકળચંદ શાહ, રા. પર્ણવરાય મેઠા, અને રા. વિજયલાલ મુવ તૈયાર છે એમ હું જાણું છું. અન્ય પણ ઘણાં લોકો સાહાય્ય કરશે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં આપણું બે જાતનું કર્તવ્ય છે. એક તો આપણો જૂનરાતી સાહિત્યમાં મીરાં અને નરસિંહ મહેતાથી માંડી આજ તત્ત્વજ્ઞાન. પર્યંત જે જે વિચાર આપણા સાહિત્યમાં પ્રકટ થયા છે, એ તારવવાનું, એનો ઇતિહાસ રચવાનું, તથા એને હિન્દુસ્થાનમાં અન્યત્ર પ્રકટ થએલા ધર્મ અને તત્ત્વવિચાર સાથે સંકળવાનું મોટું કાર્ય છે. પણ એટલેથી જ સંતોષ પામવાનો નથી. જેમ સાહિત્યમાં જૂના સાહિત્યના પાનથી સંતુષ્ટ થવાનું નથી, પણ નવું સાહિત્ય રચવાનું છે, તેજ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ આપણે આગળ પ્રગતિ કરવાની છે. આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોએ જેમ ઇતિહાસ તેમ તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય સાથે ગૂંથ્યું હતું. પરંતુ એ કાર્ય મહાન કવિઓ જ કરી શકે. આપણે તો, એજ કાર્યની સામગ્રી તરીકે, તત્ત્વજ્ઞાનને એક સ્વતંત્ર શાખારૂપે કેળવી પોણી સંવર્ધાં શકીએ. તત્ત્વજ્ઞાન એ સંસારને વિલોકવાની એક દૃષ્ટિ છે, અને તે જેમ જ્ઞાનીને સિદ્ધ છે તેમ આપણુ સહુને સાધ્ય છે અને આવશ્યક છે. તત્ત્વજ્ઞાન એ જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓની સમાન કક્ષાનું એક, શાસ્ત્ર છે એ સમઝણ પણ જૂલ ભરેલી છે. જ્ઞાનની સર્વશાખામાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે, કારણ કે એ સર્વના મૂળરૂપે એનું સ્થાન છે. તેથી જીવ જગત્ અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું, જ્ઞાનની એક સ્વતંત્ર શાખારૂપે, ચિન્તન; એટલામાં જ તત્ત્વજ્ઞાન સમાપ્ત થતું નથી. ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનનાં મૂળ શોધવા તથા એનો અર્થ કરવામાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. આ દૃષ્ટિએ મનુષ્યનું બંધારણ, એનો આ પરિવૃત્તમાન વિશ્વ સાથે સંબંધ, એની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ નિશ્ચિતની ભાવનાઓ-ઇત્યાદિ સર્વ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનના પેટામાં પડે છે. એ વિચારનું બહોળું પણ સુચિન્તિત સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે. એ જ ભવિષ્યના કાવ્યસાહિત્યમાં ઉચ્ચતા અને ગંભીરતા, એ સાહિત્યના પ્રાણરૂપે, ટ્રેરી શકશે. અને એ વિના આપણું સાહિત્ય રંગભેરગી પરપોટા જેવું જ રહેશે.

કેળવણીનો વિભાગ સાહિત્યપરિપક્વનું આવશ્યક અંગ છે. આપણી કેળવણીનું સ્વરાજ્ય આપણને નામનું તો મળી ચૂક્યું છે; પરંતુ એને વાસ્તવિક કરવામાં અત્યારે મોટી મુશ્કેલી આ ખાતા માટે સરકાર પાસેથી નાણાં મેળવવાની છે. એ મેળવવાના માર્ગો પરિપક્વતા પ્રદેશની બહાર છે. પરંતુ એનાં પ્રદેશની અંદર પણ ઘણું કરવાનું બાકી છે. જેટલાં સાધન આપણને પ્રાપ્ત છે તેટલાનો પણ પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવા માટે પ્રજામાં કેળવણી સંગ્રામી વિચાર કરનારાં મંડળો હોવાં જોઈએ. મિ. મારવિને કહેલું મને યાદ આવે છે કે—ઈંગ્લાંડમાં દર અકવાડિયે રમજો રમજો કેળવણી માટે ઉત્સાહ ધરાવનારાં મંડળો મળે છે, ચર્ચા કરે છે, કેળવણીના વિસ્તાર અને સુધારા માટે ઠરાવો કરે છે, યોજનાઓ ઘડે છે ત્યારે આ દેશમાં તો સઘળું સ્થંભવત્ પડ્યું છે! આપણે આપણા પ્રાન્તમાં કેળવણીના અનેક પ્રયત્નો આરંભ્યા છે, પણ તે હજી પરસ્પર અસન્નિત છે. પરિપક્વનું કામ એમાં સૂત્ર પરીગળાનું, અને એક મુખ્ય કેળવણીમંડળ સ્થાપી એ દ્વારા જૂનરાતની કેળ-

વણી ઉપર દેખરેખ રાખવાનું, અને એના વિસ્તાર તેમજ શુણ્ણમાં દિન પર દિન સુધારા કરવાનું છે.

ક્ષણવાર વિચારો કે આજકાલ પશ્ચિમમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણને સરક્ષ સુખોપ અને રસિક કરવા માટે કેટલા પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે ! કેળવણીના કાર્યમાં પડેલાને જણીતું છે કે અત્યારે સેંકડો પુસ્તકો જગતના મહાન સાહિત્યને બાક વિદ્યાર્થીના જીવનમાં ઉતારવા માટે રચવામાં આવે છે. તેમ, વર્તમાન વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી પણ તેઓ અનુભવો ન રહે તે માટે કઠિન વિજ્ઞાન પણ સુચાલ્ય રૂપમાં મુકવામાં આવે છે. આ કાર્ય સફળ રીતે કરવા માટે વિદ્વાન લેખકોની તેમજ બાહ્ય પ્રકાશકોની જરૂર છે. બીજું : કેળવણી એ શાળાના શિક્ષણને અંતે જ સમાપ્ત થતી નથી એ શિક્ષણશાસ્ત્રનો એક સુવિદિત સિદ્ધાન્ત છે, પણ એ સૂત્રનો અત્યાર સુધી એ જ અર્થ થયો છે કે શાળામાંથી નીકળી મનુષ્ય જીવનમાં પડે છે. ત્યારે જીવનરૂપી મહાશાળામાં એનું શિક્ષણ ચાલ્યાં કરે છે. આ સત્ય છે. પરંતુ પશ્ચિમમાં એક બીજા અર્થ ઉપર પણ હવે ધ્યાન દેવાવા લાગ્યું છે તે એ કે જીવનના વ્યવસાયમાં પ્રવેશ પછી પણ મનુષ્યને આત્મશિક્ષણ માટે કાંઈક રૂપાન્તર-સાથે શાળા કાયમ રાખવાની જરૂર છે. આ 'adult education'નો સિદ્ધાન્ત ગરીબોને જ માટે છે એમ નથી; ધનિકોને પણ શાળા છેડાયા પછી મૂર્ખ બની જવાનો એટલોજ સંભવ છે. ત્રીજું, કૃષ્ણ, લગવાતે જેટલા પ્રેમથી ગોપાલ આદીશોને પોતાના માન્ય હતા તેટલા જ પ્રેમથી ગાંધીજીની વરતીની સાથે એકતા કરવાની જરૂર છે. અને તેથી ગાંધીજીની કેળવણીનો પ્રશ્ન, —એ કેળવણી કેવી હોવી નોઈએ તથા એને કેવી રીતે શાયક તેમજ હિતપ્રદ અને ઉપયોગી કરી શકાય એ પ્રશ્ન—પણ મન લગાડીને વિચારવાનો છે.

૧૨

પરિષદના સામાન્ય ઉદ્દેશ સંબંધી, સાહિત્યના ગઢલાસ માટે જોઈતી વસ્તુસ્થિતિ અંબન્ધી, અને તે તે વિભાગમાં કરવાના કાર્યની દિશા સંબંધી, યથાશક્તિ અને યથાવકાશ મહારા વિચારો આપની સમક્ષ મેં મૂક્યા. અન્તમાં હવે પૂર્વોક્ત કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે શાં શાં સાધનોની અપેક્ષા છે એ વિષે બે શબ્દો બોલીને મહારાજ નિવેદન સમાપ્ત કરીશ. પરંતુ તે કરતાં પહેલાં આપણા કર્તવ્યપથમાં પડેલી એક બે મુશ્કેલીઓ નોંધવા જેવી છે. ગયા માર્ચ માસના મોડર્ન રિવ્યુમાં એક સ્થળે હિન્દુસ્થાનની લુટી લુટી બાપા બોલનારની મંખ્યા આપી છે તેમાં પ્રકૃતમાં ઉપયોગી મોટી ચાર લાખના આંકડા આ પ્રમાણે છે:—

હિન્દી બોલનારની મંખ્યા.	૯૮,૧૧૫,૦૦૦
બંગાળી " "	૪૯,૨૬૪,૯૦૦
મરાઠી " "	૧૮,૭૯૮,૦૦૦
ગૂજરાતી " "	૯,૫૫૨,૦૦૦

અર્થાત્ હિન્દી બોલનારની મંખ્યાના પ્રમાણમાં બંગાળી બોલનારની મંખ્યા લગભગ અડધી છે, મરાઠી બોલનારની પૂરી એક પંચમાંશ પણ નથી, અને ગૂજરાતી બોલનારની એક દશમાંશ પણ નથી, આ કારણથી અન્ય પ્રાન્તોમાં લેખકોને એમના પુસ્તકના વિક્રયથી જે

પરિતોષ મળી શકે છે તે આપણે સાં દુર્લભ છે. વિશેષમાં આપણે ત્યાં ખીજા પ્રાન્તો જેવા આર્થિક જવાબદારી માથે લઇને પુસ્તક છાપનારા ('ગૂજરાતી' અને 'સસ્તું સાહિત્ય' એ બેને ગણીએ તો તે સિવાય) પ્રકાશક નથી, તેથી મોટે ભાગે અન્ય-કર્તાને પોતાને ખર્ચે પોતાને આર્થિક જોખમે જ પુસ્તક છપાવવા પડે છે, અને તેથી એક પુસ્તકની જાળમાંથી એ મુકત ન થાય ત્યાં સુધી એ ખીજામાં પડી શકતો નથી. દેખીતી રીતે જૂજ અને હલકું જણાતું આ આર્થિક કારણ વસ્તુતઃ આપણા સાહિત્યના વિકાસમાં એક મોટું પ્રતિબંધક છે. એની સામેના ત્રાજવામાં મૂકી શકીએ એવી બે બાબતો છે. એક તો આપણા પ્રાન્તમાં મધ્યમ વર્ગની જનસંખ્યા અન્ય પ્રાન્તોના કરતાં વધારે ધનિક છે, અને બંગાળી બોલનારનાથી અડધી હોખને પણ દિન-દિન કરતાં ચઢીઆતું સાહિત્ય બંગાળ ઉત્પન્ન કરી શક્યું છે તેમ ગૂજરાત પણ મારે તો કરી શકે. અને 'પ્રકાશક મંડળની ખામી પણ આપણી સાહિત્યસંસ્થાએ જરા ઉદારતાથી કામ કરીને પૂરી શકે. તે માટે આ પ્રતિબંધક કારણથી મુકાઇ ન રહેતાં, આપણી કાર્યસિદ્ધિ માટે શાં શાં સાધનોની અપેક્ષા છે એનો વિચાર કરીએ તો—'ઓકાષેન પ્રવક્ષ્યામિ' એ ન્યાયે સધળા ઉત્તર ત્રણ શબ્દોમાં સમાવી શકાય છે: (૧) માતૃભાષા; (૨) ગૂજરાત યુનિવર્સિટી; અને (૩) તે તે વિષયનાં મંડળો. આમાં, માતૃભાષા એટલે ગૂજરાતીમાં સારી રીતે લખતાં આવડે, અથવા તો એનો એક સ્વતંત્ર વિષય તરીકે અભ્યાસ થાય, અથવા તો ગૂજરાતીને સંસ્કૃત પ્રત્યે માતૃશુદ્ધિને બદલે સપત્નીશુદ્ધિ જેતાં શીખવાય એ વિવક્ષિત નથી. વિવક્ષિત એ છે કે ત્યાં સુધી આપણા વિદ્યાર્થીઓ અને છાત્રાલયો ગૂજરાતી ભાષામાં જ શાસતા ઉચ્ચ શાસ્ત્રના બિહાપોદ્ધતી ગાળે નહિ, ત્યાં સુધી એ ભાષામાં ઉચ્ચ વાક્યમય ઉત્પન્ન થવાની આશા રાખવી મિથ્યા છે. પરંતુ આ કરવા માટે ગૂજરાતના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને પોષે એવી એક યુનિવર્સિટી ગૂજરાતમાં સ્થાપવાની જરૂર છે. ૧૮૫૭ માં આપણી મુખ્ય યુનિવર્સિટીએ સ્થાપાઈ તે વખતે સર આર્થર્સ વૂડે પ્રકટ કરેલી આશા કે ગ્રંથગુરો પોતાનાં જ્ઞાન નીચેના વર્ગમાં ઊતારશે એ અત્યાર સુધી સફળ થઇ નથી તેનું કારણ ગ્રંથગુરોનો દોષ નથી, પણ યુનિવર્સિટીના શિક્ષણમાં સર્વ શાસ્ત્રના મણિગણમાં માતૃભાષા સૂત્રવત્ પરાવાએલી નથી એ જ છે. રાજ રામમોહનરાય અને મેકાલેએ સ્થાપેલી અને વર આર્થર્સ વૂડે અભિષિક્ત કરેલી શિક્ષણપ્રણાલી લગભગ સો વર્ષ સુધી એનાં એ રૂપમાં જ આલ્યાં કરે એ જ એની જડતાની પુરી નિશાની છે: સુભાગ્યે હવે એ પ્રણાલી બદલવા તરફ વિદ્ય-મત વળ્યો છે, અને ગૂજરાત યુનિવર્સિટિ સ્થાપીને ઉચ્ચ શિક્ષણનો નવો યુગ આપણે આરંભીએ તો તે સાટે સમય પાકી ચૂક્યો છે.

મુખામમાં યુનિવર્સિટિ છે તો પછી ગૂજરાતમાં શામાટે જોઈએ એમ પૂછવામાં આવે તો એનો ઉત્તર બે વર્ષ ઉપર મૂકે આપ્યો હતો એજ આજ આપું છું. રાજ્ય—અર્થ—અને મનુષ્ય સંસ્કૃતિનાં શાસ્ત્રોથી સ્વીકારાએલું આ સત્ય છે કે હરેક પ્રજાની સંસ્કૃતિ સમપ્રમાણ વિસ્તરવી જોઈએ. ગામડાં વૃદ્ધિને ગામ વસે કે ગામ વૃદ્ધિને શહેરો વસે, કે શહેરો વૃદ્ધિને રાજધાની જ પરિપુષ્ટ થાય એમાં ફેરનું કલ્યાણ નથી. માત્ર સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જ એમાં અપૂર્ણતા છે એમ નથી. પણ રાષ્ટ્રદેહના અમુક અમુક અવયવોનો એમાં પક્ષાધાત છે, અને પક્ષાધાતવાળું રોગી શરીર માત્ર અમુક અવયવમાં જ રોગી

આવ્યો છે. અને સઘળી સ્થિતિ પરિવર્તને અનુકૂળ છે, કાશુવાર વર્તમાનને બેઠી બિલ્ધિમાં દષ્ટિ નાંખો. અર્મચ્છુ મીઝી, પ્રતિલાચ્છુથી આપણો સારસ્વત ઉદ્યાન નિહાળો. સર્વત્ર વસન્તના વાયુ વાઈ રહ્યા છે, વૃક્ષો નવપદ્મવ ચંદ્ર ગયાં છે, આંખે મ્હેર બેઠો છે. ભ્રમરો શું છે—શ્રદ્ધા રાખો કે થોડા સમયમાં આમ્રકૂળ પણ આવશે, ડાળો ફળભારથી લચશે, અને વૃક્ષે વૃક્ષે કોયલ ટહુકશે. આ આપણાં સ્વનાં નથી, આપણા સાચા મનોરથ છે, આપણી આશાઓ છે, આ સુંદર આસો માસની શરદ પુનમની સંનિધિમાં વિશ્વના રાસેશ્વર ખંસીધરને આપણી પ્રાર્થનાઓ છે.

આ પ્રાર્થના સફળ થાય, પ્રભુના અનુગ્રહના આપણે અધિકારી થઈએ, તે માટે શું કરીશું? મીરાં પ્રાર્થતી હતી તેમ પ્રભુના બાગનાં બાગવાન થઈશું: ક્યાં તપા રોપ રોપવા, ક્યાં પાણી પાતું, ક્યાં શું ખાતર પૂરવું, ડાળીઓ ક્યાં કેત્રી વાળવી, કેવી ટેકાવવી, ક્યાં કાતર મુકવી, કેત્રી કલમ કાપત્રી ક્યાં ચોટાડવી ઇત્યાદિ અસંખ્ય વિગતોવાળી બાગવાનની કલા આપણે શીખીશું અને પ્રયોજીશું.

એ જ્ઞાન અને શક્તિ આપણને પ્રાપ્ત થાય તે માટે સહુ પ્રાર્થના કરીએ કે—

‘સહઃવીર્યં કરવામહૈ । તેજસ્વિનોઽપ્યધીતમસ્તુ મા વિદ્વિપામહૈ
મા વિદ્વિપામહૈ
મા વિદ્વિપામહૈ ॥

શાન્તિરસ્તુ પુષ્ટિરસ્તુ આત્મકલાસમૃદ્ધિરસ્તુ ॥
સર્વે મેધાવિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ ।
આત્મજ્યોતિશ્ચ પદ્યન્તુ મા કશ્ચિત્તર્મ આપ્નુયાત્ ॥

ૐ શાન્તિઃ

શાન્તિઃ

શાન્તિઃ ॥

કાવ્ય વિશે ઠંઠક

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।
यादि शब्दाद्वयं ज्योतिरासंसारान् दीप्यते ॥

× × ×
ગૌર્ગૌઃ કામદુઘા સમ્પક્ પ્રયુક્તા સ્પર્યેતે બુધૈઃ ।

दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ॥

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव્યે दुष्टं कथंचन ।

स्याद्वपुः सुन्दरमपि चित्रेणैकेन दुर्भगम् ॥

જે શબ્દનામનું જ્યોતિ સંસારમાં ન પ્રકાશવુ હોય તો આ સમગ્ર ભુવનત્રય ધોર અન્ધકારમય થઈ જાય.

ગૌ (વાણી) ચોખ્ખી રીતે વપરાય હોય તો તે કામદુઘા ગૌ (માય) છે એમ કહ્યા માણસોનું માનવું છે. પણ તે જ અચોખ્ખી રીતે વપરાયેલી, વાપરનારનું જ ગોત્ર (બળદપણું) કહી આપે છે.

એટલા માટે કાવ્યમાં અલ્પ પણ દોષની કોઇ પણ કારણે ઉપેક્ષા કરવી નહિ. સુંદર શરીર પણ કોઈના એક કાયાથી દુર્લભ થાય.

કંડી

प्रतीयमानं घनरन्ध्रदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकर्त्तृनाम् ।

यत्तत्प्रासिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनाम् ॥

પણ મહાકવિઓની વાણીમાં વ્યવ્ય એ કોઇ ભુદી જ વસ્તુ છે. જે સુંદરીઓમાં તે તે પ્રસિદ્ધ અવયવોથી બિન લાવણ્યની જેમ શોભે છે.

આનંદવર્ધન

नानृपिः कविरित्युक्तमृषिश्च किल दर्शनात् ।

विचित्रभावधर्मांशतत्त्वप्रख्या च दर्शनम् ॥

स तत्त्वदर्शनादेव शास्त्रेषु पठितः कविः ।

दर्शनाद्वર્णनाच्चाय रूढा लोके कविश्रुतिः ॥

तथाहि दर्शने स्वच्छे नित्येऽप्यादિકર્तव્યमुनेः ।

नौदिता कविता लोके यावज्જાતા ન વર્ણના ॥ .

ઋષિ ન હોય તે કવિ ન હોય એમ કહેવાય છે, અને ઋષિ એને દર્શન થયું છે માટે કહેવાય છે. વિવિધ વસ્તુઓના ધર્મોના અર્થના તત્ત્વનો પ્રકાશ (જ્ઞાન) તે દર્શન કહેવાય છે. તત્ત્વ દર્શનથી જ તે શાસ્ત્રોમાં કવિ કહેવાય છે. અને લોકમાં દર્શનથી અને વર્ણનથી કવિ શબ્દ રૂઢ થયો છે.

જેમકેઃ આદિ કવિ મુનિને નિત્ય સ્વચ્છ દર્શન હતું છતાં પણ જ્યાં સુધી વર્ણનાનો જન્મ ન થયો ત્યાં સુધી કવિતાનો હિત્ત ન થયો.

સહુ તોત—હુમયન્દ્રના કાવ્યાનુશાસનમાંથી

સંનિવેશવિશેષાત્તુ દુરુક્તમપિ શોભતે ।
 નીલં પલાશમાવદ્ધમન્તરાલેસ્રજામિવ ॥
 કિંચિદાશ્રયસૌંદર્યાદ્ધત્તે શોભામસાધ્વપિ ।
 કાન્તાવિલોચનન્યસ્તંમલીમસમિવાંજનમ્ ॥

દાગવાળી ઉક્તિ પણ વિશિષ્ટ સંનિવેશ (સ્થાના) ને લીધે શોભે છે, માળાઓના અંતરાલમાં ચૂંથેલા ખાખરાના નીલ પાનની જેમ.

કંઈક અસાધુ પણ આશ્રયના સૌંદર્યને લીધે શોભે છે. જેમ કાન્તાની આંખમાં આંજણું કાળું આંજણું.

ન નિતાન્તાદિમાત્રેણ જાયતે ચારુતા ગિરામ્ ।
 વક્રાભિધેયશબ્દોક્તિરિદ્ધા વાચામલંકૃતિઃ ॥

‘નિતાન્ત’ જેવા શબ્દો માત્રથી વાણીની ચારુતા થતી નથી. પણ વક્ર અભિધેય જેવું છે એવી શબ્દોક્તિરૂપ વાણીની અલંકૃતિ ઇષ્ટ છે. લાભદ્ધ

આધાનોદ્ધરણે તાવદ યાવદ્દોલાયતે મનઃ ।
 પદસ્ય સ્થાપિતે સ્થૈર્યે હન્ત સિદ્ધા સરસ્વતી ॥

જ્યાં સુધી મન દોલાયમાન હોય ત્યાં સુધી શબ્દ મુકવાની અને ખસેડી લેવાની ક્રિયા ચાલે છે. પણ પદનું સ્થૈર્ય સ્થાપત થતાં જસ સરસ્વતી સિદ્ધ થાય છે.

પ્રાર્તાવિક. વામનની કાવ્યસલંકારસૂત્રવૃત્તિમાંથી

યેઽપિ શબ્દાવિદો નૈવ નૈવ ચાર્થવિવક્ષણાઃ
 તેષામપિ સર્તાં પાઠઃ સુષ્ટુ કર્ણરસાયનમ્ ॥

જેઓ શબ્દને જાણતા ન હોય, અને અર્થ પણ સમજતા ન હોય તેમને પણ સત્ય-બોનું વાચન સરસ કર્ણના રસાયન જેવું લાગે છે.

યથા વ્યાગ્રી હરેત્પુત્રાન્ દંષ્ટ્રામિથ ન પીઢયેત્ ।
 મીતા પત્તનમેદાભ્યામ્ તદ્દશ્વર્ણાન્ પ્રયોજયેત્ ॥

જેમ વાઘણ, બચ્ચુ પડી જાય કે બચ્ચાને વાગે એ બચ્ચેની બીકથી, બચ્ચાને દાઢથી લઇ જાય પણ પીઢા ન થવા દે, તેવી રીતે વલ્લોના પ્રયોગ (ઉચ્ચાર) કરવો.

પ્રાર્તાવિક. કાવ્યગીર્માસામાંથી

ઉપશમફલાદ્ વિદ્યાગીજાત્ ફલં ધનામિચ્છતો
 મવાતિ વિફલો યદ્યાયાસસ્તદત્ર કિમદ્ભુતમ્ ।
 ન નિયતફલા કર્તુ ભાવાઃ ફલાન્તરમીશતે
 જનયતિ સ્વલ્લ ગ્રીહેર્વાજં ન જાતુ યવાંકુરમ્ ॥

જેનું ફળ ઉપશમ છે તેવા વિદ્યા બીજમાંથી ધનરૂપી ફળની ઇચ્છા રાખનારનો પ્રયાસ ને વિફળ જાય તો તેમાં શું નવાઈ છે! જેમનું ફળ નિયત છે તે બીજનું ફળ આપી શકતા નથી. વરીનું બીજ જવના અંકુર ઉત્પન્ન કરતું નથી.

પ્રાર્તાવિક. હેમચંદ્રનું કાવ્યાનુશાસન.

ધી “મૂર્ચ્ચકારા” પ્રીત્વીય પ્રેક્ષમા પટેલ મૂળચંદ્રમાલ ત્રીભવાલે ડાખું
 કેન્ પાસકાર નાકા-અમદાવાદ.

કાવ્યની શક્તિ

યદુન્મીલનગચ્ચૈવ ત્રિશ્વમુન્મીરતિ ક્ષણાત્ ।

સ્વાત્માયતનત્રિશ્વન્તા તાં વન્દે પ્રતિભા શિરામ્ ॥^૧

આપણું વિવેચનમાદિત્ય પોતાના તિપાતને સ્પૃહ કરવાને વધારે વિશાલ અને જાડી દૃષ્ટિથી જોનાનો પ્રયત્ન કરતું જાય છે અગ્રેષ્ઠ દારા ઉત્પન્ન થતું બીજી મદાપ્રત્યોત્તુ સાદિત્ય જોઈને તેની દૃષ્ટિ વિશાલ બને છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન જોઈને જાડી બને છે. આમ થવામા કંઈકે સરકૂન માદિત્યની ઉપેક્ષા થતી જણાય છે પશ્ચિમનું વિવેચનસાદિત્ય જેમ લાખા ધનિદાસ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયું છે, તેમ આપણું પણ આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયું જોઈએ પશ્ચિમના વિચારોના તેજો લપ્સૃણુ લાભ લેવો જોઈએ પણ તેની સાથે પોતાના ઇતિહાસનો પણ અભ્યસ કરવો જોઈએ આમ નથી થતું તેનું કારણ એ છે કે આપણા શિક્ષિતો આપણા દરના પશ્ચિમના વિવેચનનો ઇતિહાસ વધારે જાણે છે. તેમના અભ્યાસમા આપણું વિવેચન આવતું જ નથી એમ કહીએ તો ચાહે એમ નહિ ચાય સામુદ્રી આપણા જ્ઞાનનો પૂરેપૂરો મમનય થવો શક્ય નથી આપણા કાવ્યધાર્મિકના મૂલ્યોના કેટલાક વિચારો ધણા જ તાત્કાલે ને સ્વતંત્ર વિચારપદ્ધતિને ગતિ આપે તેવા છે. આપણે એનો અભ્યાસ નહિ કરીએ ત્યામુ ની આવણું વિવેચન માત્ર પશ્ચિમના બદલાતા વિચારોના પડખાપ મૂકેશે અને આપણો અભ્યાસ આપણા બૂનકાળમા મૂળ ધાલી કહી સ્વતંત્ર રીતે વધશે નહિ થોડા અભ્યાસીઓ તેનો અભ્યાસ કરશે પણ તેઓ પોતાના અભ્યાસનું ફળ બીજાને નહિ આપી શકે. અભ્યાસની ભૂમિકા વિના બીજાઓ તેમનું વિવેચન સમજશે નહિ. અને તેના પુસ્તકો પણ લખારો નહિ કાણ કે વિદ્યાર્થી સિત્તાવની સામાન્ય બ્રમ્હ ખપન ઉાર આધર રાખીને આવું પુસ્તક પ્રગટ થઈ શકે નહિ.

બીજી બાણુ અગ્રેષ્ઠ દારા પશ્ચિમના જે કલામીમામા (Aesthetics) ના મૂલ્યો ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી આપણું વિવેચનમાદિત્ય જાડું થવા પ્રયત્ન કરે છે. આપણું સંસ્કૃત વિવેચનમાદિત્ય પણ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બધાયેલું છે એ ખરૂં. પણ માત્ર કલામીમામા સદિત્યકલાના વિવેચનને એકદમ ઉપદારક ચર્ચ જાય એ અત્યારે મત્તવિન નથી કલામીમામા પોતે જ દજ ધણી અપૂર્ણ છે પાશ્ચાત્ય કલામીમમકોએ અત્યારે મુખી અનેક પરસ્પર વિરોધી મતો જ આપ્યા કર્યા છે. પણ એ વિવાદ વિગેષ કારણ એ છે કે કલામીમામા કલાસામાન્યની જ ચર્ચા કરી શકે દરે કલાઓ એક બીજાથી એટલી બધી ભિન્ન છે, કલાસામાન્યની કલા કલાની શક્તિ, તેની ચર્ચા, હૃદયગમ્ય થવાની રીત અને તેનાથી ભિન્ન ઉપાદાનોથી કલા કલાની શક્તિ, તેની ચર્ચા, હૃદયગમ્ય થવાની રીત અને તેનાથી ભિન્ન ઉપજતા સંસ્કારો એટલા ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, કે માત્ર કલાસામાન્યની ચર્ચાથી દરેકોઈ એક કલાની શક્તિનો ખામ ખ્યાલ આવી શકે નહિ કલામીમામા નો અભ્યસ સ્વતંત્ર રીતે

૧ જેની ઉપરવાળી-બીજવાળી રાત્રિથી વિદ્યે સ્થૂમા ઉપર છે તે, પોતાના સ્વરૂપમા વિખાત્ત એવી શિવ પ્રતિમાને દુ વડુ હું

આગળ આજ્ઞાવાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે, પણ વિવેચનને માટે હજી તે હરકોઈ એક કલાનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ થવાની જરૂર છે. એક કલાનો અભ્યાસ બીજાને ઉપકારક થાય છે એ જુદો પ્રશ્ન છે.

ત્યારે કાવ્યની શક્તિનો અભ્યાસ કરવો હોય તો કાવ્યકલાને જ મુખ્યત્વે દષ્ટિ આગળ રાખીને તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

કાવ્યકલાની શક્તિ અને તેની મર્યાદા બન્ને તેના ઉપાદાન ઉપર આધાર રાખે છે. કાવ્યનું ઉપાદાન અર્થપ્રતિપાદક શબ્દ છે એમ કહીશું. અંગ્રેજ કવિ ચેલિ બીજી બધી કલા કરતાં કાવ્ય-કલાની શક્તિ વિશેષ માને છે કારણકે તેનું ઉપાદાન શબ્દ અર્થવ્યંજક છે. ચિત્રકારનો રંગ પોતે અર્થવ્યંજક નથી પણ કવિનો શબ્દ પહેલેથી જ અર્થવ્યંજક છે. પણ તે અર્થવ્યંજકતા સાથે જ એક બીજી મુરકેલી જોવી થાય છે. શબ્દો માત્ર સામાન્ય ધર્મોના બોધક હોય છે, પશ્ચિમના તેમ જ પૂર્વના પ્રમાણુશાસ્ત્રીઓ સંમત થાય છે કે શબ્દ માત્ર 'ઉપાધિ' એટલે સામાન્ય ધર્મોના બોધ કરે છે. હવે કલામાં રસનિષ્પત્તિ વિશિષ્ટ પ્રત્યક્ષમાં રહેલી છે. પ્રહીપકાર ગોવિન્દ કહે છે, પ્રત્યક્ષમેવ જ્ઞાનં સચ્ચમત્કારમ્. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ ચમત્કારક છે, કારણકે તે અત્યંત વિશિષ્ટ છે. કોઈ અનેકરંગી મૂળ ચિત્ર કરતા માત્ર તેજછાયાનો તેનો ફેરો એછો સ્પષ્ટ લાગશે. હવે બીજી કલાઓમાં કુનિ જે ઉપાદાન દ્વારા આપણી ઇન્દ્રિયોને ગોચર થાય છે, તે ઉપાદાન, ગોચર થતા જ, વિશિષ્ટ સંસ્કાર પાડે છે. ઝાઝનું ચિત્ર જોતાં ઝાઝની વિશિષ્ટ આકૃતિ જ દગ્ગોચર થાય છે. સંગીત સાંભળતાં સંગીતના વિશિષ્ટ સૂરો જ શ્રવણગોચર થાય છે. પણ 'ગ્રેમ' શબ્દ સાંભળતાં ગ્રેમનું કોઈ પણ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ચિત્તમાં અંકિત થતું નથી. માત્ર સામાન્ય સ્વરૂપનો જ બોધ થાય છે જે રસોદબોધક નથી. આવા ઉપાદાન દ્વારા કાવ્યે વિશિષ્ટ સંસ્કારો પાડવાના છે. આ મુરકેલી એક શબ્દ એકસો બોલાય તે કરતાં વાક્યમા બોલાય ત્યારે કંઈક એછી થાય છે. 'બાળકને કુતરા ઉપર ધણો ગ્રેમ હતો' એમાં ગ્રેમ કંઈક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ લે છે. અને તે પ્રમાણે વાક્યોના સંદર્ભ થતાં અને તેમાથી પ્રબંધ થતા એ મુરકેલી એછી એછી થતી જાય છે. વાક્યનું તાત્પર્ય કોઈ વિશેષાર્થ છે એમ પ્રાચીનોએ કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. છતાં વક્તવ્યને વિશેષ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા કાવ્ય એક લંગીનો આશ્રય લે છે. આ લંગી તે લક્ષણ અને અલંકાર છે. બીજી કોઈ કલા કરતાં કાવ્ય કદાચ અલંકારનો સૌથી વધારે આશ્રય લે છે. અલંકાર, વસ્તુથી ભિન્ન, વસ્તુને અલંકૃત કરવાને ચોળેલી, આગ-તુક વસ્તુ છે એમ કહેવું જોઈ છે. કાવ્યને સમન્વયવા વસ્તુ અને અલંકાર એવો બેદ સ્તીકારાય તેનો વાંધો નથી, પણ તેને તત્ત્વતઃ ભિન્ન માનવા તે જોઈ છે. અલંકાર, સામાન્ય અર્થની વિશેષ પ્રતીતિ કરાવવાને જ કાવ્યમાં આવે છે. એક સામાન્ય દાખલો લઈએ: 'મારું મન જાણે ડોળાઈ ગયું.' મનની ક્રિયા તરીકે ડોળાવાનું કથન થતાં આપણે મન સાથે એ ક્રિયાનો અન્વય કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. તે મારે, પાણી ડોળાવાની ક્રિયા, ચિત્ત બને તેટલું પ્રત્યક્ષ કરે છે, અને એ ક્રિયાનો કયો અંશ મન સાથે અન્વય પામે છે તે વિચારી લઈને તેનો અન્વય કરે છે. તેમ કરતાં મનની રિયતિનું જે વિશેષ રૂપ પ્રતીત થાય છે તેથી વર્ણનમાંથી રસ આવે છે. કોઈ ઘરેલું સુંદર હોય, તે માણસને પહેરાવવાથી માણસ સુંદર લાગે, તેમ અહીં થતું નથી.^૧ અહીં

૧. તત્ત્વદષ્ટિએ તો આ દર્શનમાં પણ એમ બનવું નથી. ગમે તે સુંદર વસ્તુ ગમે તે વસ્તુને અલંકૃત કરી રાકશે નહિ. તેમાપણ જૈનનિત્ય એકએ જ છીએ.

ડોળાવાની ક્રિયા પોતે સુઠર છે માટે તે મનને લગાડવાથી મન સુઠર લાગે છે એમ બનતું નથી પણ ડોળાવાની ક્રિયા મનને લગાડવાથી મનની અભિચેત દશા વિશેષ રૂપે પ્રતીત થાય છે તેમા રસનિષ્પત્તિ રહેલી છે. ઉપર કહ્યો તે અમ અલંકાર શબ્દથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે આગન્તુક નથી કાવ્યમા કશું આગન્તુક હોઈ શકે જ નહિ. કથાભીમાસક ક્રોશએ આપેલી દલીલથી આનો વિચાર કરીએ. તે પહે છે 'જેને તમે અલંકાર કહો છો તે કાવ્યમા એકતા પામ્યો છે કે નહિ?' જો પામ્યો હોય તો તે આગન્તુક નથી, પામ્યો ન હોય તો તે કાવ્ય નથી

અલંકારનું આ જ ખરું સમર્થન છે. પ્રામાણિક અલંકારિકાએ તેનું આ સ્થાન સ્વીકાર્યું છે. ધ્વનિકાર કહે છે:

રસાક્ષિતતયા यस્ય વન્ધ રાજ્યક્રિયો ભવેત્ ।

અપૃથક્મ્ યન નિર્વૈર્ય. સોઽલકારો ધ્વનો મતઃ ॥

રસથી આક્ષિપ્ત થતો હોવાને લીધે જે અલંકારનો બધ સકય થાય, અને પૃથક મત વિના બની શકે તે, 'ધ્વનિ' મા એટલે ઉત્તમ કાવ્યમા ધ્રુષ્ટ છે આગળ જતા દીકાર આનંદવર્ધન કહે છે કે અલંકારાણિ નિરુપ્યમાણદુર્વર્તનાન્યપિ, રસસમાહિત-ચેતસઃ પ્રતિભાનયતઃ કવે. અદર્પવિકયા પરાપતમિત । વિચારતા હુર્ફટ લાગે તેવા અલંકારો, રસમા એકાગ્ર ચિત્તવાળા પ્રતિભાવાળા કવિ આગળ દરિદ્રાપ્રયોગથી આવી આવીને પડે છે^૧ હેવટે કહે છે તસ્માન્ન સેપામ ચદિરણત્યમ રસાભિવ્યક્તૌ । જ્યા રસનું વ્યજન થતું હોય ત્યા અલંકાર બાહ્ય નથી^૨

દસ્ય વસ્તુને શબ્દોથી પ્રત્યક્ષ કરાવવા, કાવ્ય જે અનેક અલંકારો વાપરે છે તેમા માનવ કૃતિ કે માનવ ભાવનું આશપણ ખાતે ધ્યાન આપના યોગ્ય છે. આના ધણા દાખલા કાદબરીમા મળે છે. તેમાનો એક, શાદમયિ વૃક્ષના વર્ણનનો, ભાવણના સુંદર અનુવાદમાથી નીચે ઉતાર્યું છું

તે તરુખડનિ સમાપિ શીમલિ વૃક્ષ વિશાલ,
મૂલ અગ્ગરિ વીટિકં, જાણી રમ્ય આવાય
શાખામ નિર્મોક, જાણી ઉતરીય વસન,
સુહૃદિશિ વાધી ડાલિ, જાણી ગ્રેહેવા માન ગર્મન
વેલિ વીટાણી ધણી તે દીમિ એક પ્રકાર,
જરાજૂરણ દેહ કેરી નીસરી નમ બહારિ

૧. સરખાવે! Somehow or other Figures naturally fight on the side of Sublimity, and in turn receive a wonderful reinforcement from it

A Figure looks best when it escapes one's notice that it is a Figure. Longinus on the Sublime

Loc. Critici p 17.

૨ વણા કવિએ, અને સારા કવિએ પણ આક-આક, પૃથક મતથી અલંકારો વાપરે છે વસ્તુને ગણગારવા જ અલંકાર તેના ખરૂં મૂકે છે, અને તે તે સ્થળે કાવ્ય અર્થમ જ ગણાય, પણ તેવશ માટે અલંકાર કાવ્યમા આવરયક નથી એમ ન કહી શકાય

અનેક શાખા છરી શશિશેખરનું જે કાચ
સદસ્યુજ કંપાંત કાલનું નાંદિ દેખાડી હામ્ય !
હૃદય પડવા બી લણી પતનની વડથુ જાણિ;
નંદનવનની શોભા જોવા વાધિડિ ય પ્રાણિ !
વસિ દરી નિ ધવલ શાખા દીપિ અતિ આકાશ;
શીલોટા રવિ અશ્વિ જાણી નાખિયા લેખ શ્રામ.
ઝાંઝ કેવલ ધસા થઈ જે વળગી મધુકર માલ,
જાણી લોહોની શૃંગવાહ બાધિડિ જિ દરાપ.
કોટર આવા પંખી દરી ધ સહ એમ જણાય
શકુનિનિ સગિ દરી તે કુર્યોધન સમ થાય.
દંડકારણનું નાચક જાણીછ વૃક્ષ તેડ અનુપ.
(વંચાયાન ઉચ્ચરિ) સાલણુ સાચું ભૂપ.

કવિ અહીં એક શાશ્વતિ-શીમળાનું વર્ણન કરે છે. આડની કોચાહ તેનો વિસ્તાર
એ સર્વ જોટલા ચિત્રથી વિરાટ રૂપે બનાવી રાકાય તેટલા શબ્દોથી ન જ બતાવી
સકાય. કવિ શબ્દશક્તિની એ ન્યૂનાતા માનવ ભાવો આરોપાને ઉત્પ્રેક્ષાથી સાધે છે.
આડની અનેક ડાળોએ ચોપામ વિસ્તરેલી હતી તે કંપાનન કાલના નટરાજની સદસ્ય
જીભ જેની દેખાતી હતી. જુલની ક્રિયા મથે મરંખાવવાથી આડની અનેક ડાળોએનો
વિસ્તાર પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે એ જ ચિત્ર દર્શ એક વધારે અમરકાંક ઉત્પ્રેક્ષાથી રજુ
કરે છે. ' ધનું ધર્મ ગયુ છે તે જાણે પડવાની ખાંધી પાનને વળગા નુ કડે છે.
દૂર આવેલા નંદનવનની શોભા જોવા માટે જાણે તેણે પોતાનું શરીર વધાર્યું છે... .. '

આપણે જેમ કાખા હાથનો ઉપયોગ ન કરતા બગવાન જમણા હાથનો ઉપયોગ
કરીએ છીએ, તેમ કવિ, ઉપાદાનની શક્તિ એક જગાએ ન્યૂન પ્રાપ્તતા, જ્યાં તેનું બળ
અધિક છે ત્યાંથી શક્તિ લાવી તેનો ઉપયોગ કરે છે. શબ્દો બીજા કેઈ પણ ઉપાદાન
દરતાં માનવ ભાવને વ્યક્ત કરવાનું સૌથી પ્રજ્ઞ સાધન છે. માણસ જાત અનંત યુગોથી
પોતની વૃત્તિઓ અને ભાવો વ્યક્ત કરવા ભાષાનો ઉપયોગ કરતો આવી છે. એ શબ્દનું
બળ છે. અને માટે કવિ તે દિશાથી પોતાનું બલ લાવે છે. પ્રકૃતિના કાવ્યોમા પણ તે જ
રીતિનો ઉપયોગ આપણે જોઈશું.

સન્ધ્યા રમાડે ધર્મને હંડંગે
આ શુકતારાકણને શા રંગે !
તે સિન્ધુમા ગૂંઠ થઈ અંગેલો
જોતી રહી રસ થઈ રવિનાથ પેલો.

ચિત્રવિશેષણ

તિમિર તારક સર્વ ગયા સમી,
હોં ઉવા દહ કેશ સમાની;
શશિકલા ગગનાડ્ગજમા રમી,
નવજ શંકરં શ્રેમથી લાડતી.

ગૂંઠ કોકિલા

ઝીની પ્રિયા નયનના સરને વીંધાઈ
પોદયો હતાશ પ્રિય મૂર્છિત રૂપ દર્શ,
તે બહારી સ્પર્શથી સચેતન થાય તેમ
જગ્યો નૃપોક નયચેતન ચન્દ્રી સ્પર્શે

શરતપૂર્ણિમા

ધણખરા પ્રકૃતિ કાવ્યોમા આવી રીતે માનવ બાવનું જ આરોપણ હોય છે

આ પ્રમાણે કાવ્ય, ગ્રખ્ખના ઉપાદાનદારા, અલકારના ઉપયોગથી, વિશેષાર્થ પ્રતિપાદિત કરે છે, છતાં દષ્ટિના વિષયના દરયો, દર્શનથી કે ચિત્રો દારા જેવા વિશેષ રૂપે અકિત થાય, તેના શબ્દો દારા ન થઈ શકે એટલે, નજરે જેતા આકારસૌશ્વની જે ચારુતા અનુભવી શકાય તે ચારુતા કાવ્ય અકિત કરી શકે નહિ તાજનું દરય કે સુંદર ફરસબદી, કે સધ્યાના રંગો, કે વરસાદનું પ્રચંડ તોફાન, કાવ્ય સપૂર્ણ રીતે પ્રત્યક્ષ કરાવી શકે નહિ પણ આમ એક તરફ ચિત્રકલાની અપેક્ષાએ કાવ્યમા જે શક્તિની ન્યૂનતા છે તેા ખીજી રીતે કાવ્યમા અમુક ચિત્રો પ્રત્યક્ષ કરાવી આપવાની એક વિશિષ્ટ શક્તિ પણ છે કમા-વીકેઈની લોકવાર્તામાથી એક દુહાના ઉદાહરણથી તે સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ

વીકેઈ વળા મ આલ્ય, વળે વારોગણુ નહિ,

જઈલુ રાસય કાળો ઝાન, કમા મન કાળે નહિ

કમાને વહેમ આગો છે કે પોતાની પત્ની વીકેઈને કાગા ઝાન તરફ પ્રેમ થયો છે અને તે પોતા તરફ પ્રેમશ યઈ છે તે પત્નીને ધનની બહાર કાઢે છે. નિર્ગેષ વીકેઈ પતિના બકાગથી ધન બહાર તો નીકળે છે પણ ધન છોડી શકતી નથી બહાર જઈને પણ ધનના વળા અહીં બીની રહે છે અને દીન દષ્ટિથી કમાને સધરવા વીનવતી કરે છે ત્યારે કમો જવામ આપે છે “ વીકેઈ વળા આલ્યે શુ વળશે ? વળામા એણુ વસી શકવાનું હતુ ’ છુ તારે કાગા ઝાન પામે જ આ કમાના મનમા ફરી સ્તેહનો અકુર કૃતવાનો નથી ’ આ એક જ દુહામા, આપણે ધનની અદર કુ જગસા જેવા કમાને, તેને દીન વદને વીનવતી, કંઈક છાપડે નીચુ દોરાથી અને કંઈક સોરઠ્યાણી બેંચી હોવાથી, છાપરાના વળા આલીને બીની રહેલી વીકેઈને એક જ દરયમા જોઈએ છીએ વ્યકિતઓ ચિત્રમા જેટલી વિશિષ્ટ રૂપે દેખાય તેટલી વિશિષ્ટ આ કાવ્યનિષ્પન્ન ચિત્રમા જોઈ શકાશે નહિ દાખલા તરીકે કમો જોડેતો છે કે જોમો છે—હુ જોડેતો કલ્પ છુ પણ કેઈ જોમેલો પણ કલ્પી શકે—તેણે હાથ કેમ રાખ્યો છે, શરીરે શુ પહેર્યું છે વગેરે અનેક વિગતો આ ચિત્રમા દેખાતી નથી પણ ખીજી બાજુ આ ચિત્ર જ કેઈ ચિતારો નહિ કરી શકે ચિત્રકારને કેઈ પણ ચિત્ર કાઢતી વખતે પોતાની અખ દરયથી બહાર કયાક તટસ્થ રિયર રાખવી પડે છે ત્યાથી પોતે જેતો હોય તેમ કલ્પીને તે ચિત્ર દારે છે આ દરયમા ધરતી અદર જોડેતો કમો તેને બહાર બીની બીની વીનવતી વીકેઈ, નીચુ છાપર, એ સધળી વિગતો એક જ મિન્દુએ દષ્ટિ રાખી જોઈ શકાશે નહિ, અને તેથી તેણે ચિત્ર કાઢી શકાશે નહિ સીનેમા આણુ ચિત્ર બતાવવા એક દષ્ટિમિન્દુથી કમાનું મોહું વળી સ્થાનાન્તર કરી વીકેઈનું મોહું, આણુ ચિત્ર બતાવવા એક દષ્ટિમિન્દુથી કમાનું મોહું વળી સ્થાનાન્તર કરી વીકેઈનું મોહું, અને વળી વગની બહાર જઈ છાપરા અને વીકેઈમાથે આણુ ધર એમ એક પગી એક અને વળી વગની બહાર જઈ છાપરા અને વીકેઈમાથે આણુ ધર એમ એક પગી એક દરયો બતાવે, જે પદ્ધતી કલ્પનાથી આપણે સમન્વિત કરી લઈએ પણ કાવ્ય એક જ દુહામા

એ આખું ચિત્ર આપણને દોરી આપે છે. કાવ્યમાં જુદાં જુદાં ચિત્રો સમન્વિત થતાં નથી. જાણે મન પોતાના ઉપાદાનમાંથી આખું ચિત્ર ધરે છે, અને જેમ ધ્વજરતું વિરાટ સ્વરૂપ પોતાની ધરેલી સૃષ્ટિને સર્વતઃ સ્પર્શે છે, તેના આજુએ આજુમાં વ્યાપ્ત હોય છે તેમ મન પણ પોતાની સૃષ્ટિને સર્વતઃ સ્પર્શે છે-સર્વતઃ વ્યાપે છે.

ચિત્રમાં પણ એકવાર ચિત્ર જોયા પછી કલ્પના તે ચિત્ર સર્જે છે અને ચિત્ર તેને પણ સર્વતઃ સ્પર્શે છે. અહીં વક્તવ્ય એ છે કે કાવ્ય ન્યારે ચિત્ર ચીતરે છે, ત્યારે તેને દૃષ્ટિની મર્યાદા નડતી નથી. આનું કારણ એ છે કે કાવ્યનું ઉપાદાન શબ્દો અમુક અર્થોનો ખોલ કરે છે, અર્થોત્ મનમાં પરખાઈ જ ચિત્ર ધરાવા માંડે છે. મનને સીધી અસર કરવી એ કાવ્યની વિશિષ્ટ શક્તિ છે. કાવ્ય એ શક્તિનો જ આશ્રય લે છે. આપણે ઉપર કહ્યું કે કાવ્ય પોતાની શક્તિથી વરસાદનું તોફાન પ્રત્યક્ષ ન કરાવી શકે એ ખરૂં, પણ એ તોફાનથી માથુસોના મનમાં કેવી અસર થઈ હતી કે થાય તેના વર્ણન દ્વારા તોફાનથી થતી મન ઉપરની વિશિષ્ટ અસરને વર્ણવી શકે.

એક બીજી દૃષ્ટિથી જોતાં આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે. કલામાં જે સુંદર છે તેના સ્થૂલ દૃષ્ટિએ વિભાગો પાડવા ચિત્રકલામાંથી ત્રણ દાખલા લઈએ. ધારો કે આપણી સમક્ષ એક સુંદર આકાર (design) ની લાદી જડેલી છે. બીજો દાખલો એક રંગચિત્રનાં લઈએ. ધારો કે તેમાં એક વનનું ચિત્ર છે અને તેમાં માત્ર વૃક્ષો કાઢેલાં છે. ત્રીજું ચિત્ર માનો કે દ્રૌપદીવસ્ત્રાદરણનું છે. આ ત્રણ ચિત્રોના વિષયમાં શો ફરક છે તે જરા સ્થૂલ રીતે વિચારીએ. ત્રણેય દ્રશ્ય છે. ત્રણેય સુંદર છે એવો આપણો પ્રાથમિક સ્વીકાર છે. ફરક એ છે કે લાદીનો આકાર સુંદર છે પણ તેનો કશો અર્થ થતો નથી. તેની સુંદરતા ચારુતા માત્ર આકાર સૌષ્ઠ્યની છે. વનચિત્રનો અર્થ થાય છે. તેનો અર્થ વન છે. પણ તેમાં નિરૂપ્યમાણ વિષયમાં કોઈ લાગણી નથી. હજી ચિત્રમાં લાગણી છે. દુઃશાસનના મોં ઉપર જૂંડપની છે, દ્રૌપદી ઉપર લાચારીની છે, વગેરે વગેરે. કેવળ આંકારસૌષ્ઠ્યના સૌંદર્યને આપણે ચારુતા એવું પારિભાષિક નામ આપીએ. ચારુતા કરતાં અથવત સૌંદર્ય કે ભાવ-નિરૂપક સૌંદર્ય વધારે ઉચત કે ઉત્કૃષ્ટ એમ સર્વત્ર માની શકાય નહિ, જો કે ઉપરના દાખલામાં એમ જણાય છે. કદાચ ચિત્રકલામાં એમ દર્શો પણ ખરૂં. પણ સર્વ કલાઓ માટે એવો નિયમ કરી શકાય નહિ. સંગીતકલા અને સ્થાપત્યકલા કેવળ આકારસૌષ્ઠ્યની જ છે, અને અને માટે નહિ, તો સંગીત માટે તો સૌ સંમત થશે, કે સંગીત બીજી કોઈ પણ કલા કરતાં ઓછું સુંદર કે રસપ્રદ કે આનંદપ્રદ નથી.

૧ લાદીના સુંદર આકારનો અર્થ થતો નથી એમ કહ્યું છે તે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ સમજાવતું છે. તરતદૃષ્ટિએ તો ચિત્રમાં કે દૃષ્યમાં વસ્તુને અસર કરે તે જ તેનો અર્થ છે. એવી રીતે અમુક આકૃતિ દૃષ્યમાં જો અસર કરે તે જ તેનો અર્થ છે. સમુદ્ર કે પર્વતનું દ્રશ્ય ચિત્રમાં જો અસર કરે છે તેને આપણે ‘જંબીર’ કે ભવ્ય એવું નામ આપીએ છીએ, નાની આકૃતિને માટે તેવું નામ ભાષામાં નથી, સંકોનાં અમુક પ્રકારનાં નૃશીને માટે ‘વન’ એવું નામ છે, એક આકૃતિને બીજીથી જુદી પાડવા તેવું નામ ભાષામાં નથી, એ જ મૂલ્યવત્ ફરક છે. અર્થોત્ વનને માટે ‘વન’ કહી શક્યા અને આકૃતિને માટે ‘કોઈ’ નામ ન આપી શક્યા એ જ ભાષાની અશક્તિ કે મર્યાદા ખતાવે છે. હું માત્ર કાવ્યશક્તિ માટે જોવાં છું એટલે જો દૃષ્ટિએ ‘અર્થ નથી’ એમ કહી શકું છું. કલાસામાન્યની દૃષ્ટિથી એમ કહી શકું નહિ. દ્રશ્ય કલાઓનું વિવેચન ભાષાથી જ કરવામાં આ એક મોટી અગવડ છે.

ગુન્દરાતીમાં લખતાં તો ‘કદ્ય’ ‘ચિત્ત’ વગેરે શબ્દોનો પણ આપણે ચાકસ અર્થ નહીં કર્યાં એ બીજી મુશ્કેલી છે.

આ વિભાગના શબ્દોના ઉપયોગ કરીને કહી શકાશે કે કાવ્યને પહેલા કરતાં બીજો અને બીજા કરતાં ત્રીજો પ્રકાર વધારે અનુકૂળ છે. ફરસબંદીના આકારમૌહ્યને તો તે ભાગ્યે જ પ્રત્યક્ષ કરાવી શકશે. વનનું વર્ણન કંઈકે કરી શકશે પણ ચિત્ર જેટલું નહિ. પણ કરુણનું નિરૂપણ તે દલ પધારે સારી રીતે કરી શકશે. ફરસબંદી કે વનનું વર્ણન કરવા કંતાં, તે જોતાં માણસના મનમાં જે ભાવ થાય તેનું વર્ણન કરવા તરફ કાવ્ય વધારે ધ્યાન આપશે. માટે કાવ્યનો નિરૂપણમાણ વિષય મુખ્યત્વે માનવ લાગણી કે ભાવ છે. વનનું વર્ણન માત્ર ન કરતાં તે વનમાં આવેલા કોઈ માણસના ભાવનું વર્ણન, તેના દર્ષ કે ભવનું વર્ણન કરવાથી કાવ્ય વધારે સારી રીતે રસનિર્ભર કરી શકે દુઃકમાં વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવથી રસનિર્ભર થાય છે.^૧

અહીં મારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે બીજા કોઈ કલાની શક્તિ સાથે હું કાવ્યકલાની શક્તિની તુલના કરતો નથી. માત્ર કાવ્યની શક્તિ કયા પ્રકારની છે, કદ દિશાની છે તે જ જણાવવા પ્રયત્ન કરું છું.

માનવ લાગણી કે ભાવ વિશે આગળ વિચાર કરીએ તે પહેલાં અહીં એટલું નોંધવું જોઈએ કે કાવ્યને પોતાને પોતાનું આકારસૌષ્ઠ્ય છે. તે પદરચનાથી અને શબ્દોના વર્ણોચ્ચારથી થાય છે. આમાંથી એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો છે કે કાવ્યને પદરચના આવશ્યક છે કે કેમ ? આજના વિષયમાં મેં સર્વ સર્જનાત્મક સાહિત્યનો સમાવેશ કર્યો છે. એટલે એમાં નવલકથા પણ આવી જાય. નવલકથાઓ પણ છંદોબદ્ધ જોઈએ એમ કોઈ કહેવું નથી. પણ કાવ્ય શબ્દ પરંપરાથી માત્ર પદમન્ધને માટે વપરાતો આવ્યો છે. અને એ પણ ખરૂં કે વાઙ્મય ઉપાદાનની વધારેમાં વધારે શક્તિ આપણે છંદોબદ્ધ કાવ્યમાં જ જોઈએ છીએ. જનતાએ તેની ઉત્તતમાં ઉત્તત લાગણીઓ ધણેભાગે પલોમાં જ સંચરી છે. પદરચના આખા કાવ્યને કોઈ ચૂંટી રીતે એકત્વ આપે છે, આતર અર્થથી એકત્વ પામેલ કૃતિને બાહ્ય-ખનિથી-અવાજથી એકત્વ આપે છે, અને કાવ્યના એક ભાગમાં આખાની આકાંક્ષા જાગ્રત કરે છે, તીવ્રતર કરે છે. એટલે પદરચના કાવ્યને અનેક રીતે ઉપકારક થાય છે તેમાં મતભેદ નથી. પ્રશ્ન એટલો જ છે કે તે વિનાની કૃતિને દુઃક અર્થમાં કાવ્યસંગા આપી શકાય કે નહિ ? મારો વિષય વિશાળ અર્થમાં સમસ્ત સર્જનસાહિત્યનો છે અને આની ચર્ચાનો અહીં પૂરતો અવકાશ નથી. માત્ર એટલું કહીશ કે શબ્દમાં જે શક્તિ છે, તેનો

૧. આ નિયમ ચિત્રકલાને માટે પણ સાચો છે. વનની બધાં કરતા, ચિત્રમાં, વનથી ડરતો સંક્રાંતિનો કપતો માણસ બતાવવાથી વધારે સારી અસર કરે. પણ સંગીતમાં આપણે એને લાગુ કરી શકીએ નહિ.

એક કલાના નિયમો બીજા કલાને અવશ્ય લાગુ પડે નહિ. કવિશ્રી ન્હાનાલાલ 'એક જ અવધ-વની પુનરુત્થિતપરંપરા' એ એક જ સૌન્દર્યનો મહા નિયમ નથી એમ કહેતાં, અણસરખી પાંદડીઓનું ફૂલ કે પગલે પગલે વક્રવેળામણીથી વહેતી નદીનું દશાવ આપે છે, ત્યાં ઉપમાનદોષ (false analogy) થાય છે એમ મને લાગે છે. દુર્લભાચં કલાનો નિયમ શ્રુતિગોચર કલાને લાગુ કરી શકાતો હોય તો સંગીત કે નૃત્ય પણ તાલ વિનાનું હોઈ શકે એમ કહેવાનો પ્રસંગ આવે. નિયમિતતા આવશ્યક છે કે નહિ, તે તે કલા પોતે કહે ત્યારે અન્યથ. અને અત્યાર મુખી તો શ્રુતિગોચર કાવ્યકલાએ સંગીત સાથે જ બેનપણું કર્યું છે.

અલબત્ત એમની દલીલ, આ ઉપમાનથી સ્વતંત્ર રીતે વિચારવા જેવી છે.

પૂરેપૂરો ઉપયોગ જો કવિ જાણી જોઈને ન કરે તો તેને માટે પૂરતું કારણ હોયું જોઈએ. નવસંસ્કારમાં આપણે પછની અપેક્ષા નથી રાખતા કારણ કે ત્યાં ભાવ એટલી ધનતાએ નથી પહોંચેનો. ઈત્થને કહ્યું હતું કે મારાં સામાજિક નાટકોમાં હું પણ નથી વાપરતો કારણ કે દુનિયાનું સાધારણ વ્યાવહારિક વાતાવરણ હું તખ્તના ઉપર જાતાવવા માગું છું. સંસ્કૃત નાટકોમાં પણ રસ અને ભાવની ધનતાના સુદૃઢ નિયમ પ્રમાણે ગદ્ય અને પદ્ય આવે છે. આવું કારણ ન હોય. ભાવ પછને અનુકૂળ હોય, છતાં કવિ જો પદ્ય ન વાપરે તો તેટલે ઝેરી સંસ્કારી વાચકની અપેક્ષાને કંઈક અધૂરી રાખે છે એટલું તો કહેવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિને અનુકૂળ રહીને પ્રાચીનોનો મન મઠે કવ્યોનાં નિકર્ણ ચદન્તિ એ મને માન્ય છે. આપણા સાહિત્યનો આ એક રસિક પ્રશ્ન છે. તેની ચર્ચા બંધ પડી છે પણ તે પ્રશ્ન બંધ પડ્યો નથી. કેઈ વિવેચક આ ઉપરથી ગવેનો લય (rhythm) અને તેના નિયમે શોધવાને પ્રેરાય તો તેથી વિવેચનસાહિત્ય ઉપર નવો પ્રકાશ પડે.

આપણે જોયું કે કાવ્યનો નિરૂપ્યમાલ્ય વિષય માનવ ભાવ કે લાગણી છે. ભાવ કે લાગણીનો અર્થ આપણે જરા ચોક્કસ સમજવા અહીં પ્રયત્ન કરીએ. જડ અને ચેતન પદાર્થોનો એક ફરક સ્પષ્ટ રીતે આપણે અહીં કરીશું. ઉન જાના તાપને લીધે લોહું તપે છે ત્યારે આપણે એમ કહીએ કે તાપના કારણથી લોહું ગરમ થયું. જાને વચ્ચે કંઈકારણ ભાવ સ્પષ્ટ છે. પણ ઉનાળાના તાપથી માણસનું સરીર એમ ગરમ થતું નથી. તેનું ઉભા-માન વધતું નથી. સરીર સજીવ હોઈ પ્રસંગે પેદા કરી તે પોતાની ઉભા વધવા દેતું નથી. એટલે ફરક એ થયો કે સજીવ પદાર્થ બાહ્ય વસ્તુની અસરને કેવળ અધીન થઈ તેની ક્રિયાનું આધાન માત્ર કરતો નથી, પણ તેની ક્રિયા સામે ટકી રહેવા, પોતાના કેર્મ આંતર તત્ત્વની આવરણતા પ્રમાણે, પોતામાં ફેરફાર કરે છે. જડ અને સજીવ સૃષ્ટિમાં આપણે જે જોયું, તે દૃષ્ટિને ચેતન સુધી લંબાવી જતાં, જાણ્યો કે એ જ રીતે આપણું ચિત્ત, બાહ્ય વસ્તુઓ અને તેના ફેરફારોની અસરનું અવરજ આધાનપાત્ર ન થતાં, પોતાના કેર્મ આંતર તત્ત્વની આવરણતા પ્રમાણે, તે ક્રિયાની સામે કે તરફ, અમુક જતિ ધારણ કરે છે. એમ જતિ ધારણ કરી તે ચેતનનો ધર્મ છે—ચેતનનો સ્વભાવ છે.

આવી જતિઓ માત્ર બેઠાંની જડ દુનિયાં તરફ જ નથી થતી. બીજા માણસની અમુક જતિ જોઈને પણ આપણામાં જતિ થાય છે, તેમ જ વજા આપણી પોતાની એક જતિ તરફ આપણામાં બીજી જતિ થાય છે. આ પડતું હોય ત્યારે બધની જતિ થાય, તેમ જ કેઈ મારગ આવે ત્યારે બધની જતિ થાય, તેમ જ લયમાં આવી પડેલા માણસને જમારવાની જતિ થાય, તેમ જ પોતાને થયેલ ભાવને માટે સારમની કે દારમની પણ જતિ થાય, તેમ જ પોતાને થતા કોઈ વિશે સંપમની જતિ થાય, તેમ જ એક સાથે અનેક જતિઓ પણ થાય. આ પ્રમાણે જતિઓનું તંત્ર ધણું જ જટિલ અને સૂક્ષ્મ છે.

આ જતિઓને જ આપણે લાગણી કહીએ શીએ. એ જતિ થતી એ જ ચેતન્યનું લક્ષણ છે, એ જ જીવન છે. જો એવી જતિઓ ન જ થતી હોય તો આપણે આપણને ચેતન પ્રાણી નહીં સમજીએ નહિ. આ જતિઓ એ જ ચેતન્યનું સ્પર્શ છે. એ જતિઓમાં જ ચેતન્ય પોતાની આત્મનિર્દિષ્ટ કરે છે—ચેતન્ય ફાર્થ થાય છે અને એ જ આનંદ છે.

સ્થૂળ દષ્ટિએ જોતાં, જડસૃષ્ટિના કાર્યકારણના નિયમમાં અને આ વૃત્તિઓના ઉદ્ભવના નિયમમાં એક ભેદ સ્વીકારવો જોઈએ. જડસૃષ્ટિમાં સ્થાવરજીવો આપણે લોહું ગરમ થવાનું કારણ કહીએ છીએ. સૂર્યનો આનંદ લોહા ઉપર ફિયા કે છે, લોહું તેને અધીન થાય છે, અને કાર્યરૂપે લોહું ગરમ થાય છે. ઉનાળાના તાપમા સરીરને પ્રસ્વેદ થાય છે તેમાં શરીર પોતે તાપની ફિયાને અધીન થતું નથી, બલકે તેની સામે ટકાવ કરવા પોતાની આંતર-શક્તિથી પ્રસ્વેદ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ભેદ સ્વીકારવા આપણે ઉનાળાને પ્રસ્વેદનું કારણ ન કહેતાં નિમિત્ત કહીશું. પ્રસ્વેદ પેદા કરવાની શક્તિ તો શરીરમાં દતી જ, અને તે નિમિત્ત મળતાં વ્યક્ત થઈ એમ કહીશું. એ જ શબ્દે વૃત્તિઓના સંબંધમાં લગાડી એમ કહીશું, કે બાહ્ય પરિસ્થિતિ એ આંતર વૃત્તિને વ્યક્ત થવાનું નિમિત્ત છે. આ ભેદ સ્વીકાર્યા પછી એમ કહીશું કે કાર્યકારણના નિયમને અધીન થવું એ ચૈતન્યના સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે, કારણકી સામે ટકાવ કરવો તેમા ચૈતન્યનો ઉત્કર્ષ છે.

જુદી જુદી વૃત્તિઓમાં ચૈતન્યનો ઓછો વત્તો ઉત્કર્ષ થાય છે એનો પણ આપણે અનુભવ છે. ઉદાહરણ, એક માણસ બીજાને મારતો હોય અને ત્રીજા માણસને દેખી લાગણી જ ન થાય તે પાશાણુવત્ જડતા છે. તેને બચાવવાની ઇચ્છા થાય પણ હાથથી કરું કરે નહિ તેમાં ચૈતન્યની સ્ફુરણા છે પણ ખુબ ઓછી, પણ તે માણસને બચાવવા સામે થાય તેમા વિશેષ સ્ફુરણા છે, તેને બચાવવામા પોતાનો પ્રાણ સમર્પે તેમાં તેથી પણ વધારે ચૈતન્યનો ઉત્કર્ષ છે. સત્તુનો દોષથી નાસ કરે તે કરતાં દામા કરે તેમાં વધારે ઉત્કર્ષ છે. નાનું જાળક ટ્રેનને જુએ અને તેને કાઈ અંતર જ ન થાય તેમા ચૈતન્યની સ્ફુરણા જ નથી, તેનાથી બીજો તેમા કંઈક સ્ફુરણા છે, તેનાથી આશ્ચર્ય પામે તેમાં વિશેષ સ્ફુરણા છે, તેનાથી હર્ષ પામે તેમા તેથી પણ વધારે સ્ફુરણા છે. બીજા શબ્દોમા કહીએ તો ઉપજા ઠાપસામાં ભય કરતાં આશ્ચર્ય અને આશ્ચર્ય કરતાં હર્ષમા ચૈતન્ય કાર્યકારણના નિયમને ઓછું વશ વર્તે છે.

કલાનો અનુભવ અને આ વ્યાવહારિક અનુભવ તત્ત્વદષ્ટિએ ભિન્ન નથી. બ્યવહારમાં જેમ મનની લાગણીઓ પ્રત્યક્ષથી જ વિશેષ જાગે છે તેમ કલામાં પણ પ્રત્યક્ષ જેવા જ રાગથી—પ્રત્યક્ષ જેવી પ્રતીતિથી લાગણીઓ જાગે છે. મહાભારતનું દ્રૌપદી-વસ્ત્રાદરણનું વર્ણન અથવા તેનું કાઠેકું ચિત્ર ચિત્ર ઉપર પ્રત્યક્ષ જેવા જ સંસ્કારો પાડે છે. બ્યવહારમાં જેમ અમુક નેસ્કારો મારે અમુક અધિકારની જરૂર છે તેમ જ કલાનો અનુભવ થવાને મારે પણ અધિકારની જરૂર છે. જાળક બ્યવહારમાં જે દંપતીપ્રેમ નથી સમજી શકતું તે કલામા પણ નથી સમજી શકવાનું. મારે વસાવાઈમા સહુદયને જ અધિ-

૧. જડસૃષ્ટિ અને ચૈતન્યસૃષ્ટિ બન્નેને સરખી રીતે હાથ પડે તેવા સામાન્ય શબ્દોમા કાર્ય-કારણનો નિયમ મૂકી શકાય, છતાં જડ અને ચૈતન્ય સૃષ્ટિનો આ ભેદ અનુભવનિય છે.

૨. ઉદાહરણમાં પરિસ્થિતિ પૂરતી વિશિષ્ટ કરી નથી તે વક્તવ્યને અનુકૂળ કહી શકાય તેવા વિનંતી છે.

૩. પારમાર્થિક સત્ય અને વ્યાવહારિક સત્ય એવી બેદાનતની પરિભાષાને અવલંબી અર્થ કલા શિવાયના અનુભવને વ્યાવહારિક અનુભવ કહી છે. બન્નેમાં કાંઈ તારતમ્ય દર્શાવવાનો તેમા હેતુ નથી.

કારી કે પ્રમાણૂન ગળ્યો છે. કદા સર્વોપબોધ છે એ ખરૂં પણ તેમ તો સત્ય અને નીતિ પણ શું સર્વસ્વીકાર્ય નથી ? છતાં એ ત્રણેયમાં અધિકારની અપેક્ષા રહે છે. તેથી અમુક કાવ્યમાં એકને રસ લાગે તેમાં બીજાને ન લાગે એમ બને.

ત્યારે વ્યવહારના અનુભવમાં અને કાવ્યના અનુભવમાં કશો ભેદ જ નથી ? આનો જવાબ આપણા શાસ્ત્રકારોએ ધણી સરસ રીતે આપ્યો છે. તેને લંબાણથી ચર્ચવા કરતાં દૂકમાં એટલું જ કહીશ કે એ અનુભવનો મુખ્ય દરક એ છે કે કાવ્યમાં શક્તિ લાગણી કે ભાવ વધારે શુદ્ધ પ્રકારનો થાય છે. આનું એક કારણ એ છે કે વ્યવહારમાં પરિસ્થિતિ ધણી વાર શુદ્ધ રૂપે જણાતી જ નથી. જેમકે કોઈ માણસ આવીને પોતાની કરુણ દશાનું વર્ણન કરે તો આપણને પ્રથમ તો વહેમ જાય કે 'કદાચ ખોટું કહેતો દર્શો તો ?' અને તેથી તેના તરફ ધ્યાનકરણ દ્રવ્યું જોઈએ તેવું દ્રવે નહિ. કાવ્યમાં સ્વકલ્પિત સૃષ્ટિ દોવાથી પ્રમાણ પોને શુદ્ધ રૂપે જાણે છે કે આ કરુણ વર્ણન ખરૂં છે જ અથવા નથી જ, અને તેથી પરિસ્થિતિને ઉચિત શક્તિ ચિત્તમાં જાગે છે. વળી બીજું એ કે વ્યવહારમાં શુદ્ધ રૂપે શક્તિ જાગે તેને માટે આપણે તૈયાર હોવા નથી. રોજાને જવાની ઉતાવળ હોય કે કોઈ બીજી બાબતમાં મન બાધીત હોય, તો તેથી સમસ્ત ચિત્ત તે જ પરિસ્થિતિની સંમુખ થઈ શક્તિ કે લાગણી પ્રગટ કરી શકતું નથી. કદામાં સમસ્ત ચિત્ત એટલી જ પરિસ્થિતિની સંમુખ થઈ બેસે છે. ત્રીજું એ કે વ્યવહારમાં પ્રમાણના પોતાના પ્રહો શુદ્ધ શક્તિસ્પૂરણમાં આડા આવે છે. કોઈ માણસે પાછા ન ખરચવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય, તો તે નિશ્ચય, ગ્રસ્ત રીતે અને અગાધ રૂપે, જિજ્ઞાસીની વાત સાચી માનવામાં અને તેના તરફ દ્રવરામાં આડો આવે. કાવ્યાનુભવમાં આવાં વિધો નથી આવતાં માટે અભિનયસમ્પાદક કલાનુભવોગ્ય શુદ્ધિને અધિષ્ઠના સંચિત્ત રહે છે. એને જ બીજાઓએ મન્યાવરણા સિત્ત કહેલી છે. આ સર્વ વિધોના મૂળમાં રહેલું ખરૂં કારણ માણસનું અભિમાન છે. એ અભિમાન જ શક્તિએને કુટિલ કરનાર છે. પાપ મૂઝ અભિમાન । એ સ્વ નીતિમાં તેમજ સત્યશોધન અને ઔદ્યોગિક અર્થમાં એક સરખી રીતે સાચું પડે છે. કાવ્યાનુભવમાં એ અભિમાન કે અહંકાર ગલિત થઈ જાય છે. આપણા શાસ્ત્રકારો કહે છે કે નાટકમાં 'હું જે જોડું છું તે મને જ બને છે કે 'બીજા કોઈને જ બને છે' એવા પ્રકારનો અનુભવ નથી થતો. એ અનુભવ ચિત્તાના એવા કોઈ િન્દુએ થાય છે જ્યાં 'હું' 'તું' નો ભેદ હોતો નથી. આ વ્યાપારને સાધારણીકરણ વ્યાપાર કહ્યો છે, કારણકે તે સર્વને એક સરખી રીતે થાય તેવા હોય છે, અને તેમાં વ્યક્તિત્વ સાંકડું અભિમાન હોતું નથી.^૧

આવશ્યકિક અનુભવથી વિષદાણ રીતે પ્રમાણનું અભિમાન કાવ્યમાં ગલિત શા માટે થાય છે ? તેનો એક જ જવાબ છે, કે તે આત્માનો—અત્યંતનો સ્વભાવ છે. રમનની ઇચ્છા જેમ બાળકમાં સ્વાભાવિક છે; રમનમાં અતુલ અને ઉત્કર્ષ વ્યાપાર મળતાં જેમ શરીરનું બાન બૂલી બાળક રમે છે; જેમ રમન સાચી નથી એમ જાણવા છતાં બાળક તે સાચી જ હોય તેમ રમે છે અને તેમાંથી તેને સ્વાદ આવે છે; તેમ કાવ્યમાં વિદાર કરવો ને મતુલ્યનો સ્વભાવ

છે; તેમાં ચિત્તને અનુકૂળ વ્યાપાર અને ઉત્કર્ષ મળતાં ચિત્ત અહંકાર બૂલી તેમાં રાચે છે; અને કાવ્યનું વસ્તુ સાચું નથી એમ જાણતાં છતાં તે સાચું હોય એમ માની તેમાંથી રસ લે છે.^૧ આ ક્રીડા કે લીલાનો વ્યાપાર અને કાવ્યાનુભવ એટલા બધા સરખા છે કે કેટલાક વિવેચકો કાવ્યને એક ક્રીડા જ ગણવા કહે છે. પણ બન્ને વ્યાપારો ભિન્ન છે. દશરૂપકાર આ બન્નેનું સરખાપણું અને ભેદ જાણતો હતો. તે કહે છે:

ક્રીડતાં મૃષ્મયૈર્દદ્ વાજાનાં દિરદાદિમિઃ ।

સ્વોત્સાહઃ સ્વદતે તદ્વદ્દોત્તુજામર્જુનાદિમિઃ ॥

“ માટીના હાથી વગેરેથી રમતાં બાળકોને જેમ પોતાના ઉત્સાહનો સ્વાદ આવે છે, તેમ અર્જુન વગેરેથી શ્રોતાઓને ” જેમ બાળકો આનંદની અપેક્ષાથી રમતમાં જોડાતાં નથી પણ તેમનો સ્વભાવ જ રમતના અનુકૂળ વ્યાપારને ઝોળખી લે છે, તેમ માણસ પણ આનંદની અપેક્ષાથી નહિ, પણ પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ વ્યાપાર ઝોળખી કાવ્યનું શ્રવણ કરે છે. નિરતિશય આનંદ એ એનું પરિણામ છે. આ પ્રમાણે અનુકૂળ વ્યાપાર મળતાં સમસ્ત ચેતન, અહંકારના ગ્રહો છોડી, કાવ્યના વસ્તુની સંતુષ્ઠ થાય છે, કાવ્યની સાથે તક્ષીન, તન્મય, થાય છે, અને તેમ યવમાં રસારવાદ કરે છે. વ્યવહારમાં કોઈ પણ વિષયની ઉપલબ્ધિ કરતાં મન જાણે અહંકાર સાથે અનુસંધાન રાખી તે વસ્તુને પોતામાં સંકરવા પ્રયત્ન કરે છે; કાવ્યવ્યાપારમાં જાણે મન પોતાની અહંકારમંથિથી દૂરું થઈ વિષયમાં લય પામે છે, જાણે વિષય જ મનનું હરણ કરે છે, માટે આપણે કલામાં ‘મનોહર’ શબ્દ વાપરીએ છીએ. આમ યવાથી વ્યવહારમાં જે ઉત્તમ અનુભવો કદી નથી થતા તેવા કાવ્યમાં થાય છે. ચેતનનો કોઈ અપૂર્વ ઉત્કર્ષ કાવ્યમાં અનુભવાય છે.

કલાનુભવમાં અહંકાર ગણિત જોછયે એ ખરું પણ તે સાથે સર્વ ચેતન—સંસ્કાર ગ્રહણ કરવાની સર્વ શક્તિ, જગરુક જોઈએ. વ્યવહારમાં તો બાહ્ય પરિસ્થિતિ ધ્વન્નિયો ઉપર અથડાવાથી પણ ચિત્તમાં કંઈક લાવ યાય, પણ અહીં તો બાહ્ય પરિસ્થિતિ જેવું કંઈ જ નથી, સ્વપ્ન જ ચિત્તે કલ્પવાનું—વડવાનું છે, એટલે ચિત્ત જગરુક રહેવું જોઈએ. એમ થાય તો જ કાવ્યના ભાવમાં ચિત્ત તન્મય થઈ શકે અને કાવ્યનો ભાવ ચિત્તમાં અંકિત થઈ શકે. જેટલે અંશે માણસ અહંકાર ગણિત કરી શકે, અભિમાનમૂલક ગ્રહો છોડી શકે, અને તે સાથે ચેતનને જગરુક રાખી કવિને અનુકૂળ પોતાનું ચિત્ત કરી શકે, તેટલે અંશે તે કાવ્યનો બરાબર અનુભવ લઈ શકે, અને કાવ્યાનંદ ભોગવી શકે. આ રિથિત બધી વ્યક્તિઓને અને બધે પ્રસંગે મુત્રાપ્ત હોતી નથી. પણ એ જ સાચી રિથિત છે. વિવેચક પણ જો આવી રીતે કાવ્યનો ભાવ ગ્રીલી શકે તો જ સાચો વિવેચક થઈ શકે. મારે વિવેચન કરવું છે એટલો સંકલ્પ પણ કાવ્યના શ્રવણ સમયે ન જોઈએ.

કલામીમાંસકો વ્યાવહારિક અનુભવમાં અને કલાનુભવમાં એક બીજો ભેદ કહે છે. વ્યવહારમાં સર્વ જ્ઞાન કાર્યપર, કાર્યપ્રેરક કે કાર્યપર્યવસાયી હોય છે. કલાનુભવ એવો કાર્યપર્યવસાયી નથી, તે કેવલ ચિનનાત્મક હોય છે. આપણે ઉપર જે મુખ્ય ભેદો કહ્યા તેના

૧. આને કેટલાક અંગ્રેજ વિવેચકો self-illusion કહે છે.

પરિણામ રૂપ જ આ બેઠ છે. કાર્ય સંકલ્પમૂલક છે અને સંકલ્પની પાછળ અહંકાર રહ્યો છે, એટલે કાવ્યમાં કાર્યભુદિ ગદ્યમત રૂપે ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ આટલા ઉપરથી કેટલાક એમ કહે છે કે કાવ્ય માણસને કર્મવિમુખ કાર્યસિધ્ધિ જનાવે છે એ યથાર્થ નથી. કેટલાક કાવ્યોપસેવીઓ કાર્યસિધ્ધિ દરો. પણ એમ તો ભુદિમાં પણ જાને છે. માણસ કસરત કરવી એમ જાણે છે છતાં નથી કરતો માટે ભુદિ નકામી છે એમ કોઈ નથી કહેતું. આ દોષ ચિત્તની અવ્યવસ્થાનો છે. જગડેલા સંચામાં જેમ એક ચક્ર ફરે અને તે સાથે ફરતું જોઈએ તેમ બીજું ચક્ર ન ફરે, તેમ આ ચિત્તમાં એક ભાગની ક્રિયાથી બીજા ભાગની ક્રિયા થવી જોઈએ તે નથી થતી. પણ તે કાવ્યનો દોષ નથી, ચિત્તનો દોષ છે, વ્યક્તિનો દોષ છે, તેની કેળવણીનો દોષ છે. કાવ્યનું કામ સંસ્કાર પાડવાથી પૂરું થાય છે.

આ પ્રમાણે કાવ્યનો જે સંસ્કાર પડે તેને ભાવ કે લાગણી કહીએ. તે ભાવને ત્રીજાનારને ભાવક કહીએ. એ ભાવની રચના આ નં.

ઉપર વ્યવહાર અને કાવ્યનો સંબંધ બતાવ્યો તેથી એવો પ્રશ્ન થાય કે ત્યારે શું વ્યવહારમાં પણ કલાની પેઠે આનંદ આવી શકે? હું માનું છું કે અહંકાર ગલિત ક્યો છતાં સર્વ ચેતનથી કોઈ જાગરુક રહી શકે તો તેને એવો આનંદ થાય. ત્યારે, જીવનના દરેક અનુભવે રસાનુભવિતા થાય. ત્યારે કદાચ કાવ્યથી પણ વધારે આનંદ થાય કારણકે કાવ્યમાં તો માત્ર કાવ્યસૃષ્ટિ પૂરતા જ જાગરુક રહેવાનું છે અને વ્યવહાર તો આ અનંત વિશ્વની સંમુખ આપણને રાખે છે, અર્થાત્ અનંત કાવ્યની સંમુખ રહેવાનું થાય. પણ આ રિધાતિ રજી માણસની કલ્પનાની છે, તેને સિદ્ધ થઈ નથી, પણ જેટલે અંશે સિદ્ધ હોય તેટલે અંશે માણસને આનંદ મળે.

અર્થાત્ કાવ્યાનુભવનો અને વ્યવહારાનુભવનો મુખ્ય ફરક એટલો જ છે કે કાવ્યમાં અહંકાર ગલિત થાય છે. તે સિવાય વ્યવહારની રસદષ્ટિ અને કાવ્યની રસદષ્ટિ એક જ છે. કાવ્યને માટે સહૃદય જે અધિકાર મેળવે છે તે વ્યવહારના તેમજ કાવ્યના અનુભવથી મેળવે છે. અને સૃષ્ટિઓમાં ચૈતન્ય એક જ સર્ણુએ ઉત્કર્ષ મેળવે છે. જીવનમાં સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે રોડ રાક્ષ છે તો જ તે કાવ્યમાં રાક્ષ જાને છે. જીવનમાં પતિના સંબંધમાં આવેલી ઝીઝ તેના સ્મારક તરીકે વિધવા સાચવી રાખે છે તો કાવ્યમાં પણ તેવી લાગણી અને ક્રિયા છૂટ છે. પણ જીવનમાં આવા કોઈ કારણ સિવાય કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષને લોડાના અર્ધહીન કડકા સાથે પ્રેમ થતો નથી, તો કાવ્યમાં પણ લોડાના કડકા પછાડે તેના વિયોગમાં સતી થતી સ્ત્રી કે મૃતો પુરુષ ન નિરૂપાય. જીવનમાં પાગલ સ્ત્રી કે પુરુષ જ એવી બેધા કરે અને તેથી દયા, અથવા 'વિવેક શાંતિવાળા માણસ થેલુ થઈને કેવું જાની જાય છે!' એવું આશ્ચર્ય થાય, તો કાવ્યમાં પણ એવા નિરૂપણો એવાજ લાગણી કે ભાવો વ્યક્ત કરવા આવે, અન્યથા નહિ.

૧. આપણા રાજકારણે અહંકાર વિના, કર્મફલની અપેક્ષા વિના, કર્મ કરવાનો કમચોગ પ્રતિપાદિત કર્યો છે, તે ખરેખર જીવનની કદા છે, અને લગવદ્ગીતામાં તેને દગમગ કદા કહી છે. યોગઃ કર્મણુ કૌશલમ્. પણ આ ગ્રામાન્ય દષ્ટિની ચર્ચામાં એ તત્ત્વજ્ઞાનનો શિદ્ધાન્ત હું બેજગવવા છાડતો નથી.

૨. સરખાવો: લાંબું પ્રવચનદિમિઃ સ્વાત્વગુનને પાટયવર્તા, કામ્યે નાટયે ચ...સામાજિકનાં ...રસઃ । કાવ્યવ્યવહાર, જુદુર્વોદ્ધાત.

‘કાવ્યમાં તો કલ્પના ગમે ત્યાં વિદરે અને કાવ્ય થાય’ એ માન્યતા, આ મર્યાદા બહાર, ખોટી છે. જીવનમાં અને કાવ્યમાં એક જ સદૃષ્ટિ રહેલી છે, અને રહેવી જોઈએ.^૧

આપણે ઉપર જોયું કે અભિમાનનું વિરોધાનપૂર્વક પ્રત્યક્ષપ્રતીતિ કરાવી ભાવ નિબંધન કરવો એ કાવ્યની વિશેષ શક્તિ છે. કાવ્યની આ શક્તિ તેના કતાં કવિમાંથી ઉતરી આવેલી હોય છે. કાવ્યમાં જે ભાવ સહૃદયને થાય છે તે ભાવ પ્રથમ કવિને થયેલો હોય છે. કવિનું કૌશલ એ કે તે પોતાનો ભાવ પોતાની કૃતિદ્વારા સહૃદયમાં સંકાન્ત કરી શકે. એ ભાવ કવિચિત્તમાં પણ સાધારણીકૃત universal સ્વરૂપમાં હોય છે. કવિ કાવ્યદ્વારા સ્વાનુભવ ગાતો હોય કે પરાનુભવ ગાતો હોય પણ તેનો સ્વાનુભવ પણ પરાનુભવ જેટલો જ સાધારણીકૃત હોવો જોઈએ. એ ભાવ સાધારણીકૃત હોય છે માટે જ તે સર્વોપભોગ્ય અને છે. અને એ સાધારણીકૃત હોય છે, માટે જ કવિ તેને ગાનવગ્ગતિ આગળ ગાય છે—તેને માનવગ્ગતિમાં સંકાન્ત કરવા ઇચ્છે છે. સાધારણીકૃત અનુભવનો એ સ્વભાવ છે કે તેમાં તે સર્વને લાગોદાર કરવાની ઇચ્છા રાખે. ‘કવિ તો મરત હોય છે, તે તો માત્ર પોતાની આંતર ટૂંકિને માટે જ લખે છે, સોડો વાંચે કે ન વાંચે તેની તેને પરવા હોતી નથી.’ એ મત મને યથાર્થ લાગતો નથી.^૨ જેમ મરકરી કરતી વખતે ખીન્ને તે સમજી શકે તેવી અપેક્ષા હોય છે, એવી અપેક્ષા એ જ તેની પ્રેરણા હોય છે, જેમ ભેટ આપતી વખતે તે ભેટનું સ્વરૂપ અને તેની પ્રેરક વૃત્તિ ખીન્ને સમજી શકે એવી અપેક્ષા હોય છે, તેમ કાવ્ય માનવ જાતિ સમજી શકે એવી અપેક્ષાથી લખાય છે. પોતાના નિદેશને નિરૂપકારનાં પણ લાંબાં ખીન્ને આશા રાખે છે કે હાલ નહિ તો અનંત ભવિષ્યમાં કોઈને કોઈ તો તેની કૃતિની કદર કરશે જ. એ નિદેશ તરફનો તિરસ્કાર અને ભાવીની આશા ખીન્ને કવિની અપેક્ષાની જ સાબીતી છે. ટૉલસ્ટૉય કહે છે કે કલા એ કલાવિધાયકના ભાવનું સંક્રમણ છે.

કવિમાં ઉદ્ભવેલો ભાવ તેના દેહના અનુભવમાં આવેલો હોવો જોઈએ એમ માનવાની જરૂર નથી. કવિની પ્રતિભાનો એ અર્થ છે કે તે સાંકડા અભિમાનનો મર્યાદાની પાર જઈ આપ્તા વિશ્વમાંથી અનુભવ લઈ શકે છે. તેની પ્રતિભાના અળ પ્રમાણે તેની દૃષ્ટિ એક હોય છે. કવિ દ્રષ્ટા છે. તે જે જુએ છે અર્થાત્ એ અનુભવથી તેના મનમાં જે ભાવ થાય છે તે ભાવને તે ખીજામાં પોતાની કૃતિ દ્વારા સંકાન્ત કરી આપે છે. ભદ્ર તોત કહે છે:

નાટ્યપિઃ કવિરિત્યુક્તમ્ કવિશ્ચ ફિલ્મ દર્શનાત્ ।

x

x

દર્શનાદ્વર્ણનાન્ચાય રૂઢાલોકે કવિશ્રુતિઃ ॥

આવી કૃતિની વિધાનશક્તિ તેજ કવિની સર્જનશક્તિ છે. તેનો વ્યાપાર અતિ મૂઢ છે, બુદ્ધિની પારનો છે, તેને વિશે અર્હો વિશેષ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી. પણ આ વિષયમાં

૧. સરખાવો. પ્રો. ડાકેરે ઉદ્ધારેલું G. B. S. નું વચન: Let no man dare to create in art a thing that he would not have exist in life.

કલાક્ષેત્રમાં સર્વથા તે નિપુણ,

ન જે જીવનક્ષેત્ર કાળે વિશુદ્ધ.

૨. ત્યારે મસ્તીના કાળોમાં શું ખોટો ભાવ હોય છે કે ના. તે કાળો દ્વારા કવિ પોતાની બેપરવા તેના ભાવકોમાં સંકાન્ત કરે છે. એવી બેપરવા ભાવકોમાં સંકાન્ત કરવાની અપેક્ષા એ કાવ્યો નીચે હોય છે.

એક એ ગોસમજ છે તેની ચર્ચા કરવી જોઈએ. કેટલાક માને છે કે કવિના આ વ્યાપારને માટે જ્ઞાનની જરૂર જ નથી એ ખોટું છે. જ્ઞાનની જરૂર છે એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાન ધણા જ તાજા સ્વરૂપે, સદા સતતોપદ્રવ્ય હોવાની જરૂર છે. આ સ્ફુટ કરવાને માટે, ચિત્તના એક અત્યંત ભિન્ન વ્યાપારનો દાખલો લઈએ. કોઈ બૂલાઈ ગયેલા રાજા સંભારવાનો પ્રયત્ન કરતાં, રાજા શોધવા રાજકોશનાં પાનાં ફેરવીએ તેમ, મન અનુભવકોશનાં પાનાં ફેરવતું લાગતું નથી, પણ મનના સંકલ્પથી જોઈતી વાત જીતતી થઈને, જાદુગરના પાનાની પેઠે ઉપર કોઈકું કાઢી ઊભી રહેતી હોય તેમ લાગે છે. કાવ્યસર્જન વ્યાપાર આનાથી અત્યંત ઉચ્ચ કોટિનો છે, પણ તેમાં પણ, કવિને જે ભાવ પ્રગટ કરવો હોય તે—ભાવનિષ્ઠ કવિ જનતાં, તેનું સમસ્ત જ્ઞાનતંત્ર સચેત થાય છે અને અનુકૂળ સંસ્કારો ભાવની આસપાસ ગૂંથાવા માંડે છે. જેમ આપણે મિત્રને જોઈને દર્પમાં આવી જઈએ, મશ્કરી કરવાની શક્તિ થાય અને એ શક્તિ ચતાં આપણા જ્ઞાનમાંથી એ શક્તિને અનુકૂળ વાતો એકઠા ઉપર આવી જાય છે, અથવા એવી વાતો મોઝાઈ છે, તેમ કવિને પણ થાય છે; પણ આપણા દાખલા કરતાં ધણા મોટા પ્રમાણમાં, ધણી સૂક્ષ્મ રીતે, ધણી વિવિધનાથી, અને ધણી ઊંચી ભૂમિકા ઉપર. એટલે જ્ઞાન કવિત્વને પેલક છે અને આવશ્યક પણ છે. શેરિ કહે છે કે જ્ઞાનનું સૂક્ષ્મતમ સ્વરૂપ—જીવન્ત સ્વરૂપ કાવ્યમાં અવતાર લે છે.

અને બીજું એ કે આ સર્જનશક્તિ ચિત્તની ગમે તે શક્તિમાં રમમાણુ નથી થતી પણ જેમાં તે જીવનનું રહસ્ય જુએ છે, જેમાં ચેતનનો આવિર્ભાવ-ઉત્કર્ષ જુએ છે તેમાં જ થાય છે. તેમાં સર્જનમાં જ વિવિધતા આવે છે. તે સર્જન જ લોકોત્તર બને છે. તે સર્જન જ ખરું 'મનોહર' બને છે. તેમાં જ તરીકેન થઈ ભાવક પોતાનું અભિમાન હુમ્મ કરી શકે છે. જીવનની ખરી રહસ્યભૂત શક્તિ જ વિવિધરૂપે આવિષ્કાર પામી શકે, અને વિવિધ આવિષ્કારમાં રહેલી એક શક્તિ એ જ કલાનું સ્વરૂપ છે—જેને વૈવિધ્યમાં એકત્વ કહીએ છીએ. ખાવાની શક્તિ દત્તકી છે, કામશક્તિ હલકી છે, લોભશક્તિ હલકી છે. એ શક્તિઓ પૂરતી વિવિધતામાં આવિષ્કાર પામી શકે નહિ. પ્રેમશક્તિ સાથે સરખાવતાં ખાવાની શક્તિના આવિષ્કારનું વૈવિધ્ય નહિ જેવું છે. તે શક્તિને વૈવિધ્યથી નિરૂપી હોય તો પણ તે મનોહર થશે નહિ. જેમ દાનવીરતા, ધર્મવીરતા વગેરે વીરરસના પ્રકારો છે તેમ ભક્ષણવીરતા વીરનો પ્રકાર થઈ શકે નહિ. કારણકે અત્યારે આપણી સંસ્કૃતિમાં આપણે એટલે ઊંચે આવ્યા છીએ, બધાંથી ખાઉંપર શક્તિ એ આપણને જીવનનું રહસ્ય લાગતી નથી. પણ નીચી કોટિની સંસ્કૃતિના કવિને ખાવાનો ઉત્સાહ એ કાવ્યનો મુખ્ય રસ થઈ શકે. આફ્રિકાના ધૂર્ણ દગસીઓનું એક ગીત ત્યાં જઈ આવેલા મારા એક મિત્રે મને સંભળાવ્યું હતું.

વાનળી ફૂલા માંબા,

વાનળી ફૂલા માંબા,

ફૂલા માંબા,

ફૂલા માંબા,

ફૂલા માંબા,

વાનળી ફૂલા માંબા.

“ હે નૂપી લોકો ! મગગ ખાઓ, મગગ ખાઓ, મગગ ખાઓ ” એ એનો અર્થ છે એ ગીત ત્યાના લોકો ખૂબ ઉત્સાહથી નાચના ક્રૂતા ગાય કે એમ સાબળ્યુ છે તેમને એમા કાવ્યનો રસ આવે છે એમ જ માનવું જોઈએ આપણને તેમા કાવ્યનો રસ આવે નહિ ત્યારે આપણા કાવ્યમા ખાવાની વાત આવે જ નહિ ? આરી શકે, અને આવે છે તેમા ખાવાની વાત પણ આવે ખાઉંર વૃત્તિનું નિરૂપણ પણ આવે પણ તે હાસ્યનો વિભાવ અને ખાઉંધગ વૃત્તિ આપણી ભમિકાના સહુવ્યને મટે જુગુપ્સાદારક છે અથવા ઉપદમનીય છે, અતે તેથી કાવ્યમા પણ તેનાથી જુગુપ્સા કે હાસ્ય જ થાય કાનિદાસના વિદૂષકોનો લગભગ અન્ધો અરધ હાસ્ય આ ખાઉંધગવૃત્તિના નિરૂપણથી જ થાય જ કવિનું કૌશલ એવું છે કે એ ખાઉંધગવૃત્તિ બરાબર ઉપદમનીય દેખાય એ રીતે આપણી આગળ તેને રજુ કરે છે

એ જ રીતે કામોત્સાહ એ મુખ્ય રસ ન થઈ શકે પણ હાસ્યનો વિભાવ થઈ શકે દમયતીસ્વયંવરને પ્રમગે

શરીર ક્ષુદ્ર કાષ્ટના ખોડ, તેને દમયતી પરપ્પાના કોડ,
ખાળ મૌવન ને વળા વૃદ્ધા, તેને દમયતી પરપ્પાની શ્રદ્ધા

વગેરેથી પ્રેમાનંદે વૃદ્ધ રાજાઓના કામાવેશનું વર્ણન કર્યું છે કામવશ રાજાઓ જોશી પાસે જોશ જોવાએ છે, આખી રાત વસ્તુ કરાવે છે, પળા ચૂટાવે છે, બેસી ગયેલા માલ ઉપસાવવા ગણેશમા સોપારી રાખે છે, વગેરે વગેરે પણ અહીં પણ કાવ્યનો મુખ્ય રસ કામોત્સાહ નથી પણ તેના વિભાવથી થયેલા હાસ્ય છે આ વૃદ્ધ રાજાઓ પણ કામ વૃત્તિથી જીર્ણ નથી રહી શકતા, કામાવેશમા તણાય છે એ જોઈ હાસ્ય ઉદ્ભવે છે એ જ રીતે કેવળ પૈમા કમાવાની વૃત્તિ પણ ઉપદમનીય છે બનાઈમા આ ખાઉંધગવૃત્તિ, કામવૃત્તિ અને લોભવૃત્તિ એ ત્રણેયનો વારંવાર ઉપહાસ કરેલો હોય છે

અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે રાજાઓમા દમયતી પરપ્પાની શ્રદ્ધા થાય એ વાતમા રસ નથી, પણ એ વાતથી આપણને હમણું આવે તેમા રસ છે અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુ તરફ ઉચિત ભાવ રહુરે તેમા રસ છે જો આ વસ્તુ તરફ આપણે દસી ન શકીએ તો આપણને રસનો અનુભવ થયો નથી એટલે રસ ભાવકના ચિત્તમા થાય છે, અને તે યોગ્ય વસ્તુ તરફ ઉચિત ભાવ થવામા છે આ ઔચિત્ય માયવીને કવિ ગમે તે વૃત્તિ નિરૂપી શકે મોટી ઉમરના માણસની ખાઉંધગવૃત્તિ નિરૂપીને તે હાસ્ય નિષ્પન્ન કરી શકે, એવી જ રીતે નાની ઉમરના કોઈ બાળકનો ખાવાનો ઉત્સાહ વર્ણવી, તે રીતે નિષ્પન્ન કરી શકે કારણકે નાના બાળકમા એ વૃત્તિ અનુચિત નથી ઉતરી તરવરતા જીવનનું ચિહ્ન છે કૃષ્ણના દૂધ પીવાના અને માખણ ખાવાના અનેક તોફાનમા કયાઈ ઔચિત્યલગ નથી થતો ઉચિત શબ્દો વગેરેમા, વસ્તુને ઉચિત ભાવ અને ભાવને ઉચિત વસ્તુ એ જ કાવ્ય ક્ષેત્રેન્દ્ર કહે છે ઔચિત્ય રસસિદ્ધસ્ય સ્થિર કાવ્યસ્ય લક્ષણમ્

સાહિત્યમા વારંવાર પૂછાય છે શું કાવ્યમા અનીતિ ન આવી શકે ? દુનિયામા અનીતિ છે તો કાવ્યમા કેમ ન આવે ? વળી વારંવાર ફરિયાદ કરાય છે કે ટીકાકારો કાવ્યને નીતિની દૃષ્ટિથી જુએ છે તે ચોતે કાવ્ય સમજતા નથી, કવિને અન્યાય કરે છે,

અને સમાજની રસવૃત્તિ બગાડી તેને ખરા રસથી વંચિત કરે છે. આ પ્રયોગો ખુલાસો ઉપરના સિદ્ધાન્તમાં આપી જાય છે. કાવ્યમાંથી કશું બાતલ કરવાની જરૂર નથી. દુનિયાની દરેક ચીજ તેમાં આવી શકે. પ્રશ્ન માત્ર એટલોજ છે કે કવિને તે ચીજ તરફ જે લાવ થાય છે, તે ઉચિત છે કે અનુચિત છે ? આપણા સમાજની સંસ્કારિતાની આ કોટિએ અનીતિનો ઉત્સાહ એ ઉચિત લાવ નથી, તેનો તિરસ્કાર કે છુટ્ટામા કે ઉપદાસ એ ઉચિત લાવ છે. કવિ ઔચિત્ય છોડી દઈ અનુચિત લાવમાં રાખે, તો તે પોતે સંસ્કારિતાની એવી નીચી કોટિનો છે એવો ખરું જ પથ્ય તેથી તેનું કાવ્ય સંસ્કારી સહૃદયને આકર્ષી પાડી ન શકે. સંસ્કારી સહૃદય, કાવ્યમાં એતન્નના જે લોકોત્તર ઉત્કર્ષની અપેક્ષા રાખે છે તે તેને તેવા કાવ્યમાં મળી નહિ. જેમ લોકાના કડકા સાથે જેમ ક્યાંની કયામાં ઔચિત્ય નથી, જેમ તે પ્રમાણે કવિતા જતાં ચિત્તને અસ્વાભાવિક પ્રવૃત્ત કરવો પડે છે અને તેમાં કલેશ થાય છે, તેમ જ અનીતિનાં કાર્યોમાં ઉત્સાહ લાવતાં ચિત્તને કલેશ થાય છે, તેમાં કલાનો પરમ આનંદ તે અનુભવતું નથી. અનીતિમાં ઉત્સાહ લેનાર સાદિત્ય કલાની અને રસની દૃષ્ટિએ હીન છે. જેમ ઉત્તમ આદિત્ય અચુક વિષયનું જ હોવું જોઈએ—સ્વદેશાભિમાનનું જ હોવું જોઈએ એમ ન કહી શકાય. તેમ નીતિનું ઉપદેશક જ હોવું જોઈએ એમ પણ ન કહી શકાય પણ અનીતિમાં ઉત્સાહ પ્રેરતું સાદિત્ય હીન છે એ તો ચોક્કસ.^૧ તેમાં પણ રસ લેનારો વગેરે મળી રહે છે તેનું કારણ એટલું જ કે સમાજની સામાન્ય સંસ્કારિતા દજી સિદ્ધ કરી ન હોય એવો બાલિય વર્ગ હમેશાં થોડો ધણો હોય છે. કલાને જોવાને નીતિની નહિ, પણ કલાની જ—રસની જ દૃષ્ટિ જોઈએ એ ખરું. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે કલા અનીતિમાં રસ લઈ શકે.

અને અનીતિમાં રસ લેનાર સાદિત્ય તે સમાજને બૂઝામાં બૂઝા શાપરૂપ છે. માણસના મનને તે મુદ્દમમાં મુદ્દમ રીતે વિદૂત અને કુટિલ કરે છે, તેનાં મર્મસ્થાનોને ઝેર આપે છે, તેની વિવેકદૃષ્ટિને-તેની મૂલ્યપરીક્ષક દૃષ્ટિને તાંસી બનાવે છે. દુઃકમાં તેનાથી મોઢાતો વાચક પછી આખી સૃષ્ટિને ઉલટી રાખે છે.

પણ નીતિની સામેની આ ક્ષરિયાદમાં કંઈક સત્ય છે. નીતિના દુરાધદથી ખરાબ સાદિત્ય પણ સાદા સાદિત્યનો સિક્કો ધણીવાર મેળવી જાય છે. પણ એવી ક્ષરિયાદ માત્ર એ પ્રકારના જ સાદિત્ય સામે સાચી નથી. પણ સાદિત્ય એવું જ અધમ હોવા છતાં, કેવળ કામવાનનને ઉત્તેજનાર હોવાથી જ સાદિત્યમાં ખરે છે, એ પણ એવું જ છે. સાદિત્યના ખરા વિવેચકે જાનેને એક સરખાં તિરસ્કારી કાદવાં જોઈએ. આવા સાદિત્યમાં રસ પડે છે તે અભિમાન ગંધિત થવાથી નહિ, પણ અભિમાની જીવનમાં જે ગમતું હોય છે તેને ઉત્તેજન મળવાથી. એ કલાનુભવ જ નથી.

1 What we have to bear in mind is that moral purity in the purpose of art or beauty does not constitute aesthetic purity, though moral impurity in the purpose of art or beauty does constitute aesthetic impurity.

B. Bosanquet's History of Aesthetics p. 54.

આ અવગરણને માટે જ શ્રીમદ રસિકદાસ પરીખનો આભારી છું.

કામચાસના જેવી અધમ શક્તિ જેમ કલાતુલ્યતા વિનકતો થાય તેમ જ નીતિનો આગ્રહ પણ થાય. નીતિ તો અમુક જ હોવી જોઈએ એમ કોઈ ગ્રહપૂર્વક માને અને તે જ દૃષ્ટિથી કાવ્ય વાંચે તો તે કાવ્યનો રસ સમજી શકે નહિ. માત્ર ભાવક્રમ જ આ શક્તિ કે આગ્રહ વિનકતો થાય એમ નહિ, પણ કવિમા પણ તે તેવા જ થાય—કદાચ વધારે વિનકતો થાય. આવા આગ્રહોથી કવિના ચિત્તમા સંસ્કારો યથાતથ પડે નહિ. નીતિના આગ્રહથી જુઓ તો તે અનીતિમાન માણસોની શક્તિઓ સમજી શકે નહિ. માત્ર આખા જગત માટેનો ગ્રેમ જ એવી શક્તિ છે કે જે વિનકતો થવાને બદલે ખીજના માનસ ખુલ્લા કરી આપે. અને ગ્રેમ ખરી રીતે અભિમાનની શક્તિ નથી, અભિમાન હોડાવનારી, માણસની દૃષ્ટિને આતંકેન્દ્રી મટાડનારી શક્તિ છે.

એટલે નીતિની દૃષ્ટિ સામેની ફરિયાદમા એટલું માત્ર છે કે જ્યારે જ્યારે કવિ કાન્ત દૃષ્ટિથી શ્દિગત નીતિની પાર જઈ, તેની માથે વિસંવાદી હોય એવી કોઈ વાત કરે ત્યારે સમાજ તે સમજવાને બદલે તેનો વિરોધ કરે છે આતુ કારણ આપણે અગળ જોઈ ગયા તેમ ભાવકનો અધિકારહોય છે. ભાવક જો નવા સંસ્કારો ગ્રહણ કરવા જેટલો અધિકારી નથી. અને એમ તો જગતમા અને કલામા જન્મેમા અને છે. છતાં ઇતિહાસ એમ જ ખતાવે છે કે એવા વિરોધ છતાં એવી કૃતિઓ પછી સફળ થઈ છે, અને સમાજે નવી નીતિદૃષ્ટિ ગ્રહણ કરી છે. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે અનીતિગ્રેરક કાવ્યો ઉત્તમ કાવ્યો હોઈ શકે. નવી નીતિ અને અનીતિ એક જ વસ્તુ નથી.

આપણા સાહિત્યમા નીતિ મામેની ફરિયાદમા મને સર્વત્ર નવી નીતિનો ઉદય જણાતો નથી. નીતિભંગનો પક્ષવાદ જુદા કારણોથી થયેલો જણાય છે. આપણો સમાજ જૂનાં—હવે અર્થહીન થયેલાં—શ્દિજન્ધનોથી જઠરાયેલો છે. સમાજ અને વ્યક્તિઓ તેમાથી છૂટી શકતી નથી. તેનું કારણ કંઈક અંગે અજ્ઞાન છે પણ વધારે અંશે નિર્બળતા છે. નવું સાહિત્ય એ જળ સંપાદન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આપણું સાહિત્ય એ શ્દિથી સ્વતંત્ર થવા, એ શ્દિ તોડવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તેના આવેશમા નીતિને પણ તોડી નાંખે છે. કાવ્ય જળપોષક હોઈ શકે, જળ એ પણ એક રસનો વિભાવ છે. પણ તેની સાથે તે નીતિને તોડે ત્યારે તેમા ઔચિત્યભંગ થાય છે. પણ આ આપણા સાહિત્યનો ક્ષણિક વિકાર લાગે છે, અને થોડા સમયમા તે પસાર થઈ જશે એમ ખીજાં સાહિત્યનો ઇતિહાસ જ્ઞેતા મને લાગે છે.^૧

^૧ A great idea suddenly came to him, (Swinburne) and he resolved to put it into execution. This idea was nothing less than to attempt to obtain for English poetry the same liberty enjoyed by French poetry in recent times, to attempt to obtain the right of absolute liberty of expression in all directions, and to provoke the contest with such a bold stroke as never had been dared before... ..The result of absolute liberty in French literature gives us a good idea of what would be the result of absolute liberty in English literature. Extravagances of immorality were followed by extravagances of vulgarity as well, and after the novelty of the thing was over a reaction set in, provoked by disgust and national shame. Appreciations of Poetry by Lescado-Hearn.

નાનિદદિ સામે ફરિયાદ કરનારા દરેક એક દલીલ કરે છે. ઉત્તમ સાહિત્યસર્જનને નીતિ-અનીતિ સાથે લેવા દેવા નથી. તે જેવું જગત જુએ છે તેવું નિરૂપે છે. જગતમાં અનીતિ છે, અનીતિનો ઉત્સાહ કે રસ પણ છે, તે કાવ્યમાં પણ એ વસ્તુઓ આવી શકે. અહીં પ્રથમ એ કહેવાનું છે કે ખરેખરી ફરિયાદ આ નીતિ-અનીતિની ખરી ઉદાત્તતા સામે દોની નથી, પણ સંસ્કારી વાંચનાર આ ઉદાત્તતાના દાવા નીચે, અનીતિમય પ્રાસનાનો સુદૃઢ પક્ષપાત કવિમાં રૂપદેખે છે અને મારે ફરિયાદ કરે છે. પણ આપણે આગળ ચાલીએ. એ ઉપર સ્વીકાર્યું છે કે સર્જકને નીતિ-અનીતિનું દૃષ્ટિ બિન્દુ નથી હોતું. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે એવા ખરેખરા તટસ્થ કવિનાં કાવ્યો અનીતિમાં રસ ધ્રેરે છે. એવો એક સર્વમાન્ય કવિ કાલિદાસ લઈએ. પ્રેમની પ્રથમ ભૂમિકાનાં યુગ્મોની કામરૂતિનું તેમાં આબેહૂબ વર્ણન ઘણી જગ્યાએ છે. વિક્રમેશ્વરજીય માં પુરુષવસ ઉર્વશીના પ્રેમમાં પડે છે. ત્યારે તેના આવેશમાં તે એક વાર, કામની વિરોધી નવોરૂતિને લાંબી નાંખે છે. ઉર્વશીના પિતા નારાયણ ઋષિ વિશે તે કહે છે.

વેદાભ્યાસજઠઃ કયં નુ વિપયવ્યાપૃત્તકૌતૂહલો...

વિપયથી પરાધુખ મરેતો ઋષિ તેને વેદના અભ્યાસથી જડ થઈ ગયેલો લાગે છે. કામનો વેગ અહીં ઝોલો નથી. છતાં તેમાં કવિનું તટસ્થ છે અને તેથી સંસ્કારી વાંચનાર આ કામાવેગ સમજવા છતાં, તેની પ્રત્યક્ષપ્રદાતિ કરવા છતાં તેનાથી તટસ્થ રહી શકે છે. જરા વધારે જટિલ પણ ચોક્કસ મર્યાદાવાળો એ જ કવિનો એક બીજો દાખલો લઈએ: શાકુન્તલનો પાંચમો અંક. જગતના કરુણ (tragic) સાહિત્યમાં તેને સ્થાન મળે તેવો નીચ અને મર્મભેદી તેનો કરુણ છે. ત્યાં આપણે બેઈ શાકીય કે કવિ દરેક પાત્રની લાગણી ખરાખર નિરૂપનાં છતાં તટસ્થ રહે છે. અને એજ પ્રમાણે સહૃદયને પણ થાય છે. દુઃખાનંત પોતે તો શાકુન્તલાને સ્વીકાર્યાનું સંભારી ચક્રતો નથી. તે કહે છે: "હું શું કંઈ? મને માંખરનું નથી. દવે હું તે ઘરત્યાગી ચાઉં કે પરત્રીસ્પર્શનું પાપ બોદાઈ?" તેને દમણાં જતા રહ્યો. શકુન્તલા તરફ જોતાં થાય છે, કે તેણે શરૂઆતને પૂછ્યા વિના, બદ્ધેર વસ્ત્રવિધિ વિના, દુરયન્ત સાથે યુદ્ધ સંબંધ બાંધ્યો તે બૂલ કરી. એ બૂલને કવિ જાણે સિદ્ધાન્ત રૂપે મૂકતો હોય તેમ શાર્ફરેવ પાસે બોલાવે છે.

મતઃ પરીહય કર્તવ્યં વિદ્યોપાત્ત સંગતં રહઃ ।

‘લગ સંબંધ દમણાં પરીક્ષા કરીને બાંધવો જોઈએ, પણ યુદ્ધ સંબંધ તો બહુ જ પરીક્ષા કરીને બાંધવો જોઈએ.’ પણ કાલિદાસનું અહીં દૃષ્ટિબિન્દુ શારદા કે શાર્ફરેવ પણ નથી. શારદા કહે છે:

તદેવા મયતઃ કાન્તા સ્વજીનાં વા મૃદાણ વા ।

તપસા દિ દારેષુ પ્રમુક્તા સર્વતોમુખો ॥

‘નું મને ને એ જાણે. તારી ઓ છે. તારે માટે તેમ કર.’ એવા અર્થનું કહી, એટલાથી મરનો અંદેશ પૂર્ણ થયો એમ માની ચાલવા માંડે છે. ત્યારે જરૂર થાય છે કે ના ના, ઓ ઉપર આવી સર્વતોમુખી પ્રજ્ઞના પુરસ્કૃતિ ન થટે. શાકુન્તલા એ લાચાર થઈ જોઈ રહે છે. ‘અરે, તમે પણ ચાલનાં થયાં!’ ગીતામૃત્તી સીદ્ધિ પીચે છે, તે લિખી રહી કહે છે ‘પણી તરફારે તેમાં એ બીચારીનો શો દોષ?’ પણ એ તાપક્ષી પણ ઓ જ છે. તે પણ સ્વાનન્ધ નથી. એવી પધારે ને કરી સરની નથી. અને શાર્ફરેવ જાણે ન’

સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ એ સિદ્ધાન્ત કહેતો હોય તેમ પાછળ આવવા કરતી શકુન્તલાને કહે છે “પુરોધાગે, કિં સ્વાતન્ત્ર્યમવલંબ્યતે ? દુષ્ટ, સ્વાતન્ત્ર્ય લે છે ?” શકુન્તલાને માત્ર ધરતી પાસે માગ માગવાનું રહે છે. કાલિદાસ આ શિષ્યોની વિરૂદ્ધ એક શબ્દ પણ કોઈ જગ્યાએ કહેતો નથી. પણ આ શકુન્તલાની કરુણ અવસ્થા જોતાં, જે હૃદયભેદક રીતે કવિ તેનું ચિત્ર આપે છે તે જોતાં, નથી લાગતું કે આ શિષ્યો ખરેખર વેદાભ્યાસજનક, તપોજનક છે ? દુષ્યન્તે શાપસંમૂઢ ચિત્તથી શકુન્તલાનો તિરસ્કાર કર્યો હતો, પણ તે સર્વેતોમુખી પ્રભુતાવાળા પતિને પણ સાતમા અંકમાં, શકુન્તલાને પગે પ્રણિપાત કર્યો પછી તેનું આંસુ લૂછવાનો પણ અધિકાર મળે છે, ત્યારે ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ એ સૂત્રની પણ ખીજ બાજુ નથી દેખાતી ? કાલિદાસ જીવનના એવા કોઈ ઉત્તમ અને તટસ્થ દૃષ્ટિબિંદુ તરફ આપણને લઇ જાય છે જ્યાંથી આપણને સમજાય છે કે શકુન્તલાએ મોહમય પ્રેમથી આકર્ષાઈ દુષ્યન્ત સાથે ગુપ્ત લગ્ન કર્યું તે ખોટું કર્યું. સ્ત્રીએ આવા સંબંધ બાંધતાં બધું વિચાર કરવો જોઈએ; પણ એવી સ્ત્રી તરફ લોકો નીતિના આગ્રહને નામે તિરસ્કાર બતાવે છે, તેના તરફ ફર ચાલે છે તે ખોટું છે, સ્ત્રી બિચારી અનાથ છે, અખળા છે, અને ગમે તેવાં કારણોથી પરજીવેલી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો તે મહાન પાતક છે. કારણકે સ્ત્રી કુળની પ્રતિષ્ઠા છે એટલું જ નહિ, શાકુન્તલમાં અને છે તેમ, દેશની પણ પ્રતિષ્ઠા છે. આ તટસ્થતાને લીધે, જન્મત તરફ જરા પણ અભિમાનમૂલક આગ્રહ ન રાખતાં, કેવળ ઉત્તાન-હૃદય રહી, સંસ્કારો ગ્રીક્ષી, તે સંસ્કારોને એવી જ તટસ્થતાથી નવી સૃષ્ટિ રચવા દેવાથી, કૃતિ ચિરંજીવ બને છે; જમાનો બદલાતાં, જમાનાના આચારવિચારો બદલાતાં પણ કાવ્ય જીવંત થતું નથી. આવી કૃતિમાં ચિત્ત, નિર્ણયિત દરેક લાવ સાથે તન્મય થઈ તેનો અનુભવ કરે છે તે ઉપરાંત, એ લાવોને અતિક્રાન્ત કરી તેની પાર જાય છે. પહેલાંના શબ્દો વાપરેને કહું કે ચિત્ત પોતાની બનાવેલી સૃષ્ટિને સર્વતઃ સ્પર્શે છે, સર્વનઃ વ્યાપે છે એટલું જ નહિ, તેને દશાંશુલ અતિક્રમીને જાય છે. આવા સાહિત્યની સામે અનીતિની દરિયાઈ કોઈ કરતું નથી. આવું સાહિત્ય તો ઉલટું નિષ્પેક્ષ દરેક લાવનું રહસ્ય સાથે સાથે બતાવતું જાય છે.

પણ આથી બિન પ્રકારનું એક ખીજું સાહિત્ય છે જેમા આવું તાટસ્થ્ય હોતું નથી, અને જેના પક્ષકારો કાવ્યમાં તાટસ્થ્ય આવશ્યક માનતા નથી. આ સાહિત્યનો સર્જક પોતાના ભાવના વેગમાં પોતે જ ધસડાય છે, એમ ધસડાવામાં એક પ્રકારનો મૂર્છાનો આનંદ અનુભવે છે, અને તેનો લાવક પણ એવો જ લાવ ગ્રીક્ષે છે. એવા સાહિત્યના વિવેચનમાંથી તારતમ્યદષ્ટિ ચાલી ગઈ હોય છે. ‘જે કંઈ કર્યું છે તે સુંદર રીતે કર્યું છે કે નહિ ? કવિએ કૌશલ દાખવ્યું છે કે નહિ ? કવિનિર્ણયિત ભાવના વહનમાં ધસડાવામાં મળ પડતી હોય તો પછી ભાવનું તારતમ્ય, મૂલ્ય શા માટે પૂછવું ? એ ભાવનું, સમસ્ત જીવનચોજનામાં કયું રચાન છે એ શા માટે જોવું ? છે તે મહાકવી હોય. કાલે કૃષ્ણી જઈશું તેનું આજે શું ? આજે તો સહેલ કરીએ છીએ અને ગાઈએ છીએ !’ આવી કવિતામાં, પછી કવિનું કૌશલ હોય, તો કાવ્ય કાવ્યની વચ્ચે તારતમ્યનું

1 What matters,
If we drown to-morrow.
So long as to-day:
We may sail and sing !

Ibsen.

કથું કારણ કે ધોરણ રહેતું નથી. બધાં કાવ્યો સરખાં ! આવાં કાવ્યો વધારે યોગી છે કારણ કે તેમાં તાટસ્થ્ય નથી. આ શૈલીમાં કાવ્ય, પ્રેમ કે શ્રદ્ધા કે એવાં કોઈ ઉન્નત ભાવને વિષય કરે ત્યારે તો ઠીક. પણ કવિને પોતાને તાટસ્થ્ય ન હોવાથી, તેનું પોતાનું હૃદયતંત્ર વ્યવસ્થિત ન હોવાથી, તે ધણી વાર હીન વૃત્તિમાં પણ પ્રેરાય, અથવા તેના પ્રેમ અનુચિત રીતે વહે, અથવા તેને જેમાં માત્ર દ્વાલિક સુખ લાગ્યું હોય તેવી વૃત્તિમાં રાગે, અને ભાવકના ચિત્ત ઉપર પણ તેના ચિરસ્થાયી સંસ્કારો પાડે. મૂલ્યદષ્ટિ નહિ હોવાથી હીન સાહિત્ય પણ ઊંચા સાહિત્ય તરીકે ખપવાને આમાં ઘણો સંભવ છે. ખરી ફરિયાદ આવા સાહિત્ય સામે છે અને તે સાચી છે. હીન વૃત્તિમાં પણ આપું સાહિત્ય રસિક લાગે છે તેનું કારણ તેના ભાવનું ઘેન છે. તેમાં ઔચિત્યદષ્ટિ મૂર્ચ્છિત થાય છે. સમસ્ત ચેતન તેમાં જાગરૂક હોતું નથી. ધણી વાર, પ્રમાતા તેમાં અહંકાર ગલિત કરવાને બદલે ભોગલાલસાની તૃપ્તિ કે તેનું ઉત્તેજન શોધે છે. ત્યાં એ ખરો કલાનુભવ નથી.

આ જાતની કવિતા દિવના સાહિત્યમાં હજી હમણાં જ થવા માંડી. પશ્ચિમમાં પણ તે શિષ્ટ સાહિત્યના જમાના પછી જ થઈ છે. આ જાતની હરકોઈ ભાવ ભોગવી લેવાની અધીરાઈ અને તેના આંતર રહસ્ય તરફનું દુર્બલ, પશ્ચિમની પ્રગ્નના હૃદયની અતંત્રતામાંથી આવેલ છે, એમ તેના વિવેચકો કહે છે. પશ્ચિમની પ્રગ્નની મૂળ સંસ્કૃતિ ગ્રીસની છે, અને તેમાં કિશ્ન ધર્મે પછાથી આવીને ગૂની ગ્રીક વ્યવસ્થા તોડી છે. તેથી સમસ્ત પ્રગ્નમાનસ ઇત્રિભિન્ન થઈ ગયું છે. એ પ્રગ્નમાં નીતિના સ્પૂલ આચારો જ નહિ પણ સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તો પણ વારંવાર બદલાયા હયાં છે. હેલ્સા એક સૈકાની વિજ્ઞાનની પ્રગતિએ એ અવ્યવસ્થા વધારી છે. પરિણામે નીતિમાં તેમ જ કલામાં સ્થેરતા પ્રગટ્યો છે. વહાણુ આપ્યું હોય ત્યાં સુધી તે એક જ નિશાનથી ચાલે અને અંદર બેઠેલાં બધાં માણસો પણ પોતાનું સ્થાન કલ્પીને બેસે. પણ તે ભાંગતાં તેનાં પાટિયાને વળગેલા માણસોને દિશા નથી હોતી, એક ખીખરી ગતિ સાથે સંબંધ નથી હોતો, દરેક માણસ દરિયાનાં અંધ બજોથી દોરાઈ ગમે ત્યાં ગતિ કરે છે, તેવી જીવનની અને કાવ્યની સ્થિતિ થઈ છે. આપણે અહીં એ કવિતા પશ્ચિમના અનુકરણથી આવી છે. અને કંઈક પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના આધાતથી આપણું માનસ પણ એવું જ અવ્યવસ્થિત થયું છે. એ પણ એક કારણ છે. પણ પશ્ચિમમાં એ સ્થિતિ સુધરતી જાય છે. ત્યાંના સૂક્ષ્મ વિવેચકો કવિતામાં રહસ્ય કે ઉત્તમ ભાવની માગણી કરવા માંડ્યા છે.^૧ કાવ્ય જે ભાવ કહે છે તે બરાબર કૌશલથી કહે છે કે નહિ એટલો જ પ્રશ્ન વિવેચનનો નથી, પણ જે ભાવને કહે છે તે

૧. પરિશિષ્ટમાં આ પરિસ્થિતિ અને તેના નિદાન સંબંધી લાંબા ફરો આપેલા છે.

૨. આપણમાં 'કલાકૌશલ્ય' એમ બંને શબ્દો ભેગા બોલાય છે. કલા અને કૌશલ્ય બેમાં પછો સૂક્ષ્મ તફાવત છે. કૌશલ્ય વિના કલા ન સંભવે, પણ એકલું કૌશલ્ય તે કલા નથી. આ વિવેચકી, અમુક કૃતિ કલા છે કે નથી એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ધણીવાર સહેલું થઈ જવા સંભવ છે. સુંદર રંગોની ફરસખદીને, કે ધોરણ ઉપરની કોઈ સુંદર આકૃતિને આપણે માત્ર કૌશલ્ય કહીએ છીએ કલા નહિ, કોઈ અપુર્વ ભાવના ચિત્રને કલા કહીએ છીએ. તેમ કાવ્યમાં પણ જ્યાં લોકોત્તર ભાવ પ્રગટ થતો હોય તેને જ કાવ્યકલાની કૃતિ કહીએ, અને જ્યાં કેવલ સાધારણ ભાવ કૌશલ્યથી કહો હોય તેને માત્ર કૌશલ્ય કહીએ તો સ્વર્ગમાં જોખવટ આવે એમ નથી લાગતું ? આગળ આવેલા બદ તોતના શબ્દોમાં જ્યાં દર્શન અને વર્ણન બંને હોય ત્યાં જ કાવ્ય, અન્યત્ર માત્ર કૌશલ્ય.

નીતિની વિરુદ્ધ ન હોઈ શકે. હા, એટલું જ નહિ પણ માટે એ પણ અભિપ્રાય છે કે નીતિ અને કાવ્ય બન્ને એક જ લક્ષ્ય તરફ જાય છે. નીતિ શબ્દ મેં નથી વાપર્યો તે નીતિ-વાદીમાં ગણવાની ભીતિએ નહિ, પણ માટે નીતિ કરતાં કંઈક વિશેષ અભિપ્રેત છે માટે. નીતિ આત્માની એકદેશીય પ્રવૃત્તિ છે. હું તેથી આગળ જાણતે કહું છું કે ફિલસૂફી અને કાવ્ય બન્ને એક જ માર્ગે જાય છે. સમસ્ત આત્મચૈતન્યનો ઉત્કર્ષ અનુભવાપર એ કાવ્યનું કામ છે, કાવ્યની શક્તિ છે. કાવ્યની નીતિની દૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરવી જોઈએ એમ નહિ, પણ કાવ્યની રસદૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરતાં-પરીક્ષા પણ નહિ, કાવ્યનો રસ લેતાં, અનીતિમાં આનંદ મેળવનાર કાવ્ય મને રસમાં ઉતરતું લાગે છે. કાવ્ય અને નીતિ બન્ને આત્માના એક જ રહસ્યખિન્દુમાંથી પ્રગટ થાય છે. પછી જાને વિરોધી ન જ હોય. અને એ તો રસને ઉલટું પોષક છે. એમાં કાવ્યની સમૃદ્ધિ જરા પણ ઓછી નથી થતી.

અને કાવ્ય માત્ર ફિલસૂફી નથી, ફિલસૂફીથી વિશેષ છે, અને તેની પદ્ધતિ ફિલસૂફીથી વધારે કાર્યકારી છે. ફિલસૂફી માત્ર તર્કપરંપરાથી બહુ બહુ તો કોઈ ઉચ્ચ સ્થાનનો અંશુલિનિર્દેશ કરે છે. કાવ્ય તો તે સ્થાને જ આપણને લઈ જઈને ચૂકે છે. ફિલસૂફી માત્ર શુષ્ક રીતે, કદાચ અણુગમે યાચ એવી રીતે-નીતિ સાગેનો ઘણો વિરોધ શુષ્કતાને લીધે આવે છે-કહે છે, કે લોલ કામ આઉધરપણું વગેરે હીન છે, માણસે તેથી ઉચ્ચતર સ્થિતિએ જવું જોઈએ. કાવ્ય આપણને ખરેખર તે સ્થિતિએ લઈ જઈને બતાવે છે કે વ્યવહારમાં જે લોલ વગેરે વૃત્તિઓમાં તમે હમેશાં રચાપચા રહો છો, તે જુઓ અહીંથી કેવી ઉપલક્ષનીય દેખાય છે ? સ્ત્રીરીઝોસ્ટ્રાપમાં જોનાર, કેટલે અંતરે લેન્સ રાખવાં, તે દર્શનની સુરેખતાથી અને યથાર્થતાથી પોતાની મેળે નક્કી કરી લે છે. એ જ અંતર તે જો કાવ્યના લેન્સો, આંખનાં લેન્સો, અને દૃશ્યચિત્ર એ ત્રણેયની ગણતરીથી નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો ગણતરી ઘણી જ મુશ્કેલ થાય અને છતાં યથાર્થ દર્શન થાય કે નહિ તે વહેમ પડતું જ રહે. તે જ પ્રમાણે ફિલસૂફી, અનેક તકોથી જીવનનું દૃષ્ટિખિન્દુ આપતા પ્રયત્ન કરે અને છતાં તે આપી ન શકે. કાવ્યમાં લાવકે યથાર્થ દર્શન મેળવતાં પોતાની મેળે યોગ્ય દૃષ્ટિખિન્દુએ જાય છે. દરેક કવિ, પોતે જે દર્શન કર્યું હોય છે તે લાવકને સિદ્ધ સ્વરૂપે આપે છે.

આ દૃષ્ટિ ખિન્દુ કયું ? એ તો જોણે સિદ્ધ કર્યું હોય તે જ કહી શકે. પણ તેનો માત્ર નામનિર્દેશ કરવો હોય તો તેને સ્થિતપ્રસૂતા કહેવાય—એવું ખિન્દુ કે જ્યાંથી દરેક લાગણી યથાર્થ દેખાય, દરેક લાગણી સમજાય, તેનું રહસ્ય અંકાય, અને જીવનની મહાન યોગતામાં તે પોતાનું ઉચિત સ્થાન લે. આને જ આપણા પ્રાચીન ભરત મુનિએ શાન્ત કહ્યો છે.

ન યત્ર દુઃખં ન સુખં ન દ્વેષો નાપિ મત્સરઃ

સમઃ સર્વેષુ મૃતેષુ સ શાન્તઃ પ્રથિતો રસઃ

માવા વિકારા રત્યાવાઃ શાન્તસ્તુ પ્રકૃતિર્મતા ॥

શેલીએ ‘પ્રેમનો પદાપાત અને દેખો દેખ’ ગાયો તેના જેવું આ કંઈક છે. ઉપરના શ્લોકો ઉપર અભિનવગુપ્તપાદ શીકા કરતાં કહે છે સર્વજ્ઞાનં તુ સકલભાવાન્તર

ભિત્તિસ્થાનોયમ્ સર્વસ્થાયિભ્યઃ સ્થાયિતમમ્ । અર્થાત્ સર્વસ્થાયી ભાવોમાં પણ સ્થાયી તે તત્ત્વજ્ઞાન છે. અને અભિનવગુપ્તપાદ જૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદી હોવાથી તે તત્ત્વજ્ઞાન અને આત્માને એક ગણે છે. તે જ કહે છે આત્મૈવ...સ્થાયી । આને આધુનિક ભાષામાં કહીએ કે ચૈતન્ય એ જ ખરું સ્થાયી તત્ત્વ છે. સ્થિતપ્રજ્ઞત્વ કે શાન્તનો અર્થ, હું લાગણી વિનાની નિષ્ક્રિયતા કે નિશ્ચેષ્ટતાની સ્થિતિ નથી કરતો. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર શાકુન્તલનું રહસ્ય એ ખતાવે છે કે પ્રેમ છેવટે તપથી શુદ્ધ થઈ શાન્ત રૂપ પ્રદણ કરે છે. તેનો અર્થ એવો નથી કે તેઓ હવે એક ખીજને ચાહશે નહિ. સ્થિતપ્રજ્ઞતા ભાવશૂન્યતા નથી પણ સર્વ ભાવોની એકતન્ત્ર વ્યવસ્થા છે, સંવાદ (harmony) છે, જે મનુષ્યે હમેશાં સાધવાનો છે.

આ રીતે જીવનમાં અને કવનમાં એક જ આત્મા રહ્યું છે. તેને જીવનથી સ્વતંત્ર કહો કે જીવનની સમાન્તર કહો કે જીવનનો અવિભાજ્ય ભાગ કહો. તેમાં વ્યવહારજીવનનું પ્રયોજન નથી, તેને ભોગવતાં વ્યવહાર જીવન શાન્ત થઈ જાય છે, કાવ્યને વ્યવહારથી અલગ થઈ ભોગવતું બેઠકે માટે તેને વ્યવહારથી સ્વતંત્ર કહો, નિયતિકૃત નિયમથી રહિત કહો; પણ જે આત્મા વ્યવહાર જીવનમાં વિલસે છે, તે જ આત્મા કાવ્યમાં વિલસે છે, એ ચિદ્વિલાસમાં પણ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને અનુકૂળ વિલસે છે. કશું પોતાના સ્વભાવથી સ્વતંત્ર ન હોઈ શકે. વ્યવહારજીવન અને કાવ્ય જીવન બન્ને આપણા રહસ્ય જીવનને સમૃદ્ધ કરે છે તેનો અર્થ જ એ કે બન્ને એક જ જાતનાં છે. સમાનનો સરવાળો થઈ શકે, અસમાનનો ન થાય, વિરોધીઓ એકબીજાને છેદે—હણે. વ્યવહારજીવન જેમ હીન વૃત્તિઓમાં વહી આત્માને અપકર્ષ કરે છે, આત્માને હણે છે, તેમ જ કાવ્યજીવન હીન વૃત્તિમાં વહે તો આત્માને હણે. અને જો કે કાવ્યાનુભવમાં અભિમાન ગલિત થાય છે એમ કહ્યું છે પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે કાવ્યના સંસ્કારો આત્મા કે ચિત્તની બહાર ક્યાંક પડે છે, તે સંસ્કારો પણ ચિત્તમાં જ પડે છે અને ખરાબ હોય તો તે માણસને હીન પથે દોરે જ. કાવ્યની એવી શક્તિ છે. માટે જ આપણે કાવ્યને ઉચ્ચ જીવનના સંસ્કારો પાડવાનું પ્રયત્નમાં પ્રયત્ન સાધન ગણીએ છીએ. જીવનની ન્યૂનતાઓ પામરતાઓ પૂરી, મનુષ્યને સંપૂર્ણતા તરફ—તેની અંતિમ આત્મસિદ્ધિ તરફ લઈ જવો એ કાવ્યની શક્તિ છે, એ તેનો અધિકાર છે, એ તેનું સાક્ષ્ય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય એ માર્ગે વિચરે એજ એ મહાન કવિ પાસે યાચના, કે જેના આ વિશ્વરૂપી કાવ્યને સમજવા, માનવ કાવ્ય પ્રયત્ન કરે છે.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

परिशिष्ट

This poetry should be viewed in relation to the general moral crisis and imaginative disintegration of which it gives a verbal echo; then we shall avoid the injustice of passing it over as insignificant, no less than the imbecility of hailing it as essentially glorious and successful. We must remember that the imagination of our race has been subject to a double discipline. It has been found partly in the school of classic literature and polity, and partly in the school of Christian piety. This duality of inspiration, this contradiction between the two accepted methods of rationalizing the world, has been a chief source of that incoherence, that romantic indistinctness and imperfection, which largely characterize the products of the modern arts.....

In these latter times, with the prodigious growth of material life in elaboration and of mental life in diffusion, there has supervened upon this old dualism a new faith in man's absolute power, a kind of return to the inexperience and self-assurance of youth. This new inspiration has made many minds indifferent to the two traditional disciplines; neither is seriously accepted by them, for the reason, excellent from their own point of view, that no discipline whatever is needed. The memory of ancient disillusion has faded with time. Ignorance of the past has bred contempt for the lessons which the past might teach. Men prefer to repeat the old experiment without knowing that they repeat it.

. x

x

x

.....The reverse has now occurred and the spirit of life, innocent of any rationalizing discipline and deprived of an authoritative and adequate method of expression, has relapsed into miscellaneous and shallow exuberance. Religion and art have become short-winded....It is true that the multiplicity of these incompetent efforts seems to many a compensation for their ill success, or even a ground for asserting their absolute superiority. Incompetence, when it flatters the passions, can always find a greater incompetence to approve of it.....

It is thus that the imagination of our time has relapsed into barbarism.....Trivial stimulations coming from vulgar objects... by making us forget altogether the possibility of a deep satisfaction, often succeed in interesting and in winning applause. The pleasure they give us is so brief and superficial that the wave of essential disappointment which would ultimately drown it has no time to rise from the heart.

The poetry of barbarism is not without its charm. It can play with sense and passion the more readily and freely in that it does not aspire to subordinate them to a clear thought or a tenable attitude of the will.....The defect of such art—lack of distinction, absence of beauty, confusion of ideas, incapacity permanently to please—will hardly be felt by the contemporary public, if once its attention is arrested; for no poet is so undisciplined that he will not find many readers, if he finds readers at all, less disciplined than himself.

Santayan's Poetry and Religion pp. 169-175.

x

x

x

Never, we suppose, was an age in which art stood in greater need of the true law of decorum than this. Its philosophy has played it false. It has passed from the nebulous Hegelian adulation of the accomplished fact...to an adulation of science and of instinct. From one side comes the cry, 'Man is a beast'; from the other, 'Trust your instincts'. The sole manifest employment of reason is to overthrow itself.....

...At all events it is certain that in Aristotle the present generation would find the beginnings of a remedy for that fatal confusion of categories which has overcome the world. It is the confusion between existence and value. That strange malady of the mind by which in the nineteenth century material progress was supposed to create *ipso facto*, a concomitant moral progress, and which so plunged the world into catastrophe, has its counterpart in a literature of objective realism.

The Cry in the Wilderness, p. 171.

x

x

x

The differentia of verse is a merely trivial accident; what is essential in poetry, or literature if you will, is an act of intuitive comprehension. Where you have the evidence of that act, the sovereign aesthetic process, then you have poetry. What remains for you, whether you are a critic or a poet or both together, is to settle for yourself a system of values by which these various acts of intuitive comprehensions may be judged.

Poetry and Criticism, p. 179

Aspects of Literature by

J. Middleton Murry.

પુસ્તકો વિરૂદ્ધ નાટ્યશાળા

આપણે આપણી આનેદની રેલોમાં ભેઠતા કે દૃષ્ટા છીએ એ જોવાની જરૂર છે. વાંચનમાં આપણે ભાગ લઈએ છીએ. થીએટરમાં આપણે જોઈએ છીએ. એનાટોલ ફ્રાન્સ કહે છે કે "જ્યારે તમે પુસ્તક વાંચો છો ત્યારે તમને ગમે તેવી રીતે અને ગમે તે વાંચો છો. પુસ્તક બધું કલ્પના ઉપર છોડી દે છે. આથી બીનકેળવાયલા લોકો વાંચવામાં થોડો રસ લે છે. થીએટરમાં બધું આંખ આગળ મુકાય છે, અને કલ્પનાની મદદની જરૂરિયાત રહેતી નથી. આ જ કારણથી થીએટર એ મોટા સમુદાયને પસંદ પડે છે, અને વિચારકને એ મગતું નથી. નાટક અકર્મક—Passive—રસ પેદા કરે છે, વાંચન સકર્મક—Active—રસ પેદા કરે છે. આપણું મગજ સીતારના તારની માફક દરેક ચબ્દની બહુ ઓછા આંગળીથી ધૂંટી જાય છે." (ગાર્ડન ઓફ એપીક્યુરસ).

એનાટોલ ફ્રાન્સ પુસ્તકનો પ્રેમી હતો તેથી તે થીએટરને જરા અન્યાય કરે છે. પરંતુ રસની મીઠાંસા કરવાનો સિદ્ધાંત ઉપયોગી છે. જેમાં વધુમાં વધુ ભાગ લેવાય તે જિયામાં જાયો રસ. "તમે મહાબુદ્ધ વખતે કેમ કામ ચાલુ રાખી શક્યા?" આ પ્રશ્નના જવાબમાં લોઈડ જ્યોર્જે જણાવ્યું કે "તમે જાણો છો કે ચિંતા અને ઉપાધિ (trouble) નો ફેરફાર એ પણ રમ છે. પ્રવૃત્તિમાં ફેરફાર એ નિવૃત્તિ છે.

x

x

x

નવમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : નડિયાદ
મહામહોપાધ્યાય રાયબહાદુર ગૌરીશંકર હીરાચંદ.ઓઝાનું
ભાષણ

ચિત્તોડના કિલ્લા પર ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓનો અધિકાર

ચિત્તોડના કિલ્લામાંથી ગુજરાતના સોલંકી રાજા કુમારપાલના બે શિલા-
લેખો મળ્યા છે. તેમાંનો એક વિક્રમ સંવત ૧૨૦૭ નો છે, અને તેમાં
સંપાદલણ (અજમેર રાજ્ય)ના રાજા આનાક (આના, અણોરાજ)ને છતીને
કુમારપાલ ચિત્તોડની શોભા ભેવા સાડે ત્યાં આગ્યો અને ત્યાંના શિવમંદિરને
એક ગામ લેટ કર્યું એવો ઉલ્લેખ છે.^૧ આ લેખ નાનો છે અને ૨૮ પંક્તિઓમાં
લખાએલો છે. જીભે મોટો શિલાલેખ જે ત્યાંથી મને મળ્યો, જે હમણાં
ઉદેપુરમાં નિકટોરિયા હાલ નામના સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત છે, તેના મધ્યનો
કેટલોક ભાગ ઘસારા ગયો છે તો પણ વિશેષ અંશ સુરક્ષિત છે. આ લેખમાં
સંવત આપેલો નથી તો પણ એમાં સિદ્ધરાજ (જયસિંહ) અપુત્ર હોવાથી
સોમનાથ ગયો અને પુત્રપ્રાપ્તિને માટે શિવની પ્રાર્થના કરી તે પરથી સોમનાથે
કહ્યું કે તને પુત્રપ્રાપ્તિ થશે નહિ અને તારા પછી કુમારપાલ ગુજરાતનો સ્વામી
થશે વગેરે વર્ણન છે; અને કુમારપાલની તરફથી ચિત્તોડમાં જે શાસક (સૂબો)
રહેતો હતો તેનું વર્ણન છે.^૨ આ શિલાલેખથી નિશ્ચય થાય છે કે ચિત્તોડનો
પ્રસિદ્ધ કિલ્લો કુમારપાલના અધિકારમાં હતો, અને ત્યાં તેનો સૂબો પણ
રહેતો હતો.

‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં પણ લખ્યું છે કે ‘કૃતજ્ઞ ચક્રવર્તી રાજા કુમાર-
પાલે પોતાનું રક્ષણ કરનાર આલિંગ કુમારને સાતસો^૩ ગામવાળો ચિત્રકૂટ
(ચિત્તોડ)નો પટ્ટો આપ્યો હતો. તેના વંશજો કુમાર હોવાથી શરમાતા હતા
અને હજુ સુધી ‘સગરા’ કહેવાય છે.’^૪ આ કથન પણ તે કિલ્લા પર કુમાર-
પાલનો અધિકાર હોવાની સાક્ષી આપે છે.

૧. અંપિપ્રાક્રિયા છંદિકા, વૈલ્યમ ૨, પ. ૪૨૨-૨૪.

૨. આ શિલાલેખ હજુ સુધી પ્રકાશિત થયો નથી.

૩. આ સંખ્યામાં અતિશયોક્તિ હોય એ સંભવ છે.

૪. પ્રબંધચિંતામણિ, પ. ૧૬૯ (મુંબઈનું સંસ્કરણ).

હવે એ નિર્ણય કરવાની આવશ્યકતા છે કે ચિત્તોડનો કિલ્લો કુમારપાલના અધિકારમાં કેવી રીતે આવ્યો. ‘કુમારપાલચરિત’, ‘કુમારપાલપ્રબંધ’, ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓના ઇતિહાસ, સંખંધી અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથો તથા શિલાલેખોમાં કहीं પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી કે ચિત્તોડનો કિલ્લો કયા સોલંકી રાજાએ ઠેકાની પાસેથી અને કયારે લીધો. આ વિષય સમસ્યાનો ખુલાસો કરવો કઠિન છે તો પણ મેવાડ (ઉદેપુર રાજ્ય), મારવાડ (જેધપુર રાજ્ય) તથા આણુના શિલાલેખો તથા જિનપ્રભસૂરે રચિત ‘તીર્થંકલા’થી કાંઈક સહાયતા મળી શકે છે.

ઉદેપુર રાજ્યના ચીરવા ગામના વિષ્ણુમંદિરમાં મેવાડના ગુહિલવંશી રાજા સમરસિંહના રાજ્ય સમયનો વિક્રમ સંવત્ ૧૩૩૦ કાર્તિક સુદિ ૧ નો શિલાલેખ છે, જેમાં મેવાડની જૂની રાજધાની નાગદા (નાગદહ) અને ચિત્તોડના તાલારક્ષા (ફોજદાર)ના વંશનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. તેમાં ચિત્તોડના ફોજદાર મદનના સંખંધમાં લખ્યું છે કે ‘રત્નનો નાનો ભાઈ નિખાપી મદન થયો, તેણે રાજા સમરસિંહની કૃપાથી ચિત્તોડની વંશપરંપરાગત તલારતા (ફોજદારી) પ્રાપ્ત કરી, અને તે શ્રી ભોજરાજના બનાવેલા ત્રિભુવનનારાયણ નામના મંદિરમાં પોતાના કલ્યાણ સાથે સદા શિવની પૂજા કરતો હતો.’^૧

આ લેખ પરથી અનુમાન થાય છે કે માળવાના પરમારવંશી રાજા ભોજ ચિત્તોડના કિલ્લામાં ત્રિભુવનનારાયણ નામનું શિવમંદિર બંધાવ્યું હતું, ત્રિભુવનનારાયણ તે રાજાનું ઉપનામ હતું. તેથી તે મંદિરનું નામ ત્રિભુવનનારાયણ રાખવામાં આવ્યું હશે.

ચિત્તોડના કિલ્લાના રામપોળ દરવાજા પાસેથી મેવાડના રાજા સમરસિંહના સમયનો વિક્રમ સંવત્ ૧૩૫૮ માધ સુદિ ૧૦ નો એક શિલાલેખ મને મળ્યો.

૧. એ ભોજરાજ માળવાનો પરમાર રાજા હતો.

૨. રત્નાનુજોસ્તિ રુચિરાચાર પ્રહ્યાત ધીર સુવિચાર: ।

મદન: પ્રસન્નવદન: સતતં કૃતદુષ્ટજનકદન: ॥ ૨૭ ॥....”

શ્રી ચિત્રકૂટદુર્ગે સ્થલાત્તાં ય: પિતૃક્રમાયાતાં ।

શ્રીસમરસિંહરાજપ્રસાદત: પ્રાપ: નિ:ષાપ: ॥ ૩૦ ॥

શ્રીભોજરાજરચિતત્રિભુવનનારાયણાલ્યદેવગૃહે ।

યો વિરચયતિસ્મ સદા શિવપરિચયૌ સ્થશિંવલિંસુ: ॥ ૩૧ ॥

(ચીરવાના મૂળ લેખથી.)

૩. ભોજના ઉપનામ ‘ત્રિભુવનનારાયણ’ માટે જુઓ—‘નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા’ (સંવત્ ૧૯૭૬) ૫. ૧-૧૮ માં પ્રકાશિત ‘પરમાર રાજા ભોજ કા ઉપનામ ત્રિભુવનનારાયણ’ નામનો મારો લખેલો નિબંધ.

તેથી જણાય છે કે 'પ્રતિહારવંશી મહારાવત પોતાના પુત્ર ધારસિંહે શ્રી લોજસ્વામિ દેવજગતીમાં (રાજા લોજના બનાવેલા મંદિરમાં) પ્રશસ્તિપટ્ટિકા સહિત.....કરાવ્યું.^૧'

ઉપરના બંને શિલાલેખોથી જણાય છે કે રાજા લોજે ચિત્તોડમાં એક મંદિર બંધાવરાવ્યું હતું.

હવે એ વાતનો નિર્ણય કરવાની આવશ્યકતા છે કે માળવાના રાજા લોજે ચિત્તોડમાં શિવમંદિર બનાવ્યું તેનું કારણ શું? આ પ્રશ્નનું કાંઈક સમાધાન મારવાડના હસ્તિકુંડી (હથુંડી) ગામથી મળેલા રાષ્ટ્રકૂટ (રકોડ) રાજા ધવલ અને તેના પુત્ર બાલપ્રસાદના સમયના વિ. સંવત ૧૦૫૩ માઘ સુદિ ૧૩ ના શિલાલેખથી થઈ શકે છે. તેમાં લખ્યું છે કે 'જ્યારે રાજા મુંજે^૨ મેદપાટ (મેવાડ)ના મહારૂપી આઘાટ (આહાડ-મેવાડની પ્રાચીન રાજધાની) નગરને નષ્ટ કર્યું ત્યારે ધવલે મેવાડના સૈન્યની રક્ષા કરી હતી.^૩

આ કથનથી અનુમાન થઈ શકે છે કે માળવાના રાજા મુંજે મેવાડ પર ચડાઈ ઠરીને આહાડનગર નષ્ટ કર્યું તે સમયે ચિત્તોડનો કિલ્લો અને તેની આસપાસનો માળવાથી જોડાએલો પ્રદેશ પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધો હશે; તેથી રાજા લોજ કોઈ કોઈ વખતે ચિત્તોડમાં રહેતો હશે અને તેથી તેણે ત્યાં શિવમંદિર બંધાવ્યું હશે.

આ અનુમાનની પુષ્ટિ આજુ પરના વિમળશાહના જૈન મંદિરના છોટોદારની વિ. સંવત ૧૩૭૮ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૮ ની પ્રશસ્તિ તથા જિનપ્રભસૂરિ રચિત 'તીર્થકલ્પ'થી થાય છે.

પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે 'ચંદ્રાવતી નગરીનો રાજા ધંધુ (ધંધુક) વીરમાં અશ્રણી હતો. જ્યારે તેણે રાજા ભીમદેવની સેવા સ્વીકાર ન કરી ત્યારે ભીમદેવ તેના ઉપર નાપુશ થયો, તેથી તે મનસ્વી (ધંધુક) ધારાના રાજા

૧. આ શિલાલેખ હટેપુરના વિઝોરિયા દોલમાં મુરશિત છે.

૨. મુંજ માળવાના પરમાર રાજા લોજના પિતા સિધુરાજ (સિધુલ) નો મોટો ભાઈ હતો અને તેનું ઉપનામ 'વાક્ષતિકાજ' હતું.

૩ મંજ્ઞાઘાટં ઘટામિઃ પ્રકટમિવ મદં મેદપાટે મટાનાં

જન્યે રાજન્યજન્યે જનયતિ જનતાજં (૧) રણં મુંજરાજે ।

શ્રી....માળે પ્રણે હરિણે હ્ય મિયા મૂર્જરશે વિનયે

તત્સૈન્ધાનાં સ (૨) રણ્યો હરિરિવ શરણે યઃ મુરારાં વમૂવ ॥ ૧૦ ॥

લોજની પાસે ચાલ્યો ગયો, તેથી રાજા લીમ્ને પ્રાગ્વાદ (પોરવાળ) વંશી મંત્રી વિમલને અર્ધુદ (આણુ) નો કંડપતિ (સેનાપતિ, સુબો) બનાવ્યો. તેણે વિ. સંવત ૧૦૮૮ માં આણુના શિખર પર આદિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું.^૧

એ જ પ્રસંગનું વર્ણન કરનાર જિનપ્રભસૂરિ પોતાના ' તીર્થકલ્પ ' માં લખે છે કે ' ત્યારે ગુજરાતના (લીમ્ને) રાજા ધંધુક (રાજા ધંધુક) ઉપર દોષાયમાન થયો ત્યારે શક્તિથી પ્રસન્ન થયો અને ધંધુકને ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ) થી લાવીને તેની આજ્ઞાથી વિ. સંવત ૧૦૮૮ માં બારે અર્થથી વિમલવસતી નામનું (આદિનાથનું) મંદિર કરાવ્યું.^૨

ઉપરનાં બન્ને પ્રમાણોનો વિચાર કરતાં એવું કહી શકાય, કે ગુજરાતના સોલંકી રાજા લીમ્ને (પ્રથમ) ની સાથે વિરોધ થવાથી આણુનો પરમાર રાજા ધંધુક, માળવાના પરમારવંશી રાજા લોજની પાસે-જે તે વખતે ચિત્તોડમાં રહેતો હતો-ચાલ્યો ગયો. વિમલ તેને સમજાવીને ચિત્તોડથી પાછો લાવ્યો અને લીમ્નેની સેવાનો સ્વીકાર કરાવ્યા પછી તેની આજ્ઞાથી આદિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. આથી એ પશુ સાબિત થાય છે કે તે વખતે ચિત્તોડનો કિલ્લો રાજા લોજની પાસે હતો.

^૧ તત્કુલકમલમરાલઃ કાલઃ પ્રત્યર્થિમંડલોકાનાં ।

ચંદ્રાવલીપુરીશઃ સમજનિ વીરાપ્રણી ધંધુઃ ॥ ૫ ॥

શ્રીભીમદેવસ્ય નૃપસ્ય સેવામલમ્બ્ય (?) માનઃ કિલ ધંધુરાજઃ ।

નૈરશરોપાદ્ય તતો મનસ્વી ધારાધિપં ભોજનૃપં પ્રપેદે ॥ ૬ ॥

ગ્રામ્વાટર્વશામરણં ધમૂવ રત્નપ્રધાનં વિમલાગિધાનઃ । .... ॥ ૭ ॥

તતથ ભોમેન નરાધિપેન પ્રતાપવહિર્વિમલો મહાગતિઃ ।

કૃતોર્બુદે દંડપતિઃ સતાં પ્રિયો પ્રિયંવદો નંદતુ જૈનશાસને ॥ ૮ ॥

શ્રીવિક્રમાદિલ્પાહ્યતીતેષ્ટાશીતિયાતે શરદાં સહસ્રે ।

શ્રીઆદિદેવં શિલ્પેર્બુદસ્ય નિવેશિતં શ્રીવિમલેન વંદે ॥ ૧૧ ॥

આણુની પ્રશસ્તિ-અપ્રકાશિત.

^૨ રાજાનકશ્રીધંધુકે કુદ્ધં શ્રીગુર્જરેશ્વરં ।

પ્રસાદ્ય મળ્યા તં ચિત્રકૂટાદાનોય તદ્વિરા ॥ ૩૯ ॥

વૈક્રમે યસુવસ્ત્રાશ । ૧૦૮૮ મિતેન્દ્રે મૂરિરૈવ્યયાત ।

સત્પ્રાસાદં સ વિમલવસત્યાહં વ્યાધાપયત્ ॥ ૪૦ ॥

' તીર્થકલ્પ ' નો ' અર્ધુદકલ્પ. '

હવે એ જાણવાની જરૂર છે કે ચિત્તોડનો કિલ્લો માળવાના પરમારો પાસેથી ગુજરાતના સોલંકીઓના અધિકારમાં કેવી રીતે આવ્યો.

ગુજરાતના ઐતિહાસિક સંસ્કૃત ગ્રંથો તથા ગુજરાત અને માળવાથી મળેલા શિલાલેખોથી જણાય છે કે ‘જ્યારે સિદ્ધરાજ (જયસિંહ) સોમેશ્વર (સોમનાથ) ની યાત્રાએ ગયો હતો, તે સમયે માલવ દેશનો રાજા નરવર્મા^૧ ગુજરાત ઉપર ચઢી આવ્યો. મંત્રી સાંતુએ તેને પૂછ્યું કે આપ શી રીતે પાછા જઈ શકો? એના ઉત્તરમાં રાજાએ કહ્યું જો તમે તમારા સ્વામીની સોમેશ્વરની યાત્રાનું પુણ્ય મને આપો તો હું પાછો જાઉં. આ વચન સાંભળી મંત્રીએ તે રાજાના પગ ધોયાં અને પોતાના સ્વામીની સોમેશ્વર યાત્રાનું પુણ્ય હાથમાં જળ લઈ તેના હાથમાં અર્પણ કર્યું અને માળવાના રાજાને ગુજરાતથી પાછો વાળ્યો. જ્યારે આ વાતની ખબર રાજાને મળી ત્યારે તે પોતાના મંત્રી પર ક્રુદ્ધ થયો. મંત્રીએ કહ્યું હે સ્વામિન! મારું આપેલું આપનું પુણ્ય ખીજીને મળતું હોય તો હું તે રાજાનું તથા ખીજા પુણ્યવાન પુરોહિતનું પુણ્ય આપને અર્પણ કરું છું. શત્રુના સૈન્યને આપણા દેશમાં આવતું રોકીને કોઈ પણ ઉપાયથી દેશની રક્ષા કરવી જોઈએ. આ ઉત્તરથી રાજા પ્રસન્ન થયો, પણ માલવપતિ પર ક્રોધ કરી સહસ્રલિંગ ધર્મસ્થાનનું આલી રહેલું કામ શીઘ્ર પૂર્ણ કરાવી તેણે માળવા પર ચઢાઈ કરી દીધી.^૨

૧. ‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં ગુજરાત પર આક્રમણ કરનાર માળવાના રાજાનું નામ યશોવર્મા આપ્યું છે (પૃ. ૧૪૨-૪૩) તે સ્વીકાર કરી શકાય નહિ, કારણ કે ઉપર લખેલી માળવાના રાજાની ચક્રાવર્તી ખલ્લો લેવા સાર સિદ્ધરાજે માળવા પર ચઢાઈ કરી અને ૧૨ વર્ષ લડ્યા પછી તે દેશને જીતી લીધો હતો એવું જિનમંડનગણિના ‘કુમારપાલપ્રબંધ’, જયસિંહસૂરિરચિત ‘કુમારપાલ ચરિત’, ચારિત્રસુંદરગણિકૃત ‘કુમારપાલચરિત’, મેરૂતંગ-પ્રણીત ‘પ્રબંધચિંતામણિ’ તથા રાજશૈખરના ‘ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ’થી સ્પષ્ટ થાય છે. યશોવર્મા નરવર્માનો પુત્ર હતો અને નરવર્માનું મૃત્યુ વિ. સંવત ૧૧૯૦ કાર્તિક સુદિ ૮ ને દિવસે થયું ત્યારે યશોવર્મા માળવાનો રાજા થયો. સિદ્ધરાજ (જયસિંહ)નો દેહાવસાન વિ. સં. ૧૧૯૯માં થયો, તેથી નિશ્ચય થાય છે કે યશોવર્માના રાજ્યાભિષેક થયા પછી સિદ્ધરાજ ૧૨ વર્ષ સુધી તેા જીવતો પણ રહ્યો ન હતો. ઉજ્જૈનથી મળેલા સિદ્ધરાજના વિ. સંવત ૧૧૯૫ જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૪ના શિલાલેખથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જયસિંહે માળવાના રાજા યશોવર્મા પાસેથી માળવદેશ જીત્યો હતો. તે શિલાલેખથી એ પણ નિશ્ચય થાય છે કે જયસિંહે વિ. સંવત ૧૧૯૫ ના પહેલાં માળવાના રાજાની સાદની લડાઈ જીતી લીધી હતી. આ લડાઈના અંતમાં યશોવર્મા કેદ થયો હતો માટે લડાઈનો પ્રારંભ નરવર્માના સમયમાં થયો જોઈએ. નરવર્મા લડાઈના સમયમાં મરણ પામ્યો અને લારપછી યશોવર્મા પણ લડતો રહ્યો હતો.

માળવાના રાજ્યો (નરવર્મા અને યશોવર્મા) ના સાથેની લડાઈ ૧૨ વર્ષ સૂધી ચાલતી રહી પણ ધારાનગરી છત્તી શકાઈ નહિ ત્યારે એક દિવસે રાજ્યો એવું પણ દીધું કે આજે મારે ધારાનગરીનો ભંગ કર્યો પછી જ લોગન કરવું. રાજની આ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવામાં પરમાર વંશના ૫૦૦ રાજપુત્રો, કંઈ ગુહિવાન પ્રધાનો (મંત્રીઓ) અને ઘણા સૈન્યનો નાશ થયો, તો પણ સંધ્યાસમય સૂધી રાજનું પણ પૂરું થઈ શક્યું નહિ તેથી કૃત્રિમ ધારાનગરી બનાવી તેનો ભંગ કરાવીને રાજને શાંત કર્યો પછી મુંબલ મંત્રીએ ધારાનગરીનો દુર્ગ શી રીતે વિજય થાય એ વિષયની ચર્ચા પોતાના ગુપ્તચરોની મારફત એકલે ચોંટે ચર્ચાવી. તેવામાં ત્યાંના એક પુરૂષે કહ્યું કે જો ત્રિપોલિયા દરવાજેથી હલ્લો કરવામાં આવે તો કિલ્લો ભાગે, બીજી કોઈ રીતે નહિ. જ્યારે મંત્રીએ એ વાતની સૂચના રાજને દીધી ત્યારે તેણે તે તરફ સૈન્ય મોકલ્યું અને પોતે યશપટલ નામના હાથી પર સવાર થઈ તે દરવાજે હાથીની પાસે તોડાવવાની સામલ મહાવતને આજ્ઞા કરી. તેથી સામલે ત્રિપોલિયા દરવાજાનાં બે કમાડની લોહની જૂગણ હાથી પાસે તોડી નાંખાવી. આ પ્રમાણે વધારે બળ વાપરવાથી તે હાથી તો મરી ગયો પણ દરવાજે તુટી જવાથી ધારાનગરીના દુર્ગ પર જયસિંહનો અધિકાર થઈ ગયો. જયસિંહે યશોવર્માને કેદ કર્યો અને તેને સાથે લઈને ૧૨ વર્ષો તે પાછો પાટણ આવ્યો.^૨

યશોવર્માને કેદ કર્યો પછી સિદ્ધરાજે સઘળો માળવદેશ પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધો. તેની સાથે માળવાના રાજ્યોના અધિકાર નીચે રહેલો ચિત્તોડનો કિલ્લો પણ સિદ્ધરાજના હાથમાં આવ્યો. સિદ્ધરાજની પાછળ કુમારપાળ ગુજરાતનો રાજા થયો અને તેના અધિકારમાં પણ તે કિલ્લો રહ્યો જ્યાં તેણે સૂચો પણ નિયુક્ત કર્યો હતો. કુમારપાલના ઉપર જણાવેલા શિલાલેખો ચિત્તોડમાંથી મળ્યા છે. તેનું કારણ ત્યાં તેનો અધિકાર જ છે.

ચિત્તોડનો કિલ્લો ગુજરાતના સોલંકી રાજ્યો પાસેથી કમારે અને કયા રાજના સમયમાં મેવાડના ગુહિલવંશી રાજ્યોના અધિકારમાં ગયો એ વિષયમાં ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો, શિલાલેખો તથા મુંબઈ ગેઝેટિયરમાં

૧. મોમેનર (કીર્તિ-કોમુદીના કર્તા) નિત્યમંગલગણિ, તથા જયસિંહ મુરિએ માળવાના રાજા નરવર્માને કેદ કરવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે માનવા જેવો નથી. તેમની વિરૂદ્ધ આચાર્ય દેમચંદમુરિએ પોતાના ' આત્રવ મત્રકાવ્ય 'માં, અરિસિંહે 'સૂત સંકીર્તન' માં અને મેરતુંગાચાર્ય ' પ્રબંધચિત્રામણિ 'માં યશોવર્માને કેદ કર્યોનું લખ્યું છે તે જ માનવા-યોગ્ય છે. દેમચંદમુરિ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં જનિત હતા અને તેના દરબારના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન હતા.

૨. ' પ્રબંધચિત્રામણિ ', પૃ. ૧૪૨-૪૪.

પ્રકાશિત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જરા પણ સહાયક થતો નથી. તેો પણ મંત્રી તેજપાળના બનાવેલા આશુ પરના લૂણિગવસર્ધ (નેમિનાથ) નામના જૈનમંદિરની પ્રશસ્તિ (જેની રચના નાગર ભતિના ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વર દેરી હતા) તથા તે જ વિદ્વાનનું રચેલું ‘ સુરથોત્સવ કાવ્ય ’ કાંઈક સહાયભૂત અવશ્ય થાય છે. ઉપર જણાવેલી પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે ‘ આખૂના પરમાર રાજા ધારાવર્ધના નાના ભાઈ પ્રહ્લાદનની તરફરિ ગુજરાતના રાજાની એવા સમયમાં રક્ષા કરી કે જ્યારે તેનું બળ સામંતસિંહે રણદેવમાં તોડી નાખ્યું હતું’^૧.

ઉપરના લેખથી એટલું તો જણાઈ આવે છે કે સામંતસિંહે ગુજરાતના કોઈ રાજાનો પરાભવ કર્યો હતો પણ તેનું નામ જણાવ્યું નથી.

ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વર ‘ સુરથોત્સવ કાવ્ય ’માં પોતાના પૂર્વજ કુમારના વિષયમાં લખે છે કે ‘ તેણે કટકેશ્વર નામના શિવ (અર્ધનારીશ્વર)ની આરાધના કરી અજયપાલ રાજાના રણાંગણમાં વાગેલા ધાની દારૂણ પીડા શાંત કરી હતી.^૨ ગુજરાતના કોઈ પણ ઇતિહાસમાં અજયપાલના ધાયલ થયાનું વર્ણન મળતું નથી, તોપણ સોમેશ્વરના કથનથી તેનું ધાયલ થવું નિશ્ચિત છે.

૧ શત્રુશ્રેણીગલવિદલભોન્નિદ્રાનિસ્તં (શિં) શધારો

ધારાવર્ષ: સમજનિ સુતસ્તસ્ય વિશ્વપશસ્ય: । .... ॥ ૩૬ ॥

સામંતસિંહસામિતિશિતિવિક્ષતોજ:

શ્રીગૂર્જરક્ષિતિપરક્ષણદક્ષિણાસિ: ।

પ્રહ્લાદનસ્તદનુજો દનુજોત્તમારિ-

ચારિત્રમત્ર પુનરુજ્જ્વલયાંચકાર ॥ ૩૮ ॥

અંપિઆદિયા છંદિકા, વૉલ્યમ ૮, પૃ. ૨૧૧.

૨ ય: શૌર્યસંયમપટુ: કટુકેશ્વરાલ્ય-

મારાલ્ય મૂધરસુતાવટિતાર્પદેહમ્ ।

તાં દારુણમપિ રણાક્ષણજાતઘાત-

વાતવ્યથામજયપાલતૃપાદપાલ્યત્ ॥ ૩૨ ॥

‘ કાવ્યમાલા ’માં પ્રકાશિત ‘ સુરથોત્સવ કાવ્ય ’, સર્ગ, ૧૫.

તે જ પુસ્તકમાં ઉપરના શ્લોક ગણના ટિપ્પણમાં લખ્યું છે કે-

સામંતસિંહયુદ્ધે હિ શ્રી અજયપાલદેવ: પ્રહાર પીડયા મૃત્યુકોટિમાયાત: કુમારનાન્ના પુરોહિતેન શ્રી કટકેશ્વરમારાલ્ય: પુન: સ જીવિત: ।

વળા બુએ પરમાર પ્રહ્લાદનરચિત ‘ પાર્યમરાક્રમ્યાયોગ ’ની ચિમનલાલ ડી. દલાલની લખેલી અંગ્રેજી ભૂમિકા, પૃ. ૪. (ગાયકવાડ એરિઓટલ્ નસીરીજમાં પ્રકાશિત.)

ઉપરના બંને કથનોનો સારાંશ એ જ છે કે સામંતસિંહની સાથના સુદમાં ગુજરાતનો સોલંકી રાજા અજયપાલ ઘાયલ થયો હતો. એ બંને રાજાઓ સમકાલીન હતા. સામંતસિંહના બે શિલાલેખો મળ્યા છે તે વિ. સંવત્ ૧૨૨૮ અને ૧૩૩૬ ના છે અને અજયપાલે વિ. સંવત્ ૧૨૩૦ થી ૧૨૩૩ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તેથી એ માનવામાં કાંઈ પણ ખાધા જેવું નથી કે મેવાડના રાજા સામંતસિંહે ગુજરાતના રાજા અજયપાલને ઘાયલ કરી તેની પાસેથી ચિત્તોડનો કિલ્લો લઈને પાછો જોડી લીધો હશે. સામંતસિંહ પછીના મેવાડના શુહિલવંશી રાજાઓના શિલાલેખો ચિત્તોડથી મળ્યા છે તે પણ આ કથનની પુષ્ટિ કરે છે.

નિષ્કર્ષ એ જ કે સિદ્ધરાજ (જયસિંહ) અને કુમારપાતાના સમયમાં ચિત્તોડનો કિલ્લો ગુજરાતના સોલંકીઓના અધિકારમાં રહ્યો પણ નિર્બળ અજયપાલના સમયમાં તે કિલ્લો ગુજરાતના રાજાઓ પાસેથી છૂટ્યો અને મેવાડના રાજાઓના અધિકારમાં પાછો ગયો.

ગોરીશંકર હીરાચંદ ઝોઝા

ગ્રામસુધારણા અને ખેતીવાડીનું કમીશન

“દિન્દુરથાન ગામડામાં વસે છે શહેરમાં નહિ તેથી ગ્રામસુધારણા એ જ મહત્વની વસ્તુ છે” એ વિચારને દિવસે દિવસે વધારે જળ મળતું જાય છે. ઇ. સ. ૧૯૨૬માં નીમાએલા ખેતીવાડીના શાહી કમીશને પોતાની તપાસને અંગે આ વિષયનો થોડો વિચાર કર્યો છે અને ગ્રામસુધારણાના વિચારને કંપ્રક વેગ આપ્યો છે. જમીન મહેસુલ જેવા મહત્વના પ્રશ્નને અડકવાનો કમીશનને અધિકાર હતો નહિ એટલે જે પ્રશ્નોની તપાસને અંગે સરકારની કસુર જણાઈ જાય અને સરકારને પોતાની નીતિ જાલવાની જરૂર પડે એવા પ્રશ્નો બાદ કરીને કમીશને પોતાની તપાસ કરી છે અને તેમાં ખેતીની પદ્ધતિ, તેને અંગે ખી, પાણી વગેરેના પ્રશ્નો, ગામડાની સુખાકારી, શિક્ષણ અને ગૃહઉદ્યોગ જેવા પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યો છે.

૧ કમીશનની નીમણૂકના કારણમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“It will not be within the scope of the Commission's duties to make recommendations regarding the existing systems of land ownership and tenancy or of assessment of land revenue and irrigation charges or the existing divisions of functions between the Government of India and local Governments.

કમીશનના સભ્યો ભાગ્યે જ હિંદનાં ગામડાંની સ્થિતિથી ખરી રીતે માહિતગાર હતા^૨ અને તેમણે પોતાની તપાસ સહેરામાં ફરીને^૩ અમલદારો મારફત અને કોઈ રક્યાખડ્યા ખેડૂતો મારફત માહિતી મેળવીને કરી છે^૪ એટલે તેમના વિચાર ખેડૂતોની સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ આપી શકે નહિ તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ યૌદ્ધ લાખ જેટલું ખર્ચ કરીને અને લગભગ બે વરસ સુધી મહેનત કરીને કમીશને જે કામ કર્યું છે તે કેટલેક અંશે ઉપયોગી તો છે જ. પ્રગ્ન આવા લારે ખર્ચના ભોગે એ લાભ ન ઇચ્છે અને તે કામ વધારે સારી રીતે થઈ શકે એ જુદી પાત છે પરંતુ જેની નીમણૂકમાં પ્રગ્નની પસંદગીને સ્થાન નથી એવા મંડળ પાસેથી પણ કોઈ વિચારોને ઉત્તેજન મળે તો તે આવકારલાયક છે. કમીશનના કેટલાક વિચારો તો ગ્રામસુધારકોને પ્રોત્સાહન આપે એવા છે અને નોંધવા લાયક છે. કેવળ વિચારો રજુ કરવાની દિશામાં કમીશને ઠીક કામ કર્યું છે. આપણે આ લેખમાં તેમના નીચેના પ્રશ્નોને લગતા વિચારો જોઈશું.

(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ (૨) સીસિક્ષણ (૩) મોટાઓનું શિક્ષણ (૪) માધ્યમિક શિક્ષણ (૫) ઉચ્ચ શિક્ષણ (૬) ગ્રામનાયકો (૭) ગ્રામસુખાકારી અને ખેરાકે (૮) ગૃહઉદ્યોગ

(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ

પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવા માટે દેશમાં કેટલાય વખતથી માગણી થતી આવી છે. સ્વ. ગોખલેએ ૧૯૧૧ માં તેને માટે ચળવળ ઉપાડી અને ધારાસભામાં ઠરાવ કરાવ્યો સારપંચી લગભગ સત્તર વરસ થયાં છતાં હિંદમાં ફરજિયાત શિક્ષણ લાગુ કરવા માટે પૂરતો પ્રયાત્ન થયો નથી અને પોણોસો ટકા કરતાં પણ વધારે લોકોને પોતાની ભાષામાં લખતાં વાંચતાં^૫ પણ આવડતું નથી. આ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં કમીશન લખે છે:—

પ્રાથમિક શિક્ષણનો ચારે તરફ સંતોષકારક ફેલાવો થયા વિના આર્થિક સ્થિતિમાં સારો સુધારો થવાની બહુ જ ઝોંઝી આશા રાખી શકાય. . . . . છેલ્લાં થોડાં વરસોમાં બેશક પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સારી પ્રગતિ થઈ છે પરંતુ સ્મિત તપાસતાં જણાય છે કે તે ભાગ્યે જ સંતોષકારક છે. વધારે પ્રગતિ ન થવાનાં ઘણાં કારણો છે. આમાંનું મુખ્ય એ છે કે શિક્ષકો બરાબર કામ આપે તેવા નથી. ફરિયાદ એવા છે કે ગામડામાં કેળવણી માટે રસ પેદા કરવાના કામમાં શિક્ષક નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. પોતાની નિષ્ફળતાને માટે શિક્ષક કંઈક ન્યાય-

૨ કમીશનના દસ સભ્યોમાંથી પાંચ ખેરાકે હતા અને બાકીના હિંદીઓ હતા. હિંદી સભ્યોમાંથી બે વિદ્યાપીઠાગા લાખણી આપનાર પ્રોફેસરો, એક દેશી રાજ્યના મહારાજા અને એક પંજાબના જમીનદાર હતા જેઓ તપાસ દરમિયાન ગુજરી નયા હતા. બાકીના એક ધારાસભાના જુના સભ્ય અને ખેતીના વિષયમાં રસ લેનારા વેપારી હતા.

૩ મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, કાચી અને દિલ્લી જેવા મોટાં મોટાં જમીન સહેરામાં ફરીને કમીશને પોતાનું કામ કર્યું હતું.

૪ કમીશને આખા હિન્દુસ્થાનમાંથી કુલ ૩૯૫ માલુસોની જુલાની લીધી હતી. તેમાંથી ૭૮ ખેડૂતો હતા એમ કહી શકાય. તેમાંથી બે મોટા બાજના સાંચ કેપર જવનારા જમીનદારો હતા. ખરા ખેતી કરનારા ૧૫-૨૦ હશે. આવા લગભગ ૭ કરોડ ખેડૂતોમાંથી ૧૫-૨૦ કમીશનને જુલાની લેવા યોગ્ય લાગ્યા !

૫ લખતાં વાંચતાં આવડતું એટલે ‘ખિતરને કાળજી લખતાં અને તેનો જવાબ વાંચનાં આવડતું.’

પૂર્વક કહી શકે કે તેનો પગાર અને મંદાનું ભવિષ્ય સારાં કામને માટે ઉત્તેજક નહોતાં અને નથી. માઆપ કહી શકે કે શિક્ષણ માટે પૂરતી અનુકૂળતા નથી. . . . પૂરતી અનુકૂળતા ન હોવાની માઆપની દલીલને નીચેની હકીકતનો ટેકો મળે છે કે પાંચ લાખ ગામડાં માટે ૧,૫૭,૦૦૦ કરતાં વધારે પ્રાથમિક શાળાઓ નથી. . . . જે જાતનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે બેશક મહત્વની વસ્તુ છે. ગામડીઓ ભલે અભણ હોય પરંતુ પોતાના જીવનને અંગે શિક્ષણમાં કેટલી ઉણપ છે કે શિક્ષણ કેટલું ઉપયોગી છે તે જાણવા પૂરતું તેનામાં કદાપણ સામાન્ય રીતે હોય છે. ત્યાં પ્રજાના મોટા ભાગને શિક્ષણની ઉપયોગિતાનો અનુભવ ન હોય અને તેને માટે ખર્ચ કરવા પ્રજા અશક્ત નહિ તો નાણુશ હોય, ત્યાં રૂઢિને અનુસરવાનું અને નિશાળમાં છોકરાંને નહિ મોકલવાનું વલણ અવસ્ય મળ્યું હોય. . . . અમારી ખાત્રી થઈ છે કે માઆપની છોકરાંને નિશાળમાં મોકલવાની અનિચ્છા ટાળવા માટે અને છોકરાંને લખતાં વાંચતાં આવડે એટલું શિક્ષણ મળે ત્યાં સુધી શાળામાં રાખવા માટે, વધારે ને વધારે ફરજિયાત પદ્ધતિ દાખલ કરવી એ જ એનો ઉપાય છે.”

કમીશનને જણાવ્યું છે કે મોટા વિદ્યાર્થીઓ પહેલા અને બીજા ધોરણમાંથી જાડી જાય છે અને તેથી તેમની કેળવણી પાછળ કરેલું ધણુંખૂંડ ખર્ચ નકામું જાય છે તેથી તેઓ લખે છે:—

“પ્રાંતિક સરકાર જે પ્રાથમિક શિક્ષણના ખર્ચમાં મોટા ફાળો આપે છે તેમણે રચાતિક અધિકારીઓના લક્ષમાં લાવવું જોઈએ કે હાલના સંજોગોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પાછળ કરેલું ધણુંખૂંડ ખર્ચ નકામું જાય છે, અને આ દુરુપયોગ જે ધીમે ધીમે ફરજિયાત શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવે તો જ દૂર થઈ શકે. હાલની મરજિયાત પદ્ધતિમાં કરેલું ધણુંખૂંડ ખર્ચ એજે જાય છે એ હકીકત સોંસરી કિતારી દેવાની અમને અગત્ય જણાય છે.”

ફરજિયાત પદ્ધતિ કેવી જાતની હોવી જોઈએ તેને માટે લખ્યું છે:—

“ફરજિયાત શિક્ષણ ખનતી તાકીદે દાખલ કરવાની અમે ભલામણ કરી છે પરંતુ તેને માટે અમલદારોનું ધાડું ઉઠું કરવાનો કે એક સામટી શિક્ષાઓ કરવાનો અમારાં વિચાર નથી. કાયદાપોથી ઉપર એવો કાયદો રહે અને અમુક વિકાગમાં તેનો અમલ થાય તે જ તેના કાનુનોનો અમલ કરાવવા માટે પૂરતું છે. પંચાળમાં થયું છે તેમ અમારો વિચાર એવો છે કે નિશાળ મોકલેલા છોકરાંને ત્યાં ચાલુ રાખવા માટે ફરજિયાત પદ્ધતિનો વિશેષ કરીને ઉપયોગ થવો જોઈએ. નહિ કે ગામડાના દરેકે દરેક છોકરાંને નિશાળમાં ધસડી લાવવા માટે. છેલ્લામાં છેલ્લા રખડેલ છોકરાંને નિશાળમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે ખર્ચમાં જે બિગાડ થાય છે તેને જ અટકાવવો એ વધારે અગત્યનું છે.”

દરેક પ્રાથમિક શાળામાં ઓછામાં ઓછા બે શિક્ષકો તો હોવા જ જોઈએ એ બાબત ઉપર કમીશને ખાસ ભાર મૂકીને લખ્યું છે:—

“જે પ્રાથમિક શાળામાં બે કરતાં ઓછા શિક્ષકો હોય તે બરાબર ચાત્રી જ ન શકે એમ માનનારા કેળવણીખાતાના અધિકારીઓની સાથે અમે સંપૂર્ણ રીતે સંમત થઈએ છીએ. જે નિશાળમાં અત્યારે એક શિક્ષક હોય તેમાં બીજો શિક્ષક નીમવો જોઈએ અથવા તેમાં એક બે ધોરણો જ રાખીને તેને શાખા બનાવી દેવી જોઈએ અને છોકરાં

મધ્યસ્થ શાળામાં ચાલીને લાલુના બંધ થકે ત્યાં સુધી તેમાં શિક્ષણ આપવું જોઈએ. ને આમ ન થઈ શકે તો શાળા બંધ થાય એ ઈદિ છે. કારણ તેમાં કરેલું ખર્ચ નકાસું અને ખર્ચાળ છે. નાની પ્રાથમિક શાળામાં બીજો શિક્ષક રાખવો એમાં નાણાની સુરક્ષાનો પ્રશ્ન ઉભો થાય એની આમને ખબર છે. . . . પરંતુ એટલી હદીકત નજર આગળ લખી રાખ્યા વગર છૂટકો નથી કે જે ગામમાં પ્રાથમિક નિશાળ એક શિક્ષકથી ચાલતી હોય તે ગામમાં શાળા હોય ન હોય એ સરખું છે.”

શિક્ષણ કઈ દિદિ ધ્યાનમાં રાખીને આપવું જોઈએ તેને માટે જણાવ્યું છે:—

“ગામડાંનાં છોકરાંના હિતને માટે અને તેમની કાર્યકુશળતા માટે જરૂરનું છે કે તેમનો વિકાસ તેમના વાતાવરણને અનુકૂળ થવો જોઈએ અને આ ઉદ્દેશથી એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવાય છે કે ગામડાંની શાળામાં તેઓ જે શિક્ષણ લે તેની પ્રેરણા અને બળ, આમ યુવનમાંથી જ મળવાં જોઈએ. . . . શિક્ષકો જનતાં સુધી તો ખાસ કરીને ગામડાંમાં જન્મેલા અને ત્યાં જ ઉછરેલા હોય એવા પસંદ કરવા જોઈએ.

“પ્રાથમિક શિક્ષણને અંતે જે છોકરો સહેલાઈથી અને સુહિપૂર્વક વાંચી શકે, જે તેના બાપના ધંધાને અંગે બજારનું સાદું ગણિત ગણી શકે, જે તે તંદુરસ્તીના સામાન્ય નિયમો જાણે, જે તે હાથપગ વાપરતાં જાણે, જે ગામડાના વાતાવરણને માટે તેનામાં પ્રેમ પેદા થાય અને પાડોશી તથા મુંગા પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેનામાં ન્યાયવૃત્તિ પેદા થાય તો ગામડામાં રહેવા માટે તેનામાં પ્રજાળ ઈચ્છા પેદા થશે અને ગામને વધારે રહેવા લાયક બનાવવાની તેનામાં શક્તિ આવશે. જે પ્રાથમિક શિક્ષણનું આદર્શ પરિણામ આવે તો ફરજિયાત પદ્ધતિ અને શિક્ષકો જાને સારી રીતે સફળ થયાં ગણાય.”

(૨) સ્ત્રીશિક્ષણ

હિન્દુસ્થાનમાં ૨૦ વરસ ઉપરની સ્ત્રીઓમાંથી ફક્ત જે ટકા સ્ત્રીઓ પોતાની ભાષામાં લખી વાંચી જાણે છે અને નિશાળ જવા ચેગ્ય છોકરીઓમાંથી આશરે ૭૬ ટકા નિશાળે જાય છે. તેમાંથી ૯૫ ટકા ઉપરાંતની સંખ્યા તો પ્રાથમિક શાળાઓમાં જાય છે. તેમાંથી જે આઘ ઉપરની સંખ્યા પહેલા અને બીજા ધોરણમાંથી બીડી જાય છે એટલે લાલુ-તર ઉપર પાછળથી પાણી ફરે છે. આ ઉપરથી સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રશ્ન કેટલો ભારે છે તેનો સહેજે ખ્યાલ આવે છે. કમીશન આ વિષે લખે છે:—

“ગામડાંના વિકાસના પ્રશ્નને અંગે હિન્દી શિક્ષણની પદ્ધતિ તપાસતાં અમને બરાબર ખાતરી થઈ છે કે આમવિકાસને અંગે હિન્દી સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનો પ્રચાર થાય એ અતિશય અગત્યનું છે. . . . વહેમ અને રૂઢિચઢતાને ક્ષીધે આવેલી જરૂતા, પડદાના રિવાજે તેમાં કરેલો ઉગરો, બાળકમાંથી પ્રથા, લાયક શિક્ષકોનો અભાવ, નિશાળમાં છોકરીઓને લાવવા લઈ જવા માટે માખાપને સંતોષકારક લાગે એવી વ્યવસ્થા કરવાના સુરક્ષી, નાનાં ગામડાંમાં સ્ત્રીશિક્ષકો માટે અનુકૂળ વ્યવસ્થા કરવાની સુરક્ષી—આ બધી સ્ત્રીશિક્ષણના પ્રચારમાં મહાન અગવડો છે. . . . નાનાં છોકરાંમાં કાલમનું શિક્ષણ ઘર કરે એમાં જ સ્ત્રીશિક્ષણની પ્રગતિ ઉપયોગિતા રહેલી છે.”

સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રચાર કરવા કમીશને નીચેની સૂચના કરી છે:—

“જે કુટુંબમાં મા લાભેલી હોય તેવાં જેકુલ કુટુંબમાં બાળકોનો વિકાસ કેવી રીતે થાય

છે તેની દક્ષીણ બેધી કરવી અને તેવી જ દક્ષીણ ને કુટુંબોમાં મા અલાણ હોય તેની બેગી કરવી તથા તેનાં પત્રો સરખામણી માટે તૈયાર કરવાં. . . એ વર્ણન છે કે કુટુંબો શહેરનાં નદિ પશુ પૂરેપૂરાં ગામડાનાં જ હોવાં જોઈએ. જ્યાં લાણેલાં કુટુંબો ન મળે ત્યાં કેટલીક જુવાન માતાએને લાણાવવા માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પસંદગી એવી કરવી જોઈએ કે જ્યાં સંતોગો ઘણા જ અનુકૂળ હોય અને જ્યાં પહેલાં આવો અખતરો યથો ન હોય. અમને આશા છે કે આવી સરખામણીથી લાણેલાં માળાઓ પોતાનાં છેકરાંને નિશાળે મોકલવા અને લાણતર પુરું થતાં સુધી રાખવા માટે ખાસ કરીને પ્રેરાશે. ”

(૩) મોટાઓનું શિક્ષણ

પ્રાથમિક શિક્ષણ અને કન્યા શિક્ષણ માટે આ પ્રમાણે પ્રયત્નો થાય છતાં તેની અસર બાળકો ઉપર જ થવાની અને તેનું પરિણામ તે બાળકો મોટાં થાય ત્યારે બીજા જમાનામાં જણાવાનું. એટલે પુખ્ત ઉંમરનાં અલાણ સ્ત્રી પુરુષોને શિક્ષણ મળે નહિ ત્યાં સુધી દાક્ષીની સ્થિતિ બહુ સુધરે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. કમીશને તેથી મોટાઓની કેળવણી ઉપર પણ ગોચર હોય મૂક્યો છે અને લખ્યું છે કે:—

“ બહોળા પ્રમાણમાં મોટાઓના શિક્ષણનો પ્રચાર કરવા માટે જે ક્ષેત્ર પડ્યું છે તેથી અમને ઘણું આકર્ષણ થયું છે. તેને પરિણામે શિક્ષણનો પ્રચાર એક જમાનો વહેલો થશે. બધી દિશામાં સુધારો કરવા માટે તેની આવશ્યકતા છે. તેની અસર મેકુતની દષ્ટિ-મર્મીથી ઉપર થશે. તેનામાં ખેતીનાં ઓમરો વાપરવાની ઈચ્છા વધશે. પોતાનો માલ લેવા વેચવામાં પોતાનું દિત જળવવાની તેનામાં શક્તિ આવશે અને પેદારા ઘણી વધશે. . . બાળકોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રચાર કરવા માટે આથી જે પ્રોત્સાહન મળશે તે વળી વિશેષ અગત્યનું છે. આપણે જોયું છે કે શિક્ષણના પ્રચારમાં મોટી નડતર એ છે કે માળાપો પ્રતિકૂળ છે. આ સ્થિતિ સુધારવા માટે તેમને પોતાને શિક્ષણ આપી શિક્ષણના લાભ મમજવવા. એનાથી વધારે સારો ઉપાય હોઈ શકે નહિ. . . વળી પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણ લીધા પછી બાળકોના જીવિખ્યના લાણતર માટે પણ આથી સારી અનુકૂળતા થશે કારણ કે માળાપોને શિક્ષણ મળ્યું દર્શો તો પુસ્તકોની માગણી વધશે. ”

(૪) માધ્યમિક શિક્ષણ

આપણા દેશમાં દસ દબાર માધ્યમિક શાળાઓ છે અને તેમાં લગભગ સોળ લાખ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. આમાંની કેટલીક શાળાઓની સાથે પ્રાથમિક શાળાઓના વર્ગો મારે છે એટલે કેવલ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા જણાય છે તે કરતાં એકથી ગણુની વધુ છે. આચરે પાંચ લાખ ઓછા ગણુવા જોઈએ એવી ગણુની ચએડી છે એટલે અગીઆર લાખ વિદ્યાર્થીઓ આ શાળાઓમાં જાણે છે એમ અડસંદ કહી શકાય. ખેતીનું શિક્ષણ નાનાં બાળકોને પ્રાથમિક શાળામાં આપવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વ્યર્થ છે એમ કમીશને બીજા દેશોના અનુભવ ઉપરથી જણાવ્યું છે તેથી તેમણે માધ્યમિક શાળાઓમાં ખેતી શિખવવાની શૂચના કરી છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓને ખેતીની ક્રિયાઓનું વ્યવહારિક જ્ઞાન અપાય અને ખેતર ઉપરનું ધર્મજૂઈ કામ વિદ્યાર્થીઓ પોતે જ કરી લે એવી સૂચના છે. આથી પોતાના ધંધાના જ્ઞાન સાથે વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ મળશે અને કામગીરી યુવનમાં તેઓ રસ લેતા થશે.

કરવાની છુટ્તા ધરાવતા હોય અને જીમનામાં તે કામ કરવાની શક્તિ હોય તેમને માટે કાર્યનું અમર્યાદ ક્ષેત્ર પડેલું છે. "

(૬) આમનાયકો

આમડાંના કામ માટે આમનાયકો તૈયાર કરવા કમીશને સૂચના કરી છે અને તેને અંગે પંચામના મરગામ હક્કમાં ચાલી રહેલા પ્રયોગ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એ ગોઝના પ્રમાણે કેટલાક ખેડૂતોને ખાસ શિક્ષણ આપીને આમડાંના કામ માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેમનામાં પરસ્પર સદાય અને સંઘકામ માટે આદર પેદા કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે અને તેમને આરોગ્યના નિયમો, પ્રાથમિક વૈદક જ્ઞાન, સદાકાર અટૃપ્તિ અને ખેતીવિષયક જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. કેટલાક સાદા ગૃહઉદ્યોગોનું પણ શિક્ષણ અપાય છે. લોકોના વહેગો દૂર કરવા અને તેમનામાં ગુધારાની લાગણી જાગૃત કરવા ગીતો, લાખો, મેજીકમેન્ટરના દેખાવો, નાટક, સીનેમા વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે. આથી તે પ્રદેશમાં ખેડૂતોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. આ અખબાર વિશે કમીશન લખે છે:-

"આમનાયકો તૈયાર કરવા વિશેના વિચાર અનિશ્ચય ઉપયોગી થઈ પડશે એમ આમને લાગે છે અને આમસુધારણામાં રસ લેના દરેક આનો કાળજીપૂર્વક વિચાર કરે એવી અમારી ભલામણ છે. છતાં અમને લાગે છે કે બીજી રીતે પણ આ હેતુ સરી શકે અને જુદા જુદા સ્થાન પ્રમાણે જુદી જુદી પદ્ધતિ પણ અનુકૂળ થઈ પડે."

(૭) આમસુધારકરી અને ખોરાક

આમડાંની તન્દુરસ્તી વિશે કમીશન લખે છે:-

"ખેતી અને લોકોની તન્દુરસ્તી વચ્ચે નિકટ સંબંધ રહેલો છે એ સ્પષ્ટ છે. ખાનની એક ખીન ઉપર પહોં અસર થાય છે. રોગને લીધે થતું નુકસાન પાર વિનાનું છે. મેલે-રીઆથી દળરો મરી જાય છે અને લાખોની કામ કરવાની શક્તિ ધરી જાય છે. પ્લેગ અને કોલેરા વખતોવખત દેશમાંથી દળરોને ધસી જાય છે. . . . આમડાંમાં સ્વચ્છતાની નજાવણી જેલું કંઈ છે જ નહિ. લોકોનું સૌચનું સ્થાન એ ઘણું કરીને નદી કે નજારનો કાંઠો હોય છે. આથી વાળાનો રોગ પેદા થાય છે અને ખરાબ પાણીથી પેદા થતા રોગો વધે છે કારણ કે ઘણે કેઝલે નદાયા અને પીવા માટે પણ એ જ પાણી વપરાય છે. . . . સામાન્ય રીતે આમડાંના લોકો દવા ન આવે એવા મકાનમાં, વળાતા ન હોય એવા મદ્રોહમાં અને અસ્વચ્છ કુવા અને તળાવની નજીક રહે છે અને છતાં અંગત સ્વચ્છતા અને સુવ્યવસ્થા જીવું મોરણ જાળવી શકે છે. દુઃખની વાત તો એ છે કે આ દોષો સંવર્ધનથી સ્નેહાણી દૂર થઈ શકે એમ છે છતાં આવી પરિસ્થિતિ છે. કુવાઓનું રક્ષણ કરવા માટે, આમડાં સ્વચ્છ રાખવા માટે અને બને તેટલું નદીનું પાણી ચોખ્ખું રાખવા માટે જે આમડાંના લોકો સાથે રહીને નિશ્ચય કરે તો લોકોની તન્દુરસ્તીમાં બેઘક પડેા સુધારો થઈ શકે."

ખેડૂતના ખોરાકનો તેના કામ અને તન્દુરસ્તી સાથે પણ નજીકનો સંબંધ છે એમ કમીશને જાણ્યું છે. પૂરનો પોષણકારક ખોરાક નહિ મળવાથી શરીરની શક્તિ ધીમી થાય છે અને રોગ સાથે દષ્ટિ ચક્રવાતી શક્તિ રહેતી નથી. ચોખ્ખા વિશેષ ખાવામાં

આવે છે ત્યાં આંતરડાંની ફરિયાદો વધારે હોય છે અને ન્યાં ઘડ જેવો ખોરાક લેવામાં આવે છે ત્યાં પ્રજા વધારે મજબૂત જણાય છે. આ વિષેના વિચારોની દમણું દમણું પ્રગતિ થવા માંડી છે તેથી તેને અંગે કયા ખોરાકમાં કયાં તત્ત્વો રહેલાં છે અને કેવી માત્રાનો ખોરાક લેવો જોઈએ એ વિષે તપાસ કરવાની કમીશને જરૂર જણાવી છે.

(૮) શૃદ્ધિદોગ

શૃદ્ધિદોગને અંગે કમીશન લખે છે:—

“ ગામડાંના લોકોને સંયુક્ત કાર્ય કરવા માટે પુષ્કળ વખત ફાળવેલો હોય છે. . . . દિન્દની જેતીનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે ખેડૂતને સમય ફાળવેલો પડે છે. સમયની મર્યાદામાં સ્થાનિક જેતીના સંબંધો પ્રમાણે ઘણા ફેર પડે છે પણ સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ખેડૂતોના ઘણા મોટા ભાગને વરસમાં બેથી ચાર માસ માટે કંઈ કામ હોતું નથી. ફાળવેલ વખતમાં ખેડૂતોને ઔદ્યોગિક કામ મળે એવો પ્રયત્ન કરવાનો આધાર સ્થાનિક સંબંધો ઉપર છે. ન્યાં બંગાલા, બ્રિટિશ, ઓરિસ્સા, મદ્રાસ તથા સંયુક્ત પ્રાંતોની પેઠે વસ્તી ભરચક હોય ત્યાંના વધારાના લોકોને દેશના બીજા ભાગોમાં મોકલી આપવા અથવા ઉદ્યોગોમાં ગોઠવી આપવા એ જ એનો ઉપાય છે. દિન્દના મોટા ભાગમાં ખેડૂતને આખું વરસ કામ હોતું નથી એટલે જાડીના ભાગોને માટે પ્રયત્ન એ છે કે ખેડૂત અગવા તો તેતું કુટુંબ જેતીને તુકશાત કથી વિના પોતાના ફાળવેલ વખતમાં કયું કામ અનુકૂળ તાથી કરી શકે. ”

આમાંના ઘણા વિચારો ઉમદા છે અને કોઈ દેશનેતાના ભાષણમાં લખી કાઢ્યા હોય તો પણ શોભે એવા છે. રાજનું નિદાન તો કમીશને દીક કયું છે અને તેમાં ભાષા પણ સારી વાપરી છે. પણ ત્યારપછી સ્થિતિ બદલાય છે. ન્યાં તેના ઉપાયો વિચારવાનો વખત આવે છે અને ખાસ કરીને રોગ દૂર કરવાના ઉપાયો સૂચવવાનું શરૂ થાય છે ત્યાં કમીશનનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાય છે અને પરદેશી રાજ્યના સ્વભાવની ઝાળખાણ થવા માંડે છે. તેમાં કદાચ તેમના વાતાવરણનો અને અજ્ઞાનનો દોષ હોય. જે વાતાવરણમાં કમીશનો કામ કરે છે તે સ્થિતિમાં ખરી વસ્તુસ્થિતિ ભાગ્યે જ જણાય છે અને જેતી જેવા વિષયમાં ગામડાંમાં ફરીને વિસ્તીર્ણુ પાયા ઉપર લાંબા વખત સુધી તપાસ કથી વિના યોગ્ય સુધારા ન જ સૂચવી શકાય. લલામણુ કરવામાં કમીશનને સરકારનું દૃષ્ટિબિંદુ પણ ખાસ લક્ષમાં રાખતું પડે એટલે કમીશને કચેલા તાર્ત્વિક વિચારોમાં જેટલું જોર જણાય છે તેટલું તેમણે સૂચવેલા ઉપાયોમાં નથી જણાતું અને કેટલાક ઉપાયો નકામા, તો કેટલાક અધુરા, તો કેટલાક વિચિત્ર છે. ઉપર કમીશનના જે વિચારો ઉતાર્યા છે તે પ્રશ્નોને અંગે કમીશને કેવી ભલામણો કરી છે તે જોવાથી તેમની ભલામણોનો એકંદર ખ્યાલ આવશે.

(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાની સરસ શબ્દોમાં જરૂર જણાવ્યા પછી તે દાખલ કરવાની જવાબદારી કમીશને સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને લોકલ બોર્ડો ઉપર નાખી છે. તેમણે જણાવ્યું છે:—

“ બધા પ્રાંતોમાં ફરજિયાત શિક્ષણ દાખલ કરવાની જવાબદારી કાયદાથી સ્થાનિક સંસ્થાઓને આપવામાં આવી છે. તેથી સ્થાનિક સંસ્થાઓને સમજવવાની જરૂર છે કે

કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોય અને જીવનમાં તે કામ કરવાની શક્તિ હોય તેમને માટે કાર્યનું અમર્યાદ લેન પડેલું છે. ”

(૬) ગ્રામનાયકો

ગામડાંના કામ માટે ગ્રામનાયકો તૈયાર કરવા કમીશને સૂચના કરી છે અને તેને અંગે પંચાયતના ગરગામ છક્ષામાં ચાલી રહેલા પ્રયોગ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એ યોજના પ્રમાણે કેટલાક ખેડૂતોને ખાસ શિક્ષણ આપીને ગામડાંના કામ માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેમનામાં પરસ્પર સદાય અને સંઘકામ માટે આદર પેદા કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે અને તેમને આરોગ્યના નિયમો, પ્રાથમિક વૈદક જ્ઞાન, સહકાર પ્રવૃત્તિ અને જેતીવિપયક જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. કેટલાક સાદા ગૃહઉદ્યોગોનું પણ શિક્ષણ અપાય છે. લોકોના વહેમો દૂર કરવા અને તેમનામાં સુધારાની લાગણી જાગૃત કરવા ગીતો, લાવળો, મેજિકલ-ટરના દેખાવો, નાટક, સીનેમા વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે. આથી તે પ્રદેશમાં ખેડૂતોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. આ અખનરા વિષે કમીશન લખે છે:—

“ ગ્રામનાયકો તૈયાર કરવા વિશેના વિચાર અતિશય ઉપયોગી થઈ પડશે એમ અમને લાગે છે અને ગ્રામસુધારણામાં રસ લેના દરેક આતો કાળજીપૂર્વક વિચાર કરે એવી અમારી ભલામણ છે. છતાં અમને લાગે છે કે ખીજી રીતે પણ આ હેતુ સરી શકે અને જુદા જુદા રચાન પ્રમાણે જુદી જુદી પદ્ધતિ પણ અનુકૂળ થઈ પડે. ”

(૭) ગ્રામસુખાકારી અને ખોરાક

ગામડાંની તન્દુરસ્તી વિષે કમીશન લખે છે:—

“ જેતી અને લોકોની તન્દુરસ્તી વચ્ચે નિકટ સંબંધ રહેલો છે એ સ્પષ્ટ છે. ખન્નેની એક બીજા ઉપર ઘણી અસર થાય છે. રોગને લીધે થતું નુકશાન પાર વિનાનું છે. ગેલે-રીઆથી દબરો મરી જાય છે અને લાખોની કામ કરવાની શક્તિ ધટી જાય છે. પ્લેગ અને કોલેરા વખતોવખત દેશમાંથી દબરોને ધસરી જાય છે. . . . ગામડામાં સ્વચ્છતાની જાળવણી જેવું કંઈ છે જ નહિ. લોકોનું સૌચનું રચાન એ ધણું કરીને નદી કે તળાવનો કાંઠો હોય છે. આથી વાળાનો રોગ પેદા થાય છે અને ખરાબ પાણીથી પેદા થતા રોગો વધે છે કારણ કે ઘણે ઠેકાણે નદાવા અને ખીવા માટે પણ એ જ પાણી વપરાય છે. . . . સામાન્ય રીતે ગામડાંના લોકો દવા ન આવે એવા મકાનમાં, વળાતા ન હોય એવા મહોલ્લામાં અને અસ્વચ્છ કુવા અને તળાવની નજીક રહે છે અને છતાં અંગત સ્વચ્છતા અને સુવચ્છતાનું જિયું ધોરણ જાળવી શકે છે. દુઃખની વાત તો એ છે કે આ દોષો સંઘજાળથી સહેલાઈથી દૂર થઈ શકે એમ છે છતાં આવી પરિસ્થિતિ છે. કુવાઓનું રક્ષણ કરવા માટે, ગામડાં સ્વચ્છ રાખવા માટે અને અને તેટલું નદીનું પાણી ચોખ્ખું રાખવા માટે બે ગામડાંના લોકો સાથે રહીને નિશ્ચય કરે તો લોકોની તન્દુરસ્તીમાં એકાદ ઘણો સુધારો થઈ શકે. ”

ખેડૂતના ખોરાકનો તેના કામ અને તન્દુરસ્તી સાથે પણ નજીકનો સંબંધ છે એમ કમીશને જણાવ્યું છે. પૂરતો પોષણકારક ખોરાક નહિ મળવાથી શરીરની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે અને રોગ સામે ટકી શકવાની શક્તિ રહેતી નથી. ચોખ્ખા વિશેષ ખાવામાં

આવે છે ત્યાં આંતરગાંત્રી ફરિયાદો વધારે હોય છે અને ન્યાય વહ જેવા ખોરાક લેવામાં આવે છે ત્યાં પ્રગ્ન વધારે ગજબત જણાય છે. આ વિષેના વિચારોની હથણીં હમણાં પ્રગતિ યથા માંડી છે તેથી તેને અંગે કયા ખોરાકમાં કયાં તરવો રહેલાં છે અને કેવી માત્રાનો ખોરાક લેવો જોઈએ એ વિષે તપાસ કરવાની કમીશને જરૂર જણાવી છે.

(૮) શુદ્ધઉદ્યોગ

શુદ્ધઉદ્યોગને અંગે કમીશન લખે છે:—

“ ગામડાંના લોકોને સંયુક્ત કાર્ય કરવા માટે પુષ્કળ વખત ફાળવેલો હોય છે. . . . દિનંદની ખેતીનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે ખેડૂતને સમગ્ર ફાળવેલ પડે છે. સમયની મર્યાદામાં રચાનિક ખેતીના સંજોગો પ્રમાણે ધણે ફેર પડે છે પણ સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ખેડૂતોના ધણા મોટા ભાગને વરસમાં બેથી ચાર માસ માટે કંઈ કામ હોતું નથી. ફાળવેલ વખતમાં ખેડૂતોને ઔદ્યોગિક કામ મળે એવો પ્રયત્ન કરવાનો આધાર રચાનિક સંજોગો ઉપર છે. ન્યાય અંગાણ, ગિદાર, ઓરિસા, મદ્રાસ તથા સંયુક્ત પ્રાંતોની પેઠે વસ્તી ભારત્યક હોય ત્યાંના વધારાના લોકોને દેશના બીજા ભાગોમાં મોકલી આપવા અથવા ઉદ્યોગોમાં મોકલી આપવા એ જ એનો ઉપાય છે. દિનંદના મોટા ભાગમાં ખેડૂતને આખું વરસ કામ હોતું નથી એટલે બાકીના ભાગોને માટે પ્રયત્ન એ છે કે ખેડૂત ગણવા તો તેનું કુટુંબ ખેતીને નુકસાન કર્યા વિના પોતાના ફાળવેલ વખતમાં કંઈ કામ અનુકૂળતાથી કરી શકે. ”

આમાંના ધણા વિચારો ઉમદા છે અને કોઈ દેશનેતાના ભાષણમાં લખી કાઢ્યા હોય તો પણ શોભે એવા છે. રાજ્યનું નિદાન તો કમીશને દીક કંઈ છે અને તેમાં ભાષા પણ સારી વાપરી છે. પણ ત્યારપછી સ્થિતિ બદલાય છે. ન્યાય તેના ઉપાયો વિચારવાનો વખત આવે છે અને ખાસ કરીને રોગ દૂર કરવાના ઉપાયો સૂચવવાનું શરૂ થાય છે ત્યાં કમીશનનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાય છે અને પરદેશી રાજ્યના સ્વભાવની ઓળખાણ યથા માંડે છે. તેમાં કદાચ તેમના વાતાવરણનો અને આત્મનનો દોષ હોય. જે વાતાવરણમાં કમીશનો કામ કરે છે તે સ્થિતિમાં ખરી વસ્તુસ્થિતિ ભાગ્યે જ જણાય છે અને ખેતી જેવા વિષયમાં ગામડાંમાં ફરીને વિસ્તીર્ણુ પાયા ઉપર લાંબા વખત સુધી તપાસ કર્યો વિના યોગ્ય મુદ્દારા ન જ સૂચવી શકાય. લલામણુ કરવામાં કમીશનને સરકારનું દૃષ્ટિબિંદુ પણ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખતું પડે એટલે કમીશને કરેલા તાર્કિક વિચારોમાં જેટલું જોર જણાય છે તેટલું તેમણે સૂચવેલા ઉપાયોમાં નથી જણાતું અને કેટલાક ઉપાયો નકામા, તો કેટલાક અધુરા, તો કેટલાક વિચિત્ર છે. ઉપર કમીશનના જે વિચારો ઉતાર્યા છે તે પ્રશ્નોને અંગે કમીશને કેવી લલામણુ કરી છે તે જોવાથી તેમની લલામણુનો એકંદર ખ્યાલ આવશે.

(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણુ ફરજિયાત કરવાની સરસ સમ્પ્રદામાં જરૂર જણાવ્યા પછી તે દાખલ કરવાની જવાબદારી કમીશને રચાનિક સંસ્થાઓ અને લોકલ બોર્ડો ઉપર નાખી છે. તેમણે જણાવ્યું છે:—

“ બધા પ્રાંતોમાં ફરજિયાત શિક્ષણુ દાખલ કરવાની જવાબદારી કાયદાથી રચાનિક સંસ્થાઓને આપવામાં આવી છે. તેથી રચાનિક સંસ્થાઓને સમજાવવાની જરૂર છે કે

કામવિદ્યાસના કામમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મદત્વનો લાગ લેવાનું હોય તો તેને બરાબર કરવા માટે અને તેનો ચારે તરફ પ્રચાર કરવા માટે વધારે હિંમતથી પગલાં લેવાં જોઈએ.”

આ તો ‘જા બિલી કુત્તેકું માર’ એના જેવી ભલામણ યદી. આ સૂચના પ્રમાણે લોકલ બોર્ડોએ ગામડાંના પ્રાથમિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી લેવી જોઈએ. તે કામમાં આગળ પગલું તેમણે લેવું જોઈએ. આ કામ પૈસા વગર તો આગળ ચાલી ન શકે. દરે લોકલ બોર્ડોની સરેરાશ આવક આશરે પાંચ લાખ રૂપિયાની ગણાય છે. તેમાંથી તેમને શિક્ષણ ઉપરાંત રસ્તા સુધારવાનું, પૂલો બાંધવાનું તથા દવાખાનાં ચલાવવાનું વગેરે સ્થાનિક કામ કરવાનું હોય છે. તેમાંથી પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે નવું ખર્ચ શી રીતે કરે ? દવાખાનાં બંધ કરી દે કે રસ્તાઓ સુધારવાનું છોડી દે ? ત્યારે શું નવા કર નાખે ? પ્રાંતિક સરકાર અને મધ્યસ્થ સરકારના કરોથી ચૂસાઈ ગયેલી પ્રજા પાસેથી નવા કર પછી શી રીતે લે ? એટલે જ્યાં સુધી ઉપરનાં ખાતાંઓનું બીજું ખર્ચ ઓછું કરીને પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે વધારે રકમ ફાળવે ખાડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ બધા સહ-વિચારોથી શું વળે ? લરકરી ખાતાં જેવાં ખર્ચાળ ખાતાંઓનું ખર્ચ ઓછું કર્યા વિના આવા સુધારાઓ ભાગ્યે જ થઈ શકે.

(૨) સ્ત્રીશિક્ષણના ખર્ચ માટે પણ કમીશને કંઈ જુદી વ્યવસ્થા સૂચવી નથી.

(૩) મોટાઓની ફળવણી માટે ભલામણ કરી છે અને લખ્યું છે કે “મોટાઓની ફળવણીના પ્રચાર કરવો એ સરકારી ખાતાનું કામ નથી. બીન-સરકારી ખાતાંએ તે કામ કરવું જોઈએ. સરકાર તેમાં બનતી બધી મદદ આપે.”

આમાં ખરી રીતે સરકારને હાથ ધોઈ નાખવાની ભલામણ છે.

(૪) માધ્યમિક શાળાઓમાં ખેતી દાખલ કરવાની જવાબદારી તે તે સંસ્થાઓ ઉપર રહે છે.

(૫) ગામડાંની સેવા માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવાનું કમીશને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે પણ હાલની ખેતીવાડીની કૌલેજોમાં મોટે ભાગે સરકારી ખાતાંઓ માટે માણસો તૈયાર થાય છે અને ખેતીને લાભ થતો નથી એવી ફરિયાદ છે છતાં તેને અંગે કમીશને કંઈ સુધારો સૂચવ્યો નથી. પછી બીજી કૌલેજો ગામડાં માટે માણસો તૈયાર કરશે એવી શી આશા રાખી શકાય ? તેમણે જણાવ્યું છે:—

“ખેતીવાડીની કૌલેજોનું ખાસ મુખ્ય કામ સરકારી ખાતાંઓ માટે માણસો તૈયાર કરવાનું છે કારણ કે તે સિવાય તે ખાતાંઓ બંધ પડે.”

(૬) ગ્રામનાયિકા તૈયાર કરવાની જરૂર બતાવ્યા ઉપરાંત કમીશને તેને માટે કોઈ વ્યવસ્થા કરવાની સરકારને ભલામણ કરી નથી અને લખ્યું છે: “પંચાયતના ગરગામ છદ્ધાના અખતરાનાં પરિણામ સૌને જોવા માટે ખુલાં છે, જેને ખેડૂતનું હિત દેશે વચ્ચું હોય તેને માટે એ પ્રોત્સાહનરૂપ નીવડશે.”

(૭) ગામડાંની તન્દુરસ્તીને અંગે સુધારો કરવાના સંબંધમાં કવીનાઈનના પાક તરફ વધારે ધ્યાન આપવા કમીશને સરકારને સૂચના કરી છે. સૂચનાકારી જાળવવાના ઉપાયો લેવામાં જે ખર્ચ થાય તેને માટે લખ્યું છે:—

“તે લોકોમાં રૂઢિભાવના જગૃત ન થઈ શકે તો ગામડાંની સુખાકારીમાં મોટું પરિવર્તન કરવાની આશા છોડી દેવી જોઈએ. ખેડૂતની પાસે મજુરીથી કામ કરાવવા માટે

પૂરતા પૈસા નથી અને એ પણ રપટ છે કે આવાં કામ માટે સ્થાનિક સરકાર કે પ્રાંતિક સરકાર પણ માણસો કે પૈસા પૂરા પાડી શકે નહિ. ”

ખોરાકના સંબંધમાં ખેડૂતના મુખ્ય ખોરાકમાં યોગ્ય તરતે ઓછાં છે તેથી બહારથી વધારે સારો ખોરાક લાવીને મુખ્ય ખોરાક સુધારવાની જરૂર કમીશને જણાવી છે અને સાથે જણાવ્યું છે:—

“ સમસ્ત દેશનું હિત ધ્યાનમાં લઈને માછલીનો ઉદ્યોગ ખીલવવા માટે દીર્ઘદષ્ટિથી વિચાર કરવો જોઈએ. . . . દેશના મોટા લાખના લોકોના ખોરાકમાં હિમેરા તરીકે માછલીનો ખોરાક પૂરો પાડવાનું અમને એટલું બધું આશાજનક જણાય છે કે તેને અંગે અમારી લાલામણો કરવા માટે પૂરતાં કારણો છે. ”

આ સૂચના કરવામાં કમીશને હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોની સ્થિતિ અને લોકલાગણીનો પૂરતો વિચાર કર્યો નથી અને નાની બાબતને ગોઠું રૂપ આપી દીધું છે. ગૂંજરાતના કયા ખેડૂતો માછલી ખાવાનું શરૂ કરશે અને આખા હિન્દુસ્તાનમાં પણ તે કેટલે અંગે દાખલ થઈ શકશે ? હિન્દુસ્તાન જેવા ખેતીપ્રધાન દેશમાં પણ લોકોને ખોરાકને માટે ક્યાં મારવાનાં ?

(૮) ગૃહઉદ્યોગમાં બધા કરતાં મરઘાં ઉછેરવાના ધંધા તરફ કમીશનનું વધારે ધ્યાન ગયું છે, તેને માટે લખ્યું છે:—

“ હિન્દુસ્તાનમાં મરઘાં ઉછેરવાના ધંધાને ખીલવવા માટે બેશક તક રહેલી છે. . . . મુખ્ય જરૂરિયાત એ છે કે સરકારે તેમાં કાયમી રસ લેતા થવું જોઈએ અને પ્રયોગો કરવા માટે ચોક્કસ યોજનાઓ મુજબ કાળજીથી કામ થવું જોઈએ, પ્રયોગોનાં પરિણામો જોએ આ ધંધો કરવા માંગતા હોય તેમને તાત્કાલિક મળી રહેવાં જોઈએ. ”

કમીશન સમક્ષ કાગળનો ઉદ્યોગ, હાથસાળ અને રેશમ વગેરે ઉદ્યોગો ખીલવવા માટે સૂચનાઓ થઈ હતી પરંતુ તેમાંના કેઈ ઉદ્યોગ માટે કમીશને આટલી લાગણીપૂર્વક લખ્યું નથી. હિન્દુસ્તાનના ખેડૂતોને વિકાસવાના ખેડૂતોના જેવા ધારીને કમીશને આ લલામણ કરી લાગે છે. આ દેશના ખેડૂતો જલદીથી સાધી શકે અને કેઈ પણ વખતે કુટુંબનાં કેઈ પણ માણસો મારફત નહિ જેવી મૂડીથી ચલાવી શકે એવા હાથકંતામણના ઉદ્યોગની તો કમીશને નોંધ સરળી પણ લીધી નથી. એ શબ્દ સરખો પણ ઉચ્ચાર્યો નથી. એ શબ્દને જ કમીશને ગરબૂરૂપ મળ્યો હોય એવું લાગે છે. એના જેવો કેઈ ઉદ્યોગ દેશમાં ક્યાં જ નથી એમ સમજીને કમીશને ગૃહઉદ્યોગની વાત કરી છે. આ એક જ હડપકત કમીશનના આખા કામ માટે ગણવિશ્વાસ પેદા કરવા માટે પૂરતી છે. ખરી રીતે તો ખેડૂતોના ખોરાકમાં માછલી દાખલ કરવાની લાલામણ સાથે અને ગૃહઉદ્યોગમાં મરઘાં ઉછેરવાના ધંધાને ઉત્તેજન આપવાની સરકારને લાલામણ કરતામાં આવે એ બધા દષ્ટિગિહ્યનો દોષ છે. પરદેશીઓના અને પરદેશી જેવા થઈ ગયેલા હિંદીઓના દષ્ટિગિહ્યની એ બલિદારી છે.

લાખનો ઉદ્યોગ ખીલવવા માટે અને તેની વિચાનની દષ્ટિએ શોધખોળ કરવા માટે પણ કમીશને લાલામણ કરી છે. તેમ જુદાં જુદાં બીયાંમાંથી તેજ કાઢવા માટે, ફળકળાદિ અને શાકપાનના બગીચા કરવા માટે તથા ખેતીનાં ઓળતો તૈયાર કરવા માટે પણ સૂચનાઓ કરી છે પરંતુ ગૃહઉદ્યોગનું એકંદર લવિષ્ય કમીશનને આશાજનક લાગ્યું નથી. તેઓ લખે છે:—

“ ખેડૂતોમાં નવા વિચારો આવે, તેમને ધંધાનું જરૂરી શિક્ષણ મળે અને તેના માત્ર વેચવામાં મદદ મળે તો પણ ખેતી ઉપરનો બોલો ઓછો કરવાના કામમાં ગામડાંના ઉદ્યોગો

તો હિંદે સારી મદદ કરી હતી છતાં મોન્ટેગ્યુ સાહેબે હિંદીઓને પુરી પરીક્ષામાં પસાર કર્યા નહિ. હવે તો ગાંધીજી જેવા પણુ કહે છે કે ફરીથી લક્ષ્મી જાગે તો તેઓ આ સરકારને મદદ ન કરે. આ સ્થિતિમાં હિંદીઓને બ્રિટનના પ્રત્યે સહલાયનું કેવું પ્રમાણપત્ર મળે ?

આપણા સમાજ જીવન ઉપર જે અસર યર્ષ છે અને થાય છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. અત્યારે પરદેશીઓના લુના યથા અંગેલા વિચારો અને કલંગા રીતરિવાજો પાછળ આપણા ઘણા માણસો ઘેસા ચમેલા છે અને અંધ અનુકરણ કરે છે. હિન્દુનું લુનું તે બધું નકામું એવું માનનારા પણ પડ્યા છે. જો બ્રિટન પ્રત્યે જ નજર રાખવાનો આદર્શ પ્રજા આગળ મૂકવામાં આવે તો આ જાતના વિચારો તરફ પ્રજાનું લક્ષ વધારે દોરાય. પરદેશી સંસ્કૃતિ અને રીતરિવાજોની અસર પ્રજા ઉપર વિશેષ પડે અને હિન્દનો વિકાસ પૂર્વની સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ રૂપે નહિ પરંતુ બ્રિટનના પડછાયા રૂપે થાય. આ સંજોગોમાં પરદેશી રાજ્યની મદદરખાની ઉપર જીવીને સ્વતંત્ર ગુમાવવાનો વિચાર કરવો એ ઇષ્ટ છે કે ‘પારખી આશ સદા નિરાશ’ એ ધોરણે રહીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો જ વિચાર કરવો એ બરાબર છે ?

આમ જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વિચારતાં સ્વતંત્રતા એ જ હિન્દનો સ્વાભાવિક અને વ્યાવહારિક આદર્શ હોઇ શકે. પ્રજા આગળ બીજી કોઇ વસ્તુ મૂકવી જોઇએ નહિ. પ્રજાની શક્તિની દૃષ્ટિએ અને કામ કરવાની દૃષ્ટિએ તથા ભવિષ્યના વિકાસની દૃષ્ટિએ એ જ આદર્શ સેવવા જેવો છે. તાત્કાલિક ધ્યેય તરીકે પણ પ્રજા આગળ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની પાત મુકવી દિતકારક નથી. પોતાના મનના સાંત્વનની ખાતર આગેવાનો અંદર અંદર ભણે જાગે તેમ નક્કી કરે. પુસ્તકોમાં ફાવે તેમ લખી રાખે. પ્રજાને એ વિચારોમાં સંકેતવાની જરૂર નથી. એમ કરવું એ ભવિષ્યના કાળને નુકશાનકારક છે. પ્રજા તો સ્વતંત્રતાનો વિચાર સેવે એ ઇષ્ટ છે.

પણ કેવળ વિચાર કરવાથી સ્વતંત્રતા મળી જતી નથી એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. પ્રજા એ છે કે સ્વતંત્રતા મેળવવી શી રીતે ? તેને માટે પ્રજામાં શક્તિ જગાડવી શી રીતે ? તેને માટે કોણ ખુવાર થવા તૈયાર છે ? સુખ્ય વસ્તુ અહોરાત્ર સ્વતંત્રતા માટે કામ કરવાની છે. એ રસ્તો જો જુવાનો ઝોળખી લે તો આ ચર્ચા જ વધારા પડતી લાગશે. ક્યું ધ્યેય સેવવા લાયક છે એનો જાણ વિચાર કરવાનું પણ નહિ રહે. પ્રજામાં કામ કરવા માટે એની જાણ જરૂર પણ નહિ લાગે. જેમને કામ કરવું છે એમને આવી ચર્ચાની શી જરૂર ? ગાંધીજી કહે છે તે પ્રમાણે ‘સ્વરાજ્ય’ શબ્દને વળગી રહે તો પણ શું ? છેલ્લાં આઠ વરસમાં એ સજ્જતી કામ ન થયું ? એ કામથી પ્રજા જેટલી સ્વતંત્રતા મેળવતી યર્ષ છે તેટલી સ્વતંત્રતાના દરવાજો નથી થવાની. ખરી રીતે તો સ્વરાજ્ય શબ્દ જ વધારે પસંદ કરવા જેવો છે. તેમાં સ્વતંત્રતા આવી જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે લોકશાસનો રૂઢ શબ્દ છે. કોઇ તેનો જુદો અર્થ કરે તેથી શું ? છેવટે તો પ્રજાની શક્તિમાં જ સ્વરાજ્ય રહેલું છે. પ્રજા તૈયાર થશે તો આજે સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય નક્કી કરી રાખ્યું દશે તો નકામું જશે અને સ્વતંત્ર થયા સિવાય પ્રજા નહિ જશે; અને જો પ્રજા તૈયાર નહિ થાય તો સ્વતંત્રતાનો દરવાજો કરી રાખ્યો દશે તો પણ નકામો જશે. એટલે સુખ્ય વસ્તુ પ્રજાની તૈયારીની છે, પ્રજાની શક્તિની છે. એ શક્તિ પેદા કરવાના

કાગમાં બધા લાગી જાય તો પ્રજામાં સક્રિય આવતાં હેલું સ્વરાજ્ય જોઈએ છે તે પ્રજા પોતે જ નક્કી કરી લેશે. માટે માણસ પોતે જાણે થશે ત્યારે શું આશે એનાં સ્વપ્નાં રહે. અને તે સંબંધી ચર્ચા કરે એનાં કરતાં સાચા થવાના ઉપાયો શોધે, તે પ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્ન કરે અને સાત્તે થઈને પોતાને શું આણું મેળવે છે એ નક્કી કરી લે એ ઈચ્છે; પરંતુ વિચાર કરેલા જ હોય તો કૃત્રિમ રીતે સરીસને નિલાની રાખવાના વિચારો ક્યાં કરતાં તન્દુરસ્તીને માટે શું ઉત્તમ છે એ જ્ઞાનમાં રાખીને વિચાર થાય એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે.

(૨) સંઘવાદ *

આપણા લેહોમાં વિસ્ત્રવ * અને અરાજકતા † વગેરેનાં જોવા જ્યાંયો પેસી ગયા છે કે તેનો સાલ લઈને સરકાર અવારનવાર પ્રજાને બીચરાવે છે. કોઈ વાર અંદરનાં દાઉ ઉભો કરે છે તો કોઈ વાર બંધાધૂંધીથી બીચરાવે છે. દમણાં દમણાં સંઘવાદના પ્રચારનું જોર મરકારને એનું ભારે લાગ્યું કે તેની સામે સંરક્ષણ રૂપે પડી ધારાસભામાં જાહેર સભામતીનું બીસ રજુ કર્યું. તે બીસ છેવટે પચાસ થઈ શક્યું નથી પણ તેની પાછળ રહેલી મરકારની મનોદશા જોવા જેવી છે. તે રજુ કરતાં સરકાર તરફનાં વંદતાએ જણાવ્યું હતું:—

“દેશમાં એવી ગમવળ છે કે તેને જો અટકાવવામાં નહિ આવે તો હિન્દની સમગ્ર સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનો નાશ થશે. વેપાર, ઉદ્યોગ, ખેતી અને ધર્મનો નાશ થશે તથા સમાજનું આણું બંધારણ તૂટી જશે.”

આખા વારંકર સપ્તદેા જે ચળવળને માટે વાપરવામાં આવ્યા છે તેની પાછળ કેવી જાતના વિચારો રહેલા છે તે જોઈએ.

સંઘવાદ એ નવી વસ્તુ નથી. સમાજની સરખાવ જ સંપત્તિ રૂપમાં ધણેશી છે. જેમ સમાજનું સ્વરૂપ બદલાતું ગયું અને માણસ વધારે એકલવાયો બનતો ગયો તેમ સંપત્તિ જોરે એકલું ગયું. તે જોરે ફરી દાણજ કરવા અને સમાજની રચના સંપત્તિ રૂપમાં કરવા પ્રાચીન કાળથી જુદા જુદા લેખકોએ વિચારો કરેલા છે. પશ્ચિમમાં ખેટોએ એ વિચાર રજુ કરેલો અને ત્યારપછી થોમસ મૂર જેવા ઘણા લેખકોએ એ વિચારનું જુદા જુદા રૂપમાં સમર્થન કરેલું છે. દરેક ધર્મના મૂળમાં એ વિચાર પડેલો જ છે. હિન્દના ગ્રામ-જીવનમાં જુઓ કે ધર્મમાં જુઓ તેમાં વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યવાદ ‡ કે સામાજ્યવાદ † કે બીજાં કોઈ વાદ કરતાં સંઘવાદનું જોર વધારે છે.

કોઈ કહેશે કે આ તો ધાર્મિક સંઘવાદ થયો. સરકાર જેની પાલ કરે છે તે તો આર્થિક સંઘવાદ છે પણ જે વિચારો જીવનના બીજાં પ્રદેશોમાં સ્વીકારવા જેવા હોય તે આર્થિક ક્ષેત્રમાં નહીં છે એમ માનવાને શું કારણ છે? તેને માટે માણસ તૈવાર ન હોય અને લાંબા સમયના રિવાજને લીધે એ સુધારો સુરક્ષિત હોય એ સમજી શકાય છે પરંતુ તેથી લાંબી જવા જેવું શું છે? આદર્શ ઉચો હોય એટલે તેનો પ્રચાર પણ ન થઈ શકે? સિવાય જે દૃષ્ટિથી સમાજનું કામ કરે તે દૃષ્ટિથી વેપારી ન કરી શકે એ વિચારને

* Communism.

† Revolution.

‡ Anarchy.

÷ Individualism.

‡ Imperialism.

નોંધ

આ અંક નાટક સંબંધી ખાસ અંક હવાની ઈચ્છા હતી. પણ સાહિત્ય પરિષદની તારિખો આગળ ગઇ અને તેથી સાહિત્ય પરિષદનાં બને તેટલાં લાપણો વાચકોને પહેલાં મળે માટે આમાં એ લાપણો મુખ્યત્વે ઝાખ્યાં છે. દરે નાટક અંક ક્યારે પ્રસિદ્ધ કરીશું તેનો આધાર આવતા અંકોમાં પરિષદ અને તે પછી મહાસભા કેટલી જગા રોકે છે તેના પર છે. અને નાટકનો વિષય જો કે ઘણો જ અત્યંત છે જતાં સાહિત્ય અને રાજકારણની આ પરિષદોની ચર્ચાને તે તે પ્રસંગે પૂરતો અવકાશ આપવો જોઈએ.

આ સાથે પ્રસ્થાનનું ત્રીજું વર્ષ પૂરું થાય છે. આ વર્ષમાં અન્ય લેખકોએ સદકાર આપી 'પ્રસ્થાન'નું વૈવિધ્ય વધાર્યું છે તેને માટે તેમના આભારી છીએ. આ વર્ષમાં ગ્રાંથકોએ પણ સાદે ઉત્તેજન આપ્યું છે તેની સાભાર નોંધ લઈએ છીએ અને તે પ્રમાણે આવતું વર્ષ સંખ્યા વધતી રહે તો 'પ્રસ્થાન' પરબર થઈ તેની આર્થિક ચિંતાથી અમને મુક્ત કરે.

આ વર્ષ 'પ્રસ્થાન'ના લોકચર્ચા, રાજગણ્યરી સ્વેચ્છિકાર, નોંધ વગેરે માત્ર વિભાગોને સંગીત કરવાના અમારા પ્રયત્નની તેમજ ખારડોડી, પારસી ભાષાઓ સંબંધી સાહિત્ય વગેરેના ખાસ અંકોની વાચકવર્ગે કદર કરી છે તે નોંધનાં ઘણા જ સંતોષ થાય છે. વાચકવર્ગમાંથી એક બે લાઇઓએ લોકચર્ચા આપવા કૃપા કરી છે તે પ્રમાણે આખા ગુજરાત અને બુદ્ધિ ગુજરાતમાંથી અમને દક્ષિણ મળતી રહે તો એ વિભાગ વધારે ઉપયોગી અને માહિતીપૂર્ણ થઈ શકે. સામાજિક સ્થિતિ એક બે વિચારકોના પ્રયત્નથી નહિ પણ સમસ્ત સમાજના વિચાર અને મનનથી જ સુધરી શકે. અને એ વિભાગમાં લાપાની શેરી કે વિદ્વાતા કરતાં દક્ષિણતની સત્યતા અને મનન કે અભ્યાસ વધારે જરૂરનાં હોવાથી ઘણા ગુજરાતી ભાષાઓ માટે તો અમને મદદ કરી શકે એમ અમારું માનવું છે.

આવતા વર્ષમાં પ્રેમાનંદનો દાસ્તખત, સરસ્વતીચંદ્રનું માનસ વગેરે અધૂરી રહેલ લેખમાત્રાં પુરી કરવાની તથા 'શાકુન્તલ' 'રામનો પર્વત' વગેરેનો અભ્યાસ વાચકો સમક્ષ રજુ કરવાની અમારી ઉમેદ છે બેલગોવિંદ અને જગનનાં બીજાં રાષ્ટ્રોનાં રાજતંત્રોનાં ચર્ચા, ઇતિહાસના વીરપુરોનાં જીવનચરિત્રો કે ઇતિહાસના રહસ્યપૂર્ણ ખનાવોની ચર્ચા, તેમ જ નવીન જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાડનાં પુસ્તકોનું રહસ્ય પણ ગુજરાતના વાચકવર્ગ આગળ રજુ કરવાની ઉમેદ છે. પણ આ સર્વ ઉમેદ છે અને ઉમેદ અને કાર્યની વચ્ચે થોડો તફાવત રહી જાય છે એ પાદ આપીને અમે અમારા વાચકવર્ગને ખાત્રી આપવા માંગીએ છીએ કે જો તેમનો સદકાર અને ઉત્તેજન ઉત્તરોત્તર વધનાં જશે તો ચચાકાસ આ સર્વ કરી શકીશું. અને એ શુભેચ્છા સાથે અમારા વાચકોની સંગતિના દર્પ સાથે આ અસીમ કાલનું એક પમથિયું ચઢીએ છીએ.

કાલે મનઃ કાલે પ્રાણઃ કાલે નામ સમાહિતમ્ ।

કાલેન સર્વા નન્દન્ત્યાગતેન પ્રજા ઇમાઃ ॥ અથર્વવેદ.

કાલમાં મન, કાલમાં પ્રાણ, કાલમાં નામ મૂકાયેલું છે. કાલ આવતાં. આ સર્વ પ્રાણો આનંદ પામે છે.

વૈદિકપાઠાલયો પૃ. ૧૬૬, ૩૧૮.